

**ОДЕСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА**

**Історія та сучасність
(1865–2015)**

Одеса
ОНУ
2015

УДК 378.4(477.74-21)"1865/2015"
ББК 74.583(4Ук-40д-20)5/7
О-417

Головний редактор
професор І. М. Коваль

Члени редколегії:

професор Ю. Ф. Ваксман, доцент В. В. Глебов, професор Л. М. Голубенко, професор Л. М. Дунаєва, професор О. Б. Дьомін, доцент В. В. Заморов, доцент О. В. Запорожченко, професор В. О. Іваниця (заступник головного редактора), професор В. Є. Круглов, доцент С. В. Курандо, професор В. Г. Кушнір, доцент В. В. Менчук, доцент Е. П. Петровський, М. О. Подрезова, доцент В. М. Полторац, доцент О. О. Синявська, професор С. Ф. Скороход, професор О. В. Сминтина, доцент В. І. Труба, професор В. М. Хмарський (заступник головного редактора), доцент О. В. Чайковський, професор Є. А. Черкез, професор Є. М. Черноіваненко

О-417 **Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015)** / кол. авт. ; гол. ред. І. М. Коваль ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса : ОНУ, 2015. — 964 с. : іл.

ISBN 978-617-689-113-0

У книзі розкриваються етапи історії першого вищого навчального закладу на півдні України та показано сьогодення одного з флагманів у вітчизняному освітянському просторі. З урахуванням історіографічних традицій та сучасних підходів прослідковуються його організаційні трансформації, наукові й освітні традиції та здобутки, міжнародні зв'язки, показано повсякденне життя викладачів та студентів на всіх етапах існування Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів, випускників університету, усіх, хто цікавиться історією освіти і науки.

УДК 378.4(477.74-21)"1865/2015"
ББК 74.583(4Ук-40д-20)5/7

ISBN 978-617-689-113-0

© Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова, 2015

Вступне слово¹

Шановний читачу!

Запрошуємо до знайомства з новим нарративом з історії Одеського національного університету імені Іллі Ілліча Мечникова. Це реалізація ідеї, яка виникла майже п'ять років тому, з усвідомленням відліку часу перед славетним рубежем — 150-річчям нашої *Alma mater*. Ювілеї — це відповідальність, а такий, як чергові півстоліття існування, — й поготів. Для нас це особлива відповідальність ще й тому, що університет в Одесі став одним з містоутворюючих та іміджевих феноменів-структур поряд з портом та оперним театром.

Університет як суспільний феномен служить світові з середніх віків. Це одне з надбань сивої давнини, від яких людство не відмовилось впродовж наступних століть. Друге тисячоліття від Різдва Христового у сфері культури воістину можна назвати ерою університетів, які з поодиноких світочів думки й знань поступово перетворились у потужні осередки науки й просвітництва, здатні визначати магістральні шляхи людської цивілізації. Не виключенням є й вітчизняна традиція, яка бере початок у XVII столітті. Із заснуванням такого закладу місто набувало статусу університетського, а сам університет, увібравши в себе накопичену місцеву інтелектуальну традицію, відтоді отримував, хай і неофіційно, ознаку, похідну від імені міста, і ставав невід'ємною складовою його образу.

Отже, Одеський університет. Парадокс полягає в тому, що за майже півтора століття свого існування наш університет так стисло і водночас змістовно офіційно не називався. Виник він у 1865 році як Імператорський Новоросійський університет. Після лютневої революції 1917 року й жорстокої боротьби різноманітних урядів і армій статус імператорського відпав. У 1920 році заклад було розформовано, але, на щастя, тимчасово. З 1933 року він стає Одеським державним університетом. Наприкінці Другої світової війни у його назві з'являється посвята видатному вченому зі світовим ім'ям, який працював у його стінах. В ознаменування сторіччя від дня заснування університет було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, що в дусі часу зазначалося й у титулатурі; але згодом він утратив згадку про орден, натомість здобувши статус національного. Нині він — Одеський національний університет імені І. І. Мечникова.

Наведений перелік перейменувань лише підтверджує наявність сутнісної дихотомії буття такого суспільного явища, як університет, в іпостасях постійного й мінливого. Константним залишається університетський дух міста, що випередив появу самого університету, адже у витоків його стояв заснований 1817 року Рішельєвський ліцей, вихованці якого вже за двадцять років офіційно прирівнювались до випускників університетів. Розмови ж серед місцевої еліти про перетворення ліцею в університет почались у середині позаминулого століття, особливо за перебування попечителем Одеського навчального округу видатного хірурга М. І. Пирогова (1856–1858). Приміщення головного корпусу на Дворянській вулиці від часу побудови 1857 року приймали до себе ще ліцейських професорів та студентів. На наш погляд, університет існував і тоді, коли його скасовували, — в будівлях, людях, традиціях. Зміна ж назв є свідченням того, що влада, як місцева так і центральна (у Петербурзі, Москві чи Києві) завжди залишалась небайдужою до університету. Щоразу це мало визначити місце флагамена вищої освіти у суспільстві і відображало ставлення до нього влади.

¹ Автори І. М. Коваль, В. М. Хмарський.

Змінювались уряди і навіть держави — незмінною залишалась ідея університету. Проте це не означає, що сам університет не змінювався: навпаки, його історія — це шлях невтомного пошуку свого місця в суспільстві, який синусоїдально переважається епізодами дивовижних злетів та боротьби за виживання. Саме до цих засадничих ідей прийшов наш авторський колектив, до якого увійшли як фахові історики, так і дослідники історії інших наук з усіх підрозділів нашого навчального закладу.

Ця книга не є механічним дописуванням історії навчального закладу за роки, що минули з виходу попереднього видання, — це певне переосмислення всього історичного шляху. Разом з тим доречно висловити декілька міркувань і щодо проблеми співвідношення історії та передісторії університету, а саме — до спокуси приєднати до його віку історію Рішельєвського ліцею. Оскільки наш університет є унікальним вищим навчальним закладом не тільки за масштабом, а й за історією та історіографічним засвоєнням цієї історії, торкнемося того, як у різні часи автори синтетичних творів ставились до передісторії своєї славетної *Alma mater*.

Якщо розглянути послідовно сім узагальнюючих творів з історії нашого навчального закладу — від книги О. І. Маркевича² (1890) до новітньої колективної монографії (2000)³ чи брошури, написаної з нагоди 145-річчя⁴, — то лише в одній з них, написаній на чвертьсторічний ювілей університету, автор демонструє оригінальність і водночас контрверсійність мислення: «Імператорський Новоросійський університет в Одесі, який нараховує на 1 травня 1890 року двадцятип'ятиріччя своєї діяльності, був, як відомо, спадкоємцем існуючого в Одесі впродовж 48 років (1817–1865) Рішельєвського ліцею; таким чином, вищому навчальному закладу нашого міста справді виповнилось 73 роки». Випустивши такого «інтелектуального джина», О. І. Маркевич у той же час не збирався детально вивчати історію ліцею: «Вважаючи своїм завданням спеціальний виклад історії Новоросійського університету, ми не маємо підстав заглиблюватись у знайомство з життям його попередника⁵. Далі ані в тексті названої праці, ані на сторінках всіх наступних немає жодної спроби збільшити вік університету. Тому, оскільки впродовж тривалого періоду з кінця позаминулого століття наші попередники цього не робили, й ми не «відкриватимемо Америки» заради марнослав'я.

Вважаємо за потрібне зупинитись також на проблемі історіографічного осмислення історії університету, розглянути головні віхи, згадавши основних авторів та маркуючи епохи написання творів самими їхніми текстами. Реальні події, що минули, та наші знання про них не тотожні. Історичне знання — це не саме минуле, а лише відображення його у нашій уяві. У зв'язку з цим спиратимемось і на постулат про те, що історичний процес минає і ніхто в абсолюті не може знати, як воно насправді було (як про це мріяв, наприклад, і намагався втілити у XIX столітті німецький історик Л. фон Ранке).

Отже, одним з наших концептуальних тверджень є думка про принципову відмінність факту-події від факту-знання. Ця монографія не претендує на володіння істинним знанням чи на лаври «правдивої» історії. Ми пропонуємо лише варіант бачення минулого нашого університету, виконаний у міру наших скромних можливостей і скрутних обставин, що супроводжували появу даного гранд-наративу.

Розмірковуючи про співвідношення історії й історіографії, приймаємо, що після минулих подій залишаються знання про них, тобто приховані в історичних джерелах відомості, які вивчають дослідники і втілюють в історичних працях. Констатуємо, що протягом півтора століть з історії університету було написано велику кількість істо-

² Маркевич А. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка и академические списки. — Одесса, 1890. — С. 1.

³ Історія Одеського університету (1865–2000): наукове видання / гол. ред. В. А. Сминтина. — Одеса, 2000.

⁴ Одеському національному університету імені І. І. Мечникова — 145: лібрето напередодні славетного ювілею: [науково-популярний нарис] / О. Б. Дьомін, В. М. Хмарський. — Одеса, 2010.

⁵ Маркевич А. Двадцатипятилетие... — С. 1.

ричних праць, але тут торкнемось лише історичних текстів синтетичного, тобто узгальнюючого, характеру. Принагідно торкнемось також проблеми термінології, а точніше — коректного її використання: у вступній частині використовуємо найменування «Одеський університет», оскільки його статуси, як уже згадано, змінювались, або просто «університет», оскільки всі інші університети у регіоні інституціоналізувались під цим брендом лише нещодавно і немов би з наміром долучитись до слави закладів, що створили цьому поняттю незаперечне позитивне реноме.

Наголосимо, що ми вирішили обрати для історіографічного огляду лише три аспекти: віхи — як ключові межі для появи книжок, автори — люди, які були промоторами книжок, та тексти, в яких уміщувались ключові ідеї авторів.

Переглядаючи бібліографічний ряд праць з історії університету, продовжуємо наполягати на тому, що саме університетські ювілеї і є тими збудниками творчості та відповідальності «університетчиків», які брались чергового разу переосмислювати пройдений шлях. З моменту виникнення у 1865 році університет пройшов 15 десятирічних ювілеїв (п'ять — в імперську добу, один — в дискретну 1920–1933, шість — в радянську, три — у сучасну), або шість 25-річних (два імперських, три радянські та один сучасний). Останні тричі співпали з десятиріччями, тобто маємо три особливі півстолітні випадки (1915–1965–2015). Принагідно згадаємо й буквально значення слова «ювілей», яке сформувалось у середні віки. Пізньолатинське *jubilaeus* походить від дієслова з класичної латини *jubilatio*, що означає «радісні вигуки». Очевидно, що до останньої воно потрапило з біблійної, давньоєврейської, де слово «йовель» означало «баранячий ріг», а пізніше — «рік свободи». Так називали встановлений пророком Мойсеєм рік, коли продані й віддані під заставу землі поверталися до колишніх власників, раби отримували свободу, боржникам прощалися борги. Цей «рік свободи» наступав кожні 50 років, після семи семиріч. Число «7» у давніх традиціях вважалося священним, а помножене на сім — священним у квадраті, тому рік, наступний за таким поєднанням років, мав обов'язково бути якимось особливим.

Наведемо короткий перелік наявних праць з історії нашого навчального закладу з вказівкою року їхнього виходу друком, який наочно демонструє вирішальну роль ювілеїв як спонукальних чинників університетського історієписання:

- 1890 — книга «Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского Университета: историческая записка и академические списки»;
- 1915 — стаття «Императорский Новороссийский университет. (По поводу 50-летия его существования)»;
- 1940 — книга «Одесский университет за 75 лет (1865–1940)»;
- 1965 — книга «Одеському університету — сто років»;
- 1968 — книга «Історія Одеського університету за 100 років»;
- 1991 — книга «Одесский университет, 1865–1890»;
- 2000 — книга «Історія Одеського університету. 1865–2000»;
- 2010 — брошура «Одеському національному університету імені І. І. Мечникова — 145».

У підсумку маємо шість праць книжкового формату: одну історію імперського періоду, чотири — радянського й одну — сучасного.

Отже, немає сумніву, що написання історії університету завжди носило ювілейний характер. У зв'язку з «несподіваним» наближенням визначної дати та завжди сутужними умовами для праці особливо підвищувався суб'єктивний чинник — відповідальність і бажання керівників та авторський рівень виконання. Нижче торкнемось праць наших попередників, але не з точки зору змісту чи текстологічного аналізу, а лише за кількома, так би мовити, зовнішніми параметрами: обсяг, структура та найхарактерніші фрази — вербальні маркери, що відбивають як добу, так і візію авторів щодо призначення видання.

Треба зазначити, що вперше про історію університету заговорили вже через 10 років після його виникнення. Керівництво доручило професорові Ф. І. Леонтовичу у грудні 1874 року написати відповідну «стислу записку», але той у січні ювілейного року відмовився від цього проекту⁶. Місію піонера виконав О. І. Маркевич — професор кафедри російської історії, спеціаліст з історії Московської держави, історіографії, Південної України, який став автором книги, написаної на перше 25-річчя навчального закладу. Ентузіаст по натурі, судячи по всьому, з власної ініціативи і без гонорару, він взявся до праці й за сім місяців представив цілий фоліант.

«Історія від О. І. Маркевича» (за авторським визначенням — «записка», або «немаля по розміру работа») ще донедавна мала рекордний обсяг — аж 50 авторських аркушів. Структура — складна: вступ (2 %), передісторія (17 %), загальна історія університету (1 %) — разом 20 %; історія 38 кафедр — 145 біографій з відповідним супроводженням (49 %); навчально-допоміжні установи та науковий конвой, в тому числі й академічні списки (30 %). Вербальні маркери: загальна оцінка — «Таковы были, если можно так выразиться, первые шаги Императорского Новороссийского университета»; метод — «Систематическое изложение истории Новороссийского университета в истекшем 25-летию мы начнем с обозрения положения существовавших в нем в течение этого времени кафедр, так как учебные и воспитательные занятия преподавателей были, без сомнения, главным делом всей его жизни; притом же таким путем нам легче всего ознакомиться и с самим составом университетских преподавателей»⁷. Ця величезна за обсягом, у душі позитивістських текстів, — по суті, енциклопедія університету зберігає своє значення й донині; звісно — щодо історії періоду Російської імперії.

На 50-річчя університет вже цілеспрямовано й заздалегідь, з 1911 року, заходився писати свою історію. За редакторство і авторство розгорілась боротьба, дійшло навіть до балотування на Раді університету. Коли у травні 1913 року обидві іпостасі виборів історик — декан історико-філологічного факультету, професор О. П. Доброклонський, виникла дилема: доповнити працю О. І. Маркевича чи написати нову. У Державному архіві Одеської області збереглися матеріали, які свідчать, що О. П. Доброклонський обрав другий шлях. Втім, з певних причин він відійшов від справи, і Рада спішно доручила її іншому істориком — професору І. А. Линниченку, з проханням просуватись першим шляхом; проте й він не впорався з завданням⁸.

В умовах Першої світової війни і цілковитого згортання ювілейних заходів університет міг залишитися без чергової історії. Ситуацію врятував професор М. Г. Попруженко, який свого часу програв балотування О. П. Доброклонському. Він опублікував у петербурзькому журналі «Исторический вестник» статтю про історію університету за 50 років.

«Історія від М. Г. Попруженка» 1915 року видання (за визначенням автора — «стислий нарис») — стаття обсягом в один авторський аркуш з наголосом на гуманітарній сфері. Вербальні маркери: «Новороссийский университет за пятьдесят лет своего существования пережил, конечно, немало различных опасностей и волнений, достаточно дал России работников такого типа, а вместе с тем совершенно определенно установил и задания специальных местных научных потребностей и запросов той части нашей родины, в какой ему нужно было стать центром и очагом высшего просветительства, рассадником образования»⁹.

⁶ Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1874 год: 23 декабря 1874 года. — Одесса, 1874. — С. 58.

⁷ Маркевич А. Двадцатипятилетие... — С. 1.

⁸ Державний архів Одеської області. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 4. — Арк. 91–93.

⁹ Попруженко М. Г. Императорский Новороссийский университет (по поводу 50-летия его существования) // Исторический вестник. — 1915. — Т. CXL. — Май. — С. 605.

До написання наступної історії університету минула чверть століття. За зловтішною іронією долі це припало на роки вже Другої світової війни. Відтоді всі тексти стали «поліграфіями», тобто плодом колективних зусиль. Оскільки написання першої радянської історії було вельми непростою справою, її очолив особисто ректор М. П. Савчук. Відповідальним редактором став професор-історик К. П. Добролюбський. Текст має шість авторів — істориків та бібліотекарів (А. В. Крячун — 1865–1899 роки, О. В. Фадеєв — 1900–1917 роки, І. Л. Портной — студентський рух 1900–1914 років, Г. І. Глядкоўська — 1917–1940 роки, Р. М. Повар і А. І. Мілова — історія бібліотеки).

«Історія від Савчука/Добролюбського» 1940 року мала висвітлити, на їхню думку, «основні моменти» історії закладу. Її обсяг — 15 аркушів; структура — діахронний наратив без вступу (на передісторію — 1 %, на «новоросійський» період, тобто 55 років, — 80 %, на дискретний, 13 років, — 1 %, на радянський університет, 7 років, — 13 %), з виділенням двох проблем (дореволюційний студентський рух та бібліотека — 5 %) і наявність наукового апарату. Вербальні маркери першої радянської праці такі: дореволюційний період — «Одесский университет был детищем своего города. Все контрасты и противоречия, оттенки общественно-политической жизни дореволюционной Одессы отражались на его деятельности»; сучасність — «Эти достижения не говорят о том, что никаких недочетов в работе университета нет, что ему осталось только почить на лаврах своих успехов. Весь коллектив Одесского университета, его общественные организации, его руководство прекрасно понимают, что впереди борьба за высшее качество всей работы по всем ее отраслям... Трудовой энтузиазм работников университета, его профессоров, преподавателей и студентов, метод социалистического соревнования, как основной метод борьбы за движение вперед, забота Советской власти и партии о высшей советской школе, — порука тому, что Одесский государственный университет, полный бодрости и готовности работать на пользу своей замечательной родины, пойдет вперед — к новым достижениям и успехам»¹⁰.

Особливу подією у житті університету стало сторіччя його історії у 1965 році. До нього готувались і, звичайно, планували писати книгу. Показово, що колишній професор Новоросійського університету А. В. Флоровський, живучи у вигнанні, хоч і у соціалістичній Чехословаччині, цікавився написанням історії університету¹¹. Втім, одесити його розчарували, ледве встигнувши в ювілейний рік видати невеличку книжку авторства історика З. В. Першиної, філолога Г. А. В'язовського та ректора О. І. Юрженка (без атрибуції по фрагментах).

«Історія Юрженка/Першиної/В'язовського» («короткий нарис») — п'ять аркушів; структура діахронна — вступ (1 %), три з половиною розділи присвячені «дорадянському» періоду (55 років — 60 %), решта — радянському (45 років — 40 %; виділено «Університет сьогодні», тобто після XXII з'їзду КПРС — 10 %), наявні світліни (8 — 4 %). Вербальні маркери: загальна оцінка — «На протязі всієї своєї історії він був значним центром прогресивної науки і передової демократичної культури двох братніх народів — російського і українського»; дореволюційний період — «Незважаючи на жорстокі утиски царату, тут утверджувались матеріалістичні традиції в науці, розвивалася революційна суспільна думка»; сучасність — «Свій сторічний ювілей Одеський університет зустрічає в період натхненної боротьби радянського народу за перетворення в життя грандіозної програми розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, прийнятої XXII з'їздом КПРС»¹².

Згадана книжка першою з університетських наративів написана українською мовою, була наче конспективним викладом більшої праці. Так і сталося — за три роки по-

¹⁰ Одесский университет за 75 лет (1865–1940). — Одесса, 1940. — С. 186.

¹¹ Листи А. В. Флоровського до В. Т. Галяса / в кн.: Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження). — Одеса, 2006. — С. 39.

¹² Юрженко О., Першина З., В'язовський Г. Одеському університету — сто років. — Одеса, 1965. — С. 3.

бачило світ фундаментальне видання (на нашу думку, найякісніше з усіх радянських). Це був справжній колективний витвір, над яким працювали понад 80 авторів та відповідальних осіб, включаючи 14 членів редакційної колегії на чолі з ректором О. І. Юрженком. Авторами «історичної частини» (власне синтези), яка зайняла близько третини книги, були шість істориків: К. Г. Мигаль, В. М. Немченко, П. А. Некрасов, З. В. Першина, М. Ю. Раковський, Є. В. Сизоненко. Решта тексту була поділена між природничими і точними науками (біологічні — 13 авторів, геолого-географічні — 12, хімічні — 5, фізичні — 5, механіко-математичні — 2), суспільствознавчими (7 авторів) і гуманітарними науками (філологічні — 10, включаючи іноземну лінгвістику та класичну філологію, юридичні — 4, педагогічні — 3, історичні — 2, психологія — 1) та науководослідними установами (4 автори). Саме координація між такою кількістю виконавців та фундаментальністю твору й стала, напевно, причиною затримки видання.

«Історія від О. І. Юрженка» 1968 року має обсяг 35 аркушів; структура складна — передмова (1 %), «історична» частина («новоросійський» період — 19 %, радянський — 11 %), природничі науки (39 %), гуманітарні (24 %), науково-допоміжні установи (6 %). Книга ілюстрована понад 80 світлинами (5 % обсягу). Вербальні маркери: загальна оцінка — «Історія університету складна і в той же час велична тими перемогами науки, що були здобуті у його стінах...»; минулий та новий періоди — «Одеський університет був одним з вогнищ революційного руху на Півдні країни... З невеликого учбового закладу, в якому могли навчатись насамперед представники панівної верхівки, він перетворився на справді масовий, справді народний університет...»; сучасність — «...Університет став одним з визначних осередків розвитку української культури — національної за формою і соціалістичної за змістом»¹³.

Минуло ще два десятиліття — і розпочалась підготовка чергового видання, до 125-річного ювілею. Редакційну колегію очолив ректор І. П. Зелінський. Серед шістьох членів редколегії лише троє (Л. Х. Калустян, З. В. Першина та М. Ю. Раковський) з тих, хто займалися попереднім виданням, та П. М. Бондаренко залишились у складі авторського колективу, який включав 46 авторів. Це, на наш погляд, вказує на зміну поколінь. Але разом з тим величезний авторський колектив, що складався переважно з неофітів університетського історієписання, проблеми методологічного порядку (адже це був час пізньої «перебудови» й переддень розпаду СРСР) призвели до затягування видання і вихід його вже наступного за ювілеєм року. Недоліком була також слабка атрибуція — можна лише здогадуватись про авторство щодо того чи іншого фрагмента. На поспіх під час завершення видання вказує й цілковитий розгاردіш в абетковому розташуванні авторів.

«Історія від І. П. Зелінського» 1990 року — понад 9 аркушів; структура діяхронна — від редколегії (1 %), «дорадянський» період (35 %), радянський, 70 років, — з явною перевагою (64 %), дискретний (2 %), 8 довоєнних років (7 %), 4 роки війни (5 %), 40 повоєнних років (46 %); сучасність виділено окремо — з середини 1980-х років (4 %). Книга доповнена більш ніж сотнею переважно кольорових ілюстрацій, які зайняли майже третину обсягу. Вербальні маркери: загальна оцінка — «Книга... рассказывает о возникновении и основных этапах развития этого высшего учебного заведения, о становлении его как крупного центра науки, образования и культуры на Украине... Авторы стремились на основе выявленных новых документальных материалов заполнить «белые пятна» на исторической карте Одесского университета, хотя более полное освещение истории, оценка его деятельности, несомненно, дело будущего»; сучасність — «На страницах книги читатель встретится не только с прошлым, но и с настоящим университета, зримо и осязаемо воплощающим в себе как те преобразования, которые произошли и происходят сейчас, так и в равной мере трудности,

¹³ Історія Одеського університету за 100 років / відп. ред. О. І. Юрженко. — К., 1968. — С. 3–4.

нерешенные проблемы нашего общества, которые во многом предопределили требование его кардинального обновления»¹⁴.

Всього за дев'ять років, вперше не за чверть століття чи навіть десятиліття, а раніше — у зв'язку з міленіумом, побачило світ чергове видання, яке стало по суті виправленим та оновленим варіантом попереднього. Оскільки за основу було взято текст 1991 року, то було механічно перенесено всіх авторів попередньої книги (через це аж п'ять авторів позначено траурною рамкою), до яких приєдналися ще 18. Цього разу редколегія була збільшена до 24 осіб, серед яких постаті З. В. Першиної та М. Ю. Раковського не тільки символізували спадкоємність з попередніми проектами, а й відіграли ключову роль у поліпшенні книги. Хоча некоректний принцип автури перейшов з попереднього видання, до редколегії було включено лише тих, хто реально відповідав за певну частину і зробив реальний редакційний внесок. Це стало одним з чинників ефективного менеджменту, за яким, безсумнівно, бачимо постать тодішнього ректора В. А. Сминтини: книга вийшла вчасно й вочевидь перевершила свою попередницю, перетворивши її просто на історіографічний факт, де зберігають значення і мають інтерес лише візуальні джерела й світлини; а з поліграфічної точки зору це видання залишається найякіснішим.

«Історія від В. А. Сминтини» — понад 26 аркушів: вступ (1 %), імперський період — 55 років (28 %), радянський — 70 років (42 %), сучасний — 10 років (29 %). Якщо з двома попередніми епохами приблизний баланс, то на сучасну добу зроблено явний акцент. Понад 200 ілюстрацій займають майже 25 % обсягу. Вербальні маркери: загальна оцінка — «У нашій книзі йде мова про історію Одеського (Новоросійського) університету, і в цій історії постають загальні закономірності процесу становлення та розвитку національної освіти й науки, труднощі на цьому шляху»; минуле імперське — «Був першим на Півдні України і розкрив вияви людського чинника в науці й освіті вже на світанку свого існування. В його стінах працювала ціла плеяда визначних вчених, для яких головним був дух творчості, вибудови наукових шкіл, участь у житті суспільства»; минуле радянське — «В повоєнний період на основі традицій, витворених у попередні періоди, і на ґрунті високого професіоналізму колектив зумів і зберегти вірність принципів спадкоємності в науці, і додержати принципу єдності науки й освіти»; сучасність — «Сучасний етап... розгорнув перед університетом широкі можливості для розвитку творчої думки, хоч труднощі соціально-економічного порядку ставлять часом університет у складне становище»¹⁵.

«Історія від Дьоміна/Хмарського» 2010 року — брошура обсягом близько трьох аркушів. Питома вага імперського періоду — 30 %, радянського — 40 %, сучасного — 30 % (20 років). Привертає увагу претензійна підназва — «Лібрето напередодні славетного ювілею». Праця не має вступу, і тому вербальні маркери можна віднайти в анотації: «У науково-популярному нарисі окреслено основні етапи 145-річної історії найстарішого вищого навчального закладу на півдні України». Нескладно помітити, що ця праця зберегла архітектоніку й зміст своєї значно більшої за обсягом попередниці, але «особливу увагу приділено основним напрямкам і тенденціям у розвитку навчального закладу на початку ХХІ століття, оскільки у цей час він ще не ставав об'єктом вивчення істориків»¹⁶.

Зрештою можна констатувати, що процес історіографічного опанування історії Одеського університету розпочався майже від часу його створення і йшов паралельно з життям закладу. Доробок цей настільки багатий, що сам уже потребує окремого осмислення (а деякі кроки роблено вже сьогодні¹⁷). Уроки, що їх залишили нам попе-

¹⁴ Одесский университет. 1865–1990 / под ред. И. П. Зелинского. — С. 5.

¹⁵ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 4–5.

¹⁶ Одеському національному університету імені І. І. Мечникова — 145... — С. 2.

¹⁷ Музичко О. Є. Три маловідомі рецензії на ювілейні видання з історії Одеського державного університету імені І. І. Мечникова: автори, тексти, контексти // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. — 2013. — Т. 18. — Вип. 2 (8). — С. 60–78.

редні автори, інтелектуальний багаж, що міститься у написаних текстах, враховано задля максимально адекватного зображення процесів, що тривали й триватимуть у найпотужнішому центрі освіти й науки в українському Причорномор'ї.

Покладаючись на досвід попередників, авторський колектив вирішив під час написання чергового твору дотриматись певних настанов. Підготовку видання було розпочато заздалегідь. Наказом ректора у червні 2012 року була сформована робоча група. На кшталт «Історії від О. І. Юрженка» автори-історики мали забезпечити написання загальноуніверситетських сюжетів, а представники кожного з підрозділів — зайнятись як історією структур, що були їхніми попередниками, так і історією тих наук, розвитком яких вони займаються сьогодні. Саме в останньому містилась небезпека, адже якщо написати лише історію науки у дискурсі інтелектуальної історії, то не буде видно університетських структур, які й мали бути інструментом колективної творчості. Якщо захопитись установознавчим чи біографічним дискурсом, то можна втратити суть одвічного призначення університету — розвиток науки й розповсюдження знань. Саме через цю дискусію і названі підходи пройшов процес підготовки фрагментів, пов'язаних з історією підрозділів та викладання й розвитку в них наук. Де це вдалось, а де вийшло еклектично — судити читачам та наступним історіографам. У вельми складних політичних та матеріальних умовах, за відсутності фінансування, колектив університету зробив все, що було в його силах.

Завершений текст від початку розглядався як колективна монографія, забезпечена науковим апаратом, вступною частиною і хоча б стислим підсумком, науковим редагуванням кожної частини та атрибуцією кожного фрагмента. Автори пропонують свою картину буття університету й епохи, що породжувала чи трансформувала його, еволюцію закладу як структури у державній системі та водночас об'єкта й знаряддя політики держави, історію ідей, які знаходили втілення у наукових працях та навчальному процесі завдяки конкретним людям. Колектив авторів, який перебільшив символічну кількість у 150 осіб, створив у буквальному розумінні гранд-наратив, встановивши рекорд за обсягом серед узагальнюючих праць з історії університету й перевершивши навіть «Історію від О. І. Маркевича» майже вдвічі.

В історичному контексті книга являє собою композицію трьох хронологічно послідовних образів: Новоросійський університет епохи Російської імперії; вищий навчальний заклад радянського типу; сучасний європейський університет, що здійснює активну інтеграцію до світової науки і прорив у майбутнє. Тому вона складається з трьох частин, з яких дві перші є власне історією, а третя — розповіддю про сьогодення університету¹⁸. Це співвідношення відбилось у другій частині назви нашої праці.

Відповідальним за першу частину — університет імператорської епохи — є професор О. Б. Дьомін; за другу, що обіймає радянську добу, — доцент Е. П. Петровський; за третю, присвячену сучасному університету, — професор В. Г. Кушнір. Ці епохи різні за тривалістю: імператорська — трохи більше півстоліття, радянська — майже три чверті століття, сучасна — близько чверті століття. Відведений для них обсяг — не прямо пропорційний хронологічним відтинкам, — цілком зрозуміло, що на імператорську добу з плином часу відводилось щоразу менше місця. У сучасному виданні найбільший обсяг (понад 40 %) припав на радянську добу. Це й зрозуміло: у порівнянні з імператорським (чверть обсягу) радянський вищий навчальний заклад був набагато потужнішим як за кількістю студентів і викладачів, так і за матеріально-технічною базою, та майже утричі тривалішим за сучасний період (близько третини обсягу). Виділена на сучасність питома вага обсягу дещо вища, ніж в «Історії від В. А. Сминтини», але нині вона вже на 15 років довша. Структура частин схожа, але певна різниця між ними демонструє принципові відмінності й певну автономію компоновки матеріалу

¹⁸ Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова за роки незалежності України, 1991–2005 рр. / гол. ред. В. А. Сминтина. — Одеса, 2005.

всередині. Так, перші дві «історичні» частини дійсно у першій своїй половині показують історію університету як цілісної структури — в «імператорській» частині це 40 % обсягу, а в «радянській» — навіть більше половини; потім йде історія окремих підрозділів і наук. У третій частині синтезі надано лише сорокову частку тексту, залишаючи детальніший аналіз сучасності майбутнім історикам. Але й це якісно її відрізняє і від брошури 2010 року, де за визначенням не могло бути огляду сучасних підрозділів, і від інформаційного видання 2005 року, де не було синтезованого вступу як такого. Відрізняються частини й порядком розташування фрагментів, присвячених окремим підрозділам та наукам. У першій частині факультети Імператорського університету розташовано згідно з переліком у статуті (що співпадає з абеткою), а медичний факультет опинився останнім через пізніший час виникнення. У другій частині, як і в «Історії від О. І. Юрженка», пріоритет відданий точним і природничим наукам, після яких йдуть гуманітарні й суспільствознавчі науки. У заключній частині обрано найпростіший порядок розташування — за абеткою.

З огляду на особливе ставлення до наукової коректності вважаємо за потрібне навести детальнішу інформацію щодо авторства. Атрибуцію здійснено у книзі тричі: у вступній частині — поіменно за абеткою із зазначенням особистого внеску кожного в написання розділу, підрозділу чи окремих фрагментів з позначенням, у разі наявності, співавторства; в основній частині — текстуальними примітками на початку чергового тексту; у змісті — після структурних елементів, що дає уявлення про склад авторських груп по частинах та розділах. Перелік авторів наведений за абеткою, за виключенням випадків, коли порядок порушено на прохання співавторів. Частина перша нижче позначатиметься як період ІНУ, друга — радянський період, третя — сучасний етап.

Отже, авторський склад новітньої праці з історії університету має такий вигляд:

В. М. Адамян — автор підрозділу *Кафедра теоретичної фізики* та співавтор підрозділу *Науково-дослідна лабораторія теоретичної та молекулярної фізики* на сучасному етапі;

Л. Н. Акімова — автор фрагмента з історії психології у підрозділі *Особливості викладання філософії та психології* в ІНУ та співавтор підрозділу *Психологія* в радянський період;

О. В. Александров — автор фрагмента *Факультет журналістики, реклами та видавничої справи* та підрозділу *Кафедра журналістики* на сучасному етапі;

О. М. Альошин — автор підрозділу *Кафедра системного програмного забезпечення та технологій дистанційного навчання ІІПО* на сучасному етапі;

О. М. Андрієвський — автор підрозділу *Біологічні науки* та *Гідробіологічна станція* в радянський період;

С. М. Андрієвський — співавтор підрозділів *Астрономічна обсерваторія* в ІНУ, *Астрономічні дослідження* в радянський період, автор підрозділу *Кафедра астрономії* та *Науково-дослідний інститут «Астрономічна обсерваторія»* на сучасному етапі;

С. А. Андронаті — автор підрозділу *Кафедра фармацевтичної хімії* на сучасному етапі;

С. К. Асланов — співавтор підрозділу *Здобутки теоретичної механіки* в ІНУ та фрагмента *Теоретична механіка* в радянський період;

Н. В. Бардіна — співавтор підрозділу *Кафедра прикладної лінгвістики* на сучасному етапі;

Б. С. Бачур — співавтор підрозділів *Подальший розвиток юридичної науки* в ІНУ та *Юридичні науки* в радянський період;

Я. М. Біланчин — співавтор підрозділів *Розвиток наук геолого-географічного циклу* в ІНУ, *Географічні дослідження* в радянський період та *Кафедра ґрунтознавства та географії ґрунтів* на сучасному етапі;

Л. М. Богата — автор фрагмента *Методологічний семінар «Філософія багатомірності»* у розділі *Філософський факультет* на сучасному етапі;

О. І. Брусиловська — автор підрозділу *Кафедра міжнародних відносин ІСН* на сучасному етапі;

Н. Д. Вайсфельд — співавтор фрагментів *Теоретична та прикладна математика* в радянський період;

В. Ф. Ваксман — автор фрагмента з історії *Фізичного факультету* на сучасному етапі;

П. Д. Варбанець — співавтор фрагментів *Теоретична та прикладна математика* в радянський період;

К. К. Васильєв — співавтор розділу *Медичний факультет* в ІНУ;

Ю. К. Васильєв — співавтор розділу *Медичний факультет* в ІНУ;

О. Г. Васильченко — автор підрозділу *Кафедра іноземних мов природничих факультетів* на сучасному етапі;

Н. П. Віт — співавтор підрозділу *Кафедра іноземних мов гуманітарних факультетів* на сучасному етапі;

О. А. Войцева — співавтор фрагмента з історії філологічних наук у підрозділі *Розвиток філологічних наук* в ІНУ та автор підрозділу *Кафедра загального та слов'янського мовознавства* на сучасному етапі;

І. С. Волошановський — автор підрозділу *Кафедра органічної хімії* на сучасному етапі;

Б. М. Галкін — співавтор підрозділів *Біотехнологічний науково-навчальний центр, Проблемна науково-дослідна лабораторія паливних елементів, Проблемна науково-дослідна лабораторія синтезу лікарських препаратів, Проблемна науково-дослідна лабораторія фізики аеродисперсних систем*;

С. П. Гвоздій — автор підрозділу *Кафедра медичних знань та безпеки життєдіяльності* на сучасному етапі;

В. В. Глєбов — автор фрагмента розділу *Інститут соціальних наук* на сучасному етапі;

Й. Й. Голотюк — співавтор підрозділу *Розвиток математики* в ІНУ;

Л. М. Голубенко — співавтор фрагмента з історії романо-германської філології у підрозділі *Розвиток філологічних наук* в ІНУ, співавтор фрагментів *Іноземні мови в 1920–1960 роках, Факультет романо-германської філології (1960–1991)*, співавтор розділу *Факультет романо-германської філології*, автор підрозділу *Кафедра німецької філології* на сучасному етапі;

О. В. Горняк — співавтор підрозділу *Становлення економічної теорії* в ІНУ та автор підрозділу *Економічна наука* в радянський період;

М. А. Глауберман — автор підрозділу *Навчально-науково-виробничий центр*;

Г. П. Гребенник — автор підрозділу *Кафедра історії та світової політики ІСН* на сучасному етапі;

І. С. Гребцова — співавтор розділу *Рішельєвський ліцей як попередник університету в Одесі*;

Н. Р. Григорян — співавтор фрагмента *Іноземні мови в 1920–1960 роках*, автор підрозділу *Кафедра теоретичної та прикладної фонетики англійської мови* на сучасному етапі;

Л. В. Гринько — автор підрозділу *Кафедра іспанської і класичної філології* на сучасному етапі;

В. С. Гриневич — автор фрагментів про *Міжнародне співробітництво* в університеті;

О. М. Дзиговський — автор фрагмента *Археологічні дослідження* в радянський період;

О. А. Довгополова — співавтор підрозділів *Особливості викладання філософії та психології* в ІНУ, *Розвиток філософської думки* в радянський час та співавтор фрагмента *Науково-дослідний та освітній центр імені Г. В. Флоровського* у розділі *Філософський факультет* на сучасному етапі;

Л. Х. Доленко — співавтор підрозділу *Становлення економічної теорії* в ІНУ;

О. М. Дорошенко — автор підрозділу *Первомайський інститут*;

Г. С. Драган — автор фрагмента *Кафедра теплофізики* в радянський період та підрозділу *Іллічівський навчальний центр*;

О. В. Драгомирецький — автор підрозділу *Проблемна науково-дослідна лабораторія інженерної геології узбережжя моря, водосховищ і гірських схилів*;

А. В. Драгунова — співавтор підрозділів *Астрономічна обсерваторія* в ІНУ, *Астрономічні дослідження* в радянський період та *Науково-дослідний інститут «Астрономічна обсерваторія»* на сучасному етапі;

І. А. Дришлюк — автор підрозділу *Кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики* на сучасному етапі;

Л. М. Дунаєва — автор фрагмента розділу *Інститут інноваційної та післядипломної освіти*, підрозділів *Кафедра соціальної роботи* та *Навчально-науковий комплекс «Школа-Коледж-Університет»* на сучасному етапі;

О. Б. Дьомін — автор підрозділів *Організаційні трансформації та становлення навчального процесу* в ІНУ, *Еволюція історичної науки* в ІНУ, співавтор підрозділу *Розвиток фізичних досліджень* в ІНУ, автор фрагмента *Дослідження з нової та новітньої історії* в ОДУ у повоєнний час, автор підрозділу *Кафедра нової та новітньої історії* на сучасному етапі, науковий редактор першої частини;

Т. О. Журавльова — автор підрозділу *Кафедра економіки та моделювання ринкових відносин ІІПО* на сучасному етапі;

В. В. Заморов — співавтор фрагмента розділу *Біологічний факультет* та автор підрозділу *Кафедра гідробіології та загальної екології* на сучасному етапі;

О. В. Запорожченко — співавтор розділу *Відповідь на виклики часу*, автор підрозділу *Кафедра біохімії* на сучасному етапі;

В. О. Іваниця — співавтор розділу *Відповідь на виклики часу*, автор підрозділу *Кафедра мікробіології, вірусології та біотехнології* на сучасному етапі, заступник головного редактора;

О. А. Іванова — автор підрозділу *Кафедра реклами та зв'язків з громадськістю* на сучасному етапі;

Д. С. Іщенко — співавтор фрагмента з історії філологічних наук у підрозділі *Розвиток філологічних наук* в ІНУ, співавтор підрозділів *Філологічні науки* в радянський період та *Кафедра російської мови* на сучасному етапі;

О. М. Казанова — автор підрозділів *Фізичне виховання і спорт* в радянський період та *Кафедра фізичної культури* на сучасному етапі;

В. В. Калінчак — автор підрозділу *Кафедра теплофізики* на сучасному етапі;

І. С. Канзафарова — співавтор підрозділів *Подальший розвиток юридичної науки* в ІНУ та *Юридичні науки* в радянський період;

В. Г. Каретніков — співавтор підрозділів *Астрономічна обсерваторія* в ІНУ, *Астрономічні дослідження* в радянський період;

О. Ю. Карпенко — співавтор фрагмента *Факультет романо-германської філології (1960–1991)* та автор підрозділу *Кафедра граматики англійської мови* на сучасному етапі;

Л. М. Карпов — автор підрозділу *Кафедра фізіології людини і тварин* на сучасному етапі;

З. О. Кіреєва — співавтор підрозділу *Психологія* в радянський період;

Т. Ю. Ковалевська — співавтор фрагмента з історії філологічних наук у підрозділі *Розвиток філологічних наук* в ІНУ, співавтор підрозділів *Філологічні науки* в радянський період та *Кафедра української мови* на сучасному етапі;

І. М. Коваль — співавтор вступного слова та розділу *Відповідь на виклики часу*, головний редактор видання;

О. О. Ковтун — автор підрозділів *Гідробіологічна станція* в ІНУ та на сучасному етапі;

Т. В. Козлова — співавтор підрозділів *Розвиток наук геолого-географічного циклу* в ІНУ, *Геологічні дослідження* в радянський період та *Кафедра інженерної геології і гідрогеології* на сучасному етапі;

В. О. Колесник — співавтор фрагмента з історії філологічних наук у підрозділі *Розвиток філологічних наук* в ІНУ та автор підрозділу *Кафедра болгарської філології* на сучасному етапі;

І. М. Колегаєва — автор підрозділу *Кафедра лексикології і стилістики англійської мови* на сучасному етапі;

Ю. В. Колмогорова — автор підрозділу *Центр інформаційних технологій* на сучасному етапі;

Н. В. Кондратенко — співавтор підрозділу *Кафедра прикладної лінгвістики* на сучасному етапі;

М. Х. Копит — співавтор підрозділів *Біотехнологічний науково-навчальний центр*, *Проблемна науково-дослідна лабораторія паливних елементів*, *Проблемна науково-дослідна лабораторія синтезу лікарських препаратів*, *Проблемна науково-дослідна лабораторія фізики аеродисперсних систем*;

Л. О. Корчевна — автор підрозділу *Кафедра конституційного права та правосуддя* на сучасному етапі;

М. Б. Косой — співавтор підрозділу *Здобутки теоретичної механіки* в ІНУ та фрагмента *Теоретична механіка* в радянський період;

А. О. Кравчук — співавтор підрозділів *Розвиток наук геолого-географічного циклу* в ІНУ, *Геологічні дослідження* в радянський період та *Кафедра загальної та морської геології* на сучасному етапі;

Є. Н. Красеха — співавтор підрозділів *Розвиток наук геолого-географічного циклу* в ІНУ, *Географічні дослідження* в радянський період та *Кафедра географії України* на сучасному етапі;

В. Є. Круглов — співавтор підрозділу *Розвиток математики* в ІНУ, фрагментів *Теоретична та прикладна математика* в радянський період та автор розділу *Інститут математики, економіки і механіки* на сучасному етапі;

В. О. Кузнєцов — автор розділу *Буремні події Другої світової. Одеський державний університет у 1941–1944 роках*;

Е. А. Кузнєцов — автор підрозділу *Кафедра економіки та управління* на сучасному етапі;

Н. В. Кузнєцова — автор підрозділу *Становлення педагогічної освіти і науки* в ІНУ та співавтор підрозділу *Педагогіка* в радянський період;

Н. Л. Кусик — автор підрозділу *Кафедра бухгалтерського обліку, аналізу та аудиту* на сучасному етапі;

В. Г. Кушнір — співавтор розділу *Відповідь на виклики часу*, автор фрагмента підрозділу про розвиток *Історичного факультету* на сучасному етапі, науковий редактор третьої частини;

В. В. Левченко — співавтор розділу *Дезінтеграція та реінтеграція вищої освіти в Одесі в 1920–1933 роках. Попередники Одеського державного університету*, автор фрагмента *Інфраструктура історичної науки у 1920–1933 роках* та співавтор фрагмента *Історична наука в евакуації та окупації (1941–1944)*;

Г. С. Левченко — співавтор розділу *Дезінтеграція та реінтеграція вищої освіти в Одесі в 1920–1933 роках. Попередники Одеського державного університету*;

Я. І. Лепіх — автор підрозділу *Міжвідомчий науково-навчальний фізико-технічний центр МОН і НАН України на сучасному етапі*;

В. О. Лобков — автор підрозділу *Зоологічний музей на сучасному етапі*;

В. Ю. Мандель — автор підрозділу *Науково-дослідний інститут фізики на сучасному етапі*;

В. І. Маренков — співавтор підрозділу *Розвиток фізичних досліджень в ІНУ*;

М. Д. Марінашвілі — співавтор підрозділу *Кафедра французької філології на сучасному етапі*;

Е. І. Мартинюк — автор фрагмента *Центр компаративістських досліджень релігії у розділі Філософський факультет на сучасному етапі*;

О. П. Матузкова — автор підрозділу *Кафедра теорії та практики перекладу на сучасному етапі*;

В. М. Махлайчук — співавтор підрозділу *Науково-дослідна лабораторія теоретичної та молекулярної фізики на сучасному етапі*;

В. І. Медінець — автор підрозділу *Регіональний центр інтегрованого моніторингу та екологічних досліджень на сучасному етапі*;

В. В. Менчук — автор фрагмента розділу *Хімічний факультет на сучасному етапі*;

О. І. Миколенко — співавтор підрозділу *Кафедра адміністративного та господарського права на сучасному етапі*;

О. Є. Музичко — співавтор підрозділу *Професорська та студентська корпорації та автора підрозділу Повсякденне життя викладачів і студентів в ІНУ*;

І. В. Немченко — автор фрагмента *Антикознавство та медієвістика в ОДУ у повоєнний час та підрозділу Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків на сучасному етапі*;

О. О. Нікогосян — автор підрозділів *Коледж економіки та соціальної роботи та Кафедра соціальних теорій ІІПО на сучасному етапі*;

Л. В. Новікова — автор підрозділів *Навчально-виховний процес та Повсякденне життя колективу університету в період «розвинутого соціалізму» в радянський період*;

В. М. Оніщук — автор підрозділу *Кафедра соціології ІСН на сучасному етапі*;

В. В. Орлов — співавтор фрагмента з історії *романо-германської філології у підрозділі Розвиток філологічних наук в ІНУ*, співавтор фрагмента *Факультет романо-германської філології (1960–1991)*, співавтор фрагмента розділу *Факультет романо-германської філології*, співавтор підрозділів *Кафедра французької філології та Кафедра іноземних мов гуманітарних факультетів на сучасному етапі*;

Г. С. Орловська — автор підрозділу *Науково-дослідна лабораторія фізики і хімії низькотемпературної плазми на сучасному етапі*;

М. В. Пащенко — автор фрагментів з історії *Відділення довузівської підготовки в університеті*;

О. С. Петриківська — співавтор фрагмента *Науково-дослідний та освітній центр імені Г. В. Флоровського у розділі Філософський факультет на сучасному етапі*;

Л. О. Петрова — співавтор фрагмента з історії філологічних наук у підрозділі *Розвиток філологічних наук в ІНУ*, співавтор підрозділів *Філологічні науки в радянський період та Кафедра російської мови на сучасному етапі*;

Е. П. Петровський — автор розділу *Одеський державний університет у 1933–1941 роках. Посилення тоталітарного режиму*, підрозділу *Повсякденне життя університетської корпорації у повоєнне двадцятиліття*, фрагмента *Науково-дослідницька робота істориків у 1934–1941 роках та співавтор фрагмента Історична наука в евакуації та окупації (1941–1944)*, автор фрагмента *Комплексна програма «Феномен тоталіта-*

ризму, його прояви та шляхи подолання» у розділі *Історичний факультет*, науковий редактор другої частини;

В. П. Плавич — автор підрозділу *Кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права* на сучасному етапі;

М. О. Подрезова — співавтор підрозділів *Бібліотека. Формування фондів* в ІНУ, *Бібліотека* в радянський період, *Наукова бібліотека* на сучасному етапі;

В. І. Подшивалкіна — співавтор підрозділу *Психологія* в радянський період;

О. В. Полєвщикова — співавтор підрозділів *Бібліотека. Формування фондів* в ІНУ, *Бібліотека* в радянський період, *Наукова бібліотека* на сучасному етапі;

М. І. Полєтаєв — автор підрозділу *Інститут горіння та нетрадиційних технологій* на сучасному етапі;

В. М. Полторак — автор підрозділу *Організаційна структура та науково-педагогічні кадри* в ОДУ в радянський період, технічний секретар видання;

В. В. Попков — автор фрагмента з історії *Кафедри наукового комунізму* та автор підрозділу *Кафедра політології ІСН* на сучасному етапі;

О. О. Птащенко — автор підрозділу *Кафедра фізики твердого тіла і твердотільної електроніки* на сучасному етапі;

Т. Л. Ракитська — автор підрозділу *Науково-навчальний центр високотехнологічного обладнання та приладів та Кафедра неорганічної хімії та хімічної екології* на сучасному етапі;

Н. М. Раковська — співавтор фрагмента з історії філологічних наук у підрозділах *Розвиток філологічних наук* в ІНУ, *Філологічні науки* в радянський період та автор підрозділу *Кафедра світової літератури* на сучасному етапі;

Л. В. Рясіков — автор підрозділів *Становлення і розвиток ботанічних досліджень та Анатомо-фізіологічний та зоологічний напрямки* в ІНУ;

В. П. Саєнко — співавтор підрозділу *Кафедра української літератури* на сучасному етапі;

В. Ф. Сазонова — автор підрозділу *Кафедра фізичної та колоїдної хімії* на сучасному етапі;

В. В. Самодурова — співавтор підрозділів *Бібліотека. Формування фондів* в ІНУ, *Бібліотека* в радянський період, *Наукова бібліотека* на сучасному етапі;

І. Й. Сейфулліна — автор підрозділу *Кафедра загальної хімії та полімерів* на сучасному етапі;

С. Г. Секундант — автор підрозділу *Кафедра філософії та основ загальногуманітарного знання* на сучасному етапі;

В. І. Силантьєва — автор підрозділу *Кафедра зарубіжної літератури* на сучасному етапі;

О. О. Синявська — співавтор розділу *Рішельєвський ліцей як попередник університету в Одесі*, відповідальний секретар видання;

О. Л. Січняк — співавтор фрагмента підрозділу про розвиток *Біологічного факультету* на сучасному етапі;

О. М. Слюсаренко — автор підрозділів з історії *Ботанічного саду*;

В. А. Сминтина — автор підрозділу *Кафедра експериментальної фізики* на сучасному етапі;

О. В. Сминтина — автор підрозділів *Кафедра археології та етнології* на сучасному етапі та *Інститут міжнародної освіти*;

О. С. Соболевська — співавтор підрозділу *Кафедра культурології*, фрагментів *Центр дослідження української культури імені Степана Балея* та *Науково-культурологічний семінар «Максиміліан Волошин і культура Срібного віку»* у розділі *Філософський факультет* на сучасному етапі;

В. П. Стойловський — автор підрозділу *Кафедра зоології* на сучасному етапі;

Л. М. Сумарокова — співавтор підрозділів *Особливості викладання філософії та психології* в ІНУ, *Розвиток філософської думки в радянський час*;

І. В. Сумченко — співавтор підрозділу *Кафедра культурології*, фрагмента *Центр дослідження української культури імені Степана Балея* у розділі *Філософський факультет* на сучасному етапі;

І. М. Сучков — автор підрозділу *Галузева науково-дослідна лабораторія морської геології та геохімії* на сучасному етапі;

Н. О. Ткаченко — співавтор підрозділу *Розвиток філософської думки в радянський період*;

О. В. Ткаченко — співавтор підрозділу *Розвиток філософської думки в радянський період*;

Ф. П. Ткаченко — автор підрозділу *Кафедра ботаніки* на сучасному етапі;

О. Г. Топчієв — співавтор підрозділів *Розвиток наук геолого-географічного циклу* в ІНУ, *Географічні дослідження в радянський період* та *Кафедра економічної та соціальної географії* на сучасному етапі;

В. І. Тригуб — співавтор підрозділу *Кафедра ґрунтознавства та географії ґрунтів* на сучасному етапі;

В. І. Труба — автор фрагмента про розвиток *Економіко-правового факультету* та підрозділу *Кафедра цивільно-правових дисциплін* на сучасному етапі;

О. В. Тюрін — автор підрозділу *Кафедра економічної кібернетики та інформаційних технологій ІІПО* на сучасному етапі;

К. В. Ушакова — співавтор підрозділу *Кафедра культурології* у розділі *Філософський факультет* на сучасному етапі;

М. М. Фащенко — співавтор підрозділу *Кафедра української мови* на сучасному етапі;

С. С. Федорко — автор підрозділу *Підготовче відділення для іноземних громадян*;

О. П. Федчук — автор підрозділу *Відділ аспірантури та докторантури*;

В. М. Хмарський — співавтор вступного слова, співавтор підрозділу *Професорська та студентська корпорації*, співавтор розділу *Дезінтеграція та реінтеграція вищої освіти в Одесі в 1920–1933 роках. Попередники Одеського державного університету*, автор фрагмента *Дослідження з історії України в ОДУ у повоєнний час*, співавтор розділу *Відповідь на виклики часу*, автор підрозділу *Кафедра історії України* на сучасному етапі, заступник головного редактора;

О. С. Цокур — співавтор підрозділу *Педагогіка* в радянський період та автор розділу *Кафедра педагогіки* на сучасному етапі;

О. І. Цуркан — автор підрозділу *Проблемна науково-дослідна лабораторія географії ґрунтів та охорони ґрунтового покриву чорноземної зони*;

О. В. Чайковський — співавтор підрозділу *Розвиток філософської думки в радянський період*, автор фрагмента розділу *Філософський факультет*, автор підрозділу *Кафедра філософії природничих факультетів* та фрагмента *Школа системних досліджень, логіки й методології науки А. І. Уймова* на сучасному етапі;

С. В. Чеботар — автор підрозділу *Кафедра генетики і молекулярної біології* на сучасному етапі;

О. М. Чеботарьов — автор підрозділів *Наукові здобутки хіміків в ІНУ*, *Хімічна наука в радянський період* та *Кафедра аналітичної хімії* на сучасному етапі;

Є. О. Черкез — співавтор підрозділів *Розвиток наук геолого-географічного циклу* в ІНУ, *Геологічні дослідження в радянський період*, *Геолого-географічний факультет* та *Кафедра інженерної геології і гідрогеології* на сучасному етапі;

Є. М. Черноіваненко — співавтор фрагмента з історії філологічних наук у підрозділі *Розвиток філологічних наук в ІНУ*, автор фрагмента розділу *Філологічний факультет* на сучасному етапі;

Е. А. Чечельницький — автор підрозділу *Центр культури й дозвілля студентів та співробітників*;

Т. М. Шевченко — автор підрозділу *Кафедра видавничої справи та редагування* на сучасному етапі;

В. Г. Шевчук — автор підрозділу *Кафедра загальної та хімічної фізики* на сучасному етапі;

М. М. Шитюк — автор підрозділу *Миколаївський навчально-науковий інститут*;

Н. М. Шляхова — автор підрозділу *Кафедра теорії літератури і компаративістики* на сучасному етапі;

Д. І. Шрагіна — співавтор підрозділу *Психологія* в радянський період;

Ю. Д. Шуйський — співавтор підрозділів *Розвиток наук геолого-географічного циклу* в ІНУ, *Географічні дослідження* в радянський період та *Кафедра фізичної географії та природокористування* на сучасному етапі;

О. Г. Шупта-В'язовська — співавтор підрозділу *Кафедра української літератури* на сучасному етапі;

Н. Г. Юргелайтіс — автор підрозділу *Видавництво «Одеський національний університет»*;

В. В. Яворська — співавтор підрозділу *Кафедра економічної та соціальної географії* на сучасному етапі;

В. В. Янко — співавтор підрозділів *Розвиток наук геолого-географічного циклу* в ІНУ, *Геологічні дослідження* в радянський період та *Кафедра загальної та морської геології* на сучасному етапі.

Редакційна колегія вітає весь університетський загал зі 150-річчям нашого університету і висловлює подяку за невтомну працю авторам і упорядникам цієї книги.

Частина I

***Імператорський
Новоросійський університет —
перший класичний університет
на півдні України***

Р о з д і л 1

Рішельєвський лицей як попередник університету в Одесі¹

1.1. Передумови виникнення

Витоки освітніх традицій в Одесі сягають початку XIX століття. У перші роки життя міста адміністрація була заклопотана головним чином його забудовою та заселенням, а освітньою справою займалися приватні заповзятливі особи. 1 грудня 1800 року в Одесі було засновано училище колезького асесора Врето «для навчання дітей грецькій, італійській та російській мовам і письменам»². У ньому навчали дітей два вчителі, число учнів доходило до 70. Училище проіснувало рівно три роки і було закрито внаслідок від'їзду засновника до Константинополя. Відомо, що при римсько-католицькій церкві в 1802 році існувала парафіяльна школа, заснована католицькими священиками-італійцями, яка пізніше перейшла до єзуїтів.

Необхідність реформування системи освіти в Російській імперії диктувалася умовами економічного і культурного розвитку країни, в якій, попри панування кріпацтва, все помітніше ставали паростки капіталізму. Олександр I, який прийшов до влади в березні 1801 року, в початковий період свого царювання зробив спробу провести низку реформ адміністративного правління, селянського питання, освіти і цензури. Попри незавершеність цих реформ, вони, безумовно, сприяли пожвавленню соціально-культурного життя країни. Перетворення у сфері освіти були спрямовані на формування чотириступінчастої системи освіти, до якої входили парафіяльні та повітові училища, гімназії і університети.

Становлення освітніх закладів в Одесі у наступні роки тісно пов'язане з іменем її градоначальника та губернатора Новоросійського краю Армана Емануеля дю Плессі, герцога де Рішельє, період правління якого став епохальним для всього півдня України. Ще сучасники герцога визнавали його талановитим адміністратором, який за короткий час перетворив невеличке поселення Хаджибей на європейське місто Одесу. За десять років кількість мешканців міста досягла трьох десятків тисяч. Не тільки українці й росіяни, навіть іноземці масово переселялися в Одесу, яка швидко ставала першокласним торговим містом. Саме Рішельє належить ідея і перша розробка одеського порто-франко.

У 1803 році Рішельє направив подання імператорові Олександрові I з проханням влаштувати в Одесі навчальний заклад за зразком Петербурзького єзуїтського пансіону. 31 січня 1804 року міністр внутрішніх справ граф В. П. Кочубей передав це питання на розгляд міністрові народної освіти П. В. Завадовському, а вже 15 квітня 1804 року імператор затвердив доповідь міністра про заснування в Одесі комерційної гімназії³.

Такому швидкому вирішенню справи, ймовірно, допомогла та обставина, що в той же час розроблявся загальний статут гімназій, затверджений дещо пізніше, а саме 5 листопада 1804 року, який мав багато спільного з планом Одеської гімназії. За «Пла-

¹ Автори розділу І. С. Гребцова, О. О. Синявська.

² Ленц Н. И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804–1817. — Одесса, 1903. — С. 28.

³ Начертание правил воспитания в обоих одесских Благородных институтах. — Одесса, 1814.

ном для основания в Одессе коммерческой гимназии» навчальний заклад повинен був складатися з окремих училищ: парафіяльного, повітового і власне гімназії⁴. Передбачалося, що це будуть не три окремі заклади, а три особливі відділи одного й того ж навчального закладу. Нижчий клас, або перше однорічне відділення, становило парафіяльне училище, в якому давалися початкові знання. Друге відділення утворювало дворічне повітове училище, де викладали священну історію, російську мову, чистописання, географію, загальну історію, арифметику і геометрію. Три вищих класи повинні були стати власне гімназичними. Тут планувалося викладання загальних дисциплін і передбачалося вивчення італійської, новогрецької та французької мов як найбільш уживаних в комерційних колах. Окрему групу склали спеціальні предмети: комерційна географія та історія комерції, логіка, психологія, моральність, природне право, філософська граматики, комерційне та морське право, алгебра, комерційна арифметика, геометрія, фізика, бухгалтерія тощо.

Безумовно, ідея об'єднання декількох типів навчальних закладів під одним дахом була досить прогресивною, особливо для такого молодого міста, як Одеса. Разом з тим викликали побоювання надмірна багатопредметність і короткий курс (фактично три роки) для засвоєння учнями матеріалу практично з усіх галузей знань у перших двох відділеннях та перенасиченість навчальними предметами гімназійних класів (наприклад, вивчення в першому класі гімназії фізики та логіки, а в другому — природного права, психології та моральної філософії). Це ускладнювало процес заснування, а згодом — і повноцінного функціонування Одеської комерційної гімназії.

14 травня 1804 року попечитель Харківського навчального округу С. О. Потоцький передав герцогу Рішельє копії плану і штатів Одеської комерційної гімназії. За міністерським планом гімназія як державний навчальний заклад не мала автономії, а підпорядковувалася попечителю Харківського навчального округу. Директор міської гімназії був зобов'язаний підкорятися директору губернської гімназії, яку передбачалося відкрити в Херсоні. Така непроста схема управління гімназією відповідала умовам університетського статуту 1804 року.

Засади нового плану зовсім не співпадали з попереднім проектом Рішельє, що фактично руйнувало надії герцога і його оточення на аристократичний і замкнутий характер навчально-виховного закладу в Одесі на зразок столичного пансіону. Рішельє опинився перед непростим вибором: з одного боку, він не міг відмовитися від заснування комерційної гімназії в Одесі, план якої був розроблений в Міністерстві народної освіти; з іншого боку, в такому вигляді гімназія не відповідала його вимогам і уявленням про необхідний одеській громаді навчальний заклад. Але бажання мати в Одесі гімназію було сильнішим за амбіції градоначальника, і 2 січня 1806 року були відкриті нижчі класи Одеської комерційної гімназії. Відкриття власне комерційного відділення затягнулося на десятиліття.

Директором комерційної гімназії став, як і було обумовлено, французький емігрант П. Вольсей. На момент відкриття першого і другого відділень комерційної гімназії кількість учнів сягала 41 особи: 27 учнів парафіяльного і 14 — повітового училищ. З часом число учнів дещо збільшилося, але ненадовго. Зокрема, якщо до середини квітня 1806 року в парафіяльному училищі було вже 47 учнів, а в повітовому — 24, то в листопаді 1808 року перше і друге разом нараховували всього 59 учнів⁵.

Паралельно з планом заснування Одеської комерційної гімназії йшла робота зі створення за ініціативою герцога Рішельє Благородного дворянського інституту на базі приватного пансіону П. Вольсея. 1 червня 1805 року був надрукований документ «Подробное описание пансиона, установленного в г. Одессе под непосредственным покровительством военного губернатора Екатеринославского, Херсонского и Таврического Дюка-де-А.-Э. Ришелье и под смотрением Одесской гимназии директора», який став правовою основою цього навчального закладу.

⁴ Исторический очерк Одесского коммерческого училища / сост. П. А. Искра. — Одесса, 1887. — С. 8.

⁵ Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 44. — Оп. 1 (1804–1817). — Спр. 15. — Арк. 2 зв., 3.

Одеський Благородний інститут Рішельє по праву вважав своїм дітищем. Він особисто неодноразово звертався до мешканців південного регіону з оголошеннями, в яких розповідав про переваги інституту. В інститут приймалися діти з чотирирічного віку. Заклад мав чотири відділення. Його вихованці опановували крім елементарного ще й спеціальний курс дисциплін, спрямованих на підготовку дворянського юнацтва до подальшої військової та цивільної служби.

План викладання в Одеському благородному інституті, програма основних уроків, внутрішній розпорядок були детально прописані в статуті навчального закладу⁶. Викладання здійснювалося за широкою програмою і було розраховане на вісім років. У перші два роки вихованці вивчали релігію, російську, грецьку, французьку, італійську та німецьку мови, географію, арифметику. У третьому та четвертому класах додавалися англійська та латинська мови, історія, початкові правила військової архітектури, плавання і малювання. Далі, крім вивчення вже названих дисциплін, викладалися: ведення бухгалтерських книг, військова екзерциція, читання різними мовами. В останніх двох класах зокрема вчили філософії, законодавству, комерційним і військовим наукам, які Рішельє особливо заохочував.

Обидва навчальні заклади — і Одеська комерційна гімназія, і Благородний інститут — знаходилися в одному приміщенні на вулиці Гімназійній (нині Дерибасівська) і мали одного директора — П. Вольсея. Викладали в інституті ті ж особи, що й в училищах. Наприклад, німецьку мову і Закон Божий викладав Л. Елкан, італійську мову — Пеццолі, грецьку — П. Софці. Сам Вольсей викладав в інституті французьку мову, географію та історію. Зіставлення предметів навчання в гімназії та її підготовчих відділеннях з предметами інституту доводить, що зміст навчальних програм останнього перевищував навчальні програми звичайних гімназій. Відрізнявся інститут і в плані морального виховання: зокрема, в інституті передбачалося пильне спостереження за вихованцями в будь-який час доби, чого не було в проекті гімназії. До червня 1805 року цей навчальний заклад налічував вже більше 40 вихованців. У наступному році в інституті налічувалося 32 вихованці при дев'яти викладачах і одному інспекторі, а в 1808 році — 76 вихованців. Зменшення кількості вихованців Благородного інституту у 1806 році пояснюється відкриттям двох нижчих відділень комерційної гімназії, які тимчасово «відтягнули» певну кількість учнів, але невдовзі ситуація змінилася на користь інституту.

І Вольсей, і Рішельє любіювали в більшій мірі інтереси Благородного інституту, в якому герцог бачив втілення в життя ідеї про створення єзуїтського пансіону. До того ж Одеський градоначальник особисто клопотав про особливі привілеї для цього навчального закладу. В березні 1808 року Олександр I підписав указ про прийняття випускників інституту для подальшого навчання державним коштом в Петербурзький кадетський корпус, а у травні 1811 року викладачі Одеського благородного інституту були прирівняні до державних службовців. Іншими словами, приватний навчальний заклад, яким і був інститут, отримав усі права і привілеї державного навчального закладу.

Помітні успіхи у розвитку освіти в Одесі в перше десятиліття XIX століття були досягнуті Рішельє при безпосередній підтримці нового міністра народної освіти графа О. К. Розумовського. Син українського гетьмана Кирила Розумовського, він здобув блискучу освіту, слухав лекції в Страсбурзькому університеті, деякий час перебував на придворній службі, а в 1810 році отримав посаду міністра народної освіти.

На початку 1811 року місце директора Одеської комерційної гімназії за протекцією Рішельє посів наглядач Херсонського військового сирітського відділення А. Мінут, який прагнув підвищити авторитет гімназії відкриттям третього відділення, але його задум так і не був реалізований. Виною тому стало страшне лихо — чума, яка в

⁶ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — Т. 1: Царствование Александра I. — 2-е изд. — СПб., 1875. — С. 54–58.

1812 році спіткала Одесу. З донесень директора Мінута можна зробити висновок, що протягом 1812/13 навчального року повітове училище практично не функціонувало. В той же час у Благородному інституті заняття тривали, а число вихованців майже не зменшилося. Це можна пояснити закритим характером навчання в інституті, куди доступ сторонніх осіб був обмежений.

У 1814 році відбувається чергова ротація, і Рішельє висуває клопотання про призначення на посаду директора Одеської комерційної гімназії Й. М. Флуки, який на той час очолював Таганрозьку гімназію. Рішельє високо цінував адміністративно-педагогічну діяльність Флуки, але призначення останнього було затверджено радою Харківського університету тільки в 1815 році, вже після від'їзду герцога з Росії.

Про стан справ в Одеській комерційній гімназії після від'їзду Рішельє на батьківщину красномовно свідчить донесення директора Й. М. Флуки попечителю Харківського навчального округу С. О. Потоцькому від 7 листопада 1816 року, де констатується, що кількість учнів у гімназії на момент вступу Флуки на посаду становила 24 особи: 11 — у парафіяльному училищі, 9 — у першому класі і 4 — у другому класі повітового училища. Завдяки старанням директора, і в першу чергу — внесеним ним змінам до програми навчання в училищах, кількість учнів за період з березня 1815 до початку 1817 року зросла вдвічі і склала 59 осіб⁷.

Інакше було з вихованцями Благородного інституту. З 1812 року найближчим співробітником Рішельє у справі освіти став єзуїт абат Домінік Шарль Ніколь. До Одеси абат прибув у 1811 році з призначенням, не без протекції Рішельє, візитатором римсько-католицьких церков Новоросійського краю. Він уже мав достатній педагогічний досвід, оскільки ще у Франції викладав у Паризькому коледжі св. Варвари, а за часів перебування в Петербурзі і згодом у Москві заснував єзуїтський пансіон для хлопчиків з благородних сімей, що користувався значною популярністю у місцевої аристократії. Саме ця обставина і підштовхнула Рішельє обрати абата в союзники на просвітницькій ниві.

Відразу по прибутті до Одеси абат Ніколь склав «Начертання правил виховання в обоих Одесских благородных інститутах»⁸, маючи на увазі чоловічий та жіночий благородні інститути. «Начертання» були опубліковані в 1814 році російською та французькою мовами. До речі, це була перша друкована книга, видана в Одесі. Передбачалося, що керувати Благородним інститутом для хлопчиків буде комісія з семи осіб під керівництвом генерал-губернатора, яка матиме повноваження обирати директора, вчителів і наглядачів. Безпосереднє керівництво Благородним інститутом покладалося на директора, при якому повинен знаходитися економ для ведення господарських справ. Догляд за вихованцями доручався чотирьом наглядачам, викладання — десяти педагогам.

Навчальний заклад за планом абата Ніколя складався з відділень або класів. За європейською традицією класи називалися за основними предметами навчання: I клас — граматики, II клас — словесності, III клас — риторики, IV клас — математики і військового мистецтва. Головними предметами навчальної програми визначалися: релігія, латина, французька, російська, німецька та грецька мови, словесність, риторика і філософія, міфологія, географія, історія, математика, військові науки і «приємні мистецтва» (танці, малювання, фехтування). Курс навчання в інституті тривав вісім років і поділявся на чотири дворічні класи, по 25 вихованців у кожному. На загальні предмети (так звані словесні науки) відводилося шість років, а «вищим» наукам присвячувалися останні два роки, тобто четвертий клас.

Після від'їзду Рішельє з Одеси абат Ніколь прийняв на себе піклування про Благородний інститут, але і йому не вдалося уникнути надмірної опіки з боку Харківського університету. Як і в попередні часи, до Одеси з інспекціями потягнулися університет-

⁷ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1804–1817). — Спр. 15. — Арк. 2 зв., 3.

⁸ Начертание правил воспитания...

ські візитатори з черговими перевірками. З 1816 року Благородний інститут був офіційно затверджений, а Ніколь став його директором.

Водночас із Благородним інститутом для хлопчиків був відкритий аналогічний інститут для дівчаток. Курс навчання в дівочому інституті становив шість років. Основними предметами в ньому були: богослов'я, російська словесність, французька і німецька мови, географія, історія, арифметика, музика, малювання, танці й рукоділля. В перші роки існування в ньому навчалися до 80 дівчаток. Проте платня за навчання виявилася дуже високою — 320 руб. на рік. У зв'язку з цим кількість вихованок постійно скорочувалася. Дворянські родини були готові сплачувати за навчання хлопчиків, але просвіта дівчаток їх турбувала значно менше. Місто також не надавало міцної підтримки цьому навчальному закладу. Наприкінці 1810-х років у Благородному дівочому інституті навчалися всього 16 учениць.

Зусиллями одеського градоначальника О. Ф. Ланжерона при підтримці нової директорки — баронеси Л. І. Шедевер даному навчальному закладу вдалося на короткий строк стабілізувати своє фінансове становище. Більш того, саме тоді вперше Ланжерону вдалося добитися найвищого дозволу на прийом з 1821 року у Благородний дівочий інститут 16 дочок грецьких емігрантів за рахунок державної казни. Сукупність вжитих заходів дозволила довести кількість вихованок інституту в 1824 році до 58⁹. Проте новий етап розквіту виявився нетривалим. Ситуацію на краще вдалося змінити лише Новоросійському генерал-губернатору М. С. Воронцову. Він знайшов вихід для подальшого розвитку Благородного дівочого інституту у переданні його 1828 року під нагляд Відомства імператриці Марії.

1817 року в Одесі за рішенням міських властей було також засновано Одеське міське дівоче училище, яке призначалося для безкоштовного навчання дівчаток всіх вільних станів. Його матеріальне забезпечення узяла на себе Одеська міська дума. Після заснування у 1823 році Одеського приказу громадського піклування училище перейшло до сфери його відповідальності. Спостерігаючи за господарською частиною даного закладу, приказ виділяв училищу щороку близько 7–8 тис. руб. У ньому навчалися 150–190 дівчаток¹⁰. Але місту бракувало коштів на утримання закладу. Пізніше, у 1835 році, Одеське міське дівоче училище увійшло до складу навчальних закладів Відомства імператриці Марії.

У тому ж 1817 році в Одесі було відкрито грецьке комерційне училище, що утримувалося на кошти грецької общини. Воно мало на меті «доставити дітям, переважно грецького походження, корисні відомості разом із засобами кращої етичної освіти, і ознайомити їх зі стародавньою грецькою мовою, такою необхідною для удосконалення тої, що нині вживається»¹¹. Розраховане на 300 учнів грецьке комерційне училище було чотирикласним. Учні навчалися в ньому безкоштовно, найбільш з них навіть забезпечувалися навчальними посібниками. Засновниками і членами правління училища були відомі підприємці І. Амвросіу, О. Кумбарі, О. Маврос, Д. Інглезі, що забезпечувало йому фінансову стабільність. Значну частину коштів училище одержувало у вигляді доходів від найму двох будинків, придбаних для нього міською грецькою громадою. В одному з цих будинків розміщувалося саме училище. Серед його викладачів були відомі педагоги-просвітителі Г. Геннадіос, К. Вардалахос, учасник грецького національно-визвольного руху Г. Лассаніс. Діяльність училища передбачала строгий контроль з боку грецької громади, якій щороку звітувало керівництво училища.

Коли імператор Олександр I у 1818 році відвідав Одесу, він був настільки вражений усім, що зробив герцог Рішельє як для міста, так і для всього краю, що надіслав йому у Францію особистого листа і найвищий в імперії орден Андрія Первозванного.

⁹ Краткий исторический очерк 50-летия Одесского института благородных девиц. — Одесса, 1879. — С. 4–5.

¹⁰ ДАОО. — Ф. 362. — Оп. 1 (1826). — Спр. 12. — Арк. 56.

¹¹ План Одесского греческого коммерческого училища. — Одесса, 1875. — С. 3.

Незважаючи на поступовий розвиток сфери освіти керівництво краю і міста було незадоволене намаганням Харківського університету керувати одеськими шкільними справами. У колах місцевої адміністрації виникає проект об'єднання відділень комерційної гімназії з інститутом з метою створення самостійного і цілком незалежного навчального закладу — ліцею. Така форма навчальних закладів набула розповсюдження у Російській імперії в межах реформи освіти, яку проводив імператор Олександр I. На початку століття був відкритий Демидівський ліцей у Ярославлі, 1811 року — Царськосільський ліцей під Санкт-Петербургом. Одеська громадськість почала боротьбу за право відкриття третього на теренах імперії ліцею.

Головною перепорою на шляху до заснування ліцею був брак коштів. Щоб подолати цю заваду, Рішельє вдалося умовити багатого підприємця й землевласника М. Штігліца пожертвувати на влаштування навчального закладу величезну суму — 300 тис. руб. В обмін на це герцог обіцяв виклопотати дворянське звання для його братів. Штігліц зробив перший внесок у розмірі 100 тис. руб.¹² Однак у травні 1816 року, під час слухання справи про заснування ліцею у комітеті міністрів, всесильний граф О. А. Аракчеєв несподівано рішуче виступив проти надання дворянства братам Штігліца. Фаворит Олександра I заявив, що дворянська гідність не може бути предметом купівлі, навіть під виглядом благодійного пожертвування¹³. Справа практично зупинилася. І хоча Штігліц шляхетно відмовився взяти назад вже внесені кошти, цієї суми було замало для здійснення широких планів щодо влаштування ліцею. Міська влада розпочала пошук нових фінансових джерел.

1817 року указом імператора Олександра I було створено двоєдине міністерство, яке отримало назву Міністерства духовних справ і народної освіти. На посаду міністра був призначений князь О. М. Голіцин, який користувався особливою довірою імператора. 25 березня 1817 року на посаду попечителя Харківського навчального округу був призначений таємний радник З. Я. Карнеєв.

Внаслідок зміни влади поновлюється питання про з'єднання класів повітового й парафіяльного училища та Благородного інституту. Ініціатором виступив Карнеєв, який діяв в інтересах Харківського університету. Але в офіційному листі міністра Голіцина попечителю від 10 травня 1817 року надійшло розпорядження Харківському університету припинити будь-які дії щодо Одеської комерційної гімназії та Благородного інституту.

Причина полягала в тому, що ще у лютому 1817 року на розгляд комітету міністрів був направлений новий проект абата Ніколя щодо устрою в Одесі ліцею, який передбачав об'єднання комерційної гімназії та Благородного інституту. Кошти на будівництво нового приміщення і утримання навчального закладу передбачалося отримувати головним чином за рахунок запровадження на десять років додаткового мита за вивіз хліба з Одеського порту в розмірі 10 копійок асигнаціями з кожної чверті хліба (абат Ніколь вважав, що таким чином можна отримати дохід до 500 тис. руб.). Крім того, на користь ліцею мали відійти кошти, які раніше відпускалися урядом на утримання комерційної гімназії, а Рішельє погодився перевести свою оренду від одеських митних зборів розміром в 3260 талерів на утримання педагогічного інституту¹⁴. Матеріальний фундамент цього навчального закладу спочатку формувався головним чином за рахунок благодійників.

Пропозиції Ніколя цього разу виявилися прийнятними. Позитивному вирішенню справи посприяв вплив Рішельє та Ланжерона при дворі. Треба зазначити, що, незважаючи на фізичну відсутність в Росії, герцог Рішельє брав дуже активну участь у вирішенні питання про заснування ліцею в Одесі та його подальшій долі. Зокрема з листами на підтримку проекту абата Ніколя герцог звертався до колишнього міністра народної освіти О. К. Розумовського, діючого міністра зовнішніх справ К. В. Нессель-

¹² Російський державний історичний архів (РДІА). — Ф. 733. — Оп. 78 (1817). — Спр. 1. — Арк. 16–28.

¹³ РДІА. — Ф. 1263. — Оп. 1 (1816–1817). — Спр. 95. — Арк. 341–351.

¹⁴ РДІА. — Ф. 1263. — Оп. 1 (1817). — Спр. 120. — Арк. 550–556.

роде, сенатора М. П. Миклашевського. Всі вони висловилися на підтримку створення одеського ліцею.

Статут ліцею 28 квітня 1817 року був заслуханий на засіданні комітету міністрів і здобув схвалення з боку його членів. 2 травня того ж року статут і штат ліцею були затверджені Олександром І. Підкреслюючи заслуги Рішельє в розбудові міста та враховуючи покровительство герцога просвітницькій справі, новий навчальний заклад отримав назву Рішельєвського ліцею.

Повідомлення про заснування ліцею в Одесі з'явилося в російській та французькій пресі. Початок існуванню Рішельєвського ліцею нарешті було покладено.

1.2. Становлення Рішельєвського ліцею (1817–1837)

Указ про заснування ліцею був підписаний у травні 1817 року, а його урочисте відкриття відбулося 7 січня наступного року. Першим директором ліцею став абат Ніколь, помічником директора та першим інспектором був призначений професор французької словесності та історії Р. Жилле, другим інспектором — Й. Флукі. Згідно зі статутом керівництво ліцеєм покладалося на правління, члени якого мали право обирати директора і педагогів, спостерігати за поведінкою та успіхами вихованців, стежити за господарською частиною навчального закладу. Директор ніс відповідальність перед правлінням за стан навчальної, виховної та господарської частин ліцею.

Проте в цілому новий навчальний заклад в межах системи освіти Російської імперії не мав самостійності, за яку виступали його засновники. Ще на початку XIX століття у межах Міністерства народної освіти були створені шість навчальних округів: Московський, Віленський, Дерптський, Санкт-Петербурзький, Казанський і Харківський. Кожний навчальний округ очолював попечитель. До компетенції Харківського навчального округу були віднесені навчальні заклади Слобідської та Південної України, а також Орловської, Курської і Воронежської губерній. До повноважень попечителя входив контроль над діяльністю навчальних закладів усіх ступенів: парафіяльних, повітових училищ, гімназій, університетів. У підпорядкуванні попечителя Харківського навчального округу опинився й Рішельєвський ліцей.

Керівництву довелося починати роботу з кроків по зміцненню матеріальної бази навчального закладу. Місцева адміністрація добилася фінансування ліцею державним казначейством¹⁵, але все ж його стабільне функціонування забезпечувалося здебільшого приватними пожертвами. Як перший, так і наступні керівники ліцею прагнули знайти підтримку з боку міської громадськості. Взаєморозуміння було незабаром досягнуто, що негайно принесло свої плоди. До ліцею почали надходити пожертви від одеситів. Нерідко вони були не грошовими, а у вигляді необхідних ліцею навчального обладнання, книг, матеріалів для кабінетів. Силами громадськості упевнено створювалися кафедральні й бібліотечні фонди. Археолог І. П. Бларамберг подарував Рішельєвському ліцею колекцію медалей¹⁶.

У перші роки існування ліцею в ньому працювали чотири класи: підготовчий, граматичний, словесний і риторичний; у 1820 році відкрився найстарший, п'ятий клас — філософський, а перший випуск стався наступного року.

Надалі освіта поділялася на підготовчу (для дітей 8–10 років), літературну (для підлітків від 10 до 16 років) і на завершуючі «вищі науки» (для юнаків 16–18 років). Підготовчу освіту складало вивчення закону Божого, російської граматики, російської історії та географії, арифметики. Літературна освіта включала три класи: граматичний, словесний і риторичний, де вивчалися російська, французька, італійська, латинська і грецька грамика та література, а також всесвітня історія і риторика. У останньому класі математики та філософії юнаки вивчали математику та фізику, філософію

¹⁵ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1823). — Спр. 56. — Арк. 1–10.

¹⁶ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1820). — Спр. 11. — Арк. 1–7.

(логіку, природне і міжнародне право), військові науки (топографію, фортифікацію, артилерійську справу).

Статут ліцею передбачав систему заохочень та покарань. Кожні півроку вихованці складали іспити в присутності членів правління й батьків.

У межах навчального закладу був заснований педагогічний інститут з метою підготовки наставників для ліцею. До нього щороку могли вступати 24 вихованці; вони отримували освіту безкоштовно, але по закінченні повного курсу навчання мали прослужити при ліцеї чотири роки на посадах наглядачів та два роки — як ад'юнкти.

Корпус вихованців ліцею складався з трьох окремих частин: пансіонерів, вихованців педагогічного інституту та вільних слухачів. Пансіонери та вихованці педагогічного інституту разом складали «внутрішні класи», оскільки постійно жили у ліцеї, а вільні слухачі — «зовнішні класи», адже мешкали поза ліцейськими стінами, перебуваючи там лише під час занять. Пансіонери приймалися до навчального закладу у віці 7–9 років і попередньо мали бути навчені читанню і письму. У ліцеї навчалися діти дворян і заможного купецтва. Плата за утримання пансіонера була дуже високою — 1200 руб. на рік. Загальна чисельність пансіонерів дорівнювала 120 осіб. Вони складали 5 відділень (класів) по 24 вихованці у кожному. Навчання тривало 10 років — по 2 роки у кожному класі.

Якщо пансіонерами ліцею були діти заможних поміщицько-чиновницьких та купецьких родин, то у педагогічному інституті утримувалися сини небагатих дворян та чиновників, а також декого з ліцейських посадових осіб. Згодом талановиті вихованці педагогічного інституту отримали можливість продовжувати освіту в університетах за ліцейський рахунок. З інститутських вихованців вийшли професори ліцею К. П. Зеленецький, В. Є. Левтеропуло, В. В. Петровський.

Вільні слухачі («сторонні питомці») були дітьми малозабезпечених батьків і навчалися безкоштовно, вивчаючи ті ж самі предмети у тих же викладачів, що й ліцеїсти, але в окремих приміщеннях і в іншій час. Навчання у «зовнішніх класах» тривало 8 років. Загальна кількість вільних слухачів могла сягати 250.

Серед привілеїв, які ліцей отримав при заснуванні, було надання пансіонерам, котрі закінчили навчання, права вступати на військову службу офіцерами, а на цивільну службу — чиновниками XII класу (губернськими секретарями). Вихованці педагогічного інституту, прослуживши встановлену кількість років при ліцеї, отримували право на чин IX класу (титулярного радника), а «сторонні питомці», які закінчили восьмирічний курс навчання, користувалися правом на отримання чину лише найнижчого — XIV класу (колезького реєстратора). Всі випускники як «внутрішніх», так і «зовнішніх» класів користувалися усіма правами університетських студентів.

До складу ліцею, крім власне ліцею та педагогічного інституту, увійшли: 1) двокласне (по 2 роки в кожному класі) початкове училище, що увібрало в себе парафіяльне та повітове училища з викладанням тих же предметів і додатково іноземних мов; 2) два середні училища, в одному з яких вивчалися правознавство і політична економія, в другому — комерційні науки.

Педагогічний корпус ліцею складався з директора, двох інспекторів, православного священника, дев'яти професорів, шести ад'юнктів, дванадцяти наглядачів, а також шести учителів малювання, музики, танців та фехтування. У ліцеї були засновані 9 кафедр. Кафедру російської та латинської словесності очолив професор І. І. Дудрович, кафедру російської, латинської та грецької граматики — П. С. Мальчевський, кафедру латинської та російської риторики — О. І. Сливницький, кафедру французької граматики та географії — абат Ф. Буавен, кафедру математичних та військових наук — А. Віард, кафедру комерційних наук — І. Д. Жаданов, кафедру італійської мови — А. А. Піллер, кафедру німецької мови — А. В. Пешт. Православним законовчителем та настоятелем ліцейської церкви св. Олександра Невського став архімандрит Феофіл, учите-

лем музики — В. Пахман, танців — П. Сторарі¹⁷. Ад'юнктами були призначені О. І. Ковалевський, І. М. Калиновський, Ф. Н. Нодо й М. С. Черемісінов. У початковому училищі викладали К. І. Кучеровський та Д. Ф. Жуков.

Особливо численною у перші роки існування Рішельєвського ліцею була група французів, яких запросив на викладацькі посади директор абат Ніколь. Професором фізико-математичних наук з 1818 по 1827 рік був випускник Політехнічної школи в Парижі, який тривалий час служив в Інженерному корпусі французької армії та брав участь у наполеонівських війнах на теренах Німеччини та Іспанії, А. Віард. Професором французької граматики і географії з 1818 по 1820 роки був католицький законовчитель абат Ф. Буавен, у 1820–1824 роках обов'язки професора виконував колишній офіцер армії принца Конде ад'юнкт Ф.-Н. Нодо. Іноземцями також були викладачі німецької та італійської мови, танців.

Серед вітчизняних викладачів помітне місце займав кандидат філософії І. І. Дудрович, який починав педагогічну діяльність у ліцеї як викладач словесності, а згодом очолив кафедру філософії. Німецька класична філософія знайшла в ліцеї багато прихильників. Початок проникнення шеллінгівської філософії до ліцею слід пов'язувати саме з ім'ям професора І. І. Дудровича, котрий використовував у викладацькій діяльності праці свого брата, харківського професора А. І. Дудровича, одного з перших вітчизняних поширювачів шеллінгівства.

Частина іноземних викладачів прибула до Одеси, будучи учасниками масонських лож, до яких вони вступили ще на батьківщині. Масонський рух в перші десятиріччя ХІХ століття швидко поширювався на всій території Російської імперії. Захоплення масонством, яке переживали майже всі мислячі та освічені люди того часу, для багатьох з них було проявом опозиційних до влади настроїв, для честолюбців означало бажану причетність до елітарних кіл суспільства, для кар'єристів — можливість масонської протекції в просуненні по ієрархічних сходинках. Масонські ложі були також засновані в Одесі, найвідоміша з них мала назву «Понт Евксинський».

Серед учасників масонських лож були викладачі та інспектори ліцею Ж. Лоран, А. Віард, А. Піллер, І. Жаданов, І. Дудрович, Й. Флуки, О. Ковалевський, М. Калінеску. Після заборони масонства Олександром І у 1822 році уряд неодноразово вимагав від усіх чиновників підписок щодо належності їх до масонських лож та інших таємних товариств, завдяки чому імена викладачів-масонів сьогодні знайомі дослідникам. Відомо, що навіть православний священник Феофіл належав до масонського руху.

Ліцей був закритим навчальним закладом. Спілкування між вихованцями різних відділень суворо заборонялося: кожний клас мав окремі навчальні приміщення, спальні, місця для прогулянок. Директор, професори, ад'юнкти і наглядачі мали мешкати у приміщенні ліцею, харчуватися разом з вихованцями. Родини одружених педагогів отримували житло у «зовнішній частині» ліцейського будинку.

Буденні дні ліцеїстів були вкрай заповнені навчанням. Статут встановлював докладний розпорядок дня вихованців від підйому (за чверть до шостої години ранку) і до спочинку (о дев'ятій вечора). Уроки тривали по дві години зранку та по обіді. Інший час відводився на підготовку до уроків, з невеликими перервами на їжу й відпочинок, котрий до того ж присвячувався малюванню, танцям, фехтуванню. Вільними днями були неділі та свята, коли ліцеїстам дозволялися побачення з родичами.

У початковий період в ліцеї затвердилася єзуїтська система виховання, основу якої становив жорсткий контроль над учнями. Суворі правила життя ліцеїстів, введені першим директором, не перешкодили йому завоювати довір'я і любов своїх вихованців. Мемуарист О. Сумароков так описував абата Ніколя: «Зовнішність його була привабливою, риси обличчя викликали повагу, доброта не піддавалася опису; не було чутно, щоб він крикнув на когось; бувало, якщо він робить вихованцю зауваження або

¹⁷ Ленц Н. И. Вказ. пр. — С. 150–151.

догану, то так тихо, що той, до кого звернена промова, ледве чує; словом сказати, він був ніжним батьком і дбайливою матір'ю; ніщо не ховалося від його уваги»¹⁸.

Інтереси ліцеїстів, звісно, були більш різносторонніми, ніж того вимагали ліцейські правила. Тому повністю ізолювати вихованців від бурхливого громадського життя виявилось неможливим. В 1818 році ліцей відвідував поет С. М. Батюшков, з ліцеїстами зустрічався молодий О. С. Пушкін в період майже тринадцятимісячного перебування в Одесі (з 8 липня 1823 по 1 серпня 1824 року), у будівлі ліцею в 1825 році жив польський поет А. Міцкевич з своїм другом Й. Єжовським.

Знайомство з видатними поетами, безперечно, впливало на атмосферу, в якій виховувалися ліцеїсти, формувало в них любов до літератури і смак до творчості. В 1819 році вони організували літературне товариство, таємно читали твори О. С. Пушкіна, О. С. Грибоєдова. Пізніше один з активних учасників літературного товариства — випускник ліцею С. Д. Полторацький став першим пропагандистом творчості Пушкіна в зарубіжній пресі. На початку 1823 року вихованці V класу уклали проект заснування в ліцеї товариства під назвою «Соревнователи отечественной словесности». Однак адміністрація закладу знайшла цей проект не тільки зайвим, але й навіть шкідливим, оскільки заснування товариства могло б привести до розвитку серед ліцеїстів вільнодумства. Через це правління ліцею заборонило діяльність товариства.

Досвід перших же років існування ліцею довів недосконалість низки положень ліцейського статуту. Невдалим виявилось заснування багатомовних кафедр, адже насправді було неможливо знайти для них викладачів, які однаково досконало володіли б одразу трьома мовами (російською, грецькою та латинською). Тому у перші роки викладачі цих кафедр часто мінялися. Суперечливими виявилися службові обов'язки ад'юнктів. Директор ліцею розпочав боротьбу за перегляд статуту, але завершити її не встиг. Перебуваючи в Петербурзі, абат пропонував здійснити в ліцеї певні перетворення: перенести початок занять з 1 січня на 1 липня, щоб уникнути незручностей для батьків, змушених привозити дітей до Одеси взимку, змінити кількість наглядачів до 6 та збільшити кількість ад'юнктів до 10, замінити, на прохання батьків, викладання італійської мови німецькою тощо¹⁹. Абат Ніколь залишив свою посаду у січні 1820 року, напередодні вигнання єзуїтів з Росії. Період його директорства вихованці ліцею називали «золотим століттям».

Посаду директора на короткий час (з січня 1820 по жовтень 1821 року) зайняв Р. Жилле. Його змінив Й. Гейнлет, який, на відміну від своїх попередників, не мав серйозного педагогічного досвіду. Між ним, правлінням і ліцеїстами склалися важкі стосунки, 10 лютого 1825 року він був змушений залишити ліцей²⁰.

Колектив викладачів обтяжувала залежність від попечителя Харківського навчального округу, часті ревізії суттєво ускладнювали процес становлення нового навчального закладу. Ситуація змінилася на краще у квітні 1823 року, коли начальник південних військових поселень генерал-лейтенант І. Й. Вітт добився посади управителя Рішельєвського ліцею, яка на цьому етапі замінила харківського попечителя.

У зв'язку з загальним поворотом політики російського уряду від лібералізму до консерватизму початок 20-х років XIX століття ознаменувався не тільки заборонаю масонства, а й вигнанням єзуїтів з Росії. Багато викладачів першої хвилі в той час залишили ліцей. Навчальний заклад втратив притаманний йому у перші роки існування великосвітський «французький» лоск; на короткий час навіть знизилася чисельність пансіонерів ліцею.

¹⁸ Сумароков А. Воспоминания об одесском Рихельевском лицее с 1820 по 1828 г. // Одесский вестник. — 1885. — 15 ноября.

¹⁹ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1820). — Спр. 24. — Арк. 1-2.

²⁰ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1825). — Спр. 95. — Арк. 25.

Непростими для ліцею були роки директорства О. Є. Шаховського. У канцелярії графа Вітта 1825 року був розроблений «Проект нового Статуту Одеського Рішельєвського ліцею», де закріплювались ті зміни, котрі вже здійснилися за час існування ліцею. Але «Проект» не був втілений у життя, хоча його положення були враховані при подальших перетвореннях у ліцеї.

Проте вже у другій половині 1820-х — першій половині 1830-х років склалася високопрофесійна група викладачів, які прибули до ліцею з Харкова, Полтави, Москви, Петербурга та інших міст Російської імперії. Вихідцями з Харківського університету були професор комерційних наук І. Д. Жаданов, кандидат філософії І. І. Дудрович, професор латинської і російської риторики і словесності І. Ф. Гриневич, ад'юнкт, виконувач обов'язків професора російської, латинської і грецької словесності О. І. Ковалевський. Кандидатом Московського університету був професор фізико-математичних наук, філософ, перекладач М. Д. Курляндцев, професори правознавства і політичної економії П. Н. Протопопов і П. В. Архангельський. Вихованцями петербурзьких вищих навчальних закладів були професори фізико-математичних наук І. І. Городецький, російської словесності І. А. Андріївський.

Друга хвиля викладачів виявилася менш аристократичною, але до педагогічної діяльності підготовленою краще. Більшість з них були фахівцями своєї справи.

На противагу навчальній господарська частина ліцею у 1820-ті роки була у вкрай розладженому стані, харчування пансіонерів залишало бажати кращого²¹. У вересні 1828 року Вітт отримав наказ «зайнятися невідкладно устроєм Рішельєвського ліцею», а особливо привести до ладу справи господарського управління²².

Деяка лібералізація системи освіти в цьому навчальному закладі була пов'язана з діяльністю директора І. С. Орлая, людини з широким колом інтересів, уродженця Закарпаття, який з 1821 по 1826 роки обіймав посаду директора Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, показавши себе там діяльним та вправним адміністратором.

І. С. Орлай до 1827 року підготував проект нового статуту ліцею, що передбачав загальну реорганізацію навчального закладу²³. Проте він розумів, що затвердження нового статуту неможливе раніше, ніж набуде чинності новий загальноросійський статут гімназій і училищ, який розроблявся на той час Міністерством народної освіти. Тому у вересні 1827 року він запропонував начальству тимчасово запровадити цілком відповідне його проекту ліцейського статуту «Предначертание распределения учебных предметов в Ришельевском лицее для преподавания с 1-го января 1828 года до преобразования Устава сего заведения»²⁴.

Чіткий розподіл ліцею на «зовнішній» і «внутрішній» залишився в минулому. Ліцеїсти зітхнули вільніше. В цей період вихованці ліцею почали випускати рукописні часописи, з яких найбільший інтерес представляє «Ареопаг. Журнал литературы, критики, наук и искусств, выдаваемый от пятого класса» (1828–1830). Його готували студенти старшого класу. Номери «Ареопага», що дійшли до нас, є рукописом з 6 окремо переплетених зошитів, які містять (протягом перших двох років — по місяцях, а за 1830 рік — по тижнях) 5 частин часопису і одну додаткову частину.

Матеріали у часописі «Ареопаг» здебільшого анонімні. Свої вірші підписував тільки ліцеїст О. Магденко. Окрім його авторства відомі за мемуарно-епістолярними джерелами імена ще двох активних учасників цього видання — М. Тройницького і О. Ушакова. На сторінках «Ареопагу» пансіонери ділилися враженнями про ліцейське життя, апробували свої перші вірші і прозу, розміщували твори популярних авторів тієї пори. В часописі ліцеїсти високо оцінювали творчість видатних зарубіжних поетів Гете, Байрона, гаряче ратували за розвиток російської літератури. Аналіз змісту «Ареопагу»

²¹ Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — СПб., 1886. — С. 80.

²² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — Т. 2. — С. 154–157.

²³ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1827). — Спр. 1. — Арк. 71–72.

²⁴ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1829). — Спр. 24. — Арк. 4–8.

дозволяє зробити висновок, що кумиром молоді був О. С. Пушкін, творам якого присвячено багато сторінок часопису. Ліцеїсти у статтях нерідко піднімали деякі суспільні проблеми, висловлювали симпатію грецькому визвольному руху²⁵. Інтерес до Греції був пов'язаний з тим, що в цей період Російська імперія надавала підтримку визвольній боротьбі грецького народу проти турецького панування. В країну хлинула нова хвиля грецької еміграції. Рішельєвський ліцей став одним з навчальних закладів, де здобували освіту діти з сімей греків-переселенців, утримання яких узяв на себе уряд Росії²⁶.

Значення діяльності І. С. Орлая в історії ліцею полягає в тому, що саме він зробив перший важливий крок на шляху до перетворення ліцею на вищий навчальний заклад, відокремивши власне ліцейські класи від гімназичних. Після смерті Орлая у 1829 році посада директора тривалий час залишалася вакантною. Обов'язки директора виконували спочатку перший інспектор І. І. Вінтер, а з 1831 року — І. І. Дудрович.

1828 року міністром народної освіти став князь К. А. Лівен, генерал від інфантерії. Він вважав, що у зв'язку із зростанням кількості навчальних закладів в губерніях країни виникла необхідність дроблення старих навчальних округів і створення нових. Міністр виступив з пропозицією про започаткування в Новоросійському краї особливого навчального округу, мотивуючи необхідність цього кроку дуже великою територією, що підкорялася Харківському округу. Проте головним аргументом став багатонаціональний склад населення регіону. Позицію міністра підтримав Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов, який вважав утворення місцевого навчального округу гарантією успішного розвитку освіти в краї.

Однак пропозиція міністра була прийнята оточенням Миколи I неоднозначно, що примусило імператора ухвалити спочатку компромісне рішення проблеми. Імператор пише резолюцію: «Зміркувавши всі особливі думки із зауваженнями міністра, мені здається, що започаткування особливого округу дійсно не обіцяє принести користь. Мені край цей досить відомий, він російський; одна Одеса являє суміш, про яку князь Лівен згадує, і стосовно неї я повинен зізнатися, що поділяю цілком його думки; але з цього самого й укладаю, що небезпечно було б підпорядковувати весь край цьому місту, де ліцей не може ніколи замінити університет...»²⁷, однак визнає за корисне Рішельєвський ліцей «зробити незалежним від Харківського університету, підпорядкувавши йому всі дрібні міські навчальні заклади», тобто створити з самого міста навчальний округ, поставивши на чолі «надійного попечителя»²⁸. Відсутність університету стала на цьому етапі перепорою для створення повноцінного навчального округу, але Одеса мала ліцей, що і зумовило подальший розвиток подій.

30 липня 1830 року був виданий указ про створення Одеського навчального округу, центральним закладом якого став Рішельєвський ліцей. Спочатку йому підпорядковувалися виключно навчальні заклади Одеси. Проте вже восени того ж року почався процес розширення компетенції новоутвореного округу, на чолі якого був поставлений директор одеських училищ Н. Ф. Покровський²⁹. Указом від 8 листопада 1830 року до його складу була включена Бессарабська область. У 1831 році був зроблений новий розподіл губерній вже по 7 навчальних округах (з урахуванням Одеського). Згідно з указом від 9 грудня 1832 року Одеському навчальному округу підлягали навчальні заклади Херсонської і Таврійської губерній. Указ від 30 травня 1833 року поширив територію округу приєднанням закладів Катеринославської губернії. Водночас граф Вітт залишив посаду управителя ліцею, цю посаду було ліквідовано.

²⁵ Ареопаг. Журнал литературы, критики, наук и художеств, издаваемый от пятого класса. — 1828. — Ч. 3. — № 7. — С. 52–53; Дополнение к Ареопагу. — 1830. — № 3. — С. 5–6; — № 4. — С. 7; — № 5. — С. 11–12.

²⁶ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1829–1836). — Спр. 52. — Арк. 41–43.

²⁷ Цит. за: Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. — СПб., 1902. — С. 184.

²⁸ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1829). — Спр. 19. — Арк. 23.

²⁹ РДІА. — Ф. 772. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 1.

Перший попечитель Одеського навчального округу Н. Ф. Покровський приділяв серйозну увагу розвитку освіти в регіоні. Він отримав посаду попечителя, маючи вже на той час досвід педагогічної і адміністративної роботи. В Одесі свої знання і досвід він успішно реалізував на практиці. За спогадами колег по службі, він був діяльним керівником і талановитим педагогом. На посаді попечителя Покровський робив кроки з розширення мережі парафіяльних і повітових училищ, залишив помітний слід в історії Рішельєвського ліцею. Він був ініціатором заснування Одеського цензурного комітету.

Із створенням на основі трьох цензурних статутів першої третини XIX століття централізованої системи цензури, підлеглої Міністерству народної освіти, попечителі відігравали важливу роль у керівництві місцевими органами цензури. Центральною перлюстраційною установою країни стало Головне управління цензури в Петербурзі. В університетських центрах Російської імперії були створені цензурні комітети. В портових містах Ризі, Вільно й Одесі, що мали торговельні контакти з іноземними державами, була запроваджена посада окремого цензора з внутрішньої і зовнішньої цензури. Обов'язки окремого цензора в Одесі були покладені на директора Рішельєвського ліцею. В 1829 році «виконання обов'язків директора цього закладу і окремого цензора в Одесі» було доручено професору філософії І. І. Дудровичу, який стояв біля витоків ліцею і був помітною фігурою в ньому. Цензурна діяльність Дудровича складалася непросто: він не справлявся з потоком літератури, що надходила до Одеси з-за кордону. Однак Покровський глибше бачив причини незадовільної роботи окремого цензора і не пов'язував їх з некомпетентністю Дудровича. В донесенні до Петербурга він зазначав, що щороку до Одеси надходить близько 25 тис. книг різними мовами. Для розгляду такого масиву літератури, стверджував він, необхідний не окремий цензор, а цензурний комітет. В результаті керівництво центральних цензурних органів ухвалило рішення: «Посаду окремого цензора, встановлену в Одесі статутом про цензуру 22 квітня 1828 року, розділити між трьома урядовцями, які належать до Рішельєвського ліцею, у вигляді комітету, подібного до встановлених при університетах»³⁰.

Влітку 1831 року розпочав роботу Одеський цензурний комітет, у штаті якого був залишений І. І. Дудрович і додатково уведені ад'юнкти ліцею О. Г. Тройницький і В. Ф. Пахман. Обов'язки між цензорами розподілялися з урахуванням знання ними іноземних мов. Головою Одеського цензурного комітету був призначений Н. Ф. Покровський. Надалі в цензурному комітеті постійно головував попечитель Одеського навчального округу, як того вимагав цензурний статут.

Іншим напрямом діяльності попечителя стала реалізація «Положень» від 1 липня 1834 року про домашніх наставників і вчителів. Домашня освіта в дворянських і заможних купецьких родинах зазвичай передувала гімназичній або ліцейській, щоб оминати початкові училища. Документ ставив під контроль держави роботу домашніх вчителів, зобов'язаних з цих пір одержувати свідоцтво на право викладання. Звання домашніх вчителів і наставників стало надаватися тим, хто зможе довести його на спеціальному іспиті.

25 червня 1835 року було затверджено нове положення про навчальні округи, яке істотно розширювало повноваження попечителя. Вивчивши стан справ у Рішельєвському ліцеї, Н. Ф. Покровський здійснив у ньому низку перетворень: розширив обсяг викладання багатьох предметів, узяв під контроль виконання викладачами своїх обов'язків і дисципліну ліцеїстів, висунув ідею реорганізації цього навчального закладу з метою наблизити його за статусом до вищої ланки в системі освіти тієї пори — університету, і неухильно боронив її перед центральною і місцевою владою.

В червні 1837 року у зв'язку з погіршенням здоров'я Н. Ф. Покровській вийшов у відставку. Його заслуга, крім усього вищезазначеного, полягає в тому, що за роки його попечительства в ліцеї з'явилася група молодих обдарованих вчених і виклада-

³⁰ РДІА. — Ф. 772. — Спр. 319. — Арк. 3–4.

чів: брати Г. К. і П. К. Бруни, словесник М. П. Розберг, натураліст О. Д. Нордман, богослов архімандрит Порфирій (К. Успенський) та ін.

У першій половині 1830-х років фізику та основи хімії у ліцеї викладав професор Г. К. Брун, який здобув освіту у Петербурзькій хірургічній академії, був кандидатом філософії Дерптського університету, доктором філософії Геттінгенського університету. Після смерті професора М. Д. Курляндцева він очолив кафедру математики, де викладав до середини 1850-х років. Студентам фізико-математичного відділення вчений читав курси аналітичної геометрії, вищої алгебри, диференціального та інтегрального числення, а студентам-камералам викладав курс політичної арифметики. Студенти визнавали його глибоким знавцем свого предмету, вибачливим та уважним до них викладачем. «На лекціях Генріх Карлович був натхненним: рідко яке математичне питання розв'язувалося ним рутинно... Кожного разу він змінював або прийоми розв'язання задач і питань, або ж спрощував виведення формул»³¹, — писав про Бруна мемуарист М. Філіппов. Як вчений-математик професор Брун найбільше цікавився теорією ймовірності і зокрема — теорією страхування.

З 1832 року ад'юнктом, а у 1836–1854 роках професором в ліцеї був історик і статистик П. К. Брун. Він закінчив філософський факультет Дерптського університету, а у Ієнському університеті став доктором філософії. П. К. Брун був дуже ерудований, вільно орієнтувався в сучасній йому європейській науковій літературі і завжди читав лекції, враховуючі новітні тенденції у розвитку історичної науки. Сучасники зазначали, що він «знав історію до вражаючої докладності»³². Не менш вдало учений викладав статистику, з якою був знайомий не тільки теоретично, а й практично, будучи з 1835 року членом Одеського статистичного комітету. Він регулярно готував для щорічника «Новороссийский календарь» звіти про зовнішню торгівлю Новоросійського краю и Бессарабської області; у газеті «Одесский вестник» вміщував щотижневі відомості про одеську торгівлю. Взагалі під час служби у ліцеї статистика займала головне місце у його наукових пошуках. У 1842 році П. К. Брун опублікував наукову працю «Руководство к сравнительной статистике европейских государств».

Яскравою особистістю був лектор російської словесності 1831–1835 років М. П. Розберг, літератор, який ще в студентські роки активно співпрацював зі столичною пресою. До Одеси його запросив М. С. Воронцов з метою доручити редагування газети «Одесский вестник». Одночасно з виданням газети Розберг викладав у ліцеї. Він був талановитим педагогом і добросовісним ученим. Газета в період його редакторства стала більш змістовною³³. Публіцисту ближче по духу був літературний відділ, на вдосконалення якого він і спрямував свої зусилля, залучивши до співпраці викладачів і вихованців ліцею. З його ім'ям пов'язана поява першого літературного видання «Одесский альманах на 1831 год», що був вельми популярним у краї. У ньому свої вірші й прозу опублікували столичні та місцеві літератори. Маючи досвід видання альманахів, Розберг з 1833 року розпочав випуск щотижневих додатків до «Одесского вестника» під назвою «Литературные листки», які, за його задумом, повинні були стати прообразом літературного журналу в Одесі. У липні 1835 року М. П. Розберга було обрано професором Дерптського університету, тому він змушений був залишити Одесу.

Одним із засновників систематичного наукового вивчення флори та фауни, а також палеонтології Причорномор'я був професор природознавчої історії 1832–1848 років О. Д. Нордман, доктор медицини Берлінського університету. Студентам фізико-математичного та камерального відділень він читав курси ботаніки, зоології, порівняльної анатомії, фізіології. Пізніше, у другій половині 1840-х років, учений почав викладати новий курс — мінералогії та геогнозії. Завдяки його зусиллям світова наука

³¹ Профессора братья Бруны (из воспоминаний М. А. Филиппова) // Русская старина. — 1898. — Т. 93. — № 1. — С. 113.

³² Там само. — С. 114.

³³ Російський державний архів літератури (РДАЛІ). — Ф. 300. — Оп. 1. — Д. 408. — Арк. 46.

збагатилася першими знаннями про зоологію Південної України, Криму, Кавказу, ранише майже не відому. Нордман був членом багатьох російських та іноземних наукових товариств. Завідуючи місцевим ботанічним садом, професор Нордман спромігся значно розширити його територію і надати йому характер науково-дослідної установи, розпочав там метеорологічні спостереження, а згодом став директором Головного училища садівництва. Його наукові праці і досі зберігають певне наукове значення.

З 1832 по 1844 рік директором ліцею був М. І. Сініцин, у минулому військовий моряк та викладач Морського корпусу. Він був людиною добродушною, але позбавленою адміністративного досвіду, тому обмежувався тим, що стежив за дотриманням у ліцеї зовнішнього порядку та дисципліни, майже не втручаючись у справи навчальної частини, якою особисто керував попечитель³⁴.

Як і на ранньому етапі існування, наприкінці 1820-х та у 1830-ті роки ліцей потребував додаткових фінансових вливань, що могли бути одержані від приватних осіб. У зв'язку з цим уряд і місцева адміністрація прагнули виявити механізми активізації благодійних пожертв. Керівництво бачило такі важелі в заохоченнях різного роду, які й справді збільшували кількість бажаючих допомогти ліцею. Імена жертводавців публікувалися на сторінках преси, деякі з них отримували урядові нагороди. Такі заохочення піднімали статус жертводавця в очах громадськості, роблячи благодійність престижною. Наприклад, одеський купець М. Крамарьов у 1836 році був нагороджений медаллю за пожертвування на користь ліцею³⁵. В основу створення мінералогічного кабінету ліцею також лягли приватні пожертви³⁶.

Таким чином, перше двадцятиліття існування Рішельєвського ліцею стало періодом, коли формувалася матеріальна база і удосконалювався навчальний процес в новоствореному навчальному закладі. Його засновники мали на меті створити ліцей як самостійний, незалежний навчальний заклад, але ці задуми зустріли протидію з боку російського уряду. Не знайшовши свого місця серед навчальних закладів Російської імперії, ліцей незабаром став проміжною ланкою між гімназіями й університетами. Тому подальша історія ліцею пов'язана насамперед з боротьбою за перетворення його на університет.

1.3. «Нова ера» в житті ліцею (1837–1856): наближення до університету

29 травня 1837 року був затверджений новий статут Рішельєвського ліцею³⁷, що за структурою, навчальними планами та програмами наблизив його по статусу до вищого навчального закладу. Ліцей остаточно відокремився від гімназії, однак зв'язок між ними залишився. Обидва заклади й надалі очолювала одна людина — директор ліцею, а гімназія вважалася закладом для підготовки юнаків до вступу в ліцей, працювала в його приміщенні і стала першою в Одесі гімназією — Рішельєвською.

Справами ліцею керували рада та правління, де головував директор. До обов'язків Ради ліцею входили: обрання професорів та ад'юнктів, складання розкладу курсів і розподіл навчальних годин, обговорення заходів по вдосконаленню викладання, розгляд методик і посібників, які використовувалися в навчанні, розпорядження навчальними й допоміжними засобами (бібліотекою і кабінетами). До складу Ради входили, крім директора, інспектор і всі професори. До складу правління, яке займалося переважно господарськими та юридичними справами, входили попечитель навчального округу, його помічник, директор та інспектор ліцею.

³⁴ Мурзакевич Н. Н. Вказ. пр. — С. 87.

³⁵ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1836). — Спр. 229. — Арк. 17–19.

³⁶ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1818–1836). — Спр. 3. — Ч. 2. — Арк. 10–11.

³⁷ Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения... — С. 205–206.

За статутом ліцей складався з двох відділень — юридичного і фізико-математичного. На юридичному відділенні викладалися такі предмети, як латина, римське право, енциклопедія та історія правознавства, російське законодавство, практичне судочинство, а на фізико-математичному — чиста і прикладна математика, фізика і фізична географія, природнича історія, хімія, технологія, комерція. Загальними для студентів обох відділень предметами були: філософія, російська словесність, загальна і російська історія, загальна і російська статистика.

При ліцеї був створений Інститут східних мов, метою якого була підготовка службовців-перекладачів, обізнаних з арабською, перською і турецькою мовами. Основу інституту становило училище східних мов, що існувало в Одесі у 1829–1838 роках. З четвертого класу вихованці училища крім предметів власне гімназичного курсу починали додатково вивчати під керівництвом двох вчителів східні мови, а потім, ставши студентами ліцею, продовжували навчання вже під наглядом професора. Студенти інституту були зобов'язані слухати лекції з усіх предметів юридичного відділення, за виключенням лише латини.

Загальний строк навчання в ліцеї дорівнював трьом рокам, складався з трьох курсів та розподілявся на півріччя (семестри). Вступні іспити і прийом до числа студентів відбувалися перед початком чергового академічного року, що розпочинався з 1 серпня. Канікули (вакації) призначалися двічі на рік: влітку — з 20 червня по 1 серпня, взимку — з 20 грудня по 12 січня. Академічний рік закінчувався урочистим актом: тут виголошувалися наукові промови викладачів, зачитувався річний звіт про стан справ ліцею, випускникам вручали атестати, відбувалося нагородження студентів медалями за наукові твори. Ліцеїсти, які успішно закінчили повний курс навчання, вступаючи на цивільну службу, користувалися правом на чин XII класу (губернського секретаря), а на військовій службі могли отримати перший офіцерський чин.

Новий статут з 1 січня 1838 року запроваджувався у дію. Безпосереднім втіленням його у життя мав зайнятися новий попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич (в сербському варіанті — Кнежевич), яскрава фігура в суспільному житті Російської імперії першої половини XIX століття. В ньому успішно поєднувалися організаторські здібності, досвід адміністративної роботи, талант публіциста і жива зацікавленість у розвитку науки й літератури. Народився він у Петербурзі, в дворянській родині вихідців з Сербії³⁸. Діставши фундаментальну домашню освіту, юнак продовжив навчання в Казанській гімназії. Д. М. Княжевич рано почав публікувати свої статті в столичній пресі, співпрацював із «Санкт-Петербурзькими ведомостями», а також «Журналом соребнователей просвещения и благотворения» товариства любителів російської словесності, де надрукував дослідження про синоніми російської мови. На початку 1820-х років він став видавцем альманаху «Подарок на святки» і «Полного собрания русских пословиц и поговорок». Успішно складалася й службова кар'єра Княжевича. Більше 30 років він працював у Міністерстві фінансів, у 1837 році перейшов на службу в Міністерство народної освіти, і того ж року був обраний членом Академії наук. Саме в багатому на зміни в його житті 1837 році він отримав призначення на посаду попечителя Одеського навчального округу.

Д. М. Княжевич досить активно взявся за впровадження нового статуту у дію. Він провів реформу навчальної частини Рішельєвського ліцею. За його пропозицією тривалість лекцій в ліцеї була обмежена однією годиною за зразком університетів, було скасовано післяобідні заняття, всі ліцеїсти, на зразок студентів університетів, отримали право носити шпаги і трикутні шапки³⁹. Процес навчання в ліцеї складався з лекцій та репетицій. Під останніми розумілися заняття з повторення і закріплення раніше пройденого матеріалу шляхом опитування студентів.

³⁸ Надеждин Н. Род Княжевичей. — Одесса, 1842. — С. 3–5.

³⁹ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 2 (1840). — Спр. 105. — Арк. 4.

25 лютого 1839 року були затверджені «Правила, которыми должны руководствоваться преподаватели лицея в способе преподавания предметов каждого»⁴⁰, що визначали форму та зміст лекційних курсів. Порядок викладання, передбачений «Правилами», набрав чинності й загалом зберігався принаймні протягом 1840-х років. З мемуарів ліцеїстів відомо, що на лекціях слухачі складали журнали, з читання яких розпочиналася кожна чергова лекція; з журналів укладалися так звані записки, тобто повні конспекти лекцій, які достатньо було вивчити напам'ять, щоб успішно скласти іспит. Сучасники зауважували, що така система дійсно допомагала на іспитах, але унеможливлювала самостійну роботу студентів, за яку ратував Княжевич.

Тому у червні 1839 року, напередодні чергових іспитів, Рада лицею склала і прийняла до виконання «Правила для перевода студентов Ришельевского лицея с одного курса на другой и для выпуска оканчивающих полный курс обучения». Вперше були також регламентовані норми поведінки та обов'язки студентів у документі «Правила для студентов Ришельевского лицея», відповідно до яких обов'язки студентів поділялися на зовнішні (за стінами лицею) і внутрішні (безпосередньо для навчального закладу). До зовнішніх обов'язків відносилися: виконання всіх державних законів, виконання церковних обрядів, гідна поведінка вдома і в суспільстві, постійне носіння форми ліцеїста. Студентам заборонялося брати участь у таємних товариствах, грати в азартні ігри, відвідувати місця, «шкідливі для моралі молодих людей» (трактири, винні льохи) і живати «невластиві молодим літам напої»⁴¹. Внутрішні обов'язки зводилися до відвідування лекцій і виконання наказів адміністрації лицею та викладачів. На кожному занятті викладачі мали вимагати від студентів усних та письмових звітів за минулу лекцію. Усний звіт являв собою відповіді ліцеїстів на запитання викладача з теми минулої лекції. Письмовий звіт по кожній лекції викладач мав право вимагати від одного чи кількох студентів. На іспитах письмові звіти бралися до уваги. Попечитель особливо підкреслював, що письмові звіти мали слугувати також вправами з розвитку мовлення, а тому викладачі повинні були орієнтувати ліцеїстів на логічне, чітке і ясне викладення матеріалу.

За правопорушення вводилася система покарань: догана від інспектора і директора, догана у присутності всіх членів Ради лицею, арешт правлінням лицею. Найважчим різновидом покарання вважалося виключення з навчального закладу. Безпосередній нагляд за дисципліною ліцеїстів згідно зі статутом здійснював інспектор; у 1839 році була заснована також посада помічника інспектора.

Д. М. Княжевич подбав і про розширення кола предметів, що викладалися в лицей: у 1838 році була заснована кафедра сільського господарства і лісівництва на фізико-математичному відділенні, а у серпні 1840-го попечитель підготував «План преобразования учебной части лицея»⁴², в якому висунув пропозицію заснувати третє відділення — економічне чи камеральне (за зразком німецьких університетів), де було б зосереджено викладання природничих і господарських наук. Загалом Княжевич передбачав підсилити енциклопедичний загальноосвітній характер навчання та розширити обсяг викладання деяких загальних предметів. Саме під час його попечительства в лицей склалося блискуче коло педагогів, завдяки яким навчальний заклад пережив у першій половині 1840-х років період розквіту. До цього покоління викладачів належали математик В. В. Петровський, історики П. К. Брун і М. Н. Мурзакевич, фізик В. Є. Левтеропуло, латиніст П. В. Беккер, натураліст О. Д. Нордман, юристи В. А. Литовський і М. О. Соловйов, філософ і літератор К. П. Зеленецький, хімік Х. Г. Гассгаген, орієнталіст В. В. Григор'єв.

Засновники лицею не ставили перед викладачами жодних інших завдань, крім педагогічних. Однак за часів попечительства Д. М. Княжевича лицей набував подвійного призначення: бути не лише освітньою, а й науковою установою. Попечитель вбачав

⁴⁰ Там само. — Арк. 2.

⁴¹ Там само. — Арк. 4.

⁴² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). — Собр. II. — Т. XVI (1841). — Отд. II. — СПб., 1842. — № 15010.

сенса існування ліцею в тому, щоб надати йому значення центру широких краєзнавчих студій, адже перед викладачами ліцею поставав неабиякий об'єкт дослідження — простори Північного Причорномор'я, його природа, населення, господарство, минуле і сучасне.

В ліцеї 1839 року були засновані перший хімічний кабінет і лабораторія. Вже за десять років вони мали на оснащенні понад 400 хімічних препаратів та приладів. Першим завідувачем став магістр хімії і мінералогії Київського імператорського університету св. Володимира Х. Г. Гассгаген, який з листопада 1837 року виконував обов'язки професора хімії і технології в ліцеї, а через два роки був затверджений на цій посаді. Науковці в основному займалися хімічними дослідженнями морських, озерних і лиманних вод та лікувальних грязей Новоросійського краю.

Провідниками ідей романтичної шеллінгіанської натурфілософії стали викладачі ліцею Й. Г. Михневич, К. П. Зеленецький, В. Є. Левтеропуло.

К. П. Зеленецький, випускник філософського відділення Рішельєвського ліцею 1833 року, був відомим учнем І. І. Дудровича. Він написав низку філософських праць: «Об общем законе жизни духа человеческого», «Об основе знания, его пределах и значении», «О месте, занимаемом логикой в системе философии», «О логике как о систематическом целом и как о науке, объясняющей факты мышления и знания» тощо, — в яких намагався здійснити своєрідний синтез вчень Канта та Шеллінга на підґрунті тези, що закони буття та закони пізнання є рівною мірою закони розуму. Духовність та розумність для Зеленецького становили одне й те саме. Він був упевнений у причетності людського розуму до більш високої розумної основи. При цьому він якісно критикував раціоналізм за абсолютизацію розуму, а емпіризм — за надмірне захоплення чуттєвим пізнанням. З точки зору одеського філософа як розум, так і відчуття є різними проявами єдиної основи, а тому можуть діяти в пізнанні тільки у зв'язку одне з одним.

Крім філософії К. П. Зеленецький читав студентам курси теорії та історії поезії і історії російської літератури. У курсі теорії та історії поезії він знайомив своїх слухачів з основними системами віршування, розглядав розвиток стародавніх і новітніх мов, давав характеристику поетичної творчості, починаючи від санскритської і закінчуючи сучасною йому французькою літературою. Історію російської літератури він викладав на тлі загальної історії культури. Періодизацію розвитку російської культури він співвідносив з періодизацією суспільно-політичної історії країни. На лекціях професор відводив багато часу на зчитування і критичний розбір обраних уривків із творів сучасної літератури; викладання теорії словесності постійно супроводжував практичними вправами з російської мови. Він також написав посібники з тих предметів, які викладав у ліцеї: «Исследование о риторике» (1846), «Курс русской словесности. Теория поэзии», «Лекции о важнейших этапах в истории поэзии», «История русской литературы» (1849) тощо. Професор був плідним літератором. Його перу належать численні художні твори і статті в регіональних періодичних виданнях, а в 1848 році він навіть видав учено-літературну збірку «Альциона».

Й. Г. Михневич прибув до Одеси з Київської духовної академії і з 1839 року викладав філософію в Рішельєвському ліцеї. Трьома великими реформаторами філософії він вважав Сократа, Бекона та Канта. Головну мету філософії нового часу, засновником якої, на думку Михневича, був І. Кант, він вбачав у поєднанні крайнощів ідеалізму та матеріалізму в триаді «Я» (людина), «Не-Я» (природа) та «Абсолют». Залежно від того, яка з цих трьох основ приймалася за вихідну, Михневич виділяв три головні «системи» філософії: суб'єктивізм Канта, натуралізм Шеллінга та філософію абсолюту Гегеля. «Ці три системи, — зазначав професор, — уявляються ніби три сонця, навколо яких обертається безліч інших систем, подібно до планет та їхніх супутників»⁴³. Кантіанство він піддавав критиці з позицій православного теїзму — за релігійний «деїзм» і «натуралізм», у гегельянстві бачив лише одну оригінальну якість — системність; та найвищу оцінку давав шеллінгіанству: «Шеллінг є видатним філософом-натуралістом, і ми

⁴³ ДАОО. — Ф. 149 (Пахман С. В.) — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 112 зв.-114.

зобов'язані йому тими успіхами, які зробили природознавчі науки в теперішній час; а Гегель є видатним як систематик, і йому зобов'язані сучасною послідовністю і піднесеністю поглядів історія, наука права та філософія»⁴⁴. Філософію Михневич вважав наукою про свідомість, яка виявляє себе в тяжінні людини до світу, світу — до людини та обох (людини й світу) — до Бога. Виходячи з цього, учений розділяв філософію на психологію (науку про душу), логіку (науку про мислення) та метафізику (науку про пізнання ідеальної сутності речей). Й. Г. Михневичу належать філософські праці: «Об успехах греческих философов», «Задачи философии», «Опыт простого изложения философии Шеллинга, рассматриваемой в связи с системами других германских философов», підручник «Опыт постепенного развития главных действий мышления как руководство к первоначальному преподаванию логики».

З лицеем пов'язана значна частина життя відомого краєзнавця професора М. Н. Мурзакевича. У лицей він працював з 1838 року: спочатку на посаді ад'юнкта, а з 1840 року — на посаді професора російської історії і статистики. Його заслугою є дослідження низки причорноморських археологічних пам'яток, наслідком чого стала чимала кількість цінних для свого часу праць з допоміжних історичних дисциплін — археології, нумізматики. Мурзакевич був серед засновників Одеського товариства історії та старожитностей, одним з найдіяльніших членів цієї наукової установи.

В цілому нова плеяда вчених надала імпульс розвитку наукової думки в лицей.

Пропозиції Д. М. Княжевича щодо реформування навчального процесу впроваджувалися в життя поступово, і тільки у листопаді 1841 року імператор затвердив новий розклад навчальних предметів у лицей, згідно з яким нарівні з юридичним і фізико-математичним відділеннями утворювалося третє — камеральне. На юридичному відділенні мали викладатися церковне право, римська словесність, історія правознавства, російське законодавство, практичне судочинство, римське законодавство, судова медицина і політична економія (під назвою «державне господарство»); на фізико-математичному відділенні — чиста математика, прикладна математика, астрономія, фізика і фізична географія, хімія, природнича історія, огляд російських законів; на камеральному відділенні — політична економія (державне господарство) і торгівля, фізика і фізична географія, хімія, природнича історія, сільське господарство, огляд російських законів. Загальними для усіх відділень предметами були визнані богослов'я і церковна історія, філософія, російська словесність, всесвітня історія і статистика з порівняльною географією та історією подорожей і відкриттів, російська історія і статистика з окремим викладанням російських старожитностей, німецька і французька мови. Новий розклад навчальних предметів розглядався як доповнення до положень статуту 1837 року й запроваджувався у дію на 3 роки, після чого мав бути затверджений остаточно⁴⁵. Камеральне відділення прийняло перших студентів вже у 1842/43 академічному році, а незабаром стало найчисленнішим за кількістю слухачів лицейським відділенням.

Як і раніше, важливим джерелом надходжень до казни навчального закладу залишалися приватні пожертви. Княжевичу вдалося виявити й інші, не менш дієві джерела фінансування. Одним з тих, що повністю себе виправдало, стало видання періодичної преси з благодійною метою. За наполяганням попечителя на розпорядження Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова в 1839 році лицей було доручено видання специфічного довідкового щорічника «Новоросійский календарь», що вже встиг завоювати популярність у читачів. Губернська адміністрація передала цю справу Рішельєвському лицей з тим, щоб кошти, отримані від продажу календарів, йшли на придбання книг та необхідного навчального обладнання для вільних слухачів⁴⁶. У 1840-ві роки остаточно склалася структура «Новоросійського календаря», збільшився розмір і обсяг видання. В період випуску щорічника лицей-

⁴⁴ Там само. — Арк. 138 зв.

⁴⁵ Одесский вестник. — 1839. — 18 января.

⁴⁶ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1838–1847). — Спр. 288. — Арк. 1, 14–16.

єм його редагували, змінюючи один одного, професори М. Н. Мурзакевич, Й. Г. Михневич, О. М. Богдановський та ін.

Наприкінці 1830-х років попечитель Д. М. Княжевич підняв питання про відродження літературних альманахів в Одесі, видання яких, як він неодноразово стверджував, також робилося з благодійною метою. За їх випуск разом з ініціатором узявся публіцист і історик М. І. Надеждін, який прибув до Одеси в 1838 році. З видавцем журналу «Телескоп» Княжевич був дружний ще в Петербурзі. Тому після закриття журналу у зв'язку з публікацією «Філософічного листа» П. Я. Чаадаєва і заслання в Усть-Сисольськ Надеждін попросив дозволу на поїздку для поправки здоров'я саме до Одеси. Виданий друзями «Одесский альманах на 1839 год» став подією в літературному житті міста і всього Південного регіону. До участі в ньому були запрошені відомі петербурзькі і московські літератори В. Бенедиктов, П. Вяземський, М. Греч, подружжя Ф. і А. Глинки, М. Кукольник, І. Панаєв та ін. Разом з відомими столичними авторами Княжевич залучив до роботи над альманахом педагогів Рішельєвського ліцею В. В. Григор'єва, К. П. Зеленецького і ще декого з викладачів. Успіх першого альманаху підштовхнув редакторів до видання наступного — на 1840 рік.

З метою розповсюдження агрономічних знань, необхідних населенню землеробського краю, Княжевич наприкінці 1830-х років, зайнявши одне з провідних місць у Товаристві сільського господарства Південної Росії, став редагувати «Листки», що видавали його учасники. Це видання було повною мірою просвітницьким. Велику увагу редакція приділяла розвитку в краї скотарства, шовківництва, виноградарства, популяризації серед землеробів наукової літератури з проблем сільського господарства.

Ще одним напрямом діяльності Д. М. Княжевича в Одесі стала організація Одеського товариства історії і старожитностей. Він був ініціатором заснування і першим президентом товариства. Найважливішими завданнями наукових об'єднань Княжевич вважав видання і пропагування праць їхніх членів. 1842 року почалася інтенсивна підготовка до публікації першого тому «Записок Одесского общества истории и древностей». Княжевич продовжував займатися виданням, будучи вже серйозно хворим.

Рішельєвський ліцей на початку 1840-х років знаходився на підйомі. Професор Мурзакевич, згадуючи цей етап розвитку ліцею, так визначив у ньому місце і роль попечителя: «Це установа, як добре заведена машина, пішла у хід; навчання викладалося наскільки можливо сучасно, врівень з вимогами науки. Професори добросовісно і охоче робили свою справу; умножались слухачі і умножались із дня на день довіра і добре ставлення публіки до ліцею. Честь всього цього належала Дмитру Максимовичу»⁴⁷.

Проте у 1844 році ліцей втратив одразу двох керівників: 3 червня пішов з життя його директор М. І. Сініцин, а 1 жовтня — попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич. І якщо перший насправді був більш номінальним, аніж реальним головою ліцею, то заслуги другого у справі розвитку навчального закладу очевидні й не підлягають сумнівам. Періоду попечительства Княжевича сягають витoki ідеї заснування в Одесі університету. Історіографи університету вказують на існування «Проекта преобразования лицея в университет», складеного Княжевичем. Саме цей проект восени 1844 року попечитель повіз до Петербурга на розгляд начальства, але у дорозі помер, через що проект залишився нездійсненим. І хоча відшукати текст проекту або згадки про нього серед паперів Д. М. Княжевича не вдалося ані його сучасникам, ані наступникам, беззаперечним у даному випадку залишається факт, що попечитель мав репутацію реформатора, адже саме йому довелося впроваджувати в життя нововведення в навчальній частині Рішельєвського ліцею на рубежі 1830-х — 1840-х років.

Наступниками Д. М. Княжевича на посаді попечителя навчального округу були Г. П. Волковський (1845), М. М. Бугайський (1846–1854) і П. Г. Демидов (1855–1856). У цей період ліцей продовжував приваблювати велику кількість студентів, що свідчить про міцну соціальну репутацію, сформовану перш за все стараннями Княжевича.

⁴⁷ Мурзакевич Н. Н. Вказ. пр. — С. 149.

Посаду директора ліцею з 1844 по 1852 рік обіймав О. Г. Петров, колишній директор Київської гімназії. Керівництво ліцеєм він поєднував з посадою помічника попечителя навчального округу.

У березні 1845 року через наближення закінчення трирічного строку, на який був затверджений новий розклад предметів, Рада ліцею утворила особливий комітет у складі професорів Г. К. Бруна, В. А. Линовського, Й. Г. Михневича, П. О. Симоновича⁴⁸. Особливий комітет мав розглядати пропозиції викладачів ліцею щодо покращення навчального процесу. Більшість викладачів звернула увагу на необхідність зменшення обсягу викладання загальних предметів і відповідно підсилення викладання фахових дисциплін. Були навіть пропозиції щодо заснування окремого словесного або філологічного відділення. Діяльність комітету завершилася низкою рішень, що були затверджені Радою ліцею: зберігалися три існуючі відділення, але відбувався деякий міжфакультетський перерозподіл предметів, спрямований на скасування або «зосередження» викладання (фактичне об'єднання) окремих дисциплін. Відтепер були об'єднані російські старожитності з російською історією, порівняльна географія та історія подорожей і відкриттів — із всесвітньою історією; метеорологію слід було читати разом з фізичною географією, енциклопедію правознавства замість трьох років і римське право замість двох років викладати лише рік тощо. Всі ці зміни були запроваджені з 1846/47 навчального року.

31 травня 1845 року були опубліковані нові «Правила испытаний для перевода и выпуска студентов Ришельевского лицея»⁴⁹. Вони уточнювали порядок проведення іспитів та умови переходу з курсу на курс і випуску з ліцею. Важливим нововведенням стало написання студентами для отримання випускного атестату курсових творів (аналог сучасних дипломних робіт), тему яких можна було обрати самостійно або отримати від викладача. Важливим засобом заохочення студентів ліцею до самостійних наукових занять вважалося добровільне написання ними творів на здобуття золотих і срібних медалей. Теми для написання цих творів оголошувалися напередодні кожного академічного року. Як правило, одна з них присвячувалася математично-природничим наукам, а інша — гуманітарним. Найбільш вдалі твори студентів виходили друком. Так, у 1841 році Рада ліцею дозволила надрукувати твір студента юридичного відділення О. Великанова «О реформе Сократа в философии, ее причинах и следствии».

Політика російського уряду в царині освіти призвела до заборони 1850 року викладання філософії у вищих навчальних закладах світськими професорами. Кафедру філософії в ліцеї було закрито. Починаючи з цього року з усіх філософських дисциплін читалися лише курси логіки та психології, але викладання цих предметів було покладене на професора богослов'я протоієрея М. К. Павловського.

Укріплення консервативних тенденцій в освіті в останні роки правління Миколи I при міністрі народної освіти князі П. О. Ширінському-Шахматові відбилосся у таємній «Инструкции директору и инспектору Ришельевского лицея», затвердженій імператором 21 листопада 1849 року. Відтепер кожний викладач був зобов'язаний перед початком академічного року подати директору на розгляд і затвердження Радою докладну програму зі свого предмету з поясненням його обсягу, послідовності і методів викладання, підручників і посібників. Після закінчення академічного року кожен викладач повинен був надати звіт щодо повноти викладеного матеріалу і відповідності його раніше затвердженій програмі, а директор разом з інспектором мали щорічно давати висновок про «дух і спрямованість» викладання кожного предмету і через попечителя доповідати про це міністру народної освіти. Інструкція запроваджувалася на один рік, а 23 січня 1851 року була з незначними змінами остаточно затверд-

⁴⁸ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1838–1847). — Спр. 288. — Арк. 1, 14–16.

⁴⁹ Правила испытаний для перевода и выпуска студентов Ришельевского лицея, утвержденные Министром народного просвещения мая 31-го дня, 1845 года. — Одесса, 1845.

жена Миколою I для постійного керівництва директору та інспектору ліцею⁵⁰. Подібні інструкції тоді були видані для усіх вищих навчальних закладів Російської імперії.

У другій половині 1840-х — на початку 1850-х років склалися непрості стосунки всередині викладацького корпусу. За свідченнями М. Н. Мурзакевича⁵¹, на підставі особистих симпатій і антипатій, інтриг, заздрощів, боротьби за прихильність начальства утворювалися різні групи. Навколо М. М. Бугайського склалося оточення з найближчих до нього професорів — Г. К. Бруна, В. А. Линовського, В. Є. Левтеропуло. Гурток своєрідних опозиціонерів склали відомі своєю схильністю до дисципліни М. Н. Мурзакевич, професор східних мов В. Н. Кузьмін та інспектор Г. І. Соколов. Скоріш за все, з їхньої ініціативи в Рішельєвському ліцеї була проведена ревізія товаришем міністра народної освіти сенатором А. С. Норовим в період з 7 грудня 1852 по 3 січня 1853 року. Відповідальність за порушення, виявлені столичним ревізором, поніс О. Г. Петров: його звільнили з посади директора та помічника попечителя. Управителем ліцею у грудні 1852 року став професор М. Н. Мурзакевич, відомий своїми консервативними поглядами, бездоганною репутацією, твердим і діяльним характером; в лютому наступного року він був затверджений на посаді директора.

Під час директорства Мурзакевича знов відбулася зміна поколінь у викладацькому корпусі. У цей час ліцей залишила значна частина «старої» професури: В. В. Петровський, А. Я. Комарницький, В. Є. Левтеропуло, В. А. Линовський. До ліцею прийшли молоді, прогресивно налаштовані викладачі. Чіткий поділ між «старою» і «молодою» професурою став особливо помітним в останнє десятиліття існування ліцею. «Старі» професори — К. П. Зеленецький, Я. А. Лук'янов, С. О. Акімов, Д. О. Байков, Х. Г. Гассгаген, П. В. Беккер, як правило, не тільки були літніми людьми, але й дотримувалися застарілих поглядів на науку та поступово втрачали інтерес до її розвитку, що відбивалося на їхніх лекціях, в які роками не вносилося жодних змін.

«Молоді» викладачі — О. М. Богдановський, О. В. Лохвицький, О. І. Георгієвський, С. В. Єшевський, Р. В. Орбинський, К. І. Карастельов, М. І. Максимов, С. С. Муравйов, М. П. Смирнов, навпаки, прагнули стежити за провідними досягненнями вітчизняної і західноєвропейської наукової думки і залучати до неї своїх студентів. Однозначно розділити всіх без винятку викладачів на два табори, звичайно, неможливо, адже такий поділ був би занадто суб'єктивним, а отже спірним. Однак саме існування цих таборів сумніву не підлягає — про них залишилися виразні згадки мемуаристів, які писали про ліцей того часу.

Майже всі «молоді» викладачі були гуманітаріями, що зумовило високий рівень розвитку викладання в ліцеї в останні роки його існування саме гуманітарних наук, в першу чергу — юриспруденції.

З 1853 року обов'язки ад'юнкта кафедри енциклопедії та історії права виконував О. В. Лохвицький, магістр загальнонародного права Московського університету. У 1856–1859 роках він уже був професором енциклопедії та історії права і огляду законів. Курси, які викладав О. В. Лохвицький, відрізнялися широтою охоплення матеріалу. Він був фахівцем насамперед з російського права, історію якого розкривав на широкому історичному тлі, торкаючись у лекціях не тільки історії розвитку окремих галузей права, юридичних пам'яток, а й історії державних установ, станів тощо. Він використовував джерелознавчий метод: ознайомивши слухачів із походженням, складом і значенням пам'ятки, він читав її разом зі студентами, роз'яснюючи їм зміст окремих слів і юридичних термінів, порівнюючи правові норми, викладені у пам'ятці, з нормами чинного законодавства. В курсі енциклопедії права лектор знайомив студентів з філософією права і основними категоріями юриспруденції. Перебуваючи у відрядженні в Парижі з жовтня 1857 до квітня 1858 року, він глибоко ознайомився з французьким судочинством, особливо адвокатурою і судом присяжних. Напередодні реформування судочинства у Російській імперії, яка не мала тих інституцій, це було дуже своєчасним

⁵⁰ ПСЗ РИ. — Т. XXVI (1851). — Отд.1. — СПб., 1852. — № 24868. — С. 86–88.

⁵¹ Мурзакевич Н. Н. Вказ. пр. — С. 218–219.

і корисним. Закордонна подорож сприяла вдосконаленню О. В. Лохвицького як викладача, вченого-юриста, зміцнила його ліберальні громадсько-політичні переконання.

Магістр Московського університету О. М. Богдановський з 1853 року був ад'юнктом, з 1858-го до кінця існування ліцею — професором практичного судочинства, карного й цивільного права. Він завжди звертав увагу на теоретичні питання юриспруденції. За відгуками колишніх ліцеїстів, Богдановський належав до кола найпопулярніших професорів ліцею⁵². У грудні 1860 року він був відряджений на 9 місяців за кордон для вивчення пенітенціарних систем країн Західної Європи. Саме О. М. Богдановський першим в Росії виніс проблему неповнолітніх злочинців на публічне обговорення.

Кандидат Московського університету О. І. Георгієвський у 1854–1862 роках виконував у ліцеї обов'язки ад'юнкта загальної історії і статистики. Свої лекції він будував на основі праць істориків М. Бункера, Дж. Грота, Г. Моммзена, Б.-Г. Нібура, Л. Ранке. Він прагнув звертати увагу слухачів на «внутрішнє життя народу», «на успіхи цивілізації і на розвиток усіх сторін побуту народів»⁵³. І Богдановський, і Георгієвський були також талановитими публіцистами.

Курс російської історії і статистики у 1853–1855 роках читав кандидат Московського університету С. В. Єшевський. Керівництво ліцею зазначало, що свої дисципліни він викладав «з любов'ю до рідного, повно і чітко»⁵⁴. У травні 1854 року Єшевський виїхав до Москви для складання іспитів в університеті на ступень магістра. Він бажав надалі займатися науковою роботою та працювати у вищому навчальному закладі, якими були не ліцеї, а університети. Восени 1855 року він був обраний на кафедру російської історії в Казанському університеті.

З 1855 року обов'язки ад'юнкта кафедри російської історії виконував магістр Петербурзького університету М. П. Смирнов, який став з 1861 року професором цієї кафедри. Курс російської історії він читав за власними конспектами, складеними на основі праць і лекцій істориків С. М. Соловйова та М. Г. Устрялова. При викладанні давньої історії Смирнов прагнув познайомити своїх слухачів з першоджерелами — «найдавнішими пам'ятками розумового і громадського життя наших предків»⁵⁵. Значне місце він відводив також історіографії. Як вступ до курсу лектор робив докладний огляд розвитку російської історичної думки від літописання до наукової діяльності вчених XVIII століття. У викладанні русистики він прагнув відійти від характерної для дворянської історіографії схеми висвітлення політичної історії виключно скрізь призму діяльності правителів держави і намагався звернути увагу студентів на долю народних мас. Сам вчений зазначав, що «при викладанні історії допетровської Русі постійно мав на увазі той справедливий докір, на який заслуговує велика частина наших дослідників, що пишуть історію держави і не звертають уваги на історію народного життя»⁵⁶.

Курс статистики М. П. Смирнова був авторським, з використанням матеріалів, опублікованих Статистичним відділенням Російського Географічного товариства і статистичних матеріалів з низки періодичних видань. На студентів професор Смирнов справляв сильне враження лекторською обдарованістю, вмів прищепити їм цікавість до свого предмета⁵⁷.

По кафедрі педагогіки обов'язки ад'юнкта у 1851–1863 роках виконував випускник Петербурзького головного педагогічного інституту Р. В. Орбинський, який читав студентам курси теорії педагогіки та дидактики, а також історію педагогіки. Орбинський прагнув знайомити слухачів в першу чергу з джерелами; як філолог-класик за фахом, він спирався на твори античних авторів. Лекції з історії навчальної справи у Росії будувалися на російських законодавчих актах у цьому напрямі. Але Орбин-

⁵² ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1862). — Спр. 27. — Арк. 10.

⁵³ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1858). — Спр. 46. — Арк. 3 зв.

⁵⁴ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1854). — Спр. 112. — Арк. 26 зв.–27.

⁵⁵ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1862). — Спр. 27. — Арк. 20.

⁵⁶ Там само. — Арк. 9.

⁵⁷ ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 510. — Арк. 15, 113.

ський не обмежувався тільки теоретичним курсом педагогіки; він шукав можливості долучити студентів до практики викладання. З відкриттям в Одесі недільних шкіл 1860 року він викладав у недільній школі при Одеському сирітському будинку, де зміг на практиці продемонструвати своїм студентам засоби початкового навчання читання та письму⁵⁸.

Викладання основ ґрунтово-агрономічного напрямку вперше в Одесі в Рішельєвському ліцеї почав професор агрономії і лісівництва І. У. Палімпсестов у 1851 році.

Матеріальне забезпечення більшості викладачів ліцею залишалося незадовільним. Професор отримував 3000 руб. жалування та 500 руб. квартирних грошей на рік, ад'юнкт — відповідно 2000 та 350 руб. Цих грошей не вистачало для пристойного життя. У пошуках додаткових прибутків професори і ад'юнкти поєднували педагогічну діяльність в Рішельєвському ліцеї з викладанням в інших навчальних закладах, давали приватні уроки, утримували на своїх квартирах студентів. В Одесі 1840-х — першої половини 1850-х років були добре відомі пансіони професорів братів Брунів, Беккера, Левтеропуло, Михневича. Так, Зеленецький в листі до Григор'єва восени 1851 року писав, що має намір рекомендувати своїй знайомій «пансіон Левтеропуло, тому що у Беккера і Михневича дорого, вельми дорого, а в останнього з них і місця немає»⁵⁹.

Студентський склад ліцею у середині XIX століття також поступово змінювався. Географія походження ліцеїстів, як і раніше, поширювалась насамперед на південні губернії: близько двох третин студентів були уродженцями Херсонської губернії і Бессарабської області. Серед іноземців, які навчалися в Рішельєвському ліцеї, переважали вихідці з Дунайських князівств, турецьких і австрійських володінь.

Більш очевидною була динаміка змін соціального складу ліцеїстів у 1840–1850-х роках. Так, у 1842 році з 78 вихованців 23 були дворянами, 23 — синами обер-офіцерів, 20 — вихідцями з купецьких сімей, 3 — з різночинців, 2 — з духовництва, 2 — з іноземців. Згідно з «Положением о взимании платы за обучение в высших и средних учебных заведениях» 1845 року платня за слухання лекцій була встановлена у розмірі 15 руб. сріблом; у 1848 році вона виросла до 30 руб. на рік.

Враховуючи зміни в соціальному складі ліцеїстів і відповідні відмінності їхнього майнового стану, передбачалося, що студенти з бідних сімей звільняються від платні і навіть можуть розраховувати на виплату стипендій з коштів, сплачених іншими студентами, і приватних пожертв. Про масштаби допомоги незаможникам можна судити з таких даних: в 1846/47 академічному році із коштів, зібраних за слухання лекцій, і приватних пожертв одному студенту була виплачена стипендія у розмірі 100 руб., а ще вісім студентів одержали одноразову допомогу на загальну суму 265 руб.⁶⁰

На початку 1850-х років зростає кількість студентів та збільшилося різноманіття їхньої станової приналежності⁶¹. У 1852 році з 204 вихованців ліцею більше половини (123 особи) були дворянами, 19 — синами обер-офіцерів, 7 — з прикажчиків, 4 — з родин почесних громадян, 3 юнака — з колоністів, 2 — з духовного стану, стільки ж — з донських козаків, 37 — з податних станів (селян та міщан)⁶². У цей період нерівність майнового стану вихованців ліцею була особливо помітною. У 1851/52 академічному році стипендії одержували лише сім студентів (четверо — по 120 руб., троє — по 96 руб. на рік), ще дев'яти студентам було надано одноразову допомогу в розмірі від 25 до 35 руб.⁶³.

Однак нове «Положение о взимании платы за обучение в высших и средних учебных заведениях» 1852 року помітно ускладнювало умови звільнення студентів від

⁵⁸ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1860). — Спр. 121. — Арк. 22.

⁵⁹ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ). — Ф. 608 (Архів І. В. Помяловського). — Спр. 2395. — Арк. 5.

⁶⁰ Годичные акты Ришельевского лицея (исторические записки и речи). 1846–1847 гг. — Одесса, 1847. — С. 4–5.

⁶¹ ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 510. — Арк. 1–13.

⁶² Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). — 1863. — Т. 119. — Отд. II. — С. 143.

⁶³ Годичные акты Ришельевского лицея... 1851–1852 гг. — Одесса, 1852. — С. 86.

платні за навчання. Тепер від тих, хто претендував на державну або університетську підтримку, вимагали спеціального свідоцтва місцевого начальства про бідність родини; до того ж клопотання слід було подавати і переглядати щороку. Більш того, представники податних станів (ті, хто найбільш потребував підтримки) взагалі не могли бути звільнені від плати за навчання. Це правило діяло до кінця 1850-х років.

Малозабезпечені студенти з «своєкоштных», особливо з сімей обер-офіцерів, щоб прогодуватися, нерідко давали приватні уроки. У 1855/56 академічному році два ліцеїсти одержували стипендії по 10 руб. на місяць із коштів, зібраних за слухання лекцій, а один студент отримав таку ж стипендію з прибутку від видання «Новороссийского календаря»⁶⁴.

Казеннокоштні студенти мешкали в студентському відділенні при пансіоні, проте пізніше всі вони були переведені на «вільні квартири» з призначенням кожному з них стипендії у розмірі 250 руб. на рік⁶⁵. Для допомоги ліцеїстам керівництво навчального закладу вжило заходів з метою отримання додаткових коштів, серед яких помітне місце, як і раніше, займали пожертви. На розвиток освіти деколи жертвували об'єднані групи представників окремих міських станів, що заохочувалося центральним урядом. Зокрема, імператор Микола I в 1854 році оголосив подяку одеському купецтву за намір утримувати на свої кошти по одному пансіонеру в Рішельєвському ліцеї, Одеській першій гімназії і чоловічому пансіоні⁶⁶.

1852 року періодичні публікації кращих студентських робіт змінило видання «Труды студентов Ришельевского лицея». В передмові до першої книги редакція сформулювала його завдання: «Рада Ришельевского лицею, маючи заохотити студентів лицею до вчених праць, визначила видавати в світ ті з них, що подаються студентами, які, по знайдених в них даруваннях, значеннях і працьовитості, визнані особливо того гідними»⁶⁷. Перша книга складалася з двох робіт вихованців лицею, кожна з яких мала самостійну нумерацію сторінок. Робота студента Р. Думшина «О реках Скифии по Геродоту» в сучасному розумінні є добротною курсовою: вона містила вступ, розділи і висновки, що були забезпечені серйозним науково-довідковим апаратом. Друга робота була виконана студентом І. Занеським в області математичних наук і називалася «Об уравнении эпициклоиды и ее свойствах механических и геометрических», містила ряд креслень і також носила характер добросовісного студентського дослідження.

За розпорядженням попечителя М. М. Бугайського у 1853 році були переглянуті «Правила для студентов Ришельевского лицея». Зокрема до розділу про обов'язки студентів поза стінами навчального закладу були внесені доповнення, що мали дуже докладну регламентацію зовнішнього вигляду і форми одягу. Нові правила забороняли студентам мати вуса, бакенбарди та довге волосся, одягати строкаті брюки і краватки. Студенти були зобов'язані завжди носити мундир; в усіх урочистих випадках і багатолюдних місцях вони мали бути в трикутних шапках і при шпагах; кашкети дозволялося одягати лише в будні.

У 1853–1856 роки, в умовах Кримської (Східної) війни, Рішельєвський ліцей пережив не кращі часи. Одним з епізодів військових дій було бомбардування Одеси англо-французькою ескадрою 10 квітня 1854 року. Серед захисників міста відзначилися хоробрістю двоє ліцеїстів — В. Скоробогатий і Є. Демінітру, які у розпал бою здійснювали зв'язок між батареєю прапорщика О. П. Щеголева і начальником оборони міста генералом Д. Є. Остен-Сакеном. За виявлену хоробрість вони були зараховані на військову службу портупей-прапорщиками і нагороджені знаками військового ордена св. Георгія. Згідно з розпорядженням міністра народної освіти імена В. Скоробогатого і Є. Демінітру були занесені золотими літерами на дошку в актовій залі лицею разом із стислим описом їхніх подвигів та нагород⁶⁸.

⁶⁴ Годичные акты Ришельевского лицея... 1855–1856 гг. — Одесса, 1856. — С. 217.

⁶⁵ ЖМНП. — 1863. — Т. 119. — Отд. II. — С. 142.

⁶⁶ РДА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1854). — Спр. 760. — Арк. 1–6.

⁶⁷ Труды студентов Ришельевского лицея. — Одесса, 1852. — С. 1.

⁶⁸ ЖМНП. — 1834. — Т. 34. — Ч. 1. — Отд. I. — С. 78–79; 97–99.

Внаслідок військових дій навчання наприкінці 1853/54 академічного року призупинилося, а студентам III курсу, які висловили бажання вступити на військову службу, було дозволено скласти випускні іспити у березні замість травня; для інших студентів останнього року навчання випускні іспити відбулися також раніше — з 20 квітня по 1 травня. Перевідні іспити того року було відкладено до серпня. У 1855 році для десяти студентів III курсу, які бажали піти на фронт, випускні іспити знову відбулися раніше, а зимові вакації 1855/56 академічного року були скасовані, що надало можливість швидше закінчити заняття.

У період Кримської війни значно зменшилася загальна кількість студентів, і перш за все — кількість бажаючих вступити до ліцею. Статус ліцею вже не влаштував багатьох з них. Так, перед початком 1853/54 академічного року до вступних іспитів було допущено 72 особи, з яких на перший курс прийнято 54; перед початком 1854/55 року — відповідно 51 допущений і 41 прийнятий, перед початком 1855/56 року — 41 і 32 (з них 4 на юридичне, 8 на камеральне і 20 на фізико-математичне відділення). Загальна кількість студентів на кінець 1853/54 академічного року становила 116 осіб, 1854/55 року — 89 осіб, а 1855/56 року знов зросла до 110 осіб⁶⁹. Ці роки були випробувальними для ліцею та його статусу як навчального закладу. Молоді люди все більше віддавали перевагу університетській освіті. Почастішали випадки, коли студенти залишали ліцей до закінчення повного курсу навчання і переходили до університетів; деякі з них продовжували освіту в університетах по закінченні ліцею.

Краще справи йшли в ліцейській гімназії. Тут досить успішно розвивалися всі дисципліни, у тому числі природознавчі. 4 листопада 1855 року до Одеси приїхав Д. І. Менделєєв, на той час ще студент Московського університету. Доктори виявили у нього захворювання легенів і порадили перебування на півдні. 17 листопада він почав викладати математику і фізику в гімназії Рішельєвського ліцею, а вже через місяць зайняв посаду старшого вчителя природознавчих наук. Тут Менделєєв вперше отримав у своє розпорядження невелику лабораторію. Крім того, він активно користувався чудовою бібліотекою ліцею. Учений пробув в Одесі близько півроку. Саме тут була в головних рисах підготовлена його праця «Удельные объёмы», яка стала важливою віхою в розробці знаменитої Періодичної системи хімічних елементів.

Таким чином, апогей розвитку ліцею припадає на період кінця 1830-х — середини 1850-х років, що зумовлено діяльністю попечителя Д. М. Княжевича, його наступників та плеядою блискучих адміністраторів і педагогів ліцею. Фактично у цей період ліцей переживає свою «нову еру», головною ознакою якої стає ідея перетворення ліцею на університет.

1.4. Перетворення в університет

Друга половина 1850-х — початок 1860-х років позначені змінами в керівництві Рішельєвського ліцею, організації навчального процесу, викладацькому житті та студентському повсякденні. Під час Кримської війни та після неї загострилися усі недоліки ліцейської освіти, що привертали увагу не тільки викладачів, а й студентів.

Для керівників ліцею необхідність змін була очевидною. Навесні 1856 року попечитель Одеського навчального округу П. Г. Демидов подав на розгляд міністру народної освіти доповідну записку, в якій пропонував створити в ліцеї словесно-педагогічне, фізико-математичне та природничо-камеральне відділення, а юридичне відділення закрити, адже право можна було вивчати в найближчих університетах; строк навчання студентів передбачалося продовжити до чотирьох років. Внаслідок таких змін ліцей набував вигляду спеціального навчального закладу для підготовки вчителів, тех-

⁶⁹ Годичные акты Ришельевского лицея... 1852–1853 гг. — Одесса, 1853. — С. 49–50; 1853–1854 гг. — Одесса, 1954. — С. 67–68; 1855–1856 гг. — Одесса, 1856. — С. 217.

нологів, агрономів. Однак ці пропозиції не знайшли підтримки в Петербурзі, а за декілька місяців відбулася чергова ротація керівництва закладу.

З початком ліберальних реформ Олександра II влада прагнула залучити на чиновницьку службу прогресивно налаштованих громадських діячів, і на посаду попечителя Одеського навчального округу було призначено видатного медика і педагога М. І. Пирогова. Він народився в Москві в сім'ї інтендантського чиновника; у другій половині 1820-х років навчався на медичному факультеті Московського університету, потім у професорському інституті, в 1832 році захистив докторську дисертацію, після чого декілька років викладав у Дерптському університеті та в Медико-хірургічній академії в Петербурзі, був автором численних наукових праць. Вчений обґрунтував природничо-наукові основи хірургії і прикладну патологічну анатомію. У роки Кримської війни Пирогов створив військово-польову хірургію і керував діяльністю першої в світі Хрестовоздвиженської громади сестер милосердя, створеної для надання допомоги воїнам на полях битв. Він застосовував на практиці ефірний наркоз у військово-польових умовах, розробив метод лікування вогнепальних переломів кісток кінцівок. До кінця XIX століття використовувалося чимало його новацій.

М. І. Пирогов обіймав посаду попечителя Одеського навчального округу у 1856–1858 роках. Він був не тільки видатним хірургом, а й талановитим педагогом. Директором Рішельєвського ліцею у той час був П. В. Беккер, який у 1857 році змінив на цій посаді М. Н. Мурзакевича.

По закінченні війни розширилося коло вільних слухачів ліцею. Серед них помітне місце займали урядовці. Так, в жовтні 1857 року до попечителя Одеського навчального округу звернувся чиновник канцелярії генерал-губернатора О. Янушевський з проханням дозволити йому слухати лекції з політичної економії і комерції в ліцеї. Місяцем пізніше з аналогічним проханням до нього звернувся В. Андрієвський, який нещодавно приступив до служби в Одеському казначействі і прагнув поглибити свої знання з низки дисциплін. Того ж року бажання слухати лекції висловили також 6 офіцерів Житомирського полку, розквартированого в Одесі. В 1858 році до слухання лекцій в ліцеї попечителем були допущені уродженці Болгарії Х. Камбуров і П. Тодоров⁷⁰. Країні вкрай потрібні були освічені службовці, військові, чиновники з навичками практичної роботи, тому коло вільних слухачів зростало за рахунок дорослих молодих людей, які вже мали якусь освіту і працювали на державній або статській службі. Для цієї категорії слухачів навчання треба було повернути у практичне русло.

З перших днів роботи на новій посаді увагу попечителя привернула навчальна частина ліцею. В жовтні 1856 року Пирогов направив відповідний запит Раді ліцею і практично відразу ж отримав відповідь. Викладачі Рішельєвського ліцею вказували на відсутність ґрунтовної професійної підготовки студентів як на головну ваду системи навчання і пропонували заходи для її подолання, зокрема: провести перерозподіл навчальних предметів із зосередженням загальних дисциплін на перших курсах та продовженням строку навчання до чотирьох років. Кращим засобом подолання недоліків ліцею викладачі вважали перетворення його на університет.

В інтелектуальному середовищі Одеси другої половини 1850-х років ідея перетворення Рішельєвського ліцею на університет була надзвичайно актуальною, що і знайшло відбиток в доповідних записках ліцейських викладачів. Пирогов прийняв пропозиції освітян і вже 20 січня 1857 року подав міністру народної освіти доповідну записку «О ходе образования в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений», в якій піддав критиці всю систему навчання та виховання в Росії загалом та в Південному регіоні зокрема і вимагав докорінних змін у цій галузі. Попечитель бачив два засоби подолання недоліків системи ліцейської освіти: один — «радикальний і вірний», інший — «тимчасовий і паліативний».

Найбільш суттєвою перешкодою у справі перетворення ліцею на університет виявився брак коштів. Щоб обійти цю перешкоду, особливий комітет у складі інспекто-

⁷⁰ ВР РНБ. — Ф. 531. — Спр. 48. — Арк. 6 зв.

ра Й. Г. Михневича, викладачів О. М. Богдановського, Р. В. Орбинського і М. П. Смирнова під головуванням директора П. В. Беккера підготував у липні 1857 року новий проект, що передбачав відмову від занадто дорогого медичного факультету та заснування університету у складі трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного⁷¹. Це й розумілося під першим засобом перетворення Рішельєвського ліцею на університет.

Тимчасовий засіб, на думку Пирогова, полягав у покращенні ліцейського курсу навчання шляхом надання йому більш професійного характеру та подовженні строку навчання до чотирьох років. Аргументуючи необхідність заснування в Одесі університету, попечитель вимагав забезпечити тісний зв'язок між загальною і спеціальною освітою, актуалізував питання практичного значення отриманої ліцеїстами освіти. Джерела грошових витрат на заснування університету, крім штатної суми, Пирогов вбачав у встановленні збору за хліб, який вивозять за кордон не тільки з Одеси, а й з інших портів Чорного та Азовського морів (за його підрахунками, попередня сума за 10 років значно перевищила б 16 тис. руб.), а також пожертви від дворянства та міста⁷².

Важливе значення мав перехід ліцею у 1857 році до новозбудованих приміщень по вулиці Дворянській. Під час урочистої церемонії відкриття Пирогов виступив з промовою про символічність ліцейського новосілля, що має знаменувати собою початок корінної перебудови навчального закладу. Нові ліцейські приміщення підходили для розміщення в них майбутнього університету.

В своєму проекті Пирогов першим звернув увагу на ту роль, яку повинен зіграти одеський університет у розвитку культури і науки південних слов'ян, що знаходилися під турецьким владцтвом. Він вважав, що університет, заснований в Одесі, зможе готувати кадри не тільки для Новоросійського краю і Бессарабії, а й для Кавказу, Подільської і Волинської губерній, що мали широкі торгові зв'язки з південним портом⁷³. Втім, думки щодо необхідності створення в Новоросійському краї університету надходили не тільки від викладачів ліцею та попечителя округу. У 1857 році до Міністерства народної освіти звернувся з проектом заснування Азовського університету в Таганрозі літератор М. В. Кукольник. З боку Пирогова ця пропозиція зустріла рішучий опір. Попечитель наполягав на тому, що університет повинен виникнути саме на базі Рішельєвського ліцею. Боротьба за університет ще тільки починалася.

Серед викладачів ліцею було чимало однодумців Пирогова, — зокрема директор П. В. Беккер, виконувач обов'язків інспектора, а потім і директора ліцею, О. М. Богдановський, викладачі Р. В. Орбинський, М. С. Власьєв, М. П. Смирнов та ін.

Розуміючи значення і вплив друкованого слова, Пирогов у 1858 році передав Рішельєвському ліцею право на видання газети «Одесский вестник», яка раніше видавалася при канцелярії генерал-губернатора. Прогресивні настрої, що панували в стінах ліцею серед викладачів і студентів в епоху буржуазних реформ, дістали можливість вилитися на сторінки преси. Редагували «Одесский вестник» в цей період викладачі ліцею О. І. Георгіївський і О. М. Богдановський. В листі до нових видавців «Одеского вестника» Пирогів застерігав їх від перетворення регіональної газети на суто відомчий орган, що відображає винятково інтереси Рішельєвського ліцею. На його думку, в цьому випадку газета може втратити низку категорій читачів. «Пригадайте, що «Одесский вестник» може потрапити до рук і великороса, і малоросіянина, і молдавана, і грека, і єврея»⁷⁴, — підкреслював він, наполягаючи на збереженні на сторінках га-

⁷¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки. — Одесса, 1890. — С. 36–37.

⁷² Докладная записка «О ходе образования в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений». 1857 // Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / отв. ред. А. Н. Алексюк. — М., 1985. — С. 56–70.

⁷³ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1856–1862). — Спр. 818. — Арк. 107–125.

⁷⁴ Одесский вестник. — 1857. — 28 ноября.

зети матеріалів з широкого кола суспільних проблем, що стосувалися всіх народів, які мешкали в багатонаціональному краї.

«Одесский вестник» не став вузьковідомчим виданням. Навпаки, в умовах суспільного підйому кінця 1850-х років у ньому нерідко публікувалися викривальні статті про свавілля поміщиків, хабарництво чиновників, широко обговорювалося селянське питання, розвиток освіти та інші суспільні проблеми. Активно співпрацювали в «Одесском вестнике» цієї пори викладач лицейської гімназії, кореспондент герценовського «Колокола» І. Ф. Мініцький, співробітник головної контори РОПіТу, колишній учасник Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Савич. Газета друкувала кореспонденції з Катеринослава і Полтави тамтешньої демократично налаштованої інтелігенції: М. П. Балліна, М. М. Стопановського, О. І. Строніна.

Думка редакції з селянського питання знайшла втілення у статті одного з редакторів газети — О. І. Георгієвського «О существенных условиях процветания промышленности земледельческой». Автор рішуче виступив за негайне скасування кріпосного права. «Примусова праця незрівнянно більше шкодить всьому народному господарству, ніж приносить користі господарству землевласників, а тому для процвітання землеробства необхідно: 1) щоб у країні не було іншої праці, окрім вільної»⁷⁵, — писав Георгієвський.

Низка статей про необхідність перетворення судочинства в Росії належить перу другого редактора видання — О. М. Богдановського, який різко засуджував станово-феодалну судову систему, що гальмувала буржуазний розвиток країни⁷⁶.

У період видання «Одесского вестника» Рішельєвським лицеем проблема розвитку освіти, цілком зрозуміло, стала однією з тих, що найбільш гостро обговорювалися на шпальтах газети. Із статтями з питань виховання неодноразово виступав М. І. Пирогов. Навесні 1858 року в газеті була опублікована його стаття «Одесская талмуд-тора», написана після відвідування цього навчального закладу. Талмуд-тора, де навчалося більше 200 єврейських хлопчиків-сиріт і дітей з найбільш бідних сімей, тривалий час була у жалюгідному стані. Пирогов із задоволенням наголошував на разючих змінах, що відбулися в ній. Про благоустрій школи та зовнішній вигляд вихованців поклопоталася група благодійників. В статті висловлена думка про те, що досвід талмуд-тори слід було б розповсюдити на усі парафіяльні училища навчального округу⁷⁷. Така висока оцінка попечителем діяльності талмуд-тори знайшла супротивників в краї. Так, генерал М. Герсеванов в листі до Головного управління цензури стверджував, що Пирогов на сторінках газети пропагує не рятівну для системи освіти благодійність, а не що інше, як «антихристиянські установи»⁷⁸. Та все ж прихильників гуманістичних позицій попечителя в питанні розвитку освіти, які змогли зрозуміти і оцінити роль благодійності в цій сфері, було незрівнянно більше. Незабаром «Одесский вестник» опублікував наступну статтю Пирогова — «Быть и казаться», спрямовану проти брехні і лицемірства у вихованні юнацтва. А чергова стаття попечителя, що з'явилася на сторінках газети в середині квітня, — «Надо ли бить детей и бить в присутствии других детей», — стала програмною. В ній Пирогов сформулював необхідність відміни різок в навчальних закладах.

Змістовні публікації М. І. Пирогова задавали напрямок обговоренню в пресі проблем розвитку освіти. М. С. Влас'єв висвітлював роль вчителя в громадському русі, Р. В. Орбинський започаткував дискусію про зміст гімназійної освіти⁷⁹.

Одеський цензурний комітет, очолюваний попечителем навчального округу, в цей період вельми доброзичливо ставився до «Одесского вестника». В той же час Головне управління цензури протягом 1858 року неодноразово виносило редакції суво-

⁷⁵ Одесский вестник. — 1858. — 13 февраля.

⁷⁶ Одесский вестник. — 1858. — 8, 16 января.

⁷⁷ Одесский вестник. — 1858. — 6 марта.

⁷⁸ РДІА. — Ф. 772. — Оп. 1 (1858). — Спр. 4450. — Арк. 1.

⁷⁹ Одесский вестник. — 1858. — 22 мая; 25 февраля; 15, 22 марта; 9, 11 сент.

рі догани за публікацію «недобромисних» матеріалів⁸⁰. Незабаром вийшло рішення Головного управління цензури: зважаючи на «шкідливу спрямованість» газети з 1859 року знов передати її у ведення генерал-губернатора Новоросійського краю.

Викладачі ліцею О. М. Богдановський і О. І. Георгієвський спробували розпочати видання журналу «Новороссийский вестник», проте в цьому прохачам було відмовлено. В грудні 1858 року Богдановський і Георгієвський звернулися до цензурних органів з проханням дозволити їм випускати за вузькою програмою науково-літературне видання «Новороссийский сборник». Підготувавши до публікації перший номер, вони хотіли зробити видання періодичним, але спромоглися добитися лише права випускати літературні збірки не частіше одного разу на рік⁸¹. Єдиний номер «Новороссийского литературного сборника» вийшов у 1859 році; редакція присвятила його М. І. Пирогову.

Від обговорення найактуальнішої проблеми часу — кріпацтва — автори не відмовилися і в новому органі, змінивши лише жанр викладу своїх позицій. Тепер справі боротьби з кріпосним правом повинна була служити художня література, що знайшла в ту пору в Росії особливу форму викривальної літератури. Саме такою була повість катеринославського літератора і публіциста В. Єлагіна «Важливе мертве тіло» з багатозначним епіграфом: «Кішці іграшки, а мишці слізки». Повість розповідає про тяжку долю позашлюбної дочки графа, яка після раптової смерті батька зробилася кріпосною. У збірці, присвяченій М. І. Пирогову, містилася і його стаття під назвою «Чего мы желаем?». В ній учений і педагог висвітлює історію становлення західноєвропейських і російських університетів, які, на його думку, на сучасному етапі повинні поєднувати «нерозривний зв'язок гуманного і реального»⁸². Представлена Пироговим програма розвитку університетської освіти в Росії зводилася до необхідності розширити мережу університетів, забезпечити постійний приток до них кваліфікованих викладачів, підвищити інтерес студентів до знань і водночас посилити вимогливість до них. Автор вважав, що від реалізації цих завдань система університетської освіти стане більш гармонійною.

У роки попечительства Пирогова відбулася спроба запровадити студентське самоврядування в ліцеї. Клопотаннями попечителя було створено студентський Совісний суд, до обов'язків якого входили розгляд та попередження проступків ліцеїстів, затверджено його склад та регламент діяльності. Студенти кожного курсу обирали своїх представників у совісній судді. Розгляду підлягали переважно проступки ліцеїстів, скоєні у колі студентської громади: непорозуміння, сварки, відвідування непристойних місць, а вироками могли бути догани він імені студентів або повідомлення про те, що громада не бажає вважати винуватця своїм членом. Вироки студентського суду не підлягали апеляції. Для нагляду за його діяльністю Рада ліцею призначила викладачів Богдановського та Власьєва. В цілому запровадження інституції Совісного суду сприяло укоріненню в ліцейському середовищі корпоративного духу. Вже 1858 року існували «виборні» від студентів, які дбали не лише про «чистоту студентських рядів», а й про матеріальні інтереси студентської громади.

Від Пирогова надійшла ще одна пропозиція: створення загальних ліцейських зборів, своєрідного клубу студентів і викладачів на зразок Академічної мусси при Дерптському університеті⁸³. За спогадами сучасників, Пирогов справляв на студентів позитивне враження своєю освіченістю, часто особисто розмовляв зі студентами, беручи до уваги їхні думки, і це теж позитивно впливало на поведінку ліцеїстів.

У січні 1857 року до попечителя звернулася група студентів з проханням дозволити їм дати театральну виставу з умовою, щоб весь прибуток від неї пішов на користь незаможних вихованців. І хоча попечитель неоднозначно поставився до цьо-

⁸⁰ РДІА. — Ф. 772. — Оп. 1 (1858). — Спр. 4370. — Арк. 17–18.

⁸¹ Там само. — Спр. 4498. — Арк. 33.

⁸² Новороссийский сборник, издание А. Богдановского и А. Георгиевского. — Одесса, 1859. — С. 211.

⁸³ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1857). — Спр. 101. — Арк. 1–2.

го прохання, побоюючись, що це може перешкодити навчанню, але все ж таки виклопотав для студентів дозвіл генерал-губернатора на використання зали міського театру⁸⁴. 2 лютого 1857 року студенти дали театральну виставу з двох п'єс: «Игроки» М. В. Гоголя і «Свадьба Кречинского» О. В. Сухово-Кобиліна. Успіх перевершив усі очікування; вельми схвальними були також відгуки критиків. «Одесский вестник» писав: «Мало того, що виконання було вдале, воно було чудове, незрівнянне, оригінальне. Густо всіяна публікою зала нашого театру наповнювалася часом такими приголомшливими оплесками, що будь-який інший звук зникав серед них і у вухах ставало тісно»⁸⁵. Режисером цього вдалого спектаклю був професор О. В. Лохвицький. Ліцеїсти ставили спектаклі у міському театрі і в наступні роки. Акторський талант виявила ціла група ліцеїстів: П. Істомін, М. Перестійні, В. Нікорович, П. Науменко, І. Мельников, М. Радіонов. Спочатку студентам доводилося самим виконувати жіночі ролі, але згодом у їхніх спектаклях почали брати участь актриси.

У лютому 1858 року при ліцеї виникло Товариство аматорів музики та музичних вправ. Ініціатором був архітектор та музикант Яковлев, який прибув із столиці і за прикладом Петербурзького університету запропонував директору П. В. Беккеру влаштувати концерти для музичної освіти ліцеїстів і, крім того, запрошувати слухачів за плату, яка призначалась би для збирання нотної бібліотеки, а також на допомогу незаможним студентам. Це починання Пирогов визнав корисним і необхідним для естетичного виховання студентів⁸⁶. Музичні концерти користувалися великою популярністю.

Матеріальне становище ліцеїстів, зрозуміло, було неоднаковим. 5 листопада 1858 року вихованці ліцею подали рапорт директору, в якому запропонували заснувати при навчальному закладі «Комітет для надання студентами уроків» з метою покращення становища незаможних студентів шляхом допомоги їм у влаштуванні на місця репетиторів у приватних домах. Але Рада ліцею відмовила у цьому проханні, посилаючись на об'єктивні причини⁸⁷. Ліцеїсти змушені були, як і раніше, самі шукати заробітки. Ця проблема хвилювала не усіх студентів. Вихідці з багатих, головним чином дворянсько-чиновницьких сімей, не турбувалися про платню за навчання і придбання навчальних посібників. Більш того, багато хто з них мав нагоду за власний рахунок їздити за кордон «для удосконалення в науках». Зокрема у другій половині 1850-х років серед ліцеїстів виділялася група студентів — синів польських землевласників з Правобережної України, які дозволяли собі жити на зйомних квартирах, мати прислугу, утримувати власний екіпаж⁸⁸.

При Пирогові знову були переглянуті «Правила» для студентів Рішельєвського ліцею, затверджені попечителем у січні 1858 року. Вони суттєво не відрізнялися від попередніх. Дещо змінилася система покарань: вона була поділена на два ступені — нижчий та вищий. До першого належали догани від директора, інспектора, Ради; до другого — замкнення до карцеру на певний час, виключення з ліцею. Нижчі покарання накладалися за нехтування відвідуванням лекцій, недотримання форми одягу, вищі — за самоуправство, непристойну поведінку, тривале ухилення від занять тощо.

Отже, на посаді попечителя Одеського навчального округу М. І. Пирогов розвинув бурхливу діяльність. Але його погляди на необхідність надання університетам самостійності, запровадження самоврядування розглядалися урядом як протест проти існуючих форм правління та чиновницьке свавілля. Внаслідок цього у 1858 році Пирогова було переведено на посаду попечителя Київського навчального округу, а з призначенням на посаду міністра народної освіти графа Д. Толстого Пирогов і зовсім залишив педагогічну діяльність.

⁸⁴ Першина З. В. Очерки истории революционного движения на Юге Украины. — К.-Одеса: Вища школа, 1975. — С. 81, 88, 89.

⁸⁵ Одесский вестник. — 1857. — 5 февраля.

⁸⁶ Пирогов Н. И. Сочинения. — К.: Пироговское об-во, 1910. — Т. 1. — С. 899.

⁸⁷ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1857). — Спр. 101. — Арк. 45-50.

⁸⁸ ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 510. — Арк. 6 зв.

Вакантне місце попечителя в Одесі зайняв М. Р. Ребіндер. На початку 1840-х років він перебував на службі в Міністерстві внутрішніх справ, а в 1851 році був призначений градоначальником Кяхти. За час перебування в Сибіру чиновник познайомився з багатьма декабристами, навіть одружився на дочці одного з них — О. С. Трубецькій; був близько знайомий з братами Бестужевими, яких навідував в Іркутську. Потім почалася служба в рамках Міністерства народної освіти: у квітні 1856 року Ребіндер був призначений на посаду попечителя Київського навчального округу, а 18 червня 1858 року переведений попечителем Одеського навчального округу. На цій посаді він затримався недовго і вже в лютому 1859 року перейшов на посаду директора департаменту Міністерства народної освіти.

Ребіндер, цілком поділяючи переконання свого попередника Пирогова про бажаність перетворення ліцею в університет, тим не менш був упевнений, що цей задум є нездійсненним, а тому вирішив узятися за проведення змін в самому ліцеї. У відповідних записках генерал-губернатору графу О. Г. Строганову і міністру народної освіти Є. П. Ковалевському попечитель пропонував влаштувати в ліцеї історико-філологічне, фізико-математичне та юридичне відділення (припускаючи можливість і камерального), з поглибленим вивченням на всіх відділеннях професійних предметів, додаванням четвертого року навчання, наданням ліцею права на присудження наукових ступенів, а також з підвищенням платні викладачам. Як справедливо зазначав історик О. І. Маркевич, в дійсності Ребіндер ставив за мету влаштувати університет, тільки під назвою ліцею⁸⁹. До цього додамо, що проект Ребіндера за багатьма позиціями повторював попередній (пироговський) проект.

У період з 1859 по 1862 рік попечителем Одеського навчального округу був М. М. Могилянський. Оскільки справа перетворення ліцею на університет затягувалася, серед викладачів Рішельєвського ліцею все більше міцніло переконання в необхідності заходів, спрямованих на покращення змісту навчання в ліцеї. 28 липня 1859 року професор О. М. Богдановський подав до Ради свої пропозиції щодо деяких змін навчальної частини ліцею⁹⁰, які підтримали більшість викладачів. В результаті в новому 1859/60 академічному році було запроваджено новий навчальний розклад: викладання загальних предметів обмежувалося першими двома курсами з тим, щоб третій курс навчання на кожному відділенні ліцею присвячувався опануванню виключно спеціальними дисциплінами. Таким чином, Богдановському, хоч і з великим запізненням, вдалося нарешті здійснити те, що пропонували найбільш далекоглядні викладачі ще в 1840-х роках.

Згідно з повелінням імператора Олександра II від 22 лютого 1860 року, відбулося відновлення кафедр філософії у вищих навчальних закладах і було надано право працювати на них світським професорам. Через це у березні 1860 року тодішній попечитель Могилянський запропонував Раді ліцею скласти програму курсу історії філософії, визначити, коли буде зручно відокремити логіку та психологію від кафедри богослов'я, а також зайнятися пошуком кандидата на кафедру філософії.

Для складення програми з історії філософії Рада створила комітет у складі викладачів М. К. Павловського, В. Н. Юргевича, Р. В. Орбинського та О. І. Георгієвського. Професор педагогіки Р. В. Орбинський з власного досвіду виніс тверде переконання в нагальній потребі викладати філософію в ліцеї. У звіті за 1861/62 академічний рік він написав: «Не можу при цьому не висловити свого переконання у крайній необхідності для наших студентів викладання філософії. Не привчені до здорового філософського аналізу, не звиклі до критичної оцінки пізнаних ними з поголосу філософських вчень, вони надто легко підкоряються будь-яким думкам, лише б вони відрізнялися сміливістю і новизною, і через це мають терпіти шкоду не тільки в розумовому, але навіть і в моральному розвитку своєму»⁹¹. Члени комітету невдовзі виконали свою справу,

⁸⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 39.

⁹⁰ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1859). — Спр. 100. — Арк. 2-2 зв, 4.

⁹¹ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1862). — Спр. 27. — Арк. 46-46 зв.

взявши за основу старі програми професора Й. Г. Михневича. Було передбачено, що історія філософії викладатиметься лише на III курсі юридичного відділення, тоді як логіка та психологія залишатимуться загальними предметами для всіх відділень. Вже у 1860/61 академічному році логіка з психологією були відокремлені від богослов'я.

На початку 1860-х років актуалізується питання заснування університету в Південному регіоні. Головною проблемою залишалося формування матеріальної бази майбутнього університету. Могілянський підготував доповідну записку з обґрунтуванням кошторису перетворення на університет Рішельєвського ліцею. За підрахунками попечителя, для повноцінного існування університету потрібна була сума близько 65 тис. руб. Значну частину коштів (близько 8 тис. руб.) пожертвували дворяни Херсонської губернії та Бессарабії, але для реалізації проекту наявних коштів не вистачало. Тоді попечитель запропонував задіяти внутрішні резерви ліцею, а це близько 18 тис. руб. Відсутню суму, на його думку, міг додати уряд країни.

Справа зрушила з місця тільки тоді, коли до клопотань попечителя та лицейських викладачів приєднався Новоросійський генерал-губернатор граф О. Г. Строганов. В його звіті за 1857–1861 роки зокрема відмічалось: «В Новоросійському краї всього один вищий навчальний заклад: Рішельєвський ліцей. Заклад цей віджив свій час, бо дає юнацтву освіту дуже енциклопедичну. В ліцеї всього навчають потроху і нічого насправді»⁹². Розвиваючи далі цю думку, граф Строганов стверджував, що в Одесі «корисно б було заснувати тепер же університет». Такий недолік, як недостатність коштів, на думку генерал-губернатора, не повинен зупинити розпочату справу. Замість трьох факультетів Строганов запропонував заснувати університет з двома факультетами — юридичним та камерально-агрономічним, а надалі за умови збільшення коштів передбачалося заснування словесного та фізико-математичного факультетів. Особливо зазначимо той факт, що саме губернатор Строганов перший дав назву «Новоросійський університет» проектуваному вищому навчальному закладу.

На початку 1861 року попечитель поїхав до Петербурга, де 4 лютого подав імператору свій проект. Олександр II підтримав проект, але не дав згоди на використання державних коштів на його реалізацію. Тоді Могілянський у березні 1861 року звернувся до Ради ліцею з пропозицією розробити новий проект, який Рада підготувала і надала всього через 20 днів. Проект з поправками був переданий в Міністерство народної освіти. Взявши за основу пропозиції попечителя, Рада Рішельєвського ліцею підготувала проект Новоросійського університету у складі все ж таки чотирьох факультетів (відділень): словесного з поділом на філологічне та історико-політичне відділення, юридичного, фізико-математичного та камерально-агрономічного.

У обговоренні цієї проблеми помітну роль зіграла одеська преса. Численні публікації про доцільність відкриття університету саме в Одесі негайно заповнили сторінки «Одесского вестника». Редакція газети виступила з програмною статтею «Один из живых вопросов Новороссийского края». В ній наголошувалося, що хоча в Одесі існує Рішельєвський ліцей, але «він в даний час не в змозі задовольняти вимоги сучасної вищої як загальної, так і спеціальної освіти»⁹³. Виходячи з цього, в статті рішуче ставилося питання про необхідність перетворення ліцею в університет.

Проте несподівано справа заснування університету в Одесі знов опинилася під загрозою. На початку 1862 року «Одесский вестник» опублікував інформацію про те, що згідно з чутками, «не існуючому поки, але з нетерпінням очікуваному Новоросійському університету судиться здійснитися не в Одесі, а в Миколаєві»⁹⁴. Безпосереднім автором ідеї влаштувати університет в сусідньому з Одесою Миколаєві став миколаївський військовий губернатор віце-адмірал Б. Глазенап, пропозицію якого підтримав міністр народної освіти О. В. Головнін. На думку влади, тихе і маленьке місто Миколаїв мало низку переваг для університетського життя перед галасливою і вільнодум-

⁹² РДА. — Ф. 1263. — Оп. 1 (1861); Ж/ст. 819. — Спр. 2908. — Арк. 129–130.

⁹³ Одесский вестник. — 1859. — 31 января.

⁹⁴ Одесский вестник. — 1862. — 25 января.

ною Одесою. До того ж на початку 1862 року Міністерству народної освіти від морського відомства були передані приміщення штурманської роти та навчальні корпуси з астрономічною обсерваторією в Миколаєві, які пропонувалося відвести для майбутнього університету. Для узгодження цього питання до Миколаєва був відряджений помічник попечителя Харківського навчального округу К. Фойгт. За підсумками перевірки ним було складено звіт попечителю та проект статуту Новоросійського університету в Миколаєві у складі трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного.

Проти заснування університету в Миколаєві була налаштована вся одеська громадськість. На сторінках «Одесского вестника» розгорнулася жвава дискусія щодо місця та міста заснування університету. Найбільш чітко позиція одеситів знайшла відображення у статті тодішнього редактора газети І. П. Сокальського «В каких городах лучше быть университетам: в больших или меньших?». Врешті-решт чаша терезів все ж таки схилилася на користь Одеси. Дещо заспокоївшись, «Одесский вестник» повернувся до цього питання вже більш оптимістично. Редакція газети рішуче заявила: «Але, якщо для Одеси університет майже такий же важливий і потрібний, як Одеса для університету, то не завадило б і нам, жителям її, серйозно подумати про те, як би його зберегти для себе»⁹⁵. Позиція в цьому питанні, зайнята адміністрацією і відображена на сторінках одеської преси, об'єднала громадськість Одеси в боротьбі за заснування в адміністративному центрі краю вищого навчального закладу — університету.

10 липня 1862 року імператор Олександр II погодився з доводами на користь Одеси і повелів заснувати університет в Одесі, перетворивши «для цього в університет Рішельєвський ліцей». На прийняття такого рішення імператора певною мірою підштовхнули зовнішньополітичні події: зокрема, звістка про те, що австрійський уряд, маючи на меті посилення свого впливу на Балканах, створює Слов'янський університет в Загребі. За таких умов відкриття університету в Одесі повинно було, на думку уряду, протистояти культурному наступу Австрії та сприяти посиленню позицій Російської імперії серед південних слов'ян. Ще одним аргументом на користь Одеси послужив той факт, що саме Одеса для відкриття університету мала солідну наукову базу і відповідні приміщення.

Наступного ж дня міністр народної освіти Головнін повідомив про це рішення Могилянського, який, хоча і був уже призначений членом Головного правління училищ (17 квітня 1862 року), але ще тимчасово управляв Одеським навчальним округом. Покидав Одесу колишній попечитель з почуттям виконаного обов'язку.

Та все ж між ухваленням рішення і відкриттям університету минули майже три роки. За цей період був підготовлений і запроваджений в 1863 році новий університетський статут. Його дія розповсюджувалася на 6 університетів: Московський, Петербурзький, Казанський, Харківський і Київський. Гельсінгфорський і Дерптський університети мали свої статuti.

Церемонія відкриття Новоросійського університету проходила вже при наступнику М. М. Могилянського на посаді попечителя Одеського навчального округу — А. А. Арцимовичі. Поляк за походженням, син професора астрономії Віленського університету, на державній службі він перебував з кінця 1840-х років, у 1860 році був призначений Самарським губернатором. Як людина широких поглядів, Арцимович користувався авторитетом у ліберального дворянства та чиновників. Знайомство з міністром Головніним та іншими чиновниками Міністерства народної освіти визначило його долю: з 1862 по 1866 рік Арцимович займав посаду попечителя Одеського навчального округу. На цій посаді він зарекомендував себе як здібний організатор та адміністратор.

З 1864 року А. А. Арцимович почав видавати «Циркуляр по управлению Одесским учебным округом». У журналі публікувалися офіційні розпорядження уряду, міністра і попечителя, але головне місце в ньому відводилося статтям педагогічного змісту.

⁹⁵ Одесский вестник. — 1862. — 13 февраля.

На сторінках «Циркуляра» попечитель поміщав свої плани і напрацювання з реформування навчальних закладів округу з метою ознайомлення з ними широкої громадськості. У журналі він заснував рубрику «Пожертвування», в якій регулярно оприлюднювалися відомості про безкорисливе надання навчальним закладам майна, книг і фінансових коштів від приватних осіб і благодійних організацій.

У 1865 році Арцимович здійснив низку перетворень в обох одеських гімназіях. Будучи прихильником скасування станових обмежень для навчання дітей в школах різних типів, він перетворив привілейовану Рішельєвську гімназію на навчальний заклад, який могли відвідувати представники всіх станів і віросповідань. Гімназія була остаточно відокремлена від ліцею та переведена до іншого приміщення.

Зміни торкнулися і Рішельєвського ліцею. У звіті про стан і діяльність ліцею за 1862 рік зазначалося, що викладачі і студенти з нетерпінням чекають нового статусу закладу. Враховуючи скорочення тривалості 1862/63 академічного року для пристосування ліцейських приміщень під потреби університету, а також беручи до уваги наявність значної кількості вакантних кафедр, за пропозицією Арцимовича всі ліцейські викладачі погодилися збільшити кількість лекцій, щоб передчасно закінчити навчальний рік. Постійно змінювався соціальний склад ліцеїстів.

1862 року в ліцеї з 104 студентів навчалися 76 синів дворян і чиновників, 6 — духівництва, 8 — почесних громадян і купців, 5 — вихідці з міщан і цехових ремісників, 2 — з різночинців, 4 — з єврейських сімей і 3 іноземці⁹⁶.

У квітні 1863 року заняття в ліцеї були закінчені, а в першій половині травня відбулися іспити. Підготовка до відкриття університету повністю завершилася в серпні, але університет так і не відкрився: спалахнуло Польське повстання 1863 року, і російський уряд зіткнувся з низкою складних політичних і фінансових проблем. Через це Державна рада висловилася за відкладення відкриття Новоросійського університету на рік.

Заняття в ліцеї поновилися, але навчальний заклад переживав не кращі часи: вакантними залишалися кафедри політичної економії та статистики, всесвітньої історії, російської словесності, історії російського права та державного права і огляду законів, фізики і фізичної географії, філософії. Загальна кількість студентів була дуже низькою: наприкінці 1863/64 академічного року в ліцеї навчалося усього 55 студентів: на юридичному відділенні — 41, на камеральному — 11, на фізико-математичному — 3. Не змінилася ситуація і в наступному 1864/65 академічному році: в ліцеї було 20 викладачів і всього 27 студентів⁹⁷. Усі очікували змін.

У лютому 1864 року міністр народної освіти увійшов до Державної ради з поданням про бажаність відкриття Новоросійського університету з 1 серпня того ж року. Проте під приводом неможливості перегляду державного бюджету на поточний рік часом відкриття університету було визначено 1 травня 1865 року.

11 липня 1864 року Олександр II підписав указ про відкриття в Одесі замість Рішельєвського ліцею Імператорського Новоросійського університету з трьома факультетами: юридичним, історико-філологічним та фізико-математичним, на загальних підставах університетського статуту 1863 року. У остаточному документі зазначалося: «Визнавши за благо дарувати Новоросійському краю засіб до вищої освіти юнацтва і затвердивши розглянуті в Державній раді пропозиції з цього предмету міністра народної освіти, повеліваємо: замість Рішельєвського ліцею заснувати в Одесі Імператорський Новоросійський університет з трьома факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним і юридичним на підставі загального статуту університетів і прикладених до цього двох штатів: нормального і тимчасового, відкривши цей університет 1 травня 1865 року...»⁹⁸.

⁹⁶ Годичные акты Ришельевского лицея (исторические записки и речи). 1841–1842 гг. — Одесса, 1842. — С. 19.

⁹⁷ Годичные акты Ришельевского лицея... 1863–1864 гг. — Одесса, 1864. — С. 18; 1864–1865 гг. — Одесса, 1865. — С. 6.

⁹⁸ ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. 39 (1864). — СПб., 1865. — № 41040.

Лекції в ліцеї тривали до березня 1865 року, у квітні були проведені випускні іспити, а 1 (13) травня 1865 року відбулося урочисте відкриття Новоросійського університету.

Закінчилася епоха Рішельєвського ліцею. Проте цей навчальний заклад дав країні дипломатів, senatorів, суддів, чиновників, генералів, банкірів, педагогів тощо. Випускники ліцею працювали не лише у Новоросійському краї, а й у столицях — Санкт-Петербурзі та Москві, у Сибірі, на Кавказі, у Польщі й далі за кордоном. Завдяки зусиллям ліцеїстів збагатилися українська, російська, польська, болгарська культури.

Серед перших випускників ліцейського педагогічного інституту був О. Г. Тройницький, який у 1826–1832 роках служив наглядачем і ад'юнктом у рідному навчальному закладі, а пізніше тривалий час редагував газету «Одесский вестник». Залишивши Одесу наприкінці 1850-х років, Тройницький зайняв помітне місце у петербурзьких чиновницьких колах: керував Центральним статистичним комітетом, був членом Головного управління цензури, певний час обіймав посаду товариша міністра, мав звання сенатора, згодом став членом Державної Ради.

Наприкінці 1840-х років у ліцеї навчався майбутній російський поет-сатирик, перекладач, згодом почесний академік Петербурзької Академії наук П. І. Вейнберг. У 1845 році камеральне відділення ліцею закінчив болгарин Найден Геров, який став відомим науковцем і громадським діячем на батьківщині. Випускником ліцею 1846 року був діяч національно-визвольного руху, учасник угорської національно-визвольної революції 1848–1849 років, польський письменник Зигмунт Мілковський, більш відомий під літературним псевдонімом Теодор Томаш Єж.

В особі випускника юридичного відділення ліцею 1853 року М. І. Ленца Рішельєвський ліцей здобув свого власного історіографа. Спочатку Ленц був учителем словесності, обіймав викладацькі та адміністративні посади в Аккерманському і Одеському повітових училищах, Катеринославській і Одеських гімназіях, був директором реальних училищ Миколаєва та Одеси, а також Феодосійського учительського інституту. Остаточно оселившись в Одесі, він останні роки життя присвятив улюбленій справі — краєзнавству та дослідженню історії освіти.

Видатним діячем місцевого самоврядування, багаторічним Одеським міським головою і відомим меценатом був рішельєвець Г. Г. Маразлі.

Багато одеських науковців та викладачів Новоросійського університету мали за плечима ліцейське минуле. Це були: визначний фізико-хімік, ректор університету Ф. Н. Шведов, історик Г. І. Перетяткович, історик російської літератури, завідувач Одеською публічною бібліотекою, секретар Одеського товариства історії та старожитностей В. О. Яковлев, правознавець М. В. Шимановський, хімік Ю. Ф. Клименко, політеконом і статистик М. М. Вольський та ін. Крім того, випускники ліцею працювали в інших російських та іноземних університетах і наукових установах: випускник 1843 року професор С. В. Пахман викладав право в Харківському, Казанському, Петербурзькому університетах, професор К. Папаррігопулос — історію в Афіньському університеті, Ф. Трітен був фахівцем з санскритської філології, працював у Британському музеї та Оксфордському університеті.

Спорідненість та тісний зв'язок двох навчальних закладів — ліцею і університету — знайшли відображення у блискучій плеяді педагогів, зарахованих до штату новоутвореного університету. Серед них викладачі історико-філологічного факультету — професор російської історії М. П. Смирнов, професор римської словесності В. Н. Юргевич, професор філософії Р. В. Орбинський; викладачі фізико-математичного факультету — професор кафедри прикладної математики К. І. Карастельов, професор кафедри агрономії І. У. Палімпсестов, в. о. професора зоології та порівняльної анатомії Є. О. Байков, викладачі юридичного факультету — професор кафедри кримінального права О. М. Богдановський, професор кафедри енциклопедії права М. С. Власєв. Таким чином, зробивши значний внесок у розвиток освіти в Південному регіоні, Рішельєвський ліцей став підґрунтям для Новоросійського університету.

Р о з д і л 2

Новоросійський університет у 1865–1920 роках

2.1. Організаційні трансформації та становлення навчального процесу⁹⁹

Імператорський Новоросійський університет (ІНУ) постав в умовах надзвичайно сприятливих для розвитку університетської освіти в Російській імперії. Статут 1863 року, а на думку деяких авторів — одна з буржуазних реформ 1860-х років, відкривав шлях для глибоких змін в системі російської вищої освіти. Проте часу для закріплення дійсних університетських свобод в Одесі виявилось обмаль. Замах на імператора Олександра II у квітні 1866 року невдовзі привів до гальмування освітніх перетворень, так само, як це відбувалося в сфері земства та судочинства, незважаючи на нещодавно проведені земську (січень 1864) та судову (листопад 1864) реформи. Показовою стала заміна ліберально налаштованого міністра освіти О. В. Головніна на представника консервативних кіл, майбутнього міністра внутрішніх справ і шефа жандармів графа Д. А. Толстого, який водночас керував і Синодом. Суперечлива еволюція російського суспільства другої половини XIX — початку XX століття безпосередньо позначилася на розвитку університету одного з найбільших міст імперії.

1 (13 за новим стилем) травня 1865 року Імператорський Новоросійський університет був урочисто відкритий. Однак сама церемонія пройшла надзвичайно скромно. Та й перший навчальний рік розпочався тільки 7 вересня — після того, як був проведений набір на перші два курси. До занять приступили 175 студентів. Наступний навчальний рік розпочався, згідно з правилами, 15 серпня і тривав до 1 червня. За статутом 1864 року строки навчання незначно скоротились — з 20 серпня до 30 травня.

За статутом 1863 року університети імперії отримали значно більші права самоврядування, ніж за попереднім статутом 1835 року. Керівництво закладами перейшло до ради, в яку входили всі професори. Очолював університетську раду ректор, який обирався членами ради на 4 роки і затверджувався особисто царем. До повноважень ради входило також обрання проректора, професорів, викладачів та службовців університету. Вони затверджувались потім міністерством. Крім того, члени ради обирали з числа професорів університетський суд, що займався особистими справами, насамперед студентів, і в першу чергу — порушеннями університетської дисципліни. Рада також вирішувала господарсько-адміністративні справи, якими в робочому порядку займалося правління університету. Правління складалося з ректора, проректора і деканів. Проте повноваження і правління, і ректора, і ради в плані університетського самоврядування були обмежені. Будь-яка постанова ради могла бути скасована попечителем навчального округу. Ряд питань внутрішнього життя університету вимагав обов'язкової санкції попечителя або навіть міністра. Наприклад, призначенням стипендій студентам займався особисто попечитель.

На чолі факультетів також стояли ради — факультетські, на яких професори зі свого числа обирали на три роки декана і секретаря факультету. В ІНУ з самого початку існували три факультети: фізико-математичний, юридичний та історико-філологічний. На відміну від інших російських університетів, ІНУ спочатку не мав медичного фа-

⁹⁹ Автор підрозділу О. Б. Дьомін.

культету. На засіданні ради університету 6 вересня були обрані декани: на історико-філологічному — славіст, професор В. І. Григорович, на фізико-математичному — хімік, професор М. М. Соколов¹⁰⁰. Виключенням став юридичний факультет, на якому протягом цілого навчального року не було жодного професора і обрати декана згідно з положенням не було можливості; тому його обов'язки тимчасово виконував ректор.

Першого ректора ІНУ не обирали, а призначили. Ним став харківський професор математики І. Д. Соколов¹⁰¹, який входив до складу комісії по підготовці статуту 1863 року від Харківського університету.

Після відкриття ІНУ почав працювати за так званими тимчасовими штатами, до яких входили посади 22 ординарних професорів, 10 екстраординарних, 10 доцентів та 4 лекторів іноземних мов. Передбачалось, що поступово штати розширяться і набудуть обсягу нормальних, по яких університету належало мати 29 ординарних і 13 екстраординарних професорів (докторів наук), 16 доцентів і 4 лектори іноземних мов.

За статутом 1863 року історико-філологічний факультет включав 12 професорів та 7 доцентів при одинадцяти кафедрах: філософія, грецька словесність, римська словесність, порівняльна граматики індоєвропейських мов, історія руської мови та руської літератури, історія всесвітньої літератури, слов'янська філологія, всесвітня історія, руська історія, церковна історія, теорія і історія мистецтв. На фізико-математичному факультеті було 16 професорів, 3 доценти і дванадцять кафедр: чиста математика, механіка, астрономія і геодезія, фізика, хімія, мінералогія, фізична географія, геогнозія і палеонтологія, ботаніка, зоологія, технічна хімія, агрономічна хімія. На юридичному факультеті планувались 13 професорів і 6 доцентів на наступних кафедрах: енциклопедія права, історія найважливіших іноземних законодавств давніх і нових, історія руського права, історія слов'янського законодавства, римське право, державне право, цивільне право з цивільним судоустроєм та судочинством, поліцейське право, фінансове право, міжнародне право, політична економія та статистика, церковне законодавство¹⁰².

Статут 1863 року надавав викладачам достатньо високі чини. Ректор отримував чин IV класу (дійсний статський радник), ординарний професор — V класу (статський радник), екстраординарний професор — VI класу (колезький радник), доцент — VII класу (надвірний радник).

Заняття 1865 року розпочались у колишньому будинку Рішельєвського ліцею на вулиці Дворянській (сучасний головний корпус університету), зведеному в середині 1850-х років спеціально для ліцею за проектом архітектора О. С. Шашина. На першому поверсі розташовувалися зал університетської ради, кабінети керівництва, канцелярія, архів, декілька аудиторій. На другому поверсі розміщувалися юридичний та історико-філологічний факультети, а також університетська церква св. Олександра Невського. Третій поверх займав фізико-математичний факультет з лабораторіями. Студентська бібліотека та помешкання служителів університету знаходилися у підвальних приміщеннях. У дворі університету спочатку розміщувався ботанічний сад.

Проте помешкань в головному будинку не вистачало, і 1868 року університет розширився за рахунок будинку на вулиці Преображенській. Пофарбований у червоний колір, він отримав назву «червоного університету». Тут розмістили фізико-математичний факультет із його лабораторіями. Але й цієї території виявилось замало. Постійні клопотання про надання коштів на розширення університету увінчались успіхом тільки наприкінці 1890-х років. Не останню роль відіграло те, що міським головою Одеси став професор університету В. М. Лігін. Завдячуючи йому ІНУ отримав від міста значні кошти на нове будівництво. Іншим чинником стало сприяння випус-

¹⁰⁰ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 156–157.

¹⁰¹ Тихоненко М. Я. Соколов Иван Дмитриевич // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник (ПОНУ). — Т. 1. — С. 11–14.

¹⁰² Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. — 1863. — Ч. СХІХ. — авг. — С. 25–27.

кника фізико-математичного факультету С. Ю. Вітте — тогочасного міністра фінансів імперії, який сприяв виділенню бюджетних асигнувань для університету. Завдяки цим чинникам за головним корпусом ІНУ розпочалося будівництво приміщень для фізичних і хімічних лабораторій та аудиторій, а після них — корпусу відкритого в 1900 році медичного факультету (будинки сучасного медичного університету).

Значне місце в навчальній роботі університету займали навчально-допоміжні установи: бібліотеки, музеї, лабораторії, кабінети тощо. З утворенням ІНУ до нього перейшли допоміжні установи Рішельєвського ліцею, проте вони не могли вирішити справи, особливо в плані облаштування сучасних лабораторій. У фізіологічному кабінеті 1867 року знаходився лише один експонат — придбаний за 35 рублів кістяк людини. На ці потреби міністерство з самого початку виділило недостатнє асигнування, тому часто професори на власні кошти займались створенням лабораторій. Професор І. М. Сеченов відмовився від належних йому на переїзд 500 рублів, передавши їх на обладнання кабінету фізіології. Л. С. Ценковський за власний рахунок облаштував кабінет ботаніки, І. І. Мечников — кабінет зоології, О. В. Клосовський — метеорологічну обсерваторію. Тільки через десятиліття була збудована університетська обсерваторія в районі Ланжерону та влаштований ботанічний сад на Малому фонтані.

Надзвичайне значення для університету в провінційному місті мала бібліотека. Позитивним фактором стало передання до ІНУ фондів бібліотеки Рішельєвського ліцею. Завдяки розумінню керівництва університету, професорсько-викладацького складу, громадськості міста та регіону, всупереч міністерським фінансовим обмеженням на придбання книжок для бібліотеки її фонди на кінець XIX століття зросли майже в чотири рази за рахунок меценатських надходжень — від зібрання книг та рукописів зі слов'янської філології професора В. І. Григоровича обсягом кілька сотень екземплярів до окремих подарунків декількох книжок від випускників або просто не байдужих до справи освіти людей. Широко відомі благодійні внески значної кількості книжок від спадкоємців князя С. М. Воронцова, графа О. Г. Строганова, історика М. К. Шильдера. Проте в користуванні книжками спостерігалась академічна обмеженість: з літературою могли працювати тільки викладачі. Для студентів існувала інша — студентська бібліотека, яку називали Пироговською, тому що основу її склали книжки, подаровані ліцею відомим хірургом, попечителем Одеського навчального округу 1856–1858 років М. І. Пироговим. Прагнення професорів відкрити читальні зали для студентів тривалий час не реалізовувалося, потім вони були відкриті на декілька років і знову закриті.

З моменту заснування ІНУ відігравав значну роль у суспільному житті міста та регіону. Про це свідчить, зокрема, активна участь його викладачів у загальноросійських наукових та громадських заходах. Вчені ІНУ брали участь у всіх археологічних з'їздах, у статистичному з'їзді 1868 року, у Всеросійському сільськогосподарському з'їзді 1876 року, в обласних сільськогосподарських та ентомологічних з'їздах. Університет виступив організатором проведення ряду всеросійських з'їздів; 1883 року тут пройшов VII з'їзд природознавців та лікарів, в роботі якого приймали участь понад тисячу спеціалістів. Очолював роботу з'їзду професор І. І. Мечников. Наступного року на базі університету пройшов VI археологічний з'їзд, на якому були присутні більш ніж 370 дослідників.

Як і в інших університетах імперії, в ІНУ постійно йшла боротьба між представниками різних угруповань професорів. В Одесі вона мала певну специфіку, обумовлену молодістю університету, притоком викладацьких кадрів з інших російських міст, відсутністю сталих демократичних засад у викладацькому середовищі Одеси, культивуванням місцевих традицій, слабкістю потягу до науки одеської громади, боротьбою поколінь викладачів, матеріальними обставинами. Тому за 1860–1870-ті роки університетська автономія в ІНУ, на відміну від інших університетів, так і не змогла повною мірою закріпитись, заявити про себе та відстояти попередні завоювання, яких фактично майже не було.

Крім того, викладачів не вистачало, і це додавало гостроти суперечкам. Через рік після початку роботи університету вакантними залишалися 19 посад: на юридичному факультеті — 9, на фізико-математичному та історико-філологічному — по 5. Така ситуація пояснювалася загальною обмеженістю у Російській імперії професорських та викладацьких кадрів і призводила до того, що в ІНУ впродовж десятиліть на окремих кафедрах посади професорів залишалися незайнятими. Так було з кафедрою слов'янського законодавства, з кафедрою порівняльного законодавства закордонних країн, які кінець кінцем були ліквідовані. 20 років працювали без професорів кафедри історії всесвітньої літератури та міжнародного права, 5–10 років — кафедри порівняльної граматики індоевропейських мов, державного права, агрономічної хімії, фізичної географії тощо. Навіть у 1875/76 навчальному році штати були укомплектовані на 66 %, а в 1895/96 — на 85 %. Проте подібна ситуація давала змогу професорам інших кафедр читати курси лекцій по цих дисциплінах, отримуючи додаткові кошти.

На факультетах існувала спеціалізація. Фізико-математичний факультет розподілявся на математичне відділення і відділення природничих наук, історико-філологічний — на відділення класичної філології, слов'яноруської філології та історичне. Спеціалізація починалася з третього курсу. Викладачі іноземних мов — німецької, французької, італійської та англійської — належали до історико-філологічного факультету. Однак іноземні мови не входили до обов'язкових курсів, і тому лекції з іноземних мов відвідувались мало.

З самого відкриття ІНУ поряд із лекціями професори почали широко застосовувати практичні заняття, а вже з 1870-х років міністерство офіційно ввело в навчальні плани практичні заняття. На фізико-математичному факультеті вони здебільшого проводились після лекцій в лабораторіях університету. На гуманітарних відділеннях поширення набули семінари. Дехто з викладачів почали вводити літні практики; зокрема геологи виїздили в місця зосередження геологічних пластів, а історики знайомилися з історичними місцями Києва.

Окреме місце в навчальних планах займало богослов'я. Професори кафедри богослов'я читали обов'язковий курс для студентів усіх факультетів. Крім того вони викладали спеціальні курси проблем християнства та інших релігій. В обов'язки професорів кафедри входило ведення церковних служб в університетській церкві св. Олександра Невського, участь у роботі бібліотечної комісії тощо.

Навіть столичні російські університети поступались чисельністю професорів європейським університетам. Наукові та навчальні успіхи досягались за рахунок величезного перенапруження сил вчених, що поєднували викладацьку і наукову діяльність. Тому більшість професорів при обговоренні умов праці акцентували увагу не на статуті закладу, а переважно на матеріальній стороні. Зокрема ректор ІНУ 1869–1877 років Ф. І. Леонтович разом з іншими ректорами піднімав це питання в комісії 1875 року¹⁰³.

Витоки статуту 1884 року відносяться до середини 1870-х років, коли в пресі та в державних установах залунали голоси про різноманітні негаразди університетського життя, пов'язані з боротьбою угруповань професорів в університетських радах, виступами студентів і невирішенням господарчих та адміністративних питань. В 1876 році почала працювати Комісія по перегляду університетського статуту. Викликані ректори університетів однак висловились на користь збереження попереднього статуту із внесенням деяких поправок. Та міністр освіти Д. А. Толстой не припинив намагань змінити статут і в лютому 1880 року вніс проект нового статуту в Державну раду. Відставка Д. А. Толстого, прихід до керівництва міністерством І. Д. Делянова знову активізували процес перегляду статуту в Державній раді. Проти виступило більше двох третин складу ради; однак, скориставшись бюрократичними шляхами, проект подали на розгляд Олександрові III, і той затвердив його. Статут поширювався на Московський

¹⁰³ Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. — М., 1976. — С. 45.

і Санкт-Петербурзький університети та провінційні Харківський, Казанський, Київський університет св. Володимира і Новоросійський. Під його дію не попадали прикордонні університети — Дерптський, Варшавський та Гельсінгфорський і Абовський у фінських землях.

За новим статутом кількість кафедр на факультетах залишилась майже без змін. На ряді факультетів об'єднувались деякі кафедри або змінювались назви без зміни сутності кафедр. Так, на історико-філологічному факультеті кафедри грецької та римської словесності об'єднали у кафедру класичної філології, а звільнене місце зайняла кафедра географії. Так само замість кафедри церковної історії з'явилась кафедра історії церкви. На юридичному факультеті були ліквідовані кафедри історії слов'янських законодавств та історії найбільш важливих іноземних законодавств давніх і нових.

Насамперед глибокі зміни відбулись в роботі факультетів у зв'язку з уведенням жорсткої регламентації навчального процесу з боку міністерства. На затвердження міністерства факультети відправляли щорічні навчальні плани та «огляди викладання», тобто розклад занять. За міністерством закріплювалося право ознайомлення з програмами будь-яких університетських курсів.

Незважаючи на таке ручне управління з боку міністерства практика складання навчальних планів кожним університетом, виходячи з місцевого викладацького потенціалу, була позитивним моментом, який, однак, нівелювала необхідність складати декілька варіантів компоновки навчальних предметів на вибір студента. Це одразу призвело до того, що міністерство не погодилось із більшістю запропонованих факультетами навчальних планів. Отож міністр доручив Вченому комітету розробити і направити в університети примірник типового навчального плану. Таким став план для історико-філологічного факультету, затверджений як зразок у 1885 році. В ньому втілювалося прагнення провідних чиновників міністерства спрямувати університетське навчання в русло класичної філології. Крім класичних мов, першорядна увага приділялась історії грецької та римської літератур, античним старожитностям та філософії. Документ скасовував практику спеціалізації студентів за трьома відділеннями: класична філологія, історія і слов'яно-руська філологія. Іншою стороною нововведення була орієнтація на жорстку логічну послідовність викладання предметів. Не повинно бути, щоб, скажімо, нова історія читалась раніш за середньовічну, як це іноді траплялось в університетах. Від викладача вимагалася вичитка усього курсу, щоб не створювалося прогалин у викладенні матеріалу.

Введення в дію згаданого документа не досягло бажаної мети, а навпаки — підрвало престиж як історико-філологічної освіти загалом, так і класичної філології. В 1889 році міністерству довелося відмінити нововведення 1885 року і повернути спеціалізацію по відділеннях, починаючи з третього курсу.

За статутом 1884 року скасовувалося звання дійсного студента і ступінь кандидата. Випускна атестація студентів покладалася на щорічно створювані міністром «випробувальні» комісії. Передбачалося, що комісії будуть незалежними від університетів і піднімуть рівень відповідальності університетів за якість підготовки студентів. Проте комісії розпочали свою роботу після своєрідного перехідного етапу, який закінчився в 1889 році. Студенти, які вступали до університетів у 1880–1884 роках, могли закінчувати університет за старим положенням, з отриманням звання дійсного студента і ступеня кандидата наук. Тільки в 1890 році були підготовлені і наступного року опубліковані правила проведення іспитів у комісіях. До складу комісії включався голова, як правило — стороння для університету особа, і члени комісії з місцевих професорів. Голова і члени комісії призначалися особисто міністром. Зокрема на історико-філологічному факультеті ІНУ головами були директор Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту Кедров (1889) і професор Московського універси-

тету Е. Ф. Корш (1890), на юридичному — професор М. Ф. Владимирський-Буданов (1889, 1890)¹⁰⁴.

До іспитів допускали випускників факультетів, які мали свідоцтва про заліки восьми півріч і бездоганну поведінку. За екзаменування сплачувались 20 рублів. По результатах іспитів видавалися дипломи I і II ступеня, що загалом відповідали попереднім класифікаціям: перший ступінь — кандидату наук, другий — дійсному студенту. Ті, хто не склав іспит, мали право повторити спробу наступного року, але третя спроба не дозволялася. Ті, хто отримував диплом II ступеня, при бажанні мали право повторно екзаменуватися на диплом I ступеня. Для викладання в університеті дійсний був лише диплом I ступеня.

Екзаменаційні комісії повинні були керуватись програмами 1888 року. Введення цих програм нівелювало особливості викладання в різних університетах, тобто вони фактично ставали єдиним державним стандартом знань випускників. Перші роки роботи випускних комісій засвідчили наявність майже третини студентів, що не закінчили навчання або не склали іспити. Це стало передумовою повернення як до старої системи викладання дисциплін, так і до перегляду вимог до випускників. Із переліку вимог вилучили низку заліків, які студенти складали під час навчання, і залишили головним чином предмети спеціалізації. Статут 1884 року певною мірою розвинув інститут «залишених для підготовки до професорського звання», аналога сучасної аспірантури.

Нововідкритий ІНУ за чисельністю студентів був найменшим серед російських університетів. До середини 1880-х років кількість студентів коливалася навколо цифри 500 осіб і тільки в наступні роки почала поступово збільшуватись.

З самого початку, при приблизній рівновазі кафедр на кожному факультеті, чисельність факультетів різнилася. Найбільше студентів навчалось на юридичному факультеті, що було притаманне не тільки російським, а й європейським університетам. Слідом йшов фізико-математичний факультет, і останнім — історико-філологічний, на якому навчалось приблизно 50–60 студентів і лише наприкінці 1870-х років їх кількість досягла 120.

Учбовий процес в ІНУ визначався положеннями статуту. Студенти отримували розклад занять на весь рік і були зобов'язані відвідувати лекції, проте останнє суворо не дотримувалося. Непоодинокі були випадки, коли студенти ходили на лекції за жеребом, щоб не зірвати заняття зовсім. Частково це пояснювалось тим, що значна кількість студентів працювали, щоб забезпечити своє навчання. Засобом контролю були піврічні іспити для тих, хто претендував на стипендію. В кінці навчального року складався іспит професору, що викладав предмет. Крім того, при переході з курсу на курс писалися реферати. Також професори пропонували теми конкурсних робіт, з яких дві-три за рішенням факультетської комісії, затвердженої радою університету, отримували золоті або срібні медалі. За статутом 1884 року, що ставив більш жорсткі вимоги до навчання, вводились обов'язкові випускні іспити. Було скасовано перехідні екзамени з курсу на курс; натомість були введені обов'язкові піврічні заліки, що викликало вкрай негативну реакцію професорів і студентів.

Навчання в ІНУ було платне. За статутом 1863 року платня за рік навчання становила 40 руб. Статут 1884 року суттєво її збільшив. Гроші збирали за слухання лекцій і участь у практичних заняттях. Окремо брали 5 руб. на користь університету за кожне півріччя. Відсутність фіксованої плати за навчання призвела до збільшення її розміру з 50 руб. на момент уведення статуту 1884 року до 100 руб. 1895 року. Уряд, запроваджуючи такий порядок оплати за навчання, планував поставити перепону на шляху отримання вищої освіти представниками непривілейованих верств суспільства.

¹⁰⁴ Наши учебные заведения: несколько сведений об окончательных университетских испытаниях в комиссиях в 1889 и 1890 годах // ЖМНП. — Ч. 276. — 1891. — июль. — С. 29.

В кризові роки у зв'язку з лозунгами європеїзації освіти в ІНУ з 1906/07 навчального року стали запроваджувати так звану предметну систему навчання замість традиційної курсової системи. Нові правила передбачали наявність на кожному факультеті кількох навчальних планів та можливість для студента здавати предмети без жорстко визначеної послідовності. Факультети отримали право призначати іспити не обов'язково на кінець семестру. Проте невдовзі виявилися недоліки подібного переходу.

Продовжувала розвиватись система практичних занять, особливо на фізико-математичному та медичному факультетах. Базою їх проведення ставали науково-допоміжні заклади університету: кабінети, лабораторії, станції та музеї. На 1917 рік нараховувалося 68 подібних установ¹⁰⁵.

Більшого, ніж раніше, поширення і організаційного оформлення набули студентські гуртки, організовані на усіх факультетах ІНУ. Вони збирали колективні бібліотеки, у ряді випадків публікували тексти студентських доповідей.

На початку ХХ століття на юридичному факультеті ІНУ був здійснений перехід від курсової системи до предметної. Але на відміну від столичних університетів розмежування юрфаку на відділення за спеціалізацією навчальних планів проведено не було. Предметна комісія запроваджувалася в урізаному вигляді.

Відмова від поділу факультету на відділення та від спеціалізації навчальних планів пояснювалася нечисленністю професорського складу. Тому перехід до нової системи проявився лише у закріпленні за кожним курсом певного циклу предметів та встановленні деякої свободи вибору студентами порядку вивчення окремих дисциплін. Крім того, консервативній професурі вдалося зберегти старий навчальний план, обов'язковий для всіх студентів факультету, відносно того, які саме предмети повинні вивчатись. Кожному студенту надавалося право встановлювати для себе, які з предметів на даний навчальний рік він буде вивчати, а факультет визначав послідовність складання іспитів з урахуванням взаємозв'язку наук. Обов'язковою умовою допуску до іспиту з тієї чи іншої дисципліни було попереднє прослуховування лекцій з цієї дисципліни. Для проходження всього курсу було встановлено мінімальний строк 8 півріч та максимальний — 12. Усі предмети, передбачені планом, були віднесені до обов'язкових курсів, а до необов'язкових — спеціальні курси.

Показово, що деякі університети Росії вже на початку ХХ століття широко використовували можливість викладати спеціальні курси для розширення знань студентів з усього циклу наук про суспільство. Але така можливість у ІНУ не була використана повністю. Скажімо, на юридичному факультеті необов'язковими оголошувалися тільки курси з трьох предметів: цивільного права прибалтійських губерній, бессарабського права та судової медицини¹⁰⁶.

У викладанні вводилися нові дисципліни: на юридичному факультеті — історії руського права, історії найважливіших іноземних законодавств, історії слов'янських законодавств; на фізико-математичному — кафедри механіки, технологічної хімії, агрономії; на історико-філологічному — кафедри теорії та історії мистецтв, історії всесвітньої літератури. Відповідно до вимог спеціалізації розділялися кафедри фізики і фізичної географії, кафедри чистої і прикладної математики; державне право виділялося в самостійну кафедру тощо.

Виникнення особливих наукових дисциплін, відокремлення спеціальних розділів було свідоцтвом поступального розвитку науки. Як організувати спеціалізацію у навчанні, не завдаючи шкоди загальній науковій освіті — це важливе питання привертало увагу наукових кіл. В умовах 1870-х років не всі вчені сприймали спеціалізацію, як явище наукового прогресу, що пояснювалось і певними об'єктивними умовами: при

¹⁰⁵ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 9 (1917). — Спр. 10.

¹⁰⁶ Юридична наука і освіта на Україні. — К., 1992. — С. 216–217.

загальній обмеженості кількості осіб із вищою освітою уклін до спеціалізації вбачався небажаним¹⁰⁷.

Виявленням системного місця ІНУ стали події лютого 1899 року. Вони почались із розправи поліції над студентами Санкт-Петербурзького університету 8 лютого. У відповідь розпочався всеросійський студентський страйк, до якого 20 лютого приєдналися й студенти ІНУ. Тільки 4 березня вдалося поновити заняття в Одесі. Проте закриття урядом ряду університетів призвело знову до зриву навчального процесу. Щоб владнати ситуацію, правління ІНУ запропонувало студентам скласти іспити, не розпочинаючи занять. Проте 27 квітня, в день, призначений для іспитів, жоден студент не з'явився. Наступного дня між різними групами студентів, частина яких бажала скласти іспити, розпочався конфлікт. В нього втрутилася поліція і заарештувала студентських активістів.

Наслідком всеросійського студентського виступу стала поява 29 червня 1899 року розпорядження уряду, спрямованого проти гуртування студентської молоді. «Тимчасові правила про віддачу студентів у солдати за вчинення юрбою безпорядків в навчальних закладах або поза ними» передбачали виключення студентів із вищих навчальних закладів та відправку до армії на строк від одного до трьох років за участь у масових акціях. Введення подібних правил призвело до політичного розмежування у викладацькому та студентському середовищі російських університетів.

На кінець століття умови життя студентства погіршилися. Значно зменшилася кількість державних стипендій, які в цілому дозволяли студентам вижити: 240 рублів на рік — так звана повна стипендія, або неповна — 120–180 рублів. Якщо в 1870-ті роки стипендії отримували 30 % студентів, то в 1890 році — лише 10 %. Студенти могли претендувати на приватні стипендії, не обтяжені додатковими умовами, а ті, хто отримував державну стипендію, повинні були три роки відпрацювати за державним призначенням. За статутом 1884 року при призначенні стипендії важливу роль відігравала політична благонадійність студента, на підтвердження якої потрібно було отримувати довідку.

Нелегким було і становище професорів. Спогади й листування викладачів ІНУ сповнені відомостей про фінансові труднощі. Значна частина професорів повинна була працювати паралельно в комерційному училищі, на вищих жіночих курсах, у різноманітних міських та суспільних організаціях та товариствах. Наукова робота виконувалася частково на власні кошти викладачів. Певна можливість публікуватись існувала за рахунок випуску «Записок Імператорського Новоросійського університету», де друкували монографії та статті викладачів. Ускладнення виникали і з отриманням відряджень, особливо за кордон. Хоч ці питання вирішувалися на засіданнях університетської ради, але остаточне рішення приймав попечитель навчального округу.

В ІНУ підготовка кадрів вищої кваліфікації була на рівні провінційних університетів Росії, поступаючись тільки двом столичним. Наявні статистичні дані підтверджують цей висновок. Матеріальні ускладнення виникали й з підготовкою нових кадрів, які формувались із випускників університету. Щороку рада залишала два-три студенти — так званих професорських стипендіатів — на два роки, у крайньому випадку для складання магістерських іспитів та підготовки магістерської дисертації. Але тільки дві третини з них отримували державні стипендії, розмір яких був незначний, і матеріальна сторона завжди ставала перепоною у просуванні молодих кадрів. Тому розвиток наукової роботи істотно залежав від ініціативи тієї чи іншої особи.

Певні можливості для реалізації творчих задумів існували в межах заснованих при ІНУ наукових товариств, що охоплювали практично усі напрями наукової роботи. Першим виникло в 1869 році Новоросійське товариство природознавців, потім в 1879 — Юридичне товариство, в 1890 — Історико-філологічне товариство і в 1911 — Одеське бібліографічне товариство. За виключенням Юридичного товариства, вони

¹⁰⁷ Щетинина Г. И. Вказ. пр. — С. 41–42.

проіснували до кінця університету і стали одним з наріжних каменів розвитку науки в університеті та в місті.

Новий етап в історії ІНУ пов'язаний з утворенням 1900 року четвертого факультету — медичного. Це був результат тривалих та наполегливих зусиль одеської громади та керівництва університету. Ще М. І. Пирогов передбачав існування в університеті такого факультету. В 1869 році рада університету розпочала клопотання перед міністерством про те ж саме. А в 1885 році вже Одеська дума порушила питання про відкриття нового факультету, погодившись виділити кошти на придбання земельної ділянки під будівництво корпусів для нього. В 1893 році знов таки міська дума, скориставшись, як приводом, сторіччям заснування Одеси, чергового разу виступила з пропозицією створення медичного факультету. Цього разу прохання почули у столиці, і 14 березня 1896 року Державна рада Російської імперії дала дозвіл на асигнування коштів і початок будівництва.

Спорудженням приміщень для медичного факультету керувала спеціальна будівельна комісія під головуванням ректора Ф. Н. Шведова. Перший корпус факультету — анатомічний театр почали зводити 5 вересня 1896 року за міський кошт, проте недостатність державної підтримки затягнула будівництво на чотири роки. Так само чотири роки (1898–1903) йшло спорудження головного корпусу медичного факультету, призначеного для теоретичних кафедр та лабораторій. Незважаючи на незавершеність будівництва, 6 травня 1900 року були затвердженні штати медичного факультету: 14 ординарних професорів і 9 екстраординарних, 11 клінічних асистентів, 14 лаборантів, 5 прозекторів, 6 помічників прозекторів і 17 ординаторів клінік при 22 кафедрах. Заняття на факультеті розпочались 1 вересня 1900 року лекцією з фізики ректора — професора Ф. Н. Шведова.

Професор Ф. Н. Шведов мав неабиякий господарчий та будівничий хист. За часи його ректорства університет вперше в своїй історії будував власні приміщення. Крім масштабного будівництва медичного факультету, 1902 року завершили внутрішню реконструкцію корпусу на вулиці Преображенській та добудували до нього спеціально облаштоване приміщення для університетської бібліотеки. У дворі головного корпусу постали будівлі хімічних та фізичних лабораторій. Все це дозволило провести структурну оптимізацію підрозділів ІНУ. Того року історико-філологічний та юридичний факультети перевели на Преображенську, а лабораторії фізико-математичного факультету перемістили звідти до головного корпусу.

Проте все це не вирішило наростаючих проблем, особливо у зв'язку зі збільшенням чисельності студентів. Наполегливі прохання керівництва ІНУ призвели до бажаних наслідків тільки напередодні Першої світової війни. В 1913 році міністерство затвердило проект нової будівлі для університету на розі Преображенської та Малеого провулку. Того ж року, у зв'язку із перспективою будівництва, переобладнали механічну майстерню, перебудували астрономічну обсерваторію, відремонтували капітально велику оранжерею Ботанічного саду, а в 1914-му вирішили питання з будівництвом університетських госпітальних клінік поруч із новою міською лікарнею на Слобідці. Однак війна завадила здійсненню більшості проектів¹⁰⁸.

Значним чинником, що змінив розвиток ІНУ, як і загалом усієї університетської освіти в Російській імперії, стали революційні події 1905–1907 років. Під тиском суспільних вимог уряд пішов на певне корегування статуту університетів 1884 року, видавши 27 серпня 1905 року «Тимчасові правила» управління вищими навчальними закладами. В університеті відновлювалася система внутрішнього самоврядування, що існувала за статутом 1863 року. Зокрема, університетській раді надавалося право обирати ректора, радам факультетів — обирати деканів і секретарів, але зберігалось право міністра на затвердження кандидатур. Разом із тим інспекція не скасовувалася,

¹⁰⁸ Історія Одеського університету за 100 років / Н. І. Букатевиц, В. П. В'язовський, І. М. Дузь [та ін.], відп. ред. О. І. Юрженко. — К.: Київський ун-т, 1968. — С. 39–40.

хоча її керівництво передавалось ректору. Відповідальність за функціонування університету покладалася на раду і ректора.

За таких умов проходили вибори ректора ІНУ 9 вересня 1905 року. Ним став декан фізико-математичного факультету (призначений в грудні 1904) — професор прикладної математики І. М. Занчевський (47 голосів «за», 21 — «проти») ¹⁰⁹. 12 вересня відбулися вибори деканів усіх факультетів. На трьох факультетах: фізико-математичному, історико-філологічному та медичному — деканами стали представники ліберально орієнтованого угруповання професорів «Академічний союз». Обраного водночас із ними деканом юридичного факультету представника правої професури не затвердила рада університету, і під тиском студентів та ліберальних професорів були призначені нові вибори. В результаті деканом юристів обрали також представника «Академічного союзу».

Подальше зміцнення самоврядування університету відбулося 1906 року. Спочатку у квітні міністерство дозволило раді ІНУ провести вибори на заміщення вакантних кафедр і посад, а 14 вересня ліквідувало інспекцію. Тим самим відновлювалися повноваження ради університету, зокрема і через відновлення посади проректора, скасованої в 1879 році. Проректором обрали юриста — професора Є. В. Васьковського; до його обов'язків входив нагляд за дотриманням студентами правил поведінки.

Однак процес демократизації в університеті виявився нетривалим. Посилення урядових репресивних заходів відбилось і на справах ІНУ. Проти керівництва університету було порушено судову справу; ректора І. М. Занчевського і проректора Є. В. Васьковського усунули від роботи та віддали під суд за невиконання міністерських розпоряджень. В лютому 1909 року, після тривалого слідства, судовим рішенням І. М. Занчевського звільнили, а Є. В. Васьковського зняли з посади.

З появою медичного факультету ІНУ набув традиційного для російських університетів складу. Кількість кафедр зросла до 59: на історико-філологічному факультеті 11 кафедр, на медичному — 22, на фізико-математичному — 14 і на юридичному — 12. Але, як і раніше, невирішеними залишалися кадрові питання. По-перше, незважаючи на те, що з відкриття університету і до початку Першої світової війни кількість студентів зросла в декілька разів, штати залишились майже на тому ж рівні. По-друге, навчальному процесу продовжувала дошкуляти постійна наявність вакантних кафедр. Тогочасна російська держава виявилася неспроможною забезпечити постійне зростання нового покоління науковців і викладачів. 1908 року до професорського звання готувалися 10 осіб, причому міністерство забезпечувало стипендіями тільки трьох, інші одержували фінансову підтримку за рахунок університетських, приватних або власних коштів. Загалом же за 1901–1914 роки на факультетах ІНУ (без медичного) для підготовки до професорського звання залишили тільки 48 випускників: на історико-філологічному факультеті — 18, на фізико-математичному — 22, на юридичному — 8 ¹¹⁰.

Поява медичного факультету із його численними кафедрами сприяла перерозподілу співвідношення студентів між факультетами. Якщо на початок ХХ століття найбільш чисельним все ще залишався юридичний факультет, на якому навчалось близько 37 % усіх студентів (студенти-медики були на другому місці, 32 %), то із 1910 року на перше місце вийшов медичний факультет — 40 % студентської спільноти ІНУ ¹¹¹.

Наслідком подібного перерозподілу стало зростання кількості професорів медичного факультету та збільшення їхньої ваги в раді університету. Із грудня 1907 по квітень 1917 року посаду ректора займали професори-медики С. В. Левашов та Д. П. Кишенський.

¹⁰⁹ Голотюк Й. Й. Занчевський Іван Михайлович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 49–52.

¹¹⁰ Історія Одеського університету за 100 років. — Одеса, 1968. — С. 35.

¹¹¹ Там само. — С. 37.

Лютнева революція 1917 року поставила перед російськими університетами, в тому числі й перед ІНУ, ряд проблем, які визначили їхнє функціонування впродовж декількох наступних років: хронічна недостатність фінансування, нестабільність влади та нерозв'язаність взаємовідносин із нею, втручання політики в навчальний процес. Вплив цих чинників був болючим і руйнівним для навчальних закладів.

Крах самодержавства викликав в університетському середовищі різні почуття: від палкого захоплення до неприхованого несприйняття. Політизація університетського життя під гаслами демократизації, розгортання боротьби партійних і академічних засад вела до розгубленості, втрати орієнтирів, припинення функціонування університету. Наприкінці березня 1917 року у відставку пішли ректор Д. П. Кишенський та проректор С. Г. Віленський. І хоча в наступні місяці навчальний та науковий процес більш-менш повернулися у звичайне русло, буремні дні постійно нагадували про себе. З одного боку, проводилися лекції та практичні заняття, відбувалися засідання рад університету та факультетів, справно працювала господарча частина, захищалися дисертації. Та, з другого боку, погіршилися умови праці й життя викладачів і студентів, ускладнився навчальний процес, зменшився контингент студентів, а медиків почали готувати по прискореній програмі.

Тимчасовий уряд Росії виявився мало спроможним забезпечити фінансування університету. Різко погіршилася ситуація після жовтневого перевороту 1917 року і переходу влади до більшовиків. На початку грудня рада університету 34 голосами проти 6 прийняла рішення направити кошторис на першу половину 1918 року до Центральної ради¹¹². Однак ескалація політичної та військової боротьби, поява в Одесі австро-німецьких військ призвели до дострокового припинення весняного семестру 1918 року та затримки з відкриттям осіннього семестру. Головні проблеми впиралися у фінансування діяльності університету. Міністерство народної освіти уряду гетьмана П. Скоропадського не заперечувало проти підтримки закладу, але реально кошторис так і не затвердило.

В грудні 1918 року в Одесі висадилися війська Антанти, які перебували в місті до квітня 1919 року. В зимові місяці університет закрили з-за відсутності палива, частина викладачів вели заняття зі студентами у власних квартирах. Не встигли викладачі оговтатись від антантівського безладу, як в Одесі була встановлена більшовицька влада. Її представники із комісаріату народної освіти Одеського губернського виконкому почали втілювати в життя положення про управління вищими навчальними закладами, прийняте Народним комісаріатом освіти УРСР ще 10 березня 1919 року. Рада комісарів вищих навчальних закладів ліквідувала правління і раду університету, замість них вводилися три інші: наукова, науково-навчальна й освітня. Склалися вони з представників факультетських рад, причому половина їхнього складу переобиралася щороку. Суттєво змінювалась роль факультетської ради, яка складалася тепер з усіх професорів, рівної їм кількості студентів і деяких асистентів. Вона визначала кадровий склад факультету, обираючи викладачів, делегувала своїх представників, в тому числі й студентів, до університетських рад, складала план викладання, провадила прийом слухачів. На деканів покладалися виконавча науково-навчальна робота. Пізніше до структури університету додали господарську раду, що займалася господарською діяльністю.

Рішення радянської влади кардинально змінювало ситуацію в університеті, ліквідовувало його автономію і передавало вищі навчальні заклади під контроль більшовиків. Головною фігурою в них ставав призначений із столиці комісар, до якого переходили функції скасованих посад ректора і проректора. Комісар вирішував усі питання організаційного, навчального, фінансового характеру, займався політичним вихованням викладачів та студентів, виступав як представник виконавчої ланки радянської влади в університеті. До запровадження нової системи управління універси-

¹¹² Там само. — С. 82.

тетом Одеський губернський комісар освіти на чолі з колишнім професором ІНУ Є. М. Щепкіним передав керівництво революційній студентській раді (ревстур). Вона складалася із семи осіб, один з них вважався головним уповноваженим. Щоб забезпечити прихід ревстур до керівництва, Є. М. Щепкін з 27 квітня усунув з посад ректора, проректора, деканів, розпустив університетську раду і звільнив 23 професорів. На їхнє місце пропонувалося взяти нових викладачів.

В травні — липні 1919 року почалася структурна реорганізація вищої освіти в Одесі шляхом об'єднання усіх навчальних закладів в єдиний університет. Усіх слухачок Вищих жіночих курсів і Медичних жіночих курсів розподілили серед факультетів, потім створили міжнародний факультет із колишніх слухачів Міжнародного інституту. Студенти політехнічного інституту переходили на економічний та технічний факультети. Замість юридичного та історико-філологічного факультетів створили суспільно-гуманітарний факультет із сімома відділеннями¹¹³.

Однак навчання у новому форматі восени 1919 року не розпочалося, тому що в серпні в Одесу увійшли війська Добровольчої армії. Діяльність університету відновлюється в старому форматі, але студентів зареєструвалося обмаль: частину мобілізували білі, меншу частину — червоні. Професора Є. М. Щепкіна заарештували за співробітництво з більшовиками. На його захист виступив Союз молодих викладачів вищої школи, який ініціював університетські збори. Виступ університетської спільноти на підтримку (хоча були й супротивники) свого колеги став одним із чинників, які рятували професору життя¹¹⁴.

Одною з особливостей існування університету 1917–1920 років стала поява в його стінах значної кількості викладачів з університетів Петрограда, Москви, Києва, які в силу різних причин не погоджувались співпрацювати з новою владою і переїздили на південь країни. Згодом вони, а з ними й частина одеських професорів, виїхали за кордон разом з військами країн Антанти та Добровольчої армії.

На початку лютого 1920 року до Одеси вступили частини Червоної армії. І хоча університетськими справами знову зайнявся губернський відділ народної освіти (спеціальний підвідділ вищої школи), процес трансформації університету прийняв більш упорядкований і менш революційний характер. Залишилися працювати рада і правління університету. 17 березня ректором обрали майбутнього академіка АН УРСР і АН СРСР професора С. І. Солнцева. Разом з тим був призначений також уповноважений комісар, який виступав «політичним представником робітничо-селянської влади». Боротись із революційною владою нечисленний університетський колектив Одеси, що відстоював права і свободи своєї автономії, не міг, і внаслідок чергового реформування вищої школи України 10 липня 1920 року були ліквідовані рада, правління, факультети, посади ректорів і деканів, а справи студентів і викладачів передавалися у новостворювані на його матеріальній базі інститути.

2.2. Професорська та студентська корпорації¹¹⁵

Ще за часів існування ІНУ сформувалася традиція вивчення історії закладу через призму просопографічних портретів двох його складових — вчителів та учнів, що була занурена у самоідентифікацію представників цього закладу. Зокрема, ректор С. П. Ярошенко, звітуючи про 1886/87 навчальний рік, зазначив: «Університет, як і будь-який навчальний заклад, складається з двох однаково важливих частин: із тих, хто вчить, і тих, хто вчиться»¹¹⁶. До викладачів належали штатні та позаштатні, ор-

¹¹³ Там само. — С. 86.

¹¹⁴ Добролюбовские К., А., Ю. Семейный архив. — Одесса, 2004. — С. 195–196.

¹¹⁵ Автори підрозділу О. Є. Музичко, В. М. Хмарський.

¹¹⁶ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 1 (1887). — Арк. 77.

динарні (зокрема заслужені) та екстраординарні професори, приват-доценти, доценти. Збільшення останньої з цих категорій, «молодших» викладачів, сприяло збільшенню загального числа викладачів в університетах, зокрема в ІНУ. Певний вплив на викладання мали лаборанти, асистенти, прозектори, астрономи, працівники бібліотеки, зберігачі музеїв (не з числа викладачів) і т. ін. Зрештою, до викладання залучалися стипендіати. Проте ці особи не належали до основного ядра викладацького складу; їхня роль була допоміжною та епізодичною.

Спільною проблемою всіх університетів Російської імперії був перманентний брак педагогічних кадрів. Деякі кафедри (наприклад, історії мистецтв, слов'янських законодавств, історії права) тривалий час не мали штатного викладача. З положення виходили за рахунок сумісництва. Недоукомплектованість штатів коливалася від 50 до 85 відсотків. У 1870 році в ІНУ працювали 39 професорів, лекторів, доцентів плюс два лаборанти та три зберігачі музеїв та кабінетів. Вакантними залишалися 25 місць. У 1902 році штати були укомплектовані лише трохи більше, ніж наполовину.

Ситуація покращилася в завершальний період історії ІНУ. У 1915 році тут викладали 36 ординарних і 16 екстраординарних професорів, 4 лектори, 54 приват-доценти плюс 18 професорів, залишених поза штатом після вислуги 30 років. Вакантними залишилися тільки дві посади на медичному факультеті.

У 1902 році в університетах Російської імперії викладали 830 осіб, у 1912 році — 2300¹¹⁷. В ІНУ у 1902 році викладали 12 % осіб від загального числа російсько-імперських викладачів, у 1912-му — 5 %. Найбільшим відбиттям корпоративності була професорська рада, — втім, сповнена протиріч між різними групами професорів.

Ознайомлення зі значним комплексом різноманітних джерел дозволяє визначити кількість викладачів університету впродовж всієї його історії як Новоросійського — 534 особи. 145 осіб викладали у 1865–1890 роках, 350 — у 1890–1920 роках (без урахування 39 осіб, що викладали в межах обох цих періодів). Втім, близько 150 осіб влилися до складу викладачів університету в 1918–1920 роках — періоді постійних пертурбацій та реформаційних експериментів, тому їхній внесок у розвиток викладання можна вважати мінімальним; тільки невелика частина з них надалі здобули популярність як викладачі наступників ІНУ.

Отже, відчутний внесок у розвиток педагогічного процесу в університеті зробили приблизно 200 осіб, але той внесок не був однаковим, передусім — з огляду на тривалість викладання. Так, лише один семестр в ІНУ викладав ординарний професор І. І. Іванов, майже рік — професор М. Г. Ушинський. Нестабільною була праця приват-доцентів: наприклад, М. В. Єрофєєв та П. А. Іванов викладали протягом одного семестру. Але найоригінальнішим можна вважати випадок з хорватським професором Б. В. Богішичем, який досить безславно викладав в ІНУ у 1870–1871 роках та виїхав за кордон. Однак за наказом уряду він рахувався викладачем ІНУ до 1880-х років і навіть отримував зарплатню.

На протилежному фланзі стоять заслужені ординарні професори, більшість з яких працювали в ІНУ по двадцять-тридцять років. Виняток становлять І. Д. Соколов, Р. Ф. Гаусман, О. В. Куніцин, В. К. Надлер, які приїхали до Одеси у цьому званні, отримавши його в інших університетах, та В. І. Лапшин, якому надали звання заслуженого професора ІНУ у 1866 році, проте вже у 1870 році він подав у відставку. Окрім них до цього звання, що переважно фіксувало статус старожिला, дослужилися 43 педагоги. Серед них найдовше в ІНУ викладав С. П. Ярошенко — близько 40 років, В. М. Петріашвілі та П. Г. Мелікішвілі — по 33 роки, О. О. Кочубинський та М. М. Ланге — по 32 роки, Г. І. Перетяткович — 31 рік, В. М. Войтковський — 30 років. Найменше у званні заслуженого професора пробув О. І. Алмазов (помер за кілька місяців після призначення 1912 року). Для професора О. В. Клосовського звання заслуженого професора, яке він

¹¹⁷ Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. — М., 1981. — С. 96.

отримав щойно перейшовши до Санкт-Петербурзького університету в 1909 році, фактично було наслідком його тривалого викладання в ІНУ (1886–1908).

Додаткової ваги одеським професорам надавало членство у престижних наукових установах. Так, В. А. Ротерт приїхав в Одесу вже у статусі члена-кореспондента Краківської Академії наук, В. І. Григорович — Санкт-Петербурзької; Д. М. Овсяннико-Куликовський та Н. П. Кондаков повернулися в Одесу у 1918 році в такому ж статусі. Натомість під час перебування в Одесі членом Сербського наукового товариства було обрано Ф. І. Леонтовича, Чеської Академії наук — О. О. Кочубинського, членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької Академії наук — І. А. Линниченка, почесним членом Київського університету св. Володимира — О. О. Ковалевського. Низка професорів ІНУ отримала престижні академічні нагороди, зокрема від Санкт-Петербурзької Академії наук.

Слід згадати й специфічну групу осіб, більшість з яких можна назвати «віртуальними членами» професорської корпорації ІНУ. Йдеться про почесних членів та докторів університету. Найчастіше обрання підсумовувало наявні усталені зв'язки окремих професорів або груп з фігурантом або своєрідні «почесні проводи». Для багатьох професорів ІНУ обрання на цю посаду було даниною поваги до своїх вчителів. Значно важливішою була суто символічна аура, що таким чином оповивала університетські стіни, виконуючи роль духовного рушія, єднальної традиції, що було аж ніяк не дрібницею для буття такого складного соціуму, як університет, кристалізації його у загальному розвитку країни.

Впродовж всієї історії ІНУ його почесними членами було обрано 76 осіб, 15 отримали звання почесного доктора. Серед почесних членів меншу частину становили чиновники, що сприяли розвитку університету (наприклад, С. Ю. Вітте, за сприяння якого відкрився медичний факультет), більшу — видатні постаті вітчизняної та іноземної науки (М. О. Максимович, Т. Моммзен, Л. Пастер, Р. Вірхов, І. Є. Забелін та ін.).

Найчастіше носії почесного статусу отримували його або вже постфактум (І. М. Семенов, В. І. Григорович, В. В. Ягич), або як викладачі інших навчальних закладів. Професор О. С. Павлов — єдиний, хто отримав звання почесного доктора ІНУ під час викладання у ньому. Втім, деякі почесні члени та доктори ІНУ викладали в ньому вже після отримання цього титулу: Б. В. Богішич (почесний доктор), Н. П. Кондаков та О. М. Ляпунов (обидва — почесні члени). Таким чином, символічне звання інколи набувало цілком реальних контурів¹¹⁸.

На першому етапі існування ІНУ серед викладачів була досить помітна група старожилів — педагогів Рішельєвського ліцею. Згодом розмежування викладачів на групи чітко розподілилося по лінії «ліберали — консерватори». У документах зустрічаються згадки про поділ за територіальною (певною мірою і етнічною) ознакою — на малоросів та великоросів. Загалом одним з головних чинників впливу на пертурбації в середовищі викладачів ІНУ слід вважати політику. Достатньо згадати перший «вихід» (передусім І. І. Мечникова) у 1880-ті роки або другий — після судової справи І. М. Занчевського, Є. В. Васьковського, В. А. Косинського 1907–1908 років. 1918–1920 роки стали часом найбільш масового виходу викладачів з університету. І першими Одесу залишила велика група грузинських викладачів з метою взяти участь у розбудові освіти в незалежній Грузії.

Повернення більшовиків в Одесу наприкінці 1919 — початку 1920 року викликало у значної частини науковців побоювання за свою долю. Наприкінці 1919 року група професорів звернулася до ректора А. Д. Білімовича з проханням організувати для них виїзд за кордон. З цим питанням ректор звернувся до англійського консула Лоудона. В ре-

¹¹⁸ Музичко О. Почесні члени та доктори Імператорського Новоросійського університету // Південний Захід. Одесика. — Вип. 17. — Одеса, 2014. — С. 43–68.

зультаті деякі професори вже тоді поїхали в Сербію та Болгарію¹¹⁹. У січні — квітні 1920 року до них приєдналась ціла низка колег. Таким чином, впродовж кінця 1919 — початку 1920 року університет залишили історики та філологи І. А. Линниченко, М. Г. Попруженко, С. Г. Вілинський, П. М. Біциллі, К. В. Флоровська, історики церкви, філософи та богослови — декан історико-філологічного факультету О. П. Доброклонський, С. В. Троїцький, Г. В. Флоровський, І. М. Малінін, мистецтвознавець М. Л. Окунев, правознавець В. М. Ренненкамф, математики А. Д. Білімович, О. Д. Агура, астроном М. В. Васнецов, зоолог Я. М. Лебединський, геолог В. Д. Ласкарьов, спеціалісти у різних галузях медицини О. Ф. Маньковський, Д. П. Кишенський, К. М. Сапежко, О. І. Щербаков, О. Є. Янішевський, В. М. Новіков, В. В. Зав'ялов, С. С. Груздєв, О. К. Медведєв, І. Ф. Шапшал, І. Ф. Сабанєєв, І. С. Назаров, Я. М. Флеммер, М. М. Попов, П. О. Вальтер, В. І. Зарубін¹²⁰.

Із 34 професорів-медиків з Одеси емігрували 13¹²¹. Прощання професорів з університетом не було безхмарним. Намагання деяких з них увезти з собою університетські книги, препарати та інше приладдя наразилися на опір більшості колег, які побачили в цьому посягання на інтереси університету¹²². За 1920 рік було відраховано 53 викладачі.

Деякі викладачі працювали в ІНУ по кілька разів з тривалими перервами. При тому, якщо І. А. Линниченко викладав у 1880-ті роки та наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття, після повернення до Одеси, у «спокійному режимі», то повернення в 1917–1919 роках Х. І. Гохмана, І. М. Занчевського, Є. В. Васьковського, Є. М. Щепкіна, О. К. Щербакова, Г. О. Афанасьєва, Д. М. Овсяннико-Куликовського, Н. П. Кондакова, В. А. Косинського зумовлювалося екстремальними обставинами суспільно-політичних змін. Трьох перших з названих звільнили за часів консервативного повороту після революції 1905 року, але після лібералізації 1917 року вони отримали можливість повернутися в університет. Інші рятувались в Одесі від більшовизму у 1918–1920 роках. Найбільш пікантними обставинами було зумовлене повернення до викладання Х. І. Гохмана — після розумової хвороби, але водночас і завдяки лібералізації становища євреїв. Вочевидь, для них всіх період 1917–1919 років порівняно з попередніми роками став значно менш плідним.

Як і всі університети ХІХ — початку ХХ століття, ІНУ був чоловічим закладом за складом не лише студентів, а й викладачів. Процес жіночої емансипації проник у стіни ІНУ у 1910-ті роки і, зокрема, втілювався у явищі жінки-викладача. Вперше така подія сталася у 1913 році, коли рада медичного факультету ІНУ обрала приват-доцентом кафедри інфекційних хвороб випускницю університету французького міста Нансі М. Б. Станішевську, яка перед тим успішно захистила в ІНУ дисертацію та одержала вчений ступінь доктора медицини.

Це був перший випадок, коли жінка одержала докторський ступінь з медицини в стінах ІНУ, та один з небагатьох випадків загалом у Російській імперії. Колеги були настільки вражені високим рівнем жінки-вченого, що звільнили її від читання другої обов'язкової пробної лекції. З 1904 року наукові праці М. Б. Станішевської публікувалися в журналах «Русский врач» і «Терапевтическое обозрение», а також збірнику «Чума и холера в Одессе в 1910 г.». У 1919–1920 роках вона працювала лікарем в Одеському 27-му військовому шпиталі, у 1920-ті роки — доцентом кафедри інфекційних хвороб Одеського медичного інституту, завідувала інфекційною лабораторією, очолювала інфекційний гурток студентів п'ятого курсу, у 1920–1923 роках завідувала школою сестер милосердя в Одесі. З 1926 року вона заклала основи викладання інфекційних хвороб як окремої дисципліни в Дніпропетровському медичному інституті-

¹¹⁹ Университет и текущий момент // Одесские новости. — 1920. — 4 января.

¹²⁰ Музичко О. Є. Еміграції та депортації науковців з території Південної України у першій половині ХХ ст.: етапи, склад, долі // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки: наук. вид. — Вип. 1. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 126–169.

¹²¹ Васильєв К. Медицинский факультет Новороссийского университета. — Одесса, 2008. — С. 50.

¹²² Справедливый протест // Одесские новости. — 1920. — 9 января.

ті (нині кафедра інфекційних хвороб Дніпропетровської медичної академії Міністерства охорони здоров'я України)¹²³.

Проте наступного подібного випадку довелося чекати досить довго — 31 травня 1919 року рада університету обрала приват-доцентом кафедри загальної історії історико-філологічного факультету приват-доцента Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК), вихованку петербурзької школи істориків К. В. Флоровську¹²⁴. Це обрання відбулося в період панування в Одесі більшовицької влади. Позаяк після встановлення в Одесі у серпні 1919 року влади Добровольчої армії Денікіна всі рішення більшовиків були скасовані, 6 вересня 1919 року К. В. Флоровську обрали знову¹²⁵. Однак статус жінки-викладача залишився прерогативою природничників. У 1919–1920 роках до числа приват-доцентів фізмату та медфаку університету були обрані 23 жінки. Емансипації жінок активно сприяли викладачі-чоловіки, починаючи з О. С. Трачевського, який ще у 1870-ті роки намагався відкрити в Одесі жіночі курси, і завершуючи купою викладачів ОВЖК (1906–1920) та Одеських вищих жіночих медичних курсів (1910–1920).

Внутрішня ієрархія викладацької корпорації ІНУ визначалася статутами 1863 та 1884 років і нічим не відрізнялась від інших університетів, передбачаючи існування категорії ординарних професорів (найчастіше — докторів наук, хоча цей принцип особливо часто порушувався після 1884 року), екстраординарних (магістрів), доцентів та приват-доцентів (найчастіше читали необов'язкові курси). Рух цією ієрархією — від нижчої до вищої — не завжди був безпроблемний, і не завжди підвищення наукового статусу (захист дисертації) призводило до здобуття вищої посади. Так, тривалий час на посаді приват-доцента у зв'язку з неблагонадійністю перебували О. І. Маркевич та В. Ф. Лазурський.

Професорів вищої категорії могли зараховувати на посади приват-доцентів у зв'язку з відсутністю відповідної вакансії. Наприклад, у 1891–1908 роках на посаді приват-доцента перебував М. Г. Попруженко — магістр з 1891 року та доктор з 1899 року. Ординарного заслуженого професора Харківського університету, доктора математики М. О. Тихомандрицького у 1913 році призначили приват-доцентом ІНУ. На цій посаді він пропрацював до 1917 року. Так само у 1918 — на початку 1920 року на посаді приват-доцентів обирались видатні професори — вищезгадані утікачі від більшовиків.

За всю історію ІНУ посади ординарного професора досягли 158 осіб, за статистикою по факультетах: 46 — історико-філологічний, фізмат — 55, юрфак — 35, медфак — 22, ще 3 — професори богослов'я (позафакультетська посада, адже цей предмет викладався християнським студентам всіх факультетів). Посади екстраординарного професора отримали 59 осіб по факультетах: 11 — історико-філологічний, 20 — фізмат, 8 — юрфак, 20 — медфак. Посади приват-доцентів свого часу отримали 300 викладачів (факультети: 42 — історико-філологічний, 101 — фізмат, 24 — юрфак, 133 — медфак); лекторів іноземних мов було усього 14. Наголосимо, що у цій статистиці зафіксовано посаду як апогей кар'єри певного викладача. Велика частина з ординарних викладачів пройшли в ІНУ всі щаблі кар'єрного зростання.

Викладачі ІНУ походили з різних соціальних та професійних верств (вдалося з'ясувати походження 338 з них). Безумовна першість належить вихідцям з дворянського стану — 117 (наприклад, дворянами була знаменита «трійця» природничників І. І. Мечников, О. О. Ковалевський, І. М. Сеченов). Недалеко «відстали» вихідці з міщан — 69 (наприклад І. І. Іванов). Із духовенства походили 65 викладачів (серед них майже всі — з православних, лише один з родини лютеранського пастора та 2 — сини рабинів), зокрема — всі спеціалісти з історії церкви; серед представників інших

¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 7336.

¹²⁴ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 2560. — Арк. 54.

¹²⁵ Там само. — Арк. 75–76.

дисциплін назвемо П. П. Цитовича, М. Попова. З родин військових походили 27 осіб (Ф. М. Шведов та ін.), з купців — 20 (Є. П. Трифільєв, П. К. Брун та ін.), із селянства — 19 (П. О. Бузук та ін.), з чиновників — 9, з моряків — 2, з козаків (донських) — 1, з ремісників — 1. Зрештою, 8 викладачів були іноземними підданими. У радянський період соціальне походження стало предметом маніпуляцій з боку колишніх професорів ІНУ. Так, своє купецьке та духовне коріння приховували О. Я. Шпаков та В. Ф. Лазурський.

За майновим рівнем викладачі ІНУ мали дуже різні стартові позиції. Скажімо, В. А. Ротерт був сином директора Ризького банку, а декотрі його колеги походили з дуже бідних родин. Л. В. Писаржевський рано залишився без батька, з 14 років працював. П. П. Цитович осиротілим семінаристом пішки за 500 верст вирушив на навчання до Харкова вчитися в університеті. Серед викладачів бачимо дітей професорів та науковців, що таким чином продовжили сімейну традицію: М. М. Ланге, І. А. Линниченко, Ф. Є. Корш, М. Я. Грот, Б. М. Ляпунов та О. М. Ляпунов, В. Ф. Пастернацька, О. О. Армфельд, В. М. Ренненкамф, О. Є. Янішевський, В. В. Зарубін, А. Р. Коллі. З інтелігентних викладацьких родин походили В. Е. Крусман, Д. А. Крижанівський. Батьками низки викладачів були видатні митці та громадські діячі: В. М. Пирогов — син видатного хірурга, одного з натхненників заснування ІНУ М. І. Пирогова; О. Л. Боровиковський — син українського письменника; М. Д. Пільчиков — син кирило-мефодіївця, одного з засновників львівського Наукового товариства імені Шевченка; Б. П. Бабкін та П. М. Полевой — сини видавців, редакторів, літераторів; М. Г. Попруженко та С. Г. Попруженко, А. В. Флоровська, Г. В. Флоровська, К. В. Флоровська — діти одеських церковних ієрархів; М. В. Васнецов — син видатного художника (доречно згадати, що у 1918 році В. М. Васнецов відвідав сина в Одесі).

В різні роки в університеті працювали 39 уродженців Одеси: В. О. Яковлев, А. А. Шапеллон, І. Ю. Тимченко, І. М. Занчевський, М. Д. Цветинович, Г. Г. Де Метц, С. М. Танатар, М. І. Андрусов, А. Ф. Стюарт, Н. О. Бернштейн, І. Г. Табашников, М. В. Шимановський, В. М. Палаузов, М. Г. Попруженко, С. Г. Попруженко, М. А. Аганін, О. К. Алексєєв, Д. А. Крижанівський, О. В. Ристенко, П. М. Біцилли, М. І. Мандес, Б. В. Вахевич, К. В. Флоровська, С. Л. Рубінштейн, Я. Ю. Бардах, М. Д. Сидоренко, Ю. Г. Рабинович, Л. П. Гросман, К. В. Мочульський, І. І. Тіктін, М. Ф. Гамалея, В. К. Стефанський, А. Р. Орбинський, О. Р. Прендель, Г. Л. Міхневич, М. К. Стражеско, М. Є. Слабченко, А. І. Скроцький, М. О. Загоровський, Л. Ф. Дмитренко, К. П. Андінг.

9 осіб народились на території сучасної Одеської області: О. О. Кочубинський та Є. В. Васьковський — в Аккермані, Ф. М. Шведов та О. Д. Агура — в Кілії, В. І. Григорович — у Балті, Б. О. Лупанов — в Ізмаїлі; П. А. Іванов, Ф. М. Жмайлович, В. О. Волошинов — на півночі сучасної Одещини. Більшість з них з'явилися серед викладацького складу ІНУ внаслідок його розвитку наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття. Це свідчило про вкорінення університету в соціокультурний простір території, заради блага якої він передусім мав існувати.

Викладачі ІНУ отримали вищу освіту у 32 навчальних закладах (щодо низки викладачів не вдалося встановити відповідних даних). Вони закінчили 20 російсько-імперських навчальних закладів; показово, що цей реєстр очолює власне ІНУ, випускниками якого були 120 його викладачів. Першими викладачами-доцентами ІНУ стали І. Ф. Кошуг та С. П. Ярошенко. Найбільш символічною є постать С. П. Ярошенка, який був перший за академічними списками студент першого випуску 1868 року, вперше отримав золоту медаль, першим був залишений для підготовки до професорського звання, першим отримав ступінь магістра у 1869 році та доктора у 1871 році. Зрештою, він першим з випускників досяг звання ординарного професора ІНУ.

Відомий краєзнавець О. І. Маркевич справедливо вважав «самовиробництво» викладачів ІНУ показником успішності закладу. Якщо у перше 25-річчя існування університету серед 145 викладачів лише 27 були його вихованцями, то до заключного періоду цей показник суттєво збільшився. Варто згадати такі відомі особистості, як

літературознавець С. Г. Вілінський, історики А. В. Флоровський та М. Г. Попруженко, хіміки П. Г. Мелікішвілі та П. М. Павлов, правознавці Є. В. Васьковський та Е. Я. Неміровський.

Зазначимо й існування серед викладачів ІНУ наукових династій. Передусім привертає увагу родина Малініних. М. І. Малінін закінчив ІНУ, а згодом досяг тут звання професора юрфаку. Цей же заклад закінчив його син Іван, який (вже після смерті батька) був обраний приват-доцентом історико-філологічного факультету. Постать батька фігурувала у документах як додатковий аргумент на користь приват-доцентства І. М. Малініна (очільника органів освіти Одеси 1918–1919 років). Аналогічна ситуація — в родинях Пренделів, Танатарів, Мочульських. В ІНУ викладали батько та син Орбинські (хоча батько не був вихованцем ІНУ), брати Попруженки та Ляпунови. Рекорд «сімейності» належить родинам Загоровських та Флоровських. Одночасно тут у 1919–1920 роках викладали О. І. Загоровський і два його сини — Євген та Микола, два брати та сестра Флоровські — Антоній, Георгій і Клавдія.

Московський університет закінчили 58 викладачів ІНУ, серед них історик О. О. Кочубинський, хімік Ю. П. Клименко, юрист П. Є. Казанський, медик Д. П. Кішенський. За ним йде Санкт-Петербурзький університет, який дав ІНУ 53 викладачі (серед них психолог М. М. Ланге, історик Б. В. Варнеке, математик Ф. М. Шведов, економіст Г. Г. Швіттау, медик Г. В. Хлопін). Далі йдуть Київський університет св. Володимира — 28 (історик І. А. Линниченко, астроном О. В. Клосовський, юрист О. І. Загоровський, медик В. В. Подвисоцький), потім Санкт-Петербурзька медико-хірургічна академія, перейменована згодом у військово-медичну, — 26 (медики С. В. Левашев, П. О. Вальтер, О. К. Медведєв та ін.). Замикають перелік університетів-«лідерів» Харківський, який дав путівку у доросле наукове життя 22 викладачам ІНУ (історик О. М. Деревіцький, біолог І. І. Мечников, юрист П. П. Цитович, мікробіолог Ф. М. Жмайлович) та Дерптський — 20 (археолог Е. Р. фон Штерн, ботанік В. А. Ротерт, юрист В. В. Сокольський, медик М. Б. Блауберг).

Решта навчальних закладів дали значно менше кадрів для ІНУ: університети Казанський — 11 (геолог М. О. Головкинський, юрист С. П. Ніконов) та Варшавський — 4 (історик В. О. Яковлев, юрист М. Ю. Чижов); Санкт-Петербурзький педагогічний інститут та Московська духовна академія — по 4; Київська та Казанська духовні академії, Санкт-Петербурзький історико-філологічний інститут — по 3, Санкт-Петербурзька духовна академія та Ніжинський історико-філологічний інститут — по 2; Санкт-Петербурзький технологічний інститут, Новоалександрійський інститут сільського господарства, Горигорецьке землеробське училище, Рішельєвський ліцей — по одній особі.

Поза межами імперії викладачі ІНУ закінчили 12 навчальних закладів. З них найбільше випускників дав Одесі німецький Гейдельберзький університет — трьох (історики О. Г. Брікнер, Й. Л. Клаузнер та юрист К. О. Кузнєцов). Віденський університет підготував двох викладачів — славістів В. В. Ягича та Б. В. Богішича. Афінський, Празький, Марбурзький, Лейпцігський, Неаполітанський, Бернський, Нансі, Берлінський політехнічний університети, Королівський ліцей Гумберта в Неаполі, Фрейберзька гірська академія — по одному, відповідно історика С. Д. Пападімітріу, мовознавця В. І. Шерцля, психолога С. Л. Рубінштейна, класика В. М. Пирогова, мовознавця Д. С. Де Віво, фізика А. С. Комаровського, медика М. Б. Станішевську, хіміка М. С. Цонева, мовознавця Ф. Сперандео та фізика М. І. Безбородька.

Викладачі ІНУ належали до 5 конфесій. Величезна кількісна перевага була в православних — 409. Інші конфесії були представлені значно скромніше: протестанти — 34 (здебільшого лютерани), католики — 31, іудеї — 14, вірмено-григоріани — 2. Така картина відповідала загальним тенденціям по Російській імперії, в університетах якої

на початку ХХ століття 82 % викладачів були православними, 16 % — лютеранами та католиками, і лише 2 % належали до інших конфесій¹²⁶.

Конфесійна приналежність не завжди співпадала з традиційною для певної національності. Так, караїми С. М. Танатар та І. Ф. Шапшал були лютеранами. Більшість з євреїв-викладачів були православними. П. Г. Мелікішвілі на відміну від більшості співвітчизників-грузинів, викладачів та студентів ІНУ — православних, був католиком.

За місцем народження 374 викладачі ІНУ (для решти не вдалося встановити відповідні дані) походили з 18 країн (Україна, Росія, Білорусь, Молдова, Грузія, Польща, Фінляндія, Латвія, Литва, Естонія, Данія, Англія, Італія, Німеччина, Греція, Болгарія, Чехія, Хорватія) та 8 держав: Російської, Британської, Австро-Угорської (Австрійської) імперій, Німеччини (Німецького Райху), Данії, Італії, Греції, Болгарії. З цієї кількості 149 осіб народились на території України, 145 — Росії, 13 — Грузії, 12 — Молдови, по 9 — Польщі та Білорусі, 8 — Латвії, по 6 осіб — у Литві та Фінляндії, по 3 — в Естонії та Італії, по 2 — в Англії, Німеччині, Хорватії, Чехії, по одному — в Болгарії, Греції, Данії.

Втім, не завжди територіальна приналежність співпадає з національною. Наприклад, на території Грузії народились вірменин Ю. С. Гамбаров, росіянин С. М. Кульбакін, німець Е. Ю. Ген. У Білорусі народився німець К. І. Фот. Багато німців народились на території Прибалтики.

Власне, національний склад викладачів ІНУ визначити найважче. Коректніше вести мову про національне походження, яке людина надалі не завжди зберігала, піддаючись асиміляційним процесам (українці-малороси, «русские евреи», «русские немцы»). Також слід зважати на поняття «національна ідентичність», що не завжди співпадала з походженням, особливо щодо бездержавних та сильно асимільованих народів, таких як українці та білоруси. Зрештою, багато хто походив зі змішаних сімей, що ускладнювало однозначний вибір ідентичності.

Враховуючи це, вважаємо, що здебільшого в ІНУ викладали носії загальноросійської ідентичності, включно з великоросами, малоросами та білорусами. Не зважаючи на певні культурні розбіжності, їх важко відділити один від одного. В цьому плані показовим є приклад професора І. А. Линниченка, який, маючи певні симпатії до української культури, наполегливо вважав себе малоросом. Таких людей варто вважати особами українського походження, але асимільованими імперською культурою; їх було чимало серед носіїв російсько-імперської ідентичності. Натомість до сучасної української ідентичності наближались 20 осіб, яких слід вважати українцями. Серед них — активні учасники українського національного руху О. С. Грушевський та М. І. Гордієвський. Одна людина у революційні роки виявила свою білоруську ідентичність (К. М. Сапежко).

Серед викладачів ІНУ були 43 особи німецького походження (В. Е. Крусман, Е. Р. фон Штерн, О. Ф. Базінер та ін.)¹²⁷. Втім, і серед них відчувався вплив російської асиміляції. Найбільш промовистий приклад — професор М. М. Ланге, що наголошував на своїй «русскости»¹²⁸.

Крім того, в ІНУ викладали 30 євреїв (в тому числі вихрести), наприклад В. Ф. Каган та С. О. Шатуновський, 22 поляки (Ц. К. Русьян, Б. Б. Гриневецький, Ф. М. Каменський та ін.), 10 греків (С. Д. Пападімітріу, І. С. Спафаріс та ін.), 8 грузинів (Б. К. Гогоберідзе, С. К. Гогітідзе та ін.), 7 французів (А. А. Шапеллон, М. Л. Дювернуа), 6 караїмів (С. М. Танатар, І. Ф. Шапшал та ін.), 4 чехи (Л. А. Рішаві, Ф. В. Режабек, І. І. Луньяк, В. І. Шерцль), 4 італійці (Ф. Сперандео), 3 вірменина (зокрема Ю. С. Гамбаров), 3 англій-

¹²⁶ Щетинина Г. И. Вказ пр. — С. 183.

¹²⁷ Про деяких з них див.: Кривець Н. Німецькі вчені в Новоросійському університеті: наукова та викладацька діяльність (друга половина XIX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2013. — № 22. — С. 94–106.

¹²⁸ Ланге Н. Н. Письмо в редакцию // Одесские новости. — 1915. — 25 октября.

ці (зокрема А. Р. Коллі), 2 болгарини (М. С. Цонєв, В. М. Палаузов), 2 хорвати (Б. В. Богішич та В. В. Ягич), а також шотландець (А. Ф. Стюарт), бельгієць (Г. Г. Де Метц), швед (О. О. Армфельд), данець (Ф. А. Струве). Таким чином, викладачі університету походили з 20 національностей, але для частини з них це був лише факт біографії, а не привід для плекання власної культури та ідентичності.

Не можна стверджувати, що зазначені особливості національного складу були виключно наслідком збігу обставин. Передусім слід згадати про обмеження для іудеїв щодо викладання в університетах Російської імперії. Саме тому в ІНУ аж до початку ХХ століття викладали лише 2 іудеї — Н. О. Бернштейн та Х. І. Гохман. Збільшення кількості росіян (власне, вихідців з великоросійських губерній) було зумовлене секретним наказом Міністерства освіти 1898 року «об усилении русского элемента среди преподавателей и студентов»¹²⁹. Очевидно, давалися взнаки і окремі репресивні акти (звільнення з ІНУ О. І. Маркевича, О. С. Грушевського, П. А. Іванова, недопущення до викладання через політичні погляди Л. Л. Смоленського, П. Г. Клепацького, С. Л. Аваліані).

Важчим завданням є визначення загальної кількості студентів ІНУ, оскільки вони часто циркулювали, відраховувалися через несплату, політичну неблагонадійність тощо. Важко точно встановити й кількість тих, хто закінчив заклад, з огляду на неповну збереженість особових справ студентів, особливо за другу половину ХІХ століття. Проте, підсумовуючи наявні особові справи, друковані та архівні звіти ІНУ, матеріали діловодства, можна дійти висновку, що з 1865 по 1920 рік тут навчалися приблизно 25 тисяч студентів та вільнослухачів (кількість останніх завжди була незначною). Зокрема, у 1865–1890 роках в ІНУ навчалися 3536 осіб, з них 2652 студенти та 884 вільнослухачі. У рік заснування університету в ньому навчалися 175 студентів, але на 1909 рік — вже 3071. У 1908 році була зафіксована найбільша кількість студентів до 1917 року — 3288 осіб. Кількість студентів з 1901 по 1914 рік зростає більш ніж втричі. Щоправда, в роки війни їх значно поменшало: на 1 січня 1915 року нараховувалося 1796 студентів та 35 вільнослухачів.

Наприкінці ХІХ століття в ІНУ навчалось 2 % студентів (683 особи у 1898 році) від загального числа студентів в університетах Російської імперії (32 тис.). До 1914 року це співвідношення майже не змінилося: 1,7 % (2058 студентів ІНУ проти 123 тис. в усіх університетах Російської імперії).

Загальною рисою для всіх університетів імперії був досить низький показник кількості тих, хто завершив навчання. За перші 25 років існування ІНУ навчання в ньому завершили лише 60 % вступників. У 1865–1890 роках університет випустив 889 кандидатів, без представлення дисертацій — 298, дійсних студентів — 536, осіб, яким зараховано 8 семестрів — 201. В середньому до 1890 року навчання щороку завершували 77 осіб, у 1890–1920 роках — 100 осіб. Найбільший притік студентів спостерігався у другій половині 1880-х років завдяки переходу студентів з інших університетів, покараних за неблагонадійність виключенням.

До 1909 року більшість студентів ІНУ навчалися на юридичному факультеті. Друге місце посідав фізико-математичний (тут більшість навчалися на природничому відділенні). На останньому місці перебував історико-філологічний факультет (до 100 студентів). На початку ХХ століття найчисленнішим був юрфак: у 1908 році на ньому навчалось 1128 осіб (36,7 %); трохи менше — на медфаці — 985 (32 %). У 1910 році медфак вийшов на перше місце, а в 1913 році на ньому навчалось вже 40 % студентів. Популярним було відділення природничих наук фізмату: 1908 рік — 436 студентів (15 %). Найменшим стабільно залишався історико-філологічний факультет: у 1908 році тут навчались 158 студентів, або 5,1 %. Основна маса студентів «рекрутувалася» до ІНУ з вихованців Одеського, Київського та Харківського навчальних округів. Серед вихідців з далеких губерній переважали вихованці Кавказького навчального округу.

¹²⁹ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 201. — Д. 315. — Арк. 1–3.

Щодо станового розподілу наприкінці XIX століття у складі студентів домінували вихідці з дворян (48,4 %), купецтва та міщанства (36,9 %). До початку 1870-х років духовенство перебувало на другому місці, а в другій половині 1870-х — на початку 1880-х років навіть опинилося на першому. Проте внаслідок заборони випускникам духовних семінарій вступати до університетів без вступних іспитів, число синів священників у складі студентства знизилося. До кінця XIX століття дворяни та міщани майже зрівнялися в кількості, почергово випереджаючи одне одного. У 1900 році в ІНУ навчалися 442 дворянина (46,7 %), 396 міщан (41,8 %) та 45 вихідців з духовного стану (4,8 %). На початку XX століття сини купців та міщан становили 41,6 % студентів порівняно з 34,3 % дворян. Кількість вихідців з села залишалась постійно низькою у другій половині XIX століття; однак з 1910-х років селяни дещо випереджали представників духовенства.

До невеликих соціальних груп належали козаки. Нами зафіксовано 80 осіб козацького походження серед студентів ІНУ. З них 49 у вступних документах вказані як козаки, 31 — як сини козаків. За родами козацьких військ згадані особи представляли майже всі різновиди: українське лівобережне козацтво (включно з переселенцями до Південної України) — 27, кубанське — 31, донське — 11, терське — 4, волзьке — 2, байкальське — 2.

За віросповідною ознакою серед студентів, як і серед викладачів, переважали православні. Тут навчалися власне священники, вихідці зі священницьких родин: ієромонах П. Пастирев (кандидат богослов'я Казанської духовної академії, студент ІНУ 1900–1903 років), українець Ф. К. Деньга (один з учасників українського автокефального руху в Одесі 1918–1920-х років), грузин С. А. Лежава. На другому місці перебували іудеї; далі — католики та ін. Певною специфікою ІНУ була наявність значної кількості вірмено-григоріан (серед них згадаймо випускника ІНУ видатного кавказознавця Л. М. Меліксет-Бека, який ще в Одесі розпочав дослідження історії вірменської культури); іноді вони по кількості випереджали протестантів. Представництво інших конфесій було нечисленним: кількість мусульман, наприклад, ледве перевищувала 10 (1909 рік — 11, 1915 рік — 12). Слід наголосити на присутності серед них кримських татар. Зокрема, в ІНУ вчилися представники кримсько-татарського національного руху Сеїт Амет Озенбашли, Х. Чапчакчі, Е. Умер-оглу, М. Умеров, Д. Меїнов¹³⁰.

ІНУ був виключно чоловічим закладом, однак серед вільнослухачів з самого заснування була незначна кількість жінок¹³¹. На початок XX століття ця кількість збільшилася, — напевно, за рахунок курсисток Одеських вищих курсів, які до того ж склали іспити при ІНУ, а отриманий ними диплом прирівнювався до університетського. На цій підставі в історіографії до випускників ІНУ часто зараховується відомий радянський історик Г. М. Панкратова. У 1906/07 навчальному році університет перебував лише на передостанньому (перед київським університетом св. Володимира) місці серед 8 університетів за кількістю вільнослухачок — 130, тоді як у Харківському університеті на правах вільного слухання навчалися 450 жінок, у Казанському — 318. Загалом в ІНУ тоді навчалось близько 7 % від загальної кількості вільнослухачок університетів (1949 осіб)¹³².

Політична реакція торкнулася й жіночої освіти: у 1910/11 навчальному році за цим показником ІНУ перебував на шостому місці (95 вільнослухачок) серед 8 університетів (900 осіб), трохи відстаючи (на 5 осіб) від Петербурзького та Київського (св. Володимира)¹³³. Втім, навряд чи можна сприйняти версію радянських дослідників,

¹³⁰ Урсу Д., Вінцовський Т. Кримські татари — випускники Новоросійського (Одеського) університету та їх доля // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 17–25.

¹³¹ Маркевич А. Женщины в Новороссийском университете // Одесские новости. — 1901. — 23 июня.

¹³² Труды 1-го Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Лигой равноправия женщин в С.-Петербурге. — СПб., 1914. — Т. I. — С. 32.

¹³³ Там само.

що пояснювали такі метаморфози «витівками» місцевої «реакційної» правої професури. Не враховано те, що та ж права професура завзято викладала у жіночих університетах (вищих жіночих курсах, зокрема одеських). Найяскравішим прикладом є один з головних одеських професорів-«реакціонерів» С. В. Левашов — засновник Одеських вищих жіночих медичних курсів. Можливо, що «жіночий шовінізм» цих професорів зводився до переконання у більшій доцільності окремих ВНЗ для жінок, а не принципової заборони на отримання жінками вищої освіти.

Як і в інших університетах, студентство ІНУ не було монолітною групою, проте виявляло більшу тенденцію до консолідації, аніж професура. Передусім варто згадати про існування в ІНУ Коаліційної ради та Центрального комітету студентства. У 1900 році в Одесі відбувся Загальноросійський студентський з'їзд. Найефективнішими формами єднання студентів були земляцтва та товариства. Вони базувалися на двох принципах: національному й територіальному. Всі численні національні спільноти студентів ІНУ мали свої земляцтва та товариства: українське (грумада), єврейське (передусім сіоністи), грузинське, вірменське, польське, німецьке, російське (тісно пов'язані з чорносотенними організаціями). Менш помітними були територіальні об'єднання (Бессарабське, Миколаївське, Катеринославське, Батумське, Херсонське). З цими студентськими об'єднаннями активно співробітничали деякі співвітчизники студентів з числа викладачів. Встановлення чисельності цих земляцтв допомагає побачити більш адекватну картину національної ідентичності студентів.

Так, один з професорів визначав чисельність української громади на початку ХХ століття у 300 осіб¹³⁴. Подальші тенденції дозволяють конкретизувати результати виборів серед студентів до власних корпоративних органів. У травні 1917 року представники «Українського союзу учнів вищих навчальних закладів Одеси» у складі Блоку національних меншин разом з євреями-сіоністами та поляками (загалом 50 осіб) взяли участь у виборах до Одеського коаліційного студентського комітету.

За результатами виборів українці делегували у цей орган двох осіб, так само як поляки та сіоністи. На нових виборах у середині жовтня 1917 року українці склали окрему фракцію. Загалом у виборах взяла участь менша частина тогочасного студентства Одеси (40 % — 3096 з 8 тисяч). Перемогу отримали кадети (1018 голосів), сіоністи (586), есери (554), блок есдеків та «Бунда» (472). Українців підтримали 150 осіб, тоді як євреїв-соціалістів — 36, німців — 87. Для настроїв студентів показово, що за чорносотенців проголосувала лише одна людина. Українці отримали, таким чином, три місця у комітеті¹³⁵.

Головним полем перетину професорської та студентської корпорації був навчальний процес, який тривав не лише в загальних аудиторіях, а й у лабораторіях, кабінетах, музеях. На 1914 рік в ІНУ існувало 47 науково-допоміжних закладів (найбільше на медфаці та фізмати, найменше на юридичному — лише один). Основними складовими навчального процесу були лекційні курси (загальні та спеціальні, обов'язкові та необов'язкові) та практичні заняття (семінари). Навчання тривало 4 роки, останні два з яких передбачали спеціалізацію.

Деякі професори (І. А. Линниченко, Н. П. Кондаков) навіть демонстрували нелюбов до читання лекцій, нарікаючи на байдужість студентів. Так, Н. П. Кондаков наголошував: «Багаторічна звичка читати лекції в порожній аудиторії, де серед 20–30 слухачів не сподіваєшся на жодного, хто б слухав, настільки викликала у мене огиду до лекцій, що я повністю не в змозі прочитати будь-яку публічну лекцію»¹³⁶.

Хоча семінарські заняття були запроваджені вже з початком існування ІНУ, до кінця ХІХ століття їх питома вага в навчальному процесі здавалася сучасникам недостатньою. Так, студент 1870-х років, який навчався в історика П. К. Бруна, згадував, що тоді

¹³⁴ Санкт-Петербурзька філія Архіву РАН. — Ф. 113. — Оп. 3. — Спр. 223. — Арк. 13–14.

¹³⁵ Одесские новости. — 1917. — 18 октября.

¹³⁶ Кондаков Н. П. Воспоминания и думы / Вступ. стаття С. Н. Кондакова. — Прага, 1927. — С. 58.

«заняття студентів обмежувалися лекціями, які перед іспитами справно заучувалися. Про семінари ж ми, історики, мали дуже туманне поняття тільки з чуток. По суті, заняття наші мало чим відрізнялися від занять в середньому навчальному закладі. Читали ми — кожен що попадеться, без будь-якого керівництва і без будь-якої системи, ніхто з професорів-істориків не брав на себе труд вчити нас займатися наукою самостійно»¹³⁷.

Збільшення годин на семінари розглядалося міністерством та професорами як головний засіб покращення рівня освіти, шлях до розвитку самостійності у студентів. Історик І. А. Линниченко вважав, що «практичні заняття дуже важливі як засіб привчити молодь до самостійного наукового мислення та наукової роботи, один з засобів сприяння заміщенню кафедр, адже труднощі вченого стажу і мало приваблива в матеріальному відношенні кар'єра професора позбавляють університет можливості залишати молодих людей»¹³⁸.

На думку ботаніка В. В. Половцова, «одним з найважливіших моментів є розвиток практичних занять, які повинні бути зроблені такими ж обов'язковими для студентів, як і слухання лекцій, тому що серйозне вивчення природничих наук без самостійних занять студентів мені видається неможливим. Прогалина в систематично і обов'язково поставлених практичних заняттях фатально впливає на успішність викладацької діяльності нерідко дуже талановитих і добре теоретично підготовлених молодих людей»¹³⁹.

Втім, сучасники аж ніяк не знецінювали значення лекцій, вважаючи лекторську майстерність важливим показником педагогічної аури певного викладача. Найбільшу увагу студенти звертали на такі якості викладача, як науковий ентузіазм (аж до фанатизму), виразність та чистота мови, стрункість думки, використання новітніх наукових досягнень. Тому ціла група професорів, що мали проблеми з російською мовою (П. К. Брун, Е. Р. фон Штерн, Б. В. Богішич, Ф. М. Каменський та ін.), або неприємні антропологічні властивості (наприклад, дуже тихий голос юриста О. П. Пригари, манера мистецтвознавця О. А. Павловського бризкати слиною), або викладали без зовнішнього «блиску» (Н. П. Кондаков, Ф. І. Леонтович), не враховували рівень аудиторії (В. М. Істрін, Б. М. Ляпунов), неохайно ставилися до виконання педагогічних обов'язків (І. Линниченко), — незважаючи на високий науковий рівень, не змогли досягти великої популярності в студентів. Декого з педагогів студенти взагалі вважали відсталими від запитів науки (Г. І. Перетяткович, М. П. Смирнов, О. П. Казанський, О. В. Куніцин, І. Ф. Синцов). Натомість частина професорів змогла поєднати високий потенціал науковця, лектора та керівника семінарів, як то: Ф. І. Успенський, О. І. Кірпічников, І. І. Мечников, О. В. Клосовський, І. М. Сеченов, О. О. Ковалевський, М. М. Ланге, С. М. Танатар¹⁴⁰.

Часто студенти сприймали лекції через дихотомію «нудно — цікаво». Наприклад, Л. Р. Коган запам'ятав історика Б. А. Вахевича як дуже сумлінного педагога, але вкрай сухого та нудного лектора¹⁴¹. І. В. Гессен згадував історика права Ф. І. Леонтовича як справжнього вченого, але лектора, що навіював величезну нудьгу¹⁴². А от П. Г. Мелікішвілі запам'ятав, що «Мечников читав свої лекції захоплено та жваво, його лекції проходили непомітно швидко та залишали в слухачів незабутнє враження»¹⁴³. Вели-

¹³⁷ В. Я. Филипп Карлович Брун // По морю и суше. — 1895. — № 22. — 4 июня.

¹³⁸ Отчет о состоянии Новороссийского университета за 1902 год / сост. И. А. Линниченко. — Одесса, 1903. — С. 4, 10.

¹³⁹ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 154. — Спр. 660. — Арк. 247.

¹⁴⁰ Див. різноманітні зауваження у збірнику «Новороссийский университет в воспоминаниях современников» / сост. Ф. А. Самойлов. — Одеса: Астропринт, 1999, а також цитовані нами спогади Л. Когана, Б. Комарова, П. Мелікішвілі, Н. Кондакова, І. Гессена, М. Андрусова, А. Шполянського, що не враховані упорядником цього видання.

¹⁴¹ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Спр. 36. — Арк. 51-52.

¹⁴² Гессен И. В. В двух веках: жизненный отчет. — Париж, 1937. — С. 54.

¹⁴³ Меликишвили П. Г. Моя жизнь // П. Г. Меликишвили. Жизнь и труды. — Тбилиси, 1942. — С. XXXVII.

ке значення надавали студенти здатності викладача поставитись до них, як до рівних, відсутності снобізму. Так, за згадкою І. В. Гессена, професор М. Я. Грот якось дискутував з ним дві години, як рівний з рівним. І навпаки: вчені, яких не можна зарахувати до перших величин в науці, — наприклад, Р. В. Орбинський, О. І. Маркевич, Є. М. Щепкін, О. Я. Шпаков, — завдяки гарному антуражу та доброзичливому ставленню до студентів завоювали популярність. Л. Р. Коган згадував, що протягом 1903–1904 навчального року він залюбки відвідував лекції О. Я. Шпакова з історії руського державного права: вони надавали значно більше знань, ніж лекції Г. І. Перетятковича з російської історії. До того ж О. Я. Шпаков майстерно викладав свій предмет, не користуючись жодними конспектами чи записками. Це була «невимушена та захоплююча співбесіда». Іноді лекції О. Я. Шпакова з-за напливу слухачів доводилося переносити до найбільших аудиторій¹⁴⁴.

Популярності викладачів далеко не в останню чергу сприяла суголосність їхнього ліберального та лівого світогляду уподобанням багатьох студентів. В часи криз, коли університет ставав ареною запеклого ідеологічного протистояння, ідеолого-політичний критерій оцінки викладача міг цілком відтіснити суто професійні якості. Саме тому найменшою популярністю користувався юридичний факультет та предмет богослов'я¹⁴⁵. І справа тут, ймовірно, не лише у рівні викладання, але й в морально-правовому стані суспільства, що вчення про закон, консервативні цінності, віру сприймало як прояв «реакційності».

Дехто з викладачів вдавався до додаткових зусиль та засобів, аби залучити студентів на лекції. О. М. Деревницький на одній з лекцій оголосив, що наступну зустріч зі студентами він присвятить викладу сексуального життя давніх римлян, чим забезпечив собі аншлаг; але 200 студентів, які спокусилися темою лекції, почули розповідь про «полуничку»... латинською мовою¹⁴⁶. Почуття гумору виручало викладачів в напружених ситуаціях, коли, враховуючи запальну вдачу студентів та гостроту суспільно-політичного протистояння, різким словом можна було спровокувати значний скандал і наразитися на обструкцію.

Показовим в цьому плані є наведений в мемуарах А. П. Шполянського епізод під час лекції історика права О. Я. Шпакова, котрий «коли розповідав про Новгородське віче, то так захоплювався, що з незмінним і непідробним пафосом вигукував: «Не було б Віча, нічого не було б! Розумієте, панове, ні-чо-го!». За згадкою мемуариста, у відповідь один і той же революційний студентський бас, що належав грузину Абаккелія, гудів «в порядку дискусії»: «Так нічого ж, Олексій Якович, і немає!» — і Шпаков одразу ж парирував: «Так от саме, друзі мої, зрозумійте ж ви раз і назавжди, що не було б Віча, то навіть і того, чого немає, теж не було б!..» — після чого аудиторія вибухала голосним сміхом¹⁴⁷.

Анатом Я. М. Лебединський, не будучи блискучим лектором, приходив за годину до початку лекції і креслив на дошці рисунки, вживаючи для цього, крім звичайної білої крейди, ще червону та фіолетову. Під час лекцій він активно використовував муляжі, ходячи між рядами студентів з кісткою в руках, зупиняючись чотири рази в чотирьох кутах аудиторії, показуючи та пояснюючи деталі кістки.

Доволі часто популярні лектори приваблювали студентів з інших, навіть проти-лежних, спеціальностей¹⁴⁸.

Під час семінарів викладачі головним чином читали зі студентами джерела (найчастіше мовою оригіналу) чи розглядали предмети старовини, обговорювали прак-

¹⁴⁴ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 21; Спр. 38. — Арк. 117.

¹⁴⁵ Вите С. Воспоминания. — Т. 1. — М., 1960. — С. 81–82.

¹⁴⁶ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 141–143.

¹⁴⁷ Дон-Аминадо. Наша маленькая жизнь: стихотворения, политический памфлет, проза, воспоминания / Сост., вступ. статья, ком. В. И. Коровина. — М., 1994. — С. 513.

¹⁴⁸ Комаров Б. М. Мої університети // Дом князя Гагарина. — Вып. 4. — Одесса, 2007. — С. 84.

тичні питання, казуси (юристи); гуманітарії працювали в лабораторіях та клініках або заслуховували та обговорювали зі студентами реферати. Головними проблемами викладання лектори вважали низький мовний рівень підготовки студентів та брак посібників, матеріалів тощо. У складні 1918–1920-ті роки до цього додалися суто матеріальні проблеми: холодні аудиторії, відключення світла та ін.

Низку явищ слід вважати віхами в історії розвитку лекційних курсів. Наприкінці XIX століття спецкурс з історії українського козацтва прочитав приват-доцент П. А. Іванов. У 1907 — на початку 1908 року інший приват-доцент, О. С. Грушевський, прочитав українською мовою вперше в історії російсько-імперських університетів курс «Внутрішній лад Давньої Русі, Великого князівства Литовського та королівства Польського XIV–XV ст.». В українській історіографії поширена дефініція курсу «курс української історії» і т. п. Загалом це не відповідає тодішній діловій документації. Однак в одному з офіційних документів 1908 року — листку записів про відвідування лекцій Є. О. Загоровським — знаходимо показове позначення назви лекцій О. С. Грушевського як «Очерк украинской истории»¹⁴⁹.

Традиція читання курсу історії України та історії української літератури стабілізувалася в університеті у 1917–1920 роках завдяки зусиллям Є. О. Загоровського, Є. П. Трифільєва, С. Г. Вілінського. Важливими подіями були також становлення традиції читання візантинознавчих курсів, — завдяки їм Одеса належала до центрів візантиністики (Ф. І. Успенський, Н. П. Кондаков, О. П. Доброклонський), сходознавчих курсів (О. Л. Коцейовський, І. Л. Клаузнер). Новаторськими для свого часу були курси лекцій з джерелознавства та історіографії Г. І. Перетятковича, генетики — А. О. Сапегіна.

Додатковими формами заохочення студентів були запропоновані професорами твори конкурсні (наприклад, довгі роки діяла премія І. Ю. Вучини для авторів драматургічних творів) та медальні (студентів нагороджували золотою, срібною медалями або схвальним відгуком). Впродовж перших 25 років існування ІНУ золоті та срібні медалі отримав 91 студент. Викладачі всіх спеціальностей використовували таку форму додаткової роботи зі студентами, як екскурсії (огляд історичних пам'яток, природних ландшафтів, фабрик).

За системою контролю успішності у 1860-х — на початку 1880-х років студенти наприкінці кожного навчального року складали іспити комісії (екзаменатор та два асистенти). Ті, хто отримував стипендію, складали іспити за кожне півріччя. За статутом 1884 року було скасовано перехідні іспити з курсу на курс. Студенти складали піврічні заліки і державні іспити. На іспитах поведінка професорів коливалася від суворості (приклад — О. П. Доброклонський) до поблажливості (П. К. Брун).

Лекції та семінари не могли вичерпати інтерес найздібніших студентів до спілкування з викладачами. Тому більшість з останніх радо влаштовували приватні лекції чи бесіди зі студентами на дому, керували студентськими гуртками (найбільш функціональним виявився біологічний гурток). На думку О. І. Маркевича, в ІНУ панував особливий, не властивий іншим університетам, дух співпраці між викладачами та студентами¹⁵⁰.

ІНУ випустив багато осіб, що посіли помітне місце не лише в науковій сфері. С. Ю. Вітте — голова комітету міністрів, К. О. Шмідт — міський голова Кишинєва, М. О. Герцо-Виноградський — публіцист, М. М. Аркас — видатний діяч української культури, О. І. Погібко — видатний агроном, український громадський діяч. Звідси також виходили «кадри» для викладацької корпорації інших університетів. Наприклад, довгі роки професором права Санкт-Петербурзького університету був вихованець юрфаку ІНУ, учень Ф. І. Леонтовича, видатний дослідник історії Великого князівства Литовського С. О. Бершадський, понад 25 років викладав у Варшавському університеті історію російської літератури вихованець В. І. Григоровича О. І. Смирнов.

¹⁴⁹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 5. — Спр. 4818. — Арк. 61.

¹⁵⁰ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 687.

Головним досягненням професорів була підготовка науково-педагогічної зміни. Особливо здібні студенти залишались при кафедрах (певному професорі) на три роки для підготовки та захисту магістерської дисертації. За перше 20-ліття історії ІНУ в «аспірантурі» було залишено 19 осіб (2 історики, 8 правознавців, 9 природників). У 1886–1901 роках на стипендіях було залишено 49 осіб (19 — на історико-філологічному факультеті, 22 — на фізмати, 8 — на юрфаці). До кінця існування закладу при кафедрах було залишено ще 49 осіб (дані для 1916–1920 років можуть бути доповнені)¹⁵¹. Більшість з них були вихованцями ІНУ, успішно захистили дисертації, стали видатними вченими і потім працювали в своїй альма-матер. Власне, ці особи були основними складовими наукових шкіл певних професорів. Вже сучасники професорів вважали заснування наукових шкіл апогеєм педагогічних досягнень, однак це поняття є складним та часто історіографічно-аморфним. Зауважимо хоча б те, що багато хто зі студентів зазнавав впливу одночасно кількох професорів і, таким чином, «заплутував» свою приналежність до виключно однієї школи.

Загалом версії визначень критеріїв наукової школи коливаються від наявності простої сукупності вихованців до колективу однодумців, що працює в певний час під керівництвом професора-лідера. Якщо керуватися першою частиною даного твердження, то більшість професорів-ветеранів могли похвалитися власною науковою школою. Особливо слід згадати працю О. Я. Орлова, В. В. Зав'ялова, А. О. Сапегіна, Е. Р. фон Штерна, Ф. І. Успенського, І. А. Линниченка, М. М. Ланге. Натомість жодного натяку на наукову школу не зустрічаємо у діяльності таких популярних викладачів, як О. І. Маркевич, О. Я. Шпаков та деяких інших. Другій частині означення наукової школи найбільше відповідає діяльність І. І. Мечникова, Ф. М. Шведова, І. А. Линниченка, В. М. Петріашвілі, П. Г. Мелікішвілі, Д. К. Третьякова, П. М. Бучинського.

Отже, незважаючи на значний ступінь політизації, що оточувала заклад і проривалася в його стіни, ІНУ вдалося успішно розвиватися впродовж значного періоду передусім як науково-педагогічній установі. Та навряд чи доцільно зображувати цей розвиток виключно як поступальний рух. Так, якісно склад викладачів кінця XIX — початку XX століття суттєво поступався зірковим часам першого періоду існування ІНУ (І. І. Мечников, О. Г. Брікнер, Ф. І. Успенський, В. І. Григорович, П. С. Білярський, І. М. Сеченов). З іншого боку, з кінця XIX століття спостерігається зростання числа викладачів та студентів, відкриття нових структурних елементів (передусім медичного факультету), притік до викладацької спільноти власних вихованців. Одному з наймолодших в імперії університетів вдалося посісти гідне місце серед аналогічних закладів.

2.3. Повсякденне життя викладачів і студентів¹⁵²

У ширшому значенні категорія повсякденності передбачає розгляд фактично всіх проявів життя людини або груп людей з особливим наголосом на мікроявищах та мікропроцесах, котрі, проте, мали визначальне та перманентне значення для буття цих людей («повсякденні ритуали»). Вивчаючи категорію «академічної повсякденності», варто зосередитися передусім на таких аспектах, як матеріальні умови життя викладачів та студентів (житло, їжа, одяг, заробітна платня тощо), сімейний стан, напрямки повсякденної діяльності (життєвий ритм), дозвілля, стан здоров'я тощо, світоглядні орієнтири, міжособистісні комунікації. Концепт повсякденності не варто занадто генералізувати та гіперболізувати щодо такого індивідуалістичного за своєю природою явища, як інтелігенція, до якої належали викладачі та, за великим рахунком, і студенти.

¹⁵¹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 9 (1901).

¹⁵² Автор підрозділу О. Є. Музичко.

Категорія повсякденності, окреслюючи загальні риси, має враховувати різні типи, прошарки, відтінки у середині великих груп. Тим більше, що для низки питань немає достатньої кількості джерел, аби впевнено поширити якусь рису чи явище з біографії однієї або декількох осіб на всіх членів академічної «родини».

Вирішення нелегкого завдання обрання першого аспекту умовно «розщепленої» повсякденності, що у свідомості людей є єдиним «потокком», полегшує сама історія. У джерелах особистого походження як щодо викладачів, так і щодо студентів першорядним постає матеріальний чинник.

Головним джерелом існування викладача була заробітна платня. За статутом 1863 року оклади професорсько-викладацького складу збільшилися у порівнянні з 1835 роком майже удвічі: ординарний професор отримував 3000 руб. річно, екстраординарний — 2000, доцент — 1200 (плюс «квартирні» й «харчові»). Асигнування на утримання викладацького штату університету св. Володимира, Харківського та Новоросійського університетів за статутом 1884 року становили відповідно 371 730 руб., 342 747 та 243 050 руб.¹⁵³

Викладачі, крім посадової платні, отримували гонорар. Розміри гонорару визначалися без урахування якості та кількості витраченої праці, а залежали від кількості слухачів/студентів. Відповідно на факультетах, де навчалося більше студентів, розміри винагороди були вищими. Найбільше отримували ветерани та адміністративні посадовці. Так, у 1880-ті роки найбільше отримував В. Н. Юргевич (4680 руб.), С. П. Ярошенко (4200, з них 1500 за посаду ректора) та стільки ж О. М. Богдановський, В. М. Войтковський (4000), Ф. І. Леонтович (3700, з них 1000 проректорські), О. А. Веріго (3600).

У 1913 році ординарний (штатний) професор вищої школи отримував пересічно 6000 руб., екстраординарний — 3600–4200 руб., асистенти — 1800 руб. річно. Втім, все пізнається у порівнянні: у 1863 році зарплатня професора перевищувала зарплатню робітника у 15 разів, у 1890-му — у 18 разів, у 1912-му — у 17 разів. Шкільний учитель з вищою освітою отримував щороку 900 руб. Тому не дивно, що В. Ф. Лазурський згадував, як на початку ХХ століття «одеська професура, за виключенням медиків з великою практикою, жила в умовах інтелігенції вище середнього достатку»¹⁵⁴.

Однак в епістолярних, мемуарних та актових джерелах часто-густо наявні скарги на матеріальну скруту викладачів ІНУ, викликану зокрема «дороговизною» Одеси. У 1870 році професор карного права О. М. Богдановський під час засідання ради професорів ІНУ запропонував просити імператора про надання професорам земельних ділянок на Кавказі: «життя наше в Одесі, серед заможного, бойкого, торговельного населення, може бути ще менш зручним, аніж в інших університетських містах. З одного боку, велика, порівняно з іншими провінціальними містами, дороговизна усього необхідного навіть для скромного існування, а з іншого боку — висока заробітна та наймана платня тут для будь-якої іншої праці (прикащики у магазинах середньої руки тут отримують не менше 1500 руб., бухгалтери та касири торговельних домів 4–5 тис., прості фактори та маклера проживають зі своїми сімействами не менше 4 тис. на рік кожен) ставлять нас тут часто в цілковиту неможливість надавати собі та родинам нашим хоча б таке необхідне задоволення, як життя поза містом впродовж літа». Показово, що професори одноставно підтримали пропозицію колеги¹⁵⁵.

У 1883 році Ф. І. Леонтович зауважував, що «живучи лише зарплатнею, професори університету не мають жодної можливості робити за свого життя накопичення, які б

¹⁵³ Коляда І. Повсякденне життя української освітянської інтелігенції: матеріально-побутовий аспект (друга половина ХІХ ст.) // Краєзнавство. — 2010. — Вип. 3. — С. 132–142.

¹⁵⁴ Лазурський В. История моей жизни. — Одесса, 1934. — С. 180.

¹⁵⁵ Протоколи засідань Совета Императорского Новороссийского университета за май 1870 г. — Одесса, 1870. — С. 134–141.

могли після їхньої смерті забезпечити родину, що залишилась після них»¹⁵⁶. Мало що змінилося у настроях професорів через багато років, у добу Першої світової війни. Так, І. А. Линниченко наголошував тоді, що «матеріальний стан нашої професури загалом доволі сумний», в протилежність становищу західноєвропейських професорів: «у провінційних університетах іноді гонорари зводяться до рублів, та професору, обтяженому родиною, доводиться часто ледве не голодувати — штатний заробіток професора менше 300 руб. на місяць». На підтвердження він навів промовисту шкалу цін: «квартира та опалення щонайменше 100 руб. на місяць, стіл для родини — 120–150 руб. на місяць, на всі інші витрати залишається на місяць 60 руб. А зарплатня за відрахуваннями — менше 3500 руб. на рік»

Таким чином, йшлося не лише про невідповідність статусних амбіцій професорів їхньому матеріальному забезпеченню, а й про реальні побутові труднощі. На думку І. А. Линниченка, «8–10 тис. руб. на рік — це мінімум того, що має отримувати професор для того, аби не потребувати інших занять... Матеріально незабезпечений, він шукає інших занять, гонорар за які поповнює його маленький бюджет, що надає йому можливість лише не померти з голоду»¹⁵⁷. І все ж, пишучи це, І. А. Линниченко, напевно, не уявляв, до якої безодні потраплять викладачі через кілька років.

Про тяжкий матеріальний стан свідчить, зокрема, записка 9 професорів ІНУ на ім'я ректора про компенсацію моральних страждань, завданих їм більшовиками 27 листопада 1919 року. У травні того року професори були звільнені більшовиками і пробули безробітними до серпня: «Не маючи інших джерел прибутків, в умовах надзвичайної дорожнечі, були змушені для підтримки свого існування та своїх родин позичати гроші та розпродувати свої речі. Для деяких з них до звичайних господарських витрат додалися нові, екстраординарні, на посилене харчування для відновлення свого здоров'я, зіпсованого ув'язненням за розпорядженням надзвичайної революційної комісії. Після повалення радянської влади, відновлені на своїх посадах, вони стали отримувати зарплатню з 3 серпня. Але цієї зарплатні ледве стане на поточні необхідні витрати, та з неї нічого не можна утримати ані на виплату створених боргів, ані на заготівлю продуктів та палива, звичайну для даного сезону. Між тим, утримання за час звільнення залишається до цього часу не оплаченим»¹⁵⁸.

Позауніверситетська діяльність, спрямована передусім на підробіток, була одним з найпоширеніших явищ повсякденності всіх викладачів, особливо приват-доцентів, становище яких було, вочевидь, найскладнішим. З одного боку, вона була продовженням професійної діяльності. На першому місці для багатьох викладачів, починаючи відповідно з 1906 та 1911 років, стало викладання на Одеських вищих жіночих курсах та Одеських вищих жіночих медичних курсах.

Наприкінці існування ІНУ низка викладачів взяли участь у роботі Одеського вищого міжнародного інституту. Багато хто викладав у приватних чоловічих та жіночих гімназіях. Значна частина викладачів несли великий адміністративний тягар, як в ІНУ, курсах, так і в гімназіях, училищах (наприклад, Р. В. Орбинський та Ф. І. Леонтович були директорами комерційного училища). В. Ф. Лазурський згадував, що на початку ХХ століття, «маючи приват-доцентську зарплатню разом з зарплатнею на жіночих курсах — загалом близько 200 рублів на місяць, ми (з дружиною) могли жити не гірше за інших професорів».

І. А. Линниченко зауважував, що «багато хто з професорів має по 20–30 годин лекцій на тиждень у різних установах». Часто з огляду на незаміщеність кафедр викладачі суміжних спеціальностей брали на себе додаткове оплачуване навантаження. Ясна річ, що все це істотно відволікало від науки, хоча власне наукові публікації теж стано-

¹⁵⁶ Протокол засідання Совета ІНУ 10 августа 1883 г. — С. 215–216.

¹⁵⁷ Линниченко И. А. Проект нового университетского устава. — Петроград, 1916. — С. 12, 40, 41.

¹⁵⁸ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12. — Спр. 122. — Арк. 303–304.

вили одне з незначних джерел прибутку (іноді доводилося видавати праці власним коштом).

Не можна не зауважити услід за сучасником А. Є. Кауфманом¹⁵⁹, що викладацька та наукова діяльність аж ніяк не була єдиним джерелом прибутку одеських викладачів. Не варто зводити всю мотивацію їхніх дій лише до пошуку коштів, але цей чинник, безумовно, теж мався на увазі у багатьох випадках. Передусім викладачі ІНУ багато часу присвячували публіцистиці, отримуючи гонорар від приватних газет та журналів, і не тільки одеських. Наприклад, В. І. Модестов був кореспондентом «Санкт-Петербурзьких ведомостей» в Одесі, регулярно надсилав до столиці огляди одеського життя. Деякі професори брали на себе нелегку місію редакторів та видавців: так, К. І. Карастельов був редактором газети «Новороссийский телеграф», Ф. І. Леонтович редагував «Юридическую хронику Новороссийского телеграфа», В. О. Яковлев — журнал «Юг», Є. М. Щепкін — «За свободу» та «Власть народа». В буремному 1919 році Н. П. Кондаков, Д. М. Овсяннико-Куликовський, Б. В. Варнеке редагували газету «Южное слово». Щоправда, замість прибутків ці проекти найчастіше несли лише додаткові конфлікти та проблеми.

Низка професорів мали додатковий прибуток, реалізуючи свої знання на благо міста. Хіміки О. А. Веріго, С. М. Танатар, В. М. Петріашвілі очолювали міську станцію по боротьбі проти фальсифікації продуктів. Деякі професори були безпосередньо причетні до фінансів: так, Г. О. Афанасьєв та С. П. Ярошенко очолювали банк товариства взаємного кредиту. Приват-доцентам, попри всі зусилля, не вдавалося накопичити достатньо грошей, аби не приректи свої родини на фактичне жебрацтво після своєї передчасної смерті. Це видно на прикладах Б. А. Вахевича та І. П. Бондаренка.

Варто навести розпорядок дня О. І. Маркевича, одного з найактивніших сімейних викладачів: він прокидався о 9–9.30, швидко снідав, вирушав на заняття чи інші супутні справи, повертався додому о 17.00, обідав та відпочивав лише півгодини, сідав працювати до глибокої ночі, або й до четвертої-п'ятої години ранку.

Рівень заможності викладачів визначався не лише їхніми прибутками від власної діяльності. Багато чого залежало від життєвих обставин, стартових позицій, зв'язків. В цьому плані заможними були О. П. Пригара та І. А. Линниченко. Останній володів у Києві батьківським будинком, з якого мав чималий прибуток, але стримано оцінював цей факт, вважаючи, що за меншої забезпеченості міг би зробити більше для науки: «нужда подгоняет, но она же и обессиливает. В силу обеспеченности иногда слишком долго ждешь вдохновения, а года проходят, лучшие года». В роки Першої світової війни фінансовий стан педагогів зазнав кризи, яскраве відображення якої можна побачити у випадку з професором Г. Г. Швіттау, котрий, за згадкою письменника К. Г. Паустовського, у 1916 році винаймав двірницьку. Показово, що і в такому становищі професор «тримав марку»: переробив двірницьку під маленький зручний особняк, оточив цого куртинами маргариток, розмістив там бібліотеку.

Рівень заможності дозволяв деяким викладачам мешкати у гарних умовах в університетському районі. С. П. Ярошенко, О. В. Богданов, Ю. Ф. Клименко, Ф. Є. Корш, С. В. Левашов мали власні будинки. До того ж частина викладачів мала дачі біля моря. Інші, як І. А. Линниченко або В. Ф. Лазурський, винаймали багатокімнатні квартири. Щоправда, тому ж В. Ф. Лазурському до фінансової стабілізації свого становища довелося винаймати разом з двома іншими викладачами — В. М. Істріним та Є. М. Щепкіним — одну квартиру на всіх на вулиці Коблевській.

Своєрідним «визнанням» достатньо високого рівня заможності професури, тим більш порівняно з іншими групами населення, були пограбування. Так, у відносно спокійному 1904 році було пограбовано квартиру професора М. М. Ланге на вулиці Кузнечній, коли він перебував за кордоном. Грабіжники забрали ордени Станіслава та

¹⁵⁹ Новороссийский университет в воспоминаниях современников... — С. 83.

Анни, медаль, срібний докторський значок, ложки та ножі вартістю 150 руб.¹⁶⁰ Натомість пограбування професора К. М. Сапежка у вкрай несприятливому 1919 році виглядало буденно, але колоритно. О восьмій годині вечора професор повертався з клініки додому, коли до нього підійшли двоє осіб та звернулися з проханням допомогти у розв'язанні політичної суперечки. І вже біля професорського помешкання вони вихопили револьвери з вимогою віддати костюм та пальто. Свої дії грабіжники супроводили визнанням, що могли пограбувати професора ще при зустрічі, але утримались через повагу до нього («чемність» грабіжників виглядає цілком доречно, якщо врахувати те, що дія відбувалась у середині січня)¹⁶¹.

Важливим чинником життя професури була родина. З одного боку, родина постає значним тягарем, додатковим мотивом пошуку заробітків, гальмування наукових занять та джерелом компромісів із власним сумлінням. Показовою у цьому плані є згадка дружини І. І. Мечникова Ольги Миколаївни про те, що під час відомого конфлікту, який змусив професора залишити університет, він зміг на це наважитися, адже родина не мала дітей. А от О. О. Ковалевський, який мав велику родину, утримався від такого кроку¹⁶².

З іншого боку, родина була не лише джерелом радості та затишку, але й допомогою, опорою¹⁶³. В. О. Ковалевська згадувала про колег свого чоловіка, маючи на увазі, напевно, і його: «Їхні дружини були цілком відданими супутницями життя; вони цілком розуміли та цінували роботу чоловіків і могли служити зразками дружнього сімейного життя та повного взаєморозуміння і делікатної уваги. Родина не заважала, а допомагала жити. Здебільшого самі ці науковці були абсолютно безпомічні у практичному житті, і лише відданість та піклування дружин дозволяли їм спокійно працювати у галузі науки». Донька професора підтверджує ці спогади, твердячи, що тільки дружина О. О. Ковалевського мала право прибирати «святу святих» — його робочий стіл та всіляко оберігала спокій чоловіка¹⁶⁴.

Інший мемуарист описував дружину професора О. І. Маркевича, Любов Семенівну, як взірець професорки у кращому сенсі цього слова: «Усі зовнішні ознаки жіночих пустощів були їй не притаманні, просте інтелігентне поведження, інтерес до науки, хоча б настільки, аби розуміти розмови чоловіка зі студентами чи самій зацікавлено запитувати студентів: «Ну, що, як просувається ваш Котошихін чи Боярська Дума?»¹⁶⁵. В. Ф. Лазурський згадував, що його дружина спочатку не могла сприйняти стиль життя чоловіка: «зранку на лекціях, увечері сидить у кабінеті та готується до наступних лекцій».

Щоправда, іноді злі язики пліткували про «підкаблучництво» деяких професорів, як у випадку з І. С. Некрасовим¹⁶⁶. Генеральні репетиції лекцій М. Я. Грота у нього вдома слухав Ф. І. Успенський з дружиною Надією Ерастівною¹⁶⁷.

Зауважимо, що факт сімейності професорів враховувався під час виділення матеріальної допомоги. Так, у 1867 році фізмат запропонував надати І. І. Мечникову та Є. Ф. Сабініну по 300 руб. зі спеціальних коштів університету з приводу їхнього переїзду до Одеси. Рада університету надала Є. Ф. Сабініну 400 руб. як людині сімейній, а Мечникову — 300 руб.¹⁶⁸.

¹⁶⁰ ДАОО. — Ф. 634. — Оп. 1. — Спр. 227.

¹⁶¹ Ограбление профессора Сапежко // Родная страна. — 1919. — 10 января.

¹⁶² Новороссийский университет в воспоминаниях современников... — С. 66.

¹⁶³ Клоссовская В. П. Воспоминания о профессоре А. В. Клоссовском // Природа. — 1917. — № 11-12. — Стб. 1135-1140.

¹⁶⁴ Новороссийский университет в воспоминаниях современников... — С. 60.

¹⁶⁵ Там само. — С. 52.

¹⁶⁶ Там само. — С. 48.

¹⁶⁷ Там само. — С. 143.

¹⁶⁸ Протокол совета ИМУ. — 2.X.1867. — С. 8-9.

Вдалося встановити сімейний стан частини викладачів під час їхнього перебування в Одесі. Отже, 215 були одружені і лише 37 — неодружені. Деякі викладачі овдовіли: В. В. Зав'ялов, Ф. М. Шведов, М. П. Кастерін, Ф. Г. Яворський, С. Г. Вілінський, Ф. І. Леонтович, В. Ф. Лазурський, О. П. Доброклонський, О. М. Ляпунов. Найтрагічніший випадок пов'язаний з останнім зі згаданих: видатний математик О. М. Ляпунов у 1918 році не зміг витримати смерть дружини і покінчив життя самогубством. Більшість вдівців одружилися вдруге; Лазурський та Доброклонський — на своїх ученицях, курсистках Одеських вищих жіночих курсів, причому Доброклонському було тоді вже 57 років, а його обранці — 28.

Більшість одружених викладачів мали великі родини (4–5 дітей). Батьками вони здебільшого ставали у вельми зрілому віці, а деякі й у поважному, як на ті часи, як 52-річні професори М. О. Батуєв, О. І. Томсон, О. М. Клітін¹⁶⁹. Обранками деяких з них були доньки поважних персон: дружина М. І. Андрусова — донька знаменитого відкривача Трої Г. Шлімана, дружина О. Ф. Базінера — донька професора Боннського університету Франца Бюхелера.

Завдяки звичаю більшості професорів час від часу спілкуватись зі студентами на власній квартирі (наприклад, приймати додаткові іспити) історик Л. Р. Коган мав можливість описати інтер'єр квартир Е. Р. фон Штерна, В. М. Істріна та І. А. Линниченка. Ці описи вкотре засвідчують різний матеріальний стан професорів, що коливався від розкоші до порівняної бідності. Зовнішній вигляд квартир підкреслював властивості особистості її господаря. Так, у квартирі Е. Р. фон Штерна вражали нестерпна чистота, підлога, натерта до такого блиску, що здавалася скляною, переплетені книги, що стояли у шафах шеренгою, як солдати. Про це дбала дружина професора. Натомість у квартирі І. А. Линниченка панував холостяцький дух та лад.

Сімейність становила основу стосунків між викладачами, що іноді ставали кумами, свідками тощо. На початку існування ІНУ ректор влаштовував щоденні збори на дому з сім'ями.

Серед «найзатятіших» холостяків варто згадати І. А. Линниченка, П. Г. Мелікішвілі, Г. І. Перетятковича, Є. М. Щепкіна, О. Є. Назімова, І. І. Патлаєвського. Л. В. Писаржевський згадував, як його вчитель Мелікішвілі «неодноразово говорив, що справжній науковець не має одружуватися. Його дружина, його любов та життя — це наукова творчість, його сімейне вогнище — лабораторія та учні його, в яких, як в дітях, продовжує жити його творче я»¹⁷⁰. Життя більшості холостяків відрізнялося розміреністю. Так, Назімов вів замкнутий спосіб життя, зранку пив каву у кав'ярні, читав газети, рано обідав, довго відпочивав, потім читав до пізньої ночі¹⁷¹. Мелікішвілі щодня прогулювався Приморським бульваром. З іншого боку, холостяцтво, безсумнівно, впливало на їхню вдачу, додавало мізантропії та незручностей для оточуючих.

Невід'ємною частиною повсякденності були такі радісні та сумні події, як ювілеї та поховання представників викладацько-професорського складу. У сукупності вони траплялися настільки регулярно, що їх цілком можна включити до сфери повсякденності, режиму життя професорів. Недаремно в одному з листів професор О. О. Кочубинський нарікав на те, що виголошення промов над свіжими могилами своїх колег перетворилося для нього на якусь «професію» чи обов'язок. Згодом він опублікував ці промови двома виданнями. Ці події неодмінно викликали великий резонанс як у середовищі професорів та студентів, так і серед міської громадськості, національних спільнот, широко висвітлювалися пресою. Досить часто вони набували символічно-

¹⁶⁹ Желясков С., Левченко В. Метрические книги Александро-Невской церкви Императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава // Південний Захід. Одесика. — Вип. 11. — Одеса, 2011. — С. 22–35.

¹⁷⁰ Писаржевський Л. Памяти Петра Григорьевича Меликова // Современная медицина. — 1928. — № 34. — С. 271.

¹⁷¹ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 140.

го, опозиційного значення, особливо якщо йшлося про трагічні випадки. Найбільш резонансними були ювілеї О. О. Ковалевського, Ф. І. Леонтовича, І. А. Линниченка, В. В. Сокольського, поховання О. Г. Клдіашвілі (вбитий чорносотенцями у 1905 році), В. М. Петріашвілі (ректор 1907 — початку 1908, помер внаслідок перенапруження під час боротьби з правими силами у раді професорів), І. М. Бондаренка (зацькований чорносотенцями, покінчив життя самогубством у 1911 році).

Якими б складними не були матеріальні проблеми викладачів, значно серйознішими виглядали аналогічні проблеми студентів¹⁷². Один з одеських професорів зазначав у 1875 році: «Для життя студентів в Одесі потрібно щонайменше 30 рублів, а по іншим показникам — не менш ніж 35 рублів на місяць, і ці гроші бідняк може здобути лише з величезним трудом шляхом приватних уроків. 4/5 числа студентів ІНУ не забезпечені. Жалюгідне становище одеських студентів доходить до того, що вони мешкають у неопалюваних кімнатах, версти за 2–3 за межею міста, не маючи ані свічок, ані необхідних книг для занять. Добре, якщо знаходять собі уроки, і те по якій ціні! — іноді по 20 копійок на годину. Втім, деякі отримують по 1 рублю та 1½ за урок»¹⁷³. У 1870-ті роки ситуацію ускладнювало те, що на відміну від інших університетів, до яких студенти вступали після завершення навчання у школах того ж навчального округу, в ІНУ навчалось 51 % студентів, що отримали середню освіту поза межами Одеського навчального округу, переважно з Санкт-Петербурзького¹⁷⁴. Ясна річ, що студенти, відірвані від сімей, відчували підвищені матеріальні труднощі. В газетах проблему ставили ще жорсткіше, згадуючи про «голодування» студентів¹⁷⁵. Як і московський, одеський студент потребував 50 рублів на місяць для безбідного життя, однак лише близько 38 % з них могли похвалитися безпроблемним існуванням (13,7 % під час опитування вказали, що мають 35–50 рублів на місяць; 24,1 % — 50–100 рублів). Натомість 11 % назвали себе «безумовно нужденними» (до 20 рублів), а 51 % — «тимчасово нужденними» (20–35 рублів).

Проблеми додавала відсутність гуртожитків, що змушувало студентів шукати дешеве і далеко не завжди цілком придатне житло. Як і професори, студенти сприймали Одесу як «дороге місто». Так, О. Л. Колянковський згадував, що переїхав до багатолюдної та дорогої Одеси з невеликого та дешевого Катеринослава¹⁷⁶.

Рятувала становище самоорганізація. Головними місцями зосередження студентів була студентська їдальня на вулиці Херсонській, 36, організована на паєх і керована самими студентами, а також «коганівські будинки» на Наришкінському узвозі, 2 (нині узвіз Маринеско) — дешеві квартири для міської бідноти, де жили незаможні студенти. Національні й територіальні земляцтва надавали своїм членам спеціальну допомогу. Український діяч О. П. Семененко згадував про «щиро-безпосередніх і гучних членів Грузинського земляцтва», які «до революції в Одесі веселою компанією збиралися в студентській їдальні»¹⁷⁷. Подібні столи в їдальні мали земляцтва студентів інших національностей (поляки). Іноді там відбувалися дискусії між представниками різних земляцтв, зокрема грузинами та поляками.

Це призводило до непорозумінь з адміністрацією ІНУ та владою. Наприклад, у 1913 році були заарештовані та піддані суду 15 студентів-грузинів (13 у віці 21–24 років, двоє — по 27 років, які вже пройшли весь університетський курс) за порушення

¹⁷² Бережной І. С. Характеристика соціального складу умов життя студентів НУ напередодні 1905 року // Праці ОДУ. — Т. 151. — 36. робіт дисертантів. — Вип. 5. — 1961. — С. 98–109.

¹⁷³ Матеріали, зібрані відомством вищої освіти утвердженої комісії для перегляду загального уставу Російських університетів... — С. 54.

¹⁷⁴ Там само. — С. 17.

¹⁷⁵ Сперелли П. Студенческая молодь голодає (по поводу студенческой нужды) // Южная мысль. — 1913. — 10 февр.

¹⁷⁶ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 56.

¹⁷⁷ Семененко О. Харків, Харків... Спогади емігранта // Березіль. — 1991. — № 10. — С. 30.

постанови «Про збіговиська й збори»¹⁷⁸. Студентів звинувачували у створенні «національної студентської грузинської партії», хоча вони стверджували, що об'єдналися лише задля збирання коштів для бідних студентів-грузинів. Щомісяця грузини жертвували у касу по 25 копійок. Вмілий захист за участю адвокатів-грузинів з числа колишніх випускників ІНУ забезпечив виправдання підсудних¹⁷⁹.

Більш оригінальним засобом згуртування було своєрідне студентське «інформ-бюро»: права стіна вестибюля корпусу на вулиці Дворянській. Тут студенти вивішували оголошення про продаж книжок, предметів хатнього вжитку, засідання земляцтв, сходки. Більшість студентів дбали про те, аби впродовж дня хоч на хвилину-другу забігти до головного корпусу і продивитися оголошення¹⁸⁰.

Викладачі, попри власні проблеми, регулярно підтримували студентів. Як благодійники особливо прославилися В. І. Григорович, І. А. Линниченко, В. М. Петріашвілі, П. Г. Мелікішвілі та ін. З метою регулярного забезпечення благодійності 1870 року було засноване «Опікунство про нужденних студентів Імператорського Новоросійського університету», що діяло постійно, активно та ефективно, але все ж таки не могло задовольнити всі потреби студентів. Університет регулярно вдавався до благодійності ззовні, для чого «Опікунство» та земляцтва організовували бали, вечори й т. п., знаходячи відгук в одеситів (не обов'язково заможних). Так, у 1906–1919 роках грузинське земляцтво організувало 11 грузинських вечорів на користь бідних одеських студентів-грузинів.

Ще одним суттєвим джерелом допомоги були численні казенні та приватні стипендії, що надавалися не лише за успіхи у навчанні, а й за різними принципами: земляцтво (кавказькі стипендії), благодійність тощо. Серед етнічно зумовлених матеріальних стипендій найсуттєвіші припадали на студентів-євреїв. Головним чином допомога надходила від столичного «Товариства для поширення просвіти серед євреїв» та його одеського відділення. Так, у 1899 році товариство асигнувало на допомогу євреям 32,5 тис. руб.; 54,2 % (17 594 руб.) від цієї суми отримали студенти, причому більше половини припало на студентів університету св. Володимира та ІНУ, де діяла найвища квота для євреїв — 10 %.

Допомогою у навчанні деяким особам козацького походження була спеціальна стипендія Кубанського козацького війська. У 1869–1870 роках цю стипендію отримували 4 особи, у 1884–1885 роках — один студент у розмірі 300 руб., у 1886 році — один студент у розмірі 420 руб.¹⁸¹

Матеріальні труднощі були однією з причин самогубства серед студентів, хоча діяли також інші чинники (суто психічний, нерозділена любов та ін.)¹⁸². Не минуло це сумне явище й ІНУ, про що свідчать газетні повідомлення. Однак матеріальні проблеми були актуальними не для всіх студентів. Частина з них за рахунок багатих батьків (здебільшого — дворян) жила без проблем, хоча зовсім не завжди зосереджувалася на навчанні.

Студенти тих часів були зобов'язані носити уніформу, що повинне було дещо згладжувати існуючі матеріальні розбіжності, але вийшло навпаки. Студентська уніформа передбачала тужурку (полупальто), сурдут, мундир, кітель, картуз (темно-зелений з блакитним околишем), капелюх-«треуголку», а також «ніколаевскую шинель». Звичайним одягом студентів була тужурка сірого або чорного кольору з зелено-блакитними петлицями на відкладному комірі. Тужурку носили і вдома, і на лекціях, а також в театрах і на вечорах. Сурдут був двобортний, темно-зеленого кольору, з бла-

¹⁷⁸ Судебная хроника. Дело студентов-грузин // Одесские новости. — 1913. — 12 декабря.

¹⁷⁹ Одесские новости. — 1913. — 21 марта.

¹⁸⁰ Комаров Б. М. Мої університети // Дом князя Гагарина. — Вып. 4. — Одесса, 2007. — С. 77.

¹⁸¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 676.

¹⁸² Кругляк М. Е. Самогубства як вияв духовної кризи студентства підросійської України на початку ХХ ст. // Сторінки історії: Зб. наук. праць. — Вип. 35. — К., 2013. — С. 60–71.

китним стоячим коміром і вважався більш парадним одягом; його переважно одягали на якийсь захід. Сурдути були, разом з тужурками, майже у всіх, а мундири — лише у окремих студентів, бо коштували багато: однобортний, з дев'ятьма золотими гудзиками, з коміром, шитим золотом, мундир надавав людині образ царського чиновника. До мундиру належало носити шпагу. Окремі заможники шили собі сурдути на білій шовковій підкладці, за що отримали визначення «білоподкладочники» (у вустах лівих цей термін став синонімом реакційності, «буржуйства», негативною ознакою людини)¹⁸³.

Одяг використовувався і як маркер опозиційності, маніпулятивний артефакт: у 1870-ті роки професори скаржилися членам міністерської комісії, що «студенти з юнацьким максималізмом не вклоняються в коридорах... навмисно одягають капелюх в коридорах та навіть так розмовляють з керівництвом»¹⁸⁴.

До «гардеробного» аспекту цікаву деталь додає Л. Коган, який згадував, що з появою в аудиторіях дам-вільнослухачок з'явилося відчуття чистоти та святковості, «милостиві государи підтягнулися, стали частіше голитись та не забували доглядати за взуттям».

Значно ускладнювалася матеріальна проблема для одружених студентів (бували, звісно, і винятки, наприклад у разі вигідної «партії»). 1870 року Міністерство народної освіти за ініціативи саме ради ІНУ поставило на розгляд інших університетських рад питання про можливість студентам одружуватися в період навчання. Одеські професори вважали, що одруження неодмінно викличе труднощі у навчанні і науковій роботі, призведе до погіршення матеріального становища студентів, ускладнить нагляд за ними, адже університет врешті-решт несе відповідальність за студентів перед батьками і суспільством.

Циркуляром міністерства від 15 березня 1880 року до правил для студентів було включено пункт про заборону укладати шлюб. Відповідно обер-прокуророві Св. Синоду направили клопотання щодо неможливості вінчання студентів. «Правила про прийом у студенти університетів» 1885 року забороняли вступати до університетів одруженим юнакам і укладати шлюб під час навчання в університеті. Втім, не заборонялося клопотатися перед міністром народної освіти про дозвіл на одруження (перешкод до отримання якого зазвичай не виникало) за умови засвідчення відмінної поведінки прохача та наявності дозволу батьків з обох сторін.

Численні прохання молоді змусили міністерство циркуляром від 18 травня 1898 року дозволити студентам одружуватися у разі згоди на те попечителя навчального округу та за умови попереднього погодження з начальством відповідного вищого навчального закладу. 23 травня 1906 року на тлі революційних подій у державі окремим циркуляром міністерство взагалі передало адміністрації вишів право видавати дозвіл на шлюб та приймати на навчання одружених¹⁸⁵.

Обранками одеських студентів, як і в інших містах, ставали курсистки місцевих жіночих курсів. У 1913 році серед 19 одружених курсисток Одеських вищих жіночих медичних курсів 4, або 21 %, мали чоловіків-студентів¹⁸⁶. Прикладом одруженого студента був майбутній викладач ІНУ Б. К. Гогоберідзе. Серед менш відомих прикладів — О. Л. Колянковський, автор мемуарів про О. Г. Брікнера, К. М. Комарецький, український громадський діяч.

Студентські «самопереписи» початку ХХ століття виявили загальну для всіх університетів імперії рису побуту багатьох студентів: праця як головний засіб боротьби за

¹⁸³ Комаров Б. М. Мої університети... — С. 85.

¹⁸⁴ Материалы, собранные отделом высочайше утвержденной комиссии для пересмотра общего устава Российских университетов... — С. 54.

¹⁸⁵ Кругляк М. Шлюб і сім'я в житті студентства підросійської України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. // Мандрівець. — 2012. — № 5. — С. 45–52.

¹⁸⁶ ДАОО. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 11.

виживання. Так, у Томському університеті працювали 53 % студентів, у Московському — 29 %, у Варшавському — 42 %, у Новоросійському — 40 %. Найсприятливішим варіантом було репетиторство. За сприяння О. Г. Брікнера посаду вчителя училища по найму отримав у 1872 році О. Л. Колянковський. У жіночих гімназіях викладав учень П. К. Бруна — П. О. Юрченко.

Один з лідерів українського національного руху в Одесі В. Л. Громашевський (батько видатного епідеміолога Л. В. Громашевського, випускника ІНУ) цілеспрямовано шукав студента-українця як репетитора для свого молодшого сина. Він навіть дав газету оголошення саме з таким «етнічним» формулюванням. Зрештою він знайшов бажане в особі одного з лідерів одеської студентської української громади К. М. Комарецького. Напевно, найбільше пощастило студенту, донському козаку за походженням, Й. Ф. Алдиреву, який влаштувався під час навчання на другому курсі вихователем у родину ректора М. О. Головкинського і мешкав там само¹⁸⁷. Однак частина студентів працювала зовсім не за спеціальністю. Так, наприкінці 1916 року одеська газета писала про 20 студентів ІНУ, що працюють вантажниками в порту за 50 копійок на годину. Дехто після двох-трьох годин такої роботи йшов геть. Показово, що працювали вони у студентському одязі, і можна тільки уявити, на що він перетворювався¹⁸⁸.

За таких обставин працюючим студентам доводилося пропускати заняття, у чому відверто зізнавався, наприклад, О. Л. Колянковський. Відвідування лекцій було обов'язковим. Лекція могла відбутися за присутності двох студентів, тому, аби не зривати лекції непопулярних професорів, студенти встановлювали чергу на відвідування. Контролювали відвідування педелі за вішалками з особистими номерами¹⁸⁹. Ці хитрощі студентів найяскравіше описав Л. Коган: «Мою увагу привернуло велике оголошення декана юридичного факультету: «Студентам юридичного факультету повідомляється, що лекції розпочинаються 1 вересня о 9 годині ранку і що відвідування лекцій обов'язкове».

— Ось тобі й на! — мимоволі вирвалося в мене. — Навіщо оголошувати про необхідність відвідувати лекції?

Стоячий неподалік невеликого зросту студент швидко повернувся до мене. Обличчя у нього було одутловате, пом'яте, вуса безбарвні, а карі розумні очі постійно перебігали з одного предмета на інший, наче нишпорили.

— Ви, ймовірно, щойно вступили, колего? — запитав він.

Я кивнув головою.

— Філолог?

— Так.

— Дозвольте відрекомендуватися: Кагаров Євген, третього курсу.

Я назвав себе.

— Якщо ви надумаєте відвідувати всі лекції, то закінчите погано, повинен попередити вас, як старший.

— Але ж контролюють?

— Так, але не так, як у гімназії. Тут немає журналів і на лекціях не буває перекличок.

— А як же враховують?

— Дуже просто. Номер вашого студентського квитка є водночас і вашим номером на вішалці. Після дев'ятої ранку в шинельну приходять службовець деканату, педель чи що, і записує номери вішалок, на яких немає кашкетів. Списки по курсах у них є, і таким чином встановлюється, хто манкірує лекціями. Але це дуже нерозумно, звичайно, і студенти легко обходять сей порядок.

— Яким чином?

¹⁸⁷ Новоросійський університет в воспоминаниях ... — С. 154.

¹⁸⁸ Одесский листок. — 1916. — 29 октября.

¹⁸⁹ Комаров Б. М. Мої університети... — С. 78.

— Дуже просто. Купіть ще один кашкет і залиште його у поважного бородатого швейцара з додатком рубля щомісяця. Він пройде шинельною до педеля і повісить кашкет на порожній гачок. Зрозуміли?

— Ну а взимку? Кашкет є, а шинелі немає...

— А хіба мало народу без шинелі ходить! Та й декану, власне, що важливо? А є таке правило, що лекція читається за наявності двох слухачів»¹⁹⁰.

В унісон Когану, але з позицій викладачів І. А. Линниченко згадував: «Багато студентів, маючи під руками підручники своїх професорів, лекцій університетських зовсім не відвідують. Одні (цим ще можна пробачити) в лекційний час дають уроки, служать в банках, конторах та іншими способами заробляють собі на хліб насущний, більш забезпечені сидять у кафе, грають на більярді, фліртують з панночками. Працюють вони місяць-півтора на рік, в екзаменаційну пору, наймаючи іноді репетиторів з бідних, але старанних та обізнаних товаришів, натаскувати їх на козири екзаменаторів»¹⁹¹. Таким чином, і тут відбивалося розшарування студентів. Ще у середині 1870-х років професори зазначали, що «поширення літографічних курсів дає студентам привід до недбалого відвідування лекцій»¹⁹². «Доволі невеликий відсоток студентів займається охоче», — флегматично зазначав один з професорів 1870-х років¹⁹³.

Життєвий ритм викладачів та студентів був головним чином прив'язаний до обставин університетського навчання. Навчальний рік за статутом 1863 року тривав з 15 серпня до 1 червня, за статутом 1884 року — з 20 серпня до 30 травня. Всі викладачі читали лекції по 2 навчальні години по 45 хвилин підряд. Перерви між двома 45-хвилинками становили 15 хвилин. Лекція переривалася дзвоником. Кожна лекція починалася не рівно о якійсь годині, а на чверть години пізніше (так звана академічна чверть). Різні професори читали лекції в різні години дня, як кому зручніше¹⁹⁴. Так, О. І. Кирпичников читав лекції двічі на тиждень з п'ятої до сьомої вечора, Я. М. Лебединський — від восьмої до десятої вечора.

Як і в наш час, студенти ділилися на групи: наприклад, Ф. О. Петрунь був студентом 4-го курсу історичного відділення, групи А¹⁹⁵. В одному з джерел знаходимо згадку про старост III та IV груп на медичному факультеті¹⁹⁶.

Три літні місяці та півтора місяця взимку тривали вакації, які викладачі здебільшого заповнювали поїздками, в тому числі оздоровчими — «на води» або за кордон, а іногородні студенти вирушали на батьківщину.

Час професорів та студентів не був присвячений виключно викладанню, навчанню та зароблянню грошей. Для більшості професорів та для частини (напевно, все ж таки меншої) студентів першорядне значення мали наукові студії. Так, О. О. Ковалевський вдома облаштував куток для лабораторних дослідів. Левова частка професорів брали активну участь у діяльності одеських наукових товариств, і не лише тих, що функціонували при університеті, — наприклад, Одеському товариству історії та старожитностей, сільського господарства та ін.

Образ студента-«ботаніка» відбився у спогаді про студентські роки рано померлого професора ІНУ М. І. Малініна: «Малінін страшенно займався в університеті. Я прямо скажу, я не пам'ятаю, щоб хтось із студентів так займався. Був скромний і в той же час серйозний юнак, завжди ходив по коридору з книгами або працював з ними в бібліотеці»¹⁹⁷. Не менш яскраво О. І. Маркевич згадував інший приклад сумліннос-

¹⁹⁰ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 122–125.

¹⁹¹ Линниченко И. А. Проект нового университетского устава... — С. 19.

¹⁹² Материалы, собранные отделом высочайше утверждённой комиссии для пересмотра общего устава Российских университетов... — С. 82.

¹⁹³ Там само. — С. 54.

¹⁹⁴ Комаров Б. М. Мої університети... — С. 85.

¹⁹⁵ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 786. — Арк. 29.

¹⁹⁶ Одесские новости. — 1915. — 19 января.

¹⁹⁷ Малинин М. И. // Одесский вестник. — 1885. — 10 декабря.

ті студента — майбутнього помітного історика та етнографа Херсонської губернії В. М. Ястребова: «Приблизно у 1874 році до мене заявився молоденький студент, невисокого зросту, не дуже гарний, з темним обличчям, в окулярах, але обличчя його було таке виразне і випромінювало таку приємну посмішку, що приємно було дивитися на нього <...> Він часто приходив до мене, брав багато книг і читав їх із захопленням. Я приголубив юнака, часто затримував його у себе, говорив з ним і переконався, що він надзвичайно серйозно ставиться до своїх занять, насправді читає узяті в мене книжки, цікавиться наукою»¹⁹⁸.

С. Ю. Вітте згадував свої студентські роки як присвячені виключно навчанню. Класичним прикладом зануреного в науку студента слід вважати А. В. Флоровського, майбутнього видатного історика, який, за описом Л. Когана, «з перших днів занять розпочав працювати систематично та серйозно, особливо з руської історії. У жодних політичних та громадських справах він участі не брав. Ним володіла лише одна думка: домогтися професури... В моїй пам'яті він залишився як щирий хлопець та ходячий енциклопедичний словник з руської історії»¹⁹⁹.

Професора В. Е. Крусмана називали «носієм того справжнього ентузіазму божественого «еросу», без якого немає справжньої науковості, а є лише вбоге ремесло. Живе у ньому безумовна творча засада, любовна відданість науці. Створює навколо себе «озонуючу» атмосферу моральної чистоти»²⁰⁰.

Такі професори та студенти («академісти») відстоювали своє бачення університету як храму науки. Їхнім гаслом можна вважати слова, які професор О. П. Доброклонський призначав для свого колеги — полум'яного революціонера Є. М. Щепкіна: «Невже чистий академізм, тобто девіз «університет для науки», нерозлучний з реакційністю? І невже політика є наукою? Чи не відволікає, навпаки, політика від чистої науки? Чи не внесла політика у 1905–1907 роках руйнування в університетські заняття та науку? Чи продуктивно працювали на науковій ниві ті, хто тоді займався політикою?»²⁰¹.

У характеристиці професора Ф. І. Леонтовича, що йому дав студент-академіст, теж яскраво відбився докір тим, хто намагався відволікати студентів від науки: «Федір Іванович був другом студентства. Другом не в тому сенсі, що все зроблене студентом він вважав добрим і справедливим, що дозволяло цьому студентові байдикувати. Він завжди був готовий допомогти йому у праці, навчанні, невдачах, захистити, де міг, від ворогів, які часто ховали себе за машкарою дружби».

Відбиттям прагнення «академістів» до науки була організація низки наукових гуртків. З кінця XIX століття пошук форм практичної, самостійної, творчої роботи студентів, співпраці студентів та викладачів набув пріоритетне значення у розвитку вищої школи як в Російській імперії та Україні, так і в Одесі зокрема. Це стосується як гуманітарної, так і ще більше природничої науково-педагогічної сфери. Збільшення самостійної, творчої роботи мало привчити студентів до наукових студій, підготувати найкращих до наукової діяльності в майбутньому. Консервативна професура та влада до того ж сподівалися, що творчі студенти, — тобто, власне, студенти в головному сенсі цього слова, — будуть відволікатися від громадської активності (у громадській свідомості чимдалі студентство асоціювалося з бунтарством; коріння таких асоціацій походило з волелюбних звичок студентів університетів Західної Європи доби середньовіччя). Головним стимулом для творчої наукової роботи мали закономірно стати позанавчальні товариства та гуртки, що розвивали б і доповнювали лекційне та семінарське спілкування. Проте процес організації студентських товариств та гуртків наштовхувався на різноманітні проблеми (матеріальні труднощі, підозри у неблагона-

¹⁹⁸ Маркевич А. И. В. Н. Ястребов // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). — Т. 22. — 1900. — С. 43.

¹⁹⁹ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 32.

²⁰⁰ Кузнецов К. А. Профессор В. Э. Крусман // Одесский листок. — 1917. — 14 сентября.

²⁰¹ Доброклонский А. А. Открытое письмо профессору Е. Н. Щепкину. — Одесса, 1917. — С. 3.

дійності, пасивність студентів та викладачів тощо) і тому відбувався з різною мірою успішності. Найбільш сприятливою для процесу організації гуртків був період після 1905 року, коли відбулася лібералізація університетського регламенту.

Головним внутрішнім стимулом для організації студентських товариств та гуртків в ІНУ було існування стабільної групи ліберальних професорів, які, на відміну від консерваторів, охоче йшли на близький контакт зі студентами, надання їм більшої свободи дій. Процесу сприяли також заснування спеціальних кабінетів для поглиблених занять певними науками у бібліотеці і, головне, існування низки «дорослих» наукових товариств при університеті: природознавців («Естествоиспытателей»), історико-філологічного, бібліографічного, лікарського тощо. Фактично при ІНУ діяло й легендарне Одеське товариство історії та старожитностей. Засідання цих товариств відвідували студенти старших курсів.

Фактично неформальними гуртками були «вівторки», «четверги», «недільники» на квартирах професорів, де вони спілкувались у невимушеній обстановці з групою зацікавлених науками студентів: наприклад, зібрання у М. М. Грота, О. І. Маркевича, І. А. Линниченка, О. І. Кірпічникова, професорів-природників. Аналогічна практика існувала, хоч й меншою мірою, на ОВЖК, зокрема у професора Є. М. Щепкіна. Ці зібрання апробували систему, що прищепилася їй у стінах університету: діяльність студентських товариств за модерації професорів, а не у вигляді суто молодіжних об'єднань. Втім, це було ознакою не лише наукових, а й громадських та спортивних студентських об'єднань, де викладачі та студенти діяли пліч-о-пліч.

Виявлено 8 офіційних наукових студентських гуртків, що реально діяли на всіх факультетах університету впродовж 1903–1920 років, хоча й з різним ступенем успішності та тривалості. Ця цифра аж ніяк не виглядає монументальною; тим більш вона не відповідала реальним потребам студентів та викладачів, про що свідчать непоодинокі випадки нереалізованих ініціатив. Піонерами справи були історико-філологічний факультет та фізмат, де одночасно наприкінці 1903 року виникли гуртки. Зокрема на фізматі — математичний, під головуванням приват-доцента І. Ю. Тимченка. У 1915 році на фізматі виник фізико-математичний гурток. Проте найуспішнішим проектом цього факультету виявився біологічний гурток, що виник у 1904 році і надалі успішно працював під керівництвом професора Д. К. Третьякова та навіть спромігся опублікувати кілька випусків своїх праць. Ще одним проектом став медичний гурток при медичному факультеті, що виник у вересні 1915 року під керівництвом професора А. К. Медведєва.

Тривалий період найчисельнішим факультетом ІНУ був юридичний, але тут справа заснування студентських наукових об'єднань рухалася мляво. Причину, напевно, слід шукати у практично-прагматичному світогляді більшості студентів, на що частенько нарікали професори, — але, власне, цих же професорів не менш часто звинувачували у відсутності наукового потенціалу. Однак і тут у 1904 році студенти спробували заснувати юридичний гурток, та про його діяльність відомостей немає. Натомість у середині 1910-х років активно діяв гурток цивільного права під керівництвом професора В. І. Курдиновського.

Справа заснування наукових об'єднань на історико-філологічному факультеті ускладнювалася хоча б через малу чисельність його студентського та викладацького складу (впродовж усієї історії ІНУ це був найменший за кількістю студентів факультет), а також переважну матеріальну бідність студентів, що, звісно, відволікало їх від науки. Проте і на історико-філологічному факультеті процес йшов спочатку, як і на решті факультетів, неофіційним, фактично нелегальним шляхом (напевно, краще сказати — напівлегальним, з огляду на протекцію частини викладачів). Так, у 1901–1903 роках ознак такого гуртка набули читання українським громадивцем Д. Д. Сигаревичем приватних лекцій з історії для невеликої групи студентів. У 1903 році україн-

ські студентки та курсистки організували нелегальні зібрання, на яких читали реферати по літературі та історії.

Певний досвід згуртування заради науки студенти ІНУ отримували у національно-культурних товариствах, — наприклад, «Просвіті», єврейських гуртках тощо. Промовистий епізод стався у серпні 1909 року, коли чотири студенти ІНУ — члени «Просвіти», серед них М. Є. Слабченко та А. В. Ніковський, звернулися до правління «Просвіти» з пропозицією заснувати науковий гурток українознавства, члени якого мали прочитати курси лекцій з історії української церкви, права, літератури та політичної економії.

Маємо також приклад спроби організувати національно спрямований гурток історичного профілю з боку студентів-євреїв ІНУ. У 1907–1908 роках про ухвалення статуту студентського гуртка з вивчення єврейської історії та літератури клопотали студент-медик А. Фельдбаум, юристи Й. Урисон і М. Синайський та філолог Ш. Шварц. Ініціатори планували читання рефератів, спільне читання та обговорення книг²⁰². Та попри схвальне ставлення тодішньої ліберальної більшості ради університету наступ реакції не дозволив гуртку розвинути.

На історико-філологічному факультеті всі описані вище зусилля тривалий час не були офіційно оформлені. Вперше це сталося у жовтні 1903 року, коли на офіційно подане прохання студентів С. Аваліані, Л. Іванова, В. Адлера та М. Ковальчука тут був заснований вчено-літературний (у джерелах також фігурує як історико-філологічний) гурток (здагується і як товариство) під керівництвом професора кафедри російської історії І. А. Линниченка²⁰³. Товариство мало секретаря (В. Адлера) та бібліотекаря (В. Окуджаву). 26 та 30 листопада 1903 року відбулися два засідання, на яких пролунали виступи Линниченка «Про відношення науки до життя», студентів Адлера «Про завдання товариства», Окуджави (дядько знаменитого барда) «Про втілення в історії і остаточній перемозі вічних ідеалів добра та краси» та Д. Шаріфова «Економічні причини створення Російської держави». У 1904 році товариство провело три засідання, на яких заслухали доповіді студентів Райдіса «Вчення Канта про волю» та М. Слабченка «Новітня малоросійська література». Таким чином, широкі завдання гуртка були передвісником подібних завдань Бібліографічного товариства під керівництвом того ж Линниченка. Для Линниченка, який мріяв про заснування власної одеської школи істориків, цей гурток-товариство мав стати одним з каменів у цю будівлю. Однак після доволі активного старту у 1903–1904 роках цей осередок не розвинув роботу.

Головна причина деактивізації «линниченківських» студентських товариств особливо помітна на тлі великих успіхів київського історико-етнографічного гуртка М. В. Довнар-Запольського, полягала у фактичному закритті цих проектів самим І. А. Линниченком, а вірніше — переформатуванні та акумулюванні їх у 1911 році в Одеське бібліографічне товариство при ІНУ (сам засновник характеризував його як історико-літературне). Саме тут продовжилася плідна діяльність колишніх студентів та курсисток професора, а тепер стипендіатів та викладачів середніх шкіл.

У тому ж 1911 році на історико-філологічний факультет ІНУ влаштувався новий професор кафедри російської історії Є. П. Трифільєв. Попри різко негативну реакцію Линниченка на це призначення та вельми скромні оцінки педагогічних здібностей Трифільєва у спогадах його сучасників саме вихованцю харківської школи істориків вдалося не лише реанімувати, а й розвинути справу студентських наукових об'єднань на історико-філологічному факультеті, при тому вже у суто історичному полі. Йдеться про функціонування щонайменше у 1915–1918 роках студентського історичного гуртка при ІНУ (за 1919–1920 роки в нас немає відомостей, хоча формально гурток існував до закриття ІНУ). Про затвердження статуту гуртка (тоді ж саме на факультеті

²⁰² ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 26 (1908). — Арк. 173–176; Спр. 26 (1907). — Арк. 24.

²⁰³ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 2610. — Арк. 321.

виник філософський гурток під керівництвом професора М. М. Ланге) «встиг» згадати останній надрукований повний звіт ІНУ за 1915 рік²⁰⁴.

Робота гуртка не відобразилася «на поверхні», а розпорошена у газетних та архівних матеріалах, що, напевно, призвело до його забуття у сучасній історіографії. Натомість виникнення гуртка відповідало знаменній тенденції до розмежування історії зі спорідненими дисциплінами, передусім археологією та літературознавством. У травні 1915 року у Москві відбувся перший з'їзд істориків та істориків права, на якому ІНУ представляли І. А. Линниченко, Є. П. Трифільєв та О. Я. Шпаков.

Статут студентського історичного гуртка при ІНУ, складений Трифільєвим, було затверджено факультетом 7 жовтня 1915 року. 30 жовтня статут затвердила рада університету²⁰⁵. Установчі збори гуртка відбулись 29 листопада 1915 року. На них керівником гуртка було обрано Трифільєва, на інші посади — студентів Петринського (секретар), Слоніма (другий секретар), Грекулова (скарбничий), Кавадіаса (зберігач музею), Петруня (бібліотекар)²⁰⁶.

Привертає увагу наявність серед засновників гуртка з числа студентів трьох досить відомих у подальшому осіб. Уродженець Одеси М. М. Петринський був одним з лідерів студентського руху, есером (хоча його діяльність у гуртку свідчить, що він переймався не лише політикою, як більшість лівих студентів). У 1920–1930-ті роки він викладав історію у середніх та вищих навчальних закладах. Цікаво, що в Одеському державному університеті він очолював науковий гурток з історії СРСР на історичному факультеті, втілюючи свій попередній досвід. Згодом М. М. Петринський був розстріляний за попередні «гріхи».

Незважаючи на те, що більшість біографів (щоправда, поверхневих) зазначають, що відомий історик літератури М. Л. Слонім перебував у 1915–1917 роках у Петрограді, у постаті згаданого студента ІНУ Слоніма можна углядіти саме його. Студенти часто циркулювали між різними університетами, вигнані за несплату, неблагонадійність тощо, і не виключено, що певний час він міг навчатися в Одесі, де перед тим закінчив гімназію, а у грудні 1917 — червні 1918 року жив та працював тут. З 1919 року і до кінця життя він проживав в еміграції, де став одним з провідних істориків та культурологів з російської тематики.

Бібліотекар студентського історичного гуртка при ІНУ Ф. О. Петрунь є відомою постаттю в історії одеської вищої освіти та науки.

16 грудня 1915 року гурток зібрався о 20.00 на історико-філологічному факультеті у приміщенні історико-філологічного товариства. Активно гурток діяв у 1916 році. На початку квітня на засіданні під головуванням Є. П. Трифільєва Ф. О. Петрунь охарактеризував діяльність нещодавно померлих історика права М. Ф. Владимирського-Буданова та соціолога М. М. Ковалевського²⁰⁷.

Наприкінці листопада 1916 року Петрунь виголосив доповідь «Граф І. І. Толстой», а Петринський — доповідь «Памяти Семевського» (про померлого історика Василя Івановича Семевського)²⁰⁸. На початку грудня Петрунь виступив з оглядом досліджень історії Новоросії, докладніше висвітлив діяльність В. І. Григоровича та П. К. Бруна. Він запропонував зосередитись саме на історії Новоросії та залучити студентів з інших факультетів, особливо юридичного²⁰⁹.

Гуртківці навіть намагалися діяти у стилі справжніх наукових товариств, встановлюючи наукові зв'язки. Навесні 1916 року гуртку вдалося налагодити надходжен-

²⁰⁴ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1915. — С. 146.

²⁰⁵ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 26 (1915). — Арк. 66–66 зв.

²⁰⁶ Одесские новости. — 1915. — 30 ноября.

²⁰⁷ Одесский листок. — 1916. — 1 апреля.

²⁰⁸ Студенческий исторический кружок // Одесский листок. — 1916. — 29 ноября.

²⁰⁹ В студенческом кружке // Одесский листок. — 1916. — 2, 3 декабря.

ня видань від Таврійської вченої архівної комісії²¹⁰. Успішність гуртка у накопиченні власної бібліотечки ілюструють написи на книгах з фондів сучасної Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова про приналежність книг студентському історичному гуртку ІНУ.

Знову гурток виринув у 1918 році. 1 лютого відбулося засідання пам'яті декабристів. Трифільєв виголосив вступне слово. Студент О. І. Занчевський розповів про походження руху декабристів, І. Ф. Кособродов — про К. Ф. Рилєєва, М. М. Петринський — про П. І. Пестеля, Фішер — про ставлення декабристів до національного питання. Курсистка Крушевич доповіла про взаємини декабристів та російського громадського руху, Т. А. Поповиченко — про ідеали декабристів. Преса зауважила великий інтерес до заходу, на який надавалися (продавалися?) вхідні квитки. Професорів пускали без квитків²¹¹.

Серед авторів доповідей найбільш перспективним здавався сучасникам І. Ф. Кособродов — у жовтні 1919 року рішенням факультету та ради університету його залишили стипендіатом при кафедрі російської історії під керівництвом Трифільєва. Однак про розвиток кар'єри молодого науковця нічого невідомо. Популярності, але як громадський діяч, набув уродженець Одеси Й. А. Фішер, помітний діяч сіоністського руху та дипломат Ізраїлю.

Наприкінці квітня 1918 року відбулося ще одне засідання гуртка, напевно, найцікавіше з огляду на новизну і навіть певну сміливість теми у складних політичних обставинах — обговорення діяльності та постаті Карла Маркса до 100-ї річниці з дня його народження. Було заслухано доповіді Н. Є. Васильєвої про біографію Маркса, І. М. Троцького — про філософські погляди Маркса та І. А. Вайсмана — про соціально-економічні погляди Маркса. Найцікавішою є присутність серед доповідачів у майбутньому видатного антикознавця, уродженця Одеси, Й. М. Троцького, який у 1938 році з очевидних обставин змінив своє прізвище на «Тронський», під яким і набув наукової слави. Цей факт не був відомий біографам науковця, наприклад, І. В. Тункіній.

Цей епізод з діяльності Трифільєва можна вважати вельми показовим для характеристики його наукової еволюції. На нашу думку, його вибір долі радянського історика у першій половині 1920-х років був зумовлений не лише кон'юктурою, а й тягінням до економізму, що передусім спирався на вивчення спадщини Маркса. Зі згаданих студентів наукову та викладацьку кар'єру зробив О. І. Занчевський, уродженець Одеси, син знаменитого ліберального ректора ІНУ І. М. Занчевського. Важливо, що деякі виступи членів гуртка оприлюднювалися, як виступ Петринського про В. Семеєвського²¹². Напевно, на них надалі ґрунтувалися статті Петруня про В. Григоровича²¹³.

Таким чином, історичний гурток зосереджувався не тільки на суто історичній, а й на історіографічній тематиці. З іншого боку — на історії не лише Південної України, а й Росії. До його складу входили не тільки студенти університету, а й курсистки ОВЖК. Для деяких членів гуртка він став містком до подальшої діяльності. В інституційному плані гурток слід розглядати як одну зі сполучних ланок у розвитку краєзнавства/регіоналістики в Одесі від першого університету до Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, чільними діячами якої на першому етапі були майже всі вищезгадані науковці: Трифільєв, Петринський, Петрунь, Занчевський.

В останній рік існування університету при ньому виник студентський літературний гурток під керівництвом професора В. Ф. Лазурського, який теж частково охоплю-

²¹⁰ Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Т. 53. — 1916. — С. 238.

²¹¹ Вечер памяти декабристов // Одесский листок. — 1918. — 31 января.

²¹² Петринский Н. Н. Историк-гражданин. Светлой памяти В. И. Семеевского // Студенческие отклики. — 1917. — 17 сентября.

²¹³ Петрунь Ф. З історії збирання рукописів на балканському півострові: до 80-ліття «Очерка путешествия по Европейской Турции» В. Григоровича (Казань, 1848) // Бібліологічні вісті. — К., 1929. — № 2-3. — С. 36-47; його ж: К библиографии печатных трудов В. И. Григоровича // Известия отделения русского языка и словесности АН СССР. — 1929. — Т. 2. — Вып. 1. — С. 337-345.

вав історичну тематику, адже за статутом призначався для студентів, що цікавились літературою та мистецтвом, мали вивчати історію загальної літератури, популяризувати художню творчість. Окрім професора Лазурського засновниками гуртка були студенти О. Колочевська, А. Шайн, Н. Ліскович, Ф. Зальманова, Л. Фрідке, С. Брейтбург, П. Єршов, А. Гантмахер, Д. Рішман²¹⁴. Напевно, саме про цей гурток як літературно-художній згадувалося у газетному повідомленні жовтня 1919 року, де також містилась інформація про участь у ньому Ю. Олеші та Е. Багрицького. Говорили там і про театр (доповідь Е. Бріль)²¹⁵.

Діти професорів-академістів на початку ХХ століття навіть створили свій окремий гурток²¹⁶. Вони читали та розбирали серйозні твори сучасної літератури, гаряче дискутували, іноді випробовували свої сили у декламації, музиці, співах чи розмовляли на сучасні теми з питань вищої освіти. Існували в університеті, на відміну від нелегальних товариств радикалів-революціонерів-соціалістів, легальні та підтримувані адміністрацією об'єднання: «Товариство сприяння академічному життю», «Академічна корпорація студентів»²¹⁷.

Наголосимо, що не всіх студентів-академістів варто ототожнювати з adeptами «Союза Русского народа», які були серед студентів, але, прикриваючись гаслами академізму, проповідували відвертий шовінізм та ретроградство, за що наражалися на зневагу.

Справжнім вибухом патріотизму серед студентів та викладачів позначений початковий етап Першої світової війни. На початок 1916 року серед 3085 студентів 614 були мобілізовані в армію, 72 поступили на службу до громадських організацій. В одеських газетах регулярно друкувалися листи мобілізованих студентів з фронту, портрети тих з них, які прославили себе героїчними вчинками. Більшість викладачів читали публічні лекції на користь поранених. Особливо відзначилися медики з числа викладачів, мобілізовані на фронт.

Студенти різних поглядів прагнули поширювати свою позицію шляхом видання преси. Одним з перших випадків було видання наприкінці 1860-х — на початку 1870-х років студентом Г. Туманішвілі рукописного журналу «Гадазакрелі сагнебі». У ньому він критикував автократичний порядок, вимагав свободи слова та друку, а також висловлювався за республіканський лад. В одному з номерів він також описував, як змінився його світогляд протягом років навчання. Своє буття до університету він вважав відірваним від світу та життя. В Одесі в нього вперше відкрилися очі на справжнє життя: «Я всмоктував життєві соки, день і ніч я спілкувався з простими людьми й повністю поділяв їхні настрої. Народ і його поведінка стали моєю справжньою школою, зараз я пізнав людей, зрозумів світ».

Туманішвілі налагодив тісні зв'язки з «народниками», яких відкрито підтримував²¹⁸. Але, вочевидь, це видання мало вузьке коло читачів. Розквіт студентської преси припав вже на початок ХХ століття. Тоді видавалась преса академістів «Академіст», «Студент-Академіст», «Вестник Корпорации академистов Императорского Новороссийского университета и всех академистов России». Більш тиражними були видання студентів-соціалістів «Студенческий голос», «Студенческие отклики», «Студенческая газета», «Бюллетень Центрального комитета новороссийского студенчества», «Сын народа», «Сын отечества».

²¹⁴ ДАОО. — Ф. 1359. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 87–89.

²¹⁵ Южное слово. — 1919. — 9 октября.

²¹⁶ Клитин Б. Из семейной хроники // Новороссийский университет в воспоминаниях современников... — С. 193–194.

²¹⁷ ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 186, 244.

²¹⁸ Hausmann G. Universitat und stadtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917: Sociale und nationale Selbstorganisation an der periferie des Zarenreiches. — Stuttgart, 1998. — S. 168–169.

Є. М. Щепкін являв собою єдиний серед викладачів випадок повного занурення колишнього науковця у суспільно-політичні справи. Однак серед студентів паростки радикалізму, властивого молоді, політизації, лівацтва, іноді оздоблені лібералізмом, пустили коріння значно глибше. За визнанням І. В. Гессена, після вступу в університет «сфера суспільного життя студентів одразу стала центром тяжіння всіх моїх думок та духовних прагнень». Окремим струменем, тісно переплітаючись, у цей рух входили студенти, що виборювали права своїх національностей (українці, євреї, вірмени, грузини). Для таких студентів було властивим відверто та наполегливо декларувати свої погляди. Газети доволі часто повідомляли про відкриті листи різних груп студентів ІНУ з протестами, пропозиціями тощо. Апогеєм студентських протестів проти гучної справи Бейліса можна вважати рішення студента ІНУ та курсистки після одруження перейти до іудаїзму²¹⁹. На початку 1870-х років студенти відкрили безплатну вечірню таємну школу для дітей обох статей²²⁰. Еволюція суспільних уподобань впливала і на повсякденне спілкування: до 1905 року однокурсники звертались один до одного «колега», після — «товариш».

Попри розбіжності, громадська діяльність в ширшому значенні була властива більшості викладачів. Апогеєм цієї діяльності слід вважати обрання низки професорів депутатами Державної думи (Є. М. Щепкін, С. В. Левашов), гласними Міської думи Одеси (Р. В. Орбинський, О. М. Богдановський (був членом управи), О. П. Доброклонський, С. П. Ярошенко, В. М. Лігін, С. І. Іловайський та ін.). С. П. Ярошенко та В. М. Лігін були міськими головами Одеси; І. І. Мечников, І. А. Линниченко та ін. були присяжними в суді. Професори брали активну участь у міських святах, численних громадських (особливо благодійних²²¹) та національно-культурних товариствах, ініціативах (наприклад, професори М. Г. Лігнау та М. О. Батуєв взяли участь в облаштуванні Одеського зоопарку). Дружини професорів теж брали активну участь у добротності. Наприклад, дружина Ф. М. Шведова була головою Одеського товариства опіки над хворими дітьми.

Попри репутацію ІНУ в лівих та ліберальних колах як нібито «реакційного» закладу, більшість викладачів мали виважені та мудрі переконання, незалежно від консервативного, ліберального, лівого, монархічного або республіканського відтінків. Так, професора С. І. Іловайського характеризували як людину, що цуралась людиноненависництва та нетерпимості, не реакціонера, а консерватора в європейському значенні цього слова, що побоювався швидких змін, оскільки вони можуть порушити спокій більшості осіб та правильний хід прогресу²²².

І. А. Линниченко підкреслював, що у правовій державі всі національності пов'язані спільними обов'язками і повинні бути зрівняні в правах²²³. Деякі професори демонстрували свою прихильність до українців. Так, П. К. Брун захоплено говорив про красу та плодючість України. Він стверджував, що український народ має велике майбутнє, адже він працьовитий і допитливий. На його думку, «понад столітня кріпосна залежність не вбила в цьому народі почуття власної гідності і не притупила його здібностей: я говорив з багатьма селянами, і мені здавалося, що я говорю з людьми, які ніколи не знали рабства»²²⁴. У 1918 році М. Г. Попруженко висловив побажання, аби в Україні «вище регулювання усіма областями належало народу українському, позаяк він буде жити в мирі та злагоді з народами решти спорідненої Росії»²²⁵.

²¹⁹ Маленькие Одесские новости. — 1913. — 31 октября, 7 ноября.

²²⁰ Новороссийский университет в воспоминаниях ... — С. 175.

²²¹ Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX — начало XX ст.). — Одесса, 2009.

²²² Одесские новости. — 1907. — 14, 19 апреля.

²²³ Линниченко И. А. Ответ профессору Н. Ланге // Одесские новости. — 1915. — 3 ноября.

²²⁴ Филиппов М. А. Профессоры братья Бруны // Русская старина, 1898. — Т. 93. — № 1. — С. 120.

²²⁵ Одесский листок. — 1918. — 4 июня.

Навіть під час окупації Одеси денікінцями Б. В. Варнеке переконував адміністрацію у важливості українського питання. «Я глибоко переконаний, що Добровольчій армії не довелося б так скоро залишити Україну, якщо б її вожді змогли домовитися з Петлюрою та повернути до себе хоча б трохи довіри в українських колах»²²⁶. Більшість викладачів послідовно виступали проти російського чорносотенства та на захист євреїв. Наприклад, професор судової медицини О. В. Корш під час лекції студентам 5-го курсу медфаку, заявивши, що він виконує моральний обов'язок, піддав критиці судово-медичну експертизу у справі Бейліса²²⁷. У 1917 році П. М. Біциллі, М. І. Мандес, Г. В. Флоровський від імені союзу молодших викладачів видали лист з протестом проти забалотування Я. Ю. Бардаха, В. Ф. Кагана та С. Й. Шатуновського як прояву юдофобства²²⁸.

Активна діяльність, хвилювання виснажували професорів, серед яких мало хто відрізнявся міцним здоров'ям. І. А. Линниченко вважав, що «посилена діяльність в навчальний час виснажує організм настільки, що лише тривалий відпочинок від занять може хоч трохи компенсувати величезну витрату нервової енергії впродовж навчальної кампанії». В. І. Модестов пов'язував виснаження з несприятливим кліматом Одеси²²⁹. Найтрагічнішим фіналом цього виснаження, помноженого на несприятливий збіг обставин, були випадки самогубства (С. І. Іловайський, І. М. Бондаренко, О. М. Ляпунов) чи божевілля викладачів (О. О. Янович, М. М. Соколов, М. М. Вольський, Я. Я. Вальц).

Стан здоров'я викладачів погіршувався й через те, що компонентом їхнього дозвілля було тютюнопаління та вживання алкогольних напоїв. Наприклад, багато палив професор І. А. Линниченко. О. І. Маркевич до того ж любив багато і смачно поїсти, стимульований великими кулінарними пристрастями своєї дружини. І. М. Сеченов любляв відвідувати ресторани, випити півпляшки червоного вина²³⁰. В. Ф. Лазурський згадував, що в Одесі легкі бессарабські вина коштували 25–30 копійок за пляшку і тому після наукових занять можна було дозволити собі таке задоволення. Проте деякі викладачі, як Є. Ф. Сабінін, Я. Я. Вальц, І. А. Линниченко, Є. М. Щепкін переходили грань розумного вживання напоїв. Лазурський згадував Щепкіна як балагура, душу багатьох професорських вечірок з «возліяннями Бахусу»²³¹. Предметами розмов викладачів під час таких вечірок були університетські плітки та «полуничка».

Вживання алкоголю та паління ще більше було поширене серед студентів. За висновками лікаря Д. Нікольського, регулярно вживали спиртні напої 58,3 % студентів Харківського університету, Московського — 65,8 %, Юр'ївського — 71,5 %, Томського — 74,1 %. 58,3 % студентів Харківського університету вживали спиртні напої регулярно, понад 95 % — епізодично, за компанію з товаришами. І хоч явище алкоголізму не було поширеним серед молоді, 47,5 % московських університетів все ж напивалися доп'яна²³².

Хоча для ІНУ в нас немає такої статистики, навряд чи вона дуже відрізнялась у бік тверезості. Наприклад, Д. М. Овсяннико-Куликовський, описуючи іспити під час свого студентства в ІНУ, згадував винопиття як стимуляцію у процесі підготовки і відзначення успішного завершення²³³. Він же розповідав, що у студентські роки рідкісним

²²⁶ Варнеке Б. В. Материалы для биографии Н. П. Кондакова / публ. И. В. Тункиной // Диаспора: новые материалы. — Париж; СПб., 2002. — Вып. 4. — С. 102.

²²⁷ Одесский листок. — 1913. — 23 октября.

²²⁸ Одесский листок. — 1917. — 20 октября.

²²⁹ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 12.

²³⁰ Там само. — С. 70.

²³¹ Лазурський В. История моей жизни [рукопись]. — Одесса, 1936. — Л. 130.

²³² Кругляк М. Е. Алкоголь і тютюн в житті студентства підросійської України другої половини XIX — початку XX ст. // Наук. праці іст. фак. Запорізького держ. ун-ту. — 2011. — Вип. 31. — С. 92–98.

²³³ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 30.

типом студента вважали І. В. Слешинського, який замолоду був людиною строгої вдачі, цурався будь-яких походеньок, випивок та ін. Іноді студенти ставали учасниками «історій» у трактирах, як, наприклад зіткнення з жандармом у 1904 році у трактирі на Преображенській, 50²³⁴. Дуже поширеним було паління (загалом в імперії палили близько 60 % студентів). Паління дозволялося тільки у спеціальних кімнатах. До речі, там само вивішувалися оголошення, подібно до вже згаданого місця у головному корпусі²³⁵. Дуже показово, що студенти професора О. О. Ковалевського, який не переносив тютюнового диму, під час його лекцій пильно стежили, аби ніхто не палив ані в коридорах, ані в аудиторії²³⁶. Звісно, це зайвого разу підтверджує поширеність несанкціонованого паління і паління взагалі. Ще більш показово, що випивка та цигарки фігурували під час спілкування викладачів та студентів, до того ж саме викладачі пригощали студентів²³⁷.

Спорт у структурі дозвілля викладачів та студентів ІНУ не займав значного місця. До рідкісних винятків належали професор хірургії К. М. Сапезко — член Чорноморського яхт-клубу, вправи з гирями регулярно робив юрист О. Я. Шпаков, історик Л. Ф. Воєводський захоплювався велосипедним спортом. Певну популярність мали шахи, про що може свідчити публікація на кількох сторінках випуску «Студента-Академіста» за 1911 рік шахових задач. На початку ХХ століття в ІНУ був заснований шахматний студентський гурток.

Існувало також студентське гімнастичне товариство (1910)²³⁸. Але його члени ставили собі завдання ширше, ніж суто гімнастичні вправи. При товаристві засновувалася фехтувальна корпорація *Gladiator*, передбачалося фехтування на рапірах та еспадронах, наїзництво. Як мета проголошувався не лише розвиток споріднених видів спорту: боксу, боротьби, військової гімнастики, — а й «зміцнення серед членів на ґрунті спорту бесід, розумних розваг та доброго товариського спілкування солідарності, почуттів взаємоповаги та високого поняття про честь».

Про інтерес деяких студентів до футболу свідчить публікація на сторінках однієї з провідних одеських газет змістовної статті одного зі студентів з пропозицією заснувати в Одесі футбольну пресу²³⁹. Були й більш екстравагантні випадки. «Студент-Академіст» за 1911 рік подає розповідь студента, який чергував навчання з боротьбою на ринзі: «Моя натура вимагає різкої зміни вражень. Ось я займаюся... півроку напруженою розумовою працею, заглиблююсь з головою в медичні книги, ходжу в клініку... я аскет, чернець, людина науки... А потім раптом настає реакція: я прагну рослинно-тваринного життя, без книг, без абстракцій, без анатомічних театрів... І ось на зміну студентській кімнаті з атласами, лекціями, скелетом у кутку є вбиральня театру або цирку. Жінки кидаються мені на шию, натовп аплодує. Скільки зустрічей, вражень, переживань!..».

На першому місці серед хобі викладачів та студентів варто поставити читання, разом з бібліофільством, та театр. Щодо першого, то йдеться далеко не про суто професійний процес, а про частину дозвілля. Так, Линниченко, сам затятий книголюб, встановлював таку ієрархію хобі свого друга Маркевича: книголюбство, гра в карти, кулінарія. Кожен професор мав власну бібліотеку, книгами з якої більшість з них охоче ділилися зі студентами. К. Г. Паустовський, якому довелося жити у помешканні, де до нього жив професор Г. Г. Швіттау, згадував, що професорська бібліотека «складалася

²³⁴ ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 7725.

²³⁵ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 142.

²³⁶ Там само. — С. 62.

²³⁷ Там само. — С. 35, 147.

²³⁸ Устав студенческого гимнастического общества при Императорском Новороссийском университете. — Одесса, 1910.

²³⁹ Студент Пилипенко. Спорт. Открытое письмо комитету Одесской футбольной лиги // Одесский листок. — 1913. — 3 ноября; Гончарук Т., Погуляев А. Что писала газета «Одесский листок» про футбол 100 лет назад // Південний Захід. Одесика. — Вип. 13. — 2013. — С. 100–102.

майже суцільно з німецьких книг з економіки, таких акуратних, що здавалося, до них жодного разу ніхто не торкався. До того ж вони були мені неймовірно нудними через свій готичний шрифт. Книги випромінювали гострий запах лізолу і гвоздики. Але зате в бібліотеці у професора стояли всі вісімдесят шість томів енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона. Це було завидне багатство».

Читали далеко не лише наукову та «благонадійну» літературу. О. І. Маркевичу це коштувало місця в університеті. У 1879 та 1880 роках низка студентів були звинувачені у зберіганні та читанні заборонених брошур, зокрема творів Т. Г. Шевченка²⁴⁰. Коло читання студента І. М. Бондаренка було дуже широким: твори Й. Гете, Г. Гейне, А. П. Чехова, М. В. Гоголя, І. С. Тургенєва, якого він цінував значно вище, ніж Максима Горького, літературознавчі книги О. Шахова, соціолого-економічні Б. О. Кістяківського, М. М. Ковалевського, С. Л. Франка, історичні романи П. Мериме, журнали «Вестник всемирной истории», який здався йому нецікавим внаслідок безсистемності, «Самообразование», «Научное обозрение», одеські ліберальні газети «Одесский листок» і «Южное обозрение» та московські «Русские ведомости»²⁴¹. Серед студентів були популярними гуртки читання та обговорення літератури. У 1918 році чільним діячем студентського гуртка був Ю. І. Липа, згодом видатний ідеолог українського націоналізму, якого сучасник описує як «найбільшого ерудита у поезії, добре обізнаного не тільки з українською та російською поезією, а й з закордонною»²⁴². Студенти пробували писати прозу та поезію. У 1888 році вони видали випуск альманаху «Студенческие отклики», куди увійшли десятки зразків літературної творчості студентів.

Б. В. Варнеке (один з головних театрознавців-науковців у Російській імперії), І. А. Линниченко, В. Ф. Лазурський не лише відвідували театр, але й на шпальтах газет висловлювали свої враження. Лазурський був особистим другом М. К. Заньковецької. У 1902 році професори медфаку О. К. Медведєв та К. М. Сапежко звернулися до ректора, а той — до градоначальника, з проханням дозволити виступ М. Л. Кропивницького з п'єсою Т. Г. Шевченка «Думи» на влаштованому ними сімейно-медичному вечорі у залі Благородного зібрання²⁴³.

Майже у всіх студентів імперії театр був фактично релігією²⁴⁴. Студенти закохувалися в актрис, як у випадку з С. Ю. Вітте. Намагаючись економити, студент І. М. Бондаренко найчастіше відмовляв собі у вечері, але водночас викроював гроші на відвідування театру, зокрема п'єс О. М. Островського. Інтерес викликали не лише російські та іноземні трупи, а й українські. Л. Р. Коган згадував своє щире захоплення виставами української трупи М. Л. Кропивницького в Одесі. Багато єврейських студентів висловлювали незадоволення єврейським національним театром; один з них нарікав на традиційний єврейський театр та вимагав його осучаснення²⁴⁵.

Низка професорів та студентів виявляли великий інтерес до музики. І. А. Линниченко грав на фортепіано, П. А. Спіро та В. М. Мочульський — на скрипці. Правознавець К. О. Кузнецов був також музикознавцем. Професор ботаніки О. М. Волков так захопився живописом, що залишив викладацьку справу заради повного занурення у мистецтво. Більш екзотичні зацікавлення мав економіст Р. В. Орбинський, який любив розводити квіти, робити хімічні досліди. У 1901 році в ІНУ виник музичний студентський гурток та гурток балалаечників; у 1914-му за ініціативи студентів педфаку виник студентський хор у складі 63 студентів, що організував концерт на користь пора-

²⁴⁰ ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 1, 10–12; Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 1, 6–8, 18–21.

²⁴¹ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 8.

²⁴² Гак А. (Мартин Задека). Від Гуляй-Поля до Нью-Йорка. — Новий Ульм; Філядельфія, 1973. — С. 67.

²⁴³ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 8. — Спр. 41. — Арк. 27–28.

²⁴⁴ Иванов А. Е. Больше, чем досуг (Театр и культура в повседневности дореволюционного студенчества) // Новое литературное обозрение. — 2008. — № 2. — С. 31–44.

²⁴⁵ Иванов А. Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. — М., 2007. — С. 138.

нених воїнів²⁴⁶. Студентські хори були неодмінними учасниками концертів національних земляцтв (грузинського, вірменського). На вечорах земляцтв співали і професійні співаки. У 1912 році об'єднаний хор студентів вірменів і грузинів співав грузинські й вірменські пісні.

В традиційному суспільстві значну частку часу займають ритуали, пов'язані з релігійністю адептів. Проте у пізній Російській імперії спостерігалася криза релігійного світогляду. Атеїзм став суттєвим компонентом світогляду лівих викладачів та студентів²⁴⁷. С. Ю. Вітте згадував, що вже за часів його студентства серед студентів переважав атеїстичний напрямок. Щодо початку ХХ століття яскравою ілюстрацією цього є випадок, що стався під час судового процесу над студентом Шором: частина свідків з числа студентів відмовились цілувати Євангеліє, мотивуючи відмову тим, що свідки з попередньої справи приїхали до Одеси з заражених холерою місцевостей, а частина — з політичних (тобто, напевно, антиклерикальних) мотивів²⁴⁸.

Натомість на початку ХХ століття, за згадкою Л. Когана, серед студентів був поширений інтерес до містики та спиритизму²⁴⁹. І це незважаючи на те, що викладачі богослов'я та історії церкви докладали чимало зусиль для пробудження релігійного почуття. Так, О. І. Маркевич згадував про лекції М. К. Павловського як такі, що «будили, штовхали мою релігійну свідомість»²⁵⁰. Рання релігійність відзначала Г. В. Флоровського. Можна зауважити зростання ролі релігії як одного з чинників національного пробудження єврейських студентів. Яскравим прикладом є звернення 99 студентів-євреїв 2 вересня 1917 року до ректора з проханням про відтермінування початку лекцій з 4 на 6 вересня через збіг з єврейським святом «Рош-Гашона». Однак рада університету відхилила це прохання²⁵¹.

Про релігійність викладачів маємо поодинокі відомості. Про О. А. Павловського студенти згадували як про людину глибоко релігійну, що твердо пам'ятала заповіт «Хай ліва рука не знає того, що робить права»²⁵². Це підтверджують і актові матеріали, в яких він названий дуже релігійною людиною, частим відвідувачем церковних богослужінь²⁵³. І. А. Линниченко називав найважливішою для себе книгою Євангеліє, що навчило його жити не лише для самого себе²⁵⁴.

Як і в будь-якому соціумі, в середовищі і викладачів, і студентів, а також у стосунках між ними спостерігались приклади як товариських, дружніх відносин, так і конфліктів. Підґрунтя стосунків було найрізноманітнішим, але на перше місце варто поставити спільність чи розбіжність громадсько-політичних та національних переконань. Прикладами тривалої дружби є стосунки між І. А. Линниченко та О. І. Маркевичем, І. А. Линниченко та В. Ф. Лазурським, І. І. Мечниковим, І. М. Сеченовим, О. О. Ковалевським.

З іншого боку, ІНУ, як і всі університети, періодично потрясли конфлікти. Передусім йдеться про студентські заворушення, спрямовані іноді на вирішення загальних питань, але іноді й проти конкретних професорів (Б. В. Богішича, О. Ф. Маньковського та ін.). Вістря невдоволення студентів-соціалістів було спрямоване і в бік «реакційних» студентів: «...студенти Олександр и Георгій Тейс, вступивши у члени Кишинівського відділу Союзу Руського народу, були піддані за це образам та знущанням з боку

²⁴⁶ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1914 учебный год. — Одесса, 1915. — С. 320–321.

²⁴⁷ Кузнецов В. Д. Об отношении к религии студентов высших учебных заведений России в конце XIX — начале XX вв. // Клио. — 2006. — № 1. — С. 123–133.

²⁴⁸ Одесское обозрение. — 1908. — 25 сентября.

²⁴⁹ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Спр. 42. — Арк. 95.

²⁵⁰ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 32.

²⁵¹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 10. — Спр. 50. — Арк. 67.

²⁵² Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 146.

²⁵³ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12. — Спр. 1056. — Арк. 49.

²⁵⁴ Державний архів при Раді міністрів АР Крим. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 83.

кількох сотень студентів, які вимагали їх видалення з аудиторії»²⁵⁵. Така реакція була цілком природною в Одесі, де, за спостереженнями статистика, «євреї, греки, італійці, вірмени, караїми, французи, німці, англійці, іспанці, поляки, молдавани, серби, болгари значно рельєфніше росіян висуваються із загальної маси одеського населення»²⁵⁶. У 1910 році один з таких конфліктів закінчився найтрагічніше: студент-союзник застрелив студента-єврея І. Іглицького, після чого батько вбитого застрелився на могилі сина.

Наймасштабніші студентські заворушення тривали у 1871, 1878, 1882, 1887–1888, 1889, 1899, 1901, 1903, 1905, 1909–1911, 1917 роках. Головне обурення в студентів викликало обмеження самоврядування. Радянська історіографія доклала чимало зусиль, аби сконструювати симпатичний образ студента — свідомого борця з режимом. Але ситуація виглядає складнішою і неоднозначною. Студент-юрист ІНУ Й. В. Гессен згадував, що молодь, потрапляючи з гімназійної лави до університету, стикалася із зовсім новими проблемами, важко переживала перехідний період.

Тяжіння студентів до «сильних особистостей» зі свого середовища Гессен пояснював «потребою у твердій опорі, хрупкістю власного духовного стрижня, внутрішнім розладом, інстинктивним опором сакраментальним умовностям, з якими була пов'язана підпільна діяльність і яким зрештою доводилось підкоритися». Цим користалися досвідчені бунтарі, такі як Л. Штернберг, якого Гессен назвав «гувернером»: студенти його глибоко поважали, побоювалися і всі його доручення та накази виконували без обговорення²⁵⁷. Ще одним таким вожаком був студент Міллер, який мав досвід заслання у Сибір²⁵⁸. Промовисто свідчать про ідеологію частини студентів спогади М. І. Андрусова про заворушення початку 1880-х років: «Пам'ятаю, стою на сходах, а внизу декілька студентів кличуть: «Йдемо кидати огірками у Н. Н.». Я, повний невіглас, питаю: «Навіщо?». — «Тепер треба кидати чи не кидати, а не запитувати», — пролунало у відповідь»²⁵⁹.

Деякі емоційні чи то занадто упереджені сучасники вважали, що в ІНУ виникало найбільше конфліктів між професорами серед всіх університетів імперії. Однак новітні дослідження демонструють, що в інших університетах напруження між колегами було не меншим²⁶⁰. Періоди загострення конфліктності між професорами майже співпадали зі студентськими заворушеннями, що не було випадковістю.

Недаремно, за визнанням одного з чиновників, «характер політичного напрямку партій серед професорів не має вирішального значення у справі визначення стосунків між самими професорами, однак має доволі велике значення при встановленні їхніх стосунків зі студентами»²⁶¹. Посилення поліцейського характеру державного управління у 1870-ті роки супроводжувалося поступовим запровадженням нового університетського статуту, що коригував положення статуту 1863 року. Новий статут було спрямовано проти «нігілістів» у стінах університету — як студентів, так і професорів, які не могли в силу своїх поглядів прийняти нові правила.

Підготовка нового статуту підсилила розкол серед професорів. Частина професорів вважала, що примирення суспільства не є достатнім приводом для знищення університетської автономії. Інші, на чолі з адміністрацією університетів, були готові до-

²⁵⁵ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 557. — Арк. 52.

²⁵⁶ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния. — Т. 2 / сост. подполк. А. Шмидт. — СПб., 1863. — С. 863.

²⁵⁷ Гессен И. В. В двух веках: жизненный отчет. — Париж, 1937. — С. 47–49.

²⁵⁸ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 19.

²⁵⁹ Андрусов Н. И. Воспоминания. 1871–1890. — Париж, 1934. — С. 50.

²⁶⁰ Жеравина А. Н. Повседневная жизнь студентов Томского университета на рубеже XIX–XX вв. // Вестник Томского ун-та. — 2004. — № 281 (март). — С. 207–215; Бушуева Л. А. Профессорская корпорация Казани в эпоху перемен. Межличностные коммуникации университетских людей (начало XX века) // Диалог со временем. — 2011. — Вып. 36. — С. 248–266.

²⁶¹ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 194. — Спр. 310. — Арк. 17.

помогти владі, вважаючи, що автономія статуту 1863 року не виправдала себе. Відстоювання власної позиції вело до створення професорських груп, оскільки всі рішення приймалися колективно у раді університету²⁶². Знаковими для з'ясування позиції консервативної групи педагогів того часу є погляди професора кафедри цивільного права П. П. Цитовича, який набув широкої відомості завдяки авторству гостро полемічних брошур, спрямованих проти носіїв соціалістичних поглядів, передусім М. К. Михайловського, М. Г. Чернишевського та професора ІНУ — політеконома О. С. Поснікова (тобто свого безпосереднього колеги по юрфаку, що, звісно, надало ситуації особливої скандальності).

У брошурі «Ответ на «Письма к ученым людям» (1878) Цитович зазначав, що ідея про «боротьбу праці та капіталу» не є актуальною для Росії, де повагу до праці спочатку треба виховати. Але молодь, яку надихають журналісти, марно проводить час, очікуючи розв'язання абстрактних проблем. На думку Цитовича, дарвінізм, «жіноче питання» у їх спотвореному звучанні входили у протиріччя з такими традиційними цінностями російської культури, як сім'я, релігійність тощо. У селянства, вважав Цитович, набагато більше цінностей, яким ще треба вчитися тим, хто хоче їх виховувати, тобто інтелігенції. Присвоєння права на абсолютну істину, на думку Цитовича, суперечить поняттю про свободу волі, вічному прагненню до істини, що є основою наукового та взагалі людського поступу²⁶³.

Окрім П. П. Цитовича, типовими консервативними правими професорами варто вважати С. В. Левашова, О. П. Доброклонського, О. М. Клітіна, І. І. Іванова, О. І. Загородського, Г. І. Перетятковича, О. І. Алмазова. Тип ліберала не менш яскраво представляють І. І. Мечников, О. С. Трачевський, Г. О. Афанасьєв, О. І. Маркевич, В. А. Косинський, О. С. Грушевський. Швидше лівими варто вважати О. С. Поснікова, Є. М. Щепкіна, М. І. Гордієвського. Натомість тип консервативного ліберала намагалися демонструвати І. А. Линниченко, О. М. Деревницький, Е. Р. фон Штерн, М. М. Ланге та більшість викладачів загалом.

Не всі конфлікти були зумовлені світоглядними розбіжностями. У формуванні груп велику роль відігравали особисті стосунки, кар'єрні та фінансові міркування, випадковості тощо. Не були повністю тотожні й індивідуальні погляди всередині кожної з груп. В. І. Модестов твердив, що на початку існування ІНУ у викладацькому складі існувало ядро — колишні викладачі Рішельєвського ліцею, які вважали себе «батьками-засновниками». Опозицію собі у будь-якому питанні з боку «нових» людей вони сприймали особливо гостро²⁶⁴. Нові професори, які переважно приходили з університетів Росії, претендували на свій голос у вирішенні університетських справ. Тим самим вони неминуче ставали у певну опозицію до старих викладачів.

Напруження між викладачами могли викликати і більш специфічні обставини. У 1870-ті роки професори згадували, що «многие из преподавателей относятся весьма презрительно к тем товарищам, которые берут много на себя лекций и которые строго относятся к экзаменам; они говорят, что деятели университета должны двигать науку, а не возиться со студентами»²⁶⁵. Про одного з таких професорів-науковців, свого вчителя П. Г. Мелікішвілі, згадує Л. В. Писаржевський: «В дні, коли у нього вранці були лекції або заняття, він приходив похмурий і роздратований. Він не любив лекцій і занять. Вони відривали його думку від наукової творчості. Він любив вчити не на кафедрі або на практичних заняттях, а у себе в лабораторії, за науковою роботою»²⁶⁶.

²⁶² Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 42.

²⁶³ Цитович П. П. Ответ на письма к ученым людям. — Одесса, 1879. — С. 11, 14, 26, 36.

²⁶⁴ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 14.

²⁶⁵ Материалы, собранные отделом высочайше утвержденной комиссии для пересмотра общего устава Российских университетов... — С. 416.

²⁶⁶ Писаржевский Л. Памяти Петра Григорьевича Меликова // Современная медицина. — 1928. — № 3-4. — С. 271.

У 1870-ті роки члени комісії Міністерства освіти звітували, що в ІНУ «відносини між професорами та студентами в більшості випадків не є близькими. Виняток у природничників завдяки практичним заняттям. Професора дуже люб'язні і уважні до студентів, але у студентів дуже мало наукових інтересів і тому вони цураються професорів». Але конфлікти між викладачами та студентами виникали й через звичайне безкультур'я та емоції. У 1867 році після іспиту у Ф. І. Леонтовича один зі студентів у нечемній формі вимагав у нього виправлення оцінки. У відповідь екзаменатор подав протест до університетської ради, і студента було відраховано з університету²⁶⁷.

У 1910 році через затріщину професору М. Є. Чижову з університету відрахували студента Усуббекова²⁶⁸. У 1912 році «Одесские новости» інформували, що конфлікти між студентами виникають «по самым вздорным поводам» — через поділ місць на лекціях, бо багатьом хотілося сидіти саме попереду: «зазвичай сутички розпочинаються в аудиторії; кулачна ж розправа відбувається на вулиці чи у дворі»²⁶⁹. Хоча в багатьох випадках студенти діяли солідарно з курсистками, у 1912 році між ними виник конфлікт через те, що група студентів попросила адміністрацію не видавати курсисткам пільгових квитків в оперету²⁷⁰.

Отже, подібно до інших університетів, ІНУ виглядав, як складний суспільний організм, функціонування якого виходило поза межі суто навчального процесу, а значення розширювалося до «школи життя». Попри офіційні накази, що регулювали життя університету, воно розвивалося далеко не тільки за цими наказами, створюючи внутрішнє мереживо стосунків, зацікавлень, традицій. Вивчення повсякдення викладацького та студентського загалу зайвого разу засвідчує велику роль ІНУ не лише в історії освіти, а й у процесі створення загального образу Одеси.

²⁶⁷ Протоколи засідань Совета Императорского Новороссийского университета за 1867 год. — Одесса, 1867. — С. 51–52.

²⁶⁸ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12. — Спр. 1066. — Арк. 1.

²⁶⁹ Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одесса. 1900–1920. Люди... События... Факты... — Одесса, 2004. — С. 233.

²⁷⁰ Письмо 102 курсисток // Одесские новости. — 1912. — 29 февраля.

Розділ 3

Історико-філологічний факультет**3.1. Розвиток філологічних наук²⁷¹**

При заснуванні ІНУ на історико-філологічному факультеті було утворено кафедру російської мови та російської літератури. Це відображало синкретичність тодішньої філологічної науки, коли мовознавство й літературознавство виступали в тісному зв'язку. Особливо це стосувалося вивчення давньоруської та інших давніх слов'янських літератур, де без мовознавчого аналізу тексту неможливий його літературознавчий аналіз. Такий підхід визначив те, що свій внесок у російське мовознавство зробили також учені з інших кафедр факультету, зокрема літературознавці.

Вже в 1865 році професором по кафедрі історії й літератури слов'янських нарід був запрошений відомий мовознавець, один з основоположників слов'янської філології в Російській імперії, В. І. Григорович, незабаром обраний деканом історико-філологічного факультету (працював до 1876 року)²⁷². Ще до початку роботи в Одесі В. І. Григорович уже був відомим дослідником слов'янства, призибувачем стародавніх слов'янських рукописів. Завдяки його зусиллям було віднайдено рідкісні пам'ятки слов'янської писемності, він займався порівняльно-історичним дослідженням старослов'янської та інших слов'янських мов, зокрема польської і сербської, болгарських і македонських діалектів.

В. І. Григорович зробив надзвичайно багато для організації одеської славистики та навчання студентів: подарував університетській бібліотеці своє книжкове зібрання зі слов'янської філології (650 одиниць), 60 стародавніх рукописів, зокрема «Хиландарські листки»²⁷³, один із перших слов'янських перекладів грецької богослужбової літератури IX століття, заклав основи викладання слов'янських мов. В науковому відношенні славісту, палеографу В. І. Григоровичу належать ідеї, що реалізувалися на теперішньому етапі існування кафедри загального і слов'янського мовознавства. Це стосується планів ученого щодо дійсно наукового дослідження культури, побуту і мови болгарських колоністів півдня тогочасної Росії.

Значним був внесок ученого у розвиток міжслов'янських культурних зв'язків, його діяльність була високо оцінена в науковому світі: В. І. Григорович був членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, членом багатьох російських та іноземних наукових товариств. У той період в ІНУ за його участю розвивалося й українське

²⁷¹ Автори О. А. Войцева, Д. С. Іщенко, Т. Ю. Ковалевська, В. О. Колесник, Л. О. Петрова, Н. М. Раковська, Є. М. Черноіваненко; іноземна філологія — Л. М. Голубенко, В. В. Орлов.

²⁷² Попруженко М. Г. В. И. Григорович в Одессе // Собр. соч. В. И. Григоровича (1864–1876) / под ред. М. Г. Попруженко. – Одесса, 1916; Горпинич В. О. Григорович Виктор Иванович // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000. — С. 113; Смольська А. К., Дьомін О. Б., Самойлов Ф. О. Григорович Виктор Иванович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 349–353.

²⁷³ Мочульский В. Описание рукописей В. И. Григоровича. — Одесса, 1890; Смольская А. К. Именной фонд по славянской филологии профессора В. И. Григоровича в Научной библиотеке ОНУ им. И. И. Мечникова // Іменні колекції професорів Одеського (Новоросійського) університету в науковій бібліотеці ОНУ – національне надбання держави. – Одеса, 2001. – С. 7–8; її ж: Актуальные проблемы исследования Хиландарских листков // Славянские студии. – Одесса: 2001. — С. 190–197; її ж: В. И. Григорович и сербская филология // Изучавање словенских језика, књижевности и културе у инословенске средини: Међународни симпозијум поводом 120 годишњице катедре за руски језик. – Београд, 1998. – С. 83–84; Великодная А. В. Польские старопечатные издания в университетской библиотеке: из истории формирования коллекции // Вісник ОНУ. – Одеса, 2012. — Т. 17. — Вип. 2 (8). — С. 89–106.

мовознавство, але в надзвичайно особливих умовах. Переслідування царським урядом українського слова, особливо після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, «запретительный циркуляр» 1863 року, укази 1876 та 1881 років забороняли українську мову; замість неї офіційно виступали різноманітні варіанти типу «малорусское», «малороссийское» або «южнорусское наречие». За таких умов утиску українського гоні було й думати про якесь планомірне та послідовне вивчення української мови. Та прогресивні вчені тогочасної Росії завжди вважали українську мову окремою слов'янською мовою і при кожній нагоді підтримували тих, хто боровся за право її існування.

Внесок В. І. Григоровича у вивчення української мови є безперечно великим. Так, у праці «Слов'янські наріччя», яка буде надрукована вже посмертно, у 1884 році²⁷⁴, вчений дав характеристику українській мові і чітко визначив її фонетичні й морфологічні особливості²⁷⁵. Дослідник був ініціатором створення товариства з вивчення мов, літератур та історії слов'янства і велику увагу приділяв вивченню історичних, історико-географічних, етнографічних і культурних пам'яток Півдня України, що зокрема яскраво ілюструє стаття «Записка антиквара про поїздку на Калку й Кальміус в Корсунську землю і на південні бережжя Дніпра й Дністра» (1874)²⁷⁶, а також його детальний відгук на роботу Ф. де Волана «Опис очаківської землі»²⁷⁷ та статті, присвячені історії заселення Одещини. В. І. Григоровича з цілковитою на те підставою можна вважати фундатором наукового слов'янознавства²⁷⁸ та україністики в ІНУ.

Традиції В. І. Григоровича продовжив О. О. Кочубинський²⁷⁹, який, почавши 1871 року працювати виконуючим обов'язки доцента слов'янської філології в ІНУ, вже 1877 року став доктором, ординарним професором, керівником кафедри слов'янської філології, деканом історико-філологічного факультету²⁸⁰. За роки своєї науково-педагогічної діяльності О. О. Кочубинський виріс до видатного славіста, який об'їхав майже всі слов'янські країни й уславився дослідженнями слов'янської давнини, мов, діалектів, культури та етнографії слов'ян, історії міжслов'янських зв'язків, історії східнослов'янських мов та слов'янської топоніміки. Вчений ґрунтовно вивчав українську мову й насамперед — діалектологію, зокрема говірки української мови в Північній та Східній Угорщині (1875). У статті «З-за кордону» (1876) О. О. Кочубинський детально простудіював галицькі говірки та рукописи. Так, концепцію розвитку української мови він виклав у дисертації «До питання про відношення слов'янських говірок» (1877) та в розгорненому огляді праці П. Житецького «Нарис літературної історії малоруської говірки в XVII столітті». За цю рецензію Академія наук у 1890 році удостоїла вченого Уваровської премії. Але його ідеологічна поміркованість позначилася на загальнонаукових висновках. Він ніде й ніколи не виступав на захист української мови в сучасних йому умовах, не вступав у боротьбу проти шовіністичної політики царського самодержавства. Проте внесок ученого у вивчення української мови, опис її специфіки й самобутності є безперечним.

Великою була роль О. О. Кочубинського як організатора науки: він був редактором «Записок Новоросійського університету», членом Чеської академії наук та низки наукових товариств, як-от: любителів природознавства, антропології та етнографії, Московського археологічного товариства, Вченого товариства в Константинополі. Він став одним із засновників історико-філологічного товариства при ІНУ (1889). Філолог

²⁷⁴ Історія філологічного факультету / відп. ред. Є. М. Черноіваненко. — Одеса, 2012. — С. 48.

²⁷⁵ Григорович В. И. Славянские наречия // Русский филологический вестник. — № 1. — Варшава, 1884. — С. 121–132.

²⁷⁶ Горпинич В. О. Вказ. пр. — С. 113.

²⁷⁷ Історія філологічного факультету... — С. 48.

²⁷⁸ Щербань Т. О. Фундатор наукового слов'янознавства: до 190-річчя від дня народження В. І. Григоровича // Вісник НАН України. — 2005. — № 5. — С. 63–69.

²⁷⁹ Баранник Л. Ф., Самойлов Ф. О. Кочубинський Олександр Олександрович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 134–140.

²⁸⁰ Там само.

і історик, О. О. Кочубинський має праці й з російського мовознавства, зокрема «Як довго жив російський супін?», де зазначав, що давня дієслівна форма супін існувала ще в XV столітті у говорі російського народу.

Продовжив наукове опрацювання української мови й учень О. О. Кочубинського — професор В. М. Мочульський²⁸¹, серед праць якого на особливу увагу заслугове розвідка «До історії малоруського наріччя. Житіє св. Савви Освяченого за пергаментним рукописом XIII століття» (1894) та докторська дисертація «Сліди народної Біблії у слов'янській та давньоруській писемності» (1893)²⁸², де висвітлено історичні підвалини української мови, виявлені її характерні особливості тощо.

Значною науковою постаттю, з якою пов'язане становлення одеської славістики, став В. В. Ягич²⁸³, якого було обрано екстраординарним професором кафедри порівняльного мовознавства ІНУ, де він працював у 1872–1874 роках. Тут він читав лекції з порівняльного мовознавства і санскриту, а також вів заняття з грецької мови. Оскільки учений працював в ІНУ у перше десятиліття його існування, то став одним із зачинателів і організаторів наукового порівняльного мовознавства в Одесі. Водночас на науковій роботі вченого позначилася його відданість слов'янській філології, палеославистиці: він вивчав старослов'янські («Хіландарські листки»), болгарські («Слово апостола Павла» св. Іоанна Дамаскина, XVI–XVIII ст.), сербські («Житіє Стефана Лазаревича») рукописи, що зберігались у бібліотеці ІНУ. Пізніше ці рукописи повністю або частково були видані В. В. Ягичем. Українське мовознавство в цей період розвивалося завдяки його науковому доробку: він писав рецензії на праці українських мовознавців, рішуче виступав за окремішність і самобутність української мови.

В середині 1880-х років професори університету літографічним способом видали тексти лекцій В. В. Ягича, роблячи їх доступними для студентів і колег. Ознайомлення із цими лекціями свідчить про постійну увагу мовознавців до досліджень ученого, використання його результатів у практичній викладацькій роботі. Зрозуміло, в навчальних посібниках, якими є курси лекцій, підхід до наукового апарату не такий вимогливий, як у монографіях і статтях. Незважаючи на це, в лекціях і підручниках одеських професорів знаходимо багато посилань на праці В. В. Ягича та його позицію у вирішенні різних питань славістики²⁸⁴.

1885 року в Одесі почав працювати відомий лінгвіст професор В. І. Шерць²⁸⁵. Він був першим поліглотом ІНУ: опанував 45 мов, не лише слов'янських та західноєвропейських, а й східних, від санскриту, стародавніх європейських, мов далекої Півночі та китайської — до африканських²⁸⁶. Це дало йому можливість широко застосувати порівняльний метод дослідження. Його праці «Особисті займенники у санскриті», «Числівники в індоевропейських мовах» становлять значний внесок у вітчизняне мовознавство. Крім того, вчений багато зробив для розвитку українського мовознавства. У двотомній праці «Порівняльна граматики слов'янських та інших споріднених мов» (1871–1873) В. І. Шерць розглядав українську мову як самостійну, а не як наріччя згідно з тодішньою панівною ідеологією. Так, у першому томі «Порівняльної граматики» детально описано фонетичні особливості української мови, а в другому дуже глибоко для свого часу розроблено систему словотворення української мови²⁸⁷, не обмежуючись окремими скупими прикладами, а ілюструючи кожен рису та явище значним

²⁸¹ Мейзерська Т. С. Мочульський Василь Миколайович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 357.

²⁸² Мочульський В. Н. К истории малорусского наречия. Житие св. Саввы Освященного по пергаментной рукописи XIII в. — Одесса, 1894; його ж: Следы народной Библии в славянской и древнерусской письменности. — Одесса, 1893.

²⁸³ Смольська А. К., Зубов М. І. Ягич Ігнатій (Ватрослав) Вікентійович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 479–482.

²⁸⁴ Степанов Е. Н. Развитие научных идей В. Ягича в одесской историко-филологической школе // Мова. — № 20. — Одеса, 2013. — С. 56–62.

²⁸⁵ Дмитрієв С. В. Шерць Вікентій Іванович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 423–425.

²⁸⁶ Храмов Ю. В. О семасиологических исследованиях В. И. Шерцля (1843–1906): к 100-летию со дня смерти ученого // Slavia: časopis pro slovanskou filologii. — Praha, 2006. — Roč. 75. — Seš. 4.

²⁸⁷ Бевзенко С. П. Український словотвір в історичному висвітленні. — Одеса, 1979. — С. 19.

і яскравим мовним матеріалом. Ця монографія донині залишається скарбницею для дериватологічних пошуків дослідників української мови.

Ще одним непересічним ученим був О. І. Томсон²⁸⁸. Запрошений до ІНУ у травні 1897 року на посаду екстраординарного професора, він із січня 1899 року став ординарним професором кафедри порівняльного мовознавства і санскриту. Учений читав курси порівняльної граматики індоєвропейських мов, санскриту, загального мовознавства, слов'янознавства, вивчав питання синтаксису. У роботі «До синтаксису і семасіології російської мови» він дослідив відмінкові форми додатку при дієсловах із запереченням, дійшовши висновку про їхню прадавність. У межах українського мовознавства необхідно відзначити працю О. І. Томсона «Загальне мовознавство» (1906, друге видання — 1910), де він чітко наголосив на окремішності української мови.

Зацікавленість питаннями фонетики спонукала вченого до організації першого в Україні кабінету експериментальної фонетики. Цій важливій проблемі він присвятив «Фонетичні етюди» (1905). Заслужують на велику увагу праці О. І. Томсона з питань слов'янського мовознавства. В 1913 році за наукову діяльність він був нагороджений золотою медаллю Академії наук²⁸⁹.

1901 року пропозицію очолити кафедру слов'янської філології ІНУ отримав видатний мовознавець, майбутній академік Б. М. Ляпунов²⁹⁰, який працював в Одесі до 1923 року спочатку приват-доцентом (до 1902 року), а далі екстраординарним професором (1 грудня 1923 року він був обраний дійсним членом АН СРСР і переїхав до Ленінграда). Пройшовши школу видатних учених свого часу (серед його учителів були О. О. Потебня, П. Ф. Фортунатов, серед наукових друзів — О. О. Шахматов, І. Козловський, О. Брок, серед рецензентів — О. І. Соболевський, М. Г. Халанський, Б. Будде), маючи неабиякі здібності й наукову пристрасність, він досконало вивчив багато стародавніх і нових мов, зберігши глибокий інтерес до історії слов'янських мов, старослов'янської мови і її писемних пам'яток, про що свідчать такі його праці, як «Деякі слова про рукописи євангельських читань, що зберігаються в бібліотеці Одеського товариства історії та старожитностей», «Єдність російської мови в її наріччях: посібник до лекцій з історії російської мови» (1919) тощо. Він також незмінно обстоював самостійність української мови і досліджував її етимологію та історію²⁹¹.

Важливим науковим відкриттям Б. М. Ляпунова є визнання існування діалектів у праслов'янській мові та припущення про можливість розвитку спільних мовних рис у слов'янських мовах після виокремлення їх із прамови. Золоте надбання лінгвістичної науки становлять його праці «Дослідження про мову Синодального списку Першого новгородського літопису», «Вступ до історії російської мови», «Лекції з історії російської мови», в яких ретельно описано вокалізм давньоруської мови, передусім зредукованих голосних.

У 1897–1907 роках в ІНУ працював майбутній академік, автор праць з історії мови, палеославист, член Петербурзької Академії наук В. М. Істрін²⁹². Працюючи в Одесі²⁹³,

²⁸⁸ Карпенко Ю. О. Томсон Олександр Іванович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 243–245.

²⁸⁹ Букатевич Н. И. К 100-летию со дня рождения Александра Ивановича Томсона (1860–1935) // Известия АН СССР. Отд. литературы и языка. — М., 1960. — Т. 19. — Вып. 6. — С. 551–553; Гагкаев К. Е. Список научных трудов А. И. Томсона // Известия Северо-Осетинского науч.-исслед. ин-та. — Орджоникидзе, 1960. — Т. 22. — Кн. 11; Бернштейн С. Б. Томсон Александр Иванович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. — М., 1979. — С. 331.

²⁹⁰ Гукова Л. М. Ляпунов Борис Михайлович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 280–284.

²⁹¹ Ляпунов Б. М. Древнейшие взаимные связи языков русского и украинского и некоторые выводы о времени их возникновения как отдельных лингвистических групп // Русская историческая лексикология. — М., 1968. — С. 163–202; його ж: Исследование о языке Синодального списка 1-й Новгородской летописи. — СПб., 1900; його ж: Формы склонения в старославянском языке: 1. Склонение имен. — Одесса, 1905.; його ж: Единство русского языка в его наречиях. — Одесса, 1919.

²⁹² Мейзерська Т. С. Істрін Василь Михайлович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 493–495.

²⁹³ Василий Михайлович Истрин (к 125-летию со дня рождения): [библиогр. указ.]. — Одесса, 1990; Академик Василий Михайлович Истрин: тезисы докл. обл. науч. чтений, посвящ. 125-летию со дня рождения ученого-филолога. — Одесса, 1990.

він ґрунтовно вивчав пам'ятки давньослов'янської писемності, організував школу дослідників давньоруської писемності (О. Ристенко, С. Вілінський). Він був видатним літературознавцем, але водночас мав у своїх працях дуже важливі суто мовознавчі здобутки. Досліджуючи давні слов'яно-руські перекладні тексти — хроніки Іоанна Малали, Георгія Синкелла, Георгія Амартола, вчений розвинув і творчо використав висунутий ще О. І. Соболевським лексичний критерій розрізнення давньоруських і південнослов'янських перекладів грецьких текстів, завдяки чому на підставі наявності у перекладі хроніки Георгія Амартола характерних східнослов'янських слів стверджував, що цей переклад здійснено в Київській Русі. Певну увагу професор В. М. Істрін приділяв також питанням україністики²⁹⁴, регулярно публікуючи в «Журнале Министерства народного просвещения» рецензії на статті, що друкувалися на сторінках «Записок Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка»²⁹⁵.

Першим завідувачем кафедри російської мови та словесності був академік П. С. Білярський²⁹⁶. Він провів в Одесі лише два останні роки свого життя, і його науковий доробок був створений раніше. Основна праця вченого «Долі церковнослов'янської мови. Історико-філологічне дослідження» (1847–1849), ще доодеського періоду, не втратила свого значення й сьогодні: в ній ґрунтовно доведено думку, що зміни в системі відмінювання іменників болгарської мови пов'язані з процесом переходу ненаголошених голосних у редуковані. Два навчальні роки П. С. Білярський викладав історію давньоруської словесності і зробив цікаві дослідження з мовознавства: «Зауваги про мову «Сказання про Бориса й Гліба», приписаного Нестору, у порівнянні з мовою літопису», «Скільки головних частин у реченні? Досвід критичної оцінки успіхів російської граматики», «Матеріали до біографії Ломоносова». Вчений намагався встановити зв'язок між мовою та мисленням, зазначав необхідність створення словників мови письменників. Ці ідеї знайшли втілення вже у ХХ столітті.

В ІНУ розпочинав свою наукову діяльність Д. М. Овсянико-Куликовський²⁹⁷ — філолог широкого діапазону (мовознавець, історик літератури, сходознавець), згодом академік. Він був представником так званого психологічного напрямку, який виник на підставі принципів, сформульованих славетним українським мовознавцем О. О. Потебнею. Його авторству належать наукові розвідки про О. О. Потебню, Т. Г. Шевченка, М. Драгоманова, кілька «Грамастик». У «Киевской старине» — друкованому органі київських громадівців учений опублікував статтю «Потебня як мовознавець-мыслитель» і виступив на засіданні Академії наук у Петербурзі з промовою «Національні та загальнолюдські елементи в поезії Т. Г. Шевченка» (1914). Він обстоював принцип навчання дітей у народних школах рідною мовою, право кожного народу на вільний розвиток²⁹⁸, що і відбилось у його науковій спадщині. Заслугою вченого вважають і його внесок у наукове опрацювання синтаксису російської мови, що насамперед ілюструє праця «Синтаксис російської мови», де реалізовано логіко-граматичний підхід до питань синтаксису. Цікавим є також «Керівництво до вивчення синтаксису російської мови», де розглядаються частини мови та їхня синтаксична роль, головні та другорядні члени речення. Вчений розробляв поняття синтаксичної форми, розвивав учення О. О. Потебні про другорядні члени речення (класифікація відповідно до частиномовної належності слова)²⁹⁹.

²⁹⁴ Історія філологічного факультету... — С. 39.

²⁹⁵ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 348.

²⁹⁶ Білярський Петро Спиридонович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 124–127.

²⁹⁷ Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович // Випускники Одеського (Новоросійського) університету (ВОНУ). — Одеса, 2005. — Вип. 1. — С. 145.

²⁹⁸ Мазуркевич О. Р. Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000. — С. 391–392.

²⁹⁹ Овсянико-Куликовский Д. Н. Грамматика русского языка. — 2-е изд. М., 1915.

Свою наукову діяльність починав в ІНУ відомий історик російської мови й діалектолог Є. Ф. Будде³⁰⁰, який згодом працював у Казанському університеті. В Одесі він написав праці «Із занять з мови Лаврентіївського списку Початкового літопису», «Російське дієслово в порівнянні із старослов'янською», а також «Лекції з історії російської мови».

Великий вклад у вивчення слов'янських мов, і зокрема російської, вніс М. Г. Попруженко, який став першим з вихованців ІНУ професором-мовознавцем³⁰¹. Відомий славіст приділяв увагу історії російської мови. Його наукові інтереси були спрямовані на вивчення пам'яток старослов'янської та староруської мов. У великій праці «Заметки о языке Новгородской минеи 1095 г.» він звернувся до вивчення однієї з найстаровинніших пам'яток давньоруської мови з характерними рисами новгородського говору, детально проаналізувавши їх.

На кафедрі російської мови та словесності працював і випускник ІНУ професор О. В. Ристенко³⁰². Він інтенсивно вивчав за рукописами переклад «Життя Нифонта» і зокрема давньоруський список цього «Життя» — Виголексинський збірник XII століття. Передчасна смерть не дала вченому видати свій труд, але вже в 1928 році професор П. Й. Потапов надрукував ці тексти зі своєю передмовою: «Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови».

Професором кафедри російської мови та словесності був ще один випускник ІНУ — С. Г. Вілінський³⁰³. Його величезна праця у двох томах «Житіє св. Василя Нового в російській літературі» (майже 1500 сторінок) містить важливі для історії мови тексти з ретельним наведенням до них усіх варіантів і різночитань за численними рукописами.

Таким чином, наукова діяльність дореволюційних мовознавчих кафедр мала чітку спрямованість на дослідження історії мови, зв'язків між давньоруською мовою і старослов'янською, а також іншими слов'янськими мовами. Велику увагу приділяли дослідники перекладним слов'яно-руським текстам, зіставленню їх із грецькими оригіналами, переважно шляхом звернення до давніх рукописів. Це було комплексне філологічне вивчення тексту — першоелемента як мовознавчих, так і літературознавчих досліджень. На цьому шляху в ІНУ склалася міцна філологічна традиція і було досягнуто значних наукових успіхів. Крім того, на кафедрах історико-філологічного факультету певною мірою проводились і наукові дослідження з українського мовознавства. Це дає підстави вважати, що 1865–1920 роки, попри всі труднощі, пов'язані з функціонуванням української мови та визнанням її самостійного статусу, відзначилися наявністю вчених, які виявили історичну специфіку й довели самотність неповторного ладу української мови, її фонетичних, граматичних, дериватологічних, діалектологічних, етимологічних та інших аспектів, заклавши підвалини наукового вивчення її природи і специфіки.

Філологів-літературознавців того часу особливо цікавили питання методології літературознавчих досліджень, взаємозв'язки літератури з іншими видами мистецтва, міжслов'янські літературні зв'язки, медієвістика, етнографія тощо. Саме в ІНУ завершив освіту і почав наукову діяльність відомий вчений, засновник психологічної школи в літературознавстві Д. М. Овсяніко-Куликовський. З широкої галузі гуманітарних знань він обрав для дослідження порівняно невеликий розділ — найдавніший період розвитку релігії і міфології індусів (ведаїзм). Протягом двох років він завершив докторську дисертацію «До історії культу вогню в індусів у епоху Вед»³⁰⁴, яка була представлена до захисту в ІНУ 1887 року. Наприкінці 1880-х років учений розпочав студії з

³⁰⁰ Будде Євген Федорович // ВОНУ. — Вип. 2. — С. 40.

³⁰¹ Історія Одеського державного університету / під ред. О. І. Юрженка. — Одеса, 1968. — С. 346–350.

³⁰² Александров О. В. Ристенко Олександр Васильович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 27–29.

³⁰³ Александров О. В., Іванова О. А. Вілінський Сергій Григорович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 255–256.

³⁰⁴ Овсяніко-Куликовський Д. Н. Статті по теорії поезії, по психології творчості, о релігії індусов в епоху вед и др. // Сочинения. — Т. 6. — СПб., 1911.

проблем загальної і соціальної психології. Поступово психологія, її експериментальні прийоми й методика перетворювалися в його науковій діяльності з предмета вивчення на «знаряддя» пізнання, метод дослідження спочатку явищ мови і міфології, а потім психології творчості російських письменників (О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, І. С. Тургенева, Л. М. Толстого)³⁰⁵. Д. М. Овсянко-Куликовський поєднував читання лекцій в університеті з роботою в «Одеських новинах», де друкував статті про російську та зарубіжну літературу, робив літературні огляди.

Згодом посилювався інтерес Д. М. Овсянко-Куликовського до проблем соціології та психології, метафізичних питань світосприйняття та буття. В ідеалізмі вчений бачив фундамент, на якому ґрунтується наукова та релігійна, художня та морально-етична творчість людини.

Розвитку не лише мовознавства, а й літературознавства в ІНУ сприяла діяльність В. М. Істрін. У 1893 році за дослідження «Олександрія руських хронографів» він одержав учений ступінь магістра, а в 1897 році — доктора за дисертацію «Одкровення Мефодія Патарського й апокрифічні явлення Даниїла у візантійській та слов'яно-руській літературах»³⁰⁶. Найплідніші роки його життя припали на роботу в ІНУ. Наукові інтереси вченого були пов'язані з історією російської мови та літератури найдавнішого періоду, але разом із тим його творча спадщина залишається цікавою і для дослідників більш пізніх періодів розвитку російської літератури.

Розквіт наукової діяльності В. М. Істрін припав на час, коли, як він вважав, у літературознавстві дозріли передумови для синтезу, обґрунтованого не чисто умоглядними, абстрактними філософськими схемами, характерними для 1840–1860-х років, а й аналізом наукових фактів. Однак такий підхід до вивчення літературного процесу в науці тоді ще не склався. Аналізуючи у своїй праці «Спроба методологічного введення в історію російської літератури XIX століття» тогочасні дослідження історії російської літератури, В. М. Істрін констатував їхню характерну рису — відсутність будь-якого загального, спрямовуючого погляду на всі течії російської літератури. Виявляючи національну своєрідність російської літератури, вчений звертався до типологічного зіставлення нової та давньоруської літератури. На його думку, їхня спільна риса — «прагнення до моральної досконалості».

Вирішальне значення у виробленні методологічних принципів В. М. Істрін приділяв не філософським вченням, а своєрідності досліджуваного матеріалу. У «Спробі методологічного введення» він писав: «...методології цінні тільки тоді, коли вони виводяться з наукових даних, а наукові дані тоді тільки дійсно цінні, коли вони здобуті суворо методичним шляхом»³⁰⁷. Автор «Спроби...» визнавав, що справа не тільки у самому матеріалі. Він розрізняв дві методології залежно від вибору точки зору, з якої дослідник підходить до об'єкта: постановка загальних питань або ж спеціальне вивчення окремих явищ. У першому випадку здійснюється синтез, тобто робиться спроба «осмислити всі течії російської літератури»³⁰⁸. Аналіз теж відіграє особливу роль. Тому така методологія «знайомить з технічними прийомами спеціального дослідження»³⁰⁹. Фактично мова йде тут не про методологію у власному розумінні слова, а про методику як таку.

Розглядаючи еволюцію літературного процесу, В. М. Істрін виокремлював три його періоди: давній, новий та новітній. Нова література обмежується другою половиною XVII століття та кінцем 30-х років XIX століття. На думку вченого, нова літе-

³⁰⁵ Райнов Т. «Психология творчества» Д. Н. Овсянко-Куликовского // Вопросы теории и психологии творчества. — Кн. V. — Харьков, 1914.

³⁰⁶ Истрин В. М. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследования и тексты // Чтения. — М., 1897. — Кн. 3. — С. 251–330.

³⁰⁷ Истрин В. М. Опыт методологического введения в историю русской литературы XIX века. — СПб., 1907. — С. 10.

³⁰⁸ Там само. — С. 33.

³⁰⁹ Там само. — С. 15–16.

ратура «завершується» у творчості О. С. Пушкіна, який розвивав художність. Новітня література відрізняється ідеологічною спрямованістю. У лекції «Пушкін та російська література» (1899) В. М. Істрін запропонував розділити «всю нашу літературу на дві половини: на одній стоїть Пушкін, на іншій — всі інші письменники, які скористалися цією художністю мови для розширення ідейного змісту літератури»³¹⁰. Згодом у праці «Історія нової російської літератури» він визначив хронологічні межі: від Петра до 40-років XIX століття — нова література, після 40-х років XIX століття — новітня. Проміжну позицію у літературному процесі посідав М. В. Гоголь. Його творам притаманна художність, і це підкреслює його близькість до Пушкіна, — отже, обидва належали до нової літератури. Разом із тим у творчості Гоголя є риси, що наближають його до новітньої літератури: «сочинения Гоголя более, чем кого-либо другого, имели общественное значение, и его влияние сказывается на многих писателях новейшего периода»³¹¹, тому він посідає проміжне місце між художнім «новим періодом» та ідеологічним «новітнім».

Акцентуючи національну своєрідність російської літератури, В. М. Істрін звертався до типологічного зіставлення нової та давньоросійської літератур. На думку вченого, їх об'єднувало «стремление к нравственному совершенствованию»³¹². Він стверджував, що Л. М. Толстой та давньоросійські письменники XI–XIII століття «можуть сходиться між собою з психологічного боку, виявляючи однакові властивості, які можуть і не залежати від впливу часу, хоча б, наприклад, непротивлення злу»³¹³. Зв'язок між середньовічною та новою літературами базується на «психологічному ґрунті»³¹⁴. Абсолютизуючи стійкість християнського типу свідомості, вчений разом з тим визнавав вплив доби на суспільну психологію.

У своїй науковій діяльності В. М. Істрін поєднував ідеї різних літературознавчих шкіл: міфологічної, порівняльно-історичної, психологічної. Найважливіші публікації його досліджень одеського періоду: «Апокрифическое мучение Никиты» (1898)³¹⁵, «Первая книга хроники Иоанна Малалы» (1897), «Греческие записки завещания Соломона» (1899), «К вопросу о славяно-русских редакциях первоэвангелия Иакова» (1900), «К вопросу о гадательных псалтирях» (1901), «Введение в историю русской литературы XVII века» (1903)³¹⁶, «Из области древнерусской литературы. I. Хроника Георгия Синкелы» (1903), «Из области древнерусской литературы. II. Древнерусские словари и «Пророчество Соломона» (1903)³¹⁷. В. М. Істрін зумів організувати одеську школу дослідників давньоруської писемності (О. В. Ристенко, С. Г. Вілінський). Його доробок — цінний вклад у розвиток вітчизняної філології.

Знавцем та дослідником, який формував нові концептуальні підходи до вивчення літератури, був В. М. Мочульський. 1875 року він вступив на історико-філологічний факультет ІНУ; після завершення навчання викладав російську та слов'янські мови, літературу, логіку в середніх навчальних закладах. З 1889 року В. М. Мочульський — приват-доцент кафедри російської словесності та мови історико-філологічного факультету ІНУ. Про його серйозний інтерес до славістики свідчить праця «Мова прибалтійських слов'ян за середньовічними грамотами та літописами», за яку він отримав срібну медаль. Його дисертація «Історико-літературний аналіз вірша про Голубину книгу», захищена 1889 року в Харкові, була відзначена премією Імператорської Академії наук. Текст докторської дисертації В. М. Мочульського — «Сліди народної біблії у слов'янській та давньоруській писемності» — був опублікований у 1893 році в Одесі.

³¹⁰ Там само. — С. 17.

³¹¹ Там само. — С. 19.

³¹² Там само. — С. 15–16.

³¹³ Там само. — С. 28.

³¹⁴ Там само. — С. 84.

³¹⁵ Істрин В. М. Апокрифическое мучение Никиты. — Одесса, 1899.

³¹⁶ Істрин В. М. Введение в историю русской литературы XVII века. — Одесса, 1903.

³¹⁷ Істрин В. М. Исследования в области древнерусской литературы. — СПб., 1906.

Відомо, що одним із провідних напрямів діяльності вчених-філологів ІНУ була медієвістика. Переважна частина праць В. М. Мочульського стосується саме цієї галузі науки. Серед них — «Апокрифічне сказання про створення світу» (1896), «Апокрифічне життє апостола Петра», «Життє св. Варипсави» (1835), «Історико-літературний аналіз вірша про Голубину книгу» (1887), «До історії малоруського наріччя. Життє св. Сави освяченого за пергаментним рукописом XVIII ст.» (1894), «Слово Іоанна Златоустого про святу неділю та божественну літургію» (1903).

Разом із тим професор В. М. Мочульський виявив себе спеціалістом і в галузі нового типу літератури. Цілий ряд його праць пов'язаний з літературним процесом XVIII століття. Серед них — «Комічні оперети XVIII ст.» (1911), «Ломоносов як драматург» (1911), «Новиковські журнали XVIII ст. «Трутень» і «Живописець» (1769–1772)» (1909). На початку ХХ століття він читав курс лекцій з історії літератури і опублікував «Лекції з російської літератури XVIII століття, читані в Новоросійському університеті 1909–1910 рр.»³¹⁸.

Не менш важливим внеском В. М. Мочульського в дослідження закономірностей літературного процесу було осмислення творчості письменників ХІХ століття. Це публікації про О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, аналіз творів письменників-сучасників — Ф. М. Достоевського, Л. М. Толстого, А. П. Чехова. Центральною постаттю в літературі ХІХ століття для вченого був М. В. Гоголь. Серед головних наукових проблем, до яких звертався дослідник, — закономірності розвитку художньої манери письменника та формування у М. В. Гоголя вміння психологічно-проникливо відтворювати життя, передавати тонкощі душевного стану³¹⁹. Дослідження про Гоголя свідчить про вплив на розвиток літературознавчої позиції вченого психологічного напрямку академічної науки. У статті про «Авторську сповідь», яка спочатку була опублікована в Одесі у «Філологічних записках» (1909), а пізніше вийшла окремою книгою, він вирішував проблеми психології гоголівської творчості³²⁰. У посібнику «Російська література 50–60-х рр. Лекції, прочитані в Імператорському Новоросійському університеті 1908–1909 рр.»³²¹ вчений зупинявся на біографіях діячів літератури, виявленні факторів, що були визначальними у формуванні їхніх соціальних інтересів. Порівнюючи 1850–1860-ті роки з попереднім етапом розвитку літератури — добою романтизму, він визначав їх як епоху Чернишевського. Все це свідчить про те, що В. М. Мочульський був знавцем та дослідником, який формував нові концептуальні підходи до вивчення літератури.

Іноземна філологія. На історико-філологічному факультеті особливе місце займали курси античної та зарубіжної літератури. Зокрема, грецьку античну літературу викладав Л. Ф. Воєводський, якому належать праці «Про так звані гомерівські поеми», «Вступ у міфологію «Одіссеї», «Етичне значення міфів». Але не менш захоплено досліджував він творчість поетів пізнішої доби: Данте, Гете й особливо Гейне. В 1890–1892 роках класичну літературу викладав Ф. Є. Корш.

Набагато довше (1885–1898) на історико-філологічному факультеті працював О. І. Кирпичников³²², один із перших російських дослідників зарубіжної літератури. Викладаючи історію західноєвропейської літератури, він упроваджував активні наукові розвідки і став учасником створення першої в Росії «Всеобщей истории литературы»³²³,

³¹⁸ Мочульський В. Н. Лекции по русской литературе XVIII ст., читанные в Новороссийском университете 1909–1910 гг. — Одесса, 1910.

³¹⁹ Мочульський В. Н. Малороссийские и петербургские повести Н. В. Гоголя (К истории художественного творчества). — Одесса, 1902.

³²⁰ Мочульський В. Н. «Авторская исповедь» Н. В. Гоголя. — Воронеж, 1903.

³²¹ Мочульський В. Н. Русская литература 50–60-х годов XIX века. Лекции, читанные в Императорском Новороссийском университете 1908–1909 гг. — Одесса, 1909.

³²² Венгеров С. Кирпичников Александр Иванович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1895. — Т. XV. — С. 129; Самойлов Ф. О. Кирпичников Олександр Іванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 54–55.

³²³ Всеобщая история литературы: в 4 т. / под ред. В. Ф. Корша, А. И. Кирпичникова. — СПб., 1880–1892.

що виходила за редакцією Ф. Є. Корша. В цій колективній праці О. І. Кирпичникову належать розділи «Італійська література XV століття», «Гуманізм в Німеччині», «Французька література XVIII століття», «Час Гете і Шиллера», «Нарис та огляд літератури XIX століття». Він був головним ініціатором заснування історико-філологічного товариства при Харківському університеті. У 1886–1898-му читав лекційні курси літератури на посаді професора кафедри історії західноєвропейських літератур.

В Одесі О. І. Кирпичников найбільш активно діяв у Слов'янському благочинному товаристві Кирила та Мефодія. Творча спадщина вченого нараховує приблизно 200 праць, серед яких особливо помітними є фундаментальні курси з історії літератури. Його наукові інтереси були дуже різноманітними, але здебільшого (за виключенням педагогічних та етнографічних проблем) обертались навколо вивчення минулого чи то літератури, чи мистецтва, чи релігійних уявлень³²⁴. Дослідження здебільшого були присвячені історії Русі та Візантії. Історію він вважав «нашою спільною вчителькою, адже вивчення минулого є єдиний засіб вгадати майбутнє, скерувати його до блага Батьківщини та людства». Водночас він вважав, що історія має досліджувати не лише героїчні діяння, а й усі процеси. Він наголошував на необхідності міждисциплінарних досліджень. Відповідно до такого широкого погляду О. І. Кирпичников вважав, що історик літератури є фактично істориком культури. Він цікавився археологічними дослідженнями, які надавали важливий матеріал для вивчення історії мистецтва Русі та Візантії. Для дослідження питання про скоморохів на Русі він використав фрески Софії Київської³²⁵. У дослідженнях в галузі історії літератури вчений успішно використовував історико-порівняльний підхід. З одного боку, цей підхід полягав у зіставленні літературних явищ Східної та Західної Європи, з іншого — у порівнянні мистецтвознавчих, книгознавчих (книжкові мініатюри), археологічних та релігієзнавчих фактів, які дали змогу висунути низку оригінальних інтерпретацій історико-літературного та загалом культурного процесу. Зокрема, він дослідив генезу та еволюцію в літературі та побуті низки християнських легенд, встановив достовірність свідчень про слов'янських язичницьких богів, генезу та розвиток скоморохів³²⁶. У популярному нарисі з історії книги йому вдалося розкрити основні етапи та специфіку поширення книги в Європі. У низці нарисів О. І. Кирпичников виявив себе як історик науки, зокрема славістики та літературознавства. Під час перебування в Одесі він опублікував декілька ґрунтовних краєзнавчих нарисів³²⁷, вперше узагальнивши основні етапи розвитку духовної культури Одеси XIX століття³²⁸.

10 років (до 1919) працював у ІНУ доктор класичної філології М. І. Мандес. Йому належать праці з давньогрецької літератури, а також розвідки з загальної філології та теорії літератури, як, наприклад, «Про філологічний метод вивчення джерел», «Епос, лірика, драма».

Наприкінці XIX — початку XX століття філологія переживала складний і певною мірою суперечливий період. З одного боку, вона вже досить помітно диференціювалася на мовознавство і літературознавство, а в межах кожної з цих основних галузей йшов процес відокремлення різних напрямів. З іншого боку, вчений-філолог в цей час ще відчував потребу бути одночасно і мовознавцем, і літературознавцем. Таку ситуацію ми бачимо і в інших університетах Російської імперії та Європи тієї доби. Але вже тоді тенденція до диференціації та більш вузької спеціалізації в межах науки взагалі, у тому числі й у філології, все частіше перемагає. Навіть в ІНУ випадки, коли в особі одного вченого-філолога поєднувалися видатний мовознавець і блискучий літерату-

³²⁴ Кирпичников А. И. Очерк истории студенческих общежитий в Западной Европе и у нас // Русская старина. — 1899. — № 11. — С. 311–317.

³²⁵ Кирпичников А. И. К вопросу о древнерусских скоморохах. — СПб., 1891.

³²⁶ Кирпичников А. И. Очерки по истории новой русской литературы: в 2 т. — М., 1903. — Т. 2.

³²⁷ Кирпичников А. И., Маркевич А. И. Прошлое и настоящее Одессы. — Одесса, 1894.

³²⁸ Кирпичников А. И. Духовная жизнь Одессы // Одесса. 1794–1894. — Одесса, 1895; його ж: Одесса и Пушкин // Исторический вестник. — 1889. — Т. 36. — № 6. — С. 624–641.

рознавець, у першій половині ХХ століття стають здебільшого винятковими, а згодом практично зникають.

Уведення іноземних мов як навчального предмета в ІНУ було зумовлене перш за все інтересом до класичної філології, наявним у період заснування закладу. Внаслідок цього викладання західноєвропейських мов почалося з перших днів існування університету, хоч окремого факультету іноземних мов не було — були лише викладачі французької, німецької, англійської та італійської мов.

У 1865/66 навчальному році рада історико-філологічного факультету, до якого входили викладачі іноземних мов, повідомила попечителя про своє рішення вважати іноземні мови необов'язковими для вивчення. Через рік положення про те, що для студентів усіх факультетів відвідування лекцій з іноземних мов не є обов'язковим, було ухвалено. Знання іноземної мови (за вибором студента — німецької або французької) вважалося необхідним тільки в тому випадку, якщо студент бажав бути удостоєний ступеня кандидата. Здобувач ступеня повинен був довести, що він вільно читає спеціальну літературу іноземною мовою і розуміє усну мову лекторів, які читають предмети факультетського курсу відповідною мовою.

Серед тих, хто започаткував вивчення класичних іноземних мов, був фахівець з римської та грецької історії та словесності Ф. А. Струве³²⁹, ординарний професор, доктор грецької словесності, статський радник. У квітні 1868 року він перебував у закордонному відрядженні, де знайомився зі вченими Європи, побував у багатьох країнах та взяв участь у міжнародному з'їзді філологів у Варцбурзі. Працюючи в ІНУ до 1870 року, професор читав грецьку мову на всіх чотирьох курсах, а для фахівців — ще грецьку давнину і грецьку літературу. Сучасники підкреслювали велику наукову цінність його праць.

В 1870 році, після закінчення 25-річного строку служби, Ф. А. Струве був обраний радою університету ще на 5 років, але лише незначною більшістю. Незадоволений таким перебігом подій, він залишив університет.

У 1875 році на кафедру грецької словесності прибув Л. Ф. Воеводський, який за деякий час до того захистив дисертацію³³⁰. 9 квітня 1875 року рада ІНУ затвердила його на посаді доцента по кафедрі грецької словесності. У грудні 1881 року він захистив докторську дисертацію³³¹, став ординарним професором та з 1882 по 1889 рік працював на історико-філологічному факультеті: викладав давні мови та античну літературу. Його роботи в галузі грецької культури і міфології стали однією з перших в російській історіографії спроб комплексного підходу до вивчення джерел з використанням методів суміжних дисциплін (етнографії, порівняльного мовознавства та ін.).

Поряд з основною роботою професор Л. В. Воеводський вивчав творчість Г. Гейне та інших німецьких ліриків, займався питаннями спрощення російської орфографії. Головним завданням він вважав вивчення античної міфології та давньої етики і планував приступити до систематизації своїх поглядів, але через важку хворобу не зміг здійснити цей задум, а в 1899 році пішов у відставку.

Серед перших викладачів мов у ІНУ був професор В. Н. Юргевич, статський радник³³². Здобувши вищу освіту в Головному педагогічному інституті у Петербурзі, він захистив у Харкові магістерську дисертацію «De mundiciis veterum Graecorum et Romanorum» (1847) і отримав звання ад'юнкт-професора грецької та римської словесності. У 1858 році В. Н. Юргевич був призначений професором Рішельєвського ліцею та, переїхавши до Одеси, брав участь у роботі місцевого Товариства історії та старожитностей (з 1883 року — секретарем і віце-президентом), займався грецькою епіграфікою і ентомологічними питаннями, історією генуезьких колоній на півдні Росії. У 1867 році він захистив дисертацію на ступінь доктора латиною.

³²⁹ Березин С. Е., Избаш Т. А. Струве Федор Аристович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 185–186.

³³⁰ Воеводский Л. Ф. Каннибализм в греческих мифах: Опыт по развитию нравственности. — СПб., 1874.

³³¹ Воеводский Л. Ф. Введение в мифологию Одиссеи. — Одесса, 1881.

³³² Мартиненко А. Ф., Охотников С. Б. Юргевич Владислав Норбертович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 472–473.

У рік заснування ІНУ доцентом по кафедрі римської словесності після захисту дисертації був призначений В. І. Модестов³³³. У 1868 році він захистив докторську дисертацію «Римская письменность в период царей» та був обраний спочатку екстраординарним, а потім ординарним професором. Наступні 20 років (1869–1889) працював у Києві та Санкт-Петербурзі, після чого був призначений ординарним професором класичної філології в ІНУ, повернувся до Одеси і працював тут до 1893 року.

Головною працею В. І. Модестова вважають лекції з історії римської літератури, які вийшли в одному томі 1888 року. Професор мав неабиякі публіцистичні здібності і плідно співпрацював з багатьма часописами, у тому числі з «Филологическим обозрением». Він зробив переклад російською мовою творів Тацита, Горація, Спінози.

З 1890 по 1892 рік ординарним професором на кафедрі класичної філології ІНУ працював Ф. Є. Корш. Одеський період життя вченого був нетривалим, але достатньо плідним³³⁴. Вчений залишив глибокий слід в умах і душах учнів. Професор М. І. Мандес писав про нього: «Я редко видел человека, который так легко нес бы свою колоссальную ученость. Она была для него не мундиром, а как бы собственным его телом. Он был бесконечно ученым, но не давил своим знанием, оно выливалось у него как бы против его воли. Он говорил просто, без претензий, ясно и понятно, потому что в нем все устоялось, все было доведено до последней возможной степени ясности. Он был скуп на ученый материал и потому не запутывал в нем слушателя, он давал всегда как раз то, что нужно, и ничего больше, — правда, и ничего меньше. Чувствовалось, что все им сказанное органически должно быть сказано, что он ничего не делает, как атлет, для того чтобы показать свою силу, а как творец, который желает создать творение»³³⁵.

З 1892 року в ІНУ працював ординарним професором доктор грецької словесності, статський радник І. І. Луньяк³³⁶. Він вів курси давньогрецької та давньоримської літератури, ораторського мистецтва, спецкурси класичної літератури, латинської мови. У 1908 році він вирушив до Швейцарії — вивчати ретороманську мову в Тіролі. Через відсутність у бібліотеках Одеси необхідної літератури вчений розпочав подорож з науково-пошукової роботи в Берліні, в Тіролі провів пошуки у фондах бібліотеки Інсбрука, читав раритетні монографії з історії і філології, потім досліджував зібрання опублікованих пам'яток ретороманською у столиці кантона Граубюнден — місті Кур, де особливо цікавився заходами зі збереження ретороманської мови в умовах германізації і зокрема діяльністю бюро, яке збирало й публікувало ретороманський лексичний матеріал³³⁷. У березні 1907 року І. І. Луньяка обрали заслуженим професором ІНУ.

На кафедрі класичної філології працював приват-доцент, магістр класичної філології М. І. Мандес³³⁸, випускник ІНУ 1891 року. Він викладав спецкурси на історико-філологічному факультеті (читання і пояснення Феогніда, французька класична драма у її відношенні до давньої). 1901 року він за сімейними обставинами переїхав до Ніжіна, але з ІНУ не розлучався, захистив тут докторську дисертацію «Досвід історико-критичного коментаря до грецької історії Діодора», а у травні 1907 року повернувся до Одеси і став знову приват-доцентом ІНУ, а також професором Одеських вищих жіночих курсів. Він викладав грецьку та латинську граматики (за цими курсами було видано посібники), античні старожитності, епіграфіку, історію літератури.

³³³ Бондар Р. Д., Самойлов Ф. О. Василь Іванович Модестов // ПОНУ. — Т. 3. — С. 349–351.

³³⁴ Корш Ф. Е. Мысли о происхождении новогреческого языка. — Одесса, 1891; його ж: Заметки к тексту об Апполонии Тирском по изданию Вагнера // Летопись Историко-филологического общества при ИНУ. — 1982. — Вып. 2. — С. 107–155.

³³⁵ Самодурова В. В. Научные династии в Новороссийском университете // Вісник ОНУ. — Т. 12. — Вип. 4. — С. 108–117.

³³⁶ Кодак Т. В. Луньяк Іван Іванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 276–277.

³³⁷ Луньяк І. І. Отчет о научной командировке в Швейцарию и Тироль на каникулярное время 1908 г. // Записки Императорского Новороссийского ун-та (ЗИНУ). — 1909. — Т. 112. — С. 141.

³³⁸ Березин С. Є., Ізбаш Т. О. Мандес Михайло Ілліч // ПОНУ. — Т. 3. — С. 299–300.

Грецьку мову на кафедрі викладав приват-доцент, магістр грецької філології, доктор філології Ерлангенського університету С. Д. Пападімітріу, який 1888 року приїхав до Росії на запрошення керівництва грецького училища в Одесі. У 1891 році він склав магістерські іспити в ІНУ, а в 1894 році вийшла його праця «Критический этюд по средневековым греческим текстам». Магістерську ступінь він отримав після захисту дисертації «Стефан Самхминис и его стихи» у травні 1896 року. Головною темою досліджень вченого був аналіз творів візантійського письменника XII століття Феодора Продрома, наслідком чого стала робота «Феодор Продром: историко-литературное исследование». У травні 1906 року він став доктором грецької філології, а 1909 року в Одесі вийшла друком його книга «История византийской литературы. Лекции, читанные в Императорском Новороссийском университете в 1908–1909 гг.». В університеті він читав курси: інтерпретація грецьких авторів, історія грецької граматики і метрики, енциклопедія класичної філології, у 1909–1916-му — історичну граматику грецької мови; займався із студентами вправами з перекладу поезій, читанням та коментуванням вибраних місць з Фукидіда. У 1905-му разом з професором А. Н. Деревицьким уклав першу, російсько-грецьку, частину «Карманного словаря новогреческого и русских языков».

Приват-доцент, магістрант С. А. Селіванов був випускником Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту. Ще під час навчання він оприлюднив дві роботи: «К вопросу о древнекарийских городах» (1888) та «Самос и Приина пред судом царя Лизимаха и родосского народа» (1890). У 1890 році отримав відрядження у Грецію, де відкрив декілька цікавих написів. Результати цього відрядження були зібрані у книзі «Очерки древней топографии острова Родос» (1892). Як викладач займався із студентами перекладами Геродота і Лісія, розробив спеціальні курси «Полибий, с общим историко-литературным введением о греческой историографии» (1900/01) та «Греческая эпиграфика» (1902/03)³³⁹.

Поряд із мовними кафедрами на історико-філологічному факультеті працювала кафедра західноєвропейської літератури, яку 1885 року очолив професор О. І. Кірпічников³⁴⁰. Працюючи в Одесі, він видав курс лекцій «Очерк истории книги» (1888), написав низку статей для Енциклопедичного словника, зокрема про Готфріда Страсбургського, братів Гримм та деякі інші.

У 1901 році на посаді приват-доцента кафедри західноєвропейської літератури В. Ф. Лазурський почав працювати над дисертацією «Сатирико-нравоучительные журналы Стиля и Аддисона». Вчений прагнув з'ясувати питання про моральні погляди журналістів та їхній вплив на англійську, французьку, німецьку та російську журналістику XVIII століття³⁴¹. До 1920 року він читав курси історії середньовічної літератури, літератури доби ренесансу і неокласицизму, літератури XVIII століття, англійської літератури XVII–XVIII століття, досліджував творчість Шекспіра, Шиллера, Байрона.

Наприкінці XIX століття на історико-філологічному факультеті було започатковано кабінет експериментальної фонетики. Автором ідеї був О. І. Томсон. Закінчивши в Петербурзі факультет східних мов по санскритсько-перському відділенню, він 1887 року там же захистив магістерську дисертацію «Лінгвістичні дослідження», а чотирма роками пізніше в Москві — дисертацію на ступінь доктора «Історична граматика сучасної вірменської мови міста Тифліс». Після стажування в Парижі в 1897 році О. І. Томсон приїхав до Одеси. У своїх порівняльно-історичних студіях він вивчав матеріали слов'янських, германських, балтійських, класичних іранських мов та вірменської, якими вільно володів. Улюбленою сферою досліджень вченого була фонетика, як синхронічна, передусім експериментальна, так і діахронічна. Фонетиці відведений найбільший розділ його підручника «Загальне мовознавство», який відіграв визна-

³³⁹ Березин С. Е. Антиковед, бібліотекар, публіцист: Новые материалы к биографии И. И. Дусинского (1879–1919) // Вісник ОНУ. — Т. 16. — Вип. 1–2 (5/6). — 2011.

³⁴⁰ Самойлов О. Ф. Кирпичников Олександр Иванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 54–55.

³⁴¹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 698. — Арк. 61.

чну роль у поступі загальної фонетики, теоретичних розробок фонетичних проблем та напрямів і методики експериментальних фонетичних досліджень, у яких автору належить піонерство.

Курс порівняльної граматики індоєвропейських мов і санскриту у викладенні О. І. Томсона відвідував за часів студентства в ІНУ Й. М. Тронський — один з найвидатніших істориків античної літератури, автор академічного підручника з історії античної літератури, яким донині користуються студенти. У 1920 році його запросили до складання всеросійського зведеного каталога іноземної періодики.

Викладачі-класики ІНУ вели плідну методичну та дослідницьку роботу як у галузі викладання мови, так і в галузі обміну досвідом з колегами з інших навчальних закладів. Так, наприкінці 1911 року одеські вчені відвідали Санкт-Петербург і прийняли участь у роботі I Всеросійського з'їзду викладачів стародавніх мов, на якому крім Санкт-Петербурга і Москви, були представлені 269 фахівців із 125 міст. Одесу на форумі представляли Н. Г. Крихацький та С. Ц. Янушевський³⁴². У 1911 році до ІНУ надійшло запрошення на урочисті заходи з нагоди 75-річного ювілею Афіньського університету³⁴³. Святування співпало з проведенням XVI Міжнародного конгресу орієнталістів у Афінах. Історико-філологічний факультет ІНУ обрав делегатами на цей міжнародний науковий форум ординарних професорів кафедри класичної філології Б. В. Варнеке та С. Д. Пападімітріу.

На початку ХХ століття ІНУ очолював О. М. Деревницький — автор багатьох досліджень з етики, філософії та релігійних уявлень давніх часів. З квітня 1893 року він був обраний ординарним професором кафедри класичної філології. Студентам запам'яталися його курси «Історія грецького епосу», «Каллімах і його “Таблиці”», «Історія давньогрецького театру».

3.2. Еволюція історичної науки³⁴⁴

Другу половину ХІХ століття не даремно називають часом природознавства. І в Західній Європі, і в Російській імперії природознавчі науки переживали бурхливий розвиток, що зовні проявилось й у виникненні нових наук шляхом вичленування із старих дисциплін. Проте аналогічний процес відбувався і в гуманітарних науках. Гуманітарні науковці Росії, подібно до західноєвропейських, виходили на світовий рівень. Здебільшого це пояснювалося специфікою функціонування університетів Росії, які орієнтувались царською владою на розвиток в першу чергу гуманітарних дисциплін. Еволюція історичної науки в Новоросійському університеті демонструє приклад європейського шляху університетської науки в Російській імперії.

Історична наука в Одесі розвивалася насамперед в рамках діяльності кафедр історичного профілю історико-філологічного факультету ІНУ — російської історії, всесвітньої історії, церковної історії та теорії і історії витончених мистецтв. Значний внесок у здобутки одеської університетської історичної науки зробили представники кафедр, що в своїй назві мали визначення «історія»: історія російської мови і російської літератури, історія всесвітньої літератури, історія російського права, історія слов'янського законодавства.

Крім того, деякі викладачі інших кафедр, в першу чергу філологічного факультету, часто мали фахову історичну освіту, були пов'язані профілем роботи з історичною складовою своєї спеціальності і в сукупності сприяли розширенню професійного про-

³⁴² Кацман Н. Л. Латинский язык как общеобразовательный предмет обучения в России на протяжении века // Индоевропейское языкознание и классическая филология: XIV чтения памяти И. М. Тронского. — Ч. 2. — СПб., 2010. — С. 17–32.

³⁴³ Іваненко О. А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). — К., 2013.

³⁴⁴ Автор підрозділу О. Б. Дьомін.

сторю історичної науки. Не в останню чергу це пояснювалось тим, що друга половина XIX століття була часом професіоналізації історії, становлення її як окремої гуманітарної науки. Це забезпечило з самого початку існування університету розвиток практично усіх напрямів історичної науки.

На складність розвитку історичної науки в провінційному російському університеті вказує організаційно-структурна незавершеність університетської освіти ІНУ. Дві кафедри історичного профілю, але юридичного факультету — історії слов'янського законодавства та історії найважливіших іноземних законодавств — так і не розгорнули повномасштабну діяльність внаслідок відсутності відповідних кадрів у межах Російської імперії.

Русистика. Провідне місце серед усіх кафедр університету займала кафедра російської історії, зважаючи на місце кафедральної дисципліни серед гуманітарних наук. З моменту заснування ІНУ цю кафедру зайняв М. П. Смирнов³⁴⁵, який прийшов із Рішельєвського ліцею. Учень петербурзького професора М. Г. Устрялова успадкував від нього інтерес до історії Литовської держави й епохи Петра I та переніс до Одеси традиції вивчення «обласної» історії, або історії «землі», що походила від митрополита київського Євгенія (Є. Болховітінова) і московського професора С. М. Соловйова, одного з провідних російських істориків. В цьому руслі 1860 року він захистив магістерську дисертацію, присвячену історії Червоної, або ж Галицької, Русі до 1387 року³⁴⁶. В російській історіографії другої половини XIX — початку XX століття ця праця залишалася найповнішою історією Галицького князівства, що ґрунтувалась на широкій джерельній базі. Термін «Галицька Русь», винесений автором навіть у назву книжки, в історичній літературі XX століття витіснив попередню назву «Червона Русь» і стало закріпився в науці.

Політичними обставинами, подіями польського повстання 1863–1864 років здебільшого пояснюється вибір М. П. Смирновим проблематики його незаслужено забутої докторської дисертації «Ягайло-Яків-Владислав і перше з'єднання Литви з Польщею»³⁴⁷, захищеної в 1868 році. В ній учений, обґрунтовуючи право Росії на західні землі, різко критично оцінював польську та литовську політику кінця XIV століття. Головну увагу він приділив питанням відносин Литви з Орденем та Польщею, а внутрішні литовські події звів головним чином до боротьби окремих представників литовської правлячої династії за владу. Відтак процес об'єднання двох країн набув у М. П. Смирнова відверто персоніфікованого характеру. Разом з тим він визнавав позитивну роль народу в державотворчих змаганнях. Якраз боротьбою руської партії за зближення з Москвою автор пояснював збереження православної віри та руської шляхти, городян і селян в межах майбутньої Річі Посполитої і наступне приєднання цих територій до Росії. Фактично в своїх монографіях вчений постав як послідовник політичної історії та поборник державницького напрямку російської історіографії перехідної пори від романтизму до позитивізму.

Саме М. П. Смирнов заклав підвалини історичної русистики в ІНУ та на багато років визначив напрями її розвитку. Характерною рисою його викладацької діяльності було прагнення прищепити студентам потяг до роботи з історичними джерелами³⁴⁸. Разом із тим він виховував у слухачів усвідомлення необхідності показувати роль в історії не тільки монархів та видатних осіб, а й народних мас.

³⁴⁵ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 176–179; Попова Т. М., Самодурова В. В. Смирнов Михайло Павлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 138–140.

³⁴⁶ Смирнов М. П. Судьба Красной или Галицкой Руси до объединения их Польшей. — СПб., 1860.

³⁴⁷ Смирнов М. П. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей. — Одесса, 1868.

³⁴⁸ Музичко О. Є. Професор М. П. Смирнов — перший дослідник середньовічної історії Східної Європи в Новоросійському університеті // Записки історичного факультету (ЗІФ). — Вип. 12. — Одеса, 2003. — С. 450–461; Гребцова І. С. Викладання російської історії в Новоросійському університеті // ЗІФ. — Одеса, 2005. — Вип. 16. — С. 343–344.

Наукову традицію першого університетського професора історичної русистики продовжив його учень по Рішельєвському лицю (і учень С. М. Соловйова) Г. І. Перетяткович³⁴⁹. Попри більш ніж тридцять років викладання в ІНУ, його науковий доробок обмежується двома дисертаційними монографіями та декількома іншими публікаціями. Основним предметом його робіт стала регіональна історія Поволжя XV–XVIII століття³⁵⁰. Фактично вперше в російській історіографії вчений започаткував термін «Поволжя», бо на той час навіть географи його не використовували. Незважаючи на те, що книжки написані під кутом зору апологетичного духу цивілізаційної політики Російської держави, автор вирішальним чинником просування росіян на схід вважав не урядові заходи, а народну, селянську колонізацію, що зводилась до заселення неосвоєних земель.

Праці Г. І. Перетятковича в російській історіографії вважалися класичними, їх визнавала вагомими і радянська історична наука; в сучасній науці з них починають дослідження Поволжя та історію східної колонізації Росії. Відомий російський та український історик заселення Слобожанщини Д. І. Багалій стверджував, що безпосередньо продовжив його напрацювання³⁵¹.

Розвиток регіонально-історичного напрямку науки в ІНУ продовжився з переходом до Одеси О. І. Маркевича (1880)³⁵². Він поєднав наукові традиції Києва (професори П. В. Павлов та І. В. Лашнюков) і Одеси (А. М. Богдановський, М. П. Смирнов, Ф. І. Леонтович) і за 15 років роботи в ІНУ видав значну кількість робіт: 4 монографії, 16 значних і багато невеликих статей і заміток³⁵³. Але як «вихованець 1860-х років», «старий нігіліст» і «руйнівник авторитетів»³⁵⁴ він обрав власний шлях, починаючи з визначення теми. На противагу історії земель періоду феодальної роздробленості, але в плані їх подальшого розвитку, він зосередився на часах формування централізованої російської держави. Специфічним зв'язком між цими періодами виступило місництво (на думку С. М. Соловйова, воно виникло в Київській Русі), і тому еволюція даного інституту феодальної ієрархії, і ширше — зародження нових державних установ, стали предметом його довготривалої праці: магістерської та докторської дисертацій, низки публікацій, в тому числі монографій. За висновком сучасної дослідниці О. О. Синявської, історіографія ХХ століття повернулась до ідей одеського науковця³⁵⁵. Фактично О. І. Маркевич став першим російським дослідником, що спеціально вивчав місництво.

Понад двадцять років (1896–1919) представляв в ІНУ російську історію І. А. Линниченко³⁵⁶. Сюди він прийшов вже сформованим вченим-русистом і полоністом, маю-

³⁴⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 180–182; Линниченко И. А. Перетяткович Георгий Иванович. — Одесса, 1916; Шабанова А. М. Перетяткович Георгий Иванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 447–449.

³⁵⁰ Перетяткович Г. И. Поволжье в XV и XVI вв. Очерки из истории края и его колонизации. — М., 1877; його ж: Поволжье в XVII и начале XVIII вв. Очерки из истории края и его колонизации. — Одесса, 1882.

³⁵¹ Музычко А. Историк Георгий Иванович Перетяткович в научно-педагогической жизни Одессы конца XIX — начала XX в. // Юго-Запад. Одессика. — Вып. 10. — Одесса, 2010. — С. 201, 203–204.

³⁵² Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 182–185; Попова Т. Н. Алексей Иванович Маркевич (заметки к биоисториографическому этюду) // Алексей Иванович Маркевич (1847–1903). Библиографический указатель. — Одесса, 1997. — С. 15–86; Синявська О. О. Историк Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. — Одеса, 2003; Попова Т. М. Маркевич Олексій Іванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 303–307; її ж: Историография в лицах. — С. 192–326.

³⁵³ Попова Т. Н. Историография в лицах. — С. 279–280.

³⁵⁴ Там само. — С. 198.

³⁵⁵ Маркевич А. И. История местничества в Московском государстве в XV–XVII вв. — Одесса, 1888; його ж: Григорий Карпович Котошихин и его сочинение о Московском государстве в половине XVII в. — Одесса, 1895; його ж: О местничестве. Исследование. — Ч. 1: Русская историография по отношению к местничеству. — К., 1897; Синявська О. О. Вказ. пр. — С. 54–62.

³⁵⁶ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 186–187; Мирошниченко В. О. Линниченко Иван Андрійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 229–234; Музычко О. Педагогічна діяльність І. Линниченка в Одесі наприкінці XIX — на початку ХХ ст.: етапи, особливості, значення // Юго-Запад. Одессика. — Вып. 4. — Одесса, 2007. — С. 167–190.

чи захищеними магістерську і докторську дисертації³⁵⁷. Спадкоємець київського і московського наукового напрямку «обласної» російської історії вдало поєднав їх з існуючими в Одесі традиціями вивчення регіоналістики. Невипадковою виглядає поява в назві його монографії 1894 року слідом за М. П. Смирновим визначення Русі «Галицька», нехай і в дужках. Визнанням заслуг вченого стало обрання його 1900 року членом-кореспондентом Краківської академії наук і 1913 року — членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької академії наук.

Проте в Одесі інтенсивність праці І. А. Линниченка в історичній русистичі знизилась. Це скоріше пояснюється не відривом від основних архівних фондів (від ІНУ він працював в архівах Львова, Познані, Кракова, Вроцлава, Відня, Берліна), а відсутністю нових джерел із середньовічної проблематики західноруської історії. Внаслідок цього його роботи з регіоналістики змістились з історії Галицької Русі до історії Новоросійського краю та усіх українських земель³⁵⁸. Крім того, в діяльності одеських русистів проявилася загальна тенденція до розвитку російської історичної науки, пов'язана зі зміною на рубежі століть проблематики наукових пошуків від політичної історії до економічної та соціальної.

Остаточну зміну наукових інтересів істориків ІНУ репрезентував Є. П. Трифільєв³⁵⁹, який прийшов сюди з Харківського університету в 1911 році. Сформувавшись як професійний історик в Харкові, захистивши в 1906 році магістерську дисертацію з історії селянства та кріпосного права в Російській імперії кінця XVIII століття, в Одесі він продовжив займатись історією Росії XVII–XIX століття. Закономірним виглядає звернення Є. П. Трифільєва до культурно-історичної тематики³⁶⁰.

Іншим показником змін в історичній русистичі, як і загалом в російській освіті та науці, в останнє десятиліття існування ІНУ став прихід учнів І. А. Линниченка на історико-філологічний факультет. Першим до числа приват-доцентів потрапив 1911 року А. В. Флоровський³⁶¹. Підготовлена ним магістерська дисертація «Склад законодавчої комісії 1767–1774 рр.», захищена в 1916 році в Москві, отримала Уваровську премію. Проте розгорнути широкі історичні дослідження йому зашкодила Громадянська війна та ліквідація університету.

Таким чином, розвиток історичної русистики в ІНУ мав певні особливості. Одеські науковці, відрізані від головних архівних центрів з матеріалами російської історії, неминуче шукали власних шляхів і знаходили їх в декількох напрямках. По-перше, у зв'язку з підвищеною увагою уряду до значення ІНУ у слов'янському світі та відповідним спрямуванням наукових досліджень у бік слов'янства русисти Одеси вивчали історію західних слов'ян. По-друге, всі ці дослідження вимагали тривалої праці в архівах столичних міст імперії, що не завжди могло реалізуватись на практиці. Звідси виникав потяг до «обласної історії», або регіоналістики.

Починаючи з М. П. Смирнова, одеські історики сповідували позитивістську методологію дослідження, спираючись на тверде підґрунтя архівних та друкованих джерел. До початку XX століття вони працювали в руслі політичної історії, і тільки два де-

³⁵⁷ Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. — Ч. 1. — К., 1884; його ж: Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV вв. — М., 1894.

³⁵⁸ Линниченко И. А. Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // Известия отделения русского языка и словесности РАН. — Т. 9. — Вып. 1. — СПб., 1904; його ж: Патриархальные градоправители. — Одесса, 1916.

³⁵⁹ Новикова Л. В., Попова Т. М. Трифільєв Євген Парфенович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 271–274; Попова Т. Н. Из истории Новороссийского университета: Е. П. Трифільєв: к 140-летию со дня рождения (биоисториографический контур) // Проблемы славяноведения. — Вып. 9. — Брянск, 2007. — С. 42–62.

³⁶⁰ Трифільєв Е. П. Очерки из истории крепостного права в России. Царствование императора Павла I. — Харьков, 1904; його ж: Новые культурные течения в Московском государстве XVII века. — Одесса, 1913.

³⁶¹ Попова Т. М. Флоровський Антоній Васильович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 332–337; Попова Т. Н. Проблемы изучения интеллектуальной биографии А. В. Флоровского: к 125-летию со дня рождения // Проблемы славяноведения. — Вып. 11. — Брянск, 2009.

сятиліття нового століття висунули на перший план питання економічної, соціальної та етнокультурної історії. Проте молоді одеські історики, розробляючи нові напрями досліджень, залишались і в руслі традиційної для Одеси регіоналістики.

Історія давнього світу. Другою сферою розвитку історичної науки в Одесі стала всесвітня історія, яка набула характеру візитної картки одеських істориків і багато в чому визначала напрями та рівень історичних досліджень в ІНУ. Зважаючи на кадрову специфіку забезпечення кафедр російських університетів (обмежена кількість професорів на кафедрі, практика незаміщення кафедр тощо), усі підрозділи всесвітньої історії не могли бути рівномірно представлені науковими та викладацькими силами. На формування спектру наукового висвітлення усієї історичної науки впливала й тісна взаємозалежність філологічних та історичних дисциплін і певна європейська університетська традиція: розвиток і широке поширення класичних мов — грецької та латини. Отож кафедри класичних мов забезпечували наукові дослідження античних часів, в той час як викладачі новітніх іноземних мов не мали зв'язків із науковими студіями з історії нового та новітнього часу. Тому спрямованість наукових робіт здебільшого залежала від індивідуальних уподобань професора або приват-доцента. Крім того, викладачі кафедри всесвітньої історії повинні були читати усі її розділи — починаючи від історії стародавнього світу і закінчуючи історією XIX століття (тобто новітньою історією згідно тогочасного визначення). Проте найбільше значення програмою викладання приділялося історії середніх віків (це був дворічний курс). Подібна обставина значною мірою обумовила наукову спрямованість праць викладачів факультету.

«Кадровий голод» в університетах призвів до того, що багато відомих російських істориків і філологів працювали в Одесі недовго. Особливо часто перепліталися інтереси істориків і філологів як у викладанні античної історії, так і в її наукових дослідженнях. Так, В. І. Модестов³⁶² починав приват-доцентом кафедри римської філології ІНУ, потім працював у Казані, Києві, Петербурзі, а 1884 року знову зайняв кафедру в Одесі. Спеціаліст у галузі римської історії та літератури, він відомий дослідженнями про Тацита і книгою «Лекції з історії римської літератури», яка все ще залишається корисним посібником. Професор кафедри класичної філології О. В. Нікітський³⁶³, знавець грецьких написів, майбутній академік, під час перебування в Одесі випустив свою першу працю «Дельфійські епіграфічні етюди» (1894), засновану на власних дослідженнях в Греції, що стала подією світової епіграфіки.

Професор кафедри грецької філології Л. Ф. Воєводський³⁶⁴, представник культурно-історичного напрямку, звернувся до історії суспільної думки. Досліджуючи найдавніші міфологічні уявлення греків, він, дотримуючись домінуючої в той час солярної теорії, все ж виділився оригінальним підходом до пояснення сюжетів міфів. Про це свідчать роботи «Канібалізм в грецьких міфах» (1874), «Введення в міфологію Одиссеї» (1882) та ін. Римською історією, зокрема історією філософії Риму, займався приват-доцент О. Ф. Базінер, якому належить робота «Епікуреїзм і його ставлення до новітніх теорій природничих і філософських наук» (1889). На початку XX століття в Одесу переїхав і пов'язав з нею життя професор кафедри класичної філології Б. В. Варнеке³⁶⁵. Він написав понад півтора ста робіт з історії грецької та римської культури, причому головна і улюблена його тема — історія театру.

³⁶² Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 292–296; Бондар Р. Д., Самойлов Ф. О. Модестов Василь Іванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 350–351.

³⁶³ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 300–301; Березін С. С., Ізбаш Т. О. Нікітський Олександр Васильович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 381–382.

³⁶⁴ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 285–286; Березін С. С., Ізбаш Т. О. Воєводський Леопольд Францевич // ПОНУ. — Т. 2. — С. 265–267.

³⁶⁵ Немченко І. В. Варнеке Борис Васильович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 208–210.

Тільки наприкінці XIX століття в ІНУ з'явилися власне історики античної доби. Учень Ф. І. Успенського приват-доцент кафедри всесвітньої історії Ф. С. Режабек³⁶⁶ 1896 року захистив магістерську дисертацію на тему Маркоманських війн. З проблем історії Стародавньої Греції починав П. М. Біцилли³⁶⁷, однак поступово його інтереси переключилися на історію пізніших періодів, про що свідчили роботи «Тацит і римський імперіалізм» (1912) і «Падіння Римської імперії» (1915). Правознавцю К. О. Кузнецову³⁶⁸ належить публікація «Історія філософії права. Антична Греція. Від Гомера до Сократа» (1917) і доопрацьоване видання «Основні моменти в історії давньогрецької філософії права» (1918).

Медієвістика. Підвищення уваги до проблем історії Візантії і слов'янських країн призвело до певної диспропорції в розвитку в Одесі медієвістики (історії середніх віків Західної Європи). Історія західноєвропейських середніх віків, за винятком італійських колоній Причорномор'я, майже не розроблялася. Цей курс читав спочатку П. К. Брун, потім Ф. І. Успенський, В. К. Надлер, Р. Ю. Віппер, П. М. Ардашев, І. І. Іванов, Ф. С. Режабек та інші, чий науковий інтерес не збігалися з медієвістикою. Її становлення в Одесі пов'язане з ім'ям професора кафедри всесвітньої історії П. К. Бруна³⁶⁹, доктора філософії Єнського університету (Німеччина). З відкриттям ІНУ він почав викладати історію стародавнього Сходу та історію середніх віків. Вже в першому томі «Записок Новоросійського університету» з'явилася його публікація середньовічного джерела³⁷⁰.

Але головний внесок у розвиток медієвістики П. К. Брун здійснив у наступні роки розробками з історії італійської колонізації Кримського півострова³⁷¹. В доповідях і статтях він виклав історію появи генуезців у Чорному морі, їх проникнення у міста Криму, дослідив специфіку державного управління генуезьких поселень та характер їхніх відносин з татарами, турками та венеційцями. Окремо він зупинився на історії Судака (Сугдеї) до часу його захоплення турками. Його двотомник «Чорномор'я», виданий у 1879–1880 роках, отримав Уваровську премію.

Після П. К. Бруна історію середніх віків викладали вчені, що не займалися напряму західноєвропейською медієвістикою. Ті ж відомі спеціалісти з історії середніх віків, що з'являлися в Одесі, в силу різних причин працювали недовго і не створили в ІНУ наукової медієвістичної школи.

Лише на початку XX століття в університеті з'явилися саме медієвісти. Золоту медаль за твір з історії виникнення міста в Англії отримав І. М. Бондаренко, якого залишили в 1907 році на кафедрі всесвітньої історії³⁷². В 1908 році до університету прийшов з Петербурга учень Г. В. Форстена В. Е. Крусман³⁷³. Його книга «На зорі англійського гуманізму» (1916) була важливим внеском в російську медієвістику завдяки зверненню до практично невідомої в Росії тематики і зібраному матеріалу³⁷⁴.

³⁶⁶ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 206–207; Избаш-Гоцкан Т. О. Режабек Франц Станіславович (В'ячеславович) // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 318–319.

³⁶⁷ Попова Т. М. Біцилли Петро Михайлович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 127–130.

³⁶⁸ Тахтарова Н. С. Кузнецов Костянтин Олексійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 173–174.

³⁶⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 188–197; Хмарський В. М., Дзиговський О. М. Брун Пилип Карлович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 170–172.

³⁷⁰ Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г. / пер. и прим. П. К. Бруна // ЗІНУ. — Т. 1. — Одесса, 1867. — С. I–V, 1–156.

³⁷¹ Брун Ф. К. О поселениях итальянских в Газарии. Топографические и исторические заметки // Труды Первого археологического съезда в Москве. — Т. 2. — М., 1871. — С. 365–403; його ж: Материалы для истории Сугдеи. — Одесса, 1871.

³⁷² Музичко О. Одеський історик Іван Бондаренко: науковець в лещатах громадськості // Юго-Запад. Одессика. — Вып. 9. — Одесса, 2010. — С. 128–150.

³⁷³ Попова Т. М., Немченко І. В. Крусман Олександр Миколайович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 171–172.

³⁷⁴ Немченко І. В. Научные изыскания В. Э. Крусмана в Одессе // Древнее Причерноморье. IV Чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. — Одесса, 1994. — С. 101–105; Попова Т. Н. Историография в лицах... — С. 474–486.

Невідомою фігурою в історії одеської медієвістики початку ХХ століття є професор богослов'я О. М. Клітін³⁷⁵. Його неопубліковані роботи з історії іоакімізму, історії італійського народного руху під керівництвом Дольчіно йшли в руслі наукових пошуків російських істориків того періоду. За ним до подібної тематики звернувся П. М. Біцилли, який раніше спеціалізувався з давньої історії. У книгах із медієвістики, виданих в Одесі в 1918–1919 роках, він поставив проблему категорій середньовічної культури, яка стала актуальною в європейській історіографії лише через десятиліття³⁷⁶. Цими роботами П. М. Біцилли зарекомендував себе не тільки як зрілий представник історико-культурницького напрямку в історіографії, але і як фундатор нових підходів, що тільки но почали розроблятися в європейській історичній науці.

Певний внесок у розвиток медієвістики зробили представники юридичного факультету, зокрема К. О. Кузнецов³⁷⁷.

Нова історія. Традиція вивчення історії нового часу (згідно з періодизацією того часу — XVI–XVIII століття) виникла ще в першій половині XIX століття. Становлення ж одеської школи новістів пов'язане з приходом в ІНУ 1867 року О. Г. Брікнера³⁷⁸, який здобув історичну освіту і ступінь доктора філософії в Німеччині. Серед курсів, які він читав в Одесі: «Енциклопедія і методологія історії», «Історія французької революції», новітня історія (до 1848), історія нової культури. В одеський період вийшла його книга «Війна Росії зі Швецією в 1790 р.»³⁷⁹, статті з загальної історії та методології історії. Але головною його спеціальністю залишалася російська історія, і він перейшов в 1871 році в Дерпт на відповідну кафедру.

Схильність О. Г. Брікнера до історії фінансів і господарства передалася його учням, і в першу чергу Г. Є. Афанасьєву³⁸⁰, який починав з дослідження історії реформ Тюрго. Він разом з учителем по праву може бути названий, нарівні з В. І. Гер'є і М. І. Кареевим, одним з засновників «російської школи» в галузі вивчення старого порядку і революції у Франції. В 1869 році його залишили при ІНУ для підготовки до професорського звання по кафедрі всесвітньої історії, на якій він певний час перебував приват-доцентом. В 1884 році він захистив магістерську дисертацію «Головні моменти міністерської діяльності Тюрго», а в 1992-му — докторську дисертацію «Умови хлібної торгівлі у Франції в кінці XVIII століття», що одержали визнання за кордоном, насамперед у Франції. Однак підозра в «неблагонадійності» і недобррозичливість з боку попечителя Одеського навчального округу не дозволили йому зайняти професорську посаду, зосередитись на науковій діяльності і належним чином забезпечити собі ім'я в історіографії та сталість кафедри всесвітньої історії в ІНУ.

Проте започаткована традиція вивчення епохи французької революції в ІНУ не перервалася. Її продовжили викладачі, що приїздили до Одеси з інших університетів Російської імперії. З 1877 по 1890 рік нову історію викладав випускник Московського університету, учень С. Є. Єшевського О. С. Трачевський³⁸¹. Захистивши в 1877 році док-

³⁷⁵ Аппатов С. О., Демин О. Б., Першина З. В. Исторические науки в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995. — С. 479; Клітін Олександр Михайлович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 65–66.

³⁷⁶ Бицилли П. М. Салимбене. Очерки итальянской жизни X в. — Одесса, 1916; його ж: Элементы средневековой культуры. — Одесса, 1919; Галчева Т. П. М. Бицилли — опыт возвращения // Бицилли П. М. Избранное: историко-культурологические работы. — Т. 1. — София, 1993; Каганович Б. С. Русские медиевисты первой половины XX века. — СПб., 2007. — С. 163–230; Попова Т. Н. Историография в лицах... — С. 327–452.

³⁷⁷ Тахтарова Н. С. Кузнецов Костянтин Олександрович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 173–174.

³⁷⁸ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 197–199; Самойлов Ф. О. Брікнер Олександр Густавович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 166–168.

³⁷⁹ Брикнер А. Г. Война России со Швецией в 1788–1790 гг. // ЖМНП. — 1869. — С. 344; його ж: Война со Швецией. — СПб., 1869.

³⁸⁰ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 204–206; Дьомін О. Б. Вивчення історії революцій XVI–XVIII століть в Одеському університеті // ЗІФ. — Вип. 16. — Одеса, 2005. — С. 304–314.

³⁸¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 202–203; Дьомін О. Б. Трачевський Олександр Семенович //

торську дисертацію «Союз князів і німецька політика Катерини II, Фрідріха II, Йосипа II. 1780–1790 рр.» (Уваровська премія), він в одеський період опублікував статті про міжнародну політику епохи французької революції російською, німецькою та французькою мовами. Вчений одним з перших використав документи з російських архівів для висвітлення західноєвропейської історії.

Після від'їзду О. С. Трачевського професором всесвітньої історії й деканом факультету призначили професора В. К. Надлера³⁸² з Харкова. На той час він перестав займатися медієвістикою і переключився головним чином на новітню історію XIX століття, завершивши п'ятитомну працю «Олександр I та ідея Священного Союзу» (1888–1892). Попри свою тенденційність видання мало великий успіх у читачів. За тематикою воно відповідало проблематиці історії міжнародних відносин епохи французької революції. Працюючи в ІНУ, В. К. Надлер захопився історією півдня Російської імперії і написав ряд статей з історії Одеси кінця XVIII століття.

У 1894–1897 роках на кафедрі працював майбутній академік Р. Ю. Віппер³⁸³. Захистивши в 1894 році дисертацію «Церква і держава в Женеві XVI ст.», яка донині залишається в російській історіографії найбільш значною роботою з історії Женеви в епоху кальвінізму, він отримав разом зі ступенем магістра і ступінь доктора. В Одесі вчений відійшов від позитивізму, сприйнявши певні ідеї історико-культурного синтезу. В 1896 році він видав працю «Політичні теорії у Франції в епоху релігійних війн», де зазначив, що політичні ідеї повинні вивчати історики, бо політичні теорії є відлунням людських настроїв, уявлень, бажань і навколишньої дійсності. Але він зауважував, що, з іншого боку, не слід відкидати вплив явищ сучасності, які, трансформуючись через враження, сприяють виникненню тих чи інших оцінок.

Так само недовго (1898–1901) після зарубіжного наукового відрядження приватдоцентом університету був П. М. Ардашев. Але саме тут він завершив роботу над першим томом праці «Провінційна адміністрація у Франції в останню пору Старого порядку. 1774–1789»³⁸⁴, яка принесла йому міжнародне визнання та повну премію імені С. М. Соловйова, і захистив магістерську дисертацію.

Особливе місце серед представників історичної науки в Одесі належить Є. М. Щепкіну³⁸⁵, онукові видатного російського актора. Закінчивши Московський університет у професора В. І. Герье, він прийшов 1898 року в ІНУ, маючи за плечима і досвід викладацької роботи в Москві та Ніжині, і знайомство з європейською системою освіти³⁸⁶. Почавши займатися історією середніх віків, магістерську дисертацію він захистив по новій історії в 1902 році за темою «Російсько-австрійський союз під час Семирічної війни»³⁸⁷. Написана на основі матеріалів Віденського та Копенгагенського архівів робота містить багатий фактичний матеріал. Є. М. Щепкіна, одного з небагатьох російських істориків, запросили написати розділ «Росія за часів Олександра I та вторгнення 1812 р.» редактори дев'ятого тому «Кембриджської історії нового часу».

Таким чином, в Одесі другої половини XIX — початку XX століття з нової та новітньої історії працювали російські історики, що приїздили з інших університетів. Част-

---

ПОНУ. — Т. 4. — С. 260–262.

³⁸² Гончарук Т. Г., Новікова Л. В. Надлер Василь Карлович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 367–370; їхня ж: Василь Карлович Надлер: к биографии историка // ЗІФ. — Одеса, 1997. — Вип. 4. — С. 145–150.

³⁸³ Сафронов В. Г. Историческое мировоззрение Р. Ю. Виппера и его время. — М., 1976; Радзіховська О. О. Віппер Роберт Юрійович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 256–260; Кулачинський М. М. Дослідження Р. Ю. Віппера європейської суспільно-політичної думки XVI–XVII століття // ЗІФ. — Вип. 17. — Одеса, 2006. — С. 243–250.

³⁸⁴ Ардашев П. Н. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка (1774–1789). Провинциальные интенданты. — Т. 1. — СПб., 1900.

³⁸⁵ Максименко І. В., Попова Т. М. Щепкін Євген Миколайович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 454–458.

³⁸⁶ Попова Т. Н. Историография в лицах... — С. 453–474; Левченко В. Проблемы изучения интеллектуальной биографии Е. Н. Щепкина: к 150-летию со дня рождения и 90-летию со дня смерти // Юго-Запад. Одессика. — Вып. 9. — Одесса, 2010. — С. 151–162.

³⁸⁷ Щепкин Е. Н. Русско-Австрийский союз во время Семилетней войны 1746–1758: Исследование по данным Венского и Копенгагенского архивов. — СПб., 1902.

ково це можна пояснити відсутністю притоку на кафедру власних випускників та орієнтацією на філологічну, згідно з статутом 1884 року, а не історичну підготовку на історико-філологічному факультеті ІНУ. Та попри плінність кадрів практично всі викладачі працювали над питаннями історії Франції другої половини XVIII століття чи історії міжнародних відносин тієї ж пори. Це призвело до появи в ІНУ сталої традиції вивчення історії Французької революції кінця XVIII століття, що триває донині³⁸⁸.

Сходознавство. Як і в інших університетах Російської імперії, в ІНУ історія країн Азії та Африки, за виключенням історії Давнього Сходу, як окремий курс не викладалася. Отож, незважаючи на існування в стінах Рішельєвського ліцею Інституту східних мов, в ІНУ сходознавство як науковий напрям проявлялося епізодично. Перепоною на шляху розвитку сходознавства в університеті головним чином була відсутність знань східних мов. Викладачі використовували переклади східних авторів на європейські мови або брали повідомлення про події на Сході з європейських джерел. Тому до сходознавчих праць долучалися представники різних кафедр університету. Впродовж його існування ледь не найменше наукових історичних робіт були присвячені історії стародавнього сходу — дисципліни, з якої починалося навчання істориків. Фахівці з історії стародавнього Сходу лише епізодично працювали в Одесі. Так, майбутній академік, лінгвіст Д. М. Овсяннико-Куликовський³⁸⁹, який закінчив ІНУ, після навчання в Сорбонні повернувся до Одеси і викладав тут в 1882–1888 роках, захистив магістерську і докторську дисертації історичного спрямування з мовознавства. У працях він схилявся до історико-культурної проблематики, публікуючи в «Записках Новоросійського університету» статті з історії Стародавньої Індії ведичної епохи, історії культурів і релігійних уявлень Давнього Сходу³⁹⁰.

Трагічно склалася доля молодого талановитого єгиптолога О. Л. Коцейовського³⁹¹, учня найбільш відомого російського сходознавця Б. О. Тураєва, який працював в університеті приват-доцентом з 1915 року. В 1919 році, повертаючись з Харкова до Одеси після захисту магістерської дисертації про тексти пірамід, він захворів на тиф і помер на станції Знаменка. Проте написана ним робота зіграла важливу роль у розвитку єгиптології і зберігає своє значення донині.

Найбільше орієнталістичних публікацій належать професору П. К. Бруну. В 1867 році з'явилася «Про дипломатичні відносини єгипетського султана Бібарса із золотоординським ханом Берке»³⁹², яка містила переклад частини твору Картмера «Історія мамлюкських султанів Єгипту». Ця робота невелика за обсягом, але авторські коментарі до тексту дозволили вченому висловити свою позицію стосовно походження мамлюкських султанів та їхніх контактів з монголами. Заслугою П. К. Бруна перед вітчизняним сходознавством стало введення в широкий науковий обіг «Книги мандрів» турецького мандрівника XVII століття Евлії Челебі. Цей текст представлений уривками в двох публікаціях: «Невдала осада Азову турками в 1841 році та зайняття ними фортеці після залишення оної козаками» (1872) та «Мандрівка турецького туриста впродовж східного узбережжя Чорного моря» (1875).

³⁸⁸ Дьомін О. Б. Вивчення історії революцій XVI–XVIII століть в Одеському університеті // ЗІФ. — Вип 16. — Одеса, 2005. — С. 304–314.

³⁸⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 277–279; Левченко В. В. Овсяннико-Куликовський Дмитро Миколайович // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 265–268.

³⁹⁰ Овсяннико-Куликовский Д. Н. Зачатки философского сознания у древних индусов // Русское богатство. — 1984; його ж: К вопросу о «быке» в религиозных представлениях древнего Востока. — Одесса, 1985; його ж: К истории культа огня у индусов в эпоху вед. — Одесса, 1987.

³⁹¹ Урсу Д. П. З історії сходознавства на Півдні України // Східний Світ. — К., 1994. — № 1–2. — С. 141–142; Музичко О. Є., Урсу Д. П. Коцейовський Олександр Леопольдович // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 184–186.

³⁹² Брун Ф. К. О дипломатических сношениях египетского султана Бибарса с золотоординским ханом Берке // ЗИООИД. — Одесса, 1867. — Т. 6. — С. 612–622.

Крім турецької проблематики інші сходознавчі питання з'являлись дуже рідко. Так, лекція професора богослов'я О. М. Кудрявцева³⁹³ «Мухаммеданська релігія в її положенні, сутності і відношенні до релігії християнської», на думку харківського історика С. І. Лимана, відобразила суспільну цікавість до історії ісламу у зв'язку з повстанням південних слов'ян на Балканах.

Не залишився осторонь сходознавчих шукань й Ф. І. Успенський. Він опублікував статтю «Мелік Газі і Дзул-Нун Данішменді». Автор, не полишаючи візантійське поле, розглянув місце та роль одної з династій мусульманських правителів Малої Азії — Данішменедів. Спираючись на різноманітний джерельний матеріал, Ф. І. Успенський доповнив попередні напрацювання щодо планів Мелік Газі захопити Візантію і стати лідером передньоазійського світу. Крім того, стаття містила генеалогічні та нумізматичні частини, засвідчивши розвиток цих допоміжних історичних наук в ІНУ в контексті вивчення всесвітньої історії.

Таким чином, сходознавча наука виявилася похідною від місцевих та політичних інтересів російського уряду та одеської громади. Внаслідок цього переважала турецька проблематика середньовіччя, але її розвитку заважала відсутність сходознавчої підготовки викладачів університету.

Славістика. Надзвичайне значення в російських гуманітарних науках мало слов'янознавство. З нього починалося наукове вивчення в українських землях всесвітньої історії. Інтерес до славістики, зацікавленість в її всебічному розвитку в ІНУ визначалася ще й урядовим підходом до створення університету на кордоні південнослов'янського світу. У Санкт-Петербурзі вважали, що місія ІНУ полягала у створенні атмосфери довіри балканських слов'ян до північного сусіда, залучення їх до зовнішньої політики Росії. Відкриваючи університет як навчальний та науковий осередок, спрямований в тому числі й на задоволення освітніх потреб південних слов'ян, підготовки наукових кадрів для країн Балканського півострова, зростання російсько-південнослов'янського зближення, в російській столиці усвідомлювали брак кадрів для виконання цього завдання. Тому в 1860 — початку 1970-х років в університет запрошували викладачів, що мали будь-який доробок у вивченні слов'янських народів. Крім того, на ці посади підбирали молодь, яка виявляла намір працювати у царині славістики, підтримували бажання викладачів різних спеціальностей виконувати наукові роботи зі слов'янської проблематики. Це сприяло тому, що ІНУ сформувався як один з провідних центрів славістики в Російській імперії, зокрема центр вивчення історії південного та західного слов'янства, який об'єднував істориків, філологів, юристів. Діяльність університетських науковців Одеси чимало сприяла розвитку історичної славістики.

Одним з визначальних моментів у розвитку одеської історичної славістики стало запрошення до ІНУ одного з перших російських професійних славістів, колишнього професора Імператорського Казанського університету, члена-кореспондента Імператорської Академії наук В. І. Григоровича³⁹⁴. Поява в університеті одного із фундаторів російського слов'янознавства виглядає зовсім не випадковим збігом обставин та пояснюється насамперед його науковим авторитетом. Влаштуваючись до ІНУ, він уявляв Одесу як можливе зосередження слов'янознавчих, візантинознавчих та балканських досліджень. Проте одеське суспільство не бачило серйозної потреби в розгортанні фундаментальних славістичних робіт, і багато розробок В. І. Григоровича залишилися нездійсненими. В одеській період він продовжив історичні дослідження, розпочаті ще в Казані у другій половині 1850-х років. Роботи, написа-

³⁹³ Бевзюк Н. П. Кудрявцев Олександр Миколайович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 171–172.

³⁹⁴ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 229–251; Смольська А. К., Дьомін О. Б., Самойлов Ф. О. Григорович Віктор Іванович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 349–353.

ні ним в Одесі, його учні і наступники видали тільки 1916 року у «Зібранні творів В. І. Григоровича»³⁹⁵, де представлено 27 публікацій вченого. Їх можна умовно класифікувати наступним чином: за фахом — історичних 16, філологічних 0, краєзнавчих 5, археологічних 6; за жанром — наукових статей 8, промов 5, доповідей 2, звітів 10, газетних статей 2. Болгарам присвячено 4 роботи, сербам — 2, грекам — 1, загалом південним слов'янам — 3.

Тобто з переїздом до Одеси змінюється тематика публікацій В. І. Григоровича: по-перше, практично відсутні філологічні роботи; по-друге, з'явилися сюжети, пов'язані з місцевою проблематикою, що стало втіленням його ідеї об'єднання слов'янознавчих, візантинознавчих та балканських досліджень; по-третє, історичні роботи представлені декількома історичними дисциплінами — візантинознавством, історією південних слов'ян, краєзнавством, археологією³⁹⁶.

Як професор кафедри слов'янської філології, він поряд із філологічними дисциплінами, читав курс «Слов'янські старожитності», що охоплював загальні питання історії південних та західних слов'ян. У виданому у Варшаві після смерті вченого літографованому курсі «Слов'янські старожитності» уся історія слов'ян охоплювала час від VII до XIV століття³⁹⁷. До кола проблем, що вивчалися в курсі, входили окрім питань політичної історії питання релігії слов'ян, етногенезу, державного будівництва, деякі аспекти правових та економічних відносин і — на відміну від попередників — питання слов'янського побуту, народних звичок тощо. Певним хронологічним продовженням «Слов'янських старожитностей» став курс слов'янських літератур, в якому вчений розглядав слов'янські літературні надбання у зв'язку з історичними долями народів та етапами політичного розвитку Європи.

Загальноуніверситетський славістичний ухил проявився і в науковій діяльності П. К. Бруна, який написав дві статті (1877–1878), присвячені останнім століттям існування середньовічної Болгарії. Хоча вони вийшли майже водночас із докторською дисертацією Ф. І. Успенського, присвяченою Другому Болгарському царству, але й методологічно, й хронологічно продовжили праці вже померлого В. І. Григоровича.

Згадана докторська дисертація Ф. І. Успенського «Утворення Другого Болгарського царства»³⁹⁸, видана 1879 року, стала одною з найбільш визначних подій одеського історичного слов'янознавства. В ній автор розглянув історичні умови появи нової середньовічної болгарської держави. Певну критику і сучасних Ф. І. Успенському рецензентів, і істориків ХХ–ХХІ століття викликала структура роботи: два непропорційні за обсягом розділи. В першому розглянуто становище Болгарських земель під візантійським пануванням. Використання широкого кола джерел, в першу чергу візантійських, дозволило вченому здійснити вдалу спробу опису Болгарії ХІ–ХІІ століття. Другий розділ складається з декількох частин, які цілком слушно могли бути окремими розділами. Скоріш за все це редакторський недоробок, свідоцтво авторського прагнення якнайскоріше видати книжку, враховуючи політичний момент, пов'язаний зі зміною політики Росії в Болгарії. Але головне — праця Ф. І. Успенського стала першою монографією узагальнюючого характеру в європейській історіографії, показом болгарських подій в широкому міжнародному контексті середньовіччя, побудованим на міцній джерелознавчій базі. Недаремно вона виявилася одною з перших праць одеських істориків, вшанованих Уваровською премією.

Загалом заслугою Ф. І. Успенського, за визначенням вчених ХХ століття, є вперше поставлене та науково обґрунтоване положення про всебічний та глибокий вплив слов'янства на візантійську державу, введення в науковий обіг теорії про значення

³⁹⁵ Григорович В. И. Собрание сочинений. — Одесса, 1916.

³⁹⁶ Демин О. Б. К истории изучения древней и средневековой истории Северного Причерноморья (по материалам работ В. И. Григоровича) // Проблемы истории та археологии давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 59–60.

³⁹⁷ Григорович В. И. Славянские древности. Лекции. — Варшава, 1882.

³⁹⁸ Успенский Ф. И. Образование второго Болгарского царства. — Одесса, 1879.

слов'янського елементу в соціально-економічному житті Візантії, закріплення у світовій історіографії думки про те, що без вивчення греко-слов'янського світу події європейського середньовіччя набувають викривленого бачення³⁹⁹.

Послідовником В. І. Григоровича й Ф. І. Успенського на ниві болгаристики став М. Г. Попруженко⁴⁰⁰, учень Ф. І. Успенського та О. О. Кочубинського. Його інтереси схилилися в бік історії; незважаючи на захист магістерської дисертації «З історії літературної діяльності в Сербії XV ст.» (1894), сербіста-філолога з нього не вийшло. У другій половині 1890-х років М. Г. Попруженко вивчав текст болгарської пам'ятки «Синодик царя Бориса». Публікація цього джерела та захист в 1899 році докторської дисертації зробили його ім'я відомим в європейській історіографії. Науковій роботі перешкодила праця з 1896 року на посаді директора Одеської міської публічної бібліотеки. Найбільш відомі його публікації, присвячені Козьмі Пресвітеру та питанням болгарського відродження. Остання проблема спонукала вченого до нової для одеської славистики теми про місце Одеси в історії слов'янського світу⁴⁰¹.

Історія інших південнослов'янських народів була також представлена в працях викладачів ІНУ. Історії Сербії торкався в статті «Про участь сербів в наших загальних відносинах» В. І. Григорович⁴⁰². Середньовічною Сербією починав займатись М. Г. Попруженко, але скоро відійшов від цієї теми.

Найбільш значним науковим авторитетом в українських землях з історії середньовічної Хорватії, за визначенням сучасної історіографії, був історик права Ф. І. Леонтович⁴⁰³, професор кафедри історії руського права, який паралельно читав лекції по кафедрі слов'янського законодавства. Він одним із перших заклав підвалини історико-юридичної славистики в Російській імперії, що засвідчила докторська дисертація «Давнє хорвато-далматинське законодавство»⁴⁰⁴ (1868). Магістерська його дисертація, присвячена історії права середньовічної Литви і звернення до нової проблематики, не пов'язаної з попередньою, наочно демонструє урядову вимогу щодо славистичних пріоритетів колективу ІНУ. Взявши за основу джерела юридичного характеру (Винодольські закони, закони града Загреба, Полицький статут), використавши історико-правовий підхід та історико-порівняльний метод, вчений дійшов широких узагальнюючих висновків. На думку Ф. І. Леонтовича, державний устрій хорватів еволюціонував від демократичного громадського до феодально-аристократичного. Вчений обстоював визначальну роль громади в середньовічному хорватському суспільстві і наголошував, що його державні інститути і законодавство мали слов'янське походження, тоді як у науковій літературі з цього питання перебільшувався вплив венеціанців на хорватське право.

Історична полоністика в працях університетських викладачів була представлена не в «чистому» вигляді, а в плані відносин Польщі з сусідами. М. П. Смирнов та Ф. І. Леонтович писали про польсько-литовські стосунки, І. А. Линниченко та Ф. І. Успенський — про польсько-руські. Частково це пояснюється тим, що вони займали кафедри не спеціально слов'янського профілю, але одночасно, й відгукнулись на урядовий запит працювати в руслі закордонної славистики.

Польська складова праці М. П. Смирнова полягала в прискіпливому аналізі позицій різних соціальних сил польських земель напередодні Кревської унії, в роки правління Людовика І. Кожна з них — магнати, шляхта, духовенство займала «антисамо-

³⁹⁹ Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении // Византийский временник. — Т. 1 (26). — М., 1948. — С. 41, 53.

⁴⁰⁰ Дьомін О. Б., Мисечко А. І. Попруженко Михайло Георгійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 529–531.

⁴⁰¹ Попруженко М. Г. Участие Одессы в возрождении народа болгарского. — Одесса, 1912.

⁴⁰² Григорович В. И. Об участии сербов в наших общих отношениях // Григорович В. И. Собрание сочинений. — Одесса, 1916. — С. 424–448.

⁴⁰³ Музичко О. Є. Леонтович Федір Іванович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 15–23; Музичко О. Історик Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність. — Одеса, 2005.

⁴⁰⁴ Леонтович Ф. И. Древнее Хорвато-далматинское законодательство // ЗИНУ. — Т. 1. — Одесса, 1868.

державні» позиції, прагнула до збереження та збільшення своїх привілеїв і свобод, намагалася поліпшити на свій розсуд відносини з Литвою. Соціальні поступки провідні польські верстви вже вирвали у Людовика I в ході прийняття Кошицьких привілеїв, що обмежили королівську владу та посилили роль магнатів і шляхти. Тому в Польщі гостро стояло питання майбутнього цих привілеїв, і вирішити це питання міг тільки наступний король. Ось чому, на думку М. П. Смирнова, сутність подальшого розвитку держави полягала в питанні наслідування корони і для цього була потрібна така несамотійна особа, як Ягайло. В цілому сучасна польська історіографія не суперечить такій трактовці, підтримуючи ідею історичної необхідності Кревської унії.

Так само, як і дисертація М. П. Смирнова, робота І. А. Линниченка «Взаємні відносини Русі й Польщі до початку XIV ст.» не була оцінена належним чином в історіографії. Між тим він вперше у російській історіографії визначив коло інтересів поляків відносно давньоруських земель IX–XII століття. І це були не тільки політичні зацікавленості. І. А. Линниченко представив обопільні зв'язки, в тому числі й у світлі шлюбних союзів, які висвітлені ним такою мірою, що сучасна історіографія майже нічого не доповнює. Він першим показав специфіку економічних, культурних і релігійних відносин між Польщею і Руссю та зазначив джерелознавчі складнощі їх вивчення. Майже таким і нині залишається рівень їх дослідження з-за відсутності нових джерел.

Ф. І. Леонтович та Ф. І. Успенський також епізодично звертались до подій польської історії. Якщо перший тільки проводив порівняння польського матеріалу з давньоруським, то другий у 1880-ті роки — роки його «наукової кризи», видав декілька публікацій з історії польсько-російських відносин кінця XVI — початку XVII століття, в тому числі й книжку «Як виникло і розвивалося в Росії Східне питання», де розглянув роль Польщі у міжнародних відносинах Центральної та Східної Європи XVI століття.

Історію інших західних слов'ян представляв О. О. Кочубинський⁴⁰⁵. Він закінчив Московський університет 1867 року зі званням кандидата по кафедрі російської історії. Вже тоді його вчителем був професор російської історії Н. О. Попов, знавець новітньої історії Сербії, який викладав також історію південних та західних слов'ян. Кандидатська робота Кочубинського була присвячена відносинам Петра I з південними слов'янами і румунами. З початком роботи в ІНУ (1871) його наукові інтереси змістились до історії західних слов'ян, — скоріш за все, не з власної ініціативи, а вимушено, у зв'язку з необхідністю заповнити прогалину в одеській славистиці (чехами в університеті ніхто не займався). Праці О. О. Кочубинського в сфері богемістики, або чеської історії, завершили створення повного циклу викладання мови та історії слов'янських країн в ІНУ.

Як засвідчила відомий історик славистики Л. П. Лаптева, мовознавчі роботи не були сильною стороною наукової творчості О. О. Кочубинського⁴⁰⁶, на відміну від його численних історичних праць. Взагалі новаторство вченого виявилось у зверненні до раніше не розроблених тем, у введенні в науковий обіг нових джерел. Вже його магістерська дисертація «Брати-подобой і чеські католики на початку XVII ст.» (1873) так і залишилась єдиною в російській історіографії працею подібної проблематики. Написана на підставі широкого кола середньовічних джерел, вона давала барвисту картину розвитку суспільного та церковного життя на чеських землях, починаючи від створення церкви Кирила та Мефодія в IX столітті та закінчуючи Білогорською битвою 1620 року. Аналізуючи події початку XVII століття, О. О. Кочубинський розглядав їх в світі «конфесійного» підходу, притаманного і європейській тогочасній історіографії. Для нього повстання в Празі 1618 року було «революцією», в якій сили протестантів виступили проти контрреформації католицької церкви.

⁴⁰⁵ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 252–266; Лаптева Л. П. Кочубинский Александр Александрович // Славяноведение в дореволюционной России. — С. 195–197; Баранник Л., Самойлов Ф. О. Кочубинский Олександр Олександрович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 134–140.

⁴⁰⁶ Лаптева Л. П. Кочубинский Александр Александрович... — С. 196.

Робота О. О. Кочубинського «Граф Андрій Іванович Остерман і розділ Туреччини», опублікована в 1899 році, продовжила його попередні публікації 1870–1880-х років, присвячені політиці Росії у східному питанні. Написана на підставі архівних джерел, книжка подавала справу визволення балканських слов'ян як безкорисний захід царського уряду. Вона отримала Уваровську премію 1900 року. Завдяки цьому О. О. Кочубинський став єдиним в ІНУ вченим, який отримав дві найбільш престижні наукові премії Російської імперії (перша — за роботу з слов'янської історіографії 1890 року).

ІНУ, як один із провідних центрів російської славістики, був привабливим місцем роботи для багатьох провідних науковців-славистів Російської імперії. Однак, як правило, збіг несприятливих умов роботи та більш вигідних кар'єрних пропозицій змушували їх залишати Одесу. В 1897–1907 роках, після Московського університету в Одесі працював професор В. М. Істрін, згодом член-кореспондент Академії наук. В одеський період він займався історією культурних зв'язків південних слов'ян із Росією⁴⁰⁷. Також з Московського університету в 1898 році прийшов вже достатньо відомий спеціаліст — доктор слов'янознавства П. О. Лавров, що вже 1900 року переїхав до Санкт-Петербурга, зайнявши місце В. І. Ламанського (надалі став членом-кореспондентом, а потім і дійсним членом Академії наук). Але й за такий недовгий час він встиг опублікувати в Одесі декілька статей, присвячених історії та культурі югославських народів, чехів, болгар⁴⁰⁸. Ученем О. О. Кочубинського був майбутній академік Сербської академії наук С. М. Кульбакін — фахівець з давньослов'янських писемних джерел, який деякий час обіймав посаду доцента ІНУ. В цілому ж слависти університету, так само як і представники всесвітньої історії, продемонстрували методологічну еволюцію: відійшовши від позитивізму, вони наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття сповідували історико-культурницький напрям.

Візантиністика. Найбільш наочно особливості розвитку історичної науки в ІНУ представлені у візантиністичному. Загалом візантиністичне займало специфічне місце серед наук Російської імперії. Незважаючи на те, що вивчення історії Візантії почалося в Західній Європі з кінця ХVІІІ століття, саме в Росії в середині ХІХ століття була висунута ідея, що дослідження візантійського світу повинно стати національним завданням. Політична заангажованість візантиністики та її бачення в російській науці як окремої дисципліни, але ближчої до славістики, ніж до медієвістики (характерна назва однієї з робіт 1871 року «Про історичне вивчення греко-слов'янського світу в Європі» В. І. Ламанського), визначало її місце серед університетських предметів. Внаслідок цього розвиток візантиністики в ІНУ певною мірою відбивав ті програмні урядові вимоги, які висувались до діяльності причорноморського університету Російської імперії.

Тенденція до вивчення історії Візантії складалася в українських землях ще в першій половині ХІХ століття. Ледь не найбільш помітно вона проглядала в Одесі, в працях Товариства історії і старожитностей (ОІТІС). Проте розквіт її пов'язаний із діяльністю викладачів ІНУ, яка перетворила Одесу на провідний осередок візантиністичного Російської імперії 1870–1890-х років та піднесла університетську історичну науку до європейського рівня. Разом з тим говорити про формування візантиністичної школи в ІНУ видається неправомірним, бо з початку ХХ століття традиції Ф. І. Успенського та Н. П. Кондакова практично ніхто не продовжив. Серед їхніх учнів — археолог Б. В. Фармаковський, мистецтвознавець Д. В. Айналов, Є. К. Редін, історик Риму Ф. С. Режабек, історик педагогіки А. Г. Готалов-Готліб. Відсутність учнів-візантиністів можна пояснити й великою конкуренцією вчених подібного профілю в Одесі в другій половині ХІХ століття, і практикою запрошення до ІНУ вже відомих фахівців, які недовго затримувалися тут, але не давали перспектив місцевим випускникам.

⁴⁰⁷ Мейзерська Т. С. Істрін Василь Михайлович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 493–495.

⁴⁰⁸ Список трудов профессора П. А. Лаврова // Известия Академии наук. — 6-я серия. — № 17. — Пг., 1923.

Ознакою загального процесу автономізації наук у другій половині XIX століття було поєднання візантинознавчих та славістичних досліджень. Це наочно представлено в ІНУ. Подібна практика притаманна діяльності В. І. Григоровича одеського періоду. В літературі неодноразово зазначалося, що у нього «наукове слов'янознавство злилось в один потік із науковим візантинознавством»⁴⁰⁹. Отож не випадково його називали одним із перших російських візантиністів. Візантологічні здобутки В. І. Григоровича одеського періоду (а це півдесятка публікацій) заслуговують на увагу сучасної історіографії. В статтях «Історичні натяки про значення Херсону та його церкви в VIII, IX і X століттях» та «Як проявлялось відношення Константинопольської церкви до околішних північних народів, переважно до болгар на початку X століття» він підкреслив в першу чергу роль патріархату, виставляючи його як самостійну політичну та культурну силу. В другій зі статей він вмістив тексти чотирьох листів патріарха Миколи Містика до болгарського царя Симіона з метою підкреслити роль візантійського духовенства⁴¹⁰. В інших публікаціях він, продовживши попередню проблематику та спираючись на візантійські джерела, зосередився на вивченні візантійських церковних та державних впливів на розвиток християнства у слов'янських народів, візантійських реаліях регіону Чорного моря, діяльності Кирила та Мефодія.

Проте розквіт одеського візантинознавства пов'язаний із появою в Одесі випускника Санкт-Петербурзького університету Ф. І. Успенського⁴¹¹, майбутнього академіка, якого вважають одним з фундаторів російського візантинознавства. За 20 років його перебування в Одесі ІНУ перетворився на провідний центр російського візантинознавства. Лідерство Ф. І. Успенського обумовлювалося, по-перше, його активною науковою працею, значною кількістю високого рівня робіт, європейським визнанням. По-друге, він зміг об'єднати, згуртувати та спрямувати в єдине русло наукові візантинознавчі інтереси цілої групи одеських викладачів. Навколо нього в Одесі склався представницький гурток візантиністів: фахівець з візантійського мистецтва Н. П. Кондаков, відомий історик візантійської літератури О. І. Кірпічников, їхні учні й молодші колеги.

Двадцятирічна праця Ф. І. Успенського в ІНУ зробила з нього одного з провідних російських істориків. Саме з Одесою пов'язані численні дослідження вченого з історії Візантії та південнослов'янських держав. Його заслуги в розвитку візантинознавства наочно постають у порівнянні з роботами В. І. Григоровича. Ф. І. Успенський, представник молодого покоління істориків, став на шлях «обмирщення» візантійської історії, відмови від історико-релігійного бачення спадщини Візантії. В роботі «Нарис із історії візантійської освіченості» він замість канонічної боротьби показав протистояння філософсько-політичної думки, замість боротьби богословських шкіл — протистояння політичних угруповань навколо суспільно-політичної ідеології. Він першим з російських дослідників почав вивчати внутрішню історію Візантії, насамперед історію селянства та земельної власності. Ф. І. Успенський започаткував в російській історичній науці питання генезису й розвитку візантійського феодалізму та необхідності порівняльного вивчення соціально-економічної історії Західної Європи і Візантії⁴¹². Одним з перших в російській історіографії він почав досліджувати історію повсякденності

⁴⁰⁹ Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении... — С. 31.

⁴¹⁰ Григорович В. И. Исторические намеки о значении Херсона и его церкви в начале VIII, IX и X столетиях // Григорович В. И. Собрание сочинений. — Одесса, 1916. — С. 1–11; його ж: Как выражалось отношение Константинопольской церкви к окрестным народам и преимущественно к болгарам в начале X столетия // Там само. — С. 12–97.

⁴¹¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 200–202; Горянов Б. Т. Вказ. пр. — С. 29–108; Дьомін О. Б., Самойлов Ф. О. Успенський Федір Іванович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 301–303; Самойлов О. Ф., Самойлов Ф. О. Наукова та педагогічна діяльність професора Ф. І. Успенського в Імператорському Новоросійському університеті // ЗІФ. — Вип. 16. — Одеса, 2005. — С. 358–365.

⁴¹² Горянов Б. Т. Вказ. пр. — С. 54–55, 82.

Візантії, особливо візантійського села, вбачаючи в буденності один з компонентів розвитку імперії.

Дослідження Ф. І. Успенського одеського періоду з аграрної історії та культури Візантії мали рівень сучасної йому західноєвропейської історіографії. Не втратили значення до нашого часу і ті його праці, в яких простежується специфіка візантійського феодалізму. Прагнення об'єктивно відтворити візантійське минуле ставить його монографії та статті до ряду кращих зразків позитивістської європейської історіографії. Більш того, вже в ІНУ Ф. І. Успенський вказав на правомірність визнання рівної міри впливу різних факторів на історичне життя, підкреслюючи, що не було країн, розвиток яких підпорядковувався би впливу одного чинника.

Литуаністика. Поряд із такими країнознавчими дисциплінами, як русистика, славістика, візантиністика, в ІНУ розвивались ще й нові дисципліни, тісно з ними пов'язані, які щойно заявили про себе: литуаністика та україністика. Вони не набули такого розмаху, як перші, дисциплінарний статус яких диктували урядові розпорядження. Специфіка цих наук, в першу чергу литуаністики, полягала в імплементації їх у вищу російську школу з подальшою науковою інституалізацією та визначалася їх історичною державницькою присутністю в контексті політичної історії, найбільш прийнятної на той час. Передувала литуаністика, зважаючи на політичну окремішність та історичну вагу Великого князівства Литовського.

У витоків одеської університетської литуаністики стояв професор М. П. Смирнов. За рахунок ІНУ він спеціально виїздив до Вільно для наукової роботи в тамтешніх архівах⁴¹³. В його магістерській та докторській дисертаціях політична історія Литви була одним з головних предметів дослідження. На підставі численних джерел він показав специфіку розвитку литовського суспільства XIV століття, довів безпідставність тверджень щодо державницького та політичного таланту князя Ягайла, вказав на місце Великого князівства Литовського в регіональному розкладі міжнародних відносин.

Литуаністика займала значне місце в науковій спадщині професора Ф. І. Леонтовича доодеського та післяодеського періодів. У 1863–1865 роках, напередодні відкриття ІНУ, він опублікував три значні роботи «Селяни південно-західної Росії по литовському праву XV–XVI ст.», «Історичне дослідження щодо прав литовсько-руських євреїв», «Руська правда і Литовський статут щодо нагальної необхідності включити литовське законодавство в коло історії руського права». В одеський період, займаючись зовсім іншими темами, вчений епізодично, в першу чергу у викладацькій діяльності, звертався до цієї теми. В курсі «Історія руського права» наприкінці 1860-х років він характеризував Велике князівство Литовське як федерацію литовсько-руських земель. В сукупності для нього литовсько-руська історія поставала складовою слов'янського світу⁴¹⁴.

Знавцем історії Литовської держави прийшов до ІНУ І. А. Линниченко. Як представник «державницької школи» він вказував на значення Великого князівства Литовського в історії Східної Європи. Литовську мову достатньо добре знав професор О. О. Кочубинський, в якого приватно вивчав її у роки студентства університетський славист М. Г. Попруженко⁴¹⁵. Отож не випадково професор О. О. Кочубинський звертався до історичних питань литуаністики. В статтях 1890-х років «Литовська мова та наша старовина», «Територія доісторичної Литви» він розглянув історію слов'янсько-литовських контактів, їхній вплив на литовські племена, історичні та етнографічні аспекти життя литовського суспільства.

⁴¹³ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 234. — Спр. 2576.

⁴¹⁴ Музичко О. Історик Федір Іванович Леонтович... — С. 104–195.

⁴¹⁵ Макміллан О. Д. М. Г. Попруженко: шлях від випускника до приват-доцента Новоросійського університету (1888–1891 рр.) // ЗІФ. — Вип. 19. — Одеса, 2008. — С. 449.

Україністика. В працях одеських істориків З. В. Першиної, П. М. Попової, О. Є. Музичка⁴¹⁶ розглянуті різні аспекти, в першу чергу персональні, розвитку україністики в Одесі та ІНУ, вказано на чинники її формування: вплив місцевих умов, загальна еволюція історичної науки Російської імперії, зв'язок зі школою В. Б. Антоновича та інших істориків українських земель. Проте в ІНУ українознавчі наукові екскурси з'явилися в дещо іншій атмосфері. В середині 1860-х років вирішальну роль зіграли наукознавчі обставини. Поява засад українознавства в працях викладачів ІНУ стала формально інституційною якраз у контексті розвитку литовської та польської політичної історії в рамках домінуючого в російській історичній науці політичного бачення історії. Тому початкова університетська україністика Одеси корінням своїм походить насамперед з литуаністики.

Із середини 1880-х років вплив литуаністики на формування університетської україністики суттєво послаблюється, натомість поглиблюються контакти з представниками широкого історичного загалу українських земель, в тому числі й школи В. Б. Антоновича, та проявляється вплив нових суспільних настроїв, пов'язаних із сплеском зацікавленості українською проблематикою. Вже в роботах професора кафедри руської історії М. П. Смирнова присутнє українознавче забарвлення. Так, буквально на перших сторінках своєї докторської дисертації він використав термін «Україна» та окреслив її географічні кордони аж до Очакова і Чорного моря. Крім того, широко вживаючи поняття «руський», він часто використовує його як синонім «українського», про що свідчать окремі приклади: Гедимін відбудовує Лідський замок руками руських, покликаних з Києва й Волині; Вітовт викликає руських ремісників із Луцька тощо⁴¹⁷.

Із розвитку університетського українознавства не випадає й публікація Г. І. Перетятковича 1888 року в працях археологічного з'їзду в Одесі — «Малоросіяни в Оренбурзькому краї при початку його заселення»⁴¹⁸, де вчений поряд з аналізом української народної колонізації розглядає роль козацтва. Як вказує сучасний одеський історик О. Є. Музичко, Г. І. Перетяткович ще за лицейських років так захопився лекціями М. П. Смирнова про Богдана Хмельницького, що навіть носив шаровари⁴¹⁹.

До української тематики долучився і П. К. Брун, який у другий том свого збірника «Чорномор'я» вмістив розвідку «Острів Хортиця. Історико-географічні замітки» та видав матеріали місії посланця імператора Рудольфа II Еріха Лясоти до запорожців.

Проте найбільш яскраво українознавчі тенденції представлені у викладацькій та науковій роботі професора О. І. Маркевича. У нього також проглядається литуаністичне коріння в університетських навчальних курсах з історії Русі, зокрема литовсько-польської доби. Так, О. І. Маркевич в 1883/84 навчальному році читав спецкурси «Історія Південно-Західної Русі з XIII по XV ст.» та «Історія Південно-Західної Русі до кінця XVIII ст.». Поряд із невеликими, але численними публікаціями інформаційного характеру, він в роботах «Марковичи» та «Південна Русь при Катерині II» концептуально розглянув питання взаємовідносин козацтва та російської влади другої половини XVIII століття, долю Гетьманщини та Нової Січі. Слідом за істориками О. Лазаревським та А. Скальковським він назвав рушійними силами змін, що проходили в обох частинах українських земель, як політику російського самодержавства, так і процес соці-

⁴¹⁶ Попова Т. М. Історія Південної України в працях вчених — членів Історико-філологічного товариства Новоросійського університету // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. — Ч. I. — Одеса, 1994. — С. 32–34; Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал (УІЖ). — К., 1994. — № 6. — С. 53–58; Музичко О. Є. Від українознавства до україністики, від клубів до університетських кафедр: формування фундаменту одеської історичної україністики наприкінці XIX — на початку XX ст. // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок. — Одеса, 2013. — С. 7–29.

⁴¹⁷ Смирнов М. П. Ягайло. — С. 1–2, 7.

⁴¹⁸ Перетяткович Н. И. Малороссияне в Оренбургском крае при начале его заселения // Труды VI археологического съезда в Одессе. — Т. 2. — Одесса, 1888.

⁴¹⁹ Музичко О. Від українознавства до україністики... — С. 13.

альної диференціації українського суспільства, що вів до зближення інтересів старшини, українського і російського дворянства⁴²⁰.

Іншим значним представником українознавства в ІНУ був І. А. Линниченко. Різниця у витоках українознавчих робіт його та О. І. Маркевича наочно присутня вже в перші роки їхньої праці в Одесі. Тоді як другий звертався до історії українських земель, перший у 1884/85 навчальному році читав курс «Історія Литовсько-Руської держави». Праця в рамках політичної історії наклала відбиток і на сприйняття ним української складової Литовсько-Руської держави та її наступника — Московського царства.

Тільки підступитись та зробити перші кроки на шляху до українознавчої проблематики змогли молоді університетські науковці початку ХХ століття, в тому числі й учні І. А. Линниченка. В 1907–1908 роках приват-доцент університету О. С. Грушевський, молодший брат на той час львівського історика М. С. Грушевського, читав спецкурси з історії Росії часів Петра I та історії Київської Русі й Литовсько-Руської держави. Новаторство молодого викладача проявилось у введенні української мови в навчальний процес під час викладання останнього спецкурсу, що призвело до його відставки. П. Г. Клепацький — «аспірант» І. А. Линниченка 1911–1913 років — видав фактично перше ґрунтовне, надзвичайно ємне дослідження історії Київської землі литовського періоду⁴²¹.

Поєднав українознавчі лінії історичного дослідження І. А. Линниченка й О. І. Маркевича випускник ІНУ Є. О. Загоровський. По навчальній стежі він виступав як «аспірант» І. А. Линниченка, а по науковій — як спадкоємець О. І. Маркевича. В роботі «Взаємовідносини Запорозжя і російської урядової влади в часи Нової Січі», що видана в Одесі 1912 року, він пішов далі О. І. Маркевича стосовно відносин козацтва і російського уряду. Позначивши залежність Запорозжя від сусідів, він разом з тим персоніфікував негативну роль Росії в особі київського генерал-губернатора.

Торкнувся участі запорозьких козаків у складанні нового Уложення (зводу законів) Російської імперії ще один учень І. А. Линниченка — А. В. Флоровський, приват-доцент ІНУ з 1911 року⁴²².

Таким чином, українознавство в ІНУ починалося в рамках політичної історії Литовсько-Руської держави (М. П. Смирнов, І. А. Линниченко, О. С. Грушевський, П. Г. Клепацький) або в контексті історії переселенського руху та політики розширення меж Російської імперії (Г. І. Перетяткович, О. І. Маркевич, Є. О. Загоровський).

Краєзнавство. Місцева історія, або обласництво за тогочасною термінологією, мало в Одесі сталі традиції вже в першій половині ХІХ століття, насамперед в організаційних рамках ОІТІС та в діяльності окремих ентузіастів. Подібна спрямованість розвитку краєзнавства на той час була властива й іншим регіонам Російської імперії. Отож, краєзнавство як напрям історичних досліджень представлене в ІНУ насамперед як побічна справа окремих викладачів історико-філологічного факультету, часто пов'язана з їхньою роботою в інших установах.

Великі сподівання на можливість розгортання краєзнавчих пошуків у Новоросійському краї та в Одесі покладав вже В. І. Григорович. У збірці його праць одеського періоду є й декілька краєзнавчих публікацій, присвячених пам'яткам історії Півдня, починаючи від первісної доби і до середньовіччя. Разом з тим вчений багато зробив як організатор, висунув ряд проектів (зокрема щодо створення місцевого архіву), завершених пізніше. Його по праву можна назвати серед тих, хто закладав основи краєзнавства в Одесі.

⁴²⁰ Синявська О. О. Вказ. пр. — С. 24–25; Новікова Л. Роль одеського університетського осередку у розвитку історіографії українського козацтва у ХХ ст. // Історична україністика в Одеському університеті. — Одеса, 2013. — С. 32–34.

⁴²¹ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Т. 1: Литовский период. — Одесса, 1912; Музичко О. Є. Клепацький Павло Григорович // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 164–166.

⁴²² Новікова Л. Роль одеського університетського осередку... — С. 34–36.

Значна роль у розвитку краєзнавства в ІНУ належить О. І. Маркевичу. Непересічне значення його постаті для усіх науковців Одеси полягає в тому, що він започаткував історію вивчення нашого університету⁴²³ як державної установи. Тому він неодноразово підкреслював, що мова йде про російський університет. На відміну від інших його монографій, університетська ювілейна книжка не втрачала свого наукового значення впродовж усього часу після видання. Крім того, вона стала тим містком, що наочно показав еволюцію О. І. Маркевича як дослідника в напрямку сприйняття традицій одеської регіоналістики. Але на відміну від попередників він, не обтяжений їхньою обласною тематикою, розпочав (і цілеспрямовано, і випадково) з різних позицій розробляти історію Новоросійського краю та безпосередньо Одеси. Наслідком були близько 100 публікацій з краєзнавчої проблематики⁴²⁴ — майже 25 % усього наукового доробку вченого. Проте й тут він зберігав певну сталість інтересів: значна частина публікацій присвячена історії місцевих державних і громадських установ.

Яскравим прикладом звернення до краєзнавчих питань був приват-доцент із 1884 року, екстраординарний професор кафедри російської словесності В. О. Яковлев⁴²⁵. Обраний 1883 року завідувачем Одеської міської публічної бібліотеки і водночас секретарем ОІТІС, він майже повністю зосередив свою наукову працю у царині історії Одеси, особливо ранніх її етапів.

Джерелознавство. В контексті спільного існування істориків і філологів у форматі історико-філологічного факультету розвивались дисципліни, які належать до спеціальних і допоміжних історичних дисциплін. Найбільшого розмаху набуло джерелознавство, що не в останню чергу було пов'язане із долученням російської історичної науки до «джерелознавчої революції», яка розгорнулася в Європі в середині XIX століття. В другій половині XIX — на початку XX століття усі джерела ділили на писемні та речові і вже звідси виводили класифікацію наук джерелознавчого спрямування. Сукупними із загальним джерелознавством були епіграфіка, археографія тощо, тобто науки, які потребували, крім доброго знання класичних мов, володіння спеціальними філологічними методами.

У зв'язку з появою численної кількості видань, різноманітних за характером та якістю джерел, почали публікуватися спеціальні джерелознавчі праці. Вони представлені як окремими публікаціями, так і фрагментами в роботах узагальнюючого характеру викладачів практично усіх кафедр. Із джерелознавчих статей 1870-х років, присвячених аналізу рукописів візантійського автора Нікити Акоміната, та слов'янських рукописів, що зберігалися у Великобританії, починав Ф. І. Успенський⁴²⁶.

У творчості І. А. Линниченка одною з найпомітніших стала брошура джерелознавчого характеру «Грамоти Галицького князя Льва и значення підроблених документів як історичних джерел». В ній він, окрім розгляду методики визначення автентичності історичних документів, наполягав, на відміну від М. С. Грушевського, на достовірності грамот князя Льва⁴²⁷.

Специфічне місце не тільки в університетському, а й у російському та європейському джерелознавстві займав Е. Р. фон Штерн. Займаючись археологією, він досліджував матеріальні джерела на предмет достовірності. Публікації вченого щодо підробок золотих, срібних, керамічних та мармурових виробів, розвінчання фальсифіка-

⁴²³ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие...

⁴²⁴ Попова Т. Н. А. И. Маркевич о Новороссийском крае // Воронцовский сборник. — Вып. 3. — Одесса, 2010. — С. 121–126.

⁴²⁵ Левченко Г. С. Яковлев Владимир Олексійович // Одеські історики. — Т. 1. — С. 463–465.

⁴²⁶ Успенский Ф. И. О рукописях истории Никиты Акомината в Парижской национальной библиотеке // ЖМНП. — 1877. — № 11.

⁴²⁷ Музичко О. Є. Внесок професора І. Линниченка (1857–1926) у розвиток спеціальних історичних дисциплін у Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. // ЗІФ. — Вип. 18. — Одеса, 2007. — С. 227.

торів класичних старожитностей Північного Причорномор'я⁴²⁸ зробили його ім'я широко відомим у науковому світі.

Наприкінці XIX — початку XX століття значною фігурою в області античного джерелознавства був М. І. Мандес⁴²⁹. У ряді досліджень, виданих в Одесі, він, ставлячи проблему співвідношення «історії і традиції», виступав проти теорії «єдиного джерела», яка панувала тоді особливо серед німецьких істориків. Показова в цьому плані одна з його великих праць «Досвід історико-критичного коментаря до грецької історії Діодора. Ставлення Діодора до Геродота й Фукидіда» (1901).

Археографія. Археографічні публікації університетських викладачів із всесвітньої історії набули вельми широкого розмаху. Одним з перших до вивчення археографічних робіт, вже в 1866 році, вдався П. К. Брун. Ці видання відомі під назвами «подорожі», в першу чергу — європейців по європейських та азійських країнах: Гільберта де-Лануа, Івана Шільтбергера, Евлії Челебі, Еріха Лясоги. Всі публікації йшли в руслі головної наукової теми автора — історії чорноморського регіону в середні віки.

Паралельно з Ф. К. Бруном середньовічною італійською проблематикою займався професор В. Н. Юргевич⁴³⁰. 1866 року він захистив у ІНУ докторську дисертацію і зайняв кафедру римської словесності. Попри адміністративну зайнятість (був деканом історико-філологічного факультету в 1868–1871 роках, секретарем і віце-президентом ОІТІС), лекційне навантаження з давньоримської літератури і історії стародавнього Риму, він проявив себе науковцем історичного спрямування. Наукова доля В. Н. Юргевича, як і ряду інших формальних філологів за кафедральним принципом, уособлювала процеси автономізації науково-дисциплінарної номенклатури загального університетського історико-філологічного простору.

Заслуга В. Н. Юргевича полягала в становленні в університеті середньовічної італійської епіграфіки. В ряді статей 1860–1870-х років він проаналізував тексти написів, що походили з генуезьких міст Криму, продовживши роботу, розпочату в Одесі в першій половині XIX століття Н. Н. Мурзакевичем. В. Н. Юргевич і сам розшукав ряд написів, і зміг по-новому інтерпретувати вже відомі. Вчений висловив достатньо обґрунтовані думки стосовно часу будівництва укріплень Солдайї (Судак), Кафи (Феодосія), Чембало (Балаклава), закріплення генуезців в Криму і переліку генуезьких консулів. Він першим в Європі, раніш за італійців, видав статут 1449 року (1863), визначив специфіку функціонування віддалених генуезьких колоній в умовах занепаду влади Генуезької республіки в Причорномор'ї.

Долучився до археографії й О. О. Кочубинський, який видав середньовічні написи з Білгорода-Дністровського.

Значну роль в цілому відіграли університетські історики в розвитку російської археографії. Їх співробітництво з ОІТІС сприяло перетворенню цього товариства в один з провідних центрів археографії Російської імперії вже в 1860–1880-ті роки. А в 1890-ті та на початку XX століття, завдяки насамперед працям О. І. Маркевича, М. Г. Попруженка, О. В. Ристенка, археографія почала розглядатися у плані, наближеному до сучасного розуміння сутності цієї спеціальної історичної дисципліни⁴³¹.

Археографічна діяльність А. І. Линниченка в Одесі проявилася у двох напрямках: виданні раніш виявленого ним матеріалу та введенні у науковий обіг джерел, що зна-

⁴²⁸ Штерн Э. Р. О подделке классических древностей на юге России // ЖМНП. — 1896. — № 12; його ж: О новейших подделках в области керамики на Юге России // ЗИООИД. — Т. XX. — Одесса, 1897. — С. 37–41; його ж: О новом способе фальсификации в серебре и мраморе // ЗИООИД. — Т. XXVI. — Одесса, 1906. — С. 14–24.

⁴²⁹ Березін С. С., Избаш Т. О. Мандес Михайло Ілліч // ПОНУ. — Т. 3. — С. 299–301.

⁴³⁰ Мартиненко А. І., Охотніков С. Б. Юргевич Владислав Норбертович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 472–474.

⁴³¹ Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. — Одеса, 2002. — С. 305, 320, 338.

ходились в Одесі⁴³². Зокрема він опублікував два листи Фрідріха II до Катерини II із зібрання Л. І. Куріс. На відміну від ряду попередніх публікацій ця мала солідну передмову та належний археографічний супровід⁴³³.

Таким чином, джерельне забезпечення історичного пошуку, питання джерелознавства, археографії та епіграфіки були невід'ємною частиною розвитку історичної науки в ІНУ. Вони представлені в працях практично усіх викладачів історичних кафедр.

Археологія. Розвиток університетської археології в Російській імперії, і зокрема в ІНУ, визначався насамперед організаційними і науковими чинниками. Тривалий час як у Європі, так і в Росії археологія була справою колекціонерів та ентузіастів і лише згодом перейшла до відання товариств, музеїв та з'їздів. Саме в їхньому середовищі археологія стала оформлюватися в науку джерелознавчого спрямування, яка вивчала переважно речові джерела. В кінці XIX століття під археологією розуміли комплекс дисциплін, що включав палеографію, епіграфіку, дипломатику, сфрагістику, геральдику, нумізматику, генеалогію, гліптологию, метрологію, старожитності побуту і старожитності мистецтва. Це призвело до усвідомлення великої значимості археології для історичної науки.

Внаслідок такого становища археології її вивчення в університетах було зосереджено на кафедрі теорії та історії витончених мистецтв і кафедральному кабінеті образотворчих мистецтв. Проте внаслідок відсутності відповідних кадрів в ІНУ, як і в інших провінційних університетах, кафедра тривалий час була вакантною. Кабінетом при кафедрі опікувався професор кафедри грецької словесності Ф. А. Струве⁴³⁴, колишній професор Казанського університету, який паралельно викладав курси античних старожитностей та історію грецької колонізації. Він працював в університеті з 1865 року до вимушеного від'їзду до Санкт-Петербурга 1870 року. Всі його публікації одеського періоду носять історичне спрямування й присвячені археології та епіграфіці Північного Причорномор'я. Крім того, Ф. А. Струве одним з перших вчених ІНУ в 1866 році здійснив археологічні розвідки в Аккермані. Повернувшись в 1868 році з-за кордону, куди його відрядили придбати експонати для університетського музею, він видав звіт, в якому окреслив перспективи розвитку археології в Одесі⁴³⁵, плануючи зосередитись на археологічних дослідженнях античних пам'яток чорноморського узбережжя.

До археології долучився і славіст В. І. Григорович, який, з одного боку, здійснив спеціальні археологічні розвідки берегів Дністра та північного узбережжя Чорного моря, а з другого — приймав участь в роботі перших трьох археологічних з'їздів, що відбулися в Москві, Санкт-Петербурзі та Києві⁴³⁶.

Перебування в Одесі з 1870 по 1888 рік зіграло значну роль у науковому становленні майбутнього академіка Н. П. Кондакова⁴³⁷ як вченого світового рівня. 1870 року він був обраний доцентом по кафедрі теорії та історії витончених мистецтв. Докторська дисертація «Історія візантійського мистецтва та іконографії по мініатюрах грецьких рукописів» (1876) вже стала серйозним досягненням європейської науки. Він здійснив ряд важливих експедицій по Середземномор'ю, відкрив нові матеріали, дослідив багато пам'яток епохи раннього християнства, ввів у мистецтвознавство порівняльно-історичний метод дослідження. Ряд положень Н. П. Кондакова в галузі візантійського та давньослов'янського мистецтва було прийнято європейською нау-

⁴³² Музичко О. Є. Внесок професора І. Линниченка... — С. 227–228.

⁴³³ Линниченко И. Два письма Фридриха II. — Одесса, 1914.

⁴³⁴ Березін С. Є., Ізбаш Т. О. Струве Федір Аристович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 185–187.

⁴³⁵ Струве Ф. А. Путевые заметки. Отчет ординарного профессора Ф. А. Струве о командировке его в Афины, Рим, Париж и Германию // ЗИНУ. — Т. 3. — Вып. 2–6. — Одесса, 1869. — С. 463–516.

⁴³⁶ Григорович В. И. Собрание сочинений. — С. 193–201, 239–242, 286–297, 304–355.

⁴³⁷ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 302–305; Кызласова И. Л. История изучения византийского и древнерусского искусства в России. — М., 1985; Радзиховська О. О. Кондаков Никодим Павлович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 97–101.

кою. Його наступником на кафедрі став О. А. Павловський⁴³⁸, який також не цурався археологічної проблематики.

О. О. Кочубинський разом Ф. К. Бруном і В. К. Юргевичем продовжили в університеті археологію античної та середньовічної Тіри (Білгород-Дністровський). Кожен з них здійснив декілька археологічних розвідок берегів Дністра і місцевої фортеці.

Цілу епоху в археології півдня склала діяльність професора ІНУ, головного хранителя музею Е. Р. фон Штерна⁴³⁹. Він опублікував в Росії та за кордоном понад 250 робіт з археології, історії стародавньої Греції та Риму, які отримали міжнародне визнання. 1911 року він, після наполегливих запрошень, очолив кафедру стародавньої історії в університеті міста Галле (Німеччина).

Археологія представлена і в науковій спадщині І. А. Линниченка. Ще під час перебування у Москві він прилучився до археологічних розкопок, почав приймати участь в археологічних з'їздах. В ІНУ він зберіг потяг до археології, друкованим словом підтримував дослідження трипільської культури.

Є. П. Трифільєв прибув із Харківського університету як фахівець зі слов'яно-російської археології, що вже проводив експедиції, фінансовані Московським археологічним товариством, та доповідав про результати на археологічних з'їздах. Однак в Одесі його діяльність в цьому напрямі звелася до завідування археологічним музеєм історико-філологічного факультету⁴⁴⁰.

Традиції використання нумізматичного матеріалу були закладені в Одесі з перших років її існування. Проте вони мали характер скоріш прикладний, колекційний. В працях викладачів ІНУ нумізматика стає допоміжною історичною дисципліною, що сприяє вирішенню важливих історичних питань. Предметом вивчення університетських істориків Ф. А. Струве, П. П. Кондакова, В. Н. Юргевича, О. О. Кочубинського стали монети античних міст Північного Причорномор'я, особливо Тіри⁴⁴¹, які були взагалі рідкісними знахідками, а крім того допомогли вирішити актуальне у другій половині XIX століття питання місцезнаходження античної Тіри. Нумізматичну колекцію ОІТІС описав П. К. Брун. До нумізматичного матеріалу зверталися й інші дослідники античного світу. Так, В. І. Модестов вважав монети цінними пам'ятками римської історії часів царів.

З ім'ям В. Н. Юргевича пов'язане становлення в університеті ще одного наукового джерелознавчого напрямку, достатньо традиційного для одеських вчених — середньовічної нумізматики. Врахувавши відсутність зразків кримських генуезьких монет в європейських колекціях та публікаціях, він проаналізував екземпляри, що знаходилися в зібранні музею ОІТІС, та спробував встановити час існування генуезького монетного двору в Кафі. Епізодично до нумізматичних джерел зверталися Ф. І. Успенський — для візантійської історії та О. О. Кочубинський — для вивчення середньовічного Аккерману.

Історіографія. Становлення історіографії в ІНУ охоплює другу половину XIX — початок XX століття. Спочатку вивчення йшло в рамках загальних і спеціальних теоретичних та методологічних історичних курсів, а згодом втілювалося у розробку самостійних, суто історіографічних курсів, які читалися в ІНУ в перші десятиріччя XX століття. Історія історичної науки також знайшла розвиток у формі статей, промов, рецензій, ювілейних публікацій та некрологів, які в сукупності мали характер наукового аналізу проблеми або творчості вченого і визначення його внеску в історичну науку.

⁴³⁸ Самойлов Ф. О. Павловський Олександр Андрійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 436–437.

⁴³⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 299–300; Избаш Т. О., Новікова Л. В. Штерн Ернест Романович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 441–444; Березин С. Е. Э. Р. фон Штерн и постановка преподавания всеобщей истории в Новороссийском университете // Воронцовский сборник. — Вып. 5. — Одесса, 2012. — С. 5–13.

⁴⁴⁰ Новікова Л. В., Попова Т. М. Трифільєв Євген Парфенович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 272–273.

⁴⁴¹ Булатович С. А. Антична нумізматика в Одеському (Новоросійському) університеті // ЗІФ. — Вип. 17. — Одеса, 2006. — С. 54–56.

На думку сучасного дослідника Т. М. Попової, історіографічні дослідження того часу являли собою праці з проблемної історіографії, біоісторіографії, питань історії й теорії історичної науки, історії наукових товариств і установ⁴⁴². Формально проблемна історіографія почала розроблятися вже в другій половині 1860-х років О. Г. Брікнером, але його від'їзд перервав започаткований процес.

Та все ж відповідно до цієї класифікації в ІНУ раніш та повніш за все у науковому плані почали розроблятися питання історії слов'янознавства. Так, найбільш цінними в творчій спадщині О. О. Кочубинського, за визначенням Л. П. Лаптевої, залишаються праці з історії слов'янознавства⁴⁴³. Фактично він заклав підвалини російської історіографії слов'янознавства в цілому. Витоки звернення його до історіографії відносять до 1879 року, коли він в рецензії розглянув питання вивчення в Європі, зокрема в Німеччині та Росії, полабських слов'ян. Зазначивши, що загальною для обох історіографій є схильність до вивчення скоріше історичних питань, ніж філологічних, О. О. Кочубинський вказав на відмінності аналізу матеріалу вченими двох країн. Якщо німці підходили з великодержавних, націоналістичних поглядів на долю полабських слов'ян, то росіяни прагнули показати експансіоністський характер наступу Заходу і його трагічні наслідки для слов'янства. З 1882 року в «Записках Новоросійського університету» він продовжив публікацію матеріалів слов'янської історіографії, але ставив питання вже ширше, залучивши праці закордонних славістів і російських русистів. Всі ці напрацювання втілились у монографію «Початкові роки російського слов'янознавства», що з'явилась у 1887–1888 роках і була відзначена премією Макарія 1890 року.

В 1890-ті роки, поряд із написанням суто історичних праць, О. О. Кочубинський видав низку статей з історії славістики в контексті російських університетських перетворень другої третини XIX століття. В ці ж роки він опублікував значну кількість біоісторіографічних матеріалів про наукову діяльність визначних славістів П. Й. Шафарика, Ф. Міклошича, Я. Ф. Головацького, В. І. Григоровича, О. М. Бодяньського та ряду інших науковців. В результаті О. О. Кочубинський фактично став першим визначним науковцем ІНУ, чії наукові праці з питань історіографії всесвітньої історії отримали загальноросійське та європейське визнання.

Значне місце в розвитку університетської історіографії займають праці І. А. Линниченка. Вони мали певну особливість — розвиток історичної науки подавався через біографії істориків, що загалом було притаманне історіографії XIX століття⁴⁴⁴. Поряд з прижиттєвими нарисами про істориків він написав ряд біографій істориків попередніх часів. І якщо перші написані доволі обережно, то в других оцінки поглядів та праць істориків здебільшого вельми критичні. Так, він інкримінував деяким з них консервативність, застарілість та підгонку джерел під особисті теорії.

Однак, попри історіографічний доробок І. А. Линниченка, першим в ІНУ окремий курс російської історіографії почав читати Є. П. Трифільєв 1912 року,⁴⁴⁵ враховуючи те, що подібний курс він викладав у Харківському університеті.

Бібліографія. В другій половині XIX століття бібліографія розглядалася як основа будь-якого наукового дослідження, зокрема і в сфері історичної науки. В ІНУ історична бібліографія почалася 1867 року з публікації Ф. І. Леонтовича «Покажчик джерел та досліджень з історії слов'янського законодавства»⁴⁴⁶. Багата за змістом публікація не повністю відповідала вимогам бібліографії. До історичної бібліографії, що

⁴⁴² Попова Т. Н. Историография в лицах... — С. 49–50.

⁴⁴³ Лаптева Л. П. Кочубинский Александр Александрович // Славяноведение в дореволюционной России. — М., 1979. — С. 197.

⁴⁴⁴ Музичко О. Є. Внесок професора І. Линниченка... — С. 229–231.

⁴⁴⁵ Попова Т. Н. Из истории Новороссийского университета: Е. Н. Трифилев. К 140-летию со дня рождения... — С. 42–62.

⁴⁴⁶ Леонтович В. И. Указатель источников и исследований по истории славянских законодательств // ЖМНП. — 1867. — № 8, 10.

мала своїм предметом вивчення окремишнього краю, сучасники відносили роботу В. І. Григоровича «Записка про посібники до вивчення південно-руської землі, що знаходяться у військово-вченому архіві Головного штабу»⁴⁴⁷. Дещо ширше розумів бібліографію О. І. Маркевич. Свою магістерську дисертацію він визначив як «історико-бібліографічний огляд», спецкурс назвав «Критико-бібліографічний нарис джерел та посібників при вивченні новітньої російської історії», а його метод викладання та наукового дослідження часто називали «бібліографічним»⁴⁴⁸.

В одному з класичних видів історична бібліографія представлена у підготовленому М. Г. Попруженком «Покажчику статей, вміщених в I—XXX томах «Записок Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей». Із цього досвіду професійних занять бібліотекознавством та лекційних занять з історії мови виросла бібліографія кирило-мефодієвського питання професора М. Г. Попруженка⁴⁴⁹.

Певну еволюцію стосовно значення бібліографії для історичної науки здійснив І. А. Линниченко, який ще на початку 1890-х років скептично висловився про значення бібліографії. Але вже в 1911 році він став одним із засновників та незмінним головою Одеського бібліографічного товариства. Більш того, тепер вже сам виступаючи проти закидів стосовно широкого трактування бібліографії, став наголошувати, що справа не у зовнішньому вигляді книжки, а у суті думок, вміщених в ній⁴⁵⁰.

Етнографія. Була представлена в ІНУ й етнографія. Зокрема В. І. Григорович перший звернувся до історії болгарської діаспори півдня Російської імперії. Це відбулося вимушено, бо його відправили в болгарські колонії по лінії Одеського навчального округу з інспекційною поїздкою; матеріали його звіту про результати перевірки шкіл в болгарських селах становлять і певний науковий доробок⁴⁵¹. В свою чергу О. О. Кочубинський опублікував «Матеріали для етнографії болгар», знайдені ним в архіві Одеського генерал-губернатора⁴⁵². Продовжив цей напрям М. Г. Попруженко, який почав публікацію документів з історії болгарських колоній в Росії.

Зацікавленість болгарською етнографією сприяла становленню етнографії гагаузів, як найближчих сусідів болгар. Одним з перших в російській історичній науці і в ІНУ звернувся до вивчення гагаузів також В. І. Григорович. Так само, як і його колега П. К. Брун, він побіжно висловив думки щодо етногенезу гагаузького народу⁴⁵³.

На відміну від етнографії болгар і гагаузів, що не отримала продовження в діяльності викладачів ІНУ, етнографія українців набула доволі значних масштабів. Становлення української етнографії в університеті датоване 1880-ми роками і пов'язане насамперед із діяльністю О. І. Маркевича. Як підкреслив сучасний дослідник В. Г. Кушнір, попри невелику за обсягом етнографічну спадщину вченого, його доробок, особливо як етнографа-регіоналіста, надзвичайно вагомий⁴⁵⁴. Етнографічний аналіз народної культури українців (О. І. Маркевич вживав термін «малороси» згідно з етнографічною та географічною номенклатурою того часу) вчений пов'язував з історичним життям народу. Вивчаючи етнографію українців Одеси, він досліджував умови переселення українців до міст, вказував на специфіку народної української колонізації півден-

⁴⁴⁷ Григорович В. И. Записка о пособиях к изучению южнорусской земли, находящихся в военно-ученом архиве Главного штаба. — Одесса, 1876.

⁴⁴⁸ Попова Т. Н. Историография в лицах... — С. 241.

⁴⁴⁹ Попруженко М. Г. Материалы для библиографии по Кирило-Мефодиевскому вопросу. — Одесса, 1912.

⁴⁵⁰ Музичко О. Є. Внесок професора І. Линниченка... — С. 232.

⁴⁵¹ Дьомін О. Б. В. І. Григорович та розвиток освіти болгар півдня України // Наша школа. — Одеса, 1999. — № 2–3. — С. 147–149; Шабашов А. В. Етнологічна болгаристика в Одеському (Новоросійському) університеті: уроки і перспективи // ЗІФ. — Вип. 16. — Одеса, 2005. — С. 36.

⁴⁵² Кочубинский А. Материалы для этнографии болгар // ЗООИД. — Т. 15. — Одесса, 1889. — С. 828–840.

⁴⁵³ Бошков В. М. Гагаузи в наукових дослідженнях учених Одеського (Новоросійського) університету // ЗНУ. — Вип. 16. — Одеса, 2005. — С. 58–59.

⁴⁵⁴ Кушнір В. Г. Українці Одеси: до аналізу етнографічної спадщини О. І. Маркевича // ЗІФ. — Вип. 16. — Одеса, 2005. — С. 29–30.

ного регіону Російської імперії. Особливо помітний внесок О. І. Маркевича у зібрання та оприлюднення фольклорних матеріалів українців Одеси: казок, пісень, загадок, календарної обрядовості. Через них він показував еволюцію традиційної народної культури в процесі трансформації українського селянина в мешканця російського, але багатонаціонального, міста.

Етнографія народів Кавказу та Поволжя представлена в роботах Ф. І. Леонтовича, присвячених праву кавказьких горців та калмиків⁴⁵⁵.

Церковна історія. Характерною ознакою історичної науки XIX століття була невизначеність із її структурою та співвідношенням між окремими частинами. Особливе місце в номенклатурі історичних дисциплін і кафедр в Російській імперії другої половини XIX — початку XX століття займали науки, що вивчали власну історію та окремі сторони або інституції життя усього суспільства. Провідними були церковна історія, історія філософії та історія права, інституційні права яких були підтвержені існуванням університетських кафедр.

За статутом 1863 року на факультеті була створена кафедра церковної історії. Її представники, разом з викладачами кафедри богослов'я, сприяли подальшому розвитку церковної історії та археології, що плідно розвивались в Одесі в попередні часи⁴⁵⁶. Першим на кафедрі почав працювати виконувач обов'язків ординарного професора В. М. Войтковський⁴⁵⁷. Він мав ще до Одеси публікації про становище церкви в Габсбурзькій імперії, але в ІНУ не видав нічого з церковної історії і в 1888 році перейшов на кафедру богослов'я.

Однією з найбільш значних фігур в галузі церковно-археологічної та церковно-історичної науки в Російській імперії останнього десятиріччя XIX століття був професор кафедри церковної археології Казанської духовної академії М. Ф. Красносельцев⁴⁵⁸. Приїхавши в Одесу 1889 року, він практично щороку здійснював наукові відрядження на Схід, головним чином до Константинополя і Афін, для збирання матеріалу. Роботи з історії християнського храму, ранньохристиянського мистецтва принесли йому славу знавця християнських старожитностей. В Одесі він не встиг розгорнути широкомасштабну наукову роботу, але залишив концептуальне бачення місця археологічних джерел у церковній історії⁴⁵⁹.

На початку XX століття історіографію та історію християнської церкви читав О. П. Доброклонський⁴⁶⁰ — останній професор кафедри церковної історії ІНУ, декан історико-філологічного факультету, ректор університету, згодом професор Белградського університету. Впродовж усього одеського періоду він працював над докторською дисертацією, присвяченою одній з визначних постатей в історії церкви Візантійської імперії — Феодору Студійському.

Певний внесок у розвиток церковної історії зробили й представники інших кафедр, що мали відношення до церкви: кафедри богослов'я та кафедри канонічного права. Репутацію одного з кращих знавців канонічного права в Росії здобув професор О. С. Павлов⁴⁶¹ в період перебування в Одесі в 1870–1975 роках. Його робота «Історич-

⁴⁵⁵ Ангабадзе Ю. Д. Этнографические сюжеты в творчестве Ф. И. Леонтовича // Советская этнография. — М., 1984. — № 4. — С. 81–91.

⁴⁵⁶ Дьомін О. Б. Церковне краєзнавство та церковна археологія в Одесі (XIX — початок XX ст.) // Історичне краєзнавство і культура. — Ч. 1. — Харків, 1997. — С. 59–62.

⁴⁵⁷ Бачинська О. А., Бевзюк Н. П., Данилова Є. С. Войтковський Василь Миронович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 267–270.

⁴⁵⁸ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 211–213; Сминтина О. В. Красносельцев Микола Хомич // ПОНУ. — Т. 3. — С. 147–151.

⁴⁵⁹ Красносельцев Н. Ф. О значении археологических открытий для обработки древней церковной истории. — Одесса, 1889.

⁴⁶⁰ Мирошниченко В. О. Доброклонський Олександр Павлович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 60–65.

⁴⁶¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 551–556; Фіннов А. В. Павлов Олексій Степанович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 427–429.

ний досвід секуляризації церковних земель в Росії»⁴⁶² спиралася на значну кількість джерел. А всього він надрукував за цей час близько десяти великих за обсягом робіт, в основі яких лежать дослідження грецьких і давньоруських християнських рукописів. В сукупності вони просували вперед церковну історію Візантійської і Московської держав. А. С. Павлов був обраний членом-кореспондентом Академії наук і незабаром виїхав до Московського університету.

Чимало зробив для історичної науки ще один професор канонічного права — О. І. Алмазов⁴⁶³. Він, на підставі візантійських, слов'янських та давньоруських текстів досліджував різні аспекти історії церкви X–XIX століття.

Допоміжною історичною дисципліною до церковної історії виступала агіографія (вивчення життя святих). У витоків агіографії в ІНУ стояв І. С. Некрасов⁴⁶⁴, професор кафедри російської словесності, згодом ректор університету. В його науковій спадщині цей напрям представлений публікаціями історико-літературного характеру «Зародження національної літератури в Північній Русі» та «Досвід історико-літературного дослідження про походження давньоруського Домострою»⁴⁶⁵. На противагу В. О. Ключевському він відстоював думку, що найбільш достовірні історичні літературні пам'ятки із життями святих написані народною мовою. Сучасна наука підтвердила його думку. Тому роботи І. С. Некрасова з давньоруської агіографії, опубліковані в 1860–1870-ті роки, зберегли наукову цінність і до теперішнього часу.

Науковим спадкоємцем І. С. Некрасова став учень В. М. Істріна — професор О. В. Ристенко⁴⁶⁶. Він досліджував візантійські та давньоруські тексти житій святих Георгія та Нифонта. Проведений ним порівняльний аналіз рукописів та їх видання дозволяє говорити про нього як про агіографа, візантиніста і археографа. Підготована до друку в 1915 році монографія у двох томах не була видана за життя О. В. Ристенка, проте наукова цінність цієї праці виявилася настільки високою, що її опублікувала в 1928 році Одеська центральна наукова бібліотека⁴⁶⁷.

Економічна історія. Потяг до економічної історії виявили першими представники кафедри політичної економіки та статистики. Першою історичною монографією професури ІНУ стала докторська дисертація «Рабська обробка землі», захищена в 1869 році в Одесі випускником Рішельєвського ліцею М. М. Вольським⁴⁶⁸. Перевага її полягала в наявності широких історичних паралелей. Приділивши досить багато місця характеристиці плантаційного рабства в Америці XIX століття, тобто новітньої історії Сполучених Штатів Америки, автор монографії по суті заклав також і основи американістики в Одесі.

Практично водночас із відкриттям ІНУ до Одеси переселився випускник Київського університету магістр фінансового права І. І. Патлаєвський⁴⁶⁹. Його магістерська дисертація «Грошовий ринок в Росії з 1700 по 1762 р.» та докторська дисертація «Теорія грошового обігу Рікардо та його послідовників» написані більше в історико-

⁴⁶² Павлов А. С. Исторический очерк секуляризации церковных земель в России // ЗИНУ. — Т. 7. — Одесса, 1871. — С. 1–167.

⁴⁶³ Кудінова Л. Ю. Алмазов Олександр Іванович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 23–25.

⁴⁶⁴ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 223–225; Александров О. В. Некрасов Иван Степанович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 36–38.

⁴⁶⁵ Некрасов И. С. Зарождение национальной литературы в Северной Руси // ЗИНУ. — 1870. — Т. 4. — С. 1–173; його ж: Опыт историко-литературного исследования о происхождении древнерусского Домостроя. — М., 1873.

⁴⁶⁶ Ходова К. И. Ристенко Александр Васильевич // Славяноведение в дореволюционной России. — С. 297; Александров О. В. Ристенко Александр Васильевич // ПОНУ. — Т. 4. — С. 27–29; Хмарський В. М. Ристенко Александр Васильевич // Одеські історики. — Т. 1. — С. 319–320.

⁴⁶⁷ Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови / підгот. до друку О. В. Ристенко. — Одеса, 1928.

⁴⁶⁸ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 546–547; Вольський Михайло Мартинович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 279.

⁴⁶⁹ Патлаєвський Інокентій Іустинович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 443–445.

економічному плані, ніж в юридичному. Ще один юрист, магістр римського права, згодом професор — К. М. Смирнов⁴⁷⁰ займався історією банків і банківських депозитів Давнього Риму.

Історія міжнародних відносин. Як окрема наука формувалася на перетині історичної науки та міжнародного права. В другій половині XIX — на початку XX століття історики, як правило, досліджували дипломатичні відносини та прив'язували їх до політичної історії. Однак інколи виникали суперечливі ситуації щодо віднесення роботи чи до історії, чи до міжнародного права. Так, магістерська дисертація Є. М. Щепкіна «Російсько-австрійський союз під час Семирічної війни 1746–1758 рр.» в Московському університеті спочатку була кваліфікована як робота з міжнародного права⁴⁷¹. Проте значна частина істориків, що працювали у жанрі політичної історії, — як русисти М. П. Смирнов, І. А. Линниченко, так і медієвісти та новісти О. Г. Брікнер, Ф. І. Успенський, О. С. Трачевський, Є. М. Щепкін, — активно розробляли різні аспекти міжнародної політики XII — початку XIX століття.

Таким чином, у науковому доробку вчених ІНУ російська історія представлена працями М. П. Смирнова, Г. І. Перетятковича, І. С. Некрасова, Ф. І. Успенського, О. І. Маркевича, І. А. Линниченка, Є. П. Трифільєва, Є. М. Щепкіна, А. В. Флоровського; історія античності — В. Н. Юргевича, В. І. Модестова, О. В. Нікитського, Ф. С. Режабека, Б. В. Варнеке, П. М. Біцилли; історія середніх віків — П. К. Бруна, К. О. Кузнецова, В. Е. Крусмана, П. М. Біцилли; нова історія — О. Г. Брікнера, О. С. Трачевського, Г. Е. Афанасьєва, Р. Ю. Віппера, П. М. Ардашева, Є. М. Щепкіна; історія слов'ян — В. І. Григоровича, М. П. Смирнова, Ф. І. Леонтовича, Ф. І. Успенського, Н. П. Кондакова, О. О. Кочубинського, М. Г. Попруженка, В. М. Істріна, І. А. Линниченка; візантиністика — Ф. І. Успенського, Н. П. Кондакова, В. М. Істріна, О. І. Алмазова, О. П. Доброклонського; литuanістика — М. П. Смирнова, Ф. І. Леонтовича, І. А. Линниченка, О. О. Кочубинського; україністика — М. П. Смирнова, Г. І. Перетятковича, О. І. Маркевича, І. А. Линниченка, О. С. Грушевського, П. Г. Клепацького, Є. О. Загорівського; історія церкви — М. Ф. Красносельцева, О. С. Павлова, О. П. Доброклонського, О. М. Клітіна; історіографія — О. Г. Брікнера, О. О. Кочубинського, М. Ф. Красносельцева, І. А. Линниченка, О. І. Маркевича, Є. П. Трифільєва; історія мистецтва — Н. П. Кондакова, О. А. Павловського; археологія — В. І. Григоровича, Ф. А. Струве, Н. П. Кондакова, М. Ф. Красносельцева, Е. Р. фон Штерна, І. А. Линниченка, Є. П. Трифільєва; історична географія — П. К. Бруна, В. І. Григоровича; етнографія — В. І. Григоровича, Ф. І. Леонтовича, О. І. Маркевича, М. Г. Попруженка; нумізматики — Ф. А. Струве, Ф. І. Успенського, П. К. Бруна, В. Н. Юргевича, О. О. Кочубинського; краєзнавство — В. І. Григоровича, О. І. Маркевича, І. А. Линниченка, В. О. Яковлева, В. К. Надлера; історична бібліографія — Ф. І. Леонтовича, І. А. Линниченка, М. Г. Попруженка; історія міжнародних відносин — В. І. Григоровича, М. П. Смирнова, О. Г. Брікнера, Ф. І. Успенського, О. О. Кочубинського, О. С. Трачевського, І. А. Линниченка, Є. М. Щепкіна; економічна історія — М. М. Вольського, І. І. Патлаєвського, К. М. Смирнова.

Таким чином, історичні дисципліни в ІНУ поділялися на основні (російська, всесвітня, церковна історія, історія мистецтва), країнознавчі (славістика, візантиністика, литuanістика, україністика, краєзнавство), допоміжні (джерелознавство, історіографія, історична географія, археологія, етнографія, археографія, епіграфіка, нумізматики), спеціальні (історія міжнародних відносин, історія права, історія філософії, економічна історія). Фактично можна говорити про повний набір історичних дисциплін, відповідний рівню провідних європейських університетів. Разом з тим розвиток історичної науки в ІНУ наочно показує процеси диференціації наук та їх інституалізації в університетському просторі Російської імперії другої половини XIX — початку XX століття.

⁴⁷⁰ Прієшкіна О. Смирнов Костянтин Михайлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 137–138.

⁴⁷¹ Евгений Николаевич Щепкин (1860–1920). Биобиблиографический указатель / науч. ред. Т. Н. Попова. — Одесса, 1998. — С. 30.

3.3. Особливості викладання філософії⁴⁷² та психології⁴⁷³

В контексті викладання філософії в Одесі ІНУ наслідував традицію, що вже склалася в Рішельєвському ліцеї. Завдяки широкій європейській освіченості та просвітницьким інтенціям перших управителів міста ще до створення університету тут існували багаті книжкові колекції філософської спрямованості. Багато книг з філософії, що створили філософське зібрання бібліотеки університету, потрапили туди з приватних бібліотек герцога Рішельє, родини Воронцових та інших приватних колекцій.

Філософія. Викладання філософії в Одесі датоване початком XIX століття, коли в плани Комерційної гімназії (1803) було включено курси з логіки, психології, моральності та філософської граматики. У програмі Рішельєвського ліцею викладання філософії та історії філософії було передбачене для всіх відділень. Серед професорів філософії Рішельєвського ліцею були І. Дудрович, К. Зеленецький, М. Курляндцев, Й. Михневич.

Окреме місце в історії викладання філософії в Одесі належить Р. В. Орбинському — професору ліцею, який згодом очолив кафедру філософії новоствореного ІНУ. Власне історія філософії в університеті починається саме з нього. Орбинський народився в Фінляндії, 1851 року закінчив Головний педагогічний інститут в Петербурзі, після чого був призначений на посаду ад'юнкта в Рішельєвському ліцеї. Водночас він виконував обов'язки перекладача при Новоросійському та Бессарабському генерал-губернаторі та був інспектором ліцейської гімназії⁴⁷⁴.

Після перетворення Рішельєвського ліцею на університет Орбинський очолив кафедру філософії. В 1879 році він покинув ІНУ⁴⁷⁵, але встиг зробити багато для розвитку філософії в стінах університету не тільки як грамотний спеціаліст, а й як організатор навчального процесу. Він був яскравою особистістю, людиною, що сповідувала ідеали просвітництва. Викладав курси грецької філософії, історії нової філософії, курс сучасної філософії (О. Конт, А. Шопенгауер, М. Гартман), річний курс філософії І. Канта, курс християнської філософії. Планував захищати дисертацію, присвячену англійським діям, але цим планам не судилося реалізуватися⁴⁷⁶. Збереглися численні свідчення про те, що лекції він читав блискуче. Складні моменти філософії Канта професор робив ясними й зрозумілими, намагаючись пробудити в учнях віру в неосяжні можливості людського розуму. Іспит йому скласти було досить складно. Якщо студент просто виучував курс філософії за підручником Фішера, він міг розраховувати тільки за оцінку «задовільно». Більш високу оцінку міг отримати тільки той, хто читав рекомендовані джерела мовою оригіналу⁴⁷⁷.

Із власне філософських робіт Р. В. Орбинського відома лише публікація «Англійські дієсти XVII–XVIII ст.», що була опублікована в «Записках Императорского Новороссийского университета» у 1869 році⁴⁷⁸. Внесок його в розвиток філософської освіти в Одесі можна назвати насамперед практичним. Вчений був, власне, першим світським викладачем філософії в Одесі після десятирічної заборони викладання філософії особами, що не мають духовного сану. Попередні десять років логіку та психологію в Рішельєвському ліцеї викладав професор богослов'я М. К. Павловський.

⁴⁷² Автори О. А. Довгополова, Л. М. Сумарокова.

⁴⁷³ Автор Л. Н. Акімова.

⁴⁷⁴ Пустарнаков В. Ф. Университетская философия в России: идеи, персоналии, основные центры. — М., 2003. — С. 521; Русский биографический словарь: в 25 т. / под ред. А. А. Половцова. — М., 1896–1918. — Т. 17.

⁴⁷⁵ Русский биографический словарь: в 25 т. / под ред. А. А. Половцова. — М., 1896–1918. — Т. 17.

⁴⁷⁶ Там само. — Т. 17.

⁴⁷⁷ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 306.

⁴⁷⁸ Орбинский Р. В. Английские деисты XVII и XVIII столетий // ЗИНУ. — 1869. — Т. 3. — С. 1–142.

Значний прорив у викладанні філософії в Одесі пов'язаний з приїздом 1883 року М. Я. Грота, випускника філософського відділення історико-філологічного факультету Петербурзького університету, який отримав золоту медаль за роботу «Критичне викладення філософії піфагорійців та Платона по XIII–XIV книгах Метафізики Аристотеля». Він стажувався в університетах Берліна та Страсбурга, а в Київському університеті св. Володимира здобув ступінь магістра філософії за роботу «Психологія відчуттів в її історії та головних засадах», а 1883 року — ступінь доктора філософії за роботу «До питання про реформу логіки: досвід нової теорії розумових процесів».

М. Я. Грот працював в ІНУ лише три роки, але цей період став яскравою подією у викладанні філософії в Одесі. Його лекції відвідували студенти різних факультетів, в нього з'явилися учні, серйозно зацікавлені філософією. Вчений максимально поширював філософське знання, організуючи філософські гуртки та читаючи публічні лекції. Завдяки йому філософська полеміка вийшла за межі аудиторій, на шпальти газет і журналів. Відома його публічна дискусія з київським професором А. О. Козловим та архієпископом Никанором. Він справляв враження людини, що «до фанатизму вірує в значення філософії та пристрасно пропагує власні погляди»⁴⁷⁹.

Перша риса філософських робіт М. Я. Грота — відсутність догматизму, динамізм розвитку світогляду, що відчувається навіть протягом трьох одеських років. Дослідник історії філософії в Одесі Л. М. Сумарокова зауважила, що в полеміці з неолейбніанцем Козловим він був близький до позитивізму: критикував розуміння філософії як науки про світ у цілому. Філософія, на думку Грота, є сукупністю окремих наук (логіка, філософія, етика, соціологія тощо). Він стверджував, що окремої метафізичної проблематики не існує. Вчений вдавався до полеміки зі «старою логікою», звинувачуючи її у змішуванні думки та мовленнєвої репрезентації. На його погляд, такі поняття логіки, як «визначення», «доказ», «класифікація», належать не до думки, а до мовленнєвого виміру; водночас такі поняття як «аналіз», «синтез», «індукція», «дедукція» належать цілком до сфери думки. Закони «старої логіки» Грот називав уявними. Справжні закони мислення має вивчати психологія. Логіку треба реформувати на засадах переходу від апріорного методу до методу досвідного. Але згодом його висновки стають менш категоричними: філософ доходить думки про те, що філософія як наука про світ у цілому неможлива, але особистісна філософія, особистісний синтез — цілком можлива та законна річ⁴⁸⁰.

В 1883 році дослідник зрікся «позитивістського терору» щодо філософії, який царював на той момент в суспільстві⁴⁸¹. Показовими в цьому контексті є публічні лекції, прочитані ним в Одесі у грудні 1883 та березні 1884 року. Перша була присвячена прогресу, друга — світоглядній ролі оптимізму та песимізму. Вчений аналізував роль об'єктивного та суб'єктивного методів в соціології, їх традиційне протиставлення, та намагався віднайти спосіб поєднати їх, звертаючись, з одного боку, до об'єктивістського поняття енергії, а з другого — до суб'єктивного відчуття людського щастя. «Людський прогрес, — завважував філософ, — це ряд таких витрат енергій людських організмів, що призводять до подальших свідомих витрат цих енергій та до спричиненого цими витратами збільшення щастя людських індивідумів»⁴⁸².

Друга лекція, що була прямим продовженням першої, відрізняється помітною антипозитивістською спрямованістю. Загальну суть його лекцій Л. М. Сумарокова підсумовувала так: філософія — це не наука в строгому сенсі цього слова, а скоріш світогляд, але це не робить її менш цінною⁴⁸³. Грот розрізняв три універсальні типи розви-

⁴⁷⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 313.

⁴⁸⁰ Грот Н. Я. Философия как ветвь искусства. — СПб., 1882; його ж: Об отношении философии к науке и искусству: речь перед докт. дисп. — 1883.

⁴⁸¹ Грот Н. Я. О направлении и задачах моей философии. По поводу статьи архиепископа Никанора. — М., 1886. — С. 9.

⁴⁸² Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса. — Одесса, 1883. — С. 13.

⁴⁸³ Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе // Очерки развития науки в Одессе: сб. статей. — Одесса: НАНУ, Южный научный центр, 1995. — С. 491–520.

тку: інгресивне (пов'язане з простим перерозподілом елементів та функцій); прогресивне (пов'язане зі збільшенням сил, речовин та енергій) та регресивне (пов'язане зі зменшенням сил, речовин та енергій в об'єкті, що розвивається). Соціальний прогрес у нього нерозривно пов'язаний зі станом свідомості людських індивідуумів, зі збільшенням їх щастя та благополуччя. Аналізуючи основні засади песимізму та оптимізму, порівнюючи їх форми, М. Я. Грот розрізняв численні форми термінів «песимізм» та «оптимізм». Він описує «песимізм» та «оптимізм» як групи душевних станів та доктрини або вчення, що виростили на їхньому ґрунті. Це важливі поняття для життя людського співтовариства, але вони не можуть ставати предметом інтересу науки. Це — сфера філософського знання, зокрема його розділу — соціальної етики. Першим постулатом соціальної етики, з точки зору Грота, є твердження про те, що поза розвитком людської особистості прогресивний розвиток соціального середовища неможливий. Оптимізм та песимізм як теоретичні вчення неспроможні, але як форми світогляду, світосприйняття, як людські настрої необхідні та корисні. Вони є барометрами, що допомагають виміряти «ступінь співвідношення зовнішніх та внутрішніх відносин», оцінити відносини між станом середовища та внутрішніми потребами людини. Саме вони є предметом філософського пошуку та допомагають діагностувати, прогресує суспільство чи регресує на даний момент історичного розвитку. За переконанням вченого, широке розповсюдження песимізму в літературі, поезії, філософії певної епохи свідчить про ненормальний керунок розвитку суспільства і має стати попередженням для політиків.

Шлях соціального прогресу за Гротом — це шлях розвитку людських індивідуумів. Критеріями соціального прогресу є підвищення чуйності, збільшення вольового контролю людини над власною діяльністю, здатність утримуватись від попадання в такі зовнішні обставини, що збільшують людські страждання⁴⁸⁴. Прогрес людства можливий тільки за умови розвиненості розуму та почуттів та завдяки їхній взаємодії. Об'єктом філософського пізнання вчений вважав людські почуття, в яких він вбачав не тільки ознаку власне людського існування, а й прояв законів природи взагалі: у речах закладена доцільність природи як «внутрішня суб'єктивна ціна, що пізнається нами за допомогою почуттів», добро та краса — внутрішні ознаки речей, що оцінюються свідомістю людини.

Цікавий поворот в філософських поглядах Грота відбувся завдяки зануренню в філософію Джордано Бруно. Працюючи над спадком італійця, вчений сам прийшов до певної форми пантеїзму — ідеї «свідомості Всесвіту». Філософ розрізняє три форми пантеїзму, сформовані протягом історії людської думки: еманацияний бачить Бога поза межами цього світу; іманентний вбачає в Богові силу та дух Всесвіту; в синтетичному пантеїзмі Бог — це початок життя та особистісна безмежна свідомість Всесвіту. Грот вважає, що перша форма є прихованим дуалізмом, друга — прихованим матеріалізмом, третя — вищою формою пантеїзму, що долає однобічність двох попередніх позицій⁴⁸⁵. Він розвиває методологію філософського пізнання, розробляючи шлях пізнання, що спирається на особливу форму синтезу розуму та відчуття. Якщо релігія спирається на відчуття, а наука — на розум, то філософія має віднайти спосіб будівництва картини світу, в якому платформа наукового пізнання має поєднуватись з можливістю відчувати саму сутність та внутрішній зміст світу. Вчений стверджує, що поняття «змісту» та «сенсу» від початку корелюють з ідеєю «мети», щодо якої вони виникають.

М. Я. Грот розмірковував над проблемою кризових явищ в сучасному йому суспільстві, пов'язуючи кризу зі знеціненням самого поняття світобачення, а також з руйнуванням базових форм світобачення (релігійного та філософського). Вину за це він покладав на інтелігенцію: коли інтелектуал теоретизує, він має розуміти, що релігій-

⁴⁸⁴ Сумарокова Л. Н. Вказ. пр. — С. 491–520.

⁴⁸⁵ Там само.

не безвір'я та філософський нігілізм можуть легко перейти зі сфери науки до масової свідомості. Поза фільтром «свідомої роботи думки» подібні настанови підштовхують руйнування культури, зростання рівня злочинності тощо⁴⁸⁶. Мислитель, таким чином, покладав на філософію відповідальність не тільки за власні теоретичні результати, а й за їхній вплив на весь світогляд суспільства.

Постійним предметом теоретичних міркувань Грота було також співвідношення внутрішнього та зовнішнього досвідів. Він звертає увагу на значно більшу роль внутрішнього досвіду в пізнанні світу, ніж це зазвичай вважалося. Як не парадоксально, але істинне розуміння фізичних явищ можливе тільки у співставленні з внутрішнім досвідом. Так, ідея сили запозичена людським розумом з внутрішнього досвіду та екстрапольована на явища зовнішнього світу⁴⁸⁷. Те ж саме можна сказати й про поняття дії та причини. Навіть уявлення про час та простір вчений вважав суб'єктивними формами сприйняття властивостей матерії. Такі філософські погляди неодноразово ставали об'єктом жорстокої критики з боку О. А. Потебні (звинувачення в априоризмі), А. О. Козлова (звинувачення в позитивізмі) та діалектичних матеріалістів (релігійність та психологізація філософії). Під час обрання М. Я. Грота професором ІНУ О. О. Кочубинський звинуватив його у схильності до класифікацій та нападах на «стару логіку». Кочубинський завважував, що саме до цієї «старої логіки» належать всі діячі науки, окрім власне Грота.

М. Я. Грот — дуже цікаве та потужне явище в філософії в цілому та в одеській філософській традиції зокрема. Філософське знання полілогічне за своєю природою, але водночас передбачає й відповідальність за обґрунтування; філософський вибір є свободним, але не довільним; філософська позиція не формується навмання. Приклад розвитку переконань М. Я. Грота — добре тому підтвердження. Для нього нормальним був постійний діалог з іншими та з самим собою, готовність слухати, доводити власну точку зору та корегувати її під тиском аргументів. Його теоретичний спадок репрезентує філософську атмосферу ІНУ 1880-х років.

Після від'їзду М. Я. Грота до Московського університету, де він став головою Московського психологічного товариства та редактором журналу «Вопросы философии и психологии», на кафедрі філософії ІНУ з'являються нові викладачі — О. Казанський та М. М. Ланге; перший — випускник Московського університету, другий — Петербурзького.

Етика. М. М. Ланге в історії ІНУ залишив слід насамперед як представник психологічної науки. Але його філософські напрацювання теж заслуговують на увагу та вивчення. В Одесі він опинився вже після захисту магістерської дисертації з філософії на тему «Історія моральних вчень XIX століття. Критичні начерки філософських, соціальних та релігійних теорій моральності». Моральна філософія, як писав Ланге, збагатилася в XIX столітті чотирма важливими ідеями. Французька революція дала їй вчення про справедливість, що базується на ідеї особистої гідності вільного громадянина; соціалізм запропонував любов як засіб об'єднання людей, що ставить суспільне вище індивідуального; внесок англійської філософії — ідея поєднання цих позицій, німецької — ідея морального обов'язку, що базується не на зовнішніх обставинах, а на вимогах совісті. Ланге вважав, що саме взаємодія цих ідей буде сприяти нормальному розвитку суспільства.

Шукаючи найбільш позитивний шлях розвитку моральної філософії, вчений найбільше симпатизував І. Канту. Питання етики залишалися в сфері наукових інтересів Ланге протягом всього життя. Він постійно читав курс етики, поглиблюючи та розвиваючи його основні положення. В 1912/13 навчальному році він читав лекції з формалізму (І. Кант, Г. Коген, Т. Ліппс), утилітаризму (Дж. Ст. Мілль, Х. Геффдинг) та еволюці-

⁴⁸⁶ Там само. — С. 19.

⁴⁸⁷ Грот Н. Я. О душе в связи с современными учениями о силе. — Одесса, 1886.

онізму (Г. Спенсер, В. Вундт). Тематика рефератів з етики, що пропонувалися студентам, передбачала самостійну роботу з філософськими джерелами мовою оригіналу.

Саме за активною участю М. М. Ланге та О. П. Казанського бібліотека ІНУ поповнювалася новими та цінними виданнями. Так, в 1893 році викладачі звернулися до керівництва історико-філологічного факультету з проханням придбати у Лейпцигу повні зібрання творів Г. Гегеля, Ф. Шеллінга, Й.-Г. Фіхте та Й. Ф. Гербарта, твори яких систематично вивчалися як студентами, так і викладачами. Сам Ланге відомий як перший перекладач на російську «Першої аналітики» Аристотеля.

Логіка. Психологізм світосприйняття М. М. Ланге проявився також у викладанні логіки. Його авторський підручник з логіки базувався на глибокому підґрунті теорії пізнання і був складніший за популярні на ті часи підручники М. І. Владиславлева, М. М. Троїцького або Л. В. Рутковського. Готуючи його, викладач спирався на двотомник «Логіки» Х. Зігварта, а також на російські та європейські розробки (зокрема роботи М. І. Карійського, Дж. Ст. Мілля, С. Джевонса, В. Вундта та інших). Наслідуючи Х. Зігварта, він розвиває той напрям логіки ХІХ століття, який є різновидом неокантіанства, та трактує логіку в нормативістському контексті (логіка — техніка мислення). Цей варіант логіки характеризується також вираженням психологізмом. В психологічному вимірі трактується, зокрема, природа синтезу судження⁴⁸⁸. В своїй докторській дисертації Ланге захищав тезу про психологічні засади суб'єктно-предикатної структури судження. З його точки зору, кожен попередній ступінь перцепції фіксується в суб'єкті судження як певне невизначене буття. Наступний, більш визначений, ступінь фіксується в предикаті твердження. Таким чином, Ланге долучався до найбільш спірного питання в історії логіки, мовознавства та філософії ХХ століття в цілому.

Наочне бачення рівня розгляду філософських проблем в Одесі 90-х років ХІХ століття надає диспут стосовно магістерської дисертації О. П. Казанського. Він на основі аналізу текстів Аристотеля зробив припущення про певну непослідовність філософа: зокрема твердження про те, що загальне знаходиться в одиничних речах, не є послідовним, отже, загальне є полем виключно розуму суб'єкту, який пізнає; таким чином, участь досвіду в процесі пізнання є сумнівною. Водночас Аристотель, каже Казанський, визнавав за чуттєвим пізнанням таку ж саму роль, яку визнавали за ним емпірики. Казанський демонструє широку ерудицію, спираючись на праці Г. Брандеса, Е. Г. Целлера, К. Прантля, Ф. Brentano, Г. Фрейденталя, А. Тренделенбурга, А. Р. Уоллеса та інших. Ланге, який брав участь у дискусії, демонстрував не меншу ерудицію, аніж дисертант, та стверджував, що сама постановка питання про емпіризм Аристотеля не є релевантною, бо передбачає анахронічне бачення теорії Аристотеля в контексті більш пізніх вчень. Як казав Ланге, дисертант в аналізі Аристотеля вдався до протиставлення відчуттів та розуму, об'єкту та суб'єкту, що є анахронічним. На думку Ланге, аналіз Аристотеля варто було б починати з його вчення про душу як ентелехію тіла. Такий аналіз дає можливість чітко бачити, що у Аристотеля ще немає розрізнення між зовнішнім об'єктом та внутрішнім суб'єктом.

Рівень аргументації та культура ведення дискусії демонструє рівень розвитку філософського співтовариства в ІНУ наприкінці ХІХ століття. На думку Л. М. Сумарокової, беручи до уваги загалом високий професійний рівень усіх учасників дискусії, теоретичний рівень Ланге значно вищий за рівень його колег. Саме Ланге виводив студентів у світ критичного осмислення філософії та логіки, лекції ж Казанського дослідниці вважає скоріш добротним викладенням матеріалу⁴⁸⁹.

В курсі лекцій з логіки 1904/05 навчального року М. М. Ланге надавав своє розуміння співвідношення філософії та логіки. Він пояснював, що психологія вже фактично відокремилася як наука, хоча продовжує числитись за відомством філософії. Водно-

⁴⁸⁸ Попов П. С. История логики нового времени. — М., 1960. — С. 244.

⁴⁸⁹ Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе... — С. 491–520.

час логіка є й буде інтегральною частиною філософії. Не ставлячи знак рівняння між філософією та логікою, Ланге стверджував, що наявність смаку до логічного знання та навичка користування ним є невід'ємною частиною філософського мислення. У своїх лекціях з історії нової філософії вчений звертається до цієї теми: «В наш час загальним місцем є твердження, що істину здобувають не ясним логічним мисленням, а темним містичним відчуттям (нутром). В цій позірній особливості вбачають навіть ознаку слов'янського духу. Що можна сказати про такий обскурантизм? Якщо ми справді належимо до народу, чужого розуму, це, звісно, було б найбільшим нещастям»⁴⁹⁰. Торкаючись цього, він демонстрував студентам, до чого призводить нехтування керівною роллю розуму: до егоїстичної самотності на кшталт соліпсизму, до заперечення свободи та до деспотизму.

Одним з найцікавіших є курс лекцій Ланге з філософії математики. Задokumentовано читання цього курсу в 1916/17 навчальному році, хоча відомо, що того року він читався не вперше. Епіграфом до курсу викладач взяв слова казанського математика О. В. Васильєва:

В возможностей бескрайнем океане
Сквозь волн его причудливой игры
В непознаваемом тумане
Являются нам странные миры.

Ці рядки створюють образ множинності світів, що стверджує логіка ХХ століття. В своїх лекціях Ланге розкривав відносини логіки та математики. Математика включає в себе логічну частину — саме з логіки вона виводить частину своїх тверджень. Достатньо згадати теми лекцій курсу: «Число: його психологія, його логіка», «Номіналізм та реалізм в математиці», «Символічна логіка», «Теорія класів (Ф. Л. Г. Фреге, Ю. В. Р. Дедекінд, Г. Кантор, Б. Рассел)». Предметом розгляду в його лекціях є також логіко-філософський сенс аксіом Гілберта (аксіом порядку), постулатів С. О. Шатуновського, систем Дж. Пеано, Г. Л. Ф. Гельмгольца, В. Вундта⁴⁹¹.

Увага Ланге до математичної логіки не є випадковою. Одеса на той момент була чи не найсильнішим центром розвитку математичної логіки на території сучасної України. Саме тут в 1917 році С. О. Шатуновський опублікував дослідження ролі логіки в розвитку математичного знання⁴⁹². Роботи І. В. Слешинського, Е. Л. Буницького, С. О. Шатуновського, М. І. Шейнфінкеля отримали високу оцінку в філософській науці. Тому не дивно, що філософський курс Ланге містив таку міцну математичну складову, вибудовану на найвищих досягненнях математичного знання того часу.

Для розвитку філософії в Одесі дуже значущою є діяльність М. М. Ланге щодо студентського філософського гуртка та міського філософського товариства. В 1905/06 навчальному році Ланге разом з професором Щепкіним редагував науковий журнал. Студентській філософській гурток був спрямований переважно на вивчення історії філософії. Ланге сприяв публікації найбільш цінних розробок членів гуртка. Так, він настільки високо оцінив дослідження філософії Канта, яке виконав студент М. Гордієвський, що підтримав клопотання про публікацію цієї праці у вигляді окремої книги. Ланге сприяв і просуванню в науці найбільш відомого в контексті розвитку філософії випускника ІНУ — Г. В. Флоровського. Ланге рецензував студентську роботу Флоровського «Современные учения об умозаклучениях», за яку той отримав золоту медаль. Можливо, саме висока оцінка з боку Ланге сприяла тому, що в 1916 році Флоровський був запрошений до кафедри після випуску з університету.

⁴⁹⁰ Цит. за: Сумарокова Л. Н. Вказ. пр. — С. 500.

⁴⁹¹ Цит. за: Сумарокова Л. Н. Вказ. пр. — С. 501.

⁴⁹² Развитие философии в Украинской РСР. — К., 1968. — С. 264–266; Стяжкин Н. И. Формирование математической логики. — М., 1967; Нічик В. Л. З історії одеської логіко-математичної школи // Філософська думка. — 1985. — № 5.

В річищі досліджень у галузі логіки працював не тільки М. М. Ланге, а й ціла низка його колег. Так, приват-доцент І. М. Малінін проводив практичні заняття з логіки. Відомо, що він керувався задачками М. О. Лосського та С. І. Поварнина та першим томом «Логіки» Х. Зігварта. Практикувалося обговорення доповідей на вільно обрані теми. На практичних заняттях з логіки були присутні студенти різних факультетів — юристи, математики тощо. Власне, курс розроблявся для студентів історико-філологічного факультету, але Малінін зауважував, що на практичних заняттях помітно активними були представники інших факультетів.

В 1916 році Ланге проводив практичні заняття з історії філософії, де вивчалися тексти І. Г. Фіхте та мислителів, що займають місце між Кантом та Фіхте (К. Л. Рейнгольд, Г. Е. Шульце, С. Маймон, Й. Г. Якобі та інші). Але вже наступний — 1917 рік пройшов розламом по філософському життю Одеси.

В революційні роки почався науковий шлях відомого випускника ІНУ в галузі філософського знання Г. В. Флоровського. В січні 1920 року його затвердили на посаді приват-доцента, але вже наступного року він мав залишити батьківщину. Слід, який залишив Флоровський у світовій філософії, надає право стверджувати, що історія філософії в ІНУ буде неповною без згадки про цього мислителя. Його ім'я не забуде в стінах рідного університету: запроваджено стипендію імені Г. В. Флоровського для студентів-філософів, створено освітньо-дослідницький центр його імені, який веде активну просвітницьку діяльність не тільки в стінах університету, а й за його межами.

Психологія. До навчальних планів історико-філологічного факультету психологія входила як складова частина філософії. Першим викладачем предмета в ІНУ був професор Р. В. Орбинський, талановитий лектор, блискучий адміністратор, різнобічно освічений вчений, який паралельно читав курси філософії, логіки та деяких історичних дисциплін.

Значний вплив на розвиток психологічної науки в ІНУ мали ідеї великого фізіолога І. М. Сеченова. Саме в Одесі побачила світ його стаття «Кому и как разрабатывать психологию», а 1873 року — збірник статей «Психологические этюды», до якого увійшли і знамениті «Рефлексы головного мозга»⁴⁹³. Положення про предмет, завдання й методи психології, ідея про природні передумови людської психіки викликали гостру дискусію в наукових колах. У перебігу полеміки психологія чітко окреслила свій зв'язок з природничими науками, що суттєво вплинуло на подальший розвиток науки.

Помітний вклад у розробку природознавчих основ психології залишив учень Сеченова П. А. Спіро. У своїх працях «О некоторых явлениях так называемого животного магнетизма», «О так называемом мысленном внушении», «О насильственных движениях у человека» він поглибив уявлення про гіпнотичний експеримент, надав пояснення явищам спіритизму.

З 1883 року психологію разом з історією філософії викладав М. Я. Грот. Розвиваючи програму побудови психології, він виходив з того, що психологія повинна бути об'єктивною експериментальною наукою⁴⁹⁴. Але три роки викладання психології в ІНУ пов'язані з трансформацією його уявлень про психічну реальність. Його позитивістські погляди поступилися місцем метафізичним. Як лектор Грот володів рідким, дивовижним даром заражати своїм інтересом до знань усіх, з ким стикався. Прочитані ним в Одесі публічні лекції про свободу волі, про дух і матерію, про час, про духовну силу приковували увагу і змушували почуватися учасником повчального виступу⁴⁹⁵.

⁴⁹³ Сеченов И. М. Психологические этюды // Иван Михайлович Сеченов: сборник статей. — СПб., 1873.

⁴⁹⁴ Грот Н. Я. Основания экспериментальной психологии // Вопросы философии и психологии. — 1895. — Кн. 5 (30). — С. 568–618.

⁴⁹⁵ Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и писателей. — СПб., 1911.

Новий поворот розвитку психології пов'язаний з іменем М. М. Ланге — одного з фундаторів експериментальної психології, який віддав університету 32 роки життя. Вчений почав працювати в університеті у 1888 році на посаді приват-доцента. Викладаючи філософські дисципліни, до складу яких входила психологія, він проводить психологічні експериментальні дослідження, за результатами яких була написана і оприлюднена докторська дисертація «Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания» (1893), яку захистив 1894 року у Московському університеті, отримавши ступінь доктора філософії, а згодом і звання екстраординарного професора. Вже у званні доктора філософії Ланге реалізує в ІНУ проект створення першої в Росії лабораторії експериментальної психології (1896). Написаний ним фундаментальний труд «Психология», що побачив світ як восьмий том одного з авторитетних наукових видань «Итоги науки в теории и практике», став цінним внеском у вітчизняну психологічну науку⁴⁹⁶.

У 1898 році М. М. Ланге отримав звання ординарного професора, у 1916-му — заслуженого ординарного професора. В історії вітчизняної науки й освіти йому належить особлива роль: це був не тільки видатний психолог, історик і філософ, а й відомий педагог і організатор народної освіти на півдні України, прогресивний громадський діяч, справжній просвітник⁴⁹⁷.

3.4. Становлення педагогічної освіти і науки⁴⁹⁸

На час відкриття ІНУ у структурі університетів не було передбачено ані педагогічних інститутів, ані кафедр педагогіки, ані педагогічних курсів для підготовки вчителів. Якщо Харківський університет і Київський університет св. Володимира мали вже на той час досвід організації педагогічної освіти, то в ІНУ був лише аналогічний досвід Рішельєвського ліцею. З ініціативи М. М. Ланге склад Історико-філологічного товариства поповнив педагогічний відділ, до завдань якого входило вивчення стану навчання в середній школі, створення програм для історико-філологічних дисциплін, розгляд питань виховного впливу навчання. Передові викладачі гімназій покладали на названий відділ великі сподівання. Члени відділу виступали зі статтями на сторінках преси, готували доповіді й реферати до своїх засідань, організовували публічні лекції й відкриті диспути. Популярність педагогічного відділу зростає настільки, що навіть попечитель навчального округу раз у раз звертався до нього з проханням висловити думку з того чи іншого приводу гімназичного життя та взяти на себе завдання перепідготовки вчителів. На 1905–1907 роки припадають виступи педагогічного відділу ІНУ за реформу середньої школи. Його працівники надіслали уряду спеціальну декларацію про освіту й структуру школи. В ній лунали вимоги про потребу загальнообов'язкового навчання, про те, щоб держава узяла на себе 60 відсотків витрат на освіту, про ліквідацію бюрократичного впливу на школи, про піднесення ролі шкільних педагогічних рад тощо.

Ще до того, як Міністерство народної освіти запропонувало ввести до навчальних планів університетів викладання педагогічних дисциплін, з ініціативи М. М. Ланге⁴⁹⁹ в ІНУ розпочалося читання курсів «История педагогики» та «Основы дидактики». Зокрема у 1894/95 навчальному році він, будучи на той час екстраординарним професором та маючи вже п'ятирічний досвід викладання філософських і психологічних дисциплін, почав викладати історію педагогіки — по одній лекції на тиждень, використовуючи праці західних науковців Ф. Паульсена, Дж. Компейра, К. Шмідта⁵⁰⁰. Надалі пи-

⁴⁹⁶ Ланге Н. Н. Психология. — М., 1914.

⁴⁹⁷ Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке. — Одесса, 2010.

⁴⁹⁸ Автор підрозділу Н. В. Кузнецова.

⁴⁹⁹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 188–193.

⁵⁰⁰ Обозрение преподавания в Императорском Новороссийском университете в 1894/95 ак. г. по историко-

тання педагогічної освіти й науки Ланге активно розробляв до кінця життя. Факторами формування такого інтересу були, з одного боку, знайомство з досвідом західноєвропейських університетів, з іншого — розуміння освітніх проблем суспільства, серед яких однією з найважливіших на той час була підготовка вчителів.

У 1895 році М. М. Ланге написав першу педагогічну працю «До питання про викладання педагогіки у жіночих гімназіях». На запрошення попечителя Одеського навчального округу професор був присутній на випускних іспитах з педагогіки в жіночих гімназіях Одеси. Його звіт з цієї роботи став педагогічною статтею: він демонстрував науковий підхід до завдань, структури і змісту педагогіки як науки і навчальної дисципліни. Ланге проаналізував три частини курсу: вчення про фізичний розвиток дитини, основи педагогічної психології і питання власне виховання, — зазначив їх формальність, поверховість і абстрактність та обґрунтував необхідність історико-критичного принципу побудови курсу педагогіки, якого він сам дотримувався надалі, розробляючи університетські педагогічні курси. Вчений зазначав: «...не можна побудувати загальної еkleктичної педагогіки, взявши одне від Коменського, інше — від Руссо, третє — від гуманістів, але слід вивчати системи педагогіки у їх цілісних історичних формах, у зв'язку із загальними історичними умовами»⁵⁰¹. Саме у цій роботі Ланге вперше підкреслив необхідність побудови наукової педагогіки не на індивідуальній психології, а на соціологічних дослідженнях. Цієї позиції він дотримувався у майбутній теоретико-педагогічній діяльності.

За два роки М. М. Ланге знову повернувся до ідеї викладання курсу «Історія педагогіки», збільшив його обсяг, розширив перелік джерел, а у 1897/98 навчальному році додав до психологічних дисциплін практичні заняття з загального курсу психології⁵⁰². Однак у наступні сім років педагогічні дисципліни в ІНУ не викладалися.

Враховуючи потреби підготовки педагогічних кадрів, циркуляром Міністерства народної освіти від 27 січня 1905 року історико-філологічним факультетам було дозволено викладання педагогіки, якщо знайдуться відповідні викладачі, з винагородою лекторів у 1200 руб. на рік. Відтак з 1905 по 1916 рік професор Ланге викладав педагогічні дисципліни на історико-філологічному факультеті, і кількість їх постійно збільшувалася. У 1905/06 навчальному році для бажаючих студентів усіх семестрів Ланге читав дві лекції на тиждень з історії шкіл і педагогічних теорій. У 1906/07 навчальному році його курс називався «Історія педагогіки, починаючи із середніх віків». В «Огляді викладання на ІФФ ІНУ у 1907/08 академічному році» вперше з'явився розділ «Філософія і педагогіка», у якому була зазначена «Історія виховання і освіти у ХІХ столітті у Німеччині, Франції, Англії і Сполучених Штатах Америки» (1 лекція на тиждень) і вперше з'явився новий курс «Основи дидактики» (2 лекції на тиждень). У наступному навчальному році Ланге викладав «Історію педагогіки» (3 лекції на тиждень) і новий курс «Практичні заняття з дидактики» (1 година на тиждень для тих, хто прослухав курс дидактики). У звіті ІНУ за 1910 рік професор зазначив: «Практичні заняття з педагогіки (для студентів різних груп історико-філологічного факультету). Ці заняття примикають до лекцій з історії педагогіки і з дидактики, які вже декілька років читаються мною, згідно з пропозицією Міністерства народної освіти, для тих студентів, які мають намір обрати учительську професію. Ці практичні заняття полягають у читанні студентами рефератів на запропоновані мною педагогічні теми, з наступним потім обговоренням цих рефератів»⁵⁰³.

Професор Ланге докладав багато зусиль для запровадження педагогічної підготовки студентів в ІНУ: власноруч розробляв програми, тексти лекцій, складав екзамене-

філологическому факультету. — Одесса, 1894. — С. 2.

⁵⁰¹ Ланге Н. Н. К вопросу о преподавании педагогики в женских гимназиях. — Одесса, 1895. — С. 7.

⁵⁰² Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете в 1897/98 ак. г. по историко-филологическому факультету. — Одесса, 1897. — С. 3.

⁵⁰³ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1910 год. — Одесса, 1911. — С. 59.

наційні білети тощо. Його архів, який зберігається у відділі рідкісної книги і рукописів наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова, свідчить про величезну ретельність, з якою він підходив до цієї справи. Збереглася велика кількість варіантів навчальних програм до педагогічних курсів, різного роду заміток, текстів з окремих питань загальної педагогіки, історії педагогіки, дидактики, публіцистичних матеріалів з питань організації народної освіти. Теоретичний спадок Ланге у галузі педагогіки залишився майже неопублікованим. Кожне педагогічне питання він розглядав глибоко і широко, спираючись на етико-філософські основи та виявляючи свою обізнаність у галузі педагогічної психології.

Коли 1910 року міністерство повідомило про зменшення кредитування читання курсу педагогіки, М. М. Ланге написав листа до міністра освіти Л. А. Кассо, у якому назвав педагогічну підготовку студентів «справою першорядного значення» і висловив занепокоєння, що «...вже налагоджене викладання педагогіки в університеті може й заглухнути». Він палко виступив проти відсунення педагогіки «на більш низьку ступінь у порівнянні з іншими факультетськими предметами»⁵⁰⁴. У листі до міністра він охарактеризував зміст курсу педагогіки для студентів історико-філологічного і фізико-математичного факультетів: «...один рік викладався курс основ дидактики (психологічні основи навчання, вчення про мету загальної освіти, теорія навчального плану, теорія навчального процесу і основи училищезнавства), а другий рік — курс історії педагогіки, тобто історія педагогічної теорії та історія шкіл. Крім того, щорічно вівся педагогічний семінарій, у якому студенти читали реферати на задані теми. Інтерес слухачів був настільки великий (а це зрозуміло у зв'язку з майбутньою професією), що я міг тільки радіти з успіхів цієї справи...»⁵⁰⁵. У зверненні до міністра Ланге не лише обґрунтовував необхідність педагогічної підготовки, але, враховуючи свою обізнаність із досвідом вирішення цього питання у західних країнах, запропонував власний проект створення кафедри педагогіки.

М. М. Ланге продовжував читати педагогічні курси, постійно їх допрацьовуючи, про що свідчить збільшення кількості дисциплін і використовуваних джерел. У 1890–1900-му роках він звертався переважно до праць західних вчених; з вітчизняних іноді використовував роботи К. Д. Ушинського при викладанні психології. З 1910 року серед посібників до курсу «Історія педагогіки» з'являється робота П. Ф. Каптерева «Історія російської педагогіки».

Починаючи з 1912/13 навчального року, у навчальних планах факультету для студентів трьох відділень (класичного, слов'яно-російського та історичного) були виокремлені додаткові предмети для осіб, які претендували на звання викладача, а саме: педагогіка і дидактика (3 години), історія педагогіки (3 години), практичні заняття з педагогіки (1 година). Навчальними планами на наступні 1914/15 та 1915/16 роки на історичному відділі факультету було передбачено два іспити з педагогічних дисциплін.

Таким чином, завдяки зусиллям М. М. Ланге в ІНУ, починаючи з 1894 року з перервами, а з 1905 по 1917 — постійно, здійснювалася педагогічна освіта студентів.

Питання педагогічної підготовки хвилювали й інших професорів ІНУ. 1902 року в Росії почала працювати Комісія по перетворенню вищих навчальних закладів. На її засіданнях 30 жовтня і 3 листопада того року був присутній професор ІНУ Є. М. Щепкін. Після обговорення комісія визнала за можливе наукову і теоретико-педагогічну підготовку вчителя в університеті. При обговоренні питання професійно-технічної підготовки майбутніх викладачів «професор Щепкін... наполягав на можливості для університету взяти на себе і цей обов'язок. Університетська педагогічна семінарія, накреслена організацією викладання з теоретичної підготовки викладачів, може організувати професійно-технічну підготовку, уклавши угоду з якою-небудь школою або

⁵⁰⁴ НБ ОНУ, ВРКіР. Архів М. М. Ланге. — Карт. 34. — Од. зб. 311. — С. 6.

⁵⁰⁵ Там само. — С. 5 зв.

скориставшись для цієї мети літнім вакаційним часом»⁵⁰⁶. Але більшість членів комісії не підтримали цієї пропозиції, визнавши таку форму роботи неможливою в рамках університетського курсу, тому що вона потребує особливої організації.

Значну роль у формуванні педагогічної думки Одеси та півдня України й Росії, а також у становленні педагогічної науки, зіграв педагогічний відділ при Історико-філологічному товаристві ІНУ. 17 березня 1899 року головою товариства було обрано М. М. Ланге. Окреслюючи напрями діяльності товариства, серед інших він назвав план відкриття педагогічного відділу. Згідно з першим статутом, затвердженим 12 листопада 1899 року, метою відділу було «обговорення питань, пов'язаних з викладанням історико-філологічних предметів у навчальних закладах»⁵⁰⁷.

14 березня 1900 року на 130-му засіданні товариства педагогічний відділ було відкрито. На перших двох засіданнях були визначені його завдання: «1) об'єднати педагогічні сили Одеси; 2) оживити і підняти ступінь розумової енергії шкільних працівників; 3) зблизити професорів, представників наукової теорії, з викладачами гімназій, представниками досвіду; 4) вирішувати нагальні практичні питання, які зустрічаються в діяльності педагога; 5) з'ясовувати потреби, нужди сучасної школи як з практичної, так і з принципової точки зору»⁵⁰⁸.

У промові з приводу відкриття відділу Ланге охарактеризував суб'єктивне і об'єктивне значення суспільного обговорення педагогічних питань. Суб'єктивна важливість спільної роботи полягала у «вільному і теоретичному» професійному спілкуванні викладачів, яке надає їм «моральну і розумову підтримку», враховуючи важку діяльність і «переобтяженість часто непосильною працею». Об'єктивне значення педагогічного відділу, зазначав Ланге, пов'язане із формуванням наукової педагогіки. «Систематичні огляди педагогічної поточної літератури, з'ясування сучасних недоліків у постановці окремих історико-філологічних наук у школі, вироблення нормальних програм цих предметів, з'ясування психологічних основ дидактики і її прийомів, виховний вплив навчання, питання шкільної дисципліни, значення і цінність іспитів і системи обов'язкових оцінок, нарешті, завдання середньої школи взагалі, її історія і засоби усунення її недоліків — усе це і багато іншого, не менш важливого, може і має бути предметом наших занять»⁵⁰⁹.

Знайомство видатного психолога з теорією і практикою педагогіки дозволило йому охарактеризувати тогочасну педагогіку як таку, що «знаходиться у цілком хаотичному стані, незважаючи на свою величезну, можна сказати, страшенну літературу. <...> поки наукова обробка питань педагогіки залишиться такою ж неточною і неповною, як тепер, усяка практична реформа школи буде за необхідності випадковою, так би мовити, опортуністичною, і у більшості випадків безплідною»⁵¹⁰. Згадуючи дискусію щодо реорганізації середньої школи, Ланге констатував «відсутність єдиної, достовірної і наукової педагогіки». Визначаючи напрям діяльності новоствореного педагогічного відділу, він говорив про педагогіку, як про частину соціальної науки, теорію соціальних інститутів, пов'язаних з вихованням, і знову наголошував на історико-критичному принципі побудови цієї науки, а не на індивідуальній психології. «Ця точка зору на педагогіку як науку суспільну, протилежна старому індивідуалізму Локка і Руссо, була висунута вже Л. фон Штейном, а у наші дні її поділяють найбільш видатні теоретики педагогіки: Циглер, Гюйо, Фульє, Паульсен і, нарешті, Наторп у своїй минулого року виданій «Соціальній педагогіці»⁵¹¹.

⁵⁰⁶ Доклад по вопросу о подготовлении преподавателей средних школ. — СПб., 1902. — С. 24.

⁵⁰⁷ НБ ОНУ, ВРКіР. Архів М. М. Ланге. — Карт. 34. — Од. зб. 330.

⁵⁰⁸ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. — Т. XVIII. — Пед. отдел. — № 3. — Одесса, 1909. — С. 4.

⁵⁰⁹ Летопись Историко-филологического общества... — Т. VIII. — Виз.-слав. отд. — V. — III ч. — Одесса, 1900. — С. 37.

⁵¹⁰ Там само.

⁵¹¹ Там само. — С. 38.

3 квітня 1900 року М. М. Ланге було обрано головою педагогічного відділу. Визначені на цьому засіданні питання для розробки стосувались загальних питань педагогіки, методики викладання класичних мов, історії, російської мови і літератури тощо. Всього за період діяльності педагогічного відділу з 1900 по 1907 рік відбулося 22 засідання, на яких було заслухано і обговорено 32 доповіді, присвячені актуальним питанням освіти і виховання.

Однією з найбільш яскравих сторінок діяльності педагогічного відділу була участь в обговоренні питань реформування середньої школи, розпочатого у контексті очікуваних перетворень у Росії. Навесні 1905 року відбулися два спеціальні засідання відділу з цього питання. Ланге виступив з доповіддю «У чому має полягати реформа середньої школи?»⁵¹². Були зачитані також доповіді з питань особи вчителя, шкільного режиму, взаємостосунків родини і школи, приватної ініціативи у шкільній справі, позашкільної освіти.

Педагогічний відділ обговорив і затвердив клопотання до Ради міністрів Росії щодо нагальної необхідності радикальної реформи школи. У документі висувалися такі вимоги: загальна обов'язковість елементарного навчання і пов'язане з цим підвищення урядових витрат на освіту, принаймні до 6 % державного бюджету; загальнодоступність урядових шкіл без різниці у стані, національності й віросповіданні; злиття нижчих класів гімназії з міськими школами; послаблення і суворе обмеження законом бюрократичного тиску на школу; підсилення впливу громадських організацій на школу та поширення прав педагогічних рад; скасування особливої цензури книжок із боку вченого комітету Міністерства народної освіти й надання педагогічним радам права вибору підручників; надання педагогічним радам середніх шкіл права обирати директора й інспектора; усунення примусового характеру в релігійному вихованні; зрівняння жіночих шкіл із чоловічими; надання земствам, містам і громадським установам права вільного відкриття будь-яких шкіл із будь-якими програмами⁵¹³.

На той час це були майже революційні вимоги, співзвучні рішенням Всеросійського учительського з'їзду (1905), які значною мірою характеризували соціально-педагогічний світогляд як самого Ланге, так і інших членів педагогічного відділу. Учень Ланге М. І. Гордієвський так описував ці події: «Бучне й велелюдне засідання педагогічного відділу 2 квітня 1905 року, на якому, крім педагогів, багато було сторонньої публіки, викликало сенсацію в місті й знайшло жвавий відгук у місцевій пресі»⁵¹⁴.

На початку ХХ століття професори й викладачі ІНУ взяли активну участь у русі за реформу середньої школи. 32 професори власноруч виклали свої думки з цього питання⁵¹⁵. Позиції вчених розділились: одні захищали позицію міністерства, інші ухилялися від висловлення власної позиції, дехто розглядав лише часткові питання методики викладання і обсягу знань. «М. М. Ланге разом з рядом провідних професорів Одеського університету (О. Клосовський, І. Слешинський, М. Бучинський, І. Занчевський, Б. Веріго, О. Конович, О. Павловський, М. Попруженко та багато інших) розглядав два кардинальних питання: як і чому вчити підростаюче покоління...»⁵¹⁶. Критикуючи класичну школу, ці вчені виступали проти визначення мети і змісту навчання з позицій теорії формальної освіти. Серед накреслених ними завдань — забезпечення кожному громадянину середньої освіти, загального розвитку, формування логічного мислення, виховання моральності, увага до вивчення рідної мови, вітчизняної літератури, географії та інших предметів. В цілому пропозиції цих професорів були ідеями демократизації шкільного навчання.

⁵¹² Летопись Историко-филологического общества... — Т. XV. — Пед. отдел. — II. — Одесса, 1906.

⁵¹³ Там само. — С. 3–4.

⁵¹⁴ Гордієвський М. І. Наукова й громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге // Записки Одеського наукового при ВУАН т-ва. — Секція педагогічна. — 1930. — № 1. — С. 39.

⁵¹⁵ Цит. за: Історія Одеського університету за 100 років... — С. 391.

⁵¹⁶ Гольдин Ф. Л. Участие Н. Н. Ланге в движении за реформу средней школы // Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения профессора Н. Н. Ланге (1858–1958). — Одесса, 1958. — С. 23.

У роки реакції Історико-філологічне товариство і його педагогічний відділ змушені були припинити свою діяльність. 20 вересня 1908 року на спільному засіданні товариства й відділу слухалося питання про відновлення діяльності, призупиненої більш ніж на два роки. Головою педагогічного відділу, по причині відмови Ланге, було обрано викладача III гімназії Одеси — відомого методиста-словесника О. П. Фльорова.

Після перерви педагогічний відділ значно активізував наукову, організаційно-педагогічну і просвітницьку діяльність. У 1908/09 навчальному році відбулося 21 засідання, тобто вони проводилися майже щотижня. Основними формами роботи були читання і обговорення рефератів та обговорення питань по доповідях членів відділу. За рішенням правління товариства відбулися зміни й у складі відділу: до нього змогли увійти викладачі усіх навчальних предметів середньої і нижчої школи. Хоча більшість обговорюваних питань стосувалися викладання гуманітарних предметів, розглядалися й інші питання: про викладання космографії, про початкове навчання грамоти та ін. Саме у цей період почалася праця над зміною статуту педагогічного відділу.

З часом у діяльності відділу було реалізоване завдання, поставлене М. М. Ланге як головою Історико-філологічного товариства, а саме: доповнення наукової діяльності просвітницькою, розповсюдженням знань у широкому колі одеської публіки, організацією систематичних публічних лекцій з історико-філологічних наук на зразок тих, які з успіхом свого часу проводило Одеське товариство природознавців. У 1908/09 навчальному році педагогічний відділ організував 8 лекцій для учнів усіх середніх шкіл Одеси з нагоди 100-річчя з дня народження М. В. Гоголя і 200-річчя перемоги у Полтавській битві. Лекції, присвячені Гоголю, пройшли у фізичній аудиторії університету з величезним успіхом. Розраховані на учнів (були присутні близько 65 осіб з усіх середніх навчальних закладів міста за виключенням двох гімназій), кожного разу вони збирали 700–800 слухачів, «...незважаючи на ряд незручностей, нерозривно пов'язаних з не досить великим приміщенням, а саме, наприклад, надзвичайна тіснота, підвищена температура, тривале, протягом двох годин, за відсутністю місця, стояння на ногах»⁵¹⁷.

Надзвичайний інтерес до лекцій, влаштованих відділом, виявився також «у чисельності публіки, яка товпилася у приміщенні університету і благала, іноді навіть буквально-таки зі сльозами, пропустити на лекцію без квитка»⁵¹⁸. Педагогічний відділ отримав низку подяк, як формальних (від ректора університету, керівників інших навчальних закладів Одеси), так і неформальних. Наприклад, група учениць Одеського жіночого комерційного училища О. А. Бухтеєвої писала: «Від усієї душі шлемо щиру вдячність усьому Педагогічному комітету за ту користь і насолоду, які ви надали нам своїми лекціями. Будьте впевнені, що молодь виправдає ваші сподівання: вона цілком оцінить і зрозуміє М. В. Гоголя, цього чуйного, незрозумілого сучасниками письменника і людини»⁵¹⁹.

Розпочата ще 1908 року робота з переробки статуту педагогічного відділу завершилась його затвердженням 6 жовтня 1914 року. Зазначена мета діяльності — «1) вивчення і обговорення як загальних питань з виховання і навчання шкільного і поза-шкільного, так і часткових — з викладання історико-філологічних наук, а також з дидактики і методики та інших предметів середньої і нижчої школи; 2) сприяння особам, які присвятили себе педагогічній діяльності; 3) популяризація знань з усіх навчальних предметів, а також зі школознавства»⁵²⁰ — засвідчила значне розширення як складу відділу, так і завдань, від історико-філологічної спрямованості до загально-

⁵¹⁷ Летопись Историико-филологического общества... — Т. XVIII. — Пед. отдел. — № 3. — Одесса, 1909. — С. 204.

⁵¹⁸ Там само. — С. 205.

⁵¹⁹ Там само.

⁵²⁰ Устав Педагогического отдела Историико-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. — 1914. — С. 1.

педагогічної. Це стало фактором розвитку педагогічної думки й освіти кінця XIX — початку XX століття.

Професори ІНУ доклали багато зусиль до організації вищої жіночої освіти на півдні України і Росії та зокрема в Одесі. 1878 року професор О. С. Трачевський⁵²¹ розпочав організацію вищих жіночих курсів і підготовчих до них курсів. «Підготовчі курси 1879 року дійсно почали функціонувати при 3-й чоловічій гімназії, але вищі курси професору Трачевському не судилося відкрити, бо уряд не дав на це дозволу, незважаючи на те, що земство й міська дума погоджувалися забезпечити курси відповідними коштами»⁵²².

Ідею вищої жіночої освіти в Одесі реалізував М. М. Ланге. Він був одним з ініціаторів, організаторів, а потім першим директором трирічних жіночих педагогічних курсів, які 1903 року почали функціонувати при гімназії К. Пашковської. До цієї справи були залучені його колеги — професори ІНУ Є. М. Щепкін, І. В. Слешинський та ін. «Ставши на чолі курсів, М. М. Ланге з запалом, що доходив до фанатизму, почав працювати на користь цієї установи, маючи на увазі піднести рівень викладання на курсах до університетського»⁵²³. Це йому дійсно вдалося, і у 1906 році завдяки його енергійним заходам курси з педагогічних було перетворено на вищі жіночі (ОВЖК). На них викладали професори ІНУ Є. М. Щепкін, Г. І. Танфільєв, І. А. Линниченко, Е. Р. фон Штерн, Б. М. Ляпунов, Б. Ф. Веріго, Є. А. Кирилов та ін.

Ланге опікувався усіма питаннями діяльності курсів: фінансово-господарськими, організаційно-педагогічними, дидактичними тощо. У діяльності цього закладу розкрився педагогічний талант ученого. Про ставлення до нього слухачок свідчать слова з подарункового адреса 1908 року від курсисток першого випуску ОВЖК: «Протягом усього часу Вашого управління курсами Ви ніколи не були директором-начальником, завжди директором-наставником, директором-керівником. Ви завжди стояли на охороні наших інтересів. Ви приймали до серця і наші радості, і наш сум. Ваша уважна чуйність, сердечна турботливість, Ваше щире бажання допомогти кожній з нас зробили Вас близькою і рідною нам людиною. Ви створили ту надзвичайну атмосферу тепла і взаємної довіри, якою відзначаються наші курси»⁵²⁴.

Та 1908 року М. М. Ланге було усунуто від керівництва ОВЖК за відмову підписатися, що він читав циркулярне розпорядження міністерства, яке забороняло службовцям брати участь у протиурядових партіях. Проте він продовжував залишатись ідейним натхненником курсів і у різний час читав лекції з психології, педагогіки, історії педагогіки, основ дидактики, різних філософських дисциплін та вів практичні заняття⁵²⁵. В цілому Ланге працював на різних посадах ОВЖК з 1903 по 1920 рік за сумісництвом з основною діяльністю на посаді професора ІНУ.

14 листопада 1908 року попечитель Одеського навчального округу О. Щербakov запропонував членам товариства розглянути питання про педагогічну підготовку вчителів. В силу недостатності фахово-наукової підготовки педагогів середніх навчальних закладів і відсутності практичної підготовки вбачалося вельми бажаним «знати думку Педагогічного товариства про те, у якій формі, на думку товариства, було б найбільш відповідним до умов часу і місця здійснення задуму про педагогічну підготовку учителів середньої школи в Одесі...»⁵²⁶.

⁵²¹ Дьомін О. Б. Трачевський Олександр Семенович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 260–262.

⁵²² Гордієвський М. І. Наукова й громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге // Записки Одеського наукового при ВУАН т-ва: Секція педагогічна. — 1930. — № 1. — С. 35.

⁵²³ Там само.

⁵²⁴ НБ ОНУ, ВРКІР. Архів М. М. Ланге. — Карт. 29. — С. 2.

⁵²⁵ Федотова Т. Н. Н. Н. Ланге и Одесские высшие женские курсы // Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения професора Н. Н. Ланге (1858–1958). — Одесса, 1958. — С. 22.

⁵²⁶ Летопись Историко-филологического общества... — Т. XVIII. — Пед. отдел. — № 3. — Одесса, 1909. — С. 54.

Педагогічний відділ підійшов до вирішення цього актуального питання ґрунтовно, присвятивши його окремому обговоренню чотири засідання. Була підготована і заслухана історична записка «Про педагогічну підготовку учителів російської середньої школи», обговорені різні форми педагогічної підготовки (учительська семінарія, короткострокові педагогічні курси, особливий педагогічний факультет при університеті, педагогічна академія), створена спеціальна комісія для розробки цього питання, яка підготувала декілька доповідей про вітчизняний і зарубіжний досвід організації таких закладів, а також три проекти педагогічного закладу для підготовки вчителів в Одесі. Проте в силу необхідності терміново надати попечителю розроблений проект комісія змушена була припинити обговорення і скласти тимчасовий проект однорічних педагогічних курсів з організацією переважно практичної підготовки.

Маловідомим залишається факт участі професорів ІНУ в організації й діяльності Одеських однорічних курсів підготовки вчителів і вчительок середніх навчальних закладів, які працювали з 1909 по 1916 рік. Подібні курси для вчителів середньої школи з математики і фізики в Одесі виникли двома роками раніше, ніж передбачалося відповідним законом Російської імперії від 3 червня 1911 року. До складу комісії зі створення курсів входили директори середніх навчальних закладів Одеси і представники ІНУ.

Оскільки педагогічні дисципліни викладалися в ІНУ лише на історико-філологічному факультеті, випускники інших факультетів не здобували педагогічної освіти. Як зазначалося в обґрунтуванні необхідності курсів, «...не маючи спеціальної педагогічної підготовки, кращі з них (викладачів-початківців. — *Ред.*) у перші роки своєї діяльності повинні виробляти кожний свою власну методику викладання, виконуючи над своїми учнями не завжди вдалі експерименти»⁵²⁷.

Поступово, крім відділення математики та фізики, відкривались відділення природознавства й географії, французької мови, німецької мови, історії російської мови і словесності. Деякі з відділень діяли один рік, деякі працювали постійно (наприклад, математики і фізики), — залежно від кількості абітурієнтів.

Переважна частина педагогічного складу курсів була представлена професорами і викладачами ІНУ. Так, у 1911/12 навчальному році тут працювали як наставники-керівники: з математики — приват-доцент О. Д. Агура, з фізики — приват-доцент І. Я. Точидловський, з природознавства — професор В. В. Половцов, із загального землезнавства — професор Г. І. Танфільєв. Лектором з педагогіки у зв'язку з логікою і психологією і короткою історією педагогічних вчень був професор М. М. Ланге, з основ шкільної гігієни — професор І. І. Кияніцин, із загального мовознавства, фонетики та історії французької мови — професор О. І. Томсон. Серед керівників практичних занять були: з природознавства (визначення рослин) — приват-доцент М. М. Зеленецький, з зоотомії — лаборант М. Г. Лігнау, з фізіології тварин — професор В. В. Зав'ялов та ін.

У звіті за 1911/12 навчальний рік М. М. Ланге зазначав: «Завдання загального курсу педагогіки на Тимчасових учительських курсах (як і у відповідних лекціях, що я читаю вже багато років у Новоросійському університеті) я бачу не стільки в обтяжуванні пам'яті слухачів окремими педагогічними правилами і відомостями, скільки у розвитку їхнього загального педагогічного розуміння...»⁵²⁸, — і далі обґрунтовував побудову курсу педагогіки, характеризуючи дві його частини. У першій — основній — висвітлювалися питання дидактики і тих наук, на які вона повинна спиратися: «з одного боку, психології і, зокрема, психології дитини, з іншого — етики, яка повинна з'ясувати, у чому полягають вищі освітні і виховні цінності чи ідеали»⁵²⁹. Ця частина програми складалася з наступних розділів: психологія і педологія, етичні основи освіти, теорія загальноосвітнього навчального плану, теорія навчального процесу, відо-

⁵²⁷ Отчет об Одесских одногодичных курсах для приготовления учителей и учительниц средних учебных заведений за 1911-1912 уч. г. — Одесса, 1912. — С. 3.

⁵²⁸ Отчет об Одесских одногодичных курсах... — С. 24.

⁵²⁹ Там само.

мости з школознавства. У другій — додатковій — частині курсу «Нариси з історії педагогіки» Ланге обстоював важливість уміння педагога добирати «лише те, що має цінність і у наш час і може сприяти вказаній головній меті, тобто підйому інтереса і нахнення до педагогічної діяльності»⁵³⁰.

За багато років викладання педагогічних дисциплін у М. М. Ланге склалася власна методика, що забезпечувала мотивацію слухачів до самостійного пошуку. Він помітив, що їхня активність значно підвищується при залученні до висвітлення певних питань, і тому поділяв частини курсу на окремі питання та розподіляв їх між слухачами, вказуючи відповідні джерела. Після виступу курсиста він доповнював його у тих частинах і з тих сторін, які залишились недостатньо поясненими. «Із задоволенням можу засвідчити тут, що цей прийом вніс багато поживлення у наші заняття і багато сприяв розвитку самостійної думки у слухачів, хоча, звичайно, вимагав з їхньої сторони і значно більшої праці, ніж звичайне слухання лекцій»⁵³¹.

Методикою природознавства на курсах опікувався видатний учений у цій галузі — професор ІНУ В. В. Половцов⁵³², який працював в Одесі з 1910 по 1915 рік. Він був автором першої праці з загальної методики викладання природознавства, яка вийшла у Росії 1907 року. Половцов вперше розробив методику викладання природознавства як наукову дисципліну і увів її до складу університетських навчальних курсів. Він залишив помітний слід у галузі методики викладання ботаніки написанням гарного підручника для середньої школи, а також першого посібника для практичних занять з ботаніки і посібника з ботанічних екскурсій.

Серед слухачів 1911/12 навчального року відділення природознавства і географії був Г. Й. Потапенко⁵³³, майбутній професор кафедри ботаніки Одеського університету, який з великою теплою і вдячністю згадував діяльність В. В. Половцова на педагогічних курсах. «Підготовка слухачів до спробної лекції відбувалась за безпосередньою участю В. В., головну увагу він звертав на те, щоби у починаючого педагога не було помилок наукових і методичних і ніколи не вимагав докладного конспекту. Він вважав за найцінніше в процесі проведення лекції свободу творчості, яку повинен виявити починаючий педагог»⁵³⁴. Професор Половцов виступав проти суто книжного засвоєння природознавства, коли замість вивчення явищ вивчаються підручники. Тому він блискуче організував цикл практичних занять слухачів з підготовки до лабораторно-дослідницьких та ілюстрованих уроків, а також залучив їх до екскурсійної роботи. «Підготовлений таким чином учитель, — зазначав видатний методист, — зумів би залучити до більш свідомого вивчення явищ природи і учнів, що й становить головну освітню цінність природознавства»⁵³⁵.

Професори ІНУ сприяли формуванню педагогічної науки і громадсько-педагогічної думки не лише в Одесі, а й в усій країні. Так, М. М. Ланге брав участь у II Всеросійському з'їзді з педагогічної психології, був активним учасником I, II та III з'їздів з експериментальної педагогіки (1910, 1913, 1916). У січні 1916 року він виступав на педагогічному з'їзді діячів чоловічих гімназій та реальних училищ Одеського навчального округу, у травні-червні 1917 року — на Південному обласному з'їзді учителів.

Таким чином, професори ІНУ заклали підвалини розвитку педагогічної науки та освіти, зокрема підготовки компетентного вчителя. Ключова роль у вирішенні цих питань належить М. М. Ланге.

⁵³⁰ Там само.

⁵³¹ Там само. — С. 25.

⁵³² Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Половцов Валеріан Вікторович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 514–518.

⁵³³ Пашковська Н. М. Потапенко Георгій Йосипович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 543–546.

⁵³⁴ Потапенко Г. Й. Валеріан Вікторович Половцов (1862–1918) // Записки Одеського наукового при ВУАН т-ва. — № 1. — Одеса, 1930. — С. 209.

⁵³⁵ Отчет об Одесских одногодичных курсах... — С. 62.

Р о з д і л 4

Фізико-математичний факультет**4.1. Становлення і розвиток ботанічних досліджень⁵³⁶**

Із 14 відділень фізико-математичного факультету 10 були присвячені природничим наукам. З першого навчального року на факультеті працювали дві біологічні кафедри — ботаніки і зоології та порівняльної анатомії і фізіології. Увага до цієї галузі природничих наук пояснювалася прискоренням її розвитку на початку XIX століття, обумовленого багатьма суспільно-економічними чинниками, та значним прогресом у наукових досягненнях біологів.

У рік заснування ІНУ тут почав працювати ботанічний кабінет, створений ординарним професором Л. С. Ценковським, який і став його першим завідувачем. Ценковський був випускником природничого відділення фізико-математичного факультету Імператорського Санкт-Петербурзького університету. За його ініціативою і безпосередньою участю кабінет ботаніки був обладнаний першокласним оптичним устаткуванням, забезпечений лабораторним посудом і хімічними реактивами⁵³⁷.

Прогресивний вчений, наполегливий дослідник флори Землі, особливо південно-східної частини Африки (Єгипту, Судану, Ефіопії), збирач рідкісних колекцій тропічних видів рослин і тварин, Ценковський був першопрохідцем у використанні оптичних приладів для вивчення і порівняння нижчих рослин, тварин і грибів. Він був автором 45 наукових праць, з яких 8 написані в період 1865–1871 років, під час праці в ІНУ⁵³⁸. В цей період професор вивчав драглисті водорості, а також представників рослинних та тваринних джгутіконосців, особливості розповсюдження, будову та життєдіяльність ночесвітки, інфузорій та деякі форми радіолярії. Ценковський відкрив і описав симбіотичні взаємовідносини між клітиною найпростішої тварини — радіолярії та нижчої рослини — водорості зоохлорели. Він одним з перших серед ботаніків і зоологів почав використовувати мікроскоп для всебічного вивчення видового різноманіття водної флори та фауни.

Л. С. Ценковський вивчав як прісноводні, морські, так і лиманні форми нижчих організмів⁵³⁹. Окрім того, ним вперше в ІНУ були започатковані порівняльні дослідження представників різних систематичних видів водних грибів, зокрема деяких хітрідіомицетів, сапроленніомицетів⁵⁴⁰. Водночас, залучаючи найбільш зацікавлених у самостійних наукових пошуках студентів-природознавців, він досліджував деякі особливості будови, розвитку, життєдіяльності та розповсюдження в Чорному морі та місцевих лиманах (Куяльницькому, Хаджибейському) певних форм мікроорганізмів⁵⁴¹. Се-

⁵³⁶ Автор підрозділу Л. В. Рясіков.

⁵³⁷ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 421–427; Коваленко С. Г., Коваль В. Т., Мішнаєвський М. С. Ценковський Лев Семенович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 358–361.

⁵³⁸ Потапенко Г. И. История кафедры ботаники ОГУ за 75 лет существования. 1865–1940. — Одесса, 2010. — С. 20–23.

⁵³⁹ Cenkovsky L.S. Ueber einige Chlorophyllhaltige Gloeocapsen // Bot. Zeitschr. — 1865; його ж: Beitrage z. Kenntniss d. Monaden // Arch. micr. Anatomie. — 1865. — I; його ж: Ueber den Ban und die enywicklungund der Lakyrinthulaceen // Arch. micr. Anatomie. — 1867. — III; його ж: Ueber die Clathrulina // Arch. micr. Anatomie. — 1867. — III.

⁵⁴⁰ Потапенко Г. И. Материалы по истории ботаники в Одесском университете (из воспоминаний) // Труды Института истории естествознания и техники. — Т. 41. — Вып. 10. — М.-Л. 1961. — С. 45.

⁵⁴¹ Браунер А. А. Воспоминания бывшего студента естественного отделения физико-математического ф-та Новороссийского (ныне Одесского) ун-та. 1876–1881 гг. // Памяти профессора А. А. Браунера (1857–1941). — Одесса, 1997. — С. 13–26.

ред них були зокрема й ті, що зумовлюють цвітіння морської води, процеси бродіння, знаходяться в симбіозі з іншими організмами.

Згодом Ценковський створив при ботанічному кабінеті лабораторію, де студенти мали змогу вести широкий спектр досліджень з альгології, анатомії, фізіології, систематики рослин, а також певні досліди з мікробіології. Він був учасником I та II з'їздів природознавців і лікарів від ІНУ, де завдяки його наполегливості разом з видатним дослідником природи Південної півкулі Землі М. М. Міклухо-Маклаєм було прийняте рішення про відкриття морської зоологічної станції в Севастополі (1870–1871) при НТП при ІНУ. Ценковський став першим президентом цього товариства, очолював його науково-пропагандистську роботу з грудня 1869 до середини 1871 року.

Ординарний професор О. О. Янович, випускник Київського університету св. Володимира (1856)⁵⁴², з 1865 року викладав курс систематики рослин в ІНУ як штатний доцент. Саме тут 11 травня 1866 року ним була захищена перша докторська дисертація на тему «Розвиток перетиців у *Pleurospora herbarum*»⁵⁴³.

Ординарний професор Я. Я. Вальц, випускник Київського університету св. Володимира (1861), з 1871 по 1879 рік працював в ІНУ також завідувачем ботанічного кабінету та дуже активно і наполегливо його облаштовував, купуючи необхідні для досліджень прилади й матеріали⁵⁴⁴. Вальц цілеспрямовано вів наукову роботу за багатьма напрямками. Він наполегливо вивчав роль і місце грибів різних видів у природі, в розвитку сільськогосподарського виробництва, в процесі життєдіяльності рослин, розробляв важливі положення вчення про хвороби одомашнених рослин, викликані грибами, різнопланово вивчав проблематику індивідуального розвитку водоростей, зокрема нитчастих. Окрім того, Вальц досліджував процеси розмноження вищих рослин частинами їхнього насіння⁵⁴⁵.

Я. Я. Вальц також вивчав елементи, які є складовою частиною процесу живлення рослин, вказуючи на важливу роль променів сонця на етапах розвитку рослинних організмів⁵⁴⁶. Він першим з викладачів кафедри ботаніки почав читати в ІНУ курс фітопатології⁵⁴⁷; власні лекції вів бездоганно, блискуче знав навчальний матеріал і давав його чітко, послідовно, методично грамотно⁵⁴⁸, якісно доповнюючи за допомогою історичного та порівняльного методів. За межами ІНУ він вів широку публічну діяльність: писав статті в місцеві видання, виступав з публічними лекціями на курсах Імператорського Товариства сільського господарства Південної Росії.

Екстраординарний професор О. М. Волков, випускник Імператорського Дерптського університету⁵⁴⁹, працював в ІНУ з 1875 до 1879 року, 11 травня 1875 року захистив докторську дисертацію «До питання про асиміляцію», яка носила порівняльно-теоретичний характер. В цій важливій науковій праці ним вперше було зазначено, що рослинний організм — це складний комплекс, а не лише «шар хлорофілу», як тоді вважали дослідники. В рослинах активно відбуваються складні фізіологічні процеси (дихання, всмоктування, випаровування), а не лише фотосинтез. Він був надзвичайно

⁵⁴² Потапенко Г. И. Материалы по истории ботаники... — С. 48–49; Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 656.

⁵⁴³ Коваленко С. Г., Васильева Т. В. Янович Олексій Онисимович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 501–502; Jnovich O.O. Uber die Entroickelung der Fructificationsorgane von Nectria // Bot. Zeitsch. herausg. Von H. V. Mohl. und Schlechtendal. — 1865. — № 19. — P. 149–152.

⁵⁴⁴ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — 431–434; Васильева Т. В., Коваленко С. Г. Вальц Яків Якович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 203–204.

⁵⁴⁵ Вальц Я. Я. Значение грибов в экономии природы // ЗЮСХЮР. — 1872. — Т. 1. — С. 9–20; його ж: О болезнях культурных растений, зависящих от грибов // Там само. — 1873. — Т. 1. — С. 1–11.

⁵⁴⁶ Вальц Я. Я. О влиянии света на некоторые процессы растительной жизни // ЗИНУ. — 1876. — Т. 18. — С. 1–29; його ж: О размножении растений частями семян // Там само. — 1878. — Т. 20. — С. 359–367.

⁵⁴⁷ Коваленко С. Г., Васильева Т. В., Швець Г. А. Ботаніки і ботанічні дослідження в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова (1865–2005). — Одеса, 2005. — С. 11.

⁵⁴⁸ Браунер А. А. Воспоминания... — С. 14–15.

⁵⁴⁹ Васильева Т. В., Коваленко С. Г. Волков Олександр Миколайович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 270–272.

ерудованим вченим-мислителем⁵⁵⁰. Його експериментальні дослідження з геотропізму були визнані науковцями багатьох університетів світу та увійшли важливою складовою до знаного ботанічного підручника Ю. Сакса⁵⁵¹. Окрім того, різнобічно вивчаючи процес дихання у рослин як дослідник-експериментатор, Волков власноруч розробив і виготовив спеціальний прилад, за допомогою якого практично показав, що при поступовому зростанні температурного режиму інтенсивність дихання повільно зростає до максимуму, але надалі, незалежно від зростання температури, зменшується⁵⁵². Використаний у багатьох власних фізіологічних дослідженнях, цей прилад був колегами названий на його честь.

З 1879 по 1880 рік всі ботанічні курси — загальні та спеціальні — у зв'язку з відставками ординарного професора Я. Я. Вальца та екстраординарного професора О. М. Волкова внаслідок різкого загострення в них тяжких хвороб в ІНУ взагалі не викладались.

В 1880–1885 роках ботанічним кабінетом і ботанічним садом університету завідував екстраординарний професор Л. В. Рейнгард, випускник Імператорського Харківського університету 1871 року. Завдяки його наполегливості та відмінним організаційним здібностям ботанічний сад як навчально-науковий підрозділ ІНУ був переведений 1880 року з подвір'я головної будівлі на університетську дачу на Малому Фонтані. На новій території саду під керівництвом Рейнгарда було побудовано 2 відділення оранжереї — тепле та холодне, а також облаштована система рослин праворуч головної алеї⁵⁵³. Він проводив власні наукові дослідження, головним чином торкаючись вивчення видових ознак водоростей Чорного моря (діатомових, харових, зелених, вольвоксових) та інших, їхніх морфологічних особливостей та фізіології, характеру розповсюдження в різних районах Чорноморського басейну. Окрім того вивчав особливості впливу паразитичних видів грибів на розвиток деяких культурних рослин⁵⁵⁴.

Працюючи в ІНУ, Л. В. Рейнгард підготував докторську дисертацію «Альгологічні дослідження. Матеріали до морфології та систематики водоростей Чорного моря» (1885)⁵⁵⁵. Він також гарно впорядкував ботанічний кабінет, значно оновивши його бібліотеку. У 1884–1885 роках він був секретарем НТП⁵⁵⁶, регулярно робив доповіді на різнобічні теми під час засідань товариства, виступав з публічними лекціями перед громадою Одеси, приймав участь у VII з'їзді російських природознавців та лікарів в Одесі.

Завідувач кабінету ботаніки 1885–1893 років та наступний керівник Ботанічного саду з 1886 по 1895 рік — заслужений ординарний професор Л. А. Рішаві отримав диплом кандидата природничих наук в ІНУ в 1872 році. Наприкінці свого керування він у 1893 році розділив ботанічний кабінет університету на 2 самостійні адміністративні одиниці: саме ботанічний кабінет і ботанічну лабораторію, в якій став першим завідувачем (1895–1900)⁵⁵⁷. В 1860–1880-ті роки він вивчав систематику, морфологію та розвиток нижчих рослин, особливо приділяючи увагу водоростям внутрішніх водойм України, лиманів та Чорного моря. У 1880–1890-ті роки та на початку ХХ століття він експериментальні дослідження з фізіології рослин, переважно присвячені різним аспектам процесу дихання та гальванотропізму⁵⁵⁸.

⁵⁵⁰ Браунер А. А. Воспоминания... — С. 15–16.

⁵⁵¹ Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. Ботаніки і ботанічні дослідження... — С. 11–12.

⁵⁵² Волков О. М. К вопросу об ассимиляции // ЗИНУ. — 1875. — Т. 17. — С. 1–60.

⁵⁵³ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 436–438.

⁵⁵⁴ Потапенко Г. И. Материалы по истории ботаники... — С. 45–46; його ж: История кафедры ботаники... — С. 23–24; Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. Ботаніки і ботанічні дослідження... — С. 12–13.

⁵⁵⁵ Рейнгард Л. В. Альгологічні дослідження: Матеріали до морфології та систематики водоростей Чорного моря. — Одеса, 1885.

⁵⁵⁶ Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Рейнгард Людвиг Васильович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 17–20.

⁵⁵⁷ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 439–440; Потапенко Г. И. Материалы по истории ботаники... — С. 13–14, 46; його ж: История кафедры ботаники... — С. 24–25.

⁵⁵⁸ Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Рішаві Людвиг Альбертович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 29–31.

Л. А. Рішаві — автор більш ніж 35 наукових праць, з яких понад 30 були написані в Одесі⁵⁵⁹. Як дійсний член НТП він приймав активну участь в обладнанні Севастопольської біологічної станції в Криму, паралельно з цим детально вивчаючи місцеву морську та суходольну флору. У 1895–1905 роках Рішаві активно виступав з лекціями для місцевого населення. Серед його учнів і послідовників, які працювали під його керівництвом в ІНУ, — відомі дослідники-природознавці С. М. Переяславцева, М. М. Альбов, М. М. Зеленецький, М. Л. Окінигевич, А. М. Погорельський.

М. М. Зеленецький був випускником ІНУ 1887 року. З 1899 року він працював приват-доцентом кафедри ботаніки, з 1906-го — магістром ботаніки та виконуючим обов'язки екстраординарного професора кафедри ботаніки⁵⁶⁰. У весняному семестрі 1919/20 навчального року Зеленецький очолював ботанічний кабінет університету⁵⁶¹. В 1915–1920 роках він очолював також ботанічний кабінет медичного факультету.

М. М. Зеленецький викладав загальні та спеціальні ботанічні курси на ОВЖК, де створив сучасно обладнаний ботанічний кабінет з гербарієм; був членом НТП, Товариства садівництва та ін. Як вчений-ботанік публікувався з питань систематики, геоботаніки та особливостей морфології рослин південної Бессарабії та різних кліматичних зон Криму (степового, гірського, прибережного)⁵⁶². Він детально вивчав у порівняльному плані гербарії багатьох ботанічних садів та природничих музеїв Західної Європи; залишив нащадкам власне велике гербарне зібрання (понад 9000 аркушів). Його учнями були Г. Й. Потапенко, О. М. Морозова-Попова, В. Ф. Пастернацька, Л. Д. Басарська, які могли працювати у нього вдома, користуючись багатою бібліотекою та гербарними матеріалами свого вчителя.

Ординарний професор Ф. М. Каменський навчався у Імператорському Варшавському університеті, а також університетах Страсбурга (Франція) та Бреслау (Німеччина). Він працював в ІНУ у 1886–1912 роках, став доктором ботаніки, перебував на різних посадах — від приват-доцента до ординарного професора⁵⁶³.

В 1893–1912 роках Каменський завідував ботанічним кабінетом, а в 1895–1912-му ще й ботанічним садом ІНУ⁵⁶⁴. Під час роботи в ІНУ вивчав біологію та морфологію деяких сапрофітів, грибкові хвороби винограду, мікорізи (він перший серед дослідників звернув увагу на наявність грибниці на корінні під'ялинника). У багаторічній співпраці та справжній співдружності з керівництвом НТП, віце-президентом якого був 1889 року, Каменський провадив широкі порівняльно-флористичні дослідження Царства Польського, Південного берега Криму, околиць Одеси (дач, степових хуторів, місцевостей поблизу лиманів)⁵⁶⁵. Саме він вперше чітко описав знайдений в лиманах Одеси паразитуючий на маленьких ракоподібних грибок. Як фахівець він був надзвичайно професійним знавцем багатьох ботанічних садів світу та гербарних зібрань природ-

⁵⁵⁹ Ришави Л. А. К вопросу о так называемом гальванотропизме // ЗНОЕ. — 1885. — Т. 10. — Вып. 1. — С. 25-69; його ж: Очерк жизни зеленого растения // Вестник виноделия. — № 12. — С. 30-37; його ж: Альгологические исследования // ЗНОЕ. — 1874. — Т. 2. — Вып. 3. — С. 1-50.

⁵⁶⁰ Васильева Т. В., Коваленко С. Г. Зеленецький Микола Михайлович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 465-466; Браунер А. А. Воспоминания... — С. 50-51.

⁵⁶¹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 22. — Спр. 55. — Арк. 3, 7-8.

⁵⁶² Зеленецкий Н. М. Отчет о ботанических исследованиях Бессарабской губернии (уезды Бендерский, Аккерманский и Измаильский). — Одесса, 1891. — CXL; Zelenecky N.M. Matériaux pour l'étude de la flore briologique de la Crimée // Bul. de l'Herbier Boissier. — 1896. — Т. 4. — № 9, September. — P. 603-608; його ж: Matériaux pour l'étude de la flore briologique de la Crimée // Bul. de l'Herbier Boissier. — 1901. — Т. 1. — № 9, Juillet. — P. 528-538; його ж: Пётр Симон Паллас: его жизнь, научная деятельность в изучении растительности России. — Одесса, 1916.

⁵⁶³ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 441-442.

⁵⁶⁴ Потапенко Г. И. История кафедры ботаники... — С. 25-27; Васильева Т. В., Коваленко С. Г. Каменський Франц Михайлович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 24-26.

⁵⁶⁵ Каменский Ф. М. О грибных болезнях винограда. — Одесса, 1888; його ж: Исследования, относящиеся к семейству Lentibulariaceae. Одесса, 1890. — С. 179-210; його ж: О явлениях симбиоза в растительном царстве. — Одесса, 1891.

ничих інститутів і музеїв Європи, де працював багато років поспіль у наукових відрядженнях. Багато зробив він і для матеріального поповнення ботанічного кабінету, лабораторії, гербарію, залучав до роботи в них молодих науковців. Розвиваючи ботанічний сад ІНУ, сприяв його поповненню новими видами рослин, регулярно займався систематизацією рослин, які створювали певні флористичні групи саду за систематикою та походженням.

З 1888 року Ф. М. Каменський був вченим секретарем Товариства садівництва, а також постійним членом філоксерної ентомологічної комісії Херсонського губерньського земства.

На рубежі нового століття з 10 кабінетів природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ було вже два ботанічні: ботаніки (систематика) й фізіології та анатомії рослин⁵⁶⁶. Першим завідувачем кабінету фізіології та анатомії рослин став ординарний професор В. А. Ротерт, який створив при ньому сучасну та добре обладнану фізіологічну лабораторію (1903). Він був випускником Імператорського Дерптського університету (1884)⁵⁶⁷. Під час завідування фізіологічною лабораторією ІНУ Ротерт створив при ній ботанічний музей, а у ботанічному саді — дослідну оранжерею, де регулярно проводилися заняття з морфології, систематики та фізіології рослин різних районів земної кулі⁵⁶⁸.

Як провідний вчений-ботанік ІНУ В. А. Ротерт багато разів брав участь у закордонних наукових відрядженнях, системно працюючи в ботанічних садах, гербаріях, природничих музеях. Він активно співпрацював з НТП та як член лекційного комітету товариства виступав з лекціями на природничі та ботанічні теми перед студентами ІНУ, мешканцями Одеси. В ІНУ Ротерт регулярно займався вивченням історії та біології розвитку грибів, явищ подразнення у деяких видів нижчих організмів, працював як науковець-теоретик над критичними статтями-рецензіями, різноплановими статтями-рефератами на різних мовах⁵⁶⁹. Вільно володіючи 12 європейськими мовами, він робив наукові доповіді на різних мовах світу, мав величезну власну наукову бібліотеку в Одесі. В ІНУ в нього залишилось багато учнів та послідовників, які були яскравими та неповторними особистостями в ботанічній науці: Г. А. Боровиков, А. М. Криштофович, І. Д. Щербак, А. О. Сапегін, Ф. М. Порошко.

Ординарний професор А. О. Сапегін був випускником природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ (1907)⁵⁷⁰. Тут він працював на різних посадах: асистента з 1907 року, приват-доцента з 1910 року та ординарного професора кафедри ботаніки з 1917 року, завжди відрізняючись надзвичайною працездатністю, високим професіоналізмом та природним умінням глибоко занурюватися у предмет вивчення. Йому належать понад 140 наукових праць з різних наукових напрямів. Під час роботи в ІНУ він досконало вивчив географію, екологію, систематику, морфологію та фізіологічні особливості моховидних рослин Криму, Кавказу, північно-західного узбережжя Чорного моря, середнього Подністрів'я та Прибайкалля. Монографічна праця Сапегіна «Мохи гірського Криму» (1910) була першим у вітчизняній науковій літературі ботанічним комплексним описом спорових рослин⁵⁷¹. Виданий ним «Визначник листяних мохів гірського Криму» багато десятків років практично допомагав дослідникам Європи.

⁵⁶⁶ Краткий отчет о состоянии и деятельности ИНУ за I полугодие 1906/07 учебного года. — Одесса, 1907.

⁵⁶⁷ Боровиков Г. А. Памяти профессора В. А. Ротерта // ЗОСХЮР. — 1916. — Т. 86. — Кн. 1. — С. 1–31; Манойленко К. В. Владислав Адольфович Ротерт. — Л., 1978; Васильева Т. В., Коваленко С. Г. Ротерт Владислав Адольфович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 35–38.

⁵⁶⁸ Коваленко С. Г., Васильева Т. В., Швець Г. А. Ботаніки і ботанічні дослідження... — С. 18–19.

⁵⁶⁹ Ротерт В. А. Действие эфира и хлороформа на раздражимость микроорганизмов // ЗНОЕ. — 1903. — Т. 25. — Вып. 2. — С. 1–42; його ж: Das Verhalten der Pflanzen dem Aluminium // Bot. Zeitung. — 1906. — № 64. — С. 43–52.

⁵⁷⁰ А. Ф. Сапегин. 1883–1946 // Библиографический указатель литературы. ОГНБ им. А. М. Горького / сост. А. Л. Драголи, О. Г. Кушнир, ред.-библиограф В. М. Конский. — Одесса, 1978.

⁵⁷¹ Сапегин А. А. Мхи горного Крыма. — Одесса, 1910.

Після закордонних відряджень 1910–1912 років до Швеції, Австро-Угорщини, Німеччини для детального ознайомлення з роботою 8 наукових ботанічних центрів та лабораторій у багатьох провідних університетах, Сапегін на все життя захопився цитологією, селекцією та генетикою. З 1911 року він — магістр ботаніки, а вже з 1914-го — доктор ботаніки⁵⁷². З 1912/13 навчального року він вперше на півдні Російської імперії розпочав читання загального курсу генетики в ІНУ та увів спеціальний цитологічний практикум для студентів-природознавців.

У 1912–1913 роках Сапегін також опікувався діяльністю ботанічного саду ІНУ. Окрім того, разом з помічниками-студентами розпочав селекційні роботи з пшеницею на одеському дослідному полі (1912)⁵⁷³ за спеціальним дорученням Комітету Товариства сільського господарства Південної Росії. Згодом він підготував для місцевих агрономів, селян курс основ теорії і методики селекції сільськогосподарських рослин та основ варіаційної статистики. В університеті він працював до літа 1920 року, де був останнім головою біологічного гуртка з осені 1919-го.

Понад 11 років працював на кафедрі ботаніки університету Г. А. Боровиков, випускник ІНУ 1907 року. Він не тільки отримав диплом кандидата природничих наук I ступеня, а й мав золоту медаль за спеціальну студентську роботу «Відношення рослин до алюмінію»⁵⁷⁴. В рідному університеті він пройшов шлях від лаборанта ботанічного кабінету до приват-доцента. За магістерську дисертацію «Вплив солеподібних речовин на швидкість росту рослинного організму» в 1916 році Боровиков отримав науковий ступінь магістра ботаніки⁵⁷⁵. В 1916–1919 роках він викладав спецкурс «Біологія рослин»; проводив широке за географією вивчення систематики рослин, геоботаніки, екології, різноманітних особливостей розвитку багатьох сільськогосподарських рослин (наприклад винограду). Йому належить авторство 48 наукових праць⁵⁷⁶.

З 1916 року на кафедрі ботаніки ІНУ працював приват-доцент І. Л. Сербінов, випускник Імператорського Санкт-Петербурзького університету (1897), магістр ботаніки з 1907 року. Він викладав курс загальної мікробіології, низку спеціальних курсів (хвороби риб, сільськогосподарських тварин і рослин). В університеті Одеси працював до літа 1920 року, з 1918 року — паралельно за сумісництвом в сільськогосподарському інституті⁵⁷⁷. Як завідувач відділу фітопатології виноробної станції біля Сухого лиману, зробив великий вклад у розвиток фітопатології, мікології та сільськогосподарської мікробіології⁵⁷⁸. Саме він перший почав вивчати бактеріальні хвороби рослинних організмів⁵⁷⁹. Особливо детально він вивчав симбіоз різних грибів з мікроорганізмами у листі винограду⁵⁸⁰. З 1910 року Сербінов, також першим в Російській імперії, почав глибоке вивчення біологічних особливостей різноманітних збудників хвороб бджіл. Був автором декількох підручників з мікробіології: «Загальна мікробіологія» (1916), «Сільськогосподарська мікробіологія» (1922) та ін. У період Громадянської війни

⁵⁷² Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Сапегін Андрій Опанасович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 61–64.

⁵⁷³ Сапегин А. А. О поведении пластид в спорогенной ткани. — Одесса, 1912; його ж: Основы теории и методики селекции сельскохозяйственных растений. — Одесса, 1913.

⁵⁷⁴ Потапенко Г. И. Материалы по истории ботаники... — С. 55–56.

⁵⁷⁵ Гольд Т. М. Георгий Андреевич Боровиков: к 75-летию со дня рождения // Ботанический журнал. — 1957. — Т. 42. — № 1. — С. 245–247; Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Боровиков Георгій Андрійович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 160–162.

⁵⁷⁶ Боровиков Г. А. Папоротники Кубанской области. — Одеса, 1908; його ж: К вопросу о строении оболочек растительной клетки. — Одесса, 1912; його ж: Действие солеобразующих веществ на скорость роста растительных организмов. — Одесса, 1915.

⁵⁷⁷ Потапенко Г. И. История кафедры ботаники... — С. 46–47.

⁵⁷⁸ Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. Ботаніки і ботанічні дослідження... — С. 32–33.

⁵⁷⁹ Іваниця В. О., Юргелайтіс Н. Г., Бурлака Т. В. Мікробіологія в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865–2003). — Одеса, 2004. — С. 15–16.

⁵⁸⁰ Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Сербінов Іван Львович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 79–81; Бондарцев А. С. Іван Львович Сербинов // Болезни растений. — 1925. — № 4. — С. 149.

(1919–1920) екстраординарний професор Сербінов опікувався науковою і методичною діяльністю ботанічного саду університету.

Б. Б. Гриневецький працював в університеті Одеси з 1914 до весни 1920 року, обіймав посади екстраординарного та ординарного професора, завідував ботанічним кабінетом з 1915 року, а в 1915–1920 роках був ще й директором ботанічного саду⁵⁸¹. Він закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Імператорського Юр'ївського університету, захистив магістерську дисертацію «Дослідження над геотропізмом коренів» (1909) і отримав науковий ступінь магістра ботаніки. Докторська дисертація «Анатомічне дослідження над продихами» була захищена ним у 1914 році. Як вчений-ботанік Гриневецький вивчав особливості загального розповсюдження рослин в горах Кавказу, їхній видовий склад, виявляючи серед них ендемічних представників. Окрім цих досліджень він проводив збір, визначення, порівняння представників флори Уралу (гірської, лісової, степової зон), багато і плідно працював з гербаріями Юр'ївського університету та ІНУ, головну увагу приділяючи особливостям морфо-анатомічної будови рослин. Вчений поглиблював власні знання у наукових зарубіжних відрядженнях. В ІНУ він поповнював видовий склад рослин в оранжереях ботанічного саду, відновлював і впорядковував ділянки в «Системі рослин». З осені 1920 року професор Б. Б. Гриневецький працював в університеті Варшави.

З 1910 по 1915 рік в ІНУ працював знаний методист, педагог-новатор та ботанік-дослідник В. В. Половцов — спочатку екстраординарним професором кафедри ботаніки, потім ординарним професором (1914–1915) та завідувачем кабінету фізіології та анатомії рослин. Він закінчив Імператорський Санкт-Петербурзький університет (1888) і був залишений стипендіатом для підготовки до професорського звання. 1902 року Половцов став магістром ботаніки після захисту дисертації «Дослідження над диханням у рослин»⁵⁸². До переїзду в Одесу він багато разів відвідував з метою наукового стажування провідні університетські центри, засвоюючи нові прогресивні методики викладання ботанічних дисциплін та деяких інших природничих наук⁵⁸³. В ІНУ Половцов очолив науково-просвітницьку діяльність студентського біологічного гуртка, читав показові відкриті лекції, вів лабораторні заняття, разом зі студентами вивчав місцеву флору навколо Одеси під час навчальних екскурсій. Особливо він любляв схили вздовж морського узбережжя на Малому Фонтані та степові простори біля Хаджибейського лиману⁵⁸⁴. Як педагог він завжди приваблював студентів чудовими лекторськими здібностями, високопрофесійною підготовкою. В. В. Половцов був вченим з широким світоглядом природознавця-ботаніка, яскравим методистом, чудовим організатором науки, науковцем з глибокою ерудицією.

З 1904 року працював в ІНУ Ф. М. Породко, випускник Імператорського Варшавського університету 1902 року. За першу студентську наукову роботу «Окиснювальні ензими в рослинах» він отримав золоту медаль⁵⁸⁵. В стінах ІНУ він пройшов довгими адміністративними сходами — від асистента ботанічного кабінету (1904–1907), приват-доцента кафедри ботаніки (1907–1916) до ординарного професора (1916–1920). Магістр ботаніки з 1911 року, він в 1916 році стає доктором ботаніки після захисту праці «Хемотропізм коренів». Він вивчав біохімічні та фізіологічні процеси в рослинах різних систематичних груп на основі їхніх анатомо-морфологічних пристосувань в ході еволюційного розвитку. Цей талановитий науковець проводив численні

⁵⁸¹ Потапенко Г. И. История кафедры ботаники... — С. 27–28; Васильева Т. В., Коваленко С. Г. Гриневецкий Болеслав Болеславович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 353–355.

⁵⁸² Васильева Т. В., Коваленко С. Г. Половцов Валеріан Вікторович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 514–518.

⁵⁸³ Райков Б. Пам'яті В. В. Половцова // В. В. Половцов. Основи загальної методики природознавства. — Л., 1925. — С. 12–15; Половцов В. В. Основы общей методики естествознания: 2-е изд. — Петроград, 1914.

⁵⁸⁴ Потапенко Г. И. Валеріан Вікторович Половцов // Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. Секція пед. — 1930. — № 1. — С. 1–8.

⁵⁸⁵ Васильева Т. В., Коваленко С. Г. Породко Федір Михайлович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 535–538.

дослідження окремих функцій та будови сільськогосподарських рослин (огірків, томатів, баклажанів) для підвищення їхньої біологічної продуктивності⁵⁸⁶.

Та мабуть найбільш яскравою постаттю в історії ІНУ був Я. Ю. Бардах, один з основоположників сучасної мікробіології та імунології, учень і послідовник Луї Пастера, засновник знаної в світі наукової школи бактеріологів, мікробіологів, імунологів. Бардах закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету ІНУ (1880) та Імператорську Санкт-Петербурзьку військово-медичну академію (1883)⁵⁸⁷. Під час навчання в ІНУ він отримав золоту медаль за роботу «Про оптичні ізомерні яблучні кислоти», а в академії — диплом лікаря з відзнакою.

Бардах працював в лабораторіях науково-дослідних установ в Одесі (1886–1888), в Берліні під керівництвом професора Роберта Коха (1889–1890), в Парижі у професора Луї Пастера (1890), який гідно оцінив наукову сміливість росіянина у лабораторних дослідженнях з бактеріології, високу активність і професіоналізм. У 1900–1901 роках, будучи вже доктором медицини, Бардах удруге стажувався в Пастерівському інституті у Франції.

1894 року Я. Ю. Бардах захистив в ІНУ докторську дисертацію «Дослідження з дифтерії»⁵⁸⁸. За цю першу в Російській імперії серологічну наукову роботу він отримав науковий ступінь доктора медицини. У 1895–1920 роках він працював на кафедрі ботаніки природничого відділення фізико-математичного факультету, в 1895–1917 — на посаді приват-доцента, а у 1917–1920 — ординарним професором; очолював мікробіологічну лабораторію. Саме тут він вперше почав читати курс загальної мікробіології для студентів-природознавців, організував різнопланові наукові дослідження та цікаві лабораторні заняття. Під час роботи в ІНУ він вміло поєднував важливі елементи навчально-педагогічної роботи та наукові дослідження з медичної бактеріальної імунології сказу, сибірської виразки, черевного поворотного тифу, дифтерії та інших хвороб⁵⁸⁹.

Я. Ю. Бардах вів широку медичну практику в Одесі, а також виступав з різноманітними науковими лекціями, що стосувались основ мікробіології, бактеріології, медицини⁵⁹⁰, досліджував мікробіологічний стан одеських ланів зрошення, Сухого лиману, місцевого молока⁵⁹¹, організував і налагодив практичну діяльність в Одесі Бактеріологічної станції (1886–1891) разом з І. І. Мечниковим і М. Ф. Гамалією, другої в світі, та за участю графа М. М. Толстого — першої в Російській імперії міської станції швидкої допомоги (1903) Одеського клінічного інституту, де був першим ректором з 1920 року. Він був членом багатьох наукових медичних товариств, вченим з широким світосприйняттям, високою ерудицією та організаторськими здібностями.

Вагомим і значущим був також внесок у наукову діяльність та навчально-методичну роботу ботанічного кабінету ІНУ консерваторів, лаборантів, зберігачів: А. Бржосневського, М. М. Альбова, А. Л. Шутинського, Г. Папаянова, І. В. Новопокровського, В. С. Докторовського, К. В. Володимирова. Значний обсяг наукової роботи по кабінету ботаніки виконували приват-доценти, штатні доценти ІНУ: Є. М. Деларю, І. Ф. Кошуга, М. К. Срединський, Д. О. Кожевников, В. І. Підлісний, А. М. Криштофович.

⁵⁸⁶ Івановська Г. О. Життя й діяльність Ф. М. Породка // Праці ОДУ ім. І. І. Мечникова. — 1948. — Т. 4 (57); Породка Ф. М. Курс анатомії рослин. — Одеса, 1908.

⁵⁸⁷ Мішнаєвський М. С., Юргелайтіс Н. Т., Бурлака Т. В. Бардах Яків Юлійович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 82–84.

⁵⁸⁸ Професор Яків Юлійович Бардах // Вісті науково-дослідничої кафедри біології м. Одеси. — Вип. 1. — Одеса, 1929. — С. 7–9.

⁵⁸⁹ Іваниця В. О., Юргелайтіс Н. Г., Бурлака Т. В. Мікробіологія в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865–2003). — С. 12–13.

⁵⁹⁰ Kuznetsov V.A. Professor Yakov Yulievich Bardakh (1857–1929): pioneer of bacteriological research in Russia and Ukraine // Journal of Medical Biography 0 (0) 1–9 The Author(s) 2013. Reprints and permissions: Sagepub.co.uk/journals Permissions nav. DOI: 10.1177/0967772013479545 jmb.sagepub.com. — PP. 1–9.

⁵⁹¹ Бардах Я. Ю. Значение Пастера в медицине и бактериологии // ЗНОЕ. — 1893. — Т. 18. — Вып. 1. — С. 24–44; його ж: Значение Коха в бактериологии. — Одесса, 1913; його ж: Микробиологические исследования одесских лиманов. — Одесса, 1930.

Широкий спектр ботанічних досліджень, проведених за період 1865–1920 років у першому університеті Одеси, високий фаховий рівень науковців, здатність робити вагомі відкриття в галузі анатомії, фізіології, морфології та систематики рослин назажди залишили їхні імена на скрижалях світової ботанічної науки.

4.2. Анатомо-фізіологічний та зоологічний напрями⁵⁹²

Найбільший внесок в процеси становлення, функціонування та розвитку навчально-наукових підрозділів природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ — його кафедр, кабінетів, лабораторій, музеїв — зробив досвідчений методист, консерватор І. М. Відгальм⁵⁹³. Він здобув класичну природничу освіту в Німеччині та Нідерландах, пізніше декілька років працював під науковим керівництвом професора К. Т. Зібольда, а згодом пройшов стажування в ентомолога Крихбаумера та консерватора Куна⁵⁹⁴. Все це надало Відгальму широке наукове світосприйняття: його цікавили різні аспекти антропології, археології, палеонтології, сучасні питання зоології, практичні аспекти паразитології, ентомології.

З 1860 року він почав працювати в Російській імперії, у північному Криму (маєток «Тамак» землевласника-мецената Й. М. Шатилова). У вересні 1862 року Відгальма запросили працювати в Одесу — завідувачем зоологічного музею у кабінеті природничої історії Рішельєвського ліцею, а з травня 1865 року він став консерватором кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології ІНУ. Він проявив себе висококваліфікованим фахівцем музейної справи, організатором лабораторій та наукових природничих кабінетів⁵⁹⁵.

Загальні курси анатомії людини та фізіології тварин першим почав викладати в ІНУ Н. Й. Бернштейн — штатний доцент з липня 1865 року⁵⁹⁶. Він закінчив медичний факультет Імператорського Московського університету 1861 року. Разом з І. М. Відгальмом він виконав значний обсяг роботи при обладнанні анатомічного кабінету та спеціальної анатомічної лабораторії-прозектури у напівпідвальному приміщенні корпусу на вулиці Дворянській, 2. Обидва багато зробили для облаштування кабінету фізіології, розпочали також облаштування спеціальної фізіологічної лабораторії.

В прозектурі кабінету анатомії Бернштейн разом зі студентами-природознавцями проводив анатомічні дослідження померлих людей і тварин⁷. Декілька років у наукових відрядженнях за кордоном (Німеччина, Франція) вивчав новітні досягнення колег-науковців відповідного профілю та методичні аспекти обладнання кабінетів і лабораторій. Лікар-практик, Н. Й. Бернштейн регулярно без оплати надавав кваліфіковану медичну допомогу багатьом бідним студентам ІНУ та гімназістам⁵⁹⁷.

1881 року рада ІНУ за рекомендацією І. І. Мечникова та інших викладачів-природознавців обрала «стороннім викладачем анатомії людини на 1881/82 навчальний рік» доктора медицини М. О. Строганова. Він був випускником Імператорської меди-

⁵⁹² Автор підрозділу Л. В. Рясиков.

⁵⁹³ Бучинский П. Памяти И. М. Видгальма // Записки НТП. — Одесса, 1904. — Т. XXVI. (Окр. відбиток); Браунер А. А. Воспоминания... — С. 20–22.

⁵⁹⁴ Гольд Т. М. Игнатий Мартынович Видгальм (1835–1903) // Энтомологическое обозрение. — 1966. — Т. XV. — Вып. 2. — С. 457–460.

⁵⁹⁵ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 462; Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Игнатий Мартынович Видгальм — один из создателей коллекций зоологического музея Одесского ун-та (К 165-летию со дня рождения) // Научные труды зоомузея ОНУ им. И. И. Мечникова. — Т. 4. — Одесса, 2001. — С. 186–189.

⁵⁹⁶ Браунер А. А. Воспоминания... — С. 22; Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых-зоологов ОНУ имени И. И. Мечникова // Філософські пошуки. — Вип. XIV–XV. — Львів-Одеса, 2003. — С. 141–153; Васильев К. К. Предшественник И. М. Сеченова по преподаванию физиологии в ИНУ // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — Одеса, 2004. — С. 10–11.

⁵⁹⁷ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 465–468.

ко-хірургічної Академії 1870 року; докторський ступінь здобув 1873 року. У 1874–1876 роках Строганов перебував у науковому відрядженні в Німеччині (університет Страсбурга), де займався фізіологічною та патологічною хімією в лабораторіях інституту професора Гоппе-Зейлера та інституту професора Реклінгаузена, вдосконалюючи навички в патологічній анатомії. Згодом він переїхав до Франції, де в Парижі (College de France) у лабораторії професора Ранвье заглибився у тогочасну проблематику нормальної та патологічної гістології. М. О. Строганов був автором понад 19 наукових праць з медицини, окремих розділів гістології, порівняльної патології дихальної та статеві систем, лімфатичних залоз. У 1883 році він приймав участь у VII з'їзді російських природознавців в Одесі⁵⁹⁸.

1870 року рада ІНУ запросила для викладання окремого курсу фізіології І. М. Сеченова, доктора медицини з 1860 року, обравши його ординарним професором по кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології⁵⁹⁹. Закінчивши медичний факультет Імператорського Московського університету 1856 року, він за власний рахунок поїхав за кордон для наукового стажування в провідних фізіологічних центрах Європи⁶⁰⁰.

Але рішення ради ІНУ щодо призначення Сеченова не було затверджене попечителем Одеського навчального округу. Тоді І. І. Мечников 8 лютого 1871 року звернувся до ради фізмату з проханням призначити Сеченова на штатну кафедру як екстраординарного професора, оскільки ординарний «не погоджується з статутом, а нам не вистачає тільки досвідченого професора фізіології. Ректор ІНУ сповістив попечителя С. П. Голубцева, що за поданням фізико-математичного факультету рада університету «в засіданні власному 10 цього лютого» одноголосно обрала Сеченова екстраординарним професором по кафедрі зоології та просить клопотати перед міністром про затвердження. Натомість міністр народної освіти граф Д. О. Толстой доповів попечителю округу, що Сеченова було затверджено ординарним професором по кафедрі зоології ІНУ ще 19 серпня 1870 року і прохав для нього з Державного казначейства оклад 3000 рублів на рік⁶⁰¹.

Отримавши призначення, І. М. Сеченов передав 500 рублів, належні йому на переїзд до Одеси, на облаштування фізіологічної лабораторії, а штатну суму 672 руб. 63 коп. та одночасну виплату в 2000 руб. витратив на обладнання фізіологічного кабінету. Завдяки йому лабораторії ІНУ отримали висококласне обладнання: анатомічні ваги, вакуумні насоси, хірургічний інструментарій, спеціальний хімічний посуд та ін.⁶⁰²

Працюючи в ІНУ, І. М. Сеченов докладно вивчав хімічний склад газів крові, розчинність вугільної кислоти крові, провів дослідження ролі окремих складових елементів цього процесу. Саме тут він почав дослідження абсорбції вуглекислоти різними розчинами, встановив загальний закон розчинності вуглекислоти в розчинах солей — «Правило Сеченова». У фізіологічній лабораторії він разом з І. І. Мечниковим і студентом-природознавцем В. М. Реп'яховим виконав дослідження впливу блукаючого нерва на діяльність серця рептилії (черепахи).

Сеченов займався також вивченням окремих проблем психології, виступав з публічними лекціями перед студентами та викладачами ІНУ як поборник вищої медичної освіти для жінок⁶⁰³, брав активну участь у діяльності одеського НТП до 1876 року, був

⁵⁹⁸ Там само. — С. 472–476, 644–675.

⁵⁹⁹ Запорожан В. Н., Васильев К. Г. Иван Михайлович Сеченов в Одессе // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 21–23.

⁶⁰⁰ Осташков К. В. Сеченов Иван Михайлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 87–90.

⁶⁰¹ Рясиков Л. В. О некоторых деталях перехода И. М. Сеченова на кафедру зоологии, сравнительной анатомии и физиологии естественного отделения ИНУ // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 37–38.

⁶⁰² Рясиков Л. В. Дополнительные сведения о финансовой помощи И. М. Сеченовым физиологической лаборатории ИНУ // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 35–36.

⁶⁰³ Рудая С. П., Гамалея В. Н. И. М. Сеченов — поборник высшего женского образования в России // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 33–35.

навіть обраний його віце-президентом (1873). В стінах ІНУ вчений опублікував 5 наукових праць, зробив переклад підручника з фізіології Е. Брокке. 1876 року І. М. Сеченова перевели ординарним професором у Санкт-Петербурзький університет, а за місяць потому рада ІНУ обрала його своїм почесним членом.

Вчений-фізіолог П. А. Спіро працював в ІНУ з 1871 до 1893 року, пройшовши шлях від лаборанта фізіологічної лабораторії до ординарного професора, завідувача кабінету фізіології. Освіту він отримав у Московському університеті та Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії, де отримав звання лікаря (1870). Багато разів бував у наукових відрядженнях за кордоном від ІНУ, де плідно працював у провідних лабораторіях Європи, вдосконалюючи професійні навички та переймаючи новітні методи досліджень⁶⁰⁴.

В ІНУ П. А. Спіро стає магістром зоології (1874), успішно захистивши магістерську дисертацію «До питання про іннервацію дихальних рухів»; в Харківському університеті захищає докторську дисертацію «Матеріали до вивчення утворення жовчі» (1881). Він вивчав особливості функціонування дихальної системи, процес утворення жовчі, характер шкіро-м'язових рефлексів, деякі аспекти тваринного магнетизму та ін. Разом зі студентом-зоологом В. М. Реп'яховим займався нейрофізіологічними дослідженнями тварин, видав понад 20 наукових праць. За власної ініціативи надав можливість працювати в фізіологічній лабораторії молодому колезі — психологу-філософу, приват-доценту М. М. Ланге.

П. А. Спіро був також дійсним членом НТП, де проводив науково-просвітницьку роботу серед колег і місцевого населення; виконував значний обсяг роботи як дійсний член Слов'янського товариства імені Кирила та Мефодія в Одесі⁶⁰⁵; представляв ІНУ в організаційному комітеті Міжнародного медичного конгресу в Римі.

2 квітня 1894 року рада ІНУ за пропозицією І. М. Сеченова призначила керувати кабінетом фізіології та фізіологічною лабораторією кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології доктора медицини Б. Ф. Веріго, обравши його на посаду екстраординарного професора⁶⁰⁶. Він здобув освіту у Санкт-Петербурзі, спочатку в університеті (1882)⁶⁰⁷, а наступні три роки (1883–1886) навчався в медико-хірургічній академії.

Після обрання Веріго одразу ж звернувся до ради фізико-математичного факультету, а пізніше і до правління університету з проханням про виділення 4 000 крб. для поповнення фізіологічної лабораторії навчальними посібниками. Однак Міністерство народної освіти не задовольнило відповідне прохання ректора ІНУ. У квітні 1895 року Веріго вдруге звертається до ради фізмату та університету і цього разу отримує дозвіл на придбання необхідного обладнання на суму 11 235 швейцарських франків зі спеціального фонду ІНУ. Прилади, які він замовив, забезпечували наукові та навчальні фізіологічні експерименти: горизонтальний циліндр для записування з часовим механізмом і регулятор Фуко, санчата з автоматичним рухом для розміщення записуючих апаратів, два нікельованих затискача для управління записуванням імпульсів з годинниковим механізмом, два електромагнітних сигналів Дебре, серцевий пінцет Марєя, міограф Марєя⁶⁰⁸.

В стінах ІНУ Б. Ф. Веріго створив теорію катодної депресії, довів нейрогенну теорію проведення імпульсів нервами, видав підручник з нормальної фізіології, моногра-

⁶⁰⁴ Дьяков В. А., Ефремова И. В., Рясиков Л. В. О малоизвестных фактах деятельности П. А. Спиро (1844–1893) в годы работы в университете Одессы // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 19–21.

⁶⁰⁵ Дьяков В. А. Спіро Петро Антонович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 139–141.

⁶⁰⁶ Файтельберг-Бланк В. Р. И. М. Сеченов и его школа в Одессе // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 44.

⁶⁰⁷ Осташков К. В. Веріго Броніслав Фортунатович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 135–238.

⁶⁰⁸ Рясиков Л. В. Роль экстраординарного профессора кафедры зоологии, сравнительной анатомии и физиологии естественного отделения ИНУ Б. Ф. Веріго (1860–1925) в пополнении физиологической лаборатории новыми техническими пособиями // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 40–42.

фію з теорії дарвінізму «Єдність життєвих явищ». З 1900 до 1914 року він працював ординарним професором медичного факультету ІНУ.

А. К. Медведєв був випускником медико-хірургічної академії Санкт-Петербурга (1888)⁶⁰⁹, доктором медицини, працював лікарем у морському відомстві. 1894 року Б. Ф. Веріго представив його раді фізмату, вказавши: «завдяки тому, що прозектура при кафедрі залишається вакантною, маю честь просити факультет обрати на це місце справжнього кандидата... доктора медицини Анатолія Костянтиновича Медведєва...». Той був обраний «одноголосно закритим балотуванням» на посаду прозектора⁶¹⁰.

Наступного року Медведєв був обраний на посаду приват-доцента. На кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології він першим в ІНУ почав викладати курс фізіологічної хімії. Для студентів природничого відділення він у 1896 році розробив практикум з фізіологічної хімії. 1901 року Медведєва призначили на посаду екстраординарного професора. З 1901 по 1920 рік він очолював новостворену кафедру фізіологічної хімії медичного факультету ІНУ.

А. К. Медведєв підтримав пропозицію професора П. М. Бучинського створити морську зоологічну станцію ІНУ на чорноморському узбережжі Малого Фонтану (1901–1902). Він також був одним з чотирьох професорів медичного факультету, які подали раді ІНУ доповідну записку про створення морської фізіологічної станції поруч із зоологічною, якою опікувався професор Д. К. Третьяков.

Доктор медицини В. В. Зав'ялов працював в ІНУ з 1901 до 1920 року. Він закінчив медичний факультет Імператорського Юр'ївського університету (1896)⁶¹¹. З червня 1903 року Зав'ялов — екстраординарний професор кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ; з 1906 року — ординарний професор. Під час лекцій та практичних занять він активно пропагував основи фізіологічного вчення академіка І. П. Павлова.

Визначний фізіолог і талановитий педагог, В. В. Зав'ялов був автором цілої серії підручників для університетів, гімназій, училищ, кадетських корпусів, за що отримав від комітету Міністерства народної освіти спеціальну нагороду — малу премію імені Петра Великого. Досконале володіння багатьма мовами країн Європи дозволяло йому вести перекладацьку діяльність, співпрацювати з різними видавництвами та видавати сучасну наукову й навчальну літературу. Зав'ялов був активним членом НТП, займався пропагандою наукових знань як член лекційного комітету. Окрім того він читав лекції з фізіології слухачкам ОВЖК у 1915–1919 роках та лекції з курсу «Значення мінеральних солей для харчування тварин» (1914) для слухачів аграрних курсів при Товаристві сільського господарства Південної Росії⁶¹².

В. В. Зав'ялов був постійним учасником спеціальних з'їздів (Менделєєвських, Пироговських). Декілька разів у період студентських зимових вакацій відвідував різні наукові центри за кордоном (Італія, Франція, Австро-Угорщина). Він вивчав фізіологічні та біохімічні особливості процесу травлення, особливу увагу приділяючи білковоподібним речовинам (протеїнам), досліджував особливості мінерального складу різних вод з Терської області Північного Кавказу та вплив їхніх лікувальних властивостей на організм людини⁶¹³. За багаторічну плідну організаційно-господарську діяльність на

⁶⁰⁹ Рясиков Л. В. Анатолій Костянтинович Медведєв: лікар, фізіолог-хімік, дослідник живої природи, педагог // ПОНУ. — Т. 3. — С. 321–327.

⁶¹⁰ Запорожченко А. В., Рясиков Л. В. Об Одесском периоде жизни доктора медицины ординарного профессора физиологической химии Новороссийского университета Анатолія Константиновича Медведєва (1863–1921) // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 23–25; ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 18. — Спр. 18. — Арк. 4.

⁶¹¹ Коваленко С. Г., Васильєва Т. В. Зав'ялов Василь Васильович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 446–447.

⁶¹² Богачик Т. А., Ефремова І. В., Рясиков Л. В. В. В. Зав'ялов (1873–1930) — ординарний професор кафедри зоології, сравнительной анатомии и физиологии естественного отделения ИНУ // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 3–5.

⁶¹³ Рясиков Л. В. Профессор-физиолог Василий Васильевич Зав'ялов (К 75-летию со дня смерти) // Сове-

курортах Кавказу доктора медицини, ординарного професора В. В. Зав'ялова 24 квітня 1917 року було призначено директором Кавказьких мінеральних вод.

Доктор медицини Б. П. Бабкін з 1915 року був екстраординарним професором медичного факультету ІНУ, а з 1917/18 навчального року — ординарним професором⁶¹⁴. Він закінчив Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію у 1901 році. В 1904 році захистив докторську дисертацію «Досвід систематичного вивчення складних нервових (психічних) явищ собаки», в 1914 році стажувався у фізіологічній лабораторії професора Е. Старлінга (Велика Британія, університет Лондона)⁶¹⁵. Підсумком цих досліджень стала монографія «Зовнішня секреція травних залоз», яка принесла Бабкіну визнання в Європі. Академік І. П. Павлов постійно рекомендував її всім фахівцям з фізіології травлення⁶¹⁶.

У 1915–1919 роках вели плідну наукову діяльність у фізіологічній лабораторії кабінету фізіології природничого відділення ІНУ, що містився в корпусі медичного факультету по вулиці Ольгіївській, 4, молоді науковці — приват-доценти кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології І. С. Берітов та Д. С. Воронцов. Зокрема, І. С. Берітов дослідницьким шляхом відкрив закон спареної ірадіації збудження в центральній нервовій системі. Він також практично вивчав реципрокную інервацію скелетних м'язів. Воронцов проводив серії дослідів з вивчення електрокардіограми серця жаби. Вони також досліджували фізіологічні особливості окремих нервів, провідність збудження та електропотенціали нервів.

Зоологічні дослідження. В кабінеті природничої історії Рішельєвського ліцею, переміщеного в ІНУ без дозволу розділення його на зоологічний, зоотомічний та фізіологічний, було обладнання (5 421 найменування), що оцінювалось у 4 493 крб⁶¹⁷. Першим завідувачем зоологічного та двох зазначених вище кабінетів був ординарний професор І. А. Маркузен⁶¹⁸.

В 1867 році на кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології ІНУ прийшов працювати І. І. Мечников, спочатку на посаду приват-доцента, а пізніше доцента. Того року він закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету екстерном і захистив у Санкт-Петербурзькому університеті магістерську дисертацію «История эмбрионального развития *Sepiola*», а в 1868 році — докторську дисертацію «История развития *Nebalia*» та став доктором зоології⁶¹⁹. З 1870 до 1882 року Мечников завідував зоологічним кабінетом, лабораторією та музеєм ІНУ по кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології⁶²⁰. У 1870–1880-ті роки І. І. Мечников також був президентом НТП⁶²¹.

В роки роботи в ІНУ йому двічі, у 1867 та 1870 роках, була присуджена Берівська премія, яку ввела Імператорська академія наук у Санкт-Петербурзі в пам'ять академі-

менные проблемы зоологии и экологии. — Одесса, 2005. — С. 384–386.

⁶¹⁴ Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по медицинскому факультету ІНУ за 1916/17 акад. год. — Одесса, 1916. — С. 4–5.

⁶¹⁵ Фокин С. И. Русские ученые в Неаполе. — СПб., 2006. — С. 323.

⁶¹⁶ Васильев К. Г., Шандра А. А. Профессор Борис Петрович Бабкин // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 11–12; Вастьянов Р. С. І. П. Павлов глазами ученика Б. И. Бабкина // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 13–18.

⁶¹⁷ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 640–643.

⁶¹⁸ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3. — Спр. 68. — Арк. 49–56.

⁶¹⁹ Пузанов И. И. И. И. Мечников как зоолог // Труды ОГУ им. И. И. Мечникова. — Т. 145. — Одесса, 1955. — С. 75–84.

⁶²⁰ Лебедев С. И. Жизненный и творческий путь великого ученого-биолога И. И. Мечникова // Труды ОГУ им. И. И. Мечникова. — Т. 145. — Одесса, 1955. — С. 23–36; ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 2296. — С. 141–153.

⁶²¹ Резник С. Е. Мечников. — М., 1973. — С. 182–187.

ка К. М. Бера, ембріолога-еволюціоніста⁶²². Серед зоологічних напрямів його досліджень представлені:

- морфологічні (вивчення особливостей будови, біології та розвитку сидячого червя; вивчення організації морських багатокільчастих черв'яків, особливо їхніх органів чуття та близьких до них форм організмів; дослідження будови наземної планарії, в якій він встановив наявність внутрішньоклітинного (паренхіматозного) травлення та ін.)⁶²³;
- паразитологічні (встановив, що існуючі в легенях жаби паразитичні нематоди, які розмножуються партеногенетично, в наступному поколінні вже різностатеві та живуть у вологому ґрунті);
- порівняльно-гістологічні (вивчав гістологічну будову нирок у амфібій та процеси розвитку червоних кров'яних тілець та ін.);
- порівняльно-ембріологічні, або «історія розвитку тварин» (вивчалась історія розвитку напівжорсткокрилих (жуків), комах, малої каракатиці — *Sepiola*, рачка *Nebalia*, особливо детально досліджено личинкову стадію незвичайного червеподібного — *Balanoglossus*, що дозволило наблизити його до голкошкірих, а не до кільчастих червів⁶²⁴;
- фауністичні (першим в 1867/68 навчальному році знайшов та описав в Одеській затоці Чорного моря личинку незвичайного черв'яка фороніс — актинотроху, перший знайшов єдину чорноморську апендикулярію *Appendicularia cophocerca*, повідомив також про розвиток семенних тілець у низки тварин і про колоніальний сколекс паразитичного червя-лентеця, знайденого в порожнині тіла дощового червя в Одесі);
- експериментально-ентомологічні (запровадив метод біологічної боротьби зі шкідниками сільськогосподарських посівів — жуком-кузькою та буряковим довгоносом — за допомогою паразитичного грибка *Entomophthora anisopliae*; досліджував голкошкірих в Мессині, що сприяло створенню фагоцитарної теорії)⁶²⁵;
- антропологічні та антропогенетичні (вперше запровадив порівняльний метод у лабораторні дослідження)⁶²⁶.

1870 року він разом з Л. В. Мечниковою, яка виконала 6 таблиць та 23 рисунки, видав у Москві монографію «Матеріали до пізнання сифонофор і медуз», в якій, поділяючи думки Гекслі, вважав їх лише складно диференційованими одиночними медузами⁶²⁷. Вивчаючи губки в лабораторії ІНУ, Мечников встановив наявність в них внутрішньоклітинного травлення, при якому харчові елементи зжираються не тільки комірковими клітинами ектодерми, а й амебоїдними паренхіматозними клітинами «мезодерми». Крім того, він детально вивчав кишковопорожнинних тварин та ортонектид, що були перехідною формою тварин між простішими та багатоклітинними.

Еволюцію Мечников уявляв не як повільний процес поступових змін за Ч. Дарвіном, а як стрибки, схожі на мутації. Він розробляв також систему тваринного світу. У роботі «Цілющі сили організму» вчений довів, що цілюща сила є похідною від процесу захоплення і перетравлення бактерій клітинами організму⁶²⁸.

І. І. Мечников постійно міркував над встановленою ним здатністю клітин мезодерми поглинати сторонні предмети. Одного разу його осінила думка: а якщо поді-

⁶²² Штрайх С. Я. Из профессорской деятельности И. И. Мечникова: к истории борьбы за науку в России // Русская школа. — 1916. — № 5–6 (январь). — С. 74–80.

⁶²³ Мечников И. И. Избранные биологические произведения. — М., 1950; його ж: Избранные произведения. — М., 1956; його ж: Академическое собрание сочинений: в 16 т. — М., 1950–1964.

⁶²⁴ Савчук Н. А. И. И. Мечников как эмбриолог // Труды ОГУ им. И. И. Мечникова. — Т. 145. — Одесса, 1955. — С. 65–74.

⁶²⁵ Мечников И. И. Мое пребывание в Мессине // Русские ведомости. — 1908. — 31 декабря.

⁶²⁶ Мечников И. И. Этюды о природе человека. — М., 1904. — С. 39–40, 41.

⁶²⁷ Мечникова О. Н. Жизнь И. И. Мечникова. — М.-Л., 1926.

⁶²⁸ Мечников И. И. Целебные силы организма // Доклады VIII съезда русских естествоиспытателей и врачей. — Одесса, 1883.

бні клітини повинні слугувати в організмі для протидії шкідливим діям? «Я сказав собі: якщо моє припущення вірне, то скабка, вставлена в тіло личинки морської зірки, що не має ані судинної, ані нервової систем, повинна за короткий час оточитися рухливими клітинами, що налізли на неї. Я зірвав декілька трояндових шипів і негайно вставив їх під шкіру чудових, прозорих, як вода, личинок морської зірки... на другий день рано вранці я констатував удачу досліду. Цей останній склав основу теорії фагоцитів, розробці якої були присвячені наступні 25 років мого життя. До цього зоолог, я відразу став патологом. Я потрапив на нову дорогу, яка стала головним змістом моєї діяльності»⁶²⁹.

З 1882 до 1897 року зоологічний кабінет з лабораторією та зоологічний музей ІНУ очолював В. В. Заленський. Він закінчив Харківський університет (1867), захистив магістерську дисертацію «Про історію розвитку кліщів» (1869)⁶³⁰. Прийшовши в ІНУ 1870 року на посаду приват-доцента, він вже наступного року захистив докторську дисертацію «Історія розвитку аренеїн»⁶³¹ та пройшов шлях до заслуженого ординарного професора (1896) та дійсного члена Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук (1897)⁶³².

У наукових відрядженнях за кордоном Заленський працював на морських зоологічних станціях, в музеях зоології та природознавства, науково-дослідних установах провідних наукових центрів Західної Європи. Значну увагу у власній практичній діяльності він приділяв невтомній праці в зоологічному музеї ІНУ. Експозицію він значно розширив, поповнюючи її за рахунок придбання за кордоном рідкісних експонатів, переважно з представників тропічної фауни Землі. Вже на 1882 рік зоологічний музей ІНУ налічував: сухих та вологих препаратів у спиртах — 8739, книг — 325 найменувань, 753 інструменти 183 найменувань, — всього інвентарю разом з меблями на 23 077 крб. 72 коп. В музеї апробувались його проекти зі створення окремих біологічних груп тварин деяких видів. Це нововведення стало одним з ключових у музейнознавстві на межі двох століть. Біогрупи тварин і досі посідають почесні місця в експозиції сучасного зоологічного музею, — наприклад, сітчасті пітони, бобри за роботою, вовки Одещини та ін.

В. В. Заленський був зоологом широкого профілю, проводив різноманітні ембріологічні дослідження безхребетних: коловерток, щетиноногих червів, м'якунів, моховаток, п'явок; вивчав порівняльну ембріологію та морфологію оболочників, історію розвитку сальп, в яких він відкрив і описав явище фолікулярного брунькування. У особисто знайденому засобі розмноження сальп він побачив аналогію з розмноженням рослин. Ним проводились анатомо-морфологічні дослідження з історії розвитку волзької стерляді, як на ембріональному, так і на постембріональному етапах, велося і детальне морфологічне вивчення остеології та одонтографії (мікроскопічної будови внутрішніх органів мамонта)⁶³³.

Як вчений-педагог В. В. Заленський видав в Одесі низку цікавих зоологічних підручників та лекцій, в яких виклав основні начала загальної зоології з популярним викладанням принципів будови та розвитку тварин⁶³⁴. Він цілеспрямовано продовжу-

⁶²⁹ Мечников И. И. Из воспоминаний прошлого. — М., 1959. — С. 33–37; Фролов В. А. Война с микробами. Интригующие подробности открытия Мечникова. — М., 2008; Бурлака Т. В., Мішнаєвський М. С., Юргелайтіс Н. Г. Мечников Ілля Ілліч // ПОНУ. — Т. 3. — С. 333–337.

⁶³⁰ Дьяков В. А. Заленський Володимир Володимирович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 454–457.

⁶³¹ Заленський В. В. Історія розвитку аренеїн // ЗКТП. — 1870. — Т. 2.

⁶³² Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых-зоологов ОНУ им. И. И. Мечникова (Новороссийского) в становление и развитие зоологического музея // Філософські пошуки. — Вип. XIV–XV. — Львів-Одеса, 2003. — С. 141–153.

⁶³³ Пузанов И. И. Столетние итоги зоологических исследований в Одессе // Юбилейная научная сессия, посвященная 300-летию воссоединения Украины с Россией. — К., 1954. — С. 73–83.

⁶³⁴ Заленский В. В. Лекции по зоологии, читанные в ИНУ в 1884–1887 гг. — Одесса, 1888; його ж: Основные начала общей зоологии. Принципы строения и развития животных. Теория эволюции. — Одесса, 1896.

вав еволюційні за духом та порівняльні за складом дослідження з анатомії, ембріології, морфології тварин. І хоч вони мали лише теоретичний характер, але відзначалися чіткістю, надзвичайною направленістю практичного виконання. Він також плідно працював в НТП, був його президентом у 1880–1890-ті роки⁶³⁵.

Науковий шлях зоолога С. М. Моріна почався в ІНУ 1886 року, коли його як випускника природничого відділення фізико-математичного факультету залишили при кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології для підготовки до професорського звання за клопотанням ординарного професора О. О. Ковалевського⁶³⁶. В 1888–1889 роках Морін працював на Біологічній станції НТП у Севастополі, куди його відрядили для збирання наукових колекцій. Ще в студентські роки ним були проведені різнопланові ембріологічні дослідження на основі порівняльного методу та за допомогою низки новітніх експериментальних методик в лабораторії зоологічного кабінету⁶³⁷.

З 1889 по 1918 рік С. М. Морін не працював в ІНУ у зв'язку з заборонаю царського уряду. Завдяки клопотанню Я. М. Лебединського з 1918 року його було зараховано на посаду старшого асистента по зоологічному кабінету⁶³⁸. Морін активно вивчав фауну України, окрему увагу приділяючи вивченню фауни Чорного моря, Одеської затоки та місцевих лиманів під час наукових сезонних екскурсій зі студентами-природознавцями⁶³⁹.

З 1908 до 1912 року на посаді лаборанта зоологічного кабінету, а також зоологічного музею працював М. М. Жуков⁶⁴⁰ — випускник природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ 1910 року⁶⁴¹. Він виконував також обов'язки лекційного асистента у ординарного професора зоології Я. М. Лебединського з 1908 року⁶⁴².

М. М. Жуков добре знався на музейній справі та головних особливостях анатомо-морфологічної будови хордових тварин. Він випустив перші спеціальні наукові довідники для фахівців музейної справи, науковців-морфологів з виготовлення скелетних препаратів риб, амфібій, рептилій, птахів та ссавців⁶⁴³. Він обробив і підготував до використання в експозиції зоомузею ІНУ велику рідкісну колекцію «чудових препаратів (167 екземплярів) морських безхребетних та риб», які Я. М. Лебединський придбав на морській Неаполітанській станції⁶⁴⁴.

Доктор зоології Я. М. Лебединський закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету ІНУ в 1888 році. За особистим проханням В. В. Заленського його було залишено на кафедрі для підготовки до професорського звання (за власний кошт). Він декілька років (1888–1890) працював на Севастопольській біологічній станції під час наукових відряджень від НТП, збираючи колекції морських тварин

⁶³⁵ ДАОО. — Ф. 45.

⁶³⁶ Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології [рукопис]. — С. 62–64; Рясиков Л. В., Богачик Т. А., Савчук Л. А. Памяти профессора-зоолога С. М. Морина // Матеріали Х конференції молодих істориків освіти, науки і техніки. — К., 2005. — С. 144–150.

⁶³⁷ Замбриборщ Ф. С. Из воспоминаний об А. О. Ковалевском С. М. Морина, А. А. Браунера и Д. К. Третьякова // Одесская областная научная конференция, посвященная 150-летию со дня рождения А. О. Ковалевского. — Одесса, 1990. — С. 16–18.

⁶³⁸ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 239. — Арк. 33а.

⁶³⁹ Морин С. М. К истории развития речного рака // ЗНОЕ. — 1886; Morin S.M. Zur Enturicklungs geschichte der Spinnen // Biol. Ztbl. — 1887; його ж: Наблюдения над развитием пауков // ЗНОЕ. — 1888. — Т. XIII; його ж: Embryogenie du Chiton. C. r. des Sc. — 1890.

⁶⁴⁰ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 2373. — Арк. 7.

⁶⁴¹ Рясиков Л. В. Доцент М. М. Жуков — послідовник академіка Д. К. Третьякова і професора А. О. Браунера // Історія української науки на межі тисячоліть. — Вип. 23. — К., 2006. — С. 183–190.

⁶⁴² ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 8. — Спр. 26, ч II. — Арк. 259.

⁶⁴³ Жуков М. М. Виготовлення скелетів. — 1913; його ж: Виготовлення скелетів амфібій. Жаба. — 1915; його ж: Виготовлення скелетів рептилій. Черепаха. — 1915; його ж: Виготовлення скелетів рептилій. Вуж. — 1916; його ж: Виготовлення скелетів птахів. Виготовлення скелета гуся. — 1916.

⁶⁴⁴ Третьяков Д. К. Дмитро Костянтинович Третьяков (Автобіографічний нарис) // Академик Д. К. Третьяков и его научная школа. — Одесса, 1999. — С. 60–68.

з Чорноморського узбережжя Криму та зокрема бухт Севастополя. Увесь зібраний науковий матеріал він старанно обробляв, вивчав, систематизував та описував.

Після захисту магістерської дисертації «Спостереження над розвитком кам'яного краба»⁶⁴⁵ Лебединський став приват-доцентом ІНУ. У 1893–1895 роках він перебував у зарубіжному науковому відрядженні, удосконалюючи власні знання та знайомлячись із передовими методами зоологічних досліджень з морської зоології, порівняльної анатомії, ембріології, фауністики й систематики на морських зоологічних станціях Західної Європи. 1897 року він захистив докторську дисертацію «Погляд на історію розвитку немертин», але тільки в 1904 році став екстраординарним професором і з 1907-го — ординарним професором.

Наукові інтереси Я. М. Лебединського стосувалися не лише порівняльно-ембріологічних та анатомічних досліджень різних типів червів, особливо глибоководних морських немертин, членистоногих (крабів, комах, метеликів), моховаток⁶⁴⁶. Він активно вивчав і місцевих комах, яких відловлював у приміських районах Одеси (Фонтан, Чорноморка, Дальник, Лузанівка, Пересип). У 1898–1909 роках він вперше досліджував фауну Криму: гірських лісів, південного узбережжя, особливо печерні види тварин (безхребетних — кліщів, комах, багатоніжок, павуків та хребетних — ящірок, лютючих мишей)⁶⁴⁷.

У 1905–1918 роках Я. М. Лебединський неодноразово виїздив у наукові відрядження за кордон, де вивчав фауну північно-гірських районів Алжиру, Марокко, Тунісу. Особливо детально він досліджував біологію хижаків (кішки) та гризунів (тушканчики). Вчений досконало знав музейну справу: майже всі європейські університетські та комунальні музеї зоології, природознавства, палеонтології йому були добре знайомі; експозиції та лабораторні наукові установи він відвідував регулярно, опрацьовуючи особисто знайдені цікаві види рідкісних тварин⁶⁴⁸. Він займався поповненням колекцій зоологічного музею ІНУ, переважно представниками морської фауни Середземного, Північного, Баренцова морів, а також анатомічними препаратами черепів риб (атлантична тріска), амфібій (жаби), рептилій (змії, ящірки), птахів (орел) і ссавців (кінь). Багато з них і нині зберігаються в музейних колекціях університету. В останню закордонну подорож до Швейцарії він поїхав влітку 1918 року, щоб перевезти до зоологічного музею ІНУ придбану ще 1914 року колекцію тропічних комах⁶⁴⁹.

В зоологічному кабінеті та музеї університету працювала ціла плеяда талановитих молодих науковців-консерваторів, які вели різноманітні за тематикою зоологічні дослідження: М. Т. Смолинський, Г. Г. Баков, М. М. Жуков, С. М. Морін, М. Мавродіаді, В. Лебедеєв, Суслов, Сковородко.

Зоотомічний кабінет з лабораторією був виділений з Рішельєвського ліцею при розподілі кабінету природничої історії, але без отримання матеріальних цінностей. У травні 1865 року для цього кабінету придбали 54 предмети на 252 руб. 42 коп. У наступні роки його матеріальну базу було значно зміцнено: на січень 1889 року вона складалася вже з 72 елементів на загальну суму 10 886 руб. 66 коп.

⁶⁴⁵ Лебединский Я. Н. Наблюдения над развитием каменного краба // ЗНОЕ. — 1889. — Т. 14. — Вып. 2. — С. 134–200.

⁶⁴⁶ Lebedinsky S. M. Untersuchungen über die Entwicklungsgeschichte der Seckrabbon // Biol. Cbl. 10. — 1890; його ж: Die Entwicklung der Daphnia aus Sommerieiern. Z. And 14. — 1891; його ж: Zur Entwicklungsgeschichte der Nemertinen // Ibid. — 1896. — В. 16. — № 15 ; його ж: Zur Entwicklungsgeschichte der Nemertinen // Ibid. — 1897. — В. 17. — S. 113–124; його ж: Embyonalentwicklung der Redicellina echinata Sars. Bid. Centrablatt. — 1905. — В. 25. — № 16.

⁶⁴⁷ Лебединский Я. Н. К фауне крымских пещер // ЗНОЕ. — 1900. — Т. 23. — Вып. 2. — С. 47–64.

⁶⁴⁸ Лебединский Я. Н. Отчет о заграничной командировке с научной целью на протяжении летних каникул 1908 г. — [Б.г.], 1908; ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 35. — Спр. 682. — Арк. 5–8.

⁶⁴⁹ Зайченко А. В. Лебединський Яків Микитович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 209–210; Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології [рукопис]. — Одеса, 1930. — С. 30–35; Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых-зоологов... — С. 141–153.

Д. О. Байков, магістр ботаніки та зоології з 1844 року, вивчав флору місцевих лиманів, приготував багато різних рослинних препаратів, але цю його дослідницьку роботу завершено не було. Крім того, він опікувався збереженням понад 11 582 експонатів з зоологічної колекції О. Д. Нордмана. В ІНУ, куди Байкова запросили виконуючим обов'язки екстраординарного професора, він працював недовго, але встиг багато зробити для популяризації природничих наук серед студентів, колег, місцевого населення, регулярно публікував у місцевій пресі науково-популярні статті⁶⁵⁰. Після відставки Д. О. Байков передав до фондів зоотомічного музею ІНУ за описом 5421 експонат⁶⁵¹.

З 1868 року в ІНУ читав лекції О. Ф. Стюарт — доктор філософії Геттінгенського університету (1866). Докторський ступінь він отримав за наукову роботу «Історія розвитку безхребетних Середземного моря», а у 1867 році став магістром зоології Імператорського Дерптського університету. В Одесу його запросили на посаду приват-доцента природничого відділення.

Стюарт опублікував 5 наукових праць, присвячених питанням еволюційної ембріології, порівняльної анатомії тварин різних систематичних груп, біології нижчих безхребетних тварин (одноклітинних морських радіолярій) та вищих безхребетних (остеобранхій)⁶⁵². На власні кошти він відкрив сучасно обладнану гістологічну лабораторію при зоотомічному кабінеті ІНУ, де студенти виконували різноманітні за тематикою дослідження⁶⁵³. Він також приймав активну участь у створенні та відкритті Севастопольської зоологічної станції⁶⁵⁴. Прогресивний вчений багато уваги приділяв підтримці, розвитку та популяризації еволюційних ідей Ч. Дарвіна серед європейських і російських колег-науковців, часто виступав з лекціями перед різними аудиторіями. Наукові публікації писав багатьма мовами, будучи знаним фахівцем-поліглотом. Його лекції та практичні заняття високо оцінював старший колега — професор Ценковський⁶⁵⁵. О. Ф. Стюарт вів активне вивчення деяких особливостей будови морських тварин на мікрорівні, допомагаючи студентам-природознавцям власним прикладом. Частина власної заробітної плати та власних збережень він віддавав бідним студентам природничого відділення ІНУ.

Одеська школа зоологів. У 1879 році природниче відділення фізико-математичного факультету ІНУ закінчив майбутній професор-зоолог П. М. Бучинський. За пропозицією ординарного професора О. О. Ковалевського університетська рада залишила талановитого випускника на два роки на кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології для підготовки до професорського звання⁶⁵⁶. Згодом, завдяки активним власним науковим порівняльно-анатомічним та ембріологічним дослідженням тварин різних систематичних груп в лабораторіях зоотомічного та зоологічного кабінетів, його обрали зберігачем зоологічного кабінету музею⁶⁵⁷.

У 1891 році П. М. Бучинський став магістром зоології, в 1894 — доктором зоології, захистивши докторську дисертацію «Нагляд над ембріональним розвитком

⁶⁵⁰ Богачик Т. А., Рясиков Л. В. Байков Дмитро Олександрович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 77–78.

⁶⁵¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие...

⁶⁵² Stuart A. F. Ueber die Flimmer bewegung. Zeitsch. f. ration // Medicin. XXIX. Bd. — 1866; його ж: Ueber Concinospaera ciliosa eine neue Radiolarie. — Leipzig, 1866; Zeitsch. f. micr. Zool. XVI. Band. — P. 328–346; його ж: Ueber die gerctbe der Echinodermen // Zeisch. für wiss. — Zool. XV. — 1864.

⁶⁵³ Стойловський В. П., Богачик Т. А., Рясиков Л. В.. Нарис з історії кафедри зоології Одеського (Новоросійського) університету // Вісник ОНУ. — Т. 15. — Вип. 6. — 2010. — С. 125–133; Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В.. Вклад учених-зоологов... — С. 141–153.

⁶⁵⁴ Церна С. Барон Александр Федорович Стюарт (1842–1917) // Пульс. — 2010. — 22 апреля.

⁶⁵⁵ ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 65. — Арк. 51–54.

⁶⁵⁶ Протокол заседания от 7 октября 1881 г. // Протоколы заседаний Совета ИНУ. — Одесса, 1881. — С. 262–263.

⁶⁵⁷ Бучинский П. Н. Об общих чертах в строении нервной системы позвоночных животных и кольчатых червей // ЗИНУ. — 1880. — Т. 31. — С. 227–282; його ж: К вопросу о развитии дождевого червяка (*Lumbricus terrestris*) // ЗНОЕ. — 1891. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 1–61.

Malacostraca»⁶⁵⁸. З 1897/98 навчального року він вже ординарний професор. Пізніше він розпочав і широкі фауністичні дослідження морської та лиманної фауни Одеської затоки Чорного моря та місцевих лиманів (Куяльницького, Хаджибейського, Сухого та інших)⁶⁵⁹.

Значний обсяг наукових досліджень з морської зоології він та його учні виконували на першій біологічній станції ІНУ на узбережжі Чорного моря з 1902 по 1911 рік, де також збирались колекції та виготовлялись різні препарати морських тварин. У 1904 році він відкрив перший біологічний гурток в ІНУ, котрий очолював з 1904 до 1911 року, виховавши цілу плеяду відомих вчених⁶⁶⁰. Бучинський активно вивчав ембріологію безхребетних тварин, порівняльно-анатомічні особливості нервової системи тварин, фауністичні особливості лиманних та чорноморських видів тварин різних систематичних груп, особливу увагу приділяючи дослідженню біології та морфології простіших тварин, які мешкають в лиманах⁶⁶¹.

Активною й плідною була науково-просвітницька робота Бучинського в НТП Одеси, членом ради якого він був 26 років: 16 — на посаді вченого секретаря і 10 — керував товариством як президент. За його підтримки та ініціативи в 1886 році при НТП була створена спеціальна лиманна комісія, у 1890-ті роки організовано 5 комплексних наукових експедицій для вивчення особливостей місцевих лиманів. За пропозицією В. В. Заленського та П. М. Бучинського 1895 року при НТП був створений Лекційний комітет для пропагування знань, відкриттів і досягнень природничо-математичних дисциплін серед населення Одеси⁶⁶². П. М. Бучинський першим з професорів-зоологів Одеси значну увагу приділив вивченню історії розвитку науки в ІНУ та НТП. Вчений написав понад 40 наукових робіт та створив новий науковий відділ остеології при зоотомічному музеї ІНУ.

На початку ХХ століття природниче відділення фізико-математичного факультету ІНУ закінчив М. О. Загорівський⁶⁶³. Під керівництвом професора Д. К. Третьякова він ще в студентські роки почав активно працювати в лабораторії зоотомічного кабінету над сучасними проблемами зоології, гідробіології та порівняльної анатомії. Особливу увагу він приділяв вивченню тонкощів гістологічних методик на практиці анатомо-морфологічних досліджень, за що в 1914 році отримав від факультету золоту медаль за наукову працю «Будова серця у хребетних». Влітку 1913–1915 років Загорівський вів фауністично-гідробіологічні дослідження на узбережжях Одеської затоки Чорного моря з використанням матеріальної бази біологічної станції ІНУ. Завдяки численним колекційним зібранням морських видів тварин та вивченню кількісно-якісних особливостей морських екологічних систем Одеської затоки талановитий студент зміг написати дві цікаві за змістом наукові роботи⁶⁶⁴. З 1916 року він працював при зоотомічному кабінеті на кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології ІНУ на посаді асистента, у 1918 році його перевели для підготовки до професорського звання, а з 1919 року він почав працювати старшим асистентом кафедри, продовживши активні лабораторні пошуки в галузі гістологічних досліджень. Особливо детально М. О. За-

⁶⁵⁸ Віннікова М. А. Бучинський Петро Миколайович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 192–195.

⁶⁵⁹ Бучинский П. Н. Краткий очерк фауны лиманов Новороссийского края // ЗНОЕ. — 1885. — Т. 10. — Вып. 1; його ж: Простейшие организмы Хаджибеевского и Куяльницкого лиманов // ЗНОЕ. — 1895. — Т. 20. — Вып. 1; його ж: Фауна одесских лиманов // ЗНОЕ. — 1897. — Т. 21. — Вып. 2.

⁶⁶⁰ Сборник студенческого Биологического кружка при ИНУ. — Одесса, 1916. — № 5.

⁶⁶¹ Пузанов И. И. Столетние итоги зоологических исследований в Одессе... — С. 73–83.

⁶⁶² Кузнецов В. А. Научная, педагогическая и культурно-просветительская деятельность профессора Петра Николаевича Бучинского (К 150-летию со дня рождения) // Научные труды зоологического музея ОНУ им. И. И. Мечникова. — Т. 4. — 2001. — С. 190–205.

⁶⁶³ Віннікова М. А. Загорівський Микола Олександрович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 450–453.

⁶⁶⁴ Загоровский Н. А., Рубинштейн А. Д. Материалы к системе биоценозов Одесского залива // ЗОСХЮР. — 1916. — Т. 86. — Вып. 1. — С. 203–244; Загоровский Н. А. Журнал уловов, произведенных в июле и августе 1915 года в Одесском заливе на зоологической станции ИНУ // Сборник Студенческого биологического кружка. — 1916. — № 5. — С. 89–191.

горовський вивчав походження поєднувальної базофільної тканини серця хребетних тварин (міноги, акули, осетра, білуги, шуки, окуня, карася, бичка, коропа, жаби, ящірки, голуба, півня, гуся, щура та дельфіна).

О. О. Ковалевський закінчив Імператорський Санкт-Петербурзький університет 1863 року, отримавши диплом кандидата природничих наук. 18 грудня 1865 року він успішно захистив магістерську дисертацію з зоології «Історія розвитку риби ланцетника (*Amphioxus Lanceolatus*)»⁶⁶⁵. В цій невеликій роботі він показав, що розвиток ланцетника, якого тоді вважали хребетною твариною, починається як у безхребетних тварин. Так, йому вдалося подолати провалля у розумінні процесу розвитку безхребетних тварин, яке існувало в поглядах дослідників того часу. Крім того, його ембріональні дослідження показали, що безхребетні тварини формують ланки єдиного безперервного ланцюга історично сталих форм. Ця видатна робота О. О. Ковалевського сприяла філогенетичному розумінню тваринного світу, створенню філогенетичної систематики в зоологічній науці, загальній перемозі дарвінізму⁶⁶⁶.

У 1866 році О. О. Ковалевський, вже будучи магістром зоології, вивчав ембріологічні особливості розвитку асцидії. Він встановив, що для асцидій характерні ті ж початкові етапи розвитку, що й для ланцетника; але відразу ж як асцидія набуває типових рис, властивих хребетним тваринам — формування хорди, нервової трубки та ін., її личинкова стадія підлягає регресивному метаморфозу, втрачаючи зазначені органи.

О. О. Ковалевський є автором 158 наукових робіт, з яких 67 написані в Одесі; активно працював у складі президії НТП, був його президентом у 1882–1883 роках. У 1867 році захистив докторську дисертацію на тему: «Анатомія та історія розвитку *Phoronis*» та став доктором зоології. Вчений двічі був нагороджений премією імені К. М. Бера від Академії Санкт-Петербурга (1867, 1871), двічі отримував премію імені Серра Французької Академії наук. В 1879 році представляв ІНУ на VI з'їзді російських природознавців та лікарів у Санкт-Петербурзі.

25-річчя наукової діяльності О. О. Ковалевського було урочисто відзначено в ІНУ та НТП Одеси. 24 березня 1890 року на загальних зборах Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук ординарного професора О. О. Ковалевського було обрано ординарним академіком⁶⁶⁷. Його учень академік Д. К. Заболотний згадував, що лекції Ковалевського студенти відвідували охоче, не дивлячись на те, що він «будучи великим вченим, не міг бути блискучим лектором у вульгарному значенні цього слова! Лекції О. О. Ковалевського були завжди насичені матеріалом і відображали найбільш прогресивні моменти біології того часу»⁶⁶⁸. Другий учень, професор О. О. Браунер, писав: «О. О. Ковалевський викладав так, ніби його аудиторія була лише з приват-доцентів»⁶⁶⁹.

Впродовж 15 років (1880–1895) О. О. Ковалевський був головою та ідеологом Одеської філоксерної комісії. Він пропагував активну боротьбу з філоксерою різними методами (за допомогою сірководня, знищення лоз, біологічними, мікробіологічними методами), присвятивши цій проблематиці 20 важливих статей⁶⁷⁰.

В ІНУ він проводив складні ембріологічні дослідження брахіопод, асцидій, актиній, піросом, м'якунів (хітони), павуків⁶⁷¹, запровадив «піонерські» дослідження в галузі порівняльної експериментальної фізіології багатоніжок, павуків і комах. Вивча-

⁶⁶⁵ Севастьянов В. Д. Ковалевський Олександр Онуфрійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 75–79; Пузанов И. И. Александр Онуфриевич Ковалевский, его жизнь и значение в мировой науке // Труды ОГУ. — 1955. — Т. 145. — Вып. 7. — С. 5–19.

⁶⁶⁶ Богачик Т. А. Александр Онуфриевич Ковалевский и дарвинизм // Одесская областная научная конференция, посвященная 150-летию со дня рождения А. О. Ковалевского. — Одесса, 1990. — С. 6–9.

⁶⁶⁷ Пилипчук О. Я. Александр Онуфриевич Ковалевский. — М., 2003.

⁶⁶⁸ Заболотный Д. К. Академик А. О. Ковалевский // Природа. — 1926, — № 7/8. — С. 20–26.

⁶⁶⁹ Браунер А. А. Воспоминания... — С. 13–26.

⁶⁷⁰ Штрайх С. Я. Новое из биографии А. О. Ковалевского // Успехи современной биологии. — Т. 20. — М., 1945. — Вып. 1. — С. 61–66.

⁶⁷¹ Третьяков Д. К. Основоположники сравнительной эмбриологии (А. О. Ковалевский и И. И. Мечников) // Природа. — 1940. — № 8. — С. 95–104.

ючи розвиток і функціонування органів виділення, він вивчав також функціонування селезінки у м'якунів, розвиток личинок асцидій та процеси утворення мантий⁶⁷².

Важливим був внесок О. О. Ковалевського в загальну ентомологію, а саме: вивчення ембріології комах (рух бджоли, жуків, метеликів); вивчення тонкощів метаморфозу комах, особливо фагоцитозу личинкових органів; вивчення анатомії комах, особливо будови мальпігієвих судин у ведмідки, напівжорсткокрилих. Досліджувались перикардіальні клітини у сітчастокрилих, які вчений розглядав як нирки накопичення⁶⁷³. Він також виявив у різних систематичних груп комах несхожість будови лімфатичних органів, здійснив вивчення фізіології комах. Саме ним вперше була доказана екскреторна функція мальпігієвих судин, тобто стало зрозуміло, що вони функціонально відповідають сечовим каналцям у хребетних тварин та є лужним компонентом в організмі.

До появи наукових публікацій О. О. Ковалевського порівняння зародкових листків безхребетних та хребетних тварин вважалося неприпустимим. За логікою фактів, отриманих ним при експериментальному вивченні різних тварин (медузи, ланцетник, корали, акули, осетри, рептилії) в науці був затверджений найважливіший висновок, що ембріональний розвиток багатоклітинних тварин здійснюється на базі єдиних законів, що зародкові листки різних тварин гомологічні і порівнювані один з одним, і участь у всіх однакова: ектодерма дає шкірний покрив, ентодерма — епітелій кишечника, а мезодерма — всі інші органи.

Під керівництвом професора П. М. Бучинського починав свою наукову діяльність випускник ІНУ 1903 року М. В. Куделін. Ще в студентські роки, працюючи в зоотомічній лабораторії, він продемонстрував значну ступінь самостійності в пошуках, старанність та вміння переборювати технічні проблеми, опанував низку спеціальних анатомічних методик. Зокрема, ним був засвоєний анатомо-фізіологічний метод вітального насичення метиленовою синню нервів у кишечнику жаби. Він активно займався практичною анатомією, вперше в препаратурській роботі зоотомічного кабінету створив навчальний препарат — розбірний череп риби.

З 1906 до 1913 року М. В. Куделін працював в ІНУ старшим лаборантом зоотомічного кабінету. Водночас він працював на морській зоологічній станції, де вперше склав наукову і навчальну колекцію фауни Одеської затоки⁶⁷⁴. Він зібрав цінний матеріал щодо розповсюдження, розвитку та морфології гідроїдів як в Одеській затоці, так і в інших частинах Чорного моря вздовж його північно-західної частини («Про чорноморські гідроїди», 1909), зібрав, вивчив і систематизував колекції губок Чорного моря. Якщо до того науковці встановили наявність лише двох видів губок, то його пошуки дозволили встановити аж 17 видів цих тварин — санітарів моря. Його стаття про біологію губок вийшла у 1910 році.

М. В. Куделін перший серед одеських морських зоологів звернув увагу на той факт, що чорноморська фауна заходить до устя річки Південний Буг. Саме тут різні види морських організмів поступово пристосовуються до прісноводного середовища: це, наприклад, медуза *Aurelia aurita*, морський жолудь-баланус, деякі черви та ін. Ці факти якісно доповнювали висновки академіка С. О. Зернова 1913 року, який вивчав біоценози Чорного моря та описував вплив ґрунтів на розповсюдження тварин. Багатий фактичний матеріал Куделіна змусив академіка погодитися з впливом на цей процес солоності води. За запрошенням академіка Куделін з 1913 по 1915 рік працював у Зоологічному музеї у Санкт-Петербурзі, де займався систематикою гідроїдів. Випуск «Гідроїди» в академічному виданні «Фауна Росії та суміжних країн» був написаний саме Куделіним⁶⁷⁵.

⁶⁷² Ковалевский А. О. Избранные работы. — М.-Л., 1951. — С. 41–78, 79–122, 123–266, 267–386.

⁶⁷³ Севастьянов В. Д. А. О. Ковалевский и общая энтомология // Одесская областная научная конференция, посвященная 150-летию со дня рождения А. О. Ковалевского. — Одесса, 1990. — С. 48–50.

⁶⁷⁴ Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології. Одеса, 1939/1940 навч. рік [рукопис]. — С. 56–61.

⁶⁷⁵ Лигнау Н. Г. Памяти Н. В. Куделина // ЗНОЕ. — 1915. — Т. 41. — С. 1–10.

Послідовником І. І. Мечникова в галузі ембріологічних досліджень став М. Г. Лігнау — випускник природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ 1898 року⁶⁷⁶. В стінах ІНУ він пройшов шлях від зберігача зоотомічного кабінету і музею до штатного доцента кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології. Ще в студентські роки він опанував різноманітні методи ембріологічних досліджень від двох видатних науковців-наставників: завідувача зоологічного кабінету, заслуженого ординарного професора, доктора зоології В. В. Заленського, який був учнем Мечникова, і завідувача зоотомічного кабінету, ординарного професора П. М. Бучинського, учня О. О. Ковалевського. За їх порадою він вирішив вивчати ембріологічні особливості ногосток, які починав досліджувати в ІНУ І. І. Мечников.

Зацікавлення студента систематичною групою парних ногосток спричинило серію блискуче виконаних порівняльно-ембріологічних досліджень, які виявили походження ногосток. Детально й послідовно він дослідив розвиток целомічних мішків, встановивши в цьому відношенні спорідненість парноногих ногосток з первиннотрахеїними та кільчастими черв'яками. Лабораторні дослідження Лігнау підтвердили походження комах, що завершують еволюційну лінію кільчасті черви — первиннотрахеїні ногостки. Однак крім ембріологічних особливостей розвитку парноногих ногосток він глибоко вивчав також особливості систематики та зоогеографічного розповсюдження різних видів ногосток у Бессарабії, Криму, на Кавказі. Ці різнопланові, бездоганно й чітко виконані комплексні дослідження дозволили Лігнау блискуче захистити магістерську дисертацію «Історія ембріонального розвитку *Polidesmus abchasicus Attenis*. До морфології діплопод» у Санкт-Петербурзькому університеті (1911).

М. Г. Лігнау проводив порівняльно-анатомічні, морфологічні, ембріологічні дослідження з системного вивчення внутрішньої організації комах і багатоніжок⁶⁷⁷. Результатом цієї плідної роботи стали змістовні доповіді на XI (1901) та XII (1909) з'їздах російських природознавців та лікарів. Продовжуючи вивчення біологічних особливостей розвитку та життєдіяльності багатьох видів тварин, що мешкають вздовж узбережжя Чорного моря, дослідник неодноразово бував у наукових відрядженнях на Севастопольській біологічній станції (1898, 1900, 1901), з науковими екскурсіями відвідував Чорноморське узбережжя Кавказу (1902, 1908, 1909), південний берег Криму (1914, 1915), узбережжя південної Бессарабії та північного Криму (1903)⁶⁷⁸. Влітку 1913 року він представив ІНУ на Міжнародному зоологічному конгресі в Монако, зробивши змістовну доповідь.

М. Г. Лігнау був знавцем багатьох напрямів та методик музейної справи, прогресивний розвиток якої він вивчав у музеях країн Західної Європи⁶⁷⁹. Свої знання він потім впроваджував у зоотомічному та зоологічному музеях ІНУ (залишились чудові вологі препарати мавп та прямокрилих тварин, сухі препарати голови орангутана та ін.). В зоотомічному музеї Лігнау поповнював колекції чорноморських видів кишковопорожнинних, червів, молюсків, ракоподібних з Морської зоологічної станції ІНУ на Малому Фонтані. За його ініціативою 1916 року в Одесі було створено наукове ентомологічне товариство⁶⁸⁰. У 1918–1920 роках він почав вивчати в акваторії

⁶⁷⁶ Дьяков В. А., Шепельська І. В. Лігнау Микола Георгійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 254–257.

⁶⁷⁷ Лигнау Н. Г. Многоножки Черноморского побережья Кавказа // ЗНОЕ. — 1903. — Т. XXV. — Вып. 1. — С. 126–148; його ж: Многоножки Крыма // ЗНОЕ. — 1905. — Т. XXV. — № 1. — С. 197–199; його ж: К фауне многоножек Кавказа // Ежегодник Зоологического музея Императорской Академии наук. — 1907. — Т. XII. — С. 195, 423–478; його ж: К эмбриональному развитию Diplopoda // Дневник XII съезда русских естествоиспытателей и врачей. — Москва, 1910. — С. I; його ж: История эмбрионального развития *Polydesmus abchasicus Attenus*. К морфологии Diplopoda // ЗНОЕ. — Т. XXXVIII. — С. 58–306.

⁶⁷⁸ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 8. — Спр. 26. — Арк. 140; Там само. — Оп. 9. — Спр. 16. — Арк. 116; Там само. — Спр. 26. — Арк. 44, 58, 65, 66, 161, 174.

⁶⁷⁹ Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Жизнь и деятельность профессора-зоолога Н. Г. Лигнау // Современные проблемы зоологии и экологии — Одесса, 2005. — С. 345–348.

⁶⁸⁰ Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології... — С. 56–61.

Одеського порту якісно-кількісний характер процесу обростання різних матеріалів у Чорному морі.

Від самого початку існування ІНУ, з травня 1865 року, тут працював І. А. Маркузен — ординарним професором кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології, де завідував відразу трьома кабінетами: зоологічним, зоотомічним, фізіологічним⁶⁸¹. Він мав диплом Імператорського Дерптського університету зі званням лікаря, там таки захистив докторську дисертацію про органи виділення жаби та отримав науковий ступінь доктора медицини⁶⁸².

Маркузен був дослідником живої природи Землі, особливо систематичних особливостей тварин різних регіонів, зоологом-мандрівником, досконало володів тогочасними гістологічними методиками анатомо-морфологічних досліджень. Він першим серед професорів-зоологів почав вивчати фауну Чорного моря; на І з'їзді російських лікарів-природознавців 1867 року виступив з науковою доповіддю «Про фауну Чорного моря»⁶⁸³. Серед його учнів в ІНУ варто назвати молодого науковця В. І. Шманкевича, талановитого автора та засновника вітчизняного напряму досліджень з експериментальної зоології та екології водних тварин.

Професор І. А. Маркузен першим почав купувати та обробляти наукові колекції та окремі експонати для зоологічного та зоотомічного музеїв, кабінетів ІНУ⁶⁸⁴. Зокрема, в 1865 році він придбав чучело орангутана з острова Борнео, африканських і американських мавп та копитних тварин — віргінського й кримського оленів, тасманської єхидни, качконоса та деяких сумчастих. Тоді в ІНУ з'явилися й перші колекції безхребетних тварин. В 1866/67 навчальному році він придбав першу значну колекцію птахів, і серед них райських; друга колекція птахів з'явилась вже наступного року — 120 видів, зокрема з острова Ява. А 1868/69 року він зміг придбати колекцію риб з тропічних районів Світового океану у відомого австрійського іхтіолога з Відня Штейндахнера. Крім того, він придбав багато меблів, обладнання та посуду для кабінетів кафедри.

Випускник ІНУ 1910-х років — зоолог, гідробіолог та паразитолог О. Р. Прендель закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету. За поданням П. М. Бучинського талановитого випускника залишили при кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології для підготовки до професорського звання за власний кошт⁶⁸⁵. З 1912 до 1915 року за пропозицією Д. К. Третьякова він працював лаборантом зоотомічного кабінету, в 1915–1917 роках займав посаду молодшого лаборанта, в 1917–1920 роках — старшого лаборанта⁶⁸⁶.

О. Р. Прендель першим серед молодих вчених-зоологів ІНУ почав вивчати фауністику, систематику, біологію та анатомо-морфологічні особливості тварин, що мешкали у місцевих прісноводних водоймах. Знайдені ним цікаві наукові факти про розповсюдження, будову та особливості життєдіяльності губок та п'явок були опубліковані у збірнику праць Бессарабського товариства природознавців 1915 року та Щорічнику Зоологічного музею Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук 1916 року.

Випускник природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ В. М. Реп'яхов був першим науковцем-біологом, який порушив питання про створення «теоретичної біології». За 1874–1905 роки він пройшов шлях від зберігача зоотомічного кабінету до ординарного професора⁶⁸⁷. Ще в студентські роки він наполегливо виконував різноманітні наукові завдання, які давали йому видатні педагоги:

⁶⁸¹ ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 65. — Арк. 89–92.

⁶⁸² Богачик Т. А., Дьяков В. А. Маркузен Іван Андрійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 313–315.

⁶⁸³ Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології... — С. 19–21; Пузанов И. И. Вклад одесских ученых в развитие зоологической науки // Тезисы докладов Одесской общегородской биологической науч. конф. — Одесса, 1954. — С. 3–6.

⁶⁸⁴ Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых-зоологов... — С. 141–153.

⁶⁸⁵ Богачик Т. А., Дьяков В. А. Прендель Олександр Ромулович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 551–555.

⁶⁸⁶ Винникова М. А. Первые ассистенты Д. К. Третьякова в Одессе // Академик Д. К. Третьяков и его научная школа. — Одесса, 1999. — С. 38–41.

⁶⁸⁷ Кузнецов В. О. Реп'яхов Василь Михайлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 23–26.

І. І. Мечников (з морфології та порівняльної анатомії тварин різних систематичних груп), І. М. Сеченов (з електрофізіології, коли вивчались механізми іннервації серцевого м'яза в рептилій). Саме тому його як надзвичайно працездатного студента за пропозиціями професорів Вальца та Мечникова було залишено при кафедрі для підготовки до професорського звання.

Різноманітні наукові дослідження Реп'яхов здійснював у лабораторіях ІНУ, Севастопольській біологічній станції, якою він завідував у 1874 та 1878 роках, на узбережжі островів Грецького архіпелагу Середземного моря, зокрема поблизу Смирни (Ізміра), де зібрав цікаві за систематичним складом колекції м'якунів і голкошкірих (1875). У 1884–1885 роках на завдання Міністерства народної освіти він перебував за кордоном у науковому відрядженні, працював на зоологічних станціях у Трієсті (Австро-Угорщина), Неаполі (Італія), Марселі та Віллафранці (Франція), відвідав зоологічні інститути та музеї Відня (Австро-Угорщина) та Бреслау, Страсбурга (Німеччина).

Після успішного захисту в жовтні 1881 року магістерської дисертації «До морфології *Briozoa*» В. М. Реп'яхов стає магістром зоології та приват-доцентом ІНУ, згодом — штатним доцентом. 1886 року він отримує звання доктора зоології завдяки захисту дисертації «До анатомії та історії розвитку *Dinophilus gyrocilatus*», а у травні його призначають екстраординарним професором зоології. З 1 січня 1897 року він вже працює ординарним професором кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології, керує роботою кабінету та музею зоології⁶⁸⁸.

В. М. Реп'яхов не тільки опанував кращі традиції старої школи зоологів Одеси (О. Д. Нордмана, І. А. Маркузена), але й увібрав прогресивні погляди Л. С. Ценковського та наукових шкіл І. І. Мечникова та О. О. Ковалевського, розвинув і примножив їх. Як вчений-зоолог він значну увагу приділяв порівняльно-анатомічним та ембріологічним дослідженням безхребетних тварин (моховаток, червів та ін.), вивченню фауністичних особливостей морських тварин, переважно різних типів безхребетних. Він першим серед вчених-біологів почав займатися створенням «теоретичної біології», надаючи перевагу розвитку теорії перед накопиченням фактів⁶⁸⁹; першим почав читати студентам-природознавцям ІНУ спеціальний курс «Критичний нарис сучасних зоологічних теорій» (1887/88 навчальний рік). Вчений вважав, що без постійного розвитку теорії наука перестає існувати. Під час викладання різних загальних та спеціальних курсів систематичних та зоологічних дисциплін він, також вперше в ІНУ, значну увагу приділяв екології як науці взагалі, а також екології тварин різних систематичних груп.

З 1900 по 1905 рік В. М. Реп'яхов за пропозицією першого декана медичного факультету ординарного професора В. В. Подвисоцького вперше читав курс зоології для студентів-медиків. Студенти згадували, що він не обмежувався повідомленням фактів, а постійно збагачував лекції, сприяючи активному формуванню наукового світогляду⁶⁹⁰. Як активний прихильник теорії Ернста Геккеля та переконаний дарвініст, він ставив перед собою мету довести до слухачів ідею дарвінізму в повному обсязі та ясності.

В. М. Реп'яхов не лише завідував кабінетом зоології на медичному факультеті, а й очолював наукові пошуки в зоологічному кабінеті та музеї, де створив морфолого-гістологічну лабораторію, а згодом і відділення. Він також плідно працював в НТП, багато років був членом його правління та науковим секретарем; опублікував понад 50 наукових робіт. Пророчими можна назвати думки професора О. О. Браунера про свого

⁶⁸⁸ Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых-зоологов... — С. 141–153; Рясиков Л. В. Ординарний професор, завідуючий кабінетом, музеєм та зоологічною лабораторією ІНУ В. М. Реп'яхов // Сучасні проблеми зоології та екології. — Одеса, 2005. — С. 381–383.

⁶⁸⁹ Реп'яхов В. М. Отчет об экскурсии в Архипелаге летом 1875 г. — [Б.м.], [б.г.]; його ж: К морфологи мшанок // ЗНОЕ. — 1880. — Т. 6; його ж: Заметки о развитии головного ганглия при бесполом размножении олигохет // ЗНОЕ. — 1887. — Т. 4. — Вып. 2.

⁶⁹⁰ Реп'яхов В. М. Введение в изучение медицинской зоологии. — Одесса, 1905.

видатного наставника: «...По широті освіти це був Мечников, а за ерудицією в зоології, за талантом він ніби призначався достойно замінити своїх наставників — О. О. Ковалевського, І. І. Мечникова»⁶⁹¹.

У червні 1912 року посади завідувача зоотомічним кабінетом, лабораторією з біостанцією та музеєм кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ обійняв Д. К. Третяков⁶⁹². Він здобув освіту у Санкт-Петербурзькому університеті, який закінчив у 1900 році, 1910 року став магістром зоології, захистивши магістерську дисертацію «Мозок піскорийки»⁶⁹³, а 1911/1912 навчального року займав посаду приват-доцента кафедри гістології⁶⁹⁴.

У 1912–1919 роках Д. К. Третяков був також секретарем фізико-математичного факультету ІНУ та третім головою студентського біологічного гуртка (з 1913 року). В перший період роботи (1912–1916) він показав себе талановитим організатором науки: створив при зоотомічному кабінеті музей порівняльної анатомії, розширив зоотомічну лабораторію, збагативши її необхідним обладнанням для проведення морфологічних, порівняльно-анатомічних, гістологічних, ембріологічних досліджень, переобладнав морську зоологічну станцію, де разом зі студентами збирав навчальні колекції під час екскурсій та вчив їх виготовляти спеціальні вологі препарати⁶⁹⁵.

У березні 1916 року Д. К. Третяков отримав призначення екстраординарним професором ІНУ. Саме в другий період роботи в університеті він створив музей медичної зоології на медичному факультеті, займався реконструкцією морської зоологічної станції, розробив проект створення морської фізіологічної станції на Малому Фонтані, в якому прохав «загалом додати 1959 десятин для розміщення нових споруд станції». За його ініціативою був виданий останній збірник студентського біологічного гуртка ІНУ (№ 5, 1916), реорганізовано зоологічний музей за рахунок нових експонатів тропічної та місцевої фауни, а також організовано передачу до його експозиції колекції студентського зоологічного музею університету.

Як вчений-зоолог Д. К. Третяков продовжував традиції порівняльних досліджень, але не тільки ембріологічних, а й гістологічних і анатомо-морфологічних, а також широкого фауністичного вивчення видів риб та інших тварин Чорного моря та місцевих лиманів⁶⁹⁶. Він займався музейною справою в ІНУ та Одесі, відкриваючи нові та реконструюючи старі музеї природничого циклу, брав участь у педагогічній реформі освітянських установ міста (школи, гімназії, народні училища, ліцеї, університет та інститути), стояв біля витоків місцевого Ентомологічного товариства, з 1916 року був віце-президентом НТП.

1915 року вийшла його перша монографія «Органи чуття річкової міноги», в якій вчений довів, що вже на ранній стадії розвитку первинних круглоротих пройшов розпад на групу щиткових з важким кістковим покривом і групу, яка такого покриву не мала. Кінцевим елементом еволюційного розвитку цієї другої групи тварин і стали сучасні круглороті — міноги та міксини; саме в них Третяков не знайшов ніяких залишків існування кісткових утворень⁶⁹⁷. Цю монографію, а фактично докторську дисертацію, захист якої, призначений на грудень 1917 року в Московському університеті, не відбувся у зв'язку з революційними подіями, доповнила наукова стаття про тон-

⁶⁹¹ Браунер А. А. Воспоминания... — С. 13–26.

⁶⁹² Севастьянов В. Д., Кузнецов В. О., Кузнецова Н. В. Життя і діяльність академіка Д. К. Третякова (1878–1950) // Академик Д. К. Третяков и его научная школа. — С. 6–14.

⁶⁹³ Кузнецов В. О. Третяков Дмитрий Константинович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 268–271.

⁶⁹⁴ Пилипчук О. Я. Дмитрий Константинович Третяков // Библиография ученых Украинской ССР. — К., 1990. — С. 7.

⁶⁹⁵ Дьяков В. А. О Д. К. Третякове и его научной школе // Академик Д. К. Третяков и его научная школа. — С. 3–5; Рясиков Л. В. О научной школе академика НАН Украины Дмитрия Константиновича Третякова // Современные проблемы зоологии и экологии. — Одесса, 2005. — С. 378–380.

⁶⁹⁶ Богачик Т. А. Морфо-экологические адаптации пищеварительной системы рыб // Академик Д. К. Третяков и его научная школа. — С. 152–162.

⁶⁹⁷ Третяков Д. К. Органы чувств речной миноги. — Одесса: Техник, 1915.

ку будову непарних очей (тім'яних органів), у стінці яких були відкриті світлочутливі та гангліозні клітини. Цікаво те, що верхнє тім'яне око включає особливості будови інвертованої та конвертованої сітківки, тобто його світлочутливі клітини направлені сприймаючим кінцем до джерела світла в нижній частині ока і від світла — у верхній. Ці дослідження довели проміжне положення групи круглоротих, тому що у безхребетних сітківка бувають конвертовані та інвертовані, а у хребетних, крім верхнього тім'яного ока, бокові очі завжди інвертовані.

Наукові розробки Д. К. Третьякова стосувалися наступних напрямів.

1. Антропологічний. Спеціальні дослідження скелетних залишків в могильнику на Слободці-Романівці та вивчення черепів з різних курганів з колекції Одеського історико-археологічного музею. Поповнення антропологічних зборів І. І. Мечникова, Г. М. Відгальма у зоологічному музеї університету.

2. Морфологічний. Вивчення будови ока хребетних, що дало нові відомості про акомодативний апарат ока у амфібій та риб, про прозорі повіки риб, про мускулатуру ока риб, про райдужну оболонку хребетних. Досліджувались особливості нервової системи міноги, її потиличні очі, центральний чутливий апарат, кровоносна система, лімфатичні судини ока хребетних. Багато років досліджувались особливості каналів бічної лінії кісткових риб, що дозволило значно поповнювати, поглиблювати морфологічні характеристики видів, родів, родин. Це дало можливість побудувати справжню філогенетичну систему кісткових риб. Закладені основи екологічної морфології, що дало можливість, зокрема, уточнювати особливості будови переднього відділу травної системи риб (видові ознаки допомагають визначати види риб, що важливо для промислової іхтіології).

3. Порівняльно-гістологічний. Гістологічні особливості вміщені в роботи з морфології. За допомогою гістологічних методик, у тому числі й удосконалених Третьяковим, вивчався розвиток статевих клітин аскариди, іннервації і гістологічної будови синузозного волосся свині, корови, кішки, тюленя, моржа, будови хорди міноги, селакій, осетрових, хребців і плакоїдної луски скатів, гістології кісток і луски інших риб, хондрідної тканини у різних хребетних, мезоглеї медуз, ктенофор, комплексу Гольд-жі, велетенських хрящових клітин амфібій, жирової тканини у кісткових риб⁶⁹⁸.

4. Палеонтологічний. Вивчення залишків давніх тварин (птахів, ссавців, риб) з копалень катакомб Одеси у зв'язку з особливостями їх еволюційного розвитку.

5. Фауністичний. Вивчення м'якунів і моховаток північної частини ріки Волги, а також там таки знайденої ним мізиди. Вивчення фауни риб лиманів навколо Одеси.

Д. К. Третьяков був автором 301 наукової праці, декількох підручників та наукових монографій; зокрема в Одесі ним було написано 253 роботи. Всі власні наукові знахідки він розглядав у світлі еволюційного вчення⁶⁹⁹.

Ще один випускник природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ (1884) — В. А. Хавкін працював консерватором зоологічного музею при кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології⁷⁰⁰, займався упорядкуванням зоологічних колекцій музею. Як молодий науковець наполегливо вивчав біологію евглен і асталій, в лабораторії зоологічного кабінету. Виступав з науковими доповідями на засіданнях НТП в Одесі наприкінці 1880-х років. Вперше почав вивчати морфологічні особливості харчування джгутикових та дії законів спадковості в їхніх популяціях⁷⁰¹.

⁶⁹⁸ Третьяков Д. К. Хондронидная ткань в сердце человека // Русский архив анатомии, гистологии и эмбриологии. — 1916. — № 1. — Вып. 2. — С. 271-310; його ж: Умбракулы зрачков *Bufo viridis* и *Bombina igneus* // Русский зоологический журнал. — 1918. — №2. — Вып. 6-7. — С. 172-173.

⁶⁹⁹ Третьяков Д. К. Учебник природоведения для школ первой степени. — Ч. 1. — Петроград, 1920.

⁷⁰⁰ Поповский М. А. Владимир Хавкин. Три жизни доктора Хавкина. — Иерусалим, 1990. — С. 33.

⁷⁰¹ Хавкин В. А. К вопросу о питании эвглен и асталей и значение у них ротового аппарата // ЗНОЕ. — Т. XI. — Вып. 1. — С. 57-74; його ж: Законы наследственности в применении к одноклеточным организмам // ЗНОЕ. — Т. XII. — Вып. 1. — С. 237-258.

У 1888 році курси порівняльної анатомії й гістології в ІНУ викладав приват-доцент М. О. Шульгін. Він навчався на природничих відділеннях фізико-математичних факультетів університетів Казані та Санкт-Петербурга⁷⁰². Його дослідження з проблем порівняльної анатомії хребетних тварин (амфібій, рептилій), розвитку нервової системи, процесів формування та становлення центральної нервової системи тварин різних систематичних груп дозволили йому отримати в Йенському університеті науковий ступінь доктора філософії за спеціальністю «зоологія», а згодом в університеті Гейдельберга він став доктором медицини.

1888 року Шульгін отримав ступінь магістра зоології в Російській імперії і почав викладати в Одесі. Водночас він разом з О. О. Ковалевським проводив в зоотомічній лабораторії зоотомічного кабінету низку експериментальних досліджень з порівняльної ембріології павуків (кавказького скорпіона) та деякі інші порівняльні дослідження хребетних тварин⁷⁰³. Йому належить авторство 7 наукових праць з ембріології.

Наукове різноманіття, глибина та широта проведених вченими зоологами і фізіологами ІНУ порівняльно-ембріологічних, систематичних, морфологічних, експериментально-фізіологічних і анатомічних досліджень яскраво свідчать про правильно обраний ними шлях розвитку зоологічної та фізіологічної науки, затверджують прогресивну роль та непересічне значення науки в практичній діяльності людства.

4.3. Розвиток наук геолого-географічного циклу⁷⁰⁴

Відповідно до нового університетського статуту 1863 року університети в Російській імперії стали розглядатися не тільки як вищі навчальні заклади, а й як носії науки і освіти, посередники між наукою і суспільством. Відтоді для університетів головною мала бути наука, а не державна служба; в основному їм також було повернуто автономію.

За статутом в університеті мало бути 4 факультети — історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний. На фізико-математичному факультеті пропонувалося мати 12 кафедр⁷⁰⁵. Тому в ІНУ в межах природничо-наукового напрямку були відкриті кафедри фізики та фізичної географії, мінералогії, геогнозії і палеонтології. При кафедрах були створені кабінети з навчальними та дослідницькими лабораторіями, бібліотека та музейні приміщення для зберігання унікальних експонатів. Першооснову музейних фондів склали успадковані від Рішельєвського лицю матеріали з природної історії, а також колекції мінералів та викопних тварин професорів Х. Г. Гассгагена і О. Д. Нордмана⁷⁰⁶.

До Одеси у відкритий університет на постійну роботу переїхало багато відомих вчених, які здобули визнання у старих університетських центрах країни: професор В. І. Лапшин з Харкова, професори М. І. Головкинський та І. Ф. Синцов з Казані, професор О. В. Клосовський з Києва⁷⁰⁷. Становлення природничо-наукового напрямку в ІНУ здійснювалося завдяки плідній праці видатних природознавців М. М. Соколова, Р. О. Пренделя, М. Д. Сидоренка, В. Д. Ласкарьова, М. І. Андрусова, О. Г. Набоких, Г. І. Танфільєва, А. М. Криштофовича, І. П. Хоменка, М. П. Григоровича-Березовського та багатьох інших. Їх можна заслужено вважати батьками-засновниками одеської геології.

⁷⁰² Третьяков Д. К. Нарис з історії розвитку кафедри зоології... — С. 27, 27а.

⁷⁰³ Shulgin M.O. Amogaeasium // Arch. d. Anatomie et Physiology. — 1889; його ж: Строение церебральной системы амфибий и рептилий // ЗНОЕ. — Т. XI. — Вип. 2. — 1889; Шульгін Н. А., Ковалевський О. А. К истории развития кавказского скорпиона // ЗНОЕ. — Т. XI. — Вип. 1. — 1889.

⁷⁰⁴ Автори підрозділу Я. М. Біланчин, Т. В. Козлова, А. О. Кравчук, Є. Н. Красеха, О. Г. Топчієв, Є. О. Черкез, Ю. Д. Шуйський, В. В. Янко.

⁷⁰⁵ Історія Одеського університету (1865–2000)...

⁷⁰⁶ Одесский университет: 1865–1990...

⁷⁰⁷ Історія Одеського університету (1865–2000)...

Саме завдяки їхній подвижницькій діяльності сформувалася добре відома та визнана одеська геологічна школа.

Одеська школа геологів. Перший декан фізико-математичного факультету М. М. Соколов у 1867 році почав проводити перші заняття з геологічних дисциплін і став ініціатором видання «Ученых записок Императорского Новороссийского университета» та одним з організаторів НТП в Одесі⁷⁰⁸. Декан Соколов був різнобічно освіченою людиною і відомим вченим. Викладання геологічних наук йому довірили не випадково. Після закінчення фізико-математичного факультету Петербурзького університету 1847 року він працював у хімічних лабораторіях Ю. Лібіха в Гессені, Ш. Ф. Жерара та Реньо у Парижі, займаючись також фізикою і мінералогією⁷⁰⁹. Спілкування з цими дослідниками мало великий вплив на наступну діяльність Соколова. Подібно до Лібіха він реформував систему навчання студентів, приділяючи особливу увагу практичним заняттям. Інтерес Соколова до мінералогії значною мірою був породжений знайомством «з перших рук» з новаторськими ідеями Лібіха в області агрохімії та використання мінеральних добрив. В історії ІНУ М. М. Соколов увічнений як перший викладач не тільки хімічних, а й геологічних наук⁷¹⁰.

З ім'ям І. Ф. Синцова, який працював в ІНУ з 1871 по 1900 рік, пов'язане формування палеонтолого-стратиграфічного та гідрогеологічного напрямів досліджень⁷¹¹. Він розробив першу геологічну карту Одеського повіту і стратиграфію неогену півдня України та Молдови, здійснивши їх кореляцію з утвореннями одного віку у Австро-Угорщині й Румунії. Він здійснив перше стратиграфічне розшарування верхнього неогену Причорномор'я, виділивши там новий ярус — Куяльницький⁷¹².

Палеонтологічні роботи І. Ф. Синцова присвячені опису корисних копалин і нових видів з сарматських, понтичних і куяльницьких відкладень, а також вивченню викопних ссавців Бессарабії в Херсонській губернії. З численних геологічних робіт цього періоду особливо важливими є його «Геологічний нарис Бессарабії і прилеглої до неї частини Херсонської губернії» (1893), «Нотатки про нові пліоценові відклади Південної Росії (1888)», «Геологічні дослідження Одеського повіту» (1895), «Про одеські бурові скважини» (1891).

У своїй науковій діяльності він багато уваги приділяв також геоморфології Причорноморського узбережжя і довів, що формування річкових долин Дністра і Південного Бугу відбулося у пліоценову добу. Такі висновки вчений зробив на основі вивчення фауни їхніх терас та вперше визначив вік Суклейської тераси на Дністрі й Тарутинської тераси над Бузьким лиманом⁷¹³.

З ім'ям І. Ф. Синцова також пов'язане формування гідрогеологічного та інженерно-геологічного напрямів досліджень в ІНУ. Ним були започатковані систематичні гідрогеологічні дослідження півдня Росії. Першими значними гідрогеологічними роботами професора Синцова в ІНУ стали вивчення і опис водоносних шарів Кишинєва (1888), а також «Гидрогеологическое описание Одесского градоначальства» (1894). У цей же період були складені перші каталоги бурових свердловин нашого міста та його околиць (1893). За дорученням міської управи професор Синцов підготував першу геологічну карту Одеського повіту і склав карту головних колодязів Одеського градоначальства. Він вивчав питання обґрунтування водопостачання міста і першим довів його вплив на формування горизонту ґрунтових вод території міста (1895).

⁷⁰⁸ Історія Одеського університету за 100 років...

⁷⁰⁹ Історія Одеського університету (1865–2000)...

⁷¹⁰ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие...

⁷¹¹ Андрусов Н. И. Иван Федорович Синцов // Известия Геологического комитета. — 1914. — Т. 33. — Вып. 10. — С. 2–3.

⁷¹² Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю в Одеському (Новоросійському) університеті. — Одеса, 2010. — С. 23.

⁷¹³ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 23.

Значну увагу І. Ф. Синцов приділяв дослідженню найгострішої проблеми міста — зсувам і обвалам одеського узбережжя, аналізу причин їх виникнення та ефективності протизсувних заходів (дренажних споруд). Він висунув найбільш точну на кінець ХІХ століття теорію походження одеських зсувів, багато положень якої залишилися актуальними донині, а результати його гідрогеологічних спостережень та вивчення зсувів у Одесі мають не лише історичну цінність.

Помітний слід в історії університету залишив мінералог і гідрогеолог М. О. Головкинський⁷¹⁴ — ректор ІНУ (1877–1881). Він сформулював основні принципи процесів осадконакопичення та ввів у геологію поняття фації, вперше дав чіткі уявлення про коливальні рухи земної кори і методи їх виявлення. З його ім'ям пов'язане створення кафедри мінералогії і розробка напряму фаціального аналізу та палеогеографічних реконструкцій. Професор Синцов при обговоренні кандидатури ректора на вченій раді університету так відгукнувся про цього вченого: «Обрання М. О. Головкинського на кафедру мінералогії, як особи вищою мірою обдарованої та яка користується великою популярністю серед учених, було б дуже щасливим придбанням для Новоросійського університету»⁷¹⁵.

Професор М. О. Головкинський читав курси мінералогії, кристалографії, яку він називав кристалологією, а з 1875 року — курс кристалофізики. Тут він став розробляти свій власний цикл лекцій, що потім у науці оформився під назвою «динамічна геологія»⁷¹⁶. Ще 1874 року для проведення щорічних геологічних практик студентів Головкинський обрав Крим. У березні 1876 року він повідомляв друга, лікаря А. Е. Голубева: «В травні я маю намір зробити у супроводі студентів екскурсію в Крим по маршруту Ялта, Кагель, Чатир-Даг, Бахчисарай тривалістю 6 днів». А після VII з'їзду російських дослідників природи і лікарів, що проходив в серпні 1883 року в Одесі, багато його учасників приїхали в Крим на екскурсію, яку також проводив Головкинський. Того року він видав в Одесі роботу «До геології Криму», яка стала підсумком його багаторічних геологічних досліджень на півострові і, як завжди для нього, новим словом в науці⁷¹⁷.

Дослідження М. О. Головкинського були також спрямовані на вивчення гідрогеологічних умов Таврійської губернії, Дніпровського повіту. Впродовж 10 років він вивчав гідрогеологію Криму і висловив ряд оригінальних положень про походження і режим його підземних вод. Важко сьогодні оцінити науковий подвиг людини, яка змогла обстежити кожен гірський річку, річечку і більш менш помітний потік для складання карти природного водопостачання Криму. Чимало уваги учений приділив також дослідженням артезіанських, глибинних запасів води. Він запропонував створити першу в Росії артезіанську станцію, яку заснували в Саках. Його ім'ям названо водоспад, відкритий ним на схилах Бабуган-яйли, на річці Узень-Баш; на його честь поблизу гори Кагель споруджений пам'ятник⁷¹⁸. Ім'я вченого носить також природна гранувальня каменю (берегові валуни, оригінально оброблені морським прибоєм) в районі селища Лазурне під Алуштою та бази відпочинку «Кагель».

З ім'ям Р. О. Пренделя, одного з перших випускників-геологів університету, пов'язане формування петрографо-мінералогічного напряму. Він по праву вважається засновником одеської петрографічної школи.

Багатогранна діяльність Р. О. Пренделя не обмежувалася «перенесенням ідей мікроскопічної петрографії на російський ґрунт». Його роботи, присвячені вілуїту, подільським фосфоритам, церуситу з «гіпсових ломок» біля Хотина та кристалам кварцу

⁷¹⁴ Прендель Р. А. Памяти Н. А. Головкинского // Записки Крымского горного клуба. — 1897. — № 12. — С. 11–12.

⁷¹⁵ Черкез С. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. Вказ. пр. — С. 22.

⁷¹⁶ Одесский университет: 1865–1990...

⁷¹⁷ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геология в Одесском университете (очерки истории кафедры общей и морской геологии). — Одесса, 2009.

⁷¹⁸ Історія Одеського університету (1865–2000)...

гори Казбек, стали класикою мінералогічної літератури⁷¹⁹. Точне визначення властивостей кристалічної речовини із застосуванням інструментальних методів було не самоціллю його досліджень, а ключем до встановлення суті геологічних процесів. Крім того, Прендель приділяв велику увагу проблемі «метеоритознавства». За його пропозицією IX з'їзд російських натуралістів і лікарів клопотав про прийняття урядової постанови щодо визнання метеоритів державною власністю. У вересні 1898 року Міністерство народної освіти затвердило правило про обов'язкове передання метеоритів у вищі навчальні заклади, де є кафедри мінералогії і геології. Внаслідок подвижницької діяльності Пренделя в ІНУ була зібрана не тільки унікальна метеоритна колекція, його зусиллями мінералогічний музей зайняв гідне місце серед університетських музеїв. Першим, хто дослідив раніше за європейських вчених морські тераси на прикладі кавказьких берегів Чорного моря, був також Р. О. Прендель⁷²⁰.

Одним з основоположників палеонтологічного напрямку в науці був учень І. І. Мечникова та О. О. Ковалевського, геолог, палеонтолог, палеогеограф М. І. Андрусов. Випускник природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ, він працював у ньому з 1889 по 1896 рік⁷²¹. Ним були складені перші палеонтологічні карти Причорномор'я пізньоміоценового, пліоценового та четвертинного періодів. Андрусов поклав початок вивченню геології шельфу і глибоководної западини Чорного моря та став засновником морської геології в Одесі⁷²².

Працюючи приват-доцентом ІНУ, він розробив проект глибоководної чорноморської експедиції, яка за завданням Російського географічного товариства почала здійснюватися влітку 1890 року. Члени експедиції зробили два сенсаційних відкриття. По-перше, на дні Чорного моря були знайдені залишки дочетвертинної фауни каспійського типу; по-друге, дослідження глибин Чорного моря констатувало його зараження сірководнем. Ще одна експедиція під керівництвом Андрусова на судні «Селяник» з'ясувала причини виникнення проток Босфор і Дарданелли, а також взаємний обмін вод між Чорним і Середземним морями. Ця ж експедиція вивчила склад глибинної фауни Прапонтиди⁷²³.

Праці Н. І. Андрусова становлять епоху в стратиграфії, палеонтології, палеографії, палеоекології, океанології. Вони дали змогу розробити детальну стратиграфію неогенових відкладень Понто-Каспійської області, яка й досі є неперевершеним зразком чіткості та точності підрозділів. Наступні роботи лише деталізували закладену в цих схемах раціональну основу.

За геологічні дослідження в Криму, в Румунії, на півострові Мангислак та в Абхазії, за матеріали до стратиграфії, палеонтології і геологічної історії Понто-Каспійського басейну — головної мети його досліджень, М. І. Андрусов був обраний членом-кореспондентом Російської Академії наук по фізико-математичному відділенню⁷²⁴.

З 1890 року в ІНУ працював геофізик С. Г. Попруженко. На початку своєї діяльності він займався проблемами земного магнетизму. У 1893 році ним була дана перша характеристика Одеської магнітної аномалії. Він був талановитим винахідником і сконструював прилад для вимірювання горизонтальної складової напруженості магнітного поля Землі⁷²⁵.

З ім'ям М. Д. Сидоренка пов'язане успадкування кафедри мінералогії в 1906 році та продовження розвитку петрографо-мінералогічного напрямку. В його науковій творчості найціннішими залишаються роботи, присвячені мінералам гіпсових товщ Поділля і відкладів Одеських лиманів. У нашій країні він по праву визнаний основопо-

⁷¹⁹ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геология в Одесском университете...

⁷²⁰ Там само.

⁷²¹ Історія Одеського університету (1865–2000)...

⁷²² Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геология в Одесском университете...

⁷²³ Оноприенко В. И. Николай Иванович Андрусов. — М., 1995. — С. 90–102.

⁷²⁴ Історія Одеського університету за 100 років...

⁷²⁵ Там само.

ложником мінералогії осадових утворень, і зокрема автором відкриття гідротроїліту в лиманних мулах і чорноморських відкладах⁷²⁶.

З ІНУ пов'язана й доля О. Ф. Лебедева — гідрогеолога, ґрунтознавця, агрофізика, що користувався світовою популярністю (під час його перебування в Америці Департамент землеробства США пропонував йому надовго залишитися у Вашингтоні для дослідницької роботи). Після закінчення Новоалександрійського інституту сільськогосподарства та лісівництва у 1906 році він працював в ІНУ до 1917 року, у 1911 році захистив тут магістерську дисертацію⁷²⁷. У 1917 році Лебедев переїхав до Ростова-на-Дону, де завідував кафедрою агрономії в Донському університеті⁷²⁸.

В Одесі Лебедев почав працювати над темою, що займала його все життя: роль пароподібної води в режимі ґрунтових вод. Він перший довів існування конденсації водяної пари в ґрунтах і гірських породах, пояснивши механізм цього процесу для різних кліматичних зон Росії. 1912 року професор довів, що ґрунт додатково зволожується шляхом конденсації пари, що походить з атмосфери або з глибших шарів ґрунту; 1918 — уперше з'ясував закономірності пересування водяної пари, спрямованого від шарів з більшою абсолютною пружністю пари до шарів з меншою пружністю. В 1928 році по матеріалах цих досліджень розробив нову теорію утворення ґрунтових вод, засновану на поєднанні вчення про інфільтрацію атмосферних вод із вченням про конденсацію водяної пари. Ним розроблений спосіб боротьби з просочуванням води з каналів за допомогою торф'яно-піщаних екранів.

В. І. Вернадський багаторазово посилався на висновки О. Ф. Лебедева у своїй праці «Історія мінералів земної кори», де міститься висока оцінка наукової діяльності колеги: «Представление о характере почвенных вод, выдвинутое А. Ф. Лебедевым, являющееся результатом долгой и оригинальной работы, получает сейчас огромное значение, выходящее за пределы почвенных растворов»⁷²⁹.

В. Д. Ласкарьов працював в ІНУ з 1901 по 1918 рік. Він був випускником (1892) природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ. Після захисту дисертації як приват-доцент викладав на кафедрі геології, а з 1903 року очолював кафедру геології та палеонтології⁷³⁰. Створив фундаментальний напрям у вивченні стратиграфії четвертинних відкладень. Першим здійснив геоморфологічне районування території європейської частини Росії. Поряд із планомірним виконанням зйомки 17-го аркуша геологічної карти Європейської Росії (Волинь і Поділля) Ласкарьов займався вивченням неоген-четвертинних відкладів у Сербії, Бессарабії та Новоросійському краї. Великим узагальненням багаторічних досліджень стала робота «Фауна Бугловських шарів Волині» (1903), після якої пішли статті про тектоніку й магматизм Українського щита, леси Волино-Подолії, міоценові скам'янілості Румунії, «Тираспольський гравій», викопних ссавців південної Росії⁷³¹.

З ім'ям В. Д. Ласкарьова пов'язаний активний розвиток кафедри геології, якою він завідував. Тривалий час предметом загального захоплення його вихованців було відкриття в Причорномор'ї безлічі місцезнаходжень кісткових залишків Пікермійської фауни, вивченням яких займалися О. К. Алексєєв, Н. О. Григорович-Березовський, І. П. Хоменко, В. І. Крокос, К. К. Пржемиський, Є. А. Гапонов⁷³². Аж до революційних потрясінь 1917 року колекції Палеонтологічного музею поповнювалися матеріалами, що доставлялися «возами» з експедицій⁷³³.

⁷²⁶ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Кафедра общей и морской геологии: 145 лет развития в Одесском (Императорском Новороссийском) университете и взгляд в будущее // Вісник ОНУ. Географічні та геологічні науки. — 2010. — Т. 15. — Вип. 5. — С. 56–71.

⁷²⁷ Берг Л. С. Профессор А. Ф. Лебедев (1882–1936) // Природа. — 1936. — № 6. — С. 142–145.

⁷²⁸ Там само.

⁷²⁹ Вернадский В. И. Избранные сочинения. — Т. IV. — Кн. 2. — М., 1960. — С. 245.

⁷³⁰ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геология в Одесском университете...

⁷³¹ Історія Одеського університету за 100 років...

⁷³² Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. Вказ. пр. — С. 77.

⁷³³ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геология в Одесском университете...

В 1920 році професор В. Д. Ласкар'юв змушений був емігрувати спочатку до Греції, потім до Югославії. В еміграції він став членом Сербської Академії наук і мистецтв. Плеяда його однодумців, яка була сформована на кафедрі геології, забезпечила розквіт палеонтолого-стратиграфічного напрямку досліджень в ІНУ.

А. М. Криштофович — геолог, видатний палеоботанік і стратиграф, знавець геології Далекого Сходу, доктор геологічних наук, професор, академік АН УРСР (1945), член-кореспондент АН СРСР (1953) закінчив ІНУ 1908 року. До моменту закінчення навчання мав уже 8 друкованих робіт, згодом число їх досягло 500⁷³⁴. Він організував проведення палеоботанічних досліджень, що незабаром охопили територію всієї Європи, читав курс палеоботаніки, заклав основи стратиграфії континентальних товщ Східної Азії, відкрив родовище нафти на Сахаліні, знайшов скелетні залишки велетенського мезозойського динозавра, який тепер зберігається у музеї Санкт-Петербурга, вирішив ряд теоретичних проблем походження сучасної рослинності.

Продовжувачами палеонтолого-стратиграфічного напрямку були професори ІНУ М. О. Григорович-Березовський, В. І. Крокос і пізніше (1918–1935) І. П. Хоменко, який займався вивченням континентальної фауни півдня України⁷³⁵. Так, Григорович-Березовський займався вивченням неогенових відкладів України та відкрив так звану Левантинську фауну на лівобережжі ріки Прут⁷³⁶.

Випускник ІНУ 1912 року В. І. Крокос працював у своїй альма-матер у 1912–1920 роках. Він розпочав свої наукові дослідження під керівництвом професора В. Д. Ласкар'юва на території Бессарабії та Поділля, а потім і в районі Куяльницького й Тилігульського лиманів. Результати цих досліджень увійшли в одну з перших праць молодого вченого — «Геологічні спостереження в басейні Тилігулу» (1914). Відразу ж по закінченні університету на кафедрі геології Крокос отримав посаду позаштатного лаборанта геологічного кабінету (без оплати)⁷³⁷. Впродовж двох років після закінчення ІНУ він керував палеонтологічними розкопками біля селища Тудорова в Бессарабії (1913) та брав участь в експедиції з гідрологічного дослідження Херсонщини. Він першим розробив стратиграфію лесів України по викопних ґрунтах, відкрив нові знаходження ссавців меотичного ярусу на Україні, удосконалив методику вивчення лесів і провів районування лесових відкладів України⁷³⁸.

Випускник ІНУ 1906 року О. К. Алексеєв багато років завідував геологічним кабінетом університету (нині Палеонтологічний музей). Після захисту дисертації на ступінь магістра мінералогії та геогнозії він працював тут на посаді доцента, згодом став завідувачем кафедри геології⁷³⁹.

Влітку 1919 року група одеських геологів заснувала на півдні Росії бюро Геологічного комітету при Науково-технічному відділі Губернської ради народного господарства, діяльність якого охопила весь район колишньої Новоросії, окрім Криму і Донецького басейну. Бюро у складі професорів Ласкар'юва, Алексеєва та інженера О. Винокурова займалося вирішенням завдань меліорації вод і земель, а також збором і зберіганням матеріалів з геології колишньої Херсонської губернії⁷⁴⁰. Займалося бюро також ознайомленням з цими матеріалами населення та надавало відповіді на запити геологічного характеру від різних установ або окремих осіб.

О. К. Алексеєв займався також вивченням неогенових та антропогенових ссавців півдня України, неогенових та палеогенових молюсків України і Причорномор'я. Влітку 1914 року за участю приват-доцента Алексеєва і його колеги Гапонова було здій-

⁷³⁴ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геология в Одесском университете...

⁷³⁵ Яцко И. Я. Вклад украинских ученых в развитие отечественной геологии // Труды Одесского госуниверситета. — 1954. — № 11. — С. 154–164.

⁷³⁶ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геология в Одесском университете...

⁷³⁷ Історія Одеського університету (1865–2000)...

⁷³⁸ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. Вказ. пр.

⁷³⁹ Історія Одеського університету за 100 років...

⁷⁴⁰ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. Вказ. пр.

снено гідрогеологічні дослідження у Тираспольському повіті та у долині ріки Інгулець. У 1928 році Ю. А. Гапонов опублікував першу гідрогеологічну карту межиріччя Дністер–Південний Буг, а також детальний каталог гідрогеологічних свердловин цього регіону⁷⁴¹.

Ю. А. Гапонов закінчив ІНУ в 1912 році і за пропозицією професора В. Д. Ласкарьова був залишений стипендіатом при кафедрі геології для підготовки до професорського звання⁷⁴². Паралельно працював при геологічному кабінеті. У 1916 році його було переведено на посаду старшого асистента Варшавського університету, який під час Першої світової війни був евакуйований до Ростова-на-Дону. У 1918 році Гапонов знов був переведений до Одеси⁷⁴³.

Географічні дослідження. Географічні науки активно розвивалися в Одесі з 1817 року — з початку роботи Рішельєвського ліцею по типу університету. Курс географії вів відомий дослідник Новоросійського краю, натураліст та краєзнавець М. Гаюї, читав лекції професор Барбот де-Марні. Фактично до 1865 року ліцейський курс географії читався по монографіях Б. Вареніуса, К. Ріттера, Ф. Ратцеля, а з 1853 року — за підручником професора Е. Х. Ленца «Физическая география» 1851 року⁷⁴⁴. Викладали основи ґрунтово-агрономічних знань в Рішельєвському ліцеї Одеси вперше почав 1851 року професор агрономії і лісівництва І. У. Палімпсестов.

Із перетворенням у 1865 році ліцею на університет Палімпсестова призначають екстраординарним професором та завідувачем кафедри агрономії і лісівництва (з 1870-х — кафедри агрономії та агрохімії)⁷⁴⁵. Тоді ж було засновано кабінет і лабораторію агрономії при кафедрі біології. Викладання основ географічних наук почалося зі створення кафедри фізичної географії та фізики як частини природничого відділення фізико-математичного факультету (1865). В її складі були кабінети географії, фізики та геології. Ґрунтово-агрономічний напрям затверджується на біологічних кафедрах. На фаховому рівні ґрунтові дослідження та викладання основ ґрунтознавства в університеті проводив з 1890-х років приват-доцент А. А. Бачихін. Він вивчав родючість ґрунтів регіону, процеси вітрової ерозії, залежність товщини ґрунтового профілю від висоти місцевості, брав участь у складанні ґрунтових карт, зокрема Херсонської губернії; розробляв методику досліджень. Разом з О. Г. Набоких робив описи ґрунтів на півдні степової зони.

Очолити кафедру перший ректор ІНУ І. Д. Соколов запросив відомого фізико-географа (океанографа, метеоролога та кліматолога) В. І. Лапшина⁷⁴⁶. Той заснував університетську метеорологічну станцію, визначив провідні напрями діяльності — океанографічний, метеорологічний та кліматичний, у складі кількох експедицій виконував дослідження Чорного, Мармурового та Егейського морів, чим заклав фундамент морських наук на півдні Російської імперії. В основу програм лекційних курсів професор Лапшин поклав підручник Е. Х. Ленца «Физическая география» (1851 та 1863), який використовувався в університетах Санкт-Петербурга, Дерпта, Казані та в Імператорському морському училищі⁷⁴⁷. В 1866 році професор П. К. Брун почав читати новий на той час курс історії географічних подорожей, мореплавань та відкриттів⁷⁴⁸.

З приходом в ІНУ професора І. Ф. Синцова в 1871 році І. І. Мечников запропонував передати кабінет геології до кафедри мінералогії.

⁷⁴¹ Яцко И. Я. Вклад украинских ученых в развитие отечественной геологии. — С. 154–164.

⁷⁴² Історія Одеського університету за 100 років...

⁷⁴³ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. Вказ. пр. — С. 33.

⁷⁴⁴ За усним повідомленням професора Анатолія Миколайовича Бефани на VI з'їзді Українського географічного товариства в 1990 році.

⁷⁴⁵ ПОНУ. — Т. 3. — С. 440–441.

⁷⁴⁶ Там само. — С. 193–196.

⁷⁴⁷ Іванов В. О., Ільїн Ю. О. Океанографія Чорного моря. — Севастополь, 2011.

⁷⁴⁸ ПОНУ. — Т. 2. — С. 170–172.

1870 року завідувачем кабінету фізики і кафедри фізичної географії та фізики був призначений професор Ф. Н. Шведов. Він вивчав фізичні поля Землі, цікавився енергією в межах географічної оболонки. За його ініціативою в 1877 році на базі цієї кафедри була створена кафедра фізики, основа майбутнього фізичного факультету. Пізніше Шведов обіймав посади декана факультету (1877–1880 та 1889–1895) та ректора ІНУ (1895–1903)⁷⁴⁹.

1881 року завідувачем кабінету географії став О. В. Клосовський. В 1884 році він отримав ступінь доктора фізичної географії, згодом розробляв питання медичної кліматології, регіональної метеорології та океанографії — важливих галузей природної географії. В 1892 році він став також завідувати заснованою при кафедрі фізичної географії магнітно-метеорологічною обсерваторією (нині Гідрометеорологічна обсерваторія Чорного та Азовського морів ГМС України). Надалі він хоча і читав лекції студентам, але більше був зайнятий організацією обсерваторії, створенням метеорологічної мережі півдня Росії, виданням томів «Метеорологического обозрения» і праць обсерваторії «Летописи магнитно-метеорологической обсерватории Новороссийского университета» (виходили з 1864 до 1908 року).

Розширюються дослідження Чорного моря: вивчення глибин, течій, гідрохімії водних мас, лиманів та берегових зсувів. На базі кафедри фізичної географії була розроблена і створена гідрометеорологічна сітка Новоросійського краю та південно-заходу Російської імперії (нині це державна сітка України). Зусиллями Шведова та Клосовського, їхніх учнів та послідовників в ІНУ була створена перша географічна (океанографо-метеорологічна) наукова школа, яка спиралася на весь географічний досвід того часу, на роботи провідних географів світу. Саме Шведов до 1893 року номінально виконував обов'язки завідувача кафедри фізичної географії як декан фізико-математичного факультету⁷⁵⁰.

Кафедра фізичної географії існувала під такою назвою в 1877–1892 роках. Внаслідок реорганізації системи університетської освіти в Російській імперії, за ініціативою нового завідувача — приват-доцента географії І. Л. Яворського, доктора медицини, краєзнавця та мандрівника⁷⁵¹, з 1893 року вона стала кафедрою географії та антропології. Яворський продовжив традиційну океанографо-кліматологічну спрямованість навчання, переважно завдяки Клосовському, який багато зробив для розширення навчальних курсів та придбання найновішого приладдя.

В ці роки професор Н. А. Соколов досліджував причорноморські лимани, еолові процеси на узбережжі Чорного моря, організовував геоморфологічні експедиції. Він вважається фундатором геоморфології в Одесі. Професор О. О. Браунер читав лекції з гідрохімії та гідробіології Чорного моря та лиманів. Лекції з гідрології та генезису річкових гирл читав М. Е. Крендовський. Географія розвивалася роботами С. Г. Попруженка, В. М. Оболенського, М. А. Аганіна, І. Я. Точидловського. Лекційні курси та практики були передовими, майже третина навчального часу була відведена на польові та морські практики студентів.

Але в 1903 році І. Л. Яворський переходить на іншу роботу. По результатах конкурсу на заміщення вакантної посади завідувача кафедри 1905 року її очолює магістр географії Г. І. Танфільєв, учень В. В. Докучаєва та М. М. Бекетова, учасник багатьох експедицій до Європи та Азії⁷⁵². В тому ж році він повертає кафедрі ім'я — вона знову стає кафедрою фізичної географії, а разом з тим — провідним центром дослідження природних ресурсів на півдні Росії. Для виконання навчальної роботи на кафедрі запрошується низка відомих географів із Санкт-Петербурга, Юр'єва, Варшави, Харкова, Казані, Томська.

⁷⁴⁹ ПОНУ. — Т. 1. — С. 39–43.

⁷⁵⁰ Там само.

⁷⁵¹ ПОНУ. — Т. 4. — С. 475–478.

⁷⁵² Там само. — С. 206–212.

Систематичні дослідження ґрунтів і розвиток ґрунтознавства починаються з 1905–1906 років, з приходом до ІНУ професора Г. І. Танфільєва, хоча завідував він кафедрою фізичної географії. До цього він очолював Ґрунтову комісію країни протягом 17 років, був одним з фундаторів журналу «Почвоведение», Почесним членом Докучаєвського Ґрунтового комітету, співавтором карти типів ґрунтів Європейської Росії. В Одесі він тривалий час співпрацював з професором О. Г. Набоких, який у 1905 році очолив лабораторію агрономії на біологічному відділенні ІНУ. Під його керівництвом у 1906–1916 роках проведено вивчення ґрунтів і укладено 10-верстові (1:417 000) ґрунтові карти тодішніх Харківської, Київської, Херсонської і Подільської губерній. Ці матеріали у 1919 році були передані Народному комісаріату землеробства УРСР і використані для складання 25-верстової карти ґрунтів території республіки. Але в цілому цей талановитий вчений розробляв галузі біології.

1911 року в Санкт-Петербурзі Г. І. Танфільєв захищає докторську дисертацію на тему «Пределы лесов в Полярной России по исследованию в тундре тиманских самоедов». Згодом його обрали Почесним членом Російського географічного товариства. Він заклав краєзнавчий та ґрунтово-геоботанічний наукові напрями, став фундатором геоботаніки, зоогеографії та болотознавства і, таким чином, удосконалив теорію ландшафтознавства О. Гумбольдта. Після захисту дисертації більшість його зусиль були спрямовані на розвиток ґрунтово-географічного напрямку.

Поряд з тим професор Г. І. Танфільєв активно підтримував напрям клімато-океанографічний. Він запропонував новий підручник, п'ять томів «Географии России», останній з яких був присвячений морям, що омивають територію Росії. Зокрема, в цьому напрямі багато зробив приват-доцент М. А. Аганін, фізико-географ, геофізик, доктор фізико-математичних наук, приват-доцент фізичної географії (з 1910), член-кореспондент АН УРСР (з 1939). Він читав лекції з гідрології та метеорології, вивчав природу опадів, створив низку оригінальних приладів, зробив магнітну зйомку узбережжя Чорного та Азовського морів, досліджував процеси утворення дощу з метою створення штучного дощу⁷⁵³.

Від 1915 року провідним став ґрунтово-ландшафтний напрям кафедри фізичної географії ІНУ. За її участю (разом з біологічними кафедрами) був створений сільськогосподарський інститут (нині академія). В університеті з 1906 до 1917 року працював відомий вчений-ґрунтознавець, агрофізик і гідрогеолог професор О. Ф. Лебедев. Він започаткував оригінальні дослідження з гідрології та гідрофізики ґрунтів.

У 1920 році ІНУ був реорганізований та перейменований в Одеський інститут народної освіти (ОІНО). З'явилася нова кафедра — географії та геології, зі статусом науково-дослідної. Її очолив професор Танфільєв. Він уперше встановив закономірності поширення чорноземів на території Одеської (колишньої Херсонської) губернії залежно від абсолютної висоти місцевості, впровадив у практику вивчення ґрунтів метод скипання від НСІ для визначення карбонатності⁷⁵⁴. Це показало, що ґрунтовий напрям в географії твердо вкорінився на кафедрі фізичної географії та геології. У 1918–1926 роках Танфільєв очолював відділ природничо-історичних досліджень Одеської обласної сільськогосподарської станції, на базі якої пізніше був утворений Всесоюзний селекційно-генетичний інститут.

Отже, кафедра фізичної географії ІНУ вже на першому етапі свого існування залишила величезний слід в історії науки в Одесі і нашій країні. Вона стала фундатором першої природничо-наукової школи, започаткувала та розвивала гідрометеорологічну службу в країні, дала початок кільком науково-дослідним установам та навчальним закладам, зростила цілу плеяду видатних вчених, які суттєво вплинули на розвиток вітчизняної науки та освіти.

⁷⁵³ ПОНУ. — Т. 2. — С. 8–10.

⁷⁵⁴ Там само. — Т. 4. — С. 208–212.

4.5. Здобутки теоретичної механіки⁷⁵⁵

Кафедра теоретичної механіки була створена одночасно з відкриттям ІНУ. Її очолив перший ректор університету І. Д. Соколов⁷⁵⁶, учень видатного математика М. В. Остроградського, до того професор по кафедрі прикладної математики (механіки) Харківського університету. Професор Соколов читав курси теоретичної та прикладної механіки, забезпечені випущеним ним 1860 року в Харківському університеті підручником «Динаміка»⁷⁵⁷, що витримав чотири перевидання. За власними розробками він читав також курси гідростатики, гідродинаміки і теорії машин. В Одесі він написав дві статті⁷⁵⁸, присвячені аналізу принципів механіки. Стаття «Про принцип найменшої дії» (1870) відіграла певну роль у вирішенні питання про відношення принципів Ейлера-Лагранжа та Гамільтона-Остроградського. Соколов показав, що ці принципи не суперечать один одному, а лише висловлюють різні властивості механічного руху.

І. Д. Соколов виконував обов'язки попечителя Одеського навчального округу у 1866–1867 роках. В 1869 році його перевели до Казані на посаду попечителя навчального округу, яку до нього займав видатний математик М. І. Лобачевський.

У рік заснування ІНУ з кафедри чистої математики Рішельєвського лицю до університету перейшов працювати екстраординарним професором по кафедрі механіки К. І. Карастельов⁷⁵⁹. Після захисту докторської дисертації в тому ж 1865 році він став ординарним професором, з 1879 року – заслуженим професором. На кафедрі Карастельов читав загальний курс теоретичної механіки і прикладну математику. Його учнем був відомий європейський учений В. М. Лігін⁷⁶⁰, який створив власну школу механіки, з якої, зокрема, вийшов І. М. Занчевський.

В. М. Лігін розпочав працювати в ІНУ, виконуючи обов'язки доцента (1870). Його перші наукові дослідження належали до галузі теоретичної механіки (кінематичної геометрії). У магістерській дисертації «Геометрична теорія абсолютного руху незмінної системи» він доповнив деякі результати М. Шаля, у якого вчився⁷⁶¹. Результати наступних досліджень у цій області він виклав у докторській дисертації «Узагальнення деяких геометричних властивостей руху систем»⁷⁶² (Харків, 1874). У ній були визначені нові загальні властивості прискорень вищих порядків незмінної системи, узагальнена теорема Резаля про прискорення першого порядку точок системи при довільному русі на випадок прискорення n -го порядку. Також було отримано суттєво новий результат у формі теореми: точки незмінної системи, що рухаються довільно, які в дану мить мають однакові повні прискорення n -го порядку, розміщуються на подібних і подібно розташованих поверхнях другого порядку. Крім того, Лігін дослідив геометричні властивості деформуючих систем і сформулював теорему про властивості колінеарнозмінної фігури, що рухається плоско-паралельно, узагальнивши результати, висловлені М. Шалем без доведення, про властивості руху подібно змінної і незмінної фігури.

До кола інтересів В. М. Лігіна входило й питання прикладної кінематики, зокрема шарнірно-стрижневих механізмів. Результатом його досліджень стали співвідношення, що дозволили порівнювати механізми і робити доцільний вибір між ними, залежно від поставленого завдання. У 1874 році вчений опублікував роботу, в якій вперше представив розроблену ним класифікацію зубчастих коліс за ознаками про-

⁷⁵⁵ Автори підрозділу С. К. Асланов, М. Б. Косой.

⁷⁵⁶ Тихоненко М. Я. Соколов Іван Дмитрович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 12–15.

⁷⁵⁷ Соколов І. Д. Динаміка. — Ч. 1–2. — Харьков, 1860.

⁷⁵⁸ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 289–290.

⁷⁵⁹ Савельєва Є. В. Карастельов Корнелій Іванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 27–28.

⁷⁶⁰ Савельєва Є. В. Лігін Валер'ян Миколайович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 250–253.

⁷⁶¹ Голотюк І. І. Механика в Одесском (Новороссийском) университете за 100 лет (1865–1965): автореф. дисс... канд. физ.-мат. н. — М., 1974. — С. 8–9.

⁷⁶² Історія Одеського університету за 100 років... — С. 290.

сторової орієнтації осей обертання коліс і їх відносного руху, а також по вигляду торкання коліс⁷⁶³.

Викладацька діяльність В. М. Лігіна охоплювала широке коло дисциплін: теоретичну і практичну механіку, елементарну механіку, теорію механізмів, механічну теорію теплових машин, гідравліку. Завдяки йому у 1874/75 навчальному році у програмі були введені нарисна геометрія та машинобудівне креслення. У 1884 році він опублікував збірник «Лекції прикладної кінематики. Теорія зубчастих коліс»⁷⁶⁴. На лекціях з механіки Лігін застосовував моделі механізмів та пристроїв, більшість з яких зібрав власноруч. Йому належать близько 35 наукових праць з механіки та математики.

У 1884–1889 роках В. М. Лігін виконував обов'язки декана фізико-математичного факультету. Наукову та педагогічну роботу він поєднував з багатогранною організаційно-громадською діяльністю. У 1895 році заслуженого професора ІНУ В. М. Лігіна обрали міським головою Одеси, а в 1897 році призначили попечителем Варшавського навчального округу⁷⁶⁵. Його учнями були видатні вчені Х. І. Гохман, І. М. Занчевський, Д. М. Зейлігер, які принесли славу ІНУ.

Х. І. Гохман⁷⁶⁶ працював в університеті в 1887–1905 та в 1915–1916 роках. Його викладацька діяльність охоплювала багато розділів прикладної механіки та її використання для вирішень технічних задач. Головним чином це були аналіз та синтез машин і механізмів та теорія зачеплень, щодо яких він отримав власні наукові результати. У своїй магістерській роботі «Теорія зачеплень, узагальнена і розвинена шляхом аналізу» (1888) Гохман докладно розглянув три системи зачеплень катання: гелікоїдальну, епіциклоїдальну та нескінченний гвинт,— і виразив однією системою рівнянь всю теорію зачеплення. Теорія просторових зачеплень Х. І. Гохмана тривалий час була основою розрахунку просторових зубчастих механізмів, на ній базується сучасна теорія зачеплень М. Л. Новикова. Докторська дисертація Х. І. Гохмана «Основи пізнання і творення пар і механізмів» (1890) та робота «Загальний практичний спосіб профілювання зубів у некруглих та круглих колесах» (1890) були присвячені дослідженням з кінематики механізмів та спробі створення загальних методів аналізу та синтезу механізмів. Він вперше розробив основи загальної теорії кінематичних пар на підставі власної класифікації пар за ознакою числа ступенів свободи однієї ланки відносно другої і типу зв'язку між ланками пари⁷⁶⁷.

І. М. Занчевський⁷⁶⁸ почав працювати на кафедрі у 1888 році. Будучи талановитим лектором, він читав курси теоретичної механіки, теорії руху твердого тіла, проводив уведені В. М. Лігіним практичні та семінарські заняття. Ступінь магістра він отримав в 1889 році за створення загальної теорії гвинтів у магістерській роботі «Теорія гвинтів і пристосування її до механіки». Пізніше він застосував цю теорію для досліджень явищ удару, по результатах яких написав докторську дисертацію «Геометричні місця в теорії осей обертання»⁷⁶⁹ (1891).

У 1905–1907 та 1917–1918 роках професор І. М. Занчевський очолював кафедру механіки університету.

Іншим яскравим представником школи теоретичної механіки ІНУ був учень І. М. Занчевського М. С. Васильєв⁷⁷⁰, який віддав університету більше 40 років свого життя. Отримавши звання приват-доцента, він з 1912 року читав загальний курс теоретичної механіки. У науковій його роботі можна виділити два напрями: перший був пов'язаний з теорією структури та кінематики механізмів, другий — з досліджен-

⁷⁶³ Голотюк І. І. Вказ. пр. — С. 9–10.

⁷⁶⁴ Там само. — С. 6.

⁷⁶⁵ Савельєва Є. В. Лігін Валер'ян Миколайович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 250–253.

⁷⁶⁶ Шепельська І. В. Гохман Хаїм Іегудович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 336–338.

⁷⁶⁷ Голотюк І. І. Вказ. пр. — С. 13.

⁷⁶⁸ Голотюк Й. Й. Занчевський Іван Михайлович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 48–51.

⁷⁶⁹ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 293.

⁷⁷⁰ Синюкова Т. І., Тахтарова Н. С. Васильєв Микола Миколайович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 220–225.

нями вихрового руху газів та рідин. У першому він продовжував дослідження питань, традиційних для кафедри⁷⁷¹; в рамках другого розробив аналітичну теорію нескінченно тонких вихрів у рідині, узагальнивши вже відомі задачі та вирішивши деякі нові. Зокрема він узагальнив задачу М. Є. Жуковського про визначення швидкості частинки рідини по заданому полю вихра на випадок довільного її розташування відносно гвинтового вихора, отримавши формулу, з якої отримані Жуковським результати витікають як окремий випадок. Цикл робіт одеського науковця з вихрової теорії гвинта був відзначений М. Є. Жуковським. Після отримання в Московському університеті ступеня магістра механіки М. С. Васильєв став штатним доцентом кафедри механіки ІНУ⁷⁷².

Предметом наукових досліджень М. С. Васильєва з кінематики була побудова методів розрахунку схем плоских та просторових механізмів на основі структурних рівнянь Ф. Рело, П. І. Сомова та М. Грюблера. Він знайшов аналітичний вираз умов зв'язку кінематичних пар плоских механізмів, який дозволяв отримати рівняння руху механізму лише загальним способом і в такій формі, що визначає властивості механізму та допомагає вирішити питання щодо існування доцільних рухів. Васильєв сформулював теорему, на якій базуються методи побудови схем плоских механізмів. Він також доповнив досвід аналізу обмежень М. Грюблера щодо достатності умов зв'язку кінематичних пар для здійснення побудови плоского механізму та показав неповноту цих обмежень⁷⁷³.

Великий внесок в розвиток кабінету механіки кафедри зробив видатний український механік-винахідник І. А. Тимченко. Він сконструював багато оригінальних пристроїв, а у 1893 році «один з перших у світі збудував скачковий черв'ячний механізм типу равлика для переривистого руху зображення та отримання стробоскопічного ефекту»⁷⁷⁴.

З 1917 по 1920 рік місце завідувача кафедри механіки посідав професор А. Д. Білімович⁷⁷⁵. До 1917 року він очолював механічну майстерню університету і кабінет механіки та вів наукову роботу в галузі аналітичної механіки. Він читав базовий курс теоретичної механіки, додаткові розділи динаміки твердого тіла, теорію пружності, а також спецкурси інтегрування рівнянь механіки і теорії аероплана.

У серпні 1918 року Білімович запросив працювати в ІНУ видатного математика академіка О. М. Ляпунова. Після трагічної смерті останнього він очолив комісію зі збереження, обробки та підготовки до друку робіт академіка, завдяки чому не був втрачений рукопис праці Ляпунова «Про деякі фігури рівноваги рідини, що обертається».

У 1919 році А. Д. Білімовича призначили попечителем Одеського навчального округу. Водночас він викладав теоретичну механіку на вищих жіночих курсах. Того ж року він подав на розгляд ради університету частково надруковану монографію «Рух твердих тіл, що торкаються» як докторську дисертацію, але захистити її не встиг і невдовзі емігрував до Сербії (січень 1920). У Белграді він працював штатним ординарним професором прикладної математики на філософському факультеті університету, створив наукову школу аналітичної механіки. Йому належить заслуга створення протягом сорока років (1920–1960) низки наукових об'єднань та інститутів, став одним із засновників Югославського товариства механіків.

Загалом до головних наукових досягнень кафедри теоретичної механіки ІНУ у революційний період його існування необхідно віднести створення загальної теорії кінематичних пар та загальної теорії гвинта. Була узагальнена вихрова теорія гвинтового рушія. Поряд з цим були здійснені методологічні розробки деяких загальних принципів механіки.

⁷⁷¹ Голотюк І. І. Вказ. пр. — С. 17–18.

⁷⁷² Там само. — С. 18.

⁷⁷³ Там само. — С. 19.

⁷⁷⁴ Там само. — С. 7–8.

⁷⁷⁵ Асланов С. К., Печерська Н. Б. Білімович Антон Дмитрович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 65–58.

4.6. Розвиток математики⁷⁷⁶

Задовго до відкриття в Одесі університету математика викладалася в Рішельєвському ліцеї. Рівень викладання математики в ліцеї з роками зростав. Найбільшу роль у цьому відіграв Г. К. Брун⁷⁷⁷ — професор ліцею з 1831 року. Наближенню викладання математики до університетського рівня сприяв також Н. І. Гулак, який викладав математику в ліцеї з 1859 року.

З відкриттям ІНУ через вакантність кафедри чистої математики основні курси з цієї дисципліни читали професори кафедри прикладної математики І. Д. Соколов⁷⁷⁸ — перший ректор університету та К. І. Карастельов⁷⁷⁹ — професор Рішельєвського ліцею. Перший читав вищу алгебру, другий — диференціальне, інтегральне та варіаційне числення, інтегрування диференціальних рівнянь, теорію ймовірностей. Геометрію читав О. В. Бессель⁷⁸⁰.

В 1867 році доцентом кафедри чистої математики був обраний Є. Ф. Сабінін⁷⁸¹, учень М. В. Остроградського. Він закінчив Головний педагогічний інститут у Петербурзі 1856 року, в 1866 році захистив у Московському університеті магістерську дисертацію, а в 1868 — докторську «Дослідження найбільших і найменших значень визначених багатократних інтегралів» (це був перший захист дисертації з математики в ІНУ). Сабінін пропрацював в ІНУ понад 20 років і не стільки науковою, скільки викладацькою діяльністю позитивно вплинув на розвиток математики в університеті.

Більш самостійними, ніж у Сабініна, були наукові дослідження С. П. Ярошенка⁷⁸², який у 1868 році закінчив ІНУ з золотою медаллю за роботу про особливі розв'язання диференціальних рівнянь. Розвиваючи тему студентської роботи на випадок рівнянь у частинних похідних першого порядку, Ярошенко захистив у 1870 році магістерську дисертацію, а наступного року — докторську дисертацію «Теорія визначників та її застосування». У 1876 році він був обраний ординарним професором чистої математики. Ярошенко талановито читав курси лекцій з алгебри та геометрії, зокрема проективної геометрії. Його «Основи нової геометрії» (1873) — перша надрукована російською мовою робота з проективної геометрії, основи якої викладені у загальнодоступній формі.

Помітною на фізико-математичному факультеті ІНУ була діяльність В. В. Преображенського⁷⁸³, який закінчив Московський університет 1868 року із золотою медаллю і захистив там у 1874 році магістерську дисертацію. У 1876 році його призначили доцентом ІНУ. В Одесі у 1879 році він захистив докторську дисертацію «Про логарифмічний потенціал». Його роботи головним чином були присвячені теорії диференціальних рівнянь у частинних похідних та її застосуванню. Преображенський читав вищу в ІНУ алгебру, диференціальне числення, спеціальний курс теорії еліптичних функцій та інші предмети.

Після вбивства Олександра II частина викладачів у 1882 році була змушена залишити ІНУ. Серед них був В. В. Преображенський, який зміг повернутися до університету тільки в 1889 році. Після того, як він пішов з університету, курс вищої алгебри читати було нікому, тому з цією метою на посаду приват-доцента у 1883 році був запрошений І. В. Слешинський⁷⁸⁴ — поляк, уродженець Київської губернії, випускник математичного відділення фізико-математичного факультету ІНУ (1875), який закінчив навчання з золотою медаллю та ступенем кандидата і потім деякий час викладав матема-

⁷⁷⁶ Автори Й. Й. Голотюк, В. Є. Круглов.

⁷⁷⁷ Хмарський В. М., Дзиговський О. М. Брун Пилип Карлович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 170.

⁷⁷⁸ Тихоненко М. Я. Соколов Іван Дмитрович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 11–14.

⁷⁷⁹ Савельєва Є. В. Карастельов Корнелій Іванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 27–28.

⁷⁸⁰ Голотюк Й.Й. Бессель Олександр Васильович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 103–104.

⁷⁸¹ Рудяк М. В. Сабінін Єгор Федорович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 48–52.

⁷⁸² Чорна М. П. Ярошенко Семен Петрович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 31–35.

⁷⁸³ Кононов В. О. Преображенський Володимир Васильович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 559–563.

⁷⁸⁴ Тахтарова Н. С. Слешинський Іван Владиславович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 124–127.

тику у київських та одеських середніх навчальних закладах. У 1881–1882 роках він підвищував свою кваліфікацію з математики у Берліні, де слухав лекції Вейерштрасса, Кронекера, Куммера, Брунса. Після повернення до Одеси на початку 1883 року він захистив дисертацію «Дослідження другої варіації простого інтеграла» і був допущений до викладання курсу вищої алгебри. Крім того, згодом він викладав теорію чисел, теорію ймовірностей, елементарну математику і методику математики; основним його курсом було диференціальне числення. У 1886 році він викладав спеціальний курс теорії еліптичних функцій, а у 1889 — теорію функцій комплексної змінної.

Наукові дослідження Слешинського були присвячені теорії неперервних дробів, способу найменших квадратів, математичній логіці, основам математики та ін. У 1880-ті роки вчений досліджував умови збіжності нескінченних неперервних дробів. Знайдені ним достатні умови збіжності дробів з постійними членами є узагальненням результатів Зейделя, Шлемільха, Томе, Лорана та інших дослідників у цій галузі. Однак більшого значення набули пов'язані з цими результатами теореми про збіжність функціональних неперервних дробів. Дослідження з теорії неперервних дробів Слешинський виклав у магістерській дисертації «Про збіжність неперервних дробів», яку він захистив у 1889 році.

У 1990-ті роки вчений займався дослідженнями в галузі основ математики, аналізом математичних доказів з точки зору їхньої повноти і дійшов висновку про необхідність їх перегляду. Він прагнув досягти досконалості у математичних доказах, що нерідко призводило до затримки публікації своїх робіт. Прагнення Слешинського давати найточніші і разом з тим прості докази привело його до занять математичною логікою. Таке ж прагнення стало причиною обґрунтування методу найменших квадратів, яке він дав у докторській дисертації «До теорії способу найменших квадратів» (1892).

С. П. Ярошенко в однойменній роботі, опублікованій 1893 року, показав, що до методу найменших квадратів приводить відома нерівність П. Л. Чебишева з його роботи «Про середні величини» (1867). У свою чергу Слешинський у роботі «До теореми Чебишева» (1893), розповсюдивши нерівність Чебишева на випадок неперервно змінних величин, доповнив результат Ярошенка. Узагальненням і завершенням у цьому напрямі була робота А. А. Маркова «Закон великих чисел та метод найменших квадратів» (1898).

Наприкінці 1893 року І. В. Слешинський був обраний екстраординарним, а в 1898 — ординарним професором і став провідним математиком ІНУ, де працював до 1909 року. Завдяки Слешинському дослідження з математики в Одесі до кінця XIX століття набули фундаментального характеру. Поглибилось і розширилось викладання різних математичних дисциплін. З цього часу на фізико-математичному факультеті почали викладати вихованці І. В. Слешинського: з 1887 року — К. І. Фотт, з 1888 — І. Ю. Тимченко⁷⁸⁵, з 1894 — В. А. Циммерман⁷⁸⁶ і Ц. К. Руссьян⁷⁸⁷, з 1904 — Є. Л. Буніцький⁷⁸⁸, з 1898 — В. Ф. Каган⁷⁸⁹.

Праці І. Ю. Тимченка були присвячені головним чином історії математики. Тривалий час була дуже популярна магістерська дисертація Тимченка «Основи теорії аналітичних функцій» (1892). У ній шляхом аналізу величезної кількості фактичного матеріалу подана історія розвитку понять та методів алгебри та математичного аналізу, які є основою загальної теорії аналітичних функцій. Це дослідження викликає інтерес і нині.

Магістерська дисертація «Теорія інтегрування диференціального рівняння» (1896) та докторська «Система рівнянь Піфагора» (1899) Ц. К. Руссьяна були одними з перших робіт з цих питань у російській літературі.

⁷⁸⁵ Шепельська І. В. Тимченко Іван Юрійович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 222–225.

⁷⁸⁶ Тахтарова Н. С. Циммерман Володимир Якимович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 368–370.

⁷⁸⁷ Тахтарова Н. С. Руссьян Цезар Карлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 45–47.

⁷⁸⁸ Тахтарова Н. С. Буніцький Євген Леонідович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 183–186.

⁷⁸⁹ Ноткіна О. Ю. Каган Веніамін Федорович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 4–13.

В. А. Циммерман ще в студентські роки був залучений у коло наукових інтересів Слешинського і вже у своїй першій роботі застосував неперервні дробі до дослідження рівнянь Ріккати, але тільки на випадок, коли коефіцієнти рівняння є многочленами. За цю роботу Циммерман після закінчення університету у 1888 році був нагороджений золотою медаллю. У подальшому, дотримуючись ідейних настанов свого вчителя, він намагався дати точне обґрунтування деяких результатів варіаційного числення, які були предметом досліджень його магістерської (1896) і докторської (1899) дисертацій. З 1899 року Циммерман був екстраординарним, а з 1903 — ординарним професором і працював в ІНУ до 1920 року.

Є. Л. Буницький, уродженець Сімферополя, у 1896 році закінчив ІНУ і потім декілька років викладав в одеських середніх навчальних закладах, а в 1904–1920 роках — в ІНУ та Празькому університеті. У ранніх своїх роботах він популяризував математичну логіку. У 1906–1907 роках у Геттінгені під впливом Гільберта зайнявся інтегральними рівняннями та їх застосуванням до крайових задач для звичайних диференціальних рівнянь. Його робота «Про функції Гріна для звичайних лінійних диференціальних рівнянь» (1909) цитується у відомому довіднику Камке зі звичайних диференціальних рівнянь. Продовжуючи розвиток результатів Гільберта та його учня В. Вестфала в галузі диференціальних та інтегральних рівнянь, Буницький написав магістерську дисертацію «До теорії функції Гріна для звичайних лінійних диференціальних рівнянь» (1913) і докторську дисертацію «До питання про розв'язки звичайних лінійних диференціальних рівнянь за відомими граничними умовами» (1916), у якій використав узагальнену функцію Гріна. Ученому належать також праці з питань аналізу, алгебри, теорії чисел і геометрії.

Отже, І. В. Слешинський заклав перший камінь у побудову одеської математичної школи, фундамент якої продовжили будувати його учні.

В. Ф. Каган народився в місті Шавлі (нині Шауляй). У 1888 році вступив на фізико-математичний факультет ІНУ. Через рік за участь у студентському русі був відрахований з університету і висланий з Одеси. У 1892 році він екстерном закінчив фізико-математичний факультет Київського університету св. Володимира; магістром чистої математики став у 1904-му, доктором — у 1907-му. У 1904–1920 роках викладав в ІНУ, з 1923 року — професор МДУ. У Москві вчений створив тензорну диференціально-геометричну школу. В одеський період значною роботою В. Ф. Кагана була його магістерська дисертація «Основи геометрії», надрукована в «Записках Новоросійського університету» у 1904–1907 роках.

Одним з перших представників конструктивного напрямку у сучасній математиці був С. О. Шатуновський⁷⁹⁰. Він був вихідцем з бідної родини ремісника, з села Велика Знам'янка (нині Запорізької області). У 1893 році, не маючи навіть атестату зрілості, він почав співпрацювати в журналі «Вестник опытной физики и элементарной математики» (ВФЕМ), а з 1895 року став виступати з повідомленнями з питань обґрунтування математики на засіданнях математичного відділення НТП, секретарем якого був обраний у 1898 році з призначенням плати з коштів товариства. У 1897–1898 роках Шатуновський, незалежно від Гільберта та одночасно з ним, виклав власне аксіоматичне обґрунтування теорії площин, а також обґрунтування поняття об'єму багатогранника як деякого інваріанту без залучення теорії границь. Надалі інтерес до проблем обґрунтування математики, який з'явився не без впливу Слешинського, став визначальним у творчості вченого.

С. П. Ярошенко, І. В. Слешинський, І. Ю. Тимченко, В. Ф. Каган надавали велику підтримку С. О. Шатуновському, допомагали при влаштуванні на роботу. В 1905 році вони виклопотали йому спеціальний дозвіл міністерства на складання магістерського іспиту, який Шатуновський успішно склав і був обраний приват-доцентом ІНУ, де працював до 1920 року.

⁷⁹⁰ Нечаев А. П. Шатуновский Самуил Йосипович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 408–411.

1917 року С. О. Шатуновський опублікував роботу «Алгебра як вчення про порівняння за функціональними модулями», яку захистив як магістерську дисертацію в 1919 році. У ній він виклав нову побудову й обґрунтування теорії Галуа. Йому належать також роботи в галузі теорії чисел, математичного аналізу, геометрії, цікаві статті з елементарної математики.

Математики ІНУ брали активну участь у роботі з'їздів російських природознавців та лікарів. Нове дихання для одеських математиків відкрив VII з'їзд, який проходив в Одесі в 1883 році. Підготовкою з'їзду займався фізико-математичний факультет ІНУ. В роботі математичної секції брали участь знамениті російські вчені М. Є. Жуковський та С. В. Ковалевська, а від ІНУ — М. А. Умов та В. В. Преображенський.

У 1870 році при університеті було створено НТП, а в 1876 році з ініціативи та під керівництвом відомого фізика М. А. Умова — математичне відділення товариства. На засіданнях математичного відділення обговорювалися повідомлення з питань вищої та елементарної математики, фізики, астрономії, відзначались видатні події наукового життя. З 1878 року почалося видання «Записок математичного відділення НТП». Це був основний журнал, у якому друкувались роботи одеських математиків. Після М. А. Умова з 1880 року в різні часи математичне відділення товариства очолювали В. М. Лігін, В. В. Преображенський, В. А. Циммерман, І. Ю. Тимченко. З 1888 року відділення проводило засідання не лише математиків університету, а й викладачів математики загальних навчальних закладів Одеси, підвищувало їхню кваліфікацію, розповсюджувало науково-природничі знання серед населення. Такій самій меті слугував і ВОФЕМ, переведений у 1891 році з Києва до Одеси фізиком Е. К. Шпачинським. Спочатку обов'язки редактора журналу виконував Циммерман (з 1899), потім Каган (1902–1917). До складу редакції журналу входили та друкували в ньому свої роботи провідні математики ІНУ.

Досвід видавничої діяльності одеських математиків призвів до створення в Одесі 1904 року спеціального книжкового видавництва «Матезіс». Його засновниками були В. Ф. Каган, А. Р. Орбинський та С. О. Шатуновський. Видавництво друкувало головним чином праці математиків та переклади найкращих зарубіжних математичних видань.

Засідання математичного відділення НТП відвідував відомий математик і механік О. М. Ляпунов, що мешкав в Одесі з літа 1917 року. Восени 1918 року на запрошення університету він почав читати курс про форму небесних тіл, в якому викладав результати своїх багаторічних досліджень. Його лекції слухали не тільки студенти, а й викладачі ІНУ: Є. Л. Буницький, А. Д. Білімович, В. Ф. Каган, Д. А. Крижановський⁷⁹¹, А. Я. Орлов, Н. С. Васильєв⁷⁹², С. О. Шатуновський, І. Ю. Тимченко. Остання, сьома лекція відбулась 28 жовтня, а 3 листопада 1918 року його не стало. О. М. Ляпунову встановлено пам'ятник у дворі ОНУ. Його ім'ям названа вулиця, на якій вчений жив у свого брата — відомого лінгвіста, професора ІНУ Б. М. Ляпунова.

До революції 1917 року математичне відділення ІНУ закінчили Д. А. Крижановський (1906), Н. Н. Васильєв (1911), які потім працювали в університеті; випускниками ІНУ були Л. М. Фіхтенгольц (1911), Я. С. Дубнов (1913) — майбутні видатні радянські математики.

З 1913 по 1917 рік в ІНУ працював М. О. Тихомандрицький⁷⁹³. Він викладав аналітичну геометрію, спецкурси з загальної теорії кривих і поверхонь і вперше в Одесі — з теорії абелевих інтегралів. Під впливом ідей Р. Ф. Кагана він розробляв основи аналітичної геометрії. У 1915 році Тихомандрицький став членом математичного відділення НТП.

Таким чином, до 1920 року в університеті було створено сприятливе підґрунтя для подальшого розвитку математичних досліджень. І це незабаром призвело до появи в університеті яскравих математичних зірок.

⁷⁹¹ Нечаєв А. П. Крижановський Дмитро Антонович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 157–159.

⁷⁹² Тахтарова Н. С. Васильєв Микола Семенович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 225–228.

⁷⁹³ Тахтарова Н. С. Тихомандрицький Матвій Олександрович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 226–230.

4.7. Розвиток фізичних досліджень⁷⁹⁴

В середині XIX століття визначилася важливість фізичної науки як одної з фундаментальних дисциплін світоглядного рівня. Не меншого значення набули й її прикладні аспекти. Отож в університетському уставі 1863 року фізична наука була присутня у складі трьох кафедр: астрономії і геодезії; фізики; фізичної географії⁷⁹⁵. Проте відсутність спеціалістів в Російській імперії не дозволила замінити усі кафедри.

Найбільше значення для розвитку фізики в ІНУ мала кафедра фізики, яку з 1865 року очолював професор В. І. Лапшин⁷⁹⁶. Тривалий час він пропрацював в Харківському університеті, 1863 року вийшов у відставку, але на запрошення міністерства прийняв пропозицію переїхати до Одеси. Одночасно він викладав і предмети кафедри фізичної географії, тому що вона виявилася вакантною. В. І. Лапшин стояв біля витоків розвитку фізичної науки в університетах українських земель. Та з початку 1860-х років він захопився географічними мандрями і певною мірою відійшов від суто фізичних досліджень. В 1866 році він здійснив подорож Егейським морем до острова Санторин, де якраз проходило виверження вулкану, і вивчив процеси зміни рельєфу суші під впливом вулканічної діяльності⁷⁹⁷. Для міжнародної експедиції з вивчення Чорного моря він створив спеціальні прилади та займався вивченням фізичних властивостей морської води. Зацікавленість геофізикою сприяла створенню В. І. Лапшиним метеорологічної станції (збереглися її конструкції на другому поверсі головного корпусу університету з боку двора), де проводилися спостереження за погодою по програмі головної фізичної обсерваторії Академії наук.

1870 року, після відставки В. І. Лапшина, кафедру фізики зайняв уродженець Кілії, випускник Санкт-Петербурзького університету, доцент ІНУ Ф. Н. Шведов⁷⁹⁸, який щойно захистив докторську дисертацію з фізики. Уся його подальша доля пов'язана з ІНУ, де він зарекомендував себе як визначний вчений та не менш визначний адміністратор. Як вченому йому належить значна кількість праць з фізики, геофізики, методології і методики фізики, астрономії і метеорології.

За визначенням Г. Г. Де-Метца, учня Ф. Н. Шведова, згодом професора університету св. Володимира у Києві, особливістю наукової творчості вченого були широта польоту думки і оригінальність задумів⁷⁹⁹. Його магістерська дисертація «Про значення непровідників в електростатиці» (1868) була присвячена мало дослідженому на той час питанню нагрівання в електричній іскрі. Докторська дисертація Шведова «Про закони перетворення електрики в теплоту» (1870) пов'язана з експериментальним дослідженням кількості тепла, яке вивільняється під час електричного розряду. Учений зробив важливі висновки, подав велику кількість оригінальних ідей, які знайшли розвиток у працях інших дослідників. Він встановив аналогію між електричними і світловими явищами в роботі «Про електричні промені та закони їх розповсюдження і відбиття в пластинах, які проводять електричний струм» (1873). Згодом ця ідея набула особливого значення в зв'язку з розвитком електронної оптики. Вивченню іскрового розряду була присвячена також остання праця Ф. Н. Шведова, яку він назвав балістичною теорією іскрового розряду: в ній показано, що проскакування іскри обумовлене досягненням певного значення електричної густини⁸⁰⁰.

Найважливіші роботи Шведова 1889–1890 років присвячені пружно-в'язкій течії речовини. Фактично він став засновником фізико-хімічної реології дисперсних сис-

⁷⁹⁴ Автори підрозділу О. Б. Дьомін, В. І. Маренков.

⁷⁹⁵ Общий устав Императорских российских университетов // ЖМНП. — Ч. 119. — СПб., 1863. — Август. — Ч. 1. — С. 26.

⁷⁹⁶ Амброз Ю. О. Лапшин Василь Іванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 193–196.

⁷⁹⁷ Лапшин В. И. О вулканических явлениях вблизи острова Санторин // ЗИНУ. — 1867. — Т. 1. — С. 1–24.

⁷⁹⁸ Дьяченко М. Г., Тахтарова Н. С. Шведов Федір Никифорович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 39–43.

⁷⁹⁹ Де-Метц Г. Г. Памяти Ф. Н. Шведова // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. — С. 130.

⁸⁰⁰ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 238.

тем та високомолекулярних сполук, значно випередивши свій час. Про це свідчить той факт, що отримані ним результати пізніше знову відкривались вченими. Так, Шведов показав, що релаксаційне рівняння Максвелла не задовольняється, напруга в рідині повністю не розсіюється і існує залишкова деформація. Він перший в науці знайшов у колоїдних розчинах пружність форми і аномалію в'язкості, пов'язані з тим, що в області так званої межі плинності ефективна в'язкість різко падає із зростанням напруги зсуву. Ґрунтуючись на даних експерименту, Шведов отримав своє порівняння (яке стало класичним) стаціонарної в'язко-пластичної течії речовини, увівши так зване межове напруження (межу плинності) як характерну величину, що відрізняє дисперсні системи від звичайних в'язких рідин. Коли межова напруга обертається на нуль, рівняння Шведова переходить в ньютонівське рівняння течії в'язкої рідини⁸⁰¹.

До робіт Ф. Н. Шведова з геофізики належать публікації про природу та рух комет, причини утворення різних кометних форм, їх математичну теорію, про вплив сонячної радіації на форму комети, про північні саява та ін. Він виконав ряд досліджень впливу метеорологічних та кліматичних умов на зростання річних кілець деревини. Вони дали можливість вивчати коливання клімату впродовж століть.

Значний слід в історії університету залишив Ф. Н. Шведов як адміністратор та будівничий. Крім медичного факультету та бібліотеки він побудував перший (за часом відкриття) фізичний інститут у Росії. На першому засіданні VII з'їзду російських природознавців і лікарів (1883) учений виступив з пропозицією організувати Російське метеорологічне товариство. Йому належить винахід прицільного далекоміра для берегової оборони і морської атаки, який дозволяв вимірювати відстань з великою точністю⁸⁰².

Як викладач університету Шведов стикався з випускниками гімназій і бачив низький рівень їхньої підготовки. Виступаючи проти формалізму викладання фізики в середній школі, в 1893–1894 роках він видав «Методику викладання фізики», в якій виступав за перегляд підходів до гімназійної системи викладання фізики.

На запрошення Шведова з Москви до Одеси переїхав молодий тоді вчений М. О. Умов⁸⁰³, який працював в ІНУ з 1872 по 1893 рік. Він став одним з визначних фізиків-теоретиків широкого діапазону, вперше дослідивши питання руху та поширення енергії. Умов довів, що перетворення кінетичної енергії в потенціальну та навпаки здійснюється лише за наявності двох середовищ. Роль другого середовища проявляється у запозиченні частини енергії, трансформуючи розподіл потенціальної енергії в системі. Рівняння руху енергії ґрунтується на її безперервності в просторі й часі, тобто вказує на те, що енергія може розповсюджуватись та передаватись від однієї точки середовища до іншої безперервно. Основні положення цієї теорії увійшли в його докторську дисертацію «Рівняння руху енергії в тілах» (1874). Широке розповсюдження отримали підручники Умова з курсу математичної фізики, який він читав в ІНУ. Одеські наукові досягнення вченого заклали підвалини його розробок московського періоду (скажімо, рівняння Умова-Пойтинга) та високо оцінювались європейськими вченими.

На зміну М. О. Умову, який після запрошення Московського університету покинув Одесу, прийшов професор Харківського університету М. Д. Пильчиков⁸⁰⁴ — один з перших рентгенологів Росії. В 1896 році він запропонував метод отримання потужного пучка рентгенівських променів. В ІНУ Пильчиков виступив як піонер впровадження нових досягнень фізики в практичну діяльність, створивши моделі нових радіокерованих пристроїв, які демонстрував ще 1898 року під час публічних лекцій. Спираю-

⁸⁰¹ Полищук Д. И., Золотко А. Н. Кафедра общей и химической физики // Очерки развития науки в Одессе. — Одессе, 1995. — С. 31.

⁸⁰² Історія Одеського університету за 100 років... — С. 237.

⁸⁰³ Дяченко О. М. Умов Микола Олексійович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 294–296.

⁸⁰⁴ Флорко О. В. Пильчиков Микола Дмитрович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 464–466.

чись на термодинамічні дослідження М. О. Умова, він виконав велику роботу з застосування методів Гіббса та Дюгема до аналізу питань електрохімії⁸⁰⁵.

За 30 років ІНУ став одним з провідних центрів Росії у розвитку фізики, що наприкінці століття призвело до створення інституту фізики. Учень Шведова Г. Г. Де-Метц, випускник університету 1880-х років, розпочав вивчення впливу дисперсії світла на поверхневі кольори тіл. В 1888 році він став приват-доцентом ІНУ, але за кілька років перейшов до університету св. Володимира (1892). Фізичні положення Шведова розвивав також Б. П. Вейнберг, який згодом став відомим геофізиком та одним з засновників гляціології, але в 1906 році переїхав до Санкт-Петербурга.

На зміну Ф. Н. Шведову в 1906 році прийшов доктор фізики Московського університету М. П. Кастерін (пропрацював в Одесі до 1922)⁸⁰⁶, якому ступінь доктора була присуджена без захисту магістерської дисертації. Розпочавши дослідження поверхневого натягу рідин при високих температурах, він отримав ступінь доктора за роботу «Розповсюдження хвиль в неоднорідних середовищах», у якій розглянуто закони поширення звукових хвиль у шаруватих структурах та моделях неоднорідних середовищ. В Одесі Кастерін розпочав наукові дослідження ліпманівської кольорової фотографії та заклав підвалини одеської наукової школи теорії фізики фотографічних процесів. За час роботи в ІНУ він видав декілька підручників з фізики, очолював астрономічну обсерваторію та керував магніто-метеорологічною обсерваторією.

Фізичний аспект діяльності кафедри фізичної географії представляли професор В. І. Лапшин, О. В. Клосовський, Б. В. Станкевич, С. Г. Попруженко, І. Я. Точидловський та ін. Вони зосереджувались на виконанні широкого спектру досліджень земного магнетизму, магніто-метеорологічних та електро-метеорологічних явищ.

Початок робіт з фізичної географії заклав професор В. І. Лапшин, але розквіт геофізики в ІНУ пов'язаний насамперед з ім'ям професора О. В. Клосовського⁸⁰⁷. В 1881 році він зайняв посаду доцента, згодом захистив магістерську дисертацію «Новітні успіхи в метеорології» та докторську дисертацію «До вчення про електричну енергію в атмосфері (грози Росії)» (1884). Основою його підходів до вивчення геофізичних явищ була ідея єдності геофізичних процесів у природі та можливість застосування математичних методів при вивченні фізики атмосфери. Підставою для цього стали численні спостереження в рамках створеної ним регіональної мережі метеорологічних вимірів. Значним внеском Клосовського в розбудову університетської науки стало спорудження за його ініціативи та частково на його кошти магніто-метеорологічної обсерваторії ІНУ. З 1894 до 1906 року під редакцією Клосовського вийшло 11 томів «Літопису магніто-метеорологічної обсерваторії Новоросійського університету». В 1907 році він виїхав до Санкт-Петербурга після відсторонення від викладацької роботи в ІНУ внаслідок його боротьби за автономію університету в роки першої російської революції.

В 1908–1911 роках в ІНУ працював колишній професор Варшавського університету Б. В. Станкевич⁸⁰⁸. Незважаючи на короткий час перебування в Одесі (вже в 1911 році його запросили до Московського університету), він виконав великий обсяг робіт з геофізики, особливо з магнітографії з фотографічною реєстрацією, прийнявши участь в міжнародних проектах вимірювання магнітного поля Землі.

Приват-доцентом кафедри фізичної географії тривалий час — з 1896 по 1919 рік — був випускник ІНУ С. Г. Попруженко⁸⁰⁹, і тільки в 1919 році його обрали штатним доцентом. Магістерська дисертація Попруженка «Методи визначення варіацій нахилу та вертикальної складової земного магнетизму» (1916) йшла в руслі досліджень одеських геофізиків. Для її виконання він сконструював ряд оригінальних геофізич-

⁸⁰⁵ Полищук Д. И., Золотко А. Н. Указ.соч. — С. 33–34.

⁸⁰⁶ Ваксман Ю. Ф. Кастерін Микола Петрович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 41–43.

⁸⁰⁷ Амброз Ю. О. Клосовський Олександр Вікентійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 66–69.

⁸⁰⁸ Кудінова Л. Ю. Станкевич Борис Вячеславович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 158–161.

⁸⁰⁹ Амброз Ю. О. Попруженко Сергій Георгійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 532–535.

них приладів. Охарактеризована ним вперше в науці Одеська магнітна аномалія, яка за сучасними дослідженнями належить до Одесько-Білоцерковського розлому земної кори⁸¹⁰, надзвичайно актуально прозвучала у 1980-ті роки у зв'язку з проектами будівництва в Одеському регіоні атомної станції (Теплодар).

З 1907 року розпочав викладацьку роботу в ІНУ приват-доцентом майбутній професор (з 1917) І. Я. Точидловський⁸¹¹. Його роботи були пов'язані з розсіюванням та поглинанням електромагнітного випромінювання на хмарах і тумані. Згодом він продовжив дослідження університетських геофізиків на магніто-метеорологічній станції в контексті розвитку сільськогосподарської метеорології та кліматології.

Таким чином, розвиток фізичної науки в щойно створеному ІНУ, відомими представниками якої були В. І. Лапшин, Ф. Н. Шведов, М. О. Умов, О. В. Клосовський, М. Д. Пильчиков, М. П. Кастерін, в останній третині ХІХ — на початку ХХ століть знаходився на рівні провідних наукових центрів Російської імперії. Саме в цей час сформувався головні напрями фізичних досліджень, які впродовж усього ХХ століття стали визначальними для півдня України.

4.8. Наукові здобутки хіміків⁸¹²

Два джерела живлять розвиток хімії — потреби повсякденного життя та духовне прагнення до пізнання світу. З одного боку, це приплив реальних знань, з іншого — розвиток ідей та філософських поглядів. У різні епохи формування культури та залежно від духовних особливостей окремих народів у розвитку хімії переважали або обидва напрями, або один з них. Історія хімії — це тільки частина культури людства, яка залежить від рівня економіки, політики, суспільних відносин, оскільки виникнення хімії пов'язане з розвитком цивілізації.

Перші дослідження з хімії в ІНУ проводилися на трьох кафедрах природничого відділу фізико-математичного факультету: хімії, технічної хімії та агрохімії. Їх організатором був професор М. М. Соколов⁸¹³ — перший декан фізико-математичного факультету (1865–1868). З його ім'ям пов'язані перші досліди з органічної хімії, виконані в ІНУ. Вихованець Петербурзького університету, він закінчив два факультети: юридичний 1842 року і фізико-математичний 1847 року; в 1851–1852 роках удосконалював освіту в Гессенському університеті та у Парижі. Саме він (разом з О. М. Енгельгардтом) започаткував у Петербурзі перший російський хімічний журнал і першу загальнодоступну хімічну лабораторію (1857). Відомий хімік О. П. Лачинов, учень М. М. Соколова, відзначав його здібності експериментатора та педагогічний талант⁸¹⁴. З досліджень, виконаних М. М. Соколовим у стінах ІНУ, найбільше значення мали синтез, вивчення будови та хімічних перетворень молочної кислоти.

Учень М. М. Соколова по Петербурзькому університету О. А. Веріго захистив у ІНУ магістерську дисертацію «Азобензид и его гомологи» (1866) та 1871 року в Києві — докторську дисертацію «О реакции прямого присоединения к группе азобензида»⁸¹⁵. Це була перша в ІНУ докторська дисертація з галузі хімії. Веріго був талановитим лектором і ентузіастом хімічної освіти. Згадуючи про нього, один з його учнів, П. Г. Мелікішвілі, пізніше писав: «Завдяки ясному й живому викладу курсу хімії, блискуче підкріпленому дослідями, внаслідок своєї дохідливості і чуйності до запитів тодішнього студентства О. А. Веріго став одним з найулюбленіших професорів, а разом з тим хімія стала однією з популярних наук у Новоросійському університеті»⁸¹⁶.

⁸¹⁰ Амброз Ю. А., Зелинский И. П. Развитие наук о Земле // Очерки развития науки в Одессе. — С. 199.

⁸¹¹ Амброз Ю. О. Точидловський Ігнатій Якович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 257–260.

⁸¹² Автор О. М. Чеботарьов.

⁸¹³ Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Химики. Биографический справочник. — К., 1984. — С. 470; ПОНУ. — Т. 4. — С. 143–147.

⁸¹⁴ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 216.

⁸¹⁵ Там само. — С. 217.

⁸¹⁶ Там само.

У перші роки роботи в ІНУ О. А. Веріго проводив ґрунтовне дослідження хімії азосполук, що на початку 70-х років XIX століття мало велике значення як для подальшого розвитку теорії хімічної будови, так і для розвитку хімії барвників та їх напівпродуктів. Не менш важливим було вивчення властивостей і хімічної будови фумарової, яблучної і гліцеринової кислот. Ця праця вченого була безпосереднім продовженням досліджень, виконаних М. М. Соколовим. Найбільш цікавою з цього циклу є робота (виконана разом з П. Г. Мелікішвілі), в якій доведено, що при дії хлористого водню на оксикислоти йде заміщення хлором спиртових гідроксильних груп.

З перших років роботи хімічних лабораторій ІНУ набула вирішення ціла низка стереохімічних проблем, визначено взаємний вплив атомів у молекулах. Таким чином, одеські хіміки зробили істотний внесок у розвиток теорії хімічної будови О. М. Бутлерова та синтетичної органічної хімії. Багато робіт хіміків ІНУ мали зв'язок з вивченням стереохімічних проблем, зокрема дослідження професорів В. М. Петріашвілі, Ю. Ф. Клименко.

Ю. Ф. Клименко⁸¹⁷ закінчив Московський університет 1863 року. Магістерську дисертацію «О пировиноградной кислоте» і докторську «Материалы для истории молочной и пировиноградной кислот» він захистив у ІНУ в 1872 та 1879 роках відповідно. Тут він пройшов довгий шлях від лаборанта до заслуженого професора хімії. Його роботи з вивчення хімічних властивостей молочної, пировиноградної і лимонної кислот та їх похідних, шляхи їх синтезу, а також вивчення взаємодії лимонної кислоти з п'ятихлористим фосфором були актуальні та цікаві широкому колу науковців того часу.

Одним з кращих учнів професора О. А. Веріго був В. М. Петріашвілі (Петрієв)⁸¹⁸, вихованець ІНУ, випускник 1870 року. Перші його роботи в галузі хімії азосполук виконані під керівництвом Веріго. Він зробив значний вклад у вивчення ненасичених стереоізомерних кислот, розвинув і продовжив дослідження про взаємний вплив атомів у хімічних сполуках В. В. Марковнікова, який на той час (1871–1873) був завідувачем кафедри хімії. У 1872 році Петріашвілі захистив магістерську дисертацію «Материалы к изучению групп азобензида».

Докторська дисертація В. М. Петріашвілі була присвячена розвитку нового напрямку «О моно- и диоксималоновых кислотах» (1877). В 1881 році його обрали ординарним професором кафедри технічної хімії, а в 1905-му — деканом фізико-математичного факультету. Продовжуючи дослідження свого вчителя — професора Веріго, він вивчав різноманітні реакції приєднання до малеїнової і фумарової кислот, встановив, що ці стереоізомерні кислоти вступають у реакції приєднання з різною швидкістю. Праці Петріашвілі були також значним внеском у розвиток проблеми взаємного впливу атомів у молекулі. Крім того, він вивчав реакції взаємодії цинкетилю з середнім естером фумарової кислоти, внаслідок чого була детально вивчена етилянтарна кислота. Його дослідження стали основою для вивчення насичених і ненасичених двоосновних кислот і знайшли розвиток у працях П. Г. Мелікішвілі й С. М. Танатара.

Неабиякий внесок у справу вивчення ненасичених кислот вніс П. Г. Мелікішвілі (Меліков), вихованець ІНУ (1872), видатний вчений, згодом член-кореспондент АН СРСР і перший ректор Тбіліського університету (1918–1927). У 1873–1891 роках, працюючи лаборантом в ІНУ, він виконав серію робіт з вивчення властивостей кротонової, ізокротонової, ангелікової, тіглінової, акрилової і метакрилової кислот⁸¹⁹. Ці роботи можна назвати класичними, оскільки вони стали першим широким й всебічним дослідженням тоді ще мало вивчених ненасичених кислот. Дослідник вивчив дію хлорноватистої кислоти на всі згадані вище кислоти, встановив різний механізм її приєднання до ненасичених кислот. Мелікішвілі детально вивчив властивості хлорованих

⁸¹⁷ ПОНУ. — Т. 3. — С. 63–64.

⁸¹⁸ Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Вказ. пр. — С. 389; ПОНУ. — Т. 3. — С. 456–459.

⁸¹⁹ Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Вказ. пр. — С. 332; Історія Одеського університету за 100 років... — С. 220.

оксикислот, добутих в результаті вказаної реакції, зокрема процес перетворення їх у гліцидні кислоти, які вперше були відкриті ним і ретельно вивчені. Він дослідив шляхи перетворення хлорзаміщених ненасичених кислот в нехлоровані шляхом відновлення цинком при наявності сірчаної кислоти, а також ізомеризацію ізокротонової кислоти в кротонову і ангелікової в тіглінову під впливом соляної кислоти.

Результати досліджень П. Г. Мелікішвілі були однією з перших у світовій хімічній літературі публікацій про взаємне перетворення цис-транс-ізомерів. Вони збагатили органічну хімію новим експериментальним матеріалом, мали велике значення для розвитку уявлень про геометричну ізомерію ненасичених сполук та розвитку хімії органічних сполук із мішаними функціями, а результати вивчення стереохімії кротонових кислот, які обговорювались на VII Всеросійському з'їзді природознавців і лікарів в Одесі (1883), викликали інтерес видатного російського хіміка О. М. Бутлерова, який брав участь у роботі з'їзду.

Вивчення ненасичених кислот лягло в основу магістерської дисертації П. Г. Мелікішвілі «О производных акриловой кислоты» (1881) та докторської — «О производных изомерных кротоновых кислот» (1885).⁸²⁰ Талановитий хімік-експериментатор з надзвичайно глибоким теоретичним досвідом, він протягом 40 років працював в університеті, читав лекції з органічної і неорганічної хімії, керував практикумом з органічної, аналітичної і неорганічної хімії, був керівником і душею студентського наукового гуртка. Академік М. Д. Зелінський писав про нього: «Пам'ять про Мелікова, який був моїм першим учителем, я бережу як кращу згадку про студентські роки, проведені мною в Новоросійському університеті»⁸²¹.

Велике значення для розвитку стереохімії, зокрема для вирішення проблем геометричної ізомерії, мали дослідження уродженця Одеси С. М. Танатара, який закінчив фізико-математичний факультет ІНУ 1872 року⁸²². Після майже дворічного закордонного відрядження до Німеччини для удосконалення хімічної освіти він почав працювати в хімічній лабораторії ІНУ, водночас викладав хімію в реальному училищі. В 1880 році захистив магістерську дисертацію «О строении фумаровой и малеиновой кислот», в 1891-му — докторську «К вопросу о причинах изомерии фумаровой и малеиновой кислот»⁸²³. З 1880 року він працював доцентом, а потім професором ІНУ.

Наукові інтереси С. М. Танатара з самого початку були цілком визначеними. Значну частину своїх праць він присвятив вивченню стереоізомерії фумарової та малеїнової кислот. Уже в ранніх працях (1880) він встановив, що ці кислоти виявляють різну реакційну здатність⁸²⁴. При вивченні проблем стереоізомерії дослідник застосовував фізико-хімічні методи, виявивши, що цис-транс-ізомери характеризуються різним запасом енергії. Вивчаючи лабільні й стабільні ізомери, він багато уваги приділив процесам цис-транс-ізомеризації. Наслідком вивчення взаємних перетворень фумарової та малеїнової кислот, проведеного у 1890–1910 роках, стало відкриття ізомеризації під впливом іншої хімічної реакції, що відбувається в реакційній суміші, яка названа «ізомеризацією під впливом хімічної індукції». Всі ці праці — класичні дослідження в галузі цис-транс-ізомеризації. С. М. Танатару належить також розробка ряду методів синтезу ненасичених кислот, зокрема метод добування фумарової кислоти з дихлороцтової під впливом металевого срібла. Крім того, він вперше в світовій літературі запропонував використати перманганат калію для вивчення будови ненасичених сполук.

Свого часу значно вплинув на становлення теоретичних основ стереоізомерії серед хіміків ІНУ учень всесвітньо відомого хіміка-органіка О. М. Бутлерова ще по Казан-

⁸²⁰ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 220.

⁸²¹ Там само. — С. 221.

⁸²² Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Вказ. пр. — С. 484.

⁸²³ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 221.

⁸²⁴ Історія хімічного факультету. 1865–2005 / відп. ред. В. В. Менчук. — Одеса, 2006. — С. 93.

ському університету професор В. В. Марковніков⁸²⁵. В лекціях та на засіданнях вченої ради він неодноразово виступав на захист пріоритету Бутлерова у створенні теорії хімічної будови, вказував на необхідність ретельного вивчення взаємного впливу атомів у молекулі, підкреслював, що «нова теорія становить безмежне поле для досліджень і водночас часто сама вказує способи для перевірки її висновків», відстоював необхідність широкого впровадження математичних методів в органічну хімію. Висловлюючи на той час прогресивні погляди, В. В. Марковніков говорив: «...поряд з експериментальною хімією повинна створитись математична хімія, подібно до того, як існує математична фізика поряд з фізикою експериментальною». Лекції вченого були опубліковані в «Записках Новороссийского університета» і стали надбанням широкого кола студентів⁸²⁶. У стінах університету він продовжував експериментальні дослідження продуктів окиснення дихлоргідрину та ізомерів пірвіноградної кислоти. Під його керівництвом були виконані дослідження перетворень етилкротонової кислоти, полімеризації ізомасляного альдегіду і розроблено безперервний спосіб добування естерів. Відтоді багато праць з органічної хімії присвячувалося розробці проблем, безпосередньо пов'язаних із розвитком теорії хімічної будови.

О. А. Веріго та С. М. Танатар, окрім досліджень з органічної хімії, плідно займалися розвитком нового на той час напрямку — фізичної хімії⁸²⁷. Вперше курс фізичної хімії в ІНУ був прочитаний у 1888/89 навчальному році професором О. А. Веріго; з 1889 року фізичну хімію почав викладати С. М. Танатар (до 1917). До викладання та проведення практикумів з фізичної хімії залучалися Ю. Ф. Клименко, Л. В. Писаржевський, Є. С. Єльчанінов, А. М. Саханов, Я. П. Мосешвілі, П. М. Павлов. Паралельно з викладанням фізичної хімії проводився спеціальний практикум з термохімії. З 1896 року в навчальний процес було введено самостійний лекційний курс електрохімії, а з 1902 року — практичні заняття. Змістовні роботи, присвячені визначенню сили хімічної спорідненості (1885) і вивченню швидкості реакцій при подвійних розкладах, виконав професор В. М. Петріашвілі на підтвердження закону діючих мас. Ряд видатних досліджень у галузі термохімії і теорії розчинів виконав С. М. Танатар: разом з учнями і співробітниками він провів детальне вивчення ряду хімічних реакцій у спиртових розчинах і визначив теплоти нейтралізації і розчинення багатьох органічних кислот, виміряв депресії, які викликають електроліти в бінарних сумішах. Певний вклад у розвиток фізичної хімії зробили праці П. Г. Мелікішвілі, який при вивченні пероксидів і надкислот широко застосовував фізико-хімічні методи дослідження.

З грудня 1917 року у стінах ІНУ розгорнулася наукова діяльність одного з найбільш видатних фізико-хіміків — майбутнього академіка О. Н. Фрумкіна⁸²⁸. Він закінчив Одеське реальне училище св. Павла в 1912 році, протягом 1912–1914 років вчився у Страсбурзі і Берні, а в 1915-му екстерном закінчив ІНУ, після чого працював лаборантом металургійного заводу в Одесі. Завдяки клопотанню професора П. Г. Мелікішвілі молодого спеціаліста залишили при університеті як професорського стипендіата на три роки (1917–1920). За ці роки О. Н. Фрумкін написав декілька важливих праць з теорії електрокапілярних явищ. У подальшому вчений поєднав питання власне електрохімії і вчення про електрокапілярні явища, що дало поштовх до розвитку теорії подвійного електричного шару на межі поділу фаз метал-розчин і надалі призвело до створення електрохімічної кінетики, базованої на молекулярній картині електродних явищ. Велике значення для фізичної та колоїдної хімії мали роботи академіка О. Н. Фрумкіна, присвячені вивченню адсорбції і орієнтації молекул на межі розподілу фаз розчин-повітря та механізму прилипання газових бульбашок на поверхні металу у розчинах електролітів. Ці роботи мали значний вплив на розвиток теорії флотації і проблеми стійкості тонких плівок.

⁸²⁵ Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Вказ. пр. — С. 324.

⁸²⁶ Історія хімічного факультету. 1865–2005... — С. 90.

⁸²⁷ Там само. — С. 15.

⁸²⁸ Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Вказ. пр. — С. 532.

Завдяки вихованцеві ІНУ (випуск 1898 року) — відомому фізико-хіміку П. М. Павлову тут в передреволюційні роки виник оригінальний напрям дослідження у галузі термодинаміки конденсованих систем. Павлов дослідив роль поверхневих явищ у змінах агрегатного стану твердих речовин, увів поняття про негативну поверхневу енергію⁸²⁹. Таким чином, на 1917 рік у ІНУ склалися сприятливі умови для відкриття кафедри фізичної хімії: накопичено певний досвід читання лекцій з фізичної хімії, створена фізико-хімічна лабораторія, визначились основні напрями розвитку фізико-хімічних досліджень — хімічна кінетика, теорія розчинів, електрохімія, поверхневі явища. П. М. Павлова обрали професором новоствореної кафедри фізичної та колоїдної хімії, а у 1919 році він став її завідувачем.

У стінах ІНУ розпочалася наукова діяльність майбутнього Героя Соціалістичної Праці академіка М. Д. Зелінського, який у 1880-ті роки був учнем П. Г. Мелікішвілі⁸³⁰. Перша його студентська робота, опублікована в 1884 році, присвячувалась вивченню однієї з гліцидних кислот. Протягом 1885–1888 років він проходив наукове стажування у Німеччині, в 1888–1892 роках працював в ІНУ. Це був період напруженої діяльності, становлення наукових інтересів молодого вченого, який згодом створив всесвітньо відому школу хіміків-органіків у Московському університеті. Особливо цікавими були його дослідження в галузі хімії тіофену, виконані в Геттінгені і узагальнені потім у магістерській дисертації «К вопросу о изомерии в тиофеновом ряду» (1889), де на основі точних експериментальних даних він співставив гомологічні ряди бензолу і тіофену, показавши їхню подібність.

В галузі стереохімії П. Г. Мелікішвілі, С. М. Танатар, В. М. Петріашвілі вивчали стереохімію ненасичених кислот; натомість М. Д. Зелінський продовжував дослідити М. М. Соколова, Ю. Ф. Клименка, О. А. Веріго з вивчення оптично-активних речовин, ґрунтовно цікавився стереоізомерією двоосновних кислот диалкілянтарного типу. Результати його досліджень у цій галузі були об'єднані в докторській дисертації «Исследования явлений стереоизомерии в рядах насыщенных углеродных соединений»⁸³¹ (1891). Ним було синтезовано цілий ряд похідних янтарної, глутарової, адипінової і пімелінової кислот. Ці різноманітні синтетичні роботи М. Д. Зелінського надзвичайно збагатили експериментальний і теоретичний здобуток органічної хімії, сприяли розвитку стереохімії.

Виступаючи як наполегливий організатор наукової роботи, М. Д. Зелінський згуртував навколо себе і виховав плеяду учнів. «Лабораторія під склепінням» (сучасна кафедра органічної хімії, вул. Преображенська, 24) була місцем напруженої роботи і цікавих дискусій. Не випадково один з його учнів, Ш. М. Безредка, в 1892 році написав і видав в Одесі перший в Росії посібник зі стереохімії, в якому висловлював сміливі та прогресивні погляди⁸³². У передмові до цього посібника Зелінський писав про велике філософське значення асиметричного синтезу і висловив впевненість у його тріумфі, наголосивши, що буде синтезовано білок, але тотожність його природному буде досягнута лише тоді, коли пощастить поділити рацемічний білок, добутий в результаті синтезу, на лівий (тотожний природному) і правий, а цього можна домогтися тільки асиметричним синтезом.

Розвиваючи цю думку, М. Д. Зелінський припускав можливість існування у Всесвіті іншої Сонячної системи, побудованої за асиметричним планом. Якщо так, то органічне життя цієї системи повинно підтримуватись створенням і руйнуванням лівого цукру правого білка. Думки вченого з цього приводу випереджали час і свідчать про його широкий кругозір і допитливість. Займаючись дослідженням з органічної хімії, Зелінський цікавився й суміжними галузями наук. Особливо плідними були його хімічні дослідження, пов'язані з проникненням хімії в фізику, біологію, геологію та інші

⁸²⁹ Там само. — С. 378.

⁸³⁰ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 221.

⁸³¹ Там само. — С. 222.

⁸³² Історія хімічного факультету. 1865–2005... — С. 95.

науки. Його плідна творча діяльність в галузі органічної хімії збагатила науку. Коли вчилися у нього майстерності експериментатора і сміливості мислення вченого. З 1884 по 1893 рік були опубліковані 43 праці вченого та його учнів. Лабораторія органічної хімії Одеського університету з гордістю носить його ім'я, а у фойє корпусу хімічного факультету встановлено бюст М. Д. Зелінського.

Починаючи з 1890-х років хіміків-органіків в ІНУ очолив професор П. І. Петренко-Крітченко⁸³³, учень П. Г. Мелікішвілі, майбутній член-кореспондент АН СРСР. Після закінчення ІНУ (1888) він наступного року захистив магістерську дисертацію «О влиянии замещения на ход некоторых реакций», а в 1894 році — докторську «О тетрагидропириновых соединениях». Ним опубліковано понад 100 робіт в галузі органічної хімії. П. І. Петренко-Крітченко був широко ерудованим ученим, чудовим експериментатором. Він вивчав хід реакцій різноманітних кетонів з фенілгідразиним, бісульфатом калію, гідроксиламіном, п'ятихлористим фосфором, а також вплив заміщення на швидкість вказаних перетворень. Дослідження показали, що чим розгалуженіший ланцюг у молекулах кетонів, чим більше нагромадження в карбонільній групі, тим повільніше проходять вказані реакції. Спостерігались особливо великі просторові перешкоди, коли карбонільна група загромаджена з однієї сторони розгалуженим аліфатичним, а з другої — аліциклічним радикалом. Ці дослідження стали важливим внеском у розвиток теорії просторових перешкод, що не втратив свого значення донині. Поряд з теоретичними роботами дослідник багато зробив у галузі синтезу гетероциклічних сполук і вперше відкрив реакцію аміноалкілування, не зовсім справедливо названу реакцією Манніха.

Від дня заснування ІНУ хіміки Одеси проводили систематичне вивчення природних ресурсів півдня Росії та різноманітних матеріалів промислового й природного походження, а також сільськогосподарських та харчових продуктів, за допомогою фізико-хімічних і хіміко-аналітичних методів. Так, М. Д. Зелінський влітку 1891 року на запрошення В. О. Ковалевського прийняв активну участь в експедиції, організованій для дослідження глибинних пластів Чорного моря⁸³⁴. Разом з Є. М. Брусиловським він провів хімічні дослідження вод та намулу з різних глибин, результати яких показали бактеріальне походження сірчаного водню в чорноморській воді. Зміст цього дослідження був викладений на засіданні Російського фізико-хімічного товариства. Ця робота дала вченому основу для широкого філософського розуміння впливу оточуючого середовища на живий організм. Він писав про те, що певні види бактерій пристосовувались до життя в морській воді, що утворення сірководню пов'язане з діяльністю таких бактерій. Саме в цьому він вбачав шляхи розв'язання низки важливих проблем, в тому числі проблеми походження нафти, будучи переконаним прихильником теорії органічного її походження.

Одним з наполегливих дослідників природних ресурсів Одеси й Причорномор'я був професор О. А. Веріго. Його хіміко-аналітичні дослідження природних вод лягли в основу рішення міської управи Одеси 1869 року про спорудження водонасосної станції на Дністрі. Його дослідження піщаних ґрунтів Пересипу довели їхню придатність для очищення каналізаційних вод, що дозволило створити в Одесі перші у Росії поля зрошення⁸³⁵. З початку 1877 року професор Веріго займався вивченням природи та хімічного складу вод і грязей одеських лиманів у зв'язку з їх курортологічним використанням⁸³⁶. Досліджуючи цілющі грязі одеських лиманів, він знайшов у них цілий ряд речовин, які є продуктами відновлення і розкладу неорганічних та органічних речовин: сірку, сірчисті і сірчануватисті солі, аміак і амонійні солі органічних кислот. Зав-

⁸³³ Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Вказ. пр. — С. 389; Історія хімічного факультету. 1865–2005... — С. 96.

⁸³⁴ Історія хімічного факультету. 1865–2005... — С. 95.

⁸³⁵ Веріго А. Исследование почвы Пересыпи по отношению к вопросу об орошении нечистотами. — Одесса, 1878.

⁸³⁶ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 227.

дяки Веріго в Одесі 1886 року було відкрито першу хімічну лабораторію з контролю за якістю харчових продуктів, що сприяло боротьбі проти їх фальсифікації⁸³⁷.

За дорученням Міністерства фінансів Росії професор О. А. Веріго організував Центральну лабораторію міністерства в Одесі для потреб винної монополії. Тут він провів дослідження денатурованого спирту для технічних цілей, зокрема використання спирту як палива, вивчав хімічний склад суміші спиртів, вдосконалював методи визначення сивушних масел у винному спирті.

Неабиякий внесок у розвиток сільськогосподарського виробництва зробив професор П. Г. Мелікішвілі. Він ретельно досліджував хімічний склад рослин і зробив вагомні висновки щодо зв'язку хімічного складу пшениці з кліматичними та ґрунтовими умовами півдня Росії; успішно вирішував проблеми боротьби зі шкідниками виноградної лози. Його наукові інтереси були пов'язані також з космохімією: він провів детальний аналіз складу і хімічної природи метеоритів. Окрім того Мелікішвілі відкрив нові якісні реакції на ніобій, тантал і на молібденову кислоту, розробив методику визначення фосфорної кислоти⁸³⁸. Починаючи з 1897 року, він разом зі своїм учнем Л. В. Писаржевським досліджував пероксидні сполуки.

Вихованець ІНУ професор Л. В. Писаржевський⁸³⁹, працював тут з 1896 (року закінчення навчання) по 1904 рік, згодом став академіком АН УРСР (1925) та СРСР (1930). Він відомий піонерськими роботами в галузі дослідження електронних процесів хімічних реакцій. Перші наукові студентські роботи Л. В. Писаржевського були пов'язані з дослідженнями хімічного складу вод одеських лиманів і Чорного моря.

Велику увагу прикладним дослідженням, пов'язаним із різними галузями науки і техніки, приділяв професор С. М. Танатар. У 1910 році він видав посібник з якісного хімічного аналізу, в якому впроваджував ідею, що власне якісний аналіз — це перша практична школа майбутнього природознавця, тому що саме цей розділ аналітичної хімії знайомить з логікою та прийомами початкового хімічного експерименту⁸⁴⁰. Він визначав вміст йоду в водоростях Чорного моря, вивчав нові реакції на талій, а також фізико-хімічні властивості цементу стародавнього Херсонеса, допомагаючи археологам в дослідженнях. В роки Першої світової війни вчений займався розробкою принципу дії протигазів.

З 1897 року в Центральній лабораторії Міністерства фінансів, заснованій О. А. Веріго в Одесі, почав працювати відомий хімік-аналітик А. С. Комаровський⁸⁴¹. Уродженець Одеси, він навчався спочатку у Московському університеті, потім вчився і працював за кордоном. Працюючи у професора Веріго, він відкрив реакцію ароматичних альдегідів з вищими спиртами, яка отримала його ім'я. Розвиток цієї реакції у вигляді розробки колориметричного методу визначення вищих спиртів в етиловому спирті і вині сприяв значному підвищенню контролю за якістю алкогольної продукції. Найбільш плідна педагогічна і наукова діяльність вченого почалася з 1918 року спочатку в ІНУ, а потім у ряді одеських вишів. А. С. Комаровський працював у галузі аналітичної хімії рідкісних елементів, продовжуючи напрям розвитку аналітики, що зародився в ІНУ.

Значний внесок у становлення геохімічних досліджень природних ресурсів півдня Росії зробив Є. С. Бурксер⁸⁴², учень П. Г. Мелікішвілі, випускник ІНУ 1909 року, з 1925 року — член-кореспондент АН УРСР. Він одним з перших в Росії почав досліджувати радіоактивність мінеральних вод і гірських порід в заснованій ним 1910 року радіологічній лабораторії в Одесі. Професор Є. С. Бурксер запропонував метод вимірювання радіоактивності лікувальних грязей одеських лиманів. Він вивчав розсіяні елементи і розробив методику добування літію, рубідію, цезію; виконав велику роботу з геохімії природних газів України.

⁸³⁷ Веріго А. А. Отчет городской химической лаборатории за 1891 год. — Одесса, 1892.

⁸³⁸ Історія хімічного факультету. 1865–2005... — С. 38.

⁸³⁹ Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Вказ. пр. — С. 394.

⁸⁴⁰ Історія хімічного факультету. 1865–2005... — С. 38.

⁸⁴¹ Там само. — С. 39.

⁸⁴² Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Вказ. пр. — С. 86; Історія хімічного факультету. 1865–2005... — С. 40.

Р о з д і л 5

Юридичний факультет

5.1. Подальший розвиток юридичної науки⁸⁴³

Час заснування ІНУ в цілому і юридичного факультету як його структурного підрозділу збігся з початком так званої епохи великих реформ у Росії (60-ті — початок 80-х років XIX століття), що істотно підвищило роль і значення юриспруденції у суспільстві та надало імпульс до розвитку юридичної науки.

Наукові юридичні дослідження в ІНУ, як і в інших університетах тих часів, мали індивідуальний характер, тобто здійснювались не в рамках наукових тем певних кафедр, а згідно з особистими науковими інтересами та уподобаннями викладачів. Це можна пояснити як існуючою в ті часи системою організації наукової діяльності, так і особливостями формування викладацького складу кафедр університетів.

Наприклад, кафедра енциклопедії права в ІНУ була заснована 1865 року. Першим її зайняв і викладав навчальні дисципліни «Енциклопедія права» і «Філософія права» екстраординарний професор М. С. Власьєв. 14 вересня 1872 року він помер, і відтоді протягом багатьох років кафедра залишалася вакантною, але викладання відповідних навчальних дисциплін забезпечувалось за рахунок покладення обов'язків з ведення занять на окремих педагогів: А. П. Пригару (магістра державного права, доцента), І. І. Патлаєвського (доктора фінансового права, ординарного професора), М. І. Малініна (доктора цивільного права, ординарного професора).

Тільки 1881 року кафедра отримала постійного викладача — М. Ю. Чижова, який був запрошений до ІНУ на посаду приват-доцента (зі статусом стороннього викладача), а за рік по тому був обраний штатним доцентом по кафедрі енциклопедії права. При введенні в дію статуту 1884 року Чижов залишився доцентом, але вже з 1 січня наступного року був призначений екстраординарним професором по кафедрі енциклопедії права (зайняв кафедру). Він обіймав цю посаду і викладав навчальні дисципліни «Енциклопедія права» та «Історія філософії права» до своєї смерті в 1910 році.

Із травня 1911 по серпень 1912 року кафедру очолював доктор державного права, ординарний професор В. М. Грибовський; з вересня 1912 по грудень 1913 року кафедра залишалася вакантною. Читання лекцій з енциклопедії права було доручено доктору міжнародного права П. Є. Казанському, лекцій з історії філософії права — магістру державного права В. М. Ренненкампу. Потім на завідування кафедрою був запрошений магістр державного права (з 1916 — доктор державного права), виконувач обов'язків екстраординарного професора (з січня 1917 — ординарний професор) К. О. Кузнецов, який обіймав цю посаду до травня 1920 року.

Як бачимо, викладачі кафедри енциклопедії права були фахівцями в різних галузях права; звідси, їхні наукові інтереси теж були різними. Враховуючи зазначене, доцільно розглядати питання про наукові здобутки викладачів юридичного факультету ІНУ в певних галузях юридичної науки, а не відповідно до кафедр, на яких вони працювали. Крім того, необхідно враховувати, що коло наукових інтересів окремих викладачів не обмежувалося проблемами однієї галузі права.

Так, наприклад, 5 березня 1868 року Ф. І. Леонтович (доктор державного права, з 1868 — ординарний професор, з 1888 — заслужений ординарний професор, служив в

⁸⁴³ Автори підрозділу Б. С. Бачур, І. С. Канзафарова.

ІНУ у 1865–1892 роках, був ректором, деканом юридичного факультету)⁸⁴⁴, захистив в ІНУ докторську дисертацію з державного права «Стародавнє хорвато-далматське законодавство», яка отримала високу оцінку з боку наукової юридичної спільноти і була опублікована в «Записках ІНУ»⁸⁴⁵. Але всього за рік, у 1869-му, він публікує ґрунтовну наукову працю «Історія російського права», в якій розглядає питання предмета історії російського права, здійснює періодизацію історії російського права, дає характеристику окремих періодів і джерел його історії, досліджує «внутрішні основи і мотиви» стародавнього права слов'ян, «релігійно-моральний елемент» у стародавньому слов'янському праві тощо⁸⁴⁶.

Завдяки науковим дослідженням Ф. І. Леонтовича сучасні правознавці мають можливість ознайомитися з джерелами стародавнього права⁸⁴⁷, скласти уявлення про звичаєве право багатьох народів⁸⁴⁸. Сам Леонтович вважав, що вивчення звичаїв інших народів має дуже важливе значення, оскільки не лише дозволяє ознайомитися з правовим побутом останніх, а й корисне з порівняльно-правової точки зору. Пояснюючи доцільність видання книги «Адати кавказьких горців. Матеріали із звичаєвого права Північного та Східного Кавказу» (1882), він зазначає, що збірники кавказьких адатів⁸⁴⁹, складені на підставі «показань самих туземців» (почесних старців), надають можливість ознайомитися з правовим побутом багатьох племен, що населяють північ та схід Кавказу, і представляють значний науковий інтерес для порівняльного правознавства. У звичаєвому праві кавказьких горців, що переважно знаходяться на низьких східках суспільного розвитку, збереглося чимало інститутів глибокої давнини, які за своїм походженням і характером належать до таких явищ суспільної культури, котрі попервах зустрічались в історії всіх народів⁸⁵⁰.

Ще одним прикладом багатосторонності наукових інтересів викладачів юридичного факультету ІНУ є наукові праці ординарного професора В. В. Сокольського (служив тут в 1885–1908 роках та з 16 січня 1919 до середини 1920 року; був деканом юридичного факультету). Задовго до роботи в ІНУ він захистив докторську дисертацію «Про порушення статутів монетних: історико-юридичне дослідження» у Київському університеті і отримав науковий ступінь доктора кримінального права (1873). Але крім питань кримінального права він досліджував проблеми державного права, питання історії російського, зарубіжного та римського права тощо. Втім, до історії юридичної науки він увійшов насамперед як державознавець. З січня 1885 до травня 1892 року він очолював кафедру державного права ІНУ. Саме в цей період була написана і вийшла друком його праця «Стислий підручник російського державного права» (1890)⁸⁵¹, на яку посилаються сучасні дослідники у своїх наукових працях.

Широтою наукових інтересів відрізнявся й відомий фахівець у галузі енциклопедії права та історії філософії права М. Ю. Чижев. У 1890 році він подав на юридичний факультет ІНУ докторську дисертацію «Право і його зміст за вченням Лоренца фон Штейна» і наступного року був затверджений у ступені доктора державного права. Значене дослідження було першою у російській юридичній літературі спробою повного викладення вчення Штейна і спричинило гостру полеміку в юридичному середо-

⁸⁴⁴ Музичко О. Є. Леонтович Федір Іванович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 15–23.

⁸⁴⁵ Леонтович Ф. И. Древнее хорвато-далматское законодательство // ЗИНУ. — Год 2-й. — Т. 1. — Вып. 3, 4. — Одесса, 1868. — С. I–XII, 1–155.

⁸⁴⁶ Леонтович Ф. История русского права: Издание Императорского Новороссийского университета. — Вып. 1. — Одесса, 1869.

⁸⁴⁷ Леонтович Ф. И. К истории права русских иногородцев: Древний монголо-калмыцкий или ойротский устав взысканий (Цааджин-Бичик). — Одесса, 1879.

⁸⁴⁸ Див. наприклад: Леонтович Ф. И. Адагы кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа. — Вып. 1–2. — Одесса, 1882.

⁸⁴⁹ Адат — загальна назва народних звичаїв у всіх кавказьких горців.

⁸⁵⁰ Леонтович Ф. И. Адагы кавказских горцев... — С. 2.

⁸⁵¹ Сокольский В. В. Краткий учебник русского государственного права. — Одесса, 1890.

вищі. Проте на всі критичні зауваження Чижов висував вагомні аргументи на користь своєї позиції, що дозволило йому відстояти власну точку зору⁸⁵².

Крім питань філософії права, М. Ю. Чижов вивчав проблеми вексельного права, досліджував історію цивільного права, проявляв великий інтерес до вітчизняної археології, брав участь у науково-організаційних заходах.

Поряд із викладачами, які цікавилися широким колом наукових проблем, на юридичному факультеті були й спеціалісти лише в певній галузі.

Так, наприклад, наукові інтереси О. Я. Шпакова (служив в ІНУ 1903 року приват-доцентом, з 1904 року — екстраординарний професор, з 1912 року — доктор державного права, з 1913-го — ординарний професор) стосувалися переважно історії церковно-державних відносин. Головні його праці: «Стоглав. Його значення для історика російського права; з приводу офіційного чи неофіційного походження цієї пам'ятки» (1903); «Держава і церква в їх взаємних відносинах у Московській державі від Флорентійської унії до запровадження патріаршества. Княжіння Василя Васильовича Темного» (1904, ч. 1), «Держава і церква в їх взаємних відносинах у Московській державі, царювання Федора Івановича. Запровадження патріаршества в Росії» (1912, ч. 2) та ін.

Важливий внесок у розвиток юридичної науки зробили викладачі юридичного факультету — фахівці в галузі цивільного права. Проте інтенсивність їхньої наукової діяльності в різні періоди існування ІНУ відрізнялась.

Насамперед необхідно зазначити, що при відкритті університету кафедра цивільного права і цивільного судоустрою і судочинства залишилася вакантною. Лише 31 травня 1866 року університетська рада ухвалила обрання на посаду ординарного професора цивільного права на п'ять років колишнього професора Харківського університету О. В. Куніцина, який і став першим завідувачем зазначеної кафедри. Він викладав цивільне право, цивільний процес і римське право.

У 1870 році на юридичному факультеті відбувся поділ кафедри цивільного права і цивільного судоустрою і судочинства на дві самостійні кафедри — цивільного права і цивільного процесу. Такий поділ існував протягом наступних чотирнадцяти років, доки статут 1884 року знову не об'єднав їх в одну кафедру.

З 1870 по 1884 рік кафедру цивільного права очолювали О. В. Куніцин, П. П. Цитович, Ю. С. Гамбаров. Кафедру цивільного процесу з 1873 року очолював М. І. Малінін (спочатку магістр, доцент, а потім доктор цивільного права, ординарний професор).

П. П. Цитович (доктор цивільного права, ординарний професор, служив в університеті у 1873–1880 роках) стояв у витоків викладання курсу торгового права в університетах Росії. Саме йому належить «пальма першості» у спробах викладання курсу торгового права як додаткового до курсу цивільного права. І ця спроба була здійснена саме в ІНУ. Його лекції з торгового права набули широкого визнання в юридичній спільноті. Вони були опубліковані в Одесі двома випусками у 1873 й 1874 роках і стали по суті першим в Російській імперії навчальним посібником з торгового права.

Ю. С. Гамбаров є одним з найпослідовніших і видатних представників позитивізму у правознавстві. Він працював в ІНУ недовго (1880–1884). Але саме лекції з цивільного права, які він читав студентам юридичного факультету, було покладено в основу розробленого ним і виданого в 1911 році у Санкт-Петербурзі «Курсу цивільного права»⁸⁵³.

У 1884 році, після об'єднання кафедри цивільного права і цивільного процесу, курси цивільного права і цивільного процесу читав М. І. Малінін; та наступного року він помер, і кафедра залишалась вакантною протягом 1885–1891 років. Проте цивільне право і цивільний процес на юридичному факультеті викладались: обов'язок читання

⁸⁵² Чижов Н. Е. Ответ Ивановскому // ЖМНП. — 1882. — № 1; його ж: Ответ на статью Нечаева и Ланге «Русская книга о Лоренце фон-Штейне» // Юридический вестник. — 1891. — № 4.

⁸⁵³ Гамбаров Ю. С. Курс гражданского права. — СПб., 1911. — Т. 1. — Ч. 1: Часть общая.

відповідних лекцій спочатку поклали на викладачів інших кафедр, а потім на нових викладачів, запрошених на службу до університету.

1892 року на заміщення кафедри цивільного права і цивільного процесу був рекомендований доктор цивільного права, ординарний професор Харківського університету О. І. Загоровський (служив в ІНУ з 1892 по 1919 рік, був деканом юридичного факультету з початку 1908 до кінця серпня 1908 року). У рік вступу на посаду в Одесі була опублікована його книга «Нариси цивільного судочинства», а в 1902 році — головна праця його життя «Курс сімейного права» (у 1909 році вийшло друком друге видання). Фахівці відмічали енциклопедичний рівень цієї праці, в якій розгляду основних інститутів сімейного права передував стислий нарис з історії правового регулювання відповідних суспільних відносин. Крім того, автор зіставляв положення чинного на той час законодавства Росії з відповідними положеннями сімейного права Австрії, Англії, Бельгії, Німеччини, Італії, Франції та Швейцарії. Характеризуючи свою працю, він написав у передмові: «Пропонований «Курс сімейного права» являє собою порівняльне викладення інститутів чинного сімейного права за вітчизняним і сьома найважливішими західноєвропейськими законодавствами у зв'язку з історичним розвитком цих інститутів на Заході та у нас. Розміщуючи історичні нариси перед сучасним правом, автор сподівався, що таким чином минуле допоможе розумінню сучасного. Це особливо необхідно сказати про російське сімейне право, ключ до якого, безперечно, знаходиться у прожитих століттях. Якщо історія сприяє розумінню існуючого, то порівняння, зіставлення свого права з чужим, з одного боку, визначає національні особливості та культурне значення першого серед інших законодавств, а з іншого — разом з історією полегшує відкриття перспективи майбутнього. Знаючи, коли, як і чому була розроблена дана постанова і які постанови з аналогічних питань існують в праві інших народів, легко визначити розумність і доцільність цієї постанови і засіб заміни її іншою у разі непридатності»⁸⁵⁴.

У 1897 році на юридичний факультет був прийнятий Є. В. Васьковський (надалі доктор цивільного права, ординарний професор, служив в ІНУ з жовтня 1897 по травень 1909 року і з 23 травня 1917 до моменту закриття університету у 1920 році, був завідувачем кафедри цивільного права і цивільного процесу у 1904–1909 роках, деканом юридичного факультету з жовтня 1917 по травень 1920 року). У 1901 році в Імператорському Казанському університеті він захистив докторську дисертацію «Цивілістична методологія: Вчення про тлумачення і застосування цивільних законів», яка і нині визнається кращою в галузі теорії та практики тлумачення законодавчих норм, а її вивчення і практичне застосування допомагає набутти навичок в цій сфері.

Попри те, що зазначене наукове дослідження було проведено більше 110 років тому, донині жодному науковцеві-правознавцеві, які вивчали відповідні питання (а їх було чимало), не вдалося створити щось більш досконале. Як вірно зауважує В. А. Белов, багаточисельність авторів не повинна вводити в оману стосовно змістовної частини їхніх досліджень: після ознайомлення з відповідними текстами читач сам може пересвідчитись, що в жодному з них немає нічого такого, що не було б свого часу обґрунтоване або, навпаки, піддане критиці Є. В. Васьковським⁸⁵⁵.

Після звільнення Є. В. Васьковського з посади завідувача кафедри і проректора ІНУ (за обвинуваченням у невжитті заходів проти студентів у 1905–1906 роках) з червня 1909 по червень 1912 року кафедру очолював запрошений з Харківського університету доктор цивільного права, ординарний професор С. П. Ніконов.

Протягом 1912–1917 років кафедра знову залишалася вакантною, а обов'язок викладати цивільне право був покладений на О. І. Загоровського (поза штатом). Цивільний процес у зазначений період читав виконавач обов'язків екстраординарного професора В. І. Курдиновський.

⁸⁵⁴ Загоровский А. И. Курс семейного права / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. — М., 2003. — С. XV.

⁸⁵⁵ Белов В. А. Выдающийся русский ученый-юрист // Васьковский Е. В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. — М., 2002. — С. 7–4.

У травні 1917 року міністр народної освіти О. А. Мануйлов (випускник ІНУ 1883 року) поновив на посаді ординарного професора по кафедрі цивільного права і цивільного процесу Є. В. Васьковського, який очолював кафедру до закриття університету (липень 1920). У 1917–1919 роках цивільний процес викладали професор О. І. Загоровський і приват-доцент О. А. Бугаєвський, а у 1920 році — лише останній з них.

У 1875–1881 роках на кафедрі римського права юридичного факультету ІНУ працював один з класиків вітчизняної цивілістики, доктор цивільного права, ординарний професор М. Л. Дювернуа. У цей період він підготував курси з історії та догми римського права, але вони не були видані. Проте саме ІНУ відіграв важливу роль у його науковому житті, оскільки тут 26 травня 1874 року відбувся захист його докторської дисертації на тему «Основна форма кореального зобов'язання. Історико-юридичне й критичне дослідження з римського права»⁸⁵⁶, яка отримала високу оцінку з боку наукової юридичної спільноти. Текст був опублікований як монографія⁸⁵⁷, у вступі до якої автор дав таке пояснення вибору теми наукового дослідження: «Питання про кореальне зобов'язання є одним з тих, на яких легко і зручно спостерігати істотні закони розвитку юридичних організмів взагалі, і, з другого боку, у найближчому відношенні до зобов'язань це одне з центральних питань всієї системи римських зобов'язань, що до цього часу, як відомо, є ключем до розуміння сучасних систем»⁸⁵⁸.

Цікавими й вагомими були результати наукових досліджень представників кримінального права. Кафедра кримінального права з кримінальним судоустроєм і судочинством була заснована при відкритті ІНУ. Першим викладачем і першим її завідувачем став магістр кримінального права, виконувач обов'язків екстраординарного професора О. М. Богдановський (з 1870 року — ординарний професор; був проректором ІНУ), який обіймав посаду завідувача кафедри до 1887 року. 1870 року він захистив тут докторську дисертацію з кримінального права «Молоді злочинці». За його редакцією 1873 року в Одесі був виданий «Підручник кримінального права» (загальна частина).

Після О. М. Богдановського кафедру зайняв В. М. Палаузов (випускник ІНУ 1872 року, з 1885 — доктор кримінального права, з 1886 — ординарний професор, з 1905 — заслужений ординарний професор; був деканом юридичного факультету). У 1878 році він захистив магістерську дисертацію «До питання про форму участі народного елемента в кримінальній юстиції», яка отримала позитивну оцінку і відгуки професорів О. М. Богдановського (ІНУ), А. Ф. Кістяковського (Київський університет), П. Л. Карасевича (Московський університет), І. Я. Фойницького (Петербурзький університет), Н. Д. Сергієвського (Демидівський юридичний лицей). У 1885 році він захистив докторську дисертацію «Про постановку питань присяжним засідателям по російському праву».

У 1891 році викладачем кримінального права рада юридичного факультету призначила випускника ІНУ А. А. Піонтковського (магістр кримінального права, приват-доцент, потім — доктор кримінального права (з 1900) та ординарний професор (з 1901), служив в ІНУ у 1891–1895 роках). У 1894 році він у Казанському університеті захистив магістерську дисертацію «Про умовне засудження або систему випробування: кримінально-політичне дослідження», в якій вперше у російській юридичній науці запропонував концепцію покарання у формі умовного засудження. Під час служби в ІНУ він опублікував такі праці: «Про кримінальну давність» (1891), «Тюрмознавство, його предмет, зміст, задачі та значення» (1892), «Умовне засудження в Норвегії» (1895), «Кримінальна політика та умовне засудження» (1895).

В історію правознавства А. А. Піонтковський увійшов як представник соціологічного напрямку кримінально-правової науки. Гуманізації кримінальної політики він

⁸⁵⁶ Кричевский Г. Г. Диссертации университетов России 1805–1919 гг.: Библиографический указатель [рукопись] // Ин-т истории естествознания и техники АН СССР. — М., 1984. — С. 507.

⁸⁵⁷ Дювернуа Н. Л. Основная форма корреального обязательства: Историко-юридическое и критическое исследование по римскому праву. — Ярославль, 1874.

⁸⁵⁸ Дювернуа Н. Л. Вказ. пр. — С. 3.

присвятив окреме дослідження «Наука кримінального права, її предмет, задачі та значення». Як вірно зазначають у своєму дослідженні І. А. Тарханов та Р. Р. Халілов, професор А. А. Піонтковський прагнув переконати російську спільноту і владу у необхідності правової регламентації умовного звільнення, використовуючи для цього, зокрема, метод порівняльного правознавства, наглядно демонструючи, як реалізується ця ідея в інших країнах⁸⁵⁹.

Наприкінці XIX — початку XX століття у Росії остаточно сформувалася група однодумців — прибічників соціологічного напрямку у кримінальному праві, частина з яких заснувала у 1897 році російську групу Міжнародного союзу криміналістів. Активним членом групи був А. А. Піонтковський, який на той час вже працював у Казанському університеті⁸⁶⁰.

Крім того, у 1900–1920 роках на кафедрі працювали М. М. Абрашкевич, Е. Я. Немировський, П. О. Михайлов, О. П. Френкель (перша жінка-викладач на юридичному факультеті). Важливі наукові результати були отримані представниками науки міжнародного права І. О. Івановським та П. Є. Казанським.

І. О. Івановський служив в ІНУ з 1884 по 1896 рік, очолював кафедру міжнародного права як приват-доцент, з 1893 року — екстраординарний професор. Він увійшов в історію юриспруденції як автор двотомного «Зібрання чинних договорів Росії з іноземними державами» та науково-методичної праці «Про підготовку осіб, що присвятили себе консульській кар'єрі, та про роль у цьому вищих комерційних шкіл». Його заслуга як правознавця-міжнародника полягає у дослідженні проблем нових для того часу напрямів — міжнародного приватного і міжнародного кримінального права. Він також вивчав теоретичні основи міжнародного права, які є актуальними й нині. Зокрема він доводив, що основу міжнародного права становлять дві головні ідеї: ідея самостійності держав та ідея союзу між державами. Гармонійне поєднання цих ідей є джерелом усіх прав та обов'язків держав у міжнародному житті⁸⁶¹.

П. Є. Казанський (спочатку приват-доцент, з 1897 року — ординарний професор) очолив кафедру міжнародного права ІНУ після професора І. О. Івановського і перебував на цій посаді до липня 1920 року (крім того, був деканом юридичного факультету з вересня 1908 по березень 1916 року). У 1897 році він захистив у Московському університеті докторську дисертацію на тему «Загальні адміністративні союзи держав», яка принесла йому славу відомого фахівця з міжнародного права.

П. Є. Казанський є автором таких творів, як: «Вступ до курсу міжнародного права» (1901), «Підручник міжнародного права публічного й цивільного» (перше видання 1902, друге 1904), «Влада всеросійського імператора» (1913, дослідження теорії та ідеології російського самодержавства як стародавньої традиції російського народу), а також багатьох статей у російських, французьких і німецьких періодичних виданнях. Велику увагу він приділяв дослідженню питань реформи викладання на юридичних факультетах, що знайшло відображення в його публікаціях «До питання про постановку викладання на юридичних факультетах» (1901), «Відродження вивчення права у російських університетах» (1903) та ін.

Важливими з наукової точки зору були й результати досліджень вчених ІНУ в галузі фінансового права. Так, магістр фінансового права В. М. Твердохлебов, який служив в ІНУ з грудня 1902 по грудень 1910 року, а також у 1920 році, у 1903 році опублікував у журналі «Мир Божий» свою першу наукову працю «Завдання фінансової науки», що

⁸⁵⁹ Тарханов И. А., Халилов Р. Р. К истории зарождения института условно-досрочного освобождения и взгляды А. А. Пионтковского на перспективы его развития // Два века юридической науки и образования в Казанском университете. — Казань, 2004. — С. 338.

⁸⁶⁰ Тарханов И. А. Андрей Антонович Пионтковский — основоположник социологической школы уголовного права в Казанском университете // 1-й Международный симпозиум. Сб. статей ученых Казанского ун-та. — Казань, 2005. — С. 409.

⁸⁶¹ Ивановский И. А. Определение, основные начала, задачи и значение международного права. — Одесса, 1884.

стала провідною в його наукових дослідженнях. Того ж року він отримав дозвіл на закордонне наукове відрядження на два роки. Повернувшись до Одеси, він підготував і в 1906 році опублікував монографію «Оподаткування міських нерухомостей на Заході», де у порівняльно-історичному плані здійснив аналіз різних форм державного і місцевого оподаткування об'єктів міської нерухомості в країнах Західної Європи і США. Ця наукова праця вивела його у ранг провідних фахівців з проблем місцевих фінансів.

В історію юридичної науки В. М. Твердохлебов увійшов як один із сподвижників соціологічного методу пізнання фінансового права. Його заслуга полягає у розробці алгоритму застосування соціологічного методу для пізнання фінансово-правових явищ, згідно з яким розпочинати вивчення необхідно із сучасного законодавства, після чого вивчати колишні форми і причини, які призвели до змін, а вже потім розглядати техніку фінансового інституту, що вивчається (наприклад, якщо йдеться про податки, то способи їх стягнення), та його фактичне застосування. Об'єктом дослідження у даному разі має бути з'ясування впливу конкретної фінансової форми на економічне життя країни, окремих місцевостей, різних класів населення, що надасть можливість визначити пов'язані з нею інтереси різних суспільних груп, а отже і ставлення до даного фінансового інституту, і зробити прогноз подальшої еволюції.

Істотною відмінністю запропонованого В. М. Твердохлебовим підходу до вивчення фінансово-правових явищ було використання, крім фінансового законодавства, різноманітних джерел: парламентських матеріалів (протоколів засідань палат, комісій, доповідей, звітів), газетних статей різних напрямків, політичних памфлетів, програм і протоколів з'їздів різних політичних та економічних організацій тощо.

Заслуговують на увагу наукові здобутки викладачів ІНУ — фахівців у галузі канонічного права. Насамперед необхідно зазначити, що у вересні 1869 року ординарним професором канонічного права ІНУ був обраний О. С. Павлов. Але він розпочав викладання цієї дисципліни лише восени 1870 року. У березні 1873 року рада ІНУ обрали його почесним доктором канонічного права. З квітня 1874 по вересень 1875 року він виконував обов'язки декана юридичного факультету, а протягом 1871–1875 років — редактора «Записок Імператорського Новоросійського університету». Влітку 1875 року він був переведений до Московського університету. Під час служби в ІНУ були опубліковані його праці «Історичний нарис секуляризації церковних земель в Росії» (1871)⁸⁶² і «Номоканон при великому Требнику» (1872)⁸⁶³.

Після від'їзду з Одеси професора О. С. Павлова викладання канонічного права було доручено професору богослов'я О. М. Кудрявцеву, який викладав цей курс до 1888 року. Основні його праці: «Мухамеданська релігія в її походженні, сутності і ставленні до релігії християнської», «Ставлення духовенства до церковного господарства» (1879), «Порівняльний нарис видів благодійності» (1884) та ін.⁸⁶⁴

У липні 1887 року рада ІНУ запросила на службу до університету екстраординарного професора Казанської духовної академії О. І. Алмазова (працював в ІНУ до 1912 року; з 1896 — доктор канонічного права, з 1897 — ординарний професор; був деканом юридичного факультету, проректором). Його докторська дисертація «Тайна сповідь у православній Східній Церкві: досвід зовнішньої історії» (1896) є його найзначнішою науковою працею. У цій унікальній за охоптом і ретельністю обробки праці автор, на підставі вивчених ним 189 грецьких, 12 південно-слов'янських і 427 російських рукописів, а також багаточисельних друкованих видань, досліджує історію чинонаслідування сповіді у православній церкві X–XIX століть з екскурсами у більш ранні епохи — аж до апостольської. Найважливішими і такими, що далеко випередили свій час, особливостями дослідницького методу Алмазова вважаються велика увага до внутрішньої структури сповідальних чинів та виокремлення їхніх функціонально

⁸⁶² Павлов А. С. Исторический очерк секуляризации церковных земель в России. — Ч. 1. — Одесса, 1871.

⁸⁶³ Павлов А. С. Номоканон при Большом Требнике. — Одесса, 1872.

⁸⁶⁴ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 168–172; ПОНУ. — Т. 3. — С. 171–172.

різних частин. Його головні друковані праці: «Стислий курс церковного права: лекції, що були читані в Імператорському Новоросійському університеті» (1889), «Тайна сповідь у православної Східній Церкві: досвід зовнішньої історії» (1894), «Невидані канонічні відповіді Константинопольського Патріарха Луки Хрісоверга і митрополита Родоського Нила» (1903), «Канонарій монаха Іоанна (До питання про первісну долю номоканона Іоанна Посніка)» (1907) та ін.⁸⁶⁵

Велике значення для розвитку юридичної науки в ІНУ мали закордонні відрядження вчених-правознавців. Так, наприклад, у 1874–1876 роках М. І. Малінін вивчав юриспруденцію в Німеччині, Франції та Швейцарії. У Німеччині він ознайомлювався з новітніми викладацькими методиками, досліджував стан розвитку цивільного судочинства й судоустрою, у бібліотеці Мюнхенського університету вивчав джерела, що були відсутні в Одесі, відвідував лекції з філософії права, державного права, цивільного та формулярного процесу. Під час перебування у Швейцарії він вивчав досвід реформ, спрямованих на створення загальнодержавного законодавства й суду⁸⁶⁶.

Крім того, викладачі юридичного факультету як представники університету брали участь у важливих міжнародних заходах. Наприклад, П. Є. Казанський у 1910 році представляв ІНУ на Слов'янському з'їзді у Софії, що був скликаний з метою обговорення питань культурно-економічного зближення слов'янських народів. Він виголосив вітання від ІНУ, відзначивши, що з-поміж усіх науково-освітніх закладів Російської імперії той мав найтісніші зв'язки з Болгарією, до того ж у ньому традиційно здобувала освіту болгарська молодь⁸⁶⁷.

Істотне значення для розвитку юридичної науки в ІНУ мало створення при ньому наприкінці 1870-х років Юридичного товариства. Згідно зі статутом товариства, затвердженим 4 серпня 1879 року міністром народної освіти графом Д. Толстим, метою його створення була теоретична та практична розробка права по всіх його галузях і розповсюдження у суспільстві юридичних знань. Для досягнення зазначеної мети товариство могло видавати свої записки, журнали, юридичні дослідження, збірники або сприяти виданню таких досліджень і збірників, призначати премії за них, організувати наукові експедиції для вивчення і зібрання звичаїв або для інших цілей, проводити публічні лекції та з'їзди російських юристів тощо⁸⁶⁸.

Юридичне товариство при ІНУ співпрацювало з такими ж Петербурзьким і Московським товариствами, з «Журналом гражданского и уголовного права», що видавався у Петербурзі. Це дозволяло здійснювати обмін науковими думками, публікувати наукові статті вчених-юристів у столичних фахових виданнях.

Незважаючи на продуктивну діяльність Юридичного товариства, воно проіснувало недовго: у серпні 1885 року міністр закрив його, запропонувавши його членам відкрити інше товариство, що і було реалізовано того ж року, але вже незалежно від університету.

5.2. Становлення економічної теорії⁸⁶⁹

Економічна теорія викладалася в університеті з його заснування на всіх факультетах. Економічна наука розвивалася у тісному взаємозв'язку з економічним розвитком Одеси, півдня України та країни в цілому. Наукова і суспільна робота видатних вчених-економістів завжди зосереджувалася навколо економічних проблем, що сто-

⁸⁶⁵ Маркевич А. И. Вказ. пр. — С. 556–557; ПОНУ. — Т. 2. — С. 23–25.

⁸⁶⁶ Малинин М. Отчет за первую половину заграничной командировки 1874–1875 г. // ЗИНУ. — 1876. — Т. 20. — С. 7–13.

⁸⁶⁷ Іваненко О. А. Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубіжними науковими центрами (друга половина XIX — початок XX ст. // УІЖ. — 2013. — № 4. — С. 128.

⁸⁶⁸ Устав Юридического общества при Новороссийском университете. — Одесса, 1881.

⁸⁶⁹ Автори підрозділу О. В. Горняк, Л. Х. Доленко.

яли перед народним господарством. Особливо важливим в цьому плані був період з середини 1860-х років до жовтня 1917 року.

Скасування кріпосного права в 1861 році відкрило можливості для капіталістичного розвитку, на десятиліття визначило наукові інтереси вчених-економістів ІНУ, вклад яких у розвиток економіки, культури та освіти міста й регіону був особливо вагомим. Вони досліджували роль селянства в економічному розвитку, майбутнє сільської общини, можливості виходу на європейські ринки, конкуренцію у виробництві та експорті хліба.

Представників економічної науки об'єднувало те, що вони здебільшого були високоосвіченими людьми, які вважали своїм громадським обов'язком працювати на благо вітчизни. Перше місце серед них займає М. М. Вольський, який став першим завідувачем кафедри політичної економії. Він був випускником Рішельєвського ліцею, а вищу освіту здобув у Московському університеті. Його магістерська дисертація «Обработка земель крестьянами-собственниками» і докторська — «Рабская обработка земли» висвітлювали прогресивність капіталістичних аграрних відносин. Неабиякою науковою цінністю й досі є робота Вольського «Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древних времен до 1852 г.»⁸⁷⁰.

У праці «Задачи политической экономии и отношение ее к другим наукам» (1872) М. М. Вольський виступив як завзятий пропагандист політекономічних знань, справедливо вважаючи, що «знання науки сприяє пом'якшенню грубого егоїзму, оновленню політики міжсупільних і міжнародних відносин, знищенню тисяч причин, що призводять до сутичок, переворотів та революцій»⁸⁷¹. Він один з небагатьох розглядав політекономію невіддільно від моралі і права. За своїми поглядами Вольський був близький до фізіократів, але інші напрями та школи політекономії він теж ретельно вивчав і викладав студентам.

З 1876 року завідування кафедрою політекономії і статистики перейшло до професора О. С. Постникова. Його основні праці стосувалися проблем общинного землеволодіння⁸⁷². Суть пореформних аграрних змін у країні, на його погляд, мала полягати в тому, щоб, зберігаючи общинне землеволодіння, дбати про збільшення державної земельної власності. Держава, мовляв, скуповуватиме землі у дворян і передаватиме їх сільським громадам для розширення селянського землеволодіння. Лекторська майстерність Постникова була такою, що на його лекції сходилися студенти з інших факультетів. Нерідко до цих аудиторій навідувались і вчені, особливо І. І. Мечников.

О. С. Постников активно виступав проти чиновницької регламентації діяльності вищої школи. В 1882 році він за власним бажанням пішов у відставку і залишив Одесу.

Після О. С. Постникова кафедру очолив Л. В. Федорович. Коло наукових інтересів його було дуже широким — від проблем цінності до кредитного обігу. Безпосереднім джерелом утворення і збільшення капіталу, на думку Федоровича, є ощадливість, збереження цінностей для вкладання їх у виробництво, а прибуток і зиск — це наслідок утримування від сьогочасного споживання цінностей для кращого, хоч і поміркованого, задоволення потреб у майбутньому. В 1882 році він видав фундаментальну працю «История политической экономии древних времен», яка сприяла розповсюдженню економічних ідей та формуванню одеської школи політичної економії. Навіть у наш час книга не втратила свого значення. Стиль, логіка дослідження, багатство фактичного матеріалу, ерудиція автора робить її привабливою для тих, хто вивчає історію економічної думки.

Л. В. Федорович написав такі фундаментальні праці, як «Политическая экономия», «Теория политической экономии» в двох частинах (1901), «Курс политической

⁸⁷⁰ Вольский М. М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древних времен до 1852 г. — Одесса, 1854.

⁸⁷¹ Вольский М. М. Задачи политической экономии и отношение ее к другим наукам. — Одесса, 1872.

⁸⁷² Постников А. С. Общинное землевладение. — Одесса, 1878.

економії» (1905)⁸⁷³. Він був супротивником трудової теорії вартості і повністю поділяв погляди неокласиків, які стверджували, що ціна визначається не лише самою працею, а й їх рідкістю.

Серед економістів-практиків, що працювали в ІНУ, був видатний агроном І. У. Палімпсестов, який свого часу викладав у Рішельєвському ліцеї, а згодом став професором університету. Багато років підряд він виконував обов'язки секретаря Товариства сільського господарства Південної Росії і редагував «Записки общества». Йому належать численні наукові твори, присвячені сільському господарству; за його редакцією було видано 17 томів «Записок». Більшість статей належали головному редактору наукового журналу. Про призначення видань говорилося в редакторському вступі до першого тому: «Зараз настала нова пора: багато з місцевих господарів займалися поліпшенням своїх господарств і у багатьох з'явилося бажання знайти допомогу в теорії та досвіді».

І. У. Палімпсестов мав тверде переконання, що наш край здатен стати житницею західноєвропейських країн, але для цього слід докорінно змінити методи господарювання. В основу їх повинен лягти зв'язок з наукою, раціоналізація та інтенсифікація, а осередком реорганізації господарств має стати перерозподіл земельної власності та перехід її до рук селян. Чітким застереженням лунали слова вченого: «Якщо наші селяни тільки користуватимуться землею, це не лише не поліпшить їхнього побуту, а навпаки, поставить їх у ще важче становище, а вічне володіння землею з усіма правами власності на неї може довести сільське господарство до квітучого стану, — незаперечним доказом цього є мало не весь захід Європи».

Знавцем аграрних відносин був також професор В. О. Косинський, який очолював кафедру політекономії ІНУ протягом 1905–1909 років. Він був прихильником капіталістичного розвитку країни, швидшої ліквідації пережитків кріпаччини та переділу поміщицьких земель. Його праці «Крестьянское и помещичье хозяйство» (1906), «К вопросу о современном сельскохозяйственном кризисе» (1906), «К аграрному вопросу» (1906), «Возможна ли в России аграрная реформа без частичной экспроприации?» (1909)⁸⁷⁴ та інші такого ж спрямування викликали гострі дискусії. Вивчаючи стан справ у сільському господарстві, В. Косинський дійшов висновку, що культурна відсталість селянства є непоборним гальмом для будь-якого господарського успіху. Для ліквідації відсталості необхідні освіта, створення закладів господарського призначення, покращення правового стану селян.

В. О. Косинський розробляв також теорію статистики, про що свідчать такі його роботи, як «О приемах научной разработки статистических данных» (1890)⁸⁷⁵, «К вопросу о мерах и развитию производительных сил России. Статистико-экономический эскиз» (1904)⁸⁷⁶. Використовуючи колосальний статистичний матеріал, він проводить порівняльний аналіз «техніко-економічної природи» селянського та поміщицького господарства з висновками на користь селян, підприємства яких, за його дослідженнями, є більш життєздатними і пристосованими. Але автор підкреслює, що за існуючих політичних і культурних умов раціональне ведення сільськогосподарського виробництва і вирішення аграрного питання неможливе⁸⁷⁷.

Працюючи згодом у Київському політехнічному інституті, В. О. Косинський став одним з 12 перших членів Української академії наук, створеної 1918 року. Він займав

⁸⁷³ Федорович Л. В. Теория политической экономии: в 2-х ч. — Одесса, 1901; його ж: Курс политической экономии. — Одесса, 1905.

⁸⁷⁴ Косинский В. А. К аграрному вопросу. — Одесса, 1906.

⁸⁷⁵ Косинский В. А. О приемах научной разработки статистических данных. — М., 1890.

⁸⁷⁶ Косинский В. А. К вопросу о мерах к развитию производительных сил России. Статистико-экономический эскиз. — Одесса, 1904.

⁸⁷⁷ Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995.

ся також політичною діяльністю: входив до складу Центральної Ради, був міністром праці за часів гетьманату.

З 1909 року кафедру економіки ІНУ очолює доцент В. Д. Катков. В цей же час на кафедрі працює професор політичної економії С. І. Солнцев, який згодом став академіком Всеукраїнської академії наук, а з 1929 року — АН СРСР. Серед його наукових праць — «Движение населения в связи с формами землевладения» (1903), «Рабочие бюджеты в связи с теорией обнищания» (1907), «Общественные классы» (1919). Особливу ж увагу Солнцев приділяв питанням розподілу національного прибутку в умовах капіталізму, вважаючи, що зменшення частки робітничого класу в національному продукті є причиною антагонізму між пролетаріатом і буржуазією. Ці ідеї покладені в основу його відомої наукової праці «Заработная плата как проблема распределения» (1925).

Багато уваги академік С. І. Сонцев приділяв викладанню політекономії. Він опублікував підручники, серед яких «Введение в политическую экономию. Предмет и метод» (1922)⁸⁷⁸ та ін.

⁸⁷⁸ Солнцев С. И. Введение в политическую экономию. Предмет и метод. — Пг., 1922.

Розділ 6

Медичний факультет⁸⁷⁹

З початком 1900/01 навчального року при ІНУ відкрився медичний факультет. Однак кафедри, належні новому факультету згідно зі статутом російських університетів 1884 року, були відкриті не відразу та не одночасно, а створювалися по мірі появи нових курсів. Так, у вересні 1900 року медичний факультет складався з одного першого курсу. В 1901/02 академічному році на факультеті було вже два курси — перший і другий. Треба зазначити, що на початку ХХ століття на медичних факультетах імперії студенти навчалися 5 років — п'ять курсів, або десять семестрів, на відміну від інших університетських факультетів, де повний курс становив 4 роки.

Перші два курси (4 семестри) на медичному факультеті викладалися тільки теоретичні дисципліни, які закінчувалися півкурсними випробуваннями. З початку третього курсу (5-го семестру) студенти приступали до навчання на клінічних кафедрах.

У 1901 році кафедру фізіології зайняв професор Б. Ф. Веріго⁸⁸⁰. Головним напрямом його наукової діяльності були проблеми електрофізіології. Він вніс істотні корективи в теорію механізму проведення збудження нервовим волокном, досліджував фізіологію газообміну в легенях і тканинах, показав витісняючу дію кисню на двоокис вуглецю в легенях і вказав на можливу витісняючу дію двоокису вуглецю по відношенню до оксигемоглобіну в тканинах. Розвивав також ідеї І. І. Мечникова щодо фізіології імунітету⁸⁸¹.

З 1914 по 1922 рік кафедрою керував Б. П. Бабкін⁸⁸². Будучи учнем І. П. Павлова, він свою наукову діяльність присвятив вивченню нервових механізмів секреторної діяльності травних залоз і фізіології центральної нервової системи. Досліджуючи механізм шлункового соковиділення, він описав скоординовану роботу різних видів залізистих клітин шлунка, виділив мукоїдні речовини і встановив їхню захисну роль при пошкодженні слизової шлунка; показав, що вміст органічних речовин в слині не змінюється після симпатикотомії; зробив внесок у теорію умовного рефлексу; запропонував схему дуги умовного рефлексу та вперше докладно описав згасання і відновлення умовних рефлексів.

З другого курсу студенти-медики повинні були приступити до вивчення фізіологічної хімії (біохімії). У зв'язку з цим створюється відповідна кафедра. З 1/13 травня 1901 року професором по кафедрі фізіологічної хімії став А. К. Медведєв, який був до того приват-доцентом і прозектором у професора Веріго. Наукових праць професор Медведєв залишив небагато. Він досліджував механізми процесів окислення в тваринному організмі. Ряд його робіт присвячені механізму окислення саліцилового альдегіду за допомогою алдегідази. Медведєв вивчав процес утворення в крові аміаку як одного з кінцевих продуктів азотистого обміну. Показав, що такі амінокислоти, як аланін, фенілаланін, аспарагінова кислота дезамінуються в крові тіреоридектомірованих тварин. У більшості робіт використав фізико-хімічні методи для вивчення динаміки хімічних реакцій, що мають місце в живому організмі⁸⁸³. Його одеські лекції з фі-

⁸⁷⁹ Автори розділу К. К. Васильєв, Ю. К. Васильєв.

⁸⁸⁰ Осташков К. В. Веріго Броніслав Фортунатович // ОНУ. — Т. 2. — С. 235–238.

⁸⁸¹ Веріго Б. Ф. Об иммунитете // Южно-русская медицинская газета. — 1896. — № 16. — С. 185–186; № 17. — С. 199–202; № 18. — С. 211–214.

⁸⁸² Осташков К. В., Шепельська І. В. Бабкін Борис Петрович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 70–73.

⁸⁸³ Медведєв А. К. Химическая природа и механизм действий печеночной оксидазы (алдегидазы) // Труды IX Пироговского съезда. — СПб., 1904. — Т. 1. — С. 111–112; його ж: Ueber die oxydativen Leistungen der

зіологічної хімії студентам-медикам неодноразово перевидавалися (1905, 1909–1910, 1911, 1915, 1919)⁸⁸⁴.

На початку 1901 року професор В. В. Підвисоцький — перший за часом декан факультету — займає кафедру гістології, тому що саме з другого семестру студенти-медики приступали до вивчення гістології; але до початку 1902/03 навчального року він очолив «свою» кафедру загальної патології⁸⁸⁵, кафедру ж гістології передав своєму учневі О. Ф. Маньковському⁸⁸⁶. Професор Підвисоцький дотримувався морфологічного (структурного) напрямку у вивченні проблем загальної патології. Він багато займався питаннями ендокринології. У той час функція надниркових залоз була неясною, і тому не випадково, що першою роботою Маньковського в лабораторії професора Підвисоцького стало дослідження цієї залози. Ці дослідження показали, що великі дози надниркової витяжки, уведені тварині, викликають її смерть. Однак токсичні дози значно перевищують кількість надниркового екстракту, необхідну для отримання фізіологічного ефекту, який полягає в підвищенні кров'яного тиску. Речовина, яка настільки сильно підвищує кров'яний тиск, не міститься в інших органах і тканинах. Звідси рекомендації автора: наднирковий екстракт може бути використаний для практичного застосування до хворого у випадках серцевої слабкості і загрози колапсу⁸⁸⁷.

О. Ф. Маньковський був першим науковим наставником О. О. Богомольця, згодом президента Академії наук Української РСР. Богомолець почав працювати в лабораторії професора Маньковського ще будучи студентом. Першою працею студента Богомольця було дослідження тонкої будови і мікрофізіології бруннерових залоз, яка була опублікована в 1902 році⁸⁸⁸. В основу його експериментальних досліджень лягло доведене І. П. Павловим положення, за яким травні залози мають здатність «приспосовання» до запитів харчових речовин, відповідаючи на них виділенням відповідного ферменту. Перенісши це правило на бруннерові залози, він піддавав тварин різному годуванню, сподіваючись у відповідь викликати морфологічні зміни в тканинах цих залоз, що дозволяють судити про ті чи інші властивості їхнього секрету. У такому вигляді цей метод був застосований при вивченні підшлункової залози Маньковським; останній і рекомендував студенту його використовувати, а в звіті про діяльність лабораторії гістології та ембріології професор Маньковський зазначив, що ця робота була проведена як під керівництвом Підвисоцького, так і його.

Наступним дослідженням О. О. Богомольця стало вивчення мікроскопічної будови надниркових залоз. Опубліковане 1905 року, воно спиралося на роботи Маньковського і стало своєрідним продовженням їх. Богомолець дійшов висновку, що продуктами внутрішньої секреції коркового шару наднирників слід вважати жироподібні ліпоїдні речовини, а це суперечило загальноприйнятим тоді думкам⁸⁸⁹. Вважалося, що ліпоїди

---

thierischen Gewebe // Archiv für die gesammte Physiologie des Menschen und der Thiere. — 1904. — Bd. 103. — S. 403–428; його ж: Ueber ein Derivat der Glucuronsäure und des p-Nitrophenylhydrazins // Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft. — 1905. — Bd. 38. — S. 1646–1650; його ж: Über Desamidierungsvorgänge im Blute normaler und schilddrüsenloser Tiere. Ein Beitrag zur Kenntnis der Funktion des Schilddrüsenapparates // Hoppe-Seylers Zeitschrift für physiologische Chemie. — 1911. — Bd. 72. — S. 410–448.

⁸⁸⁴ Васильев К. К. Перший завідувач кафедри фізіологічної хімії Новоросійського університету в Одесі професор Анатолій Костянтинович Медведєв (1863–1921) // VII Український біохімічний з'їзд. — К., 1997. — Ч. 3. — С. 184–185; Рясіков Л. В. Медведєв Анатолій Костянтинович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 321–327.

⁸⁸⁵ Кузнецов В. О., Кузнецова Н. В. Підвисоцький Володимир Валеріанович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 467–471.

⁸⁸⁶ Мусієнко Н. В. Маньковський Олександр Федорович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 302–303; Васильев К. К. Професор Новоросійського університета Олександр Федорович Маньковський (1868–1946) // Поляки на Півдні України та в Криму. — Одеса; Ополе; Вроцлав, 2007. — С. 219–226.

⁸⁸⁷ Маньковський А. Ф. Простейшие способы добывания надпочечниковой вытяжки и ее действие на организм животных // Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии. — 1898. — Т. 5. — Вып. 3. — С. 261–281.

⁸⁸⁸ Богомолец А. А. К вопросу о строении и микрофизиологии бруннеровых желез // Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии. — 1902. — Т. 14. — Вып. 6. — С. 1020–1030.

⁸⁸⁹ Богомолец А. А. К вопросу о микроскопическом строении надпочечников в связи с их отделительной деятельностью. — Одесса, 1905.

не виробляються в органах і тканинах, а відкладаються в них з крові. «Лише через 30 років після виходу в світ моїх забутих робіт, — говорив в 1945 році академік Богомолець, — було встановлено, що одним з продуктів внутрішньої секреції кори наднирників є кортикостерон — ліпоїд, мікроскопічна картина вироблення якого клітинами кори мною була ясно описана». Ця робота, якою О. О. Богомолець зобов'язаний професору Маньковському, послужила початком глибоких і тривалих досліджень його особистих та його школи в галузі ендокринології. Вона ж увійшла фрагментом в докторську дисертацію майбутнього академіка⁸⁹⁰. Як учень професора Маньковського Богомолець був учнем і Підвисоцького, і зазначений напрям його досліджень бере початок від останнього⁸⁹¹.

У травні 1902 року вийшов верховний наказ по цивільному відомству про призначення П. Я. Борисова професором по кафедрі фармакології, яку він очолював до останніх днів свого життя. Його наукові інтереси були головним чином зосереджені на фізіології травлення (науковий напрям школи І. П. Павлова) та гематології (дослідження, розпочаті в лабораторії І. Р. Тарханова)⁸⁹². В ІНУ він продовжив дослідження з фізіології травлення, займався розробкою проблем фармакології, а також вивчав курортні фактори Одеського регіону⁸⁹³.

Декан медичного факультету В. В. Підвисоцький підтримав кандидатуру приват-доцента Київського університету св. Володимира хірурга К. М. Сапежка, відомого йому по спільній роботі в Києві, і у квітні 1902 року той був призначений екстраординарним професором ІНУ по кафедрі хірургічної факультетської клініки з дорученням тимчасово — в 1902/03 академічному році — керувати кафедрою хірургічної патології⁸⁹⁴. Останнє було пов'язане з тим, що на вакантну кафедру хірургічної патології студенти повинні були прийти вже 1902 року, а викладання в клініці факультетської хірургії почалося тільки з осіннього семестру 1903 року. Між тим професор Сапежка претендував на керівництво саме кафедрою хірургічної факультетської клініки, яка мала свою клінічну базу (лікарняний стаціонар), а не кафедрою хірургічної патології, яка не мала тоді своєї клініки.

К. М. Сапежка один з перших у світовій практиці виконав наукові дослідження з проблем трансплантації слизової оболонки. Він з успіхом зробив пересадку слизової оболонки для лікування завороту повік (спосіб Millingena-Сапежка), пластики повік, відновлення кон'юнктивального мішка, а пізніше і при уретропластиці. Він активно й плідно розвивав хірургію шлунка й кишечника⁸⁹⁵. Запропонований ним метод оперування пупкових гриж отримав назву «операція Сапежка». Його рекомендації щодо більш широкого застосування асептики та антисептики знайшли послідовників у клі-

⁸⁹⁰ Богомолець А. А. К вопросу о микроскопическом строении и физиологическом значении надпочечных желез в здоровом и больном организме // ЗИНУ. Медицинский факультет. — Одесса, 1909. — Вып. 1.

⁸⁹¹ Васильев К. К. К 130-летию Александра Александровича Богомольца (1881–1946) // Одеський медичний журнал. — 2011. — № 4(126). — С. 61–66.

⁸⁹² Сурилов О. О. Борисов Петро Якович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 154–159; Васильев К. К., Бекало М. С., Кресюн В. И., Годован В. В. Первый заведующий кафедрой фармакологии Новороссийского университета П. Я. Борисов (1864–1916) // ОМЖ. — 2011. — № 5 (127). — С. 68–76.

⁸⁹³ Борисов П. Я. Химический состав воды Куяльницкого источника и его бальнеологическое значение // Врачебная газета. — 1907. — № 40. — С. 1133–1135; його ж: Основные положения лиманотерапии. О действии солевых и грязевых ванн // Русский врач. — 1913. — Т. 12. — № 18. — С. 670–674.

⁸⁹⁴ Шишкіна С. М. Сапежка Кирило Михайлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 59–61; Васильев К. К. Профессор Новороссийского университета К. М. Сапежка (К 150-летию со дня рождения) // Вісник Сумського держ. ун-ту. — Серія: Медицина. — 2007. — № 1. — С. 14–26.

⁸⁹⁵ Сапежка К. М. К оперативному лечению пупочных грыж (новый способ операции малых пупочных грыж) // VI-й съезд российских хирургов. — М., 1907. — С. 176–180; його ж: Как улучшить отдаленные результаты операций злокачественных образований брюшной полости // Там само. — С. 198–203; його ж: Хирургическое лечение неосложненной круглой язвы желудка // IX-й съезд российских хирургов. — М., 1910. — С. 33–39.

ніках Києва та Одеси. Перша світова війна змусила професора Сапежка звернутися до питань військової хірургії⁸⁹⁶.

У 1919 році, напередодні другого періоду радянської влади в Одесі, К. М. Сапежко емігрував. Завідувачем кафедри факультетської хірургії ІНУ стає В. М. Новіков, який першим після Філатова почав застосовувати операцію на круглому стеблі: він зробив другу таку успішну операцію і перший переніс цей метод в пластичну хірургію, що з'явилася в офтальмології⁸⁹⁷. Новіков запропонував називати цю операцію «російським методом пластики», виходячи з того, що вже наявні методи пластики іменуються індійським, італійським, французьким і цілком логічно продовжити цей ряд і назвати новий метод по країні, в якій він виник. Так новий метод пластики перейшов до рук хірургів як російський, надалі удосконалювався і зробив, за словами академіка М. М. Петрова, епоху в пластичній хірургії⁸⁹⁸.

Аналогічна ситуація, як із Сапежком в Одесі, склалася з професором С. В. Левашовим з Казанського університету, який наприкінці січня 1903 року зайняв кафедру лікарської діагностики з пропедевтичною клінікою в ІНУ, яку він очолював тимчасово, за відсутності професора по цій кафедрі⁸⁹⁹. Настав 1903/04 академічний рік, студенти першого, 1900 року, прийому приступили до вивчення дисциплін 4-го курсу, серед яких була кафедра факультетської терапевтичної клініки. Ця кафедра вважалася престижнішою порівняно з кафедрою лікарської діагностики з пропедевтичною клінікою. Маститий учений-терапевт, учень знаменитого С. П. Боткіна, переходить на кафедру факультетської терапевтичної клініки. В Одесі професор Левашов і його учні вивчали проблеми терапії серцево-судинних захворювань, видільну функцію шлунка під впливом різних ліків⁹⁰⁰.

Вивільнену кафедру лікарської діагностики з пропедевтичною клінікою восени 1903 року зайняв приват-доцент Петербурзької військово-медичної академії П. О. Вальтер, учень професора В. А. Манассеїна, який в свою чергу навчався в С. П. Боткіна⁹⁰¹. Вальтер вивчав нові для того часу ліки — антипірин і вплив його на азотистий обмін. Його праця стала першим дослідженням впливу антипірину на азотистий обмін при лихоманці. Він відзначив зменшення азотистого обміну під впливом антипірину в гарячкових хворих і водночас поліпшення засвоєння азотистих частин молока в тих же хворих.

Не втратили цікавості зроблені П. О. Вальтером дослідження впливу штучної лихоманки. Він поставив перед собою питання, яке мало важливе клінічне значення: в якій мірі можна користуватися гіпертермією як засобом боротьби з інфекцією, тобто чи завжди треба знижувати температуру тіла в хворих на лихоманку. Вальтер проводив експерименти над кроликами, яких заражали бульйонною розводкою диплококів Fraenkel-Weichselbaum і потім поміщали в термостат для штучного підняття температури тіла. Порівняння тривалості життя і посмертних бактеріоскопічних досліджень

⁸⁹⁶ Сапежко К. М. Два слова о лечении ран. Молодым товарищам, отправляющимся на поле брани. — Одесса, 1914.

⁸⁹⁷ Новіков В. М. К вопросу о пластике носа // Медико-санитарный сборник. — 1918. — № 3 (сент.). — С. 19–23; його ж: Русский способ пластики носа // Врачебное обозрение. — 1924. — № 1. — С. 13–15.

⁸⁹⁸ Васильев К. К. Директор хирургической факультетской клиники Новороссийского университета В. Н. Новиков (1878–1971) // Актуальные проблемы истории медицины. — Сумы, 2005. — С. 69–73; його ж: Новіков Всеволод Миколайович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 383–387.

⁸⁹⁹ Василевська Є. М., Кузнецов В. О. Левашов Сергій Васильович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 53–56.

⁹⁰⁰ Левашов С. В. О значении некоторых новых методов исследования над секреторной деятельностью желудка для фармакологии так называемых желудочных средств // Труды общества русских врачей Одессы. — Одесса, 1907. — Вып. 5. — С. 109–113; його ж: О сравнительном значении различных remedia cordiaca в терапии сердечных болезней // Труды факультетской терапевтической клиники проф. С. В. Левашова при ІНУ. — Одесса, 1908. — Т. 1. — С. 33–72.

⁹⁰¹ Коваленко С. Г., Васильева Т. В. Вальтер Петро Олександрович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 202–203; Васильев К. К. Соратник В. В. Подвысоцкого профессор Петр Александрович Вальтер (1856–1932) // Интегративна антропология. — 2007. — № 2 (10). — С. 55–59.

у таких кроликів з контрольними, які були заражені, але не піддавалися нагріванню, дало автору підставу для висновків, що перегрівання допомагає організму боротися з інфекціями. Дійсно, заражені і перегріті кролики залишалися живі на дві та навіть на три доби довше, ніж контрольні тварини. У дослідній групі насилу вдавалося знаходити мікробів, між тим як у кролів контрольної групи кількість мікробів була величезною як у крові, так і в органах.

Таким чином, дослідження П. О. Вальтера додали нові докази встановленого ще Пастером положення про пригнічуючу дію температури 42–43°C на мікробів і увійшли до циклу експериментальних робіт, що охолодили надмірне захоплення клініцистів жарознижувальними засобами.

Після професора Левашова з Казанського університету до ІНУ з березня 1903 року був переведений професор М. М. Попов, який став організатором і першим завідувачем кафедри нервових і душевних хвороб⁹⁰². Він зробив внесок у вивчення гострого мієліту токсичного походження, досліджував клініку неврозів, гострого делірію, прогресивного паралічу і шизофренії. Слідом за ним з Казані в Одесу переїжджає його учень О. Е. Янишевський⁹⁰³. У 1909 році він вперше описав відомий нині під його ім'ям «хапальний рефлекс»⁹⁰⁴. У 1918 році він видав підручник з неврології під заголовком «Симптоматология заболеваний нервной системы».

В 1904 році приват-доцент Харківського університету В. І. Зарубін⁹⁰⁵ також віддав перевагу Одесі перед Казанню, куди був обраний професором 1903 року, і посів кафедру систематичного й клінічного вивчення шкірних та сифілітичних хвороб в ІНУ. У дослідженні слизових (келихоподібних) клітин ним описана різноманітна морфологія та особливості секрету келихоподібних клітин кишкового каналу риб, сечового міхура, простати, простатичного відділу уретри, купферових залоз ссавців і амфібій, простежено долю осягнення слизових клітин багатошарового епітелію після виділення секрету.

В. І. Зарубін займався також вивченням атрофічних форм червоного плоского лишая. Детально описавши мікроскопічні зміни шкіри при даному патологічному процесі, він підтвердив думку вітчизняних і французьких дерматологів про те, що в патогенезі гістоморфологічних змін шкіри при червоному плоскому лишаї значну роль на першому етапі відіграє інфільтрація поверхневого (сосочкового) шару дерми клітинами, що призводить надалі до утворення сполучної тканини, а на другому етапі відбуваються процеси, що призводять до зморщування цієї сполучної тканини, розтягування сосочкового шару, ускладнення кровообігу, і цей процес рано чи пізно закінчується атрофією. З сучасної точки зору під «ембріональною інфільтрацією» шкіри клітинами слід розуміти можливість активації імунокомпетентних клітин.

В. І. Зарубін гістологічно досліджував мало вивчений на той час патологічний процес *sclerodermia circumscripta* (обмежене твердошкір'я), детально описавши клінічну й мікроскопічну картину власного спостереження і провівши диференційну діагностику його зі склеродермією Унни. Велику увагу він приділяв проблемам терапії шкірних та венеричних хвороб. У статті про нозофене на підставі власних клінічних спостережень він спростовує доцільність використання цього модного препарату для лікування генітального герпесу і м'якого шанкру. У роботі про лікування шкірних хвороб препаратами щитовидної залози Зарубін вказує на малу вивченість дії тиреоїдних

⁹⁰² Фурман Т. А. Попов Микола Михайлович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 524–526; Васильев К. К., Васильев Ю. К. Роль Казанского университета в становлении медицинского факультета Новороссийского университета // Казанский медицинский журнал. — 2014. — № 2. — С. 169–174.

⁹⁰³ Васильев К. К. Янишевський Олексій Ерастович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 494–498.

⁹⁰⁴ Янишевський А. Э. О рефлексе схватывания // Русский врач. — 1916. — Т. 15. — № 22. — С. 510–513.

⁹⁰⁵ Васильев К. К., Павлычева С. В., Ревенко С. И. Харьковский дерматовенеролог профессор В. И. Зарубин (1867–1938) // Вісник Сумського держ. ун-ту. — Серія: Медицина. — 2000. — № 18. — С. 12–16; Коваленко С. Г., Васильева Т. В. Зарубін Валентин Іванович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 462–463.

гормонів як на організм в цілому, так і на шкірні покриви, і в зв'язку з цим вважає за необхідне строго диференційований підхід до застосування препаратів щитовидної залози при лікуванні шкірних хвороб.

Кафедру патологічної анатомії ІНУ 1902 року зайняв приват-доцент Московського університету Д. П. Кишенський⁹⁰⁶. Він прибув до Одеси разом з випускником Московського університету бароном М. М. фон Тизенгаузенем, який під керівництвом свого вчителя підготував докторську дисертацію і став його наступником на одеській кафедрі⁹⁰⁷. Співробітники кафедри розробляли проблеми патологічної анатомії інфекційних захворювань.

Кафедру офтальмології ІНУ в 1903–1911 роках очолив С. С. Головін, який прибув до Одеси також з Москви⁹⁰⁸, але не один. Він привіз із собою В. П. Філатова, який успадкував одеську кафедру після свого вчителя в 1911 році⁹⁰⁹. Основою для формування офтальмологічної школи професора Головіна стала розробка нових способів хірургічного лікування очей⁹¹⁰. Його учнями в Одесі були К. О. Юдін — з 1912 року професор, завідувач кафедри очних хвороб Саратовського університету, І. О. Кобозев — з 1930 року професор, завідувач кафедри офтальмології в Одеському інституті удосконалення лікарів, і В. П. Філатов. Останній запропонував шкірну пластику на круглому стеблі («філатовське стебло»), науково обґрунтував і запровадив у практику трансплантацію рогівки, розробив метод тканинної терапії⁹¹¹.

До Одеси з задоволенням переїжджали професори-медики з периферійних університетів імперії. Таким був і Г. В. Хлопін — завідувач кафедри гігієни в Юр'ївському університеті (нині Тартуський, Естонія). На початку літа 1903 року його, ординарного професора Юр'ївського університету, верховним наказом було переведено ординарним професором в ІНУ. Професор Хлопін — засновник наукової школи гігієністів, для якої були характерні велика громадська активність, постійний пошук нових підходів у вирішенні наукових завдань, любов до експериментально-гігієнічних досліджень у поєднанні з педагогічною роботою. Серед його учнів треба назвати К. Е. Добровольського та О. І. Раммуля, які почали свою наукову діяльність в Юр'ївській гігієнічній лабораторії, зокрема Добровольський — дослідження чутливості найбільш уживаних в санітарній практиці методів визначення кам'яновугільних фарб⁹¹². В одеській лабораторії професора Хлопіна, працюючи без грошового утримання, він закінчив це дослідження і в 1904 році в публічному засіданні медичного факультету ІНУ захистив докторську дисертацію⁹¹³.

Г. В. Хлопін недовго пробув в Одесі: у 1904 році він був переведений до столиці імперії, а кафедру гігієни ІНУ посів І. І. Кияніцин, представник петербурзької гігієнічної

⁹⁰⁶ Шепельська І. В. Кишенській Дмитро Павлович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 57–59.

⁹⁰⁷ Тизенгаузен М. М. К вопросу об этиологии опухолей. Опыт с пересадкой зародышевой ткани // ЗИНУ. Медицинский факультет. — Одесса, 1910. — Вып. 3. — С. 1–297.

⁹⁰⁸ Коваленко С. Г., Васильева Т. В. Головін Сергій Селіванович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 323–325.

⁹⁰⁹ Василевська Є. Н., Кузнецова Н. В., Кузнецов В. О. Філатов Володимир Петрович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 323–325.

⁹¹⁰ Головін С. С. Опухоли зрительного нерва и их оперативное лечение // Вестник офтальмологии. — 1904. — № 1. — С. 15–29; 1905. — № 5. — С. 513–544; 1906. — № 2. — С. 119–141; його ж: Exenteratio orbitosinualis (Комбинированная экзентерация глазницы и соседних полостей) // Там само. — 1910. — № 1. — С. 16–19; його ж: К оперативному лечению кератоконуса // Там само. — 1911. — № 7. — С. 551–554; № 8. — С. 573–575.

⁹¹¹ Філатов В. П. Избранные труды. — К., 1961. — Т. 1–4.

⁹¹² Добровольский К. Э. Исследование чувствительности наиболее употребительных в санитарной практике способов определения каменноугольных красок. — Одесса, 1904.

⁹¹³ Кудінова Л. Ю. Хлопін Григорій Віталійович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 346–349; Васильев К. К., Васильев Ю. К., Мельниченко А. В., Подлубная Э. А. К 150-летию со дня рождения Григория Витальевича Хлопина (1863–1929) // Интегративна антропология. — Одесса, 2013. — № 1 (21). — С. 69–75; Vasylyev K.K., Vasylyev Yu.K. Scientists and Their Schools: Grigoriy Vitalyevich Khlopin (1863–1929), Professor at Yuriev (Tartu) and Odessa Universities // Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum. — 2014. — Vol. 2. — No. 1. — P. 119–125.

школи А. П. Доброславина⁹¹⁴. Наукові праці професора Кияніцина присвячені широкому колу проблем гігієни (вода, повітря, їжа), а також окремим питанням епідеміології та мікробіології⁹¹⁵.

Після І. І. Кияніцина кафедру гігієни зайняв так само представник петербурзької гігієнічної школи — М. М. Костямін, який завідував кафедрою з 1914 по 1952 рік, спочатку в ІНУ, потім в Одеському медичному інституті. Його наукові роботи були присвячені дослідженню тканин одягу, проблемам гігієни харчування і харчовій санітарії⁹¹⁶.

З Юр'ївського університету до Одеси потрапив також приват-доцент М. Б. Блауберг. У 1902 році він був призначений професором по кафедрі фармації й фармакогнозії ІНУ, ставши, таким чином, організатором і першим завідувачем цієї кафедри. В Одесі він опублікував фармакологічний довідник, тут побачили світ його лекції з фармакогнозії. Одним з головних напрямів наукової діяльності професора Блауберга, яку він розпочав у московській лабораторії професора Ф. Ф. Ерісмана, було вивчення проблем гігієни та фізіології харчування⁹¹⁷.

У 1908 році професором ІНУ по кафедрі приватної патології і терапії був призначений приват-доцент Петербурзької військово-медичної академії терапевт О. Й. Ігнатовський. Його дослідження з відтворення атеросклерозу у кроликів стало важливим етапом у створенні експериментальної моделі «холестеринового» атеросклерозу. Ігнатовський відтворив атеросклероз у кроликів шляхом годування їх жовтками курячих яєць, багатих на ліпоїди, зокрема на лецитин та холестерин. Після нього в епохальній роботі петербурзьких учених М. М. Анічкова й С. С. Халатова різко виражені зміни в аорті тварин були досягнуті годуванням їх тільки холестерином⁹¹⁸.

Кафедру судової медицини на медичному факультеті займав Д. Д. Крилов — автор експериментального вивчення атеросклерозу, який зробив свій внесок у дослідження змін в аорті та дрібних судинах, що живлять навколишню клітковину. Для розвитку вчення про експериментальний «холестериновий» атеросклероз істотно важливим було встановити, чи поширюється процес, вивчений на аорті, на артерії дрібного калібру, зокрема на вінцеві артерії серця. В експерименті на кроликах Крилов встановив, що в усіх випадках з боку вінцевих артерій спостерігаються більш-менш різкі зміни, причому уражаються як гілки найбільш крупного калібру, так і найдрібніші артеріальні гілочки. Таким чином, він вперше довів, що «холестериновий» експериментальний атеросклероз вражає не тільки аорту, а поширюється й на дрібні артерії, що надалі підтвердило тотожність цих експериментально викликаних змін з атеросклерозом людини⁹¹⁹.

Професором ІНУ по кафедрі акушерства і жіночих хвороб у 1905 році був призначений В. М. Орлов. Він запропонував свої два способи оперативного лікування задніх

⁹¹⁴ Васильєв К. К. Професор-гігієніст І. І. Кияніцин // 9-та Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. — Вінниця, 1990. — С. 55–56; Суровцева О. В. Кияніцин Іван Іванович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 59–61.

⁹¹⁵ Кияніцин І. І. Очерк холерной эпидемии осенью 1908 г. в г. Одессе и санитарные меры против неё // Сведения о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях г. Одессы. — 1908. — № 18 (244). — С. 387–405; його ж: О неотложных санитарных нуждах г. Одессы ввиду возможности новых холерных заболеваний и постоянной эпидемии брюшного тифа в ней // Там само. — 1909. — № 3 (249). — С. 19–26; його ж: Чума 1910 г. в Одессе. Статистические данные и санитарные меры // Эпидемии чумы и холеры в 1910 году в Одессе. — Одесса, 1911. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 1–138.

⁹¹⁶ Зайченко А. В. Костямін Микола Миколайович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 131–134.

⁹¹⁷ Васильєв К. К. Профессор М. Б. Блауберг — крупный отечественный фармацевт и гигиенист // Наука та наукознавство. — 2003. — № 2. — С. 97–101; Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Блауберг Магнус Богданович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 133–134.

⁹¹⁸ Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Ігнатовський Олександр Йосипович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 486–487; Васильєв К. К. А. И. Игнатовский (1875–1955) и его исследование по воспроизведению атеросклероза у кроликов // Сучасні проблеми атеросклерозу — від гіпотез до фактів: VII Південноукраїнська науково-практична конференція. — Одеса, 2012. — С. 17.

⁹¹⁹ Васильєв К. К. Крилов Дмитро Дмитрович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 160–165; його ж: Д. Д. Крылов (1879–1940) и его экспериментальные исследования по атеросклерозу // Сучасні проблеми атеросклерозу... — С. 17–18.

зсувів матки, запропонував новий спосіб зашивання грижі білої лінії, ввів новий спосіб зашивання розривів матки, що виникли при проведенні абортів, удосконалив захист операційного поля при вагінальних операціях, розширив показання до кесаревого розтину⁹²⁰. Його учні Б. К. Гогоберідзе, Г. К. Живатов та Г. Ф. Цомакіон стали професорами Одеського медичного інституту, а В. О. Мішин та О. М. Ольшанецький — відповідних закладів у Воронежі та Києві⁹²¹.

Варто згадати й деяких приват-доцентів медичного факультету ІНУ. Один з них — фармацевт І. Г. Кутателадзе, досліджуючи фармакологію та хімію гваяколу, розробив хімічні методи якісного й кількісного визначення даного з'єднання. Йому вдалося першому виділити кристалічний гваякол з абсолютного гваяколу. Ним було показано, що після уведення гваяколу під шкіру експериментальним тваринам він виділяється в незначній кількості дихальними шляхами⁹²². Повернувшись на батьківщину, Кутателадзе став засновником вищої фармацевтичної освіти та наукової фармації в Грузії, засновником і директором Тбіліського науково-дослідного інституту фармакохімії, який з 1964 року носить його ім'я, а також головою наукового товариства фармацевтів Грузії, одним з організаторів хіміко-фармацевтичної промисловості Грузії, академіком АН Грузинської РСР⁹²³.

Серед приват-доцентів медичного факультету був хірург І. Ф. Сабанєєв, який запропонував «черезвиросткову остеопластичну ампутацію стегна». Операція полягала в кістково-пластичній ампутації стегна з закриттям поверхні розпилу стегнової кістки клиноподібним трансплантатом на сухожильно-м'язовій ніжці, узятим з переднього відділу горбистості великогомілкової кістки. Запропонований Сабанєєвим спосіб давав добру в функціональному відношенні культю, отримав поширення і увійшов у медичну науку під його ім'ям (Сабанєєва ампутація). Відразу після виходу його статті з'явилися публікації, в яких підтверджувалися переваги такого рішення і належне місце нарівні з іншими остеопластичними ампутаціями.

І. Ф. Сабанєєв запропонував також операцію накладання трубчастого шлункового свища при звуженні стравоходу, застосувавши для цього свій спосіб. Гастростомія по Сабанєєву полягала у створенні зовнішнього свища шлунка шляхом виведення на передню черевну стінку трубки, яка формувалася з клаптя передньої стінки шлунка у всю її товщину. Примітні також піонерські роботи І. Ф. Сабанєєва по судинному шву. Він перший у світі зашив рану стегнової артерії і став восьмим хірургом, який виконав успішну операцію судинного шва⁹²⁴.

Приват-доцентом медичного факультету був і бактеріолог В. К. Стефанський. Особливо варто виділити його спостереження у одного з видів щурів до того невідомого захворювання — лепри щурів, викликаной кислототривкою паличкою. Вчений виділив дві форми лепри щурів: залозисту та шкірно-залозисту, дав точний і вичерпний опис як макроскопічних уражень, так і гістологічної картини. Крім того, він відкрив збудника цього захворювання, який виявився облігатним внутрішньоклітинним паразитом, морфологічно й тинкторіально подібним до мікобактерії лепри людини⁹²⁵. Лепра щурів та її збудник увійшли в літературу під назвою «хвороба Стефан-

⁹²⁰ Орлов В. Н. К казуистике заднешеечных фибромиом матки // Русский врач. — 1907. — № 36. — С. 1237–1238; його ж: Кучению о распознавании внематочной беременности и трубного выкидыша // Там само. — № 18. — С. 606–609; його ж: К оперативному лечению кист яичника и широких связок // Труды общества русских врачей Одессы. — Одесса, 1908. — В. 6. — С. 51; його ж: Retroversio-flexio uteri и ея оперативное лечение // Там само. — Одесса, 1912. — В. 10. — С. 197–206.

⁹²¹ Васильев К. К. Орлов Всеволод Миколайович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 415–418.

⁹²² Кутателадзе И. Г. Материалы к фармакологии гваякола. — Одесса, 1919.

⁹²³ Бекало М. С., Васильев К. К., Кресюн В. И., Годован В. В. К 125-летию Иовеля Григорьевича Кутателадзе (1887–1963) // Досягнення біології та медицини. — 2011. — № 2 (18). — С. 83–86.

⁹²⁴ Васильев К. К., Глянецев С. П. Доктор медицины Иван Федорович Сабанеев (1856–1937): страницы биографии и вклад в хирургию // Анналы хирургии. — 2006. — № 5. — С. 78–80.

⁹²⁵ Стефанский В. К. Заболевания у крыс, вызванные кислотоупорной палочкой // Русский врач. — 1902. — № 47. — С. 1726–1727.

ського» та «мікобактерія Стефанського». Враховуючи невдачі зі щепленням людської лепри піддослідним тваринам та культивуванням збудника лепри людини на поживних середовищах, значення цього відкриття зростало з кожним роком. Заражені мікобактеріями Стефанського щури та миші були єдиною експериментальною моделлю лепри людини. Щурячій лепрі та її збуднику присвячені сотні досліджень, виконаних у багатьох країнах світу. Тільки в 1960 році С. Shepard повідомив про обмежене локальне розмноження мікобактерії Гансена (збудника лепри людини) при введенні їх в подушечку лапки мишей, а в 1968 році W. Kirchheimer та E. Storrs мікобактеріями лепри людини відтворили генералізовану лепроматозоподібну інфекцію у дев'ятипоясних броненосців⁹²⁶.

На завершення зазначимо, що більшість з одеських професорів-медиків закінчили Петербурзьку військово-медичну академію, дисертації на ступінь доктора медицини більшість з них виконали й захистили в тій же академії. Тому на напрямах наукової роботи одеських вчених-медиків з медичного факультету ІНУ позначився вплив в першу чергу петербурзьких наукових шкіл. На другому і третьому місці відповідно були Московський та Київський університети.

Внаслідок революційних потрясінь 1917 року та Громадянської війни розпочався вихід одеських професорів-медиків за кордон. Деякі з них змогли продовжити академічну кар'єру в еміграції — в Софійському університеті (Болгарія) і Белградському університеті (Югославія). Деякі з тих, хто залишився в Одесі, були вислані. Колишній ІНУ був реформований, і 1922 року його медичний факультет перетворився на самостійний вищий навчальний заклад — Одеський медичний інститут. Але слава когорти його працівників, викладачів та науковців, залишила помітний слід в історії світової медицини та вітчизняної освіти.

⁹²⁶ Васильєв К. К. В'ячеслав Карлович Стефанський (1867–1949) // Інфекційні хвороби. — 1997. — № 4. — С. 52–53.

Р о з д і л 7

Навчально-допоміжні структурні підрозділи**7.1. Астрономічна обсерваторія⁹²⁷**

Історія астрономічної обсерваторії почалась водночас з історією університету. Про це свідчать документи, які стосуються процесів перетворення Рішельєвського ліцею в ІНУ. Вже кошторис на 1863 рік містив витрати на неї.

На той час астрономічна обсерваторія розміщувалась в одній з кімнат великої будівлі Рішельєвського ліцею. В 1866 році призначений директором обсерваторії доцент кафедри астрономії Л. Х. Беркевич поставив питання перед радою університету про зведення для неї окремої будівлі, передбачивши в ній башту з рухомим куполом для телескопа та кімнати з прорізами в даху для встановлення меридіанного круга⁹²⁸. В 1869 році Л. Х. Беркевич — вже на той час професор — представив дві пропозиції щодо будівництва: на подвір'ї університету та на ділянці в урочищі Ланжерон, яка ще 1863 року була надана Одеською міською думою майбутньому університету для облаштування астрономічної обсерваторії⁹²⁹. Радою була схвалена друга пропозиція, і Беркевичу доручили розробку проекту, який згодом був схвалений провідним російським астрономом О. В. Струве. В травні 1869 року за дорученням ради Беркевич приступив до будівництва. Коштів на виконання проекту не вистачало, оскільки частина була витрачена на інші потреби, але вчений вирішив розпочати будівельні роботи, сподіваючись на те, що казна або місто нададуть кошти для закінчення будівництва. Нестача коштів супроводжувала будівництво й надалі, однак 15 серпня 1871 року астрономічна обсерваторія ІНУ була відкрита. Ця дата стала днем її заснування.

Науковими керівниками астрономічних досліджень і водночас директорами обсерваторії в різні роки були професори кафедри астрономії університету: в 1871–1881 — Л. Х. Беркевич; в 1881–1910 — О. К. Кононович; в 1910–1912 — Кастерін; в 1912–1933 — О. Я. Орлов.

Фундація і подальший розвиток астрономії та підготовка астрономічних кадрів в Одесі пов'язані в першу чергу з провідними науковцями кафедри астрономії. Її засновник Беркевич був фахівцем з небесної механіки, займався дослідженням руху астероїдів. Головна його заслуга полягає у створенні обсерваторії, оснащенні її спостережним обладнанням, підготовці вчених-астрономів. Першим астрономічним приладом для обсерваторії став меридіанний круг виробництва відомої німецької фірми «A&G Repsold» (1862), придбаний у Тифліській фізичній обсерваторії в обмін на 11 метеорологічних і фізичних приладів та доставлений в Одесу 1871 року. Не менш важливими були зусилля Беркевича з підготовки кадрів для кафедри й обсерваторії. Його учень і співробітник Е. Е. Блок провів численні експедиції зі спостереженням проходження Венери по диску Сонця (1874), визначив координати багатьох пунктів у Закавказзі під час російсько-турецької війни 1878–1879 років, а пізніше й у Туреччині.

Інший учень Беркевича — О. К. Кононович зробив великий вклад у розвиток астрономії в Одесі. В 1881–1910 роках він був професором кафедри астрономії й гео-

⁹²⁷ Автори підрозділу С. М. Андрієвський, А. В. Драгунова, В. Г. Каретников.

⁹²⁸ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 615.

⁹²⁹ Каретников В. Г. Астрономия в городе Одессе за 200 лет // Страницы истории астрономии в Одессе. — Ч. 1. — Одесса, 1994. — С. 6.

дезії та директором обсерваторії, виконував обов'язки декана фізико-математичного факультету й ректора ІНУ. Вагомі його заслуги як організатора освіти й науки, одного з піонерів застосування астрофотометрії в Росії. Вчений досліджував методи обчислення орбіт візуально-подвійних зір, вів спостереження сонячних плям і протуберанців, створив фотографічну колекцію цих об'єктів і знімків зоряного неба.

О. К. Кононович перетворив обсерваторію в добре оснащену астрономічними приладами наукову установу з першим в Росії спектрогеліографом, виготовленим разом з талановитим механіком університету І. А. Тимченком (1852–1924). При Кононовичі були проведені фотометричні дослідження великих планет, вивчені закони відбиття світла в різних довжинах хвиль від різних поверхонь. Він провів численні й високоякісні фотометричні спостереження планет — Марса, Юпітера й Сатурна⁹³⁰. Вчений започаткував астрофізичні дослідження в Одесі, дообладнав обсерваторію новими фотометрами, протуберанц-спектроскопом, ширококутним астрографом, причому деякі з цих приладів були першими в Російській імперії.

1886 року був встановлений 6,5-дюймовий телескоп-рефрактор англійської фірми Т.Сooke&Sons, для якого була побудована вежа з куполом. Вчений широко використав цей інструмент: приладнав до нього фотометр і почав виміри блиску планет, вивчаючи їхню відбивну здатність. Він систематично спостерігав сонячну хромосферу й протуберанці. Так, йому вдалося виконати те, що порадив О. В. Струве: ставити астрофізичні досліди для заповнення цього пробілу в російських астрономічних знаннях, використати переваги південного неба й наявність в ІНУ фізиків, які можуть допомогти в постановці спектральних досліджень. Спосіб спостереження протуберанців у спектроскоп поза затемненням був запропонований порівняно незадовго до цього. Разом з учнями Кононович організував фотографування Сонця⁹³¹. При ньому обсерваторія ІНУ увійшла в міжнародні списки відомих астрономічних закладів світу.

О. К. Кононович виховав плеяду видатних учених астрономів, які працювали в Пулкові, Симеїзі, Москві й інших місцях країни та за кордоном. Одним з його талановитих учнів був відомий астроном А. Р. Орбінський. Він виконував спостереження сонячних протуберанців, виміряв точні положення зір скупчення Гончих Псів, вів спостереження на вертикальному крузі й на пасажному інструменті, запропонував новий оригінальний метод масового визначення променевих швидкостей зір за допомогою призмової камери. Орбінський очолив Одеське відділення Пулковської обсерваторії, деякий час працював у Миколаєві, та згодом повернувся до Одеси, до університету. Він читав лекції з загальної астрономії, теоретичної астрономії, теорії збурень, став одним з засновників і учасників кращого наукового видавництва Російської імперії «Матезис». Вчений займався фінансовими питаннями видавництва, він переклав і відредагував переклади 22 книг з фізики й астрономії⁹³². На честь О. К. Кононовича та А. Р. Орбінського були названі малі планети № 8322 — *Kononovich* та № 11361 — *Orbinsky*.

Учнем О. К. Кононовича був також О. П. Ганський — фахівець із сонячної астрофізики, кавалер ордена Почесного легіону Франції й лауреат премії імені Жансена Французького астрономічного товариства, перший директор Симеїзької обсерваторії. Професор Кононович зіграв вирішальну роль у становленні його як вченого й у виборі напряму його наукової діяльності, прийнявши на роботу в обсерваторію ІНУ в 1894 році. Слідом за вчителем Ганський зайнявся вивченням астрофотографування. Для фотографування сонячних плям і отримання якісних знімків він застосував окрім головної — фотографічної — труби ще одну, паралельну, яка давала можливість визначити

⁹³⁰ Кононович А. К. Фотометрические исследования планет Марса, Юпитера и Сатурна // ЗИНУ. — 1883. — Т. 73.

⁹³¹ Корпун Я. Ю., Цесевич В. П. Директора обсерватории Л. Ф. Беркевич и О. К. Кононович // Страницы истории астрономии в Одессе. — С. 26.

⁹³² Rikun I.E. Artemij Robertovich Orbinsky — astronomer, educator, publisher // Odessa Astronomical Publications. — V. 25. — Part 2. — Odessa, 2012. — P. 16.

момент найкращого зображення. Тільки за таких умов Ганському вдалося одержати досить задовільні знімки. У той же час при вивченні великих сонячних плям він малював деякі з них. Кононович відзначав, що якщо зрівняти зроблений Ганським малюнок відомої великої плями 01.10.1895 з фотографією, можна бачити правильність малюнка (зробленого до появи знімка) і підтвердження того факту, що фотографія, при всіх своїх перевагах, не дає можливості розрізнити дуже дрібні деталі, які видні оком при сприятливих умовах. Деякі з цих малюнків були послані у французький журнал *Astronomie* і там надруковані. Аналіз спостережень Ганського підтвердив факт обертового руху плям. Крім того, вчений брав участь у топографічних роботах на одеських лиманах, зокрема Куяльницькому, у рамках експедицій Новоросійського товариства природознавців в 1894–1895 роках під керівництвом Кононовича. За великі заслуги перед наукою ім'ям О. П. Ганського названо малу планету (№ 1118, 1928), кратер на Місяці (1970) та льодовик на архіпелазі Шпіцберген⁹³³.

О. Я. Орлов був запрошений до ІНУ в 1912 році. Із його приходом до ІНУ астрономічні дослідження й освіта набули більшої динаміки та значення для вітчизняної й світової науки. Новий директор обсерваторії, не відкидаючи сформованої астрофізичної тематики, впровадив у практику астрометричні, геодезичні роботи й геофізичні дослідження. Він збагатив навчальний процес новими курсами, переробив старі й видав 2 підручники за оновленими ним і приведеними до нових умов основними курсами сферичної й теоретичної астрономії, впровадив у практику нові математичні методи обробки спостережень. Усвідомлюючи перспективність астрофізичних досліджень, вчений не став утискати вже розвинені напрями робіт, але, маючи зацікавленість у розвитку астрометричних досліджень, домігся розширення штату, запросив на роботу в обсерваторію Н. М. Ляпіна, М. В. Васнецова — в майбутньому відомих астрономів, залишив працювати на кафедрі випускників ІНУ М. В. Циммермана й Д. В. Пяковського. Він розробив нові методи визначення положення полюсів Землі, руху часток кометного хвоста, елементів сонячного екватора й провів фундаментальні дослідження обертового руху Землі. Орлов виконав також роботи з дослідження триосності земного еліпсоїда, вікового руху полюсів Землі, виявлення Місячних двотижневих змін широти, визначення коефіцієнта головного члена нутації по схиленню тощо. Підсумок його широтних досліджень підведений у книзі «Служба широти»⁹³⁴, опублікованій посмертно (1958). Він також займався питаннями передрозрахунків появи комети Галлея. Під його керівництвом були оброблені 18-річні спостереження сонячних плям, проведені в Одесі, у результаті чого визначені елементи сонячного екватора й вивчені власні рухи сонячних плям по широті. Основні наукові результати опубліковані в трьох томах збірника «Вибрані твори»⁹³⁵. О. Я. Орлов відновив меридіанний круг Репсольда й організував спостереження на ньому. Він залучив до цієї роботи університетського механіка І. О. Тимченка. В результаті меридіанний круг став одним з найкращих інструментів цього класу в країні. На ньому були виконані спостереження, які показали високу точність і відмінні можливості прилада.

Співробітники астрономічної обсерваторії ІНУ провели нівелювання й геодезичну зйомку одеських лиманів, вулиць міста, визначили величини морських припливів і відливів, вивчили процеси зсувів берегів. Сама обсерваторія була перебудована і з'єднана з головним будинком перехідним вестибюлем (проект О. Й. Бернардацці), набувши сучасного вигляду.

О. Я. Орлов заснував наукову бібліотеку обсерваторії, видання «Праць астрономічної обсерваторії», «Циркуляра Одеської астрономічної обсерваторії», «Одеського астрономічного календаря». Не менші його заслуги у підготовці багатьох визначних вітчизняних і закордонних вчених. До них можна віднести пулковського астро-

⁹³³ Lemeshchenko N.D., Shevchyuk T.V. Hansky Aleksey Pavlovitch // Там само. — V. 21. — Odessa, 2008. — P. 53–56.

⁹³⁴ Орлов А. Я. Служба широты. — М., 1958.

⁹³⁵ Його ж.: Избранные труды: в 3 т. — К., 1961.

нома В. О. Альбицького, засновника й директора Інституту астрономії Польської академії наук академіка Й. Й. Вітковського, професора Белградського й Колумбійського (США) університетів В. С. Жардецького, директора Паризького Бюро часу, довгот і широт, члена-кореспондента Польської академії наук М. М. Стойка-Радиленка, директора Полтавської гравіметричної обсерваторії, члена-кореспондента АН УРСР, заслуженого діяча науки УРСР З. М. Аксентьєву, професора Київського університету Д. В. Пяковського. Проте розквіт діяльності О. Я. Орлова припав уже на радянський час.

Започаткована як навчальна структура ІНУ, астрономічна обсерваторія вже в 90-ті роки XIX століття стала одним з провідних наукових центрів астрономічної науки Російської імперії та університетів Східної Європи.

Таким чином, в стінах ІНУ астрономія розвивалась як одна з пріоритетних теоретичних та прикладних наук. Праці Л. Х. Беркевича, О. К. Кононовича та О. Я. Орлова стали надбанням російської та європейської науки.

7.2. Бібліотека. Формування фондів⁹³⁶

Історія університетської бібліотеки починається з часів існування Рішельєвського ліцею, відкритого в 1817 році. У свою чергу перші кроки у формуванні фондів ліцейської бібліотеки пов'язані з книжковими зібраннями перших навчальних закладів Одеси — Комерційної гімназії та Благородного інституту.

У 1865 році, під час перетворення Рішельєвського ліцею в ІНУ, його бібліотека складалася з 11 298 назв видань у 28 505 томах⁹³⁷. Основну частину книг становили навчальні посібники — підручники та хрестоматії з різних дисциплін, що викладалися в ліцеї (історії, математики, фізики, хімії, механіки, сільськогосподарських наук, природничої історії, юриспруденції, комерції тощо). Крім того, багато було творів античних авторів як в оригіналі, так і в перекладах російською мовою, творів європейської літератури. Значна кількість примірників з колекції бібліотеки Рішельєвського ліцею належить до рідкісних і цінних видань XVI–XVIII століть.

Книжкове зібрання Рішельєвського ліцею стало основою бібліотеки ІНУ. З перших днів існування закладу постало питання про поповнення його фундаментальної бібліотеки. У ході формування фондів засадничими були академічні та навчальні завдання, що визначило склад університетського зібрання, де представлено літературу з основних галузей знань, перш за все — з дисциплін, що викладалися на факультетах університету. Про інтенсивність надходжень свідчить той факт, що за перше п'ятиріччя існування ІНУ фонди його бібліотеки збільшилися більше, ніж вдвічі: на 1 січня 1870 року вони нараховували 28 723 назви в 58 108 томах⁹³⁸.

Головним джерелом для придбання книг була штатна сума в 4500 рублів на рік, але на бібліотеку завжди відпускалися гроші з залишків сум на особовий склад, таким чином в середньому витрати на купівлю книг і журналів становили приблизно 9500 рублів на рік. Лише за таких умов було можливе значне поповнення фонду бібліотеки через комісіонерів університету.

У перші ж роки свого існування бібліотека ІНУ отримала в дар значну кількість урядових видань, а також видань різних установ і товариств. Фонди бібліотеки поповнилися дарами, що надійшли від університету св. Володимира в Києві (видання XVII століття), Дерптського університету, Імператорської Академії наук, Пулковської обсерваторії тощо.

⁹³⁶ Автори підрозділу М. О. Подрезова, О. В. Полевщикова, В. В. Самодурова.

⁹³⁷ За даними Фундаментального каталогу бібліотеки Рішельєвського ліцею з 1 січня 1861 р. За твердженням О. І. Маркевича, бібліотека містила 12 400 назв книг в 28 505 томах; Маркевич А. И. Двадцатипятилетие ... — С. 589.

⁹³⁸ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 590.

Комплектуванням фондів бібліотеки керували представники кафедр університету. Вони приділяли значну увагу поповненню фонду вітчизняною та зарубіжною літературою з усіх царин знань. На засіданні ради ІНУ 20 вересня 1865 року було обрано першу бібліотечну комісію, яка розробила правила користування університетською бібліотекою. До складу «комісії з влаштування справ університетської бібліотеки» обиралися провідні професори-фахівці з різних факультетів: славіст В. І. Григорович, юрист О. М. Богдановський, зоолог І. А. Маркузен, філософ Р. В. Орбінський, філолог Ф. А. Струве та ін. Низка професорів, що офіційно не входили до бібліотечної комісії, також брала діяльну участь у комплектуванні бібліотеки: мікробіолог та імунолог І. І. Мечников, славіст О. О. Кочубинський, юрист Ф. І. Леонтович, історик П. К. Брун та ін. Рада університету постійно доручала професорам, що виїжджали до інших міст або країн, вивчати там бібліотечну справу⁹³⁹.

Величезне значення для поповнення книжкового фонду університету мало введення до складу бібліотеки окремих книжкових колекцій: деякі з них було куплено, деякі подаровано. В день відкриття університету В. І. Григорович подарував стародруки та рукописи XI–XVIII століть (всього 60 одиниць)⁹⁴⁰. Важливим за своїм значенням та обсягом книжковим надбанням була бібліотека відомого професора-славіста та етнографа А. Кухарського, куплена в його вдови за 5500 рублів у рік заснування університету. Ці книги (2476 назв у 3233 томах, головним чином з історії, етнографії й філології) двома десятками мов, у тому числі верхньо- та нижньолужицькою, чуваською, циганською, санскритом, мапи та атласи (1282 аркушів) та 10 рукописів у 10 томах поповнили відповідні розділи університетського книгосховища⁹⁴¹.

У подарованій університету в 1865 році бібліотеці статського радника Свиридова (близько 500 одиниць) слід згадати великий розділ з медицини, що серед інших містив видання XVII століття. Ряд цінних книг знаходився в колекції (понад 2000 одиниць), придбаній у доцента П. М. Полевого в 1866 році. Наступного року університет отримав дар надвірного радника Петровського, присланий Імператорською публічною бібліотекою (видання XVII–XVIII століть). Рада попечителів притулку Таранова-Белозерова в Сімферополі передала бібліотеці ІНУ 22 рукописи XVII–XVIII століть⁹⁴².

У 1868 році університет придбав цінне книжкове зібрання відомого польського історика і юриста Р. Губе. На той момент його зібрання, високо оцінене провідними європейськими правознавцями, перевищувало 10 тисяч томів. 8100 томів, які прибули з Варшави, влилися в загальний фонд бібліотеки ІНУ, поповнивши насамперед розділи юридичної літератури. Придбане університетом з академічною метою, це книжкове зібрання суттєво поповнило бібліотеку стародруками (не менше 2150 назв, тобто більше третини придбаних книг), в тому числі — бібліографічними рідкостями⁹⁴³.

Наприкінці XIX століття бібліотека отримала в дар прекрасні приватні книжкові зібрання графа О. Г. Строганова та майоратного дому Воронцових в Одесі. З бібліотеки графа Строганова надійшло 18 891 одиниць книжок і журналів широкої палітри тематичних напрямів: книги з військової справи, правознавства, історії, біології, медицини. У складі Строгановського фонду — чимало рідкісних газет та журналів епохи

⁹³⁹ Там само. — С. 600–601.

⁹⁴⁰ Алексеенко М. В. К истории создания «Отдела по славянской филологии профессора В. И. Григоровича» в библиотеке Новороссийского университета // Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці. — Одеса, 2013. — С. 8–28.

⁹⁴¹ Великодная А. В., Полевщикова Е. В. Редкие издания в книжном собрании А. Кухарского // Вісник ОНУ. — 2007. — Т. 12. — Вип. 4: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. — С. 153–168.

⁹⁴² Дарители Научной библиотеки Одесского (Новороссийского) университета (1865–1920): материалы к истории Одесского национального университета им. И. И. Мечникова / сост. Е. В. Бережок, Е. В. Полевщикова, Е. В. Савельева, В. В. Самодурова. — Одесса, 2005.

⁹⁴³ Полевщикова О. В. Зібрання книг Ромуальда Губе в бібліотеці Одеського (Новоросійського) університету // Вісник Львівського ун-ту. — 2010. — Вип. 5: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. — С. 65–75.

Просвітництва і Французької революції, серед яких є 55 примірників видань, заборонених царською цензурою⁹⁴⁴.

Найпрестижніша колекція нинішньої бібліотеки ОНУ — книжкове зібрання родини Воронцових — була передана університету за заповітом її останнього власника — князя С. М. Воронцова. Ця справжня родинна реліквія (52 800 томів більш ніж двадцятьма мовами!) містить багато раритетів, чимало з яких відсутні в найзначніших книгосховищах світу⁹⁴⁵.

На початку ХХ століття до бібліотеки ІНУ було передано значну частину книжкового зібрання відомого російського історика М. К. Шильдера (налічує 4136 назв книг та періодичних видань), що складає так званий Шильдерівський фонд бібліотеки ОНУ. Оригінальну окрему частину цього іменного фонду складають знамениті Шильдерівські теки — дібрані за тематикою журнальні та газетні вирізки, присвячені видатним історичним подіям ХІХ століття.

Успішно впоратися з упорядкуванням фондів, які надійшли до бібліотеки, дозволила самовіддана діяльність бібліотекарів ІНУ. У той період тимчасовий штат передбачав посаду бібліотекаря (директора) і спочатку одного, потім декількох його помічників. Посада бібліотекаря в ті часи була дуже шанована і гідно цінувалася: за штатним розкладом університету бібліотекар прирівнювався до екстраординарного професора (радник VI класу)⁹⁴⁶ і отримував відповідну зарплатню.

Бібліотекарем ІНУ з початку його утворення був призначений В. М. Шишковський, який обіймав цю посаду ще в Рішельєвському ліцеї з 1850 року. Перші роки існування бібліотеки університету випали саме на його долю. Шишковському доводилося вирішувати серйозні питання поповнення фондів, придбання книжкових колекцій, збільшення штату, друкування каталогу⁹⁴⁷. Він прослужив в бібліотеці більше 40 років і в 1890 році вийшов на пенсію⁹⁴⁸.

Однією з головних проблем бібліотеки того часу була відсутність відповідного приміщення. Спочатку книгозбірня розташовувалася в головному корпусі університету на вулиці Дворянській. Але зростаюча університетська бібліотека, займаючи мало не половину першого поверху в корпусі, вже не вмщувалась на відведених для неї площах. Зусиллями бібліотекаря і його помічників та під керівництвом представників бібліотечної комісії книгозбірню кілька разів переводили з поверху на поверх, підшукуючи відповідне приміщення⁹⁴⁹.

У 1896 році в Одесі була утворена Будівельна комісія зі зведення медичного факультету ІНУ, яка керувала також зведенням інших будівель для університету (її головою було призначено професора Ф. Н. Шведова). Будівельна комісія зупинилася на тому, щоб реконструювати «червоний» університет на Преображенській вулиці, добудувавши до нього в глибині Міського саду приміщення для зберігання книг. У січні 1899 року міністерство дозволило розпочати зведення бібліотеки, але за умови додержання витрат по всіх належних за планами і кошторисами робіт на суму не більше 200 тисяч рублів. Відповідальність поклали на вже існуючу Будівельну комісію, додав-

⁹⁴⁴ Фельдман В. С. Фонд А. Г. Строганова в Научной библиотеке Одесского национального университета им. И. И. Мечникова // Вісник ОНУ. — 2007. — Т. 12. — Вип. 4: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. — С. 144–152.

⁹⁴⁵ Книжные собрания семьи Воронцовых в библиотеке Одесского (Новороссийского) университета: каталог выставки / авт.-сост. Е. В. Полевщикова, отв. ред. М. А. Подрезова, ред.-библиограф В. В. Самодурова. — Одесса, 2008.

⁹⁴⁶ Дусинский И. И. В ожидании давно назревшей реформы // Известия Одесского библиографического общества при ИНУ. — 1914. — Т. 3. — Вып. 2. — С. 66.

⁹⁴⁷ Каталог библиотеки Новороссийского университета: в 3 т. — Одесса, 1878–1887.

⁹⁴⁸ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 8. — Спр. 65 (1890). — Арк. 42–43 зв.

⁹⁴⁹ Доклад Комиссии, назначенной Советом университета по вопросу о перенесении библиотеки // Протоколы заседаний Совета императорского Новороссийского университета. Заседание от 6 мая 1876 г. — С. 1–24.

ши до її складу нового члена — бібліотекаря університету Л. П. Бруна, представника добре відомої в наукових колах династії вихідців з фінського міста Фрідріхсхафен — професорів братів Брунів⁹⁵⁰. Один з них, П. К. Брун, на самому початку одеського життя й кар'єри більше трьох років завідував бібліотекою Рішельєвського ліцею. Його син, Л. П. Брун, віддав університету 40 років життя, більшу частину з яких — служінню книзі. В цілому родина Брунів прослужила в бібліотеці три чверті століття.

Л. П. Брун активно включився в обговорення проекту будівництва. Оглянувши під час відпустки деякі закордонні бібліотеки стосовно внутрішньої конструкції книгосховища, він неодноразово виступав на засіданнях Будівельної комісії з пропозиціями щодо розміщення книг у новій будівлі⁹⁵¹. У 1902 році університетська бібліотека перейшла у нове приміщення на Преображенській. У Бруна в бібліотечній команді було всього кілька помічників: В. О. Кобчевський, П. С. Шестериков, Є. Ф. Люткевич і М. О. Григорович, — та вони власними силами перенесли і розмістили на полицях у зразковому порядку кілька сотень тисяч томів.

Щойно вибудоване книгосховище було розраховане на 400 тисяч томів. Бібліотека продовжувала поповнюватися значними надходженнями нових книг, придбаними як на асигновані кошти, так і шляхом обміну на університетські видання, а також книгами, надісланими в дар. Про те, як швидко росла бібліотека, можна судити з зіставлення цифр про кількість книг, що зберігалися в ній. У 1903 році — наступному після переїзду до нової будівлі, в бібліотеці знаходилося 116 тисяч назв в 242 тисячах томів на суму 567 тисяч рублів⁹⁵². До 50-річчя з дня заснування університету, в 1915 році, бібліотека містила вже понад 132 тисяч назв книг, періодичних видань, рукописів, карт та планів, що склалися з 290 тисяч томів на суму 726 тисяч рублів⁹⁵³.

На посаді директора університетської бібліотеки Л. П. Бруна змінив П. С. Шестериков. Його заслужено можна вважати одним із засновників вітчизняного бібліотекознавства. Шестериков був палким прихильником впровадження в практику бібліотечної справи нових методів роботи, був натхненником і організатором кращих починань в діяльності колективу. З метою вивчення передового досвіду він проаналізував діяльність великих бібліотек, заручившись прикладами їх роботи. Він познайомився з роботою 7 університетських бібліотек і побував у 15 найбільших публічних і академічних бібліотеках, а також у бібліотеках музеїв та наукових товариств. Результатом серйозного дослідження стала книга «Постановка бібліотечного дела в университетских и некоторых других библиотеках России» (1915), у якій Шестериков не тільки проаналізував стан бібліотечної справи в країні, а й зробив детальний опис організації бібліотеки в самому ІНУ. Водночас він був відомий як член НТП, спеціаліст з флори Південної України, автор цінних робіт з флористики, що зібрав цінний гербарій.

Підвищувати престиж рідної бібліотеки П. С. Шестериков міг завдяки добре підібраній команді співробітників (М. О. Григорович, І. І. Дусинський, П. В. Левандовський та ін.), серед яких були справжні інтелектуали з університетською освітою⁹⁵⁴. Помічник бібліотекаря І. І. Дусинський у спеціальній публікації розглядав питання про матеріальне і службове становище працівників університетських бібліотек. Його стаття з цього питання донині не втратила актуальності. Різнобічно обдарована лю-

⁹⁵⁰ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12. — Спр. 919. — Арк. 76 зв.; про П. К. Бруна див. також: Хмарський В. М., Дзиговський О. М. Брун П. К. // ПОНУ. — Т. 2. — С. 170–172.

⁹⁵¹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12. — Спр. 919. — Арк. 11–12, 31 зв.

⁹⁵² Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1903 г. / сост. П. Е. Казанский. — Одесса, 1904. — С. 156.

⁹⁵³ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 г. / сост. В. Н. Мочульский. — Одесса, 1916. — С. 354.

⁹⁵⁴ Подрезова М. А., Самодурова В. В. Библиотекари Одесского (Новороссийского) университета — мировой науке // Вісник ОНУ. — 2008. — Т. 13. — Вип. 8. — С. 11–22.

дина, антикознавець за фахом та водночас журналіст, сучасному читачеві Дусинський відомий насамперед як геополітик, політичний публіцист і панславист⁹⁵⁵. Нарешті, повноцінним членом невеликого колективу університетської бібліотеки була Л. К. Брун — перша жінка, прийнята на штатну посаду в університет (безперервно працювала в бібліотеці до 1957).

На початку 1906 року співробітники та викладачі ІНУ, а також книголюби міста організували бібліотечний гурток. Його попереднє засідання відбулося 13 січня 1907 року під головуванням професора В. М. Істріна за участю професорів і викладачів університету О. П. Доброклонського, І. І. Іванова, В. Ф. Лазурського, М. Г. Попруженка та ін. З їхнього подання гурток було перетворено в наукове товариство. Статут Одеського бібліографічного товариства (ОБТ) був затверджений 5 березня 1911 року. Головою було обрано професора І. А. Линниченка (керував товариством з 1911 по 1921 рік), секретарем — професора В. Ф. Лазурського⁹⁵⁶. Головними своїми завданнями товариство вважало проведення зборів для читачів, обговорення рефератів з бібліографічної тематики, видання праць, що мають відношення до бібліографії та критики, видання власного журналу, що висвітлює діяльність товариства — «Известий Одесского библиографического общества». У 1912–1917 роках обов'язки редактора друкованого органу виконував І. А. Линниченко; всього вийшло 5 томів (36 випусків).

У засіданнях ОБТ брали участь і публікували свої статті, рецензії, біографічні матеріали і покажчики багато відомих представників одеської інтелігенції. На жаль, це об'єднання, як і багато інших того часу, не змогло організувати бібліографічну справу в країні, але його зусилля в цьому напрямку заслуговують на увагу: воно збагатило практику бібліографічної роботи, сприяло її зростанню й розвитку.

Таким чином, за декілька десятиріч було сформовано повноцінну університетську бібліотеку з багатим зібранням рідкісних і цінних видань, яке динамічно розвивається та розширюється. Першорядну роль у цьому зіграли ініціативність, компетентність, ентузіазм і в першу чергу — високий інтелектуальний та професійний рівень професорсько-викладацького складу ІНУ, що повною мірою усвідомлював значущість бібліотеки для досягнення і підтримання належного академічного рівня університету та перетворення його на солідний науковий центр.

7.3. Ботанічний сад⁹⁵⁷

Створення ботанічного саду при ІНУ розпочалося водночас з реорганізацією Рішельєвського ліцею. Та незважаючи на всі зусилля в цьому напрямку, кафедра ботаніки, відкрита при фізичному факультеті новоствореного університету під керівництвом професора Л. С. Ценковського, розпочала роботу без ботанічного саду. Попередні клопотання про передання університету Дюківського саду для влаштування на його базі ботанічного саду, а також розроблений викладачем ліцею план саду не втілились у життя з різних причин. Тому перші рослини (70 видів), придбані на 200 рублів у 1865 році, зберігалися у приватній теплиці під наглядом співробітників кафедри ботаніки ІНУ.

⁹⁵⁵ Березин С. Е. Антиковед, библиотекарь, публицист: новые материалы к биографии И. И. Дусинского // Вісник ОНУ. — 2012. — Т. 16. — Вип. 1/2. — С. 243–252; Самодурова В. В. Геополитический изгой: жизнь и смерть И. И. Дусинского (1879-1919) // Вісник ОНУ. — 2013. — Т. 18. — Вип. 2 (10). — С. 9–18. І. І. Дусинський став однією з жертв «червоного терору»: не пізніше 3 травня 1919, без пред'явлення йому обвинувачення, був заарештований особливим відділом 3-ї Української Радянської Червоної армії та розстріляний.

⁹⁵⁶ История возникновения Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете // Известия Одесского библиографического общества. — 1913. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 1–5.

⁹⁵⁷ Автор підрозділу О. М. Слюсаренко.

Зважаючи на постійні клопотання завідувача кафедри ботаніки Л. С. Ценковського, у 1867 році університет передав лицейську баню та університетське подвір'я, на якому вона була розташована, для організації ботанічного саду і виділив кошти на будівництво невеликої оранжереї. З часом до оранжереї була добудована невеличка теплиця.

Трохи пізніше біля оранжереї й теплиці розпочалася робота зі створення колекції рослин відкритого ґрунту. Так виник університетський ботанічний сад, який почав швидко поповнюватися колекційними рослинами з інших ботанічних садів (зокрема Каїра, Варшави, Ялти, Києва) та від аматорів — мешканців міста. Вже у 1880 році територія подвір'я була неспроможна вмістити колекцію та забезпечити її збереження. Тому рішенням адміністрації ІНУ ботанічний сад перевели на університетський хутір в районі Малого Фонтану. Переїзд ботанічного саду провів завідувач кафедри ботаніки та директор саду Л. В. Рейнгард у 1880 році. З тих пір сад отримав постійне місце. За час керівництва Рейнгарда на території саду була побудована оранжерея з двома відділеннями — теплим і холодним, а праворуч від головного входу на площі 1 га була організована ділянка «Система рослин».

Після від'їзду професора Л. С. Рейнгарда (1895) до Харкова ботанічний сад ІНУ очолив професор Л. А. Рішаві, який обіймав цю посаду до 1895 року і за час керівництва запропонував свою версію розвитку підрозділу. Ділянка «Система рослин» була замінена системою клумб з різними групами рослин без будь-якого систематичного плану. На території саду побудували житло для садівника і дві кімнати для роботи зі студентами. У цей час за рішенням вченої ради фізико-математичного факультету у ботанічного саду була вилучена земельна ділянка площею 1,5 га для будівництва метеорологічної обсерваторії. Такі зміни потребували термінової оцінки, яку провели спеціально створені комісії Міністерства освіти та університету.

Обидві комісії визнали стан справ із садом незадовільним і запропонували правлінню ІНУ доручити керівництво садом професору Ф. М. Каменському, що і було виконано у 1885 році. На цей час штат саду складався з трьох робітників і недостатньо підготованого садівника. Тому одним з головних питань, які потребували негайного вирішення з боку керівництва, була проблема кадрів.

Наукова робота була зосереджена на систематизації і поповненні колекційного фонду рослин відкритого і закритого ґрунту, активізації роботи з ботанічними садами світу, а також реорганізації експозиційної частини саду з пристосуванням її до вимог викладання ботаніки у вищій школі. Для цього система клумб загальною площею 2,5 га була реорганізована у три ділянки: систематичну, технічних і лікарських культур та географічну; на решті території саду (близько 2 га) розпочалася робота зі створення арборетума і морфолого-біологічної ділянки. Оранжерейна рослинність утримувалась у двох відділеннях оранжереї — теплому й холодному — та у маленькій теплиці.

Проте більшість започаткованих напрямів діяльності професора Ф. М. Каменського не мали підтримки з боку фізико-математичного факультету, і правління університету поступово зменшувало асигнування на утримання та розвиток ботанічного саду, а також заборонило проводити обмін дублікатів живих рослин, що поступово привело сад до занепаду.

Врешті-решт постало питання щодо закриття ботанічного саду на Малому Фонтані. І знов для прояснення стану, у якому опинився сад, була створена спеціальна комісія. Вона детально ознайомилася з роботою саду і одностайно заявила, що закриття ботанічного саду неприпустиме з огляду на наступне: по-перше, ботанічний сад украй необхідний для викладання ботаніки; по-друге, він єдиний з розташованих у степовій частині й на узбережжі Чорного моря, що дозволяє розводити рослини, вирощування яких неможливе в інших університетських ботанічних садах; по-третє, ботанічний

сад є єдиним у великому приморському місті, а це полегшує придбання екзотичних рослин, особливо тропічних, для поповнення оранжерейних колекцій. Крім того, було вказано на необхідність розширення оранжерей. Особливо це стосувалося відсутності тропічного відділення, що відкидало можливість культивувати комахоїдні рослини, окремі папороті, орхідеї та багато інших тропічних екзотів. Крім того, для поліпшення роботи саду комісія визнала за необхідне організувати в його структурі лабораторію, бібліотеку та гербарій.

Але заходи, запропоновані комісією, не дали бажаних результатів. Суперечки між ботаніками продовжувались, і 1907 року професора Ф. М. Каменського звільнили з університету, а тимчасовим завідувачем саду призначили професора Г. І. Танфільєва, який разом із вченим садівником спробували внести зміни у насадження і реорганізувати їх, але не встигли цього зробити, оскільки Каменського поновили у правах професора ІНУ і відновили на посаді директора саду.

За останні роки керівництва професора Ф. М. Каменського (до 1912) сад поступово приходив до занепаду, і тільки оранжерейна рослинність завдяки догляду вченого садівника К. Т. Пацовського знаходилася у задовільному стані.

1912 року завідувачем ботанічного саду ІНУ на 3 роки був призначений професор анатомії і фізіології рослин університету П. П. Половцев, але фактично садом опікувався доцент А. А. Сапегін, який працював в університеті з 1910 по 1922 рік і водночас керував Одеською селекційною станцією.

Наступні 5 років (1915–1920) роботою саду керував професор Б. Б. Гриневецький, який багато уваги приділяв розвитку ділянки «Система рослин», доповнив окремими новими видами технічних рослин експозиційні ділянки і провів повну реконструкцію «Біологічної ділянки» саду. В цей час обмін каталогами і насінням із закордонними ботанічними садами був припинений внаслідок Першої світової війни.

Часта зміна керівництва, відсутність єдиних програм розвитку саду, недостатнє фінансування і призначення його як допоміжного підрозділу для наповнення навчального процесу негативно позначилися на стані саду. Найбільшої шкоди це завдало в часи, коли статус саду був невизначеним.

7.4. Гідробіологічна станція⁹⁵⁸

У листопаді 1901 року П. М. Бучинський⁹⁵⁹ звернувся до керівництва фізико-математичного факультету ІНУ з проханням побудувати в Одесі на Малому Фонтані біологічну станцію. У проханні зверталась увага на те, що кафедра зоології університету не має бази для вивчення фауни і флори Одеської затоки і це погано відбивається на педагогічній та науковій діяльності закладу.

Для вирішення цього питання факультет створив комісію у складі А. К. Кононовича, Б. Ф. Веріго, Ф. К. Каменського, А. К. Медведєва та П. М. Бучинського, яка запропонувала побудувати приміщення станції з 8 кімнат з акваріумами. Факультет збудив питання перед МНО про цільове фінансування: 14 тисяч рублів одноразово та 1500 — щороку, — та міністерство відмовило за відсутністю коштів. Але прикра відмова не зупинила Бучинського. Він звертається з проханням до факультету відкрити морське відділення зоотомічної лабораторії з функціями зоологічної станції⁹⁶⁰. За його ініціативи факультет збуджує питання перед правлінням ІНУ про відведення для потреб цього закладу будиночка сторожа, що знаходився на нижньому майданчику універси-

⁹⁵⁸ Автор підрозділу О. О. Ковтун.

⁹⁵⁹ Бучинский П. Н. Зоологическая станция при Новороссийском университете // ЗНОЕ. — Одесса, 1911. — Т. 38. — С. 3–15.

⁹⁶⁰ Загоровский Н. А. Зоологическая станция бывшего Новороссийского университета, её задачи и деятельность // Труды I съезда гидробиологов. — Л., 1925.

тетської дачі, а також усієї ділянки землі, що прилягає до нього. Це прохання було задоволене, і протягом двох років будинок було перебудовано. В ньому було 4 кімнати: три робочі й одна для службовця. Таким чином, на станції мали змогу працювати одночасно 5–6 осіб. Крім того, станція мала два парусні човни, значний та різноманітний інвентар, ділянку землі, але не мала штату співробітників. Постійними працівниками станції були асистенти зоотомічного кабінету М. Лігнау та П. Куделін, а змінними — студенти, що працювали там по 2–3 роки.

Станція була базою для дослідницької праці студентів та співробітників університету, а також товариства природознавців. Завдяки їй існуванню прискорився процес інвентаризації фауни Одеської затоки: ракоподібних (М. Ф. Калішевський), губок (М. В. Куделін), риб (К. О. Кисилевич, А. В. Яцентковський). Пізніше біоценози затоки вивчали М. О. Загорівський та О. Д. Рубінштейн, планктон — В. Б. Лебедев, а найпростіших — Л. Л. Россолімо.

Фактично зоологічна станція на Малому Фонтані була відкрита навесні 1902 року і функціонувала до 1922 року. Як повідомляє Д. К. Третьяков, однієї туманної ночі вона стала жертвою бандитизму і була спалена. Позаштатним служником на ній тоді був письменник Б. С. Житков, який нічого не міг зробити для захисту будинку, пощастило лише врятувати деяке майно та гідробіологічне знаряддя.

Частина II

***Університет у системі
радянської української
освіти і науки
(1920–1991)***

Р о з д і л 1

Дезінтеграція та реінтеграція вищої освіти в Одесі в 1920–1933 роках. Попередники Одеського державного університету¹

1.1. Від Новоросійського університету до Одеського інституту народної освіти

Остаточне встановлення радянської влади в Одесі 7 лютого 1920 року відзначилось стрімкими широкомасштабними експериментами в системі вищої школи. На місцях керівництво освітою покладалось на губернські відділи народної освіти (губнареси) на чолі з завідувачами, яких призначали губернські революційні комітети (губревкоми). Для керівництва вищою школою у губнаросі створювався підвідділ вищих шкіл, функції якого з 1 червня того року перейняло губернське управління вищими навчальними закладами (губупвнз), що безпосередньо підпорядковувалося Народному комісаріату освіти (НКО) УСРР. Права і функції губупвнз були визначені спеціальною інструкцією, яка надавала можливість керувати усім життям вишів, крім адміністративно-технічних справ. В управлінні утворювалися відділи: науково-академічний, адміністративно-академічний, господарсько-фінансовий і соціального забезпечення студентів.

У перші місяці існування губнаросу його керівництво проводило самостійні заходи щодо реорганізації вищої школи. Впродовж лютого-травня 1920 року ніяких зв'язків місцевих органів з НКО УСРР не було. За словами виконуючого обов'язки завідувача губнаросу Я. П. Ряппо, «...приходилось, опираясь на російские материалы, не только самостоятельно нащупывать первые организационные формы народного образования, но и оспаривать некоторые положения, выдвинутые формирующимся в то время Наркомпросом. Такое самостоятельное «творчество» шло в то время на местах повсюду».

У цій ситуації одним з перших розпоряджень завідувача підвідділу вищих шкіл губнаросу Є. М. Щепкіна стало повідомлення про відновлення всіх постанов, що діяли влітку 1919 року (другий період встановлення в Одесі більшовицької влади). За постановою губревкому від 12 березня 1920 року у відання губнаросу переходили всі державні, громадські та приватні вищі навчальні заклади Одеси: Новоросійський університет, політехнічний інститут, сільськогосподарський інститут, вищий міжнародний інститут, вищі жіночі курси, вищі жіночі медичні курси, вище художнє училище і консерваторія. Також було відновлено права Українського учительського інституту, Українського фребелівського інституту та Єврейських фребелівських курсів. 22 березня всі заклади поновили заняття, а курси лекцій професорів і молодших викладачів, що перед вступом до Одеси більшовиків виїхали з міста, були розподілені між новими лекторами із закладів інших міст колишньої Російської імперії, які пройшли відповідну реєстрацію в підвідділі вищої школи та підходили «для новых заданий советского строительства в деле высшей школы». 5 березня адміністрації Новоросійського уні-

¹ Автори розділу В. В. Левченко, Г. С. Левченко, В. М. Хмарський. Основу тексту даного розділу склала праця В. В. Левченка «Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту» / відп. ред. В. М. Хмарський, наук. ред. Т. М. Попова. — Одеса, 2010.

верситету в тижневий строк було запропоновано переобрати всі органи управління (раду університету, раду деканів тощо). Вже 20 березня Є. М. Щепкін затвердив на посадах ректора і проректора університету відповідно професора С. І. Солнцева і доцента Д. Д. Хмирова, які 17 березня були обрані на засіданні ради університету.

Повідомлення НКО УСРР про нові напрями в реорганізації системи вищої освіти до губнаросу надійшли телеграмою на початку квітня 1920 року. На основі отриманих розпоряджень 11 квітня було видано наказ за підписами Я. П. Ряппо та Є. М. Щепкіна про закриття з 1 травня історико-філологічних і юридичних факультетів Новоросійського університету та вищих жіночих курсів, економічного факультету політехнічного інституту і вищого міжнародного інституту до наступних перетворень. До 30 квітня всі форми навчального процесу, за згодою викладачів, необхідно було завершити.

Після цього протягом квітня губнарос проводив підготовчу роботу щодо введення в життя накреслених НКО УСРР заходів реформи вищої школи. Наказом від 15 квітня всі виші Одеси були взяті на облік із усім майном та складанням точних актів. Для фактичного здійснення цих заходів при губнаросі було створено дев'ять особливих приймально-облікових комісій. Перша комісія займалася ліквідацією історико-філологічних і юридичних факультетів Новоросійського університету і вищих жіночих курсів; друга — справами соціального забезпечення студентів; третя — об'єднанням медичних факультетів Новоросійського університету і вищих жіночих медичних курсів; четверта — об'єднанням фізико-математичних факультетів університету і вищих жіночих курсів. Приєднанням сільськогосподарського інституту в статусі факультету до складу політехнічного інституту займалася п'ята комісія, шоста проводила «чистку» раніше звільнених співробітників Новоросійського університету, сьома вела облік будинків, приміщень та інвентарю всіх вищих навчальних закладів міста. Ще одна, восьма, проводила ревізію університетських клінік та вивчення діловодства клінічної ради університету. У середині травня з питання про заснування педагогічного факультету була утворена дев'ята комісія.

Наслідком дій цих комісій стала ліквідація 10 липня 1920 року ради, правління та канцелярії Новоросійського університету. Студенти, які спеціалізувалися з окремих предметів, підлягали реєстрації. Під керівництвом викладачів вони мали закінчити свої роботи, висловлюючи бажання навчатися в одному з запропонованих нових вищих навчальних закладів. На деканів факультетів поклали завдання підвести підсумки попередньої реєстрації студентів, які спеціалізувалися на кафедрах, та вжити заходів, щоб ліквідація факультетів завершилася до 1 травня. До цього ж дня підвідділу вищої школи належало закінчити відбір викладачів і студентів закритих закладів, які могли бути «корисними» новій радянській вищій школі.

Відмовляючись від усього «негативного», що було в університетах, НКО УСРР став на позицію їх ліквідації. Прямими спадкоємцями університету в Одесі стали три самостійні інститути: медичний (ОМІ), фізико-математичний (ОФМІ) і гуманітарно-суспільний (ОГСІ). Перші два були створені на базі відповідно медичного і фізико-математичного факультетів колишнього ІНУ, третій було утворено шляхом злиття історико-філологічних та юридичних факультетів ІНУ й ОВЖК з приєднанням вищого міжнародного інституту та економічного факультету політехнічного інституту. До ОГСІ автоматично перевели викладацький склад, студентів, службовий персонал та навчально-допоміжні установи реорганізованих вишів. Таким чином, новий інститут протягом 1920/21 навчального року став головним спадкоємцем інфраструктури ІНУ (будинки за адресами: Дворянська, 2; Єлісаветинська, 12; Преображенська, 24). Також за інститутом були закріплені приміщення будинків (№ 21, 29, 56–58) на вулиці Херсонській (нині Л. Пастера).

Водночас в Одесі створювались різні за форматом педагогічні заклади (курси, інститути). З червня 1920 року почав діяти Інститут народної освіти (ОІНО), який на практиці виявився нежиттєздатним. Спроба надати «теоретичним» факультетам ко-

лишніх університетів педагогічний профіль не мала підтримки ані серед викладачів, ані серед студентів. Тому 1921 року інститути, створені на базі факультетів колишнього університету як перехідна організаційна форма, НКО УСРР почав реорганізовувати вже в діючий на той час у місті інститут народної освіти (ОІНО).

Разом з реорганізацією інфраструктури у вищій школі закріплювались позиції РКП(б): практично у всіх вишах були створені партійні осередки та введено інститут політичних комісарів, до яких додавався ще один політичний представник нової «робітничо-селянської» влади — уповноважений губупвнз, згідно з «Временной инструкцией уполномоченным при комиссаре высших учебных заведений гор. Одессы». Уповноваженим при ОІНО був Є. М. Щепкін, при ОГСІ — Бутман.

1.2. Трансформації мережі вищої освіти. Структурування та реформування ОІНО

Першим юридичним документом, який задекларував створення інститутів народної освіти в УСРР, була «Тимчасова інструкція губнаросу» від 24 лютого 1920 року. Відповідно до статуту вони були вищою педагогічною установою, цільовим призначенням якої була підготовка вчителів для всіх типів шкіл, учительських інститутів, курсів, працівників бібліотек, дитячих позашкільних установ — «працівників освіти для всіх галузей освітньо-виховної роботи».

ОІНО було створено у червні 1920 року на базі існуючих Українського учительського інституту, Українського фребелівського інституту та Єврейських фребелівських курсів у складі п'яти факультетів (дошкільний, шкільних вчителів 1-го і 2-го ступеня, позашкільного та учителів профтехнічної школи), з підпорядкуванням відділу педагогічної освіти губпрофосу.

Початковим етапом історії ОІНО є червень 1920 року, коли за розпорядженням губнаросу на підставі постанови НКО УСРР про негайну організацію інститутів народної освіти було створено спеціальну комісію у складі провідних вчених міста: Р. М. Волкова, А. Г. Готалова-Готліба, В. Ф. Кагана, М. М. Ланге, Д. К. Третьякова. По результатах її діяльності наказом № 12 Відділу вищих навчальних закладів від 23 червня 1920 року за підписом завідувача відділу Є. М. Щепкіна був створений ОІНО.

Того ж місяця при губупвнз почала працювати комісія з реорганізації Українського учительського інституту в ОІНО на чолі з А. А. Осиповичем. Таким чином, історія ОІНО має свою передісторію, що пов'язана з Українським учительським інститутом імені І. Франка, заснованим в Одесі 7 серпня 1919 року. Вже за місяць, у липні Український учительський інститут був реорганізований в ОІНО, який мав готувати вчителів дошкільних, позашкільних та шкільних закладів (1-го ступеня трудової школи), учителів загальноосвітніх предметів (2-го ступеня трудової школи та професійних шкіл) і викладачів ручної професійної праці. Спеціальна комісія розробила навчальний план першого триместру з трьома національними відділеннями: українським, російським та єврейським.

Під час підготовки до відкриття ОІНО відбувалося й формування його організаційної структури. 31 липня на першому засіданні Загальної ради викладацького складу ОІНО було заслухано доповіді професорів М. М. Ланге «Про завдання інституту народної освіти» та Р. М. Волкова, який змалював картину виникнення інституту, і проведено вибори правління інституту у складі: Р. М. Волков (голова), С. К. Фішман (заступник), О. Д. Щербина, І. Р. Раппопорт, О. В. Матковський. Уповноваженим губупвнз при ОІНО було призначено Є. М. Щепкіна.

На початку серпня губнарос, відповідно до вказівок НКО УСРР щодо термінового відкриття ОІНО, прийняв рішення про приєднання до нього ще двох педагогічних закладів: Українського фребелівського інституту (вулиця Манежна, 32) і Єврейських

фребелівських курсів (вулиця Жуковського, 34). Перший почав функціонувати 7 липня 1919 року, до його складу входило близько 60 слухачів і 13 викладачів. Другий заклад було засновано влітку 1919 року для практичної підготовки вихователів, яку проводили у створеному при курсах дитячому садку.

За статутом ОІНО складався з чотирьох факультетів: дошкільного, шкільного, позашкільного та вчителів трудових процесів. За мовою викладання він поділявся на три відділення: українське (ім'я завідувача не встановлено, секретар А. В. Музичка), російське (завідувач О. Д. Щербина, секретар К. Б. Бархін), єврейське (завідувач С. К. Фішман). Ці відділення були відкриті з метою підготовки кваліфікованих працівників для організації системи освіти серед національних меншин Одеської губернії.

Рада ОІНО вважалася юридичною особою й володіла особистою печаткою. Керівні функції виконувала президія ради у складі двох її представників та голов комісій факультетів та відділень. Вони обирали голову президії, а інші посади (два заступники та два секретарі) розподілялися між членами за згодою на один рік. Рада ОІНО контролювала дії навчальної частини, встановлювала кількість відділень і навчально-допоміжних установ, обирала осіб на заміщення посад викладачів і асистентів, розглядала й затверджувала кошторис, навчальні плани, звітувала про свою діяльність, проводила огляд викладання, встановлювала умови зарахування до складу студентів, відряджала своїх членів для наукової роботи, створювала наукові установи й товариства, видавала наукові праці й вживала заходів щодо розвитку навчальної й наукової діяльності інституту. На чолі кожного факультету була комісія у складі голови і секретаря, яка у справах виключно факультету мала ті самі функції, що й президія ради інституту. На чолі відділень також були комісії, але з трьох осіб — голови, заступника і секретаря, з тими ж повноваженнями, що й комісії факультетів. З губупвнз вони мали стосунки тільки через президію інституту.

Актуальною була політика залучення до вишу юнаків з робітничо-селянського середовища, для яких навчання прирівнювалося до трудової повинності. Їм надавали стипендії та продовольчі картки. Для реалізації цієї політики 20 серпня 1920 року були відкриті українське відділення у селі Ісаєво Ананьївського повіту та німецьке відділення у селі Маріїнське. Там були організовані показові школи, дитячі садки і велике господарство, які мали обслуговувати самі студенти на засадах трудових методів виховання й навчання. Управління відділеннями покладалося на раду, на чолі якої стояли комісії з правом самостійної співпраці з різними місцевими закладами. Голови комісій провінційних відділень входили до складу президії ОІНО з правом вирішального голосу, а членам комісій дозволялося бути присутніми на засіданнях президії з правом дорадчого голосу.

13 грудня 1920 року губупвнз запропонувало раді ОІНО розглянути питання стосовно відкриття польського відділення. Та попри готовність адміністрації ОІНО розгорнути роботу польського відділення ця пропозиція не була реалізована. З великим ступенем вірогідності можна стверджувати, що вирішальними чинниками відмови від підготовки освітян для цієї національності стали політичні обставини, а саме поразка Червоної армії у війні з Польщею, крах сподівань на поширення радянської влади на польські землі.

Через політичні та фінансові проблеми у січні 1921 року німецьке відділення з села Маріїнського було переведене до основного закладу як окремий підрозділ, а навесні того ж року воно склало основу для створення робітничого факультету. Ісаєвське відділення, незважаючи на виробничі й фінансові проблеми, продовжувало активно функціонувати, а його викладачі заснували показову школу. У різні часи завідувачами Ісаєвського відділення були А. Д. Осмолівський (1920–1923) та Ф. І. Педанов (1923–1927).

Перші заняття розпочалися 4 жовтня 1920 року у дві зміни: з 8:00 до 14:00 та з 16:00 до 21:00. Осінній семестр (перший) було закінчено 15 грудня, а другий семестр

розпочався 15 січня. Приймальна комісія працювала від 25 вересня до 18 грудня. 3 листопада 1920 року на засіданні ради ОІНО було встановлено кількість кафедр² та викладацьких посад на перший навчальний рік.

На початку другого семестру, 12 лютого 1921 року, відбулися зміни у назвах посад вищого керівництва ОІНО. Згідно з наказом голови губпрофосу В. П. Потьомкіна на підставі «Тимчасового положення про вищі навчальні заклади України» голова правління ОІНО Р. М. Волков був переобраний на посаду ректора. На цій посаді він залишався до 15 квітня 1923 року. Під час відряджень та відпусток Р. М. Волкова обов'язки ректора виконували І. Ю. Тимченко (червень-липень 1922) і С. С. Дложевський (14 вересня — 7 жовтня, грудень 1922). У різні часи посаду ректора ОІНО займали ще п'ять осіб: П. О. Самулевич (15 квітня 1923 — 1 вересня 1925), І. А. Хаїт (1 вересня 1925 — 5 лютого 1926), В. Л. Єлін (5 лютого — 29 березня 1926), Т. М. Внуков (29 березня 1926 — 8 червня 1930) і А. П. Клочко (15 червня — серпень 1930).

Перший навчальний рік 1920/21 видався складним. Це був скрутний час для матеріального становлення вищої школи не тільки в Одесі, а й по всій республіці. Звіти освітян сповнені скарг на нестачу приміщень, спеціалістів, обладнання, часту відсутність студентів на заняттях. Навчання перешкоджали соціальна незабезпеченість та слабка освітня підготовка студентів, складний навчальний план, відсутність палива та світла, криміногенна ситуація у місті. У зв'язку з таким становищем рада прийняла рішення на заліках орієнтуватися на середні вимоги для погано підготовлених слухачів, увести облік відвідувань студентів шляхом переклички, забезпечити їх обідами та опаленням у гуртожитках.

Наступний навчальний рік видався ще більш складним для вищої школи. Радянське керівництво було змушене скоротити мережу вишів країни, внаслідок чого 11 червня 1921 року за наказом губпрофосу до ОІНО були приєднані вищі педагогічні курси. Ректору Р. М. Волкову пропонувалося реорганізувати курси згідно з навчальним планом НКО УСРР для працівників соціального виховання. Таким чином було утворено факультет соціального виховання як підрозділ ОІНО.

18 липня за наказом губпрофосу ОФМІ як самостійний вищий навчальний заклад припинив своє існування. З нього до складу ОІНО перейшли природниче й математичне відділення; хімічне відділення переходило до політехнічного інституту, а хіміко-фармацевтичне мало скласти основу для створення нового хіміко-фармацевтичного інституту. Педагогічний та студентський склад при переході до нових закладів зберігався.

1 вересня 1921 року губпрофос прийняв рішення ліквідувати ОГСІ, який остаточно був розформований 6 вересня 1921 року. Унаслідок цього до складу ОІНО були приєднані три з шести відділень цього інституту: історико-соціологічне (секції російської та загальної історії), ідейно-літературне (секції російської та української літератури), філолого-лінгвістичне (секції філології, слов'яно-російської та неоромано-германської лінгвістики). Два інші відділення — соціально-правове й соціалістично-економічне — передавалися до інституту народного господарства (ОІНГ), створеного в червні 1921 року, який належав відділу соціально-економічної освіти губпрофосу. Відділення наукової філософії ОГСІ було остаточно ліквідовано, а його навчально-допоміжні установи розподілені між спадкоємцями: до ОІНГ переходили фінансово-економічний кабінет і кабінет соціально-правових наук; за археологічним інститутом (створений у червні 1921) закріплено кабінет історії витонченого мистецтва та античної культури й археологічний кабінет; ОІНО в спадщину дісталися філологічний кабінет та історичний семінарій разом з приміщеннями, які вони займали. Всі ці

² В системі вищої освіти УСРР 1920-х років поняття «кафедра» використовувалося у вузькому сенсі — як одна професорська посада, яка забезпечувала читання одного самостійного курсу лекцій. Спроба відновити в ОІНО університетську структуру кафедр була зроблена в листопаді 1922 року, але цей проект не був затверджений. За радянських часів в українській вищій школі кафедральна система була повернута тільки на початку 1930/31 навчального року, коли інститути народної освіти були реорганізовані.

заклади «ввиду безболезненной реформы и в интересах сохранения ученых традиций и ученых навыков переходят в означенные институты со своими заведующими и остальным научным персоналом». Приміщення ОГСІ на вулиці Преображенській, 24, зайняв ОІНГ.

Внаслідок проведеної на початку 1921/22 навчального року реорганізації вищої школи Одеси існуючі до того в ОІНО структурні підрозділи склали факультет соціального виховання. На базі приєднаних підрозділів ліквідованих вишів було створено нову одиницю ОІНО — факультет професійної освіти (ФПО) із шістьма відділеннями, які зберігали риси структурної форми, започаткованої в реорганізованих закладах: ідейно-літературний, соціально-історичний, германо-романський, мови й літератури в ОГСІ та біологічний і математичний в ОФМІ. Завданням ФПО була підготовка педагогічних кадрів для вищої школи.

У вересні 1921 року ОІНО у зв'язку з трансформацією отримав приміщення реорганізованих двох зазначених вище інститутів за адресами: вулиця Комінтерна (Дворянська), 2, Старопортофранківська, 26 та Манежна, 32. З того часу головним корпусом ОІНО стала будівля на вулиці Комінтерна (Дворянській), 2 — головний корпус колишнього Новоросійського університету.

Зміни у складі ОІНО того року остаточно не затвердили його структури. Реорганізація вишів Одеси продовжувалася. У зв'язку з ліквідацією прискореного випуску III курсу ОГСІ на факультеті професійної освіти ОІНО було відкрито III курс ідейно-літературного і соціально-історичного відділень, а також III курс відділення підготовки викладачів іноземних мов. Восени 1921 року було відкрито факультет політичної освіти.

Таким чином, на початку 1921/22 академічного року ОІНО функціонував у такому складі: українське відділення — підготовчий, I та II курси факультету соціального виховання та I курс секцій факультету професійної освіти; російське відділення — підготовчий, I та II курси факультету соціального виховання, три курси всіх секцій факультету професійної освіти (фізико-математичний, біологічний, соціально-історичний, ідейно-літературний); єврейське відділення — підготовчий та I курс; підготовчий та I курс факультету політичної освіти; підготовчий, практичний та III курс відділення підготовки викладачів іноземних мов.

На початку 1922/23 навчального року відбулась чергова реорганізація вищої школи Одеси. 22 серпня 1922 року на підставі резолюції завідувача губпрофосу Т. М. Внукова від 20 серпня було ліквідовано археологічний інститут. Його адміністративний, педагогічний і технічний персонал вважався звільненим від службових обов'язків; науково-дослідницька робота співробітників передавалася Науковому бюро губпрофосу. Приміщення, які займав археологічний інститут у будинку ОІНГ, та кабінети витонченого мистецтва й античної культури, тобто вся його навчальна й матеріальна частина перейшли до ОІНО, а на його базі при факультеті політичної освіти було відкрито два нові відділення: музейно-архівно-бібліотечне та лекторське.

ОІНО знаходився на державному отриманні. У перші роки фінансування було не постійним, але починаючи від літа 1922 року ситуація змінилася. Введення твердого бюджету та надходження значних коштів (у травні 1922 років отримано 150 мільйонів рублів) укріпило фінансове становище інституту. Тоді ж було введено плату за навчання, що призвело до перевірки списків студентів, які звільнялися від оплати за навчання.

У 1922/23 навчальному році адміністрація ОІНО складалася з шести осіб: ректора, проректора, трьох деканів і політкомісара³. Педагогічний склад зменшився до 104 осіб. Кваліфікованих викладачів не вистачало, у зв'язку з чим курси лекцій з деяких предметів не читались (педологія, соціальне виховання, історія Росії, історія за-

³ Інститут політичних комісарів в системі вищої освіти УСРР було введено в грудні 1920. В ОІНО цю посаду займали Н. Г. Манойлов (2 березня — 3 серпня 1922), М. А. Айзенберг (25 серпня — 1922), В. Г. Миронова (16 березня — червень 1923).

хідноєвропейської матеріальної культури, політична економія, історія революційного руху, неорганічна хімія, фізіологія, морфологія, систематики рослин).

З трансформацією мережі вищої школи відбувалися зміни й в інституті штатних посад. Ще 1919 року, згідно з декретом Ради народних комісарів (РНК) УСРР від 18 травня, всі наукові ступені й звання були скасовані. У 1922/23 навчальному році викладачі вищої школи були поділені на сім категорій двох рівнів. В ОІНО замість колишніх посад (професор, доцент, приват-доцент) були введені нові: викладач (викладач-керівник, викладач спеціальних предметів, викладач основних предметів, викладач загальноосвітніх предметів) та керівник (керівник зі спеціальних предметів, керівник з допоміжних предметів, керівник з основних предметів). У 1925 році відбулась чергова зміна: були введені штатні та позаштатні посади професорів та викладачів першої і другої груп. Особи, які були обрані до числа штатних посад, затверджувались Центральною штатною комісією НКО УСРР. Того ж року знову було введено посаду професора, а посада доцента — тільки з 1 жовтня 1930 року.

1922/23 навчальний рік був роком постійних реорганізацій і реформувань структури та навчальних планів ОІНО. З 1 лютого 1923 року до складу факультету соціального виховання ОІНО приєднувалися слухачі Одеських трирічних педагогічних курсів (вулиця Новосельського, 70). Вони отримували статус студентів за умови складання колоквиуму (від 15 січня до 1 лютого) при участі викладачів ОІНО. Ті, хто не склали колоквиум, зараховувались до підготовчого курсу (у статусі секретаря завідував О. М. Зазубович). Представники викладацького та адміністративно-господарського складів з 1 лютого звільнялись.

На початку 1925 року в структурі ОІНО було знов заплановано зміни внаслідок утворення в складі УСРР Молдавської АСРР (жовтень 1924). Відповідно до постанови НКО УСРР правління інституту 3 березня прийняло рішення про початок роботи з 15 березня Вищих однорічних педагогічних курсів (завідувач Л. Добровольський) з підготовки вчителів для молдавських шкіл. Слухачам курсів (передбачалося 25 місць) створювались всі умови для навчання: стипендія (13 руб. 50 коп.), проживання в гуртожитку, харчування в студентській їдальні за 6 руб. на місяць. Але через відсутність слухачів курси не відкрилися.

З 1923 по 1927 рік підставою для функціонування ОІНО, як і для інших вишів, було «Тимчасове положення про вищі навчальні заклади України» від 1923 року, яке визначало усі сфери їхньої діяльності. Тільки у червні 1927 року уряд затвердив «Положення про інститути УСРР», в якому зазначено, що інститути «є вищими навчальними закладами, завдання яких — підготовка фахівців вищої кваліфікації — організаторів, керівників різних галузей народного господарства, державного й культурного будівництва». Відтак вони складалися з факультетів і відділень та безпосередньо підпорядковувалися НКО УСРР.

8 квітня 1927 року на засіданні правління ректор Т. М. Внуков інформував про ректорську нараду при РНК УСРР з питань тривалості триместрів у наступних навчальних роках, які мали бути однаковими. Пропонувалося заняття розпочинати 1 вересня, причому перші два тижні рахувати за III триместр минулого навчального року; літня перерва два місяці й по два тижні між триместрами, а триместри розподілити таким чином: I — від 1 вересня до 15 грудня (15 тижнів), II — від 1 січня до 1 квітня (13), III — від 15 квітня до 1 липня (11). Такий розподіл також надавав можливість закінчити заняття 1 липня замість 15 липня, адже влітку через спеку заняття проводити було неможливо. Зазначалося також, що більшість студентів — селяни, які під час літньої перерви займаються господарством удома, і це теж необхідно враховувати. Ідентична тривалість триместрів давала можливість доцільно розподілити між ними курси, не зменшуючи зміст курсів III триместру, та окрім того забезпечувала однаково зарплатню викладачам, які мали курси тільки в останньому триместрі. Таким чином, на 1927 рік у порівнянні з 1920–1923-м в деяких питаннях навчального процесу ситуація поступово налагоджувалася.

У 1927/28 навчальному році в ОІНО відкривалися: IV курс на ФПО для всіх відділень; III курс на німецькому відділенні й робітничому факультеті трьох національних відділень. У 1928/29 академічному році знову було переглянуто тривалість триместрів, а саме скорочено до 13 тижнів: I триместр (1 жовтня — 31 грудня), II триместр (15 січня — 15 квітня), III триместр (16 квітня — 15 липня). Від 1 до 15 січня — зимові канікули. Загальним методом обліку знань того року залишалась циклова система, але для предметів, які закінчувались у I триместрі, зарахування проводилось після цього триместру. Весняні канікули не передбачалися, натомість встановлювався двотижневий строк від 8 до 24 квітня для зарахувань. Головні лекційні, семінарські й практичні заняття у III триместрі закінчувалися 1 липня. Із 1 до 15 липня проводилося зарахування, а з 15 липня до 15 вересня тривали літні канікули.

24 вересня 1929 року на засіданні правління ОІНО 1929/30 академічний рік було розбито на чотири квартали: I — від 1 жовтня до 30 листопада (51 день), II — від 2 грудня до 31 січня (49), III — від 17 лютого до 12 квітня (46), IV — від 14 квітня до 10 червня (48). Зимова перерва тривала з 1 до 16 лютого. Підсумки праці, облік знань та повторення курсів проводилися з 2 до 30 червня, а з 1 до 31 липня — літня відпустка для всього педагогічного персоналу та студентів. 1 вересня починалася підготовка до наступного навчального року.

18 грудня 1929 року правління ОІНО, виходячи з постанов пленумів ЦК ВКП(б) та директив НКО УСРР щодо підготовки кадрів, остаточно встановило строк навчання три роки замість чотирьох. На трирічний курс навчання з цього академічного року вважалось цілком можливим перевести перші курси таких відділень: історичного й літературного факультету професійної освіти, соціально-економічного українського, німецького та єврейського секторів факультету соціального виховання. Останні курси всіх відділень та факультетів пропонувалося підготувати для переведення на трирічний термін навчання з початку 1930/31 академічного року. Усім деканам необхідно було переробити навчальні плани й подати їх до правління на затвердження. Усім предметним та факультетським комісіям було доручено розпочати перегляд програм і планів зі всіх предметів. Але всі ці намагання виявилися марними через те, що влітку 1930 року ОІНО було реорганізовано.

Структура ОІНО, що склалася на початку 1923/24 навчального року, майже без змін (за винятком уведення 1929 року однорічних курсів підготовки викладачів фізкультури) зберігалася до 1930 року. За весь період існування ОІНО в його складі у різні періоди діяли чотири факультети: політичної освіти, соціального виховання, професійної освіти та робітничий.

1.3. Структурні підрозділи ОІНО

Факультет політичної освіти

Існування факультету (декан І. А. Хмельницький), який відкрився восени 1921 року, було короткотривалим. Восени наступного року його склад поповнили два відділення закритого археологічного інституту — музейно-архівно-бібліотечне (завідувач Ю. Г. Оксман) та лекторське. 7 жовтня 1922 року на засіданні Бюро ОІНО обрали предметну комісію факультету у складі К. Б. Бархіна (голова), Ю. Г. Оксмана й І. А. Хмельницького. Вона мусила розробити навчальні плани і скласти доповідну записку губпрофосу про завдання і план діяльності факультету.

Основним завданням факультету вважалася підготовка кваліфікованих працівників переважно для політико-організаційної роботи. Лекторське відділення мало дати студентам загальну освіту, глибоке опрацювання соціально-економічних питань марксистської методології та відомості про методи ведення даної роботи. На музейно-архівно-бібліотечному відділенні планувалось вивчення основних питань даних ви-

дів діяльності з подальшим практичним застосуванням у різних галузях політосвітньої справи.

На кожному відділенні спеціалізація починалася з другого року навчання. На першому курсі студенти проходили основні дисципліни — переважно соціально-економічного мінімуму. Починаючи з другого курсу, вивчались основні технічні методи виготовлення наочних посібників, реєстрів, експонатів. Помітне місце у навчальному процесі музейно-архівно-бібліотечного відділення займали дисципліни з навчального плану археологічного інституту. Планувалося й проведення практичної роботи: після першого курсу — відвідування музеїв, архівів, бібліотек та лекторських заходів, після другого — самостійна робота з метою набуття особистого досвіду у відповідних сферах майбутньої діяльності.

Спеціального приміщення у факультету політичної освіти не було, — працювали у приміщеннях інших факультетів. Набір студентів на факультет був мінімальний. 26 жовтня на засіданні бюро інституту завідувач музейно-архівно-бібліотечного відділення Оксман повідомив про кількісний запис на лекції факультету: основний цикл — 3 студенти, перший цикл музейно-архівно-бібліотечного відділення — 7 студентів, третій цикл — 17 студентів; на лекторське відділення бажаючих не було взагалі. У зв'язку з цим 2 листопада 1922 року лекторське відділення було визнано недійсним. Згідно з заявою слухачів другого відділення факультету окремий курс української мови вважався зайвим, тому було прийнято рішення зробити його зведеним з ФПО.

Незважаючи на малу кількість студентів музейно-архівно-бібліотечного відділення, планувалися інтенсивні заняття, однак із цим виникли проблеми. 16 листопада заступник декана факультету Оксман на засіданні бюро доповів, що читання курсу лекцій з музеєзнавства викладача А. Г. Готалова-Готліба не розпочато, тому предмет вирішили вважати не вичитаним.

У зв'язку з таким станом справ з організацією навчання, скрутним фінансовим становищем і загальним скороченням мережі вищої школи 22 грудня 1922 року колегія Головпрофосу ліквідувала факультет. Студентам археології та архівознавства надавалася можливість закінчити навчання за спеціальностями протягом одного триместру. Тому випуск фахівців-археологів, які розпочали навчання 1921 року в археологічному інституті, відбувся в ОІНО наприкінці 1923/24 навчального року, а дипломи вони отримали наступного року.

Зрештою ОІНО залишився у складі двох основних підрозділів — ФСВ і ФПО, деканам яких було доручено увести викладачів ліквідованого факультету до інших структурних одиниць інституту й надати новий персональний склад відповідно до розподілу штатних і позаштатних посад. Також пропонувалось переглянути навчальні плани з метою посилення педагогічних дисциплін і по можливості ввести нові навчальні програми.

Факультет соціального виховання

На початку 1921/22 навчального року внаслідок чергової реорганізації вишів Одеси до складу ОІНО увійшла частина студентів фізико-математичного та гуманітарно-суспільного інститутів, а діючі на той час чотири факультети були об'єднані в один — ФСВ, із збереженням всіх національних відділень (українського, російського, єврейського, німецького). Першим деканом факультету було призначено О. Д. Щербину, який до того з 3 березня 1921 року тимчасово виконував обов'язки декана російського відділення. У подальшому на посаду декана ФСВ призначались Г. І. Лур'є (1921–1922), П. В. Тихомиров (1922), Д. К. Третьяков (1923–1924), М. І. Гордієвський (1925–1926), Р. М. Волков (1926–1929) і В. Я. Герасименко (1929). Кожне відділення очолював завідувач: єврейське — І. І. Капович (1923–1929) і Б. М. Меламед (1929–1930), німецьке — В. Г. Мануляк (1924–1925, 1926–1928) та В. Г. Хотимирський (1925–1926).

За результатами прийому студентів восени 1921 року склад ФСВ поповнили 180 осіб: 77 на першому курсі (за відділеннями: українське — 14, російське — 48, єврейське — 15) та 103 на новоствореному підготовчому курсі (українське — 19, російське — 55, єврейське — 29). На весняний семестр в січні 1922 року планувалося прийняти по 100 осіб на кожний курс національного відділення. З цією метою керівництво факультету внесло зміни до навчальних планів, які президія ради інституту затвердила 26 січня. Але через проведення під час зимового триместру перереєстрації студентів цей проект не було втілено в життя.

За підсумками перереєстрації та нового прийому на 1 жовтня 1922 року перший і другий курси російського і єврейського відділень налічував усього 45 студентів. Тому вони були об'єднані, а загальним керівником призначено професора П. В. Тихомирова. На початку 1922/23 навчального року, зважаючи на впровадження викладання української мови, російське відділення взагалі ліквідували. Усім студентам і викладачам запропонували перейти на українське відділення й продовжити навчання українською мовою.

Єврейське й німецьке відділення ОІНО, незважаючи на постанову Головпрофосу про їх офіційне відкриття від 12 листопада 1923 року, почали функціонувати відповідно 1920 й 1921 року. Вони створювалися з метою підвищення кваліфікації вчителів національних шкіл та функціонували впродовж всієї діяльності ОІНО, входячи до складу інституту як його структурні одиниці — відділення, мали свої факультетські й предметні комісії, робітничі факультети та навчально-допоміжні установи. На відділення щороку проводився вільний прийом абітурієнтів, які статус студентів отримували за умови проходження перевірки знань у форматі колоквиуму. У перші роки роботи національні педагогічні заклади переживали значні труднощі: не було досвіду, кадрів, підручників. Але завдяки наполегливості та ентузіазму вони невдовзі були визнані складовою системи педагогічної освіти України. У перші роки діяльності викладання більшості предметів на єврейському та німецькому відділеннях проходило російською мовою, хоча оголошення про прийом та правила прийому, наприклад, на німецьке відділення публікувались німецькою мовою. І тільки 1928/29 навчального року в ОІНО перейшли на викладання на всіх відділеннях відповідними мовами.

ФСВ орієнтувався на підготовку кваліфікованих працівників соціального виховання з трирічним курсом навчання для роботи у дитячих будинках, трудових школах, садках, клубах, майданчиках. Для вирішення цього завдання необхідно було зміцнити наукову базу студентів: навчити застосовувати здобуті знання при вивченні предметів, пов'язаних з методичним вихованням дітей. Навчання на факультеті мало дати майбутньому працівникові системи соціального виховання повне й глибоке знання про дитячий вік і виховні підходи до дітей цього віку, мало розвинути у студентів ряд практичних навичок, необхідних для організації дитячого виховання.

ФСВ здійснював підготовку соціальних вихователів, педагогів-комплексників, організаторів соціального виховання та керівників дитячого руху. Головним напрямом роботи була підготовка педагогів для викладання комплексів у молодших групах та фахових предметів у старших групах трудшкіл. Тому на вищих триместрах відповідно до перших циклів дисциплін, які обирали студенти за своїми здібностями, проводилася спеціалізація, щоб поглибити знання з тієї чи іншої наукової галузі, потрібні педагогу-фахівцю для старших груп семирічних шкіл.

Вирішення сучасних проблем соціально-економічного розвитку країни вносили постійні зміни в основні завдання ФСВ. У 1923/24 навчальному році спеціалізація на третьому курсі була проведена шляхом введення спеціальних груп — історико-словесної, біолого-географічної, дошкільної. У 1926/27 навчальному році групи спеціалізації були замінені на ухили: соціально-економічний, агробіологічний, дошкільний на українському відділенні та соціально-економічний, агробіологічний, техніко-математичний на єврейському відділенні. У зв'язку з цим відбулись зміни у робочому плані третього курсу, які торкнулися багатьох предметів. Так, на українському відді-

лені серед загальних предметів були скорочені години з історії класової боротьби, української літератури і методики громадознавства.

У 1928/29 навчальному році, після прийняття НКО УСРР рішення про скорочення строків навчання, було проведено наступну реорганізацію: на українському, єврейському та німецькому відділеннях було запроваджено ухили (спеціалізацію) з третього курсу навчання замість четвертого, як було попереднього року.

Діяльність ФСВ пов'язана із складним періодом трансформації всієї системи вищої освіти УСРР. Його навчальні плани пройшли непростий шлях еволюції і дали можливість розширити спектр підготовки випускників від вихователів дитячих дошкільних закладів, спеціалістів-організаторів дитячих колективів закладів соціального виховання, вчителів початкової школи до педагогів-предметників семирічної школи, трудової школи, фабрично-заводських училищ, технікумів. Плідна методико-педагогічна діяльність керівництва відіграла величезну роль у підготовці фахівців-педагогів для ліквідації неписьменності, підвищення загального рівня системи початкової і середньої освіти.

ФСВ як один із двох основних структурних підрозділів ОІНО впродовж десяти років існування був одним з провідних центрів, що готував педагогічні кадри для всієї України. Саме він став проміжною ланкою у спадковості закладів педагогічної освіти в Одесі між вищими жіночими курсами (1906–1920), Українським учительським інститутом (1919–1920) та інститутом соціального виховання (1930–1933), педагогічним інститутом (1933–1945) та Південноукраїнським державним педагогічним університетом імені К. Д. Ушинського. Незважаючи на звивисті шляхи розвитку педагогіки в Одесі, зміну назв навчальних закладів та їхнього місця в системі освіти, ФСВ вдалося не тільки зберегти, а й примножити традиції своїх попередників у вихованні та підготовці професійних педагогів.

Факультет професійної освіти

Створений на основі історико-філологічного й фізико-математичного факультетів колишнього Новоросійського університету, ФПО став спадковою ланкою в «міжуніверситетський» період. На початку 1921/22 навчального року він складався з шести відділень: біологічного, математичного, ідейно-літературного, соціально-історичного, германо-романського, мови й літератури. Від 1922/23 навчального року ФПО діяв вже у складі чотирьох відділень: біологічного, математичного, соціально-історичного, мови й літератури. Цей факультет слід вважати прямим спадкоємцем Новоросійського університету: він отримав більшу частину його матеріальної бази та значну кількість викладацького складу, який зберігав традиції класичної університетської освіти у своїх навчальних програмах.

Усю планову роботу ФПО проводили декан, факультетська й предметна комісії та комісія з педагогічної практики. Першим деканом став І. Ю. Тимченко (13 жовтня 1922 — 9 травня 1923), надалі цю посаду займали М. Є. Слабченко (9 травня — 23 жовтня 1923), М. М. Васильєв (10 грудня 1923 — 30 червня 1924), В. Н. Бутузов (21 серпня 1924 — 29 червня 1925), П. О. Потапов (26 вересня 1925 — 1930).

ФПО мав завдання підготувати керівників і вчителів фабрично-заводських училищ, профшкіл, робітфаків і викладачів загальних предметів у технікумах. Він забезпечував заклади середньої освіти вчителями української мови та літератури, російської мови та літератури, історії, суспільствознавства, географії, геології, математики, фізики, хімії, біології, іноземних мов. Освіта повністю орієнтувалася на виробництво, тобто на характер і завдання професійних навчальних закладів. Для студентів факультету, що виявляли здібність до наукової діяльності, відкривався шлях до вищої наукової кваліфікації і викладання. Після закінчення інституту вони могли стати аспірантами, асистентами, науковими співробітниками при наукових установах і виробничих підприємствах.

У червні 1922 року факультетська комісія ФПО у зв'язку з перенавантаженням була поділена на три секції: математичну, біологічну та історико-філологічну. Виникли труднощі й з підготовкою навчальних планів. Тому факультет скористався навчальними планами факультету професійної освіти Харківського інституту народної освіти, які бюро ОІНО отримало 7 грудня й після розгляду затвердило 21 грудня.

У 1922/23 навчальному році факультетська комісія визначила необхідну кількість годин для студентів всіх відділень — 40 семестрових годин. Того року в навчальному плані факультету було започатковано курс української мови. Після виконання навчального плану наприкінці навчального року студентам видали довідки й вони були допущені до захисту тез дипломних робіт. Студенти готували дві дипломні роботи: одну з питань педагогіки, другу за фахом.

3 квітня 1923 року факультетська комісія встановила для основних циклів усіх відділень ФПО річний мінімум з шести заліків. Загальними предметами були «Наука про народне господарство», «Основи радянського устрою» та «Українська мова»; також по відділеннях складалися на вибір: вища алгебра або теорія визначників (математичний); гістологія або морфологія рослин (біологічний); історія літератури або загальне мовознавство (мова та література). Для переведення на літній семестр за останніми циклами необхідно було здати два заліки. Строк складання заліків — з 1 до 15 травня.

Впродовж перших п'яти років існування ФПО йшла постійна робота над вдосконаленням його навчальних планів і програм. Першим навчальним роком, коли факультет почав працювати за більш-менш стабільним планом, який майже не зазнав змін у подальші роки, був 1926/27-й. Тоді робочий план був складений таким чином: для першого курсу — за діючим планом НКО УСРР 1926 року; для другого і третього курсів — за планом НКО УСРР 1925 року, але з деякими відхиленнями та доповненнями, зумовленими попередньою роботою студентів цих курсів.

При технічній розробці цих планів звернули увагу на послідовність вивчення навчального матеріалу. На третьому курсі біологічного відділення, наприклад, органічна хімія викладалася паралельно з анатомією та фізіологією рослин, а не випереджала їх; також на першому курсі історичної секції паралельно викладалися «Старий світ» і «Середньовіччя». Але своєчасним доопрацюванням планів вдалося виправити всі недоліки, тому протягом II й III триместрів непорозумінь щодо послідовності викладання вже не було. Гірше виглядала справа з другим принципом — концентрацією: предметні комісії при розробці планів сміливо запроваджували цей принцип, але мали на меті концентрацію внутрішню — щодо змісту окремих предметів, не звертаючи належної уваги на знищення багатопредметності. Через це виникали неприємності: різноманітні причини іноді перешкоджали паралельному викладанню відповідних частин окремих курсів і навіть порушували принцип послідовності, а з іншого боку — існувала багатопредметність. На початку II триместру визнали рза необхідне переглянути з точки зору багатопредметності всі робочі плани, і лише тоді вдалося значною мірою поліпшити справу. Досвід 1926/27 академічного року щодо робочих планів взяли за основу при розробці навчальних планів на наступний рік, тому останні навчальні роки вже не мали такої кількості недоліків як з боку послідовності, так і з боку концентрації.

У справі розробки навчальних планів та програм факультету керівництвом ОІНО був пройдений довгий шлях від вузької предметності в перші роки діяльності до стабільного, зваженого навчального плану 1926/27 академічного року, який став базовим для навчальних планів у наступні роки.

Попри певні успіхи в розробці навчальних планів ФПО, вони залишалися недосконалими та потребували доопрацювання. Головними недоліками було те, що іноді плани й програми пристосовувалися до наявного складу професорсько-викладацького штату, курси предметів нерівномірно розподілялися на частини та були непослідовними, однакові за змістом предмети фігурували під різними назва-

ми та, навпаки, в однакові за назвою предмети вкладався різний зміст, що безпосередньо залежало від викладачів, плани лекційних занять іноді не збігалися з планами практичних занять тощо.

Запровадження в 1926/27 академічному році стабільного навчального плану призвело до покращення успішності студентів ФПО, яка була вищою за всі роки його існування.

Проводилася й робота щодо покращення умов навчання студентів. Так, 11 березня 1927 року правління ОІНО розглянуло питання про організацію допоміжних установ на громадознавчому відділі ФПО (доповідь голови цієї комісії К. П. Добролюбського). Було визнано доцільним організувати кабінети на чолі з завідувачами: соціально-економічний — Й. І. Герліх, історичний — М. Є. Слабченко, літературно-лінгвістичний — П. О. Потапов. Кабінети мали бути місцем, де студенти та аспіранти могли б готуватися до лекцій і семінарів. Для кабінетів були відведені приміщення: для соціально-економічного — кімнату Ленінського гуртка, для історичного — кімнату історичного архіву. Книжки історичного архіву були розподілені між цими ж кабінетами.

Влітку перед початком 1928/29 академічного року відбулися певні зміни в структурі ФПО: історичний відділ реорганізували в соціально-економічний з метою підготовки викладачів не тільки історії, а історії, економіки, історичного матеріалізму, суспільствознавства. Вже 3 липня 1928 року правління ОІНО затвердило новий робочий план на навчальний рік.

Таким чином, ФПО пройшов складний шлях еволюції. Керівництво НКО УСРР намагалось звести його до вузькопрофільного закладу з підготовки фахівців для задоволення нагальних потреб радянської держави, а не для вдосконалення системи освіти. Завдяки могутньому науково-педагогічному потенціалу функціональні принципи вищої освіти, незважаючи на зміну організаційних та структурних форм, були збережені.

Робітничий факультет

У 1920-ті роки робітфаки були визнані найголовнішим засобом і знаряддям пролетаризації вищої школи. Резолюція НКО УСРР «Про робітничі факультети» пропонувала звернути найсерйознішу увагу на зміцнення існуючих та відкриття нових робітфаків при вишах. У зв'язку з цим виникла пропозиція організувати при ОІНО робітничий факультет, який і було відкрито восени 1923 року в складі трьох відділень: українського, єврейського та німецького. Канцелярія робітфаку знаходилась на вулиці Щепкіна, 12 (нині Єлісаветинська), їдальня — на вулиці Херсонській (нині Пастера), гуртожиток — на вулиці Червоної гвардії, 22, заняття проходили в будівлі на вулиці Червоної гвардії (нині Торгова).

На той час досвід створення робітфаків в Одесі вже був: перший з них організували ще влітку 1920 року під керівництвом Є. М. Щепкіна; прототипом його можна вважати тримісячні «нуль-семестри» з циклами гуманітарних, природничо-історичних і математично-технічних наук, що діяли влітку 1919 року. Організований як самостійний виш, 1921 року цей робітфак був розділений на два відділення — політехнічне та сільськогосподарське.

Як на факультети вишів, так і на робітфаки слухачів зараховували на підставі направлень від партійно-комсомольських та профспілкових організацій. За освітньою підготовкою склад слухачів також був дуже строкатий; були й такі, хто взагалі не володів грамотою. Тривалість навчання на робітфаках встановили спочатку два роки, а згодом збільшили до трьох років залежно від профілю вишу, до навчальних планів входили загальноосвітні дисципліни та спеціальні курси. Так, на робітфаку ОІНО вкладався курс «Вступ до педагогіки».

Керівництво робітфаком покладалося на завідувача зі складу правління інституту. У різні часи робітфак очолювали М. М. Васильєв (1923), П. О. Самулевич (1923), І. Ємельянов (1923–1925), Т. М. Хаїт (1925–1928).

Восени 1923 року на робітфак ОІНО прийняли перші 130 осіб. У наступні навчальні роки кількість слухачів була такою: 1924/25 — 123, 1925/26 — 240, 1928/29 — 123. Починаючи від 1925 року кількість випускників робітфаку серед студентів першого курсу ОІНО швидко зростала. Більш детально встановити її не вдалося через невелику кількість особистих справ у фонді Державного архіву Одеської області «Рабочий факультет при Одесском институте народного образования (1923–1930)», де збереглися відомості тільки щодо 466 осіб (329 — українського відділення, 80 — єврейського, 57 — німецького).

Робітфак був джерелом поповнення студентського складу основних двох факультетів ОІНО не лише робітничо-селянськими кадрами, а й партійно-комсомольським прошарком. Так, серед 130 слухачів робітфаку 1923/24 навчального року було 16 комуністів, 2 кандидати у члени КП(б)У і 45 комсомольців, тоді як на всіх інших факультетах загалом був лише 1 комуніст, 1 кандидат і 5 комсомольців.

Навчання на робітничому факультеті було організовано відповідно до постанови Колегії Головопрофосу від 5 травня 1924 року, яка визначила методiku навчання на робітфаках та наголосила на необхідності заміни лекцій з усіх дисциплін груповими заняттями, а заліків — колективним обліком. Початок організації робітфаків в Україні збігся з голодом 1921–1922 років, але влада приділяла багато уваги постачанню робітфаківців. При Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК) було створено комітет сприяння слухачам робітфаків, який розробив заходи для поліпшення їхнього матеріального становища. Незважаючи на мізерний пайок, холоднечу в аудиторіях і гуртожитках, брак підручників, вчорашні робітники і селяни з великим ентузіазмом ставилися до навчального процесу, а дехто й до партійно-комсомольської роботи.

Роки існування ОІНО припали на складний для вищої школи період. Та завдяки величезним організаторським здібностям його викладацького складу, більшість якого були представниками колишнього Новоросійського університету, було налагоджено дружню співпрацю педагогів і студентства. Це дало можливість зберегти і продовжити традиції класичної вищої освіти в Одесі та передати їх спадкоємцям.

1.4. Кадрова політика в ОІНО

Формування професорсько-викладацького складу

З реорганізацією 1920 року системи вищої освіти в УСРР постало гостре питання про забезпечення вишів достатньою кількістю висококваліфікованих, а головне — відданих більшовицькій владі викладачів. Не оминуло це питання й ОІНО.

Певне значення для реформи вищої школи мав декрет РНК УСРР «Про деякі зміни в складі побудови державних установ і вищих навчальних закладів УСРР», що скасовував усі вчені звання і ступені, а також усі пов'язані з цими ступенями і званнями права і привілеї. 24 травня 1920 року НКО УСРР видав постанову «О мобілізації професорів и учителей», в якій повідомлялося, що всі освітяни переходять в його підпорядкування на підставі трудової повинності. Як і самі виші, представники викладацького складу вищої школи Одеси були автоматично «націоналізовані» радянською владою та передані в підпорядкування НКО УСРР.

Разом із створенням ОІНО керівництво губнаросу запровадило заміщення посад викладачів за конкурсом. Для цього створили комісію, яка розподіляла викладачів на першу та другу категорії. На той час не існували критерії щодо звання доцента чи професора. Як правило, до 1930 року на посаду професора призначався викладач, який

читав самостійний курс, мав певний досвід викладацької роботи, наукові досягнення; інколи це залежало від ставлення до нього керівництва закладу. Наукове звання професора надавалося за рішенням вчених рад вишів або науково-дослідних установ мережі ВУАН (захист докторської дисертації не був обов'язковим) із подальшим затвердженням НКО УСРР.

20 серпня 1920 року рада ОІНО, розглядаючи вимогу губупвнз надати кошторис із розподілом викладачів по групах, запропонувала занести до першої групи викладачів, які на той час перебували у вищій школі, а до другої — всіх інших. Ті, хто бажали бути зарахованими до першої групи, мусили надати перелік наукових праць. За пропозицією голови президії Р. М. Волкова, відповідно до традиції дореволюційних університетів, кандидати на посаду викладачів до їх обрання мали прочитати на засіданні ради дві пробні лекції: одну за призначенням ради, іншу — на власний вибір.

Після проведення двох пробних лекцій, відгуків на них і балотування на посаду викладача наказом губупвнз від 4 жовтня 1920 року з 29 липня лекторами ОІНО були затверджені 34 викладачі. Протягом першого навчального року викладацький склад інституту неодноразово змінювався і на кінець року налічував 67 осіб.

Аналіз педагогічного складу ОІНО на початковому етапі його формування свідчить про те, що до нього входили викладачі, які мали досвід роботи у вишах Одеси та інших міст колишньої Російської імперії. Але з-поміж них тільки 25 викладачів мали вчений ступінь доктора або кандидата наук, і з них 13 осіб були викладачами трансформованого Новоросійського університету. Останні були введені до складу ОІНО окремим наказом губупвнз з метою посилення педагогічних кадрів.

З приєднанням на початку 1921/22 навчального року до ОІНО фізикоматематичного інституту і чотирьох факультетів гуманітарно-суспільного інституту його склад поповнила велика кількість відомих вчених, більшість з яких мала досвід роботи в ІНУ. Кількість викладачів, у порівнянні з минулим роком, збільшилась до 187 осіб. Але вже 11 квітня 1922 року відбулося засідання комісії ОІНО під головуванням ректора Р. М. Волкова, де на підставі наказу губпрофосу у зв'язку з складним економічним становищем розглядалося питання скорочення штатів, внаслідок чого на початку 1922/23 навчального року педагогічний склад зменшився до 104 осіб. На цьому ж засіданні у зв'язку з обмеженим обсягом фінансування й пайків комісія постановила зняти з бюджету ОІНО утримання Ботанічного саду та його обслуговуючий персонал. Скорочення торкнулося й представників технічного складу: його було зменшено на 11 осіб. Звільнені були регістратор, рахівник, комендант будівлі на вулиці Петра Великого, 2 (нині Дворянська), старший діловод та ін.

Наприкінці 1922/23 навчального року відбулося ще одне значне скорочення штатів ОІНО. Для реалізації цієї акції 23 травня завідувач губпрофосу Т. М. Внуков створив «особливу комісію». Із 1 червня було звільнено 25 осіб: 15 позаштатних викладачів (К. Б. Бархін, А. М. Великанов, В. О. Зазубович, Г. В. Костанді, Б. О. Лупанов, К. П. Любарський, А. Д. Осмолівський, Є. Ф. Радіна, О. Л. Рубінштейн, О. С. Турчанінов, І. Я. Фаас, М. Г. Чеботарьов, Д. О. Шипинський, О. Я. Шпаков, А. Я. Штраус), 2 штатних асистентів (І. Д. Дуб, К. П. Сахарова-Брижкіна), 8 позаштатних асистентів (К. І. Бакова, М. Л. Беєр, М. Ф. Болтенко, А. Л. Гросман, П. О. Кир'яков, О. Х. Чижик, Д. Г. Елькін, Є. І. Ельштейн), 4 бібліотекарі (Є. Н. Лейненберг, М. С. Луштак, Е. Г. Оксман, Є. Ф. Ролік) та 6 представників технічного персоналу. Тимчасово, до початку наступного навчального року, на посаді зберігача геологічного музею було залишено Д. В. Знойка.

Вже на початку 1923/24 академічного року керівництво ОІНО визнало звільнення такої великої кількості викладачів поспішним. Тому 4 жовтня 1923 року на засіданні комісії по заміщенню вакансій до інституту було прийнято 5 педагогів: професори Д. О. Свиренко (морфологія та систематика рослин) і Д. К. Добросердов (органічна хімія), викладачі Личко (сільськогосподарське виробництво) і Горянський (українська література), позаштатний викладач О. С. Турчанінов (математика), асистент М. М. Семенов (українська мова).

У подальшому значні зміни у викладацькому складі ОІНО у першу чергу були пов'язані з запрошенням до інституту фахівців для ведення нових курсів відповідно до постанови РНК УСРР від 26 квітня 1921 року «Про установаження загального наукового мінімуму, обов'язкового до викладання у всіх вищих шкільних закладах УСРР». Якщо для читання курсів лекцій з природничих дисциплін у складі ОІНО були фахівці, то для предметів нового напрямку марксизму-ленінізму викладачів не було. Тому, починаючи від 1924/25 навчального року, губнарос періодично поповнював штат інституту новими кадрами, які за освітнім цензом були надто різні. У більшості випадків вони не мали вищої освіти й викладацького досвіду, проте всі перебували в лавах комуністичної партії: Г. Г. Берзевіці, С. Х. Білов, К. К. Гойер, В. Л. Єлін, Д. І. Кардашев, Л. О. Піпер, М. Л. Ципіс, Я. Є. Мерзон, І. А. Хаїт, Г. І. Лур'є, І. А. Хмельницький, Л. Г. Стрижак, Й. Л. Аннов, А. Ф. Єрусалимський, І. І. Герліх, М. Л. Дубровський, І. І. Капович, О. Ф. Малєєв, А. М. Мерхер, Р. К. Міквіц, Є. Й. Нирина, Тункельройт і Г. Я. Фрейфельд.

Недовго працювали в ОІНО (1921–1923) та згодом перейшли до інших вищих викладачі, які не читали в інституті дисциплін за фахом: М. Ф. Болтенко, Б. О. Лупанов, О. І. Покровський, О. О. Рябінін-Скляревський, П. В. Тихомиров, І. М. Троцький та інші. У зв'язку зі скороченням викладацького штату на початку 1922/23 навчального року з інституту були звільнені П. М. Павлов, Ф. Є. Петрунь, В. В. Стратен, І. Я. Точидловський, О. Й. Філіппов, І. П. Хоменко, В. Я. Ціммерман, І. А. Хмельницький та ще дехто. У різні часи ОІНО залишили і потому виїхали з міста А. М. Макаров, В. Ф. Каган, Г. І. Лур'є, Ю. Г. Оксман, П. О. Бузук, А. Г. Готалов-Готліб, К. О. Копержинський, В. І. Крокос. Пішли з життя такі видатні вчені, як Є. М. Щепкін, В. М. Мочульський, М. М. Ланге, Є. П. Трифільєв.

Не знайшлося місця в ОІНО і деяким випускникам Новоросійського університету, які залишилися при ньому як аспіранти на 1921/22 академічний рік: М. М. Віркау, Д. О. Гельфанд, М. Л. Гурфінкель, А. І. Занчевський, І. Ф. Кособродов, М. Ф. Нестурх, М. М. Петринський, Д. Л. Рубінштейн, І. М. Тимчинова, К. Б. Шор. Винятком став лише О. Л. Вайнштейн, який, будучи аспірантом ОІНО, згодом став викладачем та плідно працював як науковець і педагог. За різних обставин викладацьку діяльність в ОІНО припинили понад 50 вчених, які в стінах різних вишів Російської імперії й Європи отримали класичну вищу освіту, набули знань і навичок різних наукових шкіл та напрямів.

Після перших трьох років існування ОІНО вважався злагодженою установою перш за все з точки зору підбору педагогічних кадрів. На кінець 1926/27 навчального року, незважаючи на численні реорганізації, ротацію педагогічних кадрів та розмаїття у соціальному, освітньому й партійному цензі, викладацький склад був організаційно сформований і укомплектований переважно високопрофесійними кадрами, що дало можливість продовжувати активну науково-педагогічну діяльність та підготовку фахівців. На кінець останнього, 1929/30 навчального року, викладацький склад інституту налічував 191 особу (найбільша кількість за всі роки його існування).

В ОІНО також вели підготовку педагогічних кадрів із випускників ФПО. У 1927/28 навчальному році викладацький склад поповнили випускники 1925 року, які після закінчення інституту протягом трьох років навчалися в аспірантурі науково-дослідних установ, що діяли при ОІНО. Серед них А. О. Бужевич, Л. Г. Варшавський, Ф. Р. Гантмахер, С. М. Ковбасюк, Л. Й. Рубенчик, М. Л. Рубінштейн, І. Д. Сероглазов, Т. М. Слабченко, Г. М. Трачевський і Т. М. Хаїт. Окремо слід відзначити Л. Й. Рубенчика й М. Л. Рубінштейна, які почали навчання в Новоросійському університеті, а закінчили в ОІНО, де згодом стали викладачами.

Із випускників ОІНО кандидатами історичних наук стали О. Б. Варнеке, Г. В. Князєв, С. М. Ковбасюк, Л. О. Манакін, Н. І. Межберг, Т. М. Хаїт, І. І. Погорілий, І. Д. Сероглазов, Г. М. Трачевський, а докторами наук у різних галузях — З. М. Аксентьева, С. Т. Белозоров, І. М. Бровер, Л. Ф. Верещагін, Ф. Р. Гантмахер, С. Й. Голуб, С. Б. Грінбарт, А. І. Дьоміна, П. Л. Іванченко, В. В. Ковальський, М. Г. Крейн, Я. Л. Нудельман, О. П. Погребинський, І. І. Погребняк, Л. Й. Рубенчик, М. Л. Рубінштейн, Л. А. Семенюк, Д. Л. Шаміс, П. П. Шир-

шов, І. Я. Яцько та ін. Але не всі вони продовжували науковий шлях в Одесі. Молоді вчені, зберігаючи особливості професійного цензу, здобутого в інституті, завжди прагнули до наукового й кар'єрного росту. Завдяки реорганізації вишів і фахової вищої освіти молоді науковці не мали впевненості, що зможуть реалізувати свої здібності. Така негативна тенденція простежувалась протягом 1920-х років і викликала еміграцію молодих наукових сил з Одеси. 1926 року до Полтави виїхала З. М. Аксентьева; з 1928-го на Дніпропетровській гідрологічній станції працював П. П. Ширшов, який наступного року переїхав до Ленінграда. До Києва перебралися І. М. Бровер і О. П. Погребинський. У 1929 році до Харкова виїхали Т. М. Хаїт і М. Л. Рубінштейн.

Помітним новим явищем у вищій школі УСРР стала поява великої кількості жінок-викладачів, що не оминуло й Одесу. У першому навчальному році до педагогічного складу ОІНО увійшли Є. Й. Зейлігер-Рубінштейн, Н. О. Кальнінг, Л. С. Рубінштейн, Л. М. Сидоренко, О. Х. Чижик, С. А. Шейніс, Є. І. Ельштейн — вихованки Одеських вищих жіночих курсів, а також Ц. Є. Лукачер, І. Й. Пуріц, І. Й. Сінявер, В. І. Валуєва. Наступного навчального року внаслідок чергової реорганізації вищої школи Одеси педагогічний штат ОІНО поповнили ще десять жінок-викладачів: К. О. Вербицька, К. Б. Гавсевич, О. Я. Златоустова, А. М. Кастеріна, Л. М. Комарова, К. П. Морозова, О. П. Соловська, Р. В. Старкова, В. П. Цветкова, С. М. Щербина. У 1921/22 навчальному році тут працювала 21 жінка-викладач, що становило десяту частину педагогічного колективу. Таке співвідношення жінок-викладачів до загальної кількості педагогів зберігалось протягом всього часу діяльності ОІНО. На 15 березня 1928 року серед 157 представників викладацького складу було 15 жінок: штатні викладачі Т. Г. Аухтер, І. Й. Пуріц, Ф. С. Хінкус і позаштатні Г. Г. Берзевиці, З. А. Бабайцева, К. О. Вербицька, Р. О. Єгоровська, О. Ф. Косолапова, Ц. Є. Лукачер, С. А. Манойлович, Є. Й. Ниринська, В. Л. Рутковська, Сухорепова, Т. М. Хаїт, В. П. Цветкова.

Після успішного закінчення вищої школи колишні студентки нарівні з чоловіками мали право продовжити навчання при науково-дослідних установах. Аспірантками науково-дослідних установ, що діяли при ОІНО, були: П. Г. Рехтман (математика), С. З. Хаїт і Н. В. Яник (біологія), О. Ф. Федотова і Р. І. Тагамлицька (педагогіка), Т. М. Хаїт і Р. Л. Рибак (секція історії української культури). Наприкінці 1920-х років унаслідок постійної реорганізації системи вищої освіти та відсутності налагодженої структури підготовки наукових кадрів кількість жінок-вчених в ОІНО не збільшилась.

За національною ознакою до педагогічного складу ОІНО входили представники восьми національностей. Викладацький штат ОІНО складала: росіяни — 193 особи (трохи більше 40 %), євреї — 142 (майже 30 %), українці — 102 (трохи більше 21 %), німці — 27 (майже 6 %), вірмени — 2, француз, поляк та караїм. Національності дев'яти викладачів (майже 2 %) встановити не вдалося, що становить похибку визначення процентного співвідношення представників різних національностей у педагогічному колективі інституту.

За освітнім цензом переважна більшість представників педагогічного складу ОІНО мали вищу освіту — 273 особи (трохи більше 57 %), середню й середню спеціальну — 32 (майже 7 %); освітній ценз 173 осіб (трохи більше 36 %) не встановлено. Велика кількість викладачів були вихованцями класичних університетів Російської імперії та інших країн Європи. Так, 142 з них закінчили вітчизняні університети: Новоросійський — 101 особа (фізико-математичний факультет — 65, історико-філологічний — 29, медичний — 5, юридичний — 2), Санкт-Петербурзький — 13 (історико-філологічний факультет — 8, фізико-математичний — 4, юридичний — 1), Київський — 12 (історико-філологічний факультет — 4, фізико-математичний — 4, юридичний — 3, медичний — 1), Московський — 10 (фізико-математичний факультет — 7, історико-філологічний — 2, медичний — 1), Харківський — 2 (історико-філологічний факультет — 1, фізико-математичний — 1), Юр'ївський — 2 (історико-філологічний факультет — 1, філософський — 1), Варшавський — 2 (фізико-математичний факультет — 1, юридичний — 1), Казанський — 1 (фізико-математичний факультет — 1). Ще 16 викладачів закінчили західноєвропейські університети: Бернський — 3, Віден-

ський — 1, Дуезький — 1, Йенський — 2, Лейпцигський — 1, Львівський — 4, Марбурзький — 1, Паризький — 2, Празький — 1, Цюрихський — 1 тощо.

Серед представників педагогічного штату ОІНО також були випускники державних і приватних вишів багатьох міст Російської імперії: Санкт-Петербурзьких військової академії, історико-філологічного інституту, вищих жіночих курсів, технологічного та археологічного інститутів; Московських сільськогосподарського інституту, консерваторії, духовної академії; Київських політехнічного інституту, вищих жіночих курсів, комерційного інституту, духовної академії; Одеських вищих жіночих курсів, консерваторії, політехнічного інституту; Харківського технологічного інституту, Ніжинського історико-філологічного інституту; Миколаївської інженерної академії; Віленського, Казанського і Тифліського учительських інститутів тощо.

У другій половині 1920-х років ОІНО поповнювали випускники закладів, що з'явилися внаслідок реорганізації системи вищої освіти радянською владою: Комуністичного університету, Інституту червоної професури та Комуністичного вчз національних меншин у Москві, Одеського інституту народного господарства, Одеського медичного інституту, Кам'янець-Подільського, Київського й Одеського інститутів народної освіти тощо.

За географічною ознакою більшість викладачів ОІНО були представниками вищої школи Одеси (158): Новоросійський університет — 101, ОІНО — 30, вищі жіночі курси — 16, інститут народного господарства — 4, консерваторія — 2, музично-драматичний інститут — 2, політехнічний інститут — 1, медичний інститут — 1, технікум прикладної хімії — 1. Іногородніх представляли випускники мережі вищих навчальних закладів Санкт-Петербурга (24), Москви (20), Києва (19), Львова (4), Харкова (3) тощо.

Отже, в ОІНО за період з 1920/21 по 1929/30 навчальний рік лекції та практичні заняття вели понад чотириста сімдесят викладачів. У перші роки існування інституту формування викладацького складу йшло в напрямі збереження основного педагогічного фонду вищої школи Одеси, більшість з якого пройшла через інститут «професорських стипендіатів» (праобраз сучасної аспірантури). Освіту вони здобули переважно у вишах колишньої Російської імперії. З відкриттям ОІНО через соціально-політичну ситуацію в країні штат викладачів поповнили фахівці, що мали досвід роботи в навчальних закладах Петербурга, Москви, Києва та інших міст. З одного боку, процес формування та розвитку викладацького складу ОІНО визначалися наявністю викладачів місцевої старої вищої школи та науковими силами інших міст; з іншого боку, радянська влада та комуністична партія контролювали кадрову ситуацію, тематику досліджень, доступ до джерел (вітчизняних та іноземних) та навіть життя науковців.

Усвідомлюючи необхідність збереження науково-педагогічного потенціалу, керівництво республіки намагалося матеріально допомагати працівникам вишів. Проте прийняті у перші роки радянської влади декрети щодо матеріального забезпечення наукових працівників, недоторканності їхнього майна, поліпшення житлових умов практично не виконувались через ряд об'єктивних причин, головною з яких була хронічна нестача державних коштів. Крім того, існували й суб'єктивні причини, зокрема вороже ставлення місцевих органів влади до «буржуазної» професури. Тому часто їхні потреби і звернення розглядалися з великим запізненням або ігнорувалися.

З метою покращення матеріального становища більшість штатних викладачів ОІНО в різні часи працювали за сумісництвом в інших закладах вищої освіти: політехнічному інституті (25 осіб), інституті народного господарства (6), медичному інституті (2), музично-драматичному (1) тощо. Якщо брати до уваги той факт, що основним місцем роботи цих викладачів залишався ОІНО, а великий попит на його кваліфіковані кадри з боку інших інститутів був постійним й кількісним, то можна констатувати, що один зі спадкоємців Новоросійського університету — ОІНО був провідним закладом вищої школи Одеси.

Щодо повсякденного життя викладачів ОІНО треба зазначити, що внаслідок Першої світової й Громадянської воєн, революційних подій та голоду, їхнє матеріальне

становище було скрутним. Реорганізація мережі вищої школи призвела до масового безробіття викладачів, соціальної незахищеності, матеріальної незабезпеченості на межі злиденного існування. Катастрофічне матеріальне становище педагогів керівництво НКО УСРР в перші роки своєї діяльності намагалося покращити, але постійна інфляція залишала мізерні кошти на задоволення навіть мінімальних потреб. Якоюсь мірою матеріальне становище науковців на початку 1920-х років покращувало надання губернською адміністрацією речей першої необхідності: калош, дров, керосину тощо. Натомість доведені політичними подіями до крайньої скрути вони заради виживання змушені були розпродувати за безцінь особисті речі, хатній скарб, книжки. Також була відсутня мінімальна медична допомога, внаслідок чого впродовж 1921–1922 років через голод і хвороби в Одесі померли 13 професорів, серед яких було три представники ОІНО — Ю. Ф. Клименко, О. Й. Філіппов, К. О. Бачинський.

Відповідно до декретів РНК УСРР «Про поліпшення становища учених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва» від 31 серпня 1920 року та «Про поліпшення стану наукових працівників» від 30 серпня наступного року з метою «збереження наукових сил» восени 1921 року в Одесі була утворена Міжвідомча комісія з надання допомоги вченим. 27 грудня того ж року її функції на себе перебрали Одеське відділення Всеукраїнського комітету сприяння вченим і Секція наукових робітників, які мали контролювати та покращувати соціальне й матеріальне становище викладачів вищої школи. Якщо розмір зарплатні контролювався НКО УСРР, то вони відповідали за інші статті бюджету науковців. Добробут деяких працівників ОІНО складався з заробітної плати, академічного пайка і додаткового академічного забезпечення. На 1 травня 1922 року Комітет надав академічні пайки 86 викладачам ОІНО (195 сімейних пайків). «Додаткове академічне забезпечення» передбачало надання грошової та речової допомоги, зокрема тканин (на 1 травня 1922 року видано 1520 аршинів шерсті). До того ж академікам безкоштовно виділяли медикаменти.

Щоб зарадити самотності вчених та підвищити їхній морально-психологічний стан, Одеське бюро Секції наукових робітників ініціювало створення в листопаді 1922 року Будинку вчених, який за статутом мав сприяти організації й розвитку наукових товариств та асоціацій в Одеській губернії. На початку своєї діяльності Будинок вчених об'єднав понад 200 науковців та став осередком науково-культурного життя Одеси. Активну участь в його роботі брали викладачі ОІНО В. Д. Богатський, Б. В. Варнеке, І. А. Гібш, І. Д. Дуб, Д. А. Крижановський, С. О. Лозинський та ін.

Немаловажне значення відіграло й пенсійне забезпечення науковців, яке призначалося за клопотанням Всеукраїнського комітету сприяння вченим і Секції наукових робітників. Справа призначення пенсії потребувала багато документів і часу. Наприклад, правління ОІНО, отримавши 15 квітня 1927 року від Бюро секції наукових робітників Одеської окружної філії Центрального правління спілки робітників освіти постанову про призначення академічних пенсій та перелік необхідних для цього документів, тільки восени надало відомості на двох пенсіонерів; прохання про призначення пенсій було підтримано 30 вересня й 7 жовтня того ж року перед Одеською секцією наукових робітників. Тільки тоді були призначені пенсії В. Ф. Лазурському (половину від повної суми) й Б. В. Варнеке (у повному обсязі). До того ж обох було залишено позаштатними викладачами.

Окрім того, завдяки Всеукраїнському комітету сприяння вченим і Секції наукових робітників деякі викладачі ОІНО (переважно професори) забезпечувалися путівками для відпочинку й оздоровлення в санаторіях і профілакторіях на Куяльницькому лимані, а також у Криму, на Кавказі. Усі ці заходи трохи покращували стан справ, але цілковито справу не вирішували. Спроби радянської влади підтримувати науковців за рахунок вищезазначених організацій були непостійними, недостатніми й торкалися далеко не кожного робітника. Разом з тим слід зазначити, що порівняно з іншими прошарками суспільства на той час матеріальне становище педагогів було не найгіршим.

Формування контингенту студентів

Піднесення культурного рівня трудящих і підготовка спеціалістів з їхнього середовища вважалися одним з невідкладних завдань радянської влади. Це призвело до соціально-класової трансформації студентства.

За задумом радянської влади водночас із реорганізацією структури вищої школи мала здійснюватися так звана пролетаризація — політичне завоювання вишів. Партиїні наради з цього приводу (31 грудня 1920, 4 січня 1921) позначилися цілою низкою резолюцій: «Необхідно вищу школу політично завоювати. По-перше, забезпечити революційний напрям її роботи. По-друге, політично виховати всіх студентів, що проходять через школу. По-третє, використати вищу школу для підготовки якомога більшого числа спеціалістів, що вийшли з пролетаріату, і особливо партійних». Для виконання цих завдань було накреслено ряд заходів, а саме: доручити місцевим парторганізаціям відрядити якомога більше комуністів для здобуття вищої освіти; продовжувати створення робітничих факультетів, залучати до них виключно пролетарів і насамперед комуністів; запровадити в усіх вишах викладання найважливіших політичних дисциплін і особливо курсу радянської політики й радянського будівництва в конкретній галузі, до якої готує даний виш; призначити ректорами вишів визначних партійних працівників, що знають вищу школу, і доручити їм керівництво також студентськими комосередками; проводити інтенсивну політико-виховну роботу серед студентів.

У зв'язку з цим політика заповнення вишів робітничо-селянським студентством, а також зміни навчальних програм та методів викладання під освітній рівень цієї верстви населення стали визначальними в діяльності НКО УСРР першої половини 1920-х років. Одним з інструментів формування пролетарської вищої школи був тиск на виші знизу — з боку нового студентства, лояльного до радянської влади й партії, яке спочатку ще не було представником ані комуністичних, ані комсомольських організацій.

Попри те, що заходи з заохочення представників пролетаріату і селянства до вишів були започатковані ще в 1918–1920 роках, вперше термін «пролетаризація» вищої школи як визначення цілеспрямованої політики більшовиків з'явився з остаточним встановленням 1920 року радянської влади. Під цим терміном розуміли «создание в школе такой атмосферы, которая оказалась бы близкой студенту пролетарию, которая охватила бы его живительной струей интереса к знанию, заинтриговала бы его широкими горизонтами науки и культуры».

У перший навчальний рік студентами ОІНО стали слухачі двох базових закладів — Українського учительського інституту та Українського фребелівського інституту, відповідно 29 (з них 8 жінок) та 25 (тільки жінки), що склали основу українського відділення. Усі абітурієнти інституту мусили проходити колоквіум за програмою не вище курсу колишнього початкового училища. Студенти, які переводились з інших вишів, від колоквіуму звільнялись.

На 28 вересня 1920 року на українське відділення прийняли: перший семестр — 70 студентів, третій семестр шкільного факультету — 56 студентів і дошкільного факультету — 25 студентів (всього 151); на російське відділення: перший семестр — 152 студенти, третій семестр шкільного факультету — 28 студентів і дошкільного факультету — 66 студентів (246); на єврейське відділення: перший семестр — 45 студентів і третій семестр — 5 студентів (50). На українське відділення у селі Ісаєво зарахували 50 студентів. Восени того року загальна кількість студентів становила 497 осіб. На початку другого семестру (лютий 1921) на відділеннях була зареєстрована така кількість студентів: українське — 84, російське — 96, єврейське — 8, українське в Ісаєво — 35.

Незважаючи на пільги для вступу до вищої школи юнаків пролетарського походження, вони погано відвідували заняття, що зумовлювалося, як вже зазначалося вище, соціальною незабезпеченістю та слабкою підготовкою слухачів, складним на-

вчальним планом, відсутністю палива та світла, криміногенною ситуацією. У зв'язку з цим рада ОІНО прийняла рішення послабити вимоги на заліках, а для поліпшення відвідування студентами занять відтепер був уведений обов'язок розписуватися в журналах на початку кожної лекції. Для матеріальної підтримки почали видавати обіди в їдальнях та паливо для гуртожитків.

Перед початком 1921/22 навчального року була введена система направлень до вишів абітурієнтів партійними, комсомольськими і профспілковими організаціями, комітетами незаможних селян, військовими організаціями, які при відборі кандидатів мали керуватися «класовим» принципом. Вступники, що мали направлення, приймалися у першу чергу; рівень їхньої підготовки мав відповідати школі II ступеня або робітфаку. Без іспитів зараховували випускників педагогічних технікумів, вищих трирічних курсів, учительських інститутів і працівників народної освіти, які мали стаж педагогічної роботи не менше 4 років. Ця система прийому проіснувала до 1926 року.

Головним епізодом біографії «червоного» студента мало бути походження з середовища робітників, бідних селян або червоноармійців. Це було вирішальним фактором при зарахуванні до вищої школи. Але пролетаризація соціального складу студентства ОІНО не обмежувалася тільки особливостями зарахування. Процес проходив би значно повільніше й демократичніше, якби в інституті залишалися студенти часів Громадянської війни, що здебільшого належали до так званих дрібнобуржуазних і буржуазних класів. Ця маса студентів легко змогла б розчинити в собі нову хвилю зарахувань робітників і селян. Тому поряд з класовим принципом прийому проводилася чистка старого студентського складу шляхом перереєстрації з метою «очищення інституту від відверто ворожих радянській владі елементів».

Рішення про термінову розробку положення про чистку вишів від небажаного елемента було прийняте 14 жовтня 1921 року на засіданні колегії Головопрофосу, а 28 грудня на підставі наказу Головопрофосу, постанов президенту губвиконкому і комітету губпрофосу був оголошений початок перереєстрації студентів всіх вишів Одеси. Вона проводилася протягом трьох місяців з наступним розформуванням.

До складу комісії з перереєстрації студентів ОІНО 14 січня 1922 року призначили М. Б. Златопольського, І. Р. Раппопорта, Н. Александровича, Л. Г. Варшавського і П. О. Бузука. Комісія працювала під час зимового триместру з завданням поліпшити соціальний склад студентства шляхом очищення від «академічного баласту»: «довічних» студентів та «мертвих душ», які значилися у списках, але заняття не відвідували.

Процес набув громадського характеру: голова комісії доповідав на зборах партійних осередків, студентам роздавали анкети з запитаннями про соціальну й партійну приналежність, ставлення до навчання й майбутньої професії. Члени комісії знайомилися з кожним студентом персонально, з'ясовували думку про нього інших студентів та викладачів, а потім ухвалювали рішення. Це був початок утвердження адміністративно-командної системи в країні з її стрижнем — керівною роллю комуністичної партії в ієрархічній структурі влади. Внаслідок цих дій за академічну заборгованість і політичну безграмотність із загальної кількості студентів інституту (1236) відрахували 575 осіб, серед яких 566 не з'явилися на перевірку (прийшли 670 студентів). 12 квітня комісія повідомила про закінчення роботи та припинила існування.

На чисельність студентів ОІНО в цьому триместрі вплинула також постанова РНК УСРР «Про введення оплати за навчання у вищих навчальних закладах», яка набирала чинності з 15 березня 1922 року і ставила за мету покращити матеріальний стан вищої школи. Отримані кошти передбачалося використати для поліпшення умов навчальної роботи, на господарські потреби інституту й стипендії. Проте велика частина студентів не мала змоги платити, а найбідніші постановою уряду звільнялись від оплати за навчання. Таке рішення потребувало перевірки списків студентів, після чого деякі підлягали звільненню з державного постачання. На травень 1922 року, після другого скорочення складу студентів, загальна кількість слухачів ОІНО зменшилась на 9 осіб, до 661.

7 вересня того ж року колегія Головпрофосу на підставі оплати за навчання постановила розподілити студентів на три категорії: 1) ті, що платять; 2) ті, що платять занижену ставку; 3) ті, що не платять. У зв'язку з цим при ОІНО негайно була створена комісія з соціального забезпечення студентів, яка підготувала матеріали для зазначеного розподілу студентського контингенту, а також склала перелік претендентів на отримання стипендії. Перша група (найчисленніша) — міщани, які лояльно ставилися до радянської влади; друга (менша) — ті, хто був невдоволений владою, хоча активно проти неї не виступав; третя (до десяти студентів) — комуністи та ті, хто їм співчував.

Прийом студентів на 1922/23 навчальний рік виявився найменшим за всі роки існування ОІНО — 127 осіб (ФПО — 94, ФСВ — 30, факультет політосвіти — 3). За направленнями різних організацій студенти поділялися таким чином: губпрофрада — 61, губком КП(б)У — 6, комнезами — 7, військові — 4; інші 49 — за індивідуальними заявами. За соціальним статусом студенти розподілялися наступним чином: колишні міщани — 102, колишні дворяни — 8, колишні селяни — 17. Серед прийнятих до інституту: робітників — 23, сільських вчителів — 7, службовців — 32, інші вважалися безробітними або без визначеного роду занять. Оскільки на факультет політосвіти прийняли тільки трьох студентів, їм запропонували перейти на будь-який інший факультет, а перший курс на ньому вирішили не відкривати. За підсумками перереєстрації та нового прийому на 1 жовтня 1922 року на першому і другому курсах російського та єврейського відділень ФСВ разом було 45 студентів.

Цього ж навчального року до ОІНО були прийняті 42 студенти закритого археологічного інституту та ще 43 поновили навчання. Таким чином, загальна кількість студентів на вересень 1922 року становила 860 осіб. Ще до іспитів приймальна комісія з метою збільшення кількості пролетарського елементу в інституті прийняла рішення надавати під час іспитів робітникам та комуністам різного роду пільги. На думку членів комісії, це не повинно було завдати шкоди навчальному процесу, але водночас полегшувало доступ у вищу школу представникам пролетаріату.

На початку 1922/23 навчального року до комуністичного осередку ОІНО було направлено 9 партійців і комсомольців. Протягом двох місяців вони організували «пролетарський колектив студентства», до складу якого впродовж року увійшли 75 дійсних і 62 умовні члени. З числа 260 студентів першого курсу комосередок інституту поповнили 11 членів КП(б)У та 8 комсомольців.

На початок 1923 року членів партії й комсомолу серед студентів ОІНО була приблизно десята частина. Тому питанням прийому до вишів безпосередньо зайнявся ЦК КП(б)У. Підсумки прийому були обговорені на засіданні Центрального бюро комуністичного студентства при ЦК КП(б)У 18 листопада 1922 року й визнані незадовільними. Через те результати прийому до вишів наступного — 1923/24 навчального року розглядало Політбюро ЦК КП(б)У, яке знайшло недоліки в організації прийому й запропонувало Головпрофосу не припускати повторення таких «помилочок». Тому комуністів і комсомольців серед студентів ОІНО впродовж наступних років значно збільшало. Так, 1929/30 навчального року серед студентів першого курсу (575 осіб) членів партії було 33, кандидатів у члени партії — 10, комсомольців — 187 (всі разом склали 40 % від загальної кількості студентів). Тобто у порівнянні з 1922/23 навчальним роком кількість комуністів і комсомольців серед прийнятих до інституту 1929 року збільшилась більш ніж в чотири рази.

У 1930 році для поповнення складу студентів членами партії та комсомолу НКО УСРР додав нові вимоги, однією з яких була фіксована кількість комсомольців у кожному вищому навчальному закладі. Постанова від 25 квітня 1930 року «Про прийом навесні цього року до педвишів комсомольців — ватажків юних піонерів» пропонувала під час весняного набору на перший курс ФСВ у рамках загального прийому зарахувати на пільгових умовах (без іспитів) 50 комсомольців (30 на українське відділення, 15 на єврейське, 5 на німецьке).

Впродовж десяти років функціонування ОІНО змінився й соціальний склад його студентства. Можна встановити не лише статичну, а й динаміку соціального складу, намалювати картину його «руху» по матеріалах анкетного обстеження, проведеного комітетом з покращення побуту студентів впродовж березня-квітня 1923 року. Хоча анкети заповнила тільки третина студентів (332 з 998), вони надають добре оброблені відомості щодо статевого, вікового, сімейного та соціального складу студентів ОІНО весняного триместру 1923 року.

Середньостатистичний студент, що брав участь в анкетуванні, мав вік 22,6 (середній вік студента одеського вишу — 22,5). У статевому відношенні на відміну від усіх інших вишів Одеси, де помітно переважав чоловічий елемент, лише в ОІНО кількість жінок (64,4 %) перевищувала кількість чоловіків (35,6 %). Таку перевагу встановлено в усіх вікових групах (до 20 років, від 21 до 30, від 31 до 40 та вище за 40). Ще однією характерною особливістю в порівнянні жінок і чоловіків є те, що середній вік перших (22,4) нижчий за вік останніх (22,8).

Таку ситуація можна пояснити двома причинами. По-перше, ОІНО створювався як педагогічний заклад, що готував кадри переважно для дошкільних, початкових і середніх установ освіти, де відповідно схильності до професії більшість працівників були жінками; саме тому більше представниць цієї частини населення вступали до ОІНО. По-друге, більшість жінок-студенток в ОІНО можна пояснити тим, що в перші роки його діяльності студентські лави поповнили слухачки Українського учительського інституту, Українського фребелівського інституту та вищих жіночих курсів.

За сімейним станом студенти поділялися на неодружених (або дівчат), одружених (або заміжніх) та інших. При цьому соціальне походження не впливало на сімейний стан. Відповідно до молодого віку студентів ОІНО очікувана перевага неодружених (дівчат) справдилася: неодружених — 277 (86,3 %), одружених — 37 (11,3 %), інших — 7 (2,4 %).

Отже, на квітень 1923 року більша частина студентів ОІНО належала до невиробничої групи (службовці й особи вільних професій), за місцем проживання — більшість становили місцеві студенти, за статтю жінки переважали над чоловіками, а за сімейним станом — неодружені.

Динаміка соціального складу студентства ОІНО впродовж 1923/24–1928/29 навчальних років відображена у таблиці.

Соціальний стан	Навчальні роки					
	1922/23	1923/24	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
Робітники	40	44	38	59	105	116
Селяни	45	64	46	91	172	236
Трудова інтелігенція	-	-	-	435	496	449
Службовці	97	398	519	156	163	225
Інші	61	66	-	1	10	15
Разом	243	572	603	742	946	1042

Щодо національного складу студентів першого курсу 1929/30 навчального року маємо такі показники: євреїв — 254, українців — 196, росіян — 56, німців — 53. На першому курсі 44 % студентів ОІНО становили євреї. Якщо врахувати той факт, що на єврейському відділенні було 162 місця і всі вони були зайняті, то ще 92 студенти-євреї вступили до інших відділень інституту.

Одним з важливих моментів, що визначає соціальний склад студентів ОІНО, було їхнє походження, яке ідентифікували відповідно до професійного заняття батьків. За соціальним походженням студентів розподіляли на три групи: 1) виробнича — селяни (45) і робітники (40); 2) невиробнича — службовці (97) і особи вільних професій (22);

3) дрібнобуржуазна — ремісники (27) й торговці (12). Згодом такий розподіл студентів було трансформовано в категорії, серед яких представники саме другої — невиробничої — зазнали «соціально-академічної перевірки».

Щодо соціального складу студентів має велике значення також місце народження. Серед студентів ОІНО на квітень 1923 року місцевими вважалися 227 осіб, іногородніми — 81, не з'ясовано — 13. Перевага місцевих пояснюється тим, що з відкриттям 1920 року вищої школи для «широких мас» саме вони були ближче до новостворених закладів, краще обізнані в умовах прийому. Згодом впроваджена політика пролетаризації змінила ситуацію на протилежну.

Головним знаряддям пролетаризації вищої школи були також робітфаки. Вони виконували два завдання: готували робітників і селян до навчання у вишах та здійснювали партійно-радянський вплив на внутрішнє життя вищої школи. Але поступово керівництво НКО УСРР відходило від політики її суцільної «пролетаризації». Починаючи з 1923/24 навчального року право вступати до вищої школи на пільгових умовах (нарівні з «пролетарями») отримали діти професорів і викладачів вишів, обслуговуючого персоналу закладу, шкільні працівники та їхні діти (ці категорії отримали назву «трудова інтелігенція»), а також «круглі сироти, що знаходилися на державному забезпеченні».

У 1924–1925 роках у радянській пресі з'явилися повідомлення про те, що «пролетаризацію» вищої школи успішно завершено. Та незважаючи на ці заяви перманентна робота з виявлення і «нейтралізації» небажаних для нової влади студентів продовжувалася. XIII з'їзд РКП(б) та VIII конференція КП(б)У визнали за необхідне скоротити контингент студентства і тим самим поліпшити його якісний склад та матеріальне становище. Оскільки збільшити відсоток робітників до запланованого показника шляхом набору через систему направлень не вдалося, у 1923/24 навчальному році за наказом губпрофосу знову була проведена так звана соціально-академічна перевірка складу студентів, що розпочалася 15 листопада і супроводжувалася суспільним резонансом заданої спрямованості: у засобах масової інформації й на зборах студентських колективів наголошувалося на суто академічній меті цієї акції. Всі студенти ФПО (другого, третього і «ліквідаційного» курсів) та ФСВ (другого і третього курсів) мали разом зі студентським квитком і лекційною книжкою надати комісії документи про соціальне походження й положення, суспільно-політичний і професійний стаж. У випадку неявки на перереєстрацію студента автоматично виключали з інституту.

Чистка студентства ОІНО тривала від 15 листопада до 7 грудня. За рішенням заключного засідання комісії з перереєстрації студентів від 12 грудня 1923 року було звільнено 49 осіб: 41 з вироком «політично неграмотний» та 8 — за «не пролетарське походження». Якщо враховувати, що на 1 січня 1924 року в ОІНО нараховувалось 577 студентів, то відсоток відрахованих становить майже 8 %.

Надалі чистки студентських рядів ОІНО проходили кожного академічного року. 1924/25 навчального року було звільнено ще 7 студентів, з них 6 (Б. Барабтарло, Р. Грайсер, М. Духовний, М. Ривкіна, Е. Насташкіна-Чепельницька, Х. Шапіро) — як «академічний баласт», а один (Ізраїль Гоголь) — «як чуждий елемент радянської влади». Проводячи перереєстрації студентів, влада контролювала не тільки академічну успішність, а й соціальний, політичний, професійний стан, повсякденне життя молоді.

Наприкінці 1920-х років чистки молоді вишів набули нового підйому. Третя перереєстрація у 1928/29 навчальному році отримала назву соціально-академічної перевірки аспірантського складу науково-дослідних кафедр. В усіх вишах УСРР відбувалося відрахування студентів за соціальне походження — «як антирадянський елемент». У січні 1929 року з ОІНО відрахували 11 осіб, у квітні — 28 (В. Ф. Голокоза, П. Семак, П. Я. Червінський, О. В. Клімович, Б. П. Гофман та ін.).

Четверта й остання перереєстрація проходила восени 1930 року під гаслом соціально-академічної перевірки особового складу науково-дослідних установ НКО УСРР. Хоча вона відбулася вже після реорганізації ОІНО, але безпосередньо торкну-

лася його випускників. У листопаді 1930 року з різних установ відрахували 3 таких осіб: Г. К. Серапіна — за невиконання плану «марксистської літератури», В. О. Пора-Леонович — за «політичну неграмотність», Т. Ю. Теохаріди — «нічого спільного не має з марксистсько-ленінською методологією».

Отже, у 1920-ті роки відбулися чотири перереєстрації студентського складу ОІНО: у 1922, 1924, 1929 і 1930. Вони проводились водночас зі скороченням мережі закладів системи вищої освіти УСРР та прийому студентів на перший курс. Якщо у першій половині 1920-х років відбувалось розширення мережі вищої школи, то у середині її значно скоротили. Цей процес супроводжувався скороченням студентського складу за критеріями «непролетарського» походження, відсутності трудового стажу або академічних заборгованостей.

Проблема пролетаризації вишів вимагала від влади поліпшення умов життя й навчання студентів з середовища робітників і незаможних селян. Вже у відбудовчий період були зроблені перші кроки до виправлення ситуації. Відповідно до декрету РНК УСРР від 6 грудня 1921 року впроваджувалося соціальне забезпечення пролетарського студентства в межах прожиткового мінімуму. Постанова ВУЦВК від 2 вересня 1922 року торкалася державних та господарських стипендій, але їхня загальна кількість та розміри були недостатніми, хоча й зростали кожного року. Стипендії тоді нараховували за поясними коефіцієнтами, яких всього було п'ять. Одеса входила до III поясу (23 рублі), Харків — до I (27 рублів), Київ — до II (24 рублі). Враховуючи загальну економічну ситуацію в країні та постійне зростання інфляції, студенти постійно залишалися незадоволеними розміром стипендії.

При цьому не всі студенти інститутів одержували стипендії. Наприкінці осіннього триместру 1922 року в ОІНО її мали лише 4 студенти (загалом 720 млн руб.). З цієї причини значна частина студентів переходила до інших вишів. Пролетаризація вищої школи випереджала зростання кількості стипендій, а розмір не забезпечував прожиткового мінімуму. Тому до 1924/25 навчального року пролетарське студентство також додатково забезпечувалося продовольством та одягом.

Для надання державної допомоги студентській молоді при ВУЦВК 2 серпня 1922 року було створено спеціальний орган — Всеукраїнський комітет сприяння учням вищих навчальних закладів. Одним з основних напрямів його діяльності була допомога студентам у вирішенні житлового питання — одного з найболючіших, бо 47,7 % студентів ОІНО жили в тісних помешканнях і тільки 61,9 % мали окреме ліжко.

У квітні 1927 року уряд УСРР прийняв постанову «Про обов'язкову службу студентів-стипендіатів вищих шкіл», згідно з якою випускник після закінчення вишу мав відпрацювати за фахом кожний рік отримання стипендії. З нарахуванням першої стипендії студент підписував зобов'язання про це; у разі його порушення справу розглядав народний суд. Це не тільки стимулювало випускників виконувати свій обов'язок учителя, а й виховувало в них почуття відповідальності.

Ані соціально-класові обмеження при зарахуванні до вишу, ані «соціально-академічні перевірки» студентства не мали повного успіху й зустрічали протидію з боку керівників, викладачів і студентів. Ця протидія зводилась до того, що головним критерієм навчання у вищій школі має бути не соціальне походження, а рівень знань. Реальним її відображенням був соціальний склад студентів, у якому протягом 1920-х років домінували представники інтелігенції, службовців та підприємців, які об'єктивно мали більш високий рівень знань. Однак поряд з позитивним значенням цих рішень і дій, які сприяли підвищенню дисципліни та якості навчання студентства, вони мали й негативний характер, оскільки призводили до різкого скорочення контингенту нерідко за рахунок досить здібних студентів.

Одним з визначальних чинників впливу компартійно-радянської влади на студентство було матеріальне забезпечення, яке суттєво позначалося на формуванні соціального обличчя та повсякденному житті молодого покоління. Щоб зрозуміти, як саме у 1920-ті роки матеріальне забезпечення студентів впливало на їхнє повсякден-

не життя та ставлення до радянської влади, варто навести деякі риси матеріально-побутової картини того часу. Підґрунтям для цього є результати проведеного комітетом з покращення побуту студентів анонімного анкетування 25 березня — 23 квітня 1923 року у вишах Одеси. Метою опитування було обстеження соціальних та економічних аспектів побуту студентів: харчування, житлових та гігієнічних умов, стану одягу, здоров'я й бюджету; питання академічної, політичної, культурної та інших сторін їхнього життя було вирішено до анкети не включати.

Через відсутність агітаційної кампанії опитування оминуло дві третини студентів, та все ж відомості про тих, хто заповнив анкети (332 з 998) дозволяють зробити більш-менш вірогідний аналіз результатів, які добре збігаються з наведеною вище статистикою: майже дві третини студентів ОІНО належали до жіночої статі, середній вік — 22,6; 73 % вважали себе місцевими (одесити, або ті, що осіли в Одесі), 27 % — іногородніми; 11,6 % студентів були одружені.

Окрім загальних соціальних питань анкета торкалася головним чином повсякденного життя. З'ясувалося, що студенти ОІНО харчувалися в середньому 2,28 рази на день (50 % — двічі на день, 13 % — одноразово). За сніданок та вечерю переважно правив чай з хлібом — 66 % («пустий чай» без цукру та без хліба — 3 %, з закускою — 31 %). Ті ж 66 % харчувалися в студентських громадських їдальнях, 28 % — у родинях, а 7 % — у приватних їдальнях. Обіди відповідно до умов того часу треба вважати більш-менш задовільними: енергетична вартість обідів у студентських громадських їдальнях дорівнювала 1450–1480 калорій.

Умови проживання студентів ОІНО теж були не з кращих: серед 61,4 % мешканців центру міста 5,9 % займали підвали й напівпідвали. Багато з них мали суттєві незручності: вогкість (49,5 % приміщень), темні кімнати (22,6 %), прохідні кімнати, шум, люта домогосподарка, відсутність необхідних меблів тощо (всього 65,9 %). 23,8 % опитаних не опалювали кімнату взимку, а 4,3 % мали стінні печі. Відсутність електроенергії змушувала користуватися лампадками або каганцями (22,6 %). Меблі студентської кімнати склалися з ліжка та кошика замість шафи та стільця. Загалом незадоволення своїм помешканням висловили 83,2 % анкетованих.

Одяг студентів ОІНО теж не відрізнявся різноманіттям. У середньому на особу припадало 2,6 пар білизни; 53 % мали тільки 1–2 пари і тільки 7,5 % — п'ять пар і більше. На кожного студента в середньому припадало 2,1 костюма, причому 32 % мали лише один костюм. Дві третини студентів мали лише одну пару взуття, яку й носили. Таким чином, одяг середнього студента складався з 2,6 пар білизни, 1,3 пар взуття, 2,1 костюма та одного пальта. Тобто крім того, що студент мав на собі, в його кошику залишалося півтори пари білизни, костюм, іноді друга пара взуття і пальто — справді легкий багаж! Таким чином, третина студентів носила на собі все, що мала, а 25 % потребували усіх видів одягу.

Незадовільні житлові умови та погане опалення, і головним чином — недостатня кількість білизни, істотно позначалися на загальній гігієні студентів ОІНО. Зміна білизни на тиждень становила в середньому 0,68 разів і залежала від її наявності. Не меншу роль відігравала частота миття тіла — в середньому два рази на місяць. За частотою купання, зміни білизни та за її кількістю ініціатори анкетування вивели «коефіцієнт охайності» — 14,4 %. Гігієна впливала на загальний стан здоров'я. За попередні роки майже дві третини перенесли хоча б одне інфекційне захворювання, переважно тиф; на квітень 1923 року 62,8 % студентів вважали себе хворими. Серед хвороб, на які вони скаржилися, перше місце займали хвороби, пов'язані з голодуванням: виснаження, недокрів'я, цинга, загальне нездужання, запаморочення та неприємність. Зрозуміло, що маються на увазі не лікарські діагнози, а характерні скарги виснажених голодом, холодом, перенесеними епідемічними хворобами та іншими фізичними та моральними стражданнями юнаків. Загальна кількість скарг на різні види хвороб становила: 42,3 % — хвороби голодування, 15,9 % — внутрішні хвороби (серця, нирок, нервів тощо), 4 % — туберкульоз, 0,6 % — венеричні захворювання. На

голоднечу й туберкульоз скаржилися більше жінки, на внутрішні та венеричні хвороби — чоловіки.

Незважаючи на скрутну ситуацію зі станом здоров'я студентів, лише незначна частина їх лікувалася — 0,5 %. За винятком хвороб голоду, при яких необхідне посилене харчування, лікувалися лише близько 2 %. Головною причиною небажання лікуватися була відсутність коштів (62 %) і часу. Поодинокі відповіді були сповнені відчаю. На думку ініціаторів анкетування, головною причиною такого катастрофічного стану, безумовно, був голод, а не перенесені епідемічні хвороби.

З огляду анкетного матеріалу видно, що студенти ОІНО займали середнє матеріальне положення, тоді як студенти інституту народного господарства і політеху мали кращі умови, а студенти робітфаків і вищої школи транспорту (технікуми залізничний і водний) — найгірші. Відповідно стан здоров'я студентів ОІНО у порівнянні зі студентами ОІНГ, ОПІ та інших вишів був на порядок гірший.

На окреме дослідження заслуговує суспільна мораль студентства 1920-х років, яка на той час суттєво похитнулася. У 1927 році були опубліковані результати соціологічного дослідження сексуального життя студентської молоді Одеси. Було оброблено 2,5 тисячі анкет студентів, у тому числі ОІНО. Майже 40 % з них були селянами, 30 % — робітниками, з них третина студенток та майже 20 % студентів жили у вільних шлюбах; чверть заміжніх та одружених мали позашлюбні статеві стосунки; більше половини з опитуваних (60 %) вступали в статевий зв'язок з декількома особами водночас. Із 1590 студентів та 222 студенток в нелегітимних сексуальних стосунках зізналися 88 % чоловіків та 48 % жінок.

Руйнування суспільної моралі в ті роки було явищем очікуваним. Революція внесла докорінні зміни у міщанський побут, відкинула канони християнської етики. За відсутності прошарку дореволюційної інтелігенції йшов активний пошук нових принципів моралі, адекватних новому пролетарському середовищу. Як наслідок представники нового соціуму, зокрема студентство, відкидали старі поняття про «честь», «вірність», шлюбні зв'язки тощо.

Для політики держави щодо студентства 1920-х років були характерні, з одного боку, класово-ідеологічні методи, з іншого — раціонально-господарські, академічні, а наприкінці десятиліття — командно-адміністративні: насильницька форсована демократизація, ставка на «червоного» студента. Рішучу роль у зміні соціального складу студентства відіграли не тільки чистки, а й початок тривалого процесу самовиховання молоді, радянської не тільки за формальною назвою.

Політичні репресії проти освітян

Ставлення керівництва УСРР до наукової інтелігенції було інколи приховано, а інколи й відверто ворожим. Більшовики свідомо й цілеспрямовано вдалися до «перевиховання» носіїв вільної думки як феномену культури та явища суспільної свідомості. Нова влада добре розуміла руйнівну силу слова й незалежного мислення, тому всебічному тиску одразу піддали саме представників науки та культури.

Репресивні заходи в першу чергу були розпочаті проти представників вищої школи, викладацьких кадрів колишніх університетів, які залишалися основою науково-педагогічного потенціалу країни. Серед викладачів ОІНО політпрацівники почали проводити роботу з залучення до активної співпраці з новою владою та спонукати до вивчення основ марксизму-ленінізму.

Водночас із реорганізацією всіх сфер академічного життя інституту розпочалася чистка викладацького складу, особливо представників «дореволюційної інтелігенції». Влітку 1922 року розгорнулася кампанія вислання за кордон опозиційно налаштованих вчених. Поштоухом до цього стала постанова ВУЦВК «Про адміністративне вислання» від 1 вересня 1922 року. З вишів Одеси були звільнені 12 осіб, серед яких було 5 викладачів ОІНО, заарештованих з 17 на 18 серпня: М. П. Кастерін, А. В. Флоровський, Б. П. Бабкін, Є. П. Трифільєв, Ф. Г. Александров. Перестраховуючись, керівництво

системи вищої освіти Одеси тим же наказом, але з формулюванням «по старости лет освобождаются от преподавания в одесских вузах с 1 сентября», з 18 серпня звільнило ще 4 представників «старої школи»: професорів М. М. Зеленецького, І. М. Занчевського, С. А. Єгізарова та М. С. Панченка.

Усім заарештованим після майже місячного випробування незліченними допитами було пред'явлено обвинувачення в антирадянській та контрреволюційній діяльності. Партійне керівництво запропонувало їм впродовж тижня разом з сім'ями виїхати за кордон. Таким чином на початку 1922/23 навчального року з педагогічного штату ОІНО були звільнені та вислані за кордон 6 викладачів: математики Є. Л. Буницький та Ю. Г. Рабинович, філолог Ф. Г. Александров, історик А. В. Флоровський, фізик М. П. Кастерін, фізіолог Б. П. Бабкін.

Кожного року методи боротьби радянської влади з опозиційною інтелігенцією ставали дедалі жорсткішими. За вказівкою ВКП(б) співробітники ДПУ продовжували контролювати настрої в науковому середовищі. Про це свідчать щомісячні «Обзори политического состояния СССР», які інформаційний відділ ДПУ готував для вищого партійного і державного керівництва. Незважаючи на заяву ректора ОІНО П. О. Самулевича 1925 року, що «около 50 % профессуры работает не за совесть, а за страх», домогтися тотального контролю над настроями інтелігенції владі так і не вдалося; тоді замість м'яких форм «перевиховання» старої професури були вжиті більш жорсткі: звільнення, заборона займатися дослідницькою діяльністю, публікувати праці.

Особливу увагу партійне керівництво приділяло створенню атмосфери непорозуміння між професорами та студентами з суспільно-політичних предметів. Циркуляр ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1922 року «Про борьбу с буржуазною идеологией у вузах» визначав головні напрями роботи комуністів серед студентів для підриву авторитету «немарксистських» викладачів суспільних наук. У своєму звіті політкомісар ОІНО М. А. Айзенберг вказував на свідомо негативне ставлення пролетарського студентства до професорів, погляди яких суперечили ідеології радянської влади. Це проявлялося в дискусіях між студентами та професорами під час лекцій. Особливо негативно молоде покоління було налаштоване проти професорів В. Ф. Лазурського (історія літератури) й П. В. Тихомирова (історія філософії).

Між викладачами часто виникали конфлікти з тих чи інших питань. Складні стосунки в колективі підігривались представниками влади, які прагнули за будь-яку ціну не припустити порозуміння між викладачами ОІНО, зіпсувати й без того натягнуті стосунки. З розвитком революційних подій та економічною розрухою в країні більшість педагогів були втягнуті у вир боротьби, зіткнень різних поглядів і політичних концепцій. У науці склалися нові напрями та школи, які до того ж були заполітизовані. Тому зрозуміло, що в професійних та особистих стосунках між собою представники наукової інтелігенції часто потрапляли у складні й делікатні ситуації. Це призводило «до розладу національної науки, до її погрому та винищення більшовицькою партократією».

Викладацький склад ОІНО не був чимось цілим в ідеологічному відношенні, хоча суперечки та чвари в колективі спричинялися переважно особистими амбіціями. Груп, що організовано боролися за владу, серед педагогічного штату ОІНО склалося чотири: 1) більшість професорів, що згуртувалася навколо ректора; 2) значно менша група на чолі із М. Є. Слабченком, яка мала вплив на молодих вчених (В. Я. Герасименко, Т. М. Слабченко, М. Д. Ралєв, Л. Грищенко та ін.); 3) найбільш ідеологічно витримана група (тобто найближча до партійної ідеології) — А. В. Музичка, Є. О. Загорівський, В. О. Чудновцев, Ф. Є. Петрунь, Б. М. Комаров, К. О. Копержинський, О. О. Рябінін-Склярєвський та ін.; 4) політично інертна група (Б. В. Варнеке, М. І. Мандес, О. І. Томсон та ін.).

Ідейно-політична й культурно-виховна робота серед науковців проводилась у Будинку вчених і кутках вчених при Будинках працівників освіти шляхом організації лекцій на теми політики, новітніх досягнень науки, а також диспутів, концертів,

урочистих засідань тощо. Багато визначних вчених — представників старої професури самовіддано працювали у вищій школі України, готуючи кадри нової інтелігенції. Таке ставлення до радянської влади виявляли багато професорів ОІНО: математики М. М. Васильєв та І. Ю. Тимченко, літературознавець Р. М. Волков, педагог А. Г. Готалов-Готліб, мовознавці С. С. Дложевський та П. Й. Потапов, фізик Є. А. Кирилов, психолог М. М. Ланге, біолог Д. К. Третьяков, юрист І. А. Хмельницький, історик Є. М. Щепкін.

Проблема оновлення викладацького складу інститутів, планомірної заміни старої професури новою, добре підготовленою і в науковому, і в ідеологічному плані, була однією з найголовніших в реорганізації вищої школи. На рубежі 1920–1930-х років ситуація у сфері вищої освіти почала погіршуватись. В умовах утвердження в СРСР тоталітаризму посилювався тиск на науку та її представників, які відчували на собі зростаючий тиск офіційної більшовицької ідеології. Встановлювався повний контроль над діяльністю освітян. Однією з форм утисків стала заборона займатись дослідницькою діяльністю, викладанням, публікуватися. Дехто з науковців змушений був виїхати поза межі України й назавжди або на тривалий час припинити наукову роботу.

Підозри, наклепи, а згодом арешти стали невід'ємною частиною життя багатьох представників інтелігенції, особливо дореволюційної генерації, у більшості представників якої не склалися добрі стосунки з більшовицькою владою. Те, що вчені працювали в закладах освіти і науки та органах влади, створених радянським урядом, ще не означало, що вони поділяли ідеологію і практику більшовизму. Звичайно, вони не брали участі в підпільних організаціях та змовах і не готували збройних замахів на уряд, але їхні думки, висловлені усно й письмово, коло знайомих та друзів, колишнє членство у небільшовицьких партіях, участь у національно-визвольній боротьбі, конкретні дії і окремі вчинки у деяких випадках засвідчували опозиційність до діючого режиму.

Наприкінці 1920-х років залишатись осторонь кон'юктурних політичних реалій науково-педагогічній інтелігенції ставало дедалі важче. Соціальне походження і політична благонадійність поступово ставали визначальними чинниками в оцінці їхньої кваліфікації. Тематика і зміст наукових досліджень все тісніше пов'язувалися з більшовизацією науки, посилювався адміністративний тиск на вчених. Більшовицьке керівництво швидко і безжально розправлялося з тими, хто не міг позбутися роками набутих моральних цінностей, дозволяв собі прояви вільнодумства. Одним з обов'язків ректорів вишів стало складання та подання до органів ДПУ характеристик на представників викладацького складу.

Головним ударом у наступі на наукову інтелігенцію став сфабрикований процес «Спілки визволення України». Через правове свавілля разом з керівниками і академіками ВУАН (С. О. Єфремов, М. Є. Слабченко) зазнали тяжких страждань науковці ОІНО В. Я. Герасименко, Є. О. Загоровський, В. О. Чудновцев, Б. М. Комаров, Ф. Є. Петрунь.

Останній навчальний рік ОІНО (1929/30) став роком знищення професорів «старої школи». 1 січня 1930 року від читання курсів на всіх факультетах усунули професора М. І. Мандеса, який «своїм не марксистським викладанням не задовольняє студентства й сучасності»; 18 січня було звільнено академіка М. Є. Слабченка; 14 травня з посади професора звільнили Б. В. Варнеке.

1930 рік став трагічним як для багатьох вчених ОІНО, так і для самого закладу. Сповідуючи принципи більшовицької пильності, органи внутрішніх справ «чистили» виші, позбавляючи талановиту молодь можливості навчатися в них, а талановитих педагогів — виховувати учнів. Поряд із соціальним складом вищої школи непокоїв владу й її ідеологічний вплив на молодь. Ідеологічні «хитання» придушувалися відразу після їх виявлення. У згуртованості студентства влада вбачала серйозну загрозу. Тому восени 1924 року в освітянських колах поширилися арешти викладачів і студентів за обвинуваченнями в активній меншовицькій діяльності. Внаслідок чистки студентства одеських вишів від «антирадянських елементів» з ОІНО було відраховано 52 студенти.

Тривали політичні репресії проти студентів ОІНО і в наступні роки. Згідно з «Доповідною запискою Одеського окружного відділу ДПУ окружному комітету КП(б)У про одеську групу троцькістської опозиції за станом на 10 червня 1928 р.» поряд з іншими згадувався опозиційний гурток ОІНО, який, за даними ДПУ, очолював викладач Л. Г. Варшавський. Серед студентів було заарештовано М. Д. Гринцера, В. Ю. Ораву, О. Ф. Ялового, Є. Г. Власова та ще декого. Фігуранти цієї справи були засуджені до різних строків покарання, а сам Л. Г. Варшавський отримав три роки позбавлення волі.

Аналіз кадрової ситуації в ОІНО дозволяє зробити висновок, що він не поступався Новоросійському університету і безперечно міг вважатися справжнім вишем. Його науковці, незважаючи на втручання правлячої партії та жорсткий політичний тиск радянської влади, спрямовані на перетворення інституту на суто педагогічний навчальний заклад, зберігали і продовжували традиції класичної вищої освіти, у першу чергу завдяки викладачам з університетською освітою. Проте на початку 1920-х років поступовий вплив більшовицької ідеології на всі сторони життя, реорганізація вишів, політизація вищої освіти призвели до руйнування напрацьованих десятиліттями наукових шкіл і напрямів. І якщо у другій половині 1920-х років кадрові чистки переважно закінчувалися звільненням з роботи, то з початком репресій вони призвели до фізичного винищення на підставі за безглузких обвинувачень багатьох «непотрібних» радянській владі викладачів, яких вважали реальними чи потенційними ворогами.

Будівництво нового комуністичного суспільства передбачало «перевиховання» старої наукової еліти спочатку шляхом залучення її до співпраці або вислання за кордон, а згодом шляхом репресій і фізичного знищення. Прорахунки радянського керівництва, зокрема в економіці, наприкінці 1920-х років трактувалися як наслідки «контрреволюційної діяльності» інтелігенції старого гатунку. Показові політичні процеси 1920–1930-х років мали на меті остаточну ліквідацію ідейної опозиції, а також «радянізацію» наукових установ і культурно-освітніх закладів. По суті вони знищили дореволюційне поняття професорської корпорації — людей, яких вирізняли високий рівень кваліфікації, наукових досліджень, самостійність наукового мислення, прагнення до створення нових наукових напрямів і шкіл. Завдання, поставлене ЦК КП(б)У на початку 1920-х років: замінити старі викладацькі кадри «червоною професурою», — до середини 1930-х було виконано. Нові педагогічні кадри не завжди відповідали рівню академічної освіти. Наслідком цього стало загальне зниження рівня освіти в країні.

1.5. Навчальний процес та наукові дослідження в ОІНО

Навчально-методична робота

Інструкція НКО УСРР від 9 червня 1920 року передбачала для всіх вишів перегляд навчальних планів і програм, запровадження нових курсів та методів навчання, із поєднанням лекційної системи з індивідуальними та груповими заняттями. Незважаючи на це, у перші роки існування ОІНО навчально-методичний процес підготовки педагогічних кадрів мав позитивний вплив, тому що викладачам було надано відносну свободу в підготовці навчальних планів і програм та виборі методів навчання й підручників.

30 серпня 1920 року на засіданні ради ОІНО було зазначено, що постановка викладання та норми праці студентів повинні бути розроблені таким чином, щоб надати їм можливість проявити самостійність у виборі дисциплін та строків навчання.

З першого року діяльності керівництво ОІНО постійно проводило роботу з удосконалення навчального процесу. У зв'язку з цим 2 вересня 1920 року губупвнз призначило комісію для встановлення основ предметної системи та форм її проведення у складі Р. М. Волкова, В. Ф. Кагана, І. Ю. Тимченка, П. М. Толстого й Д. К. Третьякова. Об-

говоривши питання навчального плану й курсів, комісія прийняла рішення скласти їх на початку року — з урахуванням освітнього рівня слухачів.

Перший навчальний план ОІНО було прийнято 28 вересня на засіданні ради, коли затвердили остаточний варіант навчального плану на поточний рік для всіх факультетів і відділень. З початком занять проявилися певні недоліки цього плану. Тому після закінчення першого семестру (15 грудня) радам відділень було рекомендовано до 12 січня (15 січня розпочинався другий семестр) надати президії ОІНО навчальні плани другого й четвертого семестрів для складання загального навчального плану інституту. Тільки 26 січня 1921 року на засіданні ради затвердили навчальні плани на другий семестр, складені радами відділень.

Перший академічний рік не обійшовся без проблем у проведенні занять. Курс російської мови на загальному циклі ФСВ, у зв'язку з відмовою О. Д. Щербини, 23 листопада було доручено вести К. Б. Бархіну. На ФПО до 16 листопада не розпочали вести курси професори А. Г. Орбинський (астрономія) та Д. А. Крижановський (нарисова геометрія). Їх замінили, а предмети перенесли на наступний триместр.

Поряд із заходами реорганізації структури вищої школи радянська влада приділяла увагу змісту навчання й перебудові навчально-методичної роботи інститутів на основі її зв'язку з практичним життям. З цією метою розроблялися нові навчальні плани, програми, готувалися підручники, встановлювався зв'язок інститутів з виробництвом, удосконалювалися методика й форми викладання. З цією метою ЦК КП(б)У спрямовував увагу НКО УСРР й місцевих партійних органів на докорінну перебудову навчально-методичної діяльності вишів. У циркулярі, розісланому в березні 1922 року, було вказано, що після реорганізації системи професійної освіти 1921 року наступний рік мав бути присвячений внутрішній навчально-методичній роботі: складанню навчальних планів і програм, підготовці конспектів і підручників, визначенню нових методів викладання тощо. Підтримку та сприяння органам професійної освіти в цих починаннях повинні були надати партійні та профспілкові організації.

За постановою РНК УСРР від 26 квітня 1921 року «Про встановлення загального наукового мінімуму, обов'язкового до викладання у всіх вищих шкільних закладах УСРР» на всіх факультетах і відділеннях вводилось обов'язкове викладання предметів соціально-політичного наукового мінімуму з суспільних і природничих наук.

За розпорядженням Головпрофосу від 10 травня того ж року педагогічним школам пропонувалося включити до програм навчальних планів лекції й практичні роботи соціально-політичного напрямку. Тому до навчального плану ОІНО були включені нові дисципліни: розвиток форм суспільства, історичний матеріалізм, пролетарська революція (історичні передумови перевороту, включаючи імперіалізм, його форми й історія в зв'язку з історією XIX–XX століття взагалі й робітничого руху зокрема), політичний устрій РСФРР та УСРР, організація виробництва й розподілу в УСРР та РСФРР, план електрифікації РСФРР та УСРР (його економічні основи, економічна географія Росії та України, значення й умови здійснення плану); фізика й космічна фізика з геофізикою, хімія, біологія, розвиток народного господарства (еволюція господарчих форм, політична економія), історія та основи соціалізму, історія класової боротьби на заході, в Росії й на Україні (історія революцій, робітничий рух, Інтернаціонал), радянська Конституція (форми конституцій), радянське будівництво, земельна й харчова політика, організація праці й профспілки, соціальне забезпечення, охорона здоров'я, освіта. Всього для читання нових предметів надавалося 348 годин. Складання розкладу лекцій на факультетах і відділеннях доручалося безпосередньо вишам. На 1 квітня розробку програм цих предметів, а також загальних навчальних планів і розкладу занять було закінчено. Програми та плани вдалося розробити тільки наприкінці березня, але їх відсутність не позначилася на якості навчального процесу. Незважаючи на ці обставини, заняття велись регулярно й відвідування занять в середньому становило 60 %.

У жовтні 1922 року предмети соціально-політичного мінімуму були введені до навчальних програм ОІНО. При цьому взяли до уваги негативний досвід викладання цих предметів у минулому навчальному році: лекції з вказаних курсів з'єднали для всіх циклів на всіх факультетах і відділеннях. Також прийняли постанову, що всі викладачі предметів соціально-політичного мінімуму повинні пройти апробацію «трійки» при губкомі КП(б)У. Однією з причин був випадок на лекціях з соціології професора П. В. Тихомирова: студенти подали скаргу, що його лекції «віють затхлістю» та не дають вичерпних відповідей на питання.

26 жовтня бюро ОІНО доручило деканам і секретарям факультетів внести зміни в розклад лекцій, доповнюючи їх предметами соціально-економічного мінімуму. Викладачі дорадянської вищої школи не були допущені до читання лекцій, зміст яких мав базуватися на ідеології нової влади. Викладанню цих предметів радянська влада приділяла велику увагу, заради цього збільшувався викладацький склад інституту за рахунок некваліфікованих кадрів: ведення курсів було доручено представникам губерньського відділу агітації та пропаганди; деякі з них не мали вищої освіти.

У жовтні 1922 року Головпрофос запропонував бюро ОІНО переробити загальний навчальний план на трирічний курс, хоча до того, на засіданні бюро 3 серпня ректор Р. М. Волков доповідав про розширення програми у зв'язку з чотирирічним навчанням. Після багатьох засідань до уваги взяли програму Київського інституту народної освіти, яка була ухвалена центром. Зупинилися на системі 10 триместрів. Ця система поділялась на чотири цикли: загальний і третій — по два триместри, перший і другий — по три. У зв'язку з цим ректорат разом з деканами і членами предметних комісій почали розробляти нові навчальні плани. Після складання нового навчального плану вжили заходів щодо реформування запроваджених курсів із загальних предметів факультетів і відділень. Це дало в середньому скорочення викладацького складу не менш ніж на 35 %.

Заміна діючих навчальних планів на нові мала відбутися тільки між триместрами (осінній триместр закінчився 18 грудня 1922 року, а початок зимового призначили на 15 січня 1923-го). 1922/23 навчальний рік в ОІНО був роком перманентної реорганізації і реформування структури та навчальних планів за постановами як губпрофосу, так і Головпрофосу.

Навчально-методичну роботу в інституті на підставі «Кодексу законів про народну освіту» 1923 року проводили предметні комісії з викладачів споріднених дисциплін і активістів-студентів. Діяльність усіх предметних комісій на факультетах координували факультетські комісії, на які покладався розподіл навчального плану і спеціалізації по факультетах. Основним завданням предметних комісій була підготовка педагогічних кадрів, розробка навчальних планів і нових методів викладання, а також форм обліку знань, умінь та навичок студентів. Кількість предметних комісій визначала факультетська комісія. Вони надавали допомогу в запровадженні нових методів навчання, удосконаленні програм і робочих планів, створенні навчально-допоміжних установ тощо.

Вперше питання створення предметних комісій в ОІНО було розглянуто 28 вересня 1922 року на засіданні бюро інституту, а факультетські комісії існували ще від літа. У 1925/26 навчальному році до складу предметних комісій входили всі професори і представники від студентства у співвідношенні на одного професора — один студент. Бюро комісії складала голова (професор) і секретар (представник від студентства). Предметні комісії розподіляли навчальний план за предметами й між викладачами, детально розробляли програми всіх навчальних предметів і практичних робіт, обговорювали та розробляли методичку викладання на кожному курсі, заслухавши доповіді викладачів про походження курсів і про їхні досягнення, забезпечували викладачів навчальним обладнанням, контролювали виконання навчального плану як викладачами, так і студентами, стежили за раціональністю форм обліку знань у зв'язку з методом викладання й кількістю годин з даного предмету. Усі постанови предметних

комісій передавались на розгляд факультетських комісій. Робочу програму для предметних комісій виробляло бюро комісії.

9 жовтня 1926 року були затверджені президії предметних комісій. Наведемо перелік предметних комісій ОІНО 1927/28 академічного року:

- військова — загальна для всього інституту, з трьома викладачами, охоплювала вищу допризовну підготовку й фізкультуру;
- педагогічна — з 14 викладачами, загальна для ФПО, українського та німецького відділень ФСВ, охоплювала педологію, експериментальну психологію, педагогіку колективу, анатомію та фізіологію дитини, шкільну гігієну, систему освіти, дидактику, історію педагогіки, працю в майстернях, малювання, співи, методику громадознавства, методику математики (з 29 жовтня 1926 року голова С. Л. Рубінштейн, з 1927/28 навчального року — А. Г. Готалов-Готліб, заступник В. І. Селінов);
- агробіологічна — з 16 викладачами, загальна для ФПО та українського відділення ФСВ, охоплювала ботаніку, зоологію, анатомію та фізіологію рослин, анатомію людини, гістологію, еволюцію організмів, великий біологічний практикум, геологію, ґрунтознавство, метеорологію, генетику, фізіологію тварин (з 29 жовтня 1926 року голова Я. Ю. Бардах, з 1927 року — Є. І. Синельников, заступник С. М. Морін);
- технічно-математична — загальна для ФПО та українського відділення ФСВ, з 9 викладачами геометрії, аналізу, вступу до техніки, механічної технології, сільськогосподарської технології, механіки, нарисної геометрії, елементарної математики (голова І. Ю. Тимченко, заступники С. О. Шатуновський і К. М. Щербина);
- хіміко-фізична — загальна для ФПО та українського відділення ФСВ, з 10 викладачів неорганічної хімії, фізичної хімії, органічної хімії, хімічної технології, аналітичної хімії та фізики (голова Д. К. Добросердов, заступник — з 29 жовтня 1926 року П. А. Талько-Гринцевич, з 1927 року — Г. Л. Міхневич);
- громадознавча — загальна для ФПО та українського відділення ФСВ (поділялася на дві підкомісії — соціально-економічну і мови та літератури), з викладачів предметів загального мовознавства, порівняльного мовознавства, слов'янського мовознавства, української мови та літератури, російської мови та літератури, всесвітньої літератури, етнографії, нових мов (з 29 жовтня 1926 року голова Р. М. Волков, з 1927 року — С. С. Дложевський, заступник А. В. Музичка).

Питання затвердження історичних дисциплін розглядала соціально-економічна секція, до якої входили викладачі економічної географії, політекономії, економічної політики, історії України, історії Росії, історії нового часу, історії старого світу, історії середньовіччя, історії класової боротьби, історії мистецтва, історичного матеріалізму і професійного руху. У 1926/27 навчальному році до її складу входили: К. П. Добролюбський (голова), Л. О. Піпер (заступник), І. І. Герліх, Й. Л. Вайнштейн, Є. О. Загоровський, Д. І. Кардашев, В. Б. Лебедев, М. І. Мандес, Л. І. Ниринська, М. Є. Слабченко і Г. Я. Фрайфельд. З наступного навчального року до неї увійшли Т. М. Внуков, Й. Л. Анов, М. Л. Рубінштейн, Б. В. Варнеке, С. Л. Рубінштейн. З 1928/29 академічного року громадознавча комісія була поділена на три підкомісії: історичну (голова К. П. Добролюбський), літературну (голова С. С. Дложевський) і економічну (голова І. І. Герліх).

З предметних комісій ОІНО три представляли єврейське відділення: педагогічна (голова С. Х. Білов, заступник К. П. Любарський), природничо-математична (голова М. П. Козак, заступник І. Д. Дуб) і громадознавча (з 29 жовтня 1926 року голова І. І. Капович, з 1927 року — Я. Е. Мерзон). У 1928/29 навчальному році остання комісія була поділена на соціально-економічну (голова Я. Е. Мерзон) і суспільствознавчу (голова Г. Г. Берзевиці). Також існували три комісії німецького відділення: природничо-математична (голова М. К. Боссе, заступник В. М. Фріц), педагогічна (загальна з ФПО) і

соціально-економічна (голова Г. Г. Берзевиці, заступник Р. К. Міквіці). З 1928/29 навчального року останню комісію перейменували в суспільствознавчу (голова А. Штрем). На робітничому факультеті було три комісії: громадознавча (з 1928 року суспільствознавча), природознавча та математична. Факультетські комісії підтримували постійний контакт з предметними комісіями та брали участь у розробці навчальних планів.

В ОІНО велике значення приділялося педагогічним дисциплінам. На першому курсі студенти знайомились із загальними положеннями про дитину (педологія), на другому студіювали педагогічну психологію й дидактику, які були необхідні для вивчення методики з фахових предметів, що починались з третього триместру другого курсу. Ці предмети викладались як на другому, так і на третьому курсах.

Щодо розподілу лекцій та практичних занять, то в кожному з триместрів намагалися зробити так, щоб розподіл був більш-менш рівномірний по днях тижня. Але це не завжди вдавалося: частина занять проводилася в приміщеннях інших закладів у ті години, які вони призначали; деякі викладачі, перевантажені роботою в інших установах, не мали вільного часу в такій мірі, щоб цілком задовольнити потреби студентів й адміністрацію.

Багатьом нововведенням у системі вищої освіти щодо покращення навчально-методичної роботи не судилося здійснитися. У 1929 році для прискорення випуску спеціалістів було скорочено загальний строк навчання у вищій школі. За існуючою системою вищої освіти підготовка спеціалістів здійснювалась протягом 4–5 років. Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) у зв'язку з нестачею кадрів запропонував довести строки навчання до трьох, максимум чотирьох років. З цією ж метою збільшили тривалість навчального року з 9–10 до 11 місяців і тривалість лекцій з 45 до 50 хвилин. Усім деканам пропонували терміново переробити навчальні робочі плани й подати їх на затвердження до правління. Порядок проходження перегляду програм та планів встановили такий: предметні комісії, факультетські комісії, методична комісія (організовувалася тимчасово, на час перегляду програм та планів), правління. Строк перегляду програм та планів для перших курсів встановили два тижні, а для останніх — до 1 березня 1930 р. Термін перегляду програм та планів для I курсів встановили два тижні, для інших — до 1 березня 1930 року. При доопрацюванні програм та планів додавалися наступні питання: п'ятирічний план, колективізація сільського господарства, антирелігійна пропаганда, програма Комінтерну. Того ж року скасовувались дипломні кваліфікаційні роботи студентів, які закінчували інститут, як один із зайвих елементів, що перешкоджав виконанню директив щодо темпів підготовки кадрів.

Гірша ситуація була з підручниками для викладання згідно з навчальними програмами. У звіті НКО УСРР за 1924/25 навчальний рік зазначалося, що інститути користуються старими підручниками, або трохи переробленими, або новими, однак складеними за старим зразком. Позитивні зрушення в цьому питанні відбулися лише в наступні роки. Потрібно було також організувати видання нових підручників українською мовою у зв'язку з впровадженням українізації вищої школи.

Певних успіхів було досягнуто в активізації методів викладання. У дореволюційній вищій школі панувала лекційна система, практичним (лабораторним та семінарським) заняттям відводилося незначне місце, а виробнича практика проводилася лише у технічних закладах. Поява в аудиторіях вищої школи пролетарського студентства з робітфаків примусила професуру, що раніше читала лише лекції, змінювати методи роботи, розширювати лабораторні заняття, бесіди, консультації тощо. Там, де утворювалися аудиторії з робітфаківців, з дозволу Головпрофосу на перших курсах проводились групові заняття, оскільки ці курси для лекційного методу не мали відповідного мінімального рівня знань.

У вищій школі поширився так званий бригадно-лабораторний метод, який заперечував або зводив нанівець лекційне викладання, а індивідуальну перевірку знань студентів замінював колективною. Впродовж декількох років в ОІНО взяли напрям на впровадження активних методів вивчення матеріалу й викладання дисциплін,

але велика кількість студентів в аудиторіях перешкоджала застосуванню цих методів. З другого боку, такою перешкодою було недостатнє обладнання навчально-допоміжних закладів. Тому методи викладання підбирались залежно від характеру предметів та об'єктивних умов праці: від догматичного читання лекцій до семінару з виявленням активності самих студентів. Що стосується робочих планів студентів, то під цією назвою мали на увазі контроль програм з певних предметів, розроблених з урахуванням змісту циклів, підручників. Такі програми були складені з більшості предметів. Це знизило трудову дисципліну й рівень знань студентів. Згодом бригадно-лабораторний метод визнали помилковим і недоцільним.

У 1923 році, за рекомендацією методичної комісії, було введено семінарський метод навчання, а з 1925/26 навчального року — практичні заняття, екскурсії з педагогічного циклу. Студенти ОІНО педагогічну практику проходили протягом усього навчання, починаючи зі звичайного спостереження за навчальним процесом і закінчуючи самостійною роботою. З 1923 року, відповідно до постанови колегії НКО УСРР, усі випускники педагогічних інститутів повинні були проходити річне педагогічне стажування й захищати дипломну роботу. Внаслідок заходів, вжитих Головнопрофосом, губпрофосом, керівництвом і викладацьким складом ОІНО, на 1926/27 навчальний рік було розроблено більш-менш стабільні навчальні плани і програми.

Тимчасове положення про виші УСРР 1923 року передбачало три форми контролю: поточний (перевірка відвідування), періодичний (заліки з визначенням обов'язкового мінімуму знань) і спорадичний (індивідуальний). За виконанням заходів наглядала контрольна-методична комісія. Облік академічної праці студентів проводився педагогічним складом зі всіх дисциплін впродовж усього курсу. Підсумки підводились після закінчення циклу або триместру. Вони склались з оцінок за доповіді, колективні та індивідуальні реферати та за окремі відповіді й практичні роботи студентів. Результати цього обліку фіксувались у триместрових відомостях академічної роботи студентів. Кожного триместру виставлялась оцінка: «задовільно», «добре», «дуже добре» (у перший рік діяли оцінки «відмінно», «задовільно», «незадовільно»). На підставі циклових та триместрових оцінок викладачі виводили загальну оцінку за весь курс, яку й заносили до відомості й водночас до залікової книжки студента (циклові й триместрові оцінки у залікову книжку не вписувались). Ця оцінка була остаточною з предмета на цьому курсі й заносилась деканом в кондуїт студента.

В ОІНО було багато курсів з великою кількістю студентів, викладачі не встигали виявити рівень знань усіх студентів. Тому правління призначало спеціальні періоди для індивідуальної перевірки знань студентів (перший тиждень кожного нового триместру й два тижні наприкінці навчального року). Якщо студент не встигав виявити свої знання всього курсу під час загальної перевірки і відомість вже була надіслана до навчальної частини, тоді він мав право складати заліки індивідуально з дозволу декана, за окремим заліковим білетом, який потім із зазначеною оцінкою й підписом професора надсилався через навчальну частину до декана. На підставі цих документів навчальна частина складала звіт про академічну успішність студентів за триместр, а після закінчення року — за весь навчальний рік. Наприкінці навчального року складалися списки переведення студентів на наступні курси. Умовою для переведення було виконання всіх програм попереднього курсу.

Академічна активність студентів оцінювалась також по відвідуванню лекцій. Реєстрація відвідування лекцій проводилась викладачами в окремих курсових журналах, по них визначали відсотки відвідування окремо кожним студентом, всіма студентами курсу або відділення і взагалі усіма студентами. Після кожного триместру на нараді проректора, деканів та представників від студентства розглядалися випадки невідвідування. Якщо виявлялося, що пропуски занять безпідставні або причини взагалі відсутні, правління виносило рішення про відрахування студента. Загалом відвідування практичних занять та успішність студентів ОІНО були належними — 89 %. Практичні заняття проводились в окремих лабораторіях і кабінетах під керівництвом фахівців.

Студенти кожного курсу розподілялися на окремі гуртки, кількість яких залежала від загальної кількості студентів на курсі. Оцінка студента з практичних занять враховувалась викладачем при оцінюванні теоретичних дисциплін.

Неодноразово факультетські комісії ОІНО піднімали питання про недопущення студентів до складання заліків, якщо ті протягом академічного року не були присутні на практичних заняттях. У 1924–1926 роках члени факультетської комісії професори М. І. Гордієвський, К. П. Добролюбський, В. І. Селінов і М. Є. Слабченко вважали за необхідне таких студентів залишати на наступний навчальний рік для повторного вивчення всіх дисциплін. Остаточне рішення мало прийняти правління інституту, але піти на кардинальні заходи воно не наважилося. Однією з причин було те, що тоді особливо гостро стояло питання щодо навчальної активності партійного лідера студентів — Л. Г. Варшавського. Президія ОІНО, керуючись його належністю до комуністичної партії, не тільки допустила його до складання іспитів, а й згодом зарахувала до педагогічного складу ОІНО викладачем для ведення практичних занять з історії революційного руху.

Попри такі негативні моменти в роботі ОІНО виховував талановитих молодих науковців, які в майбутньому стали видатними діячами науки та культури. Багато уваги приділялося підвищенню якості підготовки молодих спеціалістів, їх вихованню на рівні тогочасної науки й техніки у стислі строки. Керівництво НКО УСРР детально розглянуло питання організації виробничої практики студентів і встановлення постійного зв'язку інститутів з виробництвом, накреслило заходи щодо усунення організаційних перешкод, які гальмували запровадження виробничої практики. Крім виробничої практики, постановою РНК УСРР від 4 травня 1923 року для осіб, що прослухали курс вишу, встановлювався практичний стаж (1–2 роки) залежно від спеціальності. Випускником інституту вважався лише той, хто пройшов таку практику, написав і захистив дипломну (кваліфікаційну) роботу. Однак організувати стажування було набагато складніше, ніж виробничу практику, тому що забезпеченість місцями для стажування була меншою, ніж місцями для практики. У 1923/24 навчальному році відсоток стажистів становив лише 15 осіб, а в 1924/25 — 50 осіб.

У 1926/27 навчальному році педагогічна практика в ОІНО охоплювала виключно студентів третіх курсів усіх факультетів. Студенти ФСВ повинні були повністю пройти практику, а студенти ФПО мали закінчити її протягом наступного року. На ФСВ перший період практики полягав у детальному ознайомленні з комплексною системою викладання, другий період — з методами викладання предметів у трудових школах. Обидва періоди закінчувались проведенням студентами залікових занять з дітьми та складанням індивідуальних звітів по результатах педагогічної практики.

З метою поліпшення підготовки студентів та підвищення якості викладання на всіх факультетах і відділеннях при ОІНО створювалися навчально-допоміжні установи. У перший навчальний рік відкрились та діяли чотири навчально-допоміжні кабінети: хімічний (завідувач Ф. Я. Менчиковський), фізичний (Д. О. Шипинський), ботанічний (Б. М. Комаров), зоологічний (О. В. Матковський). Завідувачем інститутської бібліотеки було обрано А. В. Музичку, а відповідальним за всі майстерні інституту — О. І. Лященка. 26 січня 1921 року до числа навчально-допоміжних установ інституту були додані кабінети географії та мінералогії, а під час навчального року постановою Головпрофосу всі вони були закріплені за інститутом.

У 1924/25 навчальному році ОІНО мав наступні навчально-допоміжні установи: кабінети — мінералогічний, зоологічний, зоотомічний, математичний, ботанічний з музеєм, географічний, фізичної географії, мікробіологічний, літературний, історичний, археологічний, експериментальної фонетики, педагогічний, української мови; лабораторії — фізіологічну, ботанічну, зоологічну, якісного аналізу; студію образотворчого мистецтва, біологічний кабінет для ФСВ, картонажну і слюсарну майстерні та музей дитячої творчості. У всіх цих установах студенти проводили навчання під керівництвом та наглядом викладачів інституту.

Обладнання більшості кабінетів і лабораторій було низької якості, а покращити його інститут не мав можливості, тому що асигнування були майже відсутні. Кошти, які виділялися на навчальні потреби, не дозволяли придбати не лише обладнання, а й навіть книги для бібліотек, що вкрай негативно відбилося на впровадженні нових методів навчання й на успішності студентів.

Наукова діяльність студентів стимулювалася самостійною роботою у студентських гуртках, у бібліотеках і лабораторіях, а також у семінарах підвищеного типу, які створювалися при вишах, щоб допомогти студентам підготуватись до науково-дослідницької роботи. Семінари підвищеного типу діяли на підставі положення Державного науково-методичного комітету від 10 січня 1927 року, в якому ставилося завдання підвищити рівень знань студентів старших курсів з основних теоретичних дисциплін, сприяючи таким чином підготовці складу майбутньої аспірантури для науково-дослідних установ. До семінарів приймали найздібніших студентів останнього та передостаннього курсів, що добре встигали з дисциплін, які опрацьовували на семінарах, і виявляли серйозний інтерес та здатність до наукової діяльності. Усі дії студентів погоджувалися з їхніми науковими керівниками. Студенти, які успішно працювали на семінарі, після закінчення теоретичного курсу вищого навчального закладу рекомендувалися до аспірантури.

Фактично діяльність семінарів підвищеного типу розпочалася задовго до офіційного положення про них. Ще 8 жовтня 1926 року на засіданні правління ОІНО проректор Д. К. Третяков виступив з доповіддю про актуальність організації в інституті семінарів підвищеного типу з педагогіки й соціально-економічної історії України. Він повідомив, що, беручи до уваги відсутність кредитів, питання про організацію семінарів розглядатиметься в тому разі, якщо керівники подадуть заяви про безкоштовну працю. Також мова йшла про те, щоб не розглядати питання про відкриття семінарів у тих галузях дисциплін, з яких є навчально-допоміжні установи, де всі бажаючі мають можливість поглиблювати свої знання. І якщо питання відкриття семінару підвищеного типу з педагогіки залишилося відкритим, то після доповіді Д. К. Третякова члени правління затвердили керівником семінару підвищеного типу з економічно-соціальної історії України XIX–XX століть професора М. Є. Слабченка і погодилися з представленим ним планом роботи.

Керівництво ОІНО не обмежилось відкриттям та налагодженням роботи одного семінару підвищеного типу. 7 жовтня 1927 року правлінням ОІНО були засновані семінари підвищеного типу з математики, російської та української мови, російської та української літератури, педагогіки. Всі вони діяли за умови безкоштовного керівництва. З новостворених навчально-допоміжних установ для студентів слід також згадати об'єднаний літературно-лінгвістичний семінар, в якому брали участь чотири викладачі та десять студентів.

В роботі семінарів підвищеного типу були й певні недоліки: вони укомплектовувалися частиною академічно непідготовленого студентства, були погано забезпечені літературою, практичні заняття зі слухачами часто проводили аспіранти. Ці та інші фактори спричиняли масове невідвідування та неефективність занять. Оскільки на організацію семінарів підвищеного типу НКО УСРР не було призначено коштів, а професійна спілка працівників освіти заборонила безкоштовну працю викладачів, організація та діяльність їх в ОІНО гальмувалася. Студенти мали можливість безпосередньо знайомитися з науково-дослідницькою роботою, цікавитися науковими проблемами, а також бути присутніми на відкритих засіданнях науково-дослідних установ, слухаючи наукові доповіді. З іншого боку, дослідницька робота аспірантів та інших співробітників кафедр проводилась в установах ОІНО, де студенти мали можливість брати участь у практичній роботі кафедр.

Викладачі ОІНО також активно впроваджували екскурсії, експедиції та наукові відрядження в різні міста, вищі навчальні заклади і на підприємства. Учасниками експедицій і відряджень були не тільки викладачі, а й студенти. Влітку 1923 року М. Є. Слаб-

ченко для студентів першого і другого курсів організував на власні кошти практично-теоретичну екскурсію до Ольвії, де на місцевості ознайомив їх з розташуванням античного полісу. Професор М. Г. Лігнау для студентів біологічного відділення факультету професійної освіти влітку 1925 року організував та провів науково-дослідницьку екскурсію на Кавказ, а влітку 1926 року — на узбережжя Північного Льодовитого океану, до Мурману. Участь в останній екскурсії на чолі з викладачами М. Г. Лігнау, А. Д. Осмоловським і В. Г. Танфільєвим взяли 33 студенти. Більшість екскурсій відбулися впродовж 1927/28 академічного року. Вони проводились за тематичними напрямками: історична — до Києва, Москви, Ленінграда (30 студентів); літературна — до Києва й Москви під керівництвом професора В. Ф. Лазурського (12 студентів); біологічна — до Дніпропетровська, Баку, Тифліса, Батумі, Сухумі, Сочі, Туапсе, Армавіра під керівництвом асистентки В. П. Цветкової (18 студентів); індустріально-виробнича — до Харкова, Златоуста, Свердловська, Москви, Києва (18 студентів).

Протягом 1920-х років навчальні плани в ОІНО змінювались не тільки щорічно, а й протягом одного навчального року. Це робилося з різних причин, які часто нічого спільного з раціоналізацією навчальної справи не мали. Застосовувались різноманітні форми, засоби та методи навчання при відсутності єдиних. Спроби Головпрофосу активізувати процес навчання були не завжди виваженими, подеколи суперечили думці педагогічного штату. Натомість в ОІНО сформувалися найважливіші компоненти системи підготовки національних педагогічних кадрів, розпочався процес їхньої інтеграції. Удосконалювались форми й методи навчання, розвивалася мережа інституту, формувалася штат викладачів.

Форми й напрями наукової діяльності. Науково-дослідні установи

Реорганізація системи вищої освіти суттєво вплинула на розвиток науки у вишах, формування нової наукової еліти, напрями й методи наукових досліджень. З трансформацією Новоросійського університету його дослідницькі осередки продовжили існування у структурі спадкоємних вишів, викладачі яких продовжували традиції фахової підготовки кадрів та наукових досліджень.

Навесні 1921 року було поновлено роботу колишніх наукових товариств міста: історико-філологічного, історії та старожитностей, бібліографічного (останнє закріпили за гуманітарно-суспільним інститутом). Та відновлені товариства проіснували недовго й закрилися у зв'язку з економічною кризою. У цей час видавнича діяльність губпрофосу відображалась у виданні «Ученых записок высшей школы» по відділах: гуманітарно-суспільному, фізико-математичному й технічному, медичному й біологічному. Саме у цьому виданні знаходили місце наукові праці викладачів ОІНО та інших вишів Одеси. Також були видані три додатки до Записок — «Государственная теория денег» (Д. А. Лоевецький), «Учение о гектарном поле» (Г. К. Суслов), збірник на честь Б. М. Ляпунова та два навчальні посібники «Теория механики» (Г. К. Суслов) та «Эпидемиология» (В. Я. Каковський). У цей же час вийшла книга В. Ф. Кагана «Основания теории определителей», яка стала першим детальним викладом цієї теорії російською мовою.

Незважаючи на реорганізацію вишів і наукових установ, еміграцію вчених, економічний і фінансовий занепад, втрату зв'язків українських науковців з колегами з інших держав тощо, наукова діяльність і видання нових книг не припинялись.

Стан науки істотно змінився з утворенням науково-дослідних кафедр — нової форми наукових організацій. Їх головне завдання полягало в підготовці спеціалістів з різних галузей знань, а науково-дослідницьку та науково-педагогічну роботу мала проводити когорта вчених, переважно з колишніх університетів, а також вчених традиційної школи цих закладів, які й передавали свої знання студентам.

Науково-дослідні кафедри почали виникати в Україні на початку 1920-х років, коли політичні та економічні обставини призвели до припинення наукової діяльнос-

ті. Це питання особливо гостро постало ще у 1920 році — у зв'язку з закриттям університетів. Новими науковими осередками повинні були стати науково-дослідні кафедри при інститутах народної освіти, створених у головних освітніх центрах країни. У перші роки існування ОІНО при ньому не планувалося утворення науково-дослідних кафедр, оскільки він створювався як суто педагогічний заклад, без завдання підготовки наукових працівників.

На початку 1920-х років в УСРР почалася перебудова науково-дослідної роботи у вищій школі. Суть реформи полягала у відокремленні наукових досліджень від навчальної діяльності. Необхідність такої реорганізації працівники НКО УСРР пояснювали побоюванням, що стихійне зростання кількості інститутів та технікумів, ускладнення у зв'язку з цим навчально-методичних завдань при недостатній кількості викладачів призведе до занепаду наукових досліджень. Тому наукові дослідження в інститутах мали зосередитись на автономних науково-дослідних кафедрах, до складу яких входили викладачі, які керували підготовкою аспірантів.

Перший склад науково-дослідних кафедр ОІНО було визначено у травні 1923 року, коли до нього відійшли три науково-дослідні кафедри: математики, біології, географії й геогнозії. Відтоді загальна кількість та структура науково-дослідних кафедр ОІНО не були сталими. Перші зміни відбулися у 1924/25 навчальному році, коли загальна кількість кафедр збільшилася до шести: склад діючих поповнили науково-дослідні кафедри морфології й фізіології, педології, астрономії й геофізики. З цих шести науково-дослідних кафедр не було жодної соціогуманітарного циклу. Тільки 11 грудня 1926 року президія Головнауки прийняла рішення відкрити при ОІНО секцію Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури з 1 жовтня того ж року. Восени 1928 року за резолюцією Головнауки від 26 вересня при ОІНО почала діяти секція науково-дослідної кафедри єврейської культури ВУАН; але після дворічного існування 1 серпня 1930 року її ліквідували, а більшість співробітників перевели до складу Київського інституту єврейської культури. Влітку 1926 року була заснована науково-дослідна кафедра педагогіки й педології, а на початку травня наступного року були розроблені плани роботи всіх її секцій.

Згідно з рішенням Колегії НКО УСРР від 9 лютого 1925 року науково-дослідні кафедри могли за згодою з Головнаукою видавати власні наукові бюлетені, збірники, записки та праці своїх членів. Але ще до появи цієї постанови, 1923 року, було розпочато видання «Журнала научно-исследовательских кафедр в Одессе», який призначався для коротких повідомлень співробітників науково-дослідних кафедр. За п'ять років (видавництво припинено 1927 року) вийшли друком 16 номерів у трьох томах. У першому номері на внутрішньому розвороті обкладинки зазначено, що журнал був продовженням «Ученых записок высшей школы г. Одессы», які виходили у 1921–1922 роках. З першого року видання «Журнал...» містив три відділи: математики й техніки (редактор І. Ю. Тимченко), медицини й природознавства (редактор Г. І. Танфільєв) та суспільно-гуманітарних наук (редактор Е. Я. Немировський). У 1924 році з'явився четвертий відділ — медицини (редактор Н. К. Лисенко). На сторінках видання побачили світ статті багатьох вчених ОІНО.

У 1927 році його успадкували «Записки Одеського ІНО», єдиний том яких було надруковано накладом 550 примірників. Поява «Записок» свідчить про пожвавлення науково-дослідницької діяльності в інституті. Проспект цього видання було затверджено у травні 1926 року Державним науково-методичним комітетом під назвою «Труди Одеського ІНО» як видання педагогічних праць інституту за власні кошти. Реалізація проекту відбулася 4 березня 1927 року, коли було підтримано пропозицію правління ОІНО про видання збірника й затверджено його розділи: загальний, педагогічний, соціально-економічний і біоматематичний, а 15 квітня визначено як останній термін збирання матеріалів. Відповідальним редактором «Записок» призначили проректора Д. К. Третьякова, а попередню редакцію закріпили за головами предметних комісій. У такий спосіб було здійснено видання одного тому «Записок».

Незважаючи на розгорнуту діяльність науково-дослідних установ, вся їх мережа, що знаходилась над інститутами відповідно до вертикалі освіти НКО УСРР, не виправдовувала себе: вона мало сприяла розгортанню наукової роботи у вищій школі. Кафедри існували навіть не при всіх інститутах, а лише при деяких з них. До того ж кількість кафедр при інститутах була незначною, не охоплювала усіх галузей науки, представлених у тому чи іншому вищому навчальному закладі. Значна частина українських вчених критикувала організацію науково-дослідницької роботи на кафедрах, відірвану від навчальної діяльності інститутів.

У середині 1930 року система науково-дослідних установ була реорганізована. Вона поступилася місцем звичайним інститутським кафедрам, співробітники яких займалися не лише навчально-методичною, а й науково-дослідницькою діяльністю, що сприяло підвищенню наукового рівня підготовки спеціалістів вищої школи України. Постанова РНК УСРР від 1 серпня 1930 року про мережу науково-дослідних установ ліквідувала останні, що діяли при ОІНО. Усі керівники, наукові працівники та науково-технічні співробітники звільнялися з посад з 15 вересня 1930 року. Ліквідовані науково-дослідні установи вливалися до структур нової науково-дослідної мережі. На основі науково-дослідної кафедри математики утворили Одеську філію Харківського інституту математики; науково-дослідну кафедру біології перетворили в Одеську філію Київського зоолого-біологічного інституту; науково-дослідна кафедра педагогіки увійшла до складу Київської філії Харківського інституту педагогіки; секцію історії української культури приєднали до Харківського інституту історії української культури імені академіка Д. І. Багалія.

З 1923 по 1930 рік при ОІНО існували чотири науково-дослідні кафедри та дві секції (філії) науково-дослідних кафедр, що діяли в інших містах. За хронологією створення цих установ розглянемо науково-педагогічну діяльність їх співробітників.

Науково-дослідна кафедра математики за весь час свого існування мала три секції: геометрії, механіки, аналізу, — а її загальний склад, за нашими підрахунками, налічував 24 особи, у тому числі 10 аспірантів. До персонального складу кафедри, крім представників ОІНО, входили вчені інших закладів Одеси: політехнічного інституту (М. М. Васильєв, Г. К. Суслов) та інституту образотворчого мистецтва (О. С. Турчанинов). Упродовж усього часу її очолював І. Ю. Тимченко, якому належить визначна роль у розвитку математики в місті на той час. Він також завідував секцією геометрії, а його роботи, не враховуючи опублікований конспект лекцій з аналітичної геометрії, переважно присвячені історії математики. Секцію механіки очолював Г. К. Суслов, під впливом якого дослідження в галузі механіки відповідали не тільки потребам практики, а й спрямовувалися на розробку нових теорій. Секцією аналізу керував С. Й. Шатуновський, основна увага якого зосередилась на питаннях елементарної математики; наслідком стали три книги, в яких знайшли завершення його праці попередніх років. 1929 року після смерті С. Й. Шатуновського його наступником як на посаді завідувача секції, так і в викладанні алгебраїчних дисциплін став М. А. Чайковський. Наукові розробки проводили й інші члени кафедри: М. Г. Чеботарьов і Д. А. Крижановський (алгебра), О. С. Турчанинов (варіаційне числення), М. С. Васильєв (механіка, векторне числення), К. М. Щербина (методика математики), М. М. Васильєв (аналітична геометрія), І. Д. Дуб (геометрія). Під їхнім керівництвом набували досвіду аспіранти, у майбутньому відомі математики М. Г. Крейн, Ф. Р. Гантмахер, Є. Х. Гохман та інші.

Науково-дослідна кафедра біології під керівництвом Ф. М. Породка складалася з чотирьох секцій. Її склад налічував 24 особи (у тому числі 11 аспірантів), серед яких були вчені не тільки ОІНО, а й інших інститутів Одеси: сільськогосподарського (І. Д. Щербак, Б. М. Аксентьєв), хіміко-фармацевтичного (С. М. Морін, В. В. Пастернацька), медичного (Д. Л. Рубінштейн, О. Р. Прендель).

Секцією анатомії та фізіології рослин з 1923 до 1928 року завідував Д. О. Свиренко, який досліджував водорості Дністра, Інгула й Інгульця, в першу чергу їхні екологічні особливості та систематику. Під його керівництвом працювало багато учнів; разом

з ним у 1923–1924 роках вони брали участь у літній екскурсії до Криму, під час якої провели систематизацію зібраних матеріалів. За участю Д. О. Свиренка поширювалися наукові зв'язки вчених Одеси з різними вітчизняними та зарубіжними установами. Після його від'їзду з Одеси секцію очолив Ф. М. Порошко, багато праць якого стосуються проростання насіння у процесі передпосівної обробки, швидкості відростання листків злаків після зрізання та інших практичних питань вирощування кормових трав. У цьому ж напрямі працював Б. М. Аксент'єв, який досліджував хімічну стимуляцію насіння і вплив різних факторів на його проростання. Вчений отримав експериментальні дані про роль оболонки насіння, яка при проростанні реагує на світло. Ботаніко-географічними дослідженнями займалась В. Ф. Пастернацька — одна з перших жінок-вчених Одеси.

Секцію мікробіології у 1923–1929 роках очолював Я. Ю. Бардах. Його науково-педагогічна діяльність з бактеріології стала основою для створення самостійної секції мікробіології. За роки діяльності у складі науково-дослідної кафедри вчений провів велику роботу в галузі загальної й медичної мікробіології, імунології, епідеміології, вивчав мікроорганізми одеських лиманів, стічних вод і полів зрошення, які мали важливе епідеміологічне значення, розробляв заходи біологічного очищення води; досліджував особливості екології мікроорганізмів, які живуть в умовах високої концентрації солей і високого осмотичного тиску в середовищі, вивчав процеси кругообігу речовин і мікрообігу солоних озер. Науково-дослідну роботу у впровадженому Я. Ю. Бардахом напрямі продовжив його учень Л. Й. Рубенчик.

Постійним завідувачем секції зоотомії був Д. К. Третьяков, основні праці якого стосуються досліджень будови кісткової та сполучної тканини, кровоносної та нервової системи круглоротих і риб, будови органів чуття, філогенії та систематики риб. У 1923 році вчений опублікував підручник «Медицинская зоология», призначений для студентів медичних та фармацевтичних навчальних закладів, який став базовим для багатьох поколінь спеціалістів у цій галузі. У 1929 році за спеціальністю «зоологія хребетних» Д. К. Третьякова було обрано академіком ВУАН. Різноманітною за тематикою була наукова діяльність М. О. Загоровського, який досліджував аспекти морського планктону, ракоподібних, іхтіології, рибальства та рибогосподарського значення північно-західної частини Чорного моря, Одеської затоки, лиманів. Ще одним послідовником Д. К. Третьякова став Д. Л. Рубінштейн — автор праці про неперіодичні міграції морського планктону.

Завідувачем секції зоології був М. Г. Лігнау, який захоплювався фауністикою і зоогеографією. Особливо його цікавив екологічний напрям зоогеографії, до вивчення якої він намагався долучити молодих спеціалістів. Дійсний член секції С. М. Морін вивчав фауну безхребетних півдня України та Чорного моря. Він підготував працю про корабельного черв'яка в Одеському порту, що орієнтувала морських біологів на дослідження та вирішення науково-прикладних питань у цьому напрямі, який у майбутньому отримав великий розвиток. О. Р. Прендель опублікував низку праць з питань прісноводних безхребетних, гельмінтофауни гризунів, малярійних комарів та боротьби з ними. Під керівництвом відомих вчених науково-дослідної кафедри біології підготовку проходили аспіранти, з яких доцентами ОДУ стали Д. В. Знайко та Г. О. Івановська.

Центром розвитку географії та геології в Одесі в 1920-ті роки була однойменна науково-дослідна кафедра при ОІНО. Спочатку її очолював Г. І. Танфільєв — один з основоположників вчення про зони природи й сучасного комплексно-ландшафтного напрямку фізичної географії, видатний знавець тундри, лугів і степів, геоботанік; а після його смерті — О. К. Алексєєв. До складу кафедри (18 осіб), на відміну від двох попередніх, входили тільки вчені ОІНО (за винятком аспірантів). Цей час був найбільш плідним у діяльності вченого: вийшли у світ 4 томи першого університетського курсу з географії та 15 праць науково-прикладного напрямку. Наступником Г. І. Танфільєва на посаді завідувача та послідовником у науці був його учень В. Б. Лебедев. Він опубліку-

вав праці з математичної географії природи й господарства України, але найважливіші його розвідки мають гідрологічний характер і присвячені дослідженню змін температури й солоності прибережної частини Одеської затоки та спостереженню за морськими водами між Одесою й Херсоном. У складі секції географії науково-педагогічне стажування під керівництвом відомих науковців проходили й молоді вчені-географи — Л. В. Кліментов, Г. Й. Потапенко, В. Г. Танфільєв, С. Т. Белозоров та інші.

Завідувачем секції геології був О. К. Алексєєв — учень палеонтолого-стратиграфічної школи М. І. Андрусова. Вчений належав до тих одеських геологів, які прагнули не обмежуватися описом викопної фауни, а ставити й розв'язувати питання еволюційного порядку, впливу середовища на організм, близькі до сучасної палеоекології. О. К. Алексєєв щороку у відрядженнях проводив польові геологічні роботи за завданнями різних геологічних установ країни. Особливо слід згадати його геологічні та гідрогеологічні дослідження в басейнах річок Інгул та Південний Буг, де він виконав геолого-картографічну зйомку для 10-верстної карти європейської частини країни.

Традиції школи М. І. Андрусова продовжували й інші члени секції: В. І. Крокос, який відкрив і описав фауну з мотичних нашарувань, та Ю. А. Гапонов, що вперше описав діатомові водорості. Ще одним науковим напрямом В. І. Крокоса було надання стратиграфічного значення похованим ґрунтам і розподілення за цим методом лісів України. Утворення кожного ярусу лісу він пов'язував з льодовиковою епохою, а утворення похованих ґрунтів — з міжльодовиковим часом. Ю. А. Гапонов вивчав підземні водоносні шари півдня України, склав гідрогеологічний розріз крізь Тирасполь, Миколаїв і Качкарівку та каталог бурових свердловин. 1928 року вчений склав першу гідрологічну карту півдня України за методикою, яка використовується й нині. Поруч з відомими вченими перші кроки в науці робили молоді вчені-геологи Т. А. Мангікіян, Б. В. Тясковський, І. Я. Яцько та ін.

На створення науково-дослідних кафедр педагогіки вплинуло те, що з 1923 року в ОІНО поряд з іншими предметними комісіями плідно функціонувала й педагогічна. Вона спрямувала свої зусилля на розробку проблем методики викладання нових дисциплін і проведення педагогічної практики. Наслідком її діяльності були ґрунтовні методичні матеріали, підготовлені до I Всеукраїнської конференції з проблем педагогічної освіти. У середині 1920-х років у розробці та розповсюдженні педагогічних ідей серед студентів інституту значну роль відігравав педагогічний гурток на чолі з А. Г. Готаловим-Готлібом. Тому 1927 року при ОІНО було відкрито науково-дослідну кафедру педагогіки з п'яти секцій. Її членами були 16 осіб, серед яких 11 аспірантів. Очолював кафедру й завідував секцією історії педагогіки М. І. Гордієвський, який за фахом не був педагогом. Почавши свій творчий шлях з вивчення філософії під керівництвом М. М. Ланге, у 1920-ті роки через різко негативне ставлення радянської влади до цієї науки він був змушений перейти у сферу педагогіки. В ОІНО він вів курси «Огляд педагогічних навчань», «Сучасні педагогічні течії», «Історія педагогіки». М. І. Гордієвський був талановитим ученим і педагогом. З усіх аспірантів кафедри саме аспіранти його секції С. Ф. Збандуто й В. Є. Дем'яненко в майбутньому стали доцентами кафедри педагогіки ОДУ.

Секцію системи народної освіти та загальної дидактики очолював А. Г. Готалов-Готліб, коло наукових інтересів якого було надзвичайно широким. Вчений також вивчав систему народної освіти зарубіжних країн, історію народної освіти й розвитку педагогічних ідей в Росії.

Оскільки в Одесі, як і в цілому в Україні, бракувало висококваліфікованих спеціалістів у галузі «нової» науки про дитинство — педології, завідувачем секції рефлексології та педології було обрано професора медичного інституту Є. О. Шевальова. Будучи учнем В. М. Бехтерева, він вперше в Одесі організував експериментальну лабораторію з вивчення умовних рефлексів людини, ролі асоціацій, впливу ритму на процеси пам'яті, особливостей сприйняття. Керуючи секцією, Є. О. Шевальов вів багатогранну

наукову та громадську діяльність, яка залишила значний внесок саме у розвитку психіатрії.

Секцію соціального виховання очолив С. Й. Лозинський, основним місцем роботи якого було завідування кабінетом соціальної педагогіки в Одеському губнаросі, а головними науковими інтересами — методи й програми соціального виховання. На посаду завідувача секції дефектології обрали професора медичного інституту М. М. Тарасевича, який також працював директором Одеського педологічного інституту. На базі клініки педологічного інституту він проводив пошук найбільш ефективних методів і засобів корекції дефектів у дітей-психоневротиків, які б не знижували вимог, визначених програмою масової освіти.

Науково-дослідні установи при ОІНО, до складу яких увійшла більшість вчених реорганізованого Новоросійського університету, продовжували традиції альма-матер у дослідженнях з окремих галузей знань. Їхня діяльність як самостійних структур з різних галузевих дисциплін становить певний етап у розвитку науки. Вона відіграла велику роль у підготовці науково-педагогічних кадрів для всієї мережі навчальних закладів Одеси та інших міст країни.

Науково-дослідницька діяльність учених ОІНО поза межами інституту

Вчені ОІНО працювали також в інших науково-дослідних установах міста і країни. Так, науковим співробітником секції фізіології науково-дослідної кафедри морфології та фізіології при медичному інституті був Є. І. Синельников. Його наукові дослідження стосувалися різних розділів фізіології: теплорегуляції, фізіології центральної і вегетативної нервової системи, фізіології травлення і лімфатичних утворень та ін. Низка його праць присвячена умовно-рефлекторній діяльності.

Дійсним членом секції органічної хімії науково-дослідної кафедри хімії при технікумі прикладної хімії був В. Д. Богатський — учень керівника кафедри професора П. І. Петренка-Критченка. Його головні дослідження пов'язані з органічним синтезом, аналітичною, органічною та прикладною хімією.

В Одеському фізичному інституті, що був першою науково-дослідною установою у галузі фізики в Україні, відкритою за рішенням РНК УСРР 1 червня 1926 року, посаду директора займав Є. А. Кириллов, а асистента — Г. Л. Міхневич. Перший проводив систематичне дослідження технології виготовлення фотоматеріалів. Однією з проблем, які розроблялись в інституті вченим та його учнями, було виявлення електронних процесів, які відбуваються у фотохімічноактивних іонних кристалах. Г. Л. Міхневич разом з науковою групою співробітників інституту проводив дослідження кристалізації переохолоджених рідин.

Від лютого 1920 до вересня 1923 року в ОІНО працював Ю. Г. Оксман. З перших днів перебування у місті він очолив губернське архівне управління та роботу зі створення губернського історичного архіву. Результатом цієї діяльності стала перевірка та впорядкування архіву Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, архіву Управління Одеського учбового округу і Одеського міського самоуправління, Канцелярії Одеського градоначальника Запорізької Січі. Під його керівництвом було зареєстровано 57 одеських архівів і прийнято на збереження 7 приватних архівів.

На 1920-ті роки припадає активна діяльність Г. І. Танфільєва в Одеському товаристві природознавців, президентом якого він був з 1911 до 1928 року. У 1923–1928 роках науковець очолював секцію Одеської комісії краєзнавства (ОКК) при ВУАН, а з 1918 до 1926 року працював завідувачем відділу природничих досліджень Одеської губернської сільськогосподарської дослідної станції. У її друкованому органі 1924 року була опублікована його праця «Главнейшие физико-географические районы Одесской губернии».

Науково-дослідну кафедру Центральної наукової бібліотеки очолював С. Л. Рубінштейн. Під його керівництвом навчання проходили чотири аспіранти, один з яких, С. Я. Боровой, згодом став доктором історичних наук. У 1927 році в структурі ВУАН почала функціонувати Бібліографічна комісія. 11–14 квітня того ж року на першому пленумі цієї установи до її складу включили С. Л. Рубінштейна.

Головою комісії, яка займалася пошуком документів з історії декабристського руху в Україні, був Є. П. Трифільєв.

При Одеському державному історико-археологічному музеї діяла науково-дослідна кафедра археології, яку очолював С. С. Дложевський (у 1920–1930 роках директор музею). При кафедрі діяла рада із захисту наукових праць. У 1927 році відбувся захист К. Ф. Штепою дисертації на здобуття ступеня доктора історії культури (офіційний опонент М. Ф. Болтенко). Під керівництвом С. С. Дложевського разом із 7 аспірантами співробітники музею проводили археологічні експедиції до Ольвії.

Плідне наукове дослідження галузевих питань проводили представники інституту в ОКК при ВУАН (серпень 1923–1931) і ОНТ при УАН (березень 1926–1931). Їхня діяльність ґрунтовно розглянута у багатьох сучасних працях.

Вчені ОІНО також проводили організаційну та дослідницьку роботу в багатьох установах ВУАН. З однією з них — Всеукраїнським археологічним комітетом — плідно співпрацював С. С. Дложевський (з 1928 року дійсний член). У 1927–1930 роках він був заступником голови, а згодом головою Ольвійської археологічної експедиції, результатом чого стала низка статей. У 1929 році вчений представляв ВУАН на I Міжнародному археологічному з'їзді в Берліні, присвяченому 100-річному ювілею Німецького державного археологічного інституту.

Викладачі ОІНО часто ставали учасниками республіканських, союзних і міжнародних наукових форумів. Так, участь у Всеросійському з'їзді математиків 27 квітня — 4 травня 1927 року брали М. С. Васильєв і Ф. Р. Гантмахер.

Найповнішу роботу з історії граматики української мови в 1926 році (14 друкованих праць) провів позаштатний постійний співробітник Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства професор ОІНО П. О. Бузук. Результатом стала книга «Нарис історії української мови», що становила ґрунтовну переробку «Короткої історії української мови». Разом з Є. Рудницьким і Ю. С. Виноградським вчений також провів значну роботу в галузі діалектології, детально описавши ряд діалектних масивів.

У галузі орієнталістики, поряд з роботами академіка А. Ю. Кримського, цінність становлять праці М. М. Семенова, наукового співробітника Академії з квітня 1919 року. Також він працював у постійній комісії для складання словника живої української мови.

Автором кількох монографій з дослідження історії новітнього письменства був штатний співробітник Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства А. В. Музичка. Разом з багатьма вченими ВУАН він працював над виданням текстів творів класиків української літератури Г. Квітки-Основ'яненка, В. Стефаніка, М. Черемшини, І. Франка, Л. Українки та брав участь у закладенні наукових основ подальших академічних видань.

Станом на 1927 рік штатним співробітником Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства був В. Я. Герасименко, який виявився одним з активних науковців ВУАН — у 1926 році опублікував 6 статей.

К. О. Копержинський вивчав міжслов'янські літературні зв'язки та досліджував історію українського театру. Він був членом культурно-історичної комісії, дійсним членом кабінету примітивної культури і народної творчості (з 1926 року кореспондент) та виконував обов'язки керівника Комісії новітньої історії України. Молодий вчений сприяв налагодженню співробітництва одеських вчених з академічними установами М. С. Грушевського, який запросив його переїхати до Києва, де він і продовжив працювати.

В 1920-ті роки у ВУАН відбувалися постійні організаційно-структурні зміни. Зокрема в її першому відділі створювалися різні комісії з регіональної історії. Однією з них була Комісія для дослідження історії Південної України, очолювана М. С. Грушевським, яка підготувала до видання збірник статей «Полуднева Україна». Серед авторів також знаходимо імена вчених ОІНО (Б. В. Варнеке, В. Я. Герасименко, С. С. Дложевський, Є. О. Загорівський). Через фінансові труднощі, а більше — з причин політичного характеру, публікація збірника затримувалася, а склад авторів зазнав змін. Збірник так і не побачив світ — тривав політичний процес у справі «Спілки визволення України», наслідком якого стали репресії значної частини авторів, серед яких був В. Я. Герасименко.

Активна діяльність вчених ОІНО в науково-дослідних установах, визначена цілеспрямована тематика досліджень, зростання матеріального забезпечення науково-допоміжних установ устаткуванням і приладдям сприяли розгортанню науково-дослідницької роботи. Її результати застосовувалися в практиці різних галузей виробництва, публікувалися в наукових збірниках інститутів, виданнях республіканської і союзної академії наук, підручниках і навчальних посібниках.

Реформа вищої освіти 1930 року

У 1930 році за постановами ЦВК та РНК СРСР «Про реорганізацію вищих учбових закладів, технікумів і робітничих факультетів», «Про реорганізацію мережі системи педагогічної освіти» та іншими було проведено повну реорганізацію системи вищої освіти УСРР.

На базі ОІНО виникли три нові виші: фізико-хіміко-математичний інститут (Преображенська, 24) у складі трьох факультетів (фізичного, хімічного, математичного), що мав готувати викладачів переважно для технікумів та робітфаків; інститут соціального виховання (Старопортофранківська, 26) на основі ФСВ для підготовки вчителів-комплексників старших класів семирічної школи на чотирьох факультетах (соціально-економічного, історико-філософського, літературно-лінгвістичного, природничих наук); інститут професійної освіти (Щепкіна, 12 та Комінтерна, 2) на базі ФПО у складі трьох факультетів (соціально-економічного, агробіологічного, літературно-лінгвістичного), де мали готувати вчителів-предметників для професійних шкіл, робітфаків і технікумів.

До перетворених вишів повернулася факультетська кафедральна система, був встановлений навчальний рік з двома сесіями, виконанням дипломних робіт, педагогічною та виробничою практикою, ліквідований бригадно-лабораторний метод викладання і відроджена диференційована система оцінювання. Протягом трирічного періоду існування цих вишів навчання студентів проходило за перехідними планами, які змінювалися щороку. Проявилися й суттєві недоліки нової системи: надмірне розширення мережі вишів породило відомчий паралелізм у підготовці фахівців, розосередження та перенавантаження викладацького контингенту. Багатьом викладачам доводилося працювати водночас в кількох вузах, від чого потерпала якість роботи. Ці та багато інших нюансів спричинили рішення уряду щодо відкриття університетів.

1933 року на базі фізико-хіміко-математичного інституту та інституту професійної освіти було організовано Одеський державний університет.

Р о з д і л 2

Одеський державний університет у 1933–1941 роках. Посилення тоталітарного режиму⁴

2.1. Передумови створення ОДУ та організація закладу

На початку 1930-х років вища школа України опинилася в кризовому стані і не забезпечувала економіку країни, органи влади, наукові та культурні установи достатньою кількістю висококваліфікованих кадрів. Керівництво СРСР було стурбоване низьким фаховим рівнем спеціалістів, неспроможністю оволодіти сучасною технікою, а також нестачею фахівців із фундаментальних наук. Хаотичні спроби реорганізації наявних вузькопрофесійних інститутів не давали відчутних результатів. Стало очевидним, що руйнація університетів 1920 року та наступна модернізація вищої освіти були хибними рішеннями. Це зумовило поворот до відновлення ґрунтовної університетської освіти.

У цьому напрямі були затверджені важливі документи. Спочатку в квітні 1931 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про цільові настанови університетів». В тих союзних республіках, де університети збереглися, передбачалося розширити їх мережу, повернути факультети, які раніше були перетворені на окремі інститути. В таких республіках, як Україна, де університети ліквідували, вищий партійний орган вимагав їх відродження⁵.

На виконання рішення партії ЦВК СРСР 19 вересня 1932 року прийняв постанову «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах». Вона передбачала покінчити з шкідливими псевдореволюційними новаціями типу «конвеєрної системи» викладання й «бригадно-лабораторного» способу навчання, вимагала відновлення справжньої університетської освіти. Колективні заліки були заборонені; натомість встановлювалися диференційні оцінки знань з двома заліково-екзаменаційними сесіями на рік, виконанням дипломної роботи на останньому курсі та її захистом перед державною екзаменаційною комісією. В цьому директивному документі була сформульована концепція розвитку університетської освіти на перспективу: «зміцнити університети, що існують як навчальні заклади, такі, що готують висококваліфікованих спеціалістів із загальнонаукових дисциплін, і розгорнути університети в тих республіках (Українська СРР та ін.), в яких вони відсутні»⁶.

Рішення вищого державного органу СРСР було взято до неухильного виконання на місцях. 30 грудня 1932 року секретаріат Одеського обкому партії розглянув питання про утворення в Одесі державного університету та прийняв наступну резолюцію: «Виходячи з постанови ЦВК про утворення університетів в Україні і зважаючи на наявність в Одесі всіх можливостей для цього, а саме: приміщення, навчальні, дослідні установи, професорсько-лекторські колективи, основні студентські кадри (фізхімнат, хіміко-технологічний інститут, частково — профос), поставити питання перед ЦК КП(б)У і Наркоматом освіти про відкриття в Одесі університету на початку наступно-

⁴ Автор розділу Е. П. Петровський.

⁵ Поляков М. В., Савчук В. С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. — К., 2004. — С. 212.

⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, 1917–1959 рр.: зб. документів: в 2 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 602.

го академічного року (вересень 1933)». Після цього створили комісію з представників різних установ для підготовки й обґрунтування відповідних розрахунків⁷.

З початку наступного року владні структури України почали на практиці виконувати рішення союзних установ. Вже 3 січня 1933 року колегія НКО обговорила питання про відкриття в Україні чотирьох університетів: у Харкові, Києві, Одесі й Дніпропетровську. Університет в Одесі планувалося відновити в складі п'яти факультетів: фізичного, хімічного, математичного, біологічного та економічного⁸. Зауважимо, що бюро Одеського обкому КП(б)У просило згідно з постановою від 28 січня 1933 року ЦК КП(б)У і НКО відкрити в Одесі університет у складі семи факультетів, додатково до зазначених ще філософського та історичного⁹. 10 березня вийшла постанова РНК УСРР, в якій зазначалось: «Організувати в Україні у віданні Наркомату освіти УСРР державні університети як вищі навчальні заклади, що готують висококваліфікованих фахівців загальнонаукових дисциплін і викладачів у середніх навчальних закладах. Для подальшої наукової діяльності й педагогічної роботи у вишах університети готують осіб, що закінчили університет порядком аспірантури». Далі йшла мова про відкриття університетів з 1 вересня 1933 року у зазначених вище містах і перелічувався склад факультетів у них. Одеський університет мав складатися з трьох факультетів: фізико-математичного, хімічного і природничого (біологічного)¹⁰. НКО був зобов'язаний в стислі строки визначити, які установи, заклади й приміщення слід передати новоствореним університетам для нормальної діяльності, а також підготувати для них навчальні плани й програми. Згідно з постановою, державні університети повинні були увійти до структури НКО УСРР, що мав узгоджувати свої дії з ЦК КП(б)У¹¹. Контроль за виконанням поставлених перед університетом завдань, їх втілення у життя були покладені також на парторганізацію ОДУ. Партійна, комсомольська й профспілкороганізації мали виступати речниками КП(б)У та відповідних комсомольських і профспілкових структур, здійснювати нагляд за науковою і суспільною роботою ОДУ. Їхнім завданням було «політичне виховання студентів, аспірантів, наукових та інших працівників університету на основі вчення Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна...»¹².

Таким чином, університет в Одесі мав знову відкрити свої двері з 1 вересня 1933 року у складі зазначених вище трьох факультетів. Але напередодні навчального року РНК прийняла нову постанову — «Про мережу й контингент університетів в УСРР», яка внесла певні корективи в підготовлений раніше план. Одеський університет мав складатися з чотирьох факультетів — до раніше передбачених додали економічний факультет (проіснував до 1935 року). Цією ж постановою визначалася організаційна й матеріально-технічна база ОДУ. Йому були передані такі установи з устаткуванням: фізико-технічний інститут Українфільму, філія Українського зоолого-біологічного інституту, астрономічна й геофізична обсерваторії, філія Українського інституту математики і механіки, Ботанічний сад, а також Державна наукова бібліотека і соціально-економічна бібліотека колишнього Новоросійського університету¹³.

Бюро Одеського обкому КП(б)У постановою від 28 січня 1933 року визначило організацію при університеті низки підрозділів: науково-дослідних інститутів фізики, хімії, математики і механіки, біології, астрономічної обсерваторії, науково-дослідного

⁷ Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 155. — Арк. 187.

⁸ Культурне будівництво в Українській РСР, 1928–1941: зб. докум. і матер. — К., 1986. — С. 164; Постанова РНК УСРР від 10 березня 1933 р. «Про організацію на Україні державних університетів» // Зб. законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1933. — № 15. — 5 квітня. — Арт. 173. — С. 3–4.

⁹ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 165. — Арк. 126.

¹⁰ Бюлетень Народного комісаріату освіти (НКО). — 1933. — № 13. — Ст. 72. В деяких публікаціях фізико-математичний факультет помилково розділено на два окремі факультети. Див., наприклад: Історія Одеси / гол. ред. В. Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 352.

¹¹ Постанова РНК УСРР від 10 березня 1933 р. «Про організацію на Україні державних університетів»... — С. 3.

¹² Устав Одеського державного університету. — Одеса, 1939. — С. 21.

¹³ Бюлетень НКО. — 1933. — № 30–31. — Ст. 147.

історичного музею (на базі історико-археологічного музею і музею степової України), державно-наукової бібліотеки¹⁴. Постанова секретаріату обкому від 1 квітня того ж року передбачала створити університет на базі фізхімату, профобру і хіміко-технологічного інституту (крім приміщення по вул. Комінтерна, 1) з переданням всіх приміщень колишнього Новоросійського університету за виключенням приміщень медичного інституту¹⁵. Університет мав право одержувати обов'язковий примірник наукових видань УСРР і право видавати наукові записки, лекції, монографії та інше, а також мати свою друкарню.

Невеликий адміністративний і викладацький колектив вважав за головне провести набір студентів, для того щоб розпочати навчальний рік 1 вересня. Набір контролювався НКО УСРР. Уповноваженим НКО по організації університету призначили М. Х. Фарбера, а роботою «факультетських бригад», створених із найбільш досвідчених викладачів міста для розробки проектів навчальних планів керував М. С. Вайнштейн. У місцевій пресі повідомлялося про початок прийому заяв від тих, хто хоче навчатися в університеті. Набір здійснювався за правилами, які регулювали соціальний склад студентів і забороняли зарахування до вишу «дітей нетрудових осіб, позбавлених виборчих прав»¹⁶ (непмани, куркулі, учасники боротьби проти радянської влади, чиновники й урядовці дореволюційних державних органів тощо). 1935 року постановою ЦВК і РНК СРСР від 29 грудня ці обмеження ліквідували і на перший курс дозволили зараховувати всіх громадян обох статей, випускників середніх шкіл і робітфаків за умови успішного складання вступних іспитів¹⁷.

Вагання й непослідовність дій призвели до того, що фактично 1 вересня 1933 року ОДУ почав працювати в складі фізико-математичного, хімічного і біологічного факультетів, а заняття на економічному факультеті почалися з великим запізненням. Завдяки наполегливості керівництва новоствореного університету, підтриманого місцевими партійними і державними органами, в майбутньому вдалося домогтися розширення його структури.

Повернення до ОДУ колишньої наукової бібліотеки Новоросійського університету, приєднаної до публічної бібліотеки Одеси, відбулося згідно з постановою РНК УСРР від 17 квітня 1934 року¹⁸.

Самостійного історичного факультету в ОДУ спочатку не було¹⁹. Після інституту професійної освіти до закінчення навчання залишилась історична група, яка на 1 квітня 1934 року налічувала 76 студентів. Вона працювала на базі економічного факультету. Розподіл по курсах був такий: на другому — 27 студентів, на третьому — 24, на четвертому — 25²⁰. НКО УСРР в доповідній записці 23 квітня відзначав, що на історичних факультетах і відділах відновлених чотирьох державних університетів нараховувалося 22 професори, 27 доцентів і 12 асистентів. Проблемою вважалося те, що більшість з них працювали за сумісництвом, часто бували в різних відрядженнях і тому не могли приділяти достатньо часу ні педагогічній діяльності, ні поглибленню своїх наукових знань.

Відкриттю історичного, а також географічного факультетів в ОДУ прислужилася, напевно, і постанова ЦК КП(б)У від 18 травня 1934 року «Про викладання громадянської історії та географії в політехнічній школі», де говорилося про вкрай незадовіль-

¹⁴ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 165. — Арк. 126–127.

¹⁵ Кузнецов В. А. Создание и первые годы существования Одесского государственного университета // Історія науки і техніки: зб. наук. праць / гол. ред. О. Я. Пилипчук. — К., 2013. — Вип. 3. — С. 175.

¹⁶ Культурне будівництво в Українській РСР... — Т. 1. — С. 668.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 352. — Арк. 32.

¹⁹ Урсу Д. П., Петровський Е. П. Відродження історичного факультету в Одеському державному університеті (1934–1941) // Записки історичного факультету (ЗІФ). — Одеса, 2008. — Вип. 19. — С. 233–245.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 352. — Арк. 37.

ний стан викладання і низький рівень знань учнів з цих дисциплін²¹. Влітку при університеті були організовані курси для методактиву вчителів історії кожного району області. Після цього міський відділ народів освіти провів такі ж курси для всіх істориків середніх і неповних середніх шкіл. Головним завданням визначали необхідність надати вчителям «фактичний історичний матеріал класової боротьби в хронологічній послідовності»²². Посилення такої роботи в області, ймовірно, додало аргументів на користь відкриття при університеті вищезазначених факультетів у 1934 році.

Загалом в університетах УСРР налічувалося 387 студентів-істориків, з яких 44 були архівознавцями і навчалися в Харківському університеті на другому і третьому курсах. НКО УСРР зазначав, що така кількість не може задовольнити потреби середньої і вищої школи щодо викладачів-істориків. Тому для викладання історії у державних університетах на належному рівні і збільшення кадрів істориків високої кваліфікації до потрібної кількості пропонувалося вжити низку заходів. По-перше, організувати на базі історичних груп економічних факультетів окремі історичні факультети в Одеському і Дніпропетровському державних університетах. По-друге, затвердити в ОДУ такі спеціальності для підготовки кадрів істориків: історія Росії та СРСР, стародавня історія, історія середніх віків і нова історія. Передбачений раніше перелік кафедр історичного факультету пізніше був змінений. По-третє, затвердити на 1934 рік контингент набору на історичний факультет ОДУ в кількості 60 осіб. По-четверте, закріпити на викладацькій роботі в ОДУ як на основній роботі Н. І. Межберга, І. П. Шмідта, І. Д. Сероглазова²³.

Відкриття історичного та географічного факультетів здійснювалося в стислі строки. Необхідно було обладнати приміщення для навчання, провести набір студентів, сформувати контингент викладачів і допоміжного персоналу, скласти навчальні плани. Географічний факультет був створений на базі розгалуженої навчальної та науково-дослідної кафедри географії та геології, а також кафедри економічної та політичної географії Одеського кредитно-економічного інституту та кількох запрошених фахівців.

Вже в першому навчальному році (1934–1935) історичному факультету загрожувала перенавантаженість студентами, що мали прибувати з інших університетів. Справа в тому, що в березні 1935 року ЦК КП(б)У прийняв рішення про реорганізацію мережі історичних, економічних і літературних факультетів державних університетів²⁴. Цей документ вимагав від НКО докорінно змінити мережу підготовки гуманітарних кадрів і готувати їх лише в певних університетах. Істориків вищої кваліфікації могли випускати тільки Київський та Одеський університети, економістів — Харківський, а філологів — Київський. В цьому ж напрямі мали бути сконцентровані і кадри викладачів. На виконання цієї безглуздої витівки партбюрократів до Одеси почали переводити студентів-істориків з Харкова і Дніпропетровська, а одеських економістів, навпаки, до Харкова. Та дуже швидко зрозуміли помилковість такої надцентралізації, тому 1939 року історичний факультет в Дніпропетровську відновили, а у Харкові його взагалі не закривали. Те, що в ОДУ ліквідували економічний факультет, можна пояснити наявністю в місті міцного осередку економічної освіти — кредитно-економічного (банківського) інституту.

1937 року був відкритий літературно-мовний (згодом перейменований на філологічний) факультет з українським відділенням, а у 1938-му при ньому з'явився відділ російської мови й літератури з трирічним строком навчання²⁵. В умовах згорання

²¹ Культурне будівництво в Українській РСР... — Т. 1. — С. 652.

²² Омеліанович М. Включити музей на допомогу школам // Чорноморська комуна. — 1934. — 8 вересня.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 352. — Арк. 37–38.

²⁴ Культурне будівництво в Українській РСР... — С. 188.

²⁵ Історія Одеського університету за 100 років / Н. І. Букатевиц, Г. А. Вязовський, М. І. Дузь [та ін.]; відп. ред. О. І. Юрженко. — К., 1968. — С. 100.

українізації й посилення русифікації шкільної освіти постало питання прискореної підготовки вчителів російської мови та літератури.

1937 року при університеті також був організований факультет іноземних мов з відділами англійської і французької. Строк навчання мав становити 3 роки²⁶. Однак враховуючи важливість вивчення іноземних мов та гостру потребу в висококваліфікованих кадрах викладачів іноземних мов, ЦК КП(б)У і РНК УРСР в 1938 році постановили організувати педагогічний інститут іноземних мов на базі факультету іноземних мов ОДУ та реорганізації Німецького педагогічного інституту. Новий інститут мав такі факультети: англійської, французької й німецької мов. В першому навчальному році туди планували прийняти на перші курси 180 студентів, по 60 осіб на кожний факультет²⁷. Частина викладачів ОДУ перейшла працювати до новоствореного закладу.

Постанова РНК СРСР від 29 серпня 1938 року «Про вищу заочну освіту» орієнтувала вищі навчальні заклади на використання заочної форми навчання. Вона дозволяла готувати студентів-заочників на механіко-математичному, фізичному, історичному, філологічному, географічному, хімічному та біологічному факультетах університетів. На розвиток цієї постанови Всесоюзний комітет у справах вищої школи (ВКВШ) 21 березня 1939 року затвердив «Правила прийому в 1939 р. на заочні відділення педагогічних (учительських) інститутів і університетів», що регулювали вступ на заочне відділення: туди могли вступати всі бажаючі, які мали закінчену середню освіту. Іспити при вступі склалися такі ж, як і на денному відділенні університету. Ті, хто закінчив школу з атестатом відмінника або мав вже вищу освіту, вступали без іспитів. В усіх університетах були створені спеціальні заочні відділи навчання, якими керували проєктори з заочного навчання²⁸. 1939 року заочний відділ було відкрито також і в ОДУ.

Того ж року згідно з наказом ВКВШ від 26 червня 1939 року «Про екстернат при вузах СРСР» в університеті відкрили екстернат — форму навчання з самостійним опануванням програми. Екстерни мали право навчатися на філософському, історичному, філологічному, економічному, юридичному і математичному факультетах, тож ця форма навчання була представлена не на всіх факультетах ОДУ. Крім того, основними проблемами екстернату були недостатня увага до екстернів, незабезпеченість методичними матеріалами та консультаціями, їм не надавалися відпустки на час складання іспитів. Через це значний відсоток екстернів після першої ж сесії кидав навчання²⁹.

Основний контингент студентів заочного відділу та екстернату в університеті становили переважно директори, вчителі шкіл і працівники відділів народної освіти. Крім того на природничих та технічних факультетах навчалися інженери підприємств, робітники, техніки тощо. Серед студентів зустрічалися особи, які вже мали вищу, переважно педагогічну, освіту.

Загалом у довоєнний період відбулося два набори студентів на заочне відділення та екстернат в 1939/40 та 1940/41 навчальних роках. В університеті навчалися понад 200 заочників та екстернів; останні — до 1953 року.

Завдяки збільшенню бюджетних асигнувань в університеті поступово зростала навчально-наукова та матеріальна база. Загальна кількість лабораторій та кабінетів 1939 року досягла 58, покращилось їхнє обладнання³⁰. Університету належала низка культурно-побутових установ та підсобних підприємств: клуб, кінозал, гуртожитки, їдальня, пральня, майстерня, дитячий садок та ясла³¹. Центрами навчальної та науко-

²⁶ Молода гвардія (МГ). — 1937. — 28 липня. — С. 4.

²⁷ Гейбер. Новоутворений інститут іноземних мов // МГ. — 1938. — 4 серпня. — С. 4.

²⁸ Коротенко Н. Становлення та розвиток заочної освіти і екстернату в університетах УРСР у період 1939–1941 років // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 62-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених (ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009). — Харків, 2009. — С. 174.

²⁹ Там само. — С. 174–175.

³⁰ Устав Одеського державного університету... — С. 11–13.

³¹ Там само. — С. 13.

вої роботи були Ботанічний сад, науково-дослідний інститут фізики, астрономічна обсерваторія та інші підрозділи ОДУ.

1939 року, коли був затверджений статут ОДУ, в університеті функціонували 6 факультетів (історичний, філологічний, фізико-математичний, біологічний, географічний і хімічний)³². Загалом в університеті працювала 51 кафедра, зокрема на факультетах: біологічному — 8, історичному — 6, фізико-математичному — 12, географічному — 6, філологічному і літературному — 6, хімічному — 6, загальноуніверситетських — 7 (з них 3 кафедри формально рахувались за окремими факультетами)³³.

Статут університету визначав права та обов'язки навчального закладу. Керівником був ректор, який затверджувався на посаду Всесоюзним комітетом по справах вищої школи за поданням НКО УРСР та знімався ним же. У першу чергу на ректора покладалося завдання виховання висококваліфікованих наукових кадрів, озброєних марксистсько-ленінською ідеологією. Крім науково-дослідницької, навчальної та адміністративно-господарської роботи ректор відповідав за громадсько-політичну ситуацію в колективі студентів та викладачів. Вагоме місце в керівництві навчальним процесом та науковою роботою посідала вчена рада університету. В її складі на 1 січня 1940 року нараховувалось 38 осіб, з яких 24 — професори³⁴.

Партійне керівництво, дбаючи у першу чергу про ідеологічне виховання студентів, ставило на чолі усіх університетів колишніх партійних працівників або осіб, які мали досвід керівництва вишами. Всі вони без винятку були членами ВКП(б).

2.2. Керівний та адміністративний склад

Ситуація з посадою ректора ОДУ є вкрай суперечливою з огляду на різнобій даних у науковій літературі та попередніх виданнях історії навчального закладу. Нами узгалянено картину ректорства в університеті на основі виявлених архівних матеріалів, тогочасної преси та сучасних розробок дослідників з цього питання.

Підготовка до відкриття ОДУ супроводжувалась регулярними оголошеннями в місцевій пресі. До 21 серпня 1933 року в усіх оголошеннях вказувалось, що ректором навчального закладу є М. Х. Фарбер³⁵. Вочевидь саме він виконав значну частину основної роботи по організації навчального закладу. Однак вже 4 вересня у пресі з'явилась інформація про призначення на цю посаду згідно з постановою РНК СРСР І. П. Шмідта. Він очолив також загальноуніверситетську кафедру історії партії та був директором курсів ЦК КП(б)У впродовж 1933–1937 років³⁶. Його затвердження на посаді ректора відбулося 25 серпня 1933 року за рекомендацією ЦК ВКП(б).

Заступником ректора з навчальної роботи 26 липня призначили М. С. Вайнштейна, який вже мав досвід роботи заступника директора з навчальної роботи профбру, був там також деканом історичного факультету й завідувачем кафедрою політичної економії³⁷. В серпні 1936 року через огульні звинувачення у троцькізмі І. П. Шмідта усунули від виконання обов'язків ректора ОДУ. З 1 вересня виконуючим обов'язки ректора призначили М. С. Вайнштейна, однак йому теж не вдалося уникнути шквалу критики на свою адресу. Обов'язки проректора з навчальної роботи у цей час виконував М. О. Савчук.

ОДУ, як і вся радянська країна, все глибше втягувався у вир вакханалії масових політичних репресій періоду Великого терору 1937–1938 років. В листопаді 1937 року

³² Там само. — С. 11–13.

³³ Там само.

³⁴ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 99.

³⁵ Фарбер М. Х. До відкриття Державного університету в Одесі // Чорноморська комуна (Чорн. ком.). — 1933. — 21 серпня.

³⁶ Оголошення про додатковий набір до ОДУ // Чорн. ком. — 1933. — 4 вересня.

³⁷ Кузнецов В. А. Создание и первые годы существования Одесского государственного университета... — С. 175.

після низки звинувачень і погрози арешту органами НКВС М. С. Вайнштейн таємно залишив Одесу. Виконувати обов'язки ректора впродовж більш ніж чотирьох місяців довелося М. О. Савчуку. Наказ наркомату освіти № 2424 про його призначення датований 14 грудня 1937 року. В березні 1938 року, згідно з розпорядженням секретаря Одеського обкому КП(б)У Г. Г. Телишева, на посаду ректора призначили Ф. Ф. Пекарського³⁸; 14 березня наказом наркома освіти УРСР за рекомендацією ЦК ВКП(б) його затвердили на цій посаді³⁹. Будучи далеким від механізмів функціонування вищої школи та університетської специфіки, Ф. Ф. Пекарський зіткнувся з величезною кількістю проблем, подолати які не зміг. Наприкінці липня 1939 року його відправили у відпустку з наказом про наступне звільнення з посади ректора з 1 вересня 1939 року, а ректором знову призначили професора М. О. Савчука, який утримався на цій посаді до 1948 року. Таким чином, у досліджуваній період в ОДУ змінилось 5 ректорів, кожен з яких зробив посильний внесок у становлення й розвиток навчального закладу.

Заступником ректора з наукової роботи спочатку призначили П. О. Самулевича, а з 13 грудня 1933 до 7 серпня 1936 року ці обов'язки виконував доцент геології Д. І. Склярук. До цього він працював на посаді помічника директора зоолого-біологічного науково-дослідного інституту з 12 серпня 1930 до 14 лютого 1934 року. Починаючи з 7 серпня 1936 року й до війни проректором з наукової роботи був декан хімічного факультету В. Д. Богатський.

Проректором університету з навчальної роботи працював С. Ф. Збандуто (в січні 1941 року він значиться як проректор з наукової роботи⁴⁰), а перед війною — професор Г. Й. Потапенко. Помічником проректора з навчальної роботи був Я. Б. Шор.

Заступником ректора з господарської частини певний час, ймовірно в 1935 році, працював Г. Ф. Фетисов. Далі на цій посаді значиться І. С. Балута, а влітку 1941 року Козак. Того ж року на цю посаду призначили проректора Одеського педагогічного інституту І. Д. Зубкова, з ім'ям якого пов'язаний вже наступний етап історії alma mater: евакуація та налагодження роботи в Майкопі та Байрам-Алі в роки війни, далі повернення й відновлення роботи в Одесі⁴¹. На посаді заступника проректора з адміністративно-господарських справ був Ліberman.

Бібліотекою університету завідувала Р. М. Повар. Станом на 1 березня 1941 року там працювали О. М. Коган (заступник директора), Н. Г. Лівшиц (вчений секретар), А. І. Мілова (завідувач бібліографічного відділу), Р. М. Вельбель (завідувач книгосховища), А. К. Халфіна (завідувач студентського відділу), Р. М. Рапопорт (завідувач відділу поповнення і обробки), Т. З. Ходжаш (завідувач відділу абонементів), Т. В. Антонова (бібліотекар заочного відділу), Б. О. Гродська (бібліограф), бібліотекарі К. О. Д'яконова, Р. І. Шарканська, Є. С. Монастирська, А. С. Монастирська, Р. М. Шпіглер, І. М. Соколовська, М. Я. Штопельман, І. В. Гохман, С. С. Комісаржевський, К. С. Коробкіна, А. Н. Корочин, Р. М. Зільберштейн, А. П. Мерелло, Г. Я. Брейтбарт, М. А. Нечаєва, М. П. Єфремова, Ф. С. Соколінська, С. І. Спектор, Б. Г. Гідалевич, Д. С. Ушан, Н. І. Гудим, Є. Лупуленко, Є. А. Вінерова⁴².

Завідувачкою архіву ОДУ працювала Р. Г. Львова⁴³, головним бухгалтером — М. І. Лінов⁴⁴.

Вже 1933 року, внаслідок реорганізації міжвузівської газети «Пролетарські кадри», університет отримав власну багатотиражку «За більшовицькі кадри». Вона виходила чотири рази на місяць накладом 1000 примірників. На її сторінках висвітлю-

³⁸ Там само. — С. 185.

³⁹ Збірник наказів НКО. — 1938. — № 9. — Ст. 63.

⁴⁰ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 165.

⁴¹ Времена и годы: (воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета). — Одесса, 1998. — Вып. 1. — С. 32.

⁴² Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 20.

⁴³ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 6.

⁴⁴ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 8.

вались важливі моменти політичного життя країни та різноманітні університетські справи: вступні кампанії, навчання студентів, організація практик, результати сесій, комсомольська й партійна робота, елементи студентських і викладацьких взаємин, найважливіші досягнення, агітаційно-пропагандистські матеріали, університетські ініціативи, замітки про побут студентів тощо. Газета регулярно виходила аж до початку липня 1941 року. За цей час її редакторами були кілька осіб. Зокрема в 1935 році редактором значився Пустовіт. Редагування газети є фактом біографії декана історичного факультету І. Д. Сероглазова. В 1936–1940 роках на посаді редактора перебував З. Я. Березняк, в майбутньому викладач кафедри марксизму-ленінізму⁴⁵; в 1941-му — П. І. Земляних, який загинув в роки війни⁴⁶.

2.3. Професорсько-викладацька корпорація

Викладачі ОДУ мали різний професійний рівень і педагогічну майстерність. Тут працювала значна кількість видатних вчених, чії імена були пов'язані ще з Новоросійським університетом та ОІНО. Вони здобули ґрунтовну освіту в кращих університетах, мали знання, широку ерудицію, авторитет і вплив у науці, а також досвід роботи у вищій школі. В «Матеріалах про роботу держуніверситету», підготовлених для Одеського міськкому КП(б)У, надана характеристика викладацького складу: «Переважає більшість професорсько-викладацького складу прийшли в університет з інститутів профосвіти й фізхіммату. Поряд з цим університет створив асистентуру по лінії висування молодих наукових працівників, серед яких значна частина комсомольців і комуністів. Професорсько-викладацький склад більшою мірою задовольняє вимоги університету як за своєю ерудицією, так і за підготовкою. Однак є частина викладачів, які стоять далеко від рівня університетських вимог»⁴⁷.

Відомими й авторитетними на факультетах ОДУ були викладачі, професійне формування яких співпало з трагічними роками Першої світової війни, боротьби за владу між різними військово-політичними силами, становлення радянської влади та її експериментами щодо організації суспільства нового типу. В той період вони активно виступали проти більшовиків, але після встановлення радянської влади повністю відійшли від політичної діяльності. Фахова підготовка цих людей була достатньо високою, хоча вони рідко друкували свої наукові доробки. Незважаючи на цілковиту аполітичність цієї групи викладачів, їх не обминула хвиля репресій.

З року в рік склад викладачів змінювався. Тут працювали різні за віком, професійним рівнем і педагогічною майстерністю кадри. Після 1937–1938 років до викладацької роботи були залучені колишні аспіранти університету. Варто зазначити, що значна частина цих науково-педагогічних кадрів належала до компартійних висуванців, мітингових ораторів часів революції та Громадянської війни, які добре опанували марксистську фразеологію, але були фактично безпорадними в науці. Інколи це були люди взагалі без належної освіти. Багато з таких членів партії протягом 1934–1941 років займали відповідальні посади в ОДУ: ректори, проректори, декани факультетів, завідувачі кафедр, партторги, редактори багатотиражки «За більшовицькі кадри». В умовах тоталітаризації культури вони складали авангард тих, хто галасливо підтримував організовані згори ідеологічні кампанії, виступали з критикою колег, запідозрених у приналежності до антипартійних течій чи у немарксистському викладанні предметів. Досить часто це переростало у відверте цькування, огульні публічні звинувачення, відкриті вимоги розправи. Статтями відповідної спрямова-

⁴⁵ Корня І. С. Газета «Одеський університет» в історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2004. — С. 10, 13.

⁴⁶ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 117.

⁴⁷ ДАОО. — Ф. П-9. — Оп. 1. — Спр. 204. — Арк. 45.

ності були переповнені сторінки місцевої преси. Поширення доносів, «проробки», політична дискредитація набували все більшого поширення серед представників інтелектуальної праці. Саме з «викриття» помилок інших починалося сходження нагору багатьох представників робітничо-селянської інтелігенції. До певної міри деякі з них відчували себе в університеті представниками вищої касты. Водночас саме вони виявилися найбільш вразливими в період масових репресій. Поряд з тими, кого викривали і цькували, вони також зазнали гонінь з боку влади, були звільнені з роботи або репресовані.

У відновленому Одеському університеті одразу ж виникли проблеми щодо присвоєння викладачам учених ступенів та звань. Радянське законодавство початку 1930-х років дозволяло стати професором цілковито неграмотній людині, котра не володіла ані педагогічним хистом, ані якимись науковими знаннями. 26 липня 1930 року РНК СРСР надав урядам союзних республік право затверджувати професорів і доцентів усіх вищих навчальних закладів. Порядок затвердження на відповідній посаді не вимагав наявності у викладачів належного вченого звання й кваліфікаційних наукових праць — звання надавалося за самим фактом обіймання посади професора, доцента та асистента. Однак уже в постанові ЦВК СРСР від 19 жовтня 1932 року «Про вищу школу» зазначалося: «Забезпечити жорстке дотримання встановленого порядку присвоєння вчених ступенів (асистент, доцент, професор) не за займаною посадою, а за дійсною кваліфікацією, що визначається науковими працями»⁴⁸. Із цією метою було створено спеціальну комісію НКО УСРР, проте її робота проходила доволі мляво, наукові праці розглядалися зі значним зволіканням, тому «директори вишів на практиці ухилялися й не бажали подавати матеріали на визначення кваліфікації педперсоналу, бо це загрожувало зниженням матеріального й правового стану багатьох, що обіймають посади професорів, доцентів без певної кваліфікації»⁴⁹.

Учені звання й надалі надавалися без захисту кваліфікаційної роботи, що залишало широке поле для різноманітних зловживань. Так, звання професора у 1933 році здобули навіть ті, хто мав менше чотирьох-п'яти друкованих наукових праць, але «одержали позитивну оцінку <...> відповідних інститутів, брали участь в роботі науково-дослідного закладу, працювали в науково-громадській марксо-ленінській організації». Учене звання доцента з тих, хто працював фактично на посаді професора 1933 року і подав від інституту заявку на неї, «одержали особи, що не мають жодної наукової праці, або мають дві-три друковані праці організаційно-педагогічного характеру, або ж мають дрібні статті загального змісту, не фахового поглибленого значення». Звання асистента здобули «ті, що працюють фактично на посадах професорів, такі особи, що не мають жодної наукової праці, жодного наукового зв'язку з науково-дослідним закладом. <...> Корінь цього явища саме в тому, що значна частина викладацьких кадрів не має потрібної кваліфікації»⁵⁰.

Здобуваючи таким чином учені звання, викладачі посилялися на брак відповідних законів, декретів та вказівок від республіканського НКО.

Вимоги до заміщення вакантних професорських та доцентських посад у 1933 році були такими: біографія з визначенням освіти й науково-педагогічного стажу, довідка про вчене звання, перелік наукових праць і рецензій⁵¹.

⁴⁸ Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах: постановление ЦИК СССР от 19 сентября 1932 г. // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. — 1932. — № 68 (25 сентября). — Арт. 409. — С. 675.

⁴⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 12–13.

⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 14–16.

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 45. — Арк. 4.

13 січня 1934 року постановою РНК СРСР було встановлено вчені ступені кандидата та доктора наук, вчені звання асистента, доцента, професора, а також порядок їх присвоєння. Ступінь кандидата наук та звання доцента й асистента присуджувалися постановами рад вищих навчальних закладів і затверджувалися кваліфікаційною комісією профільного наркомату. Для одержання ступеня кандидата наук із певної дисципліни слід було успішно закінчити аспірантуру та прилюдно захистити дисертацію на обрану здобувачем тему з розкриттям загальних теоретичних знань та ознаками самостійності дослідження. Для здобуття вченого ступеня доктора наук необхідно було мати ступінь кандидата й прилюдно захистити відповідну дисертацію — оригінальну працю з узагальненням наукових проблем та обґрунтуванням нових. Ступінь доктора наук міг бути присуджений без попереднього захисту кандидатської та навіть докторської дисертації, якщо здобувач був відомим ученим, мав наукові праці, відкриття або винаходи. Звання асистента і старшого наукового співробітника присвоювалися особам, що закінчили вищий навчальний заклад та мали достатню кваліфікацію для викладацької або науково-дослідної роботи. Учене звання доцента присуджувалося особам зі ступенем кандидата наук, котрі самостійно проводили відповідну викладацьку або науково-дослідну роботу в навчальних, наукових закладах. Звання професора присвоювалося за наявності ступеня доктора наук та ведення викладацької або керівної науково-дослідної роботи⁵².

Однак практика присвоєння ступенів без захисту дисертації тривала. Цю проблему було вирішено після ухвалення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 березня 1937 року «Про вчені ступені та звання», яка встановлювала новий порядок їх присудження, у тому числі викладачам і старшим викладачам. Відтепер для здобуття наукового ступеня кандидата й доктора наук обов'язковим був захист дисертації. Учені звання мали право надавати Вища атестаційна комісія (ВАК) при ЦВК СРСР, ВКВШ при РНК СРСР, Державна вчена рада УРСР і кваліфікаційні комісії народних комісаріатів, а посаду асистента — вчена рада й ректор університету⁵³. У 1938 році в інструкції ВКВШ зазначалося, що «директор вищого навчального закладу особисто проводить попередню перевірку документа про присвоєння вченого ступеня, ученого звання, освіти та стаж викладацької роботи у вузах кожного працівника професорсько-викладацького і навчально-допоміжного персоналу»⁵⁴.

Можна констатувати, що тільки з 1938 року в ОДУ привселюдний захист наукових праць набув системності, хоча таких сміливців все одно було небагато.

На 1 січня 1940 року професорсько-викладацькі кадри ОДУ становили 300 осіб; з них 126 отримали вищу освіту в радянський час. Серед наукового колективу університету були: один академік, 4 члени-кореспонденти Академії наук СРСР і УРСР, 24 професори, 54 доценти, 89 старших викладачів, 128 асистентів і викладачів. Із загальної кількості (83) професорів і доцентів вчений ступінь доктора мали 14 осіб, кандидата наук — 67. Загальна кількість кафедр в ОДУ напередодні війни збільшилась до 50⁵⁵.

⁵² Вища школа Української РСР за 50 років: у 2 ч. (1917–1967). — К., 1967. — С. 234; Про підготовку наукових і науково-педагогічних працівників та про вчені ступені й звання: постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1934 р. // Зб. законів і розпоряджень робіт.-сел. уряду України. — 1934. — № 14 (11 квітня). — Арт. 115. — С. 7; Про наукові ступені і звання: постанова РНК УСРР від 18 січня 1934 р. // Там само. — 1934. — № 3 (26 січня). — Арт. 30. — С. 56–58.

⁵³ Державний архів міста Києва (ДАК). — Ф. Р-1246. — Оп. 5. — Спр. 1. — Арк. 4–4 зв.; Казьмирчук М. Г. Професорсько-викладацький склад відновленого Київського державного університету (1933–1941) // Український історичний журнал (УІЖ). — 2012. — № 1. — С. 108–109.

⁵⁴ ДАК. — Ф. Р-1246. — Оп. 5. — Спр. 1. — Арк. 4; Казьмирчук М. Г. Вказ. пр. — С. 109.

⁵⁵ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 101, 103.

2.4. Кадровий склад факультетів

Біологічний факультет

Впродовж 1933–1941 років біологічний факультет мав двох очільників. Першим деканом факультету в 1933–1939 роках був академік АН УРСР Д. К. Третяков. В 1939–1941 роках, до початку війни, факультет очолював доцент кафедри зоології хребетних тварин Г. І. Конопльов, який загинув на фронті в листопаді 1941 року. Заступником декана біологічного факультету перед війною працював доцент З. І. Дитчук.

На біологічному факультеті були кафедри зоології, морфології та систематики рослин, анатомії та фізіології рослин, фізіології, дарвінізму і генетики, гідробіології, мікробіології.

До 1937 року в ОДУ існувала єдина кафедра зоології, яку очолював декан факультету академік Д. К. Третяков. З 1937 року працювали вже дві зоологічні кафедри: зоології безхребетних тварин та зоології хребетних тварин. Завідувачем першої у 1937–1976 роках був професор М. П. Савчук, членами кафедри — професор-ентомолог О. М. Кириченко, доцент С. М. Морін та ін. Другу кафедру очолював у 1937–1941 роках Д. К. Третяков. Членами кафедри були доценти Г. І. Конопльов, К. Т. Бренейза, М. М. Жуков, П. І. Дмитрашко та аспіранти Н. І. Шамутіна, Ф. С. Замбриборщ, Е. І. Бешляга, Б. А. Янковський.

Безпосередній зв'язок з біологічним факультетом і кафедрою зоології мав створений ще 1929 року з ініціативи професора Д. К. Третякова зоолого-біологічний науково-дослідний інститут із шістьма лабораторіями — морфології, фізіології, мікробіології, гідробіології (Приморська біостанція), палеонтології і загальної біології. Йому передали також палеонтологічний і зоологічний (об'єднаний із зоотомічним) музеї. Зоологічний музей не мав штатних одиниць крім завідувача, який займався реорганізацією експозиції ссавців і птахів, тому Третяков сам упорядкував колекції безхребетних і риб, багатьох з яких перевизначив і перемонтував. Музей постійно відвідували шкільні та інші екскурсії⁵⁶. У 1933–1936 роках ним завідувала аспірантка Третякова Ф. С. Хинчук. У 1936 році завідувачем музею призначили доцента С. Б. Грінбарта; йому належить ідея реконструкції музею. Третяков підтримав пропозицію, а допомагали втілити її в життя науковий консультант зоологічного музею професор О. О. Браунер, заступник завідувача М. М. Жуков, старший лаборант І. О. Генесін. Вони розширили фонди музею (кількість експонатів досягла 10 тисяч), створили три частини експозиції: «Царство тварин СРСР та інших країн»; «Походження людини»; «Історія мікроскопа». Це дозволило значно переобладнати експозиції, особливо іхтіологічний розділ, доповнивши їх багатьма новими експонатами. Директором зоомузею у липні–травні 1941 р. був професор О. О. Браунер, а у травні–липні 1941 р. — доцент М. М. Жуков.

Кафедрою морфології і систематики рослин до 1943 року керував професор Г. Й. Потапенко, відомий дендролог, геоботанік, природоохоронець, ґрунтознавець, спеціаліст з лісознавства тощо⁵⁷. Після захисту 1934 року кандидатської дисертації асистентом, а потім доцентом кафедри працював І. І. Погребняк, викладаючи курси: «Нижчі рослини», «Гідрофлора», «Фітопатологія», «Філогенія рослин». Його дружина Н. (А.) З. Жаренко у 1931–1934 роках була аспіранткою Ботанічного саду, а після захисту кандидатської дисертації (1935) також працювала спочатку асистентом, а потім доцентом кафедри⁵⁸. З 1934 року аспіранткою кафедри була Л. А. Шапошнікова, яка

⁵⁶ Третяков Д. К. Нариси історії кафедри зоології [рукопис]. — Одеса, 1940.

⁵⁷ Потапенко Г. Й. Нарис рослинності Савранського лісу («Геоботанічні замітки») // Труды ОГУ. Биология. — Т. 2. — 1937. — С. 271–299.

⁵⁸ Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. Ботаніки і ботанічні дослідження в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865–2005). — Одеса, 2005; Коваленко С. Г., Васильєва Т. В. До сторіччя з дня народження Анастасії Зиновіївни Жаренко // Старовинні парки і ботанічні сади: проблеми та перс-

у 1939 році захистила дисертацію, а далі читала курс географії рослин. З того ж року аспіранткою кафедри була П. І. Гержедович, що захистила кандидатську дисертацію у 1937 році й надалі працювала на кафедрі асистентом, а потім доцентом (з 1939). Аспіранткою кафедри у 1937–1939 роках була М. В. Домбровська, згодом також асистент кафедри. З 1938 року аспіранткою кафедри була О. А. Гурська, надалі вона й О. А. Щербина були асистентами кафедри. У передвоєнний час тут працювали також аспіранти З. В. Отроковська, С. Г. Кисіль-Безфамільна та І. Ю. Красковська⁵⁹.

Кафедрою анатомії і фізіології рослин завідував понад 30 років (1916–1948) професор Ф. М. Породко. Доцентом, а з 1935 року до смерті в 1939 році професором працював Б. М. Аксентьев. Він отримав ступінь доктора біологічних наук в 1937 році⁶⁰.

У 1933 році була організована кафедра дарвінізму й генетики (за офіційними даними окрема кафедра генетики була створена у вересні 1949 року⁶¹. З моментом її заснування і розвитком в перше десятиліття пов'язане мало відоме широкому загалу ім'я професора Г. А. Машталера (учня і аспіранта академіка Д. К. Третьякова)⁶². У 1937 році на засіданні вченої ради університету відбувся офіційний захист його докторської дисертації, а в 1940 році університет видав його монографію. З 1934 до 1937 року на кафедрі дарвінізму викладав його учень аспірант П. Л. Іванченко (майбутній ректор ОДУ).

У 1939 році кафедра дарвінізму і генетики була реорганізована в кафедру дарвінізму. Обов'язки завідувача було покладено на професора Г. А. Машталера.

З 1933 по 1941 навчальні роки неформальну (мічурінську) генетику в ОДУ викладали соратники Т. Д. Лисенка М. О. Ольшанський і В. Ф. Хитринський.

Масштабні наукові дослідження з гідробіології й викладання навчальних курсів в період 1933–1934 років здійснював професор М. О. Загоровський. Після його смерті справу продовжили учні. Наказом ректора І. П. Шмідта від 17 травня 1936 року в ОДУ утворили кафедру гідробіології. Її завідувачем став доцент О. К. Макаров, який загинув при обороні Севастополя 1942 року. Працівниками кафедри були зараховані: доцент І. Ю. Калібердін, асистенти Г. І. Конопльов, С. Б. Грінбарт⁶³; викладачами в подальшому ймовірно були професори В. І. Сухарев та О. Р. Прендель.

Першим завідувачем кафедри мікробіології став професор Л. Й. Рубенчик. У 1939 році його обрали членом-кореспондентом АН УРСР. Мікробіологічні дослідження проводили М. В. Ройзін, С. З. Хаїт, З. І. Дитчук, Ф. М. Білянський та ін. Після захисту кандидатської дисертації з біології під керівництвом завідувача кафедри на викладацьку роботу запросили Д. Л. Шаміса.

Кафедру фізіології людини і тварин аж до 1951 року очолював учень І. П. Павлова професор Є. І. Синельников. Вочевидь до працівників кафедри належала З. М. Воля, чий захист дисертації відбувся в 1941 році.

пективи функціонування: III Міжнар. наук. конф. до 215-річчя парку «Олександрія» (2008). — Біла Церква, 2008. — С. 5.

⁵⁹ Потапенко Г. И. История кафедры ботаники Одесского государственного университета за 75 лет существования (1865–1940). — Одесса, 2010; його ж: Материалы по истории ботаники в Одесском университете (Из воспоминаний). — М., 1961. — С. 44–62. (Из «Трудов института истории естествознания и техники», вып. 10).

⁶⁰ ПОНУ. — Т. 2. — С. 16–17.

⁶¹ Генетика в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865–2005) / за ред. В. М. Тоцького. — Одеса, 2005; Андриевский А. М. *Drosophila melanogaster* как объект исследований в истории кафедры генетики и молекулярной биологии Одесского национального университета им. И. И. Мечникова // Вісник ОНУ. — 2011. — Т. 16. — Вип. 6. — С. 88–93; Урсу Д. Генетика в Одессе: сто лет борьбы, побед и поражений [Електронний ресурс]. — URL: <http://dspace.onu.edu.ua>

⁶² Машталер Г. А. Curriculum vitae // Известия Музейного фонда имени А. А. Браунера. — Одесса, 2008. — Т. 5. — № 2. — С. 11–19; Вчені вузів Одеси / упоряд. Л. О. Кольченко. — Одеса, 1999; Андриевский А. М. Еще раз — «За Дарвина!»: Аналитический обзор основных научных работ профессора Г. А. Машталера // Известия Музейного фонда им. А. А. Браунера. — 2013. — Т. 10. — № 1. — С. 1–15.

⁶³ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 9.

Керівником Ботанічного саду в 1933–1939 роках був І. О. Власенко. Науковим керівником до останніх днів життя (помер у лютому 1937) залишався академік В. І. Липський, колишній президент ВУАН (1922–1928) та попередній директор саду (1928–1933). Сектор фізіології рослин очолював до 1935 року професор Ф. М. Порошко, а в 1935–1939 роках — професор Б. М. Аксентьев. Заступником директора Ботанічного саду з підготовки до аспірантури з 1931 по 1939 рік працював професор Г. Й. Потапенко; з 1939 року — виконуючим обов'язки директора.

Хімічний факультет

Самостійною структурною одиницею ОДУ у 1933–1941 роках був хімічний факультет у складі чотирьох кафедр, що розташовувався на Преображенській, 24. Першим деканом факультету (1933–1942) став професор В. Д. Богатський, який водночас завідував кафедрою аналітичної хімії. Серед його учнів і співробітників кафедри були К. А. Позігун, З. П. Суранова, Н. Л. Оленович. На кафедрі працювали хімік-аналітик А. С. Комаровський, І. М. Коренман, В. А. Назаренко, Н. С. Полуктов та ін. У 1941 році кафедру очолив доцент Р. Л. Дремлюк.

Керівником кафедри неорганічної хімії до 1936 року був доктор хімічних наук, професор Д. К. Добросердов, з 1936 по 1941 рік — доцент А. М. Жарновський, який до того з 1933 року керував кафедрою загальної хімії. На кафедрі працював, зокрема, Є. С. Бурксер, якого в 1934 році обрали професором; наступного року він став членом-кореспондентом АН УРСР. В 1935 році почав роботу на кафедрі як аспірант її майбутній керівник А. І. Позігун. На кафедрі працювали також Л. І. Мазур, Б. Є. Гайсинський, В. А. Грізо, А. Внукова, І. Нейман.

Кафедру органічної хімії з 1933 до 1940 року очолював член-кореспондент АН УРСР П. І. Петренко-Критченко, а з 1940 по 1950 — його учень професор В. Д. Богатський.

Кафедрою фізичної хімії керував професор П. М. Павлов. У дослідженнях та педагогічній діяльності кафедри активну участь брали Л. М. Серцель, П. М. Гончаров, А. М. Жарновський, Г. К. Баресков, С. М. Кублановський, І. Й. Бурштейн, Є. М. Овчинникова, Ф. Г. Криволапов, Б. О. Монакін⁶⁴.

До читання лекцій на хімічному факультеті залучались доценти О. І. Коган, В. О. Федосєєв, К. К. Демидов, старший викладач З. Д. Богатська, Р. Л. Дремлюк.

Фізико-математичний факультет: відділення фізики

Деканом фізико-математичного факультету в 1933–1936 роках був І. Ю. Тимченко, а в 1937–1938 — К. Д. Покровський. Впродовж 1938–1941 років деканом факультету був Р. Я. Берлага, який напередодні війни відзначив десятиріччя науково-педагогічної та адміністративної роботи і був премійований за наказом ректора місячним окладом та грамотою ОДУ⁶⁵.

З утворенням у відновленому університеті фізико-математичного факультету на фізичному відділенні були відкриті кафедри загальної фізики, експериментальної фізики, електрофізики, рентгенофізики та теоретичної фізики, які розгорнули навчальну та наукову роботу. Були відкриті лабораторії з основних розділів фізики (механіки, молекулярної фізики, теплотехніки, електрики, оптики, атомної фізики та ядерної фізики), а також ряд лабораторій спеціального практикуму (електрофізики, рентгенофізики, фізики вакууму, оптики). У наступні роки їх обладнали найновішими приладами та апаратурою. На кафедрах розроблялося багато конструкцій лабораторного устаткування, яке виготовляли експериментальні майстерні ОДУ не тільки для свого фізичного факультету, а й для інших інститутів та університетів країни. Як вже зазначалося, до новоутвореного університету увійшов як окремий структурний підрозділ

⁶⁴ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 235.

⁶⁵ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 52.

науково-дослідний інститут фізики (НДІ фізики при ОДУ), яким на рубежі 1930-х років керував професор Є. А. Кирилов; його заступником напередодні війни був О. П. Молчанов. Кафедри фізичного факультету ОДУ та НДІ фізики підтримували контакти з провідними вченими інших університетів і дослідних інститутів Академії наук СРСР та УРСР.

На посаду професора кафедри рентгенофізики в 1934 році був запрошений М. Шейн. В 1935 році він також очолював кафедру фізики в Одеському німецькому педагогічному інституті. Як співробітник університету він влітку 1935 року, разом з двома науковими співробітниками та двома студентами ОДУ, брав участь в науковій експедиції АН СРСР на Ельбрус⁶⁶. 1937 року М. Шейн залишив Одесу, ставши професором Чикагського університету та співробітником Інституту ядерних досліджень.

Кафедру теоретичної фізики ОДУ в 1933 році очолив професор Д. Д. Хмиров, який за сумісництвом завідував кафедрою фізики в інституті інженерів зв'язку⁶⁷.

Одночасно з Шейном в 1935–1937 роках в ОДУ працював німецький фізик-ядерник, теоретик, професор Г. Й. Бек, запрошений директором НДІ фізики Кириловим за рекомендацією академіка А. Ф. Йоффе. На той момент Бек уже був відомим вченим, працював в багатьох містах Європи, зокрема в Лейпцигу з В. Гейзенбергом і в Копенгагені з Н. Бором. В ОДУ Бек завідував кафедрою теоретичної фізики і викладав німецькою мовою курс теоретичної фізики. Його лекції синхронно перекладав українською мовою асистент Ю. Г. Векштейн. В 1936–1937 роках Бек очолював також кафедру теоретичної механіки в Одеському інституті інженерів водного транспорту. З відомих його шести одеських учнів двоє — Я. Б. Дашевський та А. С. Кудін — загинули під час війни, четверо — В. В. Маляров, М. М. Альперин, Г. В. Скроцький та П. Е. Немировський — стали професорами в Одесі та Москві.

На фізичному відділенні фізико-математичного факультету працювали: старший викладач Т. Я. Сьора, асистент кафедри загальної фізики І. Ф. Бровко, асистент кафедри експериментальної фізики П. В. Капустянський; професором та керівником кафедри експериментальної фізики був С. Г. Попруженко.

Кафедрою загальної фізики з 1933 року й до кінця життя керував Г. Л. Міхневич. В 1934 році йому було присвоєно звання доцента, він захистив кандидатську дисертацію. Разом з ним над дослідженнями працювали представники кафедри та НДІ фізики: доценти Р. Я. Берлага й О. К. Чернюк, І. Ф. Бровко, П. І. Домбровський, Є. М. Овчинникова, В. В. Кондогурі.

З фізичним відділенням ОДУ 1934–1941 років пов'язані імена багатьох інших співробітників: доцентів С. Й. Голуба, М. О. Пігарьова, М. М. Подашевського, М. Каца, аспіранта й асистента кафедр молекулярної та теоретичної фізики А. Ю. Глаубермана, препаратора Х. В. Заєць, коменданта будинку НДІ фізики Г. М. Заєць. В 1939–1940 роках відновив педагогічну діяльність в університеті професор, член-кореспондент АН УРСР М. А. Аганін.

Після відновлення університету до його складу увійшла астрономічна обсерваторія. Її директором в 1933 році став доцент Б. В. Новопашенний, а у вересні наступного року на цю посаду був запрошений астроном Пулковської обсерваторії професор К. Д. Покровський. Новопашенний став заступником директора з наукової роботи. У 1936 році була створена кафедра астрономії та введена астрономічна спеціальність і аспірантура. Лекції читали професори Покровський та М. М. Михальський. Дослідження та викладацьку діяльність проводили: І. Д. Андросов, А. С. Цесюлевич, В. Б. Баласогло, С. В. Доніч, А. М. Альперович, О. О. Милявський, О. Я. Бакальчук, Л. А. Шварц. Першими аспірантами були К. Я. Горяїстов (1936), О. Р. Шульберг (1937). Деякі студенти-астрономи працювали обчислювачами обсерваторії. В 1930-х роках відновилась видавнича діяльність обсерваторії.

⁶⁶ Чорн. ком. — 1935. — 27 серпня.

⁶⁷ Хмиров Дмитро Дмитрович // Вчені вузів Одеси: Біобібліографічний довідник. — Вип. 1: Природничі науки (1865–1945). — Ч. 4: Фізика. Астрономи / упоряд. І. Е. Рікун. — Одеса, 2003. — С. 86–88.

Фізико-математичний факультет: відділення математики

Як зазначалося вище, до складу ОДУ, зокрема його фізматфаку, увійшли математичні кафедри фізико-хіміко-математичного інституту. Математичне відділення (до грудня 1933) та кафедру аналізу (згодом алгебри й методики) очолив М. А. Чайковський. Завідувачем кафедри геометрії став І. Ю. Тимченко; він же очолював з 1930 року Одеську філію науково-дослідного інституту математики, організованого тоді в Харкові, яка замінила колишню одеську науково-дослідну кафедру математики, але проіснувала недовго.

Профільні кафедри спочатку зосередили увагу на організації навчального процесу. Особливо велику методичну роботу проводила кафедра аналізу, якою з 1931 року керував М. М. Васильєв. Він також був заступником декана фізико-математичного факультету впродовж 1934–1938 років. Кафедру теоретичної механіки і математичної фізики в 1932 році очолив М. Г. Крейн; згодом з неї утворилися кафедри теоретичної механіки і теорії функцій і Крейн очолив другу з них. Керівником кафедри теоретичної механіки став М. С. Васильєв. На відділенні математики працювали вчені Ф. Р. Гантмахер, А. Г. Окунь, Е. Х. Гохман, М. М. Бобинін, М. С. Бродський та ін.

Основні курси на математичному відділенні викладали: І. Ю. Тимченко — аналітичну, диференціальну, вищу геометрію, М. А. Чайковський — вищу алгебру, М. М. Васильєв — математичний аналіз, інтегрування диференціальних рівнянь, Д. А. Крижановський — математичний аналіз, М. Г. Крейн — рівняння математичної фізики, теорію функцій комплексної змінної. Читались також курси історії (і методології) математики та теорії ймовірностей І. Ю. Тимченком, курс теорії скінченних різниць (з наближеними обчисленнями) М. А. Чайковським і М. М. Васильєвим. Курс тензорного числення Е. Х. Гохмана був виданий під назвою «Введение в тензорное исчисление» (1935). М. Г. Крейн читав спецкурси інтегральних рівнянь, лінійних перетворень квадратичних форм, теорії гільбертового простору; М. М. Бобинін — курс теорії функцій дійсної змінної. Згодом перелік спецкурсів поповнився теорією Галуа, теорією абстрактних груп, теорією матриць і форм, теорією інтегралу Фур'є.

1935 року до Одеси переїхав Б. Я. Левін. Він працював доцентом ОДУ, наступного року отримав докторський ступінь і впродовж наступних 1937–1941 років працював професором і завідував кафедрою теорії функцій.

М. Г. Крейну докторський ступінь було присуджено без захисту дисертації. В лютому 1939 року він був обраний членом-кореспондентом АН УРСР. В передвоєнні роки з його учнів кандидатські дисертації захистили: Д. М. Котелянський (1936), М. А. Недмарк (1936), В. Л. Шмультян (1939), М. А. Рутман (1939), Л. О. Савченко (1939) та ін. 1941 року кандидатську дисертацію з питань функціонального аналізу захистив О. П. Артеменко.

Історичний факультет

Першим деканом історичного факультету ОДУ призначили І. Д. Сероглазова⁶⁸. Факультет розпочав свою роботу в складі чотирьох кафедр: історії партії (керував ректор І. П. Шмідт), яка обслуговувала увесь університет і, власне, лише формально й тимчасово входила до його складу, і трьох кафедр громадянської історії — кафедри історії СРСР (завідував І. Д. Сероглазов), загальної історії (завідував К. П. Добролюбський) та історії УРСР (завідував І. І. Погорілий). Працювали тут 9 викладачів⁶⁹. Згодом кафедр на факультеті стало більше, оскільки зросло навчальне навантаження і збільшилась кількість студентів у зв'язку з відкриттям заочного відділення. Кафедру загальної іс-

⁶⁸ Петровський Е. П. З історії історичного факультету Одеського університету у 1930-ті роки: декан Ізраїль Давидович Сероглазов // ЗІФ. — Одеса, 2004. — Вип. 15. — С. 509–520.

⁶⁹ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 878. — Арк. 4–5.

торії поділили на три кафедри: стародавньої історії, історії середніх віків і нової історії. Останньою завідував професор Добролюбський — єдиний, хто зберіг свою посаду протягом усього періоду 1934–1941 років. Тут працювали Н. Владимірова, М. Скавронський та ін. Кафедру історії стародавнього світу очолив професор Б. В. Варнеке, який також завідував кафедрою класичної філології, а в педагогічному інституті — ще й світової літератури. Серед працівників були М. І. Гордієвський⁷⁰ та С. В. Доніч⁷¹. З вересня 1936 року кафедрою історії середніх віків в складі лише одного викладача завідував професор М. М. Розенталь⁷², та після Великого терору 1937–1938 років його відсторонили від завідування кафедрою⁷³. На березень 1940 року партійні контролери відмічали, що на факультеті не вистачає викладачів по середніх віках і по стародавній історії⁷⁴. Навіть 1941 року кафедра середніх віків взагалі не мала завідувача, хоча й вказувалося, що троє аспірантів спеціалізувалися в цій сфері⁷⁵.

1938 року з'явилася кафедра історії колоніальних і залежних країн (аналог сучасної історії країн Азії та Африки), нею завідував викладач І. І. Беляєвич⁷⁶. Він працював над кандидатською дисертацією на тему «Південно-Іранське повстання племен 1929 р.», а згодом — над докторською «Туреччина в зовнішній політиці європейських країн в період імперіалізму». Така кафедра була єдиною в Україні.

Кафедрою історії СРСР після арешту І. Д. Сероглазова керував А. В. Фадєєв, який у передвоєнні роки працював над докторською дисертацією «Абхазія в ХІХ столітті». Тут працювали Є. О. Загорівський, М. М. Петринський, А. Т. Крячун, Є. В. Сизоненко, Г. І. Глядкоўська, А. М. Литвиненко, Б. Н. Фурман, М. П. Коров'яков та інші.

Загальноуніверситетську кафедру марксизму-ленінізму за рекомендацією та затвердженням Ворошилівського РК КП(б)У від 22 листопада 1938 року очолив І. С. Сергєєв⁷⁷. Пізніше (з 1939) нею завідував доцент Г. Л. Фурманов. Вже з початком війни вона об'єдналася з кафедрою історії партії під керівництвом С. С. Гурвіча. Викладачами кафедри марксизму-ленінізму працювали: Я. М. Штеренштейн, І. К. Коренфельд, З. Я. Березняк, І. З. Голдовський, Д. С. Бельфор, Є. В. Гороховська та ін.

На кафедрі історії УРСР працювали І. І. Погорілий (завідувач), С. М. Ковбасюк, М. І. Межберг, Г. М. Трачевський.

Масові репресії періоду Великого терору призвели до фізичного знищення значної частини науково-педагогічних кадрів історичного факультету. Наприклад, внаслідок повного розгрому кафедри історії України її робота на певний час завмерла. Після нової організації кафедри викладати мусили аспіранти. З 1939 року нею завідував О. І. Колесников, викладачами працювали О. П. Лісничий, І. А. Адамов, А. А. Кудря, В. Т. Горбатюк⁷⁸. Редакція журналу «Історик-марксист», характеризуючи наукову роботу істориків Одеси, 1941 року зазначала: «Організація цієї кафедри є значним досягненням, хоча вона ще потребує постійної допомоги з боку українського історичного центру — Інституту історії АН УРСР»⁷⁹. Опікувався роботою кафедри в ці роки та керу-

⁷⁰ Левченко В., Петровський Е. Гордієвський Михайло Іванович // Одеські історики: Енциклопедичне видання. — Т. 1 (початок ХІХ — середина ХХ ст.). — Одеса, 2009. — С. 102–104.

⁷¹ Урсу Д. П., Левченко В. В. Доніч Сергій Володимирович // Там само. — С. 130–133.

⁷² ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 129.

⁷³ Петровський Е., Майборода П. Академічні традиції і боротьба на історичному фронті: штрихи до біографії професора М. М. Розенталя // Південний Захід. — Вип. 9. — Одеса, 2010. — С. 163–176.

⁷⁴ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1672. — Арк. 133.

⁷⁵ О научной работе историков Одессы и Киева // Историк-марксист (ИМ). — 1941. — № 6. — С. 140.

⁷⁶ Петровський Е. П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. праць. — К., 2005. — Вип. 13. — С. 264; ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 191.

⁷⁷ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1391. — Арк. 46.

⁷⁸ Петровський Е. П. Історичні дослідження на кафедрі історії України Одеського державного університету в 30-ті роки ХХ ст. // ЗІФ. — Одеса, 2005. — Вип. 16. — С. 189.

⁷⁹ О научной работе историков Одессы и Киева // ИМ. — 1941. — № 6. — С. 140.

вав підготовкою її аспірантів професор кафедри історії України Київського університету та старший науковий співробітник АН УРСР О. П. Оглоблін.

З грудня 1937 до 1 березня 1938 року обов'язки декана істфаку ОДУ виконував С. М. Ковбасюк, якому Сероглазов передав повноваження незадовго до арешту. З 1 березня до 11 квітня 1938 року деканом був Д. Д. Кипарисов, після нього — М. Ф. Скавронський; з 1 вересня 1939 року — 29-річний старший викладач, виконувач обов'язків завідувача кафедри історії народів СРСР А. М. Литвиненко, який в 1933–1936 роках був студентом, а в 1936–1939 — аспірантом⁸⁰. Головними критеріями його обрання деканом було селянське походження, членство в ВЛКСМ (1925–1939) і ВКП(б) (з 23 вересня 1939). В передвоєнний час деканом факультету був професор К. П. Добролюбський (1940–1941), заступником декана — П. Г. Чухрій.

1939 року, коли був затверджений статут ОДУ, на історичному факультеті було 6 кафедр: стародавньої історії, історії середніх віків, нової історії, історії народів СРСР, історії УРСР, історії колоніальних і залежних країн⁸¹. Однак треба визнати, що всі вони були малочисельні, з невеликою кількістю викладачів. Усього на історичному факультеті 1938 року одночасно працювали 17 викладачів⁸², але за сім передвоєнних років їх нараховується більше 40 осіб. Величезна плінність кадрів була пов'язана з масовими репресіями, наслідком яких були постійні вакансії та невиконання навчальних планів і програм.

Географічний факультет

Від 1934 року географія у відродженому університеті отримала сильний поштовх до розвитку у зв'язку з фундацією нового факультету — географічного. Його першим деканом був доцент О. М. Смирнов (1934–1935 та 1937–1938). В 1935–1937 роках деканом був професор Ш. Г. Вишнепольський, в 1938–1939 — доцент І. Ю. Калібердін, в 1939–1941 — професор І. Д. Андросов⁸³. Заступником декана працював Ф. В. Корчінський.

На факультеті були організовані кафедри відповідно до принципу географічної спеціалізації: вузлова — фізичної географії та геології (завідувач професор О. О. Сухов), метеорології та гідрології (завідувач доцент І. Ю. Калібердін), геодезії та картографії (завідувач професор І. Д. Андросов), мінералогії та петрографії (професор О. К. Алексєєв), економічної географії (завідувач доцент О. М. Смирнов). Всі кафедри працювали як випускні відповідно до присвоєних спеціальностей. До 1941 року факультет випустив 171 фахівця. На кафедрах навчалися 10 аспірантів. Фундаментальні, базові навчальні дисципліни та навчальні практики забезпечувалися кафедрою фізичної географії для всіх географів. Практики з топографії та картографії проводили викладачі кафедри геодезії та картографії. Економіко-географи стажувалися на підприємствах, в установах та в колгоспах Одеської області. Після арешту О. О. Сухова 1938 року до завідування кафедрою фізичної географії повернувся доцент Л. В. Кліментов (1938–1941).

1938 року в ОДУ була знову відкрита кафедра мінералогії і петрографії під керівництвом Л. І. Пазюка. Одним з провідних дослідників став Р. Л. Дрейзин.

Викладали на географічному факультеті професор кафедри геології Ю. А. Гапонов, доценти Г. Я. Гончар, Є. Т. Мальований, І. Я. Яцько (керівник Одеської зсувної станції), Д. І. Богуненко, О. М. Дроздов, В. (П.) В. Степанов, Г. О. Міщенко, Б. М. Аксент'єв,

⁸⁰ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 7. — Д. 1245. — Л. 1, 4, 7; Левченко В. В. В начале пути: формирование научных интересов Петра Осиповича Карышковского // Древнее Причерноморье. — Вып. X / гл. ред. И. В. Немченко. — Одесса, 2013. — С. 380–387.

⁸¹ Устав ОДУ. — Одеса, 1939. — С. 11.

⁸² ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1395. — Арк. 55.

⁸³ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красєха Є. Н. та ін. Науки про Землю в Одеському (Новоросійському) університеті / наук. ред. М. О. Подрезова, О. Г. Топчів; бібліогр. ред. В. В. Самодурова. — Одеса, 2010. — С. 29.

І. М. Гоголев, С. Т. Белозоров, старші викладачі В. П. Мазур, М. О. Мазур, Б. Я. Бурлака, Н. І. Вардіашвілі, Г. І. Іванов, О. М. Смирнов, Ю. А. Шрабштейн, Ф. О. Петрунь та ін.

Керівником палеонтологічного музею був Т. Г. Грицай, ініціатор розкопок в одеських катакомбах. Музей мінералогії при кафедрі геології очолювала В. Л. Мільгевська-Рутковська.

Посаду директора Одеської геофізичної обсерваторії, відокремленої в період реорганізації Новоросійського університету, а згодом приєднаної до організованого в 1933 році ОДУ, обіймав професор І. Я. Точидловський. Загалом він керував нею впродовж 1917–1942 років.

Літературно-мовний (філологічний) факультет

Коли в 1937 році було відкрито філологічний факультет ОДУ, його першим деканом став вчений-літературознавець, фольклорист, професор Р. М. Волков⁸⁴. До відкриття окремого факультету в університеті працювали такі вчені-літературознавці, як А. В. Музичка, Н. І. Букатевич, В. І. Гнатюк, Р. М. Волков, Г. П. Сербський.

Відкриття кафедри української літератури відбулося лише у 1939/40 навчальному році. Український фольклор, літературу, методика викладання тоді читали Р. М. Волков, М. Г. Устенко, Б. І. Галащук, А. В. Недзвідський, аспірант першого року навчання М. А. Дащенко та інші. У кінці червня 1941 року в ОДУ була захищена перша кандидатська дисертація з історії української літератури — А. В. Недзвідського; закінчував підготовку кандидатської дисертації М. Г. Устенко (захистив в евакуації 1942 року).

З 1937 року працював в ОДУ і очолював вперше засновану кафедру української мови Н. І. Букатевич, підданий репресіям у 1938 році⁸⁵. Новим завідувачем кафедри став професор Ф. М. Шумлянський. З 1939 року кафедрою української мови керував доцент А. А. Москаленко.

Курс загального мовознавства та весь слов'янознавчий цикл дисциплін — порівняльну граматику слов'янських мов, старослов'янську, польську, сербсько-хорватську та інші слов'янські мови викладав керівник кафедри мовознавства М. В. Беляєв⁸⁶. Створену в 1937 році кафедру російської мови та слов'янознавства очолив професор П. Й. Потапов. Кафедру російської літератури очолював декан Р. М. Волков. Впродовж 1934–1939 років в ОДУ займався викладацькою діяльністю та дослідженням історії мовознавства й питань розвитку болгарської мови С. Б. Бернштейн⁸⁷.

Напередодні війни повернувся до викладання мов і навіть отримав докторський ступінь без захисту дисертації В. Ф. Лазурський, який в 1930-ті роки з подачі радянської влади був забутий.

Після відновлення діяльності університету в 1933 році викладачі іноземних мов увійшли спочатку до складу кафедри мовознавства, якою керував П. Й. Потапов. Перший рік іноземні мови викладали лише на філологічному, а наступного року почали викладати на історичному факультеті. Поступово іноземна мова як обов'язковий предмет була запроваджена на всіх інших факультетах. Самостійна кафедра іноземних мов була створена в ОДУ в 1937 році, першим її завідувачем був К. П. Любарський. Уже в той час кафедра налічувала близько 50 викладачів та мала добре обладнаний наочними посібниками кабінет. Секцією французької мови керував методист і автор ряду підручників І. В. Поліковський. Одним з найактивніших викладачів був С. І. Гу-

⁸⁴ Одеський університет. 1865–1990 / І. П. Зелінський (відп. ред.), Л. А. Ануфрієв, М. Є. Раковський, П. Є. Єфімов, Л. Х. Калустян, З. В. Першина, В. В. Фащенко, М. Н. Чесноков. — Одеса, 1991. — С. 81.

⁸⁵ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 351.

⁸⁶ Історія філологічного факультету. — Одеса, 2012. — С. 72.

⁸⁷ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 349.

сак⁸⁸. Наприкінці 1938 року, вже після утворення на базі факультету іноземних мов ОДУ педагогічного інституту іноземних мов, керівником університетської кафедри був С. Б. Бернштейн. Німецькою секцією завідувала доцент З. І. Свириденко⁸⁹. Викладачами іноземної мови працювали: Е. П. Шаровська, Н. Ф. Штюц, Н. З. Сіло, Е. І. Юріх, О. Д. Огеляйт, Ф. Д. Чвірковська, Е. Л. Брамсон, О. Е. Йогансон, Є. І. Діденко.

1939 року на філологічному факультеті ОДУ було відновлено кафедру класичної філології. Очолив її вихованець Новоросійського університету М. Ф. Болтенко. Поряд з ним працював автор першого і єдиного підручника латинської мови на той час М. Г. Крихацький. До свого арешту латинську мову в ОДУ викладав М. О. Бачинський.

Серед працівників кафедр філологічного факультету ОДУ були: З. А. Бабайцева, П. І. Збандуто, Л. В. Берловська, О. І. Занчевський, Б. О. Шайкевич, М. О. Степняк-Ланшин та ін.

Загальноуніверситетські кафедри

На кафедрі педагогіки працювали професор Д. Г. Елькін, який досліджував актуальні проблеми педагогічної науки; доцент С. Ф. Збандуто. Перед війною до викладацької практики в ОДУ повернувся професор А. Г. Готалов-Готліб. Викладачами кафедри були: О. Є. Сиркіна, А. Є. Ясиновський, Г. С. Томашпольський, Є. Л. Клем, В. П. Луцький, Полонський, Островська. Впродовж 1933–1938 років на кафедрі педагогіки, вже після офіційного виходу на пенсію, працював математик, професор К. М. Щербина, який керував практикою студентів, проводив з ними практичні заняття з методики викладання математики.

Кафедрою фізкультури до березня 1936 року керував А. А. Васильєв, його замінив П. Т. Бегоня⁹⁰; в 1941 році кафедру очолював Г. Ф. Білий — тренер рукопашного бою та фехтування. Співробітниками кафедри були: М. О. Олексієв (фехтування), О. Л. Крижановський (легка атлетика), П. М. Бегань (гімнастика), В. Жосул (гімнастика), П. А. Гудаковський (гімнастика), М. В. Котлярова (гімнастика), Є. В. Шумакевич (гімнастика), В. Р. Староверський (легка атлетика), В. Ф. Шумакевич (гімнастика), А. М. Ігнат'єва (гімнастика), Ф. І. Футерман (завідувач спортклуба, баскетбол), М. П. Вержбіцька (секретар), Н. В. Ангардт (акомпаніатор)⁹¹, Я. Г. Нейфальд (акомпаніатор)⁹².

Військова кафедра впродовж 1933–1941 років неодноразово змінювала склад. Військовим керівником ОДУ був спочатку майор О. О. Зубакін, з 1937 року — майор О. К. Романов, в 1941 році — Н. А. Беловський. На кафедрі працювали: капітан І. П. Яворський (начальник військово-навчальної частини), О. П. Соловійов (помічник військового керівника), Г. Д. Бакланов (командир резерву РСЧА), О. І. Ільченко (секретар), Лівшиць (комсорг стройових груп), В. Г. Парідуха, А. А. Васильєв, П. М. Бегань, П. П. Белокопитов, Громаковський, Артюхова, М. М. Левін, В. М. Россіхін, І. І. Лісін, викладачі Г. І. Годжорашвілі, Г. Ф. Савченко, Г. Е. Швейцер, лікар Г. П. Калашніков, С. Г. Мойсоєнко (починав лаборантом)⁹³, з вересня 1935 року — П. А. Максимов (лаборант)⁹⁴, в 1936 році — І. І. Присяжнюк⁹⁵ (завідувач військового кабінету).

Кафедра політекономії формально належала до історичного факультету. Її очолював М. С. Вайнштейн (до листопада 1937), а з 1938 року — М. Д. Адлер. До складу кафедри входили викладачі А. В. Крячун, М. Д. Грудський, М. Є. Барабтарло, аспірант П. С. Гандельман.

⁸⁸ Там само. — С. 366.

⁸⁹ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 1056-п.

⁹⁰ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 36.

⁹¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 19.

⁹² Там само. — Арк. 69.

⁹³ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 38; Спр. 10. — Арк. 72, 209.

⁹⁴ Там само. — Арк. 150.

⁹⁵ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 188.

Професором економічного факультету ОДУ з моменту його утворення 1933 року й до ліквідації в 1935 році працював Г. І. Тіктін.

Кафедра марксизму-ленінізму працювала в такому складі: старший викладач Д. С. Бельфор, Л. А. Рувінський, А. Л. Ямпольський, С. А. Вольський, С. П. Арбісман, М. Д. Свічарівська, Р. М. Соїфер, З. Я. Березняк, Д. І. Ускач, П. С. Гандельман, Є. Б. Карцовнік.

Кафедрою філософії завідував в 1934–1938 роках доцент Б. М. Меламед, а далі, до початку війни — Л. Д. Фурманов. З 1934 року доцентом кафедри з перервами працював С. Я. Коган. Старшим викладачем кафедри був С. Б. Морочник.

2.5. Навчальний процес та наукові дослідження

Організація навчального процесу

Особливості організації навчального процесу в ОДУ впродовж 1933–1941 років були відбитком суперечливих явищ і подій в історії вищої школи СРСР. Позитивним було саме відновлення класичних університетів як провідних осередків науки, поставальників високоосвічених фахівців. Другим кроком в цьому напрямку стало запровадження нової організації навчального процесу. Основні засади цієї реформи проіснували більш ніж 70 років, але не все, що було проголошено, реалізували. Певні ідеї та пропозиції досі залишаються актуальними.

У перші два роки після відновлення діяльності ОДУ факультети та кафедри зіткнулися з труднощами в складанні стабільних навчальних планів з основних і спеціальних курсів. Сталося це не тільки через новизну організації навчального процесу, а й через відсутність досвіду у викладачів щодо визначення головних напрямів підготовки спеціалістів з університетським рівнем освіти залежно від потреб народного господарства. Ці обставини призводили до частой зміни проблематики курсів, здебільшого спеціальних, подеколи — основних, а також викладачів, розкладу занять тощо.

Основною формою навчального процесу в ОДУ стали лекції з загальних і спеціальних курсів. Поглиблене вивчення навчальних курсів здійснювалося на семінарських і практичних заняттях.

23 червня 1936 року вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) за підписами В. Молотова та Й. Сталіна «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою»⁹⁶. Керівництво країни визнало, що стан підготовки кадрів у вишах залишився незадовільним. В постанові перелічувались вади радянської вищої школи: навчальні плани багатопредметні й щороку змінюються, так само, як і програми; існує проблема надмірного дроблення і паралелізму професій (спеціальностей); відсутні стабільні підручники; прийом слухачів організований незадовільно — виші засмічуються малограмотними й випадковими людьми.

Згаданий документ запровадив чітку регламентацію вступу до вишу після одержання атестату про повну середню освіту й складання конкурсних вступних іспитів. Були встановлені єдині строки прийому заяв від бажаючих, проведення іспитів і зарахування в студенти. Постанова передбачала чітку організацію навчального часу протягом як робочого тижня, так і всього року, що мав починатися 1 вересня і закінчуватися 30 червня. Ставилося завдання ліквідувати перенавантаження студентів аудиторними заняттями і покінчити з багатопредметністю. Кількість обов'язкових занять помітно скорочувалася: на молодших курсах їх мало бути не більше 30 годин на тиждень, на третьому й четвертому курсах — не більше 24 годин, на п'ятому — не більше 18 годин. Велику увагу приділили самостійній роботі студентів; для неї передбачали створити відповідні умови: старшокурсникам обіцяли дати один вільний день

⁹⁶ Збірник наказів НКО... — 1936. — № 17. — С. 2–7.

на тиждень, а випускникам — два. Далі в постанові йшла така прогресивна вказівка: «Усі заняття організувати за твердим навчальним розписом, який передбачає безперервність навчального процесу протягом дня. Кількість дисциплін, що вивчаються в семестрі, не повинна перевищувати шести, а кількість дисциплін, що вивчаються щодня — трьох». Навчальний рік почали ділити на два семестри, кожний з яких закінчувався екзаменаційною сесією для поточного обліку та оцінювання знань студентів. Строк навчання визначався п'ятьма роками.

Таким чином, постанова 1936 року покінчила із хаосом у радянській вищій школі, безглуздими експериментами, псевдореволюційними новаціями. Але поряд із прогресивними сторонами (стабільність, порядок, чітка організація, наголос на самостійну роботу студентів) реформа 1936 року мала чимало ознак, які свідчили про її тоталітарну спрямованість. Надмірна централізація керівництва вищою школою, посилення влади адміністрації над викладацьким корпусом, жорстка регламентація внутрішнього життя кожного вишу відповідали характеру сталінської диктатури. В постанові керівництва країни відсутні принципові засади класичного університету: обрання ректора й деканів колегією професорів, свобода викладання й навчання, автономія університету, студентське самоврядування.

Незабаром була регламентована праця та оплата професорсько-викладацького складу вишів через запровадження штатно-окладової системи, яка існує донині. Професори й керівники кафедр мали виконати 630–720 годин навчального навантаження на рік, доценти — 725–800 годин, асистенти — 790–890 годин. Одночасно йшла чистка викладацького корпусу⁹⁷.

В ОДУ була організована наукова підготовка лаборантів, які мали вищу освіту. Лаборанти брали участь в опрацюванні наукової тематики кафедр, готувались до кандидатських іспитів.

Особливою формою навчального процесу стали педагогічна і виробнича практики студентів. Педагогічну практику проходили в школах Одеси, виробничу — на заводах. Так, студенти-фізики в 1936/37 навчальному році проходили виробничу практику на Харківському електромеханічному заводі та інших підприємствах. Геодезичну практику студенти географічного факультету проходили на околицях Одеси. Студенти біологічного факультету — фізіологи — відбували практику в лабораторіях Всеукраїнського інституту тваринництва, мікробіологи — на броварнях та консервних заводах; гідробіологи виїздили на навчальну екскурсію на Мурман⁹⁸.

Починаючи з 1937 року в практику перевірки знань і готовності випускників до самостійної праці на виробництві в освітніх закладах ввели державні іспити: три з провідних профільних предметів за фахом та зі спеціального курсу⁹⁹. Студенти університетів виконували й дипломні роботи. Державні іспити і захист дипломних робіт відбувалися перед спеціально утвореними державними комісіями, до складу яких входили керівники навчального закладу, декани факультетів та провідні викладачі.

З вересня 1938 року вводилася єдина для всіх вищих навчальних закладів система оцінювання знань студентів при складанні семестрових і державних іспитів за чотирибальною системою: «відмінно», «добре», «посередньо» і «незадовільно»¹⁰⁰. Студентам, які протягом усього періоду навчання одержали 75 % оцінок «відмінно» і 25 % «добре», вручали диплом з відзнакою і надавали право обирати місце роботи зі списку вакансій, поданих наркоматами та установами.

Уніфікація середньої шкільної освіти, підвищення загального освітнього рівня учнів середніх шкіл і технікумів впливали також на підготовку молоді до переходу на навчання у вищих навчальних закладах. Кількість студентів, які демонстрували на іспитах високий рівень знань, постійно зростала. 20 квітня 1937 року виконував

⁹⁷ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 191; Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1672. — Арк. 139.

⁹⁸ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 102–103.

⁹⁹ Збірник наказів НКО... — 1938. — № 18. — Ст. 135, 136.

¹⁰⁰ Там само. — № 33. — Ст. 306.

обов'язків ректора М. С. Вайнштейн доповідав, що в університеті з 1600 студентів 99 відмінників¹⁰¹. В 1940 році студентам, що постійно складали екзамени на «відмінно», почали нараховувати підвищені стипендії.

Вивчаючи минуле ОДУ, не можна обминути питання про окремі сторони змісту навчального процесу, інакше кажучи, що саме були змушені вивчати студенти. На початку 1930-х років змінилася парадигма радянської науки й освіти, вивівши на перше місце сталінський великодержавний російський патріотизм (читай — шовінізм). Йшла цілеспрямована деформація масової свідомості. Культ особи Сталіна мав наслідком те, що кожне його висловлювання про минуле або сучасне негайно перетворювалося в непохитну догму. Гуманітарні науки, а передусім історія, втратили головну функцію — пізнавальну — і перетворилися на служниць тоталітарної влади.

На думку керівників освіти, дисципліни соціально-економічного циклу повинні були підвищувати науковий рівень майбутніх спеціалістів і виховувати «ідейно загартованих і свідомих будівників соціалістичного суспільства, переконаних марксистів-ленінців». Для виконання поставленого завдання вдавалися до створення здебільшого нав'язаної системи політичної освіти. Поряд із загальнообов'язковим курсом історії ВКП(б), що вводився з 1938 року, на всіх факультетах створювалася система гуртків, реорганізованих згодом у політшколи з вивчення творів основоположників наукового комунізму, історії партії, комсомолу, профспілкового руху, сучасної політики. Для несоюдної молоді створювали профшколи. Так, студентська молодь двічі або тричі на тиждень змушена була повторювати, зазубрювати ідеологічні ази сталінізму, що ставало звичайним талмудизмом і начотництвом, проти якого не раз лицемірно виступало вище партійне керівництво 1930-х років. Комуністичне виховання, по суті, зводилося до виховання почуття відданості колективним інтересам, накресленим партією, і нехтування правами й думками особистості.

Наукові дослідження

Важливим напрямом діяльності ОДУ стало проведення наукових досліджень. В університеті наукова робота здійснювалась на кафедрах, в науково-дослідних інститутах, лабораторіях. Розвиток усіх наукових досліджень мав спиратися на принципи марксизму-ленінізму, особливо після виходу 1938 року постанови ЦК ВКП(б) «Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском Короткого курсу історії ВКП(б)», яка зобов'язала всіх викладачів та студентів поглиблено вивчати історію комуністичної партії.

Багато викладачів ОДУ брали активну участь у громадських заходах як університетського рівня, так і в межах Одеси: викладали на курсах обласного відділу народної освіти, читали лекції для партактиву, пропагандистів, агітаторів та учасників теоретичних конференцій, проводили консультації та виступали з політичними доповідями в різних установах і підприємствах. В газеті «Чорноморська комуна» часто з'являлись повідомлення про подібні заходи, які проходили за їх участю. Тематика лекцій і консультацій була досить різноманітною, проте майже виключно ідеологічного характеру. Досить часто така робота забирала велику кількість часу і не давала можливості зосередитись на справжніх наукових дослідженнях. Через відсутність достатньої кількості наукових часописів і збірок для апробації результатів дослідницької роботи, більшість викладачів, особливо гуманітарного профілю, публікували свої наукові доробки в місцевій пресі. Наприклад, завідувач кафедри історії України І. І. Погорілий опублікував на шпальтах місцевих періодичних видань понад 30 статей¹⁰². Велику кількість публікацій мали також І. Сероглазов, Г. Трачевський, К. Добролюбський, М. Петринський, М. Вайнштейн, І. Адамов, Р. Волков, Г. Сербський¹⁰³.

¹⁰¹ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 4. — Спр. 44. — Арк. 130–132.

¹⁰² Петровський Е. П. Історичні дослідження на кафедрі історії України... — С. 187.

¹⁰³ Урсу Д. П., Петровський Е. П. Особливості науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і студентів історичного факультету Одеського державного університету в 1934–1941 роках // ЗІФ. — Одеса, 2009. —

Деякі з викладачів виступали з лекціями в навчальних закладах інших міст УРСР, чи навіть за її межами. Так, у 1936/37 навчальному році професор К. П. Добролюбський читав лекції з історії стародавнього світу та середніх віків у Київському інституті червоної професури¹⁰⁴.

1938 року при ОДУ організували громадський лекторій, який працював у вихідні, поширюючи політичні й наукові знання. Були прочитані десятки лекцій з питань розвитку радянської науки та проблем третьої п'ятирічки для військовослужбовців, працівників промисловості, сільського господарства тощо.

Широка агітаційно-пропагандистська робота розгорталася в університеті у зв'язку з підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР 1937 року, Верховну Раду УРСР 1938 року та в місцеві Ради депутатів 1939 року. У період підготовки до виборів ОДУ обслуговував низку виборчих дільниць; сотні агітаторів і пропагандистів з університету вели масову роботу серед виборців. Із працівників ОДУ були обрані в ради: академік Третяков, професори Добролюбський, Богатський, Потапенко, доцент Шрабштейн, студентка Пілявська¹⁰⁵.

В умовах здійснення політики індустріалізації в університетах УРСР перевага надавалась природничим наукам. Наукові досягнення викладачів університетів у природничих науках використовувались у різних галузях промисловості: хімічній, металургійній, машинобудівній, кам'яновугільній, будівничій, медичній тощо. Так, ОДУ підтримував тісні зв'язки з Одеським акумуляторним заводом, Ленінградським заводом «Іскра», кіноплівковою фабрикою в Чернігівській області та іншими підприємствами. На відміну від природничих гуманітарні науки перебували під тотальним ідеологічним контролем. У цей час активно проводилися наукові конференції та сесії, у яких брали участь науковці, аспіранти, студенти.

Наукові сесії було введено з метою підсумування наукових здобутків та визначення їх актуальності для запровадження у практику, розвитку фундаментальної та прикладної науки. Перша така сесія відбулася в ОДУ 11–14 травня 1935 року, на ній підбили підсумки дослідницької роботи за півтора року. Працювали секції історії, фізики, математики та астрономії, хімії, біології, географії та геології. Крім професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів, до роботи сесії залучили значну кількість інженерів, техніків, працівників заводських лабораторій Одеси, робітників місцевої і обласної промисловості. На сесію приїхали також наукові працівники з Миколаєва, Полтави, Херсона, Кіровограда та Кишинєва¹⁰⁶. Інформацію про наукові сесії в ОДУ висвітлювала місцева преса¹⁰⁷.

Проведення наукових сесій в ОДУ поступово ставало традицією. 19–25 грудня 1936 року відбулася друга наукова сесія, а 14–29 листопада 1937 року такий захід провели вже втретє, присвятивши його жовтневим подіям 1917 року низкою доповідей про досягнення науки за 20 років радянської влади¹⁰⁸.

До наукової роботи прагнули залучити також студентів. 1–10 квітня 1938 року в університеті працювала перша студентська наукова сесія, де після урочистого відкриття в актовій залі пленарного засідання на секціях заслуховувались наукові доповіді. Секція історичних наук працювала 4 і 5 квітня під науковим керівництвом декана Д. Кипарисова й організаційним — студента Ф. Млавського¹⁰⁹. В 1939 році відбулася

Вип. 20. — С. 300–312.

¹⁰⁴ Стрижак Є. Інститут червоної професури (1929–1937): у пошуках більшовицької альтернативи «старій професури» // Проблеми історії України... — К., 2007. — Вип. 17. — С. 313.

¹⁰⁵ Савчук Н. А. Одеський університет за 75 лет (1965–1940). — Одеса, 1940. — С. 182; Історія Одеського університету за 100 років... — С. 106.

¹⁰⁶ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 103–104.

¹⁰⁷ Чорн. ком. — 1935. — 9, 12, 15 травня.

¹⁰⁸ Савчук Н. А. Одеський університет за 75 лет... — С. 178.

¹⁰⁹ Наукова сесія в держуніверситеті // МГ. — 1938. — 2 квітня.

друга студентська наукова сесія, на якій заслухали 53 доповіді. Значну частину з них рекомендували до друку¹¹⁰.

В березні (9–22) 1939 року під час четвертої наукової сесії було заслухано на пленарних і секційних засіданнях 81 доповідь. В травні того ж року за ініціативою професора К. П. Добролюбського була проведена ювілейна наукова сесія до 150-річчя Французької революції кінця XVIII століття. В грудні (21–28) відбулася наукова сесія, присвячена 60-річчю Й. Сталіна¹¹¹. Остання перед початком війни наукова сесія на історичному факультеті проходила 14–18 квітня 1941 року¹¹².

З 1934 до 1940 року ОДУ видав низку збірників своїх праць. Першими це зробили біологи в 1934 році, а в 1935-му вийшли вже три збірники: з математики, фізики та астрономії. Наступного року з'явився збірник з хімії, у 1937 році видали другі томи збірників з біології та астрономії; у 1938-му — третій том з біології та другий з математики. У 1939 році вийшов збірник, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка — «Великий поет-революціонер». Вперше в 1940 році з'явилися «Праці історичного факультету» та збірник праць філологічного факультету. Окремим виданням вийшли праці кафедри педагогіки та психології¹¹³.

Доповнимо існуючу картину фактом з господарського життя ОДУ. В 1930-ті роки університет мав власний радгосп, де крім вирощування злаків та огородини розводили корів, коней, свиней, кроликів, птахів. Адміністрація вишу переймалася житловими і побутовими проблемами працівників радгоспу, забезпеченням водопостачання, підготовкою кормів, підбором порід тварин, поставками продукції радгоспу для потреб студентів тощо¹¹⁴. Мав університет і кілька підшефних приміських колгоспів, наприклад, імені Перекопської дивізії та Чубаївку, регулярно надаючи допомогу як у зборі врожаю, так і в культурно-масових заходах.

Наукові гуртки. Студентам, які виявляли схильність до дослідницької роботи, відкривалися двері для поглиблення знань на кафедральних наукових семінарах та в наукових гуртках при кафедрах. Наукові гуртки мали на меті залучення кращих студентів, які згодом могли вступити до аспірантури та поповнити лави професорсько-викладацького складу ОДУ. Їх почали створювати з другого семестру 1933/34 навчального року. 1934 року в університеті працювали три студентські наукові гуртки: математичного аналізу, механіки й астрономії. До 1939 року їх працювало вже 32¹¹⁵.

З 1935/36 навчального року студентські наукові гуртки починають об'єднуватися в наукові студентські товариства, які до 1940 року були організовані в усіх університетах УРСР. Їхня робота регулювалася статутами «Єдиних студентських наукових товариств». В ОДУ Єдине наукове студентське товариство організували 1938 року. Одним з головних напрямів роботи цих товариств була підготовка наукових статей та доповідей, які зачитувались на наукових конференціях, а найкращі з них друкувались у наукових студентських збірниках.

На історичному факультеті вже 1935 року діяли кілька таких гуртків. Гурток історії СРСР під керівництвом доцента М. Петринського нараховував 13 осіб і планував заслухати на своїх засіданнях 9 доповідей. Гурток історії середніх віків під керівництвом доцента В. Рейжевського нараховував 12 осіб; при заслуховуванні доповіді студентки Столярової «Хрестові походи у висвітленні Вальтера Скотта» були присутні близько 40 осіб. В групі гуртка з історії України було 7 студентів; вони працювали над розшуком в архіві документальних матеріалів по темах: народники в Одесі, громада та її діяльність в Одесі, русифікаційна політика в Україні за часів Олександра II. Через від-

¹¹⁰ Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 180; Історія Одеського університету за 100 років... — С. 105.

¹¹¹ Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 178–179.

¹¹² О научной работе историков Одессы и Киева // ИМ. — 1941. — № 6. — С. 141.

¹¹³ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 105.

¹¹⁴ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 131–132.

¹¹⁵ Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 180.

сутність стабільного керівництва цим гуртком він періодично припиняв роботу. Гурток з історії колоніальних країн під керівництвом професора І. Белякевича нараховував 24 особи і зосереджував свою роботу на підготовці і заслуховуванні студентських доповідей відповідної тематики. На кожному з факультетів ОДУ діяли гуртки з вивчення окремих творів Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна. На історичному факультеті таким гуртком завідував студент Могилевський, який, як зазначала комсомольська організація, надавав перевагу активним методам навчання¹¹⁶. Влітку 1939 року за перемогу в конкурсі на кращу студентську роботу, за наказом ректора, студента четвертого курсу історичного факультету Ю. Портного нагородили науковим відрадженням за рахунок університету¹¹⁷.

У зв'язку з 75-річним ювілеєм університету Єдине студентське наукове товариство підготувало збірник, присвячений цій події. Восени 1939 року було здано до друку два збірники студентських наукових праць¹¹⁸.

Незважаючи на реформування університетської освіти, в її системі продовжувалися порушення встановленого порядку з боку як викладачів, так і студентів. Як і раніше, студенти часто прогулювали заняття, погано працювали над лекційним матеріалом. Чималу шкоду навчальному процесу в ці роки завдавало невиконання програм, порушення послідовності лекційних курсів. Так, на історичному факультеті нову історію викладали лише до 1923 року, радянський період історії України — до 1920-го. Не дочитувались цілі розділи: увесь стародавній Схід, еллінізм у Греції, імператорський період у Римі. Порушувалась хронологічна послідовність: після нової історії студентам знову читали історію середніх віків. Античну історію читали четверо викладачів, з яких кожен мав свій підхід і власне трактування подій¹¹⁹. Комісії, які перевіряли роботу історичного факультету, зазначали, що взагалі не викладалася низка передбачених навчальним планом курсів, зокрема історія Комінтерну і методика викладання історії¹²⁰. Зрозуміло, що за таких умов знання студентів часто були поверховими і несистемними.

Аспірантура

Після закінчення університетського курсу певна кількість випускників продовжувала навчання в аспірантурі ОДУ, яка мала забезпечувати університет та інші одеські виші висококваліфікованими кадрами педагогів і науковців. Тому підготовка аспірантів вважалася пріоритетним завданням, але вона не обходилася без недоліків, головними з яких були відсутність чітких вимог до навчання в аспірантурі та недостатня кількість кваліфікованих науковців, що мали наукові ступені кандидата чи доктора наук. Тому нове покоління майбутніх науковців починали виховувати з перших курсів навчання. Підготовка розпочиналася з участі талановитих студентів в університетських наукових гуртках. Після закінчення аспірантури майже 100 % випускників залишалися працювати в університетах; у довоєнний період саме випускники аспірантури у подальшому становили основну частину викладачів університетів.

Першими аспірантами ОДУ були особи, які раніше навчались у фізико-хіміко-математичному інституті та інституті народної освіти. У першому після відновлення університету навчальному році тут навчались 28 аспірантів¹²¹.

¹¹⁶ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 55–56.

¹¹⁷ Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 180.

¹¹⁸ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 105.

¹¹⁹ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 4. — Спр. 44. — Арк. 87.

¹²⁰ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1236. — Арк. 41–42.

¹²¹ Чанбарисов Ш. Х. Формирование советской университетской системы: учеб.-метод. пособ. для вузов по спец. «История». — М., 1988. — С. 182.

Аспірантура відкрилася при ОДУ відповідно до постанови «Про учбові програми і режим у вищій школі та технікумах» від 19 вересня 1932 року¹²². Згідно з нею було підвищено вимоги до наукового керівництва та підбору кандидатур аспірантів: туди почали приймати тільки найкращих випускників, для яких встановлювалися індивідуальні плани навчання та педагогічної практики. Науковою роботою аспіранта керував досвідчений викладач; аспіранту впродовж всього навчання сплачували стипендію, яка була більшою за студентську, але нижчою за зарплату викладача без звання. Аспірантська стипендія постійно зростала: якщо 1935 року вона була 250 руб., то вже на 1938 року — 450 руб.¹²³

Нова постанова РНК СРСР «Про підготовку наукових та науково-педагогічних працівників» від 13 січня 1934 року встановлювала віковий ценз для вступу до аспірантури — до 35 років¹²⁴. Тепер до аспірантури брали не вчорашніх випускників, а осіб, які проробили за спеціальністю два роки, виявили здатність до науково-дослідницької і науково-педагогічної діяльності та мали позитивну характеристику з місця роботи. Фіксованим став строк навчання в аспірантурі — два-три роки. Крім того, кожному аспіранту, крім стипендії, виплачувалась щорічна допомога на придбання наукової літератури.

Впродовж 1933–1939 років в ОДУ існували значні недоліки у роботі аспірантури. Головні з них: невиконання індивідуальних планів, відсутність наукового керівництва, низький рівень підготовки аспірантів та нестача методичних матеріалів.

Згідно з «Положенням про аспірантуру» від 31 березня 1939 року вводилися обов'язкові іспити з «Основ марксизму-ленінізму», спеціальної дисципліни та іноземної мови та встановлювався твердий строк навчання три роки¹²⁵. З 1939 р. була введена заочна аспірантура, до якої допускалися громадяни без вікового обмеження, які три роки працювали за спеціальністю.

Наступним наказом «Про поліпшення підготовки науково викладацьких кадрів через аспірантуру при вищих навчальних закладах» від 26 травня 1940 року вводилося обговорення на кафедрах наукових рефератів і доповідей аспірантів за завданнями наукових керівників як обов'язкова форма контролю за самостійною роботою аспірантів. Також встановлювалися терміни складання кандидатського мінімуму з діалектичного й історичного матеріалізму та суміжних зі спеціальністю дисциплін не пізніше кінця першого року навчання, а з іноземних мов та спеціальних дисциплін — не пізніше кінця другого року навчання.

Завдяки цим постановам аспірантура швидко зростала: якщо в перший рік існування ОДУ аспірантів було лише 28, то в 1939-му — 131. Причому найбільшу кількість їх мав історичний факультет: 1937 рік — 23, 1938-й — 35¹²⁶. Загалом за цей період закінчили аспірантуру ОДУ 108 осіб¹²⁷. Динаміка кількості аспірантів в університеті виглядає наступним чином¹²⁸:

¹²² Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании: сб. докум. за 1917–1947 гг. / [сост. Н. И. Болдырев]. — М., 1947. — С. 77–89.

¹²³ Коротенко Н. М. Підготовка науково-педагогічних кадрів через аспірантуру в університетах радянської України (1933–1941) // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. — К., 2010. — № 1. — С. 153; Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького (1805–1940): ювілейне видання / [під ред. С. М. Королівського, І. Д. Бойко]. — Харків, 1940. — С. 90.

¹²⁴ Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании... — С. 23–29.

¹²⁵ Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции / сост. М. И. Мовшович; под ред. А. М. Ходжаева. — М., 1948. — С. 146–148.

¹²⁶ Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 173; ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 4. — Спр. 44. — Арк. 132; Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1395. — Арк. 44.

¹²⁷ Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 173.

¹²⁸ Там само. — С. 173.

Рік	Кількість аспірантів	Закінчили аспірантуру
1933	28	11
1934	38	13
1935	63	6
1936	66	18
1937	70	13
1938	77	18
1939	131	19

Однак виконаних і захищених дисертацій в 1930-ті роки було мало. Низька ефективність роботи аспірантури ОДУ викликала постійну критику з боку контролюючих органів. У доповідній записці пленуму міськкому партії сказано, що з 77 аспірантів за 1936/37 навчальний рік 27 мають академічну заборгованість. У багатьох випадках перебування в аспірантурі малосвідомі особи розглядали лише як джерело додаткового заробітку: 50 аспірантів були сумісниками, тобто десь працювали, хоча це й вважалося забороненим. В матеріалах обстеження роботи педагогічного інституту зазначено: «В. Т. Горбатюк є штатним викладачем педінституту з навантаженням в півтори ставки, він же викладач держуніверситету теж з навантаженням в півтори ставки, він же керівник кафедри в держуніверситеті і аспірант кафедри, якою керує»¹²⁹. Це стосувалося й аспіранта історичного факультету Липовецького, який працював штатним викладачем педагогічного інституту, був заступником декана історичного факультету в цьому закладі, а ще працював викладачем в індустріальному інституті¹³⁰. І це далеко не всі випадки одночасної роботи аспірантів в багатьох місцях.

Відкриття нових факультетів в ОДУі також сприяло збільшенню кількості аспірантів, оскільки збільшувалась кількість спеціальностей, за якими готували аспірантів. Крім того, проводився набір в аспірантуру на загальноуніверситетські кафедри основ марксизму-ленінізму, історичного матеріалізму та політичної економії. Наприклад, на 1939/40 навчальний рік в ОДУ, як і в інших університетах УРСР, проводився набір аспірантів за такими спеціальностями: історія, політекономія, діалектичний та історичний матеріалізм, марксизм-ленінізм, механіка, математика, астрономія, фізика, хімія, зоологія, ботаніка, геологія, палеонтологія, географія, російська мова, українська мова, російська література, українська література, класичні мови, іноземні мови¹³¹.

Останнім кроком до закінчення аспірантури був захист кандидатської дисертації на здобуття вченого ступеня. Постановою РНК СРСР від 13 січня 1934 року «Про вчені ступені та звання» встановлювались вчені ступені кандидата наук, доктора наук і вчені звання асистента, доцента, професора, а також порядок їх присвоєння¹³². Вчені звання доцента, асистента і вчений ступінь кандидата наук присуджувались постановами рад вищих навчальних закладів і затверджувались кваліфікаційною комісією НКО.

Науковий ступінь кандидата наук в ОДУ присуджувався з наступних спеціальностей: історія нового часу, історія середніх віків, історія стародавня, російська мова й література, українська мова й література, математичний аналіз, теорія функцій, геометрія, теоретична механіка, астрономія, експериментальна фізика, рентгенофізика, зоологія хребетних і безхребетних, фізіологія тварин, динаміка розвитку, морфологія й систематика рослин, мікробіологія, анатомія й фізіологія рослин, гістологія та ембріо-

¹²⁹ ДАОО. — Ф. П-9. — Оп. 3. — Спр. 172. — Арк. 24; Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1392. — Арк. 45.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Устав ОДУ... — С. 10.

¹³² Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании... — С. 256–270.

логія, дарвінізм, органічна хімія, аналітична хімія, фізична хімія, неорганічна хімія, фізична географія, економічна географія, картографія¹³³.

Вже з 1935 року у місцевій пресі зустрічаємо повідомлення про захист дисертацій викладачами ОДУ. Наприклад, 5 грудня в науково-дослідному інституті фізики дисертацію на ступінь кандидата наук захищав С. Й. Голуб¹³⁴.

З метою заохочення та підвищення кваліфікації наукових і науково-педагогічних кадрів була прийнята постанова «Про вчені ступені та звання» від 20 березня 1937 року¹³⁵. Згідно з нею збільшувалася кількість галузей наук, по яких присуджувалися вчені ступені, а атестацію докторів наук, професорів і доцентів проводила Вища атестаційна комісія (ВАК) на підставі рішень рад вишів. Зважаючи на університетські спеціалізації, аспірантам та викладачам університетів присвоювалися вчені ступені докторів та кандидатів фізико-математичних, хімічних, біологічних, історичних, економічних, філологічних, географічних та юридичних наук. Докторські дисертації, згідно з постановою, захищалися тільки на засіданнях вчених рад університетів, а кандидатські — на засіданнях факультетських рад, з подальшим їхнім затвердженням вченою радою університету. За період з 1935 до 1 лютого 1940 року в ОДУ науковий ступінь кандидата наук був присвоєний 77 науковцям¹³⁶.

Рік	Кількість кандидатів наук — 77
1935	9
1936	11
1937	13
1938	23
1939	18
1940	3

Серія захистів дисертаційних робіт відбулася в ОДУ 1938 року. Як правило, засідання відбувалося о 6–7-й годині вечора в аудиторії № 2 корпусу на вулиці Комінтерну (Дворянська), 2. Серед здобувачів наукового ступеня були: доценти І. О. Василенко й Г. Л. Міхневич (17 березня), доцент О. П. Молчанов і науковий співробітник Г. М. Зізе (27 червня), біологи З. І. Дитчук і Л. Г. Барановський (21 червня), В. О. Горещкий, Ф. Е. Кулик і Е. І. Якубець-Якубим (28 червня), І. Е. Глущенко, М. К. Шипанський і В. І. Юрченко (30 червня), хімік Л. С. Доросинський (23 грудня)¹³⁷.

Процес захисту дисертацій в ОДУ активізувався починаючи з 1939 року. Помітних успіхів у цьому досягли аспіранти-історики. Серед них можна назвати праці вихованців кафедри історії України: І. А. Адамова — «Рабочие и моряки Одесского порта в революционном движении XIX и начала XX ст.», П. О. Лісничого — «Положение крестьян и крестьянское движение в 80–90 гг. XIX столетия на юге Украины», О. І. Колесникова — «Селянський рух на півдні України в період реформи 1861 р. (1857–1863 рр.)». Всі вони загинули на фронті під час Другої світової війни¹³⁸.

¹³³ Устав ОДУ... — С. 20.

¹³⁴ Чорн. ком. — 1935. — 23 листопада. — С. 4.

¹³⁵ Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции... — С. 191–193.

¹³⁶ Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 179; У виданні «Історія Одеського університету за 100 років...» на с. 105 зазначено 75 осіб, що, на нашу думку, є помилкою.

¹³⁷ Чорн. ком. — 1938. — 8 березня, 7, 13, 21, 24 червня, 4 грудня.

¹³⁸ Петровський Е. П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках... — С. 268.

На кафедрі нової історії четверо аспірантів колективно працювали над історією Якобінського клубу. Викладач факультету Є. Гороховська підготувала дисертацію на тему «Работа большевистской организации Одессы во время трех подпольий». Дисертація аспіранта Х. Ш. Фукса з історії слов'янознавства «Социальные основы богомильского движения в Болгарии в X–XIII вв.» отримала схвальні відгуки академіка Ю. В. Готьє і члена-кореспондента АН СРСР В. І. Пічети¹³⁹. Дисертаційні роботи захистили також А. В. Крячун і М. Ф. Скавронський, останній на тему «Позиция Антанты в Балканской войне 1912 г.». Напередодні війни працювати на факультеті почав М. П. Коров'яков, який одержав ґрунтовну освіту в Московському університеті¹⁴⁰. Варто відзначити захищену ним 1941 року кандидатську дисертацію «Історичний розвиток російської картографії в зв'язку з колоніальною експансією царату в XVI–XVII–XVIII ст.»¹⁴¹.

29 травня 1941 року кандидатську дисертацію на тему «Революция 1905 г. в России и массовые рабочие движения в Германии» захистила викладач кафедри нової історії Б. І. Малкіна¹⁴². Плідно працювали на історичному факультеті в повоєнні роки колишні аспіранти Я. В. Сизоненко, Н. І. Владимірова, М. Д. Свічарівська¹⁴³. Найбільших успіхів на ниві історичної науки досяг І. О. Гуржій, який навчався на історичному факультеті ОДУ у 1936–1941 роках. Пізніше він став автором багатьох наукових праць з історії України, був обраний членом-кореспондентом АН УРСР.

У передвоєнний час аспірантуру закінчили та захистили кандидатські дисертації багато відомих викладачів: біолог С. Б. Грінбарт — асистент кафедри анатомії та фізіології рослин, завідувачка лабораторії фізіології рослин А. І. Дьоміна, біолог Г. В. Ткаченко. В 1939 році в Київському університеті захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата географічних наук І. Ф. Мукомель, який навчався в аспірантурі на кафедрі економічної географії ОДУ з 1934 року.

Низка захистів дисертаційних досліджень відбулася в ОДУ напередодні війни. Так, 14 квітня 1941 року на об'єднаному засіданні ради біологічного і хімічного факультетів дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата хімічних наук захищали Л. І. Мазур та М. Г. Фукс, кандидата географічних наук — Я. Г. Фельдман¹⁴⁴. 24 квітня на засіданні об'єднаної вченої ради історичного і філологічного факультетів захищали кандидатські дисертації з історичних наук Л. А. Рувінський та Х. Ш. Фукс, філологічних наук — Б. Д. Рабінович¹⁴⁵. 8 травня на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук свої дослідження представили П. І. Збандуто та П. В. Подліпський¹⁴⁶; 16 червня з історичних наук — доцент А. І. Глядковська¹⁴⁷. 25 червня, вже після нападу Німеччини на СРСР, відбувся захист кандидатських дисертацій з біологічних наук Б. А. Янківського та хімічних наук Е. Г. Томсона¹⁴⁸. 28 червня кандидатську дисертацію на тему «Шевченко і російська революційна демократія 50–60-х років XIX ст.» захистив філолог А. В. Недзвідський¹⁴⁹. Того ж дня кандидатські дисертації захистили: історик І. І. Беякевич, біолог А. І. Дьоміна, фізик Д. М. Рафалович¹⁵⁰. 30 червня докторську

¹³⁹ О научной работе историков Одессы и Киева // ИМ. — 1941. — № 6. — С. 140.

¹⁴⁰ ДАОО. — Ф. Р-1438. — Оп. 12. — Спр. 1. — Арк. 84; Багаторічний декан історичного факультету професор З. В. Першина, яка була студенткою Н. П. Коров'якова, згадувала: «Він був доцентом, але рівень знань мав професорський» (Першина З. В. В первые послевоенные // Времена и годы... — Вып. 1. — С. 61).

¹⁴¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 34.

¹⁴² Чорн. ком. — 1941. — 9 травня; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5305-п.

¹⁴³ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1395. — Арк. 44.

¹⁴⁴ Чорн. ком. — 1941. — 26 березня.

¹⁴⁵ Чорн. ком. — 1941. — 4 квітня.

¹⁴⁶ Чорн. ком. — 1941. — 18 квітня.

¹⁴⁷ Чорн. ком. — 1941. — 25 травня.

¹⁴⁸ Чорн. ком. — 1941. — 6 червня.

¹⁴⁹ Андрій Володимирович Недзвідський // Біобібліографічний покажчик. Серія: Письменники Одеси. — Вип. 29 / Упорядник О. Г. Нуньес. — Одеса, 2011. — С. 4.

¹⁵⁰ Недзведский А. В. Одесская тетрадь. — Одесса, 2001. — С. 1 (вставка).

дисертацію «Експериментальне дослідження кристалізації рідини в тонких шарах» з фізико-математичних наук захистив Г. Л. Міхневич¹⁵¹. Через початок війни документи його захисту загубилися і він не був затверджений у вченому ступені, хоча сама дисертація отримала схвальні відгуки вчених¹⁵². У зв'язку з евакуацією ОДУ у захист дисертаційних досліджень були внесені серйозні корективи.

2.6. Студентство передвоєнних років: склад, настрої, матеріальне становище

При розгляді студентства ОДУ впадає в око невпинне зростання кількості студентів. За архівними матеріалами, в перший рік існування університету в ньому налічувався 1541 студент, у 1936 році — 1893, у 1939-му — 2252¹⁵³. У ювілейному виданні історії університету (1940) наводяться дещо інші цифри: 1456 студентів у рік його відродження й 2599 у 1939 році (найбільше за увесь довоєнний час)¹⁵⁴. У 1940 році кількість студентів становила 2488 осіб, з яких жінок було 1261¹⁵⁵. Відомості різняться у зв'язку з постійним процесом переведення до університету студентів з інших вишів, поновленням на навчання або відрахуванням з різних причин, що підтверджують архівні матеріали. Так, 1940 року значну кількість студентів мобілізували до армії та відрахували, особливо з заочників та екстернів, через несплату за навчання. Соціальний склад студентства тих років представлений наступним чином¹⁵⁶:

Роки	Робітники і селяни		Службовці і трудова інтелігенція		Інші	
	кількість	у відсотках	кількість	у відсотках	кількість	у відсотках
1933	755	52	666	46	30	2
1934	978	55	745	45	–	–
1935	1040	57	754	43	–	–
1936	935	55	681	40	70	5
1937	916	48	851	40	290	12
1938	963	47	810	39	295	15
1939	1035	49	1283	49	281	11

В Одеській області, як і в цілому по країні, катастрофічно не вистачало кадрів істориків для навчальних закладів усіх рівнів. Тому історичний факультет ОДУ дуже швидко став одним з найбільших. 1935/36 навчального року набір на істфак склав 84 абітурієнти і поступався лише хімічному (121)¹⁵⁷. Всього на перший курс ОДУ було прийнято 510 студентів. 1936 року 70 випускників-істориків були відраховані на педагогічну роботу в середні школи та педтехнікуми, а шестеро залишились в розпорядженні університету¹⁵⁸. 1937 року випуск факультету склав 116 осіб, з яких лише 76

¹⁵¹ Чорн. ком. — 1941. — 7 червня.

¹⁵² ПОНУ. — Т. 3. — С. 347.

¹⁵³ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 878. — Арк. 168; Спр. 1564. — Арк. 31.

¹⁵⁴ Савчук Н. А. Одеський університет за 75 лет... — С. 168.

¹⁵⁵ Там само. — С. 170.

¹⁵⁶ Там само. — С. 169; Історія Одеського університету за 100 років... — С. 101.

¹⁵⁷ Новий набір в Одеському державному університеті // Чорн. ком. — 1935. — 10 серпня; ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 878. — Арк. 2.

¹⁵⁸ Збірник наказів НКО... — 1936. — № 1. — С. 6.

залишили для роботи в області. До них приєдналися 20 випускників-істориків з педагогічного інституту, однак Одеська область потребувала 298 спеціалістів історичного профілю, тобто залишалися ще 202 вакансії¹⁵⁹. В майбутньому, з кожним роком збільшуючи кількість випускників, планувалося долати проблему з кадрами істориків.

На історичному факультеті 1936/37 навчального року студентів нараховувалося 381, а на 1 вересня 1939 року — вже 559¹⁶⁰. Визначений НКО план набору не виконувався, бо підготовка абітурієнтів була занадто низькою. Випуск істориків також був нестабільний, оскільки за 5 років навчання до набору залучалися студенти, переведені до ОДУ з інших навчальних закладів. Певну уяву про результативність педагогічної діяльності історичного факультету дає план випуску спеціалістів на третю п'ятирічку (1938–1942). Усього факультет мав підготувати 448 висококваліфікованих істориків, зокрема 1938 року — 39, 1939 — 110, 1940 — 79, 1941 — 60, 1942 — 160¹⁶¹. В останньому році п'ятирічки цифра так підстрибнула тому, що мав бути об'єднаний випуск усіх трьох відділень — денного, вечірнього й заочного.

Розподіл студентів по факультетах на 1 вересня 1939 року виглядав наступним чином¹⁶²:

Факультет	Кількість студентів — 2601
Історичний	559
Фізико-математичний	491
Хімічний	304
Біологічний	236
Географічний	287
Філологічний	529
Літературний	185

Ми не маємо достатньої кількості історичних джерел, щоб відтворити зведений портрет студента ОДУ того часу, але можемо, наприклад, зазначити стурбованість партійних органів тим, що відсоток представників титульної нації був замалий. Так, на березень 1936 року серед 1845 студентів ОДУ було лише 45 % українців (абсолютні цифри такі: українців 832, євреїв 729, росіян 205, поляків 21, німців 12)¹⁶³. Ще в листопаді попереднього року партком університету заслухав доповідь заступника ректора М. С. Вайнштейна «Про стан українізації ОДУ»¹⁶⁴, але окрім пустої балаканини нічого реального партійці неспроможні були зробити, оскільки кампанія українізації швидко згорталася.

Виконувач обов'язків ректора М. С. Вайнштейн на партійних зборах у квітні 1937 року навів такі факти: з 211 викладачів ОДУ читають лекції українською лише 154, інші 57 — російською. Поряд з тим півтора року тому російською мовою вели заняття лише 12 викладачів¹⁶⁵. Інакше кажучи, за короткий строк кількість «відмовників» зросла майже в шість разів. Поряд з русифікацією у викладанні студентство ставало

¹⁵⁹ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1234. — Арк. 23.

¹⁶⁰ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1395. — Арк. 4; Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 170.

¹⁶¹ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1564. — Арк. 32.

¹⁶² Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 170; Реальна кількість студентів становить 2591 чол.

¹⁶³ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 878. — Арк. 31.

¹⁶⁴ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 163.

¹⁶⁵ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 4. — Спр. 44. — Арк. 130.

об'єктом пильної уваги органів НКВС, репресій, «полювання на відьом», ідеологічних кампаній викриття «ворожого елементу».

У цілому до середини 1930-х років у переважній більшості студентів була сформована тоталітарна свідомість, яка заважала побачити і проаналізувати всі протиріччя того часу, відокремити їх від насаджуваних ідеологічних штампів, замислитись над реальністю існування такої кількості ворогів¹⁶⁶. Перманентні чистки й арешти спонукали переважну більшість студентів до конформізму, сприяли засвоєнню ними нехитрої науки орієнтуватися у політичному просторі радянського вишу: бути не просто мовчазним спостерігачем, а палким прихильником політики влади. Така позиція сприяла руйнації характерної для суспільства в минулому системи цінностей¹⁶⁷.

З усіх факультетів ОДУ найбільше постраждав від переслідувань саме історичний факультет. Ще навесні 1935 року на загальних партзборах наводилися факти антирадянських виступів студентів-істориків. Студент вечірнього відділення заявив, що університетська газета «За більшовицькі кадри» не більшовицька, а меншовицька; інші студенти з ним солідаризувалися. Був зірваний портрет К. Ворошилова. Кумедно пролунала така заява: «Студент Гончаров одержує персональну стипендію тоді, коли він є загадковою особою»¹⁶⁸.

У листопаді 1935 року на засіданні парткому ОДУ звітував декан істфаку І. Д. Сероглазов «Про стан роботи на історичному факультеті». Підсумок: «Стан партмасової роботи продовжує бути незадовільним». Багато клопоту завдають студенти, переведені з Дніпропетровська і Харкова. Дніпропетровці заявили: «в нашій групі 15 поетів — це 15 песимістів». В харків'ян якийсь Онищенко у гуртожитку в червоному кутку вів «відверту фашистську агітацію» і був заарештований органами НКВС¹⁶⁹. Наступного місяця на загальних партзборах наводили такі цифри: з 20 виключених з партії 10 припадають на історичний факультет¹⁷⁰. Студенти істфаку регулярно псували стіннівку, портрети Сталіна й Ворошилова¹⁷¹.

1937 року партійні органи отримували списки студентів ОДУ, що буцімто вели антирадянську агітацію та вчиняли «ворожі вилазки»¹⁷². Масові репресії проти викладачів і студентів, безперервні перевірки дезорганізували навчальний процес. Окремі документи фіксують зрив літньої залікової сесії 1937 року; підготовка до нового 1937/38 навчального року фактично була зірвана¹⁷³. Документи свідчать, що підготовка студентів історичного факультету цілком незадовільна, грамотність вкрай низька: за контрольний диктант з української мови з 157 студентів незадовільні оцінки одержали 125 (80 %), з російської мови з 229 робіт оцінку «незадовільно» одержали 111 (48,5 %). Іншого разу перевіряли тільки студентів п'ятого курсу; в розрахованому на годину диктанті багато випускників зробили по 10, 15, 20 орфографічних і граматичних помилок¹⁷⁴. Водночас в ряді інших документів бачимо невпинний ріст сумлінності студентів історичного факультету: збільшення кількості комсомольців і комуністів, покращення успішності, підвищення активності в громадській роботі тощо.

Матеріальне становище студентства, більшість якого походила з робітничого та селянського середовища і приїздила на навчання з віддалених місцевостей, вимагав забезпечення стипендіями та гуртожитками. Вирішити ці питання в повному обся-

¹⁶⁶ Петровський Е. Одеське студентство 1930-х років як об'єкт освітянських експериментів радянської влади (на прикладі історичного факультету ОДУ) // Південь України: етноісторичний, мовний культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф. — Одеса, 2011. — С. 283–288.

¹⁶⁷ Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. — Харків, 2012. — С. 175.

¹⁶⁸ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 63.

¹⁶⁹ Там само. — Арк. 168; ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 878. — Арк. 23.

¹⁷⁰ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 179.

¹⁷¹ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 210.

¹⁷² ДАОО. — Ф. П-9. — Оп. 3. — Спр. 57. — Арк. 103, 114–116, 133.

¹⁷³ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 188, 191.

¹⁷⁴ Там само. — Арк. 249; Спр. 88. — Арк. 62.

зі в адміністрації ОДУ можливостей не було, оскільки державні асигнування на освіту і науку здійснювалися за залишковим принципом. Та частина суспільства, яка готувалася стати ідеологами, вихователями підростаючого покоління, освітніми працівниками потребувала хоча б мінімального розміру допомоги. Середній розмір стипендій у вищих навчальних закладах був диференційований залежно від курсу навчання та успішності і становив: 1935 року — 100 руб., 1937 — 160 руб. Так, на першому курсі стипендія становила 130 руб., на другому — 150 руб., на третьому і четвертому — 175 руб., на п'ятому — 200 руб., і цифри не змінювалися в передвоєнні та воєнні роки¹⁷⁵. Випускники робітфаків при задовільному складанні іспитів також мали стипендію. На допомогу матеріально незабезпеченим студентам приходила профспілкова організація, виділяючи одноразову грошову допомогу. З 1940 року почала призначатися так звана сталінська стипендія (з 1956 року перебрала назву «ленінська»). На неї могли претендувати студенти, які відмінно навчалися і брали активну участь у роботі партійних, комсомольських і профспілкових організацій.

В передвоєнні роки матеріальне становище студентів також залишалося досить скрутним. Ще з січня 1934 року діяла постанова ВУЦВК і РНК УРСР «Про встановлення безплатного навчання у вчз, втнз і технікумах», у якій зазначалося: «Зважаючи на пролетаризацію навчальних закладів, у яких навчаються в основному робітники і колгоспники, а також діти трудової інтелігенції, встановити з 1934 року безкоштовне навчання в усіх вчз і технікумах, що є на Україні»¹⁷⁶. Проте вже з жовтня 1940 року РНК СРСР знову запровадила плату за навчання в старших класах середньої школи та у вищих навчальних закладах в розмірі 300 руб. на рік. Від оплати могли бути звільнені нужденні студенти, відмінники навчання. За навчання повинні були сплачувати в половинному розмірі також студенти заочних відділень. Цим же наказом стипендії виділялися студентам, які одержали на семестрових іспитах не менше двох третин оцінок «відмінно» і решту не нижче за «добре»¹⁷⁷. Шалені кошти йшли на підготовку до війни, а для населення знайшли пропагандистську брехню, що нібито уряд пішов на цей крок, «враховуючи зростаючий рівень матеріального добробуту трудящих»¹⁷⁸.

Який був цей добробут, студенти ОДУ знали добре: документи того часу заповнені скаргами на погане харчування в студентській їдальні, тісняву і безлад в гуртожитках. В їдальні не вистачало виделок, скатерки брудні, суп і борщ були малоїстівними, а ціни постійно зростали. М'ясних продуктів бракувало: їдальня обслуговувала 380 осіб за день, отримуючи на це лише чотири кілограми ковбаси. Студенти відмовлялися їсти манну кашу (це вже 1940 рік). Хоча городина добре вродила, але овочів в їдальні не було.

От типова картина студентського гуртожитку: білизна стара, та й тої бракує; кімната для занять одна і вміщує лише 20–25 осіб, в той час як у гуртожитку мешкають 400 студентів¹⁷⁹. Під гуртожитки ОДУ при відновленні одержав приміщення на вулиці Комсомольській, 59 та 71, Островидова, 64 та Пастера, 29–31. В останньому на вересень 1934 року мешкали 430 студентів. Згідно з наказом ректора І. П. Шмідта від 15 листопада 1935 року встановлювався чіткий принцип розселення студентів у гуртожитках: хіміки та історики мали мешкати на Пастера, 29, фізики, математики та стройовики — на Комсомольській, 71, біологи та робітфаківці — на Комсомольській, 59, географи та аспіранти — на Островидова, 64¹⁸⁰.

Газета «Чорноморська комуна» описувала бруд і наявність клопів у гуртожитках, погану роботу прибиральниць, які прали білизну в кип'ятильному кубі для чаю. Сту-

¹⁷⁵ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. — Харків, 2004. — С. 378.

¹⁷⁶ Бюлетень НКО УРСР. — 1934. — № 4–5. — С. 22.

¹⁷⁷ Збірник наказів та розпоряджень НКО УРСР. — 1940. — № 28. — Ст. 283.

¹⁷⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. — Т. 1. — Ст. 255, 371.

¹⁷⁹ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 115; Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1392. — Арк. 27; Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1672. — Арк. 142.

¹⁸⁰ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 106.

дентів розселяли не по факультетах і курсах, а як заманеться, що створювало додаткові проблеми в їх навчанні¹⁸¹. Крім того, гуртожитки могли вмістити далеко не всіх нужденних. Напередодні 1937/38 навчального року адміністрація ламала голову, де розмістити більше 200 новачків. Окрім місць бракувало обладнання, меблів і особливо білизни¹⁸². Водночас преса повідомляла, що на конкурсі на кращий студентський гуртожиток з 37 навчальних закладів гуртожитки ОДУ були віднесені до першої категорії (з трьох можливих) за ступенем дотримання санітарного стану в кімнатах та допоміжних приміщеннях (вбиральнях, роздягальнях), озеленення й чистоти дворів, наявності червоного кутка тощо¹⁸³.

Велику увагу приділяли в ОДУ розвитку фізкультури і спорту, щороку беручи активну участь в студентській спартакіаді. В 1938 році ОДУ перший у місті виконав завдання з підготовки значкістів ГТО I ступеня й отримав грамоту. У змаганнях з веслування в тому ж році його команда посіла перше місце. На змаганнях з баскетболу серед вишів ОДУ зайняв друге місце, з волейболу — перше¹⁸⁴.

2.7. Ідеологічна складова життєдіяльності колективу

Партійна та комсомольська організації

Велику роль в житті викладачів та студентства 1930-х років відігравали партійна й комсомольська організації. До складу парторганізації ОДУ входили не лише викладачі й адміністративно-технічний персонал, а й студенти. Це давало студентам можливість чинити певний тиск на викладачів, і не тільки партійних. Партійна, комсомольська (ЛКСМУ) та профспілкова організації фактично контролювали діяльність ректорату, створивши дублюючі центри керівництва університетом. У такий спосіб КП(б)У забезпечувала додатковий контроль за університетською корпорацією викладачів і студентів.

1933 року серед студентів ОДУ нараховувалося 43 % членів партії, кандидатів у члени і комсомольців. До 1939 року ця кількість зростає до 64 %. На 1 січня наступного року в університеті було вже 180 членів партії і кандидатів та 1799 членів ЛКСМУ, що разом становило 75,5 %¹⁸⁵.

Секретарем парторганізації ОДУ напередодні війни був доцент О. І. Колесников, секретарем парторганізації історичного факультету — старший викладач кафедри марксизму-ленінізму З. Я. Березняк, фізичного факультету — асистент кафедри експериментальної фізики П. В. Капустянський. Секретарем комсомольської організації фізико-математичного факультету був старший викладач В. Мохот.

Ініціатором більшості масових студентських починань була комсомольська організація. Сформовані на початку існування відновленого університету комсомольські організації факультетів об'єднував університетський комітет. До лав комсомолу після попередньої перевірки та анкетування залучалися студенти і молоді викладачі, які успішно навчалися або працювали і брали участь у громадському житті колективів. Членство у ЛКСМУ було ознакою вірності комуністичним ідеям, активної участі в соціалістичному будівництві. Після лекції професора О. Смирнова про війну в Іспанії саме з ініціативи комсомольської організації понад 400 присутніх у великій аудиторії історичного факультету студентів, викладачів і професорів прийняли рішен-

¹⁸¹ Пролетарському студентству культурне гуртожитло // Чорн. ком. — 1934. — 16 вересня.

¹⁸² ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 4. — Спр. 44. — Арк. 188. Усього в 1936 році ОДУ мав 1157 місць у гуртожитках при загальній кількості студентів 1893 (ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 878. — Арк. 169).

¹⁸³ МГ. — 1938. — 4 квітня. — С. 4; 22 травня. — С. 4.

¹⁸⁴ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 106.

¹⁸⁵ Там само. — С. 101.

ня організувати допомогу грошима і харчами іспанському народу в його боротьбі з заколотниками¹⁸⁶.

До практики повсякденного життя входило шефство над заводами і фабриками, середніми школами, колгоспами і радгоспами області. Університетську молодь залучали до участі в усіх масово-політичних кампаніях: пропаганді і роз'ясненні основних положень Конституції СРСР (1936), УРСР (1937), передвиборних зборах при підготовці виборів до Верховної Ради СРСР (1937) та УРСР (1938), місцевих рад (1939). Так, під час виборів до Верховної Ради УРСР було мобілізовано студентів та аспірантів історичного факультету для роботи на виборчих дільницях¹⁸⁷.

Комсомольська організація приділяла чимало уваги питанням моралі. Комсомольські збори відбувалися часто; починалися вони після занять та обіду, а закінчувалися пізно ввечері. Молодь виховувалася в дусі не просто скромності, безкорисливості та самопожертви, а й жорсткого аскетизму. У роки ж масових репресій комсомольська організація підключилася до виявлення дітей «ворогів народу» серед студентів. До морально-етичного аспекту виховання молоді додався аспект партійного братерства та класової солідарності. Непоодинокими були випадки, коли на комсомольських зборах розбиралися справи дітей репресованих, де від них вимагали відповісти, чи зрікаються вони своїх батьків. Якщо студент відкрито зрікався своїх рідних, його могли залишити в університеті, зробивши тільки догану.

В 1930-ті роки увійшла в практику «підготовка» партійних, комсомольських, профспілкових і загальних зборів колективів. Попередньо керівництво парторганізацій визначало порядок денний зборів та доповідачів і готувало заключне рішення. Тексти доповідей і виступів мали бути написані й перевірені. В ході зборів після визначених наперед виступів, як правило, підводили підсумки, і на цьому «обговорення» питань порядку денного припинялося. Якщо у виступах лунали критичні зауваження на адресу керівництва, вони засуджувалися при підбитті підсумків і не вносилися до схваленого «одностайно» протоколу та рішення зборів. Тих, хто наважувався висловити свою особисту точку зору на обговорюване питання, здебільшого таврували як носіїв дрібнобуржуазних поглядів, саботажників соціалістичного будівництва, а то й ворогів народу. У такий спосіб досягалася єдність думки членів організації чи колективу, одностайна підтримка політики партії і влади як офіційна думка всього радянського народу в цілому. Разом з тим придушувалася ініціатива, творче мислення, людина знеособлювалася до положення гвинтика державного механізму.

Головну увагу комсомол зосереджував на підвищенні якості навчання та залученні студентства до активного громадсько-політичного життя. Методи цієї роботи копіювали партійні, набуваючи рутинного характеру. Практикувалася так звана проробка на зборах, розгляд персональних справ і звітів тих, хто не встигав у навчанні, прогулював, порушав внутрішній розпорядок в гуртожитку, ухилявся від занять у гуртках політосвіти, участі в політичних кампаніях або соціалістичному змаганні, яка була обов'язковою для всіх. Такі методи роботи хоч і носили формальний характер, але відбирали багато часу.

Задеклароване виховання фахівців, відданих справі побудови соціалізму, в практичній площині реалізовувалося через посилення ідеологічного тиску. Організація суспільно-політичної роботи студентського колективу була покладена на «трикутники» академічних груп, курсів і факультетів (парторг, профорг і староста). Студентам було надано право активно втручатися у справи кафедр, тим самим під суворий контроль потрапили професорсько-викладацькі кадри¹⁸⁸.

Студенти були ініціаторами численних ідеологічних кампаній в ОДУ. Жертвами подібних заходів ставали як товариші по студентській корпорації, так і представники

¹⁸⁶ Чорн. ком. — 1936. — 15 вересня.

¹⁸⁷ Студенти працюють на виборчих дільницях // МГ. — 1938. — 12 травня.

¹⁸⁸ Роботі кафедр — соціалістичні форми праці // За комуністичні кадри. — 1933. — № 7-8. — 17 листопада. — С. 3.

професорсько-викладацького складу. Гучні заклики, що постійно лунали в промовах вождів і заповнювали шпальти газет, радіотрансляції, мітинги і збори, діставали щиросердечну підтримку в студентському середовищі, згуртованому і контрольованому комсомольськими ватажками. Студенти брали зобов'язання підвищувати успішність, зміцнювати обороноздатність країни, викривати ворогів народу, оволодівати надбанями культури, віддавати всі свої сили і знання справі побудови соціалістичного суспільства. Виховувалося покоління самовідданих ентузіастів, котрі щиро вірили в можливість створення світового суспільства, яке забезпечить усім рівність і братерство.

Соціалістичні змагання

Надзвичайно велика роль в ті часи відводилась соціалістичному змаганням як одному з важливих засобів прискорення індустріалізації. Наукова, виховна й освітня робота в ОДУ також проводилася в руслі соціалістичних змагань та ударництва. Участь у цих заходах була обов'язковою для всіх викладачів, студентів та адміністративно-технічного персоналу і розпочалася одразу після відкриття університету в 1933 році. Соцзобов'язання з навчальної, наукової, культурно-виховної та спортивно-оборонної роботи повинні були брати на себе окремі студенти, групи, курс, факультет.

Форми соціалістичного змагання для всіх вишів СРСР були встановлені розділом «Про соціалістичне змагання в навчальних закладах» із постанови РНК СРСР від 10 вересня 1932 року «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумі»¹⁸⁹. У ній йшлося про те, що колективне змагання часто заміняє собою індивідуальне, і для викорінення цього «слід поєднувати соцзмагання колективне (вишу з вишем, факультету з факультетом, групи з групою та ін.) із всебічним розвитком соцзмагання індивідуального (студент зі студентом), для того щоб ліквідувати факти прикриття недоліків окремої особи досягненнями групи»¹⁹⁰. Таким чином уводився контроль вже не тільки групи, курсу чи факультету, а й кожного студента персонально. Індивідуальні зобов'язання студента містили такі пункти: відмінно навчатися, не пропускати пари, не мати академзаборгованості, брати активну участь у громадському житті колективу тощо. Підписуючи соцзобов'язання, студент детально описував шляхи його виконання, тим самим даючи змогу партійним та комсомольським організаціям обмежену можливість повного контролю свого життя.

У соцзмаганні між факультетами при визначенні кращого враховувалися успішність, трудова дисципліна, складання іспитів, кількість залишених на другий рік студентів, а також політвиховна, наукова, оборонна та культмасова робота. Всі соцзобов'язання склалися в письмовій формі; за їх виконанням пильнували комсомол та профком ОДУ. Перебіг і результати соцзмагання друкувалися в багатотиражці «За більшовицькі кадри», яка часто виступала арбітром. Найкращому з культурно-масової, виховної, фізкультурно-оборонної роботи факультету по результатах кожного семестру присуджувався перехідний міжфакультетський червоний прапор обкому спілки вищих шкіл. Головним завданням студентів та професорсько-викладацького складу ОДУ зробилося змагання за цей прапор.

Соцзмагання тісно пов'язувалося з рухом ударників — змаганням студентів за передові показники у навчанні. Студенти-ударники обов'язково були комсомольцями і мали бути першими у всьому: навчанні, фізкультурній, оборонній, громадській роботі. З осені 1935 року в ОДУ почав поширюватися стахановський рух. Найкращі студенти поділялися на дві категорії — відмінники та ударники (стахановці). Різниця між ними була суттєвою: більшою повагою користувалися студенти-ударники, які не тільки навчалися на «відмінно», а й брали активну участь у громадському житті вишу. До відмінників, які не прагнули проявлятися у громадській роботі, ставилися з певною

¹⁸⁹ Коротенко Н. М. Організація соціалістичних змагань в університетах УСРР–УРСР у період 1933–1941 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. — К., 2009. — № 5. — С. 115.

¹⁹⁰ Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции... — С. 98.

підозрою, оскільки вважалося, що справжній радянський студент повинен не тільки вчитися, а й бути опорою суспільного життя.

7 січня 1936 року в ОДУ відбулися загальні збори студентів і викладачів. Присутні були 1313 осіб; в президії — 11 осіб на чолі з ректором І. П. Шмідтом. На порядок денний винесли два питання: підсумки грудневого пленуму ЦК ВКП(б) і поточні справи. По першому питанню доповідав декан історичного факультету І. Д. Сероглазов. Після доволі бурхливого обговорення постановили поміж іншим: «Прослухавши підсумки грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) (1935) про завдання промисловості й транспорту, в зв'язку зі стахановським рухом і результатами перевірки партійних документів — студентство й професура Одеського державного університету з захопленням вітають і приєднуються до рішень Пленуму ЦК і разом з усією країною заявляють партії, що всі сили й уміння студентів та професури спрямують на успішне вирішення тих задач, які поставлені Пленумом ЦК»¹⁹¹. Вихваляючи саму ідею стахановського руху, тут таки на зборах викладач Барабтарло взяв на себе зобов'язання захистити дисертацію в 1936 році і викликав на змагання викладачів Машталера й Сероглазова. Обидва на такий виклик відгукнулись і взяли на себе зобов'язання захистити докторські дисертації у встановлені НКО строки.

З кожним новим навчальним роком коло соціалістичних змагань в університетах розширюється. Особливо важливе значення мав рух за відмінне складання перших державних екзаменів, уведених постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 червня 1936 року «Про роботу в зв'язку з керівництвом вищою школою»¹⁹². До перших державних іспитів навесні та влітку 1937 року студенти і викладачі ретельно готувалися: проводилися змагання між курсами та факультетами на кращу підготовку до іспитів, вчасне проведення консультацій, забезпечення п'ятикурсників навчальними програмами й методичною літературою.

Соціалістичні змагання поширювались і на побутову сферу студентського життя. Так, після оголошення конкурсу профкому ОДУ на кращу кімнату й гуртожиток студенти гуртожитку на Пастера, 29 провели нараду старост кімнат і студентського активу та викликали на соцзмагання студентів гуртожитку на Комсомольській, 71¹⁹³.

Надзвичайної популярності в 1930-ті роки набули соцзмагання між окремими університетами УРСР та інших союзних республік. ОДУ включився у всесоюзні соцзмагання серед вищих навчальних закладів¹⁹⁴. Так, в 1933 році був укладений договір про соціалістичне змагання між Одеським і Харківським університетами, 16 квітня 1938 року — між Київським та Одеським університетами¹⁹⁵. Університети брали на себе зобов'язання з таких пунктів: організація соцзмагання, навчальний процес, науково-дослідницька робота, підготовка до нового набору 1938/39, політвиховання, політмасова робота, соціально-побутове обслуговування, оздоровча кампанія та оборонно-фізкультурна робота¹⁹⁶. У першому розділі — «Організація соціалістичного змагання» — йшлося про досягнення високої трудової дисципліни, ліквідацію прогулів, стовідсоткове охоплення студентів індивідуальними договорами на соцзмагання та складання договорів на соцзмагання між курсами та факультетами, охоплення всіх кафедр соцзмаганням на кращу лекцію, науково-дослідну роботу, роботу з відмінниками, керівництво науковими гуртками, виробничою практикою та курсовими роботами, оголошення конкурсу на кращий курс та факультет¹⁹⁷. Кращий факультет отримував червоний перехідний прапор та три грошові премії. У розділі «Навчальний

¹⁹¹ ДАОО. — Ф. 20. — Оп. 2. — Д. 5. — Арк. 28.

¹⁹² Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции... — С. 25.

¹⁹³ Рахман І. Змагання на кращий гуртожиток // МГ. — 1938. — 8 жовтня. — С. 4.

¹⁹⁴ Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 184.

¹⁹⁵ Договір на соціалістичне змагання між Одеським державним університетом та Київським державним університетом // За комуністичні кадри. — 1938. — № 21. — 17 квітня. — С. 1-2.

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ Там само. — С. 2.

процес» планувалося ліквідувати академзаборгованість до кінця навчального року, скласти заліки та іспити з максимальною кількістю оцінок «відмінно», охопити відмінників роботою у наукових гуртках та науково-дослідною роботою на кафедрах, оголосити конкурс на кращу студентську роботу, підготувати та провести державні екзамени¹⁹⁸. У плані науково-дослідної роботи потрібно було організувати наукову сесію до роковин революції 1917 року в обох університетах, захистити 3 докторські, 5 кандидатських дисертацій, здати до друку в Київському університеті 40 наукових праць, в Одеському — 30¹⁹⁹. У розділах з політвиховання та політмасової роботи йшлося про стовідсоткове охоплення студентів, викладачів і адміністративно-технічного персоналу політшколами, збільшення участі студентів у самодіяльності та проведенні лекцій, виставок та літературних вечорів²⁰⁰.

На початку січня 1940 року наукова рада ОДУ викликала на соціалістичне змагання за сталінські премії увесь науковий колектив Одеси²⁰¹. Наразі невідомо, наскільки успішним воно виявилось та якими були результати, однак із впевненістю можна уявити суспільний резонанс цього та інших подібних заходів. В лютому того року ректор в наказі зазначив, що за показниками найбільшої кількості складених предметів, розгортання оборонно-масової, політичної роботи та успішності перше місце посів історичний факультет, який отримав перехідний червоний прапор²⁰².

Позитивним результатом соціалістичних змагань стало прагнення студентів та викладачів до самовдосконалення. Кожен навіть найвідсталіший студент після підписання соцзобов'язань мав виправити недоліки, щоб не підвести свою групу або курс. Крім цього, саме соціалістичні змагання спонукали до здорової конкуренції серед університетів, які прагнули до лідерства у навчальній, освітній, науковій, виховній, спортивній та оборонній роботі. З іншого боку, завдання, які ставили перед собою учасники змагань, здебільшого були нереальні. Зрозуміло також, що прагнучи перевершити один одного вони часто-густо свідомо завищували результати. Крім того, кожен викладач та студент ставав повністю підзвітний партійному та комсомольському активу.

2.8. Репресії проти викладачів і студентів

Процесу «радянзації» наукових установ, культурно-освітніх закладів, громадських організацій була підпорядкована відповідна кадрова політика. Починаючи з першої половини 1920-х років перманентно проходили чистки, які позбавляли можливості працювати найбільш знаних і досвідчених фахівців. Класові за характером і спрямуванням, вони абсолютно не враховували кваліфікацію і конкретний внесок особистості в розвиток української освіти, науки, культури.

Показові політичні судові процеси 1920–1930-х років остаточно знищили дореволюційне поняття «професури», яка вирізнялася високим рівнем наукових досліджень і педагогічної кваліфікації, самостійністю наукового мислення та нерідко активною громадсько-політичною позицією. Спрацьовував радянський підхід у навішуванні ярлика «буржуазності» на потенційно опозиційні режиму наукові сили.

Партійна пропаганда слугувала насадженню й укоріненню у свідомості суспільства ідей правомірності й закономірності політичних репресій. Тоталітарний режим маніпулював революційними гаслами, ламаючи світосприйняття громадян. Партійна монополія на засоби масової інформації надала комуністичній пропаганді загальнодержавного масштабу, а більшовицькій ідеології — масштабу загальносуспільної.

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 179.

²⁰² Там само. — С. 185.

Унікальним винаходом політичного керівництва стало введення поняття «обов'язкова інформація», яку належало публікувати центральним і місцевим періодичним виданням. Такою інформацією були стенограми показових політичних процесів, які мали переконати людей у тому, що влада карає саме ворогів. Висвітлення в пресі матеріалів показових судових процесів було однією з найбільш популярних і доступних форм пропаганди, яка формувала негативне ставлення до інтелігенції, насаджуючи ідею про її «контрреволюційну суть» та ворожість до радянської влади. Свій «внесок» щодо цькування одеської інтелігенції зробили місцеві газети «Чорноморська комуна» та «Молода гвардія». У пресі постійно мусувалася думка, що вища школа — це розсадник контрреволюції. Масам прищеплювали недовіру до науковців, їх вважали небезпечними та прирівнювали до кримінальників.

Обмеження інтелектуальної свободи в науковій творчості, визначення партійними функціонерами ідеологічно «правильної» тематики досліджень фактично призвело до надання права спеціальним і судовим органам контролювати науковий процес. Така політика завдала великих втрат українській науці й освіті. Видатні вчені були позбавлені можливості реалізувати на практиці свої знання, досвід і талант.

Боротьба з «дрібнобуржуазністю» інтелігенції стала наріжним каменем в ідеологічному обґрунтуванні політики репресій щодо науковців. У кримінальних кодексах, які підводили ідейно-теоретичну базу під політичні репресії, постійно розширювалося трактування ступеня відповідальності за «контрреволюційні злочини». Упродовж 1930–1937 років Кримінальний кодекс УРСР був доповнений майже 60 новими статтями з тлумаченням понад 80 нових складів «контрреволюційних злочинів»²⁰³. За радянським законодавством багатьох науковців під час судових процесів засуджували саме за такими статтями. Так, 14 грудня 1933 року вийшла постанова Одеського міськкому партії «Про ворожі елементи, які проникли у вузи», згідно з якою професор ОДУ М. А. Чайковський був оголошений керівником Української військової організації (УВО) в Одеській області, заарештований і засуджений на 10 років так званих виправно-трудових таборів (ВТТ)²⁰⁴.

Протягом 1933–1941 років викладачі ОДУ перебували під пильним наглядом каральних органів²⁰⁵. Вони мали брати участь в ідеологічних заходах: викривати своїх колег і товаришів, публічно визнавати власну «провину» та ідеологічні помилки, боротися з «проявами контрреволюції» в університеті.

Політизація вищої освіти в СРСР у 1930-ті роки спричинила підвищення уваги до викладачів історії, політекономії, мови та літератури, філософії й діалектичного матеріалізму. Колегія НКО УСРР у 1933 році зазначала: «Передусім потрібно зміцнити провідні кадри марксо-ленінського виховання, якими є в першу чергу викладачі соціально-економічних дисциплін»²⁰⁶. У цьому напрямку важливою ділянкою «ідеологічного фронту» став ОДУ. Нарком освіти республіки В. Затонський вимагав: «Кадри викладачів соціально-економічних дисциплін мають бути поставлені у виняткові умови і в розумінні допомоги, і у справі підвищення кваліфікації, і у сенсі їх обліку та контролю за їхньою роботою»²⁰⁷, — та запропонував «для вдосконалення кваліфікації викладачів соціально-економічних дисциплін, згідно з постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від травня 1934 року, організувати двомісячні курси вдосконалення кваліфікації викладачів соціально-економічних дисциплін вчнів та втнзів, всього на 230 осіб. За-

²⁰³ Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2006. — С. 9.

²⁰⁴ Вклад физиков Одесского (Новороссийского) университета в развитие науки в Одессе, 1920–1933 / авт.-сост.: М. А. Подрезова, В. В. Самодурова, Е. С. Мурашко; науч. ред. В. А. Смынтына; библиограф. ред. Е. В. Суворцева. — Одесса, 2010. — С. 222.

²⁰⁵ Петровський Е. П. Одеський державний університет як об'єкт радянської репресивної політики 1930-х років // Особа в тоталітарному суспільстві: рефлексії XXI століття: матер. міжнар. наук.-практ. конф. — Одеса, 2013 [Електронний ресурс]. — URL: <http://liberte.onu.edu.ua/info/pomim>

²⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 327. — Арк. 98.

²⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 117.

пропонувати НКО організувати ці курси при держуніверситетах Харкова на 120 осіб, Києва — на 50 осіб та Одеси — на 60 осіб. Курси комплектувати виключно членами КП(б)У та ЛКСМУ»²⁰⁸.

При перевірці благонадійності кілька десятків кандидатур викладачів і професорів ОДУ не задовольнили керівництво НКО УСРР. Головною причиною віднесення до неблагонадійних було «контрреволюційне» минуле, — до цієї категорії потрапили колишні бундівці, меншовики, есери, троцькісти, націоналісти, великодержавні шовіністи й безпартійні. За характеристикою наркома, «з числа викладачів (професори, доценти, аспіранти) навіть ті, котрі не намічаються зараз до зняття та заміни, у більшості вихідці з непролетарських верств, багато перебували в інших партіях, багато хто виключався або виходив сам із лав Комуністичної партії, майже всі мали в минулому ті чи інші ідеологічні помилки»²⁰⁹. Представники влади наголошували, що терплять до революційних викладачів тільки через брак кваліфікованої заміни: «Ті керівники кафедр, які залишаються, це переважно безпартійні, котрих бажано було б замінити, а члени партії як керівники кафедр у більшості слабкі й за кваліфікацією, і в розумінні більшовицької витримки», — зазначав зокрема В. Затонський²¹⁰.

Не минуло й року, як нова кампанія викриття «ворогів народу» охопила колектив ОДУ. Постанова ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 року наголошувала, що в ряді вищих навчальних закладів республіки не виявляється «належної більшовицької пильності щодо контрреволюційного блоку націоналістів та їхніх прихильників», і пропонувала негайно переглянути викладацько-аспірантський склад і навчально-адміністративний персонал університетів²¹¹. Між тим колектив університету не вирішував кадрові питання — це була прерогатива керівних партійних органів, які на підставі довідок, поданих органами НКВС, ухвалювали розгромні рішення щодо колективів, після чого розпочиналася критика і самокритика в середовищі обвинувачених, давалися обіцянки виправити помилки, остаточно викрити внутрішніх ворогів. Ворошиловський райком КП(б)У Одеси регулярно направляв до органів НКВС зведення, складені за протоколами закритих партійних зібрань²¹².

Досить велика плінність кадрів викладачів ОДУ була значною мірою зумовлена стараннями його партійної організації. У другій половині 1930-х років вирішальну роль у ліквідації «зайвих» для радянської системи викладачів взяли на себе органи НКВС. Втрати навчального закладу від партійних чисток і репресій були вражаючими. Саме це можна вважати найбільшою перешкодою у налагодженні навчального процесу і плідної науково-дослідної роботи. Від репресивної політики влади постраждали всі категорії працівників ОДУ: викладачі, студенти, лаборанти, допоміжний персонал. Встановити точну кількість репресованих, нажаль, неможливо. За останніми неповними даними по Одесі в 1930-ті роки зазнали репресій 223 викладачі, 311 студентів і аспірантів, 23 службовці і ще 65 осіб допоміжного персоналу вищих навчальних закладів, тобто загалом більш ніж 600 осіб²¹³. За нашими підрахунками, понад 100 з них мали безпосередній зв'язок з ОДУ як його співробітники, аспіранти чи студенти.

Партійні чистки, жертвами яких стали викладачі Й. Вайнштейн, О. Погребинський, А. Клочко, В. Баршівський, ще тільки набирали обертів. В січні 1936 року Одеський обком КП(б)У організував в університеті перевірку викладання громадянської історії²¹⁴. Доповідь комісії була негативною: крім іншого, перевіряючі знайшли серед виклада-

²⁰⁸ Там само. — Арк. 31.

²⁰⁹ Там само. — Арк. 117–118.

²¹⁰ Там само. — Арк. 117.

²¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 341. — Арк. 87.

²¹² Кузнецов В. А. Создание и первые годы существования Одесского государственного университета... — С. 172–190.

²¹³ Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси й Одеської області за роки радянської влади. — Т. 3 / уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. — Одеса, 2005. — С. 94.

²¹⁴ Урсу Д. П. «...Особенно засорен враждебным элементом»: Одесский университет в 20–30-е годы // Одесский университет. — 1995. — 12 травня.

чів троцькістів. Як приклад називався доцент кафедри історії України Г. Трачевський; на цьому його робота в ОДУ припинилася. Доцент С. Ковбасюк також був звільнений 1935 року, але через деякий час його поновили на посаді. Ставилася під сумнів незаплямованість біографій М. Гордієвського, Є. Загоровського, І. Сероглазова.

Нова перевірка ОДУ через два місяці також виявила «ворогів народу». Зазвичай комісії надсилалися після «сигналів» (доносів) студентів чи самих викладачів на керівництво або колег. Особливо лихоманила університет робота комісій 1937–1938 років. Часто вони працювали там постійно і безперервно, піднімаючи галас через незначні недоліки, трактуючи їх як серйозні помилки або навіть злочини. Траплялося, що у вузі працювало одночасно до п'яти таких комісій. Проти створюваної ними нестабільності та хаосу в навчальному процесі інколи виступали самі студенти, надсилаючи листи з проханням припинити роботу комісій через безпідставні заяви²¹⁵.

Внаслідок чисток з вишів було звільнено багато працівників. Інструктор Одеського обкому КП(б)У Бондаренко в «Доповідній записці до питання про класову боротьбу на фронті національно-культурного будівництва по Одеській області (1933–1937)», датованій 29 квітня 1937 року, повідомляв, що за вказаний період звільнено близько 20 викладачів ОДУ. Головним чином це були викладачі соціально-економічних наук історичного факультету. Серед них знаходимо викладачів діалектичного матеріалізму Когана, Штейна, Марочника, Самулевича; викладачів ленінізму Фарбера, Брагінського (обидва заарештовані); викладача політекономії Маркова та працівника відділу аспірантури Чарову (внаслідок цькування покінчила життя самогубством); історика середніх віків Рейжевського (заарештований); викладачів історії України Межберга, Трачевського, Шульмана. В записці інструктор зазначав, що через відсутність викладачів радянської школи в ОДУ продовжували працювати професори Сухов, Гордієвський, Загоровський. Зазначалося, що «студенти-випускники провідного історичного факультету переростають своїх викладачів і професорів, викривають та виправляють їхні помилки. І головним чином з ініціативи студентів відсторонено ряд викладачів»²¹⁶. Через постійне цькування змушений був залишити роботу і виїхати з Одеси викладач історії стародавнього світу І. І. Іванов. На певний час з роботи зняли Г. І. Гладківську, проте після піку масових репресій вона знову повернулася до викладання.

Боротьба з троцькізмом, розпочата ще 1935 року, призвела до усунення від виконання обов'язків ректора ОДУ професора історії І. П. Шмідта. Йому визначили роль головного апологета троцькізму в університеті й вирішили покарати з усією революційною суворістю. Висунуті Шмідту обвинувачення узагальнені в «Звітній доповіді партійного комітету Одеського державного університету за час з 12.04.1933 до 25.04.1938 рр.»: «Викриття в серпні махрового троцькіста Шмідта, виявлення його шкідницьких дій в навчальній роботі й підборі кадрів, у фінансовій політиці — було сигналом для парторганізації. В університеті насаджувались як викладачами, так і господарськими працівниками троцькістські та контрреволюційні елементи (Брагінський, Брейтман, Чарова, Фетисов, Склярук, Рейжевський, Харасанжянц та ін.), викрита уже в той період органами НКВС організація. Викладацькі кадри засмічувались чужими ворожими елементами (Гордієвський, Сухов, Іванов, Розенталь, Крижановський, іноземними викладачами — Шейн). Партійна організація запропонувала парткому забезпечити роботу по очищенню університету від ворожих елементів, по висуненню молодих більшовицьких кадрів»²¹⁷.

В доповіді першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Г. Телешева продемонстровано результативну роботу партійних органів: «Працівникам університету найбільше відомо, що в університеті протягом тривалого періоду часу діяла шайка націоналістів, шпигунів і всіляких контрреволюціонерів, що там звили міцне гніздо всі ці

²¹⁵ ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1236. — Арк. 14.

²¹⁶ Там само. — Арк. 10–11.

²¹⁷ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 187.

контрреволюційні елементи, які проводили велику роботу серед студентства і викладацького складу. Органи НКВС розгромили цю зграю. Ви ж знаєте, що з університету вилучено і передано до суду понад 50 осіб, що в університеті були сформовані спеціально дві терористичні групи»²¹⁸.

Вже в серпні 1936 року ректорська діяльність І. П. Шмідта закінчилася²¹⁹. Він виїхав до Москви, а з 1 вересня тимчасово виконуючим обов'язки ректора призначили М. С. Вайнштейна. На закритих комсомольських зборах 5 вересня Вайнштейн «з усією партійною принциповістю» звинуватив колишнього ректора: «Я був найближчим заступником Шмідта. І я, проректор по навчальній частині, був тісно з ним пов'язаний. Викриття Шмідта як дворушника-троцькіста — це наша заслуга, його викрила наша районна і міська парторганізація...»²²⁰. Вайнштейна підтримали всі комсомольці-активісти, особливо аспірант П. Л. Іванченко і доцент І. І. Погребняк, який звинуватив ректора в приховуванні його (Погребняка) дружини-троцькістки А. З. Жаренко від виключення з комсомолу²²¹.

М. С. Вайнштейну теж не вдалося уникнути шквалу огульної критики на свою адресу від університетських опонентів. Наприклад, на загальних партзборах ОДУ 25–27 лютого 1937 року пролунало: «Підбір кадрів в університеті переданий в руки лише адміністрації. Тов. Вайнштейн підбирає такі кадри, щоб його не критикували, зокрема на істфаці працюють в більшості люди, за якими треба слідкувати»²²². Звинувачення були настільки різноплановими й безглуздими, що їх важко сприймати адекватно. Зокрема Вайнштейна звинуватили в тому, що на практичній роботі з ботаніки студентам видали гербарії в старих газетах, в яких можна знайти статті ворогів народу та інформацію про них: «1) Зазначити, що факт наявності архівних газет в гербарії ботанічного кабінету є наслідком політичної неухажливості з боку керівництва ОДУ і зокрема парткому. 2) Доручити тов. Вайнштейну провести заміну всіх газет в гербарії на гербарний папір. Виділити для перевірки гербарія тт. Савчука і Кодимського, яким прослідкувати за вилученням усіх газет і їх переданням до облліту»²²³. Йому поставили з провини навіть старанне виконання вказівок НКО: «Керівництво університету — Вайнштейн, Збандуто і Шор знали про те, що спущені наркоматом освіти і комітетом у справах вищої школи навчальні плани є шкідницькими, однак все ж втілювали їх в життя. Про наявність шкідництва в надісланих планах керівництво університету не ставило до відома вищій партійній організації, а обмежувалося лише формальними запитаннями перед тим же наркоматом освіти»²²⁴.

Розпочата після лютнево-березневого (1937) пленуму ЦК ВКП(б) вакханалія репресій особливо сильно вдарила по історичному факультету ОДУ²²⁵. Вседозволеність доносителства і визначене законодавством покарання за недоносителство активно штовхали студентів, аспірантів і самих викладачів на легкий шлях вирішення завданих кривд чи перешкод у кар'єрі. Шпальти місцевих газет «Чорноморська комуна», «Знамя комунізму», «Молодая гвардия», а також багатотиражки «За більшовицькі кадри» рясніють статтями з огульною критикою на працівників сфери освіти. Серед них зустрічаються й «присвячені» керівництву ОДУ, його факультетів, кафедр та окремим викладачам²²⁶. Комісії не полишали факультети, зокрема історичний. Спеціаль-

²¹⁸ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 10. — Спр. 3098. — Арк. 6.

²¹⁹ Левченко В. В., Петровський Е. П. Исая Павлович Шмидт (1895–1975): первый ректор Одесского государственного университета // Південний Захід. — Вип. 14. — Одеса, 2012. — С. 266–290.

²²⁰ ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 3. — Спр. 67. — Арк. 146.

²²¹ Там само. — Арк. 141.

²²² ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 4. — Спр. 44. — Арк. 25.

²²³ Там само. — Арк. 190.

²²⁴ Там само. — Арк. 5.

²²⁵ Петровський Е. П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках... — С. 260–273.

²²⁶ Грудський, Черемісін, Рувинський. Ще про держуніверситет // МГ. — 1937. — 28 вересня. — С. 2; Штеренберг С. Очистити Одеський університет від буржуазно-націоналістичної погані // Чорн. ком. — 1937. —

но організовані студенти нарізно вели стенограми лекцій і здавали їх до спецчастини. Органи НКВС проводили арешти викладачів. Курси, які читалися репресованими лекторами, змушували перечитувати інших, вважаючи попередній виклад матеріалу «шкідливим» для студентів.

Внаслідок репресій на історичному факультеті особливо постраждала кафедра історії України. Її завідувача І. І. Погорілого заарештували у ніч з 13 на 14 серпня 1937 року як «учасника контрреволюційної української націоналістичної організації»²²⁷. У справі наявні лише три протоколи допиту, але у жодному з них він не визнав себе винним. 27 жовтня 1937 року в Києві виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу з конфіскацією особистого майна⁹². Г. М. Трачевський після звільнення з університету працював ще деякий час доцентом педагогічного інституту, а потім науковим співробітником історичного музею. Його заарештували 3 вересня 1937 року як «учасника української контрреволюційної націоналістичної організації». Як і багатьох інших жертв сфабрикованої справи, за рішенням трійки при УНКВС по Одеській області від 29 жовтня 1937 року Г. М. Трачевського розстріляли⁹³. Викладачів М. І. Межберга і Н. М. Шульмана звільнили за нібито неправильне трактування історичних фактів; Межберг після звільнення з ОДУ переїхав працювати до Київського університету.

Ситуація з керівництвом на історичному факультеті теж була складною. Восени 1937 року почалося справжнє цькування декана І. Д. Сероглазова²²⁸. В місцевій періодиці з'явилася низка статей, автори яких закидали йому участь в Єврейській комуністичній партії, «потурання ворогам народу», погане керівництво факультетом та помилки у викладанні. 4 жовтня 1937 року парторганізація ОДУ виключила його з лав ВКП(б). У грудні 1937 року Сероглазов залишив керівництво історичним факультетом, передавши всі справи С. М. Ковбасюку. У другому семестрі 1937/38 навчального року він ще читав лекції на історичному факультеті, але у ніч з 23 на 24 липня 1938 року був заарештований. Після 15 місяців слідства Особлива нарада при наркомі внутрішніх справ СРСР 5 жовтня 1939 року прийняла постанову про ув'язнення І. Д. Сероглазова у ВТТ на 5 років²²⁹. Його наступник Ковбасюк був змушений залишити факультет 1938 року, оскільки через цькування мав всі шанси стати черговою жертвою каральних органів. Лише у 1944 році, після повернення університету з евакуації, він знову почав викладати.

З 1 березня 1938 року деканом призначили Д. Д. Кипарисова, який рівно за місяць і десять днів, 11 квітня став черговою жертвою репресій. 7 липня 1941 року Військова колегія Верховного Суду СРСР в Москві винесла вирок Д. Д. Кипарисову — розстріл з конфіскацією особистого майна²³⁰. Наступним деканом істфаку певний час був М. Ф. Скавронський, а перед війною — професор К. П. Добролюбський.

Жертвами репресій стали також викладачі кафедри історії СРСР Є. О. Загоровський (заарештований 26.12.1937) та М. М. Петринський (заарештований 28.02.1938). Першого розстріляли 22 лютого за рішенням наркома внутрішніх справ СРСР та прокурора СРСР від 11 лютого 1938 року як «учасника контрреволюційної української націоналістичної терористичної організації»²³¹, — слідство у справі тривало лише два дні. Другого розстріляли за рішенням трійки при УНКВС по Одеській області від 31 берез-

30 вересня. — С. 2; Лохматюк М., Дрізліх А., Теплицький Ю. Ворожий клубок у держуніверситеті ще не розплутано // Там само. — 27 грудня. — С. 2 та ін.

²²⁷ Петровський Е. П. Іван Іванович Погорілий (1899–1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету // Проблеми історії України... — К., 2004. — Вип. 12. — С. 380–388.

²²⁸ Петровський Е. П. З історії історичного факультету Одеського університету у 1930-ті роки: декан Ізраїль Давидович Сероглазов... — С. 509–520.

²²⁹ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 565. — Арк. 175.

²³⁰ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5878-п. — Т. 4. — Арк. 211–212.

²³¹ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 20443-п. — Арк. 125.

ня 1938 року як «члена контрреволюційної есерівської організації»²³². Паралельно з Загоровським заарештували викладача української і латинської мов М. О. Бачинського; від арешту до здійснення репресивного рішення трійки при УНКВС по Одеській області пройшло всього три дні (26–29 грудня 1937 року)²³³. Як «члена контрреволюційної есерівської організації» розстріляли професора М. І. Гордієвського²³⁴ — 11 жовтня 1938 року в Одесі, в день прийняття рішення виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР²³⁵.

Загалом ситуація другої половини 1930-х років була настільки заплутаною, складною і часто позбавленою будь-якої логіки, що простежити значну кількість змін в кадровому складі факультетів ОДУ не уявляється можливим²³⁶. Не можна стверджувати, що наведеним переліком вичерпується кількість репресованих викладачів історичного факультету. Документи ОДУ тих часів не збереглися, а слідчі справи могли бути відіслані у різні місця. Наприклад, викладача діалектичного матеріалізму Б. М. Меламеда ув'язнили до ВТТ на 5 років, проте місцезнаходження його слідчої справи невідоме.

Завідувач кафедри української мови Н. І. Букатевич 1938 року зазнав несправедливих обвинувачень у націоналізмі, був звільнений з роботи і висланий як політично неблагонадійний до Середньої Азії, де викладав російську мову у Кзил-Орді (Казахстан). Повернувшись 1944 року до Одеси, він під страхом репресій вже ніколи не займався українським мовознавством²³⁷.

Жахливому цькуванню було піддано завідувача кафедри фізичної географії професора О. О. Сухова, широко відомого одеській громадськості як автора наукових праць з економічної та фізичної географії, статистики, атеїзму, історії революційного руху, сходознавства, біології, ботаніки й дарвінізму, знаного колекціонера та поліглата²³⁸. Цинізмом і ненавистю просякнута стаття в газеті «Молода гвардія» від 30 грудня 1937 року, в якій на його адресу проголошувалось зокрема: «...Цей знахабнілий ворог, не маючи меж в своїй люті до радянської влади, пише зловісні книги і вірші сповнені отрутою ненависті до радянської влади і до керівників більшовицької партії і уряду»²³⁹. У ніч на 18 березня 1938 року Сухова заарештували як нібито керівника контрреволюційної меншовицької організації. Після багатьох місяців тортур і екзекуцій, здійснюваних слідчими УНКВС по Одеській області, він отримав звинувачення у зраді батьківщини (ст. 54-1, ч. 1, п. «а» Кримінального кодексу УРСР), збройному повстанні або вторгненні на радянську територію (ст. 54-2), терористичному акті (ст. 54-8), організаційній діяльності, спрямованій на вчинення контрреволюційних злочинів (ст. 54-11). Особлива нарада при наркомі СРСР постановила 17 листопада 1939 року ув'язнити О. О. Сухова у ВТТ на 5 років, рахуючи з дати арешту²⁴⁰. Дружина

²³² ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1153. — Арк. 109.

²³³ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2947. — Арк. 8, 68; Бачинський А. Д. Михайло Бачинський — учень Михайла Слабченка // Академік Слабченко М. Є. Наукова спадщина і життєвий шлях. — Одеса. — 1995. — С. 105–115.

²³⁴ Левченко В. В., Петровський Е. П. «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2008. — № 1/2. — С. 415–432.

²³⁵ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 25243-п. — Арк. 216.

²³⁶ Петровський Е. П. Кадрова ситуація на історичному факультеті... — С. 260–273.

²³⁷ Історія філологічного факультету. — Одеса, 2012. — С. 51 [Електронний ресурс]. — URL: http://www.docme.ru/doc/110405/istoriya-filologicheskogo-fakul_teta-onu-im-i.i.mechnikova#expanded:on

²³⁸ Петровський Е. П. Професор Одеського університету О. О. Сухов (1881–1944): нові дані про останні роки життя // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2004. — № 1/2. — С. 315–325; Левченко В. В., Петровський Е. П. Штрихи до біографії професора О. О. Сухова (До 70-річчя з часів трагічних подій) // Юго-Запад. — Одессика. — Вып. 6. — Одесса, 2008. — С. 207–226.

²³⁹ Калінов М. Сухову не місце в радянському виші // МГ. — 1937. — 30 грудня. — С. 4.

²⁴⁰ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5445-п. — Арк. 9.

професора — Ф. Г. Сухова померла від голоду в 1942 році, а він сам — на засланні, в 1944 році.

За рішенням трійки при УНКВС по Одеській області від 6 травня 1938 року розстріляли як «члена контрреволюційної монархічної організації» виконуючого обов'язки професора кафедри анатомії людини О. С. Ісаковича²⁴¹. Виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР 10 жовтня 1938 року засудила до розстрілу з конфіскацією майна декана географічного факультету — виконуючого обов'язки професора Ш. Г. Вишнепольського як «учасника контрреволюційної право-троцькістської терористичної організації»²⁴². 12 квітня 1938 року був заарештований відомий математик, професор ОДУ Д. А. Крижановський. Слідчі УНКВС по Одеській області зробили його активним членом міфичної «контрреволюційної військово-націоналістичної есерівської організації». Пережити жорстокі езекуції слідства Д. А. Крижановський не зміг: 11 жовтня 1939 року він помер у тюремній лікарні²⁴³.

22 червня 1937 року заарештували за звинуваченням у троцькізмі колишнього проректора з наукової частини, доцента геології Д. І. Склярука. Після тривалого перебування у застінках НКВС його звільнили 28 квітня 1939 року²⁴⁴.

Студентська молодь факультету передвоєнних років також зазнала ежовсько-беріївського терору. В кожному номері газети «За більшовицькі кадри» 1937–1939 років містилися заклики засуджувати викритих органами НКВС ворогів народу, шпигунів, диверсантів і націоналістів, які пролізли з підступною метою в ОДУ. Таких «ворогів» знаходили і в комсомольській організації. Точна кількість студентів ОДУ 1933–1941 років, постраждалих внаслідок репресій, на жаль, не встановлена, але більш-менш значна частина студентського колективу зазнала переслідувань у вигляді виключення з університету, ЛКСМУ та КП(б)У, арешту або засудження.

Причини і обставини репресій проти викладачів і студентів могли бути безпосередньо пов'язані з їхньою роботою або навчанням, проживанням у гуртожитку, критичними висловлюваннями на адресу радянської влади, критикою системи освіти, конфліктами з представниками партактиву тощо. З іншого боку, зв'язок з університетом міг мати й опосередковане значення, адже непоодинокими були випадки притягування до кримінальної відповідальності як «членів сімей ворогів народу» або через факти з минулого. Наприклад, студентку четвертого курсу хімічного факультету О. Д. Чайковську-Климову — дружину репресованого завідувача промислово-транспортного відділу Одеського міськпарткому, попри наявність трирічної доньки, яка захворіла на менінгіт та втратила слух і мову, відправили на 8 років до ВТТ за рішенням Особливої наради при НКВС СРСР²⁴⁵. 8 років ВТТ отримала А. С. Внукова — асистент кафедри неорганічної хімії ОДУ й науковий співробітник науково-дослідного інституту фізики — як дружина «ворога народу» Т. М. Внукова, директора Одеського історико-археологічного музею, колишнього ректора ОІНО²⁴⁶. Арешт спіткав також дружину професора М. І. Гордієвського О. О. Гордієвську — викладача німецької мови на кафедрі іноземних мов ОДУ; лише спад хвилі репресій наприкінці 1938 року врятував її від ув'язнення до ВТТ і 31 грудня її звільнили з-під варти²⁴⁷. Подібних проявів свавілля тоталітарної системи проти людей, що мали зв'язок з університетом, можна навести чимало.

²⁴¹ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5350-п.

²⁴² Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 11378-п.

²⁴³ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5084-п; Смирнов В. А. Реквием XX века: Часть II. — Одесса, 2003. — С. 240–268.

²⁴⁴ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7546-п.

²⁴⁵ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 21459-п.

²⁴⁶ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 4714-п.

²⁴⁷ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 1056-п.

Небагатьом з безпідставно обвинувачених і засуджених пощастило вижити в пеклі ГУЛАГу до середини 1950-х років і повернутися до університету. Більшість з них були реабілітовані посмертно.

В документі обкому партії 1938 року підводились попередні підсумки репресій проти викладачів і студентів університету: «ОДУ особливо був засмічений ворожим елементом. Органами НКВД викрито цілу банду ворогів народу (20 викладачів, 3 аспіранти, 1 лаборант). Ця банда шкідників немало нашкодила в роботі університету. Одним з елементів шкідництва була дезорганізація роботи, культивування недисциплінованості, потурання пропускам лекцій, нескладання заліків тощо». Далі говорилося, що найбільшої шкоди ці «вороги народу» завдали історичному факультету: вони «пребрали у свої руки головну зброю у вихованні молоді — історичний фронт»²⁴⁸.

Точну кількість репресованих викладачів ОДУ за 1933–1941 роки не встановлено, але з архівних справ видно, що жертв переслідувань було чимало. Політичні репресії проти представників професорсько-викладацького складу університету відобразилися на невиконанні навчальних планів і програм, зниженні успішності студентів, занепаді деяких напрямів наукових досліджень. Наслідком арештів викладачів 1936–1937 років ставав зрив сесій та проблеми з навчальним процесом, але представники влади пояснювали це недоліками в роботі самих викладачів.

Таким чином, перший період існування відродженого радянською владою Одеського університету з 1933 до 1941 років був надзвичайно важливим і водночас найбільш трагічним етапом його існування. Організаційні та матеріальні труднощі співпали з кампанією жорстоких політичних репресій проти викладачів і студентів. Велика кількість діячів зазнали переслідувань, що спричинило занепад цілих наукових напрямів, зокрема досліджень з історії України, української літератури (дожовтневий період), славістики, філософії тощо. Університет було перетворено на справжній радянський вищий навчальний заклад з уніфікованою системою викладання, слухняною професурою та вірним справі соціалістичного будівництва студентством. Незважаючи на те, культурно-освітня й наукова робота в ОДУ тривала завдяки ентузіазму та відданості справі його працівників. Наступною трагічною перешкодою стала війна, яка розпочалася нападом нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року.

²⁴⁸ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1395. — Арк. 38; Ф. П-9. — Оп. 3. — Спр. 172. — Арк. 29–30.

Р о з д і л 3

**Буремні події Другої світової.
Одеський державний університет
у 1941–1944 роках²⁴⁹****3.1. Початок війни**

Біда завжди приходить зненацька. Ректор ОДУ 1937–1948 років М. П. Савчук у спогадах писав: «22 червня (неділя) був чудовий літній день. Ще до схід сонця я зібрався на рибалку. Кльов видався добрий, але кращим було море. З-за обрію піднялося сонце; ніде ні хмаринки. Ранок обіцяв гарячий день. Вода тепла, море спокійне. <...> Але ж милуватися чудовим ранком, ласкавим морем і вдалим кльовом довелось недовго; ми звернули увагу, що човни рибалок почали рухатися до берега. До нас наближався катер. Коли він порівнявся з нашою шаландою, пролунав голос: «Війна! Війна!».

Біля будинку університету і всередині зібралась велика кількість студентів, викладачів та службовців. Вони гаряче обмірковували події, від щирого серця кляли фашистів і пророкували їм загибель. На мітингу було сформульоване головне завдання колективу: «Всі сили на захист Вітчизни». Але з чого починати — ніхто не розумів...

Перший місяць війни пройшов відносно спокійно, німці нальотів на Одесу не робили, і всі заходи проводились у відносно нормальних умовах²⁵⁰.

Вже 23 червня 1941 року, згідно з Указом президії Верховної Ради СРСР від 22.06.1941 «Про мобілізацію в РСЧА громадян, що народилися від 1905 по 1918 рік, відкликали з відпусток усіх співробітників університету. Тих, хто підлягав мобілізації, необхідно було терміново розрахувати, звільнити і направити до збірних пунктів районських коматів. Студентів, викладачів і адміністративно-технічних працівників, звільнених від мобілізації, треба було зареєструвати у спецвідділі ОДУ й видати їм відповідні посвідчення.

24 червня наказом ректора № 289 з числа військовозобов'язаних студентів ОДУ сформували загін самооборони та організації порядку і безпеки у кількості 70 осіб. Начальником загону призначили М. О. Беловського — помічника ректора з військової роботи, завідувача військової кафедри ОДУ. Загін перевели на казарменний стан і розмістили в гуртожитку на Пастера, 20, на другому поверсі²⁵¹. Там само була розміщена і пожежна дружина з 13 співробітників, що також перебували на казарменному стані, та 30 чергових, що долучалися за необхідністю²⁵². Значна частина студентів і співробітників були відряджені на збирання врожаю в колгоспи Одеської області; ті що залишилися, брали участь у фортифікаційних роботах, споруджували бомбосховища і копали щілини. В університеті запровадили цілодобове чергування. Хімічний і фізичний факультети допомагали військовій хімічній команді, яка розмістилася в університеті, наповнювати газом аеростати.

Проте події розвивалися досить швидко. Під натиском німців Червона армія (РСЧА) відступала, і було зрозуміло, що Одеса більше не є глибоким тилом. «10 липня, — пригадавав М. П. Савчук, — я звернувся до місцевої влади з проханням, щоб

²⁴⁹ Автор розділу В. О. Кузнецов.

²⁵⁰ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі і назад (1941–1944) [рукопис] // Архів родини М. П. Савчука, 1967. — С. 3–5.

²⁵¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 2. — Арк. 172.

²⁵² Там само. — Арк. 200.

колектив університету та найцінніше обладнання вивезти за Дніпро (і конкретно в Бердянськ або Маріуполь). Цю пропозицію було відкинуто як безпідставну — у всіх нас було наївне уявлення, що Дніпро зупинить ворога і далі його не пустять»²⁵³.

Але вже через два дні (12 липня) керівників вищих навчальних закладів викликали в обком партії і запропонували негайно евакуювати професуру (саме тільки професорів). На це розпорядження реагували по-різному: дехто «евакуювався» за місто, щоб далеко не виїздити, інші 14 листопада на пароплаві залишили Одесу.

У своїх спогадах ректор писав: «...кожен день я зв'язувався з портом, щоб довідатись про їхню долю. Перший раз відповіли, що все гаразд, а далі... далі нема жодних відомостей... а згодом пішли чутки, що пароплав затонув <...>. (Тільки через місяць з'ясувалося, що аварія з пароплавом трапилася, але ж він добрався до берега і всі пасажери залишилися живими). Горе-горем, а діяти потрібно, і щоб не впадати у відчай, я зі збільшеною енергією почав підготовку до евакуації університету, хоч на те жодних вказівок не було»²⁵⁴.

Так в одну мить війна обірвала звичайний плін життя, розкидала по світу тих, хто складав єдиний міцний організм навчального закладу, й поділила його на евакуйованих та залишених на окупованій ворогом території.

3.2. Життя та діяльність колективу в евакуації

Розлука з рідним містом тривала 38 місяців — з липня 1941 до вересня 1944 року. За цей час колектив ОДУ двічі змінив місце розташування, подолав більше семи тисяч кілометрів (з них близько трьохсот п'ятдесяти — морем) по територіях семи союзних республік і тричі опинявся на лінії головного напрямку бойових дій німецьких військ та їхніх посібників. У цих неймовірно важких умовах ні на мить не припинялася навчальна й наукова робота. Кожного року ОДУ оголошував набір студентів і здійснював випуск спеціалістів на шести факультетах.

22 липня німці почали бомбардувати Одесу. Перша бомба розірвалася в Малому провулку — недалеко від університетських споруд. Систематичні нальоти авіації на місто змусили М. П. Савчука прийняти остаточне рішення: за будь-яких обставин евакуювати університет. Його підтримав проректор Одеського педагогічного інституту І. Д. Зубков, який також наполягав на евакуації свого інституту разом з університетом. Об'єднавши зусилля, вони почали діяти.

23 липня дізналися, що уряд УРСР знаходиться в Харкові, і вночі зателефонували до НКЮ. «Розмова з наркомом С. М. Бухало склалася з кількох слів: «Ви ще в Одесі? — запитав він. — Негайно будь-якими шляхами тікайте, що зможете — вивозьте в тил, негайно...» — і далі розмова перервалася... Це було перше офіційне розпорядження, хоч і по телефону. Всі розуміли, що ця фраза, кинута наркомом мимохідь, не може бути підставою для евакуації, але вона стала певним приводом, щоб діяти»²⁵⁵.

Звернення адміністрації до голови облвиконкому не принесло ніяких результатів. Як пригадував Савчук, той «розкричався, щоб не було ніяких евакуацій, німці Одеси не займуть, треба захищати місто, а не тікати». Але завдяки підтримці першого секретаря обкому партії, який взяв на себе відповідальність і підтвердив, що нібито теж отримав розпорядження про евакуацію, заступник голови облвиконкому виписав М. П. Савчуку довідку про те, що він, ректор університету, і з ним дві тисячі студентів і співробітників евакуюються до міста Осипенко (нині Бердянськ Запорізької області)²⁵⁶.

28 липня 1941 року ректор видав наказ:

²⁵³ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 8.

²⁵⁴ Там само. — С. 18.

²⁵⁵ Там само. — С. 22.

²⁵⁶ Там само. — С. 27.

«§ 1. На підставі постанови НКО УРСР ОДУ тимчасово переводиться до м. Осипенко, припиняючи свою роботу в м. Одесі. Для остаточного завершення евакуації залишається проректор з наукової частини тов. [С. Ф.] Збандуто і проректор адмінгоспчастини тов. Козак, після чого пропоную їм прибути до м. Осипенко (Бердянськ).

§ 2. Робітникам, що тимчасово залишились в Одесі, сплатити зарплатню за липень і серпень місяць, а також компенсацію за невикористану відпустку з сум, що залишились на рахунку університету, надалі ж для їх утримання надсилати підзвітні суми з місяця праці університету»²⁵⁷.

Залізниця була вже під гарматним обстрілом, і виїхати було неможливо. Пароплавом евакуаційний комітет дозволив вивезти невелику кількість людей та не більше 10 тонн вантажу, — цей ліміт використали для відправки обладнання та бібліотеки. Ректорат закупив вози з кіньми, на них вантажили обладнання й особисті речі, які важко було нести, а за возами рухалися люди. Так протягом декількох днів колективи університету та педагогічного інституту залишили Одесу і попрямували на схід, до Дніпра.

Коли було відправлено останній обоз, вночі з 30 на 31 липня вирушили у далеку і важку подорож І. Д. Зубков та М. П. Савчук. Останній пригадував: «Ми залишили порт і вийшли у відкрите море. На березі рвуться авіабомби, а в повітрі снаряди зеніток, повітря прорізають промені прожекторів, що шукають ворожі літаки. Усе це тиснуло на серце. З вуст присутніх на палубі лунало в адресу ворогів: «Гади! Недолюдки!»²⁵⁸.

Коли студенти і співробітники почали прибувати до Бердянська, з'ясувалося, що місцевий педінститут, де ОДУ мав розміститися, вже зайнятий військовим шпиталем. Ректор по телефону доповів наркомуну про ці обставини і отримав наказ: «Рушайте у Ворошиловград і розміщуйтеся на базі Ворошиловградського педагогічного інституту. Ми сьогодні ж дамо всі розпорядження»²⁵⁹. На звороті документа про евакуацію місцевої виконком зробив відповідну приписку.

Студенти тим часом працювали на збиранні городини і винограду в приміських господарствах — заробляли на їжу; з ними працював дехто з технічного персоналу та викладачів. Савчук доручив декану фізико-математичного факультету Р. Я. Берлазі організувати прийом членів колективу, які поступово прибували, і розміщувати їх, а сам з двома співробітниками — [Н. Г.] Бондаренком і [А. А.] Москаленком вирушив до Ворошиловграда²⁶⁰. У наказі по ОДУ читаємо:

«10.08.41 р. я виїжджаю до м. Ворошиловград — місце переведення ОДУ. Організацію евакуації студентів і співробітників до Ворошиловграда покладаю на проректора з госпчастини, інженера Козака, головного бухгалтера т. [І. Ю.] Фіна, деканів [Р. Я.] Берлагу та [О. М.] Смирнова. Для відправки університетського майна уповноважуються т.т. [С. С.] Гурвіч та Мудрик»²⁶¹.

Але біля Ворошиловградського педінституту перед ними виникла знайома вже картина: з навчального корпусу солдати виносили меблі — тут облаштовувався шпиталь²⁶². Щоб не гаяти часу, Савчук вирішив їхати до Харкова, щоб на місці з'ясувати подальшу долю університету й визначити місце, де б можна було працювати до кінця війни. При обговоренні цього питання в НКО УРСР виникла ідея, яка всім сподобалася — Кубань: «Там і край багатий, і нащадки запорожців. Чим не вдаль місце?»²⁶³. Але за відсутності зв'язку з Краснодаром отримати наперед згоду на розміщення там університету було неможливо, тому Савчук із Зубковим одразу ж відправились до Краснода-

²⁵⁷ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 3. — Арк. 1.

²⁵⁸ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 43.

²⁵⁹ Там само. — С. 59.

²⁶⁰ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 3. — Арк. 3.

²⁶¹ Там само. — Арк. 4.

²⁶² Савчук М. П. Одеський державний університет в дні Великої Вітчизняної війни (1941–1946): [рукопис] // Архів родини М. П. Савчука. — 1965. — С. 4.

²⁶³ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 62.

ра, а до Бердянська нарочним було направлено наказ ректора: «На підставі розпорядження НКО в погодженні з РНК і ВКВШ останнім місцем для переїзду ОДУ призначено Краснодар. Ставлю всіх співробітників і студентів ОДУ до відома, що розгорнення роботи в Краснодарі буде залежати від наявності там приміщень. В разі відсутності приміщення університет тимчасово припинить свою роботу і всі співробітники без виключення вважатимуться звільненими з дня евакуації установи з м. Одеси і припинення її роботи...»²⁶⁴.

Відсутність постійного зв'язку адміністрації з Бердянськом призвела до того, що там виникли чутки: «Ректора немає, невідомо, куди він зник», — і почалася паніка. На загальноуніверситетських зборах вирішили видати всім членам колективу довідки, з якими студенти зможуть влаштуватися в інші вузи для продовження навчання, а співробітники — на роботу. Звернулися до місцевої влади з проханням організувати ешелон, щоб виїхати за межі України, а далі вибиратися, хто куди і як зможе. Ешелон було сформовано, але в цей час надійшло розпорядження РНК УРСР про евакуацію університету до Краснодара, і потяг було відправлено за призначенням.

У Краснодарі на той час ще не отримали розпорядження з Москви. Коли дізналися, що наближається потяг з колективом Одеського університету, то до з'ясування обставин його затримали на декілька днів на одній зі станцій. В ешелоні знов почалися мітинги, з'явилися телеграми зі скаргами, лунали стурбовані телефонні дзвінки.

Коли Савчук прибув до Краснодара і звернувся до крайового виконкому за розпорядженнями, секретар виконкому дав категоричну відповідь: «розміщувати вас в Краснодарі не будемо, ваш колектив ще не прибув, а від нього життя вже нема. <...> Керівництво вирішило остаточно, що у Краснодарі вас залишати не варто, а розмістити в м. Майкопі. Вже є розпорядження Майкопському облвиконкому, і це рішення погоджено з крайкомом партії»²⁶⁵.

Ректор пригадував: «Ми з І. Д. Зубковим одразу направилися в Майкоп готувати базу для університету й місце для розселення людей. Нас зустрів голова Адигейської автономної області — Чамоков Аслан Хаджумарович — людина хороша і розумна. Він нас прийняв, сказав, що має розпорядження від краю, і що адигейці зроблять все можливе, щоб нас влаштувати якнайкраще. Для нас виділять найкращу школу, а також відшукають можливість для розселення людей, і ми можемо заспокоїтись»²⁶⁶. На другий день з'ясувалося, що школа терміново зайнята військовим шпиталем. Розпорядженням Адигейського облвиконкому під навчальний корпус ОДУ виділили приміщення сільськогосподарського технікуму, частину студентів розмістили в його ж гуртожитках, а всіх інших — по квартирах.

1 вересня 1941 року ОДУ розпочав роботу в столиці Адигейської АО Майкопі. Наказом № 378 ректор Савчук призначив адміністрацію закладу:

«Згідно з затвердженим кошторисом та штатним розкладом НКО УРСР з 1 вересня ц. р. затверджую такі посади:

1. Проректором по учбовій і науковій частині т. Збандуто С. Ф.
2. Деканом біолог. та хімічн. факультетів т. Богатського В. Д.
3. Деканом історичного факультету т. Сизоненко Є. В.
4. Проректором по адм.-госп. частині т. Зубкова І. Д.
5. Тимч. вик. обов. декана філол. і літ. факультетів т. Шайкевича В. А.
6. Деканом географічного факультету т. Смірнова О. М.
7. Тимч. вик. обов. декана фіз.-мат факультету т. Котелянського Д. М.»²⁶⁷.

ОДУ розмістився швидко й без будь-яких непорозумінь, а от Одеський педінститут, який весь час був разом з університетом, було вирішено злити з Краснодарським.

²⁶⁴ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 3. — Арк. 9.

²⁶⁵ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 74.

²⁶⁶ Там само. — С. 76.

²⁶⁷ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 3. — Арк. 10.

Керівництво як університету, так і педінституту на такий крок не погодилося, і останній продовжив існувати як своєрідний філіал ОДУ аж до кінця війни.

Облаштувавшись на новому місці, університет оголосив набір студентів на перший курс всіх факультетів. 15 вересня на всіх факультетах розпочався навчальний процес. Студентів було значно менше за норму, багато з них пішли на фронт, а на перші курси набрати більше 25–50 студентів не було можливості²⁶⁸. Не вистачало навчальних аудиторій, і лише деякі лабораторії хімічного, фізико-математичного та біологічного факультетів встигли повністю підготуватися до початку навчального року.

На початок 1941/42 навчального року в університеті викладали:

- професори В. Д. Богатський, Бондарчук, Р. М. Волков, К. П. Добролюбський, Є. А. Кирилов, М. Г. Крейн, Г. А. Машталер, М. М. Михальський, Ф. М. Порошко, М. М. Розенталь, М. П. Савчук;
- доценти Р. Я. Берлага, А. Я. Гансов, Г. І. Глядкоўська, В. О. Горєцький (з 22.10.1941), Р. Л. Дремлюк, І. Д. Дуб, С. П. Дудкін, Н. З. Жаренко, С. Ф. Збандуто, Д. М. Котелянський, К. П. Любарський, А. А. Москаленко (з 24.10.1941), І. А. Нейман, І. І. Погребняк, І. В. Поліковський, О. М. Смирнов, Р. Е. Соломанюк, Г. С. Томашпольський, Л. В. Устиненко (з 05.10.1941);
- старші викладачі О. Я. Бардах, В. С. Барська (з 05.10.1941), М. К. Бойчук, М. М. Бобинін, С. С. Гурвіч, К. К. Демидов, М. М. Жуков, П. І. Збандуто, А. І. Коган, М. П. Коровяков, М. Д. Кузнецов, М. С. Лівшиц (з 21.10.1941), В. П. Луцький, Р. І. Мардер, Михайліченко, А. К. Остащенко-Кудрявцева (з 22.10.1941), Ф. О. Петрунь, Є. В. Сизоненко, Р. С. Столярова (з 05.10.1941), Д. І. Ускач, М. Г. Устенко, І. І. Цукерман, Д. Л. Шаміс, Л. А. Шапошнікова, Я. М. Шварцман (з 05.10.1941);
- викладачі А. В. Берловська, О. Д. Огеляйдт, С. Б. Томашпольська, В. А. Шайкевич, Е. І. Юріх;
- асистенти З. Д. Богатська, О. Є. Савчук (з 01.10.1941), І. К. Міхалевський²⁶⁹.

Загалом у майкопський період в ОДУ працювали 11 професорів, 19 доцентів, 24 старші викладачі, 12 аспірантів і 47 осіб допоміжного й технічного персоналу. Проте у викладачах виникала постійна потреба. Майже в кожному листі до Д. К. Третьякова, який у той час працював в АН УРСР (в Уфі), М. П. Савчук запрошує його та прохає направити до університету професорів з різних спеціальностей²⁷⁰.

На 1 жовтня 1941 року згідно з наказом № 384 від 13.10.1941 про нарахування стипендій в ОДУ навчалось 176 студентів на 6 факультетах, але у складі студентства постійно відбувалися зміни: доїжджали ті, хто не встиг вчасно евакуюватися, відраховувалися інші у зв'язку з призовом до лав РСЧА. На кінець I семестру студентів вже було 245²⁷¹.

На той час внаслідок повної втрати зв'язку з українським урядом виникла проблема з фінансуванням університету. Справу врятував знову ж таки Адигейський облвиконком. Савчук писав: «А. Х. Чамоков заявив, що він в кредит, на свою відповідальність, буде нас фінансувати, і <...> фінансував до грудня місяця. В кінці жовтня було налагоджено зв'язок з Наркомпросом, який з частиною уряду знаходився у Ворошиловграді, але вони не мали грошей, і університет передали на утримання союзному бюджету. Борг адигейцям було повернуто повністю з великою вдячністю, адже вони могли від нас відмовитись, і те, що робилося, було по суті значним фінансовим порушенням»²⁷².

У Майкопі ОДУ здійснив два випуски: 6 січня 1942 року закінчили університет 70 студентів, з них 22 отримали диплом з відзнакою, а 1 серпня 1942 року — 112 студен-

²⁶⁸ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 110.

²⁶⁹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 3. — Арк. 14, 17, 27.

²⁷⁰ Інститут архівознавства АН України. — Ф. 174. — Оп. 1. — Спр. 154.

²⁷¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 3. — Арк. 59–63.

²⁷² Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 81.

тів (з них 32 з відзнакою)²⁷³. Паралельно з педагогічною діяльністю колективів у міру можливостей вирішував невідкладні проблеми області. Відповідно до Указу ПВР СРСР про обов'язкову трудову повинність студентів і викладачів відряджали на виконання різних робіт. Так, згідно з наказом ОДУ № 403 від 09.11.1941 всі студенти з першого по третій курс з 10 листопада на місяць були відправлені у розпорядження Майкопської міськради — на сільськогосподарські роботи²⁷⁴.

Відчувалася потреба шпиталів у шовному матеріалі для операцій — і біологи почали розводити у великій кількості тутового шовкопряда, щоб забезпечити сировиною його виготовлення. Фізики й хіміки були постійними консультантами військових майстерень, в яких допомагали розв'язувати технологічні проблеми, мікробіологи допомагали харчовій промисловості — удосконалювали технології випікання хліба, виготовлення безалкогольних напоїв з місцевої сировини. Хіміками ОДУ на чолі з деканом — професором В. Д. Богатським було негайно організовано виробництво аспірину, стрептоциду та інших ліків. Вони налагодили також кустарне виробництво сірників, господарського мила, зубного порошку, одеколону.

Геолог доцент В. О. Горецький розпочав пошук корисних копалин. У листі до академіка Д. К. Третьякова він розповідав: «Мені трохи важкувато, оскільки доводиться самому вести всі геологічні дисципліни, я ж з геологів тут один. <...> Нещодавно закінчив розробку курсу «Військова геологія». Тепер багато часу приділяю вивченню кор[исних] копалин Адиг[ейської] обл[асті], що необхідно для використання місцевої сировини»²⁷⁵. Навіть навчальні практики студентів були зорієнтовані на вирішення потреб народного господарства. В наказі по ОДУ № 142 від 05.07.1942 читаємо: «Основне завдання — розшукати придатні до експлуатації джерела одержання повареної солі. Інші задачі виконати згідно з академічною програмою»²⁷⁶.

Наприкінці грудня 1941 року, в тиху погоду, випав сніг і рівномірно вкрив землю шаром товщиною до метра. Майкопський військовий аеродром був паралізований. Всі працездатні (студенти, викладачі, госппрацівники) вийшли на допомогу льотчикам. Савчук пригадував: «...тут можна було побачити з лопатою в руках навіть таких вже літніх професорів, як фізик Є. А. Кирилов, біолог Ф. М. Породко, історик М. М. Розенталь та інші. Працювали цілий день і на другий близько полудня привели аеродром до повної боєздатності»²⁷⁷. За зразкове виконання робіт оборонного значення колектив ОДУ отримав подяку від військового командування; для підтримки викладачів і студентів їм надали премію у розмірі 3000 руб.²⁷⁸

Проводилася також значна культмасова робота: науковці читали населенню лекції на різні теми. Особливо велика робота у цьому напрямі здійснювалась у військових частинах і шпиталях. Продовжили роботу спеціалізовані вчені ради, в ОДУ відбулося декілька захистів кандидатських дисертацій, у тому числі й науковців Краснодарського краю. «Словом, область відчула в нас корисну силу, і це ще більше об'єднало колектив університету з містом»²⁷⁹.

Закінчився навчальний рік, відбувся черговий випуск спеціалістів на всіх факультетах. У Майкопі всі прижилися досить непогано, й не хотілося знову рухатися у невідомість. Проте в другій половині липня почала відчуватися небезпека — з фронтів надходили тривожні повідомлення.

30 липня Савчук і Зубков знову вирушили до Краснодара, щоб з'ясувати ситуацію й при необхідності добитися передислокації університету до Закавказзя.

²⁷³ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 4. — Арк. 2, 3, 174–176.

²⁷⁴ Там само. — Спр. 3. — Арк. 48.

²⁷⁵ Інститут архівознавства АН України. — Ф. 174. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 3 зв.; Спр. 154.

²⁷⁶ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 3. — Арк. 157.

²⁷⁷ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 82 (85).

²⁷⁸ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 4. — Арк. 7.

²⁷⁹ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 84.

У крайнаркомосі ректорів вислухали і завідувачка порадила: «Я вас і ваш університет дуже поважаю і тому вам від душі раджу нікому більше такого не казати. Є всі підстави вважати, що Краснодарський край німцям не буде зданий. Ми і не думаємо евакуюватися, а тому, коли ви про це ще комусь скажете, то вас зарахують до страхополохів»²⁸⁰. Голова крайвиконкому також запевнив, що Майкоп — це глибокий тил, куди Краснодар евакуює свої установи, щоб захистити їх від загрози бомбардування.

«Вийшов я від голови крайвиконкому з великим полегшенням на душі, — пригадував М. П. Савчук. — А й справді, кому хочеться евакуюватися ще раз, до того ж невідомо куди, без належних вказівок зверху і при розірваних зв'язках з наркомосом України і з комітетом у справах вищої школи»²⁸¹.

«3 серпня виїхали до Майкопа. Від'їхали від Краснодара якихось кілометрів 7–8 — і впадає мені в очі неприємна картина: то там, то тут групи червоноармійців кудись пересуваються. У другому місці гонять табуни худоби — ясно, що не на пасовисько. Відразу щось неприємне залоскотало на серці. <...> Над водосховищем кружляють декілька гідролітаків, наближаючись до самої води, щоб зробити посадку, але не ризикують. Скрізь снують червоноармійці. І ось бачу — іде понад берегом офіцер. Підходжу до нього ближче — полковник. Я до нього: попросив пробачити і нашвидку розповів, хто я, куди їздив і які отримав інструкції, — але, кажу йому, те, що я побачив по дорозі, у мене викликає занепокоєння. Полковник гострим поглядом зміряв мене з голови до ніг, перевіряв документи — я йому показав і партквиток, і довідку з фото, що я член Одеського обкому партії, і довідку, що я ректор Одеського університету тощо. Усе це він уважно прочитав, повернув документи й каже: “Якщо не бажаєте потрапити фашистам до зубів — негайно забирайтеся з Майкопа. Рекомендую на узбережжя Чорного моря. А зараз не витрачайте часу, їдьте до Майкопа і будь-якими засобами виїздіть”»²⁸².

На ранок Савчук прибув до Майкопа й одразу звернувся за допомогою до А. Х. Чамокова. «Він замислився, а потім стукнув кулаком об стіл і каже: «Добре, беру на себе відповідальність, збирайтеся. Підготуйте необхідну документацію, в тому числі й для кожного члена колективу». Одразу ж зателефонував начальнику залізничної станції і наказав забезпечити університет вагонами. <...> Не витрачаючи часу, прийшли з Зубковим до університету, він почав готувати документацію, а я зібрав вчену раду. Радимось, куди будемо евакуюватись. Більшість наполягає їхати в Середню Азію, а саме у Фрунзе (нині Бішкек — столиця Киргизії) до киргизів. Туди німці не дістануться, там, кажуть, життя дешеве і спокійно пропрацюємо до кінця війни. Вирішено — до Фрунзе»²⁸³. Чамоков допоміг оформити всі необхідні документи, й Савчук видав наказ: «Наказ № 160 від 04.08.1942, м. Майкоп. §1. Згідно з постановою Північного Кавказького Військового округу, Виконавчого комітету Адигейського обласного виконкому від 03.08.1942 р. за № 82 § 2048 — Одеський державний університет евакуюється до м. Фрунзе Киргизької РСР»²⁸⁴.

Надвечір 6 серпня ешелон, який складався з одного пасажирського вагона, кількох теплушок з нарами і двох пульманів для обладнання, був готовий. Вивезти все необхідне на вокзал допомогли військові льотчики: вони виділили машини, і університет за якусь годину вже був на вокзалі. «Вивезли все, як кажуть, до ниточки — забули лише вивіску, і німці, коли увійшли до Майкопа, роздзвонили по радіо, що вони захопили Одеський університет», — пригадував Савчук²⁸⁵.

Група студентів на чолі з доцентом А. А. Москаленком вирушила пішки на Сухумі, основна ж частина колективу розмістилася в ешелоні. Всі були впевнені, що завтра

²⁸⁰ Там само. — С. 100.

²⁸¹ Там само. — С. 101.

²⁸² Там само. — С. 103–104.

²⁸³ Там само. — С. 105–106.

²⁸⁴ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 5. — Арк. 1.

²⁸⁵ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 106.

вранці будуть у Туапсе. Прибули на станцію Білореченку, забиту військовими ешелонами, а далі дороги нема — зруйнована німецькими літаками. Від військових дізналися, що вони з Армавіра, що Армавір оточений німцями і горить. «Мені від цього повідомлення просто потемніло в очах — до Армавіра рукою подати, — писав Савчук. — Піднімаю на ноги колектив. Готуйте, кажу, про всяк випадок вузли, які б можна було нести пішки, і в крайньому випадку, якщо німці будуть наближатися, будемо переправлятися через річку Білу і пішки добиратися до Сухумі. А тут загули паровози — тривога... — наліт»²⁸⁶.

Залізничну колію відремонтували тільки 7 серпня, і стало можливим подальше просування. Пізніше з'ясувалося, що до університетського ешелону на Білореченці причепили два військові вагони під охороною офіцерів НКВД і червоноармійців. Це, очевидно, і стало причиною того, що ешелон вирвався зі станції одним з перших і не потрапив під масований наліт німецької авіації.

Настав ранок 8 серпня. З'явилися літаки і почали бомбардувати ешелон, тому декілька разів переховувалися в тунелях.

Таким чином університет удруге опинився на напрямі головного удару німецької армії. І якщо з Одеси він виходив майже з оточення, то тепер мусив просуватися вздовж лінії фронту. Розпочалась Армавірсько-Туапсинська наступальна операція, 6 серпня німці захопили Армавір і продовжили наступ на Майкоп, Туапсе²⁸⁷.

Учасниця тих подій Л. М. Савчук пригадувала: «По дорозі кілька разів були бомбардування. Паровоз давав короткі часті гудки — повітряна тривога, потяг зупинявся, всі вибігали з вагонів у розсипну, ховалися за деревами і очікували кінця нальоту, скрізь навколо розривалися бомби, було дуже страшно»²⁸⁸. <...> Нарешті, десь о першій годині дня, ешелон прибув до Туапсе. І тут нам знову пощастило — завдяки настирливій дії військових наш ешелон через 20 хвилин відправили. <...> Це було наше щастя: через хвилин 20–25 після того, як ми залишили Туапсе, на станцію і порт був масований наліт авіації і там, як кажуть, все було змішано з землею. Затримайся ми там ще півгодини, хто знає, чи залишився би хто-небудь з колективу живий...»²⁸⁹.

Нарешті прибули до місця призначення. «У Гаграх було тихо й спокійно: прекрасний парк, прекрасне море, прямо у парку всі й розташувалися. Там під відкритим небом росли мандаринові дерева, і на них висіли зелені плоди. Я пам'ятаю, що усіх це дуже вразило і після всіх хвилювань відразу стало спокійно»²⁹⁰.

Змоги налагодити зв'язок з Москвою та українським урядом не було. З усіх крупних станцій Савчук надсилав телеграми, щоб сповістити про пересування університету, та відповідей не було. До речі, першу відповідь вони отримали вже у Середній Азії.

Залізниці між Гаграми та Сухумі тоді ще не було, тому постала проблема, як туди переправитися. Адміністрація порту пішла назустріч і виділила річковий (колісний) пароплав «Червона Україна», який ще на початку війни залишив Дніпро і опинився в Чорному морі, біля узбережжя Кавказу.

Савчук, Зубков і Гурвіч (тоді парторг ОДУ) виїхали напередодні військовим катером, де заступником командира був випускник історичного факультету ОДУ, який їх впізнав і запропонував допомогу, — щоб підготувати місце для університету. В Сухумі вони зв'язалися з адміністрацією місцевого педагогічного інституту, і їм запропонували розселити колектив в гуртожитках інституту. «Гуртожитки, — пригадував Савчук, — знаходилися зовсім близько біля порту, були добре відремонтовані, готові при-

²⁸⁶ Там само. — С. 109.

²⁸⁷ Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг.: Краткая история: 3-е изд., испр. и доп. — М., 1984.

²⁸⁸ Савчук Л. М. Евакуація Одеського державного університету в період Великої вітчизняної війни (1941–1945) [стенограма інтерв'ю] // Архів автора. — 2004. — С. 2.

²⁸⁹ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 111–112.

²⁹⁰ Савчук Л. М. Евакуація Одеського державного університету... — С. 3.

йняти студентів, але в даний час вони були порожні, і нам на кілька днів дозволили їх зайняти»²⁹¹.

Наступного дня за допомогою Сухумського обкому партії ректор швидко вирішив питання про відправку університету до Баку. Пароплав, який привіз людей і все майно, вже майже розвантажили, тому всім було дозволено добре відпочити перед далекою дорогою, і майже весь колектив попрямував на берег моря.

Раптом налетіли німецькі бомбардувальники і почали бомбити порт і місто. «Над портом кружляють літаки. Наш пароплав, бачимо, відпливає від порту, але в цю мить бомба влучає в нього, і він на наших очах тоне. Це був перший наліт на Сухумі, якого ніхто не очікував. Літаки літали над містом низько і без будь-якої настороги — не чути було зеніток, не було наших винищувачів і навіть сигналів тривоги»²⁹².

«Літаки вилітали з-за гори, якось зненацька знижувались низько-низько і відразу починали обстрілювати людей на пляжі з кулеметів. Тоді загинуло багато дітей, яких вивезли з блокадного Ленінграду, і вони тимчасово жили прямо на пляжі, просто неба. Було багато легкопоранених і порізаних склом серед наших студентів, але, на щастя, ніхто не загинув»²⁹³.

За всю літньо-осінню військову кампанію 1942 року німецькі літаки бомбардували Сухумі тільки двічі — 12 й 15 серпня, і саме у той час університет опинився тут²⁹⁴. «При другому зальоті бомба влучила в сусідній з гуртожитком будинок, і всі шибки повилітали. Народ переляканий, — писав ректор Савчук. — До того ж з пароплава не встигли вивантажити все обладнання, і воно разом з ним пішло на дно. Всі ящики, що знаходились на причалі, залишилися непошкодженими, за винятком одного, в який влучила бомба»²⁹⁵.

Л. М. Савчук пригадувала: «Коли ми вже знаходилися в Байрам-Алі, почали надходити підняті водолазами з пароплава речі, але, звичайно, у жахливому стані. Всі географічні карти були зіпсовані, і оскільки їх треба було просто викинути, а вони всі були наклеєні на полотнину, то усім, хто бажав, роздавали ці карти. Люди відмочували папір, прали тканину і шили собі літні сарафани, плаття, і всі ходили в цьому одязі, тому що тоді купувати було ніде і нічого»²⁹⁶.

Всі були налякані й збуджені, ніхто не хотів іти до гуртожитку, тому було прийнято рішення негайно, вночі, вибиратися на вокзал, щоб вранці відправитись в дорогу. Велику допомогу надали представники місцевого педінституту: вони домовилися з місцевим населенням, і невдовзі біля гуртожитку з'явилися дві вантажні машини, а також візки, запряжені віслюками, мулами і навіть кіньми. Вони перевезли університетське майно і речі членів колективу. На ранок університет у повному складі був на вокзалі.

М. П. Савчук писав: «Ось уже закінчують зчіплювати вагони, як тут ранковий наліт на вокзал... Робота закипіла з подвійною енергією. Але через якихось хвилин 15 машиніст знову подає тривожні гудки... Люди ховаються у рівчаках, недалеко від вокзалу... Потяг готовий <...> але ж тут знову тривога...»²⁹⁷.

«В проміжках між нальотами все завантажили в ешелон, — пригадувала Л. М. Савчук. — Усе якомога скоріше набили у вагони... і машиніст поспішно від'їхав від вокзалу. Від Сухумі їхали приблизно півтора або два дні. У Баку було вже спокійно»²⁹⁸.

²⁹¹ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 121.

²⁹² Там само. — С. 127.

²⁹³ Савчук Л. М. Евакуація Одеського державного університету... — С. 4.

²⁹⁴ Великая Отечественная война Советского Союза...

²⁹⁵ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 129.

²⁹⁶ Савчук Л. М. Евакуація Одеського державного університету... — С. 9.

²⁹⁷ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 131.

²⁹⁸ Савчук Л. М. Евакуація Одеського державного університету... — С. 8.

«По дорозі отримували хліб та картоплю по картках. На великих станціях для жінок відпускали обіди, що склалися з якоїсь юшки чи кандьору, а іноді давали ще й кашу або макарони», — зазначав ректор²⁹⁹.

Ешелон прибув до Баку. Всі підходи до порту й причали були забиті втікачами. «Тут діялося щось жахливе — самісіньке пекло, з такою хіба різницею, що тут не було котлів з кип'ячою смолою, проте було значно тісніше», читаємо у спогадах ректора³⁰⁰. Міліція періодично переводила втікачів з одного місця на інше, щоб звільнити проїзд. Декілька разів за день університету прийшлося міняти місце свого розташування на припортовій площі. Всі бачили, що перебратися через Каспійське море неможливо, і вже почалися розмови про те, що, ймовірно, доведеться залишитися в Баку.

«Адміністрації університету стало відомо, що в Баку знаходиться П. П. Ширшов — нарком морів, який закінчував в Одеському університеті аспірантуру, правда, задовго до того, як я став ректором університету. Проте тут був його улюблений викладач професор Ф. М. Породко. Не минуло й двох годин, як з'являється І. Д. Зубков і каже, що він зв'язався з П. П. Ширшовим і нас запрошено завтра о першій годині в кабінет начальника порту. Всі заспокоїлися. Спала денна спека. Почали харчуватися. <...> Для багатьох це був і сніданок, і обід, і вечеря»³⁰¹.

О першій годині вся адміністрація університету була в приймальні начальника порту. «П. П. Ширшов вийшов до нас. Привітався з Ф. М. Породко і поцілувався з ним. Потім привітався зі мною й І. Д. Зубковим і запросив до кабінету. Я стисло розповів про роботу університету в Майкопі, про другу евакуацію і попросив допомогти перебратися через Каспій. «Добре, — каже П. П. Ширшов, — це можна зробити»»³⁰². Він тут же наказав негайно перевезти колектив університету на вільний причал і першим же наливним судном відправити до Красноводська. До того ж розпорядився, щоб і у Красноводську колективу допомогли виїхати за призначенням. «Цього ж дня нас перевели на вільний причал і перевезли все обладнання. На причалі колектив розмістився вільно. Після майданчика, з якого нас ганяла міліція, тут був просто рай. З моря тягне прохолодою, можна і вмитися, а за бажанням і скупатися в морі. Привезли навіть окріп для чаю... Просто благодать. А наступного дня до нашого причалу підійшло велике водоналивне судно»³⁰³.

«Сіли на пароплав. Радість неймовірна, місцями чути пісні. Але радість панувала недовго. У відкритому морі шторм і неймовірна хитавиця, усі лежали, усім було зле — морська хвороба. Крім того, на палубі лежали поранені студенти, опікувалась ними дружина доцента С. С. Гурвіча — Олена Іванівна, дуже мила і приємна жінка, лікар за фахом. Вона була єдиним медиком в університеті і всіх нас лікувала. По морю ми йшли цілий день і прибули на місце», — згадував ректор³⁰⁴.

У Красноводську, як пригадують свідки, всіх вразила страшена спека, від якої не було куди подітися. Рятувало тільки море, у якому сиділи всі, від старого до малого, всі три дні, поки на станції облаштовували теплушки нарами. Радісним було те, що нарешті ректор отримав першу урядову телеграму, з якої став відомий подальший шлях: університету було наказано їхати в Ашхабад і розміститися на базі Московського державного університету (МДУ влітку 1942 року було передислоковано до Свердловська, москвичі не витримали спеки)³⁰⁵.

В Ашхабаді прибулих зустріли стримано, маючи негативний досвід перебування тут МДУ, який розв'язував усі питання з Москвою, через голову місцевої влади. Саме слово «університет» викликало тут неприємні асоціації. Посилаючись на те, що база

²⁹⁹ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 132.

³⁰⁰ Там само. — С. 134.

³⁰¹ Там само. — С. 138.

³⁰² Там само. — С. 141.

³⁰³ Савчук Л. М. Евакуація Одеського державного університету... — С. 6.

³⁰⁴ Там само. — С. 7.

³⁰⁵ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 5. — Арк. 3.

МДУ вже зайнята, одеситам запропонували (на вибір) дві точки в Каракумах, куди можна було дістатися тільки на ішаках або на верблюдах. Савчук зазначав: «У зв'язку з такими обставинами ми вирішили просити Раднарком все ж таки направити нас до Фрунзе. Така пропозиція дуже сподобалася місцевій владі. Нам пообіцяли, що вирішать це питання з Раднаркомом, допомогли підготувати необхідну документацію, забезпечили на весь подальший шлях продуктами, і в цей же день наш ешелон вирушив до Фрунзе через Ташкент. Всю ніч їхали з невеликою швидкістю, але без зупинок, аж поки не почало сіріти»³⁰⁶.

Цей довгий, без зупинок, шлях запам'ятався всім. Виникла маса проблем особистого плану. Тісні, не обладнані санвузлами теплушки — і жодної зупинки протягом 7–8 годин. Однак іншу половину шляху потяг просувався дуже повільно, з частими і довгими зупинками, пропускаючи всі військові ешелони.

«Нарешті під'їжджаємо до Ташкентського вокзалу. І тут нова несподіванка: зустрічає нас уповноважений Комітету у справах вищої школи по Ташкенту і повідомляє, що за наказом уряду ми повинні повертатися назад, в Ашхабад. Ми, звичайно, обурились і відразу повертатися не погодились. <...> Вирішили, що будемо чекати остаточного вирішення нашого питання. Тому наш ешелон відправляють за Ташкент, на станцію Келес, заводять на запасну колію в тупик, де він і простояв 33 дні»³⁰⁷.

Саме у цей час — з 10 серпня до 13 вересня — відбувалися оборонні бої на близьких підступах до Сталінграда. І тому не дивно, що Раднарком довго не вирішував питання з Одеським університетом.

За спогадами Л. М. Савчук, «дуже довго стояли на станції Келес і поступово пристосувалися до цього життя. Залізнична станція ця невелика, є маленький базар, де можна було щось купити. Продовольчих карток майже не було, тому ми обмінювали речі на продукти. У всякому разі там не голодували, біля вагонів розводили багаття і варили якусь юшку, дуже було багато кислого молока, яке дешево коштувало. І з водою якимось влаштувалися. Звичайно, помитися було ніде, багато незручностей, але все це пережили. Від чого дуже страждали — це страшенна спека, від якої нікуди було подітися»³⁰⁸.

Протягом місяця тривали переговори між Ашхабадом і Москвою, які закінчилися тим, що уряд все-таки примусив місцеву владу розмістити ОДУ в Ашхабаді: «Підходить паровоз, забирає наш ешелон, і ми залишаємо станцію Келес. Народ змучений, обезгрошений і у багатьох на прожиток — один хліб та казанок кандьору, який видавали на великих станціях»³⁰⁹. <...> У другій половині дня, це було 15 жовтня, ешелон зупинився на станції Байрам-Алі. Паровоз відчепили, і він зник у напрямку станції Мари. Виявилося, що Ашхабад дав вказівку залишити і розмістити університет саме тут. <...>

Байрам-Алі — це гарний хутір з хорошими одноповерховими будинками, серед яких вирости після революції одно- і двоповерхові. Самого міста — три-чотири квартали вздовж і стільки ж впоперек. Тут міститься чудовий парк з гарним палацом і ще ряд будинків, де розміщується кращий в СРСР нирковий санаторій. У місті є велика бавовняна фабрика з олійним заводом, який виробляє олію з бавовни».

Університет розмістили за містом, на відстані двох кілометрів, у приміщенні текстильного технікуму: «Прийшли на територію технікуму. Будинок хороший, непогані й гуртожитки. Окремо є кілька будинків з двокімнатними квартирами, в яких можна розмістити частину професури. Власне, нічого робити, треба вивантажуватися»³¹⁰.

Того ж дня ректор видав наказ готуватися до нового навчального року:

«Наказ № 163 по Одеському державному університету від 15.10.1942 р.

³⁰⁶ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 154.

³⁰⁷ Там само. — С. 156.

³⁰⁸ Савчук Л. М. Евакуація Одеського державного університету... — С. 9.

³⁰⁹ Там само. — С. 10.

³¹⁰ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 163, 166.

§ 1. Згідно з розпорядженням РНК Туркменської РСР університет розташовується в м. Байрам-Алі. В зв'язку з цим з цього числа вважаю евакуацію закінченою. Всім співробітникам пропоную приступити до виконання своїх службових обов'язків.

§ 2. В зв'язку з тим, що учбовий корпус, відведений місцевими організаціями для ОДУ, ще зайнятий і невідомо точно, коли він буде звільнений, вжити заходів до того, щоб підшукати тимчасове приміщення з тим, щоб не пізніше 2 листопада розпочати навчання.

§ 3. Учбовій частині та деканатам факультетів пропоную скласти до 30 жовтня учбові плани по всіх факультетах, розклади занять, укомплектувати кафедри професорсько-викладацьким персоналом та визначити персональне навантаження кожного викладача»³¹¹.

В той же день наказом № 163-а було призначено адміністративно-управлінський апарат у складі: доцент С. Ф. Збандуто — проректор з учбово-наукових справ (з березня 1943 року цю посаду обіймав професор Богатський); професор В. Д. Богатський — декан хімічного факультету (з березня 1943 року — професор М. С. Цонєв); професор Р. М. Волков — декан філологічного факультету; професор Г. А. Машталер — декан біологічного факультету (з лютого 1944 року — професор Породко); доцент О. М. Смирнов — декан географічного факультету; Є. В. Сизоненко — декан історичного факультету; доцент Г. С. Томашпольський — декан фізико-математичного факультету; доцент А. А. Москаленко — вчений секретар (з 20.11.1942 — доцент Д. Л. Шаміс); І. Д. Зубков — проректор по госпчастині³¹².

Швидко привели в порядок навчальні приміщення, розпочали заняття з другим — четвертим курсами з 2 листопада і оголосили набір на перші курси всіх факультетів. На початку навчального року студентів в університеті нараховувалось 266 осіб, з яких 99 — нового набору. Під кінець першого семестру кількість студентів зросла до 327.

У 1942/43 навчальному році в університеті викладали: професори В. Д. Богатський, Л. Е. Берестечко, Р. М. Волков, Д. Г. Елькін (з 14.12.1942), А. М. Жарновський (з березня 1943), Є. А. Кирилов, Г. А. Машталер, Ф. М. Породко, М. М. Розенталь, М. П. Савчук, В. І. Сухарєв, М. С. Цонєв, М. А. Ясиновський (до 08.01.1943); доценти М. С. Вайнштейн (з березня 1943), А. Я. Гансов, А. І. Глядковська, В. О. Горецький, С. С. Гурвіч, К. К. Демідов, О. Т. Діброва, Р. Л. Дремлюк, С. П. Дудкін, А. А. Жавжаров, Н. З. Жаренко, М. М. Жуков (з 25.06.1943), С. Ф. Збандуто, П. І. Збандуто, А. І. Коган, Д. М. Котелянський, М. П. Коровяков, Ф. К. Косіка, К. П. Любарський, А. А. Москаленко, І. І. Погребняк, І. В. Поліковський, О. М. Смирнов, Р. Е. Соломанюк, Г. С. Томашпольський, Д. Л. Шаміс, Л. А. Шапошнікова; старші викладачі О. Я. Бардах, В. Я. Барська, З. Д. Богатська, М. Н. Бобинін, А. Е. Коган, М. Д. Кузнецов, О. Л. Крижановський, М. С. Лівшиц, В. П. Луцький, Р. О. Мардер, Т. С. Михайліченко, О. Д. Огеляйдт, Ф. О. Петрунь, Є. В. Сизоненко, Р. С. Столярова, М. І. Стоянова, С. В. Томашпольська, М. Г. Устенко, І. І. Цукерман, В. А. Шайкевич, Е. І. Юріх; викладачі Н. В. Ізмайлова, Г. Н. Нікіфоров, К. Н. Шухгалтер³¹³.

Умови роботи в Байрам-Алі суттєво відрізнялися від умов у Майкопі. Це був глибокий тил, куди не залітали ворожі літаки, не було світломаскування.

Згадує студентка того часу Н. В. Тарнавська: «Заняття проводили у навчальному корпусі, а навесні і восени, коли було тепло, — і просто неба. Лекції і практичні роботи з мікробіології доцент Д. Л. Шаміс проводив у шпиталі-санаторії, де працював за сумісництвом. Там же читав лекції з фізіології людини і тварин та анатомії професор В. І. Сухарєв — директор Сочинського науково-дослідного бальнеологічного інституту, який теж був в евакуації. Для проведення занять він обладнав чудові лабораторії. Санаторій знаходився у чудовому парку, можна навіть сказати, ботанічному саду з прекрасним плануванням і багатою колекцією. У цьому парку Н. З. Жаренко і Л. А. Ша-

³¹¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 5. — Арк. 4.

³¹² Там само. — Арк. 5.

³¹³ Там само. — Арк. 7–9.

пошнікова полюбляли проводити заняття з ботаніки, а М. В. Домбровська — з фізіології рослин»³¹⁴.

Відновилася робота очної і заочної аспірантури — 30 жовтня зарахували й поновили 21 аспіранта, які розпочали наукові дослідження з затверджених тем³¹⁵. 15 грудня відбулося перше засідання вченої ради університету з захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата наук³¹⁶.

Кожен, хто у ті часи був студентом ОДУ, зазначав, що відвідував не тільки свої заняття. Якщо була змога, ходили на лекції до викладачів інших факультетів, навіть іноді прохали так спланувати розклад, щоб лекції не співпадали. Студенти інших факультетів були постійними слухачами геолога доцента В. О. Горецького, географів доцента О. М. Смирнова і старшого викладача Ф. О. Петруня, із задоволенням відвідували відкриті лекції професорів Д. Г. Елькіна й М. М. Розенталя, доцентів Б. О. Шайкевича і П. І. Збандуто, Л. А. Шапошнікової та інших³¹⁷.

12 лютого 1943 року у двох студентів і професора Є. А. Кирилова було діагностовано черевний тиф. Адміністрація університету, партійна й профспілкова організації одразу ж відреагували на це повідомлення: був створений штаб для боротьби з педикульозом і розповсюдженням епідемії. До складу штабу увійшли лікарі — професор В. І. Сухарев, старший викладач військово-санітарної підготовки О. І. Цвейбель, мікробіологи — доцент Д. Л. Шаміс, асистент О. Є. Савчук, зоолог — аспірант Л. Є. Бешевлі. Головою штабу партком призначив доцента Л. А. Шапошнікову³¹⁸. Завдяки грамотним і рішучим діям вдалося швидко локалізувати спалах і не припустити розповсюдження епідемії. Щоб запобігти захворюванню, всі співробітники і студенти були прищеплені проти холери й черевного тифу³¹⁹.

Згідно з навчальним планом, студенти біологи і географи кожен рік проходили польову практику. Влітку в Каракумах дуже спекотно — іноді температура піднімається вище 45°C, тому практику переносили на весняні місяці. Ботанічними практиками керували доценти І. І. Погребняк і Л. А. Шапошнікова, а геоморфологічною — доцент А. А. Жавжаров³²⁰.

У другому семестрі, відповідно до навчального плану, щорічно студенти випускних курсів проходили педагогічну практику у СШ № 1 Байрам-Алі. На кафедрі педагогіки і психології було тільки два постійних викладача — професор Д. Г. Елькін і доцент С. Ф. Збандуто, тому виникла проблема з керівництвом практикою, але викладачі й адміністрація школи з розумінням поставилися до організації практики, і всі студенти вчасно завершили виконання всіх передбачених заходів³²¹.

Проблема з неповним укомплектуванням викладацького складу залишилась і в Байрам-Алі. Частково до навчального процесу залучили науковців Сочинського науково-дослідного інституту і Байрам-Алінського ниркового санаторію (професори Л. Е. Берестечко, В. І. Сухарев, М. А. Ясинський), але майже у кожному листі до академіка Третьякова ректор Савчук продовжує просити направляти науковців до університету: «Потрібні 2 професори математики, 1 професор фізики. Якщо будуть підходящі кандидатури — дуже Вас прошу: порадьте їм, щоб вони звернулися до нас. <...> Потрібні також професори з нової історії і астрономії»³²². У жовтні 1943 року до університету були зараховані фізик-теоретик професор С. М. Тітов, хімік-аналітик доцент

³¹⁴ Тарнавская Н. В. Байрам-Али (1943–1944): стенограма інтерв'ю // Архів автора. — 2002. — С. 3.

³¹⁵ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 5. — Арк. 21.

³¹⁶ Там само. — Арк. 37.

³¹⁷ Амброз Ю. А. Единство фронта и тыла. (В далеком Байрам-Али) / Времена и годы... — Вып. 1. — С. 7–13.

³¹⁸ ДАОО. — Ф. П-90. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 10–10 зв.

³¹⁹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 5. — Арк. 105.

³²⁰ Інститут Архівознавства АН України. — Ф. 174. — Оп. 1. — Спр. 154.

³²¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 7. — Арк. 70.

³²² Інститут Архівознавства АН України. — Ф. 174. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 9–13 зв.

Ю. Г. Тітова, прибув доцент-мовознавець М. Ф. Болтенко, поновив викладання в університеті з січня 1944 року професор К. П. Добролюбський.

Улаштувалися хоча й в тісноті, але через деякий час навіть були вдячні, що колектив розмістили не в столиці, а в Байрам-Алі. Тут життя коштувало значно дешевше, ніж в Ашхабаді, що для «двічі втікачів» мало велике значення. «В університетській касі пусто. Спорожнили й кишені співробітників, які отримали останню заробітну платню ще у Майкопі. Словом, надзвичайно важкі дні»³²³.

«Такі продукти, як хліб, крупу, бавовняне масло їдальня отримувала вчасно. Я пам'ятаю, варили таку смачну, як нам тоді здавалося, «затируху» (так називався суп з житнім темним борошном). Усі приходили з якимись банками, бідончиками, набирали їжу і несли до гуртожитку, бо в їдальні не було місця, щоб поїсти», — пише Тарнавська³²⁴.

З приходом весни студенти і викладачі почали відчувати нестачу вітамінів, тому ректорат змушений був організувати «університетський город». В наказі ректора від 20.03.1943 читаємо: «Обробка землі буде проводитися силами студентів та співробітників за встановленим графіком. <...> За виходом на роботу і труддисципліною стежать деканати факультетів та профорганізація. Оплата праці на городі буде проводитися продуктами, вирощеними на городі, за вироблені трудовні»³²⁵.

Через деякий час всі почали відчувати нестачу м'ясних продуктів. І от виникла ідея: в пустелі навесні велика кількість черепах, яких, як відомо, можна споживати, але місцевому населенню їсти їх забороняє релігія. Ризикнули спробувати; спочатку дехто відмовлявся від черепашиного м'яса, але ж при звичаїлись. Кухар спорудив візок з халабудуою, в яку запрягали віслюка, і хлопці їхали збирати черепах. Їм допомагали всі, хто був вільний. Щоб студенти не заблукали, їх супроводжував у пустелю літній туркмен, який жив поблизу. Черепах привозили і скидали у велику яму, де вони жили, й по мірі необхідності кухар їх діставав та готував їжу. Таким чином, університетська їдальня мала змогу поза всякими лімітами отримувати високоякісне м'ясо³²⁶.

«Пізніше стали потихеньку на базарі купувати гуртом молодих віслюків. М'ясо виходило по 5–6 рублів за кілограм, тоді як верблюже коштувало 100–120 рублів. Туркменів це дуже дратувало, тому що Коран забороняє споживати м'ясо віслюків. Намагалися все це робити таємно, але місцеве населення швидко здогадалося про наші витівки, і нас прозвали «ішачниками». У старих віслюків тверде м'ясо, несмачне, а молоді віслюки смачні»³²⁷, — читаємо у спогадах Тарнавської.

«Влітку студенти працювали у місцевих колгоспах. Місцевість там пустельна, від університету до санаторію була довга-довга дорога: ліворуч піски, праворуч піски і ніякої природної рослинності, тільки бавовна, і ми допомагали їй вирощувати і збирати. Бавовна використовувалась і для текстильної промисловості, і для виробництва харчової рослинної олії. До неї довго звикали, вона мала дуже специфічний запах. Наші хіміки під керівництвом професора В. Д. Богатського розробили технологію її очистки, і, вже рафіновану, її можна було їсти», — згадувала Л. М. Савчук³²⁸.

Університет жив, як одна велика сім'я: і студенти, і викладачі разом. Разом же і працювали: копали арики, збирали абрикоси, заготовляли листя шовковиці на плантації, щоб вигодувати гусінь шовкопряда, збирали кокони і відвозили до фабрики. Стипендія була дуже маленькою, картки видавали тільки на хліб і дворазове харчування (сніданок і обід). Доводилося підробляти, щоб якось прожити. Дівчата навчилися плести вовняні речі і продавали їх на базарі у Марах (30 кілометрів від Байрам-Алі). «Іван Дмитрович Зубков іноді видавав нам спирт, ми його обмінювали на вовну

³²³ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 190.

³²⁴ Тарнавская Н. В. Вказ. тв. — С. 2.

³²⁵ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 5. — Арк. 93.

³²⁶ Тарнавская Н. В. Вказ. тв. — С. 4.

³²⁷ Там само.

³²⁸ Савчук Л. М. Евакуація Одеського державного університету... — С. 10.

у місцевого населення і таким чином мали матеріал для роботи. — згадувала Тарнавська. — Іноді навіть залишалися гроші, і ми купували верблюже сало, яке нічим не гірше за свиняче, і тоді у нас було свято»³²⁹.

Навесні 1943 року група біологів на чолі з доцентом Л. А. Шапошніковою вирушила в експедицію в Каракуми. Нав'ючили двох віслюків і подалися пішки. Натрапили на варанів. Розпочалося полювання, кількох піймали, розвели багаття і зварили юшку. Студенти розповідали, що вони ніколи не їли такого ніжного й смачного м'яса³³⁰.

Влітку 1943 року університет оголосив набір студентів на 1943/44 навчальний рік. Проректор Богатський звітував: «Для Одеського державного університету на 1943–1944 рік було надано план набору — 500 студентів. Набрано 347 студентів. Ця цифра могла бути значно більшою, але у зв'язку з тим, що ми були лімітовані відсутністю місць для розміщення студентів, багатьом прийшлося відмовити у прийомі»³³¹.

Дуже швидко ОДУ став значним науковим і культурним центром на території Туркменської РСР. Колектив проводив науково-пропагандистську роботу з населенням. Професори М. П. Савчук, М. М. Розенталь, Г. А. Машталер були включені до складу антифашистського комітету при Туркменській Академії наук³³².

Університет надавав велику допомогу у вихованні наукових кадрів Туркменії. Одразу ж після прибуття в Туркменію університет узяв шефство над працівниками місцевих вищих навчальних і наукових закладів, які не мали спеціалістів з науковими ступенями. Цих працівників постійно консультували, приймали кандидатські іспити, керували виконанням дисертаційних робіт. За два роки в Байрам-Алі у спеціалізованій раді університету захистили кандидатські дисертації 11 місцевих науковців, більшість з яких (7 осіб) були туркменами за національністю. Серед них — А. А. Аширова, перша жінка-туркменка, яка здобула ступінь кандидата біологічних наук. Це було великою допомогою союзній республіці в підготовці національних наукових кадрів, за що керівні особи і конкретні організації були дуже вдячні університету³³³.

Професорсько-викладацький склад ОДУ, крім педагогічної роботи, приділяв велику увагу вивченню й розвитку виробничих сил Туркменії, активно підключився до вирішення деяких господарських проблем, породжених війною. Так, за допомогою хіміків було організовано кустарне виробництво з очерету грубого паперу, в якому була велика потреба. Фізики і хіміки допомагали залізниці ліквідувати недоліки конструкції нових паровозів (професори Є. А. Кирилов, В. Д. Богатський). Професори-хіміки В. Д. Богатський та М. С. Цонев працювали над проблемами рафінування бавовняного масла, використання бентоніту для виробництва мила, екстракції дубильних речовин з місцевих рослин; доцент А. І. Коган — над вивченням механізмів утворення і будови алкідних смол, виготовленням взуттєвого та колісного мастил з місцевої сировини. Географи на чолі з деканом — доцентом О. М. Смирновим досліджували надра Марійської області³³⁴.

Велику роботу проводили науковці історичного та філологічного факультетів (професор М. М. Розенталь, доценти Г. І. Глядковська, Є. В. Сизоненко та ін.).

Значну науково-дослідницьку роботу виконали за ці роки біологи. Зокрема мікробіологи допомагали харчовій промисловості. Доцент Д. Л. Шаміс разом з аспіранткою О. Є. Савчук розробили методику отримання дріжджів для кондитерського та харчового виробництва, налагодили виробництво квасу, пива та інших безалкогольних напоїв з місцевої сировини³³⁵.

³²⁹ Тарнавская Н. В. Вказ. тв. — С. 4.

³³⁰ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 169.

³³¹ ДАОО. — Ф. П-90. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 22.

³³² Савчук М. П. Одеський державний університет в дні Великої Вітчизняної війни... — С. 10.

³³³ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 194.

³³⁴ Савчук М. П. Одеський державний університет в дні Великої Вітчизняної війни... — С. 11.

³³⁵ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 94.

Доцент Л. А. Шапошнікова вивчала лікарські рослини Туркменії, доценти І. І. Погребняк та Н. З. Жаренко — флору Туркменської РСР, професор М. П. Савчук — біологію москітів — переносників хвороб.

Ю. О. Амброз пригадувала: «Всім дуже досаждали комахи. Більш за все ми боялися укусів отруйних каракуртів і фаланг, а постраждало чимало з нас від москітів — переносників лейшманій, які викликають шкіряну хворобу — пендинську виразку (пендинку)»³³⁶.

Особливо цікаву і важливу комплексну роботу проводила науково-дослідна група, до складу якої входили біологи, хіміки й фізики (М. П. Савчук, Ф. М. Породко, Л. А. Шапошнікова, В. Д. Богатський, К. К. Демидов та ін.) спільно зі співробітниками Сочинського науково-дослідного бальнеологічного інституту. Результати їхніх досліджень увійшли до збірника наукових праць Бальнеологічного інституту за 1943 рік. Завдяки такому співробітництву були досліджені і вже тоді частково використані курортні ресурси Туркменії. Досліджували вплив грязі озера Солоного на регенерацію, що було використано в місцевому санаторії для лікування й реабілітації поранених бійців. Вивчали вплив аричної води на діурез, що складало інтерес для ниркового санаторію, досліджували значення сонячної радіації для загоєння ран³³⁷. «Із 16 науково-дослідницьких робіт, що були заплановані на 1943/44 навчальний рік, 11 визнані Комітетом у справах вищої школи СРСР особливо важливими і рекомендовані до планів головних тем вузів»³³⁸.

Колектив ОДУ включився також у громадсько-політичну роботу, що виходила далеко за рамки Байрам-Алі і досягла навіть Ашхабада. В обласному центрі Мари силами одеситів організували вечірній університет марксизму-ленінізму. Кваліфіковані доповідачі читали лекції на різні теми не тільки в Марійській області, а й досить часто запрошувались до Ашхабада³³⁹.

Відповідальні працівники Туркменської РСР швидко змінили своє ставлення до одеських освітян і прагнули, де можна, допомогти колективу. Дізнавшись, що більшість студентів і викладачів не мають теплої одягу, уряд Туркменії виділив для університету значну партію кожухів, дуже теплих і зручних. За словами ректора, «університетський народ одягнувся ніби в якусь своєрідну форму — майже всі в кожухах. А роздобувши валянки й шапки-ушанки, можна було мандрувати майже на полюс»³⁴⁰.

Уже в середині першого семестру навчальна робота увійшла в норму. До складу студентів було прийнято багато фронтовиків, які до війни вчилися в інших навчальних закладах СРСР. Був остаточно затверджений штатний розклад. Ректор плекав надію, що, можливо, хтось із штатних викладачів добереться до Байрам-Алі, тому на постійні посади, в тому числі завідувачів кафедр, призначень не було. Кількість студентів у 1943/44 навчальному році зросла до 447 осіб — набір збільшився удвічі³⁴¹.

Наступив 1944 рік. Німецькі війська терпіли поразку на всіх фронтах. Було зрозуміло, що наближається день, коли університет вирушить додому. Н. В. Тарнавська пригадує: «У нас у всіх був піднесений настрій, радість на душі. Ми жили надією, що скоро повернемося додому, в Одесу, настане нормальне життя, що скоро будемо спати не на підлозі, а на справжнісінькому ліжку, що будемо пити солодкий чай з хлібом. Це були наші мрії. А мріяли ми багато, пригадували всі минулі події і мріяли...»³⁴².

Десятого квітня 1944 року Радянська армія звільнила Одесу. Це був особливо щасливий і радісний день. На урочистих зборах колектив вирішив закінчити навчальний рік в Байрам-Алі й після цього повернутися в рідне місто.

³³⁶ Амброз Ю. А. Единство фронта и тыла... — С. 9.

³³⁷ Савчук М. П. Одеський державний університет в дні Великої Вітчизняної війни... — С. 18.

³³⁸ Там само. — С. 11.

³³⁹ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 175.

³⁴⁰ Там само. — С. 176.

³⁴¹ Історія Одеського університету за 100 років...

³⁴² Тарнавская Н. В. Вказ. тв. — С. 1.

7 липня проректор Богатський доповідав на засіданні партійного бюро ОДУ: «Завершили 2-й семестр дещо раніше у зв'язку з наступним від'їздом до Одеси. Заняття закінчили 13 червня. <...> На 07.07 — 292 студенти в основному склали іспити. В середньому на кожного студента приходилося по 5 іспитів. Склали іспити 90 %, не склали 8,9 %. Причини нескладання іспитів, особливо для філологічного факультету, — дуже маленькі строки за часом між іспитами»³⁴³.

Наприкінці серпня Ашхабадська залізниця сформувала чудовий ешелон з пасажирських вагонів для людей і товарних для обладнання, бібліотеки та інших господарських речей. Довершила картину вантажна платформа з тюками білої, як сніг, вати для матраців, яку подарувала місцева влада, коли дізналася про стан речей в Одесі. В одну теплушку помістили навіть ішака, який потім вірно слугував в Одесі для важких внутрішніх перевезень і, зокрема, доставки продуктів зі складів міста.

Після дуже теплих, сердечних проводів університет вирушив до Одеси. «Ашхабадською дорогою наш ешелон було задокументовано як спецпоїзд, — пригадував М. П. Савчук. — І ми мирно, хоч не досить швидко, слідували на Соль-Ілецьк, Харків, Одесу. До Одеси прибули в перших числах вересня»³⁴⁴.

«Після приїзду довго чекали на транспорт. Весь день просиділи на станції Одеса-мала. Вокзал і всі колії були зірвані. Пізно ввечері за нами подали трамвайну вантажну платформу, і поступово всіх перевезли. Нашої радості не було кінця, коли ми опинилися в аудиторіях першого поверху головного корпусу»³⁴⁵.

3.3. В окупованому місті. Universitatea din Odesa

Створений румунською окупаційною владою *Universitatea din Odesa* де-юре не мав ніякого відношення до Одеського державного університету, який в цей час перебував в евакуації. Але де-факто він мав таку ж офіційну назву і розташовувався в будівлях ОДУ. Частина викладачів і студентів, що за різних обставин не встигли виїхати з Одеси, працювали і навчалися у створеному окупаційною адміністрацією університеті. Але цікаво, що румунський університет зарахував на навчання студентів на черговий курс; натомість ОДУ після повернення з евакуації зарахував студентів окупаційного університету, після складання академічної різниці, на наступний курс навчання. Таким чином, вони визнавали один одного, тому історія Одеського національного університету імені І. І. Мечникова без цієї сторінки буде неповною.

За даними на 1940/41 навчальний рік університет нараховував 2488 студентів, але не всі вони мали змогу продовжувати навчання. Дехто записався добровольцем у РСЧА чи був мобілізований, хтось евакуювався з батьками в інші регіони Радянського Союзу. Певна ж кількість студентів змушені були залишитись в Одесі та очікувати приходу ворожих військ³⁴⁶.

«Місто обстрілювалося гарматами, фашистські літаки кидали запалювальні бомби, — пригадував колишній студент біологічного факультету І. Г. Гурський. — Ми з Валентином Губським, батько якого був у ті часи комендантом університету, і ще кількома студентами вдень працювали у колгоспі «Суха гребля» Доманівського району Одеської області (нині Миколаївська область), допомагали збирати врожай, а ночами чергували в університеті — скидали на землю запалювальні бомби, які потрапляли на дах. Під час польових робіт у липні я сильно поранився й захворів на правець, тому не пам'ятаю, як увійшли у місто румунські війська, бо саме у цей час знаходився у важкому стані хвороби».

³⁴³ ДАОО. — Ф. П-90. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 73.

³⁴⁴ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 234.

³⁴⁵ Тарнавская Н. В. Вказ. тв. — С. 2.

³⁴⁶ Одесса. Очерк истории города-героя. — Одесса, 1957.

Треба зазначити, що С. О. Губському та його дружині Ф. Т. Губській університет зобов'язаний збереженням головного корпусу, багатьох матеріальних цінностей у ті страшні часи початку війни та окупації. Після війни вони обидва були репресовані: їх звинуватили у тому, що вони розбили за наказом румунських військових погруддя Сталіна у приміщенні зоологічного музею. І нікого не цікавило, що цей вчинок допоміг уникнути розгрому музею. Заслуги подружжя перед університетом високо цінував М. П. Савчук, який після війни, незважаючи на всю небезпеку особисто для себе, не побоявся зарахувати на біологічний факультет В. С. Губського — сина цих «ворогів народу»³⁴⁷.

Ще один свідок початку воєнних подій у місті — Н. М. Пашковська — розповідала: «Ми разом з батьком тричі ходили з валізами на евакопункт, але першого разу була величезна черга і нам не вистачило талонів, другого — почався сильний обстріл міста, пункт зачинився, а всі люди, що стояли у черзі, розбіглися по бомбосховищах. Утретє, вже перед самим відходом наших, нам не видали талонів, тому що ми були росіянами, а був наказ у першу чергу відправляти євреїв, бо вже стали відомі факти масового їх знищення, що чинили окупанти на захоплених територіях.

Відхід радянських військ з Одеси почався 15 жовтня увечері. Усюди палали будинки, а води, щоб гасити вогонь, не було. Усі мешканці нашого будинку (Дерибасівська, 13) всю ніч стояли на верхніх поверхах будівлі і гасили іскри, які скрізь летіли з пожеж. Палало все з усіх боків. Мій батько, на той час уже сліпий, носив знизу пісок, а ми з мамою засипали полум'я, яке спалахувало на даху.

Наступного дня, десь після опівдня, з'явилися румунські окупанти. На вулицях ходили патрулі, людей заарештовували за найменшою підозрою»³⁴⁸.

Зовсім з іншим настроєм описували ці події кореспонденти румунських військ у місцевій пресі. Ідеологічна концепція окупантів була протилежною — необхідно було показати велику визвольну роль румунських військ, які ціною власної крові звільнили від «жидо-більшовицького терору населення Одеси і назавжди принесли волю і щастя місцевому населенню»³⁴⁹.

Щоб підтвердити свою визвольну місію перед світовою спільнотою, румунській адміністрації необхідні були практичні заходи, які б засвідчили нормалізацію життя в окупованому місті. І вони незабаром почали їх проводити з величезною помпезністю.

У перші дні після призначення керівником шкільно-культурної Дирекції (у подальшому перейменована у Дирекцію культури та освіти) помічника міського голови К. Відрашку, він розпочав активну діяльність з організації роботи шкіл, гімназій, церков, театрів та вищих навчальних закладів. Від імені губернатора Трансїстрії професора Алексяну він звернувся до одного з найвідоміших у місті вчених — професора П. Г. Часовникова з пропозицією: «Пане професоре П. Г. Часовников! Маю честь повідомити Вас, що постановою маршала І. Антонеску № 5118/941 призначається на посаду ректора університету. Просимо Вас надіслати список кандидатів для керівництва в якості деканів факультетів та інститутів».

Сам Часовников описував цю подію таким чином: «Чиновнику, що прийшов до мене, я заявив, що займатися адміністративною роботою у великих обсягах я утруднююсь. Але наступного дня мене викликав губернатор Алексяну і підтвердив, що я не маю права відмовлятися від призначення і не виконувати наказ...»³⁵⁰. (Тут, мабуть помилково, Часовников посилається на губернатора Алексяну, який уперше відвідав Одесу 7 грудня 1941 року).

³⁴⁷ Воспоминания доцента кафедры зоологии биологического факультета ОНУ И. Г. Гурского [рукопись]. — 2000. — Архив Зоологического музея ОНУ.

³⁴⁸ Воспоминания Н. М. Пашковской. — 2000. — Архив Зоомузея ОНУ.

³⁴⁹ Трансїстрия навеки будет румынской // Одесская газета. — 1941. — 23 ноября (№ 10).

³⁵⁰ Смирнов В. А. Осужденный ректор университета хирург П. Г. Часовников (1877–1955): по материалам СБУ // Одесский вестник. — 2000. — 22 января.

Щоб забезпечити необхідну для відкриття університету кількість студентів і викладачів, було вирішено включити до його складу всі довоєнні вищі навчальні заклади Одеси на правах факультетів. Оскільки професор Часовников за радянських часів обіймав посаду завідувача факультетської клініки медичного інституту і добре знав викладачів-медиків, то в першу чергу почали відновлювати медичний факультет.

4 грудня в «Одесской газете» з'явилося оголошення: «У зв'язку з відновленням навчання на медичному факультеті всім студентам другого, третього курсів, а також заурядлікарям пропонується зареєструватись у канцелярії факультету (Валіховський пров., 2). Там таки здійснюється прийом заяв від усіх осіб, які бажають вступити до першого курсу факультету і мають завершену середню освіту. Декан медичного факультету професор П. Часовников»³⁵¹.

Усім зареєстрованим були видані запрошення-перепустки і наказ з'явитися 7 грудня об одинадцятій годині у велику аудиторію медичного факультету, де відбудеться урочисте відкриття *Universitatea din Odesa*.

Щоб надати більшої урочистості й значущості цій події, на відкриття університету «прибув пан цивільний губернатор Трансністрії професор Алексяну, вищі чини Румунського і Германського військового командування в Одесі, міський голова п. Г. Пинтя та ряд інших військових та цивільних керівників; одночасно також прибуло духовенство на чолі з архімандритом о. Іулієм»³⁵².

Губернатор виступив з великою промовою, яку завершив такими словами: «Спокій і світло після бурі й темряви — ось що ми вам принесли. Натомість ми очікуємо від вас чуйності, розуміння та віри. З цією думкою оголошую відкритим академічний 1941/42 рік»³⁵³.

У ці ж дні не менш урочисто були відкриті оперний театр і кафедральний собор.

І хоча де-юре університет почав працювати в окупованому місті 7 грудня 1941 року, де-факто перші лекції відбулися тільки 16 лютого наступного року і лише на двох факультетах — медичному і за тиждень політехнічному, створених на базі відповідних довоєнних інститутів. Наприкінці березня лекції почалися також на агрокультурному факультеті³⁵⁴.

Усі газети запрошували викладачів, студентів і абітурієнтів. Проте бажаючих працювати і вчитися було обмаль для відкриття запланованих семи факультетів: богословського, медичного, фізико-математичного, політехнічного, агрокультурного, літературно-філософського та юридичного. Щоб залучити молодь до університету, 14 лютого 1942 року відкрили підготовчі курси, всім випускникам яких надавалося право бути зарахованими на будь-який факультет без вступних іспитів³⁵⁵. До речі, на підготовче відділення, за свідченням Н. М. Пашковської, приймали навіть тих, хто мав неповну середню освіту³⁵⁶.

Коли засоби заохочення були вичерпані, Дирекція культури й освіти перейшла до примусових заходів. 11 квітня у міській газеті з'явилося оголошення: «Одеський університет запрошує всіх викладачів вищої школи, не зайнятих роботою в університеті, з'явитися в канцелярію університету до 28 травня ц. р. (Валіховський пров., 2) для подання відомостей, необхідних для обліку професорсько-викладацького персоналу. Обліку підлягають: ті, хто ніде не працює, а також ті, хто працюють поза університе-

³⁵¹ В связи с возобновлением занятий... // Одесская газета. — 1941. — 4 декабря (№ 13).

³⁵² Пребывание в Одессе г-на гражданского губернатора Транснистрии // Одесская газета. — 1941. — 10 декабря (№ 15).

³⁵³ Текст речи губернатора Транснистрии г-на профессора Г. Алексяну на торжественном открытии университета 7 декабря 1941 г. // Одесская газета. — 1941. — 13 декабря (№ 16).

³⁵⁴ Доводится до сведения всех студентов // Одесская газета. — 1942. — 14 февраля (№ 40).

³⁵⁵ Там само.

³⁵⁶ Воспоминания Н. М. Пашковской...

том. Відомості необхідні для подання пану губернатору Трансністрії. Ректор університету професор Часовников»³⁵⁷.

Поряд з іншими оголошеннями, які погрожували позбавленням життя за порушення розпоряджень пана губернатора, це «запрошення» виглядає, як загроза страти у випадку його невиконання.

Зазначимо, що жоден з довоєнних факультетів у 1941/42 навчальному році не розпочав роботи і навіть ректорат нового навчального закладу у перший рік існування працював поза приміщеннями довоєнного університету. Щоб виправити це становище, новій владі було вкрай необхідно організувати роботу суто університетських факультетів і залучити до навчального процесу хоча б декілька колишніх студентів і викладачів, які залишилися в Одесі. Враховуючи ці обставини, з квітня 1942 року адміністрація розпочала кампанію з набору студентів на 1942/43 навчальний рік.

Муніципалітет вжив низку заходів, щоб примусити викладачів зареєструватися й вступити на службу в університет. Зокрема організаціям і установам заборонялося працевлаштовувати співробітників і викладачів вищої школи, що позбавляло останніх засобів існування. Усім викладачам і студентам обіцяли посвідчення, які звільняли «відповідно до § 8 наказу № 26 Губернаторства Трансністрії від трудової повинності на весь час роботи в університеті» — це давало змогу молоді запобігти вивезенню до Німеччини³⁵⁸. Пред'явників університетських посвідчень або студентських квитків поліцейські патрулі не затримували навіть при облавах, що відіграло велику роль для організації підпільної роботи³⁵⁹. В Будинку вчених було відкрито кооператив, який забезпечував продуктами викладацький персонал; для його потреб Губернаторство виділило дотацію в 20 000 РККС та вантажівку, — це давало можливість співробітникам прогодувати свої родини. Наприкінці березня офіційно відкрили Будинок відпочинку для науковців на дачі Ковалевського, а в районі Великого Фонтану муніципалітет виділив дачі для відпочинку науковців.

1 серпня місцеві газети сповістили про оголошення набору в Одеський університет. До університету приймалися «всі чоловіки й жінки до 30 років, які закінчили гімназію з 8 класів, радянську десятирічку, радянські технікуми та спеціальні підготовчі курси при політехнічному факультеті університету. Ті особи, що закінчили радянські робітфаки й фельдшерські школи, в Одеський університет не приймаються»³⁶⁰.

Влітку 1942 року була проведена реорганізація підрозділів університету. 25 серпня газета «Одесса» повідомляла: «За розпорядженням губернатора професора Алексяну, Одеський державний університет розпочинає другий навчальний рік у звільненій від жидо-більшовизму Трансністрії у складі 5 факультетів: медичного, політехнічного, фізико-математичного, літературно-філософського та юридичного»³⁶¹. Агрокультурний факультет відокремився ще навесні 1942 року у самостійний навчальний заклад, а на богословський не було подано жодної заяви. Деканами нових факультетів були призначені: фізико-математичного — професор Потапенко, історико-філологічного — професор Соколов, юридичного — професор Фаас³⁶².

Новий навчальний рік розпочався 28 вересня. Загальна кількість студентів зі студентами п'ятого курсу включно, які мали закінчити університет у першому півріччі 1942/43 навчального року, становила 1549³⁶³. На фізико-математичний факультет було зараховано 128 осіб, з них 88 — природниче відділення, 40 — математичне. На перший курс медичного факультету подали заяви 2,5 тис. абітурієнтів, але зараховано

³⁵⁷ Одесский университет // Одесская газета. — 1942. — 11 апреля (№ 52).

³⁵⁸ Удостоверение № 9429/948-К Егорова Павла, 22.01.1943 [оригинал] // Личный архив семьи П. И. Егорова.

³⁵⁹ Воспоминания Н. М. Пашковской...

³⁶⁰ Кто принимается в университет // Одесса. — 1942. — 5 августа (№ 88).

³⁶¹ Университет // Одесса. — 1942. — 26 августа (№ 106).

³⁶² Новые деканы // Одесса. — 1942. — 29 сентября (№ 135).

³⁶³ В университете // Одесса. — 1942. — 26 сентября (№ 132).

було тільки 550. На політехнічному факультеті на 160 вакантних місць було прийнято тільки 40 осіб³⁶⁴.

Для забезпечення навчального процесу 1942 року була відновлена робота університетської бібліотеки (кінець лютого), Ботанічного саду (березень), передано агрономічному факультету підсобне господарство «Червоний хутір» (квітень).

Студенти першого курсу приступили до занять за університетськими навчальними планами лише у другому семестрі у зв'язку з тим, що всі колишні радянські громадяни повинні були протягом першого півріччя скласти іспити в обсязі 8-класної гімназії з Закону Божого, румунської та латинської мов, історії та географії Румунії³⁶⁵.

Н. М. Пашковська, на той час першокурсниця, пригадувала: «Природниче відділення фізико-математичного факультету (з 29 вересня 1942 року факультет точних наук) розташовувалось у головному корпусі університету по вулиці Петра Великого, 2 (Дворянська, 2). На першому поверсі знаходився музей і лабораторії, де нам читав лекції з зоології безхребетних професор Олександр Ромулович Прендель, анатомка (там, де зараз буфет), аудиторії, в яких ми слухали лекції з анатомії людини. Практичні заняття проводила Зінаїда Михайлівна Воля. На другому поверсі знаходилися лекційні аудиторії, гербарна кімната, а останні двері ліворуч по коридору — це була улюблена аудиторія № 62. Вона була найсвітліша, і, мабуть, тому здавалося, що й найтепліша. На першому курсі нас, студентів-природників, було осіб 50, з них десь 15 — біологів. Ми вивчали анатомію людини, мінералогію та кристалографію, німецьку мову, фізику, математику, ботаніку, зоологію, неорганічну хімію. Заняття починалися о 9 годині ранку, і кожен день було по три пари»³⁶⁶.

«На старший курс, — пригадує І. Г. Гурський, — було зараховано тільки чотири студенти: я, Ася Квак та Зинов'єва Таїсія, прізвище четвертої не пам'ятаю. Незалежно від того, на яких спеціалізаціях ми були у довоєнний час, нас усіх записали на кафедру ботаніки і майже всі спеціальні дисципліни читав завідувач кафедри професор Г. Й. Потапенко. Студентам усіх факультетів і курсів обов'язково читали курс Богослов'я. Лекції відбувалися у великій медичній аудиторії, де збиралась велика кількість студентів. Ці лекції ми використовували для розповсюдження листівок та іншої конспіративної роботи. Тут можна було отримати інформацію про повідомлення Радянського інформбюро. Обов'язковою для всіх факультетів була також історія Румунії, а для факультетів точних наук — і географія Румунії. Оскільки серед місцевих викладачів спеціалістів з історії Румунії не було, то лекції читав префект поліції П. Ільїн. З 1943 року цей курс викладав професор Яського університету А. Болдур. Всі студенти й викладачі повинні були обов'язково вивчати румунську мову»³⁶⁷.

Професор К. П. Добролюбський зазначав: «При вступі до університету необхідно було надати свідоцтво про етнічне походження та довідку про відвідування літніх курсів румунської мови. Студенти сплачували за навчання 400 марок (окупаційних). Для чиновників румунської адміністрації, службовців та робітників муніципальних підприємств (електростанція, водопровід) були пільги і вони сплачували від 75 до 150 марок. Повністю звільнялися від оплати румуни, молдавани та італійці»³⁶⁸.

Треба зазначити, що ніхто з колишніх студентів факультету точних наук не міг пригадати, чи сплачували вони гроші за навчання. І хоча в залікових книжках була спеціальна графа, в якій необхідно було робити позначку про сплату або про звільнення від неї, — ці графи в оригіналах документів залишилися незаповненими. Респонденти зазначали, що вони просто навіть і не мали таких грошей³⁶⁹.

³⁶⁴ Экзамены новых студентов // Одесса. — 1942. — 5 августа (№ 88).

³⁶⁵ Bilet №150 pentru a putea intra in cladirea Universitatu din Odessa Eliberat la 6 Februarie 1943 [оригінал] // Особистий архів Н. М. Пашковської.

³⁶⁶ Воспоминания Н. М. Пашковской...

³⁶⁷ Добролюбский К. П. Университет в период Великой Отечественной войны: конспект лекции для сотрудников библиотеки ОГУ // Личный архив В. С. Фельдмана. — Одесса, 21.10.86.

³⁶⁸ Там само.

³⁶⁹ Зачетная книжка № 150 студента Одесского университета. Факультет точных наук, естественного отделения, Пашковской Натальи Михайловны, 1942 [оригінал] // Личный архив Н. М. Пашковской.

Факультетом керувала рада на чолі з деканом, але всі постанови підлягали затвердженню сенатом університету; до його складу входив секретар, який призначався губернатором з числа чиновників Дирекції культури й освіти. Адміністративно-господарськими справами керувало правління університету. Обов'язки секретаря правління виконував П. М. Кирсанов. Існував також інститут інспекторів, які слідкували за поведінкою студентів та відвідуванням занять.

Студентські гуртожитки були заборонені. Газета «Одесса» від 7 серпня 1942 року роз'яснювала: «У зв'язку з оголошенням прийому до Одеського державного університету нових студентів нас просять зазначити, що при університеті студентських гуртожитків існувати не буде. Проживання студентів у гуртожитках відриває їх від родини й суспільства, розвиває шкідливу уособленість і сприяє розвитку серед молоді хибних нахилів та навичок»³⁷⁰.

У зв'язку з тим, що 1941/42 навчальний рік розпочався пізніше, рішенням міського голови літня екзаменаційна сесія була призначена з 1 по 20 липня. На іспитах крім професора, який читав курс, обов'язково були присутні два асистенти. При складанні іспитів в аудиторії не дозволялося знаходитися більш ніж чотирьом студентам. Після сесії всі студенти повинні були відпрацювати 24 робочі дні на сільськогосподарських фермах поблизу міста; тих, хто не відпрацював трудову повинність, відраховували з університету.

Хоча активної наукової роботи більшість вчених університету не вели, однак в особистому архіві професора Г. Й. Потапенка збереглася Виписка з протоколу засідання ради факультету точних наук від 11.11.1943, на якій відбувся захист його дисертації на здобуття вченого ступеня доктора біологічних наук з теми «Растительность северо-западного побережья Черного моря». Опонентами були професор Г. Боровиков та доцент Л. Климентов, головував професор Є. Синельников³⁷¹. Збереглася також Виписка з наказу № 8 по Одеському університету від 13 січня 1944 року, яка свідчить про те, що на підставі рішення ради факультету, відповідних постанов сенату університету та затвердження Дирекції культури губернаторства професору Потапенку Георгію, завідувачу кафедри ботаніки, надається вчений ступінь доктора біологічних наук. При вивченні диплому, який був виданий Потапенку, привертає увагу той факт, що він виготовлений вручну, за допомогою пера, а не типографським способом; це дає підставу припустити, що захист був поодиноким³⁷².

Великий інтерес викликає ще один документ — поздоровлення професора Г. Й. Потапенка з успішним захистом дисертації від співробітників природничого відділення, по якому можна визначити за автографами персональний склад викладачів: Є. Синельников, О. Прендель, Г. Боровиков, П. Павлов, Я. Тренейзе, О. Філіпова, В. Бібер, Е. Лопатто, Є. Рутковська, Г. Яворська, Д. Душко, С. Белодєд, Н. Іванова, Є. Гапонов, О. Щербина, К. Столяров, С. Ляшенко, А. Чернишенко, Л. Климентов, К. Покровський, Н. Васильєв, Г. Костанді, З. Воля, Л. Семенюков³⁷³.

Активну участь брали співробітники факультету точних наук у підпільній роботі. Про це свідчать документи, знайдені в особистому архіві П. І. Єгорова. Під час окупації він обіймав посаду директора карантинної лабораторії і за сумісництвом працював у зоологічному музеї університету. У «Короткому звіті начальника партизанської ланки 8-го району, загону ім. Сталіна — О. М. Шелягіна» зокрема засвідчується: «...до складу групи я залучив і директора карантинної лабораторії, доцента університету т. Єгоро-

³⁷⁰ Студенческого общежития не будет // Одесса. — 1942. — 7 августа (№ 90).

³⁷¹ Выписка из протокола № 31 заседания Совета факультета точных наук от 11/XI 1943 [оригинал] // Личный архив семьи Г. И. Потапенко.

³⁷² Диплом доктора биологических наук Г. И. Потапенко. — Одесса, 1944 [оригинал] // Личный архив семьи Г. И. Потапенко.

³⁷³ Поздравление Г. И. Потапенко от товарищей по работе с успешной защитой докторской диссертации [оригинал] // Личный архив семьи Г. И. Потапенко.

ва П. І., у розпорядженні якого знаходився будинок, у якому ми мешкали... Він забезпечив мене документом, з яким я міг проживати у м. Одесі»³⁷⁴. Як видно з цього звіту, Єгоров виносив з бібліотеки університету повідомлення Радінформбюро, які передруковувалися на машинці карантинної лабораторії і розповсюджувалися серед населення. За дорученням керівництва загону він роздобув великомасштабну карту і фіксував на ній стан і переміщення фронтів та виконував багато інших завдань.

І. Г. Гурський пригадував: «багато хто зі студентів виконували доручення партизанського загону, який знаходився у катакомбах. Але ми дізнались про це лише тоді, коли за наказом керівництва восени 1943 року опинилися в катакомбах і зі зброєю в руках допомагали Радянській армії звільняти рідне місто від загарбників». До речі, в одній трійці з Гурським у підпіллі працював студент факультету точних наук — майбутній професор Одеського політехнічного інституту М. В. Діварі³⁷⁵.

Окупанти робили спроби перетворити університет на центр антикомуністичної пропаганди: заохочували викладачів до співпраці у газетах, на радіо та пропонували інші види пропагандистської роботи. Професор Добролюбський наводив приклад одного з таких заходів: «У грудні 1942 року в університеті було оголошено конкурс наукових робіт з тем: 1. Спогади з часів більшовицького режиму (для літераторів та журналістів).

2. Історія жахів, що коїлися більшовиками (для істориків).

3. Ідеологічна критика марксизму-ленінізму (для істориків, економістів, юристів, філософів).

За найкращі роботи губернатор призначив премії: I — 1000 марок, II — 500 марок, III — 200 марок. Але бажаних виявилось дуже мало»³⁷⁶.

Для активізації та координації політико-виховної роботи 16 травня 1943 року було створено «Інститут антикомуністичних досліджень». Відвідування лекцій цього закладу для професорів було бажаним, а для всіх інших викладачів і співробітників — обов'язковим.

Уже навесні 1943 року навчальна робота університету почала давати збої. На настрої студентів і викладачів впливала інформація про успіхи Радянської армії на фронтах, тому Дирекція культури та освіти видала наказ адміністрації університету звільняти незважаючи на наукові заслуги викладачів, які вороже або пасивно ставляться до антикомуністичної боротьби.

1943/44 навчальний рік розпочався у звичайних обставинах. Як пригадують очевидці, складалося враження спокійної навчальної роботи, але десь із середини осіннього семестру почала відчуватися певна знервованість адміністрації і розповсюдилися чутки про підготовку до вивозу обладнання університету та евакуації викладачів до Румунії. Бажаних були одиниці, серед них ті, хто займав посади в адміністрації університету. Як пояснював Потапенко, окупанти переконували їх, що радянські військові обов'язково розстріляють під гарячу руку всіх посадових осіб, «...тому ми вирішили на якійсь час зникнути з Одеси, а коли налагодиться нормальне життя — повернутися»³⁷⁷.

Відіграв свою роль і Указ ПВР СРСР від 8 березня 1942 року, який наголошував: «Всі колишні радянські піддані, які займаються будь-якою діяльністю, що сприяє відновленню промислового та господарського життя на території, тимчасово окупованій германськими або союзними їм арміям, оголошуються поза законом. Громадяни Радянського Союзу, які не евакуювалися з радянських територій, що захоплені супро-

³⁷⁴ Краткий отчет участника партизанского движения по г. Одессе А. М. Шелягина, 1952 [оригинал] // Личный архив семьи П. И. Егорова.

³⁷⁵ Воспоминания доцента кафедры зоологии биологического факультета ОНУ И. Г. Гурского...

³⁷⁶ Добролюбский К. П. Университет в период Великой Отечественной войны...

³⁷⁷ Письмо Г. И. Потапенко (Руководству Советского правительства) [оригинал] // Личный архив семьи Г. И. Потапенко.

тивником на час вимушеного відходу з них Червоної Армії, прирівнюються до дезертирів і підлягають рівній з ними мірі покарання».

Основна частина викладачів і співробітників, навпаки, почала проводити активну роботу зі збереження матеріальних цінностей університету, які були заплановані до вивозу.

Як свідчать записи у залікових книжках студентів, зимова сесія розпочалась у середині січня 1944 року і продовжувалася до середини лютого, а з 1 березня був призначений початок весняного семестру³⁷⁸. Представники окупаційної влади проводили збори викладачів і студентів, на яких запевняли, що успіхи Радянської армії — тимчасові, а окупаційна влада стабільна; але заняття відвідували поодинокі студенти. Щоб якось зберегти власне реноме і відновити відвідування лекцій і практичних занять, 15 березня 1944 року було проведено урочисте вручення дипломів першим випускникам окупаційного університету³⁷⁹.

Усі відчували близький кінець окупації. Лектори й студенти прикладали зусилля для збереження матеріальної бази університету: ховали найбільш цінні експонати музею у купи сміття, заривали обладнання в землю, розбирали по домівках найбільш цінні прилади, препарати і книги на той випадок, якщо приміщення університету будуть зруйновані.

Ректор ОДУ М. П. Савчук, який одразу за радянськими військами прибув до Одеси, писав у листі до своєї родини, що знаходилася в евакуації у Байрам-Алі разом з колективом університету: «Бібліотека і музеї залишилися, хоч дещо цінне мамалижники вивезли — доведеться в Румунії шукати й повертати. З обладнання також чимало вивезено, а багато було заховано, особливо фізики молодці — дещо закопали, хоч за це двох фізиків замучили гади: загинули [О. К.] Чернюк і [В. В.] Кандагурі — їх приречені фашисти розстріляли. <...> В університеті тут, в Одесі, почали заняття 21/IV; є 360 студентів і осіб 50 наукових працівників»³⁸⁰.

Колишній студент Гурський пригадував: «У перші дні після визволення міста ми допомагали розбирати руїни, гасити пожежі та виконували різні роботи за наказами командування. Через декілька днів нам дозволили провідати наші родини. По дорозі додому ми пішли подивитися, чи зберігся головний корпус університету, бо ходили чутки про те, що фашисти його замінували і при відході підірвали. Нас дуже здивувало, що університет не тільки зберігся, а навіть уже працював — складалися списки студентів, реєструвалися викладачі й т. ін. Ми дуже зраділи, коли побачили у приміщенні головного корпусу (Дворянська, 2) ректора нашого університету — Миколу Панасовича Савчука. Він розповів про те, що викладачі й студенти продовжували працювати у Туркменії і незабаром будуть повертатися, що в Одесі через декілька днів розпочнуться заняття і нам необхідно наздоганяти витрачений час, щоб разом з усім університетом продовжити навчання у новому навчальному році»³⁸¹.

3.4. Відновлення роботи в Одесі

10 квітня 1944 року Радянська армія звільнила Одесу від окупантів. Наступного дня міськком КП(б)У відновив роботу ОДУ і призначив тимчасово виконуючим обов'язки ректора А. В. Недзвідського, який видав перший наказ:

«1. Цього числа приступив до тимчасового виконання обов'язків ректора університету. Підстава: листовне доручення міськкому КП(б)У від 11 квітня ц. р.

³⁷⁸ Зачетная книжка № 21 студента Одесского университета, историко-филологического факультета Вейбер Риммы Яковлевны, 1942 [оригінал] // Личный архив Р. Я. Вейбер.

³⁷⁹ Diploma de Licenta in Stiintele Naturale. Odesa, anul 1944, luna Martie zina 15 // Особистий архів І. Г. Гурського.

³⁸⁰ Савчук М. П. Лист до родини в Байрам-Алі, 24.05.1944 [оригінал] // Архів родини М. П. Савчука.

³⁸¹ Воспоминания доцента кафедры зоологии биологического факультета ОНУ И. Г. Гурского...

2. Університет розпочинає свою роботу за структурою, що існувала 1941 року, а саме в складі факультетів: фізико-математичного, хімічного, біологічного, географічного, історичного, філологічного та трирічного літературного. <...>

3. Негайно розпочати реєстрацію професорсько-викладацького складу, студентів і технічних працівників»³⁸².

Були також призначені проректори (доцент В. І. Литовченко та професор М. М. Васильєв) і декани факультетів (фізико-математичний — професор М. М. Васильєв, хімічний — професор Е. К. Лопатто; біологічний — доцент В. І. Литовченко; географічний — доцент В. В. Короповський; історичний — професор А. Г. Готалов-Готліб; філологічний — професор П. Й. Потапов; літературний — Ф. І. Педанов. Призначеним тимчасовим деканам наказано негайно приступити до підготовки до поновлення занять на всіх факультетах³⁸³.

Отримавши повідомлення про звільнення міста, 11 квітня М. П. Савчук та І. Д. Зубков вилетіли до Одеси (через Ашхабад, Москву, Київ). Одеський аеропорт був ще заминований, і літак посадили на військовий аеродром поблизу села Березівка. До Одеси добиралися на перекладних, і «в другій половині дня (десь о 14-й годині) 13 квітня ми в'їхали на Пересип. Враження — руїни. А коли під'їхали до Пересипської церкви, почули дзвони — був Великдень»³⁸⁴. (Тут Савчук, ймовірно, невірно наводить дату свого прибуття до Одеси. Великдень 1944 року припадав на 16 квітня).

Перший наказ по ОДУ Савчук підписав 17 квітня:

«§ 1. В 1941 році Одеський державний університет був евакуйований до глибокого тилу, де продовжує працю і до цього часу. Прибувши до м. Одеси, НАКАЗУЮ: в зв'язку з визволенням Одеси з-під ярма румуно-німецьких загарбників розпочати — поряд з працею Одеського університету в м. Байрам-Алі Туркменської РСР — заняття з 20 квітня в м. Одесі з наявними науковими працівниками та студентами»³⁸⁵.

Відповідно до штатного розкладу було тимчасово, до кінця навчального року, призначено 25 завідувачів кафедр і затверджено 27 викладачів³⁸⁶. Відновлена робота аспірантури та науково-дослідних підрозділів: «Виконання обов'язків директорів науково-дослідних закладів університету покласти тимчасово, до кінця учбового року, на таких осіб: фізичний інститут — професора Г. Л. Міхневича; Астрономічна обсерваторія — професора К. Д. Покровського; Геофізична обсерваторія — доцента Т. І. Акімович; Ботанічний сад — асистента О. А. Щербину»³⁸⁷.

Про свої перші враження від повернення ректор пише у листі до родини: «Знищено до тла вокзал і порт, знищена школа Столярського, деякі вузи і ряд будинків. Який вигляд має університет? На Комінтерна, 2 (Дворянська, 2) і Преображенській, 24 основні будинки цілі й цілком придатні для роботи. Зберігся також лабораторний корпус органічної хімії і майже весь корпус фізичного факультету, за винятком великої фізичної аудиторії, що знищена разом з хімічним корпусом. Географічний факультет сильно пошкоджений і вимагає капітального ремонту. <...> З реєвакацією справа така: у перших числах липня, після закінчення навчального року, будемо вирушати»³⁸⁸.

Комітет у справах вищої школи призначив М. П. Савчука уповноваженим по Одесі, і на його плечі додатково лягла відповідальність за організацію навчального процесу в усіх вузах Одеси³⁸⁹. Проблем довелося вирішувати щодня сотні, й не тільки в

³⁸² Архів. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 8. — Арк. 1.

³⁸³ Там само. — Арк. 2.

³⁸⁴ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 208.

³⁸⁵ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 8. — Арк. 4.

³⁸⁶ Там само. — Арк. 5-6.

³⁸⁷ Там само. — Арк. 7.

³⁸⁸ Савчук М. П. Лист до родини в Байрам-Алі... — С. 1, 2.

³⁸⁹ Уповноваження РНК України № 43/2514 від 08.07.1944. Особова справа. — Арк. 25 [оригінал] // Архів родини М. П. Савчука.

університеті, а й в усіх вузах міста. Незважаючи на це, вже за тиждень після приїзду ректора в ОДУ розпочався навчальний процес. «В університеті тут, в Одесі, почали заняття 21 квітня. Є 360 студентів і 50 наукових співробітників», — писав Савчук до Байрам-Алі³⁹⁰.

З першого дня роботи університету співробітники НКВС розпочали арешти тих, хто співпрацював з окупаційною владою: старшого викладача Ф. І. Педанова (03.05), професорів В. Ф. Лазурського (10.05), Б. В. Варнеке (10.05), К. Д. Покровського (13.05)³⁹¹.

Травень, червень та липень пройшли в упорядкуванні навчальних приміщень і лабораторій для нового навчального року. Університетське майно в основному збереглося, але було розкидане по місту, і його треба було повернути на свої місця. Настав серпень. Був оголошений набір студентів на перший курс всіх факультетів, і Савчук виїхав в Туркменію через Київ, Москву³⁹². У Києві, в РНК, він одержав «Уповноваження» на реевакуацію університету і виїхав у Байрам-Алі за колективом³⁹³.

Проректор В. І. Литовченко на партійних зборах ОДУ 27 червня 1944 року доповідав: «З початку роботи університету в радянських умовах перед нами постало завдання розробити такий навчальний план, який відповідав би програмам радянських ВНЗ і дозволив би ліквідувати ті проблеми, які виникли за румунських часів. <...> У зв'язку з тим, що всі іспити, складені при румунах, не можуть бути зараховані, студентам всіх факультетів необхідно перескласти 63 заліко-дисципліни. На сьогоднішній день перескладено 55 заліко-дисциплін, «провалено» 8 заліко-дисциплін. Таким чином, деяким студентам доведеться скласти ще декілька іспитів, необхідних для переведення на наступний курс. З усіх предметів для студентів організовано консультації»³⁹⁴.

Н. М. Пашковська пригадувала: «Всі курси з спеціальних дисциплін, що читалися в університеті в часи окупації, були перезараховані, але нам необхідно було скласти іспити з дисциплін академічної різниці (головним чином з суспільно-політичних наук). Через декілька днів уже почалися лекції»³⁹⁵. На молодших курсах у зв'язку з тим, що заняття в період окупації розпочиналися з другого семестру, становище ще більше ускладнювалося — необхідно було наздоганяти цілий семестр: «Іспити за весняний семестр у 1944 році ми складали частково уже тим викладачам, які поверталися з евакуації. М. П. Савчук дозволив улітку за два місяці прослухати дисципліни IV семестру»³⁹⁶.

Таким чином, у травні — серпні університет працював водночас у двох місцях: основний склад — в Байрам-Алі, а досить обмежений — в Одесі. «У перших числах вересня (після закінчення навчального року) колектив професорсько-викладацького і студентського складу повернувся до Одеси, обидва колективи об'єдналися і розпочали підготовку до нового навчального року. <...> Парторганізація в держуніверситеті нараховує у своєму складі 60 осіб: з них 35 членів партії та 25 кандидатів»³⁹⁷. На ці цифри необхідно звернути особливу увагу. Коли університет опинився у Туркменській РСР — у сільськогосподарському районі, де обмаль інтелігенції, на яку була квота на вступ до партії, секретар парткому Гурвіч і ректор Савчук використали ці обставини і за один рік прийняли до членів ВКП(б) майже всіх викладачів, аспірантів і багатьох студентів. Тому, прибувши в Одесу, університет мав потужну партійну організацію, яка могла багато питань вирішувати самостійно. Це відіграло велику роль в подальшій історії університету і особливо у боротьбі з лисенківщиною.

³⁹⁰ Савчук М. П. Лист до родини в Байрам-Алі... — С. 2.

³⁹¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 8. — Арк. 34.

³⁹² Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 236.

³⁹³ Наказ ВКДВШ № 1742-к, 03.07.1943. Особова справа. — Арк. 20 [оригінал] // Архів родини М. П. Савчука.

³⁹⁴ ДАОО. — Ф. П-90. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 66.

³⁹⁵ Воспоминания доцента кафедры зоологии биологического факультета ОНУ И. Г. Гурского...

³⁹⁶ Воспоминания Н. М. Пашковской...

³⁹⁷ ДАОО. — Ф. П-90. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 66.

19 вересня 1944 року М. П. Савчук звітував на засіданні партбюро ОДУ: «По лінії навчальної частини університет до занять готовий, бібліотеки працюють добре, професорсько-викладацькими кадрами і студентами університет укомплектовано. Подальший набір студентів необхідно призупинити в зв'язку з відсутністю вільних площ у гуртожитку. Погані обставини з підготовкою до зими. Немає палива, немає освітлення, не всі співробітники мають житло. Працює студентська їдальня, але продуктів обмаль»³⁹⁸.

З підготовкою навчальних корпусів до прийому студентів виникло багато проблем, які треба було терміново вирішувати. Савчук писав: «У вікнах навчальних корпусів не було жодного скла, і не було надії, що воно з'явиться. Я дав розпорядження виймати скло з лабораторних шаф і склити вікна. З цього положення вийшли — принаймні в лабораторіях і аудиторіях не буде протягів і зимою не буде задувати метелиця»³⁹⁹.

1944/45 навчальний рік був дуже важким: майже цілу зиму не було палива і лекції читали (а студенти слухали) у зимовому одязі і в шапках. Карткова система, нестача всього, холод і голод. Гуртожитки не опалювались, вода у кімнатах замерзала, але колектив переборював всі труднощі, і робота проходила більш-менш нормально⁴⁰⁰.

Не дивлячись на труднощі, керівництво ОДУ продовжило розвиток науки: з січня 1945 року відновлюється робота при університеті науково-дослідного зоолого-біологічного інституту. До його складу входили 4 сектори: фізіології тварин (завідувач професор Є. І. Сінельников), мікробіології (завідувач професор Є. А. Гапонов), гідробіології (завідувач професор О. Р. Прендель), палеонтології (завідувач доцент І. Я. Яцко)⁴⁰¹.

Підсумовуючи результати першого семестру, Савчук доповідав: «Сесія проводилася у достатньо важких умовах. Окупанти нанесли багато шкоди. Цілий ряд лабораторій зруйновано. Багато витрачено сил, щоб університет мав змогу працювати нормально. Одним з утруднень була й різна підготовка студентів. Дехто не навчався три роки, інші прибули з інших вузів. Не було достатньо освітлення, опалення в гуртожитках і навчальних корпусах. <...> Основна кількість студентів, не посилаючись на об'єктивні ускладнення, серйозно поставилася до навчання і результати маємо непогані. Відвідування лекцій становить 81,5 %. Приводами для пропусків були: відсутність взуття; дозвіл студентам відпустки, щоб вони могли привезти продукти і теплий одяг»⁴⁰².

Але ОДУ продовжував працювати. Закінчився 1944/45 навчальний рік, і університет випустив з 6 факультетів 275 молодих спеціалістів, з яких 30 одержали дипломи з відзнакою.

У доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 20-й річниці Перемоги, М. П. Савчук зазначав: «Університетський люд пишається тим, що переборював неймовірні труднощі і вийшов переможцем, що він єдиний з українських університетів, який організовано евакуювався з Одеси, рік успішно працював на Північному Кавказі, вдруге успішно евакуювався ще в скрутніших умовах, а після звільнення Одеси реевакуювався і знову включився в нормальну роботу»⁴⁰³.

³⁹⁸ Там само. — Арк. 95.

³⁹⁹ Савчук М. П. Подорож з Одеси до Байрам-Алі... — С. 235.

⁴⁰⁰ Там само.

⁴⁰¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Спр. 11. — Арк. 83.

⁴⁰² ДАОО. — Ф. П-90. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 8 зв.

⁴⁰³ Савчук М. П. Одеський державний університет... — С. 11.

Р о з д і л 4

1944–1991 роки. Одеський державний університет імені І. І. Мечникова

4.1. Організаційна структура та науково-педагогічні кадри⁴⁰⁴

Успіхи в науці та освіті зробили Одеський державний університет одним з лідерів вищої школи УРСР, запорукою чого стало формування міцного трудового колективу. Наступний, майже півстолітній, період розвитку закладу, безумовно, є одним з найяскравіших в його історії.

Автори останнього радянського науково-популярного видання з історії нашого університету обрали епіграфом до розділу «Досвід, пошуки, проблеми», присвяченого розвитку закладу упродовж 1945–1991 років, вислів Дмитра Менделєєва: «Вся гордість вчителя в учнях, в зростанні посіяних ним зерен»⁴⁰⁵. Дійсно, що може краще підсумувати ефективність роботи професорсько-викладацького складу, ніж успіхи випускників, які в другій половині ХХ століття створили кістяк колективу своєї альма матер? Показово, що з 1960-х років саме випускники університету стають його керівниками.

Зміцнення трудового колективу і розширення штату

Розвиток Одеського університету після повернення з евакуації окрім очевидних проблем з матеріальною базою зіткнувся з нагальною потребою у відновленні кадрового потенціалу. Перший навчальний рік в рідних стінах розпочався із запізненням — у жовтні 1944 року. Незакінчена війна хоч і віддалялась від Одеси географічно, але позначалась на всіх сторонах роботи колективу. За спогадами студентів і викладачів, військова форма була звичайним явищем серед працівників та учнів, а більшість навчальних корпусів на вулиці Щепкіна стояли пустою й були відновлені лише 1950 року. Вікна головного корпусу на вулиці Петра Великого та гуманітарного корпусу на вулиці Радянської армії (нині Наукова бібліотека ОНУ) були заклеєні паперовими стрічками на випадок бомбардування, а новини з фронту залишалися головними приводами для радості чи горя.

Згідно з наказом ректора № 10 від 15 вересня 1944 року до виконання своїх обов'язків в Одесі приступили 46 співробітників університету, які були реєвакуйовані з Байрам-Алі. Серед них 8 професорів — В. Д. Богатський, М. Б. Беляєв, Р. М. Волков, Е. А. Кирилов, Ф. М. Породко, М. М. Розенталь, М. С. Цонєв, Д. Г. Елькін; 22 доценти — М. Н. Бобинін, А. Х. Нансон, А. І. Глядковська, В. А. Горецький, Р. Л. Дремлюк, К. К. Демідов, С. П. Дудкін, П. І. Збандуто, Н. З. Жарень, Н. Н. Коровяков, С. К. Коган, А. І. Коган, А. А. Москаленко, І. І. Погребняк, А. М. Смирнов, Е. Б. Сізоненко, Р. Е. Соломонюк, Г. С. Томашпольський, М. Г. Устенко, Л. А. Шапошнікова, Б. О. Шайкевич, В. А. Федосєєв; виконувач обов'язків доцента З. Д. Богатська; 2 кандидати наук — М. О. Болтенко, І. І. Цукреман; 7 старших викладачів — Гудар-Габанцева, О. Д. Огеляйдт, Ф. Е. Петрунь, А. Л. Крижановський, В. З. Нестеренко, Т. С. Михайліченко, М. О. Чухрій; а також 6 асис-

⁴⁰⁴ Автор підрозділу В. М. Полторак.

⁴⁰⁵ Одесский университет 1865–1990 / отв. ред. И. П. Зелинский [и др.]. — Одесса, 1991. — С. 75.

тентів — Л. Е. Белевлі, М. Д. Вербицький, М. В. Домбровська, Н. В. Ізмайлова, О. Е. Савчук, К. Н. Шухгалтер⁴⁰⁶.

Університетський трудовий колектив поповнювався і вже в жовтні 1944 року складався з 166 науковців та викладачів, об'єднаних у 51 кафедру. В середньому одна кафедра складалася з 3,3 ставки — це найнижчий показник за всю історію університету. Приступили до роботи шість факультетів: філологічний (з відділеннями російським та українським), фізико-математичний (з відділеннями фізичним та математичним), хімічний, біологічний, географічний та історичний. Серед викладачів було 24 професори (14,45 %), 11 докторів наук без вченого звання (6,6 %), 59 кандидатів наук та доцентів (35,55 %) та 83 викладачі без наукового ступеня (50 %). Ознакою часу був і порівняно невеликий відсоток членів ВКП(б) серед викладачів — усього 36 осіб (21,7 %)⁴⁰⁷.

Переможні травневі дні 1945 року співпали з 80-річчям Одеського університету. У зв'язку з цим йому було присвоєне ім'я всесвітньовідомого вченого, Нобелівського лауреата І. І. Мечникова, що для колективу закладу стало символом переходу від воєнних випробувань до мирної праці і нових наукових досягнень.

Відновлений університет об'єднав науково-педагогічні кадри та студентів більшості вишів Одеси. Кількість працівників у першому мирному навчальному році зроста до 142 осіб — більш ніж удвічі. Потреба у фахівцях, які б передусім працювали на відбудову господарства, зруйнованого війною, 1945 року призвела до створення нових факультетів: геолого-грунтового, юридичного та статистичного (перейменованого згодом на економічний, а пізніше об'єднаного з історичним). Отже, навчальний процес здійснювався на 9 факультетах: історичному, російської філології, української філології, географічному, хімічному, біологічному, фізико-математичному, геолого-грунтовому, статистичному⁴⁰⁸. Геолого-грунтовий факультет утворився за ініціативою доцента О. М. Смирнова восени 1945 року за рахунок об'єднання кафедр геології, мінералогії та петрографії, палеонтології, гідрогеології, лабораторії та кафедри і кабінету ґрунтознавства. Його деканом став професор Ю. А. Гапонов (до 1952).

До кінця 1945/46 навчального року кількість професорів, доцентів та викладачів ОДУ зроста на 50 осіб — до 216. В лабораторіях та при кафедрах почали працювати 126 працівників допоміжного складу. Серед викладачів було вже 25 професорів та 58 доцентів⁴⁰⁹. Дефіцит кваліфікованих кадрів все ще був дуже відчутний, і це позначилося зокрема на роботі кафедр⁴¹⁰.

Демобілізовані кадри поповнили ряди викладачів, зокрема кандидати наук Ю. Т. Лопатін, Є. Т. Мальований, доценти Б. С. Грінбарт, Єріхімович, а також старший викладач І. І. Бурштейн. До колективу були прийняті професор А. Є. Брюханов, доценти Мойсєєв та Єфремов. Були і втрати — помер доцент Н. Н. Васильєв. За штатним розкладом викладачів повинно було бути 62, але наявні були лише 52. Загалом на 1946/47 навчальний рік подавалася заявка на збільшення кількості співробітників університету на 46 осіб (професорів на 22, доцентів на 11, старших викладачів на 5, асистентів на 8). При цьому також зазначалася потреба в завідувачах кафедр — не вистачало 15 досвідчених та кваліфікованих працівників.

Велику увагу в повоєнний навчальний рік приділяли підвищенню кваліфікації співробітників: захистили докторські дисертації професори М. М. Розенталь та В. П. Цесевич; професор М. С. Васильєв отримав докторський ступінь без захисту дисертації. Загалом в роботі було 12 докторських дисертацій. Тоді ж захистили дисертації

⁴⁰⁶ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Оп. 2-л. — Од. зб. 10. — Арк. 10.

⁴⁰⁷ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 116.

⁴⁰⁸ Отчет Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова за 1945/46 учебный год. — С. 1–2, 9–11 // Музей рідкісної книги НБ ОНУ.

⁴⁰⁹ Дьомін О. Б., Хмарський В. М. Одеському національному університету ім. І. І. Мечникова — 145: лібрето напередодні славного ювілею. — Одеса, 2010. — С. 27.

⁴¹⁰ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 117.

на здобуття наукового ступеня кандидата наук Домбровський, Савчук, Шульгіна, Манакін, Горяістов, Цесюлевич, Нестеренко, Дащенко, в роботі перебували ще 20 дисертацій. На підході було й молоде поповнення — при кафедрах готувались до написання та захисту дисертаційних досліджень 74 аспіранти⁴¹¹.

На виконання постанови ЦК ВКП(б) від 5 жовтня 1946 року «Про поліпшення і розширення юридичної освіти в країні» в ОДУ було утворено юридичний факультет (1947)⁴¹².

Наступні навчальні роки продовжили тенденцію збільшення кількості та якості професорсько-викладацького колективу. До його складу у 1947/48 увійшли ще 6 професорів — Н. А. Ледньов, А. С. Предводитель, І. І. Пузанов, К. К. Кисельов, А. Н. Вєфані, В. Я. Левін, а також 9 доцентів, 2 кандидати наук та 9 викладачів. Оптимізація кадрів потребувала й переміщень — були відраховані сумісники (2 професори, 3 доценти та 17 викладачів). Серед втрат колективу — померлі під час 1947/48 навчального року професори І. Д. Андросов та Ф. М. Порошко, доценти Н. З. Петрович та М. П. Вобинкін. Вдалося налагодити роботу ще на одній кафедрі — їх стало 53. Загальна кількість викладачів сягнула 217 (182 штатних та 35 сумісників), з них 27 професорів та 62 доценти. Захистили докторські дисертації доценти К. К. Савченко і В. М. Костін та професор Д. Г. Елькін; також відбулися захисти 8 кандидатських дисертацій. Питання підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу перебувало під пильним контролем керівництва університету: щорічно перевірялись рівень підготовки аспірантів та співшукачів, а також фіксувався поіменний перелік осіб, що працювали над дисертаціями (1947/48 — 26 докторських та 12 кандидатських). В щорічному звіті ректор Савчук вказав на необхідність відкриття 6 додаткових кафедр та прийняття на роботу додатково 3 професорів та доцентів.

1946 року з'явився ще один вид звітної діяльності — політико-виховна робота серед професорсько-викладацького складу, що, безумовно, було пов'язане з початком холодної війни. Відбувались публічні обговорення, конференції, зачитували доповіді, практикували колективне вивчення праць класиків марксизму-ленінізму; викладачів зобов'язували відвідувати вечірній університет марксизму-ленінізму. Підсумовуючи цей вид роботи з колективом, ректор у звіті згадав наступні недоліки, обумовлені загальним станом боротьби з ідеологічними прорахунками в СРСР: «Ми ще не остаточно звільнились в проведенні агітаційно-пропагандистської роботи від елементів абстрактності, нерідко за загальним проведенням роботи забували про окремих конкретних осіб, завдяки чому мали місце буржуазно-націоналістичні помилки (приписано від руки: «в роботі окремих викладачів філологічного факультету». — *Ред.*). Такі помилки знайдені в підручнику керівника кафедри української мови доцента А. А. Москаленка і в новому його підручнику виправлені й направлені до друку; була спроба з боку викладача кафедри української літератури Дащенко взяти під захист М. Рильського, здійснена на викладацькій конференції; припустив також низку буржуазно-націоналістичних помилок доцент А. Недзвідський. Усі помилки були жорстко розкритиковані на засіданнях кафедри, вченій раді університету, визначена низка заходів для покращення роботи таких кафедр та попередження таких явищ. Також одним з недоліків було те, що не всі завідувачі кафедр затверджені Міністерством вищої освіти УРСР (25 осіб)»⁴¹³.

Внаслідок цього від політичних репресій в повоєнний час постраждали академік Г. Маркелов, професори П. Павлов, І. Пузанова, М. Розенталь, Б. Авербург, С. Боровой, Л. Пападато, доценти Ю. Мірюта, А. Москаленко, А. Недзвідський, М. Дащенко, В. Дябло, Б. Шайкевич, Б. Галащук⁴¹⁴.

⁴¹¹ Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 12–15.

⁴¹² Вища школа Української РСР. — Ч. 2. — С. 131; За більшовицькі кадри (ЗБК). — 1948. — 1 січня (№ 1).

⁴¹³ Отчет ОГУ за 1947/48 уч. год. — С. 5–12.

⁴¹⁴ Урсу Д. Ученые Одессы — жертвы идеологических кампаний 1946–1953 годов // Юго-Запад. — 2010. — Вып. 10. — С. 114–173.

Станом на початок 1948 року в ОДУ працювали 9 вищезазначених факультетів і 8 науково-дослідних установ⁴¹⁵. У 1949 році було відкрито новий факультет — іноземних мов, і кількість факультетів досягла 10. У жовтні університет оголосив набір на відділи англійської, німецької та французької мов новоствореного факультету. Екстрений прийом документів тривав до 5 листопада, вступні іспити було проведено 9–16 листопада, а заняття стартували з 21 листопада⁴¹⁶.

В 1949/50 навчальному році професорсько-викладацький колектив нараховував 218 штатних співробітників та 41 сумісника. Розподіл за рівнем кваліфікації та темпи зростання колективу можна спостерігати з наступної таблиці:

		За штатним розкладом		На 1 липня 1949		На 1 липня 1950	
		Штатних	Сумісників	Штатних	Сумісників	Штатних	Сумісників
1	Завідувачів кафедр, професорів	18	6	14	8	15	4
2	Завідувачів кафедр, доцентів	22	2	22	21	17	4
3	Завідувачів кафедр, старших викладачів	-	-	7	-	4	-
4	Професорів	3	4	1	1	1	1
5	Доцентів	76	13	36	14	45	12
6	Старших викладачів	43	10	45	9	72	14
7	Викладачів	56	6	66	17	54	11
	Загалом	218	41	191	50	208	46

Примітка: в число сумісників входять 5 внутрішніх сумісників та 8 аспірантів.

Третину співробітників університету становили жінки (83), кожен третій працівник — член або кандидат в члени ВКП(б). Половина професорсько-викладацького складу мала стаж роботи у вищих навчальних закладах понад 10 років (104 особи), 5–10 років — 43 особи, 3–5 років — 31 особа, до 3 років — 30 осіб. За національним складом переважали українці (81 штатний та 19 сумісників) та росіяни (відповідно 83 та 14). Відносно високий відсоток євреїв — 50 осіб (38 штатних та 12 сумісників). Протягом навчального року зафіксовано 29 звільнень (одне у зв'язку зі смертю) та 68 зарахувань до штату (в тому числі 15 сумісників). Понад 60 співробітників розпочали або продовжили роботу над докторськими та кандидатськими дисертаційними дослідженнями. Дефіцит кадрів особливо відчувався на філологічному, юридичному, іноземних мов та економічному факультетах — там не було жодного професора. Ще один з показників нестачі кваліфікованих спеціалістів — старші викладачі продовжували очолювати роботу 5 кафедр⁴¹⁷.

Наступний навчальний рік 1950/51 загалом продовжив тенденції попереднього. Значних змін складу співробітників не відбулося, — щоправда, національні пропорції дещо змінилися: на перше місце вийшли росіяни (103 штатних та сумісники), на друге перемістились українці (99), скоротилась кількість євреїв (45). 39 осіб було

⁴¹⁵ ЗБК. — 1948. — 25 січ. (№ 5).

⁴¹⁶ ЗБК. — 1949. — 24 жовт. (№ 27).

⁴¹⁷ Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 10–17.

прийнято на роботу і стільки ж звільнено. Співробітники захистили 6 кандидатських та 2 докторські дисертації; над докторськими продовжили працювати 8 осіб, над кандидатськими — 38⁴¹⁸. Серед новацій в ідеологічних вимогах — особливий акцент на мовознавчих працях Й. Сталіна; цьому питанню була присвячена ціла низка заходів, в тому числі засідання вченої ради університету. Значно зменшилась увага до роботи вечірнього університету марксизму-ленінізму: якщо у звіті за 1949/50 навчальний рік йому було присвячено 7 сторінок, то наступного року він лише побіжно згаданий в декількох місцях.

Кількість штатних одиниць співробітників університету не змінилась і в наступному році — 236,5 ставок залишилось на 1951/52. Кількість професорів становила 21, доцентів та кандидатів наук — 118. Відсоток жінок не змінився. Кількість українців та росіян зафіксована майже рівна — відповідно 102 та 104, кількість викладачів єврейської національності скоротилась до 44 осіб. 32 викладачі були прийняті на роботу, 25 звільнено. Захищено протягом навчального року 12 кандидатських та одна докторська дисертація. Над докторськими дисертаціями продовжили працювати 16, а над кандидатськими — 48 співробітників⁴¹⁹. Щодо політико-ідеологічної роботи, то особливу увагу приділено студентам: «В постановці агітаційної роботи є все ще низка серйозних недоліків. Слабо висвітлений передовий досвід агітаторів, далеко не всі агітатори на курсах та в групах проводять всебічну політико-виховну роботу. Частина агітаторів обмежується тільки проведенням політичної інформації, не переймаючись життям курсу чи групи, а парторганізації факультетів недостатньо контролюють їхню роботу»⁴²⁰.

В 1952 році географічний та геолого-грунтовий факультети були об'єднані в один — геолого-географічний; деканом призначили доцента О. М. Смирнова (до 1959). Цей факультет став найбільшим за кількістю викладачів і студентів. Кількість кафедр залишилася попередньою. Таким чином, у 1951/52 навчальному році в ОДУ працювали 8 факультетів: історичний, фізико-математичний, геолого-географічний з геологічним та географічним відділеннями, філологічний з російським та українським відділеннями, хімічний, біологічний, юридичний, економічний. Останній був укомплектований за рахунок абітурієнтів, які за конкурсом не пройшли на історичний, філологічний, географічний та юридичний факультети⁴²¹.

Останній навчальний рік періоду керівництва державою Й. Сталіна характеризується незначними корективами вищезазначених показників. До 217 скоротилась кількість штатних одиниць (на 19,5 ставок); до них входили 23 професори та 88 кандидатів наук та доцентів. Гендерні та партійні показники залишилися на рівні третини колективу. Кількість українців серед професорів та викладачів — 97, кількість росіян впала до 84, а євреїв — до 34. На роботу прийнято 33 фахівця, в тому числі 2 професори та 7 доцентів. Значне скорочення (на 65 осіб) пов'язане передусім зі зменшенням навантаження та кількості штатних одиниць. 1952/53 навчального року в університеті захищено 12 кандидатських дисертацій, 13 доцентів продовжили роботу над докторськими дисертаціями⁴²². У 1953 році в складі ОДУ згадується історико-економічний факультет⁴²³.

В цілому за період від 1945 до 1953 року відбулося зміцнення трудового колективу та розширення штату з 166 до 217 одиниць. Щоправда, кількість професорів не змінилась, проте вдвічі зросла кількість кандидатів наук. Увага до підвищення кваліфікації викладачів мала свої наслідки, які відбилися у вищевизначених цифрах.

⁴¹⁸ Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 5–8.

⁴¹⁹ Отчет ОГУ за 1951/52 уч. год. — С. 4–9.

⁴²⁰ Там само. — С. 54.

⁴²¹ Там само. — С. 10.

⁴²² Отчет ОГУ за 1952/53 уч. год. — С. 3–7.

⁴²³ За наукові кадри (ЗНК). — 1953. — 5 груд. (№ 29).

Структурні перетворення

Новий період розвитку університету нерозривно пов'язаний із знаковими змінами в політико-ідеологічній сфері УРСР. Значно відкориговані були напрями ідеологічної роботи: відійшли в минуле посилання на Сталіна, збільшилась увага до робіт Леніна, почастишали посилання на постанови ЦК КПРС. Основи кадрової роботи на світанку хрущовської відлиги декларувалися так: «Увесь професорсько-викладацький склад університету під керівництвом партійної організації був мобілізований на глибоке вивчення марксистсько-ленінської теорії, на підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання, скріплення зв'язку науки з виробництвом та загальний розвиток науково-дослідницької роботи»⁴²⁴.

Постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 30 серпня 1954 року «Про поліпшення підготовки, розподілу й використання спеціалістів з вищою і середньою освітою» спричинила наступні перетворення у навчально-методичній, науково-дослідницькій та ідейно-виховній роботі вишів. Підготовку кадрів в ОДУ було зосереджено у меншому колі спеціальностей. Згідно з наказом Міністерства освіти (МВО) СРСР студенти четвертого і п'ятого курсів юридичного факультету (185 осіб) у липні того року були переведені до Львівського університету імені І. Франка, студенти четвертого курсу економічного відділення історико-економічного факультету (43 особи) — до Харківського держуніверситету.

В ОДУ відбулося укрупнення кафедр: були з'єднані кафедри астрономії та теоретичної механіки, а студенти зі спеціальності «астрономія» переведені на спеціальність «математика»; ліквідована кафедра загальної хімії, об'єднані кафедри генетики та дарвінізму. Було значно скорочено навчальне навантаження для «ліквідації перенавантаження студентів годинами обов'язкових занять» (з 44 на тиждень до 36). Скоротилася кількість факультетів — до шести: фізико-математичний, геолого-географічний, фізіологічний, хімічний, біологічний та історичний.

У червні 1954 року був ліквідований юрфак та економічне відділення історико-економічного факультету, студенти переведені з них до інших вишів⁴²⁵. У зв'язку з цим було переплановано розміщення підрозділів. На Щепкіна, 12 розмістилися географічне відділення геолого-географічного факультету (ГГФ), спеціальна кафедра університету, кафедра й кабінет політекономії, редакція багатотиражки. На Щепкіна, 14 знаходився хімічний факультет. Заняття проходили також в НДІ фізики (Пастера, 27).

На підставі наказу МВО УРСР від 4 липня 1956 року були об'єднані географічний факультет Одеського педінституту з відповідним факультетом ОДУ. На геологічному відділенні геолого-географічного факультету студенти першого курсу були переведені на навчання по двох спеціальностях: геологія і розвідка родовищ корисних копалин; гідрогеологія та інженерна геологія. Інші спеціалізації були скасовані. Гідролого-метеорологічні та океанологічні спеціальності відійшли до Одеського державного гідрометеорологічного інституту, а топогеодезична — до сільськогосподарського інституту⁴²⁶. Був припинений набір на геологічне відділення, яке востаннє випустило студентів у 1959 році. Геолого-географічний факультет став називатися географічним, до того ж він зазнав значного скорочення кількості студентів-географів: 1959 року їх було набрано тільки 35.

Внаслідок зазначених перетворень кількість штатних одиниць в ОДУ скоротилася до 197,5. У 1954 році тут працювали 16 докторів наук та 119 кандидатів. Скоротилася до 70 кількість працюючих жінок і до 66 — кількість членів КПРС. Продовжився процес скорочення кількості викладачів російської та єврейської національностей — до 67 та 26 відповідно; кількість українців, навпаки, збільшилась до 105 — вперше за історію закладу відсоток українців перевищив половину штату. Було прийнято на роботу 23

⁴²⁴ Отчет ОГУ за 1954/55 уч. год. — С. 1.

⁴²⁵ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 120.

⁴²⁶ Там само.

викладачі та звільнено 12. Кількість захистів кандидатських дисертацій скоротилася до 7, натомість 29 доцентів продовжили роботу над докторськими дисертаціями.

За висновком ректора ОДУ тих років С. І. Лебедева, «матеріальна база, забезпеченість навчально-науковим спорядженням, особовий склад викладацьких кадрів дозволяють Одеському університету готувати молодих спеціалістів в значно більшій кількості, ніж це планується в останні роки Міністерством вищої освіти СРСР»⁴²⁷.

Значні кадрові та структурні зміни відбулись у 1956/57 навчальному році⁴²⁸. В результаті злиття університету з педагогічними вишами Ізмаїлу, Вінниці, Бердичева, Одеси та Кіровограда кількість кафедр ОДУ сягнула 60⁴²⁹. На них 1958 року працювали 321 викладач та співробітник — в порівнянні з 1955 роком більше в півтора раза. Серед них доктори наук склали 15 одиниць штатного розкладу, а кандидати — 153. Значно зменшилась кількість сумісників — до шести осіб професорів та доцентів а також восьми старших викладачів, викладачів та асистентів. Кількість жінок зросла до 121 особи, членів КПРС до 155. Більше половини співробітників мали стаж роботи у 1958 році понад 10 років. Частка українців складала 143 особи, росіян — 127, євреїв — 37. Загалом за 1958/59 навчальний рік звільнено 33 особи — в порівнянні з попередніми роками це достатньо відчутна кількість, яка пояснюється черговим скороченням навчального навантаження⁴³⁰. Зменшується потреба у викладацьких кадрах — й зі звіту ректора зникає інформація про підвищення кваліфікації викладачів. При цьому тенденція до зростання пропорції кандидатів наук серед співробітників продовжувалася. Ще одна з тенденцій часу: російськомовна звітність з 1956 року переведена на україномовну — річні звіти ректора аж до «перебудови» друкувалися державною мовою УРСР. Щоправда, офіційна документація вченої ради була чи не єдиним простором домінування української мови в документації ОДУ⁴³¹.

Початок 1960-х років приніс нові зміни як у структурі ОДУ, так і в кадровій політиці. Університет залучається до вирішення практичних завдань народного господарства. «Протягом минулого навчального року (1960/61) на лекціях, семінарських і практичних заняттях значно приділялась увага питанням поєднання навчального матеріалу з практикою комуністичного будівництва, ознайомлення студентів з фабрично-заводським і колгоспним виробництвом і з завданнями, які вирішують колективи підприємств, з успіхами і недоліками в їх роботі, перспективами їх розвитку».

Ректором ОДУ став професор, доктор хімічних наук О. І. Юрженко — спеціаліст з фізикохімії полімерів. Під його керівництвом в ОДУ вперше розгорнулися наукові дослідження в цій порівняно новій галузі хімії, була обладнана нова лабораторія.

Збільшилась кількість факультетів — їх стало 9 (фізичний, механіко-математичний, хімічний, біологічний, географічний, історичний, юридичний, філологічний та іноземних мов)⁴³². Продовжилося зростання кількості штатних одиниць — до 398; серед них докторів наук нараховувалося 13, а кандидатів — вже 186. Відсоток жінок знову зріс — до 171 (майже половина штату), як і кількість членів КПРС (177). З 398 співробітників досвід роботи понад 10 років мали 264, до 5 років стажу — лише 56. Кількість українців знову стала менше половини (174), проте частка росіян та євреїв не зросла (відповідно 152 та 41).

Зникли зі звітів згадки про сумісників, що свідчить про остаточне подолання наслідків спричиненого війною дефіциту досвідчених та кваліфікованих кадрів. За 1960/61 рік додатково прийняли на роботу тільки 7 старших викладачів, виклада-

⁴²⁷ Отчет ОГУ за 1954/55 уч. год. — С. 7–12.

⁴²⁸ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 339.

⁴²⁹ Одесский университет 1865–1990... — С. 78.

⁴³⁰ Отчет ОГУ за 1958/59 уч. год. — С. 5–7.

⁴³¹ Тевікова О. В. Русифікаторська політика радянської влади в галузі освіти в роки тимчасової лібералізації тоталітарної системи // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. зап. Рівненського держ. гуманітарн. ун-ту. — Рівне, 2008. — Вип. 13. — С. 84–89.

⁴³² Історія Одеського університету за 100 років... — С. 124.

чів та асистентів. Звільнені за рік усього 5 осіб (2 доценти та старший викладач)⁴³³. На вченій раді ОДУ пройшли захисти дисертацій — однієї докторської та 23 кандидатських (з них 9 — співробітників та аспірантів ОДУ). Викладачі взяли участь у декількох міжвузівських конференціях, в тому числі присвяченій творчості М. Рильського (у 1947 році за захист письменника доцент кафедри української літератури Москаленко отримав сувору догану).

На межі 1950-х — 1960-х утвердилась нова форма зв'язку науки з виробництвом — госпдоговірні роботи⁴³⁴, що їх виконували університетські вчені. Обсяг цих робіт постійно зростає, а створення науково-дослідного сектору (НДС) започаткувало системний підхід до організації наукових розробок в цьому напрямі⁴³⁵. У рамках НДС за ухвалою Ради Міністрів УРСР було утворено проблемні лабораторії паливних елементів, синтезу психотропних препаратів, географії ґрунтів та охорони ґрунтового покриву, інженерної геології. Організовано лабораторію фізики процесів горіння. Кафедри біологічного факультету одержали нові оптичні прилади (електронний мікроскоп та ін.). У Ботанічному саду організовано лабораторію фізіології і біохімії рослин.

1960 року фізико-математичний факультет зазнав поділу на фізичний і механіко-математичний. 1961 року поновив роботу юридичний факультет. А 1962 року було створено два загальнонаукові факультети у Одесі та Миколаєві з метою кращої організації заочного навчання на молодших курсах (факультет у Миколаєві передано в 1965 році місцевому педагогічному інституту).

Паралельно продовжилась ідеологізація вищої освіти: з 1 вересня 1964 року почала працювати кафедра наукового комунізму (за рішенням МВО УРСР)⁴³⁶.

Стабілізація структури університету після 1961 року не позначилась на темпах зростання науково-педагогічного складу. Так, на 1 вересня 1961 року нараховувалася 391 штатна одиниця, 1962 — 457, 1963 — 493, 1964 — 514. Загалом за «хрущовське» десятиліття кількість викладачів ОДУ зросла в 2,5 рази.

Нарощування кадрового потенціалу

Ювілейний 1965 рік Одеський університет зустрічав на злеті кадрового потенціалу. 23 доктори наук та 204 кандидати наук створювали міцний фундамент усієї кадрової структури. Гендерна структура особового складу була стабільною — жінки склали майже половину колективу. Кількість членів КПРС нарешті стала меншою за кількість жінок в колективі — проте понад 200 комуністів безсумнівно залишились надвпливовим чинником ідеологічного розвитку Університету. Українці (237) та росіяни (206) склали абсолютну більшість професорсько-викладацького складу, але збільшилась і кількість євреїв (52)⁴³⁷.

Відбулися зміни в структурі університету та в організації навчального процесу. Біологічний факультет організував нову кафедру біохімії, розробив нові спецкурси, обговорив новий проект програми з генетики, біохімії, плани проведення великого спецпрактикуму, спецкурсів і лабораторних занять. Географічний факультет організував нову кафедру геологічної зйомки і пошуків покладів корисних копалин (спеціалізація — морська геологія). Юридичний факультет на виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи з подальшого розвитку юридичної науки і поліпшення освіти в країні» вніс ряд змін в програму курсу радянського державного і адміністративного права, а також земельного і колгоспного права⁴³⁸.

Два роки потому, у вересні 1966 року, кількість викладачів за штатним розкладом збільшилась ще на два десятки — до 537 штатних одиниць. Якість професорсько-

⁴³³ Отчет ОГУ за 1960/61 уч. год. — С. 3–4.

⁴³⁴ Ануфриев Л. А., Зелинский И. П. Одесский университет. 1865–1990. — К., 1991. — С. 78.

⁴³⁵ Дьомін О. Б., Хмарський В. М. Вказ пр. — С. 30.

⁴³⁶ Отчет ОГУ за 1964/65 уч. год. — С. 28.

⁴³⁷ Отчет ОГУ за 1964/65 уч. год. — С. 5–6.

⁴³⁸ Отчет ОГУ за 1964/65 уч. год. — С. 3.

викладацьких кадрів згідно зі статистикою була високою: 45 професорів та 205 доцентів становили половину його загальної кількості. Керівниками 60 кафедр були 30 професорів, 28 доцентів та 2 старші викладачі. Як бачимо, дві третини професорів тоді обіймали посади завідувачів кафедр. Загальна кількість старших викладачів була меншою, ніж доцентів, — 142, викладачів — 83, асистентів — 61, а також один науковий співробітник. Половина професорсько-викладацького складу мала наукові ступені: 33 доктори та 229 кандидатів наук.

Кількість чоловіків (302) серед працівників ОДУ все ще випереджала кількість жінок (235). Суттєво (більш ніж на 10 %) зросла кількість членів КПУ. За стажем виділялася група з досвідом роботи у вишах понад 10 років — 324 (понад 60 %), з досвідом менше 5 років було тільки 134 особи (чверть колективу). За національним складом колектив майже не змінив пропорції: більшість належала українцям (242), далі йшли росіяни (215) та євреї (53) — відсоток останніх продовжив поступово зменшуватись (у 1947 їх було 24 %, у 1966 — 10 %), паралельно зі зменшенням частки євреїв серед мешканців Одеси. До університету протягом року було прийнято на роботу 41 особу, в тому числі 3 професори та 7 доцентів. В той же час вибули 27 співробітників, з яких 11 — доценти⁴³⁹.

Професорсько-викладацький колектив, окрім своїх безпосередніх обов'язків, брав участь в самодіяльності і зайняв провідне місце серед художніх колективів міста. Самодіяльні артисти ОНУ відвідали університети Ужгорода, Чернівців, Кишинєва, Вільнюса, Тбілісі; під час зимових канікул прийняли участь у огляді-конкурсі художньої самодіяльності університетів СРСР в Ленінграді і зайняли перше місце⁴⁴⁰.

Підпорядкування вишів України Міністерству освіти УРСР та Міністерству вищої та спеціальної середньої освіти СРСР мало негативні наслідки: неузгодженість норм, і неоднозначність вимог до організації навчального процесу⁴⁴¹. Серед головних висновків ректора за результатами 1966/67 навчального року в пункті першому зазначено: «Підсумки навчального року зобов'язують і надалі удосконалювати навчально-методичну роботу, ширше практикувати контрольні відвідування деканатами і завідувачами кафедр, взаємне відвідування професорсько-викладацьким складом лекцій і практичних занять, шукати і знаходити нові, більш ефективні методи навчання і виховання, домагатись комуністичного відношення до праці, високих принципів моралі. Необхідно продовжувати роботу з удосконалення практикумів, семінарів, курсів лекцій і підвищувати вимоги на екзаменах»⁴⁴².

З 1967 року організовано науково-дослідну групу синтезу психотропних препаратів, перетворену 1971 року на Проблемну науково-дослідну лабораторію синтезу лікарських препаратів (завідувач З. І. Жиліна).

У 1968/69 навчальному році в університеті «здійснювались заходи з поповнення викладацького складу високо кваліфікованими вченими, удосконалення якості лекцій, широкого втілення сучасних технічних засобів навчання». На 1 вересня 1968 року кількість викладачів сягнула 548 (39 професорів, докторів наук, 251 доцент, кандидат наук); з них взяли на роботу в поточному році одного професора та 13 доцентів (при звільненні за рік 3 професорів та 6 доцентів). Велику увагу приділяли спрямуванню зусиль на те, «щоб кожне заняття зі студентами найкращим чином сприяло формуванню широко освічених, вмілих, комуністично переконаних спеціалістів».

Статистичні дані показують продовження тенденцій до збільшення (хоч і незначного) відсотка жінок (240 проти 307 чоловіків), кандидатів наук (251 з 548), працівників зі стажем понад 10 років (328). Дещо зменшилася частка партійних викладачів (233), вирівнялися пропорції українців та росіян (239 проти 236), знову впала част-

⁴³⁹ Отчет ОГУ за 1966/67 уч. год. — С. 5–7.

⁴⁴⁰ Отчет ОГУ за 1966/67 уч. год. — С. 80.

⁴⁴¹ Куцаєва Т. Вища школа УРСР у 1965–1985: основні тенденції та суперечності розвитку // Вісник Київського НУ ім. Т. Г. Шевченка. Історія. — 2006/82–840. — С. 109–112.

⁴⁴² Отчет ОГУ за 1966/67 уч. год. — С. 160.

ка викладачів-євреїв (до 45 осіб, тобто до 8 %). За рік університет втратив 28 співробітників та надбав 52 нових⁴⁴³. Мілітаризація економіки позначилась і на університеті: було відкрито військову кафедру та рекомендовано випускникам факультетів іноземних мов та хімічного паралельно з цивільними спеціальностями отримувати військову професію. 1968 року було поновлено набір на геологічний відділ геолого-географічного факультету. Підвищився кваліфікаційний рівень викладачів за рахунок захисту 4 докторських та 75 кандидатських дисертацій.

1968/69 навчальний рік пройшов під знаком підготовки до «славного ювілею» — сторіччя з дня народження Леніна. Кількість викладачів сягнула вже відмітки 586 (43 професори та 255 доцентів), оскільки кількість кафедр зросла до 6. Показово, що на 1 вересня ще 4 співробітники захистили докторські дисертації, проте на той момент ще не були затверджені ВАКом у науковому ступені. 36 з 45 професорів посідали місце завідувачів кафедр — цей показник знову зріс в порівнянні з минулими роками. Відсоток жінок знову впав (232 проти 364 чоловіків), як і членів КПУ (240). Вже 344 працівники мали стаж понад 10 років — це вказує як на зростання досвіду, так і на певне старіння колективу. Кількість українців-викладачів зросла до 279, а росіян залишилась майже незмінною (240). Частка викладачів-євреїв зменшилась до 43. Університет отримав 47 переважно старших викладачів та викладачів зі своїх рядів, звільнилися 20 викладачів (серед них професор та 4 доценти)⁴⁴⁴. Вчені ради факультетів розглянули 83 кандидатські дисертації, — показово, що дві третини з них (52) були захищені співробітниками інших вишів. Докторський захист відбувся протягом року лише одного разу: підвищив свій науковий ступінь завідувач кафедри теоретичної механіки С. К. Асланов.

Загалом підсумки року були більш ніж втішними: «зобов'язання, взяті університетом у зв'язку з підготовкою до знаменної дати, планомірно реалізувалися». Проте вже наступного року, в липні 1970, грянув грім. Керівництво університету, зокрема ректор О. І. Юрженко, зазнали суворой критики на загальнодержавному рівні⁴⁴⁵ за «істотні недоліки в стилі, методах і нормах керівництва». 20 років потому відгомін внутрішньоуніверситетського конфлікту потрапив на сторінки ювілейного видання з нагоди 125-річчя ОДУ: «В період діяльності О. І. Юрженка на посаді ректора виявились елементи суб'єктивізму, що викликало протистояння в колективі»⁴⁴⁶.

Статут ОДУ, прийнятий 1970 року, зафіксував 10 факультетів: юридичний (5 кафедр), історичний (4 кафедри), філологічний (6 кафедр), біологічний (9 кафедр), фізичний (6 кафедр), механіко-математичний (7 кафедр), геолого-географічний (4 кафедри), хімічний (5 кафедр), факультет романо-германської філології (8 кафедр, 4 відділення), факультет підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук технікумів і професійно-технічних училищ.

Професорсько-викладацький склад досяг 600 осіб: завідувачів кафедр — 36 професорів, 24 доценти, 2 старші викладачі; професорів кафедр — 16, доцентів кафедр — 214, старших викладачів — 156, викладачів — 96, асистентів — 52, наукових співробітників — 4. Показово, що троє з завкафедр працювали на цих посадах на громадських засадах, суміщаючи посаду ректора, проректора з наукової та проректора з навчальної роботи. З перерахованих співробітників ступінь доктора наук мали 45 осіб, а кандидата — 267. Доля жінок становила 45 %, членів КПУ — 41 %, стаж роботи понад 10 років мали 58 % викладачів. Кількість росіян знову вирівнялася із кількістю українців — 260 проти 258, частка євреїв впала до 7 %. Прибули до університету 37 працівників, вибули 28⁴⁴⁷. Продовжувалася робота з підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу вишів усього регіону: в аспірантурі ОДУ на 52 спеціальностях

⁴⁴³ Отчет ОГУ за 1967/68 уч. год. — С. 1-5.

⁴⁴⁴ Отчет ОГУ за 1968/69 уч. год. — С. 1-5.

⁴⁴⁵ Издержки доверчивости // Правда. — 1970. — 17 мая.

⁴⁴⁶ Ануфриев Л. А., Зелинский И. П. Вказ. пр. — С. 79.

⁴⁴⁷ Отчет ОГУ за 1969/70 уч. год. — С. 1-5

у 81 наукового керівника навчались на той момент 233 особи (155 на стаціонарі), а в черзі на захист знаходились аж 585 осіб. Вчені ради університету розглянули 95 кандидатських та 6 докторських дисертацій.

Поступове зростання науково-навчальної бази ОДУ передбачало невпинне збільшення кадрового потенціалу. На 1970/71 навчальний рік кількість співробітників знову зросла — до 621 штатної одиниці. З'явилась ще одна кафедра — тепер в колективі нараховувалось 63 завідувачів (37 професорів, 23 доценти та 3 старші викладачі). На кафедрах працювали 18 професорів, 214 доцентів, 164 старші викладачі, 107 викладачів, 50 асистентів та 5 наукових співробітників. Докторів наук в колективі було 46, кандидатів — 282. Кількість працюючих в університеті жінок дещо зросла (до 287), як і членів КПУ (до 251) та працівників зі стажем понад 10 років (358). Українців стало 277, росіян — 263, євреїв залишилося 43⁴⁴⁸. Активно та результативно працювали вчені ради: за рік захистилися 2 доктори та 10 кандидатів наук (з них 36 — співробітники ОДУ). Показово, що двоє з нових докторів наук отримали ступінь з історії КНРС. Серед кандидатських дисертацій на першому місці — з біології (21 з 101), на другому — знов таки історія КНРС (14 з 101).

На жаль, саме на початку 1970-х років недоліки, притаманні адміністративно-командній системі, почали негативно відбиватись і на сфері освіти та науки. Якщо розвинені капіталістичні країни у порівнянні з 1950-ми — початком 1960-х років у декілька разів збільшили витрати на науку й освіту, здійснили прорив до нових технологій за рахунок потужного розвитку мікроелектроніки, інформатики, біотехнологій, то Радянський Союз втрачав пріоритет у розвитку науки і народної освіти⁴⁴⁹.

Науково-педагогічні кадри ОДУ у 1971/72 навчальному році навіть скоротились на 2 штатні одиниці. Позаяк зміни не були значними, назвемо лише деякі з них. Кількість докторів наук зросла до 48 (ще 5 очікували на затвердження ВАКом наукового ступеня), а кандидатів наук — до 312. Стаж понад 10 років мали вже 360 працівників ОДУ. Вчені ради ухвалили рішення про присудження наукових ступенів доктора наук 5 особам (з них 3 — співробітники ОДУ), кандидата наук — 84 (з них 34 — співробітники ОДУ). Вчена рада на підсумковому засіданні «закликала професорсько-викладацький склад боротися за стабільну академічну успішність на всіх факультетах, за більш активне впровадження підсумків наукової роботи у виробництво, за ефективне використання сучасних технічних засобів навчання й найновіших даних наукової інформації, за впровадження більш дієвих форм і методів політико-виховної роботи тощо»⁴⁵⁰.

1972 року було створено академічно-університетський комплекс з органічної і біологічної хімії, що об'єднав кафедру органічної хімії, проблемну науково-дослідну лабораторію хімії психотропних препаратів ОДУ та відділ хімії азотистих гетероциклів ІОНХ АН УРСР. Згодом сюди увійшли ще три академічні відділи — біоорганічної хімії біологічно активних речовин, молекулярної структури і спектроскопії. Виник комплекс, головним завданням якого був розвиток фундаментальних досліджень у галузі стереохімії гетероциклів і хімії психотропних препаратів, а також створення і впровадження в практику нових біологічно активних речовин.

Наступний навчальний рік був нетиповий по багатьох параметрах. Змінився шаблон звітування за виконання планів на навчальний рік. Характеристику студентського складу вивели на перший план порівняно з характеристикою професорсько-викладацьких кадрів. Велику увагу приділили вирішенню проблеми нестачі аудиторного фонду: проведено експериментальну практику посеред року, встановлено три зміни навчання. Університет придбав декілька одиниць навчальної відео- та аудіотехніки.

⁴⁴⁸ Отчет ОГУ за 1970/71 уч. год. — С. 1–8.

⁴⁴⁹ Горбань А. В., Шевчук В. О. Стан системи освіти в Україні в повоєнний період // Перспективные научные исследования: матер. науч. конф. — 2011. — С. 23–30.

⁴⁵⁰ Отчет ОГУ за 1971/72 уч. год. — С. 1–8, 185.

1973 року з кафедри неорганічної хімії виокремилася кафедра хімічних методів захисту навколишнього середовища (завідувач професор А. А. Еннан). Кількість кафедр зросла до 65, їх очолили 41 професор, 22 доценти та 2 старші викладачі. Загалом в університеті кількість ставок не змінилась (619), проте виросла питома вага докторів (51) та кандидатів (315) наук. Співвідношення жінок і чоловіків у колективі трималось майже паритетне (288 проти 336), кількість членів КПУ зросла до 269 осіб. Українців стало 281, росіян — 272, євреїв поменшало на 10 — до 32 (5 %) ⁴⁵¹.

Пильну увагу почали приділяти підвищенню кваліфікації викладачів, що було обумовлене появою міністерського п'ятирічного плану «підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу». Було заплановане стажування 163 викладачів при факультетах та інститутах підвищення кваліфікації, за кордоном, в аспірантурі, на посадах наукових співробітників, у творчих відпустках та докторантурі.

У 1973/74 навчальному році в ОДУ нараховувалося 628 викладачів (з них 52 доктори наук та 303 кандидати). Професорсько-викладацький склад поділявся на 9 факультетів та 66 кафедр, з них 8 — загальноуніверситетські (наводяться за офіційною нумерацією):

1. історії КПРС
2. наукового комунізму
3. філософії
4. політекономії
5. психології
6. педагогіки
7. фізвиховання та спорту
8. військова

історичний факультет

9. нової та новітньої історії
10. історії давнього світу та середніх віків
11. історії СРСР
12. історії УРСР

філологічний факультет

13. української мови
14. української літератури
15. теорії та методики літератури
16. російської мови
17. російської мови для роботи з іноземними студентами та аспірантами
18. російської літератури
19. загального та слов'янського мовознавства
20. радянської літератури та літератури народів СРСР

факультет романо-германської філології

21. англійської філології
22. англійської мови
23. німецької філології
24. французької філології
25. іспанської філології
26. іноземних мов
27. класичної філології
28. зарубіжної літератури

⁴⁵¹ Отчет ОГУ за 1972/73 уч. год. — С. 1-12.

хімічний факультет

29. неорганічної хімії
30. хімічних методів боротьби з забрудненням навколишнього середовища
31. органічної хімії
32. полімерів та колоїдів
33. аналітичної хімії
34. фізичної хімії

геолого-географічний факультет

35. економічної географії
36. фізичної географії
37. ґрунтознавства та географії ґрунтів
38. загальної та морської геології
39. інженерної геології та гідрогеології

біологічний факультет

40. зоології хребетних
41. зоології безхребетних
42. фізіології людини та тварин
43. фізіології рослин
44. біохімії
45. систематики рослин
46. мікробіології та вірусології
47. гідробіології
48. генетики та дарвінізму

фізичний факультет

49. експериментальної фізики
50. фізичної електроніки
51. теплофізики
52. загальної фізики
53. теоретичної фізики
54. астрономії

механіко-математичний факультет

55. теоретичної механіки
56. математичного аналізу
57. алгебри та теорії чисел
58. геометрії
59. методів математичної фізики
60. обчислювальної математики
61. диференційних рівнянь

юридичний факультет

62. історії та теорії держави і права
63. криміналістики
64. цивільного права та процесу
65. державного та адміністративного права
66. трудового, колгоспного та земельного права⁴⁵²

⁴⁵² Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 14. — Од. зб. 991. — Арк. 1.

На провідних позиціях

1974/75 навчального року вже на 67 кафедрах нараховувалось 656 викладачів (52 професори, 311 доцентів). Серед них членів КПУ 298, росіян 297, українців 285, євреїв 38⁴⁵³. А два роки потому в університеті працювали вже 69 кафедр. 1977 року на механіко-математичному факультеті була створена кафедра вищої математики⁴⁵⁴. На фізичному факультеті працювало 6 кафедр⁴⁵⁵, на біофаці — 9, на географічному відділенні ГГФ — 3 кафедри, на геологічному — 2. На історичному факультеті нараховувалось 4 кафедри, 4 спеціалізації (історії КПРС, історії народів СРСР, новітньої історії зарубіжних країн, археології)⁴⁵⁶. Того року почав діяти також Фізико-хімічний інститут АН УРСР, очолив його О. В. Богатський (з 1984 року інститут носить його ім'я).

1978 року ОДУ набув статусу провідного вищого навчального закладу в галузі науково-дослідницької роботи. Кафедральні науково-дослідні групи об'єднались у відділи, що дозволило виокремити пріоритетні напрями роботи і сконцентрувати на них зусилля фахівців. Надалі ця структурна форма організації наукової праці зазнала змін: 1985 року за основну структурну одиницю науково-дослідної частини (НДЧ) було взято лабораторії, у складі яких функціонували сектори. Це дало змогу істотно зблизити науку з виробництвом.

На 1986 рік структура ОДУ складалася з таких факультетів: юридичний (5 кафедр), філологічний (7 кафедр), історичний (4 кафедри), факультет РГФ (10 кафедр), фізичний (4 кафедри), біологічний (8 кафедр), геолого-географічний (5 кафедр), хімічний (6 кафедр), механіко-математичний (9 кафедр). При Фізико-хімічному інституті АН УРСР створено філію кафедри органічної хімії ОДУ, її очолив професор Г. Л. Камалов — член-кореспондент АН УРСР. Тоді ж внаслідок реорганізації навчального процесу кафедрі неорганічної хімії об'єднали з кафедрою хімічних методів захисту довкілля в одну кафедру неорганічної хімії і хімічної екології (завідувач професор А. А. Еннан, заслужений діяч науки й техніки УРСР).

У 1988 році в ОДУ працювали вищеназвані 9 факультетів, але побільшало кафедр (до 68) і спеціальностей (до 16). Крім того, до університету входили науково-дослідний інститут фізики, астрономічна обсерваторія, новостворений обчислювальний центр, навчально-науково-виробничий та два інженерні центри і 17 проблемних та науково-дослідних лабораторій, Ботанічний сад, палеонтологічний, зоологічний і петрографо-мінералогічний музеї. Університет мав також курси підвищення кваліфікації вчителів середньої школи, факультет підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук середніх спеціальних навчальних закладів, платні підготовчі курси для майбутніх абітурієнтів (вечірня й заочна форми навчання). На всіх відділеннях навчалось понад 11,5 тис. студентів та аспірантів, в тому числі близько 400 зарубіжних, 230 стажистів з Німеччини і Угорщини⁴⁵⁷. Колектив упевнено зростає:

- 1975/76 — 694 викладачі, з них 54 професори та 322 доценти⁴⁵⁸;
- 1976/77 — 701 викладач, з них 56 професорів та 332 доценти⁴⁵⁹;
- 1977/78 — 706 викладачів, з них 58 професорів та 330 доцентів⁴⁶⁰;
- 1979/80 — 766 викладачів, з них 59 професорів та 352 доценти⁴⁶¹;
- 1980/81 — 788 викладачів, з них 58 професорів та 369 доцентів⁴⁶²;

⁴⁵³ Там само. — Арк. 74.

⁴⁵⁴ ЗНК. — 1977. — 9 верес. — № 25.

⁴⁵⁵ ЗНК. — 1977. — 15 квіт. — № 13.

⁴⁵⁶ Там само.

⁴⁵⁷ ЗНК. — 1988. — 15 квіт. — № 15.

⁴⁵⁸ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 14. — Од. зб. 1479. — Арк. 80.

⁴⁵⁹ Там само. — Од. зб. 1751. — Арк. 87.

⁴⁶⁰ Там само. — Од. зб. 1986. — Арк. 90.

⁴⁶¹ Там само. — Од. зб. 2502. — Арк. 108.

⁴⁶² Там само. — Од. зб. 2799. — Арк. 107.

- 1981/82 — 805 викладачів⁴⁶³, з них 56 професорів та 380 доцентів⁴⁶⁴;
- 1982/83 — 809 викладачів, з них 62 професори та 411 доцентів⁴⁶⁵;
- 1983/84 — 772 викладачі, з них 58 професорів та 410 доцентів⁴⁶⁶;
- 1985/86 — 772 викладачі, з них 59 професорів та 420 доцентів⁴⁶⁷;
- 1986/87 — 770 викладачів, з них 57 професорів та 431 доцент⁴⁶⁸;
- 1987/88 — 771 викладач, з них 61 професор та 428 доцентів⁴⁶⁹;
- 1988/89 — 779 викладачів, з них 66 професорів та 440 доцентів⁴⁷⁰;
- 1989/90 — 784 викладачі, з них 69 професорів та 445 доцентів⁴⁷¹;
- 1990/91 — 800 викладачів⁴⁷², з них 94 професори, доктори наук та 488 доцентів, кандидатів наук⁴⁷³.

Достатньо показові відомості про професорсько-викладацький склад на 1 січня 1990 року — на порозі проголошення незалежності України⁴⁷⁴. Понад 81 % працівників ОДУ мали вищу освіту, майже 43 % були членами компартії, 36 % колективу були молодші за 40 років, 29 % — віком від 40 до 49 років, 24 % — від 50 до 59 років, майже 8 % — «раннього пенсійного віку» (60–65 років) і нарешті трохи більше 3 % — старші за 65 років. В національному плані склалася така картина: росіян 369, українців 360, євреїв 23. Стаж науково-педагогічної роботи до 1 року мали понад 2 %, 1–3 роки — майже 4 %, 3–5 років — 6,5 %, 5–10 років — 19 %, понад 10 років — 68 %.

В університеті нараховувалась вже 71 кафедра⁴⁷⁵. За 15 років виникли кафедри політичної історії, політичної соціології, дві кафедри університетського рівня — російської мови для іноземних студентів та аспірантів довго- та короткотермінового навчання; основ медичних знань; філософії природничих факультетів; англійської граматики; англійської фонетики; англійської лексикології та стилістики; класичної та іспанської філології; іноземних мов для гуманітарних факультетів; іноземних мов для природничих факультетів; карного права, процесу та криміналістики; оптимального керування; вищої математики; ботаніки; зоології. Було перейменовано декілька кафедр, в тому числі філософії та основ гуманітарного знання. У зв'язку з переформуванням були закриті кафедри англійської філології (розділена на 3), іноземних мов (розділена на 2), класичної та іспанської філології об'єднані; дві кафедри зоології (об'єднані), а також фізіології рослин з систематикою рослин (об'єднані).

Саме в цей час в університеті почала формуватись нова концепція викладання та вивчення гуманітарних і суспільно-політичних дисциплін. З'явилися нові профільні кафедри, гуманітарні засади займали базові позиції у викладанні навчальних дисциплін⁴⁷⁶.

Основною тенденцією розвитку професорсько-викладацького складу за період від середини 1960-х до початку 1990-х років стало значне уповільнення зростання кількості викладачів (за 1965–1975 — майже на 50 %, тоді як за 1975–1990 — лише на 10 %). Кількість професорів стабільно становила 10 %, доцентів — від 50 до 60 %. І хоча керівництво відзначало поганий рівень дисертацій (на рівні 1970-х — 60 % від

⁴⁶³ Ануфрієв Л. А., Зелинский И. П. Вказ. пр. — С. 80.

⁴⁶⁴ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 14. — Од. зб. 3135. — Арк. 101.

⁴⁶⁵ Там само. — Од. зб. 3453. — Арк. 140.

⁴⁶⁶ Там само. — Од. зб. 3746. — Арк. 113.

⁴⁶⁷ Там само. — Од. зб. 4255. — Арк. 117.

⁴⁶⁸ Там само. — Од. зб. 4513. — Арк. 114.

⁴⁶⁹ Там само. — Од. зб. 4789. — Арк. 109.

⁴⁷⁰ Там само. — Од. зб. 5053. — Арк. 117.

⁴⁷¹ Там само. — Од. зб. 5323. — Арк. 121.

⁴⁷² Там само. — Од. зб. 5589. — Арк. 123.

⁴⁷³ Дьомін О. Б., Хмарський В. М. Вказ пр. — С. 27.

⁴⁷⁴ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 14. — Од. зб. 5323. — Арк. 116.

⁴⁷⁵ Дьомін О. Б., Хмарський В. М. Вказ пр. — С. 28.

⁴⁷⁶ Дьомін О. Б., Хмарський В. М. Вказ пр. — С. 33.

аспірантів та співшукачів доходили до захисту кандидатських дисертацій)⁴⁷⁷, проте саме зростання питомої ваги кандидатів наук — одна з найхарактерніших ознак часу.

В національному плані росіяни та українці становили більшість і протягом більшості років — майже рівні частини колективу. Кількість та відсоток євреїв-викладачів невпинно падав аж до 1990 року і поступово став нижчий за 4 %. Також поступово падала мобільність викладацького складу — зменшувався відсоток переведень до/з інших вишів.

Загалом період від 1945 до 1991 року був бурхливим часом зростання кількісних та якісних показників. Колектив ОДУ виріс більш ніж в чотири рази та закріпив за собою лідерські позиції в підготовці кваліфікованих науково-викладацьких кадрів південно-західної України.

4.2. Навчально-виховний процес⁴⁷⁸

Навчальний процес в ОДУ у другій половині ХХ століття пройшов кілька етапів розвитку, що відповідали етапам загальної історії країни. Особливістю зміни епох було те, що кожна наступна до певної міри ставала запереченням попередньої. Іноді це заперечення, як у випадку відлиги або періоду перебудови після застою, відіграло загалом позитивну роль в історії суспільства, сприяло вивільненню від «вантажів» попередньої доби. Однак часто позитивні зрушення сусідили з явищами негативного характеру (такими, як відновлення репресій проти діячів культури або чергова хвиля боротьби з церквою та релігією) або навіть поступалися їм. Все це створювало складне ідеологічне підґрунтя навчального процесу, який до того ж мислився як навчально-виховний.

Більш сприятливим для послідовного розвитку окремих аспектів навчального процесу виявився об'єктивно спадкоємний так званий науково-технічний прогрес. Виконуючи завдання загальнополітичні, знаходячись у залежності від ідеологічної політики певної доби, університетська система мала водночас приділяти увагу підготовці сучасних спеціалістів, яких потребувала радянська економіка. Балансуючи між зміною ідейних настанов та вимогами «життя», вищі навчальні заклади, й ОДУ зокрема, мали постійно корегувати кількість та зміст курсів, їх відповідність методологічним вимогам, матеріальну базу з урахуванням нових технічних досягнень, вдосконалювати якість навчання тощо. Виконання цих завдань було складним процесом, сповненим пошуків, знахідок, а іноді й непоправних втрат.

Ідеологічна складова навчально-виховного процесу

Навчально-виховний процес у вищій школі сприймався радянською владою априорі як підпорядкований офіційній ідеології. Це виражалося у стійкому нав'язуванні методології марксизму-ленінізму, а до певного часу — сталінізму. Водночас спостерігалася й певна еволюція ідеології у вигляді «коливань лінії партії», особливо коли йшлося про ставлення до подій та персоналій ХХ століття. Це призводило до зміни змісту навчальних програм, цькування й репресій викладачів, запідозрених у відхиленні від офіційного курсу партії.

Ідеологізація навчально-виховного процесу мала різні форми й підпорядковувалася рішенням партійних з'їздів, ювілеям В. І. Леніна, Й. В. Сталіна, жовтневого перевороту 1917 року, 23 лютого, 10-річчя возз'єднання українського народу, «300-річчя возз'єднання України та Росії» 1954 року, виборам до ВР СРСР, положенням доповідей партійних та радянських функціонерів (М. С. Хрущова, А. О. Жданова), дискусіям, зо-

⁴⁷⁷ Ануфрієв Л. А., Зелинский И. П. Вказ. пр. — С. 80.

⁴⁷⁸ Автор підрозділу Л. В. Новікова.

крема так званій філософській 1947 року), рішенням 4-ї сесії ВАСГНІЛ, директивним документам МВО, статтям у центральній пресі (зокрема у газеті «Правда»), вказівкам Сталіна з питань мовознавства, розвитку критики та самокритики, «про бойову партійність науки» тощо⁴⁷⁹. Значної шкоди організації навчального процесу завдала ідеологічна кампанія, відома як лисенківщина: 1949 року в ОДУ була навіть закрита кафедра біохімії, відновлена лише 1964 року.

Продовжував відігравати важливу роль і фактор недавньої війни, який набував осмислення у тісному зв'язку з місцевими подіями. Кожного року відзначалися чергові роковини звільнення Одеси⁴⁸⁰.

У 1940-ві роки вийшла низка постанов ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, що визначали ідеологічні вектори суспільного життя і сприяли ідеологізації навчального процесу. Почалася чергова боротьба з так званим буржуазним націоналізмом та космополітизмом, а також заклики встановлювати зв'язок науки та мистецтва з нагальними потребами суспільного розвитку в їх офіційній інтерпретації. Подібний зміст мали й постанови, що безпосередньо стосувалися навчально-виховного процесу. Зокрема 15 вересня 1947 року ЦК КП(б)У прийняв чергову постанову «Про поліпшення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах Української РСР». Ідейно-виховна робота у вищих регламентувалася й постановою політбюро ЦК КП(б)У від 6 березня 1950 року. Особливі завдання і відповідальність в цій сфері покладалися на партійні та комсомольські організації, від вишів до обкомів⁴⁸¹. У офіційних звітах університет визнавав необхідність боротьби з «низькопоклонством перед іноземщиною, буржуазним космополітизмом і націоналізмом з метою виховання у молоді радянського патріотизму, безмежної відданості партії Леніна-Сталіна і нашої Соціалістичної Вітчизни»⁴⁸².

Ставилися високі вимоги до теоретичної підготовки студентів, як гуманітаріїв, так і природничиків⁴⁸³. У зв'язку з цим студенти, особливо старших курсів, дипломанти, вивчали марксистсько-ленінську теорію, конспектували основні праці не тільки К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна, а й Й. Сталіна⁴⁸⁴. Привертає увагу те, що для реалізації завдання методологічної освіти студентів певний час праць Маркса і Енгельса в ОДУ не вистачало, як і художньої літератури⁴⁸⁵.

Всі «директивні» матеріали мали здійснювати глибокий вплив на навчальний процес, в першу чергу за допомогою перебудови робочих планів⁴⁸⁶, змісту лекцій. Ідеологізація навчального процесу визначалася планами політико-виховної роботи, що затверджувалися на кожний семестр вченою радою університету. Навчальний процес, особливо напередодні офіційних ювілеїв, був перенавантажений вивченням чергових доповідей провідників радянської влади та більшовицької партії. Так, на всіх факультетах проходило «глибоке вивчення» доповіді Молотова, присвяченої 30-річчю жовтневого перевороту 1917 року. У зв'язку з ювілеєм Сталіна агітатори ОДУ прочитали на курсах і в підшефних організаціях ряд присвячених йому лекцій тощо⁴⁸⁷.

Заідеологізованість знаходила вияв у парадоксальних висновках. Зокрема формалізм в обговоренні лекцій на початку 1950-х років вбачали в тому, що учасники обговорення «звертали більше уваги не на ідейно-теоретичний зміст лекцій і семі-

⁴⁷⁹ Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 1-2; 1951/52 уч. год. — С. 53; 1949/50 уч. год. — С. 1; ЗБК. — 1949. — 5 жовт. (№ 24), 16 груд. (№ 34); 1950. — 21 січня (№ 3), 22 лют. (№ 6), 12 берез. (№ 9); ЗНК. — 1954. — 12 січня.

⁴⁸⁰ ЗБК. — 1948. — 10 квіт. (№ 13).

⁴⁸¹ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 90.

⁴⁸² Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 3.

⁴⁸³ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 40-41, 89.

⁴⁸⁴ ЗБК. — 1949. — 19 листоп. (№ 31).

⁴⁸⁵ Отчет ОГУ за 1947/48 уч. год. — С. 18.

⁴⁸⁶ Там само. — С. 2.

⁴⁸⁷ ЗБК. — 1947. — 30 листоп. (№ 4); 1949. — 21 груд. (№ 35); Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 39.

нарських занять, а на методику читання лекцій або проведення семінарів»⁴⁸⁸. На початку 1950-х ця практика продовжувалася. Контроль за ідейним навантаженням лекцій здійснювався і за допомогою такого засобу, як стенографування лекцій та їх наступне обговорення, взаємовідвідування викладачів. Так, у 1949/50 навчальному році було застенографовано 66 лекцій і семінарських занять, відбулося 1054 відвідування лекцій та 53 попередніх обговорення майбутніх лекцій. У 1951/52 була стенографована вже 91 лекція та відбулося 868 взаємовідвідувань. Навіть після смерті Сталіна не відмовились від цього методу контролю, однак очевидно змістилися пріоритети — від контролю за ідеологією (який все ж таки залишався) до контролю за якістю. Так, у 1954/55 навчальному році застенографували вже 140 (!) лекцій та практичних занять, обговорили на кафедрах тексти 31 вступної лекції з профілюючих дисциплін, здійснили 963 відвідування та взаємовідвідування⁴⁸⁹.

Так зване підвищення методологічного рівня викладачів здійснювалось за допомогою спеціально організованих лекцій⁴⁹⁰. Відбувалися заняття (2 рази на тиждень) у вечірньому університеті марксизму-ленінізму (1949 року, коли він був заснований, там займалося 123 осіб, в тому числі 83 професори, доценти, кандидати наук)⁴⁹¹. Не всі викладачі погоджувалися витратити свій час таким чином, і 1950 року в університетській газеті вказувалося, що є працівники, які «до цього часу не усвідомили важливість вивчення марксизму-ленінізму»⁴⁹².

Як приклад втручання ідеологічних настанов в навчальний процес можна згадати палку дискусію «з наслідками», що розгорнулася 1948 року в ОДУ й на сторінках багатотиражки. Початок її був пов'язаний з посиленням рекомендованої Сталіним «критики та самокритики» в умовах університету. Об'єктом критики з боку відомого вченого, який свого часу належав до адміністрації університету, доцента А. Недзвідського, стало ігнорування університетом сучасних дискусій, які мали змішаний науково-ідеологічний характер, нерідко з домінуванням другої складової. Розпочавши кампанію проти «школи Веселовського» у філологічній науці, у тому числі в ОДУ (Р. М. Волков та його учні), надалі сам Недзвідський зазнав ідеологічних переслідувань⁴⁹³. Його кафедра прийняла рішення засудити «помилки» вченого як буржуазно-націоналістичні, а також зобов'язати його виступити «з критикою своїх помилок». В разі відмови колеги збиралися поставити перед ректоратом питання про «позбавлення його права викладати в університеті»⁴⁹⁴.

За «грубі помилки» викладачам виносили щонайменше догани, а нерідко й звільняли з університету (як це сталося зі старшим викладачем, кандидатом наук А. Й. Миркиним (за рішенням бюро обкому КПУ), а завідувачі кафедр отримували «попередження»⁴⁹⁵. Викладачі ставали жертвами ідеологічної гойдалки, коли нова директивна лінія змушувала повністю відмовитися від попереднього славослів'я. Так сталося зокрема з вченням мовознавця М. Я. Марра: його самого та його погляди буквально славословили в університеті, однак згодом, всупереч попереднім ідеологічним вказівкам, навчальні курси мали бути очищені від впливу його ідей⁴⁹⁶. Декого з викладачів-філологів, зокрема А. А. Москаленка, звинувачували в тому, що вони не відразу здолали «свої марристські погляди». Не бажаючи відмовлятися від своїх переконань, викладач тим самим виступив проти визнання Сталіна як авторитета у пи-

⁴⁸⁸ Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 26.

⁴⁸⁹ Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 38; 1950/51 уч. год. — С. 20; 1951/52 уч. год. — С. 26; 1954/55 уч. год. — С. 31-32.

⁴⁹⁰ ЗБК. — 1948. — 24 берез. (№ 11).

⁴⁹¹ ЗБК. — 1949. — 21 верес. № (22).

⁴⁹² ЗБК. — 1950. — 22 лют. (№ 6).

⁴⁹³ ЗБК. — 1948. — 24 трав.

⁴⁹⁴ ЗБК. — 1948. — № 19.

⁴⁹⁵ Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 26-27.

⁴⁹⁶ ЗБК. — 1949. — 5, 16 груд. (№ 33-34).

таннях мовознавства. Як наслідок А. А. Москаленка позбавили посад на філологічному факультеті⁴⁹⁷.

У 1940-ві роки під гаслом «викорінювати рештки українського буржуазного націоналізму» в ОДУ була проведена кампанія проти члена кафедри української літератури М. О. Дащенко, який «по суті, взяв під захист націоналістичні викривлення М. Рильського». За відстоювання викладачем своїх поглядів рада університету постановила усунути Дащенко від викладання⁴⁹⁸.

У грубих методологічних помилках звинувачувалися й викладачі природничих факультетів (зокрема професор П. М. Павлов з кафедри фізичної хімії)⁴⁹⁹. Звинувачення проти викладача історії держави і права М. А. Нуделя, наприклад, полягали в тому, що він не виявив погляди революціонерів-демократів на державний устрій Росії, однак «знайшов достатньо часу на вихваляння першого градоначальника міста Одеси дюка де Рішельє»⁵⁰⁰.

Отже, одним з негативних наслідків для навчального процесу ідеологічних переслідувань окремих викладачів було те, що університет міг втратити і втрачав принципових і талановитих викладачів, знавців своєї справи.

Боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» мала й інші форми — такі як святкування ювілеїв діячів російської культури та науки⁵⁰¹. Зазначимо, що святкувалися й ювілеї діячів української культури⁵⁰². З особливим пієтетом в ОДУ завжди ставилися до ювілеїв Т. Г. Шевченка. Так, 1948 року в актовій залі «традиційні шевченківські роковини були відзначені великим вечором». За свідченням сучасників, «це було справжнє свято самодіяльності на честь великого українського поета-революціонера». В свою чергу боротьба з «націоналізмом» починалася там, де торкалися заборонених тем⁵⁰³, особливо тих тем та діячів ХХ століття, які з різних причин не увійшли до радянського канону.

Слухняними знаряддями ідеологічної боротьби в університеті мали бути загальноуніверситетські кафедри, забезпечуючи системний характер викорінювання інакомислення. Кафедра марксизму-ленінізму мала надавати ідейно-теоретичну й методологічну допомогу спеціальним кафедрам. Втручання кафедри у навчальний процес виражалося в тому, що вона розробляла вказівки, як і в яких темах і лекціях на першому та другому курсах використовувати окремі положення директивних матеріалів, зокрема «геніальних праць Й. В. Сталіна з питань мовознавства». Подібну роботу проводили й кафедри політекономії та філософії. Крім того, завданням кафедри було показувати негативну роль США, а також знайомити різні факультети з економічними та політичними перетвореннями у «країнах народної демократії»⁵⁰⁴. Саме тому діяльність цих кафедр перебувала під особливим контролем партійних органів різних рівнів, не пов'язаних безпосередньо з університетом. Однак іноді навіть ці кафедри не виправдовували повністю сподівань своїх ідейних керманців і самі зазнавали критики⁵⁰⁵.

Ця роль зберігалася за кафедрами суспільних наук і на середину 1950-х років, коли їм віддавався пріоритет у справі формування радянського громадянина. До нових тенденцій післясталінського часу можна віднести відкритий інтерес до питання студентської психології, яку пропонувалося враховувати, щоб запобігти пасивному сприйняттю суспільних наук⁵⁰⁶. Також був сформульований новий пріоритет ідеологіч-

⁴⁹⁷ Отчет ОГУ за 1951/52 уч. год. — С. 19–21.

⁴⁹⁸ ЗБК. — 1948. — 17 січ. (№ 3).

⁴⁹⁹ Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 27–28.

⁵⁰⁰ Там само. — С. 28.

⁵⁰¹ ЗБК. — 1948. — 30 берез. (№ 12); 10 квіт. (№ 13).

⁵⁰² ЗБК. — 1949. — 4 лип. (№ 19).

⁵⁰³ ЗБК. — 1948. — 24 берез. (№ 11).

⁵⁰⁴ Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 27–28, 34–35, 38.

⁵⁰⁵ ЗБК. — 1950. — 7 берез. (№ 7–8).

⁵⁰⁶ Маланчук В. Ю., Попов В. М., Новомінський А. Н. Вища школа УРСР. Здобутки і перспективи (1966–1970). — К., 1971. — С. 107.

ної роботи — антирелігійна пропаганда, яку кафедри суспільних наук мали вести за допомогою популяризації природничих знань⁵⁰⁷.

1956 рік став до певної міри переламним в історії СРСР та УРСР як загалом, так і в системі освіти, тому що історичні рішення XX, а згодом і XXII (1961) з'їздів партії звільнили ідеологічну сферу від необхідності вшанування Сталіна та його літературної спадщини. Відбувся перший у повоєнний період значний перегляд понять, а з ним і трансформація суспільної психології. XX з'їзд КПРС поставив нові завдання перед навчальним процесом: використання творчого підходу до викладання, відмова від догматизму. Щоправда, поступово формувався новий культ — М. Хрущова, згідно з традицією персоніфікації суспільних змін у масовій свідомості громадян СРСР.

У вересні 1956 року партзбори ОДУ прийняли рішення узгодити роботу парторганізації з рішеннями XX з'їзду, приділити увагу підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладачів і якості роботи кафедр суспільних наук в дусі рішень з'їзду. Декларувалася необхідність «рішучої боротьби проти культу особи», «творчого вивчення марксистсько-ленінської спадщини», в тому числі через забезпечення самостійної роботи студентів з відповідними працями⁵⁰⁸.

У першій половині 1960-х років навчальний процес підпорядковували рішенням XXII з'їзду КПРС, пленумів партії⁵⁰⁹. Особливе значення для навчального процесу мало прийняття нової Програми КПРС (1962) та проголошення курсу на побудову комунізму⁵¹⁰. Університет мав усвідомлювати своє завдання як «втілення у життя грандіозної програми розвитку народного господарства, побудови комуністичного суспільства». Цьому мала сприяти успішна підготовка у його стінах молодих спеціалістів, які розглядалися як «будівники комунізму»⁵¹¹. Як і раніше, для вивчення матеріалів з'їздів на вчених радах, кафедрах, у студентських групах відбувалося обговорення, вносилися зміни у навчальні плани. До проблематики пропагандистських лекцій вносили необхідні корективи: «КПРС в період розгорнутого будівництва комунізму» та ін.⁵¹²

Ідеологічні настанови були відображені й у документах освітньої реформи, де ще наприкінці 1958 року, до прийняття нової програми КПРС, вже йшла мова про наближення школи до життя як необхідну умову виховання нового покоління, що «буде жити та працювати при комунізмі». Водночас наголошувалося на необхідності формувати у студентів непримиренність до буржуазної ідеології, що відповідало радянській політиці ідеологічного монізму⁵¹³. Як і в сталінські часи, проводилася робота із з'ясування «ідейно-політичного рівня» лекцій.

Діяльність університету підпорядковувалася й виступам представників влади М. С. Хрущова та Л. Іллічова на зустрічах з діячами літератури і мистецтва в грудні 1962 та березні 1963 року⁵¹⁴.

Нові завдання, поставлені XXII з'їздом та новою Програмою КПРС перед суспільством, призвели до заснування кафедри наукового комунізму та впровадження курсу «Основи наукового комунізму» (1963)⁵¹⁵.

Пов'язана з розбудовою підвалин комуністичного атеїстичного суспільства антирелігійна кампанія М. С. Хрущова викликала введення у 1957 році в усіх вишах України (як обов'язкового в УРСР, в інших республіках — факультативного) окремого курсу

⁵⁰⁷ Годовой отчет ОГУ за 1954/55 уч. год. — С. 36.

⁵⁰⁸ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 122.

⁵⁰⁹ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 1.

⁵¹⁰ Маланчук В. Ю. та ін. Вказ. пр. — С. 104.

⁵¹¹ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. 1.

⁵¹² Там само. — С. 2; Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 8.

⁵¹³ Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР: Закон СССР, 24.12.1958 г. // Библиотека нормативно-правовых актов СССР [Електронний ресурс]. — URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5337.htm. (останній перегляд 10 листопада 2014).

⁵¹⁴ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 8–9.

⁵¹⁵ Там само. — С. 1.

«Основ наукового атеїзму». Відповідно до цього кафедра історії КПРС та інші суспільні кафедри проводили атеїстичну пропаганду⁵¹⁶.

Брежнєвська доба ідеологічно була підпорядкована раніше визначеному завданню розбудови бази комунізму як закономірного продовження попереднього історичного шляху. У зв'язку з цим особливою увагою користувалися численні ювілеї: 50-річчя «Жовтневої революції», ювілеї СРСР, 100-річчя Леніна, 50-річчя, а згодом 60-річчя проголошення радянської влади в Україні, створення КПУ, 100-річчя I Інтернаціоналу, ювілеї звільнення України та Одеси від фашизму, 50-річчя та 60-річчя створення СРСР та ін. Це накладало значний відбиток на перебіг навчального процесу, особливо на самостійну працю студентів. Їх заохочували до вивчення значної кількості першоджерел в курсах суспільних наук (зокрема на підставі рішення парткому ОДУ про посилення контролю за вивченням першоджерел від 31 березня 1971), мали конспектувати матеріали чергових з'їздів, пленумів, Програму КПРС⁵¹⁷. Впливало на навчальний процес і обговорення в колективі університету проекту Конституції СРСР.

На виконання завдань XXIV з'їзду КПРС (1971) в ОДУ розробили 5-річний перспективний план виховної роботи на 1971–1975 роки, що охоплював «основні напрями комуністичного виховання студентів»⁵¹⁸.

Обраний напрям розвитку суспільства до комунізму реанімував гасло загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом. Про це, а також про завдання «комуністичного виховання молоді» та підготовки «ідейно загартованих, умілих спеціалістів» йшлося як у згаданих матеріалах, так і у постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів (РМ) СРСР «Про заходи з подальшого удосконалення вищої освіти в країні» (1972) та ін. Цьому ж питанню була присвячена науково-теоретична конференція професорсько-викладацького складу і співробітників ОДУ на тему «Програмні напрями комуністичного творення» (26 грудня 1980)⁵¹⁹.

Виховний процес здійснювався головним чином на лекціях і під час самостійної роботи студентів⁵²⁰. Проводили ідейно-виховну роботу й з іноземними студентами: знайомили з історією та сучасністю СРСР, водили на екскурсії по історичних місцях⁵²¹.

На навчальному процесі позначалися нові кампанії репресій проти явищ, які розглядалися як капіталістичні — зокрема «буржуазного націоналізму». В епіцентрі переслідувань опинялися досвідчені педагоги та науковці (П. І. Воробей). Особливу увагу приділяли роботі кафедри української літератури, яка часом зазнавала різкої критики від міністерської комісії і на місцевому рівні, після чого вживалися заходи для «ліквідації недоліків»⁵²².

Увага до «виховної роботи» посилилася у зв'язку з призначенням нового ректора — О. В. Богатського, який 1970 року у програмній статті в університетській газеті «Головні завдання (назустріч XXIV з'їзду КПРС)» запропонував увести спеціальні години політінформацій на курсах і в групах, а також запровадити посаду заступників комендантів гуртожитків з політичної частини, активізувати агітпропроботу комсомольських організацій⁵²³.

⁵¹⁶ Вища школа УРСР. Ч. 2. — С. 86; Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. [48, 50].

⁵¹⁷ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 21; 1966/67 навч. рік. — С. 1; 1970/71 навч. рік. — С. 18–19; 1971/72 навч. рік. — С. 1, 17; Звіт про організацію навчально-виховної роботи ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 150–151; Маланчук В. Ю. та ін. Вказ. пр. — С. 102, 108; ЗНК. — 1977. — 2 груд. (№ 36); 1967. — № 7 (885). — 7 березня; ЗНК. — 1977. — 9 верес. (№ 25); 1981. — 23 січ. (№ 3).

⁵¹⁸ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 152; 1971/72 навч. рік. — С. 3.

⁵¹⁹ ЗНК. — 1966. — 12 січ. (№ 1); 1981. — 9 січ. (№ 1); Маланчук В. Ю. та ін. Вказ. пр. — С. 101.

⁵²⁰ ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7).

⁵²¹ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 3–4.

⁵²² Хмарський В. М. Відлуння «великого погрому» 1972 року у долі завідувача кафедри історії Української РСР ОДУ ім. І. І. Мечникова П. І. Воробей // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок: V Історіографічні читання (2012). — Одеса, 2013. — С. 128–167; Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 27.

⁵²³ ЗНК. — 1970. — 1 жовтня (№ 26).

Незважаючи на проголошену 1956 року боротьбу з культом особи, інерція сталінської доби давалася взнаки й у середині 1960-х років завдяки консервації ідей на рівні підручників. Як зазначалося в університетському звіті, у деяких підручниках «досі... не усунуено недоліків, породжених культом особи»⁵²⁴.

Одним з прикладів впливу ідеології на навчальний процес може бути підготовка університету в другій половині 1970-х років до реалізації постанови ЦК КПУ «Про організаційно-політичні заходи з підготовки і святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією». Викладачі історії України в лекціях, на семінарах, у всіх формах навчально-методичної роботи «глибоко і всебічно показували історичне значення возз'єднання»⁵²⁵.

Варто згадати, що і в цей час в університеті традиційно вшановувалися діячі культури та науки, важливе значення надавалося ювілеям українських митців. Серед них слід назвати постійне вшанування ювілеїв Т. Г. Шевченка, М. В. Лисенка, який «заклав основу українського національного оперного театру». Відзначалися й ювілеї інших відомих діячів, зокрема «зачинателя української прози» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, чий твори «збагатили скарбницю української і братньої російської літератури», відомого кобзаря Остапа Вересая, Івана Франка. Викладачі ОДУ брали участь у «франківських читаннях» в народних університетах Одеської області тощо⁵²⁶.

Частиною виховної роботи було ознайомлення студентів з історією університету, його сьогоденням та перспективами⁵²⁷, відбувалася підготовка до 100-річчя університету⁵²⁸, докладалися зусилля до формування університетської історичної пам'яті: переглядалися попередні оцінки постатей деякого з викладачів (не всіх).

Методологічне підґрунтя роботи викладачів забезпечували методологічні або теоретичні семінари як частина системи політичної освіти. Вивчення марксистсько-ленінської теорії наприкінці 1970-х років здійснювалося на 22 методологічних та 27 теоретичних семінарах, у 21 гуртку⁵²⁹. На істфаці предметами обговорення на семінарах були доповіді Л. І. Брежнєва та праці «Мала земля» й «Відродження», «буржуазні фальсифікації» революційної тематики, матеріали нових Конституцій СРСР та УРСР, питання про традиції інтернаціоналізму, проблеми історичної науки. ОДУ був центром поширення політичної освіти в регіоні, викладачі та співробітники університету тільки за 2 роки прочитали мешканцям Одеси і області 11 048 лекцій та провели 106 днів науки⁵³⁰.

Здійснення політики перебудови в СРСР супроводжувалося важливими зрушеннями у сфері вищої освіти. На зміну безумовному домінуванню політичної ідеології через її еволюцію і визнання необхідності плюралізму та гласності приходять нові ідеї загальнолюдського, гуманітарного характеру. Це був черговий етап докорінних змін у суспільній психології, період плідного заперечення старого і народження нового соціального досвіду.

Згадані тенденції знайшли відбиток і в діяльності ОДУ. Інтелектуальні сили вишу у внутрішньому змаганні ідей та підходів усвідомлювали та аналізували тогочасні процеси, сприяли їх реалізації, у тому числі у такій важливій сфері, як навчальний процес. Науковців підтримували окремі представники університетських партійних та комсомольських органів, які намагалися внести необхідні корективи у свою роботу з метою наближення до потреб сучасного суспільного життя, демократизації. Так, в уні-

⁵²⁴ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 52.

⁵²⁵ ЗНК. — 1978. — 8 груд. (№ 37).

⁵²⁶ ЗНК. — 1967. — 22 березня (№ 9); 1977. — 14 січ. (№ 2); 1978. — 8 груд. (№ 36, 37).

⁵²⁷ ЗНК. — 1970. — 1 жовтня (№ 26).

⁵²⁸ Там само; Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 1.

⁵²⁹ ЗНК. — 1978. — 17 листоп. (№ 35); 24 листоп. (№ 36).

⁵³⁰ ЗНК. — 1978. — 26 трав. (№ 19); 1977. — 27 трав. (№ 18); Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 2.

верситетському парткомі в цей час розглядалося питання про створення в університеті ради, що мала вивчати громадську думку (про це повідомив колега І. М. Коваль)⁵³¹.

Університет намагався сформувати свій особливий імідж, за основу якого була обрана популярна й раніше ідея продовження історичної традиції, що своїм корінням сягала у ХІХ століття. У статті під назвою «Хто нам зробить перебудову» в університетській газеті «За наукові кадри» встановлювався зв'язок між сучасним ОДУ, «перебудовними» тенденціями в його розвитку та історичними традиціями, зокрема традиціями демократизму⁵³². Автор зокрема зазначав: «Ми повертаємося до статуту університету, виборів ректора та декана, студентського самоврядування, вільного відвідування лекцій і вважаємо це нововведеннями тому, що тривалі роки ми були позбавлені цих демократичних прав»⁵³³.

Водночас ОДУ плекав наміри підкреслити свою самодостатність як науково-педагогічної установи, закріпити за собою право на вирішення найважливіших питань розвитку. Так, університет намагався зберегти за собою самостійність у вирішенні достатньо гострого у другій половині 1980-х років мовного питання. В результаті участі ОДУ в обговоренні проекту «Положення про вищий учбовий заклад СРСР» були враховані такі його пропозиції, як право колективу обирати мову викладання та ін.

Нові явища у суспільному житті знаходили відображення в проблемах, що обговорювалися на факультетах університету. Зокрема, можна згадати засідання дискусійного клубу «Время и экономическая мысль», на якому дискутували прибічники та противники перебудови.

Зростала увага до мовно-культурних проблем. 29 травня 1989 року на істфаци провели круглий стіл на тему «Межнациональные отношения в СССР: проблемы и перспективы», де звертали увагу на поліетнічний склад Одеської області, на кількість шкіл як з українською (54 %), так і з іншими мовами викладання. Окремі викладачі ОДУ ставили питання про відновлення української та інших мов як мов спілкування у самій Одесі⁵³⁴. Усвідомлення етнічної та мовної ситуацій, визначення відповідних проблем ставило нові завдання в організації навчального процесу в регіоні і зокрема в ОДУ⁵³⁵. Ставлення до української культури втілювалося у широкому святкуванні в університеті 175-річного ювілею Т. Г. Шевченка⁵³⁶.

Певне значення для розвитку вищої освіти в цей час мало офіційно ініційоване святкування тисячолітньої традиції «державної школи на Русі» водночас з 1000-річчям слов'янської азбуки⁵³⁷.

До нових суспільних тенденцій належала увага до екологічного виховання й навчання майбутньої інтелектуальної еліти суспільства. Для України актуалізація цього питання пов'язана в першу чергу з Чорнобильською катастрофою 1986 року. Учасники зустрічі ректорів в Палермо (1988), зокрема ректор ОДУ І. П. Зелінський, назвали такі риси сучасного спеціаліста, як поєднання професійних знань з умінням добре розбиратися у питаннях взаємодії людини з природою, бути освіченим гуманітарно і соціально, а отже — гуманно.

Однією з популярних тем дискусій в ОДУ стала тема історична. У попередній період гуманітарні й природничі факультети вже мали досвід розгляду проблем суспільного циклу, що було пов'язане значною мірою з ідеологізацією освіти. У період перебудови в умовах гласності формальний інтерес ряду факультетів до історії перетворився на живе й активне обговорення історичних проблем, проводилися круглі столи тощо. Зо-

⁵³¹ ЗНК. — 1989. — 6 січ. (№ 1).

⁵³² ЗНК. — 1989. — 13 січ. (№ 2).

⁵³³ ЗНК. — 1989. — 20 січ. (№ 3).

⁵³⁴ ЗНК. — 1989. — 13 січ. (№ 2).

⁵³⁵ ЗНК. — 1989. — 9 черв.

⁵³⁶ ЗНК. — 1989. — 17 лют. (№ 6); 10 берез. (№ 9).

⁵³⁷ ЗНК. — 1988. — 16 листоп. (№ 34–35).

крема, на РГФ разом з кафедрою історії СРСР та історії УРСР провели засідання круглого столу «Білі плями в історії радянського суспільства»⁵³⁸.

Криза теоретичних знань та історичних інтерпретацій в добу перебудови сприяла підвищенню уваги до політичної освіти та методологічних питань, тобто офіційні методи формування методологічної основи світогляду залишалися традиційними. Основним орієнтиром відповідної роботи були постанова ЦК КПРС «Про перебудову політичного й економічного навчання трудящих», редакційні статті газети «Правда» тощо. 1988 року різними формами політичного навчання в ОДУ були охоплені понад 2200 осіб. Тоді працювали 18 методологічних семінарів, в яких проходили навчання 810 викладачів та наукових співробітників. У жовтні 1989 року планували розпочати діяльність кабінету політичного навчання на базі кабінету філософії природничих факультетів. Однак більше, ніж раніше, відчувався опір подібним підходам та формалізму — серед недоліків роботи методологічних семінарів виділялася погана відвідуваність, що становила 52 %⁵³⁹.

Організація та зміст навчального процесу

Навчальний процес у вузах УРСР як складової частини СРСР був частиною великої й цілісної системи соціально-політичних відносин, розвиток якої регулювався складними механізмами урядового та партійного управління. 1946 року всі вищі навчальні заклади були підпорядковані Міністерству вищої освіти (МВО) СРСР⁵⁴⁰; розвиток вищої освіти регламентувався рішеннями союзного уряду.

Питання інтенсифікації навчального процесу та збільшення його ефективності були тісно пов'язані з новими п'ятирічними планами розвитку народногосподарського комплексу. Так, лозунг перетворення п'ятирічки на чотирирічку викликав появу соціалістичних зобов'язань ОДУ на 1948–1950 роки. Схожу роль відіграли матеріали XIX з'їзду КПРС (1952, директиви щодо 5-ї п'ятирічки) та постанова РМ СРСР від 29 серпня 1954 року про роботу вищої школи⁵⁴¹.

На рівні університету регламентація навчального процесу здійснювалася як ректоратом, вченою радою, радами факультетів, кафедрами тощо, так і місцевою партійною організацією з її філіями на факультетах⁵⁴². З метою вдосконалення навчального процесу вводили певні новації, зокрема звіти деканів на раді університету з різних питань навчального процесу⁵⁴³. Загальноуніверситетські партійні збори неодноразово ставили завдання підвищити рівень навчальної, наукової й політично-виховної роботи⁵⁴⁴.

Важливу роль в організації навчального процесу відігравали плани роботи факультетів, які затверджувалися навчальною частиною⁵⁴⁵. У 1945–1946 роках кожен факультет працював за єдиним річним планом. Однак офіційно надані навчальні плани вступали у протиріччя з місцевими потребами. До них не була включена фізкультура, а ще ОДУ визнав за необхідне додати до переліку українську мову для всіх факультетів на першому курсі та історію України на істфаці тощо. Це призводило до перенавантаження студентів (40–48 годин на тиждень). Також до розкладу різних факультетів додатково включалися лекції на кшталт «Закон про п'ятирічний план». У звіті університету зазначалося, що «бажаним є складання у централізованому порядку типових навчальних планів з урахуванням наших республіканських особливостей»⁵⁴⁶.

⁵³⁸ ЗНК. — 1989. — 6 січ. (№ 1).

⁵³⁹ ЗНК. — 1989. — 6 жовт. (№ 30).

⁵⁴⁰ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 38.

⁵⁴¹ ЗБК. — 1948. — 15, 30 берез. (№ 10, 12); Годовой отчет ОГУ за 1954/55 уч. год. — С. 28.

⁵⁴² Годовой отчет ОГУ за 1954/55 уч. год. — С. 28.

⁵⁴³ Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 39.

⁵⁴⁴ ЗБК. — 1949. — 21 верес. (№ 22).

⁵⁴⁵ Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 36.

⁵⁴⁶ Там само. — С. 22, 46–47.

За вказівками листа МВО від 10.01.1950 «Про раціоналізацію учбових розкладів у вищих навчальних закладах» встановили сувору черговість дисциплін, різних за важкістю засвоєння, черговість лекцій, практичних та семінарських занять⁵⁴⁷. Кількість лекцій, семінарів та практичних занять, як правило, не перевищувала 6 годин, а число предметів — 3 на день. Відхилення від принципів розкладу (введення 4-ї пари) були пов'язані з введенням нових курсів, зокрема у 1951/52 навчальному році — техніки безпеки та протипожежної справи, або перенавантаженням навчальних планів окремих факультетів. Встановлювались постійні години початку й кінця занять в академічних групах та потоках⁵⁴⁸. На основі наказу МВО від 9 вересня 1954 року вживалися заходи, щоб обов'язкові заняття не перевищували 30–36 годин на тиждень⁵⁴⁹.

Покращення навчального процесу в університеті традиційно пов'язували з розвитком самостійної роботи студентів. Особливу увагу в університеті приділяли організації самостійної роботи першокурсників. Форми самостійної роботи включали практичні, семінарські заняття, працю в наукових гуртках, домашню роботу зі спеціальною літературою, колоквиуми. Поступово більше уваги стали приділяти семінарським заняттям⁵⁵⁰. Викладачі проводили консультації зі студентами⁵⁵¹. Графіки домашньої роботи, а також колоквиумів та семінарів розглядали кафедри і затверджував деканат, згодом складав деканат і затверджувала навчальна частина⁵⁵².

Спеціалізація студентів починалася головним чином з третього курсу або після нього, більш поглибленою вона була вже на старших курсах. Так, на біофаці спеціалізація здійснювалася за 9 профілями: з третього курсу — обмежена, поглиблена на четвертому і п'ятому курсах⁵⁵³.

Поряд зі створенням нових факультетів відбувалася диференціація спеціалізації «старих». Так, 1948 року на четвертому курсі фізичного відділення ФМФ зробили розподіл студентів на 3 спеціальності: електровакуумної фізики, рентгенофізики і радіофізики. Водночас за ухвалою деканату студенти однієї спеціальності мали проходити мінімум з іншої спеціальності⁵⁵⁴. На істфаці були, зокрема, фуркації (спеціалізації) історії народів СРСР та історії України⁵⁵⁵.

30 серпня 1954 року РМ СРСР і ЦК КПРС прийняли постанову «Про поліпшення підготовки, розподілу й використання спеціалістів з вищою і середньою освітою», яка передбачала ліквідацію надмірної подрібненості спеціальностей і перехід до формування спеціалістів більш широкого профілю, скорочення обсягу обов'язкових занять при посиленні самостійної роботи, зменшення кількості заліків та іспитів тощо⁵⁵⁶. У 1955/56 навчальному році у вузах ввели новий, зменшений, перелік спеціальностей.

Наслідком цих рішень стало зосередження підготовки кадрів в ОДУ з меншого кола спеціальностей, укрупнення кафедр. Так, на геологічному відділенні ГГФ студентів першого курсу перевели на навчання за двома спеціальностями: а) геологія і розвідка родовищ корисних копалин, б) гідрогеологія та інженерна геологія; колишні спеціалізації — геологія, палеонтологія і гідрогеологія — скасовані. На ФМФ припинена підготовка астрономів, студентів перших чотирьох курсів перевели на спеціальність «математика». З метою укрупнення кафедр об'єднали кафедри астрономії та теоретичної механіки, генетики й дарвінізму тощо⁵⁵⁷. За наказом МВО СРСР студенти

⁵⁴⁷ Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 4.

⁵⁴⁸ Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 17; 1951/52 уч. год. — С. 16–17; Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 37.

⁵⁴⁹ Годовой отчет ОГУ за 1954/55 уч. год. — С. 4–5.

⁵⁵⁰ Отчет ОГУ за 1947/48 уч. год. — С. 19; ЗБК. — 1950. — 7, 22 лют. (№ 4, 6); 1947. — 23, 30 листоп. (№ 3, 4).

⁵⁵¹ Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 35.

⁵⁵² Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 29; 1950/51 уч. год. — С. 22.

⁵⁵³ ЗБК. — 1948. — 22 черв. (№ 19); Назаренко Л. Ф. Памяти выдающегося ученого и человека: об И. И. Пузанове // Времена и годы... — Вып. 1. — С. 49.

⁵⁵⁴ ЗБК. — 1948. — 28 лют. (№ 8).

⁵⁵⁵ ЗБК. — 1950. — 13 січ. (№ 2).

⁵⁵⁶ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 18, 51.

⁵⁵⁷ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 120; Годовой отчет ОГУ за 1954/55 уч. год. — С. 4.

четвертого та п'ятого курсів юридичного факультету (185) у липні 1954 року були переведені до Львівського держуніверситету імені І. Франка; студенти четвертого курсу економічного відділення історико-економічного факультету (43) — до Харківського держуніверситету імені О. М. Горького⁵⁵⁸.

Тематика дипломних робіт мала бути актуальною, відповідати марксистсько-ленінській методології, враховувати нагальні потреби суспільного розвитку й досягнення радянської науки⁵⁵⁹.

Зростання кількості студентів призвело до того, що юрфак та факультет іноземних мов займалися у вечірню зміну⁵⁶⁰. Навчальний процес мав реагувати й на нові явища в студентському контингенті. Зокрема вже у 1951–1952 роках серед випускників вишу (595) було 6 студентів з «країн народної демократії», із них 3 отримали дипломи з відзнакою⁵⁶¹.

У вишах УРСР, і зокрема в ОДУ, після війни були переглянуті всі програми і навчальні плани університетських курсів⁵⁶². В подальшому ці документи достатньо регулярно переглядалися. Навчальні плани у 1945/46 навчальному році були отримані наприкінці I семестру. Відсутність офіційних навчальних програм для окремих курсів компенсувалася їх підготовкою кафедрами. Так, у 1945/46 таких планів не було для 28 курсів⁵⁶³. Найбільшу потребу у нових програмах певний час відчували такі факультети, як новоутворений юридичний⁵⁶⁴.

У другій половині 1940-х років були розширені курси російської та української літератури на філологічних факультетах (курс української літератури був збільшений з 36–40 до 64–70 годин). За результатами Всесоюзної наради керівників кафедр російської мови державних університетів (29 березня — 3 квітня 1948, Москва) було обговорено проект нового навчального плану за спеціальністю «російська мова і література»⁵⁶⁵.

Врожайним на отримання нових програм, затверджених МВО СРСР, виявився 1949/50 навчальний рік: оновлено 103 предметів, а всього за цей рік впровадили 250 програм. Не вистачало програм з 23 предметів⁵⁶⁶. Нові програми надходили й надалі. Незважаючи на це, на ряді факультетів багато курсів та спецкурсів залишалися без програм, затверджених МВО; тому їх, як і раніше, затверджували кафедри, а також ради факультетів⁵⁶⁷.

У середині 1950-х років робота над навчальними програмами значною мірою ставилася у залежність від економічної політики держави, яка вимагала укріплення важкої промисловості та створення достатку продуктів сільського господарства й тваринництва. Найбільш розробленими були доповнення до програм і робочих планів на кафедрах історичного, біологічного, хімічного факультетів, ГГФ⁵⁶⁸. Перебудова програм спрямовувалась на наближення навчання та практики до потреб та умов виробництва⁵⁶⁹.

В ОДУ постійно впроваджували нові курси та спецкурси з урахуванням нового геополітичного процесу в Східній Європі, економічної, мовної політики, політики формування позитивного іміджу сучасної радянської української культури, потреб суто евристичного характеру, з метою поглиблення спеціалізації та спеціальних знань. Спец-

⁵⁵⁸ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 120.

⁵⁵⁹ ЗБК. — 1949. — 19 листоп. (№ 31); Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 4.

⁵⁶⁰ Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 5.

⁵⁶¹ Отчет ОГУ за 1951/52 уч. год. — С. 14.

⁵⁶² Історія Одеського університету за 100 років...

⁵⁶³ Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 2, 23.

⁵⁶⁴ Отчет ОГУ за 1947/48 уч. год. — С. 17–18.

⁵⁶⁵ ЗБК. — 1948. — 20 квіт. (№ 14).

⁵⁶⁶ Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 32, 35–36.

⁵⁶⁷ Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 18–19; 1951/52 уч. год. — С. 17.

⁵⁶⁸ Годовой отчет ОГУ за 1954/55 уч. год. — С. 28.

⁵⁶⁹ Отчет ОГУ за 1951/52 уч. год. — С. 24.

курси готували і проводили як викладачі університету, так і інші спеціалісти. Слід зазначити, що університет зберігав за собою певну ініціативу у читанні курсів та наповненні їх змістом. Так, у 1947/48 навчальному році вперше читалися деякі теми, для яких ще не було «марксистських дослідницьких робіт», зокрема «Історія філософської думки у давньому Єгипті, Китаї та Індії»⁵⁷⁰. Серед спецкурсів можна згадати новий спецкурс «Література країн нової демократії» (болгарська, чеська, польська, угорська література), що призначався для студентів філологічного факультету. Цей спецкурс також планували читати й на третьому курсі істфаку, де студенти мали слухати його після складання іспиту з історії слов'ян⁵⁷¹.

На відділеннях української мови та літератури у вишах республіки вводився курс «Українська радянська література періоду Великої Вітчизняної війни й відбудови народного господарства»⁵⁷², те ж саме й для кафедри російської літератури. Новаторський характер мав діалектологічний семінар для студентів, які виявили бажання взяти участь у збиранні матеріалів для діалектологічного атласу України (під керівництвом доцента А. А. Москаленка)⁵⁷³.

До навчального плану юридичних факультетів були введені курси діалектичного та історичного матеріалізму, економіки й політики зарубіжних країн, історії міжнародних відносин. Було збільшено кількість годин для основ марксизму-ленізму, політекономії, історії держави і права, психології та ін. Водночас скоротилася кількість годин на спеціальні дисципліни, які слухали студенти на молодших курсах (цивільне, адміністративне, кримінальне право і процес). Нові навчальні плани передбачали підготовку юристів широкого профілю зі спеціалізацією з міжнародних правових відносин і радянського державного устрою та управління⁵⁷⁴. На географічному факультеті впровадили «цікавий курс» «Економіка та політика капіталістичних країн»⁵⁷⁵.

Значну увагу в ОДУ продовжували приділяти військовій підготовці, її вдосконаленню⁵⁷⁶.

Значне місце у вищій освіті у повоєнний період приділяли викладанню суспільних наук. Були введені певні пільги для викладачів цих предметів, зменшене навчальне навантаження (550 годин на рік для викладачів). Виконання постанови ЦК КП(б) У від 22 серпня 1951 року «Про заходи з виконання постанови ЦК ВКП(б) “Про заходи поліпшення викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах”» відповідальність була покладена на партійні осередки. Вже 31 липня 1952 року ЦК КП(б)У розглянув питання про виконання постанови кафедрами суспільних наук ОДУ⁵⁷⁷. До 1956 року уніфікували викладання курсу основ марксизму-ленізму, що вивчався на базі «Короткого курсу історії ВКП(б)».

У другій половині 1940-х років не всі курси починали викладати вчасно внаслідок недостатньої укомплектованості окремих факультетів викладачами. На 1946/47 навчальний рік існувала потреба у 46 професорах, 22 доцентах тощо. Кадрова проблема відчувалася навіть такою «важливою» для свого часу кафедрою, як кафедра марксизму-ленізму; ще на початку 1950-х років 7 з 13 членів кафедри не мали вчених ступенів та звань. Наслідком відсутності кваліфікованих спеціалістів було й те, що на окремих факультетах (історичному, філологічному, економічному) не було прочитано частину запланованих спецкурсів⁵⁷⁸.

⁵⁷⁰ Отчет ОГУ за 1947/48 уч. год. — С. 26.

⁵⁷¹ ЗБК. — 1949. — 5 жовт. (№ 24); 1950. — 7 лют. (№ 4).

⁵⁷² Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 42.

⁵⁷³ ЗБК. — 1948. — 24 берез. (№ 11).

⁵⁷⁴ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 42.

⁵⁷⁵ ЗБК. — 1948. — 21 лют. (№ 7).

⁵⁷⁶ ЗБК. — 1947. — № 1.

⁵⁷⁷ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 69–71, 77–79.

⁵⁷⁸ Отчет ОГУ за 1947/48 уч. год. — С. 25; 1949/50 уч. год. — С. 43; ЗБК. — 1949. — 21 верес. (№ 22).

Певною мірою вирішенню проблеми викладацьких кадрів мала сприяти постанова РНК СРСР від 6 квітня 1946 року «Про підвищення окладів працівникам науки і про поліпшення їх матеріально-побутових умов». Також після війни поступово проводилася заміна керівного складу кафедр і університетів більш кваліфікованими спеціалістами або заохочувалося отримання ступенів вже працюючими особами⁵⁷⁹. Приділяли увагу вихованню місцевих викладацьких кадрів, поступово удосконалювалася робота аспірантури. 1950 року в ОДУ навчалися 67 аспірантів (українців 36, росіян 34, євреїв 7), у 1951/52 — 52 аспіранти (з них українців 25, росіян 26, євреїв один). Аспірантура головним чином була стаціонарною. У переліку спеціальностей з'явилися й такі, як «історія України». Робота аспірантури сприяла тому, що в університеті на середину 1950-х років працювало близько 90 його вихованців⁵⁸⁰.

Постійну увагу в ОДУ приділяли питанню покращення якості лекцій⁵⁸¹. Рівень майстерності лекторів ставав предметом широкого обговорення громадськістю університету, особливо на початку 1950-х років⁵⁸².

Початок десталінізації та духовної відлиги позитивно позначився на внутрішньому розвитку університету. Притихли на певний час масштабні ідеологічні кампанії. Значний вплив на навчальний процес здійснювали головні принципи соціально-економічної політики та декларовані завдання розбудови підвалин комуністичного суспільства.

На XX з'їзді КПРС, як і на XIX з'їзді КПУ (1956) формулювалися завдання поліпшення підготовки кадрів, зміцнення зв'язку навчання з виробництвом⁵⁸³. Регулюючу роль для розвитку навчального процесу відігравали в цей період також рішення XXI–XXII з'їздів КПРС (1959 та 1961), XX з'їзду КПУ (1959) та ін.

Велике значення для розвитку навчального процесу мала реформа у сфері вищої освіти. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти СРСР»⁵⁸⁴, прийнятий ВР СРСР 24 грудня 1958 року та ВР УРСР — в редакції «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР») у квітні 1959 року, передбачав необхідність здійснити, з урахуванням національних та місцевих особливостей, перебудову вищої та середньої спеціальної освіти впродовж 3–5 років, починаючи з 1959/60 навчального року, а також збільшення випуску спеціалістів для всіх сфер суспільного життя. У законі особлива увага приділялася подальшому розвитку університетської освіти, наголошувалося на необхідності зростання випуску спеціалістів з нових розділів математичних, біологічних, фізичних, хімічних наук. Приділялася увага й педагогічній підготовці студентів.

Розвиток навчального процесу залежав також від постанов Ради Міністрів (РМ), наказів Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти (МВССО) СРСР та УРСР, міністерських вказівок тощо. В умовах планової економіки значну роль відіграло прийняття чергових планів розвитку народного господарства, шостого п'ятирічного плану 1956–1960 років, плану семирічки 1959–1965 років, а також завдань для розвитку економіки на 1961–1980 роки, озвучених на XXII з'їзді КПРС⁵⁸⁵.

Організація навчання в ОДУ зазнавала помітних змін. У 1956/57 навчальному році відбулося злиття з факультетами університету окремих факультетів педагогічних інститутів⁵⁸⁶. Таким чином, після низки реорганізацій в університеті наприкінці 1950-х років було 6 факультетів: фізико-математичний з фізичним і математичним

⁵⁷⁹ Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 46; ЗБК. — 1948. — 1 січ. (№ 1); 1949. — 21 верес. (№ 22).

⁵⁸⁰ Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 85, 87; 1951/52 уч. год. — С. 71; ЗБК. — 1949. — 4 лип. (№ 19).

⁵⁸¹ ЗБК. — 1949. — 4 лип. (№ 19).

⁵⁸² Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 42, 20.

⁵⁸³ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 117, 51.

⁵⁸⁴ Об укреплении связи школы с жизнью...

⁵⁸⁵ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. 1; Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 193–194, 210.

⁵⁸⁶ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 122.

відділеннями, філологічний з українським та російським відділеннями, історичний, географічний з геологічним та географічним відділеннями, хімічний та біологічний. На трьох відділеннях (денному, вечірньому та заочному) навчалися 6159 студентів (на денному — 2798)⁵⁸⁷.

Університет витрачав значні зусилля на перебудову навчальної роботи. Ректорат, вчені ради, деканати та кафедри переглядали навчальні плани, тематику курсових робіт, вносили зміни в програми та екзаменаційні білети⁵⁸⁸.

Актуальною проблемою залишалася раціоналізація навчального процесу. У вузах України були здійснені заходи щодо скорочення обов'язкових занять, кількості іспитів і заліків⁵⁸⁹. Наприкінці 1950-х років обов'язкове навантаження студентів ОДУ не перевищувало 30 годин на тиждень⁵⁹⁰. Однак внаслідок ускладнення навчального процесу не вдавалося забезпечувати навчання в одну зміну. Нестача навчальних площ призводила, наприклад, до того, що на кафедрі органічної хімії заняття проходили у 2–3 зміни⁵⁹¹.

Викладання в університеті у 1950-ті роки (за відомостями на 1953 рік) проводилося російською та українською мовами. Зокрема на історичному факультеті українською мовою читали лекції чотири викладачі, включно з деканом⁵⁹². Це було важливим з огляду на національний склад студентства ОДУ. Так, у прийомі 1958 року серед студентів було 62,5 % українців⁵⁹³, а на початку 1960-х років серед зарахованих на перші курси було майже 59 % українців — 397, тоді як росіян — 340, євреїв — 20, інших — 33⁵⁹⁴.

4 серпня 1959 року на виконання закону про зміцнення зв'язку школи з життям уряд СРСР прийняв постанову «Про форми і строки навчання у вищих навчальних закладах та про виробничу роботу і практику студентів». Затверджувалося з 1 вересня 1959 року навчання з відривом від виробництва (зокрема заочне, вечірнє) та без відриву від виробництва. Строк навчання збільшувався, зростало значення виробничої практики в навчальному процесі.

Державна політика у сфері вищої освіти призвела до впровадження 1959 року у вищих навчальних закладах нових і перегляду старих навчальних планів, особливо з нових розділів природничих наук. Вводилися сучасні дисципліни, зростала кількість спеціалізацій, що в свою чергу призводило до появи нових кафедр⁵⁹⁵.

В ОДУ новими навчальними планами забезпечувалися в першу чергу перші курси всіх факультетів, водночас розроблялася нова документація й для старших курсів. У документи вносили необхідні зміни у зв'язку з впровадженням нових спеціальностей⁵⁹⁶. Як наслідок, наприкінці 1950-х років в університеті на географічному факультеті впровадили курси вищої математики, фізики, хімії, астрономії, психології, курси за спеціалізацією. На історичному факультеті ввели викладання архівної та музейної справи. На фізико-математичному факультеті впровадили спецкурси навчального кіно, дисципліни з обчислювальної математики. Хімічний факультет у плануванні навчального процесу й у справі впровадження нових курсів керувався партійними та урядовими вказівками про прискорення розвитку виробництва штучних волокон та пластичних мас⁵⁹⁷.

⁵⁸⁷ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. 3.

⁵⁸⁸ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 1.

⁵⁸⁹ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 56–57.

⁵⁹⁰ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. 2.

⁵⁹¹ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 15.

⁵⁹² Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания. Разыскания. Размышления. — Одесса, 2006. — С. 177.

⁵⁹³ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 35.

⁵⁹⁴ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 45.

⁵⁹⁵ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 214, 216–217.

⁵⁹⁶ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. 2.

⁵⁹⁷ Там само. — С. 2, [23].

В цей період особливу увагу почали приділяти вивченню іноземних мов⁵⁹⁸.

У 1963–1964 роках ставлення до питання підготовки спеціалістів зазнало певних змін. 9 травня 1963 року з'явилася постанова ЦК КПРС та РМ СРСР «Про заходи з подальшого розвитку вищої і середньої спеціальної освіти, поліпшення підготовки й використання спеціалістів», яка ставила завдання підготовки спеціалістів широкого профілю та скорочення загальної кількості спеціальностей.

Постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від 21 травня 1964 року передбачалося, що строк навчання в університетах становитиме 5 років, крім правознавства, журналістики, історії, для яких встановлювався строк у 4 роки⁵⁹⁹. Ці зміни знову вимагали корекції планів та програм, внесення до них змін та доповнень, розробку нових. У 1964–1965 роках міністерством були розроблені чергові нові програми⁶⁰⁰.

Нові типові навчальні плани університетів передбачали збільшення питомої ваги педагогічних годин⁶⁰¹. Щоправда, перепорою на шляху зростання в університеті значення педагогічної підготовки були переконання у «науковому призначенні» університету й повільне впровадження низкою факультетів до розкладу таких спецкурсів, як «Методика виховної роботи».

Зміни торкнулися навчального процесу в сфері суспільних наук. На кафедрах суспільних наук та кафедрах історичного факультету, у зв'язку з рішеннями XXI з'їзду, переглянули підходи до висвітлення в навчальних курсах питань з історії радянського суспільства та історії новітніх часів. Кафедра філософії займалася посиленням зв'язку курсів з профілем різних факультетів.

Потребам Програми КПРС були підпорядковані курси з економічної географії СРСР і країн «народної демократії» на геофаці⁶⁰². З 1961/62 навчального року там читали — з метою «зв'язку школи з життям» та врахуванням краєзнавчих моментів — такі спецкурси, як «Степ і лісостеп УРСР», «Океанологія Чорного моря», «Виготовлення наочних посібників з географії» та ін. На біофаці також були переглянуті всі програми й робочі плани кафедр з метою наближення до вимог сільського господарства та медицини. На хімфаці відповідно до нових наукових досягнень переробили програму спецкурсу «Методи органічного синтезу», склали програму курсу «Процеси і апарати хімічної технології».

Відповідала практичним потребам і тематика курсових та дипломних робіт. Так, на геофаці їх тематика була присвячена вивченню території та економіки окремих господарств, міст, адмінрайонів. Той же принцип впроваджувався й на інших факультетах, як природничих, так і гуманітарних. Зокрема на істфаці, поряд з дослідженням практики комуністичного будівництва, «чільне місце серед робіт займала також краєзнавча тематика». Велике значення надавалося самостійному характеру дипломних робіт⁶⁰³.

Як і раніше, приділяли увагу самостійній роботі студентів. Вони отримували необхідні консультації, на допомогу їм приходили кабінети й лабораторії, а наприкінці 1950-х років на біологічному та хімічному факультетах були організовані філії студентської бібліотеки⁶⁰⁴.

Для вдосконалення навчального процесу в ОДУ проводилися навчально-методичні конференції як загальноуніверситетського рівня, так і факультетського⁶⁰⁵. Обговорювали ці питання й на радах факультетів. Свій внесок в дискусії методистів робила й

⁵⁹⁸ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 14.

⁵⁹⁹ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 220, 221.

⁶⁰⁰ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 15; Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 222, 225.

⁶⁰¹ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 227.

⁶⁰² Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 1, 10.

⁶⁰³ Там само. — С. 11, 14–16; Некрасов П. А. Вказ. пр. — С. 4.

⁶⁰⁴ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. [25]; 1962/63 навч. рік. — С. 16.

⁶⁰⁵ Річний звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 16, 14, 13, 17.

університетська газета⁶⁰⁶. Традиційно для контролю за змістом і «якістю» лекцій та семінарів використовували взаємовідвідування й обговорення, а також стенографування та інші методи⁶⁰⁷. Певним стимулом для покращення лекційного рівня було викладання в університеті відомих вчених, академіків АН СРСР⁶⁰⁸.

1970 року в ОДУ крім факультетських кафедр діяли загальноуніверситетські кафедри історії КПРС, філософії, політичної економії, наукового комунізму, психології, педагогіки, фізичного виховання та військова. Крім того, до структури університету входили численні наукові установи: науково-дослідний інститут фізики, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, наукова бібліотека, обчислювальний центр та ін.⁶⁰⁹

Завдання розвитку вищої освіти були сформульовані у матеріалах з'їздів, пленумів, постановках щодо вищої школи ЦК КПРС та РМ СРСР, ЦК КПУ та РМ УРСР, зокрема від 3 вересня 1966 року, 1972 року та ін. Серед головних принципів організації навчального процесу проголошувалась єдність теорії та практики, оптимізація обсягу навчальної інформації та системність освіти. Досвід у визначенні змісту освіти за попередній період був втілений у постанові РМ СРСР від 27 січня 1978 року «Про вдосконалення планування підготовки спеціалістів та покращення використання випускників вищих та середніх спеціальних закладів у народному господарстві». Цей документ вводив кваліфікаційні характеристики за спеціальностями, що мали використовуватись в навчальному плануванні та навчально-педагогічній літературі⁶¹⁰.

Проблеми навчального процесу піднімалися в університеті при обговоренні директив партійних з'їздів щодо п'ятирічних планів. У Директивах XXIV з'їзду КПРС за планом розвитку на 1971–1975 роки передбачалося значне зростання кількості фахівців, а отже й студентів. Наслідком стало помітне зростання кількості студентів ОДУ, досягнувши цифри у 60–250 осіб на курс. Розподіл студентів по факультетах був нерівномірний, зокрема на механіко-математичному факультеті (ММФ) було зосереджено 25 % студентів стаціонару⁶¹¹. Крім того, у згаданих Директивах йшла мова про підвищення темпів оптимізації та інтенсифікації навчально-виховного процесу, впровадження досягнень НТП, обчислювальної техніки, подальша розробка програмованого навчання⁶¹². Свій вплив мало й активне обговорення в ОДУ проекту ЦК КПРС до XXVI з'їзду «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981–1985 роки і на період до 1990 року»⁶¹³.

Питання навчальної роботи розглядалися на засіданнях вчених рад університету та факультетів. На кафедрах працювали методсекції, що приділяли увагу питанням методики читання лекцій та проведення семінарських занять. На допомогу кафедрам були створені методичні комісії університету і факультетів, на факультеті іноземних мов методичні комісії працювали на кожній кафедрі. На початку 1970-х років діяли методичні (навчально-методичні) ради університету і факультетів. 1978 року була створена науково-методична рада ОДУ, що аналізувала досвід роботи всіх факультетів, займалася питаннями забезпечення літературою, працювала над методикою всіх форм навчального процесу, слідувала за кваліфікаційним рівнем викладачів. Працювали факультетські та кафедральні методологічні семінари. Вплив на на-

⁶⁰⁶ Там само. — С. 11, 56.

⁶⁰⁷ Там само. — С. 8–9, 12; 1958/59 навч. рік. — С. [24].

⁶⁰⁸ Белоус В. М. Вказ. пр. — С. 20, 23.

⁶⁰⁹ Архив ОНУ: Учебная часть. Устав университета, 1970. — С. 13–15.

⁶¹⁰ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 193–194, 196, 230; Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С. 1; 1970/71 навч. рік. — С. 1–2; 1972/73 навч. рік. — С. 151; Елютин В. П. Высшая школа общества развитого социализма. — М., 1980. — С. 226, 231.

⁶¹¹ ЗНК. — 1966. — 16, 23 берез. (№ 7–8); 1977. — 1 квіт., 30 груд. (№ 11, 40); Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 193–194; Маланчук В. Ю. та ін. Вказ. пр. — С. 129.

⁶¹² Маланчук В. Ю. та ін. Вказ. пр. — С. 130, 132–133.

⁶¹³ ЗНК. — 1981. — 9, 23 січ. (№ 1, 3).

вчальний процес здійснювали групи народних контролерів, які перевіряли стан виконання навчальних планів тощо⁶¹⁴.

Студенти приступали до навчання традиційно після роботи у колгоспах, тобто здебільшого у жовтні. Надужиття цієї практики іноді вимагало від університету серйозного перегляду планів навчального процесу, скорочення навчальних семестрів, внесення змін до робочих програм. Це призводило до нерівномірності в навчальному процесі окремих факультетів⁶¹⁵.

В основу планування роботи факультетів були покладені навчальні плани, затверджені МВССО СРСР в 1964 році, за винятком курсів історії, правознавства й прикладної математики, плани яких були затверджені в 1967–1969 роках⁶¹⁶. Історичний факультет перейшов на чотирирічний план у 1964/65 навчальному році, але він отримав негативну внутрішню оцінку як такий, що суперечив попередньому досвіду⁶¹⁷.

На початку 1970-х років основою розвитку університету мав стати затверджений МВССО УРСР п'ятирічний план на 1971–1975 роки⁶¹⁸. У цей час продовжувався перегляд річних планів окремих факультетів, що розроблялися на основі затверджених у 1964–1967 роках. Переглядалися й перспективні навчальні плани. Особлива увага приділялася навчальним планам для перших двох курсів всіх форм навчання, підготовку та перевидання яких планувалося завершити до 1 січня 1974 року⁶¹⁹.

Перегляд навчальних планів проводився й надалі, зокрема з метою введення нових навчальних курсів, — наприклад, «Основи естетичної культури»; питання про цей курс широко обговорювали в університеті 1981 року⁶²⁰.

Ще з 1964 року почали поступово впроваджувати нові програми; так, кафедра педагогіки отримала нові програми наприкінці 1964/65 навчального року. У 1970-ті роки продовжувався перегляд програм спецкурсів та спецсеінарів з метою забезпечення їх відповідності рішенням з'їздів та іншим документам. У зв'язку з підготовкою до 50-річчя СРСР були переглянуті програми кафедри педагогіки — на предмет включення питань розвитку шкіл і освіти в союзних республіках⁶²¹.

Внаслідок урядово-партійної політики в сфері освіти, що передбачала впровадження нових спеціальностей та розширення плану прийому⁶²², у середині 1960-х років в ОДУ створювалися нові спеціалізації. Так, 1966 року В. Костюк виступив з пропозицією створити економічну спеціалізацію на математичному факультеті⁶²³. Однією з форм збагачення змісту навчального процесу й передумовою для подальшого потенційного розширення спеціалізацій в цей час було запровадження міждисциплінарних за змістом лекцій⁶²⁴.

1970 року оприлюднили Статут ОДУ, в якому перераховувалися наявні спеціальності та спеціалізації. Чіткий перелік спеціалізацій у статуті забезпечив їх конкретизацію, створення умов для закріплення студентів за спеціалізацією ще з молодших курсів. Так, на філфаці студенти закріплювалися за кафедрами з другого курсу. На цьому ж факультеті у зв'язку з постановою ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» проводили заходи щодо посилення спеціалізації з літературознавчих дисциплін, для чого планували створити нову кафедру радянської літератури та літератури на-

⁶¹⁴ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 11, 15; 1970/71 навч. рік. — С. 27, 35–36; 1971/72 навч. рік. — С. 11, 37, 41; Історія Одеського університету (1865–2000): наук. видання / гол. ред. В. А. Сминтина. — Одеса, 2000. — С. 97–98; ЗНК. — 1978. — 26 трав. (№ 19).

⁶¹⁵ ЗНК. — 1983. — 7 січня (№ 2); Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 43.

⁶¹⁶ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 8.

⁶¹⁷ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 50–51.

⁶¹⁸ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 154.

⁶¹⁹ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 2, 156.

⁶²⁰ ЗНК. — 1981. — 9 січ. (№ 1, 2).

⁶²¹ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 33; 1970/71 навч. рік. — С. 37; 1971/72 навч. рік. — С. 2, 38.

⁶²² Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 196.

⁶²³ ЗНК. — 1966. — 16, 23 берез. (№ 7–8).

⁶²⁴ ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7).

родів СРСР⁶²⁵. На мехматі у 1971/72 навчальному році відкрили актуальну спеціалізацію «прикладна математика»⁶²⁶.

З другого семестру 1975/76 навчального року в ОДУ ввели новий перелік спеціалізацій; старші курси продовжували навчання за спеціалізаціями навчальних планів 1964 року. На ММФ було 8 спеціалізацій, фізичному факультеті — 6, хімічному — 7, ГГФ — 5, біофаці — 8, юрфаці — 3, істфаці — 4, філфаці — 2. У цей же час навчальний процес здійснювався за спеціальностями: 2013 (математика), 2014 (механіка), 2015 (астрономія), 2016 (фізика), 2018 (хімія), 2034 (біохімія), 2030 (географія), 0107 (гідрогеологія та інженерна геологія), 2019 (біологія), 2020 (зоологія та ботаніка), 2022 (фізіологія), 1901 (правознавство), 2008 (історія), 2004 (романо-германські мови та література), 2001 (російська мова та література), 2002 (українська мова та література). Спеціалізація розпочиналася з третього курсу, після того як студент впродовж двох років засвоював фундаментальні знання⁶²⁷.

Важливу роль продовжували відігравати кафедри суспільних наук та історичний факультет, на яких найбільш позначалася ідеологізація навчального процесу, державно-політичні ювілеї. Обговорення викладання циклу суспільних наук в ОДУ дозволяло більш широко підійти до розгляду проблем навчального процесу, у тому числі й з залученням студентів. Про це свідчить анкета, поширена на ряді факультетів перед проведенням розширеного пленуму комітету комсомолу ОДУ 1966 року, до якої увійшли наступні питання: «Які, на твою думку, потрібно внести вдосконалення в учбовий процес університету? Яка форма викладання суспільних дисциплін найефективніша? Від чого залежить хороше навчання? Що сприяє чи заважає навчанню? Як впливає комсомольська група на проведення семінарських та практичних занять? Розкажи детальніше про семінарські заняття в твоїй групі, вислови свою думку про роботу кабінетів суспільних дисциплін»⁶²⁸.

У середині 1960-х років навчальні курси кафедр суспільних наук були орієнтовані на зв'язок «з практикою комуністичного будівництва в СРСР і будівництва соціалізму в країнах народної демократії»⁶²⁹. Кафедри мали дати чіткі відповіді на питання ідеології, соціології і політики «в умовах боротьби двох ідеологій»⁶³⁰. На реалізацію цих завдань було спрямоване й читання відкритих лекцій кафедрою наукового комунізму з урахуванням специфіки окремих факультетів. Зокрема у 1971/72 навчальному році на українському відділенні філфаку була прочитана українською мовою лекція з національного питання⁶³¹; у 1970/71 вперше в ОДУ викладачі кафедри психології прочитали курс інженерної психології на фізичному факультеті⁶³².

На істфаці у середині 1960-х років зростала увага до історіографії та пропаганди досягнень «марксистсько-ленінської науки в СРСР», а згодом і до джерелознавства. Факультет пропонував абітурієнтам широке коло спеціальних дисциплін, включно з історією народів СРСР, історією УРСР, археологією⁶³³. Майже напередодні розгортання чергової хвилі репресій проти дисидентів на історичному факультеті були введені нові спецкурси, зокрема «Національне питання на Україні в період імперіалізму» (доцент П. І. Воробей) та ін.⁶³⁴ На ГГФ ввели курси з економіки виробництва, програмування й електронно-обчислювальної техніки, систем управління, охорони природи⁶³⁵,

⁶²⁵ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 22–24.

⁶²⁶ Там само. — С. 27.

⁶²⁷ ЗНК. — 1977. — 15 квіт. (№ 13); 10 черв. (№ 20).

⁶²⁸ ЗНК. — 1966. — 20 квіт. (№ 12).

⁶²⁹ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 1.

⁶³⁰ Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С. 1.

⁶³¹ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 18.

⁶³² Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 22.

⁶³³ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 11; 1971/72 навч. рік. — С. 13; ЗНК. — 1966. — 23 берез. (№ 8).

⁶³⁴ Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 24.

⁶³⁵ Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С. 16; 1971/72 навч. рік. — С. 2, 33, 36.

на юрфаці — курс «НОП в системі органів юстиції» та ін.⁶³⁶. На хімфаці у 1966/67 навчальному році вперше в практиці університетів України впровадили практикум з органічної хімії на рівні останніх світових стандартів навчання з цієї дисципліни⁶³⁷. На філфаці пропонувалися актуальні у світлі ідеології часу спецкурси «Інтернаціональне і національне в радянській літературі» та «Розвиток та зближення мов соціалістичних націй»⁶³⁸.

Нововведення, особливо під впливом рішень XXIV з'їзду КПРС (1971), торкнулися переліку та змісту курсів та спецкурсів і на інших факультетах⁶³⁹.

Окремою ланкою навчального процесу було фізичне виховання. У другому півріччі 1965/66 навчального року до занять з фізичної підготовки були залучені й студенти третіх курсів, для яких до того фізкультура була факультативною дисципліною. Свою специфіку мав навчальний процес і на кафедрі цивільної оборони⁶⁴⁰.

Особливу роль в історії культури України, в навчальному процесі в ОДУ та інших вітчизняних вишів зіграла мовна політика в контексті ідеї «злиття націй при комунізмі» — державна підтримка російської мови. На початку 1970-х років на філфаці було проведено пристосування навчального плану спеціальності 2001 «Російська мова і література» до викладання спеціальності 2002 «Українська мова та література»⁶⁴¹. Слідом за постановою РМ СРСР від 13 жовтня 1978 року «Про заходи з подальшого удосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» з'явилася постанова РМ УРСР від 2 листопада «Про заходи з подальшого удосконалення вивчення і викладання російської мови в Українській РСР». Передбачалося, серед іншого, у 1979–1983 роках удосконалення навчальних програм та підручників з російської мови, створення при Донецькому, Київському, Львівському, Одеському університетах та ряді педінститутів опорних кафедр російської мови. Наступного місяця ці важливі зрушення обговорювалися науковцями УРСР на Республіканській науковій раді під назвою «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», де наголошувалося на компромісному підході, що передбачав «дальше піднесення культури української і російської мови» та визначав роль викладачів вишів у цьому процесі⁶⁴². Треба зазначити, що в ОДУ, попри коливання державної політики у мовному питанні, загалом вдавалося триматися традицій вживання української мови в університетському побуті, чому сприяла в першу чергу україномовна університетська газета «За наукові кадри».

У цей період набув популярності «історіографічний» підхід у вдосконаленні лекцій. У звіті ОДУ в зв'язку з цим зазначалося: «Вища освіта передбачає перш за все вивчення найрізноманітніших точок зору, співставлення й критичний підхід до них. Якраз в цьому напрямку і йшло удосконалення рівня лекцій на всіх кафедрах і факультетах»⁶⁴³. Приділялася увага впровадженню проблемного викладання, відображенню досягнень НТП⁶⁴⁴.

Як і раніше, практикувалися контрольні відвідування завідувачами кафедр та взаємовідвідування лекцій, їх стенографування, попереднє обговорення на кафедрах текстів та розгорнутих планів лекцій⁶⁴⁵.

Вдосконаленню навчального процесу і лекцій мала сприяти також постанова від 3 вересня 1966 року, що передбачала створення системи підвищення кваліфікації ви-

⁶³⁶ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 2–3.

⁶³⁷ Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С. 15.

⁶³⁸ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 22.

⁶³⁹ Там само. — С. 2, 34, 36, 27, 29; ЗНК. — 1983. — 7 січ. (№ 2).

⁶⁴⁰ ЗНК. — 1966. — 30 берез. (№ 9); Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 73.

⁶⁴¹ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 22–23.

⁶⁴² ЗНК. — 1978. — 29 груд. (№ 40).

⁶⁴³ Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С. 11.

⁶⁴⁴ Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 238; Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 21, 51; 1972/73 навч. рік. — С. 150.

⁶⁴⁵ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 18, 28; 1966/67 навч. рік. — С. 1–2; 1970/71 навч. рік. — С. 12, 14, 27, 30, 32; 1971/72 навч. рік. — С. 11–12.

кладачів вишів. Розвивала свою діяльність і аспірантура — на виконання постанови ЦК КПРС і РМ СРСР від 16 листопада 1967 року «Про поліпшення наукових та науково-педагогічних кадрів». На 1 січня 1970 року в аспірантурі ОДУ навчалися 233 особи за 52 спеціальностями, значно зріс обсяг заочної аспірантури. Того року закінчила аспірантуру 51 особа; але тільки 55 % випускників подали до захисту дисертації⁶⁴⁶.

Високий рівень лекцій в ОДУ забезпечувався не тільки вихованням власних кадрів, а й запрошенням спеціалістів ззовні, не тільки викладачів, з різних міст країни для читання лекцій студентам. Важливим було й підписання 6 червня 1971 року між ОДУ та Сегедським університетом договору, який передбачав поміж іншим обмін професорами, викладачами й студентами⁶⁴⁷.

Широкі можливості для новацій надавали семінарські та практичні заняття, колоквіуми, лабораторні роботи. Семінари проводили не завжди в стінах університету, з огляду на необхідність забезпечення зв'язку між освітою й практикою. Так, створена у вересні 1964 року кафедра наукового комунізму практикувала виїзні семінари на виробництвах. На юридичному факультеті, залежно від кафедри, практичні й семінарські заняття проводили в народному суді, виправно-трудовах колоніях, обласній психіатричній лікарні, спеціальних медичних клініках (практичні заняття з судової медицини і психіатрії), радянських органах влади тощо. Експериментального характеру набували практичні заняття з психології⁶⁴⁸.

Важливою прогресивною формою навчання на початку 1970-х років було визнано навчальну дослідницьку роботу студентів (НДР). Ректорат і партком розробили спеціальне «Положення про НДР студентів» для всіх форм навчання. НДР розглядалася як система обов'язкових навчальних занять і не повинна була дублювати студентську наукову роботу. На денному відділенні НДР планувалося ввести з 1973/74 навчального року⁶⁴⁹.

У 1970-ті роки радянська вища школа взяла курс на посилення дослідницького характеру курсових та дипломних проектів. Зростала кількість дипломних робіт, виконаних на матеріалах наукових досліджень кафедр або на замовлення виробництва⁶⁵⁰. Удосконалювався контроль над написанням дипломів, зокрема впроваджували спеціальні картки дипломних робіт⁶⁵¹.

Все більше уваги приділяли самостійній праці студентів під керівництвом викладача, її плануванню, науковій організації праці. Не втрачало актуальності питання про необхідність збільшення її ролі; на початку 1980-х років це питання піднімали, зокрема, на історичному факультеті⁶⁵².

Для проведення держіспитів створювали спеціальні державні комісії. У середині 1960-х років в ОДУ запровадили альтернативний підхід до фінальної форми контролю — вводилася практика заміни державних іспитів дипломною роботою. Ставлення до цього нововведення різних факультетів було неоднозначним⁶⁵³. Тоді ж кафедра філософії запропонувала безбілетну систему іспитів.

З 1 грудня 1970 року, згідно з постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від 20 серпня 1969 року № 681, з метою створення умов для вступу робітничої та сільської молоді відкрили підготовче відділення з планом прийому 100 осіб⁶⁵⁴.

⁶⁴⁶ Звіт ОДУ за 1969/70 навч. рік. — С. 139.

⁶⁴⁷ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 278; ЗНК. — 1966. — 23 берез. (№ 8); Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 4; 1971/72 навч. рік. — С. 5.

⁶⁴⁸ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 13, 28; 1970/71 навч. рік. — С. 16; 1971/72 навч. рік. — С. 19, 21, 28, 36–37; 1972/73 навч. рік. — С. 37–38; ЗНК. — 1966. — 6 квіт. (№ 10); 1981. — 9 січ. (№ 1).

⁶⁴⁹ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 19–20, 40, 150.

⁶⁵⁰ Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 252; Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 32; Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 243.

⁶⁵¹ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 10, 35.

⁶⁵² Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С. 12; Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 253–254; Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 15, 17; 1970/71 навч. рік. — С. 13; ЗНК. — 1981. — 9 січ. (№ 1).

⁶⁵³ Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 258; Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 37, 43, 46.

⁶⁵⁴ ЗНК. — 1970. — 1 жовтня (№ 26); 1978. — 9 черв. (№ 21); 1977. — 9 груд. (№ 37).

Наприкінці 1977 року в ОДУ навчалися 11 269 студентів, в тому числі на стаціонарі 5147, на вечірньому відділенні 1728, на заочному — 4394. Серед них було 306 іноземних студентів з 39 країн (наступного року нараховувалося вже близько 400 студентів з 40 країн світу)⁶⁵⁵. Певні успіхи робила аспірантура. 1977 року в ній навчалися 252 аспіранти, а прийом 1976 року становив 70 осіб⁶⁵⁶.

Досягнення ОДУ в організації навчального процесу забезпечували університету гідне місце серед вишів УРСР. За звітами 1976 року ОДУ зайняв II місце у республіці⁶⁵⁷. В університеті працювали викладачі, яких сучасники зараховували до визначних майстрів педагогічної справи УРСР (А. І. Уйомов та ін.)⁶⁵⁸.

Справа організації навчального процесу в період перебудови знаходилася у тісному зв'язку з реформою освіти. Вперше про незадовільний стан освіти та необхідність реформ заявили на червневому (1983) пленумі ЦК КПРС. 1 червня 1986 року був оприлюднений проект постанови ЦК КПРС та РМ СРСР «Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране», а 13 березня 1987 року прийняли остаточний варіант документа. У ньому головними напрямками перебудови освіти визнавалися: інтеграція освіти, виробництва та науки, підняття якості підготовки, всебічний розвиток вишівської науки як найважливішого резерву прискорення НТП; покращення якісного складу науково-педагогічних кадрів, посилення ролі вищої освіти у підвищенні кваліфікації та перепідготовці спеціалістів, технічне переоснащення, покращення управління тощо. Документ передбачав впровадження модульно-рейтингової системи, залучення позабюджетних коштів, встановлення госпдоговірних взаємин з виробництвом. Вводилася атестація вишів, викладачів та студентів, заохочувалися процеси демократизації.

Реформа вищої освіти просувалася доволі повільно. Певний негативний вплив на навчальний процес мав відтік спеціалістів з вишів, зацікавлених у нових умовах господарювання та зростанні прибутковості своєї наукової діяльності, чого в університетах було досягти практично неможливо. Матеріально-технічна база не повністю відповідала потребам, особливо стан комп'ютеризації. Причину недоліків вбачали у формальному ставленні до справи, а вихід шукали у пробудженні студентської громадської активності⁶⁵⁹.

В ОДУ ідея участі студентів в організації навчального процесу була зустрінута схвально. З ініціативи студентів на факультетах проходили конференції з проблем перебудови навчання, студенти і викладачі запрошувалися університетською газетою взяти участь у дискусії з проблем процесу навчання⁶⁶⁰.

1988 року в ОДУ обговорювали «Положення про вищий навчальний заклад СРСР»⁶⁶¹. Однак вже до цього почалася розробка власної концепції перебудови університету на підставі трьох документів: «Технологічна програма перебудови вищих і середніх спеціальних учбових закладів Мінвузу УРСР», «План-прогноз розвитку вишів Мінвузу УРСР до 2000 року» та «Вимога Мінвузу УРСР по оформленню і змісту програм розвитку до 2000 року»⁶⁶².

1989 року університетська газета опублікувала «Тимчасове положення про вищий навчальний заклад СРСР». Передбачалося, що кожен виш на основі цього положення створить свій статут і правила внутрішнього розпорядку. В ОДУ розпочалася робота над створенням власного статуту.

⁶⁵⁵ ЗНК. — 1977. — 18 листоп. (№ 34); 25 листоп. (№ 35); 1978. — 17 листоп. (№ 35).

⁶⁵⁶ ЗНК. — 1977. — 9 верес. (№ 25).

⁶⁵⁷ ЗНК. — 1977. — 30 груд. (№ 40).

⁶⁵⁸ Маланчук В. Ю. та ін. Вказ. пр. — С. 90.

⁶⁵⁹ Сичкаренко Г. Г. Програма перестройки высшего образования в СССР и Украине // [Альманах современной науки и образования. — Тамбов, 2013. — № 8. — С. 163; [Електронний ресурс]. — URL: www.gramota.net

⁶⁶⁰ ЗНК. — 1989. — 20 січ. (№ 3); 29 верес. (№ 29).

⁶⁶¹ ЗНК. — 1988. — 9 груд. (№ 38).

⁶⁶² ЗНК. — 1988. — 27 жовт. (№ 33).

Загальною тенденцією в організації навчального процесу стало зростання ролі самостійної роботи студентів (СРС), якій в університеті традиційно відводилася важлива роль. З другого семестру 1986/87 навчального року на стаціонарі ОДУ почався перехід до нової організації навчального процесу, яка передбачала скорочення обов'язкових аудиторних занять за рахунок заміни їх СРС. Близько 15 % аудиторного часу виділяли для дисциплін, що визначали спеціальну підготовку студентів. Для організації СРС під керівництвом викладача виділяли 12 годин на молодших і 16 — на старших курсах. Складали розклад СРС і графік контрольних заходів⁶⁶³. Однак згодом виявилось, що не завжди надання переваги СРС себе виправдовувало. Незадовільний стан організації СРС ставав предметом розгляду на ректораті ОДУ.

Частина студентів переводили на індивідуальний план навчання. 1989 року на такий графік перевели 145 студентів (третина з них — студенти філфаку). Передбачалося дострокове складання іспитів та заліків студентами, яких було відібрано в групи для організації перепису населення⁶⁶⁴. 1988 року на окремих факультетах студенти отримали право вільного відвідування⁶⁶⁵.

У цей час певним гальмівним чинником для навчального процесу було регулювання окремих його аспектів з центру, що не завжди дозволяло врахувати місцеві потреби. Це було додатковим стимулом для керівництва відстоювати університетську самостійність у вирішенні нагальних питань. Так, скорочення наприкінці 1980-х років для ОДУ набору (державного замовлення) на хімфак з 60 до 40 осіб розцінили в університеті як помилкове, враховуючи попит на вчителів хімії⁶⁶⁶.

В університеті постійно вівся пошук можливостей для розширення спеціальної підготовки⁶⁶⁷. Так, 1988 року відкрили нову спеціальність 0801 — геологія океанів і морів. Це була важлива подія, незважаючи на певні труднощі, що виникли з огляду на недостатню кількість кваліфікованих викладачів⁶⁶⁸. З іншого боку, розвиток болгаристики в ОДУ та попит на вчителів, що володіють болгарською мовою, в Одеській області призвели до створення на філфаці групи, що вивчала болгарську мову з першого курсу⁶⁶⁹.

Оскільки університет був не тільки науково-освітнім закладом, а й центром підготовки педагогічних кадрів, випускаючи щороку 1200 спеціалістів-педагогів, у тому числі 500 зі стаціонару, 1988 року його колектив взяв участь в обговоренні нової концепції середньої освіти. Не випадково того ж року факультет романо-германської філології ОДУ став педагогічним факультетом⁶⁷⁰.

У зв'язку з переглядом підходів до змісту освіти, впровадженням нових спеціалізацій в ОДУ зростала кількість спецкурсів. Зокрема 1988 року в університеті впровадили понад 100 нових спецкурсів⁶⁷¹. Проте студентська думка про кількість та якість лекцій та спецкурсів, що пропонувалися в університеті, була неоднозначною. Це з'ясувалося при проведенні соціологічних опитувань в ОДУ⁶⁷².

Проблема змісту навчання та його загальної спрямованості відобразилася у запропонованій 1989 року для реалізації в ОДУ програмі гуманізації навчання. Згідно з цією програмою, найкращі викладачі мали брати участь у проведенні факультативних циклів лекцій, організації в рамках програми загальнокультурної гуманітарної підготовки студентів⁶⁷³.

⁶⁶³ ЗНК. — 1988. — 9 верес. (№ 28).

⁶⁶⁴ ЗНК. — 1989. — 13 січ. (№ 2).

⁶⁶⁵ ЗНК. — 1988. — 9 верес. (№ 28).

⁶⁶⁶ ЗНК. — 1988. — 4 листоп. (№ 34).

⁶⁶⁷ ЗНК. — 1989. — 8 верес. (№ 26).

⁶⁶⁸ ЗНК. — 1988. — 2 верес. (№ 27).

⁶⁶⁹ ЗНК. — 1988. — 9 верес. (№ 28).

⁶⁷⁰ ЗНК. — 1988. — 7 жовт. (№ 31).

⁶⁷¹ ЗНК. — 1988. — 9 верес. (№ 28).

⁶⁷² ЗНК. — 1989. — 6 січ. (№ 1).

⁶⁷³ ЗНК. — 1989. — 3 берез. (№ 8).

У відповідь на публікацію проекту платформи КПРС з національного питання університетські філологи оприлюднили свій проект «українізації» навчального процесу. Він включав докладний план заходів, спрямованих передусім на розширення сфери функціонування української мови та вивчення української історії та культури в університеті. Серед іншого було запропоновано ввести на всіх факультетах курси «Історії України», «Української літератури», «Літератури народів СРСР», «Історії культури українського народу», «Краєзнавства» на вибір студентів. Мали бути переглянуті навчальні плани і програми з метою збільшення годин на вивчення української і російської мови та літератури на філфаці тощо⁶⁷⁴.

Більша відкритість суспільства в цей період, розвиток зовнішніх зв'язків університету поставили питання про ефективність вивчення іноземних мов. Ситуацію піддали об'єктивній внутрішній критиці зі сподіваннями на зміну ставлення до предмета⁶⁷⁵. Інша актуальна тенденція часу — так звана нова екологічна політика (як її тоді називали — новий НЕП) спричинила створення нових навчальних курсів (зокрема першого в Одесі курсу «Охорона природи та природокористування»)⁶⁷⁶. Ставилися також питання етичного та естетичного виховання студентів, лунали пропозиції створити на базі ОДУ загальнооміську кафедру історії релігії, етики та естетики⁶⁷⁷.

Тривала також значна робота з забезпечення інтеграції навчального процесу й виробництва, що відповідало тогочасним вимогам тримати курс на досягнення науково-технічного прогресу.

Рішення лютого пленуму та XIX партконференції КПРС (1988) окреслили нові підходи до критеріїв оцінки роботи суспільствознавців. Зміни у суспільстві викликали певну кризу змісту викладання, де залишалися стереотипи, формалізм і догматизм⁶⁷⁸. XXVII партійний з'їзд (1986) та рішення колегії МВО УРСР від 29 грудня 1987 року поставили питання про перебудову роботи з підбору, підготовки і виховання кадрів суспільствознавців. В ОДУ це призвело до зростання на 6 суспільствознавчих кафедрах питомої ваги осіб з вченими ступенями і званнями з 67,9 % (1985) до 72,2 % (1988). Водночас проблема залишалася, оскільки ще 25 викладачів не мали вченого ступеня⁶⁷⁹. На кафедрах суспільних наук ОДУ, хоча й за участю партійного активу, ставили питання про радикальну перебудову суспільствознавства⁶⁸⁰. В університетській газеті у листопаді 1989 року було надруковано для обговорення проект «Головні напрямки перебудови викладання суспільних наук в ОДУ»⁶⁸¹.

У добу перебудови і гласності в університеті точилися палкі дискусії навколо викладання окремих предметів, які в умовах зміни суспільних цінностей та ставлення до окремих історичних явищ або внаслідок формалізації впродовж попереднього періоду втратили мотиваційну основу для сприйняття їх як обов'язкових. В першу чергу це стосувалося таких дисциплін, як історія КПРС, а також занять на військовій кафедрі.

Військову кафедру почали сприймати як «зліпок з казарми». Студенти виражали протест в таких формах, як зрив занять, навмисні неявки на розведення або на так звані години партійно-політичної роботи. Зрештою була проведена за ініціативою студентів навіть спеціальна студентська конференція з приводу ставлення до військової кафедри. Вимоги студентів були затверджені 1988 року рішенням вченої ради ОДУ⁶⁸².

⁶⁷⁴ ЗНК. — 1989. — 1 верес. (№ 25).

⁶⁷⁵ ЗНК. — 1988. — 27 груд. (№ 39–40).

⁶⁷⁶ ЗНК. — 1989. — 27 жовт. (№ 33).

⁶⁷⁷ ЗНК. — 1988. — 4 листоп. (№ 34).

⁶⁷⁸ ЗНК. — 1988. — 9 верес. (№ 28).

⁶⁷⁹ ЗНК. — 1988. — 1 квіт. (№ 13).

⁶⁸⁰ ЗНК. — 1988. — 7 жовт. (№ 31).

⁶⁸¹ ЗНК. — 1989. — 17 листоп. (№ 35).

⁶⁸² ЗНК. — 1989. — 13 січ. (№ 2).

Одним з вагомих результатів реформи освіти та демократизації суспільства стало прийняття в ОДУ наприкінці існування СРСР нового статуту. Ця подія сталася після тривалого обговорення 28 травня 1991 року. Університет отримав визначення як асоціація професорів, викладачів, співробітників, аспірантів і студентів, що об'єднані навчальними і науково-професійними інтересами, успадковують демократичні традиції Рішельєвського ліцею і Новоросійського університету, вітчизняної науки, культури й просвіти. Наголошувалося, що університет є самоврядною структурною ланкою державної системи неперервної освіти. Діяльність університету мала бути незалежною від будь-яких партій, громадських об'єднань чи суспільно-політичних рухів, а також органів студентського самоврядування. Серед головних завдань університету мала бути підготовка спеціалістів, які поєднували б «професійні знання та навички з високою загальною культурою і громадянською активністю, направленою на захист загальнолюдських цінностей». Організація навчального процесу мала здійснюватися деканатами факультетів (інститутів) та загальноуніверситетськими кафедрами⁶⁸³.

Для подальшого розвитку навчального процесу, на тлі усвідомлення необхідності запозичення іноземного досвіду⁶⁸⁴, важливе значення мали зовнішні контакти ОДУ. У вересні 1988 року підписали угоду філологів про співробітництво між Одеським університетом та університетом Регенсбурга (ФРН), яка передбачала обмін викладачами та студентами⁶⁸⁵. На той рік університет мав договірні відносини з 12 закордонними вишами: 5 «соціалістичними», 5 «капіталістичними» та 2 — з «країнами, які розвиваються»⁶⁸⁶.

Період перебудови в університеті був часом досягнень, особливо у теоретичній сфері, з точки зору вироблення концепції університетської освіти і організації навчального процесу. Водночас окремі ланки вимагали більшої уваги. Так, серед випускників аспірантури вчасно захищали дисертації тільки 10 %⁶⁸⁷.

Заочна та вечірня освіта

24 березня 1945 року РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову про поліпшення заочної освіти в республіці. Наступного року Ради міністрів СРСР (29 квітня) та УРСР (22 серпня) у постановках «Про заочну підготовку спеціалістів» підкреслювали важливість заочної та вечірньої форм навчання. Збереження зарплатні на період складання іспитів та заліків для заочників забезпечувалося розпорядженням РНК СРСР від 18 листопада 1945 року⁶⁸⁸.

1947 року на всіх факультетах ОДУ навчалось більше тисячі студентів-заочників. У цьому ж році відбувся перший повоєнний випуск — 25 студентів історичного та філологічного факультетів⁶⁸⁹. 1950 року на час зимової сесії на 5 факультетах заочного відділення університету навчалися понад 700 осіб⁶⁹⁰; з них 60 % становили вчителі неповних середніх та середніх шкіл, технікумів, 30 % — керівні радянські й партійні працівники, близько 10 % — армійські офіцери. Сесії студентів-заочників в ОДУ відбувалися в січні та липні, вступні іспити — 20–30 червня. Всі мали складати іспит з української мови, а тим, хто прибував з інших республік, надавалася відстрочка на рік⁶⁹¹.

У 1950-ті роки система заочного та вечірнього навчання зазнала подальшого розвитку. Цьому сприяла постанова РМ СРСР і ЦК КПРС від 30 вересня 1954 року, яка пе-

⁶⁸³ Одесский университет. — 1991. — 15 июня (№ 16).

⁶⁸⁴ ЗНК. — 1988. — 27 груд. (№ 39–40).

⁶⁸⁵ ЗНК. — 1989. — 13 жовт. (№ 31).

⁶⁸⁶ ЗНК. — 1988. — 2 груд. (№ 37).

⁶⁸⁷ ЗНК. — 1988. — 1 квіт. (№ 13).

⁶⁸⁸ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 32.

⁶⁸⁹ ЗНК. — 1947. — № 1.

⁶⁹⁰ ЗБК. — 1950. — 13 січ. (№ 2).

⁶⁹¹ ЗБК. — 1950. — 22 черв. (№ 19).

редбачала створення пільгової системи для студентів вечірнього відділення⁶⁹². Існувала також екстернатна форма навчання⁶⁹³.

На XX з'їзді КПРС, з огляду на значення наявності у студентів практичних навичок, знову наголошувалося на необхідності подальшого розширення системи заочної та вечірньої освіти у вузах як освіти без відриву від виробництва.

Вже у лютому 1956 року МВО СРСР затвердило положення про філії та навчально-консультаційні пункти заочних навчальних закладів. Методична підтримка заочної освіти здійснювалася завдяки організованому 1958 року при Київському університеті науково-методичному кабінету заочної освіти⁶⁹⁴.

«Закон про зміцнення зв'язку школи з життям...» декларував необхідність всебічного покращення та розширення цих форм освіти, передбачав зміцнення матеріально-технічної бази вечірньої та заочної освіти, широке використання новітніх технічних засобів (кіно, телебачення, радіо)⁶⁹⁵. Важливу роль зіграла й прийнята у квітні 1959 року РМ СРСР постанова «Про подальше поліпшення вищої і середньої спеціальної заочної освіти»⁶⁹⁶.

У цей час в ОДУ була проведена серйозна реорганізація заочного відділу, керівництво заочним навчанням передали факультетам університету. Щоправда, не всі з них мали заочні відділення, зокрема це стосується хімічного факультету, геологічного відділення геофаку. В цей час (1958/59) на заочному відділенні навчалася 3286 осіб.

Що стосується вечірнього відділення, то воно функціонувало на географічному відділенні геофаку, хімічному та біологічному факультетах. Системою вечірнього навчання було охоплено 75 студентів⁶⁹⁷.

На початку 1960-х років була проведена чергова реорганізація заочного навчання. Створили загальнонаукові факультети для зачників (ЗНФ, в УРСР 1962 року їх було 55)⁶⁹⁸. У 1962 році з метою кращої організації заочного навчання на молодших курсах створили два загальнонаукові факультети в Одесі та Миколаєві⁶⁹⁹. Вже у 1962/63 навчальному році на загальнонаукових факультетах було зосереджено більшість студентів заочної форми навчання (загальна кількість тоді дорівнювала 5239 осіб). На Одеському ЗНФ (що складався з гуманітарного, математичного, агробіологічного відділень) навчалася тоді 310 осіб, на Миколаївському ЗНФ (у складі гуманітарного, математичного, агробіологічного, економічного відділень) — 536. Значна кількість студентів була зосереджена і на заочному відділі юрфаку (250).

Навчальний процес ЗНФ підтримували тоді 25 кафедр ОДУ, які забезпечували читання 80 дисциплін з 13 спеціальностей⁷⁰⁰. У зв'язку з реформою розробляли нові навчальні плани або переглядали наявні, збільшували кількість курсів та спецкурсів для зачників, впроваджували організаційні особливості навчання, властиві для денної або вечірньої форм. Зокрема кафедра політичної економії проводила зі студентами-заочниками семінарські заняття⁷⁰¹.

У першій половині 1960-х років розширили й систему вечірньої освіти. Вечірнє відділення у 1962/63 навчальному році забезпечувало навчання 345 осіб⁷⁰².

Постанова ЦК КПРС та РМ СРСР від 3 вересня 1966 року «Про заходи з покращення підготовки спеціалістів і вдосконалення керівництва вищою і середньою спеціальною освітою в країні» поширювалася й на заочну та вечірню освіту. Закон про школу пе-

⁶⁹² Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 32.

⁶⁹³ Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 31.

⁶⁹⁴ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 32–33, 55.

⁶⁹⁵ Об укреплении связи школы с жизнью...

⁶⁹⁶ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 260.

⁶⁹⁷ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. 2.

⁶⁹⁸ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 268.

⁶⁹⁹ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 124.

⁷⁰⁰ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 18–19, 49.

⁷⁰¹ Там само. — С. 14, 11, 9; Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 268.

⁷⁰² Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 11, 49.

редбачав удосконалення системи навчання без відриву від виробництва. Вся навчальна робота заочників фактично припадала на період заліково-екзаменаційних сесій⁷⁰³.

У другій половині 1960-х років всі факультети, крім хімічного й фізичного, мали відділи заочного навчання; на фізичному, хімічному, біологічному, географічному, філологічному, історичному та юридичному факультетах були вечірні відділи⁷⁰⁴. Нові навчальні плани з вечірньої та заочної форм навчання в ОДУ були затверджені у 1966–1968 роках⁷⁰⁵.

На початку 1970-х років лунали пропозиції змінити співвідношення між студентами стаціонару та заочного й вечірнього відділень на користь першого⁷⁰⁶. Традиційно слабким місцем у заочному навчанні в ОДУ були мехмат та факультет іноземних мов. Навіть в університетському звіті зазначалося, що іноземна мова найменш підходить для професійного заочного навчання (зокрема у 1964/65 навчальному році на сесію викликали 42 %, а склали всі іспити 33 % студентів)⁷⁰⁷. Проблеми крилися і в розкладі занять, які починалися дуже пізно, особливо для вечірників⁷⁰⁸.

Проблеми існували також на загальнонаукових факультетах в Миколаєві й Одесі. Хоча у викладанні були задіяні 110 педагогів, в середині 1960-х років значними темпами знижувалася успішність, не вистачало спеціальних програм та навчально-методичної літератури⁷⁰⁹.

Попри проблеми в навчанні без відриву від виробництва, для заочників та вечірників також передбачалося запровадження НДР з 1974/75 навчального року⁷¹⁰. Увага до вечірнього та заочного відділень зростає у зв'язку з прийняттям нової Конституції, у якій були закріплені три форми навчання. Наприкінці 1977 року з 11 269 студентів оду на вечірньому відділенні навчалось 1728, на заочному — 4394⁷¹¹.

Заочне відділення в роки перебудови поступово втрачало своє попереднє значення. Режим навчання був достатньо обтяжливим, тому що заняття відбувалися тільки у другій половині дня, студенти слухали по 4 лекції, які завершувалися о 21.00. Досвід функціонування цього відділення виявляв проблеми як побутові (неможливість за браком часу елементарно скористатися буфетом), так і суто навчальні. Мало часу відводилося на великі курси, не використовувалися технічні засоби. Ставилося питання про те, що задля ефективності навчання виш сам має планувати навчальні програми та години⁷¹².

Тим часом відділення продовжували функціонувати. Восени 1985 року в університеті заочно навчалися 4590 студентів. Заочна освіта здійснювалася за наступними спеціальностями: гідрогеологія, правознавство, російська мова і література, українська мова і література, історія, математика, біологія, геологія-географія, географія, англійська мова і література, німецька мова і література, французька мова і література. Водночас при порівнянні кількості студентів-заочників на різних курсах у 1985 році помітною стає тенденція до поступового зниження набору впродовж 6 останніх років. Так, на першому курсі навчалися тоді 612, на третьому — 783, на четвертому, останньому, — 813 студентів⁷¹³. На вечірньому відділенні навчалися 1189 студентів на факультетах історичному, філологічному (російське й українське відділення), юридичному, геолого-географічному, біологічному (зоологія і ботаніка), хімічному, фізичному, механіко-математичному.

⁷⁰³ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 261–262.

⁷⁰⁴ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 124; ЗНК. — 1966. — 23 берез. (№ 8).

⁷⁰⁵ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 8.

⁷⁰⁶ Маланчук В. Ю. та ін. Вказ. пр. — С. 138.

⁷⁰⁷ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 67, 104.

⁷⁰⁸ ЗНК. — 1977. — 25 листоп. (№ 35).

⁷⁰⁹ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 70.

⁷¹⁰ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 20.

⁷¹¹ ЗНК. — 1977. — 25 листоп. (№ 35).

⁷¹² ЗНК. — 1989. — 3 берез. (№ 8).

⁷¹³ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Учебная часть: Отчет ЗНК в/о и з/о, 1985 г.

Виробничі практики

Після війни академічна (навчальна) та виробнича практики мали складнощі з фінансуванням, внаслідок чого у 1945–1946 роках для низки факультетів проводилися у скорочені строки поблизу Одеси, хоча спочатку планувалися більш далекі виїзди, зокрема на Кавказ та до Криму. Позначалася слабка матеріальна база, тому використовувався екскурсійний метод проведення практики⁷¹⁴.

Виробнича практика також безпосередньо була пов'язана з навчальним процесом. У кожного факультету були свої бази для практики. Так, практика студентів економічного факультету відбувалася на підприємствах Одеси, а також як ознайомча — у вільнооблікових державних органах Києва, Харкова, Одеси. Філологи брали участь у діалектологічній експедиції до сіл Одеської області, де «вивчали живу народну мову»⁷¹⁵.

Іноді виробнича практика зазнавала значних змін, пристосовуючись до потреб народного господарства або під впливом чергових кампаній. Так, на початку 1950-х років були внесені значні зміни у виробничу практику біологів: студенти мали ознайомитися з працями Всесоюзного селекційно-генетичного інституту імені Т. Д. Лисенка, значну частину практики перших курсів займала практика з агробіології; студенти з кафедри гідробіології мали практику у тісному зв'язку з потребами рибного господарства⁷¹⁶.

Важливе значення для підготовки майбутніх спеціалістів мала педагогічна практика, що проводилася на старших курсах. Базою для неї були одеські школи (№№ 3, 13, 36–37, 39, 43, 45, 47, 58, 70, 71, 90, 105, 132)⁷¹⁷, але й така кількість шкіл вважалася недостатньою⁷¹⁸. Педпрактика поєднувала дві форми — пасивну й активну. Керували нею викладачі-методисти ОДУ та викладачі шкіл. Труднощі при проходженні практики полягали у недостатньому забезпеченні літературою, іноді практикувалося поєднання відвідування лекцій та практики тощо⁷¹⁹.

Курс на наближення школи до життя, взятий наприкінці 1958 року, вимагав нових підходів до організації виробничої практики. Вже у 1958/59 навчальному році в ОДУ обсяг фахової та педагогічної практики було збільшено⁷²⁰, вживалися заходи щодо її відповідності потребам Одеської області.

Наказом МВССО СРСР від 31 грудня 1959 року було затверджено «Положення про виробничу роботу та виробничу практику студентів вищих навчальних закладів СРСР». Передбачалася виробнича робота для студентів молодших (перших двох) курсів та виробнича практика або робота за спеціальністю для студентів старших курсів. Для деяких спеціальностей передбачалася водночас і навчальна практика. Студентська праця оплачувалася⁷²¹. На підставі цього документа в ОДУ проводили вдосконалення виробничої й педагогічної практик, розширення їх виробничої бази.

З метою наближення підготовки вчителів різного фаху до шкільних умов наприкінці 1950-х років тривалість педпрактики збільшили з 6 до 8 тижнів, провели часткове педагогічне стажування студентів четвертого та п'ятого курсів у районних та сільських школах⁷²².

На початку 1960-х років нові типові навчальні плани університетів передбачали збільшення педпрактики до 20–24 тижнів⁷²³. У цей час студенти ОДУ проходили три види педпрактики: піонерську, навчальну та стажерську.

⁷¹⁴ Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 2, 28.

⁷¹⁵ ЗБК. — 1949. — 4 лип. (№ 19); 21 верес. (№ 22).

⁷¹⁶ Отчет ОГУ за 1951/52 уч. год. — С. 25–26.

⁷¹⁷ Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 21.

⁷¹⁸ Там само. — С. 28.

⁷¹⁹ ЗБК. — 1950. — 12 берез. (№ 9); Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 25, 27–28.

⁷²⁰ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. 2.

⁷²¹ URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15990.htm>.

⁷²² Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. [24].

⁷²³ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 227.

Перед практикою кафедра педагогіки проводила 24-годинний семінар з методики піонерської роботи зі студентами філфаку та факультетом іноземних мов⁷²⁴.

Навчальну (основну) педпрактику студенти проходили в кращих школах Одеси (на 1962/63 навчальний рік їх кількість дорівнювала 30). Педагогічне стажування студентів проходило у сільських школах Одеської та інших областей та в Одесі. З метою вдосконалення стажування пропонувалося збільшити його тривалість, а заняття при цьому проводити за системою заочного навчання⁷²⁵.

Що стосується виробничої практики, то їй на всіх факультетах приділяли не менше, а іноді й більшу увагу⁷²⁶. Бази практики були пов'язані з вимогами набуття практичних навичок студентами. Їх географія поширювалася не тільки на територію УРСР, а й на СРСР загалом. Частина практик була пов'язана з Одеською областю. У виробничій практиці у 1962/63 навчальному році взяли участь 728 студентів. Майже всі студенти-практиканти працювали на штатних посадах ІТР та наукових співробітників.

Організація практики на заочному та вечірньому відділеннях стикалася зі значними труднощами, причина яких полягала у незацікавленості підприємств, де працювали студенти, у контактах з університетом⁷²⁷.

У другій половині 1960-х років студенти проходили ті ж види педпрактики: навчальну, стажерську⁷²⁸, піонерську. Перед практикою проводилися установчі конференції, студентів забезпечували необхідним методичним матеріалом⁷²⁹. Впродовж практики проводили пробні та залікові заняття⁷³⁰, уроки різних типів, лабораторні й практичні заняття. Заохочувалося використання нових технічних засобів, введення елементів програмованого навчання. Позакласна виховна робота, її форми і зміст мали визначатися підготовкою до партійних з'їздів, дат з біографії Леніна тощо.

В університеті обговорювали успіхи і недоліки педпрактики, розробляли програми її вдосконалення⁷³¹. Певні проблеми виникали з приводу праці в колгоспах та польових військових зборів, що ставали причиною скорочення педпрактики та виробничої практики на 1–4 тижні⁷³². Крім того, не всі випускники мали намір після завершення навчання працювати педагогами, що призводило до втрати мотивації до проходження педпрактики. У зв'язку з цим на початку 1980-х років на істфаці звертали увагу на необхідність більш рішучих заходів для закріплення випускників на педагогічній ниві. Це завдання мала вирішувати рада з громадсько-політичної практики⁷³³.

Педпрактику мали студенти денного і заочного відділення. Новою 1966 року стала педпрактика для студентів вечірньої форми навчання. Студенті вечірнього відділення проходили практику в школах робочої молоді або в звичайних школах у другу зміну. У першій половині 1980-х років в Одесі студентську педпрактику проводили також на базі ПТУ, технікуму вимірювань, інститутів медичного, технологічного, холодильної промисловості, вищого інженерного морського училища⁷³⁴.

Влітку, іноді з травня, студентів залучали до проходження піонерської практики⁷³⁵.

Статистика свідчить, що у 1968/69 навчальному році базою практики стали 12 шкіл Одеси; у 1970/71 — вже 32 міських шкіл та 4 школи робітничої молоді. У 1972/73

⁷²⁴ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 23.

⁷²⁵ Там само. — С. 13, 26, 28.

⁷²⁶ Там само. — С. 1.

⁷²⁷ Там само. — С. 13, 32–33.

⁷²⁸ ЗНК. — 1966. — 13 квіт. (№ 11).

⁷²⁹ Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 62.

⁷³⁰ ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7).

⁷³¹ ЗНК. — 1966. — 13 квіт. (№ 11).

⁷³² Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 75–76.

⁷³³ ЗНК. — 1981. — 9 січ. (№ 1).

⁷³⁴ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 87; 1971/72 навч. рік. — С. 73; ЗНК. — 1966. — 16, 30 берез., 6 квіт. (№ 7, 9–10); 1967. — № 7–8; 1983. — 7 січня (№ 2).

⁷³⁵ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 73.

навчальному році педагогічну, стажистську і піонерську практики пройшли 1289 студентів ОДУ⁷³⁶.

Навчальну (академічну) виробничу практику студенти першого-третього курсів проходили в УРСР, особливо у південних областях, а також в МРСР. На початку 1970-х років навчальну практику пройшли 1219 студентів денного й 210 вечірнього відділень⁷³⁷.

Виробнича практика проходила на старших курсах, зазвичай після третього курсу (на ГГФ — з третього курсу) і, як правило, за спеціалізаціями (фуркаціями). Студенти біофаку спеціалізації мікробіології та вірусології проходили практику в інститутах мікробіології та вірусології АН СРСР та УРСР, на дослідних станціях, у виробничих лабораторіях. Студенти ГГФ — на Кавказі, на каналі «Волга-Дон», на Волзі, брали участь в експедиціях проблемної лабораторії інженерної геології, на науковому судні «Мечников» тощо. Студенти філологічного факультету влітку брали участь у музейній (в Москві, Ленінграді, Києві, Львові), діалектологічній (Закарпаття або «живописні шевченківські місця»), та фольклорній (Крим) практиках. На історичному факультеті після першого курсу студенти проходили одномісячну археологічну практику в Роксоланах, а після третього курсу — музейну практику в Ленінграді, Москві, Києві. Студенти юристи проходили практику у місцевій раді, органах суду, прокуратури. Кращі студенти факультету іноземних мов проходили практику на посадах перекладачів за кордоном, частина студентів проходила практику в системі «Інтурист». Широкою географією баз відрізнялася практика й на інших факультетах⁷³⁸.

У 1964/65 навчальному році було більше 51 бази виробничої практики. У 1970/71 навчальному році у зв'язку з карантинним станом, введеним в Одесі з 8 серпня 1970 року, в плани виробничої практики були внесені зміни. Цього ж навчального року 60 осіб пройшли ознайомчу виробничу практику на умовах безвалютного обміну у Сегедському, Сілезькому (ПНР), Лейпцигському (НДР) університетах, університеті імені Галацького (місто Оломоуц, ЧРСР). Наступного навчального року студенти проходили виробничу практику на більш ніж 92 базах, у 1972/73 — не менш ніж на 108 базах⁷³⁹.

Новим у навчанні в першій половині 1970-х років стала громадсько-політична практика, введена з 10 квітня 1973 року для студентів перших чотирьох курсів денного відділення. У системі цієї практики організували факультет громадських професій⁷⁴⁰.

Важливе місце у навчальному процесі в роки перебудови продовжувала займати виробнича практика: педагогічна, навчальна й власне виробнича. Педагогічна практика проводилася на базі шкіл, ПТУ, технікумів. Так, студенти фізфаку працювали в середніх школах №№ 16, 23, 35, 36, 37, 43, 51, 100, 101, 117, 119, технікумах «Промавтоматики» та ін.

Зберігалася широка географія баз виробничої практики. Студенти кожної спеціальності отримували можливість вдосконалення своєї підготовки на значній кількості баз практики. Наприклад, 1986 року у студентів спеціальності 0117 — гідрогеологія та інженерна геологія — їх було 13. На фізфаці практика відбувалася в академічних закладах, НДІ «Шторм», ДНІЕІ імені Крижановського, 7 науково-дослідних лабораторіях Одеси тощо⁷⁴¹. Новою тенденцією, що відповідала вимогам часу, став перегляд кафедрми баз практики, викликаний тим, що окремі кафедри переходили на підготовку спеціалістів для підприємств за прямими угодами. Саме ці підприємства вони й хотіли бачити як бази практики⁷⁴². У набутті практичних навичок студентам допомагав і факультет громадських професій на чолі з С. Б. Машаровим⁷⁴³.

⁷³⁶ Звіт ОДУ за 1968/69 навч. рік; 1970/71 навч. рік. — С. 62; 1972/73 навч. рік. — С. 49.

⁷³⁷ Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 67–68; 1972/73 навч. рік. — С. 47.

⁷³⁸ ЗНК. — 1977. — 15 квіт. (№ 13); 1966. — 23 берез. (№ 8); Звіт ОДУ за 1968/69 навч. рік. — С. 29, 31.

⁷³⁹ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 90–92; 1970/71 навч. рік. — С. 67, 74; 1971/72 навч. рік. — С. 76–81; 1972/73 навч. рік. — С. 49.

⁷⁴⁰ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 15–16, 150.

⁷⁴¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Протоколи засідань профкома №№ 1–7, 2 листопада 1984 — 26 травня 1986. — Арк. 61.

⁷⁴² Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Отчет факультетов по производственной, учебной и пионерской практике: 1985/86 уч. год.

⁷⁴³ ЗНК. — 1989. — 17 берез. (№ 10).

Матеріально-технічна база

Відновлення матеріально-технічної бази ОДУ після звільнення Одеси тривало й впродовж відбудовчої п'ятирічки. Ускладнювали нормальний перебіг навчального процесу побутові умови, які негативно позначалися в першу чергу на самостійній роботі студентів. Особливо це відчувалося взимку в тих корпусах, де не працювало опалення; холод панував і в бібліотеці. Єдиний в 1945–1946 роках студентський гуртожиток був переповнений. Холод і відсутність необхідних матеріалів погано позначалися на проведенні практичних занять. Серед досягнень першого повоєнного року було налагодження регулярного опалення у головному корпусі, а також забезпечення у лютому 1946 року електроенергією навчального корпусу й гуртожитку.

Як зазначалося вище, у 1945/46 навчальному році в ОДУ працювали 9 факультетів — за даними університетського звіту, філологічний факультет розглядався як два факультети. На кінець навчального року в університеті вже діяли 49 лабораторій та спеціалізованих кабінетів, які були базою для навчального процесу (зокрема у лабораторії психології проводилися практичні заняття); таку ж роль частково відігравали Ботанічний сад, астрономічна обсерваторія і фізичний інститут⁷⁴⁴.

Реорганізації структури факультетів тривали 1948 та 1949 років. Цей процес потребував активних зусиль щодо створення необхідної матеріальної бази. Незважаючи на труднощі повоєнного часу, вже 1948 року були відбудовані майже всі навчальні корпуси, студентські гуртожитки, лабораторії та кабінети ОДУ⁷⁴⁵.

Була знову відкрита власна друкарня університету. Розгорнулася видавнича діяльність, до якої особливо багато енергії та любові доклав колишній проректор з наукової роботи доцент Є. Т. Мальований. В 1948/49 навчальному році, крім факультетських збірників, видавалися «Известия Одесского государственного университета имени И. И. Мечникова», що виходили раз на три місяці.

У 1949/50 навчальному році навчальний процес здійснювався на базі двох навчальних корпусів: на Петра Великого, 2 (біологічний, географічний, геологічний, фізико-математичний, економічний, юридичний, частково філологічний факультети) та на Преображенській, 24 (історичний і хімічний факультети, факультет іноземних мов, частина філологічного). Там же знаходилася й бібліотека⁷⁴⁶. Це дало можливість повністю перейти до навчання в одну зміну. Були добре обладнані кабінети основ марксизму-ленінізму, мовознавства та інші. Відремонтований ще 1948 року корпус на вулиці Щепкіна, 12 був тимчасово зайнятий під гуртожиток.

Важливими подіями у подальшій розбудові матеріальної бази університету стало введення в експлуатацію відновленого навчального корпусу на Щепкіна, 12 (нині корпус історичного факультету) наприкінці 1950 року, а також завершення відбудови корпусу хімічного факультету у лютому 1951 року. Таким чином, відтоді навчальний процес здійснювався на базі чотирьох корпусів. Приділялася велика увага обладнанню спеціалізованих кабінетів.

На цей час в університеті працювали 10 факультетів. Навчальний процес проходив у 28 аудиторіях. Крім того, для проведення занять, як і раніше, використовувалися 63 лабораторії та кабінети (29 та 34 відповідно)⁷⁴⁷. У цій справі був помітний значний прогрес у порівнянні з попередніми повоєнними роками. Та незважаючи на всі зусилля, аудиторій хронічно не вистачало, тому іноді з цією метою використовували навіть актову залу або не пристосовані для навчального процесу прохідні кімнати⁷⁴⁸.

У середині 1950-х років у зв'язку з ліквідацією юридичного та економічного факультетів було переплановано розміщення факультетів. За адресою Щепкіна, 12 роз-

⁷⁴⁴ Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 22.

⁷⁴⁵ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 17.

⁷⁴⁶ Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 5.

⁷⁴⁷ Там само. — С. 6–7.

⁷⁴⁸ ЗБК. — 1949. — 21 верес. (№ 22).

містилися географічне відділення геолого-географічного факультету (ГГФ), спеціальна кафедра університету, кафедра й кабінет політекономії, редакція університетської газети. Поряд, на Щепкіна, 14, знаходився хімічний факультет. Заняття студентів проходили й у приміщеннях НДІ фізики на Пастера, 27.

Суттєво покращилися умови для занять фізкультурою та розвитку спорту. Був уведений в дію новий спортивний зал ОДУ на вулиці Ласточкина, 28⁷⁴⁹. Університет мав також свій стадіон, водну станцію, літній спортивний майданчик на вулиці Щепкіна⁷⁵⁰ та ще один спортивний зал на Пастера, 29.

У 1956–1961 роках приділялася значна увага подальшому зміцненню матеріально-технічної бази вишів⁷⁵¹. В ОДУ вже з 1956 року почали створювати нові лабораторії, які отримували сучасне устаткування⁷⁵². Була створена лабораторія обчислювальної математики, пізніше — обчислювальний центр університету, обладнаний ЕОМ, спроможними полегшити розв'язання різних наукових та інженерних задач. Робота в цьому напрямку сприяла розширенню наукових зв'язків університету з виробництвом.

На кінець 1950-х років навчальний процес проходив у стінах 5 корпусів⁷⁵³. В новому корпусі у Шампанському провулку, 8 розмістився біологічний факультет. Загалом матеріально-технічна база університету в цей період забезпечувала достатньо ефективний розвиток навчального процесу, хоча проблема браку аудиторій залишалася. Працювали більше 50 спеціальних кабінетів та лабораторій⁷⁵⁴, зоологічний, палеонтологічний, мінералогічний, ботанічний музеї та гербарій, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, одна з найбільших в УРСР бібліотека.

При університеті успішно працювали навчально-експериментальні майстерні⁷⁵⁵, діяльність яких сприяла забезпеченню нагальних потреб розбудови матеріально-технічної бази, згідно з прийнятим 1956 року правилом, за яким всі прибутки, одержані вишами від своїх навчально-дослідних господарств та виробничих майстерень — госпрозрахункових підприємств, залишалися їм.

Нові завдання вищої освіти у другій половині 1960-х років вимагали від університету подальших зусиль з вдосконалення матеріально-технічної бази, збільшення кількості приміщень. Незважаючи на те, що на республіканському конкурсі на кращу аудиторію ОДУ був нагороджений МВССО УРСР другою премією за кращий комплекс кабінетів і аудиторій⁷⁵⁶, проблема аудиторій залишалася нагальною для окремих факультетів, таких як філологічний. У зв'язку з поставленим ХХІІІ з'їздом КПРС (1966) завданням переходу до обов'язкової середньої освіти, університет мав збільшити випуск вчителів, однак збільшення кількості студентів у таких умовах було складним завданням⁷⁵⁷. Нові потреби призвели до побудови на початку 1970-х років корпусу гуманітарних факультетів, гуртожитку № 6, надбудови корпусу біологічного факультету та ГГФ⁷⁵⁸.

Ще до завершення цієї роботи, у 1971/72 навчальному році, університет мав 43 навчальні аудиторії, 30 спеціалізованих кабінетів, 3 аудиторії з програмованим навчанням, 3 лінгафонні класи і 7 класів, обладнаних аудіовізуальними технічними засобами, оснащеними більш ніж десятьма тисячами різних навчальних приладів і механізмів⁷⁵⁹. Водночас відчувалася відсутність власних спортзалів⁷⁶⁰.

⁷⁴⁹ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 119.

⁷⁵⁰ Годовой отчет ОГУ за 1954/55 уч. год. — С. 5–6.

⁷⁵¹ Об укреплении связи школы с жизнью...

⁷⁵² Історія Одеського університету за 100 років... — С. 123.

⁷⁵³ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. 3.

⁷⁵⁴ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 20.

⁷⁵⁵ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. 4.

⁷⁵⁶ Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С. 3.

⁷⁵⁷ ЗНК. — 1966. — 6 квіт. (№ 10).

⁷⁵⁸ ЗНК. — 1970. — 1 жовтня (№ 26).

⁷⁵⁹ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 90.

⁷⁶⁰ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 73.

Матеріально-технічна база університету була об'єктом спеціальної уваги й надані. У другій половині 1970-х років проводили роботу щодо створення спеціалізованих аудиторій, виробництва меблів (тільки 1977 року — на 106 900 руб.), забезпечення новими класними дошками тощо⁷⁶¹. Приділяли увагу забезпеченню університету технічними засобами навчання.

1 вересня 1976 року вітала студентів-гуманітаріїв новобудова на Французькому бульварі. Протягом 1960–1980-х років вирости п'ять корпусів університетських гуртожитків.

У подальші роки відбувалася модернізація технічних засобів навчання та навчально-лабораторного устаткування. На середину 1980-х років в університеті вже працювали 48 потокових аудиторій з підключенням технічних засобів навчання, 4 класи з ЕОМ, 12 класів автоматизованого контролю, 9 лінгафонних кабінетів тощо⁷⁶². Загалом на 1982 рік забезпеченість університету засобами обчислювальної техніки становила вже 26,4 %⁷⁶³. Саме тоді документацію університету почали друкувати на комп'ютерній техніці та роздруковувати на принтерах.

В роки перебудови забезпечення матеріальної бази навчального процесу відбувалося за рахунок коштів, зароблених на науці. За словами тодішнього ректора ОДУ І. П. Зелінського, за три роки, з 1980 по 1988-й, сума відповідних витрат досягла 3 млн руб. Ускладнювало ситуацію з матеріальним забезпеченням закладу те, що у генплані Одеському університету було виділено територію площею 34 га, а на 1988 рік з них залишилося всього 12 га, до того ж 6 з них займав дитячий санаторій. Поступово склалося так, що 86 будівель університету виявилися розкидані по всьому місту⁷⁶⁴, що створювало великі труднощі у справі організації та забезпечення навчального процесу. Ректор планував також побудову нового бібліотечного корпусу, навчально-експериментальних майстерень, гаража тощо⁷⁶⁵.

Керівництво університету також розглядало можливість більш ефективного використання наявного значного матеріально-технічного потенціалу. Мова зокрема йшла про створення ще у середині 1980-х років в ОДУ науково-дослідну частину, яка з 1 січня 1989 року перейшла на госпрозрахунок⁷⁶⁶.

Навчально-методичне забезпечення. Засоби навчання

Важливою проблемою для університету у повоєнні роки було забезпечення навчального процесу навчально-методичною літературою. Після звільнення міста виявилось, що під час війни зникло багато книг зі студентської бібліотеки. У 1949/50 навчальному році в ОДУ були відсутні підручники більш ніж з 14 предметів (політекономії, історії філософії, історії середніх віків та ін.). До певної міри зберігала своє значення проблема підручників і на початку 1950-х років, особливо для окремих факультетів (історичного, філологічного, юридичного). Загалом забезпеченість підручниками сягала 80–90 %⁷⁶⁷.

Для вирішення цієї важливої проблеми вживали різних заходів. У питанні комплектації бібліотека тісно співпрацювала з навчальною частиною й кафедрами кожного факультету. Під час сесії вона працювала з 8.00 до 23.00 без вихідних, відповідно до планів і програм факультетів відбиралась необхідна для сесії література⁷⁶⁸.

⁷⁶¹ ЗНК. — 1977. — 9 верес. (№ 25).

⁷⁶² Дьомін О. Б., Хмарський В. М. Вказ пр. — С. 31.

⁷⁶³ Ануфрієв Л. А., Зелінский И. П. Вказ пр. — С. 81.

⁷⁶⁴ ЗНК. — 1988. — 4 листоп. (№ 34).

⁷⁶⁵ ЗНК. — 1988. — 2 верес. (№ 27).

⁷⁶⁶ ЗНК. — 1989. — 13 січ. (№ 2).

⁷⁶⁷ Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 11, 23–24; 1949/50 уч. год. — С. 37; 1950/51 уч. год. — С. 19–20; 1951/52 уч. год. — С. 18–19.

⁷⁶⁸ ЗБК. — 1948. — 9 черв. (№ 18).

Вишам дозволили надавати авторам творчі відпустки зі збереженням заробітної плати для роботи над підручниками та посібниками⁷⁶⁹. Цій справі допомагала й друкарня ОДУ, що відновила роботу 1947 року після 6 років перерви⁷⁷⁰. Свою роль зіграла й постанова РМ УРСР від 26 червня 1948 року «Про забезпечення вищих учбових закладів Української РСР підручниками та навчальними посібниками».

Поступово зростала увага до використання технічних засобів навчання, чому сприяла спеціальна державна політика. РМ СРСР в постанові від 10 липня 1949 року дозволила безкоштовно демонструвати у вузах науково-популярні, хронікально-документальні й навчальні фільми. ОДУ також відреагував на цю тенденцію: вже 1950 року співробітник університету В. Вікторов ставив питання про організацію на факультетах кінофікації навчального процесу⁷⁷¹.

В другій половині 1950-х років у справу підготовки та випуску навчально-методичних видань зробили свій внесок різні кафедри, як природничі, так і гуманітарні. Для розмноження методичних посібників використовували ротاپронт⁷⁷².

Співробітники ОДУ проводили значну роботу з підготовки необхідної навчальної літератури для студентів-заочників, що було особливо важливим для дисциплін, зміст яких зазнав у цей час значного перегляду. Зокрема члени кафедри історії КПРС наприкінці 1950-х років, в умовах перегляду змісту дисципліни після ХХ з'їзду, для студентів-заочників видали курс лекцій з історії КПРС, надрукували й розповсюдили серед заочників 10 лекцій. Крім того, були підготовлені методичні матеріали для студентів загальнонаукового факультету⁷⁷³.

В навчальному процесі використовувався також принцип наочності. Під час занять з різною інтенсивністю, залежно від факультету, демонстрували навчальні фільми, використовували епідіаскоп⁷⁷⁴. Був узятий курс на впровадження обчислювальної техніки в навчальний процес. Так, на 1958/59 навчальний рік університет отримав обчислювальну машину МПТ-9 вартістю 600 тис. руб.⁷⁷⁵

На заняттях природничих факультетів, зокрема біологічного, використовували наочні посібники, колекції кабінетів, музеїв, ботсаду, зоопарку, краєзнавчого музею. Програмний навчальний матеріал підкріплявся екскурсіями на підприємства, в науково-дослідні інститути, лабораторії, клініки⁷⁷⁶.

У другій половині 1960-х років з'явилися нові методи навчання, зокрема програмоване навчання, яке передбачало поєднання традиційних методів навчання з використанням технічних засобів контролю, програмованих підручників і посібників⁷⁷⁷. 1965 року створили кабінет радіофікації навчального процесу й лабораторію технічних засобів програмованого навчання. Завдяки зусиллям співробітників та вчених університету (Б. П. Суздальцева та ін.) було створено контролюючу машину «Контроль В6-ОДУ», призначену здійснювати поопераційний контроль розумової діяльності студентів⁷⁷⁸. У другій половині 1960-х років при кабінетах радіофікації та програмованого навчання існувала автоматизована аудиторія для навчання, контролю та обробки навчального матеріалу студентами з різних дисциплін. На початку 1970-х було вже 3 аудиторії програмованого навчання. У 1973 році в університеті організували цех з виробництва навчальних машин для забезпечення власних кафедр⁷⁷⁹.

⁷⁶⁹ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 44.

⁷⁷⁰ ЗНК. — 1947. — № 1.

⁷⁷¹ ЗБК. — 1950. — 16 лют. (№ 5).

⁷⁷² ЗБК. — 1950. — С. 9, 12, 15, 18.

⁷⁷³ ЗБК. — 1950. — С. 9; Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. [49].

⁷⁷⁴ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 14, 16-17.

⁷⁷⁵ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. [24].

⁷⁷⁶ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 16-17.

⁷⁷⁷ ЗНК. — 1966. — 12 січ. (№ 1); Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 230.

⁷⁷⁸ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 84.

⁷⁷⁹ Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С.15; 1971/72 навч. рік. — С. 4; 1972/73 навч. рік. — С. 15, 24, 29.

У 1966/67 навчальному році в університеті створили спеціальну науково-методичну раду з проблем програмованого навчання⁷⁸⁰. Впровадження цієї методики контролювалося також навчальною частиною та кабінетом технічних засобів контролю й навчання.

Освітня ОДУ не боялися експериментувати і впроваджувати прогресивні форми і методи навчання, які використовувалися в навчальному процесі на різних факультетах. Так, у 1972/73 навчальному році у II семестрі було впроваджено читання один раз на місяць лекцій для всього складу факультетів з різних галузей наук (лекції з історії та права на біологічному факультеті тощо)⁷⁸¹. Цей захід відповідав одному з загальних підходів підготовки спеціалістів широкого профілю.

На допомогу студентам, особливо під час СРС або практики, приходили кафедральні кабінети, лабораторії. На початку 1970-х років діяли, зокрема, лабораторія усної мови (ЛУМ) на факультеті романо-германської філології (РГФ); кабінет психології; навчальний кабінет кафедри наукового комунізму. Для покращення педагогічної підготовки на факультетах створювали методкабінети (наприклад, кабінет методики викладання фізики), з цією ж метою приділяли увагу викладанню курсу психології на фізичному, математичному й хімічному факультетах; розглядалася необхідність організувати курс дитячої і педагогічної психології на історичному, філологічному факультетах та РГФ⁷⁸².

Одним з головних засобів навчання була навчальна література. Викладачі різних факультетів, кафедр суспільних наук, навіть кафедри фізвиховання, постійно проводили роботу з підготовки та випуску нових навчальних посібників⁷⁸³.

Завдяки науково-дослідницькій роботі в галузі теорії і методики програмованого навчання створювалися відповідні підручники. Проводилася підготовка конспектів лекцій та навчальних посібників на допомогу студентам вечірнього та заочного навчання; студентам розсилали методичні матеріали⁷⁸⁴.

У навчальному процесі значну роль продовжували відводити використанню навчальних таблиць⁷⁸⁵.

З середини 1960-х років в ОДУ приділяли велику увагу впровадженню технічних засобів навчання (ТЗН) в навчальний процес. Тоді в університеті використовували значну кількість ТЗН, зокрема кінознімальний апарат «Київ 16 С-2», навчальні машини, навчальне радіо. Практикували записи лекцій (зокрема нового курсу лекцій з інженерної психології провідного ученого університету професора Д. Г. Елькіна)⁷⁸⁶ та їх прослуховування в радіофікаційному кабінеті, а також через радіотрансляційну мережу всіх навчальних корпусів. Приймально-передавальну телеустановку «ПТУ-3» епізодично використовували як форму контролю за змістом лекції та ходом екзаменів⁷⁸⁷.

У 9-й п'ятирічці (1971–1975) почалося проведення комплексних заходів технічної модернізації вищої освіти⁷⁸⁸. На початку 1970-х років навчальний процес відбувався у 7 спеціалізованих аудиторіях (з діапроекторами, шторами тощо), 6 лінгафонних класах. На замовлення кафедр кінофотолабораторія готувала необхідні діапозитиви та діафільми. З метою підготовки викладачів до роботи з ТЗН в університеті діяв

⁷⁸⁰ Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С. 15.

⁷⁸¹ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 12, 15.

⁷⁸² Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 26, 29, 38; 1972/73 навч. рік. — С. 21.

⁷⁸³ Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 267; Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 32–33, 42, 20, 62, 57, 73; 1970/71 навч. рік. — С. 24, 14, 31–36, 38; 1971/72 навч. рік. — С. 12, 29, 35, 38; ЗНК. — 1977. — 9 верес. (№ 25).

⁷⁸⁴ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 4, 15; 1970/71 навч. рік. — С. 31; 1971/72 навч. рік. — С. 28, 86.

⁷⁸⁵ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 14; 1970/71 навч. рік. — С. 29; 1971/72 навч. рік. — С. 35; ЗНК. — 1966. — 6 квіт. (№ 10).

⁷⁸⁶ Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 2.

⁷⁸⁷ ЗНК. — 1966. — 13 квіт. (№ 11); Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 12–13.

⁷⁸⁸ Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 427.

психолого-педагогічний семінар⁷⁸⁹. Незважаючи на проведену роботу, керівництво ОДУ оцінювало впровадження ТЗН наприкінці 1970-х років як «слабке»⁷⁹⁰.

Демонстрація навчально-наукових фільмів відбувалася як в аудиторній, так і позааудиторній час, використовувалися ресурси Одеської обласної кінобази, з каталогів фільмів якої 1966 року в навчальній частині були зроблені анотовані виписки⁷⁹¹. Якщо у 1964/65 навчальному році таких фільмів було 100, то вже у 1966/67 кількість їх досягла майже 300. На початку 1970-х років під час читання лекцій продемонстрували 240 навчальних кінофільмів. Наприкінці 1970-х років допомозі в забезпеченні фільмами навчального процесу сприяло співробітництво університетських структур з кінотеатрами (ім. Маяковського, ім. Короленка, ім. Котовського, «Одеса») та кінолекторіями⁷⁹².

Розвиток науки і техніки став основою для впровадження у навчальний процес нових приладів. У першій половині 1970-х років провели інвентаризацію та переоцінку всіх навчальних приладів, частину морально застарілої техніки списали. Увага до експериментальних методів науки призвела до організації на біофаці експериментальної ділянки першого та другого курсів, де студенти вели спостереження за більш ніж 400 рослинами⁷⁹³.

У другій половині 1960-х років працівники ОДУ докладали зусиль до подолання стереотипів мислення щодо обчислювальної техніки та перспектив її використання у народному господарстві (зберігалися ці стереотипи в університеті й у 1980-ті роки). Працювали над поширенням комп'ютерної грамотності в Одеській області кафедра обчислювальної математики і Обчислювальний центр під керівництвом доцента С. Кіро⁷⁹⁴.

1979 року вийшла постанова РМ УРСР «Про заходи з подальшого технічного оснащення вищих навчальних закладів». На виконання цієї постанови та низки інших документів за наказом № 2059-ЛС від 25 жовтня 1980 року в університеті створили відділ ТЗН (керівник В. Г. Соломонов). Однак процес впровадження ТЗН відбувався нерівномірно на різних факультетах. Загальний рівень забезпеченості навчального процесу обчислювальною технікою на початку 1980-х років залишався невисоким і становив на 1982 рік 26,4 %⁷⁹⁵.

Вдосконалення навчального процесу залежало від багатьох чинників: діяльності навчально-методичних комісій⁷⁹⁶, забезпечення навчальними посібниками тощо. Зокрема зростання уваги до ролі СРС було достатньо добре забезпечене методичними матеріалами — на початок 1986 року на допомогу студентам підготували 355 методичних посібників з СРС⁷⁹⁷.

На середину 1980-х років в ОДУ вже було 48 аудиторій, розрахованих на викладання цілому потоку, з підключенням технічних засобів навчання, 4 класи лічильно-обчислювальної техніки на 70 місць, 12 класів автоматичного контролю, 9 лінгафонних кабінетів на 123 місця⁷⁹⁸. Модернізація технічних засобів навчання, а також лабораторного устаткування, проводилася шляхом подальшої комп'ютеризації навчального процесу. Вже 1986 року на фізфаці навчання студентів роботі на ЕОМ планували

⁷⁸⁹ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 23–24, 28–29.

⁷⁹⁰ ЗНК. — 1978. — 17 листоп. (№ 35).

⁷⁹¹ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 12–13; ЗНК. — 1966. — 13 квіт. № (11).

⁷⁹² Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С. 12; 1970/71 навч. рік. — С. 2; ЗНК. — 1977. — 18 листоп. (№ 34); 1978. — 15 груд. (№ 38).

⁷⁹³ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 4, 36.

⁷⁹⁴ ЗНК. — 1966. — 6 квіт. (№ 10).

⁷⁹⁵ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 98.

⁷⁹⁶ ЗНК. — 1988. — 7 жовт. (№ 31).

⁷⁹⁷ ЗНК. — 1988. — 9 верес. (№ 28).

⁷⁹⁸ Сичкаренко Г. Г. Вказ. пр. — С. 163.

розпочинати з першого курсу, а для обробки отриманих студентами дослідницьких результатів використовувати мікро-ЕОМ⁷⁹⁹.

У системі створеного в ОДУ навчально-обчислювального центру розгорнули проблемно-орієнтаційний комплекс чехословацького виробництва «Тесла», єдиний тоді у вищій школі СРСР (вартістю 2 млн руб.), створили 2 класи персональних ЕОМ по 12 робочих місць. В комп'ютерних класах використовувалися комп'ютери «Електроніка» та «Іскра-1030». Поступово мала зрости інтенсивність комп'ютерного навчання на всіх факультетах⁸⁰⁰.

Темпи комп'ютеризації були достатньо високими: за 5 років кількість робочих місць з ЕОМ збільшилася більш ніж у 10 разів⁸⁰¹. У 1989/90 навчальному році нараховувалося 152 робочих місця в комп'ютерних класах проти 62 в попередньому⁸⁰².

Проблеми якості навчання

Організація навчального процесу, незважаючи на його значну політизацію, переслідувала важливу кінцеву мету — підготовку кваліфікованих спеціалістів. Показником ефективності роботи університету в цьому напрямку була якість навчання. Постанова ЦК КП(б)У від 12 вересня 1947 року зобов'язувала керівників вишів регулярно обговорювати на вчених радах і засіданнях кафедр питання якості лекцій, семінарів, методики викладання, залучати студентів до наукових гуртків та товариств тощо⁸⁰³. В університеті відбувався постійний моніторинг стану забезпечення якості навчання, вживалися необхідні заходи до його покращення.

Значну роль у вдосконаленні навчального процесу відігравали деканати факультетів. Значну допомогу в період сесії надавали студентам спеціалізовані кабінети. Робилася ставка на безпосереднє спілкування викладачів зі студентами, направлене на передання досвіду стосовно організації навчання, роботи з літературою тощо. Викладачі читали спеціальні лекції з метою ознайомлення студентства, особливо першкурсників, з методами навчання⁸⁰⁴.

У забезпеченні якості навчання важлива роль належала партійним, комсомольським та профспілковим осередкам ОДУ. Використовувалися різні форми впливу: проводилися спеціальні партійні збори, присвячені підготовці студентів до іспитів, деканати об'єднували дії з громадськими організаціями. Так, профбюро разом з деканатом фізико-математичного факультету організували систематичні консультації для студентів, забезпечили їх підручниками й навчальними посібниками⁸⁰⁵.

Найкращі результати навчання за даними університетських звітів мали, як правило, студенти-комуністи, хоча у спогадах сучасників зустрічаються достатньо скептичні оцінки цього явища⁸⁰⁶. Наприклад, 1949 року в ОДУ кількість комуністів, які отримали «відмінно», становила 77,6 %, «добре» — 17,4 %. Водночас картина з комсомольцями не виглядала так ідеально⁸⁰⁷.

Справа покращення якості освіти стала тією сферою, де знайшла прояв ініціатива й активна участь студентства, яке шукало свої форми вивчення й закріплення навчального матеріалу. Певним стимулом для покращення якості навчання були студентські стипендії, особливо сталінські⁸⁰⁸.

⁷⁹⁹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Протоколи засідань профкома №№ 1-7, 2 ноября 1984 — 26 мая 1986. — Арк. 61.

⁸⁰⁰ ЗНК. — 1989. — 13 січ. (№ 2); 1988. — 2 верес. (№ 27).

⁸⁰¹ Історія Одеського університету (1865-2000)... — С. 100.

⁸⁰² ЗНК. — 1989. — 8 верес. (№ 26).

⁸⁰³ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 88-89; ЗБК. — 1947. — 30 листоп. (№ 4).

⁸⁰⁴ ЗБК. — 1947. — 23 листоп. (№ 3), 5 груд. (№ 5); 1948. — 24 трав.; 1949. — 5 жовт. (№ 24).

⁸⁰⁵ ЗБК. — 1947. — 5 груд. (№ 5); 14 груд. (№ 6).

⁸⁰⁶ Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания... — С. 100-101.

⁸⁰⁷ ЗБК. — 1949. — 4 липня. (№ 19).

⁸⁰⁸ ЗБК. — 1948. — 1 січ. (№ 1); 10 лют. (№ 6).

На шляху до високої якості освіти після війни значною перешкодою стала елементарно мала грамотність студентства, яке формувалося з різних джерел. Відповідно до наказу МВО від 14 листопада 1945 року проводили перевірку грамотності з російської та української мов, впроваджували гуртки з вивчення українського правопису⁸⁰⁹. Дехто з студентів не були готові до навчання у виші, тому спершу спостерігалася сильна їх плінність.

Окреме місце займала боротьба з пропусками занять. В університетській газеті існувала спеціальна рубрика «Рейд по перевірці відвідування лекцій» (здійснювала його так звана рейдова бригада)⁸¹⁰. Частина студентів мали академзаборгованість за минулий рік. Боротися з цим намагалися в університеті через більш суворе дотримання наказу МВО, який передбачав, що іспити й заліки, не складені з поважних причин під час сесії, мають бути складені не пізніше, ніж протягом перших 15 днів нового семестру⁸¹¹. Намагалися встановити сувору дисципліну на сесії, зокрема дотримуватися вимоги міністерства не приймати перескладання під час сесії тощо⁸¹².

На початку 1950-х років в університеті приділяли окрему увагу написанню курсових та дипломних робіт: проректор з навчальної частини регулярно проводив наради деканів, де розглядали питання розробки методики опитування студентів, встановлення критеріїв оцінки. Проводили «боротьбу за підвищення якості оцінок»⁸¹³.

Певний вплив на навчальний процес, і особливо на якість навчання, мали зміни у студентському контингенті, особливо у 1945–1946 роках, після демобілізації з армії. 1949 року серед студентів було 432 учасники війни, а серед професорів та викладачів — 65⁸¹⁴.

Для підвищення якості навчання керівництво університету йшло навіть на оптимізацію внутрішнього розпорядку, щоб збільшити час на підготовку. Зокрема 1950 року прийняли рішення у другому семестрі заняття в університеті розпочинати на годину раніше⁸¹⁵. Причини недоліків навчального процесу часто пов'язували й з нераціонально складеним розкладом⁸¹⁶.

Важливе місце у підвищенні якості підготовки студентів відводилося їх участі у науково-дослідницькій роботі⁸¹⁷. У 1945–1946 роках діяли 23 студентські наукові гуртки на ФМФ, істфаці, хімфаці, біофаці, філфаці. Як приклад можна назвати гурток з психології мови та мислення (керівник професор Д. Г. Елькін), який відвідували не тільки студенти-біологи, а й громадськість міста. На засіданнях були присутні до 200 осіб. Особливою популярністю користувався й гурток української та західної літератури та української мови (вивчав місцеві говори Одеської області)⁸¹⁸. У 1954/55 навчальному році працювало вже 53 гуртки, де були задіяні 1400 студентів; серед них на початку 1950-х років було 7 гуртків з вивчення короткого курсу історії ВКП(б)⁸¹⁹. Створення гуртків було справою не лише університетських кафедр. Так, за ініціативою комсомольської групи на ФМФ виник фізичний гурток, завдання якого були сформульовані наступним чином: «Заняття в гуртку допомагають студентам глибше засвоїти окремі питання фізики і краще готуватись до іспитів»⁸²⁰.

⁸⁰⁹ Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 34.

⁸¹⁰ ЗБК. — 1948. — 24 берез. (№ 11).

⁸¹¹ ЗБК. — 1949. — 21 верес. (№ 22).

⁸¹² ЗБК. — 1948. — 24 трав.

⁸¹³ Отчет ОГУ за 1950/51 уч. год. — С. 42.

⁸¹⁴ ЗБК. — 1949. — 14 квіт. (№ 10).

⁸¹⁵ ЗБК. — 1950. — 7 лют. (№ 4).

⁸¹⁶ ЗБК. — 1949. — 21 верес. (№ 22).

⁸¹⁷ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 60.

⁸¹⁸ Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 32.

⁸¹⁹ Годовой отчет ОГУ за 1954/55 уч. год. — С. 34; 1951/52 уч. год. — С. 53.

⁸²⁰ ЗБК. — 1948. — 10 квіт. (№ 13).

Активність студентів зростала й завдяки виставкам студентських робіт на кафедрах. Вже в другій половині 1940-х — на початку 1950-х років впроваджували конкурси та огляди студентських праць⁸²¹.

Стимулом для студентів була участь у наукових студентських конференціях. Представники ОДУ вигідно відрізнялися на тлі студентства міста, отримували більшість премій на загальноміській студентській конференції, на якій з 133 доповідей представники університету зробили 29. Регулярно студенти брали участь у конференціях, присвячених певним «датам». Зокрема 1949 року відбулась конференція до 10-річчя возз'єднання України й 32-ї річниці жовтневої революції. Також проводили студентські теоретичні конференції на всіх факультетах (наприклад на тему «Моральне обличчя радянської людини») і загальноуніверситетські студентські наукові сесії⁸²².

Важливу роль у заохоченні студентів до навчання відігравало Студентське наукове товариство («Єдине студентське товариство»), створене 1946 року з метою координації та керівництва роботою гуртків. Його очолювала рада, до складу якої входили представники навчальної частини⁸²³. Правління СНТ 1947 року очолив професор Д. Г. Елькін⁸²⁴.

Одним з важливих інструментів впливу на навчальний процес була університетська преса. До святкування 30-річчя жовтневої революції (1947) відновили університетську газету під старою назвою «За більшовицькі кадри». У ній була рубрика, що змінювалася кожного тижня: «До сесії залишилося 5 (4, 3) тижнів». Значну увагу цьому питанню приділяли факультетські газети «Філолог», «Радянський хімік», «Телескоп», «Історик», «Глобус», «Надра», «За мічурінську біологію», «Економіст» та «Радянський юрист». 1948 року з'явилися перші випуски курсових бюлетенів. На юридичному факультеті під час екзаменаційної сесії регулярно виходили групові «Блискавки»⁸²⁵.

Важливу роль у забезпеченні якості навчання відігравала Наукова бібліотека ОДУ. Особливо це стосувалося нововведень 1950 року, коли замовлення літератури почали виконувати в той же день, а при бібліотеці обладнали спеціальну аудиторію для занять аспірантів і студентів старших курсів⁸²⁶.

Незважаючи на всі заходи з удосконалення навчального процесу, на успішності позначались постійні ідеологічні штурми сталінської доби, втрата університетом низки викладачів внаслідок політичних репресій та важкої атмосфери недовіри й звинувачень. Тим не менше у 1949/50 навчальному році на «відмінно» склали іспити 53,4 %, на «добре» — 36,8 %. Якість навчання становила 97 % — такий був відсоток тих, хто здали всі іспити. Ці успіхи розглядалися як наслідок перегляду ставлення до іспитів, зростання вимогливості до студентів⁸²⁷. Ректор університету доцент П. Л. Іванченко у липні 1949 року зазначав, що з підготовлених 293 спеціалістів 78 склали державні іспити на відмінно, 43 одержали дипломи з відзнакою і лише 11 мали погані оцінки⁸²⁸.

За даними університетських звітів, успішність зростала й упродовж 1950-х років, однак поступово темпи її зростання уповільнювалися. Так, у 1951/52 навчальному році успішність становила 93,7 %, у 1952/53 — 95,9 %, у 1953/54 — 96,7 %, у 1954/55 — 97,1 %⁸²⁹.

В цей час практику підвищення якості навчання через залучення студентів до наукової роботи була продовжена. Ще з 1954 року ОДУ видавав збірники студентських

⁸²¹ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 62–63; ЗБК. — 1949. — 17 листоп. (№ 30); 5 грудня (№ 33/271).

⁸²² ЗБК. — 1948. — 24, 30 берез. (№ 11–12); 20 квіт. (№ 14); 1949. — 24 жовт. (№ 27); 17 листоп. (№ 30); Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 30; 1947/48 уч. год. — С. 23.

⁸²³ Отчет ОГУ за 1945/46 уч. год. — С. 30.

⁸²⁴ ЗБК. — 1947. — 30 листоп. (№ 4/200).

⁸²⁵ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 118; ЗБК. — 1947. — 23 листоп. (№ 3); 1948. — 1 січ. (№ 1), 30 берез. (№ 12); 1949. — 16 груд. (№ 34), 4 лип. (№ 19); 1950. — 13 січ. (№ 2).

⁸²⁶ ЗБК. — 1950. — 7 берез. (№ 7–8).

⁸²⁷ Отчет ОГУ за 1949/50 уч. год. — С. 80–81.

⁸²⁸ Історія Одеського університету за 100 років...; ЗБК. — 1947. — 30 листоп. (№ 4).

⁸²⁹ Годовой отчет ОГУ за 1954/55 уч. год. — С. 87.

праць. 1956 року постановою РМ СРСР від 12 квітня керівникам вишів надавалося право вводити для студентів, що мали здібності до науково-дослідницької роботи, індивідуальних графіків виконання навчального плану. Встановлювалися медалі для щорічного нагородження кращих студентських праць. Студенти ОДУ брали участь у факультетських конференціях, роботі молодіжного лекторію⁸³⁰.

Продовжували робити внесок у підвищення якості навчання й наукові студентські гуртки. Їхню роботу переглядали у зв'язку з новими підходами до вивчення різних наук⁸³¹.

З'явилися нові вимоги до студентського контингенту, що мало сприяти підвищенню якості навчального процесу. З 1959 року переважне право на зарахування до вишу надавалося особам, які мали не менше 2 років стажу; був також уведений перелік спеціальностей, для яких це було обов'язковим. Новацією стало першочергове зарахування тих, хто отримували найвищі оцінки з профільюючих дисциплін. У зв'язку зі скороченням армії надавалися вступні пільги для колишніх офіцерів. 1959 року була прийнята постанова РМ СРСР «Про участь промислових підприємств, радгоспів і колгоспів у комплектуванні вишів і технікумів та в підготовці спеціалістів для своїх підприємств». В цей час скасували пільги для медалістів при вступі, однак 1965 року їх відновили⁸³².

Продовжувалася цілеспрямована робота зі студентами молодших курсів з формування навичок навчальної праці⁸³³.

Певні новації з метою покращення якості навчання вносили окремі кафедри та факультети. Так, кафедра філософії ввела реферати як складову частину іспиту з історії філософії на філологічному факультеті. На філологічному та географічному факультетах проводили виробничі наради студентів з присутністю викладацького складу. На факультеті іноземних мов на виконання постанови РМ СРСР від 27 травня 1961 року «Про покращення викладання іноземних мов» з метою досягнення кращих результатів групи були зменшені до 10 осіб⁸³⁴.

Винуватцями накопичення академзаборгованості в університеті вважали і викладачів, і студентів⁸³⁵. У першій половині 1960-х років успішність студентів варіювалася залежно від форми навчання. На денному відділенні успішність у 1961/62 навчальному році становила 85,8 %, у 1962/63 дещо знизилася — до 82,7 %, у 1963/64 знову підвищилася до 86,5 %.

Що стосується заочників та вечірників, то у 1961/62 навчальному році вона становила 66,7 % та 64,5 % відповідно, у 1962/63 — 80 % і 68 %, у 1963/64 — 76 % і 67,8 %⁸³⁶. Причина невдач вечірнього відділення полягала у недостатній організації студентів, недоробках деканатів, а також у ставленні адміністрації підприємств до навчання своїх працівників⁸³⁷.

З метою покращення результатів навчання на ЗНФ паралельно впровадили систему вечірнього навчання тощо. Внаслідок проведених заходів вдалося покращити успішність у 1962/63 навчальному році до 80 % (на 13,3 % вище, ніж в минулому)⁸³⁸.

Свою роль у забезпеченні якості навчання продовжувала відігравати університетська преса. У першій половині 1960-х років на факультетах, курсах, в академгрупах, на деяких кафедрах та вечірніх відділах факультетів і в установах університету виходило близько 20 стіннівок⁸³⁹.

⁸³⁰ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 65; Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 21.

⁸³¹ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 11.

⁸³² Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 210–212.

⁸³³ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 9, 14.

⁸³⁴ Річний звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. [25]; 1962/63 навч. рік. — С. 10, 13.

⁸³⁵ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 17.

⁸³⁶ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 102–103, 105.

⁸³⁷ Звіт ОДУ за 1962/63 навч. рік. — С. 38.

⁸³⁸ Там само. — С. 18.

⁸³⁹ Там само. — С. 51.

На межі 1960–1970-х років показники успішності на денному відділенні помітно знизилися, причини цього явища потребують додаткового дослідження. Так, у 1964/65 навчальному році успішність на стаціонарі становила 86,5 %, у 1966/67 — 89,4 %, а вже у 1968/69 — всього 82,2 %. Звинувачено у цьому було вже колишнього ректора О. І. Юрженка, спершу у газеті «Правда», а згодом і в рідному університеті.

Його наступник О. В. Богатський ілюстрував успіхи університету за власного ректорства наступними цифрами: у 1969 році успішність в зимову сесію сягала 87 %, в літню — 82 (82,2) %; у 1970 році в зимову сесію успішність дорівнювала 91,1 %, а у літню — аж 91,7 %⁸⁴⁰.

За підсумками 1972/73 навчального року перед кафедрами та їхніми завідувачами ставилося завдання сприяти покращенню якості навчання, передбачалося також піднесення персональної відповідальності викладачів за навчання й виховання, покращення роботи методрад та методкомісій з удосконалення навчального процесу і СРС. Окремі факультети, такі як РГФ, вживали різних заходів, зокрема проводили щотижневі наради завідувачів кафедр, де обговорювали проблеми навчального процесу. Була впроваджена практика подання кожного місяця до деканату відомостей про відстаючих студентів та заходи щодо ліквідації відставання тощо⁸⁴¹.

Справі підвищення рівня успішності сприяла університетська група аналізу якості навчального процесу, поточна атестація знань студентів, підвищення вимог до студентів під час іспитів. При деканатах існували групи контролю якості навчання⁸⁴².

Значними перепонами на шляху до високої успішності в університеті були академзаборгованість та порушення дисципліни як студентами, так і викладачами⁸⁴³. Відповідальність за дисципліну на курсі покладалася й на студентів-комсомольців. При аналізі діяльності штабу Комсомольського прожектора лунала критика стосовно замовчування таких фактів, як масове нескладання сесії на окремих факультетах⁸⁴⁴.

Гострою на окремих факультетах була й проблема так званих задовільних знань⁸⁴⁵, що корінилася у психології студентів.

Часом в університеті спостерігалось ліберальне ставлення до несумлінних студентів з боку викладачів, зокрема дозвіл складати іспит в окремих випадках до 7 разів, що суперечило встановленому порядку: складання, перескладання, комісія⁸⁴⁶. Студентів, що спізнювалися, допускали до занять, що було «грубим порушенням робочого розпорядку університету»⁸⁴⁷. Для боротьби з цими явищами в ОДУ використовували такі методи, як позбавлення відповідних студентів стипендії, винесення доган наказом ректора, виключення з університету (тільки у 1967/68 навчальному році було виключено за неуспішність та погане відвідування 107 студентів)⁸⁴⁸ та ін.

У галузі роботи з абітурієнтами було вжито ряд заходів з популяризації університету, відбору здібних учнів, залучення цільовиків. Цій же меті слугувало й створення на факультетах спеціальних шкіл для учнів 9–10 класів⁸⁴⁹.

Особливою увагою, як і раніше, користувалися першокурсники, яких намагалися навчити раціональній організації праці. На факультетах для першокурсників, з метою залучення до існуючих традицій, читали цикли лекцій про історію університету, а та-

⁸⁴⁰ Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 76; ЗНК. — 1970. — 1 жовт. (№ 26).

⁸⁴¹ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 25; 1972/73 навч. рік. — С. 152.

⁸⁴² Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С. 1–2; 1972/73 навч. рік. — С. 30, 150; ЗНК. — 1977. — 9 груд. (№ 37); 1983. — 7 січня. — (№ 2/1495).

⁸⁴³ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 41.

⁸⁴⁴ ЗНК. — 1966. — 19 січ. (№ 2); 1967. — 15, 22 берез. (№ 8–9).

⁸⁴⁵ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 31.

⁸⁴⁶ ЗНК. — 1966. — 12 січ. (№ 1).

⁸⁴⁷ ЗНК. — 1967. — 22 берез. (№ 9).

⁸⁴⁸ Звіт ОДУ за 1968/69 навч. рік. — С. 37.

⁸⁴⁹ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 142, 145–146; ЗНК. — 1966. — 12 січ. (№ 1/846); 1977. — 20 трав. (№ 17).

кож про права й обов'язки студентів, роботу з книгою і конспектом, використовувалися інші форми роботи⁸⁵⁰.

В університеті докладали зусиль до пробудження студентської ініціативи в навчанні, використовуючи при цьому студентське самоврядування. Зокрема на філфаці за ініціативою деканату та партійної організації на початку 1970/71 навчального року створили студентський деканат, а також старостат для поліпшення роботи з вечірниками⁸⁵¹.

Як і раніше, в цей час велику увагу приділяли залученню студентів до наукової роботи. На середину 1960-х років на фізфаці таких студентів було 170. Широку можливість відкривала система наукових гуртків. На одній кафедрі іноді працювало по кілька гуртків, те ж саме стосувалося і окремих факультетів. Так, на філфаці було по 2–3 гуртки на кожній кафедрі, зокрема гурток шевченкознавства (доцент В. В. Фащенко), фольклору та етнографії (К. Ю. Данилко), «Сучасна повість» при кафедрі російської літератури, літературна студія під керівництвом професора І. М. Дузя. На початку 1970-х років на історичному факультеті 6 гуртків об'єднували 48,5 % студентів факультету (зокрема гурток соціології, археології, історії мистецтва епохи Відродження). На всіх кафедрах хімфаку діяли студентські клуби «Катенан», «Радикал», «Комплекс», «Індикатор», «Каталізатор», працювали наукові семінари. На інших факультетах можна згадати гурток прикладної біології, гурток психології, активно працювало студентське наукове товариство на ГГФ тощо. У другій половині 1970-х років наукова робота студентів в ОДУ проводилася у 142 гуртках⁸⁵².

Форми залучення студентів до наукової роботи поступово удосконалювалися. На біофаці у 1967–1968 роках були створені студентські науково-дослідні групи, а наприкінці 1976 року при кафедрі біохімії створили студентську лабораторію. На юрфаці 1974 року на базі гуртка теорії та історії держави і права створили проблемну групу «Особа і право» (під керівництвом доцента М. П. Орзиха). На філфаці працювала літературна студія під керівництвом А. В. Недзвідського. На кафедрі теплофізики діяло студентське конструкторське бюро. Працювали клуби, у роботі яких брали участь і студенти, зокрема клуб істориків КПРС «Іскра», клуби «Сучасних проблем», «Етики та естетики». Останній, існуючи з 1960 року, перетворився на лекторій, у засіданнях якого брали участь студенти⁸⁵³.

На початку 1980-х років працював науковий семінар студентів істфаку, що спеціалізувалися на кафедрі історії КПРС⁸⁵⁴. При кафедрі державного й адміністративного права проводилися засідання науково-студентського гуртка і кафедрального дискусійного клубу «Юрист 80-х: яким йому бути?»⁸⁵⁵. Традиційно проводилися студентські конференції, олімпіади, студенти брали участь й отримували дипломи у конкурсах студентських наукових робіт, у тому числі всесоюзного масштабу⁸⁵⁶. Відбувалися соцзмагання між курсами й академічними групами⁸⁵⁷.

Для вдосконалення навчального процесу та підвищення якості навчання на сторінках багатотиражки продовжували регулярно друкувати статті з порадами молодим викладачам та студентам як рівноцінним учасникам навчального процесу. Газета безжально фіксувала факти перенесення іспитів та заліків, запізнь та неявки екзаменаторів на іспит та ін.⁸⁵⁸

⁸⁵⁰ Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 25; 1971/72 навч. рік. — С. 16, 19, 32; 1972/73 навч. рік. — С. 30.

⁸⁵¹ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 25.

⁸⁵² Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 21, 26, 38, 57; 1970/71 навч. рік. — С. 26; 1971/72 навч. рік. — С. 23, 25, 31, 33, 36, 38; ЗНК. — 1966. — 12 січ. (№ 1); 1977. — 9 груд. (№ 37).

⁸⁵³ ЗНК. — 1978. — 10 берез. (№ 9), 9 трав. (№ 18); 1977. — 7 листоп. (№ 33); Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 57; 1971/72 навч. рік. — С. 48, 65.

⁸⁵⁴ ЗНК. — 1981. — 9 січ. (№ 1).

⁸⁵⁵ ЗНК. — 1981. — 23 січ. (№ 3).

⁸⁵⁶ ЗНК. — 1978. — 7 квіт. (№ 13); 17 листоп. (№ 35).

⁸⁵⁷ ЗНК. — 1981. — 9, 16, 23 січ. (№ 1–3).

⁸⁵⁸ ЗНК. — 1966. — 19 січ. (№ 2).

Важливу роль в досягненні високого рівня успішності мала відігравати наукова організація праці студентів, і тут їм на допомогу приходила Наукова бібліотека. У бібліотеці розробили систему оповіщення читачів про надходження замовленої літератури до читальних залів, наявність підручників та посібників на студентському абонементі; застосовувалися технології розмноження друківаних матеріалів, прилади для читання мікрофільмів тощо⁸⁵⁹.

У середині 1970-х у зв'язку з XXV з'їздом КПРС (1976), де мова чергового разу йшла про підвищення якості й ефективності підготовки спеціалістів, МВССО ввело єдині критерії оцінювання знань⁸⁶⁰, на які мали спиратися викладачі.

У 1970-ті роки успішність в ОДУ поступово зростала. На стаціонарі у 1970/71 навчальному році вона становила 91,7 %, у 1971/72 — 92,7 %. У цей час успішно закінчили університет 1888 осіб⁸⁶¹. У 1976/77 навчальному році успішність становила 94,9 %, а загальна кількість випускників університету з дипломами з відзнакою була рекордною — 76. У наступному навчальному році успішність на стаціонарі становила 95 %⁸⁶².

Приділяли увагу в ОДУ й успішності студентів заочного та вечірнього відділень: для них проводили консультації, оглядові лекції перед державними іспитами, бесіди на місцях роботи в присутності адміністрації підприємств, на окремих факультетах — збори з успішності (зокрема вечірників на фізфаці), залучення до наукової роботи, зустрічі студентів з керівництвом факультету у вересні; впроваджували контрольні роботи в міжсесійний період⁸⁶³.

За університетськими звітами, у 1966/67 навчальному році успішність на вечірньому відділенні становила 66,5 %, на заочному — 69,5 %⁸⁶⁴, у 1968/69 навчальному році — відповідно 67 % та 71,2 %⁸⁶⁵. Значно зросли показники успішності на початку 1970-х років: у 1970/71 навчальному році успішність на вечірньому відділенні становила 74,1 %, на заочному — 75,8, у 1971/72 — 78,2 % та 78,5, % відповідно⁸⁶⁶. У 1977 році успішність на вечірньому відділенні вперше досягла 86,4 %, а на заочному — 89,6 %⁸⁶⁷. У наступному 1977/78 навчальному році успіх вечірників було закріплено: на вечірньому відділенні успішність сягнула 87,9 %, на заочному — 89,1 %⁸⁶⁸.

Проблема якості навчання залишалася однією з центральних і в роки перебудови. Проводилися спеціальні заходи з контролю за навчальним процесом та трудовою дисципліною. Зокрема 1989 року спеціальна комісія на окремих факультетах виявила недоліки роботи деканатів⁸⁶⁹.

Потреби часу ставили нові вимоги до організації наукової роботи студентів, що була важливим чинником підвищення якості навчання. Так, наприкінці 1980-х років з'явилася ідея створення спеціальної науково-дослідної лабораторії теорії і методики вивчення сучасних міжнародних відносин на базі гуртка при кафедрі нової та новітньої історії⁸⁷⁰. Продовжували працювати численні гуртки й проблемні групи; на фізфаці їх було 8 та 30 відповідно⁸⁷¹.

⁸⁵⁹ Маланчук В. Ю. та ін. Вказ. пр. — С. 99.

⁸⁶⁰ ЗНК. — 1977. — 3 черв. (№ 19).

⁸⁶¹ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 4.

⁸⁶² ЗНК. — 1977. — 30 груд. (№ 40); 1978. — 17 листоп. (№ 35).

⁸⁶³ Звіт ОДУ за 1964/65 навч. рік. — С. 15; Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 20, 24, 30, 34.

⁸⁶⁴ Звіт ОДУ за 1966/67 навч. рік. — С. 3.

⁸⁶⁵ Звіт ОДУ за 1968/69 навч. рік. — С. 89.

⁸⁶⁶ Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 4.

⁸⁶⁷ ЗНК. — 1977. — 25 листоп. (№ 35).

⁸⁶⁸ ЗНК. — 1978. — 17 листоп. (№ 35).

⁸⁶⁹ ЗНК. — 1989. — 6 січ. (№ 1).

⁸⁷⁰ ЗНК. — 1989. — 13 жовт. (№ 31).

⁸⁷¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Протоколи засіданий профкома №№ 1-7, 2 ноября 1984 — 26 мая 1986. — Арк. 61.

Більше можливостей для самоосвіти та програмного читання в цей час могла запропонувати студентам університетська бібліотека, зокрема у зв'язку з відновленням роботи абонементу художньої літератури⁸⁷².

Справі якісної підготовки мало стати у нагоді й піклування про якість набору. Наказом МВССО СРСР від 14 липня 1987 року № 504 було затверджене нове Положення про підготовче відділення при виші, де заняття проводилися за всіма формами навчання. Крім того, на 1988 рік були укладені 23 договори на цільову підготовку випускників⁸⁷³. Ще однією формою роботи з абітурієнтами стали різні школи при університеті — школа юних фізиків, загальносоюзна астрономічна школа, а також залучення майбутніх студентів до Малої Академії наук⁸⁷⁴.

Успішність в університеті за даними зимової сесії 1985/86 навчального року становила на денному відділенні 92,8 %, на вечірньому — 86,8 %⁸⁷⁵.

Підготовче відділення⁸⁷⁶

Перші групи підготовчих курсів з'явилися в університеті ще в 1930-ті роки, після відновлення закладу. Однак, на жаль, інформації про їх організацію збереглося обмаль. З кінця 1950-х років ця додаткова форма навчальної роботи із старшокласниками набула системного характеру. Про потребу в організації таких курсів та їхнє значення розповідають спогади тих, хто тривалий час працював в університеті.

Особливо популярними були короткотермінові курси, переважно місячні — напередодні вступних іспитів. Контингент учнів на таких курсах часом набагато перевищував кількість слухачів, які навчалися впродовж двох піврічних (по 5 місяців) курсів. У ті роки великої популярності набували саме університетські спеціальності, в тому числі з психолого-педагогічним компонентом у підготовці фахівців. Поєднання наукової і психолого-педагогічної підготовки привертало увагу випускників як шкіл, так і середніх спеціальних навчальних закладів, в першу чергу педучилищ. Учнівська молодь вбачала у цьому перспективу свого професійного зростання.

З 1968 року курсами завідував О. І. Козирєв, в минулому старший викладач кафедри військової підготовки, пізніше — викладач кафедри фізичної підготовки. Разом з тим відомо, що в організацію курсів свій вагомий внесок ще в 1950-ті роки зробила викладач біологічного факультету Л. І. Сімшан. За її участю в університеті була створена розгалужена система підготовки до вступних іспитів з усіх шкільних предметів.

Пізніше, вже протягом 1970-х років, курси були орієнтовані не лише на випускників поточного року, а й на тих, хто завершив середню освіту у попередні один-два роки. Згідно з Правилами прийому в конкурсних випробуваннях мали право брати участь абітурієнти, стаж практичної роботи яких становив мінімум два роки, або ж ті, профіль роботи яких відповідав обраній спеціальності. І перші, й другі при достатній кількості балів могли розраховувати на зарахування до вишу.

Для робітничої молоді та звільнених в запас із Радянської армії та Військово-морського флоту у 1970 році відкрили підготовче відділення (Наказ МВССО УРСР № 515 від 01.05.70). Деканом призначили доцента Ф. П. Смагленка, в минулому — виконуючого обов'язки декана філологічного факультету, завідувача видавництва ОДУ.

З 1978 до 1992 року підготовче відділення очолював кандидат історичних наук, доцент кафедри історії КПРС А. Л. Піщевський. Контингент слухачів становив 150 осіб. У ці роки відбір слухачів на так званий нульовий курс проходив в умовах високого конкурсу. Навчальний процес на відділенні забезпечувався штатними викладачами кафедр факультетів. Навчальна, методична й виховна робота зі слухачами здійснюва-

⁸⁷² ЗНК. — 1989. — 3 берез. (№ 8).

⁸⁷³ ЗНК. — 1988. — 9 верес. (№ 28).

⁸⁷⁴ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Протоколи засідань профкома №№ 1-7. — Арк. 61.

⁸⁷⁵ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Стенограмми засідань ученого совета університета и приложения к ним №№ 9-10, 4-25 марта 1986. — Арк. 5.

⁸⁷⁶ Автор М. В. Пашенко.

лась в тих же обсягах, що й зі студентами. Слухачі підготовчого відділення мали право за умови успішного складання іспитів (які вважались вступними) на першочергове зарахування на перший курс. Це положення діяло до 2007 року — часу переходу на зовнішнє незалежне оцінювання знань.

Завідувачем підготовчих курсів з 1987 року стала Л. І. Сімшан. Курси продовжували бути важливим чинником більш ранньої акумуляції в стінах університету майбутніх студентів. Крім того, порівняно з підготовчим відділенням курси збирали набагато численніший контингент, тому що кількісний склад слухачів курсів не обмежувався, тобто не ліцензувався. Як і в попередні роки, курси сприяли своєрідному «вирівнюванню» знань абітурієнтів, оскільки на цю форму навчання приходили випускники середніх навчальних закладів не лише УРСР, а й інших республік СРСР. Університет Одеси, як єдиний у своєму статусі вищій навчальний заклад у південному регіоні України, в більшій мірі привертав увагу молоді, в тому числі своєю тривалою історією, широким спектром спеціальностей, наявністю специфічного поєднання гуманітарних і природничих галузей знань, сталими традиціями викладання, високою науковою, всесвітньо відомими вченими. В ці та наступні десятиліття він став особливо популярним навчальним закладом. Молодь сприймала ОДУ як «виш вишів», центр освіти, науки й культури, адже в структурі закладу функціонували обсерваторія, наукова бібліотека, декілька музеїв (палеонтологічний, геолого-мінералогічний, зоологічний, музей рідкісної книги), ботанічний сад тощо.

Міжнародне співробітництво⁸⁷⁷

Науково-технічне співробітництво в рамках міжвишівських зв'язків передбачає впровадження позитивного зарубіжного досвіду в народне господарство і навчальний процес, використання його для вирішення наукових проблем, що мають важливе значення для економіки держави.

З перших днів існування оновлений Одеський університет став одним з головних навчальних закладів, що сприяли розвитку вищої освіти, культури і співробітництва слов'янських народів Балканського півострова, головним чином Болгарії. Багато студентів-болгар — випускників ОДУ стали видатними діячами культури та освіти у себе на батьківщині, брали участь у визвольній боротьбі XIX — початку XX століть. Навчаючись на юридичному факультеті поруч з видатними учасниками народницького руху в Росії А. Желябовим, Д. Шестаковським, М. Тригоном, А. Попічем, болгарські студенти не могли залишатися осторонь від громадської діяльності російських товаришів.

У повоєнні десятиліття настав новий етап у розвитку зовнішніх зв'язків університету, які поступово стали набувати планомірного і стійкого характеру.

1946 року почалася підготовка іноземних студентів — на навчання до Одеси прибула перша група громадян Китаю. У 1947 році до них приєдналися студенти з Албанії, а з 1948-го розпочалося швидке зростання контингенту та суттєво розширилася географія представництва зарубіжних країн. Щороку до університету приїздила на повний курс навчання молодь з соціалістичних країн Європи — Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії, Югославії, Болгарії, НДР, а також з Африканського континенту (25 країн, у тому числі Єгипет, Алжир, Конго, Руанда, Буркіна-Фасо, Сенегал, Сомалі, Гвінея, Малі, Занзібар, Замбія), Азії (КНР, Індія, Північна Корея, СРВ, Індонезія, Ірак) та Латинської Америки (Куба, Мексика, Панама, Чилі, Венесуела, Гайяна). Загалом середньорічна кількість іноземних студентів в ОНУ у радянські роки становила від 200 до 600 студентів, які сумарно представляли 70 країн світу. За кількістю студентів та регулярністю представництва у цей період в нашому університеті традиційно переважали представники Афганістану, Куби, Німецької Демократичної Республіки, Соціалістичної Республіки В'єтнам та Китайської Народної Республіки.

⁸⁷⁷ Автор В. С. Гриневич.

Навчання цих студентів здійснювалося виключно за державний рахунок: вони отримували стипендію, гроші на придбання книг, їм безкоштовно надавалися місця в гуртожитках університету. Інколи вони забезпечувалися відповідним сезонним одягом (теплим взуттям, зимовими пальтами та шапками). У контексті традиційних пріоритетів зовнішньої політики СРСР навчання іноземних студентів розглядалося як важлива форма допомоги країнам соціалістичної орієнтації, необхідна для формування в них національного контингенту кваліфікованих фахівців. Набір іноземних студентів здійснювався централізовано через столичні органи влади на підставі міжнародних угод спільними зусиллями союзних міністерств закордонних справ та освіти.

З метою організаційного впорядкування навчання та проживання іноземців, контролю за дотриманням міжнародно-правових норм у цих процесах 1973 року в ОДУ був створений деканат для роботи з іноземними студентами, аспірантами і стажистами, який послідовно очолювали професор А. А. Еннан (1973–1978)⁸⁷⁸, доценти В. І. Світличний, О. О. Колянковський, О. П. Федчук⁸⁷⁹.

Про зростання авторитету ОДУ за кордоном свідчило постійне збільшення кількості іноземних студентів. На навчання направлялися студенти навіть з країн, що мають відмінну власну наукову та навчальну базу. Наприклад, в 1970–1971 роках НДР направила в Одесу 100 студентів для отримання освіти на механіко-математичному, фізичному та хімічному факультетах. Багато іноземців — випускників ОДУ того часу стали відомими вченими.

Епоха перебудови відкрила наш освітній простір для країн «капіталістичного табору». Від 1988 року до нашого університету почали прибувати на стажування (тимчасове відвідування занять) громадяни США, Канади та країн Західної Європи. Така форма навчання, також на безоплатній основі, мала характер «освітнього туризму» як складової політики «народної демократії» та не передбачала отримання документу про вищу освіту.

Важливе значення завжди мала така форма зарубіжних зв'язків, як наукове стажування вчених ОНУ за кордоном. Отримані знання одеські науковці застосовували в навчальному процесі та у наукових дослідженнях. Так, у 1987 році вченими ОНУ на основі розробок по лінії міжвишівського співробітництва та під час наукових стажувань було отримано 5 авторських свідоцтв на винаходи і 5 позитивних рішень. Доцент кафедри астрономії І. Л. Андронов за результатами стажування 1988 року в НДР підготував ряд наукових статей. Того року цикл його робіт по темі «Будова та еволюція зірок типу АМ Геркулес» був удостоєний першої премії на регіональному конкурсі імені В. П. Цесевича. Доцент кафедри теоретичної фізики ОНУ І. М. Ткаченко, використовуючи досвід наукового стажування в США, поглибив сферу своїх досліджень і отримав авторське свідоцтво на винахід «Спосіб діагностики щільної плазми».

Керівництво ОДУ серйозно ставилось до міжнародних контактів, постійно розвиваючи його привабливість для закордонних партнерів та їхню професійну зацікавленість. Зокрема ректор ОДУ 1960-х років професор А. І. Юрженко приймав делегації університетів Польщі, Фінляндії, з якими обговорювались перспективи освітянського і наукового співробітництва. В наступні часи ці окремі поодинокі контакти з університетами Заходу перетворились на стійкі наукові зв'язки й переросли в повномасштабні двосторонні відносини.

Значна увага приділялась міжнародному співробітництву як дієвому інструменту розвитку вітчизняної науки і освіти у 1970-ті роки. Наступник Юрженка на посаді ректора ОДУ — член-кореспондент АН УРСР О. В. Богатський сприяв розвитку плідних наукових міжнародних контактів і особисто приймав участь у міжнародних заходах. Були встановлені двосторонні угоди з Сегедським університетом (Угорщина), Оульським університетом (Фінляндія). В рамках цих угод були виконані спільні на-

⁸⁷⁸ Еннан Алім Абдул-Амідович // Співробітники Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова — лауреати державних нагород України. — Одеса, 2010. — С. 31–32.

⁸⁷⁹ Історія Одеського університету (1865–2000). — Одеса, 2000. — С. 205.

укові роботи, підготовлені підручники з фізики напівпровідників. Серед активних учасників цієї масштабної роботи можна назвати ректора ОДУ професора В. В. Сердюка, декана фізичного факультету, професора Г. Г. Чемересюка, старшого викладача В. Ф. Воронцова. Наслідком спільних методичних розробок кафедр експериментальної фізики Одеського та Сегедського університетів стало видання навчального посібника В. В. Сердюка, Г. Г. Чемересюка, М. Терека «Фотоелектричні процеси в напівпровідниках» (1982).

Співробітництво з Сегедським університетом набуло стійкого характеру. З часу підписання першого договору було виконано чимало спільних робіт. Успішно виконуються умови договору між ОДУ та університетом міста Оулу. У 1989 році у видавництві Сегедського університету вийшла монографія професорів А. Г. Лобунця (ОДУ) і Лайоша Надь (Сегед) «Форми і методи стимулювання неухильного зростання продуктивності безпосередньо суспільної праці». У видавництві університету міста Оулу вийшов спільно підготовлений навчальний посібник В. Петрушенко і П. Хавас «Промисловість і рослинна середа. Економічні аспекти» (1989).

В результаті візиту 1989 року делегації ОДУ на чолі з тодішнім ректором професором І. П. Зелінським до Іспанії була досягнута домовленість з Політехнічним університетом міста Валенсія про обмін студентами. В наступні роки обмін студентами в рамках двосторонніх міжвишівських зв'язків продовжував розвиватися.

Науковці ОДУ в свою чергу підтримували стійкі контакти зі своїми західними колегами. У 1970–1980-ті роки в країні велике значення приділялось науковому стажуванню перспективних вітчизняних спеціалістів у авторитетних закордонних наукових і освітніх центрах, внаслідок чого вітчизняна наука поповнилася перспективними вченими, які пройшли стажування у США, Великій Британії, Італії, Франції, Австрії, ФРН. Серед них професор В. В. Сердюк (США), професор В. А. Сминтина (Італія), доктор фізико-математичних наук Д. В. Василевський (Франція), доценти О. П. Федчук, О. В. Ігнатов (Італія), А. П. Чебаненко (Австрія), професор О. В. Тюрін (Італія) і ще багато одеських фахівців.

Внаслідок наукових контактів астрономічна обсерваторія ОДУ стала міжнародним координаційним центром з проблем змінних зірок, якими займаються вчені Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Італії, Голландії, США, Нової Зеландії. У 1986 році вчені та фахівці астрономічної обсерваторії ОДУ виготовили і встановили в Сегеді 40-сантиметровий телескоп.

Розвивалися та міцніли зв'язки з університетськими центрами Фінляндії (Оулу), Іспанії (Валенсія), Італії (Неаполь), ФРН (Регенсбург), США (Балтімора), Канади (Галіфакс). Ці взаємини були прямим наслідком нового мислення в політиці, що сприяло розвитку контактів між країнами і народами.

Отже, навчальний процес в ОДУ у другій половині ХХ століття пройшов у своєму розвитку низку етапів. У післявоєнний час ідеологічна боротьба, ініційована Сталіним, завдала значної шкоди викладацькому складу та загальній атмосфері в університеті. Працювати доводилося в умовах постійної зміни «лінії партії» та загрози відповідальності за думки аж до звільнення з роботи. Затяжні розбори і «сталінська критика» поведінки та думок відомих науковців призводили до втрати викладачів з самостійним типом мислення. З іншого боку, університет переживав значні труднощі матеріального та кадрового характеру як об'єктивні наслідки воєнного часу; недостатньо підготовлений був і студентський контингент.

Період відлиги позначився суттєвою зміною світоглядних основ учасників навчального процесу. Відбулося певне послаблення ідеологічного контролю, урядова політика була спрямована на розвиток університетської освіти як засобу підготовки суб'єктів народногосподарського комплексу та «будівництва комунізму», а також представників нової наднаціональної спільноти — «радянського народу». Навчальний процес мав орієнтуватися на «зміцнення зв'язку школи з життям», тому особлива увага приділялася розробці актуальних нових курсів, виробничій практиці тощо.

Від середини 1960-х до середини 1980-х років навчальний процес в університеті продовжував здебільшого визначатися проектом «побудови комунізму» та констатацією побудови «розвиненого (зрілого) соціалізму». Продовжувалася політика втілення згаданого наднаціонального проекту на основі використання російської мови. Інакомислення, особливо у вигляді «українського буржуазного націоналізму», зазнало чергових переслідувань в ОДУ. Водночас університетська газета, тримаючи руку на пульсі навчального процесу, залишалася переважно україномовною або двомовною. Значна увага в цей час приділялася впровадженню технічних засобів навчання, включно з ЕОМ, нової методики програмованого навчання, забезпеченню «зв'язку школи з життям», розвитку трьох форм навчання з наданням переваги денній формі, вдалому пошуку різних форм стимулювання студентів до підвищення якості навчання.

Період перебудови позначився значними зрушеннями в ставленні до ролі університету в організації навчального процесу, що відповідало загальному напряму реформ вищої освіти та існуючим в ОДУ традиціям. Атмосфера дискусії, звернення уваги на необхідність відродження національних культур та мов, глобальні проблеми світового розвитку, нові завдання формування гуманістичного світогляду позитивно впливали на навчальний процес, спричиняли перегляд ставлення до низки предметів та появу нових курсів. Зростання самостійності університету, у тому числі й у вирішенні проблем навчального процесу, отримало оформлення у новому Статуті ОДУ, прийнятому 1991 року. Цей важливий документ засвідчив перспективи університету й водночас поставив нелегкі завдання щодо їх практичного втілення, враховуючи ступінь накопичення проблем.

4.3. Повсякденне життя університетської корпорації у повоєнне двадцятиліття⁸⁸⁰

Умови життя та праці професорсько-викладацького колективу

Після війни почалося поступове повернення професорсько-викладацького складу університету на довоєнні місця роботи. В одному колективі працювали ті, хто повернувся з евакуації, залишався в тимчасово окупованій Одесі й повертався з фронтів. Процес відновлення науково-педагогічної діяльності викладачів проходив у складних умовах повоєнної розрухи.

Нерідко нестача науково-педагогічних кадрів спонукала залучати до освітньої роботи викладачів, які поєднували основне місце роботи з додатковим. Найбільш поширеним видом сумісництва було поєднання роботи в кількох вишах, науково-дослідних установах, на підприємстві. З 217 викладачів ОДУ 1948 року 35 працювали сумісниками, — і це при тому, що 22 сумісники були відраховані впродовж навчального року⁸⁸¹. В наступні роки ситуація з сумісниками зберігалась, університет не мав можливості обходитись без їх залучення. У зв'язку зі збільшенням кількості факультетів в університеті та розширенням контингенту студентів доводилось запрошувати на роботу викладачів з інших міст УРСР або навіть інших регіонів СРСР. Того ж 1948 року колектив ОДУ поповнився 6 професорами, 9 доцентами, 2 кандидатами наук і 9 викладачами⁸⁸². Водночас у зв'язку з відкриттям нових факультетів — юридичного, геолого-ґрунтового та економічного — потреба у викладацьких кадрах зберігалася. На юри-

⁸⁸⁰ Автор підрозділу Е. П. Петровський.

⁸⁸¹ Звіт ОДУ за 1947/48 навч. рік. — С. 5.

⁸⁸² Там само.

дичному факультеті, наприклад, не було створено жодної кафедри, хоча на перспективу планували організувати три кафедри⁸⁸³.

В повоєнний період спостерігається збільшення частки жінок серед науковців та педагогів ОДУ внаслідок величезних втрат чоловічого населення УРСР в роки війни, тобто відбувається фемінізація науково-педагогічного простору. 1950 року серед викладачів були 83 жінки⁸⁸⁴, 1959 — вже 121⁸⁸⁵, а 1964 — 235 (47 % від загальної кількості викладачів ОДУ)⁸⁸⁶.

Одним із факторів, що визначає місце особистості в суспільній ієрархії, є матеріально-побутове становище. Коли минула ейфорія від перемоги у Другій світовій війні, люди залишилися сам на сам зі своїми побутовими проблемами, досить буденними, але від того не менш болісними. Винагорода за науково-педагогічну працю професорсько-викладацьких кадрів протягом 1945–1955 років зростала, однак не могла забезпечити реальні потреби. Пенсійне забезпечення не створювало нормальних умов життя. Більшість представників науково-педагогічної інтелігенції продовжували працювати після досягнення пенсійного віку.

Оплата праці викладачів установлювалась залежно від стажу педагогічної роботи, посади та кваліфікації, а також наявності наукового ступеня і вченого звання. З метою покращення життя науково-педагогічної інтелігенції у вересні 1946 року вишла постанова «Про підвищення окладів і покращення матеріально-побутових умов професорсько-викладацького складу»⁸⁸⁷. При цьому після грошової реформи 1946 року в УРСР ціни на продукти першої необхідності також значно зросли. Тоді ж було встановлено, що в університетах завідувач кафедри, професор, доктор наук отримував заробітну платню 6000 руб., натомість викладач без вченого звання — 4500 руб.⁸⁸⁸

Дефіцит якісних товарів масового споживання й неоліки в організації торгівлі, сфери послуг та громадського харчування відбивалися на добробуті, зручностях і зрештою на настроях працівників, їхній педагогічній і науковій активності. Карткова система, яка діяла в Україні до 1947 року, не забезпечувала повноцінного харчування. По картках викладач вишу отримував щомісяця на одну особу: м'яса — 180 г, жиру й цукру — по 400 г, круп і макаронних виробів — 1 кг 200 г, а також 600 г хліба щодня⁸⁸⁹. Ці продукти не вирішували матеріальної скрути, але певним чином підтримували життєвий мінімум. Продукти видавали лише на одну особу без урахування родинного стану працівників. непоодинокими були перебої в постачанні продуктів для обслуговування по картках.

Додатковим джерелом у харчуванні були базари й комерційні магазини, які торгували продуктами за підвищеними цінами. Зважаючи на те, що в повоєнні роки в магазинах частими були перебої з продуктами харчування, більшість представників професорсько-викладацького складу мали індивідуальні городи. Важливим заходом щодо зміцнення матеріально-побутового становища працівників ОДУ стала організація підсобного господарства при університеті, основною метою якого була заготівля продуктів харчування для їдальні закладу.

1949 року відбулися деякі зміни: було встановлено нові посадові оклади науковців, до яких влада зараховувала і весь професорсько-викладацький склад вишів. Так, діючим членам і членам-кореспондентам академій наук було встановлено оклад у розмірі 6000 руб., професорам і докторам наук — 4000 руб., доцентам і особам, які мали вчене звання старшого наукового співробітника або кандидата наук — 2000 руб., осо-

⁸⁸³ Там само. — С. 7.

⁸⁸⁴ Звіт ОДУ за 1949/50 навч. рік. — С. 11.

⁸⁸⁵ Звіт ОДУ за 1958/59 навч. рік. — С. 6.

⁸⁸⁶ Підраховано за матеріалами: Звіт ОДУ за 1949/50 навч. рік. — С. 10–11; 1963/64 навч. рік. — С. 2.

⁸⁸⁷ Синецький А. Професорско-преподавательские кадры высшей школы. — М., 1950. — С. 102.

⁸⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 15. — Спр. 5. — Арк. 4.

⁸⁸⁹ Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х — першій половині 50-х років ХХ ст.: автореф. ... канд. іст. наук. — К., 2008. — С. 12.

бам, які не мали вченого звання і наукового ступеня — 1000 руб.⁸⁹⁰ При цьому цінова політика щодо продуктових та промислових товарів у першій половині 1950-х років в УРСР була представлена такими цифрами: хліб пшеничний — 1 руб. 60 коп., крупа гречана — 4 руб. 90 коп., свинина — 24 руб. 10 коп., ковбаса напівкопчена — 30 руб. 70 коп., сир «Швейцарський» — 31 руб. 70 коп., олія соняшникова рафінована 1 л — 20 руб. 20 коп., цукерки шоколадні — від 30 до 68 руб., чоловічий вовняний костюм — 241 руб., жіночий вовняний костюм — 354 руб., шкіряне взуття (1 пара) — від 114 до 261 руб. тощо⁸⁹¹. Такий рівень цін давав можливість викладачам краще забезпечувати себе продуктивними і промисловими товарами порівняно з серединою 1940-х років. Так, навіть при мінімальному окладі представник науково-педагогічної інтелігенції міг собі дозволити більш-менш пристойно вдягнутись та заповнити продуктивний кошик.

У досліджуваний період для матеріального й морального заохочування науково-педагогічної інтелігенції поширеним явищем були різного роду звання, премії та нагороди для вчених, провідних професорів, викладачів та для тих, хто відрізнявся особливою політичною лояльністю. Щоб забезпечити стабільний достаток тієї частини науково-педагогічних кадрів, яка намагалася виконувати настанови партії, існувала спеціальна система державних замовлень, а відповідно й високих гонорарів. Партійні структури щедро винагороджували тих, хто у своїх статтях та виступах критикував або вихваляв вказаних партією осіб. Позаштатні лектори, які мали вищу освіту, наприклад, одержували до 120 руб. за кожен прочитану лекцію⁸⁹². Щоб надати статті або виступу більшої достовірності, залучались відомі імена з кола науково-педагогічної інтелігенції.

Одяг переважної більшості освітян та науковців у досліджуваний період не відрізнявся особливим стилем і вишуканістю. Повеєнна повсякденність запам'яталася сучасникам в сіро-зеленому кольорі шинелей і гімнастерок. Непоодинокими були випадки, коли необхідне вбрання перешивали зі старих залежаних речей, простирадл, чоловічих піджаків і брюк, власники яких не повернулися з війни. Один зі студентів згадував: «Особливо боляче було дивитись на викладачів-жінок: молоді ще жінки в старих кофтинах і кацавейках виглядали бабцями»⁸⁹³.

На фотографіях тих років ми бачимо і жінок, і чоловіків, вдягнених доволі консервативно. Жінки переважно ходили в сукнях, чоловіки — у костюмах. Освітяни прагнули виглядати «цілком пристойно», незважаючи на те, що у крамницях нічого не було. За якоюсь тканиною можна було простояти в черзі півдня, щоб потім самостійно пошити собі одяг. Дехто мав особистого чи знайомого майстра для створення гардеробу. Усі хотіли виглядати гідно й гарно. В кожному маленькому колективі обов'язково була своя перша красуня⁸⁹⁴.

Викладачі могли користуватися послугами пральні, майстерні з ремонту одягу та взуття, перукарні, які функціонували при ОДУ.

Медичне забезпечення було загальнодоступним, хоча задовільним його важко назвати. Викладачів обслуговували районні міські медичні заклади на загальних умовах. Певною мірою у наданні медичних послуг пріоритет надавався залежно від вченого ступеня, звання та посади. Щодо відпочинку в санаторіях і пансіонатах — ним користувалися переважно представники старшого покоління.

У роки війни значна частина професорсько-викладацького складу ОДУ перебувала на фронтах або в евакуації у Байрам-Алі. У багатьох за лінією фронту залишилися

⁸⁹⁰ Научные кадры в СССР. Сборник документов и справочных материалов / под ред. акад. А. В. Топчиева. — М., 1959. — С. 258.

⁸⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 3491. — Арк. 178–183.

⁸⁹² ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 4203. — Арк. 88.

⁸⁹³ Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания...

⁸⁹⁴ Булгакова О. Повсякденне життя наукової інтелігенції доби «відлиги» // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 189–191.

домівки та майно. Після закінчення бойових дій освітяни поспішали повернутись у свої будинки чи квартири, однак далеко не всім пощастило побачити їх цілими. Часто люди знаходили на місці домівок лише руїни; майно було або пограбоване німецькими окупантами та населенням, або знищене бомбардуваннями.

Житлова проблема у перші повоєнні роки стояла особливо гостро. Частина співробітників ОДУ залишилась на вулиці, зіткнувшись з протиправними діями квартирних відділів. Педагогам та їхнім сім'ям доводилось шукати притулку в родичів, жити на горищах, оселятися в аудиторіях, лабораторіях та інших приміщеннях, не пристосованих для нормальної життєдіяльності. В той час, коли небагато приватних квартир було підключено до електромережі, викладач А. Г. Готалов, працюючи у складі робочої групи над історією Одеси (до 150-річчя заснування міста), домігся для авторів певних матеріальних благ, зокрема й електроенергії в їхні оселі⁸⁹⁵. Частина представників професорсько-викладацьких кадрів мешкали в комунальних квартирах та гуртожитках. Питання торкалося не тільки молодих спеціалістів, а й деяких професорів, докторів та керівних працівників університету. У щорічних звітах ОДУ зазначено гостру потребу в квартирах для викладачів. Житловий фонд університету не встигав за збільшенням кількості факультетів та зростанням контингенту студентів. 1948 року університет потребував щонайменше 10 квартир для приїжджих професорів. Ставилось питання про будівництво житлового корпусу для професури⁸⁹⁶.

Після війни були встановлені основні норми житлової площі для населення УРСР, які дещо різнились залежно від міри руйнувань. Кожній людині у перші повоєнні роки дозволялося мати не більше 6 м² житлової площі, але в середньому ця цифра становила 4 м²⁸⁹⁷.

Професорсько-викладацьким кадрам університету доводилось брати безпосередню участь у відбудові зруйнованих кабінетів, лабораторій, бібліотек. Брак елементарних приладів для роботи значно ускладнював навчальний процес. Незадовільне опалення приміщень вишу, перебої з електроенергією, світлом і водою створювали важкі умови для праці. Навчальне навантаження досить часто перевищувало всі допустимі норми, водночас матеріально-побутові умови не давали можливості займатися науковою роботою в домашніх умовах та нормально відпочивати після важкого робочого дня. Разом з тим педагоги змушені були виконувати великі обсяги громадської та партійно-масової роботи.

Викладацьке дозвілля, суспільно-політичні настрої та морально-психологічний стан

Важливі зміни в сфері вищої освіти відбулися під час відлиги. Головним чином змінилася сама атмосфера, в якій доводилося працювати викладачам. З'явилася можливість, — а особливо це стосувалося гуманітарної сфери, — більш вільного вибору тем наукових досліджень, зокрема в історичній науці, часткового доступу до раніше засекречених архівних матеріалів тощо. Влада також проявила ініціативу щодо покращення життєвого рівня представників науково-педагогічної інтелігенції — підвищення зарплатні викладачів і порівняного поліпшення житлових умов⁸⁹⁸.

Стипендії аспірантів були невеликими, проте дозволяли молодим науковцям більш-менш задовольняти матеріальні й естетично-культурні потреби. Під час навчання аспірантам давали «тринадцяту стипендію», офіційне призначення якої полягало в придбанні необхідних книжок. Незважаючи на голодні роки та матеріальну скруту особливо сумлінні аспіранти витрачали ці гроші за цільовим призначен-

⁸⁹⁵ Боровой С. Воспоминания еврейского историка. — М.-Иерусалим, 1993. — С. 354.

⁸⁹⁶ Звіт ОДУ за 1947/48 навч. рік. — С. 74.

⁸⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 29. — Арк. 87.

⁸⁹⁸ Булгакова О. Науково-педагогічна інтелігенція України (середина 1950-х — першої половини 1960-х років) як об'єкт державної політики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. — К., 2013. — Вип. 18. — С. 236.

ням. Згодом, ставши вже відомими науковцями, вони згадували, що зібрали дуже гарну бібліотеку, якою все життя користувалися, саме завдяки цій «тринадцятій стипендії». Загалом люди читали дуже багато, причому не лише наукову літературу, а й художні твори.

Популярністю користувалися танцювальні майданчики, особливо серед молодшого покоління викладачів. В Одесі концерти відбувалися на естраді, яка розташовувалася на Приморському бульварі. Тут можна було почути й відомих виконавців. Танцювали переважно танго, вальс і фокстрот. У вільний від роботи і навчання час науковці відвідували кінотеатри, музеї, виставки, — на все прагнули знаходити кошти й час. Хто яку мову вивчав, відповідно цікавився саме фільмами цих країн. Хоча стрічки дублювалися, хотілося «хоча би з фільмів знати життя тієї країни», мова та культура якої дуже приваблювали.

Серед подій суспільно-політичного характеру, які запам'яталися на все життя, були доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС та політ Ю. Гагаріна в космос. Якщо перша з них викликала негативні почуття — багато хто плакав, не в змозі повірити в злочини Сталіна, то політ Гагаріна асоціюється виключно з безмежною радістю. Відчуття були такі, наче в кожній людині «виросли крила і вона злетіла»⁸⁹⁹.

Про міжнародне становище науковці дізнавалися із засобів масової інформації. Уявлення про міжнародні проблеми, холодну війну і протистояння із заходом науковці отримували, слухаючи «дуже цікавих лекторів» від організації «Знання». Події, що увійшли в історію як «карибська криза» і могли призвести до розв'язання третьої світової війни, протистояння між США та Радянським Союзом викликало страх, проте відчуття неминучості нової світової війни не було. Покладалися на М. Хрущова, якому довіряли, і сподівання, що все вирішиться якомога краще мирним шляхом.

Період другої половини 1940-х – першої половини 1950-х років займає особливе місце в радянській історії, тому що в психології суспільства відбулися значні зміни, пов'язані з формуванням особливих настроїв і головним чином — надії на пом'якшення політичного режиму, які проте виявились ілюзією. Дослідник Д. О. Волкогонов зазначав: «Сталін відчував, що після закінчення війни в народі, і особливо серед інтелігенції, з'явилося ледве вловиме, але реальне очікування змін... Війна якось розкріпостила людей»⁹⁰⁰. Але такий стан суспільства ніс загрозу тоталітаризму.

Оптимізм і надія на краще життя створювали особливу післяпереможну атмосферу в суспільстві. На тлі ейфорії від перемоги владні структури одразу розпочали «виховання» та «перевиховання» науково-педагогічної інтелігенції. Сталін прагнув здійснити нову тотальну психологічну мобілізацію. Необхідно було витравити «буржуазний душок», привнесений контактами радянських людей з іноземцями у звільненій Європі⁹⁰¹. Головна мета вбачалася в тому, щоб відновити такий моральний стан суспільства, а особливо серед інтелігентських кіл, який не буде загрозою для системи.

«Радянська система» розуміла, що поштовх критичній думці найбільшою мірою давала інтелігенція, яка у своїх виступах в студентських аудиторіях, у художніх творах розкривала право людей на краще життя. Відповіддю інтелігенції з боку влади стала політика «ждановщини». Ця ідеологічна кампанія була спрямована проти «буржуазної культури» та її носіїв, які нібито зміцнили свої позиції в роки війни, на піднесення радянської, а насправді російської, культури та науки як альтернативи західній, що за твердженням А. Жданова перебувала в стані розкладу й занепаду.

Влітку 1946 року відбувся перший після війни пленум ЦК ВКП(б), на якому було визначено генеральну лінію партії на повоєнний період і ухвалено низку постанов, що мали на меті відновлення радянських порядків, — зокрема визначено курс на нову ідеологічну чистку.

⁸⁹⁹ Булгакова О. Повсякденне життя наукової інтелігенції доби «відлиги»... — С. 190.

⁹⁰⁰ Волкогонов Д. О. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна: у 2 кн. — Кн. 2. — К., 1990. — С. 424.

⁹⁰¹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси. — К., 2002. — С. 708.

Суспільство, яке пройшло через усі жахи Другої світової війни, вже не було таким заляканим, як раніше. Тому Сталін розгорнув нову хвилю терору. Не відмовляючись від довоєнних методів фізичного знищення, режим зробив акцент на більш витонченому терорі — морально-психологічному: гучних кампаніях безглузких звинувачень та показових звільнень з роботи, які були засобом залякування решти населення.

Головним став акцент на боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом», «низькопоклонством перед Заходом», «космополітизмом». Після прийняття постанови ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 року «Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах» з особливим завзяттям активізувався ідеологічний наступ на науково-педагогічну інтелігенцію країни. Всього за період від 1946 до 1951 року було прийнято 12 найбільш значних за своїм характером постанов з ідеологічних питань⁹⁰². Перші 5 постанов, які посилювали ідеологічний тиск у всіх сферах духовного життя, ЦК КПУ прийняв вже в серпні — жовтні 1946 року. Ці заклики підхопили одеські газети, друкуючи викривальні статті під кричущими заголовками: «Выше уровень идеологической работы!», «Исправить ошибки в освещении некоторых вопросов истории Украины», «Безыдейность и формализм» («Большевистское знамя»), «Националистические искривления в преподавании истории украинской литературы в ОГУ», «Безыдейность одесских поэтов», «Идейное убожество одесской эстрады» («Чорноморська комуна»)⁹⁰³.

В статті «Кафедра, відірвана від життя» газета «Большевистское знамя» гостро критикувала кафедру педагогіки ОДУ і її завідувача професора А. Г. Готалова, звинувачуючи у відсталості викладання, антипатріотизмі, схилянні перед заходом⁹⁰⁴. Щоб вийти з ситуації й не стати жертвою кампанії, що лише набирала обертів, Готалов як «справжній» патріот і антизахідник йде в наступ і друкує в університетській газеті статтю «Американський університет — вогнище реакції»⁹⁰⁵. Для 80-річного професора цей епізод негативних наслідків не мав, але вражає його активність і багатовекторність діяльності в стилі «радянського професора», про що часто сповіщала університетська багатотиражка.

Викладацьку корпорацію ОДУ напругу зачепила кампанія 1947 року, пов'язана зі справою «професорів Ключєвої і Роскіна». Дослідник Д. П. Урсу дійшов висновку: «примітно: якщо одеські вчені, які потрапили під інші кампанії, могли відбутись одноразовою публічною ганьбою, то обвинувачені в антипатріотизмі й низькопоклонстві піддавалися систематичному багаторічному цькуванню аж до смерті або втечі з Одеси»⁹⁰⁶. Прикладом цього є завідувач кафедри фізичної хімії професор П. М. Павлов. Відомий вчений, якому належала низка відкриттів, користувався авторитетом у колективі, однак ні це, ні його майже 80-річний вік не зупинили переслідувань. На засіданні ради університету відбулася розправа, а в донесенні ректора пролунало: «За допущені методологічні та теоретичні помилки, що виразилися в ігноруванні пріоритету вітчизняної науки та вітчизняних вчених, прояв рабського схиляння перед іноземними буржуазними вченими рада університету одностайно ухвалила вважати неможливим надалі доручати професору Павлову роботу з виховання студентських і наукових кадрів і порушити питання перед Міністерством вищої освіти про звільнення його з посади завідувача кафедри і від роботи в ОДУ»⁹⁰⁷. Однак справжньою причиною відрахування вченого з університету стала його смерть в листопаді 1953 року.

Іншим фігурантом кампанії став професор М. М. Розенталь — історик-медієвіст, завідувач кафедри історії середніх віків⁹⁰⁸. У другій половині 1930-х років, коли на іс-

⁹⁰² Там само. — С. 711.

⁹⁰³ Урсу Д. П. Ученые Одессы — жертвы идеологических кампаний 1946–1953 годов... — С. 117.

⁹⁰⁴ Кафедра, відірвана від життя // Большевистское знамя. — 1946. — 14 вересня.

⁹⁰⁵ Готалов А. Г. Американський університет — вогнище реакції // ЗБК. — 1947. — 10 лютого.

⁹⁰⁶ Урсу Д. П. Ученые Одессы... — С. 120.

⁹⁰⁷ Там само. — С. 122.

⁹⁰⁸ Петровський Е., Майборода П. Академічні традиції і боротьба на історичному фронті: штрихи до біографії професора М. М. Розенталя // Південний Захід. — Вип. 9. — Одеса, 2010. — С. 163–176.

торичному факультеті ОДУ лютували репресії, йому дивом вдалося уціліти. Значною була його роль у житті університету під час перебування в Байрам-Алі. 1946 року ректор М. П. Савчук підписав йому похвальну характеристику з підсумком: «Професор Розенталь є прекрасним педагогом, талановитим вченим, активним громадським діячем». Минуло небагато часу — і професора звинуватили у «протягуванні буржуазного космополітизму» і на цій підставі усунули від завідування кафедрою⁹⁰⁹. Розроблювана ним тема, присвячена шекспірівській Англії, була визнана неактуальною; засудили його театральні рецензії, наукові доповіді і поетичну творчість⁹¹⁰. Його було знято з усіх посад, всі публікації «заморожувалися», а наукова робота (він залишався викладачем ОДУ) отруювалася постійними перевітками. 1952 року у переліку викладачів, що допускали методологічні та політичні помилки, названі Розенталь, доценти Алексеев-Попов і Гагкаєв: у їхніх лекціях «має місце об'єктивістський підхід, не дається критика буржуазних учених»⁹¹¹. За підсумками 1952/53 навчального року Розенталь був відправлений на пенсію і незабаром залишив Одесу.

Кампанія боротьби з космополітизмом не дозволила повноцінно повернутись до роботи в університеті видатному математику М. Г. Крейну. Працюючи за сумісництвом завідувачем кафедри математичного аналізу, він зумів істотно покращити стан справ у навчальній і науковій роботі. Однак 1948 року його звільнили з формулюванням: «не забезпечив керівництво кафедрою»⁹¹².

Викладачів ОДУ критикували за викладання студентам «теорії єдиного національного потоку» в історії України, «буржуазного-націоналістичних поглядів М. Грушевського». За такими звинуваченнями зазнали гонінь А. Недзвідський, М. Степняк, Н. Дащенко⁹¹³. На партійних зборах критикували театральні рецензії А. Недзвідського й Б. Шайкевича; перший став фігурантом спеціальних засідань кафедри, партбюро факультету, вченої ради університету⁹¹⁴, навіть річного звіту ОДУ. На юридичному факультеті «антипатріотичні відьми» були знайдені у викладанні Д. Левіна, В. Дябла, Нуделя⁹¹⁵.

З серпня 1948 року розпочалась масштабна кампанія боротьби з дослідженнями у сфері генетики. Найбільш вдалим дослідженням становища в біологічній науці того часу в Одесі вважаємо публікацію професора Д. П. Урсу, тож відсилаємо читача до неї, аби не переказувати інформацію про суперечливу поведінку окремих представників ОДУ⁹¹⁶. Зауважимо, що в Україні до погрому активно залучився М. Хрущов. У жовтні відбулося триденне розширене засідання президії АН УРСР, присвячене розгляду становища в біології; паралельно ЦК КП(б)У влаштував республіканську нараду працівників біологічних, сільськогосподарських і медичних закладів з практиками-мічурінцями. Голови відділів біологічних і сільськогосподарських наук АН УРСР Д. Третьяков і М. Гришко змушені були залишити свої посади одразу після цих «форумів»⁹¹⁷. Д. К. Третьякова, знаного вченого, в минулому професора Новоросійського університету (1912–1941), зняли з посади директора Інституту зоології АН УРСР. Наукова принциповість, зокрема публічний захист автора теорії фітогормонів академіка Н. П. Холодного від нападок прихильників академіка Т. Д. Лисенка, призвели до таврування видатних науковців «творчими дарвіністами». Третьякова звинуватили в допомозі організаційному посиленню позицій прихильників «лженаукового вейсманістського антимічурінського напрямку»⁹¹⁸. Менш ніж за два роки академіка не стало...

⁹⁰⁹ Урсу Д. П. Ученые Одессы... — С. 122–123.

⁹¹⁰ ДАОО. — Ф. Р-1438. — Оп. 12. — Спр. 19. — Арк. 23.

⁹¹¹ ДАОО. — Ф. Р-1438. — Оп. 12. — Спр. 65. — Арк. 31.

⁹¹² ПОНУ. — Т. 3. — С. 154.

⁹¹³ Політичний терор і тероризм в Україні... — С. 711.

⁹¹⁴ Засідання кафедри української літератури // ЗБК. — 1948. — черв. (№ 19). — С. 2.

⁹¹⁵ Урсу Д. П. Ученые Одессы... — С. 123–124.

⁹¹⁶ Там само. — С. 114–173.

⁹¹⁷ Політичний терор і тероризм в Україні... — С. 741.

⁹¹⁸ ПОНУ. — Т. 4. — С. 271.

Історично склалося, що інтелігенція не була однорідною, монолітною масою за своїми світоглядними настановами, стереотипами і стратегіями поведінки, характером стосунків з комуністичною владою. Частина науково-педагогічної інтелігенції у повоєнний період обрала пристосуванство, споглядання, інша — підлабузництво, третя — неприязнь до комуністичної влади, четверта — навпаки, щиро вірила в особливу позитивну роль партії в житті народу. Перемога у війні стала для багатьох ще одним переконливим доказом могутності політичного ладу, який сформувався в країні після 1917 року. Значна частина населення вірили в лозунги, справедливість того, що відбувалося в країні, в те, що комуністичний режим дійсно створює умови для нового, чудового життя, яке чекає за найближчим історичним поворотом⁹¹⁹. Натомість та частина, чий світоглядні цінності йшли врозрід із настановами партії, щоб вижити у протистоянні з радянською владою та займатися науково-педагогічною роботою, обрала пристосуванство. Навчені «тримати язика за зубами», більшість представників науково-педагогічних кіл не наважувалися вголос висловлювати свої думки. Уже в наступних поколіннях елементи подвійного мислення нерідко призводили до проявів відкритої аморальності й бездуховності⁹²⁰. В цій атмосфері загальноновизнані підходи та наукові істини народжувалися не в наукових суперечках, дискусіях і відкритій полеміці, а в деклараціях вузьких кланів малоосвічених партійних функціонерів. Наука перетворилася на служницю ідеології і засіб вирішення нагальних завдань, що диктувалися як гострими внутрішніми потребами (наприклад, зернова проблеми), так і логікою холодної війни. Звідси походить антиінтелектуалізм сталінської науки, девальвація теоретичного знання, крайній практицизм як природничих, так і гуманітарних наук. Колишній ректор ОДУ і колишній міністр освіти УРСР М. П. Савчук мав усі підстави заявити: «Наукові працівники бояться теоретичної роботи»⁹²¹. Невігласи, що управляли розвитком радянської науки, боялися інновацій та креативності, були схильні підтримувати примітивність і архаїку, прадідівські способи вирішення складних наукових завдань⁹²².

Утопія рівності, що панувала в соціумі, призвела до терору проти тих, хто не вписувався в систему. Чим талановитіший був учений, тим частіше він відчував елементи лицемірства щодо своєї діяльності. Людина не повинна була виділятися з сірої маси народу. Як зазначає Є. Зубкова: «Був елементарно звульгаризований один із традиційних духовних принципів самоідентифікації інтелігенції»⁹²³. Індивідуалізм асоціювався з егоїзмом. Моральний стандарт тих часів — служити інтересам партії, а колективний інтерес має пріоритет над особистим.

В середовищі науково-педагогічної інтелігенції спостерігалися елементи інтелектуального послаблення, сірості, стандартизації та неоригінальності. Запровадження зрівнялівки, партійне ставлення до науковців згубно позначилося на їхньому становищі в суспільстві та морально-психологічному стані. Працівника вищої школи цінували не за професіоналізм, компетентність чи освіченість, а за особисту відданість та підлабузництво. Газети постійно нагадували: «Вся система навчання повинна бути перейнята духом більшовицької партії. Викладання усіх дисциплін повинно проводитись на основі марксистсько-ленінської методології, бути по-більшовицькому войовничим, непримиренним до антинаукових буржуазних концепцій. Це величезною мірою залежить від ідейного загартування професорів і викладачів. Невпинно провадити роботу з ідейно-політичного виховання викладацького складу, боротися з елементами аполітичності, діляцтва і кастової замкнутості в його середовищі...»⁹²⁴. Прикладами такого становища радянської інтелігенції і радянської науки є заголовки газет-

⁹¹⁹ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х років): у 2 кн. — Кн. 1. — Ч. 1-2 / відп. ред. В. М. Даниленко. — К., 2010. — С. 197.

⁹²⁰ Гордон Л., Клопов Э. Что это было? Размышления о предпосылках того, что случилось с нами в 30-40-е годы. — М., 1989. — С. 235.

⁹²¹ ДАОО. — Ф. П-90. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 179.

⁹²² Урсу Д. П. Ученые Одессы... — С. 165.

⁹²³ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. — С. 183.

⁹²⁴ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 199-200.

них статей («Москва і українська культура»), назви наукових праць («Великий російський народ — видатна нація Радянського Союзу»), науково-дослідницька тематика кафедр («Діалектика свободи і необхідності в практиці комуністичного будівництва», «Безперервний підйом добробуту радянського народу і зубожіння трудящих в капіталістичних країнах») тощо.

Вже на початку 1930-х років з'явилися і почали інтенсивно розвиватися симптоми занепаду і навіть виродження моральних цінностей інтелігенції, її психологічного зламу⁹²⁵. Постійна присутність страху в колективі і повне його підпорядкування безмежній владі спотворили морально-психологічну атмосферу в університетах і сприяли зростанню підлості й аморальності. Доказом цього є численні архівні документи та сторінки центральних і місцевих газет, сповнені статтями, в яких паплюжили видатних діячів освіти. Варто зауважити, що в ОДУ, як і в усіх вишах України, була створена і на повну потужність функціонувала локальна «підсистема страху», що базувалася в першу чергу на постійних чистках і проробках на численних партійних зборах та засіданнях кафедр. Професори, які читали загальні лекції і виходили таким чином на великі студентські аудиторії, особливо піддавались небезпеці, а про найменший їхній критичний вислів одразу ж повідомляли сумлінні стукачі⁹²⁶. Загальновідомо, що постійний страх перед покаранням розвиває не тільки дисциплінованість, а й брехливість.

Страх викликав серед певної категорії інтелігенції прагнення наслідувати культ особи Сталіна в рамках можливостей, відведених їм посадою. Цій же «підсистемі» служував і режим тоталітарного підсилювання — сексотства, культивованій керівництвом закладу і його слухняними (добровільно чи примусово) маріонетками — викладачами, які, як правило, не відзначалися особливими успіхами в науці й освіті, але досить старанно відшуковували «неблагонадійних». Сексотство було одним з найганебніших явищ, породжених сталінською тоталітарною системою. Особлива роль в системі сексотства відводилась вишівським агітаторам і пропагандистам, які були «очима» та «вухами» — доповідали про стан справ у виші. Суттєвою причиною цього явища був також фізіологічний страх людей, бажання врятуватися в такий спосіб від репресій. Зазначимо, що серед донощиків одні були впевнені, що роблять благородну справу, інші ж взагалі забували про совість і просто намагались використати донос у корисливих цілях⁹²⁷.

Архівні матеріали надають картину масштабів сексотства: доноси стали невід'ємною частиною життя викладацького колективу того часу, за викриття «негативних явищ» у роботі колег людина піднімалася на щабель вище в очах представників партійних організацій. Написання доносів на своїх колег призводило до занепаду притаманних для цієї верстви високих моральних цінностей. Але навіть за цих умов певна частина інтелігенції не відступала від своїх етичних принципів, хоча й змушена була платити за це звільненням з роботи, свободою та інколи й життям. Ідеологічна нетерпимість і некомпетентна критика створювали в наукових колективах обстановку підозрливості, недовіри, ворожості, що призводило до згортання багатьох важливих досліджень, особливо в сфері суспільствознавства і фундаментальних наук⁹²⁸.

Найпоширенішою формою репресій проти науково-педагогічної інтелігенції у досліджуваний період було звільнення з роботи, яке набувало перманентного характеру і в зазначений період мало сумні наслідки. Звільнений фахівець ставав ізгоєм, що означало втрату права на задоволення головних людських потреб⁹²⁹.

⁹²⁵ Оболонский А. Сталинизм и общество: морально-психологический аспект // Государство и право. — 1993. — № 3. — С. 117.

⁹²⁶ Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии. — М., 1999. — С. 200.

⁹²⁷ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 201–202.

⁹²⁸ Цвілюк С. А. Трагедія нескореної нації: Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. — Одеса, 2005. — С. 138.

⁹²⁹ Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції... — С. 13–14.

Студентські будні повоєнного часу: умови життя та навчання

Після відновлення занять в університеті 21 квітня 1944 року впродовж ще кількох місяців для Одеси існувала загроза німецьких авіаударів. Лише наприкінці серпня життя увійшло в мирне русло.

Одеські студенти, як і переважна частина радянського суспільства, з розумінням і терпінням сприймали труднощі повоєнного побуту. Ситуація залишалася вкрай важкою: зруйновані приміщення навчальних корпусів, лабораторій, гуртожитків, відсутність багатьох навчальних приладь, літератури, лабораторного обладнання тощо. Взимку дуже гостро відчувалась нестача пального. Спроби проводити заняття у дві або три зміни не завжди вдавалися через систематичні перебої зі світлом⁹³⁰. Більшість студентів повоєнного часу, виснажені та напівголодні, після занять, у вихідні та під час канікул працювали на будівельних майданчиках, відновлюючи як університетську базу, так і в цілому інфраструктуру міста. Студентка університету тих років З. В. Першина згадувала: «Чимало каміння, балок, конструкцій зруйнованих корпусів університету, гуртожитків, портових споруд, житлових будинків, залізничного вокзалу пройшли через наші невтомні руки, чули наші добрі пісні й гострі жарти»⁹³¹. Крім адміністративних будівель університету на Дворянській, 2 і Червоної Армії, 24, лише 1947 року було відновлено корпус на Щепкіна, 12, куди перемістився ректорат, адміністративно-управлінський і бухгалтерський апарат. В цокольному поверсі знаходилась типографія. 1948 року добудували третій поверх для аудиторій географічного факультету.

Повоєнна житлова криза змушувала студентство з допомогою керівництва закладу або самостійно пристосовувати під житло непридатні для того споруди. Питання житла щороку повністю не вирішувалося через низку причин, зокрема й недостатнє фінансування. Кількість студентів щороку збільшувалася, що спричиняло систематичне відставання від плану будівництва гуртожитків.

Загалом іногородні студенти вирішували свої житлові проблеми наступним чином: одні отримували місце в гуртожитку (щомісячна плата становила 10 руб., за користування білизною — 5 руб.⁹³²), іншим держава оплачувала орендовані нею ж «кутки» (місця в приватних помешканнях, на оренду яких виділяли по 30 руб. на місяць і додатково 300 кг палива на сезон⁹³³), а дехто змушений був винаймати за власний кошт такий «куток», сплачуючи від 50 до 150 руб. на місяць⁹³⁴. Для чималої частини студентів, які жили на стипендію 180–365 руб., винаймати житло у центрі міста за 150 руб. було дорого, тому більшість знаходили помешкання на околицях та в передмісті за 50–75 руб.⁹³⁵

Університет мав гуртожиток на Пастера, 29, де мешкали 648 студентів, та на Щепкіна, 12, де в навчальному корпусі тимчасово облаштували гуртожиток на 120 осіб. На приватних квартирах розмістили 428 приїжджих. 1948 року новий набір склав 500 осіб, з яких 350 потребували місця в гуртожитку, однак вільних місць було лише 28, то ж університет розраховував на збільшення кількості студентів, що проживатимуть на квартирах, до 700. Проблемаю залишалася втрата двох нових гуртожитків на Ново-Аркадійському шляху, а також зайняття штабом Одеського військового округу гуртожитку на Островидова, 64 та інститутом інженерів водного транспорту — на

⁹³⁰ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 211; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4527. — Арк. 46; Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 2196. — Арк. 115, 129; Звіт ОДУ за 1945/46 навч. рік.

⁹³¹ Першина З. В. Вказ. пр. — С. 60.

⁹³² Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 214.

⁹³³ Звіт ОДУ за 1950/51 навч. рік. — С. 99; Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 214; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 107. — Арк. 50.

⁹³⁴ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 214; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 107. — Арк. 99.

⁹³⁵ Ирлинский Д. Забытые победы, или воспоминания «неудачника»: мемуары. — Житомир, 2007. — С. 24.

Комсомольській, 59⁹³⁶. 1949 року адміністрації ОДУ довелося поселити в навчальному корпусі на Щепкіна, 12 вже 240 студентів, яких розмістили по 10–12 осіб на кімнату⁹³⁷. Лише 1950 року університет знову отримав гуртожиток на Островидова, 64⁹³⁸. А 1955 року гуртожитки університету зайняли перше місце в огляді-конкурсі на кращий гуртожиток серед вишів Одеси⁹³⁹.

Не менш важливим питанням було забезпечення студентам належних побутових умов у кімнатах гуртожитків. У перші повоєнні роки у гуртожитках катастрофічно не вистачало стільців, столів, ліжок, білизни, подушок, матраців тощо. В університетській газеті студенти скаржились, що в кімнатах гуртожитку на Пастера проживають по п'ять осіб, холодно через несправні груби, в наявності лише один стілець, коридор неосвітлений і слугує складом для поламаних меблів⁹⁴⁰. В інших повідомленнях знаходимо інформацію про відсутність води в умивальниках, світла в коридорі, замалий простір для примусної⁹⁴¹ або відсутність годинника чи кватирок у вікнах для провітрювання⁹⁴².

Вочевидь багатотиражка була певним каталізатором перетворень матеріально-побутової сфери. До перенаселеності кімнат гуртожитків та відсутності необхідного в них інвентарю часто додавалися антисанітарні умови. Ці проблеми часто ставали предметом обговорення адміністрації університету, яка хоча й вживала заходів, однак за браком ресурсів не могла оперативні вирішити побутові труднощі. Проблеми матеріально-побутового забезпечення студентів вирішувались на всіх рівнях, зокрема й на зборах партійної організації, де в березні 1948 року вирішили «негайно ліквідувати недоліки і вжити заходів для покращення умов»⁹⁴³.

Нерідко для поліпшення своїх побутових умов молодь університету самостійно майструвала ліжка, столи, стільці, меблі для аудиторій; відновлювала опалювальні системи, електропроводку, радіофікувала заклад⁹⁴⁴. Спільними зусиллями для гуртожитків було виготовлено 400 табуретів, 100 тумб, кожному кімнату забезпечили дзеркалом, провели радіомережу. В коридорах було відновлено освітлення, встановлено газетну вітрину та годинники. Їдальню обладнали умивальниками (з водою, милом та чистими рушниками); у буфетах додали холодні сніданки. Навели порядок в магазинах, перекупнях та майстернях⁹⁴⁵. При університеті було відкрито пральню, перукарню, працювали швейна та взуттєва майстерні.

Харчування студентів у перші повоєнні роки відбувалося по продовольчих картках, причому вони забезпечувалися нарівні з робітниками. У середньому добова норма хліба для студентів становила 500 г⁹⁴⁶. Стан справи обтяжувало систематичне невиконання розпоряджень місцевої влади окремими організаціями, що відповідали за отримання та приготування продуктів харчування у студентських їдальнях і буфетах. Меню буфетів у навчальних корпусах не задовольняло запити молоді: не було ні бутербродів, ні комерційного хлібу, ні булочок, які користувалися попитом серед студентства. Не вистачало цукру, круп, макаронів, які мали надходити за розпорядженнями торгівельних організацій та інших підприємств міста. Студентській їдальні не вистачало необхідного начиння — тарілок, чашок, ложок⁹⁴⁷. Попри поступове розширен-

⁹³⁶ Звіт ОДУ за 1947/48 навч. рік. — С. 73–74.

⁹³⁷ Звіт ОДУ за 1949/50 навч. рік. — С. 108.

⁹³⁸ Звіт ОДУ за 1950/51 навч. рік. — С. 99.

⁹³⁹ Звіт ОДУ за 1954/55 навч. рік. — С. 114.

⁹⁴⁰ Савельєва О. Забута кімната // ЗБК. — 1948. — лютий (№ 8). — С. 2.

⁹⁴¹ Бурхливий ранок в гуртожитку на Пастера, 29 // ЗБК. — 1948. — берез. (№ 9). — С. 2.

⁹⁴² Забутий острів // ЗБК. — 1948. — берез. (№ 9). — С. 2.

⁹⁴³ Семеновський О. Більше уваги побутовим умовам студентів // ЗБК. — 1948. — берез. (№ 10). — С. 1.

⁹⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 3. — Спр. 1489. — Арк. 15.

⁹⁴⁵ Більше уваги побутовим умовам студентів // ЗБК. — 1948. — берез. (№ 12). — С. 1.

⁹⁴⁶ Кирилюк С. Я пісню назву надій оцих краплини: Народний архів (праці, щоденники, спогади, додатки). — Одеса, 2007. — С. 165.

⁹⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 3. — Спр. 1476. — Арк. 70.

ня приміщення їдальні умістити всіх бажаючих вона не могла, а можливості її перенесення не існувало з огляду на відсутність потрібного приміщення та вигідне розташування (Пастера, 29) близько до всіх навчальних корпусів⁹⁴⁸.

Непросту ситуацію зі студентським харчуванням ускладнив голод 1946–1947 років. Адміністрація ОДУ доклала максимум зусиль, аби студенти якомога менше відчували голод. Для покращення харчування створювалися підсобні господарства, які вирощували різноманітні сільськогосподарські культури. Вони обслуговувалися спеціальними працівниками та студентами і давали змогу додатково організовувати молоді сніданок за помірними цінами, обід же видавався на прикріплені продукто-ві картки⁹⁴⁹. 1948 року підсобне господарство університету розширилось за рахунок господарства, ліквідованого Одеським політехнічним інститутом. Воно знаходилося в 25 км від Одеси й мало забезпечити університет наступним асортиментом продукції: мука, крупи, помідори, капуста, картопля, кукурудза. Університет взявся за обробку занедбаного виноградника, сподіваючись отримати з нього до 10 т ягоди. Для зберігання врожаю готувалися окремі приміщення, а також власний автотранспорт для його перевезення⁹⁵⁰.

У наступні роки ситуація з харчуванням покращилася. 1947 року було проведено грошову реформу, відмінено карткову систему на продукти харчування і промислові товари, у крамницях з'явився хліб, а в університетській їдальні збільшилася кількість страв⁹⁵¹. Студент 1950-х років, а нині професор університету Д. П. Урсу, згадував: «Жили ми в бідності. Незабезпеченість була такого ступеня, що можна говорити просто про злидні. Пам'ятаю, з якою радістю зустріли перші результати хрущовських реформ в сільському господарстві, коли подешевшав хліб, а в студентській їдальні на столах лежали безкоштовно чорний хліб, сіль і гірчиця. Спочатку намазуєш хліб гірчицею і круто солиш; потім, злегка втамувавши голод, береш борщ і дві порції каші без м'яса. Котлетку можна з'їсти ввечері, але вже без каші. Зате хліба — в необмеженій кількості»⁹⁵².

Подолання продовольчої кризи дозволило університету ліквідувати підсобне господарство 1949 року⁹⁵³.

Загалом, незважаючи на функціонування студентських їдалень та буфетів і на досить широкий асортимент продуктів у магазинах, розмір стипендії не дозволяв студентству регулярно й нормально харчуватися. Молодь з периферії надавала перевагу самостійному або колективному приготуванню їжі в побутових кімнатах гуртожитків. Основний раціон харчування складався з продуктів, привезених з дому. Раціон студентів був однотипний, а періодичність та калорійність харчування залежали від їхнього фінансового стану.

Головним джерелом бюджету переважної більшості студентів були державні стипендії. До 1957 року стипендія становила: для перших курсів — 220 руб. на місяць, для других курсів — 240 руб., для третіх і четвертих — 265 руб., для п'ятих — 290 руб.⁹⁵⁴ Надбавку 25 % мали відмінники, на 50 % була більша стипендія у студентів-інвалідів (глухонімі, сліпі тощо); Герої Радянського Союзу та Герої Соціалістичної Праці отримували 400 руб. Студенти, що народжували дітей під час навчання і перед вступом до вищого навчального закладу працювали, мали право на грошову допомогу⁹⁵⁵. Особливістю стипендіальної системи Радянського Союзу було те, що стипендія зростала з кожним наступним переведенням студента на старший курс. Значно відрізнялися стипен-

⁹⁴⁸ Звіт ОДУ за 1947/48 навч. рік. — С. 72.

⁹⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 3. — Спр. 1476. — Арк. 63.

⁹⁵⁰ Звіт ОДУ за 1947/48 навч. рік. — С. 71–72.

⁹⁵¹ Там само. — С. 72.

⁹⁵² Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания...

⁹⁵³ Звіт ОДУ за 1949/50 навч. рік. — С. 108.

⁹⁵⁴ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 221.

⁹⁵⁵ Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. — М., 1957. — С. 429.

дії в гуманітарних, технічних та хімічно-гірничих вишах, що визначалося складністю та небезпечністю спеціальностей.

Нерівнозначні розміри студентських стипендій зайвого разу демонструють пріоритети державної політики. Стипендія призначалася факультетською стипендіальною комісією на чолі з деканом⁹⁵⁶, яка брала до уваги не тільки оцінки, а й матеріальне становище студентів, а згодом і участь у громадсько-політичній роботі. Для її отримання юнаки та дівчата писали заяви, де наводили відомості про сімейний стан: кількість працездатних, посади батьків, середньомісячний загальний прибуток сім'ї⁹⁵⁷.

Існували також іменні стипендії, зокрема у 1946, 1948 і 1950 роках в ОДУ нараховувалося по 10 сталінських стипендіатів⁹⁵⁸, а в 1955 році їх було лише 6⁹⁵⁹. Така стипендія дорівнювала 780 руб. і була найпрестижнішою. Після подій XX з'їзду КПРС її перейменували в ленінську. В 1946 році в ОДУ існувала також стипендія імені Мечникова, її отримували двоє студентів біологічного факультету⁹⁶⁰.

Для порівняння можна навести середньомісячну зарплатню деяких категорій населення того періоду. Так, у гардеробниці вона становила 225 руб., у ректора — близько 6 тис. руб.⁹⁶¹ Таким чином, іменні стипендії суттєво покращували матеріальне становище студентів-відмінників.

У повоєнний період разом зі стипендією студентам видавали талони на промислові товари та одяг: шкарпетки, штани, черевики та ін. Одяг можна було придбати або обміняти на базарах. Однак ціни на нього для більшості молоді були надто високими: черевики — 300 руб., калоші 250–300 руб., шерстяний чоловічий костюм — 1000–1200 руб.⁹⁶² Стипендія не могла забезпечити студентській молоді нормальний рівень життя.

Як і більшість радянських громадян, студенти одягалися типово. Студентство кінця 1940-х — початку 1950-х років — колишні фронтовики та демобілізовані — були зодягнуті в бушлати, шинелі, фуфайки. В першій половині 1950-х років частина молоді переймалися не естетикою одягу, а його наявністю. Дівчата-першокурсниці доносили перешиту шкільну форму.

Основна частина студентів купувала уцінений одяг у комісійних магазинах, на базарах, перешивала старий або шила з сукна новий, у магазинах товари легкої промисловості відпускалися по талонах⁹⁶³. Деякі студентки ходили в тих самих чобітках і пальтах всі п'ять років навчання. Цього питання у своїх спогадах торкнувся Д. П. Урсу: «Ходили ми погано одягнені, в заправаних сорочках і перешитих сукнях матерів і тіток. Стас Завгородній всі п'ять років красувався в гімнастерці без погонів, в галіфе і офіцерських чоботях, що залишились після смерті батька. Я, єдиний на курсі, дві зими ходив в фуфайці, яку мені видали в дитячій колонії... Однак в студентському колективі не відчувались соціальні антагонізми, не було заздрощів, поділу на бідних і багатих; всі були рівні в бідності»⁹⁶⁴.

Часом, аби вижити у важкі повоєнні 1940-ві роки, студенти на базарах перепродували промислові товари, товари першої необхідності, одяг, іноді картки на хліб (на базарі їх можна було продати приблизно за 600 руб.⁹⁶⁵). Стипендій не вистачало на основні потреби: повноцінно харчуватися, нормально одягатися і задовольняти свої естетичні запити; деяким студентам матеріальна підтримка надходила від батьків.

На початку 1950-х років матеріально-побутове становище молоді суттєво покращилося, адже наслідки повоєнної розрухи в країні частково вдалося подолати. Було

⁹⁵⁶ Яцкевич В. Новое в законодательстве о стипендиях. — Минск, 1974. — С. 14.

⁹⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. Р. 4621. — Оп. 7. — Спр. 157. — Арк. 59.

⁹⁵⁸ Звіт ОДУ за 1947/48 навч. рік. — С. 52; 1949/50 навч. рік. — С. 84.

⁹⁵⁹ ЗБК. — 1955. — 7 листопада (№ 33).

⁹⁶⁰ Звіт ОДУ за 1945/46 навч. рік. — С. 45.

⁹⁶¹ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 222.

⁹⁶² Там само. — С. 222–223.

⁹⁶³ Там само. — С. 223.

⁹⁶⁴ Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания...

⁹⁶⁵ Кирилюк С. Я піснею назву надій оцих краплини... — С. 105.

покращено матеріально-побутове забезпечення гуртожитків, налагоджено систему громадського харчування, у їдальнях урізноманітнися та став якіснішим раціон харчування, однак до 1953 року повністю вирішити матеріально-побутові проблеми державі так і не вдалося.

Пристосуватися до специфічних умов повоєнного часу студентам дозволило перш за все бажання вчитися, віра у тимчасовість та швидкоплинність повоєнних негараздів та грамотно побудована державна пропаганда, яка вселила у свідомість більшості патріотизм і віру у краще майбутнє. Ці фактори об'єднали суспільство і дозволили в порівняно короткі строки налагодити мирне життя.

Суспільно-політичні настрої та морально-психологічний стан студентства

Студентство середини 1940-х років значною мірою поповнювалось за рахунок демобілізованих фронтників⁹⁶⁶, однак набір демобілізованих у вищі навчальні заклади поступово скорочувався: у 1953 році у виші України їх було зараховано 5,2 %⁹⁶⁷. Невелику частку студентського контингенту становили репатрійовані та особи, що під час війни перебували на окупованій території. Їхні враження про життя на Заході, якими вони ділилися з однокурсниками, сприяли тому, що у другій половині 1940-х років серед студентської молоді спостерігалось зростання антидержавних настроїв. Зважаючи на те, що ці категорії молоді втратили «довіру» держави, можна припустити, що влада зараховувала їх на навчання, аби уникнути недобору, адже кількість випускників середніх шкіл була надто мала. Згодом спеціальні комісії перевіряли студентську молодь, і найбільш «небезпечні» відраховувалися.

Студентів, як джерело поповнення лав радянської інтелігенції, виховували в дусі комуністичної моралі та ідеології; вони мали стати продовжувачами справи Леніна-Сталіна. У повоєнний період влада ретельно підбирала «благонадійний» студентський контингент, для чого в особових анкетах молоді тривалий час зберігалися запитання «Чи перебували на окупованій території?» або «Де і чим ви займалися під час війни?»⁹⁶⁸. За свідченням З. В. Першиної, «до складу студентів вливались ті, хто навчався в діючому в Одесі в період окупації університеті. Ставлення до них, особливо до чоловіків, які не були в армії, було дуже стриманим і осудливим. Стан здоров'я та інші об'єктивні обставини, які були причиною їхньої неучасті в війні, до уваги не брались. Колабораціоністи — так думали про них. І це особливо підігрівалося офіційною пропагандою»⁹⁶⁹.

З точки зору радянських репресивних органів на покарання також заслуговували численні мешканці Одещини, що допомагали підпільникам і зазнали за це арешту при окупації. На різні строки ув'язнення у ВТТ були засуджені у 1944 році члени підпільних груп, що діяли в ОДУ та в торговому порту, зокрема з університету — викладачі В. В. Короповський (8 років), Б. І. Точидловський (10 років) і студент В. В. Бориневич (8 років), всі — з подальшою поразкою в правах на 3–5 років. Після багатьох касаційних звернень і повернення справи на дослідження у 1947 році її припинили «за недоведеністю злочину» і засуджені були звільнені з таборів⁹⁷⁰.

Репресій і переслідувань зазнавали й ті, кого підозрювали у зв'язках з членами ОУН-УПА. Перші арешти за справами «учасників ОУН» сталися вже у квітні й травні 1944 року. Основні звинувачення — розповсюдження націоналістичної літератури і

⁹⁶⁶ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 225.

⁹⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 71. — Спр. 104. — Арк. 186.

⁹⁶⁸ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 225–226; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 1799. — Арк. 90; Кононенко В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953): дис. ... канд. іст. наук. — Вінниця, 2004. — С. 89–90.

⁹⁶⁹ Першина З. В. В первые послевоенные... // *Времена и годы*... — Вып. 1. — С. 59.

⁹⁷⁰ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 8614-п [В. В. Бориневич, О. Т. Веккер, О. К. Дубовська, М. М. Євстратенко, В. В. Короповський, Б. І. Точидловський]; Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / упоряд.: Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. — Одеса, 2010. — С. 126.

листівок. За груповою справою військовим трибуналом НКВС Одеської області були засуджені троє студентів ОДУ: Л. С. Башкирова (7 років ВТТ), Г. В. Івіо (10 років ВТТ) та І. І. Павлов (7 років ВТТ), всі — з подальшою поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна⁹⁷¹.

Перевірка студентського контингенту на лояльність до існуючого режиму була не безпідставною. Умови війни значно вплинули на світогляд повоєнної молоді, особливо на учасників Великої Вітчизняної війни, тих, що під час війни перебували на окупованій території, та репатріантів. Вони, так чи інакше познайомившись із життям капіталістичної Європи, стали критичніше оцінювати реалії радянської дійсності: колгоспну систему господарювання, заготівельні кампанії, які посприяли виникненню голоду 1946–1947 років, ідеологічний тиск. Одним з найбільш поширених було звинувачення в «антирадянській агітації» (ст. 54-10 КК УРСР): за побутові висловлювання, кваліфіковані як «поширення антирадянських чуток», «антирадянська агітація і пропаганда», був засуджений студент філологічного факультету П. Є. Жаринов⁹⁷².

Численні таємні інформаційні повідомлення спецслужб у цей період фіксують неприйняття молоддю внутрішньої політики СРСР. Наприклад, студент-філолог ОДУ критикував колгоспну систему, радянську пресу, радіоінформацію, політику соціального забезпечення; інший пропагував «селянський соціалізм» (пізніше його звинуватять у троцькізмі). М. Маренков, студент юрфаку, висловлював невдоволення діяльністю Голови РМ СРСР, політикою партії і влади, заявляючи, що в країні відсутні демократія і свобода слова. Інший юнак цього ж факультету схвально відгукувався про американську допомогу Радянському Союзу під час війни, критикуючи комуністичний лад⁹⁷³.

У серпні-вересні 1947 року секретар комітету комсомолу ОДУ І. Забокрицький прийняв участь у Всесвітньому конгресі студентської молоді⁹⁷⁴. На зборах студентів університету з приводу цієї поїздки молодь ставила такі питання: чи не червоніли радянські делегати за свій зовнішній вигляд, чи модно були одягнені іноземні студенти? Молодь університету відкрито виявляла недовіру до всього сказаного доповідачем, а в одному анонімному листі було написано: «Даремні ваші старання, мені все зрозуміло»⁹⁷⁵.

Поява критичних поглядів та утворення опозиційних груп у студентському середовищі Одеси пояснюється також більшою поінформованістю про життя Західної Європи через іноземців, значна кількість яких завжди перебувала в місті завдяки порту.

Невдоволення державною політикою підсилювалося матеріальною скрутою, напівголодним існуванням, жакливими побутовими умовами — такі настрої здебільшого відстежуються в анонімних листівках, що поширювалися на території окремих навчальних закладів. Від 1946 року і до початку 1950-х років в Одесі органи МДБ неодноразово репресували студентів за приналежність до «антидержавних студентських таємних груп».

У 1951 році були заарештовані 6 студентів третього курсу юридичного факультету ОДУ за справою «молодіжної групи єврейських націоналістів», нібито незадоволених конкретними напрямками державної політики СРСР. Одеський обласний суд визнав винними і засудив до ув'язнення у ВТТ: В. М. Гарцмана, Й. М. Хорола, Б. М. Щуравецького — на 25 років, Л. О. Монастирського, А. І. Фланцбаума і А. М. Шнейдеро-

⁹⁷¹ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7774-п [Л. С. Башкирова, Г. В. Івіо, І. І. Павлов]; Павлов І. І. Потерянное поколение: Воспоминания узника тюрем Одессы и Киева, лагерей и ссылки на Колыме и в Магадане. — Одесса, 2002; Фабианская В. А. Анка // Фабианская В. А. Из небытия: Очерки о репрессиях 20–50-х годов. — Одесса, 2003. — С. 126–128; Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша. — С. 126.

⁹⁷² Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 15770-п [П. Є. Жаринов].

⁹⁷³ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 227–228.

⁹⁷⁴ Забокрицький І. На міжнародному студентському конгресі (нотатки делегата) // ЗБК. — 1947. — № 2 (18 листоп.). — С. 2.

⁹⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 2198. — Арк. 152–153.

ва — на 10 років, всіх з подальшою поразкою в правах на 5 років. Відбували покарання у таборах Комі АРСР, Казахстану та Сибіру. У 1954–1956 роках справа була переглянута і припинена за постановами МВС УРСР та комісії президії Верховної Ради СРСР з перегляду справ репресованих⁹⁷⁶. Але й після їх арешту в закладі продовжувалися прояви антирадянських настроїв⁹⁷⁷.

У радянський період утисків зазнавали студенти, які виявляли ознаки національної самобутності; як правило, їм навішували ярлик «український буржуазний націоналіст», що його влада застосовувала у 1930-ті роки у боротьбі з українською інтелігенцією⁹⁷⁸. Зазвичай таку молодь виганяли з комсомолу, відраховували з вишу або заарештовували, щоб залякати інших національно свідомих студентів та очистити навчальні заклади від «шкідливих» елементів.

Боротьба проти «українського буржуазного націоналізму» розгорталася практично в усіх вишах країни. Не минула вона й Одесу. Часто вона проводилася як профілактична, тому влада негайно реагувала на всі сигнали, надіслані місцевими функціонерами. Особливо негативний вплив мав тотальний ідеологічний диктат, уніфікація до загальносоюзних зразків, що досягалось діяльністю компартійних і комсомольських організацій. Впроваджувалися різноманітні форми і методи ідейно-політичного виховання, що передбачало організацію різноманітних гуртків, семінарів, лекцій, доповідей, політінформацій «з актуальних політичних питань», заохочувалося самостійне вивчення творів класиків марксизму-ленізму, вождя всіх народів «товариша Сталіна».

Для активної агітації серед студентства радянський режим широко використовував пресу і кіно, залучав представників інтелігенції. Наприклад, для проведення політично-виховної роботи кожної п'ятниці аспіранти та професори ОДУ відвідували гуртожиток на Пастера⁹⁷⁹. Всі ідейно-політичні заходи ретельно фіксувалися, перевірялися партійними функціонерами різних рівнів, але, як правило, більшість з них мали зовнішній ефект.

Протягом кінця 1945 — кінця 1947 років відбулися поспіль три виборчі кампанії: до Верховних Рад СРСР та УРСР та місцевих рад. В умовах повоєнної розрухи ідеологічний вплив та агітація мали особливі механізми спонукання та стимулювання «виборчої» активності. Частина агітаторів була прикріплена до агітпункту і вела безпосередню агітацію на чітко визначеній території. Агітаторами часто виступали партійці й комсомольці університету — студенти, аспіранти та викладачі. Агітаційна робота не була надто різноманітною. Передбачалося, що через певний проміжок часу (наприклад, у суботу ввечері кожного передвиборчого тижня) виборці певної дільниці мали збиратися на агітпункті, слухати лекції про Конституцію, закони, готувати доповіді про героїчне минуле та світле сучасне, ділитися враженнями. Також влаштовувалися концерти виїзних агітбригад і місцевих колективів художньої самодіяльності. Впродовж підготовки і організації наступних виборів депутатів усіх рівнів в агітатори залучали співробітників і студентів ОДУ. В березні 1950 року на дільницях їх працювало 100 осіб, зокрема 18 з історичного факультету. З агітаторів особливо виділяли студента п'ятого курсу Л. Боричевського⁹⁸⁰.

Невідповідність між навчальним матеріалом з суспільно-політичних дисциплін і власними спостереженнями та особистим досвідом викликала у молодого покоління

⁹⁷⁶ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24351-п [В. М. Гарцман, Л. О. Монастирський, А. І. Фланцбаум, Й. М. Хорол, А. М. Шнейдеров, Б. М. Щуравецький].

⁹⁷⁷ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 229.

⁹⁷⁸ Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941 рр.). — К.: світ, 2003. — С. 147–213.

⁹⁷⁹ Агітатори прийшли в гуртожиток // ЗБК. — 1948. — лютий (№ 7). — С. 3; Занчевський О. Наша агітаційна робота // ЗБК. — 1948. — берез. (№ 11). — С. 1.

⁹⁸⁰ Одінцов Г. Наші кращі агітатори // ЗБК. — 1950. — 7 березня (№ 8); Потлашан Ю. Попереду комуністи і комсомольці // Там само.

ня сумніви, однак політика ідеологічного тиску сприяла тому, що в окремих студентів з'являлися приховані від громадськості нестандартні погляди, формувалися інші цінності. Існуюча система створила сприятливі умови для розвитку у свідомості переважної частини юнаків та дівчат інстинкту самозбереження. Задля того, щоб вижити, вони приховували свої справжні погляди, думки, переконання. «Двовимірність» у поведінці була характерною рисою багатьох студентів означеного періоду.

Студентська молодь 1940–1950-х років була активним елементом суспільства, маючи можливість та здатність варіативно мислити. Це відрізняло її від інших соціальних груп, бо у процесі навчання формувався й світогляд. Тому саме в досліджуваній період частішають індивідуальні та групові форми протесту, що свідчить про гнучкість мислення студентської молоді, існування студентської громадської думки, небайдужість до майбутнього держави, розуміння неефективності й деградації командно-адміністративних важелів управління державою⁹⁸¹.

Студентське дозвілля, творчість і спорт

Одразу після закінчення війни влада розпочала зміцнювати та відновлювати дещо послаблений ідеологічний контроль через ретельне планування студентського дозвілля протягом навчального року, літніх та зимових канікул. За своєю суттю дозвілля — це частина вільного часу, що використовується для спілкування, споживання цінностей духовної культури, розваг, прогулянок та інших видів нерегламентованої діяльності, яка забезпечує відпочинок⁹⁸². Або ж під дозвіллям розуміється сукупність занять, за допомогою яких відбувається відновлення фізичних, розумових і психічних сил людини. Воно складається з індивідуального споживання культури (читання книг, журналів, газет, прослуховування радіо тощо); публічно-видовищного споживання культури (відвідування театрів, кіно, концертів, музеїв, спортивних видовищ та ін.); спілкування (з сім'єю, родичами, друзями тощо); фізичних занять (ранкової та вечірньої гімнастики), спорту, туризму, розваг, пасивного відпочинку (прогулянок без певної мети та ін.); творчої діяльності й аматорських занять (різноманітних гуртків, студентських наукових товариств)⁹⁸³.

Однак у досліджуваній період дозвілля, яке за своїм призначенням покликане сприяти естетичному, духовному розвитку людини, було надано ще й функції політико-ідеологічного виховання.

1948 року ЦК КП(б)У з метою покращення викладання та політико-виховної роботи у вишах ухвалило: організувати недільні університети з питань літератури, музики, естетики, філософії; проводити диспути з важливих наукових та літературних творів, а також літературні вечори; систематично організувати вечори художньої самодіяльності, ретельно готувати їх програму; покращити справу фізкультурної підготовки з усіх видів спорту; практикувати колективне відвідування кіно, театрів із наступним обговоренням кінофільмів та вистав⁹⁸⁴. Комітети комсомолу докладали усіх зусиль, аби контролювати публічно-видовищне споживання культури.

Така форма відпочинку лише частково прижилася серед молоді навчальних закладів. Молодь надавала перевагу індивідуальному або гуртовому (у колі друзів) перегляду кінокартин та вистав. Відвідування кіно було чи не найулюбленішим способом відпочинку. Повоєнна молодь виховувалася на радянських патріотичних фільмах часів Великої Вітчизняної війни та на фільмах «трофейного» фонду. Біля кінотеатрів стояли черги за квитками на «Леді Гамільтон», «Міст Ватерлоо», фільми за участю Чарлі Чапліна, «Індійську гробницю», «Багдадського злодія» із Конрадом Фейдом, се-

⁹⁸¹ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 234.

⁹⁸² Петрова І. Суспільний та культурний потенціал дозвілля в сучасних умовах // Культура і мистецтво у сучасному світі: наукові записки КНУКіМ. — К., 2007. — Вип. 8. — С. 87.

⁹⁸³ Піча В. Культура вільного часу: (філософсько-соціологічний аналіз). — Львів, 1990. — С. 35.

⁹⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 2198. — Арк. 138.

рію фільмів про піратів за участю Роберта Тейлора, «Даму з камеліями» з Гретою Гарбо та Робертом Тейлором, «Тарзана» з Джонні Вейсмюллером⁹⁸⁵. Такі «шкідливі» фільми наприкінці 1940-х років припинили демонструвати.

Не меншою популярністю користувався театр, квитки до якого були порівняно недорогі. Наприклад, гальорка коштувала 30–50 коп., найдорожчий квиток до партеру або ложі — 3 руб. Якщо половина першої дії вже пройшла, можна було зайти безкоштовно.

По закінченні першого семестру і складанні сесії в університеті розроблявся своєрідний план культурних заходів на час зимових канікул. Так, в 1948 році він передбачав відвідування кінотеатру («Пирогов», «Маріте»), театру («Украдене щастя»), балету («Олеся»), опери («Кармен»)⁹⁸⁶. В 1957 році план проведення зимових канікул був більш різноманітним і включав поїздку до Москви чи на Закарпаття, зустрічі зі студентами сталінградських вишів, ансамблем пісні й танцю НДР, письменниками Одеси, робітничою молоддю суднобудівельно-судноремонтного заводу № 2, артистами театру музичної комедії, старими комуністами, а також спортивні змагання зі студентами Кишинівського університету, походи до театрів та на кіностудію⁹⁸⁷. Окремі заходи висвітлювалися в багатотиражці. Зокрема спортивні змагання між ОДУ та Кишинівським держуніверситетом пройшли 5–7 лютого і перемогу у змаганнях з баскетболу та спортивної гімнастики здобули спортсмени університету⁹⁸⁸.

В 1962 році план проведення зимових канікул для студентів ОДУ виглядав ще більш розмаїтим. Він передбачав: екскурсію кращих студентських груп до Москви, панорамний кінотеатр (фільм «Опасные повороты»), тематичний вечір «Молодість світу вірна тобі, мир!», поїздки агідкультбригади до Іванівського району, екскурсії на завод пресів, до картинної галереї, культпоходи в театр музичної комедії, російський драматичний театр імені А. Іванова, організацію лекції про міжнародне становище, туристичні походи в Карелію, Карпати, Підмосков'я, матчеві зустрічі команд ОДУ з Львівським університетом із баскетболу, атлетики (у Львові й Одесі), гімнастики, шахів, проведення особистої першості ОДУ з тенісу, шахів, стрільби⁹⁸⁹.

Студенти приділяли велику увагу власному культурно-духовному збагаченню. Через театр, кіно вони знайомилися з досягненнями митців та основними надбаннями світової і вітчизняної культури. Складні матеріальні умови не ставали завадою для естетичного розвитку особистості, хоча більшості студентів доводилося дотримуватися режиму жорсткої економії.

Іншим, не менш поширеним, різновидом відпочинку були танці: вони зазвичай проводилися після курсових, факультетських, університетських вечорів, у гуртожитках та на міських танцмайданчиках. Танці у студентських гуртожитках відбувалися кожної суботи та неділі і тривали до 23-ї години — у підвалах, на подвір'ях або холах. Кращим танцюристом ОДУ вважали керівника художньої самодіяльності — студента п'ятого курсу історичного факультету О. Бабкіна⁹⁹⁰.

У гуртожитках студенти у вільний час займалися самоосвітою; молодь читала багато різноманітної літератури, з подальшим обговоренням у вузькому колі однодумців. Читали зарубіжну та вітчизняну класику, твори українських письменників Ю. Смолича, І. Ле, В. Сосюри тощо та російських — К. Паустовського, О. Твардовського, А. Ахматової, Б. Пастернака, І. Ільфа і Є. Петрова, В. Маяковського⁹⁹¹. В університеті відбувалися різноманітні заходи, спрямовані на популяризацію окремих представників літе-

⁹⁸⁵ Повеенна Україна: нариси соціальної історії... — С. 238.

⁹⁸⁶ Зимові канікули студентів // ЗБК. — 1948. — січень (№ 5). — С. 2.

⁹⁸⁷ План проведення зимових канікул // ЗНК. — 1957. — 30 січня (№ 4). — С. 4.

⁹⁸⁸ Капустін І. Д. Товариський матч // ЗНК. — 1957. — 20 лютого (№ 5). — С. 1.

⁹⁸⁹ План проведення зимових канікул для студентів Одеського університету ім. І. І. Мечникова (25 січня — 7 лютого 1962) // ЗНК. — 1962. — 19 січня (№ 2).

⁹⁹⁰ Ніколенко М. Саша Бабкін // ЗНК. — 1957. — 16 січня (№ 2).

⁹⁹¹ Повеенна Україна: нариси соціальної історії... — С. 239.

ратури: наприклад, відзначення 30-річної літературної діяльності В. Сосюри⁹⁹² або вечір пам'яті Т. Шевченка⁹⁹³.

Елементом комуністичного виховання була популяризація серед студентів творів радянських письменників, які змальовували соціалістичну дійсність⁹⁹⁴, тому влада настійно рекомендувала читати «Повість про справжню людину» Б. Польового, «Трое в сірих шинелях» В. Добровольського, «Білу березу» М. Бубьонного, «Лейтенантів» О. Копиленка, «Прапорonosців» О. Гончара, «Університет» Г. Коновалова⁹⁹⁵.

На особливу увагу заслуговує участь студентства у художній самодіяльності, яка по своїй суті також була певним ідеологічним осередком, залучала велику кількість студентської молоді, забезпечувала її різноманітними гуртковими заняттями за інтересами, надавала можливість розкривати ще не виявлені таланти або ж розвивати та вдосконалювати наявні. Вже 1948 року в університеті діяли 5 гуртків самодіяльності, у яких брали участь понад 100 осіб⁹⁹⁶.

У репертуарі музичних гуртків, хорів та студій художнього слова обов'язково мали фігурувати твори партійно-ідеологічної спрямованості, які возвеличували роль Сталіна та КПРС («Піснею про Сталіна починаймо день, — кращих ми не знаємо на землі пісень», «Із-за гір та з-за високих сизокрил орел летить», «Ленін завжди живий», «Партія наш керманіч» тощо⁹⁹⁷). Ними мав починатися і завершуватися кожен концерт (програма його попередньо прискіпливо розглядалась комсомольським чи партійним бюро). Через цю надмірну регламентацію значна частина молоді віддавала перевагу індивідуальним можливостям відпочинку відповідно до з власних духовних потреб.

Робота художньої самодіяльності в ОДУ поступово налагоджувалася. Популярними стають хорові та вокальні гуртки, інструментальні та вокальні ансамблі, студентські театри, хореографічні колективи. Деякі гуртки згодом вирости до професійного рівня, численні студентські колективи часто гастролювали з концертами по Одеській області, містах України, деякі з них були відомі за її межами. 1957 року при студентському клубі ОДУ, керівником якого затвердили А. Загинайла⁹⁹⁸, були задіяні 300 учасників: вокальний гурток (40 осіб, концертмейстер І. Л. Варшавський), хоровий колектив (100 учасників, хормейстер В. В. Кюссе), драмгурток (керівник — головний режисер Одеського ТЮЗу Орлов), духовий (15 осіб, керівник Г. Орел) та естрадний оркестри (18 осіб, керівник І. Мітрохін), танцювальний колектив (38 осіб, керівник Марголін), а також читці різних жанрів⁹⁹⁹.

Мав місце культурний обмін між університетами. В травні 1959 року 150 викладачів і студентів ОДУ під керівництвом проректора С. Ковбасюка перебували з візитом у Чернівецькому університеті, де провели два великі концерти, оглянули навчальний заклад та здійснили низку екскурсій¹⁰⁰⁰. Відповіддю став приїзд у грудні того ж року до ОДУ делегації Чернівецького університету у складі 170 учасників художньої самодіяльності під керівництвом проректора Д. Ф. Щербини¹⁰⁰¹. В подальшому здійснювались колективні виїзди учасників самодіяльності ОДУ до Вільнюського, Кишинівського, Тбіліського університетів та прийом цих колективів у себе¹⁰⁰².

Враховуючи специфіку державної ідеологічної політики, іноді практикувалися «на замовлення зверху» гуртові «виходи в маси» діячів культури. 1948 року студен-

⁹⁹² Відзначення ювілею В. Сосюри // ЗБК. — 1948. — лютий (№ 6). — С. 2.

⁹⁹³ Вечір пам'яті Т. Шевченка // ЗБК. — 1948. — березень (№ 11). — С. 2.

⁹⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 3. — Спр. 1476. — Арк. 68.

⁹⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 2201. — Арк. 159; Спр. 2198. — Арк. 159.

⁹⁹⁶ Крук Л. На шляху до майстерності // ЗБК. — 1948. — травень (№ 15). — С. 3.

⁹⁹⁷ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... — С. 239.

⁹⁹⁸ Про роботу університетського студклуба // ЗНК. — 1957. — 28 лист. (№ 33). — С. 1.

⁹⁹⁹ Смелянecь Г. Художня самодіяльність університету // ЗНК. — 1957. — 13 червня (№ 19). — С. 4.

¹⁰⁰⁰ На зеленій Буковині // ЗНК. — 1959. — 14 травня (№ 17).

¹⁰⁰¹ Наші гості // ЗНК. — 1959. — 12 грудня (№ 36).

¹⁰⁰² Історія Одеського університету за 100 років... — С. 129.

ти в гуртожитку на вулиці Пастера в приміщенні червоного кутка зустрілися з народною артисткою УРСР О. Мещерською¹⁰⁰³. Захід сподобався, і подібні зустрічі були продовжені: з народною артисткою УРСР Л. В. Мацієвською¹⁰⁰⁴, з українськими письменниками А. Хижняком, В. Минком, А. Косматенком, О. Уваровим та Є. Бандуренком¹⁰⁰⁵, з Героєм Радянського Союзу учасником першої полярної експедиції Е. Т. Кренкелем¹⁰⁰⁶, поетом П. Вороньком¹⁰⁰⁷ та ін.

Неабиякий інтерес у студентів викликали театральні студії. Молодь університету залюбки брала участь у виставах театрів естрадних мініатюр, влаштовувались конкурси на кращу самодіяльність, навіть з встановленням премій для кращих виконавців¹⁰⁰⁸. Д. П. Урсу згадував: «Наша англійська група виділялась і яскравими артистичними талантами, відомими й улюбленими студентами всього університету. Толя Загинайло й Вітя Топчій були прикрасою художньої самодіяльності, утворивши гумористичний дует в стилі Пата й Паташона, доволі часто копіюючи популярних тоді Тарапуньку й Штепселя»¹⁰⁰⁹.

Загалом інтереси студентської аудиторії були надзвичайно різноманітними, гуртки університету задовольняли потреби найвибагливіших, пропонувався широкий діапазон занять, кожна молода людина мала можливість займатися тим, що було їй до вподоби. Крім того, заняття в гуртках були безкоштовні.

Траплялося, що у свій вільний час студенти виявлялися ініціаторами починань, за які й більш ніж через півстоліття їм можуть подякувати всі, хто пов'язаний з університетом. Так, 1948 року студенти-біологи звернулися до всіх, хто навчався в університеті, з закликом розпочати підготовку до висаджування дерев навколо навчального корпусу¹⁰¹⁰.

Невід'ємною частиною дозвілля й студентського життя був спорт, який входить до структури фізичної культури. Це складне суспільне явище не обмежується вирішенням завдань фізичного розвитку, а й виконує інші соціальні функції в галузі моралі, виховання, етики¹⁰¹¹. Матеріальна база спортивних секцій ОДУ в той час була слабкою, але бажаючих займатися спортом було багато. В університеті часто відбувались турніри з шахів, чимала кількість учасників мали розряди¹⁰¹². Деякі студенти, зокрема студент економічного факультету Ю. Геллер, виходили на більш високий рівень турнірів¹⁰¹³. 1949 року він як кандидат в майстри спорту одержав право брати участь у півфіналі першості СРСР¹⁰¹⁴, де здобув третє місце, а 1955 року став чемпіоном СРСР і увійшов до когорти уславлених гросмейстерів країни.

Велика кількість молоді займалася у спортивних секціях для підтримання фізичного тону, інші займалися спортом професійно, брали участь в олімпіадах, ставали розрядниками, кандидатами в майстри та майстрами спорту. Юнаки та дівчата брали участь у курсових, факультетських, загальноуніверситетських, міжвишівських змаганнях, у спартакіадах та чемпіонатах УРСР, СРСР, Європи з гімнастики, легкої атлетики, плавання, шахів, шашок, бадмінтону, фехтування, настільного тенісу, волейболу, баскетболу, де досягали визначних результатів. Кращі спортсмени ОДУ (акробати та гім-

¹⁰⁰³ Перший комсомольсько-молодіжний «четвер» // ЗБК. — 1948. — берез. (№ 12). — С. 2.

¹⁰⁰⁴ Ігнатенко С. Зустріч з народною артисткою Л. В. Мацієвською // ЗБК. — 1950. — 23 жовтня (№ 23).

¹⁰⁰⁵ Ботняк А. Українські письменники в гостях у студентів // ЗНК. — 1957. — 21 березня (№ 9). — С. 4.

¹⁰⁰⁶ Цікава зустріч // ЗНК. — 1957. — 9 жовтня (№ 27). — С. 1.

¹⁰⁰⁷ Швець М. Зустріч з поетом // ЗНК. — 1959. — 3 жовтня (№ 27).

¹⁰⁰⁸ Конкурс на кращу самодіяльність // ЗБК. — 1947. — 5 грудня (№ 5). — С. 2.

¹⁰⁰⁹ Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания...

¹⁰¹⁰ Петренко О. Допоможімо озеленити наше місто // ЗБК. — 1948. — лютий (№ 6). — С. 3.

¹⁰¹¹ Фатюшин Ю. Формування культури здоров'я студентської молоді засобами фізичного виховання як важлива умова виховного процесу // Вісник КНУКіМ. Серія: Педагогіка. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 139.

¹⁰¹² Щербина М. В студентському гуртожитку // ЗБК. — 1947. — 7 листопада (№ 1). — С. 4; Головацький В. Підсумки шахового чемпіонату // ЗБК. — 1950. — 12 квітня (№ 12).

¹⁰¹³ Ю. Геллер — чемпіон України з шахів // ЗБК. — 1950. — 22 квітня (№ 13).

¹⁰¹⁴ Історія Одеси / гол. ред. В. Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 469.

насти з фізмату та біофаку) влітку 1957 року брали участь у спортивно-гімнастичних виступах на Московському фестивалі в складі колони студентів МВО СРСР¹⁰¹⁵.

У спортивних секціях було підготовлено значну кількість чемпіонів, які популяризували спорт і здоровий спосіб життя серед молоді, підвищували авторитет навчального закладу і держави. У міжвишівських змаганнях 1948 року баскетболісти ОДУ зайняли перше місце¹⁰¹⁶, а команда гімнастів перемогла у змаганнях в Ленінграді¹⁰¹⁷. 12 років поспіль команда ОДУ з гімнастики посідала першість у змаганнях серед вишів Одеси¹⁰¹⁸.

З 1957 року було покладено початок проведенню університетських спортивних фестивалів. Змагання проводились між факультетами з різних видів спорту: баскетболу, шахів, настільного тенісу, стрільби, волейболу, кросу, легкоатлетичної естафети¹⁰¹⁹. Частіш за всіх перші місця у міжфакультетських змаганнях здобували представники геолого-географічного факультету. Їхнім головним суперником вважався історичний факультет, а на змаганнях з шахів не було рівних команді фізико-математичного факультету. Лідером конкурсу на кращу за оформленням і якістю матеріалів стіннівку завжди була газета «Історик», далеко випереджаючи конкурентів — «Філолога», «Радянського хіміка», «Радянського математика» та ін.

Активно розвивалися також наукові товариства. Щороку коло наукових товариств, гуртків і кількість студентів у них зростали. Головою правління студентського наукового товариства у повоєнний час був професор М. М. Розенталь¹⁰²⁰, потім професор Д. Г. Елькін¹⁰²¹, який згодом став заступником, поступившись місцем голови професору М. П. Савчуку¹⁰²².

Діяльність студентських наукових гуртків мала науково-практичне значення, результати дослідів широко застосовувалися на виробництві. В університеті неодноразово наголошувалося на посиленні зв'язку студентських наукових гуртків із кафедрами та активізацію їх роботи¹⁰²³. Щорічно відбувалися студентські наукові сесії, де зазвичай впродовж 4–5 днів були представлені десятки доповідей як результат гурткової роботи студентів¹⁰²⁴. На історичному факультеті 1948 року працювало 5 наукових гуртків, до яких входили 102 студенти. Найпопулярнішим вважався гурток із вивчення історії СРСР під керівництвом Н. П. Коров'якова¹⁰²⁵. Роботою всіх гуртків в університеті керувала рада єдиного наукового студентського товариства.

Загальна кількість учасників гурткової роботи до 1950 року досягла 800 осіб¹⁰²⁶. Впродовж 1950-х років кількість гуртківців коливалася від 700 до 1000 осіб, а кількість гуртків була в межах 40¹⁰²⁷. Про певне піднесення наукової роботи студентів свідчило насамперед те, що члени наукових студентських гуртків намагались розробляти пов'язані з життям актуальні теми, які відбивали потреби виробництва. В червні 1959 року було проведено огляд наукових студентських робіт вищих навчальних закладів Одеської, Миколаївської та Херсонської областей, в якому взяли участь 19 вишів. За кращі наукові роботи грамотами міністерства та першими і другими грошовими преміями нагороджено 26 студентів ОДУ. Шість перших премій із дев'яти і грамоти

¹⁰¹⁵ Полонець К. А. На Московському фестивалі // ЗНК. — 1957. — 2 вер. (№ 22). — С. 4.

¹⁰¹⁶ Старовський Р. Успіх баскетболістів університету // ЗБК. — 1948. — січ. (№ 4). — С. 2.

¹⁰¹⁷ Перемога гімнастів // ЗБК. — 1948. — лютий (№ 7). — С. 2.

¹⁰¹⁸ Гаркуша Г. Рекорд акробатів // ЗНК. — 1960. — 1 травня (№ 14).

¹⁰¹⁹ Перший університетський фестиваль закінчено // ЗНК. — 1957. — 16 січ. (№ 2). — С. 4.

¹⁰²⁰ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 118.

¹⁰²¹ Вибори нового правління студентського наукового товариства // ЗБК. — 1947. — 30 листоп. (№ 4). — С. 1.

¹⁰²² Звіт ОДУ за 1949/50 навч. рік. — С. 102.

¹⁰²³ Москаленко А. Покращити роботу студентських наукових гуртків // ЗБК. — 1948. — лютий (№ 8). — С. 1.

¹⁰²⁴ Студентська наукова сесія // ЗБК. — 1948. — березень (№ 10). — С. 2.

¹⁰²⁵ Першина З. Творче піднесення // ЗБК. — 1948. — квітень (№ 14). — С. 2.

¹⁰²⁶ Мазур В. Покращити роботу наукових студентських товариств // ЗБК. — 1950. — 25 березня (№ 10).

¹⁰²⁷ Ширше залучати студентів до наукової роботи // ЗБК. — 1957. — 7 грудня (№ 34). — С. 2; До підсумків наукової студентської конференції // ЗНК. — 1959. — 16 квітня (№ 13).

одержали студенти: А. Чепалига (географічний факультет), С. Кульчицький (історичний), О. Мандель, В. Бугрієнко, В. Никитенко (фізико-математичний), Гаркуша-Божко (хімічний)¹⁰²⁸.

Літні канікули, які називалися третім трудовим семестром, були однією з ознак епохи. У цей період відпочинок поєднувався з суспільно-корисною працею. В університеті створювалися геологічні, археологічні та туристичні експедиції, формувалися будівельні та цілинні загони. Багато представників університету щоліта виїздили на підняття цілини, де гуртом виробляли по кілька тисяч трудовнів¹⁰²⁹. Комітети комсомолу особливо ретельно підходили до планування літнього відпочинку та праці студентства: частина молоді відпочивала в студентських спортивно-оздоровчих таборах, інша від'їжджала працювати в колгоспи. Хлопці з будівельних бригад переважно зводили гуртожитки, навчальні корпуси, стадіони з комплексами спортивних споруд. 1957 року силами студентів було відкрито спортивно-оздоровчий табір ОДУ¹⁰³⁰, де в 20 наметах відпочивали 314 студентів університету та інших вишів міста. В їхньому розпорядженні були: радіовузол, бібліотека, танцмайданчик, більярд та настільний теніс, кухня, їдальня, волейбольний майданчик, футбольне поле, легкоатлетичне ядро, майданчик для гри в городки, кіноустановка, телевізор. Були організовані шлюпкові походи й масові спортивні ігри. Регулярно виходили стіннівки, де висвітлювався перебіг спортивних змагань і процесу відпочинку та оздоровлення студентів¹⁰³¹. За шість років існування спортивно-оздоровчого табору ОДУ там відпочили понад 3500 студентів і співробітників¹⁰³².

Окрім спортивних таборів студентство мало змогу відпочивати на курортах. Так, 1960 року по путівках профкому понад 70 студентів і співробітників ОДУ відпочили в санаторіях і будинках відпочинку¹⁰³³.

Значна частина молоді надавала перевагу активному літньому та зимовому відпочинку: туристичні та альпіністські походи відбувалися практично кожного року. Подорожі були прерогативою туристичних секцій — цей напрям гурткової діяльності брав на себе організацію відпочинку студентів під час канікул. Найбільш активними мандрівниками були представники геолого-географічного факультету, часто поєднуючи подорожі з польовою практикою. Тривалість походів коливалась від кількох тижнів до кількох місяців¹⁰³⁴. Маршрути були різноманітні та складні, вони давали можливість студентам побачити різні куточки країни. Популярними були зимові лижні походи в Карпатах, а влітку — піші походи по Криму та Кавказу.

Характерною рисою цього періоду була праця в колгоспах, на яку направляли «новобранців», зарахованих на навчання. Їх розквартирували в хатах колгоспників, у клубах, у школах. Практика тривала місяць, і лише після її закінчення вони отримували студентські квитки.

Таким чином, в означений період в ОДУ існувала розвинена інфраструктура, що забезпечувала дозвілля студентів. Доступні форми відпочинку надавали можливість студентам розвиватися духовно, інтелектуально та фізично. Творча діяльність та аматорські заняття проходили під значним й безпосереднім впливом держави, яка таким чином вирішувала ідеологічні, політичні, виховні завдання. Натомість індивідуальне, публічно-видовищне споживання культури, спілкування, розваги, пасивний відпочинок менше або зовсім не піддавалися безпосередньому ідеологічному впливу, тому були більш популярними.

¹⁰²⁸ З наказу по Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти (МВССО) УРСР // ЗНК. — 1959. — 12 грудня (№ 38–39).

¹⁰²⁹ Сапожников А. Допомогли цілинникам // ЗНК. — 1957. — 3 жовтня (№ 26). — С. 1.

¹⁰³⁰ Острівецький П. І. В спортивно-оздоровчому таборі // ЗНК. — 1957. — 29 червня (№ 21). — С. 4.

¹⁰³¹ Луполовер А. Вперше в університеті // ЗНК. — 1957. — 11 вересня (№ 23). — С. 4.

¹⁰³² Крижанівська О. Л. Шосте літо // ЗНК. — 1962. — 1 вересня (№ 23).

¹⁰³³ З профкому повідомляють // ЗНК. — 1960. — 1 вересня (№ 23).

¹⁰³⁴ Роцін А. Д., Бурлака Б. Я. По гірських дорогах Кавказу // ЗНК. — 1957. — 11 вересня (№ 23). — С. 3.

4.4. Повсякденне життя колективу університету в період «розвинутого соціалізму»¹⁰³⁵

Період з середини 1960-х до 1991 року складається з двох на перший погляд дуже різних, однак генетично пов'язаних між собою епох, які завершили радянську добу в історії України. Перша з них охоплює час з середини 1960-х до 1985 року і у сучасній дослідницькій літературі набула означення «застою». Втім, з боку тодішнього партійного керівництва вона була трактована як епоха наближення до комунізму, наповнена рішучими й енергійними кроками в обраному напрямку. На вищі навчальні заклади як центри формування «комуністичної людини» уряд покладав особливу надію, що позначалося на повсякденному житті викладачів і студентів. Водночас на становищі частини як викладачів, так і студентів-нонконформістів позначалися нові хвилі політичних репресій та переслідування інакомислення.

У середині 1980-х років в УРСР, як і СРСР загалом, розпочалася наступна епоха — так званої перебудови, що супроводжувалася глибокими суспільними та світоглядними змінами. Відбувалося формування громадянського суспільства, вивільнення підприємницької ініціативи. В цей час були створені передумови подальшого розвитку національної й політичної ідентичності, що дозволило Україні у 1991 році здійснити вирішальний крок до незалежності. У період перебудови знову багато надій пов'язувалося з вишами й молоддю, тому повсякдення викладачів та студентів неминуче віддзеркалило всі новітні тенденції.

Особливості побуту та матеріального забезпечення викладачів

Починаючи з 1967 року викладачі працювали, згідно з постановою ЦК КПРС, РМ СРСР та ВЦРПС від 7 березня 1967 року № 177, впродовж шестиденного робочого тижня¹⁰³⁶. Вони мали дотримуватися вимог навчального процесу. Присутність на роботі фіксувалася у «книзі розпису про прихід на роботу»¹⁰³⁷.

Зарплатня професорсько-викладацького та адміністративного складу університету залежала від таких показників, як науковий ступінь, звання, посада, загальний трудовий стаж та стаж роботи в університеті. Зокрема 1974 року ректор (на той час О. В. Богатський) отримував 600 руб. окладу. Проректори з навчальної роботи і наукової частини отримували 550 руб., інші проректори — 450 руб., секретар парткому Л. Х. Калуст'ян — 270 руб. Викладачі в цей же період отримували: завідувачі кафедр — здебільшого, за окремими винятками, 384 або 500 руб. Доценти зі званням отримували 320 руб., без вченого звання — 280 руб. Старші викладачі, якщо мали вчений ступінь і стаж, мали зарплатню в 320 руб., а з вченим ступенем, але без стажу — 280 руб. Викладачі отримували від 125 до 160 руб., асистенти — 125 руб. На військовій кафедрі старші викладачі та викладачі, у порівнянні з іншими кафедрами, отримували більші суми (викладачі від 310,5 до 364 руб., старші викладачі від 350 до 375 руб.)¹⁰³⁸.

У наукових підрозділах ОДУ намагалися покращити соціальне забезпечення своїх працівників. Так, в Інституті фізики директори А. Ю. Глауберман та В. М. Білоус ставили за мету підвищити категорію інституту за оплатою праці співробітників. Вирішення проблеми залежало від Комітету з праці та соціальних питань (Москва). В. М. Білоус вважав, що вплинути на рішення комітету можна завдяки розширенню тематики інституту, значному розширенню госпдоговорів та кількості захисту кандидатських

¹⁰³⁵ Автор підрозділу Л. В. Новікова.

¹⁰³⁶ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засіданий президиума профкома №№ 18–32, 30 листопада 1985 — 15 окт. 1986. — Арк. 109.

¹⁰³⁷ ЗНК. — 1966. — 19 січ. (№ 2).

¹⁰³⁸ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. МВССО УССР: Штатний формуляр проф.-преп. с-ва... [ОГУ] на 1974/75 уч. год. — Арк. 1–15.

та докторських дисертацій. Внаслідок докладених зусиль інститут був віднесений до другої категорії з оплати праці співробітників¹⁰³⁹.

Професорсько-викладацький склад користувався відпустками. Траплялося, що вони використовувалися не одразу, а у наступні роки¹⁰⁴⁰. Викладачі та співробітники ОДУ мали можливість відпочивати, зокрема й на пільгових умовах, в університетській Чорноморці, а також в санаторіях, будинках відпочинку та пансіонатах¹⁰⁴¹.

Університет надавав можливість підвищувати кваліфікацію на факультетах підвищення кваліфікації (ФПК), зі збереженням посадового окладу та оплатою проїзду в обидва кінці. Географія поїздок була достатньо широкою: ФПК при МГУ, університет дружби народів імені Патріса Лумумби, Київський державний педінститут іноземних мов, Ленінградський університет імені Жданова тощо. Викладачі іноземних мов на початку 1980-х років працювали перекладачами у Єгипті, Іраку та інших країнах, відправляючись у відрядження на один рік¹⁰⁴².

Викладачам цього покоління давалася ознака війна, особливо на схилі літ, коли слабшало здоров'я, приходили або загострювалися хвороби¹⁰⁴³.

Праця викладачів загалом високо цінувалася в університеті; щоправда, здебільшого це виражалось у моральному заохоченні. Викладачі отримували нагороди: медаль «За доблесну працю», значок «Переможець соціалістичного змагання», медаль «Ветеран праці»¹⁰⁴⁴. Нагороди та заохочення грамотами часто приурочувалися до особистих ювілеїв, річниць суспільно-політичних подій й ювілейних дат визначних історичних діячів¹⁰⁴⁵. Так, 1970 року у зв'язку з ювілеєм Леніна було нагороджено медаллю «За доблесну працю» 109 вчених¹⁰⁴⁶.

Питання забезпечення викладачів житлом було гострим впродовж усіх десятиліть. Часто навіть відомі у своїй галузі вчені проживали в гуртожитках або навіть на університетських дослідницьких об'єктах. Так, відомий астрограф професор В. П. Цесевич мешкав в Астрономічній обсерваторії в парку імені Т. Г. Шевченка, невтомно займаючись науковими дослідженнями та проводячи цікаві екскурсії¹⁰⁴⁷.

Викладачі, у яких не було власного житла, мали невеликі шанси на отримання державної квартири. 1970 року ОДУ одержав для своїх працівників 5 держбюджетних та 25 кооперативних квартир¹⁰⁴⁸. Однак отримання родинами викладачів квартир було рідкістю й іноді відбувалося надто пізно. Отримавши житло в похилому віці, вони встигали прожити в ньому всього кілька років¹⁰⁴⁹.

У другій половині 1980-х років в умовах гласності та курсу на демократизацію викладачі самі публічно висловлювали проблеми власного повсякдення, піднімаючи питання про наболіле. Так, у відкритому листі до профкому доцент кафедри граматики англійської мови РГФ Д. Малявін зазначав: «в середині січня я провів три пари в холодній аудиторії, в якій температура була градусів 10, не більше, після чого захворів на ангіну і тиждень перебував на лікарняному листку». Він підняв також питання про норми тижневого навантаження для викладачів, про те, що додаткові години не отримують додаткової оплати, про доцільність розпорядження, за яким викладачі зобов'язані щотижня відвідувати студентські гуртожитки й фіксувати результа-

¹⁰³⁹ Белоус В. М. Память о них всегда со мной... // Времена и годы... — Одесса, 1999. — Вып. 2. — С. 27.

¹⁰⁴⁰ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2 л. — Спр. 488. — Арк. 84.

¹⁰⁴¹ ЗНК. — 1977. — 17 черв. (№ 21).

¹⁰⁴² Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2 л. — Спр. 487. — Арк. 80–83.

¹⁰⁴³ Чуприна Р. И. Поэт звездного неба // Времена и годы... — Вып. 2. — С. 122.

¹⁰⁴⁴ Сардарова М. Г. Фронтowymi дорогами // Времена и годы... — Вып. 2. — С. 86.

¹⁰⁴⁵ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2 л. — Спр. 487. — Арк. 74.

¹⁰⁴⁶ ЗНК. — 1970. — 1 жовт. (№ 26).

¹⁰⁴⁷ Чуприна Р. И. Вказ. тв. — С. 121.

¹⁰⁴⁸ ЗНК. — 1970. — 21 квіт. (№ 14).

¹⁰⁴⁹ Чуприна Р. И. Вказ. тв. — С. 122.

ти у спеціальному журналі. На кафедрі на нього поклали обов'язки відповідального за пропуски студентів, однак шляхи реалізації цих обов'язків не конкретизувалися¹⁰⁵⁰.

В умовах освітньої реформи змінилися принципи виплати та підвищення зарплатні викладачам. Наказ МВССО СРСР від 10 липня 1987 року «Про затвердження положення про порядок заміщення посад і атестації професорсько-викладацького складу у вищих навчальних закладах» (вводилося у дію з 1 вересня 1987) ставив підвищення зарплатні у пряму залежність від кваліфікації професорсько-викладацького складу. Цим положенням передбачалося заміщення посад від завідувачів кафедр до асистентів за конкурсом на 5 років. Мета полягала у забезпеченні умов підготовки висококваліфікованих спеціалістів за допомогою формування професійного, високоморального та політично грамотного й принципового складу викладачів. За постановами ЦК КПРС та РМ СРСР від 13 березня 1987 року «Про заходи з покращення підготовки й використання науково-педагогічних і наукових кадрів» та ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦСПС від 13 березня 1987 року «Про підвищення заробітної платні робітників вищих учбових закладів» вводилася атестація по досягненні чергового стажу (5, 10, 15 років). При цьому підвищення окладу ставилося у залежність від результатів навчально-методичної, науково-дослідницької та виховної роботи.

У 1989 році було опубліковане положення, розроблене НДІ проблем вищої школи, про переведення установ та організацій народної освіти на нові умови господарювання. Університет отримував право самостійно встановлювати ставки співробітникам¹⁰⁵¹. У Статуті ОДУ, прийнятому 28 травня 1991 року, це право було офіційно закріплене за університетом. Зокрема у розділі 6, п. 6.2 вказувалося, що оклади встановлює вчена рада університету. Мова йшла й про конкурсне обрання на посади на 5 років радами університету та факультетів¹⁰⁵². Професорсько-викладацький склад формувався на конкурсній основі, що іноді призводило до складних ситуацій, у вирішенні яких приходив на допомогу профком університету¹⁰⁵³.

1986 року в ОДУ були розроблені положення щодо преміювання співробітників на основі держбюджету та госпдоговору. За найбільш ефективну наукову розробку вчені університету мали отримати премію, більшу за звичайну у 2,8 раза. На всіх факультетах існували екрани соцзмагання та ходу виконання соцзобов'язань¹⁰⁵⁴.

Профспілкова організація підтримувала матеріальною допомогою (45, 80, 100 руб.) викладачів, які її потребували¹⁰⁵⁵.

Частина викладачів намагалися використати для покращення свого матеріального становища нові можливості, які з'явилися в добу перебудови. Так, наприкінці 1980-х років при юридичному факультеті професор О. В. Сурилов заснував кооператив «Правознавець»¹⁰⁵⁶.

У другій половині 1980-х років житлова проблема залишалася гострою. Викладачі, що не мали власного житла, стояли на квартирному обліку. Молоді спеціалісти зі своїми сім'ями іноді переводилися з загального квартирному обліку до списку на позачергове отримання житла (на основі посвідчення молодого спеціаліста)¹⁰⁵⁷. Загалом на 1988 рік на квартирному обліку стояли 263 співробітника ОДУ¹⁰⁵⁸. Тому неодноразово розглядалося питання про забезпечення викладачів житлом, констатувалася відсутність капітального будівництва з часу побудови останнього ЖБК «Університет-4» у 1974–1978 роках. Невирішеність житлової проблеми призводила до плиннос-

¹⁰⁵⁰ ЗНК. — 1989. — 17 лют. (№ 6).

¹⁰⁵¹ ЗНК. — 1989. — 15 верес. (№ 27).

¹⁰⁵² Одеський університет (ОУ). — 1991. — 15 юнія (№ 16).

¹⁰⁵³ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 18–32. — Арк. 143.

¹⁰⁵⁴ Там само. — Арк. 57.

¹⁰⁵⁵ Там само. — Арк. 145–146; №№ 1–7. — Арк. 88.

¹⁰⁵⁶ Сурилов А. Твій громадянин, Одесса. — Одесса, 2005. — С. 386.

¹⁰⁵⁷ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 1–7. — Арк. 74.

¹⁰⁵⁸ ЗНК. — 1988. — 4 листоп. (№ 34).

ті науково-викладацьких кадрів, і керівництво університету це усвідомлювало. Піднімалося також питання про створення садово-городнього кооперативу¹⁰⁵⁹.

За рішенням міськвиконкому та президії облрадпрофу від 17.01.1985 університет припинив самостійний квартирний облік, а облікові справи були передані у райвиконкоми за місцем проживання.

Залишалося гострим квартирне питання в ОДУ й наприкінці 1980-х років¹⁰⁶⁰. Проблему незабезпеченості житлом намагалися вирішити за допомогою гуртожитку ОДУ для малосімейних на вулиці Новосельського, 64. Відомча двокімнатна квартира № 56 у 1986 році площею 33 м² із «зручностей» мала тільки туалет, однак і на цю квартиру після її звільнення одразу знайшлося 33 претенденти, які написали відповідні заяви¹⁰⁶¹.

Влітку співробітники ОДУ брали участь у сільськогосподарських роботах¹⁰⁶².

У середині 1980-х років в університеті намагалися приділяти увагу й проблемі здоров'я викладачів, зокрема визнавався зв'язок між умовами праці та значною кількістю лікарняних листків¹⁰⁶³. Передбачався відпочинок викладачів у санаторіях і таборі «Чорноморка», однак путівок профкому вистачало не всім¹⁰⁶⁴, навіть путівки до спортивно-оздоровчого табору розподіляли по факультетах в обмеженій кількості¹⁰⁶⁵.

Світогляд та громадська активність викладачів. Викладацьке дозвілля

Професорсько-викладацький склад університету свою діяльність мав засновувати на принципах методології марксизму-ленінізму. Тільки такий офіційний підхід дозволяв безконфліктно займатися викладанням та науковою діяльністю. Звичайно, не всі викладачі мирилися з постійним узгодженням своїх поглядів з «лінією партії»; однак ті, хто публічно насмілювався відстоювати свої переконання, зазнавали переслідувань. Водночас до позитивних проявів духовного життя викладачів слід віднести спадкоємність викладацьких поколінь, авторитет старших колег, які ставали прикладом для наслідування. С. І. Аппатов згадував, що його часто надихали заповіді фронтовика, учасника героїчної оборони Ленінграда К. Д. Петряєва: «потрібна витримка, потрібна міцність характеру, потрібна віра у майбутнє»¹⁰⁶⁶.

За спогадами самих викладачів, наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років «навантаження у всіх було доволі великим: усі мали численні громадські доручення, крім стаціонару і заочного відділення було ще вечірнє, на якому заняття тривали до 22.00, субота була повністю робочим днем, щомісяця, крім засідань вченої ради, відбувалися партійні, комсомольські, профспілкові та інші збори на університетському та факультетському рівнях, відвідування яких було обов'язковим (наприклад, активно діяв як допоміжна адміністративна ланка так званий університетський народний контроль, очолюваний В. П. Ващенком). Щоосені молоді викладачі... разом зі студентами відправлялися в колгоспи й радгоспи області, в святкові дні ми мали чергувати у гуртожитку цілу ніч тощо»¹⁰⁶⁷.

¹⁰⁵⁹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2. Протоколи засідань №№ 1–7. — Арк. 46, 83.

¹⁰⁶⁰ ЗНК. — 1989. — 8 верес. (№ 26); Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 1–7. — Арк. 82.

¹⁰⁶¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 18–32. — Арк. 151.

¹⁰⁶² Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Стенограммы засідань Ученого совета університета и приложения к ним. №№ 9–10, 4–25 марта 1986. — Арк. 31.

¹⁰⁶³ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 1–7. — Арк. 46.

¹⁰⁶⁴ Там само. — Арк. 82.

¹⁰⁶⁵ Там само. — Арк. 38.

¹⁰⁶⁶ Аппатов С. И. О времени и о себе // Времена и годы... — Вып. 1. — С. 21.

¹⁰⁶⁷ Анатолій Дюмидович Бачинський (1933–1995): до 75-річчя від дня народження (біографічні матеріали). — Одеса, 2008. — С. 149.

Важливе місце займала участь у соцзмаганні; розроблялися спеціальні положення про соцзмагання в ОДУ (1984–1985)¹⁰⁶⁸.

Викладачі постійно мали зв'язок з різними виробництвами в Одесі, сприяючи своїми дослідженнями розвитку промисловості. Були й інші форми участі у житті підприємств. Практикувалося так зване взаємощефство¹⁰⁶⁹, зустрічі колективів факультетів ОДУ з передовиками виробництва¹⁰⁷⁰ тощо.

Крім забезпечення навчальної роботи в університеті, викладачі виступали у центральному лекторії¹⁰⁷¹, працювали лекторами у структурі товариства «Знання»¹⁰⁷². Вражає обсяг пропагандистської роботи викладачів: зокрема у 1977 році в ній було зайнято майже 700 викладачів ОДУ, за два роки проведено 11 048 лекцій для мешканців Одеси та області, 106 днів науки¹⁰⁷³.

Багато робили викладачі для популяризації університету або окремих факультетів в Одесі, Одеській, Вінницькій, Кіровоградській, Миколаївській, Херсонській областях¹⁰⁷⁴. Крім того, надавали допомогу сільським абітурієнтам, для яких проводили регулярні консультації (у 1972/73 навчальному році для цього виділили трьох викладачів)¹⁰⁷⁵.

Лекторська робота за межами університету й Одеси іноді проводилася без матеріального забезпечення відрядження. Саме так поїхав читати лекції студентам Ізмаїльського педінституту один з викладачів кафедри історії КПРС (з 10 лютого по 1 березня 1980)¹⁰⁷⁶.

Викладачі були зобов'язані виконувати партійні доручення (наприклад, контролювати випуск стіннівок)¹⁰⁷⁷, багато часу віддавали громадській роботі як члени різних наукових та громадських установ, товариств¹⁰⁷⁸. Вони також приходили на допомогу студентам, які фізично не могли займатися в університеті, займаючись з ними вдома¹⁰⁷⁹.

Окремі викладачі приділяли багато уваги спілкуванню зі студентами. Особливо яскраво це проявлялося під час практики в колгоспах, коли всіх об'єднували праця, дозвілля та побут, коли разом співали пісень та вели розмови на різні теми. Саме про таке спілкування викладачів і студентів залишив спогади А. Д. Бачинський¹⁰⁸⁰.

Задовго до перебудови, у 1980 році, в ОДУ розпочали боротьбу з «аморальною поведінкою», алкоголізмом тощо. Саме тоді була створена університетська комісія по боротьбі з правопорушеннями та пияцтвом, яку очолив професор І. Є. Середа¹⁰⁸¹.

Деякі з викладачів у брежнєвський період зазнали політичних переслідувань, — зокрема П. І. Воробей, який став жертвою чергової ідеологічної кампанії. 1972 року науковий інтерес дослідника до української історії був розцінений як «прояв буржуазного націоналізму в оцінках Просвіти». Методи боротьби з методологічними помилками викладачів десятиліттями залишалися сталими — сувора догана або звільнення з посади¹⁰⁸². Згодом ряд викладачів розходилися з «генеральною лінією партії» вже

¹⁰⁶⁸ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 18–32. — Арк. 56.

¹⁰⁶⁹ ЗНК. — 1981. — № 3.

¹⁰⁷⁰ ЗНК. — 1966. — 19 січ. (№ 2).

¹⁰⁷¹ ЗНК. — 12 січ. (№ 1); 19 січ. (№ 2).

¹⁰⁷² Аппатов С. И. О времени и о себе // Времена и годы... — Вып. 1. — С. 20; ЗНК. — 1989. — 17 лют. (№ 6).

¹⁰⁷³ ЗНК. — 1977. — 27 трав. (№ 18).

¹⁰⁷⁴ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 144–145.

¹⁰⁷⁵ Там само. — С. 144.

¹⁰⁷⁶ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2 л. — Спр. 489. — Арк. 77.

¹⁰⁷⁷ Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания... — С. 223.

¹⁰⁷⁸ Анастолій Діомидович Бачинський... — С. 119.

¹⁰⁷⁹ ЗНК. — 1966. — 24 трав. (№ 15).

¹⁰⁸⁰ ЗНК. — 1966. — С. 114, 124, 137, 146–147.

¹⁰⁸¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2л. — Спр. 487. — Арк. 7.

¹⁰⁸² Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания... — С. 232–233.

в іншому сенсі — відстоюючи доперебудовні часи, не бажаючи «поступитися принципами» (К. Д. Петряєв)¹⁰⁸³.

Незважаючи на згадані негативні явища, університет для багатьох викладачів залишався головним осередком як робочого часу, так і дозвілля. Це простежується у зв'язку зі спортивною історією ОДУ. На початку 1970-х років в університеті існувало 6 груп здоров'я для співробітників. Крім того, під час зимових канікул правління спортивного клубу і кафедра фізвиховання проводили спартакіаду факультетів серед команд професорсько-викладацького складу¹⁰⁸⁴.

В епоху перебудови, внаслідок освітньої реформи та кардинально нових явищ у суспільно-політичному житті, викладачі опинилися в нових умовах формування світогляду, громадянської позиції та участі у громадській роботі. Хоча спершу й спостерігалася певна інерція, пов'язана з виробленим десятиліттями пієтетом до ідейно-політичного виховання в офіційному дусі, однак вже скоро частина викладачів публічно, без будь-якого остраху, взяла участь у палких дискусіях (зокрема у пресі) про мовне та національне питання як загальні проблеми, про традиції університету, «білі плями» в історії, мову викладання, гуманізацію, екологізацію вищої освіти в ОДУ тощо.

Світогляд викладачів зазнав викликів і в умовах невідповідності рівня зарплатні й кваліфікації, в умовах нових, комерційних можливостей для самореалізації.

У цей період поряд з новими тенденціями зберігалось багато традиційних форм світогляду та громадського життя, окремі з яких заслуговували на збереження у новий історичний період, а деякі виглядали справжніми анахронізмами.

В університеті й далі приділялася увага збереженню зв'язку поколінь, що впливало й на ставлення до престижності праці викладача. Наприкінці 1980-х років 180 ветеранів ОДУ вийшли на пенсію¹⁰⁸⁵. Рада Організації ветеранів війни і праці ОДУ активно займалася виховною роботою з молоддю, формулювала вимоги ветеранів до керівництва, особливо стосовно побуту та охорони здоров'я. У цей час піднімалося питання про тіснішу взаємодію ради ветеранів з воїнами-інтернаціоналістами, про необхідність створення в університеті музею трудової слави¹⁰⁸⁶. Традиційно вшановували діяльність викладачів-ветеранів війни¹⁰⁸⁷. Розглядалося питання й про збільшення кількості портретів викладачів на Дошці пошани університету¹⁰⁸⁸.

Анахронізмом виглядало те, що навіть наприкінці 1980-х років продовжувалась політична освіта викладачів: крім іншого працювали 18 теоретичних семінарів. Головним ідеологічним орієнтиром була постанова ЦК КПРС «Про перебудову політичного й економічного навчання трудящих». 1986 року у роботі семінарів взяли участь 760 викладачів та співробітників ОДУ¹⁰⁸⁹.

Викладачі продовжували брати участь у соцзмаганні. Зокрема у III кварталі 1985 року I місце в університетському соцзмаганні зайняли колективи юридичного факультету, кафедри історії КПРС, НДЛ-5¹⁰⁹⁰. Їм присвоїли звання «Переможець змагання», інші отримали перехідні вимпели. Університетським підрозділам надавали Почесні грамоти та перехідний Червоний прапор. Водночас в організації соцзмагання все більше спостерігався певний формалізм¹⁰⁹¹.

Наприкінці 1980-х років суспільні зміни в країні суттєво впливали на університетське життя. Зростали демократичні тенденції (в тому числі і з посиланням на нову редакцію Програми КПРС). Впроваджувати демократію пропонували й через тради-

¹⁰⁸³ Там само. — С. 253.

¹⁰⁸⁴ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 134–135.

¹⁰⁸⁵ ЗНК. — 1989. — 20 січ. (№ 3).

¹⁰⁸⁶ Там само.

¹⁰⁸⁷ Самойлов Ф. А. О ветеранах — учителях и коллегах // Времена и годы... — Вып. 2. — С. 82.

¹⁰⁸⁸ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 18–32. — Арк. 110.

¹⁰⁸⁹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Стенограммы засідань Ученого совета университета и приложения к ним. №№ 9–10. — Арк. 9.

¹⁰⁹⁰ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 1–7. — Арк. 50–51.

¹⁰⁹¹ Там само. — Арк. 82–83.

ційні громадські організації — профспілки та комсомол¹⁰⁹². Викладачі залучалися до обговорення таких подій, як референдум 17 березня 1991 року¹⁰⁹³. З приводу питання щодо збереження СРСР в університеті висловлювалися різні думки, виникали гарячі дискусії «за» або «проти» Союзу, піднімали питання про створення нового Союзу суверенних республік, а не оновлення СРСР тощо¹⁰⁹⁴.

Свій вплив на громадську активність викладачів мали й події негативного характеру, такі як аварія на Чорнобильській АЕС або події 12–13 січня 1991 року у Вільнюсі. Негативно оцінювали університетські науковці перспективу будівництва Березівського хімкомбінату¹⁰⁹⁵. Громадськість ОДУ та його керівництво не залишилися осторонь проблеми Чорнобиля і розгорнули рух за збирання коштів для постраждалих. Вже 21 травня 1986 року на зборах трудового колективу астрономічної обсерваторії прийняли рішення створити фонд допомоги Чорнобильській АС і внести до нього гроші у розмірі зарплатні одного дня¹⁰⁹⁶. Цьому питанню приділяла особливу увагу й первинна організація товариства Червоного хреста в ОДУ¹⁰⁹⁷.

Після подій у Вільнюсі ректор І. Зелінський висловив почуття скорботи у телеграмі до ректора Вільнюського держуніверситету, де, зокрема, були такі слова: «Впевнені, що ніякі політичні амбіції не можуть виправдати людські жертви»¹⁰⁹⁸. Парторганізації окремих факультетів виступали проти застосування озброєної сили для вирішення політичних проблем країни, висловлювали протест проти обмеження гласності та свободи слова, особливо у системі Держтелерадіо¹⁰⁹⁹.

В цей час викладачі продовжували свою лекційну діяльність, сприяли популяризації науки. Зокрема С. І. Аппатов активну участь приймав у роботі міського семінару в Будинку вчених з теорії, історії та історіографії міжнародних відносин¹¹⁰⁰.

В ОДУ існував товариський суд (на середину 1980-х його очолював доцент Ю. П. Аленін), який розглядав численні справи викладачів та конфлікти між ними¹¹⁰¹.

Достатньо активно в університеті у цей час проводилася офіційно ініційована «боротьба з пияцтвом» (нагадаємо, що відповідний досвід вже був накопичений раніше). Були створені комісії по боротьбі з пияцтвом при профбюро факультетів (1986)¹¹⁰².

Зважаючи на переломний момент в історії університету, взаємини в колективі часто залежали від сприйняття нових тенденцій суспільного розвитку. Водночас незмінною повагою користувалися викладачі, вірні принципам науки, академічній культурі. Одним з оригінальних проявів позитивного емоційного ставлення студентства до викладачів були пов'язані з ними анекдоти, що неодмінно передавалися (переважно на колгоспних практиках) від покоління до покоління студентів¹¹⁰³.

Викладацьке дозвілля зберігало тісний зв'язок з університетом, особливо у спорті. Освітняни брали участь у різних змаганнях. Так, у спартакіаді «Бадьорість та здоров'я» серед викладачів та співробітників вишів Одеси з баскетболу серед чоловічих команд збірна ОДУ зайняла I місце. Її учасникам була оголошена подяка з занесенням в особисту справу¹¹⁰⁴. Новим на той час явищем стали заочні спортивні змагання, що прово-

¹⁰⁹² Там само. — Арк. 82.

¹⁰⁹³ ОУ. — 1991. — 5 февр. (№ 1).

¹⁰⁹⁴ ОУ. — 1991. — 5 берез. (№ 4).

¹⁰⁹⁵ ЗНК. — 1988. — 4 листоп. (№ 34).

¹⁰⁹⁶ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 1–7. — Арк. 81.

¹⁰⁹⁷ Там само. — Арк. 92.

¹⁰⁹⁸ ОУ. — 1991. — 5 февр. (№ 1).

¹⁰⁹⁹ ОУ. — 1991. — 19 февр. (№ 3).

¹¹⁰⁰ Аппатов С. И. О времени и о себе // Времена и годы... — Вып. 1. — С. 20.

¹¹⁰¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 18–32. — Арк. 64–65.

¹¹⁰² Там само. — Арк. 114.

¹¹⁰³ Пригарин А. А. Анна Михайловна Шабанова в студенческом фольклоре 1980–1990-х гг. // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006): к 80-летию со дня рождения: сборник памяти: биографические материалы и статьи / отв. ред. и сост. Т. Н. Попова. — Одесса, 2012. — С. 58–59.

¹¹⁰⁴ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2 л. — Спр. 489. — Арк. 157.

дилися спільно з іншими країнами. Так, у лютому 1989 року в Одесі та Ванкувері стартували заочні фізкультурні змагання «Спорт для всіх». Всього в спортивному тижні взяли участь 4095 осіб, однак серед них було мало викладачів. В університетській газеті з сумом зазначалося, що ці заходи не викликали особливого зацікавлення ні в них, ні в студентів¹¹⁰⁵. Але сама ідея мала прогресивний характер.

Матеріальне забезпечення студентства. Праця в колгоспах і радгоспах

Головним джерелом матеріального забезпечення студентів в університеті залишалася стипендія. Вона ж виступала стимулом до навчання. 1971 року в одній з партійно-урядових постанов йшлося про те, що «стипендія в першу чергу призначається студентам, які мають відмінні та добрі оцінки й беруть активну участь у громадській роботі...». Отже, отримання стипендії ставилося у залежність і від суспільної активності студентів, а та в свою чергу мала відповідати «лінії партії». Нарахування стипендії здійснювали двічі впродовж навчального року за результатами екзаменаційних сесій, а виплачувалась вона щомісяця, окрім літніх місяців, коли стипендію видавали одразу за весь період канікул. З 1 вересня 1972 року стипендії були підвищені у середньому на 25 %, введені додаткові пільги для різних категорій студентів. Правом на стипендію могли користуватися навіть слухачі підготовчих відділень, а також іноземні студенти, яким надавалися права радянських зі стипендією включно¹¹⁰⁶. Студентські стипендії в ОДУ на 1980 рік становили 40 та 50 руб. На п'ятому курсі стипендія була вищою — 45 та 56,25 руб. Іменна Ленінська стипендія становила 100 руб.¹¹⁰⁷

У цей час поширилася система преміювання студентів за успіхи в навчанні й громадській роботі¹¹⁰⁸, за активну участь у самодіяльності тощо.

Однією з невід'ємних складових студентського побуту була праця. Часто вона була суспільно-корисною, тобто безоплатною. Зокрема у пам'ятному для Одеси у зв'язку з холерою 1970 році першокурсники після вступу не поїхали додому, а працювали на впорядкуванні території університетських об'єктів¹¹⁰⁹. Студенти брали також участь у традиційних суботниках та навіть недільниках¹¹¹⁰.

Перехідна у матеріальному відношенні система праці (безоплатна загалом, хоча й передбачалися грошові премії) була пов'язана з допомогою колгоспам та радгоспам Одеської області¹¹¹¹. Студенти проводили у колгоспах після вступу щонайменше вересень, а іноді й увесь жовтень¹¹¹². У другій половині 1960-х років студенти різних факультетів працювали на ланах колгоспів Комінтернівського, Білгород-Дністровського, Ізмаїльського районів області, надаючи значну допомогу сільському господарству. Розміщувалися вони в наявних придатних для життя помешканнях, однак побут організовували на свій смак: наприклад, у селі Благодатному на одному з помешкань була саморобна вівіска «Готель Селена». Оскільки студенти були мінімально забезпечені їжею та зручностями (деякі спочатку спали на матрацах), вони бралися самі постачати продукти та готувати їжу. Тоді «на столі з'являлося сало, м'ясо, молоко, сметана...». Все це добре позначалося на виробничій ефективності. Студенти працювали на току, виноградниках, полях, збирали кукурудзу, помідори, виноград, пастернак тощо. Більшість намагалися виконувати норми і навіть перевиконували (таких працівників називали «маяками»), однак були й випадки ухиляння від роботи, які зазнавали кри-

¹¹⁰⁵ ЗНК. — 1989. — 17 лют. (№ 6).

¹¹⁰⁶ Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 426, 435, 455.

¹¹⁰⁷ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2 л. — Спр. 488. — Т. 2. — Арк. 125 зв.; Спр. 489. — Т. 3. — Арк. 32 зв., 56–56 зв.

¹¹⁰⁸ Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 427.

¹¹⁰⁹ ЗНК. — 1970. — 18 жовт. (№ 27).

¹¹¹⁰ ЗНК. — 1978. — 14 квіт. (№ 14).

¹¹¹¹ ЗНК. — 1970. — 18 жовт. (№ 27).

¹¹¹² ЗНК. — 1966. — 19 жовт. (№ 25); 1983. — 7 січ. (№ 2).

тики з боку товаришів. Під час колгоспних робіт випускалися стіннівки, у яких вміщували результати виконання норм та прізвища тих, хто не почував себе на полі «як риба в Н₂О» і ухилявся від праці.

Після важкої роботи по 8–18 годин студентів не лякали п'ятикілометрові відстані, й вони відвідували місцеві культурні центри («п'ятачки», або «Олімпи»), де танцювали та переглядали старі кінострічки, співали пісень на березі Дунаю, читали вірші та вели розмови¹¹¹³. Попри достатньо примусовий характер «колгоспу» його перевагою було те, що спільна праця сприяла зближенню студентів і викладачів. У своїх спогадах колишні студенти з незмінним теплом говорять про ті часи, як про «не найгірші», згадують їх як романтику юності і тієї особливої єдності, що народжувалася під час мирної, багатой на плоди праці. Особливо це стосується перебування у таких заможних господарствах, як окремі колгоспи Одеської області під проводом В. Кумпана, М. Миндру, М. Посмітного, де всі питання побуту були вирішені на найкращому рівні¹¹¹⁴.

Існувала й оплачувана форма студентської праці. Відповідно до всесоюзної програми ЦК ВЛКСМ створювали студентські будівельні загони. Активізація їхньої діяльності у другій половині 1960-х років була пов'язана з проголошенням так званих всесоюзних ударних комсомольських будівель. Діяльність студентських будзагонів переважно припадала на час літніх канікул — «третьій трудовий семестр». Загони мали свою організацію, представлену посадами командира, комісара і т. п. Центральне керівництво студентськими будівельними загонами здійснювалося до вересня 1991 року, коли відбувся розпуск комсомолу.

Керував процесом формування будзагонів в ОДУ комітет комсомолу, — у середині 1960-х років їх створювали також із залученням студентів інших вишів. Загони мали різні назви: «Одісея», «Бригантина», «Жастарі». Вони направлялися на різні об'єкти до Красноярського краю, Кустанайської області, Тюмені¹¹¹⁵ тощо. Значення студентських робочих рук для економіки країни було достатньо великим, адже в УРСР тільки за 1966–1970 роки завдяки їх роботі було введено в дію понад 9 тисяч об'єктів¹¹¹⁶.

На 1977 рік у трудовому семестрі брали участь близько 10 будзагонів ОДУ. Серед об'єктів будівництва була й відома БАМ¹¹¹⁷. На виконання постанови Секретаріату ЦК ЛКСМУ, колегиї МВССО УРСР, МО УРСР і державної колегиї УРСР з професійно-технічної освіти «Про підсумки роботи студентських загонів учнів професійно-технічних училищ і трудових об'єднань школярів республіки у 1979 році і завданнях по організації літніх робіт студентів і молоді, що навчається, у 1980 році» від 25 жовтня 1979 року в університеті було вирішено створити 10 студентських загонів, зокрема так званий обмінний у кількості 15 осіб до міста Сегед (Угорщина). Створювався також штаб для керівництва студентськими загонами¹¹¹⁸.

На початок 1980-х років стали традицією щорічні зльоти «бійців студентських загонів ОДУ». У 1982 році обсяг освоєних ними капіталовкладень дорівнював 2868,1 тис. руб., а 13 об'єктів було здано в експлуатацію зі студентським «Знаком якості»¹¹¹⁹.

Іноді студентів офіційно «виділяли» для будівництва університетських об'єктів. Зокрема 10 студентів геолого-географічного факультету в лютому 1980 року включили до складу студентського будівельного загону ОДУ «з метою прискорення будівництва студентського гуртожитку № 7 та завершення робіт на аудиторному корпусі університету». Цих студентів перевели на індивідуальний план навчання. Декан особисто організовував контроль та проведення в цій групі політико-виховних заходів. Літня сесія для цих студентів була продовжена, а виплата стипендії збережена¹¹²⁰.

¹¹¹³ ЗНК. — 1983. — 30 верес. (№ 23).

¹¹¹⁴ Анатолій Дюмидович Бачинський... — С. 114, 126, 123, 137.

¹¹¹⁵ ЗНК. — 1966. — № 19.

¹¹¹⁶ Маланчук В. Ю. та ін. Вказ. пр. — С. 109–110.

¹¹¹⁷ ЗНК. — 1977. — 9 груд. (№ 37); 2 верес. (№ 24).

¹¹¹⁸ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2 л. — Спр. 489. — Т. 3. — Арк. 17.

¹¹¹⁹ ЗНК. — 1983. — 7 січ. (№ 2).

¹¹²⁰ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2 л. — Спр. 489. — Т. 3. — Арк. 70.

При студзагонах працювали піонерські табори («Супутник»)¹¹²¹. Студенти входили й до складу педзагонів¹¹²².

У 1983 році вперше в Одесі на фізичному факультеті ОДУ були створені студентські науково-дослідні загони (СНДЗ), що займалися розробкою завдань за господарською тематикою. На той час існувало 2 таких загони — «Електрон» і «Теплофізик»¹¹²³.

У другій половині 1980-х років, в умовах реформи вищої освіти, було вжито заходів для подальшого зростання стипендій та ролі стипендії як важливого стимулу в навчанні. За наказом МВССО СРСР від 15 липня 1987 року «Про затвердження інструкції про порядок призначення і виплати стипендій студентам вищих навчальних закладів», відповідно до постанови ЦК КПРС, РМ СРСР, ВЦСПС і ЦК ВЛКСМ від 13 березня 1987 року «Про заходи з покращення матеріальних та житлово-побутових умов аспірантів, студентів вищих та учнів середніх спеціальних учбових закладів», були визначені принципи надання та розмір стипендій як у загальному порядку, так і в пільговому. Цей наказ був одним з кроків освітньої реформи, його мета полягала у стимулюванні навчальної роботи, підвищенні творчої активності студентів. Для тих, хто за результатами сесії мав тільки відмінні оцінки, розмір стипендії підвищувався на 50 %, а відмінні та добрі — на 25 %.

Стипендії мали призначати стипендіальні комісії факультетів. Ті, хто мали задовільні оцінки, могли також отримати стипендію за представленням колективів студентських груп. Крім того, були передбачені надбавки до стипендії з фонду матеріальної допомоги та заохочення.

Студенти за направленням, які мали високу успішність, ще відповідно до постанови 1959 року мали отримувати стипендію за рахунок коштів підприємств та організацій, які направили їх на навчання, на 30 % або, за наявності трирічного стажу, на 50 % вище державної стипендії, але не більше 100 руб. на місяць. Призначення стипендії мало відбуватися за результатами весняної сесії.

Розмір стипендій встановлювався для студентів перших чотирьох курсів 40 руб. на місяць, на п'ятому-шостому і на четвертому курсі при чотирирічному навчанні — 45 руб. Для студентів окремих спеціальностей передбачалися надбавки від 10 до 15 руб. Найбільше мали отримувати студенти спеціальностей 0647 «Прикладна математика», 2013 «Математика», 2014 «Механіка» та ряд інших. Для них стипендія на перших трьох курсах була 70 руб., на четвертому та п'ятому — 75 руб. Іменні стипендії Леніна та Маркса встановлювалися у розмірі 130 руб. на місяць. 1977 року в ОДУ було 10 студентів-комсомольців, що отримували іменні стипендії¹¹²⁴.

Наприкінці 1980-х років в системі вищої школи в Одесі піднімалося питання про збільшення фінансування витрат на одного студента. За вірець брався досвід капіталістичних країн: у пресі наводилися дані про те, що наприкінці 1980-х років у радянських вишах час навчання одного студента коштував 2400 руб., а у розвинутих капіталістичних країнах — 80 тис. доларів¹¹²⁵. Затрати на одного студента на 1989 рік в ОДУ становили 8 тис. руб., планувалося довести ці затрати до 12–15 тис. руб. — «в межах загальноєвропейських норм»¹¹²⁶.

Зустрічалися випадки невчасної сплати стипендії: у подібній ситуації опинилися університетські воїни-інтернаціоналісти, які не отримали 1989 року передбачену для інвалідів стипендію в 100 руб.¹¹²⁷

Постановою РМ СРСР, ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ від 7 квітня 1990 року передбачалося з 1 вересня 1990 року введення стипендій для всіх студентів денного відділення, які встигають у навчанні, крім іноземних студентів. Розмір стипендії мав бути під-

¹¹²¹ Маланчук В. Ю. та ін. Вказ. пр. — С. 110.

¹¹²² ЗНК. — 1981. — № 3.

¹¹²³ ЗНК. — 1983. — 7 січ. (№ 2).

¹¹²⁴ ЗНК. — 1977. — 9 груд. (№ 37).

¹¹²⁵ ЗНК. — 1989. — 17 лют. (№ 6).

¹¹²⁶ ЗНК. — 1989. — 9 лют. (№ 5).

¹¹²⁷ ЗНК. — 1989. — 20 січ. (№ 3).

вищений до 60 руб. на місяць. Крім того, передбачалося створення фонду соціальної допомоги, пільги для студенток-матерів, можливість студентських кредитів від Ощадбанку СРСР. Виїзд на практику за місцем розташування вишу передбачав добо-ві 1 руб. 80 коп. Для студентів також передбачалися численні знижки на квитки тощо. У зв'язку з переходом на госпрозрахунок та самофінансування студзагонам надавала-ся більша фінансова самостійність¹¹²⁸.

Перебудова, вплинувши на пробудження економічної ініціативи, позначилася й на ставленні студентів до роботи в колгоспах. Підхід до цієї справи змінився, й до колгоспу їхали не всі, а добровольці, які, зокрема, 1989 року працювали у 5 господарствах Одеської області. Існувала практика укладення типового для вищих навчальних за-кладів договору з колгоспами. Щоправда, у пресі скептики термін «добровольці» бра-ли в лапки, наводячи приклади ухиляння студентів від обов'язків. Наприклад, 1989 року за договором університет надіслав до радгоспу «Троїцький» Біляївського району 450 осіб, з яких на місце прибули близько 300. Пропонувалися й альтернативні під-ходи, коли студенти самі уклали договір з колгоспом. У договорі вказувалися нор-ми, ціни, житло, харчування, а також премії, вирахування тощо, передбачалися умови розірвання угод. Така практика з 1986 року існувала на історичному факультеті, що працював в колгоспі «Прогрес» Ізмаїльського району¹¹²⁹.

Наприкінці 1980-х років студенти продовжували працювати в радгоспах і колгоспах Одеської області («Чапаєвець» Овідіопольського району — філфак, «Дружба» Біляївського району — філфак та ін.). Побутові умови забезпечувалися на досить ви-сокому рівні, навіть з гарячою водою в душі. Працювали студенти до обіду. Що стосу-ється норм, в радгоспі «Чапаєвець» встановлювалися 400 кг на день томатів для пере-робки та 250 кг для продажу. Добовий раціон забезпечувався студентам на суму 1 руб. 68 коп. Студенти працювали в бригадах. Правління радгоспу «Чапаєвець» запровади-ло премії для бригад-переможців. Та, що займала I місце, отримувала 500 руб., друге і третє — 300 руб. Індивідуальні премії були 50, 80, або 100 руб. Це була значна сума, якщо порівняти її з тією, що виділялася на добовий раціон¹¹³⁰.

З початком перебудови й зростанням значення студентського самоврядування викладачі вже не постійно супроводжували студентів під час праці в колгоспі, а тільки періодично приїжджали до студентських таборів¹¹³¹. Можливо, студенти другої полови-ни 1980-х років вже дещо і втрачали від такої зміни. На відміну від своїх попередників, які спілкувалися з викладачами в колгоспах і аудиторіях, їм залишалося здебільшого оточувати улюблених викладачів під час нетривалих перерв або затримувати їх для спілкування після пар¹¹³².

1986 року керівництво університету зазначало, що на будівництві різних об'єктів щороку працюють 15–20 студзагонів¹¹³³. Їхня діяльність тоді пов'язувалася з реалізацією Продовольчої програми 1982 року. Зокрема 1985 року в Одеській області працювали 3 студзагони (80 осіб): «Лінгвіст» — радгосп «Жовтневий» Білгород-Дністровського району, «Імпульс» — колгосп «Росія» в Кілійському районі (там студенти працювали на будівництві водосховища); загін «Ритм» працював в об'єднанні «Дунайводбуд» на будівництві зрошувальної системи у селі Маяки Біляївського району. Існували й ін-тернаціональні загони, куди входили студенти з Куби, НДР та ін. (близько 120 осіб). Вони працювали головним чином в колгоспах¹¹³⁴.

У цей час, відповідно до нових явищ у соціально-економічному житті країни, в ОДУ створювалися студентські кооперативи, зокрема науково-сервісне студентське

¹¹²⁸ ОУ. — 1991. — 19 февр. (№ 3).

¹¹²⁹ ЗНК. — 1989. — 13 жовт. (№ 31).

¹¹³⁰ ЗНК. — 1989. — 22 вересня (№ 28).

¹¹³¹ Анатолій Діомидович Бачинський... — С. 164.

¹¹³² Там само. — С. 139.

¹¹³³ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Стенограммы засіданий Ученого совета университета №№ 9–10. — Арк. 31.

¹¹³⁴ Там само.

товариство «Ікар» (голова І. Матвеев), мета якого — об'єднати зусилля викладачів і студентів для поліпшення матеріального забезпечення і матеріальної бази навчання. У жовтні 1989 року «Ікар» мав 5 госпрозрахункових відділів: «Студентська біржа», «Файноптик», Інформатика-АТА», «Фотороботи». Кожний з відділів працював на підставі, у плані було створення ще низки відділів («Юрист», «Перекладач» та ін.). Важливу роль у цій справі відіграла комсомольська організація ОДУ, зокрема «Студентська біржа» знаходилася в комітеті комсомолу на фізфаці (комсомольська організація намагалася довести, що не заважає, а сприяє «прогресу»)¹¹³⁵.

В ті роки студенти приймали активну участь в обговоренні проблем викладання окремих предметів: військової справи, історії КПРС тощо.

Житлово-побутові умови студентів

Відповідно до контингенту (переважно приїжджому), життя й побут студентства в першу чергу були тісно пов'язані з гуртожитками. Вони, а точніше окремі кімнати гуртожитків, мали неформальний статус одного з важливих осередків студентського життя. Зокрема у гуртожитку № 1 на Пастера, 29 у добу панування покімнатної системи розселення студенти гуртувалися саме за цим принципом. Такій консолідації сприяла й кімнатна «адміністрація»: окремі кімнати гуртожитку мали своїх старост¹¹³⁶, яких обирали мешканці¹¹³⁷.

У гуртожитках створювалися загальні органи студентського самоврядування — студкоми, студради¹¹³⁸. Тут проводили інформаційні заходи, пов'язані з так званою виховною роботою¹¹³⁹. Спільні для всіх заходи відбувалися в «червоних кутках»: тут демонстрували фільми, викладачі роз'яснювали партійні директиви, читали лекції¹¹⁴⁰.

Профком університету проводив конкурси на кращу кімнату і гуртожиток. Умовами конкурсу були, крім стану кімнати, участь її мешканців у заходах, що проводяться студрадою та комендантом гуртожитку, бездоганна поведінка, виконання внутрішнього розпорядку, добре навчання. Кімната-переможець мала одержати перехідний приз, а її мешканці — безкоштовні путівки до будинку відпочинку. Кращий гуртожиток отримував перехідний прапор та премії¹¹⁴¹.

Часом вся студентська група мешкала в одному гуртожитку. Це сприяло особливому згуртуванню, допомагало отримати статус найкращої групи в університеті. У таких групах проводили обговорення отриманих оцінок, відвідування занять, встановлювали традиції святкування особистих свят¹¹⁴².

Житлово-побутові умови студентів опинилися в центрі уваги уряду в середині 1960-х років. У жовтні 1966 року прийняли постанову РМ СРСР «Про покращення житлово-побутових умов мешканців гуртожитків». У ній йшла мова про необхідність «здійснювати будівництво гуртожитків за новими типовими проектами, в яких мають бути передбачені, поряд з житловими кімнатами, приміщення для занять і для проведення культурно-просвітницьких заходів, а також приміщення для побутового обслуговування мешканців». В ідеалі норма житлової площі мала дорівнювати 6 м² на одну людину¹¹⁴³. Цей показник наблизився до бажаного в СРСР тільки через 10 років: 1978 року житлова норма в середньому зросла до 5,8 м² на людину¹¹⁴⁴.

Важливу роль зіграли також затверджені 1967 року Положення про студентські гуртожитки та Типові правила внутрішнього розпорядку в студентських гуртожит-

¹¹³⁵ ЗНК. — 1989. — 13 жовтня (№ 31).

¹¹³⁶ ЗНК. — 1966. — 19 січ. (№ 2).

¹¹³⁷ ЗНК. — 1966. — 12 січ. (№ 1).

¹¹³⁸ ЗНК. — 1966. — 6 квіт. (№ 10).

¹¹³⁹ ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7).

¹¹⁴⁰ ЗНК. — 1966. — 11 черв. (№ 17).

¹¹⁴¹ ЗНК. — 1967. — 7 берез. (№ 7).

¹¹⁴² ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7).

¹¹⁴³ Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 426–427.

¹¹⁴⁴ Там само. — С. 428.

ках¹¹⁴⁵. У СРСР була прийнята система пофакультетного закріплення гуртожитків; цього правила здебільшого намагалися дотримуватися й в ОДУ¹¹⁴⁶. На початку 1970-х років в університеті продовжувалася розбудова системи гуртожитків (студентського містечка), на 1972/73 навчальний рік запланували завершення будівництва корпусу гуманітарних факультетів та гуртожитку № 6¹¹⁴⁷.

1971 року з'явилася чергова постанова ЦК КПРС та РМ СРСР про покращення матеріальних та житлово-побутових умов студентів¹¹⁴⁸. У 1972/73 навчальному році в ОДУ це питання привернуло особливу увагу і навіть викликало дискусію, пов'язану з ідеєю студентського містечка. Як наслідок було вирішено визнати план забудови університетського містечка, розроблений Українським державним інститутом проектування міст, застарілим та внести пропозицію про заміну в плані будівництва малоповерхових будинків багатоповерховими¹¹⁴⁹.

Плата за проживання в гуртожитках наприкінці 1970-х років становила в СРСР загалом 2,5–3 % від мінімальної студентської стипендії¹¹⁵⁰. У цей час змінювалася концепція самих гуртожитків, у нових будівлях планувався перехід від покімнатного розселення студентів до так званого осередкового розселення в квартири з двох кімнат в одному модулі з окремим санітарним блоком¹¹⁵¹.

На будівництво гуртожитків впливала урядова політика в галузі освіти та замовлення. Зокрема, у зв'язку з перспективою збільшення студентів з інших союзних республік до УРСР та БРСР, на які покладалося завдання забезпечити для них вивчення російської мови (кінець 1970-х), Держплан УРСР мав передбачити в проекті плану економічного і соціального розвитку республіки на 1980 рік і в проекті п'ятирічного плану на 1981–1985 роки необхідні капіталовкладення на будівництво гуртожитків, їдальень та інших об'єктів.

Іноземні студенти навчалися й мешкали у гуртожитках разом з радянськими, утворюючи при цьому свої земляцтва¹¹⁵².

Предметом особливої уваги в ОДУ були побутові проблеми студентства. У цій сфері часто зберігалася інерція попередніх часів, тому неодноразово висловлювалася внутрішня критика, ставилися перед АГЧ відповідні завдання. Зокрема, на початку 1970-х років у звіті університету йшла мова про необхідність докорінного покращення роботи АГЧ, поліпшення роботи служби побуту, студентської їдальні тощо¹¹⁵³.

XXV з'їзд КПРС (1976) визначив пріоритетним прискорення науково-технічного прогресу, а також приділив увагу розвитку соціальної сфери. Це призвело до зростання офіційної уваги до подальшого розвитку медичного забезпечення студентів, організації харчування. У 1970-ті роки проводилися регулярні медичні огляди та місячники здоров'я, організовувались молодіжні народні університети здоров'я, студентські санітарні дружини тощо¹¹⁵⁴. Студентки отримували академвідпустки по вагітності та для догляду за дитиною¹¹⁵⁵.

У другій половині 1980-х — на початку 1990-х років продовжувало розбудовуватися студмістечко, яке на 1986 рік складалося з гуртожитків №№ 1–8¹¹⁵⁶. В університеті переважно дотримувалися принципу пофакультетного розподілення гуртожит-

¹¹⁴⁵ Там само. — С. 427.

¹¹⁴⁶ Там само. — С. 455.

¹¹⁴⁷ ЗНК. — 1970. — 1 жовт.

¹¹⁴⁸ Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 435.

¹¹⁴⁹ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 157.

¹¹⁵⁰ Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 436.

¹¹⁵¹ Там само.

¹¹⁵² Там само. — С. 455.

¹¹⁵³ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 156.

¹¹⁵⁴ Елютин В. П. Вказ. пр. — С. 427, 438.

¹¹⁵⁵ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2 л. — Спр. 488. — Арк. 2; Спр. 487. — Т. 1. — Арк. 84.

¹¹⁵⁶ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 18–32. — Арк. 130.

ків (зокрема № 5 і № 6 належали ГГФ)¹¹⁵⁷. Частина іногородніх студентів мешкала поза гуртожитками, «на кутках»¹¹⁵⁸.

На середину 1980-х років продовжували існувати традиційні проблеми, головна з яких — нестача місць у гуртожитках, на що вказували факультетські профспілки. Особливо це становило проблему для РГФ, ММФ, біологічного та юридичного факультетів. В гуртожитках існувала «стихийна плинність» — внутрішні переселення-міграції, викликані проблемою психологічної несумісності студентів або іншими причинами. Наприклад, після того, як юрфак склав списки на поселення без урахування побажань студентів, університет був змушений обміняти 64 ордери на поселення. Для впорядкування цієї проблеми кожен комендант гуртожитку мав спеціальну книгу поселення по поверхах, де навпроти кожного прізвища вміщувалося фото¹¹⁵⁹.

Необхідні умови найбільш спроможні були забезпечити нові гуртожитки, зокрема у новому гуртожитку № 9 (який заселили юристи, філологи та хіміки) один блок був розрахований на 5 осіб, кімната на 12 м² — на 2 осіб, а кімната на 18 м² — на 3. Але й у нових гуртожитках вистачало побутових проблем¹¹⁶⁰. 1989 року вперше в ОДУ площа гуртожитків дозволила забезпечити санітарну норму, в них нараховувалось 780 місць. Загалом на утримання гуртожитків університет щороку витрачав на той час 422 тис. руб. Оплата мешканців за проживання становила 90 тис. руб. на рік¹¹⁶¹.

Університет докладав зусиль і до забезпечення гуртожитків меблями (тільки на 2 нововведені в експлуатацію гуртожитки було куплено меблів на 430 тис. руб.). Однак були й проблеми, що полягали у порушенні «порядку збереження соціалістичної власності», у незадовільній роботі системи опалювання тощо¹¹⁶². У 8 гуртожитках не діяли 119 умивальних кранів, 19 туалетів, 26 душових, було багато розбитих шибок. У гуртожитках №№ 1, 5, 7, 8 протікала кривля¹¹⁶³. Всі ці питання планували вирішити у найближчому майбутньому.

На початку 1990-х років студмістечко переживало складні часи. На ректораті ставилося питання про його перехід на оренду. За даними проректора по АГЧ, майже половина гуртожитків не була придатна до експлуатації, не вистачало виділених коштів на капітальне будівництво. Було передбачено розподілення розцінок за житло в гуртожитках на 7 категорій, а також прийняття нового Положення про проживання у гуртожитках, яке мали обговорити на всіх факультетах. Крім того, у гуртожитках знизилася дисципліна та рівень гігієни, студради існували формально або взагалі не існували, в деяких гуртожитках навіть виникала «дідівщина» тощо. Всі ці прояви кризи вимагали переходу на організацію функціонування гуртожитків на комерційній основі¹¹⁶⁴.

Харчування студентів ОДУ, яке забезпечували студентські їдальні та буфети на факультетах і в гуртожитках, викликало багато запитань і нарікань¹¹⁶⁵. Одна з їдальн розташовувалася біля гуртожитку № 1¹¹⁶⁶. Їдальня III категорії у корпусі гуманітарних факультетів називалася кафе «Юрфак»¹¹⁶⁷. Працювало й студентське кафе «Метроном»¹¹⁶⁸.

Приділяли в університеті увагу й здоров'ю студентів. За даними медпункту ОДУ, серед студентів значну проблему становили захворювання по гастроентерологічній групі (що пов'язано з проблемами харчування). 38 % студентів знаходилися на диспансерному обліку¹¹⁶⁹.

¹¹⁵⁷ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 1–7. — Арк. 43.

¹¹⁵⁸ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 18–32. — Арк. 156.

¹¹⁵⁹ Там само. — Арк. 156.

¹¹⁶⁰ ЗНК. — 1988. — 23 верес. (№ 29).

¹¹⁶¹ ЗНК. — 1989. — 6 січ. (№ 1).

¹¹⁶² ЗНК. — 1989. — 6 січ. (№ 1).

¹¹⁶³ ЗНК. — 1989. — 8 верес. (№ 26).

¹¹⁶⁴ ОУ. — 1991. — 19 февр. (№ 3).

¹¹⁶⁵ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 18–32. — Арк. 159–161.

¹¹⁶⁶ ОУ. — 1991. — 19 февр. (№ 3).

¹¹⁶⁷ Там само.

¹¹⁶⁸ ЗНК. — 1989. — 9 лют. (№ 5).

¹¹⁶⁹ ОУ. — 1991. — 19 февр. (№ 3).

Навчальний процес

Навчання та громадську (включно з науковою) роботу в 1960-ті роки іменували чинниками, які визначають студентське життя у виші¹¹⁷⁰. Не змінилося ставлення до цих складових студентського повсякдення і згодом. На початку 1980-х років в багатотиражці ОДУ зустрічаємо таку характеристику «активного, запального, молодіжного комсомольського життя»: «гуртки, семінари, колоквиуми, складання заліків, підготовка до сесії, культпоходи в краєзнавчий та історичний музеї, екскурсії по місцях Поясу Слави, випуск «Комсомольського прожектора» і багато іншого...»¹¹⁷¹.

Заступник декана філологічного факультету В. Дроздовський так характеризував студентське повсякдення (1967): у свята «можна й відіспатись, і відлежатися, і почитати заборонену (розумій: позапрограмову літературу), сходити у кіно. Чудесно! Ніякого тобі старости, журналу відвідування, деканату...»; однак і будні — це не тільки семінари та практичні, відробітки та чергування. «Саме в будній день ми перебуваємо в стані неспокою, творчої наснаги, творчого зростання. Нічого немає краще за «цей повсякденний неспокій, постійну пробудженість». Будні і є справжніми святами, святами зростання студентів¹¹⁷².

Найскладніше доводилося першокурсникам. Університетська газета уважно ставилася до цієї проблеми, проводячи спеціальні опитування з метою виявити причини та характер труднощів. Серед останніх вказувалися незвичність лекційної форми викладу, брак часу, великі черги в їдальні, швидкий темп читання лекцій, відсутність потрібних книжок у бібліотеці тощо¹¹⁷³. Отже, часу студентам постійно не вистачало. Недарма серед студентів було, за свідченням сучасників, найпопулярнішим таке прислів'я: «Доба має 24 години»¹¹⁷⁴.

Студентське життя проходило в межах студентської групи. У групах обиралися старости¹¹⁷⁵. Вносився змагальний елемент з метою вдосконалення навчального процесу. Важливими віхами у його організації були ювілеї радянської державності. Так, на честь 50-річчя радянської влади було організовано змагання на кращу академічну групу. Організаторську роль при цьому відігравали комітет ЛКСМУ та профком. Нагородою за перше місце мала стати туристична путівка до Москви та Ленінграду, за друге — путівка до Києва, за третє — перехідний приз. Умови змагання передбачали, що академічна група має ініціювати й проводити семінари, диспути та наукові конференції, боротися за високу успішність (показником якої мали стати результати сесії), проводити науково-дослідницьку роботу, брати активну участь у громадському житті вишу, міста й області. Серед останнього студенти повинні були виконувати громадські доручення, виступати з лекціями й бесідами для населення, займатись військово-патріотичним вихованням, організовувати шефство та культурно-масову роботу, брати участь у художній самодіяльності¹¹⁷⁶.

Важливою частиною повсякдення було очікування та складання сесії. В ОДУ ставилися достатньо серйозно до оцінки знань. Великою проблемою було те, що багато студентів відраховували за неуспішність з третього-четвертого курсів¹¹⁷⁷. Для обговорення наступної сесії студенти збиралися на виробничі збори, що відбувалися в актовій залі філологічного факультету¹¹⁷⁸. Серед проблем, що обговорювалися, були пропуски занять, зимові борги.

¹¹⁷⁰ Дроздовський Д. Буденний день // ЗНК. — 1967. — 29 берез. (№ 10).

¹¹⁷¹ ЗНК. — 1981. — 9 січ. (№ 1).

¹¹⁷² ЗНК. — 1967. — 29 берез. (№ 10).

¹¹⁷³ ЗНК. — 1966. — 19 жовт. (№ 25).

¹¹⁷⁴ ЗНК. — 1966. — 22 черв. (№ 18).

¹¹⁷⁵ ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7).

¹¹⁷⁶ ЗНК. — 1966. — 12 січ. (№ 1).

¹¹⁷⁷ ЗНК. — 1966. — № 19.

¹¹⁷⁸ ЗНК. — 1966. — 24 трав. (№ 15).

Окремі моменти навчального повсякдення зазнавали критики на сторінках багаториразки, навіть такі, як присутність студентів-заочників на лекціях в одязі¹¹⁷⁹.

Студентські будні були пов'язані й з науковою роботою, яка в свою чергу тісно перепліталася з потребами навчального процесу. Значну роль відіграло Наукове студентське товариство, яке сприяло організації наукової праці студентів¹¹⁸⁰. Проголошувалися наукові конкурси, серед яких були заходи й загальносоюзного характеру, — зокрема Всесоюзний конкурс студентських робіт з проблем суспільних наук, історії ВЛКСМ та міжнародного молодіжного руху, що був оголошений до «50-річчя радянської влади»¹¹⁸¹.

1966 року, який розглядався в університеті як «102-й» (після ювілейного 1965), вперше відбулося нагородження ювілейними медалями студентів і викладачів за наукову роботу. Планувалося встановити традицію щорічних нагород¹¹⁸².

Студенти брали участь у роботі наукових гуртків. Гуртки були різного спрямування й утворювалися, як правило, на факультетських і загальноуніверситетських кафедрах. Для прикладу можна згадати гурток «Літературна Одеса» на філологічному факультеті, гурток органічної хімії, філософський та десятки інших¹¹⁸³. У роботі наукових гуртків брали участь студенти як денного, так і заочного відділень¹¹⁸⁴. Крім того, студенти брали участь у конференціях, сесіях, олімпіадах тощо. Зокрема у 1978/80 навчальному році студенти ОДУ взяли участь у республіканській олімпіаді «Студент і науково-технічний прогрес»¹¹⁸⁵.

Підготовка до занять і сесій, до виступів на засіданнях гуртків і на конференціях відбувалася переважно в стінах Наукової бібліотеки ОДУ, на студентському лексиконі «Научка»¹¹⁸⁶. З огляду на те, що студентське повсякдення було тісно пов'язане з навчальним процесом, важливе значення мали щотижневі дні інформації, впроваджені з 1965 року з метою ознайомлення з книжковими надходженнями¹¹⁸⁷. Під час сесії студенти проводили значно більше часу в бібліотеці, тому читальні зали працювали з 8.00 до 23.00 у будні та до 16.00 у неділю¹¹⁸⁸.

Світогляд, морально-психологічний стан і громадське життя студентства

Вплив на світогляд молоді під час навчання в університеті мали два визначальні фактори: з одного боку, сам університет зі своїми традиціями, з іншого — офіційна ідеологія та політика, що знаходила відображення у виховній роботі. Впродовж десятиліть існування ОДУ сформував багато власних традицій. Це стосувалося також студентських ритуалів, що були вдосконалені після встановлення в УРСР щорічного відзначення Дня освіти¹¹⁸⁹. Багато нових традицій впроваджувалося у вишах після спорудження пам'ятників учасникам Другої світової війни — студентам і викладачам¹¹⁹⁰.

Навчання в університеті мало традицію початку року та його завершення. Особливу роль відігравали студентські ритуали 1 вересня. Першокурсники одеських вишів збиралися на Алеї Героїв біля пам'ятника Невідомому матросу. Вони давали клятву шанувати пам'ять загиблих і стати справжніми спеціалістами¹¹⁹¹. В ОДУ посвята пер-

¹¹⁷⁹ ЗНК. — 1966. — 19 січ. (№ 2).

¹¹⁸⁰ ЗНК. — 1966. — 30 берез. (№ 9).

¹¹⁸¹ ЗНК. — 1966. — 12 жовт. (№ 24).

¹¹⁸² ЗНК. — 1966. — 24 трав. (№ 15).

¹¹⁸³ ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7); 24 трав. (№ 15).

¹¹⁸⁴ ЗНК. — 1966. — 22 черв. (№ 18).

¹¹⁸⁵ ЗНК. — 1981. — 9 січ. (№ 1).

¹¹⁸⁶ ЗНК. — 1966. — 11 черв. (№ 17).

¹¹⁸⁷ ЗНК. — 1966. — 16 лют. (№ 4).

¹¹⁸⁸ ЗНК. — 1966. — 22 черв. (№ 18).

¹¹⁸⁹ Маланчук В. Ю. та ін. Вказ. пр. — С. 120.

¹¹⁹⁰ Там само. — С. 117.

¹¹⁹¹ Там само. — С. 116.

шокурників у студенти мала власні риси. 1970 року спершу група студентів поклала квіти до могили Невідомого матроса і до пам'ятника загиблим під час революційних подій на площі Жовтневої революції (нині Куликове поле). Далі в університеті ректор О. В. Богатський передав представникам перших курсів символічний ключ знань, а секретар комітету комсомолу вручив їм символічний студентський білет. Ключ і білет мали зберігатися в музеї історії ОДУ. Потім один зі студентів запалив чашу знань і всі присутні урочисто підвелися. Пролунала клятва першокурсників, проспівали гімн. Після цього відбулись урочисті збори, а на факультетах — мітинги з нагоди початку навчання¹¹⁹².

Зберігалися ці традиції й надалі. Зокрема наприкінці 1980-х років посвячення першокурсників також відбувалося з наданням їм символічного студентського білета та ключа до знань¹¹⁹³. До святкування Дня першокурсника підключалася й кафедра фізвиховання, яка, зокрема, організовувала проведення цього свята в спортивно-оздоровчому таборі ОДУ. Зазвичай у ньому брали участь близько тисячі осіб¹¹⁹⁴.

Були й ритуали, пов'язані з завершенням навчального року. Так, останній дзвоник на хімфаці складався з офіційної частини та виконання жартівливого гімну студентів-хіміків: «Мы рождены пролитъ все то, что льется, просыпает то, чего нельзя пролить, — наш факультет химическим зовется, мы вечно будем химию любить»¹¹⁹⁵.

Іноді свята п'ятикурсників-випускників (останній перший дзвоник) та посвята в студенти першокурсників об'єднувалися, — наприклад, перед новим 1970 роком. Першокурсники, одягнені у чорні мантії й шапочки, дали урочисту клятву бути гідними спадкоємцями п'ятикурсників, дали для них останній дзвінок¹¹⁹⁶.

Нову традицію запропонував студент і журналіст А. Микитенко, який вважав необхідним встановити День випускника як зустріч студентів і викладачів¹¹⁹⁷. Студенти відчували особливу гордість від того, що навчалися в університеті. Як написав сам Микитенко: «Я пишаюсь приналежністю до Одеського університету, бо з нього я починаюсь»¹¹⁹⁸.

Однією з добрих традицій ОДУ тих часів було занесення найкращих студентів, в тому числі за перевиконання норм у колгоспі, на Дошку пошани¹¹⁹⁹.

Наприкінці 1960-х років зросла урядова й власне університетська увага до студентства взагалі, його проблем, виховної роботи. Це було пов'язано, зокрема, з прийнятим на нараді міністрів вищої освіти соціалістичних країн у жовтні 1968 року рішенням покласти на радянську вищу школу роль головної організації в розробці проблеми «Комуністичне виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах». При МВССО УРСР створили проблемну раду, яка координувала відповідну роботу у межах республіки¹²⁰⁰. На початку 1969 року провели присвячену цьому питанню нараду ректорів, секретарів партійних та комсомольських організацій вишів. П. Ю. Шелест у своїй промові зазначив: «...широке обговорення питань студентського життя на обласних і республіканських зльотах, безперечно, допоможе поліпшити діяльність вищої школи, сприятиме поліпшенню навчання всіх студентів». Були проведені обласні й перший республіканський зліт студентів-активістів. Проблемі виховання студентів були присвячені конференції в ОДУ, наприклад «Комсомол України — активний помічник партії в комуністичному вихованні молоді»¹²⁰¹.

¹¹⁹² ЗНК. — 1970. — 18 жовт. (№ 27).

¹¹⁹³ ЗНК. — 1989. — № 26.

¹¹⁹⁴ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 135.

¹¹⁹⁵ ЗНК. — 1966. — 24 трав. (№ 15).

¹¹⁹⁶ ЗНК. — 1970. — 9 січ. (№ 1).

¹¹⁹⁷ ЗНК. — 1966. — 29 черв. (№ 19).

¹¹⁹⁸ ЗНК. — 1966. — 11 черв. (№ 17).

¹¹⁹⁹ ЗНК. — 1966. — 30 верес. (№ 23).

¹²⁰⁰ Маланчук В. Ю. Вказ. пр. — С. 120.

¹²⁰¹ Там само. — С. 121.

Політико-виховною роботою в університеті займалася парторганізація¹²⁰², комсомольська організація, профспілки, а також кафедри. Важливу роль відігравала й університетська преса. Центром виховної роботи мала стати комсомольська група. Комсомольці та комуністи повинні були приділяти спеціальну увагу проблемі порушників¹²⁰³. Факти неуспішності студентів мав викривати «Комсомольський прожектор» (КП). Перед штабом КП ставилося завдання проводити рейди, перевірки, випускати блискавки та бойові листки, готувати вікна КП на факультетах. Штаб КП, всупереч очікуванням, діяв не зажди активно, зокрема 1967 року «пропустив» повз критику той факт, що 67 студентів хімфаку не склали сесію тощо. Це у свою чергу викликало критику діяльності КП на сторінках багатотиражки¹²⁰⁴.

Серед студентів з підтримкою парткому працювали агітатори, метою яких було сприяти вихованню студентів не тільки в професійній, науковій, а й у політичній сфері. Вони використовували різні методи, наочну агітацію, спеціальні стенди тощо; проводили політгодини, на яких намагалися заохотити студентів до обговорення різних публікацій та проблем, наприклад питання, що таке щастя. Серед головних завдань агітаторів було ознайомлення з рішеннями з'їздів, проведення відповідних інформацій та обговорень. Але молодь, як зазначали самі агітатори, намагалася ухилитися від цієї виховної роботи¹²⁰⁵.

З 1962 року в ОДУ діяла школа лектора-пропагандиста, слухачами якої були головним чином студенти старших курсів істфаку та ГГФ¹²⁰⁶, яким доручали пропагандистську роботу серед населення. При одеському обкомі ЛКСМУ у середині 1980-х років діяла пропагандистсько-лекційна група «Врожай». Студентський агітпоїзд активно працював у липні-серпні 1985 року: студенти історичного, хімічного, філологічного факультетів прочитали близько 400 лекцій для селян¹²⁰⁷. 22 вересня в ОДУ відзначався День пропагандиста¹²⁰⁸.

Значну роль у вихованні студентства в радянському дусі відігравали кафедри суспільних наук ОДУ. Зокрема кафедра наукового комунізму проводила спеціальні студентські конференції на такі теми, як «Про комуністичне виховання радянської молоді в період будівництва комунізму», зустрічі з ветеранами комсомолу¹²⁰⁹. Студенти мали бути добре обізнані з сучасними політичними проблемами та їх офіційними оцінками — на це були спрямовані політінформації. Проводилися конкурси політінформаторів, переможцям вручалися цінні подарунки та пам'ятний диплом¹²¹⁰.

Свою роль у поширенні офіційної ідеології та відповідному вихованні студентства зіграли й загальноуніверситетська газета «За наукові кадри» (ЗНК) та стіннівки, де розміщувалися офіційні матеріали. У ЗНК 1966 року був надрукований кодекс будівника комунізму, де зокрема йшлося про те, що «закон нашого життя — вчитися, жити і працювати по-комуністичному»¹²¹¹.

Беручи участь у численних заходах та офіційних організаціях, студенти не були пасивними об'єктами виховання. Студентські курси мали своє самоврядування, у кожного окремого курсу був свій староста, партгрупа, курсове комсомольське бюро¹²¹². Комсомольська організація відігравала важливе значення у житті студентів: на комсомольських конференціях вироблялися рекомендації щодо діяльності комсомольських осередків у виші та на факультетах. На факультетах проводилися засідання бюро з за-

¹²⁰² ЗНК. — 1966. — 30 квіт. (№ 13).

¹²⁰³ ЗНК. — 1966. — 12 січ. (№ 1).

¹²⁰⁴ ЗНК. — 1967. — 15 берез. (№ 8).

¹²⁰⁵ ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7).

¹²⁰⁶ ЗНК. — 1970. — 13 берез. (№ 9).

¹²⁰⁷ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Стенограммы засіданий Ученого совета университета №№ 9–10. — Арк. 31.

¹²⁰⁸ ЗНК. — 1989. — 6 жовт. (№ 30).

¹²⁰⁹ ЗНК. — 1966. — 19 січ. (№ 2).

¹²¹⁰ ЗНК. — 1981. — 16 січ. (№ 2).

¹²¹¹ ЗНК. — 1966. — 12 січ. (№ 1).

¹²¹² ЗНК. — 1966. — 23 лют. (№ 5).

прошенням активу. Комітет ЛКСМУ один-два рази на місяць проводив спеціальні семінари, на яких комсомольський актив навчався практичної роботи¹²¹³. На кожному курсі існували академсектори, завданням яких була допомога відстаючим студентам¹²¹⁴.

На факультетах діяли партійні студентські групи; зокрема на факультеті іноземних мов вперше такі групи створили 1965 року. В контакт з партійною, комсомольською, профспілковою організаціями та навчальною частиною діяла група народних контролерів¹²¹⁵. Участь студентів у клубі комсомольського активіста та різні комсомольські доручення продовжували розглядати як важливу форму громадської активності й на початку 1980-х років. Ці доручення були постійними або тимчасовими, називалися «передз'їздівськими», «ленінськими». «Доручалися» різні справи — від керівництва політичним семінаром до формування підшивки газет у «червоному кутку»¹²¹⁶.

Про потенційні можливості комсомольської організації університету в проведенні ідеологічної та виховної роботи свідчать такі дані: восени 1980 року звітно-виборчі збори були проведені в 271 академічній групі, 60 комсомольських організаціях 9 факультетів та 22 організаціях співробітників. У комсомольських звітах початку 1980-х років мова йшла про участь студентів у Ленінській повірці (нагородженні спеціальними значками комсомольців за їхні здобутки), підготовці до 35-річчя Перемоги, Олімпіади у Москві, XXVI з'їзду. Комітет проводив так званий Ленінський залік «Рішення XXV з'їзду КПРС — в життя»¹²¹⁷. За ініціативою комсомольців студенти залучалися до участі у соцзмаганнях (зокрема 1981 року — за гідну зустріч XXVI з'їзду КПРС)¹²¹⁸.

Загалом студенти залучалися до різних заходів, пов'язаних з радянськими святами, ювілеям окремих діячів. Водночас до їхніх обов'язків входила участь у так званих мітингах солідарності або протесту, які скликалися у відповідь на міжнародні події¹²¹⁹.

Однією з форм громадської діяльності було шефство, яке передбачало участь студентства у житті Одеси. Зокрема у період будівництва Одеського припортового заводу студенти філфаку працювали на впорядкуванні території, виступали з лекціями, проводили вечори самодіяльності. Надалі проводилися Дні філологічної науки на заводі¹²²⁰. Члени художньої самодіяльності ОДУ давали шефські концерти. Один з таких відбувся у січні 1981 року для військових моряків у приміщенні Одеського матроського клубу. Колектив художньої самодіяльності ОДУ нагороджувався грамотами за активну участь у культмасовій роботі серед особового складу Одеського гарнізону¹²²¹. Бійці будівельних загонів влаштовували у місцях свого перебування концерти, піонерські табори-супутники¹²²². Окремим видом громадської діяльності була участь у добровільній народній дружині (перший курс юридичного факультету), яка допомагала підтримувати порядок у місті¹²²³.

У важкі серпневі та вересневі дні 1970 року під час спалаху холери в Одесі 200 студентів працювали у складі санітарних дружин, близько 100 — в охороні обсерваційних пунктів, більше 50 взяли участь в охороні громадського порядку¹²²⁴.

Окреме місце займало воєнно-патріотичне виховання. Зокрема ОДУ став ініціатором міжвишівської конференції з питань патріотичного виховання¹²²⁵. Проводила-

¹²¹³ ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7).

¹²¹⁴ Там само.

¹²¹⁵ ЗНК. — 1966. — 24 трав. (№ 15).

¹²¹⁶ ЗНК. — 1981. — 16 січ. (№ 2).

¹²¹⁷ ЗНК. — 1981. — 23 січ. (№ 3).

¹²¹⁸ ЗНК. — 1981. — 9 січ. (№ 1).

¹²¹⁹ ЗНК. — 1970. — 27 лют. (№ 7); 9 січ. (№ 1).

¹²²⁰ ЗНК. — 1981. — 23 січ. (№ 3).

¹²²¹ ЗНК. — 1981. — № 12.

¹²²² Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 350.

¹²²³ ЗНК. — 1967. — 15 берез. (№ 8).

¹²²⁴ ЗНК. — 1970. — 18 жовт. (№ 27).

¹²²⁵ Маланчук В. Ю. Вказ. пр. — С. 114.

ся також воєнізована гра «Визволення», зустрічі з ветеранами війни¹²²⁶. Загалом цим займалися університетська рада з військово-патріотичного виховання при парткомі і університетський клуб «Шляхами батьків». Обсяг їхньої роботи був значним: тільки 1969 року в ОДУ провели 54 лекції, бесіди з патріотичного виховання¹²²⁷. В університеті діяв Комітет Червоного Хреста, в навчальному корпусі увагу студентів привертала стенд «Славні дочки нашої Батьківщини — медичні сестри, Герої Радянського Союзу»¹²²⁸.

Серед студентів у гуртожитках значну виховну роботу проводив профком, контролюючи за допомогою рейдів дисципліну та санітарний стан. Крім того, профком проводив різні зустрічі, бесіди, диспути у гуртожитках. Так, 28 лютого 1985 року провели бесіду «Мода — за і проти», 5 квітня 1985 року — диспут на тему «Мораль та побут у радянському суспільстві».

В роки перебудови виховний процес спирався на постанову ЦК КПРС «Про подальше покращення партійного керівництва комсомолом та підвищення його ролі у комуністичному вихованні молоді» та рішення квітневого (1985) пленуму КПРС¹²²⁹. Формування «марксистсько-ленінського світогляду» студентів залишалося актуальним завданням і після початку перебудови (1986)¹²³⁰.

Об'єктами виховної роботи з метою формування ставлення до радянського способу життя були й іноземні студенти, зокрема студенти-русисти з НДР на філфаці. Серед виховних заходів щодо них були екскурсія по Кримсько-Кавказькій лінії, по музеях Одеси, до Кишинєва та ін. Студенти ОДУ брали шефство над іноземними студентами, яких на той час в університеті займалося 700¹²³¹. Значною проблемою для іноземних студентів окремих країн (особливо з Ємена) була російська мова викладання¹²³². Іноземні студенти мали власне самоврядування, так звану «Інтерраду»¹²³³.

Водночас студенти мали готуватися до майбутньої професії, усвідомлювати свою майбутню роль як молодих спеціалістів і учасників суспільного життя країни. Виховання любові студента до обраної професії та відповідальності було частиною загального виховного процесу¹²³⁴. У цьому питанні допомагав на початку 1980-х років дискусійний клуб «Юрист 80-х: яким йому бути?»¹²³⁵. У середині 1980-х років серед першокурсників проводилася профорієнтаційна робота, тематичні політінформації. Вони брали участь у роботі клубів «Майбутній воїн», «Атеїст», а також в інтернаціональних вечорах дружби¹²³⁶.

Паралельно в студентське повсякдення проникали риси нового періоду. Піднімалися публічно такі питання, які раніше ніколи не проговорювалися вголос. Прикладом є зустріч студентів та викладачів з першим секретарем обкому КПУ Г. К. Крючковим: присутніх хвилювали питання екології, демократії, діяльності мафії, неформальних об'єднань¹²³⁷.

Важливою рисою студентського життя став розвиток студентського самоврядування. У постанові МВССО СРСР, Секретаріату ВЦРПС, Секретаріату ЦК ВЛКСМ від 17 червня 1987 року № 435/20-11/Ст 7/10а, вказувалося: «...в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни і демократизації суспільно-політичного

¹²²⁶ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 1–7. — Арк. 43.

¹²²⁷ ЗНК. — 1970. — 23 лют. (№ 6); Звіт ОДУ за 1970/71 навч. рік. — С. 3.

¹²²⁸ ЗНК. — 1966. — 23 лют. (№ 5).

¹²²⁹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 1–7. — Арк. 74–75.

¹²³⁰ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Стенограмми засідань Ученого совета університета №№ 9–10. — Арк. 9.

¹²³¹ ЗНК. — 1989. — 15 верес. (№ 27).

¹²³² ЗНК. — 1989. — Арк. 26.

¹²³³ ЗНК. — 1978. — 8 груд. (№ 37).

¹²³⁴ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 341.

¹²³⁵ ЗНК. — 1981. — № 3.

¹²³⁶ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Стенограмми засідань Ученого совета університета №№ 7–8, 21–28 января 1986. — Арк. 2.

¹²³⁷ ЗНК. — 1989. — 20 січ. (№ 3).

життя радянського суспільства зростає роль студентських профспілкових і комсомольських організацій вишів в реалізації головних напрямків перебудови вищої й середньої спеціальної освіти в країні». Передбачалося значне розширення повноважень студентських груп: їм надавалося право регулювати питання стипендій, обирати старост, впливати на розселення, заохочення чи покарання студентів групи тощо. Було заплановано наступного року провести Всесоюзний студентський форум. Передбачалося сприяння комітетів комсомолу та студентського профкому створенню дослідних установ та госпрозрахункових організацій студентів із надання платних послуг населенню. Встановлювався тісний зв'язок між адміністрацією вишу та студентами, забезпечувалася участь студентства у виборах ректора та деканів, у розподіленні, прийнятті іспитів тощо. Деканати мусили мати тісний зв'язок зі студентськими громадськими організаціями, через анкетування вивчати думку студентів про якість викладання дисциплін.

Після виходу цієї постанови у ЗНК від 8 квітня 1988 року опублікували проект «Положення про студентське самоврядування в ОДУ», де вказувалося, що самоврядування необхідне й тільки зростання відповідальності студентів ліквідує, наприклад, погане ставлення в гуртожитках до предметів побуту й великі витрати університету на меблі. З'ясовувалося ставлення самих студентів до самоврядування¹²³⁸.

Наслідком появи згаданих документів та усвідомлення необхідності розвитку студентського самоврядування стало те, що у другій половині 1980-х студенти ОДУ увійшли до рад університету та факультетів (близько чверті місць)¹²³⁹.

На факультетах створювали формальні й неформальні клуби, останні іноді за ініціативою або участю профспілки чи комсомолу. На історичному факультеті існував неформальний клуб «Диваки» (його очолював певний час В. М. Хмарський). Нові явища в побуті студентів добре ілюструє діяльність «клуба за інтересами», створеного 1986 року на біофаці. Загалом клуб мав різні назви, тому що його члени «шукали» себе. Спершу це був клуб любителів класичної та сучасної музики, далі «Клуб зустрічей», згодом «Зодіак». Діяльність цих клубів була зорієнтована на ініціативу студентів у виборі тематики для зустрічей та дискусій. Головні проблеми, з якими стикалися в цьому та інших клубах — це проблема активного лідера, приміщення, а також наявність зовнішньої цензури. Зокрема, коли влаштували музичний ринг (зібрав 600 слухачів), не всі тексти пісень пройшли перевірку в інструктора обкому комсомолу і тому участь двох рок-груп заборонили. Був і суспільно-політичний ринг, на якому студенти мали можливість обговорювати проблеми студентського самоврядування тощо¹²⁴⁰.

Комсомольська організація загалом намагалася не втрачати ініціативи в організації суспільного життя в університеті. Так, воїни-інтернаціоналісти увійшли у створений при комітеті комсомолу ОДУ оперативний загін охорони громадського порядку. Було створено молодіжний кооператив «Сатурн», що мав займатися організацією дозвілля, а також молодіжний прес-центр при ЗНК¹²⁴¹. Проводилися традиційні зустрічі з ветеранами Другої світової війни¹²⁴², з членами товариства «Меморіал»¹²⁴³.

Студенти підтримували й традиції, пов'язані з навчальним процесом, практиками. В цьому їм допомагали небайдужі викладачі. У спогадах колишніх студентів залишилися згадки про «посвяту в археологи», яка супроводжувалася жартівливим ритуалом¹²⁴⁴.

¹²³⁸ Там само.

¹²³⁹ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 100.

¹²⁴⁰ ЗНК. — 1989. — 15 верес. (№ 27).

¹²⁴¹ ЗНК. — 1989. — 13 січ. (№ 2).

¹²⁴² ЗНК. — 1989. — 6 січ. (№ 1).

¹²⁴³ ЗНК. — 1989. — 17 лют. (№ 6).

¹²⁴⁴ Паламарчук С. В. Мои воспоминания об учителе // Человек в истории и культуре. — Одесса, 2012. — Вып. 2. — С. 76.

Нові явища в студентському житті були пов'язані з вивільненням студентської ініціативи. Раніше студенти спорадично заохочувалися до вирішення окремих питань, однак в добу перебудови їхня ініціативність набула нових форм. В першу чергу це були спроби вирішувати питання поза комсомольською організацією, в якій самодіяльні студенти не бачили сенсу. Так, комсорг фізфаку Худинцев за власною ініціативою став учасником неформальної студентської конференції у Ленінграді, побував на засіданні секції «Студентський рух, питання інформації». Він зазначав: «І що цікаво, всі їхні проблеми точнісінько повторюють наші — це і військова підготовка, і суспільні дисципліни, й гуртожитки, й будзагони...». Худинцев, однак, не сприймав розчарування неформалів у можливостях комсомолу, втрату комсомолом авторитету в умовах загального перегляду традиційних цінностей і вважав таку позицію хибною¹²⁴⁵. Комсомольська організація ОДУ намагалася опанувати нові форми громадської діяльності, зокрема разом зі студклубом 1988 року організували благодійну дискотеку в фонд допомоги населенню Нікарагуа¹²⁴⁶.

Студентів залучали до проведення таких важливих державних заходів, як переписи населення. Майже 200 студентів ОДУ взяли участь у проведенні перепису на початку 1970 років¹²⁴⁷. 1989 року ОДУ виділив на цю справу 500 студентів-обліковців¹²⁴⁸.

На виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи з боротьби з пияцтвом та алкоголізмом» в ОДУ 1986 року створили Добровільне товариство боротьби за тверезість (голова А. Розанов). Формою його роботи стали лекції, церемонії чаювання, кутки боротьби за тверезість і культуру на факультетах та ін. Спочатку до товариства увійшло близько 2000 бажаючих, однак поступово ентузіазм минув, і за відомістю сплати членських внесків воно налічувало лише 312 осіб¹²⁴⁹.

На початку 1990-х років на зміни у світогляді та ідейній сфері вказувала проблематика рубрик університетської багатотиражки «Одесский университет» (колишня «За наукові кадри») 1991 року: «Україніка», «Одесская старина», «Видеотека», «Взгляд»¹²⁵⁰.

Багато місця в житті студентів займав випуск стіннівок. Вони виконували як інформаційну, так і допоміжну роль у навчанні завдяки критичним матеріалам та характеристикам подій, навчання, життя та побуту студентів. Існували факультетські, курсові та групові стіннівки; однією з найдавніших була газета історичного факультету «Історик»: на 1966 рік — 23-й рік випуску вона нараховувала вже 295 номерів. До неї випускали додатки — інформаційний бюлетень партзборів «Голос комуніста» та ілюстрований випуск комсомольських зборів «Слідами виступів». Загалом ця газета була органом партбюро, деканату, бюро ЛКСМУ та профбюро істфаку¹²⁵¹. Виходили також газети «Філолог» з сатиричними додатками «Колючка» та «Шип», «Лінгвіст» (РГФ), «Біолог», «Радянський бібліотекар», «Радянський хімік», «Комсомольський прожектор» (юрфак)¹²⁵²; морські геологи випускали стіннівку «Скат»¹²⁵³. Крім того, виходили бойові листки курсів та академічні листки комсомольських груп, наукові бюлетені тощо¹²⁵⁴. Влаштовувалися змагання-огляди, конкурси стіннівок. Так, 1966 року такий огляд був присвячений Дню преси¹²⁵⁵. 1970 року подібний конкурс присвятили 100-річному ювілею Леніна¹²⁵⁶.

¹²⁴⁵ ЗНК. — 1989. — 24 лют. (№ 7).

¹²⁴⁶ ЗНК. — 1988. — 4 листоп. (№ 34).

¹²⁴⁷ ЗНК. — 1970. — 16 січ. (№ 2).

¹²⁴⁸ ЗНК. — 1989. — 20 січ. (№ 3).

¹²⁴⁹ ЗНК. — 1989. — 24 берез. (№ 11); Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засіданий №№ 1–7. — Арк. 85.

¹²⁵⁰ ОУ. — 1991. — 5 фебр. (№ 1).

¹²⁵¹ ЗНК. — 1966. — 24 трав. (№ 15).

¹²⁵² ЗНК. — 1989. — 10 берез. (№ 9).

¹²⁵³ ЗНК. — 1966. — 30 квіт. (№ 13); 6 квіт. (№ 10); 1970. — 23 берез. (№ 10).

¹²⁵⁴ ЗНК. — 1966. — 1 черв. (№ 16); 13 квіт. (№ 11); 1970. — 23 берез. (№ 10).

¹²⁵⁵ ЗНК. — 1966. — 24 трав. (№ 15).

¹²⁵⁶ ЗНК. — 1970. — 30 квіт. (№ 15).

Цей період позначений і проявами в сутентському середовищі нонконформізму та дисидентства. Частина студентів ОДУ приймала участь у протестному загальноукраїнському студентському русі, голодуваннях. Прикладом такої суспільної активності є діяльність студента істфаку ОДУ 1970-х років Г. Павловського, нині відомого політолога. В Одесі він був учасником гуртка-комуни «Суб'єкт історичної діяльності» (СІД) — співтовариства студентів, які знаходилися під впливом Празької весни 1968 року та ідей інтелектуального марксизму¹²⁵⁷. 1972 року у цілком офіційній газеті «Історик» з'явилася його гумореска «Чулан». За спогадами сучасників, це була «доволі гостра сатира на затхлий стан у невідомому царстві-державі із жвавим побажанням провітрити й освіжити атмосферу», що сприймалася як спроба вказати на інертність місцевого комітету комсомолу. Однак керівництво факультету розцінило її як антирадянщину, що «викликала великий суспільний резонанс і увагу так званих компетентних органів»¹²⁵⁸. Внаслідок інциденту наступний номер стіннівки «весь складався з трафаретних лозунгів та висловів, які вже набили оскомину, на кшталт «великі звершення на шляху до світлого майбутнього» та славослів'я в бік Л. І. Брежнєва»¹²⁵⁹.

Торкнулася студентства й властива часу боротьба зі спекуляцією. Перепродаж речей студентами розцінювався як аморальна поведінка і слугував підставою для відрахування з університету. Підставою для відрахування були й систематичні пропуски занять без поважної причини¹²⁶⁰.

Дозвілля, творчість і спорт

Відпочинок був важливою складовою життя студента. В університеті намагались раціонально підійти до розподілу часу на навчання та відпочинок, з цією метою проводилися анкетування студентів. Існували певні традиції проведення відпочинку, які залежали від багатьох чинників, зокрема від спеціалізації студентів¹²⁶¹. Морські геологи, наприклад, мали традицію в день народження товариша дарувати йому ласти й маску, а вихідні дні намагались проводити за межами міста. У цьому їх підтримували й окремі викладачі, поєднуючи відпочинок з освітньою роботою. Так, завідувач кафедри зоології І. І. Пузанов кожної неділі впродовж більше 20 років вирушав зі студентами на екскурсію «в природу»¹²⁶². Студенти брали участь в екскурсіях (зокрема до катакомб)¹²⁶³, здійснювали так звані культпоходи¹²⁶⁴.

Важливе місце в житті студентів займала музика. Як вже згадувалося, під час перебування в колгоспі співали пісні: народні, бардівські, іноземні, романси. Дехто з студентів ще у 1970-ті роки залучав товаришів до прослуховування записів таких нині відомих рок-груп, як Qween, Led Zeppelin та ін. Влаштувалися вечори відпочинку з «живою музикою», великою популярністю користувалося відвідування концертів класичної музики у філармонії¹²⁶⁵.

Можливості для проведення дозвілля в студентів ОДУ були різноманітними. Студенти мали змогу відвідувати в університеті вечори поезії, музичні вечори та клуби¹²⁶⁶. Користувався популярністю літературний клуб «Арістон» (керівник В. Ольшанецька)¹²⁶⁷. Французький клуб під керівництвом Н. Свирської організував

¹²⁵⁷ Чудодеев О. Инакомыслящий // Итоги. — 2012. — 3 дек. (№ 49).

¹²⁵⁸ Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания... — С. 223–225.

¹²⁵⁹ Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания... — С. 227–228.

¹²⁶⁰ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Р-1438. — Оп. 2 л. — Спр. 487. — Арк. 64.

¹²⁶¹ ЗНК. — 1966. — 30 квіт. (№ 13).

¹²⁶² Назаренко Л. Ф. Памяти выдающегося ученого и человека // Времена и годы... — Вып. 1. — С. 50.

¹²⁶³ ЗНК. — 1966. — 30 квіт. (№ 13).

¹²⁶⁴ ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7).

¹²⁶⁵ Андриевский А. М. Собирая «камни»... Воспоминания об однокурсниках 1974–1979 годов: Ч. 1 // Известия Музейного фонда им. А. А. Браунера. — 2012. — Т. 9. — № 1. — С. 21, 29–30; Ч. 2 // Там само. — № 2. — С. 20–21.

¹²⁶⁶ ЗНК. — 1967. — 7 берез. (№ 7).

¹²⁶⁷ Андриевский А. М. Собирая «камни»... — Ч. 2. — С. 21.

перегляд французьких фільмів у кабінеті мистецтвознавства¹²⁶⁸. Проводилися також «Французькі вечори», присвячені сучасній французькій пісні та поезії¹²⁶⁹. З гуртка любителів німецької мови 1965 року в університеті постав клуб «Друг НДР»¹²⁷⁰. Проводилися «вечори дружби» з запрошенням іноземних студентів, що навчалися в ОДУ¹²⁷¹. Студенти університету відвідували міський Інтернаціональний клуб моряків та приймали участь у його роботі¹²⁷². 1966 року з'явився перший Клуб веселих кмітливих лінгвістів (КВКЛ)¹²⁷³.

Діяла також значна кількість університетських, факультетських та кафедральних клубів інших напрямів: сучасних проблем, етики та естетики, «Іскра», «Полум'я», «Катенан», «Радикал», «Комплекс»¹²⁷⁴, Клуб психологічних проблем на кафедрі психології¹²⁷⁵. В університетській бібліотеці влаштовувалися виставки¹²⁷⁶.

З 1960-х років в університеті діяла організація Добровільного товариства сприяння армії, авіації та флоту (ДТСААФ), яка пропонувала чимало цікавих занять. Студенти мали змогу відвідувати автомобільні курси, курси мотоциклістів, гуртки парашутний та підводного плавання, радіотелеграфістів, секцію спортивної стрільби, навіть любительську кіностудію¹²⁷⁷. Ентузіасти з фізфаку відвідували неофіційну секцію дельтапланеризму (керівник В. Калібошин)¹²⁷⁸. Для дівчат працювали гуртки підготовки медичних сестер¹²⁷⁹.

У березні, а бувало, що й в грудні¹²⁸⁰, студклуб ОДУ проводив щорічні огляди художньої самодіяльності. Учасники виконували пісні та літературні твори про Одесу, прозові уривки з художніх творів, українські, російські, англомовні пісні, танцювальні номери тощо. Так, 1966 року історичний факультет представив козацький танок, уривок з опери І. І. Дзержинського «Тихий Дон», уривок з книги Ю. К. Олеші, сатиричні вірші, пісню «Зачарована Десна» І. Н. Шамо. Філфак показав виступ ансамблю «Льонок», ансамблю бандуристів «Тополя», твори класичної музики, жартівливий танок «Що робиться на уроці, коли заняття веде практикант»¹²⁸¹. Успіхом користувалися патріотичні вірші, народні пісні, новинки зарубіжної естради, стрічки кінолюбителів, хор з опери уродженця Одеси К. Ф. Данькевича «Богдан Хмельницький»¹²⁸² тощо. Участь у конкурсах відзначалася призами, грамотами та преміями¹²⁸³. Конкурси серед студентів оголошувала й університетська багатотиражка. Так, до 50-річчя радянської влади було оголошено творчий конкурс «Моя революція»; студентів заохочували до участі обіцянкою друкування творів у газеті та грошових премій¹²⁸⁴.

Учасники художньої самодіяльності гастрювали по містах УРСР, СРСР, бували в Болгарії та Угорщині¹²⁸⁵. 1970 року під час «Ленінських днів науки вишів» на Виставці досягнень народного господарства (ВДНГ) у Москві представники художньої само-

¹²⁶⁸ ЗНК. — 1966. — 12 січ. (№ 1).

¹²⁶⁹ ЗНК. — 1966. — 1 черв. (№ 16).

¹²⁷⁰ ЗНК. — 1966. — 11 черв. (№ 17).

¹²⁷¹ ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7).

¹²⁷² ЗНК. — 1966. — 13 квіт. (№ 11).

¹²⁷³ ЗНК. — 1966. — 24 трав. (№ 15).

¹²⁷⁴ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 132.

¹²⁷⁵ ЗНК. — 1978. — 15 груд. (№ 38).

¹²⁷⁶ ЗНК. — 1966. — 12 січ. (№ 1).

¹²⁷⁷ ЗНК. — 1978. — 6 жовт. (№ 30).

¹²⁷⁸ ЗНК. — 1978. — 24 листоп. (№ 36).

¹²⁷⁹ ЗНК. — 1966. — 24 трав. (№ 15).

¹²⁸⁰ ЗНК. — 1967. — 22 берез. (№ 9); 1977. — 25 листоп. (№ 35).

¹²⁸¹ ЗНК. — 1966. — 30 берез. (№ 9).

¹²⁸² ЗНК. — 1967. — 30 берез. (№ 9).

¹²⁸³ ЗНК. — 1966. — 6 квіт. (№ 10).

¹²⁸⁴ ЗНК. — 1966. — 24 трав. (№ 15).

¹²⁸⁵ ЗНК. — 1989. — 1 верес. (№ 1).

діяльності ОДУ отримали 40 медалей юного учасника ВДНГ, 11 дипломів ВДНГ СРСР, а 40 осіб — значки лауреатів ВДНГ¹²⁸⁶.

На початку 1970-х років у всіх колективах художньої самодіяльності були зайняті 1357 студентів і співробітників. При студклубі ОДУ працювали академічний хор, ансамбль народного танцю, ансамбль скрипалів, естрадний оркестр, вокальна студія, вокальні ансамблі «Льонок» і «Радуга», студентський театр, група читців, духовий оркестр. На 9 факультетах було на той час 10 вокальних ансамблів, 7 естрадних, 8 танцювальних груп, 5 театрів та студій. На міському фестивалі «Студентська весна-73», присвяченому 50-річчю утворення СРСР, університет зайняв I місце¹²⁸⁷. На початку 1980-х років діяв студентський театр естрадних мініатюр під керівництвом В. В. Крапиви, естрадний колектив (керівник Л. І. Левітін)¹²⁸⁸ та ін.

Проводилися також конкурси під гаслом виявлення талантів. Зокрема 1983 року в університетській газеті зустрічаємо повідомлення про те, що на мехматі відбувся I тур «Великої гри» під девізом «Алло, ми шукаємо таланти!»¹²⁸⁹. Там же проводилися дні сміху. Традицією мехмату стали дні сміху, дні факультету 1–2 квітня¹²⁹⁰. З усією віддачею готувалися студенти й до днів інших факультетів¹²⁹¹.

Іноземні студенти в організації свого дозвілля наслідували приклад товаришів-одеситів, в цьому напрямку з ними проводилася «культмасова робота». Вони об'єднувалися в національні творчі колективи та групи: ансамбль студентів з ГДР, група в'єтнамських студентів, група з Чехословаччини¹²⁹².

У 1965–1966 роках студенти ОДУ брали участь у формуванні так званої нової народної культури, з урахуванням принципів суспільного життя при соціалізмі. Як відомо, в радянській соціалістичній та на перспективу комуністичній культурі не було місця для проявів релігійної свідомості, а у першій половині 1960-х років проводилася активна антирелігійна кампанія. Багатотиражка розповідала про студентський «фольклорний рух» — візити студентів до викладачів, робітників, артистів, яким вони співали колядки під акомпанемент бандуриста І. Я. Шаргородського: «На сторінках республіканських газет та журналів давно піднімається питання про відновлення народних обрядів на новій основі. Незаслужено призабуто ті хороші традиції тільки тому, що в них дух релігійності... та варто колядки, співаночки, коломийки, щедрівки, обряди оновити і повернути народу. У Львові, Києві, на Вінниччині нові обряди приживаються»¹²⁹³. Питання формування нової радянської культури турбувало тоді й молодь «країн народної демократії».

Студентське профбюро займалося забезпеченням участі студентства у Всесоюзному фестивалі народної творчості, присвяченому 70-річчю жовтневої революції¹²⁹⁴. Впродовж 1985–1989 років ОДУ постійно займав перше місце серед вишів Одеси на фестивалі «Студентська весна».

Значні успіхи супроводжували діяльність команди КВК, що перемогла у телевізійних конкурсах 1986–1987 та 1990 років¹²⁹⁵. Переможців фіналу 1990 року нагородили пам'ятними медалями, випущеними на честь 125-річчя ОДУ¹²⁹⁶.

Нових рис набувала молодіжна масова культура. Багатотиражка у рубриці «Відео-тека» друкувала перелік фільмів (переважно іноземних), які дивилися студенти на по-

¹²⁸⁶ ЗНК. — 1970. — 9 січ. (№ 1).

¹²⁸⁷ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 133.

¹²⁸⁸ ЗНК. — 1981. — № 12.

¹²⁸⁹ ЗНК. — 1983. — 7 січ. (№ 2).

¹²⁹⁰ ЗНК. — 1970. — 10 квіт. (№ 13).

¹²⁹¹ Андриевский А. М. Собирая «камни»... — Ч. 2. — С. 21.

¹²⁹² ЗНК. — 1981. — № 2; Звіт ОДУ за 1971/72 навч. рік. — С. 64.

¹²⁹³ Микитенко А. І свято, й оцінки: жартівливо про серйозне // ЗНК. — 1966. — 19 січня (№ 2).

¹²⁹⁴ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 1–7. — Арк. 85.

¹²⁹⁵ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 100.

¹²⁹⁶ ОУ. — 1991. — 5 фебр. (№ 1).

чатку 1990-х років: «Серце ангела» за участю Роберта де Ніро, пригодницькі «Останній хрестовий похід Індіани Джонса» та ін., «хороші бойовики», детективи¹²⁹⁷. Увазі студентів пропонувалися театральні вистави, тісно пов'язані з проблемами сучасності, наприклад п'єса «Залізні солдати» в українському театрі, яка змальовувала боротьбу з мафією членів молодіжної неформальної організації¹²⁹⁸.

Окреме значне місце у студентському повсякденні займали спорт та фізкультура, розвиток яких підтримувався на офіційному рівні на виконання постанов ЦК КПРС і РМ СРСР від 9 січня 1959 року «Про керівництво фізичною культурою і спортом в країні», ЦК КПУ від 30 липня 1964 року «Про стан і завдання з подальшого розвитку фізичної культури і спорту в республіці», ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи з подальшого розвитку фізичної культури і спорту» (серпень 1966) і відповідної постанови ЦК КПУ і РМ УРСР¹²⁹⁹ та ін.

УРСР загалом була лідером серед республік СРСР у галузі студентського спорту. У 1966–1969 роках українську організацію добровільного студентського товариства (ДСТ) «Буревісник» було визнано найкращою в СРСР¹³⁰⁰, а українські студенти зайняли третє місце на Всесоюзній універсіаді (1970), присвяченій ювілею Леніна, поступившись першістю лише колективам РРФСР та Москви¹³⁰¹. В Одеській області розвитком студентського спорту керувала обласна рада ДСТ «Буревісник».

ОДУ зробив гідний внесок у розвиток студентського спорту в Україні. Студенти університету брали участь у спортивних змаганнях у складі збірної команди УРСР¹³⁰², збірної СРСР¹³⁰³, у весняній першості вишів Одеси. Створювалися збірні команди ОДУ з окремих видів спорту¹³⁰⁴. Проводилися спортивні виступи-свята на честь річниць університету. Це були видовищні заходи; зокрема 1966 року свято завершилося масовою пірамідою спортсменів ОДУ¹³⁰⁵.

У стінах ОДУ імені І. І. Мечникова навчалися відомі спортсмени світового рівня. Так, студент М. Авілов був переможцем XX Олімпіади з десятиборства, І. Каролицький — чемпіоном світу з фехтування серед юніорів тощо.

Університет брав участь також у спартакіаді вишів Одеси, спартакіаді вишів Одеської обласної ради ДСТ «Буревісник». Були представлені команди з різних видів спорту (у 1972–1973 роках — з 16 та 17)¹³⁰⁶. Міжвишівська «ювілейна» (до 60-річчя жовтневого перевороту) спартакіада 1977 року включала змагання з 32 двох видів спорту, в ній взяли участь, крім університетської, ще 13 команд¹³⁰⁷.

1966 року оприлюднили Положення про перший весняний міжфакультетський легкоатлетичний крос на приз газети «За наукові кадри», що мав відбутися 17 квітня у парку імені Леніна¹³⁰⁸. Передбачалося, що крос стане такою ж «славною традицією, якою була до 1964 року легкоатлетична естафета»¹³⁰⁹.

Відповідно до державної політики в ОДУ розпочали створення спортивно-оздоровчих таборів. Для одного з них міськвиконком виділив землю у селі Чорноморка (1966). Однак будівництво просувалося повільно, тому університет шукав альтернативу. 1970 року такою альтернативою став спортивно-оздоровчий табір у Шампан-

¹²⁹⁷ ОУ. — 1991. — 8 марта.

¹²⁹⁸ ЗНК. — 1989. — 27 січ. (№ 4).

¹²⁹⁹ Вища школа УРСР. — Ч. 2. — С. 357.

¹³⁰⁰ Маланчук В. Ю. Вказ. пр. — С. 118.

¹³⁰¹ Там само.

¹³⁰² ЗНК. — 1966. — 11 черв. (№ 17).

¹³⁰³ ЗНК. — 1966. — 12 жовт. (№ 24).

¹³⁰⁴ ЗНК. — 1966. — 16 берез. (№ 7).

¹³⁰⁵ ЗНК. — 1966. — 24 трав. (№ 15).

¹³⁰⁶ Звіт ОДУ за 1972/73 навч. рік. — С. 133.

¹³⁰⁷ ЗНК. — 1977. — 18 листоп. (№ 34).

¹³⁰⁸ ЗНК. — 1966. — 6 квіт. (№ 10).

¹³⁰⁹ ЗНК. — 1966. — 30 квіт. (№ 13).

ському провулку¹³¹⁰. До кінця 1970-х «Чорноморка» стала популярним місцем відпочинку, путівки туди були як платні (12 руб. на два тижні), так і безкоштовні¹³¹¹.

Для підтримання фізичної культури студентства ОДУ в середині 1980-х років були обладнані спортивні кімнати у гуртожитках № 1, 2, 3, 4, 7¹³¹².

Загалом в університеті на той час було понад 20 спортивних секцій. Щороку проводилися міжфакультетські спартакіади та легкоатлетичні естафети на приз багатотиражки¹³¹³, першості ОДУ з футболу. Чемпіоном 1988, повторивши успіх 1985 року, стала команда юридичного факультету¹³¹⁴. Студенти університету продовжували отримувати медалі на Олімпійських іграх. Так, на Олімпіаді в Сеулі студентка О. Шкурнова отримала золото в складі олімпійської збірної з волейболу¹³¹⁵.

Спортивне повсякдення університету не оминали нові тенденції, наприклад, аеробіка. Три з чотирьох учасників турне, які влітку 1989 року поїхали до США на запрошення президента федерації аеробіки, були з Одеси, зокрема студентка РГФ І. Рогачова. Результатом турне стало підписання угоди про вступ СРСР у Міжнародну федерацію аеробіки¹³¹⁶. ЗНК друкувала інформацію про розвиток в університеті екзотичних видів спорту, таких як ушу¹³¹⁷. У листопаді 1988 року був створений бридж-клуб ОДУ¹³¹⁸. Зростання ролі комерційної складової в житті закладу спричинило появу госпрозрахункових спортивних груп, зокрема з тенісу¹³¹⁹.

Під час канікул туристичні групи студентів ОДУ вирушали в походи по Криму й Кавказу, бували в Закарпатті та Підмосков'ї, досягали Заполяр'я і Далекого Сходу.

Університет був організатором республіканського інтернаціонального табору «Мирный» для іноземних студентів. У 1989 році серед 250 відпочиваючих у таборі 20 представляли ОДУ¹³²⁰.

Таким чином, головні риси повсякдення викладачів та студентів ОДУ імені І. І. Мечникова при збереженні певної спадковості все ж зазнали значної еволюції при переході від «застою» до «перебудови». Головні складові на перший погляд залишалися однаковими: будні (навчання) й свята, університетські традиції, матеріальні проблеми та забезпечення, праця та житло, світогляд та громадська діяльність, творчість та спорт. Однак зміст цих складових зазнавав змін, а згодом і руйнації попередньої системи цінностей, що створювалася десятиліттями з підтримкою держави. Нові явища були пов'язані з розвитком підприємництва та індивідуальної ініціативи, розширенням міжнародних зв'язків, «гласністю», більшою доступністю західної культури. Якщо для періоду застою викладацькі та студентські кооперативи були неприйнятними, критика існуючих порядків спричиняла небажані «наслідки», а прослуховування іноземних рок-груп було екзотикою, то під час перебудови подібні явища, як і багато іншого, вже сприймалися як частина повсякдення. Ці зміни хоча й не набули системного характеру, однак стали запорукою просування в майбутнє.

¹³¹⁰ ЗНК. — 1970. — 23 берез. (№ 10).

¹³¹¹ ЗНК. — 1977. — 17 черв. (№ 21).

¹³¹² Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Профком. Т. 2: Протоколи засідань №№ 18–32. — Арк. 157.

¹³¹³ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 100.

¹³¹⁴ ЗНК. — 1989. — 6 січ. (№ 1).

¹³¹⁵ ЗНК. — 1988. — 27 жовт. (№ 33).

¹³¹⁶ ЗНК. — 1989. — 13 жовт. (№ 31).

¹³¹⁷ ЗНК. — 1989. — 13 жовт. (№ 31).

¹³¹⁸ ЗНК. — 1989. — 20 січ. (№ 3).

¹³¹⁹ ЗНК. — 1989. — 24 берез. (№ 11).

¹³²⁰ ЗНК. — 1989. — 17 лют. (№ 6).

Розділ 5

Розвиток університетської науки

5.1. Біологічні науки¹³²¹

Ботанічні дослідження

Неординарність і суперечливість радянської епохи зумовлює необхідність виділити кілька етапів в історії ботанічних досліджень на біологічному факультеті Одеського державного університету імені І. І. Мечникова (ОДУ). До 1978 року тут існували окремо кафедра морфології та систематики рослин та кафедра анатомії і фізіології рослин, які були об'єднані в кафедру ботаніки¹³²².

Перший етап (1933–1941) — охоплює період з відновлення університету й до початку радянсько-німецької війни. У цей час кафедрі морфології і систематики рослин очолював професор Г. Й. Потапенко, який плідно працював як дендролог, геоботанік, природоохоронець, ґрунтознавець, спеціаліст з лісознавства тощо¹³²³. Його дослідження флори і рослинності схилів Хаджибейського, Куяльницького, Дофінівського, Григор'ївського, Тилігульського лиманів, що увійшли до докторської дисертації «Растительность северо-западного побережья Черного моря», стали класичними в науці¹³²⁴. Під його керівництвом співробітники кафедри проводили геоботанічні дослідження, вивчали степові та лісові фітоценози, водорості морського узбережжя та лиманів, а чимала кількість аспірантів плідно працювали над дисертаціями.

Спочатку асистентом, а потім доцентом кафедри після захисту 1934 року кандидатської дисертації з проблем практичного використання морських водоростей Одеського узбережжя працював І. І. Погребняк. Під час підготовки дисертації він співпрацював з академіком В. І. Липським, докторами біологічних наук О. С. Зиноюю, М. М. Вороніхіним, А. О. Єленкіним. Його дружина Н. З. Жаренко вивчала бур'янисту рослинність та засоби боротьби з нею на території Одеського регіону, а після захисту 1935 року кандидатської дисертації працювала спочатку асистентом, а потім доцентом кафедри¹³²⁵. З 1934 року аспіранткою кафедри була Л. А. Шапошнікова, яка проводила геоботанічні дослідження у Чорному лісі й 1939 року захистила дисертацію, а далі читала курс географії рослин, продовжуючи вивчення лісових масивів Кіровоградської області. Геоботанічні дослідження проводила аспірантка кафедри П. І. Гержедович, яка також 1937 року захистила кандидатську дисертацію. Після захисту вона працювала на кафедрі спочатку асистентом, а потім доцентом (з 1939). Трав'янистий рослинний покрив лісових насаджень Весело-Боковеньківської ден-

¹³²¹ Автор підрозділу О. М. Андрієвський.

¹³²² Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. 145 років існування кафедри ботаніки ОНУ // Вісник ОНУ. Біологія. — 2010. — Т. 15. — № 6. — С. 117–124.

¹³²³ Пашковская Н. М. Забытые имена: Георгий Иосифович Потапенко // Вісник ОНУ. Біологія. — 2004. — Т. 9. — № 1. — С. 269–274; Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. Ботаніки і ботанічні дослідження в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865–2005). — Одеса, 2005. — С. 33–35.

¹³²⁴ Потапенко Г. И. Растительность северо-западного побережья Черного моря: почвы, флора, растительность и пути растениеводственного освоения причерноморских пересыпей: дис. ... д-ра биол. наук. — Одеса, 1943; його ж: Хаджибейський лиман: Матеріали до краєзнавства Одеської округи. — Одеса, 1927; його ж: Нарис рослинності Савранського лісу (Геоботанічні замітки) // Труды ОГУ: Биология. — 1937. — Т. 2. — С. 271–299.

¹³²⁵ Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. Ботаніки і ботанічні дослідження... — С. 41–42; Коваленко С. Г., Васильєва Т. В. До сторіччя з дня народження Анастасії Зиновіївни Жаренко... — С. 5.

дростанції вивчала аспірантка (1937–1939) М. В. Домбровська, яка потім працювала асистентом кафедри. З 1938 року аспірантами були О. А. Гурська й О. А. Щербіна, які далі працювали асистентами кафедри. О. А. Щербіна вивчала інтродукцію окремих видів субтропічних рослин на півдні Одеської області та флору Рацінської лісної дачі (Вознесенськ). У передвоєнний час вивченням рослинності кримської яйли займалася аспірантка З. В. Отроковська. Аспірантка С. Г. Кисіль-Безфамільна складала геоботанічну характеристику ковилово-степової підзони Молдавії, а І. Ю. Красковська під керівництвом Г. Й. Потапенка вивчала рослинність лугов Барабойської долини та Грос-Лібентальської балки тодішнього Спартаківського району Одеської області, а також пісків Південного Бугу¹³²⁶.

Під час евакуації до Байрам-Алі співробітники кафедри І. І. Погребняк, Н. З. Жаренко, М. В. Домбровська вивчали флору і рослинність Туркменії у верхів'ї Амудар'ї, проводили облік найважливіших видів рослинної сировини, а Л. А. Шапошнікова досліджувала лікарські рослини Кубані та Середньої Азії. Багато уваги викладачі приділяли вихованню студентів, допомозі фронту. На фронті воювали О. О. Титаренко та Г. В. Ткаченко, які долучилися до працівників кафедри вже у повоєнний період.

В окупованій Одесі з різних причин залишились Г. Й. Потапенко, О. С. Пилипенко, О. І. Яворська, О. О. Філіпова, О. А. Щербіна, Г. А. Боровиков, які працювали в університеті, прагнучи зберегти його матеріальну базу, хоч це не завжди вдавалося. Так, частину гербарію окупанти встигли вивезти до Бухареста; на щастя, після перемоги вона повернулася до Одеси¹³²⁷.

Наступний етап розвитку ботанічних досліджень в ОДУ — повоєнний період, коли нагальною справою стало відновлення матеріальної бази та навчального процесу на біологічному факультеті. Ботанічні дослідження в університеті допомагали організувати: лабораторія фізіології рослин, лабораторія морфології і систематики рослин, Ботанічний музей і гербарій, що нараховував величезну кількість гербарного матеріалу великої цінності.

Кафедрою морфології та систематики рослин у повоєнний час (до 1978) керував І. І. Погребняк¹³²⁸. Він вивчав водорості причорноморських водойм і захистив докторську дисертацію «Донна рослинність лиманів Північно-Західного Причорномор'я і суміжних акваторій». Серед 10 його аспірантів були М. О. Гусяков¹³²⁹, Ф. П. Ткаченко, В. В. Сивцов, Абдельгані Нур Ель-Дін Халіль, Імам та ін. В майбутньому М. О. Гусяков та Ф. П. Ткаченко підготували і захистили докторські дисертації. Сферою наукових інтересів Ф. П. Ткаченка був макрофітобентос Північно-Західної частини Чорного моря.

Співробітники кафедри у цей період багато уваги приділяли вивченню водоростей причорноморських водойм (О. А. Гурська, Н. М. Пашковська, С. М. Мілютіна). Викладач Н. З. Жаренко (разом із співробітниками ботанічного саду) займалася озелененням міста новими породами дерев і кущів, наприклад *Pistacia vera L.*, *Albizzia julibrissin Durazz*. Вони прикрасили сквери, зокрема біля оперного театру, парки та вулиці міста. Н. З. Жаренко багато уваги приділяла вивченню ритмів росту й розвитку дослідних рослин, їхньої стійкості, ступеню акліматизації тощо. Одним з аспектів роботи було

¹³²⁶ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 166–178; Коваленко С. Г., Васильєва Т. В. Біологічний факультет Одеського національного університету // Биоразнообразие. Экология. Эволюция. Адаптация: II Междунар. научн. конф. студентов, аспирантов и молод. ученых, посвящ. 140-летию ОНУ им. И. И. Мечникова. — Одесса, 2005. — С. 4; Потапенко Г. И. История кафедры ботаники Одесского государственного университета за 75 лет существования (1865–1940). — Одесса, 2010; його ж: Материалы по истории ботаники в Одесском университете: (Из воспоминаний). — М., 1961. — С. 44–62 // Труды института истории естествознания и техники. — Вып. 10.

¹³²⁷ Кузнецов В. О. Біологічний факультет Одеського національного університету в період тимчасової окупації м. Одеси (1941–1944) // Вісник ОНУ. — 2003. — Т. 8. — Вип. 1. — С. 228–246.

¹³²⁸ ПОНУ. — Т. 3. — С. 490–494; Ткаченко Ф. П., Маслов И. И., Еременко Т. И., Попова Е. Н. Иван Иванович Погребняк (к 100-летию со дня рождения) // Альгология. — 2008. — Т. 18. — № 2. — С. 220–221.

¹³²⁹ Ковтун О. О., Васильєва Т. В. Гусяков Микола Омелянович: Біобібліографічний покажчик. Серія: Біобібліографія вчених університету. — Вип. Біологи. — Одеса, 2005.

також вивчення флори і рослинності Північно-Західного Причорномор'я, Криму, Краснодарського краю (Л. А. Шапошнікова, А. К. Ареф'єва та ін.), рідкісних та зникаючих рослин (Л. А. Шапошнікова, М. Г. Кожура та ін.), лікарських рослин (А. І. Дьоміна) тощо. 1964 року в Тартуському університеті А. І. Дьоміна захистила докторську дисертацію «Сантаніноносні полини України, їхні біологічні особливості і шляхи використання»¹³³⁰.

Велику увагу на кафедрі приділяли вивченню дендрофлори і рослинності Одеської області з метою використання для потреб степового лісорозведення та зеленого насадження; проводились роботи з інтродукції і акліматизації деревно-чагарникових рослин, вивчення кормових дикоростучих трав, які придатні для поліпшення травостою схилових пасовищ. Крім цього, на кафедрі досліджували дикоростучі бобові кормові рослини та їх використання в умовах Одеської області; вивчали також деревні рослини, які придатні для озеленення території з засоленими ґрунтами та низку інших питань.

Кафедрою анатомії і фізіології рослин понад 30 років (1916–1948) завідував Ф. М. Порошко, відомий фундаментальними працями в галузі тропізмів. Він був одним з десяти професорів, що евакуювалися разом з університетом. Його самовіддана праця у роки війни була відзначена орденом «Знак пошани» та медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні». У повоєнний час він був також деканом біологічного факультету. Багато його наукових праць не втратили своєї цінності навіть зараз, зокрема з проблем проростання насіння. Останній науковий напрям розвивали його аспіранти, у подальшому доктори біологічних наук Б. М. Аксент'єв¹³³¹ і А. І. Дьоміна¹³³². Цей напрям отримав продовження в дослідженнях працівників кафедри і в наступні десятиліття. Б. М. Аксент'єв приділив багато уваги вивченню водоростей. Він дав флористичну і екологічну характеристику діатомових водоростей нижньої течії Дністра, виявив 54 нових види для Чорного моря, уточнив характеристику фітопланктону Одеської затоки, серед хетцеросів описав ряд нових видів.

Основна наукова робота проводилася в рамках науково-дослідної теми «Біохімічні дослідження фізіологічно активних речовин у соках рослин» при безпосередньому керівництві професора Ф. М. Порошка. Велике значення мало проведення 4 серій експериментів з іншої його теми — «До теорії експериментального регулювання росту і розвитку культурних рослин шляхом передпосівної обробки насіння».

Доцент Л. А. Шапошнікова керувала темою «Флористичне та фітоценологічне вивчення Нерубайської лісової дачі». Крім вивчення літератури, були проведені виїзди та флористичні збори 150 екземплярів рослин. По всіх роботах, пов'язаних з дослідницькими посівами (теми доцента Івановської та асистента Домбровської) були закладені досліді.

У 1948–1953 роках кафедрою анатомії та фізіології рослин керував за сумісництвом професор Г. А. Боровиков¹³³³. Його роботи присвячені вивченню полярності у рослин і можливостям її змінювати. Це вдалося довести на прикладі клітин водорості *Cladophora*.

Роботою кафедри з 1953 до 1959 року керував С. І. Лебедев, ректор ОДУ, академік УАСН¹³³⁴. У цей час зусилля викладачів зосереджувались на вивченні проблем фото-

¹³³⁰ Немерцалов В. В., Немерцалова С. В., Немерцалова М. В. Перша жінка ботанік — доктор біологічних наук в Одеському університеті (до сторіччя з дня народження Антоніни Іванівни Дьоміної) // Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень: Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців. — Одеса, 2005. — С. 138–139.

¹³³¹ Потапенко Г. И. История кафедры ботаники... — С. 60; Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. Ботаніки і ботанічні дослідження... — С. 27–28.

¹³³² Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Немерцалова М. В. Внесок А. І. Дьоміної в ресурсознавство України (до 100-річчя від дня народження) // Вісник Запорізького держ. ун-ту. Біологічні науки. — Запоріжжя, 2004. — Вип. 1. — С. 86–88; Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. Ботаніки і ботанічні дослідження... — С. 40–41.

¹³³³ Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. Ботаніки і ботанічні дослідження... — С. 38–39.

¹³³⁴ Там само. — С. 43–45.

синтезу, фізіологічної ролі мікроелементів, пігментних систем та продуктивності чорноморських водоростей (О. І. Саннікова, І. О. Ярцева, М. В. Голубцева), для практичних цілей вивчався агароїд філофори.

Працюючи в одеський період своєї наукової діяльності над проблемою фотосинтезу, професор С. І. Лебедев продовжував досліджувати рослинні пігменти, приділяючи головну увагу вивченню фотосинтетичних пігментів, яке значно прискорювалось завдяки застосуванню методів паперової розподільної хроматографії, електро-фотометрії і спектрофотометрії. Були досліджені фотосинтетичні пігменти чорноморської водорості філофори. У зв'язку з потребами виробництва проведено вивчення агароїду і агароїдину філофори, а також біохімічних особливостей крохмалю водоростей. Досліджувався фотосинтез філофори.

З багатьох аспірантів С. І. Лебедева у цей період виконали й захистили кандидатські дисертації О. І. Саннікова, М. В. Голубцева, О. Г. Судьїна, І. О. Ярцева, І. А. Арешидзе, Г. К. Яценко та інші. Він був керівником кандидатської дисертації К. М. Ситника, який надалі став академіком і багато років керував роботою Інституту ботаніки імені М. Г. Холодного. Після від'їзду професора С. І. Лебедева до Києва протягом року кафедру керувала доцент М. В. Домбровська, наукові інтереси якої зосереджувались на вивченні фізіології цитрусових в умовах траншейної культури, а також фізіологічної дії та післядії гербіцидів на кукурудзу та озиму пшеницю. На кафедрі досліджували дію мікроелементів, зокрема цинку, на різні фізіологічні процеси в рослинах (О. О. Титаренко) і біохімічні особливості рослин (Г. О. Івановська).

Тривалий час (1961–1978) наукові дослідження кафедри спрямовував Г. В. Ткаченко. Докторську дисертацію «Біологія цвітіння і запліднення винограду в Закарпатті» він захистив 1959 року. Співробітники кафедри вивчали дію фізіологічно активних речовин, мікроелементів, фосфорних добрив, проблеми алелопатії тощо. Аспірантами Г. В. Ткаченка у цей час були В. Т. Коваль, Г. А. Швець, С. Г. Коваленко, В. Г. Кур'ята (у подальшому доктор наук, професор), М. В. Москов, І. Д. Чернишов, П. І. Голінка, Абдель Фатах та ін.

Викладачі В. Г. Ткаченко та О. О. Титаренко підготували посібники з навчальних курсів «Фізіологія розвитку рослин», «Фізіологія розвитку рослин в онтогенезі» та «Фізіологія стійкості рослин». Для поглиблення знань студентів з ботаніки під керівництвом Л. А. Шапошнікової на території біологічного факультету було створено навчально-студентську ділянку, де на той час росло більш ніж 450 видів рослин.

1978 року дві ботанічні кафедри біологічного факультету були об'єднані в єдину кафедру ботаніки, завідувачем якої став доцент В. Т. Коваль. Його наукові інтереси включали вивчення дії 15-краун-5-ефіру на фізіолого-біохімічні показники рослин, впливу вітамінів на проникнення мембран мітохондрій, фізіологічної дії мікроелементів. Він був керівником шести вітчизняних аспірантів — О. Б. Паузер, Т. В. Коломійчук, М. О. Лесіної, Г. А. Зеленіної, Л. В. Мурсанової і одного іноземного — Ліонга. Наукова робота кафедри розвивалась у двох напрямках: 1) еколого-біологічне вивчення наземної і водної рослинності Північно-Західного Причорномор'я для раціонального використання й охорони (викладачі Ф. П. Ткаченко, В. П. Герасим'юк, С. Г. Коваленко, О. М. Попова, І. П. Ружицька, Т. В. Васильєва, М. О. Гусяков, С. Є. Дятлов). Двоє останніх згодом перейшли на посади завідувача кафедри гідробіології та її співробітника; 2) вивчення фізіологічної дії мікроелементів на різні сільськогосподарські культури, ферменти насіння на різних етапах онтогенезу рослин, пов'язаних з підвищенням продуктивності культурних рослин (викладачі В. Т. Коваль, Г. А. Швець, З. Є. Захарієва, О. Б. Паузер, М. О. Лесіна).

Отже, в радянський час науковці ОДУ продовжували розвивати міцні засади ботанічних досліджень, закладені ще в часи існування Імператорського Новоросійського університету. Попри складний коловорот суспільних подій радянської історії, в яких університет не завжди зазнавав позитивних трансформацій своєї структури та якісного складу професорсько-викладацьких кадрів, вдалося значно розширити напрями

ботанічних досліджень. Ботаніки успішно займались дослідженнями в галузі морфології, систематики, флори і рослинності, екології водних і наземних рослин, ботанічної географії та палеоботаніки. Широкого визнання набули праці з фізичної фізіології рослин, фотосинтезу і мікроелементів, біохімії рослин тощо.

Зоологічні дослідження

До 1937 року в ОДУ існувала єдина кафедра зоології, яку очолював академік Д. К. Третьяков — директор науково-дослідного зоолого-біологічного інституту¹³³⁵. Саме на цій кафедрі він розпочав еколого-морфологічні дослідження.

З 1937 року в ОДУ працювали вже дві зоологічні кафедри: зоології безхребетних і хребетних тварин. Завідувачем першої став професор М. П. Савчук, який того ж року захистив докторську дисертацію на тему «О происхождении регенерационной бластемы у хвостатых амфибий»¹³³⁶. Членами кафедри були професор-ентомолог О. М. Кириченко, доцент С. М. Морін та ін. Кафедрою зоології хребетних тварин у довоєнні роки завідував професор, академік АН України Д. К. Третьяков; членами кафедри були доценти Г. І. Конопльов, К. Т. Бренейза, М. М. Жуков, П. І. Дмитрашко та аспіранти Н. І. Шамутіна, Ф. С. Замбриборщ, Е. І. Бешляга, Б. А. Янковський¹³³⁷. Директором зоомузею, який існував на базі вказаних вище кафедр у 1941 році, був професор О. О. Браунер¹³³⁸.

З 26 липня 1941 до 3 вересня 1944 року університет перебував в евакуації¹³³⁹. Обидві кафедри очолював професор М. П. Савчук. Спочатку в Майкопі (1941–1942), а згодом у Байрам-Алі (1942–1944) співробітники кафедр виконували значний обсяг як педагогічної, так і прикладної наукової роботи. Серед вчених слід згадати доцента П. І. Дмитрашко, асистента Л. Ю. Бешевлі та ін. На південному фронті, під час героїчної оборони Севастополя у листопаді 1941 року, смертю героя загинув другий декан біологічного факультету ОДУ, доцент кафедри зоології хребетних тварин Г. І. Конопльов¹³⁴⁰.

Частина викладачів та студентів залишились в окупованій Одесі, і кафедра зоології увійшла до університету Трансністрії. Кафедру очолював професор О. Р. Прендель, а роботою зоологічного музею опікувався професор С. А. Нікітін. Саме їм вдалося зберегти багато рідкісних експонатів з фондів кафедри зоології та музею, які не змогли евакуювати.

Після повернення з евакуації кафедру зоології безхребетних тварин очолив М. П. Савчук (1944–1976).

У 1945–1946 роках лабораторія кафедри зоології безхребетних тварин розміщувалася в трьох кімнатах, розрахованих на 12 робочих місць; лабораторія кафедри зоології хребетних тварин перебувала у першій кімнаті, в якій знаходилося 300 навчальних експонатів. Фундаментальні дослідження на кафедрі проводилися в межах наукової теми «Регенерація та еволюційний розвиток організмів» під керівництвом про-

¹³³⁵ Бабий Т. П., Коханова Л. Л. Биологи: Биографический справочник. — К., 1984; Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 13.

¹³³⁶ Савчук Н. А. О происхождении регенерационной бластемы у хвостатых амфибий: дис. ... д-ра биол. наук. — Одесса, 1937.

¹³³⁷ Прендель А. Р. Роль одесских ученых в изучении фауны беспозвоночных Черного моря и ближайших материковых водоемов // Труды ОГУ им. И. И. Мечникова. — 1954. — Т. 144. — С. 49–55; Стойловський В. П., Богачик Т. А., Рясиков Л. В. Нариси з історії кафедри зоології Одеського (Новоросійського) університету // Вісник ОНУ. Сер.: Біологія. — 2010. — Т. 15. — Вип. 6. — С. 125–133.

¹³³⁸ Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых зоологов ОНУ имени Мечникова (Новороссийского) в становление и развитие зоологического музея // Філософські пошуки. — 2003. — Вип. 14–15. — С. 141–153; Назаренко Л. Ф. Зоологічний музей // Історія Одеського університету за 100 років... — С. 157–159.

¹³³⁹ Історія Одеського університету за 100 років...

¹³⁴⁰ Савчук М. П. Одеський державний університет в роки Великої Вітчизняної війни // Развитие зоологических исследований в Одесском университете. Академик Д. К. Третьяков и его научная школа: сб. воспоминаний и науч. тр. — Одесса, 1999. — С. 68–77.

фессора М. П. Савчука і кандидата біологічних наук П. І. Дмитрашко. Крім того, зусилля співробітників кафедри були спрямовані на всебічне вивчення природних умов і, у зв'язку з цим, з'ясування можливостей розвитку виробничих сил Одеської області і прилеглих районів степової смуги України. Провідними науковими напрямками на біологічному факультеті і в зоолого-біологічному інституті (Зообін) були: «Філогенез найпростіших»; «Склад і характер фауни різних екологічних зон»; «Регенерація у тваринних організмів» (Зообін); «Природа низин річки Дністер у зв'язку з її народно-господарським використанням» (біофак, геофак); «Гідробіологія лиманів північного Причорномор'я» (біофак, Зообін, ботсад)¹³⁴¹.

У 1949–1950 роках зусилля біологічного факультету були спрямовані на розробку єдиної теми: «З'ясування умов якнайшвидшого виконання Сталінського плану перетворення природи в південній лісостеповій частині УРСР». Згідно з рішеннями IV сесії ВАСГНІЛ робота біологічного факультету, Зообіну і ботсаду була переглянута під кутом зору сталінського перетворення природи. Таким чином було покладено початок теоретичній розробці окремих питань мічурінської біології. Крім того, в наступні роки проводилися дослідження ще за двома головними темами: «Матеріали до санітарно-біологічної оцінки джерел водопостачання станції «Дністер» Одеського міського водоканалу» (керівник — професор О. Р. Прендель), «Кровососучі двокрилі водойм річки Дніпро в районі будівництва Каховської ГЕС»¹³⁴².

У наступному році на кафедрі зоології безхребетних тварин під керівництвом професора Савчука була ініційована розробка теми «Шляхи використання лісосмуг степової частині півдня УРСР з метою шовківництва» (виконавці Шумило і Карпов). У той же час провідним науковим напрямом на факультеті була «Боротьба з паразитами сільськогосподарських тварин та шкідниками сільськогосподарських рослин» (керівник — член-кореспондент М. П. Савчук; виконавці — доцент П. І. Єгоров, доцент В. А. Федосєєв, старший викладач Л. Ю. Бешевлі, наукові співробітники І. В. Березюк та Л. Ф. Назаренко). За кафедральною темою «Паразитофауна овець Одеської області» було досліджено 190 овець в двох колгоспах Великомихайлівського району. Встановлено майже повне зараження стада овець стрічково-глистною хворобою, а також наявність збудника ценурозу мозку. За кафедральною темою «Застосування туманів з перегрітої рідини для боротьби з шкідниками сільськогосподарських рослин» проведено 30 дослідів на випробування експериментального котла для отримання стійкого туману з бордоської рідини у виноградниках одного колгоспу.

Крім того, співробітниками кафедри зоології хребетних тварин виконувалися дослідження за темами «Підвищення продуктивності ставків і лиманів» (керівник — професор І. І. Пузанов) і «Паразитофауна сільськогосподарських тварин Одеської області та профілактичні заходи проти найголовніших інвазій» (керівник — член-кореспондент М. П. Савчук; виконавці — співробітники кафедри зоології хребетних тварин і зоологічного музею)¹³⁴³. У 1954 році М. П. Савчук опублікував підручник «Зоологія безхребетних», а у 1955 році видав книгу «Наука і релігія о жизни, старости и смерти»¹³⁴⁴.

На початку 1960-х років провідними темами були «Умови життя риб в Придунайських озерах» (кафедра зоології хребетних, науковий керівник — доцент Ф. С. Замбриборщ, замовник — Одеський держрибпромтрест), «Біотехніка витримування мо-

¹³⁴¹ Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых зоологов ОНУ имени Мечникова...; Савчук М. П. Одеський державний університет в роки Великої Вітчизняної війни...; Прендель А. Р. Роль одесских ученых в изучении фауны беспозвоночных Черного моря...; Пузанов И. И. Столетние итоги зоологических исследований в Одессе // Труды ОГУ. — 1954. — Т. 144. — С. 73–83.

¹³⁴² Прендель А. Р. Роль одесских ученых в изучении фауны беспозвоночных Черного моря...

¹³⁴³ Пузанов И. И. Столетние итоги зоологических исследований...; Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых зоологов ОНУ имени Мечникова...; Стойловський В. П., Богачик Т. А., Рясиков Л. В. Вказ. пр.

¹³⁴⁴ Савчук Н. А. Наука и религия о жизни, старости и смерти. — Одесса, 1955.

лоді кефалі в зимовалах» (кафедра зоології хребетних, науковий керівник — доцент Ф. С. Замбриборщ, замовник — Одеський держрибпромтрест) та «Вплив токсинів гельмінтів людини та сільськогосподарських тварин на організм хазяїна» (кафедра зоології безхребетних, науковий керівник — професор М. П. Савчук, виконавці — доценти Л. А. Семенюк та О. Є. Савчук). Також в межах кафедральної тематики проводилися дослідження за такими напрямками, як «Вплив токсинів гельмінтів на травні процеси», «Вплив гельмінтів на функціональний стан центральної нервової системи», «Поширення осередків стьожка широкого в басейнах Дунаю, Дністра та Дніпра», «Гельмінтофауна рогатої худоби в Білгород-Дністровському та Ізмаїльському районах», «Паразитофауна домашніх птахів на території Іванівського району» (виконавець — доцент Н. Ю. Андрієвська) та «Гельмінтофауна промислових ссавців Нижнього Дністра» (виконавець — асистент В. С. Губський).

У 1961–1962 роках розроблялися теми: «Крайова паразитологія», «Фауна північно-західної частини Чорного моря», «Біологічні основи раціонального використання і відтворення рибних та інших (тваринних і рослинних) ресурсів моря і внутрішніх водойм». В той же час особлива увага приділялася темі «Умови життя риб в придунайських озерах» (кафедра зоології хребетних, керівник — доцент Ф. С. Замбриборщ), було отримано деякі важливі результати: озера Ялпук, Кагул, Катлабук, Китай, будучи великими за обсягом, мають дуже мало нерестової та вирісної (для молоді) площі; цінні риби — малочисельні, їх запаси обмежені. Тоді рибогосподарчі організації почали споруджувати канали для з'єднання озер і лиманів з Дунаєм, що змінило міграцію сазана, судака, ляща і сома. На кафедрі зоології безхребетних виконувалася й тема під назвою «Поширення стьожка широкого на території УРСР» (науковий керівник М. П. Савчук).

У 1964–1965 роках було виконано обсяг намічених робіт по 19 університетським темам, зокрема по темі 34/68 «Вплив токсинів найголовніших гельмінтів людини і тварин на морфологічні та функціональні зміни в органах хазяїна» закінчено розділ «Дослідження впливу гельмінтів на функціональний стан нервової системи» (керівник — професор М. П. Савчук).

У 1970/71 навчальному році на кафедрі зоології хребетних тварин було введено нові спецкурси: «Біологічні основи мисливського господарства», «Еволюційна морфологія нижчих хребетних», «Еколого-біологічні основи біологічних засобів боротьби...».

В 1976–1986 роках кафедрі зоології безхребетних тварин очолював професор В. Д. Севастьянов¹³⁴⁵. Він у складі авторського колективу під керівництвом М. С. Гілярова отримав у 1980 році Державну премію СРСР за тритомне видання «Определитель обитающих в почве клещей». З 1968 до 1989 року на кафедрі працювала талановитий дослідник і педагог професор О. П. Андрійко, яка внесла значний вклад у вивчення паразитів птахів і ссавців України та Молдови.

Кафедру зоології хребетних тварин з 1944 до 1947 року очолював професор О. Р. Прендель, а з 1947 до 1971 — Заслужений діяч науки УРСР І. І. Пузанов¹³⁴⁶. У повоєнні роки професор Пузанов очолював комплексні дослідження лиманів Північно-Західного Причорномор'я¹³⁴⁷. Ним було започатковано вивчення фауни нових і старих лісових насаджень та їхньої ролі у степових біоценозах. Велика увага приділялась вивченню міграцій птахів та небезпеці зіткнення їх з літаками. Професору І. І. Пузанову належить велика роль у формуванні природоохоронного світогляду студентів та природокористувачів регіону. Він був блискучим організатором наукових досліджень усього колективу кафедри.

Певний час (1964–1967) на кафедрі зоології хребетних успішно працював визнаний фахівець-орнітолог професор Ф. І. Страутман. З 1971 по 1984 рік кафедрі зоології хребетних очолював доцент Л. Ф. Назаренко — учень І. І. Пузанова, талановитий

¹³⁴⁵ Стойловський В. П., Богачик Т. А., Рясіков Л. В. Вказ. пр.

¹³⁴⁶ Ануфрієв Л. А., Зелінський І. П. Вказ. пр.

¹³⁴⁷ Прендель А. Р. Роль одесских ученых в изучении фауны беспозвоночных Черного моря...

орнітолог, який зробив важливий внесок у вивчення орнітофауни Північно-Західного Причорномор'я. Нетривалий період (1984–1986) кафедру зоології хребетних очолював доцент А. І. Корзюков, який започаткував вивчення міграцій птахів через острови Зміїний.

1986 року, після об'єднання кафедр зоології хребетних, зоології безхребетних та гідробіології, була створена кафедра зоології та гідробіології, завідувачем якої став професор В. Д. Севастьянов.

Розвиток зоологічного музею

Коли у 1920 році Новоросійський університет був розформований, а на його базі створені самостійні інститути, музейні зібрання ІНУ дісталися інституту народної освіти (ОІНО). Його адміністрація негативно ставилася до музеїв і вважала, що інституту вони не потрібні. Був навіть намір вивести всі музеї з будівлі ОІНО. Наприкінці 1930 року за рішенням Наркомпросу на базі кафедр біології та геології була організована Одеська філія науково-дослідного Зоолого-біологічного інституту (Зообін), директором якого призначили академіка Д. К. Третьякова. За його пропозицією і завдяки активності секретаря Зообіну Д. І. Склярука Наркомпрос погодився передати зоологічний, зоотомічний і геолого-палеонтологічний музеї новоствореному інституту¹³⁴⁸. Частину експонатів залишили в зоологічному кабінеті ОІНО для лекційної демонстрації.

Після формальної передачі музеїв почалася їх реорганізація. Зоологічний і зоотомічний були об'єднані в один зоологічний музей. Він не мав штатних одиниць, крім завідувача, який займався реорганізацією експозиції ссавців і птахів, тому Д. К. Третьяков сам упорядкував колекції безхребетних і риб, багатьох з яких перевизначив і перемонтував. Новостворений музей відвідували шкільні, студентські та інші екскурсії¹³⁴⁹. Після організації ОДУ 1933 року до його складу було включено Зообін разом з музеєм. У 1933–1936 роках музеєм завідувала аспірантка Третьякова Ф. С. Хинчук. У 1936 році завідувачем музею призначили С. Б. Грінбарта, якому належить ідея його реконструкції. Плани були підтримані Третьяковим, а допомагали їх практично втілити в життя науковий консультант зоологічного музею професор О. О. Браунер, заступник завідувача М. М. Жуков, старший лаборант І. О. Генесін. За допомогою декана Третьякова та безпосередньою участю Грінбарта вони розширили фонди до 10 000 експонатів, створили три частини експозиції: «Тваринне царство СРСР та інших країн»; «Походження людини»; «Історія мікроскопа». Все це дозволило розширити музей, значно переобладнати експозиції, особливо іхтіологічний розділ, доповнити новими експонатами.

У роки окупації Одеси зоологічний музей використовувався для проведення занять зі студентами відкритого 1942 року румунськими властями Королівського університету Трансністрії. Експозиція музею була залишена в колишніх приміщеннях, за винятком найбільш цінних коробок з екзотичними комахами, які перед відходом частин Червоної армії з Одеси були замуrowані в нішах головного корпусу ОДУ і зберігалися так до визволення міста. На початку окупації діяльністю музею опікувався професор О. Р. Прендель, а з грудня 1942 до вересня 1944 року цю функцію виконував колишній аспірант Д. К. Третьякова професор С. А. Нікітін (обидва викладали зоологічні дисципліни в румунському університеті).

Після звільнення Одеси на посаду директора зоологічного музею призначили доцента М. М. Жукова, який повернувся з евакуації, однак у грудні 1944-го він раптово помер. Директором музею стала Л. Ю. Бешевлі. Після демобілізації до музею повернулися І. О. Генесін, а також В. С. Губський, Л. Ф. Назаренко, А. Я. Слободяник, І. В. Березюк, які закінчили біологічний факультет; поступив на роботу Ю. С. Нікандров — майбутній олімпійський чемпіон зі стендової стрільби, а пізніше С. В. Михайлов, який ще

¹³⁴⁸ Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет...

¹³⁴⁹ Третьяков Д. К. Вказ. пр.

до Великої Вітчизняної війни закінчив спеціальні курси таксидермістів при Московському товаристві мисливців. Завдяки самовідданій праці цих людей музейна експозиція і фондів колекції були відновлені і систематизовані. У наступні роки таксидермісти Михайлов і Нікандров займалися виготовленням опудал великих тварин. Одних вони добули особисто під час експедиційних виїздів на Кавказ (тури, сарни, ведмідь, кабан), інших передав Одеський зоопарк (зубробізон, лама, антилопи, страуси, удави, лев) і китобійна флотилія (тюлень-крабоїд, антарктичні котики).

Після повернення ОДУ з евакуації в штаті музею значилися завідувач, 3 старші й 2 молодші наукові співробітники, 2 лаборанта, старший препарататор. Паралельно з роботою в музеї наукові співробітники брали участь у виконанні наукової тематики кафедр зоології безхребетних та хребетних тварин. З початку 1950-х років вони виступали з доповідями на наукових конференціях, з'їздах, публікували свої здобутки. Основним напрямом дослідницької діяльності було вивчення фауни Північно-Західного Причорномор'я і шляхів раціонального використання природних ресурсів. У цей період були підготовлені кандидатські дисертації по жуках-листоїдах, птахів Нижнього Придністров'я, гамазових кліщах гризунів (І. К. Лопатін, Л. Ф. Назаренко, Л. А. Журавльова).

1949 року на прохання ректора ОДУ Савчука китобійна флотилія «Слава» подарувала музею скелет 27-метрового синього кита. Через погану якість обробки кістки «пахли», тому їх перевезли в Ботанічний сад і присипали землею для біологічного очищення, яке тривало близько 6 років, після чого скелет був встановлений на спеціально виготовлений подіум і у такому вигляді експонувався до 1965 року. До сторіччя університету силами співробітників і робітників будівельної групи була змонтована з металевих труб спеціальна конструкція, яка дозволила підняти скелет і демонструвати його в більш «природному» вигляді. За виконану роботу колектив співробітників був заохочений подякою ректора.

У 1955 році біологічний факультет переїхав до нового триповерхового будинку в Шампанському провулку, на території майбутнього університетського містечка. Туди ж був перевезений і зоологічний музей, який зайняв три просторі зали площею понад 1000 м², де розташовується і понині.

У 1960-ті роки експозиція музею поповнювалася новими видами місцевої фауни (птахами, комахами), яких відловлювали самі співробітники. Завдяки роботі таксидерміста С. В. Михайлова, його помічників — лаборантів Ю. В. Суворова, Ю. А. Буянова, художників П. Велігурського, Б. Володарського, Ю. Горобця були створені художні біогрупи «Удави», «Вовки», «Бобри», «В плавнях Дунаю», виготовлені опудала великих акул, скатів, тюленів та інші експонати.

Поповнювати музей допомагали численні помічники — наукові співробітники ПівденНІРО, Рибпромрозвідки, китобійних флотилій (Г. Соляник, В. Штейнберг, В. Тот, Е. Мейснер, Ю. Бийгань, В. Мірошников, І. Левичев, Ю. Мусій, Є. Дмитрієнко), багато з яких були колишніми студентами біофаку. Китобої привозили заморожені тушки та шкіри альбатросів, пінгвінів, тюленів. Під час наукових рейсів ПівденНІРО були виловлені та зібрані для музею риби Індійського океану, молюски, корали. Зусиллями ентомологів С. Я. Блінштейна та І. В. Мальцева була значно розширена і реконструйована експозиція комах. Швидко поповнювалась і теріологічна колекція. Бригада мисливців, до якої входили І. Г. Гурський, С. В. Михайлов, Л. Ф. Назаренко, забезпечувала музей черепами вовків. Крім того, товариства мисливців передавали музею голови косуль, лисиць, інших ссавців. У 1968 році Г. І. Філімонов подарував музею колекцію шкірок колібрі і деяких інших екзотичних видів птахів. У 1969 році старший лаборант Ю. М. Буянов на чолі групи студентів-практикантів вирушив на науково-дослідному судні «Скіф» в Індійський океан і привіз шкіри великих екземплярів риби-пили та акулохвостого ската, з яких С. В. Михайлов виготовив опудала для експозиції.

У 1960-ті роки музей часто відвідували екскурсанти — школярі, студенти та відпочиваючі санаторіїв Одеси. Кількість екскурсантів була збільшена майже до 6000. Для

порівняння зазначимо, що з 1.09.1938 по 20.04.1939 музей відвідали 732 учня шкіл, 655 учнів технікумів, 58 інших осіб та 942 студенти вишів, в тому числі 459 студентів ОДУ¹³⁵⁰. Просвітницька діяльність проявлялася й у допомозі в організації нових музеїв (облради УТМР, окрради ВВОО, відділу природи краєзнавчого музею), оформленні виставок, шкільних кабінетів зоології та ін. 1960-ті роки можна охарактеризувати, як час своєрідного «ренесансу» в діяльності музею, коли була значно розширена експозиція і поповнені наукові колекції.

До 1980-х років фауна Причорномор'я в експозиції музею була представлена найбільш повно. Нові її види надходили з інших регіонів СРСР в обмін на місцеву фауну (комахи, кладки та шкірки птахів). Тісна співпраця була встановлена з колегами з Новосибірська, Ірбіта, Києва. У 1981–1985 роках для збору матеріалів співробітники музею В. О. Лобков, Ю. М. Олійник, Ю. В. Шильниковський брали участь в експедиціях кафедри ґрунтознавства ОДУ до Забайкалля, Красноярського краю, відвідали Північний Кавказ і Західний Казахстан. У 1986–1988 роках для поповнення музею експонатами А. Б. Трескін і В. В. Заморов були направлені в наукові групи експедицій ПівденНІРО, які працювали в західній частині Індійського океану. За 4 рейси ними зібрані і доставлені в Одесу раковини тропічних молюсків, корали, риби.

У 1980-ті роки в музеї працював талановитий таксидерміст-реставратор Д. Г. Філімонов, який майстерно розфарбував багато опудал рептилій, заново переробив деякі опудала тропічних птахів, створив експозицію «Орнітофауна Центральної Америки». Музейна експозиція поповнилася опудалами риби-місяця, переданої музею М. Бородіним, корифени, скатів та іншими, виготовленими лаборантом-таксидермістом А. Б. Трескіним. Збільшилась і теріологічна колекція. В той же період особлива увага приділялась обліково-депозитарній роботі: всю документацію перевели на нові форми обліку відповідно до затвердженої 1984 року «Інструкції з обліку та зберігання музейних цінностей...», склалися охоронно-топографічні описи, нові інвентарні книги, наукові паспорти та інші документи. Для забезпечення навчального процесу співробітники музею склали методичні вказівки з проведення екскурсій, збору і обробки музейних матеріалів. Підготовлено каталог теріологічної колекції, яка в 1986 році налічувала 5000 одиниць зберігання. У 1995 році було опубліковано «Доповнення до каталогу...», до якого увійшов опис ще 1450 черепів ссавців. З того часу зазначена вище колекція постійно поповнюється новими препаратами.

Фізіологічні дослідження

У 1922 році кафедру фізіології тварин, яка на той час входила до складу ОІНО, очолив професор Є. І. Синельников. Його наукові дослідження стосувалися різних розділів фізіології: фізіології центральної і вегетативної нервової системи, терморегуляції, фізіології травлення і лімфатичних утворень¹³⁵¹. Розробивши спеціальну методику зігрівання та охолодження крові, яка притікає до мозку, він довів, що збудником теплорегуляційних центрів в корі головного мозку та інших відділах є зміна температури крові. Колективу керованої ним кафедри належить науковий пріоритет у встановленні умовно-рефлекторної регуляції температури тіла.

Детально розроблялася в цей період на кафедрі проблема фізіології травлення, іннервації слинних залоз, секреторної і моторної діяльності кишечника людини і тварин. Вивчалася роль лімфатичних утворень кишечника у функціонуванні систем організму.

¹³⁵⁰ Савчук Н. А. Одесский университет за 75 лет... — С. 166.

¹³⁵¹ Синельников Є. І. Питання про моторну функцію шлунково-кишкового тракту // Праці ОДУ. Серія: Біологія. — 1934. — Т. 1. — С. 1–8; Синельников Є. І., Гугель-Морозова Т. П. Вегетативні рефлекси на ізольованих внутрішніх органах тіла // Там само. — 1937. — Т. 2. — С. 223–252; Синельников Є. І., Соломянний В. М., Ясиновський М. А. Про еміграцію лейкоцитів до ізольованого за Павловим шлуночка // Там само. — 1938. — Т. 3. — С. 79–91; Синельников Є. І. Еміграція лімфоцитів у просвіт апендикса кролика // Там само. — 1940. — Т. 4. — С. 271–279; Синельников Е. И., Семенюк Л. А., Работнова М. К. Процессы брожения в слепой кишке жвачных и травоядных животных // Там само. — 1955. — Т. 145. — Вип. 7. — С. 249–258.

У 1945–1946 роках професор Є. І. Сінельников керував науковою темою «Процеси травлення в сліпій кишці кролика», в рамках якої проводилося вивчення ролі апендикса в процесі обміну речовин. Крім того, по темі професора Сінельникова і доцента Л. А. Семенюк «Регенерація кісткового трансплантата» була повністю оброблена наукова література, проведена операція на аксолотлі і поставлені три серії дослідів, приготовлені препарати регенованих тканин для гістологічного дослідження.

У 1947–1948 роках у структурі НДІ зоології та біології співробітниками кафедри вивчалось фізіологічне значення лімфатичних утворень кишечника у ссавців.

У 1951–1952 роках на біологічному факультеті продовжилася подальша перебудова всієї діяльності кафедр, в тому числі й кафедри фізіології людини і тварин, відповідно до рішень IV сесії ВАСГНІЛ, республіканської наради в 1948 році і наукової сесії, присвяченої проблемам фізіологічного вчення І. П. Павлова. Дисципліни, що читалися на кафедрі фізіології людини і тварин, були перебудовані відповідно до павловського вчення. На лабораторних заняттях студенти виконували павловські досліди, був уведений семінар «павловської хірургії». Під керівництвом Є. І. Сінельникова і Р. О. Файтельберга були виконані науково-дослідні роботи Альохіної і Л. О. Рябової. В цей час Файтельберг — професор Одеського сільськогосподарського інституту — вже завідував кафедрою за сумісництвом.

Р. О. Файтельберг¹³⁵² разом з колективом співробітників продовжував дослідження Є. І. Сінельникова з фізіології травлення і розвивав цю проблему протягом багатьох років. Так, була досліджена роль різних відділів кори головного мозку та мозжечка в регуляції процесів всмоктування в тонкому кишечнику, була вивчена всмоктувальна функція товстого кишечника овець з зовнішніми анастомозами. У 1954–1955 роках за темою «Фізіологія травлення в кишечнику овець», якою керував професор Файтельберг, було встановлено, що за 30 хвилин в тонкому кишечнику овець відбувається значне всмоктування глюкози і катіонів. У цьому ж році він був керівником теми «Фізіологічні та біохімічні показники крові великої рогатої худоби при годівлі різними раціонами».

У 1960/61 навчальному році кафедра звітувала про виконання головної теми «Травлення», якою керував професор Файтельберг¹³⁵³. Доцент Л. О. Рябова досліджувала «Спонтанну секрецію слини коловушної залози», доцент З. М. Воля¹³⁵⁴ — «Секреторну функцію тонкого кишечника», доцент Л. А. Семенюк — «Травлення в сліпому відділі товстого кишечника в овець». Р. О. Файтельберг опублікував книгу «Всасывание в пищеварительном аппарате».

У 1961–1962 роках співробітники кафедри вивчали процес травлення у овець і собак. Доцент З. М. Воля видала друкований посібник «Анатомія людини» для студентів-біологів.

У 1967/68 навчальному році Методичною комісією був перевірений хід виконання аспірантами педагогічної практики. Були проведені відкриті лекції професора Р. О. Файтельберга з теми «Фізіологія нервової системи». В цьому ж році виконуючий обов'язки доцента П. М. Венгржановський вів загальний курс «Анатомія людини», а виконуюча обов'язки доцента З. О. Алексєєва — «Основи тваринництва». У відповідні спецкурси були введені нові дані літератури з ендокринології, порівняльної фізіології крові, травлення та нервової системи; готувався конспект лекцій з патофізіології, порівняльної фізіології та методики проведення операцій на тваринах. Провідною темою року було: «Вплив м'яса мідій на процеси травлення» (науковий керівник — про-

¹³⁵² Файтельберг Р. О. Биография // Матер. конфер., посвящ. 100-летию со дня рождения Р. О. Файтельберга. — Одесса, 2003. — С. 3–14.

¹³⁵³ Файтельберг Р. О. Всасывание в толстом кишечнике // Труды ОГУ. Серия: Биология. — 1955. — Т. 145. — Вып. 7. — С. 259–264; Файтельберг Р. О., Семенюк Л. А., Воля З. М. Всасывательная деятельность кишечника при анемизации головного мозга // Там само. — С. 265–269.

¹³⁵⁴ Воля З. М. Влияние кастрации и денервации яичников на половые циклы у морской свинки: дис. ... канд. биол. наук. — Одесса, 1941.

фесор Р. О. Файтельберг). Того ж року було видано монографію Файтельберга «Всмоктування білків, жирів та вуглеводів в тонкому кишечнику».

У 1969/70 навчальному році було видано посібник професора Л. А. Семенюк «Нові модифікації операцій на тваринах і використання їх у викладанні фізіології і науковій роботі»; написана методичка з читання лекцій розділу «Фізіологія травлення в шлунку» (Файтельберг) та конспект лекцій з «Ендокринології» (Семенюк).

Таким чином, в 1933–1991 роках співробітники кафедри фізіології людини та тварин проводили дослідження в багатьох наукових напрямках і отримали певні результати, що значно поглибили знання з окремих галузей фізіологічної науки та сприяли подальшому розвитку навчального процесу.

З 1978 року кафедрою фізіології керував професор В. Д. Тараненко. З його приходом були організовані і оснащені сучасним обладнанням дві електрофізіологічні лабораторії, а також медико-біологічна клініка (віварій), і вперше в Одесі були впроваджені мікроелектродні методики нейрофізіологічних досліджень.

В 1980-х та на початку 1990-х років головним напрямом досліджень кафедри фізіології людини та тварин було вивчення механізмів міжнейронної взаємодії в корі головного мозку. Активно досліджувалися клітинні механізми, що лежать в основі пароксизмальної активності в корі та інших структурах мозку. Вивчалися механізми функціонування медіаторно-рецепторних систем ЦНС¹³⁵⁵. Були встановлені (спільно з професором Л. М. Карповим) механізми дії конвульсантів і речовин ГАМК-ергічної природи на процеси постсинаптичного гальмування. Активно проводились нейроморфологічні дослідження кори головного мозку після різних впливів (спільно з доцентом Л. І. Сьомік).

Підсумком багаторічних наукових досліджень був захист В. Д. Тараненком докторської дисертації за темою «Функціональні властивості нейронів та організація міжнейронної взаємодії в корі головного мозку» (1986). При ньому кафедра стала відомим в країні та за кордоном центром нейрофізіології. За керівництва професора Тараненка було захищено 10 кандидатських дисертацій (І. В. Тимофеев¹³⁵⁶, В. В. Туркін, Т. Х. Кір'язова, В. Е. Лопанцев¹³⁵⁷, Є. В. Топольник, Берете Наморі, Судха та ін.). Учні кафедри нині працюють у відомих університетах і клініках США, Канади, Німеччини.

Мікробіологічні дослідження

1933 року на біологічному факультеті окрім традиційних кафедр ботаніки, зоології та фізіології була створена кафедра мікробіології. Її першим завідувачем став професор Л. Й. Рубенчик¹³⁵⁸. На кафедрі під його керівництвом науково-дослідницька робота продовжувалася у напрямі, започаткованому професорами університету мікробіологом Я. Ю. Бардахом, хіміком-органіком О. А. Веріго, академіками М. Д. Зелінським та Є. М. Брусиловським, котрі заклали підґрунтя еколого-мікробіологічних досліджень¹³⁵⁹. Колектив кафедри під його керівництвом займався дослідженнями на межі загальної, водної та геологічної мікробіології¹³⁶⁰. У 1939 році професора Л. Й. Рубенчи-

¹³⁵⁵ Тараненко В. Д. Влияние нембутала на реакции торможения нейронов изолированной коры мозга кошки, вызванные внутрикорковым раздражением // *Нейрофизиология*. — 1984. — Т. 16. — № 2. — С. 147–152.

¹³⁵⁶ Тараненко В. Д., Лопанцев В. Э. Реакции нейронов изолированной полоски коры головного мозга, находящихся в состоянии судорожного возбуждения, на одиночные электрические раздражения // *Нейрофизиология*. — 1988. — Т. 20. — № 4. — С. 198–204.

¹³⁵⁷ Тараненко В. Д., Тимофеев И. В. Изменения ответоспособности нейронов теменной ассоциативной коры на стимуляцию ассоциативных ядер таламуса во время развития в них торможения // *Нейрофизиология*. — 1992. — Т. 24. — № 2. — С. 198–207.

¹³⁵⁸ Іваниця В. О., Юргелайтіс Н. Г., Бурлака Т. В. Мікробіологія в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865–2003). — Одеса, 2004.

¹³⁵⁹ Профессор Яков Юлиевич Бардах / *Вісті науково-дослідчої катедри біології в м. Одесі*. — Вип. 1. — Одеса, 1922. — С. 7–9.

¹³⁶⁰ Рубенчик Л. Й., Ройзін М. Б., Білянський Ф. М. Абсорбція бактерій донними покладами лиманів // *Праці*

ка обрали членом-кореспондентом АН України. Співробітники кафедри під його керівництвом вивчали мікробіоту лікувальної грязі та процеси грязеутворення в причорноморських лиманах, мікробіоту ґрунту полів зрошення. Вони виявили особливості життєдіяльності різних груп мікроорганізмів солоних озер. Широко відомі дослідження Л. Й. Рубенчика, пов'язані з геохімічною діяльністю бактерій циклу сірки, зокрема сульфатредуючих бактерій як основних агентів утворення біогенного сірководню в морях і ґрунтах. Враховуючи важливість праць вченого з геохімічної діяльності бактерій циклу сірки, одна з бактерій цієї групи була названа *Vibrio rubentshikii*. На кафедрі також проводилися дослідження в галузі біопошкоджень — біологічної корозії бетонів морських гідротехнічних споруд¹³⁶¹.

Під час евакуації ОДУ до Туркменістану кафедру мікробіології очолював професор Д. Л. Шаміс¹³⁶², який пізніше став членом-кореспондентом АН Казахстану і засновником мікробіології в Казахстані. У ті важкі воєнні часи в евакуації на кафедрі розроблялися питання загальної та технічної мікробіології. Під час перебування ОДУ в Майкопі та Байрам-Алі науково-педагогічну роботу активно і сумлінно вела доцент О. Є. Савчук.

В перше повоєнне десятиліття завідувачами кафедри мікробіології були: з 1944 до 1945 року — доктор біологічних наук Ю. В. Медведєв, з 1945 до 1946 року — доктор медичних наук В. В. Сукнєв, з 1947 до 1952 року — доктор медичних наук С. М. Мінервін.

У 1945–1946 роках по кафедрі мікробіології було закінчено 2 теми. Одна з них була пов'язана з темою кандидатської дисертації асистента О. Є. Савчук «До питання про вплив деяких фітонцидів на морфологію та біологію бактерій», успішно захищеної автором.

У 1951/52 навчальному році за направленням МВО СРСР з Одеського сільськогосподарського інституту на штатну посаду завідувача кафедри мікробіології ОДУ була переведена В. П. Тульчинська. В наступні роки вона керувала декількома кафедральними науковими темами, зокрема: «Підвищення продуктивності сільськогосподарських тварин», «Алергічна діагностика бруцельозу» та «Застосування бактеріальних добрив в комплексі з мінеральними під посіви кукурудзи», — а також очолювала науковий напрям з досліджень імунітету.

Зазначимо, що в 1960-ті роки на кафедрі мікробіології було створено умови роботи з тканинними культурами, поставлені методики серологічних реакцій; в спеціальний курс з мікробіології і вірусології введено розділ по визначенню ДНК за методом Фьольгена та запроваджено демонстрування навчальних фільмів «Кормові антибіотики», «В глибинах життя», «Розвідка вогнища бактеріального зараження». Це свідчить про те, що в радянській біологічній науці та освіті на той час вже почали відбуватися позитивні зміни.

Більше тридцяти років — з 1952 по 1983-й — кафедрою керувала член-кореспондент АН України (з 1947) професор В. П. Тульчинська. Завдяки її зусиллям у 1963 році кафедра мікробіології була перейменована в кафедру мікробіології і вірусології. Наукові інтереси Тульчинської включали такі сфери діяльності: медичну, водну, загальну мікробіологію, вірусологію, імунологію, екологію. Вона проводила фундаментальні дослідження з проблеми фітонцидів. Питання використання фітонцидної активності проти патогенних мікробів знайшли відображення у книзі В. П. Тульчинської у співавторстві з Н. Г. Юргелайтіс «Растения против микробов» (1980, 1981, 1989). Наприкінці

ОДУ. — 1934. — Т. 1. — С. 33–35; Рубенчик, Л. Й., Ройзін М. Б., Білянський Ф. М., Шаміс Д. Л. Денітрифікаційні бактерії Одеських лиманів та Одеської затоки // Там само. — 1937. — Т. 2. — С. 171–208; Дідчук З. І. Вплив фізіологічного антагонізму іонів на розмноження деяких лиманних бактерій // Там само. — 1940. — Т. 4. — С. 17–42; Рубенчик Л. Й. До мікробіології Славенських озер // Доповіді АН УРСР. — 1939. — № 4. — С. 11–13.

¹³⁶¹ Рубенчик Л. Й., Колкер Й. Й. Мікробіологічні дослідження бетонів морських гідротехнічних споруд // Праці ОДУ. — 1940. — Т. 4. — С. 5–16.

¹³⁶² ПОНУ. — Т. 4. — С. 405–408.

1960-х років під її керівництвом розроблялася наукова тема № 30/9 «Проведення досліджень та розробка пропозицій щодо використання сировинних ресурсів Чорного моря (водоростей, молюсків, морських трав та мікробів) як джерела білка, амінокислот, вітамінів, ферментів для потреб тваринництва».

Співробітники кафедри проводили дослідження на стійкість до мікробних пошкоджень, зокрема на грибостійкість матеріалів та виробів, що застосовуються в автотранспортній, суднобудівельній, радіотехнічній, легкій, харчовій та інших галузях народного господарства (М. С. Мішнаєвський, Н. Г. Юргелайтіс, О. С. Багаєва, О. В. Кошелева, Н. О. Єлинська). Під керівництвом В. П. Тульчинської вивчали мікробне населення північно-західної частини Чорного моря та дельти Дунаю, Азовського та Білого морів. Вона розвивала нові перспективні дослідження з використання живої складової Чорного моря — гідробіонтів як продуцентів фізіологічно-активних речовин, у тому числі антибіотиків, вітамінів, ферментів, амінокислот.

Доцент О. Є. Савчук читала курс лекцій з технічної мікробіології, ґрунтової мікробіології, проводила дослідження водної мікробіології та біопошкоджень. Доцент І. І. Фалькова вперше на кафедрі почала викладати загальний курс вірусології, читала спеціальні курси: «Збудники захворювань людини», «Бактеріофаги», «Культура клітин» та ін. Доцент Д. Д. Герасименко розробила та читала курси «Санітарна мікробіологія», «Антибіотики», «Бактерії — збудники захворювань» та «Епідеміологія». Асистент кафедри Г. П. Куварзіна — висококваліфікований методист-мікробіолог — вела лабораторні заняття з спеціального практикуму. Доцент М. О. Алфер'єва вперше на кафедрі почала викладати загальний курс імунології, читала спеціальні курси «Бактерії — збудники захворювань людини» та ін. Доцент Л. О. Джуртубаєва вела курси «Мікробіологія», «Біологія окремих груп мікроорганізмів», «Екологія мікроорганізмів», а також малий та спеціальний практикуми, проводила дослідження бактерій-деструкторів роду *Pseudomonas*. Пізніше загальний курс «Основи імунології» читала доцент Г. В. Худченко. Першою на кафедрі вона читала курс «Фізико-хімічні методи досліджень», «Мікроекологія людини і тварин» та ін. Протягом багатьох років на кафедрі працював кандидат біологічних наук М. С. Мішнаєвський — спеціаліст в галузі біопошкоджень, знавець історії мікробіології.

З 1975 року під керівництвом В. П. Тульчинської розпочато дослідження з біотехнології очистки стічних вод. Основною метою був пошук активних бактерій-деструкторів біорезистентних органічних сполук із різних екологічних ніш, в тому числі з морської води, активного мулу очисних споруд, стічних вод підприємств. На кафедрі були закладені наукові основи використання іммобілізованих бактерій-деструкторів у природоохоронних біотехнологіях. Ці розробки демонструвались на ВДНГ СРСР та ВДНГ УРСР (1984–1989) і були відзначені бронзовою та срібною медалями (Г. А. Кожанова, Т. В. Гудзенко, Т. В. Васильєва, Т. О. Беляєва, Н. С. Бобрешова).

Доцентом І. І. Фальковою в 1960 році були започатковані дослідження з використанням *in vitro* культур клітин людини. Вперше була отримана і субкультивована первинно-трипсинізована культура гонад чорноморського бичка-кругляка (І. І. Фалькова, Г. П. Куварзіна). Вивчалися морфологічні особливості культури клітин і їх використання для оцінки токсико-генетичної дії полютантів; патогенні властивості мікроорганізмів, вилучених з морського середовища (Т. В. Гудзенко, Г. І. Синенко, О. П. Конарева, Л. А. Лісютіна).

У 1978–1983 роках були відпрацьовані класичні мікробіологічні тести на генотоксичність і мутагенність. Для біотестування були використані бактеріальні (*Salmonella typhimurium* TA 98, *Salmonella typhimurium* TA 100) та водоростеві (*Chlorella vulgaris* A) тест-системи, а також моделі культури клітин людини, ссавців та гідробіонтів (М. М. Панченко, Т. В. Васильєва, Т. В. Гудзенко, В. В. Губанов, Т. В. Бурлака, М. А. Кіяницька, Г. І. Синенко).

У 1978–1990 роках проведено дослідження з проблем морської мікробіології, зокрема вивчалось мікробне населення Балтійського, Берінгова та Чукотського морів, а

також прибережних вод Чорного моря від гирла Дунаю до гирла Дніпра (В. О. Іваниця, О. Є. Савчук, М. М. Панченко, Г. В. Худченко, Л. Л. Житецька, Т. В. Бурлака, М. А. Кіяницька, Г. І. Синенко).

Дослідження в галузі ґрунтової мікробіології починаються практично з моменту відкриття кафедри, коли її очолював Л. Й. Рубенчик. Ці дослідження було продовжено під керівництвом В. П. Тульчинської. Окремі роботи з ґрунтової мікробіології виконувалися асистентом кафедри В. М. Гуреєвою. З 1978 по 1981 рік дослідження в галузі ґрунтової мікробіології в співпраці з кафедрою ґрунтознавства ОДУ пов'язані з розробкою наукових основ зрошення чорноземів південно-західного регіону України. Мікробіологічна частина роботи полягала в порівняльному вивченні змін кількісних та якісних характеристик мікробних ценозів зрошуваних та богарних ґрунтів (Л. Л. Житецька, Л. В. Мойсеєва, Т. М. Кривицька). Проведено мікробіологічну оцінку можливості використання для зрошення південних чорноземів природних і стічних вод. У 1989 році розроблено препарат, захищений авторським свідоцтвом.

З 1983 року завідувачем кафедри мікробіології та вірусології став доктор біологічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України В. О. Іваниця. У 1974 році він закінчив ОДУ, у 1978 — цільову аспірантуру на кафедрі мікробіології Московського університету. Після завершення навчання в аспірантурі він працює на посаді асистента кафедри, з 1981 — на посаді доцента, а з 1983 року — завідувача кафедри мікробіології і вірусології. З 1990 року він є віце-президентом Товариства мікробіологів України та головою його регіонального відділення.

Гідробиологічні дослідження

Кафедра гідробиології була організована в 1933 році водночас із біологічним факультетом ОДУ. Але вивчення життя моря біля Одеси почалося значно раніше. Ще у 1916 році учні професора Третьякова М. О. Загоровський і Д. Л. Рубінштейн опублікували статтю «Матеріали до системи біоценозів Одеської затоки», де вперше надали якісну характеристику біоценозів прибережних скель, заростей зостери, діогенового піску та ін.

М. О. Загоровський був знавцем життя лиманів, яким присвятив близько 20 значних праць, кілька популярних книг. Саме він став першим завідувачем кафедри гідробиології ОДУ в 1933 році. Передвоєнні роки (1933–1940) можна розглядати як етап становлення кафедри, концентрації на ній гідробиологічних досліджень. Великий внесок у цю роботу зробив доцент О. К. Макаров, який очолив кафедру після Загоровського. До університету О. К. Макаров працював на Азово-Чорноморській іхтіологічній станції; в університеті багато уваги приділяв дослідженням лиманів, предлиманних ділянок моря, низин річок, вивчав ракоподібних, молюсків, річкових і лиманних риб. Серед опублікованих робіт Макарова — «Поширення мизид, кумацій і солоноватоводних молюсків в лиманах північного Причорномор'я» (1938). У 1937 році він вперше виявив у Дніпровсько-Бузькому лимані вселенця — так званого голландського краба.

З початком Великої Вітчизняної війни багато викладачів пішли на фронт. О. К. Макаров загинув при обороні Севастополя 1942 року, там же загинули доцент Г. І. Конопльов — останній довоєнний декан біологічного факультету¹³⁶³ і старший викладач І. Ю. Калібердін. У період евакуації кафедрою керував професор В. І. Сухарев, який проводив бальнеологічні дослідження. Після повернення до Одеси кафедру (лабораторія гідробиології, що розміщувалася в одній кімнаті, розрахованій на 6 місць, з кабінетом професора) очолив учень П. М. Бучинського професор О. Р. Прендель, який працював тут до 1965 року й став автором відомих монографій «Кровососушие комары Украины» та «Малярия» (5 видань). В Україні тоді інтенсивно розвивалося ставкове рибництво. Під керівництвом Пренделя на кафедрі проводилися дослідження ставків

¹³⁶³ Конопльов Г. І. Зоопланктон Одеської затоки: дис. ... канд. біол. наук. — Одеса, 1936.

Одеської, Кіровоградської, Миколаївської та інших областей з метою їх рибогосподарської оцінки.

Після війни повернувся в ОДУ учень М. О. Загоровського і Д. К. Третьякова доцент С. Б. Грінбарт. Він відновив дослідження зообентосу і зоокомпонентів обростань Одеської затоки і лиманів, розпочаті відразу після утворення кафедри. У 1949 році вийшла його робота «Зообентос Одеської затоки», де вперше була дана кількісна характеристика донних біоценозів, описаний новий для затоки біоценоз корбулемієвого піску.

Велику увагу Грінбарт приділяв зообентосу лиманів, предлиманних ділянок моря — від Березанського лиману до закритих в ті роки лиманів Ізмаїльської області (Шаболат, Алібей, Бурнас, Шагани). У 1967 році він захистив докторську дисертацію «Зообентос лиманів Північно-Західного Причорномор'я та суміжних з ними ділянок моря». С. Б. Грінбарт працював на посаді професора кафедри до 1974 року, потім — професором-консультантом.

У 1950–1951 роках співробітники кафедри працювали над наступними темами: «Зоопланктон Дністровського лиману як кормова база промислових риб» (керівник — доцент С. Б. Грінбарт), «Продуктивні ресурси північно-західного кута Чорного моря і прилеглих лиманів», «Зариблення ставків і лиманів і вивчення кормових ресурсів водойм для рибного господарства». Наступного року наукова проблематика кафедри доповнилася темою «Вивчення стану запасів основних промислових риб Дніпро-Бузького лиману і Дністра до Бендер та шляхи їх відтворення». У 1954–1955 роках поряд з темами попередніх років розроблялася також тема «Рибогосподарська оцінка колгоспних ставків ряду районів Одеської області та перспектива підвищення рибопродуктивності» (керівник — професор О. Р. Прендель, виконавець — старший лаборант Н. І. Стахорська).

З 1956 по 1971 рік на кафедрі за сумісництвом працював завідувач Одеської гідробіологічної станції АН УРСР професор К. О. Виноградов (в 1964–1965 він виконував обов'язки завідувача кафедри на громадських засадах). З його ініціативи в навчальний план факультету був уведений загальний курс «Загальна гідробіологія», який читається й нині. За активної участі Виноградова було придбано судно для морських досліджень.

З 1960–1961 роками пов'язане завершення роботи професора О. Р. Пренделя над фундаментальною працею «Кормові ресурси водойм Чорноморського басейну», яка сприяла подальшому розвитку досліджень з раціонального використання складових екосистем. Крім того, у наступні роки розроблялася провідна тема «Гідробіологічні дослідження заплавної водойми Кілійського району в зв'язку з розведенням водоплавної птиці і перспективами рибного господарства» (виконавці — старший викладач Г. О. Коренчевська та старший лаборант Н. І. Стахорська).

Наприкінці 1965 року, з виходом О. Р. Пренделя на пенсію, кафедру очолив доцент Ф. С. Замбриборщ, який до того активно займався іхтіологією на кафедрі зоології хребетних. У 1966 році він захистив докторську дисертацію «Риби гирл річок і причорноморських водойм північно-західної частини Чорного моря і умови їхнього існування». Розвиток кафедри багато в чому пов'язаний з його ім'ям: це значне збільшення досліджень з господарської тематики, праця співробітників та студентів кафедри у Світовому океані на суднах Азово-Чорноморського НДІ морського рибного господарства та океанографії, численні експедиції по Чорному морю на університетському судні з обов'язковою участю студентів, розвиток нового для кафедри токсикологічного напрямку досліджень, будівництво нової сучасної гідробіологічної станції тощо.

У 1967–1968 роках факультетська науково-дослідна група біологічних проблем працювала над темою «Порівняльна характеристика біологічної структури і продуктивності лиманів, заток північно-західної частини Чорного моря» (науковий керівник — професор В. С. Чепурнов), а співробітники кафедри були задіяні у виконанні наукових тем «Вивчення природних ресурсів південно-західної частини Чорного

моря, лиманів та інших внутрішніх водойм», «Дослідження і розробка пропозицій по використанню сировинних ресурсів Чорного моря як джерела білка, амінокислот, вітамінів, ферментів для потреб тваринництва».

Після виходу Ф. С. Замбриборща на пенсію кафедру кілька років (1982–1984) очолював професор М. П. Новиков — іхтіолог з великим досвідом роботи у Світовому океані, Чорному й далекосхідних морях. У цей час на кафедрі виконувалися дослідження з біології та екології промислових видів чорноморських риб.

Внаслідок реорганізації 1986 року деякий час гідробіологи ОДУ працювали в складі об'єднаної кафедри зоології та гідробіології під керівництвом професора В. Д. Севастьянова. Однак здоровий глузд узяв гору, і з 1990 року кафедра знову стала самостійною — з тих пір і донині — кафедрою гідробіології та загальної екології. Формально «загальна екологія» різко розширює коло можливих досліджень, але на кафедрі зберігається пріоритет гідробіологічного та іхтіологічного напрямів.

Біохімічні дослідження

Новий етап біохімічних досліджень в ОДУ почався в 1944 році з появою професора Ю. В. Медведєва. Випускник Харківського сільгоспінституту 1925 року, він вступив до аспірантури і того ж року виїхав до Ленінграда, де під керівництвом академіка С. П. Костичева спеціалізувався з біохімії рослин та мікробіології. З 1926 по 1932 рік він працював у лабораторії біохімії та фізіології рослин АН СРСР. В 1932 році він перейшов до Ленінградського держуніверситету (ЛДУ) на посаду доцента й першим в СРСР організував навчальний курс та практикум з ферментів. Він розробив метод отримання етилового спирту з деревини. У 1936 році переїхав до Москви, де працював у хімічному секторі Всесоюзного інституту експериментальної медицини і захистив докторську дисертацію на тему «Кінетична теорія біохімічних процесів». Наступного року він був обраний завідувачем кафедри анатомії та фізіології рослин Харківського університету. У 1938 році отримав звання професора, а за три роки був обраний завідувачем кафедри хімії зерна Одеського інституту інженерів борошномельної промисловості та елеваторного господарства. Під час війни він не зміг евакуюватися і деякий час перебував на окупованій території. Після звільнення Одеси в 1944 році він очолив кафедру біохімії і мікробіології ОДУ і водночас зайняв посаду директора ботанічного саду і завідувача кафедри хімії зерна в інституті інженерів борошномельної промисловості¹³⁶⁴. На кафедрі було всього дві ставки викладачів — одна ставка професора та одна ставка асистента.

У 1945/46 навчальному році була заново організована лабораторія біохімії за рахунок інших лабораторій біологічного факультету з мінімальною кількістю реактивів і посуду. В тому ж році на біологічному факультеті була відкрита лабораторія фізико-хімічних методів аналізу в робочій кімнаті на 2 місця.

У наступні два роки кафедра розвивала перспективну тему «Управління біохімічними процесами дихання й бродіння», але у 1949 році під тиском лисенківців кафедру ліквідували згідно з наказом МВО СРСР від 18 липня. Як наслідок були звільнені сам Медведєв та асистенти кафедри В. І. Смирнова й Т. П. Соловйова.

Лише у 1964 році була організована самостійна кафедра біохімії, яку очолив доктор медичних наук А. Я. Розанов. Відтоді Розанов почав викладати курс «Біохімія». Проте слід зазначити, що у 1933–1944 та 1949–1964 роках курс біохімії на біологічному факультеті ОДУ читала доцент Г. О. Івановська.

Упродовж наступного року біологічний факультет укомплектував новостворену кафедру кадрами, розробив нові спецкурси, широко обговорив новий проект програми з генетики, біохімії, плани проведення великого спецпрактикуму, спецкурсів і лабораторних занять. Для забезпечення сучасного рівня викладання ряд співробітників

¹³⁶⁴ Наука в південному регіоні України (1971–2011) / Запорожан В. М., Кресюн В. М., Романова Н. А. Одеський національний медичний університет. — Одеса, 2011. — С. 249–269.

направили на методологічні семінари з відповідних дисциплін (завідувач Розанов був відряджений до Києва).

А. Я. Розанов народився в Одесі 1929 року. В 15-річному віці, після дострокового закінчення школи, він вступив до Одеського медичного інституту, закінчив його з відзнакою в 1949 році і вступив до аспірантури. Під керівництвом професора Д. А. Цуверкалова він підготував і захистив кандидатську дисертацію (1953). Ще до захисту він отримав посаду асистента кафедри біохімії медичного інституту (1952). На цій посаді він працював 10 років, за цей період підготував докторську дисертацію «Метаболізм тіаміну та його фосфорних ефірів і дисульфідів в тваринному організмі». У 1962 році він перейшов в інститут туберкульозу на посаду керівника біохімічної лабораторії, на якій працював до 1963 року, коли був обраний за конкурсом на посаду завідувача лабораторії біохімії Інституту геронтології та експериментальної патології АМН СРСР (Київ). У 1964 році він захистив докторську дисертацію і був запрошений в ОДУ на посаду завідувача щойно організованої кафедри біохімії¹³⁶⁵.

В штаті кафедри було 5 викладачів, старший лаборант і один лаборант. На посаді викладачів, крім професора А. Я. Розанова, працювали доценти М. В. Голубцева, В. М. Тоцький, В. Т. Коваль та асистент Л. М. Карпов. На посаді старшого лаборанта працювала Т. О. Монакіна. Доцент М. В. Голубцева була одною з аспіранток ще за керівництва професора Медведєва. Її доля складалася непросто: тривалий час партійне керівництво факультету не давало їй рекомендацію в аспірантуру, тому що вона була дочкою «ворога народу». З відкриттям кафедри вона зайняла посаду доцента і читала загальний курс «Біофізика» та спецкурс «Біохімія білка». В наступні роки доцент В. М. Тоцький читав спецкурс «Біохімія нуклеїнових кислот»; на кафедрі біохімії він підготував докторську дисертацію і перейшов на посаду завідувача кафедри генетики і дарвінізму. Доцент В. Т. Коваль читав спецкурси «Біохімія антибіотиків» і «Еволюційна біохімія»; в 1975 році він очолив кафедру ботаніки. Асистент Л. М. Карпов на кафедрі біохімії підготував спочатку кандидатську, а потім і докторську дисертації і в 2000 році очолив кафедру фізіології людини і тварин.

З перших днів існування кафедри завдяки зусиллям А. Я. Розанова тут з'явилося сучасне на той період обладнання і значна кількість реактивів, була організована радіоізотопна лабораторія, яка зіграла вирішальну роль в подальших дослідженнях співробітників кафедри. У 1966 році Розанов здобув звання професора. Науковий досвід, отриманий ним в Інституті геронтології та експериментальної патології, дозволив йому організувати на кафедрі вивчення механізмів геронтогенезу. Перші кандидатські дисертації, які виконувались на кафедрі, були присвячені саме цій проблемі.

Крім цього наукового напрямку на кафедрі в перші роки її існування виконувались дослідження механізмів зв'язування тетанотоксину в організмі. Але головним напрямом досліджень було вивчення механізмів взаємодії вітамінів в організмі. Професор Розанов організував ці дослідження під впливом академіка АН УРСР Р. В. Чаговця, який працював завідувачем відділу біохімії вітамінів та коферментів Інституту біохімії АН УРСР. Чаговець був засновником вітамінологічних досліджень не тільки в Україні. Під його впливом професор Ю. М. Островський розпочав вивчення метаболізму вітамінів в Гродно (Білорусь) — у відділі АН БРСР, який потім переріс в Інститут біохімії АН Білорусі.

Завдяки існуванню радіоізотопної лабораторії співробітники кафедри отримали можливість досліджувати динаміку розподілу і метаболізм в організмі ¹⁴C-тіаміну, ¹⁴C-нікотинової кислоти, ³⁵S-ліпоату, ¹⁴C-біотину, ¹⁴C-рибофлавіну. В цих дослідженнях вперше було встановлено, що динаміка розподілу вітамінів має двох- або трьохфазний характер. Була висловлена гіпотеза щодо механізму такого явища. Певне наукове значення мали дослідження впливу екстремальних факторів (гіпоксія, гіпотермія) на динаміку розподілу вітамінів в організмі.

¹³⁶⁵ Петров С. А. Розанов Анатолій Якович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 30–31; Історія Одеського університету за 100 років...

На кафедрі біохімії ОДУ були вперше в СРСР синтезовані нікотиноїл-ГАМК-¹⁴C і пантогам-¹⁴C. Фармакодинаміка цих сполук теж була досліджена. Істотний внесок в теорію механізмів проникнення вітамінів крізь біологічні мембрани зробили дослідження накопичення мічених вітамінів та їхніх метаболітів в мітохондріях. Було продемонстровано, що цей процес здійснюється за допомогою специфічних білків.

Особливе місце в дослідженнях кафедри займала проблема взаємодії вітамінів в тваринному організмі. Ці дослідження почалися з вивчення ефектів впливу одного вітаміну на розподіл і фіксацію в тканинах іншого. В значній більшості випадків був отриманий стимулюючий ефект парного введення функціонально пов'язаних вітамінів на фіксацію кожного з них. В цих експериментах було продемонстровано, що введення комплексу вітамінів, які у вигляді коферментів приймають участь у функціонально пов'язаних процесах, призводить до суттєвого збільшення накопичення кожного з них в тканинах.

Ці дослідження дозволили професору А. Я. Розанову сформулювати гіпотезу співдружного протеїдизування вітамінів, що входять у форми коферментів в мультиензимні комплекси. Ця гіпотеза була прийнята вітамінологами як один з можливих механізмів взаємодії вітамінів в організмі. Отримані результати мали практичне значення. На їх основі вперше в СРСР на кафедрі біохімії ОДУ були створені ампульовані полівітамінні препарати.

В останні роки свого життя професор А. Я. Розанов займався проблемою впливу екстремальних факторів на біохімічні процеси в організмі та питаннями нейрохімії. Упродовж усіх років викладання на біологічному факультеті він піклувався про засоби навчання: складав біохімічні завдання, розробляв методичні та наочні посібники. Так, у 1969/70 навчальному році було виготовлено силами студентів під керівництвом професора А. Я. Розанова і доцента В. Т. Коваля великий стенд «Шляхи метаболізму», який демонстрував нові дані про взаємозв'язки біологічних процесів в організмі. Цей стенд впродовж не менш ніж трьох десятиліть висів у великій навчальній аудиторії № 27 корпусу біологічного факультету і був корисний при вивченні студентами головних тем курсу біохімії.

Під керівництвом А. Я. Розанова було захищено більше 20 кандидатських дисертацій. Він був науковим консультантом 4 докторських дисертацій, випустив 5 монографій і понад 200 наукових статей.

Генетичні та еволюційні дослідження

Перш ніж звернутися до історії кафедри генетики і молекулярної біології, слід згадати про те, що у 1912 році приват-доцент ІНУ А. О. Сапегін¹³⁶⁶ вперше почав викладати формальну генетику у вигляді загального курсу «Закони спадковості і методика добору сільськогосподарських рослин». У березні того ж року Сапегіну було запропоновано очолити відділ селекції, створений на базі Одеського дослідного поля. У 1918 році, в результаті об'єднання відділу селекції та розсадника кормових культур, була сформована Одеська селекційна станція, на базі якої вже до середини 1920-х років А. О. Сапегіном були виведені три нові сорти озимої пшениці: «Земка», «Кооператорка» та «Степовичка»¹³⁶⁷. Ці досягнення відкривали велику перспективу подальшої селекції зернових культур на півдні України, але розвиток цього напрямку через декілька років було припинено, оскільки у 1929 році з Ганджі (Азербайджан) до Одеси разом зі своїми співробітниками Долгушиним, Авакяном і Тимирязєвою з метою працевлаштування в генетико-селекційному інституті переїхав Т. Лисенко.

З появою Лисенка в новоствореному інституті, скоріш за все, пов'язане те, що у 1931 році А. О. Сапегін був звинувачений в «економічній диверсії», знятий з посади і заарештований. Пізніше, у 1933 році, Сапегін перебрався до Ленінграда — до

¹³⁶⁶ ПОНУ. — Т. 2.

¹³⁶⁷ Сапегін А. О. Вибрані праці. — К., 1971.

М. І. Вавилова і зайняв посаду заступника директора з науки в Інституті прикладної ботаніки¹³⁶⁸. На жаль, і ОДУ, і інститут втратили видатного викладача і експериментатора в галузі дійсної генетики та селекції. На заміну формальній генетиці прийшла неформальна (в майбутньому — мічурінська) генетика, яку з 1933 до 1941 року в ОДУ викладали соратники Лисенка М. О. Ольшанський (у 1929 році працював старшим техніком відділу генетики Українського генетико-селекційного інституту) і В. Ф. Хитринський.

Як відомо, у 1933 році в структурі ОДУ був сформований біологічний факультет, і є підстави вважати, що в тому ж році була організована кафедра дарвінізму і генетики (за офіційними даними окрема кафедра генетики була створена у вересні 1949 року¹³⁶⁹). З її заснуванням і розвитком в перше десятиліття пов'язане ім'я професора Г. А. Машталера — учня і аспіранта академіка Д. К. Третьякова¹³⁷⁰, яке до 2008 року лише іноді згадувалося у зв'язку з історією ОДУ. Як з'ясувалося, 1937 року на засіданні вченої ради університету відбувся офіційний захист докторської дисертації Г. А. Машталера на тему «Роль фенотипической и генотипической приспособленности в эволюции организмов» (у 1940 році під такою ж назвою університет видав монографію Машталера), яку частково рецензував видатний еволюціоніст академік І. І. Шмальгаузен¹³⁷¹.

У 1939 році кафедра дарвінізму й генетики була реорганізована в кафедру дарвінізму. Обов'язки завідувача новоствореного підрозділу виконував саме професор Г. А. Машталер. Примітно те, що з самого початку наукова робота співробітників кафедри була спрямована на вивчення процесу регенерації органів і тканин, еволюції адаптацій та філогенезу¹³⁷².

Згадуючи ім'я професора Машталера, необхідно звернути увагу на те, що з 1941 по 1944 рік, у період евакуації ОДУ в Байрам-Алі (Туркменістан), він обіймав посаду декана біологічного факультету і очолював антифашистський комітет¹³⁷³. З невідомих причин у 1944 році, після повернення з евакуації, професор Г. А. Машталер назавжди покинув ОДУ і в останній період свого життя працював у Вінницькому медичному інституті на посаді завідувача кафедри біології.

У 1945–1946 роках співробітники біологічного факультету були стурбовані проблемою підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Це підтверджується двома науковими темами, які активно розроблялися у наступні два роки: «Управління мінливістю спадковості організмів» і «Підвищення продуктивності культурних рослин».

З 1944 до 1948 року на біологічному факультеті ОДУ основи класичної генетики як сумісник викладав завідувач кафедри селекції та насінництва Одеського сільськогосподарського інституту доцент Ю. П. Мірюта. У 1947 році Мірюта підготував докторську дисертацію на тему «Генетическая сущность гетерозиса», захист якої був

¹³⁶⁸ Лифенко С. П. Селекційно-генетичний інститут. 100 років (1912–2012): нариси з історії. — Одеса, 2012.

¹³⁶⁹ Генетика в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова (1865–2005) / за ред. В. М. Тоцького. — Одеса, 2005; Андриевский А. М. *Drosophila melanogaster* как объект исследований... — С. 88–93; Урсу Д. Генетика в Одессе...

¹³⁷⁰ Історія Одеського університету за 100 років...; Машталер Г. А. Curriculum vitae... — С. 11–19; Вчені вузів Одеси...; Андриевский А. М. Еще раз — «За Дарвина!»... — С. 1–15.

¹³⁷¹ Машталер Г. А. Роль фенотипической и генотипической приспособленности в эволюции организмов: дис. ... д-ра наук. — Одесса, 1936; його ж: Роль фенотипической и генотипической приспособленности в эволюции организмов: (Эволюция приспособлений). — Одесса, 1940.

¹³⁷² Машталер Г. А. Диалектика природы в трудах классиков марксизма: (Библиогр.). — Одесса, 1936; його ж: Диалектика природы Фридриха Энгельса и современные проблемы биологии. — М., 1970; його ж: До питання про стадійні форми у амеб. — Одеса, 1934; його ж: Класифікація біологічних наук. — Одеса, 1934; його ж: Поняття про вид в біології: Одеській держ. науковій бібліотеці від автора. — С. 75–100.

¹³⁷³ Машталер Г. А. Curriculum vitae... — С. 11–19; Андриевский А. М. *Drosophila melanogaster* как объект исследований...; Андриевский А. М. Еще раз — «За Дарвина!»...; Кузнецов В. О., Тоцький В. М. Одеський університет ім. І. І. Мечникова в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10. — Вип. 3. — С. 175–199.

заборонений¹³⁷⁴. 1948 року Мірюта був вигнаний не тільки з університету, а й з інституту; подальша його доля була пов'язана з історією розвитку Інституту цитології і генетики в Новосибірську¹³⁷⁵. Знаменно і те, що в тому ж 1948 році газети опублікували статтю колишнього учня (аспіранта) А. П. Сапегіна — майбутнього мічурінського генетика А. І. Воробйова, яка визначила напрям розвитку «нової» генетики як науки в ОДУ в наступні 20–30 років¹³⁷⁶.

З метою зміцнення науки про спадковість та мінливість врожайності культур в регіоні 1949 року в ОДУ була знов відкрита кафедра генетики і до того ж обладнано мічурінський кабінет. Майже у всіх кабінетах і лабораторіях були розвішані портрети видатних російських вчених відповідних спеціальностей, а також портрети вождів партії та уряду. З цього року колектив новоствореної кафедри під керівництвом кандидата сільськогосподарських наук, агронома за фахом А. І. Воробйова (в 1929 році — спеціаліст відділу фізіології Українського генетико-селекційного інституту¹³⁷⁷) зосереджує зусилля на виконанні практичних завдань, пов'язаних з узагальненою темою «Управління мінливістю спадковості з метою підвищення продуктивності культурних рослин».

В цей час кандидатську дисертацію захистив колишній співробітник Одеського сільськогосподарського інституту викладач кафедри генетики І. М. Сагайдак¹³⁷⁸. Пізніше, у 1951 році, за матеріалами своєї книги «Основи мичуринской генетики» захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора біологічних наук доцент Воробйов¹³⁷⁹. В ці роки розвивалася вище зазначена тема, а також було розпочато абсолютно новий напрям — «Вегетативна гібридизація низки культурних рослин на основі мічурінської біології»; як зазначалося у відповідних наукових звітах, робота над ним «вже давала великі практичні результати».

Цікаво, що з початку 1950-х років дарвіністи і генетики ОДУ встановили тісний творчий взаємовигідний зв'язок з науково-дослідним Інститутом генетики та селекції імені Т. Д. Лисенка (ім'я цього науковця інститут носив, як мінімум, до 1968 року), де відбувалося перш за все вирощування необхідних наукових кадрів. В той же час у зв'язку з відсутністю навчального навантаження була звільнена асистент кафедри дарвінізму А. К. Хоросанова (колишня співробітниця професора Г. А. Машталера); докторську дисертацію за матеріалами своєї книги «Введение в биологию» захистив доцент кафедри дарвінізму П. Л. Іванченко¹³⁸⁰.

¹³⁷⁴ Мірюта Ю. П. Генетическая сущность гетерозиса: дис. ... д-ра биол. наук [рукопись]. — 1947.

¹³⁷⁵ Мірюта Ю. П. О тетраплоидной кукурузе. — Новосибирск, 1966; його ж: Об управлении инбридингом и кроссбридингом у растений. — Новосибирск, 1966; його ж: Цитогенетические возможности закрепления гетерозиса. — К., 1966.

¹³⁷⁶ Воробйов А. Велика перетворююча сила мічурінського вчення // Чорн. ком. — 1948. — 8 грудня (№ 242/7894). — С. 3–4; Андриевский А. М. Собирая «камни»... Ч. 2. — С. 16–31.

¹³⁷⁷ Лифенко С. П. Селекційно-генетичний інститут. 100 років...

¹³⁷⁸ Сагайдак И. Н. Влияние приемов выращивания и времени созревания семян на развитие джута в последующем году. — Одесса, 1955. — С. 41–43 // Труды ОГУ. Сер.: Биология. — ХСІ. — Т. 145. — Вып. 7. — 1955; його ж: Использование прививок в селекции овощных растений: материалы совещания в институте Лысенко; його ж: Использование расщатанной наследственности для преодоления нескрещиваемости однолетних растений: дис. ... канд. биол. наук. — Одесса, 1950; його ж: Увеличение содержания сухих веществ, сахаров, пигментов и ферментов у привитых растений моркови. — [Б. м.], 1961. — С. 237–240 // Доклады АН СССР. — 1961. — Т. 131. — № 1.

¹³⁷⁹ Воробьев А. И. Основы мичуринской генетики. — М., 1950; ПОНУ. — Т. 2.

¹³⁸⁰ Іванченко П. Л. Видовые особенности в проявлении гидротропических и геотропических свойств у растений: дис. ... канд. биол. наук; його ж: Николай Федорович Гамалея. — Одесса, 1951; його ж: Происхождение и развитие жизни и человека на Земле. — Одесса, 1955; його ж: Введение в биологию. — М., 1951; його ж: Вступ до біології: посібник для університетів і педагогічних інститутів УРСР / перекл. з рос., виправл. і доповн. — К., 1953; його ж: Курс дарвінізму: навч. посібник для студентів біологічних факультетів та педагогічних інститутів УРСР. — К., 1962; його ж: Роль вчених України у розвитку дарвінізму. — К., 1954; його ж: Що таке дарвінізм? — К., 1957.

У цей початковий для кафедри генетики період були переглянуті навчальні програми з позицій мічурінського вчення. У сферах науки та освіти втілювалися в життя положення єдності організму з умовами середовища, пріоритету вітчизняної науки; у відповідні розділи навчальних курсів були введені зміни у зв'язку з відкриттям О. Б. Лепешинської¹³⁸¹. Рада біологічного факультету ОДУ визнала за необхідне включити у великий спецпрактикум такі розділи, як методика схрещування, вегетативна гібридизація. Крім того, для освоєння та пропаганди мічурінського вчення був чудово обладнаний мічурінський кабінет. Велику роль, як зазначалося, відіграла й робота мічурінського семінару, який після IV сесії ВАСГНІЛ активно почав працювати над проблемами: єдність виду та умов життя, вид та видоутворення, помилки Дарвіна, перероблення природи й організму, павловське вчення. В університетському звіті за 1951/52 навчальний рік зазначено: «випускники біологічного факультету є біологами, підготовленими в області вчення Мічуріна — Павлова — Лисенка...»¹³⁸². На біологічному факультеті тоді відбулася теоретична конференція, присвячена питанням видоутворення в світлі вчення Лисенка.

Цей навчальний рік відзначився і вирішенням кадрового питання: в штат кафедри генетики були зараховані З. П. Коц — старший викладач, закінчила аспірантуру Одеського сільськогосподарського інституту; М. К. Симоненко — асистент Одеського сільськогосподарського інституту (переведений до університету директивними органами).

1955 року з метою зміцнення окремих кафедр і поліпшення підготовки відповідних фахівців були об'єднані кафедри: астрономії і теоретичної механіки, генетики й дарвінізму. Показово те, що того ж року в збірнику наукових праць ОДУ, присвяченому його 90-річчю і 110-річчю з дня народження І. І. Мечникова, була опублікована одна з актуальних статей професора А. І. Воробйова «Развитие И. И. Мечниковым материалистических основ дарвинизма», яка містить низку схвальних коментарів до одних наукових висновків вченого і критичні зауваження до інших¹³⁸³.

Ставши професором, Воробйов керував двома великими науковими темами: «Підвищення продуктивності сільськогосподарських рослин» і «Методи виробництва гібридного насіння кукурудзи». Водночас розвиваються й інші, приватні напрями: «Отримання швидкісних врожайних форм джуту» (керівник — доцент І. М. Сагайдак), «Насінневе розмноження джуту і кенафу в умовах півдня України» (керівник — старший науковий співробітник Ф. В. Боровик), «Отримання врожайних форм кенафу» (керівник — А. І. Воробйов). За останньою темою було виявлено, що міжсортові гібриди перевершують материнські сорти.

Важлива подія в житті ОДУ сталася у 1958/59 навчальному році: на вченій раді університету відбулося обговорення редакційних статей в газеті «Правда»¹³⁸⁴ і стану «біологічної» роботи в самому закладі. Гостра та принципова критика багатьох членів ради дозволила детально розібратися в недоліках, які існували на біологічному факультеті, зокрема в науковій роботі. Було зазначено, що з-за відсутності при університеті самостійного видавництва видавнича діяльність ускладнена; особливо заважає збільшенню наукових кадрів і докторів наук заборона університету видавати монографії (можливі докторські дисертації). На ряді кафедр існувала багатотемність,

¹³⁸¹ Веклеточные формы жизни. Сборник материалов для преподавателей биологии / под ред. О. Б. Лепешинской. — М., 1952.

¹³⁸² Отчет ОГУ за 1951/52 уч. год. — С. 26.

¹³⁸³ Воробьев А. И. Развитие И. И. Мечниковым материалистических основ дарвинизма // Труды ОГУ. — Одеса, 1955. — Т. 145. — С. 55–63.

¹³⁸⁴ Речь академика Т. Д. Лысенко // Правда. — 1958. — 18 декабря (№ 352/14746). — С. 3; О Высшем образовании: доклад министра высшего образования СССР В. П. Елютина // Правда. — 1958. — 24 декабря (№ 358/14752). — С. 5; О высшей школе: Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР: Разд. IV // Правда. — 1958. — 25 декабря (№ 359/14753). — С. 2.

відсутність цілеспрямованості в наукових дослідженнях. Недостатньою була робота з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, особливо щодо збільшення числа професорів і докторів наук. В зв'язку з цим були внесені пропозиції: залаштувати на найближчі три-чотири роки будівництво гідробіологічної станції на узбережжі моря в районі Ботанічного саду; видати праці фізіолога Сінельникова.

Незважаючи на вказану критику, за загальними кафедральними темами «Підвищення продуктивності сільськогосподарських рослин» (керівник — професор А. І. Воробйов) та «Економічність луб'яних культур» (керівник — доцент П. І. Дмитрашко) були отримані наступні результати: з волокна сіди виготовлено та випробувано мішковину; проведені посадки сіди на дослідних ділянках в колгоспах Волинської, Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської та Одеської областей; розроблено новий оригінальний метод щеплення додаткових коренів у однорічних та багаторічних рослин (доцент І. М. Сагайдак), що значно підвищувало продуктивність рослин — розмір, вагу коренеплоду, кількість пігментів, активність ферментів; показано (старший викладач З. П. Коц), що чужий пилок (проса, соняшника) проростає в тканині рильця кукурудзи і може змінювати обмін речовин; встановлено (доцент О. Н. Радченко), що при різних термінах посіву кукурудзи по-різному ведуть себе рослини самозапильних ліній її простих та подвійних гібридів.

Наступні роки не позначилися особливими подіями в науковому житті кафедри генетики та дарвінізму; лише у 1961/62 навчальному році її співробітники обговорили та рекомендували до друку конспекти лекцій з курсів «Рослинництво» (доцент І. М. Сагайдак) та «Дарвінізм» (доцент П. І. Дмитрашко)¹³⁸⁵.

В 1966/67 навчальному році в усі спецкурси, які читалися на кафедрі генетики і дарвінізму, були внесені зміни, які відображали тогочасні досягнення біологічних наук. В найбільшій мірі зазнали змін курси «Цитологія» і «Генетика з основами селекції». Введено викладання нових дисциплін зі спеціальності кафедри: «Застосування мутагенів», «Введення в молекулярну генетику», «Цитогенетика», «Нові методи в цитології». У великому спецпрактикумі було відведено більше годин на освоєння студентами сучасних методів цитологічних і цитохімічних досліджень. Кафедральні дослідження в ці роки проводилися за темами: «Цитоембріологія окремих гібридних рослин», «Вплив іонізуючих випромінювань на деякі біологічні особливості сіди гермафродитної», «Одержання і порівняльне вимірювання багато- і різнокореневих рослин».

Суттєві зміни у навчальному процесі кафедри почали відбуватися з 1967/68 навчального року. Так, були додатково введені нові спеціальні курси «Структура і функція клітини» (професор А. І. Воробйов), «Популяції і їхня роль в еволюції», «Вступ до молекулярної генетики» та «Застосування мутагенів». Крім того, вперше в історії біологічного факультету у великому спецпрактикумі були поширені теми, присвячені розведенню та схрещуванню плодової мушки-дрозофіли, а також розв'язанню генетичних задач. Професор А. І. Воробйов написав конспекти лекцій двох спецкурсів для студентів-заочників та вечірників. Для них же доцент Дмитрашко розробила тематику та плани контрольних робіт з курсу «Дарвінізм». Кафедра склала дві методички по двох темах лабораторних занять з курсу «Генетика», а на допомогу студентам у виконанні курсових та дипломних робіт професор Воробйов склав спеціальну методичку. Окрім того викладачі кафедри проводили практичні заняття для вчителів біології середніх шкіл Одеси та області. (У 1970/71 навчальному році Воробйов знову склав дві методички: з написання, оформлення і захисту дипломної роботи та написання курсової роботи).

¹³⁸⁵ Дмитрашко П. І. Дарвинизм и история эволюционных учений: конспект лекций. — Одесса, 1964; його ж: Направленное изменение дрожжей // Труды ОГУ. Сер.: Биология. — Т. 145. — Вып. 7. — Одесса, 1955. — С. 91–94; його ж: Повышение продуктивности дрожжей // Там само. — С. 95–98; його ж: Учение Ж. Б. Ламарка. — Одесса, 1963; його ж: Вплив нервової системи на регенерацію у хвостатих амфібій: дис. ... канд. наук. — Одеса, 1940.

У 1978 році кафедра генетики і дарвінізму була перейменована в кафедру генетики та молекулярної біології. Її завідувачем 1977 року став доктор біологічних наук, професор В. М. Тоцький¹³⁸⁶, автор сучасного підручника «Генетика»¹³⁸⁷, рекомендованого МВССО вищим навчальним закладам України, який витримав три видання. З приходом Тоцького на кафедру були ініційовані нові для біологічного факультету дослідження генетичних механізмів адаптації рослин і тварин. Для вирішення наукових завдань з 1980 року почалося широкомасштабне використання на кафедрі як модельного об'єкту — плодової мушки-дрозофіли¹³⁸⁸. Зазначимо, що перші лінії дрозофіли кафедра генетики і дарвінізму ОДУ придбала в Московському держуніверситеті в 1968–1970 роках виключно для навчальних цілей, завдяки активній діяльності асистента кафедри К. М. Нассаль. Нині кафедральна колекція налічує десятки ліній дрозофіли і підтримується практично з моменту її заснування завдяки зусиллям старшого інженера Н. А. Стрельцової, старшого інженера З. В. Міресь та лаборанта Т. В. Казур.

Незабаром колектив перейменованої кафедри поповнився молодими перспективними дослідниками. Співробітниками кафедри стають Н. Д. Хаустова, Н. Г. Бондарчук (Гандірук) і О. М. Андрієвський. У 1988 та 1990-х роках Андрієвський і Хаустова під керівництвом професора Тоцького захистили кандидатські дисертації. Їхні роботи були присвячені вивченню експресивності і механізмів регуляції структурних генів ферментів, зокрема протеїназ та алкогольдегідрогеназ в умовах онтогенетичної та філогенетичної адаптації *Drosophila melanogaster*.

Розвиток знань з медицини та безпеки життєдіяльності

У 1963/64 навчальному році на біологічному факультеті ОДУ була заснована кафедра медичних знань (у 1945 році вона, скоріш за все, існувала як окремий кабінет військово-медичної підготовки у складі військової кафедри). Протягом 15 років її очолював полковник медичної служби М. Б. Хаїт — відомий в Україні та СРСР фахівець з підготовки висококваліфікованих спеціалістів-медиків.

З 1 вересня 1967 року кафедра військової підготовки, до складу якої в той час належали підрозділи цивільної оборони та медичної підготовки, розпочала підготовку офіцерів запасу по двох спеціальностях. Крім того кафедра готувала медичних сестер запасу. Вже після першого навчального року 280 студенток одержали кваліфікацію «медична сестра». В той час читалися лекції зі статутів Збройних сил, зброї масового ураження і захисту від неї, провідних засобів зв'язку, військової топографії; читався також курс цивільної оборони. Оскільки більшість офіцерів-викладачів кафедри не мали достатнього досвіду викладання, було впроваджено обмін досвідом з військовими кафедрами Одеського політехнічного інституту, Одеського електротехнічного інституту зв'язку та Кишинівського державного університету.

З кінця 1960-х років для студентів IV курсу в літні місяці організовувалися військові збори. Слід зазначити, що на початку 1970-х років силами студентів та особового складу кафедри було збудовано 4 навчальні аудиторії, розпочато будівництво окремого навчально-допоміжного корпусу.

Наказом МВССО УРСР від 16 жовтня 1978 року кафедра цивільної оборони була реорганізована. До її складу увійшли два цикли — цивільної оборони та медичної підготовки. Керівниками кафедри у різні роки були Г. А. Цюпо-Гран, кандидат медичних наук доцент В. А. Каліцев, кандидат медичних наук доцент Й. М. Авратинський, кандидат медичних наук доцент І. В. Іванова.

¹³⁸⁶ ПОНУ. — Т. 2; Халмурадов А. Г., Тоцький В. Н., Чаговец Р. В. Транспорт жирорастворимых витаминов. — К., 1980; їхня ж: Мембранный транспорт коферментных витаминов и коферментов. — К., 1982; Андрієвський А. М. Собирая «камни»... Ч. 2. — С. 16–31.

¹³⁸⁷ Тоцький В. М. Генетика. — Одеса, 2008.

¹³⁸⁸ Андрієвський А. М. *Drosophila melanogaster* как объект исследований...

Цикл цивільної оборони тривалий час забезпечували талановиті викладачі, які мали військовий досвід: генерал В. К. Бойчук, полковники В. Я. Керпель, В. З. Калниш, В. І. Самкнулов, А. Г. Козикін, Л. М. Кирпач, кандидат технічних наук доцент М. О. Неізнавний, кандидат біологічних наук доцент О. С. Багаєва та ін. Медичну підготовку студентів до дій при стихійних лихах та масових ураженнях людей проводили кандидати медичних наук доценти Г. П. Катунцевська, Ж. І. Кірілюк, М. П. Ямпольський, полковник медичної служби К. В. Гречаний та ін.

Детальна інформація щодо діяльності кафедри до 1986 року не збереглася. Відомо, що у цей період студентки ОДУ отримували свідоцтво медичної сестри цивільної оборони встановленого державного зразка. Відомо також, що співробітники кафедри донині висловлюють велику подяку вченій раді ОНУ, яка підтримала вибір колективом доцента Й. М. Авратинського на посаду завідувача, незважаючи на тиск з боку владних структур щодо іншого претендента. Значної активності діяльність кафедри набула саме під його керівництвом: склад кафедри був поповнений кваліфікованими кадрами, сформувався міцний, творчий колектив.

З 1990 року кафедра медичних знань та безпеки життєдіяльності була реформована в кафедру основ медичних знань у зв'язку з викладанням додаткових медичних дисциплін.

5.2. Геолого-географічні науки

Географічні дослідження¹³⁸⁹

В новоутвореному 1920 року ОІНО продовжувалося викладання й наукові дослідження в галузі географії та геології, які здійснювали професор Г. І. Танфільєв та його учні — професори В. І. Крокос, А. К. Алексєєв, Б. Н. Городков, А. А. Сапегін, С. Н. Тюремнов, В. В. Іванов, С. Т. Белозоров, доценти Л. В. Кліментов, Ф. Є. Петрунь, К. С. Шухгалтер та багато інших. Професор Танфільєв уперше встановив закономірності поширення чорноземів на території Одеської губернії залежно від абсолютної висоти місцевості, уклав ґрунтову карту губернії, впровадив у практику вивчення ґрунтів метод скипання від *НСІ* для визначення карбонатності¹³⁹⁰. Таким чином ґрунтовий напрям в географії затвердився на кафедрі фізичної географії та геології. У 1918–1926 роках Танфільєв очолював відділ природничо-історичних досліджень Одеської обласної сільськогосподарської станції, на базі якої пізніше був утворений Всесоюзний селекційно-генетичний інститут (ВСГІ).

Танфільєв розумів необхідність морських наук на кафедрі, а тому ще 1906 року доручив молодому науковцю В. Б. Лебедеву досліджувати Одеську затоку, прилеглу акваторію Чорного моря та лимани. Згодом Лебедев отримав кваліфікацію з океанології та гідрології¹³⁹¹. Сам він майже 2 роки стажувався в Морському інституті міста Берген (Норвегія) та в інших закордонних організаціях, а з 1908 року почав читати лекції студентам, проводити морські практики.

В той час Г. Танфільєв почав працювати над підручником з фізичної географії, уявляючи його як багатотомну працю. Підручник публікувався окремими томами з назвою «Географія Росії». В 1928–1931 роках професор В. Б. Лебедев продовжував дослідження лиманів та Чорного моря, цікавився Каспійським та Аральським морями. Під час експедиції на Аральське море в липні 1931 року він помер від серцевого нападу. Впродовж 1931–1934 років фізико-географічним відділенням науково-дослідної кафедри географії завідував доцент Л. В. Кліментов¹³⁹² — учень Г. І. Танфільєва. Він про-

¹³⁸⁹ Автори Ю. Д. Шуйський, О. Г. Топчієв, Я. М. Біланчин, Є. Н. Красєха.

¹³⁹⁰ ПОНУ. — Т. 4. — С. 191.

¹³⁹¹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 152.

¹³⁹² Вчені вузів Одеси. — Вип. II. — Ч. 1: Геологи, географи. — Одеса, 2001. — С. 116.

довжував ландшафтну тематику та поряд із тим вивчав криги Одеської затоки, планктон морських вод, хімічні властивості води в лиманах. Він увів поняття «плавні» в географічну термінологію та уточнив поняття «ландшафт», що визнано світом.

Після смерті Г. І. Танфільєва кафедра географії та геології в 1928 році розділилася на відділення фізичної географії (очолив В. Б. Лебедев) та геології (очолив О. К. Алексєєв). В 1931–1934 роках завідувачем був доцент Л. В. Кліментов. Від 1934 року географія у відродженому університеті отримала сильний поштовх у напрямку активного розвитку у зв'язку з фундацією нового факультету — географічного. В ОДУ з'явилося кілька нових географічних напрямів: гідролого-метеорологічний, топографо-картографічний та економіко-географічний. Продовжувався розвиток традиційних географічних напрямів — океанологічного та ландшафтного. Всі вони базувалися на теоретико-методологічній основі природної географії, як це було і в ІНУ, і в ОІНО.

Географія почала брати активну участь у вирішенні народно-господарських завдань. Зокрема кафедра метеорології та гідрології працювала над удосконаленням гідрометеорологічної мережі та дослідженням водних ресурсів. Професор І. Д. Андросов розробив програму дослідження узбережжя Чорного моря між гирлом Дністра та Кримським півостровом, а доцент Г. М. Аксєнтьєв розрахував та здійснив організацію стаціонарних ділянок довгострокового спостереження за динамікою берегової зони Чорного моря¹³⁹³. Це був перший досвід географічного моніторингу в країні взагалі. Починаються дослідження з теоретичної географії, географії сільського господарства та економічної оцінки земельних ресурсів. Велика науково-методична допомога була надана вчителям географії та науково-дослідним установам країни.

В складі географічного факультету ОДУ у повоєнні роки залишалися кафедри фізичної географії, метеорології та гідрології, геодезії та картографії, економічної географії, кабінети фізичної географії, економічної географії, ґрунтознавства, геодезії та картографії, музеї Палеонтологічний та Мінералогічний. Під час навчання студентів-географів активно використовувалися музеї факультету та біологічні. Активно працювали польові та морські практики. Студенти-географи навчалися на практиках в численних точках великого Радянського Союзу, бо статус ОДУ був загальносоюзним.

Фізикогеографи продовжували активно досліджувати берегову зону морів, а доцент Г. М. Аксєнтьєв, учень професора І. Д. Андросова, був обраний членом Океанографічної комісії АН СРСР. Доцент Н. А. Хренніков використовував фотовізуальний, фотографічний і геодезичний методи дослідження рельєфу, доцент Я. Д. Макаруч розробляв нові топо-геодезичні прилади, доцент Н. В. Ізмайлова удосконалювала топографічні карти та працювала над визначенням тектонічних коливань земної кори.

Протягом 1950-х років вперше кількість географічних навчальних дисциплін була узгоджена із структурою географічної оболонки: для кожної геосфери (літосфери, гідросфери, атмосфери, біосфери та антропосфери) була виділена певна кількість дисциплін як освітньо-нормативних, так і професійно орієнтованих. Саме це дозволило розробити способи та методи оптимального природокористування і збереження навколишнього середовища. Такий підхід був активно підтриманий деканом О. М. Смирновим, доцентом Л. В. Кліментовим і особливо професором Ф. Є. Петрунем, завідувачем кафедри фізичної географії 1949–1963 років¹³⁹⁴.

Значних успіхів у повоєнні роки (1945–1957) досягли представники ґрунтознавчого напрямку географічної науки. В 1947 році на базі лабораторії ґрунтознавства професор І. І. Плюсін заснував першу в історії університету кафедру ґрунтознавства⁵. За участю С. С. Бракіна (Плюсін часто хворів) колектив кафедри виконував великомасштабні ґрунтові дослідження Одеської області: в південному степу, в басейнах річок Кучурган, Свиная, Барабой, Куяльник. Було опрацьовано класифікацію ґрунтів, складено ґрунтово-ерозійні карти, накреслено методику боротьби з водною та вітро-

¹³⁹³ Шуйский Ю. Д., Выхованец Г. В., Стоян А. А. Георгий Николаевич Аксєнтьєв — исследователь береговой зоны моря // Вісник ОНУ. — 2007. — Т. 12. — Вип. 8. — С. 261–271.

¹³⁹⁴ Вчені вузів Одеси. — Вип. II. — Ч. 1. — С. 182.

вою ерозією. Разом із М. І. Краковським та О. А. Кирюшкіним С. С. Бракін визначив ґрулометричний та речовинний склад чорноземних, алювіальних та глеєвих ґрунтів, виявив закономірності розміщення ґрунтів залежно від ерозійно-денудаційного рельєфу, розробляв схему «прихованого» зрошення ґрунтів¹³⁹⁵.

Під керівництвом доцента Бракіна продовжено та удосконалено великомасштабні дослідження ґрунтів Одеської області, зокрема в басейні річки Кучурган (1954–1963), часто — у співробітництві з кафедрою метеорології й гідрології та фізичної географії. Науковці ОДУ уточнили типологію і географію зональних ґрунтів України з визначенням їхніх агровиробничих властивостей (результати передано працівникам сільського господарства). Протягом 1950-х років на кафедрі економічної географії були сформовані напрями економічної оцінки земельних угідь (доценти І. М. Ланда та Б. Л. Гуревич), географії населених пунктів, географії сільського господарства та теоретичної географії (доценти О. М. Смирнов, Є. Є. Повітчана, Б. Л. Гуревич, Д. І. Богуненко, Н. І. Блажко).

Після кількох кризових років другої половини 1950-х, пов'язаних з реорганізацією географічного факультету, знову активізувався позитивний аспект розвитку географічних напрямів на ГГФ. В 1959–1970 роках завідувачем кафедри економічної географії була доцент К. Є. Повітчана — фахівець у галузі економічного районування, географії міст, соціально-економічної інфраструктури регіонів, географії сільського господарства півдня України; нею була заснована наукова школа соціальної географії.

В 1960 році доцента О. М. Смирнова на посаді декана змінив доцент Г. О. Міщенко, відомий фізико-географ, ландшафтознавець, учень академіка В. Г. Бондарчука, Почесний член Географічного товариства СРСР¹³⁹⁶. Він продовжив ландшафтний напрям географії в ОНУ. Під керівництвом професора Ф. Є. Петруня на кафедрі фізичної географії було виконане природно-географічне районування територій Одеської (доценти О. М. Дроздов та Т. П. Федорченко), Миколаївської (доцент Г. М. Аксент'єв), Вінницької (доцент Ф. Є. Петрунь та К. С. Шухгалтер), Кіровоградської (доцент Г. О. Міщенко) областей.

На кафедрі фізичної географії доценти Г. М. Аксент'єв, І. О. Правоторов, Ю. О. Амброз, аспіранти К. Е. Беленький та Ю. Д. Шуйський продовжували дослідження берегової зони Чорного та Азовського морів, а також мінеральних ресурсів лиманів, гідрометеорологічного режиму, рух наносів, розвиток зсувів та обвалів, процеси затирання наносів, продовжували повторні зйомки берегів на стаціонарних ділянках. В 1961–1966 роках Аксент'єв та Шуйський вели широкі натурні дослідження для обґрунтування будівництва зовнішніх гідротехнічних споруд нових торгових портів Мирний та Іллічівськ, почали довгострокове спостереження за руйнуванням берегів на території Іллічівська та західному узбережжі Криму.

В 1962 році Аксент'єв очолив першу в ОДУ комплексну Берегово-морську експедицію географів, геологів, біологів (науковий керівник — доцент Л. Б. Розовський). Експедиція досліджувала шельф Чорного моря, лимани та лиманне узбережжя, Тендрівську та Ягорлицьку затоки, дельту Дунаю. Результати її роботи були використані також для розробки методики дослідження Дніпровських водосховищ. Після робіт цієї комплексної експедиції сформувався два напрями берегових досліджень в ОДУ — географічне та геологічне.

Під керівництвом доцента Н. І. Коновалової досліджувалися фізико-географічні процеси водної ерозії ґрунтів, розвиток ярів та річкових долин. Палеогеографією півдня України займалися доценти Ю. О. Амброз та Т. П. Федорченко. В 1958 році професор С. Т. Белозоров вперше навів характеристику приморсько-зсувного типу місцевості, а доцент І. О. Правоторов розробив новий метод розрахунку хвильової енергії в береговій зоні морів та водосховищ. В 1961 році доцент Г. М. Аксент'єв вперше в

¹³⁹⁵ Бракін С. С., Краковский М. И. Краткая характеристика почв бассейна реки Свиной // Научный ежегодник ОГУ им. И. И. Мечникова. — 1960. — Вып. 2. — С. 64–70.

¹³⁹⁶ Географічна енциклопедія України / відп. ред. О. М. Маринич. — Т. 2. — К., 1990. — С. 377.

УРСР склав навчальну програму курсу «Динаміка морських берегів» (пізніше «Берегознавство»), почав читати його і проводити польову практику. Доцент С. С. Бракін вперше в ОДУ організував стаціонарні багаторічні дослідження ґрунтового покриву степової зони, процеси водної ерозії на схилах річкових долин (разом з Н. Ф. Бефані, М. І. Краковським, В. Г. Пижовим, О. М. Кірюшкіним, В. В. Тютюнником, Н. І. Вардіашвілі та ін.), виконував картографування явищ водної ерозії та еродованих ґрунтів¹³⁹⁷. Був покладений початок досліджень очищених промислово-побутових вод для повторного використання в сільському господарстві. До цих робіт залучалися ландшафтознавці (Ю. О. Амброз, О. М. Дроздов, Б. Я. Бурлака).

Польові дослідження півдня УРСР разом з прискіпливим аналізом фізико-географічного змісту карт XVII–XIX століть дозволили Ф. Є. Петруню розробити одну з вузлових в географії проблем — взаємодії двох географічних зон: степової та лісової. За результатами цієї роботи він підготував докторську дисертацію «Географія лісового покриву у південному лісостепу Правобережної України в історичний час»¹³⁹⁸. Доцент О. М. Смирнов одним із перших в країні розробив і почав читати курс «Теоретичні основи географії». Він запропонував систему головних економіко-географічних понять, активно використовував системно-структурний підхід в економічній географії, працював над питаннями економіко-географічного картографування і районування території СРСР, був першим головою Одеського відділу Географічного товариства УРСР¹³⁹⁹.

В 1963 році кафедрою фізичної географії почав керувати професор С. Т. Белозоров, учень Танфільєва, відомий географ-комплексник. Він підготував кілька фундаментальних навчальних монографій, які суттєво удосконалили такі дисципліни: «Фізична географія материків», «Фізична географія СРСР», «Загальне ландшафтознавство», «Історія географічної науки», «Арктика та Антарктика». Професор Белозоров входив до складу науково-технічної ради МВССО УРСР, був членом редколегій кількох наукових географічних журналів.

Після його смерті кафедрою фізичної географії керував доцент Г. О. Міщенко (1970–1973). Він започаткував щорічні прибережно-морські фізико-географічні експедиції, які досліджували узбережжя Чорного та Азовського морів, берегові коси, пересипи, тераси, дельти Дністра і Дунаю. В ці роки прибережно-морські дослідження виконував доцент Ю. Д. Шуйський разом із групою студентів, яка близько 10 років досліджувала експериментальні штучні пляжі другої черги берегозахисного комплексу в Одесі. Цими роботами була доведена ефективність запроєктованого методу берегозахисту, використання піщаних штучних пляжів та можливість застосування відкритих пляжоутримуючих басейнів для вільного водообміну.

Протягом 1960-х років географи та геологи організували кілька важливих наукових конференцій. Зокрема великого позитивного резонансу серед наукової спільноти Радянського Союзу набули такі конференції, як «Развитие новых исследований природных ресурсов» (1963), «Совещание по изучению геологии побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР» (1965), «Ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського державного університету імені І. І. Мечникова» (1965), «XXI Наукова конференція біологічного та географічного факультетів ОДУ» (1966). Всі вони відображали головні проблеми раціонального використання природних ресурсів з позицій комплексності та системності.

В 1965 році в ОДУ було відновлено геолого-географічний факультет. Географію представляли три кафедри: фізичної географії, економічної географії і ґрунтознавства та географії ґрунтів (з 1967). В 1970 році новим деканом був призначений доцент І. П. Зелінський. З 1989 року він став професором, членом Географічного товариства УРСР та зробив багато для плідної співпраці географів із геологами.

¹³⁹⁷ Бракин С. С. Явления эрозии и эродированные почвы в бассейне реки Кучурган // Труды ОГУ. — 1962. — Т. 152. — Вып. 9. — С. 163–167.

¹³⁹⁸ Петрунь Федір Євстафійович // Вчені вузів Одеси. — 2001. — Вип. II. — Ч. 1. — С. 182–185.

¹³⁹⁹ Смирнов Олександр Михайлович // Вчені вузів Одеси. — 2001. — Вип. II. — Ч. 1. — С. 227–229.

В 1967 році на факультет повернувся та отримав подальший розвиток географічно-грунтознавчий напрям. На чолі нової кафедри став відомий в Україні грунтознавець, доктор сільськогосподарських наук, професор І. М. Гоголев. За його ініціативою була створена лабораторно-аналітична база, організовано експедиції для вивчення і великомасштабного картографування ґрунтів колгоспів і радгоспів Сибіру й Центрального Казахстану. Очолювали експедиції в різний час доценти І. М. Волошин і Є. Н. Красеха, старші наукові співробітники Б. М. Турус, Н. І. Тюреміна, В. П. Нетребов, Ф. С. Скаб. Проведено дослідження ґрунтів на площі понад 6 млн га. Для господарств Казахстану, Забайкалля, Красноярського краю та Магаданської області були розроблені рекомендації щодо сільськогосподарського освоєння нових та підвищення родючості й охорони орних земель, покращення стану природних кормових угідь. Матеріали виконання робіт впроваджено в практику¹⁴⁰⁰.

Кафедра економічної географії в 1972 році ініціювала проведення III Симпозіуму з теоретичної географії, який мав неабиякий резонанс у Радянському Союзі. Багато уваги приділялося виданню методичної літератури.

В 1973 році для керівництва кафедрою фізичної географії був запрошений відомий гідролог, еніолог, спеціаліст у галузі водно-ерозійних процесів, доктор географічних наук Г. І. Швєбс. Провідною на кафедрі стала тематика водної ерозії та екології, а пізніше — парагенезису, еніології та екстрасенсорики. Кафедра почала видавати екстрасенсорний журнал «Еніологія».

Доценти Г. О. Міщенко та І. М. Волошин склали дрібномасштабну ландшафтну карту Одеської області, а Г. П. Ковеза та Н. І. Товстуха — великомасштабні карти ключових ділянок пониззя Дністра і лиманно-гирлового природного комплексу Дніпро-Бузького лиману. Трохи пізніше, в 1989 році, доцент Ковеза закінчив складати середньомасштабну карту Одеської області. Доцент М. І. Ігошин досліджував малі річки та водні ресурси Одещини. Як спеціаліст-гідролог, протягом трьох років він викладав у Кабульському університеті (Афганістан).

На другому етапі провідною на кафедрі стала ландшафтна тематика, зокрема парагенетичний напрям. В цих роботах активну участь брали працівники кафедр економічної географії й ґрунтознавства та географії ґрунтів. З 1971 року кафедра економічної географії регулярно виконувала госпдоговірну тематику.

В 1970–1973 завідувачем кафедри економічної географії був доцент Д. І. Богуненко, спеціаліст у галузі територіальної організації продуктивних сил на півдні УРСР, економічної географії Одеської області. Його цікавили питання районування та розселення на півдні України, а згодом — питання геополітики та політичної географії. В 1973–1975 роках кафедрю очолював професор І. Ф. Мукомель, який спеціалізувався в питаннях географії сільського господарства, сільськогосподарського зонування та картографування території України. Він розробив план та очолив складання «Атласу сільського господарства Одеської області»¹⁴⁰¹. На кафедрі продовжувалися дослідження проблем комплексного економіко-географічного оцінювання природних ресурсів, якості населення та характеру розселення, просторової організації господарства і провідних галузей економіки півдня Радянського Союзу.

Визнанням наукових досягнень географів факультету була організація двох міжнародних симпозіумів на базі кафедри економічної географії за програмою Міжнародного географічного союзу (МГС) та включення професора О. Г. Топчієва до складу двох комісій МГС. Професор Ю. Д. Шуйський увійшов в оргкомітет Симпозіуму берегових систем XXIII Конгресу МГС, його обрали членом МГС і членом Національного комітету географів СРСР¹⁴⁰².

¹⁴⁰⁰ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. та ін. Науки про Землю... — С. 65–69.

¹⁴⁰¹ Мукомель Ізраїль Феліксович // Вчені вузів Одеси. — 2001. — Вип. II. — Ч. 1. — С. 165–168.

¹⁴⁰² Юрий Дмитриевич Шуйский: Библиографический указатель // Библиография ученых университета. — Вып.: Геологи. Географы. — Одесса, 2008.

Разом з фізико-географами продовжувались розробки теоретичної географії в частині впровадження в географію системної методології та ідеї ієрархії систем. В 1975 році професор Шуйський брав участь у прибережно-морській експедиції Болгарської Академії наук уздовж берегів Болгарії, а в 1977-му — в експедиції Гідрологічного інституту Румунії уздовж дельти Дунаю та його берегів. В 1976 році він був обраний Почесним членом Болгарського геологічного товариства. В 1975–1978 роках професори Гоголев та Шуйський брали участь у природному обґрунтуванні приморського варіанту зрошувального каналу Дніпро — Дунай і дійшли висновку про вкрай негативні наслідки для природи лиманного узбережжя в разі здійснення цього проекту: загальну деградацію орних земель та природи лиманів.

В 1975–1980 роках професора І. Ф. Мукомеля на посаді завідувача кафедри економічної географії замінив доцент О. І. Полоса. Він же з 1979 до 1983 року був деканом геолого-географічного факультету. Полоса був фахівцем з аграрного напрямку в економічній географії, географії населення, досліджував типологію іноземних країн. В цей час активізувались дослідження географії транспорту, географії населення, економіко-географічного районування Одеської області. В 1979 році О. Г. Топчієв захистив докторську дисертацію на тему «Моделі просторової організації геосистем».

Протягом 1980-х років на кафедрі фізичної географії продовжувалися традиційні ландшафтні дослідження. Кілька вчених факультету, в числі яких був Шуйський, взяли участь у розробці державної Генеральної схеми берегозахисних та протизсувних заходів на узбережжі Чорного та Азовського морів в межах України. На Міжнародному форумі «Колебания уровня морей и океанов в послеледниковое время» в Москві у 1979 році за проектом № 61 Міжнародної програми геологічної кореляції ЮНЕСКО («Изменения уровня моря») Ю. Д. Шуйський був обраний членом відповідної Радянської національної робочої групи та Ради Програми від України. Відтак він ініціював під егідою національної робочої групи проведення першої в УРСР Всесоюзної наукової конференції «Колебания уровня морей в связи с современными изменениями климата», що відбулася в Одесі 17–22 вересня 1981 року. Цю конференцію він очолював як голова оргкомітету. Тоді ж він був обраний Почесним членом Берегового товариства США¹⁴⁰³.

Професор Г. В. Вихованець почала перші довгострокові стаціонарні ландшафтні дослідження на прикладі унікальних ландшафтних систем піщаних барів та кіс на узбережжі Чорного та Азовського морів, які показали численні особливості структури і динаміки прибережно-морських ландшафтів. Професор Шуйський розробив природне обґрунтування проекту будівництва навігаційного каналу, парних молів, що огорожують цей канал, та компенсуючу берегозахисну ґрунтову терасу з морського боку акваторії морського порту Южний. Професор Г. І. Швебс, доцент Т. Д. Борисевич та науковий співробітник С. О. Антонова розгорнули вивчення та картографування ландшафтних парагенетичних комплексів у долинах річок та лиманів.

Із середини 1980-х років почалося опрацювання принципів проектування й експлуатації ґрунтозахисних систем контурно-меліоративного землеробства в фізико-географічних умовах півдня України — з огляду на ландшафтні особливості та із застосуванням обчислювальних методів та моделювання (професори Г. І. Швебс і Ф. М. Лицький, науковий співробітник Н. А. Болдишева). В 1979 році доцент Ю. О. Амброз вперше склала та опублікувала геоморфологічну карту Одеської області. Основні результати досліджень було викладено в колективній монографії «Природа Одеської області: ресурси та їх раціональне використання і охорона» (1979), яку ініціював професор Швебс. В подальшому за його редакцією у видавництві «Наука» вийшла колективна монографія великої кількості співавторів з різних організацій «Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья» (1988)¹⁴⁰⁴.

¹⁴⁰³ Юрий Дмитриевич Шуйский...

¹⁴⁰⁴ ПОНУ. — Т. 4. — С. 362–365.

Було встановлено плідну навчально-наукову роботу з Софійським, Бухарестським, Сегедським, Щецинським, Сараєвським, Грейсфальдським університетами, з Океанографічним інститутом у Варні (Болгарія). Керівник кафедри професор Г. І. Швєбс обіймав посаду проректора ОДУ з наукової роботи в 1976–1980 роках, що підкреслювало авторитет кафедри як установи найвищого рівня.

Протягом 1970–1980-х років кафедра економічної географії підготувала низку навчально-методичних робіт. Одним із співавторів посібника «Польові географічні дослідження» (1979) був О. Г. Топчієв¹⁴⁰⁵. Результати педагогічної та науково-дослідницької роботи були узагальнені в кількох монографічних виданнях та навчальних посібниках: «Терміни і поняття в економічній географії» (1982), «Економічна географія СРСР» (1986), «Дослідження географічних структур і текстур» (1987), «Геоэкология: географические основы природопользования» (1996) тощо. Кафедра економічної та соціальної географії, слідом за іншими кафедрами, вийшла на рівень міжнародного наукового співробітництва. Тут проходили стажування та готували кандидатські дисертації економіко-географи з Алжиру, Сирії, Єгипту, Китаю. Відбувалися робочі та творчі контакти з географічними факультетами університетів Константинопольського (Алжир), Сегедського (Угорщина), Гданьського (Польща), Пекінського та Північно-Західного в місті Сіань (КНР).

Науково-дослідна робота чітко диференціювалася за напрямками: географія населення, трудові ресурси, розселення на Причорноморській низовині (доценти О. І. Полоса, В. Г. Піжов та старший викладач В. Л. Смольський); соціально-економічні чинники рекреаційної географії, політична географія (доценти Й. В. Мимрін, І. І. Кондратюк); соціальна географія, сфера послуг (доцент Н. П. Михайлова); географія агропромислового комплексу Одещини та інших областей України, проблеми територіальної організації сільського господарства на великих зрошувальних системах, проблема економіки водних ресурсів (доцент Н. Є. Нефьодова); географія промисловості та форми її територіальної організації на півдні України (доценти Н. П. Михайлова та О. І. Полоса); проблеми і методи теоретичної та математичної географії (професор О. Г. Топчієв, доцент В. М. Андерсон); економічна географія морів та морського транспорту (доценти В. Г. Піжов, Л. Х. Калустян); економіко-географічна оцінка природних та антропогенних ресурсів (професор О. Г. Топчієв, доцент Л. В. Хомич); історія господарського засвоєння Новоросійського краю, сучасна економічна історія Причорномор'я (доценти О. І. Полоса, І. І. Кондратюк, старший викладач В. Л. Смольський). Великого наукового значення набула монографія О. Г. Топчієва «Пространственная организация географических комплексов и систем» (1990). Переліченими напрямками кафедра підійшла до початку 1990-х років.

Плідну практичну цінність мали опубліковані роботи Г. І. Швєбса. В них містилися методичні вказівки щодо меліорації ерозійно небезпечних земель. Значний професійний інтерес викликала логіко-математична модель раціонального використання відтворюваних природних ресурсів. Науковці кафедри фізичної географії також визначали структуру агроландшафтних заповідників (доцент Ф. М. Лісецький, науковий співробітник В. Л. Назаренко), теоретично обґрунтували захист від ерозії територій запроєктованих зрошувальних систем (доценти О. О. Світличний та Т. Д. Борисевич). Доценти Ю. М. Соколов, Є. В. Єлисеєва, Т. Д. Борисевич, науковий співробітник Є. С. Пак та інші виконували імітаційне моделювання та створення банку даних стосовно природних процесів та антропогенного тиску в басейні Дністра. У співдружності з працівниками кафедр економічної географії, ґрунтознавства та географії ґрунтів кафедра фізичної географії на чолі з Г. І. Швєбсом опрацьовувала комплекс захисту ґрунтів від ерозії. При цьому вони уперше застосували ландшафтно-гідрологічний метод оцінки ерозійної небезпеки території. Довгострокові дослідження дозволили знайти кількісні оцінки впливу протиерозійних заходів на протиерозійну стійкість ґрунтів, характер

¹⁴⁰⁵ ПОНУ. — Т. 2. — С. 225–226.

водних ресурсів, водний режим малих річок Причорноморської низовини (О. О. Світличний, Н. І. Ігошин, В. В. Белов, С. О. Антонова та ін.).

В 1982 році Ю. Д. Шуйський був обраний до складу ради Середземноморського відділу Міжнародної асоціації з дослідження четвертинного періоду (INQUA). Цим суттєво посилилася міжнародна діяльність географічних кафедр факультету, з'явилися перші іноземні аспіранти та стажисти (з Югославії, Болгарії, Польщі, Угорщини, Бангладеш, Китаю тощо). На кафедрі фізичної географії захистили перші докторські дисертації іноземці-докторанти Р. В. Фогтланд з НДР (1990) та Нгуен Ван Ки з В'єтнаму (1991), а також стажист С. Муселяк з Польщі (науковий консультант професор Ю. Д. Шуйський).

В другій половині 1970-х років за запитом та рекомендаціями Міжнародної робочої групи «Морські береги» при президії АН Радянського Союзу кафедра фізичної географії почала довгострокове (1978–1993) співробітництво з Гідрографічною службою Червонопрапорного Чорноморського флоту МО СРСР. Наукову групу (Г. В. Вихованець, Г. І. Іванов, М. І. Ісаков, О. О. Стоян, Р. Г. Літвиненко) очолив професор Ю. Д. Шуйський. Ця група брала участь в поточних зйомках берегів та підводного схилу з визначенням глибин та збиранням зразків донних відкладів, корегуванням навігаційних карт берегів та річкових дельт, підготовкою рекомендацій та висновків в інтересах Чорноморського флоту. Керівник групи разом із капітаном А. Ю. Коваленком та І. І. Нікішиним в 1981 році склали «Временное практическое руководство по изучению береговой зоны Черного и Азовского морей». Ці роботи удосконалили знання про динаміку ландшафтів дельти Дунаю, що збагатило теорію ландшафтознавства, одну з пріоритетних на кафедрі фізичної географії. Майже в цей же час викладачі та науковці, причому не тільки кафедри та ГГФ, а й усі провідні географи Одеси, взяли в участь у підготовці великої монографії (під редакцією Г. І. Швєбса) про закономірності розвитку лиманно-гирлових комплексів Причорномор'я в умовах сильного антропогенного тиску¹⁴⁰⁶.

В 1982–1985 роках доцент О. О. Світличний (з 1995 професор) був відряджений до Ефіопії, де керував спільною гідрологічною групою радянсько-ефіопського водно-меліоративного проекту з обґрунтування використання земельних і водних ресурсів долини Гамбела в інтересах сільського господарства. Праця в Україні, Росії, Молдові та Ефіопії дозволила йому розробити теоретичну модель формування контактнопверхневого стоку при непостійній товщини дренажного горизонту. Згодом він теоретично та експериментально обґрунтував емпіричну модель схилового ерозійно-аккумулятивного процесу, розробив принципи імітаційного моделювання водної ерозії із застосуванням технологій географічних інформаційних систем. З 1980 року перший курс ГГФ почав проводити польову навчальну загально-географічну практику на власному стаціонарі в селі Кринички Балтського району Одеської області. Ця база і нині використовується студентами-дипломниками та аспірантами ГГФ; тепер там навчаються і геологи.

В 1983–1985 роках деканом геолого-географічного факультету став відомий фахівець із громадської та теоретичної географії професор О. Г. Топчієв. Його керівництво сприяло значній активізації навчальних практик, зокрема зональної фізико-географічної студентської практики від південних степів до північної тундри. Її виконував старший викладач О. В. Борщ завдяки співробітництву кафедри фізичної географії із Ленінградським (Санкт-Петербурзьким) держуніверситетом. За ініціативою нового декана з'явилися додаткові госпдоговірні теми, підвищилася кількість студентів. З 1980 року і дотепер О. Г. Топчієв очолює кафедру економічної географії¹⁴⁰⁷.

Географами-грунтознавцями протягом 1980–1990-х років багато зроблено для розвитку ґрунтознавчої галузі, зокрема для вивчення впливу зрошення водами різної іригаційної якості на властивості на родючість ґрунтів півдня України. Досліджен-

¹⁴⁰⁶ Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья / под ред. Г. И. Швєбса. — Л., 1988.

¹⁴⁰⁷ Одесский университет 1865–1990...

ня під керівництвом професора І. М. Гоголева проводились за двома провідними напрямками: вивчення впливу прісних вод рік Дунаю, Дністра, Південного Бугу і Дніпра та мінералізованих вод озер Сасик, Китай і Ялпуг на властивості чорноземів (доценти Я. М. Біланчин, С. П. Позняк, П. І. Жанталай, наукові працівники Г. С. Сухорукова, О. І. Сухоставський, В. П. Мурсанов та ін.); використання стічних вод міст Причорномор'я для зрошення та їх вплив на склад і властивості чорноземів (старші наукові співробітники Б. М. Турус, Ю. В. Михальченко, Л. В. Мойсеєва, Т. М. Кривицька та ін.). Розкрито генетичну природу негативних наслідків зрошення водами різної якості та впроваджено у виробництво заходи, спрямовані на охорону ґрунтів і підвищення їхньої родючості.

Науковцями кафедри ґрунтознавства та географії ґрунтів спільно з науковцями Всесоюзного НДІ гідротехніки і меліорації (Москва) та працівниками-практиками гідрогеолого-меліоративної служби України, за ініціативи та під науковим керівництвом професора І. М. Гоголева розроблено і 1989 року видано методичні рекомендації з організації і ведення моніторингу стану чорноземів масивів зрошення країни (професори І. М. Гоголев, Р. О. Баєр, доценти Я. М. Біланчин, Є. Н. Красеха, наукові співробітники кандидати наук Д. А. Манук'ян, М. І. Гоголев, А. І. Кривульченко). Загалом науковцями кафедри і ПНДЛ-4 впродовж 1967–1991 років опубліковано близько 300 наукових праць — монографій, статей, науково-практичних і навчально-методичних рекомендацій тощо.

Значний внесок в географічну науку, що набув практичного застосування, зробила доцент Н. В. Ізмайлова, учениця професора І. Д. Андросова. Вона вирішила проблему використання кількісних показників зображуваного на картах рельєфу (в книзі «Картографическая информация и система картографических знаков»). Широкі дослідження з математико-картографічного моделювання виконувала доцент О. Л. Суворовська. Методику зйомки різних географічних об'єктів, особливо типів ґрунтів, розробляв доцент В. А. Сульдін. Для навчального процесу з топографії та картографії багато зробив старший викладач А. М. Лялін, знавець топографо-геодезичної справи.

Представники всіх галузей географічної науки — картографії, геоморфології, метеорології, громадської географії, берегознавства, гідрології — завжди приділяли багато уваги опрацюванню науково-методичних матеріалів як для студентів, аспірантів, так і для вчителів географії. На допомогу їм видано серію книжок професорів С. Т. Белозорова, Г. І. Швєбса, О. Г. Топчієва, Ю. Д. Шуйського, доцентів Т. П. Федорченка, Г. О. Міщенко, А. М. Дроздова, Г. М. Аксєнтьєва, Я. Д. Макарчука, О. І. Полоси та ін. Всі вони регулярно брали участь у роботі Інституту удосконалення вчителів, а нова когорта молодих викладачів продовжила цю традицію. До того ж колективи географічних кафедр завжди брали участь у міських та обласних конкурсах студентських робіт, діяльності Малої Академії наук, виконанні програм обласних та державних олімпіад з географії, підготовці студентських наукових конференцій, залучали студентів до фінансованих дослідницьких експедицій.

Загальна скерованість наукових сил географічних кафедр — це дослідження природних ресурсів, розробка раціонального природокористування, визначення позитивних та негативних наслідків антропогенного впливу та розвитку соціально-економічної діяльності. Обов'язково — це розробка фундаментальних теоретичних чинників загальної та галузевої географії, з урахуванням комплексності та системності. Територіально вони охоплюють найчастіше Причорноморську та Приазовську низовини, Придунав'я, Північний шельф Чорного моря та узбережжя Кримського півострова. Співробітники географічних кафедр, особливо кафедри фізичної географії, у 1980-ті роки працювали також в інших країнах (Ю. Д. Шуйський, О. О. Світличний, Г. В. Вихованець, В. М. Андерсон та ін.).

Наприкінці 1980-х років на кафедрі фізичної географії зародився напрям розвитку геоінформаційних та комп'ютерних технологій шляхом викладання «Основ геоінформатики та ГІС». Текст лекцій був написаний доцентом О. О. Світличним для студентів всього географічного відділення. Кафедра отримала кілька комп'ютерів і розробила

комплексну програму роботи спеціалізованої ГІС-лабораторії. На кафедрі картографії в Московський держуніверситет їздили у відрядження доценти О. О. Світличний, Є. В. Єлисеєва, О. Л. Суворовська для ознайомлення із станом втілення нової методики в навчальний процес. Після робочого візиту професора Шуйського в США (1988–1989) були отримані спеціальні комп'ютерні програми та методичні матеріали для використання геоінформаційних технологій та методів електронного картографування. Доцент Єлисеєва досліджувала екзогенні процеси рельєфоутворення за допомогою технологій ГІС, із застосуванням комп'ютерної техніки та аерокосмічних методів. До засвоєння цієї методики залучили кілька студентів та аспірантів, які згодом, разом із Швобсом, Світличним, Шуйським та Єлисеєвою, склали основу нової навчальної лабораторії ГІС (С. В. Плотницький, О. М. Шпильовий, Н. Б. Іванько, О. Ю. Степова, О. Б. Муркалов, С. С. Черкашин та ін.).

В 1972–1989 роках група дослідників берегової зони Чорного моря на кафедрі фізичної географії вивчала фізико-географічні процеси впливу підводних негативних штучних форм рельєфу на динаміку берегів (керівник професор Ю. Д. Шуйський). Були виконані довгострокові натурні інструментальні дослідження портових молів, судноплавних каналів, штучних пляжів, берегозахисних мурів та бун, підводних хвилеламів, створена методика будівництва штучних пляжів в різних фізико-географічних умовах в береговій зоні Чорного та Азовського морів. Була розроблена спеціальна методика захисту природних берегів штучними терасами та окремими комплексами кількох штучних форм рельєфу. Фахівцями кафедри вперше в Україні був проведений натурний експеримент створення берегозахисного штучного ландшафту. Цією групою була розроблена універсальна стратегія економіко-господарського засвоєння берегової зони морів.

В 1985 році Ю. Д. Шуйський захистив докторську дисертацію на тему «Современный баланс наносов в береговой зоне морей», що зробило берегознавство точною наукою, вивело її на кількісний рівень. Він продовжував розробляти дуже важливу тематику про сучасні коливання рівня морів у взаємодії з берегами в умовах сучасних змін клімату та антропогенного впливу (міжнародні наукові конференції в Талліні 1986 року та в Баку 1990 року) за Міжнародною програмою геологічної кореляції ЮНЕСКО (проект № 61 IPGC). В 1992 році під час робочої наради ЮНЕСКО в Стамбулі професор Шуйський став експертом UNEP OCA/PAC.

Всі географічні кафедри ГГФ взяли активну участь у підготовці та виданні Географічної енциклопедії України (1989–1993). Професори Г. І. Швобс та О. Г. Топчієв працювали в складі редакційної колегії, а кафедри фізичної та економічної географії стали регіональним центром редагування статей для енциклопедії. Фахівці географічних кафедр написали десятки статей (Ю. О. Амброз, Я. М. Біланчин, Т. Д. Борисевич, Г. В. Вихованець, І. М. Гоголев, О. Г. Топчієв, Г. І. Швобс, Ю. Д. Шуйський та ін.).

З 1985 до 2007 року деканом ГГФ працював доцент Я. М. Біланчин, географ-грунтознавець, ландшафтознавець, геохімік. Виконував ґрунтові дослідження в Галичині, Волині, Причорноморській низовині, Поволжі, Казахстані, Західному Сибіру, Забайкаллі. Протягом 1980-х років він багато зробив для робіт в географічних експедиціях, для розвитку польових практик. Він добре розумів, що експериментальна лабораторія географів міститься просто неба. За клопотанням професора І. М. Гоголева ґрунтознавчі дослідження почали виконуватися в Магаданській та Іркутській областях. Була удосконалена база приладдя, методика, укріплений геохімічний напрям. Значна увага була приділена картографуванню, складанню ґрунтових карт. Виникло кафедральне навчальне відділення геодезії, картографії та землеустрою, продовжувала розвиватися навчальна міжкафедральна лабораторія хімічного аналізу ґрунтів.

До 1991 року міжнародна діяльність географічних кафедр ОДУ була розвинена повно. Лише деякі вчені-географи працювали в інших країнах, приймали закордонних колег, брали участь в міжнародних конгресах та конференціях за межами краї-

ни. В 1991 році професор О. О. Світличний виконував міжнародну тему за програмою TACIS; в 1992-му, як представник від України, він брав участь у Всеєвропейській науковій конференції з технологій географічних інформаційних систем в Мюнхені (Німеччина), а в 1993-му — в Генуї (Італія). Професор Г. І. Швєбс в другій половині 1980-х років читав цикл географічних лекцій на міжнародних курсах ЮНЕСКО в Москві, а в 1993 році на IV Міжнародній конференції (E GIS '93 Conference) в Нідерландах на тему ГІС та охорона природи він підвів підсумки роботи навчальної лабораторії ГІС та навчання фізико-географів за спеціалізацією ГІС на ГГФ ОДУ. В міжнародних наукових конференціях брали участь також фахівці кафедри економічної та соціальної географії О. Г. Топчієв, В. М. Андерсон, О. І. Полоса, Н. П. Михайлова. Були розроблені нові програми маршрутних географічних практик, які відбувалися під керівництвом Л. Х. Калустяна, В. Л. Смольського, В. А. Хомутова.

Геологічні дослідження¹⁴⁰⁸

Професори М. О. Головкинський, І. Ф. Синцов, В. Д. Ласкар'єв, їхні учні професори Р. О. Прендель, М. І. Андрусов, С. Г. Попруженко, М. Д. Сидоренко, А. М. Криштофович, М. А. Григорович-Березовський, В. І. Крокос, О. К. Алексєєв та багато інших заклали міцний фундамент у вивченні природи південного заходу України, зокрема геології, палеонтології кайнозою, гідрогеології та інженерної геології. Ними підготовлені високопрофесійні фахівці, які успішно працювали в радянський період.

Як вже зазначалося вище, в перші роки радянської влади (1920–1933) у зв'язку з реорганізацією університету науково-педагогічні кадри геологів були зосереджені на науково-дослідній кафедрі геології і географії біологічного факультету ОІНО під керівництвом професора Г. І. Танфільєва, після смерті якого кафедру розділили на дві — фізичної географії (завідувач професор В. Б. Лебедев) і геології (завідувач професор О. К. Алексєєв)¹⁴⁰⁹. Наукові дослідження геологів цього періоду були пов'язані з потребами і запитамі народного господарства та освіти. Після небувалої посухи 1921 року та наступної низки голодних років до вирішення проблеми водопостачання вдалися відомі палеонтологи. Багатий палеонтологічний матеріал, отриманий при обстеженні колодязів і бурінні свердловин, забезпечував точну стратиграфічну прив'язку водоносних горизонтів. У цих роботах разом з професорами О. К. Алексєєвим, І. П. Хоменком, В. І. Крокосом, В. В. Степановим брав участь Ю. А. Гапонов¹⁴¹⁰, який водночас працював при геологічному кабінеті. 1928 року він склав першу гідрогеологічну карту півдня УСРР і каталог бурових свердловин цього регіону¹⁴¹¹. Методика складання таких карт, розроблена вченим, застосовується і в наш час¹⁴¹².

Одним з перших аспірантів науково-дослідної кафедри був І. Я. Яцько, підготовкою якого у палеонтолого-стратиграфічному та гідрогеологічному напрямку в 1926–1929 роках керували Алексєєв та Гапонов¹⁴¹³. Після відкриття географічного факультету у відродженому ОДУ Яцько був затверджений на посаді доцента кафедри геології. Паралельно з викладанням впродовж 1930–1940-х років він виконав майже 100 різнопланових геологічних досліджень у межах України з метою пошуку корисних копалин і визначення підземних вод. Він очолив Одеську зсувну станцію, створену в 1930-ті роки.

¹⁴⁰⁸ Автори Т. В. Козлова, А. О. Кравчук, Є. А. Черкез, В. В. Янко.

¹⁴⁰⁹ Черкез Є. А., Коніков Є. Г., Ротарь М. Ф., Штенгелов Є. С. Становлення, розвиток та перспективи гідрогеологічних та інженерно-геологічних досліджень в Одеському університеті // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10. — Вип. 6. — С. 12.

¹⁴¹⁰ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красєха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 33.

¹⁴¹¹ Гапонов Е. А. Каталог бурових скважин и гидрогеологическая карта юго-западной части Украины // Труды Южной областной мелиоративной организации (ЮОМО). — 1928. — Вып. 13. — С. 151.

¹⁴¹² Очерки развития науки в Одессе / В. М. Адамян, Л. А. Алексєєва, Ю. А. Амброз [и др.]. — Одесса: НАНУ. Южный науч. центр, 1995. — С. 236.

¹⁴¹³ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красєха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 77.

Тоді ж розпочалося вивчення абразійної діяльності Чорного моря поблизу Одеси (Г. Н. Аксентьев, Н. А. Хренников)¹⁴¹⁴. Результатом інженерно-геологічних і гідрогеологічних досліджень, виконаних колективом вчених університету та багатьма іншими геологами та інженерами, стала перша «Генеральна схема протизсувних заходів узбережжя Одеси»¹⁴¹⁵, розроблена під загальною редакцією відомого київського інженера А. М. Дранникова і опублікована 1940 року.

У науковому плані інтереси професора І. Я. Яцька були різнобічними. Як продовжувач одеської школи неогенщиків, він займався проблемними питаннями стратиграфії та палеонтології неогенових відкладень Північно-Західного Причорномор'я України.

Методика вивчення лесових товщ уперше була розроблена О. І. Набоких, який запропонував поняття про викопні ґрунти та визначив їхнє стратиграфічне значення. Ці ідеї мали розвиток у працях В. І. Крокоса, опублікованих в 1922–1927 роках¹⁴¹⁶.

1928 року Т. Г. Грицай при обстеженні Одеських катакомб виявив у понтичних вапняках карстові печери зі скупченнями викопних пліоценових ссавців. Розкопки цього місцезнаходження проводилися впродовж 1936–1941 років, а 1963 року тут створили єдиний в країні підземний палеонтологічний заповідник.

Кінець 1930-х років для геологів пов'язаний з ім'ям доцента Є. Т. Мальованого, який опублікував серію наукових робіт з гідрогеології Одеської області, Херсона та східної частини Дніпропетровської області. Частина цих результатів була представлена 1937 року на XVII Міжнародному геологічному конгресі¹⁴¹⁷. Перед війною суттєвим внеском у вивчення гідрогеології регіону стали результати досліджень доцентів Є. Т. Мальованого і Г. Я. Гончара гідрогеологічних умов Херсонської області та використання підземних вод для питного водопостачання й зрошення¹⁴¹⁸.

У роки війни частина співробітників продовжувала роботу в університеті, евакуйованому в Байрам-Алі. Інші викладачі, які з різних причин не евакуювалися з міста, продовжили працювати у відкритому румунською владою університеті. Студентів зобов'язували вчитися, а восени, як і в радянський час (щоправда, під загрозою розстрілу), брати участь у сільгоспроботах¹⁴¹⁹.

В зайнятому ворогом місті залишалися музеї ОДУ, і окремі викладачі прагнули зберегти їх від знищення та пограбування навіть ціною власного життя. Так, професор Ю. А. Гапонов і доцент В. В. Степанов, організувавши чергування в головній будівлі, змогли перешкодити спробам розграбування палеонтологічного музею окупантими¹⁴²⁰.

Після війни однією з перших на географічному факультеті почала роботу кафедра гідрогеології і палеонтології. 1945/46 навчального року на базі геологічної фурації географічного факультету був відкритий геологічний факультет з кафедрами геоло-

¹⁴¹⁴ Аксентьев Г. Н. Некоторые процессы разрушения оползневой берега Северо-западной части Черного моря // Труды океанограф. Комиссии АН СССР. — 1959. — Т. IV. — С. 118–121; Хренников Н. А. Особенности оползневой склона отдельных участков Одесского побережья // Тр. ОГУ: Материалы по изучению одесских оползней. — 1960. — Т. 150. — Вып. 7. — С. 81–116.

¹⁴¹⁵ Дранников А. М. Генеральная схема противоползневых мероприятий побережья г. Одессы. — Одесса, 1940.

¹⁴¹⁶ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 77.

¹⁴¹⁷ Черкез Є. А. Інженерна геологія та гідрогеологія в Одеському університеті // Вісник ОНУ. — 2010. — Т. 15. — Вип. 5. — С. 81.

¹⁴¹⁸ Мальований Є. Т. Підземні води м. Херсона та перспективи використання їх для потреб водопостачання соціалістичного сільського господарства // Орошение и водоснабжение артезианскими водами. — Одесса, 1940. — С. 135–148; Малеваний Е. Т., Гончар Г. Я., Гребенников П. С. и др. К использованию артезианских вод левобережья Нижнего Днепра для орошения хлопчатника // Там само. — С. 7–59.

¹⁴¹⁹ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Кафедра общей и морской геологии: 145 лет развития в Одесском (Императорском Новороссийском) университете и взгляд в будущее // Вісник ОНУ. — 2010. — Т. 15. — Вип. 5. — С. 61.

¹⁴²⁰ Там само.

гії і палеонтології, гідрогеології, мінералогії і кристалографії. 1949 року відбувся перший випуск геологів повоєнного покоління¹⁴²¹.

Перші повоєнні роки підготовкою молодих фахівців займалися: декан, професор Ю. А. Гапонов, професор І. І. Плюснін, доценти В. Т. Мальований, Г. Л. Рутковська, В. В. Степанов, І. Я. Яцько, старші викладачі С. С. Бракін, Л. І. Пазюк, Л. Б. Розовський¹⁴²².

Петрографо-мінералогічний напрям було відроджено в 1950-ті роки доцентом Л. І. Пазюком, який вивчав кристалічні породи Середнього Побужжя. Проводились численні гідрогеологічні дослідження в Одеському регіоні та за його межами. Геологи університету стали учасниками дослідження басейну Дніпра у зв'язку з проектуванням Каховської ГЕС. Наслідком роботи експедиції під керівництвом Є. Т. Мальованого, Ю. А. Гапонова, Л. Б. Розовського і Л. І. Пазюка стало відтворення геологічної історії осадових утворень у долині Дніпра¹⁴²³.

І. Я. Яцько очолював геолого-палеонтологічну групу, що складалася переважно зі співробітників Палеонтологічного музею: А. Ф. Герун, В. П. Головка, К. Т. Тимовська, Н. М. Ільницька та ін.¹⁴²⁴.

1952 року в ОДУ відбулося об'єднання геологічного й географічного факультетів. Проте й надалі на геологічному відділенні зберігався щорічний прийом на перший курс до 50 студентів. 1955 року відкрили кафедру інженерної геології та гідрогеології і кабінет інженерної геології. Їх співробітники займались опрацюванням методів оцінки переробки берегів водоймищ на прикладі створеного того року Каховського водосховища. Роботою керував доцент Л. Б. Розовський¹⁴²⁵.

Під невиразним приводом «надвиробництва кадрів» 1959 року геологічне відділення в ОДУ було закрито. Драматичних наслідків для розвитку геологічних досліджень вдалося уникнути завдяки зусиллям вже широко відомого своїми працями в геологічних наукових колах СРСР і УРСР професора Л. Б. Розовського. Завдяки колосальній енергії та стійкій позиції він зумів довести керівництву МВО УРСР необхідність продовження одеськими вченими вивчення не тільки геологічних процесів переробки берегів водосховищ Дніпровського каскаду, а й морського узбережжя і шельфу Чорного моря. Завдяки йому в листопаді 1959 року при ОДУ була відкрита перша проблемна науково-дослідна лабораторія інженерної геології узбережжя моря, водосховищ і гірських схилів (ПНДЛ-1)¹⁴²⁶. Її науковими керівниками були професори Л. Б. Розовський (до 1978), В. М. Воскобойников (до 1995). Це розширило наукову тематику кафедри. Крім питань переробки берегів водосховищ сюди ввійшли питання сталості морських берегів та стійкості гірських схилів. Велике місце в дослідженнях посіли також питання стійкості укосин котлованів.

Основним методом прогнозування геологічних процесів стала апробована на той час теорія геологічної подібності Л. Б. Розовського. Її практичне застосування для переробки берегів водоймищ було втілене В. М. Воскобойниковим і І. М. Крижановською в «Альбомі натурних аналогів»¹⁴²⁷.

Значною подією 1959 року стало створення Причорноморської комплексної геологорозвідувальної експедиції. Різке збільшення обсягів різнопланових геологічних робіт супроводжувалося зміцненням зв'язків різних проектних, наукових і виробничих організацій. В цих умовах зароджувалася співдружність геологів Причорноморської експедиції та ОДУ. Поява ПНДЛ-1 і Причорноморської експедиції дозволила збе-

¹⁴²¹ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 78.

¹⁴²² Там само.

¹⁴²³ Там само. — С. 91.

¹⁴²⁴ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геология в Одесском университете (очерки истории кафедры общей и морской геологии). — Одесса, 2009. — С. 62.

¹⁴²⁵ Зелінський І. П., Коніков Є. Г., Воскобойников В. М., Черкез Є. А. Інженерна геологія в ОДУ: історія, досягнення, перспективи // Вісник ОДУ. — 1995. — Вип. 1. — С. 121.

¹⁴²⁶ Зелінський І. П., Коніков Є. Г., Черкез Є. А. Проблемній лабораторії інженерної геології узбережжя моря, водосховищ та гірських схилів — 40 років // Вісник ОНУ. — 1999. — Т. 4. — Вип. 5. — С. 116.

¹⁴²⁷ Там само. — С. 117.

регти, а подекуди й розширити проблематику традиційних наукових напрямів, що розвивалися в університеті.

Досягнення у вивченні процесів переробки берегів водосховищ і динаміки берегів Чорного моря, геології його шельфу, де розпочалися пошуки нафти і газу, дозволили провідним професорам ОДУ І. Я. Яцьку, Л. Б. Розовському, Ю. А. Гапонову, доценту Л. І. Пазюку домогтися відновлення підготовки геологів в університеті, зокрема з морської та інженерної геології¹⁴²⁸. 1965 року геологічне відділення геолого-географічного факультету було відновлене. Незабаром кафедру геології перетворили в кафедру загальної і морської геології, а 1972 року знову відкрили кафедру інженерної геології і гідрогеології¹⁴²⁹. Її керівником до 1978 року був професор Л. Б. Розовський, потім до 1997 року — професор І. П. Зелінський.

Після чергових реформувань найбільш помітно окреслились три напрями наукових досліджень: палеонтолого-стратиграфічний, петрографо-мінералогічний та інженерно-геологічний і гідрогеологічний.

Палеонтолого-стратиграфічний напрям успішно розвивався під керівництвом професора І. Я. Яцька. Після захисту 1961 року докторської дисертації «Континентальні відклади півдня УРСР та уніони цих відкладів» він продовжував дослідницьку роботу та підготував 4 докторів і 10 кандидатів геолого-мінералогічних наук. Серед них є співробітники ОДУ І. О. Одинцов, Б. Б. Муха, Н. М. Ільницька, В. В. Янко¹⁴³⁰.

У становленні мікропалеонтологічного напрямку помітних успіхів досягла В. В. Янко. Після захисту 1989 року докторської дисертації вона активно зайнялася питаннями біостратиграфії і вирішенням низки прикладних завдань, пов'язаних з проблемами охорони морського середовища. Вона неодмінний учасник та організатор міжнародних форумів, присвячених питанням мікропалеонтологічних досліджень. В ОДУ під її керівництвом виконані роботи В. А. Бердникова про радіолярії Центральної улоговини Індійського океану (1991)¹⁴³¹.

Цінною науковою установою факультету віддавна був палеонтологічний музей. Після війни чимало зроблено для повернення до нього викопних матеріалів, вивезених окупантами, та поповнення новими експонатами. Слід зазначити, що неповторності цьому музею надає регіональний характер викопних форм, зібраних на території півдня України і Молдови. В цьому аспекті він — єдиний у світі, а за багатством «еталонних» форм вимерлих представників рослинного й тваринного світу, як визначили спеціалісти ВДНГ СРСР (1969), належить до 10 провідних музеїв Європи¹⁴³².

Багаті колекції музею, характер експозиції дістали високу наукову оцінку вітчизняних і закордонних вчених. У його колекціях — близько 40 000 екземплярів. До унікальних належать скам'янілі рештки іхтіозаврів, летючих ящурів юрського періоду, кам'яновугільної морської лілеї, а також скелетів: мастодонта, слона Вюста, південної «раси» мамонта, безрогого носорога-хілотерія, трипалого коня-гіпаріона, пізньопліоценового верблюда (з катакомб), печерного ведмедя й субфосильного (напіввикопного) страуса-динорніса з Нової Зеландії та ціла низка інших¹⁴³³.

При музеї існує підземний палеонтологічний заповідник «Одеські катакомби» — кладовище вимерлих хребетних, які займають окрему залу палеонтологічного музею. Це представники ссавців із місцевих карстових печер понтичного вапняку. Експозиція «Фауна Одеських катакомб» представляє останки верблюдів, лисиць, гієн, мастодонтів, ховрахів, борсуків, марабу, страуса та інших представників пліоценового періоду.

Петрографо-мінералогічний напрям очолював Л. І. Пазюк, який до 1960 року завідував кафедрою мінералогії й петрографії, будучи також проректором з наукової

¹⁴²⁸ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 91.

¹⁴²⁹ Зелінський І. П., Коніков Є. Г., Воскобойников В. М., Черкез Є. А. Інженерна геологія... — С. 82.

¹⁴³⁰ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геологія в Одеському університеті... — С. 62.

¹⁴³¹ Там само. — С. 66.

¹⁴³² Історія Одеського університету за 100 років... — С. 132.

¹⁴³³ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 133.

роботи. До закриття цієї кафедри він займався вивченням кристалічних порід Середнього Побужжя. Після 1965 року головну увагу вчені приділяли дослідженню неконсолідованих відкладів берегової смуги північно-західного шельфу Чорного моря. В 1965–1970 роках ці дослідження проводилися Л. І. Пазюком та Н. І. Ричковською при епізодичній участі Т. М. Коровякової, Б. Ф. Осинської, Г. П. Ричковської, Л. П. Красних та ін.¹⁴³⁴ Польові експедиційні роботи виконувалися разом із загоном морської геології і геоморфології ПНДЛ-1 — Л. В. Іщенко, Г. І. Івановим, Ю. Д. Шуйським. Отримані матеріали були опубліковані та увійшли у зведений звіт «Геологічна будова прибережної зони Чорного моря як основа пошуків мінеральної сировини і проектування гідротехнічного будівництва (район р. Дунай — р. Дніпро)». В 1972 році закономірності розподілу теригенних компонентів донних відкладів верхньої частини північно-західного шельфу Чорного моря були узагальнені Л. В. Іщенко. В цей же період вивченням мінералогії балтських пісків займався М. І. Савченко. Крім того, в 1965–1967 роках він виконав значний обсяг діагностичних робіт з визначення мінерального складу наносів штучних і природних піщаних пляжів¹⁴³⁵.

Наприкінці 1960-х років сформувалася дослідницька група під керівництвом І. В. Носирева, яка вивчала Український щит і встановлювала мінеральний склад рудопроявів рідкісних металів. Дослідження І. В. Носирева, М. І. Савченка, В. М. Робула призвели до створення спеціальної методики генераційного аналізу мінералів і виникненню нового наукового напрямку — мінералогічної кристалографії. Гідними спадкоємцями цих починань стали В. М. Кадурін, О. В. Чепіжко, О. В. Драгомирецький та ін.¹⁴³⁶

В 1968–1969 роках почав формуватися напрям морської геології, очолений Г. Г. Ткаченком. Протягом 20 років успішний і динамічний розвиток досліджень в цій області не мав аналогів серед вишів країни¹⁴³⁷.

Початок комплексних геолого-геохімічних досліджень морських відкладів пов'язаний зі створенням лабораторії газової хроматографії, першими співробітниками якої були Ю. І. Деркач і Г. М. Соколовська¹⁴³⁸. В подальшому Деркач приклав багато зусиль до будівництва лабораторного корпусу, технічного оснащення та удосконалення аналітичних робіт. В 1969 році з ініціативи Ткаченка разом із Чорноморською геофізичною експедицією почалася деталізація виявлених геофізичними методами нафтогазоперспективних структур на Чорноморському шельфі. Отримані результати свідчили про сприятливі умови для проведення дослідної спеціалізованої геолого-геохімічної зйомки на шельфі Чорного моря. Особливість методики, запропонованої Ткаченком, полягала в одночасному виконанні двох видів робіт — власне геологічної зйомки в межах верхніх горизонтів осадової товщі та вуглеводневої газової зйомки. В 1972–1974 роках спеціалізованою зйомкою з дотриманням середньомасштабних кондицій у дослідному порядку була охоплена значна частина шельфу на площі в 1300 км². В експедиційних роботах брали участь Є. П. Ларченков, О. П. Чередніченко, О. П. Кравчук, а після 1974 року — численні студенти й випускники факультету, що залучались до виконання різноманітних наукових завдань.

Цей піонерний етап наукової діяльності Г. Г. Ткаченка завершився впровадженням методики спеціалізованої геолого-геохімічної зйомки в практику морських геолого-розвідувальних робіт¹⁴³⁹. В 1975 році в Чорноморській геофізичній експедиції була організована Морська партія прямих методів пошуків покладів нафти й газу. У наступні роки методика пройшла апробацію в Азовському, Каспійському, Білому, Баренцевому і далекосхідних морях. Багатопланові роботи, що досягали виробничих масштабів, вплинули на розвиток наукового потенціалу кафедри загальної й морської геології,

¹⁴³⁴ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Кафедра общей и морской геологии... — С. 63.

¹⁴³⁵ Там само. — С. 63.

¹⁴³⁶ Черкез Е. А., Біланчин Я. М., Красеха Е. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 79.

¹⁴³⁷ Там само. — С. 80.

¹⁴³⁸ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Кафедра общей и морской геологии... — С. 64.

¹⁴³⁹ Там само.

сприяли оформленню якісно нових напрямів дослідницької діяльності. Зокрема, великий фактичний матеріал став основою для досліджень видового складу й розподілу бентосних форамініфер, розпочатих В. В. Янко в 1970–1974 роках¹⁴⁴⁰.

В 1971–1976 роках на геологічному відділенні проводилася підготовка геологів за фахом «Геологія, пошуки й розвідка родовищ нафти й газу». Для викладання профільюючих дисциплін був запрошений професор Іркутського університету І. Н. Сулімов¹⁴⁴¹.

В середині 1970-х років вивчення наслідків забруднення морського середовища стало одним з найважливіших напрямів експедиційних робіт. У Чорному й Азовському морях почалися систематичні дослідження геохімічної обстановки в портах, підхідних каналах і районах дампінга. Для виявлення і оцінки рівнів нагромадження продуктів нафтового забруднення в донних відкладах була запропонована методика, розроблена Г. Г. Ткаченком і Л. П. Пономарьовою. Вивченням особливостей розподілу й форм знаходження важких металів у морських відкладах займався О. П. Кравчук. Мікрмінінералогічні дослідження глинистих фракцій, біогенних карбонатів та аутигенних сульфідів заліза проводились із застосуванням методів рентгенівського, термічного аналізів та скануючої електронної мікроскопії.

Ці дослідження значною мірою стимулювали розвиток аналітичного комплексу, потреба в якому для геохімічних і мінералогічних цілей ставала усе більш очевидною. Вирішення непростого завдання стало можливим після нової ініціативи Г. Г. Ткаченка — організації 1978 року Галузевої лабораторії морської геології й геохімії (ГНДЛ-3)¹⁴⁴².

1979 року в ОДУ відбулася чергова структурна реорганізація геологічного відділення. Однією з причин назрілих змін було створення кафедри регіональної геології й палеонтології, очоленої професором С. А. Морозом¹⁴⁴³.

Поряд із традиційними палеонтологічними дослідженнями на новій кафедрі остаточно консолідувався регіонально-геологічний напрям, який раніше формувався розрізненими зусиллями окремих співробітників факультету (І. Н. Сулімов, О. М. Анастасєва, М. І. Благодаров).

За час перебування С. А. Мороза в Одесі в 1977–1983 роках широко розгорнулися геологічні дослідження стратиграфії, тектоніки та палеогеографії палеозойських, мезозойських і кайнозойських осадових басейнів Північного Причорномор'я та шельфу Чорного моря (Є. П. Ларченков, С. А. Мороз, І. Н. Сулімов та ін.). Прогнозування нафтогазоносності Північного Переддобруджжя та північно-західного шельфу Чорного моря проводилися в рамках програм ДКНТ СРСР, Мінгазпрому СРСР, інших відомств, а також за кафедральними тематиками. Після переїзду С. А. Мороза в Київ робота на кафедрі регіональної геології й палеонтології тривала під керівництвом Є. П. Ларченкова.

Кафедрою загальної й морської геології в 1979–1988 роках завідував Г. Г. Ткаченко. У цей період істотно розширився спектр наукових напрямів. ГНДЛ-3 активно включилася в дослідження Світового океану. Експедиційні роботи, проведені в 1982–1987 роках на НДС «Антарес» у Червоному морі й Індійському океані, не мали аналогів за обсягами, якістю та науковою цінністю отриманих даних. Залишивши ОДУ, Г. Г. Ткаченко працював в Управлінні морських геолого-розвідницьких робіт Мінгео СРСР, потім заступником керівника міжнародної організації «Інтерокеанметал»¹⁴⁴⁴. В 1998 році він був одним з укладачів і редакторів «Металогенічної карти Світового океану» (1:10 000 000), де при узагальненні величезного матеріалу з рудоносності океанічного дна гідно представлені й досягнення геологів ОДУ.

¹⁴⁴⁰ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 80.

¹⁴⁴¹ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Кафедра общей и морской геологии... — С. 65.

¹⁴⁴² Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 81.

¹⁴⁴³ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геология в Одесском университете... — С. 65.

¹⁴⁴⁴ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Кафедра общей и морской геологии... — С. 66.

У розвитку петрографо-мінералогічного напрямку, поряд із традиційними розділами, намітився ряд нових аспектів. Впродовж 1982–1990 років В. В. Нікуліним проведено дослідження впливу магматогенних порід, а також інших джерел речовини на склад пелагічних відкладів і формування залізо-марганцевих конкрецій Західно-Австралійської улоговини Індійського океану. 1991 року І. О. Сучков завершив узагальнення результатів рентгенівських досліджень мінерального складу залізо-марганцевих утворень Індійського океану¹⁴⁴⁵.

Геолого-мінералогічний музей університету є одним з найстаріших музеїв Одеси й Одеської області. Його фонди нараховують більше 10 тисяч зразків мінералів і гірських порід, що представляють речовинний склад Земної кори, дна Світового океану. Історія музею починається з кабінету колекцій Рішельєвського ліцею¹⁴⁴⁶. До 1917 року ним завідували професори М. А. Головкинський, Р. О. Прендель, М. Д. Сидоренко. Особливий внесок у формування й розвиток мінералогічного кабінету зробив професор Р. О. Прендель. Після розформування Новоросійського університету в 1921 році кабінет колекцій відновив свою діяльність 1933 року у складі ОДУ й одержав статус петрографо-мінералогічного музею¹⁴⁴⁷. Основу експозиційної частини музею становили систематичні колекції мінералів і гірських порід. Окремо представлені тематичні експозиції з кристалографії, генетичної мінералогії, онтогенії мінералів, геохімії мінералів. Поряд із природними мінералами в музеї представлена експозиція великої групи синтетичних мінералів — аналогів природних і таких, що не мають аналогів у природі.

Особливо виділяється колекція метеоритів. Представлені основні групи метеоритів — залізні, кам'яні й залізокам'яні. Серед них є метеорити, що впали в Одеській області: «Одеса» й «Грослібенталь». Колекцію заснував професор Новоросійського університету Р. О. Прендель¹⁴⁴⁸. Серед наукових колекцій особливу цінність має колекція залізо-марганцевих утворень Тихого та Індійського океанів, зібрана в 1980-ті роки під час наукових рейсів¹⁴⁴⁹.

Регіональні колекції мінералів і гірських порід представляють насамперед Україну з її геологічним різноманіттям. З інших регіональних колекцій становлять інтерес збори мінералів і гірських порід Уралу, Далекого Сходу, Середньої Азії, Західної й Центральної Європи (Франція, Німеччина, Чехія). Зміст і тематика експозицій музею адаптовані до програм курсів з мінералогії, петрографії, кристалографії, літології, загальної геології. У музеї проводяться загальноосвітні екскурсії для учнів середніх і вищих навчальних закладів міста й області.

Інженерно-геологічний і гідрогеологічний напрям полягав у вивченні не тільки берегів водосховищ, а й важливої для Одеси проблеми розвитку зсувів берегових схилів Чорного моря. Проблемна лабораторія інженерної геології протягом 1965–1975 років виконала роботи, пов'язані з фізичним моделюванням процесів переробки берегів, підводних схилів, замулення підводних кар'єрів, де планували добувати пісок (професор Л. Б. Розовський, доценти В. М. Воскобойников, Є. В. Єлисеєва, науковий співробітник Ю. А. Германов, А. Р. Шувалов). Було опрацьовано прогнозу інформаційно-розвідувальну систему «Береги водоймищ» (доцент І. М. Крижановська, старший науковий співробітник О. В. Лиходєдова)¹⁴⁵⁰.

Значні за обсягом роботи виконав Г. Я. Гончар, який самостійно та у співпраці з фахівцями Причорноморської геологорозвідувальної експедиції вивчав підземні води у межиріччі Дунай — Дністер з метою їх пошуків і оцінки придатності для водопос-

¹⁴⁴⁵ Там само. — С. 66–67.

¹⁴⁴⁶ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 87.

¹⁴⁴⁷ Там само.

¹⁴⁴⁸ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геология в Одесском университете... — С. 184–191.

¹⁴⁴⁹ Там само. — С. 484.

¹⁴⁵⁰ Зелінський І. П., Коніков Є. Г., Черкез Є. А. Проблемній лабораторії інженерної геології... — С. 117.

тачання й зрошення¹⁴⁵¹. Умови формування ґрунтових вод у межах північно-західної частини Причорномор'я вивчала М. В. Комарова.

Розпочалося також інтенсивне вивчення геології північно-західної частини шельфу Чорного моря. Зародилася морська інженерна геологія. Починаючи з 1964 року, співробітники ПНДЛ-1 проводили дослідження шельфу Чорного моря, завданням яких була комплексна геолого-літологічна, геоморфологічна та інженерно-геологічна зйомка морського дна до глибини 15–20 м (Г. І. Іванов, Л. В. Іщенко, Ю. Д. Шуйський).

Одним з засновників науково-пошукових інженерно-геологічних робіт в межах північно-західного шельфу Чорного моря був професор Л. Б. Розовський. У 1965–1975 роках під його керівництвом був здійснений комплекс геолого-літологічних та геоморфологічних робіт на верхній частині шельфу Чорного моря між гирлами Дунаю й Дніпра¹⁴⁵². З початку 1970-х років морські інженерно-геологічні дослідження проводилися не тільки в акваторії Азово-Чорноморського басейну, а й в Атлантичному та Індійському океанах на науково-дослідних судах «Одеський університет», «Мечников», «Антарес».

У 1970–1980-ті роки почалося планомірне вивчення складу й властивостей голоценових відкладів північно-західного шельфу Чорного моря (доценти В. М. Воскобойников, Є. Г. Коніков, О. Д. Богуненко, А. Б. Шпіков, М. Ф. Ротарь, науковий співробітник Ю. В. Леонов та ін.). В ці ж роки у зв'язку з інтенсивним будівництвом різних гідротехнічних споруд, розвитком поливного землеробства, проектуванням каналу Дунай — Дніпро почалося широке дослідження Причорноморських лиманів, в яких взяли безпосередню участь вчені ОДУ В. М. Воскобойников, Є. Г. Коніков, М. Ф. Ротарь, А. Б. Шпіков. Дослідження в галузі морської геології значною мірою базувалися на даних, здобутих під час вивчення геології континентальної частини. Так, засновник вивчення підземних вод у відкладеннях шельфу Чорного моря доцент Г. Я. Гончар зафіксував їх зв'язок з підземними водами континенту. Він опрацював теорію формування неогенових вод, вивчив води лесових порід, зробив гідрогеологічне районування (1967–1986)¹⁴⁵³.

Наукові досягнення Одеської школи морської інженерної геології знайшли гідне місце в серії монографій: «Геологія шельфу УРСР. Лимани» (1984), «Геологія шельфу УРСР. Літологія» (1985), «Інженерна геологія СРСР. Шельфи СРСР» (1990), — та різних публікаціях¹⁴⁵⁴.

Роботи в галузі морської інженерної геології тісно пов'язані з проблемою боротьби проти зсувів на узбережжях. У цьому напрямі працювали професор І. Я. Яцько, доценти Г. М. Аксентьев, В. В. Степанов, вивчаючи процеси формування берегів Чорного моря¹⁴⁵⁵.

Професори Л. Б. Розовський, І. П. Зелінський стали учасниками складання закінченої 1979 року Генеральної схеми протизсувних та берегозахисних заходів на чорноморському узбережжі України, створеної разом з працівниками «Укрпівденкомунбуду»¹⁴⁵⁶. Повний комплекс цих заходів протягом 1960–1980-х років реалізували на ділянці між мисами Ланжерон і Великий Фонтан в Одесі, в районах портів Іллічівськ та Южний, а далі почалося будівництво на відрізьку Великий Фонтан — Чорноморка (триває й досі).

Ю. Г. Баландін 1976 року опрацював методіку регіональної оцінки інженерно-геологічних властивостей і математичні моделі показників складу та властивостей

¹⁴⁵¹ Коніков Є. Г., Ротар М. Ф., Штенгелов Є. С., Черкез Є. А. Становлення, розвиток та перспективи гідрогеологічних та інженерно-геологічних досліджень у Одеському університеті // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10. — Вип. 6. — С. 31.

¹⁴⁵² Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 92.

¹⁴⁵³ Коніков Є. Г., Ротар М. Ф., Штенгелов Є. С., Черкез Є. А. Становлення, розвиток та перспективи... — С. 30.

¹⁴⁵⁴ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 92.

¹⁴⁵⁵ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 134.

¹⁴⁵⁶ Там само.

лесових порід, а також запропонував метод стратиграфічного розчленування лесової товщі за показниками властивостей¹⁴⁵⁷.

Значний внесок в удосконалення навчального процесу й наукових досліджень привніс І. П. Зелінський, який працював в ОДУ з 1970 року. На геологічному відділенні він один з перших усвідомив значення наукової школи, створенням якої невтомно займався. Зелінський вміло поєднував науково-викладацьку діяльність з адміністративною. В університеті він послідовно обіймав посади декана геолого-географічного факультету (1970–1979), проректора з навчальної (1979–1980) та наукової (1980–1985) роботи, ректора (1987–1995). Залишивши посаду ректора, він до 1997 року працював завідувачем кафедри інженерної геології та гідрогеології, надалі — професором цієї ж кафедри¹⁴⁵⁸.

Свої наукові розробки І. П. Зелінський почав ще під час навчання в університеті. Навіть у дипломній роботі, яка стосувалася прогнозу зсувів на схилах Каховського водосховища, ним був застосований нетривіальний науковий підхід до оцінки стійкості зсувних схилів та відкосів. 1970 року Зелінський удосконалив цей підхід, спираючись на сучасні досягнення теорії поля, та розробив методи моделювання зсувів. Пізніше цей метод був занесений до підручників з інженерної геодинаміки (Г. С. Золотарьов, МДУ, 1984)¹⁴⁵⁹. В докторській дисертації «Теорія і методика моделювання зсувів», яку вчений захистив 1980 року, він розробив фізико-математичні фундації застосування теорії подібності та моделювання, теорії поля, теорії конформних відображень для розв'язання задач інженерної геології.

На базі розробленої І. П. Зелінським теорії геодинамічного поля зроблено прогноз стійкості зсувних схилів Одеси, припортового заводу в Григорівці, Ульяновську, Саратові, Вольську на Волзі (Росія), у Варні (Болгарія). Водночас проведено інженерно-геологічний аналіз ефективності протизсувних заходів.

Згодом у лабораторії та на кафедрі почали застосовувати методи лабораторного моделювання стану, що виникає внаслідок напруженого деформування й стійкості масивів гірських порід. Було проведено інженерно-геологічний аналіз ефективності протизсувних заходів. Методами лабораторного моделювання опрацьовано прогноз стійкості зсувних схилів (професор І. П. Зелінський, доценти Є. А. Черкез, А. В. Гузенко, 1983–1988). Вивчено вплив геологічної будови на розподіл напружень у породах зсувного схилу (доцент Д. Д. Ібрагімзаде, Л. М. Шатохіна, 1988). Виконана оцінка напружено-деформованого стану й стійкості схилів методами моделювання на ЕОМ (науковий співробітник В. Й. Абрамович, 1989).

Значний обсяг гідрогеологічних досліджень виконано кафедрою інженерної геології та гідрогеології та ПНДЛ-1 при комплексному вивченні факторів зсувних процесів як в Одеському, так і в інших зсувонебезпечних районах України (Крим, Приазов'я, Передкарпаття, Закарпаття). Отримані дані враховані при проектуванні, будівництві та експлуатації протизсувних споруд. Вивчення підземних вод здійснювалось також при проведенні інженерно-геологічних досліджень в районах Терезля-Рикської ГЕС та Дністровської ГЕС. В 1981–1992 роках співробітниками кафедри інженерної геології, зокрема доцентом Є. С. Штенгеловим, за тематикою Всесоюзного інституту гідрогеології та інженерної геології (Москва) проведено збір, систематизацію і аналіз фактичного матеріалу про режим гідродинамічних і гідрогеохімічних процесів в сейсмонезпечних регіонах (Крим, Східні та Південні Карпати) із метою визначення надійних гідрогеологічних провісників землетрусів¹⁴⁶⁰.

Видатна роль у формуванні наукової стратегії інженерно-геологічних досліджень належала В. М. Воскобойникову, який працював в ПНДЛ-1 з часу її заснування. Розвиваючи метод природних аналогів (натурних моделей) Л. Б. Розовського, В. М. Воско-

¹⁴⁵⁷ Там само. — С. 133.

¹⁴⁵⁸ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. [та ін.]. Науки про Землю... — С. 35.

¹⁴⁵⁹ Там само.

¹⁴⁶⁰ Коніков Є. Г., Ротар М. Ф., Штенгелов Є. С., Черкез Є. А. Становлення, розвиток та перспективи... — С. 31.

бойников шляхом повнішого використання положень і висновків теорії подібності й розмірностей розробив метод узагальнених змінних, за допомогою якого можна не тільки створювати моделі для прогнозу, а й виявляти закономірності їхньої динаміки, а також вирішувати зворотні задачі з визначенням властивостей масивів ґрунтів. Метод узагальнених змінних був застосований для прогнозу переробки берегів водосховищ (О. Г. Лиходєдова, 1984)¹⁴⁶¹.

Таким чином, сформований на початку 1970-х років навчальний комплекс «Кафедра інженерної геології і гідрогеології — Проблемна лабораторія інженерної геології» опрацьовував теорії геологічної подібності й натурального моделювання, геодинамічного поля. Вони лягли в основу прогнозу переробки берегів водоймищ та оцінки стійкості масивів гірських порід. Усе це узагальнено в підручнику «Інженерно-геологічні прогнози і моделювання» (Л. Б. Розовський, І. П. Зелінський, В. М. Воскобойников). Наукові здобутки Одеської школи інженерної геології знайшли відбиток в численних публікаціях науковців кафедри і ПНДЛ-1 у виданнях УРСР та колишнього Радянського Союзу, в довідниках та методичних рекомендаціях з прогнозування інженерно-геологічних процесів, а також підручниках з інженерної геології.

5.3. Хімічні науки¹⁴⁶²

В 1930-ті роки у галузі органічної хімії вчені відродженого університету продовжували вивчення впливу будови на властивості органічних сполук, а неорганіки — комплексних сполук; в галузі аналітичної хімії утворився новий напрям — використання органічних реагентів в хімічному аналізі; фізико-хіміки продовжували термодинамічні дослідження конденсованих систем, вивчення поверхневого покриву на межі розподілу фаз. Про активну науково-дослідницьку працю вчених-хіміків у перші роки заснування ОДУ свідчить перший том «Труди Одеського державного університету» з хімії, виданий вже 1936 року.

У роки війни в евакуації хімічний факультет продовжував підготовку фахівців для освітніх установ різного рівня, а також для потреб народного господарства відповідно до вимог військового стану. У повному складі факультет розпочав діяти в Одесі на початку жовтня 1944 року. Роботу довелось організувати майже заново, хімічний корпус був зруйнований і став до ладу тільки 1951 року¹⁴⁶³. У період з 1933 по 1957 рік деканами хімічного факультету були: професор В. Д. Богатський (1933–1942); професор М. С. Цонєв (1942–1948); доцент Р. Л. Дремлюк (1948–1956); доцент Г. Є. Дмитрієвський (1956–1957). З 1957 по 1962 рік деканом факультету був професор О. О. Морозов.

1960 року під керівництвом ректора ОДУ професора О. І. Юрженка була створена нова кафедра — фізико-хімії полімерів та колоїдів. Значний внесок у подальший розвиток факультету зробив професор О. В. Богатський. У той період інтенсивно розвивалися фундаментальні та прикладні дослідження, багато було зроблено для оснащення кафедр сучасним обладнанням. 1962 року була відкрита проблемна науково-дослідна лабораторія паливних елементів (науковий керівник — професор О. К. Давтян). З 1968 до 1970 рік факультет очолював професор С. С. Іванчов, а з 1970 до 1980 — доцент Н. Л. Оленович.

Інтенсивна науково-педагогічна і організаційна робота О. В. Богатського завершилася створенням 1971 року проблемної лабораторії синтезу лікарських препаратів. В 1973 році за ініціативою доцента А. А. Еннана створена кафедра хімічних методів захисту навколишнього середовища. У 1970-ті роки на кафедрі органічної хімії зусиллями професора О. В. Богатського була відкрита нова спеціалізація — хімія фізіологічно-активних речовин, на базі якої розпочалася підготовка біохіміків відпо-

¹⁴⁶¹ Зелінський І. П., Коніков Є. Г., Черкез Є. А. Проблемній лабораторії інженерної геології... — С. 117.

¹⁴⁶² Автор підрозділу О. М. Чеботарьов.

¹⁴⁶³ Історія хімічного факультету. 1865–2005 / відп. ред. В. В. Менчук. — Одеса, 2006. — С. 5–8.

відного напрямку. З 1980 по 1982 рік деканом факультету був доцент А. А. Колесник, з 1982 по 1987 — доцент О. М. Чеботарьов. У цей період спостерігалось різке збільшення обсягу бюджетного та госпдоговірного фінансування наукових досліджень. Була створена структура науково-дослідних лабораторій на базі кафедр, значно зросла кількість наукових співробітників.

Аналітична хімія

Першим завідувачем кафедри аналітичної хімії (1933–1940) був вихованець ІНУ професор В. Д. Богатський. Під його керівництвом учні й співробітники А. І. Позігун, З. П. Суранова, Н. Л. Оленович, І. М. Коренман знайшли розвиток питання якісного і кількісного аналізу з використанням органічних реагентів в окисно-відновних реакціях; зроблено відповідний внесок у розвиток гіпохлорометрії і ванадатометрії¹⁴⁶⁴. Особливу увагу привертають дослідження І. М. Коренмана в галузі теорії і практики застосування органічних речовин в аналізі. У подальшому, працюючи вже за межами ОДУ, професори І. М. Коренман і А. С. Комаровський зіграли значну роль у становленні одного з актуальних на той час напрямів в аналітичній хімії «Органічні реагенти в хімічному аналізі»¹⁴⁶⁵.

З 1941 по 1956 рік кафедру очолював доцент Р. Л. Дремлюк. Наукові дослідження кафедри було продовжено у напрямку використання органічних реагентів при аналізі аніонного та катіонного складу речовин. Досліджено застосування оксикислот для визначення алюмінію, хрому, заліза; розроблявся ряд нових окисно-відновних методів аналізу сталей, природних вод і ґрунтів.

З 1956 по 1967 рік кафедру очолював доктор технічних наук, професор О. О. Морозов¹⁴⁶⁶. Окрім традиційного напрямку, пов'язаного з застосуванням органічних реагентів, на кафедрі почав розвиватися новий науковий напрям — хроматографічний аналіз в аналітичній хімії і вивчення процесів іонного обміну на рідких і твердих іонітах. Разом зі співробітниками кафедри (З. П. Суранова, Р. М. Драницька, Г. І. Гаврильченко, О. Я. Грабчук, В. І. Рудковський та ін.) проводилися дослідження іонообмінного відокремлення германію, арсену і бору; розроблялися методики іонообмінного концентрування катіонів важких металів та їх визначення в ропі Куяльницького лиману. Професор Морозов був постійним учасником і організатором всесоюзних конференцій з методів хроматографічного аналізу.

З 1967 по 1971 рік кафедрою керував доктор хімічних наук, професор А. М. Андріанов¹⁴⁶⁷, учень члена-кореспондента АН УРСР, професора В. А. Назаренка. Основні наукові інтереси Андріанова пов'язані з хімією комплексних ортодифенілгерманієвих кислот та галузями їх застосування. Він розробив алкаліметричний метод визначення германію у вигляді тридифенілгерманієвих кислот та метод екстракції трипірокатехінгерманієвої кислоти три-*n*-октиламином. На кафедрі було продовжено дослідження деяких органічних реагентів для визначення рідкісних металів, а саме вивчення комплексоутворення германію з тороном, галію та індію з гліцерином, сорбітом, маннітом у водних розчинах.

З 1971 по 1984 рік кафедру очолювала кандидат хімічних наук, доцент Н. Л. Оленович¹⁴⁶⁸. Як науковий керівник вона змогла у короткий строк налагодити тісні наукові зв'язки з відділом аналітичної хімії Одеських лабораторій Інституту загальної і неорганічної хімії АН УРСР (ІЗНХ, з 1977 — Фізико-хімічний інститут АН УРСР). Завдяки плідній співпраці вчених академічної установи та викладачів і співробітників кафедри в рамках створеного університетсько-академічного комплексу з проблем «Аналітична хімія», тісній взаємодії при визначенні наукових інтересів був сформований

¹⁴⁶⁴ ПОНУ. — Т. 2. — С. 119–121.

¹⁴⁶⁵ Развитие аналитической химии на Украине / под общ. ред. А. Т. Пилипенко — К., 1982. — С. 44.

¹⁴⁶⁶ ПОНУ. — Т. 3. — С. 321–324.

¹⁴⁶⁷ ПОНУ. — Т. 2. — С. 28–29.

¹⁴⁶⁸ Развитие аналитической химии на Украине... — С. 45–46.

головний науковий напрям кафедри у ті роки: «Раціональне сполучення методів відокремлення і визначення малої кількості металів III–V груп періодичної системи елементів». В обговоренні результатів наукових досліджень, співкерівництві курсовими та дипломними роботами студентів, науковому консультуванні дисертаційних робіт брали активну участь провідні вчені аналітичного відділу ФХІ, академік АН УРСР, професор М. С. Полуектов, член-кореспондент АН УРСР, професор В. А. Назаренко, професори Л. І. Кононенко, В. П. Антонович, С. В. Бельтюкова. На кафедрі вперше були синтезовані та ідентифіковані більше десятка похідних *o*-діоксихроменолів (доцент Г. Ф. Танцюра), вивчені їхні спектрофотометричні характеристики та можливості використання як аналітичних реагентів для фотометричного визначення галію, індію, талію, молібдену та ін.

Завдяки співпраці кафедри з відділом спектральних методів досліджень ФХІ (завідувач кандидат хімічних наук М. Ф. Захарія) почалося активне впровадження в наукові дослідження кафедри і навчальний процес атомно-(молекулярно)-емісійного та атомно-абсорбційного методів аналізу. Останній з успіхом використовує кандидат хімічних наук, доцент О. М. Захарія в дослідженнях для визначення елементів IV, V груп Періодичної системи в деяких металургійних об'єктах. Одержані результати використані при розробці комплексу методик прямого атомно-абсорбційного визначення у високочистих, тугоплавких оксидах цирконію, гафнію, титану і ніобію за допомогою атомізатора піч-полум'я. Під керівництвом Н. Л. Оленович захищено 7 кандидатських дисертацій (Л. І. Ковальчук, О. О. Базилевич, Г. І. Савенко, Н. М. Малахова, О. М. Захарія, О. М. Нікіпелова, С. В. Топоров). Важливе місце в науково-дослідницькій роботі кафедри належало атестації стандартних зразків сплавів кольорових металів, яка виконувалась у рамках госпдоговірних робіт силами співробітників науково-дослідницької групи (науковий керівник доцент Н. Л. Оленович).

З 1984 року кафедру очолює кандидат хімічних наук, доцент О. М. Чеботарьов, випускник кафедри неорганічної хімії ОДУ, спеціаліст в галузі неорганічної та аналітичної хімії¹⁴⁶⁹. З його приходом набули комплексного характеру започатковані ще в шістдесяті роки О. О. Морозовим, Н. Л. Оленович та З. П. Сурановою дослідження з хроматографічного аналізу, концентрування і розділення іонів металів з використанням іонообмінних смол та застосування органічних реагентів. Інтенсивно почали розроблятися сорбційно-спектроскопічні методи аналізу, які започаткували головний напрям кафедри з 1984 року: «Розробка фізико-хімічних основ вибіркової сорбційного вилучення і визначення мікрокількостей неорганічних та органічних речовин». Одержані закономірності стали основою для розробки чутливих сорбційно-спектроскопічних методик і експресних, напівкількісних, так званих тест-методів аналізу.

Органічна хімія

З 1933 по 1940 рік кафедру органічної хімії очолював професор П. І. Петренко-Крітченко, який в період реорганізації вищої освіти в Одесі (1920–1933) був активним організатором і керівником ряду навчально-педагогічних та науково-дослідницьких закладів хімічного профілю різного рівня¹⁴⁷⁰. В цьому йому активно допомагав В. Д. Богатський. В роки свого завідування професор Петренко-Крітченко продовжив серію робіт з вивчення періодичності зміни фізико-хімічних властивостей органічних сполук, пов'язаних з кількістю накопичених в органічних молекулах вуглеводневих радикалів, різноманітних функціональних груп і нефункціональних замісників. Як учень Петренка-Крітченка, В. Д. Богатський вже на посаді завідувача кафедри (1940–1950) продовжив вивчати швидкість естерифікації різних спиртів, а також вплив ультразвукових коливань на швидкість гідролізу естерів у кислотному і лужному середовищах. З когорти хіміків-органіків — вихованців ІНУ слід згадати учня Петренка-Кріт-

¹⁴⁶⁹ Історія хімічного факультету... — С. 50–51.

¹⁴⁷⁰ ПОНУ. — Т. 3. — С. 403–406.

ченка професора М. С. Цонєва, який з 1942 по 1948 рік керував кафедрою загальної хімії ОДУ. Найбільш відомі його праці, присвячені хімії жирів і технології органічних сполук. З науково-практичних аспектів фізико-хімічних досліджень вченого слід відзначити роботи, присвячені вивченню адсорбційних та каталітичних властивостей одеських сіро-зелених глин та їх застосування.

З 1951 по 1956 рік кафедрою керував професор О. К. Плісов¹⁴⁷¹, представник харківської школи хіміків-органіків, який працював над вивченням оксидів олефінів, хімії жирів і проблем геометричної ізомерії; досліджувалась також стереохімія ненасичених етиленових кислот, вивчалась порівняльна реакційна здатність цих речовин. Було доведено, що в усіх випадках цис-ізомери вступають у реакції приєднання за місцем подвійного зв'язку легше, ніж транс-ізомери; навпаки, швидкість гідролізу більша у транс-ізомерних естерів порівняно з цис-ізомерами. Професор В. П. Гольмов, який очолював кафедру в 1956–1960 роках, відомий своїми працями в галузі тонкого органічного синтезу. Він разом зі співробітниками кафедри провів низку робіт в області малонового синтезу, вивченні стереохімії аліциклічних сполук; вивчав методи синтезу органічних кислот шляхом приєднання реактивів Грін'яра до алкіліденмалонових естерів та інші питання малонового синтезу.

У 1960–1981 році кафедрою органічної хімії керував професор О. В. Богатський, обраний 1972 року членом-кореспондентом АН УРСР, а 1976 — академіком АН УРСР. Вчений зі співробітниками кафедри почав широкі дослідження сполук на основі алкоксилзаміщених малонових і ацетооцтових естерів, ацетилацетонів і 1,3-діолів; вивчалась стереохімія, властивості і перетворення різноманітних похідних¹⁴⁷². У ці роки формується наукова школа О. В. Богатського з органічної та біоорганічної хімії, вихованцями якої стали академіки НАН України С. А. Андронаті, Г. Л. Камалов, академік АМН України М. Я. Головенко, член-кореспондент НАН України М. Г. Лук'яненко, професори А. І. Грень, З. І. Жиліна, Т. І. Давиденко, Ю. Л. Жеребін, Є. І. Іванов та ін.

В 1964 році при кафедрі організовано науково-дослідну групу синтезу фізіологічно-активних сполук — однієї з найбільш цікавих галузей хімічної науки, що швидко розвивалася. Професор О. В. Богатський стає одним з провідних хіміків-органіків країни, визнаним фахівцем у галузі тонкого органічного синтезу, стереохімії органічних сполук і хімії фізіологічно-активних речовин¹⁴⁷³. Науковий авторитет кафедри засвідчило проведення на її базі двох всесоюзних конференцій з питань динамічної стереохімії та конформаційного аналізу (1970, 1973). В 1970 році в ОДУ почав виходити міжвідомчий науковий збірник «Вопросы стереохимии». Широку відомість і визнання наукової громадськості принесли роботи О. В. Богатського, Г. Л. Камалова, М. Г. Лук'яненка, В. Є. Кузьміна, В. М. Шаригіна, С. А. Котляра в галузі хімії семичленних циклічних ацеталей 1,3-діоксипанів. Значний внесок у розвиток різних аспектів проблеми «структура — реакційна здатність» зроблено Г. Л. Камаловим та В. Є. Кузьмінім.

Багатогранна і цілеспрямована наукова робота О. В. Богатського тісно пов'язана із його адміністративною діяльністю на посаді ректора ОДУ (1970–1975)¹⁴⁷⁴.

З 1967 року під керівництвом О. В. Богатського розгорнулись дослідження в галузі хімії психотропних препаратів, протипухлинних імуностимуляторів, антивірусних засобів, антигіпоксантів та автопротекторів. На цій базі організовано в 1971 році Проблемну науково-дослідну лабораторію синтезу лікарських препаратів (завідувачка З. І. Жиліна). Підсумком досліджень працівників лабораторії стало впровадження в медичну практику вітчизняного препарату феназепаму. О. В. Богатському, С. А. Андронаті та іншим співробітникам присуджено Державну премію СРСР (1989).

¹⁴⁷¹ Там само. — С. 424–426.

¹⁴⁷² Развитие органической химии на Украине / отв. ред. А. В. Кирсанов; ред. Б. С. Драч, Л. К. Мушкало. — К., 1979. — С. 118–127.

¹⁴⁷³ Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Химики: Биографический справочник. — К., 1984. — С. 63.

¹⁴⁷⁴ ПОНУ. — Т. 1: Ректори. — С. 93–96.

Як вже зазначалося, у липні 1977 року Одеські лабораторії ІЗНХ АН УРСР були реорганізовані у ФХІ АН УРСР, першим директором якого став О. В. Богатський (з 1984 року інститут носить його ім'я)¹⁴⁷⁵. Відтоді колектив кафедри та ФХІ працюють у союзі, досліджуючи макрогетероциклічні сполуки й синтетичні аналоги природних комплексонів. Однією з форм інтегрування академічного й вишівського потенціалів для розв'язання цілої низки наукових проблем стали академічно-вишівські комплекси. Логічним продовженням роботи академічно-університетського комплексу стало створення 1986 року філіалу кафедри органічної хімії при ФХІ імені О. В. Богатського (завідувач філіалу — професор Г. Л. Камалов).

У 1981–1982 роках кафедрою керував доцент А. А. Колесник. Він працював у галузі вивчення шляхів синтезу, стереохімії і хімічних перетворень гетероаналогів поліметиленових вуглеводнів. З 1983 року кафедру органічної хімії очолює кандидат хімічних наук, доцент І. С. Волошановський, а пріоритетним науковим напрямом став «Синтез і дослідження ненасичених β-дикетонів, порфіринів та їхніх металокомплексів». Під його керівництвом синтезовано ряд вініл-β-дикетонів та вінілпорфіринів, на основі яких отримані функціональні полімери з лігандними та металокомплексними групами; розроблено ефективну ініціюючу систему на основі β-дикетонів і бензоїлпероксиду.

Інший напрям наукової роботи кафедри — хімія аценафтену й аценафтилену, вивчення стереохімії, реакційної здатності та регіоселективності в різних реакціях з їхньою участю (очолив кандидат хімічних наук, доцент В. Х. Анікін). Важливість цих робіт базується на доступності та дешевизні сировини — аценафтену, значні ресурси якого зосереджені в Україні.

Проблемна лабораторія синтезу лікарських препаратів

Історія створення проблемної лабораторії синтезу лікарських препаратів (ПНДЛ-5) тісно пов'язана з розвитком кафедри органічної хімії ОДУ та становленням школи академіка АН УРСР О. В. Богатського¹⁴⁷⁶. Наприкінці 1960-х на кафедрі органічної хімії була організована науково-дослідна група синтезу фізіологічно активних речовин, яка спочатку займалась вивченням фізіологічно-активних речовин нафтового походження. В числі перших співробітників цієї групи були А. І. Грень, З. І. Жиліна, О. О. Станкевич. Їхня робота була строго цілеспрямованою — освоєння методик синтезу транквілізаторів бенздіазепінового ряду, які випускались тоді тільки за кордоном; пізніше група розгорнула широке вивчення зв'язку між структурою, властивостями та активністю різноманітних гетероциклічних сполук з метою пошуку нових лікарських засобів. Велика наукова та науково-організаційна робота О. В. Богатського завершилась створенням в жовтні 1971 року лабораторії, а в 1972 — відділу хімії азотистих гетероциклів Інституту органічної хімії АН УРСР в Одеських лабораторіях ІЗНХ АН УРСР.

На той час головним завданням досліджень, що здійснювалися в лабораторії, була розробка теоретичних основ цілеспрямованого синтезу нових лікарських препаратів різноманітних похідних 1,4-бенздіазепінів, хіназолінів, піримідинів, бенздіазоцинів, азотистих макрогетероциклів, поліядерних гетероциклічних систем, олігопептидів. Вже 1973 року в лабораторії працювало близько 30 співробітників; в її структурі була організована біологічна група під керівництвом кандидата біологічних наук М. Я. Головенко, яка вирішувала питання, пов'язані з вивченням активності похідних 1,4-бенздіазепінів, їхнього метаболізму та фармакокінетики.

За декілька років існування лабораторія вже нараховувала більше 50 співробітників, які виконували держбюджетні та госпдоговірні замовлення. На базі лаборато-

¹⁴⁷⁵ Физико-химический институт им. А. В. Богатского Национальной академии наук Украины: страницы истории / отв. ред. С. А. Андронати. — Одесса, 2007. — С. 60.

¹⁴⁷⁶ Історія хімічного факультету... — С. 146–150.

рії 1975 року організовано 6 секторів: циклопептидів (завідувач — кандидат хімічних наук О. П. Руденко), актопротекторів (завідувач — кандидат хімічних наук С. Г. Соболева), синтезу транквілізаторів (завідувач — кандидат хімічних наук З. І. Жиліна), біохімії (завідувач — кандидат біологічних наук М. Я. Головенко), фізико-хімічних досліджень (завідувач — кандидат хімічних наук І. С. Старовойт), синтезу азотистих гетероциклів з заданими властивостями (завідувач — кандидат хімічних наук Л. М. Вострова). Про комплексність і багатогранність науково-дослідних робіт лабораторії свідчить фаховий склад виконавців: хіміки, біологи, фізики. Все це дало можливість працювати на стику наук і створити перший вітчизняний транквілізатор — феназепам. Теоретичні основи вивчення 1,4-бенздіазепінів, їхніх гомологів та аналогів були відображені в докторській дисертації С. А. Андронаті. Важливим результатом подальших досліджень було створення вітчизняного низькотоксичного анксиолітичного лікарського засобу гідазепаму, який не мав снодійного та побічного ефектів.

Фізична хімія

Першим завідувачем кафедри фізичної хімії ОДУ став професор П. М. Павлов (1933–1953), вихованець природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ¹⁴⁷⁷. У 1930-ті роки він продовжив розпочате ще в Новоросійському університеті вивчення конденсованих станів, а також проблему поверхневого натягу і адсорбції; ввів поняття про негативну поверхневу енергію. За результатами цієї роботи вчений запропонував рівняння, яке зв'язує теплоємність речовини з числом внутрішніх ступенів свободи в молекулах, що дозволило розробити простий метод визначення характеру хімічних зв'язків.

Одночасно з теоретичними кафедра виконувала науково-дослідні роботи на замовлення різних підприємств Одеси, присвячені вивченню процесів адсорбції і набухання у шкірах, адсорбційної здатності ґрунтів, властивостей агар-агару, розробці методів поліпшення його желуючих властивостей та ін. В цілому за свою 50-річну науково-педагогічну діяльність професор П. М. Павлов виховав плеяду талановитих молодих дослідників, створив наукову школу фізико-хіміків (Є. М. Овчиннікова, Б. О. Манакін, Ф. Г. Криволапов, Т. А. Бурлак, Н. М. Лакінська, К. С. Краснов та ін.).

У 1953 році посаду завідувача кафедри зайняв професор О. К. Давтян (випускник Московського університету 1936 року) — автор фундаментальних досліджень, присвячених розробці електрохімічних генераторів струму. До переїзду в Одесу він був директором і науковим керівником допоміжної лабораторії фізичної хімії у складі АН Вірменської РСР¹⁴⁷⁸.

В ОДУ наукові інтереси професора Давтяна зосередились на проблемах паливних елементів та гетерогенного каталізу. У 1962 році за його безпосередньою участю при хімічному факультеті ОДУ була відкрита Проблемна науково-дослідна лабораторія паливних елементів (ПНДЛПЕ), в якій проводились інтенсивні дослідження, спрямовані на розробку ефективно діючих електродів паливних елементів на основі каталітично активних оксидів металів. Згодом лабораторія разом з кафедрою під керівництвом професора Давтяна перетворилась на відому наукову школу електрохіміків (професори О. Н. Софронков, О. М. Трунов, доценти Ю. А. Ткач, Г. В. Донцов, Н. Ф. Семізорова, Ф. В. Макордей, Р. І. Макордей, Г. О. Тетерін, кандидати хімічних наук Н. Г. Місюк, В. Ю. Баклан, М. В. Умінський, наукові співробітники І. П. Колеснікова, О. П. Ютров та ін.).

Великий вплив на розвиток наукової діяльності професора О. К. Давтяна та його учнів мали праці академіка О. Н. Фрумкіна, який неодноразово приїздив до Одеси знайомитися з роботами, що виконувались в лабораторії і на кафедрі. У ті часи наукові розробки лабораторії та кафедри були особливо актуальними у зв'язку з інтенсив-

¹⁴⁷⁷ Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Химики... — С. 378–379.

¹⁴⁷⁸ Физико-химический институт им. А. В. Богатского... — С. 324–330.

ним освоєнням космосу, необхідністю енергозабезпечення супутників і космічних кораблів, підводних човнів. О. К. Давтян був автором першого в СРСР підручника «Квантовая химия», який вийшов у світ 1962 року. В 1968 році професор Давтян повернувся до Єревану і працював у Всесоюзному НДІ комплексного електромашинобудування.

З 1968 по 1972 рік на кафедрі продовжувались дослідження з проблем паливних елементів. Завідувачами кафедри у ті часи були професор О. С. Ксьонжик (1968–1969) і доцент Ю. А. Ткач (1970–1972).

У 1972 році кафедру фізичної хімії очолив професор Л. Д. Скрильов, випускник Свердловського університету, фахівець у галузі фізико-хімії поверхневих явищ, один з розробників теоретичних основ флотаційних методів вилучення з розчинів істинно-і колоїдно-розчинених речовин¹⁴⁷⁹. Ним була запропонована технологія флотаційного очищення виробничих стічних вод, забруднених іонами важких металів. Ця прогресивна технологія заснована на хімічному осадженні останніх у формі важкорозчинних сполук і наступному флотаційному вилученні утворених осадів.

З 1972 року на кафедрі почались інтенсивні дослідження в рамках наукового напрямку «Фізико-хімія поверхневих явищ» стосовно проблеми захисту довкілля від забруднення найбільш небезпечними з екологічної точки зору речовинами: радіонуклідами, іонами важких металів, пестицидами, поверхнево-активними речовинами, нафтопродуктами. Дослідження були присвячені розробці нових та інтенсифікації існуючих технологій вилучення невеликих кількостей цих речовин з великих об'ємів водних розчинів і конструюванні необхідних для реалізації цих технологій флотаційних установок. Розроблені кафедрою технологічні схеми та апаратурне оформлення таких установок відзначені медалями ВДНГ СРСР і УРСР різних ступенів. Створені на основі цих розробок очисні споруди були впроваджені на ВО «Чернівцілегмаш», Одеському заводі «Епсілон», Чернівецькому фурнітурно-механічному заводі, Одеському заводі радіально-свердлильних верстатів, Хмельницькому НВО «Катіон» та ін. Виконаний цикл науково-дослідних і виробничо-конструкторських робіт закріпив за кафедрою пріоритет у розробці фізико-хімічних методів очистки стічних вод від іонів важких металів і став основою наукової школи професора Л. Д. Скрильова. Ось невеликий перелік його учнів і послідовників, які нині працюють на кафедрі: професори В. Ф. Сазонова, О. О. Стрельцова, доценти Л. О. Синькова, О. М. Пурич, В. В. Менчук, О. В. Перлова, Л. М. Солдаткіна, А. Ф. Тимчук.

Проблемна науково-дослідна лабораторія паливних елементів

Проблемна науково-дослідна лабораторія паливних елементів (ПНДЛПЕ) як окрема наукова структурна одиниця створена 1962 року відповідно до постанови РМ УРСР від 20 січня того року при хімічному факультеті ОДУ. Засновником і науковим керівником ПНДЛПЕ був завідувач кафедри фізичної хімії доктор технічних наук, професор О. К. Давтян. Тут були вперше розроблені середньотемпературні паливні елементи — базові складові електрохімічних генераторів струму (ЕХГ)¹⁴⁸⁰.

За період з 1962 по 1968 рік під керівництвом професора Давтяна в ПНДЛПЕ було проведено дослідження каталізаторів електрохімічних процесів, створені різні типи електродів, ряд конструкцій паливних елементів і як вінець цих праць — ЕХГ різноманітного призначення, в тому числі для підводних човнів. Була доказана можливість використання для електродних матеріалів вуглецевографітових і металоксидних систем замість дорогоцінних металів, що дозволило ставити питання про використання ЕХГ не лише для космічних систем, а й для забезпечення потреб народногосподарських і військових галузей ефективними і недорогими автономними джерелами струму.

¹⁴⁷⁹ ПОНУ. — Т. 2. — С. 106–110.

¹⁴⁸⁰ Історія хімічного факультету... — С. 153–167.

Перша батарея паливних елементів (БПЕ № 1) була зібрана, випробувана і запущена в роботу у грудні 1962 року. У січні наступного року була запущена в роботу БПЕ № 2, у квітні — БПЕ № 3, на яких проводилось опрацювання режимів роботи при різноманітних параметрах, удосконалення конструкції з одержанням значно меншого внутрішнього опору, що призвело до покращення КПД батареї з потужністю в 1 кВт і збільшення тривалості її роботи. Виконувались дослідницько-конструкторські роботи і підготовка технічної документації щодо виготовлення БПЕ великої потужності (30–100 кВт). Проектування та створення БПЕ проводилось згідно з потребами замовників.

У 1967 році лабораторія перейшла в нове приміщення на вулиці Довженка, 7-А. За короткий проміжок часу був закінчений монтаж установок та обладнання. Наукові розробки лабораторії стали відомі за кордоном і отримували позитивні відгуки від провідних електрохіміків світу. У 1968–1969 роках науковим керівником ПНДЛПЕ був доктор хімічних наук, професор О. С. Ксьонжик; з 1969 по 1978 — відомий вчений-фізик, лауреат Державної премії УРСР, професор, доктор технічних наук В. О. Преснов, завідувач кафедри фізичної електроніки ОДУ. У лабораторії були розроблені і досліджені макети елементів і металоповітряних батарей з цинковими анодами в лужних електролітах і з магнієвими анодами в нейтральних електролітах. За результатами досліджень елементів і батарей були проведені техніко-економічні розрахунки батарей для електромобілів. Відповідальними виконавцями були завідувачі секторів кандидати наук О. М. Трунов, М. В. Умінский, О. Г. Волошин і завідувач лабораторії О. П. Ютров.

У 1979 році науковим керівником лабораторії став кандидат хімічних наук, проректор з наукової роботи ОДУ Г. О. Тетерін, а в 1980–1982 — доцент кафедри фізичної хімії, кандидат хімічних наук Ф. В. Макордей. З 1983 по 1987 рік лабораторію очолював кандидат фізико-математичних наук, доцент С. М. Кравченко. Була створена технологія виготовлення напівгідрофобних водневих та кисневих електродів на основі скелетних (Ni-Al-Ti) і шпінельних каталізаторів (Ni-Co), а також 250-ватні батареї воднево-кисневих паливних елементів за угодою із Всесоюзним науково-дослідним інститутом атомного машинобудування (Москва). У 1988 році лабораторію знову очолив учень професора Давтяна доцент Ф. В. Макордей. Подальші розробки лабораторії пов'язані з основною науковою тематикою — каталізатори для хімічних джерел струму.

Неорганічна хімія

Завідувачем кафедри неорганічної хімії з дня організації ОДУ до 1936 року був доктор хімічних наук, професор Д. К. Добросердов, фахівець у галузі неорганічної і фізичної хімії, відомий своїми дослідженнями з теорії розчинів, а також комплексних сполук меркурію з йодідами металів¹⁴⁸¹. У цей період на кафедрі успішно розвивається ще один науковий напрям, пов'язаний з ім'ям професора Є. С. Буркзера. Він вперше досліджує радіоактивність складових одеських лиманів (лікувальних грязей, ропи, донних відкладень), а також мінеральних вод, гірських порід і мінералів Грузії, Абхазії, Кубанської області, Криму, Бессарабії, України.

Дослідження впливу складу зовнішньої сфери на природу хімічного зв'язку та стійкість комплексних сполук одержали подальший розвиток у роботах співробітників кафедри на чолі з кандидатом хімічних наук, доцентом А. М. Жарновським, завідувачем кафедри 1936–1941 років¹⁴⁸². Були вивчені потрійні та четверні солі трийодистих солей золота й талію, потрійні солі галогенідів тривалентного талію, гідратні солі йодомеркурятів літію, визначена магнітна сприйнятливність низки комплексних солей платини, міді та ін. (А. І. Позігун, Л. І. Мазур, Б. Є. Гайсинський, В. А. Грізо).

¹⁴⁸¹ ПОНУ. — Т. 2. — С. 347–348.

¹⁴⁸² Історія хімічного факультету... — С. 381–382.

Після повернення ОДУ з евакуації у 1944 році кафедру очолив хімік-технолог, доктор технічних наук, професор Е. К. Лопатто. Поряд із традиційними дослідженнями в галузі комплексних сполук на кафедрі розвивалися технологічні дослідження з фізико-хімії процесів переробки фосфатної сировини й одержання сірчаної кислоти. Вчений винайшов засоби безперервного виробництва суперфосфату (1939) та безнасадочного газліфтно-інжекторного виробництва сірчаної кислоти (1949). Роботи Е. К. Лопатто стали значним внеском у розвиток хімічної технології, процесів та апаратів, в удосконалення виробничих процесів сірчано-кислотної і суперфосфатної промисловості¹⁴⁸³.

У 1951 році кафедру очолив кандидат хімічних наук, доцент А. І. Позігун — випускник кафедри неорганічної хімії ОДУ. У цей період на кафедрі відновилося вивчення комплексних сполук деяких елементів II і III груп Періодичної системи¹⁴⁸⁴. Співробітники кафедри доценти О. М. Білоусова, О. В. Гриньова, Г. Є. Дмитрієвський, асистенти І. М. Назарова, Н. К. Павленко досліджували методами фізико-хімічного аналізу процеси комплексоутворення в розчинах таких елементів, як меркурій, кадмій, цинк, алюміній, індій, талій, германій. В 1969 році кафедру очолила доцент О. М. Білоусова. У зв'язку з розширенням застосування рідкісних і розсіяних елементів та необхідністю удосконалення технології концентрування і відділення їх від інших елементів, однією з наукових проблем кафедри стає вивчення комплексоутворюючих властивостей цих елементів. Колектив кафедри направляє свої зусилля на дослідження комплексів германію, індію, талію з полідентатними лігандами у водних і неводних розчинах і виконує серію робіт з комплексоутворення тетрагалогенідів германію з жирними і ароматичними амінокислотами, а також з лігандами, що містять гетероциклічний азот. За результатами проведених науково-дослідних робіт під керівництвом доцента О. М. Білоусової захистили кандидатські дисертації аспіранти І. Й. Сейфулліна та О. П. Пожарицький, а під керівництвом доцента О. В. Гриньової — викладач Н. Т. Пресняк.

На базі навчальної лабораторії хімічної технології кафедри неорганічної хімії в 1965 році була створена невелика дослідна група з навчально-допоміжного персоналу і дипломантів під керівництвом кандидата технічних наук А. А. Еннана. З цього часу започатковані дослідження, спрямовані на розробку ефективних фізико-хімічних методів уловлення й нейтралізації фторовмісних сполук. З 1971 по 1972 рік кафедру очолював професор Л. Д. Скрильов, який згодом став завідувачем кафедри фізичної хімії. Виконувати обов'язки завідувача кафедри неорганічної хімії було доручено доценту А. А. Еннану, за ініціативою якого було запрошено відомого спеціаліста в галузі хімії фторидів професора А. А. Опаловського на посаду завідувача кафедри¹⁴⁸⁵. За період його керівництва кафедрою (1972–1977) розгорнулися інтенсивні роботи в галузі синтезу й дослідження простих і комплексних фторидів ряду металів, а також вивчення фторуєчої спроможності фторидів неметалів. Завдяки професору А. А. Опаловському в наукових дослідженнях кафедри почали широко застосовуватися такі фізичні методи, як термографія, мас-спектрометрія, а для дослідження складу багатокомпонентних фторовмісних систем — метод ізотермічної розчинності. У виконанні цих розробок брали участь доценти О. М. Білоусова, М. Е. Корнеллі, Н. Т. Пресняк, Т. Ф. Гудимович, І. Й. Сейфулліна, О. І. Присяжнюк. З цієї теми під керівництвом професора А. А. Опаловського були захищені дві кандидатські дисертації (Г. П. Сохраненко, А. С. Дудін).

В той же час на кафедрі особливе місце посідають наукові дослідження співробітниками лабораторії хімічної технології (Т. А. Асаулова, Л. П. Березіна, О. М. Бразовська, Л. О. Гаврилова, Б. М. Кац, О. М. Чеботарьов та ін.) під керівництвом доцента А. А. Еннана, спрямовані на розв'язання екологічних проблем промислових виробництв, вики-

¹⁴⁸³ ПОНУ. — Т. 2. — С. 236–241.

¹⁴⁸⁴ Історія хімічного факультету... — С. 69–70.

¹⁴⁸⁵ ПОНУ. — Т. 3. — С. 360–363.

ди яких містять кислі гази (фтороводень, тетрафторид силіцію, хлороводень, діоксид сірки та ін.).

Після від'їзду до Москви А. А. Опаловського з 1978 по 1986 рік кафедрою неорганічної хімії керував кандидат хімічних наук, доцент О. І. Присяжнюк, наукові інтереси якого полягали у вивченні координаційних сполук d- і p-елементів з N і N, S-органічними лігандами¹⁴⁸⁶. Дослідження проводилися з метою з'ясування конкуруючої координаційної можливості електронодонорних атомів сірки, азоту і фосфору залежно від іона металу, будови ліганду і характеру аніона. Було розроблено основи направленої синтезу комплексних сполук та їх застосування в шинній промисловості як прискорювачів вулканізації та модифікаторів адгезії гуми до метало- та поліамідних кордів. За цією тематикою під науковим керівництвом Присяжнюка були захищені дві кандидатські дисертації (Т. В. Кокшарова, В. О. Карпінчик), а у 1990 році він захистив докторську дисертацію. Водночас на кафедрі успішно розвиваються роботи доцента І. Й. Сейфулліної з науковими співробітниками Т. Б. Баталовою та Л. С. Скороход — хімічне матеріалознавство на основі координаційних сполук p- та d-металів з органічними полідентантними лігандами.

Хімічні методи захисту навколишнього середовища

Можна вважати, що у 1970-ті роки на хімічному факультеті стрімкого розвитку набули фундаментальні та прикладні дослідження для вирішення цілої низки народногосподарських проблем, які потребують підготовки відповідних науково-педагогічних кадрів, в тому числі й вищої кваліфікації. Тому розуміння складності екологічних проблем та повна відсутність системи підготовки кадрів цього напрямку спонукали доцента А. А. Еннана з підтримкою ректора ОДУ О. В. Богатського та декана хімічного факультету Н. Л. Оленович відкрити у 1973 році кафедру хімічних методів захисту навколишнього середовища¹⁴⁸⁷.

За порівняно невеликий строк свого існування як окремої структурної одиниці хімічного факультету (1973–1986) кафедра стала одним з провідних науково-педагогічних закладів не тільки України, а й СРСР. Про науково-педагогічні і організаторські здібності її завідувача професора А. А. Еннана (докторська дисертація захищена у 1975 році) свідчать кількість успішно виконаних під його керівництвом за цей період кандидатських дисертаційних робіт, направлених на вирішення екологічних проблем захисту не тільки навколишнього середовища, а й окремих категорій працівників хімічної і металургійної промисловості (1973 — Б. М. Кац, 1974 — В. А. Лапшин, 1975 — О. М. Чеботарьов, 1979 — О. М. Брозовська, Л. О. Гаврилова, А. І. Ганш, В. І. Нікітін, Л. В. Остапчук, 1980 — В. П. Петросян, 1981 — Є. К. Дзержко, 1983 — П. Петровські, 1984 — В. І. Байденко), а також докторської дисертації Т. Л. Ракитської (1983).

Головні наукові досягнення колективу кафедри пов'язані з систематичним дослідженням комплексоутворення тетрафториду силіцію, фтороводневої та кремнефтороводневої кислот з різними класами нітроген- і оксигенвмісних органічних основ; вивченням структурних і термохімічних характеристик, реакційної здатності продуктів комплексоутворення; виявленям кореляційних залежностей між основністю лігандів і фізико-хімічними характеристиками синтезованих продуктів. Були розроблені оригінальні, захищені багатьма авторськими свідоцтвами СРСР методи низькотемпературного уловлювання та утилізації газоподібних фторидів з одержанням кріоліту; установки для подачі очищеного повітря в кабіни мостових кранів хімічних і металургійних підприємств; газоаналізатори типу «Фторинг» для визначення концентрації газоподібних фторидів; каталізатори низькотемпературного окислення оксидів вуглецю і фосфіну та відновлення озону. Науково-педагогічний персонал

¹⁴⁸⁶ Історія хімічного факультету... — С. 72–73.

¹⁴⁸⁷ Еннан А. А. Біобібліографічний показник / наук. ред. Т. Л. Ракитська. — Одеса, 2002. — С. 9–12.

кафедри приймав активну участь в роботі багатьох наукових форумів різного рівня. Його багаторічна цілеспрямована праця на чолі з професором А. А. Еннаном завершилась створенням 1988 року Інженерного центру «Екологія у зварювальному виробництві» МВО УРСР, директором якого він став.

У 1980-ті роки — період реструктуризації усіх сфер народного господарства, у тому числі й освіти, — кафедра хімічних методів захисту навколишнього середовища була об'єднана з кафедрою неорганічної хімії ОДУ (1986). Нову кафедру неорганічної хімії та хімічної екології очолив А. А. Еннан. Наукова робота головним чином планується у галузі екології (теоретичні та практичні аспекти розробки ефективних хемосорбентів кислих газів і низькотемпературних каталізаторів знешкодження монооксиду вуглецю, фосфіну й озону) та координаційної хімії, а саме фізико-хімічних основ направлено синтезу сполук з наперед заданими корисними властивостями. До складу нової кафедри увійшли професор Т. Л. Ракитська, доценти Л. П. Березіна, М. І. Гавриленко, А. І. Ганш, О. І. Присяжнюк, В. І. Нікітін, І. Й. Сейфулліна, Т. Ф. Гудимович, Р. І. Макордей, О. Д. Андрєянов, асистенти В. О. Карпінчик, Є. М. Гаврилін, Л. С. Волощук.

Фізико-хімія полімерів і колоїдів

Кафедра фізико-хімії полімерів і колоїдів була створена 1960 року за ініціативою ректора ОДУ, заслуженого діяча науки УРСР, відомого спеціаліста в галузі колоїдної хімії та хімії полімерів професора О. І. Юрженка¹⁴⁸⁸. Необхідність її заснування у той час була обумовлена прискореними темпами розвитку хімії полімерних сполук та хімічної промисловості, а також відсутністю кваліфікованих кадрів для цієї галузі. О. І. Юрженко багато зробив для забезпечення матеріально-технічної бази кафедри та сформував колектив спеціалістів у галузі фізико-хімії полімерів, серед яких С. С. Іванчов (з 1969 професор, з 1997 член-кореспондент РАН, директор ОНВО «Пластполімер» в Санкт-Петербурзі), В. А. Вільшанський, Н. Я. Вільшанська, Ю. М. Анісімов, В. І. Галібей, П. О. Іванченко, Н. І. Соломко, І. М. Кириченко та ін.

Вчені кафедри досліджували закономірності емульсійної полімеризації як одного з найважливіших засобів одержання синтетичних полімерів, встановили механізм та топохімію утворення синтетичних латексів. Вивченню такого колоїдно-хімічного фактора, як емульгатор, було присвячено серію робіт кафедри¹⁴⁸⁹. Особлива увага приділялась стабілізаторам для суспензійної полімеризації. Систиматичне вивчення нового типу емульгаторів (заміщених бромистих N-алкілпіридинів) дозволило встановити поверхнево активоване ініціювання реакції полімеризації. Було викрито цілий ряд важливих закономірностей у поведінці перекисних ініціаторів в умовах полімеризаційного процесу, у фізико-хімії органічних перекисів, у впливі структури радикала на ініціюючу активність та її кількісну оцінку. Результати дозволили запропонувати ряд рекомендацій щодо удосконалення одержання синтетичних полімерів (С. С. Іванчов, В. І. Галібей, Ю. М. Анісімов).

У 1970 році кафедру очолив учень О. І. Юрженка — кандидат хімічних наук, доцент В. А. Вільшанський, під керівництвом якого були розгорнуті дослідження неіоногенних поверхнево-активних речовин як емульгаторів в процесах емульсійної полімеризації. Продовжена розробка методів синтезу та дослідження ініціюючої активності нових органічних пероксидів, кінетики радикальних реакцій, фізико-хімічних характеристик пероксидів як ініціаторів полімеризації та кополімеризації вінілових мономерів. Багато уваги приділялось виконанню госпдоговірних тем, зокрема з оборонної тематики (доцент П. О. Іванченко).

З 1979 по 1989 рік під керівництвом завідувача кафедри — кандидата хімічних наук, доцента Ю. М. Анісімова продовжувалися дослідження процесів ініціювання по-

¹⁴⁸⁸ Еннан А. А. Вказ. пр. — С. 90–92.

¹⁴⁸⁹ Ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Біологічні та хімічні науки. — Одеса, 1965. — С. 65–66.

лімеризації з використанням пероксидів та металоорганічних сполук, результати яких мали науково-практичне застосування за договорами з промисловими підприємствами та науково-дослідними закладами. Під керівництвом Анісімова були захищені кандидатські дисертації аспірантами В. І. Олещуком та Чоудхурі Гітою (Індія).

У 1988 році кафедра була реорганізована в кафедру загальної хімії та полімерів, яку наступного року очолив доцент, завідувач кафедри неорганічної хімії з 1978 по 1986 рік О. І. Присяжнюк, фахівець з хімії високомолекулярних сполук та неорганічної хімії¹⁴⁹⁰. Об'єднаний колектив кафедри, в який влилися викладачі кафедри неорганічної хімії — кандидат хімічних наук А. І. Ганш, доценти Т. Ф. Гудимович, Р. І. Макордей, І. Й. Сейфулліна, наукові співробітники Т. П. Баталова, Л. С. Скороход, В. М. Ткаченко, М. В. Хитрич та аспірант С. В. Зубков — зробив значний внесок у формування посправжньому комплексного наукового напрямку, який поєднує в собі підходи й основні положення загальної хімії, зокрема найважливішого її розділу — координаційної хімії, та хімії полімерів, не менш важливої з точки зору науково-практичного значення.

5.4. Фізичні науки¹⁴⁹¹

Фізичні кафедри та наукові школи

Наукові дослідження з фізики, які велися в ОІНО, після його реорганізації 1930 року перейшли до фізико-хіміко-математичного інституту. Але справжній розвиток фізичних досліджень розпочався після відновлення університету. Серйозний науковий потенціал створював сприятливі умови для розгортання наукових досліджень. Це були праці Л. Й. Рубенчика з мікробіології моря й лиманів, дослідження сонячних затемнень К. Д. Покровського, роботи кафедри теоретичної фізики, якою керував професор Г. Бек — колишній асистент А. Ейнштейна, відомий фахівець з електронної теорії твердого тіла, емігрант з Німеччини. Він підготував в ОДУ групу молодих спеціалістів, які згодом викладали теоретичну фізику в багатьох вишах країни і провадили власні дослідження: це зокрема А. Ю. Глауберман, В. В. Маляров, Г. В. Скроцький, Ю. Г. Векштейн, Л. О. Манакін та ін. Дослідження завідувача кафедри загальної фізики Г. Л. Міхневича і його співробітників у галузі кінетики утворення центрів кристалізації в переохолоджених рідинах стали загальноновизнаними.

Кафедру експериментальної фізики на фізико-математичному факультеті ще з 1921 року очолював професор Е. А. Кириллов — голова філіалу Української асоціації фізиків, майбутній лауреат Державної премії СРСР, Заслужений діяч науки та культури.

Протягом передвоєнних років в ОДУ регулярно проходили наукові сесії та конференції, учасниками яких були не тільки вчені й талановиті студенти, а й працівники великих підприємств міста. Це був солідний зв'язок науки і практики.

Удосконалювалась робота університетських наукових установ. Однією з них був створений 1926 року на базі фізичних лабораторій та кабінетів НДІ фізики, що перейшов від ОІНО до ОДУ. Протягом 38 років його очолював професор Е. А. Кириллов. Предметом його наукових інтересів були оптичні, люмінесцентні й фотоелектричні властивості галогенів срібла та фотоемульсійних шарів. Панувала співдружність у дослідженнях з лєнінградською школою, якою керував член-кореспондент АН СРСР Т. П. Кравець, і московською школою на чолі з членом-кореспондентом АН СРСР К. В. Чібісовим.

¹⁴⁹⁰ Історія хімічного факультету... — С. 122.

¹⁴⁹¹ Матеріали про розвиток фізичних наук в університеті за роки радянської влади передруковані з видання: Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 71, 76–77, 100–110. Матеріали з історії кафедри теплофізики надав професор Г. С. Драган.

Праці професора Кириллова та його школи з теорії фотопроцесу отримали міжнародне визнання, а НДІ фізики ОДУ став провідним закладом у галузі фізики надчутливих матеріалів. Наукові відкриття Кириллова дали змогу провести 1930 року перший всесоюзний з'їзд фізиків, а 1934-го — всесоюзну конференцію з напівпровідників. Результати досліджень професора та його наукової школи (В. В. Сердюк, Г. Л. Міхневич, Ж. А. Броун, О. С. Височанський, А. Г. Гоменюк, Е. А. Позигун, Т. Я. Сьора, Г. Б. Гульденберг, Є. О. Нестеровська, І. Ф. Бровка та ін.) є актуальними й для нашого часу.

В період війни наукові дослідження проводились у двох основних напрямках: електронні процеси в кристалах напівпровідників і діелектриків та кристалізація переохолоджених рідин. В умовах евакуації ряд досліджень було проведено на Майкопському ливарному заводі. В Байрам-Алі фізики разом з хіміками ОДУ дослідили новий спосіб очистки від накипу димогарних труб паровозів. Для поліпшення деяких бальнеологічних процедур у Байрам-Алійському нирковому санаторії фізики проводили виміри мікроклімату та інтенсивності сонячної радіації, а також розробляли методіку дослідження теплового випромінювання організму людини. Проводились також консультації з техніки вимірювань на бавовняному заводі.

Після звільнення Одеси 1944 року фізики ОДУ брали активну участь у відбудові зруйнованих навчальних і науково-дослідних лабораторій. Під керівництвом Е. А. Кириллова була відновлена робота НДІ фізики і налагоджені наукові дослідження на фізичних кафедрах університету. Крім традиційних досліджень з наукової фотографії, електронних процесів у кристалах та кристалізації переохолоджених рідин і пересичених розчинів, почали проводитись також дослідження стійкості аерозолів та елементарних процесів у хмарах і туманах, дослідження випаровування й горіння в дисперсному стані. Розпочалися дослідження оптичних і фотоелектричних властивостей напівпровідників, а також нестационарних процесів і деяких питань теорії рідин.

Протягом повоєнних років кафедрою загальної фізики керував професор Г. П. Міхневич. Він очолював дослідження, пов'язані з кристалізацією переохолоджених рідин, що сприяли з'ясуванню суті цього процесу — такого важливого для теорії фазових перетворень і практики виробництва хімічно чистих речовин та для інтенсифікації виробництва цукру і харчових кислот.

Одеська група дослідників процесів зародження центрів кристалізації стала провідною в Україні. Отримали визнання її вимірювання інтегральних і спектральних характеристик розсіювання світла (В. Г. Заремба, В. І. Сидоров, Л. С. Реут, Н. В. Васильковська, Н. Г. Пушек), а також дослідження рідинно-кристалічних систем (Б. А. Алтоїз, Ю. М. Поповський).

Водночас на кафедрі набув розвитку і новий напрям досліджень — фізика аеродисперсних систем: випаровування краплин, диспергування рідин (Д. І. Поліщук, В. І. Зубков). Ці дослідження поширилися на сферу високих температур і стали відправною точкою для розвитку досліджень процесів горіння диспергованих рідких і твердих палив.

1960 року фізико-математичний факультет поділився на два: фізичний і механіко-математичний. Починаючи з 1963 року (кафедру в цей час і до 1988 року очолював професор Д. І. Поліщук, який був також деканом факультету 1961–1967 років), зусилля працівників зосередилися на вивченні горіння окремих металевих частинок, їх сукупностей і суспензій. Згодом було розв'язано цілу низку фундаментальних і прикладних проблем горіння різних типів пального відповідно до запитів енергетики, хімічної технології металознавства, транспорту, пожежовибухобезпеки, екології, оборонної техніки. З-поміж них можна вирізнити основні, що мають принципове значення не лише для розуміння процесів горіння дисперсних систем, а й для розвитку фізики горіння в цілому: фізика кризових явищ і горіння дисперсних систем з послідовними й паралельними хімічними реакціями (докторська дисертація А. Н. Золотка, кандидатські дисертації Я. І. Вовчука, В. Г. Шевчука, К. М. Копійки, О. М. Мацька, В. В. Головка, О. І. Швеця, С. А. Кіро, Т. О. Яковлевої); фізичні аспекти поширення полум'я в дисперго-

ваних пальних різних типів — металах, твердих і рідких органічних сполуках (докторська дисертація В. Г. Шевчука і кандидатські дисертації Є. М. Кондратьєва, С. В. Горошина, Ю. Л. Шошина, А. К. Безродних, Ю. М. Костишина).

Розвитком традиційного для кафедри напряму, але вже на новому експериментальному і теоретичному рівнях, були дослідження процесоутворення фаз під час горіння металів. Ці дослідження стали базою для розуміння процесів, що проходять у синтезі ультрадисперсних матеріалів, і дали змогу прогнозувати двофазні та радіаційні втрати в перебігу горіння металів, а також створити кілька швидкодійних методик діагностики процесів горіння (докторська дисертація О. В. Флорка). Новим напрямом досліджень на кафедрі стали роботи, пов'язані з вивченням динаміки систем, які реагують хімічно поблизу критичних точок. Ці питання набули особливої актуальності після аварії атомного реактора в Чорнобилі і мають тісний зв'язок з проблемами теорії катастроф, синергетики, екології, медицини, біології, гео- та астрофізики (Є. М. Кондратьєв, О. В. Коробко, В. М. Корнілов).

Розширення тематики досліджень викликало потребу в новій системі організації роботи. Тому 1986 року було відкрито науково-дослідну лабораторію фізики горіння і молекулярних процесів (завідувач Я. І. Вовчук), а дослідженнями в сфері фізики горіння керував професор А. Н. Золотко — завідувач кафедри з 1988 року. З огляду на напрям досліджень кафедра дістала нову назву: загальної хімічної фізики.

1963 року професором В. О. Федосєєвим була створена кафедра теплофізики. Вчений, автор трекового методу дослідження запалювання та горіння дисперсних палив, водночас був науковим керівником проблемної науково-дослідної лабораторії фізики аеродисперсних систем, створеної 1958 року (завідувач — лаборант О. В. Гернет). Заснуванню кафедри сприяло визнання важливості робіт з фізики високотемпературних та низькотемпературних аерозолів, що проводились під керівництвом Федосєєва співробітниками лабораторії і кафедри загальної та молекулярної фізики (Д. І. Поліщук) при підтримці видатних вчених А. С. Предводителева, М. А. Фукса, Б. В. Дерягіна, О. М. Тодеса.

Наукова школа, очолювана В. О. Федосєєвим, здійснювала фундаментальні і прикладні дослідження в області високо- і низькотемпературних процесів тепломасообміну, конденсації, випаровування і хімічних реакцій в аерозолях. Паралельно проводився великий цикл дослідів зі спецтематики: горіння частинок металів у різних середовищах, піротехнічних сполук, металізованих твердих палив, крапель рідких та твердих натуральних палив (Г. А. Мохов, К. В. Романов, В. І. Глухов, А. П. Гребеннікова, С. М. Контуш, М. М. Чесноков, Б. А. Алтоїз, В. В. Калінчак). Велись дослідження застосування гігроскопічних речовин для впливу на «теплі» хмари й тумани, використання поверхнево-активних речовин для попередження появи радіаційних туманів, впровадження методу «треків» для оцінки якості диспергованого вугілля та металевих порошків. Кафедра теплофізики та лабораторія ПНДЛ-1 стають провідними науковими організаціями в СРСР та з 1967 року організують конференції з питань газодинаміки горіння, випаровування в дисперсних системах. В роботі конференцій брали участь такі видатні вчені, як лауреат Нобелівської премії М. М. Семенов та академік Я. Б. Зельдович.

З 1979 року кафедру очолив М. М. Чесноков (декан фізичного факультету в 1975–1981). В цей час сформувався один з основних напрямів наукової школи, пов'язаний з проблемами низькотемпературної плазми з конденсованою дисперсною фазою, захищені кандидатські (Г. С. Драган, О. А. Мальгота, С. В. Маргащук, В. І. Маренков, А. А. Шиян, В. І. Вишняков, А. М. Саад) та докторські (М. М. Чесноков, Г. С. Драган, В. І. Вишняков) дисертації, інтенсивно проводились експериментальні дослідження зі спецтематики (С. К. Протас, Ю. В. Соколов, Т. Ф. Смагленко, В. П. Митюхіна, А. К. Журбенко). Колективом були вперше виявлені просторові упорядковані структури конденсованої фази в димовій плазмі. З 1981 року проводились регулярні всесоюзні конференції з фізики плазми з конденсованою дисперсною фазою, з 1982 року організована підсекція з да-

ної проблеми в Науковій раді АН СРСР «Фізика низькотемпературної плазми» (члени підсекції М. М. Чесноков, Г. С. Драган), на кафедрі введена спеціалізація для студентів «Фізика плазми».

Проводилося вивчення електрофізичних і теплофізичних процесів при фазових і хімічних перетвореннях у високо- і низькотемпературних аерозолях; дослідження об'ємної конденсації оксидів, теплофізичних і хімічних властивостей продуктів згорання металізованих палив; дослідження процесів поширення полум'я у відкритих дисперсних системах, випаровування та горіння крапель розчинів, методів отримання монодисперсного аерозолю; термодифузіофорезу, аспірації й седиментації аерозолів (М. М. Чесноков, С. М. Контуш, В. В. Калінчак, Г. С. Драган, М. Х. Копит, Г. М. Ліпатов, А. В. Суслов, В. В. Курятников, К. В. Романов, І. М. Григоренко).

Кафедрою експериментальної фізики до 1961 року керував професор Е. А. Кириллов, який водночас очолював НДІ фізики університету. Наукові дослідження кафедри багато в чому збігалися з тематикою названого НДІ. З 1961 року, коли кафедру очолив доцент Т. Я. Сьора, систематизувалися дослідження оптичних і фотоелектричних явищ у напівпровідниках. Результати досліджень були репрезентовані на IV Всесоюзній нараді з цього питання (1965), що проходила на базі ОДУ й політехнічного інституту.

1967 року завідувачем кафедри обрали доцента В. В. Сердюка (з 1974 року — професор, протягом 1967–1975 — декан факультету, у 1975–1987 — ректор ОДУ). Під його керівництвом дослідження з напівпровідникової тематики були розширені й поглиблені. Зокрема на факультеті започатковано спеціалізацію з фізики напівпровідників і діелектриків. 1976 року кафедра разом з Науковою радою АН СРСР з проблем фізики й хімії напівпровідників стала організатором IV Всесоюзної наради «Фізика, хімія і технічне застосування напівпровідників A_2B_2 ». Вивчення фізики напівпровідників та діелектриків стало одним з головних напрямів в ОДУ, а сам університет — одним з провідних центрів фізики в республіці. Закономірно, що саме тут 1982 року відбулася II республіканська нарада «Фотоелектричні явища в напівпровідниках», а 1984-го — науково-технічна конференція «Фізико-хімічні методи й інженерно-технічні розв'язки в газоаналітичному приладобудуванні». При кафедрі почала діяти науково-дослідна лабораторія, в якій вивчали фотоелектричні процеси в однорідних тонкоплівкових напівпровідниках групи сульфїду кадмію (професор Г. Г. Чемересюк, доценти П. А. Віктор, А. П. Чебаненко, В. В. Зотов, Д. Л. Василевський та ін.).

В другій половині 1980-х років сформувався новий науковий напрям, пов'язаний з дослідженням явищ на поверхні напівпровідників (професор В. А. Сминтина, доценти В. В. Міхо, О. В. Ігнатов, О. П. Федчук та ін.). Тому в 1990 році створено науково-дослідну лабораторію сенсорної електроніки й технології (старші наукові співробітники Ю. А. Вашпанов, В. В. Голованов, Н. В. Головань), науковим керівником якої став В. А. Сминтина.

В 1950-ті роки статусу самостійного наукового та навчального підрозділу набула кафедра теоретичної фізики під керівництвом професора А. І. Костарьова — фахівця в галузі теорії металів, автора досить відомих праць з тонкої структури рентгенівських спектрів металів. У цей період набула розвитку й закріпилася чітка система підготовки спеціалістів з теоретичної фізики, основи якої було закладено ще в 1936–1937 роках, коли в ОДУ працював згадуваний вище емігрант з Німеччини професор Г. Бек.

З 1963 по 1979 рік кафедру очолював професор Й. З. Фішер, який ще до того набув світового визнання як фахівець з теорії та фізики рідкого стану. Завдяки його зусиллям в ОДУ виникла ціла наукова школа, головним напрямом роботи якої стали дослідження з теорії класичних та квантових рідин і взагалі з теорії конденсованого стану. Певний вплив на формування цієї школи мав також відомий спеціаліст з теорії твердого тіла професор А. Ю. Глауберман, директор університетського НДІ фізики.

З 1979 року, коли кафедру теоретичної фізики очолив професор В. М. Адамян, дослідження з фізики конденсованого стану набули нових рис та відгалужень. Тривали

на кафедрі дослідження й з питань теорії твердого тіла та її застосування, теорії розсіювання, математичних методів теоретичної фізики тощо.

Кафедру фізичної електроніки створив професор В. О. Преснов (1969) на базі кафедри рентгенометалофізики, якою керував професор О. О. Брюханов. Преснов заснував в Одесі наукову школу твердотілої електроніки, що стала відома своїми розробками приладових структур на основі арсеніду галію та інших матеріалів A_3B_5 , кремнію та штучного алмазу. Під його керівництвом при кафедрі виникла галузева науково-дослідна лабораторія фізичних основ електронної техніки (ФОЕТ). За створення СВЧ-напівпровідникових приладів професор Преснов був удостоєний Державної премії УРСР. Останні роки свого життя він віддав проблемам біоелектроніки.

За час роботи в університеті В. О. Преснов виховав велику групу дослідників у галузі фізики напівпровідників і твердотілої електроніки. Роботи, пов'язані зі створенням нових напівпровідникових магніточутливих приладів, а також варікапів — напівпровідникових діодів з керованою ємністю — очолив І. М. Викулін (з 1975 року доктор фізико-математичних наук, з 1977 — професор). За цикл досліджень у цій галузі він двічі ставав лауреатом Державної премії СРСР.

Активними були на кафедрі дослідження з оптоелектроніки, якими керував професор О. О. Птащенко. Разом з Н. В. Мороз та іншими своїми учнями він створив високоєфективні напівпровідникові джерела світла без р-п переходу, опрацював високочутливі сенсори температури і магнітного поля на основі р-і-п діодів. Розробив також низку моделей деградаційних процесів в оптоелектронних приладах. Під керівництвом Птащенко досліджувано генераційно-рекомбінаційні й оптичні явища в напівпровідникових лазерах.

Вивчали на кафедрі також властивості напівпровідникових та діелектричних матеріалів. Зокрема під керівництвом В. К. Баженова виконано цикл теоретичних досліджень хімічного зв'язку і зонної структури напівпровідникових сполук A_3B_5 , а сам він опрацював теорію дрібних локальних рівнів, запропонував діелектричний метод опису алмазоподібних напівпровідників.

Під керівництвом доцента Н. Г. Євтушенка йшло вивчення процесів дефектоутворення й лазерного легування напівпровідників, досліджувано вплив складу й структури стекол на їхні властивості. Одним з наукових напрямів кафедри й лабораторій було вироблення та дослідження напівпровідникових матеріалів під впливом високого тиску. 1978 року в лабораторії ФОЕТ колектив працівників на чолі з Ю. М. Ротнером отримав алмазний керамічний матеріал з високою теплопровідністю, якому дали назву «окмал» (з початкових літер назв трьох міст — Одеси, Києва, Москви). 1985 року на базі лабораторії ФОЕТ виникла міжвідомча лабораторія «Алмаз», яка стала провідною в Україні у справі застосування алмазних матеріалів в електроніці. Тут уперше створено р-п перехід в алмазі у процесі вирощування кристала, опрацьовано технологію виробітку тонких алмазних плівок для застосування в офтальмології (старший науковий співробітник Н. Т. Клименкова).

Важливий науковий напрям лабораторії ФОЕТ у створенні й дослідженні приладів на основі бар'єрів Шотткі очолив її завідувач — кандидат фізико-математичних наук О. П. Канчуковський.

1987 року під керівництвом кандидата наук М. А. Глаубермана почала діяти лабораторія напівпровідникових датчиків. У цих підрозділах розробляли фізичні основи й технології виготовлення нового покоління сенсорів — первинних перетворювачів фізичних величин в електричні й оптичні сигнали: датчики магнітного поля, фотоприймачі, датчики іонізуючого випромінювання, вологості, тиску, сили, прискорення, а також оптико-електронні системи для відображення та обробки інформації (В. В. Єгоров, Н. Н. Садова, А. Л. Шенкевич, П. П. Фастиковський та ін.).

Дослідження інжекційно-плазмових процесів у напівпровідниках у відділі контактних явищ лабораторії ФОЕТ під керівництвом професора Ш. Д. Курмашева призвели

до створення високоефективних фотоприймачів, що набули широкого застосування у напівпровідниковій сенсоричі.

З 1985 року, коли завідувачем кафедри став професор М. П. Коваленко, тут почав розвиватися новий науковий напрям — фізика аморфних напівпровідників та діелектриків. А доцент Б. А. Алтоїз (1988) додав до цього ще один новий напрям, пов'язаний з дослідженням поверхневих явищ на міжфазних межах «тверде тіло — рідина».

Загалом на фізичному факультеті (декан з 1981 року професор Г. Г. Чемересюк) на 1990 рік налічувалося понад 650 студентів (500 — на денному відділі). У навчальному процесі брали участь 14 докторів і 45 кандидатів наук. Фахівців готували 6 кафедр: загальної фізики; експериментальної фізики; теоретичної фізики; теплофізики; фізичної електроніки; астрономії. Факультет мав добре обладнані як на той час навчальні лабораторії загального фізичного й спеціальних практикумів, а також кабінет методики викладання фізики. Діяли обчислювальний центр і лабораторія застосування ЕОМ в експериментальній фізиці. За базу для досліджень правили науково-дослідні лабораторії фізики низько- й високотемпературної плазми, фізики горіння й молекулярної фізики, фотоелектричних і люмінесцентних явищ у напівпровідниках, НДІ фізики, Астрономічна обсерваторія, спеціальне конструкторське бюро «Контакт» та інженерний центр «Алмаз».

Науково-дослідний інститут фізики

Досягнення вже згаданого університетського НДІ фізики заслуговують окремої розповіді. Тут створили спектрофотометричну установку високої чутливості і вперше виявили складний вид спектру поглинання забарвлених фотоемульсійних шарів — так звану тонку структуру (професор Е. А. Кириллов). За цикл робіт, присвячених вивченню особливостей домішкового спектру поглинання галогенів срібла, професор Кириллов був удостоєний Державної (тоді вона звалася сталінською) премії СРСР (1952).

В НДІ фізики ОДУ вперше в Радянському Союзі почали вивчати низькотемпературну люмінісценцію галогенів срібла (професор С. Й. Голуб). На відміну від закордонних дослідників, він обґрунтував рекомбінаційний механізм світіння згаданого класу речовин. Цей висновок підтвердив професор В. М. Білоус, зафіксувавши «інфрачервоні ефекти» в люмінісценції та іонний механізм температурного гашення світіння. В середині 1970-х років люмінесцентний метод використали для вивчення механізму формування фотографічної чутливості галогенсрібних емульсій.

Під керівництвом кандидата фізико-математичних наук М. Г. Дяченка досліджувалися властивості фотохромних систем на основі аддіактивно забарвлених лужно-галогідних кристалів, придатних до запису об'ємних тривимірних голограм. Це дало змогу створити методами голографічної оптики різні оптичні елементи (доктор фізико-математичних наук О. В. Тюрін, кандидат наук В. Ю. Мандель).

Як зазначалося вище, в передвоєнні роки перший директор інституту професор Кириллов розпочав вивчення властивостей деяких напівпровідників. Надалі в лабораторії напівпровідникової електрики під керівництвом професора В. В. Сердюка досліджувалися фотоелектричні й люмінесцентні властивості напівпровідникових матеріалів групи $AnBVI$, що дало змогу зосередити увагу на створенні спеціальних типів фотоприймачів для перетворення енергії сонячного випромінювання.

В НДІ фізики було створено також теорію фотопровідності й люмінесценції компенсованих кристалічних і склоподібних напівпровідників, яка послідовно враховувала тунельні рекомбінаційні переходи й перерозподіл нерівноважних носіїв по локалізованих станах. З 1966 по 1974 рік інститутом керував професор А. Ю. Глауберман, який створив лабораторію теоретичної фізики (1967). Тоді досліджувалися оптичні й електрофізичні властивості квазіметалевих центрів і дрібних металевих частинок, а також властивості окситонів у шаруватих кристалах. Протягом 1980-х років під керів-

ництвом завідувача лабораторії доктора фізико-математичних наук В. М. Бондарева йшло опрацювання теорії суперіонних та біологічних кристалів.

1973 року почала працювати лабораторія структурних і технологічних досліджень кристалічних матеріалів. Вивчення процесів рекристалізації і пластичної деформації міді за умов дуже швидкого нагрівання та охолодження дало змогу створити кілька приладів неруйнівного контролю в кабельному виробництві. Потреба розширення робіт у цьому напрямі покликала до життя галузеву науково-дослідну лабораторію неруйнівних методів контролю (1974) та навчально-виробниче об'єднання «Університет — кабельний завод» (1977). Роботи, що їх провадив НДІ фізики й галузева лабораторія в напрямку створення і впровадження фізичних методів та приладів неруйнівного контролю волочильного виробництва в кабельній промисловості (зокрема стабілізатор механічних та електричних параметрів струмопровідних мідних жил, лазерний дифрактометр тощо) відзначені 1983 року Державною премією УРСР (професори В. М. Білоус і О. А. Ханонкін, кандидат фізико-математичних наук Ю. В. Ковальов).

У лабораторії фізики й хімії сорбційних процесів (завідувач — кандидат хімічних наук Б. М. Кац) були виконані систематичні дослідження сорбції газів і парів іонообмінними матеріалами різного типу, що дало змогу розробити фільтри для газоаналізаторів з фотоіндикацією ступеня обробки шихти.

Загальною ж проблемою НДІ фізики було вироблення наукових основ фототехнологій.

Астрономічні дослідження¹⁴⁹²

Особливі сторінки історії університету пов'язані з астрономічною обсерваторією, переданою до структури ОДУ після його відновлення 1933 року. Наступного року її директором став К. Д. Покровський. Він відновив тут кафедру астрономії та аспірантуру при ній (1936) і розширив тематику досліджень: вивчення астероїдів, комет, метеорних потоків, фотометрії та спектроскопії подвійних зірок. У цей час на кафедрі працювали професори І. Д. Андросов (геодезист), М. М. Михальський (небесний механік), доцент Б. В. Новопащенко і асистент А. С. Цесюлевич (астрометристи), аспіранти К. Я. Горяїстов та М. Шульберг (астрофізики). Покровський 1937/38 навчального року був також деканом фізико-математичного факультету.

Після нього обсерваторією керував О. Я. Орлов, який 1939 року став академіком АН УРСР. Один з засновників геодинаміки, видатний гравіметрист, він капітально дослідив місячно-сонячні деформації Землі, опрацював новий метод обчислення орбіт подвійних зірок, визначив положення сонячного екватора, започаткував астрометричні дослідження. В ті роки було виконано нівелювання Одеси; тривало вивчення зсувів; був створений опорний пункт для визначення сили тяжіння, визнаний у країні репером найвищого «нульового» класу.

Успішне освоєння нових напрямів у сфері астрономічних досліджень невіддільне від імені члена-кореспондента АН УРСР, Заслуженого діяча науки УРСР професора В. П. Цесевича, який 1944 року очолив кафедру астрономії, а з січня 1945-го став директором Астрономічної обсерваторії на наступні 40 років. До складу кафедри входили тоді доценти К. М. Савченко і Б. В. Новопащенко, а також викладачі К. Я. Горяїстов, А. С. Цесюлевич і О. М. Шульберг, які невдовзі (1946–1947) стали кандидатами наук.

Головним напрямом досліджень обсерваторії було спостереження фізичних і затемнених змінних зірок, але поряд з цим не лишалися поза увагою й астрометрія (Б. В. Новопащенко), небесна механіка (К. М. Савченко), метеорна астрономія (Ю. Н. Крамер), теоретична астрофізика (С. В. Рубльов). Тоді вперше дослідили періодичні орбіти зірок у скупченнях (В. К. Абалкін). Це був час бурхливого розвитку досліджень Сонця, фотометричних спостережень і вивчення затемнених і змінних зірок

¹⁴⁹² Автори С. М. Андрієвський, В. Г. Каретніков, А. В. Драгунова.

та астероїдів (В. П. Цесевич), астрометричних і небесно-механічних робіт. Тоді вперше було розроблено метод визначення орбіт затемнених подвійних зірок із видовженими атмосферами (О. М. Шульберг), досліджено динаміку процесів, що призводять до сплюснення сферичної газової хмари та приходу орбіт планетезималів до площин, які майже збігаються з екваторіальною площиною протохмари, що гравітаційно еволюціонує. Співробітники обсерваторії ОДУ запропонували теорію визначення орієнтації штучних супутників Землі (В. М. Григоревський), створили метеорний патруль з обюратором змінного перетину і впровадили метод миттєвої експозиції метеорів (Ю. Н. Крамер), математично опрацювали космогонічну теорію Канта й проаналізували фізичну природу тяжіння (К. М. Савченко).

1952 року в ОДУ були створені дві астрономічні кафедри: астрофізики на чолі з В. П. Цесевичем і астрономії на чолі з К. М. Савченко, який захистив на той час докторську дисертацію. Невдовзі до кафедри астрофізики додалася ще й назва: теоретичної фізики. Та згодом, коли до університету прибув професор А. І. Костарьов, кафедра теоретичної фізики стала окремою. Що ж до кафедри астрономії, то вона в 1953 році стала зватися кафедрою астрономії й теоретичної механіки, оскільки завідувач до того окремої кафедри теоретичної механіки й декан фізико-математичного факультету Н. С. Васильєв пішов на пенсію. На посаді декана його на два роки змінив професор В. П. Цесевич, а 1956 року (по смерті професора К. М. Савченка) астрономічні кафедри об'єдналися в одну зі збереженням старої назви — астрономії і теоретичної механіки. Та коли фізико-математичний факультет поділився на два (1960), кафедра теоретичної механіки стала самостійною і увійшла до складу механіко-математичного факультету. Склад її на той час був такий: професор В. П. Цесевич, доценти О. М. Шульберг, В. К. Абалакін, Б. В. Новопащенко і Є. П. Філянська, викладач С. В. Рубльов, асистент Ю. Д. Руссо. З 1965 року тут почав працювати асистент В. Г. Каретников, з 1966 — доцент Ю. Н. Крамер, з 1970 — доцент В. М. Григоревський.

Та життя не стояло на місці. Доцент Ю. Н. Крамер став доктором наук і професором кафедри астрономії (1976–1994), асистент В. Г. Каретников захистив кандидатську, а згодом і докторську дисертації і теж став професором цієї кафедри (1990). Доцент В. М. Григоревський, захистивши докторську дисертацію, пішов працювати до іншого вищого навчального закладу. 1975 року на кафедру прийшов доцент В. А. Позигун, а астрометричні курси викладав по годинно професор Одеського вищого інженерного морського училища Л. Ф. Чернієв, колишній випускник ОДУ.

Завідувачем кафедри по смерті В. П. Цесевича став В. Г. Каретников (1983).

Величезний вплив на прискорення наукових досліджень в обсерваторії мало створення 1956 року мережі позаміських (села Маяки і Крижанівка), а згодом і високогірних (пік Терскол, перевал Безіменний) спостережних баз. На головній спостережній станції в Маяках були зосереджені основні інструменти, механічні й оптичні майстерні, колекції фото зоряного неба (100 тисяч примірників). Поруч зі станцією розмістився створений за участю обсерваторії радіотелескоп «Уран-4» Радіоастрономічного інституту АН УРСР. Одним з наслідків інтенсифікації спостережних робіт став випуск двох збірок каталогів положень зірок (1966 і 1970). Всього ж одеські астрометристи склали й опублікували за цей період 26 каталогів положень небесних тіл, у тому числі Каталог червоних зірок.

Численні фотометричні й спектральні спостереження фізичних змінних зірок дали змогу докладно дослідити фотометричні властивості зірок типу RR Липи, д Щита, RW Візника (В. П. Цесевич), провадити щодобову ревізію елементів короткоперіодичних цефеїд. Цикли робіт присвятили вивченню ефекту Блажка, променевих швидкостей і магнітних полів у цього класу зірок, спалахової активності зірок типу UV Кита, фізиці нових зірок. Був складений каталог 292 галактичних довгоперіодичних цефеїд і досліджено структуру спіральної Галактики М 31 (К. М. Макаренко). В обсерваторії з'явився Атлас пошукових карт змінних зірок (В. П. Цесевич, М. С. Казанасмас) і кілька

каталогів зоряних величин та показників кольору, що стали основою для визначення міжзоряного поглинання в напрямку платформ Каптейна.

Систематичні спостереження затемнених подвійних систем навели одеських вчених на розробку нових методів визначення їхніх орбіт, дослідження фігур зірок та їхнього потемнішання попід краями, визначення спектральних та абсолютних характеристик зірок затемнених систем різних типів.

Уперше в Радянському Союзі в Одесі почалося дослідження випромінювання зірок у близькій ІЧ зоні спектру (М. С. Комаров, В. А. Позигун). Протягом двох десятиліть в обсерваторії ОДУ вивчали зірки пізніх спектральних класів. Спостереження й теоретичні дослідження дали змогу визначити фізичні характеристики великої групи «холодних» зірок, що мало значення для розв'язування питань про динамічну й хімічну еволюції Галактики (М. С. Комаров та ін.). Результати великого циклу спектральних досліджень стаціонарних і змінних зірок увійшли до колективних монографій, опублікованих 1979 і 1983 року. На підставі Одеських каталогів виконано програми досліджень хімічного складу холодних зірок на шестиметровому телескопі.

1956 року обсерваторії ОДУ в рамках Міжнародного геофізичного року було доручено організацію метеорних спостережень у країні. Результати були узагальнені в чотирьох монографіях. Керівник робіт Ю. Н. Крамер разом з І. С. Шестакою розробили механізм, що пояснює обшир зони світіння метеорів післясвітінням метеорної плазми. В рамках метеорних досліджень проводилося вивчення хімічного складу метеорних тіл, ефективності світіння метеоритів, визначення орбіт метеорних тіл і потоків їхньої еволюції, вивчення властивостей горішньої атмосфери Землі.

Починаючи з 1957 року Астрономічна обсерваторія ОДУ тримає в полі зору штучні супутники Землі (В. П. Цесевич, потім В. М. Григоревський), що дає змогу вивчити їхню динаміку і взаємодію з горішньою атмосферою Землі та космічним середовищем. Цими роботами керував Ю. О. Медведєв, який очолював обсерваторію протягом 1983–1989 років.

Значне місце в астрономічних дослідженнях посідало астроприладобудування. 1962 року було створено оптичну майстерню (М. М. Фащевський), а на кінець 1960-х організовано групи астрономічної електроніки (В. Н. Іванов) і конструкторів-механіків телескопів (Л. С. Паулін). За 20 років телескопобудівники обсерваторії виготовили 22 телескопи, що стоять у різних астрономічних установах світу. З 1990 року діяльністю обсерваторії керує професор В. Г. Каретников.

5.5. Механіко-математичні науки

*Теоретична математика*¹⁴⁹³

У 1920-ті роки відбувалося становлення радянської алгебраїчної школи та її визнання. Значний внесок у розвиток наукових досліджень зробив М. Г. Чеботарьов, праці якого присвячені теорії полів та теорії Галуа. Особливе значення у той час набула робота «Определение плотности совокупности простых чисел, принадлежащих к заданному классу подстановок» (1923), захищена ним на здобуття ступеня доктора наук.

В період існування попередника ОДУ — фізико-хіміко-математичного інституту — одним з його факультетів був математичний, де кафедру алгебри очолював М. А. Чайковський, кафедру геометрії — І. Ю. Тимченко, кафедру аналізу — М. М. Васильєв. М. Г. Крейн керував кафедрою теоретичної механіки і математичної фізики, з якої в подальшому виникли кафедри теоретичної механіки і теорії функцій¹⁴⁹⁴.

¹⁴⁹³ Автори Н. Д. Вайсфельд, П. Д. Варбанець, В. Є. Круглов.

¹⁴⁹⁴ Очерки развития науки в Одессе / отв. ред. С. А. Андронати. — Одесса, 1995. — С. 14–16.

Добру пам'ять лишив по собі професор Д. А. Крижанівський. Він видавав посібники з елементарної і вищої математики для студентів, був автором підручника з основ аналізу «Вступ до аналізу. Числа, функції, границі, суцільність, нескінченні малі», перекладав праці закордонних математиків. Коло його власних наукових інтересів охоплювало дослідження теорії функцій дійсного змінного, теорії рядів Коші з погляду узагальненого поняття границі, історія математики тощо.

Досі становлять інтерес дослідження члена-кореспондента АН УРСР М. Г. Крейна в сфері алгебри, теорії функцій, функціонального аналізу, теорії диференціальних та інтегральних рівнянь. Відома його монографія «О некоторых вопросах теории множеств» (1938). З початку 1930-х років він разом з Ф. Р. Гантмахером вивчав властивості осцилярних матриць, досяг успіху в дослідженнях, що стосувалися деяких спеціальних класів цілих функцій, проведених разом з Б. Я. Левінім.

У передвоєнні роки в ОДУ виникла одна з перших в СРСР школа функціонального аналізу (М. А. Неймарк, В. Л. Шмульян, М. А. Рутман, О. П. Артеменко та ін.). М. Г. Крейну й Д. П. Мільману належить (нині вже класична) теорема про те, що кожна обмежена регулярно опукла множина має крайні точки і її, крім того, можна здобути слабким замиканням лінійних комбінацій крайніх точок. Цю теорему узагальнено на широкий клас лінійних топологічних просторів, що набуло широкого застосування¹⁴⁹⁵.

Проблемою коливань стержневих систем в університеті займався також Л. О. Савченко, який 1939 року захистив дисертацію «Поперечные колебания многопролетных балок и решеток»¹⁴⁹⁶.

Після визволення Одеси 1944 року розпочав роботу фізико-математичний факультет ОДУ. Багато зусиль для організації його діяльності в нових повоєнних умовах доклав декан М. М. Васильєв. Спочатку в університеті організували лише дві математичні кафедри: математичного аналізу та алгебри і геометрії. Завідувачем першої призначили М. М. Васильєва, другу очолив професор В. І. Костін. Кафедру теоретичної механіки очолив доцент М. С. Васильєв.

Викладання математики в ОДУ спершу було організовано з залученням викладачів одеських вузів, зокрема професора Ю. С. Сікорського, доцентів Е. Х. Гохмана, Г. В. Костанді, М. А. Рутмана, Г. П. Кузнєцова. В подальшому на факультет були запрошені доцент Харківського університету Г. М. Мірак'ян, кандидат фізико-математичних наук М. М. Швець та ін. Колектив математиків поповнився вихованцями аспірантури Московського університету М. І. Гавриловим, О. І. Панічем та Одеського — Т. І. Матвєєнко, Є. П. Філянською, С. М. Кіро. Пожвавленню наукової роботи сприяв професор Московського університету М. А. Ледньов, який викладав окремі курси.

Завідувач кафедри алгебри і геометрії В. І. Костін був автором семи наукових праць з геометрії. Він один з перших в повоєнні роки захистив докторську дисертацію («Основания геометрии», 1948). Одеський період його життя пов'язаний головним чином з науково-педагогічною роботою. Після його смерті 1953 року завідувачем кафедри став М. М. Швець — учень відомого фахівця з алгебри і теорії чисел професора А. К. Сушкевича. Наукові інтереси Швеця стосувалися лінійної алгебри: йому належить розробка «схеми Штиффеля», завдяки якій студенти мали можливість слухати курс лінійної алгебри в нестандартному викладенні. Він уперше в ОДУ почав викладати курс математичної логіки і написав невеличку книжку «Азбука математичної логіки».

З метою покращення навчально-методичної, науково-дослідницької та виховної роботи на підставі наказу МВССО УРСР від 24 травня 1963 року наказом ректора ОДУ № 1106 від 10 червня 1963 року кафедру алгебри і геометрії розділили на кафедру алгебри і теорії чисел та кафедру геометрії, в подальшому — кафедру геометрії і топології.

¹⁴⁹⁵ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 71.

¹⁴⁹⁶ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 297.

На той час на кафедрі алгебри і теорії чисел починались дослідження з теорії кілець, теорії квазі-груп і аналітичної теорії чисел. Були налагоджені постійні наукові зв'язки з МДУ імені М. В. Ломоносова, Математичним інститутом імені В. А. Стеклова АН СРСР і його лєнінградським відділенням, Київським держуніверситетом імені Т. Г. Шевченка (КДУ), Молдавською АН. Викладачі кафедри П. Д. Варбанець, В. І. Дементьєва, Ю. М. Шмандін захистили кандидатські дисертації.

З 1974 року на чолі кафедри став доцент Ю. М. Шмандін, наукові дослідження якого торкалися швидкості підсумовування (майже усюди) ортогональних рядів; він став справжнім фахівцем з лінійної алгебри.

З 1978 року кафедрою керує П. Д. Варбанець¹⁴⁹⁷. Під керівництвом відомого вченого професора О. Г. Постнікова в аспірантурі Математичного інституту імені Стеклова він оволодів знаннями з аналітичної теорії чисел і 1968 року захистив кандидатську дисертацію «Аналітична теорія конгруенцій за модулем простого числа». Згодом в ОДУ сформувалася наукова школа з теорії чисел, яка дотепер залишається єдиною в Україні.

З середини 1970-х років і до розпаду СРСР викладачі кафедри використовували знання в прикладних задачах математики. В цей період була успішною співпраця з науковцями лабораторії експериментальної фонетики ОДУ (керівник лабораторії — професор Т. О. Бровченко). Результатом співпраці стала фонографія «Методи математичної статистики в експериментальній фонетиці» (автори Т. О. Бровченко, П. Д. Варбанець, В. Г. Таранець). Наприкінці 1970-х років співробітництво відомого вченого доктора медичних наук Б. Я. Резника і П. Д. Варбанця призвело до побудови діагностичних таблиць розпізнавання характеру захворювання (спадковий або придбаний). Пізніше метод діагностичних таблиць застосовувався і в інших задачах розпізнавання образів (наприклад, в лабораторії токсикології інституту гігієни водного транспорту, керівник — доктор медичних наук Л. М. Шафран). За допомогою методу діагностичних таблиць були побудовані ефективні методики з використання полімерних матеріалів у замкненому середовищі. В цих розробках брали участь члени кафедри П. Д. Варбанець, Г. С. Белозьоров, С. В. Федоровський, В. К. Булітко.

Першою аспіранткою П. Д. Варбанця, яка 1976 року захистила кандидатську дисертацію, була Ф. Б. Ковальчик. Отриманий нею результат про розподіл нулів дзета-функції Гекке з характеристиками величини досі є непокращеним. Велику допомогу Ковальчик і іншим випускникам кафедри надавав один з відомих спеціалістів з аналітичної теорії чисел А. І. Виноградов, роль якого в розвитку теорії чисел в ОДУ вельми значна.

Кандидатські дисертації Г. С. Белозьорова та С. В. Федоровського присвячені дослідженню розподілу значень арифметичних функцій на відрізках натурального ряду. В дисертації Белозьорова суттєво покращений результат Chalk з теорії діофантових рівнянь, а в роботі С. В. Федоровського досліджений розподіл точок тривимірного простору з умовою спеціальної конгруенції. Такі задачі важливі для моделювання псевдовипадкових точок дво- та тривимірних просторів.

1982 року розпочав роботу на кафедрі кандидат фізико-математичних наук В. К. Булітко, учень відомих радянських фахівців з математичної логіки професорів С. І. Аден (Метаматичний інститут імені Стеклова АН СРСР) і А. А. Маркова (МДУ імені Ломоносова). З появою на кафедрі Булітка з'явився новий напрям наукових досліджень — дискретна математика і математична логіка. В 1993 році він захистив док-

¹⁴⁹⁷ Варбанець П. Д. Проблема круга в арифметической прогрессии // Матем. заметки. — 1970. — № 8 (6). — С. 787–798; його ж: Multiplicative functions of special type in short intervals // Coll. Math. Soc. J. Bolyai, 34. — 1981. — 1577–1584; Fugelo N., Varbanec P. On a trigonometric sum and its application // Acta Math. Hung., 49 (3–4). — 1987. — 339–348; Varbanets P., Zarzycki P. Divisors of the Gaussian Integers in an Arithmetic Progression // Journ. Number Theory, 33. — 1989. — 152–169; Varbanets P., Zarzycki P. Divisors of integers in arithmetic progression // Canad. Math. Bull, 33 (2). — 1990. — 129–134; Koval'chik F.B. A generalization of the Halász-Montgomery method // Lithuanian Mathematical Journal. — July-September, 15(3). — 1975. — PP. 468–476.

торську дисертацію. Його погляд на викладання математичної логіки і дискретної математики суттєво вплинув на вибір напряму наукових інтересів студентів, почали працювати наукові студентські семінари з математичної логіки і дискретної математики, з'явилися аспіранти. Але згодом В. К. Булітко виїхав до Канади.

Алгебраїчні дослідження на кафедрі пов'язані з роботою В. І. Дементьєвої, яка під керівництвом академіка АН Молдавії В. Д. Білоусова виконала важливу дослідницьку роботу з теорії квазі-груп і луп (1972). Результати її дослідження нині використовуються в проєктивній геометрії й комбінаториці.

Випускники кафедри М. М. Васякіна і Ю. Г. Леонов з відзнакою закінчили ОДУ, а потім під керівництвом професора В. І. Суцанського (КДУ) захистили кандидатські дисертації. Вони стали знаними спеціалістами з теорії груп.

Після повернення ОДУ з евакуації геометричні курси для студентів механіко-математичного та фізичного факультетів (нарисна та аналітична геометрії, диференціальна геометрія, основи геометрії, тензорний аналіз) читали члени кафедри алгебри і геометрії: професор В. І. Костін, доценти Є. П. Філянська та В. А. Алексеєва, викладач П. Ф. Долібандо.

Після розділу 1963 року до складу *кафедри геометрії* були зараховані доценти М. С. Синюков та В. А. Алексеєва, старші викладачі М. Л. Гаврильченко та П. Ф. Долібандо, викладачі К. А. Норкін і Л. Л. Безкоровайна, лаборанти В. І. Дементьєва та Т. О. Мазур.

З 1963 по 1988 рік кафедру очолював М. С. Синюков, який після закінчення аспірантури та захисту дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук в МДУ 1955 року був направлений на роботу в Одесу. Саме з того часу правомірно говорити про початок на кафедрі систематичної наукової роботи, яку очолював Синюков, появу свого кола наукових інтересів та тематики, а в подальшому й про формування власної наукової школи. У 1971 році він захистив докторську дисертацію «Теорія геодезического отображения римановых пространств и ее обобщение».

Одним з напрямів наукових досліджень кафедри є геодезичні, F-планарні та R-геодезичні відображення афіннозв'язних, ріманових та келерових просторів, яким присвячені численні дослідження Синюкова, його учнів та випускників кафедри С. І. Федищенко, С. Г. Лейка, Й. Й. Мікеша, І. М. Курбатової, О. М. Синюкової, Н. В. Яблонської, В. Є. Березовського, І. Г. Шандри, К. М. Зубриліна. Вони досліджували властивості геодезичних відображень ріманових просторів на симетричні та еквафінні простори, ввели поняття полусиметричного ріманового простору, вивчали так звані нормальні простори. М. С. Синюков отримав нову форму основних рівнянь теорії геодезичних відображень ріманових просторів. Це дозволило перейти до дослідження загальних закономірностей названих відображень. Таким чином, були отримані результати, що дозволяють для кожного ріманового простору встановити, чи допускає він нетривіальне геодезичне відображення, а якщо допускає, то знайти всі простори, які складають його геодезичний клас.

Зазначені результати викладені у монографії М. С. Синюкова «Геодезические отображения римановых пространств» (1979) і навчальному посібнику авторів М. С. Синюкова, І. М. Курбатової та Й. Мікеша «Голоморфно-проективные отображения келеровых пространств» (1985).

Кафедрою геометрії і топології ОНУ у 1988–2010 роках завідував доктор фізико-математичних наук, професор С. Г. Лейко — учень професора Синюкова. Він розробив принципово новий напрям в диференціальній геометрії узагальнено-геодезичних відображень многовидів. Ним розглянуті поворотно-геодезичні та спін-геодезичні відображення, які ґрунтуються на варіаційному узагальненні геодезичних кривих та геодезичних відображень на базі функціоналів повороту кривих у (псевдо)ріманових просторах.

Наприкінці 1950-х років М. С. Синюков разом з декількома членами кафедри, аспірантами та студентами приступив до систематичного дослідження нескінченно малих деформацій поверхонь із застосуванням сучасних методів тензорного аналізу, теорії узагальнених аналітичних функцій І. Н. Векуа та граничних задач. Дослідження М. Л. Гаврильченка присвячені деформаціям, що зберігають елемент довжини на поверхні та нескінченно малим геодезичним деформаціям. Спеціальні нескінченно малі деформації поверхонь досліджувались Е. Д. Обозною та Л. А. Гармашовою. Л. Л. Безкоровайна вивчала питання нескінченно малих деформацій, які зберігають елемент площі поверхні (ареальні деформації).

Дослідження нескінченно малих ареальних деформацій поверхонь продовжується учнями Л. Л. Безкоровайної — Н. В. Вашпановою та Т. Ю. Подоусовою, які успішно захистили кандидатські дисертації.

Численні результати М. С. Синюкова локального й глобального характеру, отримані в теорії геодезичних відображень ріманових просторів, посилили можливість їх застосування у фізиці та механіці¹⁴⁹⁸. Актуальним стало вивчення наближених геодезичних відображень. Наприкінці 1980-х років Синюков поставив проблему їх систематичних досліджень і розробки інваріантної теорії наближених методів у рімановій геометрії.

В аспірантурі кафедри навчались та захистили кандидатські дисертації 24 громадянина як України, так і зарубіжжя. Серед них: Надь Петер і Бачо Шандор (Угорщина), Самі Аль Хуссін, Мохсен Шиха, Мішель Хаддад (Сірія), Раад Джамел Кадем (Ірак), Йозеф Мікеш (Чехія), К. Р. Есенов (Киргизстан). На базі кафедри 1984 року була проведена 8-ма Всесоюзна конференція.

Кафедру диференціальних рівнянь створили 1960 року, коли фізико-математичний факультет був поділений на механіко-математичний і фізичний. З 1960 до 1989 року кафедру очолював професор М. І. Гаврилов. 1954 року він захистив докторську дисертацію «Новый метод исследования нелинейных дифференциальных уравнений, основанный на теории моментов». Після створення 1960 року механіко-математичного факультету став його першим деканом і завідувачем кафедри диференціальних рівнянь. Наукова діяльність професора Гаврилова найвищою мірою сприяла становленню механіко-математичного факультету і Одеської математичної школи¹⁴⁹⁹. Він підготував 12 кандидатів фізико-математичних наук. Його головні наукові інтереси були пов'язані з дослідженням важливих наукових проблем: теорії дзета-функції Рімана, проблемою Бібербаха в теорії однолітних аналітичних функцій, стійкістю сонячної системи, стійкістю Гамільтонових систем тощо. Незважаючи на різну оцінку його результатів, він залишався справжнім науковцем. Отримана ним детермінантна ознака стійкості лінійних систем диференціальних рівнянь є одним з відомих результатів у теорії стійкості. Результати його досліджень опубліковані в 4 монографіях і більш ніж 40 наукових працях.

1989 року завідувачем кафедри диференціальних рівнянь був обраний В. М. Євтухов, учень професора О. В. Костіна. Наукові дослідження професора Євтухова пов'язані з розробкою методів асимптотичного інтегрування лінійних і істотно нелінійних неавтономних звичайних диференціальних рівнянь. В цьому напрямі він опублікував понад 140 наукових праць. Найбільш вагомими з них є такі, що стосуються дослідження асимптотичного поведіння розв'язків нелінійних неавтономних диференціальних рівнянь другого й вищих порядків, а також побудови перетворень для систем лінійних диференціальних рівнянь. Створений ним метод дослідження асимптотичного поведіння розв'язків істотно нелінійних неавтономних диференціальних рівнянь

¹⁴⁹⁸ Синюков Н. С., Матвеевко Т. И. Топология. — К., 1984.

¹⁴⁹⁹ Гаврилов Н. И. Методы теории обыкновенных дифференциальных уравнений. — М., 1962; його ж: Проблема Римана о распределении корней дзета-функции Римана. — Львов, 1970; його ж: Об устойчивости по Ляпунову систем линейных уравнений // Доклады АН СССР. — 1952. — № 84. — С. 425–428.

дозволяє в рамках єдиного підходу отримувати асимптотичні зображення не тільки для правильних неколивних розв'язків, а й для різних типів сингулярних розв'язків.

Одержані В. М. Євтуховим та його учнями результати були використані фізиками при вивченні розподілу електростатичного потенціалу в сферично і циліндрично-симетричних об'ємах плазми продуктів горіння¹⁵⁰⁰.

Активну наукову роботу на кафедрі проводили учні Гаврилова і перші співробітники кафедри доценти Р. Г. Грабовська і В. В. Костін. Після захисту 1967 року кандидатської дисертації В. В. Костін вперше став займатися поширенням відомих результатів А. Д. Брюно на класи неавтономних систем диференціальних рівнянь. На жаль, смерть обірвала його життя в найбільш творчий період. Його ідеї частково були реалізовані в кандидатській дисертації його учня В. Г. Чернишова.

Доцент Р. Г. Грабовська працювала на кафедрі з 1960 до 2011 року; кандидатську дисертацію захистила 1961 року в Інституті математики НАН України. Її наукові дослідження стосуються асимптотичного поведіння розв'язків сингулярних систем нелінійних диференціальних рівнянь нерозв'язних відносно похідних, а також систем диференціально-операторних рівнянь. Під її науковим керівництвом захистили дисертації 10 кандидатів наук, з них доцент Г. Є. Самкова працює на кафедрі, доцент Л. В. Чепурной працював на кафедрі (трагічно загинув 1993), доцент О. А. Тінгаєв працював на кафедрі до 2009 року. Г. Є. Самкова продовжила наукові дослідження в цьому напрямі, поширюючи їх на нові класи систем диференціальних рівнянь, зокрема на напів'явні системи диференціальних рівнянь в комплексній області. Під її науковим керівництвом підготовлена одна кандидатська дисертація.

В період з 1963 по 1999 рік на кафедрі працювала й проводила значну методичну роботу асистент А. М. Орловська.

Кафедру методів математичної фізики було створено 1964 року. Першим її завідувачем став 35-річний професор Ю. Й. Черський, який того року захистив докторську дисертацію в Тбіліському університеті і був запрошений до ОДУ. Його наукові інтереси належать до галузі крайових задач теорії аналітичних функцій, рівнянь типу згортки і їх застосувань. Він дослідив та розвинув апарат площинної задачі Рімана, узагальнив метод факторизації (створив метод неповної факторизації, розробив певні оцінки похибки методу наближеної факторизації), довів існування розв'язків рівнянь типу згортки та визначив алгоритми їх побудови¹⁵⁰¹. Ю. Й. Черський разом з професором Г. С. Літвінчуком заснували в Одесі школу крайових задач теорії аналітичних функцій, під його керівництвом були захищені 19 кандидатських робіт.

У 1972 році кафедру очолив 40-річний професор Г. Я. Попов, учень всесвітньо відомого математика М. Г. Крейна. Він вперше використав математичний апарат методу факторизації (методу Вінера-Хопфа) в контактних задачах, що дозволило йому вперше побудувати точний розв'язок складної задачі про згин півнескінченної пластини, що лежить без тертя на лінійно-деформованій основі. Г. Я. Попов по суті є творцем ефективного при розв'язанні контактних задач методу ортогональних многочленів, розробив метод побудови спектральних співвідношень, таблиці яких наведені в його монографіях. Іншим видатним його досягненням є створення узагальненого методу інтегральних перетворень, який являє собою узагальнення класичного методу інтегральних перетворень у випадку наявності розривів у шуканій функції та її нормальної похідної по змінній перетворення. Вчений заклав основи нового напрямку в механіці деформівного твердого тіла, який базується на використанні функцій, що мають неінтегровані особливості, і пов'язаним з цим залученням інтегралів в узагальненому

¹⁵⁰⁰ Евтухов В. М., Костин А. В. Асимптотика решений одного нелинейного дифференциального уравнения // Доклады АН СССР. — 1976. — Т. 231. — № 5. — С. 1059–1062; Евтухов В. М. Асимптотические представления решений одного класса нелинейных дифференциальных уравнений второго порядка // Сообщ. АН СССР. — 1982. — Т. 106. — № 3. — С. 473–476; його ж: Асимптотические свойства решений одного класса дифференциальных уравнений второго порядка // Math. Nachr. — 1984. — V. 115. — S. 215–236.

¹⁵⁰¹ Гахов Ф. Д., Черский Ю. И. Уравнения типа свертки. — М., 1978.

(регуляризованому) сенсі. Він розвинув новий підхід до контактних задач, що базується на створеній ним загальній теорії лінійно-деформованої основи. Значним новим результатом Г. Я. Попова є розроблений ним метод перетворюючих операторів Соніна (окремим випадком таких операторів є оператори дробового диференціювання, або оператори Рімана-Ліувілля). Г. Я. Попов вперше почав систематичне дослідження задач про концентрацію напружень біля дефектів загальної природи, якими є тонкі включення, що відшарувалися від середовища. Ним розроблений новий метод побудови інтегральних перетворень, заснований на вирішенні як регулярної крайової задачі Штурма-Ліувілля, так і сингулярної¹⁵⁰².

На кафедрі працювали та працюють вчені, які отримали визначні результати у математичній теорії пружності та математичній фізиці: професори Ю. О. Антіпов, О. В. Онищук, В. І. Острик, О. Ф. Кривий, В. Є. Круглов, доценти М. В. Радіолло, Л. Я. Тихоненко, М. Г. Моїсеєв, В. В. Реут, І. Г. Лободзинська.

Кафедру вищої математики створено 1976 року з метою викладання вищої математики на нематематичних факультетах ОДУ. З моменту заснування кафедри і до 2014 року її беззмінно очолював доктор фізико-математичних наук, професор О. В. Костін. У 2014 році він пішов з життя. В першу чергу саме діяльність професора Костіна визначала педагогічні та наукові напрями розвитку кафедри за весь час від її заснування й дотепер¹⁵⁰³. Наукові досягнення О. В. Костіна можна поділити на наступні основні напрями: 1) Асимптотичні методи в теорії звичайних диференціальних рівнянь (ЗДР). Центральне місце в цьому розділі займають дослідження з асимптотики розв'язків істотно нелінійних ЗДР; 2) Теорія стійкості. Деякі роботи О. В. Костіна і його учнів присвячені узагальненню теорії стійкості О. Перрона (випадок майже трикутних квазілінійних систем ЗДР); 3) Теорія коливань. Сумісні роботи О. В. Костіна та С. А. Щоголева присвячені умовам існування та властивостям розв'язків квазілінійних систем ЗДР, зображуваних у вигляді рядів Фур'є з повільно змінними коефіцієнтами та частотою.

Під керівництвом О. В. Костіна було захищено 10 кандидатських дисертацій. Троє з його учнів (В. М. Євтухов, І. Є. Вітриченко, С. А. Щоголев) захистили докторські дисертації, основою для яких був розвиток результатів та ідей вчителя. Це дозволяє констатувати наявність наукової школи професора О. В. Костіна. Учень професора В. М. Євтухов працював на кафедрі до 1989 року, після чого перейшов на кафедру диференціальних рівнянь, де пізніше зайняв посаду завідувача. У подальшому В. М. Євтухов захистив докторську дисертацію в Інституті математики НАН України, став доктором фізико-математичних наук і професором, створив власну наукову школу з асимптотичних методів в теорії нелінійних диференціальних рівнянь.

На кафедрі вищої математики з 1976 року по теперішній час підготовлено 19 кандидатів наук, серед них 5 іноземців; виконано та захищено 3 докторські дисертації (О. В. Костін, П. В. Керекеша¹⁵⁰⁴, С. А. Щоголев).

¹⁵⁰² Попов Г. Я. Концентрация упругих напряжений возле штампов, разрезов, тонких включений и подкреплений. — М., 1982; його ж: Контактные задачи для линейно-деформируемого основания. — М., 1986; його ж: Развитие теории контактных задач в СССР. — М., 1987.

¹⁵⁰³ Костин А. В. Об однозначных решениях нелинейных дифференциальных уравнений первого порядка и некоторые свойства вещественных периодических решений // Укр. матем. журн. — 1964. — Т. 16. — № 1. — С. 110–115; його ж: К вопросу существования у системы обыкновенных дифференциальных уравнений ограниченных частных решений и частных решений, стремящихся к нулю // Дифференциальные уравнения. — 1965. — Т. 1. — № 5. — С. 585–604; його ж: О поведении при решении обыкновенных дифференциальных и алгебраических уравнений с монотонными коэффициентами // Там само. — 1967. — Т. 3. — № 2. — С. 206–218; його ж: Об асимптотических рядах в теории нелинейных систем обыкновенных дифференциальных уравнений // Там само. — № 6. — С. 875–889; його ж: Устойчивость и асимптотика квазилинейных неавтономных дифференциальных систем. — Одесса, 1984.

¹⁵⁰⁴ Керекеша П. В. О некоторых пространственных задачах теории упругости // Известия вузов. — № 8. Серия: математика. — 1970. — С. 59–66; Керекеша П. В., Василевский М. А., Карелин А. А., Литвинчук Г. С. Об одном классе сингулярных интегральных уравнений с инволюцией и его применениях в теории краевых задач для дифференциальных уравнений в частных производных // Диф. ур. — № 9. — Т. XIII. — 1977. — С. 1692–1700; їхня ж: Об одном классе сингулярных интегральных уравнений с инволюцией и

Прикладна математика¹⁵⁰⁵

Кафедра обчислювальної математики була створена за наказом Мінвузу УРСР від 8 грудня 1961 року. Основними ідеологами й організаторами підготовки нової спеціальності та створення кафедри були доценти факультету С. М. Кіро та М. М. Швець. На цей час в університеті існувала лабораторія обчислювальної математики (1959), а потім на її базі створили обчислювальний центр ОДУ (1962).

Специфіка створення кафедри обчислювальної математики полягала в тому, що поряд з тим йшла підготовка до відкриття в університеті нової спеціальності — «прикладна математика». Саме кафедрі обчислювальної математики виділялась надалі роль провідної в підготовці фахівців нового напрямку. Першим завідувачем кафедри був доцент С. М. Кіро — дуже енергійна, невтомна і творча людина. Завдяки його зусиллям в ОДУ була встановлена краща на той час обчислювальна машина «Урал 2». 1965 року в Одесі на базі кафедри і ОЦ ОДУ проводилась IV Всесоюзна нарада користувачів ЕОМ типу «Урал».

Підготовка студентів проводилася за двома спеціалізаціями: «Застосування засобів обчислювальної техніки» та «Математичне забезпечення ЕОМ». Однак перші випускники за фахом «обчислювальна математика» були підготовлені в рамках факультативу ще в 1959 та 1960 роках. Серед них слід назвати П. Д. Варбанця, Р. В. Загайнову, В. П. Марченко, В. О. Плотнікова, В. А. Андрієнко.

Спочатку кафедра була затверджена у такому складі: доценти С. М. Кіро (завідувач кафедри) та В. О. Кононов, асистенти О. С. Іваньковська, Р. В. Загайнова, В. П. Марченко, лаборант А. В. Бойцун. Дещо пізніше до роботи на кафедрі приступила Л. В. Масловська.

Професійному зростанню кадрів кафедри значною мірою сприяло запрошення до факультету для читання спецкурсів і проведення консультацій провідних вчених з Москви та Києва. Так, запросили академіка, директора Інституту кібернетики АН УРСР В. М. Глушкова та старшого наукового співробітника ОЦ АН СРСР М. М. Нагорного. 1962 року декілька лекцій прочитав завідувач відділу ОЦ АН СРСР М. М. Моїсеєв. Ця традиція запрошення відомих фахівців з різних галузей математики для читання лекцій, участі в семінарах та консультаціях збереглася й надалі.

За минулий період кафедру очолювали: 1961–1972 — доцент С. М. Кіро, 1972–1974 — доцент В. О. Плотніков, 1974–1978 — доцент О. Н. Вітюк, 1978–1985 — доцент В. М. Гребьонкін, 1985–2000 — доцент М. Я. Тихоненко. Крім того, за різних часів виконували обов'язки завідувача кафедри доценти В. О. Кононов, В. П. Марченко, Л. В. Масловська.

Основні напрями наукових досліджень членів кафедри з моменту її заснування були пов'язані з наближеними методами розв'язання диференціальних рівнянь як звичайних, так і в часткових похідних (С. М. Кіро, В. О. Кононов, Л. В. Масловська, О. Н. Вітюк, Р. В. Загайнова). Проводилися також дослідження з історії математики (С. М. Кіро).

1972 року доцент В. О. Плотніков став завідувачем кафедри обчислювальної математики. У складі кафедри створили секцію екстремальних задач, яка займалася розробкою асимптотичних методів в задачах оптимального керування та їх застосуванням до дослідження динаміки оптимального керування механічними системами. Дещо пізніше створили групу, що займалася питаннями оптимального керування (В. О. Плотніков, В. П. Марченко, А. Т. Яровий, В. П. Жолтіков та ін.). На базі цієї секції 1974 року створили кафедру оптимального керування, яку очолив доцент В. О. Плотніков.

Завідувачем кафедри 1974 року став доцент О. Н. Вітюк. Надалі тематика наукових досліджень на кафедрі поглиблювалася й розширювалася. Зазначимо роботи з

его применениях в теории краевых задач для дифференциальных уравнений в частных производных // Там само. — № 11. — Т. XIII. — 1977. — С. 2002–2051.

¹⁵⁰⁵ Автори Н. Д. Вайсфельд, П. Д. Варбанець, В. Є. Круглов.

якісної теорії диференційних рівнянь в часткових похідних гіперболічного типу з багатозначною правою частиною (О. Н. Вітюк), дослідження з методу скінчених елементів і його застосування до теорії оболонки (Л. В. Масловська, О. П. Філіпович, В. В. Вербицький, В. Г. Голушков), дослідження з теорії оптимальних алгоритмів (В. О. Кононов, Т. А. Бірюкова).

1978 року кафедру очолив доцент В. М. Гребьонкін. Під його керівництвом утворилася група співробітників кафедри, котрі почали активні дослідження з системного програмування (В. М. Гребьонкін, Д. О. Остроухов, Т. І. Петрушина, П. Я. Гулінський). Група постійно поповнювалася випускниками кафедри, які поряд з викладацькою діяльністю включалися в дослідницьку роботу. В групу за різних часів входили як штатні співробітники кафедри, так і сумісники (В. Г. Пенко, В. Е. Фесюнов, І. Н. Лисицина, А. А. Лазарєва, С. В. Момонов, О. А. Геренко, Н. Ф. Трубіна та ін.). Робота цієї групи була пов'язана, по-перше, зі створенням програмного забезпечення для нової ЕОМ, що проектувалася в ІК АН УРСР. Потім розроблялася система програмування для мов високого рівня (фортран, паскаль) і мови Си. Проводилися також дослідження з проблем операційних систем, міні- і макрокомп'ютерних систем, технології програмування і пакетів прикладних програм (Д. О. Остроухов, Т. І. Петрушина, В. С. Макогон, П. Я. Гулінський). Запам'яталось доброзичливе ставлення В. М. Гребьонкіна до колег та студентів. Було створено студентський обчислювальний центр. По закінченні строку завідування кафедрою В. М. Гребьонкін став керівником Обчислювального центру Держплану в Одеській області, котрий пізніше приєднався до ОДУ.

1985 року кафедру обчислювальної математики очолив доцент М. Я. Тихоненко після 10 років керівництва механіко-математичним факультетом. З його приходом на кафедру наукова тематика поповнилася новим напрямом. Це — методи наближеного розв'язання сингулярних інтегральних рівнянь, крайових задач теорії аналітичних функцій та їх застосування. Співробітники кафедри публікували результати своїх досліджень в центральних і відомчих журналах, виступали з доповідями на різних конференціях і симпозіумах, що проводилися академічними інститутами та провідними вишами країни.

Серед численних публікацій співробітників кафедри слід відзначити роботу доцента С. М. Кіро «Математика в Росії XIX — початку XX століття», яка стала основною частиною другого тому «Історії вітчизняної математики», виданої АН УРСР.

1974 року Інститут кібернетики АН УРСР спільно з кафедрою неодноразово проводив в Одесі республіканські школи і симпозіуми з питань «Оптимізації обчислень і оптимальних алгоритмів» (1969, 1979, 1989). Було проведено також три Всесоюзні конференції: III Всесоюзна конференція з теорії ігор (1974), Всесоюзна конференція з програмування, Конференція з сингулярних та інтегральних рівнянь.

При кафедрі регулярно за різних часів працювали наукові семінари: Методи кінцевих елементів (керівник — професор Л. В. Масловська), Теорія наближених методів (керівник — професор М. Я. Тихоненко), Персональні ЕОМ (керівник — доцент Т. І. Петрушина).

В 1960–1970-ті роки представники кафедри активно проводили громадську роботу, зокрема здійснювали методичне керівництво роботою класів програмістів-обчислювачів середньої школи № 116 Одеси, де вели заняття зі спеціальних предметів. Пізніше аналогічну роботу кафедра проводила в Рішельєвському ліцеї. Багато випускників цих шкіл вступили потім до ОДУ й успішно навчалися на механіко-математичному факультеті.

Треба відзначити також участь кафедри в організації курсів інженерів-програмістів для працівників різних підприємств Одеси. Доценти В. С. Макогон та Т. С. Зверкова 1985 року провели курси підготовки вчителів всіх шкіл міста та області з нововведеної шкільної дисципліни «Інформатика».

Ще до створення кафедри обчислювальної математики на фізматі ОДУ 1959 року створили обчислювальну лабораторію, за проблеми якої взявся доцент кафедри ди-

ференціальних рівнянь С. М. Кіро. Наступного року університет закінчила група студентів: П. Д. Варбанець, В. П. Марченко, В. А. Андрієнко, В. А. Плотніков, В. Н. Лаврик та ін., які факультативно спеціалізувалися з обчислювальної математики. Вони проходили практику у створених до того часу обчислювальних центрах (ОЦ) МДУ, Академії наук, Інституту кібернетики України, Академістечка в Дубні.

На базі лабораторії обчислювальної математики ОДУ 1962 року створили *Обчислювальний центр*, оснащений ЕОМ «Урал 2» (науковий керівник — С. М. Кіро, начальник — С. О. Салоїд, начальник ЕОМ — А. Мартинов, заввідділом аналогових машин — В. О. Плотніков, заввідділом програмування — Г. Н. Сердюк). Багато доводів використав С. М. Кіро у кабінетах київських міністерств, домагаючись цієї кращої для того часу ЕОМ для Одеси. Йому та С. О. Салоїду вдалося зібрати високопрофесійних інженерів для запуску чудо-автомата, яким бачився тоді «Урал 2». У різний час його обслуговували інженери А. Мартинов, А. Максимов, В. Шепета, А. Кучер, А. Кузнєцов, В. Панфиленко, Рахматуллін, Ж. Волковинська, Г. Лука, В. Ефендієв, Г. Черемних, В. Шаркін, А. Гасай, М. Фомічов та ін.

Відділ програмування на замовлення різних підрозділів ОДУ розробляв алгоритми завдань та програми їх вирішення, налагоджував і виконував їх. Час роботи за пультом ЕОМ розподіляв серед програмістів диспетчер. За договорами час ЕОМ надавався програмістам з інших вишів і підприємств. Студентам надавався час тільки для виконання курсових і дипломних робіт, а також господарських науково-дослідницьких договорів. За заявками виділяли час також і викладачам кафедр обчислювальної математики та інших кафедр.

Укомплектовувався відділ програмування головним чином випускниками мехмату, які отримали спеціалізацію з прикладної математики. У відділі програмування працювали Г. А. Сердюк, В. Поджію, Н. Божченко, В. С. Краснова, Н. Оріненко, А. Бойцун, В. П. Желтіков, Н. А. Смирнова, Г. О. Єфимова та ін. Крім того, був ще відділ аналогових обчислювальних машин (АОМ). У різний час там працювали В. О. Плотніков, Е. М. Сурков, Ю. І. Буріменко, М. Хайрмасов, В. В. Ефендієв, Л. Соколов, В. Панфиленко, С. Микулінський, А. Кучер та ін. Устаткування відділу включало АОМ МПТ-9, МН 7, осцилографи, блоки нелінійностей, самописні та інші пристрої.

Заступником начальника ОЦ з матеріально-технічного постачання тривалий час був П. С. Коновалов. Його працьовитості й сумлінному ставленню до своїх обов'язків ОЦ зобов'язаний безперебійною експлуатацією ЕОМ та іншої техніки.

У 1970-ті роки на ОЦ ОДУ експлуатувалася ЕОМ М-220М, яку призначали для роботи з космічними об'єктами з огляду на її високу надійність, але С. М. Кіро і тодішній начальник ОЦ В. Д. Лозоватський змогли в Києві перенаправити її в Одесу. У цей час з Кримської станції космічного стеження на ОЦ ОДУ перейшов К. Рибалко. Працював з ним інженер В. Душенковський.

ЕОМ М-220М експлуатувалася практично безперебійно й цілодобово. Програми писалися на алголі, але для неї були транслятори й з інших мов. Транслятор з алголу виконував доступне для звичайного користувача налагодження програм. Це дозволило збільшити доступ студентів до ЕОМ, її почали широко застосовувати для виконання лабораторних робіт. Курсові та дипломні роботи студентів прикладного відділення передбачали обов'язкові обчислення на ЕОМ.

Перехід на ЕОМ серії ЄС стався у 1980-ті роки, коли начальником ОЦ ОДУ був доцент В. М. Гребьонкін. Університет отримав ЕОМ ЄС 1020, яка відрізнялася універсальністю, але в математичному забезпеченні поступалася знятим з експлуатації вітчизняним ЕОМ. Тоді ж був створений студентський обчислювальний центр (СОЦ): директорами його призначалися студенти, виконувалися роботи з госпдоговірної тематики. Для студентів це була чудова можливість увійти в світ реальних виробничих завдань. У 1985 році виділилася структура Навчально-науково-виробничого центру (ННВЦ), керівником якого став В. Н. Гребьонкін.

На зміну машинам серії ЄС прийшла нова обчислювальна техніка. У кількох аудиторіях ОДУ встановили сучасні персональні комп'ютери (ПК). Класи ПК для навчального процесу за всіма спеціальностями Інституту математики, економіки і механіки стали незамінним засобом навчання.

Нині ІОЦ ОДУ має найбільшу серед державних установ локальну обчислювальну мережу і займається розробкою та підтримкою інформаційно-телекомунікаційної структури університету. Впроваджуються нові ІТ-технології та програмне забезпечення навчального процесу. Центр постійно забезпечує вступну кампанію.

Секція математичного забезпечення ЕОМ на кафедрі обчислювальної математики була заснована у 1972 році, коли у провідних університетах СРСР була відкрита спеціальність «Прикладна математика» з тією умовою, що кожен університет розробляв свій навчальний план з цієї спеціальності. Доценти Д. О. Остроухов та М. Я. Тихоненко розробили такий план, увівши до нього дисципліни, які на той час були новими і торкалися питань програмування, а саме: «Математична логіка і теорія алгоритмів», «Методи трансляції», «Обчислювальні системи та обчислювальні комплекси», «Мови програмування та мовні процесори», «Технології програмування».

Секція працювала плідно. Слід відзначити велику заслугу у цьому доцента Д. О. Остроухова: він розробив навчальні програми курсів «Теорія трансляції», «Мови програмування та мовні процесори», які були прийняті в Радянському Союзі.

Кадри викладачів секції математичного забезпечення ЕОМ готувала через цільову аспірантуру, яку закінчили доценти Т. І. Петрушина, Ю. М. Крапівний, В. Г. Пенко, А. В. Каменєва — нині провідні викладачі кафедри математичного забезпечення комп'ютерних систем. Серед їхніх наукових досягнень — розробка прогресивного програмного забезпечення комплексу «Ельбрус» спільно з фахівцями Інституту кібернетики АН України, а також розробка компіляторів з мов високого рівня в р-код у рамках наукового співробітництва з Інститутом прикладної математики імені Келдиша РАН і пакета комп'ютерної графіки спільно з Всесоюзним інститутом телебачення (Ленінград).

Кафедрою математичного забезпечення комп'ютерних систем з її заснування керував доктор фізико-математичних наук, професор М. Я. Тихоненко¹⁵⁰⁶. Після нього кафедрою керувала доцент, кандидат фізико-математичних наук Т. І. Петрушина. Під її керівництвом на кафедрі було створено 3 комп'ютерні класи з сучасним програмним забезпеченням, перероблені навчальні програми для студентів напряму «Комп'ютерна інженерія», розпочаті активні дослідження в галузі інтелектуальних обчислень та комп'ютерної графіки.

Кафедра оптимального керування і економічної кібернетики орієнтована на підготовку фахівців з прикладної математики, які спеціалізуються на розв'язанні різноманітних задач оптимального проектування та розробці систем керування технічними і економічними системами, вільно володіють економіко-математичними методами та обчислювальною технікою. Вона була створена 1974 року як кафедра оптимального керування на основі секції екстремальних задач кафедри обчислювальної математики ОДУ. Завідувачем був призначений кандидат фізико-математичних наук, доцент В. О. Плотніков. Природа щедро наділила його світлим розумом, добрим серцем, тонкою інтуїцією, відчуттям справедливості, скромністю і любов'ю до людей. Він став центром колективу викладачів, співробітників ОЦ і студентів. До складу кафедри увійшли доценти В. П. Марченко, Ю. І. Буріменко, старші викладачі В. П. Жолтіков, А. Т. Яровий, асистенти Г. О. Єфимова, О. І. Третьяк, В. В. Ефендієв і старший лаборант І. Ю. Кудрявцева. Більшість з них були у складі тієї ж секції екстремальних задач та студентами групи кафедри обчислювальної математики, яка спеціалізувалася в галузі оптимального керування.

¹⁵⁰⁶ Керекеша П. В., Тихоненко Н. Я. Одна смешанная задача теории упругости // Диф. ур. — № 7. — Т. V. — 1969. — С. 1313–1320.

Наукові інтереси кафедри — розробка асимптотичних методів в задачах оптимального керування і їх застосування до дослідження динаміки і оптимального керування динамічними системами, розробка асимптотичних методів для систем, які описуються рівняннями з багатозначною і нечіткою правою частиною, та для систем в метричних просторах, які, зокрема, містять сингулярні збурення, запізнення, імпульсний вплив. Джерелом цього наукового напрямку було кілька лекцій завідувача відділу ОЦ АН СРСР М. М. Моїсеєва, які він прочитав в ОДУ 1962 року. Саме ці лекції викликали неабиякий інтерес у В. О. Плотнікова, і вже у 1963–1964 роках він пройшов стажування у відділі Моїсеєва, де мав можливість брати участь у семінарах Л. С. Понтрягіна в Інституті математики АН СРСР. В 1965 році Плотніков виступив з доповіддю «Розв'язання однієї задачі оптимального керування методом Беллмана» в Академічній школі Новосибірська. А на конференції, присвяченій 100-річчю Одеського університету, В. І. Небесновим і В. О. Плотніковим було зроблено доповідь «Оптимальне керування головним двигуном при хвилюванні».

В 1974 році на базі ОДУ пройшла III Всесоюзна конференція з теорії ігор, головою оргкомітету якої був М. М. Моїсеєв. В роботі цієї конференції прийняли участь відомі вчені з теорії ігор і теорії оптимального керування, в тому числі М. М. Красовський, М. М. Воробйов, Б. М. Пшеничний, Ю. Б. Гермейер, М. С. Нікольський, Н. Ю. Сатімов. Головну організаційну роботу при проведенні цієї конференції здійснювала тільки що утворена кафедра оптимального керування ОДУ. Кафедра приймала активну участь також в організації наукової конференції «Диференціальні та інтегральні рівняння та їх застосування» (1987).

Викладачі кафедри оптимального керування набували професійного досвіду, стажуючись або працюючи за кордоном. Так, В. П. Марченко у 1968–1969 роках стажувався в Парижі; з 1970 по 1975 рік працював викладачем кафедри вищої математики Інституту нафтової і газової промисловості міста Бумердес в Алжирі, останні два роки завідував цією кафедрою. О. І. Третяк з осені 1978 до весни 1982 року перебував у закордонному відрядженні в Алжирі — викладав математичні курси в університеті міста Константіна.

До 1992 року до складу кафедри входила госпдоговірна лабораторія, яка виконувала великий обсяг робіт на замовлення промислових підприємств, НДІ, СКБ, а також брала участь у навчальній та науковій роботі кафедри.

В ці роки працювала філія кафедри у відділі АСУ Чорноморського морського пароплавства (ЧМП). Її керівниками були начальник відділу АСУ ЧМП І. А. Гайдученко і керівник групи В. Д. Лозоватський. ОЦ ЧМП, оснащений найновішою на той час апаратурою та ЕОМ, працював цілодобово, переробляючи «море» інформації.

Коло задач, розв'язанням яких займалися співробітники кафедри, постійно розширювалося відповідно до вимог часу. Так, з'явилася група дисциплін економіко-математичного напрямку, які викладалися не тільки для студентів-математиків прикладного і класичного відділення факультету, а й для студентів нових економічних спеціальностей.

В. П. Марченко, працюючи доцентом кафедри оптимального керування, успішно поєднував викладацьку та наукову роботу з науковим керівництвом держбюджетними і госпдоговірними темами, був секретарем профспілкового комітету механіко-математичного факультету ОДУ. Ним опубліковано понад 80 наукових праць у провідних республіканських і всесоюзних журналах за темами, пов'язаними з рухом тіл змінної маси; задач оптимального керування та оптимальної стабілізації; з асимптотичних методів в задачах оптимальної стабілізації; видано десятки методичних вказівок для студентів. Результати його досліджень доповідались на республіканських, всесоюзних та міжнародних наукових конференціях і симпозіумах, з'їздах з прикладної математики і механіки. Були отримані результати для докторської дисертації, але раптова і передчасна смерть вченого перервала цю працю.

В. О. Плотніков у 1980 році захистив дисертацію доктора фізико-математичних наук «Асимптотичні методи в задачах оптимального керування» (науковий консультант професор В. І. Небеснов). Його наукові роботи охоплюють широке коло складних та актуальних задач теорії диференціальних рівнянь і оптимального керування, які належать до нового напрямку цієї теорії — диференціальних рівнянь з многузначною та розривною правою частиною, квазідиференціальних рівнянь в метричних просторах¹⁵⁰⁷. В. О. Плотніков вперше розробив алгоритми асимптотичного розв'язання достатньо широкого класу диференціальних включень, довів теореми М. М. Боголюбова та А. М. Тихонова по обґрунтуванню асимптотичних методів для диференціальних рівнянь з многузначною і розривною правою частиною та квазідиференціальних рівнянь, розробив алгоритми чисельно-асимптотичного розв'язання задач керування, довів теореми існування та єдності розв'язків квазідиференціальних рівнянь в локально-компактних і повних метричних просторах. Розробка теорії цих рівнянь має значення не лише як узагальнення теорії диференціальних рівнянь, а й завдяки її багатомасштабним застосуванням до дослідження задач оптимального керування, теорії ігор, економіки. Отримані ним результати в цьому напрямі поклали початок математичному дослідженню асимптотичних методів в теорії диференціальних включень не тільки в Росії, Білорусі, Болгарії, Польщі, Франції, США, а й в усьому світі, дали поштовх появі нових об'єктів дослідження.

Науковими ідеями В. О. Плотніков щедро ділився зі своїми учнями, визначаючи напрями їх наукових досліджень. Саме талант наставника сприяв підготовці 21 кандидата наук. Математичний талант вченого в ньому поєднувався з педагогічним. Він блискуче читав лекції, багато сил віддавав викладанню. Його лекції слухали не тільки в Одесі — його запрошували в Чернівецький університет, в Польщу та Болгарію.

О. І. Третяк у своїх роботах провів локальне дослідження сімейства відображень, що виникає в результаті малих збурень фіксованої функції управління. В багатьох задачах управління з так званими особливими екстремальними застосування принципу максимуму Понтрягіна виявляється недостатнім для виявлення оптимальних траєкторій. Для вирішення цієї проблеми в рамках диференціально-геометричного підходу в роботах О. І. Третяка залучається потужний апарат — хронологічне числення, засноване на експоненційному поданні потоків і розвинене в роботах А. А. Аграчова і Р. В. Гамкрелідзе.

Чимало випускників кафедри, які захистили дисертації кандидатів і докторів наук, працюють в інших наукових та вищих навчальних закладах України та за кордоном.

А. Т. Ярового пам'ятають покоління студентів-прикладників. Тривалий час він був заступником декана на прикладному відділенні. А. Т. Яровий здобув вищу освіту в МДУ імені Ломоносова за фахом «математика». З 1966 року він працює в ОДУ, а з 1974 року — на кафедрі оптимального управління, з моменту її заснування. Він здобув ступінь кандидата фізико-математичних наук, захистивши в 1981 році дисертацію «Усреднення в задачах оптимального керування з нефіксованим часом».

Теоретична механіка¹⁵⁰⁸

У 1923–1935 роках науковою діяльністю одеських учених-механіків керував відомий професор Г. К. Суслов, який був ректором Одеського політехнічного інституту. Він очолював секцію механіки науково-дослідної кафедри математики при ОІНО, яка існувала у 1920-ті роки. Керовані ним семінари відіграли велику роль у підготовці науково-педагогічних кадрів як в Одесі, так і за її межами. Якщо в часи Лігіна меха-

¹⁵⁰⁷ Небеснов В. И., Плотников В. А., Кузюшин А. Я. Оптимальное управление ВРШ на волнении. — М., 1974; Плотников В. А. Асимптотические методы в задачах оптимального управления. — Одесса, 1976; Небеснов В. И., Плотников В. А. Математические методы исследования режимов работы судовых комплексов. — М., 1977.

¹⁵⁰⁸ Авторы С. К. Асланов, М. Б. Косой.

ніка в університеті відповідала потребам практики, то під впливом Суслова і його наукової діяльності як аналітика вона була спрямована ще й на шлях розробки нових теорій. Під благодійним впливом семінарів учено-механіка формувались такі особистості, як М. Г. Крейн, Ф. Р. Гантмахер, А. Г. Окунь, Я. Л. Нудельман та ін. У 1930-ті роки вони працювали на кафедрі механіки в університеті й читали різні курси з механіки. В цей час спостерігається значне поживлення наукової та навчальної діяльності на фізико-математичному факультеті.

Проблемою коливачів стержневих систем займався вихованець ОДУ Л. О. Савченко. У 1939 році він захистив дисертацію «Поперечные колебания многопролетных балок и решеток», яка залишилась неопублікованою.

Багато сил і енергії розвитку механіки віддав професор М. С. Васильєв. На початку періоду радянської влади він продовжив працювати на кафедрі теоретичної механіки та водночас завідував механічною майстернею при астрономічній обсерваторії (1919–1920). 1933 року його запросили на посаду завідувача кафедри теоретичної механіки відновленого ОДУ, яку він займав до 1941 року, а потім з 1944 по 1953 рік; у 1946-му він був затверджений у званні професора. Викладав М. С. Васильєв теоретичну механіку й гідромеханіку. Будучи продовжувачем вихрової теорії Жуковського, він вніс до неї істотні доповнення, розробивши аналітичну теорію тонких вихорів, спираючись на класичні результати Гельмгольца, Стокса та ін. В розробленій ним теорії механізмів він виступав як представник наукової школи професора В. М. Лігіна¹⁵⁰⁹.

Після виходу професора М. С. Васильєва на пенсію 1953 року кафедру теоретичної механіки приєднали до кафедри астрономії. Завідував нею до 1956 року спеціаліст з теоретичної механіки професор К. М. Савченко. Науковим напрямом його досліджень була розробка проблем небесної механіки у зв'язку з проблемами космогонії¹⁵¹⁰. З 1954 до 1962 року на кафедрі працював професор В. Ф. Котов, який займався вивченням механіки змінних мас.

1960 року кафедра теоретичної механіки відновила самостійний статус вже на механіко-математичному факультеті, де її очолив декан факультету П. Й. Христиненко. Науковим напрямом його діяльності була термопружність пластин та оболонки¹⁵¹¹.

З 1963 року кафедрою керував старший викладач В. М. Дреков (без наукового ступеня). Доцент кафедри А. А. Каспарянц разом з Дрековим займалися акустичними проблемами. Головний напрям наукових досліджень Каспарянца пов'язаний з нестационарними задачами дифракції звукових хвиль від точкового джерела на поверхні твердого тіла. В. М. Дреков вивчав стаціонарну дифракцію коротких звукових хвиль на твердій перешкоді.

До складу кафедри теоретичної механіки крім них входили ще один доцент, два асистенти і старший лаборант. Асистент І. І. Голотюк займався історією механіки в ОДУ й захистив з цієї теми кандидатську дисертацію¹⁵¹².

У грудні 1964 року на посаду завідувача кафедри теоретичної механіки ОДУ за конкурсом був обраний доцент кафедри теоретичної механіки та гідроаеродинаміки С. К. Асланов з Саратовського університету, запрошений до Одеси професором В. О. Федосєєвим, проректором з наукової роботи, та доцентом Д. І. Поліщуком, деканом фізичного факультету.

На початку 1965 року новий керівник, заручившись підтримкою ректора ОДУ О. І. Юрженка, почав орієнтувати кафедру на організацію в університеті навчальної спеціальності «Механіка» зі спеціалізацією «гідроаеромеханіка і газова динаміка». Навчальний процес кафедри механіки перебудували в інтересах наближення до майбутньої спеціалізації. Були введені нові спецкурси: гідроаеромеханіка, газова динаміка,

¹⁵⁰⁹ Голотюк И. И. Механика в Одесском (Новороссийском) университете за 100 лет (1865–1965): дис. ... канд. физ.-мат. наук. — М., 1974.

¹⁵¹⁰ Там само.

¹⁵¹¹ Там само.

¹⁵¹² Там само.

гідродинаміка горіння й вибуху. Відповідно змінився характер дипломних робіт, тематику яких спрямували на дослідження прикладних проблем механіки.

Кафедрі теоретичної механіки вдалося отримати нове приміщення на першому поверсі головного корпусу університету (дві кімнати площею 120 м²), що разом зі сформованими навчальними та науковими зв'язками між кафедрами теоретичної механіки та теплофізики забезпечили організацію спеціальності «Механіка» в ОДУ. Кафедрою теплофізики та лабораторією «Фізика аерозолів» регулярно проводилися в ОДУ всесоюзні конференції «Випаровування, горіння і газова динаміка дисперсних систем», участь в організації яких брав С. К. Асланов. Разом з В. О. Федосєєвим і Д. І. Поліщуком він заснував міжгалузевий науковий збірник ОДУ «Фізика аеродисперсних систем» — єдине в СРСР періодичне видання з аерозольної науки. Одним з трьох розділів збірника був визначений розділ «Газова динаміка».

Кафедра власними силами обладнала під аудиторією № 50 підвальне приміщення, встановивши там універсальну машину з опору матеріалів для навчальних цілей, бак для аварійного зливу води з побудованого нагорі великого гідродинамічного лотка, насоси для підйому води. Була зібрана з виготовлених на судноремонтному заводі частин аеродинамічна труба замкнутого типу з робочою частиною діаметром 40 см і швидкістю потоку до 70 м/с. Окремо передбачили секцію для розміщення механічної майстерні, в яку придбали токарний, фрезерний і свердлильний верстати, а також великий набір різних інструментів, необхідних для обслуговування приладів для планованих навчальних практикумів з теоретичної механіки, гідроаеромеханіки, опору матеріалів, передбачених спеціальністю «Механіка». На підлозі аудиторії під гідродинамічним лотком був прокладений змійовик з 150 м водопровідних труб, який разом з великою настінною ємністю сприяв виконанню лабораторних робіт з гідравлічного удару. Для практикуму з теоретичної механіки придбали сучасний лабораторний комплекс, в якому прилади були обладнані електронними вимірювальними засобами.

1972 року Міністерство освіти і науки УРСР надало ОДУ 15 місць спеціальності «Механіка», враховуючи зацікавленість КБ імені О. К. Антонова в університетській спеціалізації «гідроаеромеханіка і газова динаміка». 1975 року кількість місць збільшили до 25, внаслідок чого механіко-математичний факультет нарешті отримав офіційне підтвердження своєї назви.

З 1970-х років при виконанні науково-дослідних робіт, пов'язаних з великим обсягом обчислень, кафедра теоретичної механіки використовувала електронну техніку. Разом з її вдосконаленням колектив кафедри освоював нові методи та методи застосування комп'ютерної технології. Це дозволило здійснити впровадження такої технології в навчальний процес на базі введення нових курсів відповідно до інформаційно-технологічного напрямку. У приміщенні кафедри власними силами створили навчальний комп'ютерний клас для студентів спеціальності «Механіка». Отримуючи на кафедрі теоретичної механіки якісну базову теоретичну й практичну підготовку з програмування, вони мали можливість виконувати тут лабораторні практикуми, виробничу практику, курсові та дипломні роботи й тим самим вчитися професійно працювати в ІТ.

1969 року доктором фізико-математичних наук став С. К. Асланов, захистивши дисертацію «Исследование устойчивости ударно-детонационных процессов и горения». Через рік його затвердили у званні професора. За наукові здобутки він був обраний до складу Національного комітету СРСР з теоретичної та прикладної механіки (1981).

У докторській дисертації С. К. Аслановим були отримані фундаментальні результати в галузі математичної теорії процесів горіння й детонації¹⁵¹³. Ці здобутки на три-

¹⁵¹³ Асланов С. К. Критерий неустойчивости детонации Чепмена-Жуге в газе // Доклады АН СССР. — Т. 163. — Вып. 3. — М., 1965; його ж: К исследованию устойчивости ударных волн в произвольных средах // Там само. — Т. 169. — Вып. 2. — М., 1966; його ж: Исследование устойчивости детонационного фронта в газовой смеси в модели Чепмена-Жуге // Там само. — Вып. 1; його ж: Исследование устойчивости медлен-

валий період визначили основні напрями науково-дослідницької діяльності кафедри з теоретичного пояснення і розрахунку самоорганізації просторово-часової структури процесів поширення хімічної реакції в різних активних середовищах.

На кафедрі було виконано низку кандидатських дисертацій, захищених в ОДУ або Інституті гідродинаміки АН СРСР (Новосибірськ). Ці дослідження стосувалися теорії нестійкості плоских фронтів горіння й вибуху (В. М. Будзіровський, В. М. Малорян, І. Е. Волков), розрахунку складної внутрішньої структури детонаційного спина, тобто граничного режиму існування детонації (П. І. Копійка, О. В. Гранік). Оригінальні наукові результати цих робіт опубліковані в Доповідях АН СРСР та УРСР, академічних журналах «Механіка рідини і газу», «Фізика горіння й вибуху», «Прикладна механіка» тощо¹⁵¹⁴.

Іншим напрямом науково-дослідницької роботи кафедри була газова динаміка течій з переходом через швидкість звуку. У цій важкій математичній галузі С. К. Асланову вдалося побудувати вирішення фундаментальних задач симетричного й несиметричного навколосвукового обтікання профілів. Результати були опубліковані в Доповідях АН УРСР і «Механіці рідини і газу» АН СРСР¹⁵¹⁵.

Третім науковим напрямом кафедри стала динаміка рідин змінної в'язкості з температурною залежністю їхніх коефіцієнтів в'язкості. Ці дослідження базувалися на знайденому раніше С. К. Аслановим точному вирішенні нелінійної задачі для течії в круглій трубі, коли коефіцієнт в'язкості має показову залежність від місцевої температури рідини. Кандидатські дисертації в даному напрямі були виконані як для стаціонарного випадку (С. І. Прокопець), так і для складної проблеми нестійкості до нестационарних збурень як спроби пояснення виникнення турбулентності (визначення практичного числа Рейнольдса, В. П. Борко)¹⁵¹⁶. Перша робота захищена в Інституті гідромеханіки АН УРСР (Київ), друга — в КДУ на основі трудомістких цифрових розрахунків на БЕСМ-6 у Москві. Математично коректний цифровий експеримент проводив О. П. Царенко для течій в круглій трубі.

Науковий напрям, який належав до проблеми ініціювання та поширення ударних хвиль, породжуваних об'ємним вибухом активних систем, тривалий час вважався основним на кафедрі як безпосередньо пов'язаний з систематичним виконанням великих госпдоговірних проектів спеціального призначення. Отримані загальні теоретичні результати опубліковані в Доповідях АН СРСР та інших академічних виданнях.

ного горения в вязкой газовой смеси // Физика горения и взрыва. — № 2. — М., 1966; його ж: Теория гидродинамической устойчивости нормального пламени // Доклады АН УССР. — № 5. — К., 1966; його ж: Устойчивость ударной волны в вязком газе // Там само. — № 10. — К., 1966; його ж: К исследованию устойчивости разрывных решений газодинамических уравнений // Диф. ур. — Т. 3. — Вып. 2. — М., 1967; його ж: Исследование газодинамической устойчивости детонационной волны в газовой смеси // Прикладная механика. — Т. 3. — Вып. 2. — К., 1967; його ж: К устойчивости механизма последовательного самовоспламенения топлива в камере ракетного двигателя // Известия ВУЗ: Серия: Авиационная техника. — № 2. — 1968; його ж: К анализу устойчивости горения твердого топлива // Доклады АН УССР. — Сер. А. — № 7. — К., 1968; його ж: Об устойчивости турбулентного горения в камере // Физика горения и взрыва. — № 4. — М., 1969.

¹⁵¹⁴ Асланов С. К., Будзирровский В. Н., Щелкин К. И. Исследование газодинамической устойчивости детонационной волны произвольного профиля // Доклады АН СССР. — Т. 182. — Вып. 1. — М., 1968; їхня ж: Критерий неустойчивости детонационных волн // Там само. — Вып. 2. — М., 1968; Асланов С. К., Будзирровский В. Н. Исследование устойчивости решений основных газодинамических уравнений теории детонации произвольных веществ // Диф. ур. — Т. XVI. — № 8. — М., 1970; Асланов С. К., Копейка П. И. К теории горения в поперечной волне при спиновой и многофронтной детонации // Доклады АН УССР. — Сер. А. — № 5. — К., 1971; їхня ж: О выполнении закона сохранения момента количества движения при спиновой детонации // Там само. — № 9; Асланов С. К., Волоков В. Э. Интегральный метод анализа устойчивости ламинарного пламени // Физика горения и взрыва. — № 5. — М., 1991; Асланов С. К., Граник Ю. В. Теоретическое исследование спиновой детонации // Доклады АН УССР. — Сер. А. — № 5. — К., 1984.

¹⁵¹⁵ Асланов С. К. Несимметричное трансзвуковое обтекание профиля // Доклады АН УССР. — Сер. А. — № 3. — К., 1987; його ж: Обтекание пластины околосвуковым потоком газа // Механика жидкости и газа. — № 1. — М., 1987.

¹⁵¹⁶ Асланов С. К., Борко В. П. Влияние интенсивности теплообмена на особенности течения жидкости с переменной вязкостью // Математические методы теплопереноса. — Днепропетровск, 1979.

На цій основі захищені кандидатські дисертації (О. С. Голинським — в ОДУ і В. Л. Малоряном — в Інституті гідродинаміки АН СРСР у Новосибірську). Сюди ж треба віднести розроблену на кафедрі теорію детонації рідких аерозолів, яка стала основою для кандидатської дисертації (О. Г. Гирін), захищеної в ОДУ, та публікацій у Доповідях АН СРСР та інших академічних журналах¹⁵¹⁷.

Науковий напрям спеціального типу, який тривалий час розробляли науковці кафедри, був пов'язаний з газодинамічними проблемами, що виникають в потужних проточних частотно-імпульсних лазерах. Теоретичні та прикладні результати виконаних досліджень опубліковані у відповідних виданнях, а також в кандидатській дисертації О. В. Кононова.

Дослідження механіки твердого тіла, що деформується, представлений на кафедрі вивченням напруженого стану в'язко-пружних середовищ, а також поширення пружно-пластичних хвиль у металі, викликаних ударним навантаженням (з урахуванням в'язких ефектів). О. С. Семенов захистив з цих проблем кандидатську дисертацію, а інші викладачі опублікували низку наукових праць¹⁵¹⁸.

У 1980-ті роки на кафедрі почали розробляти методологічні проблеми механіки. На Всесоюзній нараді з основних понять механіки (1985) С. К. Асланов виступив з пленарною доповіддю «Сили інерції і просторово-часове моделювання», виданою у вигляді препринта¹⁵¹⁹. На її основі опублікували посібник «Методологічне введення в механіку» (1987)¹⁵²⁰.

Кафедрою теоретичної механіки були укладені госпдоговори (науковий керівник С. К. Асланов, відповідальний виконавець доцент О. С. Голинський) з двома підприємствами — Алтайським НДІ хімічної технології (Бійськ) та НДІ хімії і механіки (Москва). Режимний характер спеціальної тематики потребував відповідним чином обладнаних приміщень, які кафедрі були додатково надані. Велике фінансування й тривалі терміни виконання цих договорів дозволили створити невеликий власний науково-дослідний сектор кафедри теоретичної механіки, для роботи в якому залишалися випускники механіко-математичного факультету ОДУ. Пізніше до вищезазначених госпдоговорів додався третій — великий договір з підприємством «Астрофізика» (Москва), також спеціального характеру.

Наукова співпраця з Інститутом очних хвороб імені В. П. Філатова бере початок з 1960–1970-х років. Її предметом стало створення на кафедрі механіки ОДУ в співдружності з інженерами одеського підприємства «Темп» ультразвукового приладу для дроблення помутнілого кришталика на основі механізму кавітації. Хірургічні операції на кроликах з мікродиспергування кришталика за допомогою ультразвукового приладу власної конструкції проводилися вперше в СРСР з метою експериментального з'ясування емульсуючого ефекту¹⁵²¹. Дослідження з усталеності ударних хвиль були продовжені на кафедрі й надалі, що дозволило отримати нові оригінальні результати¹⁵²².

¹⁵¹⁷ Асланов С. К., Гирин А. Г. К определению скорости детонации в аэрозолях // Доклады АН СССР. — Т. 281. — Вып. 1. — М., 1985; їхня ж: К построению теории детонации аэрозолей // Физика горения и взрыва. — № 4. — М., 1988.

¹⁵¹⁸ Асланов С. К. Об устойчивости упруго-пластичных волн в твердых телах // Прикладная механика. — Т. 6. — Вып. 10. — К., 1970; Асланов С. К., Семенов А. С. Действие углубленной импульсной нагрузки на вязкоупругий слой, покрывающий упругое полупространство // Прикладная математика и механика. — 34. — М., 1978.

¹⁵¹⁹ Асланов С. К. Силы инерции и пространственно-временное моделирование // Институт проблем механики АН СССР. — М., 1985.

¹⁵²⁰ Асланов С. К. Методологическое введение в механику: учебное пособие МинВУЗ УССР. — К., 1987.

¹⁵²¹ Асланов С. К., Красновид Т. А. Изучение фактоэмульсирующего эффекта с помощью ультразвукового прибора собственной конструкции // I съезд офтальмологов Закавказья: Микрохирургия глаза. — Тбилиси, 1976; Пучковская Н. А., Асланов С. К., Красновид Т. А., Тесля В. Е. Экспериментальные исследования по фактоэмульсификации // Проблемы офтальмологии. — К., 1977.

¹⁵²² Асланов С. К. Об эволюционности ударных волн // Журнал экспериментальной и теоретической физики АН СССР. — Т. 98. — Вып. 1(7). — 1990.

5.6. Розвиток філософської думки¹⁵²³

Події 1917–1920 років стали лінією поділу для розвитку гуманітарних спеціальностей в Новоросійському університеті й зокрема для філософських досліджень, яка визначила їх катастрофічне становище на багато десятиліть. Чимало високопрофесійних викладачів університету виїхали з Одеси. Ті, хто залишились, намагались включитися в будівництво нової радянської освітньої системи. Одним з таких філософів був М. М. Ланге, який ще 1919 року розробив план створення суспільно-гуманітарного інституту, прагнучи зберегти надбання гуманітарних факультетів Новоросійського університету. Створити його вдалось лише 1 липня 1920 року, вже після еміграції багатьох професорів. Ланге намагався зберегти філософські та психологічні надбання попередників, адже з тих, кого можна було б назвати дослідниками філософії в Одесі, залишився тільки він та його учні: М. І. Гордієвський (читав курси на історичному та словесному відділенні університету) та С. Л. Рубінштейн (працював у 2-й чоловічій гімназії, в університеті приват-доцентом кафедри історії філософії, читав курси в політехнічному інституті). У ці роки філософія існувала й поза академічною сферою. Так, у 1918–1919 роках виходив журнал «Об'єднання» за редакцією П. Юшкевича, в якому публіковалася низка філософських праць, у тому числі й самого Юшкевича. 1921 року були видані й інші його роботи: «О сущности философии», «О материалистическом понимании истории»¹⁵²⁴.

Внаслідок загального реформування вищої школи УСРР 23 червня 1920 року був заснований ОІНО, до якого разом з інститутами та кафедрами приєдналися Рубінштейн та Гордієвський. Однак їхні шляхи швидко розійшлися.

Рубінштейн 1921 року влаштувався професором на кафедру філософії та психології замість померлого Ланге. Тут він читав курси з психології, теорії мистецтва, логіки, історії філософії та ін.¹⁵²⁵ За період роботи на цій посаді він видав кілька праць: «Н. Н. Ланге», «К философским вопросам современной педагогики», «Размышления о науке», «Заметки по методологии истории и общественных наук», «Наука и действительность», «Программа по логике», «Психология Шпрангера как наука о духе». Відома його полеміка з кантівською та неокантіанською традиціями. З призначенням його директором Центральної наукової бібліотеки змінились і напрями діяльності — з філософії та психології (тимчасово) на бібліографістику. Саме так закінчився «філософський період» життя С. Л. Рубінштейна, який зосередився на збереженні й популяризації наукової спадщини у вигляді фондів українських бібліотек, брав участь у багатьох бібліографічних з'їздах, а у 1927 році був обраний членом президії Бібліографічної комісії при ВУАН та активно працював в Українському бібліографічному товаристві в Одесі. 1930 року він очолив кафедру психології Ленінградського педагогічного інституту імені О. І. Герцена й залишив Одесу.

Гордієвський в 1920–1921 роках працював одразу в трьох інститутах: народного господарства (викладав історію суспільних наук), суспільно-гуманітарному (читав курси логіки, історії педагогіки, методології суспільних наук) та в ОІНО (викладав історію педагогіки, історію педагогічних ідей у дошкільному вихованні). 1922 року він отримав посаду професора, а влітку, з поглинанням історико-філологічного факультету гуманітарно-суспільного інституту та утворенням факультету професійної освіти, перейшов на кафедру педагогіки¹⁵²⁶. Того ж року, разом з професорами В. Ф. Лазурським, А. В. Флоровським та П. А. Бузуком за власний кошт випустили другий том «Ученых записок Высшей школы», де було надруковано його статтю «К вопросу о со-

¹⁵²³ Автори О. В. Чайковський, О. А. Довгополова, Л. М. Сумарокова, Н. О. Ткаченко, О. В. Ткаченко.

¹⁵²⁴ Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе // Очерки развития науки в Одессе... — С. 524.

¹⁵²⁵ Акімова Л. Н., Цуканов Б. Й. Рубінштейн Сергій Леонідович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 43.

¹⁵²⁶ Левченко В. В., Петровський Е. П. «Арештувати як українського есера...» — С. 421–422.

циальної педагогіке Платона»¹⁵²⁷. 4 грудня 1922 року Гордієвський виступив з промовою, присвяченою пам'яті Г. Сковороди, в якій провів паралель між філософом та його попередниками; пізніше її опублікували у збірнику праць¹⁵²⁸. Це була остання філософська робота Гордієвського. В наступні роки він активно брав участь у роботі кафедри педагогіки ОІНО, керуючи педагогічним семінаром і секцією історії педагогіки та вивчаючи творчу спадщину Й. Песталоцці. Саме тут поєдналися його любов до педагогіки й філософії. В цей період опубліковані роботи: «Твір Песталоцці «Вечірня година самітника» як етап розвитку його світогляду», «Соціально-педагогічні ідеї Песталоцці в освітленні його філософії»¹⁵²⁹, «Кант і Песталоцці»¹⁵³⁰. Як декан факультету соціального виховання М. І. Гордієвський певний час працював з С. Л. Рубінштейном та А. Г. Готаловим-Готлібом, в наукові інтереси якого також раніше входила філософська проблематика. Після реорганізації ОІНО Гордієвський працював в інституті соціального виховання та фізико-хімічному інституті. З 1926 року був головою Одеського наукового товариства при УАН.

Крім С. Л. Рубінштейна та М. І. Гордієвського професійних філософів у вищій школі Одеси не було, проте певні філософські пошуки присутні у працях професора Варнеке, Готалова-Готліба, Вайнштейна. Останній написав роботу «Невиданий уривок про Вольтера» німецькою мовою¹⁵³¹. Це свідчить про збереження інтересу до філософії навіть в епоху її занепаду. Єдиним прикладом спроби врятувати філософську освіту є запрошення до викладання П. В. Тихомирова (випускника Московської духовної академії), але в Одесі він працював недовго. Водночас філософська думка (як зрештою і вся гуманітаристика) зберігалась у різних товариствах, що були створені з величезними зусиллями й мали власні наукові видання: Одеська комісія краєзнавства при ВУАН («Вісник ОКК при ВУАН»), Одеське наукове товариство при УАН («Записки Одеського наукового при Українській Академії наук товариства»)¹⁵³², Українське бібліографічне товариство («Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі»)¹⁵³³.

Незалежно від ОІНО в Одесі 1928 року заснували міжвишівську кафедру марксизму-ленінізму. Ця подія знаменувала новий етап випробувань для філософської думки.

Криза гуманітарної освіти наприкінці 1920-х — початку 1930-х років найбільш торкнулася саме філософської освіти, адже в умовах проведення політики «модернізації» філософія, на думку радянської влади, виявилась непотрібною для майбутнього будівництва комунізму. Так, в ОІНО історичний матеріалізм викладав Л. О. Піпер, що закінчив лише 3 курси інституту інженерів шляхів сполучення¹⁵³⁴. На початку 1930-х років в Україні майже на залишилось теоретично підготовлених кадрів в області філософії¹⁵³⁵. Така нестача кадрів у гуманітарній освіті була наслідком політики оновлення кадрів.

Єдиним місцем, де знаходила притулок гуманітаристика у організованому 1933 року ОДУ, була кафедра марксизму-ленінізму. Саме з нею пов'язаний один з осередків, де, хоча й з обмеженими можливостями, розвивалась філософія: в першу чергу політична, а також історичний та діалектичний матеріалізм. Певні зміни відбулися з відкриттям 1934 року в ОДУ першого гуманітарного факультету — історичного. Тут знаходився другий осередок збереження філософських знань — історіософський.

¹⁵²⁷ Гордиевский М. И. К вопросу о социальной педагогике Платона // Ученые записки Высшей школы г. Одессы. — 1922. — Т. 2. — С. 91–96.

¹⁵²⁸ Гордієвський М. Теоретична філософія Г. С. Сковороди // Пам'яті Сковороди (1722–1922). — Одеса, 1923.

¹⁵²⁹ Гордієвський М. Соціально-педагогічні ідеї Песталоцці в освітленні його філософії. — Одеса, 1927.

¹⁵³⁰ Гордієвський М. Кант і Песталоцці // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. — К., 1928.

¹⁵³¹ Вайнштейн Й. Л. Невиданий уривок про Вольтера // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. — 1924. — Т. 1. — № 7. — С. 44–50.

¹⁵³² Історія НАН України. 1924–1928. — К., 1998. — С. 339–343.

¹⁵³³ Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. — Одеса, 1928–1930.

¹⁵³⁴ Сумарокова Л. Н. Вказ. пр. — С. 526.

¹⁵³⁵ Философская культура Украины и отечественная общественная мысль XIX–XX вв. / Н. И. Лук, В. Д. Белодед, И. Г. Герасимьяк и др.; ред. Н. И. Лук. — К., 1990. — С. 204–205.

На кафедрі середніх віків працював М. М. Розенталь, в сферу інтересів якого входила й філософія. Третім осередком став відкритий 1937 року філологічний факультет: тут працював видатний філолог Б. В. Варнеке, який також захоплювався філософією і написав працю «Цицерон и политическая философия» (1939)¹⁵³⁶. Був ще й четвертий осередок — кафедра філософії, але відомості про її діяльність обмежені; відомо, що 1939 року її завідувач Б. М. Меламед був репресований. До цієї кафедри могли мати відношення С. Х. Белов та І. І. Капович.

Загалом період 1933–1941 вважається найбільш складним для гуманітарної освіти, адже багато викладачів були репресовані через власні погляди або доноси. Радянська філософія знаходилася в зародковому стані: існували певні стимули для її розвитку, але не було можливостей розгорнути наукові дослідження.

У роки війни ОДУ продовжував працювати, хоча багато викладачів та студентів пішли на фронт. В евакуації у Байрам-Алі кафедру філософії представляв С. Я. Коган.

У відкритому в Одесі румунами університеті філософська думка могла розвиватись на кафедрі богослов'я, адже там велись дослідження й з філософії релігії. За браком кадрів викладачі запрошувались із Румунії, Італії та інших країн. Крім того, на історико-філологічному факультеті існувало філософське відділення. Студентам першого курсу викладали загальні дисципліни, серед яких була логіка (4 години на тиждень) та богослов'я (2 години на тиждень)¹⁵³⁷.

Філософська думка мусила слугувати антикомуністичній ідеології. Для цього був створений Інститут антикомуністичних досліджень і пропаганди, який ставив за мету «деідеологізувати» населення, що насправді зводилося до банальної пропаганди за допомогою кінофільмів, фотографій та журналів, які ілюстрували жахи сталінізму¹⁵³⁸.

В перші повоєнні роки в ОДУ були проведені структурні зміни, які створили підґрунтя для розвитку філософської науки. Загальноуніверситетська кафедра філософії мусила наглядати за «ідеологічною чистотою» розвитку наук¹⁵³⁹. Публікації 1940–1950-х років присвячені переважно питанням атеїзму, тлумаченню праць класиків марксизму-ленінізму і революціонерів-демократів, набагато рідше — проблемам гносеології. Принцип партійності був головним критерієм оцінки робіт з філософії. Найменше відхилення від прийнятих стандартів суворо каралося. На кафедрі філософії після реабілітації знову працював професор Б. М. Меламед (з 1950) і навіть певний час обіймав посаду проректора з навчальної роботи¹⁵⁴⁰. Його лекції з історії філософії користувалися великим успіхом у студентів: саме вивчення історії філософії — при всіх ідеологічних бар'єрах — дозволяло говорити хоча б про якусь філософську освіту у власному розумінні слова¹⁵⁴¹.

Через надмірний контроль партійних органів за роботою викладачів постраждав доцент І. І. Перлов, який досліджував теоретичні проблеми боротьби марксизму з народництвом у Росії. На початку 1950-х років його звинуватили у зверненні до досліджень іноземних вчених та у посиланнях на закордонні праці¹⁵⁴². На щастя, все обійшлося публічною критикою, і він продовжував працювати на кафедрі філософії до 1956 року.

У 1944–1945 роках кафедрою філософії керував І. О. Сосновський, який у той час був секретарем обкому КПУ. Його кандидатська дисертація присвячена критиці махіз-

¹⁵³⁶ Варнеке Б. Цицерон и политическая философия // Труды ОГУ. — 1939. — Т. 1. — С. 27–36.

¹⁵³⁷ Березин С. Е. «Румынский Ренессанс»: научные мифы и исторические реалии развития исторической науки в период оккупации Одессы (1941–1944) // Альманах історичних досліджень. — Вип. 2. — Одеса, 2012. — С. 109.

¹⁵³⁸ Кязімова Г. Х. Творча інтелігенція та влада Трансністрії (на матеріалах окупаційної преси) // Інтелігенція і влада. — Одеса, 2006. — Вип. 8. — С. 208.

¹⁵³⁹ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 150.

¹⁵⁴⁰ Левченко В. В. Еврейское высшее образование в Одессе (1917–1930-е гг.): история, опыт, традиции // Иудаика в Одессе. — Вип. 2. — Одесса, 2013. — С. 13.

¹⁵⁴¹ Сумарокова Л. Н. Вказ. пр. — С. 508.

¹⁵⁴² Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 99.

му в працях Г. В. Плеханова. З 1934 року (з деякими перервами) працював доцентом кафедри філософії С. Я. Коган — автор робіт «Виникнення марксизму — революція в історії філософії», «Єдність естетичних поглядів російських революціонерів-демократів та Т. Г. Шевченка», «Ленінська теорія відображення й проблема єдності мови та мислення», «Проблема мови у філософії Гегеля та екзистенціалізм» та ін.¹⁵⁴³ Авторитет Когана був особливо високий на філологічному факультеті, де він неодноразово виступав з теоретичними доповідями з філософських питань мовознавства. Багато випускників університету завдяки йому придбали стійкий інтерес до історії філософії, філософських проблем лінгвістики, філософії взагалі (про це згадували Ю. Михайлик, Т. Тарасенко, Л. Бараневич і багато інших)¹⁵⁴⁴.

Склад кафедри філософії наприкінці 1940-х років був невеликий — 4 викладачі, серед яких 3 доцента і один асистент (для порівняння — на кафедрі марксизму-ленінізму в той самий час працювали 15 викладачів). Завідувачем кафедри призначили С. Я. Когана. При кафедрі успішно працював студентський науковий гурток. Також практикувались спільні з іншими кафедрами засідання. Варто зазначити, що гуртки від кафедри філософії, як і від кафедри марксизму-ленінізму, користувалися великою популярністю й відігравали важливу роль в ідеологічному вихованні «радянської людини». На кафедрі філософії вперше читалися деякі теми, наприклад «Історія філософської думки в стародавньому Єгипті, Китаї та Індії»¹⁵⁴⁵.

На початку 1949 року в ОДУ створили й обладнали кабінет філософії. У цей час С. Я. Коган працював над докторською дисертацією. Був створений Вечірній університет марксизму-ленінізму, в стінах якого читали лекції Коган, Перлов, Жукова, Моїсеєв, Штерн, Бранштейн¹⁵⁴⁶.

На кафедрі філософії 1950 року обговорювалися питання марксистської філософії, зокрема заслухали доповідь Когана «Про значення твору Й. В. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”» для викладачів загальних дисциплін. На спільних з іншими кафедрами засіданнях заслухали та обговорили доповідь доцента Перлова «Про значення діалектичного матеріалізму у справі викладання природничих дисциплін». На спільному засіданні з філософською секцією обговорили макет першого тому Історії філософії. Стенограма наради була відіслана до Інституту філософії АН, де викладач від кафедри взяв участь в обговоренні макету на сесії. Впродовж 1950–1951 років на кафедрі було прочитано 25 доповідей і лекцій для студентів, викладачів та громадськості про розвиток діалектичного та історичного матеріалізму в працях Сталіна з мовознавства, а також на тему «Мова — специфічне суспільне явище». Кафедра керувала всіма теоретичними конференціями на філологічному факультеті, а основною формою роботи було самостійне вивчення праць класиків марксизму-ленінізму¹⁵⁴⁷.

У 1951/52 навчальному році завідувачем кафедри став доцент Ф. А. Сидоренко (направлений на цю посаду директивними органами). На кафедрі залишився працювати колишній завідувач доцент С. Я. Коган, а також доцент І. І. Перлов, старший викладач І. Ф. Кузнецов, в числі сумісників були доценти В. Н. Жукова й А. І. Суботін та 2 асистенти — аспіранти А. В. Кузовніков та Р. В. Мазур. Кафедра вивчала й застосовувала у викладанні нові ідеї та теоретичні положення, висунуті Сталіним у працях «Марксизм і питання мовознавства», «Зауваження з економічних питань». Засідання, у яких брали участь викладачі кафедр марксизму-ленінізму, астрономії та астрофізики, присвячувались обговоренню нових космогонічних теорій. Разом з працівниками кафедр марксизму-ленінізму, нової історії, природничих наук готували до друку другий том Історії філософії. Спільно з кафедрами біологічного факультету розглядали філософські питання сучасної біології. У лекціях і на семінарах особлива увага зверталася на

¹⁵⁴³ За матеріалами «Історії Одеського університету за 100 років»... — С. 304–305.

¹⁵⁴⁴ Сумарокова Л. Н. Вказ. пр. — С. 508.

¹⁵⁴⁵ Отчет ОГУ за 1948 год.

¹⁵⁴⁶ Отчет ОГУ за 1950 год.

¹⁵⁴⁷ Отчет ОГУ за 1951 год.

розкриття характеру марксизму, на боротьбу проти талмудизму, проведення принципу партійності у філософії та вивчення критики реакційної буржуазної філософії.

Важливу роль у роботі кафедри продовжували відігравати наукові студентські гуртки. На той час кафедра філософії забезпечувала роботу 7 наукових студентських гуртків. Велася також громадська робота поза межами університету: викладачі кафедри працювали у Вечірньому університеті марксизму-ленінізму, у Будинку партійної просвіти, у Будинку вчених і Будинку офіцерів Радянської армії¹⁵⁴⁸.

В 1952/53 навчальному році до складу кафедри приєдналися кандидат філософських наук Л. Л. Веселовська та асистенти П. М. Заяць і І. Г. Батюк. Увага була спрямована на посилення підготовки дисертацій, наукових статей і доповідей. Доцент Сидоренко написав брошуру «Про комуністичне виховання трудящих», Коган виконав заплановану роботу «Питання мови й мислення у світі праць Й. В. Сталіна», Перлов написав статтю «Чернишевський і Добролюбов як критики буржуазної демократії»¹⁵⁴⁹.

В 1954 році у зв'язку з відрядженням доцента Ф. А. Сидоренка у докторантуру, завідувачем кафедри призначили доцента І. І. Підгрушного. Того ж року у журналі «Питання філософії» опубліковані статті Підгрушного «Філософські та суспільно-політичні погляди Н. І. Белінського» та Когана «Про співвідношення форм і ступенів пізнання». Над монографією «Про конкретність істини» працював Перлов¹⁵⁵⁰.

Наприкінці 1950-х років філософське життя в ОДУ значно пожвавилось. З 1957 до 1963 року кафедрою філософії керував доцент М. Е. Овандер, колишній заступник директора Інституту філософії АН УРСР і декан філософського факультету КДУ. Ним було написано монографію «Роль ідей марксизму-ленінізму у боротьбі за перемогу соціалістичної революції в Росії», а кандидатська дисертація присвячена критиці Леніним антимарксистської філософії¹⁵⁵¹. Овандер написав близько 40 наукових праць з філософії¹⁵⁵².

Разом з Овандером на кафедрі працювали випускники філософського факультету ЛДУ Л. М. Курчиков та І. М. Попова. Вони стали організаторами дослідницьких груп — відповідно в галузі методології науки і соціології. Курчиков захистив докторську дисертацію «Категорія невизначеності та її методологічне значення для сучасного природознавства», де обґрунтував висновок про те, що невизначеність виступає в будь-якому реальному процесі як безліч можливостей, а в процесі пізнання діє свого роду аналог принципу Гейзенберга: без урахування реального нерозривного зв'язку суб'єкта та об'єкта пізнання не можна зрозуміти не тільки квантову фізику, а й будь-яку пізнавальну діяльність¹⁵⁵³. Головним напрямом наукової роботи Попової була критика сучасної американської буржуазної соціології. Вона є однією з засновників сучасної вітчизняної соціології, авторкою й лідером Одеської школи соціології.

Одночасно з Овандером на кафедрі філософії прийшла працювати І. Я. Матковська. Її наукові інтереси були зосереджені на дослідженні вітчизняної філософської думки. Матковська відома як дослідник історії філософських течій XVIII століття, а також історії вітчизняної філософської думки, етики, філософії історії та соціальної філософії. Її ім'я занесене у Міжнародний словник фахівців з проблематики XVIII століття¹⁵⁵⁴.

1964 року за порадою академіка П. В. Копніна з Інституту філософії АН УРСР для участі у конкурсі на заміщення вакантної посади завідувача кафедри філософії ОДУ запросили доцента Іванівського педінституту А. І. Уйомова, який і був обраний на цю по-

¹⁵⁴⁸ Отчет ОГУ за 1952 год.

¹⁵⁴⁹ Отчет ОГУ за 1953 год.

¹⁵⁵⁰ Отчет ОГУ за 1955 год.

¹⁵⁵¹ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 305.

¹⁵⁵² За даними сайту КНУ ім. Т. Г. Шевченка. — URL: <http://eu.univ.kiev.ua>

¹⁵⁵³ Сумарокова Л. Н. Вказ. пр. — С. 508.

¹⁵⁵⁴ За даними сайту Філософського факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. — URL: <http://philosof.onu.edu.ua>.

саду. Йому вдалося об'єднати значну частину викладачів та аспірантів кафедри навколо спільної теми — філософських проблем системних досліджень. Разом з Уйомовим до ОДУ перейшли декілька його аспірантів (Л. М. Терентьева, Л. М. Сумарокова та ін.), а згодом до нього перейшли аспіранти, що залишилися без керівництва після смерті М. Е. Овандера.

Цей момент виявився переламним в історії кафедри: відтоді ОДУ став відомий у філософському світі далеко за межами не тільки Одеси, а й Радянського Союзу. Вже 1964 року одеські представники групи системних досліджень змогли презентувати результати своєї роботи на Всесоюзному симпозіумі з логіки в Києві. Доповіді одеситів об'єднані спільним дослідницьким полем — проблемою складності¹⁵⁵⁵.

Філософською основою напряму системних досліджень, що розвивалися в Одесі, стала концепція взаємозв'язку категорій «рiч», «властивість», «відношення», що була представлена в книзі Уйомова «Речі, властивості, відносини»¹⁵⁵⁶. 1965 року цю книгу переклали німецькою мовою та опублікували в Берліні. Згодом з'явилося угорське видання. Зазначені категорії були покладені в основу розробки й іншого напряму науки — методу аналогії та моделювання. А. І. Уйомов захистив в КДУ докторську дисертацію «Речі, властивості, відносини та теорія висновків по аналогії». Дисертант довів, що висновки по аналогії можуть бути чіткими та надійними — при належній увазі до техніки висновку, при диференційованому врахуванні його структурних особливостей.

При кафедрі філософії працював методологічний семінар, центром роботи якого стали системні дослідження. В семінарі в різні часи брали участь не тільки філософи Л. М. Курчиков, С. Ю. Зак, А. В. Васильков, І. М. Попова, а й кібернетик А. Д. Крисинлов, бібліограф С. М. Кириченко, медик В. Квіташ, математики К. Д. Варбанець, П. Ковальов, Г. Я. Портнов, Р. Валенчик, А. Пестер, С. Переймер, А. Зубанов, А. Коздоба, фізики В. та Б. Вайнштейни, Н. Савусін, П. Бутов, хімік Є. В. Ганін, біолог Д. Костинський, філолог В. Барладяну. Аспіранти та молоді вчені, які брали участь в семінарі, поступово створили особливий семінар младосистемщиків.

Поступово робота набула більш серйозного характеру. На розробку системних досліджень укладали госпдоговори, що було на той момент дивним для кафедр філософії (та й взагалі суспільствознавчих кафедр). Результати роботи системного семінару публікувалися в московському часописі «Системні дослідження» та київській збірці «Філософські проблеми сучасного природознавства». З 1971 року матеріали семінару публікувалися в збірниках, присвячених системним дослідженням, в Новосибірську. Результати першого періоду роботи семінару відбилися в колективній монографії «Проблеми формального аналізу систем».

На цьому етапі одеські науковці створили теорію, що отримала назву «параметричної загальної теорії систем». В річці розвитку теорії вже в 1960-ті роки було захищено декілька кандидатських дисертацій, зокрема В. І. Богдановича «К проблеме выявления логических связей между системными параметрами» (1969), Б. В. Плесского «Методы упрощения систем знания и проблема сохранения информационной ценности знания при упрощении» (1969), Г. Я. Портнова «Общесистемные закономерности и методы их выявления» (1970).

Наприкінці 1960-х років спостерігався сплеск інтересу студентства, особливо природничих факультетів, до філософських питань. В ОДУ створили дискусійний клуб, який став центром потужної інтелектуальної роботи. Бажання студентів заглибитись у пізнання філософії призвело до створення так званої філософської спеціалізації на базі вечірньої форми навчання. В рамках цієї програми вивчались переважно

¹⁵⁵⁵ Логика и методология науки: IV Всесоюзный симпозиум. (Київ, 1965). — М., 1967. Див. докл. А. И. Умова, Л. Н. Курчикова, В. Н. Костюка, Б. В. Плесского, Л. Н. Сумароковой, Л. Н. Терентьевой, Г. А. Поликарпова. Див. також огляд симпозіуму в «Вопросах философии». — 1966. — № 4.

¹⁵⁵⁶ Умов А. И. Вещи, свойства и отношения. — М., 1963.

логіка та філософія. Заняття проходили не в лекційній формі, а в формі роботи над конкретними концептуальними фрагментами, що обговорювались присутніми. Професор Уйомов виступав в ролі Фалеса, Демокрита, Аристотеля; Діогена представляв студент О. Зубанов, Платона — майбутній завідувач кафедри філософії гуманітарних факультетів О. Погорєлов, на той момент аспірант. Д. Зільберман, знавець індійської філософії, представляв Будду, що вступав в дискусію з Аристотелем.

На жаль, увести спеціалізацію в систему офіційних навчальних курсів не вдалося. Новий живий напрям в розвитку філософії не зустрів загальної підтримки. Цілком очікувано радянська ідеологічна машина почала діяти проти школи системних досліджень. Уйомов був звинувачений в агностицизмі та у зв'язках в Папою римським (на підставі того, що директор інституту філософії Ватикану Г. Веттер схвально відгукнувся про дослідження одеського філософа). Надіслана ЦК КПУ комісія розбиралася з цим питанням. На початку 1970-х тиск на незалежний філософський напрям посилювався. На професора Уйомова обрушилася лавина критики в «підміні діалектичного матеріалізму системним підходом», після чого він був змушений залишити університет та перейти на роботу до Одеського відділення інституту економіки.

В 1973–1977 роках кафедру філософії очолив учень А. І. Уйомова доктор філософських наук В. М. Костюк. Він був випускником історичного (1958) та механіко-математичного (1967) факультетів ОДУ, навчався в аспірантурі на кафедрі філософії. З 1985 року й дотепер працює в Інституті системних досліджень РАН.

1981 року відбулися структурні зміни в роботі філософів ОДУ. Кафедра філософії розділилася на кафедри: філософії природничих факультетів (завідувач М. І. Сетров) та філософії гуманітарних факультетів (під керівництвом І. М. Попової). 1982 року створили також кафедру атеїзму, етики та естетики.

З приходом до університету М. І. Сетрова дослідження в галузі системного аналізу набули нового поштовху. 1988 року під його загальною редакцією опублікували колективну монографію «Принципи організації соціальних систем»; під його керівництвом Л. М. Росколотько підготував дисертацію, присвячену проблемі часу. Того ж року завідувачем кафедри філософії природничих факультетів обрали на альтернативній основі доцента О. В. Чайковського, який в роки перебудови заклав платформу для створення повноцінної філософської освіти в ОДУ.

Кафедра філософії гуманітарних факультетів стала на декілька років (до створення кафедри соціології) центром соціологічних та соціально-філософських досліджень. І. М. Попова скерувала роботу групи дослідників на створення одеської соціологічної школи. Ще 1975 року вона захистила докторську дисертацію «Стимулювання праці як метод управління». Разом зі своїми учнями В. Б. Моїним, В. С. Максименко, М. Б. Кунявським вона розвивала напрям теоретичної та прикладної соціології. Для одеських соціальних філософів стала важливою, зокрема, проблема розладів між свідомістю та дією, а також між вербальною та фактичною поведінкою.

Соціально-етичну проблематику розвивала І. Я. Матковська. Її дисертації «Проблеми етики в працях Г. В. Плеханова» (кандидатська) та «Проблеми розвитку гуманістичної свідомості в історії визвольної боротьби Росії (дворянський та різночинський періоди)» (докторська), захищені в 1968 та 1990 роках у Москві, стали ґрунтовний внеском у розвиток соціально-етичних досліджень.

Доба перебудови стала для філософських кафедр ОДУ часом зростання та пошуків нових форм розвитку філософії в Одесі. Саме на хвилі вимог гуманітаризації вищої освіти в останні роки існування Радянського Союзу визріла необхідність створення самостійної платформи філософської освіти на базі університету, які були реалізовані вже в межах освітньої політики української держави.

5.7. Суспільствознавчі науки

*Кафедра наукового комунізму*¹⁵⁵⁷

З 1963 року у вишах СРСР був запроваджений навчальний предмет «Науковий комунізм». Теорія наукового комунізму розглядалася як одна з трьох складових частин марксизму-ленінізму, яка розкривала, як зазначалося в той час, «загальні закономірності, шляхи і форми класової боротьби пролетаріату, соціалістичної революції, побудови соціалізму і комунізму». По суті цей предмет був задуманий, як марксистська політологія, покликана вивчати й застосовувати на практиці політичні засоби побудови комуністичного суспільства.

У той період кафедра наукового комунізму була створена й в ОДУ. Першим її завідувачем був професор Д. Н. Щербаков. Кафедра мала статус загальноуніверситетської: викладання предмета велося на всіх факультетах.

Колектив новоствореної кафедри активно включився в розробку нової на ті часи дисципліни. Розроблялися курси лекцій за такими розділами, як історія соціалістичних вчень (професор Д. Н. Щербаков, доцент А. А. Філатов); теорія комуністичного виховання (доценти С. І. Дмитрієва, А. Л. Молчанова); теорія і практика світового революційного процесу (доцент М. С. Золотарьов, викладач С. Б. Машаров); теорія та історія світового комуністичного руху (доценти Г. Л. Фролова, К. І. Савицький); теорія ідеологічного процесу (доцент В. В. Попков); методи комуністичного управління (доценти М. Д. Орехов, М. Н. Чистякова, викладач Ю. І. Белоенко), теорія соціалістичної демократії (доцент О. І. Скрипник, викладач І. М. Доманський), питання міжнаціональних відносин в умовах соціалізму і капіталізму (доцент Ф. В. Резник, старші викладачі В. Н. Ковальчук, В. Ф. Сіволога).

На методологічних семінарах кафедри розглядалися питання посилення науково-аналітичної складової лекційних курсів. Кафедра вела активну лекційно-просвітницьку роботу не тільки в університеті, а й у місті та області. Тривалий час партторгом кафедри була Чистякова, згодом — Сіволога. Члени кафедри були активними учасниками регіональних та міжнародних наукових і науково-практичних конференцій з актуальних проблем соціалістичного суспільства (Одеса, Київ, Львів, Мінськ, Вільнюс, Ленінград, Москва, Тбілісі).

Наприкінці 1980-х років під впливом перебудови викладання курсу наукового комунізму було припинено. У програми університетів був уведений курс «Політологія». Ті напрацювання в галузі теорії політичного процесу, що були в арсеналі кафедри, були творчо переосмислені й перероблені з урахуванням нових соціально-політичних реалій та широкого залучення до наукового обігу зарубіжних політологічних досліджень.

*Кафедра історії КПРС*¹⁵⁵⁸

Предметом досліджень вчених кафедри історії КПРС була історія робітничого класу Росії, теорія й практика вирішення національного питання, вчення про диктатуру пролетаріату, проблеми російських революцій. У повоєнні роки кафедрою керували доценти А. Ф. Вовчик, М. П. Єфремов, згодом — І. Г. Леонов, професор І. В. Ганевич, а з 1972 року — професор Н. М. Якупов, Заслужений діяч науки УРСР.

Помітною подією в науковій діяльності кафедри тих років стало видання монографії доцента Я. М. Штернштейна «Морские ворота Украины» (з історії Одеського порту), праць професора І. В. Ганевича, присвячених антифашистській боротьбі болгарського народу в роки Другої світової війни, та ін.

¹⁵⁵⁷ Автор В. В. Попков.

¹⁵⁵⁸ Матеріали передруковані з видання: Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 152–153.

У другій половині 1980-х років кафедра сконцентрувала зусилля на дослідженні діяльності політичних партій у різні періоди історії Російської імперії, СРСР і України. Викладачі вивчали участь непролетарських партій, солдатів і офіцерів у трьох російських революціях. З цієї проблематики опубліковані монографії Н. М. Якупова: «Большевики во главе солдатских масс» (1967), «Борьба за армию в 1917 г.» (1975), «Революция и мир. Солдатские массы против империалистической войны» (1980). Приділяв колектив увагу також дослідженню періоду 1930–1950-х років, оприлюдненню імен незаконно репресованих. З цього приводу опублікована монографія Н. М. Якупова про репресії проти командного складу Червоної армії, про трагедію багатьох визначних військових діячів — М. М. Тухачевського, І. Е. Якіра, В. К. Блюхера, І. П. Уборевича та ін.

Дослідження Л. І. Кормич, яка так само, як Н. М. Якупов, пройшла в ОДУ шлях від студентки історичного факультету до професора, зосереджувались переважно на вивченні історії політичних партій в Україні початку ХХ століття.

5.8. Історичні науки

*Інфраструктура історичної науки в 1920–1933 роках*¹⁵⁵⁹

Навесні 1920 року Новоросійський університет, який протягом багатьох років виступав виразником традицій поєднання науки та освіти, зокрема історичної, був закритий. Фахова підготовка істориків та розвиток історичної науки перейшли до різних вишів та наукових закладів, набуваючи своєрідних рис. Головними спадкоємцями у збереженні розвитку історичної науки в період між Новоросійським університетом та Одеським державним університетом стали Одеський гуманітарно-суспільний інститут (ОГСІ), Одеський археологічний інститут (ОАІ), Одеський інститут народної освіти (ОІНО) та Одеський інститут професійної освіти (ОІПО).

Після трансформації історико-філологічного факультету Новоросійського університету в історико-соціологічне відділення ОГСІ, а через рік — в історико-соціальний відділ ОІНО з поетапним скороченням дисциплін історичного профілю, колишня університетська професура намагалась створити вищий навчальний заклад, де велась би професійна підготовка спеціалістів-істориків. Реалізація цієї мети відбулася влітку 1921 року: 25 червня Мала колегія Головпрофосу затвердила постанову про створення ОАІ, офіційне відкриття якого сталося 13 вересня. ОАІ організували для підготовки науково-кваліфікованих кадрів з археології, археографії, музеєзнавства, архівної справи. Основу його педагогічного штату склали викладачі реорганізованого історико-соціологічного відділення ОГСІ, основним місцем роботи яких на той час вважався ОІНО: Б. Варнеке (антична археологія), Р. Волков (українська етнографія), А. Готалов-Готліб (музеєзнавство), С. Дложевський (римська епіграфіка), Є. Загоровський (історія місцевого краю), М. Мандес (історія античної культури), Ю. Оксман (вступ до архівознавства), М. Слабченко (економічний побут України), Є. Трифільєв (українська археологія), А. Флоровський (історична географія України).

Через рік, 22 серпня, ОАІ був уведений до складу факультету політичної освіти ОІНО, але вже 22 грудня цей факультет був ліквідований, а студентам надана можливість закінчити освіту за спеціальностями археології та архівознавства протягом одного триместру. Не дивлячись на короткочасне існування ОАІ, діяльність істориків ОІНО в його структурі була дуже плідною. Достатньо нагадати, що серед невеликої

¹⁵⁵⁹ Основу тексту даного підрозділу склали статті В. В. Левченка: Історична освіта та наука в Одеському інституті народної освіти: трансформація інфраструктури // Проблеми історії України... — Вип. 19 (1). — К., 2010. — С. 160–172; Історичні дослідження професорсько-викладацького складу Одеського інституту народної освіти (1920–1930): напрями і традиції // Харківський історіографічний збірник. — Харків, 2010. — Вип. 10. — С. 211–223 та ін.

кількості його студентів (68 осіб та 30 вільних слухачів) навчалися майбутні видатні вчені, серед яких — історики літератури М. Алексеев та С. Брейтбурт, спеціаліст літератури та мови античного періоду І. Троцький, історіограф М. Рубінштейн, історик Є. Сказін, економіст О. Шпирт та ін.

Від 1922 до 1930 року науково-педагогічна діяльність істориків була сконцентрована на історико-соціальному відділі ОІНО (1925 року відділ був перейменований в історичний, 1927 — в громадознавчий, 1928 — знову в історичний). Але після закриття Новоросійського університету, який до 1920 року, як провідний виш міста, був центром науки, дослідницька робота його вчених була відокремлена від навчальної та переведена до новостворених науково-дослідних установ. Організаційна форма цих установ, що виникали не обов'язково при вищій школі, була різноманітною: товариства, комісії, науково-дослідні кафедри (НДК) з секціями та підсекціями. У зв'язку з тим, що при ОІНО науково-дослідних установ історичного профілю тривалий час не існувало, його вчені згуртували свою діяльність в різних наукових установах, як місцевих, так і центральних (12 викладачів-гуманітаріїв ОІНО в різні роки безпосередньо працювали в структурних підрозділах ВУАН).

В Одесі дослідницька робота істориків ОІНО була зосереджена в різноманітних за формою, структурою, тематикою та методикою наукових установах. Серед них Комісія краєзнавства при ВУАН (М. Болтенко, П. Бузук, Й. Вайнштейн, Б. Варнеке, Р. Волков, М. Гордієвський, С. Дложевський, К. Добролюбський, Є. Загоровський, В. Лазурський, О. Малєєв, М. Мандес, В. Селінов, М. Слабченко, Є. Трифільєв, І. Хмельницький), наукове товариство при ВУАН (Б. Варнеке, В. Герасименко, М. Гордієвський, Є. Загоровський, К. Копержинський, В. Лазурський, В. Селінов, М. Слабченко), Українське бібліографічне товариство (В. Герасименко, М. Гордієвський, К. Копержинський, С. Рубінштейн), філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (К. Добролюбський, О. Томсон), секція НДК єврейської культури при ВУАН (С. Білов, Я. Мерзон), НДК історико-археологічного музею (М. Болтенко, Р. Волков, С. Дложевський), НДК Центральної наукової бібліотеки (Й. Вайнштейн, К. Копержинський, С. Рубінштейн), комісія з концентрації і вивчення історико-революційних матеріалів та історії партії (Є. Трифільєв, І. Хмельницький) та ін. По затвердженню Колегії НКО від 9 лютого 1925 року за згодою Укрупнаукою наукові установи могли мати власні наукові видання — бюлетені, збірники, записки та окремі відбитки праць своїх членів. Тому всі згадані заклади мали друкований орган, де публікувалися результати своєї наукової роботи.

При ОІНО перша науково-дослідна установа історичного профілю з'явилась лише 1926 року завдяки наполегливим зусиллям М. Слабченка: нею стала секція харківської НДК історії української культури. Її поява встановила дві особливості в науковому просторі: по-перше, вона була першою самостійною структурною одиницею історичного профілю при інституті, по-друге, вона стала організаційною основою розвитку нового історичного напрямку в Одесі — україністики. Знання й навички цієї школи під керівництвом академіка М. Слабченка отримали випускники ОІНО, які згодом стали кандидатами (О. Варнеке, Г. Князєв, С. Ковбасюк, Т. Хаїт, І. Погорілий, І. Сероглазов, Г. Трачевський) та докторами наук (І. Бровер, О. Погребенський, М. Рубінштейн).

Друга науково-дослідна установа історичного напрямку при ОІНО — секція НДК єврейської культури ВУАН на чолі з Я. Мерзоном розпочала діяльність 26 вересня 1928 року у складі 4 комісій: історичної, соціально-економічної, педагогічної, літературно-лінгвістичної. На середину 1929 року за планом установи було прочитано 5 наукових доповідей. 1 серпня 1930 року секцію ліквідували, а більшість її співробітників перевели до складу Київського інституту єврейської культури.

Наукова діяльність істориків ОІНО знаходила відображення в публікаціях наукових праць, головним чином статей у місцевих та центральних виданнях. У 1921 році були видані «Учені записки вищої школи Одеси», які стали першим друкованим виданням наукових робіт з часу встановлення радянської влади. У 1923 році розпочався випуск «Журналу науково-дослідних кафедр в Одесі», який призначався для коротких

повідомлень про праці наукових співробітників кафедр. З першого року видання журнал включав 3 відділи, серед яких був відділ суспільно-гуманітарних наук (редактор Е. Немировський). У 1927 році справу успадкували «Записки Одеського ІНО», які були надруковані тиражем 550 примірників. Значна частина доробку істориків Одеси була оприлюднена на їхніх шпальтах.

Не дивлячись на суспільно-політичні й соціально-економічні обставини, кадрова ситуація, яка складалася на базі місцевих наукових традицій та взаємин із фахівцями з інших міст, призвела до трансформації інфраструктури наукового центру та визначила широкий спектр напрямів роботи вчених-істориків ОІНО.

Одеса завжди була провідним центром археологічних досліджень та вивчення історії стародавнього світу. Органічним продовженням цієї роботи стали дослідження античників-археологів (М. Болтенко, Б. Варнеке, С. Дложевський, Є. Трифільєв) та фахівця з письмових джерел історії та культури античності М. Мандеса. Педагогічний досвід М. Болтенка в інституті був короткочасним (1921–1923), що було пов'язано з рішенням сконцентрувати наукову роботу з археології в історико-археологічному музеї. М. Мандес, попри тривалий час роботи в ОІНО (1920–1930), не зміг вести продуктивну наукову роботу. Провідним спадкоємцем наукових традицій в ОІНО був єдиний в Україні та один з небагатьох у СРСР глибокий знавець історії грецької та римської культури Б. Варнеке. Головною та найулюбленішою його темою була історія театру, якій 1929 року він присвятив монографію «Античний театр». Однією з ключових фігур серед археологів в ОІНО був С. Дложевський. Викладаючи в інституті українську мову та її історію, він також вважався спеціалістом з історії античної археології, музеєзнавства, епіграфіки, історії Давнього Риму, але головною темою його досліджень у той час була історія Ольвії, експедиції до якої він очолював. Паралельно з викладанням в ОІНО історії України і Росії участь в археологічних розкопках приймав Є. Трифільєв. За його участі 1923 року поблизу Одеси були знайдені зразки поховань кочівників.

У галузі загальної історії викладачі ОІНО за своїми науковими інтересами були фахівцями з нової історії. Ця частина історії як наукова і навчальна дисципліна тільки на початку ХХ століття почала набирати статусу самостійності, тому розробки істориків вишу в 1920-ті роки зробили свій вагомий внесок в її становлення. Наявність в ОІНО молодих істориків Й. Вайнштейна й К. Добролюбського дозволила зберегти традиції та спадкоємність у розвитку загальної історії. Зокрема продовжувались дослідження з історії Франції — економічні, соціальні та політичні аспекти. Й. Вайнштейн уперше за матеріалами Воронцовського фонду наукової бібліотеки надрукував «Очерки по истории французской эмиграции в эпоху Великой французской революции». К. Добролюбський працював над історією класової, політичної та ідеологічної боротьби у передреволюційній і революційній Франції. У 1930 році підсумком його роботи стала монографія «Экономическая политика термидорианской реакции» — перша у СРСР з даної проблематики.

В ОІНО у науковій роботі головна увага приділялась становленню й розвитку досліджень з історії України. Вивчення провідної дисципліни — історії України в інституті, на відміну від попередніх років, характеризувалося не регіональним підходом¹⁵⁶⁰, а комплексними дослідженнями від історії слов'ян до сучасності. А. Флоровський вивчав проблеми кріпосного права, аграрних відносин, історії представницьких закладів та колонізації Південної України на основі аналізу місцевих матеріалів. Його діяльність в Одесі була призупинена 1922 року, коли разом із багатьма іншими він був примусово висланий радянською владою з країни. Професор Є. Загоровський 1922 року видав «Очерки истории Северного Причерноморья». Це було перше на той час систематичне вивчення історії півдня України. Активні наукові розвідки проводив М. Ру-

¹⁵⁶⁰ Попова Т. Н. Проблемно-дисциплинарная структура исторических исследований в Новороссийском университете // Российские университеты в XVIII–XX веках. — Воронеж, 2004. — Вып. 7. — С. 45.

бінштейн. У своїх працях він ставив питання про періодизацію феодальних відносин у Київській Русі, але не підтримував намагання деяких українських історіографів перенести в часи первісного суспільства етнічні розбіжності українців та росіян. Не закінчивши аспірантуру під керівництвом М. Слабченка, 1928 року він виїхав з Одеси. Особиста роль у дослідженнях з історії України в ОІНО належала М. Слабченку. Діапазон його наукових досліджень був надзвичайно широким, охоплюючи історію України від слов'янських племен до революційного руху початку ХХ століття¹⁵⁶¹.

Одним з нових наукових напрямів у царині історії стала єврейська тематика — історія євреїв у Росії в ХІХ–ХХ століттях, яку розробляв викладач А. Бужевич. Із встановленням радянської влади доступ до архівних матеріалів з цієї проблематики став відкритий та з'явилася нагода для їх дослідження. Однією з небагатьох праць вченого була невелика стаття про єврейські землеробські колонії, які створювались на Одещині у другій половині ХІХ століття.

Відмітною рисою наукової творчості більшості викладачів ОІНО був її краєзнавчий характер. Це обумовлювалося вже сформованою традицією краєзнавчих досліджень південного регіону в Одеському товаристві історії і старожитностей (ОТІС). Згодом ця традиція була закріплена в ОІНО. Багатий краєзнавчий матеріал було представлено вченими на сторінках «Вісника ОКК при ВУАН».

Одним з напрямів, що органічно розвивався у контексті загальних наукових досліджень викладачів ОІНО, було вивчення теоретико-методологічних та історіографічних питань історичної науки. Предмет та завдання історичної науки, історичні методи, історія становлення окремих галузей історичного знання, допоміжні історичні дисципліни та інше піднімалися у працях Й. Вайнштейна («Научно-исследовательская работа по истории Западной Европы в советских вузах в 1924–1926 гг. по их публикациям»), М. Гордієвського («Література з історії педагогіки за 10 років революції»), А. Готалова-Готліба («Сучасний філософсько-педагогічний рух Заходу»), К. Копержинського («Бібліографічний огляд. Українське літературознавство і критика», «Науководослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1928 році. Бібліографічний огляд»), П. Потапова («З матеріалів візантійсько-слов'янської історіографії»), С. Рубінштейна («Бібліографічна комісія Української АН та планування бібліографічної роботи в УРСР»), В. Селінова («Краеведческая библиография») і М. Слабченка («До методології історії робітничого класу»).

Радянська епоха визначила нову проблематику й в історіографії, основні зусилля якої спрямовувались на вивчення питань визвольного руху та революційної боротьби народних мас у ХІХ — на початку ХХ століття, дослідження історії революцій ХХ століття і Громадянської війни. Історичні дослідження з цієї проблематики були відображені викладачами ОІНО у розробках з історії класової боротьби (О. Малеев, В. Стратен), історії революційного руху (В. Єлін, Г. Лур'є, О. Малеев, М. Петринський), історії партії (Д. Кардашев, Т. Хаїт).

Серед історіографічних публікацій значну частину становили біоісторіографічні дослідження. Це були біографічні нариси, ювілейні статті, некрологи, спогади (часом з бібліографічними додатками), в яких давався аналіз історіографічної спадщини, історичної концепції, внеску в науку. М. Гордієвський і С. Рубінштейн присвятили статті пам'яті свого вчителя М. Ланге, а С. Дложевський — засновнику археологічної школи в Одесі Е. фон Штерну. Є. Загоровський підготував некрологи про Є. Трифільєва і О. Шпакова та присвятив доповіді професорам Новоросійського університету О. Кочубинському й В. Григоровичу. В. Лазурський описав життя та діяльність (зокрема архів) М. Комарова. М. Рубінштейн присвятив статтю історичній зовнішній політиці М. Покровському. А. Флоровський та І. Хмельницький опублікували статті, присвячені пам'яті реформатора вищої школи Одеси професора Є. Щепкіна.

¹⁵⁶¹ Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). — Дніпропетровськ, 2004.

Історико-правова проблематика, вивчення в різних аспектах актового матеріалу, законодавчих пам'яток на базі архівних справ були притаманні багатьом викладачам ОІНО — Й. Вайнштейну, К. Добролюбському, Є. Загоровському, М. Рубінштейну, В. Селінову, М. Слабченку, Є. Трифільєву. На основі дослідженого матеріалу готувалися доповіді, статті, монографії, які ставали органічним продовженням лекцій і отримували логічне завершення у вигляді друкованих праць. Розробка загальноісторичної проблематики йшла в рідні з дослідженнями в галузі спеціальних та допоміжних дисциплін: історіографії (Й. Вайнштейн, П. Потапов), історичної географії (Ф. Петрунь), етнографії (Р. Волков, К. Копержинський), епіграфіки (С. Дложевський), соціології (І. Капович, С. Лозинський), суспільствознавства (В. Селінов).

На зламі 1920–1930-х років ситуація в сфері вищої освіти, особливо гуманітарних наук, почала погіршуватись. В умовах затвердження тоталітаризму посилювався тиск на науку та її представників, які відчували на собі наростаючий тягар офіційної більшовицької ідеології. Головним ударом у наступі на наукову інтелігенцію став процес «СВУ», через який, крім засуджених 45 учасників (серед них одеські історики М. Слабченко і Т. Слабченко), тяжких страждань зазнали також науковці ОІНО В. Герасименко, Є. Загоровський та ін.

У 1930 році з трансформацією ОІНО у 3 профільні інститути розвиток історичної науки продовжився в одному з них — інституті професійної освіти (ІПО). Головними формами розвитку науки у час існування цього вишу стали відреставровані з до радянських часів університетські структурні підрозділи — кафедри, у рамках яких і була зосереджена науково-педагогічна діяльність істориків. У різні часи на кафедрах працювали: історія народів СРСР — Є. Загоровський, І. Сероглазов, С. Ковбасюк, М. Соколов, Є. Гороховська, Б. Фурман, Гросман, Овсієнко, Чертков, Бейдер; історія України — А. Клочко, С. Ковбасюк, Г. Трачевський, Р. Шпунт; всесвітня історія — К. Добролюбський, Й. Вайнштейн, Ф. Козубовський; історія партії (у 1931 році — ВКП та КП(б) У і ленінізму) — Р. Шпунт, Г. Трачевський, Королюк¹⁵⁶². Постійні реорганізації структури ІПО, його навчально-методичної бази, вплив марксистської ідеології та поступове затвердження тоталітарної системи негативно впливали на наукову діяльність істориків. У таких умовах більшість з них була змушена відмовлятися або «заморожувати» свої наукові проекти та переключатися на нові, актуальні в умовах поширення діючої ідеології наукові теми.

У 1933 році на базі ІПО було відтворено Одеський державний університет, в якому з 1934 року як самостійна одиниця почав діяти історичний факультет.

Науково-дослідницька робота істориків в 1934–1941 роках¹⁵⁶³

Науково-дослідницька робота викладачів історичного факультету ОДУ в 1934–1941 роках не набрала надто широкого розмаху. Це пов'язано з більшовизацією історичної науки, що супроводжувалась посиленням адміністративного тиску на істориків і бажанням держави підкорити цю галузь знань своєму диктату. Тематика й зміст історичних досліджень були затиснуті в лещата офіційної ідеології¹⁵⁶⁴. Плуралізм методологічних підходів виключався, тематику та зміст праць визначав класовий принцип в оцінці історичних подій. З 1938 року можливість для істориків використовувати оригінальні документи була ще більше обмежена, оскільки архіви передавалися у розпорядження НКВС СРСР. Служба Л. Берії не вітала намагання дослідників дізнатися

¹⁵⁶² ДАОО. — Ф. Р-1647. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 21, 50 зв., 73–73 зв.; Спр. 26. — Арк. 19.

¹⁵⁶³ Автор Е. П. Петровський.

¹⁵⁶⁴ Урсу Д. П., Петровський Е. П. Особливості науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і студентів історичного факультету Одеського державного університету в 1934–1941 роках // ЗІФ. — Одеса, 2009. — Вип. 20. — С. 300–312.

правду про певні сторінки історії¹⁵⁶⁵. Крім того, виданий того ж року «Короткий курс історії ВКП(б)» взагалі поставив жорсткі рамки проведення досліджень, вихід за які загрожував щонайменше позбавленням роботи та виключенням з партії. І хоча Й. Сталін не писав, а тільки редагував цю працю, вона перетворилася на «священне писання» для всіх суспільних наук і перш за все — для історії, незважаючи на численні критичні зауваження.

Зміна пріоритетів історичного пошуку, підходів до написання праць і обрання тем призвела до практично повної відсутності підготовлених викладачами всіх кафедр історичного факультету монографічних видань. Працівники старшого покоління різними методами витіснялися з вищої школи, їхні дослідження оголошувались безперспективними, а часто й непотрібними. Нові кадри далеко не завжди відповідали високому рівню фахівця-історика і були не здатні на серйозну наукову роботу. В матеріалах перевірки факультету (січень 1936) прямо сказано: за останні 2 роки жодна кафедра ніякої друкованої продукції не дала. Наступного року партійні контролери повторили цей висновок: «Кафедри працюють погано. Наукової продукції не дають»¹⁵⁶⁶. Хоча не можна стверджувати, що передвоєнні роки були безплідним періодом в історії факультету, однак доводиться констатувати, що наукові здобутки того часу виглядають доволі скромно.

Наукова робота викладачів історичного факультету значною мірою зумовлювалася специфікою тих матеріалів, які знаходились в Одесі. Дослідженню історії Англії і Франції XVIII століття, проблемам французької революції та Паризької комуни 1871 року сприяла наявність Воронцовського, Строганівського та Шільдерівського фондів Наукової бібліотеки. Зібрання Публічної бібліотеки, історико-археологічного музею, Одеського обласного архіву також допомагали у написанні історичних праць. Досить частими були й наукові відрядження викладачів та аспірантів до Києва, Москви, Ленінграда. Лише І. Д. Сероглазов мав 1936 року 4 наукові відрядження поза межі Одеси.

Викладачі історичного факультету досліджували історію селянських рухів на території України в XX столітті (І. Сероглазов), історію італійських колоній в Криму (Є. Загорівський), історію повстання рабів у Римі (М. Гордієвський), історію Червоної гвардії в Одесі (С. Ковбасюк) та низку інших тем. Проблемами єгиптології займався викладач С. Донич, медієвістики — М. Розенталь. Представники факультету написали ряд статей для «Великої радянської енциклопедії» і «Книги для читання з історії народів СРСР»; готували матеріали для «Наукових записок Одеського університету»; випускали рукописний журнал «Крокодил»; були учасниками наукових конференцій; часто друкувалися в періодичних виданнях і різноманітних збірниках; брали активну участь у випуску багатотиражки «За більшовицькі кадри». В травні 1935 року на першій науковій сесії ОДУ серед підготовлених історичним факультетом праць були відзначені роботи професорів І. Сероглазова, К. Добролюбського, М. Вайнштейна, І. Шмідта¹⁵⁶⁷. Того ж року Н. І. Межберг разом з викладачами КДУ входив до авторської бригади істориків, яка готувала курс історії України для вищих навчальних закладів¹⁵⁶⁸. Можливо, саме ця обставина сприяла тому, що його у березні 1935 запросили на посаду професора історії України та декана історичного факультету КДУ¹⁵⁶⁹. Сферою його наукових інтересів було вивчення історії революційних подій на Одещині. Предметом наукових досліджень завідувача кафедри історії України І. І. Погорілого були події революції та Громадянської війни 1917–1920 років, історія робітничого руху та більшовицької партії. Низку статей він опублікував у місцевих періодичних видан-

¹⁵⁶⁵ Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) / відп. ред. Ю. О. Курносов. — Кн. II. — К., 1994. — С. 39.

¹⁵⁶⁶ ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 878. — Арк. 7; Ф. П-20. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 258.

¹⁵⁶⁷ Шмідт І. П., Склярук Д. І. Перша наукова сесія // Чорн. ком. — 1935. — 12 травня. — С. 2.

¹⁵⁶⁸ Чорн. ком. — 1935. — 15 квітня. — С. 1.

¹⁵⁶⁹ Шевченко Л. В. Наум Ісакович Межберг // Зневажена Клію. — К., 2005. — С. 345–351.

нях¹⁵⁷⁰. Серед науково-дослідницьких робіт історичного факультету 1935 року значилася праця ректора І. П. Шмідта «Боротьба більшовиків за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну (1894–1917)», хоча очевидно, що мова йшла лише про рукопис, якому так і не судилося стати повноцінним виданням¹⁵⁷¹.

В червні і жовтні 1935 року за участю викладачів історичного факультету ОДУ була проведена наукова сесія, присвячена пам'яті Ф. Енгельса. Також готували матеріали для «Наукових записок Одеського університету» і брали посильну участь у створенні «Історичного словника»¹⁵⁷².

В документі під назвою «План сплати за наукову роботу по історичному факультету ОДУ на 1936 рік» зазначені наукові теми викладачів та розписки про зобов'язання виконати свою тему розміром у певну кількість друкованих аркушів і здати її до наукової частини ОДУ не пізніше 29 грудня 1936 року. Досліджувані ними наукові теми були такими: «Преса в Парижі після 9 термідора» (К. П. Добролюбський), «Аграрний рух на Україні під час австро-германської окупації» та «Історична концепція М. М. Покровського» (І. Д. Сероглазов), «Боротьба революційного марксизму з народництвом» (І. П. Шмідт), «Радянська Україна в 1919 році» (І. І. Погорілий), «Червона гвардія в боротьбі за жовтень в Одесі» та «Боротьба селян проти військових поселень на Україні» (С. М. Ковбасюк), «Жакерія і повстання Етьєна Марселя» та «З історії класової боротьби у Франції XVI–XVII століття (етюд)» (В. Рейжевський), «Гносеологічні корені ідеалізму XVII та XVIII століть» (Б. М. Меламед), «Російський імперіалізм на Близькому Сході» (М. М. Петринський), «Царинський похід донецьких пролетарів на чолі з К. Є. Ворошиловим» (Г. І. Гладківська), «Чернишевський як економіст» (Й. Л. Вайнштейн), «Гроші в Росії та СРСР» (Ш. Г. Вишнепольський), «Економічні погляди російських просвітителів» (О. Г. Смірнов), «Становище робітничого класу царської Росії в пореформений період» (М. Барабтарло), «Розвиток класових протиріч у франкському суспільстві V–VIII століття» (М. М. Розенталь), «Феодалізм і його коріння на Заході» (І. І. Іванов), «До питання про політичну централізацію Аравії після імперіалістичної війни і шляхи її розвитку» (І. І. Беякевич)¹⁵⁷³.

Одним з найбільш відомих істориків ОДУ 1930-х років був професор К. П. Добролюбський, знаний своїми працями також в Києві та Москві¹⁵⁷⁴. Він продовжив традиції новістів Новоросійського університету щодо вивчення подій епохи Французької революції кінця XVIII століття. Головну увагу зосереджував на вивченні малодосліджених питань економічної політики часів термідоріанського правління, що йшло в рамках марксистського бачення революційних подій крізь призму класової боротьби. На початку 1936 року К. Добролюбський підготував працю «Суспільно-політична роль театру після 9 термідора»¹⁵⁷⁵. 1939 року за його ініціативи до 150-річчя Французької революції на факультеті із залученням громадськості міста була проведена наукова сесія¹⁵⁷⁶. 1941 року в Москві, у видавництві АН СРСР, під редакцію академіків В. П. Волгіна та Є. В. Тарле була надрукована фундаментальна книга «Французская буржуазная

¹⁵⁷⁰ Петровський Е. П. Иван Иванович Погорілий (1899–1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету // Проблеми історії України... — К., 2004. — Вип. 12. — С. 380–388; його ж: Історичні дослідження на кафедрі історії України Одеського державного університету в 30-ті роки ХХ століття // ЗІФ. — Одеса, 2005. — Вип. 16. — С. 184–192.

¹⁵⁷¹ Шмідт І. П., Склярук Д. І. Вказ. замітка; Левченко В. В., Петровський Е. П. Исая Павлович Шмідт (1895–1975): первый ректор Одесского государственного университета // Південний Захід. — Вип. 14. — Одеса, 2012. — С. 286.

¹⁵⁷² Добролюбский К. Истфак Одесского университета // ИМ. — 1936. — № 2. — С. 177.

¹⁵⁷³ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7546-п. — Арк. 108–113.

¹⁵⁷⁴ Завьялова И. В. Константин Павлович Добролюбский // Видные ученые Одессы. — Вип. 4/5. — Одеса, 1994. — С. 34–36; Першина З. В. Добролюбський Костянтин Павлович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 391–393; Добролюбський А. О., Савченко В. А. Добролюбський Костянтин Павлович // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 127–130.

¹⁵⁷⁵ Добролюбский К. Истфак Одесского университета // ИМ. — 1936. — № 2. — С. 177.

¹⁵⁷⁶ О научной работе историков Одессы и Киева // ИМ. — М., 1941. — № 6. — С. 141.

революція 1789–1794 гг.», серед співавторів якої був одеський історик К. П. Добролюбський. Крім того, він брав участь у написанні «Хрестоматии по новой истории», а також передав 1941 року до видавництва ґрунтовну монографію «Очерки по истории классовой борьбы после IX Термидора», яка так і не була повністю надрукована через початок війни.

До проблем народної освіти Франції другої половини XVIII століття звернувся А. Г. Готалов-Готліб, повернувшись до викладання в ОДУ напередодні війни. Він видав низку статей про початкову, середню школу, педагогічну освіту у Франції напередодні революції. Більш того, ним була підготовлена до друку монографія «Питання освіти у Франції за наказами 1789 року»¹⁵⁷⁷.

Чимала заслуга в піднесенні й активізації наукової роботи кафедри історії СРСР університету в останні роки перед війною належала її очільнику А. В. Фадеєву, спеціалісту з історії народів Кавказу та автору низки досліджень з історії Абхазії XVI–XIX століття. В Одесі він працював над кавказькою тематикою, підготувавши працю «Абхазія в першій чверті XIX століття»¹⁵⁷⁸ (1939) та розпочав розробку питань «Росія та східна криза 20-х років XIX століття» (на цю тему згодом захистив докторську дисертацію)¹⁵⁷⁹.

У 1930-ті роки кафедрою стародавньої історії завідував Б. В. Варнеке — визначний філолог-латиніст, знавець давньоримської історії, театру й літератури¹⁵⁸⁰. У 1940 році вийшла друком його «Історія античного театру»¹⁵⁸¹. Усього на цей час список праць вченого містив понад 250 публікацій з історії античного, російського та українського театру, літератури, історії мистецтв та археології¹⁵⁸². У січні 1941 року його було удостоєно звання Заслуженого діяча науки УРСР.

Наприкінці 1930-х років особливе місце в дослідженнях викладачів історичного факультету ОДУ зайняли проблеми класової боротьби, робітничого руху, історико-партійна тематика. 1939 року вийшов перший — і єдиний за цей час — номер видання «Праці Одеського державного університету». В ньому представлені наукові твори двох істориків кафедри історії України: В. Т. Горбатюка про історичні погляди Т. Г. Шевченка та О. І. Колесникова про селянську реформу 1861 року на півдні України¹⁵⁸³. Група істориків кафедри історії УРСР вивчала проблеми історії XIX століття і революційного руху на Україні¹⁵⁸⁴.

1940 року вийшла друком книга про історію ОДУ, яку редагував К. П. Добролюбський. За вихід видання персонально відповідав ректор М. О. Савчук. Написана російською мовою праця не мала вступу й складалася з трьох частин: 1) «Одеський університет в 1865–1899 рр.» (А. В. Крячун); 2) «Одеський університет в 1900–1917 рр.» (А. В. Фадеєв) та «Студентський рух в Одеському університеті в 1900–1914 рр.» (І. Л. Портной); 3) «Одеський університет в 1917–1940 рр.» (Г. І. Глядкоўська) та «Шлях бібліотеки Одеського державного університету» (Повар і Мілова)¹⁵⁸⁵. Найбільш вираз-

¹⁵⁷⁷ Дьомін О. Б. Вивчення історії революцій XVI–XVIII століть в Одеському університеті // ЗІФ. — 2005. — Вип. 16. — С. 309.

¹⁵⁷⁸ Фадеєв А. В. Абхазія в первой четверти XIX в. // Праці ОДУ. — Одеса, 1939. — Т. 1.

¹⁵⁷⁹ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 336; Левченко В. В. Фадеєв Анатолій Всеволодович // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 415–417.

¹⁵⁸⁰ Тункина И. В. Борис Васильевич Варнеке: страницы биографии // Античный мир. Проблемы истории и культуры: к 65-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. — СПб., 1998. — С. 441–452; Немченко І. В. Варнеке Борис Васильович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 209–211; Петровський Е. П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках... — С. 264.

¹⁵⁸¹ Варнеке Б. В. История античного театра. — М.-Л., 1940; 2-ге вид.: Одеса, 2003.

¹⁵⁸² Тункина И. В. Б. В. Варнеке и его воспоминания об ученых // Scripta antiqua: Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры / отв. ред. М. Д. Бухарин. — М., 2011. — Т. 1. — С. 454.

¹⁵⁸³ Горбатюк В. Т. Історичні погляди великого революційного демократа Т. Г. Шевченка. Кирило-Мефодіївське братство // Праці ОДУ. — Одеса, 1939. — Т. 1; Колесников О. І. Реформа 1861 р. на Півдні України // Там само.

¹⁵⁸⁴ Чухрій П. Г. Розвиток історичних досліджень в Одеському державному університеті за роки радянської влади (до 100-річчя заснування університету) // УІЖ. — 1965. — № 7. — С. 117.

¹⁵⁸⁵ Одесский университет за 75 лет...

ну рецензію цьому виданню дала професор З. В. Першина, зазначивши: «Книга в усьому була дитиною свого важкого й трагічного часу: і за своїм зовнішнім виглядом (убоге поліграфічне виконання, поганий папір, на якому книгу було надруковано), і за своїм змістом, над яким тяжіли ідеологічний прес і класовий методологічний підхід»¹⁵⁸⁶. Однак підготовку дослідження здійснювали історики і воно містило цінний матеріал з історії університету, зокрема дані щодо динаміки кількісного, національного й соціального складу студентів ОДУ в радянський період його діяльності, матеріали про студентський рух, діяльність національних земляцтв в університеті, у тому числі учасників українського національного руху. На основі вперше використаних архівних матеріалів вони заклали дослідницький фундамент у процес створення загальних робіт з історії університету. Однак сучасна авторам доба історії закладу мала повну безликість і безіменність, що стало свідченням відбитку «епохи сталінського терору на сторінках книги, ховаючи трагічні долі багатьох викладачів і студентів»¹⁵⁸⁷.

До 150-річчя Одеси понад 60 осіб, значна частина з яких — викладачі історичного факультету, були задіяні в написанні історії міста в 2 томах. Щоправда, тоді цей задум так і не вдалося реалізувати.

Наприкінці 1930-х років активізувалася робота аспірантів-істориків, які успішно захищали свої дисертаційні дослідження. Так, на розгляд вченої ради ОДУ представили й успішно захистили свої роботи вихованці факультету І. А. Адамов, П. О. Лісничий, О. І. Колесников, Б. І. Малкіна, А. В. Крячун, М. Ф. Скавронський, Г. І. Глядковська, а також викладачі, які були випускниками інших навчальних закладів: Є. В. Гороховська, М. П. Коров'яков, Х. Ш. Фукс (філологія) та ін.¹⁵⁸⁸ Плідно працювали над виконанням дисертаційних досліджень майбутні викладачі Я. В. Сизоненко, Н. І. Владимірова, М. Д. Свічарівська.

Нарешті сталися позитивні зрушення в роботі наукового студентського товариства. Воно провело конкурс на кращу наукову роботу, переможці якого І. Л. Портной та І. О. Гуржій одержали путівку в аспірантуру. До 75-річного ювілею ОДУ «Єдине наукове студентське товариство» готувало науковий збірник, а восени 1939 року до друку були здані перші два збірники студентських наукових робіт¹⁵⁸⁹. Остання перед війною наукова сесія на історичному факультеті відбулася 14–18 квітня 1941 року¹⁵⁹⁰. У червні в архівах Москви збирав матеріал для докторської дисертації П. Лісничий, але через початок війни припинив цю роботу і повернувся до Одеси, щоб одним перших викладачів ОДУ записатись добровольцем до лав Червоної армії¹⁵⁹¹.

Отож, як бачимо, на історичному факультеті ОДУ розроблялося значне коло наукових проблем. Інша справа, що історична наука в 1930-ті роки все більше відчувала на собі тягар офіційної ідеології, коли на перше місце виходили схематизм, компіляторство та догматичне мислення. З позицій сьогодення публікації та захищені дисертації одеських істориків тих років оцінювати однозначно негативно не можна. Незважаючи на класово обмежений погляд на події та явища, заідеологізовані висновки, порушені теми були новими у вивченні історичних процесів, вводили до наукового обігу не використані досі джерела, передусім архівні, таким чином збагачуючи історичну науку. У 1939 та першій половині 1941 року науково-дослідна робота дещо поживалася, але раптовий початок війни звів цю позитивну тенденцію нанівець.

¹⁵⁸⁶ Першина З. В. Історіографічний підсумок та проблеми вивчення історії Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова // ЗІФ. — Одеса, 2000. — Вип. 10. — С. 26.

¹⁵⁸⁷ Там само. — С. 27.

¹⁵⁸⁸ Урсу Д. П., Петровський Е. П. Особливості науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і студентів історичного факультету Одеського державного університету в 1934–1941 роках // ЗІФ. — Одеса, 2009. — Вип. 20. — С. 307–308.

¹⁵⁸⁹ Савчук Н. А. Одеський університет за 75 лет... — С. 180.

¹⁵⁹⁰ О научной работе историков Одессы и Киева // ИМ. — 1941. — № 6. — С. 141.

¹⁵⁹¹ Левченко В. В. Лісничий Павло Олександрович // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 218.

*Історична наука в евакуації та окупації (1941–1944)*¹⁵⁹²

З початком Вітчизняної війни всі підрозділи університету перебудовували роботу відповідно до вимог воєнного часу. Війна викликала особливий інтерес до героїчного минулого країни, його бойових традицій, боротьби людей в тилу у загарбників, а також до національно-визвольних рухів народів Європи та країн Сходу. На цьому головним чином зосереджувалася робота істориків ОДУ, переважна більшість яких була евакуйована з міста. Їхні дослідження мали бойовий характер, виховували почуття патріотизму й глибоку повагу до героїчного минулого. Про свої роботи вчені доповідали на підсумковій науковій конференції, яка відбулася 12–18 червня 1942 року.

Перебуваючи в евакуації, викладачі історичного факультету займались розробкою тем, пов'язаних з історією Туркменської РСР, з викриттям нацистської фальсифікації історії. Всі працівники ОДУ надавали посилену допомогу Туркменії в підготовці спеціалістів. Учена рада приймала до захисту кандидатські дисертації туркменських вчених. Тоді захистили дисертації 10 спеціалістів, серед них — директор Туркменського краєзнавчого музею А. Аширова, яка стала кандидатом біологічних наук¹⁵⁹³.

НКО Туркменської РСР оголосив подяку колективу ОДУ за допомогу в підготовці національних педагогічних кадрів. Лише за 3 місяці 1943 року члени університетського колективу, передусім історики, прочитали на підприємствах і в установах Байрам-Алі, в столиці республіки Ашхабаді кількасот лекцій¹⁵⁹⁴. Вчені виступали з лекціями по радіо. Велику роботу провадили науковці історичного факультету (професор М. М. Розенталь, доцент Г. І. Глядковська, Є. В. Сизоненко та ін.).

Значну агітаційно-пропагандистську роботу проводила група сприяння антифашистському комітету вчених Туркменської РСР, створена при ОДУ. За 2 місяці (липень і серпень 1943) члени групи провели 12 лекцій і виступів по радіо. Гуртки самодіяльності дали за 1943 рік 40 шефських концертів на користь інвалідів Вітчизняної війни.

Частина викладачів університету залишилися в Одесі під час німецько-румунської окупації. За підрахунками В. Левченка, в місті в період окупації залишалось щонайменше 25 вчених-істориків, кинутих напризволяще радянським керівництвом. Для більшості з них життя під окупантами було неймовірно складним та перетворилося на суцільну боротьбу за елементарне виживання. Переважною більшістю інтелігенції окупованого міста володіли аполітичні настрої, і вона обрала шлях пристосування. Необхідно зазначити, що чимало науковців залишилися в окупації свідомо, будучи щиро переконаними в тому, що тепер вони отримують можливість більш повноцінно реалізувати власний потенціал на користь української науки. Часто причиною прийняття такого рішення була образа на радянську владу за тотальні репресії та ідеологічні переслідування в передвоєнний час. Очевидно й те, що не всі вчені, які залишилися на окупованій території України, змогли розгорнути науково-дослідницьку діяльність у цей період.

Основним місцем педагогічної діяльності більшості вчених-істориків в період окупації став створений новою владою на базі ОДУ Румунський королівський університет (університет Трансністрії). На історико-філологічному факультеті викладали Б. В. Варнеке, М. О. Соколов, О. І. Занчевський, В. І. Селінов, Я. К. Багдасарянц, А. Д. Балясний, З. А. Бориневич-Бабайцева, П. Є. Єршов, В. Ф. Лазурський, А. В. Недзвідський, Ф. І. Педанов, П. В. Підлипський, П. О. Потапов, Г. П. Сербський. На юридичному факультеті працювали А. С. Бориневич, О. О. Жилін, О. І. Покровський, І. Я. Фаас¹⁵⁹⁵. На історико-

¹⁵⁹² Автори В. В. Левченко, Е. П. Петровський.

¹⁵⁹³ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 112.

¹⁵⁹⁴ ДАОО. — Ф. П-90. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 79.

¹⁵⁹⁵ Левченко В. В. Діяльність вчених-істориків Одеси в період німецько-румунської окупації (1941–1944) та їх доля // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. — Одеса, 2011. — С. 236.

філологічному факультеті було організовано 12 кафедр, а обов'язки декана виконували почергово Б. В. Варнеке, М. О. Соколов, В. Ф. Лазурський.

Викладачі університету Трансністрії проводили плідну наукову роботу. Так, Селінов працював директором історико-археологічного музею, який увійшов до складу науково-дослідних інституцій університету, та був професором історико-філологічного факультету¹⁵⁹⁶. Впродовж 1941–1942 років вчений опублікував низку краєзнавчих статей присвячених історії міста: «Родная Одесса», «Одесские улицы», «Один из архитектурных ансамблей Одессы», «Центр приморского бульвара (к вопросу о характерных чертах одесской архитектуры)», «Александр Скарлатович Стурдза» та «Памятник М. С. Воронцову»¹⁵⁹⁷. 28 серпня 1943 року В. І. Селінова було призначено завідувачем кафедри російської історії.

7 січня 1944 року, після захисту дисертації «Древние причерноморские поселения между Бугом и Днестром в период расцвета Ольвии», який відбувся 30 жовтня 1943 року у приміщенні інституту соціальних наук (вулиця Петра Великого, 1), Дирекція культури примарії Одеського муніципалітету затвердила постанову сенату університету про присвоєння В. І. Селінову вченого ступеня доктора історичних наук. Офіційними опонентами на захисті дисертації виступили професори М. О. Соколов, Б. В. Варнеке, А. Г. Готалов-Готліб, Ю. А. Гапонов¹⁵⁹⁸. З метою доведення історичних прав Румунії на територію між Бугом і Дністром (Трансністрія) Селінов, виконуючи політичне замовлення окупаційної влади, написав статті: «Очерки по истории Транснистрии и Одессы» і «История колонизации территории между Днестром и Бугом»¹⁵⁹⁹.

Працюючи в університеті Трансністрії, В. Ф. Лазурський у газетах та журналі опублікував 7 статей, у яких критикував марксизм, висвітлював зв'язки між російською та румунською літературами, історію церковного співу, біографію М. Гоголя¹⁶⁰⁰. Б. В. Варнеке наприкінці 1941 року підготував наукову роботу «О древней комедии»¹⁶⁰¹.

У період окупації Одеси було видане єдине історико-наукове серійне видання — «Записки Одеського університету», які побачили світ у 1943/44 навчальному році. Папір для цього видання надходив з Бухареста. Зміст першого номера був присвячений королю Румунії Михайлу I. Збірка містила вступне слово ректора університету — професора П. Г. Часовникова, статтю професора Т. Херсені, присвячену системі організації університету в імперський, радянський та окупаційний часи¹⁶⁰².

При підготовці ювілейного видання, присвяченого 150-річчю заснування Одеси, Селінову було доручено написати фрагмент, пов'язаний з історією будівництва міста в історико-архітектурному аспекті¹⁶⁰³. Під час роботи він використовував широку джерельну базу, зокрема архівні матеріали Розпорядчої Думи, Міської управи (стосувалися діяльності реформованого міського управління часів Г. Г. Маразлі), будівничого комітету, митниці, канцелярії попечителя навчального округу під час діяльності М. І. Пирогова.

У вересні 1943 року при університеті було поновлено діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, віце-президентом якого обрали В. І. Селінова, а секретарем — О. Б. Варнеке¹⁶⁰⁴.

¹⁵⁹⁶ Щетніков В. П. Одесский университет: 1941–1944 годы (по материалам оккупационной прессы) // ЗІФ. — Одеса, 1999. — Вып. 9. — С. 266–268.

¹⁵⁹⁷ Одесская газета. — 1941. — 5 ноября; 14 ноября; 1942. — 14 января; 5 февраля; 24 февраля; 17 марта.

¹⁵⁹⁸ Одесская газета. — 1943. — 2 ноября; Левченко В. В. Из истории исторической науки: профессор Николай Афанасьевич Соколов (1886–1953) // Юго-Запад. — Вып. 6. — Одесса, 2008. — С. 239–240.

¹⁵⁹⁹ Молва. — 1943. — 24 января; 1944. — 8 февраля.

¹⁶⁰⁰ Музичко О. Є. Лазурський Володимир Федорович // Одеські історики. — Т. 1. — Одеса, 2009. — С. 196.

¹⁶⁰¹ Тункина И. В. Б. В. Варнеке и его воспоминания об ученых // Scripta antiquae. — М., 2011. — С. 455.

¹⁶⁰² Одесская газета. — 1943. — 29 вересня.

¹⁶⁰³ Левченко В. В. Історико-краєзнавчі студії професора В. І. Селінова (1876–1946) // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею (ОІКМ). — 2011. — № 10. — С. 202.

¹⁶⁰⁴ Левченко В. В. Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Юго-Запад. — Вып. 2. — Одесса, 2006. — С. 260.

Після призначення 1943 року В. І. Селінова завідувачем історичної секції науково-дослідного інституту Трансністрії він активно включився до дослідження історії регіону. В інституті у співавторстві з асистентами О. І. Занчевським, Л. О. Кузнецовою та М. А. Москетті він підготував до друку праці «Процесс колонизации Транснестрии» та «Историко-этнографическая карта Транснестрии» (художник Чернявський). Також до видання були подані роботи М. Ф. Болтенка «Легенды о происхождении скифов», Добровольського «Поселение трипольской культуры в селе Сабановка на Южном Буге» та ін.¹⁶⁰⁵ Надалі співробітники інституту планували розробку за архівними даними історії муніципального управління міста за весь час його існування.

В історичному архіві Селінов спільно з асистентом кафедри російської історії Занчевським обробляли матеріали фонду канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора часів князя М. С. Воронцова (1823–1854). В історико-археологічному музеї наукові дослідження поряд з Селіновим проводили Занчевський (упорядковував матеріали первісного суспільства), Донич (нумізматика), Кузнецова і Москетті (опис та укладання каталогів давніх світильників та чаш)¹⁶⁰⁶.

Під керівництвом Селінова в історико-археологічному музеї та історичному архіві регулярно проводились практичні заняття студентів історико-філологічного факультету університету. В останньому студенти знайомились з архівними матеріалами з історії одеського міського управління, зокрема міського магістрату початку XIX століття, а також історії друкарства в місті. Одним з тих студентів був четверокурсник, майбутній професор П. Й. Каришковський, який разом із студентом В. В. Яковлевим збирав матеріали до 60-річчя типографії Ю. І. Фесенка¹⁶⁰⁷. Ймовірно, саме професори Варнеке та Селінов були тими першими вчителями й наставниками Каришковського, які вплинули на формування його наукових інтересів, зацікавлення античною історією та заклали основи високого рівня дослідницької культури.

З поверненням навесні 1944 року в Одесу радянської влади почалися гоніння на вчених, які працювали в університеті в період окупації. За «співробітництво» в період окупації з німецько-румунською владою були заарештовані органами НКВС і репресовані В. І. Селінов, Г. П. Сербський, М. О. Соколов, С. В. Донич та ін. Б. В. Варнеке після арешту помер в тюрмі. Більша частина викладачів «університету в окупації» закінчили своє життя в таборах.

Таким чином, історичні наукові дослідження в період війни здійснювались у надзвичайно складних умовах. Питання діяльності викладачів-істориків ОДУ в евакуації та на окупованій території вимагають глибокого вивчення й водночас змушують бути максимально толерантними в підходах і оцінках, щоб не повторювати минулих помилок щодо навішування ідеологічних ярликів та викривлення реальних здобутків тих, хто став заручником і жертвою війни.

Історична наука в повоєнний час (1944–1991)

Дослідження з історії України¹⁶⁰⁸. Україністика, як галузь наукового знання, нерозривно пов'язана з процесом націотворення і розвивалась у помітній залежності від нього. Гадаємо, що розвиток україністики є процесом недискретним і саме тому історична україністика має свої витоки у добі перетворення історичних знань в історичну науку і розвивалась у специфічних умовах радянської доби. Організаційно лакмусовим папірцем ідеологічної конфігурації у підходах до «українського буржуазного націоналізму» була наявність в ОДУ кафедри історії України.

¹⁶⁰⁵ Там само. — С. 261.

¹⁶⁰⁶ Одесская газета. — 1943. — 18 мая.

¹⁶⁰⁷ Левченко В. В. Діяльність вчених-істориків Одеси... — С. 236.

¹⁶⁰⁸ Автор В. М. Хмарський.

Від часу повернення університету до Одеси було відновлено структурні підрозділи передвоєнного історичного факультету, а отже, й кафедру історії України. Ключовою особою, яка визначала шляхи історичної україністики протягом повоєнної чверті століття, безсумнівно, був колишній учень М. Є. Слабченка С. М. Ковбасюк¹⁶⁰⁹. Організаційні здібності він виявив ще у 1930-ті роки, коли працював заступником, а то й виконував обов'язки декана історичного факультету. У роки політичних репресій він пішов з університету й під час війни знаходився в евакуації як викладач артилерійської школи. У 1944 році ректор М. П. Савчук запросив його повернутись до ОДУ і призначив завідувачем кафедри історії України. Майже одразу було відкрито гурток історії України¹⁶¹⁰. Щоправда, особливо багато уваги кафедрі Ковбасюк приділити не міг, оскільки основним місцем його роботи незабаром став обласний комітет партії — він очолив сектор вишів і науки обкому (1945–1951). За цей час кафедру приєднали до кафедри історії СРСР. Деякий час вона фігурувала як кафедра історії СРСР та УРСР, але згодом «додаток» відпав. Повернувшись остаточно з партійної роботи до університету, Ковбасюк незабаром посів місце проректора (1951–1962), а у 1953 році увійшов до складу партійного бюро ОДУ та очолив кафедру історії СРСР. При ній діяли гурток (у 1955 році староста — А. Д. Бачинський) та фуркація історії України¹⁶¹¹. Ковбасюк використав свій вплив для відкриття нової кафедри. Нині достеменно відомо, що здійснено це було за наказом ректора С. І. Лебедева від 7 лютого 1957 року через виділення її з кафедри історії СРСР. Отже, кафедра історії УРСР складалась з 5 осіб: С. М. Ковбасюк (завідувач), П. І. Воробей, М. Д. Свічарівська, Н. І. Калюшко, В. М. Немченко¹⁶¹².

Перебуваючи на чільних посадах в ОДУ, маючи особливу вагу на історичному факультеті, С. М. Ковбасюк поступово згуртував навколо себе талановиту молодь: З. В. Першину, В. П. Ващенко, А. Д. Бачинського, С. В. Кульчицького, І. Хіоні¹⁶¹³. Втім, на кафедрі йому вдалось залишити у 1960-ті лише Бачинського, який заступив Свічарівську. Завідував кафедрою Ковбасюк до 1968 року, коли передав посаду П. І. Воробею. У 1972 році, після відомого погрому україністики, Воробей змушений був піти з посади, і його заступив В. П. Ващенко (1972–1980).

1970-ті роки стали для кафедри вельми складними. Перманентне перебування під ідеологічним наглядом врешті-решт призвело до припинення набору до аспірантури, що загрожувало існуванню кафедри з мінімальним кадровим складом. Щоб уникнути цієї небезпеки, кафедру було реорганізовано: змінено назву на кафедру історії Української РСР, історіографії та джерелознавства, переведено з кафедри історії СРСР молодих Т. М. Попову, І. С. Гребцову та професора З. В. Першину, яка й очолила трансформовану кафедру (1980–1990). Згодом цей крок розцінювався неоднозначно¹⁶¹⁴.

З початком перебудови, а по суті останньої фази системної соціально-економічної та суспільно-політичної кризи СРСР, склалися сприятливі умови для поновлення україністичної кафедри у «чистому» вигляді. У передостанній рік існування СРСР факультетський підрозділ набув ймення «кафедра історії України». Спеціалісти з історії

¹⁶⁰⁹ Хмарський В. М. Самсон Ковбасюк (1903–1986): науковий та науково-організаційний внесок у розвиток україністики в Одесі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри... — С. 372–377.

¹⁶¹⁰ ДАОО. — Ф. П-90. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 22.

¹⁶¹¹ Кульчицький С. Засідання Ради НСТ істориків // ЗНК. — 1955. — 13 грудня.

¹⁶¹² Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Оп. 2-л. — Спр. 79. — Арк. 93; Хмарський В. М. Кафедра історії України Одеського університету: чому і як її було відновлено у середині 50-х рр. ХХ ст. // ЗІФ. — 2008. — Вип. 19. — С. 254.

¹⁶¹³ Хмарський В. М. Анатолій Діомидович Бачинський — одеський історик-україніст другої половини ХХ ст. // Анатолій Діомидович Бачинський (1933–1995): до 75-річчя від дня народження. — Одеса, 2008. — С. 5–19; його ж: Віктору Петровичу Ващенко — 70 // ЗІФ. — Одеса, 1999. — Вип. 9. — С. 10–17; його ж: Заїра Валентинівна Першина — науковець і педагог // ЗІФ. — Одеса, 2000. — Вип. 10. — С. 6–13.

¹⁶¹⁴ Синявська О. О. Заїра Валентинівна Першина: штрихи до портрету // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок: V Історіографічні читання (2012). — Одеса, 2013. — С. 175–177.

ографії та джерелознавства повернулись на кафедру історії СРСР, а на посаду завідувача повернувся В. П. Ващенко (декан факультету 1984–1994)¹⁶¹⁵.

На наукові інтереси університетських істориків-україністів впливала насичена історія неординарного міста та специфіка краю, дослідницькі традиції і школа попередників укупі з ідеологічними трендами, що домінували у той чи інший період радянської історії. Треба зазначити, що у перше повоєнне десятиліття С. М. Ковбасюк самодіє репрезентував кафедральну історичну україністику. Видатний український історик О. Оглоблін цілком слушно виділив два основні напрями у науковій творчості Ковбасюка — історія військових поселень в Південній Україні та історія України ХХ століття¹⁶¹⁶. Основною працею по першому зі згаданих напрямів була дисертація Ковбасюка на тему «Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні», яку він захистив 1945 року. У підсумковій частині квінтесенція дослідження виглядає так: «коли брати загальну сукупність умов Російської імперії в першій половині ХІХ століття, то військові поселення, як одна з ланок кріпосницького ладу і відповідної йому організації утримування військових сил держави, були в цей час якраз на своєму місці», адже «на тлі кріпосної дійсності, що продовжувала існувати далі, військові поселення як одна з ланок кріпосної системи не суперечили навколишній обстановці» і саме цим можна пояснити їхнє існування аж до 1857 року¹⁶¹⁷.

Другий напрям досліджень вченого був присвячений встановленню радянської влади в Одесі, а саме історії Червоної гвардії. Історик вважав, що Одеса належить до числа міст, в яких, слідом за провідними пролетарськими центрами колишньої імперії, одразу після повалення самодержавства почалося формування збройних загонів пролетаріату, названих пізніше Червоною гвардією, що стало однією з вирішальних сил у перемозі радянської влади в Одесі у січні 1918 року¹⁶¹⁸.

На жаль, С. М. Ковбасюк не довів жоден зі своїх дослідницьких напрямів до втілення ані в докторську дисертацію, ані в монографію. Окремою формою його наукової діяльності, яка вималювалась у 1950–1970-ті роки, стала участь у колективних проєктах. Так, він очолив роботу з написання синтетичної історії Одеси, що вийшла друком 1957 року. Видання було витримане у відповідному ідеологічному ключі і вже у 1980-ті роки вважалося застарілим, але до початку ХХІ століття залишалось єдиним і неповторним.

Серед першого складу відновленої 1957 року кафедри варто окремо назвати П. І. Воробєя. Наукові інтереси уродженця Хмельниччини, випускника КДУ імені Т. Г. Шевченка, викладача Кіровоградського педагогічного інституту, якого до Одеси було переведено 1956 року під час кампанії з укрупнення вишів, припадали на «епоху імперіалізму». Їй було присвячено як кандидатську дисертацію — «Револьюційний рух робітників України у висвітленні більшовицької преси (1912–1914)» (1950), так і подальші дослідження в Одесі впродовж 1960-х років, коли об'єктом уваги історика став національно-визвольний рух. Остання проблематика була не дуже бажаною серед суспільствознавців, адже в радянській історичній науці питання українського національного руху належало до найбільш складних, дискусійних, заплутаних та найменш розроблених. Саме через це у час пізнього сталінізму проблематика національно-визвольних рухів у Російській імперії була серед напівзаборонених, а самі вони якщо й потрапляли в поле зору істориків, то лише для того, щоб бути дискредитованими. На початку 1960-х років, у роки відлиги, П. І. Воробєй намагався бути на вістрі методології змін, а отже, належав до творчої частини істориків, породжених періодом політичної відлиги й шістдесятництва. Він примкнув, свідомо чи латентно, до так званого но-

¹⁶¹⁵ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 137.

¹⁶¹⁶ Оглоблін О. Українська історіографія 1917–1956 рр. — К., 2003. — С. 55.

¹⁶¹⁷ Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. — Ч. I: Заснування і поширення військових поселень на Україні: дис. ... канд. іст. наук. — Одеса, 1945. — С. 1, 264, 267.

¹⁶¹⁸ Ковбасюк С. М. Боротьба більшовиків за створення Червоної Гвардії в Одесі // Праці ОДУ. — 1957. — Т. 147. — Вип. 2. — С. 152.

вого напрямку у радянській історіографії, представники якого намагались по-новому осмислити історію Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX століття. Вони, зокрема, підкреслювали багатокладність економіки, виступали проти переоцінки матеріальних і політичних передумов революційних подій 1917 року.

Працюючи над докторською дисертацією, у 1967 році вчений завершив написання монографії «Національно-визвольний рух трудящих України в період імперіалізму (1900 — березень 1917)». Висхідним концептуальним положенням П. І. Воробей було визнання того, що «протягом тривалого періоду (до початку XX століття) провідну роль в національному русі відіграла українська інтелігенція, в діяльності якої проявлялася гостра боротьба революційно-демократичної і буржуазно-націоналістичної течій. Народні маси, інтереси яких виражали революційні й демократичні кола української інтелігенції, в цей час виступали стихійно, не маючи своїх власних організацій і чітко визначених завдань. Така обстановка і давала можливість українській ліберальній буржуазії до початку XX століття тримати ініціативу в національному русі у своїх руках і займати в ньому керівні позиції»¹⁶¹⁹.

У другій половині 1960-х років консервативна частина істориків, обслуговуючи вже новий політичний курс, все сильніше виступала проти переосмислення історії. Врешті-решт наприкінці 1960-х — на початку 1970-х «збурювачам спокою» було завдано низку ударів. Саме через це монографія Воробей набула згубного для нього резонансу, адже стала, як і весь його доробок, об'єктом уваги головного фахівця з національного питання — секретаря з ідеології ЦК КПУ В. Ю. Маланчука. Зрештою посилення боротьби партії з «українським буржуазним націоналізмом» призвело до появи в ОДУ комісії ЦК КПУ й МВО УРСР, внаслідок чого вченого зняли з посади. Це завдало нищівного удару його науковій продуктивності у наступні роки¹⁶²⁰.

Решта членів кафедри була скромними дослідниками, які не відзначались індивідуальними монографіями; їхнім доробком були головним чином кандидатські дисертації. Випускниця Дніпропетровського ІНО та аспірантури ОДУ (1940) М. Д. Свічарівська розпочала роботу в ОДУ як доцент кафедри історії України (1944–1946) та старший викладач кафедри історії народів СРСР. Під керівництвом С. М. Ковбасюка у 1953 році захистила кандидатську дисертацію на тему «Перший період радянської влади в Одесі (жовтень 1917 — березень 1918)», яка й стала її першою науковою працею. У 1963 році вона вийшла на пенсію¹⁶²¹. Випускниця КДПУ імені О. М. Горького Н. І. Калюшко, що потрапила до Одеси 1956 року, займалася соціально-економічною проблематикою. У 1953 році вона захистила кандидатську дисертацію «Формування робітничого класу в цукровій промисловості Правобережної України». Працювала в тому самому напрямі, але після 1972 року продуктивність її помітно підупала. До війни розпочав навчання на історичному факультеті ОДУ В. М. Немченко. Навчання, як і аспірантуру зі спеціальності історія України, фронтовик завершив у 1951 році і відтоді розпочав працювати на кафедрі історії СРСР як викладач історії України на погодинних засадах. Основне його місце роботи було на кафедрі історії України Одеського педагогічного інституту, але 1956 року його перевели до університету — на кафедру історії СРСР. У 1960 році Немченко захистив кандидатську дисертацію на тему «Одеса і Одещина між двома революціями». Його доробок включає низку статей з історії селянського руху на початку XX століття та Другої світової війни¹⁶²². Заслуговує на згадку й старший лаборант кафедри В. Т. Галяс. Протягом 1956–1981 років він був старшим лаборантом, викладав спецкурси, склав велику бібліографічну картотеку¹⁶²³.

¹⁶¹⁹ Воробей П. І. Більшовицькі організації України і національне питання (1903 — лютий 1917 р.) // Матеріали наук. конф. присв. 50-річчю КПУ. — Одеса, 1968. — С. 154–155.

¹⁶²⁰ Хмарський В. М. Відлуння «великого погрому»... — С. 128–167.

¹⁶²¹ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Особова справа Свічарівської Марії Данилівни. — Арк. 15, 23.

¹⁶²² Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Особова справа Немченка Віктора Миколайовича. — Арк. 2–4, 15, 42, 49.

¹⁶²³ Хмарський В. М. Василь Терентійович Галяс // Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до

Найбільш яскравим і помітним істориком-україністом останніх десятиліть радянської доби став, безсумнівно, А. Д. Бачинський. Захистивши фундаментальну кандидатську дисертацію на тему «Народна колонізація Придунайських степів у XVIII — на початку XIX століття» він заклав міцний підмурівок для подальшого дослідження цієї проблематики. Після 1972 року вчений був змушений перейти до вивчення проблеми соціально-економічних і політичних перетворень в українському Придунав'ї у 40–50-ті роки XX століття. Монографія «В семье советской. Социалистическое строительство в придунайских землях Украинской ССР» (1984) мала стати основою докторської дисертації. Але розчарування надто ідеологізованою проблематикою призвело до відмови від захисту. Продуктивним було зацікавлення історією українсько-російсько-болгарських зв'язків, проблемами історії Другої світової війни. В полі зору Бачинського були також питання джерелознавства, історичної географії й картографії, архівознавства, археографії, етнографії¹⁶²⁴.

Початком наукових розробок З. В. Першиної ще в студентські роки (пізніше — кандидатської дисертації у 1953) стала тема «О. І. Герцен і слов'янське питання». Її монографія з історії кранобудівного заводу імені Січневого повстання за 100 років започаткувала в Одесі серію видань з історії фабрик і заводів. Надалі Першина та її учні опрацьовували широкий спектр проблем суспільного руху в Україні й Росії другої половини XIX століття. Важливим доробком стала її праця з історії банків і кредиту в Україні пореформеного періоду, виконана вперше в історіографії і надрукована разом з розвідками про водний транспорт, торгівлю, студентський рух названого періоду в 10-томній «Истории Украинской ССР» (томи 4–5, 1983). У 1977 році Першина захистила докторську дисертацію на тему «Південна Україна між першою і другою революційними ситуаціями: проблема центру і регіону в російському визвольному русі». Вона стала першою в історії університету жінкою — доктором історичних наук.

В. П. Ващенко присвятив свої наукові шукання історії соціально-економічного розвитку Південної України кінця XVIII — першої половини XIX століття. Він вивчав роль міст у розвитку промисловості, транспорту, торгівлі, становлення підприємництва й ринкових відносин у цих сферах економіки. Квінтесенцією його викладацького й наукового доробку став навчальний посібник «Радянська історіографія про соціально-економічний розвиток України у період феодалізму»¹⁶²⁵.

Наукові інтереси та викладання історії України і спеціальних курсів кафедри, звичайно, визначалися радянськими ідеологемами і вимогами апологетики суспільно-політичного режиму, якщо мова йшла про радянську історію, або критики суспільно-економічного ладу у разі дослідження «дореволюційного» періоду. Втім, балансу між «дорадянською» й «радянською» історією більше дотримувалися у добу відлиги. Так, наприклад, серед «курсів за вибором» були «Історіографія», «Історія Запорозької Січі», «Робітничий рух на Україні у XIX столітті», «Україна у 1905 році», «Боротьба за встановлення Радянської влади в Україні», «Боротьба за возз'єднання західноукраїнських земель», «Україна у період Великої Вітчизняної війни», «Здійснення ленінської національної політики на Україні»¹⁶²⁶. Після 1972 року посилилась питома вага курсів з історії сучасності — про «розвинутий соціалізм» та «братерську співдружність радянських народів»¹⁶²⁷. Отже, кадрова ситуація, навчальні курси й наукова проблематика вказували на кризу історичної україністики в ОДУ, подолати яку можна було лише радикальними шляхами.

85-річчя з дня народження). — Одеса, 2006. — С. 5–6.

¹⁶²⁴ Хмарський В. М. Анатолій Діомидович Бачинський... — С. 5–19.

¹⁶²⁵ Гончарук Т. Г. Віктор Петрович Ващенко як дослідник історії Південної України // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок... — С. 68–74.

¹⁶²⁶ ДАОО. — Ф. Р-1438. — Оп. 12. — Спр. 127. — Арк. 8–14.

¹⁶²⁷ Хмарський В. М. Відлуння «великого погрому»... — С. 157–162.

Дослідження з нової та новітньої історії¹⁶²⁸. Після повернення з евакуації ОДУ в 1944 році історичний факультет відновив кафедри історії народів СРСР та нової історії. Першою керувала Г. І. Глядковська, яка одночасно працювала й завкафедрою історії ВКП(б) педагогічного інституту. В 1945 році її та декількох інших викладачів перевели для посилення партійного впливу та радянзації навчально-виховного процесу до Львівського держуніверситету доцентом кафедри історії народів СРСР¹⁶²⁹. Кафедрою нової історії в 1944–1953 роках керував професор К. П. Добролюбський, який повернувся з Самарканда, де був в евакуації. В ці ж роки він був також деканом історичного факультету.

Під керівництвом Добролюбського в ОДУ склався колектив дослідників історії Франції другої половини XVIII століття. Випускники його аспірантури отримали призначення як в різні міста України (Т. Салтанівська — до Львова, згодом працювала в КДУ, М. Чупрун — до Полтави), так і у виши Одеси. Таким чином, одеська школа вивчення французької революції пустила коріння у вітчизняних університетах. В повоєнні роки в ОДУ працювали колишні аспіранти Я. В. Сизоненко, Н. І. Владимірова, М. Д. Свічарівська.

В 1947 році до кафедри історії СРСР було приєднано кафедру історії УРСР. Об'єднану кафедру до 1954 року очолював доцент М. П. Коров'яков. Тогочасні студенти засвідчили надзвичайно високий рівень його професійної підготовки¹⁶³⁰. Основною тематикою викладачів кафедри стала історія боротьби радянського народу проти німецьких загарбників (публікації П. Г. Чухрія, П. А. Некрасова).

З 1954 року завідувачем кафедри історії СРСР став проректор ОДУ доцент С. М. Ковбасюк¹⁶³¹. Проте зміни суспільних настроїв після XX з'їзду КПРС дозволили на початку 1957 року відродити кафедру історії УРСР. В нових умовах кафедру історії СРСР очолив доцент О. М. Меліхов¹⁶³², який впродовж багатьох років працював над питаннями історії культурного будівництва в Радянському Союзі. В першій половині 1950-х кафедра поповнилася новими кадрами: після аспірантури у С. М. Ковбасюка прийшла З. В. Першина¹⁶³³ та майже одночасно, після захисту кандидатської дисертації у Москві, М. Ю. Раковський¹⁶³⁴.

Із середини 1950-х років наукова тематика кафедри історії СРСР поступово стала набувати краєзнавчого спрямування. Викладачі кафедри стали співавторами ряду колективних робіт: «Одеса. Нарис історії міста-героя» (1957), «Знай свій край» (1960), «З історії Одеської партійної організації» (1961). В 1963 році доцент Першина опублікувала вже згадувану історію Одеського заводу важкого кранобудування, яка вписувалась в радянську тенденцію написання історії заводів і фабрик. Проте її починання не отримало підтримки з боку колег. Почасти це було пов'язано зі складнощами державного замовлення щодо написання такої роботи, частково — із посиленням ролі плановості в науковій роботі (актуалізувалося значення кафедральних тем), частково — зі зміною керівництва кафедри.

Після О. М. Меліхова кафедрою недовго (1965–1967) керував професор І. А. Сенченко, який приїхав з Сахаліну. Проте в 1966 році науковий ступінь доктора історичних наук отримав М. Ю. Раковський і з 1967 до 1988 року завідував кафедрою. Основна тематика науковою роботи кафедри тоді зосередилась навколо проблематики союзу робітничого класу та селянства впродовж кінця XIX — середини XX століття. За участю

¹⁶²⁸ Автор О. Б. Дьомін.

¹⁶²⁹ Лешкович Н. Глядковська Ганна Іванівна // Encyclopedia. — Т. 1. — Львів, 2011. — С. 352.

¹⁶³⁰ Першина З. В. В первые послевоенные // Времена и годы... — Вып. 1. — С. 61.

¹⁶³¹ Хмарський В. М. Кафедра історії України Одеського університету... — С. 253–254.

¹⁶³² Історія Одеського університету за 100 років... — С. 342.

¹⁶³³ Ковальчук О. Першина Заїра Валентинівна // Українські історики XX століття: Біобібліогр. довідник. — Вип. 2. — Ч. 1. — К., 2003. — С. 252–253; Першина Заїра Валентинівна // ПОНУ. — Т. 3. — С. 449–452.

¹⁶³⁴ Лисенко Г. Раковський Михайло Юхимович // Українські історики XX століття... — Вип. 2. — Ч. 2. — К., 2004. — С. 282–283; Щетніков В. П. Раковський Михайло Юхимович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 12–17.

співробітників кафедри виходили колективні роботи: «Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область» (1969), «Під прапором Вітчизни» (1967), «Союз серпа і молота» (1977), «Шляхами дружби і братерства» (1978), «Шляхом творення: документи і матеріали» (1981), «Нариси історії Одеської обласної партійної організації» (1981). Ці напруження вказували на перехід від загальносоюзної тематики, притаманної роботам членів кафедри 1930-х — початку 1960-х, до регіональної історії. Наочне втілення подібна тенденція набула в докторських дисертаціях М. Ю. Раковського «Консолідація сил революції у боротьбі за владу Рад на півдні України (1917–1919)» (1966, Москва), С. К. Мельника «Перемога Радянської влади на півдні України (травень 1917 — березень 1918 рр.)» (1967, Львівський державний університет), З. В. Першиної «Південна Україна між першою і другою революційними ситуаціями: проблема центру і регіону в російському визвольному русі» (1977, КДУ).

Із кінця 1960-х на кафедрі почалася зміна поколінь викладачів. Ще працювали представники воєнного покоління Є. В. Сизоненко, М. Д. Свічарівська, П. А. Некрасов, П. Г. Чухрій, Т. Є. Самборська, В. М. Міліч. Але кафедра попала, хоча і значно меншою мірою, ніж кафедра історії УРСР, під перевірку комісії ЦК КПУ, що працювала на факультеті в 1972 році. Після того змушений був залишити кафедру професор С. К. Мельник (1973)¹⁶³⁵.

В другій половині 1960-х на кафедру прийшов кандидат історичних наук В. М. Міліч, герой національно-визвольної війни югославських народів проти фашизму. Із 1969 року на кафедрі почала працювати кандидат історичних наук А. М. Шабанова, випускниця історичного факультету ЛДУ¹⁶³⁶. З її ім'ям пов'язане відродження середньовічної тематики в дослідженнях з історії Росії. Із середини 1970-х на кафедру прийшов О. В. Гонтар¹⁶³⁷. Після захисту кандидатської дисертації 1974 року він працював на кафедрі в 1977–1993 роках старшим викладачем, доцентом, професором. За ці роки він підготував докторську дисертацію «Міські ради України: історія становлення та розвитку (1920–1930-ті роки)», яку захистив 1991 року в КДУ. В 1973–1974 роках на кафедрі почали працювати її випускники Т. М. Попова та Ф. О. Самойлов¹⁶³⁸.

В другій половині 1970-х співробітники кафедри виконували комплексну тему «Інтернаціональна єдність і братерська дружба народів у боротьбі за перемогу соціалістичної революції і побудову розвинутого соціалізму (на матеріалах Української РСР)». Також на матеріалах півдня України колектив кафедри 1977 року видав колективну монографію «Союз серпа і молота. З історії створення, розвитку та зміцнення союзу робітничого класу і селянства». З початку 1980-х років кафедра приступила до нової теми: «Історична спадкоємність революційних та трудових традицій радянського робочого класу»¹⁶³⁹.

В 1979 році на кафедру історії СРСР на посаду старшого викладача прийшов колишній начальник відділу освіти Одеської обласної ради народних депутатів та колишній керівник групи радянських викладачів в Республіці Малі А. К. Лозовський¹⁶⁴⁰. Попередній досвід дозволив йому успішно керувати системою педагогічної практики на факультеті.

В 1980 році у зв'язку з формуванням нового складу кафедри історії УРСР, джерелознавства та історіографії кафедру історії СРСР залишили професор З. В. Першина, доцент П. Г. Чухрій, Т. М. Попова.

¹⁶³⁵ Зайченко А. В. Мельник Степан Кирилович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 331–332.

¹⁶³⁶ Дьомін О. Б., Попова Т. Н. Пам'яті Анни Михайлівни Шабанової // ЗІФ. — Вип. 19. — Одеса, 2008. — С. 463–468.

¹⁶³⁷ Гонтар Олександр Васильович (1934–2012) // Юго-Запад. — Вип. 15. — Одеса, 2013. — С. 262–266.

¹⁶³⁸ Лисенко Г. Самойлов Федір Олександрович // Українські історики ХХ століття... — Вип. 2. — Ч. 2. — К., 2004. — С. 288–289;

¹⁶³⁹ Гонтар А. В. На кафедрах отечественной истории Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова // История СССР. — 1982. — № 3. — С. 220–221.

¹⁶⁴⁰ Дьомін О. Б., Самойлов Ф. О. Пам'яті Анатолія Корнійовича Лозовського // ЗІФ. — Вип. 19. — Одеса, 2008. — С. 469–471; Лозовський Анатолій Корнійович // ВОНУ. — Вип. 2. — С. 129.

У 1980-х склад кафедри динамічно змінювався (частина викладачів пішла з кафедри з різних причин). Приходили і молоді випускники кафедри, і досвідчені викладачі з інших вишів та кафедр факультету: В. С. Михайлюк, І. М. Шкляєв, С. В. Мілевич, І. К. Калмакан, В. П. Щетніков, П. Ранєв. В 1988 році кафедру очолив доцент Ф. О. Самойлов. В 1990 році, у зв'язку з реформуванням кафедри історії України, повернулася Т. М. Попова і прийшла І. С. Гребцова¹⁶⁴¹ (з 1982 — на кафедрі УРСР).

Після професора К. П. Добролюбського кафедру всесвітньої історії з 1953 року очолив доцент К. Д. Петряєв¹⁶⁴² із Комі педагогічного інституту (Сиктивкар). За роки завідування кафедрою (до 1972) він зарекомендував себе як надзвичайно працьовита людина: в 1966 році захистив докторську дисертацію «Сучасна історіографія історії Німеччини 1871–1914 рр.», підготував 19 кандидатів історичних наук, з яких 7 в подальшому стали докторами наук, видав ряд монографій та підручників¹⁶⁴³, заснував на кафедрі науковий напрям — історіографія всесвітньої історії.

Кафедра всесвітньої історії в 1963 році розділилась на кафедру нової і новітньої історії та кафедру історії давнього світу та середніх віків. На чолі першої став доцент К. Д. Петряєв. Історіографічний напрям кафедри окрім завідувача представляв доцент С. Й. Аппатов, який займався американською історіографією. Крім того, викладачі кафедри працювали над питаннями історії Німеччини (доцент А. І. Балобаєв), південних слов'ян (старший викладач А. З. Яровий), робітничого руху в США (доцент А. Я. Гансов). Але найбільш вагомі досягнення належали доцентам В. С. Алексєєву-Попову, Н. І. Владимировій у вивченні традиційної для кафедри проблеми — історії Франції другої половини XIII століття. На базі кафедри були проведені наукові конференції та симпозиуми, присвячені історії яacobинської диктатури, ідейній спадщині Ж.-Ж. Руссо, утопічному соціалізму Фур'є.

Історію Азії та Африки викладав І. Д. Головка, який наприкінці 1940-х захистив у Москві кандидатську дисертацію з історії давньої Парфянської держави¹⁶⁴⁴. Після нього цей предмет викладав доцент М. Ю. Беркович та Л. В. Нікуліна, яка захистила дисертацію з етнографії народів Південно-Східної Азії.

Після вимушеного переходу професора К. Д. Петряєва до іншого вишу, в 1972 році завідувачем кафедри став болгарист М. Д. Дихан, який незадовго до того захистив докторську дисертацію¹⁶⁴⁵. Проте через його непорозуміння з факультетським керівництвом в 1974 році кафедру очолив учень К. Д. Петряєва — професор інституту народного господарства С. О. Матвєєв. Та невдовзі й він повернувся на попереднє місце роботи, а кафедру в 1977 році очолив інший учень К. Д. Петряєва — доцент Д. П. Урсу¹⁶⁴⁶. Більша частина життя цього вченого пов'язана з кафедрою нової та новітньої історії. Після закінчення аспірантури цієї кафедри він із січня 1969 року зайняв посаду старшого викладача. Після захисту дисертації з історії робітничого руху у Великобританії в кінці XIX — на початку XX століття він невдовзі виїхав на викладацьку роботу до Республіки Малі (1972–1976). Після повернення Д. П. Урсу зайняв посаду завідувача

¹⁶⁴¹ Бачинська О. А. Гребцова Ірена Світозарівна // ПОНУ. — Т. 2. — Одеса, 2005. — С. 342–344.

¹⁶⁴² Учені вузів УРСР: довідник. — К., 1968. — С. 334; Першина З. Петряєв Костянтин Дмитрович // Українські історики XX століття... — Вип. 2. — Ч. I. — К., 2003. — С. 254; Аппатов С. Й., Самойлов Ф. О. Петряєв Костянтин Дмитрович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 460–462; Урсу Д. П. Факультет... — С. 113–117, 196–221.

¹⁶⁴³ Петряєв К. Д. Курс лекцій по истории Франции, Германии, Англии, Ирландии и США, 1871–1900. — К., 1956; його ж: Очерки истории Германии начала XX века. — К., 1959; його ж: Современная советская историография истории рабочего движения в Германии. — Одесса, 1965; його ж: Современная советская историография внешней политики геерманского империализма. — Одесса, 1966; його ж: Вопросы методологии исторической науки. — К., 1971; 2-е изд. — К., 1976.

¹⁶⁴⁴ Урсу Д. П. Факультет... — С. 122–124.

¹⁶⁴⁵ Сурилов О. О. Дихан Михайло Дмитрович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 379–384.

¹⁶⁴⁶ Африка: Энциклопедический справочник. — Т. 2. — М., 1987. — С. 642; Профессора Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. 1918–2000. — К., 2000. — С. 115; Урсу Д. П. Факультет...; Самойлов Ф. О. Урсу Дмитро Павлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 296–298; його ж: Професору Д. П. Урсу — 70 років // ЗІФ. — Вип. 17. — Одеса, 2006. — С. 7–14; Calendar national 2010. — Chisinau, 2009. — P. 123–126.

кафедри і змінив тему наукової роботи. Зібраний під час закордонного відрядження матеріал приніс йому в 1983 році премію за монографію з африканістики на Всесоюзному конкурсі наукових робіт та дав можливість захистити в 1985 році докторську дисертацію «Сучасна історіографія країн тропічної Африки». Проте вже 1986 року він переїхав працювати в Сімферопольський держуніверситет.

Під керівництвом Урсу відбулася зміна поколінь викладачів. В кінці 1970-х — на початку 1980-х на кафедру прийшли молоді науковці, які суттєво змінили науковий напрям її роботи. І. М. Коваль¹⁶⁴⁷, В. В. Глебов та П. Я. Райнов вивчали історіографічні питання історії США, І. Д. Черних — американську історіографію радянсько-китайських відносин 20-х років ХХ століття, О. Ф. Цвіркун — російську політику США на Далекому Сході на початку ХХ століття, О. Б. Дьомін¹⁶⁴⁸ — історію зовнішньої політики Англії раннього нового часу, О. В. Полевщикова — історію Великої Британії кінця ХVІІІ століття, О. С. Овечкін — колоніальну політику Великої Британії кінця ХІХ століття.

З 1986 року кафедру очолив С. Й. Аппатов¹⁶⁴⁹. В другій половині 1980-х років, в умовах лібералізації радянського суспільства, під його керівництвом на кафедрі оформилася група дослідників-американістів. Крім кафедри базою викладачів кафедри став семінар з теорії, історії та історіографії міжнародних відносин при міському Будинку вчених, який оформився в 1985 році. Під керівництвом С. Й. Аппатова авторський колектив у складі І. М. Коваля, В. В. Глебова, П. Я. Райнова підготував декілька монографій¹⁶⁵⁰, значення яких полягало не тільки в новаторському як для університетської радянської науки баченні процесу розробки американськими політологами можливих зовнішньополітичних рішень уряду США, а й у прагненні на підставі цього спрогнозувати політику США в 1990-ті роки.

Таким чином, в повоєнний час сучасну кафедру нової і новітньої історії представляли дві кафедри: кафедра історії СРСР та кафедра нової та новітньої історії. До 1950-х домінуючими темами наукової роботи були історія епохи французької революції кінця ХVІІІ століття та історія російської революції 1917 року і Великої Вітчизняної війни СРСР. З 1950–1960-х років проблематика досліджень з русистики зміщується на регіональний рівень періоду революції, Громадянської війни та міжвоєнного часу, а з питань всесвітньої історії — до історіографії, історії міжнародних відносин, американістики та британістики. Лише окремі аспекти попередньої тематики засвідчують збереження традицій історичної науки часів Новоросійського університету.

Антикозnavство та медієвістика¹⁶⁵¹. Нечисленним антикозnavцям та медієвістам ОДУ, як і всім працівникам вищої школи радянських часів, судилося розділити зі своїм народом лихоліття сталінського терору, труднощі воєнного та повоєнного періоду, хрущовську відлигу, відносну лібералізацію останніх десятиріч, довгоочікуваний крах ідеологічного диктату.

У повоєнний час до 1949 року завідувачем кафедри історії середніх віків працював М. М. Розенталь¹⁶⁵². Офіційно науковою темою кафедри був «Розвиток протиріч

¹⁶⁴⁷ Коваль Ігор Миколайович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 83–85.

¹⁶⁴⁸ Бажан О. Дьомін Олег Борисович // Українські історики ХХ століття... — Вип. 2. — Ч. І. — К., 2003. — С. 110–111; Поспелов А. С. Дьомін Олег Борисович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 412–415.

¹⁶⁴⁹ Даниленко О. Аппатов Семен Йосипович // Українські історики ХХ століття... — Вип. 2. — Ч. 2. — К., 2004. — С. 15–16; Аппатов Семен Йосипович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 64–67; Аппатов С. И. Американская историография германской проблемы. — М., 1966; Аппатов С. И., Севастьянова Г. Н. Американская историография внешней политики США. — М., 1972; Аппатов С. И. США и Восточная Европа: общие проблемы американской континентальной политики. — М., 1979.

¹⁶⁵⁰ Аппатов С. И., Коваль И. Н. Критический анализ американской буржуазной историографии: Концепции восточноевропейской политики США. — Одесса, 1984; Аппатов С. И., Райнов П. Я. Покровители агрессии: Ближневосточная политика США в американской историографии. — Одесса, 1986; Аппатов С. И., Глебов В. В., Коваль И. Н., Райнов П. Я. США: современная внешнеполитическая мысль. — Одесса, 1992.

¹⁶⁵¹ Автор І. В. Немченко.

¹⁶⁵² Майборода П. А. Жизненный путь и творчество Николая Николаевича Розенталя // Curriculum Vitae. — Вип. 2: Творчество П. М. Бицилли и феномен гуманитарной традиции Одесского университета. — Одеса,

у франкському суспільстві у V–VIII століттях»; фактично ж Розенталь продовжував опрацьовувати римську проблематику. У 1945 році в МДУ він захистив докторську дисертацію «Соціальні засади язичницької реакції імператора Юліана»¹⁶⁵³. Офіційними опонентами були провідні антикознавці того часу М. О. Машкін та А. Б. Ранович. Пізніше в Одесі вийшла друком стаття, присвячена соціально-політичним поглядам римських інтелектуалів IV століття Лібанія та Амміана Марцелліна¹⁶⁵⁴. Неопублікованими залишилися розробки вченого, присвячені аналізу історичних хронік У. Шекспіра, соціально-політичним поглядам Ульріха фон Гуттена тощо¹⁶⁵⁵. Він зазнав переслідувань як «космополіт» під час кампанії кінця 1940-х — початку 1950-х і був змушений рано (1954) вийти на пенсію та залишити Одесу.

Учнем професора Б. В. Варнеке був П. Й. Каришковський, видатний вчений-античник наступних десятиліть, визнаний у світі спеціаліст з античної нумізматики, грецької та латинської епіграфіки Північного Причорномор'я. Випускник ОДУ 1945 року, Каришковський підготував і захистив у 1951 році в Інституті історії АН СРСР кандидатську дисертацію на тему «Політичні взаємовідносини Візантії, Болгарії та Русі в 967–971 рр.». Науковим керівником молодого вченого був А. Г. Готалов-Готліб, в той час — завідувач кафедри історії стародавнього світу та археології. Згодом Каришковський опублікував низку наукових статей з візантиністики, звернувся до вивчення нумізматичних та епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я. Його докторська дисертація «Монетна справа та грошовий обіг Ольвії VI століття до н. е. — IV століття н. е.»¹⁶⁵⁶ була захищена в ЛДУ у 1969 році. Вчений-енциклопедист виконав близько 170 робіт — монографій, статей, рецензій, популярних нарисів з античної історії, нумізматики, епіграфіки, історичної географії Причорномор'я¹⁶⁵⁷. Науковий доробок П. Й. Каришковського отримав високу оцінку світового наукового загалу. За часів залізної завіси «невиїзного» професора Каришковського було заочно обрано членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту та Американського нумізматичного товариства. У рідному місті він стояв біля витоків Одеського археологічного товариства.

1963 року в структурі історичного факультету з'явився новий підрозділ — кафедра історії стародавнього світу та середніх віків, яку очолив П. Й. Каришковський. Серед перших співробітників новоутвореної кафедри була доцент І. В. Зав'ялова¹⁶⁵⁸ — медієвіст-англознавець та історіограф, яка присвятила творчій роботі на історичному факультеті більш ніж 50 років. Випускниця КДУ вступила до аспірантури у квітні 1943 року, під час перебування ОДУ в евакуації в Байрам-Алі. Під керівництвом професора М. М. Розенталя вона підготувала кандидатську дисертацію на тему «Зовнішня політика Англії наприкінці XV — на початку XVI століття», яку захистила в Одесі у червні 1948 року¹⁶⁵⁹. Більшість друкованих праць І. В. Зав'ялової присвячена аналізу сучасної французької та англійської історіографії різних аспектів історії пізнього середньо-

2010. — С. 107; Брачев В. С. Судьба профессора Розенталя // Новейшая история России. — 2013. — № 3. — С. 145–160; Петровський Е., Майборода П. Академічні традиції і боротьба на історичному фронті: штрихи до біографії професора М. М. Розенталя // Південний Захід. — Вип. 9. — Одеса, 2010. — С. 163–176.

¹⁶⁵³ Розенталь Н. Н. Социальные основы языческой реакции императора Юлиана: автореф. докт. дисс. // Изв. АН СССР: Сер. истории и философии. — 1945. — Вып. 5. — С. 387–391.

¹⁶⁵⁴ Розенталь Н. Н. Социально-политические воззрения языческой интеллигенции поздней Римской империи (Либаний и Аммиан Марцеллин) // Труды ОДУ. — Вып. 49. — Т. II. — 1947. — С. 92–101.

¹⁶⁵⁵ Майборода П. А. Вказ. пр. — С. 109.

¹⁶⁵⁶ Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии VI в. до н.э. — IV в. н.э. — Одесса, 2003.

¹⁶⁵⁷ Виноградов Ю. Г. Слово об ученом, человеке, друге // Древнее Причерноморье: материалы I Всесоюзных чтений памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. — Одесса, 1990. — С. 6. Див. також наступні випуски збірки «Древнее Причерноморье».

¹⁶⁵⁸ Див. Матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого сторіччю з дня народження Ірини Володимирівни Зав'ялової // *Libra*: Зб. наук. праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / під ред. І. В. Немченко. — Вип. II. — Одеса, 2012.

¹⁶⁵⁹ Зав'ялова І. В. Внешняя политика Англии в конце XV — начале XVI вв.: дис. ... канд. ист. наук [рукопис]. — Одесса, 1947.

віччя та раннього нового часу — від аграрних відносин до суспільно-політичних рухів другої половини XVI століття. Одна з її розвідок присвячена творчості її вчителя¹⁶⁶⁰.

Медієвістські студії здійснював також доцент М. Ю. Беркович. В 1950–1960-ті роки він досліджував проблеми формування давньоруської та німецької народностей за добу середньовіччя. Доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Яків Петрович Зінчук в 1960-х — першій половині 1970-х звертався до історії полабсько-балтійських слов'ян, зокрема їх участі в морській торгівлі із сусідами¹⁶⁶¹.

Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х кафедра історії стародавнього світу та середніх віків поповнилася трьома молодими спеціалістами в галузі середньовічної та ранньомодерної історії країн Західної Європи. Після проходження цільової аспірантури в Інституті всесвітньої історії (ІВІ) АН СРСР повернулися до Одеси випускники ОДУ О. Б. Дьомін, І. В. Немченко; випускниця аспірантури МДУ О. О. Радзиховська.

Кандидатська дисертація О. Б. Дьоміна, виконана під керівництвом професора О. М. Чистозвонова, була присвячена англо-нідерландським відносинам у другій половині XVI століття. У наступні роки науковець продовжував студіювання зовнішньої політики Англії вказаної доби.

І. В. Немченко, учениця професора М. А. Барга, обрала полем досліджень історію англійської політичної думки. Дисертація на тему «Томас Гоббс та Англійська революція середини XVII століття (до питання про ренесансний зміст політичної системи Гоббса)» була захищена в ІВІ АН СРСР у 1981 році. У подальшому Немченко звернулася до аналізу роялістської політичної думки того ж періоду, зокрема політичного вчення Р. Філмера.

О. О. Радзиховська захистила у 1983 році кандидатську дисертацію на тему «Арагоно-Каталонське королівство та Франція у другій половині XIII — на початку XIV століття» (науковий керівник професор Н. О. Хачатурян). Згодом публікувала статті, присвячені торговельним відносинам Франції та Арагону.

У другій половині 1980-х почала свої розвідки в галузі античної нумізматики аспірантка професора П. Й. Каришковського Т. О. Ізбаш.

Археологічні дослідження¹⁶⁶². На історичному факультеті ОДУ за радянських часів працювала плеяда науковців, які зробили вагомий внесок у розвиток як української, так і світової археологічної науки. З факультетом тісно пов'язана викладацька діяльність одного з найвідоміших вітчизняних археологів 1920–1950-х років XX століття — професора М. Ф. Болтенка, який ще 1921 року відкрив та дослідив на околицях Одеси (село Усатово) надзвичайно цікаві археологічні пам'ятки, що увійшли в історичну науку як старожитності усатівської культури. Ще однією широкою нивою наукових інтересів вченого були пам'ятки античного часу, а серед них насамперед поселення на острові Березань. Саме завдяки дослідженням, проведеним Болтенком на острові у різні роки, старі уявлення про історичну роль Березані були практично повністю змінені. Надзвичайне значення мало відкриття ним на острові давноруських старожитностей X–XIII століть, що засвідчили особливу роль Березані (Білобережжя літописів) в історії Київської Русі¹⁶⁶³.

Гідний вклад у вивчення античної епохи Північно-Західного Причорномор'я внесли також доценти М. С. Синіцин, А. Г. Загинайло та Р. Д. Бондар. Зокрема Синіцин досліджував такі значні пам'ятки даного періоду, як Надлиманське та Роксоланське городища, розташовані на лівому березі Дністровського лиману. Систематичні розкопки останнього з них, котре в історіографії більш відоме як давньогрецький Ніконій, були

¹⁶⁶⁰ Завьялова И. В. Николай Николаевич Розенталь // Видные ученые Одессы. — Вып. 2. — Одесса, 1992. — С. 82–85 (у співавторстві з З. В. Першиною).

¹⁶⁶¹ Див.: Кузнецова А. М. История полабско-балтийских славян в отечественной историографии (1917–1997): автореф. канд. дисс. — М., 1998.

¹⁶⁶² Автор О. М. Дзиговський.

¹⁶⁶³ Михайло Федорович Болтенко // Праці ОДУ. Серія: Історичні науки. — 1959. — Т. 149. — Вип. 7. — С. 173–175.

продовжені А. Г. Загинайлом, і головним чином саме результати його досліджень цієї пам'ятки дозволяють зараз цілком обґрунтовано вважати її однією з опорних у процесі грецької колонізації Нижнього Подністров'я. Бондар тривалий час плідно досліджувала, розташоване у пониззі Дунаю городище Орловка (Картал), де у перші століття нашої ери існував поки що єдиний на сьогодні у Північно-Західному Причорномор'ї класичний римський кастель.

Багатогранна наукова спадщина залишена видатними фахівцями у галузі антикознавства П. Й. Каришковським та первісної історії В. Н. Станком. Неможливо переоцінити значення досліджень Каришковського з широкого спектру проблем античної історії, нумізматики, епіграфіки, історичної географії Північного та Північно-Західного Причорномор'я. Однак навіть серед цих фундаментальних напрацювань на першому місці стоять його нумізматичні студії. Викладена вченим у свій час концепція поетапного розвитку монетної справи та грошового обігу античної Ольвії, починаючи з VI століття до н. е. і завершуючи IV століттям н. е., донині залишається просто такою зразковою. Не менш вагомий внесок Каришковського у епіграфіку Причорномор'я, як грецьку, так і латинську. Завдяки спостережливості дослідника та його науковій інтуїції науці вдалося повернути окремі, надзвичайно важливі епіграфічні пам'ятки Ольвії та Тіри. Обґрунтованістю відзначаються й палеогеографічні реконструкції вченого, зокрема локалізація на місці Роксоланського городища античного Ніконію, котра одержала широке визнання серед вітчизняного та світового наукового загалу¹⁶⁶⁴.

Коло наукових інтересів В. Н. Станка становили передусім загальноісторичні проблеми первісної історії, а також складні питання палеоекології, палеоекономіки, палеосоціології та палеоетнології. У 1968–1976 роках Станко проводив розкопки мезолітичного поселення Мирне (Нижнє Подунав'я), які стали своєрідним полігоном для перевірки теоретичних та методичних надбань попередніх років. Саме матеріали цієї пам'ятки, отримані за новими методиками, дали вченому підстави для оригінальних реконструкцій палеоекології, палеоекономіки, палеосоціології населення степової України мезолітичної доби, котрі були визнані багатьма провідними фахівцями з історії кам'яної епохи. Окрім цього, матеріали Мирного створили міцне підґрунтя для наступного вирішення низки загальнотеоретичних та методичних проблем вивчення первісності, що також знайшли підтримку науковців. Світове визнання, поряд з розкопками Мирного, одержали і широкомасштабні дослідження В. Н. Станком пізньопалеолітичних пам'яток у долині річки Бакшала на Миколаївщині¹⁶⁶⁵.

5.9. Юридичні науки¹⁶⁶⁶

Радянська доба в історії юридичної освіти і науки в Одеському університеті розпочалася не 1933 року, коли університет був відроджений, а лише у червні 1947-го. Тоді на виконання постанови ЦК ВКП(б) від 5 жовтня 1946 року «Про розширення і покращення юридичної освіти» у складі університету створили юридичний факультет, першим деканом якого став М. А. Кравцов¹⁶⁶⁷.

Перший навчальний рік юридичний факультет розпочав, маючи у своєму складі лише одну кафедру — історії та теорії держави і права (виконуючим обов'язки завідувача кафедри був М. А. Кравцов). 1947/48 навчального року на денне відділення юридичного факультету зарахували 164 студентів, на екстернат — 162. Серед першокурсників був майбутній професор факультету П. Р. Стависький.

¹⁶⁶⁴ Виноградов Ю. Г. Петр Осипович Карышковский // ВДИ. — 1988. — № 3. — С. 209–213.

¹⁶⁶⁵ Дзиговський О. М. Станко Володимир Никифорович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 162–166.

¹⁶⁶⁶ Автори підрозділу І. С. Канзафарова, Б. С. Бачур.

¹⁶⁶⁷ 10 червня 1947 р. М. А. Кравцов захистив кандидатську дисертацію, а вже 24 червня 1947 р. був зарахований на роботу в ОДУ.

Перший повоєнний випуск студентів юридичного факультету відбувся 1952 року, а вже 1954 року факультет знову закрили наказом МВО СРСР від 2 липня 1954 року та відповідним наказом по ОДУ № 634 від 16 липня 1954.

З 1947 по 1954 рік на факультеті працювали як вже відомі науковці (професор Д. Б. Левін, доцент І. В. Шерешевський), так і ті, хто лише розпочав свій науковий творчий шлях (І. О. Середа, Ю. С. Червоний та ін.). Зокрема, Д. Б. Левін дістав визнання юридичної спільноти завдяки ґрунтовним науковим працям у галузі міжнародного права¹⁶⁶⁸; Шерешевський суміщав викладацьку діяльність з адвокатською практикою і був відомим цивілістом і романістом.

На посаду декана юридичного факультету ОДУ 23 вересня 1948 року призначили І. О. Середу¹⁶⁶⁹. 1951 року він захистив кандидатську дисертацію в ЛДУ¹⁶⁷⁰, а 1974 року у Харківському юридичному інституті — докторську дисертацію на тему «Теоретичні проблеми суб'єктивних прав та обов'язків членів колгоспу в умовах розвинутого соціалізму»¹⁶⁷¹.

Викладачем юридичного факультету з вересня 1952 року став Ю. С. Червоний¹⁶⁷². Того ж року, 29 грудня у Харківському юридичному інституті імені Л. М. Кагановича він захистив кандидатську дисертацію із сімейного права¹⁶⁷³. Зазначена проблематика входила до сфери його наукових інтересів до останніх днів життя¹⁶⁷⁴.

Удруге відродження юридичного факультету ОДУ відбулося 1960 року, але протягом кількох років прийом студентів здійснювався лише на заочне та вечірнє відділення й тільки у 1966 році відбувся набір на денне відділення. Саме з цього часу й до кінця радянської доби юридичний факультет функціонував як повноцінний структурний підрозділ класичного університету, який здійснював підготовку юридичних кадрів вищої кваліфікації.

Навчальний процес і наукова діяльність викладачів юридичного факультету ОДУ за радянських часів здійснювались згідно із загальними умовами та тенденціями розвитку юриспруденції в СРСР. Проте інколи на факультеті відбувались події, які заслуговують на окрему увагу.

Так, 1962 року декан юридичного факультету запропонував М. О. Абрамову, який у той час обіймав посаду головного арбітра Одеського обласного арбітражу, за сумісництвом викладати на юридичному факультеті навчальну дисципліну «Господарські договори». Як згадував пізніше сам М. О. Абрамов, це був на той час доволі сміливий крок, оскільки, починаючи з 1938 року, після першого з'їзду вчених-юристів, на якому концепція господарського права була піддана різкій критиці, в Радянському Союзі курс господарського права був виключений із навчальних програм підготовки юристів.

Лише 1964 року, згідно з постановою ЦК КПРС «Про заходи з подальшого розвитку юридичної науки і поліпшення юридичної освіти в країні»¹⁶⁷⁵, навчальну дисциплі-

¹⁶⁶⁸ Левин Д. Б. Дипломатический иммунитет. — М.-Л., 1949. (У цій монографії вперше в радянській науці міжнародного права вирішувалось питання співвідношення дипломатії, зовнішньої політики та міжнародного права, досліджувалась низка інших важливих проблем в окресленій сфері наукових інтересів).

¹⁶⁶⁹ І. О. Середа обіймав посаду декана юридичного факультету ОДУ з вересня 1948 р. до листопада 1953 р.

¹⁶⁷⁰ Середа И. Е. Обязательные поставки сельскохозяйственной продукции колхозами государству: автореф. ... канд. юрид. наук. — Л., 1951.

¹⁶⁷¹ Середа И. Е. Теоретические проблемы субъективных прав и обязанностей членов колхоза в условиях развитого социализма: автореф. ... д-ра юрид. наук. — Харьков, 1974.

¹⁶⁷² Червоний Ю. С. (двічі: 1961–1965, березень 1973 — жовтень 1986) обіймав посаду декана юридичного факультету ОДУ, протягом багатьох років був завідувачем кафедри цивільного права і процесу.

¹⁶⁷³ Червоний Ю. С. Общее имущество супругов по советскому праву: автореф. ... канд. юрид. наук. — Харьков, 1952.

¹⁶⁷⁴ Ю. С. Червоний помер 18 грудня 2008 року в Одесі.

¹⁶⁷⁵ Постановление ЦК КПСС «О мерах по дальнейшему развитию юридической науки и улучшению юридического образования в стране» — программа деятельности юридических вузов страны // Правоведение. — 1965. — № 1. — С. 188–192.

ну «Господарське право» знову почали викладати на юридичних факультетах вищих навчальних закладів. Відповідно й на юридичному факультеті курс «Господарські договори» був замінений курсом «Господарське право», хоча його впровадження у навчальний процес було нелегким, оскільки окремі викладачі факультету були противниками самої ідеї існування господарського права як такого.

Наприклад, Ю. С. Червоний вважав, що майнові відносини в галузі господарства регулюються цивільним правом, а управлінські — адміністративним. Аргументи М. О. Абрамова на користь того, що господарські відносини є комплексними організаційно-майновими відносинами і їх розривати не можна, Ю. С. Червоний відкидав як неприйнятні. Позицію М. О. Абрамова підтримували І. О. Середа та найстарший викладач юридичного факультету доцент І. В. Шерешевський, і коли М. О. Абрамов 1971 року подав для обговорення кандидатську дисертацію¹⁶⁷⁶, І. В. Шерешевський уважно ознайомився з її змістом, схвалив і побажав здобувачеві наукового ступеня успішного захисту¹⁶⁷⁷.

У 1970–1980-ті роки факультет успішно розвивався й наприкінці 1980-х функціонував у складі 6 кафедр: теорії та історії держави і права; державного права і радянського будівництва; цивільного права і процесу; адміністративного права та управління; трудового, сільськогосподарського і природоохоронного права; кримінального права, процесу та криміналістики.

Поряд з тим як у навчальному процесі, так і у науковому юридичному середовищі продовжувала панувати марксистсько-ленінська концепція права та держави, тому «процес накопичення знань про державу і право, дослідження державно-правових явищ відбувалися лише на основі наукової бази, закладеної теоретиками марксизму-ленінізму та їх послідовниками, відступ від якої не допускався. Всі знання, теорії, дослідження, що суперечили або не співпадали з марксистсько-ленінським вченням, таврували як буржуазні, вважали антинауковими, шкідливими, такими, що підривали основи побудови радянської держави»¹⁶⁷⁸. Крім того, наукові юридичні дослідження радянських вчених будувалися на розмежуванні правових систем соціалістичних і капіталістичних держав, а отже, як правило, містили обґрунтування переваги радянського права над капіталістичним.

Незважаючи на зазначене, наукові розробки окремих радянських правознавців-викладачів юридичного факультету ОДУ є інтелектуальною спадщиною, яка потребує вивчення й зберігає актуальність донині.

Значний внесок у розвиток юридичної науки в радянський період функціонування юридичного факультету зробили відомі вчені-правознавці В. П. Колмаков та О. В. Сурілов.

Без перебільшення можна констатувати, що найвидатнішим науковцем-правознавцем, який працював на юридичному факультеті ОДУ за радянських часів, був відомий фахівець у сфері криміналістики, доктор юридичних наук, професор В. П. Колмаков. Він керував кафедрою криміналістики, кримінального права і процесу (лютий 1967 — березень 1973), обіймав посаду декана юридичного факультету (1967 — 20 березня 1973). Серед наукових праць, написаних ним під час роботи на юридичному факультеті, варто виділити монографію «Слідчий огляд», видану 1969 року в Москві, в якій досліджувалась тактика провадження слідчого огляду як слідчої дії. У цій роботі автор розкрив поняття слідчого огляду, здійснив його розподіл на види та вказав на тактичні особливості вчинення відповідних дій. Крім того, він визначив цілі й завдання огляду місця події, зміст його етапів, правила й тактичні умови огляду, функції слідчого та інших учасників зазначеної слідчої дії, звернув увагу на важливість правиль-

¹⁶⁷⁶ Абрамов Н. А. Вина как субъективное основание имущественной ответственности хозяйственных организаций за нарушение договорных обязательств: автореф. ... канд. юрид. наук. — К., 1971.

¹⁶⁷⁷ Факти викладаються згідно зі спогадами М. О. Абрамова.

¹⁶⁷⁸ Иванов В. В. Деидеологизация научного знания — основная задача теории права и государства на современном этапе // Теория права и государства: учебник. — Харьков, 2006. — С. 20.

ної оцінки результатів такої дії. Ця монографія отримала високу оцінку вітчизняних і закордонних криміналістів. Вона й сьогодні залишається неперевершеним науковим дослідженням проблем слідчого огляду та має велику практичну цінність¹⁶⁷⁹.

Під час роботи В. П. Колмакова на юридичному факультеті за його редакцією був виданий підручник «Радянська криміналістика: криміналістична техніка і слідча тактика» (1973)¹⁶⁸⁰, який отримав високу оцінку фахівців.

Заслужене визнання наукової юридичної спільноти отримали праці відомого теоретика права професора О. В. Сурилова, який, починаючи з 1968 року, був незмінним завідувачем кафедри теорії та історії держави і права. Його заслуга як вченого полягає у визначенні місця та ролі теорії держави і права в системі юридичних наук, формуванні чітких уявлень про предмет і функції теорії держави і права¹⁶⁸¹, обґрунтуванні єдності теорії держави і теорії права, розробці основних положень методології юридичної науки тощо. Однією з основних функцій теорії держави і права О. В. Сурилов вважав гносеологічну, звертаючи увагу на те, що «у системі юридичної науки теорія держави і права відіграє роль лідера, флагмана пізнання, що визначає в цьому пізнанні місце інших політологічних і правових дисциплін, напрями й характер їхніх взаємодій». Найважливішою закономірністю розвитку знання про державу і право Сурилов вважав його диференціацію та інтеграцію. При цьому він звертав увагу на те, що один процес не виключає інший, оскільки інтеграція знань передбачає заглиблення думки в природу явищ, а диференціація — її збагачення¹⁶⁸².

Цікавими і значущими з юридичної точки зору є результати наукової діяльності М. О. Абрамова, Л. В. Багрій-Шахматова, А. С. Васильєва, Є. В. Додіна, М. А. Нуделя, Ю. М. Оборотова, М. П. Орзіха, П. Р. Стависького, Є. О. Харитоновна та ін.

Зокрема М. О. Абрамов увійшов в історію юридичної науки як відомий фахівець в галузі господарського права. Предметом досліджень Л. В. Багрій-Шахматова були проблеми кримінального права. А. С. Васильєв і Є. В. Додін є визнаними фахівцями в сфері адміністративного права. М. А. Нудель досліджував проблеми конституційного контролю, був фахівцем з питань державного права зарубіжних країн¹⁶⁸³. Ю. М. Оборотов заснував новий напрям в правознавстві, в рамках якого досліджуються традиції та новації правового і державного розвитку. Предметом досліджень М. П. Орзіха був широкий спектр проблем державного (конституційного) права, він став засновником так званої наукової школи людського виміру права. П. Р. Стависький зробив вагомий внесок у розвиток науки трудового права, зокрема збагативши її розробками питань матеріальної відповідальності. Є. О. Харитонов відомий в Україні та за її межами як цивіліст, романист.

Особливої уваги з позицій сьогодення заслуговують результати наукових досліджень доцента А. В. Федорова, який з 1964 року й до кінця радянської доби викладав на юридичному факультеті ОДУ навчальні дисципліни «Радянське цивільне право» та «Транспортне право». 1968 року під керівництвом професора М. В. Гордона він захистив кандидатську дисертацію з проблем цивільно-правового регулювання повітряних перевезень пасажирів. Як зазначав офіційний опонент дисертації професор М. А. Тарасов, це було перше у СРСР капітальне дослідження повітряних перевезень пасажирів, оскільки практично вся існуюча на той час юридична література з транспортного права торкалася головним чином вантажних авіаперевезень.

¹⁶⁷⁹ Тіщенко В., Хлопчик О. Перші всеукраїнські наукові читання з кримінальної юстиції пам'яті професора В. П. Колмакова // Юридичний вісник. — 2010. — № 3. — С. 81.

¹⁶⁸⁰ Радянська криміналістика: криміналістична техніка і слідча тактика: підручник для студ. юрид. вузів і фак-тів / за заг. ред. В. П. Колмакова. — К., 1973.

¹⁶⁸¹ Сурилов А. В. О гносеологической функции общей теории государства и права // Проблемы правоведения. — К., 1978. — Вып. 37. — С. 54–61.

¹⁶⁸² Сурилов А. В. Теория государства и права: учеб. пос. — К.-Одеса: Вища школа, 1989. — С. 11.

¹⁶⁸³ Нудель М. А. Конституционный контроль в капиталистических государствах. — М., 1968; його ж: Основы государственного права буржуазных стран: тексты лекций. — Одесса, 1974.

Свідченням ґрунтовності наукового доробку А. В. Федорова є те, що головні його висновки не втратили своєї актуальності й сьогодні. Так, він звертав увагу на існування колізій між нормами Цивільного кодексу, що визначають наслідки укладення правочинів обмежено дієздатними та недієздатними особами, з одного боку, й нормами існуючих на той час Правил перевезень, які допускали можливість придбання квитків цими особами — з іншого. З точки зору загальних норм зобов'язального права аналізувалися особливості функціонування іменних і безіменних квитків, ставилася під сумнів доцільність заборони на передання іменного квитка третім особам. Окрема увага у дисертації приділялася відповідальності сторін за договором авіаперевезення пасажирів і особливо типології обставин, що звільняють сторони від відповідальності. Розглядалася також відповідальність перевізника як власника джерела підвищеної небезпеки за шкоду, завдану життю та здоров'ю пасажира, а також за втрату, пошкодження або прострочення доставки багажу. Крім того, у роботі розглядалися спірні питання розмежування випадкових подій і обставин непереборної сили при завданні шкоди життю й здоров'ю пасажира в процесі авіаперевезень.

У наступні роки доцент А. В. Федоров опублікував низку праць, присвячених проблемам правового регулювання залізничних і морських перевезень, а саме: «Правовое регулирование грузовых воздушных перевозок» (1969), «Советское транспортное право» (1973), «Правовой режим имущества предприятий и объединений гражданской авиации» (1983), «Правовое регулирование транспортной деятельности предприятий и объединений гражданской авиации» (1984), «Правовое регулирование деятельности предприятий гражданской авиации в области специального применения воздушных судов» (1985) та ін.

5.10. Економічна наука¹⁶⁸⁴

Після подій 1917 року вивчення й викладання політичної економії в системі вищої освіти здійснювалося виключно з позицій ортодоксального марксизму-ленінізму. В цей час на базі університету був створений інститут народного господарства. Курс політичної економії в ньому з 1921 по 1930 рік читав професор І. Герліх, професійний педагог і вихователь. Інший викладач — професор І. Борович був відомим спеціалістом в галузі статистики. Він організував Одеське статистичне бюро, написав багато праць, присвячених проблемам економіки. До 150-річчя Одеси Борович підготував великий курс статистики і видав книгу «История населения Одессы».

З відновленням 1933 року роботи університету кафедру політекономії очолив професор М. С. Вайнштейн, який особливу увагу приділяв дослідженню ідей класичної політекономії в сфері аграрних відносин та особливостям їх застосування в соціалістичному сільському господарстві. Цьому присвячена його відома наукова праця «Проблема ренты у Рикардо, у Маркса и в советском хозяйстве» (1927)¹⁶⁸⁵. Загалом викладачі кафедри працювали над важливими теоретичними й практичними проблемами розвитку економіки.

В подальшому кафедру очолив доцент М. А. Адлер (у роки Другої світової війни загинув під Севастополем). Його наукові інтереси були зосереджені навколо філософських проблем політичної економії і перш за все вчення К. Маркса. За його авторством вийшла низка наукових праць¹⁶⁸⁶.

У перші повоєнні роки кафедру політекономії очолив професор Г. І. Тіктін, який займався дослідженням фінансів і грошового обігу ще з дореволюційних часів. Його

¹⁶⁸⁴ Автор підрозділу О. В. Горняк.

¹⁶⁸⁵ Вайнштейн М. С. Проблема ренты у Рикардо, у Маркса и в советском хозяйстве: диссертация. — Одесса, 1927.

¹⁶⁸⁶ Адлер М. А. Маркс как мыслитель. — Л.-М., 1924; Адлер М. А. Энгельс как мыслитель. — Л.-М., 1924; його ж: Коммунизм у Маркса. — К., 1925.

основні наукові праці написані у 1930-ті роки¹⁶⁸⁷. З 1946 по 1958 рік кафедрою керував доцент М. О. Мойсеев. Його наукові дослідження торкалися проблем безробіття в умовах капіталізму¹⁶⁸⁸.

З 1958 до 1988 року завідувачем кафедри був доктор економічних наук, професор О. Г. Лобунець, який досліджував проблеми планомірності та пропорційності економічного розвитку¹⁶⁸⁹. В цей період кафедра активно займалася виконанням госпдоговірних тем, зокрема розробляла довгострокові плани соціально-економічного розвитку підприємств Одеси та області. Очолювали цей напрям роботи професор О. Г. Лобунець та доцент Л. І. Жебрак. Викладачі кафедри доценти Д. О. Драгомарецький та Л. А. Левченко очолювали роботу факультету підвищення кваліфікації викладачів середніх спеціальних навчальних закладів, де проходили стажування освітяни з України, Росії, Болгарії. Доценти кафедри Л. Х. Доленко, Д. М. Марініч, Г. А. Плосконос успішно працювали за кордоном (Алжир, Гвінея-Біссау, Малі).

Наукові інтереси викладачів кафедри стосувалися актуальних проблем розвитку радянської економіки. Проводилися дослідження процесів на мікрорівні економіки, а також макроекономічні проблеми. Професор О. Г. Лобунець очолював спеціалізовану вчену раду, яка працювала при кафедрі. За час роботи ради в ній захистилося близько 50 здобувачів з різних міст СРСР та інших країн. На кафедрі була створена творча атмосфера для наукових досліджень, успішно працювала аспірантура. Співробітники кафедри брали активну участь у пропаганді економічних знань серед населення, постійно проводили заняття в школах економічних знань на підприємствах Одеси.

Незважаючи на відсутність економічного факультету, кафедра політекономії займала одне з чільних місць в ОДУ. Викладачі кафедри виступали на конференціях різного рівня, приймали участь у наукових дискусіях, публікували результати досліджень в наукових журналах, видавали методичні розробки, готували фахівців високої кваліфікації для культурного й господарського життя країни.

5.11. Філологічні науки¹⁶⁹⁰

Наукові інтереси філологів-мовознавців цього періоду були спрямовані на вивчення старослов'янської мови, старослов'янських та давньоруських пам'яток, що зокрема представлено в працях першого університетського професора-мовознавця М. Г. Попруженка¹⁶⁹¹ — «Заметки о языке Новгородской минеи 1095 г.» и «Синодик царя-Бориса», видатного історика російської мови і діалектолога Є. Ф. Будде¹⁶⁹² — «Из занятия по языку Лаврентьевского списка начальной летописи» та «Русский глагол сравнительно с церковнославянским», академіка Б. М. Ляпунова, одного з кращих знавців старослов'янської мови та писемності, — «Форми відмінювання в старослов'янській мові», «Из спостережень над мовою давньоруських і старослов'янських пам'яток»¹⁶⁹³. На рубежі XIX–XX століть опубліковано глибокі наукові праці «Был ли Даниил Заточник заточён», «Редакция Толковой Палеи», «Хроника Иоанна Малалы» академіка В. М. Істріна¹⁶⁹⁴, який систематизував та видав багато пам'яток давньослов'янської писемності¹⁶⁹⁵.

¹⁶⁸⁷ Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995.

¹⁶⁸⁸ Мойсеев М. О. Накопление капитала и обнищание пролетариата. — Одесса, 1957; Мойсеев М. О., Драгомарецкий Д. А., Рыбачук Д. А. Развитие государственно-монополистического капитализма. — Одесса, 1969.

¹⁶⁸⁹ Лорбунец А. Г. Экономические проблемы пропорциональности общественного производства. — К.-Одесса, 1977.

¹⁶⁹⁰ Автори підрозділу Д. С. Іщенко, Т. Ю. Ковалевська, Л. О. Петрова, Н. М. Раковська.

¹⁶⁹¹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 529.

¹⁶⁹² Там само.

¹⁶⁹³ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 40.

¹⁶⁹⁴ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 348.

¹⁶⁹⁵ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 39.

На початку ХХ століття вчені Новоросійського університету активно опрацьовують загальні проблеми історії та граматики російської мови, започатковуються порівняльні лінгвістичні студії слов'янських мов, привертає увагу науковців і самотність української мови. Так, кращі дослідження видатного лінгвіста, члена-кореспондента АН, професора О. І. Томсона¹⁶⁹⁶ присвячено вживанню родового та знахідного відмінків при дієсловах із запереченням, використанню нової форми знахідного відмінка в назвах живих істот тощо. Увагу вченого привертають питання загального й порівняльного мовознавства, синтаксису російської та інших європейських мов, що стало підґрунтям непересічного курсу лекцій «Общее языковедение»¹⁶⁹⁷, високо оціненого визначними мовознавцями того часу. Видатний учений активно досліджував і звукову систему мови, що спонукало його до створення одного з перших у Росії кабінетів експериментальної фонетики¹⁶⁹⁸. Цій важливій проблемі професор Томсон присвятив відомі всім мовознавцям «Фонетические этюды» (1905).

Непересічними науковими здобутками дожовтневого періоду є праці Б. М. Ляпунова¹⁶⁹⁹ «Исследование о языке Синодального списка первой новгородской летописи», «Введение к истории русского языка», «Лекции по истории русского языка», «Литографованый курс лекцій з порівняльної фонетики слов'янських мов», «Про мову слова В. І. Григоровича», «Єдність російської мови в її наріччях», присвячені багатаспектному вивченню слов'янських мов. Аналіз взаємозв'язків російської та української мов у порівняльно-історичному плані, фонетичні, етимологічні, діалектологічні та лексикографічні студії яскраво презентують наукові інтереси вченого¹⁷⁰⁰ та загальні тенденції наукового осмислення природи і функцій як мовної системи в цілому, так і специфіки окремих слов'янських мов.

Зацікавленість Б. М. Ляпунова українською мовою та її особливостями на тлі інших слов'янських мов значно активізувалася після жовтневого перевороту 1917 року. У відродженому університеті він створив одну з визначних праць «Древнейшие взаимосвязи русского и украинского языков и некоторые выводы о времени их возникновения как отдельных лингвистических групп» (1939–1941), де розглянуто специфічні риси близькоспоріднених мов, виявлено й обґрунтовано їхні спільні та характерологічні ознаки. Питанням україністики приділяв увагу й академік В. М. Істрін¹⁷⁰¹, публікуючи в «Журнале Министерства народного просвещения» рецензії на статті, надруковані на сторінках «Записок наукового товариства імені Т. Г. Шевченка».

Проблеми історії та діалектології української мови, її взаємозв'язки з білоруською та іншими мовами, а також питання історії праслов'янської мови, діалектології, лінгвістичної географії, білоруської літературної мови висвітлюються у працях відомого українського мовознавця П. О. Бузука¹⁷⁰², з яких відзначимо насамперед «Очерки по психологии языка» (1918), «Основные вопросы языкознания» (1924), «Коротка історія української мови» (1924), «Увага до дієприкметників в українській мові» (1925), «3 лінгвістично-історичних матеріалів» (1927), «Мова і правопис у творах Г. С. Сковороди» (1923), «Взаємовідносини між українською та білоруською мовами» (1926), «Українські етимології» (1926), «Про мову найдавнішої української Євангелії» (1927), «Нарис історії української мови» (1927). Розробки вченого яскраво ілюструють поглиблене вивчення української мови, увагу до опрацювання її історичних аспектів, функційної специфіки тощо.

Різноманітністю наукових інтересів позначено праці вчених цього періоду. Для українців є важливими історичні, лексичні та граматичні дослідження М. М. Семе-

¹⁶⁹⁶ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 348.

¹⁶⁹⁷ Там само.

¹⁶⁹⁸ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 40.

¹⁶⁹⁹ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 348.

¹⁷⁰⁰ Українська мова. Енциклопедія / ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — К., 2000. — С. 147.

¹⁷⁰¹ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 347.

¹⁷⁰² Українська мова. Енциклопедія... — С. 54.; ПОНУ. — Т. 2. — С. 177.

нова: «Переклади Ів. Франка з Menendra» (1928), «Програма для збирання лексичних особливостей української мови доби 1914–1925 рр.» (1925), «Програма для збирання українського мовного матеріалу» (1923), «Програма з української мови на курсах українознавства II концентру», «Словосполучення з прийменником НАД у мовах українських грамот XIV і XV ст.» (1936), «Прийменникові конструкції в мові І. Котляревського» (1929), «Уживання прийменника НАД у Котляревського» (1927). Не менш ґрунтовні порівняльні та синтаксичні праці професора С. С. Дложевського «Проблема так званих «скорочених» слів в українській та російській мовах» (1927), «Дещо про природу речень типу «Козаченька вбито» в українській літературній мові» (1928), які відзначаються високим науковим рівнем та ґрунтовністю висновків¹⁷⁰³ і засвідчують багатоаспектність тогочасного вивчення української мови.

Розвиток літературознавства у 1920-ті та на початку 1930-х років відзначався складністю і був менш плідним, ніж розвиток лінгвістики. Після припинення діяльності Новоросійського університету в структурі новонародженого ОІНО працювали філологи — Р. М. Волков, Б. В. Варнеке¹⁷⁰⁴, які продовжували свої літературознавчі студії. Наукові підходи Варнеке до аналізу російської драматургії сформувалися на ґрунті історико-літературного доробку О. Пипіна, М. Тихонравова, М. Стороженка, В. Сиповського та ін. Крім фактичного матеріалу, Варнеке взяв на озброєння низку ідей, які були заявлені і частково розроблені в працях представників культурно-історичної школи¹⁷⁰⁵. Завдяки тому, що Волков був призначений головою президії ради ОІНО, у програму були введені спецкурси з усної народної творчості (Р. М. Волков), російської драматургії (Б. В. Варнеке), працювали етнографічно-діалектологічна та краєзнавча секції, видавався науковий вісник.

Викладачі інституту займалися збиранням матеріалів з діалектології, фольклору та культури регіону Степової України, створювались етнографічно-діалектологічні карти краю, укладалися біографічні словники російських та українських письменників. Розвивався найважливіший напрям — вивчення фольклорних витоків слов'янських народів (українців, росіян, болгар) на типологічному рівні. Внаслідок глибинного вивчення народної творчості з'явилася монографія Р. М. Волкова «Казка. Дослідження з сюжетоскладання народної казки», перший розділ якої — «Казка великоруська, українська та білоруська» — вийшов у 1924 році¹⁷⁰⁶. Зазначимо, що наукова праця Волкова може розглядатися як розвиток теорії О. Н. Веселовського¹⁷⁰⁷. Ця робота в певному сенсі окреслила загальний напрям семіотичних досліджень В. Я. Проппа¹⁷⁰⁸ та визначила методологічні підходи до вивчення структури казки в цілому¹⁷⁰⁹. Літературознавець встановив незмінюваний комплекс казкових мотивів, дослідив рушійні процеси та генезис як окремих мотивів казок, так і цілих сюжетів, намічаючи типологію казкових сюжетів.

¹⁷⁰³ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 351.

¹⁷⁰⁴ ПОНУ. — Т. 2. — С. 208.

¹⁷⁰⁵ Заровна І. Б. Концепція жанрового розвитку російської комедії другої половини XVIII — XIX ст. в працях Б. В. Варнеке: автореф. ... канд. філол. наук: 10.01.02. — Одеса, 2012.

¹⁷⁰⁶ Волков Р. М. Сказка: Разыскания по сюжетосложению народной сказки. — Т. 1: Сказка великорусская, украинская и белорусская. — Одесса, 1924.

¹⁷⁰⁷ Волков Р. М. К вопросу о сказочной образности русской народной сказки // Праці ОДУ. Філологія. — Т. I. — Одеса, 1940. — С. 5–27; його ж: Народная драма «Царь Максимильтан» // Русский филологич. вестник. — Варшава, 1912. — Т. 67. — № 1/2. — С. 323–324; Т. 67. — № 3/4. — С. 280–336; його ж: Русская сказка: к вопросу о роли сказочника в создании сказочной образности (Архангельская сказка) // Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту, 1941. — Т. 6. — С. 29–58; Евсеев Ф. Т. О научном значении сказковедческих работ Р. М. Волкова // Волковські читання. До 105-річчя з дня народження Р. М. Волкова. — Чернівці, 1990. — С. 4–6.

¹⁷⁰⁸ Див.: Ильев С. П. От «Сказки» Р. М. Волкова к «Морфологии сказки» В. Я. Проппа // Волковські читання... — С. 6–10; Мусий В. Б. Р. М. Волков. Краткий биографический очерк // Роман Михайлович Волков (1885–1959): [библиографический указатель]. — Одеса, 1995. — С. 6–15.

¹⁷⁰⁹ Богаймук М. А. Література і мистецтво Буковини в іменах: словник-довідник. — Чернівці, 2005. — С. 57.

1937 року на поновленому в складі ОДУ філологічному факультеті було засновано кафедру української мови, першим очільником якої став Н. І. Букатеви́ч¹⁷¹⁰. Наукові публікації вченого — «Чумацтво в XVII–XVIII століттях» (1926), «Чумацтво на Україні» (1928), «Чумацтво в I половині XIX століття» (1930), розвідка «Український фольклор у творчості Коцюбинського» (1931) — ілюструють зосередженість на історичних аспектах мови, які були пріоритетними в цей початковий період.

З 1939 до 1941 року завідувачем кафедри був професор Ф. М. Шумлянський¹⁷¹¹, який після перерви знову викладав в університеті з 1956 по 1968 рік. До головних праць ученого щонайперше належить «Російсько-український словник» (у співавторстві з С. Іваницьким, 1918), докладне дослідження з історії українського правопису «Найголовніші правила українського правопису Української академії наук 1921 р.» (1926), «Програма-питальник для збирання матеріалів до крайового словника української мови Одещини» (1959, у співавторстві) та інші, які створили основу для правописних, перекладацьких та лексикографічних студій з україністики.

З 1941 по 1951 рік кафедру очолював А. А. Москаленко¹⁷¹², який з 1939 року працював доцентом університету та педагогічного інституту, а з 1969 року — виконуючим обов'язки професора ОДУ. Вчений досліджував питання історії української мови, діалектології, історії мовознавства, сучасної української літературної мови, лексикології. До найвідоміших наукових розвідок А. А. Москаленка належать такі праці, як «Нарис історії української лексикографії» (1961), «Нарис історії української діалектології» (ч. 1–2, 1961–1962), «Основні етапи розвитку української мови» (1964), «Українська лексика першої половини XIX століття» (1969), «Лексика української літературної мови другої половини XIX — початку XX століть» (1970), «Українська історична лексикологія» (1972), «Нормалізація української літературної мови» (1974) тощо.

Ще в роки війни при кафедрі організували аспірантуру з української мови, якою керував А. А. Москаленко. Деякі з його аспірантів після успішного захисту кандидатських дисертацій залишилися працювати в ОДУ, серед них такі відомі дослідники, як С. П. Бевзенко, Ф. П. Смагленко, Ю. Ф. Касім, Г. Ф. Пелих тощо. Зокрема Ф. П. Смагленко, вступивши до аспірантури після повернення з фронту, 1951 року захистив кандидатську дисертацію «Про синтаксичні функції дієприкметників в українській літературній мові» і працював на кафедрі до виходу на пенсію, викладаючи всі курси сучасної української мови та старослов'янську мову¹⁷¹³; Ю. Ф. Касім із 1949 року досліджував проблеми української граматики, лексикології, історії мови, що відбилося в працях «Вигуки як члени речення в українській мові» (1955), «Часові підрядні речення у «Книгах третіх міських Пирятинських» кінця XVII — початку XVIII століть» (1960) та ін. Аспірантуру на кафедрі під керівництвом А. А. Москаленка закінчили відомий в Україні вчений-мовознавець Й. О. Дзендзелівський¹⁷¹⁴, який 1951 року захистив кандидатську дисертацію «Українські говори Нижнього Подністров'я» та був направлений викладати до Ужгородського університету; В. Л. Карпова, яка досліджувала лексику М. Бажана й 1953 року одержала призначення до Львівського університету, а потім працювала в Інституті мовознавства АН України. М. В. Павлюк приїхав на кафедру української мови зі Львівського університету 1954 року і працював на ній до утворення кафедри загального та слов'янського мовознавства в 1968 році, на яку перейшов як полоніст¹⁷¹⁵. Л. С. Терешко після закінчення університету навчалася в аспірантурі під керівництвом І. Є. Грицютенка, 1954 року захистила кандидатську дисертацію «Українські говірки Південного Побужжя (в межах Кривоозерського району Миколаївської області)».

¹⁷¹⁰ ПОНУ. — Т. 2. — С. 180.

¹⁷¹¹ Українська мова. Енциклопедія... — С. 229.

¹⁷¹² Там само. — С. 130.

¹⁷¹³ Історія філологічного факультету: [зб. док.-худ. нарисів] / відп. ред. Є. М. Черноіваненко. — Одеса, 2012. — С. 52.

¹⁷¹⁴ Українська мова. Енциклопедія... — С. 229.

¹⁷¹⁵ Історія філологічного факультету... — С. 52.

Отже, у передвоєнні та повоєнні роки, незважаючи на всі складнощі цього періоду, кафедра забезпечувала читання всіх курсів з українського мовознавства, активно готувала кваліфіковані кадри для вищої школи — і не лише для ОДУ, а й для інших вишів України. Наукові інтереси членів кафедри переважно зосереджувалися на діалектології та граматичних аспектах української мови, що згодом створило підґрунтя для поглибленого вивчення цих напрямів вітчизняної лінгвістики.

З 1953 до 1959 року кафедрою керував І. Є. Грицютенко¹⁷¹⁶, який працював на посаді доцента, а з 1976 року став доктором філологічних наук. Він автор численних досліджень з діалектології, історії української літературної мови, українського мовознавства та порівняльної граматики східнослов'янських мов, лінгвостилістики, що відбилося в працях «Нариси з порівняльної граматики східнослов'янських мов» (1958, у співавторстві), «Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного» (1959), «Естетична функція художнього слова» (1972), «Іван Франко і питання теорії художньо-образного мовлення» (1985) та ін.

У 1959–1962 роках обов'язки завідувача кафедри виконував доцент Ф. П. Смагленко¹⁷¹⁷; з вересня 1962 до 1981 року його змінив вихованець ОДУ доктор філологічних наук С. П. Бевзенко¹⁷¹⁸. Він є автором численних праць з історії української мови — «Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія» (1953), «Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII століття» (1954), «Історична морфологія української мови» (1960), «Історія української мови. Морфологія» (1978, у співавторстві); діалектології — «Вступ до української діалектології» (1965), «Українська діалектологія» (1980), «Українська діалектологія. Збірник вправ і завдань» (1987); лексикографії — співавтор «Інверсійного словника української мови» (1985); історіографії мовознавства — «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови» (1990); а також словотвору, ономастики, синтаксису складного речення. Різноманітні наукові інтереси професора С. П. Бевзенка сприяли активізації дослідницького потенціалу кафедри насамперед у таких напрямках, як діалектологія, дериватологія та лексикографія. Під керівництвом ученого члени кафедри захистили кандидатські дисертації з лексикології (М. М. Фащенко, 1969), синтаксису (І. Р. Швець, 1972), словотвору (О. І. Бондар, 1979), діалектології (Т. Г. Шевченко, 1980), створили вагомі лексикографічні праці, серед яких перші інверсійні словники української мови (Одеса, 1971–1976; Київ, 1985).

Довколо професора С. П. Бевзенка на кафедрі зібралися непересічні, талановиті вчені і педагоги: синтаксист доцент Ф. П. Смагленко та І. Р. Швець, спеціаліст з морфології доцент Ю. Ф. Касім, термінознавець доцент Н. А. Москаленко, історики мови доценти Г. Ф. Пелих та Л. О. Самійленко, діалектологи доценти В. П. Дроздовський і Л. С. Терешко, палеограф Ф. Є. Ткач, лексиколог М. М. Фащенко, викладач О. П. Григоров, пізніше — діалектолог Т. Г. Шевченко і дериватолог О. І. Бондар. У цей час на кафедрі з участю доцентів Н. А. Москаленка, М. М. Фащенко й Ф. П. Смагленка було видано навчальний посібник із грифом МВО «Українська сучасна літературна мова: лексичний, фонетичний і граматичний аналіз» (1980).

З 1981 до 1982 року обов'язки завідувача кафедри знову виконував доцент Ф. П. Смагленко. З жовтня 1982 року кафедрою став керувати вихованець ОДУ, учень професора С. П. Бевзенка кандидат філологічних наук, доцент О. І. Бондар¹⁷¹⁹, який активно продовжив наукові пошуки в царині словотвору, підготувавши до захисту кандидатські дисертації Н. М. Хрустик (1988) і Л. І. Хаценко (1990) та започаткувавши дослідження з функціональної граматики. У 1987 році також захистила кандидатську дисертацію аспірантка А. Л. Порожнюк (науковий керівник — професор С. П. Бевзенко).

¹⁷¹⁶ Українська мова. Енциклопедія... — С. 229.

¹⁷¹⁷ Ісаєнко Л. Наш незабутній Федір Павлович Смагленко // Чорноморські новини. — 2014. — 1 березня.

¹⁷¹⁸ Українська мова. Енциклопедія... — С. 228–229; ПОНУ. — Т. 2. — С. 94.

¹⁷¹⁹ Історія філологічного факультету... — С. 54.

1992 року О. І. Бондар передав кафедру фундатору Одеської ономастичної школи, всесвітньо відомому вченому доктору філологічних наук, професору Ю. О. Карпенку¹⁷²⁰ і вступив до докторантури ОДУ.

У 1937 році в ОДУ було утворено *кафедру російської мови*. Її очолив професор П. Й. Потапов¹⁷²¹. Він працював в університеті з 1911 року і спочатку був літературознавцем, а потім зайнявся питаннями мовознавства і в обох галузях виявив себе як видатний учений. Особливу увагу він приділяв історії російської літературної мови. У статті «К вопросу о реформе русского литературного языка в первой половине XVIII века»¹⁷²² П. Й. Потапов довів обґрунтованість поглядів В. К. Тредіаковського на розвиток російської літературної мови і підкреслив їхній вплив на М. В. Ломоносова. В докторській дисертації «Славянский перевод Хроники Зонары» він на підставі мовних даних уточнив час перекладу твору з грецької мови і з'ясував, що переклад було зроблено в Болгарії. Великою заслугою професора П. Й. Потапова є видання «Житія Нифонта» за матеріалами О. В. Ристенка і зі своєю передмовою «Декілька слів про значення текстів Житія Нифонта»¹⁷²³, де зазначив, що дані рукопису 1219 року допоможуть вирішити питання про відмінності давньоруської і старослов'янської мов. Великої уваги вчений приділяв методиці викладання російської мови, читав цей курс¹⁷²⁴.

З 1943 року, коли університет перебував в евакуації в Байрам-Алі, в ньому почав працювати відомий мовознавець професор М. В. Беляєв¹⁷²⁵. Він очолював кафедру слов'янознавства і мовознавства, але мав у своєму науковому доробку і праці з русистики: «Дуб-dendron в славяно-русской письменности», «О формально-грамматическом и психологическом направлении в изучении и преподавании русского языка» (1925), «Преподавание русского языка и формально-грамматическая точка зрения (По поводу новейших учебников грамматики)» (1926)¹⁷²⁶ та деякі інші. Будучи деканом філологічного факультету в 1945–1948 роках, М. В. Беляєв багато зробив для виховання філологів-русистів.

З 1945 року, після смерті П. Й. Потапова, кафедрою російської мови до 1971 року завідував доцент, а потім професор Н. І. Букатевич. Після 1971 року він ще два роки був професором кафедри й остаточно пішов на пенсію в 1973 році. Н. І. Букатевич закінчив Дерптський (Тартуський) університет, був учителем, викладачем української та російської мов і літератур, а з 1937 року працював в ОДУ. В 1938 році його було безпідставно заслано до Середньої Азії, але в 1944 році він повернувся до університету¹⁷²⁷. Його наукові інтереси були багатогранні, але основну увагу він зосередив на історії російської мови, курс якої викладав усі роки своєї роботи в ОДУ. Серед багатьох його наукових публікацій особливе місце належить праці «Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочетаний в русском литературном языке»¹⁷²⁸, яка вийшла у 2-х томах 1957 року. Дослідник всебічно і глибоко проаналізував семантико-стилістичну роль прийменників і прийменникових сполучень у структурі речення на

¹⁷²⁰ Там само. — С. 55.

¹⁷²¹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 547.

¹⁷²² Потапов П. О. К вопросу о реформе русского литературного языка в первой половине XVIII века // Труды ОГУ. — Т. 1. — 1940. — С. 29–39.

¹⁷²³ Потапов П. О. Декілька слів про значення текстів Житія Нифонта // Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови. — Одеса, 1928. — С. 6–16.

¹⁷²⁴ Петр Осипович Потапов. 1882–1945: Методические материалы к спецкурсу «Русисты Одесского университета» / сост. В. Ф. Шишов. — Одеса, 1982.

¹⁷²⁵ ПОНУ. — Т. 2. — С. 113.

¹⁷²⁶ Повний перелік праць М. В. Беляєва див.: Михаил Васильевич Беляев. 1885–1948: Методические материалы к спецкурсу «Русисты Одесского университета» / сост. В. Ф. Шишов. — Одеса, 1982.

¹⁷²⁷ Назарий Иванович Букатевич: Методические материалы к спецкурсу «Русисты Одесского университета» / сост. В. Ф. Шишов. — Одеса, 1980.

¹⁷²⁸ Букатевич Н. И. Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочетаний в русском литературном языке. — Ч. 1. — Одеса, 1957.

різних етапах розвитку російської літературної мови. Ця робота є значним внеском у вивчення історичної морфології й синтаксису російської мови.

Н. І. Букатевич виявив себе як здібний і вмілий організатор колективної наукової роботи. За його ініціативою разом із кафедрою української мови були написані й видані в 1958 році «Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков»¹⁷²⁹, присвячені IV Міжнародному з'їзду славистів. Від кафедри російської мови, крім нього, над книгою працювали С. А. Савицька та Г. М. Міжевська. Це фундаментальний труд, у якому зіставлені й детально опрацьовані всі рівні трьох східнослов'янських мов. У 1974 році Н. І. Букатевич, С. А. Савицька та Л. Я. Усачова видали підручник «Историческая грамматика русского языка», яким і досі користуються студенти.

Колектив кафедри активно працював над створенням методичних вказівок для студентів з усіх дисциплін. Наукові публікації викладачів стосувалися всіх розділів сучасної російської мови, її історії та діалектології.

Н. І. Букатевич розпочав дуже важливий напрям роботи кафедри, де брали участь усі викладачі: збирання матеріалів для словника російських говірок Одещини. В Одеській області є 36 сіл, де мешкають вихідці з південних губерній Росії. Вони переселилися звідти наприкінці XVIII — початку XIX століття і зберегли своє діалектне мовлення у відриві від материкового масиву південноросійського наріччя, в умовах багаторічного іншомовного оточення. Їхні говори утримують цікаві архаїчні риси поряд з пізнішими новаціями і дають дуже цінний матеріал для з'ясування особливостей розвитку мов та діалектів. Завдяки щорічній виїзній діалектологічній практиці сотні студентів записували й картографували лексику російських говорів Одещини, а викладачі кафедри лексикографічно опрацьовували ці матеріали. Вказана робота тривала кілька десятиліть і завжди знаходилася під пильною увагою керівництва кафедри.¹⁷³⁰

В 1966 році на кафедрі почала працювати доцент Л. М. Лосева¹⁷³¹, яка переїхала до Одеси з Чернівців. У 1970 році вона захистила докторську дисертацію «Межфразовая связь в слитных текстах монологической речи, ее основные модели и принципы организации». Цій проблематиці присвячені її монографії «Синтаксическая структура целых текстов», «Структурно-семантическая организация целых текстов», «Как строится текст». У цих працях уперше подано найбільш повний і систематизований опис основних видів і засобів поєднання речень у зв'язному мовленні, досліджено дистантний міжфразовий зв'язок у масштабах цілого тексту. Л. М. Лосева є одним із засновників нової галузі мовознавства — текстики (науки про цілий текст)¹⁷³².

У 1968 році було організовано *кафедру загального та слов'янського мовознавства*, першим завідувачем якої (1968–1978) став видатний лінгвіст професор Ю. О. Карпенко, майбутній член-кореспондент НАН України¹⁷³³, засновник Одеської ономастичної школи. Він захистив докторську дисертацію «Топонимия Буковины» (1967), присвячену вивченню топонімічної системи Буковини. Власне, з цієї роботи розпочалося суцільне вивчення української топонімії. У ній розглянуто розвиток буковинської топонімії від староруського періоду до наших днів і проаналізовано локальну взаємодію української топонімії з молдавською (східнороманською) і деякими іншими¹⁷³⁴. У найвагоміших працях вченого цього періоду розглядалися проблеми відмінності онімів та апелятивів, взаємодії мов у топонімії, етимологізації топонімів, динаміки та стійкості топонімічних систем тощо¹⁷³⁵. На кафедрі загального та слов'янського мовознавства

¹⁷²⁹ Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков. — Одесса, 1958.

¹⁷³⁰ Словарь русских говоров Одесщины / [под ред. А. Ю. Карпенко]: в 2 т. — Одесса, 2000.

¹⁷³¹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 268.

¹⁷³² Любовь Максимовна Лосева: Методические материалы к спецкурсу «Русисты Одесского университета» / сост. В. Ф. Шишов. — Одесса, 1983.

¹⁷³³ ПОНУ. — Т. 3. — С. 36.

¹⁷³⁴ Карпенко Ю. А. Топонимия Буковины: автореф. ... д-ра филол. наук. — К., 1967.

¹⁷³⁵ Карпенко Ю. О. Велика літера і власні назви // Українська мова і література в школі. — 1969. — № 2. — С. 22–28; його ж: История этимологического метода в отечественной топонимике // Развитие методов топонимических исследований. — М., 1970. — С. 9–19; його ж: Лингвистика — география — история

Ю. О. Карпенко читав курси вступу до мовознавства, загального мовознавства, спецкурси з ономастики, з основ наукових досліджень та ін., у яких він втілював результати своїх наукових пошуків. Під його керівництвом почала активно розроблятися наукова кафедральна тема «Топонімія Північного Причорномор'я»¹⁷³⁶.

До першого складу кафедри увійшов лінгвіст-теоретик, осетинознавець К. Є. Гагкаєв¹⁷³⁷, який захистив кандидатську дисертацію «Синтаксис осетинских падежей» 1935 року у Ленінградському НДІ мовознавства¹⁷³⁸. На кафедрі загального та слов'янського мовознавства вчений працював до 1980 року.

До складу кафедри також входили (до 1971) М. В. Павлюк, який активно вивчав історію слов'янських мов, зокрема польської мови, історію українського мовознавства, викладав польську і чеську мови, А. Т. Бевзенко, яка після захисту кандидатської дисертації «Лексична синонімія романів Михайла Стельмаха» (1968) працювала над дослідженням мови художніх творів, стилістикою синонімічних засобів мови, а також топонімією¹⁷³⁹, викладала старослов'янську мову, польську мову, читала спецкурси з синонімії художнього тексту та порівняльної граматики слов'янських мов (працювала на кафедрі до 1982). А. К. Смольська¹⁷⁴⁰ належала до провідних славістів, а її наукові зацікавлення торкалися порівняльної граматики слов'янських мов, слов'янського словотвору, сербохорватистики¹⁷⁴¹. Наукові зацікавлення доцента Н. Г. Рядченко були пов'язані з історичною лексикологією, ономастикою та стилістикою¹⁷⁴², вона читала курси «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство».

В 1971–1978 роках кафедрою російської мови завідував доцент М. В. Павлюк. Він був україністом і славістом, працював спочатку на кафедрах української мови, загального та слов'янського мовознавства. В цих галузях він продовжував працювати і на кафедрі російської мови. В ці роки він підготував монографію «Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду»¹⁷⁴³, яка стала новим словом у вивченні історії українського мовознавства, історії наукового дослідження мовних процесів, вироблення норм української літературної мови. На жаль, книга вийшла друком уже після передчасної смерті автора.

(Проблеми топонимического этимологизирования) // Советское славяноведение. — 1970. — № 4. — С. 64–70; його ж: Пра ўстойліваць тапаніміі // Пытанні беларускай тапанімікі: Мат. Першай беларускай тапанімічнай канферанцыі. — Мінск, 1970. — С. 26–30; його ж: Топонімічна взаємодія української і молдавської мов // Мовознавство. — 1970. — № 5. — С. 49–57.

¹⁷³⁶ Історія філологічного факультету... — С. 73–74.

¹⁷³⁷ ПОНУ. — Т. 2. — С. 292.

¹⁷³⁸ Гагкаєв К. Е. Синтаксис осетинского языка: автореф. ... д-ра филол. наук. — Дзауджикау, 1950; його ж: Очерк грамматики осетинского языка. — Дзауджикау, 1952; його ж: Осетинско-русские грамматические параллели. Лексика, фонетика и морфология: пособие для преподавателей языка. — Дзауджикау, 1953; його ж: Курс лекций по истории языкознания / [ред. Н. И. Букатевиц]. — Одесса, 1957.

¹⁷³⁹ Бевзенко А. Т. Лексическая синонимика романов Михаила Стельмаха: автореф. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1968; його ж: Лексична синоніміка художнього твору: тексти лекцій. — Одеса, 1972.

¹⁷⁴⁰ ПОНУ. — Т. 4. — С. 140.

¹⁷⁴¹ Смольская А. К. Словообразование в славянских языках: конспект лекций спецкурса. — Одесса, 1971; Смольская А. К., Митев Д. Русское словообразование. Имена. — София, 1978; Језичка норма и фемининуми у српскохрватском језику // Научни састанак слависта у Вукове дане. — Београд, 1980. — Т. 10. — С. 109–115; Смольская А. К. Диахронные константы славянского именного словопроизводства и феминные суффиксы в сербохорватском литературном языке // Сов. славяноведение. — М., 1987. — № 3. — С. 75–82; її ж: Об изучении южнославянских языков и литератур в Одесском университете (1945–1985) // Славянская филология. — Л., 1988. — № 6. — С. 117–126; її ж: Вук Караджич и закономерности сербохорватского словообразования // Сборник Матице српске за филологију и лингвистику. — Нови Сад, 1990. — Књ. XXXI/I. — С. 107–112.

¹⁷⁴² Рядченко Н. Г. О внешних и внутренних факторах развития лексики // Зб. робіт аспірантів ОДУ: гуманітарні науки / відп. ред.: І. В. Ганевич. — Одеса, 1964. — С. 265–270; Рядченко Н. Г., Савченко В. В. Антропонимия как средство раскрытия характера в романе В. В. Набокова «Лолита» // Записки з ономастики. — 1999. — Вип. 2. — С. 59–63.

¹⁷⁴³ Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. — К.-Одеса, 1978.

М. В. Павлюк продовжував разом із колективом кафедри започатковане Н. І. Букачевичем збирання діалектної лексики російських говорів Одещини. Слід зазначити також надзвичайну чутливість вченого до нових тенденцій і напрямів у мовознавстві — паралінгвістики, математичної лінгвістики, експериментального вивчення фонетики. Серед його неопублікованих праць є машинопис «Математическая лингвистика»¹⁷⁴⁴.

Учениця Н. І. Букачевича Т. О. Туліна¹⁷⁴⁵ працювала на кафедрі російської мови з 1957 року. У 1964 році вона захистила кандидатську дисертацію «Субстантивные словосочетания с зависимым родительным падежом в русском литературном языке конца XVIII ст.», а в 1976 — докторську дисертацію «Словосочетание в функционально-семантическом аспекте (на материале русского языка)», була професором кафедри. Наукові пошуки Т. О. Туліної зосереджені в галузі синтаксису. Питання функціонально-семантичного синтаксису розглянуті нею в книгах «Изучение словосочетаний в функционально-семантическом аспекте» та «Функциональная типология словосочетаний»¹⁷⁴⁶. Дослідниця розвиває погляд на словосполучення як повний або частковий знак ситуації відповідно до концепції мови як знакової системи особливого роду і пропонує оригінальну типологію словосполучень у функціонально-семантичному аспекті. Вона запропонувала шлях комплексного дослідження порівняння як функціонально-семантичної категорії, що виражається засобами різних рівнів мови, визначила експліцитні й імпліцитні способи вираження порівняння в російській мові та особливості різних синтаксичних структур з позицій принципу зменшення експліцитного вираження порівняльних відношень¹⁷⁴⁷.

У 1976–1983 роках на факультеті існувала спеціальність «Російська мова як іноземна». Специфічною підготовкою студентів цього відділення опікувалася кафедра російської мови, куратором роботи з ними була доцент Л. М. Гукова.

В 1970–1980-х помітним аспектом роботи кафедри було викладання російської мови за кордоном. В різні роки у тривалих відрядженнях працювали: О. І. Шаройко в Індії, Т. О. Туліна та Г. М. Міжевська у Франції, М. І. Ілляш в Угорщині та Югославії (Хорватії), В. О. Попова в Німеччині та Австрії, Л. Ф. Баранник у Польщі, Л. М. Гукова в Німеччині, Н. В. Бардіна в Словаччині, Л. Ф. Фоміна в Афганістані та Монголії, С. А. Красножон у Камбоджі, Н. Є. Жовнер та Л. О. Мірошниченко в Афганістані. Були й короткочасні відрядження, наприклад, у літній табір російської мови в Угорщині (Тата). Така робота значно збагачувала професійний досвід членів кафедри¹⁷⁴⁸.

В 1978–1993 роках завідувачем кафедри російської мови був відомий мовознавець, учений зі світовим ім'ям, професор Ю. О. Карпенко. Завдяки йому в ОДУ склалась Одеська ономастична школа і розгорнулася широка робота з наукового вивчення онімів — власних назв (антропонімів, топонімів та ін.). Цією проблематикою почала займатися велика кількість викладачів та аспірантів.

У 1980-ті роки значно збільшився склад кафедри російської мови. Це було пов'язано як зі сталим великим набором студентів на російське відділення, так і в першу чергу з тим, що з 1985 до 1992 року щопівроку на факультет приїздили до 150 студентів-русистів з Німеччини (тодішньої НДР) на включене навчання.

В цих умовах повною мірою розкрилося організаторське вміння професора Ю. О. Карпенка, який зумів чітко налагодити роботу великого колективу. Було швидко забезпечено потребу в методичних матеріалах для навчальних дисциплін, — у 1981–1986 роках було видано 43 найменування. Неухильно зростала кількість наукових

¹⁷⁴⁴ Николай Владимирович Павлюк. 1920–1978: Методические материалы к спецкурсу «Русисты Одесского университета» / сост. В. Ф. Шишов. — Одесса, 1980.

¹⁷⁴⁵ ПОНУ. — Т. 4. — С. 275.

¹⁷⁴⁶ Тулина Т. А. Изучение словосочетаний в функционально-семантическом аспекте. — Одесса, 1974; її ж: Функциональная типология словосочетаний. — К.-Одесса, 1976.

¹⁷⁴⁷ Петров А. В. Развитие идей профессора Т. А. Тулиной о системе средств выражения сравнительных отношений в русском языке // Мова. — № 20. — Одеса, 2013. — С. 62–68.

¹⁷⁴⁸ Історія філологічного факультету...

публікацій, багато викладачів захистили кандидатські дисертації, головним чином під керівництвом Карпенка. М. І. Ілляш видав підручник «Основы культуры речи»; В. Ф. Шишов у рамках спецкурсу «Русисти Одеського університету» надрукував 5 брошур про наукову діяльність П. Й. Потапова, М. В. Беляєва, Н. І. Букатевича, Л. М. Лосевої та М. В. Павлюка. Сам Карпенко за роки завідування кафедрою російської мови опублікував багато наукових статей і кілька книг, серед яких зазначимо «Наименования звездного неба» — глибоке дослідження астронімів; книга вийшла у видавництві «Наука» у Москві і мала два видання (1981 та 1985)¹⁷⁴⁹. Під його редакцією в ці роки вийшли наукові збірники «Русская ономастика», «Актуальные вопросы русской ономастики», а також збірники, присвячені мові та стилю письменників, чия творчість була пов'язана з Одесою: І. Бабеля, В. Катаєва, І. Ільфа і Є. Петрова, Л. Славина, Ю. Олеші, К. Паустовського, І. Буніна¹⁷⁵⁰ та ін. Ці збірники добре прислужилися багатьом аспірантам і здобувачам кафедри у справі захисту їхніх кандидатських дисертацій.

Кафедра організувала й провела наукові конференції, присвячені сторіччю від дня народження професорів П. Й. Потапова (1982), Н. І. Букатевича (1984, за участю ювіляра), М. В. Беляєва (1985). У 1987 році було проведено VI Республіканську ономастичну конференцію, у якій взяли участь відомі вчені з України та інших республік.

У колі наукових інтересів професора Ю. О. Карпенка перебували топонімія Буковини та Одещини, проблеми загального мовознавства, він розробив концепцію топонімічної системи, вивчав взаємовідношення власних і загальних назв, працював над особливостями утворення космонімів і слов'янських теонімів, обґрунтував принципи ономастичної етимології. Загалом йому належать понад 400 наукових праць, 50 з яких вийшли за кордоном (Росія, Білорусь, Чехія, Словаччина, Бельгія, Болгарія, Югославія, Німеччина). Характерно те, що він був одним з піонерів вивчення не лише топонімів, а й астронімів, проте топонімічні наукові інтереси переважали. В 1970-ті роки дослідник організував фронтальне вивчення ойконімів та гідронімів Одещини; результатом стала низка словників, до написання яких були залучені практично всі члени кафедри.¹⁷⁵¹ Ономастичні, україністичні, загальномовознавчі зацікавлення Ю. О. Карпенка надалі активно реалізувалися в його глибоких наукових дослідженнях. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації Л. П. Стичишина («Проблемы пограничной топонимии», 1976), К. Б. Зайцева («Английская антропонимия и ее стилистическое использование», 1979), Л. В. Горожанкіна («Проблемы динамики топонимической системы», 1979).

Колектив кафедри на чолі зі своїм керівником розпочав фронтальне обстеження всього класу пропріальної лексики (антропонімія, теонімія, зоонімія, космонімія та ін.) як в описовому, так і у функціональному аспектах. Водночас кожен з викладачів кафедри загального та слов'янського мовознавства продовжував власний напрям наукових пошуків. Результативно працювали та продовжують дослідження в галузі то-

¹⁷⁴⁹ Зубов М. І., Колесник В. О. Юрій Олександрович Карпенко: Бібліографічний покажчик. — Вип. 3. — Одеса, 2000.

¹⁷⁵⁰ Язык и стиль произведений В. П. Катаева, К. Г. Паустовского и Л. И. Славина: сб. науч. трудов. — Одеса, 1987; Язык и стиль произведений И. Э. Бабеля, Ю. К. Олеша, И. А. Ильфа и Е. П. Петрова: сб. науч. трудов / отв. ред. Ю. А. Карпенко. — К., 1991.

¹⁷⁵¹ Карпенко Ю. О. Актуальні проблеми вивчення топонімії Північного Причорномор'я // Питання ономастики Південної України: Доповіді та повідомлення V Республіканської міжвузівської ономастичної конференції. — К., 1974. — С. 9–15; його ж: Про критерії поділу власних і загальних назв // Повідомлення Української ономастичної комісії. — К., 1974. — Вип. 10. — С. 3–10; його ж: Топонимическая реконструкция географии и географическая реконструкция топонимии // Actes du XIe Congres international des sciences onomastique. — Sofia, 1974. — V. 1. — P. 465–473; Топонімія північно-східної Одещини / відп. ред. Ю. О. Карпенко. — Одеса, 1975; його ж: Разноязычная топонимия и границы топонимической системы // Beiträge zur Theorie und Geschichte der Eigennamen: Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 30. — Berlin, 1976. — S. 83–93; його ж: Топонимия болгарских сел Одесской области: Вопросы топонимического взаимодействия языков // Историческая ономастика. — М., 1977. — С. 189–208; його ж: Гідроніми Нижнього Подністров'я. — К.-Одеса, 1981 та ін., див: Філологічна школа Юрія Олександровича Карпенка [Електронний ресурс]. — URL: http://karpenko.in.ua/?page_id=1681.

понімії Г. Ю. Касім (стала викладачем кафедри у 1972 році, захистила кандидатську дисертацію «Топонімічні композити Північного Причорномор'я» під керівництвом Ю. О. Карпенка, 1978), Л. П. Зеленко та Е. Е. Мінкевич (почали працювати на кафедрі з 1974)¹⁷⁵².

З 1979 року протягом 15 років кафедру загального та слов'янського мовознавства очолював професор, доктор філологічних наук Ф. П. Сергєєв¹⁷⁵³, спеціаліст у галузі загального мовознавства, дипломатичної термінології, стилістики, культури російської мови¹⁷⁵⁴. Він читав курси «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство», спецкурси «Основи наукових лінгвістичних досліджень», «Мова і мислення, мова і ідеологія», керував спецсемінарами з сучасної та історичної лексикології. Кандидатські дисертації під керівництвом Ф. П. Сергєєва захистили в цей період викладачі кафедри загального та слов'янського мовознавства А. Г. Степанян («Лексика русского языка XIV–XVII вв. для обозначения понятий этики», 1984), О. А. Войцева, О. В. Яковлева, О. Ю. Ламбова («Лексика уголовного и процессуального права в русском языке второй половины XVII — первой половины XVIII века», 1992), а також Р. І. Паїсьєва («Лексико-сематическая и словообразовательная структура современной русской юридической терминосистемы», 1985), М. А. Оськіна («Толковые словари в русской лексикографической традиции», 1992), І. А. Семенюк («Исследование семантической и словообразовательной структуры наименований дорог в русском языке (по данным памятников письменности)», 1993).

У 1983–1994 роках на кафедрі працювала доцент Т. Д. Космакова-Братушенко, основними напрямками наукової діяльності якої стали ономастика (українська антропонімія), українська лексикографія. Вона читала курс «Методика викладання української мови». З 1989 до 1996 року на кафедрі працювала доцент В. М. Терзі, болгарист за освітою (закінчила слов'янське відділення Санкт-Петербурзького університету, захистила кандидатську дисертацію з методики викладання болгарської мови), член-засновник Одеського болгарського національно-культурного товариства, завідувач науково-методичної лабораторії болгарської і молдовської (румунської) мов і літератур Одеського ГУВ. Разом з В. О. Колесник В. М. Терзі підготувала навчальні посібники з болгарської мови для учнів 7–8 класів¹⁷⁵⁵.

Також у 1989–1995 роках на кафедрі працювала доцент М. Ф. Турутїна (кандидатську дисертацію «Субстантивные словосочетания с падежными и предложно-падежными формами существительных в поэтической речи М. Ю. Лермонтова» захистила в Московському педагогічному інституті у 1972), фахівець у галузі синтаксису, лінгвокраїнознавства, методики викладання російської мови як іноземної.

Члени кафедри і студенти філологічного факультету, які вивчали слов'янські мови, з 1970-х років проводили міжнародні студентські «Слов'янські вечори», на які запрошувалися студенти-іноземці, що навчались у вишах Одеси. Ця традиція пізніше переросла у Міжнародні Кирило-Мефодіївські конференції. Ініціатором проведення

¹⁷⁵² Касим Г. Ю. Топонимические композиты Северного Причерноморья: автореф. ... канд. филол. наук. — Ужгород. гос. ун-т, 1978; Зеленко Л. П., Касим Г. Ю. Словник гідронімів верхньої частини басейну Тилігулу // Записки з ономастики. — № 1. — 1999. — С. 93–104; Мінкевич Е. Е. Відантропонімні та відетнонімні назви тюркського походження в гідронімії межиріччя Дунаю та Дністра (Буджак) // Там само. — С. 14–18.

¹⁷⁵³ ПОНУ. — Т. 4. — С. 82.

¹⁷⁵⁴ Сергєєв Ф. П. Работа над ударением в школе: пособие для учителя. — М., 1961; його ж: Русская дипломатическая терминология XI–XVII вв. / под ред. д-ра филол. наук, проф. М. А. Брицына. — Кишинев, 1971; його ж: Русская терминология международного права XI–XVII вв. / отв. ред. д-р филол. наук, проф. М. А. Брицын. — Кишинев, 1972; його ж: Формирование русской дипломатической терминологии: [по данным памятников письменности XVI–XVII вв.]: автореф. ... д-ра филол. наук. — М., 1973; його ж: Формирование русского дипломатического языка [XI–XVII вв.]. — Львів, 1978.

¹⁷⁵⁵ Болгарский язык: проб. учеб. пособие для учащихся 8-х кл., факультатив. изучающих болг. яз. / сост. Терзи В. М., Колесник В. А. — К., 1989; Болгарский язык: проб. учеб. пособие для учащихся 7-х кл., факультатив. изучающих болг. яз. / сост. В. М. Терзи, В. А. Колесник. — К., 1989.

конференцій, які регулярно відбувалися на базі кафедри загального і слов'янського мовознавства ОДУ з 1995 року і завершувалися виданням «Слов'янського збірника», відомого не тільки в Україні, а й за її межами, була А. К. Смольська.

Відкриття *кафедри української літератури* відбулося лише в 1939/40 навчальному році — через два роки після відкриття в ОДУ філологічного факультету. Український фольклор, літературу, методику викладання тоді читали Р. М. Волков, М. Г. Устенко, Б. І. Галащук, А. В. Недзвідський, аспірант першого року навчання М. А. Дашенко та ін. У довоєнний час були вже опубліковані перші збірники праць: «Великий поет-революціонер» (1939), «Шевченкові» (1940). Наприкінці червня 1941 року в університеті була захищена перша кандидатська дисертація з історії української літератури А. В. Недзвідським («Т. Г. Шевченко і російські революціонери-демократи 50–60-х років»), а згодом, в евакуації, на матеріалі творчості письменників Західної України кінця XIX — початку XX століття захистив кандидатську дисертацію М. Г. Устенко (1942).

Істотну роль у становленні та розгортанні наукового дискурсу кафедри української літератури відіграло поповнення її складу випускниками, які, пройшовши фронти Великої Вітчизняної війни, згодом закінчили навчання, стали аспірантами та викладачами кафедри: К. Ю. Данилко, П. Т. Маркушевський, Г. А. В'язовський, М. О. Левченко, І. М. Дузь.

1950–1960-ті роки — це період визрівання й оприлюднення як визначальних до сьогодні напрямів наукової роботи кафедри, так і особистих літературознавчих інтересів доцентів І. М. Дузя, М. О. Левченка, Г. А. В'язовського, В. В. Фащенко, які наприкінці 1960-х — на початку 1970-х років стануть докторами наук, професорами. Першим серед членів кафедри докторське дослідження «Марко Вовчок в російсько-українському літературному оточенні» (1964) захистив А. В. Недзвідський¹⁷⁵⁶. Услід за ним докторські дисертації захистили М. О. Левченко «Шляхи розвитку українського роману» (1966), І. М. Дузь «Остап Вишня та розвиток української радянської сатири та гумору» (1967), Г. А. В'язовський «Специфічні закономірності творчого труда письменника» (1967). Згодом професор М. О. Левченко очолив кафедру російської літератури, професор Г. А. В'язовський організував нову кафедру теорії та методики викладання літератури (1967). Вслід за Г. А. В'язовським на новостворену кафедру перейшли працювати доценти кафедри української літератури П. Ю. Данилко та А. А. Жаборюк.

Якщо говорити про основні напрями наукової роботи кафедри, то слід зазначити, що з перших днів свого існування кафедра української літератури досліджувала народну творчість півдня України, типологічні й історико-культурні взаємозв'язки українського фольклору з усною творчістю інших слов'янських та неслов'янських народів, які проживають у регіоні. Проблемами українського фольклору на кафедрі займалися відомі вчені-літературознавці, специфіка дослідницької діяльності яких не обмежувалася лише фольклористичними проблемами, але фольклористичні проблеми тим чи іншим чином завжди становили значущу частину їхнього творчого доробку. Серед таких учених можна назвати професорів А. В. Недзвідського, І. М. Дузя¹⁷⁵⁷, М. О. Левченка, Є. М. Прісовського, доцентів К. Ю. Данилка, П. Т. Маркушевського, Л. М. Ісаєнко, Л. Б. Мостову, П. М. Ямчука, викладача Л. Г. Холоденко.

Значний внесок до фольклористичної скарбниці кафедральних наукових студій було зроблено доцентом П. Т. Маркушевським, який упродовж багатьох десятиліть плідно працював у різних галузях фольклористики. Ним було суттєво розширено тематику й дослідницький діапазон роботи кафедри щодо глибшого вивчення не лише фольклорної, а й етнографічної специфіки півдня України, осмислено ряд нових напрямів у вивченні усної народної творчості.

Традиційною і виразною сторінкою наукової роботи кафедри стало вже згадуване вивчення творчості Т. Г. Шевченка. У повоєнний час шевченкознавчі студії виклада-

¹⁷⁵⁶ ПОНУ. — Т. 3. — С. 374.

¹⁷⁵⁷ ПОНУ. — Т. 2. — С. 403.

чів кафедри набувають такої інтенсивності, яка дає підстави створити першу наукову біографію Шевченка, що витримала два видання (1960 та 1963). Її авторами були кандидати філологічних наук, доценти Г. А. В'язовський (відповідальний редактор), К. Ю. Данилко, І. М. Дузь, М. О. Левченко, А. В. Недзвідський, Нестеренко. У 1964 році побачила світ збірка «Кобзареві — Одеса». У ній були опубліковані статті В'язовського та Маркушевського. Обидва видання мали широкий культурний резонанс республіканського масштабу. Можна без перебільшення говорити про те, що кожен викладач кафедри в тій чи іншій мірі звертався до творчості Шевченка як невичерпного джерела наукового пошуку.

Новий етап в історії кафедрального шевченкознавства почався у 1980-ті роки, коли відбувалася низка наукових конференцій: «Шевченко й театр» (1986), «Шевченко й загальнолюдські ідеали» (1989).

Кафедра української літератури є центром франкознавства на півдні України. 1987 року зусиллями кафедри було видано збірник «Лиш боротись — значить жить!», присвячений 100-річчю з дня публікації збірки І. Франка «З вершин і низин». У цьому збірнику надруковані статті доцентів Л. А. Ковальчук, Є. М. Прісовського, А. І. Панькова, П. Т. Маркушевського, Т. С. Мейзерської, Л. М. Ісаєнко, присвячені проблемам поезії І. Франка. На кафедрі виконано ряд кандидатських дисертацій: Л. А. Ковальчук — «Публіцистика Івана Франка» (1982), Л. Б. Мостової — «Іноказання в прозі Івана Франка» (1985). Професор Є. М. Прісовський¹⁷⁵⁸ опублікував статті «Традиції Івана Франка в українській поезії 60-х років ХХ століття» та «Дослідження діалектики душі в ліриці Івана Франка».

Активно працювали і працюють учені кафедри над дослідженням творчості Лесі Українки. В 1955 році захистив кандидатську дисертацію І. Є. Саєнко («Леся Українка — літературний критик: Естетичні принципи літературно-критичної діяльності»); у 1982 — А. І. Паньков («Українська прогресивна критика переддня першої російської революції в боротьбі за народність літератури: Полеміка І. Франка і Лесі Українки»); Л. М. Ісаєнко — у 1990 («Своєрідність вираження авторської позиції в драматургії Лесі Українки»). Це дало змогу у 1990-ті роки провести низку конференцій, присвячених життю і спадщині Лесі Українки. Важливою сторінкою лесезнавства є порівняльний аналіз творчості митця, здійснений у статтях В. П. Саєнко «Леся Українка і скандинавські літератури: аспекти рецепції й інтерпретації», «Кассандра» Лесі Українки: мистецький синтез у модерністській системі поезії», «Леся Українка і Ліна Костенко: традиції, контекст, художня своєрідність».

Про помітне розширення наукових інтересів членів кафедри свідчать проведення в 1960–1970-х роках загальноукраїнських наукових конференцій, присвячених творчості М. Рильського, П. Тичини, А. Малишка, О. Вишні, О. Корнійчука, М. Стельмаха, М. Бажана. Свідченням вагомості студій новітньої літератури став, зокрема, захист В. В. Фащенко докторської дисертації «Жанрово-стильові проблеми української радянської новелістики» (1970). Здобуття вченим статусу доктора наук зумовило ще одну зміну в структурі факультету. У 1972 році професор В. В. Фащенко¹⁷⁵⁹ організував і очолив нову кафедру — радянської літератури і літератури народів СРСР, яка в 1989 році перейменована на кафедру літератури ХХ століття, а з 1999 — на кафедру новітньої літератури й журналістики.

На новостворену кафедру перейшла працювати частина викладачів кафедри української літератури (професор Недзвідський, старший викладач Пашковська). Згодом кафедра радянської літератури і літератури народів СРСР поповнилася молодими талановитими українцями Л. І. Дузь, М. П. Стрельбицьким, В. Є. Панченком, В. Г. Полтавчуком, які в 1970–1980-ті роки захистили дисертації під керівництвом професора В. В. Фащенко.

¹⁷⁵⁸ ПОНУ. — Т. 3. — С. 571.

¹⁷⁵⁹ ПОНУ. — Т. 4. — С. 313.

Хоч викладачі читали різні предмети (українську, російську літератури, літературу народів СРСР), мали свої наукові інтереси, та саме це спонукало кафедру до більш широкої обізнаності з різними літературами, а відтак і до розуміння компаративістичних основ розвитку художнього слова. Кафедральна наукова тема «Поетика характеру в радянській літературі» об'єднала інтереси всіх членів кафедри на добрі два десятиліття років.

1977 року вийшла колективна монографія кафедри «Проблема характеру в радянській багатонаціональній літературі». Авторами її стали професор В. В. Фащенко («Життєва і художня правда характеру»), доцент Л. А. Бурчак («Внутрішній монолог у «Прощай, Гульсарі!» Ч. Айтматова»), доцент Н. Ф. Пашковська («Становлення героя в диалогії і трилогії»), доцент Д. К. Кондратьєва («Майстерність зображення характеру в романі Й. Авіжюса «Втрачений дім»), доцент Л. В. Берловська («Людина праці у творах про робітничий клас»), аспірант В. Є. Панченко («Стиль характеротворення в повістях Романа Федоріва»). З науковою темою кафедри безпосередньо пов'язані дисертаційні праці Л. І. Дузь, М. П. Стрельбицького, В. Є. Панченка, В. Г. Полтавчука.

Вийшли монографії В. В. Фащенка «Відкриття нового і діалектика почуттів» (1977), «Характеры и ситуации» (1982), «У глибинах людського буття» (1981), «Герой і слово» (1985), в яких проблема характеру досліджена в руслі провідних тенденцій літературного процесу. Тема наукової роботи кафедри визначала навчальний процес. Кафедра розробила ряд спецкурсів: «Проблема характеру в радянській літературі» професора Фащенка, «Характер в творчості Довженка і Яновського», «Характер і ситуації в українському романі» доцента Пашковської.

Кафедру російської літератури було відкрито одночасно з відкриттям філологічного факультету у 1937 році. Її першим завідувачем став декан факультету, відомий фольклорист професор Р. М. Волков¹⁷⁶⁰. Закономірно, що краєзнавство, народознавство, фольклористика стали однією з провідних проблем наукових пошуків кафедри, що відбилася в читанні лекційного курсу «Усна народна творчість» (Є. І. Петряєва, Л. С. Амбокадзе, в сучасний період Г. Д. Беньковська), у проведенні фольклорних, потім краєзнавчих практик¹⁷⁶¹. Другий аспект літературознавчих досліджень був пов'язаний з вивченням творчості О. С. Пушкіна, що знайшло відображення у наукових статтях доцентів З. А. Бабайцевої, Є. В. Владимірової¹⁷⁶², старшого викладача Н. К. Островської. Завдяки зусиллям З. А. Бабайцевої в 1949 році було відновлено статус Пушкінської наукової комісії Будинку вчених, видані наукові збірники¹⁷⁶³. Пушкінська комісія продовжує роботу багато десятиліть. У 1960-ті роки був створений Пушкінський літературний музей, директором якого стала Н. К. Островська.

Третій аспект наукової роботи кафедри пов'язаний з вивченням історико-літературного процесу XIX століття (І. І. Цукерман, В. Ф. Фабіанська), історії російської літературної критики (О. І. Занчевський, В. Ф. Руденко).

В. Ф. Руденко стала послідовницею О. І. Занчевського. Нею був виданий навчальний посібник з проблем історії російської критики середини XIX століття¹⁷⁶⁴. В. Ф. Руденко читала спецкурс «Творчість Ф. М. Достоєвського» (згодом був ліквідований комісією ЦК), проводила засідання наукового гуртка. В той же час на кафедрі російської літератури працювала І. І. Цукерман¹⁷⁶⁵ — одна з найталановитіших викладачів кафедри;

¹⁷⁶⁰ ПОНУ. — Т. 2. — С. 272.

¹⁷⁶¹ Павлій П. Д. Досягнення української радянської фольклористики за сорок років // Народна творчість та етнографія. — 1958. — Кн. 3. — С. 7-17.

¹⁷⁶² Є. В. Владимірова була також дослідником історії давньоруської літератури.

¹⁷⁶³ Пушкин на юге: [труды Пушкинской конференции Одессы и Кишинева] / [ред. З. А. Бабайцева, А. Т. Борщ, И. К. Вартичан, А. В. Недзведский, Б. А. Трубецкой]. — Кишинев, 1958. — Т. 1; Пушкин на юге... / [ред. З. А. Бориневич-Бабайцева, И. К. Вартичан, Г. Ф. Богач]. — Кишинев, 1961. — Т. 2; З. А. Бабайцева очолювала Пушкінську комісію Будинку вчених з 1950 до 1972 рр.

¹⁷⁶⁴ Руденко В. Ф. История русской литературной критики 50-60 гг. XIX в.: [уч. пос.]. — Одесса, 1969.

¹⁷⁶⁵ Руденко В., Цукерман И. Народные истоки творчества Пушкина // Русская литература. — 1961. — № 3. — С. 215-218.

вона присвятила свою наукову діяльність творчості письменників другої половини XIX століття, зокрема Л. М. Толстому.

Вивченню жанрової природи епічних творів приділялась особлива увага у наукових студіях В. О. Фабіанської¹⁷⁶⁶. Вони ґрунтувалися на дослідженні художнього світу Л. М. Толстого, В. Г. Короленка. Окремий напрям її наукової спадщини репрезентований доробком з історії репресій 1920–1950-х років¹⁷⁶⁷.

Дуже важливим у 1950-х — на початку 1960-х років було те, що на кафедрі працювали викладачі, які читали лекційні курси та досліджували зарубіжну літературу (Б. О. Шайкевич, Б. Я. Барська, М. П. Мудесіті, О. П. Ковальчук та ін.). Розпочиналася наукова традиція вивчення взаємозв'язків російської та зарубіжної літератур. Але в 1960-ті роки унаслідок реорганізації кафедри викладачі зарубіжної літератури стали працювати на факультеті РГФ. На жаль, зазначена традиція не отримала тоді розвитку і була відновлена лише у 2000 році.

Зароджувався інтерес науковців і до літературного процесу XX століття. П. І. Збандуто (завідувач кафедри з 1945 по 1961) досліджувала творчість М. Горького, була організатором наукової конференції, присвяченої 90-річчю з дня народження письменника; під її керівництвом видано збірник наукових статей¹⁷⁶⁸. Дослідженням творчості О. С. Неверова займалася Л. В. Берловська (завідувач кафедри з 1961 по 1968). Значний інтерес викликала організована нею наукова конференція «Літературна Одеса 20-х років XX століття» (1964). У конференції брали участь молоді вчені Л. А. Бурчак, Д. К. Кондратьєва¹⁷⁶⁹.

Протягом 1970–1980-х наукове життя кафедри оберталось навколо вивчення жанрових особливостей епосу (завідувач кафедри з 1968 по 1988 — доктор філологічних наук, професор М. О. Левченко¹⁷⁷⁰). Насамперед йшлося про літературний процес другої половини XIX століття. Саме ця доба знаменувала розквіт епічних жанрів, зокрема роману.

Завідувач кафедри також цікавився творчими взаєминами української та російської літератур. Науковий пошук ученого визначали дві домінанти: перша — осмислення потенціалу В. В. Маяковського як художника слова, друга — виявлення українського культурного контексту та його інтерпретація поетом у межах своєї ліричної системи. Не залишилося поза увагою і явище культурного діалогу українських письменників із спадщиною поета. Цьому аспекту присвячена кандидатська дисертація М. О. Левченка¹⁷⁷¹. В докторській дисертації, монографіях вчений зосередився на аналізі жанрових особливостей роману XX століття¹⁷⁷². Завжди були цікавими його праці¹⁷⁷³ про міжлітературні зв'язки. Як колишній фронтовик він не міг оминати й літературну рецепцію війни¹⁷⁷⁴. Завдяки зусиллям професора М. О. Левченка на факультеті став викладатися лекційний курс з історії літератури кінця XIX — початку XX століття, який був заборонений у радянські часи.

Кафедральна наукова проблематика відбилася не тільки в публікаціях, лекційних курсах, а й (що особливо важливо) у підготовці наукових кадрів. Кандидатські

¹⁷⁶⁶ Фабіанская В. А. «Повести Белкина» А. С. Пушкина и русская проза XIX в. // Вопросы творчества и биографии А. С. Пушкина: [одесская обл. науч. конф.]. — Одесса, 1994. — С. 35–36.

¹⁷⁶⁷ Фабіанская В. А. Из небытия...

¹⁷⁶⁸ Горький М. [Сборник научных статей]. — Одесса, 1960.

¹⁷⁶⁹ У подальшому вони викладали лекційні курси на кафедрі радянської літератури та літератур народів РССР. З 2004 р. після реорганізації факультету працювали на кафедрі світової літератури, вели наукову роботу з проблем моделі світу у художньому тексті, читали лекційні курси з історії євразійських літератур (Л. А. Бурчак), історії російської літератури XX ст. (Д. К. Кондратьєва).

¹⁷⁷⁰ ПОНУ. — Т. 3. — С. 215.

¹⁷⁷¹ Левченко М. Живий серед живих (Володимир Маяковський та його українські зв'язки). — К., 1973.

¹⁷⁷² Левченко М. Роман і сучасність. — К., 1960; його ж: Епос і людина. — К., 1967.

¹⁷⁷³ Левченко М. Чехов у зв'язках з Україною. — К., 1960.

¹⁷⁷⁴ Левченко М. Випробування історією. — К., 1970; його ж: Художній літопис вогняних років. — К., 1960.

дисертації захистили Л. С. Амбокадзе¹⁷⁷⁵, Н. М. Раковська¹⁷⁷⁶, В. І. Силантьєва, Н. В. Сподарець¹⁷⁷⁷.

У цей період на кафедрі працював талановитий учений А. О. Слюсарь (декан філологічного факультету в 1981–1987), який захистив у 1970 році кандидатську дисертацію¹⁷⁷⁸ про традиції романтизму та їхнє оновлення у нових історичних умовах на прикладі радянської поезії першої половини 1920-х роуів. Під його керівництвом у 1980-ті роки були захищені кандидатські дисертації О. В. Александрова¹⁷⁷⁹, В. Б. Мусій¹⁷⁸⁰, Н. П. Малютіної¹⁷⁸¹. Сьогодні ці вчені є докторами філологічних наук, професорами.

У 1980–1990-ті проводилися наукові конференції, присвячені Р. М. Волкову¹⁷⁸² та Г. А. Ахматовій¹⁷⁸³.

Наукові ідеї кафедри зумовили модернізацію програм лекційних курсів «Усна народна творчість», «Історія російської літератури XIX століття», «Історія російської критики» та видання навчально-методичного посібника «Русская литература» для студентів-іноземців¹⁷⁸⁴ (автори: доцент Л. С. Амбокадзе, В. Б. Мусій, А. О. Слюсар; відповідальний редактор А. О. Слюсар).

У 1970-ті роки почав працювати на кафедрі С. П. Ільйов¹⁷⁸⁵, який читав блискучі лекції з історії російської літератури кінця XIX — початку XX століття. Його кандидатська дисертація була присвячена Л. Андрєєву¹⁷⁸⁶. Зазначимо, що його робота у Гданському університеті на довгі роки визначила міжнародні зв'язки кафедри. З 1980-х учені Польщі, Угорщини, Хорватії, Росії орієнтуються на наукові стратегії кафедри (спільні наукові публікації, участь у наукових конференціях та ін.).

Таким чином, протягом багатьох десятиліть кафедра активно поєднувала навчальну та наукову роботу, виховувала молодих учених, які на початку 1990-х стали провідними і досвідченими викладачами.

Кафедра теорії літератури та компаративістики є порівняно молодю. Вона була створена в 1967 році з ініціативи професора Г. А. В'язовського¹⁷⁸⁷ на базі кафедр української і російської літератур і до 2003 року мала назву «кафедра теорії та методики викладання літератури». Г. А. В'язовський — відомий літературознавець, теоретик літератури, дослідник психології художньої творчості, автор теоретичних праць «Літературно-художній тип і його прототипи» (1962), «Орбіти художнього слова: Творча культура письменника» (1969), «Від життя до художнього твору» (1979), «Творче мис-

¹⁷⁷⁵ Амбокадзе Л. С. Очерки М. Е. Салтыкова-Щедрина 70–80 годов XIX века. Особенности поэтики: автореф. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1984.

¹⁷⁷⁶ Н. М. Раковська присвятила дисертацію різним аспектам полеміки та діалогу навколо В. Г. Белінського у літературній критиці 90-х рр. XIX ст., В. І. Силантьєва — творчості А. П. Чехова.

¹⁷⁷⁷ Сподарець Н. В. Жанровые особенности ранних очерков М. М. Пришвина: автореф. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1984. У дисертації вперше досліджувалась модель нарисів М. Пришвіна як жарово-стильовий феномен.

¹⁷⁷⁸ Слюсарь А. А. Эстетические искания поэтов «Кузницы» (1920–1925): автореф. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1970.

¹⁷⁷⁹ Александров А. В. Русский романтический рассказ 1830-х гг.: метод и жанр: автореф. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1985.

¹⁷⁸⁰ Мусий В. Б. Человек и природа в художественной прозе И. С. Тургенева 40–50-х годов: автореф. ... канд. филол. наук. — К., 1985. Уперше філософію природи І. С. Тургенева було розглянуто у зв'язку з авторською концепцією людини.

¹⁷⁸¹ Малютіна Н. П. Характеры в «Маленьких трагедиях» А. С. Пушкина: автореф. ... канд. филол. наук. — Харьков, 1991.

¹⁷⁸² Волковские чтения: Материалы обл. науч. конф. — Одесса, 1989, 1993.

¹⁷⁸³ Ахматовские чтения: Материалы обл. науч. конф. — Одесса, 1989, 1991, 1993.

¹⁷⁸⁴ Русская литература: [метод. указ. для студентов-русистов] / Л. С. Амбокадзе, В. Б. Мусий, А. А. Слюсарь. — Одесса, 1989.

¹⁷⁸⁵ ПОНУ. — Т. 1. — С. 472.

¹⁷⁸⁶ Ильев С. П. Проза Л. Н. Андреева эпохи первой русской революции: автореф. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1973.

¹⁷⁸⁷ ПОНУ. — Т. 1. — С. 286.

лення письменника» (1982) «Світ художньої літератури» (1987). Він був співавтором і науковим редактором книг «Тарас Григорович Шевченко. Біографія» (1960), підручника для студентів-філологів «Теорія літератури» (1975).

Професор Г. А. В'язовський був науковим керівником кандидатських дисертацій «Емоції у творчому процесі і художньому творі» (Н. М. Шляхова, 1971), «Автор и герой. Проблема автобиографизма в прозаическом произведении» (Є. М. Черноіваненко, 1983), «Литературно-критические взгляды А. Т. Твардовского» (М. Р. Грицкевич, 1985), «Метафоризація в романі Ю. Яновського «Вершники» (М. В. Пащенко, 1990), а також науковим консультантом докторських дисертацій «Духовний світ особистості в радянській багатонаціональній прозі 60–70-х років» (Н. М. Шляхова, 1986), «Тип літератури і тип художньо-літературної свідомості в літературному процесі» (Є. М. Черноіваненко, 2002).

Розвитку літературознавства в ОДУ сприяла діяльність професора Н. М. Шляхової, яка очолила кафедру у 1992 році. Тоді ж була визначена комплексна наукова тема кафедри — «Концепція автора і авторства в літературі ХХ століття». До наукових зацікавлень Н. М. Шляхової входять питання художнього узагальнення, еволюції форм художнього узагальнення, соціальної та духовної характерності художнього типу, психології творчості, проблеми естетики, автора і авторства в художній літературі.

З початку 1970-х новим напрямом наукових пошуків Н. М. Шляхової стає дослідження особливостей духовного світу героя сучасної літератури. Найбільш повно результати дослідження були викладені у монографії «Духовний світ сучасника: морально-етичні пошуки в сучасній радянській багатонаціональній прозі» (1982). Вагомим результатом багаторічної праці стала докторська дисертація «Духовний світ особистості в радянській багатонаціональній прозі 60–70-х років» (1986). В 1990 році вийшла її монографія «Художній тип. Соціальна і духовна характерність».

Упродовж 1967–1990 років на кафедрі працював кандидат філологічних наук, доцент П. Ю. Данилко, відомий в Україні віршознавець та дослідник творчості М. Рильського. У той же час на кафедрі працював кандидат філологічних наук, професор А. А. Жаборюк, який творчо розробив і з великим успіхом у студентів читав курс методики викладання літератури (до 2012). Його наукові інтереси зосереджені навколо проблем історії та теорії образотворчого мистецтва, взаємозв'язків літератури і малярства. Він доказово обґрунтував національну специфіку українського образотворчого мистецтва, вдаючись до конкретного аналізу його шедеврів, досліджуючи витoki фольклорні, міфологічні, християнські тощо. А. А. Жаборюк видав монографічні праці «Український живопис доби Середньовіччя» (1978), «Мистецтво живопису і графіки в Україні в першій половині ХІХ століття» (1983), «Український живопис останньої третини ХІХ — початку ХХ століть» (1990).

Традиції наукової школи професора Г. А. В'язовського успішно продовжує професор Є. М. Черноіваненко. Отримавши у 1985 році звання доцента, учений ґрунтовно і творчо розробляє для студентів-гуманітаріїв програми з теорії літератури, вступу до літературознавства. Науковий пошук у цей період завершився написанням підручника «Літературний процес в історико-культурному контексті» (1997)¹⁷⁸⁸.

У 1985 році захистив кандидатську дисертацію «Літературно-критичні погляди О. Т. Твардовського» М. Р. Грицкевич, який згодом став доцентом кафедри. У 1990 році захистив кандидатську дисертацію «Метафоризація в романі «Вершники» Ю. Яновського» М. В. Пащенко; його наукові інтереси пов'язані з питаннями теорії літератури і поезики.

Від заснування кафедри працюють тут доценти Д. С. Чернявська, наукові інтереси якої пов'язані переважно з дослідженням лірики, та О. І. Розанова, більша частина наукових праць якої присвячена проблемам поезики драматургії.

¹⁷⁸⁸ Черноіваненко Е. М. Литературный процесс в историко-культурном контексте: развитие и смена типов литературы и художественно-литературного сознания в русской словесности XI–XII веков. — Одесса, 1997.

Пріоритетне значення в діяльності кафедри завжди мала наукова робота. З перших років існування колектив кафедри став ініціатором і організатором проведення наукових конференцій з проблем родів і жанрів літератури. Перша така конференція відбулась у 1968 році, наступна — у 1975-му. Матеріали обох конференцій опубліковано в збірниках «Розвиток і оновлення видів і жанрів та мовностилістичних засобів художнього зображення в радянській літературі» (1968) та «Теорія родів і жанрів художньої літератури» (1975). Пізніше, в 1990-ті роки, кафедра провела ще дві такі конференції на вшанування пам'яті професора Г. А. В'язовського, але це вже був інший період історії ОДУ.

5.12. Іноземна лінгвістика

*Іноземні мови в 1920–1960 роках*¹⁷⁸⁹

В перші роки існування ОІНО в ньому як навчальна дисципліна викладалася лише німецька мова. Пізніше запровадили вивчення англійської та французької. При цьому вивчення латини заборонили, а 1921 року взагалі ліквідували кафедру класичної філології.

У 1920-ті роки багато для розвитку культури Одеси зробив професор В. Ф. Лазурський, який читав курси з історії всесвітньої літератури та історії української культури. У 1930-ті роки вченого піддали забуттю, але напередодні війни він знову повернувся до викладання мов в ОДУ й навіть отримав докторську ступінь без захисту дисертації.

Після відновлення 1933 року діяльності університету викладачі іноземних мов увійшли до складу кафедри мовознавства, якою керував П. Й. Потапов. Самостійною кафедра іноземних мов стала 1937 року.

Відновленою 1939 року кафедрою класичної філології завідував М. Ф. Болтенко. Він був відомим дослідником пам'яток епохи бронзи та античності Північно-Західного Причорномор'я, написав коментарі до творів Геродота. Під керівництвом Е. Р. фон Штерна 1912 року він брав участь у розкопках Тіри, докладний опис яких упорядкований у щоденниках дослідників разом із висновками про початковий період життя античної Тіри.

Поряд з М. Ф. Болтенком працював М. Г. Крихацький — автор першого на той час підручника латинської мови, написаного для третього та четвертого класів гімназій ще до революційних подій 1917 року¹⁷⁹⁰. Потім його адаптували для вищих навчальних закладів і кілька разів перевидавали. Останнє видання відбулося вже після смерті автора¹⁷⁹¹.

1934 року з ініціативи секретаря КП(б)У П. П. Постишева на базі німецького сектора Одеського педагогічного інституту був створений самостійний Німецький педагогічний інститут, завдання якого полягало в підготовці вчителів для німецьких шкіл УРСР. Інститутом керував фахівець з історії Німеччини М. Ю. Беркович. 1938 року на основі цього інституту та факультету іноземних мов, відкритого при ОДУ, створили Одеський державний педагогічний інститут з факультетами німецької, англійської та французької мов і заочним відділенням. Частина викладачів університету перейшла працювати до новоствореного закладу, але він проіснував лише рік.

У відновленому університеті *кафедру іноземних мов* створили 1936 року. Вона нарахувала близько 50 викладачів і містилася в спеціально обладнаному кабінеті з

¹⁷⁸⁹ Автори Л. М. Голубенко, Н. Р. Григорян.

¹⁷⁹⁰ Крихацький Н. Г., Бурневский М. Учебная книга по латинскому языку: Сост. применительно к последним программам по латин. языку для третьего и четвертого классов мужских гимназий и прогимназий М-ва нар. просвещения. — 13-е изд. — Одесса, 1917. — VI.

¹⁷⁹¹ Крихацький Н. Г. Учебник по латинскому языку. — К., 1940.

великою кількістю наочних посібників. Її першим завідувачем був К. П. Любарський, який, працюючи в ОДУ за сумісництвом, вів активну науково-дослідницьку та методичну роботу. Ще 1922 року він очолив кафедру єврейської мови та літератури в ОІНО. 1927 року йому присвоїли звання професора. Любарському належить низка хрестоматійних праць з порівняльної етимології слов'янських та германських мов, зокрема опублікована в Одесі у 1927 році праця «Українізми в єврейском языке», яка включала в себе словник слов'янських запозичень в ідиші. Під час війни професор Любарський працював у евакуйованому університеті в Байрам-Алі (Туркменія). Після повернення в Одесу він став одним з засновників і перших викладачів «Чкаловських» курсів іноземних мов, а з 1946 року перейшов на завідування кафедрою іноземних мов Одеського державного педагогічного інституту¹⁷⁹².

Спочатку іноземні мови в ОДУ викладалися лише на історичному факультеті. Після відкриття 1937 року філологічного факультету їх почали викладати там. Поступово вони вводилися як обов'язкові для вивчення й на всіх інших факультетах.

Секцією французької мови керував відомий методист і автор низки підручників І. В. Поліковський¹⁷⁹³. 1910 року він захистив докторську дисертацію за творчістю П. Меріме¹⁷⁹⁴.

Особливо плідною була діяльність викладача англійської мови С. І. Гусака, який займався перекладами класиків зарубіжної драматургії і здійснив близько 30 перекладів. Особливу увагу він приділяв творам В. Шекспіра.

У структурі довоєнного університету існувала кафедра російської та зарубіжної літератури, яку очолював професор Р. М. Волков. Лекційні курси з історії зарубіжних літератур читали професори В. Ф. Лазурський та Б. В. Варнеке, а також доцент П. Є. Єршов.

Б. В. Варнеке почав працювати у навчальних закладах Одеси з 1910 року. У 1920-х роках брав активну участь в діяльності багатьох наукових товариств. Коли було засновано Будинок учених, він очолив утворену при ньому Пушкінську комісію (1925–1927). В той період вчений опублікував праці з історії грецької та римської культури, археології, різних проблем російського та українського театрознавства. Завдяки працям, присвяченим історії античного театру, він став відомим фахівцем у цій галузі.

У 1930-ті роки розпочав наукову і педагогічну діяльність майбутній завідувач кафедри зарубіжної літератури Б. О. Шайкевич. Він займався дослідженням творчості багатьох письменників (одним з найулюбленіших був Г. Ібсен), присвячуючи їм книги та статті, виступаючи з лекціями. Він створив в ОДУ кабінет мистецтвознавства, де курс лекцій з історії зарубіжного образотворчого мистецтва читав він сам, історії зарубіжного театру — Б. Я. Барська, історії російського образотворчого мистецтва — О. П. Ковальчук. Влітку вчений їздив зі студентами на музейну практику в Ермітаж.

У роки війни по-різному склалася доля філологів ОДУ. Більше ста студентів інституту іноземних мов служили військовими перекладачами. Багато з них загинули, захищаючи рідну землю.

Окремі викладачі залишилися в окупації. У 1942–1944 роках, за румун, деканом філософсько-літературного факультету був В. Ф. Лазурський, який також викладав всесвітню літературу. Після звільнення Одеси він повернувся до роботи в ОДУ, де викладав і очолював кафедру до своєї смерті 1947 року. Працював при румунах і Б. В. Варнеке, якого після визволення міста заарештували за «співпрацю з окупаційною владою». Незабаром через необґрунтованість звинувачень справу було припинено, але науковець помер в тюремній лікарні НКВС у Києві (1944)¹⁷⁹⁵.

¹⁷⁹² URL: http://www.moria.hut1.ru/ru/almanah_02/02_14.htm.

¹⁷⁹³ Наприклад: Поликовский И. В., Тордион Д. Л. Французская грамматика для русских средне-специальных заведений. — Одесса, 1915.

¹⁷⁹⁴ Polikowsky I. Prosper Merimée. Le caractère et l'oeuvre littéraire. These de doctorat présenté à la faculté de philosophie de l'université de Berne. — Berne, 1910.

¹⁷⁹⁵ URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/Zif/2005-2008/pub/16/37.pdf, с. 3.

Одразу ж після звільнення міста відновив роботу інститут іноземних мов. Під час окупації майно інституту було розграбоване, але, на щастя, збереглася бібліотека з великими книжковими фондами німецькою, англійською, французькою, російською та українською мовами. Інститут відчував гостру потребу у кваліфікованих викладацьких кадрах: частина його співробітників загинула під час війни, частина не мала можливості повернутися до Одеси. Тим часом прийом студентів до інституту безперервно зростає. Дефіцит кваліфікованих лекторів із загальноосвітніх та педагогічних дисциплін значною мірою компенсувався завдяки співпраці з професорами і доцентами ОДУ; значно складніше було з фахівцями з іноземних мов.

Серед викладачів, які повернулись в Одесу після окупації, були Г. О. Богданова та П. П. Дав, який тривалий час завідував кафедрою, був деканом факультету. Він перший на початку 1950-х років захистив дисертацію в Ленінграді. В перше повоєнне десятиліття на кафедрі працювали також С. М. Сатова, А. І. Корнєєва, Н. О. Ходжаш. Пізніше кафедра почала поповнюватися своїми випускниками. Це були Є. В. Танасюк, М. О. Поліщук, Л. В. Байдак, Н. Ф. Белинська, А. А. Гриценко, В. Г. Копитіна, М. М. Лукаржевська, П. М. Кокаріс. Для роботи на кафедрі запросили Є. М. Бардишеву. Повернулись з евакуації О. Ф. Куцегеоргій та Б. К. Хорошанська.

Після повернення з евакуації кафедру очолив професор Лазурський. З 1947 року новим завідувачем кафедри призначили С. І. Гусака. 1944 року була створена самостійна кафедра зарубіжної літератури, яку 1951 року знову з'єднали з кафедрою російської літератури. У 1946–1947 роках в інституті відкрилася аспірантура. Керівниками за домовленістю були викладачі Московського педагогічного інституту іноземних мов, а першими аспірантами — Г. О. Богданова, А. А. Гриценко, Н. Ф. Белинська, Л. Кутасіна.

Збільшення контингенту студентів потребувало збільшення кількості викладачів. З 1950-х років кафедра постійно поповнювала викладацький склад за рахунок випускників факультету. З успіхом працювали доцент Е. А. Войцеховська, старші викладачі О. А. Тільчак, О. Л. Ханенко, О. Д. Воробйова, В. Г. Ковальська, В. Т. Єсаулова.

З 1952 до 1960 року кафедру очолював доцент В. В. Мартинов. 1951 року він захистив кандидатську дисертацію «Революционные драмы Ю. Словацкого». Широка обізнаність у різних темах лінгвістики і знання іноземних мов дозволили Мартинову успішно керувати кафедрою й методичним об'єднанням викладачів вишів Одеси при Будинку вчених (з 1956). Розробляючи складні проблеми лінгвістики, він працював над темою «Древнейшая префиксация в индоевропейских языках». 1963 року, коли В. В. Мартинов вже працював у Мінську, вийшла у світ його монографія «Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры» (1963), значну частину якої він підготував ще в Одесі.

Викладачі кафедри займалися вивченням актуальних проблем розвитку іноземних мов. Так, колектив авторів виконав роботи з комплексної теми «Словотвір в англійській мові». Багато уваги викладачі приділяли роботі з лексикою в процесі засвоєння іноземних мов. Цими питаннями на матеріалі англійської мови займався В. Г. Шатух, а матеріали німецької мови опрацьовував сам В. В. Мартинов та його колеги Сіллах і Стасенко. На кафедрі було створено також кілька галузевих словників, які склалися з урахуванням сучасних вимог. Багато уваги приділялося етимології, інтернаціоналізмам, запозиченнями. Словник хімічних термінів Стасенко багато років був цінним посібником для студентів.

1958 року В. Г. Шатух захистив дисертацію «Влияние ассоциативных связей на усвоение иностранной лексики», а восени 1960, вже будучи доцентом, став завідувачем кафедри іноземних мов. Він займався питаннями психології мови і цікавився роллю асоціацій у процесі вивчення іноземних мов.

До кінця 1950-х завершився процес формування кафедри класичної філології. На кафедрі працювали: М. В. Бріненко, О. Я. Бардах, Л. А. Січкарьов, В. Д. Малахова.

У повоєнні роки головною метою викладання було навчити студентів читання й перекладу іноземного тексту з використанням словника. Зазвичай навчання почина-

лося з викладу правил читання і елементарних правил граматики. Причиною слабкої мовної підготовки студентів у ті роки була непродумана комплектація навчальних груп на перших курсах. Студенти мали вивчати ту мову, яка на факультеті вважалася основною. Часто траплялося, що студент в школі вивчав одну мову, а в університеті — іншу. Наявність в одній групі студентів з різним рівнем підготовки дуже ускладнювала роботу.

1950-ті роки стали часом, коли вищі навчальні заклади Одеси вели активну видавничу роботу. Така діяльність була організована також в інституті іноземних мов. У цей час переважали публікації праць з лінгвістики, хоча виходили в світ і літературознавчі роботи. Дослідження, проведені співробітниками інституту, друкувалися як окремими виданнями (14 найменувань), так і у «Вчених записках».

У 1960-ті роки члени кафедри видали кілька навчальних посібників. Б. Д. Авербух і В. Г. Тимінська опублікували в ОДУ «Грамотичний мінімум англійської мови», Л. М. Сенечкіна — хрестоматію з астрономії англійською мовою, А. А. Барбарига — посібник *Speak English* (Москва, 1963), В. Г. Шатух — *English Through Correspondence* (Київ, 1964).

1952 року в Одеському педагогічному інституті іноземних мов була створена кафедра теоретичної та прикладної фонетики англійської мови. На посаді завідувача кафедри працювала доктор філологічних наук, професор Т. О. Бровченко, яка захистила кандидатську дисертацію «Звуковая система английского языка» в Московському державному інституті іноземних мов імені М. Тореза. 1975 року вона захистила докторську дисертацію «Проблемы словесного ударения» в ЛДУ¹⁷⁹⁶. Її науковий доробок складають 75 наукових робіт, серед яких 7 монографій (2 з них — колективні), 3 підручника, а також наукові статті у фахових виданнях. Вона була керівником 14 захищених кандидатських дисертацій, а також науковим консультантом 4 докторських дисертацій.

1957 року, у зв'язку з наближенням 100-річчя з дня народження видатного лінгвіста, засновника першої в Росії лабораторії експериментальної фонетики, професора Новоросійського та Одеського університетів О. І. Томсона, за пропозицією В. В. Мартінова вчена рада філологічного факультету ОДУ прийняла рішення відновити в університеті лабораторію експериментальної фонетики. Підготовча робота до створення лабораторії була здійснена кафедрою іноземних мов ОДУ.

Лабораторію експериментальної фонетики англійської мови відновили у травні 1963 року. Її науковим керівником став доцент В. Г. Шатух, а пізніше — професор Т. О. Бровченко. Лабораторія мала за мету дослідження фонетичних особливостей усного мовлення й була обладнана звукозаписуючою і звукоаналізуючою апаратурою: інтонографами, синтезатором мовлення, динамічним аналізатором. За перші 20 років існування лабораторії в ній були проведені дослідження, які дозволили підготувати й захистити дві докторські дисертації (професор Т. О. Бровченко, та професор В. Г. Таранець). Пізніше докторську дисертацію захистила професор Е. А. Нушикян¹⁷⁹⁷. Ці професори в свою чергу підготували велику кількість кандидатів філологічних наук.

Факультет романо-германської філології (1960–1991)¹⁷⁹⁸

Нова доба розвитку викладання іноземних мов в ОДУ настала 1960 року з відкриттям в його стінах факультету романо-германської філології (РГФ), коли до складу університету увійшов Одеський державний педагогічний інститут іноземних мов. Ця подія призвела до істотних змін у підготовці кадрів викладачів іноземних мов. Факультет

¹⁷⁹⁶ Бровченко Т. А. Проблемы словесного ударения (Экспериментально-фонетическое исследование на материале английского и украинского языков): дисс. ... д-ра филол. наук. — Т. 1. — Л., 1972.

¹⁷⁹⁷ Нушикян Э. А. Просодическая организация эмоциональной речи (Экспериментально-фонетическое исследование): дисс. ... д-ра филол. наук. — Л., 1987.

¹⁷⁹⁸ Авторы Л. М. Голубенко, О. Ю. Карпенко, В. В. Орлов.

тет РГФ почав готувати філологів, викладачів із широкими знаннями з теорії мови та історії зарубіжних літератур. На факультеті були організовані кафедри англійської мови, німецької мови, іноземних мов і кафедра зарубіжної літератури. Злиття інституту з університетом позитивно позначилося на стані наукової та методичної роботи.

Першим завідувачем англійського відділу, а з 1963 року — кафедри англійської мови, був А. К. Корсаков, який захистив 1958 року кандидатську дисертацію «Претерит в системі видо-часових дієслівних форм в сучасній англійській мові». Завдяки його зусиллям кафедра граматики стала справжнім центром лінгвістичної науки, майстернею підготовки кваліфікованих лінгвістів. Під керівництвом Корсакова підготовлено та успішно захищено понад 30 кандидатських та одна докторська дисертація. Широко відома Одеська граматична школа й нині звертається до праць професора Корсакова та надає філософську інтерпретацію граматичним явищам.

А. К. Корсаков створив низку фундаментальних праць з лінгвістики. Його перша робота *The Use of Tenses in Modern English* з'явилася 1969 року. Наступного року він захистив докторську дисертацію¹⁷⁹⁹. На початку 1980-х років вийшла його фундаментальна праця з граматики¹⁸⁰⁰. 2000 року Кембриджський університет назвав професора А. К. Корсакова одним з 20 найкращих лінгвістів тисячоліття.

Влітку 1975 року у структурі факультету відбулися зміни. За рішенням вченої ради ОДУ існуючі кафедри англійської мови реорганізували у три спеціальні кафедри, метою яких було підвищення якості підготовки студентів і аспірантів. Так виникли кафедри граматики англійської мови, лексикології та стилістики англійської мови та фонетики англійської мови. Першу з них очолив професор А. К. Корсаков, другу — професор В. А. Кухаренко, третю — професор Т. О. Бровченко.

На момент заснування кафедри лексикології та стилістики англійської мови її колектив налічував 12 осіб, серед яких фахівців вищої кваліфікації було лише двоє: професор В. А. Кухаренко та доцент К. О. Горшкова. 1955 року Кухаренко захистила кандидатську, а 1972 року — докторську дисертації¹⁸⁰¹; Горшкова захистила кандидатську дисертацію 1973 року під керівництвом Кухаренко. За наступні 10 років успішно захистили дисертації та отримали науковий ступінь кандидата наук викладачі кафедри: Н. Г. Шевченко, І. М. Колегаєва, Л. Л. Ємельянова, В. Я. Мізецька, К. Б. Зайцева, Н. Л. Ольшанська, Н. М. Тхор. З аспірантів кафедри вийшли кандидати наук Н. М. Ануфрієва, Н. П. Віт, О. П. Матузкова, О. О. Калінюк, О. Ю. Карпенко, М. В. Кашуба, О. А. Розанова, М. Д. Кирилова, Л. С. Яровенко. Професор Л. М. Голубенко, яка довгі роки очолює факультет РГФ, також є ученицею Кухаренко.

Професор В. А. Кухаренко створила наукову школу лінгвостилістики тексту. Особливість наукових здобутків цієї школи полягає у вичерпному дослідженні ідеостилю в цілому і конкретних індивідуальних мовних стилів письменників XIX і XX століть, у розробці концепції лінгвостилістики цілого тексту як певної непорушної єдності горизонтально стратифікованого цілого (мовні рівні) і вертикально членованого об'єднання композиційно-мовленнєвих та архітектонічних одиниць. В. А. Кухаренко розробила і ввела у науковий обіг методику горизонтально-вертикального аналізу художнього тексту та трирівневої («пірамідальної») структури ідеолекту мовця і його відображення в художньому творі, запропонувала термінопоняття «графон», «клауз», «розосереджений/контактний повтор», «канон, постканон жіночого роману», «розшарування художнього часу на час суто автора (*desk-time*) та різні типи наративного часу». Вона також запропонувала оригінальну таксономію масової літератури (три основні типи:

¹⁷⁹⁹ Корсаков А. К. Категория вида в современном английском языке: автореф. ... д-ра филол. наук. — Тбилиси, 1970.

¹⁸⁰⁰ Korsakov A. K. Theoretical Foundations of Modern English Grammar. Part I. Syntax. — Odessa University, 1982; його ж: Theoretical Foundations of Modern English Grammar. Part II. Morphology. — Odessa University, 1984.

¹⁸⁰¹ Кухаренко В. А. Язык Э. Хемингуэя. (Опыт лингвостиллистического исследования языка писателя): автореф. ... д-ра филол. наук. — М., 1972.

suspence, romance, fantasy, кожний з яких за єдиним класифікаційним принципом під-розділяється на підтипи, види й підвиди), дослідила феномен магічного реалізму стосовно сучасної постмодерністської літератури.

1976 року з метою підвищення наукового рівня викладачів і підготовки наукових кадрів на факультеті РГФ В. А. Кухаренко відкрила спеціалізовану раду із захисту кандидатських дисертацій та стала її першою головою (до 1986).

У 1970–1980-ті роки кафедра плідно співпрацювала з Інститутом мовознавства АН СРСР, займаючись лінгвістичними дослідженнями тексту, порівняльним аналізом мов оригіналу й перекладів. Результати наукової роботи кафедри стали основою двох колективних монографій¹⁸⁰². Понад 250 статей було надруковано в авторитетних наукових виданнях, створено 5 навчальних посібників, рекомендованих МВО СРСР та СРСР для використання в спецвишах і на спецфакультетах.

При кафедрі фонетики англійської мови продовжувала працювати лабораторія експериментальної фонетики (ЛЕФ), силами якої на базі ОДУ 1982 року організували Всесоюзну конференцію з автоматичного розпізнавання слухових образів (АРСО XIII), в роботі якої взяли участь фахівці зі 120 організацій різних міністерств і відомств СРСР. Було заслухано та обговорено 176 доповідей і повідомлень, з яких 10 належали викладачам і співробітникам факультету РГФ.

В лабораторії велася велика робота з обладнання та розробки нових методів дослідження в області мови на базі більш досконалих технічних засобів із застосуванням ЕОМ. Науковий керівник ЛЕФ професор Т. О. Бровченко вела велику наукову роботу в галузі контрастивної фонетики англійської, російської та української мов. Під її керівництвом при ЛЕФ було проведено науковий викладацький колоквиум з теоретичної та експериментальної фонетики, який розробив лінгвістичні положення для вирішення ряду технічних завдань.

У складі ЛЕФ дослідженнями мови на стику лінгвістики й електроакустики займався старший науковий співробітник В. Г. Волошин. Він розробив принципи побудови та конструювання спеціальних приладів для виділення та реєстрації основних фізичних характеристик мовлення і його частотного складу. Волошин брав участь у наукових роботах лабораторії, результати яких доповідалися на всесоюзних конференціях з дослідження мови в Єревані (1980), Гродно (1981), Одесі (1982). У стінах лабораторії постійно надавалась наукова й технічна допомога аспірантам, студентам, викладачам факультету з розшифровки і математичної обробки експериментального матеріалу досліджень з фонетики.

Кафедра німецької філології також була серед перших, які склали новий факультет. Першим її завідувачем став доцент Д. О. Кожухар. Одним з провідних фахівців кафедри був Я. Я. Нейдорф, професійний перекладач, учасник Великої Вітчизняної війни, фахівець у галузі історії німецької мови. 1965 року в часопису «Іноземна філологія» була надрукована стаття вченого «К оценке деятельности “Плодоносного общества” (Fruchtbringende Gesellschaft)». Автор зазначав, що в історії німецької мови найменше досліджували мовні питання XVII століття. Він звертав увагу на так зване Плодоносне товариство, до складу якого входили дворяни, бюргери-лінгвісти, письменники. Всі вони працювали над питанням створення єдиної норми національної мови, проте найбільше праць, присвячених питанню єдиної національної мови, створили представники бюргерського крила. Автор зробив висновок, що Плодоносне товариство відіграло значну роль у створенні єдиної національної мови.

1972 року Я. Я. Нейдорф захистив кандидатську дисертацію «К истории языкового Плодоносного общества XVII века в Германии», яка висвітлила діяльність найбільш значущої з німецьких лінгвістичних студій вказаної епохи. Автор навів важливі фак-

¹⁸⁰² Индивидуально-художественный стиль и его исследование [Електронний ресурс]. — URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=295659; Контрастивное исследование оригинала и перевода художественного текста: сб. науч. трудов / отв. ред.: В. А. Кухаренко. — Одесса, 1986.

ти історії утворення, статуту та діяльності цього об'єднання, докладно зупинився на досягненнях найбільш відомих його членів та їхніх заслугах перед німецьким мовознавством.

З 1972 року кафедру німецької філології очолював доцент В. Г. Таранець, який займався фонетичними дослідженнями німецької мови та історією її розвитку. 1982 року він захистив докторську дисертацію¹⁸⁰³.

Крім зазначених вище вчених, свій внесок у вивчення історії та лексикології німецької мови зробили такі провідні германісти, як А. М. Проділайло, М. З. Яцій. Тривалий час на кафедрі працювали видатні викладачі Ж. Й. Софронова, І. М. Орлова, Т. С. Соломонова, Є. В. Липецька, Е. С. Друтейко, Л. І. Суховецька.

Ще одним підрозділом факультету РГФ стала *кафедра французької мови*, яку очолила доцент Г. О. Богданова. Вона почала працювати на кафедрі з 1944 року, захистила дисертацію під керівництвом професора Л. І. Ілії (Москва). Співробітники та студенти любили її за ерудицію, високу культуру, тактовність, відданість справі. Її студентами були всі, хто навчався на відділенні французької мови з 1944-го до нещодавніх років.

Корифеєм та душею кафедри по праву вважався А. А. Гриценко. В середині 1960-х років він був прибічником і провідником нових методів навчання іноземних мов, користувався великою повагою студентів. Все своє життя він присвятив навчанню молоді. Кафедра шанує пам'ять А. А. Гриценка як одного з її засновників і найкращих викладачів.

На початку та в середині 1960-х років велику увагу приділяли вивченню рідної мови. Випускники отримували диплом вчителя французької та української мов. Крім романської філології було введено дисципліни, пов'язані зі слов'янською філологією: давньослов'янська мова, історія української літератури, усна народна творчість та ін. Багато теоретичних курсів викладали українською мовою. Викладачі кафедри Е. А. Войцеховська, В. Г. Ковальська, В. Т. Єсаулова були фахівцями з французької та української мови й літератури.

У 1962–1964 роках при кафедрі французької мови були утворені Вищі педагогічні курси підготовки викладачів для вишів. Ці курси закінчили Е. А. Войцеховська, В. Г. Ковальська, В. Т. Єсаулова, О. Д. Воробйова. Закінчивши факультет іноземних мов, вони 4 роки працювали вчителями середніх шкіл, проте після закінчення Вищих курсів змогли повернутися до ОДУ як викладачі французької мови.

1967 року при кафедрі знову була відкрита аспірантура. Першими аспірантами цього періоду були Е. І. Костильова, С. Г. Скороходько, О. М. Кулик, І. В. Нікітіна, І. А. Пуленко; науковими керівниками аспірантів були А. А. Гриценко, Г. О. Богданова, Л. В. Байдак.

Кафедра зарубіжної літератури в тому варіанті обов'язків, можливостей і прав, в якому вона існує нині, була організована 1960 року. В новітній історії кафедри відзначився доцент Б. О. Шайкевич, який очолював кафедру з 1944 до 1973 року. Після нього кафедрою завідували доцент М. П. Мудесіті (1973–1985) та В. Г. Зінченко (1985–2000).

Крім Шайкевича визначну роль у житті кафедри зіграла О. П. Ковальчук. 1951 року вона захистила кандидатську дисертацію, а потім продовжувала досліджувати тему Французької революції в літературі. Так, 1962 року з'явилася її робота, присвячена питанню історії Франції у французькій літературі¹⁸⁰⁴. Авторка окремо зупиняється на особливостях п'єс так званого якобінського циклу та відображення в них соціально-політичної боротьби у Франції наприкінці XVIII століття. Разом із Шайкевичем вони забезпечували роботу кабінету мистецтвознавства, в якому читали лекції з історії російського та зарубіжного мистецтва.

¹⁸⁰³ Таранець В. Г. Энергетическая структура речевых единиц: автореф. ... д-ра филол. наук. — К., 1982.

¹⁸⁰⁴ Ковальчук Е. П. Отражение революционной действительности во французской драматургии 1793–94 гг. // Из истории Якобинской диктатуры 1793–1794 гг.: Труды межвузовской науч. конф. — Одесса, 1962. — С. 473–504.

У 1960–1980-х роках члени кафедри видали 2 збірники статей — «Література і образотворче мистецтво» (1971) та «Типологические соответствия литературы и изобразительного искусства» (1975), а також 2 навчальні посібники: «Проблемы развития реализма в зарубежной литературе XIX–XX веков» (1978) та «Жанровые разновидности романа в зарубежной литературе XVIII–XX веков» (1985). Дві монографії, присвячені творчості Г. Ібсена, написав доцент Б. О. Шайкевич¹⁸⁰⁵.

З появою факультету РГФ до його складу увійшла загальноуніверситетська кафедра іноземних мов, яку продовжував очолювати В. Г. Шатух. Він цікавився різними проблемами методики викладання англійської мови, приділяв увагу ролі асоціацій у запам'ятовуванні лексики. Для здійснення експериментального дослідження вчений поділяв студентів на експериментальну та контрольну групи: в експериментальній групі студенти вивчали слова, використовуючи різноманітні пояснення, у контрольній використовували метод перекладу. Дослідження виявило, що студенти експериментальної групи запам'ятовували набагато більше, ніж студенти контрольної групи. Цей експеримент описано в роботі «Усвоение лексики на основе ассоциативных связей».

Секцію англійської мови очолила Л. Н. Сенечкіна, німецької мови — Б. Н. Ніжегородов, французької — Н. Є. Свірська. У той час на кафедрі працювали 30 осіб, першими лаборантами були Є. В. Галюк (англійська мова) і Ш. М. Жовінська (німецька мова). Педагоги кафедри Т. Г. Менде (французька мова), Н. З. Сілла, яка викладала німецьку мову й виїжджала з університетом в евакуацію, доцент Я. Я. Нейдорф, що працював військовим перекладачем в роки війни, блискуче володіли іноземними мовами.

У різні роки існування кафедри її очолювали доценти А. А. Барбарига та Я. Я. Нейдорф, професор В. Г. Таранець. З 1974 до 1987 року кафедру очолювала професор Е. А. Нушикян, учениця Т. О. Бровченко.

З 1960 року англійську мову студентам-фізикам викладав Н. І. Проскуров, учасник війни, капітан, бойовий льотчик. На факультеті працювала І. Ф. Мінят, яка володіла англійською й німецькою мовами. Викладач кафедри В. І. Данчев в 1970-ті роки виїхав з Одеси й заснував кафедру німецької мови в Південно-Сахалінському університеті. На кафедрі працював В. Г. Соломонів, який згодом став деканом по роботі з іноземними студентами. Продовжила викладацьку діяльність на кафедрі зарубіжної літератури В. М. Дзюбинська.

1985 року кафедру іноземних мов поділили на кафедру іноземних мов гуманітарних факультетів (ІМГФ) та кафедру іноземних мов природничих факультетів (ІМПФ). Таке рішення прийняло керівництво ОДУ у зв'язку з необхідністю диференційованого викладання іноземних мов студентам гуманітарного та природничого циклів. Першою завідувачкою кафедри ІМГФ була професор Е. А. Нушикян; 1987 року на цю посаду обрали професора В. Л. Скалкіна. Кафедру ІМПФ з моменту її заснування очолював доцент М. З. Яцій. 1982 року він захистив кандидатську дисертацію¹⁸⁰⁶. Яцій поєднував роботу викладача й завідувача кафедри з видавничою діяльністю. Серед його багатьох праць особливе місце займає «Англо-українсько-російський словник психологічних термінів», укладений разом з доцентом кафедри Н. О. Костюк¹⁸⁰⁷, а також книга, присвячена відповідникам латинських приказок у різних мовах¹⁸⁰⁸.

¹⁸⁰⁵ Шайкевич Б. А. Ибсен и русская культура: очерки. — Харьков, 1974; його ж: Драматургия Ибсена в России (Ибсен и МХАТ). — К., 1968.

¹⁸⁰⁶ Яций М. З. Морфология имени существительного в языке произведений Ганса Сакса (XVI век): автореф. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1982.

¹⁸⁰⁷ Англо-українсько-російський словник психологічних термінів / М. З. Яцій (відп. ред.), Н. О. Костюк (уклад.). — Одеса, 2001.

¹⁸⁰⁸ Латинські приказки та прислів'я з англійськими, німецькими, іспанськими, російськими та українськими відповідниками / уклад.: М. З. Яцій, А. А. Ніцевич. — Одеса, 2005.

1961 року до складу факультету увійшла *кафедра класичної філології*, очолювана кандидатом філологічних наук, доцентом К. А. Уйомовою, випускницею класичного відділення МДУ. Її соратниками стали вихованці ОДУ П. М. Секерський, випускник історичного факультету, та Н. Л. Сікорська, випускниця філологічного факультету, яка не тільки вільно володіла латинською та давньогрецькою мовами, а й самостійно ввчила італійську та німецьку мови.

Наприкінці 1960-х років склад кафедри поповнився молодими обдарованими викладачами — вихованцями відділення класичної філології Львівського університету Т. І. Олійником, Н. А. Синюк, М. І. Шах-Майстренко, а також випускницею німецького відділення факультету РГФ ОДУ В. Г. Потуй. Ще через 3 роки в наукову та навчально-методичну роботу активно включилася випускниця відділення французької філології Л. І. Богомолова, яка в найкоротший строк освоїла різні аспекти викладання латинської мови на 6 різних факультетах.

На початку 1970-х років завідувачем кафедри став Т. І. Олійник. Завдяки наполегливості кафедри наукова бібліотека університету повністю забезпечила навчальний процес підручниками латинської мови. Викладачі кафедри класичної філології успішно вели науково-методичну роботу: для забезпечення навчального процесу створили методичні розробки та вказівки, виступали з доповідями на вишівських, міських та республіканських конференціях, публікували наукові статті. 1980 року за рішенням вченої ради університету кафедра класичної філології була трансформована в секцію латинської мови при кафедрі іспанської філології.

1963 року на факультеті РГФ з'явилося ще одне мовне відділення — іспанської філології, відкрите як секція при кафедрі французької філології. Того року на денну форму навчання було набрано перших 10 студентів.

Першими викладачами секції були: випускниця ЛДУ З. Л. Крижанівська та Н. П. Приходько, лікар за фахом, носійка іспанської мови, що прожила більш ніж 20 років в Аргентині. 1964 року вже було здійснено набір на вечірню, заочну та денну форми навчання. А 1968 року відбувся перший випуск іспанського відділення у кількості 10 студентів денної форми навчання. З цього ж року на кафедрі почали працювати Л. М. Польна та С. І. Кремінська. З 1969 року на кафедрі працює її випускник А. О. Ніцевич.

1967 року секцію було відокремлено в *кафедру іспанської філології*. Першим її завідувачем став доцент В. С. Сорбале, який захистив 1963 року кандидатську дисертацію¹⁸⁰⁹. Він був відомим в СРСР спеціалістом з діалектології, знавцем кількох романських мов, працював у складі авторського колективу чотири томного видання «Молдавский лингвистический атлас»¹⁸¹⁰.

1974 року В. С. Сорбале запросили до Чернівецького педінституту, а кафедру очолила З. Л. Крижанівська, яку на цій посаді у змінив 1984 року перший випускник іспанського відділення, що захистив кандидатську дисертацію — К. А. Христя. А через два роки, у 1986-му, кафедра іспанської філології та кафедра класичної філології були об'єднані в кафедру іспанської та класичної філології, завідувачем якої став доцент Т. І. Олійник.

За роки, що минули з моменту утворення факультету РГФ, його структура неодноразово змінювалася. На початку 1990-х років факультет випускав 4 спеціальності, які забезпечувалися 8 кафедрами. Дві кафедри іноземних мов забезпечували навчальний процес на усіх факультетах ОДУ.

¹⁸⁰⁹ Сорбале В. С. Развитие молдавской диалектной производственной лексики (этимологические этюды по материалам Молдавского Лингвистического атласа): автореф. ... канд. филол. наук. — К., 1963.

¹⁸¹⁰ Атласул лингвистик молдовенеск (Молдавский лингвистический атлас): в 4 ч. / под ред. Р. Я. Удлера и В. Комарницкого. — Кишинев, 1968–1973.

5.13. Психологія¹⁸¹¹

На початку 1920-х років стрімкий розвиток психології захлинувся у вирі організаційних нововведень радянської влади в системі вищої освіти. Виокремлення психології з філософії в самостійну науку та відмежування від природознавчих наук, використання її надбань у практиці, зокрема в сфері освіти, в медицині, поява перших психотехнічних знахідок забезпечили умови для створення 1919 року самостійної кафедри психології.

У квітні 1921 року, після смерті М. М. Ланге, на вакантну посаду професора кафедри психології ОІНО був обраний С. Л. Рубінштейн, який згодом став одним з видатних радянських психологів. Однак філософсько-психологічні погляди Рубінштейна та його світоглядна позиція не знайшли підтримки в ОІНО, і він перейшов на посаду директора Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ), фонд якої налічував 1,2 мільйона книг, в тому числі велику кількість цінних і рідкісних видань¹⁸¹².

Після нього кафедру психології очолив Є. О. Шевальов, кваліфікований психіатр, учень академіка В. М. Бехтерева. Він домігся викладання психології на всіх факультетах ОІНО, а згодом цю практику перенесли й до відновленого Одеського університету. Лабораторію експериментальної психології перетворили в університеті на лабораторію вивчення умовних рефлексів людини. Є. О. Шевальов разом з Д. Г. Елькіним взяли участь у I і II Психоневрологічних з'їздах, на яких методологічні підвалини нової психології здобули значне визнання. Як громадський діяч Шевальов організував в Одесі наукове товариство імені В. М. Бехтерева, яке сприяло зближенню психології з іншими галузями знання: медициною, психіатрією, фізіологією, невропатологією, юриспруденцією (зокрема судовою справою), педагогікою¹⁸¹³.

Лекційна майстерність викладачів кафедри і вдала організація практичних занять з психології різко збільшила кількість слухачів в порівнянні з дореволюційним часом. Науково-дослідницька робота швидко розвивалася. Були опубліковані дослідження з психології асоціацій, з питань впливу ритму і темпу на процеси пам'яті (ця робота знайшла відгук у вітчизняних та закордонних наукових виданнях), асоціативного гальмування, впливу колективу на процеси сприймання, пам'яті. Праці одеських психологів, доповіді на різноманітних республіканських та всесоюзних наукових конференціях зробили свій внесок в розвиток вітчизняної психологічної науки.

Гідним продовжувачем в ОДУ історичних традицій в психологічній науці, започаткованих І. М. Сеченовим, І. І. Мечниковим, Н. Я. Гротом, М. М. Ланге, став Д. Г. Елькін¹⁸¹⁴, який працював в ОДУ з 1933 до 1976 року. В 1930 році Елькін отримав звання професора і став завідувачем кафедри психології. Однак із середини 1930-х стан психологічної науки різко погіршився. Боротьба за матеріалістичну психологію ознаменувалася насадженням діалектико-матеріалістичного світогляду, викорінюванням психотехніки та психологічного експерименту. Таке упереджене ставлення до психології зберігалося до 1960-х років.

У цей період науково-дослідницькі пошуки кафедри здійснювалися в трьох напрямках: загальної психології, дитячої та педагогічної психології, історії психології. Це дозволило сформувати в ОДУ наукову психологічну школу з напрямом досліджень в галузі сприйняття часу. Склад школи формувався поступово й включав молодих співробітників кафедри психології, лабораторії експериментальної психології при психоневрологічному інституті. У численних дослідженнях вдалося показати особливості рефлекторної природи сприйняття часу й механізми формування часових навичок, специфіку відображення часу в людини, що обумовлена не тільки її біологічною, а й

¹⁸¹¹ Автори підрозділу З. О. Кіреєва, В. І. Подшивалкіна, Д. І. Шрагіна, Л. Н. Акімова.

¹⁸¹² Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Воспоминания. Материалы к 100-летию со дня рождения / отв. ред. Б. Ф. Ломов. — М., 1989; Цуканов Б. Й. Рубінштейн Сергій Леонідович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 41–44.

¹⁸¹³ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 385–386.

¹⁸¹⁴ Елькін Давид Генріхович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 366–370.

соціальною природою. Ці праці в галузі психології часу принесли кафедрі широку популярність в країні та за її межами.

Саме роботи Д. Г. Елькіна фактично перетворили кафедру педагогіки в кафедру педагогіки і психології, що було оформлено, з урахуванням воєнного часу, тільки в 1945 році, а вже з 1960 року кафедра психології стала самостійною. Професор Елькін у співавторстві з іншими дослідниками опублікував низку досліджень з історії вітчизняної психології, які були нагороджені преміями імені К. Д. Ушинського.

Розвиток психологічної науки в період після Великої Вітчизняної війни зазнав впливу суспільно-політичних і внутрішньонаукових подій. Психологічні дослідження в ОДУ цілеспрямовано розгорталися за тематикою «Психологія диференціації часу». Результати цих досліджень лягли в основу доповіді Д. Г. Елькіна на XVIII Міжнародному психологічному конгресі в Москві (1966), де він очолював роботу секції «Сприйняття простору і часу». В 1973 році у Тбілісі на Міжнародному психологічному конгресі, присвяченому несвідомості, вчений виступив з доповіддю «Відлік часу в стані сну та гіпнозу». Науковий колектив під керівництвом професора Елькіна визнали як психологічну школу. Поступово школа поповнювалася наступними поколіннями учнів. В цей період розпочато систематичну підготовку наукових кадрів, відкрито спеціалізовану вчену раду з захисту дисертацій у галузі психології. Зокрема була підготовлена й захищена одна докторська дисертація (Я. Калашник) та виховано 25 кандидатів психологічних наук¹⁸¹⁵.

Та найбільше досягнення кафедри полягало в перебудові наукової методології, розробці методик психологічних досліджень, розбудові зв'язків з виробництвом, школою, клінікою для здійснення практичної діяльності. Професорсько-викладацький склад кафедри взяв участь в організації психологічного відділу психофізіологічної станції на водному транспорті.

Важливою ділянкою діяльності кафедри стала підготовка навчальних та методичних посібників. Співробітники кафедри були співавторами двох видань підручника з психології для вищих навчальних закладів, а самого професора тричі відзначали премією імені К. Д. Ушинського: за посібник «Психологический практикум», як члена редколегії двотомного видання «Психологическая наука в СССР», за монографію «Восприятие времени».

Значних масштабів набула й навчальна робота кафедри. Психологію включили до навчальних планів більшості факультетів ОДУ. Крім загального курсу психології, кафедра організувала низку спеціальних курсів: порівняльної психології (на біологічному факультеті), психології мови (на філологічному факультеті), дитячої та педагогічної психології (на філологічному та історичному факультетах). За лекційними курсами проводилися практикуми в експериментальній лабораторії, які мали в університеті певну традицію.

Завдяки активній творчій діяльності Д. Г. Елькіна була проведена низка конференцій, присвячених пам'ятним датам життя та діяльності вітчизняних вчених: до 100-річчя з дня народження М. М. Ланге, до 50-річчя з дня смерті І. М. Сеченова, до 25-річчя з дня смерті І. П. Павлова, до 100-річчя від дня виходу в світ роботи «Рефлексы головного мозга», а також діяльності М. І. Пирогова — організатора освіти на півдні України. Крім того, професорсько-викладацький склад кафедри та аспіранти брали активну участь в роботі II з'їзду Товариства психологів (1963), XVIII Міжнародного психологічного конгресу (1966), III Всесоюзного з'їзду Товариства психологів (1971), Всесоюзного симпозіуму з проблем несвідомого (1973) та ін. Треба зазначити, що на подібних заходах Д. Г. Елькін неодноразово керував симпозіумами: так, на XVIII Міжнародному психологічному конгресі він очолив симпозіум зі сприйняття простору та часу.

¹⁸¹⁵ Акімова Л. Н. Становлення і розвиток вітчизняної експериментальної психології: на матеріалі Південно-українського регіону: дис. ... канд. психол. наук. — Одеса, 2001.

Наукова, викладацька, дослідницька та громадська діяльність професора Елькіна сприяла підвищенню іміджу психологічної науки як на рівні держави, так і поза її межами¹⁸¹⁶. За свою наукову діяльність він був нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні», а 1965 року, у зв'язку зі сторіччям університету — почесним званням Заслуженого діяча науки УРСР. Ім'я Д. Г. Елькіна увічнено на меморіальній дошці на фасаді головного корпусу ОНУ імені І. І. Мечникова.

Зовсім недовго — з 1976 по 1978 рік — очолював кафедру психології В. О. Котов-Хроменко, в минулому бойовий офіцер-артилерист¹⁸¹⁷. В 1941–1945 роках він воював на Південному, Центральному та I Прибалтійському фронтах командиром батареї артилерійських підрозділів, мав кілька поранень. Після війни закінчив філологічний факультет ОДУ, вступив до аспірантури при кафедрі психології Одеського педінституту, захистив кандидатську дисертацію «Особливості часової перспективи у дитини середнього шкільного віку» (1957). Він був автором 33 наукових публікацій, зокрема монографії, присвяченої проблемам управління процесом навчання у виші¹⁸¹⁸.

З 1978 до 1987 року кафедрою психології завідувала Т. М. Козіна, кандидат педагогічних наук (1963). Під її керівництвом кафедра за підсумками соціалістичного змагання була визнана серед кращих в університеті. Науково-дослідна робота Козіної проводилася в рамках основної теми кафедри — психології сприйняття. Під її керівництвом проводилися дослідження в галузі загальної та соціальної психології, педагогічної психології й широка пропаганда психологічних знань. Т. М. Козіна — автор 72 наукових публікацій; за успіхи в науково-педагогічній діяльності нагороджена нагрудним знаком МВО СРСР «За відмінну роботу».

5.14. Педагогіка¹⁸¹⁹

Становлення педагогічної освіти і науки в університеті на початку радянського періоду пов'язано з іменами таких видатних науковців і громадських діячів, як А. Г. Готалов-Готліб¹⁸²⁰, М. І. Гордієвський¹⁸²¹, М. М. Ланге¹⁸²² (до 1921) та ін.

Після закриття у 1920 році Новоросійського університету подальше становлення й розвиток педагогічної освіти і науки відбувалися в контексті діяльності ОІНО. Кафедра педагогіки була відкрита разом з іншими кафедрами 3 листопада 1920 року і передбачала крім посади лектора по одному асистенту для шкільного і дошкільного відділення. Рішенням ради ОІНО 26 січня 1921 року у зв'язку з розширенням кількості кафедр і викладацьких посад для кожного відділу додали одну кафедру і одну посаду викладача, — серед інших предметів і з педагогіки¹⁸²³. У 1924/25 навчальному році серед навчально-допоміжних установ ОІНО був педагогічний кабінет¹⁸²⁴.

Після приходу радянської влади в Одесі був створений губернський відділ народної освіти (губнарос, 1920), в якому заступником завідувача сектору соціального виховання був призначений А. Г. Готалов-Готліб. Йому доручили організувати виховний заклад для безпритульних дітей, яких в Одесі було дуже багато. У другій половині

¹⁸¹⁶ Пивоварчик І. М. Історія становлення психологічних наукових шкіл на півдні України (XIX–XX ст.): дис. ... канд. психол. наук. — Одеса, 2006.

¹⁸¹⁷ Букач В. М. Котов-Хроменко Віктор Омел'янович // Історія Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського в особах: Біографічний довідник. — Одеса, 2005. — С. 33–34.

¹⁸¹⁸ Котов-Хроменко В. О. Психолого-педагогічні основи управління процесом навчання у вузі. — К.-Одеса, 1976; його ж: Деякі методологічні питання оптимізації процесів керування в дидактичній системі // Психологія. — Вип. 14 / ред. В. І. Войтко. — К., 1975. — С. 45–50.

¹⁸¹⁹ Автори підрозділу Н. В. Кузнецова, О. С. Цокур.

¹⁸²⁰ ПОНУ. — Т. 2. — С. 333–335.

¹⁸²¹ Левченко В. В., Петровський Е. П. «Арештувати як українського есера...»... — С. 415–432.

¹⁸²² ПОНУ. — Т. 3. — С. 188–193.

¹⁸²³ Там само. — С. 108–109.

¹⁸²⁴ Там само. — С. 120.

1920 року було створено Дитяче містечко, яке пізніше отримало назву імені Комінтерна. Це був найбільший дитячий заклад в Україні¹⁸²⁵. В різні часи його завідувачами були Є. О. Зейлігер-Рубінштейн (1920–1922) і Г. С. Томашпольський (1922–1929)¹⁸²⁶.

Перебудова науково-дослідницької роботи у вищій школі України на початку 1920-х років передбачала відокремлення наукових досліджень від навчальної діяльності. 1926 року при ОІНО була створена науково-дослідна кафедра педагогіки та педології. 5 березня 1927 року професора ОІНО М. І. Гордієвського було призначено керівником кафедри, а професорів Є. О. Шевальова, М. М. Тарасевича, А. Г. Готалова-Готліба і С. О. Лозинського — її дійсними членами¹⁸²⁷. Крім професорів до складу кафедри входили 11 аспірантів. До 1930 року ця кафедра існувала у складі 5 секцій. Секцією історії педагогіки завідував Гордієвський, секцією системи народної освіти та загальної дидактики — Готалов-Готліб, секцією рефлексології та педології — професор медичного інституту Шевальов, учень В. М. Бехтерева. Завідувач кабінету соціальної педагогіки губнаросу Лозинський керував секцією соціального виховання, директор Одеського педологічного інституту Тарасевич — секцією дефектології¹⁸²⁸. Таким чином, на кафедрі працювали фахівці досить високого наукового рівня.

Найбільш яскравими представниками педагогічної науки Одеси 1920–1930-х років були професори Гордієвський та Готалов-Готліб. Перший, хоч і не був педагогом за фахом, реалізував мрію свого вчителя професора М. М. Ланге про створення в університеті окремої кафедри педагогіки і розробки теоретичних основ наукової педагогіки. Він був талановитим ученим і педагогом. Аспірант його секції історії педагогіки науково-дослідної кафедри С. Ф. Збандуто у майбутньому став завідувачем кафедри педагогіки ОДУ, а В. О. Дем'яненко — доцентом цієї кафедри.

Найвагомішою у педагогічному доробку професора М. І. Гордієвського є праця «Наукова й громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге. Нарис з історії науки й освіти на Україні», яка була надрукована у «Записках Одеського наукового при ВУАН Товариства. Секція Педагогічна» у 1930 році¹⁸²⁹. Увесь випуск Записок був присвячений вшануванню пам'яті цього видатного вченого. Саме ця робота дає уявлення про М. І. Гордієвського як науковця. Він не тільки створив біографічний нарис пам'яті свого вчителя (треба зазначити, що до теперішнього часу з цієї теми не з'явилося більш глибокої праці), а й залишив історіографічне дослідження становлення психології в Росії та Україні у другій половині XIX — на початку XX століть. У цій праці вперше були систематизовані матеріали, які характеризують М. М. Ланге не тільки як психолога і філософа, а й педагога, показана його роль у формуванні науково-педагогічної думки в Одесі.

Більшість наукових праць професора Гордієвського у галузі педагогіки — історіографічні й присвячені історико-педагогічній тематиці. Серед них слід згадати «Педагогічна думка сучасної Німеччини» (1922), «Напередодні великого ювілею: 1827–1927» (1926), «Соціально-педагогічні ідеї Песталоцці в освітленні його філософії» (1927), «Радянська ювілейна література про Песталоцці. Критичний огляд» (1928), «Література з історії педагогіки за 10 років революції» (1929).

Готалов-Готліб вів широку наукову, громадсько-педагогічну і організаційну діяльність. У 1920-ті роки він очолював серед іншого секцію науково-дослідної кафедри педагогіки й педології. Плідно працював у багатьох педагогічних журналах, зокрема «Путь просвещения», «Шлях освіти», «Наша школа», «На путях к новой школе», «Со-

¹⁸²⁵ Автобіографія професора, доктора педагогічних наук Готалова-Готліба Артемія Григорьевича // Архів бібліографічного відділу НБ ОНУ ім. І. І. Мечникова. — С. 27.

¹⁸²⁶ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930): позитивний досвід невдалого експерименту. — Одеса, 2010. — С. 128.

¹⁸²⁷ Там само. — С. 250.

¹⁸²⁸ Там само. — С. 258–259.

¹⁸²⁹ Гордієвський М. І. Наукова й громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге // Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. — Секція Педагогічна. — 1930. — № 1. — С. 1–47.

ветская педагогика», «Педагогическое образование» та ін. Однією з його провідних тем було становлення і розвиток системи освіти, переважно у зарубіжних країнах. Він неодноразово бував у закордонних відрядженнях, що знайшло відображення у його численних публікаціях «Сучасні педагогічні течії» (1925), «Нові школи у Веймарській Німеччині» (1927), «Школи робітничої молоді у Веймарській Німеччині» (1927), «Сучасний філософсько-педагогічний рух на Заході» (1930) та ін. У його науковому доробку більше 200 друкованих праць: книги, брошури, статті у наукових збірниках, «Працях», «Записках», періодичних наукових виданнях, більше 100 статей у Енциклопедичному словнику Брокгауза-Ефрона, 50 статей у Великій радянській енциклопедії, статті у Педагогічній енциклопедії.

У 1927 році А. Г. Готалов-Готліб став співробітником НДІ педагогіки в Москві, а в 1931-му його обрали дійсним членом Українського НДІ педагогіки. В утворених після реорганізації ОІНО (1930) інституті професійної освіти та інституті соціального виховання він був професором педагогіки¹⁸³⁰. За працю «Історія освітньої політики і систем народної освіти в епоху імперіалізму» разом з 23 іншими працями у 1939 році вчена рада МДПІ імені В. І. Леніна присудила йому вчене звання доктора педагогічних наук без захисту дисертації. З 1 вересня 1940 року А. Г. Готалов-Готліб був зарахований штатним професором ОДУ.

З 1933 року викладання педагогічних дисциплін здійснювалось у відновленому ОДУ. Згідно зі статутом 1939 року кафедра педагогіки належала до загальноуніверситетських; існував також кабінет педагогіки¹⁸³¹. У роки Великої Вітчизняної війни кафедра педагогіки продовжувала діяльність в евакуйованому університеті в Майкопі та Байрам-Алі, здійснюючи як педагогічну підготовку студентів, так і науково-педагогічну освіту аспірантів. Завідувачем кафедри в 1941–1947 роках був проректор ОДУ, кандидат педагогічних наук, доцент С. Ф. Збандуто¹⁸³². Крім нього на кафедрі працював старший викладач В. П. Луцький, який згодом очолив військову кафедру університету. В листопаді 1942 року професором кафедри педагогіки на 0,5 ставки був зарахований Д. Г. Елькін¹⁸³³. А з січня 1943 року вона стала кафедрою педагогіки і психології¹⁸³⁴.

У Байрам-Алі діяла також аспірантура з педагогіки; за час війни захистили кандидатські дисертації Г. С. Томашпольський, В. П. Луцький, О. Є. Сиркіна¹⁸³⁵. У березні 1943 року Збандуто за власним бажанням залишив посаду проректора¹⁸³⁶ і продовжував керувати кафедрою педагогіки. З 15 липня 1944 року він разом з доцентами М. Г. Устенко та І. І. Погребняком був відряджений до Чернівецького університету згідно з розпорядженням НКО УРСР¹⁸³⁷.

Після звільнення Одеси викладачі кафедри педагогіки брали активну участь у багатьох видах діяльності, пов'язаних з відновленням роботи ОДУ. Професор А. Г. Готалов-Готліб тимчасово виконував обов'язки декана історичного факультету¹⁸³⁸, а також був призначений завідувачем двох кафедр — педагогіки та історії середньовіччя¹⁸³⁹. На кафедрі педагогіки працювали також доцент В. І. Литовченко, виконуючий обов'язки першого проректора ОДУ¹⁸⁴⁰, і старший викладач В. О. Дем'яненко, який працював у науковій бібліотеці (завідувач бібліографічним відділом, директор), призначався на

¹⁸³⁰ Автобіографія професора, доктора педагогічних наук Готалова-Готлиба... — С. 31.

¹⁸³¹ Статут ОДУ. — Одеса, 1939. — С. 13.

¹⁸³² Там само. — С. 15.

¹⁸³³ Там само. — С. 36.

¹⁸³⁴ Там само. — С. 5.

¹⁸³⁵ Історія Одеського університету за 100 років... — С. 396.

¹⁸³⁶ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Од. зб. 5. — Арк. 82.

¹⁸³⁷ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Од. зб. 9. — Арк. 7.

¹⁸³⁸ Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Ф. Накази. — Оп. 2-л. — Од. зб. 8. — Арк. 2.

¹⁸³⁹ Там само. — Арк. 5 зв.

¹⁸⁴⁰ Там само. — Арк. 2.

час сесії керівником навчально-методичної роботи на заочному відділенні. У 1945/46 навчальному році кафедра залишалась загальноуніверситетською.

У тому ж році А. Г. Готалов-Готліб звернувся з проханням про звільнення від завідування кафедрою педагогіки у зв'язку з похилим віком і залишився завідувати кафедрою історії стародавнього світу й археології¹⁸⁴¹.

У наступному навчальному році завідувачем кафедри педагогіки був доцент М. С. Гриценко. В 1947 році кафедру педагогіки об'єднали з кафедрою психології під керівництвом професора Д. Г. Елькіна до 1960 року, коли кафедра психології знов стала самостійною. Як зазначалося в попередньому підрозділі, саме роботи професора Елькіна фактично перетворили кафедру педагогіки в кафедру педагогіки і психології. Розробляючи питання дитячої і педагогічної психології, вчений опублікував монографію «Педагогіка і психологія пам'яті» (1948), в якій викладено ряд практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності навчання.

Головним напрямом наукових розвідок професора Елькіна була проблема сприйняття часу, про що докладно розповідалося вище. У вивченні питань, пов'язаних з навчальним процесом, вченого-психолога цікавив насамперед віковий аспект. Він прагнув використати отримані дані для вирішення проблем трудового навчання і фізичного виховання дітей. Результати експериментальних досліджень Д. Г. Елькін подав у докторській дисертації, після захисту якої в 1952 році йому було присвоєно ступінь доктора педагогічних наук (з психології).

Крім проблеми сприйняття часу, на кафедрі здійснювався науковий пошук в інших напрямках. У 1950-ті роки кандидатські дисертації з теорії та історії педагогіки захистили викладачі Т. М. Федотова¹⁸⁴², Л. М. Васильєва¹⁸⁴³, Г. П. Гребінна¹⁸⁴⁴. У 1953 році С. Ф. Збандуто захистив докторську дисертацію «Методы воспитания коммунистической морали в советской школе (в 5–10 классах)»¹⁸⁴⁵. У 1958 році кафедра організувала конференцію, присвячену 100-річчю з дня народження М. М. Ланге, із наступним виданням матеріалів¹⁸⁴⁶, які включали тези виступів учасників конференції.

Відповідно до указу МВССО УРСР від 25.10.1960 та наказу по університету № 1792 від 06.12.1960 «Про розподіл кафедри психології на дві кафедри: кафедру психології та кафедру педагогіки» кафедра педагогіки стала окремим підрозділом ОДУ і в такому статусі функціонує в наступний час. До її складу в 1960-х роках входили кандидати педагогічних наук, доценти В. Е. Дем'яненко і Т. М. Федотова, а також старший викладач В. І. Литовченко. Під керівництвом кандидата педагогічних наук, доцента В. Т. Ружейнікова кафедра педагогіки поступово відроджувала свій соціальний статус як найважливіший науково-дослідницький та навчально-організаційний підрозділ класичного університету, покликаний забезпечити загальнопедагогічну підготовку випускників та якісну професійну освіту майбутніх викладачів і вчителів. Доцент В. Т. Ружейников був одним з провідних фахівців у галузі педагогіки повоєнного періоду. У 1947 році він захистив кандидатську дисертацію на тему «Кинофицированный урок»¹⁸⁴⁷, у якій акцентував увагу на методиці проведення кінофікованої бесіди. Наукові дослідження викладачів кафедри значною мірою були зосереджені на проблемах історії педагогіки, шляхах активізації викладання педагогічних дисциплін.

¹⁸⁴¹ Автобіографія професора, доктора педагогічних наук Готалова-Готліба... — С. 34.

¹⁸⁴² Федотова Т. М. Психологія советского юношества по роману А. А. Фадеева «Молодая гвардия» (к вопросу о психологии героизма): автореф. ... канд. пед. наук (по психологии). — Одесса, 1954.

¹⁸⁴³ Васильєва Л. Н. Психологические взгляды М. А. Добролюбова: автореф. ... канд. пед. наук (по психологии). — Одесса, 1954.

¹⁸⁴⁴ Гребенная Г. П. Педагогические взгляды Г. С. Сковороды: автореф. ... канд. пед. наук. — Харьков, 1959.

¹⁸⁴⁵ Збандуто С. Ф. Методы воспитания коммунистической морали в советской школе (в 5–10 классах): автореф. ... д-ра пед. наук. — Одесса, 1953.

¹⁸⁴⁶ Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения проф. Н. Н. Ланге (1858–1958). — Одесса, 1958.

¹⁸⁴⁷ Ружейников В. Т. Кинофицированный урок: дис. ... канд. пед. наук. — Одесса, 1947.

У 1966 році кафедру педагогіки очолив кандидат педагогічних наук, доцент І. І. Кобиляцький. Дослідження проблем вищої освіти та їх глибоке теоретичне осмислення дозволило йому опублікувати ряд ґрунтовних науково-методичних праць, в яких здійснювалось узагальнення, систематизація та інтеграція знань про вищу освіту, об'єднання їх в теорію нової галузі педагогічної науки і відповідної навчальної дисципліни — педагогіки вищої школи. Праці Кобиляцького «Методи навчально-виховної роботи у вищій школі» (1970), «Дидактические основы учебного процесса в высшей школе» (1972), «Научно-педагогические основы воспитательной работы в высшей школе» (1974), «Педагогические проблемы совершенствования руководства учебно-воспитательным процессом в высшей школе» (1981) донині не втратили своєї актуальності. Вагомим науковим доробком вченого було обґрунтування дидактичних закономірностей та визначення провідних принципів навчання у вищій школі, зокрема таких, як висока науковість і ідейна спрямованість навчання; органічна єдність наукової та навчальної діяльності студентів; поєднання навчання студента з дослідницькою роботою; єдність теоретичного навчання і практичної діяльності студентів.

Результат плідної наукової діяльності І. І. Кобиляцького — понад 300 наукових праць з педагогіки. У 1977 році Вища атестаційна комісія присвоїла йому вчене звання професора кафедри педагогіки; наступного року побачив світ підручник І. І. Кобиляцького «Основи педагогіки вищої школи» — перший у світі навчально-методичний посібник, де висвітлені головні закономірності організації процесу навчання студентів та специфіка педагогічної діяльності викладача вищого навчального закладу. Цей підручник був неодноразово перевиданий в КНР та Німеччині, а ім'я його автора внесено до педагогічних енциклопедій цих країн¹⁸⁴⁸. У другому навчальному посібнику Кобиляцького «Основи педагогіки» (1985) крім традиційних розділів — загальні засади педагогіки, дидактика, теорія виховання — було започатковано принципово новий підрозділ — «Керівництво науковою та навчально-виховною діяльністю студентів», у якому підкреслювалось особливе значення більш широкого й систематичного залучення студентів до проведення наукових досліджень як важливого способу розвитку їхнього інтелектуально-творчого потенціалу на шляху набуття якостей професійних дослідників й майбутніх фахівців. За дорученням МВССО УРСР у 1976 році вчений підготував вказівки щодо керівництва самостійною роботою студентів і поточної атестації, рекомендації по удосконаленню керівництва навчально-виховною роботою у вищій школі. У 1977 році ним було розроблено та впроваджено експериментальну програму «Основи загальної педагогіки» для університетів.

Окрім власних науково-педагогічних досліджень професор І. І. Кобиляцький створив творчий колектив однодумців, який протягом 20 років поспіль здійснював вагому наукову, методичну та громадську роботу. У цей період кафедра педагогіки працювала над розробкою таких комплексних тем: «Формування особистості майбутнього фахівця у процесі навчання»; «Вдосконалення науково-дослідницької роботи студентів»; «Дослідження впливу науково-дослідницької роботи студентів на розвиток їхньої творчої активності та якості професійної діяльності». Науково-дослідницький потенціал кафедри було спрямовано на розробку теоретичних засад нового перспективного напрямку — педагогіки вищої школи. Під науковим керівництвом професора Кобиляцького захистили дисертаційні дослідження аспіранти кафедри, які стали її активними співробітниками: Л. М. Беляєва¹⁸⁴⁹, О. М. Якубовська¹⁸⁵⁰, Є. Н. Василевська¹⁸⁵¹,

¹⁸⁴⁸ ПОНУ. — Т. 3. — С. 70–71.

¹⁸⁴⁹ Беляева Л. М. Проблемы подготовки и педагогического отбора старшеклассников к продолжению обучения в высшей школе: автореф. ... канд. пед. наук. — Одесса, 1974.

¹⁸⁵⁰ Якубовская А. Н. Профессиональная ориентация в процессе внеурочной практической деятельности учащихся: автореф. ... канд. пед. наук. — Одесса, 1974.

¹⁸⁵¹ Василевская Е. Н. Педагогические проблемы воспитания общественной активности студентов высшей школы: автореф. ... канд. пед. наук. — Одесса, 1975.

М. А. Байдан¹⁸⁵². Захистили кандидатські дисертації також викладачі кафедри В. І. Грановська¹⁸⁵³, К. А. Норкін¹⁸⁵⁴.

Викладачі кафедри педагогіки здійснювали значну методичну роботу з удосконалення методики навчання педагогічних дисциплін шляхом впровадження проблемного викладання, організації науково-дослідної та самостійної роботи студентів, удосконалення контролю, організації педагогічної практики та виховної роботи у вищій школі. Інноваційним напрямом роботи кафедри була організація міжвишівського семінару з проблем педагогіки вищої школи. І. І. Кобиляцький одним із перших в СРСР актуалізував проблему професійно-педагогічної підготовки викладачів вищої школи і доклав багато зусиль для її практичного вирішення. З його ініціативи в ОДУ 1968 року був створений міжвишівський семінар з проблем педагогіки вищої школи з метою підвищення педагогічної майстерності викладачів. Понад 10 років на базі кафедри педагогіки ОДУ проводились заняття психолого-педагогічного семінару для викладачів за програмою «Педагогіка вищої школи», укладеною Кобиляцьким¹⁸⁵⁵. Програма складалась із трьох частин і містила 35 тем, а також тематику рефератів та ряд методичних рекомендацій, які не втратили свого значення й сьогодні. За цей період вдосконалили свою педагогічну майстерність понад 2 тисячі викладачів — слухачів семінару¹⁸⁵⁶.

У 1986 році кафедру педагогіки очолила кандидат педагогічних наук, доцент О. М. Якубовська. Під її науковим керівництвом викладачі та аспіранти кафедри продовжували дослідження проблем педагогіки вищої школи. Цьому сприяло творче співробітництво кафедри з провідними лабораторіями НДІ загальної педагогіки АПН СРСР (підготовки вчителя, педагогічного прогнозування), яке тривало до початку 1990-х років. Кафедра була співвиконавцем всесоюзної теми НДІ загальної педагогіки з розробки концепції професійно-діяльнісної спрямованості психолого-педагогічної підготовки студентів. В процесі наукового дослідження з цієї тематики було захищено 11 кандидатських дисертацій, у яких розглядалися проблеми формування професійно-педагогічної спрямованості студентів університету (Л. О. Ігнатенко), підготовки студентів університету до соціально-педагогічної діяльності (О. Л. Фесуненко), педагогічні основи підготовки вчителя в системі університетської освіти (О. І. Вавілова), педагогічні основи процесу взаємного навчання (В. Н. Мальцев), підготовки студентів педвишу до гуманізації стосунків між юнаками й дівчатами (О. В. Гукаленко).

Викладачі кафедри педагогіки ОДУ здійснювали дослідження, пов'язані з проблемами вдосконалення навчання й виховання студентської молоді. Так, доцент Є. Н. Василевська вивчала особливості політичного виховання студентів, старший викладач Ж. І. Глотова зосередила увагу на значенні педагогічної практики у становленні особистості вчителя; старший викладач В. О. Кузнецов досліджував шляхи екологічної освіти студентської молоді. Подальшого розвитку отримала проблема формування творчої активності студентів, окремі аспекти якої розробляли доценти Л. М. Беляєва, М. А. Байдан, О. І. Вавілова. За результатами досліджень викладачів та аспірантів кафедри було проведено 3 Міжнародні науково-практичні конференції.

¹⁸⁵² Байдан М. А. Научно-исследовательская работа студентов как средство формирования их творческой активности: дис. ... канд. пед. наук. — Вильнюс, 1985.

¹⁸⁵³ Грановская В. И. Вопросы детского коллектива в педагогическом наследии Н. К. Крупской: дис. ... канд. пед. наук. — Одесса, 1967.

¹⁸⁵⁴ Норкин К. А. Программированные учебные пособия и контролирующие машины как средство оптимизации управления учебным процессом (на материале начертательной геометрии): автореф. ... канд. пед. наук. — Одесса, 1971.

¹⁸⁵⁵ Педагогика высшей школы. Учебная программа для преподавателей вузов и участников психолого-педагогического семинара / сост. Кобиляцкий И. И. — 5-е изд., доп. — Одесса, 1985.

¹⁸⁵⁶ ПОНУ. — Т. 3. — С. 70–71.

Розділ 6

Структурні підрозділи нефакультетського формату

6.1. Бібліотека¹⁸⁵⁷

Після остаточного встановлення радянської влади в Одесі в лютому 1920 року почалася нова реформа вищої школи, внаслідок якої Новоросійський університет перестав існувати, розпавшись на декілька самостійних навчальних закладів. Колишня університетська бібліотека внаслідок її повної реорганізації стала ядром бібліотечної мережі вищих освітніх закладів міста. Основну частину фондів на вулиці Преображенській було перетворено на Головну бібліотеку вищої школи Одеси (ГБВШ).

Головним завданням бібліотеки в ці роки був порятунок книг, які гинули в умовах Громадянської війни. До книгозбірні влилися книги з ліквідованих радянською владою навчальних закладів: вищих жіночих курсів, вищих жіночих медичних курсів, інституту шляхетних дівиць, Кадетського корпусу, Юнкерського училища, Єпархіальної духовної семінарії, а також книги Англійського клубу і деяких приватних бібліотек, покинутих власниками, що тікали від більшовиків. Серед книжкових колекцій значної цінності, переданих бібліотеці, назвемо зібрання книг професорів О. І. Маркевича та І. А. Линниченка. У період від 1917 до 1922 року після інкорпорування цілого ряду фондів у бібліотеці нараховувалося близько 500 тисяч томів. У той же час з дублетного фонду бібліотеки колишнього Новоросійського університету та нових надходжень були сформовані студентські бібліотеки тих вишів, які з'явилися на уламках закладів дореволюційної Одеси: фізико-математичного, гуманітарно-суспільного, народно-господарчого, медичного, археологічного, хіміко-фармацевтичного інститутів і технікуму прикладної хімії та інших¹⁸⁵⁸.

10 лютого 1922 року на об'єднаному засіданні губпрофосу і пленуму Наукового бюро вищої школи Одеси директором ГБВШ одностайно був обраний колишній професор кафедри російської історії ІНУ А. В. Флоровський, який керував бібліотекою протягом 8 місяців ажно адміністративного вислання його за кордон у вересні 1922 року¹⁸⁵⁹.

З 13 листопада 1922 року директором ГБВШ губпрофос призначив професора ОІНО, психолога і педагога С. Л. Рубінштейна¹⁸⁶⁰. У 1923 році ГБВШ перетворили на Центральну науково-навчальну бібліотеку, яка наступного року змінила назву на «Центральна наукова бібліотека Одеси» (ОЦНБ). Таким чином, з перших років радянської влади головна бібліотека міста отримала статус науково-дослідної установи і увійшла в число провідних науково-освітніх організацій СРСР. За кількістю наявних фондів (517 тисяч томів) ЦНБ займала четверте місце в Україні¹⁸⁶¹.

¹⁸⁵⁷ Автори розділу М. О. Подрезова, О. В. Полевщикова, В. В. Самодурова.

¹⁸⁵⁸ Главная библиотека высшей школы г. Одессы // Народ. просвещение. — 1922. — № 6/10. — С. 73–74.

¹⁸⁵⁹ ДАОО. — Ф. Р-1724. — Оп. 1 (Архив Библиотеки высшей школы). — Спр. 14 (Справи бібліотечної комісії 1922/23 р.). — Арк. 10.

¹⁸⁶⁰ Див. докладніше: Ноткина О. Ю. Профессор Сергей Леонидович Рубинштейн — директор Одесской Центральной научной библиотеки // Историко-библиографические исследования. — СПб., 2002. — Вып. 9. — С. 112–119; Левченко В. В. Сергей Леонидович Рубинштейн: грани интеллектуальной биографии одесского периода (1910–1920-е гг.) // Вісник ОДУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. — 2012. — Т. 17. — Вип. 2 (8). — С. 109–126.

¹⁸⁶¹ Петрунь Ф. Е. Центральная научно-учебная библиотека г. Одессы // Библиот. обозрение. — 1925. — Кн. 1. — С. 107–108.

ОЦНБ перетворилася на головне книгосховище не тільки всіх вищих навчальних закладів, а й інших наукових установ міста того часу, серед яких найбільш важливими були 12 науково-дослідних кафедр. Її новий директор поєднував керівництво бібліотекою з викладанням і науковими дослідженнями. Специфікою одеського періоду діяльності вченого була активна робота в галузі бібліотекознавства та бібліографії. У своїх виступах на бібліотечних конференціях різного рівня, а також у спеціальних періодичних виданнях він неодноразово порушував питання про складання української бібліографії, був ініціатором створення національного українського репертуару книги, відстоював ідею складання бібліографії з історії української писемності, української етнографії¹⁸⁶². Великою мірою саме завдяки наполегливості та принциповості С. Л. Рубінштейна в Одесі залишилася бібліотека Воронцових. Восени 1923 року він виступив на Першій Всеукраїнській нараді працівників книги з доповіддю «Про бібліотеку Воронцова в Одесі». У підсумку обговорення доповіді було прийнято резолюцію про визнання «небажаним та недоцільним» передання книжкового зібрання Воронцових Інституту імені К. Маркса і Ф. Енгельса, який поставив це питання перед НКО України. У резолюції йшлося про те, що бібліотека Воронцових — одна з найбільших культурних цінностей України — є невід'ємною частиною ОЦНБ¹⁸⁶³.

У 1927 році С. Л. Рубінштейна обрали членом президії Бібліографічної комісії при ВУАН¹⁸⁶⁴. Вчений активно працював у правлінні Українського бібліографічного товариства в Одесі, де в складі редколегії готував і видавав по секціях журнал «Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі» (1928–1930).

Бібліотека почала отримувати обов'язковий примірник української книги. У порядку обміну вдалося відновити поповнення своїх фондів іноземною літературою¹⁸⁶⁵. У середині 1920-х у книгосховищі вже нараховувалося близько 1 млн одиниць зберігання.

1920-ті роки — насправді «золотий вік» в історії одеської бібліотечної та книжкової справи, коли обидві найбільші бібліотеки міста — Центральна наукова бібліотека і Одеська публічна бібліотека — мали блискучий склад співробітників¹⁸⁶⁶. Достатньо сказати, що в «публічці» водночас працювали Й. М. Дерібас, М. П. Алексєєв, О. М. Тюнеєва, а в ЦНБ — Й. Л. Вайнштейн, Ф. Є. Петрунь, І. Я. Фаас¹⁸⁶⁷.

Серед співробітників, що складали «інтелектуальний цвіт» бібліотеки, був Й. Л. Вайнштейн, який саме в Одесі почав свій творчий шлях вченого, ерудита, прекрасного знавця джерел, автора робіт з медієвістики, історіографії та методологічних проблем історичної науки. У 1920–1923 роках він навчався в аспірантурі кафедри загальної історії ОІНО, а потім викладав у ряді вишів міста¹⁸⁶⁸, одночасно обіймаючи посаду вченого секретаря, завідувача бібліографічного відділу (1924–1925), заступника директора (з 1930), на початку 1930-х — директора ЦНБ. Секретар і один з організаторів бібліографічного семінару при ЦНБ, він брав участь в організації книгознавчих

¹⁸⁶² Рубінштейн С. Л. Современное состояние и очередные задачи научной библиографии в СССР // Библиография. — 1929. — № 4. — С. 3–40; його ж: Завдання наукової бібліографії на Україні // Праці першої конференції наукових бібліотек УСРР. — С. 54–62. (Бібліотечний збірник. — 1926. — Ч. 1); його ж: Основні завдання наукової бібліографії в СРСР // Праці Одеської ЦНБ. — 1927. — Т. 1. — С. 121–136.

¹⁸⁶³ Рубінштейн С. Л. Про бібліотеку Воронцова в Одесі // Бібліологічні вісті. — 1923. — грудень. — Ч. 4. — С. 54.

¹⁸⁶⁴ Рубінштейн С. Л. Бібліографічна комісія Української Академії наук на планування бібліографічної роботи в УРСР // Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. — 1928. — Ч. 1. — С. 56–59.

¹⁸⁶⁵ Рубінштейн С. Л. Постачання літератури науковим бібліотекам // Бібліот. зб. — К., 1926. — Ч. 1. — С. 128–131.

¹⁸⁶⁶ Боровой С. Я. Воспоминания. — М.-Иерусалим, 1993. — С. 135–150; Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи: до 185-річчя Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2003. — С. 97–106.

¹⁸⁶⁷ Музичко О. Є. Взаємодія одеського та київського книгознавчих осередків у листуванні одеситів С. Я. Борового, Ф. Є. Петруня, І. Я. Фааса з киянами Ю. О. Меженко та Б. І. Зданевичем // Вісник ОДУ. — Одеса, 2010. — Т. 15. — Вип. 21: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. — С. 55–71.

¹⁸⁶⁸ Державний архів Одеської області. — Ф. Р-39. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1.

курсів для «книжників», з 1925 року був членом бібліотечної ради при ОІНО. Крім цього, Й. Л. Вайнштейн брав найактивнішу участь у роботі Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, Одеської філії Асоціації сходознавства, Товариства істориків-марксистів при Комуністичній академії. Саме завдяки Вайнштейну почалося систематичне виявлення та наукове освоєння цінних фондів ЦНБ, у тому числі Воронцовського та Строгановського. Використовуючи їх матеріали, він опублікував низку статей, присвячених аналізу творчості Вольтера, Фур'є, подій Великої Французької революції та Паризької комуни¹⁸⁶⁹.

Вивченням колекції інкунабул ЦНБ успішно займався співробітник бібліотеки І. Я. Фаас. Його опис, складений на високому професійному рівні, мав служити вихідним матеріалом для зведеного каталогу інкунабул бібліотек України¹⁸⁷⁰. За словами С. Я. Борового, який добре знав Фааса, той був людиною енциклопедичних знань¹⁸⁷¹. Спеціаліст з візантійського права (йому не вдалося захистити підготовлену докторську дисертацію), роботу в бібліотеці він поєднував з читанням курсів з права в одеських вищих навчальних закладах.

Син лютеранського пастора з Люстдорфа Г. Д. Штейнванд закінчив класичне відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету. Якийсь час виступав з лекціями в колишніх німецьких колоніях поблизу Одеси. Перейшовши на службу в Наукову бібліотеку (з 1922 до 1930 року він по черзі працював старшим бібліотекарем, асистентом-консультантом, завідувачем відділу), він з німецькою акуратністю і ретельністю підготував до видання чудову бібліографічну роботу — докладний, поданий з анотаціями та довідками історичного характеру опис всіх періодичних видань, що виходили в Одесі в роки революції та Громадянської війни. Це — справжня антологія одеської преси початку 1920-х років¹⁸⁷². На думку багатьох фахівців, покажчик літератури «Одеська періодична преса років революції та Громадянської війни (1917–1921)» досі є найкращою роботою такого типу, що коли-небудь виходили в нашій країні. Він відрізняється повнотою, в ньому представлені всі видання без винятку і незалежно від політичного спрямування органу, що їх видавав¹⁸⁷³.

Ф. Є. Петрунь працював у бібліотеці з 1919 по 1931 рік на посадах помічника бібліотекаря, бібліотекаря, завідувача відділу комплектування, завідувача кабінету українознавства та вченого секретаря бібліотеки, поєднуючи роботу в бібліотеці з викладацькою діяльністю в різних інститутах міста. Він також був ученим секретарем Одеського відділення Всеукраїнської асоціації сходознавства. Його, як і більшість членів Українського бібліографічного товариства та Всеукраїнської асоціації сходознавців, репресували: у грудні 1929 року заарештували за звинуваченням в «антидержавній змові» і винесли вирок — 3 роки ВТТ. На початку 1931 року Петруня звільнили з-під варті¹⁸⁷⁴. Пізніше він працював доцентом на кафедрі фізичної географії ОДУ. Дізнавшись про свою смертельну хворобу, вчений систематизував особисту книжкову

¹⁸⁶⁹ Вайнштейн О. Л. Одеська Центральна наукова бібліотека. — Одеса, 1927; його ж: Збірка гр. О. Строганова в головній бібліотеці вищої школи м. Одеси // Бібліологічні вісті. — 1925. — № 1/2. — С. 123–125. Див. докладніше: Полевщикова Е. В. О. Л. Вайнштейн и изучение именных фондов Научной библиотеки ОНУ имени И. И. Мечникова в 1920-е годы // Вісник ОДУ. — Одеса, 2007. — Т. 12. — Вип. 4: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. — С. 119–133.

¹⁸⁷⁰ Фаас І. Інкунабули Одеської Центральної наукової бібліотеки // Бібліологічні вісті. — 1927. — № 2. — С. 69–90.

¹⁸⁷¹ Боровой С. Я. Воспоминания... — С. 142.

¹⁸⁷² Одеська періодична преса років революції та Громадянської війни, 1917–1921 / уклад. Штейнванд Г. Д., Боровий С. Я., Петрунь Ф. Є.; під ред. Рубінштейна С. Л. // Праці Одеської центральної бібліотеки. — Одеса, 1927.

¹⁸⁷³ Самодурова В. В. «Одеська періодична преса років революції та громадянської війни (1917–1921)» — раритетное издание ЦНБ г. Одессы // Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці: матеріали Міжнародних книгознавчих читань (2009). — Одеса, 2010. — С. 289.

¹⁸⁷⁴ Левченко В. В. Судьбы сотрудников Научной библиотеки Одесского университета на фоне социально-политических трансформаций первой трети XX века // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство... — 2013. — Т. 18. — Вип. 1 (9). — С. 35.

колекцію, упакував її, склав заповіт про передання книг і цінного картографічного матеріалу до бібліотеки ОДУ. Ця колекція зберігається в бібліотеці як іменний фонд Ф. Є. Петруня¹⁸⁷⁵.

Діяльними працівниками ЦНБ того часу можна назвати також співробітника відділу комплектування фондів, історика М. М. Петринського, який опублікував кілька цікавих статей з історії бібліотеки¹⁸⁷⁶, та керівника Українського відділу ЦНБ К. О. Копержинського — видатного українського історика літератури, мовознавця-славіста, фольклориста, етнографа й бібліографа. На семінарах в бібліотеці він виступав з розвідками щодо бібліографії І. П. Котляревського, М. М. Коцюбинського, з оглядами літератури з українського літературознавства за 1926 і 1927 роки, з новітніми публікаціями про Т. Г. Шевченка та ін.¹⁸⁷⁷

У 1924 році при бібліотеці під керівництвом С. Л. Рубінштейна було організовано міжвишівський бібліографічний семінар, який об'єднав не тільки співробітників бібліотеки, а й усіх науковців міста, зацікавлених у його проведенні¹⁸⁷⁸. Семінар інтегрував теоретичну розробку питань бібліотекознавства, бібліографії та книгознавства з практичними завданнями бібліотек. Велика увага на семінарі приділялася проблемам української бібліографії. Було заслухано серію доповідей, присвячених українській тематиці, укладено біобібліографії низки видатних українських діячів і вчених — М. Грушевського, С. Єфремова, В. Гнатюка; складені покажчики літератури з питань історії українського літературознавства, преси революційного періоду, національних меншин Одеси, сходознавчої літератури. Публікації членів семінару можна зустріти в «Журналі науково-дослідних кафедр Одеси», у часописах «Україна», «Бібліотечний збірник», «Историк-марксист», «Каторга и ссылка» та ін.; а з 1927 року почав виходити друкований орган бібліотеки — «Праці Центральної наукової бібліотеки Одеси» (всього вийшло 3 томи). У цьому ж році семінар був перейменований у Науково-дослідну комісію бібліотеки. Про інтенсивність роботи Комісії свідчить той факт, що з 1 жовтня 1928 до 2 травня 1929 року відбулося 20 засідань, на яких заслухали та обговорили 18 доповідей, 8 рефератів, 4 звіти. Таким чином, з початку 1920-х ОЦНБ дійсно була організацією, де активно велася науково-дослідницька робота в галузі бібліографії. За зауваженням С. Я. Борового, «Одеська центральна наукова бібліотека давно планує свою роботу як науково-бібліографічний інститут», а за обсягом виконаних робіт бібліотека наближалася до науково-дослідних кафедр, що діяли в Одесі¹⁸⁷⁹.

З 1926 року в ОЦНБ почалась фахова підготовка бібліотечних працівників, була відкрита аспірантура¹⁸⁸⁰. Її першим випускником став вищезгаданий С. Я. Боровий — згодом широко відомий історик російського та українського єврейства, фахівець з соціально-економічної історії XVI–XIX століть. Захистивши в 1930 році «промоційну» роботу (аспірантську дисертацію)¹⁸⁸¹, Боровий став першим і єдиним у довоєнні роки на території всієї України фахівцем, який отримав вчений ступінь з книгознавства. До

¹⁸⁷⁵ Амброз Ю. А. Именная книжная коллекция Ф. Е. Петруня и история ее формирования // Іменні колекції професорів Одеського (Новоросійського) університету в Науковій бібліотеці ОНУ — національне надбаня держави: матер. наук.-практ. конф. (2000), — Одеса, 2001. — С. 13–17; Петрунь В. Ф. Дещо маловідоме з історії іменної бібліотеки Ф. Є. Петруня // Так само. — С. 17–21.

¹⁸⁷⁶ Петринський М. Центральна наукова бібліотека м. Одеси // Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. — 1929. — Ч. 2/3. Звинувачений Одеським управлінням НКВС в українському буржуазному націоналізмі, в 1938 р. він був заарештований і розстріляний.

¹⁸⁷⁷ Гуменюк М. П. К. Копержинський — бібліограф і книгознавець // Формування і використання бібліотечних фондів. — К., 1984. — С. 114–121.

¹⁸⁷⁸ Див. докладніше: Самодурова В. В. Библиографический семинар как активный метод деятельности ЦНБ г. Одессы в 20-е гг. XX ст. // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство... — 2009. — Т. 14. — Вип. 19. — С. 92–108.

¹⁸⁷⁹ Самодурова В. В. Библиографический семинар как активный метод деятельности ЦНБ г. Одессы в 20-е гг. XX ст. // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство... — 2009. — Т. 14. — Вип. 19. — С. 92–108; Боровий С. Я. Наукова бібліотека в сучасних умовах. — К., 1930. — С. 54.

¹⁸⁸⁰ Іваницький В. Ф. Підготування наукових бібліотекарів і взагалі наукових робітників у галузі бібліотекознавства та бібліографії // Бібліотечний збірник. — К., 1927. — Ч. 2. — С. 93–105.

¹⁸⁸¹ Боровий С. Я. Наукова бібліотека в сучасних умовах // Бібліологічні вісті. — 1930. — № 1–2.

аспірантури при ОЦНБ було прийнято також О. Б. Варнеке, сина відомого одеського мистецтвознавця і дослідника античної культури Б. В. Варнеке, та О. Н. Горецького.

У результаті проведеної в середині 1920-х структурної реорганізації в бібліотеці з'явилися нові відділи та Музей рідкісної книги. У 1924–1925 роках почалася організація Музею книги ОЦНБ. Відбору експонатів передувала величезна робота з виявлення та наукової обробки рукописів та стародруків згідно з наміченими розділами експозиції. Принципи відбору книг були аналогічні до тих, що були прийняті на той час у всіх великих бібліотеках та музеях: рукописи, інкунабули, палеотипи, видання відомих фірм XVI–XVII століть, книги кирилівського друку, «гражданка» петровської доби, рідкісні та бібліофільські видання XVIII–XIX століть.

Музей складався з трьох відділів: рукописів, друкованих видань та графіки. Одним з його головних завдань була просвітницька діяльність, покликана демонструвати «еволюцію письменності та історії книги». Звідси й прагнення виставити перш за все зразки «найбільш чепурних» рукописів¹⁸⁸². У відділі друкованої книги були представлені інкунабули, видання XVI століття (альдіни, видання Джунти та інших венеційських друкарів, Плантена, Етьєнів, видання Бадіуса, Й. Опоріна, Й. Фробена тощо), колекція Ельзевірів (у тому числі з серії «Малі Республіки»), розкішні та ілюстровані видання XVIII століття. Друкована продукція слов'янських типографій була представлена глаголичними виданнями XVI–XVII століть, книгами венеційських типографів кирилицею, виданнями Ф. Скорини, І. Федорова, типографії Мамоничів, львівських друкарів, типографії Києво-Печерської Лаври та інших центрів українського книгодрукування (Кутейн, Чернігів). У музеї було організовано спеціальний розділ *Rossica-Ucrainica*, що включав західноєвропейські видання XVI–XVII століть, присвячені Росії та Україні.

Фонди ОЦНБ надали можливість розгорнути також відділ графіки. Принаймні, експонувалася колекція карикатур з бібліотек С. Р. і М. С. Воронцових, що нараховувала понад 3 тисячі збірників і окремих відбитків та аркушів. Ядро колекції складала англійська та французька карикатура XVIII — початку XIX століть.

Музей книги було відкрито в березні 1927 року¹⁸⁸³. Одразу ж почалася активна демонстраційно-екскурсійна робота: за перший місяць його відвідали 8 екскурсійних груп (близько 250 осіб). Однак музей в такому вигляді проіснував недовго. Згідно з постановою РНК УРСР від 1 серпня 1930 року ОЦНБ влилася до складу Одеської державної бібліотеки, об'єднавшись з Одеською публічною (нині Одеська національна наукова бібліотека імені О. М. Горького) та Українською державною бібліотеками (нині Одеська обласна наукова бібліотека імені М. Грушевського). Таким чином, музейний фонд колишньої ЦНБ увійшов до складу «Книжкового музею Жовтневої революції» колишньої публічної бібліотеки, де й залишився після відновлення ОДУ в 1933 році та наступного повернення університету його бібліотеки.

Водночас зі створенням Музею книги йшов процес відбору видань, що склали фонд українського відділу бібліотеки: книг, рукописів, картографічних матеріалів. Цією роботою цілеспрямовано займався Ф. Є. Петрунь, діяльність якого сприяла успішному розвитку українознавства в Одесі в 1920-ті роки¹⁸⁸⁴. На думку вченого, одне з центральних місць в роботі ОЦНБ займав її український відділ¹⁸⁸⁵. На 1928 рік загальна кількість книжок українського фонду становила 25 тисяч назв у 50 тисячах одиниць. Серед них — велика колекція періодики: це великі серійні видання різних това-

¹⁸⁸² Див. Вайнштейн О. Л. Музей книги Одеської Центральної наукової бібліотеки. — Одеса, 1927.

¹⁸⁸³ Петрунь Ф. Е. Центральная научно-учебная библиотека г. Одессы. // Библиотечное обозрение. — Кн. 1. — Л., 1925. — С. 108; Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. — К., 2004. — С. 171–172.

¹⁸⁸⁴ Савельєва Є. В. Дослідження історії України в науково-бібліографічій діяльності Ф. Є. Петруня // Вісник ОНУ. — 2007. — Т. 12. — Вип. 4. — С. 134–142.

¹⁸⁸⁵ [Петрунь Ф.] Український відділ Одеської центральної наукової бібліотеки // Журнал бібліотекознавства та бібліографії (ЖББ). — 1929. — № 3. — С. 117; його ж: Одеська державна бібліотека // Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. — 1930. — № 4. — С. 96.

риств і поодинокі публікації. Бібліотека придбала всі збірники «Наукового товариства імені Шевченка» у Львові («Записки», «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології», «Збірник історико-філософської секції», «Збірник математично-природознавчо-лікарської секції», «Українсько-руський архів», «Пам'ятки українсько-руської мови й літератури»)¹⁸⁸⁶. У фондах самої бібліотеки в ці роки було знайдено і вивчено багато раніше не затребуваних матеріалів з історії та економіки України. Особливе місце займав цінний рукописний фонд (разом з унікальною колекцією рукописних мап XVII–XIX століть) та фонд стародруків, а також рідкісні видання XIX століття.

1 жовтня 1930 року у зв'язку з об'єднанням бібліотек у фонд відділу влилися книжки з Української державної бібліотеки. Нові надходження було розділено на дві частини: дублети перейшли до відділу абонементу, а перші примірники склали основу відділу «Україніка» (Ucrainica) Одеської державної бібліотеки. Поняття «Україніка» трактувалося в широкому розумінні — всі публікації українською мовою і всі публікації про Україну. До картотеки об'єданого відділу мали увійти картки не лише на публікації, що зберігалися в ОДБ, а й бібліографічні матеріали з різних джерел; зокрема розписувалися на картки матеріали з архіву М. Комарова¹⁸⁸⁷. На 1930 рік картотека українського відділу налічувала майже 80 тисяч карток.

Ф. Є. Петрунь був одним з активних творців картографічного кабінету при ЦНБ вищої школи Одеси 1922 року¹⁸⁸⁸. Саме він відбирав видання для картографічного кабінету¹⁸⁸⁹. У новий кабінет були передані картографічні матеріали як із загального фонду бібліотеки, так і з іменних колекцій князів Воронцових, графа О. Г. Строганова и М. К. Шильдера. Фонд Картографічного кабінету нараховував до 17 тисяч одиниць¹⁸⁹⁰, серед яких були цінні рукописні та друковані атласи, карти та плани XVII–XIX століть. Приміщення кабінету знаходилося в будівлі сучасного хімічного факультету ОНУ, яка в роки війни дуже постраждала внаслідок пожежі, що виникла під час бомбардування. На превеликий жаль, згорів майже весь фонд кабінету, а те, що вдалося врятувати, повернули до бібліотеки й розташували по місцях попереднього зберігання.

З 1929 року в країні почалися необґрунтовані репресії. Низка співробітників різних бібліотек були звільнені, заарештовані, відправлені до таборів. Серед співробітників колишньої університетської бібліотеки, що працювали в ній у різні часи, були репресовані О. Б. Варнеке, Н. Н. Віркау, В. Я. Герасименко, О. Н. Горецький, К. А. Копержинський, Н. Н. Петринський, Ф. Є. Петрунь, Г. Д. Штейнванд. Разом з людьми гинули книги, утворювалися спецфонди, спецхрани. В житті ЦНБ настала смуга невдач. 1930 року С. Л. Рубінштейна перевели до Ленінграда на посаду директора Центральної наукової бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедрина. Після вищезгаданого об'єднання міських бібліотек 1930 року колишня університетська бібліотека залишилася в будівлі на вулиці 10-річчя Червоної армії (нині Преображенська, 24) як філія єдиної міської бібліотеки, виконуючи при цьому функції абонементу.

Отже, у 1920-ті роки колишня університетська бібліотека стала провідною науковою установою на півдні України, що забезпечувала навчальний та науковий процеси в місті, вона стала широко відома в Україні й Радянському Союзі¹⁸⁹¹. Був розпочатий складний шлях перетворення бібліотеки з пасивного книгозховища на активну діяль-

¹⁸⁸⁶ Український відділ Одеської Центральної наукової бібліотеки // ЖББ. — 1929. — Кн. 3. — С. 117–118; Комаров Б. Український відділ Одеської Центральної наукової бібліотеки // Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. — 1929. — № 3. — С. 117–120.

¹⁸⁸⁷ Комаров Б. На ширший шлях // Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. — 1930. — № 4. — С. 98.

¹⁸⁸⁸ ДАОО. — Ф. Р-1724. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 88–88 зв.

¹⁸⁸⁹ Савельєва Є. В. Вказ. пр. — С. 137.

¹⁸⁹⁰ Объяснительная записка к отчету о переинвентаризации фондов научной библиотеки Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова // Отчет о работе Научной библиотеки ОГУ им. И. И. Мечникова за 1940, 1945, 1946, 1950 гг. — Одесса, [1950]. — Л. 1–7.

¹⁸⁹¹ Рубінштейн С. Л. Одеська Центральна наукова бібліотека // Праці ОЦНБ. — 1927. — Т. 1. — С. 1–16.

ну наукову установу¹⁸⁹². З іншого боку, почалися невинуваті експерименти в організаційній структурі бібліотек, завдано непоправної шкоди інтелектуальному потенціалу і, головне, — жертвами репресій стали високоосвічені фахівці з бібліотечної справи, чесні, порядні люди.

1934 року, за рік після відкриття ОДУ, колишня ОЦНБ перейшла до його складу. Наукова і поновлена студентська бібліотеки мали окремі фонди, різний розклад роботи, але знаходилися під єдиним адміністративним керівництвом. На чолі бібліотеки в 1934–1941 роках перебувала молода висуванка, колишня робітниця швейної фабрики Р. М. Повар. Зусиллями працівників бібліотеки було проведено величезну роботу з інвентаризації понад 30 тисяч томів, які раніше належали приватним особам та різним установам міста і все ще знаходилися в підвальних приміщеннях бібліотеки, не розібрані та не внесені до каталогів. Серед цієї літератури були виявлені рідкісні примірники видань XVII та XVIII століть.

Була продовжена та набула нового змісту планова бібліографічна робота. 1938 року знову організували бібліографічний відділ — «мозок» бібліотеки. Його співробітники активно включилися в інформаційно-довідкову, видавничу та краєзнавчу роботу. В організації відділу брала участь відома українська бібліограф М. В. Рапопорт. Під її керівництвом в бібліотеці створювалися систематичний каталог і систематична картотека статей.

Напередодні війни бібліотека почала отримувати обов'язковий платний примірник усіх книжкових видань, що виходили в країні. Книжковий фонд бібліотеки зріс майже в 5 разів порівняно з 1913 роком і включав 1 млн 300 тисяч томів. В установі працювали 26 співробітників. Студентська бібліотека нараховувала 100 тисяч томів, мала 10 штатних співробітників та була відчинена 14 годин на добу¹⁸⁹³.

Під час війни співробітники бібліотеки намагалися зберегти свої фонди. Невеликий фонд найнеобхіднішої для навчального процесу літератури, збережений у дорозі співробітниками бібліотеки, став спасінням для підготовки спеціалістів у Байрам-Алі. Це був найнеобхідніший мінімум навчальної та наукової літератури, яку могли дозволити умови евакуації¹⁸⁹⁴.

В оточеній Одесі, у приміщенні університетської бібліотеки серед книг розміщувалися штаб ППО і винищувальний батальйон. За румунської влади розграбовувались рідкісні колекції, коштовності, книги — насамперед з історії, економіки, географії Бессарабії та півдня України¹⁸⁹⁵. На превеликий жаль, внаслідок прямого влучення бомби в будівлю була знищена безцінна колекція картографічних видань (17 тисяч аркушів)¹⁸⁹⁶. Директор бібліотеки Р. М. Повар, залишена в підпіллі, загинула 1941 року.

Університетську бібліотеку на Преображенській (під час окупації вулиця Короля Міхая) знову підпорядкували міській публічній бібліотеці, зробивши її абонементом, керування яким доручили одній з найстаріших працівників — Т. З. Ходжаш. З 1 лютого 1942 року директором бібліотеки університету була видатний бібліотекознавець О. М. Тюнеєва, яка одночасно очолювала Наукову бібліотеку імені Горького. Разом з купкою співробітників, які залишилися з різних причин в окупованому місті, вона вклала сили і душу в те, аби бібліотека не тільки вистояла, а й у майбутньому змогла бути затребуваною і приймати вдячні відгуки. За спогадами О. М. Тюнеєвої, щоб перешкодити масовому вивезенню книг, бібліотекарі вдавалися до хитрощів: книж-

¹⁸⁹² Боровий С. Я. Вказ. пр. — С. 38.

¹⁸⁹³ Повар Р. М., Милова. Путь библиотеки Одесского государственного университета // Одесский университет за 75 лет... — С. 193.

¹⁸⁹⁴ Амброз Ю. А. Единство фронта и тыла... — С. 7–13.

¹⁸⁹⁵ Див. наприклад: Щетников В. П., Чебан Ю. А. Судьба научной коллекции Ф. А. Петруня во время оккупации Одессы // Альманах исторических исследований. — 2012. — Вып. 1. — С. 75–79.

¹⁸⁹⁶ Самодурова В. В. Памятные страницы истории университетской библиотеки // Историческая память. — Одесса, 2000. — Вып. 2. — С. 66–70.

ковий каталог був розсипаний співробітниками в ящики в хаотичному порядку; «про найцінніші фонди Воронцовської і Строгановської бібліотек не згадувалося, каталоги на них були заховані, самі фонди засекречені, таким чином — врятовані»¹⁸⁹⁷.

Завдяки самовідданій праці та мужності бібліотечних працівників, які опинилися в Одесі під час окупації, фонди університетської бібліотеки залишилися порівняно цілими, а приміщення збереглося. Силами небайдужих людей 1944 року бібліотека знову почала працювати. Повоєнна бібліотека — понівечена, частково розграбована — зайняла своє місце в ОДУ, який зміг у найкоротший строк налагодити роботу після зволення міста. У складні 1945–1946 роки бібліотеку очолював викладач психології та історії педагогіки педагогічного інституту та університету В. І. Литовченко. У роки війни він був підпільником, підтримував зв'язок з партизанами. Посаду свого заступника з наукової роботи він запропонував Т. З. Ходжаш, одному з найбільш компетентних фахівців, і запросив на роботу в бібліотеку тоді ще зовсім молодого В. С. Фельдмана, який став згодом легендарним бібліографом¹⁸⁹⁸.

14 лютого 1945 року згідно з постановою РНК бібліотеці ОДУ за заслуги у формуванні фондів, їхньої значимості для культурного й наукового життя міста та регіону було надано статус науково-дослідної установи, що дозволило їй отримати самостійний бюджет. З того часу значно поліпилася матеріальна база бібліотеки. Комплектування проводилося за планом погодження з науковою частиною університету відповідно до тематики наукової роботи кафедр і навчальної програми факультетів. Зроставав штат бібліотеки, що дало змогу працювати з фондами не розібраної літератури. За порівняно короткий строк була проведена інвентаризація та каталогізація всього фонду. 1948 року фонд бібліотеки налічував 1,6 млн одиниць¹⁸⁹⁹. Його було упорядковано, розставлено на полиці. Бібліотека отримала змогу повноцінно обслуговувати читачів.

Слід зазначити, що у той час бібліотеки усіх систем і відомств були визнані ідейно-політичними осередками, тому їхнім головними завданнями стало сприяння вихованню комуністичної свідомості, підвищення ідейно-політичного рівня населення. Пріоритетною стала ідеологізація наукових досліджень і переорієнтація виключно на завдання побудови комуністичного суспільства; здійснювалося ідеологічне редагування каталогів та цензурна чистка фондів¹⁹⁰⁰. Саме у таких умовах розгорталася наукова робота бібліотеки, яка стала складовою науково-дослідницької діяльності усього університету. Плани і тематика наукової роботи узгоджувалися з університетом, затверджувалися вченою радою¹⁹⁰¹.

Головною науковою тематикою став моніторинг публікацій співробітників ОДУ і праць про них, що дозволяло надати об'єктивну картину діяльності усього університету, його підрозділів, наукових шкіл, розвитку наукового і навчального процесу як в історичному аспекті, так і з точки зору сучасного стану. Результатом цієї величезної роботи бібліографів 1945–1960-х стала підготовка до видання біобібліографічного словника професорсько-викладацького складу університету. В архівах Одеси, Києва, Харкова і Дніпропетровська було піднято величезний пласт матеріалу за всі роки існування Одеського (Новоросійського) університету з метою написання біобібліографічних статей до словника. Професорсько-викладацький склад, що діяв на той час, самотужки заповнював спеціально розроблені анкети, у яких подавалися біографічні відомості про діяльність та публікації.

¹⁸⁹⁷ Александра Николаевна Тюнеева: сб. материалов. — Одесса, 2012. — С. 183.

¹⁸⁹⁸ Ноткина О. Ю., Фельдман В. С. Вместе с ними. — Одесса, 2006. — С. 15–17.

¹⁸⁹⁹ Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова: історичний нарис до 185-річчя заснування / відп. ред. В. А. Сминтина; керівн. авт. кол. М. О. Подрезова. — Одеса, 2002. — С. 55.

¹⁹⁰⁰ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. — К., 2009. — С. 337.

¹⁹⁰¹ Одесский (гос.) университет им. И. И. Мечникова. Научная библиотека. Отчет о научной работе за 1948 (-1964), 1967 гг. — Одесса, 1949 (-1965), 1968.

За наказом МВО СРСР від 21 лютого 1949 року у бібліотеці розпочалася загальна каталогізація. В результаті цього у 1954 році був створений топографічний каталог, картки в якому розташовувались відповідно до розміщення книг і періодичних видань на полицях книгосховища. На основі топографічного каталогу створили алфавітний та систематичний каталоги книг. Через деякий час для ведення каталогів бібліотека почала отримувати друковані картки Всесоюзної та Української книжкових палат.

У повоєнні роки керівництво бібліотекою змінювалося значно частіше, ніж в попередній період. Після В. І. Литовченка дуже короткочасно на посаді директора працював О. М. Дроздов. Далі один одного змінювали Г. Д. Плосконос (1947–1951), М. В. Павлюк (1951–1960), І. М. Коляда (лютий-травень 1960), І. М. Кирилов (1960–1961), П. М. Бондаренко (1961–1988), Т. А. Тарасенко (1988–1989). Студентську бібліотеку під час її окремого існування очолювали Н. Г. Лівшиць та В. П. Бозіна.

З початку 1950-х років бібліотеку очолив досвідчений славіст, талановитий лінгвіст, доцент філологічного факультету М. В. Павлюк, який багато зробив для підвищення її престижу. Під час його керівництва були видані бібліографічні показники, що стали окрасою загальної маси університетських публікацій. На думку сучасників, ті 10 років (1951–1960), протягом яких Павлюк керував бібліотекою, стали подарунком для інтелігенції міста¹⁹⁰².

У 1957 році побачив світ спеціальний випуск «Праць Одеського державного університету» (Бібліографічна серія), у якому вперше була зроблена спроба систематизувати публікації вчених університету, уміщених у його періодичних виданнях за весь дореволюційний період. Відкривав збірник огляд усіх періодичних видань, які вийшли на той час в університеті¹⁹⁰³. До нього ж увійшов систематичний покажчик до «Записок Новоросійського університету» за 1867–1919 роки¹⁹⁰⁴. Підготовлений до 90-х роковин університету, покажчик освітив дуже важливу частину діяльності вчених університету, які своїми дослідженнями і відкриттями зробили надзвичайно вагомий внесок до скарбниці світової науки. У 1965 році колектив Наукової бібліотеки брав участь у підготовці фундаментального видання «Історія Одеського університету за 100 років», де М. В. Павлюк був членом редакційної колегії.

Важливою подією для бібліотеки стало видання 1959 року путівника-довідника, укладеного Т. З. Ходжаш¹⁹⁰⁵. Вперше за 140 років існування бібліотеки вийшла узагальнена праця, що знайомила читачів з книжковими фондами і висвітлювала історію бібліотеки. У ній була представлена структура бібліотеки, подана загальна характеристика книжкового фонду, повідомлялись основні правила користування бібліотекою та короткі довідки про її основні відділи.

З кінця 1950-х наукова діяльність бібліотек в СРСР характеризується поступовою переорієнтацією на конкретну діяльність, пов'язану з організацією, вивченням та використанням інформаційного потенціалу фондів. У першій половині 1960-х років визначалися бібліотеки — центри для виконання складних бібліографічних завдань, у яких фонди й фахівці могли б забезпечити видання довідок і до яких інші бібліотеки, установи та підприємства мали звертатися безпосередньо. У галузі геолого-географічних наук це була саме Наукова бібліотека ОДУ¹⁹⁰⁶. У повоєнний час тут працювали такі досвідчені спеціалісти, як Т. З. Ходжаш, Б. С. Юсім, О. О. Мишаков, Т. М. Гольд,

¹⁹⁰² Ноткина О. Ю., Фельдман В. С. Вказ. пр. — С. 24.

¹⁹⁰³ Павлюк М. В. Періодичні видання Одеського (Новоросійського) університету за 90 років // Праці ОДУ. Серія: Бібліогр. — 1957. — Т. 147. — Вип. 1. — С. 7–30.

¹⁹⁰⁴ Систематичний покажчик до «Записок Новоросійського університету» за 1867–1919 рр. / уклад.: О. Ф. Борисова, М. М. Бушева, Р. М. Рапорт; наук. ред. А. Г. Готалов-Готліб // Праці ОДУ. Серія: Бібліогр. — 1957. — Т. 147. — Вип. 1. — С. 31–102.

¹⁹⁰⁵ Ходжаш Т. З. Наукова бібліотека державного університету ім. І. І. Мечникова / ред. М. В. Павлюк. — Одеса, 1959.

¹⁹⁰⁶ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Вказ. пр. — С. 382–383.

Р. М. Рапопорт, Є. С. Жакуліна, В. К. Руденко, С. В. Бондар, О. П. Кирилюк, А. К. Папаспіракі, М. В. Аргіропуло, Н. М. Третьяк, Е. В. Пилипчук та ін.

Ознакою хрущовської відлиги стало видання покажчиків і розвідок з української літератури та мови, слов'янської філології. Розвивалася й бібліографічна «шевченкіана», традиції українського краєзнавства¹⁹⁰⁷.

Протягом 1960–1970-х років організація алфавітного каталогу іноземних книг, предметного каталогу іменних фондів — Воронцовського, Строгановського, фонду Шильдера — сприяла створенню передумов для відродження в бібліотеці відділу рідкісних книг та рукописів. Предметом особливої уваги бібліотеки у 1970-ті роки став систематичний каталог, фактично наново створений на основі нової бібліотечно-бібліографічної класифікації (ББК). Керувала цим відповідальним проектом редактор-спеціаліст М. О. Трофименко. У групу з впровадження ББК входили провідні фахівці бібліотеки: В. С. Фельдман, О. Ю. Ноткіна, Є. М. Зенькова, А. К. Захарова, М. О. Подрезова, В. М. Терлецька та ін.

Більше 50 років працював в ОДУ учасник війни, відзначений державними нагородами, П. М. Бондаренко — керівником навчальної частини, проректором, директором бібліотеки, співробітником відділу рідкісної книги. Під його керівництвом у бібліотеці відбулися суттєві зміни матеріального становища та інформаційно-бібліографічного обслуговування бібліотеки¹⁹⁰⁸. Бондаренко підтримав ідею відновлення Музею книги університетської бібліотеки. Офіційно Музей книги в складі Наукової бібліотеки ОДУ було відкрито 7 лютого 1979 року¹⁹⁰⁹. З цією метою було виділено приміщення і для створення відповідного інтер'єру в експозиційній залі відреставровано 9 шаф з Воронцовського палацу, переданих бібліотеці Новоросійського університету разом з книжковим зібранням у 1898 році.

Фонд відділу склали книги, відібрані з загального книгосховища бібліографами А. К. Папаспіракі, Т. З. Ходжаш, В. С. Фельдманом, М. В. Аргіропуло. 5 тисяч книг розташували у Воронцовських шафах, найбільш рідкісні і цінні — на 14 вітринах, тим самим поклавши початок постійним експозиціям: «Шедеври європейського та вітчизняного книгодрукування», «Рідкісні українські видання», «Мистецтво книги: мініатюрні видання з колекції університетської бібліотеки», «Книжкове зібрання родини Воронцових». Тут експонуються видання перших століть вітчизняного та іноземного книгодрукування, у тому числі інкунабули, колекції стародруків XVI–XVIII століть, серед яких чимало раритетів та навіть «уніків» є пам'ятками національного та європейського значення. У день відкриття музею було проведено 18 екскурсій!¹⁹¹⁰ Протягом кількох десятиліть справжньою «господинею» Музею книги була кадровий співробітник бібліотеки Є. В. Савельєва. Готуючи матеріали до експозиції, вона ретельно вивчала сотні фоліантів, написи на книгах, екслібриси, ілюстрації тощо. Лекції та екскурсії Савельєвої незмінно користувалися успіхом у вдячних слухачів — від першокурсників до академіків.

Нинішня просвітницька діяльність Музею книги Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова (екскурсії для науковців, студентів, школярів, гостей університету та міста, наукова практика бакалаврів та магістрів з гуманітарних спеціальностей, різноманітні виставки тощо) сприяє створенню цілісної системи навчання і виховання творчої особистості сучасного фахівця.

¹⁹⁰⁷ Павлюк М. В. Краєведение в библиотеках // Сокровища культуры. — Одесса, 1958. — Вып. 2. — С. 104–120; Т. Г. Шевченко на сторінках одеської періодичної преси: бібліогр. покажчик / склала Є. М. Зенькова. — Одеса, 1964; Савельєва Є. В. Твори великого Кобзаря // ЗНК. — 1963. — 9 берез.

¹⁹⁰⁸ Бондаренко П. М. Розвиток Наукової бібліотеки ОДУ // Ювіл. наук. сесія, присв. 100-річчю ОДУ ім. І. І. Мечникова. Суспільні, історичні та юридичні науки. — Одеса, 1965. — С. 77–79.

¹⁹⁰⁹ Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова: іст. нарис... — С. 166.

¹⁹¹⁰ Полевщикова Е. В., Савельєва Е. В. От «Комнаты редких книг» до «Университетского Музея книги» // Вісник ОНУ. Сер. Бібліотекознавство... — 2009. — Т. 14. — Вип. 19. — С. 66.

Величезний внесок у наукову роботу бібліотеки зробив талановитий бібліограф В. С. Фельдман. Понад півстоліття він присвятив улюбленій бібліотеці, допомагаючи всім — і студентам, і викладачам, залишивши після себе цікавий архів та цінне книжкове зібрання, які зберігаються в бібліотеці у складі його іменної колекції. Завдяки його відданих праці не канули в безодню книги «ідеологічно шкідливого» змісту, яких так ретельно намагались позбутися в опальні часи. Екскурсії фондами, які проводив Фельдман, залишились у пам'яті кількох поколінь студентів і співробітників університету (так само, як його сердита фраза, звернена до читачів у каталозі: «Не держите ящик на весу! По законам фізики ящики падають вниз!»). У ході екскурсії фондами, дійшовши до «родзинки» — шафи з рідкісними книгами — він виймав одне за другим видання, що зберігалися там, розповідаючи про кожне з них. Громадськість міста високо оцінила заслуги головного знавця книги, зробивши його в 2001 році першим лауреатом міжнародної премії Й. Дерібаса.

1970–1980-ті роки проходили під егідою становлення системи науково-технічної інформації в країні, де бібліотекам була відведена дуже важлива роль. Наукова бібліотека прагнула своєчасно інформувати читачів про нові надходження, розкривати свій фонд, професійно обслуговувати факультети й кафедри університету для задоволення попиту їхньої наукової, навчальної та виховної роботи. Наприкінці 1970-х років були створені спеціалізовані читальні зали, де у відкритому доступі представлені необхідна література та реферативні журнали. Активно працював міжбібліотечний абонемент і читальна зала періодичних видань.

У цей час основні фонди бібліотеки інтенсивно поповнювались. Джерелами комплектування фондів був платний обов'язковий примірник профільних видань, що отримувався через Центральний колектор наукових бібліотек. За рік надходило понад 16 тисяч найменувань. Повторні примірники докуповувалися через Одеський обласний колектор, місцеві видання — через магазини. Суттєві поповнення надходили через всесоюзний та міжнародний книгообмін. Число партнерів сягало тисячі. У цілому щороку фонди поповнювались на 32–33 тисячі примірників.

Старання бібліотеки, завзята праця і любов до своєї справи з часом мали логічний наслідок — з 1976 року Наукова бібліотека ОДУ стала методичним центром для бібліотек вишів нашого міста.

1983 року згідно з міністерським наказом від 31 грудня 1982 року і з метою удосконалення бібліотечного та інформаційного обслуговування навчально-виховного процесу і наукової роботи, а також з метою ліквідації паралелізму в роботі та дублювання функцій наукова і студентська бібліотеки (з фондом у 861 тисяч одиниць) були об'єднані в один структурний підрозділ університету. З цього року почало здійснюватися спільне комплектування, єдине управління. Після об'єднання бібліотек помітно змінилася структура закладу. Було організовано 13 відділів: єдиними стали відділи комплектування, обробки та каталогізації літератури, бібліографічний відділ. Більша увага приділялася упорядкуванню галузевих філіалів обслуговування. Бібліотека налагодила зв'язки з багатьма зарубіжними науковими та навчальними закладами. Її відвідували не тільки вчені, а й студенти з інших міст країни та з-за кордону¹⁹¹¹. У 1985–1987 роках відбувся капітальний ремонт усєї будівлі бібліотеки; збільшилася її площа за рахунок звільнення приміщення від навчальних аудиторій та кабінетів.

1987 року на базі Наукової бібліотеки ОДУ імені І. І. Мечникова була проведена Всесоюзна науково-практична конференція інформаційних працівників. Того ж року заклад прийняв на себе функції методичного центру бібліотек вищих навчальних закладів регіону та став зональним центром для 33 вишівських бібліотек півдня України.

За ці роки в середовище бібліотечних працівників університету увійшла плеяда кваліфікованих спеціалістів, головним чином — вихованців рідного університе-

¹⁹¹¹ Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова: іст. нарис... — С. 57.

ту: М. О. Подрезова, Т. М. Добринова, Т. М. Ямченко, Н. С. Тахтарова, С. М. Кириченко, В. В. Самодурова, Л. М. Крапивка, О. І. Головка, Т. А. Фурман, Н. В. Мусієнко, Н. В. Кабанова, В. В. Ярова, А. В. Зайченко, В. П. Пружина та ін.

Таким чином, Наукова бібліотека Одеського університету з часів заснування й до кінця 1980-х років пододала значний і водночас складний шлях своєї історії. Співробітники бібліотеки зробили гідний внесок у розвиток науки, сприяли належній фаховій підготовці багатьох молодих спеціалістів різних професій.

6.2. Гідробіологічна станція¹⁹¹²

Перша морська зоологічна станція університету, започаткована ще за часів існування ІНУ на Малому Фонтані, згоріла від рук бандитів 1922 року. Від неї залишилося тільки деяке гідробіологічне знаряддя та обладнання, яке, ймовірно, зберігалось у ботанічному саду до 1929 року, коли на базі кафедр біології, геології, географії та фізіології рослин був створений вже згадуваний Зообін на чолі з Д. К. Третьяковим. Сектор гідробіології Зообіну очолив М. О. Загоровський. У 1933 році він зайняв посаду завідувача новоствореної кафедри гідробіології. У наступні роки напрями гідробіологічних досліджень Третьякова та Загоровського розвивали О. К. Макаров, Г. І. Конопльов, С. Б. Грінбарт¹⁹¹³.

Початок другого етапу розвитку морської станції пов'язаний, як вказував Ф. С. Замбриборщ, з ім'ям директора Одеського зоопарку натураліста Г. В. Бейзєрта, який у 1946 році вирішив створити підсобний цех зоопарку по виготовленню научного приладдя з біології для шкіл у вигляді різних препаратів морських тварин. Він знайшов нічийний напівзруйнований будиночок на узбережжі в районі Лузанівки і за допомогою військовополонених німців відновив його. Потім він одержав право на вилов риби волокушею, найняв двох-трьох співробітників, і підприємство по виготовленню препаратів почало працювати, від шкіл почали надходити замовлення.

Ця станція була підзвітною міськнаросвіті, мала свій рахунок у банку. Приблизно у 1950 році ревізія виявила на ній порушення фінансової дисципліни, і за рішенням суду Ленінського району Одеси станцію було передано у відання ОДУ.

Зазначимо, що професор І. І. Пузанов (завідувач кафедри зоології хребетних тварин) умовою своєї роботи в ОДУ поставив створення на березі моря біологічної станції. Цю вимогу було реалізовано 1950 року. Більш того, Пузанов, призначений куратором станції, на власні кошти збудував біля неї сарай для зберігання гідробіологічного обладнання.

Відтоді станція стала базою для проведення навчальної, навчально-виробничої та виробничої практики. Вона мала два весельні човни, один парусний човен, дночерпаки, планктонні сітки, батометри, трали тощо. Завідував нею старший лаборант, у штаті були боцман та два рибалки. Посаду старшого лаборанта займав Ю. П. Зайцев, а після нього — М. А. Віннікова, боцмана — О. І. Смирнов, рибалки — Ф. А. Толкунов, пізніше — М. Ф. Кравченко.

На станції проводили дослідження нині відомі вчені, а тоді співробітники кафедр біологічного факультету, які вивчали: зоопланктон (А. О. Буяновська), іхтіопланктон (Ю. П. Зайцев¹⁹¹⁴), зообентос (С. Б. Грінбарт), фітобентос (І. І. Погребняк), риб затоки та лиманів (Ф. С. Замбриборщ).

З 1950 до листопада 1956 року обов'язки завідувача Приморської біологічної лабораторії при кафедрі зоології хребетних тварин виконував старший лаборант Ю. П. Зайцев. Професора І. І. Пузанова в той час дуже цікавила тема «Розмноження

¹⁹¹² Автор підрозділу О. М. Андрієвський.

¹⁹¹³ Віннікова М. А. До 100-річчя заснування зоологічної (гідробіологічної) станції Одеського (Новоросійського) національного університету ім. І. І. Мечникова // Вісник ОНУ. — 2012. — Т. 7. — Вип. 1. — С. 305–313.

¹⁹¹⁴ Зайцев Ю. П. Биология моря // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995. — С. 166–186.

пелагофільних риб в Одеській затоці». Вивчення цієї проблеми він доручив Зайцеву, який успішно над нею працював і у 1956 році захистив кандидатську дисертацію.

Ембріогенез чорноморського анчоуса вивчала на станції аспірантка кафедри М. А. Віннікова, яка захистила кандидатську дисертацію у 1963 році. Щелеповий апарат бичків вивчала Т. А. Богачик. За результатами своїх досліджень у 1958 році вона захистила кандидатську дисертацію.

І. І. Пузанов регулярно відвідував біологічну станцію, цікавився працею студентів, їхніми успіхами та труднощами. Він вважав за необхідне проводити на станції групові заняття студентів для вивчення фауни моря, пов'язував це із специфікою університету приморського міста.

Станцію відвідували різні вчені, наприклад: А. І. Прошкіна-Лавренко, професор М. К. Верещагін, доцент Б. І. Кардасевич, а також її засновник — Г. В. Бейзерт та ін. Приїздили сюди й студенти з інших навчальних закладів. Особливо часто тут працювали студенти Ленінградського педінституту, були студенти з Ташкента та інших міст. Вони залишили дуже теплі спогади про роботу на станції.

М. А. Віннікова завідувала станцією з 12 листопада 1956 до 1971 року. 3 вересня 1957 року станція офіційно була прикріплена до кафедри гідробіології і пізніше отримала назву «Гідробіологічна станція» (1960). Офіційно її роботою мав керувати професор О. Р. Прендель, але він вивчав прісні води, морською біотою мало цікавився, і тому до кінця 1960 років роботу станції спрямовував Пузанов. Багато уваги роботі станції надавав професор Виноградов, який тоді завідував кафедрою гідробіології на громадських засадах. Тут також працювали аспіранти та співробітники кафедри В. І. Лозовик, Л. Д. Бабаніна, Л. В. Воробйова, А. Г. Кропивко, С. М. Мілютіна та ін.

Наприкінці 1959 року «сусід» станції — кабельний завод став розширюватися, і міська влада прийняла рішення віддати йому територію станції, а останню або ліквідувати, або перенести на інше місце. В цей час в ОДУ змінилося керівництво. Новий ректор професор О. І. Юрженко погодився з думкою Пузанова про доцільність переміщення станції на стару територію ботанічного саду ОДУ — у той район узбережжя, де раніше знаходилася зоологічна станція. Це було визнано доцільним, бо на Малому Фонтані була розташована водна станція кафедри фізичного виховання і були умови для зберігання човнів.

Таким чином, з березня 1960 року так звана приморська лабораторія містилася на території ботанічного саду, а матеріал збирали біля берега, де його частково й обробляли. Це спричиняло незручності, однак заняття зі студентами продовжувалися, і навіть у більшому обсязі, ніж раніше. Тепер тут проходили практику також студенти молодших курсів вечірнього та заочного відділень. Протягом сезону на човнах у море виходили до 500 студентів, у тому числі групи студентів із Угорщини.

Однак у районі Малого Фонтану умови праці студентів були не найкращими. Професор Пузанов ще наприкінці 1959 року намагався збудувати нову станцію на тому місці, де стояла попередня. Для цього необхідний був дозвіл міської влади. Тому при підтримці ректора ОДУ були надіслані відповідні клопотання до обкому партії й тодішньому міністру вищої освіти Ю. Н. Даденкову. Внаслідок цього університету була виділена територія поряд з ботанічним садом площею 2 га, де й планувалася будівля станції. Виконавчий комітет Одеської міськради 5 травня 1960 року вирішив: «Отвести Одесскому государственному университету им. И. И. Мечникова земельный участок площадью до 2 га на прибрежной полосе под Ботаническим садом в районе Пролетарского бульвара для строительства».

На підставі цього рішення була спроектована дерев'яна споруда з елінгом для човнів (автор проекту Т. Є. Шевельова), але цей проект не був здійснений з фінансових причин. Нове проектне завдання, з використанням монолітного бетону, було розроблене Гіпроградом та затверджене на Архітектурній раді. Будувати станцію повинні були гідробудівельники. Але і цей проект не був здійснений — Пузанов катего-

рично заперечував можливість перенесення майданчика на ділянку санаторію імені В. Чкалова. Крім того, поки йшов процес проектування станції, ціни на будівельні матеріали зросли і не вкладалися у межі запланованого кошторису.

З 1966 року, за часів завідування кафедрою гідробіології професора Замбриборща, наукові дослідження кафедри перемістилися у передгірлові райони моря — до річок Дунаю, Дніпра, Дністра, і дослідження Одеської затоки на деякий час перервалися. З 1972 року вони були поновлені, однак напрям роботи станції змінився: головну увагу стали приділяти не навчальній, а науковій роботі.

Під виглядом капітального ремонту 1982 року розпочалося будівництво станції госпрозрахунковим засобом під керівництвом та за участю професора Замбриборща. Тим часом співробітники станції знаходилися у тісній сторожці, яку навесні кожного року курортна комісія міста вимагала знести як таку, що псує вигляд курортної зони.

Проект капітального ремонту станції, а точніше будівництва, зробив інженер О. М. Низвецький. Передбачалася будова на залізобетонній платформі, на що було потрібно багато залізної арматури та бетону. Будівельники з метою зменшення витрат вирішили зробити фундамент стрічкового типу, за що і розплатилися: коли блочно-цегляна будівля наближалася до завершення (перекривали другий поверх), її правий фасадний кут був зруйнований зсувом, і знадобилося багато часу та матеріалів, щоб ліквідувати його наслідки.

Нарешті будівлю вдалося ввести в експлуатацію (травень 1986). Колишню сторожку на вимогу міської влади було зруйновано. Територію станції огородили добрим парканом; облаштували майданчик для зберігання човнів та спуск до води. На жаль, невелика бухточка в районі причалу при будівництві траверзів та хвильорізів була ізольована.

Нинішня двоповерхова будівля гідробіологічної станції не зовсім сучасна, але прикрашає вигляд з моря. Перший поверх, напівпідвальний, складається з 5 кімнат: акваріальна, гідробіологічна лабораторія, склад колекцій, майстерня, сторожка. На другому поверсі 4 кімнати: кабінет директора, гідрохімічна лабораторія, аспірантська, лабораторія для великого практикуму. До станції підведена вода, електроенергія, електричне опалення. Сучасний причал споруджено у 1988 році.

Ще з часу свого існування у Лузанівці станція не мала спеціального штату. За нею були закріплені співробітники спочатку кафедри зоології хребетних тварин, а потім — кафедри гідробіології М. А. Віннікова, А. І. Смирнов, Вас. М. Хмельниченко та Вен. М. Хмельниченко, М. Ф. Кравченко. О. Шулім виконував обов'язки завідувача (1971–1973), потім А. Д. Гончаров, а з 1980 року — С. М. Слукін. З 1965 до початку 1970-х років працювала наукова група з 5 осіб: О. С. Марченко, В. М. Рутковський, С. М. Мілютіна, Л. В. Воробйова, Ю. М. Макаров, потім Н. І. Стахорська. З 1970-х років тут також працювали співробітники, які виконували госпдоговірну тематику: Л. С. Гарба, О. В. Чернявський, О. Л. Соловійова, Л. В. Малікова та ін.

Співробітники кафедри та наукової групи виконували ряд важливих бюджетних та госпдоговірних тем. Їхні дослідження охоплювали не тільки акваторію Одеської затоки, а й передгірлові райони Дніпра, Дністра, Дунаю, Тендрівську, Єгорлицьку та Джарилгацьку затоки, лимани північно-західної частини Чорного моря.

На базі станції виконували дослідження аспіранти з різних країн: України, В'єтнаму, Угорщини, Болгарії, Єгипту, Сирії, Іраку, Конго та ін. На станції проходили виробничу практику студенти з Куби, Панами, Еквадору, Колумбії, Домініканської республіки, Сальвадору, Монголії, Лаосу, Афганістану, Індії, Гвінеї, Сьєрра-Леоне, Маврикію, Польщі, Сирії, Іраку, Угорщини, Чехословаччини, стажери з Німеччини, Індії та ін.

За рахунок виконання госпдоговірних наукових робіт станція придбала катер на підводних крилах, мотобот, декілька металевих човнів з підвісними моторами, а також автомобіль УАЗ для виїздів до лиманів. Всі ці роботи проводилися під безпосереднім керівництвом та за участю професора Ф. С. Замбриборща.

6.3. Ботанічний сад¹⁹¹⁵

З 1923 року керівником Ботанічного саду став талановитий організатор науки — професор морфології та систематики рослин ОІНО Д. О. Свиренко. Стан саду був надзвичайно важким: теплиці та оранжереї зруйновані або напівзруйновані; деревна рослинність значно постраждала внаслідок вирубування у період паливного голоду; насінневе господарство знищено; інвентар саду і мережа водопостачання прийшли у повний занепад.

Роботи з відновлення саду під керівництвом професора Д. О. Свиренка розпочалися у травні 1924 року, а вже у липні сад отримав субсидію: рішенням НКО УРСР йому надавався статус науково-дослідної та культурно-освітньої установи і як такий він вже з жовтня переводився на фінансування з Державного бюджету.

Співробітники Ботанічного саду розпочали систематичну роботу з вивчення рослинних ресурсів півдня України. Було започатковано проведення регулярних експедицій з вивчення альгофлори Дніпра та Південного Бугу. Розширилась просвітницька робота з населенням шляхом проведення екскурсій. Все це свідчило про те, що сад поступово виходив із занепаду і розпочинав виконувати функції, передбачені для установ такого профілю.

У ботанічному саду відновилася робота розсадника, насінневої лабораторії, були відновлені зв'язки з ботанічними садами світу. Були налагоджені зв'язки з навчальними, науково-дослідними та іншими установами, що надало можливість, з одного боку, отримати госпдогвірні теми, а з іншого — студентам навчальних закладів в межах наукових тем виконувати дипломні та курсові роботи. Залучення молоді дозволило сформувати колектив, з якого потім були набрані аспіранти, що згодом стали науковими співробітниками саду.

Так поступово ботанічний сад перетворювався з допоміжного підрозділу кафедри ботаніки у науково-дослідну установу з широкою перспективою наукових досліджень і підготовки нових кадрів вищої кваліфікації.

В цей час колекція тропічних рослин налічувала 300 видів у кількості 2000 екземплярів. До обмінного фонду у 1927 році було зібрано насіння 897 видів рослин і встановлені зв'язки з 120 ботанічними садами. Кількість екскурсантів ботанічного саду за 1927 рік досягла майже 2 тисяч осіб.

Попри те окремі моменти гальмували роботу саду, і перш за все — невеликий штат наукових співробітників (1926 рік — 6 осіб; 1927 — 7 осіб) і недостатність коштів на наукові потреби, а також відсутність коштів на проведення ремонтних робіт. За 3 роки керівництва професора Свиренка у ботанічному саду було побудовано нову теплицю; проведено земляні роботи з устрою спуску на нижню терасу саду; завершена організація лабораторії на 7 робочих місць (5 кімнат) з обладнанням.

У 1928 році Д. О. Свиренко залишив ботанічний сад, оскільки його більш приваблювала альгологія і він вважав, що більше користі принесе, якщо організує Дніпропетровську альгологічну станцію. Після нього Одеський ботанічний сад очолив академік В. І. Липський, який віддав цій справі останні роки свого життя. З 1 серпня 1928 по 1933 рік він був директором ботанічного саду, а з 1 жовтня до дня смерті 24 лютого 1937 року — науковим консультантом. Видатний ботанік і знавець ботанічних садів Європи, Америки та Північної Африки провів величезну роботу з упорядкування колекційного фонду живих рослин саду і одразу розпочав роботу зі створення гербарію, бібліотеки, хімічної лабораторії і музею.

Співробітники ботанічного саду й аспіранти-ботаніки під керівництвом В. І. Липського проводили систематичне вивчення рослинних ресурсів південно-західної частини України, головним чином у Одеській області. За 1928–1929 роки ботанічний сад за програмою обміну отримав від 115 ботанічних садів, науково-дослідних станцій,

¹⁹¹⁵ Автор підрозділу О. М. Слюсаренко.

інститутів декілька тисяч пакетів насіння. Підвищилась активність ботанічного саду в галузі культурно-просвітницької роботи: вже наступного року було проведено 123 екскурсії з загальною кількістю екскурсантів понад 3500 осіб.

Активна праця над розширенням колекцій живих рослин і розширення напрямів наукової роботи призвели до того, що площ ботанічного саду стало замало як для наукової роботи (лабораторні приміщення), так і для розвитку колекцій відкритого й закритого ґрунту. Все це потребувало розширення території саду, тому у 1929 році В. І. Липський поставив перед окрвиконкомом питання про збільшення території саду і його приміщень за рахунок території колишньої дачі Маразлі з її великою оранжереєю, бельгійськими парниками і будівлями. 23 грудня того ж року Одеський окрвиконком постановив передати дачу Маразлі за адресою Пролетарський бульвар, 85 (нині Французький бульвар, 85) ботанічному саду, що збільшувало його площу до 13 га і надавало можливість використовувати майже готові площі закритого ґрунту.

У 1930 році Одеський державний ботанічний сад набув статус наукової установи республіканського значення. Наприкінці 1930 року гербарій саду був доведений до зразкового порядку, і його вже можна було використовувати для наукової роботи. Суттєво поповнилися колекції рослин відкритого і закритого ґрунту. Розпочалося створення музею саду.

Наукова тематика саду розвивалася за такими напрямами: вивчення впливу хімічних стимуляторів на живці багаторічних рослин; вивчення каучуконосів; вивчення лікарських рослин. Того ж 1930 року тут було розпочато вивчення водоростей Чорного моря, зокрема можливостей промислового використання *Phyllophora rubens* Grew (*Phyllophora nervosa*). Після проведення організованих Липським експедицій у лабораторії хіміко-радіологічного інституту було отримано значну кількість кристалічного йоду, а для його промислового виробництва на Пересипу пристосовано окремий завод. Пізніше філофора стала сировиною не тільки для отримання йоду, а й для виробництва агар-агару.

Найвищого розвитку сад досяг у 1931–1932 роках. Зусиллями усього колективу його нова територія змінила свій вигляд. Занедбані насадження завдяки своєчасно проведеним агротехнічним заходам відновили нормальний ріст і розвиток, а нові посадки доповнили композиції саду і надали ділянкам привабливого вигляду. Була відремонтована велика оранжерея колишньої дачі Маразлі, розпочала роботу хімічна лабораторія. В окремому будиночку розгорнув експозицію музей ботанічного саду.

У цей період наукова робота саду була тісно пов'язана з тематикою відділу рослинництва ВАСГНІЛ, НДІ ботаніки АН УРСР, а також з агаровим заводом і Українським кондитерським об'єднанням — за напрямами використання агар-агару і фарб рослинного походження у кондитерському виробництві.

В ботанічному саду почав працювати відділ аспірантури, у якому проходили навчання Т. М. Гольд, Н. З. Жаренко, І. І. Погребняк, І. А. Власенко, М. З. Левицький та ін. З 1931 року науково-дослідну роботу тут проводили співробітники двох наукових секторів: морфології і систематики рослин під керівництвом академіка В. І. Липського та анатомії і фізіології рослин під керівництвом професора Ф. М. Породка.

Співробітниками підрозділів виконувалася науково-дослідна робота з інтродукції деревних рослин, а також флористичне і геоботанічне вивчення правобережжя УРСР з метою агроінвентаризації земель, вивчення окремих технічних культур, альгологічного вивчення північно-західної частини Чорного моря, а також вивчення впливу стимуляторів (обробка насіння хімічними стимулюючими речовинами та фізичними факторами) на ріст і розвиток рослин.

Після знайомства з роботою саду і його науковою тематикою у 1931 році академік О. В. Фомін, директор Інституту ботаніки ВУАН, запропонував з наступного року перевести Одеський ботанічний сад у систему Академії наук України, перетворивши його на філію Інституту ботаніки. Але починаючи з наступного року почалися несподівані події. У жовтні вийшла постанова РНК УРСР щодо передачі території колишньої дачі

Маразлі у розпорядження Центральної лікарської комісії, і з 15 січня 1933 року сад залишився в межах своєї старої території, а з 1 серпня увійшов до складу науково-дослідних установ відновленого Одеського університету. Аспірантура саду була переведена в університет і закріплена за його ботанічними кафедрами.

Відтоді академік В. І. Липський залишив посаду директора саду, але зберіг за собою обов'язки наукового консультанта і керівника сектору морфології і систематики рослин. Директором саду був призначений І. О. Власенко, який очолював сад до призначення директором Одеського педагогічного інституту в лютому 1939 року.

В той період у зв'язку з тим що, догляд за рослинами в межах старої території був послаблений (оскільки усі сили і кошти витрачалися на відновлення рослинності на прилеглій території), загинуло близько 400 видів рослин. Тому першочерговим завданням директора було вирішення кадрового питання (знайти фахівця на посаду ученого садівника) і проблеми збільшення видового складу рослин. Ці проблеми були вирішені, і протягом 1934 року ботанічний сад отримав насіння з понад 110 ботанічних садів. Крім того, за особистою ініціативою І. О. Власенка, для початку інтродукційної роботи сад отримав 150 видів рослин з субтропіків.

Була заново розпланована територія саду, відремонтовані оранжереї, теплиці й парники. У 1934–1936 роках ботанічний сад виконував роботу з вивчення стимуляторів росту на ріст і розвиток рослин ярої пшениці, на регенерацію кореневої системи, вивчення флори Молдавії та Куяльницько-Хаджибеївського пересипу, біології філофори та впливу підживлення водоростями на врожай томатів і картоплі. Крім того, з 1936 року в саду розпочалися наукові дослідження з вирощування цитрусових у ґрунті і парниках (траншейна культура цитрусових).

Було закладено також розсадник декоративних порід і плодовий відділ. На той час колекція живих рослин саду налічувала 700 видів деревних порід відкритого ґрунту і 753 види оранжерейних рослин. Ботанічний сад став місцем проходження практики студентів-біологів ОДУ.

У 1936 році сад мав штат із 29 осіб, з них 9 наукових співробітників, які досліджували флору Одеської області, займалися інтродукцією та натуралізацією цінних для господарства субтропічних культур, вивчали вплив хімічних речовин на ріст і розвиток рослин. Співробітники саду проводили консультації з озеленення, зокрема санаторіїв, територій заводів, комунального садового тресту тощо, а також культурно-масову роботу (за літній період кількість відвідувачів саду становила близько 7400 осіб).

З 1 лютого 1939 року директором ботанічного саду був призначений професор Г. І. Потапенко, на долю якого вже 1941 року випала надзвичайно складна місія — максимумно зберегти колекційні матеріали саду під час війни.

Війна майже зруйнувала сад: колекційний фонд рослин зазнав значних втрат, оранжереї, будівлі та допоміжні споруди потребували негайного ремонту. Одразу після війни почалися роботи з його відновлення. У цей час обов'язки директора саду виконувала кандидат біологічних наук, доцент кафедри ботаніки Н. З. Жаренко. У 1948 році для розширення площі ботанічного саду університету було передано територію за адресою Пролетарський (Французький) бульвар, 48/50. Відтоді сад розміщується на двох територіях.

Після Н. З. Жаренко посаду директора ботанічного саду обіймав доцент сільськогосподарського інституту (згодом професор) Є. М. Кіркопуло. Під його керівництвом започатковано селекційно-інтродукційну роботу з такою культурою, як персик. Колекція зібраних та створених в саду перспективних гібридів, сортів і форм сягала 200 зразків. Наслідком цих досліджень стала можливість промислового вирощування персика у південно-західних районах України.

Із 1954 року ботанічним садом керували доцент біологічного факультету ОДУ О. О. Титаренко, учений лісівник П. Н. Резник, інженер зеленого будівництва (згодом кандидат сільськогосподарських наук) А. С. Бонецький. Постановою Ради міністрів

УРСР від 7 серпня 1963 року університетському ботанічному саду був наданий статус парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Наполеглива праця колективу саду сприяла розвитку його і як навчально-допоміжного закладу, і як наукової установи. Це відображено у постанові Ради міністрів УРСР № 311 від 22 липня 1983 року щодо віднесення ботанічного саду Одеського державного університету імені І. І. Мечникова до природно-заповідного фонду республіканського значення.

6.4. Фізичне виховання і спорт¹⁹¹⁶

Кафедра фізичного виховання і спорту в ОДУ була створена 1946 року. Тоді заняття проводились у спортивному залі на вулиці Ласточкина, 28, а з 1950 року — на університетському стадіоні, який був побудований ще 1879 року в районі нинішнього Французького бульвару Одесько-Британським атлетичним клубом (ОБАК). На той час це було перше футбольне поле на півдні Росії. 1913 року на цьому стадіоні відбувся фінал чемпіонату з футболу, де збірна Одеси виграла у збірної Санкт-Петербурга з рахунком 4:2. Із 1946 року власником стадіону став ОДУ, а з 1950-го студентам була надана можливість займатися тут фізкультурою і спортом. 1977 року на Французькому бульварі був також побудований спортивний зал, а 1988 — спортивний міні-комплекс із залами аеробіки, боротьби й карате.

Роботу колективу кафедри впродовж всього періоду її історичного розвитку спрямовували завідувачі, які зробили великий внесок у розвиток фізичної культури і спорту: Б. Є. Балько (1970–1971), Л. В. Маліков (1971–1987), О. Ф. Попичко (1987–2007). Зокрема Попичко розпочав спортивну діяльність з 1956 року в команді Одеського заводу імені Ф. Дзержинського. В 1960 році він був у складі юнацької збірної України, став чемпіоном СРСР, у тому ж році дебютував в основному складі футбольної команди «Чорноморець» на відповідальній позиції центрального захисника і відразу ж став чемпіоном України по класу «Б». Наступного року О. Ф. Попичку присвоїли звання майстера спорту СРСР, а в 1962-му він увійшов у збірну з 33 найкращих футболістів під першим номером центрального захисника. 1966 року він став лауреатом нагороди «Справедливая игра» газети «Советский спорт». До 1969 року видатний футболіст захищав кольори одеського клубу, провів близько 200 офіційних матчів. Його заслуги перед вітчизняним спортом були високо оцінені громадськістю: 2001 року О. Ф. Попичко за результатами опитування авторитетних фахівців з футболу був названий одним з найкращих футболістів Одеси ХХ століття.

За період існування кафедри колектив постійно оновлювався, але більшість співробітників віддали університету більшу частину свого життя, свої знання та професіоналізм. Вони зробили великий внесок у виховання й зміцнення здоров'я багатьох поколінь студентів ОДУ. Особливе положення кафедри фізичного виховання і спорту обумовлене тим, що фізична культура з давніх давен є невід'ємною частиною загальнолюдської культури та освіти з огляду на її важливість для загального стану здоров'я та самопочуття людини.

¹⁹¹⁶ Автор підрозділу О. М. Казанова.

Частина III

***Сучасний університет:
на шляху інтеграції
у світовий науковий
та освітянський простір***

Р о з д і л 1

Відповідь на виклики часу¹

Нові соціально-економічні і суспільно-політичні умови, що склались в Україні з проголошенням її державної незалежності, поставили перед університетом низку проблем економічного, організаційного, освітнього і наукового характеру. Одним з першочергових завдань стала оптимізація і вдосконалення організаційної структури відповідно до умов інтеграції в європейський освітній та науковий простір. Створюються нові кафедри, науково-дослідні та навчальні підрозділи. Зароджуються й розвиваються процеси інтеграції підрозділів. За ректорства професора І. П. Зелінського (1987–1995) на базі найбільших факультетів створюються інститути. Під керівництвом наступних ректорів — професорів В. А. Сминтини (1995–2010) та І. М. Ковалю (з 2010) — застосовано низку концептуальних підходів у менеджменті, спрямованих на розширення самостійності дій та ініціативи, участь вищої школи в ринкових відносинах, піднесення загальної культури і професійної компетенції майбутніх фахівців.

В 1999 році Указом Президента України університету було надано статус національного. Переживши трансформації 1990-х років, він впевнено включився в процес інтеграції до світового освітнього простору: за високі досягнення в галузі освіти й міжнародного співробітництва в науці ОНУ отримав запрошення до Європейської асоціації університетів (EUA, 1991), а згодом і до Світової асоціації університетів (IAU, 1995) при ЮНЕСКО. Ректори університету з того часу і понині є членами Конференції ректорів європейських університетів (CRE). Колектив ОНУ взяв активну участь в діяльності таких всесвітньо відомих міжнародних організацій, як Німецька служба академічних обмінів (DAAD), фонди Фулбрайта та Маскі (США), у програмах ЮНЕСКО, Європейського союзу TEMPUS (TACIS), INTAS, уряду США (CRDF), у спільних програмах з посольствами Великобританії, США, Італії, ФРН, Франції та ін.

На персональне запрошення наглядової ради Болонського процесу 18 вересня 2003 року ректор ОНУ В. А. Сминтина підписав Болонську декларацію. Таким чином ОНУ в числі перших двох вищих навчальних закладів України став повноправним учасником європейської освітньої інтеграції. Через 4 роки ОНУ (знову таки єдиний від нашої країни) запросили до участі в міжнародному форумі 110 дослідницьких університетів світу, а ще за рік — у Всесвітньому форумі ЮНЕСКО. Тому не дивно, що перше виїзне засідання Зальцбурзького Глобального семінару (2008) в Україні було проведено на базі саме нашого університету. Його першим з вітчизняних вишів відвідав президент EUA Г. Вінклер; тут відбулось перше в Україні виїзне засідання Наглядової ради Великої хартії університетів на чолі з її президентом.

Основа життя університету — освітній процес. Підписання Болонської хартії наблизило його до європейських взірців забезпечення високої мобільності студентів, аспірантів і викладачів. Активний перехід до реформування системи освіти в ОНУ розпочався одразу після успішного проходження ним акредитації за IV рівнем (2014) та прийняття нового Закону України «Про вищу освіту».

Університет стоїть на двох стовпах — освіті та науці. Їхня злагоджена до досконалості взаємодія є запорукою успіху процесу навчання кожного студента як професіонала та громадянина. В Одеському університеті високий рівень викладацької майстерності завжди поєднувався з творчим духом науки. Протягом всього існуван-

¹ Автори розділу О. В. Запорожченко, В. О. Іваниця, І. М. Коваль, В. Г. Кушнір, В. М. Хмарський.

ня закладу його співробітники відрізнялися творчим і новаторським підходом до роботи з кожним студентом. Зростаючи кількісно, колектив педагогів-науковців ОНУ підтверджує свою якість не тільки захистом дисертаційних робіт і вченими званнями, а й постійним обміном здобутками та досвідом з колегами з усього світу.

Постійне зростання потреби в освіті викликає й збільшення викладацького корпусу. Якщо у 1995 році штат викладачів становив 859 осіб, то у 2015 — 1081. Разом з тим абсолютне збільшення корелювалося з якісними змінами: підготовкою кадрів найвищої кваліфікації — докторів і кандидатів наук. Прискіпливий моніторинг і стимулювання з боку керівництва дали свої наслідки: якщо в 1995 році в навчальному процесі брали участь 94 доктори наук, професори, то у 2015 — 117. Стрімкі процеси кадрового поповнення призвели до зміни поколінь у підрозділах університету і загалом до омолодження колективу: середній вік викладача 46 років, кандидатів наук — 50 років, а професорів — 61 рік.

І сьогодні діяльність університету базується на класичному підході до навчання: це міцна фундаментальна база знань, персональний підхід до кожного студента, всебічний розвиток особистості з використанням новітніх методів освіти вітчизняного, європейського та світового рівня.

Після отримання вищої освіти студенти ОНУ мають змогу продовжити шлях на ниві науки, вступити до аспірантури, яка є однією з чотирьох потужніших і найбільших в Україні. Щороку близько 500 осіб починають наукову діяльність в аспірантурі ОНУ, з них понад 50 випускників захищають кандидатські дисертації в межах 3 років. До 10 науковців ОНУ кожного року захищають докторські дисертації. Більшість з них пов'язують своє подальше професійне життя зі своєю альма-матер та продовжують передавати світло знань наступним поколінням. Стратегічно важливу частку контингенту іноземних студентів традиційно складають аспіранти та стажисти, які на базі опорних кафедр нашого університету реалізують свої наукові проекти. У 2010–2014 роках тут навчалися 26 аспірантів за 14 спеціальностями.

Всі нові спеціальності так чи інакше ґрунтуються на класичних науках, тому можна впевнено стверджувати, що сучасну освіту набагато корисніше здобувати в навчальному закладі такого рівня, як ОНУ. Простір для діяльності його випускників неймовірно великий і не припиняє постійно розширюватися. На потреби суспільства університет реагує як збільшенням кількості спеціальностей: зараз їх нараховується 42 — майже удвічі більше, ніж на початку 1990-х. Поряд зі стабільно класичними спеціальностями, — такими як математика, механіка, хімія, біологія, філологія, історія, економіка, що завжди потрібні суспільству, — університет пропонує нові професійні напрями, наприклад: біотехнологія, комп'ютерна інженерія, журналістика, соціальна робота, фінанси та кредит. Майже до кожного навчального року в ОНУ відкриваються нові кафедри (цього року їх число досягло 92). Створено нові наукові підрозділи: Біотехнологічний науково-навчальний центр, Міжвідомчий фізико-технічний центр, Науково-дослідна станція «Острів Зміїний», Центр екологічного моніторингу, Відділ з питань інтелектуальної власності, Відділ інновацій і трансферу технологій, Національний контактний пункт «Горизонт 2020», видавництво. Статус національного надбання отримали Музей рідкісної книги, Колекція мікроорганізмів та Гербарій ОНУ. Зростає університет і в буквальному сенсі: 2013 року завершено будівництво навчально-бібліотечного корпусу на Французькому бульварі (6,5 тис. кв. м).

Новий крок в інтеграції навчальних та наукових процесів у світове співтовариство був зроблений зі створенням в університеті потужних комп'ютерних мереж. На початку XXI століття темп розвитку інформаційної системи ОНУ був одним з найвищих в Україні. Яскравим прикладом поєднання активної роботи прес-служби та центру інформаційних технологій університету є стрічка новин на головній сторінці офіційного сайту ОНУ, яка за результатами моніторингу всесвітньої комп'ютерної мережі є однією з найбільш інформативно цікавих. Не припиняється переоснащення і за-

безпечення університету комп'ютерами: якщо у 1995 році їх не нараховувалось і сотні, то нині — понад 1,5 тисячі. Обладнано низку лінгафонних класів та 2 перші в Одесі комп'ютеризовані читальні зали, які ще з останнього року минулого тисячоліття підключені до Інтернету, створено локальну комп'ютерну мережу бібліотеки, впроваджено внутрішню систему Інтернет для навчальної, наукової роботи та керування адміністративними й господарчо-фінансовими ресурсами. Такий темп розвитку інформаційно-комп'ютерної мережі є одним з найвищих в Україні і вже на початку століття не тільки покращив можливості, а й принципово змінив світогляд студентів, викладачів і науковців.

Було створено розгалужену мережу навчальних підрозділів університету на півдні України, що розповсюджувалась на Одеську, Миколаївську, Херсонську області і дала певний продуктивний результат. Продуктивним виявилось і створення унікального навчального комплексу «Школа-Коледж-Університет».

Наукове співробітництво ОНУ з закордонними організаціями в останнє десятиліття здійснюється в рамках європейських програм FP6, FP7, INTAS, TACIS, TEMPUS. Виконання чималої кількості наукових тем фінансується з європейських та інших міжнародних джерел. Зокрема, наш університет є базою для наукових досліджень України з проблем басейну Чорного моря, Дунаю, Дністра. З 2000 року ОНУ виконав більш ніж 50 міжнародних наукових проектів на гранти Європейського Союзу та отримав за науковими програмами більше 40 млн грн. За освітянськими програмами TEMPUS та Erasmus Mundus отримано майже 7 млн грн. Наслідком цих угод була багатогранна робота за багатьма проектами. Активізується діяльність і в навчальній сфері: щороку в університети ЄС по обміну на навчання виїждять понад 20 студентів ОНУ; відповідно 20 студентів та викладачів з країн ЄС прибувають до нас.

Велика увага в університеті приділяється підготовці аспірантів і стажистів. Вдосконалюють свої знання стажисти з Угорщини, Китаю, В'єтнаму, США, Канади, Іспанії та інших країн. Важливе значення має така форма зарубіжних зв'язків, як наукове стажування вчених за кордоном. Здобуті стажерами знання застосовуються в навчальному процесі та наукових дослідженнях. Міжнародне наукове співробітництво здійснюється у вигляді спільних програм науково-дослідницьких робіт шляхом об'єднання наукових, фінансових і матеріальних ресурсів, створенням спільних науково-дослідницьких груп фахівців.

Кожного року ОНУ укладає декілька нових міжнародних угод. Наприкінці 2014 року кількість двосторонніх науково-освітянських угод перевищила 180. Протягом останніх двох років університет відвідали кілька десятків лекторів; майже дві сотні іноземних фахівців брали участь у 38 міжнародних конференціях, понад 100 фахівців університету взяли участь у міжнародних наукових форумах (конференціях, семінарах, міжнародній програмі імені Фулбрайта тощо). Виконувались 12 спільних наукових проектів з 26 країнами світу. Науковці ОНУ отримали 130 індивідуальних грантів на участь у дослідницьких проектах і наукових заходах за кордоном. Співпраця з компанією Software AG (Дармштадт, ФРН) дала можливість використати інформаційні та інноваційні технології на базі програмних продуктів фірми Software AG.

Важливим імпульсом для розвитку науки завжди були наукові конференції. Науковці країни та зарубіжжя традиційно кожного року близько 50 разів збираються в ОНУ для обговорення сучасних наукових проблем, діляться своїми здобутками в найрізноманітніших галузях науки й техніки. Результати конференцій публікуються в збірниках матеріалів. Окрім конференцій, що відбуваються в ОНУ протягом року, 700–800 науковців щороку беруть участь в інших наукових форумах поза його межами. Вже добре відомі як в Україні, так і за її межами Гамовська міжнародна конференція, Міжнародна конференція «Сенсорна електроніка та мікросистемні технології», Міжнародна літня школа «Молекулярна мікробіологія і біотехнологія», Міжнародна наукова конференція «Одеські читання з соціальних наук», Міжнародна науково-практична

конференція «Сучасні технології управління підприємством та можливості використання інформаційних систем» та багато інших.

Понад 2500 публікацій науковців ОНУ щороку з'являються в періодичних виданнях України; до 500 наукових праць публікуються в престижних та визнаних зарубіжних виданнях. В 2013 та 2014 роках ОНУ отримав від Міністерства освіти і науки (МОН) України та Національної академії педагогічних наук (НАПН) Сертифікат якості наукових публікацій. У рейтингу серед вищих навчальних закладів України за показниками наукометричної бази даних Scopus наш університет посів III місце.

Університет відкритий світу у ці непрості для України часи. Про це свідчить інтерес іноземних відвідувачів: у 2014 році до ОНУ завітали міністри закордонних справ трьох європейських країн — Данії (Мартін Лідегор), Латвії (Лінас Лінкявічус) та Польщі (Радослав Сікорський), надзвичайні і повноважні послы Греції (Вассіліс Пападопулос), Латвії (Аргіта Даудзе), Польщі (Хенрік Літвін), посол Бельгії Люк Якобс, генеральні консули Греції (Антоніус Хазіроглу), КНР (Хао Юньлу), Туреччини (Нур Сагман), державний секретар міністерства закордонних справ Латвії (Андрейс Пілдеговічс).

Багато років своєї новітньої історії університет бере участь у національних і міжнародних виставках освітянського та наукового профілю і завжди підтверджує лідерство, поповнюючи галерею своїх нагород відзнаками МОН та НАПН України — гранпрі у номінаціях «Ефективність науково-дослідної діяльності вищого навчального закладу», «Лідер вищої освіти», «Лідер науково-технічної діяльності», «Ефективність науково-дослідної діяльності вищого навчального закладу» у різних номінаціях з інноваційного розвитку.

Університет розвивається не тільки в науковому, а й в матеріальному аспекті. Викладачі, студенти, науковці з кожним роком отримують все більше можливостей для реалізації свого творчого потенціалу. Одним з яскравих прикладів є створення 2005 року на базі ОНУ Центру обладнання та приладів спільного користування, головне завдання якого — забезпечення ефективного використання матеріально-технічної бази. Тут можуть застосовуватися різні форми колективного використання унікальної апаратури, обчислювальної техніки та іншого обладнання на основі міжвишівської, міжвідомчої кооперації та спеціалізації. Наявність підрозділу такого рівня допомагає науковцям реалізовувати та вирішувати сміливі ідеї будь-якої складності та напрямів.

Співробітники ОНУ професійно займаються дослідженнями, підтримують свій авторитет невтомною працею та як наслідок — науковими винаходами та відкриттями. Щороку науковці університету отримують до 30 охоронних документів на право інтелектуальної власності. Найбільш визначні досягнення дослідників ОНУ останніх років належать до найбільш важливих фундаментальних проблем розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, людського потенціалу, інформаційних та комунікаційних технологій, раціонального природокористування, енергетики та енергоефективності, створення нових речовин та матеріалів.

Щороку в університеті виконується більше 50 держбюджетних тем із загальним обсягом фінансування понад 15 млн грн. Серед найбільш вагомих здобутків науковців ОНУ за останні роки слід відзначити:

- результати дослідження фізико-хімічних властивостей маломасивних зірок першого покоління і особливостей еволюції ранньої Галактики;
- дослідження фізичних явищ у напівпровідниках і п'єзоструктурах при хвильових процесах та створення нових інформаційно-комунікаційних сенсорів неруйнівного контролю нано- та мікроелектронних пристроїв на основі оригінального неідеального гетеропереходу;
- результати фундаментальних досліджень біорізноманітності мікроорганізмів та розробки біотехнологічних методів контролю за збудниками бактеріаль-

них інфекцій рослин з використанням мікроорганізмів, бактеріофагів та бактеріоцинів;

- синтез біологічно активних органічних сполук та розробка фармакологічних препаратів різного призначення;
- результати екологічних досліджень складу та внеску атмосферних потоків у баланс біогенних сполук в річковому басейні нижнього Дністра та комплексних морських досліджень зі створення системи інтегрованого екологічного моніторингу для оцінки якості морського середовища Чорного моря;
- розробку вилучення рідкісних та кольорових металів з промислових відходів, вилучення важких металів з водних розчинів іммобілізованими мікроорганізмами, очистки ґрунту, природних та стічних вод від нафти та нафтопродуктів;
- розробку методики оцінки рибопродуктивності придунайських озер за станом донних угруповань в інтересах розвитку рибного господарства;
- створення теоретичних основ концепції формування і трансформації субмаринних газогідратів у голоценовий час у Чорному морі;
- розробку носіїв природного походження для каталізаторів низькотемпературної санітарної очистки повітря від монооксиду вуглецю;
- створення голограмних оптичних елементів та пристроїв до мікроскопів для фазового аналізу лазерних пучків, відбитих та пропущених мікрооб'єктами.

Визнанням високого рівня університетських учених є той факт, що понад півсотні з них є академіками, членами-кореспондентами академій наук різного підпорядкування, членами різноманітних престижних міжнародних організацій та товариств.

Сплав якісно організованого навчального процесу з науковими здобутками благотворно впливає на студентське інтелектуальне середовище, створює ауру творчості, наукової евристики й здорового суперництва. Проявом цього є видатні успіхи вихованців ОНУ на різноманітних всеукраїнських та міжнародних предметних олімпіадах. Індикатором досягнутого рівня в розвитку наукових досліджень можна вважати успіхи студентської молоді ОНУ в XXI столітті — Гран-Прі, 16 дипломів I ступеня та 19 дипломів II ступеня на міжнародних студентських олімпіадах з математики в Чехії, Болгарії, Румунії, Македонії та Україні; II місце у Всесвітній олімпіаді з програмування в Ірані; дипломи переможців у Першій міжнародній олімпіаді з астрономії та астрофізики у Таїланді; дипломи I та II ступенів у Всеукраїнському студентському турнірі фізиків; I та II місця у кубку України з програмування.

Студентська молодь ОНУ розширює свої європейські обрії. Так, п'ятикурсниця факультету прикладної математики ОНУ виборола золото міжнародного турніру зі спортивного програмування Open Class Programming Competition 2014, обігнавши майже 150 суперників з 15 вишів та 11 компаній України, Росії й Туреччини. Студенти фізичного факультету створили першу в Одесі регіональну спілку міжнародної організації SPIE, завдяки чому майбутні фізики отримують безкоштовний доступ до найвідоміших наукових видань світу і можуть запрошувати до ОНУ навіть Нобелівських лауреатів. З доповідями на конференціях та семінарах різного рівня виступили понад 14 тисяч студентів ОНУ, за їхньою участю було опубліковано 2800 статей.

За останні 10 років понад 70 дипломів I ступеня отримано у всеукраїнській студентській олімпіаді та всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук. Студенти ОНУ здобули дипломи та премії Президії АН України, грамоти Кабінету Міністрів; 2 дипломи I ступеня у Всеукраїнському стипендіальному конкурсі «Ді Ел Ей Пайпер» з правом стажування в Лондоні. Кращим представникам студентства надана підтримка держави — 42 стипендії Президента України, 32 стипендії Верховної Ради та 19 стипендій Кабінету Міністрів. Молодих учених ОНУ, які успішно проводять перспективні наукові дослідження та здійснюють актуальні науково-технічні розробки, Президентом України відзначено 9 грантами і стипендіями та 4 стипендіями для аспірантів. Вони також отрима-

ли премію Верховної Ради для талановитих молодих учених у галузі фундаментальних та прикладних досліджень і науково-технічних розробок та 2 премії НАН України для молодих учених.

Велика увага приділяється в університеті виховній, культурно-масовій та спортивній роботі. Стрижнем виховного процесу є його безперервність та спадковість, реалізація виховних заходів, в яких використовуються органічно поєднані комплексні методи та індивідуальний підхід. Головним завданням є виховання гармонійно розвиненого, національно свідомого громадянина України, прищеплення йому почуття патріотизму як в загальнодержавному масштабі, так і в університетському аспекті, поваги до історичної та культурної спадщини свого народу, глибшого усвідомлення національної ідеї та засобів її реалізації у сучасному глобалізованому світі. Вживаються заходи для захисту студентів від негативних зовнішніх впливів; широкий спектр напрямів і засобів виховної роботи використовується кожним підрозділом відповідно до специфіки та напряму його діяльності: інформаційно-ознайомчі заходи, художньо-естетичні форми, бесіди, пропагандистська діяльність тощо. Активно застосовуються засоби масової інформації, екскурсії, відвідування та обговорення вистав та експозицій.

Широкий спектр виховної роботи знаходить відображення і на шпальтах університетської газети «Одеський університет», яка відповідає високим стандартам інформаційного суспільства, має своє «обличчя», виділяючись серед численних вишівських багатотиражок. Однією з актуальних тем, важливих для виховання студентської молоді, є матеріали про минуле університету, пов'язане з іменами видатних вчених, які працювали або навчались тут, зокрема три Президенти Академії наук України (Д. К. Заболотний, В. І. Липський, О. О. Богомолець), віце-президент НАНУ І. Ф. Курас і багато інших.

У мистецькому житті ОНУ беруть участь сотні студентів і десятки творчих колективів. Народна хорова капела університету — неодноразовий переможець міжнародних фестивалів. Ансамблі «Автограф», «Елікс» — багаторазові переможці й лауреати конкурсу фольклорних колективів Чорноморських університетів у Трабзоні (Туреччина). Солісти колективу ірландського танцю «Іріданс» на міжнародному конкурсі в Польщі вибороли 7 золотих та 3 срібних медалі, а з чемпіонату Європи в Берліні привезли ціле гроно нагород. Шоу-балет Sparkling посів 2-ге місце у чемпіонаті Одеси та Одеської області зі спортивної аеробіки та фітнесу. Соліст-танцюрист О. Останін переміг на відкритому чемпіонаті зі степу «Бостон-2009» (США) та на телепроекті СТБ «Кращий танцюрист України».

Славний університет і своїми спортивними перемогами: серед його студентів є чемпіони світу, Європи, України. Так, у 2005 році чемпіоном Європи з шахів через Інтернет став студент Д. Ковальов (ІМЕМ), чемпіонами України — Ю. Дроздовський (шахи, ІМЕМ), О. Киріченко (бокс, ГГФ), а команда студентів-шахістів стала бронзовим призером спартакіади вишів України. У 2007 році чемпіонами України стали студенти В. Базан, В. Бачур, В. Колейчук (ГГФ, футбол), А. Калінюк (ЕПФ, бокс), А. Найд'юнов (ІМЕМ, карате-до), Х. Венік (ЕПФ, карате-до), Н. Ферладанська (філфак, настільний теніс), О. Киріченко (ГГФ, бокс). Сталою є традиція проведення спартакіади ОНУ.

Динамічно рухається ОНУ у міжнародних рейтингах. З 2008 по 2010 рік у системі Webometrix він піднявся з невідомості до 2977 місця серед 50 тисяч вищих навчальних закладів, що знаходяться у системі моніторингу, а на початок 2015 року покращив свої позиції вже до 2101 рядка.

Визнанням заслуг університету у роки незалежності України є вручення йому у 2003 році Почесної грамоти Кабінету Міністрів. П'ять разів поспіль (2005–2009) ОНУ був удостоєний почесного звання «Лідер сучасної освіти», а у 2010 році — гран-прі у рейтинговому конкурсі на виставці «Сучасна освіта в Україні», організованій МОН України та НАПН. Показово, що за один тільки 2009 рік колектив одержав 15 різноманітних відзнак за участь у 10 виставках. Протягом 2011–2014 років вже вчетверте

університет отримує почесне звання «Лідер наукової та науково-технічної діяльності» та гран-прі у номінації «Ефективність науково-дослідної роботи вищого навчального закладу». Крім того, в 2014 році ОНУ посів IV місце у рейтингу вищих навчальних закладів України за показниками наукометричної бази даних Scopus.

Заслуги університетських викладачів та науковців відзначено державними нагородами: орденом «За заслуги» III ступеня — ректора В. А. Сминтину, проректорів В. О. Іваницю та Є. Л. Стрельцова, декана історичного факультету В. Г. Кушніра та директора Миколаївського навчально-наукового інституту М. М. Шитюка, орденом Княгині Ольги I і II ступеня — декана професора Л. М. Голубенко.

Заслуженими діячами науки і техніки України стали професори І. П. Зелінський, В. О. Іваниця, І. М. Коваль, Т. Л. Ракитська, Н. Й. Сейфулліна, В. А. Сминтина, Є. Л. Стрельцов, О. Г. Топчієв, В. М. Тоцький. Відзначено також професора Л. М. Голубенко («Заслужений працівник освіти»), доцента Н. Г. Гандирук («Заслужений вчитель»), директора наукової бібліотеки М. О. Подрезову («Заслужений працівник культури»), професора І. С. Канзафарову («Заслужений юрист України»), доцента Г. А. Палатнікова («Заслужений художник України»). Державних премій удостоєні професори І. П. Зелінський, Ш. Д. Курмашев, Я. І. Лепіх, В. А. Сминтина, В. Н. Станко, О. А. Ханонкін, Є. Г. Черкез.

Керівництво університету запроваджує різноманітні заходи щодо соціального захисту та покращення умов життя і праці колективу. На початку десятиліття було розпочато будівництво житла для викладачів, внаслідок чого у 2013 році 62 родини співробітників ОНУ відсвяткували новосілля.

В університеті шанують пам'ятні дати і славний шлях. Так, на його 130-ту річницю та 150-річчя від дня народження Іллі Мечникова на фасаді головного корпусу встановлено першу меморіальну дошку видатному вченому. Через п'ять років друком вийшла перша у незалежній Україні «Історія Одеського університету (1865–2000)». До наступного ювілею вийшло вже друге, виправлене й доповнене, видання «Професори Одеського (Новоросійського) університету», побачив світ перший том «Випускники Одеського (Новоросійського) університету», а також збірка «Одеський університет за роки незалежності України».

Нині ОНУ — це більш ніж десятитисячний корпус тих, хто навчається, й півтори тисячі тих, хто навчає. Серед останніх — понад 20 академіків і членів-кореспондентів державних та галузевих академій, 18 заслужених діячів науки, освіти, культури, 12 лауреатів державних премій та інших премій державного рівня, майже 120 докторів наук, професорів, понад 600 кандидатів наук, доцентів, які працюють на майже 100 кафедрах. Щороку університет проводить кілька десятків міжнародних конференцій, публікує декілька сотень монографій, підручників та навчальних посібників та тисячі наукових статей.

В системі університету діють три навчально-наукові інститути — математики, економіки й механіки, інноваційної та післядипломної освіти, соціальних наук — та десять факультетів (фізичний, хімічний, геолого-географічний, біологічний, філософський, історичний, філологічний, романо-германської філології, економіко-правовий, журналістики, реклами й видавничої справи), півсотні наукових інститутів, науково-дослідних підрозділів, проблемних і галузевих лабораторій.

Ректор професор І. М. Коваль класифікує Одеський національний університет імені І. І. Мечникова як класичний навчальний заклад європейського типу, який готує фахівців з основних галузей природничих і гуманітарних наук. У XXI столітті, в умовах нових економічних і політичних реалій, розпочата підготовка спеціалістів з біотехнології, прикладної фізики, менеджменту, міжнародних відносин, політології, соціології, міжнародних економічних відносин, журналістики, мікробіології та інших сучасних спеціальностей. Університет здійснює підготовку фахівців на підставі відповідної ліцензії за 20 напрямками та більш ніж 40 спеціальностями. Діяльність університету позитивно оцінена європейськими освітянськими та науковими центрами.

Р о з д і л 2

Біологічний факультет²

Труднощі, в яких опинилася молода незалежна країна в 1990-ті роки, відбилися й на житті та функціонуванні факультетів ОНУ. Незважаючи на це, декану біологічного факультету 1986–1999 років — доктору біологічних наук, професору В. Д. Тараненку вдалося зберегти колектив і надбання попередніх поколінь науковців та викладачів.

У 2000–2006 роках факультет очолював доктор біологічних наук, професор В. М. Тоцький. За цей час сталося підвищення активності наукових досліджень на кафедрах, були запропоновані ефективні заходи щодо підвищення кількості студентів на факультеті, завдяки чому був виконаний план державного замовлення, а також суттєво зросла кількість студентів-контрактників. Нині понад 20 % студентів ОНУ, які навчаються за власні кошти, становлять студенти-біологи. З 2006 року деканом факультету є кандидат біологічних наук, доцент В. В. Заморов.

На 8 кафедрах факультету (біохімії; ботаніки; генетики та молекулярної біології; гідробіології та загальної екології; зоології; мікробіології, вірусології та біотехнології; фізіології людини і тварин; основ медичних знань та безпеки життєдіяльності) працює 71 співробітник, з них один дійсний член НАНУ, один дійсний член АН ВШУ, один член-кореспондент НААНУ, два заслужені діячі науки і техніки, 14 докторів і 47 кандидатів наук. У складі факультету функціонують навчальні, експериментальні бази і допоміжні підрозділи: гідробіологічна станція, база-стоянка маломірних суден, медико-біологічна клініка, навчальна лабораторія фізико-хімічних досліджень в біології, навчальна лабораторія інформаційних технологій і технічних засобів навчання, навчальна ізотопна лабораторія, навчальна лабораторія експериментальної ботаніки, зоологічний музей.

Факультет здійснює підготовку студентів за освітньо-професійними програмами: бакалавр (напрями «біологія», «біотехнологія»), спеціаліст (спеціальності «біологія», «мікробіологія») і магістр (спеціальності «біологія», «мікробіологія», «вірусологія»).

Наукова діяльність на факультеті ведеться викладачами, науковими співробітниками кафедр, аспірантами. Традиційними є комплексні дослідження біологічної різноманітності південного заходу України та інші екологічні дослідження. Разом зі співробітниками кафедр факультету в них активну участь приймають зоологічний музей (завідувач — доктор біологічних наук В. О. Лобков), ботанічний сад (директор — доктор біологічних наук О. М. Слюсаренко) і гідробіологічна станція (завідувач — кандидат біологічних наук О. О. Ковтун). На факультеті зберігається колекція морських та практично корисних для екологічної біотехнології штамів мікроорганізмів і гербарій, які мають паспорти об'єктів, що становлять Національне надбання України. Діють договори про співдружність з Інститутом мікробіології та вірусології імені Д. К. Заболотного НАНУ, Селекційно-генетичним інститутом — Національним центром насіннезнавства і сортовивчення НААНУ, Українським НДІ реабілітації і курортології МОЗ України, НДІ екологічної медицини, Басейновою СЕС водного транспорту, Одеським центром Південного НДІ морського рибного господарства та океанографії Міністерства аграрної політики та продовольства, Одеським філіалом Інституту біології південних морів НАНУ. Створено філії кафедри мікробіології, вірусології та біотехнології в науково-інженерному центрі «Водообробка» ФХІ НАНУ та в централізованій імуновірусологічній лабораторії з діагностики СНІДу Одеської обласної СЕС, філії кафедр

² Автори передмови В. В. Заморов, О. Л. Січняк.

ботаніки та мікробіології, вірусології та біотехнології в ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства імені В. Є. Таїрова» НААНУ.

З 2008 року функціонує спеціалізована вчена рада з захисту докторських дисертацій Д 41.051.06 за спеціальностями «біохімія», «екологія», «біотехнологія».

На факультеті видається «Вісник Одеського національного університету. Біологія», який входить до Переліку фахових видань України. З матеріалами журналу з 2001 року можна ознайомитися на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

За останні десятиліття проведені міжнародні наукові конференції Азово-Чорноморського орнітологічного союзу (2000, 2002, 2007), XVIII з'їзд Українського фізіологічного товариства (2010); Міжнародний семінар з біомедичної метаболоміки, діагностики та лікування туберкульозу в рамках проекту РП7 (2013), Міжнародні конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Біорізноманіття. Екологія. Еволюція. Адаптація» (2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013), Міжнародні наукові конференції «Читання пам'яті професора О. О. Браунера» (1997, 2000, 2003, 2007, 2013), XII з'їзд Українського ботанічного товариства (2006), X з'їзд Товариства мікробіологів України (2004); Українсько-польська конференція «Сучасні проблеми мікробіології» (2009), X Український біохімічний з'їзд (2010). З 2006 року щорічно проводиться літня школа «Молекулярна мікробіологія і біотехнологія».

Студенти факультету успішно виступають на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з біології. Усі висунуті на конкурс роботи проходять експертний добір і потрапляють у фінал, а у 2008, 2011 і 2012 роках студенти-біологи ОНУ були переможцями цього конкурсу. За останні роки 8 студентів факультету були стипендіатами Президента України, 3 — стипендіатами Верховної Ради, 3 — стипендіатами Кабінету Міністрів. Іменними стипендіями відмічалися також аспіранти та молоді вчені факультету: кандидати технічних наук, доценти Г. В. Ямборко та І. В. Страшнова, кандидати біологічних наук, доценти Н. В. Лиманська і В. А. Трач (стипендія Кабміну). Премію Верховної Ради отримали 2010 року кандидати біологічних наук Г. І. Жумінська та Т. В. Іваниця за цикл робіт «Молекулярна генетика автономних генетичних елементів та перспективи їх використання в біотехнології»; премію НАНУ для молодих вчених вищих навчальних закладів 2012 року — кандидати біологічних наук Ж. Ю. Сергеева, Т. В. Іваниця, К. Д. Крилова за кращу наукову роботу «Фагово-плазмідні взаємовідносини в дефектній полілізогенній системі *Erwinia carotovora*».

У 2003 році на базі існуючої ради молодих вчених і творчих наукових груп студентів, аспірантів і молодих вчених утворилося Мечниковське наукове товариство студентів, аспірантів та молодих вчених біологічного факультету, діяльність якого згодом охопила весь університет. Керують товариством його засновники, нині доценти біологічного факультету Ю. С. Назарчук та В. В. Немерцалов. Товариство видає збірник наукових праць.

2.1. Кафедра біохімії³

Кафедру біохімії з 1995 року очолює доцент, кандидат біологічних наук О. В. Запорожченко. Нині у складі кафедри працюють професори, доктори біологічних наук С. А. Петров і І. Л. Вовчук, доценти, кандидати біологічних наук О. К. Будняк, А. В. Сорокін, С. С. Чернадчук, Н. Л. Федорко, старший викладач О. О. Кокошкіна.

У новітній час основні напрями наукових пошуків кафедри присвячені: дослідженню регуляції процесів обміну кетокислот та амінокислот катаболітами вітамінів та деяких біологічно активних речовин в організмі за умов різних експериментальних патологій; дослідженню регуляції біоенергетичних та пластичних процесів в емб-

³ Автор О. В. Запорожченко.

ріональних клітинах ссавців; дослідженню механізмів регуляції активності компонентів системи протеолізу при онкологічному процесі.

Метою першого наукового напряму роботи є з'ясування біохімічних механізмів некоферментної і коферментної дії деяких вітамінів групи В, а також їх метаболітів, коферментів та інших похідних при фізіологічних, патологічних та екстремальних станах організму безхребетних (на прикладі чорноморських мідій *Mytilus Gallorprovincialis*) та хребетних тварин (миші, щури). Вперше було показано, що вміст вітамінів С, В₁, В₂ та ін. та їх метаболітів коферментно та некоферментно регулює активність залежних від них ферментів⁴. Інтенсивність цих процесів залежить від сезону, а також стану організму під дією фізіологічних, патологічних та стресових факторів⁵. Вплив гіпоксії замкненого простору, дія тетрахлорметану та важких металів на організм тварин викликали подібні біохімічні зміни у концентрації та співвідношенні метаболітів вітамінів та активності маркерних ферментів. Попереднє введення вітамінів або вживання деяких біологічно активних добавок частково або повністю відновлювало показники⁶. Вперше виявлено, що ніотинова кислота в досліджах *in vitro* знижує активність амінотрансфераз (АсАТ, АлАТ) в 3–8 разів, що значно перевищує ефекти, отримані в досліджах *in vivo*. Вперше визначено, що введення терапевтичної дози тіамінброміду перед гіпоксією замкненого простору зменшувало активність як АлАТ, так і АсАТ в порівнянні з контрольною групою щурів та із групою щурів, що піддавалися гіпоксії без введення тіамінброміду. Отримані дані можна розглядати як свідчення можливих конкурентних відносин між вітамінами РР і В₆ та тіамінбромідом і піридоксином на етапах тканинної протеїдізації. Зв'язування тіаміну та його похідних з частково очищеним катепсином L відбувається шляхом взаємодії його піримідинової частини з молекулою ферменту. Тіамін та його метаболіти, окрім тіамінтіолу, активують очищений катепсин L за рахунок тіазолового угруповання циклічної форми⁷.

Метою другого наукового напряму роботи є дослідження регуляції біоенергетичних та пластичних процесів в ембріональних тканинах ссавців. Вперше встановлено, що активність ферментів пластичного та енергетичного обміну істотно вища в ембріональних тканинах, ніж у сформованих тканинах. Показано, що алотрансплантація призводить до підвищення активності ММП-2, катепсин-D-подібної протеїнази, γ -амілази, трипсиноподібної протеїнази та інгібітора трипсину на 1–3-тю добу та стабілізації активності ферментів на 7-му добу, що доведено експериментально вперше⁸. Отримані результати свідчать про те, що інтенсивність процесів циклу трикар-

⁴ Будняк О. К., Узлякова І. В., Чернадчук С. С. та ін. Вплив ліпоєвої кислоти на вміст різних форм аскорбінової кислоти в органах чорноморських мідій *Mytilus galloprovincialis* // Вісник ХНУ. Біологія. — 2009. — Вип. 10. — № 878. — С. 5–9; Будняк А. К., Захарієва З. Е., Петров С. А. Метаболізм вітаміна С в органах чорноморських мідій *Mytilus Galloprovincialis* под действием липоевой кислоты // Вісник ОНУ: Біологія. — 2010. — Т. 15. — Вип. 6. — С. 5–8.

⁵ Кокошкіна О. А., Запорожченко А. В. Влияние общего рентгеновского облучения и никотиновой кислоты на активность электрофоретических изоформ малатдегидрогеназы в тканях крыс // Одеський медичний журнал. — 2012. — № 1 (135). — С. 21–25; Кокошкіна О. О., Запорожченко О. В., Станев О. І. Вплив рентгеновського опромінування і ніотинової кислоти на алкогольдегідрогеназну активність в тканинах щурів // Аграрний вісник Причорномор'я (АВП). — Вип. 62. — 2012. — С. 96–100.

⁶ Петров С. А., Устянська О. В. Регуляція тіаміном та його метаболітами активності деяких протеолітичних ферментів // Медична хімія. — 2011. — Т. 13. — № 1. — С. 44–46; Устянська О. В., Бокал І. І., Шварцова О. В. та ін. Регуляція тіаміном і його похідними активності катепсину L // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского (ТНУ): Биология. — 2011. — Т. 24 (63). — № 2. — С. 291–297; Федорко Н. Л., Устянская О. В., Петров С. А. Регуляція активності-2-оксoglутаратдегідрогенази в печінці щурів коферментами та метаболітами тіаміну // Вісник Львівського ун-ту. Серія біол. — 2011. — Вип. 56. — С. 42–48.

⁷ Устянська О. В., Шварцова С. А., Петров С. А. Вивчення взаємодії тіолвмісних сполук з катепсином L в органах білих щурів // Медична хімія. — 2009. — Т. 11. — № 3. — С. 68–70; Устянська О. В., Вовчук І. Л., Радіонов Д. Б. та ін. Вивчення взаємодії тіаміну та його метаболітів з частково очищеним катепсином L // Уч. зап. ТНУ. — 2012. — Т. 25 (64). — № 4. — С. 209–214.

⁸ Юзвяк Т. В., Вовчук І. Л., Петров С. А. Активність γ -амілази у м'язовій тканині білих щурів за трансплантації // Експериментальна та клінічна фізіологія і біохімія (ЕКФБ). — 2011. — № 1 (53). — С. 11–20.

бонових кислот в ембріональних тканинах ссавців (на прикладі щурів) істотно перевищує відповідні показники в тканинах дорослих тварин. З найбільшою інтенсивністю як в тканинах дорослих тварин, так і в тканинах ембріонів окиснюється сукцинат та α -кетоглутарат⁹. Оперативне втручання призводить до вірогідного збільшення питомої активності досліджених ферментів як у донорській тканині очередини, так і у черевній тканині реципієнта. Максимальне збільшення активності досліджених ферментів в черевній тканині та тканині стегна як ембріона, так і реципієнта встановлено на 1–3-тю добу після трансплантації¹⁰. Показано, що трансплантація ембріональних тканин призводить до прискорення утворення коферментної форми ФАД з вільного рибофлавіну як в ембріональних, так і в сформованих тканинах. Алотрансплантація ембріональної тканини призводить до прискореного синтезу ФАД. Встановлено перерозподіл рибофлавіну та його коферментних форм між тканиною донора та акцептора, яке супроводжується суттєвим переважанням активних форм рибофлавіну в тканинах акцептора. Алотрансплантація призводить до стимуляції процесів накопичення аскорбінової кислоти в ембріональній тканині. Експериментально доведено, що алотрансплантація ембріональної м'язової тканини дорослої тварини не впливає на активність трансаміназ. Вперше з'ясовано, що алотрансплантація призводить до стимуляції процесів накопичення аскорбінової кислоти в ембріональній тканині, однак не призводить до істотної мобілізації процесів метаболізму аскорбінової кислоти у однопометних щурів. Показано, що алотрансплантація призводить до істотного підвищення активності ферментів глутатіонметаболізуючої системи як в тканині трансплантату, так і в тканині дорослого щура. Активність глутатіонпероксидази вірогідно збільшується тільки на 1-шу добу після алотрансплантації, що свідчить про неспецифічну реакцію тканини реципієнта на оперативне втручання¹¹.

Метою третього наукового напряму роботи є дослідження механізмів регуляції активності компонентів системи протеолізу при онкопроцесі. За темою дослідження захищено докторську та 2 кандидатські дисертації. Вперше оцінений внесок широкого спектру протеаз у функціонування системи протеолізу в немалігнізованому і пухлинному ендометрії та яєчнику жінок¹². Вперше оцінені вікові особливості взаємодії компонентів системи протеолізу в немалігнізованому і пухлинному ендометрії та яєчнику. На підставі розрахунку коефіцієнтів детермінації показано, що в ендометрії, яєчниках та молочній залозі зростання активності трипсиноподібних протеїназ, карбоксипептидази А та активності ендогенного інгібітора трипсину детерміновано віком¹³. Підвищення активності катепсин-D-подібних протеїназ, катепсин-L-подібних

⁹ Кулібаба О. В., Янчукова А. О., Кобильник С. М. та ін. Баланс аскорбінової кислоти в м'язових тканинах при алотрансплантації ембріональної тканини // Вісник морської медицини. — 2011. — № 3 (53). — С. 152–154.

¹⁰ Кобильник С. М., Разумнова А. Ю., Петров С. А. Вивчення балансу тіаміну в м'язах донора після алотрансплантації ембріональної тканини // Уч. зап. ТНУ. — 2012. — Т. 25. — № 3. — С. 61–65.

¹¹ Кулібаба О. В., Янчукова А. О., Кобильник С. М., Петров С. А. та ін. Вказ. пр; Кулібаба О. В., Разумнова А. Ю., Петров С. А. Изучение активности трансаминаз и содержание белка при аллотрансплантации эмбриональных и сформированных мышечных тканей // Уч. зап. ТНУ. — 2012. — Т. 25. — № 3. — С. 103–108.

¹² Вовчук І. Л., Бендерська Н. В., Чернадчук С. С., Мотрук Н. В. та ін. Тканевые протеиназы опухолей яичника и матки // Уч. зап. ТНУ. — 2001. — Т. 14 (53). — № 2. — С. 17–20; Вовчук І. Л. Класифікація та біологічні функції металопротеїназ міжклітинного матриксу // Вісник ОНУ. — 2002. — Т. 7. — № 1. — С. 269–277; Чернадчук С. С., Вовчук І. Л. Активність катепсина В в опухоловій ткани репродуктивних органів жінок // Уч. зап. ТНУ. — 2003. — Т. 16 (55). — № 2. — С. 202–207; Вовчук І. Л., Чернадчук С. С. Активність таневых катепсин-L-подобных протеиназ у женщин с онкопатологией тела матки // Украинский биохимический журнал (УБЖ). — 2004. — Т. 76. — № 2. — С. 124–127.

¹³ Вовчук І. Л., Бендерська Н. В., Чернадчук С. С. та ін. Протеїнази сироватки крові жінок з доброякісними та злоякісними пухлинами репродуктивних органів // Вісник ОНУ. — 2001. — Т. 6. — Вип. 1. — С. 5–10; I. Vovchuk, N. Benderskaya, S. Chernadchuk [et al]. The study of content of estrogens in the tumor tissue of women's reproductive system // Proceedings of the 1st Eurasian Congress on Molecular Biotechnology. — Turkey, 2001. — Vol. 1. — P. 288–290; Вовчук І. Л. Активність карбоксипептидази А в новоутвореннях яєчника // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10. — Вип. 5. — С. 36–42; Чернадчук С. С., Вовчук І. Л. Активність ме-

протеїназ, матриксної металопротеїнази-2 ендометрія та яєчника та ендогенного інгібітора трипсину яєчника обумовлено прогресією пухлини, а зміна активності карбоксипептидази А ендометрія та яєчника обумовлена як віком, так і прогресією пухлини¹⁴. Вперше встановлена тканинспецифічність досліджуваних ферментів за умов озлоякіснення ендометрія, молочної залози та яєчника¹⁵. На підставі розрахунку коефіцієнтів кореляції показано, що в ендометрії зниження диференційовки аденокарциноми прямо пропорційно збільшенню активності матриксної металопротеїнази-2, карбоксипептидази А і трипсиноподібних протеїназ на фоні підвищення активності інгібітора трипсину¹⁶. В яєчнику підвищення активності матриксної металопротеїнази-2, карбоксипептидази А і трипсиноподібних протеїназ на фоні зниження активності ендогенного інгібітора трипсину зворотно пропорційно зниженню диференціювання цисаденокарциноми¹⁷. Вперше встановлено, що посилення малігнізації в ен-

талопротеїнази матриксу (МПП-2) у тканинах новоутворень ендометрія та міометрія // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10. — № 5. — С. 58–64; Вовчук І. Л. Активність катепсин-L-подібних протеїназ в тканинах новообразований яєчників жінок // Вісник ОНУ. Біологія. — 2007. — Т. 12. — Вип. 5. — С. 26–33; Вовчук І. Л., Фурман Ю. В. Онтогенетичні особливості взаємодії компонентів системи протеолізу в жінок з новоутвореннями ендометрія при канцерогенезі // Мед. хімія. — 2009. — Т. 11. — № 3. — С. 37–39.

- ¹⁴ Вовчук І. Л., Петров С. А. Активність металлопротеїнази (МПП-2) в тканинах новообразований яєчників жінок // ЕКФБ. — 2007. — № 2 (37). — С. 92–97; Вовчук І. Л. Роль катепсина D в інвазії і метастазуванні злоякісних опухолей // ЕКФБ. — 2009. — Т. 2 (46). — С. 57–61; її ж: Роль серинових протеїназ і їх ендогенних інгібіторів при неопластическій трансплантації // Лабораторна діагностика. — 2010. — Т. 4 (54). — С. 52–58; її ж: Прогностическе значення определения катепсина B и его ендогенных ингибиторов при неопластической трансформации // Онкологія. — 2010. — № 2. — С. 165–168; Устянська О. В., Вовчук І. Л., Радіонов Д. Б. та ін. Вивчення взаємодії тиаміну та його метаболітів з частково очищеним катепсином L // Вчені зап. ТНУ. — 2012. — Т. 25 (64). — № 4. — С. 209–214; Оришака О. В., Вовчук І. Л., Кучеров В. А. та ін. Выделение и идентификация тиаминпирофосфокиназы опухолевой ткани миометрия // Уч. зап. ТНУ. — 2012. — Т. 25 (64). — № 3. — С. 145–157; Оришака О. В., Вовчук І. Л., Петров С. А. Выделение и очистка тиаминпирофосфокиназы немалигнизированного миометрия и при наличии в нем опухолей // Вісник ХНУ. — 2012. — Вип. 15. — № 1008. — С. 23–40; Лабунец Г. Н., Орел Н. А., Вовчук І. Л. Роль катепсина H в неоплазии человека // Вісник ОНУ. — 2012. — Т. 17. — Вип. 1–2. — С. 24–32.
- ¹⁵ Вовчук І. Л., Чернадчук С. С., Мотрук Н. В. та ін. Активність карбоксипептидази А в новоутвореннях молочної залози // Вісник ОНУ. — 2004. — Т. 9. — Вип. 5. — С. 29–37; Вовчук І. Л., Філіпцова К. А. Виділення та очищення карбоксипептидази А з тканин молочної залози методом висолення сульфатом амонію // Там само. — 2006. — Т. 11. — Вип. 9. — С. 52–60; Вовчук І. Л., Мотрук Н. В. Активність матриксної металопротеїнази-2 в тканинах доброякісних та злоякісних новоутворень молочної залози // Там само. — 2007. — Т. 12. — Вип. 5. — С. 34–40; Вовчук І. Л. Фізико-хімічні і біохімічні властивості карбоксипептидази А немалигнізованої і опухолевих тканин яєчника жінок // Весці НАН Білорусі. — 2008. — № 2. — С. 93–98; Вовчук І. Л., Філіпцова К. А. Виділення та очищення карбоксипептидази А з немалигнізованої тканини молочної залози методом електрофорезу // Там само. — 2008. — Т. 13. — Вип. 4. — С. 46–52; їхня ж: Виділення та очищення карбоксипептидази А з тканини доброякісного новоутворення молочної залози методом електрофорезу // ЕКФБ. — 2008. — № 2. — Вип. 42. — С. 32–37; їхня ж: Виділення та очищення карбоксипептидази А з тканини злоякісного новоутворення молочної залози методом електрофорезу // Вісник ХНУ. — 2008. — № 828. — Вип. 8. — С. 10–15; Мотрук Н. В., Вовчук І. Л., Мосягін В. В. Стан системи протеолізу за онкопатології молочної залози у жінок різного віку // Мед. хімія. — 2009. — Т. 11. — № 3. — С. 37–39; Філіпцова К. А., Вовчук І. Л. Фізико-хімічні властивості карбоксипептидази А доброякісного новоутворення молочної залози // ЕКФБ. — 2012. — Т. 2 (58). — С. 56–61.
- ¹⁶ Вовчук І. Л., Дизик А. Е., Ануфрієв М. Г. та ін. Пептидгідролазна активність сыворотки крови жінок с онкологическими заболеваниями эндометрия // Вопр. мед. химии. — 2001. — Т. 47. — № 1. — С. 98–102; Вовчук І. Л., Кучеров В. А., Петров С. А. Выделение и идентификация молекулярных форм карбоксипептидазы А опухолевой ткани эндометрия матки жінок // Вісник ХНУ. — 2006. — Вип. 4. — № 748. — С. 21–32; I.L. Vovchuk, S.S. Chernadchuk, S.A. Petrov. Estrogens, trypsin-like proteases and carboxypeptidases A and B in womb body tumors // Biochem. (Moscow) Suppl. Ser. B: Biomed. Chem. — 2007. — V. 1. — #3. — P. 262–266.
- ¹⁷ Вовчук І. Л., Бендерська Н. В. Пептидгідролазна активність у сироватці крові жінок за розвитку злоякісних пухлин яєчників // Вісник ОНУ. — 1999. — Т. 4. — Вип. 3. — С. 122–126; їхня ж: Активність трипсиноподібної протеїнази та її інгібітора у сироватці крові жінок із злоякісними пухлинами яєчників // Там само. — Т. 5. — Вип. 1. — С. 255–259; Вовчук І. Л. Виділення та очищення карбоксипептидази А з тканини яєчника методом гель-хроматографії // Там само. — 2006. — Т. 11. — Вип. 9. — С. 18–30; її ж: Виділення

дометрії та яєчниках супроводжується змінами фізико-хімічних, біохімічних і регуляторних властивостей карбоксипептидази А¹⁸. В досліджах *in vitro* показано, що посилення малігнізації супроводжується зменшенням вмісту вуглеводів і SH-груп у складі ферменту, зменшенням молекулярної маси ферменту, підвищенням температурного оптимуму та стабільності ферменту, збільшенням кількості множинних форм карбоксипептидази А яєчника, зменшенням кількості множинних форм ферменту ендометрія та появою тканинноспецифічних пухлино-асоційованих форм ферменту¹⁹. Вперше на моделях *in vitro* показано, що карбоксипептидаза А немалігнізованого і пухлинного ендометрія та яєчника представлена різними формами, які відрізняються за чутливістю до впливу температури, катіонів, аніонів, активаторів, інгібіторів²⁰. Вперше досліджені кінетичні характеристики карбоксипептидази А немалігнізованого та пухлинного ендометрія та яєчника. Експериментально доведено, що інгібування карбоксипептидази А немалігнізованого яєчника, доброякісної і злоякісної пухлини яєчника і доброякісної пухлини ендометрія класичним інгібітором — фенілаланіном здійснюється за змішаним типом, а карбоксипептидази А немалігнізованого ендометрія і злоякісної пухлини ендометрія — за конкурентним типом. Вперше показано, що карбоксипептидаза А яєчника має більшу спорідненість до карбобензоксиглутамілфенілаланіну, ніж карбоксипептидаза А ендометрія, а посилення процесу малігнізації супроводжується зростанням спорідненості до субстрату ферменту пухлинного яєчника та ендометрія²¹. Обґрунтовано необхідність і доцільність комплексного підходу дослідження компонентів системи протеолізу при пухлиноутворенні в ендометрії та яєчнику, що дозволить виявити взаємозв'язки між компонентами протеолітичної системи за пухлинного процесу і на підставі цього розробити фармакологічні препарати скерованої дії²².

За останні десятиліття захищено 2 докторські (С. А. Петров, І. Л. Вовчук) та 6 кандидатських дисертацій (С. С. Чернадчук, Н. Л. Федорко, І. І. Бокал, О. В. Устянська, О. В. Оришака, К. А. Філіпцова), видані монографія²³ та підручники²⁴, а також отримані три патенти.

катепсиноподібних протеїназ із тканини немалігнізованого яєчника та їх очищення // ЕКФБ. — 2006. — № 3 (35). — С. 20–30; Вовчук І. Л., Петров С. А. Виділення та очищення трипсиноподібних протеїназ з тканини немалігнізованого яєчника // Вісник Львів. ун-ту. — 2007. — Вип. 43. — С. 96–105; їхня ж: Виділення та очищення карбоксипептидази А з цисаденоми яєчника жінок // Вісник ХНУ. — 2007. — Вип. 5. — № 768. — С. 15–24; Вовчук І. Л. Фізико-хімічні та біохімічні властивості карбоксипептидази А немалігнізованої та опухолевих тканин яєчника жінок // Весці НАН Білорусі. — 2008. — № 2. — С. 93–98.

¹⁸ Вовчук І. Л., Чернадчук С. С., Блохін Ю. В. та ін. Активність карбоксипептидаз у тканинах новоутворень тіла матки // Вісник ОНУ. — 2004. — Т. 9. — Вип. 1. — С. 25–33; I.L. Vovchuk, S.A. Petrov. The role of carboxypeptidases in carcinogenesis // Biochem. (Moscow) Suppl. Ser. B: Biomed. Chem. — 2008. — V. 2. — № 3. — P. 267–274.

¹⁹ Вовчук І. Л. Выделение и идентификация изоферментов карбоксипептидазы А из опухолевых тканей яичников // Вісник ОНУ. — 2006. — Т. 11. — Вип. 6. — С. 34–50; її ж: Виділення та очищення карбоксипептидази А з тканини яєчника методом гел-хроматографії // Там само. — 2006. — Т. 11. — Вип. 9. — С. 18–30.

²⁰ Вовчук І. Л., Петров С. А. Регуляція активності карбоксипептидази А яєчника жінок деякими інгібіторами та активаторами канцерогенеза // Вісник ОНУ. — 2008. — Т. 13. — Вип. 4. — С. 31–41.

²¹ Вовчук І. Л. Регуляція активності карбоксипептидази А ендометрія жінок деякими інгібіторами та активаторами канцерогенеза // Вісник ОНУ. — 2008. — Т. 13. — Вип. 14. — С. 13–21.

²² Вовчук І. Л., Мотрук Н. В., Мосягін В. В. Стан системи протеолізу за онкопатології молочної залози у жінок різного віку // Медична хімія. — 2009. — Т. 11. — № 3. — С. 37–39; Вовчук І. Л., Фурман Ю. В. Прогностическое значение определения активности катепсинов H, X, K, F, S, Z, L и их эндогенных ингибиторов при неопластической трансформации // Ученые записки РГСУ. — 2011. — № 4. — С. 202–206.

²³ Петров С. А., Запорожченко О. В., Галкін Б. М. та ін. Ферменти захисту і агресії мікроорганізмів. — Одеса, 2011.

²⁴ Фурман Ю. В., Мосягін В. В., Галкін Б. М. та ін. Соціальна екологія: уч. пос. — Курск, 2011; Галкін Б. М., Вовчук І. Л., Чернадчук С. С. та ін. Екологія суспільства: підручник. — Одеса, 2012; Петров С. А., Запорожченко О. В., Будняк О. К. та ін. Вітамінологія: підручник. — Одеса, 2013.

На базі цих наукових здобутків кафедра забезпечує читання загальних лекційних курсів: Хімія біоорганічна, Біохімія, Біофізика, Радіобіологія, Ензимологія, Основи токсикології, Радіоекологія, Загальні підходи та методи наукових досліджень. Викладаються також спецкурси: Біохімія білка, Біохімія нуклеїнових кислот, Біохімія онтогенезу, Біохімія вітамінів, Біохімія мембран, Біохімія гормонів, Теорії біокаталізу, Механізми регуляції біокаталізу, Ксенобіотики, Патологічна біохімія, Методи сучасної біохімії, Біохімія антибіотиків, Еволюційна біохімія, Технічна біохімія. Області діяльності випускників — вищі навчальні заклади, науково-дослідні установи, клінічні лабораторії, школи. Випускники кафедри працюють в наукових установах України і 20 країн світу.

2.2. Кафедра ботаніки²⁵

Новий етап в розвитку ботанічних підрозділів біологічного факультету охоплює більш ніж 20 років. З 1978 року і до кінця життя (1999) об'єднану кафедру ботаніки очолював доцент, кандидат біологічних наук В. Т. Коваль. Після нього кафедру очолила доцент, кандидат біологічних наук Г. А. Швець (до серпня 2014). Нині кафедру очолює доктор біологічних наук, професор Ф. П. Ткаченко.

Наукову та викладацьку роботу на кафедрі ведуть доктор біологічних наук, професор Ф. П. Ткаченко, кандидати біологічних наук, доценти Т. В. Васильєва, В. П. Герасим'юк, С. Г. Коваленко, В. В. Немерцалов, О. Б. Паузер, О. М. Попова, О. М. Ружицька, Г. А. Швець, кандидати біологічних наук Н. А. Кириленко, О. Б. Куцин, Ю. С. Назарчук, І. П. Якуба, старший викладач О. Ю. Бондаренко. Багато зусиль для забезпечення навчального процесу і виконання наукових досліджень прикладають лаборанти кафедри Л. В. Мурсанова і О. Л. Будняк. Наукова робота кафедри ведеться у двох напрямках: вивчення флори і рослинності Північно-Західного Причорномор'я (Ф. П. Ткаченко, В. П. Герасим'юк, С. Г. Коваленко, О. М. Попова, І. П. Ружицька, Т. В. Васильєва) та вивчення фізіологічної ролі мікроелементів у розвитку різних сільськогосподарських культур, функції ферментів насіння на початкових етапах розвитку рослин (В. Т. Коваль, Г. А. Швець, З. Є. Захарієва, О. Б. Паузер, М. О. Лесіна).

У XXI столітті особлива увага приділяється систематиці та практичному використанню морських та лиманних водоростей (Ф. П. Ткаченко²⁶, В. П. Герасим'юк²⁷, О. Б. Куцин²⁸), грибів, лишайників (Ю. С. Назарчук²⁹), імунітету рослин до захворювань (доктор біологічних наук, професор О. М. Слюсаренко³⁰), виявленню рідкісних та зникаю-

²⁵ Автор Ф. П. Ткаченко.

²⁶ Kostylev E.F., Tkachenko F.P., Tretiak I.P. Establishment of Zernov Phyllophora field marine reserve: Protection and restoration of unique ecosystem // Ocean and Coastal management. — 2010. — Vol. 53. — #5–6. — P. 203–208; Ткаченко Ф. П., Попова О. М., Бабенко О. А. Нова знахідка *Leucoagaricus wichanskyi* (Pilát) Bon et Woiffard для степової зони України // Укр. ботан. журн. — 2011. — Т. 68. — № 3. — С. 436–440; Ткаченко Ф. П., Костылев Э. Ф., Третьяк И. П. Макрофитобентос Малого филофорного поля (Каркинитский залив, Черное море, Украина) // Альгология. — 2012. — Т. 22. — № 3. — С. 295–302; їхня ж: Way of creating a new Marine Site of Natural Reserve Fund of Ukraine — Small Phyllophora Field // Turk. J. Fish. Aquat. Sci. — 2012. — V. 12. — P. 533–534.

²⁷ Герасим'юк В. П., Кириленко Н. А. Bacillariophyta бентоса нижнього течення річки Южный Буг (Україна) // Альгология. — 2006. — Т. 16. — № 3. — С. 312–324; Gerasimyuk V.P. Algae Species New for the Ukraine // Inter. J. Algae. — 2011. — V. 13. — #2. — P. 124–127; Герасим'юк В. П., Эннан А. А., Шихалеева Г. Н. Видовий склад водоростей бентоса Куяльницького лимана (Северо-Западное Причерноморье) // Альгология. — 2011. — Т. 21. — № 2. — С. 226–240; Герасим'юк В. П., Герасим'юк Н. В. Мікроскопічні водорості Одеських полів фільтрації // Вісник ОНУ. — 2013. — Т. 18. — Вип. 1. — С. 19–27.

²⁸ Ткаченко Ф. П., Куцин Е. Б. Види роду *Vaucheria* DC. водоемов северо-западного Причерноморья (Україна) // Альгология. — 2012. — Т. 22. — № 2. — С. 190–197.

²⁹ Назарчук Ю. С. Субстратна пристосованість лишайників степів південного заходу України // Вісник ОНУ. — 2008. — Т. 13. — Вип. 4. — С. 87–92; її ж: Еколого-географічні особливості ліхенобіоти степової зони південного заходу України // Вісник ОНУ. — 2013. — Т. 18. — Вип. 1 (30). — С. 28–33.

³⁰ Петрушенко В. В., Слюсаренко А. Н., Шихалеева Г. Н. и др. Концепция защиты декоративных растений в

чих видів рослин регіону (О. М. Попова³¹, Т. В. Васильєва³², С. Г. Коваленко, О. Ю. Бондаренко³³), вивченню дендрофлори (старший викладач В. О. Кузнецов (2002–2005), В. В. Немерцалов³⁴), синантропної флори та карантинних бур'янів (Т. В. Васильєва³⁵, С. Г. Коваленко³⁶, І. П. Ружицька, О. Ю. Бондаренко³⁷). Досліджуються біохімічні зміни та життєздатність насіння різних сільськогосподарських культур за умов тривалого зберігання, вплив мікроелементів і фізіологічно активних речовин на розвиток рослини (Г. А. Швець, О. Б. Паузер³⁸, І. П. Якуба³⁹, О. М. Ружицька⁴⁰).

Співробітники кафедри взяли участь у виконанні проекту TACIS WW/SCRE1/No.1 «Придунайские озера: Устойчивое восстановление и сохранение естественного состояния и экосистем», в експедиціях з вивчення флори острова Зміїний та прилеглої акваторії, у складанні кадастру рослинного світу Одещини, в інвентаризації природно-заповідного фонду області й Одеси, вивченні різноманіття рослинного покриву узбережжя причорноморських лиманів та прилеглої акваторії. Окрема увага приділяється вивченню та збереженню гербарію кафедри як національного надбання (О. Ю. Бондаренко⁴¹, С. Г. Коваленко, Т. В. Васильєва). Видано монографії з описом колекцій Й. К. Па-

городских условиях // Интродукция та захист рослин у ботанічних садах та дендропарках. — Донецьк, 2006. — С. 372–376; Євтушенко М. Д., Лісовий М. П., Пантелєєв В. К. та ін. Імунітет рослин: підручник для с.-г. ін-тів. — К., 2004; Товстуха А., Слюсаренко О., Котикова З. та ін. Фітосанітарний стан колекції тюльпанів Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова // Вісник КНУ. Интродукція та збереження рослинного різноманіття. — 2009. — № 22–24. — С. 53–54.

- ³¹ Попова О. М., Гамула О. В. Заповідне урочище «Кішеве» як елемент екомережі // Науковий вісник Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Лісівництво та декоративне садівництво. — 2012. — Вип. 171. — Ч. 1. — С. 144–148; Бабенко О. А., Попова О. М. Нові місцезнаходження рідкісних макроміцетів у Північно-Західному Причорномор'ї // Укр. ботан. журн. — 2013. — Т. 70. — № 4. — С. 547–551; Попова О. М. Перспективи оптимізації природно-заповідного фонду Одеси в контексті формування локальної екомережі // Шляхи оптимізації природно-заповідного фонду міст України як основи формування локальних екомереж. — Полтава, 2013. — С. 20–24.
- ³² Васильєва Т. В., Коваленко С. Г., Паузер Е. Б. Флора острова Змеиний // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10. — Вип. 4: Екологія. — С. 66–72; їхня ж: Конспект флори Південної Бессарабії. — Одеса, 2003.
- ³³ Бондаренко О. Ю., Васильєва Т. В. Рідкісні рослини флорокомплексів невеликих річок півдня Одеської області // Вісник ОНУ. — 2009. — Т. 14. — Вип. 8. — С. 15–21; Бондаренко О. Ю., Крюкова Г. М. Про *Glaucium flavum* Crsntz (Paraveraceae) в Одеській області // Чорномор. бот. ж. — 2013. — 9 (2). — С. 170–174.
- ³⁴ Немерцалов В. В. Современное состояние и пути обогащения дендрофлоры Одессы // Вестник ИрГСХА. — 2011. — Вып. 44. — Ч. 5. — С. 76–78; його ж: Представники родини Moraceae Link у дендрофлорі південного заходу України // Наукові основи збереження біотичної різноманітності. — 2011. — Т. 2 (9). — № 1. — С. 207–213; його ж: Адаптація представників родини Rosaceae Juss. до умов Північно-Західного Причорномор'я // Таврійський наук. вісник. — 2012. — Вип. 80. — Ч. 2. — С. 62–67.
- ³⁵ Васильєва Т. В. Інвазійно активні адвентивні види рослин Південної Бессарабії // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10. — Вип. 5. — С. 73–82; Васильєва Т. В., Коваленко С. Г., Коржова О. В. Насіння фалопії березковидної у вантажах сільськогосподарських культур // АВП. — 2012. — Вип. 61. — С. 121–125.
- ³⁶ Бондаренко О. Ю., Коваленко С. Г., Васильєва Т. В. Карантинні бур'яни півдня України у XIX–XX ст. // АВП. — 2012. — Вип. 61. — С. 30–35.
- ³⁷ Бондаренко Е. Ю., Васильєва Т. В. Характеристика синантропних видів растений флоры низовий между-речья Днестр-Тилигул (Одесская область, Украина) // Научные ведомости БелГУ. Серия: Естественные науки. — 2011. — № 3 (98). — Вып. 14/1. — С. 238–241; Бондаренко О. Ю., Васильєва Т. В., Петрушенко В. В. та ін. Синантропні види рослин у структурі фітоценозів узбережжя Куяльницького лиману // АВП. — 2012. — Вип. 61. — С. 26–30.
- ³⁸ Паузер О. Б., Швець Г. А., Якуба І. П. Застосування мікроелементів в овочівництві та рільництві // Вісник аграрної науки Південного регіону: Сільськогосподарські та біологічні науки (ВАНПР). — 2002. — Вип. 3. — С. 54–65.
- ³⁹ Якуба І. П., Паузер О. Б., Швець Г. А. та ін. Оцінка забезпеченості сільськогосподарських культур марганцем на південному чорноземі (за вмістом мікроелементу в ґрунті) / ВАНПР. — Вип. 8. — Одеса, 2007. — С. 48–54.
- ⁴⁰ Ружицька О. Н., Игнатова С. А., Безверхая Н. А. Способность к прорастанию в условиях in vitro изолированных зародышей невсхожих семян пшеницы // Вісник ОНУ. — 2006. — Т. 11. — № 1. — С. 122–128; Ружицька О. М., Заболотна А. П. Показники росту та насінневої продуктивності рослин деяких гексаплоїдних видів роду *Triticum* // Вісник ОНУ. — 2012. — Т. 17. — Вип. 1–2 (26–27). — С. 46–57.
- ⁴¹ Бондаренко О. Ю., Коваленко С. Г., Васильєва Т. В. Гербарій ОНУ (MSUD): Поява інвазійних видів рослин в

чоського⁴², та П. С. Шестерикова⁴³ (укладачі С. Г. Коваленко, О. Ю. Бондаренко, Т. В. Васильєва); готуються аналогічні роботи по колекціям Одеських вищих жіночих курсів та Е. Е. Ліндемана.

За результатами багаторічних досліджень захищена докторська дисертація Ф. П. Ткаченка «Макрофітобентос північно-західної частини Чорного моря (флора, розповсюдження, екологія, перспективи практичного використання)» (2007). Успішно діє аспірантура при кафедрі. За останні роки кандидатські дисертації захистили: В. П. Герасим'юк, С. П. Петрик, Т. В. Васильєва, О. М. Ружицька, О. Б. Куцин, І. П. Якуба, В. В. Немерцалов, Ю. С. Назарчук, Г. Ф. Аркушина.

Щороку співробітники кафедри публікують результати своїх досліджень у різних виданнях, приймають участь у вітчизняних та зарубіжних конференціях, допомагають студентам-фуркантам у підготовці перших наукових робіт. Викладачі кафедри й аспіранти приймають активну участь у виконанні держбюджетних (без цільового фінансування) наукових тем. Результати цих досліджень представлені у низці монографій і публікацій⁴⁴. До монографії «Острів Зміїний»⁴⁵ увійшли матеріали Ф. П. Ткаченка, Т. В. Васильєвої та Ю. С. Назарчук, а В. П. Герасим'юк є співавтором монографії *Algae of Ukraine*⁴⁶. За роки незалежності викладачі та студенти кафедри опублікували 758 робіт, в тому числі 27 статей у академічних журналах та наукометричних виданнях.

В. В. Немерцалов та Ю. С. Назарчук є ініціаторами та беззмінними (з 2003) членами оргкомітету біенале «Біорізноманіття. Екологія. Еволюція. Адаптація» для молодих науковців, у якому беруть участь не лише вітчизняні, а й зарубіжні дослідники.

Велика увага приділяється методиці викладання ботанічних дисциплін у сучасних умовах⁴⁷, правильному використанню термінології⁴⁸. Колективом видані численні методичні розробки та навчальний посібник з грифом МОН⁴⁹. Кафедра забезпечує читання таких загальних курсів з анатомії, морфології і фізіології рослин та ботаніки. Більш поглиблені знання студенти отримують з цілого ряду спецкурсів з означених дисциплін.

Велика увага на кафедрі приділяється безперервності поколінь. З історії ботанічних досліджень у Північному Причорномор'ї та в Україні видано монографію та регулярно здійснюються публікації⁵⁰.

Одеському повіті та в місті Одесі // Вісник ОНУ. — 2009. — Т. 14. — Вип. 14. — С. 7–14.

⁴² Їхня ж: Скарби гербарію ОНУ (MSUD): Гербарна колекція Й. К. Пачоського. — Одеса, 2013.

⁴³ Їхня ж: Скарби гербарію ОНУ (MSUD): Гербарна колекція П. С. Шестерикова. — Одеса, 2014.

⁴⁴ Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Конспект флори Південної Бессарабії. — Одеса, 2003; Немерцалов В. В. Конспект дендрофлори Одеси. — Одеса, 2007; Аркушина Г. Ф., Попова О. М. Конспект флори судинних рослин м. Кіровограда. — Кіровоград, 2010; Бондаренко О. Ю. Конспект флори пониззя межириччя Дністер-Тилігул. — К., 2009.

⁴⁵ Острів Зміїний: Рослинний і тваринний світ / В. А. Сминтина та ін.; відп. ред. В. О. Іваниця. — Одеса, 2008. — С. 23–81.

⁴⁶ V.P. Gerasimuk, O.V. Gerasymova, M.O. Struk (Konischuk) [et al]. *Algae of Ukraine: Diversity, Nomenclature, Taxonomy, Ecology and Geography*. — Vol. 2. Bacillariophyta. — Ruggell, Liechtenstein, 2009.

⁴⁷ Ружицька О. М., Паузер О. Б., Швець Г. А. та ін. Викладання дисципліни «Фізіологія та біохімія рослин» в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова за кредитно-модульної організації навчального процесу // Фізіологія рослин: проблеми та перспективи розвитку. — К., 2009. — Т. 2. — С. 685–689.

⁴⁸ Русско-українсько-англійський словарь названий. Растения, грибы / О. Ю. Бондаренко, Т. В. Васильєва, О. Б. Паузер, Г. А. Швець. — Одеса, 2005; Слюсаренко О. М., Коваленко С. Г., Васильєва Т. В. та ін. Словник ботанічних термінів / під ред. С. Г. Коваленко. — Одеса, 2012.

⁴⁹ Ткаченко Ф. П. Морські водорості-макрофіти України (північно-західна частина Чорного моря): навч. пос. — Одеса, 2011.

⁵⁰ Коваленко С. Г., Васильєва Т. В. Внесок А. І. Дьоміної в ресурсознавство України (до 100-річчя від дня народження) // Вісник Запорізького держ. ун-ту: Біологічні науки. — 2004. — Вип. 1. — С. 86–88; Пашковская Н. М. Забытые имена: Георгий Иосифович Потапенко // Вісник ОНУ. — 2004. — Т. 9. — № 1. — С. 269–274; Бондаренко О. Ю., Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Колектори колекції Й. К. Пачоського у гербарії Одеського національного університету // V Ботанічні читання пам'яті Й. К. Пачоського: міжнар. наук. конф. — Херсон, 2009. — С. 10; Коваленко С. Г., Васильєва Т. В., Швець Г. А. 145 років існування кафедри ботаніки ОНУ // Вісник ОНУ. — 2010. — Т. 15. — Вип. 6. — С. 117–124; їхня ж: Ботаніки і ботанічні дослід-

Випускники кафедри працюють в школах, коледжах, вищих навчальних закладах, ботанічних садах, підприємствах зеленого будівництва, науково-дослідних установах.

2.3. Кафедра генетики і молекулярної біології⁵¹

Кафедрою генетики та молекулярної біології з 1976 по 2013 рік керував доктор біологічних наук, професор, дійсний член АН ВШУ, лауреат премії імені О. В. Палладіна В. М. Тоцький. Починаючи з 1992 року, під його керівництвом співробітники кафедри виконали різносторонні дослідження на дрозофілі, в результаті чого кандидатські дисертації захистили З. У. Джан (Корея), Н. М. Ю. Аль-Шиблі (Йорданія), Л. В. Левчук та С. В. Білоконь (Україна) та інші за спеціальністю «генетика». В результаті проведених фундаментальних досліджень були з'ясовані онтогенетичні особливості пристосованості лінійних і гібридних форм дрозофіли до підвищеної температури, голодування, надлишку в живильному середовищі етанолу та дії інших факторів зовнішнього середовища. Науковці кафедри отримали лінії дрозофіли з синтезованими генотипами шляхом заміщення хромосом і проведення насичуючих схрещувань. У особин цих ліній оцінювалися такі показники життєздатності, як плодючість, тривалість життя тощо, в зіставленні з експресією генів ряду ферментів. Відповідальними виконавцями цих робіт були кандидат біологічних наук, доцент Н. Д. Хаустова, аспіранти Л. В. Левчук, Н. М. Ю. Аль-Шиблі та С. В. Білоконь⁵².

В окремій серії досліджень вивчалися генетичні особливості механізмів протеолізу та його регуляції в онтогенезі деяких ліній дрозофіли: з'ясована експресія генів трипсिनopodobного ферменту, розроблено метод виділення та очищення цього ферменту, показано вплив *in vivo* іонів важких металів на зазначену експресію, а також на темпи розвитку, реальну плодючість і виживаність різних генотипів дрозофіли. Дослідження в цій галузі проводили кандидат біологічних наук, доцент О. М. Андрієвський та аспірант І. Л. Рижко. Одночасно на кафедрі генетики і молекулярної біології було ініційовано вивчення естеролітичної системи дрозофіли. З даною тематикою в минулі роки була пов'язана наукова діяльність інженера К. В. Єсеркепової та аспіранта З. У. Джана. Ці експерименти продовжені і поглиблені в 2003–2009 роках. У результаті з'ясовано: гістотопографію естераз, зміну експресивності генів цих ферментів в онтогенезі, їхні біохімічні властивості, статеві, міжлінійні та міжпопуляційні відмінності, стійкість до хімічних реагентів і температури. Проаналізовано генетичну структуру лабораторних та природних популяцій дрозофіли дикого типу, гетерогенних за локусом β -естерази та інших ферментів⁵³.

ження в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865–2005). — Одеса, 2005; Васильева Т. В., Ильинская А. Ф., Мосякин С. Л. та ін. Вера Викторовна Протопопова — ведущий исследователь синантропной флоры Украины: к 80-летию со дня рождения и 55-летию научной деятельности // Ботанич. журн. — 2013. — Т. 98. — № 5. — С. 652–654.

⁵¹ Автор С. В. Чеботар.

⁵² Тоцький В. Н., Хаустова Н. Д., Моргун С. В. та ін. Ген-ензимная система алкогольдегидрогеназы при изменении генотипа у *Drosophila melanogaster* // УБЖ. — 1998. — Т. 70. — № 5. — С. 42–51; Тоцький В. М. Генетично-біохімічні механізми адаптації природних і штучно створених генотипів // Вісник ОДУ. — 2000. — Т. 5. — Вип. 1. — С. 229–308; Хаустова Н. Д., Алшибли Нассер Мухамед, Тоцький В. Н. и др. Частота рекомбинаций как показатель генного баланса и приспособленности дрозофилы // Вісник ОНУ. — 2003. — Т. 8. — № 1. — С. 86–90; Хаустова Н. Д., Тоцький В. М. Пристосованість мутантів *vg* *Drosophila melanogaster* і генетична структура штучних популяцій, що містить маркерний ген // Вісник ОНУ. — 2004. — Т. 9. — Вип. 5. — С. 153–158; Тоцький В. Н., Хаустова Н. Д., Білоконь С. В. генетические механизмы адаптации и генный баланс // Фактори експериментальної еволюції організмів. — 2008. — Т. 4. — С. 324–328.

⁵³ Андриєвський А. М., Мирось С. Л. Экспрессия β -специфической карбоксилазы у мух различных линий *Drosophila melanogaster* // Вісник ОНУ. — 2008. — Т. 13. — Вип. 14. — С. 67–74; Радіонов Д. Б., Проценко О. В., Андрієвський О. М. та ін. Частоти алелів карбоксиестерази рекомбінаційних та мутаційних подій в X-хромосомі *Drosophila melanogaster* популяцій в м. Одесі // Цитология и генетика (ЦіГ). — 2011. — № 3. — С. 63–67.

З'ясовано генетико-біохімічний поліморфізм естераз у окремих видів дрозофіл і розроблено методи виділення і очищення естераз із тканин імаго (О. М. Андрієвський). Окрема серія досліджень була присвячена вивченню генетичної структури природних популяцій дрозофіли різних регіонів України, включаючи зону відчуження в районі Чорнобильської АЕС. У ході виконання даної роботи здійснювався моніторинг частот алелів і генотипів за маркерними генами *β -est* і *Adh*. У зазначених дослідженнях брали участь аспіранти І. А. Чернов, О. Л. Міресь та С. Л. Пастернак. До 2014 року відповідальними виконавцями цих наукових робіт були завідувач лабораторією фізико-хімічних методів дослідження Д. Б. Радіонов, молодший науковий співробітник В. О. Кучеров, доценти О. М. Андрієвський, Н. Д. Хаустова та С. В. Білоконь. Зазначимо, що ці дослідження проводилися з 2007 року в рамках тісної співпраці кафедри генетики і молекулярної біології ОНУ і кафедри загальної та молекулярної генетики КНУ імені Т. Г. Шевченка. І зараз кафедра підтримує дружні наукові зв'язки з кафедрами генетики ХНУ імені В. М. Каразіна та ЛНУ імені І. Франка.

Крім наукових досліджень, популяції *Drosophila melanogaster* широко використовуються в навчальному процесі кафедри. Навчальні курси, які читаються на кафедрі, передбачають виконання студентами цілого ряду індивідуальних завдань на зазначеному модельному об'єкті. Ці завдання включають проведення гібридологічного аналізу, вивчення частоти кросинговеру і побудову генетичних карт; виявлення домігантних і рецесивних мутацій у мух з природних популяцій і багато іншого. Таким чином, *Drosophila melanogaster* залишається найбільш популярним об'єктом досліджень при виконанні студентами кваліфікаційних робіт бакалаврів, спеціалістів і магістрів.

Кафедра генетики і молекулярної біології ОНУ зробила вагомий внесок у розвиток генетичних досліджень на модельному об'єкті *Drosophila melanogaster*. У зв'язку з цим Українське товариство генетиків і селекціонерів імені М. І. Вавилова спільно з колективом кафедри у 2010 році організувало на кафедрі Міжнародну конференцію з тематики «Дрозофіла в експериментальній генетиці та біології».

На кафедрі працює злагоджений колектив висококваліфікованих викладачів-науковців. За досягнення у науковій, організаторській і педагогічній роботі колишньому завідувачу В. М. Тоцькому присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», він нагороджений Почесними грамотами Верховної Ради та Ради міністрів України, почесною відзнакою Одеської облдержадміністрації. Вчений є автором україномовного підручника «Генетика» для студентів вищих навчальних закладів, затвердженого МОН України. Цей підручник тричі перевидавався (1998, 2002, 2008)⁵⁴.

Окремо слід згадати, що до 1992 року на кафедрі працювала доцент Г. І. Білова, яка довгі роки викладала «Дарвінізм і еволюційне вчення», проводила лабораторні роботи з генетики, цитології, рослинництва. Наукові інтереси Г. І. Білової були пов'язані з вивченням віддаленої гібридизації бавовнику й гороху, а також проблемами мутагенезу.

Багато років працювала на кафедрі професор Т. П. Бланковська, доктор біологічних наук, яка захистила докторську дисертацію в 1992 році⁵⁵. Її наукові дослідження були спрямовані на вивчення генетичних аспектів ембріогенезу рослин⁵⁶.

⁵⁴ Тоцький В. М. Генетика: підручник для студентів біологічних спеціальностей університетів: в 2 т. — Одеса, 1998; 2-ге вид., випр. та доп. — Одеса, 2002; 3-тє вид., випр. та доп. — Одеса, 2008.

⁵⁵ Бланковская Т. Ф. Морфо-функциональные аспекты развития генеративных структур хлебных злаков: дисс. ... д-ра биол. наук. — СПб., 1992.

⁵⁶ Бланковская Т. Ф., Трочинская Т. Г. Цитологические маркеры экспрессивности генов рРНК в микроспорогенезе у ржи, пшеницы и пшенично-ржаных гибридов // ЦіГ. — 2005. — Т. 39. — № 2. — С. 22–26; Trochinskaya T.G., Blankovskaya T.F., Totskii V.N. Quantitative Characters of Male Generative Structure Cells of Wheat, Rye and Wheat-Rye hybrids during Microsporogenesis // Cytology and Genetics (C&G). — 2010. — Vol. 4. — P. 233–238.

До 2000 року на кафедрі працювала кандидат біологічних наук, доцент В. І. Максимова, спеціаліст з генетики і цитоембріології злаків. Вона впровадила в навчальний процес спецкурс «Культура рослинних клітин і тканин» та розділи великого спецпрактикуму з генетики кукурудзи та каріотипування рослин. Разом із науковцями Селекційно-генетичного інституту (СГІ) НААНУ та студентами кафедри вона проводила дослідження цитогенетичної стабільності (мітозу і мейозу) алополіплоїдів злаків (тритикале), цитологічні та морфогенетичні дослідження в культурі сільськогосподарських рослин *in vitro*. Багато сил В. І. Максимова віддала створенню філіалу кафедри генетики у СГІ.

Доцент, кандидат біологічних наук Н. Г. Гандирук працювала на кафедрі до 2006 року. З 1992 року вона налагодила творчі зв'язки біологічного факультету з Рішельєвським лицеем, активно працювала з обдарованою молоддю, підготувала понад 50 призерів III етапу та 15 призерів IV етапу Всеукраїнської олімпіади з біології, а також 3 срібні призи міжнародних олімпіад з біології у Таїланді (1995), Швеції (1999) та Бельгії (2001). За активну плідну роботу з обдарованою молоддю їй присвоєно почесне звання «Заслужений вчитель України».

Доцент кафедри, старший науковий співробітник, кандидат біологічних наук О. Л. Січняк прийшов на кафедру з відділу генетики СГІ у 2000 році. Він вивчає механізми онтогенетичної та філогенетичної адаптації пшениць після віддаленої гібридизації, веде дослідження з проблем формування генетичної коадаптації при створенні синтетичних генотипів злаків. Ним опублікована серія робіт щодо цитогенетичної характеристики гібридів твердої пшениці з *Aegilops caudata* L., впливу чужорідних геномів на диплоїдизуючу систему пшениці, аналізу проблем формування генетичної коадаптації при створенні синтетичних генотипів, зокрема з вивчення цитогенетичних процесів при гібридизації *Triticum aestivum* і *Haynaticum*⁵⁷. В результаті досліджень О. Л. Січняка були з'ясовані особливості впливу алоплазм на адаптивні властивості інтрогресивних форм пшениці⁵⁸, на стійкість пшениці до ряду абіотичних (низька температура, засоленість ґрунту)⁵⁹ та біотичних (бура та стеблова іржа, борошніста роса)⁶⁰ факторів, з'ясована роль окремих ген-ензимних систем у формуванні адаптивності⁶¹, особливості стабілізації мейозу у пшенично-чужорідних гібридів. Крім того, вчений започаткував на кафедрі дослідження цитогенетичних ефектів пестицидів на об'єкти захисту⁶². Ним видано конспекти лекцій зі спеціальних курсів

⁵⁷ Січняк А. Л., Прокопович Е. Л., Симоненко Л. К. и др. Влияние чужеродных геномов на диплоидизирующую систему пшеницы // ЦіГ. — 2000. — Т. 34. — № 3. — С. 28–33; Січняк А. Л., Тоцький В. Н., Топтиков В. А. и др. Проблемы формирования генетической коадаптации при создании синтетических генотипов // Там само. — 2002. — Т. 36. — № 6. — С. 70–77; Січняк А. Л., Прокопович Е. Л., Файт В. И. Цитогенетические процессы при гибридизации *Triticum aestivum* и *Haynaticum* // Там само. — 2003. — Т. 37. — № 5. — С. 72–79.

⁵⁸ Sechnyak A.L., Golub J.V. The Adaptability of Wheat Alloplasmic Lines during Hybridization // C&G. — 2010. — Vol. 44. — No. 1. — P. 23–27.

⁵⁹ Січняк О. Л., Топтиков В. А., Поліненко А. А. та ін. Солестійкість та особливості спектрів пероксидази та естерази у пшенично-чужорідних гібридів за умов сольового стресу // Вісник Сумського нац. аграрного ун-ту. Агронімія і біологія. — 2012. — Вип. 2 (23). — С. 191–197.

⁶⁰ Sechnyak A.L., Vasiliev A.A., Mandrychenko T.A. [et al]. Resistance of alloplasmic wheats to brown leaf rust // Analele Universității din Oradea: Fascicula Biologie. — 2010. — Т. XVII. — Is. 2. — P. 292–295; Sechnyak A.L., Vasiliev A.A., Tkachenko I.S. Resistance to brown leaf rust of hybrids between wheat and amphiploids wheat-*Thinopyrum* // Там само. — 2011. — Т. XVIII. — Is. 2. — P. 136–139; Січняк О. Л., Васильєв О. А. Стійкість до борошністої роси пшенично-чужорідних гібридів та батьківських форм // Вісник ОНУ. — 2014. — Т. 19. — № 1 (34).

⁶¹ Січняк О. Л., Мандриченко Т. А., Тоцький В. М. зміни спектра пероксидази алоплазматичних ліній м'якої пшениці за гібридизації // Вісник ОНУ. — 2007. — Т. 12. — С. 131–144.

⁶² Копытчук Т. Е., Sechnyak A.L. Regularity of mitosis in different varieties of winter bread wheat under the action of herbicides // Analele Universității din Oradea: Fascicula Biologie. — 2012. — Т. XIX. — Is. 1. — P. 80–83.

«Позахромосомна спадковість»⁶³, «Популяційна біологія»⁶⁴, методичний посібник «Генетика популяцій»⁶⁵.

Доцент Н. Д. Хаустова у 1989 році захистила кандидатську дисертацію. Її наукові інтереси пов'язані з вивченням ролі генного балансу в адаптації дрозофіли до умов довкілля⁶⁶.

У 1993 році на посаду доцента кафедри був зарахований О. М. Андрієвський, який у 1988 захистив кандидатську дисертацію. Сьогодні він продовжує дослідження білкового поліморфізму в популяціях дрозофіли, вивчає роль окремих ген-ензимних систем в онтогенезі дрозофіли та інших біонтів⁶⁷. Він вперше на біологічному факультеті розробив та запровадив в навчальний процес навчально-виробничу практику з фізико-хімічних методів дослідження, опублікував методичний посібник «Фізико-хімічні методи дослідження білків»⁶⁸.

В 2004 році до складу кафедри долучилася С. Л. Міресь, яка у 2003 році захистила кандидатську дисертацію в СГІ. Зараз доцент С. Л. Міресь вивчає генетичні особливості макроміцетів⁶⁹.

Доцент С. В. Білоконь працює на кафедрі з 2006 року. В 2007 році вона захистила кандидатську дисертацію⁷⁰ і продовжує вивчення механізмів онтогенетичної та філогенетичної адаптації *Drosophila melanogaster*⁷¹.

З 2006 року на кафедрі генетики і молекулярної біології розпочала трудову діяльність доцент Н. С. Задерей, яка до того займалася розробкою умов культивування тканин, клітин та органів бобових рослин на штучних поживних середовищах в умовах *in vitro* в лабораторії біотехнології СГІ. Вона опанувала методи виділення протопластів з мезофіла листа та їх культивування з метою отримання калусів і рослин-регенерантів. Н. С. Задерей розробила курси лекцій з біотехнології рослин, клітинної інженерії, фармакогенетики, молекулярних механізмів диференціації клітин, опублікувала «Задачник з генетики та молекулярної біології»⁷².

У 2001–2010 роках функціонувала філія кафедри на базі Південного біотехнологічного центру у рослинництві НААНУ, яким керував академік, доктор біологічних наук, професор Ю. М. Сиволап. Науковці центру — доктор біологічних наук С. О. Ігнатова та кандидати біологічних наук В. І. Максимова, С. В. Чеботар, М. С. Бальвінська,

⁶³ Січняк О. Л. Нехромосомна спадковість: конспект лекцій. — Одеса, 2004.

⁶⁴ Його ж: Популяційна біологія: конспект лекцій для студентів заочної форми навчання спеціальності «біологія». — Одеса, 2011.

⁶⁵ Його ж: Розв'язування задач з популяційної генетики: метод. пос. — Одеса, 2003.

⁶⁶ Khaustova N. D. Locus Adh of *Drosophila melanogaster* under Selection for Delayed Senescence // Russian J. of Genetics. — 1995. — Vol. 31. — № 5. — P. 553–557; Khaustova N.D., Morgun S.V. The ADH Gene-Enzyme system and fitness of *Drosophila melanogaster* mutants // Там само. — 1999. — Vol. 35. — № 5. — P. 501–505; Хаустова Н. Д., Тоцький В. М., Радіонов Д. Б. та ін. Пристосованість і ген-ензимна система алкогольдегідрогенази (АДГ) в природних популяціях *Drosophila melanogaster* // Дрозофіла в експериментальній генетиці та біології: зб. наук. праць II Міжнар. конф. — Одеса, 2010. — С. 133–136.

⁶⁷ Андрієвський А. М. Генотипические особенности экспрессии аллозимов β -специфичной гидролазы эфирных карбоновых кислот у *Drosophila melanogaster* дикого типа // ЦіГ. — 2008. — Т. 42. — № 6. — С. 34–42; його ж: Органно-специфическая локализация карбоксиэстераз *Drosophila melanogaster* в онтогенезе // Вісник ОНУ. — 2010. — Вип. 15. — С. 40–48.

⁶⁸ Фізико-хімічні методи дослідження білків: метод. пос. / О. М. Андрієвський, С. Л. Міресь, С. Л. Пастернак. — Одеса, 2014.

⁶⁹ Міресь С. Л., Дуденко Ю. Ю., Бобрешова Н. С. та ін. Електрофоретичні спектри карбоксилестераз *Ganoderma lucidum* (Curtis: Fr.) P.Karst. залежно від умов екстрагування та субстрату вирощування // Мікробіологія і біотехнологія (МіБ). — № 2 (18). — 2012. — С. 52–59.

⁷⁰ Білоконь С. В. Мутації *cn* і *vg*, локус *Adh* і пристосованість генотипів *Drosophila melanogaster* Meig: автореф. ... канд. біол. наук. — Одеса, 2007.

⁷¹ Білоконь С. В., Скляр В. С. Генотоксичний ефект гербіцидів і плодючість *Drosophila melanogaster* // Вісник ОНУ. — 2012. — Т. 17. — Вип. 4. — С. 57–61; Білоконь С. В., Сінокос І. Л., Ніжевич І. Л. Пристосованість та репродуктивна функція *Drosophila melanogaster* за впливу гербіцидів // Природничий альманах (ПА). — 2013. — Вип. 19. — С. 38–44.

⁷² Задерей Н. С. Задачник з генетики та молекулярної біології: навч.-метод. пос. — Одеса, 2007.

Н. Е. Кожухова, А. Є. Солоденко, І. А. Балашова працювали викладачами-сумісниками у філії кафедри на посадах доцентів. Під їхнім керівництвом студенти виконували курсові, бакалаврські, магістерські роботи, опановували молекулярно-генетичні та біотехнологічні методи досліджень.

У 2011 році для викладацької і дослідницької роботи на посаду доцента кафедри було запрошено С. В. Чеботар, яка у 2009 році захистила докторську дисертацію⁷³. Під її керівництвом на кафедрі розвивається тематика з молекулярної генетики злаків⁷⁴, а також молекулярно-генетичні дослідження гідробіонтів Чорноморського басейну⁷⁵, поширюється наукове співробітництво з колегами з інших країн⁷⁶. У 2013 році доктор біологічних наук С. В. Чеботар обрана завідувачем кафедри.

Велику роботу щодо забезпечення навчального процесу і наукових досліджень проводять інженери I категорії Н. А. Стрельцова (підтримання колекції дрозофіл) та З. В. Міресь, фахівець I категорії Т. В. Казур.

З середини 1980-х років на кафедрі під керівництвом В. М. Тоцького працює наукова група (відповідальні виконавці — кандидати біологічних наук Л. Ф. Дьяченко, з 2011 року В. А. Топтіков). Науковці групи виконали дослідження, пов'язані з вивченням адаптивних комплексів генів у популяції рослин і тварин за конкретних умов існування, генетико-біохімічних особливостей онтогенезу рослин⁷⁷ тощо. Ними обґрунтовано використання систем ізозимів загальноклітинних ферментів для прогнозування адаптивних можливостей сільськогосподарських культур, розроблено та успішно впроваджено у практику технологію оптимального культивування *in vitro* тканинних експлантів сортів картоплі, суниці садової, алое та гвоздики. В даний час група вивчає генетичний, біохімічний і морфометричний поліморфізм чорноморської рапани *Rapana venosa* як небезпечного інвазійного виду з метою оцінки ступеня адаптивності цього молюска до умов Чорного моря і визначення перспективи використання показників стану популяції рапани для загальної оцінки стану екосистеми.

Головні напрями наукових досліджень кафедри присвячені наступним проблемам: пристосованість та стан ген-ензимних систем *Drosophila melanogaster* з експериментальних і природних популяцій; динаміка генетичної структури досліджуваних популяцій *Drosophila melanogaster* при довготривалому впливі екологічних чинників; взаємодія генів та їх коадаптація за добору у представників природних і експериментальних популяцій рослин і тварин; аналіз експресії структурних генів ферментів та інших білків за умов онтогенетичної і філогенетичної адаптації рослин і тварин; експресивність структурних генів рослин за природної і штучної поліплоїдії; цитогенетичні та цитоембріологічні прояви кількісних ознак у рослин; моніторинг мутагенних ефектів пестицидів на модельних об'єктах і сільськогосподарських культурах; поліморфізм ген-ензимних систем в популяціях окремих гідробіонтів Чорноморського басейну; стан ген-ензимних систем та адаптаційні властивості лікарських базидіомі-

⁷³ Чеботар С. В. Молекулярно-генетический анализ генофонда озимой мягкой пшеницы Украины: дис. ... д-ра биол. наук. — Одесса, 2009.

⁷⁴ Бакума А. О., Булавка Н. В., Чеботар С. В. ПЛР-аналіз алельного стану гена Ppd-D1 у генотипах сортів м'якої пшениці Миронівського інституту пшениці ім. В. М. Ремесла // Вісник Сумського нац. ун-ту. — 2014. — Вип. 3 (27). — С. 243–246; Топораш М. К. ПЛР-аналіз алельного стану Wx -генів в генотипах селекційних форм м'якої пшениці // зб. матер. наук. тов. студентів, аспірантів і молодих вчених ОНУ. — 2014.

⁷⁵ Слынько Ю. В., Столбунова В. В., Чеботар С. В. и др. Разнообразие гаплотипов по локусу *cyt b* мтДНК бычка-кругляка (*Neogobius melanostomus* (Pallas)) в северо-западной части Черноморского бассейна // Генетика. — 2014. — Т. 50. — № 3. — С. 314–320.

⁷⁶ Landjeva S., Ganeva G., Korzun V. [et al]. Genetic diversity of old bread wheat germplasm from the Black Sea region evaluated by microsatellites and agronomic traits // Genetic Resources and Crop Evolution. — 2014. — P. 1–12.

⁷⁷ Tophtikov V.A., Diachenko L.F., Totsky V.N. Estimation of enzyme multiple molecular forms spectra using the index of system diversity level // C&G. — 2010. — V. 44. — #1. — P. 46–53; їхня ж: Экспрессивность антиоксидантных оксидоредуктаз и белковый профиль тканей проростков озимых и яровых форм злаков при экстремальных колебаниях температуры // ЦіГ. — 2012. — 46. — № 3. — С. 41–51.

цетів; генетичний аналіз поліморфізму злаків і гідробіонтів Чорного моря за даними полімеразної ланцюгової реакції.

Всього з 1991 по 2014 рік колектив кафедри виконав 6 великих наукових проєктів, опублікував понад 360 праць, з них 79 в наукометричних виданнях та за кордоном, підручник «Генетика» з грифом МОН, 10 навчально-методичних посібників та одну монографію. Захищені одна докторська (Т. П. Бланковська) і 12 кандидатських дисертацій (О. Б. Полодієнко, П. Шарма, О. В. Біломильцева, Н. С. Задерей, Л. В. Левчук, Н. М. Ю. Аль-Шиблі, С. Л. Міресь, Н. А. Кириленко, О. Л. Шестопап, С. В. Білоконь, Т. Г. Трочинська (Алексєєва), Д. Б. Радіонов), отримано 2 патенти⁷⁸.

2.4. Кафедра гідробіології та загальної екології⁷⁹

З 1990 по 2005 рік кафедру очолював відомий альголог М. О. Гусяков, один з співавторів атласу-визначника діатомових водоростей Чорного моря⁸⁰, учень професорів Ф. С. Замбриборща та І. І. Погребняка. Під його керівництвом з 1991 по 1996 рік на кафедрі проводили дослідження сучасного стану планктону, бентосу, риб та з'ясування ступеня забруднення прибережної зони моря біля Одеси. В результаті були розроблені рекомендації щодо поліпшення рекреаційних властивостей Одеського узбережжя та запропоновані оригінальні методи гідробіологічного моніторингу.

Протягом 1997–2005 років кафедра виконувала три держбюджетні фундаментальні теми. Головною метою досліджень було з'ясування тенденцій зміни фізіолого-біохімічних процесів у одноклітинних організмів в умовах стресу. З'ясовано, що вплив різних чинників відображається на початкових стадіях адаптивних реакцій, спрямованих на ліквідацію негативного впливу стресорів. Визначені внутрішньоклітинні механізми первинної адаптації організмів до дії навколишнього середовища.

Наприкінці 1990-х років та на початку століття кафедра приймала участь в дослідженнях, спрямованих на встановлення причин масової загибелі риб-вселенців у придунайських озерах.

В цей же час на кафедрі вивчали видове різноманіття, біологію та умови існування гідробіонтів Азово-Чорноморського басейну. Досліджено біорізноманіття фіто- і зообентосу, обростань, стан донних біоценозів в прибережній зоні північно-західної частини Чорного моря; визначена роль бентосу та обростань як кормової бази риб-бентофагів; оцінено санітарне значення організмів-фільтраторів. Отримані сучасні дані щодо розподілу промислових скупчень кільки чорноморської в районі Дунайсько-Дністровського межиріччя, а також біля острова Зміїний, вивчені віковий і статевий склад, розмірно-масова характеристика цього виду. Представлені результати аналізу динаміки якісного і кількісного складу іхтіопланктону в Одеській затоці. Розроблена концепція біологічного моніторингу небезпечних забруднюючих речовин в процесі їх міграції у системі водозбірної площини річка-море.

У 2003 році М. О. Гусяков захистив докторську дисертацію. Зараз альгологічні дослідження на кафедрі продовжують його учні — доцент О. О. Ковтун⁸¹ і старший викладач А. О. Снігірьова.

З 2005 року кафедру очолює учень Ф. С. Замбриборща доцент В. В. Заморев, декан біологічного факультету (з 2006), кандидат наук. Поєднуючи підходи класичної

⁷⁸ Пат. України на корисну модель № 75376: Спосіб отримання зернового міцелю лікувального гриба *Ganodermalucidum* (Curt: Fr.) P. Karst. / Іваниця В. О., Бобрешова Н. С., Міресь С. Л. — Опубл. 26.11.2012. — Бюл. № 22; Пат. України на корисну модель № 69103: Спосіб визначення алелю Rht-b1e в генотипах м'якої пшениці / Чеботар С. В., Чеботар Г. О., Сиволап Ю. М. — Опубл. 25.04.2012. — Бюл. № 8.

⁷⁹ Автор В. В. Заморев.

⁸⁰ Гусяков Н. Е., Закордонец О. А., Герасимюк В. П. Атлас диатомовых водорослей бентоса северо-западной части Черного моря и прилегающих водоемов. — К., 1992.

⁸¹ Kovtun O. A. Phytobenthos of the Tiligulsky estuary (Black Sea, Ukraine) // LAP, AV. — Saarbrücken, Deutschland, 2012.

іхтіології з сучасними молекулярно-генетичними методами, він досліджує популяційну структуру промислових видів риб та їх трофічні зв'язки в водоймах Північно-Західного Причорномор'я⁸².

У 2007–2011 роках зусилля науковців кафедри були спрямовані на з'ясування закономірностей розподілення бичкових риб, вагільного макростою під впливом метеорологічних та гідрологічних факторів у прибережній зоні Одеської затоки. За п'ять років досліджень в затоці виявлено 49 видів риб⁸³. Вперше за багато років біля Одеси з'явилися рідкісні представники іхтіофауни: мала морська миша і пеламіда. Отримані нові дані з динаміки розподілу та чисельності п'яти видів бичкових риб, червоного моллюска рапани, шести видів крабів. Встановлено, що чисельність рапани на кам'яних грядках в затоці залишається достатньо високою. Знайдено новий для Чорного моря вид актинії і вперше зареєстровано в Одеській затоці бичка лисуна мармурового і кам'яного краба. Результати проведених досліджень свідчать, що прибережна морська екосистема знаходиться в задовільному стані, але донні біоценози мілководдя району Малого Фонтану ще не відновились в повному обсязі після наміву піску на пляжі Одеси 2007 року.

Зараз на кафедрі популяційною генетикою риб займається доцент Д. Б. Радіонов. Біологію і екологію бичкових риб вивчають старші викладачі І. Л. Рижко та Ю. В. Караванський. Останній є висококваліфікованим фахівцем з декоративного рибництва. З його активною участю на базі біологічного факультету відкриті курси акваріумістики, де всі бажаючі можуть отримати теоретичні знання та практичні навички розведення декоративних риб.

На початку 1990-х років на кафедрі продовжував працювати її колишній керівник — відомий іхтіолог професор Ф. С. Замбриборщ. Його наукові напрацювання становлять фундамент для сучасних гідробіологічних та іхтіологічних досліджень кафедри. Варто згадати ще одного співробітника кафедри, фахівця з іхтіопланктону, кандидата біологічних наук, доцента М. А. Віннікову — ученицю професора І. І. Пузанова, яка віддала кафедрі більше 50 років. М. А. Віннікова зробила великий внесок у підготовку вчителів середніх шкіл: багато років читала курс «Методика викладання біології в середній школі», вела педагогічну практику на біологічному факультеті. В 1990-ті роки на кафедрі працювали також асистенти: Л. Д. Бабаніна, яка вивчала зоопланктон у північно-західній частині Чорного моря, Л. С. Гарба — фахівець з морського зообентосу, та В. А. Малаховський, який вивчав промислових риб регіону. На початку 2000-х років на кафедрі працювала старший викладач Н. І. Беленкова — фахівець з зообентосу континентальних водойм.

У 2001–2002 році викладачі кафедри взяли участь у міжнародному проекті TACIS «Придунайські озера: стале збереження і відновлення природного стану і екосистем». За результатами досліджень був представлений сучасний видовий склад риб озер, вивчені деякі аспекти біології основних промислових видів. З'ясовані основні причини масової загибелі білого і строкатого товстолобиків, яку неодноразово спостерігали в озерах регіону. В рамках цього проекту проведені також дослідження макростою

⁸² E.V. Romanov, V.V. Zamorov. First record of yellowfin tuna (*Thunnus albacares*) from the stomach of a longnose lancetfish (*Alepisaurus ferox*) // *Fish. Bull.* 100(2), 2002. — P. 386–389; їхня ж: Regional feeding patterns of the longnose lancetfish (*Alepisaurus ferox* Lowe, 1833) of the western Indian Ocean // *Indian J. of Marine Science.* — 2007. — Vol. 6. — #1. — P. 37–56; Romanov E.V., Menard F., Zamorov V.V. [et al]. Variability in conspecific predation among longnose lancetfish *Alepisaurus ferox* in the western Indian Ocean // *Fisheries Sci.* — 2008. — Vol. 74. — #1. — P. 62–68; їхня ж: The swimming crab *Charybdis smithii*: distribution, biology and trophic role in the pelagic ecosystem of the western Indian Ocean // *Mar. Biol.* — 2009. — #156. — P. 1089–1107.

⁸³ Заморов В. В., Чернікова С. Ю., Заморова М. П. Аналіз сіткових уловів риби в Одеській затоці // *Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка (ТНПУ). Біологія. Спец. вип.: Гідроекологія.* — 2010. — № 3 (44). — С. 97–100; Чернікова С. Ю., Заморов В. В. Іхтіофауна Одеського залива (Чорне море) в першому десятилітті XXI в. // *Морський екологічний журнал (МЕК).* — 2011. — Т. 10. — № 3. — С. 76–85.

су озер за межами їх літоральних зон — вивчені видовий склад, чисельність і біомаса; встановлено, що після спорудження захисних дамб найбільш важка екологічна ситуація склалася в озері Китай. Результати досліджень за проектом TACIS представлені в спеціальному випуску «Вісника Одеського національного університету» (2002).

Завідувач кафедри В. В. Заморов, старший викладач А. В. Чернявський, наукові співробітники М. П. Заморова і Ю. М. Джуртубаєв, завідувач гідробіологічної станції О. О. Ковтун приймали участь у комплексних дослідженнях острова Зміїний і прилеглої морської акваторії у 2003–2009 роках. Була вивчена іхтіофауна, зокрема, демерсальні риби, досліджено макрозообентос на різних субстратах і глибинах, розроблено рекомендації щодо заходів з охорони і раціонального використання представників бентосу і донного іхтіоценозу в акваторії острова. Результати досліджень відображені в монографії⁸⁴ і статтях⁸⁵, захищена кандидатська дисертація здобувачем кафедри С. М. Снігірьовим (науковий керівник В. В. Заморов).

З 2006 року на кафедрі в рамках держбюджетної тематики МОН України в режимі цілорічного моніторингу проводяться дослідження макрозообентосу і промислових риб придунайських озер. Доцент М. М. Джуртубаєв і молодший науковий співробітник Ю. М. Джуртубаєв значно розширили список видового складу макрозообентосу, вивчили його розподіл по озерах, кількісну характеристику в нових екологічних умовах, що склалися після спорудження дамб та скорочення зв'язку озер з Дунаєм. В цей же час старший науковий співробітник Г. Ю. Коломейченко і старший викладач О. О. Семенова здійснили оцінку токсичності донних відкладень озер, використовуючи методи біотестування. Результати досліджень викладені в трьох монографіях⁸⁶ і багатьох статтях⁸⁷.

Результатом вивчення живлення риб-бентофагів, кормового макрозообентосу, його продукції, стало видання методичного посібника⁸⁸, в якому представлено мате-

⁸⁴ Острів Зміїний. Екосистема прибережних вод / під ред. В. А. Сминтини, В. О. Іваниці, В. І. Медінця. — Одеса, 2008. — Т. 2.

⁸⁵ Заморов В. В., Снигирев С. М., Куракин А. П. и др. Демерсальные рыбы прибрежной зоны острова Змеиный // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10. — Вип. 4: Екологія. — С. 236–243; їхня ж: Видовой состав и распределение рыб в районе острова Змеиный // Экологическая безопасность прибрежной и шельфовой зон и комплексное использование ресурсов шельфа: сб. науч. тр. — 2005. — Вып. 12. — С. 593–602; Снигирев С. М., Заморов В. В. Половой состав и размножение скорпены *Scorpaena porcus* L. (*Scorpaeniformes, scorpaenidae*) в прибрежных водах острова Змеиный // Вісник ОНУ. — 2009. — Т. 14. — Вип. 14. — С. 63–69; їхня ж: Живлення бичка-кругляка *Neogobius melanostomus* (Pallas, 1814) у прибережних водах острова Зміїний // Вісник ОНУ. — 2010. — Т. 15. — Вип. 6: Біологія. — С. 81–87.

⁸⁶ Джуртубаєв М. М., Джуртубаєв Ю. М., Заморов В. В. Брюхоногие моллюски придунайских озер и водотоков Одесской области. — Одесса, 2012; Коломейченко Г. Ю., Петров С. А., Семенова О. А. Ранняя диагностика состояния водоемов. — Одесса, 2012; Гидроэкологическая характеристика придунайских озер Украины / В. В. Заморов, Ю. М. Джуртубаєв, М. А. Заморова и др. — Одесса, 2014.

⁸⁷ Заморов В. В., Олейник Ю. Н., Джуртубаєв М. М. Естественное вселение бычка-кругляка *Neogobius melanostomus* (Pallas) в придунайские озера // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10. — Вип. 5: Біологія. — С. 93–100; Заморов В. В., Джуртубаєв М. М., Олейник Ю. Н. и др. Ихтиологические исследования на придунайских озерах // Наук. зап. ТНПУ. — № 2 (29) — 2006. — С. 19–21; Джуртубаєв Ю. М., Джуртубаєв М. М. Некоторые лимнологические характеристики придунайских озер Одесской области // Там само. — 2011. — № 4 (49). — С. 26–31; їхня ж: Макрозообентос дунайского канала «Общественный» // Вісник ХНУ. — 2012. — С. 124–128; їхня ж: Макрозообентос придунайского озера Кривого в условиях антропогенного воздействия // Вісник Дніпропетр. нац. ун-ту. — 2012. — Т. 1. — Вип. 20. — С. 29–34; Джуртубаєв М. М., Заморова М. А., Джуртубаєв Ю. М. Мейобентос придунайских озер Одесской области // Гидробиол. журн. — 2011. — Т. 47. — № 5. — С. 106–110; Джуртубаєв М. М. Заморов В. В., Джуртубаєв Ю. М. Современное состояние макрозообентоса придунайских озер Одесской области (I) // Там само. — 2012. — Т. 48. — № 6. — С. 36–42; Заморова М. П., Заморов В. В. Живлення бичка-кругляка *Neogobius melanostomus* (Pallas) в придунайському озері Ялпуг // Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Біологічні системи. — 2012. — Т. 4. — Вип. 4. — С. 502–506.

⁸⁸ Заморов В. В., Джуртубаєв М. М., Леончик Є. Ю. Оцінка рибопродуктивності придунайських озер за станом макрозообентосу: метод. рекомендації для студентів біологічного факультету спеціальності «Біологія» спеціалізації «Гідробіологія та загальна екологія» усіх форм навчання. — Одеса, 2012.

матичний алгоритм оцінки рибопродуктивності придунайських озер за станом макрзообентоса, а також розроблено програмне забезпечення для його використання. Математична модель дозволяє автоматизувати трудомісткі обчислення потенційної рибопродуктивності водойм і надає можливість прогнозування біологічних процесів, які пов'язані з живленням риб та впливають на їх потенційну чисельність. Такий спосіб оцінки потенційної чисельності риб-бентофагів в континентальних водоймах було розроблено в Україні вперше⁸⁹.

Результати досліджень застосовуються в науково-практичній діяльності підприємствами та установами Державного агентства рибного господарства України, які здійснюють охорону, відтворення та раціональне використання живих водних ресурсів в Одеській області. Широко впроваджуються результати досліджень колективу кафедри і в навчальний процес.

Практичні навички дослідницької роботи з гідробіології, іхтіології, токсикології студенти отримують на «Великому спеціальному практикумі», який включає вивчення фіто- і зоопланктону, фіто- і зообентосу, іхтіофауни, засвоєння основних методів водної токсикології та біотестування. Під час літньої практики студентів на гідробіологічній станції ОНУ ці навички закріплюються при зборі і обробці матеріалу для написання кваліфікаційних робіт.

Доброю традицією на кафедрі стало залучення до викладацької роботи провідних фахівців академічних установ. Так, лекції з загальних та спеціальних курсів для студентів кафедри та біологічного факультету читають вчені Інституту морської біології: академік НАНУ, доктор біологічних наук, професор Ю. П. Зайцев, директор Інституту, член-кор. НАНУ, доктор біологічних наук, професор Б. Г. Александров, завідувачі відділів філії доктор біологічних наук, професор Л. В. Воробйова та кандидат біологічних наук, доцент С. Є. Дятлов.

Кафедра розвиває співробітництво з іншими вітчизняними та зарубіжними вищими навчальними закладами, з академічними і рибогосподарськими установами та організаціями — Інститутом гідробіології НАНУ, Національним науково-природничим музеєм НАНУ, Інститутом рибного господарства НААНУ, Одеським центром Південного НДІ морського рибного господарства і океанографії та ін.

Зростає значення гідробіологічної станції — бази наукових досліджень співробітників кафедр біологічного факультету, студентських практик та дипломних досліджень. Станція є регіональним центром підводних гідробіологічних досліджень. З 2003 року нею керує кандидат біологічних наук, доцент кафедри гідробіології та загальної екології О. О. Ковтун, який активно досліджує рідкісних гідробіонтів Чорного моря⁹⁰.

⁸⁹ Пат. України на корисну модель № 87904: Спосіб оцінки потенційної чисельності риб-бентофагів в континентальних водоймах / Заморов В. В., Леончик Є. Ю., Заморова М. П. та ін. — Опубл. 25.02.2014. — Бюл. № 4.

⁹⁰ Ковтун О. А., Макаров Ю. Н. Особенности биологии и морфологии редкой в Черном море креветки *Lysmata seticaudata* (Risso, 1816) (Decapoda, Natantia, Hippolytidae) // Вестник зоологии. — 2008. — Т. 42. — № 1. — С. 49–55; Ковтун О. А., Золотарев В. Н. Первая находка тихоокеанской гигантской устрицы *Crassostrea gigas* (Bivalvia, Ostreidae) в Одесском заливе (Черное море) // Там само. — № 3. — С. 262; Ковтун О. А. Новый для Черного моря вид актинии *Sagartia* sp. (Cnidaria: Anthozoa, Actiniaria, Sagartiidae) из подводных пещер Западного Крыма // МБК. — 2008. — Т. 7. — № 4. — С. 60; його ж: Новый вселенец, актиния из сем. *Sagartiidae* (Cnidaria: Anthozoa, Actiniaria) в Одесском заливе (Черное море) // Там само. — 2010. — Т. 9. — № 1. — С. 72; його ж: Первая находка бычка *Gammogobius steinitzi* Bath, 1971 (Actinopterygii, Perciformes, Gobiidae) в морских подводных пещерах западного Крыма (Черное море) // МБК. — 2012. — Т. XI. — № 3. — С. 56; Ковтун О. А., Петряшев В. В. Новая находка редкой мизиды *Hemimysis serrata* (Crustacea, Malacostraca, Mysidae) в подводной пещере западного Крыма (мыс Тарханкут, Черное море) // Вестник зоол. — Т. 46. — № 5. — 2012. — С. 394.

Велику роботу щодо забезпечення навчального процесу проводять біолог О. Л. Соловійова, провідний спеціаліст А. О. Веретеннікова, старший лаборант М. С. Михайленко. В проведенні молекулярно-генетичних досліджень допомагає завідувач навчальної лабораторії фізико-хімічних досліджень в біології О. В. Кулікова.

За роки існування кафедри університетські дипломи отримали близько 1500 студентів, у тому числі більше 100 — з інших держав. На кафедрі захищено 4 докторські і майже 60 кандидатських дисертацій. Минуло 80 років з дня створення кафедри гідробіології. Можна зазначити, що в даний час кафедра робить свій гідний внесок у підготовку висококваліфікованих фахівців-біологів (гідробіологів та іхтіологів), а також на достатньо високому науковому рівні продовжує вивчати життя Чорного моря і континентальних водойм півдня України.

2.5. Кафедра зоології⁹¹

У 1990 році кафедра зоології та гідробіології розділилась на дві окремі кафедри. Кафедрою зоології до 2006 року керував лауреат державної премії, доктор біологічних наук, професор В. Д. Севастьянов. Нині кафедру очолює доктор біологічних наук, професор В. П. Стойловський⁹². Він веде значну педагогічну роботу та виконує великий обсяг наукових досліджень у різних напрямках (біологія та екологія тварин, сучасна справа охорони довкілля та ін.). Поряд з ним на кафедрі нині працюють: доценти С. Я. Бурдейна, Д. А. Ківганов, А. І. Корзюков, Ю. М. Олійник, В. А. Трач, О. К. Фурман, старший викладач К. Й. Черничко, викладач О. Ф. Делі (всі — кандидати біологічних наук).

За останні роки співробітники, аспіранти та здобувачі кафедри зоології захистили 7 дисертацій: докторську «Водно-болотні угіддя Азово-Чорноморського регіону і оцінка їх ролі в збереженні біологічного різноманіття» — В. П. Стойловський (2003) та 6 кандидатських — С. Я. Бурдейна, О. Ф. Делі, О. С. Дятлова, М. В. Роженко, В. А. Трач, К. Й. Черничко.

Наукова та педагогічна діяльність 1991–2014 років була продовженням традиційних для кафедри напрямів, що склалися до зазначеного періоду. Тематика наукових робіт безпосередньо також була пов'язана з напрямками досліджень лабораторії менеджменту та охорони біологічного різноманіття і була складовою частиною низки міжнародних, держбюджетних та госпдоговірних наукових тем. Зокрема наукова діяльність кафедри зосереджена на наступних напрямках: вивчення видової розмаїтості тваринного світу, його ролі в природі та значення для людини⁹³; наукове обґрунтування нових і збільшення існуючих площ національних парків, заказників, заповідників⁹⁴; вивчення фауни та шляхів її охорони у водно-болотних угіддях України⁹⁵.

⁹¹ Автор В. П. Стойловський.

⁹² Стойловський В. П., Богачик Т. А., Рясіков Л. В. Нариси з історії кафедри зоології Одеського (Новоросійського) університету // Вісник ОНУ. — 2010. — Біологія. — Т. 15. — Вип. 6. — С. 125–133; Стойловський В. П., Ківганов Д. А. До історії кафедри зоології Одеського національного університету // Вісник ОНУ. Біологія. — 2013. — Т. 18. — Вип. 4 (33). — С. 49–57.

⁹³ Black Sea Biological Diversity (Ukrainian National Report) / Alexandrov B.G., Andrienko A.A., Stoylovsky V.P. [et al]. — N.Y., 1998; Field Guide to the Dragonflies of Britain and Europe / Ed. by Dijkstra, K-D. Kalkman, Marinov, Dyatlova et al. // British Wildlife Publishing. — 2006; Птахи України (польовий визначник). — К., 2002.

⁹⁴ Стойловський В. П. Об организации национального природного парка «Нижнеднепровский» // Проблемы сохранения биоразнообразия среднего и нижнего Днестра: тез. межд. конф. — Кишинев, 1998. — С. 149–151; його ж: Водно-болотные угодья Азово-Черноморского региона в системе природоохранных и управленческих решений. — Одесса, 2003.

⁹⁵ Statsenko M.P., Parchuk G.V., Klestov M.L. [et al]. Wetlands of International Importance of Ukraine. — К., 2000; Directory of Azov-Black Sea Coastal Wetlands. — К., 2002.

Найбільшу увагу співробітники кафедри приділяли вивченню таких груп тварин, як птахи⁹⁶, комахи⁹⁷, кліщі⁹⁸ та павуки⁹⁹. Також був проведений цикл робіт з вивчення морфології, ембріології та гістології тварин¹⁰⁰.

З 1991 по 1993 рік кафедра приймала участь в інвентаризації об'єктів природно-заповідного фонду Одеської області та виявлення перспективних для заповідування територій¹⁰¹. В результаті цієї діяльності була прийнята постанова Одеської обласної ради «Про заходи зі збереження і розвитку природно-заповідного фонду області».

Наукові дослідження колективу кафедри лягли в основу більш ніж 20 міжнародних та національних проектів. Так, викладачі та аспіранти кафедри брали участь в міжнародних проектах «Водно-болотні угіддя Азово-Чорноморського регіону» спільно з Росією, Грузією та Молдовою (1996–1997), Чорноморська програма TACIS «Інвентаризація водно-болотних угідь басейну Чорного та Азовського морів» (1996–1997); програма Wetlands International Support for conservation of wetlands and wetland species in the Asov-Black Sea region of Ukraine (Сприяння охороні водно-болотних угідь та водно-болотних птахів Азово-Чорноморського регіону України, 1997–1998), а також національному проекті «Інвентаризація водно-болотних угідь України». На основі результатів, отриманих в процесі виконання наведених вище наукових тем та напрямів¹⁰², постановою Кабінету Міністрів затверджено 22 водно-болотні угіддя України, котрі представлені в Бюро Рамсарської конвенції «Про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як місця мешкання водоплавних птахів». Результати даної роботи значно сприяли підписанню урядом України Рамсарської конвенції і розробці національних пропозицій щодо здійснення Стратегічного плану дій Рамсарської конвенції по водно-болотним угіддям міжнародного значення на період 2000–2005. Також вказані матеріали увійшли до відповідних розділів регіональної програми «Екологія 2000–2005»¹⁰³.

Співробітники кафедри також приймали участь в науковому обґрунтуванні розширення території Дунайського біосферного заповідника (ДБЗ) за проектом Всесвітнього глобального фонду (GEF), що здійснювався за сприяння Світового банку розви-

⁹⁶ Стойловський В. П., Кивганов Д. А., Корзюков А. І. та ін. Динаміка прольоту птахів через острів Зміїний (Чорне море) восени 2008 р. та навесні 2009 р. // Вісник ОНУ. — 2010. — Т. 15. — Вип. 6. — С. 108–114; Korzyukov A.I. Seasonal distribution of the cormorant (*Phalacrocorax carbo*) in the north-western part of the Black Sea region // *Ekologia polska*. — 1997. — № 45-1. — Р. 169.

⁹⁷ Трач В. А. Об изменении видового состава жуков-листоедов (Coleoptera, Chrysomelidae) Биосферного заповідника «Аскания-Нова» // Заповідна справа в Україні. — 2010. — Т. 16. — Вип. 1. — С. 63–64.

⁹⁸ Кивганов Д. А., Миронов С. В. Новый подрод и три новых вида перьевых клещей рода *Alloptes* (Analgoidea, Alloptidae) с крачек Черного моря // *Паразитология*. — 1992. — Т. 26. — Вип. 3. — С. 198–208; Кивганов Д. А., Гуль Салим Шарафат. Обзор семейства Syringophilidae (Acari) мировой фауны с описанием новых родов и видов // *Зоологический журнал*. — 1995. — Т. 74. — № 4. — С. 82–91; Trach V.A. On the morphology, biology and distribution of *Lobogynioides andreinii* (Acari, Mesostigmata, Diplogyniidae) // *Entomological Review*. — 2013. — Vol. 93. — Is. 1. — P. 105–112; Burdejnaja S.J., Kivganov D.A. A new species of the genus *Proctophyllodes* (Analgoidea, Proctophyllodidae) from Ukraine // *Вестник зоол.* — 2009. — Т. 43. — № 4. — С. 361–364.

⁹⁹ Дели О. Ф., Микитюк В. Ф. Особенности распределения пауков на пшеничном поле // Вісник ОНУ. — 2009. — Т. 14. — Вип. 14: Біологія. — С. 73–77.

¹⁰⁰ Олейник Ю. Н. Структурная организация и развитие щитовидной железы крапчатого суслика (*Spermophilus suslicus* Guld.) в раннем постнатальном периоде // Вісник ОНУ. Біологія. — 2003. — Т. 8. — Вип. 1. — С. 139–144; його ж: Арифмоморфоз лучей плавников бычка-кругляка *Neogobius melanostomus* (Pallas) // Там само. — 2009. — Т. 14. — Вип. 14. — С. 89–96.

¹⁰¹ Стойловский В. П., Волошкевич А. Н., Жмуд М. Е. Территории Придунавья, зарезервированные для последующего заповедания (пособ. для природопользователей). — Одесса, 1999; Стойловский В. П. Современное состояние и перспективы развития природно-заповедного фонда Одесского региона // Эколого-экономические проблемы Днестра: матер. Межд. науч.-практ. конф. — Одесса, 2000. — С. 78–79.

¹⁰² Statsenko M.P., Parchuk G.V., Klestov M.L. [et al]. Вказ. пр.; Directory of Azov-Black Sea Coastal Wetlands...

¹⁰³ Стойловский В. П. Природно-заповідний фонд // Регіональна програма охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Одеська область. — Одеса, 2000. — С. 84–88.

тку та реконструкції. В результаті були окреслені території, які мають велике значення для збереження унікальних біотопів та рідкісних видів. В теперішній час ці території поступово включаються до складу ДБЗ.

Крім вищеназваного проекту проводилося вивчення можливостей збереження природних комплексів Дунаю та Придунав'я в межах Програми глобального екологічного фонду «Збереження біорізноманіття української частини Дунаю» (1996–1998); Програми проектного офісу WWF «Партнери по ветландам» (1999–2001); проекту TACIS WW/SCRE «Придунайські озера: стале відновлення та збереження природного стану та екосистем» (2001); проекту «Соціально-економічна оцінка стану території польдеру озера Кугурлуй» та ін. Результати цих робіт використовувались для оптимізації структури природно-заповідних об'єктів у Придунав'ї, і насамперед ДБЗ. Також при підтримці WWF польдер озера Кугурлуй було роздамбовано та проведений комплекс робіт щодо ренатуралізації цього об'єкта¹⁰⁴.

Але увага фахівців кафедри концентрувалася не тільки на Придунав'ї. Було проведено низку досліджень стану існуючих природоохоронних об'єктів та перспективних для заповідання територій. Більшість цих робіт виконані на замовлення Міністерства екології (назва якого декілька разів змінювалась), — це, насамперед, «Обґрунтування необхідності організації мережі нових заповідних територій в регіоні та розширення площі існуючих заповідних охоронних територій» (1992–1995), «Розробка критеріїв визначення режимів заповідності в водно-болотних угіддях міжнародного значення» (1993–1997), «Перспективні охоронні території в Одеській області», «Розробка наукового обґрунтування організації національного парку «Нижньодністровський»¹⁰⁵, «Розробка проекту створення Тилигульського регіонального парку»¹⁰⁶. Аналіз та систематизація всього наукового матеріалу з проблем заповідної справи, вивчення і охорони видового різноманіття лягли в основу створення нових заповідних об'єктів, таких як заказники «Павлівський», «Долинський» та «Острів Зміїний», регіональні ландшафтні парки «Ізмаїльські острови», «Тилигульський».

З 2002 року внаслідок демілітаризації острова Зміїний ОНУ став головною організацією, яка проводить тут наукові дослідження. Окремі співробітники кафедри зоології проводили дослідження на острові ще з 1970 року, але нові умови дозволили розпочати з 2003 року комплексні дослідження тварин усім колективом. Результатом стало видання спільно з кафедрою ботаніки колективної монографії «Острів Зміїний. Рослинний і тваринний світ»¹⁰⁷. Матеріали, зібрані на острові, увійшли окремими розділами до 4 кандидатських дисертацій, захищених на кафедрі в останні 10 років.

В плані вивчення острова Зміїний кафедра зоології плідно співпрацює з іншими кафедрами, насамперед з кафедрою мікробіології, вірусології та біотехнології¹⁰⁸ та з кафедрою ботаніки¹⁰⁹. Співробітництво, по-перше, показало можливість проведення

¹⁰⁴ Його ж: Водно-болотные угодья Азово-Черноморского региона...

¹⁰⁵ Його ж: Об организации национального природного парка «Нижнеднестровский»... — С. 149–151.

¹⁰⁶ Дятлов С. Е., Стойловский В. П., Тилле А. А. К вопросу о необходимости организации Тилигульского регионального ландшафтного парка // Мат. III науч.-практ. семинара по развитию Южненского региона Одесской области, 1994; Стойловский В. П. Тилигульский лиман // Численность и размещение гнездящихся околоводных птиц в водно-болотных угодьях Азово-Черноморского побережья Украины / под ред. В. Д. Сиохина. — К., 2000. — С. 103–114.

¹⁰⁷ Острів Зміїний: Рослинний і тваринний світ...

¹⁰⁸ Іваниця В. О., Бощенко Ю. А., Гудзенко Т. В. та ін. Виявлення арбовірусної та хламідійної інфекції у птахів, що мігрують через о. Зміїний // Мат. X з'їзду Тов. мікробіологів України. — Одеса, 2004. — С. 125; Гудзенко Т. В., Процишина Н. М., Горшкова О. Г. та ін. Значення перелітних птахів, що мігрують через о. Зміїний, у переносі арбовірусних інфекцій в Україну і Європу // XII з'їзд Тов. мікробіологів України. — Ужгород, 2009. — С. 431; Gudzenko T.V., Ivanytsia V.O., Kotlik L.S. [et al]. Detection of arboviruses in ixodic ticks of migrating birds via Zmiinyi island // Microbiology on Service for Human: 3rd Ukrainian-Polish Weigl Conf. — Odessa, 2009. — P. 126.

¹⁰⁹ Корзюков А. І., Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Острів Зміїний та сучасний стан його флори // Вісник ОНУ. — 2004. — Т. 9. — Вип. I. — С. 65–71; їхня ж: Культивовані рослини острова Зміїний // Там само. — 2006. — Т. 11. — Вип. 6. — С. 84–92.

на острові моніторингу переносу птахами збудників небезпечних захворювань з метою прогнозування заносу деяких захворювань на територію України та планування профілактичних заходів. По-друге, гостро стоїть проблема практичної відсутності на острові деревно-чагарникової рослинності. За час досліджень вдалося виділити ряд видів рослин, перспективних для культивування в умовах Зміїного, а також заходи, які треба провести для підвищення ефективності цієї роботи.

Частина тем, що виконувалися на кафедрі, мали більш класичний зоологічний напрям, наприклад: «Ведення кадастру рідкісних та зникаючих видів рослинного та тваринного світу в південних областях України»; «Вивчення природних комплексів тварин та рослин в угіддях Північно-Західного Причорномор'я, що мають міжнародний статус»¹¹⁰. Проведені дослідження дозволили систематизувати дані щодо вивчених об'єктів.

Кафедрою виконано ряд госпдоговірних тем, наприклад: «Розробка наукових основ та практичних методів біотестування води та донних відкладень морських та континентальних водойм Азово-Чорноморського басейну», «Підготовка наукового обґрунтування будівництва автомобільної дороги Маяки — Удобрне», «Наукове обґрунтування впливу паливного терміналу на орнітофауну Сухого лиману» та ін. Були надані рекомендації щодо можливості проведення господарських робіт та мінімізації впливу на біоту.

Матеріали досліджень співробітників кафедри використані при укладанні визначника птахів України¹¹¹, монографій, присвячених регіональній фауні¹¹², інших аналогічних видань, а також у вирішенні різноманітних питань охорони та раціонального використання біоти Азово-Чорноморських водно-болотних угідь. Результати наукових досліджень використовуються у навчальному процесі на біологічному факультеті при читанні лекцій загальних курсів «Зоологія», «Загальна екологія», спецкурсів «Орнітологія», «Основи екологічного менеджменту», «Прикладна екологія», «Водно-болотні угіддя Причорномор'я — проблеми та рішення», проведенні літніх навчальних практик з зоології. Вони також слугують основою для розробки програм регіональних природоохоронних, природогосподарських спеціалізованих станцій моніторингу змінених ландшафтів, проектів створення нових об'єктів природно-заповідного фонду регіону.

Кафедра забезпечує загальні курси: Зоологія, Екологія, Біологія індивідуального розвитку, Основи інформатики, Кількісна біологія. Читається також цілий ряд спецкурсів, наприклад: Порівняльна анатомія хребетних і безхребетних тварин, Популяційна морфологія, Методи польових зоологічних досліджень, Основи природоохоронного менеджменту, Екологічна морфологія риб та ін.

За участю співробітників кафедри опубліковано більше 200 статей, матеріалів та тез конференцій, а також декілька монографій¹¹³.

За останні роки кафедра значно зміцнила міжнародне наукове співробітництво щодо вивчення орнітофауни півдня України, водно-болотних угідь, придунайських озер і острова Зміїний, стала провідною установою півдня України в здійсненні міжнародних спостережень, пов'язаних з вивченням шляхів міграції птахів, поширення деяких видів хребетних і безхребетних тварин. Кафедра підтримує контакти з міжнарод-

¹¹⁰ Стойловський В. П., Ківганов Д. А. Підсумки зимового обліку водоплавних птахів у межиріччі Дунаю і Дніпра // Вісник ОДУ. — 1999. — Т. 4. — Вип. 3. — С. 63–67; їхня ж: Зимовки птахів на водоемах Одеської області в 2001–2003 гг. // Вісник ОНУ. — 2003. — Т. 8. — Вип. 6. — С. 144–150; Корзюков А. И., Трифонов В. Г., Коваль Л. К. Современное состояние варакушки в Одесской области // Бранта. — 1999. — Вип. 2. — С. 185–189.

¹¹¹ Птахи України (польовий визначник)...

¹¹² Black Sea Biological Diversity...; Field Guide to the Dragonflies of Britain and Europe...

¹¹³ Black Sea Biological Diversity...; Statsenko M.P., Parchuk G.V., Klestov M.L. [et al]. Вказ. пр.; Directory of Azov-Black Sea Coastal Wetlands...; Птахи України (польовий визначник)...; Стойловський В. П. Водно-болотные угодья Азово-Черноморского региона...; Field Guide to the Dragonflies of Britain and Europe...; Острів Зміїний: Рослинний і тваринний світ...

ними природоохоронними організаціями. Співробітники кафедри приймають участь у міжнародних проектах WWF, BirdLife International, TACIS, EUCC, причорноморських держав, урядів України та Греції.

По цілому ряді питань кафедра співпрацює з науковими та навчальними установами України, близького й далекого зарубіжжя: Зоологічним інститутом НАНУ, КНУ, Зоологічним інститутом РАН (Санкт-Петербург), Мелітопольською орнітологічною станцією, Мелітопольським державним педагогічним університетом, Одеським протичумним інститутом, Одеською карантинною станцією та ін.

Співробітники кафедри є членами низки українських і закордонних наукових товариств і робочих груп: Українського товариства охорони птахів, Українського ентомологічного товариства, Українського паразитологічного товариства, міжнародних робочих груп з вивчення качок, гусей, бакланів, куликів та ін.

Кафедра щороку проводить наради, семінари або симпозиуми, присвячені проблемам крайової орнітології та охорони природи, надає консультації з питань визначення тварин, їхньої біології, культивування, практичного значення.

2.6. Кафедра мікробіології, вірусології та біотехнології¹¹⁴

Історичне коріння кафедри мікробіології, вірусології та біотехнології в університеті заклали видатні вчені, що жили та працювали в Одесі в середині XIX — на початку XX століть: доктор ботаніки Л. С. Ценковський, доктор зоології І. І. Мечников, доктори медицини Я. Ю. Бардах, М. Ф. Гамалія, Д. К. Заболотний та інші видатні мікробіологи¹¹⁵. За час, що минув з моменту створення кафедри (1933), нею керували відомі професори-біологи Л. Й. Рубенчик, Д. Л. Шаміс, В. В. Сукнів, С. М. Мінервін, В. П. Тульчинська, а з 1983 року — представник нового покоління вихованців ОНУ В. О. Іваниця, віце-президент Товариства мікробіологів України (з 1990).

У 1990-ті роки коло наукових інтересів кафедри розширюється. Започатковуються роботи з біології, систематики та екології морських бактерій. Вперше встановлена наявність та визначена чисельність ковзних бактерій у воді відкритих районів Світового океану¹¹⁶. Показано поширення ковзних бактерій в усіх кліматичних зонах — від тропічних до субарктичних. З 2005 року вивчається біологічна різноманітність морських дріжджів, анаммокс бактерій, бактерій роду *Bacillus*, тіонових бактерій північно-західної частини Чорного моря.

В зв'язку з бурхливим розвитком марікультури морських молюсків було проведено вивчення мікробіоти мідій, зокрема кількісного та якісного складу хемоорганотрофних бактерій, їхніх біологічних особливостей та характеру взаємодії з молюсками. З 2012 року вперше в Україні розпочато дослідження з біологічної різноманітності мікроорганізмів Чорного моря методами метагеноміки. Закладено основи викладання біоінформатики на кафедрі та застосування її методів в мікробіологічних дослідженнях.

На кафедрі створено колекцію культур морських та практично-корисних мікроорганізмів, яка увійшла як філія до Національної колекції культур мікроорганізмів та у 2004 році отримала статус Національного надбання.

Отримано нові знання про взаємовідносини мікроорганізмів з полютантами, формування множинної резистентності до генотоксикантів і антибіотиків за умов хронічного пресу хімічних забруднювачів, про механізми адаптивної мінливості мікроорганізмів до зростаючих концентрацій токсикантів. Запропоновано концепцію мінливос-

¹¹⁴ Автор В. О. Іваниця.

¹¹⁵ Іваниця В. О., Юргелайтіс Н. Г., Бурлака Т. В. Мікробіологія в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865–2003). — Одеса, 2004.

¹¹⁶ Іваниця В. О., Юргелайтіс Н. Г., Бурлака Т. В. та ін. Мікробіологія в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865–2013) // Вісник ОНУ. — 2013. — Т. 18. — Вип. 4 (33). — С. 67–82.

ті мікроорганізмів у бік зростання їхніх агресивних властивостей (у тому числі резистентності до антибіотиків і ознак патогенності) в умовах забрудненого природного середовища під тиском хімічних токсикантів.

Створено низку природоохоронних біотехнологій, які передбачають використання високоактивних іммобілізованих на біологічно-позитивних носіях бактерій-деструкторів, здатних утилізувати органічні барвники, нафту та інші біорезистентні сполуки¹¹⁷.

У 1996 році на кафедрі розпочато вивчення молочнокислих бактерій. Проведено фундаментальні дослідження з вивчення біологічних властивостей та видового складу бактерій роду *Lactobacillus* та розроблена промислова технологія заквасок для виробництва кисломолочних продуктів функціонального харчування та ферментованих грибів. Розпочато вивчення молочнокислих бактерій, вилучених з морських гідробіонтів та ферментованих продуктів з України, Франції, В'єтнаму.

У 1990–1994 роках проведено добір активних штамів для інокуляції насіння сільськогосподарських рослин з необхідними параметрами ростової активності. Продемонстрована перспективність, екологічна безпечність та економічна доцільність використання бактерій *Cytophaga* для вирощування сільськогосподарських культур.

З 1999 року під керівництвом докторів біологічних наук, професорів Т. О. Філіпової та Б. М. Галкіна проводиться вивчення чутливості бактерій до антибіотиків, інтерферону та аміксіну (низькомолекулярний індуктор інтерферону), стану фагоцитарної системи мишей за умов тривалої персистенції сальмонел в організмі, динаміки накопичення ³H-аміксіну в імунокомпетентних органах і клітинах мишей. Визначено умови використання клітин дріжджів як експериментальних моделей для пошуку фотосенсибілізуючих препаратів. Досліджено темнову та фото-індуковану дію низки синтетичних порфіринів на ріст деяких грампозитивних та грамнегативних бактерій. Досліджено протизапальну дію рослинного меланіну та його вплив на ріст лактобацил. Розпочато дослідження з проблем біоплівки та механізмів її утворення.

З 2000 року проводиться вивчення вірусних, бактеріальних та грибних збудників захворювань винограду, зокрема збудника бактеріального раку. Розробляються молекулярно-біологічні методи діагностики цих захворювань та заходи боротьби з ними¹¹⁸. Вперше в Україні для діагностики збудника бактеріального раку винограду застосовано метод полімеразної ланцюгової реакції; виявлено зараженість пухлиновірними штамми агробактерій садивного матеріалу, імпортованого з країн ЄС, і насаджень винограду, що широко культивуються на півдні України; встановлено зараженість агробактеріями ґрунту виноградників півдня України. Оптимізовану методику діагностики збудника бактеріального раку методом ПЛР було впроваджено при виробництві садивного матеріалу у лабораторії прищеплювального комплексу ЗАТ «Одеський коньячний завод»¹¹⁹.

Починаючи з 2006 року, здійснюється вивчення ентомопатогенних бактерій та пошук ефективних штамів для регуляції чисельності кровосисних комарів. Розроблено біотехнологію виробництва ентомопатогенного мікробного препарату сферолярвіцид, досліджено його ентомоцидну дію та умови виробництва ентомопатогенного препарату¹²⁰. У цей же час починається вивчення культивованих їстівних та лікарських грибів, отриманих з Інституту сільськогосподарської генетики В'єтнаму. Впер-

¹¹⁷ Кожанова Г. А., Гудзенко Т. В., Соловійов В. І. и др. Создание стойких систем микробной биодegradации углеводородов нефти в водной среде с использованием иммобилизованных бактерий-деструкторов // Вісник ОНУ. — 2001. — Т. 6. — Вип. 4. — С. 157–160.

¹¹⁸ Limanska N., Ivanytsia T., Basiul O. [et al]. Effect of *Lactobacillus plantarum* on germination and growth of tomato seedlings // Acta Physiologiae Plantarum. — 2013. — Vol. 35. — #5. — P. 1587–1595.

¹¹⁹ Мілкус Б. Н., Конуп Л. О., Жунько І. Д. та ін. Тестування деяких сортів винограду на наявність збудника бактеріального раку і вірусів коротковишля та скручування листя // Мікробіол. журн. — 2005. — Т. 67. — № 1. — С. 41–48.

¹²⁰ Іваниця В. О., Непом'яца Н. М., Ужєвська С. П. та ін. Методики визначення ентомоцидної активності мікроорганізмів щодо личинок грибного комарика (Sciaridae) // МіБ. — 2010. — № 4 (12). — С 91–98.

ше для півдня України встановлено спектр шкідників грибів, вивчено їхню біологію, розроблено методи культивування для обмеження їхньої чисельності. Розроблено технологію виробництва та використання мікробного препарату на основі бактерій *Bacillus thuringiensis* ОНУ 15 для вирощування лікарських та їстівних грибів. Розроблено рекомендації щодо використання ларвіцидних мікробних препаратів на основі нових виділених штамів *Bacillus thuringiensis* для безпестицидного знищення грибного комарика в технології вирощування їстівних та лікарських грибів.

У 2003 році розпочато мікробіологічні дослідження на науково-дослідній станції «Острів Зміїний» ОНУ¹²¹ зі спостереження за мікроорганізмами та вірусами, що переносяться птахами з Африки в Україну і Європу. Вперше проведені комплексні моніторингові паразитологічні, вірусологічні і серологічні дослідження перелітних птахів, які підтвердили особливе епідеміологічне значення птахів, що мігрують через Зміїний. Проведені вперше дослідження антигенної структури вірусів грипу, що циркулюють у мігруючих птахів, стали підставою для прогнозування виникнення нових серотипів вірусів грипу А — збудників епідемій грипу на території України і Європи¹²².

Поряд з епідеміологічними та моніторинговими дослідженнями у 2003–2014 роках на острові Зміїний проведено біотехнологічні дослідження. Була розроблена біотехнологія ліквідації нафтових забруднень з урахуванням специфіки хімічного складу ґрунту острова¹²³, яка дозволяє блокувати забруднення, попереджати його поширення та забезпечує подальшу пролонговану дію щодо відновлення природних біоценозів.

Розроблено комплексну біотехнологію подвійного призначення, що дозволяє очищати воду від важких металів і нафтопродуктів¹²⁴, та біотехнологію вилучення біорезистентних жорстких ПАР із водних розчинів бактеріями роду *Pseudomonas* за їхньої взаємодії з глинистим мінералом та хітозаном. Створено специфічні сорбенти високої афінності до катіонів і аніонів важких металів та здійснено іммобілізацію бактерій у складі біофлорів. Розроблено низку біотехнологічних схем, показана їхня ефективність для вилучення іонів важких металів зі стічних вод гальванічного цеху Донецька і другого контуру охолодження реактора Південно-Української АЕС.

З 2005 року проводяться дослідження вірусів прокариот¹²⁵. Встановлено, що препарати бактеріофагів *Clostridium perfringens* і *Staphylococcus sp.* активують синтез цитокінів і кілерну дію НК-клітин. Обґрунтовано можливість застосування їх у медичній практиці як імуномодулюючих засобів. Обґрунтовано перспективність розробки та використання технологій, заснованих на використанні біоплівки¹²⁶.

Разом з Інститутом мікробіології і вірусології НАНУ уперше розроблено стратегію використання комплексного біопрепарату на основі живих клітин *Lactobacillus plantarum* та бактеріоцинів і бактеріофагів *Erwinia carotovora subsp. carotovora*, призначеного для захисту рослин від збудників бактеріального раку, вілту та м'якої гнилі. Вивчено антимікробні властивості бактеріоцинів бактерій родів *Ralstonia*, *Agrobacterium*, *Erwinia*, *Lactobacillus* та їхній вплив на представників фітопатогенних бактерій. Проведено випробування створеного комплексного препарату в системі «рослина — фіто-

¹²¹ Сминтина В. А., Іваниця В. О., Медінець В. І. Виконання програми комплексного обстеження екосистем острова Зміїний та прилеглого шельфу Чорного моря у 2003 р. // Вісник ОНУ. Екологія. — 2005. — Т. 10. — Вип. 4. — С. 5–14.

¹²² Острів Зміїний: Рослинний і тваринний світ...

¹²³ Іваниця В. О., Гудзенко Т. В., Беляєва Т. О. та ін. Біотехнологія очищення і реабілітації ґрунту від забруднення нафтою та нафтопродуктами // Екологічні проблеми Чорного моря. — Одеса, 2010. — С. 75–78.

¹²⁴ Іваниця В. А., Бухтияров А. Е., Лисютин Г. В. та ін. Накопление тяжелых металлов бактериями, выделеными из акваторий Одесского залива и острова Змеиный // МіБ. — 2012. — № 4 (20). — С. 76–83.

¹²⁵ Іваниця В. О., Філіпова Т. О., Галкін Б. М. та ін. Вплив препарату бактеріофага *Clostridium perfringens* на функціональний стан макрофагів // МіБ. — 2008. — № 1. — С. 23–27.

¹²⁶ Mukhlis Abedalabas Ismaeel. the effect of *Pseudomonas aeruginosa* signal quinolone on the rhamnolipids biosynthesis and Rhamnosyltransferase 2 activity // European Scientific J. — 2014. — V. 3. — P. 223–228.

патогенна бактерія — антимікробний препарат» та показано його високу ефективність.

Основною науковою продукцією фундаментальних досліджень кафедри були нові дані щодо біохімічних, молекулярно-біологічних та молекулярно-генетичних властивостей фітопатогенних бактерій родів *Erwinia*, *Ralstonia*, *Agrobacterium* та *Lactobacillus*, їхніх макромолекулярних і коліциноподібних бактеріоцинів та механізмів їхньої дії на мікроорганізми¹²⁷. Уперше вивчено наявність певних генів патогенності у геномах бактерій штамів, виділених на виноградниках України. Використання полімеразної ланцюгової реакції з праймерами до різних генів патогенності дозволило не тільки виявити збудників бактеріального раку серед представників мікробіоти тканин винограду, а й встановити їхню видову приналежність¹²⁸.

З 2011 року співробітники кафедри вивчають антагоністичну дію лактобацил проти фітопатогенів. Уперше показано пригнічувальний ефект молочнокислих бактерій щодо збудників бактеріального раку дводольних рослин. Вивчено антагоністичні речовини лактобацил, відібрано штам з оптимальним інгібувальним ефектом щодо фітопатогена.

Дослідження антагоністичної активності молочнокислих бактерій проводяться спільно зі співробітниками Національного НДІ сільського господарства міста Нант (Франція) у рамках проекту міжнародного співробітництва «Дніпро» та спільного навчання в аспірантурі ОНУ і Національного університету Нанта аспіранта А. Г. Мерліча (2013–2016). Уперше запропоновано стратегію біологічного контролю бактеріального раку дводольних рослин з використанням молочнокислих бактерій як у вигляді виділених та очищених метаболітів, так і у вигляді бактеріальних суспензій, які при конкурентному рості з фітопатогенами здатні пригнічувати останніх¹²⁹. Стажування в Національному НДІ сільського господарства в Нанті пройшли кандидати біологічних наук, доценти Н. В. Лиманська й Т. В. Іваниця (2011–2014).

За останні 10 років значно оновлено парк лабораторного обладнання та приладів кафедри, що дало можливість використовувати в мікробіологічних дослідженнях сучасні молекулярно-біологічні та біохімічні методи.

На базі кафедри та силами її співробітників у 1993 році проведено VIII з'їзд мікробіологів України, у 2000 — Міжнародну конференцію «Екологія і біогеохімічна діяльність мікроорганізмів», у 2004 — X з'їзд мікробіологів України, у 2009 — 3-тю Міжнародну українсько-польську Вейглівську конференцію «Мікробіологія служить людині», у 2010 — X з'їзд Українського біохімічного товариства, науково-практичний семінар «Інноваційні методи дослідження мікро- та нанооб'єктів з використанням сучасних технологій Carl Zeiss», семінар «Хроматографическая система низкого давления BioLogic LP System» та цілий ряд міжнародних наукових конференцій з проблем мікробіології і біотехнології.

У 2006 році започатковано щорічну Міжнародну літню школу з молекулярної мікробіології і біотехнології для молодих учених України. Наступного року організовано періодичне видання наукового журналу «Мікробіологія і біотехнологія», який ввійшов до Переліку фахових видань ВАКУ, зареєстрований у ISSN та занесений до наукометричної бази даних Index Copernicus.

З 1994 року на кафедрі організована підготовка магістрів за спеціальністю «Мікробіологія і вірусологія», а з 2010 року за рішенням МОН — за двома окремими магістерськими програмами «мікробіологія» та «вірусологія». У 2008 році, крім аспірантури та докторантури за спеціальністю «мікробіологія», на кафедрі була відкрита аспіранту-

¹²⁷ Крылова Е. Д., Товкач Ф. И. Характеристика колиспецифических бактериоцинов *Erwinia carotovora* subsp. *carotovora* ЕС 153 // Мікробіол. журн. — 2009. — № 3. — С. 25–30.

¹²⁸ Вірусні та бактеріальні хвороби винограду: навч. пос. / Б. Н. Мілкус, Н. В. Лиманська, І. Д. Жунько та ін. — Одеса, 2012.

¹²⁹ Limanska N., Ivanytsia T., Basiul O. [et al]. Effect of *Lactobacillus plantarum* on germination and growth of tomato seedlings...

ра за спеціальністю «вірусологія», а у 2011 році — за спеціальністю «біотехнологія». У 2012 році розпочато підготовку фахівців за спеціальністю «біотехнологія», а кафедра як базова отримала нинішнє найменування.

Напрями наукової роботи кафедри різноманітні й охоплюють різні галузі мікробіології, а також сільського господарства, охорони здоров'я та довкілля. У 2009 році на базі наукового підрозділу кафедри створено Біотехнологічний науково-навчальний центр.

За останні роки в ОНУ вперше в Україні створено експериментальне біотехнологічне виробництво з метою доведення інноваційних біотехнологічних розробок до стадії промислового виробництва, а саме: масштабування, розробки технологічної документації та трансферу результатів у виробництво.

За високі досягнення у науково-дослідницькій роботі у 2003 році професору В. О. Іваниці присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», у 2013 році він отримав премію імені Д. К. Заболотного НАНУ за цикл робіт «Фітопатогенні бактерії — збудники особливо небезпечних захворювань рослин та їх автономні генетичні елементи». Науковим співробітникам, кандидатам біологічних наук Г. Жумінській та Т. В. Іваниці у 2009 році присуджена Премія Верховної Ради для талановитих молодих учених у галузі фундаментальних та прикладних досліджень і науково-технічних розробок за цикл робіт «Молекулярна генетика автономних генетичних елементів та перспективи їх використання в біотехнології». У 2012 році Ж. Ю. Сергєєва, Т. В. Іваниця, К. Д. Крилова отримали Премію НАНУ для молодих учених вищих навчальних закладів за кращу наукову роботу «Фагово-плазмідні взаємовідносини в дефектній полілізогенній системі *Erwinia carotovora*».

Стипендію Кабінету Міністрів України для молодих вчених отримували доценти кафедри А. Є. Бухтіяров (2001–2003), Г. В. Ямборко (2004–2006), І. В. Страшнова (2008–2010), Н. В. Лиманська (2010–2012). Іменні стипендії Президента України отримували студенти Н. Лиманська, О. Гусєва, М. Галкін, К. Крилова, Г. Павлова, Г. Палій, І. Сліщук, М. Штенніков, М. Златогурська, І. Маринова. Аспіранти Н. Кур'ята (2002) й О. Боброва отримали грант Президента України, доцент О. Ю. Зінченко — премію Одеської облдержадміністрації для талановитої молоді (2008). Доцент Т. В. Гудзенко нагороджена Почесною відзнакою Одеської обласної ради, професор В. О. Іваниця — орденом «За заслуги» II та III ступеня, Почесною відзнакою голови облдержадміністрації.

Наукові розробки кафедри неодноразово нагороджувалися за інноваційну цінність. Так, у 2012 році дипломом за участь у регіональному конкурсі інноваційних проєктів був нагороджений проєкт «Біосорбційна технологія очистки води від техногенних забруднень»; наступного року проєкт «Біотехнологічний спосіб очистки води від нафтових забруднень» одержав диплом фіналіста і диплом за призове місце у V Всеукраїнському конкурсі «Інноваційний прорив-2013». Грамоту від Департаменту освіти і науки Одеської облдержадміністрації за перемогу в регіональному конкурсі інноваційних проєктів, присвяченому Дню науки України, у номінації «Кращий інноваційний екологічний проєкт-2014» отримав проєкт «Спосіб одержання нафтоокиснювального препарату на основі асоціативних мікроорганізмів — продуцентів біоПАР».

На кафедрі створено необхідні умови для навчання і наукової роботи студентів, участі в олімпіадах, конкурсах, наукових конференціях. В основі успішної наукової роботи студентів лежить продуктивна наукова діяльність колективу кафедри. Перемоги на всеукраїнських студентських олімпіадах отримали: 2001 року — Н. Лиманська, К. Рульова, О. Шпортун, 2003 — Д. Клімент'єв, 2004 — Н. Любінецька, О. Горшкова, 2005 — Н. Багаєва, 2012 — А. Мерліч, 2013 — М. Штенніков, І. Маринова. На Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук 2012 року студент А. Г. Мерліч виборов 2-ге місце за роботу «Вивчення бактеріоциногенної активності штамів представників мікробіоти винограду».

За останні 10 років викладачі кафедри брали участь більш ніж у 100 науково-практичних конференціях різного рівня, на яких обговорювалися сучасні проблеми

мікробіології та викладання біологічних дисциплін в умовах формування вільного інформаційного простору¹³⁰.

За 80 років існування кафедра підготувала більше 2500 мікробіологів і вірусологів. З 1991 року захищено одну докторську (В. О. Іваниця, 1996) та 26 кандидатських дисертацій, отримано 43 патенти, опубліковано низку монографій та навчальних посібників.

2.7. Кафедра фізіології людини і тварин¹³¹

З 1978 по 1999 рік кафедрою фізіології керував професор В. Д. Тараненко. З його приходом були організовані і оснащені сучасним обладнанням дві електрофізіологічні лабораторії, а також клініка (віварій) і, вперше в Одесі, були впроваджені мікроелектродні методики нейрофізіологічних досліджень.

В цей період основним напрямом досліджень кафедри було вивчення механізмів міжнейронної взаємодії в корі головного мозку. Активно досліджувалися клітинні механізми, що лежать в основі пароксизмальної активності в корі та інших структурах мозку. Вивчалися механізми функціонування медіаторно-рецепторних систем ЦНС. Були встановлені механізми дії конвульсантів і речовин ГАМК-ергічної природи на процеси постсинаптичного гальмування (спільно з Л. М. Карповим)¹³². Активно проводились нейроморфологічні дослідження кори головного мозку після різних впливів (спільно з Л. І. Сьомік). При В. Д. Тараненкові кафедра стала відомим в країні та за кордоном центром нейрофізіології. Підсумком його багаторічних наукових досліджень був захист у 1986 році докторської дисертації «Функціональні властивості нейронів та організація міжнейронної взаємодії в корі головного мозку»¹³³. Під керівництвом професора Тараненка було захищено 10 кандидатських дисертацій (І. В. Тимофєєв, В. В. Туркін, Т. Х. Кір'язова, В. Е. Лопанцев, Є. В. Топольник, Берете Наморі, Судха та ін.). Вихованці кафедри нині працюють у відомих університетах і клініках США, Канади, Німеччини.

У 2000 році обов'язки завідувача кафедри виконувала кандидат біологічних наук, доцент Л. І. Сьомік; з 2000 року кафедру очолив доктор біологічних наук, професор Л. М. Карпов, який продовжує і розвиває наукові напрями й традиції, закладені попередниками¹³⁴. Велика увага приділяється вивченню дії нових фізіологічно активних речовин.

За цей період було виконано 10 науково-дослідних тем (з цільовим фінансуванням та кафедральних). Науковці кафедри отримали дані, які доповнюють існуючі нейрофізіологічні уявлення про механізми коркового епілептогенезу. Запропоновано удосконалення методів діагностики та лікування епілептичних станів на основі вивчення механізмів коркового епілептогенезу. Встановлені особливості метаболізму ряду вітамінів і пов'язаних з ними ферментів. На цій основі розроблені схеми застосування полівітамінних комплексів при старінні, порушеннях обміну речовин, екстре-

¹³⁰ Ivanytsia T., Krylova K., Ostapchuk A. [et al]. Detection of flexible phage tail particles (F-type) in mitomicin C lysates of *Erwinia carotovora* // *Viruses of microbes*. — Paris, 2010. — P. 190.

¹³¹ Автор Л. М. Карпов.

¹³² Тараненко В. Д. Влияние нембутала на реакции торможения нейронов изолированной коры мозга кошки, вызванные внутрикорковым раздражением // *Нейрофизиология*. — 1984. — Т. 16. — № 2. — С. 147–152.

¹³³ Тараненко В. Д., Лопанцев В. Э. Реакции нейронов изолированной полоски коры головного мозга, находящихся в состоянии судорожного возбуждения, на одиночные электрические раздражения // *Там само*. — 1988. — Т. 20. — № 4. — С. 198–204; Тараненко В. Д., Тимофеев И. В. Изменения ответоспособности нейронов теменной ассоциативной коры на стимуляцию ассоциативных ядер таламуса во время развития в них торможения // *Там само*. — 1992. — Т. 24. — № 2. — С. 198–207.

¹³⁴ Карпов Л. М., Сьомік Л. І., Гладкій Т. В. та ін. Історія становлення і розвитку кафедри фізіології людини і тварин в Одеському університеті: мат. конф., присвяченої 100-річчю з дня народження професора Р. О. Файтельберга. — Одеса, 2003. — С. 41–45.

мальних станах організму¹³⁵. Зокрема з'ясовано, що концентрацію вітаміну РР і активність пов'язаних з ним ферментів можна найбільш ефективно скоригувати за допомогою спеціально добраного полівітамінного комплексу, а не самої нікотинової кислоти, що особливо важливо в випадках зазначених станів організму. Вивчається роль біосинтезу білків у реалізації функцій НАМ-залежних ферментів.

Встановлено суттєве пригнічення енергетичних показників за умов гіпоксії. Доведена можливість застосування розроблених полівітамінних комплексів і харчових добавок на основі спеціально створених у лабораторії нових штамів *Spirulina platensis*, збагачених незамінними амінокислотами та селеном для компенсації даного стану. В процесі створення цих штамів з'ясовано, що ціанобактерії з різних гідроценозів мають різні набори циклів енергетичного спряження на зовнішній цитоплазматичній мембрані. Це обумовлено тривалим впливом довкілля. Запропоновано використовувати ціанобактерії як модельні об'єкти для вивчення еволюції процесів трансформації біологічної енергії¹³⁶.

Встановлена суттєва зміна у щурів енергетичних показників за умов різних доз та строків опромінення. Показано, що їх можна компенсувати ін'єкціями спеціально розроблених полівітамінних комплексів, а також за допомогою харчових добавок на основі відібраних штамів спіруліни¹³⁷.

Розроблено концепцію про умови ефективного використання спеціально підібраних комплексів вітамінів групи В, їхніх похідних (головним чином ГАМК-вміщуючих), а також препаратів на основі нових штамів спіруліни для захисту і корекції енергетичних, імунних та антиоксидантних систем організму за фізіологічних (старіння), патологічних (інтоксикації, стреси, діабет тощо) станів та різних видів гіпоксії¹³⁸.

¹³⁵ Майкова Г. В., Жук О. В. Протисудомна активність циназепаму на моделях судом з різним механізмом виникнення // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10. — Вип. 5. — С. 165–172; Майкова Г. В., Преподобна К. В. Порівняльна характеристика протисудомної дії нової лікарської форми та субстанції клоназепаму // Вісник психіатрії і психофармакотерапії. — 2005. — № 1 (7). — С. 247–249; Денисенко О. В., Бузика Т. В., Карпов Л. М. та ін. Вплив аплікації глутамату на кіркову нейронну активність у щурів // Фізіологічний журнал. — 2006. — Т. 52. — № 2. — С. 32–33; Майкова Г. В., Онофрійчук О. О., Сулакова О. П. та ін. Визначення анестезуючих властивостей циназепаму у щурів // Вісник ОНУ. — 2006. — Т. 11. — Вип. 6. — С. 228–234; Майкова Г. В., Петровський Є. П., Сулакова О. П. та ін. Фармакодинамічна взаємодія циназепаму та кетаміну у щурів // Там само. — С. 235–242; Денисенко О. В., Шандра О. А., Бузика Т. В. та ін. Вплив ізопікамилону на пікротоксин-індуковану генералізовану судомну активність у мишей та щурів // ПА: Біол. науки. — 2011. — Вип. 15. — С. 43–52; Денисенко О. В., Шандра О. А., Карпов Л. М. та ін. Ефекти введення ізопікамилону та пікамилону в умовах прискореного формування пікротоксин-індукованої судомної активності у щурів // Нейрофізіологія. — 2014. — № 3.

¹³⁶ Гладкий Т. В., Коломійчук Т. В., Сьомік Л. І. та ін. Вивчення впливу різних штамів *Spirulina platensis* на показники фізіологічного стану щурів // АВП. — 2005. — Вип. 31. — С. 184–187; Каракіс С. Г., Драгоєва О. Г., Лавренюк Т. І. та ін. Селекція мутантних штамів *Spirulina platensis* з підвищеним вмістом метіоніну в біомасі // Вісник ОНУ. — 2005. — Т. 10. — Вип. 3. — С. 55–62; Каракіс С. Г., Карпов Л. М., Драгоєва Е. Г. и др. Биохимический состав биомассы штаммов *Arthrospira (Spirulina) platensis* // МіБ. — 2008. — № 1. — С. 58–63.

¹³⁷ Коломійчук Т. В., Бузика Т. В., Карпов Л. М. и др. Поведенческая активность крыс, подвергнутых многократному рентгеновскому облучению, на фоне приема различных штаммов спирулины в виде пищевых добавок // Вісник Вінницьк. нац. мед. ун-ту. — 2007. — Т. 2. — № 11. — С. 72–77; їхня ж: Динаміка морфологічних показателів крові крыс при хронічному рентгеновському облученні на фоні використання штамів *Spirulina platensis* в якості харчової добавки // АВП. — 2007. — Вип. 38. — С. 102–110; Коломійчук Т. В., Карпов Л. М. Корекція прооксидантно-оксидантної системи щурів на фоні рентгенівського опромінювання // Там само. — 2012. — Вип. 62. — С. 100–104; Горделі О. О., Карпов Л. М., Кузьмінська Н. Л. Вплив одноразового γ -опромінення на кількість еритроцитів крові щурів після курсового профілактичного прийому спіруліни (штам 27G) та комплексу вітамінів групи В // Вісник ОНУ. — 2012. — Т. 17. — Вип. 4 (29). — С. 77–82.

¹³⁸ Карпов Л. М., Анісімов В. Ю., Безп'ятих О. В. Вплив комплексу вітамінів групи В на активність Na^+ , K^+ -АТФази в умовах інгібування біосинтезу білка в тканинах та органах щурів // АВП. — 2005. — Вип. 31. — С. 188–189; Карпов Л. М., Анісімов В. Ю. Вплив вітамінів групи В на біосинтез нікотинамідних коферментів у тканинах мишей // Од. мед. журн. — 2009. — № 5 (115). — С. 7–10; їхня ж: Вплив комплексу вітамінів групи В на активність Na^+ , K^+ -АТФази у тканинах щурів // Досягн. біол. та мед. — 2009. — № 1 (13). —

Показано, що стресову реакцію антиоксидантних систем, викликану внутрішньошлунковим введенням розчину NaCl, можна помітно зменшити при згодовуванні щурам препаратів спеціально створених на кафедрі штамів *Spirulina platensis*. При цьому рівень перекисного окиснення ліпідів зменшувався, а активність ферментів антиоксидантного захисту зростала, що й дає можливість зменшити процес вільнорадикального окиснення. Встановлено, що адаптаційні можливості організму тварин (щури) можна суттєво підвищити за допомогою біологічно активних добавок. Це доведено на рівні фізіологічних показників, активності ферментів, антиоксидантної системи. Показано також значне підвищення активності глутатіон редуктази. На основі отриманих результатів будуть надані рекомендації щодо застосування біологічно активних добавок для зняття стресових станів у людини¹³⁹.

Доцент Т. В. Гладкій започаткувала на кафедрі новий напрям досліджень з фізіології бичкових риб. З'ясовано, що сироваткові білки крові бичка-кругляка і бичка-ротана характеризуються високою гетерогенністю, а білковий склад сироватки крові першого більш різноманітний. У сироватці крові кругляка виявлені альбумінові та глобулінові фракції, які можна віднести до видоспецифічних. Припускається, що висока гетерогенність сироваткових білків бичка-кругляка може відображати його більш високу адаптаційну пластичність. Встановлено, що по мірі зменшення солоності водойм в крові бичка-кругляка спостерігається зменшення різноманітності білкових фракцій. Розмірні характеристики еритроцитів риб, що мешкають у прісноводних водоймах, більші, ніж у мешканців солонуватих водойм. В токсичних умовах середовища в організмі риб розвиваються патологічні зміни структур і функцій органів і тканин. Доведено, що цитометричні показники клітин крові риб родини *Gobiidae* можуть свідчити про екологічний стан водойми¹⁴⁰.

Ще одним напрямом, який плідно розвивався на кафедрі, було дослідження ефективності застосування алмазовмісних оболонок для штучних імплантів, які використовувалися для потреб протезування. Вивчено залежність фізіологічних реакцій організму і його тканин від стану, форми та складу кераміки при їх контакті. Встановлено, що наявність алмазовмісної оболонки на зразках незалежно від фізичних та хімічних показників кераміки значно зменшує кількість лейкоцитів як відклику на імпланто-

---

С. 8–10; їхня ж: Активність піруватдегідрогеназного комплексу в органах щурів через різні терміни після внутрішньом'язового введення вітамінів групи В та їх комплексів // Вісник ХНУ. — 2010. — Вип. 10. — № 878. — С. 16–20; Карпов Л. М., Савлущинська Л. Г., Полтавцева Н. В. та ін. Можливість корекції вітамінами групи В та їх похідними енергетичного обміну у мишей в умовах гіпобаричної гіпоксії // Вісник ХНУ. — 2013. — Вип. 18. — № 1079. — С. 24–28.

¹³⁹ Карпов Л. М., Полтавцева Н. В., Савлущинська Л. Г. та ін. Вікові зміни активності піруватдегідрогенази та вмісту коензиму ацилування в органах щурів // АВП. — 2007. — Вип. 38. — С. 71–75; Станев О. І., Запорожченко О. В., Карпов Л. М. та ін. Дія харчових добавок із біомаси різних штамів *Spirulina platensis* на вміст метаболітів енергетичного обміну в органах щурів // Досягн. біол. та мед. — 2008. — № 1 (1). — С. 23–26; Карпов Л. М., Каракіс С. Г., Лавренюк Т. І. та ін. Вплив харчових добавок із біомаси різних штамів спіруліни на супероксиддисмутазну та каталазну активності у щурів з експериментальною фенілгідразиновою анемією // АВП. — 2009. — Вип. 44. — С. 21–28; 2010. — Вип. 52. — С. 21–31; Ершова О. М. Адаптаційні можливості біомаси штамів спіруліни на фоні хронічного стресу у мозку щурів // ПА. — 2010. — Вип. 14. — С. 62–67; її ж: Антиоксидантна дія біомаси різних штамів спіруліни на фоні хронічного стресу // Вісник ОНУ. — 2010. — Т. 15. — Вип. 17. — С. 16–21; Ершова О. Н., Карпов Л. М., Каракіс С. Г. и др. Действие спирулины на активность антиоксидантной системы в условиях стресса у белых крыс // ПА. — Вип. 17. — 2012. — С. 106–114; Карпов Л. М., Ершова О. Н., Павличенко О. Д. и др. Особенности адаптационного действия спирулины и ее мутантных штаммов в условиях стресса у белых крыс // Вісник ОНУ. — 2012. — Т. 17. — Вип. 3 (28). — С. 61–68.

¹⁴⁰ Гладкий Т. В., Чумаченко Л. П., Дьяченко Л. Ф. Фракционный состав белков сыворотки крови черноморских бычков (*Perciformes, Gobiidae*) // Вісник ОНУ. — 2006. — Т. 11. — Вип. 6. — С. 243–248; Гладкий Т. В., Коломійчук Т. В., Сьомік Л. І. та ін. Морфологічні показники еритроцитів щурів за умов штучної гемолітичної анемії на фоні застосування водорості *Spirulina platensis* у якості харчової добавки // Вісник ОНУ. — 2006. — Т. 11. — Вип. 6. — С. 249–257.

ваний зразок. Показано помітний позитивний ефект на вказані процеси біодобавок препаратів спіруліни¹⁴¹.

За останнє десятиліття під керівництвом співробітників кафедри було захищено ще ряд кандидатських дисертацій (Г. В. Майкова, А. В. Сорокін, О. К. Будняк, В. Ю. Анісімов).

Для вирішення наукових та навчальних задач кафедра має медико-біологічну клініку, дві лабораторії і бази практики, в умовах яких студенти проводять свої дослідження. Це лабораторії Інституту очних хвороб і тканинної терапії імені В. П. Філатова, лабораторії ФХІ НАНУ імені А. В. Богатського. Кафедра плідно співпрацює також з КНУ імені Т. Г. Шевченка, Інститутом фізіології НАНУ імені О. О. Богомольця та Інститутом геронтології НАНУ (Київ), Інститутом фізіології імені І. М. Сеченова та Військово-медичною академією імені С. М. Кірова (Санкт-Петербург), МДУ імені М. В. Ломоносова.

В даний час на кафедрі викладають професор Л. М. Карпов (завідувач кафедри), доценти Л. І. Сьомік, Т. В. Гладкій (заступник декана факультету), Г. В. Майкова (відповідальний секретар редколегії журналу «Вісник ОНУ. Біологія»), Г. М. Лавренко; старші викладачі О. Д. Павличенко, Т. В. Коломійчук (вчений секретар кафедри), О. В. Денисенко. Колектив кафедри вважає своєю головною метою збереження високого рівня, досягнутого попередниками, підтвердження наукової школи та пріоритетного наукового напрямку, модернізацію кафедри, її наукового та навчального потенціалу.

2.8. Кафедра медичних знань та безпеки життєдіяльності¹⁴²

Діяльність кафедри під різними найменуваннями з перших днів її існування незмінно пов'язана з життєво важливими питаннями збереження здоров'я, надання першої медичної допомоги, поведінки під час надзвичайних ситуацій природного, техногенного, соціально-політичного та воєнного характеру.

Значної активності діяльність кафедри набула під керівництвом Й. М. Авратинського (1986–1997), який поповнив її кваліфікованими кадрами і сформував міцний, творчий колектив. Протягом усіх років його керівництва кафедра здійснювала активну пропаганду донорства серед студентів та викладачів університету, проводила заняття з надання першої медичної допомоги з викладачами всіх факультетів.

Цикл цивільної оборони тривалий час забезпечували талановиті викладачі, які мали військовий досвід: генерал В. К. Бойчук, полковники В. Я. Керпель, В. З. Калниш, В. І. Самкнулов, А. Г. Козикін, Л. М. Кирпач, кандидат технічних наук, доцент М. О. Неізвестний, кандидат біологічних наук, доцент О. С. Багаєва та ін. Медичну підготовку студентів до дій при стихійних лихах і масових ураженнях людей проводили кандидати медичних наук, доценти Г. П. Катунцевська, Ж. І. Кірілюк, М. П. Ямпольський, полковник медичної служби К. В. Гречаний та ін. На жаль, деякого з них вже немає в живих, але їх пам'ятають і шанують.

З 1990 року кафедра цивільної оборони була реформована в кафедру основ медичних знань у зв'язку з викладанням додаткових медичних дисциплін. З 1997 року у зв'язку з розширенням спектру викладання нормативних та медичних дисциплін кафедра реорганізовується під нинішньою назвою, на чолі з кандидатом медичних наук, доцентом І. В. Івановою. За роки її керівництва (1997–2010) на кафедрі було за-

¹⁴¹ Кліменкова Н. Т., Шевченко А. Ю., Прокопчук Є. О. Морфологічні дослідження інтегрованості пористого керамічного імплантату з м'язовими тканинами // *Досягн. біол. та мед.* — 2005. — № 1 (5). — С. 21–24; Шевченко А. Ю., Кліменкова Н. Т., Шевченко І. М. та ін. Гістологічні дослідження тканин оточуючих імплантований керамічний матеріал до та після їх модифікації алмазовміщуючим шаром // *Од. мед. журн.* — 2007. — № 1 (105). — С. 21–23.

¹⁴² Автор О. П. Гвоздій.

проваджено 5 нормативних дисциплін («Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі», «Цивільна оборона», «Основи медичних знань») та 15 медичних дисциплін і спецкурсів.

У 1999 році колектив кафедри увійшов до складу робочої групи МОН України, яка розробляла Державний стандарт вищої освіти з дисципліни «Безпека життєдіяльності людини».

З вересня 2010 року кафедру очолила кандидат педагогічних наук, доцент С. П. Гвозд'їй, випускниця ОНУ 1999 року. У 2007 році вона успішно захистила кандидатську дисертацію¹⁴³. Молодий завідувач робить кроки для популяризації та актуалізації наукового напрямку «Цивільна безпека». Нове бачення розвитку кафедри, нові підходи до викладання навчальних дисциплін додали кафедрі стабільності та перспективності.

З метою підвищення кваліфікації фахівців і престижу дисципліни «Безпека життєдіяльності» у травні 2002 року вперше в Україні за ініціативою І. В. Іванової була організована і проведена Всеукраїнська студентська олімпіада з «Безпеки життя і діяльності людини», другий етап якої проходив на базі кафедри медичних знань та БЖД ОНУ протягом 3 років. Започаткована в Одесі, ця олімпіада затвердила вказану навчальну дисципліну як популярну, цікаву та необхідну¹⁴⁴. Метою олімпіади було формування культури та правильної соціальної позиції людини щодо власної безпеки, мотивації її безпечної поведінки в різних сферах існування, засвоєння необхідних знань та вмінь для мінімізації ризику і зменшення потенційно можливих втрат або пошкоджень у небезпечних ситуаціях. До складу журі 2-го етапу залучалися фахівці зі Львова, Києва, Харкова, Одеси, Донецька тощо. Участь у першій олімпіаді взяли 63 студенти з 31 вищого навчального закладу 12 областей України. Наступного року для участі у олімпіаді зареєструвалися 83 студенти з 33 вищих навчальних закладів 14 областей країни. Відтоді кількість учасників постійно зростала і в 2013 році досягла 153 студентів (Рівне), а з 2009 року набула міжнародного статусу.

Високий рівень викладання та підготовки студентів з нормативної дисципліни «Безпека життєдіяльності», відповідальне ставлення до захисту гідності університету під час 2-го туру олімпіади дало свої результати: студенти ОНУ незмінно посідали призові місця. Зокрема I місце вибороли О. Л. Васильєва (2002), К. Д. Крилова (2003), Н. В. Любінецька (2004) в Одесі, С. Ткаченко — III місце в Харкові (2006), А. Струцинська — II місце в Сумах (2010), І. Маринова — I місце у Всеукраїнському турі в Рівному (2013) та II місце в Міжнародній студентській олімпіаді з професійно-орієнтованої дисципліни «Безпека життєдіяльності».

У 2013 році наші студенти вперше взяли участь у Всеукраїнській студентській олімпіаді з основ охорони праці, яка проходила на базі Харківського університету цивільного захисту. 4-е місце виборов студент біофаку ОНУ М. Штеніков.

З метою запровадження інтерактивних методів та осучаснення навчання викладачі кафедри використовують мультимедійне обладнання для демонстрації тематичних презентацій та відеоматеріалів, прилади радіаційної та хімічної розвідки, муляжі, фантоми, медичний інвентар тощо.

Крім навчально-педагогічної діяльності на кафедрі постійно проводиться наукова робота, спрямована на питання життєдіяльності людини, вплив чинників навколишнього середовища на організм людини, безпечну поведінку, попередження агресії та насильства тощо. Особлива увага акцентується на питаннях безпечної життєдіяльності та здорового способу життя. Предметом детального та прискіпливого дослідження на кафедрі були: вивчення ендоекології різних соціальних груп і визначення ефективних шляхів їх реабілітації (1995–1997); методологічні та практичні підходи

¹⁴³ Гвозд'їй С. П. Підготовка майбутніх учителів природничого циклу до навчання школярів основ безпечної поведінки: дис. ... канд. пед. наук. — Одеса, 2007.

¹⁴⁴ Іванова І. В. Аналіз ефективності викладання «Безпеки життєдіяльності» у вищих навчальних закладах України за результатами першої Всеукраїнської олімпіади // Безпека життя і діяльності людини — освіта, наука, практика: мат. 2-ї наук.-практ. конф. — К., 2003. — С. 31–33.

до превентивної реабілітації студентів згідно з рівнем здоров'я та медико-соціальних знань (2002–2006); методологічні та практичні підходи до виявлення та профілактики насильства в студентському середовищі (2007–2010); розробка теоретичної та практичної підготовки студентів університету до безпечної життєдіяльності (2011–2015) та ін.

Час, проведений студентами в *alma-mater* — це важливий період становлення особистості, формування світогляду, моральних принципів, життєвого досвіду і професійних навичок. Викладачі кафедри намагаються усіма можливими шляхами сприяти розвитку означених якостей, проводять велику громадську та пояснювальну роботу. У гуртожитках ОНУ та в позааудиторний час проводилась виховна та просвітницька робота з профілактики дифтерії, туберкульозу, респіраторних та шлунково-кишкових захворювань; бесіди про донорство, гігієну статевого життя, профілактику СНІДу, венеричних хвороб та шкідливих звичок, народну медицину, безпеку дорожнього руху тощо. Педагоги кафедри постійно проводять виховну роботу, спрямовану на попередження насильства, агресії, конфліктних ситуацій, формування культури здоров'я та здорового способу життя, сумлінне ставлення до особистої безпеки та безпечної поведінки в повсякденних або надзвичайних умовах.

На кафедрі підготовлено та проведено анкетування молоді з проблеми СНІДу; разом з управлінням у справах сім'ї та молодіжної політики Одеського міськвиконкому з 1998 року організовувались акції до дня боротьби зі СНІДом: тижневий семінар з медико-соціальних проблем для педагогів-організаторів молодіжних клубів, дискотеки, конкурси, вікторини.

Заслугує уваги робота колективу кафедри з покращення сприйняття інформації студентами. У вересні-жовтні 2011 року С. П. Гвозд'ї зробила 6 відеорепортажів з підтримкою Одеського міського телеканалу «Град»: «Землетруси. Поведінка при них», «Потоп, поведінка під час потопу», «Хімічна небезпека», «Пожежі та поведінка при них», «Кровотечі та переломи. Перша допомога», «Опіки. Види та перша допомога».

Кафедра визнається авторитетною серед споріднених кафедр вишів України. Її завідувачі І. В. Іванова та С. П. Гвозд'ї входять до складу Науково-методичної комісії вищої освіти з цивільної безпеки, Науково-методичної ради МОН України. І. В. Іванова була прийнята до лав академіків Академії безпеки та основ здоров'я і Міжнародної академії безпеки життєдіяльності.

У 2006 році кафедрою була організована міжвишівська науково-практична конференція «Формування патріотизму, моральності, культури, здорового способу життя у студентської молоді» (2006) на базі ОНУ¹⁴⁵.

За наказом голови Одеської облдержадміністрації з 1999 року була створена Науково-методична рада «Безпека життєдіяльності людини» при вищих навчальних закладах освіти області. До її складу входять фахівці з безпеки життєдіяльності усіх вищих навчальних закладів Одеси, між якими ведеться постійний обмін досвідом, навчально-методичними посібниками, інформацією. Головою ради була обрана І. В. Іванова, а базою — кафедра ОНУ. Для розповсюдження досвіду роботи на всі заклади освіти різних рівнів її було реорганізовано й з 17 травня 2012 року перейменовано у Науково-методичну раду з питань цивільного захисту та безпеки життєдіяльності населення Одеської області, а головою обрано С. П. Гвозд'ї. І для збереження спадковості досвіду та знань до складу ради як науковий консультант була запрошена І. В. Іванова.

Завдяки сприянню обласного Навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності на міських і обласних курсах першої категорії протягом 2012/13 навчального року С. П. Гвозд'ї спільно з І. В. Івановою провели низку семінарів-тренінгів на теми: «Психолого-педагогічні та методологічні підходи до ви-

¹⁴⁵ Формування патріотизму, моральності, культури, здорового способу життя у студентської молоді: матер. міжвиш. наук.-практ. конф. — Одеса, 2006. — С. 280.

вчення курсів Основ здоров'я, БЖД, проведення занять з ЦЗ у загальноосвітніх навчальних закладах»; «Попередження насильства у відношенні дітей молодшого шкільного віку»; «Соціально-психологічні аспекти безпеки життєдіяльності: теорія, методика, практика»; «Методики підготовки і проведення занять та основних заходів з ЦЗ, безпеки життєдіяльності в загальноосвітніх та професійно-технічних закладах освіти». До участі в семінарах-тренінгах залучалися вчителі основ здоров'я, класні керівники ЗОШ, учителі початкових класів, керівники ЗОШ та методоб'єднань.

Науково-методична рада з питань ЦЗ ініціювала міжнародну акцію попередження насильства серед дітей під егідою Французької асоціації з безпеки дитинства ENDIS та міжнародного клубу «Ротарі». До акції приєдналися представники 20 шкіл та гімназій Одеси, клуб «Альянс Франсез» та всі учасники семінарів-тренінгів.

Громадська робота кафедри висвітлювалася у міських газетах та на телеканалах¹⁴⁶. Так, колектив кафедри з підтримкою Науково-методичної ради з питань ЦЗ спільно з профкомом студентів та аспірантів ОНУ взяв участь в акції «Зроби світ чистіше! Почни з себе!» (міжфакультетське змагання зі збору відпрацьованих батарейок). С. П. Гвозд'їв взяла участь у журі конкурсу «Міс та містер Досконалість ОНУ-2013» (клуб «Ітака»), була заступником голови журі на «Студентських іграх-2013» (база відпочинку «Чорноморка») та інших заходах, організованих профкомом студентів та аспірантів університету.

Значною подією на початку ювілейного 2014/15 навчального року став Перший Всеукраїнський методичний семінар-тренінг з безпеки життєдіяльності «Єдина країна. Єдина страна», де кращі результати серед 18 команд-учасниць показали команди студентів ОНУ. У заході взяли участь 204 студенти та викладачі з Києва, Рівного, Харкова, Дніпропетровська, Одеси, а високий рівень його проведення був досягнутий завдяки плідній, згуртованій та чіткій роботі кафедри спільно з профкомами ОНУ.

З 1991 по червень 2014 року колектив кафедри опублікував більше 200 наукових робіт, зокрема 2 навчальні посібники, рекомендовані МОН України¹⁴⁷; 4 навчально-методичні посібники¹⁴⁸, 40 методичних вказівок та рекомендацій, 34 статті у фахових виданнях України, понад 90 наукових статей і тез у матеріалах конференцій, 45 робіт спільно зі студентами. Лише за останні 2010–2013 навчальні роки викладачі кафедри взяли участь у 30 конференціях різного рівня.

Нині на кафедрі працюють 4 кандидати наук (2 доценти і 2 асистенти), 5 старших викладачів. Викладачі кафедри нагороджені грамотами та відзнаками ректора й профспілки ОНУ, облдержадміністрації та адміністрацій інших навчальних закладів за плідну наукову, громадську, навчально-методичну роботу, високий рівень підготовки студентів.

У рамках співпраці з Науково-методичною комісією з цивільної безпеки Науково-методичної ради МОН України колектив кафедри інтенсивно працює над модернізацією та удосконаленням викладання нормативних дисциплін. Кафедра здійснює співробітництво та обмін досвідом з вищими навчальними закладами Одеси та України (Київський національний політехнічний університет — КПІ, Харківський національний політехнічний університет — ХПІ, Національний авіаційний університет, Львів-

¹⁴⁶ Стерненко М. Служба «0-77»: на заняття, як по вызову // Вечерняя Одесса. — № 155–156 (9681–9682). — 18 окт. — 2012; Жукова М. Как учить «Основам здоровья», учили... учителей // Там само. — № 52 (9774). — 6 апр. — 2013; Мелинов Д. Єдина країна. Єдина страна // Там само. — № 141–142 (10059–10060). — 25 сент. — 2014; Гужавіна О. Безпека дитини у центрі уваги дорослих // Думська площа. — № 40 (21.12.2012).

¹⁴⁷ Іванова І. В., Заплатинський В. М., Гвозд'їв С. П. Безпека життєдіяльності: навчально-контролюючі тести: навч. пос. — К., 2005; 2-ге вид., переробл. та доп. — Одеса, 2009.

¹⁴⁸ Основы медицинских знаний / И. В. Иванова, Е. И. Бурденюк, Г. П. Катунцевская и др.; под ред. И. М. Аврагинского. — Одесса, 1993; Иванова И. В. и др. Краткий курс лекций по патологии: уч. пос. — Одесса, 1998; їхня ж: Гигиена аптек, аптечных учреждений и химико-фармацевтических предприятий: уч. пос. — Одесса, 1999; Иванова І. В., Бурденюк О. І., Гвозд'їв С. П. Курс лекцій з функціональної та лабораторної діагностики патологічних станів людини: навч. пос. — Одеса, 2011.

ський національний університет імені І. Франка, Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова, Миколаївський суднобудівний університет імені адмірала Макарова, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеський національний морський університет, Житомирський державний педагогічний університет, Херсонський державний університет та ін.) з питань безпеки життєдіяльності, цивільного захисту, здоров'я людини.

На сучасному етапі розвитку колектив кафедри медичних знань та безпеки життєдіяльності накопичує навчально-методичні матеріали, вивчає досвід інших вишів, готує матеріально-технічну базу для відкриття нової спеціальності — вчителя основ здоров'я. Одним з пріоритетних напрямів роботи колектив вважає залучення молодих фахівців.

2.9. Гідробіологічна станція¹⁴⁹

В 1990-ті роки у зв'язку з фінансовими труднощами в університеті гідробіологічна станція в повній мірі функціонувала тільки в теплий період року. У цей час на станції працювали 4 співробітники: завідувач С. М. Слукін, біолог О. Л. Соловійова, інженер Ю. В. Морозов та старший лаборант О. І. Мазанко. На початку 2000-х років на станції вдалося встановити автономне опалення, що дало змогу активно працювати в приміщеннях також взимку.

У 2003 році вчена рада біологічного факультету прийняла рішення вдосконалити роботу станції як допоміжного підрозділу для проведення навчального процесу і наукових досліджень. На посаду завідувача станції було призначено асистента кафедри гідробіології та загальної екології О. О. Ковтуна.

Протягом декількох наступних років, що виявилися дуже насиченими та складними в житті станції, новий завідувач збільшив кількість штатних одиниць до 5 та отримав значну допомогу від університету на ремонт приміщень і оновлення наукового обладнання. В 2005 році згідно з умовами Головної державної інспекції України з безпеки судноплавства було офіційно відкрито причал станції, що дало можливість проводити наукові дослідження в прибережній зоні моря, використовуючи маломірні плавзасоби університету. Того ж року розпочалися спільні іхтіологічні дослідження кафедри гідробіології та загальної екології з Одеським центром Південного науково-дослідного інституту морського рибного господарства, які продовжуються й нині.

Після закінчення ремонту станції було створено музейну експозицію в навчальному класі та лабораторних приміщеннях; налагоджено збір колекційних експонатів для фондів станції та зоологічного музею ОНУ. Оновлені навчальні та лабораторні кімнати дали змогу проводити навчальний процес на станції протягом всього року. Влітку станцію почали більш ефективно використовувати як базу практики не тільки студентів біофаку ОНУ, а й ще 5 вищих навчальних закладів України та Клайпедський університет (Литва), з якими було укладено угоди про співпрацю.

Майже кожного року на станції працюють вітчизняні та зарубіжні науковці, що дає можливість підтримувати наукові контакти, вести обмін матеріалом і вдосконалювати методи досліджень в різних галузях гідробіології. Така співпраця позитивно вплинула на розвиток станції як дослідницького підрозділу, її співробітники почали самостійно публікувати результати наукових досліджень, у тому числі в зарубіжних виданнях. Кількість публікацій у міжнародних журналах збільшилася в рази.

У 2009 році завідувач станції О. О. Ковтун захистив кандидатську дисертацію, а у 2012 році результати досліджень склали монографію¹⁵⁰.

З метою розповсюдження інформації про гідробіологічну станцію створено сайт, на якому можна ознайомитись з її діяльністю, історією, умовами наукового співро-

¹⁴⁹ Автор О. О. Ковтун.

¹⁵⁰ Kovtun O.A. Phytobenthos of the Tiligulsky estuary...

бітництва тощо. На сайті доступні для копіювання публікації співробітників станції, телевізійні передачі, документальні та авторські наукові фільми. Студенти можуть ознайомитися з навчальними програмами спецкурсів та літературою, яка необхідна при виконанні кваліфікаційних робіт, а також з новинами у сфері гідробіології. Кожного року телевізійні канали Одеси роблять декілька інформативних науково-просвітницьких передач про діяльність співробітників станції, експедиції, наукові дослідження і досягнення.

В останні роки на станції проводяться роботи з використанням нових (зокрема підводних) методів досліджень. О. О. Ковтун, за сумісництвом доцент кафедри гідробіології та загальної екології, а також професійний водолаз і інструктор з морської біології Міжнародної школи підводного плавання «Амфора», сформував групу фахівців, які займаються підводними дослідженнями флори та фауни Чорного моря. Вони здатні виконувати підводні гідробіологічні дослідження з використанням новітніх методик на глибинах до 50 метрів, проводити підводне фотографування і фільмування, створювати навчальні та наукові відеофільми. Студенти біологічного факультету можуть пройти водолазну підготовку і отримати міжнародний сертифікат підводного плавця, що значно підвищує рівень їхньої професійної підготовки.

У 2012 році згідно з наказом МНС України «Про затвердження Правил охорони життя людей на водних об'єктах України» та наказом ректора ОНУ на території гідробіологічної станції було створено навчально-допоміжний підрозділ «База-стоянка суден Одеського національного університету імені І. І. Мечникова». Начальником бази-стоянки призначено провідного фахівця Ю. В. Морозова. Основною функцією цього підрозділу є безпечна експлуатація плавзасобів при проведенні практичних занять і наукових досліджень в прибережній зоні моря з використанням малих суден університету.

Студенти кафедри гідробіології та загальної екології приймають активну участь в дослідницькій роботі станції, щороку вирушають в експедиції для збору наукового матеріалу, де отримують практичні навички роботи. За останні роки було зроблено багато цікавих відкриттів та знахідок, що дало можливість доповнити перелік мешканців Чорного моря декількома новими видами безхребетних та риб¹⁵¹. Загалом співробітниками станції з 2002 року самостійно та в співавторстві опубліковано більш ніж 100 наукових робіт та одна монографія¹⁵².

Співробітники станції приймають активну участь у різних міжнародних наукових та просвітницьких проектах. У рамках виконання науково-дослідного проекту вивчення сучасного стану рідкісних та зникаючих видів гідробіонтів Чорного моря з грантовою підтримкою Фонду Джона Д. і Кетрін Т. МакАртурів (США) у 2001–2002 роках О. О. Ковтуном створено єдиний в Україні серіал відеофільмів «Підводний світ Чорного моря», який всебічно відображає сучасний стан біоти водойми та розповідає

¹⁵¹ Ковтун О. А., Макаров Ю. Н. Особенности биологии и морфологии редкой в Черном море креветки *Lysmata seticaudata* (Risso, 1816) (Decapoda, Natantia, Hippolytidae) // Вестник зоол. — 2008. — Т. 42. — № 1. — С. 49–55; їхня ж: Особенности биологии и морфологии редкой черноморской креветки *Palaemon serratus* Pennant, 1777 (Decapoda: Caridea, Palaemonidae) из карстовых гротов и подводных пещер полуострова Тарханкут (Западный Крым) // Морской экологический журнал (МЭЖ). — 2011. — Т. 10. — № 3. — С. 26–32; Петряшев В. В., Ковтун О. А. Мизиды (Crustacea: Mysida) пещер, гротов и прибрежных озер полуострова Тарханкут (западный Крым) // Вестник ОНУ. — 2011. — Т. 16. — Вып. 18 (25). — С. 49–61; Ковтун О. А., Самаян Н. П., Мартынов А. В. Вселенец актиния *Diadumene lineata* (Verrill, 1869) (Anthozoa, Actiniaria: Diadumenidae) в северной части Черного моря // МЭЖ. — 2012. — Т. 11. — № 4. — С. 27–38; Grebelnyi S.D., Kovtun O.A. A species of sea anemone *Sagartia elegans* (Dalyell, 1848) (Anthozoa, Actiniaria, Sagartiidae) that is new for the Black Sea and is capable of clonal reproduction // Russian J. of Marine Biology. — 2013. — Vol. 39. — #1. — P. 30–37; Kovtun O.A., Manilo L.G. Mediterranean fish — *Gammogobius steinitzi* Bath, 1971 (Actinopterygii: Perciformes: Gobiidae) — a new representative of the Black Sea ichthyofauna // Acta Ichthyologica et Piscatoria. — 2013. — V. 43. — #4. — P. 307–314.

¹⁵² Ковтун О. А. Исследования Гидробиологической станции ОНУ им. И. И. Мечникова и ее роль в изучении фауны морских пещер Украины // Природная среда черноморского региона за последние 30 тысяч лет: от прошлого к прогнозированию будущего: матер. межд. науч.-практ. конф. — Одесса, 2013. — С. 60–69.

про численних морських мешканців. Ці навчальні фільми отримали два грифи МОН України як наочно-наглядні посібники та активно використовуються у середніх та вищих навчальних закладах України. Цей серіал також отримав авторське свідоцтво.

ОНУ — єдиний навчальний заклад на півдні України, який має на узбережжі Чорного моря гідробіологічну станцію для проведення навчального процесу і наукових досліджень протягом всього року. Завдяки своєму розташуванню та регулярному проведенню комплексних гідробіологічних досліджень вченими університету станція офіційно внесена до мережі моніторингових біостанцій Чорного та Азовського морів, які виконують постійні спостереження за станом морського середовища.

2.10. Зоологічний музей¹⁵³

З 1990-х років головними напрямками роботи зоологічного музею продовжують залишатися зберігання колекцій, наукова й просвітницька діяльність. Збір, препарування, етикетування наукових колекцій становить значну частину музейної роботи. Поповнення музею ніколи не припинялося й триває сьогодні. В 1995 році опубліковане «Доповнення до каталогу теріологічної колекції...», до якого увійшов опис ще 1450 черепів ссавців, що надійшли до музею у 1990–1995 роках. Співробітниками музею з 1990 року опубліковані понад 40 наукових праць з екології гризунів, музеєзнавства, історії науки. У 2014 році завідувач музею В. О. Лобков захистив докторську дисертацію «Внутрішньопуляційна регуляція чисельності ссавців на прикладі крапчастого ховрашка (*Spermophilus suslicus* Guld.) та інших видів».

Лібералізація видавничої діяльності відкрила шлях до видання з 1992 року «Наукових праць зоологічного музею» (томи 1–4) та матеріалів наукових конференцій. Публікація фауністичних знахідок — одна з форм документування складу дикої природи, тому залучення авторів у зазначені видання стало природним продовженням наукової діяльності музею зі збору й зберігання інформації про фауну Причорномор'я.

Колектив музею разом з Музейним фондом імені О. О. Браунера виступили організаторами 6 Міжнародних конференцій «Читання пам'яті О. О. Браунера» і конференції «Розвиток зоологічних досліджень в Одеському державному університеті», присвяченої академіку Д. К. Третякову і його школі. Співробітники музею приймають участь у виданні наукового журналу «Вісті Музейного фонду імені О. О. Браунера». З 2004 по 2014 рік випущено 42 номери журналу, де публікуються статті з природничо-наукового музеєзнавства, історії музею та біологічного факультету, описи музейних колекцій, матеріали наукових конференцій, які проводить колектив музею.

Маючи просторі експозиційні зали у будівлі біологічного факультету, музей не мав спеціального приміщення для зберігання наукових колекцій, тому вони розташовувалися у відгороджених вітринами частинах залів. Приміщення для їхньої наукової обробки також не було, тож нерідко фахівцям доводилося працювати в експозиційних залах. Положення було виправлене після ремонту залу «Птахи» у 2006 році, де з'явилося два приміщення для зберігання колекцій.

Зараз площа музею становить 1000 м², де розміщені 7,5 тис. експонатів, розташованих за систематичним принципом; є окремі тематичні вітрини й чотири біогрупи. У музеї проводяться заняття зі студентами біологічного і геолого-географічного факультетів ОНУ та інших вищих навчальних закладів Одеси. Щороку співробітники музею проводять від 200 до 300 ознайомлювальних і тематичних екскурсій.

¹⁵³ Автор В. О. Лобков.

Розділ 3

*Геолого-географічний факультет*¹⁵⁴

Кризова економічна ситуація кінця ХХ — початку ХХІ століття позначилася на діяльності університету різким скороченням фінансування освіти та істотно ускладнила проведення як навчальної роботи, так і наукових досліджень. Проте колективу факультету вдалося продовжувати наукові дослідження, стабілізувати набір студентів, конкурс на вступних іспитах, забезпечити необхідний рівень навчального процесу і підготовки фахівців та вийти на лідируючі позиції в країні в багатьох напрямках науки загальнодержавного та міжнародного значення.

У структурі геолого-географічного факультету (ГГФ) ОНУ працюють 6 кафедр, з яких 4 належать до географічного відділення і 2 — до геологічного відділення.

На географічному відділенні сформувалися визнані в світі наукові школи ерозієзнавства та ландшафтознавства. Вчені-географи ОНУ проводять дослідження і картографування ґрунтів, започаткували та розвивають геоінформаційні технології, суспільно-географічні дослідження з геодемографії, геоєкології, регіонознавства, краєзнавства, розробляють програми соціально-економічного розвитку Одеси і регіону, спільно з науковцями європейських країн займаються екологічним оздоровленням Придунайських озер, вивченням і збереженням ресурсів Північного Причорномор'я.

На геологічному відділенні продовжують розвиватися загальногеологічний та інженерно-геологічний і гідрогеологічний наукові напрями. Його співробітники досліджують геоєкологічну обстановку на шельфі Чорного моря за міжнародними програмами, вивчають техногенний вплив на природне середовище регіону, здійснюють геоархеологічні пошуки, досліджують сейсмічну обстановку для прогнозування землетрусів та проводять сейсмо-геологічне районування території міста, займаються еколого-гідрогеологічними розробками для забезпечення Одеси питними водами.

Співробітники ГГФ беруть участь у вітчизняних і міжнародних науково-дослідних проектах та заходах державного і світового значення. Факультет отримав у спадщину величезні надбання в сфері підготовки кадрів географів та науковців-природничників, які працюють в різних галузях господарства країни. Вони зробили суттєвий внесок в розвиток науки, вивчення та раціональне використання природних ресурсів, вирішення важливих політичних, економічних, природоохоронних державних проблем і незмінно приносять славу рідному університету. Про це свідчить великий авторитет географів і геологів ОНУ серед профільних навчальних закладів та науково-дослідних і проектних установ України, СНД та далекого зарубіжжя.

*3.1. Кафедра фізичної географії та природокористування*¹⁵⁵

1991–1992 року почалося поступове зниження загального рівня якості підготовки кадрів за напрямом «географія» в університеті. За версією АН СРСР ще в 1990 році кафедра фізичної географії ОДУ посідала 3-тє місце після відповідних кафедр МДУ та ЛДУ. З розпадом СРСР якість підготовки фахівців почала знижуватися, натомість зрос-

¹⁵⁴ Автор передмови Є. А. Черкез.

¹⁵⁵ Автор Ю. Д. Шуйський.

ли можливості працювати за кордоном, передавати закордонним колегам наукову інформацію та ділитися методами радянської системи навчання¹⁵⁶.

За наступні роки остаточно оформилася спрямованість кафедри на підготовку викладачів географії, фахівців з оптимального природокористування, раціонального використання природних ресурсів та мінімізації впливу антропогенного фактора на довкілля. На той час науково-дослідницька робота велася по таких наукових напрямках: загальна й теоретична природна географія (професори Г. І. Швєбс, Ю. Д. Шуйський, Г. В. Вихованець, О. О. Світличний, доценти Г. П. Пилипенко та Т. Н. Хохленко); водно-ерозійні процеси та форми рельєфу (професори Г. І. Швєбс, Є. В. Єлисеєва, О. О. Світличний, наукові співробітники В. В. Белов, С. О. Антонова); еніологія та дослідження ноосфери, геоенергетика, біоенергетика, тотальність в сучасній географії (професор Г. І. Швєбс, доценти Г. П. Пилипенко, Б. Б. Муха, М. І. Ігошин, старший викладач Н. Я. Варламова); геоморфологія суходолу та морського дна, берегознавство, сучасні зміни клімату атмосфери та океану (професори Ю. Д. Шуйський, Г. В. Вихованець, Є. В. Єлисеєва, доценти О. О. Стоян, О. Б. Муркалов, Л. М. Шатохіна, старші викладачі Н. О. Розкос, О. В. Борщ, Л. В. Гижко); дослідження методики, напрямів та практичного аспекту інформатики (геоінформатики) та геоінформаційних систем і технологій (професор О. О. Світличний, доценти А. В. П'яткова, О. Б. Муркалов, С. В. Плотницький, О. Г. Зелененко)¹⁵⁷.

В 1994 році значно збузвився обсяг навчальних та виробничих практик. В лютому 1993 року за ініціативою кафедри її співробітники (Ю. Д. Шуйський, Г. В. Вихованець, О. О. Стоян, Г. І. Іванов, Г. С. Педан, Р. Г. Литвиненко) на базі Голопристанської райадміністрації з підтримкою Херсонської обласної ради організували першу в незалежній Україні наукову конференцію «Морські береги України». Друга конференція відбулася наступного року вже з міжнародною участю (представники Росії, Грузії, Литви, Болгарії, Сирії) на базі Херсонського педагогічного інституту (голова оргкомітету Ю. Д. Шуйський, вчений секретар Г. С. Педан). Це зберегло берегознавчий напрям в географії для підтримки та забезпечення економічної та наукової діяльності в нашій новонародженій країні. Наступні берегові конференції відбувалися вже з підтримкою НАНУ та асоціації «Євроберег-Україна».

В 1994 році при ГГФ ОГУ під загальним керівництвом Г. І. Швєбса була відкрита Південна філія Інституту агроєкології та біотехнології НААНУ, яка виконує програму «Агроєкологічний моніторинг» (у межах Причорноморської низовини). При цьому була обґрунтована доцільність застосування 5 типів екологічного моніторингу — важливих попередників нового природно-географічного моніторингу. На пленарному засіданні VII з'їзду Українського географічного товариства вчений висунув ідею тотальності в сучасній географії. За цикл монографій «Географічні основи регіонального природокористування в Україні» Г. І. Швєбс, разом із групою географів з інших установ, отримав Державну премію в галузі науки і техніки. Він же створив наукову школу з ерозієзнавства.

Того ж року Є. В. Єлисеєва закінчила велике дослідження «Аналіз і моделювання загальних принципів розвитку екзогенних форм рельєфу», яке захистила як докторську дисертацію в Інституті географії НАНУ. В названій роботі викладені результати дослідження ерозії в ярах та річкових долинах, антропогенних порушень природного середовища в умовах розробки мінеральної сировини, лиманно-гирлових комплексів на Причорноморській низовині, аналогові моделювання впливу меліорації на навколишнє середовище, структура природних умов рекреації на узбережжі Чорного моря, закономірності розвитку берегів морів та водосховищ, математичні моделі розвитку форм рельєфу.

¹⁵⁶ Шуйський Ю. Д. Кафедра фізичної географії та природокористування Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова // Вісник ОНУ. Геогр. та геол. науки. — 2010. — Т. 15. — Вип. 5. — С. 6–18.

¹⁵⁷ Черкез Є. А., Красєха Є. Н., Ларченков Є. П. та ін. Науки про Землю в Одеському (Новоросійському) університеті / наук. ред.: М. О. Подрезова, О. Г. Топчєв; бібліогр. ред. В. В. Самодурова. — Одеса, 2010.

Навчально-методична та наукова діяльність фізико-географічної спрямованості та її підрозділів завжди була тісно пов'язана з актуальними питаннями та потребами країни. Така спрямованість збереглася й після отримання Україною політичної незалежності. Зокрема в 1991–1995 роках Ю. Д. Шуйський, Г. В. Вихованець, О. О. Стоян, Р. Г. Литвиненко виконували розділ «Проблеми та перспективи дослідження та засвоєння берегової зони Чорного моря» до національної доповіді за дорученням Кабінету Міністрів від 01.08.1992, відповідно до Міжнародної програми «Керування якістю та захист навколишнього середовища Чорного та Азовського морів».

Навчальна дисципліна «Основы геоинформатики, ГИС» (автор О. О. Світличний) була включена до державної програми навчання як професійно-освітня, нормативна для всього географічного відділення. До кінця 1990-х років були вперше досліджені закономірності розвитку берегових акваландшафтів в межах розповсюдження вітро-присушних та дюнно-піщаних берегів Чорного та Азовського морів. Продовжувалося накопичення багаторічного матеріалу розвитку піщаних берегів та ефективності берегозахисних споруд між гирлом Дунаю та Кримським півостровом. Професор Є. В. Єлисеєва уперше склала ландшафтну карту північного шельфу Чорного моря.

В 1991–1994 роках на кафедрі під керівництвом Ю. Д. Шуйського, разом із вченими МДУ, розроблялася актуальна тема еволюції берегової зони Чорного моря в ХХ та ХХІ століттях під впливом здійснення рівня моря в умовах розвитку парникового ефекту¹⁵⁸. В ці ж роки була вперше в Україні розроблена нова програма підготовки студентів за спеціалізацією «фізична географія — геоінформаційні системи та технології», були написані та видані навчальні посібники, методичні рекомендації, а пізніше — перша в Україні монографія з цього питання «Географические информационные системы: технологии и приложения» О. О. Світличного, В. М. Андерсона та С. В. Плотницького (1997).

Читалися лекційні курси з еніології, геоенергетики та біоенергетики природи, вивчення паранормальних явищ в природі, соціальної екології (Г. І. Швєбс, Г. П. Пилипенко, Т. М. Безверхнюк, О. Г. Зелененко). Відновилося читання медичної географії, практичної метеорології, географії корисних копалин. Почалися навчальні та виробничі практики з комп'ютерного картографування в топо-геодезичних установах України.

В 1994–2000 роках кафедра фізичної географії та природокористування була зареєстрована Кабінетом Міністрів України як провідний виконавець державного проекту БЕРЕГ (9 співвиконавців) в межах Національної програми досліджень та використання ресурсів Азово-Чорноморського басейну, інших районів Світового океану на період до 2000 року. Під керівництвом Ю. Д. Шуйського в ній вперше були отримані чисельні результати дослідження сучасних коливань рівня води в Чорному та Азовському морях, їхній вплив на морфологію та динаміку берегової зони в умовах сучасних змін клімату та зростання антропогенного тиску. Була вперше зібрана майже вся необхідна фізико-географічна інформація, яка дозволила встановити закономірності змін рівня Чорного та Азовського морів протягом ХХ століття як в цілому, так і в окремі періоди, визначена довжина та термін періодів, розроблено кілька математичних моделей для окремих сценаріїв величин здійснення рівня до кінця ХХІ століття, чисельно визначено 11 фізико-географічних причин, що впливають на кінцеві величини на різних ділянках морських берегів, механізми процесів та величини переробки берегів на різних ділянках. Все це відкрило можливість плануючим організаціям країни розраховувати всі види господарсько-економічної діяльності на берегах морів, зберегти десятки гектарів берегової території, запобігти затопленню частини берегів, зберегти будівлі, шляхи, комунікації, якість прісної води та еколого-захисну спромож-

¹⁵⁸ Шуйський Ю. Д. Вклад географов ОНУ ім. І. І. Мечникова в исследование береговой зоны Мирового океана // Вісник ОНУ. — 2010. — Т. 15. — Вип. 10. — С. 5–19.

ність лиманних та гирлово-річкових плавнів, скоротити повторюваність зсувів на берегових схилах тощо.

О. О. Світличний, як член Європейської асоціації з охорони та раціонального використання земельних ресурсів, був учасником Міжнародної конференції в Барселоні (Іспанія) в 1996 році, де зібрав важливий матеріал, запозичив методіку використання земельних ресурсів для її втілення в Україні. ГІС-матеріали конференції професор використав для навчання студентів-географів та підготовки кваліфікаційних робіт.

З 1996 року почав регулярно виходити науковий журнал «Вісник Одеського університету. Природничі науки». З 1999 року його змінив випуск «Географічні та геологічні науки», в якому регулярно публікували свої статті співробітники кафедри. Левова частина підготовки журналу до випуску припадала на кафедру фізичної географії — майже повністю на Ю. Д. Шуйського, який став науковим редактором «Вісника». Кафедра завжди публікувала найбільшу кількість статей в цьому виданні.

Завдяки науковим консультаціям Ю. Д. Шуйського на кафедрі наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років виконують та захищають докторські дисертації С. Муселяк (Польща), Нгуен Ван Ки та Нгуен Хоан (В'єтнам), Р. В. Фогтланд (НДР), О. І. Арчиков (Росія), кандидатські дисертації — А. А. Акель (Сирія), І. М. Котовський, Л. М. Добров, Г. В. Вихованець та ін. До 2002 року наукові консультації Г. І. Швєбса допомогли захистити докторські дисертації Є. В. Єлисеєвій (1993), Ф. М. Лисецькому (1994), О. О. Світличному (1995), С. Г. Чорному (1997), В. Н. Петліну (1998), К. А. Позаченюк (1999); під його науковим керівництвом кандидатські дисертації захистили М. Д. Балджи, Г. П. Пилипенко, Т. М. Безверхнюк, О. І. Цуркан.

Продовжувалася розробка теорії ландшафтознавства (Г. П. Пилипенко, А. В. П'яткова, О. Г. Зелененко, Н. Я. Варламова). Ландшафтні дослідження виконувалися на підставі аналогового та імітаційного моделювання та стаціонарних робіт. На жаль, після 1995 року сфера інтересів Г. П. Пилипенко вийшла за межі ландшафтознавства¹⁵⁹. Розроблялася методіка застосування комп'ютерних програм на прикладі дослідницького полігону в долині річки Балай (С. В. Плотницький, Т. М. Безверхнюк, В. Ф. Кугут). Традиційна ландшафтна практика студентів проводилася на стаціонарі «Кринички» та на полігонах в Придніпров'ї, Бессарабії, на Кінбурнському півострові, в Асканії-Нова та Чорноморському біосферному заповіднику. Розроблялася тема про екологічну мережу на півдні України як частину Всеєвропейської мережі (Г. П. Пилипенко, аспіранти В. І. Страшко, В. Ф. Федько, С. Т. Вельчева). Продовжувалися інструментальні морфодинамічні дослідження в дельті Дунаю та Жебриянській бухті. Під керівництвом Г. В. Вихованець досліджувалися ландшафтні системи на піщаних косах та терасах, зсувних схилах та лиманних присухах, що було здійснено вперше в Україні.

В 1994–2005 роках активізувалися берегові дослідження науковців кафедри в інших країнах — США, Канаді, КНР, Італії, Франції, Голландії, Бельгії, Німеччині за програмами Комісії берегових систем Міжнародного географічного союзу, фондів Фулбрайта та Сороса, Міжнародної асоціації досліджень четвертинного періоду (INQUA), Міжнародної спілки SURVAS (Ю. Д. Шуйський, Г. В. Вихованець, Р. Г. Литвиненко). Як експерт UNEP ОСА/РАС, Ю. Д. Шуйський працював в Туреччині, Албанії, Польщі, В'єтнамі, Румунії. Його запрошували в Польщу, Литву, Росію, Грузію, Болгарію як голову державних екзаменаційних комісій у вищі навчальні заклади та як офіційного опонента на захистах дисертацій. В 1995 році вчений був обраний академіком АН США, а в 1998 році отримав звання «Людина року» за версією Міжнародного біографічного Інституту та Міжнародної асоціації вчених. В 2001–2004 роках він був директором українсько-британського проекту комплексного дослідження морських узбереж (лиманів, лагун, естуаріїв) за програмою ICZM Британської ради в Україні; в 2002–2005 роках брав участь у виконанні V Рамочного проекту ЄС з проблем берегозахисту в країнах Євро-

¹⁵⁹ Міхелі С. В. Одеський ландшафтознавчий центр: історія розвитку, напрями досліджень, результати // Вісник ОНУ. — 2014. — Т. 19. — Вип. 3 (22). — С. 189–197.

пи та в міжнародному проекті НАТО The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement. В 2010 році Ю. Д. Шуйський став лауреатом «Золотої медалі для України» від Американської асоціації вчених і Міжнародного біографічного інституту, в 2011-му був нагороджений Нобелівським хрестом «Орден Міжнародних Амбасадорів» з наданням титулу Н. Е. за видатну міжнародну діяльність.

Г. В. Вихованець вперше розробляла дуже важливу для України ландшафтно-рекреаційну тему еолового морфогенезу на берегах морів та океанів¹⁶⁰. Розвинути відповідну теорію допомогли багаторічні стаціонарні дослідження 1970–1990-х років на берегах Чорного та Азовського морів (в межах України, Болгарії, Росії, Грузії). Значний масив інформації автору надали дослідження в країнах Західної Європи: Литві, Польщі, Німеччині, Данії, Голландії, Бельгії, Франції, Великобританії. В результаті була підготовлена та в 2004 році захищена в Інституті географії НАНУ докторська дисертація. Г. В. Вихованець була єдиним доктором наук в Україні — спеціалістом з фізичної географії еолових природних систем, таким чином кафедра виконала наукове дослідження загальноукраїнського масштабу. Аналогічного масштабу були дослідження, які виконувалися О. О. Світличним та його співробітниками з геоінформатики.

В 1990–1991 роках доцент Світличний розробив робочу програму та навчальний план «Основи геоінформатики, ГІС». Цю дисципліну почали викладати з 1992 року. Для забезпечення читання ГІС та геоінформаційних курсів за клопотанням та обґрунтуванням програми професором Швобсом в 1992 році наказом ректора ОДУ була створена лабораторія ГІС на кафедрі фізичної географії. Її завідувачем був призначений асистент С. В. Плотницький. Пізніше лабораторія стала загальнофакультетською й мала обслуговувати всі кафедри географічного відділення. Як підручник використовували монографію О. О. Світличного, В. М. Андерсона, С. В. Плотницького «Географические информационные системы: технология и приложения» (1997). Світличним та Плотницьким були розроблені перші методичні вказівки з ГІС та комп'ютерної картографії, оскільки нічого іншого в ті роки не було¹⁶¹. Наприкінці 1993 року виникла навчальна ГІС-лабораторія на кафедрі економічної та соціальної географії на чолі з доцентом Андерсоном¹⁶².

Геоінформаційний напрям на кафедрі призвів до написання навчального посібника з грифом МОН України (О. О. Світличний, С. В. Плотницький)¹⁶³. Друге видання цієї роботи з'явилося в 2008 році. Ще в 1995 році кафедра зверталася до ректора ОНУ з проханням відкрити спеціалізацію ГІС в межах спеціальності «географія». Зусилля в цій справі тривали, поки 2001 року вийшов відповідний наказ. На 2001/02 навчальний рік на базі кафедри і лабораторії ГІС була набрана перша група студентів спеціалізації ГІС вперше в історії існування географічної науки в ІНУ-ОІНО-ОДУ-ОНУ. Все необхідне для цього готувалося протягом 10 років: О. О. Світличним, С. В. Плотницьким, О. Б. Муркаловим, А. В. П'ятковою були розроблені геоінформаційні дисципліни «Геоінформатика», «ГІС в географії і природопользованні» (магістри), «Цифровые базы данных», «Программирование в среде ГИС», «Кадастровые геоинформационные системы», «Менеджмент ГИС-проектов» (спеціалісти) та ін.; були підготовлені відповідні методичні вказівки.

Професор Світличний з 2001 року входить до редакційної колегії загальнодержавного журналу «Геоінформатика», що стало визнанням лідерства кафедри як центру розвитку геоінформаційних технологій в географії. Вченого запрошують бути опонентом при захисті відповідних дисертаційних робіт.

¹⁶⁰ Вихованець Г. В. Эоловый процесс на морском берегу. — Одесса, 2003.

¹⁶¹ Світличний Олександр Олексійович // Вчені ВНЗ Одеси. — 2001. — Вип. II. — Ч. 1: Геологи, географи. — С. 260–264.

¹⁶² Одеський університет (ОУ). — 1994. — 3 лютого (№ 1–2). — С. 1.

¹⁶³ Світличний О. О., Плотницький С. В. Основи геоінформатики: навч. пос. / за ред. О. О. Світличного. — Суми, 2006.

З початку 1990-х років також виник новий напрям за рахунок еніологічно-езотеричних студій — еніоземлезнавство та еніоландшафтознавство, що поступово розвивалися за ініціативи Г. І. Швєбса і з його участю. Був виданий «Краткий енциклопедический словарь по эниологии»; відбулися кілька конференцій, в тому числі й міжнародних.

Професор Шуйський продовжував тривалі дослідження структури та динаміки ландшафтів в дельті та узмор'ї річки Дунай (1961–2014) з метою забезпечення судноплавства, рибальства, рекреації, організації заповідної території¹⁶⁴. У підсумку були визначені та обґрунтовані стаціонарні дослідницькі ділянки, структура акваландшафтів, формування морської окрайки дельти, механізми розвитку підводного схилу на дельтовому узмор'ї, процеси річищного уздовження (Ю. Д. Шуйський, Г. В. Вихованець, О. Б. Муркалов, Г. І. Іванов, О. Б. Сергєєв, О. О. Стоян, аспірант Л. В. Ліхоша). Частина робіт виконувалася разом з Дунайською гідрометеорологічною обсерваторією (Ізмаїл) на виконання Указу Президента України від 6 червня 2003 року.

В 2001–2010 роках кафедра співробітничала (Ю. Д. Шуйський) з держпідприємством «Дельта-лоцман» за наказом Міністерства транспорту України від 15.12.2000. Виконувалися роботи з вибору та природно-географічного обґрунтування оптимального водного шляху на українській частині дельти Дунаю¹⁶⁵. Кафедра запропонувала найбільш вигідний та безпечний шлях, що підтвердила міжнародна група експертів та провідні вчені України та інших країн. Запропонований шлях був прийнятий урядом України.

В 2002–2004 роках співробітники кафедри (Ю. Д. Шуйський, О. Б. Муркалов, В. Ф. Когут) працювали на острові Зміїний: описували берегові процеси та основні ландшафтні риси¹⁶⁶. Це дозволило отримати геоморфологічну характеристику острова та прилеглого дна Чорного моря. Пізніше на підставі цих та інших досліджень керівником берегової групи було запропоноване визначення «острів», яке давало змогу залишити без наслідків звернення Румунії в Європейський Суд в Гаазі, але це визначення влада України не використала, що призвело до втрати майже 13 тисяч квадратних кілометрів нафтоносного шельфу Чорного моря на користь Румунії. Саме географічне визначення острова та ще кілька статей Ю. Д. Шуйського було включено до «Екологічної енциклопедії України» (2006–2007). Близько 10 статей до цієї Енциклопедії написані професором Вихованець.

Ю. Д. Шуйський був представником УРСР в Комісії берегових систем IGU, одним з редакторів та авторів «Атласу берегів Світу» (The World's Coastline Atlas), опублікованого в США 1985 року. Згодом, за клопотанням Національного агентства морських досліджень та технологій Кабінету Міністрів та Українського географічного товариства, кафедра взяла участь у створенні першого в географічній науці міжнародного «Атласа охрани природы Черного и Азовского морей» (виданий в Росії в 2006 році). За зверненням НАНУ та підприємства «УкрДержгідрографія» Ю. Д. Шуйський увійшов до редколегії «Океанографічного Атласу Чорного та Азовського морів» та разом з Г. В. Вихованець підготував для публікації цілий розділ атласу (Київ, 2009). Це перший такий атлас в незалежній Україні, який можна поставити на один рівень з «Національним атласом України» за змістом та якістю виконання, за що він і отримав Державну премію. Роботи над названими атласами можна вважати певним продовженням діяльності океанографічно-метеорологічної наукової школи Лапшина-Шведова-Лебедева. В цьому напрямі були захищені кандидатські дисертації О. О. Стояна (2011) та О. Б. Муркалова (2013). В 2011 році була захищена кандидатська дисертація аспіранткою А. В. П'ятковою.

¹⁶⁴ Шуйский Ю. Д. Гидролого-морфологические черты формирования современной Килийской дельты Дуная // Вісник ОНУ. Екологія. — 2003. — Т. 8. — Вип. 11. — С. 4–17.

¹⁶⁵ Правда и вымыслы о рукаве Быстрый // Одесские известия. — 26 апр. — 2005. — № 76 (3145).

¹⁶⁶ Шуйський Ю. Д. Провідні ознаки генетичного поняття «острів» та їх визначення у о. Зміїного на Чорному морі // Причорноморський екологічний бюлетень. — 2006. — № 3–4 (21–22). — С. 75–88.

Восени 2003 року на запит Міністерства транспорту України кафедра займалася оцінкою наслідків для судноплавства в Керченській протоці будівництва Росією дамби між Таманським півостровом та островом Тузла. Треба було вирішувати природоохоронні проблеми, обрати варіанти безпечного судноплавства, захистити транзитний канал, розробити заходи берегозахисту острова Тузла¹⁶⁷. Концепція всіх цих дій була розроблена професором Шуйським разом з співробітниками проектно-пошукового та науково-дослідного інституту Мінтрансу та опублікована в журналі «Причорноморський екологічний бюлетень» (2003), а передпроектні розробки викладені в звіті про науково-дослідну роботу Українського національного центру екології моря Мінприроди. Участь у вирішенні важливої державної проблеми надає кафедрі великого авторитету та є визнанням високого професіоналізму її колективу, що важливо для університету в цілому.

В перші роки ХХІ століття викладачі кафедри значно поширили видання наукової та методичної літератури. У «Віснику ОНУ» публікувалися статті про спільні наукові фізико-географічні дослідження в Польщі, Румунії, Албанії, США, Німеччині, Великобританії, В'єтнамі та ін. В ці роки на спеціалізованій вченій раді на ГГФ відбувся захист докторських та кандидатських дисертацій за спеціальністю «фізична географія, геофізика та геохімія ландшафту», зокрема аспіранта О. В. Давидова (2004), докторські дисертації доцентів О. В. Холопцева (2010) та М. А. Берлінського (2013). Готуються до захисту кілька інших дисертацій. Публікуються монографії, підручники, тексти лекцій, методичні рекомендації, наукові статті, доповіді на наукових конференціях.

Нині на кафедрі працюють 15 викладачів, серед яких 4 професори та доктори наук, 6 кандидатів наук, доцентів, 2 доценти без вченого ступеня, 3 старші викладачі. До колективу кафедри входять завідувачі двох навчальних лабораторій.

3.2. Кафедра економічної та соціальної географії¹⁶⁸

На даний час штат кафедри складають доценти, кандидати наук В. М. Андерсон, І. І. Кондратюк, Н. П. Михайлова, Н. Є. Нефьодова, З. В. Приходько, Л. В. Хомич, А. М. Шащеро, В. В. Яворська, старші викладачі С. Б. Куделіна, В. Л. Смольський, В. А. Хомутов. До складу кафедри входить навчальна лабораторія ГІС-технологій (науковий керівник В. М. Андерсон, фахівці О. Ю. Єрастова, Л. П. Платонова). Кафедру очолює професор О. Г. Топчієв, дійсний член комісії з математичних методів географії Міжнародного географічного союзу (МГС) з 1990 року. Як вже зазначалося раніше, на початку 1990-х років кафедра виконувала роль регіонального центру з підготовки та редагування I–III томів Географічної енциклопедії України (1989–1993), до складу редколегії видання входив О. Г. Топчієв.

Першим значним міжнародним науковим проектом, у якому безпосередньо приймали участь працівники кафедри (О. Г. Топчієв, Л. В. Хомич), стала міжнародна програма екологічного порятунку Чорного моря, організована й фінансована Всесвітнім банком (США). Протягом 1994–1997 років тут розроблявся науковий проект «Програма інтегрованого менеджменту берегових зон Чорного і Азовського морів» з участю провідних фахівців усіх причорноморських країн — України, Росії, Грузії, Туреччини, Болгарії та Румунії. У 1995 році групою одеських та київських спеціалістів під науковим керівництвом О. Г. Топчієва була підготовлена національна доповідь «Стан і перспективи інтегрованого менеджменту прибережних смуг морів в Україні», а в 1998 році під егідою ООН вийшла підготована з його участю монографія, що являла собою національну доповідь України: Black Sea Environmental Priorities Study. Ukraine.

¹⁶⁷ Його ж: Розподіл наносів у береговій зоні Керченської протоки у межах України // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. — 2005. — № 4. — С. 20–28.

¹⁶⁸ Автори О. Г. Топчієв, В. В. Яворська.

Восени 1997 року був проведений науковий симпозіум «Релігія — наука — екологія: Чорне море в кризі» з надзвичайно високим рівнем представництва. Серед його організаторів та безпосередніх учасників були глави багатьох церков (православної — Варфоломій I, англіканської — Джон Пергамонський, вищі церковні ієрархи всіх причорноморських країн), видатні науковці й політики. Захід був організований у формі морського круїзу з зупинками в кожній з причорноморських країн, зустрічами з державними діячами та екологічною громадськістю. Показово, що в Україні, яка має найдовше морське узбережжя в Азово-Чорноморському басейні, були зроблені дві зупинки — у Ялті та Одесі, а до складу української делегації входив професор Топчієв.

1993 року, в умовах державної незалежності України, на кафедрі був започаткований новий для вітчизняної науки напрям — регіоналістика, що охоплює регіоналізм, регіоналізацію України, регіональне управління та самоврядування. Протягом 1993–1995 років групою спеціалістів кафедри спільно з облдержадміністрацією і Одеським інститутом проблем ринку та економіко-екологічних досліджень була розроблена «Концепція соціально-економічного розвитку Українського Причорномор'я» (науковий керівник О. Г. Топчієв), схвалена Кабінетом Міністрів.

1996 року у новоствореному Одеському регіональному інституті державного управління (на той час Одеський філіал Української академії державного управління) була створена кафедра регіональної економіки, яку за сумісництвом очолив професор Топчієв. Наступного року вчений видав один з перших в Україні посібників з цього напрямку — «Теоретичні основи регіональної економіки». У 2005 році вийшов ще один його навчальний посібник з регіоналістики — «Регіональний розвиток України і становлення регіональної політики», рекомендований для слухачів Української академії державного управління (у співавторстві з Т. М. Безверхнюк).

У серпні 1998 року за угодою між Молдовою, Румунією та Україною був сформований єврорегіон «Нижній Дунай» — міжнародна договірна структура, спрямована на активізацію прикордонного співробітництва на Нижньому Дунаї. Науковці кафедри приймали активну участь в обґрунтуванні концепції формування єврорегіону та пріоритетних напрямів його функціонування, а О. Г. Топчієв увійшов до складу координаційної ради, яка займалася розробкою програми його розвитку.

Восени 1998 року на розпорядження Кабінету Міністрів Одеська облдержадміністрація розпочала розробку концепції та програми соціально-економічного розвитку субрегіону Українського Придунав'я (адміністративних районів Одещини у межах Дунай-Дністровського межиріччя) у контексті формування єврорегіону «Нижній Дунай» та розв'язання численних питань прикордонного співробітництва України з Молдовою та Румунією. Науковці кафедри опрацювали природно-ресурсний потенціал субрегіону, його населення та демографічну ситуацію, трудові ресурси та їх використання, соціальну інфраструктуру та сферу послуг.

У серпні 2000 року указом Президента України була утворена комісія з адміністративно-територіального устрою України, до складу якої увійшов Топчієв, а наступного року — затверджена «Концепція державної регіональної політики». Науковці кафедри разом зі спеціалістами Одеської обласної ради протягом 2002–2003 років провели паспортизацію територіальних громад — сільських, селищних і міських рад області. Кожна з 550 територіальних громад одержала докладну соціально-економічну характеристику за анкетною (паспортом), що містив кількості питань і показників. Таке детальне обстеження територіальних громад було здійснено вперше. Під керівництвом завідувача кафедри наукові співробітники та аспіранти Л. П. Платонова, А. М. Шашеро, З. В. Тітенко створили регіональну інформаційну систему «ГІС — територіальні громади Одещини». Надалі Одещина стала однією з трьох областей, де були розроблені піонерні проекти нового адміністративно-територіального устрою України. 2006 року професор Топчієв увійшов до Міжвідомчої комісії з питань місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів.

З 2000 року розпочалася розробка програм соціально-економічного розвитку Одеси. Спочатку це була програма розвитку міста на близьку перспективу «Одеса-2005», пізніше вона переросла у програму сталого розвитку міста на найближчі 10 років (до 2012). Була сформована координаційна рада, до складу якої також увійшов Топчієв. Ним була підготовлена концепція сталого розвитку Одеси, яка широко обговорювалась у ЗМІ і була затверджена міською радою як офіційний документ.

Кафедра економічної та соціальної географії ОНУ була серед наукових підрозділів, які першими утверджували новий напрям в екології — геоекологію. 1996 року вийшов навчальний посібник авторства О. Г. Топчієва «Геоэкология: географические основы природопользования» — один з перших підручників з нової дисципліни. Надалі курси геоекології поширились у деяких інших університетах.

Вчений був науковим керівником регіональної програми «Екологія-2005» (2000) під егідою Одеської обласної ради і обласного управління екології та природних ресурсів, програми екологічної безпеки, розробленої групою фахівців різних одеських вишів і установ («Регіональна програма охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Одеська область», 2002), програми формування регіональної екологічної мережі Одеської області та її ескізного проекту на доручення Одеської обласної ради, під егідою Південного центру НАНУ (2002–2004, виконавці О. М. Хуторной, Л. П. Платонова, А. М. Шашеро та ін.).

Співробітники та аспіранти кафедри приймали участь у Міжнародній екологічній програмі «Придунайські озера» під егідою ТАСІС з екологічного оздоровлення Придунайських озер та вирішення соціальних проблем, пов'язаних зі зростанням господарського навантаження та техногенного забруднення субрегіону. Зокрема тематичний блок проблем сталого соціально-економічного розвитку субрегіону розробляли В. М. Андерсон, І. І. Кондратюк, О. І. Полоса, Л. П. Платонова, А. М. Шашеро, В. І. Тодоров; науковим керівником соціально-економічного розділу і головним редактором заключного звіту проекту був О. Г. Топчієв.

Одним з головних напрямів наукової діяльності кафедри лишається соціально-економічне картографування і геоінформаційні технології у складанні карт та формуванні баз даних ГІС. За останні десятиліття науковці кафедри підготували кілька комплексних географічних атласів Одещини: географічний атлас Одеської області (1992, рукопис); економічна карта Одеської області (1996); Атлас Одеської області (2002, до 70-річчя заснування); Одеська область: географічний атлас (моя мала батьківщина); Атлас Одеського регіону (2013, рукопис). У 2000 році О. Г. Топчієв увійшов до Координаційної ради та редколегії Національного атласу України, який вийшов електронною версією (1999–2000) та картографічним друком (2007).

На початку 1994 року на факультеті була створена спеціалізована вчена рада Д 41.051.03 з захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора географічних наук за спеціальностями «економічна та соціальна географія» і «конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів», яку очолив О. Г. Топчієв. За цей час розглянуто 7 докторських та понад 30 кандидатських дисертацій з присудженням наукових ступенів докторів і кандидатів географічних наук. Рада обслуговує аспірантів, докторантів і здобувачів з різних регіонів України, зокрема з Одеси, Сімферополя, Херсона, Мелітополя, Вінниці, Львова, Харкова, а також з Молдови (Придністровський регіон), Китаю. З 2004 року замість спеціальності «економічна та соціальна географія» введена кваліфікація «фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів».

На кафедрі сформувалася школа суспільної географії, головними науковими напрямками якої є теорія та методологія географії, методика суспільно-географічних досліджень, геодемографія, геоекологія, регіонознавство. Серед головних її розробок — геодемографічні процеси в Україні, методологія і методика геодемографічних досліджень (В. В. Яворська, О. Г. Топчієв; за цією темою В. В. Яворська захистила докторську дисертацію, 2014); теорія та методологія планування територій (геопланування) ре-

гійонів (О. Г. Топчієв, А. М. Шашеро, Л. П. Платонова); розробка генерального плану Одеси (2008) та його державна експертиза (О. Г. Топчієв); теоретико-методологічні засади суспільної географії (О. Г. Топчієв видав навчальний посібник і перший в Україні підручник з основ суспільної географії — 2001, 2009); методи суспільно-географічних досліджень (О. Г. Топчієв, Н. Є. Нефьодова, Л. В. Хомич, В. В. Яворська); етногеографія болгар Українського Придунав'я (В. І. Тодоров); концепція регіональних водогосподарських комплексів (Н. Є. Нефьодова); проблеми регіоналізації і адміністративно-територіальної реформи в Україні (О. Г. Топчієв, В. В. Яворська, З. В. Приходько).

3.3. Кафедра ґрунтознавства та географії ґрунтів¹⁶⁹

До складу кафедри входять проблемна науково-дослідна лабораторія географії ґрунтів і охорони ґрунтового покриву чорноземної зони (ПНДЛ-4), навчальна лабораторія хімічного аналізу ґрунтів та вод, кабінет геодезії, картографії і землеустрою, комп'ютерний клас — навчальна лабораторія геоінформаційного забезпечення викладання дисциплін топографічного, картографічного та землевпорядного циклів.

Весь комплекс викладацької та наукової роботи забезпечують кандидати географічних наук, доценти Я. М. Біланчин (завідуючий кафедрою), П. І. Жанталай, О. Л. Суворовська, М. Й. Тортик, В. І. Тригуб, О. І. Цуркан (за сумісництвом); старші викладачі М. В. Адобовська та А. О. Буяновський, а також доктор географічних наук, професор В. І. Михайлюк (за сумісництвом); інженери та лаборанти Г. М. Аргірова, В. Б. Дажук, В. В. Дупан, А. І. Кічук.

Кафедра готує фахівців за географічною спеціалізацією «Біогеографія і географія ґрунтів» з основами землевпорядкування. З 1996/97 навчального року кафедра забезпечує ступеневу підготовку фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст», а з 2000/01 навчального року — «магістр». Удосконаленню фахової підготовки випускників кафедри сприяє проходження ними виробничої практики у науково-виробничих та проектно-пошукових партіях і організаціях (інститут землеустрою НААН, обласні центри «Облдержродючість», гідрогеолого-меліоративні експедиції та партії, управління земельних ресурсів, кадастрові центри тощо).

Традиційні для кафедри наукові напрями — дослідження і картографування ґрунтів, вивчення впливу зрошення на ґрунти та їхню родючість, моніторинг ґрунтів і земель — залишаються актуальними і в новітню добу історії університету. У 1994–1995 роках науковцями кафедри і ПНДЛ-4 під керівництвом професора І. М. Гоголева закладено мережу стаціонарних ділянок довготривалого (до 100 років) ґрунтово-екологічного моніторингу на масивах зрошення Одеської області. За результатами досліджень обґрунтовано концептуально-методичні засади моніторингу та оцінки сучасного агроеліоративно-ресурсного стану ґрунтів масивів зрошення півдня України, в тому числі в умовах постіригаційної еволюції. Встановлено сутність і тенденції сучасних ландшафтно-геохімічних і ґрунтоутворювальних процесів у чорноземах та алювіальних ґрунтах заплави Нижнього Дністра при зрошенні та в умовах його припинення в останні 15–20 років. Розроблено показники і критерії оцінки стану, основи агроеліоративної концепції зрошення чорноземів та екологічно безпечного землеробства в сучасних господарсько-меліоративних умовах масивів зрошення регіону (І. М. Гоголев, Є. Н. Красеха, Я. М. Біланчин, П. І. Жанталай, М. Й. Тортик, В. І. Тригуб, Г. С. Сухорукова, В. А. Сич, О. І. Цуркан).

Починаючи з 2003 року, науковцями кафедри (Я. М. Біланчин, П. І. Жанталай, М. Й. Тортик, аспіранти А. О. Буяновський та І. В. Леонідова) уперше на острові Зміїний започатковано дослідження і картографування ґрунтів і ґрунтового покриву. Вста-

¹⁶⁹ Автори Я. М. Біланчин, В. І. Тригуб.

новлено, що в своєрідних природно-екологічних умовах острова під покривом степової трав'яної рослинності протікає процес специфічного чорноземоутворення. Чорноземні ґрунти острова малопотужні (до 30–50 см), некарбонатні, сильно щебенюваті, високогумусні (до 12–15 % гумусу), кислі, практично безструктурні. У 2009 році вперше укладено ґрунтову карту Зміїного масштабу 1:2000, на якій виділено контури 12 найменувань чорноземних ґрунтів та їх поєднань та карту-схему оцінки стану ґрунтів острова з виділенням контурів різного ступеня антропогенного впливу, зміненості і перетвореності ґрунтів¹⁷⁰.

У 2009 році на кафедрі проведено Міжнародну наукову конференцію «Ґрунт у просторі і часі», присвячену пам'яті і 90-річчю від дня народження засновника кафедри, видатного вченого і практика в області ґрунтознавства, географії і меліорації ґрунтів, доктора сільськогосподарських наук, професора І. М. Гоголева. В конференції прийняли участь більше 100 науковців України, Російської Федерації, Молдови, Польщі, США, Канади та інших країн. До початку роботи конференції опубліковано фундаментальне наукове видання «Професор Іван Гоголев» і спеціальний випуск «Вісника ОНУ» з доповідями учасників загальним обсягом 388 сторінок.

2012 року, на відзначення 45-річчя кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів ОНУ, проведено науково-практичну конференцію «Сучасний стан і проблеми ґрунтознавчо-географічної науки та освіти». У роботі конференції прийняли участь більше 50 науковців і практиків-ґрунтознавців України та Молдови. До початку роботи конференції також був опублікований спеціальний випуск «Вісника ОНУ» з доповідями і статтями учасників загальним обсягом 152 сторінки.

На міжнародному рівні кафедра співпрацює з кафедрою ґрунтознавства Берлінського технічного університету (1994–1997), в рамках декількох наукових проектів — IPTRID (Зрошення і дренаж, 1995–1998), TACIS (Озера Нижнього Дунаю, 2000–2002; Планування менеджменту басейну Нижнього Дністра, 2006–2007), проектів ЄС «Азотний цикл та його вплив на баланс парникових газів у Європі» (NitroEurope IP, 2006–2011) та Enviro GRIDS (2009–2012).

За результатами досліджень видано наступні колективні монографії: «Орошение на Одессине. Почвенно-экологические и агротехнические аспекты» (1992), «Зрошувані землі Дунай-Дністровської зрошувальної системи: еволюція, екологія, моніторинг, охорона, родючість» (2001), «Острів Зміїний. Абіотичні характеристики» (2008), «Фтор у чорноземах Південного Заходу України» (2008), «Професор Іван Гоголев» (2009), «Науки про Землю в Одеському (Новоросійському) університеті» (2010). Наукові праці співробітників кафедри та ПНДЛ-4 останнього десятиліття опубліковано у Великобританії, Росії, Молдові, Польщі, Вірменії та Білорусі.

3.4. Кафедра географії України¹⁷¹

Кафедра географії України створена у 1996 році в структурі ГГФ університету з метою поглиблення географічних досліджень природи, населення та господарства України, підготовки висококваліфікованих фахівців-географів для середніх і вищих навчальних закладів. Завідувач кафедри Є. Н. Красеха — доктор біологічних наук, професор.

Новим перспективним напрямом розвитку кафедри є спеціалізація «Географічне краєзнавство і туризм», введена з 2004 року з метою підготовки фахівців в області краєзнавчої роботи й туризму, які зможуть працювати в органах місцевого самоврядування, районних і обласних державних адміністраціях, науково-дослідних організаціях, загальноосвітніх закладах, фірмах та приватних підприємствах.

¹⁷⁰ Біланчин Я. М. Ґрунтознавство в Одеському університеті: короткий часопис, науково-практична проблематика, перспективи // Вісник ОНУ. — 2010. — Т. 15. — Вип. 5. — С. 43.

¹⁷¹ Автор Є. Н. Красеха.

Кафедра забезпечує підготовку фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст», а з 2000/01 навчального року — «магістр» за географічною спеціалізацією «Географічне краєзнавство і туризм».

Особлива роль у підготовці студентів з основ туристської справи приділяється туристично-краєзнавчій маршрутній практиці, яка проводиться на третьому курсі. Місце проведення польових практик — це території культурної й природної спадщини Північного Причорномор'я (Одеська і Херсонська області) та Західної України (Карпати, Полісся, Львівська область). У ході польової практики студенти закріплюють теоретичні знання, ознайомлюються з порядком проведення самодіяльної подорожі як однієї з організаційних форм отримання краєзнавчого матеріалу, відпрацьовують навички спостережень географічних явищ і процесів, вивчають природно-територіальні комплекси, здобувають навички інструкторської роботи на туристських маршрутах. На четвертому курсі студенти проходять виробничу практику у провідних туристичних фірмах Одеси і області.

Одними з актуальних наукових напрямів, що розробляються викладачами кафедри, є географічне українознавство, наукові туризмознавчі дослідження, краєзнавство та раціональне використання туристичних ресурсів Північного Причорномор'я. На кафедрі затверджена прикладна науково-дослідна тема «Комплексне дослідження ресурсного потенціалу рекреаційно-туристичного господарства Північно-Західного Причорномор'я» без цільового фінансування на 2014–2018 роки (науковий керівник Є. Н. Красеха, відповідальний виконавець В. А. Сич).

Завідувач кафедри професор Красеха є науковим керівником держбюджетної тематики ПНДЛ-4, а також наукової школи «Грунтоутворювальні процеси в чорноземах при зрошенні. Картографія ґрунтів. Екологія землекористування». Основними напрямками досліджень наукової школи, які проводяться спільно з кафедрою ґрунтознавства і географії ґрунтів, являються вивчення та оцінка стану і ресурсного потенціалу ґрунтів регіону, ефективності їх використання та охорони в сучасних умовах реформування власності на землю, картографування ґрунтів та екологія землекористування в умовах зрошеного землеробства.

Традиційно наукові дослідження на кафедрі проводяться за наступною проблематикою: теоретичні питання ґрунтознавства, історія степу та питання збереження і відновлення біологічного різноманіття степових ландшафтів, біогеографія з основами екології,¹⁷² філософія взаємовідносин людини і біосфери, екологічна етика (Красеха Є. Н., доцент Сич В. А.); рекреаційна географія, географічне краєзнавство та туризм (доценти А. Е. Молодецький, Т. Д. Борисевич, В. А. Сич, старші викладачі В. К. Дадикіна, К. В. Коломієць); фізична й економічна географія України (А. Е. Молодецький, Т. Д. Борисевич, В. К. Дадикіна, К. В. Коломієць).

Для проведення наукових досліджень за проблематикою кафедри традиційно залучаються студенти і аспіранти. Матеріали проведених ними польових і камерально-аналітичних досліджень використовувались при написанні курсових, кваліфікаційних і дипломних робіт. Студенти кафедри постійно приймали участь у конкурсах НДР та олімпіадах: М. Л. Орлова — диплом III ступеня Всеукраїнської олімпіади з географії (2006), А. В. Крамаренко, Т. В. Чумакова — грамота за роботу в XIII Міжнародній науково-практичній конференції студентів (2011) та ін. Кафедра була нагороджена у 2011 році дипломом Донецького інституту туристичного бізнесу за розвиток міжнародних відносин у сфері наукової діяльності серед студентів. Опубліковано статей за участю студентів — 16, кількість виступів студентів на наукових конференціях — 28.

За роки незалежності викладачі кафедри і аспіранти приймали участь в різних науково-дослідних українських і міжнародних проектах. Колективом зокрема виконувалися держбюджетна тематика дослідження і оцінки сучасного агроеліоративного стану чорноземів масивів зрошення та обґрунтування заходів щодо його покра-

¹⁷² Красеха Є. Н. Біогеографія з основами екології. — Одеса, 2012.

щення (1996–2014) спільно з ПНДЛ-4 та кафедрою ґрунтознавства і географії ґрунтів; Проект UNICOFES-2013 «Культурна спадщина у мультиконфесійних регіонах» (2013, А. Е. Молодецький); Міжнародний науковий проект «Білатеральний ландшафт: туристичне використання» (2010, А. Е. Молодецький спільно з Сілезьким університетом); спільний проект Міністерства культури і туризму України та Міністерства культури, туризму і спорту Республіки Польща UKR-POL 2012 «Розроблення пропозиції туристично-екскурсійних маршрутів відвідувачам фінальної частини Чемпіонату Європи з футболу «Євро-2012» (2008–2009, А. Е. Молодецький, М. Орлова); науковий проект «Розробка наукових обґрунтувань щодо створення нових, зміни статусу існуючих територій та об'єктів природно-заповідного фонду Одеської області» (2006–2007, В. А. Сич спільно з кафедрою ботаніки); міжнародний проект OSCE/UNEP «Інтегроване управління природними ресурсами транскордонного басейну Дністра» (2005–2006, А. Е. Молодецький); міжнародний проект SEPS 184 «Застосування принципів Комплексного управління береговою смугою для оптимізації довгострокового економічного розвитку зони Тилігульського лиману» (2003–2004, А. Е. Молодецький); науково-дослідна робота «Проект програми моніторингу довкілля Одеської області» (2003–2004, Є. Н. Красеха); міжкафедральна тема «Ґрунтово-екологічна експертиза сільськогосподарських земель, земель лісів, природних резерватів та міських поселень» (2001–2003, Є. Н. Красеха, В. А. Сич спільно з ПНДЛ-4, кафедрою ґрунтознавства та географії ґрунтів); науково-технічна програма «Родючість і охорона ґрунтів», підпрограма «Аналітично-інформаційне забезпечення постійного й ефективного функціонування ґрунтів і ґрунтової родючості» і завдання «Розробити класифікацію ґрунтів з морфолого-генетичною і кількісною діагностикою по властивостях і стандарти її номенклатурних одиниць» (2002, Є. Н. Красеха, В. А. Сич спільно з Національним науковим центром «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського»); міжнародний проект TACIS «Придунайські озера: стійке відновлення природного стану та екосистем» (2001, В. А. Сич спільно з ПНДЛ-4 і кафедрою ґрунтознавства та географії ґрунтів); грант Президента України для обдарованої молоді «Дослідження солоних водойм та очеретяних заростей Півдня України як стоків вуглецю з метою подальшого створення природоохоронних територій» (2011, В. А. Сич).

Результати наукових досліджень доповідались на регіональних, всеукраїнських і міжнародних конференціях, з'їздах Українського географічного товариства, Українського товариства ґрунтознавців і агрохіміків.

Кафедра веде велику навчально-методичну роботу в секції географії та географічного краєзнавства Малої академії наук «Прометей», консультуючи щороку 30–40 учнівських конкурсних доповідей та беручи участь у щорічних конкурсних відборах. Продуктивна співпраця склалася також між кафедрою географії України ОНУ та кафедрою природничих дисциплін Одеського інституту вдосконалення вчителів, завдяки чому відбувається постійний зв'язок університетських географів зі своїми колишніми випускниками.

В науковій роботі кафедра співпрацювала з Інститутом експериментальної та загальної біології СВ РАН (Улан-Уде) з проблем використання аерокосмічних методів дослідження й картографування структури ґрунтового покриву та охорони озера Байкал, теоретичних та методичних питань картографування ґрунтового покриву та обґрунтування нової концепції педосфери. За результатами багаторічних досліджень була сформована теорія просторово-часової організації ґрунтового покриву, розроблена нова концепція педосфери як біоцентричної каскадної системи; розвинута та удосконалена концепція ґрунтоподібних тіл — педолітів. Опубліковано 7 монографій. Дві монографії за результатами досліджень минулого століття опубліковані після 2000 року¹⁷³.

¹⁷³ Корсунов В. М. Красеха Е. Н. Педосфера Земли. — Улан-Удэ, 2010; Корсунов В. М., Красеха Е. Н., Ральдин Б. Б. Методология почвенных эколого-географических исследований и картография почв. — Улан-Удэ, 2003.

Досить плідною була співпраця з кафедрою ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені І. Франка. Результатом цієї співпраці стало видання двох навчальних посібників під грифом МОН¹⁷⁴. По підвищенню кваліфікації викладачів кафедра співпрацювала з Шуменським університетом імені єпископа Костянтина Преславського (Болгарія, 2006). Проходив обмін аспірантами з Будапештським інститутом географії (Угорщина), де від ОНУ стажувалася аспірантка кафедри О. В. Стрельбіцька (2011–2013).

3.5. Кафедра загальної та морської геології¹⁷⁵

Загальногеологічний напрям науки й освіти в ОНУ розвиває кафедра загальної та морської геології. З початку 1990-х років в наукових дослідженнях кафедри домінуючого значення набрала еколого-геологічна тематика. Проводилися роботи з еколого-геологічного забезпечення нафтогазопошукових робіт на шельфі Чорного моря, що є обов'язковим при підготовці буріння перспективних на нафту й газ структур. Вивчався вплив змін у донних відкладах і водній товщі на екологічний стан морського регіону, аналізувалася роль вуглеводневих газів як показників забруднення середовища¹⁷⁶.

З 1991 до 2012 року кафедру очолював професор, доктор геолого-мінералогічних наук Є. П. Ларченков — спеціаліст у галузі нафтової геології¹⁷⁷. З 2012 року кафедрою керує доктор геолого-мінералогічних наук, професор В. В. Янко, яка є спеціалістом у галузі морської геології і мікропалеонтології.

За ці роки сформувався новий напрям роботи науковців кафедри, а саме: геолого-екологічні, медико-геологічні, геофізичні, геотоксикологічні дослідження техногенного впливу на природне середовище, а також геoarхеологічні дослідження та вивчення впливу зміни рівня моря на адаптаційні стратегії людини (доценти В. М. Кадурін, Г. О. Кравчук, О. П. Кравчук, І. А. Сучков, О. Є. Фесюнов, професори Є. П. Ларченков, О. В. Чепіжка, В. В. Янко)¹⁷⁸.

В 1993 році з ініціативи О. П. Кравчука були розпочаті дослідження біомінеральних утворень в живих організмах. В рішенні практичних завдань, пов'язаних з рентгендіфрактометричним визначенням складу органо-мінеральних агрегатів, брав участь І. О. Сучков. Вивчення патологічних процесів уролітоутворення в організмі людини виконував С. В. Кадурін (2002)¹⁷⁹.

В 1990-ті роки під керівництвом доцента В. П. Резніка проводилося вивчення перспективних ділянок з високими концентраціями так званого тонкого золота в донних відкладах шельфової області. Виділено новий геолого-промисловий тип морських шельфових родовищ золота, що формується за межами хвилеприбійної зони. Результати досліджень умов формування розсипних родовищ на північно-західному шельфі Чорного моря узагальнила доцент Н. О. Федорончук (2001)¹⁸⁰.

З 1997 року кафедра проводить підготовку фахівців зі спеціалізації «Еколого-геологічна зйомка й моніторинг» під керівництвом професора О. В. Чепіжка.

Традиційно продовжується вивчення акцесорних мінералів, розробляється поглиблене дослідження онтогенії мінералів в поєднанні і взаємозумовленості з істо-

¹⁷⁴ Позняк С. П., Красеха Є. Н. Чинники ґрунтоутворення. — Львів, 2007; Позняк С. П., Красеха Є. Н., Кіт М. Г. Картографування ґрунтового покриву. — Львів, 2003.

¹⁷⁵ Автори А. О. Кравчук, В. В. Янко.

¹⁷⁶ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Кафедра общей и морской геологии: 145 лет развития в Одесском (Императорском Новороссийском) университете и взгляд в будущее // Вісник ОНУ.– Т. 15. — Вип. 5. — 2010. — С. 67.

¹⁷⁷ Yanko-Hombach V., Kravchuk A. Evgeny Larchenkov (13.11.1946–2.11.2012) // Quaternary International. — Elsevier, 2014. — #345. — Р. 9–10.

¹⁷⁸ Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Вказ. пр. — С. 68.

¹⁷⁹ Там само. — С. 67.

¹⁸⁰ Там само.

ричним розвитком, тобто філогенією (О. В. Чепіжко, В. М. Кадурін). Результати цієї роботи покладені в основу проведення щорічної Міжнародної наукової школи з петрології імені Л. Л. Перчука.

У комплексі досліджень кафедри виділяється пріоритетність геологічного підходу до оцінки якості довкілля, аналізу просторовочасових закономірностей міграції речовини. Вивчення змін геоекологічної обстановки на шельфі Чорного моря та ознаки стресових ситуацій із застосуванням бентосних організмів проводилося під керівництвом В. В. Янко. Результати оцінки геоекологічної обстановки із застосуванням літолого-геохімічних та мікропалеонтологічних методів для визначення рівнів забруднення і виділення ареалів токсичної стимуляції, сульфідизації та аномальної морфології форамініфер, а також вивчення їхніх мінералоутворюючих функцій обґрунтовані в роботі Г. О. Кравчук (2004)¹⁸¹.

Викладачі кафедри прийняли участь в таких міжнародних програмах і проектах¹⁸²: COPERNICUS — розробка нової технології вивчення впливу забруднення Чорного моря нафтою та гербіцидами на організми (Pollution by oil and herbicides in the Black Sea: Novel detection technologies and biological impact, 1997–2000); UNESCO-IGU-IGCP-521 — «Чорноморсько-Середземноморський коридор за останні 30 тисяч років: зміна рівня моря та адаптація населення» (Black Sea-Mediterranean Corridor during the last 30 ky: sea level change and human adaptation, 2005–2009, під керівництвом В. В. Янко); INQUA 0501 — «Каспійсько-чорноморсько-середземноморський коридор за останні 30 тисяч років: зміни рівня моря і адаптаційна стратегія людини» (Caspian-Black Sea-Mediterranean Corridor during the last 30 ky: Sea level change and human adaptive strategies)¹⁸³, HERMES — «Вивчення екстремальних екосистем континентальних окраїн європейських морів» (Hotspot Ecosystem Research on the Margins of European Seas); WAPCOAST — «Запобігання забруднення води прибережної та туристичної зон: застосування до дельти Дунаю» (Water pollution prevention options for coastal zones and tourist areas: Application to the Danube Delta front area); IGCP-610 — «Від Каспію до Середземномор'я: зміна навколишнього середовища та реакції населення протягом четвертиного періоду» (From the Caspian to Mediterranean: Environmental Change and Human Response during the Quaternary). Завдяки цьому спеціалісти кафедри мали можливість налагодити в міжнародному освітньому просторі науково-економічні і соціокультурні зв'язки із науковими та університетськими центрами Російської Федерації, Австрії, Румунії, Туреччини, Великобританії, США та інших країн щодо розвитку геологічних та геoarхеологічних наук, моніторингу та охорони довкілля, розробки і впровадження в практику ГІС-технологій.

Активні дослідження з морської геології забезпечили можливість відкриття у 1988 році нової спеціальності «Геологічна зйомка, пошуки й розвідка». З того часу ведеться підготовка студентів зі спеціалізації «Геологія й корисні копалини дна океанів і морів»¹⁸⁴, яка є єдиною в Україні.

В навчальному процесі використовуються колекції палеонтологічного та петрографо-мінералогічного музеїв. В експозиції палеонтологічного музею, що не має аналогів в Україні, більше 400 тисяч експонатів, серед яких чимало унікальних. У петрографо-мінералогічному музеї зберігається більше 14 тисяч зразків. Різноманітною є мінералогічна експозиція (близько 1500 зразків), а також виставка залізо-марганцевих конкрецій, піднятих геологами університету з дна Індійського океану¹⁸⁵.

¹⁸¹ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. Науки про Землю... — С. 82.

¹⁸² Там само. — С. 83.

¹⁸³ Yanko-Hombach V. Caspian-Black Sea-Mediterranean corridors during last 30 ky: Sea level change and human adaptive strategies: Proceedings of IGCP 521, 481 — INQUA 501 Sixth and Seventh Plenary Meetings and field trips // Quaternary International. — Elsevier, 2014. — #345. — P. 1–8.

¹⁸⁴ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. Науки про Землю... — С. 83.

¹⁸⁵ Там само.

3.6. Кафедра інженерної геології і гідрогеології¹⁸⁶

Природні умови території Північного Причорномор'я визначили широкий розвиток та різноманітність екзогенних геологічних процесів, на дослідження яких була спрямована наукова тематика кафедри інженерної геології і гідрогеології. Один з найнебезпечніших геологічних процесів являють собою зсуви, що викликають руйнування споруд, втрату цінних сільськогосподарських земель, ускладнюють засвоєння територій і вимагають значних коштів на захисні та ліквідаційні заходи. Вивченню проблеми зсувів північно-західного узбережжя Чорного моря і території Одеської області присвячені численні публікації співробітників кафедри та ПНДЛ-1. Триває розробка питань, пов'язаних з удосконаленням методу природних аналогій, зокрема розроблено новий метод оцінки і прогнозу стійкості зсувних схилів, що заснований на використанні методу узагальнених змінних (доцент Т. В. Козлова, 1992). Метод дозволяє враховувати вплив на стійкість схилів важливих структурно-тектонічних, літогенетичних і морфометричних факторів, що відрізняє його від запропонованих раніше методів прогнозу за аналогіями.

З 1997 року кафедрою керує професор Є. А. Черкез.

Вивчення зсувів Північно-Західного Причорномор'я знайшло відображення в монографіях «Оползни северо-западного побережья Черного моря, их изучение и прогноз» (І. П. Зелінський, Є. А. Черкез та ін., 1993), «Инженерная геодинамика Украины и Молдовы (оползневые геосистемы)» (Г. І. Рудько, В. О. Осіюк, Є. А. Черкез, С. М. Шаталін та ін., 2012).

У 1994 році професор І. П. Зелінський був обраний академіком і віце-президентом Міжнародної Академії наук Євразії, дійсним членом Академії інженерних наук, Екологічної академії наук та Академії наук вищої школи України.

В 1996 році професори кафедри І. П. Зелінський, О. А. Ханонкін та Є. А. Черкез за працю «Закономірності деформації верхньої частини тектоносфери Землі, що встановлені теоретичними та експериментальними методами» були удостоєні Державної премії в галузі науки і техніки¹⁸⁷. За фундаментальні дослідження І. П. Зелінському у 1998 році було присвоєне почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України»¹⁸⁸.

Подальше удосконалення методики моделювання зсувів було спрямоване на розширення можливостей методу еквівалентних матеріалів (Є. А. Черкез), розробку аналітико-чисельних методів (доцент Д. В. Мелконян), урахування впливу різних природних і техногенних чинників.

Вирішення проблеми прогнозу зсувів і стійкості схилів неможливе без встановлення кількісних характеристик зсувів регіону і оцінки порівняної ролі великої кількості факторів, що визначають закономірності формування схилів і розвитку зсувів.

Стосовно параметрів зсувів і більшості факторів, таких як структурно-геологічні умови, абразія, роль підземних вод, виконані якісні і кількісні оцінки їхнього впливу і розроблені статистичні і прогнозні моделі (Є. А. Черкез, Т. В. Козлова, Г. С. Педан, С. М. Шаталін). Прикладні дослідження за цим напрямом були спрямовані також на розробку методичних основ і встановлення критеріїв оцінки інженерно-геологічної ефективності як окремих видів протизсувних заходів, так і їх комплексу в цілому. Є. А. Черкезом була розроблена методика оцінки інженерно-геологічної ефективності протизсувних заходів, що полягає в зіставленні величин деформацій корінного масиву і зсувних накопичень за часом¹⁸⁹.

Починаючи з початку 1990-х років наукова група кафедри (професори В. І. Шмуратко, Є. А. Черкез, доцент Т. В. Козлова) запропонувала модель мікроблокової космо-

¹⁸⁶ Автори Т. В. Козлова, Є. А. Черкез.

¹⁸⁷ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красєха Є. Н. Науки про Землю... — С. 92.

¹⁸⁸ Там само. — С. 35.

¹⁸⁹ Там само. — С. 93.

залежної геодинаміки, яка може служити теоретичною основою для розробки стратегії захисту будинків і споруд від деформацій, прогнозу екзогенних геологічних процесів та захисту від них. Численними дослідженнями доведена сучасна тектонічна активність мікроблоків та її вплив на морфометричні й кінематичні параметри зсувів, довготривалу стійкість схилів, режим підземних вод, розвиток екзогенних геологічних процесів і деформації будинків і споруд.

До фундаментальних наукових досліджень кафедри належать також розроблена і сформульована В. І. Шмуратком концепція гравітаційно-резонансного екзотектогенезу. На основі чисельних даних і нових методів їх обробки виконується порівняльний аналіз динаміки різних геологічних процесів та ряду астрономічних і планетарних чинників. Найбільше прикладне значення отриманих результатів пов'язане з розробкою методів довгострокового прогнозу небезпечних геологічних процесів¹⁹⁰.

Результативним стало вивчення впливу структурно-тектонічних особливостей масивів порід, просторового розподілу систем розривів і тріщин, параметрів блокової структури території, сучасних розломно-блокових рухів, землетрусів на зміни ґрунтових умов, деформації порід та стійкості схилів, стан берегозахисних, портових, гідротехнічних, житлових та інших типів споруд на території Одеси та за її межами (Є. А. Черкез, В. І. Шмуратко, доценти Є. С. Штенгелов, Т. В. Козлова, О. В. Фесенко, О. В. Драгомирецький, старший викладач О. Е. Чуйко).

Науковим внеском у вирішення проблем сучасної геодинаміки стало вивчення зв'язку гідрогеологічних та інженерно-геологічних умов з сучасними тектонічними процесами в Північно-Західному Причорномор'ї та Криму (Є. С. Штенгелов)¹⁹¹. При цьому особлива увага надається аналізу гідрогеологічної та інженерно-геологічної ролі сучасних горизонтальних рухів земної кори.

Важливі результати для оцінки впливу структурно-тектонічних умов на формування та інтенсивність розвитку екзогенних геологічних процесів були отримані в період експедиційних робіт на острові Зміїний (Є. А. Черкез, старший викладач П. С. Вержбицький)¹⁹².

Останнім часом наукового та прикладного значення набули дослідження факторів формування гідродинамічного та гідрохімічного режимів підземних вод верхньосарматського водоносного комплексу. Це значною мірою обумовлено поширенням використання вод верхньосарматського комплексу з метою водопостачання та як лікувально-столових вод. Унаслідок проведених досліджень було встановлено, що режими мінливості статичного рівня та мінералізації і хімічного складу вод характеризуються яскраво вираженою періодичністю (у міжрічному та внутрішньорічному часовому розрізі) незалежно від обсягів та умов водовідбіру, тобто обумовлені впливом зовнішніх природних факторів¹⁹³. Встановлено, що серед чинників, що впливають на динаміку та хімічний склад верхньосарматських підземних вод є атмосферні опади, атмосферний тиск, кутова швидкість обертання Землі, наявність подекуди гідрогеодинамічних вікон дрен в перекриваючих водотривких горизонтах.

Дослідження гідродинаміки ґрунтових (з вільною поверхністю) вод на території Одеси дозволили також установити особливості міжрічної та внутрішньорічної їх мінливості, що обумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми факторами, подібними до описаних вище за механізмом свого впливу. Результати цих досліджень дозволили В. І. Шмуратку сформулювати базові положення моделі структурно-тектонічного

¹⁹⁰ Там само. — С. 94.

¹⁹¹ Черкез Є. А. Інженерна геологія та гідрогеологія в Одеському університеті / Вісник ОНУ. — 2010. — Т. 15. — Вип. 5. — С. 84.

¹⁹² Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. Науки про Землю... — С. 94.

¹⁹³ Коніков Є. Г., Ротар М. Ф., Штенгелов Є. С. та ін. Становлення, розвиток та перспективи гідрогеологічних та інженерно-геологічних досліджень у Одеському університеті / Вісник ОНУ. Геогр. та геол. науки. — 2005. — Т. 10. — Вип. 6. — С. 32.

дренажу¹⁹⁴. На основі цієї ідеї виявлені просторові і часові закономірності зміни напружено-деформованого стану масиву порід на території Одеси.

Постійно зростаючі потреби господарства південного регіону України у питних водах обумовили актуальність еколого-гідрогеологічних досліджень. Перспективними та практично значущими слід вважати започатковані на кафедрі та у ПНДЛ-1 дослідження ступеня забрудненості підземних вод отрутохімікатами та їхній вплив на стан захворюваності населення в місцевостях, де підземні води є майже єдиним джерелом водоспоживання.

Суттєвий внесок у вивчення гідрогеологічних умов регіону щодо формування, розповсюдження, кількісних і якісних характеристик підземних вод, визначення фільтраційних параметрів порід набули результати досліджень доцента М. Ф. Ротаря. Найважливішим напрямом його роботи було визначення впливу використання агрохімікатів на забрудненість підземних вод як одного з головних чинників впливу на здоров'я населення¹⁹⁵.

Південно-західний регіон України знаходиться в зоні підвищеної небезпеки. Тому вчені кафедри інженерної геології та ПНДЛ-1 не могли залишити поза увагою такі актуальні питання, як оцінка сейсмічності регіону, сейсмомоніторинг і прогнозування землетрусів. Наукові дослідження в цьому напрямі були започатковані в ОНУ лауреатами Державної премії І. П. Зелінським і О. М. Ханонкіним. У напрямі вивчення локального сейсмічного ефекту землетрусів уточнено й доопрацьовано методику створення інженерно-геологічних основ сейсмічного мікрорайонування (СМР) для території Одеси. Найбільш повний облік інженерно-геологічних умов досягнуто за рахунок побудови карт інженерно-геологічних умов на ймовірнісній основі і виконанні спеціального комплексного інженерно-геологічного районування, що дозволяє оптимізувати комплекс інженерно-сейсмо-геологічних досліджень для цілей СМР¹⁹⁶. Доцентом О. В. Фесенком уперше побудована серія інженерно-геологічних карт території Одеси для комплексної оцінки ступеня сейсмічної небезпеки, у тому числі виконано спеціальне інженерно-геологічне районування території міста у масштабі 1:25 000¹⁹⁷.

У 2010 році за працю «Оцінка інженерно-геологічних умов території України (наукові основи сталого господарського використання територій)» О. В. Фесенку, який входив до складу творчого колективу, присуджена Державна премія в галузі науки і техніки.

Створені колективом науковців у ПНДЛ-1 ретроспективні сценарії змін рівня моря за 18 тисячоліть¹⁹⁸ можуть бути використані для довгострокового (на 100 і більше років) прогнозування динаміки берегової зони моря та пов'язаних з ним водойм. Математичні моделі періодичної структури рядів клімато-гідрологічних параметрів та характеристик міграції берегової лінії та їхня тотожність (за майже 200-літній період спостережень) є основою для короткострокових прогнозів.

Вчені кафедри Є. А. Черкез, Т. В. Козлова брали участь у розробці державних будівельних норм України «Захист від небезпечних геологічних процесів. Основні положення проектування» (2010).

В сучасний період науковці кафедри вивчають складні прямі і зворотні зв'язки системи «комплекс споруд — геологічне середовище» при мінливості у просторі і за часом геологічних умов, продовжують узагальнення даних інженерно-геологічних пошуків для встановлення закономірностей просторової мінливості лесових ґрунтів на території Одеси. Продовжуються спостереження за процесами виникнення розривних (тріщинних) деформацій в спорудах історичної частини міста та дослідження ге-

¹⁹⁴ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. Науки про Землю... — С. 94.

¹⁹⁵ Черкез Є. А. Інженерна геологія та гідрогеологія у Одеському університеті... — С. 84.

¹⁹⁶ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. Науки про Землю... — С. 94.

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ Черкез Є. А. Інженерна геологія та гідрогеологія у Одеському університеті... — С. 85.

оекосистем Чорного моря, шляхи міграції й трансформації політантів у водній товщі та донних відкладах.

Кафедра здійснює підготовку бакалаврів за напрямом «Геологія» — спеціалізації «Екологічна геологія і управління природокористуванням» та «Прикладна топогеодезія», та фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст» за спеціальністю «Гідрогеологія» (денна і заочна форми навчання). З 2000/01 навчального року започаткована підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» за спеціальністю «Гідрогеологія» (денна та заочна форми навчання). В структурі кафедри працюють навчальні лабораторії геологічного ґрунтознавства, математичного моделювання, бурової справи і техніки безпеки — навчальний полігон, який є базою навчальних практик студентів геологічного відділення з геологорозвідувальної справи, інженерно-геологічних і гідрогеологічних робіт та досліджень¹⁹⁹.

На кафедрі працюють 10 викладачів, в тому числі 2 професори, доктори наук, 5 доцентів, кандидатів наук, 2 старші викладачі та один викладач. Більшість викладачів кафедри — її випускники, які захистили кандидатські і докторські дисертації.

Відповідно до галузевих стандартів вищої освіти на кафедрі розроблені та в установленому порядку узгоджені і затверджені освітньо-кваліфікаційна характеристика (ОКХ) і освітньо-професійна програма (ОПП) підготовки, на основі яких переглянуті і затверджені навчальні плани освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра, спеціаліста і магістра підготовки фахівців-гідрогеологів. У зв'язку з переходом на кредитно-модульну систему організації навчального процесу кафедрою розроблено і впроваджується необхідне нормативно- та навчально-методичне забезпечення навчального процесу на всіх курсах²⁰⁰.

Більшість випускників кафедри працюють в системі державних геологічних підприємств Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, науково-дослідних інститутах, проектно-пошукових організаціях, що пов'язані з цивільним, промисловим, дорожнім та іншими видами будівництва, а також в установах екологічної спрямованості. Випускники кафедри готові до виробничої і науково-дослідницької діяльності: пошуків, розвідки, експлуатації і охорони підземних вод, проведення інженерних досліджень для різних видів будівництва, комплексної оцінки інженерно-геологічних умов, прогнозування інженерно-геодинамічних процесів і небезпечних геоекологічних ситуацій²⁰¹.

3.7. Кафедра фізкультури²⁰²

Як вже зазначалося раніше, роботу колективу кафедри фізичного виховання впродовж її існування та розвитку визначали завідувачі — спортсмени, які багато зробили для розвитку фізичної культури і спорту в країні та університеті. Зокрема на початку новітнього періоду історії кафедри нею керував майстер спорту СРСР О. Ф. Попичко (1987–2007), колишній гравець «Чорноморця», який 2001 року був названий серед найкращих футболістів Одеси ХХ століття. Після закінчення кар'єри футболіста він перейшов до ОДУ — тренером і викладачем. За роки керування кафедрою видатний спортсмен написав більше 20 наукових статей, з яких варто виділити його дослідження з історії футболу, що сприяли створенню Музею одеського футболу на стадіоні ОНУ.

З 2007 року колектив кафедри очолює майстер спорту СРСР з художньої гімнастики О. М. Казанова. Під її керівництвом працюють 25 тренерів та викладачів, серед

¹⁹⁹ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красеха Є. Н. Науки про Землю... — С. 95.

²⁰⁰ Там само. — С. 96.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Автор О. М. Казанова.

яких 3 майстри спорту СРСР, 3 майстри спорту України міжнародного класу, 2 майстри спорту України, 14 кандидатів у майстри спорту і заслужених тренерів України.

Організація навчальної роботи на кафедрі має глибокі традиції. Починаючи з перших днів навчання, всі студенти ОНУ мають можливість займатися фізичним вихованням на основі спеціалізації в будь-якому виді спорту. Ті, хто не цікавиться окремими видами спорту, займаються в групах загальної фізичної підготовки різноманітними видами спортивної діяльності. Окремий напрям навчальної роботи кафедри пов'язаний з організацією фізичного виховання студентів, яким рекомендовано займатися в спеціальній групі за медичними показниками. Комплектування усіх груп за спеціалізацією починається з анкет, в яких студенти висловлюють намір займатися певним видом спорту в академічні години або на спортивному відділенні.

Заняття з фізичного виховання і спорту проводяться зі студентами усіх факультетів, інститутів і коледжів ОНУ й охоплюють близько 5 тисяч осіб. Студенти повсякчас отримують теоретичні та практичні навички, адже заняття здійснюються протягом всього періоду навчання з урахуванням особливостей майбутньої професії.

Щороку колектив кафедри проводить спартакіаду серед різних курсів і факультетів університету з 5 видів програми: футбол, баскетбол, шахи, настільний теніс, бадмінтон. Також щорічною є першість факультетів та інститутів з 15 видів програми: футбол (чоловіки), футзал (жінки), волейбол, баскетбол, бокс, легка атлетика, настільний теніс, гандбол, художня гімнастика, шахи, бадмінтон, великий теніс, карате, пляжний волейбол.

Під керівництвом викладачів-тренерів кафедри здійснюється підготовка щороку близько 100 спортсменів високої кваліфікації (майстрів спорту, кандидатів у майстри, першорозрядників). Спортивні команди ОНУ беруть участь у першості вишів Одеси, чемпіонатах та кубках України, Європи, світу, всеукраїнських та всесвітніх універсіадах.

Традиційним є проведення на базі кафедри науково-практичних конференцій. Зокрема впродовж 2013–2014 років були проведені конференції «Актуальні питання підтримки й зміцнення стану здоров'я майбутніх фахівців» та «Формування навичок здорового способу життя у студентів ОНУ». 24 студенти залучені кафедрою до наукової роботи з фізичного виховання.

Для занять фізичним вихованням та спортом університет має сучасну добре оснащену спортивну базу, яка складається зі стадіону та майданчика з тренажерним обладнанням, 3 тенісних кортів, 10 спортивних майданчиків, 7 приміщень для фізично-оздоровчих занять, один з яких має тренажерне обладнання, а інший — великий ігровий зал.

У різні роки на кафедрі працювали відомі науковці та спортсмени О. С. Соколовська, Р. Т. Раєвський, Р. С. Бабаянц, З. В. Барська, О. М. Михальченко, Ю. М. Шикер, І. Е. Яковенко, П. М. Пилипенко та ін. Багато студентів університету за роки навчання досягли високих спортивних результатів. Зокрема чемпіонами світу стали Є. Козлов — з тайського боксу, Г. Пачес — з вітрильного спорту, О. Г. Коханець, А. Степашко та М. Гасанлі — з карате. Срібними призерами світу стали К. Ю. Венік з карате, О. Якиб'юк з плавання; чемпіонами Європи — Д. Марчук з карате, Д. Адеєв з регбі; призерами Європи — В. Базан та В. Колейчук з футболу, Г. Фарладанська з настільного тенісу, В. Лапа та О. Розенберг з карате; чемпіонами й призерами України — О. Волков та А. Каленюк з боксу, Г. Ларкін з тенісу, А. Кучеренко з художньої гімнастики, Г. Щербаківа та І. Лягу з кульової стрільби, В. Немов з водного поло.

В ОНУ імені І. І. Мечникова навчалися: Олімпійський чемпіон з легкої атлетики по десятиборству М. Авілов; міжнародний гросмейстер з шахів, чемпіон світу Ю. Геллер; бронзовий призер, чемпіон СРСР з футболу В. Лещук («Чорноморець»); члени збірної СРСР з волейболу О. Казакова, О. Шкурнова, М. Золотарьова, М. Кочнева; учасник Олім-

пійських ігор в Токіо О. Іванов — легка атлетика; призер СРСР, член збірної команди СРСР з легкої атлетики І. Дугінець; срібний призер першості світу з легкої атлетики А. Юрченко; срібний призер Олімпійських ігор з волейболу Н. Абрамова; чемпіон Європи з дзюдо Ф. Маргіані та багато інших відомих спортсменів.

Низка видатних науковців та освітян університету відзначилися також і своїми спортивними досягненнями, зокрема професори В. В. Сердюк (легка атлетика), І. П. Зелінський (легка атлетика, футбол), Н. Тихоненко (легка атлетика), І. Одинцов (футбол), Ф. Макордей (бокс) та ін. Спорт продовжує займати важливе місце в житті викладацького колективу університету. Традиційними й улюбленими для багатьох викладачів, співробітників та членів їхніх сімей стали різноманітні змагання: з міні-футболу, настільного тенісу, шахів, баскетболу, спортивне свято «Тато, мати і я — спортивна родина», веселі естафети тощо.

Р о з д і л 4

Економіко-правовий факультет²⁰³

На початку 1990-х років у процесі визначення самобутньої національної освіти в Україні постали питання вибору конкретних шляхів і напрямів вдосконалення змісту та організації юридичної освіти. В умовах розбудови демократичної правової держави вимоги до рівня юридичної освіти значно підвищились, зросла потреба у кваліфікованих фахівцях-юристах різних спеціалізацій з високим рівнем професійної підготовки.

Як вбачалося на той час, вирішення цієї проблеми можна було здійснити в рамках існуючих спеціалізованих середніх і вищих навчальних закладів, але за умов докорінної зміни застарілих ідей і концепцій юридичної освіти²⁰⁴. Разом з тим виникла потреба у створенні нових структур: інституту підвищення кваліфікації, відділення післядипломної підготовки, підготовчих відділень тощо. Підхід до організації юридичної освіти, визначення її змісту і соціальної орієнтації вимагав докорінних змін: введення пріоритету загальнолюдських цінностей, потреб і прав людини; перехід від вивчення галузей права до наукових теорій, які відбивають досягнення світової цивілізації у галузі права; формування юридичного мислення і політико-правових переконань на основі визнання пріоритету міжнародного права і поваги до прав кожного народу; фундаментальну спеціалізацію юридичної освіти з урахуванням потреб практики, розширення і поглиблення зв'язків юридичної науки з різними галузями гуманітарних, природничих і технічних наук.

З метою удосконалення юридичної освіти з 1 вересня 1993 року рішенням вченої ради ОДУ юридичний факультет було перетворено у Юридичний інститут. Його ректором став доктор юридичних наук, професор, академік А. С. Васильєв, першим проректором — доктор юридичних наук, професор Є. Л. Стрельцов, проректором з навчальної роботи — кандидат юридичних наук, доцент С. В. Ківалов, проректором з наукової роботи — доктор юридичних наук, професор І. В. Постика.

Новостворений інститут не тільки успадкував кращі традиції факультету, а й підготував умови для введення спеціалізацій фахівців у різних галузях юридичних знань з урахуванням інтересів конкретних кадрових замовників. Для найбільш повного охоплення всіх проблем, пов'язаних з підготовкою фахівців різного рівня і напрямів спеціалізації, за ініціативою інституту у його структурі було створено 3 факультети:

1) державного будівництва і управління (декан — кандидат юридичних наук, доцент Б. А. Пережняк) — готував державних службовців, менеджерів, адміністративних суддів, консультантів з питань управління, спеціалістів з державного будівництва, фахівців з юридичного обслуговування зовнішньоекономічної діяльності;

2) правосуддя і правової роботи у народному господарстві (декан — доктор юридичних наук, професор О. О. Погрібний) — готував народних суддів, арбітрів, керівників юридичних служб підприємств та установ, юрисконсультів, службовців нотаріальних контор та органів соціального забезпечення;

3) прокурорсько-слідчий (декан — кандидат юридичних наук, доцент Н. А. Мірошніченко, а з вересня 1994 — кандидат юридичних наук, доцент Ю. Є. Полянський) — готував прокурорів, експертів-криміналістів, фахівців оперативного складу органів СБУ та МВС.

²⁰³ Автор передмови В. І. Труба.

²⁰⁴ Васильєв А. Організація юридичної освіти в Одеському державному університеті // Юрид. вестник. — 1994. — № 1. — С. 105.

До складу Юридичного інституту спочатку входили такі кафедри: теорії та історії держави і права (завідувач — доктор юридичних наук, професор О. В. Сурилов); державного і міжнародного права (завідувач — доктор юридичних наук, професор М. П. Орзіх); адміністративного права та управління (завідувач — доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України А. С. Васильєв; цивільного права і процесу (завідувач — кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України Ю. С. Червоний); кримінального, кримінально-виконавчого права і кримінології (завідувач — доктор юридичних наук, професор Л. В. Багрій-Шахматов); кримінального процесу та криміналістики (завідувач — кандидат юридичних наук, доцент В. В. Тищенко); аграрного, екологічного та трудового права (завідувачі: 1991–1995 — доктор юридичних наук, професор З. А. Павлович; 1995–1997 — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України О. О. Погрібний); соціальних теорій (завідувач — доктор історичних наук, професор Л. І. Корміч). У 1996 році було створено нову спеціалізовану кафедру — морського і митного права (завідувач — доктор юридичних наук, професор С. В. Ківалов).

Таким чином, організаційна структура інституту і комплекс його навчальних планів і програм дозволили докорінно перебудувати навчальний процес, забезпечити отримання освіти будь-якого рівня, змінювати спеціалізацію і напрям професійної діяльності, що мало велике значення в умовах ринкової економіки й реформування політичних та економічних структур України.

За період існування Юридичного інституту ОДУ значно підвищилась наукова активність його складу; багато викладачів отримали можливість брати участь у міжнародних наукових заходах. Зокрема професор Л. В. Багрій-Шахматов взяв участь у X та XI Міжнародних конгресах з кримінології в Будапешті, професор Є. Л. Стрельцов — у Міжнародній конференції в Міннеаполісі, доценти В. М. Дрьомін та В. О. Туляков — у Міжнародній конференції в Он'яті (Іспанія)²⁰⁵. Декілька викладачів захистили дисертації, серед яких можна виокремити дослідження Є. О. Харитоновна²⁰⁶, Л. Р. Білої²⁰⁷ та ін.

Проте з часом виникла ідея реформування інституту задля вирішення проблеми підготовки фахівців-юристів, обізнаних не лише в галузі юриспруденції, а й у питаннях економічних реформ, що проводяться в Україні. Поряд із цим було запропоновано об'єднати юридичну та економічну освіту на базі одного факультету (використовуючи позитивний досвід такої інтеграції в інших університетах світу). Це у підсумку надавало можливість забезпечити глибоку економічну підготовку фахівців-юристів і надати необхідні правові знання фахівцям-економістам. Зазначені ідеї були підтримані МОН України у 1997 році. Результатом реформації стало створення двох незалежних структур: економіко-правового факультету (ЕПФ) у складі ОДУ і Одеської державної юридичної академії. На ЕПФ було покладено завдання підготовки фахівців за трьома спеціальностями: правознавство, менеджмент зовнішньоекономічної діяльності, облік та аудит. Першим деканом факультету був призначений академік А. С. Васильєв.

До складу факультету спочатку входили 4 кафедри: загальноправових дисциплін та міжнародного права (завідувач — кандидат історичних наук, доцент О. І. Домбровський); галузевих правових дисциплін публічного та приватного права (завідувач — професор Є. Л. Стрельцов); адміністративного та підприємницького права (завідувач — академік А. С. Васильєв); економіки і управління (завідувач — кандидат економічних наук, доцент Е. А. Кузнєцов).

²⁰⁵ Юридический институт Одесского государственного университета: исторический очерк / под общ. ред. д-ра юрид. наук, акад. А. С. Васильева. — Одесса, 1996. — С. 98.

²⁰⁶ Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти): дис. ... д-ра юрид. наук. — 1997.

²⁰⁷ Адміністративна відповідальність за порушення антимонопольного законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук. — 1995.

На даний момент факультет працює у складі 7 кафедр: загальноправових дисциплін та міжнародного права (завідувач — доктор філософських наук, кандидат юридичних наук, професор В. П. Плавич); конституційного права та правосуддя (завідувач — доктор юридичних наук, професор Л. О. Корчевна); цивільно-правових дисциплін (завідувач — кандидат юридичних наук, доцент В. І. Труба); адміністративного та господарського права (завідувач — доктор юридичних наук, професор О. І. Миколенко); кримінального права, кримінального процесу та криміналістики (завідувач — кандидат юридичних наук, доцент І. А. Дришлюк); економіки і управління (завідувач — кандидат економічних наук, доцент Е. А. Кузнецов); бухгалтерського обліку, аналізу та аудиту (завідувач — кандидат економічних наук, доцент Н. Л. Кусик).

З грудня 2006 року деканом ЕПФ є кандидат юридичних наук, доцент В. І. Труба.

Важливим чинником роботи факультету є розвиток системи міжнародного співробітництва. З 2007 року факультет є консультантом-партнером вишів України з проекту TEMPUS «Семінари по впровадженню практичних підходів при трансформації системи вищої освіти в Україні» (проект TEMPUS-WIPATH_SCM-T015B05-2005, Університет Севільї, Іспанія).

На базі факультету створено Консультаційний центр впровадження Болонського процесу в вищій освіті. Факультет веде обмін викладачами з WSB-NLU — Вищою школою бізнесу Національного університету імені Луїса (Новий Сонч, Польща). Періодично запрошуються лектори з Національного університету імені Луїса (Чикаго, Іллінойс, США). На факультеті створена й постійно поповнюється міні-бібліотека сучасної літератури світових видавництв з міжнародного менеджменту та управлінського обліку — дар професора вищезгаданого університету Федеріка Відлака.

Діє також проект Європейського Союзу TEMPUS-WIPATH: трансформація вищої освіти в контексті Болонського процесу — семінари для викладачів та адміністрації українських вишів. Кафедра економіки та управління одержала грант за проектом WIPATH — спільна робота з МОН України, університетом економіки і права КРОК (Київ), Донецьким держуніверситетом управління, ВШБ університету імені Луїса (Польща), Університетом Севільї (Іспанія) та Науковим Парком/ІТТ (Швеція).

У липні 2011 року за підтримки проекту TEMPUS «Університети для інновацій» створено Центр «Інноваційний офіс», метою діяльності якого є ефективне використання інтелектуального потенціалу та сприяння розвитку цивілізованої системи комерціалізації об'єктів права інтелектуальної власності.

Важливим напрямом роботи факультету є розширення контактів із зарубіжними бізнес-партнерами. Встановлено зв'язки з міжнародною мережею незалежних фірм — KPMG, що надають аудиторські, податкові та консультаційні послуги, які передбачають спільну наукову роботу та публікації, обмін методичними розробками, участь студентів у безкоштовних навчальних програмах K-Foundation, отримання сертифікатів, участь в міжнародних конкурсах з рішення бізнес-кейсів KPMG.

Студенти і молоді науковці мають можливість стати учасниками програми міжнародної співпраці Erasmus Mundus, яка фінансується Європейською комісією і передбачає можливість навчатися за кордоном.

На факультеті створені умови для підвищення якості науково-педагогічних кадрів, широкого використання можливостей нових інформаційних і комунікаційних технологій у навчальному процесі, реалізації новаторських концепцій та методів навчання, функціонування системи підготовки юридичних кадрів, яка формує високу правову культуру юриста, чіткі практичні навички застосування отриманих теоретичних знань. Наприклад, щороку, починаючи з травня 1999, підсумкове заняття з навчальної дисципліни «Основи римського цивільного права» проводиться у вигляді театралізованої вікторини «Ex libris», а при викладанні навчальної дисципліни «Цивільне та торгове право зарубіжних країн» для студентів спеціальності «Правознавство» (ОКР «магістр») успішному засвоєнню теоретичного матеріалу сприяє систематичне використання такої форми проведення практичних занять, як ділова гра.

Студенти факультету неодноразово ставали переможцями престижних міжнародних та всеукраїнських конкурсів. Так, у 2007 році команда студентів-правознавців ЕПФ посіла перше місце на Перших міських дебатах з права інтелектуальної власності, що були організовані Міжнародною студентською організацією ELSA. Студентка 6-го курсу (спеціальність «Правознавство») М. Отченаш стала переможницею VI Стипендіального конкурсу серед студентів юридичних спеціальностей Одеси; студентка 2-го курсу (спеціальність «Облік та аудит») О. Місюра стала переможницею Всеукраїнського конкурсу «Новітній інтелект України»; студенти-правознавці Ю. Муравська (2008) і Д. Кульгавий (2009) стали переможцями Всеукраїнського стипендіального конкурсу міжнародної юридичної фірми DLA Piper — однієї з десяти найбільших юридичних фірм світу; студент-правознавець П. Богаченко у складі команди Modus Vivendi став переможцем Чемпіонату України з дебатів (2013).

4.1. Кафедра економіки та управління²⁰⁸

Кафедра економіки та управління була створена в листопаді 1997 року для підготовки на ЕПФ ОДУ фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» напряму підготовки «менеджмент» та спеціальності «менеджмент зовнішньоекономічної діяльності». Кафедру очолює кандидат економічних наук, доцент Е. А. Кузнєцов²⁰⁹. Сфера його наукових інтересів стосується проблем формування та розвитку професійної системи менеджменту. Йому належать понад 100 наукових праць²¹⁰, у тому числі й за кордоном.

На кафедрі працюють доктори економічних наук, професори В. І. Захарченко²¹¹, О. А. Турецький²¹², М. М. Меркулов, кандидати економічних наук, доценти А. В. Андрейченко, В. П. Дюков, О. Є. Мазур, Є. І. Масленников, І. М. Ненно, Н. В. Орлова, О. П. Радченко, О. В. Рудінська, Н. М. Столбуненко, О. І. Яковлев, кандидат економічних наук, старший викладач С. М. Коваленко, старші викладачі О. Г. Балог, С. Г. Васильєв, О. В. Іваніщева, І. В. Рибаків, О. А. Штогріна, викладач В. І. Борщ. З початку існування кафедри почали співпрацювати з нею такі відомі спеціалісти, як доктори економічних наук, професори М. І. Зверяков, О. Г. Янковий, В. Г. Якушенко, В. Р. Кучеренко, В. І. Осипов.

В перші роки існування кафедри був започаткований та включений до фахових видань ВАКУ науковий збірник «Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління»¹, який протягом 15 років був для кафедри формою наукового спілкування з вітчизняними та іноземними фахівцями. Плідні стосунки кафедра мала з І. Самсоном (університет П'єра Мендеса, Гренобль, Франція), Ж.-П. Гішаром (університет Ніцци, Франція), М. Даулінгом (Регенсбурзький університет, Німеччина), С. Старовим (Вища школа менеджменту Санкт-Петербурзького університету, Росія).

На кафедрі здійснюється також підготовка аспірантів та докторантів за спеціальностями «економічна теорія та історія економічної думки», «економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)». За час існування кафедри тут підготовлено та захищено 17 кандидатських та 4 докторські дисертації. Після закінчення аспірантури та захисту дисертацій працюють викладачами кафедри з вченим ступенем кандидата економічних наук О. Є. Мазур, Є. І. Масленников, І. М. Ненно, С. М. Коваленко, В. І. Борщ.

²⁰⁸ Автор Е. А. Кузнєцов.

²⁰⁹ Актуальные проблемы экономики и менеджмента: теория, инновации и современная практика: кн. 3-я / под ред. Э. А. Кузнєцова. — Херсон, 2014.

²¹⁰ Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління: зб. наук. пр. — Т. 1. — Вип. 1. — Одеса, 1998.

²¹¹ Захарченко В. И., Меркулов Н. Н., Ширяева Л. В. Инновационное развитие в Украине: наука, технология, практика. — Одесса, 2011.

²¹² Турецкий О. А. Управленческий труд. — Одесса, 2009.

Дисертації на здобуття вченого ступеня доктора економічних наук були підготовлені та захищені В. І. Захарченком (2001), М. М. Меркуловим (2009), О. М. Головченко (2010), О. В. Балахоною (2014).

Для посилення зв'язку навчання із завданнями практично-професійної орієнтації майбутніх менеджерів на кафедрі виконуються наукові дослідження, у яких беруть участь всі викладачі, аспіранти та окремі студенти. Напрями наукової роботи охоплювали промислові підприємства півдня України та промисловий комплекс Одеської області. Обговорення результатів наукової роботи відбувалося на засіданнях кафедри та науково-методичному семінарі «Інноваційна та інвестиційна поведінка українських промислових підприємств у трансформаційній економіці» (науковий керівник — професор В. І. Захарченко). Пріоритетним напрямом було комплексне дослідження інноваційно-інвестиційного розвитку промислових підприємств Одеської області та регіональна економіка.

Також разом з кафедрою менеджменту організацій Одеського національного політехнічного університету реалізується держбюджетна тема «Кластерна форма виробничих комплексів» (науковий керівник — кандидат економічних наук, доцент О. Г. Бровкова). Пропозиції співробітників кафедри використані Міністерством промислової політики України при розробці проекту Державної програми розвитку машинобудування на 2006–2011 роки, Одеською облдержадміністрацією при розробці «Програми соціально-економічного розвитку регіону», головним управлінням праці та соціального захисту населення Вінницької облдержадміністрації.

Наукова діяльність кафедри забезпечила аспірантів і студентів дослідним матеріалом. Співпраця за договорами дала матеріал для 4 докторських, 17 кандидатських дисертацій, а також дипломних робіт. Крім того, на базі підприємств проводились заняття зі спецкурсів та виробнича, переддипломна і науково-дослідна практики. Результати наукових досліджень було впроваджено у виробництво та навчальний процес. Викладачі кафедри підготували 125 навчальних та навчально-методичних посібників, у тому числі 24 з грифом МОН України.

Доценти Е. А. Кузнецов та І. М. Ненно протягом 2007 року проходили стажування в рамках проекту TEMPUS-WIPATH_SCM-T015B05-2005 у вищезгаданих університетах Севільї, Болоньї, у ВШБ університету імені Луїса з метою впровадження досвіду кредитно-модульної системи в українську вищу освіту. Завідувач кафедри Е. А. Кузнецов є координатором вищезазначеного проекту TEMPUS «Семінари по впровадженню практичних підходів при трансформації системи вищої освіти в Україні» від факультету ЕПФ, а кафедра працює за грантом в рамках проекту WIPATH.

4.2. Кафедра бухгалтерського обліку, аналізу та аудиту²¹³

На базі ЕПФ активно реалізується ідея об'єднання юридичної та економічної освіти для надання необхідних правових знань фахівцям-економістам.

З грудня 1997 року економічна освіта на факультеті була представлена єдиною випускаючою кафедрою економіки та управління, яка об'єднувала всіх викладачів-економістів і забезпечувала підготовку бакалаврів та спеціалістів з менеджменту й з обліку і аудиту. На початку 2008 року для підготовки фахівців з обліку і аудиту за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр» і «спеціаліст» була створена друга випускаюча кафедра — бухгалтерського обліку, аналізу та аудиту. Це було значним досягненням та практичною реалізацією ідеї подальшого розвитку економічної освіти в рамках економіко-правового факультету.

Нова кафедра утворилася на базі частини викладачів кафедри економіки та управління. На кафедру бухгалтерського обліку, аналізу та аудиту перейшли доктор економічних наук, професор В. Р. Кучеренко, кандидати економічних наук, доценти Н. Л. Ку-

²¹³ Автор Н. Л. Кусик.

сик, О. В. Побережець, С. П. Панич, О. Л. Суворова, старші викладачі Л. О. Масіна, Г. В. Буслаєва, І. В. Шевченко, викладачі Т. І. Хоролець, О. В. Томіловська. Першим завідувачем кафедри (2008–2010) був В. Р. Кучеренко — видатний вчений, автор понад 150 наукових робіт, близько 50 монографій, підручників і навчальних посібників, який зробив значний внесок в перебудову змісту навчально-виховного процесу, його оновлення в світлі сучасних досягнень і перспектив розвитку науки, техніки та культури. З 2010 року кафедру очолює Н. Л. Кусик.

До роботи на кафедрі залучалися викладачі кафедр ОНУ та представники інших освітніх закладів Одеси: доктори економічних наук, професори О. А. Турецький, В. І. Захарченко, кандидати економічних наук, доценти Є. І. Масленніков, О. І. Яковлев, В. П. Дюков (кафедра економіки та управління ОНУ), доктори економічних наук, професори О. Г. Янковий, В. Г. Якушенко, кандидат економічних наук, доцент О. В. Самоєнкова (Одеський національний економічний університет), доктор економічних наук, професор М. П. Сахацький (Одеська державна академія будівництва та архітектури).

Якісний потенціал кафедри постійно зростає. На зміну досвідченим педагогам, які залишили кафедру (пішли з життя В. Р. Кучеренко і В. Г. Якушенко; перейшли на іншу роботу Т. І. Хоролець і О. В. Томіловська), прийшли нові кадри — вихованці ОНУ: в 2010 році були зараховані на роботу випускники аспірантури С. В. Багдік'ян, Д. А. Веретеннікова (Ільченко), Д. О. Штембуляк (Гузь). Практично всі провідні викладачі кафедри є бухгалтерами-практиками, аудиторів та податковими консультантами, діючими членами Всеукраїнської професійної громадської організації «Спілка аудиторів України», Федерації професійних бухгалтерів та аудиторів України, Всеукраїнської професійної громадської організації «Спілка податкових консультантів України». Більшість викладачів мають сертифікати методистів інформаційних програм «1С Бухгалтерія» та «Парус-Підприємство». Викладачі кафедри постійно підвищують кваліфікацію в рамках договору про співпрацю з Територіальним відділенням Спілки аудиторів України в Одеській області, щороку беруть участь в Програмі удосконалення професійних знань аудиторів України, отримують свідоцтва Аудиторської палати України.

Кафедра активно співпрацює також з найбільшою міжнародною мережею незалежних фірм — KPMG, яка надає аудиторські, податкові та консультаційні послуги, Українською Асоціацією з розвитку менеджменту та бізнес-освіти, Всеукраїнською професійною газетою «Все про бухгалтерський облік». Співпраця передбачає участь викладачів та студентів у безкоштовних навчальних програмах, міжнародних конкурсах з вирішення бізнес-кейсів, конкурсах від компаній-партнерів, отримання сертифікатів, знайомство з представниками бізнесу, встановлення ділових зв'язків з майбутніми роботодавцями, проходження практики та стажування.

Студенти спеціальності «Облік і аудит» отримують класичну європейську освіту — професійні практичні навички набуваються ними під час проходження практики. Кафедра організовує та веде 3 види практики: навчально-оглядову, виробничу та переддипломну. Основні бази для них — потужні підприємства Одеського регіону: ТОВ Професійна бухгалтерська компанія «Стандарти та облік»; ТОВ «Прайдстіл»; ТОВ «Фертеліта груп»; ТОВ «МінералТрансСервіс»; ГО «Агенція підтримки творчих ініціатив “ККВ”»; ТОВ «Евріка»; ПАТ «УкрСибБанк»; ВАТ ХК «Краян»; ДП «Одесавіаремсервіс»; Південне головне регіональне управління ПАТ КБ «ПриватБанк»; ДП «Куліндоровський КХП»; Одеський обласний центр зайнятості; ПП «Бліц-версія»; ТОВ «Гармонія»; ПП «Антей-А». Студенти на практиці вивчають програмне забезпечення для ведення бухгалтерського обліку та складання звітності: «1С Бухгалтерія для України», «Парус-бухгалтерія», «Мій електронний документ».

На кафедрі на високому рівні організовано наукову роботу зі студентами. Щороку на базі кафедри проводиться I етап Всеукраїнської студентської олімпіади зі спеціальності «Облік і аудит», переможці якої отримують нагороди і право захищати честь університету в II етапі на базі інших вишів України. Студенти спеціальності «Облік і

аудит» беруть постійну участь в Регіональному конкурсі наукових робіт «Новітній інтелект України» у різноманітних секціях (конкурс наукових досліджень на економічну тематику, конкурс бізнес-ідей), де займають призові місця та отримують почесні дипломи.

Пріоритетне значення в діяльності кафедри має наукова робота викладачів. З початку 2010 року колектив кафедри працює над науковою темою «Дослідження інноваційного розвитку сфери послуг: аналіз, організація, ефективність та шляхи забезпечення» (науковий керівник Н. Л. Кусик). У виконанні науково-дослідницьких робіт беруть участь всі викладачі кафедри, представники кафедри економіки та управління ОНУ, а також зовнішні співвиконавці — науковці зі Східноукраїнського національного університету імені В. Даля (Луганськ), Національної академії природоохоронного та курортного будівництва (Сімферополь), Харківських національного університету міського господарства імені А. М. Бекетова та національного університету імені В. Н. Каразіна. За минулий період виконавці опублікували 5 колективних монографій²¹⁴ (у співавторстві), довідковий посібник-глосарій, практичний посібник, 3 навчальні посібники, 4 збірники наукових праць, 48 наукових статей у фахових виданнях, 113 тез доповідей (4 з них — міжнародні публікації, видані за межами України). За участю студентів було опубліковано 79 тез доповідей, підготовлена та захищена 31 дипломна робота освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст». Головні результати наукової теми апробовані на 33 науково-практичних конференціях різних рівнів, з яких 19 — з міжнародною участю.

Кафедра є ініціатором і організатором щорічного Міжнародного круглого столу «Актуальні соціально-економічні та правові проблеми розвитку України та її регіонів». З 2009 року він став новим видом співробітництва колег з різних міст України (Київ, Харків, Луганськ, Сімферополь, Донецьк, Дніпропетровськ, Херсон, Львів, Кривий Ріг та ін.) і закордонних партнерів (Білорусь, Росія, Польща, Італія, Німеччина, США, Молдова). За результатами проведення міжнародних круглих столів щороку публікуються збірники тез доповідей. Провідні викладачі кафедри входять до складу редакційної колегії цього наукового видання.

4.3. Кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права²¹⁵

Кафедра створена у січні 1998 року. Першим її керівником був доцент О. І. Домбровський. В той час на кафедрі працювали старші викладачі В. В. Іванов, Є. Д. Стрельцова, доценти О. І. Домбровський, Б. С. Бачур, викладачі О. В. Фіннов, О. М. Нагуш. З вересня 1998 року кафедру очолив доктор філософських наук, професор В. П. Плавич. З того часу на кафедрі сталися значні кадрові зміни: сюди прийшли працювати кандидат філософських наук, доцент А. С. Зикін, викладачі І. В. Борщевський, О. Д. Гринь, Р. С. Притченко. Склався кафедральний колектив, який поєднує досвід старшого та молодого покоління.

Значно зріс якісний потенціал кафедри: з початку ХХІ століття викладачі кафедри захистили 3 кандидатські дисертації: В. П. Плавич «Роль права у формуванні ринкових відносин в Україні: теоретико-правові проблеми»; Є. Д. Стрельцова «Правове регулю-

²¹⁴ Україна и ее регионы на пути к информационному обществу / под общ. ред. И. П. Булеева, В. И. Дубницкого; науч. ред. А. И. Амоша. — Донецк, 2011. — Т. 3; Актуальные проблемы экономики и менеджмента: теория, инновации и современная практика / под ред. Э. А. Кузнецова. — Харьков, 2011; Сучасний бухгалтерський облік, аналіз і аудит: галузевий аспект / за ред. П. Й. Атамас. — Дніпропетровськ, 2013; Формування сучасних механізмів розвитку інноваційної сфери економіки / наук. ред. І. Ю. Швець. — Сімферополь, 2013; Актуальные проблемы экономики и менеджмента: теория, инновации и современная практика: кн. 3-я / под ред. Э. А. Кузнецова. — Херсон, 2014.

²¹⁵ Автор В. П. Плавич.

вання морських перевезень вантажів»; В. В. Іванов «Матеріально-правові та процесуальні гарантії законності притягнення до адміністративної відповідальності». Таким чином, реалізація наукових тем «Особливості правового регулювання та тенденції його розвитку в умовах реформування суспільства» (керівник В. П. Плавич) та «Державотворчі правові та соціально-політичні процеси в Україні» (керівник О. І. Домбровський) проводились у формі роботи над докторськими та кандидатськими дисертаціями. Зокрема докторант доцент І. Л. Білий (керівник В. П. Плавич) підготував рукопис докторської дисертації «Міжнародно-правові ідеології: системно-функціональний аналіз», а також монографічне дослідження «Философия права: проблемы институционализации (информационно-аналитическое эссе).

Завідувач кафедри В. П. Плавич підготував перше монографічне дослідження кафедри, рекомендоване вченою радою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України і там же надруковане: «Правове регулювання трансформаційної економіки України і розвиток національного законодавства» (2002). Він також підготував монографію «Становлення нової освітньої парадигми ХХІ століття», у якій досліджується мало вивчене питання інтеграції України у європейський правовий простір, розглядається процес формування і розвитку інтелектуальної культури в контексті Болонського процесу і на основі аналізу пропонуються рекомендації підвищення інтелектуальної культури майбутніх фахівців; показано основні протиріччя та тенденції розвитку освіти в сучасних умовах²¹⁶.

На початку ХХІ століття на кафедрі суттєво збільшилась кількість аспірантів та захищених кандидатських дисертацій. Вчений ступінь кандидата юридичних наук здобули викладачі кафедри І. В. Борщевський, О. О. Нігреєва, О. Д. Гринь, О. І. Донченко. Кандидатські дисертації захистили також аспіранти Є. Бобрешов, С. В. Плавич, А. С. Ткачук, Т. М. Чубко, Є. В. Жуков. У 2013/14 навчальному році на кафедрі було підготовлено до захисту 4 кандидатські дисертації, захистились 4 аспіранти і 2 здобувачі.

Пріоритетне значення в діяльності кафедри мала наукова робота. З 2006 року викладачі працювали над науковим напрямом «Дослідження проблем удосконалення та розвитку державно-правового устрою України в сучасних умовах». 20 березня 2013 року була відкрита нова наукова тема «Особливості і тенденції розвитку правотворчості в умовах трансформації суспільства», в рамках якої досліджуються проблеми правотворчості в сучасних умовах, засадничі принципи правотворчої діяльності як основи її ефективності, питання взаємодії норм міжнародного та національного права у правотворчій діяльності.

У 2012 році відбулося засідання круглого столу, яке організували відділ теорії держави і права Інституту держави і права НАН України та кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права. Було запропоновано розроблення та прийняття кодексу міжнародного права, який би мав побудовану за пандектним принципом структуру: загальна частина містила б основи взаємодії національного права з правом міжнародним, іноземним²¹⁷. Проблеми взаємодії та взаємозв'язку норм міжнародного та національного права потребують теоретичного забезпечення, розробки відповідних наукових концепцій, орієнтирів та понять. Згідно з цією темою викладачами кафедри вже підготовлені монографічні дослідження, навчальні посібники, методичні вказівки, наукові статті, доповіді на науково-практичних та теоретичних конференціях²¹⁸.

²¹⁶ У дослідженні особлива увага приділяється пошуку ефективних стратегій і тактик становлення та розвитку парадигми освіти ХХІ ст.

²¹⁷ Див.: Плавич В. П. Зближення національних правових систем та їхня взаємодія з міжнародним правом // Правова держава. — Вип. 24. — К., 2013. — С. 551–556.

²¹⁸ Нігреєва О. О. Правотворчість у міжнародному праві: до питання про визначення // Наук. вісник Міжнародного гуманітарного університету. — 2013. — Вип. 6–3. — Т. 2. — С. 156–159; Плавич В. П. Проблеми впливу процесів конвергенції на сучасне право і державу // Вісник ОНУ. Правознавство. — Т. 19. — Вип. 1 (22). — Одеса, 2014. — С. 7–20; його ж: Проблеми взаємодії та взаємозв'язку

У вітчизняній юридичній науці відсутнє комплексне вивчення та аналіз теоретико-методологічних засад правотворчості, а розглядаються лише окремі її аспекти. У монографічному дослідженні «Сучасна правотворчість: проблеми теорії та методології» (2013) В. П. Плавичем та С. В. Плавичем обґрунтовується необхідність оновлення системи законодавства, у тому числі створення якісних за формою та змістом законів. Автори розглядають епістемологічні виміри сучасного творення права, досліджують антропологічні чинники правотворчості в умовах розбудови інформаційного суспільства, а також логіка розглядається як фундамент гармонізації термінологічного апарату правотворчості відповідно до вимог сучасної доби. До першочергових завдань вітчизняної правової науки сьогодні належать завдання методологічного характеру, які поєднують теоретичний вимір проблеми з її практичним значенням; важливий також вектор правового розвитку, що враховує вимоги, пов'язані з інтеграційними, глобалізаційними зрушеннями та національно-культурними, ментальними особливостями. Саме цим аспектам присвячена монографія²¹⁹. Предметом наукового аналізу в ній є системне визначення права, його особливостей та тенденцій розвитку в сучасних умовах. Автори обґрунтовують необхідність нової парадигми права, аргументовано показують, що сьогодні теорія та філософія права потребують дослідницького методологічного антропоцентризму.

Напрями наукових досліджень кандидата юридичних наук, доцента Б. С. Бачура — «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія держави і права України», «Історія вчень про державу і право», земельно-правові проблеми. Кандидат історичних наук, доцент О. І. Домбровський займається теоретичною розробкою проблем соціально-політичного розвитку України. Кандидат юридичних наук, доцент В. В. Іванов займається розробкою проблем, пов'язаних із законністю і юридичною відповідальністю. Напрями наукових досліджень кандидата філософських наук, доцента А. С. Зикіна — «Міжнародне право», «Історія вчень про державу і право». Кандидат юридичних наук, доцент Є. Д. Стрельцова вивчає проблеми морського та міжнародного приватного права. Старший викладач Р. С. Притченко працює над проблемою судової практики в правовій системі України та участі громадян у здійсненні правосуддя. Кандидат юридичних наук, доцент І. В. Борщевський розглядає теоретичні засади кодифікації законодавства України, а також поняття, ознаки і сутність правового закону. Кандидат юридичних наук, доцент О. О. Нігреєва досліджує суб'єкти правотворчості у міжнародному праві, етапи міжнародної правотворчості, питання визначення правотворчості у міжнародному праві. Старший викладач О. М. Нагуш вивчає проблеми міжнародного приватного права. Кандидати юридичних наук, доценти О. Д. Гринь та О. І. Донченко аналізують питання боротьби з організованою злочинністю і корупцією, вивчають стан вітчизняного законодавства та кримінально-правовий захист органів місцевого самоврядування.

4.4. Кафедра цивільно-правових дисциплін²²⁰

Кафедра була створена згідно з рішенням вченої ради ОНУ наказом ректора від 17 травня 1999 року шляхом поділу кафедри галузевих правових дисциплін публічного та приватного права на дві — цивільно-правових дисциплін та кримінально-право-

---

норм міжнародного і національного права в умовах глобалізації міжнародних відносин // *Правова держава*. — Вип. 24. — 2013. — С. 136–145; Стрельцова Е. Д. К вопросу о роли материально-правовой унификации международного частного морского права // *Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: Міжнар. наук.-практ. конф.* — Одеса, 2013. — С. 299–303.

²¹⁹ Плавич В. *Проблеми сучасного праворозуміння: теоретико-методологічний та філософсько-правовий аналіз*. — Одеса, 2011.

²²⁰ Автор В. І. Труба.

вих дисциплін, судових і правоохоронних органів. Це стало можливим завдяки збільшенню на ЕПФ кількості викладачів, що мали наукові ступені (12 березня 1999 року В. І. Труба та І. С. Канзафарова захистили кандидатські дисертації з наукової спеціальності «Цивільне право і цивільний процес»; «Сімейне право»; «Міжнародне приватне право»). З моменту заснування кафедри її очолює кандидат юридичних наук, доцент В. І. Труба.

З перших днів існування кафедри навчальний процес з відповідного циклу дисциплін забезпечували не лише викладачі, для яких ОНУ був основним місцем роботи, а й юристи-практики, зокрема випускниця нашого університету Л. П. Никифорчук, яка багато років працювала суддею, потім — адвокатом. Завдяки її професійній кваліфікації та величезному досвіду студенти мали можливість отримувати не лише теоретичні знання, а й відповідні практичні навички.

На початку 2000-х років склад кафедри поповнився новими кандидатами юридичних наук: у 2002 році захистила кандидатську дисертацію «Правове регулювання усиновлення в Україні»²²¹ старший викладач Л. М. Зілковська, а в 2004 році на кафедрі був зарахований новий викладач — кандидат юридичних наук С. М. Клейменова. Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження Л. М. Зілковської полягала в тому, що вперше після прийняття нового Сімейного кодексу України в науці вітчизняного сімейного права було проведене комплексне монографічне дослідження основних теоретичних та практичних проблем правового регулювання усиновлення.

Друга половина 2000-х років ознаменувалась активізацією наукової діяльності викладачів кафедри. У 2006 році вийшла друком монографія І. С. Канзафарової «Теорія цивільно-правової відповідальності». Того ж року В. І. Труба та І. С. Канзафарова стали співавторами підручника з цивільного права (за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Я. М. Шевченко) та Науково-практичного коментаря Цивільного кодексу України.

У 2007 році І. С. Канзафарова захистила докторську дисертацію «Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні», в якій вперше в історії юридичної науки застосувала параметричну теорію систем професора А. І. Уймова як метод наукового юридичного дослідження, в результаті чого було започатковано системну концепцію цивільно-правової відповідальності, згідно з якою остання розглядається як система взаємопов'язаних елементів (як такі виступають певні правові засоби), що в свою чергу є підсистемою у системі цивільно-правового впливу²²². Це наукове дослідження має значення не тільки для юридичної науки, а й для ОНУ: внаслідок захисту цієї дисертації університет отримав першого з часів ІНУ доктора цивільного права.

Плідно працювали на науковій ниві у той час і такі викладачі кафедри, як В. М. Масін та О. М. Потопахіна, результатом їхніх досліджень став захист кандидатських дисертацій. Співробітники кафедри працювали над низкою наукових тем, наслідком чого став захист аспірантами та викладачами 4 кандидатських дисертацій та публікація 2 монографій — О. М. Потопахіної²²³ та В. В. Валах²²⁴.

Протягом усього часу існування кафедри її співробітники брали активну участь у підготовці навчальної та навчально-методичної літератури²²⁵. Крім того, викладачі кафедри періодично залучались до участі у різних наукових проектах як університету,

²²¹ Зілковська Л. М. Правове регулювання усиновлення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. — Одеса, 2002.

²²² 30 Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: автореф. ... д-ра юрид. наук. — К., 2007.

²²³ Потопахіна О. М. Соціальний захист дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа. — Одеса, 2009.

²²⁴ Валах В. В. Спадкові правовідносини в Україні, Російській Федерації, Франції, Німеччині та США: порівняльно-правове дослідження. — Харків, 2012.

²²⁵ Канзафарова І. С. Цивільне та торгове право зарубіжних країн: навч. пос. — Харків, 2003; Крестовська Н. М., Канзафарова І. С. Основи римського приватного права: навч. пос. — Одеса, 2006; Теорія держави і права: підруч. / Васильєв А. С., Зілковська Л. М., Канзафарова І. С. та ін. — К., 2010; Никифорчук Л. П. Лекції по вопросам адвокатской деятельности. — Одесса, 2011.

так і інших організацій. Так, І. С. Канзафарова була учасником наукового проекту «Острів Зміїний» (керівник — В. А. Сминтина), досліджуючи джерела права, в яких визначався правовий статус зазначеного острова в різні історичні періоди²²⁶. В. І. Труба та І. С. Канзафарова були запрошені до участі у підготовці першої в історії нашої держави «Енциклопедії цивільного права України» (вийшла друком у 2009), унікального за формою і змістом Коментаря Цивільного кодексу України під редакцією доктора юридичних наук, професора І. В. Спасибо-Фатеевої (2012, том 7).

Сьогодні на кафедрі працюють: доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України І. С. Канзафарова; 7 кандидатів юридичних наук, доцентів (В. І. Труба, Л. М. Зілковська, В. М. Масін, В. В. Валах, О. М. Потопахіна, С. М. Клейменова, О. В. Толкаченко); один кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник (Д. М. Ситніков) та викладачі без наукового ступеня (А. М. Комаренко, Є. М. Корнеєва, І. О. Голоденко, Ю. О. Пилипенко, М. С. Федорко, В. А. Завертнева-Ярошенко, І. С. Степанов, К. М. Гусейнова, М. А. Гора, О. В. Байло, Г. В. Сосніна та ін.).

Кафедра забезпечує підготовку студентів спеціальності «Правознавство» (в рамках освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст», «магістр») та викладання блоку юридичних дисциплін для спеціальностей «Менеджмент ЗЕД» і «Облік та аудит» ЕПФ, н/д «Право соціального забезпечення» для студентів Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ, н/д «Право інтелектуальної власності» для студентів усіх навчальних підрозділів університету.

Кафедра готує кадри вищої кваліфікації через аспірантуру за науковими спеціальностями: цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право; трудове право, право соціального забезпечення; земельне право, аграрне право, екологічне право, природноресурсове право.

Викладачі кафедри беруть активну участь у всіх заходах ОНУ та ЕПФ, залучаються до участі у міжнародних проектах ОНУ. Наприклад, у 2014/15 навчальному році Л. М. Зілковська брала участь у проекті «Інноваційний університет та лідерство» на базі Варшавського університету, на факультеті *Artes Liberales*, метою якого була підготовка академічних лідерів, здатних впроваджувати інноваційні підходи в управлінні вищою школою.

Починаючи з 2011 року кафедра щороку проводить Міжнародну науково-практичну конференцію «Юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвячену пам'яті видатного цивіліста Є. В. Васьковського, в якій беруть участь науковці з різних країн світу.

На кафедрі працює науковий студентський гурток з цивільного та сімейного права. В різні часи його керівниками були І. С. Канзафарова, В. В. Валах, Є. М. Корнеєва, М. С. Федорко. Вже згадуване підсумкове заняття з навчальної дисципліни «Основи римського цивільного права» у вигляді театралізованої вікторини «*Ex libris*» проводять щороку саме на цій кафедрі. Крім того, всі викладачі кафедри виступають науковими керівниками студентів при підготовці наукових студентських робіт, статей та тез доповідей на конференціях, беруть активну участь у проведенні I Етапу Всеукраїнської студентської олімпіади.

4.5. Кафедра конституційного права та правосуддя²²⁷

У 2002 році на базі кафедри адміністративного права і управління та кафедри кримінально-правових дисциплін і судово-правоохоронних органів було створено кафедру конституційного права та правосуддя. Ініціатором створення та завід-

²²⁶ Острів Зміїний. Інформаційні джерела = *Zmiinyi Island. Informational sources* / М. О. Подрезова, І. С. Канзафарова, О. А. Бачинська та ін.; відп. ред., вступ, резюме М. О. Подрезової; авт.-уклад.: Г. П. Бахчиванжи, В. В. Самодурова [та ін.]. — Одеса, 2008.

²²⁷ Автор Л. О. Корчевна.

увачкою кафедри стала заступник декана ЕПФ кандидат юридичних наук, доцент Л. О. Корчевна.

На момент створення кафедри на ній працювало 10 викладачів, з яких вчений ступінь кандидата юридичних наук мали лише доценти Л. О. Корчевна та О. М. Садовська. Доцент Т. М. Пахомова до того більш ніж 40 років викладала на юридичному факультеті ОДУ. Нині вона почесний член вченої ради ЕПФ.

З того часу склад кафедри суттєво покращився: захистили докторські дисертації та займають посади професорів кафедри Л. О. Корчевна та О. В. Прієшкіна; захистили кандидатські дисертації та працюють на посадах доцентів С. В. Ромашкін, З. В. Кузнецова, О. М. Садовська, Н. В. Ільєва, М. О. Саракуца, К. Ю. Кармазіна, С. В. Пілюк. Тут працюють також старший викладач М. О. Бідюк та викладач А. В. Левенець. В рамках науково-дослідницьких тем кафедри захистили кандидатські дисертації також А. В. Ковбан, О. О. Харченко.

Кафедра випускає фахівців з правознавства в рамках програм «бакалавр», «спеціаліст» і «магістр», готує кадри вищої кваліфікації в аспірантурі зі спеціальності «конституційне право; муніципальне право».

Кафедра була ініціатором та організатором проведення низки міжнародних конференцій, присвячених пам'яті доктора юридичних наук, професора Л. М. Стрельцова: «Конституційно-правове регулювання суспільних відносин: минуле, сучасне, майбутнє» (2009), «Проблеми національної державності» (2010), «Конституційні основи формування правової системи» (2012), «Конституційно-правовий вимір в розвитку правової системи України» (2013)²²⁸.

Професорсько-викладацький колектив видав 4 монографії, 10 навчальних посібників та низку навчально-методичних посібників з дисциплін кафедри. Особливою популярністю користується навчальний посібник з грифом МОН України «Судебные и правоохранительные органы Украины» 2004 року, який відтоді перевидавався 6 разів²²⁹.

До найбільш вагомих наукових розробок викладачів кафедри належить монографія Л. О. Корчовної «Проблема різноджерельного права: дослід порівняльного правознавства»²³⁰. Ця праця стала першим фундаментальним дослідженням різноджерельного права, на підґрунті якого виникає можливість опрацювати новітню концепцію права. Вступ до Євросоюзу і Ради Європи являє собою фундаментальну конституційну зміну стосовно джерел права. Різноджерельне право цих міжнародних спільнот спонукає до трансформації у напрямі різних юрисдикцій і українське право.

Ще однією фундаментальною науковою розробкою кафедри є монографія О. В. Прієшкіної «Конституційний лад України: актуальні питання становлення, інституціоналізації та розвитку», яка стала першим комплексним дослідженням, присвяченим теоретичним проблемам становлення та розвитку конституційного ладу та його ролі у формуванні місцевого самоврядування. Проблеми місцевого самоврядування є одними з найбільш гострих та актуальних сьогодні для нашої держави, що відображено в численних наукових працях автора²³¹.

²²⁸ Конституційно-правове регулювання суспільних відносин: минуле, сучасне, майбутнє: тези щорічної Міжнар. наук. конф. пам'яті проф. Стрельцова. — Одеса, 2009; Конституційні основи формування правової системи: Треті юридичні читання: Міжнар. наук.-практ. конф. пам'яті проф. Стрельцова. — Одеса, 2012; Конституційно-правовий вимір в розвитку правової системи України: Четверті юридичні читання: Міжнар. наук.-практ. конф. до 95-річчя з дня народження проф. Стрельцова. — Одеса, 2013.

²²⁹ Судебные и правоохранительные органы Украины: уч. пос. / под ред. Васильева А. С., Стрельцова Е. Л. — Харьков, 2011.

²³⁰ Корчевна Л. О. Проблема різноджерельного права: дослід порівняльного правознавства. — К., 2004.

²³¹ Прієшкіна О. В. Місцеве самоврядування в Україні: правове регулювання безпосередньої демократії: навч. пос. — К., 2004; її ж: Місцева демократія в Україні: інститути та організаційно-правові форми реалізації. — Одеса, 2005; її ж: Конституційний лад України: актуальні питання становлення, інституціоналізації та розвитку. — Одеса, 2008.

Колектив кафедри бере активну участь у найбільш важливих подіях в галузі конституційного права та судово-правоохоронних органів держави, співпрацює з державними установами, а саме з Конституційним Судом та комітетами Верховної Ради, щодо законопроектної та експертної діяльності, в межах якої фахівці кафедри висловлюють правові позиції та аналітичне бачення майбутніх законів («Про внесення змін до Конституції України», «Про Великий Державний Герб України» та ін.).

Загалом кафедра конституційного права та правосуддя ЕПФ є основоположницею багатьох актуальних та проблемних наукових напрямів і розробок, до яких окрім професорсько-викладацького складу активно долучаються студенти, аспіранти та молоді вчені, формуючі нову генерацію спеціалістів у галузі державного права, місцевого самоврядування, діяльності судових та правоохоронних органів України та зарубіжних країн.

4.6. Кафедра адміністративного та господарського права²³²

Створена 12 листопада 1997 року на базі кафедри адміністративного права та управління. З самого початку кафедру очолював доктор юридичних наук, професор А. С. Васильєв²³³. Навчальний процес забезпечували професор М. О. Абрамов, викладачі З. В. Кузнецова, Т. М. Пахомова, О. В. Прієшкіна, М. М. Рубан, О. М. Садовська. Протягом двох років до них приєдналися В. Я. Бондар, Т. О. Голоядова, О. І. Миколенко, О. П. Подцерковний, В. В. Чайковська, Ю. В. Яковлев. В перше десятиліття ХХІ століття на кафедрі працювали як досвідчені викладачі (Н. М. Вернер), так і молоді випускники ЕПФ П. П. Білик, С. П. Буга, Я. М. Кістанова, А. В. Смітюх, Т. В. Степанова, О. В. Стукаленко, В. Г. Харченко, В. О. Черкес, В. С. Яновський. З інших навчальних закладів до діяльності кафедри приєдналась В. В. Нижникова.

В 2002 році на базі кафедри адміністративного та підприємницького права і кафедри кримінально-правових дисциплін і судово-правоохоронних органів було створено кафедру конституційного права та правосуддя, яку очолила доктор юридичних наук, професор Л. О. Корчевна. Тоді до новоствореної кафедри перейшли викладачі З. В. Кузнецова, Т. М. Пахомова, О. В. Прієшкіна, О. М. Садовська.

Для подальшого здійснення підготовки фахівців за спеціальностями «Правознавство», «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності» та «Облік і аудит» та з урахуванням прийняття Господарського кодексу України в 2004 році кафедру перейменували в кафедру адміністративного та господарського права зі збереженням штатного складу і трудових угод співробітників.

З того часу на кафедрі відбулись значні кадрові зміни. В інші виші або на іншу роботу перейшли В. Я. Бондар, Т. О. Голоядова, О. П. Подцерковний, В. Г. Харченко, В. О. Черкес, Ю. В. Яковлев, В. С. Яновський. Пішов з життя М. О. Абрамов (2011)²³⁴, на пенсію виійшли Н. М. Вернер і М. М. Рубан (2014). З 2014 року завідувачем кафедри став доктор юридичних наук, професор О. І. Миколенко²³⁵.

Значно зріс якісний потенціал кафедри: з кінця ХХ століття викладачі кафедри захистили 10 кандидатських (П. П. Білик — 2003, В. Я. Бондар — 1999, Т. О. Голоядова — 2002, О. І. Миколенко — 2000, О. П. Подцерковний — 1999, А. В. Смітюх — 2004, Т. В. Степанова — 2002, О. В. Стукаленко — 2008, В. В. Чайковська — 2010, Ю. В. Яков-

²³² Автор О. І. Миколенко.

²³³ Васильєв А. С. Административное право Украины: пос. — Харьков, 2001; Хозяйственное право Украины: учебник: 3-е изд., доп. и перераб. / [А. С. Васильев, О. П. Подцерковный, Т. В. Степанова и др.]. — Харьков, 2008; Судебные и правоохранительные органы Украины: уч. пос.: 4-е изд., доп. и перераб. / [Н. О. Бидюк, А. С. Васильев, В. В. Иванов и др.]. — Харьков, 2011.

²³⁴ Абрамов Н. А. Обновленный хозяйственный процесс Украины: уч. пос. — Харьков, 2012.

²³⁵ Миколенко О. І. Адміністративний процес та адміністративна відповідальність в Україні: пос. — Харків, 2010; його ж: Теорія адміністративного процедурного права. — Харьков, 2010; його ж: Адміністративно-правове регулювання юрисдикційної діяльності адміністративних комісій в Україні. — Одеса, 2013.

лев — 2001) та 2 докторські дисертації (О. П. Подцерковний — 2007, О. І. Миколенко — 2011).

За 15 років на кафедрі суттєво збільшилася кількість аспірантів та захищених дисертацій. За наукового консультування А. С. Васильєва захищені 4 докторські дисертації. Всього під керівництвом професорів А. С. Васильєва, О. І. Миколенка і доцента Т. В. Степанової вчений ступінь кандидата юридичних наук отримали більше 30 молодих фахівців. Всі вони плідно працюють як на самій кафедрі, так і в інших сферах, які потребують відповідних професійних знань.

Викладацький колектив забезпечує всю лекційну та навчально-методичну роботу, що покладається на випускаючу кафедру. Читається більш ніж 15 загальних курсів та більше 10 спеціальних курсів, виконуються усі інші види роботи, передбачені навчальними планами та програмами. Усі дисципліни забезпечені навчально-методичними рекомендаціями з основних та спеціальних курсів. По деяких з них викладачі кафедри, зокрема професори А. С. Васильєв, П. П. Білик, О. І. Миколенко, А. В. Смітюх, Т. В. Степанова, О. В. Стукаленко, В. В. Чайковська²³⁶, підготували та видали навчальні посібники.

Пріоритетне значення в діяльності кафедри має наукова робота. З 2001 по 2005 рік викладачі працювали над науковою темою «Правове забезпечення підприємницької діяльності». З 2006 по 2010 рік на кафедрі проводилась науково-дослідницька робота за темою: «Дослідження проблем співвідношення приватноправових та публічно-правових чинників соціально-економічних відносин». В 2012 році колектив кафедри приступив до виконання теми «Механізми публічно-правової і приватноправової регламентації суспільних відносин у адміністративно-політичній, соціально-культурній та господарській сферах».

Дослідження на кафедрі відбуваються в межах спеціальностей «господарське право, господарсько-процесуальне право» та «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». За вказаними спеціальностями на кафедрі постійно і системно проводилась плідна наукова робота.

Зокрема А. С. Васильєв досліджував загальні проблеми адміністративно-правового регулювання суспільних відносин.

Досягненням О. П. Подцерковного стало дослідження організаційно-правових підвалин розрахункових відносин у господарському комплексі України. У своїх працях вчений дає теоретичне обґрунтування структури господарсько-правового впливу на розрахункові відносини в країні та вперше, виходячи з системних позицій, пропонує авторську організаційно-правову концепцію побудови систем розрахункових відносин в Україні²³⁷. Тема набула свого продовження в докторській дисертації О. П. Подцерковного, в якій він на теоретичному рівні обґрунтовує необхідність виокремлення грошових зобов'язань учасників господарських відносин як субінституту господарського зобов'язального права та пропонує напрями системного вдосконалення сфери їх застосування з урахуванням існуючих господарських потреб, вимог суспільного господарського порядку та необхідності гармонізації положень господарського, цивільного та фінансового законодавства України²³⁸.

²³⁶ Васильєв А. С. Административное право Украины: пос. — Харьков, 2001; Миколенко О. І. Вказ. пр.; Степанова Т. В. Страхование право Украины: конспект лекций. — Одесса, 2008; її ж: Основы страхования в Украине: курс лекций. — Харьков, 2010; її ж: Хозяйственный процесс Украины в схемах: уч. пос. — Одесса, 2012; її ж: Страхование право Украины: уч. пос. — Одесса, 2014; Смітюх А. В. Корпоративне право у схемах: навч. пос. — К., 2011; його ж: Корпоративне право у схемах: навч. пос. — К., 2012; його ж: Корпоративне право України. Практикум: навч. пос. — К., 2011; його ж: Правові основи інвестиційної діяльності: навч. пос. — К., 2013; Чайковська В. В. Господарське право: курс лекцій. — Одеса, 2012; Яковлев Ю. В. Юридическая деонтология: пос. — Харьков, 2005.

²³⁷ Подцерковний О. П. Організаційно-правові основи розрахункових відносин в господарському комплексі України: автореф. ... канд. юрид. наук. — Донецьк, 1999.

²³⁸ Його ж: Грошові зобов'язання учасників господарських відносин: автореф. ... д-ра юрид. наук. — Донецьк, 2007.

О. І. Миколенко вперше дослідив причини бездіяльності механізму відшкодування заподіяної проступком шкоди в межах провадження в справах про адміністративні правопорушення та запропонував цілий комплекс заходів щодо вдосконалення такого механізму шляхом внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення²³⁹. Висновки, отримані науковцем, набули подальший розвиток в працях його учня М. Р. Сиротяка, який комплексно висвітлював проблеми захисту прав потерпілого в провадженні у справах про адміністративні правопорушення²⁴⁰. З 2004 року особливу увагу О. І. Миколенко приділяє актуальним проблемам становлення та розвитку адміністративного процедурного права в нашій країні та питанням співвідношення понять «адміністративна процедура» і «адміністративний процес»²⁴¹.

В роботах Т. В. Степанової досліджується проблематика господарського процесуального права. Особливу увагу вона приділяє дослідженню загальнотеоретичних засад доведення та доказів у господарському процесі з точки зору виведення їх на практичний рівень вирішення справ у господарських судах України²⁴². Паралельно з цим вона почала дослідження проблем глобалізації та реформування господарського процесуального права в Україні.

Наукові праці П. П. Білика присвячені розкриттю існуючих підходів до визначення регіону як специфічного об'єкта управління, правової та соціально-економічної природи; проблемам організації управління соціально-економічним регіональним розвитком; питанням оптимізації регіональної політики. На основі аналізу правової природи категорії «регіон» він намагається дати універсальне тлумачення сутності регіону з огляду на його правові та соціально-економічні характеристики²⁴³.

А. В. Смітюх обґрунтовує в своїх працях доцільність розуміння *lex mercatoria* як заснованої на практиці міжнародної торгівлі позанаціональної системи договірного зобов'язального права, що самовідтворюється міжнародним діловим співтовариством та покликана забезпечити задовільне регулювання міжнародного комерційного обороту через автономне або субсидіарне застосування²⁴⁴. Після захисту кандидатської дисертації А. В. Смітюх досліджував проблематику рейдерства, зловживань правами в господарському процесі і в сфері корпоративного права, ввів у науковий обіг поняття «процесуальна диверсія» тощо.

Комплексному дослідженню теоретичних і практичних аспектів адміністративної відповідальності за адміністративні проступки в галузі земельного законодавства присвячені роботи О. В. Стукаленко²⁴⁵. Комплексний аналіз матеріальних і процесуальних норм адміністративного права дозволив їй запропонувати ефективний механізм притягнення осіб до адміністративної відповідальності за порушення вимог земельного законодавства.

На підставі господарсько-правового підходу у працях В. В. Чайковської проаналізовано найважливіші фактори економічного, політичного та міжнародного характе-

²³⁹ Миколенко О. І. Проблеми відшкодування шкоди, заподіяної адміністративним правопорушенням: дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2000.

²⁴⁰ Сиротяк М. Р. Захист прав потерпілого в провадженні в справах про адміністративні правопорушення: автореф. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2007.

²⁴¹ Миколенко О. І. Місце адміністративного процедурного права в системі юридичних знань та системі права України: автореф. ... д-ра юрид. наук. — Запоріжжя, 2011.

²⁴² Степанова Т. В. Доказування та докази в господарському процесі України: дис. ... канд. юрид. наук. — Донецьк, 2002.

²⁴³ Білик П. П. Організаційно-правове забезпечення управління соціально-економічним розвитком регіону: автореф. ... канд. юрид. наук. — Одеса, 2003.

²⁴⁴ Смітюх А. В. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА та *lex mercatoria* в контексті міжнародного приватного права: автореф. ... канд. юрид. наук. — Одеса, 2004.

²⁴⁵ Стукаленко О. В. Адміністративна відповідальність за порушення норм земельного законодавства (матеріальний і процесуальний аспекти): автореф. ... канд. юрид. наук. — Дніпропетровськ, 2008.

ру, що визначають особливість державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах економічної глобалізації та інтеграційних процесів²⁴⁶.

Молодий викладач Я. М. Кістанова вивчає стан та перспективи адаптації митного законодавства України до митного законодавства ЄС.

Викладачі кафедри започаткували нові напрями наукових кафедральних досліджень: управлінські процедури в діяльності органів державної виконавчої влади (А. С. Васильєв), адміністративне процедурне право як підгалузь адміністративного права України (О. І. Миколенко), зловживання процесуальними правами як негативне явище господарського процесуального права (А. В. Смітюх).

Так на середину другого десятиліття склався кафедральний колектив, який поєднує досвід викладачів старшого і середнього поколінь та завзятість молодих представників адміністративного та господарського права.

4.7. Кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики²⁴⁷

У витоків кафедри в 1960-ті роки стояв видатний вчений-криміналіст — доктор юридичних наук, професор В. П. Колмаков, завідувач кафедри криміналістики, декан юридичного факультету. У подальшому кафедрою керували відомі науковці — доктори юридичних наук, професори Є. В. Додін та Л. В. Багрій-Шахматов.

На момент створення ЕПФ вона називалася кафедрою галузевих правових дисциплін публічного і приватного права. Тоді на кафедрі викладалися дисципліни цивільно-правової та кримінально-правової спрямованості. Першим її завідувачем був доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України Є. Л. Стрельцов. У травні 1999 року зі складу кафедри галузевих правових дисциплін публічного і приватного права була виділена кафедра цивільно-правових дисциплін, яку очолив кандидат юридичних наук, доцент В. І. Труба. Після того вона стала називатися кафедрою кримінально-правових дисциплін, судових і правоохоронних органів (завідувач Є. Л. Стрельцов). У травні 2001 року кафедра одержала своє нинішнє найменування.

Із вересня 2013 року кафедра працює під керівництвом кандидата юридичних наук, доцента І. А. Дришлюка. Кафедра є випускаючою та здійснює підготовку фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр». Колектив кафедри забезпечує викладання провідних юридичних дисциплін. Наукова робота на кафедрі спрямована на дослідження актуальних проблем кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права, кримінального процесу та криміналістики, підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників.

З 2006 по 2012 рік кафедра розробляла проблематику наукового забезпечення розслідування, кваліфікації та запобігання злочинам. Із березня 2013 року головною науковою темою кафедри є дослідження законодавства кримінально-правового напрямку в період глобалізації. Крім того, коло наукових інтересів членів кафедри охоплює питання історії кримінального права України, злочинності неповнолітніх, економічної, організованої злочинності, злочинності у сфері медичного обслуговування населення, порівняльного законодавства у сфері кримінального та кримінально-процесуального права тощо.

Колектив кафедри проводить роботу з якісного забезпечення навчального процесу необхідною науково-методичною літературою. Так, викладачами кафедри випущено 6 видань підручника «Кримінальне право України. Загальна та особлива части-

²⁴⁶ Чайковська В. В. Методи нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності: господарсько-правові аспекти: автореф. ... канд. юрид. наук. — Донецьк, 2010.

²⁴⁷ Автор І. А. Дришлюк.

на» (відповідальний редактор Є. Л. Стрельцов). Цей підручник рекомендований МОН України для студентів вищих навчальних закладів України та визнаний лауреатом 5-го Всеукраїнського конкурсу на краще юридичне видання. Викладачі кафедри постійно залучаються в інші авторські колективи для підготовки підручників, навчальних посібників тощо. Кафедрою також випущений ряд навчальних посібників, у тому числі з грифом МОН України²⁴⁸.

Значним є внесок кафедри у розвиток юридичної науки. Наукове видання ОНУ «Правова держава» є лауреатом 4-го Всеукраїнського конкурсу на краще юридичне видання. Організація наукової діяльності на кафедрі дозволила захистити понад 30 кандидатських дисертацій. Їхніми авторами були Т. О. Гончар, Г. В. Загика, Д. І. Крупко, Л. С. Кучанська, О. М. Миколенко, О. А. Чуваков та ін. Захистили кандидатські дисертації також 3 громадянина іноземних держав. Викладачі кафедри мають серйозні монографічні дослідження²⁴⁹ та публікації у закордонних виданнях.

Кафедра успішно діє як сучасний профільно-консультативний центр, зокрема активно співробітничает з комітетами Верховної Ради та бере активну участь у законотворчій роботі, яка полягає у підготовці пропозицій по вдосконаленню чинного законодавства, наданні експертних висновків по законопроектах тощо. Викладачі надають коментарі і висновки по проектах рішень Конституційного суду України, постанов Верховного суду України, по складних випадках застосування матеріального та процесуального права в інших судових і правоохоронних органах, розробляють рекомендації щодо застосування законодавства. Колектив кафедри опублікував 7 видань науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України. Викладачі кафедри залучаються для підготовки коментарів до законодавства у складі інших авторських колективів.

Професорсько-викладацький склад докладає багато зусиль до постійного підвищення авторитету південної юридичної школи за кордоном, проведення порівняльно-правових досліджень, вивчення теоретичних і практичних положень, які діють у правових системах розвинених країн світу. Серед викладачів кафедри є переможці престижних наукових конкурсів: Фулбрайтівського (США), ДААД і суспільства Макса Планка (ФРН), Спільного Європейського проекту (Голландія), Асоціації швейцарських університетів (Цюріх). Деякі з них є членами міжнародних асоціацій по кримінальному праву і кримінології. Співробітники кафедри запрошуються в іноземні університети для читання лекцій і виступів на конференціях, мають спільні наукові публікації з викладачами закордонних університетів. Підтримуються постійні наукові контакти з університетами США, ФРН, Канади, Швейцарії, Греції.

Викладачі кафедри проходять стажування та підвищення кваліфікації у провідних вищих навчальних закладах та наукових установах, судах та правоохоронних органах України. В основу роботи з підвищення та вдосконалення кваліфікації науково-педагогічних працівників кафедри покладено принцип педагогічного і професійного самовдосконалення.

Навчально-методична робота кафедри спрямована на забезпечення навчально-виховного процесу на високому науковому і методичному рівнях з метою підготовки висококваліфікованих фахівців. Професорсько-викладацький склад систематично вдосконалює навчально-методичні матеріали, впроваджує в навчальний процес інноваційні технології, використовує сучасні форми та методи навчання. Викладання на-

²⁴⁸ Наприклад: Стрельцов Є. Л. Економічні злочини: внутрішньодержавні та міжнародні аспекти: навч. пос. / передмова проф. Д. Мегхема (Іллінойській ун-т, США). — Одеса, 2000; його ж: Економічна злочинність в Україні / передмова проф. М. Фінці (ун-т Пассау, ФРН). — Одеса, 1997 та ін.

²⁴⁹ Стрельцов Є. Л. Економічні злочини: теоретичний погляд / передмова акад. В. В. Сташиса. — Одеса, 2001; його ж: Міжнародне право ХХ століття / під ред. проф. В. Г. Буткевича. — К., 2006; Сліпець В. М. Міжнародне оподаткування. — Одеса, 2004; Миколенко О. М. Теоретико-правовий аналіз шкоди, заподіяної злочинном. — Одеса, 2004 та ін.

вчальних дисциплін, закріплених за кафедрою, здійснюється на підставі робочих навчальних програм, участі науково-педагогічних працівників кафедри у підготовці підручників нового покоління, навчальних та навчально-методичних посібників і сучасних інформаційних засобів навчання.

Успішна організаційна, навчальна, наукова діяльність, співробітництво з практичними органами, ділові відносини з закордонними вищими навчальними закладами дають можливість постійно заохочувати кафедру і її професорсько-викладацький склад. Так, в 2008 році за вагомий внесок у розвиток науки і освіти в Україні кафедра була визнана лауреатом Міжнародного рейтингу досягнень і популярності та нагороджена Міжнародним інвестиційним форумом «Мир. Європа. Україна» золотою медаллю «За високу якість». Педагоги кафедри мають державні нагороди і почесні звання, визнані відмінниками освіти України, відзначені нагрудними знаками та грамотами МОН України, почесними знаками та грамотами Одеської облдержадміністрації, обласної ради депутатів, грамотами і подяками керівництва університету та факультету

Р о з д і л 5***Інститут інноваційної та післядипломної освіти*²⁵⁰**

У новій незалежній державі формувалися нові відносини: економічні, соціальні, міжособистісні. Багато людей залишалися без роботи. Треба було пристосовуватися до нових, не завжди зрозумілих, часто складних обставин. Друга вища освіта надавала таку можливість.

З метою здійснення діяльності по підвищенню кваліфікації та перепідготовки кадрів наказом ректора ОНУ від 19 квітня 1995 року було створено Інститут інноваційної та післядипломної освіти (ІІПО). Ця подія відповідала загальній концепції розвитку освіти в Україні і відкрила можливість також здійснювати різноманітні види діяльності, пов'язані з наданням знань населенню.

Для впровадження нових спеціальностей та форм освітньої роботи потрібні були нові кафедри, нові постаті, які могли б організувати наукову й педагогічну роботу колективу. І вони з'являлися. У квітні 1999 року в інституті була створена кафедра клінічної психології. У січні 2001 року почала діяти секція іноземних мов та ще 4 кафедри: соціальних теорій, правових дисциплін, економіки та моделювання ринкових відносин, комп'ютерних та інформаційних технологій. У вересні 2004 року з'явилися кафедри системного програмного забезпечення та технологій дистанційного навчання, економічної кібернетики та прикладної економіки; у грудні 2009-го — кафедра дизайну.

У 2007 році з метою координації освітньої та методичної діяльності створено навчально-методичний центр для опрацювання єдиного підходу до досягнення найвищих показників у роботі навчально-наукового комплексу «Школа-Коледж-Університет» (ННК). Центр має забезпечувати успішний перехід студентів комплексу від одного ступеня освіти до іншого, а також їх випуск.

В жовтні 2008 року для вдосконалення структури інституту було створено факультети психології та соціальної роботи і дистанційної освіти. Одним з пріоритетних напрямів було створення того ж року Координаційного центру дистанційного навчання з метою розвитку в ОНУ системи дистанційного навчання та популяризації вільного програмного забезпечення.

У 2013 році відбулася реорганізація інституту, наслідком якої стало створення кафедр соціальної роботи і соціальної допомоги та прикладної психології. Нині в рамках ІІПО працює навчально-методична лабораторія клінічної психології і реабілітації та психологічної експертизи, якою керує доцент М. Б. Коробіцина; при кафедрі працює психодіагностична лабораторія, створена з ініціативи професора Е. М. Псядла.

У 2014 році до структури ІІПО додалася кафедра економічної кібернетики та інформаційних технологій. У складі кафедри комп'ютерних та інформаційних технологій діє навчально-дослідна лабораторія мікропроцесорної техніки та автоматизації наукових досліджень (науковий керівник доцент В. В. Єгоров). Спільно з кафедрою на базі навчально-науково-виробничого центру створено навчально-практичну лабораторію з мікроелектроніки та комп'ютерної схемотехніки. Разом з НДІ фізики створено лабораторію проблем прикладної фізики та комп'ютерних технологій.

²⁵⁰ Автор передмови Л. М. Дунаєва.

Творча думка колективу ІІПО не стояла на місці. Пошуки й відкриття нових спеціальностей були відгуком на потребу часу. Сьогодні можна з упевненістю сказати, що цей пошук досяг значного успіху і одержав високу оцінку не лише в Україні, а й за її межами: 24 лютого 2010 року в Києві ОНУ імені І. І. Мечникова отримав Золоту медаль у номінації «Крок у майбутнє — післядипломна освіта» як переможець XIII Міжнародної виставки навчальних закладів «Сучасна освіта в Україні-2010».

Інститутом керує доктор політичних наук, професор Л. М. Дунаєва. До структури закладу входять наступні кафедри: клінічної психології (завідувач — кандидат медичних наук, професор Б. Г. Херсонський), соціальної допомоги та практичної психології (завідувач — доктор біологічних наук, професор Е. М. Псядло), системного програмного забезпечення та технологій дистанційного навчання (завідувач — кандидат фізико-метаматичних наук, доцент О. М. Альошин), економіки та моделювання ринкових відносин (завідувач — кандидат економічних наук, професор Т. А. Журавльова), економічної кібернетики та інформаційних технологій (завідувач — доктор фізико-метаматичних наук, професор О. В. Тюрин), соціальної роботи (завідувач — доктор політичних наук, професор Л. М. Дунаєва), соціальних теорій (завідувач — кандидат політичних наук, доцент О. О. Нікогосян), секція іноземних мов (завідувач — кандидат філологічних наук, доцент Л. Л. Ємельянова).

Нині в ІІПО навчаються більш ніж 450 студентів денної та понад 800 заочної форми навчання, 28 аспірантів (10 — з відривом від виробництва) та 10 здобувачів. Навчальний процес забезпечують 93 викладачі, в тому числі 16 професорів і 47 доцентів, а також 40 працівників допоміжного складу.

В інституті розгорнута програма розвитку сучасних технологій навчання. Зокрема колективом розроблено проект нової навчальної структури — навчально-наукового комплексу «Школа-Коледж-Університет», який не мав аналогів в Україні. Науково-дослідницька робота з питань діяльності комплексу проводиться на кафедрі соціальних теорій ІІПО. Кожна кафедра інституту проводить наукову роботу за окремою темою, які тісно пов'язані з загальною темою комплексу, а також співпрацює з іншими інститутами та факультетами університету. Пріоритетні напрями наукової роботи: фундаментальні дослідження з найважливіших проблем природничих, суспільних і гуманітарних наук, проблеми демографічної політики, розвитку людського потенціалу та формування громадянського суспільства; збереження навколишнього середовища та сталий розвиток довкілля; нові комп'ютерні засоби та технології інформатизації суспільства.

Структура інституту впродовж його існування не залишалася сталою та змінювалася відповідно до вимог часу і потреб ринку праці. Це відповідало духу і назві інституту — інноваційної освіти. Нинішні здобутки ІІПО — це результат плідної та злагодженої роботи всіх його структурних підрозділів, сміливого та креативного підходу керівництва до організації навчального процесу.

5.1. Коледж економіки та соціальної роботи²⁵¹

Коледж економіки та соціальної роботи ОНУ — це структурний підрозділ із сформованим колективом, діяльність якого спрямована на забезпечення науково-теоретичної, загальноосвітньої, гуманітарної, професійно-практичної та загальнокультурної підготовки молодших спеціалістів з фінансів, бухгалтерського обліку, прикладної математики та соціальної роботи.

Разом з ІІПО коледж входить до складу ННК «Школа-Коледж-Університет». Директор коледжу — доцент, кандидат політичних наук О. О. Нікогосян. Підрозділи закладу

²⁵¹ Автор О. О. Нікогосян.

працюють в Одесі, Іллічівську, Теплодарі, Южному, Овідіюполі. У них навчаються більш ніж 500 студентів денної форми навчання, з них 60 — за державним замовленням.

Високий рівень та якість освіти у коледжі забезпечується залученням до навчального процесу викладачів кафедр ІПО та інших факультетів університету, а також досвідчених спеціалістів-практиків, які досягли значних результатів у своїй діяльності в різних установах Одеси та області. Зокрема у межах ННК навчально-виховний процес забезпечують понад 90 викладачів 7 спеціалізованих кафедр ОНУ, серед яких 18 докторів наук, професорів, 42 кандидати наук, доценти та 12 викладачів вищої категорії.

Згідно з ліцензією МОН України коледж здійснює підготовку фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «молодший спеціаліст» за наступними спеціальностями: прикладна математика, фінанси і кредит, бухгалтерський облік, соціальна робота.

Випускники коледжу, які бажають продовжити навчання в університеті, згідно з правилами, встановленими приймальною комісією ОНУ, зараховуються на старші курси університету для отримання базової вищої освіти, освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за відповідним напрямом.

Одне з найважливіших завдань коледжу — це вирішення соціальних проблем молоді, а саме: отримання диплому молодшого спеціаліста паралельно з завершенням повної середньої освіти та можливістю вступу на старші курси університету на денну або заочну форму навчання. Система навчання дозволяє вже через 3 роки після закінчення загальноосвітньої школи закінчити університет і отримати не один, а два дипломи — молодшого спеціаліста та бакалавра.

Студенти коледжу беруть активну участь у круглих столах, наукових семінарах, наукових студентських конференціях з актуальних проблем, олімпіадах, конкурсах наукових студентських робіт.

Новий статус «учень-студент» сприяє дорослішанню школярів, їхньому особистісному становленню, забезпечує ранню соціальну зрілість та професійну орієнтацію. Отримання студентського квитка ОНУ імені І. І. Мечникова в 15 років значно підвищує почуття власної відповідальності, зацікавленість в набутті професійних знань, усвідомлення перспективи раннього досягнення економічної незалежності. Прискорений розвиток особистості запобігає формуванню асоціальних орієнтацій. Ці фактори забезпечують ефективну соціальну адаптацію особистості та підвищення конкурентоспроможності молодих фахівців на ринку праці.

5.2. Навчально-науковий комплекс

«Школа-Коледж-Університет»²⁵²

ННК «Школа-Коледж-Університет» створений з підтримкою Одеської облдержадміністрації у 1996 році. Це був перший навчальний комплекс такого типу в Україні. Наказом МОН України від 21 січня 1999 року навчальний комплекс при ОНУ отримав статус експериментальних майданчиків. Надалі такий статус комплексу було подовжено.

ННК «Школа-Коледж-Університет» ОНУ — це реалізація сучасної і перспективної моделі підготовки спеціалістів. Ідея та досвід організації комплексів сформувалися завдяки вивченню європейських стандартів системи освіти та вимог української сучасності. В його основу було покладено принципово нову для України на час створення моделі систему ступеневої підготовки фахівців, де перевірені часом освітянські традиції поєднані з сучасними технологіями навчання. Рання професійна орієнтація — ознака освіти ХХІ століття. Система безперервної ступеневої підготовки фахівців передбачає можливість опанування у єдиному процесі навчання всіх трьох освітньо-

²⁵² Автор Л. М. Дунаєва.

кваліфікаційних рівнів вищої освіти: молодшого спеціаліста, бакалавра, магістра (спеціаліста) — зі збереженням кращих університетських традицій поряд з планомірним впровадженням у навчальний процес новітніх технологій.

Групу сміливців — авторський колектив вчених університету і педагогів-новаторів очолила С. І. Дмитрієва і під керівництвом ректора В. А. Сминтини подарувала людям проект «Два дипломи — два крила». Унікальність такої форми навчання полягала в тому, що учні 10–11-х класів навчалися в своїх школах за місцем проживання, отримуючи паралельно з атестатом про повну загальну середню освіту диплом молодшого спеціаліста, який надавав право вступити на старші курси університету. Крім того, так вони краще бачили перспективи роботи в рідному місті, а місто отримувало науковий потенціал університетського рівня.

У жовтні 1996 року за рішенням Южненської міської ради та наказом ректора ОДУ було відкрито Южненське відділення коледжу на базі Авторської М. П. Гузика експериментальної спеціалізованої загальноосвітньої школи-комплексу I-III ступенів. У грудні того ж року мер Іллічівська В. Я. Хмельнюк підписав угоду з ректором університету В. А. Сминтиною про відкриття Іллічівського відділення коледжу на базі ЗОШ № 6. У лютому наступного року було засновано Білгород-Дністровське відділення коледжу. У 1996–2010 роках в Одесі засновано відділення коледжу на базі ЗОШ № 35, 49, 56, школи «Інтелект». У вересні 1998 року прийнято доповнення до наказу МОН України про створення Теплодарського відділення коледжу. Потім було відкрито ННК «Школа-Коледж-Університет» на базі Регіонального педагогічного ліцею Ізмаїла для дітей з сімей національних меншин. У 2010 році розпочато діяльність ННК «Школа-Коледж-Університет» в Овідіюполі на базі Овідіюпольського НВК «ЗОШ I-III ступенів — гімназія».

В рамках ННК для забезпечення навчально-методичного процесу всіх трьох рівнів підготовки за інтегрованими планами було створено 10 спеціалізованих кафедр, на яких функціонували й циклові комісії. Комплекс відрізняється тим, що в ньому оригінально вирішується проблема тріступеневої безперервної освіти за інтегрованими навчальними планами, що дозволяє уникнути дублювання частини предметів, які вивчаються і в школі, і в коледжі, і в університеті. Виключення повторення предметів значно економить час та забезпечує більш глибоке вивчення головної спеціальності.

Викладачі комплексу беруть активну участь у щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ, у всеукраїнських та міжнародних конференціях.

За якісну підготовку фахівців колектив ННК був нагороджений срібною медаллю IV Міжнародної виставки навчальних закладів «Сучасна освіта в Україні-2001». Наступного року колектив було відзначено дипломом лауреата, а потім дипломом фіналіста VII Європейського конкурсу якості в номінації середніх підприємств, а також внесено до книги «Кращі підприємства-2002».

5.3. Кафедра клінічної психології²⁵³

Кафедра була заснована 1 березня 1999 року та відразу стала центром наукових досліджень в різних галузях психології. Головним напрямом її діяльності є забезпечення якісної підготовки бакалаврів і спеціалістів за фахом «Психологія» (спеціалізації: клінічна психологія, юридична та екстремальна психологія). Уже наприкінці 2000 року склався нинішній колектив кафедри, у якому співпрацюють як досвідчені, так і молоді та ініціативні кадри.

²⁵³ Автор Б. Г. Херсонський.

Кафедрою керує кандидат медичних наук, професор Б. Г. Херсонський. Разом з ним підготовку бакалаврів та спеціалістів забезпечують професори В. А. Розанов (доктор медичних наук) та Е. М. Псядло (доктор біологічних наук); доценти О. М. Моховиков (кандидат медичних наук), М. Г. Лаврова, А. В. Білоножко, О. Є. Самара (кандидати психологічних наук); старші викладачі О. Ю. Донець (кандидат медичних наук), Н. В. Контарьова, О. Я. Грановська, Е. Д. Булгак, Л. П. Перев'язко (кандидати психологічних наук).

На базі кафедри працює аспірантура (з 2003) зі спеціальності «Психологія» за напрямками «Медична психологія» та «Загальна психологія, історія психології». За останні 10 років здобувачами та аспірантами кафедри були захищені 6 кандидатських дисертацій.

З метою закріплення практичних навичок та відпрацювання теоретичних знань студенти кафедри проходять виробничу практику в таких організаціях, як Управління державного департаменту України з питань виконання покарань в Одеській області, Міжнародна благодійна організація «Реабілітаційний центр "Сходи"», відділки у справах дітей (районного, міського та обласного підпорядкування), Одеська міська психіатрична лікарня № 1, Головне управління надзвичайних ситуацій ДСНС України в Одеській області.

За час свого існування кафедра випустила більш ніж 4 тисячі фахівців у галузі психології. Випускники кафедри обіймають посади в багатьох організаціях та на підприємствах міста й області: Управління державної пенітенціарної служби України в Одеській області, Громадська організація Червоного хреста в Одеській області, Психологічна служби МНС в Одеській області. Багато випускників психологічного відділення ІПО захистили дисертаційні дослідження та залишилися в університеті на викладацькій роботі.

У 2004 році співробітниками кафедри виконано проект «Розробка та стандартизація методів експериментально-психологічного дослідження для виявлення суїцидальних тенденцій». Головними результатами дослідження стали підвищення рівня свідомості військових психологів щодо суїцидальних тенденцій, втілення нових методів психологічних досліджень, зменшення числа самогубств у військах.

З 2008 року на кафедрі працюють курси підвищення кваліфікації для психологів, лікарів та медичних працівників на базі вищої та середньої спеціальної освіти за напрямками: «Психокорекція та психотерапія», «Клінічна психодіагностика», «Суїцидологія», «Психосоматичні розлади та їх психологічна корекція», «Психологічні проблеми невротичного пацієнта та їх корекція».

З метою інтеграції ІПО та університету в цілому в міжнародний освітянський простір та виходу на міжнародний рівень якості освіти науковці кафедри клінічної психології працюють з такими міжнародними установами та закладами: Шведський національний центр попередження суїцидів та суїцидальних досліджень (Стокгольм), Університет Риджайн (Канада), відділення соціальної роботи, Європейська ланка Всесвітньої організації охорони здоров'я з моніторингу й попередження суїцидального поведіння (ВООЗ, Женева), Центр психологічного здоров'я Європи (Брюссель), Всесвітня асоціація запобігання суїцидів та деякі наукові і громадські організації США, Німеччини та Швеції.

Суттєвими є наукові зв'язки кафедри з національними установами. Спільно з фахівцями Українського НДІ медицини транспорту кафедра клінічної психології ІПО ОНУ бере участь у розробці науково-дослідної тематики з питань психології та організації праці, професійного психофізіологічного відбору працівників для виконання робіт підвищеної небезпеки. Були розроблені та впроваджені в практику МНС і МОЗ України апаратно-програмні комплекси психофізіологічного професійного відбору робітників шкідливих і небезпечних професій «Мортест» і «СПАС-15».

Науковці кафедри клінічної психології є членами понад 10 міжнародних наукових товариств та установ, таких як Міжнародна асоціація нейрохіміків, Міжнародна феде-

рація телефонної екстреної допомоги (IFOTES), Міжнародна асоціація превенції суїцидів (IASP), а також експертами таких авторитетних організацій, як ВООЗ, IASP тощо.

За останні 5 років викладачами кафедри було опубліковано 8 монографій²⁵⁴, понад 170 наукових праць, видано 10 навчальних посібників, 13 методичних посібників та методичних вказівок для студентів.

5.4. Кафедра соціальної допомоги та практичної психології²⁵⁵

Кафедра соціальної допомоги та практичної психології створена 1 вересня 2013 року для забезпечення підготовки фахівців зі спеціальності «Психологія» (спеціалізація — психологія управління та організаційне консультування). Форми навчання: денна, заочна і перепідготовка спеціалістів зі здобуттям другої вищої освіти з наданням відповідної кваліфікації.

Діяльність кафедри спрямована на підготовку висококваліфікованих практичних психологів, забезпечення студентів знаннями з фундаментальних і прикладних дисциплін та розробку нових методик на основі найсучасніших досягнень психологічної науки.

Наукову та методичну роботу кафедри під керівництвом завідувача — професора, доктора біологічних наук Е. М. Псядла ведуть професор, доктор медичних наук В. Ф. Простомолотов, доценти — кандидати психологічних наук М. К. Кременчуцька, Н. В. Юнг, Л. С. Смокова, старші викладачі — кандидати педагогічних наук С. В. Ласунова та Л. В. Дикіна.

Провідні напрями наукової роботи кафедри — психологія організацій, дослідження теоретичних та прикладних аспектів психологічного здоров'я студентської молоді, впровадження психологічних знань, вмінь, навичок оптимальної організації праці, керівництва трудовими колективами, розв'язання конфліктних ситуацій на виробництві та ін.

Кафедра підтримує тісні наукові зв'язки з вітчизняними та зарубіжними вищими й установами, в числі яких Інститут медицини праці Академії медичних наук РФ (Москва), Інститут психології Університету міста Пассау та Університет прикладних наук міста Оснабрюк (Німеччина), Центр психологічного здоров'я Європи (Брюссель), Європейський інститут бізнесу, освіти та науки (ЕСВЕС, Болгарія).

На базі кафедри проводяться всеукраїнські та міжнародні науково-практичні конференції: «Соціальне та психологічне здоров'я: нові підходи до профілактики», «Сучасні підходи та новітні технології у соціально-психологічній та корекційній роботі з різними віковими групами населення».

Науковці кафедри є членами багатьох вітчизняних та міжнародних наукових товариств та установ, таких як науково-методичний комітет МОЗ України з питань впровадження психофізіологічного професійного відбору на підприємствах зі шкідливими і небезпечними умовами праці, вчена рада УкрНДІ медицини транспорту МОЗ, Міжнародної Асоціації комунікаційних досліджень та освіти (ЕСРЕА), Психологічного товариства республіки Болгарії, редколегій медичних наукових журналів ВАКУ «Вісник морської медицини» та «Актуальні проблеми транспортної медицини», наукового журналу «Вісник психіатрії та психофармакотерапії», міжнародного наукового журналу ЕСВЕС «Менеджмент, консультування та організаційний розвиток», Центру психотерапії, а також консультантами центру психологічної допомоги сім'ї та членами Загальноросійської професійної психотерапевтичної ліги й товариства психіатрів Одеси.

²⁵⁴ Розанов В. А. Нейробиологія аутоагресії. — Одеса, 2012; Херсонський Б. Г. Кладезь безумия (психологические и психопатологические проблемы экзистенции). — М., 2012; його ж: Клиническая психодиагностика мышления. — М., 2012; Моховиков А. А., Донец О. Ю., Рышкова О. В. и др. Суицидология: прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах: 2-е изд. — М., 2013.

²⁵⁵ Автор Е. М. Псядло.

Викладачами кафедри розроблені робочі програми дисциплін, видані методичні рекомендації та плани семінарських занять з усіх предметів, які читаються. Вже в перший рік діяльності кафедри її викладачі опублікували одну монографію²⁵⁶, 35 наукових публікацій, видали 4 методичні посібники²⁵⁷ та методичні вказівки для студентів.

5.5. Кафедра соціальних теорій²⁵⁸

Одна з інноваційних в університеті кафедр з соціальної роботи була створена у 2001 році у відповідь на зростаючу потребу незалежної України у фахівців, які б виступали посередниками між державою і суспільством.

Заснування кафедри також було продиктовано необхідністю забезпечення комплексного підходу до навчальних програм та наукових розробок, координації процесу вивчення студентами дисциплін циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки в рамках ННК «Школа-Коледж-Університет».

Першим завідувачем кафедри стала кандидат філософських наук, професор С. І. Дмитрієва, яка започаткувала стандарти вищої професійної освіти, що в цілому відповідало класичним традиціям освіти та виховання ОНУ. Вона створила наукову школу з проблеми «Соціальна відповідальність особистості» і була науковим керівником 12 кандидатів наук, автором понад 120 публікацій, у тому числі 3 монографій та 2 навчальних посібників. Її наукові статті опубліковані в Угорщині, Німеччині, Австрії.

З самого початку свого існування кафедра забезпечувала всебічну підготовку в області класичної та сучасної соціальної роботи й історії соціальної думки.

З 2006 до 2013 року кафедру очолювала доктор політичних наук, професор Л. М. Дунаєва, яка продовжила базові традиції кафедри — прищеплення студентам широкої соціально-психологічної культури, знання новітньої вітчизняної та зарубіжної літератури з соціальної роботи, уміння застосовувати теорію для аналізу потреб суспільства та соціальної реальності. Продовженням її наукових досліджень стали дисертаційні роботи О. О. Нікогосян та Т. П. Хлівнюк. Виховані нею наукові кадри стали в нагоді: 2013 року у зв'язку з реорганізацією ІПО кафедру соціальних теорій очолила кандидат політичних наук, доцент О. О. Нікогосян, яка з молодим ентузіазмом, використовуючи набутий досвід, взялась за підготовку студентів.

Нині головне завдання кафедри в галузі наукової роботи — фундаментальні та прикладні дослідження з пріоритетних проблем соціально-психологічної, політико-правової та культурно-історичної сфер розвитку суспільства.

Діяльність кафедри характеризується високим професіоналізмом і організованістю співробітників; поліфункціональністю та провідною роллю у підготовці спеціалістів з соціальної роботи; активною участю у виконанні державних наукових програм; широким спектром соціально-психологічних досліджень; комплексністю досліджень і практичною спрямованістю соціальної роботи; діловими зв'язками з соціальними організаціями та установами міста, області, України, вітчизняними й міжнародними науковими центрами.

Кафедра є випускаючою і здійснює фахову підготовку працівників освітньо-кваліфікаційних рівнів «молодший спеціаліст» та «бакалавр» за напрямом «Соціальна робота» денної та заочної форми навчання. За роки існування кафедри було випущено багато висококваліфікованих соціальних працівників, які змогли влаштуватися відповідно до своєї кваліфікації. Серед них — працівники Управління соціального захисту населення в міських районах Одеси, Департаменту праці та соціаль-

²⁵⁶ Простомолотов В. Ф. Размышления о психотерапии. — Одесса, 2013.

²⁵⁷ Псядло Е. М. Практикум по психологии внимания: уч.-метод. пос. — Одесса, 2013; Юнг Н. В., Вишталенко О. Д. Особенности поведения подростков с акцентуированными чертами характера. — Одесса, 2013; Смокова Л. С. Соціальна психологія: навч.-метод. пос. для студентів спеціальності «Психологія». — Одеса, 2011.

²⁵⁸ Автор О. О. Нікогосян.

ної політики Одеської міської ради (зокрема комунального закладу «Територіальний центр соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацевдатних громадян Одеси», відділу з питань опіки та піклування), Пенсійного фонду України, служби у справах дітей Одеси та Одеської області. Кращі випускники кафедри продовжують її традиції, працюючи в ОНУ на посадах викладачів коледжу економіки та соціальної роботи та ІПО.

За роки існування кафедри значно зріс її педагогічний потенціал. Колектив поповнився фахівцями з інших вишів, власними випускниками і вихованцями ІПО. На даний час на кафедрі викладають професор В. А. Розанов (доктор медичних наук), доценти О. О. Нікогосян, Т. П. Хлівнюк, Г. О. Терещенко, О. В. Долгов (кандидати політичних наук); старші викладачі О. С. Данілова (кандидат психологічних наук), Р. С. Карагіоз та А. І. Драшкович (кандидати політичних наук), К. А. Тиганій (кандидат юридичних наук), О. М. Богданова, М. П. Вернодубов, С. Б. Огаренко, Ю. О. Ушакова, Є. В. Шафаростов; викладачі О. Ю. Барабаш та Є. В. Кастромицька.

Члени кафедри викладають до половини всіх нормативних курсів, керують виробничими практиками, дипломними роботами. Спільно з кафедрою соціальної роботи розробляється нова тема — «Соціально-психологічні, політико-правові та культурно-історичні аспекти розвитку сучасного суспільства». З усіх нормативних і спеціальних курсів підготовлені методичні вказівки, навчальні посібники.

Активна наукова діяльність кафедри втілена в наукових публікаціях Т. П. Хлівнюк — автора низки статей про вплив ЗМІ та формування сімейної політики в Україні; О. С. Данілової, яка є автором понад 10 наукових статей з проблем соціології, психології та релігії; Г. О. Терещенко, яка в 2013 році захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата політичних наук.

Студенти кафедри під керівництвом досвідчених викладачів беруть активну участь у науково-дослідницькій роботі. За результатами виступів на студентських науково-практичних конференціях та щорічних наукових конференціях ОНУ опубліковано понад 50 статей і тез доповідей. Протягом навчального року студенти залучені до проведення культурно-масових заходів, організації дозвілля мешканців гуртожитків. Студенти спеціальності «соціальна робота» продовжують славнозвісну традицію КВК в ОНУ, беруть участь у внутрішніх змаганнях КВК на першість університету, виступах на днях факультету, святах та днях відкритих дверей.

Окрему увагу кафедра приділяє волонтерській роботі студентів з різними категоріями населення у напрямках допомоги, підтримки та соціального захисту.

5.6. Кафедра економіки та моделювання ринкових відносин²⁵⁹

Кафедра заснована у 2001 році. У витоків кафедри стояв видатний вчений-економіст європейського рівня, доктор економічних наук, професор, дійсний член Академії економічних наук України О. А. Турецький.

Від лютого 2003 року кафедру очолює кандидат економічних наук, професор Т. О. Журавльова. За її сприянням були відкриті нові спеціальності «Фінанси» та «Банківська справа» освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», які були трансформовані у напрям підготовки «Фінанси і кредит» галузі економіки і підприємництва.

Вагомою для реалізації наукових та педагогічних завдань кафедри була робота викладацького контингенту: доцентів — кандидатів економічних наук Л. М. Маслової, Л. І. Кочевої, Г. В. Вознесенської, О. П. Ощепкова, Б. В. Вовчука, Н. А. Туруліної, О. І. Падалка, В. М. Лисюка, Д. І. Маринича, кандидата технічних наук А. М. Лебедевої, старших викладачів О. П. Плохотнюка, М. М. Кочевого, Л. П. Рогатіної.

²⁵⁹ Автор Т. О. Журавльова.

На даний час підготовку бакалаврів за напрямом «Фінанси і кредит» в ОНУ забезпечують 7 докторів економічних наук та професорів — Т. О. Журавльова, В. О. Дергачов, О. А. Князева, В. І. Осипов, Н. П. Спільна, О. А. Турецький, О. П. Чернявський; 9 кандидатів економічних наук та доцентів — В. В. Бутенко, М. К. Волохова, Н. В. Голікова-Тінтулова, Л. І. Горбунова, М. А. Дем'янчук, Н. В. Захарченко, О. В. Копилова, Н. Д. Маслій, Ю. О. Ніколаєв. Значний досвід лекційної, науково-дослідної та виробничої роботи за фахом мають також старші викладачі та викладачі кафедри Л. І. Назаркіна, Л. В. Костолонова, В. В. Войтенко, С. О. Нікола.

В. О. Дергачов, В. І. Осипов, О. А. Турецький та О. П. Чернявський є членами спеціалізованих вчених рад із захисту кандидатських та докторських дисертацій.

Ключовими напрямками сучасної дослідницької роботи кафедри є створення фінансової інфраструктури інноваційного розвитку Південного регіону; інвестиційний портфель комерційних банків; управління фінансовими ресурсами банків; аналіз та впровадження інноваційних банківських продуктів; фінансовий потенціал місцевого самоврядування (на прикладі міст Одеського регіону).

Колектив кафедри бере активну участь у міжнародних науково-методичних та науково-практичних конференціях, видає навчальні посібники, у тому числі з грифом МОН²⁶⁰, розробляє методичні вказівки для студентів щодо навчального процесу та організації самостійної роботи згідно з навчальним планом.

У рамках ННК «Школа-Коледж-Університет» студенти кафедри отримують диплом молодшого спеціаліста зі спеціальностей «Фінанси і кредит» та «Бухгалтерський облік». На базі неповної вищої освіти вони можуть продовжити навчання в ОНУ та здобути освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр» за напрямом підготовки «Фінанси і кредит».

Під керівництвом викладачів кафедри студенти беруть участь у міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, олімпіадах, конкурсах наукових студентських робіт, де посідають призові місця та отримують заохочувальні нагороди. Студенти залучені до проведення культурно-масових заходів, організації дозвілля в гуртожитках.

5.7. Кафедра системного програмного забезпечення та технологій дистанційного навчання²⁶¹

Кафедра системного програмного забезпечення та технологій дистанційного навчання була створена 2004 року шляхом поділу кафедри комп'ютерних та інформаційних технологій з метою вдосконалення структуризації навчального процесу та більш чіткої організації підготовки фахівців. На даний момент вона підпорядкована Координаційному центру дистанційного навчання та лабораторії технічних засобів навчання (КЦДО) ІІПО ОНУ.

Пріоритетними напрямками діяльності кафедри є розвиток дистанційного навчання в університеті, впровадження новітніх технологій у вищу освіту для підвищення якості знань студентів. Відповідно до нормативних документів Кабміну та МОН України дистанційне навчання є однією з форм навчання, визнаних в Україні. По суті будучи заочною, дистанційна освіта набагато ефективніша, ніж традиційна класична. Вона надає повноцінний матеріал для вивчення, тести для самоконтролю та постійний контакт із викладачем завдяки широкому використанню нових інформаційних і телекомунікаційних технологій. При цьому процес навчання не залежить від розташування учня у просторі й часі.

²⁶⁰ Осипов В. І. Економіка підприємства. — Одеса, 2005; Журавльова Т. О., Назаркіна Л. І. Кредитування та розрахунки. — Одеса, 2009; Дергачев В. О. Международные экономические отношения. — М., 2011; Банківська справа / за заг. ред. Князевої О. А. — Одеса, 2012.

²⁶¹ Автор О. М. Альошин.

Кафедра забезпечує підготовку фахівців з інформатики та обчислювальної техніки за напрямами «Комп'ютерна інженерія» (бакалавр, на базі молодшого спеціаліста), «Комп'ютерні системи та мережі» (спеціаліст) та з системних наук і кібернетики за напрямом «Прикладна математика» (молодший спеціаліст та бакалавр на базі молодшого спеціаліста). Кафедра є випускаючою з інформатики та обчислювальної техніки за обома напрямами (кваліфікація відповідно бакалавра з інформаційних технологій та фахівця з комп'ютерних систем і мереж).

В період роботи КЦДО була розроблена перспективна програма його розвитку з поетапним графіком виконання робіт, за якою створено соціально спрямований інтерактивний WEB-сайт дистанційного навчання, що постійно поповнюється новою інформацією; проведено адміністрування 2 серверів дистанційного навчання на базі спеціалізованого вільного сервера Moodle з українською та англійською мовами інтерфейсу, розроблено курси дистанційного навчання; проведено Першу Міжнародну конференцію FOSS-SEA 2008, в рамках якої відбулася 7-ма Всеукраїнська конференція OSDN Conference розробників та користувачів вільного програмного забезпечення (ВПЗ) та круглий стіл «Вільне програмне забезпечення в освіті та науці». За результатами конференції були опубліковані статті та тези. Постійно ведеться робота з підвищення кваліфікації викладачів ОНУ.

Колектив кафедри забезпечує постійну технічну підтримку та інформаційне наповнення сайтів кафедри, КЦДО, ІПО та загалом університету.

Завідує кафедрою кандидат фізико-математичних наук, доцент О. М. Альошин. До складу кафедри входять професор, доктор фізико-математичних наук О. В. Тюрін, кандидати фізико-математичних наук, доценти С. В. Зеленін, Ю. Б. Шугайло, С. О. Жуков; викладач О. М. Рудакова. Викладачі кафедри регулярно проходять стажування, тренінги та постійно підвищують свій професійний рівень.

5.8. Кафедра економічної кібернетики та інформаційних технологій²⁶²

2005 року в університеті було відкрито нову спеціальність 050102 — «Економічна кібернетика» на кафедрі комп'ютерних та інформаційних технологій і здійснено перший набір студентів на цю спеціальність. Відповідна кафедра була заснована 2007 року; керівником було призначено доктора економічних наук, професора З. М. Соколовську. Однак сучасність вимагала подальших інновацій. Поєднання провідних досліджень в сфері інформаційних технологій та економіки дозволило створити в 2014 році нову перспективну кафедру економічної кібернетики та інформаційних технологій, яка відтворює традиційні стандарти освіти ОНУ на основі сучасних здобутків в інноваційній сфері. Кафедра є однією з провідних і забезпечує цикл дисциплін, що входять до кола професійної підготовки випускників.

Головними напрямами діяльності кафедри є вивчення питань інформатизації та розвитку сучасних методів і моделей автоматизації в Україні та за кордоном, поєднання історичних аспектів становлення кібернетики як науки з новітніми здобутками теорії та практики економічної кібернетики.

Викладачами кафедри розроблено робочі програми дисциплін, що читаються в ІПО на інших спеціалізаціях; наявна повна методична база постійно поповнюється працями викладачів кафедри. Окрім підтримки профільного напрямку роботи колектив кафедри забезпечує навчальний процес з ряду економічних та математичних напрямів (менеджмент організацій, фінанси та кредит, міжнародні економічні відносини, облік та аудит, комп'ютерні системи та мережі, прикладна математика).

Від початку діяльності кафедра займається проблемами використання спеціальних мов імітаційного моделювання в дослідженні економічних об'єктів. За методом

²⁶² Автор О. В. Тюрін.

системної динаміки побудовано та впроваджено коло моделей реальних промислових систем.

Кафедра є членом Асоціації кібернетиків України. Розробки членів кафедри неодноразово демонструвалися на стендах щорічних засідань асоціації. Кафедра має аспірантуру, у 2007 році провела переліцензування наукової спеціальності «Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці». Усі аспіранти кафедри успішно закінчили навчання з представленням дисертаційних робіт.

Окрім викладацької роботи співробітники кафедри активно займаються науковою діяльністю, беруть участь у міжнародних наукових і практичних конференціях, виконують наукові дослідження та публікують результати праці у наукових журналах. Це сприяє отриманню нових знань, створенню нових теорій, встановленню механізмів фізичних процесів, розробці нових приладів. Спільно з НДІ фізики ОНУ лабораторії проблем прикладної фізики та комп'ютерних технологій беруть участь у виконанні держбюджетних тем, які належать до пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки: це фундаментальні дослідження з найважливіших проблем природничих, суспільних і гуманітарних наук, нові речовини та матеріали для вирішення важливої науково-технічної проблеми — створення наукових основ фототехнологій. Наукову школу актуальних проблем фотоніки очолює завідувач кафедри О. В. Тюрін.

Серед напрямів наукових досліджень вчених кафедри можна виділити: теоретичні та прикладні аспекти наносистем, перспективних для квантової інформатики та нанотехнологій; оптика та лазерна фізика (голографія, оптоінформатика, фотонна кореляційна спектроскопія, оптичні методи ідентифікації нанооб'єктів та методи обробки сигналів від наносистем); автоматизація наукових досліджень; цифрова обробка сигналів та зображень; комп'ютерне моделювання складних систем та фізичних процесів; організація обчислювальних систем для обробки даних фізичних експериментів; системи комп'ютерної діагностики; комп'ютерні технології паралельних та розподілених обчислень в задачах нанофізики.

Співробітникам кафедри належать 19 авторських свідоцтв і патентів на винаходи; опубліковано понад 200 наукових статей в провідних фахових виданнях, надруковано 5 монографій, 14 навчальних посібників та методичних вказівок.

Знання, здобуті випускниками кафедри, дозволяють виконувати дослідницьку діяльність із використанням методів прикладної математики і комп'ютерних технологій, створювати і використовувати математичні моделі процесів і об'єктів, розробляти і застосовувати сучасні математичні методи й програмне забезпечення для рішення задач науки, техніки, економіки й керування, використовувати інформаційні технології в проектно-конструкторській, управлінській і фінансовій діяльності, розробляти математичне й програмне забезпечення ПК.

Фахове навчання дозволило випускникам влаштуватися працівниками відділів технічної підтримки МТБ та ПриватБанку, мережними адміністраторами таких провайдерів, як «Тенет» і «Телематика», інженерами з забезпечення якості ПЗ (Quality Assurance Engineer) компанії Lohika. Багато випускників кафедри працюють у відділі інформатизації та науково-дослідних лабораторіях ОНУ, інженерами у виробничо-комерційних комп'ютерних фірмах Н-БІС, ComputerLand, Amigo тощо.

Дослідницька діяльність та участь у міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах і засіданнях круглих столів постійно у центрі уваги кафедри. За останні 5 років її професорсько-викладацький склад опублікував понад 72 статті у фахових виданнях. Кафедра також має міжнародні зв'язки й активно співпрацює з компанією Software AG.

Активна наукова діяльність кафедри не оминає аспірантів та студентів — бакалаврів та магістрів. Так, протягом 2005–2015 років студенти кафедри брали активну участь у різних спеціалізованих міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях з найбільш актуальних питань сучасного економічного простору Укра-

їни та зарубіжжя. Невід'ємною частиною навчального процесу є обов'язкова участь студентів всіх курсів спеціальності «Економічна кібернетика» у щорічних конференціях ОНУ з доповідями та тезами, які розкривають наукову тему кафедри — «Формування клієнтоорієнтованої технології управління підприємством на основі моделювання ефективності та гнучкості змін системи бізнес-процесів», а також сучасні тенденції розвитку кібернетики та економіки в цілому.

Сьогодні на кафедрі працюють професори О. В. Тюрін (завідувач, доктор фізико-математичних наук), М. Я. Постан, Т. О. Журавльова, С. Г. Діордіца (доктори економічних наук); доценти — І. А. Бойцова, Л. П. Борисова, Л. М. Івашко, О. Л. Ашейко (кандидати економічних наук), О. Г. Рудик, В. М. Любота, В. В. Вербицький (кандидати фізико-математичних наук); старші викладачі О. С. Максимов, І. О. Залецька. Основне їхнє покликання — задовольняти сучасні освітянські, наукові, духовні потреби українського суспільства. На кафедрі впроваджуються інноваційні методи навчання, використовуються сучасні навчальні технології проведення лекційних, практичних занять і наукових пошуків. Розроблено оригінальні авторські методики викладання дисциплін, пов'язаних з впровадженням у бізнес-процеси комп'ютерних та інформаційних технологій, зокрема в економіко-управлінській діяльності. Викладачами кафедри також розробляються нові курси дистанційного навчання, які розміщуються на серверах університету та використовуються у навчальному процесі.

5.9. Кафедра соціальної роботи²⁶³

Кафедра заснована 27 лютого 2013 року. Вона забезпечує цикл дисциплін, що входять до початкової, базової освіти. Ще у 1999 році сфера наукових пошуків її керівника Л. М. Дунаєвої стосувалась дослідження партійних систем України, що відповідало умовам розвитку незалежної, демократичної держави. Розглядалися проблеми, пов'язані зі з'ясуванням сутності партійної системи і тенденцій її розвитку в умовах модернізації суспільства з урахуванням досвіду розвинених демократичних країн. Пріоритетним завданням було саме визначення умов і факторів формування партійної системи в контексті динамічних змін структури й характеру розвитку перехідного суспільства.

У подальшій науковій роботі, вже у 2009 році, Л. М. Дунаєва захистила докторську дисертацію²⁶⁴ за спеціальністю «політичні інститути та процеси». У цій роботі цілковитого переосмислення набув політологічний аналіз співвідношення влади та самоврядування на засадах нової соціогуманітарної парадигми, яка історично притаманна українському народу, вітчизняній суспільно-політичній думці та ґрунтується на поєднанні зусиль всіх суспільних наук в дослідженні процесів та явищ суспільного життя. Розроблено теоретичну модель політичного управління сучасною країною, засновану на взаємодії влади та самоврядування, що передбачає посилення ролі влади на національному рівні, збалансування відносин між владою та самоврядуванням на регіональному рівні та зміцнення самоврядування — на місцевому.

Науково-педагогічний склад кафедри забезпечує теоретичну та практичну фахову підготовку студентів освітньо-кваліфікаційних рівнів «молодший спеціаліст», «бакалавр» та «магістр» за напрямом «Соціальна робота».

Кафедра працює у такому складі: професори — доктор політичних наук Л. М. Дунаєва (завідувач кафедри, директор ІІПО), доктори психологічних наук Л. А. Снігур та О. В. Яремчук, доктор філологічних наук Н. В. Бардіна; доценти — кандидати філософських наук А. Ф. Аблов та О. П. Коваленко, кандидати політичних наук О. В. Долгов та О. О. Нікогосян, кандидат психологічних наук М. Б. Коробіцина, кандидати історич-

²⁶³ Автор Л. М. Дунаєва.

²⁶⁴ Дунаєва Л. М. Співвідношення влади та самоврядування в процесі здійснення політичного управління сучасними суспільствами. — Одеса, 2009.

них наук Е. В. Піщевська та С. В. Гладченко; старший викладач кандидат психологічних наук У. В. Варнава; викладачі Л. В. Дикіна, О. І. Шевченко, О. О. Феденко.

Наукові здобутки та дослідження оприлюднюються на всеукраїнських та міжнародних конференціях. Співробітниками кафедри опубліковані 2 підручники з грифом МОН України²⁶⁵.

У процесі підготовки фахівців кафедра співпрацює з центрами соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді, службами у справах дітей, відділами соціального захисту населення, будинками-інтернатами, школами-інтернатами, центрами зайнятості і профорієнтації, реабілітаційними центрами, відділами медико-соціальної експертизи, благодійними фондами, громадськими організаціями Одеси та області.

Завдяки мобільності і новаторському підходу до справи впровадження нових освітніх технологій ІІПО опановує сьогодні новий різновид освітнянських послуг — неперервну освіту. У квітні 2013 року на базі інституту було створено окремий підрозділ з організації та проведення різних форм стажування і підвищення кваліфікації — Центр неперервної освіти. Серед напрямів діяльності Центру на сьогодні є найпріоритетнішим освітній проект «Університет третього покоління».

У Стратегії економічного та соціального розвитку Одеси до 2022 року визначені завдання формування умов для соціальної адаптації людей похилого віку та людей з обмеженими можливостями. Серед пріоритетних напрямів зазначено й необхідність створення благодійного університету для даного контингенту населення з метою допомоги в адаптації до сучасних умов життя. Розробляється модель і концепція психолого-педагогічного супроводу освітньої діяльності в університетах третього покоління, яка базується на розумінні феномена освіти передусім як засобу соціалізації особистості. Звідси випливають головні завдання соціально-освітньої роботи з літніми людьми, пов'язані насамперед з інтеграцією та реінтеграцією особистості в активне життя суспільства, що уможлиблює гармонізацію відносин між літніми людьми і соціумом та підвищення якості їхнього життя.

Методологічною основою створення концепції університету третього покоління став суб'єктний підхід. Він дозволяє подати цей процес як організацію умов самовизначення особистості за будь-якого типу старіння завдяки широкому вибору варіантів освітніх програм і програм соціалізації та розвитку.

Реалізація поставлених вище завдань, як і, власне, психолого-педагогічний супровід літніх людей, вимагає відповідної підготовки викладацького складу створеного структурного підрозділу. Це завдання успішно вирішується у співпраці з доктором медичних наук, професором В. А. Розановим (Громадська організація «Екологічне здоров'я людини») та його дослідницькою програмою «Від Балтики до Чорного моря: безперервна освіта і психічне здоров'я». Молоді викладачі та аспіранти ОНУ (залучаються співробітники кафедр клінічної психології, соціальної роботи та практичної психології, економіки та моделювання ринкових відносин, системного програмного забезпечення та технологій дистанційного навчання, секції іноземних мов) вже пройшли навчання прийомом комунікації і методам роботи з особами похилого віку в рамках цієї програми. Серед перспективних напрямів діяльності розглядається також можливість організації в рамках соціальних міських програм та безпосередньо освітньої діяльності Центру курсів за дистанційною формою навчання для людей з обмеженими можливостями.

В цілому багатопрофільність ІІПО, багатий досвід співробітництва з громадськими і державними установами, міжнародні зв'язки з освітніми та благодійними організаціями та наявність у його складі низки структурних підрозділів та кафедр, що провадять освітню діяльність в різних галузях професійної підготовки, дозволяє забезпечити студентів теоретичною та практичною підготовкою у багатьох сферах народного господарства.

²⁶⁵ Дунаєва Л. М., Коробіцина М. Б., Лаврова М. Г. та ін. Основи теорії та методології соціальної роботи. — Одеса, 2011; Політологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / І. М. Коваль (керівник авторського колективу), Л. М. Дунаєва, О. І. Брусиловська та ін. — Харків, 2012.

Р о з д і л 6

**Інститут математики,
економіки і механіки²⁶⁶**

У 1991 році, визначальному для країни, як і у попередні роки, механіко-математичний факультет ОДУ готував за п'ятирічними навчальними планами фахівців за спеціальностями «Математика», «Прикладна математика», «Механіка». Підготовка велась на 9 кафедрах факультету: математичного аналізу, диференціальних рівнянь, алгебри і теорії чисел, геометрії, вищої математики, обчислювальної математики, методів математичної фізики, оптимального керування, теоретичної механіки. Аналіз навчальних планів ще 1990 року призвів до розуміння того, що за такий строк навчання можна дати студентам значно більше інформації. Це в свою чергу викликало ідею створення ступеневої вищої освіти.

Ініціатива факультету була підтримана ректором ОДУ професором І. П. Зелінським. Перша половина 1991 року пішла на затвердження цієї ідеї та створення експериментального чотирирічного навчального плану підготовки бакалаврів. Того ж року вперше в Україні відбувся набір на спеціальність «Математика» за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр». Протягом наступних 4 років продовжувалась робота освітньо-кваліфікаційної програми «Магістр математики», дворічний навчальний план якої в 1995 році було затверджено МОН України. У 1995 році на базі бакалаврської освіти було проведені набори на освітньо-кваліфікаційні рівні «магістр» і «спеціаліст» (один навчальний рік). В 1997 році вперше в Україні в ОНУ було здійснено випуск магістрів математики.

Однак державна політика гуманізації суспільства призвела до відкриття великої кількості нових спеціальностей економічної, психологічної та гуманітарних галузей, що різко зменшило набори студентів на природничі спеціальності і зокрема на математичні. Щоб зберегти професорсько-викладацький потенціал факультету, необхідно було зорієнтуватися, які з нових спеціальностей потребують використання математичних методів. Крім того, в Одесі відкрились приватні внз, які не мали акредитації. В тісному співробітництві з кафедрою загальної і соціальної психології, яку створив 1989 року професор І. Г. Білявський, з дозволу МОН декілька груп студентів з приватних внз були переведені в ОДУ для здобуття вищої психологічної освіти. Це призвело до відкриття 1992 року на механіко-математичному факультеті спеціальності «Психологія», і вперше в історії університету в ньому розпочалася підготовка психологів. На цей час кожна дипломна робота з психології повинна мати математичну обробку експериментальної частини.

В 1993 та 1994 роках на базі спеціальності «Прикладна математика» були здійснені набори студентів, які навчались за спеціалізацією «Захист інформації». При цьому студенти могли отримати базову підготовку за основною спеціальністю та додатково на контрактній основі — комплекс знань за спеціалізацією. Згодом завдяки цьому в університеті була ліцензована спеціальність «Захист інформації в комп'ютерних системах», яка була пізніше перейменована в «Захист інформації з обмеженим доступом» і врешті-решт віднесена до напряму «Комп'ютерна інженерія» зі спеціальністю «Комп'ютерні системи та мережі». Тим часом в 1994 році в ОНУ було створено автономний факультет інформаційних технологій (декан — професор В. Г. Шевчук). Але

²⁶⁶ Автор розділу В. Є. Круглов.

не маючи штату викладачів і жодної кафедри, цей факультет недовго проіснував автономно.

В 1992 році зусиллями кафедри політичної економії (завідувач професор Н. О. Пільгуй) в університеті були відкриті спеціальності «Економічна теорія» та «Міжнародні економічні відносини», які були приєднані до механіко-математичного факультету за згодою його декана професора В. Є. Круглова. Таким чином, за 1992–1993 роки на механіко-математичному факультеті була сконцентрована підготовка студентів за 6 спеціальностями, і ректор І. П. Зелінський запланував створення на базі факультету навчально-наукового інституту. Наказом ректора від 10 березня 1994 року Інститут математики, економіки і механіки (ІМЕМ) було затверджено, і він почав функціонувати. Директором ІМЕМ було призначено доцента В. Є. Круглова (з 1997 професор). За два роки почалася розбудова інституту. Наказом ректора від 15 липня 1996 року до ІМЕМ увійшов факультет інформаційних технологій, і математичні кафедри ІМЕМ почали підготовку фахівців у галузі інформаційних технологій. 8 серпня того ж року з інституту соціальних наук (ІСН) до ІМЕМ були переведені кафедра менеджменту і всі студенти ІСН, які навчалися за спеціальностями «Менеджмент у невиробничій сфері» та «Адміністративний менеджмент». Кафедра менеджменту (завідувач — доцент Е. А. Кузнєцов) пережила в ІМЕМ декілька трансформацій. Зокрема в 1998 році до навчального плану спеціальності «Менеджмент» були введені дисципліни, пов'язані з інформаційними технологіями, математичною обробкою інформації, і кафедру перейменували в кафедру менеджменту і математичного моделювання ринкових процесів. У різні роки нею керували професори М. П. Коваленко (1998–2003), В. Т. Мак (2003–2008), О. В. Садченко (з 2008).

Значним поштовхом для розвитку економічної освіти в ОНУ стали дві події. По-перше, меценат — німецький підприємець Й. Фільберт фінансував 3 двотижневі поїздки до Баварії (1993, 1995 та 1997, по 50 студентів і викладачів ІМЕМ кожного разу) з метою ознайомлення з організацією і плануванням діяльності різного роду підприємств Німеччини та зустрічей з відомими економістами. Другою подією стало десятирічне співробітництво в рамках TEMPUS TESIS викладачів і студентів економічних спеціальностей (координатор від ІМЕМ доцент С. Ф. Скороход) з науковцями університетів Софії Антиполіс Ніцци (Франція) та Генуї (Італія).

У 1996 році кафедру теоретичної економіки (правонаступниця кафедри політекономії) очолив доцент Л. Х. Доленко. У 2009 році зі спеціальності «Економічна теорія» була відкрита магістратура. На кафедрі теоретичної економіки здійснювалась підготовка фахівців з економічної теорії та міжнародних економічних відносин.

На даний час математиків та механіків випускають кафедри: комп'ютерної алгебри і дискретної математики (завідувач — професор П. Д. Варбанець); геометрії і топології (завідувач — доцент С. М. Покась); вищої математики (завідувач — професор С. А. Щоголев); диференціальних рівнянь (завідувач — професор В. М. Євтухов); математичного аналізу (завідувач — професор Ан. О. Кореновський); теоретичної механіки (завідувач — професор С. К. Асланов).

Фахівців з прикладної математики і комп'ютерної інженерії випускають кафедри: обчислювальної математики (завідувач — доцент В. В. Реут); методів математичної фізики (завідувач — професор Н. Д. Вайсфельд); оптимального керування і економічної кібернетики (завідувач — доцент О. Д. Кічмаренко); математичного забезпечення комп'ютерних систем (завідувач — професор Є. В. Малахов).

Напрями підготовки «Економічна теорія», «Міжнародні економічні відносини», «Менеджмент організацій та адміністрування» забезпечують випускаючі кафедри: економічної теорії та історії економічної думки (завідувач — професор О. В. Горняк); світового господарства і міжнародних економічних відносин (завідувач — професор С. О. Якубовський); менеджменту та математичного моделювання ринкових процесів (завідувач — професор О. В. Садченко).

Психологів випускають кафедри: загальної психології та психології розвитку особистості (завідувач — професор З. О. Кіреєва), соціальної і практичної психології (завідувач — професор В. І. Подшивалкіна), диференціальної і спеціальної психології (завідувач — професор Т. П. Вісковатова).

Окрім того, усі кафедри ІМЕМ загальним числом 16 окрім навчальної та навчально-методичної роботи ведуть різноманітні наукові дослідження. Протягом 1991–2014 років підготовлені 21 доктори фізико-математичних наук, 5 докторів психологічних наук, 2 доктори економічних наук та близько 60 кандидатів наук з математики, механіки, економіки та психології.

6.1. Кафедра комп'ютерної алгебри та дискретної математики

Наукові дослідження кафедри пов'язані головним чином з аналітичною і статистичною теорією чисел. Головними напрямками цих досліджень стали оцінки тригонометричних сум з дійсно-значними функціями в показнику, оцінки тригонометричних сум на кривих і многовидах над скінченним полем, застосування оцінок тригонометричних сум в задачах розподілу значень мультиплікативних функцій, проблема кола в арифметичній прогресії, розподіл арифметичних функцій в коротких інтервалах та вузьких векторах, суми Клостермана та їх узагальнення, генерування псевдовипадкових чисел та їх застосування в теорії кодування і криптографії (професор П. Д. Варбанець, доценти Ф. Б. Ковальчик, С. В. Федоровський, Г. С. Белозьоров, С. П. Варбанець, О. А. Гунявий).

Інтуїціоністською логікою займаються професор В. К. Булітко, доценти І. Г. Симона та О. В. Савастру; проблемою штучного інтелекту — доцент Н. А. Якімова.

6.2. Кафедра геометрії та топології

Попереднім завідувачем кафедри (1988–2010) був професор С. Г. Лейко. Ним запроваджений новий напрям в диференціальній геометрії узагальнено-геодезичних відображень многовидів. Розглянуті поворотно-геодезичні та спін-геодезичні відображення, які ґрунтуються на варіаційному узагальненні геодезичних кривих та геодезичних відображень на базі функціоналів повороту кривих у (псевдо)ріманових просторах.

Доценти Л. Л. Безкоровайна та Е. Д. Обозна проводять дослідження нескінченно малих деформацій, які зберігають елемент площі поверхні (ареальні деформації). Доцент С. М. Покась продовжує дослідження наближених геодезичних відображень.

6.3. Кафедра вищої математики

Головні напрями наукової діяльності кафедри були визначені її завідувачем професором О. В. Костіним (1976–2014). Зокрема це узагальнення теорії стійкості О. Перрона. Також під його керівництвом доценти Ар. О. Кореновський та Н. Г. Дрік досліджують асимптотичні методи в теорії звичайних диференціальних рівнянь (асимптотика розв'язків істотно нелінійних ЗДР); професор С. А. Щоголев та доцент І. Є. Вітриченко вивчають теорію коливань (визначені умови існування та властивості розв'язків квазілінійних систем ЗДР, зображуваних у вигляді рядів Фур'є з повільно змінними коефіцієнтами та частотами).

Продовжуються дослідження з питань існування періодичних розв'язків квазілінійних систем диференціальних рівнянь, а також інтегральних многовидів квазілінійних систем ЗДР (професор С. А. Щоголев).

Розпочаті та продовжуються дослідження інтегро-диференціальних рівнянь та рівнянь з частинними похідними математичної фізики (професор П. В. Керекеша, доценти О. І. Кочура, О. С. Іваньковська, А. В. Діденко, Д. П. Керекеша, С. Т. Грибняк, С. Ф. Скороход).

6.4. Кафедра диференціальних рівнянь

З 1989 року кафедрою керує професор В. М. Євтухов. Наукові дослідження кафедри пов'язані з розробкою методів асимптотичного інтегрування лінійних та істотно нелінійних неавтономних звичайних диференціальних рівнянь (В. М. Євтухов, доценти В. М. Харьков та М. О. Білозерова).

На кафедрі також вивчаються асимптотичне поведіння розв'язків сингулярних систем нелінійних диференціальних рівнянь нерозв'язних відносно похідних, а також систем диференціально-операторних рівнянь (доценти Р. Г. Грабовська, М. В. Чепурной, Г. Є. Самкова, О. А. Тінгаєв, Н. В. Шарай).

6.5. Кафедра математичного аналізу

В 1977–2009 роках кафедрою керувала професор Е. О. Стороженко. В коло наукових інтересів кафедри входять наступні напрями досліджень: інтегральні нерівності для алгебраїчних поліномів на одиничному колі (професор Е. О. Стороженко, доцент Л. В. Матвіюк); властивості функцій, що визначаються в термінах відносних локальних характеристик (професор Ан. О. Кореновський, доценти Є. Ю. Леончик та М. А. Малаксіано); теореми вкладення (професори В. І. Коляда, В. Г. Кротов); апроксимативні властивості різних середніх кратних ортогональних рядів (професор В. О. Андрієнко, доцент Л. Г. Коваленко); крайові задачі теорії аналітичних функцій (доценти А. П. Нечаєв, З. М. Лисенко); дослідження з теорії операторів (доценти З. М. Лисенко, А. П. Нечаєв).

6.6. Кафедра теоретичної механіки

Одна з найстаріших кафедр університету, незважаючи на перервані зв'язки з провідними науково-дослідними установами СРСР, з 1991 року почала працювати в новому режимі, який був спрямований на відкриття спеціальності «Механіка».

На початку 2000-х років кафедра займалася проектуванням прикладного програмного забезпечення, призначеного для чисельного дослідження розповсюдження і впливу вибухової ударної хвилі на об'єкти промислової та побутової забудови. Запропоновані моделі дозволяли отримати ряд оригінальних результатів наукового, технологічного та експертного характеру (професор С. К. Асланов, старший викладач О. П. Царенко).

Поряд з гідро- та газодинамічною тематикою досліджень на кафедрі з'являється новий науковий напрям: дослідження обертальних рухів твердого тіла, і зокрема схематизованого супутника, із використанням сучасних методів чисельного розрахунку (доцент А. Л. Рачинська; у співпраці з кафедрою теоретичної механіки Одеської академії будівництва та архітектури, завідувач — професор Д. Д. Лещенко). На кафедрі також розвивається напрям комп'ютерного моделювання механічних процесів із застосуванням тривимірної графіки, яке впроваджується в навчальний процес.

Наукова співпраця з Інститутом очних хвороб імені В. П. Філатова продовжується в наш час. Одним з завдань договору про наукову співдружність між ОДУ (професор С. К. Асланов) та Інститутом (доктор медичних наук Т. А. Красновид, завідділу травми ока) було моделювання процесу травмування очей тупим предметом. Був сконструйований і запатентований механічний пристрій метальної та ударно-контактної дії з широким діапазоном характеристик травмування, який дозволяє експериментально оцінювати зв'язок між розрахованою величиною інтенсивності ударної дії і ризиком отримання певного рівня травматичного ураження.

Професор Асланов в науковій сфері в різні часи співпрацював з багатьма підрозділами фізичного факультету ОНУ з широкого кола дослідницьких проблем: з астрономічною обсерваторією і кафедрою — з теорії руйнування метеорних тіл, що вторгаються в атмосферу; з Інститутом горіння — з теорії вібраційного режиму горіння аерозольних систем; з проблемною лабораторією фізики аерозолів — з теорії дроблення крапель в газовому потоці і генерування дрібнодисперсних систем; з лабораторією рідких кристалів — з моделювання реології течії мастильних рідин в надвзъких зазорах з урахуванням аномальних властивостей в'язкості в пристінних шарах рідини; з лабораторією кафедри теплофізики — з теорії пульсаційного режиму горіння вільних газових факелів і його впливу на екологічні наслідки цього процесу.

6.7. Кафедра обчислювальної математики

Наукові дослідження на кафедрі проводяться за наступними темами: аналітичні та чисельні методи дослідження деяких класів диференціальних рівнянь (професор О. Н. Вітюк); розробка методів обробки зображень (професор В. В. Мороз); чисельно-аналітичні методи розв'язування задач напружено-деформованого стану пружних тіл (доцент В. В. Реут); метод кінцевих елементів та його застосування (професор Л. В. Масловська, доцент В. В. Вербицький).

Головні результати досліджень: отримано умови існування розв'язків деяких класів диференціальних рівнянь дробового порядку (професор О. Н. Вітюк), диференціальних рівнянь з імпульсною дією (доцент Т. С. Зверкова) та побудовано чисельні методи їх розв'язування, розвинено підхід до застосування методу розривних розв'язків до дефектів криволінійної природи, що надало можливість розв'язати задачі концентрації напружень у пружних тілах з дефектами довільної форми (доценти В. В. Реут, В. О. Гришин).

З 1985 по 2000 рік кафедрою завідував професор М. Я. Тихоненко.

6.8. Кафедра методів математичної фізики

З 1991 по 2013 рік кафедру очолював всесвітньо відомий вчений математик-механік професор Г. Я. Попов. В цей період він разом з учнями — доцентами М. Г. Моїсеєвим, Ю. С. Процеровим, В. В. Реутом, Кеблі Белкасемом та Г. О. Фесенко — розробив нові підходи до розв'язання мішаних задач математичної фізики для областей з розривами усередині області. Зокрема було розроблено: новий підхід до розв'язання просторових задач про концентрацію напружень біля щілин, використання якого дозволило у 1992 році отримати точний розв'язок неосесиметричних задач про концентрацію напружень біля сферичної щілини; новий метод побудови інтегральних перетворень, заснований на розв'язанні як регулярної крайової задачі Штурма-Ліувілля, так і сингулярної задачі; метод розв'язання динамічних і статичних задач для шаруватих середовищ, завдяки якому задачу, що формулюються для функціонально-градієнтного середовища, можна звести до задачі для шаруватого середовища, пружні постійні якої змінюються стрибкоподібно. Були отримані точні розв'язки мішаної

задачі теорії пружності для чверті простору, а також незв'язної термопружності для скінченного порожнистого кругового циліндра і порожнистого скінченного конуса; розроблений метод розв'язання векторних крайових задач теорії пружності, який базується на застосуванні матричних інтегральних перетворень.

З 2013 року кафедру очолює учениця Г. Я. Попова — професор Н. Д. Вайсфельд. Основні наукові результати отримано в області математичних проблем динамічної теорії пружності. Вона розробила новий метод розв'язання динамічних задач теорії пружності для тіл та дефектів, що описуються у сферичній та циліндричній системах координат, завдяки чому отримала ряд точних розв'язків мішаних статичних та динамічних задач теорії пружності. Разом з А. В. Реутом, З. Ю. Журавльовою, Г. О. Фесенко, О. В. Кожухар розв'язано нові статичні мішані задачі теорії пружності для напівнескінченної смуги, просторові задачі для пружного шару та конічних тіл, а також динамічні задачі теорії пружності для середовища зі складною системою «щілина-включення» (разом з доцентом О. П. Мойсеєнком).

На кафедрі продовжуються дослідження апарату крайової задачі Рімана. Цей напрям очолює професор В. Е. Круглов, головні наукові результати якого пов'язані з розвитком теорії крайової задачі Рімана на ріманових поверхнях алгебраїчних функцій.

Професор В. І. Острик отримав нові результати в галузі крайових задач математичної фізики для клиноподібних тіл, застосувавши та розвинувши апарат матричної факторизації та теорії сингулярних інтегральних рівнянь. Дослідження професора А. Ф. Кривого пов'язані з застосуванням узагальнених функцій для розв'язання нових просторових задач механіки руйнування анізотропних тіл.

6.9. Кафедра оптимального керування та економічної кібернетики

Наукові інтереси кафедри головним чином визначаються засновником наукової школи професором В. О. Плотніковим, який завідував кафедрою з 1974 по 2008 рік, та знаходять подальший розвиток в роботах його учнів: розробка асимптотичних методів розв'язування задач оптимального керування і їх застосування до дослідження динаміки і оптимального керування динамічними системами, зокрема для систем, які описуються рівняннями з багатозначною правою частиною (професори В. О. Плотніков, А. В. Плотніков, доценти О. Б. Васильєв, О. Д. Кічмаренко, Н. В. Скрипник, А. В. Арсірій), розривною правою частиною (В. О. Плотніков, Н. В. Скрипник), нечіткою правою частиною (А. В. Плотніков, Н. В. Скрипник, О. Д. Кічмаренко), квазідиференціальними рівняннями в метричних просторах (В. О. Плотніков, О. Д. Кічмаренко), для керованих систем з нефіксованим часом (доценти А. Т. Яровий, Н. О. Смирнова), систем, які містять сингулярні збурення (доценти В. П. Жолтіков, В. В. Ефендієв), запізнення (В. П. Жолтіков, В. В. Ефендієв, О. Д. Кічмаренко), імпульсний вплив (В. О. Плотніков, Н. В. Скрипник), для керованих систем на часових шкалах (О. Д. Кічмаренко). Розробці методів розв'язання оптимізаційних задач, які виникають при дослідженні керованих систем, присвячені наукові розробки доцентів А. Т. Ярового, Г. О. Єфимової, кандидата наук Є. М. Страхова.

Коло наукових інтересів професора Ю. І. Бурименка лежить в сфері оптимального керування динамічними об'єктами та окреслюється динамікою керованих систем машинних комплексів та оптимізаційними задачами, які виникають при дослідженні цієї динаміки. Зокрема це оптимізація маневрів суден в обмежених умовах акваторії порту. Професор О. І. Третяк у своїх роботах отримав необхідні умови оптимальності високого порядку для систем керування, що описуються звичайними диференціальними рівняннями, дискретними рівняннями і рівняннями в частинних похідних, а також достатні умови локальної керованості уздовж траєкторії.

6.10. Кафедра математичного забезпечення комп'ютерних систем

Головні напрями сучасної дослідницької роботи кафедри: моделювання предметних областей інформаційних систем (професор Є. В. Малахов), розвиток теорії баз та сховищ даних (професори Є. В. Малахов, Ю. О. Гунченко, доцент Т. І. Петрушина); управління предметними областями на підставі їх метамodelей (Є. В. Малахов, Т. І. Петрушина); алгоритми і методи інтелектуального аналізу даних (доценти Ю. М. Крапівний, Т. І. Петрушина, О. С. Антоненко); розвиток теорії аналітичних систем, теорії нечітких знань, створення на їх основі методів побудови експертних систем та систем підтримки прийняття рішень (доценти Т. І. Петрушина, В. Г. Пенко, Л. А. Волощук); моделі, методи і технології обробки цифрової мультимедійної інформації (доценти В. Г. Пенко, І. М. Шпінарьова); захист інформації в інтелектуальних системах (доцент І. Є. Мазурок).

6.11. Кафедра економічної теорії та історії економічної думки

Наукові дослідження, які проводять викладачі кафедри: теорія фірми (професор О. В. Горняк); теорія галузевих ринків (доцент Л. Х. Доленко); інституціональна теорія (О. В. Горняк, доценти І. П. Скороход та Ю. В. Пічугіна); теорія індустріальної економіки (доценти Л. Х. Доленко, О. А. Макеєва, О. С. Сідлецька); теорія фінансів (доценти І. А. Ломачинська, Н. М. Крючкова, О. В. Копилова, кандидат економічних наук Н. В. Бичкова).

6.12. Кафедра світового господарства і міжнародних економічних відносин

Головними напрямками дослідницької роботи на кафедрі є: вивчення концептуальних засад розвитку національних фінансових систем в умовах глобалізації світової економіки (професор С. О. Якубовський, доцент Т. А. Родіонова); дослідження індикаторів стійкості розвитку національних економік в умовах нестабільності світової валютно-фінансової системи (С. О. Якубовський, доцент І. Б. Насадюк); визначення впливу валютно-фінансової інтеграції на розвиток окремих національних економік (С. О. Якубовський, І. Б. Насадюк); міжнародне економічне право, кластерний аналіз (доцент Ю. О. Ніколаєв); міжнародне інвестиційне бізнес-планування, теорія міжнародної торгівлі та стратегії підприємств (доцент С. І. Войнова).

6.13. Кафедра менеджменту та математичного моделювання ринкових процесів

Сучасна дослідницька робота на кафедрі ведеться за такими основними напрямками: дослідження управління трансформаційними процесами на різних рівнях економічної та екологічної системи (професор О. В. Садченко); стратегічне та операційне управління (доценти В. В. Шмагіна, Ю. Л. Грінченко); інформаційні технології в бізнесі (доцент М. П. Чайковська); маркетинг (доценти В. В. Шмагіна, Ю. В. Робул); логістика (доценти Ю. Л. Грінченко, Л. М. Залюбінська); управління персоналом (доценти Т. І. Єгорова-Гудкова, Л. М. Залюбінська); антикризове управління, інноваційне управління, проектний менеджмент (Т. І. Єгорова-Гудкова); фінансовий та інноваційний менеджмент (Т. І. Єгорова-Гудкова, Л. М. Залюбінська).

6.14. Кафедра загальної психології і психології розвитку особистості

Фундаторами психологічної науки в ОНУ в 1990–2010 роках були доктори психологічних наук, професори І. Г. Білявський і Б. Й. Цуканов. Зокрема І. Г. Білявський став одним з засновників школи історичної психології. В Одесі він написав монографії і навчальні посібники «Развитие психолого-исторических представлений», «Историческая психология», «Исповедь пасынка века», «Мистические учения в новейшей истории психологической науки», «Одесские, отнюдь не Тэвистокские лекции», «Социальная перцепция», «Контраверсивная психология». Завершуючим акордом творчого шляху видатного вченого і наставника стали «Лекции по исторической психологии» (2004).

Роботи Б. Й. Цуканова мали незаперечний науковий пріоритет у теоретичному та експериментальному дослідженні ряду базових темпераментальних особливостей психіки індивіда. Так, вчений побудував цілісну концепцію психологічного часу на основі експериментального виміру його одиниці і прийшов до ідеї про те, що кожен індивід володіє власною одиницею часу, яка протягом життя не змінюється та має індивідуальні межі; виділив особливий — «рівноважний» тип темпераменту. Він відкрив «закон переживання часу», який дозволяє передбачити весь спектр змін індивідуального рівня з підйомами і спадами, успіхами й невдачами в точках фазової сингулярності; створив новий підхід до визначення інтелектуального потенціалу особистості; охарактеризував психогенетичний закон репродукції індивідів у типологічних групах.

Б. Й. Цуканов був автором понад 80 наукових та науково-методичних публікацій, включаючи статті в журналах «Вопросы психологии» (1985, 1988, 1989), «Психологический журнал» (1989, 1991), «Природа» (1989), «Дефектология» (1990), «Наука и жизнь» (1992), «Прикладная психология и психоанализ» (1997, 1999). У 1999 році вчений випустив монографію «Время в психике человека». На підставі своїх досліджень він запропонував ефективні розробки в області психопрофілактики, муніципальну програму перетворення Одеси в антиінфарктну зону. Положення цієї програми, на жаль, не були реалізовані, незважаючи на схвалення кардіологів. Його наукові інтереси торкалися великої кількості питань і проблем як у сучасній психології, так і в генетиці, геології, біології, медицині, еволюційній теорії.

Пріоритетними напрямками сучасної дослідницької роботи кафедри загальної психології є комплексні дослідження розвитку особистості на життєвому шляху, особливостей впливу темпоральності на психологію людини та гендерні особливості розвитку особистості, її адаптації і активності в умовах соціальних перетворень. В коло наукових інтересів кафедри входять проблеми розвитку темпоральної свідомості, сімейного консультування, вікової психології (професор З. О. Кіреєва); психологія сексуальності та ресурсна психологія, історія психології (доцент Л. Н. Акімова); історична психологія, психологія творчості, аналітична психологія та психотерапія (доцент Н. В. Артюхіна); психологія особистісного розвитку (росту), особистісні кризи, екофасілітація, закономірності життєвого шляху (доцент В. М. Буганова); вікова психологія, соціальний інтелект, психологія важковиховуваних підлітків (доцент Н. Л. Каменська); психосемантика та психологія свідомості, психологія особистості та мистецтва, політична психологія (доцент М. М. Тепляков); системні механізми електрогенези мозку у тварин і людини та моделювання психічної діяльності (доцент Б. О. Лобасюк).

На кафедрі існує навчальна лабораторія психодіагностики (керівник — Т. В. Мезенцева). Метою і завданнями лабораторії є: навчання студентів володінню психодіагностичним інструментарієм та проведенню психодіагностичного (психофізіологічного, психологічного та соціально-психологічного) дослідження; проведення психологічного оцінювання і постановки психологічного діагнозу; прогнозування та підбір корекційних або розвивальних заходів; сприяння розвитку та підтримці традицій психологічної науки в університеті.

6.15. Кафедра соціальної та прикладної психології

Дослідницька діяльність співробітників кафедри окреслюється такими головними напрямками: дослідження з методологічних та методичних проблем професійної діяльності, зокрема технологічних; життєвої позиції та професійної кар'єри (професор В. І. Подшивалкіна); психологія переважаючої поведінки в складних та екстремальних умовах (професор Н. В. Родіна); історичне самопроєктування, розвиток колективного світогляду представників допоміжних професій та акме-практик для молоді (професор О. В. Яремчук); дослідження ціннісних орієнтацій керівників середньої ланки, проблем подолання психологічних бар'єрів у персоналу організації в інноваційних процесах (доцент А. А. Бефані); стратегія подолання стресу працівників з різним рівнем стресостійкості (доцент М. Е. Белова); вікова психологія та психолого-педагогічні засади об'єктивності оцінювання вчителем успішності навчальної діяльності школярів (доцент О. Д. Вішталенко); вивчення аутодеструктивної поведінки та смислової сфери особистості, психологічних парадоксів в творчості (доцент М. П. Гусакова); психологія професійної діяльності, зокрема психологічні особливості художньої діяльності артистів цирку (доцент К. Г. Дементьєва); педагогічна психологія, педагогічна майстерність (доцент О. М. Кіріченко); юридична психологія, темпоральний підхід до профілактики протиправної поведінки підлітків (доцент А. Ш. Коваль); інженерна психологія, психологія прийняття управлінських рішень (доцент О. І. Санніков); психолінгвістика діалогу та художніх текстів, психологія читання (доцент Н. В. Сапригіна); психологія уяви, психологія розвитку креативності (доцент Л. І. Шрагіна); проблеми білінгвізму дорослих (кандидат психологічних наук В. В. Пундев).

6.16. Кафедра диференціальної та спеціальної психології

Співробітники кафедри розобляють наступні напрями психологічної науки: професор Т. П. Вісковатова — юридична психологія, особистість на перетині сучасних напрямів психологічної науки, дослідження з порушень в психофізичному розвитку; реабілітація дітей з психофізичними порушеннями та їх оточення; розробка психодіагностичних та психокорекційних засобів;

- професор Т. П. Чернявська — актуальні проблеми психології менеджменту, бізнесу; професійна самореалізація; мотивація професійної діяльності; маркетингове мислення; комунікація у бізнесі; управління конфліктами; консультування у галузі розвитку людських ресурсів;
- доцент А. Л. Душка — взаємодія особливої дитини з оточуючими; сприйняття цієї дитини близькими для неї людьми і розвиток самої дитини як особистості;
- доцент О. І. Кононенко — особистість на перетині сучасних напрямів психологічної науки, генеза та детермінанти перфекціонізму особистості, самосвідомість та самоствавлення особистості; психологічні особливості толерантності особистості в сучасних умовах суспільства;
- доцент М. А. Крюкова — особливості становлення психологічної та юридичної жертви, основні детермінанти суб'єктивного благополуччя особистості;
- доцент О. Д. Літвіненко — психологія часу, психологічні особливості ритмічної структури психіки індивіда, можливості казкотерапії як сучасного психотерапевтичного та наративного методу у психологічній практиці;
- кандидат психологічних наук Ю. Б. Цуканова — експериментальний метод в психології; ілюзії зорового сприймання; переживання часу людиною; індивідуальні особливості людини.

Розділ 7

Інститут соціальних наук²⁶⁷

Інститут соціальних наук ОНУ імені І. І. Мечникова — один з наймолодших та динамічних його підрозділів. Одеський інститут політології і соціального управління був організований згідно з постановою політбюро ЦК КПУ від 14 серпня 1990 року на базі Одеської вищої партійної школи. 8 квітня 1992 року Кабінет міністрів ліквідував вищезгаданий інститут, а його студенти й викладачі висловили побажання приєднатися до ОДУ. Новий етап в підготовці соціологів і політологів в Одесі розпочався з 27 лютого 1992 року. Саме в цей день рада ОДУ, враховуючи рішення Верховної Ради, Одеської обласної і міської рад народних депутатів, звернення колективу ліквідованого інституту, а також потребу регіону і країни в кваліфікованих політологах та соціологах, постановила створити в структурі університету з березня того року факультет соціально-політичних наук (соціології, економіки та політології).

4 березня 1992 року вийшов наказ МОН про відкриття в ОДУ спеціальностей «соціологія» і «політологія та соціальне управління». Тоді згідно з потребами удосконалення управління навчальним процесом вчена рада ОДУ, виходячи з його статуту, прийняла рішення реорганізувати новостворений факультет в Інститут соціальних наук у складі університету. Це рішення було підтримано управлінням освіти облдержадміністрації і міністром освіти України. Таким чином 1 січня 1994 року з'явився ІСН ОДУ.

Створення такого інституту дало змогу налагодити багатоступеневу підготовку фахівців у галузі соціології, соціальної роботи, політології та соціального управління, конче потрібних для розбудови незалежної України, розширити наукові дослідження, розпочати підвищення кваліфікації керівних кадрів соціальної сфери, посилити гуманізацію та гуманітаризацію навчального процесу в держуніверситеті, швидше інтегруватися у світову систему освіти. Для здійснення цих завдань інститут мав на той час достатній науковий потенціал з соціально-гуманітарних знань, кваліфікований навчально-допоміжний персонал. Тут діяли дві спеціалізовані ради із захисту кандидатських дисертацій, лабораторія обчислювальної техніки, наукова бібліотека.

В 1996 році з метою впорядкування структури університету та формування і розвитку нових спеціальностей в складі підрозділів відповідного напрямку до ІСН була передана підготовка спеціальностей «Міжнародні відносини» і «Філософія», що раніше здійснювалась на історичному та хімічному факультетах, а також введена кафедра філософії природничих факультетів.

2000 року, внаслідок активної діяльності керівництва і викладачів відділення філософії зі створення факультета філософії, цей підрозділ був виведений із структури ІСН. Щодо підготовки фахівців з міжнародних відносин, то з метою поліпшення організації і поглиблення змісту навчального процесу з означеної спеціальності на підставі рішення вченої ради університету від 28.06.1996 та наказу ректора була створена кафедра міжнародних відносин ІСН, яка стала випускаючою зі спеціальності «Міжнародні відносини».

З 1994 по 1996 рік директором ІСН був професор О. П. Якубовський. Після нього з квітня 1996 по вересень 2010 року інститут очолював доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України І. М. Коваль, обраний на посаду ректора ОНУ імені І. І. Мечникова у 2010 році. Із вересня 2010 року ІСН очолює кандидат історичних наук, доцент В. В. Глебов. До складу інституту входять 4 кафедри: політо-

²⁶⁷ Автор передмови В. В. Глебов.

логії (завідувач — професор В. В. Попков); соціології (завідувач — професор В. М. Онищук); міжнародних відносин (завідувач — професор І. М. Коваль); історії і світової політики (завідувач — доцент М. А. Шевчук).

7.1. Кафедра міжнародних відносин²⁶⁸

Підготовка спеціалістів з міжнародних відносин почалася з 1994 року на кафедрі нової й новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету ОДУ. Окрема кафедра міжнародних відносин в ІСН була створена у вересні 1996 року шляхом поділу співробітників кафедри нової й новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету²⁶⁹. Перший випуск студентів спеціальності «Міжнародні відносини» відбувся в 1999 році. Крім того, кафедра забезпечує спеціальності «Соціологія» в ІСН, «Історія» на історичному факультеті, «Міжнародні економічні відносини» в Інституті математики, економіки й механіки ОНУ.

Засновником та першим керівником кафедри був доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки й техніки України, академік УАПН С. Й. Аппатов. Його наукові розвідки розпочалися у 1960-ті роки і заклали основу для досліджень та викладання в галузі теорії, історії та історіографії міжнародних відносин і зовнішньої політики держав. Особливу увагу вчений приділяв вивченню зовнішньої політики США і зовнішньополітичної думки, місця та ролі України на міжнародній арені, державної безпеки, основних принципів зовнішньої політики, її основних напрямів та концептуальних засад²⁷⁰. У червні 1992 року професор Аппатов заснував Центр міжнародних досліджень як складову частину ОДУ, яка стала підрозділом для проведення досліджень в галузі міжнародних відносин, зовнішньої політики та безпеки. Вчений керував Центром з 1992 по 1999 рік, потім його змінив В. Дубовик.

З 1999 року кафедрою керує доктор політичних наук, професор І. М. Коваль. Він захистив кандидатську дисертацію у 1982 році (спеціальність «Всесвітня історія»), а у 2000-му — докторську на тему «Концептуальне оформлення східноєвропейської політики США на початку процесу глобальних трансформвань» (спеціальність «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»). У 2001 році йому присвоєно вчене звання професора кафедри міжнародних відносин; у 2004 — звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Сфера наукових інтересів вченого стосується концептуальних засад та безпекових вимірів сучасних міжнародних відносин, зовнішньої політики України, США та країн Центрально-Східної Європи. Професор І. М. Коваль має понад 80 виданих наукових праць, у тому числі за кордоном; зокрема брав участь у створенні колективних монографій «США і світ ХХІ століття», «Геополітика: енциклопедія», «Историческая психология: истоки и современное состояние»²⁷¹.

На кафедрі працює також професор О. І. Брусиловська, яка захистила докторську дисертацію в 2008 році. Вона опублікувала більше 70 наукових робіт, у тому числі монографію «Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни». Її статті у наукових фахових виданнях були присвячені зовнішній політиці та трансформації посткомуністичних країн Європи, відносинам України з країнами Центральної та Східної Європи²⁷². Професор Брусиловська активно співробітничала з польськими та болгарськими науковими центрами й часописами (Краків, Люблін, Ольштин, Софія).

На 2014 рік на кафедрі працювали 12 доцентів, 13 старших викладачів та 5 викладачів. Особливістю кафедри є те, що вона об'єднує спеціалістів історико-політологічної секції (це доценти — кандидати політичних наук К. В. Вакарчук, О. І. Войтович, С. В. Гле-

²⁶⁸ Автор О. І. Брусиловська.

²⁶⁹ Історія Одеського університету (1865–2000). — Одеса, 2000. — С. 163.

²⁷⁰ Appatov S.I. // Who is Who in the World. — New York, 1999. — P. 68.

²⁷¹ Коваль Ігор Миколайович // ПОНУ. — Одеса, 2005. — Т. 3. — С. 83–85.

²⁷² Брусиловская Ольга Ильинична // Наукова еліта Одещини. — Одеса, 2006. — Ч. 2. — С. 35.

бов, В. А. Дубовик, А. М. Захарченко, О. В. Романова, П. А. Сіновець, кандидати історичних наук В. В. Глебов та М. С. Покась; старший викладач Д. К. Побле; викладачі — кандидати політичних наук Ж. Б. Ігошина та І. В. Максименко, Д. В. Кузьмин) та секції східних мов. Арабську мову викладають доценти — кандидат наук І. В. Зубаренко, кандидат наук К. І. Кулешова, старший викладач Д. К. Побле; новогрецьку викладають старші викладачі — кандидат педагогічних наук О. В. Сніговська, кандидат наук О. В. Петкова, А. В. Малахіті; турецьку — доцент, кандидат філологічних наук Е. Х. Мініахметова, старші викладачі — Х. К. Мініахметов, Ю. М. Тарасюк, А. І. Шаглі, К. І. Відімска; японську — старші викладачі В. І. Мігдальська, Д. І. Мігдальський та О. В. Велика; з 1999 по 2013 рік іврит викладав старший викладач О. А. Бейдерман; з 2013 року започатковано викладання китайської мови.

Викладання арабської, новогрецької, турецької мов та івриту було розпочато 1994 року. Студенти-міжнародники виявили особливий інтерес до вивчення турецької мови. Цьому сприяла важливість сучасної Туреччини як сусіда та стратегічного партнера України, її культури, національних традицій, звичаїв та обрядів. Наполегливою працею викладачі також формували інтерес студентів до сучасної Греції як православної держави та економічного партнера України, до культури Еллади, національних традицій, звичаїв та обрядів. У 1996 році при Інституті математики, економіки та механіки ОДУ було створено на волонтерській основі Центр вивчення японської мови, економіки та культури «ХІКАГЕ». 1998 року Центр було перетворено на підрозділ ОНУ імені І. І. Мечникова, а 2003 року в ІСН почали вивчати японську мову. Викладачі В. І. та О. І. Мігдальські видали «Базову граматику японської мови», яка стала першою в Україні²⁷³. Нарешті, 2003 року на кафедрі було розпочато викладання японської мови, а восени 2012 року студенти-міжнародники отримали змогу вивчати ще одну мову — китайську. Значна кількість студентів, що обрала її вже в перші роки викладання, говорить про великий інтерес молоді до сучасного Китаю, його культури, традицій, звичаїв та обрядів цієї великої цивілізації як одного з нових центрів сили сучасної системи міжнародних відносин.

Характерним моментом у розвитку викладання східних мов в ІСН стало створення відповідних центрів. У 2003 році першим став Центр турецької мови та культури. Завдяки підтримці Генерального консульства Туреччини в Одесі та Турецького агентства зі співробітництва та розвитку (ТІКА) центр був забезпечений великою бібліотекою, комп'ютером, цифровим телевізором та ін. У 2012 році відбулося відкриття вже другого кабінету центру. У 2012 році відбулося відкриття Центру дослідження японської мови та культури; у 2013 — Центру досліджень новогрецької мови та культури. З підтримкою Генерального консульства Греції в Одесі, Міністерства освіти й довічного навчання Грецької республіки, Грецького фонду культури в Одесі грецький центр ІСН був забезпечений бібліотекою, інтерактивною дошкою, картами та ін. Того ж року був створений Китайський культурний центр та з підтримкою Генерального консульства КНР в Одесі забезпечений великою бібліотекою, комп'ютером та ін.

Для вивчення східних мов на відділенні «Міжнародні відносини» відводиться 10 годин на тиждень. Викладання ведеться за розробленими викладачами-науковцями кафедри авторськими курсами. Педагоги кафедри опублікували десятки наукових статей з широкого кола питань філології та сходознавства. На даний момент викладання східних мов значною мірою забезпечується за рахунок авторських підручників та посібників, розроблених викладачами кафедри міжнародних відносин ІСН. Великий внесок належить Е. Х. Мініахметовій, В. І. та Д. І. Мігдальським, В. І. Рижих. Зокрема видані навчальний посібник в 4 книгах «Турецька мова», навчальний посібник в 2 книгах «Глагольная система арабского литературного языка», серія «Сучасна японська мова», навчально-методичний посібник з японської мови у 4 части-

²⁷³ Мігдальська В. І., Мігдальський О. І. Базова граматику японської мови. — Одеса, 2000.

нах²⁷⁴. Викладання китайської мови ведеться за допомогою підручників, розроблених китайською організацією HANBAN.

Сьогодні колектив кафедри включає не тільки українських педагогів постійного складу, а й викладачів, що регулярно приїжджають з Туреччини по лінії Міністерства освіти Туреччини й ТІКА; викладача, який щороку відряджається Міністерством освіти і довічного навчання Греції; викладача по лінії Міністерства освіти Китаю; викладачів з Єгипту.

Щороку кількість студентів відділення «Міжнародні відносини», які вивчають турецьку мову, сягає близько 120 осіб, арабську — до 70 осіб, китайську та японську — приблизно по 60 осіб, новогрецьку — до 30 осіб, іврит — до 10 осіб. Наші студенти мали змогу вдосконалити свої знання стажуванням у Греції, Єгипті, Йорданії, Китаї, Лівані, Сирії, Туреччині, Японії.

Кожного року студенти беруть активну участь і демонструють високі досягнення на Всеукраїнських олімпіадах. Вони активно долучаються до заходів культури, святкових концертів, промислових і торговельних виставок за участю представників провідних грецьких, турецьких, японських компаній. Під егідою Генерального консульства Греції та Грецького фонду культури в Одесі студенти беруть участь у заходах з нагоди грецьких національних свят, відповідних лекторіях, семінарах, конференціях тощо.

Завдяки високому рівню підготовки наші випускники успішно працюють в структурі МЗС, дипломатичних представництвах України за кордоном, у Посольствах Японії й Туреччини в Україні, Генеральних консульствах Турецької та Грецької республік в Одесі, одеському офісі з торговельно-економічних питань Генерального консульства Греції, Торговому аташаті Туреччини в Одесі. Крім того, вони працюють викладачами на курсах східних мов та дипломованими перекладачами у бюро перекладів, авіакомпаніях, зокрема в представництві провідної турецької авіакомпанії «Турецькі авіалінії» в Одесі, крьюінгових і туристичних агенціях, великих та середніх приватних підприємствах та організаціях.

У рамках кафедри проводяться дослідження з вивчення зовнішньої політики та міжнародних відносин. В результаті багаторічних наукових досліджень колективу кафедри була створена самостійна наукова школа з вивчення теорії, історії та історіографії міжнародних відносин (школа Аппатова), а також діє Центр міжнародних досліджень (ЦМД), у якому співробітничать провідні викладачі кафедри. Його співробітники беруть участь у різних заходах з метою видання наукових публікацій, проведення конференцій і семінарів. ЦМД залучений до пошуку відповідних грантів та виконання науково-дослідницьких проектів, підтримує стосунки з низкою професійних організацій-партнерів. Бібліотека центру складається з солідної колекції джерел багатьма мовами, від монографій та періодичних видань до підручників та матеріалів конференцій, зокрема різноманітної наукової періодики з галузі міжнародних відносин і зовнішньої політики англійською мовою.

Співробітники ЦМД належать до різноманітних українських та міжнародних професійних асоціацій та організацій. Вони брали участь у численних програмах обміну, таких як Фулбрайтівська (С. Аппатов, В. Глебов, В. Дубовик, І. Коваль, П. Райнов), Regional Scholar Exchange Program (RSEP) (В. Глебов, В. Дубовик, І. Коваль), Contemporary Issues Program (С. Глебов, В. Дубовик), Community Connections Program (О. Войтович), CEU Summer University (О. Брусилівська, М. Воротнюк, В. Дубовик, А. Захарченко), US

²⁷⁴ Мигдальская В. И. Идиомы. Пословицы. Афоризмы. — Одесса, 2012; її ж: Рякуго: сокращения в современном японском языке. — Одесса, 2013; Минахметова Э. Х. Турецкий язык: кн. 1. — Одесса, 2004; її ж: Турецкий язык: кн. 2. — Одесса, 2006; її ж: Турецкий язык: кн. 3. — Одесса, 2011; її ж: Турецкий язык в международно-правовых документах и нормативно-правовых актах: кн. 4. — Одесса, 2011; Рижих В. І. Дієслівна система арабської літературної мови: кн. 1. — Одеса, 2002; його ж: Глагольная система арабского литературного языка: кн. 2. — Одесса, 2009.

Summer and Winter Institutes on National Security (А. Захарченко, П. Сіновець), ReSET (О. Брусиловська, А. Захарченко, М. Покась) та ін.

В 2007–2012 роках кафедра міжнародних відносин виконувала роботу «Міжнародні відносини і політика держав в умовах глобальних трансформацій: концептуальні виміри та зовнішньополітична практика» (№ державної реєстрації 0107U012509).

Головна тематика наукової роботи кафедри лежить у площині вивчення міжнародних відносин і зовнішньої політики держав, американістики, єврознавства та сходознавства. Серед дослідницьких напрямів можна виділити: принципи й напрямки зовнішньої політики України (В. Дубовик), відносини України з країнами Центральної та Східної Європи (І. Коваль, О. Брусиловська), Україна в Чорноморському регіоні (С. Глебов), Україна та США (В. Дубовик), Україна та Росія (О. Войтович), Україна та Китай (М. Покась), Україна та країни Близького та Середнього Сходу (В. Глебов, А. Захарченко, І. Зубаренко, П. Сіновець), Україна й країни БРІК (К. Вакарчук), проблеми європейської інтеграції (Д. Кузьмин, І. Максименко, О. Романова).

У 1993–1998 роках в Одесі відбулися 5 міжнародних круглих столів з питань російсько-українських відносин (з колегами з Інституту міжнародних економічних і політичних досліджень РАН). У 2002–2004 роках в ЦМД пройшли 3 семінари-практикуми з розробки європейських досліджень; постійно проводяться літні школи з актуальних проблем світової політики. Кафедрою спільно з іншими кафедрами ІСН були проведені, починаючи з 2003 року, 5 міжнародних конференцій «Одеські читання з соціальних наук» під загальною назвою «Соціокультурна й політична інтеграція: локальний, регіональний і глобальний виміри». З 2010 року регулярно проходять Апататовські читання з проблем міжнародних відносин у формі міжнародних наукових конференцій. У 2008–2012 роках був здійснений масштабний проект «BRIDGE — Зміцнення взаєморозуміння і співпраці ЄС з Білоруссю, Молдовою, Росією та Україною» (під егідою Європейської комісії).

Серед організованих кафедрою та ЦМД міжнародних конференцій і семінарів можна виділити такі: 17 конференція «Європа регіонів» під егідою Ради Європи на тему «Регіоналізм як засіб сприяння демократії, стабільності й розвитку» (1996); «Україна і європейська безпека» (1996); «Україна і Росія: регіональні напрямки зовнішньої політики у 1990-ті роки» (1999); «Регіональна динаміка у басейнах Чорного та Каспійського морів» (2000); «Україна в контексті глобальних та регіональних змін» (2003); «Україна, Польща та НАТО: регіональна безпека Центральної та Східної Європи в період трансформації НАТО» (2003); «Словаччина та Україна: обмін досвідом з питань європейської інтеграції» (2004)²⁷⁵; «Європейська інтеграція як інструмент реформ в країнах Чорноморського регіону» (2005); «Регіональна безпека Чорного та Каспійського морів: заморожені конфлікти, нові завдання та адекватні відповіді» (2006); «Регіональна безпека та співробітництво в Чорноморському регіоні» (2006); «Заморожені конфлікти в розширеному регіоні Чорного моря» (2008)²⁷⁶.

Наукові пошуки співробітників кафедри представлені результатами досліджень сучасних концептуальних парадигм розвитку міжнародних відносин і практичного втілення зовнішньої політики держав в умовах глобальних трансформацій; розроблена класифікація нових викликів міжнародної безпеки на початку ХХІ століття, система оцінювання міжнародних ризиків на середньострокову перспективу до 2020 року як для окремих перспективних регіонів, так і для України з урахуванням наслідків першої хвилі міжнародної фінансової кризи й подальшої розробки світових економічних проблем. Були систематизовані наукові установи, центри й виші України та СНД, які займаються дослідженнями в області міжнародних відносин, шляхом створення

²⁷⁵ Інтеграція у світову науку // Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова за роки незалежності України. 1991–2005 рр. — Одеса, 2005. — С. 217.

²⁷⁶ Науково-дослідна робота і міжнародні зв'язки кафедри міжнародних відносин [Електронний ресурс]. — URL: <http://onu.edu.ua/uk/structure/institutes/isn/interrelations/>

електронної бази даних; узагальнені теоретичні підходи до вивчення міжнародних відносин і світової політики; виявлені, класифіковані й представлені в електронному каталозі нові виклики міжнародної безпеки на початку XXI століття; класифікований склад акторів головних регіональних підсистем міжнародних відносин та їхньої зовнішньополітичної діяльності в контексті глобалізації процесів у них; запропоновані дані досліджень геополітичних і цивілізаційних складових, які формують зовнішньополітичну стратегію України.

Результати спільних наукових розробок співробітників кафедри втілені, зокрема, в колективних монографіях²⁷⁷. Для забезпечення навчального процесу підготовлено десятки методичних видань, зокрема затверджені МОН України підручник для студентів вишів «Політологія» (відповідальний редактор І. Коваль)²⁷⁸, навчальний посібник для студентів вишів «Посткомуністичні трансформації країн Східної Європи» (О. Брусиловська)²⁷⁹ та інші²⁸⁰.

Починаючи з 2003 року, в ІСН випускається журнал «Вісник ОНУ» (Серія «Соціологія й політичні науки»). Згідно з постановою президії ВАК України 2010 року він пройшов повторне ліцензування і був визнаний фаховим виданням з соціології та політичних наук. За період видання в ньому було опубліковано більше 250 статей викладачів та аспірантів кафедри міжнародних відносин.

²⁷⁷ «Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України», «Євроатлантична інтеграція України: глобальний та регіональний виміри», «Європейська інтеграція та процеси внутрішньої трансформації: українські перспективи та португальський досвід», «Реформування сектора безпеки в країнах Чорноморського регіону: досвід для України», «Стратегічні пріоритети політики України в Чорноморському регіоні», «Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі», «Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності», «Україна в системі міжнародних заходів щодо Придністровського врегулювання: пріоритети та інструменти», «Україна та європейська безпека / Ukraine and European Security», «Україна у 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку», а також колективні та персональні монографії з участю С. Глебова (Security Under Global Pressure, Europeanization and Democratisation: Institutional Adaptation, Conditionality and Democratisation in EU's Neighbour Countries, Globális Biztonsági Kihívások, NATO Szerepvállalások és Közép-Európa, The Future of Europe: A view from Danube Region, Before and After Accession — Ukraine and Poland in Integrating Europe, Changing Dynamics of the Danubian Region, Military Bases: Historical Perspectives, Contemporary Challenges, Neighborhood Challenge: The European Union and Its Neighbors, Identities and Politics During the Putin Presidency. The Foundations of Russia's Stability, Russian Politics and Law, Anchors of Democracy: The Black Sea, Security and Cross-Border Cooperation in the EU, the Black Sea Region and Southern Caucasus, Governance and dialogue: the Black Sea); з участю В. Дубовика (Perceptions of NATO and the New Strategic Concept, Ukraine and Georgia in the context of political, economic and security transformations: implications and perspectives, Eastern Views on European Enlargement); з участю А. Захарченко («Арабсько-ізраїльський конфлікт: проблеми врегулювання на сучасному етапі», «Політика США, ЄС і Росії в контексті основних проблем безпеки Близького Сходу та її врахування у політиці України», Globalization and Its Defining Moments); з участю П. Сіновець («Двуликий Янус, или Теория ядерного сдерживания в XXI веке», «Нова архітектура європейської системи ПРО у планах США: глобальні стратегічні наслідки і значення для України», Deterrence and the Nuclear Superpowers After the Cold War); з участю Ж. Ігошиної («Трансформація арабських країн у контексті процесів глобалізації», «Стратегія активізації співпраці України з державами Перської затоки»).

²⁷⁸ Політологія. — Харків, 2012.

²⁷⁹ Брусиловська О. І. Системні трансформації посткомуністичних країн Європи. 1989–2009. — Одеса, 2011.

²⁸⁰ «Основи підготовки майбутніх фахівців до іншомовного ділового спілкування в мультикультурному середовищі класичного університету» (О. Сніговська); навч.-метод. пос. «Історія міжнародних відносин (сер. III тис. до н.е. — сер. XVII ст. н.е.)» (О. Брусиловська, І. Коваль), «Проблеми Чорноморського регіону» та «Зовнішня політика Росії» (С. Глебов), «Інтегративна підготовка майбутніх фахівців до професійно-орієнтованої міжкультурної комунікації: національний та соціокультурний контекст» (О. Сніговська); метод. пос. «Історія країн Європи і Америки» (І. Коваль, О. Войтович), «Зовнішня політика США» (І. Коваль, В. Дубовик), «Зовнішня політика країн Східної Європи» (О. Брусиловська), «Зовнішня політика країн Західної Європи» (О. Войтович), «Проблеми регіональної безпеки Близького та Середнього Сходу» (А. Захарченко), «ЄС в системі міжнародної безпеки XXI ст.» (О. Романова), «Дипломатична та консульська служба України» (П. Сіновець); хрестоматії у 5 кн. «Радянський Союз у спогадах сучасників» (О. Войтович).

7.2. Кафедра політології²⁸¹

Обставини, що склалися в Радянському Союзі в період перебудови (1986–1991), вимагали корінного перегляду звичних форм і методів соціального спілкування, стимулювали політичну свідомість та активність народу. Як наслідок виникла потреба глибокої перебудови викладання суспільних наук в університетах, нової якості освіти, світоглядної й гуманітарної підготовки фахівців з «новим мисленням». Розпочався процес становлення науки про політику та усвідомлення її значення, що потребувало нових підходів до її вивчення. Рішенням вченої ради ОДУ в січні 1990 року кафедра історії КПРС була перейменована в кафедру політичної історії ХХ століття, а кафедра наукового комунізму — в кафедру теорії соціалізму і політичної соціології. У березні того ж року почалася організація викладання в університеті курсів політології, соціології, соціальної психології.

За ініціативою кафедри і завдяки її наполегливим зусиллям у квітні 1991 року наказом ВАК України була створена перша в країні спеціалізована рада К 068.24.12 із захисту кандидатських дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата політичних наук за трьома спеціальностями: «історія і теорія політичної науки», «політичні інститути і процеси», «політична культура та ідеологія». Всі ці перетворення дозволили підняти гуманітарну освіту в університеті на новий, більш досконалий рівень. Чималий внесок в цю справу зробила кафедра політології.

У процесі становлення кафедри й розробки нової спеціальності було подолано чимало труднощів. Навчальний план підготовки професійного політолога створювався за відсутності будь-яких нормативних документів. Активно вивчався зарубіжний досвід. Для читання окремих курсів запрошувалися викладачі, фахівці політичних наук із США, Великобританії, Німеччини, Франції.

Колектив кафедри комплектувався головним чином з фахівців у галузі філософії та історії. На кафедрі відбувалися активні дискусії про зміст підготовки професійного політолога, суть політологічної науки, політичну владу, політичне майбутнє українського суспільства і місце у ньому професійних політичних експертів. В активному пошуку і творчих дискусіях народжувався план підготовки професійних політологів і програма навчального курсу політології для студентів всіх спеціальностей ОДУ.

Першопроходцями політичної науки в університеті стали професори Д. Н. Щербаків, Д. С. Шелест, Л. А. Ануфрієв, В. В. Попков, М. І. Мілова, С. І. Дмитрієва, Е. А. Подмазко; доценти К. П. Неделько, Г. В. Ревенко, Ф. В. Резнік, А. І. Скрипник, Н. Е. Степанова, Ю. С. Кравченко; викладачі А. В. Хрустінський, В. Ф. Сиволога, В. Н. Ковальчук. Органічно влилися до складу кафедри випускники ІСН і кафедральної аспірантури — доценти О. Ю. Хорошилов та М. І. Миколаєва, викладачі кандидати політичних наук М. А. Шабанов, А. В. Григор'єв, В. Н. Дідук.

У 1994 році відбувся перший випуск політологів (60 осіб) з числа студентів, переведених з Інституту політології і соціального управління. Це був перший випуск фахівців-політологів в Україні. А наступного року кафедра випустила політологів вже з числа прийнятих в 1991 році випускників середніх шкіл.

У 2003 році МОН України провело акредитацію спеціальності «Політологія». Університет отримав ліцензію на підготовку бакалаврів, спеціалістів і магістрів політології. Завідувачем кафедри був затверджений професор Л. А. Ануфрієв, що на той час обіймав посаду проректора університету. Того року на кафедрі була створена аспірантура.

²⁸¹ Автор В. В. Попков.

Спільно з керівництвом ІСН кафедра політології активно сприяє формуванню ринку праці для випускників-політологів по 4 напрямках: державні установи і управлінські структури, засоби масової інформації, науково-дослідні підрозділи та вищі навчальні заклади III й IV рівнів акредитації. Відповідно до такої стратегії здійснюється виробнича політологічна практика в обласних, міських і районних управлінських структурах, регіональних відділеннях політичних партій, міських та обласних газетах, журналах, радіо і телевізійних компаніях, наукових установах, навчальних закладах.

Для вироблення педагогічних навиків студентів, що орієнтуються на роботу в навчальних закладах України, розроблена система педагогічної практики. По-перше, студенти практикуються в середніх школах; по-друге, організована асистентська практика для підготовки до педагогічної роботи у вищій школі. Навчання в університеті завершується двомісячною переддипломною практикою. Проте в контексті соціальних проблем сучасного українського суспільства питання про працевлаштування випускників-політологів продовжує залишатися гострим. Проведений в Одеській області моніторинг показав, що 80 % з більш ніж 300 посад, які повинні займати політологи, займають особи без професійної політологічної підготовки.

На кафедрі ведеться плідна наукова робота в галузі політичної науки. Помітним внеском в розробку теоретичних і практичних проблем політичної науки стала реалізація таких наукових тем, як «Політична діяльність в демократичному суспільстві», «Національне питання на Півдні України: політологічний аспект», «Дослідження політичної взаємодії в умовах трансформації суспільства», «Дослідження політичних аспектів адаптаційних практик в перехідних суспільствах». Була проведена низка науково-практичних конференцій з актуальних проблем політичної науки і практики; одна з них — «Соціально-політична взаємодія в сучасній Україні. Вибір шляхів державного розвитку» — спільно з Одеською обласною радою і облдержадміністрацією. Рекомендації конференції були направлені в комісії Верховної Ради України.

Колектив кафедри спільно з Центром по вивченню міжнародних стосунків РАН та Академії управління при Президентові України взяв участь у підготовці три томної праці «Багатонаціональний одеський край», виданої в Москві (том I — «Етнополітична модернізація», том II — «Етнополітична стратифікація», том III — «Етнополітична мобілізація»). Співробітники кафедри підготували підручник з політології. У 2013 році опублікований збірник праць вчених кафедри «Дослідження політичної взаємодії в умовах трансформації суспільства».

Кафедра політології бере участь у міжнародних програмах, співпрацюючи із спорідненими кафедрами Московського держуніверситету та університету міста Регенсбург (Німеччина). 10 студентів-політологів ІСН ОНУ і 10 баварських студентів-політологів пройшли тренінги в Одесі й Регенсбурзі по програмі «Культура конфлікту». При кафедрі політології пройшла стажування стипендіат Фонду Фулбрайта — громадянка Нової Зеландії Рут Фішер Сміт (2012). Професор В. В. Попков у 2009, 2010, 2012 роках взяв участь в роботі Всесвітнього форуму «Діалог цивілізацій» (острів Родос, Греція) і міжнародному колоквиумі «Арістотель і сучасні соціальні процеси» (Париж, Сорбонна, 2013), спільно з іракським дослідником видав монографію «Історико-цивілізаційна методологія А. Тойнбі» (2014, Ірак, Наджаф).

Кафедра здійснює підготовку аспірантів спеціальностей «Теорія та історія політичної науки», «Політичні інститути і політичні процеси», «Політична культура та ідеологія». За період роботи кафедри тут захищена 31 дисертація на здобуття ступеня кандидата політичних наук. На кафедрі готуються кандидатські дисертації здобувачів з Палестини, Іраку, Сирії, Йємену. Аспіранти кафедри беруть участь в програмах наукового обміну з молодими вченими з Польщі. Випускники-політологи Д. В. Яковлев, Н. О. Гедікова, А. В. Музиченко стали докторами наук; 6 випускників аспірантури поповнили професорсько-викладацький склад кафедри політології.

З листопада 2013 року кафедру очолює доктор філософських наук, професор В. В. Попков. Кафедра діє як базова для вчених політологічного напрямку в Одесі та регіоні.

7.3. Кафедра соціології²⁸²

Кафедра соціології у складі ОНУ заснована 1992 року у зв'язку з реорганізацією Одеського інституту політології і соціального управління та перетворення його у факультет соціології, економіки та політології. Спеціальність «Соціологія» була відкрита 1991 року в межах названого інституту, а перший випуск спеціалістів-соціологів відбувся 1994 року за трирічною програмою. Перший випуск по п'ятирічній програмі прийшовся на 1996 рік. Засновником і першим завідувачем кафедри до 2003 року була доктор філософських наук, професор Н. О. Победа. З 2003 року кафедрою керує доктор соціологічних наук, професор В. М. Оніщук.

Зародження соціології в Одесі пов'язане з ім'ям видатного соціолога, одного з засновників сучасної української соціології, лідера Одеської школи соціології І. М. Попової. Закінчивши філософський факультет Ленінградського держуніверситету, вона з 1953 року почала працювати на кафедрі філософії ОДУ. В 1961 році вона захистила кандидатську дисертацію з соціологічної проблематики «Психологізм як характерна риса сучасної американської соціології» і в 1969 році створила науково-дослідницьку соціологічну групу, з якої, власне кажучи, і починається Одеська школа соціології. В 1970–1975 роках І. М. Попова, будучи завідувачкою відділу соціології Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР, створює науково-дослідну соціологічну групу, яка охопила своїми дослідженнями судноремонтні заводи всього СРСР. Дослідження проводились також і в морських портах. Ця група під її керівництвом розробила методичну базу для оперативної соціологічної роботи на промислових підприємствах.

У 1975 році І. М. Попова і основний склад групи — В. Б. Моїн, М. Б. Кунявський, Г. П. Безсокирна — повернулися в ОДУ, де при кафедрі філософії гуманітарних факультетів було утворено соціологічний підрозділ, співробітники якого вивчали громадську думку і соціальне самопочуття населення, його матеріальне становище, соціально-економічну та політичну орієнтацію, уявлення про соціальну справедливість, а також електоральну поведінку, міжнаціональні відносини, культурно-мовну ситуацію і багато інших феноменів масової свідомості і поведінки. За результатами досліджень І. М. Попової та її колег були опубліковані 3 колективні монографії (Проблеми соціального регулювання на промислових підприємствах, 1973; Свідомість і трудова діяльність (ціннісні аспекти свідомості, вербальна і фактична поведінка у сфері праці), 1985; Соціальні уявлення та інтереси в масовій свідомості, 1989) та наукові статті. Вчені створювали і надавали інформаційно-аналітичні записки до органів управління і громадських організацій; результати досліджень широко оприлюднювалися також через ЗМІ.

З 1992 року, з дня утворення кафедри соціології в ОНУ, І. М. Попова була професором цієї кафедри. Вона була науковим керівником понад 30 кандидатських досліджень з філософії та соціології, деякі з її учнів стали докторами наук. З 1991 по 2003 рік вона була незмінним головою бюро Південноукраїнського відділення Соціологічної асоціації України (САУ), в 2007 році була обрана головою Комісії з професійної етики САУ і очолювала її до своєї смерті.

Головний внесок І. М. Попової в соціологію полягає у використанні системного підходу для розрізнення об'єктивно-предметної та суб'єктивно-ціннісної соціологічної методології, а також в обґрунтуванні плідності даного розрізнення для вирішення основних соціологічних проблем: розуміння специфіки ціннісної свідомості, взаємин свідомості та діяльності, вербальної та фактичної поведінки. Вона ввела в науковий

²⁸² Автор В. М. Оніщук.

обіг концепт «подвійності людського досвіду», виділяючи культурно-символічний досвід попередніх поколінь, переданий тими, хто володіють «мовами культури», та індивідуально-прижиттєвий, чуттєво-предметний, в процесі якого люди самі взаємодіють з різними об'єктами і властивими їм якостями, а також один з одним. Використання даного концепту стало основою для інтерпретації даних опитувань населення, які проводяться на пострадянському просторі, і теоретичного осмислення цілого кола актуальних прикладних проблем: легітимації, парадоксів свідомості, оцінок ідеології і практики соціального реформування. І. М. Попова також ввела в соціологічний обіг поняття «повсякденна ідеологія», показавши його евристичність і доцільність при соціологічному аналізі проблеми еволюції буденної свідомості. Все це знайшло відображення в її монографіях «Повсякденні ідеології: як вони живуть, змінюються і зникають» (2000), «Діагноз часу (Одесити про себе і перерви в суспільстві)» (1989–1991), «Історико-соціологічні нариси» (2006).

Другим засновником Одеської школи соціології в рамках інституціоналізації соціологічної освіти в Одесі стала Н. О. Победа. Представник Єкатеринбурзької школи соціальних досліджень, учениця Л. Н. Когана, вона залишилася вірною традиції соціологічного аналізу культури. Головними її досягненнями є дослідження в сфері соціальності, структурних сполучень ціннісно-нормативних змін, субкультурних утворень, соціальної толерантності та соціальних ідентичностей, базованих на оцінці соціальних змін в масштабах України та локальному вимірі міського середовища (його ментальних характеристиках, еволюції систем цінностей, соціальної пам'яті, стереотипах споживання художньої культури тощо). Інакше кажучи, цільова задача досліджень на сучасному етапі полягає в тому, щоб соціальну гру навколо ідентичностей пов'язати з поняттями «горизонту», спробувати знайти сенс глобальної політики на рівні індивіда, а традиційно обговорювані в публічному просторі види національно-державної, локально-територіальної, етнокультурної, європейської та транснаціональної ідентичності співвіднести, відповідно до принципу методологічного індивідуалізму, з «прийнятною ідентичністю».

Професор Победа очолює 3 моніторингових дослідження з проблем молоді, культури, етнічних відносин, входила до складу дослідницьких груп і очолювала більш ніж 50 емпіричних досліджень з зазначеної вище проблематики як регіонального рівня, так і в масштабі країни. Вона автор понад 200 наукових робіт, в тому числі підручників, навчальних посібників. Серед її соціологічних робіт — індивідуальні та колективні монографії, зокрема «Духовні потреби та реальна поведінка» (1990), «Соціологія культури» (1997), *Region as mediator between state and international systems* (Copenhagen-Maribor, 1997), «Молодіжна субкультура» (1999), «Соціальні ідентичності в динаміці інституціонального й саме організаційного» (у співавторстві, 2013).

Під науковим керівництвом Н. О. Победи захищені 10 кандидатських і одна докторська дисертації. Їхні напрями є багато в чому продовженням традицій, визначених засновниками. Це, з одного боку, простір повсякденних ідеологій і практик, в динаміці етапів дослідження від соціального конструювання до соціальної онтології, а з іншого — феноменологічне вивчення спектра соціальних ідентичностей в усьому їх розмаїтті. Також сучасний дослідницький напрям Одеської соціологічної школи пов'язаний з вивченням соціальних комунікацій, віртуального простору, інформаційних потоків, соціальних зв'язків і відносин, тобто відбувається з'єднання соціальної онтології і реалістичних соціологічних теорій. Один з напрямів, що зароджувався в цих рамках і тепер уже представлений власною школою, — роботи учениці Н. О. Победи професора В. І. Подшивалкіної, в яких знайшло відображення вивчення соціальних технологій як елементів соціогуманітарного знання, як з'єднання соціологічної теорії та соціологічної практики.

Навчальні курси, розроблені вченими кафедри, стали основою соціологічної освіти в Україні. Загалом за роки існування кафедри було започатковано читання циклу з 52 навчальних курсів фундаментальної, професійної та практичної підготовки, що

забезпечують підготовку бакалаврів, спеціалістів та магістрів соціології. Крім того, педагоги кафедри викладають курс «Основи соціології» і курси спеціалізованих дисциплін на замовлення інших факультетів та інститутів ОНУ. За роки існування кафедри кандидатські дисертації захистили більше 20 її співробітників та аспірантів. Колектив кафедри працює над виконанням кафедральних тем, бере участь у науково-дослідницькій міжнародній темі «Контекстність вищої освіти як чинник гуманітарної і міжнародної безпеки культурного регіону».

Міжнародна діяльність кафедри — це підтримка особистих зв'язків її членів з провідними науковими установами багатьох країн, участь викладачів кафедри в Міжнародних Сорокінських читаннях у Москві, консультації в дослідних установах сусідньої Молдови та її структурах, міжнародних соціологічних центрах Європи та США. На кафедрі щороку проходять стажування науковці зі США, Канади, Великобританії, Португалії. Разом з кафедрами ІСН викладачі організують і проводять вже VI Міжнародну наукову конференцію «Одеські читання з соціальних наук» під назвою «Соціальні й політичні трансформації в кризовому суспільстві: локальні, регіональні й глобальні виміри», де беруть участь до 100 соціологів з усіх міст України і з-за кордону.

7.4. Кафедра історії та світової політики²⁸³

Кафедру було створено 1991 року в межах Одеського інституту соціального управління й політології. Нині вона забезпечує викладання базових історичних і соціально-політичних дисциплін, які передбачають загальногуманітарну, методологічну підготовку студентів спеціальностей «політологія», «соціологія», «міжнародні відносини» для навчання на профілюючих кафедрах ІСН.

Викладачі кафедри читають лекції з 30 обов'язкових і спеціальних предметів у різних підрозділах ОНУ для студентів спеціальностей: «історія», «філософія», «культурологія», «міжнародні економічні відносини», «право», «журналістика», «видавнича справа». Більшість складу кафедри — випускники ОНУ різних років, які отримали освіту в стінах історичного факультету та ІСН і, отже, є носіями наукових традицій нашого університету.

У витоків кафедри стояв перший завідувач (1994–2003) — кандидат історичних наук, доцент К. І. Савицький. В той час сформувався колектив кафедри, створилася атмосфера доброзичливості та взаємної поваги, були впроваджені в навчальний процес курси, які відображали специфіку викладання соціальних та історичних дисциплін для спеціалістів гуманітарного профілю. Із січня 2003 року кафедру очолює кандидат історичних наук, доцент М. А. Шевчук.

Тут працював доктор історичних наук, професор Н. М. Якупов — Герой Радянського Союзу, який більше 50 років життя віддав ОНУ, опублікував понад 250 наукових робіт, видав 23 монографії, займав посади професора, завідувача кафедри. Під головуванням професора Якупова спеціалізована рада з історичних наук здійснила більше 200 захистів кандидатських дисертацій, з них 60 — під його безпосереднім науковим керівництвом. 22 листопада 2011 року на стіні головного корпусу університету (Дворянська, 2) була встановлена меморіальна дошка, що увічнила пам'ять Н. М. Якупова. Вшановуючи його пам'ять, кафедра проводить щорічні Якупівські наукові читання.

За час існування кафедри було підготовлено до захисту 5 кандидатів політичних наук, які отримали науковий ступінь: Ю. В. Узун (2002), О. Т. Ніколаєв (2004), Ю. В. Ткачук (2004), В. В. Голоперов (2008), В. В. Чігірьова (Кириленко) (2012). Навчання в аспірантурі при кафедрі продовжують проходити А. Майборода, М. Сіменіхіна, О. Сокур, В. Фокіна. Керівництво аспірантами здійснюють професор Г. П. Гребенник, доценти М. А. Шевчук, С. В. Коч, Ю. В. Узун.

²⁸³ Автор Г. П. Гребенник.

На 2014 рік до складу кафедри входили: завідувач доцент М. А. Шевчук, професор Г. П. Гребенник, доцент Ю. А. Немченко і кандидати політичних наук, доценти С. В. Коч, Ю. В. Узун, М. І. Ніколаєва.

З 2014 року колектив кафедри працює над науково-дослідницькою темою «Регіональна специфіка світового політичного процесу: історія, теорія та практика». Сфера наукових інтересів співробітників кафедри торкається широкого кола питань у сфері досліджень історії світового соціально-політичного розвитку: теоретико-методологічні проблеми політичної науки та історія політичних вчень (Г. П. Гребенник, Ю. В. Узун); політика пам'яті, колективна пам'ять в суспільній свідомості, усна і локальна історія (Г. П. Гребенник, С. В. Коч); співвідношення політики і моралі; роль інтелігенції в політиці; класичні стилі політичного мислення — консервативний, ліберальний, соціалістичний; міфотворчість в політиці (Г. П. Гребенник); трансформація політичних режимів і систем, історія німецького націонал-соціалізму (М. А. Шевчук); політика мультикультурності, теорія і практика політичного застосування, управління міграційними процесами в Європі та Україні, роль діаспор у міграційному процесі Європи (С. В. Коч, Ю. В. Узун); етнополітичні дослідження, сучасні етнічні процеси, стратегії поведінки етнічних груп в різних просторових та комунікаційних середовищах (С. В. Коч); історія етнічних діаспор в Україні, ідентифікаційні стратегії діаспор в умовах прикордоння (М. А. Шевчук, С. В. Коч); історія німецької діаспори Півдня України (М. А. Шевчук); конституційні та інституційні реформи в Україні та ЄС (М. І. Ніколаєва, Ю. А. Немченко); інститути конституційного права в Україні в контексті світового конституціоналізму (Ю. А. Немченко); системи і моделі місцевого самоврядування в державній політиці європейських держав (Ю. В. Узун); управління територіально-політичними системами; процеси геополітичної трансформації; проблеми територіального самовизначення та місцевого самоврядування, проблеми кордонів та прикордонного співробітництва, політична географія (Ю. В. Узун); соціально-політичний аспект міжнародної безпеки, міжнародні відносини України (М. А. Шевчук, М. І. Ніколаєва).

Доцент М. А. Шевчук є автором більш ніж 50 наукових публікацій з історії німецького націонал-соціалізму, правого екстремізму, а також з історії німецької колонізації в Україні та Росії, автором та співавтором ряду колективних монографій з історії німецької колонізації Півдня України. Виступав рецензентом багатьох наукових робіт з проблем німецької історії та, відповідно, офіційним опонентом на захисті кандидатських дисертацій.

Доцент Г. П. Гребенник є автором більш ніж 70 статей, 5 книг і монографій²⁸⁴.

Доцент Ю. А. Немченко досліджує проблеми конституційного розвитку України, нормативно-правового регулювання питань державного управління. Тривалий час він працював на посаді заступника директора ІСН, з 1989 по 1993 рік виконував обов'язки депутата Одеської міської ради. Має державні нагороди («За військову доблесть», «Відмінник освіти України», грамота Одеської обласної ради, Почесна відзнака голови Одеської облдержадміністрації).

Доцент С. В. Коч є авторкою понад 50 публікацій у сфері етнополітичних досліджень та співавтором ряду монографій з питань етнонаціонального розвитку Одещини, зокрема колективної монографії «Буджак» (редактор та співавтор, 2014). Вона є членом редакційної колегії журналу «Постфактум: історико-антропологічні студії». Брала участь в організації та проведенні багатьох етнографічних експедицій на Півдні України з метою дослідження особливостей культурної спадщини населення регіону.

²⁸⁴ Проблема співвідношення політики і моралі. Досвід конструювання макіавелліансько-кантіанського метадискурсу (2007), 2 збірників статей — «Інтелігенція і політика» (2009) і «Міф і політика» (2011) та 2 історико-біографічних книг «Портрет інтелігента в одеському інтер'єрі» (2010) та «Записки університетської людини» (2014), остання присвячена 150-річчю заснування ОНУ. Г. П. Гребенник також є співавтором навчального посібника для студентів з політології «Політичні науки» (2006) і підручника для студентів ВНЗ «Політологія» (2012).

Доцент Ю. В. Узун має більше 50 наукових робіт з питань історії та теорії політичної думки, проблем геополітичного розвитку та геополітичної реконструкції. Вона автор навчально-методичних посібників з дисциплін «Політична географія», «Основи геополітики», «Державне управління та місцеве самоврядування».

Доцент М. І. Ніколаєва має близько 40 наукових робіт з проблем розвитку політичної системи та регіонального устрою України.

Кафедра успішно співпрацює в сфері наукових досліджень з інститутами АН України, Київським національним університетом імені Т. Г. Шевченка, Дніпропетровським національним університетом імені Олеся Гончара, Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна, Донецьким національним університетом, Запорізьким національним університетом, Чернівецьким національним університетом імені Ю. Федьковича, Національним університетом «Острозька академія» та іншими університетами країни.

Важливим напрямом наукової діяльності кафедри є міжнародні зв'язки. Тісні контакти підтримуються з науковими центрами Литви, Білорусі, Росії, Молдови, Болгарії, Польщі, Словенії, Італії, Німеччини.

Згідно з угодою про наукове співробітництво ОНУ з Регенсбурзьким університетом виконувалась програма наукового партнерства між завідувачем кафедри М. А. Шевчуком та професором Е. Фьольклем. Важливим результатом співробітництва стала книга «Одеса: розділ з історії культури» (Odessa: Kapitel aus der Kulturgeschichte, 1998). Успішно реалізується також міжнародний науковий проект з Інститутом культури та історії німців у Північній і Східній Європі (відділення у Геттінгені, Німеччина). Двічі, у 1996 та 2001 роках, М. А. Шевчук перебував на стажуванні у Німеччині як стипендіат ДААД. Він є постійним учасником заходів, що проводяться в рамках програм ДААД в Україні й Німеччині; був учасником 6-го та 7-го Київського безпекового форуму (фонд А. Яценюка «Відкрий Україну»), на яких у присутності провідних політиків, державних діячів, керівників органів Європейського Союзу, дипломатів і науковців дискутувалися питання євроінтеграційного вибору України.

За програмою співробітництва з Регенсбурзьким університетом стажувався в Німеччині аспірант кафедри В. В. Голоперов (2003), дисертаційне дослідження якого було пов'язане з тенденціями розвитку сучасної західноєвропейської соціал-демократії.

Доцент С. В. Коч з 2011 року бере участь у міжнародній науковій програмі «Словенія — Україна: порівняльні аспекти прибережних регіонів (XVIII–XX століття)» спільно з науковцями науково-дослідного центру Приморського університету міста Копер (Словенія). Вона також була учасником програми наукових досліджень 2013–2014 року «Соціальні трансформації в Пограниччі (Білорусь, Україна, Молдова)» в Європейському університеті (Вільнюс, Литва), неодноразово виступала з доповідями на конгресах етнографів та антропологів Росії.

М. І. Ніколаєва щороку (з 2010) приймає участь в роботі сесій Всесвітнього парламенту болгар (Софія, Болгарія).

На кафедрі проходили підвищення кваліфікації викладачі Одеського політехнічного університету, Міжнародного гуманітарного університету, коледжу комп'ютерних технологій ОДЕКУ.

Кафедрою започатковано проведення регулярних наукових конференцій, спрямованих на популяризацію науково-дослідницької роботи студентів: науково-практична конференція «Україна в XXI ст.: альтернативи стратегії розвитку» спільно з Острозьким клубом вільного інтелектуального спілкування (2010); всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Україна в контексті глобальних модернізаційних процесів» (2010). Успішно діє науковий міжвишівський семінар студентів та молодих науковців «Проблеми теорії та історії світової політики» (з 2012).

Розділ 8

*Історичний факультет*²⁸⁵

Зі здобуттям незалежності України з 1991 року в історії факультету розпочався новий етап. Перед колективом, який до липня 1994 року очолював доцент В. П. Ващенко, стояло завдання в непростих умовах розвитку держави, зберігаючи кращі традиції і надбання, трансформувати навчальний процес і підготовку висококваліфікованих фахівців відповідно до потреб сучасного українського суспільства. Були визначені наукові пріоритети поглибленого вивчення минулого й сьогодення України, значну увагу приділено проблематиці історичного розвитку Півдня України. З'явилися нові тенденції подолання спадщини минулого, відходу від марксистсько-ленінської методології та класовості у вивченні та інтерпретації історії.

Реорганізацію структури факультету і навчально-виховного процесу продовжив професорсько-викладацький колектив під керівництвом декана — професора В. Н. Станка (1994–2003). В ці роки збільшується кількість студентів за рахунок контрактної форми навчання. Відповідно зростає чисельність співробітників. Професорсько-викладацький склад поповнює плеяда молодих викладачів — випускників факультету, більшість з яких закінчили аспірантуру і захистили дисертації у відкритій на факультеті 1996 року спеціалізованій раді з захисту кандидатських, а з 2003 — докторських дисертацій.

У навчальний процес вводиться низка нових спеціальних курсів. З'являється нова спеціалізація — з історії стародавнього світу та середніх віків, починає формуватися система спецкурсів відповідної проблематики. На початку 1990-х років в Україні стрімко зростає інтерес до народознавчих дисциплін, і в 1993 році на факультеті створюється кафедра археології та етнології України, розробляються відповідні навчальні плани та розпочинається підготовка фахівців спеціальностей «археологія» та «етнологія». При цьому факультетом збережено спеціалізації історії України, історії Росії, нової та новітньої історії — основу підготовки фахівців за спеціальністю «історія».

Поява двох нових спеціальностей, розширення поля історичного дослідження, актуалізувало проблему організації дослідницьких підрозділів. Так, при кафедрі археології та етнології України було створено навчально-методичну лабораторію для проведення польових досліджень, обробки зібраних матеріалів, забезпечення навчального процесу артефактами матеріальної культури населення краю різних історичних епох. За 20 років в лабораторії зібрано змістовні колекції артефактів пізнього палеоліту, мезоліту, неоліту й енеоліту, раннього залізного віку, колекція різноманітних предметів побуту і господарської діяльності етнічних груп Одещини.

Зростання обсягів наукової продукції загострило потребу в наукових фахових виданнях. У 1995 році було засновано фахове факультетське видання «Записки історичного факультету» (головний редактор В. Н. Станко, з 2005 року В. Г. Кушнір). Фінансова скрута спонукала до пошуку можливостей активізації видавничої справи. Використовувались можливості державних, громадських, бізнесових структур. У 1992 році В. Г. Кушніром засновано видавництво «Гермес», часописи «Історичне краєзнавство Одещини», «Старожитності Причорномор'я» (1995), «Етнографія Півдня України» (1996). Крім підготовки та друку названих часописів видавництво «Гермес» випускало монографії, наукові збірники, навчально-методичні посібники з археології, етнології, етнографії, історії Півдня України, зокрема «Фінальний палеоліт та мезоліт гірського Криму» професорів С. М. Бібікова, В. Н. Станка та В. Ю. Коена (1994), «Січ За-

²⁸⁵ Автор передмови В. Г. Кушнір.

дунайська 1775–1828 рр.» професора А. Д. Бачинського (1994)²⁸⁶, переклад з болгарської монографії І. Градешлієва «Гагаузи» (1999), вибіркові матеріали з книги подорожі турецького мандрівника й чиновника XVII століття Евлія Челебі у виданні «Північне Причорномор'я» (1997), монографічні дослідження етнографії сіл і етнічних груп «Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии»²⁸⁷, монографії О. М. Дзиговського²⁸⁸, В. Г. Кушніра²⁸⁹, І. В. Бруяко, Ю. І. Ярошевича²⁹⁰, навчальні програми, посібники²⁹¹.

Про активну видавничу діяльність факультету свідчать кафедральні збірники: «Археологія та етнологія Східної Європи» (1997–2003), «Липоване: история и культура русских старообрядцев» (з 2004), «Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я» (з 2007), «Одеські етнографічні читання» (з 2010, кафедра археології та етнології України), «Лібра» (з 2010, кафедра історії стародавнього світу і середніх віків), «Новик», «Одісос» (2009, кафедра нової та новітньої історії).

Зароджується традиція видання меморіальних збірок. Такі збірки та окремі випуски «Записок історичного факультету», присвячені професорам В. Н. Станку (1997, 2007), Ващенко (1999), З. В. Першиній (2000), М. Ю. Раковському (2001), А. Д. Бачинському (2003, 2008), Д. П. Урсу (2006), О. Б. Дьоміну (2008), О. М. Дзиговському (2013), доценту Г. М. Шабановій (2012), В. Т. Галясу (2007). Зростання інтересу до вивчення традиційної культури населення Одещини також супроводжувалося заснуванням видань під егідою різних організацій²⁹².

Навчальний процес на факультеті забезпечує високопрофесійний колектив співробітників: 11 докторів наук (8 професорів), 27 кандидатів наук, 22 доценти, 2 старші викладачі.

Наукові дослідження викладачів факультету відзначаються різноманітністю проблематики. Так, на кафедрі стародавнього світу і середніх віків, а згодом на кафедрі археології та етнології України (завідувач В. Н. Станко, а з 1999 року — О. В. Сминтина) започатковано і розширено міждисциплінарні археолого-палеогеографічні дослідження пам'яток пізнього палеоліту та мезоліту (В. Н. Станко)²⁹³. Розпочаті дослідження адаптації первісного населення до змін Чорного моря на рубежі плейстоцену та голоцену. Обґрунтовані просторові рамки палеоісторичних реконструкцій (О. В. Сминтина)²⁹⁴. Подальшого розвитку набули студіювання історії розвитку архео-

²⁸⁶ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828. — Одеса, 1994.

²⁸⁷ Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии. — Одесса, 1998.

²⁸⁸ Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов карпато-днепровских земель. — Одесса, 2003; його ж: Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000; Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Стекланная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени Украины, Молдовы и Российского Подонья (VI в. до н.э. — IV в. н.э.). — Одесса, 2000.

²⁸⁹ Кушнір В. Г. Українці за Дунаєм. — Одеса, 2002. — С. 138; Господарство і побут населення південно-західної України в епоху розпаду первісного суспільства. — Одеса, 1999.

²⁹⁰ Бруяко І. В., Ярошевич Ю. І. Гордище у села Новосельське на Нижнем Дунає. — Одесса, 2001; Кушнір В. Г., Петрова Н. О. Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20-ті — 80-ті рр. ХХ ст.). — Одеса, 2008.

²⁹¹ Народознавство Одещини. — Одеса, 1998; Кушнір В. Г., Прігарін О. А. Українська етнологія // Робочі програми фундаментальних професійно-орієнтованих дисциплін для студентів історичного факультету. — Одеса, 2002. — С. 153–195; Сминтина О. В. Історія первісного суспільства: метод. пос. — Одеса, 1999; її ж: Давня історія України: Ч. I: Епоха антропосоціогенезу та ранньопервісної общини: навч. пос. — Одеса, 1999; її ж: Історія первісного суспільства: метод. пос. — Одеса, 1999.

²⁹² Управління у справах національностей Одеської обласної державної адміністрації підтримало заснування з подальшою фінансовою підтримкою видання наукового збірника «Липоване: история и культура русских старообрядцев» (куратор Прігарін О. А.); Південноукраїнський центр етнічних і політичних досліджень «Лад» фінансує видання «Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я» (гол. ред. доц. Шабашов А. В.) з 2007 р.

²⁹³ Станко В. Н. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. — Одесса, 1994 (соавт. Бибииков С. Н., Коен В. Ю.; його ж: Мезолит Южной Бессарабии // ЗІФ. — Вип. 8. — С. 8–67 (соавт. П. М. Долуханов, М. Сеферидис, Е. В. Смынтна, Г. П. Пилипенко).

²⁹⁴ Сминтина О. В. Зональність ранньопервісних культур: дослідження, факти, теорії. — Одеса, 2001; Теоре-

логії на півдні України, палеоісторичних процесів у Північно-Західному Причорномор'ї в IX–VI тисячоліттях до н.е.²⁹⁵ Монографічно досліджений історичний розвиток кочових суспільств Карпато-Дунайських земель на рубежі ер (О. М. Дзиговський)²⁹⁶.

Розпочато масштабні етнографічні дослідження на Одещині. Виявлені та узагальнені джерела XIX–XX століть з етнокультурних процесів на півдні України. До наукового обігу через публікацію окремими статтями, розділами збірників та монографій, спеціальних архівних випусків, у тому числі у виданнях Болгарії, Росії, Молдови, Польщі, Румунії, введена чимала кількість різноманітної інформації з актуальних проблем етнології.

Кафедрою вперше досліджувалась проблема негативного впливу на матеріальну і духовну культуру сільського населення Голодомору 1932–1933 років на Одещині²⁹⁷. Значних результатів досягнуто у вивченні традиційної культури українців²⁹⁸, східнослов'янського населення²⁹⁹, болгар і гагаузів³⁰⁰ інших етнічних груп півдня України³⁰¹. Дослідження етнологів виходять за межі Одещини: етнографічні розвідки здійснюються в Криму, Болгарії, Молдові й Румунії.

Викладачами кафедри історії стародавнього світу та середніх віків (завідувач кандидат історичних наук, доцент І. В. Немченко) здійснюються дослідження в галузі інтелектуальної історії. На базі широкого кола письмових пам'яток західноєвропейського та візантійського походження вивчається історія політичної, етичної, історичної, географічної, правової думки доби античності, середньовіччя та ранньомодерного часу. Увагу приділено аналізу поглядів видатних мислителів (Амміан Марцеллін, Михайл Пселл, Джон Фортескью, Томас Гоббс, Олджернон Сідней) та низки менш відомих авторів в їх ідейному та соціально-політичному контексті. У центрі уваги зазвичай перебувають перехідні періоди європейської історії, міжкультурні та міжцивілізаційні зв'язки. Зусиллями викладачів кафедри відроджено візантиністські студії на історичному факультеті. Досліджується військово-політична історія Візантії X–XIII століть, міжнародні відносини вказаної доби, а також особливості розвитку візантійської історіографії. Захищено дві кандидатські дисертації з історії Візантії. Проводяться також розвідки з історії науки, античної нумізматики та медієвістики.

Кафедрою історії України (завідувач доктор історичних наук, професор В. М. Хмарський) розгорнута робота за кількома напрямками. З соціально-економічної історії Південної України активно розробляється козацька проблематика, досліджуються історія торгівлі у регіоні, вивчається етно-конфесійна структура населення міст Півден-

---

тичні питання дослідження екології давньої людини. — Одеса, 2004.

²⁹⁵ Smyntyna O.V. (ed.) *Living space exploitation in prehistory / British Archaeological Reports, international series.* — Oxford University Press, 2004.

²⁹⁶ Дзиговський А. Н. *Очерки истории сарматов карпато-днепровских земель...*

²⁹⁷ Кушнір В. Г., Петрова Н. О., Поломарьов В. М. *У скорботних 1932–1933 роках (Миколаївський район Одеської області).* — Одеса, 2008.

²⁹⁸ Кушнір В. Г., Петрова Н. О. *Традиційна весільна обрядовість українців Одещини...; їхня ж: Нариси традиційної культури українців Одещини (Миколаївський район).* — Одеса, 2010. — 392 с.; Кушнір В. Г. *Господарсько-побутова адаптація українців південно-західного степу і Нижнього Подунав'я (друга половина XIX — перша половина XX ст.).* — Одеса, 2012.

²⁹⁹ Самаритаки Е. С., Уварова Е. А., Станко В. Н. и др. *Терновка: документы и материалы по истории (1792–1822).* — Т. 1. — Николаев, 2006; Пригарин А. А., Тхоржевская Т. В., Агафонова Т. А. и др. *Кубей и кубейцы: бит и культура на българите и гагаузите в с. Червоноармейское, Болградски район, Одесска област.* — Одесса, 2002; Пригарин А. А. *Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII — первой половине XIX вв.* — Одесса-Измаил-М., 2010.

³⁰⁰ Пригарин А. А., Галкина А. В., Ганчев А. И. *Задунайские колонисты и болгары в фондах Измаильского архива: аннотированный каталог / КУ «Измаильский архив».* — Измаил-Одесса, 2008; Шабашов А. В., Челак К. И., Дыханов В. Я. *Кубей и кубейцы.* — Одесса, 1999; Шабашов А. В. *Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа.* — Одесса, 2002.

³⁰¹ Кушнір В. Г., Пригарин О. А., Шабашов А. В. *Культурно-побутові процеси на Одещині у XIX–XX ст. в дослідженнях кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова у 1999–2003 рр. // ЗІФ.* — Вип. 15. — Одеса, 2004.

ної України кінця XVIII — першої половини XIX століття. Аналізу суспільно-політичних процесів присвячені розвідки переважно з історії регіону XX століття.

За майже чверть століття істотно змінився якісний склад кафедри: за поодинокими винятками всі викладачі захистили кандидатські та 4 докторські дисертації. В колі наукових інтересів колективу — соціально-економічні, суспільно-політичні процеси та розвиток історичної науки на півдні України у XVIII–XX століттях. Провідні науковці кафедри формують дослідницькі напрями, які можуть перерости у школи: професори В. М. Хмарський («Південна Україна XIX–XX ст. в історіографічному, біографічному та установознавчому вимірах» — 9 дисертацій, в тому числі одна докторська), О. А. Бачинська («Південна Україна у вітчизняній та європейській історії: соціально-етнічний та військовий аспекти. XVI — початок XX ст.» — 6 дисертацій, в тому числі одна докторська) та Т. Г. Гончарук (економічна історія України).

Студенти спеціалізації історії України мають змогу поглибити свої знання у галузі вітчизняної історії ґрунтовним опануванням джерел та історіографічної спадщини, а також шляхом вивчення окремих її аспектів — суспільно-політичного життя, розвитку культури, державотворення, військової, економічної історії тощо.

Наукова проблематика кафедри нової та новітньої історії (завідувач доктор історичних наук, професор О. Б. Дьомін) спрямована переважно на визначення співвідношення суспільного і особистого вимірів у різні історичні епохи на просторах Європи та Америки. Поряд з тим досліджуються й актуальні проблеми регіональної історії. Зокрема вивчались передумови і специфіка поширення благодійності і меценатства на півдні Російської імперії, роль наукової спільноти в системі університетської науки; аналізувалась роль особистості в суспільному розвитку. Приділена увага вивченню соціокультурних параметрів ранніх етапів модернізації суспільств Азії, особливостям воєнних конфліктів в країнах Азії, Африки, Латинської Америки.

У 2000 році на базі історичного факультету був створений Відділ історії козацтва на півдні України Інституту історії НАН України (керівник — професор О. А. Бачинська). Колектив відділу розробляє тематику, зокрема, створення козацьких формувань у чорноморському регіоні після зруйнування 1775 року Запорозької Січі: історію Усть-Дунайського Буджацького та Дунайського (Новоросійського) козацьких військ, Задунайської Січі, появу некрасівських і донських козаків у Придунайських землях (XVIII століття) та їхні взаємовідносини з запорозьким козацтвом, а також історію відродження козацтва в Одесі на початку XX століття. Відділ видає власний часопис (збірку) «Чорноморська минувшина».

Важливою ланкою в системі підготовки науковців в галузях історії, археології, етнології є студентська наукова робота. Апробація наукових досягнень студентів здійснюється на конференціях різних рівнів, публікаціях у студентських наукових виданнях. Так, з 2005 року студенти щороку видають збірник матеріалів студентської наукової конференції ОНУ.

Міжнародному співробітництву на факультеті приділяється багато уваги як важливому компоненту наукової роботи, підвищення професіоналізму викладачів, ефективності наукових досліджень та навчально-виховного процесу. Організація і проведення міжнародних конференцій, обмін викладачами, студентами, аспірантами, виконання спільних наукових проектів — основні напрямки міжнародної діяльності факультету. Наукові зв'язки з університетськими, академічними науковими установами зростали достатньо інтенсивно завдяки авторитету і вагомим науковим здобуткам викладачів факультету з археології, етнології, історії стародавнього світу, вітчизняної та зарубіжної історії.

Особливо активною з початку 1990-х років стала співпраця з етнологами і істориками Болгарії. За участю дослідників Софійського університету, Академії наук Болгарії здійснюються масштабні дослідження історії і культури болгарської діаспори в

Україні, видано численні статті й монографії. У 1998 році на базі ОДУ відбулася Міжнародна конференція «Україна і Болгарія: віхи історичної дружби»³⁰².

Наприкінці 1990-х років, з початком реалізації міжнародної програми «Єврорегіон Нижній Дунай», розпочалася активна співпраця з істориками Нижньодунайського університету (Галац, Румунія), Союзом українців Румунії, громадськими і релігійними організаціями Румунії.

Міжнародна діяльність факультету значно активізувалася з середини 2000-х років. Урізноманітнюються форми співпраці: крім міжнародних наукових конференцій, викладачі беруть участь у міжнародних програмах і грантах, здійснюється обмін викладачами для читання лекцій і студентами для навчання.

Особливо динамічно розвивалися наукові стосунки з Опольським і Нижньодунайським університетами, оскільки в нас є спільні об'єкти досліджень: це українська діаспора в Польщі та Румунії, румунська і польська — в Україні, а також чимало актуальних проблем регіональної історії (первісної і середньовічної, нової й новітньої, етнології, сучасних міжетнічних і міжкультурних стосунків), які доцільно досліджувати, об'єднавши зусилля.

Активна співпраця з факультетом історії, філософії і теології Нижньодунайського університету розпочалася з 2005 року проведенням за участю викладачів, аспірантів і студентів щорічних конференцій, семінарів. Перед студентами у Галаці виступали О. М. Дзиговський, В. Г. Кушнір, І. В. Немченко, Н. О. Петрова. Румунські колеги Д. Єнакі, А. Тулуш, І. Шишкану ознайомили викладачів і студентів нашого факультету з новітніми досягненнями у вивченні регіональної історії. Одеські студенти-історики брали участь у студентських конференціях в Галаці, а студенти і магістранти-історики з Нижньодунайського університету виступали з доповідями на студентських конференціях ОНУ. 2009 року відбувся перший спільний науковий семінар «Історія і культура населення Нижнього Подунав'я».

Наукове співробітництво з румунами не обмежувалось взаєминами істориків. З 2000 року завдяки підтримці з боку Союзу українців Румунії, громадських організацій старовірів в Румунії розпочались регулярні дослідження історії і традиційної української діаспори і старовірів у північній Добруджі і румунській частині дельти Дунаю, наслідком яких стало видання двох монографій³⁰³. Згодом до співпраці приєднався історичний музей Галаца, за допомогою якого видано альбом традиційних рушників населення Нижнього Подунав'я³⁰⁴.

2005 року підписано угоду про співпрацю з Інститутом історії Опольського університету. А вже наступного року на історичному факультеті ОНУ було започатковано проведення щорічних українсько-польських конференцій за участю науковців з інших країн. Зокрема у 2006 році проведено конференцію «Поляки на Півдні України й в Одесі», у 2007 — «Поляки на Півдні України і в Криму», у 2008 — «Північнопричорноморський регіон у контексті європейської політики». Видано матеріали конференції³⁰⁵.

У 2006 році мали місце спроби узгодження навчальних планів історичного факультету ОНУ та відповідного факультету Інституту історії Опольського університету з метою співпраці у навчальній сфері, що дало змогу провести музейні практики польських студентів в Одесі (2006) та одеських студентів в Ополь, Вроцлаві, Ченстохові (2007). У 2008 році протягом трьох тижнів в Ополь навчалися дві студентки

³⁰² Україна і Болгарія: віхи історичної дружби // Матеріали міжнар. конф., присвяч. 120-річчю визволення Болгарії від османського іґа. — Одеса, 1999. — С. 370.

³⁰³ Кушнір В. Г. Українці за Дунаєм... — С. 128; Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае...

³⁰⁴ Kuşnir V.G. Ştergarul din regiunea dunării de jos. Editura muzeului de istorie Galaţi. — Galaţi, 2012.

³⁰⁵ Поляки на півдні України (= Polacy na południowej Ukrainie). — Одеса, 2006; Поляки на півдні України і в Криму (= Polacy na południowej Ukrainie i Krymie). — Одеса-Ополе-Вроцлав, 2007; Причорноморський регіон у контексті європейської політики (= Region nadczarnomorski w polityce europejskiej). — Одеса-Ополе-Вроцлав, 2008.

історичного факультету ОНУ, а викладач нашого факультету О. Білецька працювала по науковому гранту в бібліотеках Польщі. З лекціями перед студентами-істориками виступали в Одесі М. Грохальський (2006), Т. Цисельський (2007), в Ополі — В. Кушнір, І. Немченко, Ф. Самойлов, О. Сминтина, В. Хмарський (2006), О. Бачинська, Л. Новікова (2007).

З 2006 року на факультеті реалізується програма наукового й освітянського співробітництва з університетом Ка' Фоскарі (Венеція). Під керівництвом завідувача кафедри археології та етнології України професора О. В. Сминтини там пройшли стажування з археології та давньої історії 4 викладачі, 3 аспіранти та 2 студенти історичного факультету. Професори з Венеції П. Бьяджі, С. Геліки, доктори Р. Нісбет та Е. Старніні неодноразово читали спеціалізовані курси лекцій з первісної історії та археології для студентів ОНУ, а професор О. В. Сминтина — лекції для студентів та аспірантів університету Ка' Фоскарі.

Факультет плідно використовує можливості обміну студентами та викладачами в рамках програми Erasmus Mundus. Протягом 2010–2014 років гранти на стажування та навчання за кордоном вибороли 4 студенти (Г. Котова, А. Уманець, О. Феденко, О. Яцук) та один викладач (кандидат історичних наук І. С. Горнова). У рамках даної програми на факультеті стажувалися один магістр (університет Олександра фон Гумбольдта, Берлін), 2 аспіранти (Вільнюський та Варшавський університети) та один викладач (університет Ка' Фоскарі, Венеція).

У співпраці з етнологами АН Молдови зібрано матеріали і видано збірник польових етнографічних досліджень «Українці Придністров'я»³⁰⁶.

Активізувались наукові звязки з істориками Туреччини. У квітні 2013 року за участю науковців університетів Стамбула на історичному факультеті відбулася перша наукова конференція, присвячена історії Хаджибея-Одеси та півдня України XVI–XVIII століть з використанням архівів Туреччини.

Різноманітною і різноплановою була співпраця з Генеральними консульствами Болгарії, Греції, Польщі, Румунії, Туреччини в Одесі. Проводилися зустрічі студентів з консулами. Разом з польськими колегами підготовлено фотовиставку «Історія польської діаспори в Одесі на початку ХХ ст. за архівними матеріалами». Завдяки співпраці з Генеральним консульством Республіки Польща в Одесі встановлені зв'язки з польськими університетами, у 2013 році розроблено й проведено загальноміський конкурс серед шкільної і студентської молоді на кращий туристичний проект «Поляки в історії Одеси».

Того ж року підписано Меморандум про створення в Галацькому і Одеському університетах Центру академічного і культурного співробітництва. У Генеральному консульстві Румунії в Одесі проведено круглий стіл з питань організації вивчення спільних для України й Румунії історії і культури населення Нижнього Подунав'я, де розглядалися питання спільних досліджень на перспективу.

У 2006 році завдяки підтримці з боку Одеської обласної ради і Почесного консула ПАР в Одесі Л. Поплавської на історичному факультеті відкрито культурно-інформаційний центр для поширення знань про науку, освіту і культуру ПАР. Перед студентами і викладачами історичного факультету з лекціями виступали Перший секретар Посольства ПАР в Україні Ф. Хендшел (2006, 2007, 2008), Надзвичайний і повноважний посол ПАР в Україні А. Вентер (2009).

За ініціативою Фонду грецької культури студенти брали участь у комплексних міжнародних дослідницьких проектах: «Греки Півдня України: історія та культура (кінець XVIII — початок ХХІ ст.)» (О. А. Пригарін, С. В. Коч), «Деколективізація в Україні (досвід 1990-х рр.)» (Саскачеванський університет, Канада), «Із пам'яті в історію: рукописні, друковані та фотоматеріали старовірів на Дунаї» (British Library, Великобританія), «Болгари Півдня України: етнічна структура та ідентичність» (Інститут етно-

³⁰⁶ Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень). — Вип. 1. — Одеса, 2005.

графії БАН та кафедра етнології Софійського університету Св. Климента Охридського, Болгарія; О. А. Пригарін).

Плідною була співпраця факультету з державними і громадськими організаціями, зокрема з Одеською міськрадою та облдержадміністрацією, Миколаївською облдержадміністрацією, районними держадміністраціями Одещини. За проектом Миколаївської облдержадміністрації досліджувались намогильні пам'ятки Миколаївщини (В. Г. Кушнір), пізньопалеолітичне поселення Анетівка (В. Н. Станко, І. В. Піструїл, А. В. Старкін). На замовлення адміністрації та ради Миколаївського району проведено вивчення історії Голодомору в районі та видано книгу «У скорботних 1932–1933 роках» (В. Г. Кушнір, Н. О. Петрова, 2008). На замовлення Красносільської сільради А. В. Шабашов і В. П. Щетников підготували «Нариси з історії села Красносілка (Гільдендорф) на Одещині» (2007).

У виховній роботі використовуються перш за все можливості навчального процесу і студентського самоврядування. Студенти залучаються до пошуку і використання матеріалів для проектів соціального значення. Зокрема під час архівної практики студенти досліджували книги державної реєстрації актів громадянського стану і виявили понад 2000 прізвищ людей, які загинули у 1932–1933 роках. Під час етнографічної практики сформована змістовна джерельна база для вивчення Голодомору 1932–1933 років в Одеській області за розповідями свідків цих трагічних подій. Відтворена модель і функціонування репресивного механізму влади щодо відбирання у людей хліба, взаємини місцевої влади і селян, вивчено морально-етичну складову у взаєминах влади і суспільства. З'ясовано вплив наслідків Голодомору на традиційну культуру українців, зокрема на родинну обрядовість, господарську діяльність, побут, традиційну кухню, а також багато інших питань, які не відображені в архівних документах.

Приділяється багато уваги розвитку в студентів навичок популяризаторської роботи, і особливо таких форм роботи, які дозволяють студентам максимально продемонструвати свої знання, виконувати функцію вихователя. Для цього використовуються можливості творчих студентських організацій. Так, члени студентської фольклорно-етнографічної групи «Джерело» (керівник Н. О. Петрова), багаторазового учасника і переможця всеукраїнських конкурсів «Шевченко у моєму серці», «Весняна хвиля», «Барви осені», з 2000 року вивчають і активно популяризують традиційну культуру українців Одещини, виборюють дипломи переможців на всеукраїнських конкурсах, разом з викладачами приймають активну участь у телевізійних проектах, присвячених вивченню історії і культури нашого краю. Йдеться про цикл телевізійних фільмів «Джерела» телекомпанії «Глас» і спільний з обласним архівом проект з висвітлення маловідомих сторінок історії Одеси. Студенти беруть участь у підготовці, виданні, презентації видань історичного факультету, круглих столів, присвячених обговоренню актуальних проблем історії регіону, виступають з народознавчими програмами в ЗОШ та школах-інтернатах для дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. З активною участю студентів фольклорно-етнографічної групи «Джерело» проведено декілька щорічних обласних конкурсів для учнів загальноосвітніх шкіл «Традиційні обряди мого села».

Факультет започаткував проведення методологічного семінару для вчителів історії області з актуальних питань всесвітньої історії, історії України, регіональної історії і народознавства. У цьому контексті проведено круглий стіл «Роль традиційної культури у формуванні національної ідентичності» (2006). Досвід виховної роботи на факультеті розглядався на Всеукраїнських конференціях, а його наукове опрацювання відображено в публікаціях³⁰⁷.

³⁰⁷ Горчакова О. А., Кушнір В. Г., Петрова Н. О. Виховний потенціал етнопедагогічного досвіду у формуванні морально-етичних цінностей сучасної молоді: гендерний аспект // Наук. вісник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського (зб. наук. пр.). Спец. випуск: Інтеграція гендерного підходу в сучасну науку і освіту: результати та перспективи. — Одеса, 2005. — С. 229–233; Петрова Н. О. Виховання національно-свідомої молоді у вищому навчальному закладі // Інтелігенція і влада: матер. 4-ї Всеукр. наук. конф. — Одеса, 2006. — С. 149–157;

Одним з важливих напрямків діяльності факультету є робота з молоддю, викладачами історії міста і області у вивченні матеріальної і духовної спадщини, виховання національно свідомих громадян України. Стали регулярними виступи викладачів і студентів на теми регіональної історії, краєзнавства, календарних свят, обрядів та звичаїв на обласному радіо, телебаченні, зокрема спеціальні репортажі і тематичні програми, серія відеофільмів телеканалу «Глас» «Весілля», «Ткацтво», «Трифон-Зарезан», «Плескавиця», «Ковальство», «Село Пужайкове», сценарії яких готували студенти.

Слід згадати також Всеукраїнський конкурс студентської молоді «Освіта країною» (2010), в якому переможцями від Одещини стали представники нашого факультету А. Петрова та М. Георгієв.

Фонд В. Пінчука в середині 2000-х років започаткував стипендіальну програму «Завтра.UA», головною метою якої є сприяння формуванню молодих лідерів нового покоління — інтелектуальної та ділової еліти країни. Серед переможців були і студенти історичного факультету Г. Леснікова (2007), О. Штепко (2009), І. Фокін (2010), а А. Петрова разом з перемогою в конкурсі програми «Завтра.UA» (2013) отримала диплом за найкращу конкурсну роботу наукового напрямку «історія».

Стипендію імені М. Грушевського отримували В. Залевський (2006/07), А. Петрова (2011/12), В. Кузнецов (2013/14); Верховної Ради — О. Штепко (2006/07), О. Амеліна (2014); Президента України — А. Петрова (2008/09), В. Чепіженко (2014).

З 2009 року факультет бере участь у перепідготовці спеціалістів з вищою освітою.

8.1. Кафедра археології та етнології України³⁰⁸

Кафедра археології та етнології України була заснована 28 липня 1993 року разом з фаховою навчально-методичною лабораторією археології та етнографії Степової України. На чолі кафедри став її засновник — професор В. Н. Станко, фахівець в галузі археології кам'яної доби та знавець болгарської етнографії, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки, член Російської Академії природничих наук³⁰⁹. З жовтня 1998 року кафедру очолює професор О. В. Сминтина, спеціаліст в галузі інвайронментальної первісної археології та історії, дійсний член Академії вищої освіти України, директор Інституту міжнародної освіти ОНУ імені І. І. Мечникова³¹⁰.

Динамічність структури історичної науки у пострадянську добу, виникнення принципово нових методологічних підходів до дослідження найдавніших сторінок історії населення, що проживало на території України у додержавну добу, а також системне становлення досліджень традиційної культури, побуту та етнічної історії її народів стали запорукою інтенсивного розвитку кафедри, її кадрового складу, структури спеціальностей, за якими здійснювалася підготовка студентів, а також наукової проблематики її викладачів, аспірантів та студентів.

На момент заснування на кафедрі працювала мінімально припустима кількість викладачів: доктор історичних наук, професор В. Н. Станко, кандидати історичних наук — доцент С. А. Булатович та старший науковий співробітник О. М. Дзиговський, старші викладачі В. Г. Кушнір та А. І. Мартиненко, викладач О. А. Пригарін. Протягом

Кушнір В. Г., Петрова Н. О. Традиційна культура українців у системі виховання міської молоді // Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ ст.: зб. наук.-теор. ст. — Вип. 2. — Івано-Франківськ, 2006. — С. 40–44; Петрова Н. О. Формування народознавчої компетентності особистості у виховному процесі сучасного вищого навчального закладу (з досвіду роботи) // Вісник Прикарпатського ун-ту: Педагогіка. — Вип. XIII–XIV. — Івано-Франківськ, 2007. — С. 123–129.

³⁰⁸ Автор О. В. Сминтина.

³⁰⁹ Человек в истории и культуре. — Вип. 1. — Одесса, 2007; Вип. 2. — Одесса, 2012.

³¹⁰ Сминтина Елена Валентиновна // Академія наук вищої освіти України. — Дніпро, 2011. — С. 323–330; Смынтина Елена Валентиновна // Видные ученые Одессы: доктора и профессора / С. А. Андронати, Б. В. Буркинський, Д. М. Демченко [и др.]. — Одесса, 2005. — С. 258–259; Сминтина Елена Валентиновна // ПОНУ. — Т. 2. — С. 132–136.

21 року існування кафедри цей кістяк зберігся у фактично повному складі та поповнювався переважно за рахунок кращих випускників кафедри, які на постійній основі працюють тут сьогодні: доктор історичних наук, професор О. В. Сминтина (з 1995), кандидати історичних наук — доценти А. В. Шабашов (з 1996, нині виконує обов'язки професора), Н. О. Петрова (з 2001), Г. М. Стоянова (з 2002) та виконуючі обов'язки доцента Д. В. Кіосак (з 2009) і О. М. Присяжнюк (з 2014).

Особливості підготовки студентів спеціальності «археологія» визначили доцільність залучення до навчального процесу співробітників Одеського археологічного музею (ОАМ) та Відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України. В різні роки на кафедрі викладали директори ОАМ, старші наукові співробітники — кандидат історичних наук В. П. Ванчугов та доктор історичних наук І. В. Бруяко, завідувач відділу нумізматики і торевтики ОАМ Є. Ф. Редіна, а також доктор історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ С. В. Іванова.

Розширення складу кафедри супроводжувалося постійним зростанням його наукової та викладацької кваліфікації. Так, з 1996 до 2013 року викладачі кафедри захистили 3 докторські дисертації (О. В. Сминтина, 2003; О. М. Дзиговський, 2004; В. Г. Кушнір, 2013) та 11 кандидатських дисертацій за спеціальностями «археологія», «етнологія», «історія України», «всесвітня історія». За цей період всі викладачі кафедри отримали вчені звання доцентів, а О. В. Сминтина та О. М. Дзиговський — професорів.

Структура наукових досліджень кафедри відбиває специфічне поєднання археологічної, етнологічної та історичної проблематики, а також співпрацю з представниками суміжних природничих та гуманітарних наук.

На кафедрі успішно продовжуються започатковані В. Н. Станком дослідження в галузі археології кам'яної доби та первісної історії. Нові підходи в цій царині пов'язані з розробленням О. В. Сминтиною методики екологічної інтерпретації культури і побуту первісного населення; ця методика успішно застосована нею для реконструкції палеоісторичних процесів у Північно-Західному Причорномор'ї на рубежі плейстоцену та голоцену у зв'язку зі змінами рівня Чорного моря та використана в ході виконання серії міжнародних наукових проектів (під егідою INQUA, IGCP, COST, Black Sea-ERA.Net, FP-6) та освітянських програм (Erasmus Mundus, INTAS, TEMPUS, OSI-ReSET). Результати були обговорені на організованих та очолюваних О. В. Сминтиною міжнародних наукових конференціях та спеціальних секціях в рамках наукових форумів у США, Австралії, Німеччині, Швейцарії, Греції, Португалії, Туреччині, Грузії, Росії, в роботі яких взяли участь близько 200 науковців з 16 країн світу. Її дослідження в галузі взаємодії природи та суспільства в історичній ретроспективі були підтримані трьома грантами Президента України для молодих вчених (2006, 2007, 2008) та іменною стипендією Верховної Ради України для найталановитіших молодих вчених (2008). Результати досліджень в даній галузі опубліковані у спеціальному випуску часопису *British Archaeological Reports* Оксфордського університету (2004)³¹¹ та у спеціальному номері журналу *Quaternary International* видавництва Elsevier (2009)³¹², укладачем та запрошеним редактором яких виступила професор О. В. Сминтина. Крім того, вона є автором 3 персональних наукових монографій³¹³, більше 220 наукових статей, у тому числі в енциклопедичних та монографічних виданнях SAGE, Routledge, ABC-Clio, Facts-on-File, Golson Books, Greenwood Press, Oxford University Press.

Застосовані Д. В. Кіосаком комп'ютерні технології та формалізовані методи аналізу стали підґрунтям для реконструкції палеосоціології та палеоекономіки населення Балкано-Дунайського регіону в мезоліті та неоліті; вони успішно використовуються

³¹¹ Smyntyna O.V. (ed.). Living space exploitation in prehistory...

³¹² Smyntyna O.V., Yanko-Hombach V.V. (eds). Quaternary History of the Black Sea and adjacent regions / Quaternary International. — Elsevier, 2009. — Vol. 197.

³¹³ Сминтина О. В. Зональність ранньопервісних культур: дослідження, факти, теорії. — Одеса, 2001; її ж: Теоретичні питання дослідження екології давньої людини. — Одеса, 2004; Сминтина О. В., Охотніков С. Б. та ін. Острів Зміїний: Історія та археологія (укл.). — Одеса, 2008.

ним також для опрацювання результатів розкопок серії неолітичних поселень Північного Причорномор'я, до яких залучені студенти та аспіранти кафедри.

Подальшого розвитку набула також археологія кочовиків раннього залізного віку. Так, в результаті дослідження сарматських старожитностей Карпато-Дніпровського регіону О. М. Дзиговським вперше створено концепцію історії сарматів на західній периферії Євразійських степів на рубежі ер, яка викладена вченим у 8 наукових монографіях³¹⁴.

Гідним продовжувачем традицій дослідження античної нумізматики, зокрема грошового обігу Північного Причорномор'я, є С. А. Булатович, автор єдиного в Україні навчального посібника з цієї дисципліни³¹⁵.

В центрі наукового пошуку О. М. Присяжнюка знаходяться проблеми історії пам'яткознавства та пам'яткоохоронної справи на півдні України у другій половині ХХ століття, захист культурної спадщини нашого краю.

Предметом етнологічних досліджень викладачів кафедри є історія та етнічна виразність культури населення Південно-Західної України. Результатом багаторічних польових досліджень традиційної культури українців лісостепової зони Подністрів'я (Україна, Молдова), степових районів Буго-Дністровського межиріччя, півдня Буджака та Нижнього Подунав'я (Україна, Румунія) стала розроблена В. Г. Кушніром оригінальна концепція господарсько-побутової адаптації українців Південно-Західного Степу і Нижнього Подунав'я та виділення ним на цій підставі нижньодунайського варіанту традиційної культури українців³¹⁶. Він є автором і співавтором 10 монографій, автором альбому традиційних рушників українців, румунів та молдован Нижнього Подунав'я³¹⁷, а також засновником серії періодичних видань з проблем історії, археології та етнології півдня України: «Історичне краєзнавство Одещини» (1992–1996), «Старожитності Причорномор'я» (1995), «Етнографія Півдня України» та ін. За ініціативою В. Г. Кушніра з 2010 року на базі кафедри археології та етнології України започатковані тематичні «Етнографічні читання», в яких беруть участь науковці України, Молдови, Польщі та інших країн.

Вивчення особливостей побутування традиційної культури у полікультурному середовищі, виховання національно свідомої молоді у вищих навчальних закладах з використанням етнопедагогічного досвіду української культури та традиційної обрядовості, дослідження морально-етичних норм в системі дошлюбного спілкування молоді, проблеми деформації традиційної культури в періоди соціальних трансформацій (колективізація, Голодомор) є предметом наукового пошуку Н. О. Петрової, що відображено в серії колективних наукових монографій за її участю.

В центрі наукового пошуку О. А. Пригаріна — етноконфесійна своєрідність культури росіян-старовірів України, Румунії й Болгарії; традиційна народна архітектура етнічних груп Південної України; ідентичність та міжетнічні зв'язки населення Південно-Східної Європи; використання комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях. Результати досліджень в цій галузі були використані ним в ході виконання серії міжнародних наукових проектів фундації AHRC, British Library, Фонду Мак-Артурів, Фонду грецької культури та ін. Він є організатором серії міжнародних конференцій «Липовани: історія та культура росіян-старообрядців» (з 2004), укладачем серії наукових видань та авторської монографії на цю тему³¹⁸.

Дослідження етнічної культури болгар і гагаузів Буджака, тюркських народів Півдня України (зокрема ногайців та кримських татар) здійснює А. В. Шабашов. Найбільш

³¹⁴ Дзиговський А. Н. Очерки истории сарматов карпато-днепровских земель...; Дзиговський О. М. Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я...

³¹⁵ Булатович С. А. Антична нумізматики: навч. пос. — Ч. I: Загальні проблеми античної нумізматики. — Одеса, 2005; Ч. II: Грошовий обіг Північно-Західного Причорномор'я в античну добу. — Одеса, 2007.

³¹⁶ Кушнір В. Г. Господарсько-побутова адаптація українців ...

³¹⁷ Кушнір В. Г. Українці за Дунаєм...; Kuşnir V.G. Ştergarul din regiunea dunării de jos...

³¹⁸ Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае...

визначні результати отримані ним в галузі вивчення систем термінів спорідненості та соціальної організації згаданих етносів та опубліковані у його монографії³¹⁹.

Традиційна культура слов'янського населення Півдня України, обряди життєвого циклу та етнографія міста є предметом наукових досліджень Г. М. Стоянової.

Результати наукових досліджень викладачів кафедри творчо використовуються ними в ході підготовки студентів за спеціальностями «археологія» (з 1995) та «етнологія» (з 1997), а також в рамках підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів історії. Для кожної зі спеціальностей викладачами кафедри розроблена система спецкурсів, спецпрактикумів та навчальних практик, яка забезпечує здійснення навчального процесу на базі археологічних пам'яток та етнографічних комплексів Південного Заходу України. Крім того, викладачі кафедри залучені до підготовки студентів на філософському, геолого-географічному, філологічному факультетах та на факультеті журналістики й видавничої справи ОНУ. Загалом викладачами кафедри розроблені авторські навчально-методичні комплекси для майже 90 фундаментальних та спеціальних курсів. Серед них чимало унікальних, які не мають аналогів в Україні, зокрема: Природа і розвиток культури і суспільства в історичній ретроспективі (О. В. Сминтина), Кочовий світ Північного Причорномор'я на рубежі ер (О. М. Дзиговський), Українське образотворче мистецтво (В. Г. Кушнір), Культурне освоєння Північно-Західного Причорномор'я у додержавну добу (О. В. Сминтина), дослідження систем спорідненості в етнології (А. В. Шабашов), Геоархеологія кам'яної доби (О. В. Сминтина та Д. В. Кіосак), Інформаційні технології в археології (Д. В. Кіосак).

Невід'ємною складовою роботи кафедри є проведення навчальних та виробничих практик. Під керівництвом викладачів кафедри студенти історичного факультету проходили археологічну практику на розкопках пізньопалеолітичного поселення Анетівка II (село Анетівка Доманівського району Миколаївської області, В. Н. Станко, І. В. Піструїл), мезолітичного поселення Залізничне (Болградський район Одеської області, О. В. Сминтина), ранньонеолітичного поселення Катаржино (село Червонознам'янка Іванівського району Одеської області, І. В. Піструїл), неолітичних поселень Кам'яна Могила 1 (Запорізька область, Д. В. Кіосак) та Мельнична Круча (Кіровоградська область, Д. В. Кіосак), нео-енеолітичної стоянки Кам'яне-Завалля (Савранський район Одеської області, Д. В. Кіосак), давньогрецького поселення й некрополя у селі Кошари (Біляївський район Одеської області, Є. Ф. Редіна), комплексу пам'яток античної Тіри й середньовічного Білгорода на території міста Білгород-Дністровський (Одеська область, Є. Ф. Редіна), поселення й могильника римської доби Картал у селі Орловка (Ренійський район Одеської області, О. М. Дзиговський, І. В. Бруяко), а також археологічних розвідках в Іванівському, Фрунзівському та Ширяївському районах Одеської області (Д. В. Кіосак).

Місцями проходження етнографічної практики в цей час стали області компактного проживання українців, росіян (у тому числі росіян-старообрядців), болгар, гагаузів, молдаван, греків, татар та інших етносів на теренах Арцизького, Балтського, Болградського, Іванівського, Ізмаїльського, Кілійського, Кодимського, Ренійського, Миколаївського, Татарбунарського, Саратовського районів Одеської області (В. Г. Кушнір, О. А. Пригарін, Н. О. Петрова, С. В. Коч, Г. М. Стоянова), а також Судакського та Бахчисарайського районів АР Крим (А. В. Шабашов). За ініціативою В. Г. Кушніра група студентів спеціалізації «етнологія» пройшли музейну практику на базі музейних установ міста Ополе (Польща). О. В. Сминтина стала ініціатором проходження педагогічної практики студентів кафедри на базі навчального комплексу Сегедського університету (Угорщина). Під її керівництвом з 2005 року впроваджена серія обмінів студентами, аспірантами та викладачами — фахівцями в галузі археології кам'яної доби з університетом Ка' Фоскарі (Венеція) в рамках програми Erasmus Mundus та за фінансової підтримки міністерства закордонних справ Італії.

³¹⁹ Шабашов А. В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа...

Кафедра приділяє значну увагу позааудиторній роботі зі студентами та учнівською молоддю. З 2000 року зусиллями В. Г. Кушніра та Н. О. Петрової діє фольклорно-етнографічний колектив «Джерело», метою якого є популяризація традиційної української культури серед широкої громадськості; на підставі зібраного в ході експедицій матеріалу студенти разом з викладачами відтворюють традиційні обряди й свята нашого краю. Плідно працює в цьому напрямі й гурт НЕСТ (наукове етнографічне студентське товариство, керівник Н. О. Петрова). Діяльність студентського археологічного товариства імені Е. Р. фон Штерна (керівники О. В. Сминтина, Д. В. Кіосак та А. В. Гончаренко) спрямована на популяризацію археологічних знань та пропаганду збереження археологічної культурної спадщини краю.

Щороку викладачі, співробітники та аспіранти кафедри організують роботу фахових секцій з археології та етнографії Малої академії наук (О. В. Сминтина, О. М. Дзиговський, В. Г. Кушнір, О. А. Пригарін, С. В. Коч, Г. М. Стоянова, Н. О. Петрова, Д. В. Кіосак, К. С. Ліпатов, А. В. Гончаренко).

Результати наукової, освітнянської, виховної та організаційної роботи викладачів кафедри відзначені державними і галузевими нагородами, серед яких Державна премія в галузі науки і техніки (В. Н. Станко, 2003), орден «За заслуги» III ступеня (В. Г. Кушнір, 2007), медалі Республіки Польща *Pro memoria* (В. Г. Кушнір, 2010), *Zasłużony dla Kultury Polskiej* (Кушнір, 2014), Премія Президента України для молодих вчених (О. В. Сминтина, 2006), Нагорода імені Івана Крип'якевича АН вищої освіти України (О. В. Сминтина, 2011), медаль Посольства Італії в Україні (О. В. Сминтина, 2013), а також відзнаки та грамоти Верховної Ради України (О. В. Сминтина, 2009), НАН України (О. В. Сминтина, 2010), голови Одеської облдержадміністрації та обласної ради (В. Г. Кушнір, Н. О. Петрова, О. А. Пригарін, О. В. Сминтина), Одеського міського голови (В. Г. Кушнір, О. В. Сминтина).

8.2. Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків³²⁰

Кафедра функціонує в структурі історичного факультету з 1963 року. Її першим керівником був видатний вчений-античник, візантиніст, спеціаліст у галузі нумізматики та епіграфіки Північного Причорномор'я П. Й. Каришковський. Після смерті засновника кафедри її очолив його учень А. Г. Загінайло (1988–1993), фахівець з античної археології та нумізматики. У 1991–1993 роках кафедра забезпечувала викладання загальних курсів історії Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції та Риму, історії середніх віків, археології та етнографії. При кафедрі діяла спеціалізація з археології, викладалися спецкурси з цієї дисципліни.

З 1993 по 1999 рік та з 2006-го понині кафедрою керує англознавець, кандидат історичних наук, доцент І. В. Немченко. У 1999–2006 роках її завідувачем була кандидат історичних наук, доцент О. О. Радзиховська. У складі кафедри працювали кандидати історичних наук, доценти Р. Д. Бондар (до 2011), І. В. Зав'ялова (до 1999), Г. М. П'ятигорський, старший викладач Т. О. Ізбаш, а також за сумісництвом кандидат історичних наук С. Б. Охотніков та кандидат філософських наук, доцент О. А. Довгополова.

Штат кафедри поступово змінювався. 1995 року замість Г. М. П'ятигорського на кафедрі почав працювати франкознавець, старший викладач П. М. Тоцький; 2006 року починає викладацьку роботу вихованець кафедри візантиніст, кандидат історичних наук, доцент О. М. Луговий; у 2013-му розпочала роботу на посаді доцента кандидат історичних наук І. С. Горнова. Крім них в даний час на кафедрі працюють

³²⁰ Автор І. В. Немченко.

кандидати історичних наук, доценти Ізбаш-Гоцкан та Радзиховська, а також викладач П. А. Майборода.

Період з 1993 року був для кафедри часом становлення, якісного зростання та пошуку гідних відповідей на виклики сучасності. За радянських часів склалася специфічна доцентрова система функціонування й розвитку наукових знань з історії середніх віків та раннього модерного часу, орієнтована на Москву, де було зібрано провідні наукові сили, тоді як у «периферійних» університетах медієвістика приходила в занепад. Внаслідок розпаду СРСР ця система була зруйнована. Перед кафедрою поставили завдання, від вирішення яких залежала якість її існування в освітянському та науковому просторі. Довелося створювати власну ідентичність, знаходити нові джерела отримання наукової інформації та необхідні для творчого розвитку наукові контакти.

Непересічну роль у здійсненні наукових досліджень викладачів кафедри, розробці нових лекційних курсів, керівництві науковою роботою студентів зіграло долучення до світової інформаційної мережі наприкінці 1990-х. Інтернет надав медієвістам та античникам очікуваний доступ до матеріалів європейськими мовами, можливість спілкування з науковцями країн Західної Європи та Америки.

Важливим для розвитку кафедри кроком стало утворення 1993 року спеціалізації спочатку з історії середніх віків, а згодом з історії стародавнього світу та середніх віків. Почала формуватися система спецкурсів, кількість яких постійно зростала. Спеціалізацію було створено також на заочному відділенні. Спецкурси кафедри є оригінальними авторськими розробками; їхня тематика, пов'язана з науковими інтересами викладачів, зазнавала протягом часу деяких змін внаслідок оновлення кадрового складу кафедри.

У системі спецкурсів найбільш помітною є культурологічна складова. Освіта, яку надає спеціалізація кафедри, відкриває перспективу подальшої наукової роботи, а також сприяє підвищенню загального культурного рівня студентства. Фактично кафедра готує не тільки фахівців у галузі всесвітньої історії, а саме антикознавства та медієвістики, а й майбутніх викладачів історії культури. Водночас студентам запропоновано й низку спецкурсів з соціально-економічної та політичної історії античності та середньовіччя, історіографії та проблем методології історії.

Викладачі кафедри проводять науковий студентський семінар, переддипломні семінари на денному та заочному відділеннях, керують педагогічною практикою студентів. Виїзна музейна практика проходила у Львові та Києві, з літа 2010 до 2014 — у Криму. Здійснюється керівництво курсовими та кваліфікаційними роботами студентів. Колектив дбає про методичне забезпечення лекційних курсів: тільки в останні роки вийшла друком чи використовується студентами в електронному варіанті низка навчально-методичних посібників.

Методичні матеріали — підручники, тексти джерел для вивчення на практичних заняттях, плани цих занять разом з рекомендованою літературою, частина необхідних для підготовки до занять монографій та статей тощо — зберігаються в електронному вигляді на кафедрі та пропонуються студентам історичного факультету як пакети до окремих курсів. Для наукових потреб студентів та викладачів створено величезну електронну бібліотеку, яка постійно оновлюється.

При кафедрі активно працює науковий студентський гурток з історії Стародавнього Світу. В 1990-х та на початку 2000-х років його незмінним керівником була доцент Р. Д. Бондар. З 2006 року до роботи з гуртком залучився молодий викладач кафедри О. М. Луговий. При кафедрі діють студентські об'єднання з вивчення латинської та давньогрецької мов.

Наукові інтереси викладачів кафедри об'єднує тяжіння до вивчення історії культури доби античності та середньовіччя. Це знайшло відображення у формулюваннях комплексних наукових тем кафедри за останні 20 років. Головними напрямками науково-дослідницької роботи колективу є інтелектуальна історія античного часу, середніх віків та ранньої модерної доби, зокрема історія політичної думки, релігій-

них уявлень, історичних, географічних та правових знань, а крім того — історіографія окреслених питань, зокрема історія їх дослідження в Одеському (Новоросійському) університеті.

Наукова проблематика досліджень співробітників кафедри — історія грецької колонізації Причорномор'я; формування та розвиток вітчизняної античної нумізматики у XVIII — першій чверті XX століть (Т. О. Ізбаш-Гоцкан); ідейне протистояння християнських та язичницьких авторів IV–V століть (П. А. Майборода); військова історія Візантії X–XII століть (О. М. Луговий); візантійська історична думка XI століття, зокрема спадщина Михайла Пселла, Іоанна Скилиці та ін.; географічні та правознавчі уявлення доби пізнього середньовіччя, зокрема В. Стукіуса, Г. Панцироллі (О. О. Радзиховська); англійська політична думка XVII століття, погляди Т. Гоббса, Р. Фільмера, О. Сіднея тощо (І. В. Немченко); соціальне та політичне життя Франції XVII–XVIII століть, полеміка щодо церковної реформи на Національних установчих зборах Франції 1788–1791 років (П. М. Тоцький).

Колективу кафедри вдалося відродити візантинознавство після довготривалої перерви: двоє випускників — аспірантів кафедри захистили кандидатські дисертації з історії Візантії (О. М. Луговий, 2009 та І. С. Горнова, 2012).

У 2010 році започатковано наукове періодичне видання «Libra. Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків». Другий випуск (2012) містить поряд із класичними науковими статтями матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого 100-річчю з дня народження доцента І. В. Зав'ялової, медієвіста-англознавця та історіографа, яка викладала на кафедрі з моменту її заснування до 1999 року.

З 1989 року кафедра є постійним організатором міжнародної наукової конференції «Читання пам'яті професора П. Й. Каришковського»; за цей час видано 10 наукових збірників «Стародавнє Причорномор'я» з матеріалами конференцій.

Викладачі та аспіранти кафедри беруть участь у міжнародних наукових конференціях та симпозиумах у закладах України, Греції, Ізраїлю, Італії, Польщі, Росії, Румунії та США. Багато хто пройшов закордонне стажування. Так, І. В. Немченко стажувалася в Інституті Кеннана (Вашингтон, США), керувала групою студентів на міжнародних семінарах «Ренесанс у Флоренції» (2010) та «Проторенесанс: Флоренція — місто Данте та Джотто» (2012, Флоренція, Італія). О. О. Радзиховська стажувалася в Екс-ан-Прованс (Франція), О. М. Луговий та І. С. Горнова — у Венеціанському університеті Ка' Фоскарі (Італія).

Студенти спеціалізації кафедри приймають активну участь у щорічних звітних студентських наукових конференціях ОНУ, в міжнародних конференціях «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» та інших конференціях наукових центрів України.

8.3. Кафедра історії України³²¹

Націєтворення, що відбувається в сучасній Україні, створює потребу досягнути цей процес в історичній ретроспективі. Це визначає особливе місце кафедри історії України у системі університетської науки та освіти. Вітчизняна історія, як одна зі складових суспільної свідомості, завжди була дражливим стиком ідеологічних прагнень політичних еліт, дидактичних зусиль держави, ареною гострих дискусій як пересічних громадян, так і науковців.

З 1990 року розпочався новий період в житті кафедри: дисципліна «Історія України» стала обов'язковою для викладання у всіх підрозділах університету, а на історичному факультеті було кардинально збільшено обсяг годин на її викладання, зросла кількість спецкурсів для студентів спеціалізації кафедри, з'явилась нова генерація на-

³²¹ Автор В. М. Хмарський.

уковців, які продовжувала розробку започаткованих раніше досліджень. Відтоді по-вністю оновлено склад кафедри, — серед членів колективу, який є чи не наймолодшим на факультеті, залишилась лише одна особа з попереднього штату. Очолювали кафедру В. П. Ващенко (1990–1999) та В. М. Хмарський (з 1999, у 2000–2003 обов'язки завідувача виконував В. П. Щетников)³²².

У перші роки існування кафедри її діяльність забезпечували представники старшого покоління: доцент Н. І. Калюшко (з 1957), професори А. Д. Бачинський (1959), В. П. Ващенко (1972), З. В. Першина (1980) та запрошені викладачі з інших кафедр ОДУ та інших вишів (професор Д. С. Шелест, доценти О. І. Домбровський, Ю. І. Сурай, О. В. Фесик, В. П. Щетников, старший викладач В. А. Чумаченко). Протягом 1990-х років на кафедрі з'явилася здібна молодь, яка захистила кандидатські, а у новому столітті — й докторські дисертації: О. А. Бачинська, Т. Г. Гончарук, Н. М. Діанова, В. М. Хмарський. На початку нового міленіуму на кафедрі зросло покоління викладачів, які були учнями як старших колег (доценти А. І. Мисечко, Т. С. Вінцовський, О. О. Синявська), так і вже нових лідерів (доценти О. Є. Музичко, Л. В. Новікова, Е. П. Петровський, В. М. Полторак, старший викладач Г. С. Левченко).

Наукова діяльність колективу протягом минулих десятиліть трималася приблизно в одному дискурсі; його відображали наукові комплексні теми «Південна Україна: історія, історіографія, джерела» (по 2005)³²³, «Історія Південної України у національному та європейському контексті» (2006–2010) та «Українське Причорномор'я в історичному та історіографічному контекстах» (2011–2015). Загалом можна виділити такі напрями наукових досліджень кафедри у новітній період її власної історії: 1) соціально-економічна історія Південної України кінця XVIII — початку XX століть; 2) суспільно-політичні процеси в регіоні наприкінці XIX — у XX століттях (започатковані ще працями А. Д. Бачинського, В. П. Ващенко та З. В. Першиної); 3) історія історичної науки на півдні України у XIX–XX століттях; 4) історія історичної україністики в університеті.

А. Д. Бачинський своєю монографією «Січ Задунайська» (1995) конституював козакознавчу проблематику на кафедрі як одну з її візитівок. О. А. Бачинська присвятила кандидатську дисертацію (1997) та монографію Дунайському (Новоросійському) козацькому війську (1998), а згодом її студії втілились у фундаментальну монографію «Козацтво в «післякозацьку добу» української історії. Кінець XVIII — XIX ст.», що зазнала два видання (2009, 2011). «Козацький» доробок увійшов як складова до докторської дисертації О. А. Бачинської (2003), якою вона продовжила дослідницький дискурс свого батька. В. М. Полторак захистив кандидатську дисертацію, присвячену взаєминам Війська Запорозького та Війська Донського доби Нової Січі (1734–1775).

Широким є поле наукових інтересів Т. Г. Гончарука, але в центрі уваги — соціально-економічна проблематика першої половини XIX століття: історію вивчення торгівлі України у цей період висвітлюють як дисертаційне (1998), так і монографічне (1999) дослідження. Докторську дисертацію він присвятив проблемі транзитної торгівлі в Україні кінця XVIII — першої половини XIX століття (2010), основні ідеї якої були втілені у монографії «Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст.» (2008). Т. Г. Гончарук — краєзнавець, відомий у місті насамперед науковими працями з історії Хаджибею, одеського порто-франко, оригінальними біографічними нарисами козацьких керівників Д. І. Многогрішного, П. І. Калнишевського, Г. О. Потьомкіна.

Серед послідовників В. П. Ващенка — Н. М. Діанова, яка захистила кандидатську дисертацію (2003) і втілила її у монографію «Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)» (2010).

³²² Кафедра історії України / в кн.: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова за роки незалежності України... — С. 150–154.

³²³ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 184.

Цілковитого переосмислення потребувала суспільно-політична проблематика, яку до того розробляли П. І. Воробей, А. Д. Бачинський, З. В. Першина. Дослідження А. І. Мисечком українського культурно-освітнього руху призвело до захисту кандидатської дисертації (1998) та виходу монографії «Український рух в Одесі наприкінці XIX — початку XX ст.» (2006). На революційних подіях 1917–1920 року зосередив увагу Ю. І. Сурай (монографія «Преса в Україні у боротьбі політичних сил за армію і флот (1917)»). Вивчення історії української національної революції у краї підняв на новий щабель Т. С. Вінцовський (єдиний на кафедрі власник почесного знака «Відмінник освіти України») у своїй кандидатській дисертації (2000) та монографіях «Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 — квітень 1918 рр.)» (2002), «Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України» (2012).

Зовсім новим аспектом у кафедральній дослідницькій палітрі стало вивчення радянських репресій на Одещині у середині 1930-х років. Джерелознавчому потенціалу архівно-слідчих справ присвятив кандидатську дисертацію Е. П. Петровський; її фрагмент розгорнутий у його книзі «Біль минулого. Нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район)» (у співавторстві, 2006). Проблематика Другої світової війни у новітніх студіях відобразилась у брошурі А. Д. Бачинського «Буджацька заграва» (1995), а згодом у цілій низці статей та фрагментарно у колективних монографіях В. П. Щетникова (1954–2013), який мав намір втілити проблему окупаційного режиму Трансністрії у монографію та докторську дисертацію, та Т. С. Вінцовського, який досліджує український рух опору на окупованій території.

Історіографічні студії після З. В. Першиної та А. Д. Бачинського продовжує учень останнього В. М. Хмарський. Досліджуючи історію археографії в Одесі, він захистив кандидатську дисертацію (1994) та опублікував монографію (1998), присвячену найвідомішому історичному краю А. О. Скальковському. Докторська дисертація вченого (2004), якій передувала монографія «Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей» (2002), була присвячена археографічній діяльності наукових установ на півдні України у XIX — на початку XX століть. Під його керівництвом захистила кандидатську дисертацію (2004) та опублікувала монографію «Історіограф Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності» (2012) Л. В. Новікова, захистив кандидатську дисертацію (2004) і опублікував монографію «Історик Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність» (2005) О. Є. Музичко. Широке дослідницьке поле останнього втілено у монографіях «Грузини в Одесі: історія і сучасність» (2010), «Засновник Одеського інституту народного господарства професор Олексій Якович Шпаков (1868–1927): біографічний нарис» (2011). Монографія «Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII — початок XX ст.)» (2012) стала основою докторської дисертації (2013) Н. М. Діанової. Життю та діяльності історика О. І. Маркевича присвятила кандидатську дисертацію (2002) і монографію (2003) О. О. Синявська³²⁴.

Історія історичної україністики в університеті як напрям досліджень виникла ще у 1990-ті роки, але сформувалася вже у XXI столітті. Цей напрям характеризується колективними формами роботи і втілюється у таких довідникових виданнях, як «Професори Одеського (Новоросійського) університету», «Одеські історики», в організації історіографічних читань, присвячених видатним персонажам, працям чи віхам в університетській україністиці, у виданні відповідних збірників (окремо вшановували О. І. Маркевича, А. Д. Бачинського, В. Т. Галяса). Загалом поширеним явищем, яке вказує на наявність згуртованого колективу, стало видання колективних монографій членів кафедри або з їх вирішальною участю: «Одеса козацька. Історичні нариси» (2000, О. А.

³²⁴ Післямова. Продовжувачі традицій історичної україністики: кафедра історії України на початку XXI ст. // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок: матер. конф. V Історіографічні читання (іст. фак. ОНУ, 2012). — Одеса, 2013. — С. 224–227.

Бачинська, Т. Г. Гончарук, С. Б. Гуцалюк, А. І. Мисечко та ін.), «Одеса козацька. Наукові нариси» (2008, О. А. Бачинська, Т. Г. Гончарук, С. Б. Гуцалюк, А. І. Мисечко, Л. В. Новікова, В. М. Полторак та ін.), «Українські мілітарні формування в Одесі у добу Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.)» (2010, Т. С. Вінцковський, Є. О. Джумиґа, А. І. Мисечко), «Чорноморська хвиля української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.» (2011, Т. С. Вінцковський, Т. Г. Гончарук, А. І. Мисечко, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський), «Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець» (2013, Т. С. Вінцковський, О. Є. Музичко).

У сфері навчальній та навчально-методичній на кафедрі постійно вівся діалог щодо місця і призначення дисципліни «Історія України» в університетському навчанні як на історичному факультеті, так і в інших підрозділах університету (кафедра забезпечує читання курсу «Історія України» у всіх підрозділах). Викладання курсу давньої і нової історії України на історичному факультеті забезпечували А. Д. Бачинський, В. П. Ващенко, Н. І. Калюжко (у 1990-ті), а у новому столітті — О. А. Бачинська, А. І. Мисечко, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський, В. П. Щетников. Новітню історію викладав Ю. І. Сурай (1990-ті й перше десятиліття XXI), а згодом його заступили Т. С. Вінцковський та Е. П. Петровський³²⁵.

Навчальні курси, що їх розробила кафедра і пропонує своїй спеціалізації та магістрам, можна класифікувати так: фундаментальні (основи наукових досліджень — З. В. Першина, О. О. Синявська; українське джерелознавство та археографія — А. Д. Бачинський, В. М. Хмарський, Е. П. Петровський; українська історіографія — З. В. Першина, О. Є. Музичко, В. П. Щетников; історична географія, спеціальні історичні дисципліни — А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська; проблеми вивчення і викладання історії України у суспільстві — В. М. Хмарський); наскрізні (історія української національної ідеї — Ю. І. Сурай; економічна історія — В. П. Ващенко, Н. І. Калюжко, Т. Г. Гончарук; історія української державності — В. П. Щетников; історія науки й освіти в Україні — О. О. Синявська; історія релігії і церкви, Україна у системі міжнародних відносин — Н. М. Діанова; військова історія — А. І. Мисечко); проблемні, що обмежуються окремими регіонами, соціальними групами, періодами чи аспектами (історія національних меншин в Україні — Л. В. Новікова; історія козацтва — О. А. Бачинська; українське мистецтво та культура XIX–XX століть — Ю. І. Сурай; суспільно-політична історія XX століття — Т. С. Вінцковський; історія української діаспори — А. І. Мисечко; дисидентський рух в Україні — О. В. Фесик, Е. П. Петровський; українське музеєзнавство та історичний туризм — В. М. Полторак). На кафедрі покладено організацію архівної практики студентів третього курсу (З. В. Першина, О. О. Синявська).

Викладачі кафедри завжди приділяли пильну увагу співпраці зі студентством. Зокрема В. М. Хмарський сприяв відновленню Дня історичного факультету (1994), започаткуванню факультетського змагання у форматі КВК «Пан і пані історичного факультету» (1995) та відкритій першості історичного факультету з міні-футболу (1997), яка нині стала по суті загальноуніверситетською. Постійно змінювався формат гуртка історії України: від традиційного обговорення доповідей та художніх і документальних фільмів до створення формації «Гурт» (гурток історії України та прилеглих земель, куратор В. М. Полторак), яка сповідує історико-краєзнавчу й туристичну форму імпрез і теж стала загальноуніверситетським явищем.

Отже, колектив кафедри історії України продовжував виконувати покладені на нього обов'язки, поглиблюючи наукові розробки з історичної україністики, позначаючи цей процес черговими монографіями та збірниками, збагачуючи навчальний процес новим досвідом і навчально-методичними виданнями, урізноманітнюючи форми виховної роботи, посідаючи все помітніше місце у громадському житті регіону у відповідь на виклики, які висунув як глобалізований світ, так і новітнє націєтворення у XXI столітті.

³²⁵ Історичний факультет. 2005–2010. — [Б.м., б.р.] — С. 18.

**Комплексна програма
«Феномен тоталітаризму,
його прояви та шляхи подолання»³²⁶**

Комплексна науково-дослідницька та освітня програма має на меті налагодження міждисциплінарних зв'язків, координацію наукових пошуків та широке оприлюднення результатів дослідження теми тоталітаризму та історії репресій. Ідея програми належала викладачам Л. В. Ковальчук та Е. П. Петровському, які впродовж багатьох років брали участь в роботі Одеського академічного центру з підготовки й видання науково-документальних серій книг «Одеський мартиролог» (1–4 тт.), «Реабілітовані історією. Одеська область» (т. 1) та низки інших тематичних видань. Із березня 2013 року в рамках цієї програми діє однойменна комплексна міжфакультетська міжкафедральна наукова тема «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання»³²⁷.

Впродовж 2013–2015 років у роботі за цією програмою взяли участь десятки осіб: доктори і кандидати наук, аспіранти, магістранти, студенти ОНУ та інших вишів Одеси, які зосередили зусилля на дослідженні типологічних рис тоталітарної системи за різними науковими спеціалізаціями (історія, соціологія, політологія, право, філософія, культурологія, філологія тощо), а також особливостей радянської системи, притаманних їй рис тоталітаризму та відмінностей від нього, порівняному вивченні радянського й фашистського варіантів тоталітаризму.

За ці роки були проведені 3 науково-практичні конференції «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання» (2013, 2014, 2015) з участю понад 150 фахівців з різних галузей знань, педагогів, архівістів. Крім того у червні 2013 року в рамках програми на базі ОНУ відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Особа в тоталітарному суспільстві: рефлексії XXI століття», яка зібрала 152 учасники (23 доктори наук і професори, 71 кандидат наук і доцент, а також наукові співробітники, провідні спеціалісти, працівники вишів, архівів, музеїв, бібліотек, наукових центрів тощо), в тому числі 81 представник інших міст України, а також Росії, Молдови, Казахстану, Польщі. Під час конференції проведено 14 круглих столів, на яких обговорювалися понад 100 доповідей і статей науковців та 27 стендових доповідей студентів. Матеріали конференцій розміщені у вільному доступі на сайті: <http://liberte.onu.edu.ua/>. На жовтень 2015 року учасниками наукової програми спільно з Українською асоціацією усної історії заплановано проведення в Одесі на базі ОНУ наукової конференції «Усна історія (не)подоланого минулого: подія — наратив — інтерпретація».

Восени 2013 року в рамках програми розпочав роботу міждисциплінарний науковий семінар, присвячений дослідженню феномену тоталітаризму, його проявів у сучасності та в минулому, співвідношення з авторитаризмом, пошуку способів протистояння цим явищам³²⁸. Засідання семінару, розрахованого на усіх зацікавлених, проводяться один раз на місяць. На квітень 2015 року таких засідань вже проведено 17; в них брали участь дослідники з ОНУ та інших науково-освітніх закладів Одеси, а також колеги з-за кордону.

Відповідні інформаційні ресурси та науковий доробок виконавців програми, матеріали проведених конференцій, програми наступних заходів і тематика засідань міждисциплінарного наукового семінару розміщуються на офіційному сайті ОНУ³²⁹.

³²⁶ Автор Е. П. Петровський.

³²⁷ Петровський Е. П. Комплексна програма «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання» як приклад створення наукового вишівського осередку // Матер. 68-ї наук.-техн. конф. професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів ОНАЗ ім. О. С. Попова. — Ч. II. — Одеса, 2013. — С. 114–117.

³²⁸ Петровський Е. П. Міждисциплінарний науковий семінар в ОНУ ім. І. І. Мечникова: досвід проведення та подальші перспективи // Матер. 69-ї наук.-техн. конф. професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів ОНАЗ ім. О. С. Попова. — Одеса, 2014. — С. 134–137.

³²⁹ URL: <http://onu.edu.ua/uk/science/sprograms>

8.4. Кафедра нової та новітньої історії³³⁰

Сучасна кафедра нової та новітньої історії на початку 1990-х років була представлена двома підрозділами: кафедрою історії нового та новітнього часу та кафедрою історії Росії. На першій кафедрі, яку очолював доктор історичних наук, професор С. Й. Аппатов³³¹, працювали кандидати історичних наук, доценти А. І. Балобаєв, В. В. Глебов, О. Б. Дьомін, І. М. Коваль, О. С. Овечкін, О. В. Полевщикова, Г. М. П'ятигорський, П. Я. Райнов, О. Ф. Цвіркун, старші викладачі В. А. Дубовик, Б. М. Чумаченко. В середині 1990-х років прийшли молоді випускники історичного факультету О. І. Брусиловська, М. С. Покась. До другої кафедри під керівництвом кандидата історичних наук, доцента Ф. О. Самойлова³³² входили доктори історичних наук, професори М. Ю. Раковський та О. В. Гонтар, кандидати історичних наук, доценти І. С. Гребцова, І. К. Калмакан, А. К. Лозовський, В. М. Міліч, С. В. Мілевич, В. С. Михайлюк, Т. М. Попова, П. І. Ранєв, Г. М. Шабанова.

Значним досягненням тогочасної кафедри стало відкриття на факультеті 1994 року нової спеціальності — міжнародних відносин. Це було реалізацією ідей професора С. Й. Аппатова та його учнів часів перебудови про роль міжнародних відносин в сучасному світі. В 1996 році на відкриту кафедру міжнародних відносин перейшли С. Й. Аппатов, В. В. Глебов, І. М. Коваль, П. Я. Райнов, а в другій половині 1990-х років — О. І. Брусиловська, М. С. Покась. Паралельно відбулося об'єднання кафедр нової та новітньої історії та історії Росії під керівництвом Ф. О. Самойлова.

На зміну досвідченим кадрам, які залишили кафедру, прийшли викладачі, пов'язані з ОДУ: в 1998 році з Миколаєва повернулася кандидат історичних наук, доцент І. Д. Черних, в 2005 році з Сімферополя — відомий вчений, доктор історичних наук, професор Д. П. Урсу³³³. На зламі століть на кафедрі розпочався процес зміни поколінь викладачів: були зараховані на роботу випускники кафедральної аспірантури — учениця професора М. Е. Раковського П. І. Барвінська (2001); учні професора О. Б. Дьоміна А. С. Поспелов (2003), Ю. В. Шахін (2005), С. В. Ковальський (2010), М. С. Ковальська (2013). Так склався колектив, який поєднує досвідченість викладачів старшого і середнього поколінь та заповзятість молодого покоління одеських істориків. Відбулася також зміна керівництва: з червня 2008 року кафедру очолив доктор історичних наук, професор О. Б. Дьомін³³⁴.

Викладачі кафедри Ф. О. Самойлов, О. Б. Дьомін, І. М. Шкляєв, С. В. Мілевич, І. С. Гребцова, І. Д. Черних, А. С. Поспелов в різні роки читали ряд курсів на факультетах ОНУ, в навчальних закладах Одеси та інших міст. Значно зріс якісний потенціал кафедри: з початку XXI століття викладачі кафедри захистили 3 докторські дисертації (О. Б. Дьомін — 2001, І. С. Гребцова³³⁵ — 2002, П. І. Барвінська — 2013) та 4 кандидатські

³³⁰ Автор О. Б. Дьомін.

³³¹ Аппатов Семен Йосипович // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. — Вип. 2. — Ч. 2. — К., 2004. — С. 15–16; Аппатов Семен Йосипович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 64–67; Directory of European Historians of North America: 3th ed. — 1994. — P. 159; Appatov S.I. // Who is Who in the World. — 16-th ed. — N.Y., 1999. — P. 68.

³³² Самойлов Федір Олександрович // Українські історики ХХ століття. — Вип. 2. — Ч. 2. — К., 2004. — С. 288–289; Самойлов Федір Олександрович // Випускники Одеського (Новоросійського) університету: Енциклопедичний словник (ВОНУ). — Вип. 1. — Одеса, 2005. — С. 178.

³³³ Урсу Д. П. // Африка: Енциклопедический справочник. — Т. 2. — М., 1987. — С. 642; Урсу Дмитро Павлович // ВОНУ. — Вип. 1. — С. 213; Самойлов Ф. О. Урсу Дмитро Павлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 296–298; Дмитро Павлович Урсу. Біобібліографічний покажчик. — Одеса, 2006.

³³⁴ Дьомін Олег Борисович // Українські історики ХХ століття. — Вип. 2. — Ч. 1. — К., 2003. — С. 110–111; Краєзнавці України. Сучасні дослідники рідного краю: довідник. — К., 2003. — Т. 1. — С. 67; Дьомін Олег Борисович // ВОНУ. — Вип. 1. — С. 77; Поспелов А. С. Дьомін Олег Борисович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 412–415; Scholars of Early Modern Studies. — Wolfenbuttel, 1995. — V. 29. — P. 107.

³³⁵ Гребцова Ірена Світозарівна // ВОНУ. — Вип. 1. — С. 64; Бачинська О. А. Гребцова Ірена Світозарівна // ПОНУ. — Т. 2. — С. 342–344.

(Ю. В. Шахін, А. С. Поспелов, С. В. Ковальський, М. С. Ковальська). Нині всі викладачі кафедри мають вчені ступені.

Порівняно з радянським періодом на кафедрі суттєво збільшилась кількість аспірантів, захищених докторських та кандидатських дисертацій. За наукового консультування Д. П. Урсу та О. Б. Дьоміна захищені 2 докторські дисертації; вчений ступінь кандидата історичних наук під керівництвом С. Й. Аппатова, М. Ю. Раковського, Д. П. Урсу, І. С. Гребцової, О. Б. Дьоміна, Ф. О. Самойлова, Т. М. Попової, І. Д. Черних отримали близько 30 молодих фахівців. Всі вони плідно працюють як на самій кафедрі, так і на кафедрах університету, в вишах Одеси, Києва, Харкова, Миколаєва, Ізмаїла та інших міст України. Про науковий та освітній рівень кафедри свідчить стажування на ній представників університетів Великобританії, Німеччини, США, Швейцарії.

Викладацький колектив забезпечує увесь комплект лекційної та навчально-методичної роботи, що покладається на випускаючу кафедру. Читається більш ніж 20 загальних курсів та більше 30 спецкурсів, виконуються усі інші види навчальної роботи, передбачені навчальними планами та програмами.

Цикл дисциплін з нової та новітньої історії країн Європи та Америки викладали професори С. Й. Аппатов, І. М. Коваль, доценти В. В. Глебов, О. Ф. Цвіркун, О. І. Брусилівська, М. С. Покась, А. С. Поспелов, В. С. Ковальський, М. С. Ковальська; історію південних та західних слов'ян викладали професор О. Б. Дьомін, доценти О. Ф. Цвіркун, Ю. В. Шахін; сходознавчі дисципліни — доцент І. Д. Черних, старший викладач О. Г. Серета; історію Росії та СРСР — професори М. Ю. Раковський, І. С. Гребцова, Ф. О. Самойлов, доценти Г. М. Шабанова, І. К. Калмакан, І. М. Шкляєв, С. В. Мілевич, П. І. Барвінська; історико-теоретичні та спеціальні дисципліни — професори Д. П. Урсу, І. С. Гребцова, О. Б. Дьомін, Т. М. Попова, доценти А. К. Лозовський, І. Д. Черних, С. В. Мілевич. Спецкурси та спецпрактикуми ведуть практично усі викладачі кафедри, які читають їх студентам двох спеціалізацій — «Нова та новітня історія» та «Історія Росії». У сукупності спецкурси складають 6 блоків: конкретно-історичного спрямування, історії міжнародних відносин, методологічних та спеціальних історичних дисциплін, історико-політологічних дисциплін, історії культури, педагогічного спрямування.

Навчальний процес забезпечений навчально-методичними рекомендаціями з основних та спеціальних курсів. По деяких з них викладачі кафедри підготували та видали навчальні посібники, зокрема професори І. С. Гребцова, Ф. О. Самойлов, доценти І. К. Калмакан, І. Д. Черних, О. І. Павлов, І. М. Шкляєв³³⁶.

Особливе місце в роботі кафедри займають практики як складова частина навчального процесу, наукової та виховної роботи на факультеті. Вони мають важливе значення для підвищення професійного рівня студентів. Кафедра організовує та веде дві навчальні практики — педагогічну та музейну. Базами музейної практики були Кримський півострів, Одеса, Київ, Львів. В Криму практика (керівник — доцент І. М. Шкляєв) проводилась у 9 містах. В Одесі практика (керівники — професор Ф. О. Самойлов, доценти С. В. Мілевич та А. С. Поспелов) передбачає більш поглиблене ознайомлення з роботою музеїв, музейними колекціями та фондами. База педагогічної практики — школи Одеси та області. Кафедра підтримувала виробничі контакти по лінії музейної практики з інститутом історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ) та Херсонеським заповідником (АР Крим). З питань педагогічної практики кафедра співпрацює з Одеським обласним інститутом удосконалення вчителів.

³³⁶ Калмакан І. К. Основи геральдики. — Одеса, 1996; Шкляєв І. Н. Историческое краеведение Одесщины. — Одеса, 2004; Гребцова І. С. Центральна і регіональна преса Російської імперії початку ХХ ст. як історичне джерело. — Одеса, 2004; Самойлов Ф. О. Історія Одещини й Одеси 2-ї половини ХІХ — початку ХХ ст. — Одеса, 2006; Шкляєв І. Н. История Украины (пос. для поступающих в вузы). — Одеса, 2006; Черних І. Д. Історія країн Азії періоду нового часу ХV ст. — 60-ті рр. ХІХ ст. — Одеса, 2007; Самойлов Ф. О. Нариси з історії культури кінця ХІХ — початку ХХ ст. — Одеса, 2008; Павлов О. І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації. — Одеса, 2009.

Пріоритетне значення в діяльності кафедри має наукова робота. Викладачі працюють над трьома науковими темами і за 20 років опублікували близько 20 монографій³³⁷ та 20 збірників (Воронцовський збірник — 5 випусків; Одесские Воронцовские чтения — 2 випуски; Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології — 5 випусків; НОВИК. Труды по военной истории — 3 випуски; Британская политика и мир: контуры исторического взаимодействия — 2 випуски; Альманах історичних досліджень — 3 випуски). Крім того, Ф. О. Самойлов видав спогади про Новоросійський університет³³⁸, Т. М. Попова — збірку пам'яті А. М. Шабанової³³⁹, а також біобібліографічні покажчики, присвячені творчості О. І. Маркевича та Є. М. Щепкіна³⁴⁰.

Кафедра організувала і провела близько 20 наукових конференцій, в тому числі 5 наукових конференцій студентів і молодих вчених («Історіографічні читання»; «Одесские Воронцовские чтения»; «Маразліївські читання»; «Гуситські читання»; «Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології» та ін.).

Практично усі викладачі кафедри входять до складу редакційних колегій і рад провідних академічних та університетських історичних видань України та ряду інших країн. Кафедра підтримує сталі міжнародні наукові зв'язки з викладачами та дослідниками з наукових і освітніх установ Австрії, Болгарії, Молдови, Німеччини, Польщі, Росії, Румунії.

Досягненням О. Б. Дьоміна стало вивчення процесу формування європейської системи міжнародних відносин, початок якого він відніс до 80-х років XVI століття та пов'язав із встановленням структурних зв'язків між західною (Англія) та східною (українські землі Речі Посполитої) периферією Європи. В подальшому він розробляв ключову для слов'янської історії кирило-мефодієвську проблематику. Вона розглядається в контексті міжнародних відносин середини IX століття та європейських релігійно-культурних зрушень. Конфесійний, ментальний та культурно-освітній контекст діяльності Кирила та Мефодія дозволив навести аргументи на користь розробленої вченим історичної концепції кириличної основи слов'янської писемності. Ці напрацювання вивели О. Б. Дьоміна на питання персональної історії та специфіку дії суспільного та особистого у всесвітній історії. Об'єднує усі його праці зосередження на перехідних епохах, явищах та процесах, які відігравали визначальну роль у майбутньому розвитку суспільства.

В роботах Д. П. Урсу представлена історична еволюція міжнародних неурядових організацій. Паралельно з цим він розпочав дослідження теми військовополонених часів Другої світової війни у маловивченому аспекті долі західноєвропейських полонених. Архівний пошук дозволив йому показати процес повернення французів на батьківщину через Одесу.

³³⁷ Найбільш значимі роботи: Калмакан І. К., Брындак О. Б. Возникновение и эволюция национальной партийной системы на Украине в XX столетии. — Одесса, 1997; Дьомін О. Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50-х — кінця 80-х років XVI ст. — Одеса, 2001; Гребцова І. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XX ст.). — Одесса, 2002; Шкляев І. Н. История одесской губЧК. 1917–1922 гг. — Одесса, 2002; Гребцова І. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII — 60-е гг. XIX ст. — Одесса, 2006; Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. — Одесса, 2007; Павлов О. І. Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, управління. — Одеса, 2008; Шахин Ю. В. Югославия на пути модернизации: 1947–1961. — М., 2008; Гребцова І. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX — начало XX ст.) — Одесса, 2009; Барвінська П. І. Між наукою і політикою: Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору в кінці XIX — початку XXI ст. — Одеса, 2012.

³³⁸ Новоросійський університет в воспоминаниях современников / сост. Ф. А. Самойлов. — Одесса, 2005.

³³⁹ Анна Михайловна Шабанова (1933–2006): к 80-летию со дня рождения: сб. памяти : биографические материалы и статьи / отв. ред. и сост. Т. Н. Попова. — Одесса, 2012.

³⁴⁰ Алексей Иванович Маркевич (1847–1903): Биобиблиографический указатель / сост.: В. В. Самодурова, И. В. Максименко; науч. ред. и вступ. ст. Т. Н. Поповой. — Одесса, 1997; Евгений Николаевич Щепкин (1860–1920): биобиблиографический указатель / науч. ред. Т. Н. Попова. — Одесса, 1998.

І. С. Гребцова в 5 монографіях проаналізувала суспільну багатогранність таких явищ, як преса та благодійність. Заснувала напрям вивчення регіональної специфіки розвитку засобів масової інформації, меценатства та благодійності в XIX — на початку XX століть на півдні Російської імперії. В її дослідженнях показаний внесок адміністративних та приватних осіб в ці процеси, зроблений наголос на роль жіноцтва, підкреслене місце викладачів і студентів Новоросійського університету в благодійній роботі.

Яскравим прикладом насамперед регіональних напрацювань стали публікації Ф. О. Самойлова. Історія Одеси, Білгорода-Дністровського XIX — початку XX століть представлена через сприйняття сучасників, в руслі загальноросійських тенденцій соціально-політичного, культурного та наукового розвитку. Значну увагу він приділив різноманітним аспектам історії ІНУ, починаючи від його витоків початку XIX століття. Функціонування навчального закладу показано на прикладах діяльності його викладачів, науковців, співробітників, видатних випускників.

Т. М. Попова заклала новий напрям в українській історичній науці — дисциплінарна історія історіографії та інституалізації історії історичної науки, розробила теоретико-методологічні та конкретно-історіографічні аспекти проблеми дисципліналізації історіографії. Однією з складових проблеми є дослідження наукової спільноти історіографів в системі університетської науки. Особистісний вимір цього рішення виявлений через діяльність професорів ІНУ О. Г. Брікнера, О. М. Маркевича, Є. М. Щепкіна, В. Е. Крусмана, П. М. Біцилли, Є. П. Трифільєва та інших, які репрезентували процес становлення та розвитку співтовариства історіографів на регіональному рівні. Це дозволило автору вийти на теоретичне обґрунтування ще одного наукового напрямку — біцилієзнавства і вперше дати реконструкцію одеського періоду життя П. М. Біцилли.

П. І. Барвінська вперше провела порівняльний аналіз процесів інституалізації східноєвропейських історичних досліджень на німецькомовному просторі з кінця XIX до початку XXI століття. Вона визначила специфіку формування образу Східної Європи в академічному середовищі Австрії, Німеччини та німецькомовної Швейцарії з урахуванням політичних, соціокультурних та особистісних чинників.

В публікаціях І. Д. Черних накреслені напрями переоцінки місця та ролі східних суспільств нового часу в контексті їх стадіальної ідентифікації та принципів соціокультурного плюралізму. Вона проаналізувала параметри початкового етапу модернізації азійських суспільств та підкреслила значення концепції осьового часу в історії Сходу та недвозначність гендерного чинника в історії раннього нового часу країн Азії.

І. М. Шкляєв проаналізував непередбаченість та суперечливість військово-політичних і політико-правових змін в Одесі та в регіоні в 1917–1920 роках. Одночасно в полі його наукових інтересів опинилася діяльність російської адміністрації на півдні Російської імперії та різноманітні питання всесвітньої та російської нумізматики.

Подібне поєднання наукових пошуків притаманне й С. В. Мілевич. Вивчаючи з позицій регіоналістики протоколи Одеської ради робітничих депутатів 1917–1918 року, вона підтвердила політичну строкатість протиборчих сторін, неможливість та невміння виробити загальну платформу. Ці тенденції проявились у боротьбі за особливий статус Одеси й оформлення ідеї «вільного міста». В останні роки на перший план в її роботі вийшли генеалогічні дослідження, в першу чергу генеалогія Воронцових.

Ю. В. Шахін досліджував історію Федеративної Республіки Югославія із застосуванням теорії державного капіталізму, з'ясував причини та шлях встановлення «самоврядного соціалізму» через політику класових поступок. Вперше в українській історіографії проаналізував «новий курс» політики Тіто. Крім того, вивчав персональну історію революційного руху в Російській імперії та історію страйкового руху в сучасній Україні.

А. С. Поспелов розглянув перебіг та особливості воєнних конфліктів в країнах Азії, Африки й Латинської Америки 1975–1991 років. Він показав роль антиурядових повстанських структур в локальних конфліктах, визначив характеристики військово-

морських сил ряду повстанських формувань. Цими публікаціями він започаткував вивчення на кафедрі історії війн та збройних конфліктів у різних частинах світу.

Молоді викладачі С. В. Ковальський та М. С. Ковальська вивчають історію Великої Британії. С. В. Ковальський вперше в українській історіографії з'ясував вплив постколоніальної політики Лондона на миротворчий процес на Кіпрі в контексті середземноморської регіональної політики в роки «холодної війни». М. С. Ковальська вивчала політичну діяльність, еволюцію суспільних та наукових поглядів британського ліберального політика та історика Дж. Морлі (1838–1923).

Таким чином, кафедрі вдалося відновити або започаткувати на іншому хронологічному матеріалі наукові традиції історичної славістики (О. Б. Дьомін, Ю. В. Шахін), історії міжнародних відносин (Д. П. Урсу, О. Б. Дьомін, С. В. Ковальський), британістики (О. Б. Дьомін, С. В. Ковальський, М. С. Ковальська), генеалогічних досліджень (С. В. Мілевич), історії благодійності (І. С. Гребцова), біографічних досліджень (О. Б. Дьомін, Т. М. Попова, І. М. Шкляєв, М. С. Ковальська), історії Новоросійського університету (О. Б. Дьомін, І. С. Гребцова, Т. М. Попова, Ф. О. Самойлов).

Викладачі кафедри започаткували нові напрями наукових кафедральних досліджень: історія міжнародних організацій (Д. П. Урсу), історія періодичних видань (І. С. Гребцова), методологічні проблеми сходознавства (І. Д. Черних), воєнна історія (А. С. Поспелов), історія робітничого руху (Ю. В. Шахін).

Значним досягненням кафедри стали нові напрями в українській історичній науці: дисциплінарна історія історіографії та інституалізація історичної науки та історіографії (Т. М. Попова), світсистемна історія міжнародних відносин (О. Б. Дьомін).

Р о з д і л 9

Факультет романо-германської філології³⁴¹

Факультет РГФ — найчисленіший підрозділ університету. Майже 30 років, з 22 червня 1987-го, його колектив очолює кандидат філологічних наук, професор Л. М. Голубенко. Вона пройшла усі етапи професійно-службової діяльності, від викладача до старшого викладача, доцента, завідувача кафедри, заступника декана — до декана та професора. На факультеті працює спеціалізована вчена рада з захисту кандидатських та докторських дисертацій. За час керівництва Л. М. Голубенко завдяки її праці на факультеті було відкрито нову спеціальність, а згодом і нову кафедру — теорії та практики перекладу; створено декілька культурних та ресурсних центрів, а саме — новогрецької та німецької мов. Справжнім надбанням факультету є Центр перекладу конференцій — аудиторія, обладнана апаратурою для здійснення послідовного та синхронного перекладу, створена при кафедрі теорії та практики перекладу.

9.1. Кафедра граматики англійської мови³⁴²

Кафедра заснована 1963 року видатним лінгвістом, доктором філологічних наук, професором А. К. Корсаковим. Він був першим завідувачем кафедри і очолював її більше 30 років. Під його керівництвом були захищені більше 30 кандидатських дисертацій і одна докторська. З початку існування кафедри тут працювали талановиті педагоги — доценти М. С. Латушкіна, Д. В. Малявін, В. М. Анікіна, старші викладачі В. Є. Кудринський, А. О. Зинов'єва, Л. П. Коробков.

З 1989 по 2008 рік кафедрою керувала кандидат філологічних наук, доцент В. П. Коляда, автор понад 150 наукових праць, навчальних посібників та методичних розробок, зокрема посібників «Синтаксичний аналіз складного речення» та «Methodology of Teaching Foreign Languages». За видатні заслуги у педагогічній діяльності В. П. Коляда нагороджена відзнакою «Відмінник освіти України».

З 2008 року кафедру очолює доктор філологічних наук, професор О. Ю. Карпенко, яка є автором понад 80 наукових праць, зокрема монографії «Проблеми когнітивної ономастики» та навчального посібника «Когнітивна ономастика». Вона розробила новий напрям вивчення власних назв — когнітивну ономастику. Коло її наукових зацікавлень обіймає трансформацію онімів у мовній ментальності, структуру ментального лексикону, питання психолінгвістики та літературної ономастики. Під її керівництвом було захищено 5 кандидатських дисертацій. З 2010 року О. Ю. Карпенко є головним редактором фахового збірника наукових праць «Записки з ономастики», а також членом редколегії 4 фахових збірників. Вона є членом двох спеціалізованих вчених рад.

Кафедра граматики англійської мови спеціалізується в різних областях лінгвістичних досліджень. Продовжуючи традиції Одеської граматичної школи, професори кафедри поєднують їх з найбільш новими і прогресивними течіями, створюючи свої наукові школи і випускаючи учнів-послідовників. Нині тут працюють провідні науковці-філологи.

³⁴¹ Автори передмови Л. М. Голубенко, В. В. Орлов.

³⁴² Автор О. Ю. Карпенко.

О. А. Жаборюк — доктор філологічних наук, професор, в 2000 році захистила докторську дисертацію³⁴³. Вона досліджує проблеми теорії мови, запропонувала синтаксичну теорію логіко-граматичної динаміки. До кола її наукових інтересів входять також проблеми психо- і онтогенези. О. А. Жаборюк — автор близько 80 статей, монографії «Категорія стану в сучасній англійській мові та індоєвропейський синтаксичний процес» (1998), 4 посібників, з яких 3 мають гриф МОН України: «Категорія стану. Функціональна модель» (2005), «Мовний та мовленнєвий аспекти англійської структури *be + -ed* (2007), «Проблеми морфології та синтаксису сучасної англійської мови» (2014).

І. Б. Морозова — доктор філологічних наук, професор, захистила в 2010 році докторську дисертацію³⁴⁴. У своїх дослідженнях вона вперше зробила спробу пояснити теорію гештальтів з точки зору синтаксису, розробивши теорію таксономічного ізоморфізму простого речення. Вона є членом BAAL та International Gestalt Society, членом редколегій лінгвістичних журналів, представником факультету РГФ в загальноуніверситетській Раді інноваційних технологій, керує студентським гуртком факультету Grammar Club. І. Б. Морозова є автором монографії «Парадигматичний аналіз структури і семантики елементарних комунікативних одиниць у світлі гештальт-теорії в сучасній англійській мові» (2009) та посібника «The Use of the Non-Finites» (2012, у співавторстві).

Т. І. Домброван — доктор філологічних наук, доцент, у 2014 році захистила докторську дисертацію³⁴⁵, розробивши принципово новий напрям дослідження проблем еволюції мови — діахронічну синергетику, об'єктом вивчення якої є перехідні явища в мові, мовна система в стані критичності її розвитку, у так званому режимі з загостренням. Окремі положення та висновки її дослідження викладено у монографіях «Язык в контексте синергетики» (2013), «Лингвосинергетика: язык как синергетическая система» (2014), «Синергетическая модель развития английского языка» (2014).

9.2. Кафедра лексикології і стилістики англійської мови³⁴⁶

Нині 3 з 9 мовних кафедр факультету РГФ очолюють спеціалісти, які сформувалися саме на цій кафедрі. Це професори І. М. Колегаєва (кафедра лексикології і стилістики англійської мови, з 1994) і О. Ю. Карпенко (кафедра граматики англійської мови) та доцент Н. П. Віт (кафедра іноземних мов для гуманітарних факультетів). І. М. Колегаєва працює на кафедрі з моменту закінчення ОДУ з відзнакою 1973 року. За три з половиною десятиліття існування кафедри її очолювали також спочатку В. А. Кухаренко, потім доцент Н. М. Тхор (до 1994).

Доктор філологічних наук, професор В. А. Кухаренко працює на кафедрі з 1970-х років. Її ім'я нерозривно пов'язане з факультетом РГФ ОНУ, де вона працювала викладачем, доцентом, завідувачем кафедри, деканом, а нині є членом спеціалізованої вченої ради з захисту докторських дисертацій. Вона опублікувала понад 130 наукових робіт, серед яких широко відомі підручники «Интерпретация текста» й «Семинарий по английской стилистике», які неодноразово перевидавалися і незмінно користуються високим попитом серед викладачів-філологів.

Наукові контакти В. А. Кухаренко багатогранні та широкі, її доповіді лунали на міжнародних лінгвістичних конгресах у Бухаресті, Відні, Болоньї, Лондоні, численних наукових конференціях (більш ніж 50), курси лекцій з лінгвістики й інтерпретації

³⁴³ Жаборюк О. А. Категорія стану в когнітивно-контрастивному висвітленні: дис. ... д-ра філол. наук. — К.; Одеса, 2000.

³⁴⁴ Морозова І. Б. Таксономія елементарних комунікативних одиниць у сучасній англійській мові: дис. ... д-ра філол. наук. — Одеса, 2010.

³⁴⁵ Домброван Т. І. Синергетична модель розвитку англійської мови: дис. ... д-ра філол. наук. — Одеса, 2014.

³⁴⁶ Автор І. М. Колегаєва.

тексту, новітньої англомовної літератури та країнознавства читались у багатьох навчальних закладах. У 1988 році вона була нагороджена орденом Дружби народів, а в 1998-му одержала премію імені Б. Ф. Дерев'янка і звання «Людина року». У межах товариства «Знание» вона щороку читала до 100 лекцій на загальносуспільну та культурологічну тематику в школах, на підприємствах, у вищих навчальних закладах, в «Інтуристі». Вона бере активну участь у суспільно-культурному русі «Елдерхостел», знайомлячи іноземців, що приїждять в Україну за цією програмою, з життям, культурою, світоглядом сучасної України.

На початку 1990-х років під керівництвом В. А. Кухаренко на кафедрі було написано докторські дисертації І. М. Колегаєвої та В. Я. Мізецької, а також 55 кандидатських дисертацій; в тому числі у 1985 році свою дисертацію³⁴⁷ захистила професор Л. М. Голубенко, нинішній декан факультету РГФ. І. М. Колегаєва захистила докторську дисертацію³⁴⁸ в 1992 році в Київському національному університеті імені Т. Г. Шевченка, а 1996 році їй було присвоєне вчене звання професора. 15 років потому під керівництвом професора Колегаєвої докторську дисертацію захистила О. Ю. Карпенко.

Напрямами наукової діяльності І. М. Колегаєвої є розробки в галузі комунікативної лінгвістики тексту (художнього, наукового, газетного), зіставне вивчення художнього/наукового/інтернет дискурсів. Особисто нею введено у науковий обіг такі терміни та поняття, як *мегатекст*, *комунікативні статуси тексту*, *комунікативна вторинність* як відтворена комунікація, *культурна парадигма художнього твору* як сукупність всіх трансформаційних варіантів твору (адаптацій, перекладів, екранізацій), які обертаються у *комунікативному просторі соціуму*. Основні результати узагальнені в наукових працях, зокрема в монографії³⁴⁹ (1991); в колективній монографії³⁵⁰ та навчальному посібнику «Practice in Text Analysis» (2005) (у співавторстві з К. О. Горшковою, Н. Г. Шевченко), а також численних статтях та доповідях на всеукраїнських та міжнародних конференціях (понад 80). В 1997 році вона започаткувала фахове наукове видання «Записки з романо-германської філології», в якому дотепер є головним редактором. З 1999 року очолює спеціалізовану вчену раду Д 41.051.02 з захисту докторських і кандидатських дисертацій з германського і українського мовознавства.

Професор І. М. Колегаєва створила власну наукову школу з теорії комунікативної лінгвістики. Під її керівництвом захищено 2 докторські і 24 кандидатські дисертації. Вона — Відмінник освіти (2000), нагороджена відзнакою Верховної Ради України (2005). З 1998 по 2006 рік вона обіймала посаду декана по роботі з іноземними студентами, аспірантами і стажистами ОНУ. У 2007 році на запрошення Кенйон коледжа (Canyon College) в Огайо, США, читала лекції студентам і місцевій громаді з питань історії України, ролі жінки в українській і радянській культурі.

В межах кафедри склалася і успішно розвивається наукова школа, започаткована В. А. Кухаренко і продовжена І. М. Колегаєвою, її ученицею та послідовницею. Коло наукових пошуків охоплює лінгвістику тексту, жанрологію, проблеми вербальної і паравербальної комунікації, лінгвокогнітивні розробки сучасного англомовного дискурсу, а також широке коло проблем лінгвістичної семантики. При кафедрі діє аспірантура і докторантура за спеціальністю «германські мови».

На базі кафедри лексикології і стилістики англійської мови створена міжкафедральна філологічна бібліотека, яка налічує більше 3 тисяч томів наукової літератури з загальних питань лінгвістики та спеціальних проблем англійської філології. Наявні у бібліотеці монографії, дисертації, наукові збірники, словники та енциклопедії

³⁴⁷ Голубенко Л. Н. Композиционно-архитектонические и синтаксические особенности публицистики Эрнеста Морица Арндта: автореф. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1985.

³⁴⁸ Колегаєва І. М. Текст в системе научной и художественной коммуникации: дис. ... д-ра филол. наук. — Одесса, 1992.

³⁴⁹ Колегаєва І. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации. — Одесса, 1991.

³⁵⁰ Одеська лінгвістична школа: координати сучасних пошуків / за ред. Т. Ю. Ковалевської. — Одеса, 2014.

становлять надійну теоретичну базу, якою активно користуються як досвідчені, так і молоді спеціалісти-філологи.

Починаючи з 2000 року на факультеті успішно функціонує ресурсний центр американського країнознавства та викладання англійської мови, який очолює І. М. Колегаєва. Фонди центра налічують сотні одиниць довідкової літератури, аудіо- та відеоматеріали з питань лінгвістики, методики викладання англійської мови, країнознавства США та сучасної культури англомовного світу.

9.3. Кафедра теоретичної та прикладної фонетики англійської мови³⁵¹

Це єдина кафедра іноземної мови в регіоні, яка займається теоретичними розробками в області фонетики і готує рекомендації до їх практичного використання. Протягом усієї історії кафедри в її складі працювали чудові фахівці: професори В. Л. Скалкін та Т. М. Корольова, доценти П. Н. Войцеховський, Л. О. Гайошко, Т. Є. Єрьоменко, Н. С. Камбуленко, Л. О. Одинокова. Вагомий внесок у розвиток кафедри внесла професор Т. О. Бровченко, яка працювала тут понад 50 років (до 2004).

Ученицею та послідовницею Т. А. Бровченко була доктор філологічних наук, професор Е. А. Нушикян — талановитий вчений високого рангу, автор понад ста наукових робіт. З 1985 по 1995 рік вона спільно з колегами по кафедрі активно розробляла фундаментальні питання, пов'язані з дослідженнями просодії емоційної мови на замовлення Московського відділення Центрального НДІ зв'язку, Міноборони СРСР та МВССО України.

Починаючи з 1991 року, кафедрою започатковано дисципліну «Теоретична фонетика англійської мови».

Талановита учениця професора В. Л. Скалкіна — кандидат педагогічних наук, доцент Т. С. Дученко у 1985 році захистила кандидатську дисертацію³⁵². Основним напрямом її наукової діяльності стала розробка сугестивних методів викладання іноземної мови. Вона автор 36 наукових праць; розробила і ввела у навчальний план факультету спецкурс «Педагогічна майстерність». Її методичні розробки широко використовуються вчителями середніх шкіл Одеси й області.

Будучи пропагандистом своєї справи, Т. С. Дученко започаткувала і щороку проводила «Свято фонетики», на якому першокурсники демонстрували свої успіхи в опануванні англійського промовного стандарту. Вшановуючи пам'ять про колегу, викладачі кафедри і нині проводять «День фонетики» на факультеті.

Душею колективу була і є М. В. Мірошніченко, яка завідувала кафедрою з 1981 по 1985 рік. З 1997 року кафедрою очолює кандидат філологічних наук, доцент Н. Р. Григорян, випускниця ОНУ. Вона автор низки наукових статей, підручників і методичних розробок. Під її керівництвом написано та захищено 6 кандидатських дисертацій. У 2008 році її праця біла відзначена Грамотою МОН України.

9.4. Кафедра теорії та практики перекладу³⁵³

Це наймолодша на факультеті кафедра: перший набір на відділення «переклад» відбувся 1996 року, а в грудні 1998 року МОН України підтримало рішення ради факультету РГФ, і перекладацьке відділення почало функціонувати як самостійний підрозділ факультету.

³⁵¹ Автор Н. Р. Григорян.

³⁵² Дученко Т. С. Обучение клишированной диалогической речи на основе ситуативно-тематического минимума на I курсе языкового вуза (англ. яз.): дис. ... канд. пед. наук. — Одесса, 1984.

³⁵³ Автор О. П. Матузкова.

Створення кафедри було б неможливе без наполегливої праці професора В. А. Кухаренко та вихованців її наукової школи. При кафедрі функціонує бібліотека науково-методичної літератури, підготовлені високопрофесійні кадри, які захищалися у створеній при факультеті РГФ спеціалізованій раді не тільки за спеціальністю «германські мови», а й за спеціальністю «порівняльне історичне, типологічне мовознавство, теорія перекладу».

З 1998 року на посаді завідувача кафедри працювала кандидат філологічних наук, доцент О. П. Матузкова, яка в 1988 році захистила кандидатську дисертацію. Поряд з нею на кафедрі працювали кандидати філологічних наук, доценти Л. С. Яровенко, М. Д. Кириллова, О. І. Монастирська, викладачі А. Є. Болдирєва, С. В. Єрмоєнко. З листопада 2011 по 2014 рік О. П. Матузкова перебувала в докторантурі. На цей період завідувачем було призначено кандидата філологічних наук, доцента А. Є. Болдирєву.

З 1998 по 2013 рік під науковим керівництвом О. П. Матузкової захистили кандидатські дисертації О. В. Коваленко, А. Є. Болдирєва, С. В. Єрмоєнко, О. С. Гринько. Сьогодні на кафедрі працюють доктор філологічних наук, професор М. І. Зубов, 11 кандидатів наук і старших викладачів, 5 викладачів.

У 1999 році на факультеті РГФ відкрився центр вивчення італійської мови, і згодом на підставі домовленості між ОНУ та італійською стороною на кафедрі починають працювати викладачі з Італії. Зокрема в поточному році студентів по спеціальності «переклад» консультує викладач з Італії Ф. Маркотто.

Перекладацьке відділення факультету РГФ ОНУ — єдине в Україні пропонує як другу та третю іноземні мови високопрофесійну підготовку з новогрецької. З 2002 року на кафедрі працює науковим консультантом викладач з Греції Н. Подковирофф. З підтримкою декана Л. М. Голубенко викладачі других іноземних мов кафедри й консультанти з Італії та Греції створили на факультеті РГФ центри вивчення новогрецької та італійської мов, обладнані сучасним устаткуванням, бібліотекою, відео- та аудіоматеріалами.

За період існування перекладацького відділення й кафедри теорії та практики перекладу колективом викладачів кафедри багато зроблено в науково-методичному напрямі, зокрема розроблена низка базових теоретичних і практичних курсів та спецкурсів для студентів перекладацького відділення. З 1998 року викладачі кафедри опублікували понад 100 наукових статей та тез доповідей. Раз на рік на кафедрі проводяться наукові та методичні семінари; викладачі беруть участь у різних міжнародних та всеукраїнських конференціях.

Кафедра постійно працює над підвищенням свого статусу. Тільки протягом останніх 7 років викладачі кафедри захистили 7 кандидатських дисертацій з германських та романських мов. Щомісяця проходять засідання наукового клубу «Перекладацькі зустрічі». Щороку відбуваються студентські науково-практичні конференції, випускаються збірники наукових статей та власних перекладів: «Збірник наукових статей студентів і викладачів відділення перекладу» (з 2001), «Натхнення» — збірник власних перекладів студентів і викладачів відділення перекладу» (з 2001). З 2004 року регулярно виходить газета «Перекладач РГФ».

9.5. Кафедра німецької філології³⁵⁴

На початку 1990-х років кафедрі німецької філології очолював доктор філологічних наук, професор В. Г. Таранець. Багато років він активно займається фонетичними дослідженнями німецької мови та історією розвитку мови. Вчений є автором енергетичної теорії мовлення. Про результати його численних досліджень свідчать 6 опублікованих монографій. Він також створив свою наукову школу: під його керівництвом

³⁵⁴ Автор Л. М. Голубенко.

захищено 17 кандидатських дисертацій, а його учні працюють не тільки в нашому, а й в інших провідних вишах країни.

Багато учнів В. Г. Таранца продовжують ідеї його школи. Сьогодні в ОНУ працюють його дисертанти — кандидати філологічних наук Т. Б. Козак, Т. В. Тупікова, Л. М. Зощенко, Ю. В. Іваницька. На кафедрі німецької філології працює його перша аспірантка, а нині кандидат філологічних наук, доцент І. Г. Куліна, основними напрямками досліджень якої є історія німецької мови й теоретична фонетика. Під її керівництвом кандидатські дисертації захистили 3 аспіранти. Вона є авторкою 50 наукових і науково-методичних робіт. З 1999 року доцент І. Г. Куліна є головою профбюро факультету РГФ та заступником завідувача кафедри; нагороджена знаком «Відмінник освіти України», а також наручним годинником від Верховної Ради України.

На кафедрі німецької філології вже понад 40 років працює видатна вчена, засновниця методики викладання німецької мови, доцент, кандидат педагогічних наук Т. Д. Вербицька, яка по праву вважається представником трьох лінгвістичних шкіл. Випускниця факультету РГФ ОНУ, вона закінчила аспірантуру МДПІМ (нині Московський лінгвістичний університет), а захист дисертації відбувся у КДПІМ (нині Київський лінгвістичний університет). За роки її роботи в університеті сформувалася та успішно працює група її однодумців — викладачів та вчених, яких вона залучила не тільки до розробки та впровадження нових ідей, а й до пошуку оригінальних рішень.

Кредо Т. Д. Вербицької та її учнів — «німецька без акценту». Це концепція розробленого нею Вводно-фонетичного курсу німецької мови для всіх навчальних закладів Одеси, спрямованого на набуття вимови, максимально наближеної до безакцентної. Під її керівництвом захищено 7 кандидатських дисертацій, присвячених німецькій аутентичній мові. Вона нагороджена почесною нагородою міського голови «Знак пошани». Створений на кафедрі підручник «Практичний курс німецької мови» для студентів факультетів РГФ та педагогічних вишів (автори Т. Вербицька, Л. Голубенко, М. Діденко, Н. Колесниченко) має гриф МОН України та застосовується у всіх вищих навчальних закладах країни.

З 1998 року кафедру очолює професор Л. М. Голубенко — випускниця факультету германістики Лейпцигського університету (Німеччина). Завдяки її особистій ініціативі кафедра уклала ділові угоди з деякими навчальними закладами Німеччини і відкрила ресурсний центр німецького країнознавства, який нараховує велику кількість видань наукового, методичного та країнознавчого характеру.

Піклуючись про високий рівень викладання аутентичного німецького мовлення, Л. М. Голубенко постійно заохочує до роботи на кафедрі представників Німецької академічної організації DAAD. Вагомий внесок у професійне викладання німецької мови та розвиток німецького студентського театру на кафедрі зробила викладач А. Гайтнер. Її послідовник доцент, кандидат філологічних наук М. Райхельт продовжував на високому рівні роботу зі студентами факультету.

Л. М. Голубенко веде плідну науково-дослідницьку працю: керує роботою аспірантів, науковою тематикою кафедри німецької філології, під її керівництвом захищено 4 кандидатські дисертації. Вона є автором понад 180 наукових статей, численних підручників та методичних розробок, за якими проводяться заняття з використанням нових методик навчання іноземної мови, стилістики німецької мови, країнознавства Німеччини.

Як громадський діяч вона добре відома мешканцям Одеси: з 1998 року — депутат міської ради III, IV і V скликань, голова постійної комісії з питань культури, освіти, науки. За значні досягнення у професійній діяльності Л. М. Голубенко відзначена високими нагородами: орденами Княгині Ольги III та II ступенів, почесними званнями «Відмінник освіти», «Заслужений працівник освіти України», у листопаді 1999 року отримала подяку від Президента України. Нагороджена почесними грамотами МОН, Академії наук України, а також «Почесною відзнакою Одеського міського голови імені Г. Г. Маразлі» III ступеня.

Викладачі кафедри здійснюють лекційну та практичну роботу також на філологічному факультеті та факультеті журналістики ОНУ. Сучасна доба в діяльності кафедри пов'язана з новітніми науковими дослідженнями в галузі сучасної лінгвістики, дискурсології та синергетики. Діахронічний, типологічний, системно-аналітичний та компаративний методи викладення матеріалу стають провідними в навчальному процесі, опанування цими методиками останні 12 років кафедра проводить у тому числі і в руслі науково-дослідної теми підрозділу. З 2005 по 2013 рік була захищена одна докторська дисертація Н. В. Петлюченко³⁵⁵ (2010), а також 20 кандидатських.

Починаючи з 1989 року, кафедра підтримує партнерські відносини з баварським університетом Регенсбурга. Завдяки фонду доктора Й. Фільберга, почесного доктора ОНУ, мецената Регенсбурзького університету, протягом 20 років більш ніж 300 студентів та 20 викладачів факультету мали можливість пройти там місячне лінгвокраїнознавче стажування. Організацією програми займалися професор Х. Кнайп та доцент Е. Кайзер. Одеські студенти слухали лекції з історії та культури Німеччини та зокрема Баварії, брали участь в різноманітних екскурсійних програмах, а найголовніше — знайомилися з німецькими однолітками та їхнім студентським життям.

Підтримуючи традицію класифікації та поступового викладання матеріалу, запропонованої попередниками, викладачі кафедри на її базі виробили нову класифікаційну систему, що відповідає часу і особливостям сучасної європейської лінгвістики. Якщо у минулому більша увага приділялася аспекту письмового мовлення, то тепер — насамперед усній комунікації. Якщо раніше переважали описові методики викладення матеріалу, то зараз перевагу віддано концептуально-дослідницькому методу навчання. Націленість на пошук і експеримент, гідна наукова підготовка надають колективу можливість вироблення сучасних науково обґрунтованих методик.

Кафедра приділяє значну увагу позааудиторній роботі зі студентами. З 2007 року зусиллями Л. М. Голубенко та доцентів А. Гайтнер і Ю. О. Запорожченко був створений німецький театр Pentsch, який щороку готує вистави на німецькій мові. Традиційними для німецького відділення стали дні німецької кафедри, у проведенні яких беруть участь усі викладачі, аспіранти та студенти кафедри.

Свій внесок у вивчення історії мови та лексикології зробили такі провідні германісти, як Я. Я. Нейдорф, А. М. Проділайло, М. З. Яцій. Довгі роки на кафедрі працювали видатні викладачі Ж. Й. Софронова, І. М. Орлова, Т. С. Соломонова, Є. В. Липецька, Е. С. Друтейко, Л. І. Суховецька.

9.6. Кафедра французької філології³⁵⁶

Важлива сторінка життя кафедри пов'язана з діяльністю кандидата філологічних наук, доцента Е. І. Костильової — кавалера французького ордена «Академічна пальмова гілка» (2005) та почесного знака «Відмінник освіти України» (2008). Вона завідувала кафедрою з 1985 по 2008 рік; з 1986 по 1993-й виконувала також обов'язки заступника декана факультету РГФ з наукової роботи.

Е. І. Костильова зробила величезний внесок у підготовку науково-педагогічних кадрів кафедри французької філології. Вона виховала цілу плеяду вчених. Її колишні аспіранти — нині доценти кафедри А. В. Млинчик, Т. В. Весна, М. Д. Марінашвілі, І. В. Панченко, Т. В. Телецька, а кандидати філологічних наук І. В. Олійник та О. О. Рутьова працюють у вишах Одеси та Києва; доцент Г. Г. Єрьомкіна, яка захистила дисертацію у 1991 році, завідує кафедрою іноземних мов Одеського національного медич-

³⁵⁵ Петлюченко Н. В. Харизматична особистість політичного лідера в просторі німецького та українського апелятивних дискурсів: зіставний аспект : автореф. ... д-ра філол. наук. — К., 2010.

³⁵⁶ Автори М. Д. Марінашвілі, В. В. Орлов.

ного університету. З 2007 року на кафедрі працює випускниця відділення французької філології доктор педагогічних наук, професор М. О. Князян³⁵⁷.

Завідувач кафедри — кандидат філологічних наук, доцент М. Д. Марінашвілі обра- на на посаду у 2008 році. Вона закінчила з відзнакою відділення французької філології ОДУ, аспірантуру і докторантуру; у колективі кафедри — з 1990 року. Має 69 наукових та навчально-методичних праць. Її наукова діяльність пов'язана з дослідженнями з перекладознавства, контрастивної лінгвістики, граматики французької мови. У 2007–2010 роках була головою навчально-методичної комісії факультету РГФ; з 2001 року є науковим керівником науково-дослідної теми кафедри; протягом багатьох років керує науковою роботою студентів і аспірантів. Під її керівництвом захищено 4 кандидатські дисертації. М. Д. Марінашвілі — член вченої ради факультету, з 2001 по 2006 рік була членом спеціалізованої вченої ради К 41.051.02 факультету РГФ, забезпечуючи спеціальність «загальне мовознавство».

Наприкінці 1980-х — початку 1990-х років на кафедру прийшло працювати наступне покоління викладачів: доценти Н. Г. Волошина та В. В. Чеботар. З ініціативи викладачів кафедри було створено громадську організацію «Альянс Франсез» в Одесі (1991), першим її президентом став доцент кафедри французької філології А. А. Гриценко. Це об'єднання було визнане Міжнародною асоціацією французьких альянсів у 1993 році. Починаючи з 1996 року, на кафедрі викладачами працюють французькі стажисти — фахівці з викладання французької мови як іноземної. Вони викладають різноманітні аспекти мовної практики, проводять консультації для студентів і викладачів кафедри з питань культурного, економічного, соціально-політичного життя Франції.

Викладачі кафедри є членами Української асоціації викладачів французької мови, Міжнародної асоціації викладачів французької мови та Української асоціації франкофонів. Колектив кафедри підготував необхідний пакет документів для вступу ОНУ імені І. І. Мечникова в Університетське агентство франкофонії, членом якого університет став у вересні 2013 року. Кафедра французької філології координує співробітництво підрозділів університету та бюро Університетського агентства франкофонії по Центральній та Східній Європі.

9.7. Кафедра іспанської та класичної філології³⁵⁸

Кафедра іспанської філології поновлена як самостійна одиниця у складі факультету РГФ ОНУ з 7 вересня 1998 року за рішенням вченої ради університету. У 1991 році кафедрою керував кандидат філологічних наук, доцент В. В. Шишков, який 2008 року отримав ступінь доктора у Валенсійському університеті (Іспанія).

З 1 вересня 2004 року завідувачкою кафедри іспанської філології є доцент, кандидат філологічних наук Л. В. Гринько, яка у 1988 році захистила кандидатську дисертацію. Її наукова діяльність пов'язана з дослідженнями з функціональної граматики романських мов, а також теорії комунікації. Вона є автором понад 30 робіт, у тому числі 8 науково-методичних розробок для навчальних курсів. Протягом 10 останніх років вона була керівником наукової теми кафедри, науковим керівником фахових, дипломних і магістерських робіт студентів, наукових робіт аспірантів, консультантом здобувачів. Постійно рецензує кандидатські дисертації з іспанської та італійської мов.

Становлення кафедри супроводжується постійним зростанням наукової та викладацької кваліфікації колективу. Наукові інтереси співробітників кафедри стосуються дослідження різнорівневих засобів вираження номінативних та предикативних одиниць в іспанській мові, інтелектуально-логічної та емоційної оцінки характе-

³⁵⁷ Князян М. О. Система формування самостійно-дослідницької діяльності майбутніх учителів іноземних мов у процесі ступеневої підготовки: автореф. ... д-ра пед. наук. — Одеса, 2007.

³⁵⁸ Автор Л. В. Гринько.

ристик іспаномовного коду, одиниць номінативно-комунікативної організації іспанської мови у порівнянні з одиницями інших лінгвістичних кодів, зокрема кольорових позначень в іспанській мові та семантики функції дієслова у вільних словосполученнях іспанської, російської та української мов описовим, зіставним, контекстологічним і функціонально-семантичним методами тощо.

З березня 2009 року на кафедрі плідно працює випускник іспанського відділення А. В. Подгуренко, який захистив кандидатську дисертацію в МДУ імені М. В. Ломоносова, а потім підтвердив звання доцента завдяки успішно пройденій процедурі нострифікації у МОН України в 2012 році. Нині він працює над докторською дисертацією у галузі загального мовознавства.

В цьому ж науковому напрямі розробила своє наукове дослідження також випускниця іспанського відділення Л. А. Флойд. Влітку 2014 року вона успішно захистила дисертацію і на початку вересня отримала звання кандидата філологічних наук.

Кафедра веде широку міжнародну діяльність. Так, восени 2004 року вона стала одним з центрів (п'ятим по Україні) складання іспиту DELE, співпрацюючи з Інститутом Сервантеса у Москві та Амбасадом Іспанії в Києві. В листопаді 2004 року на базі кафедри було проведено перший іспит DELE. Зараз такі іспити проходять двічі на рік.

З метою поліпшення навчального процесу на відділенні та факультеті, а також для встановлення співробітництва з навчальними та науковими закладами Іспанії кафедра постійно запрошує носіїв іспанської мови для читання лекцій. Протягом останніх років кафедру відвідали: професор М. А. де ла Фуенте Гонсалес (Університетський центр навчання у Вал'ядоліді) з курсом лекцій з іспанської літератури «Творчість Мігеля де Унамуно», «Сучасна пунктуація іспанської мови», «Назви та норми комунікації в лінгвістичній ввічливості» та ін. (2004–2009), сеньйор Ж. Г. Беренгер — завідувач археологічного музею Валенсії з курсом лекцій з історії давньої Іспанії (листопад 2005), представники ділових кіл Мексики — пан Х. Е. Кесада та ін. з лекціями про мексиканську культуру та особливості іспанської мови в Мексиці (періодично, з 2004 року), група депутатів Валенсійського краю, яка після серії візитів (з 2005 року) подарувала відділенню бібліотеку та сприяла створенню центру іспанської культури.

Викладачі кафедри з 2004 року є членами суспільної Аргентинської Асоціації викладачів іспанської мови AADE.

Всі співробітники кафедри мають великий фаховий рівень, який постійно підвищують. Підвищення кваліфікації здійснюється завдяки виграним грантам по підвищенню кваліфікації від Міністерства освіти Іспанії та семінарам, які регулярно організує Посольство Іспанії в Україні.

9.8. Кафедра іноземних мов гуманітарних факультетів³⁵⁹

Як окремий підрозділ факультету РГФ кафедра заснована у 1985 році внаслідок поділу загальноуніверситетської кафедри іноземних мов на 2 самостійні підрозділи у зв'язку з необхідністю диференційованого підходу до навчання студентів гуманітарних та природничих факультетів.

Кафедра зберегла та примножила здобутки й традиції, започатковані її завідувачами — талановитими вченими та педагогами: професорами М. А. Нушикян (1985–1987), В. Л. Скалкіним (1987–1993), Л. М. Голубенко (1993–1998).

Професор В. Л. Скалкін написав понад 10 підручників і наукових монографій, більш ніж 140 наукових публікацій. Під його керівництвом було захищено 14 кандидатських дисертацій. Він був членом редколегії республіканського науково-методичного збірника «Методика викладання іноземних мов», рецензентом видавництва «Вища школа» і «Просвещение».

³⁵⁹ Автори Н. П. Віт, В. В. Орлов.

В наш час кафедрою іноземних мов гуманітарних факультетів завідує кандидат філологічних наук, доцент Н. П. Віт. Двічі, у 1985 та у 1995 роках, вона проходила стажування у Великобританії. Основні напрями її наукової діяльності — лінгвістика тексту, методика викладання іноземних мов у вищому навчальному закладі. Вона автор понад 70 науково-методичних робіт, у тому числі 3 навчальних посібників під грифом МОН України, член редколегії збірника матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції з питань методики викладання іноземних мов, присвяченої пам'яті В. Л. Скалкина, член вченої ради факультету РГФ. Н. П. Віт удостоєна звання «Відмінник освіти», нагороджена Грамотою МОН України, грамотами міських та обласних органів влади.

Основною концепцією розвитку кафедри є підготовка висококваліфікованих фахівців гуманітарного профілю з глибоким знанням іноземної мови. Викладачі кафедри працюють на всіх гуманітарних факультетах та в підрозділах ОНУ: в Інституті соціальних наук; на факультетах філософському, історичному, економіко-правовому, філологічному, на факультеті журналістики, реклами, видавничої справи та редагування, у групах викладання іноземної мови для аспірантів, на відділенні довишівської підготовки. З 1993 році спільно з філологічним факультетом здійснюється підготовка фахівців за двома спеціальностями: філолог, викладач української/російської мови та літератури, англійської/німецької мови. Викладачі французької мови працюють також в ІМЕМ, на біологічному, хімічному, фізичному та геолого-географічному факультетах.

На даний час кафедра є одним з найчисленніших структурних підрозділів університету. Роботу здійснюють три секції: секція англійської мови (28 викладачів, завсекцією — кандидат філологічних наук, доцент Н. М. Ануфрієва); секція французької мови (4 викладачі, завсекцією — кандидат філологічних наук, доцент Н. Г. Іванова); секція німецької мови (5 викладачів, завсекцією — старший викладач Л. В. Доленко). З огляду на вимоги часу поряд з програмними дисциплінами розроблені та викладаються нові спецкурси.

Кафедра працює у тісному контакті з профілюючими кафедрами, що дає можливість розробляти програми викладання згідно з тематикою профілюючих дисциплін та залучати до виступів з доповідями про свої наукові здобутки обдарованих студентів на щорічних наукових студентських конференціях ОНУ. Зокрема з 1998 по 2014 рік зроблено 1607 студентських доповідей англійською, німецькою та французькою мовами.

Тематика наукових та науково-методичних досліджень кафедри головним чином пов'язана з її спеціалізацією й охоплює широке коло проблем у галузі методики викладання іноземних мов. Викладачі кафедри також беруть участь у 4 науково-дослідницьких темах факультету РГФ, займаючись проблемами компаративної та когнітивної лінгвістики, лінгвістики тексту, теорії комунікації, теоретичної фонетики, педагогіки. З 2004 по 2014 рік викладачами кафедри захищено 17 кандидатських дисертацій. За останні 5 років опубліковано 3 монографії, 189 наукових статей, 48 тезисів, видано 56 навчально-методичних посібників і розробок, в тому числі 2 під грифом МОН України.

З 1998 року на базі кафедри раз на два роки проводиться Міжнародна науково-практична конференція з питань методики викладання іноземної мови, присвячена пам'яті доктора педагогічних наук, професора В. Л. Скалкина. Друкується збірник доповідей³⁶⁰.

Викладачі кафедри беруть участь у методологічних семінарах та культурно-освітніх заходах Представництва Pearson Longman в Одесі, Французького центру, Баварського дому. На базі кафедри проходять стажування викладачі іноземних мов вищих навчальних закладів Одеси та області.

³⁶⁰ У квітні 2013 року відбулася 7-ма конференція. Див.: VII Міжнародна науково-практична конференція з питань методики викладання іноземної мови пам'яті професора В. Л. Скалкина: зб. наук. пр. / ред. кол.: Л. М. Голубенко (голова) та ін. — Одеса, 2013.

9.9. Кафедра іноземних мов природничих факультетів³⁶¹

Як окрема одиниця в складі факультету РГФ кафедра іноземних мов природничих факультетів з'явилася в середині 1980-х років внаслідок поділу загальноуніверситетської кафедри іноземних мов на 2 самостійні: іноземних мов гуманітарних факультетів та іноземних мов природничих факультетів.

Багато років віддав кафедрі А. Ш. Халілов, якого в 2003 німецька Служба академічних обмінів відзначила як одного з провідних германістів України, а Міністерство освіти Німеччини відзначило грамотами за знання німецької мови, історії та культури. Більше 30 років працюють на кафедрі доценти Н. О. Халілова-Костюк, Л. М. Русакова, старший викладач І. В. Шип, якою був розроблений лінгвокраїнознавчий курс.

Протягом 20 років кафедру іноземних мов природничих факультетів очолював доцент М. З. Яцій. У 2005 році його заступила доцент Н. В. Петлюченко, в 2006 році — доцент Л. Г. Кириченко. Із вересня 2013 року кафедру очолює кандидат філологічних наук, доцент О. Г. Васильченко. 2001 року вона закінчила ОНУ та у вересні того ж року була зарахована на посаду викладача кафедри німецької філології, а 2005 року під керівництвом кандидата педагогічних наук, доцента Т. Д. Вербицької достроково захистила кандидатську дисертацію³⁶²; у жовтні 2008 року отримала вчене звання доцента по кафедрі німецької філології.

Наукова діяльність О. Г. Васильченко пов'язана з дослідженнями фонетичної системи німецької мови, варіативності фонетичних одиниць на сегментному рівні з урахуванням комунікативних, когнітивних, прагматичних, соціо-фонетичних, синергетичних та гендерних факторів. Вона автор більш ніж 30 наукових робіт, у тому числі 3 посібників з грифом МОН (у співавторстві). Протягом багатьох років вона є науковим керівником дипломних робіт студентів. Брала участь у багатьох науково-практичних конференціях, в тому числі у 2 міжнародних наукових форумах викладачів німецької мови у Німеччині та Південному Тиролі (Іена/Веймар 2009, Больцано 2013), а також проходила стажування в Інституті мовознавства та фонетики університету імені М. Лютера (Галле-Віттенберг, Німеччина, 2004) та підвищення кваліфікації в Інституті імені Гете в Бонні (Німеччина, 2010).

Співробітники кафедри іноземних мов природничих факультетів є укладачами десятків методичних вказівок та авторами методичних посібників з грифом МОНУ-країни.

З ініціативи доцента Л. Б. Котлярової, починаючи з 2002 року, на біологічному факультеті проводиться англomовна конференція студентів і молодих викладачів факультету Microbiology. Організована група студентів-перекладачів біологічного факультету беруть активну участь у роботі міжнародних конференцій ОНУ. Доцент Н. О. Халілова-Костюк щороку організує студентську наукову конференцію, де студенти можуть випробувати свої сили і виступити з іншомовною доповіддю про історію нашого університету, розповісти про вчених свого факультету, про свої наукові досягнення. Викладач Н. Л. Любімова — досвідчений перекладач художньої літератури, включає цей аспект в лекційний курс.

Специфіка викладання кафедри націлена на практичну міждисциплінарну і професійну орієнтацію занять з іноземної мови, в центрі уваги яких знаходиться студент. Навчання з іноземної мови за професійним спрямуванням у виші — це розвиток іншомовної компетенції як у повсякденних, загальноділових, так і у фахових ситуаціях, які поряд з удосконаленням іншомовного спілкування, передбачають усвідомлення студентом зв'язків між власною та іноземними культурами, розвиток та активізацію міжфахового мислення, формування навичок та вмінь автономного висловлювання.

³⁶¹ Автор О. Г. Васильченко.

³⁶² Васильченко О. Г. Функціонування алофонів фонем /r/ у мовленні дикторів Німеччини 1923–2003 рр. (інструментально-фонетичне дослідження): дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2004.

9.10. Кафедра зарубіжної літератури³⁶³

На початку 1990-х років кафедрою завідував талановитий вчений В. Г. Зінченко; з 2000 року — доктор філологічних наук, професор В. І. Силантьєва.

Викладачі кафедри зарубіжної літератури читають лекції на філологічному та історичному факультетах ОНУ, але основна їхня робота пов'язана з навчальним процесом на факультеті РГФ. Колектив кафедри розробив лекційні курси відповідно до головних художньо-естетичних епох, типів художнього мислення й художніх напрямів, якими позначається мистецтво загалом і література зокрема.

Вектор наукових пошуків колективу кафедри — закономірності літературного процесу перехідних художньо-естетичних епох і питання жанрології та поетики художнього тексту³⁶⁴. Протягом багатьох десятиліть колектив кафедри співпрацює з Одеським інститутом післядипломної освіти; викладачі кафедри читають лекції для вчителів, надають консультації з теорії та методики викладання зарубіжної літератури в загальноосвітніх навчальних закладах, розробляють завдання для олімпіад і беруть участь у їх проведенні. Останні 5 років роботу за профілем кафедри там проводить доцент Л. С. Савкова.

Особливу сторінку наукових пошуків кафедри складають праці доцента В. Г. Зінченка. Велика і найблискучіша частина життя цього вченого була пов'язана з роботою в ОДУ. Тут він пройшов шлях від студента і лаборанта до доцента, в різні періоди обіймаючи посади завідувача кафедри зарубіжної літератури і декана факультету РГФ. В останні 10–15 років він працював над новітніми розробками в області синергетики і міжкультурної комунікації. Увійшовши в колектив учених Нижегородського лінгвістичного університету імені М. Добролюбова, він брав участь у написанні серії наукових праць³⁶⁵.

Етапним розділом роботи кафедри її колектив вважає оприлюднення інформаційно-довідкового видання «Лауреаты Нобелевской премии по литературе 1901–2010» (2010), автор-укладач — старший викладач В. М. Романець.

Викладачі кафедри, опрацьовуючи науково-дослідну тему «Поетика художніх форм західноєвропейських літератур та літератур американського континенту в контексті художньо-естетичних епох та напрямів» протягом останніх 5 років, за результатами роботи підготували збірник наукових статей «Поетика художніх форм у сучасному сприйнятті», до якої також увійшли статті з однойменного міжуніверситетського науково-методичного семінару, що пройшов в Одесі 4–6 травня 2012 року. В останні роки під її керівництвом успішно захищено 5 кандидатських дисертацій.

9.11. Кафедра педагогіки³⁶⁶

З 2004 року кафедру педагогіки очолює доктор педагогічних наук, професор О. С. Цокур — Відмінник освіти України. Сфера її наукових інтересів стосується розробки актуальних проблем теорії і практики педагогіки вищої школи, зумовлених чинниками модернізації, диверсифікації, глобалізації та євроінтеграції, а також концепту-

³⁶³ Автор В. І. Силантьєва.

³⁶⁴ Базовим джерелом розробленої теми можна вважати монографію В. І. Силантьєвої «Художественное мышление переходного времени (литература и живопись): А. П. Чехов, И. И. Левитан, В. А. Серов, К. А. Коровин» (2000) та велику кількість наукових статей колективу кафедри.

³⁶⁵ Зінченко В. Г., Зусман В. Г., Кирнозе З. И. Система «литература» и методы ее изучения. — Нижний Новгород, 1998; їхня ж: Методы изучения литературы: системный подход. — М., 2002; їхня ж: Культура войны и культура мира: введение в теорию межкультурной коммуникации. — Нижний Новгород, 2006; їхня ж: Межкультурная коммуникация: от системного подхода к синергетической парадигме: уч. пос. — М., 2007; їхня ж: Литература и методы ее изучения: системно-синергетический подход: уч. пос. — М., 2011.

³⁶⁶ Автор О. С. Цокур.

альних основ гендерної педагогіки, педагогічної іміджології, науково-педагогічної деонтології та дидакології. Має понад 180 наукових праць.

О. С. Цокур є лідером науково-педагогічної школи з проблем теорії і методики професійної освіти сучасних фахівців, яка підготувала 30 кандидатів педагогічних наук, в тому числі 18 — зі складу викладачів, аспірантів і здобувачів, які виконували дисертаційні дослідження в рамках науково-дослідних тем кафедри педагогіки з проблем:

- формування професійно-педагогічного іміджу майбутніх викладачів вищої школи (В. В. Ісаченко), експресивно-комунікативних умінь майбутніх учителів іноземної мови (Т. В. Коноваленко), професійного світогляду майбутніх перекладачів (Ж. П. Таланова), професійних якостей майбутнього соціолога у процесі контекстного навчання (І. П. Марчук), педагогічної компетентності майбутніх психологів (Н. В. Нагорна), дидактичної культури майбутніх науково-педагогічних кадрів у процесі навчання в аспірантурі (Б. В. Авраменко), професійного світогляду майбутнього викладача зарубіжної літератури (В. М. Романець), гендерної культури студентів вищих технічних навчальних закладів (П. П. Терзі), професіоналізму майбутніх викладачів іноземної мови засобами педагогічного артистизму (І. Б. Андрейкова);
- підготовки майбутніх учителів до керівництва дозвіллям учнів (І. І. Бойчев), гендерної освіти старшокласників (І. В. Іванова), реалізації гендерного підходу в навчанні та вихованні старшокласників (О. Р. Фрасинюк);
- підготовки майбутніх учителів як суб'єктів освітніх правовідносин (М. І. Рябенко);
- підготовки аспірантів і магістрантів гуманітарних спеціальностей до використання засобів математичної статистики (В. В. Павлова), до інноваційної діяльності у вищому навчальному закладі (О. А. Бухнієва);
- модернізації професійної підготовки майбутніх перекладачів в умовах диверсифікації університетської освіти (Є. В. Бесєдіна), компетентнісного підходу у професійній підготовці майбутніх перекладачів (В. Я. Желясков), розвитку професійної компетентності педагога з гендерного виховання учнів (О. В. Железняк), деонтологічної підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в аспірантурі (Г. П. Полякова).

Під керівництвом професора Р. І. Хмелюк, яка працювала на кафедрі педагогіки з 2005 по 2010 рік (за сумісництвом), було захищено кандидатську дисертацію з проблеми формування науково-дослідницької культури магістрантів в умовах ступеневої освіти (Г. М. Сомбаманія). Під керівництвом професора М. О. Князян захищено кандидатські дисертації з проблем підготовки майбутніх учителів-філологів в університетах Німеччини до роботи з педагогічно занедбаними підлітками (К. М. Пилипюк), до організації навчально-дослідницької діяльності старшокласників (О. В. Хромченко).

Результати плідної наукової роботи кафедри педагогіки — понад 300 публікацій викладачів і аспірантів, серед яких 2 монографії, 15 навчальних та 25 навчально-методичних посібників, які ефективно використовуються в освітньому процесі бакалаврату, магістратури й аспірантури ОНУ та інших університетів, сприяючи модернізації професійно-педагогічної та науково-педагогічної підготовки випускників.

З початку нового тисячоліття членами кафедри проведено 8 міжнародних та 5 міжвишівських науково-практичних конференцій, в яких брали участь відомі вчені, визнані й молоді науковці Білорусії, Болгарії, Ізраїлю, Молдови, Німеччини, ПМР, Польщі, Росії, США, Туреччини, України, з публікацією матеріалів у відповідних збірниках. В результаті проведених досліджень викладачами, аспірантами й здобувачами кафедри педагогіки було теоретично обґрунтовано нові напрями науково-педагогічних досліджень на рівні:

- педагогіки магістратури (доценти В. В. Павлова, Г. М. Сомбаманія), педагогіки аспірантури (доцент В. В. Павлова, професор О. С. Цокур), педагогіки класичного університету (доцент Г. М. Сомбаманія), педагогіки сучасного європейського університету (доцент Н. Ю. Колесниченко, професор О. С. Цокур) як теорій наукової та науково-педагогічної освіти й виховання майбутніх кадрів вищої кваліфікації;
- дидаскології вищої школи як наукової теорії становлення творчої особистості й науково-педагогічного професіоналізму діяльності викладача вищого навчального закладу через вияв закономірностей формування його педагогічної компетентності (старший викладач Н. В. Нагорна), мультикультурної особистості (аспірант Р. Ю. Булгаков), педагогічної і дидактичної культури (доценти Л. В.-В. Вейланде, Н. В. Кузнецова, М. І. Рябенко), конкретизації педагогічних умов його професійного розвитку як гуманної особистості (доцент М. В. Ткаченко), суб'єкта інноваційної педагогічної діяльності й громадянського виховання (доцент Л. Б. Прокоф'єва), моніторингових досліджень (доцент І. П. Анненкова) та освітніх правовідносин (доцент М. І. Рябенко), носія педагогічного артистизму й педагогічної творчості (аспірант І. Б. Андрейкова);
- теорії гендерної педагогіки вищої школи, спрямованої на формування гендерної компетентності й культури студентів (доцент О. В. Железняк), їх егалітарної свідомості і здатності протидіяти виявам сексизму й булінгу (доцент М. І. Рябенко);
- теорії моніторингу професійної діяльності викладача вищої школи (доцент І. П. Анненкова), активізації студентського самоврядування (доцент М. І. Рябенко);
- історії розвитку вищої педагогічної освіти в південному регіоні України, значущості науково-педагогічної спадщини професорів М. М. Ланге (доцент Н. В. Кузнецова), І. І. Кобиляцького (доцент М. В. Ткаченко), Р. І. Хмельюк (доцент Г. М. Сомбаманія, професор О. С. Цокур).

Провідними експериментальними базами кафедри педагогіки, на яких апробовуються результати науково-педагогічних досліджень, є:

- Інститут соціальних наук, гуманітарні факультети, магістратура й аспірантура ОНУ — за напрямами «Педагогіка класичного університету» (Г. М. Сомбаманія), «Професійна підготовка бакалаврів романо-германської філології» (Н. Ю. Колесниченко), «Тенденції розвитку університетської педагогічної освіти» (Л. В.-В. Вейланде, Н. В. Кузнецова), «Проблеми студентського самоврядування» (М. І. Рябенко), «Інноватизація змісту, форм і технологій професійної підготовки фахівців в умовах ступеневої освіти: бакалаврат, магістратура, аспірантура», «Інтеграція гендерних досліджень в навчально-виховний процес вищої школи» (О. С. Цокур); природничі факультети — за напрямами «Евристичне навчання студентів» (М. В. Ткаченко), «Громадянське виховання студентів» (Л. Б. Прокоф'єва), «Моніторинг якості професійно-педагогічної діяльності викладача і класного керівника» (І. П. Анненкова), «Інноваційні технології навчання й виховання педагогічно обдарованих студентів» (Л. Б. Прокоф'єва, В. В. Павлова), «Студент — суб'єкт навчально-виховного процесу», «Профілактика корупції у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів» (М. І. Рябенко);
- приватна школа «Ніка-М» — за напрямом «Розвиток професійної компетентності педагога з гендерного виховання учнів» (О. В. Железняк); гімназії № 1, 2, 5, 6, інтернат № 2 та ЗОШ № 10, 35, 68, 121 Одеси — за напрямом «Творчий пошук учителів-новаторів» (В. В. Павлова, Г. М. Сомбаманія, О. С. Цокур);
- Валеологічний центр Одеси — за напрямом «Тренінгові технології формування здорового способу життя» (Л. Й. Волкова, М. В. Ткаченко);

- Одеський професійний ліцей технологій та дизайну — за напрямами «Проблеми професійної адаптації та соціалізації учнів-інвалідів в умовах ринкової економіки» (Л. В.-В. Вейланде, О. С. Цокур), «Гендерне виховання дівчат пори студентської юності» (О. В. Железняк, Н. В. Нагорна, О. С. Цокур);
- Інститут психології ПНПУ імені К. Д. Ушинського — за напрямом «Формування педагогічної компетентності у майбутніх психологів» (Н. В. Нагорна);
- Міжнародний гуманітарний університет — за напрямом «Теоретичні і методичні засади професійної підготовки фахівців з іноземних мов» (Г. М. Сомбаманія, О. С. Цокур);
- Комунальна установа «Притулок № 1 для дітей Служби у справах дітей Одеської міської ради» — за напрямами «Проблеми психолого-педагогічного супроводу девіантних підлітків» (Л. В.-В. Вейланде), «Правовий захист дітей, позбавлених батьківської опіки» (М. І. Рябенко).

Результати досліджень кафедри викладені в колективній монографії «Формування професіоналізму особистості й діяльності майбутнього фахівця в контексті вимог євроінтеграції» (2012). Практичне значення одержаних результатів: апробовано та впроваджено в процес бакалаврської, магістерської та аспірантської підготовки фахівців низку нових змістовних модулів та спецкурсів, зокрема «Вступ до професії науковця», програма науково-дослідницької (деонтологічної) та асистентської (дидактичної, інноваційно-педагогічної) практики майбутніх магістрів та аспірантів, інструктивно-методичне забезпечення («Щоденник магістерської науково-дослідницької практики»).

Кафедра педагогіки забезпечує загальнопедагогічну і професійно-педагогічну (теоретичну і практичну) підготовку бакалаврів і спеціалістів, а також науково-педагогічну підготовку магістрів та аспірантів університету. Здобутки колективу впроваджено в нових спецкурсах, модулях і темах навчальних дисциплін «Педагогіка», «Методика виховної роботи», «Основи педагогічної майстерності», «Вища освіта України і Болонський процес», «Педагогіка вищої школи», «Методика викладання у вищій школі», висвітлено у відповідних підручниках і навчальних посібниках, рекомендаціях щодо організації педпрактики студентів.

На кафедрі функціонують гендерна і валеологічна лабораторії, щороку організуються студентські педагогічні олімпіади та наукові конференції, а також волонтерська робота студентів. Лабораторія гендерних досліджень в педагогіці (керівник професор О. С. Цокур) проводить експерименти з інтеграції гендерного підходу в систему вищої педагогічної і професійної освіти, а також залучає аспірантів, магістрів і бакалаврів — майбутніх викладачів вищої та середньої школи до проведення виховних заходів з гендерної освіти і виховання учнівської та студентської молоді. Валеологічна лабораторія (керівник старший викладач Л. Й. Волкова), здійснює науково-методичний супровід щорічного Одеського обласного та Всеукраїнського фестивалю-конкурсу «Молодь обирає здоров'я», щорічних тренінгових таборів «Здорова молодь — здорове майбутнє». З метою активізації діяльності наукового співтовариства аспірантів під час викладання курсу «Педагогіка вищої школи» запроваджено свято «Посвячення в аспіранти».

З метою удосконалення якості підготовки майбутніх вчителів і викладачів, підвищення інтересу студентів до педагогічної професії, виявлення талановитої молоді на кафедрі щороку проводиться I тур Всеукраїнської студентської олімпіади з педагогіки (керівники доценти І. П. Анненкова, Л. В.-В. Вейланде, Л. Б. Прокоф'єва, М. В. Ткаченко), до участі в якому залучаються студенти всіх факультетів ОНУ, та конкурс наукових робіт з педагогіки (доцент Н. В. Кузнецова). Кафедра також щороку організовує «Конкурс інноваційно-педагогічних проєктів» (доценти Н. В. Кузнецова, В. В. Павлова) з метою вдосконалення науково-педагогічної підготовки та формування педагогічного артис-

тизму аспірантів, вдосконалення їхніх професійно-педагогічних якостей як висококваліфікованого кадрового потенціалу для інноваційної діяльності у вищій школі.

Для вдосконалення якості педагогічної практики студентів кафедра двічі на рік проводить науково-методичні семінари для методистів ОНУ, керівників і вчителів-наставників базових шкіл, розробивши дієвий навчально-методичний і організаційно-педагогічний супровід на засадах компетентнісного й особистісно зорієнтованого підходів. Вдосконаленню педагогічної практики студентів сприяють спеціально розроблені інструктивно-методичні засоби — «Щоденник з педагогічної практики: психолого-педагогічний модуль», «Бланки з самооцінки педагогічних компетенцій» — та навчально-методичні посібники³⁶⁷.

³⁶⁷ Вейланде Л. В.-В. Практикум з педагогіки. — Одеса, 2011; його ж: Практикум з основ педагогічної майстерності. — Одеса, 2011; Павлова В. В. Методичні вказівки до семінарських занять з курсу «Методика виховної роботи» для студентів 4-го курсу факультету РГФ. — Одеса, 2011; Сомбаманія Г. М. Дидактичні засади ефективного використання мультимедійної презентації в професійно-педагогічній діяльності вчителя іноземної мови: навч.-метод. пос. — Одеса, 2013; Пилипюк К. М. Підготовка майбутніх учителів у Німеччині до роботи з педагогічно занедбанними підлітками: навч. пос. — Одеса, 2013; Хромченко О. В. Засоби підготовки майбутніх учителів до організації навчально-дослідницької діяльності старшокласників (для студентів філологічних спеціальностей): навч. пос. — Одеса, 2014; Железняк О. В. Гендерне виховання: організаційно-методичний аспект: навч.-метод. пос. — Одеса, 2015.

Р о з д і л 1 0

Факультет журналістики, реклами та видавничої справи³⁶⁸

Факультет журналістики, реклами та видавничої справи створено з ініціативи колективу кафедри журналістики ОНУ, яка була підтримана ректором І. М. Ковалем. На підставі відповідного рішення вченої ради університету 6 червня 2013 року в урочистій обстановці ректор підписав рішення про створення нового структурного підрозділу у складі трьох кафедр — журналістики, видавничої справи та редагування, а також реклами та зв'язків з громадськістю. Першим деканом факультету став доктор філологічних наук, професор О. В. Александров (серпень 2013 — грудень 2014).

Факультет готує фахівців двох спеціальностей: журналістика та видавнича справа і редагування. Бакалаври навчаються за спеціалізаціями: редагування навчальної літератури; електронні видання; літературна робота (художньо-публіцистичні жанри); міжнародна журналістика (з поглибленим вивченням другої іноземної мови впродовж 4 років); інформаційні війни та безпека. Для спеціалістів та магістрів існують спеціалізації: друковані ЗМІ; тележурналістика; реклама; крос-медійні технології.

Новий факультет сформовано на базі кафедри журналістики, яку заснував професор О. В. Александров. Його зусиллями, підтриманими керівництвом, в університеті започатковано школу журналістики, нині знану та авторитетну в Україні. Впродовж перших 10 років існування кафедра провела ліцензування та акредитацію ОКР бакалавр та спеціаліст видавничої справи та редагування, а також бакалавр, спеціаліст та магістр журналістики. Відкриті дворічна магістратура з журналістики та аспірантура й докторантура зі спеціальності «теорія та історія журналістики».

Спеціальність «видавнича справа та редагування» відкрито в ОНУ в червні 1999 року. За час її існування університет закінчили близько 200 фахівців. Створення окремої кафедри видавничої справи та редагування відкрило нові перспективи, зумовлені насамперед зміною (видозміною) наукових пріоритетів викладацького колективу, задіяного у підготовці фахівців-редакторів.

Підготовка фахівців зі спеціальності «журналістика» здійснюється з вересня 2000 року. За роки існування підготовлено близько 250 фахівців, з них майже 40 — магістри журналістики. Сьогодні спеціальність «журналістика» — одна з найпопулярніших як на факультеті, так і в університеті загалом. Студенти вивчають теорію і методику журналістської творчості, техніку і технологію ЗМІ, масову інформацію і масову комунікацію, соціологію і політологію, соціальну психологію та інші предмети, засвоюють практичні навички.

Впродовж перших років існування в ОНУ галузі знань 0303 «журналістика та інформація» основним завданням було створення навчальної бази для підготовки фахівців-медійників, і перш за все — забезпечення навчального процесу кадрами вищої кваліфікації. В силу історичних обставин сталося так, що в Одесі з її багатими традиціями журналістики, яскравими постатями акул пера кінця XIX — початку XX століття не було журналістської школи. Досвід підготовки кадрів для преси, радіо й телебачення з людей, які не мали відповідної базової освіти, на 1999 рік був лише в редакціях ЗМІ, а про фахівців вищої кваліфікації годі було й мріяти. На відміну від тих ка-

³⁶⁸ Автор передмови О. В. Александров.

федр, що існували в університеті протягом десятків років, тут не було традицій педагогічної культури підготовки фахівців, яку забезпечує, як правило, три покоління викладачів. Крім двох-трьох досвідчених педагогів на кафедрі прийшли головним чином молоді люди. Та незважаючи на це кадрова проблема була вирішена.

Враховуючи те, що в 2006 році відбулася докорінна зміна освітньо-кваліфікаційних програм медійних спеціальностей, за роки діяльності кафедри її викладачі розробили близько 60 навчальних дисциплін. Перш за все саме на це, при значному навчальному навантаженні, було витрачено час та сили колективу.

Кадрове забезпечення навчального процесу на факультеті здійснювалося за рахунок використання власних ресурсів: це випускники аспірантури ОНУ різних спеціальностей — літературознавства, мовознавства, історії, політології, прикладної математики та ін. Така строкатість викладацького складу факультету зумовлена міждисциплінарним характером спеціальностей, які він забезпечує. Нині на факультеті зосереджено значний науковий потенціал, він став одним з провідних журналістикознавчих колективів України. З часів заснування крім професора О. В. Александрова тут працюють доценти Н. В. Верещагіна, О. А. Іванова, О. П. Мойсеєва, В. Г. Оскрого, О. О. Порпуліт, старший викладач С. В. Азеєв.

Педагогічний колектив факультету забезпечує якісний навчальний процес та одеську наукову школу журналістикознавства. Зусиллями Н. В. Верещагіної на кафедрі (факультеті) впродовж років існування зібрана бібліотека з журналістикознавства, яка налічує близько тисячі одиниць зберігання. З допомогою С. В. Азеєва вона створила також унікальний архів фото-відео-та друкованих матеріалів з історії кафедри журналістики.

Незалежність України відкрила широкі можливості для міжнародної співпраці факультету. Наукові зв'язки з університетськими, академічними науковими установами зростали досить інтенсивно завдяки авторитету й вагомим науковим здобуткам викладачів факультету в області журналістики та соціальної комунікації. Міжнародному співробітництву як важливому компоненту наукової і навчальної роботи на факультеті приділяється багато уваги. Акцентується й на підвищенні професійних якостей професорсько-викладацького персоналу, ефективності наукових досліджень, універсалізації навчально-виховного процесу. Організація і проведення міжнародних конференцій, обмін викладачами і студентами, аспірантами, виконання спільних наукових проектів — основні напрями міжнародної діяльності факультету. Щороку на факультеті виступають з лекціями викладачі й науковці з різних країн.

Активний розвиток комунікаційних технологій стимулює зростання попиту на фахівців відповідного профілю. Факультет іде шляхом інтенсивної модернізації журналістської освіти. Завдяки участі у проекті Європейського Союзу за програмою «Темпус-IV» «Крос-медіа та якісна журналістика» факультет одержав найсучаснішу техніку та програмне забезпечення, що відкрило можливості навчання викладачів та студентів новим технологіям. Це в свою чергу дозволяє відкрити нові для України спеціалізації: «Крос-медійні технології», «Інформаційні війни та безпека».

Важливим показником рівня роботи факультету є ефективність наукової праці його студентів. Починаючи з 2004 року, призерами всеукраїнських студентських наукових олімпіад щороку ставали студенти кафедри журналістики. Зокрема перше місце вибороли вихованці факультету К. Гарбузова — на IV Всеукраїнській олімпіаді з журналістики (Суми, 2009), Н. Стоянова — на VI Всеукраїнській олімпіаді з видавничої справи та редагування (Суми, 2011), О. Щедрінський — на VII Всеукраїнській олімпіаді з журналістики (Херсон, 2012), В. Явкіна — на IX Всеукраїнській олімпіаді з журналістики (Херсон, 2014).

Факультет оптимістично дивиться у майбутнє, постійно нарощуючи свій потенціал і шукаючи все нові й нові підходи у підготовці фахівців мас-медіа.

10.1. Кафедра журналістики³⁶⁹

Кафедра функціонує з 1 вересня 1999 року. Вона була створена на базі колишньої кафедри літератури ХХ століття як кафедра новітньої літератури та журналістики, а у лютому 2004 року перейменована у кафедру журналістики. З моменту створення завідує кафедрою О. В. Александров.

Структура навчального процесу на кафедрі характеризується подвійністю: викладання теоретичних навчальних дисциплін, які формують системне професійне мислення, супроводжується практичною підготовкою. Відповідно до цього здійснювався підбір педагогічних кадрів: перш за все це були випускники аспірантури ОНУ, які захистили або подали до захисту кандидатські дисертації. Вони пройшли необхідну перепідготовку на базі Інституту журналістики Київського держуніверситету та на численних семінарах для журналістів. Дещо пізніше з випускників ОНУ було підготовлено кілька кандидатів наук зі спеціальності «журналістика», що також сприяло вирішенню проблеми підготовки власних кадрів вищої кваліфікації. Варто зауважити, що на відміну від абсолютної більшості українських навчальних закладів, де були відкриті медійні спеціальності, а підготовка фахівців вищої кваліфікації здійснювалась в Інституті журналістики, ОНУ спирався на власні ресурси.

Навчальна робота викладачів кафедри значною мірою базується на власних наукових дослідженнях. Журналістика як спеціальність базується на кількох гуманітарних та соціальних науках, її міждисциплінарний характер визначив багатоаспектність наукової роботи. Планова наукова тема, яка виконується на кафедрі в останні роки — «Актуальні проблеми соціальних комунікацій» — достатньо широка, що дозволяє об'єднати зусилля дослідників в одне річище, не втрачаючи індивідуальних наукових інтересів кожного виконавця. Головний принцип при цьому — максимальне використання наукових здобутків автора у навчальному процесі. Це проявляється, зокрема, у розподілі навчальних дисциплін, розробці спеціалізацій та спецкурсів, а також при укладанні тематики курсових та різного роду кваліфікаційних робіт.

Керівник планової наукової теми — професор О. В. Александров, широта наукових інтересів якого дозволяє кваліфіковано координувати роботу колективу. Він захистив кандидатську дисертацію «Російське романтичне оповідання 1820–1830-х років (метод та жанр)» (1985, науковий керівник — професор А. О. Слюсарь) та докторську зі спеціальності «українська література» «Старокиївська агіографічна проза XI — першої третини XII ст.» (1999, науковий консультант — член-кореспондент НАН України О. В. Мишанич), випустив 4 монографії та 150 наукових статей³⁷⁰. Варто зазначити, що дослідження літературної спадщини доби Київської Русі за радянських часів в Україні були фактично згорнуті, тож докторська дисертація О. В. Александрова з цього питання стала першою за останні 60 років. Зaslугою науковця є й те, що він через 80 років відродив в ОНУ вивчення середньовічної літератури, призупинене 1920 року у зв'язку з еміграцією абсолютної більшості викладачів університету.

О. В. Александров, спираючись на книгу видатного теоретика та історика середньовічної культури доцента Новоросійського університету П. М. Біцилли «Елементи середньовікової культури» (1919), послідовно розвиває теоретичні засади дослідження християнського символізму та мислення, за допомогою якого він описує світ та місце людини в ньому. Герменевтична методологія доповнюється в його дослідженнях структурно-типологічним підходом. Саме їх вчений вважає ефективними при ви-

³⁶⁹ Автор О. В. Александров.

³⁷⁰ Александров О. В. Образный мир агиографической словесности: статьи и материалы (1990–1997). — Одесса, 1997; його ж: Старокиївська агіографічна проза XI — першої третини XIII ст. — Одеса, 1999; його ж: Русский романтический рассказ. — Одеса, 2000; його ж: Література Київської Русі: між міфопоетикою і християнським символізмом. — Одеса, 2010.

рішенні основної проблеми вивчення літератури Київської Русі — взаємодії двох типів творчого мислення, міфопоетичного та християнсько-символічного. Концептуальним узагальненням інтелектуальних інтенцій О. В. Александрова в полі середньовічної літератури є його стаття про цілісність середньовічного християнського твору³⁷¹. Основні положення праць вченого знайшли відображення в першому томі фундаментального академічного проекту «Історія української літератури» (2013)³⁷². До авторського колективу тому входять підготовлені професором літературознавці-медієвісти — кандидати наук Є. В. Джиджора (Одеса) та Д. І. Сироїд (Львів).

Зосередженість О. В. Александрова на теоретико-методологічних засадах дослідження вербальних творів, на типах творчого мислення дозволяє застосовувати розроблені ним принципи наукових досліджень до явищ медійної культури, зокрема публіцистики. Його теоретичні статті, присвячені базовій моделі публіцистичної комунікації, повернули її до кола інших видів масової комунікації нарівні з журналістикою, рекламою та пропагандою³⁷³. Під керівництвом професора виконується кілька кандидатських дисертацій з історії публіцистичної комунікації.

Професор Александров підготував 4 кандидатів наук. Він відповідальний редактор фахових наукових збірників «Медієвістика» (вип. 1–5), «Історико-літературний журнал» (вип. 6–12), а починаючи з 2004 року — «Діалог: Медіа-студії» (вип. 1–19). Нагороджений Почесною грамотою (1999) та нагрудним знаком «Відмінник освіти» МОН України (2007)³⁷⁴.

Кандидат філологічних наук, доцент Є. В. Джиджора, розпочавши наукову кар'єру з дослідження середньовічної літератури³⁷⁵ та продовжуючи наукову традицію, започатковану О. В. Александровим³⁷⁶, успішно використав власні наукові здобутки для дослідження масових комунікацій. Він аналізує особливості риторичної комунікації, відтворення ораторського образу, етос і пафос у виступах тоталітарних вождів, особливості застосування комунікативних технологій впливу на масову свідомість, стратегії переконання в умовах «закритого» соціокультурного простору. В поле уваги дослідника потрапили й проблеми становлення публіцистики в перехідний період від пізнього Відродження до ранньої доби Нового часу, тенденції пражурналістики, становлення античної історіософічної публіцистики³⁷⁷.

Предметом наукового інтересу кандидата філологічних наук, доцента О. О. Порпуліт³⁷⁸ є всебічний аналіз реклами і PR як концептуальних складників сучасного медіапростору. У своїх статтях авторка виокремлює кваліфікаційні ознаки та жанрові різновиди актуальних дискурсів; систематизує комплекс мовних і невербальних суггес-

³⁷¹ Його ж: «Соборное авторство» и целостность христианского символического произведения // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2013. — № 16. — С. 58–67.

³⁷² Історія української літератури: у 12 т. — Т. 1. — К., 2013. — С. 316–342, 375–385, 440–461.

³⁷³ Александров О. В. Паралельні світи реклами // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2012. — Вип. 12. — С. 26–35; його ж: Тези до теорії публіцистики // Там само. — Вип. 6. — Одеса, 2007. — С. 282–288; його ж: Базова модель публіцистичної комунікації // Там само. — Одеса, 2013. — № 15. — С. 7–16; його ж: Масово-комунікаційні моделі «Листів до любезних земляків» Григорія Квітки-Основ'яненка // Там само. — Вип. 18. — Одеса, 2014. — С. 16–26.

³⁷⁴ Споконвіку було слово... — Одеса, 2007; Діалог: медіа-студії / [відп. ред. Александров О. В. та ін.]. — Одеса, 2013. — № 16. — С. 8–57.

³⁷⁵ Джиджора Є. В. Поетика агіографічних творів Єпіфанія Премудрого: автореф. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2005.

³⁷⁶ Його ж: Исследования по средневековой литературе XI–XV вв.: сб. науч. тр. — Одесса, 2012.

³⁷⁷ Його ж: Стратегії переконання в промовах радянських вождів // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2007. — Вип. 5. — С. 6–17; його ж: Аргументація та риторичні прийоми в промові Джона Мільтона «Ареопагитика: Про свободу друку» // Там само. — Вип. 6. — С. 187–198; його ж: Концепція історії в античній історіографії // Там само. — Вип. 12. — Одеса, 2011. — С. 203–211.

³⁷⁸ Порпуліт О. О. Ономастичний простір українських чарівних казок (у порівнянні з російськими казками): автореф. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2000.

тогенів у контекстах ЗМІ³⁷⁹. Вона є авторкою навчального посібника «Редакторський практикум»³⁸⁰.

Кандидат філологічних наук, доцент А. Ф. Коваленко³⁸¹ у своїх наукових зацікавленнях віддає перевагу публіцистичній комунікації³⁸². В коло її наукових інтересів входить дослідження специфіки публіцистичних текстів доби Розстріляного відродження та періоду шістдесятництва й дисидентства. Науковець вивчає способи функціонування, жанрові варіації публіцистики зазначених періодів, а також особливості публіцистичної комунікації автора та читача в безальтернативному інформаційному просторі.

Розвиток суспільства під впливом візуальної комунікації вивчає кандидат політичних наук І. В. Мацишина. Статичні та динамічні зображення як відправники повідомлення, що впливають на поведінку реципієнта, розглядаються нею в процесі аналізу кіно, дитячої літератури, рекламних текстів³⁸³. Головне питання, які висвітлює в своїх роботах авторка: дія прихованих механізмів влади через контент візуальної комунікації³⁸⁴. Її цікавлять також національні особливості протестного руху та проблема тероризму як форми комунікації, — своєрідні майданчики польового дослідження³⁸⁵.

Кандидат фізико-математичних наук, доцент В. Г. Оскрого досліджує проблеми, які виникають у зв'язку з переходом від індустріального суспільства до інформаційного. Йдеться про діалектичні протиріччя між новими інформаційними технологіями та сучасними медіареаліями, що передбачає зміну підходів до професійної підготовки майбутніх журналістів. Конвергенція медіаконтенту на цифрових платформах, яка спостерігається в розвинутих країнах світу, свідчить, що майбутнє журналістики — у крос-медійності³⁸⁶. У наукових працях Оскрого знайшла відображення його наукова ерудиція, значною мірою зумовлена вільним володінням французькою та англійською мовами. Крім того, він зробив значний внесок в становлення кафедри жур-

³⁷⁹ Її ж: Складники ефективності радіорекламного тексту // Вісник Луганського нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філол. науки. — Ч. 2. — Луганськ, 2008. — № 3 (142). — С. 198–208; її ж: Моделі рекламного нарису // Діалог: медіа-студії. — Вип. 9. — Одеса, 2009. — С. 176–186; її ж: Графічний образ тексту зовнішньої реклами // Реклама та PR у масовоінформаційному просторі. — Одеса, 2009. — С. 59–68; її ж: Мовна гра в рекламному тексті (на матеріалі телевізійної реклами) // Там само. — Одеса, 2009. — С. 115–123.

³⁸⁰ Порпуліт О. О. Редакторський практикум. — Одеса, 2009.

³⁸¹ Шаргородська А. Ф. Художня своєрідність п'єс О. Довженка, М. Куліша та Ю. Яновського про деформацію ментальності українського селянства: автореф. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2004.

³⁸² Коваленко А. Ф. Свобода слова і відповідальність публіциста в період Хрущовської відлиги (на матеріалах публіцистики М. Рильського) // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Філол. науки. — Вип. 25. — Кам'янець-Подільський, 2011. — С. 135–138; її ж: Поетика заголовків публіцистики І. Багряного // Наук. вісник Миколаївського держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. — Вип. 4.11 (90). — Миколаїв, 2013. — С. 93–98; її ж: Харизма В'ячеслава Чорновола як чинник публіцистичної комунікації (за матеріалами збірки публіцистики «Пульс української незалежності: колонка редактора») // Діалог: медіа-студії. — Вип. 18. — Одеса, 2014; її ж: Особливості друкованої продукції одеського самвидаву 60–80-х рр. XX ст. // Сучасні видавництва вищих навчальних закладів: I Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 2014).

³⁸³ Мацишина І. В. В поисках болевых точек «киношного» зрителя // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2012. — Вип. 15.

³⁸⁴ Її ж: Медийность политики как новый формат неототалитаризма // Культуролог [Електронний ресурс]. — URL: http://culturolog.ru/index2.php?option=com_content&task=view&id=1429&pop=1&page=0&Itemid=7

³⁸⁵ Її ж: Речевые и поведенческие формы агрессии в политической динамике (анализ протеста киевского Майдана 2013 г.). // Слова ў кантэксце часу: да 85-годдзя прафесара А. І. Наркевіча: зб. навук. прац / пад агул. рэд. В. І. Іўчанкава: у 2 т. — Т. 1. — Мінск, 2014. — С. 441–449.

³⁸⁶ Оскрого В. Г. Електронні видання: проблема бібліографічних посилань // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2010. — Вип. 11. — С. 280–286; його ж: IT-пастки на шляху соціальних комунікацій // Там само. — Одеса, 2011. — Вип. 12. — С. 44–51; його ж: Эффект «антиреклами» в сучасних мультимедійних комунікаціях // Там само. — Одеса, 2012. — № 14. — С. 100–104; Кросс-медиа и Интернет-реалии Украины // Там само. — Одеса, 2013. — № 16. — С. 125–129.

налістики: 14 років на громадських засадах виконував складну технічну роботу з підготовки документації для ліцензування та акредитації спеціальностей, а також щорічні розрахунки навчального навантаження.

Практичну підготовку фахівців на кафедрі журналістики забезпечують випускники ОНУ С. В. Азеєв, С. О. Бондар, К. Г. Валькова, Д. Л. Горячкін, О. В. Дяченко та Г. А. Сіроткіна. Перспективи подальшого підвищення рівня кадрового забезпечення навчального процесу кафедри журналістики вбачаються у підготовці до захисту докторської дисертації Є. В. Джиджорою та кандидатських дисертацій викладачами С. О. Бондар³⁸⁷, К. Г. Вальновою³⁸⁸, О. В. Дяченко³⁸⁹, Г. А. Сіроткіною³⁹⁰, а також аспіранткою Є. Філіпенко³⁹¹.

10.2. Кафедра видавничої справи та редагування³⁹²

Кафедра створена у квітні 2013 року, тож її науковий потенціал тільки починає реалізовуватись. Підґрунтя наукових пошуків кафедри сформовані на базі кафедри журналістики. Наукові зусилля викладачів орієнтовані на нові реалії соціокомунікаційної дійсності, в якій портрет сучасного редактора (або — у більш широкому розумінні — редактора-видавця) ще не сформовано остаточно. Сучасні вимоги до редактора охоплюють усі можливі чинники: від суто мовознавчих (володіння українською та кількома іноземними мовами) та світоглядних (наприклад, активність життєвої позиції) до обізнаності з питань економіки, реклами і пропаганди книги, технології оформлення, поліграфічного відтворення видавничого оригіналу (макету видання), володіння навичками роботи на сучасній техніці тощо. Кафедра активно займається виконанням соціального замовлення на редактора-універсала, редактора-організатора, творчо орієнтованого фахівця, який не лише акумулює функції редакторів «старої школи», а й відповідає за комерційні, маркетингові чинники.

Кафедру очолює кандидат філологічних наук, доцент Т. М. Шевченко, яка багато років займається дослідженням сучасної української публіцистики. Останні її публікації присвячені проблемам сучасної есеїстики, зокрема художності як одному з засобів впливу на реципієнта. Її наукові зусилля зосереджені навколо вивчення актантів впливовості журналістського тексту на реципієнта, наприклад у блогосфері. Останнім часом вона вивчає текст як об'єкт редагування в контексті загальної проблематики культури мовлення. Її інтереси зосереджені навколо соціоцентричності видавни-

³⁸⁷ Бондар С. О. Етимологія, еволюція, зловживання та інфляція КСПМ «криза» в медіа дискурсі // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2014. — Вип. 18. — С. 201–209; її ж: Прецедент вживання ключових слів поточного моменту в заголовковому комплексі // Там само. — Одеса, 2005. — Вип. 2. — С. 194–203.

³⁸⁸ Валькова К. Г. Коммуникативные особенности американской рекламы 30-х годов: восприятие советских публицистов (по материалам путевых очерков Ильи Ильфа и Евгения Петрова «Одноэтажная Америка») // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2013. — Вип. 17. — С. 62–82; її ж: Пропагандистський складник у подорожніх нарисах Іллі Ильфа та Євгена Петрова «Одноповерхова Америка» // Наук. записки Ін-ту журналістики КНУ ім. Шевченка. — К., 2014. — Т. 54. — січ.-бер. — С. 157–163.

³⁸⁹ Дяченко О. В. Средства и приемы воздействия на читателей в фельетонах В. М. Дорошевича // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2014. — Вип. 17. — С. 82–90; її ж: Про основні засоби комічного у фельетонах Гермоніуса (за матеріалами газети «Одеський листок») // Там само. — Одеса, 2014. — Вип. 18.

³⁹⁰ Сіроткіна Г. А. Публіцистика І. Ильфа та Є. Петрова: стан і проблеми дослідження // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2011. — Вип. 12. — С. 177–184; її ж: Проблемно-тематичні лінії фельетонів І. Ильфа та Є. Петрова // Там само. — Одеса, 2014. — Вип. 17. — С. 276–280.

³⁹¹ Філіпенко Є. Особливості персуазивної комунікації у фельетонах Івана Микитенка (мовно-стилістичний аспект) // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2014. — Вип. 17. — С. 91–101; її ж: Карикатура як креолізований текст (за матеріалами одеської газети «Червоний степ») // Там само. — Одеса, 2014. — Вип. 18–19. — С. 126–136.

³⁹² Автор Т. М. Шевченко.

чої і редакторської діяльності, усвідомлення видавничого продукту як носія результатів наукової, популяризаторської, навчальної, літературно-художньої, рекламної та інформаційної діяльності, призначеного для зберігання й поширення в часі та просторі соціально значущої пізнавальної духовно-центричної інформації³⁹³.

Кандидат історичних наук доцент Н. В. Верещагіна викладає історію світової культури та мистецтва, включаючи мистецтво нового часу. Основним напрямом її наукової роботи є християнський святокультовий комплекс Київської Русі. В її творчому доробку — майже 100 наукових статей, навчальне видання «Курс лекцій по истории мировой культуры и искусства»³⁹⁴, монографії «Климент Римский — небесный покровитель Киевской Руси»³⁹⁵ и «Николай Мирликийский — небесный патрон новообращенного Киева»³⁹⁶.

Кандидат філологічних наук, доцент О. І. Хобта³⁹⁷ є фахівцем з історії періодичних видань Одеси початку ХХ століття. Її публікації присвячені типології періодичних видань, формуванню й розвитку сучасної одеської газетної та журнальної періодики.

Старший викладач М. І. Слюсаренко підготувала до захисту кандидатську дисертацію з соціальних комунікацій, присвячену жанрово-комунікаційним особливостям памфлетів М. Хвильового доби «Камо грядеши» (науковий керівник — професор Александров). Дослідниця довела внутрішню цілісність творів Хвильового-публіциста, визначила комунікаційні функції в них понятійних форм мислення та художніх засобів³⁹⁸.

Практичну підготовку редакторів по кафедрі забезпечує викладач Г. Д. Мороз. Головне завдання, яке стоїть перед кафедрою сьогодні, — підготовка фахівців вищої кваліфікації, докторів та кандидатів наук.

10.3. Кафедра реклами та зв'язків з громадськістю³⁹⁹

Науково-дослідницька робота кафедри зосереджена на осмисленні ефективності систем та інструментів соціальних комунікацій у комунікативному, суспільному, комерційному, культурному вимірах. Це перш за все моніторинг українських PR, медіа та рекламного дискурсів (формування, контентне наповнення, функціональний потенціал), вивчення комунікаційних стратегій агентів різних соціальних полів (політичного, журналістського, мистецького), аналіз впливу медіапростору на формування со-

³⁹³ Шевченко Т. М. Особливості просування корпоративного видання // Українське журналістикознавство. — 2014. — Вип. 55. — С. 52–56; її ж: Редакторський аналіз видання: логічний аспект (на прикладі газет «Народна армія») // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2014. — Вип. 17. — С. 256–262; її ж: Образ сучасної української журналістики в публіцистиці Л. Івшиної // Там само. — Одеса, 2013. — Вип. 16. — С. 310–316; її ж: Публіцистичний проект «Інший формат»: жанрові особливості // Там само. — Одеса, 2012. — Вип. 15. — С. 74–82; її ж: Ідейно-художній аналіз нарисів І. Нечуя-Левицького «Вечір на Владимирській горі» // Наук. вісник Миколаївського держ. ун-ту ім. Сухомлинського. Філол. науки. — 2014. — № 97. — С. 240–250; її ж: Сучасна українська есеїстика: засоби впливу на читача // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2012. — Вип. 14. — С. 260–265.

³⁹⁴ Верещагіна Н. В. Курс лекцій по истории мировой культуры и искусства. — Одесса, 2013.

³⁹⁵ Її ж: Климент Римский — небесный покровитель Киевской Руси. — Одесса, 2011.

³⁹⁶ Її ж: Николай Мирликийский — духовный патрон новообращенного Киева. — Одесса, 2012.

³⁹⁷ Хобта О. І. Мистецька періодика Одеси другого десятиріччя ХХ століття: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості: автореф. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2005.

³⁹⁸ Слюсаренко М. І. Образ-тип у публіцистиці М. Хвильового // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2004. — № 1. — С. 58–68; її ж: Композиційна організація памфлету М. Хаильового «Ахтанабіль...» (з огляду висвітлення та поєднання точок зору) // Там само. — Одеса, 2009. — № 8. — С. 188–197; її ж: Микола Хвильовий — журналіст // Журналістика. Лінгвістика. Дидактика. — Полтава, 2010. — С. 280–283; її ж: Сміх — універсальний комунікативний засіб Хвильового-памфлетиста // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2012. — № 13. — С. 156–163; її ж: Комунікативний аспект раціонального начала памфлетного жанру (на прикладі памфлетів М. Хвильового) // Там само. — Одеса, 2012. — Вип. 15. — С. 46–53.

³⁹⁹ Автор О. А. Іванова.

ціального і символічного капіталу сучасного суспільства та окремої особистості. Серед методів дослідження — спостереження, моніторинг, контент-аналіз, нарративний аналіз, соціологічні методи.

Кафедрою керує доктор наук із соціальних комунікацій О. А. Іванова, медіаексперт, автор понад 50 публікацій з теорії та практики соціально-комунікаційної діяльності щодо мистецької періодики, медіа в умовах інформаційного суспільства, інтегрованих маркетингових комунікацій, новітніх медіа та медіаграмотності. Її дослідження сучасної літературно-мистецької періодики як медіасуб'єкта, посередника у соціальних комунікаціях мистецького поля, уможливили осмислення змін ціннісно-функціонального статусу мистецтва в умовах сучасності, яку науковець інтерпретує як культуру тотальної інформаційності, та дали змогу визначити роль мас-медіа у формуванні й представленні цього статусу. З позицій маркетингу мистецтва О. А. Іванова аналізує погляди спеціалізованої періодики на творчість як складову ринку, пояснюючи вплив оцінювання мистецтва на настрої та поведінку аудиторії⁴⁰⁰. У наукових працях вченої реклама та брендинг осмислюються у контексті перспективної концепції інтегрованих маркетингових комунікацій, а телереклама інтерпретується як складник екранної мови й екранної культури та надважлива форма комунікації в умовах загальної візуалізації⁴⁰¹.

Актуальна в умовах інформаційного суспільства тема медіаграмотності інтерпретується в дослідженнях О. А. Іванової як комплекс інструментів мінімізації системних медіаефектів, чинник становлення громадянського суспільства та засіб підвищення сили поля журналістики. Аналізуючи інформаційно-комунікаційні парадокси сучасності як точки вразливості картини світу людини інформаційної епохи, дослідниця описує прийоми роботи мас-медіа як системи, що успішно задовольняє владні претензії, вона осмислює засоби опору владі ЗМК і принципи медіаграмотної поведінки. Як медіа-експерт О. А. Іванова регулярно проводить моніторинг регіональних медіа та бере участь у тренінгах для журналістів, піарників, фахівців з реклами з питань медіаграмотності, медіабезпеки, оцінює суспільні наслідки маніпуляції, пропаганди, джінси, неякісної медіадіяльності. Вона є автором навчально-методичного посібника з теорії сприймання та розуміння твору, яким передбачено формування відповідних знань і навичок фахівців з масової комунікації⁴⁰².

Кандидат наук із соціальних комунікацій Н. О. Стеблина як дослідник формува-лася, вивчаючи сучасну українську письменницьку публіцистику. Орієнтуючись на теоретико-методологічні позиції О. А. Іванової, вона провела детальний моніторинг творів О. Забужко, Т. Прохаська, Ю. Андруховича та довела, що письменницька публіцистика сприяє активізації особистісного сприйняття інформації, встановлює чіт-

⁴⁰⁰ Іванова О. А. Сад літератури в журнальній оптиці сучасності: медіакомунікації з, для і про літературу. — Одеса, 2009; її ж: Читання як об'єктивація рецептивного досвіду сучасності // Проблеми сучасного літературознавства. — Одеса, 2011. — Вип. 15. — С. 75–88; її ж: Мистецька взірцевість як категорія мислення і мовлення спеціалізованої літературно-мистецької преси // Там само. — Одеса, 2013. — Вип. 17. — С. 35–45; її ж: Тілесність мистецтва слова в епоху тотальної інформаційності // Там само. — Одеса, 2014. — Вип. 18. — С. 18–28; її ж: Маркетинг мистецтва. Виконує мистецька періодика // Там само. — Одеса, 2014. — Вип. 19. — С. 18–30.

⁴⁰¹ Іванова О. А. Реклама як представлення, або Які підстави бути уважними до реклами // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2012. — № 14. — С. 36–46; її ж: Наратив як складник бренд-платформи // Там само. — Одеса, 2012. — № 13. — С. 39–46; її ж: Мова екрану у зоні цифрових і віртуальних перетворень // Там само. — Одеса, 2012. — Вип. 15. — С. 115–124; її ж: Екранна мова та екранна культура: зброя VS обладунки телереклами // Там само. — Одеса, 2013. — Вип. 17. — С. 158–165.

⁴⁰² Іванова О. А. Мас-медіа в культурі тотальної інформаційності // Інформаційне суспільство. — К., 2010. — Вип. 11. — С. 11–13; її ж: Перспективи застосування системного моніторингу у дослідженнях літературно-мистецької періодики // Наук. зап. Ін-ту журналістики. — К., 2013. — Т. 50. — січ.-бер. — С. 212–216; її ж: Медіаграмотність как коридор возможностей: от медиабезопасности до социальной активности // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2014. — Вип. 18–19. — С. 196–207; її ж: Теорія сприймання та розуміння твору: навч.-метод. пос. — Одеса, 2014.

кі світоглядні орієнтири для суспільства⁴⁰³. Далі основним полем наукових пошуків Н. О. Стеблини стала інтернет-журналістика та PR в мережі, — популярні та потужні інструменти сучасних соціальних комунікацій. Вона вивчає PR-стратегії у мережевих виданнях, оцінює ефективність комунікаційних технологій просування акаунту у соціальних мережах, аналізує їхній вплив на споживача. Крім того, вона досліджує питання дотримання професійних стандартів та наявності замовних матеріалів у пресі, інтернет-виданнях та є автором навчально-методичного посібника «Етика у сфері соціальних комунікацій: професійні стандарти у журналістиці, рекламі та PR»⁴⁰⁴.

На кафедрі працює також кандидат історичних наук І. В. Сидун, яка зосереджує свою увагу на історії соціальних комунікацій. Цій темі було присвячене її дисертаційне дослідження, де вивчалися місце та роль регіональної преси у відображенні суспільної думки населення Північно-Західного Причорномор'я щодо політичного та економічного розвитку Сполучених Штатів Америки другої половини XIX століття, а також еволюція поглядів та особливості стереотипів про Новий світ та американців⁴⁰⁵.

Практичну підготовку фахівців забезпечував досвідчений журналіст М. Т. Щербань (вересень 2001 — серпень 2014), а нині — Т. П. Андріяш та О. О. Бутук, випускниці кафедри журналістики. О. О. Бутук — фаховий журналіст, для якого професіоналізм у галузі мас-медіа невіддільний від усвідомлення суспільних процесів та місця масових комунікацій у них. Т. П. Андріяш працює над проблемами комунікаційного потенціалу підручника та готує до захисту дисертаційне дослідження про перспективи розвитку шкільного підручника з історії України — перший у вітчизняній науці приклад комплексного редакторського аналізу аналогічних типів видань, де увага зосереджена не на дидактичному, а на комунікаційному та соціокультурному потенціалі підручника⁴⁰⁶.

Результати досліджень кафедри реклами та зв'язків з громадськістю стають у нагоді при прогнозуванні соціально-комунікаційних тенденцій найближчого майбутнього та комунікаційних способів конструювання соціального світу, оскільки базуються на діагностиці роботи сучасних агентів PR, рекламного та журналістського полів.

⁴⁰³ Стеблина Н. О. Сучасна українська письменницька публіцистика у варіанті виступів О. Забужко, Т. Прохасько, Ю. Андруховича: автореф. ... канд. наук із соціал. комун. — К., 2011.

⁴⁰⁴ Стеблина Н. О. Формат сучасної інтернет-кореспонденції (на матеріалі публікацій «Української правди») // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2012. — Вип. 15. — С. 326–340; її ж: Селективність подачі інформації місцевими інтернет-виданнями у висвітленні візитів перших осіб держави // Наук. вісник Од. нац. екон. ун-ту. — 2013. — № 17 (196). — С. 127–137; її ж: Стратегії PR-звернень у соціальних мережах // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2013. — Вип. 17. — С. 166–175; її ж: Друга світова війна як міф російського спічрайтингу (на матеріалі промов перших осіб Російської Федерації на Красній площі) // Там само. — Одеса, 2014. — Вип. 18–19. — С. 294–304; її ж: Етика у сфері соціальних комунікацій: професійні стандарти у журналістиці, рекламі та PR. — Львів, 2014.

⁴⁰⁵ Сидун І. В. Політичний та економічний розвиток Сполучених Штатів Америки другої половини XIX ст. в оцінці періодичної преси Російської імперії (за матеріалами Херсонської та Бессарабської губерній): автореф. ... канд. іст. наук. — Одеса, 2011; її ж: Російська політика США другої половини XIX ст. за матеріалами преси Херсонської та Бессарабської губерній // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2012. — Вип. 15. — С. 317–325; її ж: Одеська та центральноросійська преса щодо проблем рабства в США під час громадянської війни — діалог культур другої половини XIX століття // Там само. — Одеса, 2013. — Вип. 17. — С. 139–145.

⁴⁰⁶ Андріяш Т. П. До проблеми якості навчальних видань з історії України // Діалог: медіа-студії. — Одеса, 2007. — Вип. 6. — С. 166–175; її ж: Сучасні підручники з історії України: основні етапи становлення // Там само. — Одеса, 2009. — Вип. 8. — С. 242–249; її ж: Динаміка випуску навчальних видань для середніх загальноосвітніх закладів (на прикладі підручників з історії України) // Там само. — Одеса, 2010. — Вип. 11. — С. 233–242.

Р о з д і л 1 1

Фізичний факультет⁴⁰⁷

Зі здобуттям незалежності України з 1991 року на фізичному факультеті продовжувалась активна наукова та навчально-методична робота. На той час кількість студентів на факультеті перевищувала 500 осіб. Деканом факультету був професор Г. Г. Чемересюк⁴⁰⁸. З 2006 року деканом факультету є доктор фізико-математичних наук, академік АН ВШ України, професор Ю. Ф. Ваксман⁴⁰⁹ — фахівець з фізики напівпровідників, медичної фізики.

На факультеті ведеться підготовка бакалаврів за напрямками: фізика (спеціалізації: фізика напівпровідників і діелектриків, хімічна фізика, теоретична фізика, теплофізика дисперсних систем і низькотемпературної плазми, фізика твердого тіла і твердотільна електроніка), астрономія (спеціалізація «Астрофізика») та спеціалістів і магістрів зі спеціальностей «фізика» і «астрономія». З 2012 року введено новий напрям підготовки бакалаврів «Прикладна фізика» за спеціалізацією «Медична фізика».

Навчальний процес на факультеті забезпечують 16 професорів, докторів наук, 22 доценти, кандидати наук та 6 старших викладачів. Підготовку студентів здійснюють 6 кафедр та 8 навчальних лабораторій. Базами практики є НДІ фізики ОНУ, Інститут горіння і нетрадиційних технологій, Навчально-науковий центр медичної і біологічної фізики, Астрономічна обсерваторія ОНУ.

Щороку 10–15 випускників факультету вступають до аспірантури. На факультеті працюють дві спеціалізовані вчені ради з захисту кандидатських і докторських дисертацій за спеціальностями: фізика напівпровідників і діелектриків; теплофізика і молекулярна фізика; хімічна фізика, фізика горіння і вибуху; теоретична фізика; астрофізика і радіоастрономія.

Зусиллями співробітників факультету забезпечується видання наукових збірників «Фотоелектроніка», «Сенсорная електроника и микросистемные технологии», «Физика аэродисперсных систем», «Одесский астрономический календарь». У 2014 році авторським колективом у складі професорів В. А. Сминтини⁴¹⁰, Ю. Ф. Ваксмана⁴¹¹, А. Н. Золотко⁴¹², С. В. Козицького та доцентів Д. Д. Поліщука, Ю. А. Ніцука, А. П. Чебаненко, І. Р. Яцунського опубліковано перше повне україномовне видання «Курсу загальної фізики»⁴¹³, відзначене дипломом Міжнародної академії рейтингових технологій і соціології «Золота фортуна» та медалями «Трудова слава». За останні 5 років опубліковано з грифом МОН України 12 україномовних підручників та навчальних посібників⁴¹⁴.

⁴⁰⁷ Автор передмови В. Ф. Ваксман.

⁴⁰⁸ ПОНУ. — Т. 4. — С. 384–386; Фізичний факультет Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (1865–2000): зб. ст. / відп. ред. Г. Г. Чемересюк. — Одеса, 2001.

⁴⁰⁹ ПОНУ. — Т. 2. — С. 200–201; Ваксман Ю. Ф. Оптика. — Одеса, 2001.

⁴¹⁰ ПОНУ. — Т. 1. — С. 107–118.

⁴¹¹ ПОНУ. — Т. 2. — С. 200–201.

⁴¹² Там само. — С. 471–473.

⁴¹³ Курс загальної фізики: підручник у 6 т. / за заг. ред. В. А. Сминтини. — Одеса, 2011.

⁴¹⁴ Серед них: Козицький С. В., Поліщук Д. Д. Механіка. — Одеса, 2011; Козицький С. В., Золотко А. Н. Молекулярна фізика. — Одеса, 2011; Чебаненко А. П. Електрика та магнетизм. — Одеса, 2011; Смынтына В. А., Ваксман Ю. Ф. Оптика. — Одеса, 2012; Яцунський І. Р. Атомна фізика. — Одеса, 2012; Ніцук Ю. А. Ядерна фізика. — Одеса, 2012; Андрієвський С. М., Климишин І. А. Курс загальної астрономії. — Одеса, 2010; Птащенко О. О. Основи квантової електроніки. — Одеса, 2010; Шевчук В. Г., Поліщук Д. Д. Фізичні основи

Викладачі і науковці факультету ведуть активну наукову роботу в межах держбюджетних, договірних та кафедральних тем. З 2010 по 2013 роки опубліковано 12 монографій⁴¹⁵, одержано 32 патенти України, проведено 10 міжнародних конференцій.

Навчальний процес на факультеті нерозривно пов'язаний з науковими дослідженнями. Студенти старших курсів залучаються до самостійних наукових пошуків, результати яких доповідаються на університетських, всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях. Студенти фізичного факультету ОНУ неодноразово ставали переможцями конкурсів студентських наукових робіт. Зокрема за останні 2 роки ними здобуто 4 дипломи переможців. Чимало наукових робіт студентів публікуються у співавторстві з науковими керівниками. За 2010–2012 роки студенти факультету опублікували 118 наукових робіт, серед яких 31 стаття та 87 тез. Вони взяли участь у 30 міжнародних наукових конференціях (64 доповіді) та 11 всеукраїнських конференціях (16 доповідей).

11.1. Кафедра експериментальної фізики⁴¹⁶

Під керівництвом завідувача професора В. В. Сердюка⁴¹⁷ (1968–1994) на кафедрі поглиблювалася спеціалізація з фізики напівпровідників та діелектриків. Активно працює науково-дослідна лабораторія «Фотоелектричні властивості неоднорідних напівпровідників». Дослідження концентруються на вивченні фотоелектричних та оптичних властивостей об'єму напівпровідників A_2B_6 , рідинних кристалів, поверхні напівпровідників та впливу жорсткого випромінювання на властивості напівпровідників. Кафедра залишається базою проведення всесоюзних та республіканських конференцій з фотоелектричних явищ у напівпровідниках. Розширюються міжнародні зв'язки з вченими провідних університетів США, Великобританії, Австрії, Італії, Болгарії, Німеччини, Чехії.

З 1994 року кафедру очолює В. А. Сминтина⁴¹⁸ — доктор фізико-математичних наук (1988), професор (1993), Заслужений діяч науки і техніки України (2000), лауреат Державної премії у галузі науки і техніки (2009), який тричі обирався ректором університету і більше 15 років успішно працював на цій посаді (1995–2010). Він визнаний керівник наукової школи фізики напівпровідників (кафедра є базовою структурою), яка суттєво впливає на розвиток цієї галузі в Україні, створив 1994 року і донині очолює спеціалізовану раду з захисту докторських дисертацій за 4 спеціальностями. Під його

пожежовибухонебезпеки. — Одеса, 2010.

⁴¹⁵ Смынтына В. А. Электронно-молекулярные явления на поверхности полупроводников. Полупроводниковые газовые сенсоры. — Одесса, 2009; його ж: Электронно-молекулярные явления на поверхности полупроводников. Пленки сульфида и селенида кадмия. — Одесса, 2009; його ж: Electron and Molecular Phenomena on the Surface of Semiconductors // Physics Research and Technology. — N.Y., 2013; його ж: Semiconductors Materials for Gas Sensors // Material Science and Technologies. — N.Y., 2013; Лепіх Я. І., Лесков С. В., Мокрицький В. А. та ін. Напівпровідникові та акустоелектронні оптичні сенсори і системи. — Одеса, 2010; Лепіх Я. І., Гордієнко Ю. О., Дружинін А. О. та ін. Створення мікроелектронних датчиків нового покоління для інтегральних схем. — Одеса, 2010; Яцунский И. Р., Кулинич О. А., Смынтына В. А. Влияние окисления на дефектообразование в легированном кремнии. — Berlin, 2011; Кулинич О. А., Яцунский И. Р., Глауберман М. А. Дефектообразование в слоистых системах кремний — диоксид кремния. — Berlin, 2011; Bekshaev A., Vasnetsov M. Vortex Flow of Light: Spin and Orbital Flows in a Circularly Polarized Paraxial Beam // Twisted Photons. Applications of Light with Orbital Angular Momentum. — Weinheim, 2011. — Н. 13–24; Лепіх Я. І., Гордієнко Ю. О., Дзядевич С. В. та ін. Інтелектуальні вимірювальні системи на основі мікроелектронних датчиків нового покоління. — Одеса, 2011; Дорошенко Ю. А., Золотко А. Н., Полетаев Н. И. Образование наноксидов в ламинарных пылевых пламенах частиц металлов. — Berlin, 2012; Смынтына В. А., Борщак В. А., Бритавский Е. В. и др. Неидеальные гетеропереходы для сенсоров изображения. — Одесса, 2014.

⁴¹⁶ Автор В. А. Сминтина.

⁴¹⁷ ПОНУ. — Т. 1. — С. 97–100; Сердюк В. В. Физика солнечных элементов. — Одесса, 1994.

⁴¹⁸ ПОНУ. — Т. 1. — С. 107–118.

керівництвом захищено 5 докторських та понад 10 кандидатських дисертацій. В. А. Сминтина автор 12 підручників та 14 монографій.

Основні наукові результати отримані науковою школою при дослідженні електронно-молекулярних, фотоелектричних, оптичних, та електрофізичних явищ на поверхні та в об'ємі напівпровідникових нанокристалічних, полікристалічних плівок, монокристалів A_2B_6 , шарів окисних напівпровідників, складних напівпровідникових сполук, макро-, мікро- та нанопоруватого кремнію. Був виявлений новий тип електричної неоднорідності (хемосорбційно-електричний домен), розроблена й обґрунтована його модель, доведені електронно-молекулярна природа комплексу електрофізичних та фотоелектричних явищ, механізми перебудови власних та домішкових дефектів в нано-, полі- та монокристалічних структурах сполук A_2B_6 та інших матеріалів. Професор Сминтина на базі кафедри створив центр медичної та біологічної фізики (1999), міжвідомчий науково-навчальний фізико-технічний центр МОН та НАН України (МННФТЦ, 2005), де розвиваються нові напрями досліджень. Він член Комітету з Державних премій України, віце-президент Українського фізичного товариства, член Державної акредитаційної комісії (2003–2006), заступник голови Наукової ради з фізики напівпровідників при Президії НАНУ, заступник голови та голова секції фізики Південного наукового центру НАНУ, керівник регіонального семінару з проблем фізики, головний редактор наукових журналів, які видає кафедра разом з МННФТЦ — «Сенсорна електроніка та мікросистемні технології», *Photoelectronics* (Copernicus 5.19), що визнані фаховими ВАК України та міжнародною спільнотою.

Кафедра веде навчальний процес за двома спеціальностями: Фізика (спеціалізація «Фізика напівпровідників і діелектриків») та Прикладна фізика (спеціалізація «Медична фізика»).

До складу кафедри входять 3 професори, доктори наук (В. А. Сминтина⁴¹⁹, Ю. Ф. Ваксман⁴²⁰, Я. І. Лепіх⁴²¹), 4 доценти, кандидати наук (А. П. Чебаненко, С. В. Зубрицький, Ю. А. Ніцук, І. Р. Яцунський) та 2 старші викладачі (В. О. Пастернак, В. С. Бабінчук). Навчальний процес також забезпечують завідувачі лабораторій Н. В. Конопельська, Є. Д. Сафронський, провідні фахівці Ю. М. Каракіс, С. С. Михайловський, Л. П. Прокопович.

Основні дисципліни, які викладає кафедра: Вступ до фізики напівпровідників, Фотоелектричні процеси у напівпровідниках, Поверхневі явища у напівпровідниках, Оптика, Люмінесценція напівпровідників, Медична оптика, Прикладна акустика в медицині, Фізика діелектриків, Прилади твердотільної електроніки, Прикладна термо- і електродинаміка, Електрика і магнетизм, Теорія твердого тіла та оптичні властивості напівпровідників, Фізика фотоелектричних перетворювачів, Біофізика, Ядерна медицина, Медична електроніка, Фізика ядра і елементарних частинок, Медична механіка і гемодинаміка, Атомна фізика, Кінетичні явища у напівпровідниках, Основи радіотехніки і радіоелектроніки.

Основні напрями наукової діяльності кафедри повністю відповідають профілю підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів за обома спеціальностями та визначаються таким чином: електронні, іонні і молекулярні процеси у напівпровідникових матеріалах, сенсорна електроніка і мікросистемні технології (керівник В. А. Сминтина); дослідження фізичних явищ в нанорозмірних об'єктах (керівник В. А. Сминтина); оптика і люмінесценція напівпровідників групи A_2B_6 та випромінюючі структури на їх основі (керівник Ю. Ф. Ваксман); прикладні дослідження в галузі медичної фізики (керівник Ю. Ф. Ваксман); електрофізичні та адсорбційні явища в кристалічних діелектриках і поруватих структурах при розповсюдженні акустичних хвиль (керівник Я. І. Лепіх).

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ ПОНУ. — Т. 2. — С. 200–201.

⁴²¹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 224–229.

Активно ведуть наукові дослідження кандидати наук Р. В. Вітер, С. В. Зубрицький, М. В. Малушин, Ю. А. Ніцук, В. М. Скобеєва, А. П. Чебаненко, І. Р. Яцунський, доктор наук В. А. Борщак. За останні 5 років захищено 4 кандидатських і 3 докторські дисертації.

За останні 10 років за участю кафедри проведено: I та III Українські наукові конференції з фізики напівпровідників (2002, 2007); Всеукраїнський з'їзд «Фізика в Україні» (2005); міжнародні науково-технічні конференції «Сенсорна електроніка і мікросистемні технології» (2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014). Співробітники кафедри взяли участь у міжнародних виставках в Україні, Росії, Німеччині, Китаї, Індії, Туреччині, де їхні експонати були відзначені дипломами та медалями; у міжнародних конференціях EUROSENSOR, FiLOS, IEEE SENSORS, SEMST, NANO, Material Science and condensed mater physics та багатьох інших в Україні, Німеччині, США, Бельгії, Італії, Франції, Латвії та інших країнах.

Викладачами кафедри за останні 5 років опубліковано 6 підручників⁴²² з грифом МОН України та 11 наукових монографій, дві з яких видані англійською мовою за кордоном⁴²³. За цей період опубліковано понад 200 статей в провідних фахових виданнях, серед яких: Applied Physics Letters, IEE Sensors, The Journal of Chemical Physics, Semiconductors, Thin Solids Films, Procedia Engineering, Journal of Nanotechnology, Nanomaterials, «Фізика и техника полупроводников», «Поверхность. Фізика. Хімія. Механіка», «ЖТФ», «Письма в ЖТФ», Physica Status Solidi (A, C), Journal of Crystal Growth, Sensors & Actuators, «Український фізический журнал», Il Nuovo Cimento, Vuoto, Semiconductor Physics, Quantum Electronics & Optoelectronics та ін. Серед них 6 статей студентів, що брали участь у наукових конференціях і отримали нагороди на всеукраїнських конкурсах наукових робіт.

За вагомий внесок у розвиток вищої освіти та науки викладачі кафедри відзначені високими нагородами та почесними званнями: державними нагородами України — В. А. Сминтина⁴²⁴, Я. І. Лепіх⁴²⁵; Міжнародного рейтингу «Золота Фортуна» — Ю. Ф. Ваксман⁴²⁶, В. А. Сминтина, Ю. А. Ніцук, А. П. Чебаненко, І. Р. Яцунський; Верховної Ради України — Ю. Ф. Ваксман, В. А. Сминтина, Г. Г. Чемересюк⁴²⁷; МОН України — В. А. Сминтина, Г. Г. Чемересюк, А. П. Чебаненко.

Студенти кафедри неодноразово ставали переможцями конкурсів наукових робіт, виборювали міжнародні гранти для стажування у закордонних університетах, дехто з них відзначені нагородами Міжнародного рейтингу «Золота Фортуна». Випускники кафедри успішно працюють на престижних посадах в Україні та за кордоном.

11.2. Кафедра загальної та хімічної фізики⁴²⁸

У 1990-ті роки на кафедрі активізувалися дослідження в галузі фізики аеродисперсних систем та фізики горіння дисперсних систем. Вказаний напрям досліджень залишається основним для кафедри до цього часу. За даним напрямом на кафедрі було захищено 5 докторських та більш ніж 25 кандидатських дисертацій, сформувалась наукова школа, загальноновизнана в країні та за кордоном.

Успіхи вчених кафедри і лабораторії горіння, перспективна тематика, великий обсяг робіт, висококваліфікований колектив викладачів і вчених дозволили у 1994 році

⁴²² Чебаненко А. П. Електрика та магнетизм...; Смынтнына В. А., Ваксман Ю. Ф. Оптика...; Яцунський І. Р. Атомна фізика...; Ніцук Ю. А. Ядерна фізика...; Смынтнына В. А. Физико-химические явления на поверхности твердых тел. — Одеса, 2008; його ж: Фізико-хімічні явища на поверхні твердих тіл. — Одеса, 2009.

⁴²³ Smyntyna V. Electron and Molecular Phenomena on the Surface of Semiconductors...; його ж: Semiconductors Materials for Gas Sensors...

⁴²⁴ ПОНУ. — Т. 1. — С. 107–118.

⁴²⁵ ПОНУ. — Т. 3. — С. 224–229.

⁴²⁶ ПОНУ. — Т. 2. — С. 200–201.

⁴²⁷ Там само. — С. 384–386.

⁴²⁸ Автор В. Г. Шевчук.

наказами Міносвіти і Мінмашпрому створити в ОДУ Інститут горіння і нетрадиційних технологій (директор Інституту і завідувач кафедри — доктор фізико-математичних наук, професор А. Н. Золотко⁴²⁹). Це дозволило не тільки активізувати дослідження, а й удосконалити навчальну базу для підготовки висококваліфікованих фахівців з хімічної фізики і фізики горіння.

Спільна наукова робота кафедри та Інституту горіння тісно пов'язана з навчальним процесом, забезпечуючи зворотний зв'язок у системі підготовки молодих фахівців. Нині викладацьку роботу на кафедрі ведуть 3 професори — В. Г. Шевчук (з 2013 року завідувач кафедри)⁴³⁰, М. І. Полетаєв, О. К. Копійка, 4 доценти — В. В. Головкин, Д. Д. Поліщук, В. Я. Гоцульський, В. І. Сидоров та старший викладач Д. С. Дараков. Вони читають курси загальної фізики на всіх природничих факультетах та в інститутах ОНУ, а також методику викладання фізики на фізичному факультеті, спецкурси зі спеціалізації «хімічна фізика» та відділення «комп'ютерна фізика». За останні роки викладачі кафедри опублікували низку підручників та навчальних посібників з грифом МОН⁴³¹.

Основні курси, що читаються кафедрою: Гідромеханіка; Хімічна кінетика і термодинаміка, Тепломасоперенесення в хімічно реагуючих середовищах, Теорія критичних явищ, Фазові рівноваги та фазові переходи, Лазерна молекулярна спектроскопія, Фізика спалахування, Фізика горіння, Теорія хімічних реакторів, Фізичні основи пожежовибухової безпеки, Прикладні аспекти фізики горіння, Горіння конденсованих систем.

Основними напрямками наукових досліджень кафедри є: експериментальні та теоретичні дослідження займання та горіння дисперсних гетерогенних систем, що реагують за стадійним механізмом; розповсюдження полум'я у гетерогенних дисперсних системах; синтез халькогенідних матеріалів методами горіння — експеримент та теорія СВС-методу, механізми процесів; факельне горіння дисперсних металів для отримання цільових кінцевих продуктів (газодисперсний синтез); фазоутворення конденсованих продуктів при горінні дисперсних металізованих систем; займання, горіння та загасання різних дисперсних систем вугілля; отримання стійких емульсій води та рідких палив з високим вмістом вуглецю з метою підвищення економічності пального, зниження шкідливих викидів, утилізації відходів виробництв; горіння складних органічних систем на основі азидів; фізико-хімічні закономірності процесів спалахування та горіння відновлюваних рідких палив, а також їхніх сумішей з мінеральними моторними паливними; фізика розчинів та рідин, фізика рідких кристалів, газові та двофазні потоки, фізика дисперсних систем, зокрема нанофлюїдів.

Спільно з кафедрою теплофізики кафедра загальної і хімічної фізики регулярно проводить конференції країн СНД «Дисперсні системи» та видає науковий збірник «Фізика аеродисперсних систем».

За плідну наукову і навчальну роботу викладачі і науковці кафедри нагороджені дипломами Міжнародної академії рейтингових технологій і соціології «Золота фортуна» та медаллю «Трудова слава» (А. Н. Золотко⁴³², Д. Д. Поліщук⁴³³); Почесною грамотою Верховної Ради (А. Н. Золотко, К. М. Копійка).

⁴²⁹ ПОНУ. — Т. 2. — С. 471–473; Золотко А. Н., Яковлева Т. А. Потухание дисперсних гетерогенних систем // Фізика горіння и взрыва. — 1996. — № 6. — С. 12.

⁴³⁰ ПОНУ. — Т. 4; Шевчук В. Г. Закономерности вибрационного горения аэровзвесей // Фізика горіння и взрыва. — 1993. — № 2.

⁴³¹ Козицький С. В., Поліщук Д. Д. Механіка...; Козицький С. В., Золотко А. Н. Молекулярна фізика...; Копійка К. М., Копійка О. К. Курс загальної фізики для біологів: навч. пос. — Ч. I: Механіка, молекулярна фізика. — Одеса, 2010; Ч. II: Електрика і магнетизм. — Одеса, 2011; Ч. III: Основи оптики, атомної та ядерної фізики. — Одеса, 2011; Шевчук В. Г., Поліщук Д. Д. Фізичні основи пожежовибухонебезпеки...

⁴³² Курс загальної фізики: підручник у 6 т. / за заг. ред. В. А. Сминтини. — Т. 2: Молекулярна фізика / С. В. Козицький, А. Н. Золотко. — Одеса, 2011.

⁴³³ Там само. Механіка / С. В. Козицький, Д. Д. Поліщук. — Одеса, 2011.

11.3. Кафедра теоретичної фізики⁴³⁴

1990-ті роки, незважаючи на відомі труднощі, певною мірою були сприятливими для подальшого розвитку теоретичних досліджень в ОДУ. Робота фізика-теоретика — це значною мірою індивідуальна творча діяльність, яка, як правило, не вимагає для досягнення результату значних витрат і розвиненої інфраструктури. Набагато важливішими умовами успіху в цій діяльності є творча свобода, вільний обмін інформацією та ідеями з широким колом колег, визнання наукового значення досягнутих результатів.

Значну роль у подоланні труднощів перехідного періоду і наступних проблем зіграла допомога міжнародних фондів і товариств (фондів Сороса, «Відродження», INTAS, CRDF, SCOPUS, DAAD, DFG, Шведського інституту фізики та ін.), завдяки яким фізики-теоретики ОДУ отримали можливість наукового обміну і співробітництва з зарубіжними колегами. Це також сприяло помітному зростанню кількості публікацій співробітників кафедри в міжнародно-визнаних виданнях.

Починаючи з 1990-х років, співробітники кафедри теоретичної фізики приймали участь у міжнародних наукових програмах, виступали з пленарними доповідями на міжнародних конференціях, самі організовували такі конференції в Одесі з залученням великої кількості закордонних учасників, читали лекції і вели дослідження в університетах багатьох країн світу. Серед конференцій, проведених кафедрою за останні роки, які викликали значний резонанс серед фахівців, слід зазначити Міжнародну конференцію з теорії операторів та її додатків на честь 90- й 100-річчя з дня народження М. Г. Крейна (1997, 2007) та Міжнародну конференцію «Спеціальні проблеми фізики рідини» з нагоди 80-річчя Й. З. Фішера (1999).

Протягом усього періоду свого існування кафедра теоретичної фізики ОНУ залишається загальноосвітньою та випускаючою. Кафедра забезпечує викладання всіх розділів теоретичної та математичної фізики на фізичному факультеті, деяких дисциплін для студентів інших спеціалізацій («Фінансова кінетика», «Основи фізики надпровідності», «Ділова англійська мова») та магістерських курсів («Додаткові розділи квантової теорії твердого тіла», «Комп'ютерне моделювання фізичних процесів»), для викладання яких кафедра має необхідний досвід і методичне забезпечення, що постійно оновлюється відповідно до останніх наукових досягнень.

Кафедру очолює доктор фізико-математичних наук, професор В. М. Адамян⁴³⁵ (з 1979) відомий своїми роботами з теорії лінійних операторів, теорії розсіювання, теорії твердого тіла і фізики неідеальної плазми. Значне місце в діяльності кафедри, у складі якої зараз працюють 5 докторів наук, в тому числі 3 професори, займає підготовка магістрів, аспірантів та докторантів.

При кафедрі існує науково-дослідна лабораторія, де проводяться наукові дослідження, включаючи і наукову роботу студентів. Успішно продовжує працювати наукова школа «Теорія класичних і квантових рідин», заснована професором І. З. Фішером⁴³⁶ ще у 1963 році. Тематика наукових досліджень кафедри, пов'язаних з традиціями цієї школи, в даний час включає такі напрями, як електронна теорія неідеальної плазми (провідний фахівець В. М. Адамян⁴³⁷); динамічні фазові переходи в багаточасткових неголономних системах; критичні явища; ікроскопічна теорія надпровідності (провідний фахівець В. Л. Кулінський⁴³⁸); колективний перенос в рідинах і розчинах; статистична теорія систем з сильними водневими зв'язками; властивості води і про-

⁴³⁴ Автор В. М. Адамян.

⁴³⁵ ПОНУ. — Т. 2. — С. 12–13; Адамян В. М., Сушко М. Я. Варіаційне числення. — Одеса, 2005.

⁴³⁶ ПОНУ. — Т. 4. — С. 327–331; Фишер И. З. О законе убывания интенсивности в дальних крыльях линий молекулярного рассеяния света // Журн. эксперим. и теор. физики. — 1981. — Т. 81. — С. 540.

⁴³⁷ ПОНУ. — Т. 2. — С. 12–13.

⁴³⁸ V.L. Kulinskii, N.P. Malomuzh. Polarization effects and the critical behaviour of systems with columbic interactions // JPS (Review). — 2003. — V. 7. — #1. — P. 50–78.

блема гідратації; фізика сильнов'язких станів рідин; теорія міжмолекулярних взаємодій в розріджених і щільних молекулярних системах; діелектричні і в'язкопружні властивості дисперсних систем; теорія некогерентного розсіяння теплових нейтронів; природа особливих точок в розбавлених водно-спиртових розчинах і процеси релаксації; фазові перетворення в двовимірному кулонівському газі; молекулярне розсіювання світла в рідинах і розчинах (провідний фахівець Н. П. Маломуж⁴³⁹); флуктуаційні ефекти вищих порядків в рідинах і їх прояви в спектрах критичної опалесценції; діелектричні й оптичні властивості гетерогенних і дисперсних систем (провідний фахівець М. Я. Сушко).

Паралельно на кафедрі ведуться дослідження з квантової теорії розсіювання; теорії низьковимірних твердотільних структур; основ наноелектроніки (провідний фахівець В. М. Адамян); багатовимірних класичних та квантових космологічних моделей (провідний фахівець А. І. Жук); теорії полуквантових кристалів (метан і метан з домішками кисню); статистична теорія систем з жорсткими правилами заборони типу правил Бернала-Фаулера для систем з водневими зв'язками та її додатки до властивостей аморфних льодів (провідний фахівець Т. В. Локотош).

Починаючи з 1991 року, кафедра випустила більш ніж 200 студентів, багато з яких згодом закінчили аспірантуру як при кафедрі, так і в інших вишах України та світу, успішно захистили кандидатські (в тому числі більше 30 випускників аспірантури кафедри) і докторські дисертації. У цей період під керівництвом викладачів кафедри було захищено 38 кандидатських дисертацій, 5 співробітників кафедри захистили докторські дисертації (А. В. Затовський, А. І. Жук, Т. В. Локотош, В. Л. Кулінський, І. М. Ткаченко). Викладачі та студенти кафедри тісно співпрацюють з Рішельєвським ліцеєм та іншими школами Одеси і області у підготовці та тренуванні команд школярів для участі у всеукраїнських та міжнародних олімпіадах, змаганнях і турнірах юних фізиків, а також організують роботу секції «Фізика» Одеського територіального відділення Малої академії наук України. Багато школярів, в роботі з якими брали участь співробітники кафедри, згодом стають студентами фізичного факультету ОНУ, магістрами та аспірантами кафедри.

Колишні випускники кафедри успішно працюють в Україні, країнах Європи та світу в університетах, дослідницьких організаціях і бізнес-структурах, діяльність яких пов'язана з розробкою і впровадженням високих технологій.

Найбільш вагомим виданням, підготовленим кафедрою з 1991 року, включають ряд монографій та навчально-методичних розробок⁴⁴⁰.

На даний час у складі кафедри працюють: професори В. М. Адамян⁴⁴¹, В. Л. Кулінський⁴⁴², Н. П. Маломуж⁴⁴³; доценти В. П. Олійник, М. Я. Сушко, С. В. Тищенко; наукові співробітники — доктор фізико-математичних наук Т. В. Локотош, кандидати фізико-математичних наук В. В. Завальнюк, В. Н. Махлайчук, П. В. Махлайчук, Е. Т. Роговська,

⁴³⁹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 294–295; L.A. Bulavin, T.V. Lokotosh, N.P. Malomuzh. The normalization of binary correlation function and the compressibility problem // Proceedings of NAS (Ukraine). — 2002. — #10. — P. 73–77.

⁴⁴⁰ V.M. Adamyan, M.Ya. Sushko. Introduction to Mathematical Physics: textbook for Physics and Mathematics majors and engineers. — Odessa, 2003; їхня ж: Calculus of Variations: textbook for Physics majors. — Odessa, 2005; Modern Analysis and Applications: The Mark Krein Centenary Conference. — Vol. 1: Operator Theory and Related Topics // Operator Theory: Advances and Applications. — 2009; Vol. 2: Differential Operators and Mechanics // Operator Theory: Advances and Applications. — 2009 (Adamyan V., Berezansky Y.M., Gohberg I., Gorbachuk M.L., Gorbachuk V., Kochubei A.N., Langer H., Popov G.); V.M. Adamyan, M.Ya. Sushko. Introduction to Mathematical Physics. Calculus of Variations and Boundary-Value Problems: textbook for Physics, Engineering, and Mathematics majors. — Odessa, 2014; O.V. Zatovskii, M.Ya. Sushko. Statistical Physics and Thermodynamics through problems: textbook for Physics and Engineering majors. — Odessa, 2014.

⁴⁴¹ ПОНУ. — Т. 2. — С. 12–13.

⁴⁴² V.L. Kulinskii, N.P. Malomuzh. Polarization effects and the critical behaviour of systems with columbic interactions...

⁴⁴³ ПОНУ. — Т. 3. — С. 294–295.

І. П. Шаповалов; завідувач навчальної лабораторії Г. Л. Павленко та старший лаборант Д. Ю. Панченко.

Співробітники кафедри удостоєні почесних нагород: В. М. Адамян — Соросівський професор (1995), премія імені М. Г. Крейна НАНУ (2008), Грамота Кабінету Міністрів (2010); В. Л. Кулінський нагороджений Почесним знаком «Відмінник освіти України» (2002); М. П. Маломуж — Соросівський професор (1996); М. Я. Сушко нагороджений Почесною грамотою виконкому Одеської міської ради (2010).

11.4. Кафедра теплофізики⁴⁴⁴

З 1996 року кафедрою завідує доктор фізико-математичних наук, професор В. В. Калінчак⁴⁴⁵, з 2012 року — дійсний член (академік) Міжнародної академії наук екології та безпеки життєдіяльності (МАНЕБ). Спеціалізація кафедри — теплофізика дисперсних систем та фізика низькотемпературної плазми.

Поглиблюються дослідження механізмів взаємовпливу процесів тепломасообміну, фазових і хімічних перетворень у дисперсних системах з широким впровадженням методів моделювання на ЕОМ. Досліджуються стійкі і критичні режими тепломасообміну твердих тіл з газами при протіканні адсорбційних, корозійних, гетерогенно-каталітичних явищ з метою розробки ресурсо- і енергозберігаючих технологій; вивчається вплив електричного поля на кінетику випаровування крапель розчинів; проводяться дослідження і розробка ефективних аерозолеутворюваних твердих сполук для забезпечення пожежобезпеки і засобів димоподавлення; вивчаються властивості димової та заповненої плазми (М. М. Чесноков, В. О. Єршов, В. В. Калінчак, Г. М. Ліпатов, Г. С. Драган, М. Х. Копит, В. І. Маренков, С. Г. Орловська, Ф. Ф. Карімова, В. А. Салов, О. А. Мальгота, О. А. Чернова, О. С. Черненко).

До складу кафедри входять 3 навчальні лабораторії — фізики аерозолів (завідувач — провідний фахівець В. О. Рожков), високотемпературних процесів і плазмових явищ в дисперсних системах та комп'ютерного моделювання (завідувач Л. М. Красотова), науково-дослідна лабораторія «Високотемпературні процеси в дисперсних системах» (завідувач С. Г. Орловська) і проблемно-дослідна лабораторія «Фізика аеродисперсних систем» (завідувач М. Х. Копит).

На кафедрі працюють 6 штатних викладачів: професори, доктори фізико-математичних наук В. В. Калінчак, Г. С. Драган, С. М. Контуш; доценти, кандидати фізико-математичних наук В. І. Маренков; С. Г. Орловська, О. С. Черненко. Кафедра постійно займається підвищенням кваліфікаційного рівня співробітників. За 1991–2014 роки 27 співробітників завершили навчання в аспірантурі та троє — в докторантурі (В. І. Якімчук, Г. С. Драган, В. І. Вишняков). Докторські дисертації захистили: М. Х. Копит (1992), В. В. Калінчак (1996), А. В. Суслов (1997), В. В. Голубцов (2002), Г. С. Драган (2004), В. І. Вишняков (2008), В. В. Кутаров (2008). Кандидатські дисертації захистили: Мохамед Ібрагім (1993), С. Л. Жбанкова (1993), Л. О. Лялін (1994), Мохамед Кунайді (1995), О. В. Мандель (1998), О. К. Копійка, М. Ю. Трофименко (2000), Ю. В. Пруднікова (2001), К. І. Семенов, Т. В. Гризунова (2005), О. С. Черненко (2011), М. С. Шкоропода (2012).

На базі кафедри та науково-дослідних лабораторій працюють 3 наукові школи:

«Тепло- та електрофізичні явища в багатофазних дисперсних середовищах» (науковий керівник В. В. Калінчак), основні наукові напрями — дослідження ефективних режимів тепломасообміну при згоранні твердих натуральних і рідких палив та металів в дисперсному вигляді; визначення ефективних режимів тепломасообміну при горінні парафінового палива (В. В. Калінчак, С. Г. Орловська, О. С. Черненко);

⁴⁴⁴ Автор В. В. Калінчак.

⁴⁴⁵ Калінчак В. В., Орловська С. Г., Черненко О. С. Фізика теплопровідності та експериментальні методи визначення коефіцієнта теплопровідності речовин: навч. пос. — Одеса, 2012.

«Фізика плазми с конденсованою дисперсною фазою» (науковий керівник — Г. С. Драган, директор Іллічівського інституту ОНУ), основні наукові напрями — самоорганізація гетерогенних плазмових систем з утворенням просторових упорядкованих структур частинок конденсованої фази; моделювання двофазного потоку теплоносія в активній зоні реактора АЕС в умовах термоакустичної нестійкості, враховуючи полідисперсність потоку, а також умови зародження та розвитку дисперсної фази (Г. С. Драган, В. І. Вишняков, Д. В. Сподарець, К. В. Колесников); колективні процеси в плазмі з конденсованою дисперсною фазою (В. І. Маренков);

«Фізика аеродисперсних систем» (науковий керівник — М. Х. Копит, академік Інженерної академії України, завідувач ПНДЛ ФАС ОНУ), основні наукові напрями — вивчення механіко-хімічних та електричних процесів в аеродисперсних системах, пошуки нових способів їх одержання, стабілізації і руйнування; розробка та застосування уніфікованого датчика-зонда діагностики процесу біокорозії задля її запобігання; актуальні питання дослідження фізичних властивостей аерозолів; екологія і лазерні лічильники аерозолів та біочастинок (М. Х. Копит, К. І. Семенов, С. М. Контущ, В. В. Калінчак, О. С. Черненко).

За 1991–2013 роки виконано 59 держбюджетних, 12 договірних та 8 кафедральних тем. Отримано 36 патентів, з них 2 — з спецтематики.

Починаючи з 1967 року, кожні два роки на базі кафедри та ПНДЛ-1, НДЛ-5 проводяться наукові конференції країн СНД «Дисперсні системи» з фізико-хімічних проблем в дисперсних системах. За результатами кожної конференції з 1992 по 2013 рік видано більше 12 збірників тез доповідей. Спільно з іншими кафедрами ОНУ на базі кафедри теплофізики з 1991 року (з 2000 — щорічно) видано 17 збірників наукових праць «Фізика аеродисперсних систем»; ювілейний випуск № 50 вийшов 2013 року.

З 2004 року періодично проводяться міжнародні конференції з фізики запорошеної та димової плазми *Dusty Plasmas in Application* (DPA-2004, DPA-2007, DPA-2010, DPA-2013; віце-президент оргкомітету Г. С. Драган), матеріали яких публікуються у збірниках доповідей та спеціальному випуску «Українського фізичного журналу».

З 2009 по 2014 рік опубліковано більш ніж 80 статей, з них близько 20 в виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних. Видано більше 10 методичних розробок (в електронному вигляді), 2 навчальні посібники та монографія⁴⁴⁶.

Членами кафедри та лабораторій протягом 1991–2014 років зроблено 240 доповідей на міжнародних наукових конференціях. В свою чергу кафедру в рамках наукових досліджень відвідали закордонні спеціалісти з Австралії, Німеччини, США, Італії, Росії, Нідерландів, Сирії, Литви, Польщі та ін. В результаті наукових відряджень в 2002–2008 роках були встановлені наукові зв'язки та укладені договори про науково-технічне співробітництво за міжурядовими угодами між Україною та Литвою, Росією, Молдовою.

В період незалежності України отримали індивідуальні гранти Сороса такі співробітники кафедри та ПНДЛ-1: О. В. Колпаков (1993), О. О. Чернова (1993), М. О. Трунов (1994), А. В. Суслов (1994), Г. М. Ліпатов, В. І. Маренков (1998). В 1995 році отримано груповий грант Сороса на наукову розробку, в який брали участь професори В. В. Калінчак, М. Х. Копит, М. М. Чесноков, студенти та аспіранти кафедри (керівник М. Х. Копит). В 2001–2002 роках отримав грант ІТЕФІ-УІФ-99-0138 К. І. Семенов. Професор Чесноков одержав Грамоти Мінвишу та Президента України (2000), професор Драган — Грамоту Верховної Ради (2014). В 2014 році професор Драган в складі авторського колективу представлений до нагородження Державною премією в галузі науки і техніки.

Викладачі кафедри теплофізики та співробітники науково-дослідних лабораторій є членами вітчизняних та зарубіжних академій, наукових товариств: Інженерної

⁴⁴⁶ Там само; Драган Г. С. Електрофізика димової плазми: навч. пос. — Одеса, 2006; Скалозубов В. И., Оборский Г. А., Козлов И. Л. и др. Комплекс методов переоценки безопасности атомной энергетики Украины с учетом уроков экологических катастроф в Чернобыле и Фукусиме. — Одесса, 2013.

академії України (М. Х. Копит, Ю. І. Бойко), Міжнародної академії наук екології та безпеки життєдіяльності (В. В. Калінчак), Європейської аерозольної асоціації (М. Х. Копит, Г. М. Ліпатов, О. І. Стручаєв), Українського фізичного товариства (В. В. Калінчак, Г. С. Драган, М. Х. Копит).

З моменту створення кафедри її студенти постійно займаються науково-дослідницькою роботою. За останні 5 років за їхньою участю вийшло близько 40 наукових публікацій. Студенти М. С. Шкоропода, Н. Г. Іванова та Ю. А. Шевченко одержали почесні грамоти та дипломи на всеукраїнських конкурсах студентських робіт з фізики у 2008, 2009 та 2013 роках. В 2011 році аспірант М. С. Чижов з інноваційним проектом «Іонна акустична система — компактний гучномовець без мембрани, електричного розряду та корпусу» отримав диплом переможця в номінації «GRAND RESERVE Інноваційного Прориву» на Всеукраїнському конкурсі «Інноваційний прорив 2011. Рік інформаційних технологій»; наступного року ним був отриманий патент на дану модель. Аспірант кафедри Д. Сподарець, будучи активістом використання вільного програмного забезпечення, одним з керівників Одеського ІТ-клубу та UAFOSS, є директором заснованої ним компанії RootUA Media; з 2009 року — головним редактором журналу RootUA і газети FOSS News.

11.5. Кафедра фізики твердого тіла і твердотільної електроніки⁴⁴⁷

З 1985 по 1998 рік завідувачем кафедри був доктор фізико-математичних наук, професор М. П. Коваленко⁴⁴⁸. У СКТБ «Контакт» було організовано відділ некристалічних систем мікроелектроніки під керівництвом професора Я. О. Ройзіна, згодом перетворений на лабораторію некристалічних систем мікроелектроніки (НДЛ-11).

З приходом професора Б. А. Алтоїза на кафедрі з'явився новий науковий напрям, пов'язаний з дослідженнями поверхневих явищ на міжфазних межах тверде тіло — рідина.

В 1993 році при кафедрі було організовано сектор менеджменту науки і наукоємних технологій, який очолила доцент Л. М. Залюбинська. З 1998 по 2005 рік кафедру очолював доцент В. І. Солошенко, а з 2005 — доктор фізико-математичних наук, професор О. О. Птащенко⁴⁴⁹.

Кафедра забезпечує підготовку студентів-фізиків за спеціалізацією «Фізика твердого тіла і твердотільна електроніка». Навчальний процес ведуть 6 викладачів кафедри: 2 доктори фізико-математичних наук, професори — О. О. Птащенко, Б. А. Алтоїз, 3 кандидати фізико-математичних наук, доценти — Н. В. Маслеева, Н. Г. Євтушенко, В. І. Солошенко, старший викладач С. А. Стукалов, завідувач навчальної лабораторії М. М. Шевцов та провідний фахівець Н. М. Пастернак.

Науковим підрозділом кафедри є НДЛ-11, у якій працюють кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник І. К. Дойчо (завідувач), провідний фахівець, кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник С. А. Гевелюк та молодший науковий співробітник Ю. Р. Жердицька.

За 1991–2014 роки співробітниками кафедри та НДЛ-11 виконано дослідження з 28 держбюджетних тем, зокрема: просторові властивості та поляризація випромінювання лазерних гетероструктур (науковий керівник О. О. Птащенко); дослідження поверхневих явищ і нерівноважних процесів у шаруватих структурах оптоелектроніки (науковий керівник О. О. Птащенко; експериментальні та теоретичні дослідження структурованих прошарків рідини (науковий керівник Б. А. Алтоїз); дослідження

⁴⁴⁷ Автор О. О. Птащенко.

⁴⁴⁸ ПОНУ. — Т. 3. — С. 79–83; Коваленко Н. П. // Видные ученые Одессы. — Вып. 7. — С. 30–37.

⁴⁴⁹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 577–579; Ptashchenko A.A. // Physica status solidi (a). — 1997. — Vol. 159. — #2. — P. 523–534.

квантово-розмірних оптичних явищ у наночастинках галоїдів срібла, сформованих у шпаристих силікатних стеклах (науковий керівник О. О. Птащенко); розробка статистичної теорії конденсованих фаз та її застосування до експериментального дослідження міжфазної рівноваги (науковий керівник Б. А. Алтоїз). В ці роки опубліковано 337 наукових робіт,⁴⁵⁰ зареєстровано 7 винаходів, зроблених співробітниками кафедри та лабораторії. Зокрема 1991 року зареєстровано наукове відкриття Б. В. Дерягіна, Ю. М. Поповського, Б. А. Алтоїза⁴⁵¹.

За цей період співробітниками кафедри та НДЛ-11 також опубліковано 15 навчально-методичних праць, зокрема 4 з грифом МОН України⁴⁵².

Колектив кафедри брав участь в організації наукових конференцій: I та III Українських наукових конференцій з фізики напівпровідників (2002, 2007) та I–V Міжнародних науково-технічних конференцій «Сенсорна електроніка і мікросистемні технології» (2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014) в Одесі; III Всеросійського фестивалю науки в Курську (2013).

За наукову і навчальну роботу Б. А. Алтоїз нагороджений медаллю Нобелівського лауреата П. Л. Капіци РАН «Автор научного відкриття»; старший викладач В. Л. Манакін нагороджений знаками «Відмінник народної освіти УРСР», «Відмінник освіти України», Почесною відзнакою голови Одеської облдержадміністрації, Почесною грамотою Одеської облдержадміністрації, Почесними грамотами МОН України, управління освіти і науки Одеської облдержадміністрації, а також удостоєний звання «Заслужений вчитель України»; О. О. Птащенко нагороджений Почесною грамотою Одеської облдержадміністрації (2004) та Почесною грамотою Одеської обласної ради (2010).

11.6. Кафедра астрономії⁴⁵³

З 1983 по 2006 рік кафедру очолював професор В. Г. Каретников⁴⁵⁴. Тут працювали відомі фахівці з різних галузей астрономії: доцент О. М. Шульберг (затемнювано-подвійні зорі), професор Є. Н. Крамер (метеори та комети), доцент В. А. Позігун (астроспектроскопія) та ін. 2006 року завідувачем кафедри був обраний доктор фізико-математичних наук (2002), професор (2005) С. М. Андрієвський⁴⁵⁵.

На даний час до складу кафедри входять професори С. М. Андрієвський та В. Г. Каретников, доценти О. А. Базей, В. І. Марсакова, старший викладач Б. О. Мурніков, за-

⁴⁵⁰ Серед них: Дерягин Б. В., Алтоиз Б. А., Поповский Ю. М. Ориентационно упорядоченные слои предельных углеводородов и их производных на поверхности кварца. — ДАН СССР, 1991. — Т. 317. — № 1. — С. 130–134; Ptashchenko A.A., Ptashchenko F.A. Excess polarization of the spontaneous emission in laser heterostructures // Solid-State Electronics. — 1996. — V. 39. — #10. — P. 1495–1500; Ptashchenko A.A., Melconyan D.V., Moroz N.V. [et al.]. Effect of local nonradiative recombination on time-resolved electroluminescence of p-n junctions // Phys. Stat. Sol. (a). — 1997. — V. 159. — #2. — P. 523–534; Птащенко О. О., Артеменко О. С., Птащенко Ф. О. Влияние парів аміаку на поверхневий струм в р-п переходах на основі напівпровідників АЗВ5 // Журнал фізичних досліджень. — 2003. — Т. 7. — № 4. — С. 419–425; Altoiz B.A., Aslanov S.K., Kiriyan S.V. Structural rheological model of two-phase interlayer shear flow // Zeitschrift für Angewandte Mathematik und Physik. — 2011. — V. 62. — #2. — P. 195–202.

⁴⁵¹ Явление образования гомогенной граничной жидкокристаллической фазы немезогенной жидкости: Открытие СССР; Диплом № 388 // Открытия и изобретения. — 1991. — № 12. — С. 1.

⁴⁵² Серед них: Птащенко О. О. Основи нелінійної фізики: навч. пос. — Одеса, 2001; Манакін В. Л., Гельфгат І. М., Колебошин В. Я. та ін. Збірник різномірівневих завдань для державної підсумкової атестації з фізики: VI видання // Харків, 2009; Птащенко О. О. Основи квантової електроніки: навч. пос. — Одеса, 2010; Рентгенографія кристалів: Загальний практикум з фізики твердого тіла: навч. пос. / Н. Г. Євтушенко, С. А. Стукалов. — Одеса, 2013.

⁴⁵³ Автор С. М. Андрієвський.

⁴⁵⁴ ПОНУ. — Т. 3. — С. 29–33; Каретников В. Г. Об эволюционных эффектах в соотношении масс звезд тесных двойных систем // Астрон. журн. — 1998. — Т. 75. — С. 539–548.

⁴⁵⁵ ПОНУ. — Т. 2. — С. 30–31; Андрієвський С. М., Климишин І. А. Курс загальної астрономії: підручник. — Одеса, 2010.

відувач лабораторії кафедри Т. І. Кабанова, співробітники В. О. Ющенко та В. В. Троянський.

Спеціалізація кафедри — астрофізика. На кафедрі відкрито два відділення: «Фізика зір і космологія» і «Космічні геоінформаційні технології», де викладаються такі основні курси: загальна астрономія, загальна астрометрія, загальна астрофізика, небесна механіка, зоряна астрономія, теоретична астрофізика, геофізика та фізика космічного простору, історія астрономії, комп'ютерні методи позагалактичної астрономії, радіоастрономія, релятивістська астрофізика, проблеми сучасної астрономії, магнітна гідродинаміка, багатокольорова астрофотометрія, фізичні змінні та подвійні зорі.

За період існування кафедри наукова діяльність її колективу була спрямована на дослідження фізики і кінематики природних та штучних небесних тіл. На сучасному етапі науковий напрям кафедри є сумісним з науковим напрямом НДІ «Астрономічна обсерваторія» ОНУ. Науковим напрямом обох підрозділів є дослідження фізичних параметрів і координат змінних і стаціонарних зір, штучних небесних тіл, малих тіл і пилової складової Сонячної системи, розробка нових методів і засобів астрономічних спостережень. В межах даного наукового напрямку здійснюються науково-дослідницькі роботи з наступної тематики: фізика та еволюція змінних зір різних типів; хімічний склад зір і розподіл хімічних елементів в Галактиці; метеорна і пилова матерія в навколосонячному просторі; фізика і кінематика малих тіл Сонячної системи; дослідження штучних супутників Землі; астрономічне приладобудування; космологія.

З 1992 року кафедра і обсерваторія щороку організують і проводять міжнародні наукові конференції, які присвячують видатним вченим або ювілейним датам: О. Я. Орлову — 1992; Г. А. Гамову — 1994, 1999, 2004; В. П. Цесевичу — 1984, 1993, 1997, 2003, 2007; В. П. Глушко — 1998, 2003, 2008; О. К. Кононовичу — 2000; І. С. Астаповичу — 2003; 125-річчю, 140-річчю Одеської астрономічної обсерваторії — 1996, 2011. Проведено також понад 20 тематичних міжнародних наукових конференцій. У 2000 році започатковані і працюють щорічні англомовні міжнародні Гамовські молодіжні астрономічні школи-конференції, на які запрошуються видатні вчені сучасності. Їхні лекції мають велике значення для підготовки фахівців. З участю кафедри проводяться всеукраїнські, обласні та міські науково-практичні конференції та щороку — обласні астрономічні шкільні конференції Малої академії наук.

Разом з Астрономічною обсерваторією кафедра відродила і з 1993 року видає періодичний журнал *Odessa Astronomical Publications* (започаткований В. П. Цесевичем як «Известия Астрономической обсерватории»). З 2000 року почав виходити відновлений щорічник «Одесский астрономический календарь», який був започаткований О. Я. Орловим в 1919 році.

Викладачі та аспіранти кафедри беруть активну участь у щорічних підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу і наукових працівників фізичного факультету і залучають до участі в цій конференції студентів.

На наукові конференції міжнародного та всеукраїнського рівнів за 2008–2013 роки співробітники кафедри подали 88 доповідей, у тому числі 28 — на міжнародні конференції, що проводились за межами України. За результатами зібраного і опрацьованого наукового матеріалу з 2008 року викладачі, співробітники та аспіранти кафедри астрономії опублікували в періодичних виданнях, матеріалах і тезах нарад та конференцій понад 120 наукових статей та понад 150 тез доповідей.

Професорсько-викладацький склад кафедри підготував близько 40 навчально-методичних посібників⁴⁵⁶.

⁴⁵⁶ Серед них з грифом МОН України та за рішенням Вченої ради ОНУ: Андрієвський С. М., Климишин І. А. Курс загальної астрономії: підручник. — Одеса, 2010; Каретников В. Г. Многоцветная астрофотометрия: навч. пос. — Одеса, 2013; Климишин І. А., Гарбузов Г. О., Мурніков Б. О. та ін. Астрономія: навч. пос. — Одеса, 2012.

За досягнення в науковій і навчальній роботі співробітникам кафедри в різні роки присуджені: Перша премія молодих вчених Євразійського Астрономічного товариства (І. Л. Андронов, 1996), Премія імені М. П. Барабашова з астрофізики НАНУ (І. Л. Андронов, С. М. Андрієвський, В. Г. Каретников, 2003). С. М. Андрієвський та В. Г. Каретников мають звання академіків АН ВШ України.

Науковці кафедри неодноразово отримували гранти на проведення досліджень від різних фондів США, ЄС, Франції, Чилі, Бразилії. Зокрема І. Л. Андронов — від Фонду Сороса (1992, 1996); А. В. Халевін — від Фонду Відродження (1997); І. Л. Андронов та С. М. Андрієвський — від Європейської Південної обсерваторії (1994, 1995); С. М. Андрієвський — від Американського астрономічного співтовариства (1991), грант «Соросівський доцент» (1997), Інтернаціональний грант імені А. Кретьєна (2003), Kenilworth грант (2004), Kenilworth-CRDF (2008), грант CNRS (2010, 2011), грант FAPESP (2011), гранти Research Council Of Lithuania та МОНУ (2013).

Студенти кафедри беруть активну участь у науковій роботі. За 2008–2013 роки вони опублікували 24 наукові роботи у вигляді статей (2) та тез доповідей (22), взяли участь у 9 міжнародних наукових конференціях (18 доповідей) та 2 всеукраїнських конференціях (4 доповіді). Два студенти доповідали результати своїх досліджень на міжнародних конференціях за межами України.

За активну участь в олімпіадах студенти-астрономи ОНУ В. Бреус, М. Бритавський, Д. Лавренюк одержали дипломи переможців I та II Всеукраїнської олімпіади з астрономії та астрофізики (Київ, 2007, 2008), медалі переможців Першої міжнародної олімпіади з астрономії та астрофізики у Таїланді (2007).

Одними з найкращих випускників кафедри останніх років є: О. Є. Вольвач — нині доктор фізико-математичних наук, заступник директора з наукової роботи Кримської астрофізичної обсерваторії, керівник Центру РТ-22, почесний робітник космічної галузі України, лауреат премії НАНУ; Н. І. Горлова — доктор філософії, працювала на найбільших телескопах США, Гаваїв, Чилі, зараз працює в Левенському інституті астрономії (Бельгія); К. А. Антонюк — кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Кримської астрофізичної обсерваторії; І. А. Єгорова — доктор філософії, навчалась в аспірантурі в Італії, працює в Європейській Південній обсерваторії (Чилі); О. В. Бакланов — кандидат фізико-математичних наук, вчений секретар Кримської астрофізичної обсерваторії; В. В. Бреус — кандидат фізико-математичних наук, двічі отримував стипендію імені Г. А. Гамова, стипендії для молодих вчених від Кабінету Міністрів та від Президента України, працює асистентом кафедри вищої та прикладної математики Одеського національного морського університету.

Наслідком плідної роботи астрономічних установ Одеси, головними з яких є кафедра астрономії і Астрономічна обсерваторія ОНУ, є міжнародне визнання. Співробітники кафедри астрономії й обсерваторії є членами 5 міжнародних і 6 українських наукових товариств, зокрема 6 науковців обрані членами Міжнародного астрономічного союзу, 12 — членами Європейського астрономічного товариства; колективи є членами Євроазіатського астрономічного товариства і Української астрономічної асоціації. Міжнародним визнанням астрономічних досягнень одеських астрономів є присвоєння одному з астероїдів (№ 2606) імені «Одеса», а також декільком астрономічним об'єктам — прізвищ одеських вчених-астрономів, співробітників кафедри і обсерваторії.

Кафедра й обсерваторія активно співпрацюють з астрономічними установами Росії, Франції, Німеччини, США, Австрії, Бразилії, Чилі, Чехії, Словаччини, Південної Кореї, Італії, Болгарії, Сербії, Португалії та інших держав. Співробітники, аспіранти та студенти беруть участь у міжнародних наукових програмах, регулярно відвідують інші країни для участі в міжнародних конференціях та симпозіумах. Найкращі випускники вчаться в аспірантурі або залишаються працювати за кордоном.

Р о з д і л 1 2

Філологічний факультет⁴⁵⁷

Для філологічного факультету період, що розпочався 1991 року, був часом активного плідного розвитку, коли присутні зміни відбувалися вже на рівні структури факультету і відбивалися у створенні нових кафедр, відкритті нових спеціальностей і спеціалізацій.

Ці зміни були різними за масштабом і змістом. Коли 1991 року кафедра радянської літератури й літератури народів СРСР стала кафедрою літератури ХХ століття, це викликало переосмислення концепцій окремих дисциплін. Коли ж 2000 року кафедра російської літератури перетворилася на кафедру світової літератури, то за цим стояла велика робота, яка тривала майже десятиліття і була спрямована на радикальну трансформацію всієї діяльності, зокрема розробку численних нових навчальних курсів. Зміни відбувалися не лише на рівні окремих кафедр. Саме в новітній період історії факультету помітно розширилася номенклатура його спеціальностей та спеціалізацій. Одна лише кількість спеціальностей факультету протягом 1995–2000 років збільшилася втричі — з двох до шести. Це потребувало великих організаторських зусиль усього колективу, але передусім слід відзначити самовіддану роботу декана факультету Н. М. Шляхової та активну підтримку з боку тодішнього ректора В. А. Сминтини.

Незалежність України відкрила нові можливості для духовного розвитку не лише титульної нації, а й національних меншин. Духовність же починається зі словесності та її викладання в школі. Численна болгарська громада південного регіону відчула гостру нестачу вчителів болгарської мови та літератури, журналістів для болгаромовних ЗМІ, працівників культури. Спираючись на давні й солідні традиції дослідження і викладання болгаристики на філологічному факультеті, що беруть початок від праць першого декана факультету професора В. І. Григоровича, враховуючи прохання болгарської меншини й клопотання уряду Республіки Болгарія, університет 1995 року починає підготовку фахівців за спеціальністю «болгарська мова та література». Для цього на кафедрі загального та слов'янського мовознавства створюється секція болгаристики на чолі з доцентом В. О. Колесник (з 2006 — професор). Успішній підготовці болгаристів сприяла активна співпраця факультету з Генеральним консульством Болгарії в Одесі. Завдяки спільним зусиллям Генконсульства та болгарської фірми «Прістаойл» 2005 року на факультеті було обладнано прекрасний кабінет болгаристики.

Становленню нової спеціальності сприяло також її кадрове забезпечення. В 1999 році на кафедру загального та слов'янського мовознавства приходять С. Д. Топалова — випускниця факультету, яка закінчила аспірантуру і в 1996 році захистила кандидатську дисертацію у Великотирновському університеті. 2005 року В. О. Колесник успішно захищає докторську дисертацію⁴⁵⁸, а роком пізніше кандидатську дисертацію захищає її учениця — випускниця Благоевградського університету (Болгарія) С. І. Гергієва. Це дало можливість за рік створити на базі секції болгаристики самостійну кафедру болгарської філології. Слід зазначити, що з 1996 року на факультеті постійно працює один з болгарських лекторів.

Забезпеченню високого рівня підготовки філологів-болгаристів сприяла активна робота кафедри, факультету й університету щодо налагодження партнерських зв'язків з університетами Болгарії. Нині ми плідно співпрацюємо з Великотирнов-

⁴⁵⁷ Автор передмови Є. М. Черноіваненко.

⁴⁵⁸ ВОНУ. — Вип. 2. — С. 110.

ським університетом імені святих Кирила та Мефодія, Софійським університетом імені Климента Охридського, Шуменським університетом імені Константина Преславського, Габровським технічним університетом. В рамках угод із цими закладами студенти-болгаристи ОНУ регулярно проходять мовні практики в Габрово, Велико Тирново, Варні, Софії.

Високий рівень підготовки болгаристів забезпечується також активною науковою роботою членів кафедри болгарської філології. Основними напрямками цієї роботи стали діалектологія й етнолінгвістика — дослідження матеріальної та духовної культури болгар Півдня України, укладання словників, а також описи історії та звичаїв болгарських поселень на Одещині. Болгаристи ОНУ з 1998 року видають серію наукових досліджень «Българските говори в Украйна», а з 2003 — науковий щорічник «Одеська болгаристика» (головний редактор — професор В. О. Колесник).

З 1999 року факультет розпочав підготовку фахівців ще з однієї нової спеціальності — прикладної лінгвістики. Це найновіший напрям у дослідженні мови, розділ мовознавства, який вивчає практичне вирішення питань застосування мови в суспільстві, розробляє мовні технології, створює нові методи оптимізації мовного спілкування, вивчає можливості впливати за допомогою мови на свідомість людини. Прикладна лінгвістика тісно пов'язана з психологією, соціологією, інформатикою, математикою, акустикою і разом з тим потребує філософського осмислення функцій мови в суспільному житті.

Спеціальність, як і кафедра прикладної лінгвістики, відкрита 2000 року, з'явилися не на порожньому місці. В університеті ще на межі XIX–XX століть сформувалися такі унікальні прикладні аспекти дослідження мови, як філософія та психологія мови, експериментальна фонетика. Традиції філософсько-психологічного аналізу мовних явищ, як і традиції експериментальної психології, були закладені в ІНУ видатними вченими: М. М. Ланге⁴⁵⁹, який у 1896 році відкрив тут одну з перших в Росії лабораторію експериментальної психології, П. О. Бузуком, який в 1918 році видав підручник «Очерки по психологии языка»; С. Л. Рубінштейном⁴⁶⁰, випускником ІНУ, який у 1919–1932 роках працював в Одесі, а пізніше був директором Інституту психології в Москві; Д. Г. Елькіним⁴⁶¹, який тривалий час очолював кафедру психології в ОДУ.

Не менш багатими були в ОНУ й традиції експериментальної фонетики. Лабораторія експериментальної фонетики, створена в 1897 році професором, членом-кореспондентом Академії наук О. І. Томсоном⁴⁶², була однією з перших не лише в Росії, а й у світі. У радянську добу лабораторію було відновлено 1963 року. Завдяки цьому змогли з'явитись оригінальні дослідження лінгвістів В. Г. Шатуха, Т. О. Бровченко⁴⁶³, Е. А. Нушикян⁴⁶⁴, В. Г. Таранця⁴⁶⁵ і математика П. Д. Варбанця⁴⁶⁶. Пізніше тут почали працювати спеціаліст з комп'ютерної лінгвістики В. Г. Волошин і фонетист Н. В. Бардіна.

У першій половині 1970-х років у складі кафедри російської мови існував сектор математичної лінгвістики, в якому працювали М. В. Павлюк, Н. В. Коссек, Т. О. Туліна.

Наприкінці XX століття все більш актуальними для мовознавства стають питання психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, пов'язані з моделюванням штучного інтелекту, процедурами вербального кодування й декодування інформації та оптимізацією регулятивної функції мови; мовленнєвий вплив та мовленнєва діагностика. Все відчутнішою стає потреба суспільства у лінгвістах-експертах, лінгвістах-аналітиках,

⁴⁵⁹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 188.

⁴⁶⁰ ПОНУ. — Т. 4. — С. 41.

⁴⁶¹ ПОНУ. — Т. 2. — С. 418.

⁴⁶² ПОНУ. — Т. 4. — С. 243.

⁴⁶³ ПОНУ. — Т. 2. — С. 168.

⁴⁶⁴ ПОНУ. — Т. 3. — С. 395.

⁴⁶⁵ ПОНУ. — Т. 4. — С. 215.

⁴⁶⁶ ПОНУ. — Т. 2. — С. 206.

лінгвістах-когнітологах, фахівцях парламентської, рекламної, криміналістичної лінгвістик тощо.

В 1998 році з ініціативи декана факультету професора Н. М. Шляхової була організована творча група для підготовки необхідного пакета документів для ліцензування нової спеціальності, розробка і затвердження оригінальної концепції спеціальності, яка б відбила накопичений великий унікальний досвід експериментальних досліджень мовного існування людини, мовленнєвого маркетингу, семіотики ЗМІ (в тому числі Internet), мовленнєвої діагностики та експертизи, комп'ютерної обробки текстів різної спрямованості тощо.

Керівником цієї групи і розробником концепції, програми і навчального плану нової спеціальності стала доцент кафедри російської мови Н. В. Бардіна⁴⁶⁷. Вже її кандидатська дисертація (1984) була пов'язана з експериментально-фонетичним дослідженням інтонації російського спонтанного мовлення. Після захисту кандидатської дисертації Н. В. Бардіна звернулася до проблем моделювання лінгвоментальності на матеріалі різних мов, лінгвофілософії, когнітивної та сугестивної лінгвістики, семіотики, проблем лінгвістичної експертизи, не полишаючи використання експериментальних фонетичних і психолінгвістичних методик дослідження. В 1997 році вона видала монографію «Языковая гармонизация сознания», яка отримала високу оцінку фахівців у нашій країні і за кордоном. Незабаром вона успішно захистила докторську дисертацію «Енергетально-конфігуративне моделювання мови: до розв'язання проблеми антропоцентричного методу лінгвістичних досліджень».

Організовано кафедру прикладної лінгвістики було у 2000 році на базі кафедри українознавства, на якій залишилися викладачі української ділової мови як прикладного курсу, на чолі з професором Н. В. Бардіною. До роботи на кафедрі вона залучила тих своїх колег, чиї наукові інтереси знаходилися саме в площині прикладної лінгвістики: доцента Т. В. Пономаренко, яка цікавилася проблемами технології реклами та створення іміджу; доцента Т. Ф. Шумаріну, предметом інтересів якої були принципи проведення авторознавчої експертизи, методики встановлення психологічних, соціальних та вікових характеристик автора анонімного тексту; професора Т. Ю. Ковалевську, яка вивчала тоді ще дуже мало досліджені на мовознавчому ґрунті проблеми нейролінгвістичного програмування; доцента В. Г. Волошина — спеціаліста в галузі комп'ютерної лінгвістики; доцента Г. С. Яроцьку як фахівця з проблем когнітивної лінгвістики, концептології та категоризації світу, а також аксіогенези у лінгвокультурі; доцента Н. В. Кондратенко як спеціаліста в галузі дискурсології; деяких інших колег.

Забезпечення повноцінного навчального процесу з нової спеціальності вимагало великої і копіткої підготовчої роботи. Загалом було розроблено понад 30 нових лекційних курсів, програми всіх практик. У 2002 році вийшов збірник «Програми та навчальний план спеціальності “прикладна лінгвістика”», куди увійшли 25 програм.

У 1999–2008 роках кафедра видавала науковий збірник «Записки з загальної лінгвістики» (головний редактор — Н. В. Бардіна). Крім того, за матеріалами наукових конференцій, які проводила кафедра, видавався неперіодичний науковий збірник «Проблеми прикладної лінгвістики» (вийшло 4 випуски).

У 2012 році захистила докторську дисертацію Н. В. Кондратенко, яка очолила кафедру після того, як Н. В. Бардіна перейшла на роботу до ІПО ОНУ.

Філологічний факультет ОДУ віддавна забезпечував кадрами редакції газет, радіо, телебачення та видавництва всього південного регіону України. Чимало філологів стали відомими журналістами або видавцями. Але час вимагав спеціалізованої підготовки таких кадрів, тому ще на початку 1990-х років на факультеті під проводом декана Н. М. Шляхової розпочалася підготовка до відкриття ще двох нових спеціальностей. Тривала й копітка робота увінчалася успіхом: 1999 року було набрано перших сту-

⁴⁶⁷ Там само. — С. 84.

дентів спеціальності «видавнича справа та редагування», а з 2000-го почалася підготовка журналістів. Кафедру журналістики очолив доктор філологічних наук, професор О. В. Александров⁴⁶⁸.

Спочатку, поки у навчальних планах видавців і журналістів було чимало філологічних дисциплін, ці нові спеціальності були органічною частиною філологічного факультету, але поступово філологічні курси замінювались іншими і нові спеціальності втрачали будь-який зв'язок з філологією. Факультет є об'єднанням споріднених спеціальностей, і лише за цієї умови він може працювати ефективно. Якщо ж він перетворюється на конгломерат чужорідних спеціальностей, це згубно позначається на його діяльності. Розуміючи це, декан факультету Є. М. Черноіваненко, починаючи з 2007 року, підіймав питання про створення самостійного факультету журналістики шляхом виокремлення його зі складу філологічного факультету. З підтримкою ректора ОНУ І. М. Ковалю у квітні 2013 року на базі кафедри журналістики створюються нові кафедри — видавничої справи та зв'язків з громадськістю і реклами, що дало змогу в серпні того ж року відкрити новий факультет.

Позбувшись двох не органічних для нього спеціальностей, філологічний факультет зберіг свою самоідентичність і відкрив для себе нові перспективи розвитку. 2005 року тут було започатковано спеціалізацію з полоністики. Польська мова віддавна викладалася й вивчалася на філологічному факультеті, особливо активно — після відкриття в 1968 році кафедри загального та слов'янського мовознавства. В 1970–1980-ті роки її викладали професор М. В. Павлюк, доценти Т. Т. Бевзенко та В. Ф. Шишов, який пройшов війну в складі польського корпусу імені Тадеуша Костюшка. В останні два десятиліття польську викладають і досліджують доценти О. А. Войцева, Г. Ю. Касім, Л. І. Яковенко.

Впровадження спеціалізації з полоністики не було випадковим. Як відомо, в Одесі від часів її заснування мешкало чимало поляків. Перед початком Великої Вітчизняної війни в місті працювали 2 польські школи, але після війни вони були ліквідовані (як, до речі, 11 єврейських, 2 німецькі, вірменська, грецька, татарська й більша частина українських). Із середини 1990-х років польська громада Одеси все наполегливіше ставила питання про можливість викладання польської мови в окремих школах міста, але для цього потрібні були вчителі. Розуміючи це, Генеральне консульство Республіки Польща в Одесі звернулося до факультету з проханням сприяти налагодженню підготовки вчителів-полоністів. Вивчення ситуації показало, що відкриття спеціальності «польська мова та література» на факультеті не є доцільним, адже вона не буде забезпечена потрібною кількістю абітурієнтів. Оптимальним видалося рішення про відкриття спеціалізації з польської мови, що давало можливість готувати потрібні кадри для шкіл міста. Нині можна впевнено сказати: це рішення було правильним.

Для забезпечення ефективної роботи нової спеціалізації Генеральне консульство Польщі в Одесі та фундація *Semper Polonia* обладнали на факультеті кабінет польської мови, який було урочисто відкрито 2005 року.

Захист докторської дисертації з історії польської мови доцентом О. А. Войцевою у 2012 році засвідчив, що викладання полоністики на філологічному факультеті ОНУ ґрунтується на солідній науковій базі, що полоністика стала одним із провідних наукових напрямів факультетської славістики.

Крім спеціалізації з польської мови, на факультеті ще з середини 1990-х років існували спеціалізації, які давали змогу студентам українцям та русистам поглиблено вивчати англійську або німецьку мову і після закінчення мати право викладати її. У 2009 році до них було додано ще одну цікаву спеціалізацію — «українсько-російський переклад». Ці спеціалізації суттєво збільшують можливості студентів після закінчення університету знайти роботу за фахом.

⁴⁶⁸ Там само. — С. 18.

Важливою і дуже цінною рисою університетської освіти є її фундаментальність, що можна розуміти як закоріненість освіти, навчального процесу в науку. Збереження й розвиток саме так трактованої фундаментальності освіти завжди усвідомлювалося на факультеті не просто як першочергове завдання, а як необхідна умова викладацької діяльності. Віддавна і донині таким є кредо філологічного факультету: неможливо стати добрим викладачем, не будучи активним науковцем. Уже багато років філологічний факультет посідає чільне місце в ОНУ за основними показниками, якими вимірюється ефективність наукової роботи. Щороку викладачі факультету публікують близько 300 наукових статей, 4–5 монографій; щороку 5–6 з них захищають кандидатські дисертації і майже щороку хтось захищає докторську.

Такий розквіт наукової роботи зробила можливим перш за все наявність значної кількості власних наукових видань, де вчені факультету можуть оперативно друкувати свої праці. Ще в 1970–1980-ті роки на факультеті видавався лише один науковий збірник «Вопросы литературы народов СССР» (головний редактор В. В. Фашенко). Для того щоб опублікувати в ньому статтю, доводилося чекати тривалий час. Після 1991 року виникла можливість відкривати нові наукові видання, і ситуація почала змінюватися докорінно. Майже кожна кафедра факультету засновує свій науковий збірник або часопис. У 1993 році при кафедрі російської мови почав виходити науковий часопис «Мова» (головний редактор Д. С. Іщенко, нині — Є. М. Степанов). Наступного року кафедра української мови започаткувала збірник «Записки з українського мовознавства» (головний редактор Ю. О. Карпенко, потім О. І. Бондар, нині — Т. Ю. Ковалевська). Кафедра української літератури з 1995 року видає «Історико-літературний журнал» (головний редактор А. І. Паньков, пізніше Н. М. Шляхова, О. В. Александров, Є. М. Прісовський, В. Г. Полтавчук, нині — Н. П. Малютіна). З 1996 року при кафедрі загального та слов'янського мовознавства починає виходити «Слов'янський збірник» (головний редактор А. К. Смольська, пізніше М. І. Зубов, нині — професор О. А. Войцева). В 1997 році виходить перший випуск наукового збірника «Проблеми сучасного літературознавства», видання якого ініціювала кафедра теорії літератури і компаративістики (головний редактор Н. М. Шляхова, пізніше — Є. М. Черноіваненко). 1998 року факультет спільно з Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка НАНУ починає видавати збірник наукових праць «Медієвістика» (головний редактор О. В. Мишанич, пізніше — О. В. Александров). Цього ж року визнаний корифей української ономастики Ю. О. Карпенко починає видавати під своїм редагуванням збірник «Записки з ономастики» (нині його редагує дочка вченого — О. Ю. Карпенко). В 1999 році при кафедрі прикладної лінгвістики починає виходити збірник «Записки з загальної лінгвістики» (головний редактор Н. В. Бардіна). З 2002 року починає виходити науковий часопис «Вісник Одеського національного університету. Серія Філологія», у якому друкують свої статті як літературознавці, так і мовознавці (кожний випуск має свого редактора). 2003 року з'явився науковий часопис «Одеська болгаристика» (головний редактор В. О. Колесник), хоч кафедру болгарської філології буде відкрито лише за 4 роки. Нарешті, 2004 року при кафедрі журналістики починає виходити збірник наукових праць «Діалог: Медіа-студії» (головний редактор О. В. Александров). У цей час на факультеті видається 11 (!) наукових видань. Якщо врахувати те, що всі ці видання мали статус фахових, можна зрозуміти, наскільки помітно змінилися умови ведення наукової роботи лише за ці 10 років.

Проте ситуацію вдалося змінити не лише завдяки цьому. Суттєво змінилися рівень і характер наукових конференцій, які проводять кафедри факультету. До 1991 року це були переважно обласні й регіональні заходи. Після відповідної підготовчої роботи більшість з них набувають статусу міжнародних. Наприклад, обласна конференція «Питання творчості та біографії О. С. Пушкіна», організована кафедрою світової літератури, з 2001 року стає Міжнародною конференцією «О. С. Пушкін і світовий літературний процес», у роботі якої беруть участь відомі вчені з Росії, Польщі, Німеччини, США тощо. Відтоді нові наукові конференції вже від початку плануються як міжнарод-

ні. Цю закономірність ілюструють, наприклад, конференція «Срібний вік: діалог культур», започаткована кафедрою світової літератури (2002); Міжнародні Фащенко́вські читання, які проводить кафедра української літератури (з 2008); Міжнародні Карпенківські читання, започатковані кафедрами української мови, російської мови і загального та слов'янського мовознавства (з 2010).

Проведення міжнародних наукових форумів є досить складною справою для одного університету, тому в новітній період активізується міжвишівська кооперація. Так, з 2003 року кафедра російської мови спільно з Жешувським університетом (Польща), Санкт-Петербурзьким державним педагогічним університетом імені А. І. Герцена та Міжнародною Балтійською академією (Рига, Латвія) проводять представницьку міжнародну конференцію «Русистика і сучасність», яка зазвичай збирає близько 200 учасників майже з 20 країн світу. Зрозуміло, що проводити такий масштабний форум щороку не під силу жодному університету, але зробити це раз на 4 роки цілком можливо, тому ця конференція відбувається щороку, але щоразу на базі іншого співзасновника. У кооперації з Таврійським національним університетом імені В. І. Вернадського та Кримським гуманітарним університетом кафедра української літератури проводить міжнародну науково-практичну конференцію «Драматургія Лесі Українки та проблеми новітньої драми й театру». Ця ж кафедра влітку 2013 року спільно з Жешувським університетом і Одеським державним літературним музеєм провела міжнародну наукову конференцію «Одеса в слов'янських літературах».

Слід сказати й те, що факультет завдяки своєму науковому авторитету в країні періодично стає місцем проведення заходів всеукраїнського масштабу. Так, 1998 року філологічний факультет був одним з організаторів проведення на базі ОНУ IV Міжнародного конгресу українців. У вересні 2012 року тут проходили засідання розширеного пленуму Наукової ради НАНУ «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» на тему «Історія українського мовознавства: постаті та ідеї», у роботі якого взяли участь провідні лінгвісти Інституту мовознавства імені О. О. Потебні та Інституту української мови НАНУ, а також провідних університетів країни.

Втім для ефективного ведення наукової роботи потрібні не лише конференції міжнародного рівня, а й зібрання більш камерного характеру, де можна було б у невимушеній атмосфері обговорити актуальну і цікаву наукову проблему, яка ще не знайшла свого розв'язання. Такі творчі обговорення відбуваються під час круглих столів, які щороку організує кафедра теорії літератури і компаративістики для представників усіх кафедр факультету.

Нарешті слід сказати ще про одну відмітну рису наукових конференцій, що проводяться філологічним факультетом: значна їх частина присвячена пам'яті тих, хто колись працював тут. Це заходи не лише разові, як, наприклад, конференції, присвячені професору В. М. Істріну (1990) або професору Л. М. Лосевій⁴⁶⁹ (2002), а, як правило, регулярні: з 2001 року конференція «О. С. Пушкін і світовий літературний процес» присвячується пам'яті професора А. О. Слюсаря; з 2002 року конференція «Срібний вік: діалог культур» присвячується пам'яті професора С. П. Ільова. Назви міжнародних Фащенко́вських (з 2008) і Карпенківських (з 2010) читань кажуть самі за себе.

12.1. Кафедра української мови⁴⁷⁰

У новітній період історії перед кожною кафедрою поставали свої проблеми. Набуття незалежності Україною уприроднило набуття українською мовою реального статусу державної. Це ставило нові складні завдання перед кафедрами, які забезпечували підготовку українців. Для кафедри української мови 1980-ті роки були дуже непростим періодом. Відчувався певний дефіцит кваліфікованих кадрів, недостатньо

⁴⁶⁹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 268.

⁴⁷⁰ Автори Т. Ю. Ковалевська, М. М. Фащенко.

активно велася наукова робота, хоч доценти кафедри часто виступали на наукових конференціях різного рівня, в тому числі й за кордоном. М. М. Фащенко, О. І. Бондар і Т. Г. Шевченко навіть брали участь у роботі ІХ Міжнародного з'їзду славістів, що відбувся 1983 року у Києві, а викладач кафедри П. Ю. Гриценко перейшов на роботу в Київ і став доктором філологічних наук, професором, а згодом і директором Інституту української мови НАНУ. Лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років намітився певний перелам, коли почали захищати дисертації аспіранти кафедри: А. Л. Порожнюк (1987), Н. М. Хрустик (1988), Л. І. Хаценко (1990).

У зв'язку з суттєвим збільшенням кола спеціальностей в 1990-ті роки збільшується і контингент студентів, а відтак — і штат викладачів. На кафедрі починають працювати кандидати філологічних наук з інших кафедр факультету і навіть інших вишів: С. А. Красножон, Л. А. Семененко, Т. Ю. Ковалевська. Водночас кафедра продовжує готувати свої власні висококваліфіковані кадри: в 1996 році захищає кандидатську дисертацію М. Л. Микитин, у 1999 — О. П. Шонц, у 2009 — А. П. Романченко. Крім того, на кафедрі працюють старші викладачі О. В. Антонюк, З. І. Волосевич, С. П. Павелко, Г. В. Сенник, С. Г. Яковець.

У 1992 році завідувач кафедри української мови доцент О. І. Бондар⁴⁷¹ вступає до докторантури, у зв'язку з чим передає керівництво кафедрою доктору філологічних наук, професору Ю. О. Карпенку⁴⁷². Відомий учений до того завідував кафедрою російською мови, хоч по суті був україністом, присвятивши і кандидатське, і докторське дослідження українській мові. Працюючи вже на кафедрі української мови, він підготував і видав навчальний посібник «Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови» (1996), високо оцінений спеціалістами. У 2004 році Ю. О. Карпенко у співавторстві з М. Р. Мельник видав монографічне дослідження «Літературна ономастика Ліни Костенко». Крім того, вчений брав участь у написанні колективної монографії «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (1992) та енциклопедичних видань «Русская энциклопедия: Русская ономастика и ономастика России» та «Українська мова. Енциклопедія» (2000).

Після закінчення докторантури О. І. Бондар знов очолив кафедру. В ті роки вийшли з друку навчальні посібники «Орфографічний практикум з сучасної української літературної мови» (1999; друге, доповнене видання — у 2000) та «Орфографічно-орфоепічний практикум із сучасної української літературної мови» (2003), видані під керівництвом провідного фахівця кафедри, кандидата філологічних наук, доцента М. М. Фащенко. Професор О. І. Бондар (у співавторстві з І. І. Сафоновною) у 2001 році видає словник «ЗМІ. Російсько-українсько-англійські відповідники». Ю. О. Карпенко, О. І. Бондар та М. Л. Микитин успішно працювали над вишівським підручником «Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія», що вийшов у Києві у 2006 році.

Склад кафедри української мови на цей час цілком стабілізувався. Значною подією стає публікація монографії О. І. Бондаря на тему «Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові» (1996) та захист ним докторської дисертації (1999). Після цього він протягом року перебуває як науковий співробітник в університеті Сангьо міста Кіото (Японія), опановує японську мову, знайомиться з національними традиціями японців, культурою, освітою, наукою, мистецтвом, результатом чого стала опублікована у 2003 році у співавторстві з японським професором С. Умурою книжка «25 кращих японських казок» (переклад з японської), а також серія науково-популярних публікацій про Японію в українському журналі «Всесвіт». 2007 року в Харкові виходить велика ілюстрована науково-популярна книга О. І. Бондаря «Все про Японію». У 2001 році він повертається на посаду завідувача кафедри української мови.

⁴⁷¹ ПОНУ. — Т. 2. — С. 147.

⁴⁷² ПОНУ. — Т. 3. — С. 36.

У 2002 році доцент Т. Ю. Ковалевська⁴⁷³ видає монографію «Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування» та «Асоціативний словник української рекламної лексики» (спільно з Г. Сологуб і О. Ставченко), після чого захищає докторську дисертацію. З 2003 року вона працює на посаді професора кафедри.

В цей період значно зростає кількість наукових публікацій членів кафедри, кафедра української мови неодноразово виступає не лише учасником, а й організатором поважних наукових заходів. Зусиллями кафедри видано три неперіодичні збірники наукових праць: «Літературна ономастика української та російської мови: взаємодія, взаємозв'язки» (1992), «Мова та стиль творів І. А. Буніна, М. Г. Куліша, Ю. І. Яновського» (1994), «Мова та стиль українського фольклору» (1996). З 1994 року почалося видання періодичних збірників наукових праць: «Щорічні записки з українського мовознавства», «Записки з ономастики», «Мова», «Записки з загальної лінгвістики», перші випуски якого готувала кафедра української мови. Значно посилилась і планова наукова робота кафедри: одночасно розробляються по дві-три наукові теми. Результати однієї з них реалізувались у виданні «Словника українських говорів Одещини» (2011).

На початку 2000-х років на кафедрі склалися 3 основні наукові групи: ономастична (керівник Ю. О. Карпенко), функціональної лінгвістики (керівник О. І. Бондар), психолінгвістики та досліджень комунікативного впливу (керівник Т. Ю. Ковалевська), які в цілому визначили коло наукової проблематики кафедри.

За видатні заслуги в галузі українського мовознавства Ю. О. Карпенка у 2006 році було обрано членом-кореспондентом НАНУ, що стало унікальним явищем серед учених-філологів вишів України, а пізніше, 2009 року, йому присуджено звання Заслуженого працівника науки і техніки. До 80-річчя вченого факультет видав збірник наукових праць «Філологічні дослідження».

До 60-річчя від дня народження О. І. Бондаря кафедра видала на його пошану збірник наукових праць «Мова: структура, суспільство, культура». Після раптової смерті професора у 2013 році кафедру очолила Т. Ю. Ковалевська.

На міжнародному рівні особливо активними є контакти кафедри з Придністровським університетом імені Т. Г. Шевченка, в якому навчається чимало етнічних українців цього регіону. Доцент М. Л. Микитин-Дружинець очолює там на громадських засадах кафедру української філології. За останні роки ця кафедра провела в Тирасполі низку таких спільних наукових заходів, як Міжнародна студентська науково-практична конференція «Проблеми і проєкції сучасного українського мовного і літературного процесу» (2012); Міжнародна науково-практична конференція «Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи» (Одеса-Тирасполь, 2012); Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Актуальні проблеми мовознавства та літературознавства» (2013); Круглий стіл «Стан і перспективи розвитку української філології в ПМР» (2009); Науково-практичний семінар «Престижність української мови в сучасному суспільстві та функції мови» (2011); Круглі столи 2012 року «Інноваційні процеси в сучасному українському термінотворенні», «Мова Тараса Шевченка на землі Придністров'я: історія та сучасність», «Мовна картина світу слов'ян» і «Тарас Григорович Шевченко в колі сучасників» (2013).

12.2. Кафедра української літератури⁴⁷⁴

Історичні події 1991 року помітно позначилися і на долі двох інших історико-літературних кафедр — кафедри радянської літератури і літератури народів СРСР та кафедри української літератури. Перша (створена у 1972 році) була штучним феноменом: історію літератури штучно поділили на дорадянський і радянський етапи, хоч якоїсь науково обґрунтованої доцільності в цьому не було. Тому цілком природно, що

⁴⁷³ Там само. — С. 72.

⁴⁷⁴ Автори В. П. Саєнко, О. Г. Шупта-В'язовська.

вже в 1989 році, тільки-но комуністична догматика почала втрачати владу, кафедра змінила назву, ставши кафедрою літератури ХХ століття. Це змусило внести суттєві корективи в концепцію окремих курсів, але не зробило кафедру менш штучним створінням, адже лишалося незрозумілим, чому історія літератури ХХ століття має читатися іншою кафедрою, ніж уся її попередня історія.

Коли 1999 року на факультеті було ліцензовано спеціальність «видавнича справа та редагування» і завершувалася підготовка до ліцензування спеціальності «журналістика», викладачів виявилось замало для того, щоб створити окрему кафедру. Тоді їх приєднали до кафедри літератури ХХ століття, утворивши ще менш природний конгломерат у вигляді кафедри новітньої літератури й журналістики. Та щороку викладачів журналістики і видавничої справи ставало все більше, і постало питання про створення для них окремої кафедри. На початку 2004 року кафедру журналістики було створено, а викладачі історії літератури ХХ століття були переведені відповідно на кафедри української літератури і світової літератури, де дехто з них працював раніше. Відтепер всю історію української літератури — від давнини до сьогодення — читала кафедра української літератури, а всю історію російської літератури — кафедра світової літератури. Це відповідало логіці як самого літературного процесу, так і його викладання.

Таким чином, історія кафедри радянської літератури і літератури народів СРСР нібито завершилась. Але в 1990-ті роки вона працювала під проводом В. В. Фащенко⁴⁷⁵, спрямовуючи зусилля на відновлення забутих або силоміць вилучених із літературознавчого обігу письменницьких імен, перебудову навчальних курсів. У короткий строк були створені нові навчальні програми цих курсів (професор В. В. Фащенко, доценти В. Г. Полтавчук і Н. Ф. Пашковська). Кафедра працювала над науковою темою «Правда життява і правда художня в літературі ХХ століття». Її розробка завершилась підготовкою колективної монографії, яку тоді, на початку 1990-х, не вдалося надрукувати через брак коштів. Смерть В. В. Фащенко у 2000 році позбавила кафедру її беззаперечного лідера. Наступного року кафедра провела на вшанування його пам'яті наукову конференцію, за матеріалами якої видала збірник статей «Діалог душ».

Особисті наукові інтереси членів кафедри не зосереджувалися лише на кафедральній темі. Так, основні напрями наукової діяльності Н. Ф. Пашковської були пов'язані з проблемами та шляхами розвитку білоруської, грузинської, української прози ХХ століття, зокрема роману; В. П. Саєнко виявила значний науковий інтерес до проблем поезії літератури ХХ століття. Їй належать праці про поезію Ліни Костенко, М. Драй-Хмари, драматургію Миколи Куліша.

Як уже зазначалося, 2004 року на кафедру української літератури прийшли доценти В. П. Саєнко, Н. Ф. Пашковська, В. Г. Полтавчук, А. І. Колісниченко, які активно досліджували процеси і закономірності розвитку літератури ХХ — початку ХХІ століття і продовжили свої студії, що істотно збагатили наукові пошуки кафедри. Достатньо сказати, що В. П. Саєнко видала підручник «Українська модерна поезія 20-х років ХХ століття: ренесансні параметри» (2004) та лекцію-розвідку «Роман-містифікація В. Тарнавського «Матріополь» (2009) (обидва видання рекомендовані МОН). Саме В. Г. Полтавчуку передає кермо правління кафедрою Є. М. Прісовський, лишаючись професором кафедри. Пізніше перший передасть естафету О. Г. Шупті-В'язовській, яка й нині керує кафедрою.

Основні напрями наукової роботи кафедри української літератури 1991–2014 років органічно продовжують окреслені у попередній період шевченкознавство, франкознавство, лесезнавство. У зв'язку зі зміною культурно-історичної ситуації та включенням до складу кафедри дослідників новітньої літератури активізується вивчення доби модернізму та Розстріляного відродження, шестидесятництва та постмодерну,

⁴⁷⁵ ПОНУ. — Т. 4. — С. 313.

а в останнє десятиліття — закономірностей розвитку драматургії та проблем родо-жанрової організації української літератури ХІХ — початку ХХІ століття.

Протягом тривалого часу (з 1989) планова наукова робота кафедри була пов'язана з вивченням творчості Т. Г. Шевченка в контексті загальнолюдських ідеалів, підсумком чого став збірник «З його духа печаттю...» (Шевченкознавчі студії)» (2004). Значимість шевченкознавчих студій кафедри заявляє про себе зокрема й тим, що в 1997 році доцент Т. С. Мейзерська захистила докторську дисертацію «Проблеми індивідуальної міфології (Т. Шевченко — Леся Українка)», а раніше, в 1996 році, вийшла її монографія «Слово Шевченка: міф, метафора, історія».

Науковий інтерес до творчості геніального поета поєднується з популяризацією його постаті та спадщини, що також має нині важливе значення. Передусім слід згадати літературознавчі нариси І. М. Дузя⁴⁷⁶ «Шевченко і Одеса» (1994) та передмову «Апостол правди» до «Малого Кобзаря» (2000) Є. М. Прісовського⁴⁷⁷.

Суттєвим аспектом наукової роботи кафедри є лесеознавство. В 1999 році Л. Д. Чикур захистила кандидатську дисертацію «Національне й загальнолюдське в естетичній інтерпретації Лесі Українки», виконану під керівництвом Є. М. Прісовського. У 1991 році учені кафедри провели конференцію «Леся Українка і Одещина», на якій розглядалися життя і спадщина письменниці, її зв'язки з Одещиною. В 1993 році відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Леся Українка і сучасність» (до 80-річчя з дня смерті письменниці), проведена разом з Одеським державним літературним музеєм, на якій члени кафедри зробили 7 доповідей. Міжнародна науково-теоретична конференція «Проблеми сучасної інтерпретації творчості Лесі Українки (до 130-річчя від дня народження)» проходила на кафедрі у квітні 2001 року. Важливим аспектам лесеознавства, психології творчості, семантиці, регіонального і загальнонаціонального начала у творах письменниці були присвячені доповіді В. П. Саєнко, Л. Б. Мостової, Н. П. Малютіної, П. М. Ямчука, Т. С. Мейзерської, О. Г. Шупти-В'язовської, Л. М. Ісаєнко. В цей період викладачами кафедри були підготовлені й видані монографія А. І. Панькова та Т. С. Мейзерської «Поетичні візії Лесі Українки: онтологія змісту і форми» (1996) і науковий посібник Н. П. Малютіної «Художнє втілення екзистенційного типу мислення в драматургії Лесі Українки» (2001). В. Г. Полтавчук написав вступну статтю до видання вибраних творів письменниці (1991). Важливою сторінкою лесеознавства є порівняльний аналіз її творчості у статтях В. П. Саєнко «Леся Українка і скандинавські літератури: аспекти рецепції й інтерпретації», «“Кассандра” Лесі Українки: мистецький синтез у модерністській системі поетики», «Леся Українка і Ліна Костенко: традиції, контекст, художня своєрідність».

Франкознавчі студії кафедри в ці роки знайшли підтвердження захистами кандидатських дисертацій О. Є. Ткачук (1995) та Т. І. Бандури (2002), виконаних під керівництвом Є. М. Прісовського.

Протягом останніх 5 років кафедра розробляла наукову тему «Жанрова система української літератури: аспекти історичної динаміки», результати дослідження якої реалізовані в статтях викладачів кафедри та навчальному посібнику «Проблеми родо-жанрової динаміки української літератури» (2011). В ньому представлені розвідки членів кафедри, що охоплюють теоретичні проблеми родо-жанрової динаміки, внутрішньолітературної динаміки жанрів в українській літературі ХІХ–ХХІ століть, аспекти художнього синкретизму у сферах роду, жанру, стилю.

2013 року побачив світ кафедральний збірник наукових праць «Діалог та діалогічність в українській літературі», присвячений проблемам загальноестетичних вимірів діалогічності як принципу існування та дослідження літератури, жанрового сприйняття та поетикальної організації творів, діалогічності в межах історико-літературного процесу й авторської творчості.

⁴⁷⁶ ПОНУ. — Т. 2. — С. 403.

⁴⁷⁷ ПОНУ. — Т. 3. — С. 571.

Кафедра є співорганізатором Міжнародної науково-практичної конференції «Драматургія Лесі Українки та проблеми новітньої драми й театру», яка щороку проходила на базі Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського та Кримського гуманітарного університету. Спільно з кафедрою філологічних досліджень Схід-Захід Білостоцького університету (Польща) та Одеським державним літературним музеєм кафедра започаткувала та у вересні 2013 року провела першу Міжнародну наукову конференцію «Образ Одеси в слов'янських літературах».

12.3. Кафедра російської мови⁴⁷⁸

Ситуація на кафедрі російської мови на початок 1990-х років була набагато стабільнішою. Її очолював тоді професор Ю. О. Карпенко, але 1993 року він був переведений на посаду завідувача кафедри української мови, разом з ним туди перейшли доценти Л. А. Семененко та С. А. Красножон, викладач О. В. Антонюк. Завідувачем кафедри став доцент Д. С. Іщенко. В 1968 році він захистив в ОДУ кандидатську дисертацію «Древнерусская рукопись XII века «Устав Студийский», виконану під керівництвом видатного мовознавця й палеографа Л. П. Жуковської (Москва). Продовжуючи цей напрям наукової роботи, вчений звернувся до вивчення за рукописами мовних особливостей давніх слов'янських перекладів з грецької мови, переважно на матеріалі повчань Феодора Студита. Таким чином на кафедрі було відроджено традицію Новоросійського університету — вивчення слов'яно-візантійських зв'язків безпосередньо за першоджерелами. Нині у річницю цього напряму продовжує наукові дослідження О. В. Мальцева, яка захистила у 2013 році кандидатську дисертацію ««Отражение развития лексико-грамматической системы древнерусского языка в Архангельском Евангелии 1092 г.»». Під керівництвом Д. С. Іщенка захищено 13 кандидатських дисертацій, а 2012 року надруковано збірник наукових праць «О, сколько нам открытий чудных...»⁴⁷⁹, присвячений 80-річному ювілею вченого.

Іншими науковими темами кафедри в ці роки були «Лінгвістична інтерпретація художнього тексту» та «Функціонування російської мови на півдні України», в рамках яких щороку публікувалися наукові статті викладачів Л. Ф. Баранник, Л. М. Гукової, В. В. Горбань, Н. Г. Іванової, Д. С. Іщенка, О. В. Мальцевої, Є. М. Степанова, М. М. Харитонової, Т. Ф. Шумаріної. Результати наукових досліджень знайшли застосування у нових курсах, які були започатковані в 1991–2004 роках: «Російська мова в соціолінгвістичному висвітленні», «Риторика», «Лінгвістичний аналіз тексту», «Діагностика писемного мовлення», «Основы теории речевого воздействия», «Русская разговорная речь в Украине». За цей період захистили кандидатські дисертації 16 аспірантів кафедри, які працюють у різних установах не лише в Одесі, а й за її межами.

Значущим досягненням була книга Л. М. Гукової та Л. Ф. Фоміної «Художественная характеристика топонимов в творческом наследии А. С. Пушкина: словарь», видана 2004 року і перевидана 2008 року в значно доповненому обсязі під назвою «Многоаспектная характеристика топонимов в творческом наследии А. С. Пушкина: словарь»⁴⁸⁰. Цей словник містить сукупність засобів, які передають не лише художню (образну) характеристику топонімів у творчій спадщині О. С. Пушкіна, а й комплекс інших аспектів, що відбивають авторську картину світу. Словник отримав велику кількість позитивних відгуків як «нова віха в розвитку авторської лексикографії», оскільки «він є першим етапом розробки словників нового покоління, які втілюють класичний принцип опису»⁴⁸¹.

⁴⁷⁸ Автори Д. С. Іщенко, Л. О. Петрова.

⁴⁷⁹ О, сколько нам открытий чудных ... Материалы к 80-летию со дня рождения Д. С. Ищенко. — Одесса, 2012.

⁴⁸⁰ Гукова Л. Н., Фомина Л. Ф. Многоаспектная характеристика топонимов в творческом наследии А. С. Пушкина. — Одесса, 2008.

⁴⁸¹ Бытёва Т. И. Рецензия на книгу: Л. Н. Гукова, Л. Ф. Фомина. Многоаспектная характеристика топонимов в творческом наследии А. С. Пушкина: словарь. — Одесса, 2008 // Слов'янський збірник. — Вип. XVII. — Чернівці, 2013. — С. 350.

Визначною подією стало успішне завершення багаторічної діалектологічної роботи кафедри — вихід під редакцією Ю. О. Карпенка «Словаря русских говоров Одесщины» у 2 томах (2000–2001)⁴⁸², який отримав схвальні рецензії (в тому числі у Японії, Болгарії, Молдові та Росії). Публікація стала можливою завдяки підтримці японського лінгвіста професора С. Уемури. У підготовці зібраної лексики до друку та укладанні словника взяли участь кілька поколінь викладачів кафедри. Словник є диференційним, тобто містить такі діалектні слова або їхні значення, яких немає в загальнонародній мові. Деякі з цих слів не зафіксовані навіть у багатотомному «Словаре русских народных говоров», який видається у Москві. Словник є помітним внеском у діалектну лексикографію. Він надає багаті можливості для подальших мовознавчих досліджень російських говорів і загальнотеоретичних висновків про закономірності розвитку діалектів.

Актуальними в цей час стали дослідження, присвячені розмовній мові Одеси як функціональному типу російської мови, що сформувався і розвивається в умовах великого лінгвістично контрастного міста України. Цей перспективний напрям почав розробляти доцент Є. М. Степанов, який у 2004 році видав монографію «Російське мовлення Одеси»⁴⁸³, де вперше із суто наукових позицій розглянуто феномен одеського міського койне і зроблено загальнотеоретичні висновки стосовно цього унікального явища. У 2013 році він захистив докторську дисертацію «Російське міське мовлення в полілінгвокультурному просторі Одеси», присвячену мовному портрету міста, який протягом усього часу його існування є доволі строкатим. Російським говіркам Одещини присвячені численні статті діалектолога доцента Л. Ф. Баранник.

З 2010 року кафедру очолює доктор філологічних наук, професор Л. О. Петрова. У 2006 році вона видала монографію «Лингвокогнитивные основы художественной картины мира», а у 2008-му захистила докторську дисертацію на тему «Художня картина світу у російському сатирико-гумористичному наративі початку ХХ ст.» в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні НАНУ. Вчена розроблює новий напрям у мовознавстві — лінгвокогнітивна поетика художнього тексту. В її працях обґрунтовується і доводиться розуміння слова в антропоцентричній парадигмі у зв'язку мови з творчим мисленням людини, із загальнолюдськими та національно-культурними цінностями, які відбиваються на ментальному рівні в концептосфері і вербалізуються в художній картині світу. Практичну цінність мають опубліковані роботи Л. О. Петрової з питань міжслівної та внутрішньослівної парадигматики багатозначних дієслів у споріднених мовах. У них розроблена спеціальна методика аналізу процесуальної семантики, що дало змогу сформуувати модель глибинної структури дієслівної одиниці. У 2013 році дослідницею надруковано монографію «Динамика и статика русского глагола», присвячену парадигматичному опису дієслів фізичної дії.

З 2011 року викладачі кафедри розробляють наукову тему ««Русский язык: функционирование единиц языка в синхронии и диахронии», розглядаючи традиційні та актуальні питання з використанням сучасних лінгвістичних технологій. Найбільш цікавими є наукові напрями поетичної ономастики (Л. М. Гукова, І. В. Мурадян), сучасного словотвірного процесу (В. В. Горбань), судової лінгвістичної експертизи (Т. Ф. Шумаріна). Результати науково-дослідницької роботи друкуються у науково-теоретичному часописі «Мова», започаткованому Ю. О. Карпенком і зареєстрованому ДАК України як фахове видання (з 1993 року вийшло 20 випусків).

Усі члени кафедри беруть активну участь у підготовці та проведенні міжнародних конференцій. Так, у 2002 році були проведені наукові конференції з проблем русистики «Проблеми російського мовознавства», конференція, присвячена пам'яті професора Л. М. Лосевої (до 85-річчя від дня її народження); у 2003 — «Російська мова і сучасність»; у 2012 — Х Міжнародна наукова конференція «Діалог культур у поліетнічному

⁴⁸² Словарь русских говоров Одесщины: в 2 т. / под ред. Ю. А. Карпенко. — Одесса, 2000–2001.

⁴⁸³ Степанов Е. М. Російське мовлення Одеси. — Одеса, 2004.

світі» у співробітництві з Кримським інженерно-педагогічним університетом та Алтайським державним університетом (Росія), а у 2003, 2006, 2009 та 2013 роках — VI, IX, XII та XVI Міжнародна наукова конференція «Русистика и современность» у співробітництві з Жешувським університетом (Польща), Балтійською міжнародною академією (Латвія) та Санкт-Петербурзьким державним педуніверситетом імені О. І. Герцена (Росія). З русистами цих університетів, а також Придністровського держуніверситету в Тирасполі (Молдова), кафедра підтримує постійні зв'язки.

Протягом багатьох років кафедра є колективним членом Української асоціації викладачів російської мови та літератури і незмінним учасником всіх наукових заходів, що проводяться під егідою цього професійного співтовариства. Яскравою подією став щорічний Міжнародний фестиваль «Великое русское слово» (Ялта, Крим), де з доповідями виступають як досвідчені вчені, так і молоді представники кафедри. У 2012 і 2013 роках у межах цього фестивалю кафедра організувала і провела Міжнародний форум молодих дослідників-русистів, у якому взяли участь близько 150 молодих мовознавців з багатьох країн світу.

Проблеми функціонування сучасної російської мови в пострадянському просторі, її статус та роль у світі обговорювалися на Міжнародній конференції «Русский язык на Евразийском пространстве», організованій кафедрою спільно з Волгоградським соціально-педагогічним університетом (Росія) в липні 2013 року. У цьому науковому заході взяли участь лінгвісти, філософи, політологи, журналісти та історики з України, Росії та Білорусі.

Активна участь членів кафедри у розвитку та реалізації наукових ідей сучасної русистики відзначена грамотами УАПРЯЛ (Л. М. Гукова, 2013), а в 2014 році за професійні заслуги і наукові досягнення Є. М. Степанов удостоєний вищої нагороди Міжнародної асоціації викладачів російської мови та літератури — медалі імені О. С. Пушкіна.

Члени кафедри активно працюють над створенням навчальних посібників, які часто отримують гриф МОН України. Серед підготовлених лише в останні роки назвемо видання: «Многоаспектная характеристика топонимов в творческом наследии А. С. Пушкина» (Л. М. Гукова, Л. Ф. Фоміна, 2008); «Синтаксис русского языка: Тестовые задания и справочные материалы: Учебное пособие для студентов-филологов» (Л. М. Гукова, Є. М. Степанов, 2011); «Синтаксис русского языка в таблицах и схемах: пособие для учителя» та «Синтаксис русского языка: учебно-методическое пособие для учителя и учащихся старших классов» (Л. М. Гукова, Є. М. Степанов, 2013).

Значним досягненням стала публікація першого в Україні навчального посібника з синтаксису для студентів-іноземців факультету, який розробили Л. М. Гукова, Л. О. Петрова, Є. М. Степанов (2013). Проблеми сучасного російського мовознавства висвітлюються в колективному анотовано-бібліографічному покажчику для студентів-фуркантів кафедри «Специализация по русскому языку» (2014).

12.4. Кафедра загального та слов'янського мовознавства⁴⁸⁴

Період, що розглядається, був плідним і для розвитку теоретичного мовознавства й славистики, дослідженням яких переважно займалася кафедра загального та слов'янського мовознавства. В цей час поруч із традиційними курсами «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство», «Вступ до слов'янської філології» виокремлюється курс «Історія мовознавства», запроваджуються нові спецкурси, започатковується поглиблене вивчення болгарської та польської мов, розвивається сербокроатистика.

⁴⁸⁴ Автор О. А. Войцева.

В різні роки кафедру загального та слов'янського мовознавства очолювали Ф. П. Сергєєв⁴⁸⁵ (1979–1994), М. І. Зубов (1995–2010), Г. Ю. Касім (1994–1995, 2010–2012), О. А. Войцева (з 2012). До складу кафедри на початку розглядуваного відрізка часу входили професори Ф. П. Сергєєв, доценти, а згодом професори А. К. Смольська, М. І. Зубов, доценти Н. Г. Рядченко, Г. Ю. Касім, Т. Д. Космакова-Братушенко, М. Ф. Турутїна, старші викладачі Л. П. Зеленко (згодом доцент) та Е. Е. Мінкевич. За цей період виросло і прийшло на кафедру нове покоління науковців: доценти В. О. Колесник, О. А. Войцева, О. В. Яковлева, С. Д. Топалова, О. М. Пейчева, Л. І. Яковенко, старший викладач С. В. Дмитрієв, викладач О. О. Трушицина. На кафедрі розроблялися проблеми теорії загального мовознавства, палеославістики, слов'янської лексикології і фразеології, ономастики, діалектології, методики викладання слов'янських мов.

Ф. П. Сергєєв був автором 5 монографій і понад 80 статей з питань формування та функціонування дипломатичної термінології, а також стилістики, культури російської мови. Монографію «Лексика сферы международных отношений» (1984) він присвятив дослідженню російської термінології міжнародного права (сьогодні це напрям юрислінгвістики) з точки зору впливу на неї зовнішніх і внутрішніх чинників, поглибивши загальну термінознавчу теорію⁴⁸⁶. Йому належить також лінгводидактична праця в галузі культури мовлення «Речевые ошибки и их предупреждение: пособие для учителя» (1988)⁴⁸⁷. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації О. А. Войцева та О. В. Яковлева, які в 1990-ті роки стали доцентами кафедри.

1994 року Ф. П. Сергєєв виїхав до Волгограда, де працює і донині. Після його від'їзду кафедру очолив доцент М. І. Зубов. У 2004 році він публікує монографію «Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва», а роком пізніше захищає докторську дисертацію «Слов'янські повчання проти язичництва в лінгвотекстологічному висвітленні».

Як уже зазначалося, при кафедрі з 1993 року започатковується спеціалізація з болгарської мови, а з 1995 році починається підготовка фахівців за спеціальністю «болгарська мова та література». Для забезпечення їхньої роботи на кафедрі створюється секція болгаристики під керівництвом В. О. Колесник.

Безумовним науковим лідером кафедри протягом трьох з половиною десятиліть була А. К. Смольська⁴⁸⁸. У формуванні її славістичних інтересів велику роль відіграли тривалі відрядження в зарубіжні слов'янські країни: в 1965–1968 роках вона викладала російську мову в Белградському університеті (Югославія), а в 1976–1978 — у Пловдивському університеті (Болгарія). Вчена досліджувала передусім проблеми словотворення південнослов'янських та східнослов'янських мов, що стало основою її докторської дисертації. Вона працювала також над проблемами висвітлення граматичних категорій, взаємодії семантичних і граматичних категорій, історії слов'янознавства, публікувала статті, присвячені старослов'янським пам'яткам, міфології південних слов'ян, сербським слідам у топонімії України. Захистивши в 1993 році у МДУ імені М. В. Ломоносова докторську дисертацію «Развиток именного словотвору в сербськохорватській мові: фемінінати́ви», А. К. Смольська стала єдиним в Україні доктором наук із сербськохорватистики. У її наукових розвідках «Инославянские следы в топонимической системе юга Украины» (у співавторстві з Ю. О. Карпенком та ін., 1993), «Актуальные проблемы «Хиландарских листков» (у співавторстві з Д. С. Іщенком, 1997), «Семантическая категория лица/не-лица и средний род в славянских языках» (1998) та збірнику праць «Славянские студии» (2001) сформульовано основні постулати розвитку системи граматичного роду в слов'янських мовах⁴⁸⁹. Всього вона опу-

⁴⁸⁵ ПОНУ. — Т. 4. — С. 82.

⁴⁸⁶ Сергєєв Ф. П. Лексика сферы международных отношений. — К.; Одесса, 1984.

⁴⁸⁷ Його ж: Речевые ошибки и их предупреждение: пос. для учителя. — К., 1988.

⁴⁸⁸ ПОНУ. — Т. 4. — С. 140.

⁴⁸⁹ Смольская А. К. Развитие именного словообразования в сербскохорватском литературном языке (фемининативы): автореф. ... д-ра филол. наук. — М., 1993; її ж: Инославянские следы в топонимической сис-

блікувала понад 130 праць; брала участь у роботі Міжнародних з'їздів славистів у Празі (1968), Києві (1983), Братиславі (1993), Кракові (1998), багатьох міжнародних конференцій в Україні, Білорусі, Росії, Болгарії, Югославії. А. К. Смольська стала ініціатором і активним учасником міжнародних Кирило-Мефодіївських конференцій, які з 1995 року регулярно проводяться на базі ОНУ і завершуються виданням чергового випуску «Слов'янського збірника», відомого не лише в Україні, а й за її межами. Смерть професора Смольської у 2004 році стала великою втратою для української славистики. 2014 року на вшанування її пам'яті кафедра підготувала збірник матеріалів «Людиною бути — це мистецтво».

В колі зацікавлень Н. Г. Рядченко перебували питання теорії мови — чинників, які впливають на розвиток мовної системи, а також дослідження зоонімії, лексичних особливостей художнього тексту, неології та художнього перекладу. Г. Ю. Касім, захистивши кандидатську дисертацію «Топонімічні композити Північного Причорномор'я», в 1990-ті роки досліджувала топонімічну систему Одещини. Т. Д. Космакова-Братушенко вивчала українську антропонімію та проблеми методики викладання української мови⁴⁹⁰. Наукові зацікавлення болгариста В. М. Терзі стосувалися методики викладання болгарської мови, а М. Ф. Турутїна була фахівцем у галузі синтаксису та методики викладання російської мови як іноземної.

У 2003 році О. М. Пейчева захистила кандидатську дисертацію «Нестабільні консонанти у південнослов'янських мовах та їх діалектах», підготовлену під керівництвом А. К. Смольської, внаслідок чого стала провідним сербокроатистом кафедри. Разом із досвідченим старшим викладачем Е. Е. Мінкевич вони успішно ведуть цей напрям роботи кафедри. Можливо, вже в найближчому майбутньому на факультеті буде відкрито спеціалізацію з сербськохорватської мови.

У 2011 році професор М. І. Зубов перейшов на кафедру теорії та практики перекладу факультету РГФ ОНУ, а кафедру загального та слов'янського мовознавства очолила О. А. Войцева, наукова діяльність якої пов'язана з дослідженнями в галузі ономаціологічного термінознавства, лінгвокультурології, методики викладання польської мови. В її докторській дисертації «Динаміка номінації водогосподарських реалій у польській мові на тлі інших слов'янських мов» (2012) «уперше в славистиці досліджено взаємозв'язок номінативних і когнітивних процесів у формуванні та функціонуванні субмови водного господарства польської мови на тлі інших слов'янських мов з погляду синхронії та діакронії»⁴⁹¹. О. А. Войцева є автором навчального посібника «Польська мова», рекомендованого МОН України для студентів вищих навчальних закладів (2007), програм з польської мови для учнів 1–4-го та 5–9-го класів ЗОШ з українською мовою навчання (2007, 2010), підручника «Польська мова» для 5-го класу україномовних ЗОШ (2013).

Основними напрямками наукової роботи кафедри є когнітивна та функціональна лінгвістика, лінгвістика тексту, лінгвокультурологія, етнолінгвістика, методика викладання слов'янських мов. З 2011 року члени кафедри виконують держбюджетну тему «Сучасні проблеми лінгвістичної славистики в синхронії та діакронії», продовжують дослідження в руслі сучасних мовознавчих напрямів (когнітивної та функціональної лінгвістики, лінгвістики тексту, лінгвокультурології, етнолінгвістики, при-

теме юга Украины // XI Міжнародний з'їзд славистів. Слов'янське мовознавство. — К., 1993. — С. 185–199 (у співавт. з Ю. О. Карпенком та ін.); її ж: Актуальные проблемы «Хиландарских листков» // Духовна спадщина Київської Русі. — Одеса, 1997. — Вип. II. — С. 85–92 (у співавт. з Д. С. Іщенко); її ж: Семантическая категория лица/нелица и средний род в славянских языках // Слов'янський збірник. — Одеса, 1998. — Вип. V. — С. 107–114; її ж: Славянские студии: сб. статей. — Одесса, 2001; див.: Слово колег і учнів про А. К. Смольську // Слов'янський збірник. — Вип. XVI. — Чернівці, 2012. — С. 27–77.

⁴⁹⁰ Космакова-Братушенко Т. Д. Українська мова для іноземців: навч. пос. для студ. ВНЗ. — Одеса, 2000.

⁴⁹¹ Войцева О. А. Динаміка номінації водогосподарських реалій у польській мові на тлі інших слов'янських мов: автореф. ... д-ра філол. наук. — К., 2012.

кладної лінгвістики). В центрі уваги перебуває методика викладання слов'янських мов, зокрема української, польської, сербської⁴⁹².

Запорукою успішного ведення наукової та навчальної роботи кафедри є наявність активних і різноманітних зв'язків з партнерами в інших слов'янських країнах. Кафедра підтримує зв'язки з колегами з Варшавського, Гданського, Жешувського та Пултуського університетів Польщі, науковцями Інституту славістики Польської АН, з Белградським та Новосадським університетами Сербії. З 2008 року на кафедрі постійно працює польський лектор. У 2013/14 навчальному році завдяки грантам Євросоюзу О. А. Войцева отримала можливість пройти стажування у Варшавському університеті, Л. І. Яковенко — в Пултуській гуманітарній академії імені О. Гейштора, а О. М. Пейчева і Е. Е. Мінкевич взяли участь у 43-й Міжнародній науковій нараді славістів «Інноваційні процеси у сербській літературній мові — вплив інших мов та культур» (Белград, 2013). Щороку таку можливість отримує все більша кількість студентів-фуркантів кафедри завдяки програмі Erasmus Mundus.

12.5. Кафедра болгарської філології⁴⁹³

Історія та розвиток спеціальності «болгарська мова та література» і створення кафедри болгарської філології в ОНУ вже описаний вище. Болгаристика в нашому університеті пов'язана не лише з іменем В. І. Григоровича. В 1970–1980-ті роки нею активно займалися А. К. Смольська та І. М. Дузь, а також Б. О. Шайкевич, удостоєні болгарським урядом почесної медалі «1300 років Болгарії». В ОДУ у 1993 році відбулася наукова конференція «Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні», а в 1998 році — «Україна і Болгарія: віхи історичної дружби».

Наразі одеська болгаристика розвивається у трьох напрямках: дослідження рукописів, діалектологія та проблеми розвою болгарської літератури. Староболгарські рукописи з фонду В. І. Григоровича досліджують під керівництвом В. О. Колесник аспірантка кафедри Д. Стоянова та магістрантка М. Кишлалі.

Головні напрями наукової роботи болгаристів університету — діалектологія та етнографія — дослідження матеріальної та духовної культури болгар Півдня України, укладання словників та описи історії, звичаїв болгарських поселень на Одещині. Понад три тисячі діалектних текстів записано в болгарських селах викладачами, аспірантами та студентами-болгаристами.

⁴⁹² Її ж: Традиції та закономірності в розвитку водогосподарської лексики польської мови // Мовознавство. — 2010. — № 4. — С. 36–45; Лінгвокультурологічний потенціал назв традицій і ритуалів польських моряків (на матеріалі сучасного мас-медійного дискурсу) // Київські полоністичні студії. — Т. XXII. — К., 2013. — С. 455–460; Її ж: Специфіка мовної репрезентації професійної картини мира моряка в лириці Івана Рядченка // Золотая звезда: города-побратимы — символ совместного наследия: сб. матер. междунар. конф. — Волгоград, 2013. — С. 288–296; Касім Г. Ю. Креси, кресовий, кресов'як в українській мові та сучасному україномовному публіцистичному дискурсі // Слов'янський збірник. — Вип. XVI. — Чернівці, 2012. — С. 139–148; Касім Г. Ю., Мінкевич Е. Е. Використання семантичного розвитку власної назви у сучасних ЗМІ // Слов'янський збірник. — Вип. XVII. — С. 136–147; Яковлева О. В. Символічне значення лексики «тканина» в контексті сімейних обрядів // *Studia Mythologica Slavica*. — XVI. — 2013. — Р. 117–123; Її ж: Семантика символу в українських фольклорних текстах // *Spheres of Culture: J. of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*. — Vol. IV. — Lublin, 2013. — Р. 33–39; Яковенко Л. И. Глагольный компонент в украинских, русских и польских фразеологических единицах с семантикой появления и исчезновения // *Dialog kultur. Języki wschodniosłowiańskie w kontakcie z polszczyzną i innymi językami europejskimi* / Red. nauk.: J. Mędelska, E. Titarenko. — Bydgoszcz-Symferopol, 2013. — С. 106–119; Зеленко Л. П. Способи номінації персонажів як засіб когезії художнього тексту // Слов'янський збірник. — Вип. XVII. — С. 166–183; Дмитрієв С. В. Методика навчання української мови у загальноосвітніх навчальних закладах. Традиційна методика: типологія уроків, методи навчання, розвиток комунікативних умінь і навичок: підручник. — Одеса, 2010.

⁴⁹³ Автор В. О. Колесник.

У різні роки на кафедрі працювали болгарські лектори з Великотирновського університету М. Мижлекова, Є. Налбантова, старші асистенти Інституту болгарської мови БАН З. Барболова та І. Панчев.

Болгаристи ОНУ мають свій часопис «Одеська болгаристика» та наукову серію «Българските говори в Украйна», перший випуск якої описує говірки сіл Кирнички, Кубей, Калчево, Євгенівка, Криничне (1998). Готуються до друку ще 3 випуски серії. Дослідження структурних елементів переселенських говірок та матеріальної і духовної культури болгар Півдня України дає змогу встановити їхні типи та зв'язки з діалектами метрополії, що зроблено, наприклад, у роботах доцента кафедри болгарської філології С. І. Георгієвої стосовно говірок села Зоря.

Іншим аспектом дослідження є процес нівелювання балканських рис граматичної будови і словникового складу переселенських говірок: під впливом східного слов'янства відбулася втрата тих рис, які визначають їхнє «балканське обличчя». Втрата балканських рис граматичної структури, нестабільність так званих примарних балканізмів свідчать про наявність процесу дебалканізації в болгарських переселенських говірках під впливом небалканського мовного оточення, що досліджується у працях В. О. Колесник. Результати комплексного дослідження болгарських переселенських говірок будуть представлені в «Словнику болгарських говірок Півдня України», робота над яким триває вже понад 10 років.

Всі викладачі кафедри є членами Одеського наукового товариства болгар України; студенти-болгаристи і викладачі кафедри є членами Асоціації болгар України. Вони ініціювали створення Молодіжного товариства болгар України, беруть активну участь в обласних і національних олімпіадах та всіх заходах, що проходять у Всеукраїнському центрі болгарської культури.

12.6. Кафедра світової літератури⁴⁹⁴

Розвиток кожної з літературознавчих кафедр теж був особливим. Найбільш суттєвої трансформації в 1990–2000 роках зазнала кафедра російської літератури, коли її очолював А. О. Слюсар⁴⁹⁵. Його наукові інтереси⁴⁹⁶ були дуже широкими: закономірності літературного процесу; духовна еволюція людини XIX століття як магістральна тема російської літератури; розвиток у літературі методів та жанрів; особливості психологізму в літературі; поетика художнього цілого тощо. Монографія «Проза О. С. Пушкіна і М. В. Гоголя. Досвід жанрово-типологічного зіставлення»⁴⁹⁷ (1990) була присвячена літературному процесу першої половини XIX століття і творчості художників, які змалювали поворот життя російського суспільства від патріархальності до затвердження почуття індивідуальності. Докторська дисертація вченого⁴⁹⁸, присвячена вивченню форм епічного роду в російській літературі XIX століття, була захищена в 1993 році в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка АН України.

Наукові інтереси А. О. Слюсаря визначали характер планової наукової теми кафедри багато років. Показовий результат — навчальний посібник членів кафедри «Кон-

⁴⁹⁴ Автор Н. М. Раковська.

⁴⁹⁵ ПОНУ. — Т. 4. — С. 127.

⁴⁹⁶ Слюсарь А. А. О психологическом синтезе // Вісник ХНУ. Спадщина Д. М. Овсяннико-Куликовського та сучасна філологія. — Харків, 1998; його ж: Про психологізм у романі О. С. Пушкіна «Евгеній Онегин» // Історико-літературний журнал. — 1998. — № 4; його ж: О психологізме в «Петербурзьких повістях» Н. В. Гоголя // Проблеми сучасного літературознавства. — Одеса, 1995. — Вип. 5; Мацапура В. И. Функции сна и поэтика сновидений в художественной прозе Н. В. Гоголя // VII Гоголівські читання: матер. міжнар. наук. конф. — Полтава, 2006. — С. 90, 92.

⁴⁹⁷ Слюсарь А. А. Проза А. С. Пушкина и Н. В. Гоголя: опыт жанрово-типологического сопоставления. — К., 1990.

⁴⁹⁸ Його ж: Эпическая проза А. С. Пушкина и Н. В. Гоголя в типологическом сопоставлении: автореф. ... д-ра филол. наук. — К., 1993.

цепція людини в російській літературі»⁴⁹⁹ (відповідальний редактор А. О. Слюсар, 1997), де основними розділами були визначення цієї категорії, особливості концепції людини на різних етапах розвитку літературного процесу. В цей період кафедра активно проводила наукові конференції: Волковські читання, конференції, присвячені життю і творчості О. С. Пушкіна, А. А. Ахматової.

Під керівництвом А. О. Слюсаря підготувала й захистила кандидатські дисертації низка членів кафедри: В. Б. Мусій (нині доктор філологічних наук, професор кафедри світової літератури) вивчала концепцію людини і природи в художній прозі І. С. Тургенєва 1840–1850-х років; Н. П. Малютіна (нині доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури) досліджувала типологію персонажів «Маленьких трагедій» О. С. Пушкіна; Т. Ю. Морєва простежила еволюцію творчості В. Ф. Одоевського і співвідношення преромантизму і романтизму в «Строкатих казках» та повісті «Російські ночі»; Б. Ю. Ростіянов вивчав жанрову природу прози О. М. Радищева, викладач Ізмаїльського державного гуманітарного університету І. Ю. Андріанов — особливості поезії І. Буніна.

Під керівництвом А. О. Слюсаря було підготовлено кандидатську дисертацію О. В. Александрова «Російське романтичне оповідання 1820–1830-х років (метод і жанр)» (нині доктор філологічних наук, професор, декан факультету журналістики, реклами та видавничої справи) та монографію «Русский романтический рассказ» (2000). Надалі вчений переключив інтереси на середньовічний тип літератури, продовжуючи традиції дореволюційної русистики ІНУ і видав монографію «Старокиївська агіографічна проза XI — першої третини XIII ст.»⁵⁰⁰ (1999), що була захищена як докторська дисертація.

В 1990-ті роки основою літературознавчих досліджень кафедри стали ідеї та концепції С. П. Ільйова. В 1991 році ним була видана монографія «Русский символистский роман. Аспекты поэтики»⁵⁰¹. Наступного року вчений захистив докторську дисертацію «Поэтика російського символістського роману»⁵⁰². В його наукових статтях, монографії, докторській дисертації акцентовано увагу на дослідженні міфопоетичної, інтертекстуальної та знаково-числової символіки романів Ф. Сологуба, В. Брюсова, А. Белого та ін. Саме з позицій, що були пріоритетними в науковій думці 1990-х років, С. П. Ільйов намагався тлумачити літературні явища Срібного віку, тенденційно представлено на той час у радянському літературознавстві.

Сьогодні пам'яті доктора філологічних наук, професора А. О. Слюсаря, доктора філологічних наук, професора С. П. Ільйова присвячено наукові міжнародні конференції «О. С. Пушкін і світовий літературний процес», «Срібний вік: діалог культур», які проводить кафедра світової літератури (2001, 2002, 2004, 2005, 2009, 2012).

Ще за життя А. О. Слюсаря, в травні 2000 року, на базі кафедри російської літератури було створено кафедру світової літератури. Така реорганізація була пов'язана з докорінними змінами у навчальних планах, розширенням кола спеціальностей на факультеті, де з'явилися журналістика, видавнича справа та редагування, болгаристика, прикладна лінгвістика.

По смерті А. О. Слюсаря у листопаді 2000 року кафедру очолила доцент Н. М. Раковська, яка вже мала багаторічний досвід викладацької та наукової роботи. Предметом її наукових інтересів є методологічні проблеми сучасного літературознавства, історії літературознавства, історії російської критики, системності та цілісності літературного процесу, концепція людини у світовій літературі та критиці⁵⁰³. Її дослідження

⁴⁹⁹ Концепция человека в русской литературе: [учеб. пос.] / [отв. ред. А. А. Слюсарь]. — Одесса, 1997..

⁵⁰⁰ Александров О. В. Старокиївська агіографічна проза XI — першої третини XIII ст. як історико-літературне явище. — Одеса, 1999.

⁵⁰¹ Ильев С. П. Русский символистский роман. Аспекты поэтики. — К., 1991.

⁵⁰² Його ж: Поэтика русского символистского романа: дис. ... д-ра филол. наук. — СПб., 1992.

⁵⁰³ Раковская Н. М. Романы Л. Н. Толстого в русской критике: [учеб. пос.]. — Одесса, 1990; її ж: Авторский мир в литературной критике конца XIX — начала XX вв. // Авторские миры в художественном тексте:

виконані на основі сучасних літературознавчих практик і викликали позитивні відгуки науковців. Учена видала монографію «Літературна критика. Проблеми теорії та історії»⁵⁰⁴, де запропоновано періодизацію літературно-критичного процесу, зроблено акцент на його еволюції від епохи синкретизму до епохи естетичної модальності. В цілому нею опубліковано більше 190 наукових праць. Під її керівництвом захищено кандидатські дисертації А. Т. Малиновського, О. Ю. Добробабіної.

Метою Н. М. Раковської як завідувача кафедри, що переживала глибоку трансформацію, було, з одного боку, продовження кращих наукових традицій кафедри, з іншого — об'єднання викладачів на базі сприйняття світової літератури як цілісної системи, розгляд російської літератури як складової частини світового літературного процесу. Результатом цієї роботи стало видання «Програм лекційних курсів кафедри світової літератури»⁵⁰⁵ у 2 частинах (2008, 2010) під її редакцією, навчальних посібників з грифом МОН України (2001, 2004, 2006, 2011), програми оновлених лекційних курсів та планів практичних занять кафедри світової літератури⁵⁰⁶ (2013), методичних матеріалів⁵⁰⁷ (2014), навчальних посібників із краєзнавчої та культурологічної практик «Одеса: краєзнавчий дискурс»⁵⁰⁸ (2007), «Одеса: сторінки літературної історії. Краєзнавчий дискурс»⁵⁰⁹ (2012). Викладачами кафедри за цей період розроблено та впроваджено у навчальний процес понад 35 лекційних курсів, серед яких «Світова література епохи Середньовіччя», «Світова література епохи Ренесансу», «Світова література епохи Відродження», «Історія світової літератури XVII–XVIII ст.», «Історія світової літератури першої та другої половини XIX ст.», «Історія світової літератури кінця XIX — початку XX ст.», «Риси російської словесності як художньої системи», «Культурно-історичні епохи в літературі», «Література південних та західних слов'ян», «Література доби Постмодерну», «Історія мистецтва», «Зарубіжна культура» тощо.

Новий статус кафедри вимагав і нових спецкурсів. У навчальний процес було впроваджено такі спецкурси, як «Інтерпретація сакрального тексту», «Поетичний космос лірики Сходу», «Романтизм у світовій літературі», «Міф у світовій літературі та мистецтві», «Європейський поетичний модернізм», «Самосвідомість літератури у критичній думці XIX–XX ст.».

Кафедра активно та плідно працює над науковою проблематикою. Завершення планової наукової теми з психологізму в літературі (2000) дало змогу видати у 2001 році навчально-методичний посібник⁵¹⁰ з грифом МОН, який має визнання не лише в Україні, а й за кордоном.

У 2001 році кафедра розпочала роботу над новою плановою науковою темою «Національно-культурний компонент у текстах світової літератури». Актуальність проблеми визначається розумінням національного усвідомлення літератур, ментальних та етноментальних процесів, що відбуваються в національних літературах, та ін. Результатом цієї роботи стали 2 навчальні посібники⁵¹¹, які одержали гриф МОН.

[учеб. пос.]. — Одесса, 2011. — С. 241–273; її ж: Парадокси критичної рефлексії В. В. Розанова // Вісник ОНУ. — Т. 18. — Вип. 1 (5): Філологія. — 2013. — С. 123–131; її ж: Миромоделирование в критических текстах славянофилов // Слов'янський збірник. — Вип. XVII. — Чернівці, 2013. — С. 292–303; її ж: Драма идей Л. Шестова (Некоторые аспекты) // Русский символизм и мировая литература. — М., 2013. — С. 119–127.

⁵⁰⁴ Раковская Н. М. Литературная критика: проблемы теории и истории. — Одесса, 2007.

⁵⁰⁵ Програми лекційних курсів кафедри світової літератури. — Ч. I. / [відп. ред. Н. М. Раковська]. — Одеса, 2008; Ч. II / [відп. ред. Н. М. Раковська]. — Одеса, 2010.

⁵⁰⁶ Програми лекційних курсів та плани практичних занять кафедри світової літератури / [відп. ред. Н. М. Раковська]. — Одеса, 2013.

⁵⁰⁷ Методичні матеріали кафедри світової літератури: тести, завдання, питання. — Одеса, 2014.

⁵⁰⁸ Одеса: краєзнавчий дискурс: [навч.-метод. пос.] / [відп. ред. Н. М. Раковська]. — Одеса, 2005.

⁵⁰⁹ Одеса: сторінки літературної історії. Краєзнавчий дискурс: [навч. пос.] / [відп. ред. Н. М. Раковська]. — Одеса, 2012.

⁵¹⁰ Психологизм в мировой литературе: [уч. пос.] / [отв. ред. Н. М. Раковская]. — Одесса, 2001.

⁵¹¹ Национально-культурный компонент в текстах мировой литературы: [уч. пос.]. — Ч. II: Авторская модель мира / [отв. ред. Н. М. Раковская]. — Одесса, 2006.

Національно-культурний компонент у художньому тексті розглядається авторами як чинник літературної та культурної інтеграції.

Значний інтерес викликало у колектива кафедри опрацювання теми «Дослідження моделі світу в художньому тексті», результатом якого є видання колективної монографії⁵¹², де розглядаються різноманітні варіанти осмислення моделі світу в художньому тексті. Автори намагаються визначити модель світу як сприйняття, бачення та створення художньої реальності на різних структурних рівнях. Розглядається статус моделі світу в різних типах літератур (від середньовічної до постмодерної).

Нині кафедра працює над науковою темою «Авторські світи в художньому тексті. Сучасні стратегії аналізу». Перші аналітичні підсумки дали можливість написати та видати навчальний посібник⁵¹³ з грифом МОН, де розглядаються проблеми моделювання авторського світу у світовій літературі XVIII–XX століття. Індивідуальні особливості авторського світу пов'язуються з класичними та некласичними стратегіями, відповідними культурними та літературними епохами.

Протягом 2001–2014 років кафедра активно проводила міжнародні наукові конференції, за матеріалами яких видано збірники статей: «О. С. Пушкін та світовий літературний процес»⁵¹⁴ (2002, 2005, 2010), «Срібний вік: діалог культур»⁵¹⁵ (2003, 2007, 2012). Проведені перші «Слов'янські наукові читання. Літературознавчий та культурологічний аспекти»⁵¹⁶ у 2013 році. До 80-річчя від дня народження А. О. Слюсаря видано книгу «Слюсарь Арнольд Алексеевич: Memoria»⁵¹⁷, в якій опубліковані знакові наукові дослідження вченого, а також статті та спогади про нього колег.

Значною подією для колектива став захист у червні 2009 року докторської дисертації В. Б. Мусій⁵¹⁸ в КНУ імені Т. Г. Шевченка. В дисертації вперше пропонується модель літературного процесу в Росії початку XIX століття, що ґрунтується на зіставленому аналізі преромантизму, який поєднав у собі ознаки риторичного й естетичного типів словесності та романтизму як одного з провідних літературних напрямів у літературі початку XIX століття. Основні ідеї дослідження були викладені в її монографіях: «Міф у художньому освоєнні світосприйняття людини літератури епохи преромантизму і романтизму»⁵¹⁹ (2006) та «Міфопоетика російської преромантичної та романтичної прози»⁵²⁰ (2008). В цих монографіях та наукових статтях В. Б. Мусій, спираючись на теоретичні ідеї стосовно закономірностей літературного процесу, запропоновані Є. М. Черноіваненком, вперше розпочала системне порівняльне дослідження міфопоетики російської преромантичної та романтичної прози перших десятиліть XIX століття як двох ступенів процесу переходу російської літератури від світсько-риторичного типу літературно-художньої свідомості до естетичного, дослі-

⁵¹² Модель світу в художньому тексті / відп. ред. Н. М. Раковська. — Одеса, 2009.

⁵¹³ Авторские миры в художественном тексте: [уч. пос.] / [отв. ред. Н. М. Раковская]. — Одесса, 2011.

⁵¹⁴ А. С. Пушкин и мировой литературный процесс: [сб. науч. ст. по мат. Междунар. науч. конф. памяти А. А. Слюсаря] / [отв. ред. Н. М. Раковская]. — Одесса, 2002; 2005; 2010.

⁵¹⁵ Серебряный век: диалог культур: [сб. науч. ст. по мат. Междунар. науч. конф. памяти С. П. Ильева] / [отв. ред. Н. М. Раковская]. — Одесса, 2003; 2007; 2012.

⁵¹⁶ Слов'янські наукові читання: літературознавчий та культурологічний аспекти: матер. наук. читань (Одеса, 2013) [Електронний ресурс]. — URL: <http://dspace.onu.edu.ua.8080/handle/123456789>

⁵¹⁷ Слюсарь Арнольд Алексеевич: Memoria / отв. ред. Н. М. Раковская. — Одесса, 2009.

⁵¹⁸ Мусий В. Б. Мифопоэтическая парадигма в русской предромантической и романтической прозе 20–40-х гг. XIX в.: дис. ... д-ра филол. наук. — К., 2009.

⁵¹⁹ Її ж: Миф в художественном освоении мировосприятия человека литературой эпохи предромантизма и романтизма. — Одесса, 2006; Sarnyai Csaba: Erkölc és misztikum Oreszt Szomov "Ruszalka" című elbeszélésében // Hungaro-Ruthenica, V. — Szeged, 2011. — С. 190.

⁵²⁰ Її ж: Мифопоэтика русской предромантической и романтической прозы. — Одесса, 2008; Юган Н. Л. В. И. Даль и русская литература 30–60-х гг. XIX в. — Луганск, 2011. — С. 374; Прокофьева Е. А. Мифопоэтика и динамика жанра русской исторической драмы XVII–XIX веков: барокко-романтизм. — Днепропетровск, 2011. — С. 42, 61, 65.

дила основні стратегії міфотворчості в російській прозі цього періоду. Третя монографія В. Б. Мусій⁵²¹ (2011) присвячена вивченню змін в образі людини в російській літературі перехідної культурно-історичної епохи. Окрім 3 монографій і понад 190 статей, вона видала 20 навчально-методичних посібників, серед яких «Легенди та міфи народів світу» (2004), «Історія російської літератури першої половини XIX століття» (2004), «Історія російської літератури другої половини XIX століття» (2009), «Основи наукових досліджень» (2011), «Зарубіжна література XIX століття» (2011), «Теорія літератури» (2012), «Міфи давнини» (2013). Під її керівництвом була захищена кандидатська дисертація О. Мойсеєвої.

Активно займається науковою роботою доцент Н. В. Сподарець. Вона завершує написання докторської дисертації «Модерністська свідомість поетів Срібної віку», постійно бере участь у міжнародних наукових конференціях. Наукові зацікавлення дослідниці — літературний процес Срібної доби, творчість російських поетів-модерністів, методологія літературознавчих досліджень⁵²². Під її керівництвом захищена кандидатська дисертація С. О. Фокіної.

Успішно працює над науковими проблемами романтизму у світовій літературі учениця професора Слюсаря доцент Т. Ю. Морєва⁵²³. Багаторічний досвід у розробці проблеми взаємозв'язків літератури та мистецтва, культури має доцент Г. Д. Беньковська. До наукової роботи були залучені доценти Л. А. Бурчак, Д. К. Кондратьєва, старший викладач В. М. Вербенко⁵²⁴, які перейшли на кафедру 2004 року у зв'язку з реорганізацією кафедри новітньої літератури і журналістики.

Перспективність розвитку кафедри в останні роки засвідчують захисти кандидатських дисертацій молодими викладачами: С. О. Фокіною⁵²⁵ та А. Т. Малиновським⁵²⁶ у 2010 році, О. Ю. Добробабіною⁵²⁷ у 2012-му.

Члени кафедри беруть активну участь у роботі Пушкінської комісії Будинку вечних (голова Н. М. Раковська), Літературної вітальні, обласного Інституту вдосконалення вчителів, Малої академії наук. Найбільш активні міжнародні зв'язки кафедра світової літератури підтримує з Ченстоховською педагогічною академією (Польща), філологічними факультетами Гданьського (Польща) та Сегедського університетів (Угорщина). Переживши складний і тривалий період трансформації, кафедра наразі продовжує плідно розвиватися.

⁵²¹ Мусий В. Б. Образ «своего», «иноного», «чужого» в русской прозе первой половины XIX века. — Одесса, 2011; Иванова Н. П. Экспликация идеи космоцентризма в картинах окружающего мира русских писателей XIX века // Вісник ОНУ. — Т. 18. — Вип. 1 (5): Філологія. — 2013. — С. 26.

⁵²² Сподарець Н. В. Модернизм как проблемное поле современной гуманитарной мысли: статья первая // Проблемы сучасного літературознавства / [відп. ред. С. М. Черноіваненко]. — Одеса, 2011. — Вип. 15. — С. 52–62; її ж: Модернизм как проблемное поле современной гуманитарной мысли: статья вторая // Там само. — 2012. — Вип. 16. — С. 121–133; її ж: Модернизм как проблемное поле: статья третья // Там само. — 2013. — Вип. 17. — С. 57–67.

⁵²³ Морєва Т. Ю. Авторський світ у циклі В. Ф. Одоєвського «Русские ночи» // Вісник ОНУ. — Т. 18. — Вип. 1 (5): Філологія. — 2013. — С. 65–74; Художественная модель мира Э. А. По // Авторские миры в художественном тексте: уч. пос. / отв. ред. Н. М. Раковская. — Одесса, 2011. — С. 98–104.

⁵²⁴ Вербенко В. М. Проза М. Булгакова (20-е гг.): [уч. пос.]. — Одеса, 2013.

⁵²⁵ Фокина С. А. Лирические циклы М. Цветаевой 1910–1920-х: Проблема целостности: дис. ... канд. филол. наук. — Одесса, 2010.

⁵²⁶ Малиновский А. Т. Роман И. А. Гончарова «Обломов» и его роль в развитии русского романа XIX ст.: дис. ... канд. филол. наук. — Одесса, 2010.

⁵²⁷ Добробабина О. Ю. Жанровая структура повестей Л. Н. Толстого 80–90 XIX в. («Крейцерова соната», «Дьявол», «Отец Сергий»): дис. ... канд. филол. наук. — Одесса, 2012.

12.7. Кафедра прикладної лінгвістики⁵²⁸

Вище детально подано історію становлення спеціальності та кафедри прикладної лінгвістики. В останні роки кафедра практикувала запрошення відомих зарубіжних фахівців для читання лекцій студентам і викладачам: сюди приїжджали професори МДУ імені М. Ломоносова та Міжнародного центру міжкультурних комунікацій А. Кибрик та М. Бергельсон; з лекціями перед студентами виступав відомий науковець з Public Relations Г. Г. Почепцов; неодноразово гостями кафедри були відомі російські мовознавці С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, М. В. Піменова та ін.

З 2011 року кафедру очолює Н. В. Кондратенко, яка у 2012 році захистила докторську дисертацію «Український модерністський і постмодерністський дискурс: комунікативно-прагматичний і текстово-синтаксичний аспекти» та видала понад 130 наукових праць. Вчена працює в галузі дискурсології, лінгвістики тексту та політичної лінгвістики, є автором монографій «Український політичний дискурс: текстуалізація реальності»⁵²⁹ та «Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу»⁵³⁰, керує дисертаціями з текстолінгвістики і політичної лінгвістики. Крім наукової роботи, Н. В. Кондратенко очолює Одеське обласне відділення Всеукраїнської асоціації викладачів української мови та літератури й секцію української мови Малої академії наук.

Нині на кафедрі працюють доценти, кандидати філологічних наук Т. В. Пономаренко, Л. Ф. Фоміна, Л. В. Шевчук, Г. С. Яроцька, В. Г. Волошин, Н. В. Кутуза, О. Ю. Семениченко; старші викладачі В. І. Гризан, Н. В. Вдовиченко, Л. І. Стрій, Н. М. Борисенко; викладачі О. С. Воробйова, Г. М. Труба, А. С. Кіщенко. Вони забезпечують читання дисциплін «Українська мова за професійним спрямуванням», «Основи ділового протоколу», «Діловий етикет», «Міжнародний діловий етикет», «Теорія та практика міжкультурної комунікації» на різних факультетах ОНУ.

На кафедрі сформовано основні наукові напрями, об'єднані в межах проблематики прикладного мовознавства.

Проблеми сучасної когнітивної лінгвістики постали в центрі уваги у зв'язку з розробленням питань лінгвоментальності та концептології. У межах цього напрямку підготовлена докторська дисертація Г. С. Яроцької та видана монографія «Аксиогенез економічного свідомості в рускій лингвокультурі»⁵³¹, виконуються кандидатські дисертації Н. Вдовиченко, Г. Троцюк, Ю. Шевченко та ін. Кафедра активно співпрацює з російськими когнітологами: у 2013 році була проведена Літня когнітивна міжнародна школа спільно з Кемеровським держуніверситетом (Росія) та Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні НАНУ. Учасниками і лекторами школи стали провідні науковці Польщі, України, Росії, Індії, Казахстану та Білорусі.

Теорія мовленнєвої діяльності та психолінгвістика як актуальні напрями сучасної науки представлені в наукових розвідках Л. В. Шевчук, яка поєднує теоретичні підходи з практичним втіленням, досліджуючи питання фізіології і техніки мовлення, мовленнєвої діагностики. Під її керівництвом виконуються наукові роботи, присвячені розвитку дитячого мовлення та мовленнєвим порушенням.

Прикладна лексикографія представлена науковими роботами Л. Ф. Фоміної, автора словників «Географическое пространство М. Булгакова: словарь топонимов романа «Жизнь господина де Мольера» (2011) у співавторстві з В. В. Орловим та «Художественная характеристика топонимов в творческом наследии А. С. Пушкина» (2004, 2009) у співавторстві з Л. М. Гуковою. Студенти та викладачі кафедри розробили та

⁵²⁸ Автори Н. В. Бардіна, Н. В. Кондратенко.

⁵²⁹ Український політичний дискурс: текстуалізація реальності. — Одеса, 2007.

⁵³⁰ Кондратенко Н. В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу. — К., 2012.

⁵³¹ Аксиогенез економічного свідомості в рускій лингвокультурі. — Одеса, 2013.

видали «Асоціативний словник української рекламної лексики»⁵³². Новий напрям лексикографічної роботи представлений у наукових розробках Н. В. Кутузи, яка теоретично обґрунтувала та видала «Короткий асоціативний словник рекламних слоганів» (2011) у співавторстві з Т. Ю. Ковалевською.

Проблеми політичної лінгвістики перебувають у центрі уваги Н. В. Кондратенко, яка розробила теорію ігрової природи політичної комунікації й поєднує теоретичну роботу з практикою створення політичних текстів та підготовки промов українським політикам. У межах цього напрямку готують дисертації Л. І. Стрій, О. Ю. Непочатова та О. С. Білінська.

Прикладні аспекти реклами та зв'язків з громадськістю висвітлено в колективній монографії «Реклама та PR в масово-інформаційному просторі» (2009), серед авторів якої Т. Ю. Ковалевська, Н. В. Кутуза та Н. В. Кондратенко. Проблеми мовленнєвого впливу та маніпуляцій у рекламному дискурсі й дискурсі мас-медіа досліджено в численних наукових розвідках Н. В. Кутузи й дисертаціях аспірантів М. С. Перепелиці та М. А. Костенко.

Юридична лінгвістика та лінгвоекспертологія, започатковані Н. В. Бардіною, отримали практичне втілення у співпраці з Одеським міським управлінням із захисту прав споживачів, на замовлення якого кафедра виконує експертизу зовнішньої реклами Одеси. У 2013 році студентка третього курсу ОНУ Ю. Снігоцька отримала диплом 2-го ступеня за наукову роботу з лінгвістичної експертології на Всеукраїнській олімпіаді з прикладної лінгвістики у Львові.

Кафедра активно розвиває й інші нові перспективні напрями — комп'ютерну та математичну лінгвістику. Визнанням досягнень колективу кафедри є співпраця з європейськими університетами в галузі прикладної лінгвістики.

12.8. Кафедра теорії літератури і компаративістики⁵³³

Початок новітнього періоду в історії кафедри теорії літератури і компаративістики ознаменувався зміною завідувача: у 1992 році кафедру очолила учениця професора Г. А. В'язовського, доктор філологічних наук, професор Н. М. Шляхова⁵³⁴. Захистивши у 1986 році докторську дисертацію й отримавши в 1989 році звання професора, вона не припинила активної наукової роботи. В 1990 році вийшла її монографія «Художній тип. Соціальна і духовна характерність», у 1996 — навчальний посібник «Еволюція форм художнього узагальнення», доповнений і перевиданий у 2011 році; у 2003 — збірник літературно-критичних статей «Життя порізнені листочки».

Н. М. Шляхова є автором багатьох наукових статей з питань теорії та психології художньої творчості, найвідоміші з яких «Теорія словесної творчості О. Потебні в контексті літературно-критичної думки ХХ ст.», «Зображально-виражальний феномен художньої творчості», «Образ автора як проблема», «Методологічні проблеми історії літератури. Український контекст рецептивної естетики (автор і читач у теорії словесної творчості О. Потебні та І. Франка)». Під її керівництвом захищено кандидатські дисертації О. Б. Холодова та Н. К. Коробкової. На кафедрі постійно функціонує наукова школа: у 2007–2010 роках — «Характер в художній літературі», з 2011 року — «Наративний дискурс художньої літератури кінця ХХ — початку ХХІ століття».

Змінилася і назва кафедри. У багатьох університетах світу кафедра теорії літератури викладає також і компаративістику, тобто порівняльне літературознавство, що цілком логічно. Доки в наших навчальних планах компаративістики не було, другою

⁵³² Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова за роки незалежності України... — С. 274.

⁵³³ Автор Н. М. Шляхова.

⁵³⁴ ПОНУ. — Т. 4. — С. 433.

найважливішою дисципліною вважалася методика викладання літератури, тому кафедра виникла і до початку 2000-х років існувала як кафедра теорії та методики викладання літератури. Введення у навчальні плани компаративістики прояснило, що ця дисципліна більшою мірою, ніж методика викладання літератури, визначає специфіку діяльності кафедри.

Ще однією важливою навчальною дисципліною, яка з'явилася в навантаженні кафедри у новітній період, стала поетика. Колектив давно відчував потребу в цьому предметі. Справа в тому, що теорія літератури читалась у вигляді елементарного пропедевтичного курсу «Вступ до літературознавства» на першому курсі, а потім — вже аж на п'ятому як власне теорія літератури. За 4 роки знання значною мірою забувалися, що помітно ускладнювало навчальний процес. Поетика, уведена до навчального плану третього курсу, стала містком між двома відірваними одна від одної дисциплінами.

1997 року у навчальному навантаженні кафедри з'явилися ще дві дисципліни — «Історія українського літературознавства» та «Історія української літературної критики», які вдало доповнили номенклатуру вже існуючих навчальних предметів. У цей період на кафедрі розроблялися й нові спеціальні курси: «Актуальні проблеми сучасної літературної критики» (Н. М. Шляхова), «Поезія і проза», «Вивчення метафоричних структур в епічному творі», «Художній образ» (М. В. Пащенко), «Основи наукових досліджень» (Н. К. Коробкова), «Історичні та теоретичні аспекти жанру новели» (О. О. Подлісецька), «Міфопоетика в літературі» (О. Б. Холодов).

Поповнився й штат кафедри. 1991 року захистила кандидатську дисертацію на тему «Проблема характеру в сучасній іронічній прозі» і почала працювати на кафедрі М. П. Пеха, якій пізніше доручили читати курси історії українського літературознавства та історії української літературної критики. Вихованець кафедри О. Б. Холодов 1996 року захистив кандидатську дисертацію «Типологія міфопоетичних мотивів у творах Ф. М. Достоевського («Хазяйка», «Ідіот», «Злочин і кара», «Підліток»)), пізніше розробив і почав читати курс поетики та спецкурс міфопоетики. Незабаром вийшли його монографія «Міфопоетика: Мотив и сюжет в системе мировидения классика (Ф. М. Достоевский, И. А. Бунин)» (2001) і навчально-методичний посібник «Міфопоетика в літературі: основные теории, пути и методы мифопоэтического анализа» (2004). 2008 року захистила кандидатську дисертацію «Міфологізм творчого мислення Ю. Яновського — романіста» Н. К. Коробкова, і згодом саме їй кафедра доручила читати курс компаративістики. 2010 року кандидатські дисертації захистили О. О. Подлісецька («Модифікація жанру новели в українській літературі 60–80-х років ХХ ст. (Є. Гуцало, В. Шевчук, А. Колісниченко)») та С. І. Саєнко («Поетика двійництва у романах В. Набокова «Відчай» та «Запрошення до страти»); 2012 року — О. О. Мізінкіна («Поетика історичної романістики Раїси Іванченко»). Всі вони почали працювати на кафедрі як викладачі.

У 1997 році вийшла монографія Є. М. Черноіваненка⁵³⁵ «Литературный процесс в историко-культурном контексте. Развитие и смена типов литературы и типов художественно-литературного сознания в русской словесности XI–XX веков», у якій було запропоновано нову концепцію і періодизацію російського літературного процесу. У 2002 році вчений захистив за двома спеціальностями докторську дисертацію «Тип літератури і тип художньо-літературної свідомості в літературному процесі». Вшановуючи пам'ять професора Г. А. В'язовського, дисертант назвав його своїм науковим консультантом. 2006 року Є. М. Черноіваненко отримав звання професора; під його керівництвом захистили кандидатські дисертації П. М. Ямчук — «Імпресіонізм в українській прозі 1890-х — 1930-х років» (1998) та О. А. Іванова — «Художній світ Пастернака-лірика» (2000), а також докторську дисертацію Л. В. Рева «Неореалістична українська та російська проза першої третини ХХ століття: традиції та рецепції на-

⁵³⁵ Там само. — С. 394.

ративу» (2012). Наприкінці 2003 року колектив факультету вперше обрав його деканом, а у 2010 році — вже вдруге.

Популярний у студентів-філологів спецкурс «Література в колі інших видів мистецтва» читав А. А. Жаборюк⁵³⁶, який отримав вчене звання професора за вагомий внесок в науку й освіту. Він працював на межі двох видів мистецтва, осмислюючи теорію та історію літератури й живопису, конкретизуючи та реалізуючи свої знання у наукових статтях та монографіях. У 2000 році вийшла його монографія «Малярська творчість Тараса Шевченка», у 2003 — «Давнє українське малярство». У 2007 році професор Жаборюк видав посібник зі спецкурсу «Історичні художні стилі доби середньовіччя», рекомендований МОН України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. У 2008 році публікувалися його статті та есе різних років, об'єднані назвою «Про літературу, малярство і українську національну ідею». 2010 року вчений видав посібник з історії світової художньої культури «Художній світ доби Відродження (ідеї, образи, стиль)».

У цей період дві монографії видав доцент М. В. Пащенко: «Поетика одного новелістичного роману: Метафоризація і узагальнення у романі «Вершники» Ю. І. Яновського» (1992) та «Метафорична природа новели (структура, рецепція, концептуалізація)» (2009). У його публікаціях досліджується метафоризація в епічному творі, зокрема жанрово-стильові особливості метафори. Під керівництвом М. В. Пащенка захистили кандидатські дисертації М. Г. Якубовська — «Вінок сонетів в українській поезії, генезис та історія розвитку» (2002), М. Б. Васильєва — «Українська модерна новела кінця XIX — початку XX століть: розвиток і модифікації в їх обумовленості метафоризацією як провідною рисою художнього мислення доби» (2004) та О. О. Подлісецька (див. вище).

Глибоким теоретиком літератури, знавцем лірики й образотворчого мистецтва є доцент Д. С. Чернявська. Впродовж багатьох років вона викладає теорію літератури, естетику, розробила програми багатьох спецкурсів. Найбільше її цікавлять наукові проблеми лірики (лірика і зображальне мистецтво, ілюстрація до літературного твору, питання поетики і філософії образного світу у жанро-родових формах).

З перших днів заснування кафедри по 2013 рік тут працювала доцент О. І. Розанова. Її кандидатська дисертація і численні публікації були присвячені творчості Ю. Олеші, а також питанням теорії сучасної драматургії. Дослідниця розробила програми декількох спецкурсів з поетики драми.

Викладацьку і наукову роботу на кафедрі веде доцент М. Р. Грицкевич, наукові інтереси якого пов'язані переважно з методикою викладання літератури, вивченням літератури в історико-функціональному аспекті, проблемами порівняльного літературознавства. З 2002 року на кафедрі працює старший викладач С. В. Вірченко, яка читає методику викладання літератури та як науковець досліджує проблеми інтерпретації і рецепції художнього тексту, поетику творів М. Хвильового.

На початку 1990-х років наукові інтереси співробітників кафедри зосередилися навколо поняття «автор» у сучасному літературознавстві, теоретичних аспектів літературознавства, рецептивно-комунікативних стратегій художнього тексту, проблем рецепції та інтерпретації художнього твору. В цей час викладацький колектив працював над темою «Автор і авторство у словесній творчості», а в 2001–2006 роках — над колективною темою «Рецепція та інтерпретація художнього твору», що спонукало до аналізу тексту і художнього світу літературного твору. Результати досліджень склали збірник наукових праць «Проблеми інтерпретації та рецепції художнього тексту», який було видано 2003 року до 70-річчя від дня народження Н. М. Шляхової. До сорокової річниці заснування кафедри було видано колективну монографію «Автор і авторство у словесній творчості» (2007)⁵³⁷, а до 75-річчя від дня народження Н. М. Шля-

⁵³⁶ ПОНУ. — Т. 2. — С. 433.

⁵³⁷ Автор і авторство у словесній творчості / відп. ред. проф. Н. М. Шляхова. — Одеса, 2007.

хової — науковий збірник «Методологічні аспекти літературознавчого синтезу» (2008)⁵³⁸. Нарешті, у 2012 році вийшов збірник наукових праць членів кафедри «Автор — твір — читач»⁵³⁹.

З 2011 року на кафедрі під керівництвом Є. М. Черноіваненка проводиться наукова робота за темою «Текст та художній світ літературного твору: аспекти взаємодії». Досліджено умови і засоби породження художнього світу текстом твору, вироблені стратегії аналізу взаємодії тексту та художнього світу твору.

Засновник кафедри професор Г. А. В'язовський свого часу був ініціатором і організатором двох наукових конференцій з проблем літературних родів і жанрів, які кафедра провела в 1975 та 1986 роках. На вшанування пам'яті вченого кафедра провела у 1997 та 1999 роках ще дві конференції з цієї проблематики. Пізніше колектив зосередився на більш камерних наукових заходах, які дають змогу здійснити ефективний «мозковий штурм». Такими заходами стали факультетські круглі столи, які теж присвячуються пам'яті Г. А. В'язовського. Зокрема круглий стіл 2007 року було присвячено проблемі «Текст-контекст-інтертекст», 2012 року — проблемі «Літературний твір як текст і художній світ», 2014 — проблемі «Художність як літературознавча категорія».

З 1997 року при кафедрі видається фаховий збірник наукових праць «Проблеми сучасного літературознавства» (відповідальний редактор Н. М. Шляхова, пізніше — Є. М. Черноіваненко); вийшло вже 19 випусків.

15 листопада 2012 року факультет відзначив своє 75-річчя в статусі власне філологічного (як історико-філологічний він існує з травня 1865). Головним подарунком до свята стало видання чудово оформленої «Історії філологічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова» — першої подібної праці за час існування факультету.

Нині філологічний факультет — потужний підрозділ ОНУ, який складається з 8 кафедр, де працюють 10 докторів і понад 50 кандидатів наук. Сьогодні тут вчать близько 700 студентів, у тому числі 30 іноземців. До нас все частіше приїжджають на включене навчання і стажування студенти, магістранти й викладачі з університетів США, Італії, Німеччини, Австралії тощо. Факультет має хороші перспективи і впевнено дивиться у майбутнє.

⁵³⁸ Методологічні аспекти літературознавчого синтезу: зб. наук. пр. на пошану професора Нонни Шляхової з нагоди її 75-річчя / відп. ред. Є. М. Черноіваненко. — Одеса, 2008.

⁵³⁹ Автор — твір — читач / ред. кол.: Є. М. Черноіваненко, Н. М. Шляхова, М. В. Пащенко. — Одеса, 2012.

Розділ 13

Філософський факультет⁵⁴⁰

З 1990-х років у викладанні філософії в університеті почалася нова епоха. В 1990 році на базі кафедр філософії гуманітарних факультетів та атеїзму, етики та естетики виникла нова кафедра — філософії та основ загально-гуманітарних знань під керівництвом доцента О. Ф. Погорелова. Ця кафедра структурно увійшла до складу філологічного факультету ОДУ.

Водночас кафедра філософії природничих факультетів (завідувач — О. В. Чайковський) підготувала обґрунтування необхідності відкриття в ОДУ спеціальності «Філософія». Університет направив відповідне клопотання у МВССО УРСР, яке визнало за доцільне ввести в ОДУ підготовку спеціалістів з філософських дисциплін, але на той момент спеціальність «Філософія» не була відкрита.

Викладачі кафедри філософії природничих факультетів повернулися до цієї ідеї у січні 1995 року. З підтримкою гуманітарного факультету Києво-Могилянської академії в особі його декана В. С. Горського та декана хімічного факультету ОДУ В. І. Нікітіна (кафедра була частиною структури хімічного факультету) нова спеціальність була відкрита і 30 травня того ж року пройшла ліцензування Міжгалузевої акредитаційної комісії. Наказом ректора ОДУ від 5 липня було створено філософське відділення на хімічному факультеті на чолі з О. В. Чайковським. На новому відділенні була реалізована програма широкої гуманітарної підготовки, яка поєднувалася з поглибленим вивченням іноземної мови і роботи на комп'ютері. У організації навчального процесу вперше в ОДУ була запроваджена 100-бальна рейтингова оцінка знань і скорочено до 30 годин тижневе аудиторне навантаження студентів. Ці новації стали нормою вишівського життя країни тільки через 10 років.

В перший же рік набору на спеціальність «філософія» конкурс виявився другим серед 33 інших (4,7 особи на місце). Було прийнято 25 студентів денного й 23 заочно-го відділень, у тому числі 38 — на контрактній основі. Це був перший прийом на спеціальність «Філософія» на півдні й сході України.

В 1996 році філософське відділення приєднали до Інституту соціальних наук (ІСН) університету. При цьому кафедра філософії, що функціонувала на той момент в складі ІСН, влилася до кафедри філософії природничих факультетів. Внаслідок цього кафедра об'єднала таких відомих спеціалістів, як професори А. І. Уйомов, О. А. Івакін, доценти Л. М. Терентьєва, К. М. Ляльчук, В. П. Бельдій, Р. О. Щетникова, В. А. Дьяков, С. С. Федорко, К. В. Ушакова, Е. І. Мартинюк та ін. 1999 року до кафедри був запрошений зі Львова відомий спеціаліст з історії української та польської філософії професор М. М. Верников.

В 1998 році філософське відділення отримало нове приміщення — 4-й поверх в університетському будинку на Новосельського, 64, де й нині розташований філософський факультет.

Керівництво ІСН на чолі з директором І. М. Ковалем створило всі умови для розвитку відділення, що дозволило згодом створити філософський факультет. Бажання співробітників відділення створити окремий факультет було підкріплене нагальною потребою: в 2000 році на спеціальність «філософія» було зафіксовано найвищий конкурс на місця держзамовлення серед усіх 37 спеціальностей університету за останні роки — 10,2 особи на місце. Тому вже 26 вересня вчена рада ОНУ одностайно виріши-

⁵⁴⁰ Автор передмови О. В. Чайковський.

ла клопотати перед МОН України про створення філософського факультету, і 6 жовтня міністр підписав наказ «Про створення філософського факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова». Деканом факультету обрали завідувача кафедри філософії природничих факультетів О. В. Чайковського (одночасно переобраний у 2005 та 2008 роках⁵⁴¹).

У 2001 році ліцензована нова спеціальність філософського факультету «Культурологія».

Перший рік існування факультету ознаменувався декількома рекордами, зокрема найвищим конкурсом серед усіх 36 спеціальностей ОНУ за останні роки (при середньому конкурсі 3,0) і по Україні — 9,4 абітурієнта на місце. Підсумок зарахування також дав абсолютний рекорд: найбільшу кількість першокурсників-філософів серед усіх філософських спеціальностей України за всі роки їхнього існування — 198 студентів (82 на стаціонарі й 116 заочників).

В 2002 році друге місце по університету зайняв конкурс на спеціальність «Культурологія» (3,9 абітурієнта на кожне місце держзамовлення). Наступного року була відкрита аспірантура за спеціальностями «теорія та історія культури», «філософська антропологія», «філософія культури».

У 2003 році була ліцензована магістратура зі спеціальності «Філософія».

Педагоги факультету увійшли до складу авторських колективів базових підручників для студентів вишів, підготовлених за рішенням МОН України, зокрема «Філософія: базовий підручник для студентів ВНЗ»⁵⁴² та «Культурологія: базовий підручник для студентів вишів»⁵⁴³. В створенні цих підручників взяли участь декан О. В. Чайковський та доцент І. І. Старовойтова. Викладачі факультету взяли участь також у підготовці підручника «Религиоведение» (2005) під редакцією професора П. К. Лобазова. Підручник вийшов з грифом МОН України і перевидавався⁵⁴⁴.

В 2002 році значними зусиллями декана О. В. Чайковського та М. М. Верникова була відкрита спеціалізована вчена рада Д 41.051.09 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук за спеціальностями «соціальна філософія та філософія історії» й «діалектика та методологія пізнання», що було обумовлене потребами кількох десятків вищих навчальних закладів півдня України і АР Крим у фахівцях вищої кваліфікації з філософських спеціальностей.

Першим головою вченої ради був професор М. М. Верников; з жовтня 2011 року її очолює доктор філософських наук, професор, відома представниця одеської школи системних досліджень Л. М. Терентьева.

Робота спеціалізованої вченої ради стимулювала й підготовку власних спеціалістів вищого рівня. У 2004 році відкрилася докторантура, в якій почали працювати викладачі факультету та спеціалісти, направлені іншими навчальними закладами: О. А. Довгополова, І. В. Голубович, О. К. Соболевська, І. А. Доннікова, С. П. Шевцов. Наступного року до докторантури факультету вступив перший докторант з ЄС (вперше в ОНУ за 20 років) — громадянка Польщі Є. Муха-Шаєк, яка після проходження необхідних процедур узгодження захищатиметься тут. Докторантура філософського факультету відзначилася стовідсотковою ефективністю: всі її випускники, які є громадянами України, успішно захистили дисертації.

⁵⁴¹ Підготував 5 кандидатів філософських наук, які працюють зараз на кафедрі, нагороджений Почесними знаками МОН «Відмінник освіти України», «Петра Могили», Почесною грамотою Кабінету міністрів України, Почесними відзнаками голови Одеської облдержадміністрації й Одеського міського голови, Почесною грамотою облдержадміністрації. Науковий керівник комплексної факультетської наукової теми та журналу «Вісник ОНУ. Філософія».

⁵⁴² Філософія: базовий підручник для студентів ВНЗ / Суліма Є. М., Кремень В. Г., Міхальченко М. І. та ін.; за ред. Л. В. Губерського. — Харків, 2013.

⁵⁴³ Культурологія: базовий підручник для студентів ВНЗ // кол. авт. за ред. А. Є. Конверського: Оніщенко О. С., Попович М. В., Русін М. Ю. та ін. — Харків, 2013.

⁵⁴⁴ Див. наприклад: Религиоведение: уч. пос. / П. К. Лобазов, А. Г. Баканурский, Э. И. Мартынюк и др. ; под ред. П. К. Лобазова. — Изд. 4-е, перераб. и доп. — Херсон, 2013.

Від перших років існування філософського відділення приділялася велика увага студентському науковому життю. Для створення в студентів відчуття причетності славетним філософським традиціям Одеси в 1995 році було започатковано нагородження найкращих студентів-філософів стипендією імені випускника й приват-доцента ІНУ, вченого зі світовим ім'ям Г. В. Флоровського. За період існування стипендії її отримав 31 студент філософського факультету. А 1998 року була проведена студентська наукова конференція — перші наукові читання пам'яті Флоровського, які стали традиційними та всеукраїнськими.

На базі філософського факультету в 2004–2006 роках проводились перші в історії держави всеукраїнські студентські олімпіади філософів (2 тури). У 2007–2008 та 2012–2015 роках за дорученням МОН факультет проводив всеукраїнські конкурси студентських наукових робіт з філософських наук.

13.1. Кафедра філософії природничих факультетів⁵⁴⁵

Це найстаріша та на даний час найбільша кафедра філософського факультету, яка існує з 1981 року і очолила роботу зі створення філософського відділення й філософського факультету. З 1988 року кафедрою завідує кандидат філософських наук, доцент О. В. Чайковський⁵⁴⁶. Навчальний процес забезпечують 18 викладачів: доктори наук, професори Л. М. Терентьєва, І. В. Голубович (до 2013), О. А. Довгополова, С. П. Шевцов; кандидати наук, доценти О. С. Петриківська, К. М. Ляльчук, Е. І. Мартинюк, В. А. Кравченко, О. В. Ніколенко, І. І. Старовойтова, О. Т. Загребельна, Г. Т. Паламарчук та ін.; кандидати наук, старші викладачі Н. Ю. Кругляк, Ф. А. Тихомирова, К. В. Райхерт, а також старші викладачі С. Г. Воробйов та Н. І. Чекан.

В 1993 році кафедра мала найбільше у світі представництво однієї кафедри на ХІХ Всесвітньому філософському конгресі в Москві (7 викладачів).

В 1996 році кафедра виграла грант Фонду Джона Темплетона за курс «Наука і теологія» (розробник О. В. Ніколенко), виконаний у 1996–1997 році. В 1999 році кафедра отримала від Фонду Джона Темплетона «Грант розвитку» за постійне вдосконалення курсу «Наука і теологія» протягом декількох років. У 2005 році колектив отримав Академічний грант для вишівських кафедр Інституту відкритого суспільства Центральноєвропейського університету, виборовши перемогу у змаганні 12 кафедр України, Росії й Молдови.

Співробітники кафедри є авторами наукових монографій⁵⁴⁷, підручників та навчальних посібників⁵⁴⁸, авторами та упорядниками збірників наукових

⁵⁴⁵ Автор О. В. Чайковський.

⁵⁴⁶ Наукові праці в галузі філософії й методології науки, проблеми методу. Див. наприклад: Tchaikovsky A.V. Method as the means of activity // Наукове пізнання. Методологія та технологія. — Вип. 1–2. — Одеса, 1998. — С. 43–45; його ж: Метод как средство познания бытия / Byt I yego rojesie. — Rzeszow, 2003. — С. 180–189; його ж: Методы анализа и синтеза в предпосылочном знании // Параметрическая общая теория систем и ее применения: сб. трудов, посвященный 80-летию проф. А. И. Уёмова. — Одесса, 2008. — С. 149–157; Чайковский А. В., Терентьєва Л. М. Философский идеал научной концепции: системно-дескрипторный анализ // Вісник ОНУ. — Т. 12. — Вип. 13: Філософія. — С. 41–50; Философия науки: Системный аспект: уч. пос. — Одеса, 2010 (в соавторстве с А. И. Уёмовым, Л. Н. Терентьєвой, Ф. А. Тихомировой); Спогади про професора М. Верникова // ΣΟΦΙΑ: Pismo Filozofow Krajow slowianskich. — 2011. — № 11. — С. 363–367 та ін.

⁵⁴⁷ Довгополова О. А. Другое, чужое, отторгаемое как элементы социального пространства. — Одесса, 2007; Голубович І. В. Біографія: силует на фоні Humanities (методологія аналізу в соціогуманітарному знанні). — Одеса, 2008; Толерантність як соціально-культурний феномен: світоглядно-методологічний аспект / за заг. ред. д-ра філос. наук В. П. Мельника. — Львів, 2012 (Довгополова О. А. Параграфи: Семантика поняття толерантність, с. 9–34, у співавт. з О. Мухую, та Історичний аспект формування поняття «толерантність», с. 34–61); Кравченко В. А. Идеальное и материальное. — Одеса, 2013; Шевцов С. П. Метаморфозы права. — Одеса, 2013.

⁵⁴⁸ Філософія: базовий підручник для студентів ВНЗ... — Харків, 2013; Религиоведение... — Херсон, 2013;

праць⁵⁴⁹ та періодичних наукових видань⁵⁵⁰. В рамках роботи кафедри здійснюються наукові розробки напрямів системних досліджень, релігієзнавства та історії університетських традицій.

Школа системних досліджень, логіки й методології науки А. І. Уйомова⁵⁵¹. Ця школа системних досліджень виникла в 1960-ті роки і відома далеко за межами ОНУ. З того часу на багато наступних десятиліть одеська філософія стала пов'язаною з ім'ям засновника школи — видатного вченого А. І. Уйомова, який завідував кафедрою філософії ОДУ до 1973 року⁵⁵², а потому за сумісництвом — відділом теорії управління й системного аналізу Одеського відділення Інституту економіки АН України (1973–1996). З 1996 по 2012 рік вчений обіймав посаду професора кафедри філософії природничих факультетів ОНУ.

Професор Уйомов створив школу системних досліджень, що базується на використанні параметричної загальної теорії систем. Він відомий як автор чотирьох теорій: теорії категорій (що знайшла відображення в фундаментальній праці «Речі, власності, відношення»), теорії висновків по аналогії, девіантної логіки (мова тернарного опису) та параметричної загальної теорії систем⁵⁵³.

Вчений був дійсним членом Української академії економічної кібернетики, Академії історії та філософії природничих та технічних наук, Міжнародної академії організаційних наук, Міжнародної академії наук промисловості, освіти та мистецтв (Каліфорнія, США), Міжнародної академії філософії, Одеської академії історії та філософії природничих і технічних наук, членом «Одеського Меморіалу» та дійсним членом Всесвітнього клубу одеситів. Він створив та очолив Одеське філософське товариство (1968), яке в 2012 році було назване його ім'ям. Серед його нагород — медаль «Ветеран праці», ювілейна медаль «За доблесний труд», нагрудний знак «За визначні успіхи в труді», Почесний знак Одеської облдержадміністрації, Почесна грамота Верховної Ради України «За заслуги перед українським народом».

Колектив факультету продовжує розвиток параметричної загальної теорії систем. Серед послідовників А. І. Уйомова можна назвати Л. М. Терентьєву, О. В. Чайковського, К. В. Райхерта, Ф. А. Тихомирову, С. О. Галиновського. Продовжувачі його ідей

Шевцов С. П. Лекции по истории философии. — Ч. 1: Античность и средние века. — Одесса, 2009; Философия науки: системный аспект: уч. пос. для преподавателей, аспирантов, магистров философских и нефилософских специальностей / А. И. Уёмов, Л. Н. Терентьева, А. В. Чайковский и др. — Одесса, 2010; Довгополова О. А. Философия средних веков: способ мыслить: уч. пос. для студентов специальности «Философия». — Одесса, 2014.

⁵⁴⁹ Параметрическая общая теория систем и ее применения: сб. трудов, посвященный 80-летию проф. А. И. Уёмова / под ред. А. Ю. Цофнаса. — Одесса. — 2008; Актуальні питання творчої спадщини Г. В. Флоровського. — Одеса, 2009; Curriculum vitae. — Вып. 1: Біографічний метод у гуманітарному знанні / [наук. ред. Довгополова О. А., Голубович І. В.]. — Одеса, 2009; Curriculum Vitae. — Вып. 2: Творчество П. М. Бицилли и феномен гуманитарной традиции Одесского университета. — Одесса, 2010; ЭСХАТОС: Философия истории в предчувствии конца истории / под ред. О. А. Довгополовой, А. А. Каменских. — Одесса, 2011; «Мама городов Израилевых...»: сб. ст. по итогам факультатива по иудаике и израилюведению ОНУ / ред. кол.: О. А. Довгополова, М. Довев, И. В. Голубович и др. — Одесса, 2011; ЭСХАТОС-II: Философия истории в контексте идеи «предела»: сб. ст. / под ред. О. А. Довгополовой, А. А. Каменских. — Одесса, 2012; Иудаика в Одессе: сб. ст. по итогам работы программы по иудаике и израилюведению ОНУ / ред. кол.: И. В. Голубович, О. А. Довгополова, Э. И. Мартынюк и др. — Вып. 2. — Одесса, 2013.

⁵⁵⁰ Вісник ОНУ: Філософія: зб. наук. пр. Центру компаративістських досліджень релігії (видається з 2002).

⁵⁵¹ Автор О. В. Чайковський.

⁵⁵² Див. докладніше: Ч. II, розд. 5 цієї книги: «Історичні науки. Розвиток філософської думки».

⁵⁵³ Див. наприклад: Уёмов А. И. Аналогия в практике научного исследования. — М., 1970; його ж: Логические основы метода моделирования. — М., 1971; його ж: Системный подход и общая теория систем. — М., 1978; його ж: Основы формального аппарата параметрической общей теории систем // Системные исследования: Методологические проблемы. — М., 1984; Авенір Іванович Уйомов: Наукові праці. — Одеса, 1998; Уёмов А. И. Системные аспекты философского знания. — Одесса, 2000; Параметрическая общая теория систем и ее применения: сб. тр., посвящ. 80-летию проф. А. И. Уёмова. — Одесса, 2008.

є серед аспірантів факультету. Учні та послідовники вченого працюють в Одеському національному політехнічному університеті (професор А. Ю. Цофнас, кандидат філософських наук Д. М. Ляшенко), НУ «ОЮА» (професор Л. М. Сумарокова), Одеській національній академії зв'язку (професор Л. Л. Леоненко).

Науково-дослідний та освітній центр імені Г. В. Флоровського⁵⁵⁴. Центр імені Г. В. Флоровського був створений у 2009 році за ініціативою представників кафедри — кандидата філософських наук О. С. Петриківської та доктора філософських наук І. В. Голубович. Центр вивчає традиції Новоросійського університету в сфері класичної гуманітарної освіти. Особлива увага приділяється вивченню, популяризації і розвитку досвіду й результатів досліджень у царині візантиністики, які проводилися в університеті 1865–1920 років.

Центр працює в тісній взаємодії з Науковою бібліотекою ОНУ. В бібліотеці проводяться засідання, які, як правило, супроводжуються тематичною книжковою виставкою з фондів бібліотеки, презентацією інформаційно-освітніх проектів у сфері гуманітаристики. За ініціативою центру бібліотекою були підготовлені такі виставки: «Візантологія в Новоросійському університеті та у фондах НБ ОНУ: історія і сучасність», «Філософія в Новоросійському/Одеському університеті», «Скарби єврейського народу у фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова», «Богослов'я в структурі університетської освіти. Досвід Новоросійського університету (за фондами НБ ОНУ)».

Центр ініціював організацію в ОНУ викладання академічної юдаїки. Партнерами в реалізації нового освітнього напрямку стали Ізраїльський культурний центр Одеси і Центр Чейза (Єврейський університет Єрусалима). З 2011 року ізраїльські вчені прочитали студентам ОНУ курси лекцій з історії євреїв Європи, єврейської філософії і духовної традиції, біблеїстики. Введення програми академічної юдаїки дозволило студентам і аспірантам університету брати участь у міжнародних освітніх та науково-дослідних програмах, мати наукового консультанта за кордоном для роботи.

Важливою частиною діяльності Центру є організація і проведення науково-освітніх семінарів, присвячених інноваційним методам викладання у вищій школі. Було проведено семінари «Діалог культур у гуманітарній освіті: норми, цінності, практики» (2012) та «Діалог у добу секуляризму» (2013) з участю представників як вітчизняної, так і зарубіжної науки.

Під проводом Центру імені Флоровського здійснюється програма вивчення ще одного надзвичайного представника традицій ІНУ — П. М. Біцилли. Цей напрям роботи координує професор кафедри О. А. Довгополова. В 2009 році відбулися читання пам'яті П. М. Біцилли, результати яких опубліковані в збірнику *Curriculum vitae*⁵⁵⁵. 5 жовтня 2013 року в рамках започаткованого співробітництва з болгарськими колегами було проведено круглий стіл «Феномен університету та долі гуманітарних традицій (пам'яті П. М. Біцилли та Г. В. Флоровського)», в якому окрім одеських дослідників брали участь болгарська дослідниця Т. Галчева, онука П. М. Біцилли Н. А. Галь та італійський дослідник російської емігрантської думки М. Талалай.

Окремим напрямом роботи центру є програма досліджень філософії історії «Есхатос», в рамках якої діє семінар з проблем розривів історичного часу. Семінар став спільним проектом філософського та історичного факультетів ОНУ та Пермського національного дослідницького університету (Росія). Співорганізаторами семінару стали О. А. Довгополова та О. О. Каменських (доцент кафедри історії філософії Пермського університету). Було проведено три «раунди» обговорення в Одесі (2010, 2011, 2012) з участю представників більш ніж 20 університетів з 9 країн (Україна, Росія, Болгарія,

⁵⁵⁴ Автори О. А. Довгополова, О. С. Петриківська.

⁵⁵⁵ *Curriculum vitae*. — Вып. 2: Творчество П. М. Бицилли...

Ізраїль, Італія, Молдова, Німеччина, Франція, Узбекистан). За результатами семінарів опубліковано дві різножанрові, але цікаві збірки роздумів учасників.

Центр компаративістських досліджень релігії⁵⁵⁶. Кафедра філософії природничих факультетів стала базою для створення Центру компаративістських досліджень релігії, що працює з першого року існування філософського факультету. Центр плідно працює під керівництвом кандидата філософських наук, доцента Е. І. Мартинюка. Своє головне завдання науковці центру вбачають в дослідженні сучасних тенденцій в релігійному житті світу. Аналіз цих тенденцій дозволив сформулювати загальну концепцію та вжити відповідну термінологію для подальшого виокремлення та визначення конкретних трендів у релігійному розвої сьогодення під назвою «Конвергентні процеси у релігійному житті другої половини ХХ — початку ХХІ століття». Саме це поняття для широкого наукового загалу ми почали вживати ще з середини останнього десятиліття минулого століття.

У 2001 році проект «Філософсько-теологічне дослідження діалогу між наукою і релігією та його вплив на процес демократизації в Україні», підготовлений колективом центру разом з Одеською богословською семінарією, отримав грант Фонду Джона Темплтона від відомого у світі Центру теології та природознавства (CTNS), що сприяє творчій взаємодії між сучасною теологією та науками про природу. Проект було підтримано програмою, яка присвячена створенню нових релігієзнавчих курсів у вищих навчальних закладах.

Виконавці проекту підготували спецкурс «Конвергентні процеси в релігійному житті другої половини ХХ століття», що вже більш 12 років викладається студентам філософського факультету ОНУ, та курс «Формування правової свідомості в православних країнах», який використовується при підготовці філософів та студентів інших спеціальностей університету. Були проведені соціологічні дослідження з проблем співвідношення світської та релігійної освіти в Україні, ставлення до релігії учнів старших класів. Дані експертних опитувань щодо викладання релігійних дисциплін у світських навчальних закладах та світських предметів у духовних школах досліджувались та аналізувались професором П. К. Лобазовим та доцентом О. О. Панковим.

За проектом також були випущені 4 телепрограми «Наша віра» (доцент К. В. Ушакова), які демонструвались на різних каналах регіону. Результати роботи центру публікуються в періодичному науковому виданні «Компаративістські дослідження релігії».

Разом з Одеською науковою національною бібліотекою імені О. М. Горького надруковано науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Література з питань релігії та релігієзнавства за 1992–2001 роки» (упорядник І. В. Бабушкіна, науковий керівник Е. І. Мартинюк).

За період діяльності центру його співробітники захистили дисертації з філософії: М. В. Пальчинська — «Віртуалізація у релігійному житті сучасної України (соціально-філософський аспект)» (2009); О. В. Скалацька — «Детермінанти виникнення релігійного конфлікту в Україні (на прикладі нових релігій): соціально-філософський вимір» (2009); О. Е. Никитченко — «Особливості формування образу новітніх релігій у контексті сучасного розуміння свободи совісті в Україні» (2011); О. В. Гольд — «Американізація як конвергентний процес у релігійному житті сучасності: соціально-філософський аспект» (2012).

Керівника центру Е. І. Мартинюка обрано Почесним співробітником Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАНУ.

⁵⁵⁶ Автор Е. І. Мартинюк.

13.2. Кафедра філософії і основ загальногуманітарного знання⁵⁵⁷

Кафедру з 1990 року очолював кандидат філософських наук, доцент О. Ф. Погорелов. У 2000 році при створенні філософського факультету кафедра увійшла до його складу. Останні роки обов'язки завідувача кафедри виконує кандидат філософських наук, доцент С. Г. Секундант. У складі кафедри — доктори філософських наук, професори І. Я. Матковська та І. В. Голубович; доценти — кандидати філософських наук М. В. Карпенко та О. Ф. Погорелов, кандидат історичних наук Н. П. Бевзюк; старші викладачі Л. В. Можегова (незмінна голова профспілкового бюро факультету) та С. О. Галіновський. Декілька років на кафедрі плідно працював за сумісництвом доктор філософських наук, завідувач кафедри філософії і методології науки ОНПУ професор А. Ю. Цофнас.

Співробітники кафедри є авторами наукових монографій⁵⁵⁸, авторами та упорядниками збірників наукових праць⁵⁵⁹.

В рамках кафедри було створено один з важливих наукових центрів факультету — постійно діючий науковий семінар з виявлення евристичного потенціалу біографічного підходу в гуманітарних дослідженнях, започаткований І. Я. Матковською наприкінці 1990-х років. Засідання відбувалися раз на місяць на базі філософського факультету. Цей семінар представників одеської філософської спільноти став майданчиком для організації серйозних міжнародних конференцій, присвячених як загальним проблемам біографістики, так і дослідженням спадку відомих представників культури в перспективі біографічного бачення. Так, в 2001 році було організовано конференцію «Творчість Ф. М. Достоєвського та сучасний літературний процес», в 2002 році — «Творчість М. В. Гоголя та сучасний літературний процес», в 2005 році — «Сучасні проблеми вивчення теоретичної спадщини М. М. Бахтіна». Крім того, було проведено три конференції під спільною назвою «Біографічний метод в сучасному гуманітарному знанні» (2003, 2004, 2006). Конференції збирали учасників не тільки з України, а й Росії, Польщі, Німеччини, Словаччини.

За результатами роботи семінару були підготовані збірники наукових праць. Матеріали конференції «Сучасні проблеми вивчення теоретичної спадщини М. М. Бахтіна» було опубліковано в окремому 11-му випуску наукового часопису «Докса». Пізніше для публікації матеріалів роботи семінару було створено збірник Curriculum vitae (два випуски⁵⁶⁰ підготовані О. А. Довгополовою та І. В. Голубович).

В роботі біографічного семінару брали активну участь учні І. Я. Матковської Н. В. Веселаго, І. В. Голубович, О. А. Довгополова. Результатом роботи І. В. Голубович в цьому напрямі стала публікація монографії «Биография: силуэт на фоне Humanities (Методология анализа биографии в социогуманитарном знании)»⁵⁶¹ та захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук «Биография как социально-культурное явление (Философский та методологический анализ)» (2009). Нині до навчального плану філософського факультету увійшов її авторський курс «Основи теоретичної біографістики».

Поступово дослідницькі ініціативи учасників біографічного семінару влилися до роботи Центру імені Г. В. Флоровського.

⁵⁵⁷ Автор С. Г. Секундант.

⁵⁵⁸ Чернега Т. М. Рациональное та містичне у філософії Григорія Сковороди. — Одеса, 2007; Секундант С. Г. Критика та метод. Ідея критичного методу в німецькій філософії XVII–XVIII. — К., 2012; його ж: Епистемологія Лейбніца в її нормативно-критических основаниях. — Одесса, 2013.

⁵⁵⁹ «У философии женское лицо...»: сб. науч. ст. — Одесса, 2008.

⁵⁶⁰ Curriculum vitae. — Вип. 1: Біографічний метод у гуманітарному знанні...; Curriculum vitae. — Вип. 2: Творчество П. М. Бицилли...

⁵⁶¹ Голубович И. В. Биография: силуэт на фоне Humanities...

13.3. Кафедра культурології⁵⁶²

Кафедру було створено в 2002 році на базі філософського факультету. З моменту заснування протягом майже 10 років її очолював доктор філософських наук, професор, академік Української академії політичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Інституту філософії, логіки і соціології Львівської філософської спілки Cogito М. М. Верников. Під його безпосереднім керівництвом кафедра активно займалася науковою, навчальною та науково-методичною роботою; спільно з львівськими колегами видавався збірник наукових праць «Філософські пошуки»⁵⁶³.

У 2011 році кафедру очолила відмінник освіти України, доктор мистецтвознавства, професор А. П. Овчиннікова. Під її керівництвом тривала робота за всіма зазначеними напрямками. У 2012/13 навчальному році виконувачем обов'язків завідувача кафедри культурології працювала доцент К. В. Ушакова. Під її керівництвом було проведено ліцензування магістратури за спеціальністю «Культурологія» (2012) та акредитація (2014).

Із вересня 2013 року кафедру очолює кандидат філологічних та доктор філософських наук, доцент О. К. Соболевська. Вона веде активну наукову, методичну та навчальну роботу. Сфера її наукових інтересів стосується проблем теорії та філософії культури, зокрема філософії культури Срібного віку⁵⁶⁴.

На 2013/14 навчальний рік до складу кафедри входили: доктор філософських наук, професор Л. М. Богата, доктор мистецтвознавства, професор А. П. Овчиннікова, доценти — кандидати філософських наук К. В. Ушакова (заступник декана по культурологічному відділенню), О. Ю. Білянська, В. Л. Левченко, І. В. Сумченко, О. П. Чорба, кандидати мистецтвознавства М. В. Русяєва та О. В. Наконечна, кандидат історичних наук В. В. Багацький; старші викладачі — кандидат мистецтвознавства Т. І. Уварова, а також О. І. Лопуга, Г. М. Пасіниченко, Ю. О. Ушакова. Співробітники кафедри є авторами наукових монографій⁵⁶⁵, підручників⁵⁶⁶ та навчальних посібників⁵⁶⁷, авторами та упорядниками збірників наукових праць⁵⁶⁸ та періодичних наукових видань⁵⁶⁹.

⁵⁶² Авторі О. С. Соболевська, І. В. Сумченко, К. В. Ушакова.

⁵⁶³ Філософські пошуки. — Вип. XXVI. — Львів-Одеса, 2007; Вип. XXVIII. — 2008; Вип. XXX. — 2009.

⁵⁶⁴ Соболевская Е. К. Минус-стих, его природа и онтологические основания (К вопросам метафизики стиха) // Русская литература. — СПб., 2001. — № 4. — С. 68–82; її ж: Автор и герой как феномены искусства и действительности // Актуальні проблеми духовності. — Вип. 8. — Кривий Ріг, 2007. — С. 299–216; її ж: «Ты еси» или «Es, ergo sum» (Смерть Р.-М. Рильке в свете творческой установки М. Цветаевой) // Δόξα / Докса. — Вип. 12: Німецька традиція в філософії, гуманітаристиці та культурі. — Одеса, 2008 [2009]. — С. 361–371; її ж: Андрей Тарковский и Серебряный век в перспективе со-временности // Гуманітарний часопис. — Харків, 2011. — № 2. — С. 118–128 та ін.

⁵⁶⁵ Наконечна О. В. Детермінанти створення і втілення сценічного образу в театральному мистецтві. — Одеса, 2006; Муха-Шаек Е. Свободное время и отдых как ценности культуры современной молодежи. — Одесса-Львов, 2007; Уварова Т. І. Монолог як явище культури. — Одеса, 2009; Богата Л. Н. На пути к многомерному мышлению. — Одесса, 2010; Овчиннікова А. П. Цінності культури та цивілізації: вибрані праці. — Одеса, 2010; Соболевська О. К. Искусство — Художник — Жизнь: неизбежность противоречий и пути примирений. — Одесса, 2010; Философия мышления / ред. кол. Л. Н. Богата, И. С. Добронравова, Ф. В. Лазарев; отв. ред. Л. Н. Богата. — Одесса, 2013.

⁵⁶⁶ Культурологія: базовий підручник для студентів ВНЗ... — Харків, 2013.

⁵⁶⁷ Багацький В. В., Кормич Л. І. Культурологія. Історія і теорія світової культури ХХ ст.: вид. 2-ге. — К., 2007; Овчиннікова А. П., Мельничук О. С. Ораторське мистецтво: навч.-метод. пос. — Одеса, 2011; Уварова Т. І. Організація і методика проведення передвиборчих кампаній: навч.-метод. пос. для студ. спеціалізації «Культурологія». — Одеса, 2013.

⁵⁶⁸ Посвящения Марату. Сборник статей памяти Марата Николаевича Верникова / сост.: Л. Н. Богата, С. М. Повторева. — Одесса, 2012; Савченко В. В. Среди образов и смыслов: сб. ст. о современном искусстве. — LAP, 2013.

⁵⁶⁹ Журнал «Філософські пошуки» (в 2005–2011 був спільним виданням філософського факультету ОНУ, Інституту філософії, логіки і соціології Львівської філософської спілки Cogito; за цей час вийшли XIX–XXX

Центр дослідження української культури імені Степана Балея⁵⁷⁰. Кафедра культурології філософського факультету є центром досліджень вітчизняної культурологічної думки, зокрема спадщини відомого українського і польського психолога, педагога, філософа львівсько-варшавської школи С. Балея. Центр дослідження української культури його імені був створений зусиллями першого керівника кафедри М. М. Верникова. В рамках роботи центру у співпраці зі Львівською філософською спілкою 2002 року почалося перше українське академічне видання праць С. Балея у 5 томах⁵⁷¹. Іншим напрямом цієї наукової діяльності кафедри стало проведення у 2005 році Міжнародної наукової конференції «Степан Балея і проблеми становлення сучасної культури виховання. Філософія, культурологія, психологія, педагогіка» до 120-річчя від дня народження вченого. Його філософсько-культурологічна діяльність стала тим простором, в межах якого безпосередньо здійснюється наукова робота і самого М. М. Верникова⁵⁷². Данину своєї вдячності керівникові центру науковці філософського факультету ОНУ висловили в збірці пам'яті М. М. Верникова «Посвящення Марату» (2012).

Методологічний семінар «Філософія багатовимірності»⁵⁷³. З 2010 року на кафедрі культурології розвивається новий напрям науково-освітньої роботи — філософія багатовимірності. Початком відповідних досліджень можна вважати видання монографії Л. М. Богатої «На пути к многомерному мышлению» (2010) та захист докторської дисертації «Уявлення про багатовимірне мислення, його прийоми та процедури» в КДУ імені Т. Г. Шевченка (2011).

З вересня 2012 року на кафедрі культурології з ініціативи та під керівництвом професора Богатої створено постійно діючий методологічний семінар «Філософія багатовимірності», в роботі якого беруть участь студенти, аспіранти, викладачі філософського факультету ОНУ та інших навчальних закладів міста. На семінарі розглядаються питання методології складності, особливості сучасних поглядів на мисленнєві практики, стан розвитку досліджень багатовимірності. Тема філософії багатовимірності розглядається у декількох напрямках, а саме: багатовимірне мислення; філософія складності; особливості постструктуралістської методології; багатовимірність сучасного мистецтва.

В межах семінару відбувається обговорення сучасних методологічних новацій, які стосуються проблематики філософії складності та багатовимірності. Результатом роботи семінару стало видання в 2013 році колективної монографії «Філософія мышлення» під редакцією Л. М. Богатої, І. С. Добронравова, Ф. В. Лазарева⁵⁷⁴.

Науково-культурологічний семінар «Максиміліан Волошин і культура Срібного віку»⁵⁷⁵. Цей семінар почав діяти при кафедрі культурології у травні 2010 року,

---

випуски журналу); «Δόξα/Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології» (видається спільно з філологічним факультетом ОНУ та науковим товариством «Одеська гуманітарна традиція». Вийшло 17 випусків).

⁵⁷⁰ Автори О. С. Соболевська, І. В. Сумченко.

⁵⁷¹ Балея Степан. Зібрання праць: у 5 т. [і 2 кн.] / [О. В. Чайковський (відп. ред. тому); М. М. Верников (наук. пошук. робота, уклад., заг. ред., теор. аналіз праць)]. — Т. 1. — Львів-Одеса, 2002; Т. 2. — Львів, 2009.

⁵⁷² Верников М. М. Проблема особистості в наукових працях Степана Балея // Філософські пошуки. — 1997. — Вип. IV; його ж: Бібліографія праць Степана Балея // Там само; його ж: Спадщина Степана Балея в контексті сучасного суспільного розвитку і його тенденцій // Там само. — 1999. — Вип. IX; його ж: Життя і наукова діяльність академіка Степана Балея // Філософська думка. — 2001. — № 5 та ін.

⁵⁷³ Автор Л. М. Богата.

⁵⁷⁴ Філософія мышлення / ред. кол. Л. Н. Богатая, І. С. Добронравова, Ф. В. Лазарев; отв. ред. Л. Н. Богатая. — Одеса, 2013.

⁵⁷⁵ Автор О. С. Соболевська.

коли студенти культурологічного відділення філософського факультету на чолі з О. К. Соболевською вперше вирішили відзначити день народження М. О. Волошина. Семінар був організований на основі співробітництва Коктебельського еколого-історико-культурного заповідника «Кіммерія М. Волошина», Будинка-музею М. О. Волошина і філософського факультету ОНУ. З того часу по 2013 рік науково-культурологічний семінар проводився щороку в Коктебелі на день народження поета. Діяльність цього заходу здійснювалася у декількох формах, серед яких були семінари з дискусіями та обговоренням доповідей, круглі столи різної тематики, де кожен учасник міг викласти свою точку зору щодо тієї чи іншої проблеми, виступи співробітників Будинку-музею та спеціально запрошених вчених і діячів культури з Росії, України та далекого зарубіжжя.

Р о з д і л 14

Хімічний факультет⁵⁷⁶

Хімічний факультет ОНУ — єдиний на півдні України здійснює підготовку кадрів за напрямом «Хімія» бакалаврів, спеціалістів та магістрів. До складу факультету входять 6 кафедр: неорганічної хімії та хімічної екології, аналітичної хімії, фізичної та колоїдної хімії, загальної хімії та хімії полімерів, органічної хімії, фармацевтичної хімії. На всіх кафедрах за відповідними спеціальностями ДАК активно працюють аспірантура та докторантура.

Навчальний процес на факультеті забезпечує кваліфікований професорсько-викладацький склад у кількості 77 осіб, серед яких 3 академіки НАНУ, 14 докторів та 56 кандидатів наук. Основним завданням колективу факультету в нових історичних умовах є підготовка висококваліфікованих конкурентоздатних фахівців та здобуття нових наукових результатів для розбудови держави. Разом зі збереженням здобутків за попередні роки професорсько-викладацький склад на чолі з деканами — доцентами В. І. Нікітіним (1987–2003) та В. В. Менчуком (з 2004) вирішував питання реорганізації структури факультету та вдосконалення навчального процесу⁵⁷⁷.

В 1993 році вперше в Україні була розпочата підготовка фармацевтів. Навчально-методичною та науковою базою для цього сучасного напряму став хіміко-фармацевтичний навчально-науково-виробничий комплекс та кафедра фармацевтичної хімії, створені наказом Президента НАНУ та міністра освіти. Для студентів спеціальності «Фармацевтична хімія» читаються нові курси: фармацевтична хімія, біохімія, медична хімія, фармакологія, токсикологічна хімія та токсикологія, метаболізм лікарських препаратів та фармакогенетика, нейрохімія з основами нейробіології, косметика та багато інших. В підготовці студентів беруть участь провідні вчені ФХІ імені О. В. Богатського: академіки НАНУ, доктори хімічних наук, професори С. А. Андронаті та Г. Л. Камалов; академік АМНУ, доктор біологічних наук, професор М. Я. Головенко; член-кореспондент НАНУ, доктор хімічних наук, професор М. Г. Лук'яненко; доктори біологічних наук, професори І. А. Кравченко і Т. Л. Карасьова та ін.

З 1997 року на новоствореній кафедрі фармацевтичної хімії захищено 3 докторських (І. А. Кравченко, І. І. Романовська, А. В. Єгорова) та 13 кандидатських дисертацій, видано 8 монографій.

В цей час стрімко збільшується кількість студентів. На факультеті було організовано відділення підготовки іноземців; впродовж 1996–2005 років їхня кількість коливалась від 200 до 550 осіб. Такої кількості студентів-іноземців не було на той час в жодному університеті країни, не кажучи вже про окремі факультети. Штат викладачів виріс до 75 ставок.

З 2004 року було взято курс на технічне переоснащення аудиторій, обладнання лабораторій новими приладами, впровадження сучасних методів навчання. Нині всі кафедри факультету оснащені комп'ютерами та мультимедійною технікою, мають вихід в Інтернет. Повністю переобладнані 2 комп'ютерні класи, створена факультетська система відеотрансляції. Значною мірою це стало можливим завдяки роботі асоціації випускників хімічного факультету. Особливий внесок в оновлення матеріально-технічної бази факультету зробило ТДВ «Інтерхім» на чолі з генеральним директо-

⁵⁷⁶ Автор передмови В. В. Менчук.

⁵⁷⁷ Історія хімічного факультету. 1865–2005 / під ред. В. В. Менчука. — Одеса, 2006.

ром — кандидатом хімічних наук А. С. Редером. Ним була створена магістерська лабораторія ІЧ-спектроскопії та термогравіметрії. За останні 5–7 років в розвиток лабораторної бази факультету вкладено більш ніж 1,2 млн грн спонсорських коштів.

Суттєві зміни сталися на кафедрі фізико-хімії полімерів та колоїдів: вона була реорганізована в кафедру загальної хімії та полімерів (завідувачі: доктор хімічних наук, професор О. І. Присяжнюк; з 1993 — Заслужений діяч науки і техніки України, доктор хімічних наук, професор І. Й. Сейфулліна). Під керівництвом професора Сейфулліної почала діяти наукова школа «Координаційна хімія р-, d-, f-металів з органічними нітроген-, оксиген-, сульфо- та фосфорвміщуючими молекулами» в пріоритетному напрямі розвитку науки в Україні «Нові речовини та матеріали».

З того часу на кафедрі паралельно розвиваються два головні наукові напрями: «Хімічне матеріалознавство в галузі координаційних сполук» та «Хімічне матеріалознавство в галузі високомолекулярних сполук».

На кафедрі захищено 3 докторські (О. І. Присяжнюк, І. Й. Сейфулліна, О. Е. Марцинко) та 12 кандидатських дисертацій. Загалом отримано понад 300 нових однорідно- і гетероядерних комплексних та супрамолекулярних сполук Германію, Кобальту, Нікелю, Купруму та рідкісноземельних елементів. На цій основі одержані нові функціональні матеріали, в тому числі біологічно активні речовини, необхідні для виробництва робочих тіл хемосенсорів, датчиків, газоаналізаторів, скла в оптоелектроніці, а також ефекторів ферментів. Створено новий клас лікарських препаратів з широким спектром фізіологічної дії.

Викладачам кафедри фізико-хімії полімерів належать 2 монографії та 19 патентів України. За серію публікацій в «Журналі неорганічної хімії» група викладачів під керівництвом професора Сейфулліної І. Й. нагороджені премією міжнародного видавництва «Інтерперіодика».

Кафедра неорганічної хімії та хімічної екології певний час (завідувач доцент В. І. Нікітін) продовжує наукову тематику, пов'язану с теоретичними та практичним аспектами розробки ефективних хемосорбентів кислих газів і низькотемпературних каталізаторів знешкодження монооксиду вуглецю, фосфіну і озону. Була завершена багаторічна робота, розпочата професором А. А. Еннаном, зі створення єдиної системи підготовки спеціалістів в галузі охорони навколишнього середовища, відкрита аспірантура за спеціальністю «Охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів» та створена відповідна спеціалізована рада з захисту докторських та кандидатських дисертацій.

В 2001 році під керівництвом завідувача кафедри — доктора хімічних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки Т. Л. Ракитської заснована та продовжує розбудовуватись наукова школа «Екологічний каталіз». Дослідження в галузі екологічного каталізу узагальнені в 5 монографіях та 6 навчальних посібниках з грифом МОН. На кафедрі захищена докторська (Т. В. Кокшарова) та 9 кандидатських дисертацій.

Кафедра органічної хімії (завідувач — доктор хімічних наук, професор І. С. Волошановський) стала складовою частиною академічно-університетського комплексу. Високому рівню навчальної та наукової роботи сприяє функціонування філії кафедри в ФХІ імені О. В. Богатського НАНУ (директор філії — академік Г. Л. Камалов). У підготовці фахівців-органіків беруть участь провідні фахівці інституту, використовується унікальне наукове обладнання.

На кафедрі органічної хімії сформувалися два наукові напрями, пов'язані з дослідженням ненасичених β -дикетонів, порфіринів та металокомплексів (керівник І. С. Волошановський), а також з вивченням хімії аценафтену та аценафтилену (керівник професор В. Х. Анікін). За наведеною тематикою захищено 3 докторські (В. Х. Анікін, І. С. Волошановський, В. Є. Кузьмін) та 13 кандидатських дисертацій.

На кафедрі фізичної та колоїдної хімії активно проводились дослідження в рамках наукової школи «Наукові основи флотаційного очищення технологічних вод» (за-

відувач кафедри та засновник школи — Заслужений діяч науки і техніки України, доктор хімічних наук, професор Л. Д. Скрильов). З 1999 року кафедру та наукову школу очолює доктор хімічних наук, професор В. Ф. Сазонова.

Викладачами кафедри було розроблено та започатковано читання нових загальних та спеціальних курсів, які містять інформацію про сучасний розвиток нанохімії, фізичної та колоїдної хімії: «Основи нанохімії та нанотехнології», «Організація наукових досліджень в галузі фізичної та колоїдної хімії», «Фізико-хімічні основи флотаційного очищення екологічно небезпечних стічних вод», «Фізико-хімія поверхневих явищ», «Структура води та водних розчинів електролітів», «Поверхнево-активні речовини: властивості та використання», «Адсорбенти та адсорбційні процеси», «Фізико-хімічні методи концентрування розчинених речовин», «Колоїдна хімія нафти та нафтопродуктів», «Колоїдно-хімічні основи технології лікарських форм».

Найбільш вагомим досягненням наукової школи стала розробка технічної документації та побудова ряду виробничих ділянок флотаційної очистки стічних вод гальванічних виробництв від іонів нікелю, міді, цинку, хрому та інших важких металів. Згідно з розробками кафедри створені очисні споруди на підприємствах України: ВО «Чернівцілегмаш», Одеські заводи «Епсілон» та радіально-свердлильних верстатів, Чернівецький фурнітурно-механічний завод, Хмельницький НВО «Катіон», Іллічівський СРЗ (СП «Судосервіс»).

Викладачами кафедри захищено 2 докторських (В. Ф. Сазонова, О. О. Стрельцова) та 10 кандидатських дисертацій. Наукові досягнення узагальнені в 2 монографіях, 4 посібниках з грифом МОН, 13 патентах України.

Найбільш вагомими науковими досягненнями кафедри аналітичної хімії (завідувач — кандидат хімічних наук, доцент О. М. Чеботарьов) пов'язані з вивченням хіміко-аналітичних і сорбційних властивостей поліфункціональних сорбентів на основі іонообмінних смол і аморфних кремнеземів стосовно багатозарядних іонів металів. На особливу увагу заслуговують розроблені сорбційно-спектроскопічні методики визначення важких металів в природних водах, елементів-аналогів підгруп Алюмінію і Титану в промислових матеріалах і природних об'єктах.

У науково-дослідницькій роботі кафедри в рамках студентського наукового гуртка активну участь приймають студенти. Так, з 1991 року спільно зі студентами опубліковано близько 100 наукових праць, серед яких понад 10 статей, включаючи одну оглядову. За останні роки студенти кафедри К. В. Рабошвіль, Д. В. Снігур, К. В. Бевзюк ставали стипендіатами Президента України; Д. В. Снігур — лауреат стипендії Фонду В. Пінчука та ВАТ «Інтерхім», К. В. Бевзюк — стипендіат ВАТ «Інтерхім».

З 1991 року на кафедрі захищено 10 кандидатських дисертацій та отримано 19 патентів.

Викладачі факультету дбають не тільки про формування професійного рівня майбутніх фахівців, а й про забезпечення органічного поєднання навчального та виховного процесів. Головну роль у виховній роботі відіграють куратори груп. Так, на кафедрах фізичної та органічної хімії куратори О. М. Пуріч, В. В. Ведута, Н. Ф. Федько крім традиційних форм роботи активно залучають студентів до роботи в Одеському обласному гуманітарному центрі позашкільної освіти та виховання під час підготовки та проведення обласного етапу Всеукраїнського конкурсу захисту науково-дослідницьких робіт учнів — членів Малої академії наук. Куратори кафедри аналітичної хімії залучають студентів до профорієнтаційної та популяризаторської роботи в Українському дитячому центрі «Молода гвардія». Такі форми роботи дозволяють студентам максимально застосовувати свої знання та отримувати педагогічний досвід.

На факультеті активно працює рада студентського самоврядування. Серед її справ — проведення Дня першокурсника, Дня хімічного факультету, новорічні заходи.

14.1. Кафедра фармацевтичної хімії⁵⁷⁸

Наприкінці 1997 року за наказом НАНУ і МОН був створений хіміко-фармацевтичний навчально-науково-виробничий комплекс (ХФ ННВК), цим же наказом у рамках комплексу була відкрита кафедра фармацевтичної хімії ОДУ. До складу ХФ ННВК входить також проблемна науково-дослідна лабораторія № 5 університету, відділи медичної хімії, молекулярної структури, аналітичної хімії та фізико-хімії координаційних сполук, фізико-хімічної фармакології, хімічної термодинаміки і теоретичної хімії, а також ВАТ «Інтерхім», яке було створено ФХІ НАН України і спеціалізується з виробництва та реалізації лікарських препаратів.

До складу кафедри у перші роки існування входили представники старшого покоління: доктори хімічних наук — академік С. А. Андронаті, професори Т. І. Давиденко та С. В. Бельтюкова; доктори біологічних наук — академік М. Я. Головенко, професори В. Г. Зіньковський та Т. Л. Карасьова; кандидати хімічних наук — доценти С. Г. Соболева, І. І. Романовська, І. М. Кириченко, Г. М. Турянська. На початку нового століття на кафедрі виросло покоління викладачів, які захистили дисертації у період існування кафедри: доктори біологічних наук І. А. Кравченко, І. І. Романовська; доктор хімічних наук А. В. Єгорова; кандидати біологічних наук О. І. Александрова, Г. І. Сівко, А. О. Кобернік; кандидат хімічних наук Л. В. Грищук. З 1997 року на кафедрі було захищено 12 дисертаційних робіт аспірантів, колишніх випускників кафедри.

Випускники кафедри, завдяки різноманітності отриманих знань, мають можливість навчатися в аспірантурі та захищати дисертації за різними спеціальностями: органічна хімія, біоорганічна хімія, аналітична хімія, фармакологія, фармацевтична хімія; на здобуття ступенів кандидата та доктора хімічних, біологічних та фармацевтичних наук.

На кафедрі читаються дисципліни, які відображають сучасний розвиток медичної та фармацевтичної хімії. Теоретичні знання, які отримують студенти під час лекційних занять, підтримуються практичними навичками з лабораторних практикумів. Відповідно до сучасних тенденцій розроблені нові курси: Космецевтика, Метаболізм лікарських препаратів та фармакогенетика, Взаємодія лікарських препаратів, Нейрохімія з основами нейробіології, Біофармакологія.

Викладачі кафедри велику увагу приділяють науково-дослідницькій роботі за напрямками: дослідження фізико-хімічних та фармакологічних властивостей нових природних та синтетичних речовин з протизапальними властивостями; синтез та вивчення протизапальної активності низки нових естерів ібупрофену, нових похідних каліксаренів при різних способах введення; дослідження у співпраці з кафедрою загальної хімії та полімерів ОНУ протизапальної активності комплексів SnCl_4 з саліцилоїлгідразонами; отримання та вивчення протизапальних властивостей екстрактів *Capsicum Anuum L.*, *Cetraria islandica*, *Irish moss* та ін.; розробка та вивчення ранозагоювальних препаратів місцевої дії; отримання та дослідження протизапальної дії лікарських форм на основі ропи та пелоїду Куяльницького лиману; синтез, вивчення структури, властивостей і розпізнавання центральними та периферичними рецепторами біологічно активних гетероциклічних сполук; дослідження фізико-хімічних властивостей іммобілізованих білків, ферментів, алергенів у плівкових полімерних матеріалах та їхніх медико-біологічних властивостей як потенційних лікувальних та діагностичних засобів. За останнім напрямком на кафедрі працюють декілька студентських науково-дослідних груп.

Рівень кваліфікації випускників кафедри дозволяє їм працювати науковими співробітниками, викладачами середніх та вищих навчальних закладів, співробітниками аналітичних відділів вітчизняних та міжнародних фармацевтичних корпорацій, судово-медичних експертиз, представниками фірм — виробників лікарських препа-

⁵⁷⁸ Автор С. А. Андронаті.

ратів та виробів медичного призначення, фармацевтами аптечних закладів, менеджерами у медико-фармацевтичній галузі⁵⁷⁹.

За період існування кафедри її колектив опублікував понад 600 наукових робіт, у тому числі 8 монографій.

14.2. Кафедра загальної хімії та полімерів⁵⁸⁰

З 1993 року кафедру очолює Заслужений діяч науки і техніки України І. Й. Сейфулліна, яка є членом Наукової ради НАНУ з проблеми «Неорганічна хімія», спеціалізованої вченої ради з захисту дисертацій в ФХІ імені О. В. Богатського НАНУ, експертної ради ВАКУ з проблеми «Хімія» (2002–2006), Наукової ради МОН за фаховим напрямом «Хімія», експертом від України Європейського проекту TACIS Technical Assistance for the Lower Dniester River Basin Management Planning (2006–2007), науковим редактором журналу «Вісник Одеського національного університету» (серія «Хімія»).

На кафедрі працюють 8 викладачів, в тому числі кандидат хімічних наук, професор Ю. М. Анісімов, доценти — доктор хімічних наук О. Е. Марцинко, кандидати хімічних наук П. О. Іванченко, Л. С. Скороход, Н. В. Шматкова, С. М. Савін; М. В. Хитрич; наукові співробітники — кандидати хімічних наук Г. М. Масановець та О. А. Чебаненко; молодші наукові співробітники Г. В. Яловський та А. В. Пуля, а також завідувачка лабораторії М. Ю. Тарасюк і фахівці I категорії О. С. Бережньова, А. В. Грекова, Н. І. Ровна, Н. С. Снегова.

Протягом 1991–2015 років викладачами кафедри розроблені загальні та спеціальні курси лекцій для студентів хімічного, біологічного, геолого-географічного та філософського факультетів ОКР бакалавр, спеціаліст та магістр. На кафедрі підготовлено і видано 9 навчальних посібників, в тому числі 4 з грифом МОН⁵⁸¹. Практичні та лабораторні заняття кафедри забезпечувались понад 40 методичними розробками.

На кафедрі проводиться підготовка фахівців вищої кваліфікації за спеціальностями «неорганічна хімія» і «хімія високомолекулярних сполук». З 1991 по 2015 роки аспірантуру закінчили: С. В. Зубков (1993), Хасан Тахер Мохаммед (1993), Аль Садик Абдалла Альмосрати (1993), А. Б. Грекова (1995), Н. В. Шматкова (1999), А. В. Колодяжний (2000), І. Л. Дорохтей (2001), С. М. Савін (2002), О. Е. Марцинко (2002), Т. В. Ложичевська (2005), О. Г. Песарогло (2007), Г. М. Масановець (2010), А. В. Грекова (2010), О. А. Чебаненко (2011), Ю. А. Анісімов (2011), Г. В. Яловський (2012), А. В. Пуля (2013), М. І. Громова (2014).

Захищено 3 докторські дисертації — І. Й. Сейфулліна (1991), О. І. Присяжнюк (1991), О. Е. Марцинко (2014) та 12 кандидатських — Л. С. Скороход (1991), Т. П. Баталова (1991), Хасан Тахер Мохаммед (Лівія, 1994), Аль Садик Абдалла Альмосрати (Лівія, 1995), С. В. Зубков (1999), С. М. Савін (2003), Н. В. Шматкова (2004), О. Е. Марцин-

⁵⁷⁹ Кравченко І. А. Трансдермальное введение лекарственных препаратов. — Одесса. — 2000; Кравченко І. А., Андронати С. А., Ларионов В. Б. Физико-химические основы усиления трансдермального введения лекарственных препаратов. — Одесса. — 2002; Кравченко І. А. Способы введения лекарственных препаратов в организм. — Одесса. — 2009; Головенко М. Я., Баула О. П., Борисюк І. Ю. Біофармацевтична класифікаційна система. — К., 2010; С. Декина, І. Романовская, С. Андронати. Белково-полимерные системы как перспективные лекарственные средства. — LAP, 2012; Романовская І., Декина С., Андронати С. Конструирование иммобилизованных белковых веществ. — LAP, 2012; Осейчук О., Романовская І., Севастьянов О. Пероксидазное окисление фенольных соединений. — LAP, 2011; Антонович В. П., Егорова А. В., Александрова Д. И. Флуориметрия в исследовании и контроле качества лекарственных препаратов. Аналитическая химия в создании, стандартизации и контроле качества лекарственных средств / под ред. члена-корр. НАНУ В. П. Георгиевского. — Харьков, 2011. — Т. 1. — С. 203–255.

⁵⁸⁰ Автор І. Й. Сейфулліна.

⁵⁸¹ Анісімов Ю. М. Фізико-хімічні методи дослідження полімерів та композиційних матеріалів. — К., 1993; його ж: Высокомолекулярные соединения и биополимеры. — Одесса, 2000; Сейфулліна І. Й., Кокшарова Т. В. Загальна хімія. — Одеса, 2000; Сейфулліна І. Й., Марцинко О. Е., Глінська Л. Я. та ін. Хімія: пос. для вступників до ВНЗ. — Одеса, 2008.

ко (2005), Т. В. Ложичевська (2008), О. Г. Песарогло (2010), Г. М. Масановець (2011), О. А. Чебаненко (2013).

Наукова діяльність кафедри здійснюється за напрямками: хімічне матеріалознавство на основі координаційних та супрамолекулярних ансамблів сполук кобальту(II, III), нікелю(II), купруму(II), цинку з похідними дитіокарбамінових кислот та тіокарбамоїлсульфенамідами (І. Й. Сейфулліна, Г. М. Масановець, М. В. Хитрич); молекулярно-кристалічний дизайн біологічно активних координаційних сполук германію(IV), стануму(IV) з багатоосновними органічними кислотами-комплексонами, гідроксикарбоновими кислотами (О. Е. Марцинко, О. А. Чебаненко); теоретичні та експериментальні основи керування процесами комплексоутворення GeCl_4 , SnCl_4 , TiCl_4 з заміщеними полідентатними гідразидами та гідразонами (Н. В. Шматкова, Г. В. Яловський); розробка принципів створення нових комплексних сполук кобальту(II), нікелю(II), купруму(II) з різними основами Шиффа (Л. С. Скороход, А. В. Пуля); закономірності комплексоутворення та полімеризації як основа розробки сучасних хімічних матеріалів (І. Й. Сейфулліна, П. О. Іванченко, С. М. Савін, А. В. Грекова); закономірності процесів (ко)-полімеризації, формування наповнених полімерних матеріалів на основі олігомерів (Ю. М. Анісімов).

Викладачі кафедри проводять науково-дослідницьку роботу за темою «Закономірності комплексоутворення та полімеризації як основа для розробки сучасних хімічних матеріалів», яка координується НАНУ. Одночасно в 2009–2011 роках на підставі конкурсної тематики МОН розроблялись 14 держбюджетних тем. В результаті проведених досліджень розроблено концепцію управління процесами спрямованого синтезу великого ряду нових комплексних сполук, яким притаманні унікальні властивості⁵⁸². Встановлені закономірності співполімеризації вінілових мономерів та олігомер-олігомерних систем, ініційованих пероксидами і координаційними сполуками перехідних металів. Розроблено методику прогнозування потужних властивостей армованих скло- та вуглетканинами композиційних матеріалів на основі гібридних полімерних зв'язуючих, яка дозволяє розрахунковим засобом визначати оптимальні склади армованих композитів.

За останні 5 років співробітниками кафедри опубліковано 2 монографії⁵⁸³, а також понад 80 статей в провідних фахових виданнях, тези 93 доповідей на українських та міжнародних конференціях, одержано 8 патентів України.

Співробітники кафедри приймали участь у багатьох міжнародних наукових заходах: міжнародних Чугаєвських конференціях з координаційної хімії, українських конференціях з неорганічної хімії та хімії високомолекулярних сполук, міжнародних конференціях з хімії та фізико-хімії олігомерів, а також Physical Methods in Coordination Chemistry, International Conference on Coordination Chemistry, IUPAC International Symposia on Macromolecules, World Polymer Congress, IUPAC Macro, Polish-Ukrainian Conferences Polymer special applications, International Symposium Molecular Design and Synthesis of Supramolecular Architectures, національних з'їздах фармакологів України, XI Конгресі Світової федерації українських лікарських товариств, Міжнародній конференції «Спектроскопія координаційних сполук», Міжнародному науково-практичному форумі «Наука і бізнес — основа розвитку економіки», науковій конференції «Актуальні питання біології, екології, медицини та фармакології».

⁵⁸² Сейфулліна І. І., Шматкова Н. В., Марцинко Е. Э. Особенности комплексообразования тетрахлорида германия с азот- и кислородсодержащими амполидентатными лигандами // Коорд. химия. — 2004. — Т. 30. — № 3. — С. 228–234; Хитрич Н. В., Власенко В. Г., Сейфулліна І. І. и др. Локальное окружение кобальта(II) в дитіокарбаматных комплексах, их магнитные и спектральные свойства // Журн. общ. химии. — 2014. — Т. 84. — № 3. — С. 500–507.

⁵⁸³ Сейфулліна І. І., Марцинко Е. Э. Гомо- и гетерометаллические комплексонаты германия(IV). — Одесса, 2011; Масановець Г. Н., Сейфулліна І. І., Хитрич Н. В. Координационные соединения кобальта(II), меди(II) и цинка(II) с тиокарбамоилсульфенамидами. — LAP, 2012.

З 1991 по 2015 роки отримано 3 авторських свідоцтва та 16 патентів України на винахід та корисну модель, в тому числі за останні роки: «Нікогерм — біологічно активна гепатепротекторна речовина» (В. В. Годован, В. Й. Кресюн, І. Й. Сейфулліна, 2010); «Молекулярний комплекс тетрахлориду германію з нікотинамідом, який виявляє протигіпоксичну активність з термопротекторними властивостями» (В. Д. Лук'янчук, Н. В. Вітохіна, І. Й. Сейфулліна, О. Е. Марцинко, В. М. Ткаченко, Д. С. Кравець, 2011); «Калій біс(цитрато)германат, що виявляє протиішемічну активність» (В. Д. Лук'янчук, І. О. Житіна, І. Й. Сейфулліна, О. Е. Марцинко, О. Г. Песарогло, 2012); «Спосіб фармакологічної корекції закритої черепно-мозкової травми комплексною сполукою на основі германію і діетилентриамінопентаоцтової кислоти з натрієм» (В. Д. Лук'янчук, О. І. Ніженковський, В. С. Федерова, Д. С. Кравець, І. Й. Сейфулліна, О. Е. Марцинко, О. Г. Песарогло, 2013).

За результативну наукову діяльність отримали нагороди Д. В. Демешко — Соросівський грант аспіранта (1995), О. Е. Марцинко — стипендію Кабінету Міністрів України для молодих вчених (2006–2008), Г. В. Яловський — стипендію Фонду В. Пінчука (2009), Г. М. Масановець — премію за перемогу в конкурсі молодих вчених профкому ОНУ з нагоди Дня науки (2011), Н. В. Шматкова — Грамоту Одеської міської ради (2008). І. Й. Сейфулліна нагороджена Почесними грамотами (Одеської облдержадміністрації (1998), управління освіти і науки Одеської обласної державної адміністрації (2001), Південного наукового центру НАНУ і МОН України та Ради ректорів вишів Одеського регіону (2005), подякою ВАКУ (2006), почесною медаллю РАН імені академіка Л. О. Чугаєва (2007), почесною відзнакою голови Одеської облдержадміністрації (2008), почесним знаком «За наукові досягнення» МОН (2010).

В межах міжнародного співробітництва спільно з кафедрою органічної хімії Регенсбурзького університету (Німеччина) виконувався проект з синтезу та дослідження гуанідинових структур як рецепторів для пептидів та білків (грант YSF-016 INTAS 2001–2002).

Успішному виконанню науково-дослідницької роботи кафедри сприяє плідне співробітництво з філією ФХІ імені Богатського НАНУ (Одеса), Інститутом загальної та неорганічної хімії імені Вернадського НАНУ (Київ), КНУ імені Шевченка, Інститутом монокристалів (Харків), Інститутом елементоорганічних сполук РАН (Москва), Інститутом загальної та неорганічної хімії РАН (Москва), НДІ фізики Ростовського держуніверситету, Кубанським державним університетом (Ростов), а також фахівцями з суміжних галузей науки: фізики (кафедра експериментальної фізики та ПНДЛ-2 ОНУ; Інститут хімічної фізики РАН, Черноголовка), біології (ПНДЛ-5 та кафедра мікробіології ОНУ; Інститут мікробіології та вірусології НАНУ, Київ), медицини (Одеський та Луганський медичні університети, Український науково-дослідний протичумний інститут імені І. І. Мечникова МОЗ України).

14.3. Кафедра неорганічної хімії та хімічної екології⁵⁸⁴

Кафедра створена в результаті об'єднання 1986 року кафедр неорганічної хімії та хімічних методів захисту навколишнього середовища. Кафедру очолювали доктор хімічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України А. А. Еннан (1986–1993) та кандидат хімічних наук, доцент В. І. Нікітін (1993–2001). З 2001 року і дотепер кафедрою керує доктор хімічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії інженерних наук України Т. Л. Ракитська.

На кінець 2004 року⁵⁸⁵ у штаті кафедри налічувалось 11 викладачів (завідувачка Т. Л. Ракитська; кандидати хімічних наук, доценти Г. П. Сохраненко, О. Ю. Бандур-

⁵⁸⁴ Автор Т. Л. Ракитська.

⁵⁸⁵ Історія хімічного факультету. 1865–2005 / під ред. В. В. Менчука. — Одеса, 2006; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова за роки незалежності України...

ко, Т. В. Кокшарова, С. В. Курандо, Л. В. Короева, Ф. В. Макордей, Л. А. Раскола; кандидат технічних наук, доцент М. І. Гавриленко, старший викладач Н. А. Мішаріна, асистент А. С. Труба) та 8 осіб навчально-допоміжного персоналу (завідувач лабораторії Л. М. Діордієнко, інженери Н. О. Буданова, Т. А. Дівакова, О. І. Гушило, І. В. Зуєва, Т. А. Султан, Н. Й. Макаровська, О. С. Ракитський). За останні 10 років кадровий склад кафедри змінювався з різних причин, в тому числі й через загальне скорочення штатів в університеті. На цей час навчальний процес на кафедрі забезпечують 8 викладачів та навчально-допоміжний персонал з 4 співробітників.

Організація навчального процесу на об'єднаній кафедрі ускладнювалась тим, що треба було враховувати два напрями підготовки спеціалістів в галузі неорганічної хімії та хімічної екології. Цим обумовлено широкий спектр загальних та спеціальних дисциплін, які у 1991–2014 роках розроблялися та викладалися на кафедрі.

Висококваліфіковані науковці та педагоги кафедри постійно працюють над удосконаленням навчального процесу та забезпечують читання лекцій із загальнотеоретичних курсів, дисциплін за вибором, спецкурсів для бакалаврів і магістрів; проводять практичні та лабораторні заняття; керують педагогічною, асистентською та переддипломною практиками студентів. За останні 10 років у зв'язку зі зміною кількісного та якісного кадрового складу кафедри оновлювалися загальнотеоретичні дисципліни та розроблялися нові спецкурси в рамках наукової тематики кафедри та на базі конкретних науково-дослідницьких робіт. Кваліфікаційно-професійна характеристика викладачів кафедри стисло наведена далі.

Т. Л. Ракитська — спеціаліст в галузі хімічної кінетики та каталізу; володарка гранту Міжнародної науково-освітньої програми для вчених та викладачів № OSU 0831159 (1998); автор понад 400 наукових та науково-методичних праць, у тому числі 5 монографій, 6 навчальних посібників з грифом МОН України, 280 наукових публікацій, 80 патентів та 35 методичних розробок. Розроблені нею каталізатори використані у респіраторних типу «Снежок». Викладає дисципліни «Загальна хімія», спецкурси «Металокомплексні сполуки в каталітичних редокс-реакціях газоподібних токсичних речовин» (для бакалаврів) та «Екологічний каталіз» (для магістрів).

Т. В. Кокшарова, доктор хімічних наук — спеціаліст в галузі координаційної хімії, автор понад 110 наукових публікацій, навчального посібника з грифом МОН України, занесена в довідники Marquis Who's Who in the World та Who's Who in Science and Engineering (США). Викладає дисципліни «Неорганічна хімія», спецкурси «Фізико-хімічні методи дослідження металокомплексних каталізаторів та сорбентів», «Синтез, будова та реакційна здатність в редокс-реакціях координаційних сполук», «Механізми неорганічних реакцій» (для бакалаврів) та «Вибрані глави неорганічної хімії» (для спеціалістів).

Г. П. Сохраненко, кандидат хімічних наук — спеціаліст в галузі фізико-хімічного аналізу та хімії фторидів; володарка двох грантів Соросівського доцента № APU 073101 (1995) та APU 053096 (1997); автор понад 110 наукових та методичних праць, в тому числі 3 навчальних посібників з неорганічної хімії.

А. С. Труба, кандидат хімічних наук — спеціаліст в галузі металокомплексного каталізу, хімії озону; володарка грантів оргкомітетів Міжнародної школи «Функціоналізовані матеріали» (2002) та 12th Polish-Ukrainian Symposium Theoretical and Experimental Studies of Interfacial Phenomena and their Technological Application (2010); автор понад 65 наукових публікацій та 9 навчально-методичних розробок із загальних та спеціальних курсів.

Т. О. Кіосе, кандидат хімічних наук — спеціаліст в галузі металокомплексного каталізу, хімії монооксиду вуглецю та діоксиду сірки; автор понад 85 наукових публікацій та 7 навчально-методичних праць.

Л. А. Раскола (заступник декана), кандидат хімічних наук — спеціаліст в галузі металокомплексного каталізу, хімії озону; володарка гранту оргкомітету XXXV International

Conference on Coordinational Chemistry (2002); автор понад 45 наукових публікацій та 8 навчально-методичних розробок.

С. В. Курандо — доцент, кандидат хімічних наук — спеціаліст у галузі координаційної хімії; автор понад 25 наукових статей та 6 навчально-методичних праць.

Н. А. Мішаріна — спеціаліст з неорганічної хімії та інформатики; автор понад 10 наукових публікацій та 10 навчально-методичних праць. Проводить практичні заняття із загальнотеоретичного курсу «Інформатика та інформаційні технології» та лабораторні заняття з неорганічної хімії.

Запорукою успіху навчального процесу є його методичне забезпечення. Протягом 1991–2008 років на кафедрі підготовлено і видано 7 навчальних посібників з грифом МОН⁵⁸⁶ та 40 методичних розробок для різних дисциплін⁵⁸⁷.

У період підготовки хімічного факультету до державної акредитації викладачі кафедри і навчально-допоміжний персонал доклали великих зусиль до удосконалення навчального процесу та методичного забезпечення усіх видів діяльності. Були оновлені програми усіх курсів з урахуванням форм навчання, розроблено різного рівня контрольні завдання для поточного, модульного, підсумкового та комплексного оцінювання знань студентів, створена електронна бібліотека монографій, усіх курсів лекцій, практичних та лабораторних робіт, контрольних питань, матеріалів для самостійної роботи студентів. До всіх цих матеріалів студенти мають доступ і можуть працювати як на кафедрі, так і в домашніх умовах. За період акредитації було видано 3 навчально-методичні посібники та 7 методичних розробок.

В роки незалежності України, незважаючи на обмеженість, а точніше — відсутність фінансування, зусилля кафедри були зосереджені на оновленні лабораторних практикумів із загальної та неорганічної хімії, основ хімічної технології. Проведення деяких спецпрактикумів здійснюється з використанням матеріальної бази та під керівництвом науковців ФХІ захисту навколишнього середовища і людини МОН та НАНУ (директор А. А. Еннан). Велику підтримку в оснащенні сучасним обладнанням спецпрактикумів як на рівні кафедри, так і на рівні факультету в цілому надали випускники хімічного факультету А. С. Редер та І. В. Гранатюк.

Неможливо уявити чітке функціонування всіх лабораторних практикумів без кваліфікованого навчально-допоміжного персоналу — завідувача лабораторії І. В. Зуєвої, провідних спеціалістів Н. О. Буданової та Т. А. Султан, спеціаліста Н. Й. Макаровської.

На кафедрі функціонує наукова школа «Металокомплексні сполуки в каталізі», заснована професором Ракитською, за такими напрямками: фундаментальні дослідження в галузі металокомплексного окисно-відновного каталізу; закріплені на носіях різного походження металокомплексні каталізатори для низькотемпературної очистки повітря від PH_3 , CO , O_3 та SO_2 ; синтез, будова та каталітична активність в редокс-процесах комплексів 3d-металів з органічними лігандами; розробка та впровадження каталізаторів для використання в засобах захисту навколишнього середовища та людини. Ці напрями є оригінальними і не дублюють роботу інших наукових установ України. До практичних досягнень школи належить серійний випуск респіраторів з протигазовими каталітичними фільтрами. В результаті впровадження респіраторів мінімізований вплив шкідливих факторів на здоров'я робітників різних підприємств. За участю представників школи ведеться підготовка кадрів вищої кваліфікації, спеціалістів та магістрів, удосконалення навчального процесу.

Одною з відомих представників наукової школи є старший науковий співробітник В. Я. Волкова, кандидат хімічних наук, співавтор 2 монографій, 100 статей, 7 ав-

⁵⁸⁶ Ракитська Т. Л. Загальна хімія. — Одеса, 2000; Ракитська Т. Л., Нікітін В. І. Семінарські заняття з загальної хімії. — Одеса, 2000; Сейфуліна І. Й., Кокшарова Т. В. Загальна хімія: навч. пос. — Одеса, 2000.

⁵⁸⁷ Ракитська Т. Л., Сохраненко Г. П., Кокшарова Т. В. та ін. Загальна хімія. — Ч. I: Практичні заняття з неорганічної хімії: навч.-метод. пос. — Одеса, 2007; Дослідження кінетики хемосорбційно-каталітичних реакцій знешкодження газоподібних токсичних речовин: метод. вказ. до лабораторних занять / Т. Л. Ракитська, А. С. Труба, Т. О. Кюсе та ін. — Одеса, 2013.

торських свідоцтв та патентів, один з розробників каталізатора окиснення монооксиду вуглецю для спорядження установок санітарної очистки повітря.

Сучасні дослідження наукової школи спрямовані на вивчення перспектив застосування природних сорбентів України (цеоліти, бентоніти, каолініти, дисперсні кремнеземи) як хемосорбентів токсичних газів та носіїв металокомплексних каталізаторів.

У 1991–2014 роках виконувалися 10 держбюджетних тем в рамках пріоритетного напрямку розвитку науки і техніки «Раціональне природокористування» МОН України, серед яких найважливіші завершилися розробкою технічної документації на низькотемпературні каталізатори знешкодження газоподібних токсичних речовин. За вказаний період опубліковано 4 монографії, 135 наукових статей у провідних фахових зарубіжних та вітчизняних виданнях, зроблено 110 доповідей на міжнародних та національних конференціях⁵⁸⁸. Оригінальність наукових досліджень в галузі екологічного каталізу підтверджена численними авторськими свідоцтвами та патентами України на корисну модель, а каталізатор окиснення мікроконцентрацій фосфіну, який застосується в респіраторі «Снежок ГП-Е», не має аналогів у світовій практиці.

Підготовка кадрів вищої кваліфікації на кафедрі здійснюється через аспірантуру, де з 1991 по 2014 рік захистили кандидатські дисертації О. А. Москаленко (1991); А. Рамадан (1994); С. В. Курандо (1995); О. Ю. Бандурко (1997); Т. Д. Редько (1997); Л. А. Раскола (2005); Р. Є. Хома (2005); А. С. Труба (2009); Т. О. Кіосе (2011). Значною подією в історії кафедри за роки незалежності України став захист докторської дисертації Т. В. Кокшаровою (2013).

Викладачі кафедри велику увагу приділяють залученню студентів першого курсу до наукових дослідів, що сприяє не тільки якісному виконанню дипломних робіт, а й підбору кандидатур до вступу в аспірантуру. Успішність студентів-науковців підтверджується такими результатами: вони є співавторами 48 публікацій, виступили з науковими доповідями на 30 конференціях. У 2014 році студентка V курсу Х. О. Голубчик здобула диплом I ступеня Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук в галузі «Хімічні науки».

14.4. Кафедра фізичної та колоїдної хімії⁵⁸⁹

У період з 1972 по 1999 рік кафедру очолював Заслужений діяч науки і техніки України, доктор хімічних наук, професор Л. Д. Скрильов — відомий фахівець з фізико-хімії поверхневих явищ, один з розробників теоретичних основ флотаційних методів вилучення істинно- та колоїдно-розчинених речовин, засновник наукової школи «Наукові основи флотаційного очищення техногенних вод».

З 1999 року кафедру очолює доктор хімічних наук, професор В. Ф. Сазонова, фахівець з фізико-хімії поверхневих явищ, флотаційних та адсорбційних методів вилучення з водних середовищ іонів важких металів, екстрагентів, поверхнево-активних речовин; керівник вищезазначеної наукової школи, член редакційної колегії журналу «Вісник ОНУ» (Серія «Хімія»), Відмінник освіти України.

На кафедрі працюють 9 викладачів, в тому числі доктори наук, професори В. Ф. Сазонова та О. О. Стрельцова; кандидати наук, доценти В. В. Менчук, Л. О. Сінько-

⁵⁸⁸ Ракитская Т. Л., Эннан А. А., Волкова В. Я. Низкотемпературная каталитическая очистка воздуха от монооксида углерода. — Одесса, 2005; Ракитская Т. Л., Эннан А. А. Фосфин: Физико-химические свойства и практические аспекты улавливания. — Одесса, 2012; Rakitskaya T.L., Truba A.S., Raskola L.A. et al. // *Rus. J. Gen. Chem.* — 2013. — Vol. 83. — #2. — P. 360–367; Rakitskaya T.L., Kiose T.A., Zryutina A.M. et al. *Solid State Phenomena.* — 2013. — Vol. 200. — P. 299–304; Садиков Г. Г., Анцышкіна А. С., Кокшарова Т. В. и др. Кристаллография. — 2012. — Т. 57. — № 4. — С. 597–609; Хома Р. Е., Шестака А. А., Гавриленко М. И. и др. // *Журнал прикладной химии (ЖПХ).* — 2011. — Т. 84. — Вып. 1. — С. 18–24.

⁵⁸⁹ Автор В. Ф. Сазонова.

ва, О. М. Пуріч, О. В. Перлова, Л. М. Солдаткіна, А. Ф. Тимчук; асистент М. А. Кожемяк, завідувач лабораторії Н. В. Сорокіна та 5 фахівців I категорії — В. П. Вдовіченко, О. Х. Ткаченко, І. В. Бундева, В. В. Півнева, В. В. Назаренко.

Кафедра випускає спеціалістів-хіміків, підготовлених для роботи в НДІ, заводських лабораторіях, на очисних спорудах промислових підприємств, вишах, ліцеях, коледжах. Актуальність підготовки випускників кафедри зросла у зв'язку з необхідністю створення енергозберігаючих технологій, раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища.

Новий етап в історії кафедри розпочався з 1991 року. Перед колективом стояло завдання в нових умовах розвитку держави зберегти традиції і надбання, реформувати та вдосконалити навчальний процес. Кафедрою були визначені наукові пріоритети в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів, значну увагу приділено досконалому вивченню процесів очищення стічних вод та вилучення з них цінних компонентів, поглибленню теоретичних уявлень. За цей період колективом підготовлено і видано 4 навчальні посібники з грифом МОН⁵⁹⁰.

Поява нових загальних курсів та спекурсів, зростання обсягу науково-дослідної продукції (статей, патентів, наукових розробок) актуалізувало проблему організації окремого кафедрального науково-дослідного підрозділу (кандидати хімічних наук, наукові співробітники О. В. Волювач, І. В. Пузирьова, В. М. Єгорцева), який працював протягом 1999–2012 років під керівництвом професора О. О. Стрельцової.

На кафедрі проводиться підготовка кадрів вищої кваліфікації за спеціальностями «колоїдна хімія» та «фізична хімія». З 1991 по 2014 рік аспірантуру закінчили 12 аспірантів. Захищено 2 докторські дисертації (В. Ф. Сазонова, 1995; О. О. Стрельцова, 1997) та 10 кандидатських (Пенья Прието Луїс Едуардо, 1992; О. В. Нілова, 1993; Л. М. Солдаткіна, 1993; О. В. Перлова, 1994; А. Ф. Тимчук, 1999; Г. М. Вовкодав (Колтикова), 2000; Т. В. Небеснова, 2002; О. В. Волювач, 2006; О. О. Хромишева, 2008; А. О. Ширікалова, 2009).

Дослідження наукової школи «Наукові основи флотаційного очищення техногенних вод» належать до пріоритетної галузі хімії та хімічної технології — збереження та сталого розвитку довкілля. Напрями наукової діяльності школи: колоїдно-хімічні закономірності та механізм вилучення з водних середовищ іонів кольорових металів та екстрагентів методами адсорбції, флотації та мікрофлотоекстракції (В. Ф. Сазонова, Л. О. Сінькова, М. А. Кожемяк); розробка фізико-хімічних основ адсорбційних та флотаційних методів очистки стічних вод промислових підприємств від ПАР; будова поверхневих шарів ПАР та властивості нанорозмірних утворень в складних системах (О. О. Стрельцова, А. Гросул); фізико-хімічні основи вилучення з розбавлених розчинів природних радіонуклідів (урану і торію) методами флотації з носієм та флотоекстракції (О. В. Перлова, В. В. Менчук); удосконалення технологічних схем і флотаційних установок, призначених для очистки стічних вод промислових підприємств від шкідливих забруднювачів (О. М. Пуріч); отримання та дослідження властивостей модифікованих адсорбентів на основі природних полімерів (Л. М. Солдаткіна); колоїдно-хімічні властивості ПАР та специфічні взаємодії в їх водних розчинах у присутності поліелектролітів (А. Ф. Тимчук).

Результати дослідження поведінки ПАР в багатокомпонентних системах при виникненні нанорозмірних граничних наноутворень впроваджено в комплексну систему моніторингу поверхневих вод України — джерел централізованого питного во-

⁵⁹⁰ Скрылев Л. Д., Сазонова В. Ф. Коллоидно-химические основы защиты окружающей среды от ионов тяжелых металлов. Ионная флотация. — К., 1992; Стрельцова О. О. Будова речовини. — Одеса, 2001; Солдаткіна Л. М., Пуріч О. М. Фізичні методи дослідження в хімії: навч. пос. — Одеса, 1998; Солдаткіна Л. М. Хімічна термодинаміка в схемах, таблицях, формулах, рисунках: навч.-наочн. пос. до курсу фізичної хімії. — Одеса, 2012.

допостачання (Акт впровадження затверджений директором ДП УкрНДІ медицини транспорту А. І. Гоженком).

У 1991–2014 роках кафедра фізичної та колоїдної хімії за тематикою наукової школи працювала з відомими науковими центрами, зокрема інститутами НАНУ — колоїдної хімії та хімії води імені А. В. Думанського, біоколоїдної хімії імені Ф. Д. Овчаренка, сорбції та проблем ендоекології, фізичної хімії імені Л. В. Пісаржевського, загальної та неорганічної хімії імені В. І. Вернадського, ФХІ імені О. В. Богатського; а також Інститутом фізико-органічної хімії НАН Білорусі (лабораторія синтезу і дослідження властивостей іонообмінних волокон), Російським хіміко-технологічним університетом імені Д. І. Менделєєва, Інститутом хімії АН Республіки Молдова, Інститутом фізики ОНУ імені І. І. Мечникова та ін.

Викладачі кафедри проводять наукові дослідження за держбюджетними темами. Протягом останніх 15 років в рамках тематики наукової школи виконувалися 7 держбюджетних тем, в тому числі на підставі конкурсної тематики МОН України.

Усі важливі наукові досягнення кафедри опубліковані у фахових журналах та опробовані на більш ніж 150 міжнародних і всеукраїнських конференціях, присвячених питанням екології, колоїдної хімії і фізико-хімічної механіки, неорганічної хімії, фізичної хімії, серед яких: V–VIII, X, XI Українсько-польські симпозиуми *Theoretical and Experimental Studies of Interfacial Phenomena and their Technological Applications* (Odessa 2000, 2001, 2004; Lublin 2003; Lvov 2006; Zamosc-Krasnobrod 2007); XV Українська конференція з неорганічної хімії (Київ, 2001); XII, XIII International conference *Surface Forces* (Москва, 2002, 2006); XIV, XV, XIX Міжнародні конференції з хімічної термодинаміки (Санкт-Петербург, 2002; Москва, 2005, 2013); міжнародні симпозиуми «Сучасні проблеми фізичної хімії» (Донецьк, 2002, 2011); II–IV Міжнародні конференції з колоїдної хімії і фізико-хімічної механіки (Мінськ, 2003; Москва, 2008, 2013); XVIII Менделєєвський з'їзд з загальної та прикладної хімії (Москва, 2007); V Всеросійська конференція (з міжнародною участю) «Хімія поверхні і нанотехнологія» (Санкт-Петербург, Хілово, 2012) та ін.

За останні 10 років надруковано 48 статей⁵⁹¹, 115 тез доповідей, 8 наукових розробок, отримано 12 патентів України на винаходи та корисні моделі; науково-дослідні групи студентів опублікували 30 наукових праць (статей та тез доповідей), отримали 2 патенти.

В 2005 році кафедрою спільно з Інститутом біоколоїдної хімії імені Ф. Д. Овчаренка НАНУ при підтримці керівництва ОНУ були проведені Міжнародна конференція-школа «Колоїдні системи. Властивості, матеріали, застосування» та симпозиум «Міцність матеріалів, ефект Ребіндера».

В. Ф. Сазонова нагороджена знаком «Відмінник освіти України» (2010), Почесними грамотами управління народної освіти Одеського облвиконкому (1989), ОНУ (1986, 1998, 2003), облдержадміністрації (2005).

О. О. Стрельцова є членом *American Chemical Society* та включена до інформаційного збірника *Who is who*, одержала медаль та диплом Державної служби інтелектуальної власності за винахідницьку роботу.

Стіпендію Кабінету Міністрів України для молодих учених отримали Л. М. Солдаткіна (1997–1999), А. Ф. Тимчук (2001–2003), М. А. Кожемяк (2010–2012). Грант Соросівського доцента у галузі точних наук (ISSEP) отримала Л. О. Сінькова.

⁵⁹¹ Перлова О. В., Сазонова В. Ф., Перлова Н. А. и др. Кинетика сорбции соединений урана(VI) цирконий-кремнеземными наносорбентами // Журн. физ. химии. — 2014. — Т. 88. — № 6. — С. 1014–1019; Ярошенко Н. А., Сазонова В. Ф., Перлова О. В. и др. Сорбция соединений урана цирконий-кремнеземными наносорбентами // ЖПХ. — 2012. — Т. 85. — № 6. — С. 856–862.

14.5. Кафедра органічної хімії⁵⁹²

До складу кафедри входить філія при ФХІ імені О. В. Богатського НАНУ (відкрита 1986 року). З 1983 року кафедрою керує доктор хімічних наук, професор І. С. Волошановський. До штату кафедри входять викладачі В. Х. Анікін — доктор хімічних наук, професор; В. В. Ведута, О. В. Шевченко, Н. Ф. Федько, К. В. Буренкова — кандидати хімічних наук, доценти; до філії — доктори хімічних наук, професори Г. Л. Камалов (завідувач, академік НАНУ) та В. Є. Кузьмін.

У 2014–2015 роках викладаються загальні та спецкурси «Органічна хімія», «Методологія і організація наукових досліджень», «Елементи сучасних інформаційних технологій у наукових дослідженнях та освіті», «Методи органічного синтезу», «Вступ в органічну хімію», «Теоретичні основи органічного синтезу», «Фізико-хімічні дослідження органічних сполук», «Хімія β-дікарбонільних сполук», «Основні джерела сировини для органічного синтезу», «Гетероциклічні сполуки», «Основні технологічні процеси органічного синтезу», «Стереохімія», «Органічні сполуки для полімеризаційних процесів».

За останні 10 років підготовлено та видано 38 методичних праць (в 2013/14 навчальному році — 7).

З 1991 по 2014 рік аспірантуру закінчили В. В. Сурмак (1991), Т. І. Мовчан (1991), Н. А. Кіценко (1992), В. В. Березовський (1995), Самбурський С. Е. (1995), В. В. Ведута (1996), Є. В. Гапон (1997), В. А. Челомбітько (1997), А. Г. Артеменко (1998), Н. А. Ковдієнко (1998), О. В. Куліков (1999), С. Е. Аліханіді (1999), А. О. Новіков (1999), Д. Г. Купріян (2000), О. В. Шевченко (2000), С. Г. Короєв (2001), О. В. Валавський (2001), Ю. Е. Іванов (2002), А. І. Желтвай (2003), О. П. Мещеряков (2004), Н. Ф. Федько (2005), Т. І. Бербат (2006), А. В. Кіріяк (2006), Д. В. Бондаровер (2007), К. В. Буренкова (2008), Л. Є. Кікоть (2009), К. П. Кушнір (2010), Н. Г. Новосельська (2014), А. С. Счастливцев (2014). Докторські дисертації захистили В. Х. Анікін (1992), І. С. Волошановський (2001), В. Є. Кузьмін (2004), кандидатські — Т. І. Мовчан (1992), Бенуали Джилали (1992), Фадель Мохаммед Абу-бакер (1994), Абдалла Мохамед Саид (1995), В. В. Ведута (2000), С. Е. Аліханіді (2000), А. Г. Артеменко (2000), О. В. Шевченко (2001), Д. Г. Купріян (2004), С. Е. Самбурський (2006), Н. Ф. Федько (2007), Т. І. Бербат (2007), К. В. Буренкова (2009).

На кафедрі виконуються наукові дослідження гетеро-металокомплексів (О. В. Шевченко, К. В. Буренкова; науковий керівник І. С. Волошановський)⁵⁹³ та дослідження напрямків синтезу, хімічних і спектральних властивостей похідних аценафтену, аценафтилену, нафталевого ангідриду та нафталіміду (В. В. Ведута, Н. Ф. Федько; науковий керівник В. Х. Анікін)⁵⁹⁴. У цей період виконувалася також низка важливих держбюджетних наукових проєктів; одним з таких є «Нові рішення у створенні синтетичних аналогів природних біологічно активних речовин на основі координаційних сполук металів» (2012–2015).

На кафедрі розроблені ефективні методики синтезу різноманітних заміщених β-дікетонів і їхніх металокомплексів, у тому числі таких, що мають ненасичені фрагменти. На цій основі отримані гомо- і сополімерні ліганди і металополімери, які містять один або декілька металів. Вперше на основі вініл-β-дікетонатів синтезовані макрoініціатори, які дозволяють одержувати розгалужені та прищеплені полімери. Син-

⁵⁹² Автор І. С. Волошановський.

⁵⁹³ Шевченко О. В., Буренкова Е. В., Волошановский И. С. Новые макроинициаторы с β-дикетонатными фрагментами в привитой полимеризации метилметакрилата // Высокомолекул. соединения. Сер. А. — 2006. — Т. 48. — № 8. — С. 1–6; A.D. Pomogailo, V.F. Rasumov, I.S. Voloshanovsky. Synthesis and structure of vinylporphyrin metal complexes and their copolymerization. Spectral luminescence properties of Zn copolymers in solution // J. of porphyrins and Phthalocyanins. — 2000. — Vol. 4. — № 1. — P. 45–64.

⁵⁹⁴ V.F. Anikin, V.V. Veduta, A. Merz. Stereochemistry of the Addition of Bromine to Acenaphthylene Derivatives: Substituent and Solvent Effects // Monatshefte fur Chemie. — 1999. — Vol. 130. — № 5. — P. 681–690; Федько Н. Ф., Анікін В. Ф., Ведута В. В. Синтез та властивості N-алкілнафталімідів з електронодонорними замісниками в положеннях 4 та 5 // Журн. орган. та фарм. хімії. — 2009. — Т. 7. — Вип. 3 (27). — С. 39–44.

тезовані функціональні полімери можуть бути застосовані у створенні полімерних матеріалів з покращеними термічними та механічними показниками як катализатори хімічних реакцій, бактерицидні полімерні покриття, сенсори тощо.

Вивчені реакції галогенування, гідролізу, ацетолізу, дегідрогалогенування нітро- та галогенпохідних аценафтену та аценафтилену. Запропоновано механізм електрофільного приєднання бромиду до аценафтилену та його похідних, який дозволив пояснити утворення Z-1,2-дибромідів (спільно з Регенсбурзьким університетом). Досліджені реакції амінолізу галогенпохідних нафталіміду та нафталенового ангідриду. В синтетичну практику введені тетраалкіламонійні солі нафталіміду та його похідних.

У 1991–2014 роках опубліковано понад 240 статей у фахових журналах («Журнал прикладної хімії», «Журнал общей химии», «Вопросы химии и химической технологии», «Полімерний журнал», «Журнал органічної та фармацевтичної хімії», «Вісник ОНУ», «Український хімічний журнал» та ін.) та близько 400 тез доповідей на українських та міжнародних конференціях.

На кафедрі працює науковий студентський гурток, у кожному навчальному році публікуються праці студентів у вигляді статей та тез доповідей конференцій різних рівнів.

На кафедрі органічної хімії систематично проходять стажування викладачі Одеської академії харчових технологій та Одеського екологічного університету.

Кафедра підтримує наукові контакти (проведення спільних досліджень із використанням сучасного устаткування партнерів, спільні публікації, наукові стажування тощо) з вітчизняними та закордонними організаціями: Інститутом загальної і неорганічної хімії НАНУ (Київ), Інститутом хімії високомолекулярних сполук НАНУ (Київ), Інститутом монокристалів НАНУ (Харків), КНУ імені Шевченка, Дніпропетровським хіміко-технологічним держуніверситетом; хіміко-фармацевтичним факультетом Регенсбурзького університету (Німеччина), Університетом «Радомська політехніка» (Польща), Інститутом проблем хімічної фізики РАН (Черноголовка), Інститутом хімії РАН (Нижній Новгород), Філіалом інституту каталізу СО РАН (Санкт-Петербург).

14.6. Кафедра аналітичної хімії⁵⁹⁵

Кафедрою керує кандидат хімічних наук, доцент О. М. Чеботарьов (з 1984). У штаті викладачів — кандидати хімічних наук, доценти О. М. Захарія, С. В. Топоров, Н. М. Малахова, Т. М. Щербакова, О. М. Гузенко, Р. Є. Хома, а також доцент О. М. Рахлицька та викладач Г. О. Головка. Навчальний процес забезпечують завідувач лабораторії Л. Т. Осадчий, фахівці I категорії І. І. Трокай та А. Г. Ковальова, старший лаборант В. А. Мамій та лаборант К. В. Рабошвіль.

На цей час викладачами кафедри розроблені загальні та спеціальні курси лекцій для студентів хімічного, біологічного та геолого-географічного факультетів для освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», «спеціаліст» і «магістр». За останні 10 років до вказаних навчальних дисциплін та відповідних лабораторних практикумів підготовлено та видано понад 25 навчально-методичних посібників⁵⁹⁶, вказівок та інструкцій. З 1991 по 2014 рік на кафедрі захистили кандидатські дисертації за 4 спеціальностями: аналітична хімія — С. В. Топоров (1992), М. Ш. Буктіт (1994), Т. М. Ковальчук (2001), О. М. Гузенко (2009), І. С. Єфімова (2010); неорганічна хімія — М. В. Шестакова (2001); охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів — С. В. Качан (1991); екологічна безпека — Н. В. Кулалаєва (2010).

Основні наукові дослідження кафедри спрямовані на раціональне сполучення методів концентрування, розділення і визначення малих кількостей речовин в об'єктах

⁵⁹⁵ Автор О. М. Чеботарьов.

⁵⁹⁶ Захарія О. М., Чеботарьов О. М., Щербакова Т. М. Основи стандартизації та сертифікації. — Одеса, 2014.

різної природи⁵⁹⁷. Важливе місце в науковій роботі кафедри займають пошуки удосконалення і уніфікації методів атомно-абсорбційного визначення важких металів у харчових продуктах, фізіологічних рідинах і субстратах. Протягом останніх 10 років на кафедрі виконувались держбюджетні науково-дослідні роботи. Починаючи з 2006 року, інтенсивно ведеться напрям теоретичного обґрунтування і практичного застосування в аналітичній хімії методу хімічної кольорометрії з використанням кольорометричних функцій для дослідження кислотно-основних рівноваг органічних барвників та процесів комплексоутворення у розчинах. Протягом 10 років (1998–2008) кафедра виконувала госпдоговірні роботи з синтезу метавинної кислоти та модифікації способів її одержання для потреб ряду виноробних підприємств Одеси і області (Г. Ф. Танцюра, О. М. Чеботарьов, Н. С. Снігова).

Одним з науково-методичних напрямів кафедри впродовж останніх 15 років є розробка та впровадження нових технологій вивчення основ хімічного аналізу у спеціалізованих середніх та вищих навчальних закладах. В основу розробки нових активних методів навчання та досліджень в галузі модульних технологій при викладанні загального курсу «Аналітична хімія» покладено системно-структурний підхід до пізнання природних об'єктів, явищ і процесів, які вивчає аналітична хімія. Системно-структурний підхід має на меті навчити студентів структурувати свої знання, підходити до вирішення конкретного завдання не хаотично, а упорядковано (Н. М. Малахова, О. М. Чеботарьов, Т. М. Щербакова, О. М. Гузенко, О. М. Рахлицька).

У науково-дослідницькій роботі кафедри активну участь приймають студенти. Доповіді аспірантів та студентів кафедри неодноразово визнавалися кращими на різного рівня конференціях молодих науковців. Співробітники і студенти кафедри приймають активну участь у організації та проведенні районних, міських, обласних та всеукраїнських учнівських змагань з хімії. Р. Є. Хома — експерт журі Одеської міської олімпіади з хімії, Н. М. Малахова — голова журі III етапу Всеукраїнської олімпіади з хімії та Всеукраїнської інтернет-олімпіади з хімії, Д. В. Снігур — член журі районного та обласного етапів Всеукраїнського конкурсу-захисту учнівських науково-дослідницьких робіт МАН та член предметно-методичних комісій з підготовки завдань III етапу Всеукраїнської олімпіади з хімії та Всеукраїнської інтернет-олімпіади з хімії.

З 1991 року опубліковано понад 400 наукових робіт (статті, тези та матеріали доповідей), отримано 3 патенти України на винахід та 16 — на корисну модель.

З безпосередньою участю кафедри в Одесі за вказаний період проведено 3 міжнародні конференції (Analytical Russia-Germany-Ukraine Symposium, 1999; Black Sea Basin Conference on Analytical Chemistry, 2001; VIII Всеукраїнська конференція з аналітичної хімії, 2008) і 12 національних та регіональних конференцій, тематика яких пов'язана з розвитком сучасної аналітичної хімії, вдосконаленням методів контролю якості та безпеки харчової продукції, продовольчої сировини та об'єктів навколишнього середовища. Кафедра надає наукову та методичну допомогу різним промисловим підприємствам міста та області і користується заслуженим авторитетом і визнанням не тільки в Україні, а й за кордоном. О. М. Чеботарьов та О. М. Захарія є членами Наукової ради НАНУ з проблеми «Аналітична хімія». Останній є членом технічного комітету стандартизації «Аналіз газів, рідких та твердих речовин» (ТК122) Держспоживстан-

⁵⁹⁷ A. Zacharia, S. Gucer, B. Izgi, et al. Direct atomic absorption spectrometry determination of tin, lead, cadmium and zinc in high-purity graphite with flame furnace atomizer // *Talanta*. — 2007. — Vol. 72. — P. 825–830; Чеботарев А. Н., Гузенко Е. М., Щербакова Т. М. Математическое моделирование при разработке индикаторных трубок для определения хрома(VI) в природных водах // *Журн. аналит. химии*. — 2008. — Т. 63. — № 2. — С. 137–142; Чеботарев А. Н., Рахлицкая Е. М. Явления самоорганизации в системе диметилхлорсиланаэросил — диполярный растворитель и их использование при концентрировании и разделении микроколичеств элементов-аналогов из водных сред // *Наносистемы, наноматериалы, нанотехнологии*. — 2011. — Т. 9. — № 1. — С. 241–246; Чеботарев А. Н., Снигур Д. В., Бевзюк Е. В., Ефимова И. С. Анализ тенденций развития метода химической цветометрии (обзор) // *Методы и объекты химического анализа*. — 2014. — Т. 9. — № 1. — с. 4–11.

дарту України та Європейської асоціації з забезпечення єдності хіміко-аналітичних вимірювань Eurachem.

Наукові зв'язки кафедри здійснюються в рамках університетсько-академічного комплексу «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова — Фізико-хімічний інститут імені О. В. Богатського НАН України». Кафедра співпрацює з КНУ імені Т. Г. Шевченка та Донецьким національним університетом. За договором про науково-технічне співробітництво з ІЕЗ імені Є. О. Патона (Київ) одержано один патент України на винахід, з Українським державним морським технічним університетом імені Адмірала Макарова (Миколаїв) — 2 патенти на винахід⁵⁹⁸. Міжнародні наукові зв'язки здійснюються на рівні договору про науково-технічне співробітництво з Bursa Technical University (Туреччина) та Європейської асоціації Eurachem.

Високий рівень викладання, максимальна індивідуалізація навчально-наукової роботи студентів, застосування сучасних методів досліджень при виконанні кваліфікаційних та магістерських робіт забезпечують підготовку конкурентоздатних хіміків-аналітиків.

⁵⁹⁸ Пат. України № 43034 / Михайлюк В. О., Кулалаєва Н. В., Чеботарьов О. М. — Опубл. 16.08.2004. — Бюл. № 8; Пат. України на винахід G01B 15/02: Спосіб контролю якості покриттів / Михайлюк В. О., Кулалаєва Н. В., Чеботарьов О. М. — № 82527. — Опубл. 25.04.2008. — Бюл. № 8.

Р о з д і л 15

Освітні, наукові, культурно-просвітницькі підрозділи університету**15.1. Біотехнологічний науково-навчальний центр⁵⁹⁹**

Біотехнологічний науково-навчальний центр (БННЦ) був створений для виконання завдань Державної цільової науково-технічної і соціальної програми «Наука в університетах» на 2008–2012 роки. Перед колективом фахівців, які до того належали до різних науково-дослідних підрозділів ОНУ, постало завдання в непростих умовах розвитку держави, зберігаючи кращі наукові здобутки, запровадити нові організаційно-структурні форми наукової підготовки висококваліфікованих фахівців та почати виконувати конкурентоспроможні наукові розробки відповідно до потреб сучасного українського суспільства.

БННЦ є структурним науково-навчальним підрозділом університету у складі його науково-дослідної частини. Тут створюються конкурентоспроможні на світовому ринку біотехнології та біоматеріали для аграрного виробництва, медицини, охорони природного середовища відповідно до пріоритетного напрямку розвитку науки і техніки України, а саме: екологічна біотехнологія, біотехнологія захисту рослин і грибів, біотехнологія препаратів медичного призначення; біоінженерія і біосенсори, молекулярна біотехнологія, біоінформатика і математична біологія, проблеми біологічної безпеки.

Співробітники центру здійснюють наукові дослідження та розробки, які забезпечують умови для поглибленої наукової та науково-технічної підготовки фахівців відповідно до головних завдань науки і техніки в ОНУ — підвищення якості підготовки (спеціалістів, магістрів) шляхом залучення обдарованих студентів до виконання наукових досліджень, залучення провідних представників академічної науки до навчального процесу; поглиблення інтеграції науки і освіти шляхом співробітництва вчених університету та академічних інститутів при виконанні спільних фундаментальних та прикладних наукових досліджень, що відповідають сучасному світовому рівню; активізація інноваційної діяльності шляхом впровадження у промислове виробництво результатів спільних новітніх наукових розробок учених університету та академічних інститутів; підвищення рівня підготовки кадрів вищої кваліфікації за рахунок підготовки аспірантів та докторантів за спеціальністю «біотехнологія».

За часи існування БННЦ під керівництвом його директора, доктора біологічних наук, професора Б. М. Галкіна поступово зростає чисельність професорського складу, який поповнює плеяда молодих науковців — випускників біологічного та хімічного факультетів ОНУ, більшість з яких закінчили аспірантуру і захистили дисертації у відповідних спеціалізованих радах. 13 співробітників центру є молодими науковцями. Сьогодні науковий процес забезпечує високопрофесійний професорсько-дослідницький склад центру: 4 професори, 9 докторів наук, 20 кандидатів наук.

У межах центру існує науково-технічна рада, яку очолює професор Галкін. Це суттєво підвищує ефективність загального керівництва, обміну досвідом, а також плідність співпраці дослідників різних напрямів: мікробіології, вірусології та біотехнології (науковий керівник БННЦ професор В. О. Іваниця, завідувач НДЛ морської біології та екологічної біотехнології, кандидат біологічних наук Т. В. Гудзенко, завідувач НДЛ

⁵⁹⁹ Автори Б. М. Галкін, М. Х. Копит.

молекулярної біології і біотехнології кандидат біологічних наук Н. В. Лиманська), імунології та фармакології (керівник науково-тематичної групи імуномодуючих та антимікробних препаратів доктор біологічних наук, професор Т. О. Філіппова), хімії (керівник науково-тематичної групи біонеорганічної хімії доктор хімічних наук, професор І. Й. Сейфуліна), генетики (керівник науково-тематичної групи молекулярної та біохімічної генетики доктор біологічних наук, професор В. М. Тоцький). Секретарем науково-технічної ради є кандидат біологічних наук М. Ю. Русакова.

Паралельно з цим з 2009 по 2014 рік збільшувалась кількість студентів кафедр мікробіології, вірусології та біотехнології; генетики та молекулярної біології; гідробіології та загальної екології біологічного факультету, загальної хімії та полімерів хімічного факультету, які у межах БННЦ успішно виконують кваліфікаційні роботи за найактуальнішими науковими напрямками. Апробація наукових досягнень студентів здійснюється на конференціях та семінарах різних рівнів, в ОНУ та за його межами.

Створення БННЦ відкрило широкі можливості для міжнародної співпраці науковців, які входять до його складу. Наукові зв'язки з університетськими, академічними науковими установами інтенсивно розвиваються та зміцнюються завдяки авторитету і вагомим науковим здобуткам фахівців центру в галузі синтезу та вивчення фізико-хімічних властивостей біологічно активних матеріалів, дослідження біологічної активності природних та синтетичних речовин, а також можливості використання біологічних об'єктів у біотехнологічних процесах.

При проведенні науково-дослідних робіт центр співробітничав з вітчизняними закладами: Українським протичумним НДІ імені І. І. Мечникова, КНУ імені Т. Г. Шевченка, Одеським національним медичним університетом, Українським НДІ реабілітації і курортології, Інженерно-технологічним інститутом «Біотехніка», Інститутом загальної та неорганічної хімії імені В. І. Вернадського, НДІ виноградарства та виноробства імені Таїрова, Інститутом проблем матеріалознавства імені І. М. Францевича, Львівським національним університетом імені І. Франка, Українським НДІ спирту і біотехнології продовольчих продуктів, Харківським держуніверситетом харчування та торгівлі, Київським національним університетом технології та дизайну, Інститутом мікробіології і вірусології імені Д. К. Заболотного, НДІ екологічної медицині, ВАТ «Львівська вугільна компанія», Миколаївським глиноземним заводом, Ладижинською ТЕС.

Дослідження щодо застосування біотехнологічного методу вилучення цінних і важких металів з промислових відходів вугільної промисловості та енергетики здійснюється при підтримці потенційних замовників робіт — промислових підприємств ЦЗФ «Червоноградська», ВАТ «Львівська вугільна компанія», ДТЕК «Ладижинська ТЕС».

У межах міжнародного співробітництва БННЦ підтримує наукові зв'язки з Інститутом сільськогосподарської генетики в Ханой (В'єтнам), Центром наук про Землю, металургію та збагачення (Національний науково-технічний холдинг «Парасат», Казахстан), Університетом Брайтона (Великобританія), Університетом Умео (Швеція), а також лабораторією Інституту сільського господарства в Нанті (Франція).

В процесі співробітництва з казахстанським Центром наук про Землю, металургію та збагачення створено лабораторну установку та проведено випробування біотехнологічних методів вилучення рідкісних і дорогоцінних металів з техногенних відходів від спалювання вугілля та свинцево-цинкового виробництва за допомогою тіонових бактерій. Це може слугувати основою для створення виробництва даних металів, яке практично не налагоджене в Україні. В рамках обміну інформаційними джерелами було передано безкоштовний доступ до електронних версій провідних журналів, у тому числі Hydrometallurgy.

15–19 червня 2013 року в БННЦ в рамках проекту РП7 фонду Марі Кюрі відбувся семінар з біомедичної метаболоміки, діагностики та лікування туберкульозу «TB prognosis-IRSES, a workshop on biomedical metabolomics, TB diagnostics and treatment» з наступних питань: аналіз метаболізму, фактори патогенності мікобактерій, молекулярні методи діагностики, еволюція терапевтичної ефективності протитуберкульозних препаратів, перспективи створення нових протитуберкульозних засобів.

Вперше показано можливість захисту рослин від бактеріального раку та м'якої гнилі з використанням молочнокислих бактерій, що є основою для створення нової стратегії захисту рослин від низки фітопатогенів, поширених як в Україні, так і у Франції. Стратегія біологічного контролю з використанням молочнокислих бактерій є новітньою, не має аналогів у світі і потребує наступних досліджень для виявлення найкращих умов застосування *in vivo* як у лабораторії ОНУ, так і у лабораторії Інституту сільського господарства в Нанті.

Наукові дослідження БННЦ відзначаються різноманітною науковою проблематикою. За період роботи центру було проведено більше 40 спільних міждисциплінарних робіт із залученням таких підрозділів ОНУ, як ПНДЛ-5, ПНДЛ ПЕ, ПНДЛ ФАС.

15.2. Ботанічний сад⁶⁰⁰

Ботанічний сад загальнодержавного значення імені академіка В. І. Липського Одеського національного університету імені І. І. Мечникова в його сучасному стані є базою для підготовки студентів біологічного напрямку вищих навчальних закладів Одеси, Херсона та Миколаєва. Колекційний фонд рослин, що забезпечує навчальний процес і науково-дослідницьку роботу, утримується на території двох дендрологічних парків загальною площею 16 га і в тепличному комплексі площею 2400 м². На території парків організовано кілька навчально-експозиційних ділянок: «Система рослин за Тахтаджяном»; ділянка лікарських та ефіроолійних рослин; ділянка безперервного цвітіння; сад квітів; ділянка гарно квітучих кущів.

Генофонд колекції голонасінних рослин саду налічує 89 видів і 47 форм, які належать до 7 родин і 24 родів. Генофонд покритонасінних рослин представлений 422 видами, 70 формами і 625 сортами. Аборигенні види Північно-західного Причорномор'я в колекції саду представлені 13 видами. Колекція реліктових рослин налічує 18 видів. Рідкісні та зникаючі рослини представлені 42 видами. Колекція лікарських та ефіроолійних рослин представлена 180 видами. Колекція багаторічних трав'янистих рослин налічує понад 200 видів, ґрунтопокровних — 120, цибулинних — 180 сортів, ірисів — 50, півоній — 110 сортів. На експозиційній ділянці «Сад квітів» представлені сорти й форми хвойних рослин і декоративно-квітучих кущів. Колекцію тропічних і субтропічних рослин репрезентують рослини, які належать до 81 родини і 209 родів, загальна кількість видів — понад 400.

Відновлюється колекція орхідних, представлена сортами цимбідіума гібридного, сортами видів каланти одягненої та фаленопсиса приємного. Сукулентів нині налічується 1233 види, форми і різновиди, що належать до 12 родин. Одні лише кактусові у колекції представлені 865 видами, які належать до 94 родів.

Організаційна структура саду постійно розвивається. Сьогодні вона забезпечує виконання науково-дослідницьких робіт за напрямками: інтродукція і акліматизація судинних рослин; дослідження біологічних особливостей ряду рідкісних і зникаючих видів з метою їх реінтродукції у природні резервації; вивчення мікроміцетів і законотвірностей формування їхніх популяцій у ґрунті і філоплані рослин з метою розробки екологічно безпечних технологій захисту квітково-декоративних рослин. Проводяться науково-дослідницькі роботи з еколого-ландшафтного упорядкування урбанізованих територій.

Щороку Одеський ботанічний сад відвідують майже 10 тисяч екскурсантів, серед яких найбільше школярів та молоді.

Завдяки вивченню рослин-інтродуцентів та розробці технології їх вирощування сад передав підприємствам, які займаються озелененням Одеси, велику кількість садивного матеріалу. Рослини, вирощені працівниками Ботанічного саду ОНУ, прикрашають вулиці, сквери та парки рідного міста.

⁶⁰⁰ Автор О. М. Слюсаренко.

15.3. Відділ аспірантури та докторантури⁶⁰¹

Підготовка кадрів вищої кваліфікації — кандидатів і докторів наук є головним стратегічним завданням відділу аспірантури і докторантури ОНУ. Відділ був заснований як науковий підрозділ університету у 1956 році. На той час кількість аспірантів ОНУ становила всього 74 особи, викладачів — 216, з яких 25 професорів та 58 доцентів. Сьогодні у лавах аспірантів ОНУ — понад 450 осіб, докторантів — більше 25. Практично всі викладачі університету успішно пройшли навчання в аспірантурі (загалом більше тисячі) та докторантурі (більше ста). Тільки за роки незалежності України аспірантами та співробітниками ОНУ захищено більш ніж 85 кандидатських та понад 17 докторських дисертацій.

Більше 30 років відділ очолювала старший інспектор О. М. Ларіонова. Основний внесок до зростання кадрового потенціалу ОНУ був зроблений наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття. З 1997 року відділ очолює кандидат фізико-математичних наук, доцент О. П. Федчук, який свого часу закінчив аспірантуру фізичного факультету ОНУ з захистом дисертації у строк навчання та підготував 5 кандидатів наук.

У складі відділу успішно працюють старші інспектори Л. Г. Григор'єва, Н. С. Пангаєва, С. Б. Лукашук та Л. Д. Шевченко. Зусиллями співробітників відділу кількість спеціальностей, відкритих для навчання та внесених до реєстру постійно діючої аспірантури і докторантури університету за рішенням МОН, значно збільшилася і становить 103 найменування для аспірантури і 55 — для докторантури. Цей показник є одним з найвищих навіть серед провідних університетів України і світу, включених до переліку Європейської та Всесвітньої асоціацій університетів.

Кількість захистів кандидатських дисертацій зростає і стабілізувалася на позначці 40–45 на рік, докторських — 6–8 на рік. Переважна більшість аспірантів закінчують навчання в аспірантурі з поданням дисертацій. Ефективній роботі аспірантури сприяє також той факт, в що ОНУ працюють 7 докторських та 3 кандидатські спеціалізовані вчені ради, які спільно забезпечують захист дисертацій з 23 спеціальностей.

Планування підготовки кадрів вищої кваліфікації через аспірантуру і докторантуру відбувається за заявками навчальних підрозділів університету та відповідно до стратегічного плану розвитку ОНУ на поточні п'ятиріччя. Аспірантура і докторантура ОНУ працюють не тільки на підтримання і відновлення науково-педагогічного потенціалу самого університету, а й за заявками від інших провідних вишів Одеси та всього півдня України.

15.4. Відділ міжнародного співробітництва⁶⁰²

В усі роки існування університету міжнародна співпраця сприймалася як невід'ємна частина розвитку вітчизняної освіти й науки, який неможливо уявити без впливу світової наукової думки. Міжнародним науково-освітнянським з'язкам в університеті традиційно приділяється гідне місце, що потребує розвитку організаційно-адміністративних форм координування цієї діяльності.

Інтерес до співробітництва з Україною, і зокрема у галузі вищої освіти, суттєво підвищився у 1990-ті роки — з часів формування незалежної держави. Це наочно демонструє різке зростання двосторонніх зустрічей, виїздів фахівців університету до інших держав для участі в різноманітних наукових заходах, прийом одеськими освітянами іноземних фахівців. Громадянам України стали доступні стипендії міжнародних фондів — імені Фулбрайта та імені Маскі (США), Німецької служби академічних обмінів DAAD та інших джерел.

⁶⁰¹ Автор О. П. Федчук.

⁶⁰² Автор В. С. Гріневич.

Нові форми наукового співробітництва у роки незалежності України стали необхідними відповідно до значно більшої відкритості співпраці як між установами освіти без суворого нагляду та обов'язкового узгодження з керівництвом країни, так і між окремими фахівцями. Для реалізації нових форм співпраці в університеті 1992 року був створений новий структурний підрозділ — Сектор наукового міжнародного співробітництва, який взяв на себе більшу частину організації і координування цієї діяльності. Нині Сектор НМС діє у тісній співпраці з відділом міжнародного співробітництва, якими керує кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник В. С. Гріневич.

Міжнародне співробітництво наукових підрозділів вивело ОНУ на визначні позиції у міжнародній науковій спільноті. Інтенсивні наукові контакти здійснювались завдяки запрошенням до університету закордонних фахівців для виконання спільних науково-дослідницьких робіт, читання лекцій студентам та молодим фахівцям, обговорення питань співробітництва.

Протягом 1992–2014 років ОНУ відвідали науковці з Болгарії, Італії, Нідерландів, Сирії, США, Франції, Німеччини, Австралії, Великобританії, Канади, Польщі, Венесуели, Швейцарії, Бразилії, Греції, Ірландії, Бельгії, Норвегії, Ізраїлю, Хорватії, Єгипту, Фінляндії та інших країн світу.

Співпраця ОНУ з організаціями США розвивалася досить інтенсивно за різними напрямками. У вказаний період з цією метою університет відвідали представники Посольства США в Україні — перший секретар Д. Браун, аташе з культури Д. Стюарт, перший секретар з питань культури, освіти і преси М. Крюгер, Посол США В. Пайфер, аташе з питань культури С. Кліарі, аташе з питань культури Е. Пол. 2008 року представник CRDF М. Пайфер брала участь у проведенні на базі ОНУ Зальцбурзького глобального семінару. 2010 року делегація на чолі з аташе С. Кліарі зустрічалася з тогочасним ректором ОНУ В. А. Сминтиною, викладачами та студентами факультету РГФ, які запросили гостей на моноспектакль за творами Марка Твена з участю К. Ріхтера.

Одним з ефективних напрямів співробітництва став обмін фахівцями в рамках програм імені Маскі, імені Фулбрайта та ін. (США). Представники Фонду імені Фулбрайта щороку відвідують ОНУ з метою презентації своїх програм. За цими програмами 1993 року до Одеси прибули професор англійської літератури Н. Хірманс, професор економіки Е. Хартшорн, які працювали на відповідних факультетах, а також за сприяння університету відвідували середні школи.

Американська сторона направляла в ОНУ фахівців у галузі нових для України дисциплін. Зокрема у 1994–1995 роках університет відвідали викладачі економіки та логістики М. Кетхен і Д. Менахем. Вони співпрацювали з економістами ОНУ, проводили навчальні заняття. У 1996 році на факультеті математики, економіки й механіки ОНУ працювала професор К. Двайр. Внаступні роки в ОНУ приїжджали випускник Гарвардського університету В. Клейман, дослідник творчості І. Бабея Р. Стентон. У жовтні 2009 року Палеонтологічний музей ОНУ проводив спільну науково-дослідницьку роботу з асистентом департаменту антропології Рутгерського університету штату Нью-Джерсі Р. Скотт. В ОНУ проходили стажування стипендіати Фонду імені Фулбрайта — співробітник факультету історії Бірмінгемського південного коледжу Р. Ло (2009), Р. Фішер-Сміт (2012) та професор Род-Айлендського університету з Кінгстона Н. Петро (2012–2013).

Університет створював фахівцям із США необхідні умови для професійної роботи. Для дітей, які приїжджали разом з ними, були організовані курси за програмами коледжів США (математика, фізика). Для інших стажерів програми Фулбрайта проводилося навчання української мови.

Програма академічних обмінів імені Фулбрайта включала також візити одеситів до наукових та освітніх закладів США (професор-географ Ю. Д. Шуйський, професор-політолог І. М. Коваль).

Як зазначалося раніше, починаючи з 1996 року на підставі угоди між ОНУ і Посольством Франції в Україні на кафедрі французької філології працюють французькі стажисти — фахівці з викладання французької мови як іноземної. У 1994 році кафедра отримала дар від прем'єр-міністра Франції: словники, художню літературу, методичні посібники. У квітні 2010 року кафедру відвідав проректор університету Париж-Сорбонна з міжнародного співробітництва з країнами Східної Європи Ф. Конт. На його запрошення в травні того ж року магістр К. А. Жук, нині викладач кафедри, пройшла стажування в Сорбонні.

У 2010 році студенти факультету РГФ, які вивчають французьку мову, зустрічалися з Послом Франції в Україні Ж. Фором; наступного року студенти відділення французької філології зустрілися з директором Центру досліджень франкофонії Північної Америки університету Париж-Сорбонна Б. Емоном, який виступив з лекцією на тему «Франкофонія і франкомовна література Північної Америки» та відповів на запитання студентів.

Освітня Франції зацікавлені у розвитку співпраці з ОНУ, про що свідчать часті візити дипломатичних представників, зокрема аташе Посольства Франції в Україні В. Вільшанж (2012, 2013), Посла Франції в Україні А. Ремі (2013) з метою ознайомлення з університетом та обговорення планів міжвишівського співробітництва.

Розвивається співробітництво університету з освітянами Греції. Посольство Греції в Україні та Грецький культурний центр направляють в університет носіїв новогрецької мови для викладання на факультеті РГФ та в Інституті соціальних наук ОНУ. З 2000 року на РГФ діє Центр новогрецької культури з бібліотекою обсягом 800 томів, з яких 750 одесити отримали в дар від університету імені Арістотеля міста Салоніки.

З 1998 року в рамках проекту TEMPUS-TASIS в ОНУ здійснюється програма «Одеса в Європі, Європа в Одесі» — співпраця з Афіньським національним університетом імені Каподистрії, в рамках якої одеським студентам кафедри міжнародних відносин ІСН ОНУ читали лекції викладач з Афін А. Кондутаке (2000), Генеральні консули Греції в Одесі Й. Даваріс та А. Харазіоглу (2011, 2013), Надзвичайний та Повноважний Посол Греції в Україні В. Пападопулос (2014).

Тісні взаємини пов'язують ОНУ з Ізраїльським культурним центром, відкритим в Одесі 1992 року. Це дало змогу організувати читання спецкурсу з юдаїки для студентів філософського факультету та проводити спільні культурні заходи в університеті. За вказаний період лекції студентам ОНУ читали ізраїльські дипломати та науковці І. Кфір, заступник голови Місії держави Ізраїль Ш. Аріель (2006, 2008).

Студенти ОНУ прийняли участь у виставці 2009 року «Видатні громадяни Ізраїлю — вихідці з Одеси», де перед ними виступила професор Єрусалимського університету О. Рімон з лекцією «Культурологічні аспекти становлення Ізраїлю». Колектив ОНУ бере активну участь в урочистих заходах, присвячених Дням культури Ізраїлю у травні.

Перший секретар Посольства Ізраїлю М. Довев у лютому 2011 року в межах підготовки до співробітництва ОНУ з Ізраїльським культурним центром презентував проєкт «Вивчення юдаїки та ізраїлезнавства», за яким співробітники Центру Чейза при Єврейському університеті Єрусалима С. Гольдін (2011, 2013), У. Гершович (2012), С. Асланов (2013) викладали спецкурс для студентів філософського факультету. Наступний директор центру Ю. Дор читала лекції студентам ОНУ (2012), приймала участь у заходах «Дні Ізраїлю» (2013) та «День пам'яті катастрофи і героїзму» (2014). У серпні 2014 року ОНУ відвідав з ознайомчим візитом новопризначений Перший секретар Посольства Ізраїлю в Україні Б. Ятвецький.

Доброю традицією стала й співпраця ОНУ з установами Болгарії. У 2004 році позачергове засідання вченої ради університету присвоїло звання Почесного професора видатному політику Болгарії К. Премянову. Міністр оборони Республіки Болгарія Свінаров нагородив студенток-відмінниць спеціальності «Болгарська філологія» півниками до Болгарії під час візиту до Одеси 2004 року. У 2007 році відбулося відкрит-

тя пам'ятника Святим Рівноапостольним Кирилу і Мефодію з участю віце-прем'єр-міністра та міністра освіти Болгарії Д. Відчева.

Протягом останніх 20 років в ОНУ працюють болгарські викладачі — носії мови, які забезпечують слухачам високий рівень практичного володіння болгарською мовою, знання специфіки культурного, політичного та економічного життя Болгарії. У вказаний період це були педагоги з Великотирновського університету та Інституту болгарської мови БАН: А. Давидов (1992), Н. Дончева, Л. Стоїчкова (1997), П. Радева (1998, 1999, 2001), В. Русєва (1999, 2002), З. Барболова (1996, 2000/02), Є. Налбантова (2002/06), М. Мижлекова (1997–2001, 2007, 2009/10), Л. Анісова (2000), Л. Мінкова (2010), І. Панчев (2012/13), К. Велчева (2014). Спецкурс «Болгарсько-українські літературні зв'язки» читали Д. В. Петров-Кенанов (2002) та Є. Налбантова (2008).

Щороку у травні ОНУ проводить Дні слов'янської писемності. В урочистих заходах приймають участь визначні дипломати Болгарії: Генеральний консул Болгарії в Одесі С. Горчивкін (2012), віце-президент Республіки Болгарія М. Попова та ін.

Співробітництво ОНУ з італійськими освітянами почалося ще до встановлення в Україні державної незалежності і успішно розвивалося протягом багатьох років. Ефективні двосторонні зв'язки підтримуються з 11 університетами Рима, Генуї, Катаньї, Барі, Касіно, Болоньї, Мессіни, Венеції, Флоренції та ін. В рамках існуючих угод в ОНУ зроблено переклад на українську мову та видано збірку поезії К. Калабро, який згодом був обраний Почесним доктором нашого університету. У 2009 році Почесним професором ОНУ був обраний директор Італійського інституту культури в Україні Н. Баллоні. Логічним розвитком цієї діяльності є відкриття в ОНУ Центру італійської історії та культури імені Гарібальді з необхідною методичною літературою та технічними засобами. Урочисті заходи з нагоди відкриття центру 3 вересня 2007 року відвідали Посол Італії в Україні Ф. Фаббрі, Н. Баллоні, А. Гарібальді-Жалле, віце-мер Генуї П. Пісарелло.

Угода про науково-освітнє співробітництво з вищезазначеним інститутом щодо вивчення італійської мови та культури надала можливість роботи в ОНУ викладачів — носіїв мови: Ч. Геллі, Р. Люккєзі, Н. Конфорті, Ф. Маркото (з 2015). Співробітник Інституту відкритого суспільства А. Полєзе викладала курси «Європейська геополітика» та «Історія, теорія та сучасні проблеми європейської інтеграції» в рамках міжнародного проекту громадянської освіти Civic Education Project (2003–2004).

В ОНУ щороку проходять Тижні італійської мови у світі, які Міністерство закордонних справ Італії організовує під патронатом Президента республіки, регулярно читають лекції та проводять семінари науковці та громадські діячі Італії, у тому числі вищезгадана професор А. Гарібальді, мистецтвознавець А. Бергамо, професори М. Сільвестріні та М. Бернаккі (Університет для іноземців у Перуджі), К. Рігамонті й М. Бордіні (Університет Феррари) та ін. У квітні 2010 року під час урочистих заходів з нагоди Дня Європи в Україні наш університет відвідав Посол Італійської Республіки в Україні П. Доннічі. Дні культури Італії в Одесі, які щороку у липні проводить Центр італійської історії та культури імені Гарібальді, відвідують італійські дипломати та науковці.

Розвивається й співробітництво з вищими навчальними закладами Польщі.

У липні 2005 року маршалок Сейму Польщі В. Цимошевич взяв участь в урочистому засіданні вченої ради ОНУ з приводу надання йому почесного ступеня доктор Honoris Causa ОНУ. Університет неодноразово приймав делегації Лодзького та Варшавського університетів у складі ректорів, професорів, директора Центру східноєвропейських досліджень Я. Малицького з метою встановлення напрямів співробітництва. У 2011 році ОНУ провів XIV нараду українсько-польської комісії експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії за участю Генерального консула Польщі в Одесі Й. Стжельчик. У травні 2012 року ОНУ відвідала делегація освітнього фонду «Перспективи» у складі його президента В. Сівінські, ректора Технічного університету в м. Кельце С. Адамчака та координатора В. Марвіци.

Протягом останніх років в ОНУ працюють польські викладачі А. Ястжебська, С. Динарська — носії мови, які забезпечують високий рівень підготовки студентів

з польської мови й літератури, що сприяє розширенню та зміцненню українсько-польських зв'язків. В культурних заходах ОНУ, наприклад, у святі «Слов'янське різдво», у презентації програми «Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці», «Поляки в Одесі» тощо з 2010 по 2014 рік неодноразово брали участь польські високопосадовці. Важливою подією стало підписання Меморандуму про взаєморозуміння з одним з найстаріших університетів Європи — Ягеллонським університетом в Кракові (2013).

На даний час ОНУ має також договори про співпрацю з декількома університетами КНР. Зокрема у 2007 році з метою встановлення двостороннього співробітництва ОНУ відвідала делегація Тяньцзиньського університету (КНР). Того ж року делегація ОНУ побувала в Технічному університеті імені Цюші в Циндао (КНР), наслідком чого стало підписання у вересні 2008 року договору про співпрацю з цим університетом в ході зворотного візиту китайських освітян в Одесу. Договір передбачає спільну підготовку бакалаврів з ряду спеціальностей і навчання студентів з Китаю в ОНУ.

Наступним кроком розвитку співробітництва з КНР стало відкриття Центру китайської культури та мови Інституту Конфуція в ОНУ 14 грудня 2012 року з участю представників Консульства КНР в Одесі. Інститути Конфуція складають глобальну мережу китайських культурно-освітніх центрів, важливими аспектами діяльності яких є організація курсів китайської мови та культури, проведення тестування з китайської мови, організація стажувань в Китаї, конкурсів тощо. За сприяння Інституту Конфуція та Генерального консульства КНР в Одесі в ОНУ працюють викладачі — носії китайської мови Чинь Цзюнь, Сюе Веймін.

Широка співпраця існує в ОНУ з освітніми закладами Туреччини. В 2004 році в ОНУ відкрито Турецький центр культури при участі Генерального консула Туреччини Яшара Пінара. ОНУ відзначає ряд урочистих свят Турецької Республіки, зокрема День молоді та спорту, Дні культури Туреччини, на які запрошуються представники дипломатичних кругів. З 2000 року за домовленістю з Технічним університетом міста Трабзон започатковано спільне проведення Фестивалю молоді з участю фольклорного ансамблю ОНУ. У 2003 році хор міста Ерміоні побував в Одесі в рамках обміну з хоровою капелю ОНУ.

Міжміністерська комісія з культури Турецької республіки та Генеральне консульство Турції щороку направляють викладачів — носіїв турецької мови на кафедру міжнародних відносин ІСН ОНУ: Мюневер Тенекеджі (1999–2002), Алі Байкан (2002–2004), Назмі Йилдірім (2004–2007), Джемаль Сакал, Ахмет Сінан Демісрой, Юсуф Алтинишик (2004–2005), Озджан Кемаль (2006), Хайреттін Парлакйилдиз, Ніхан Озйилдірін (2007–2010), Сінан Чітчі (2007–2010), Зекерія Карадавут (2007), Алма Чаглаян (2010–2012), Сонер Коркмаз та Дурсун Ахмед Атаджик.

Встановлено співпрацю з рядом університетів ФРН, серед яких чільне місце займають зв'язки з Регенсбурзьким університетом (Баварія). З двосторонньої ініціативи ОНУ та Регенсбурзького університету та з їх активною участю Одеса і Регенсбург стали містами-побратимами 4 листопада 1990 року. Того ж року під керівництвом професорів Е. Веделя та Х. Кнайпа почався обмін студентами-стажистами. Починаючи з 1993 року, Товариство друзів Регенсбурзького університету під керівництвом доктора Й. Фільберта збирано і передало для ОНУ більш ніж 18 тисяч книг. У 1994–1999 роках доктор Фільберт організував в Регенсбурзькому університеті серію семінарів з економіки для студентів-економістів ОНУ, в яких взяли участь 136 студентів і 14 викладачів ОНУ. Він також організував і фінансував приїзд в 1993–2000 роках відомих німецьких економістів для читання лекцій в ОНУ і сам провів серію лекцій з бізнесу та менеджменту.

У 2003 році в Одесі відбулася Міжнародна наукова конференція «Історія німців Причорномор'я та українсько-німецькі зв'язки». В організації конференції взяли участь історичний факультет ОНУ та благодійний фонд «Баварський дім».

З 2000 по 2006 рік під керівництвом професора В. Кошмаля проводилася серія програм «Тандем», за якою близько 15 пар студентів ОНУ і Регенсбурзького універси-

тету (тандемів) проводять по місяцю в Одесі та Регенсбурзі, спільно вивчаючи мову країни-партнера і працюючи над темою з актуальних проблем освіти, культури, громадського життя тощо, яку кожен з них обрав для себе.

Крім співробітництва з вищими навчальними закладами ОНУ різнобічно співпрацює з неурядовими організаціями ФРН, серед яких важливе місце займає німецька академічна служба обмінів ДААД і її програми навчання для студентів та дослідницькі програми для молодих вчених і спеціалістів.

Керівники регіонального офісу ДААД в Україні неодноразово відвідували ОНУ і завжди давали високу оцінку рівню співпраці. ДААД регулярно направляє в ОНУ викладачів німецької мови, що є винятково важливим для підготовки фахівців з німецької філології. В різні роки в ОНУ працювали Р. Шлік, Т. Грісхамер, Е. Бредере, З. Клеє (нині керівник офісу ДААД в Києві), А. Гейтнер, М. Ландшутер, Р. Міхаель; нині на кафедрі німецької філології в університеті працюють Л. Людвиг та Р. Улен. Співпраця з ДААД розвивається і має хороші перспективи.

Надзвичайно плідною є співпраця з Нижньодунайським університетом міста Галац (Румунія). 2012 року була досягнута домовленість про початок з вересня того ж року читання лекцій в ОНУ на безоплатній основі для студентів спеціальності «історія». На зустрічі з румунськими освітянами з факультету історії, філософії і теології Нижньодунайського університету в Одесі були обговорені перспективи співпраці студентів у наукових дослідженнях з історії і культури населення Нижнього Подунав'я. Була також досягнута домовленість про доцільність розробки у найближчій перспективі спільного для обох факультетів спецкурсу з історії Нижнього Подунав'я.

Для активізації двосторонніх контактів було вирішено розробити проект створення в Одесі та Галаці відповідно українського й румунського центрів з метою поглиблення наукової і культурно-освітньої діяльності. У науковій бібліотеці ОНУ того ж року відбулася презентація виданого історичним музеєм Галаца альбому «Нижньодунайський рушник» (професор В. Кушнір) та виставки румунських рушників із фондів історичного музею Галаца. Слідом за тим делегація представників національних меншин Румунії та департаменту з питань міжетнічних відносин відвідала історичний факультет та Управління міжнародного співробітництва ОНУ. Під час зустрічі були обговорені результати співпраці історичного факультету з румунськими вишами та громадськими організаціями, зокрема Союзом українців Румунії, плани етнологічних досліджень історичного факультету ОНУ, вивчення традиційної культури етнічних груп на теренах Одещини. Також була обговорена можлива участь комісії Ради національних меншин Румунії у сприянні вивченню й популяризації традиційної культури етнічних груп Нижнього Подунав'я. В свою чергу факультет отримав запрошення сформувати делегацію студентів із представників етнічних груп Одещини і відвідати університети Румунії, в яких проводяться активні етнологічні дослідження.

Спільні наукові дослідження пов'язують ОНУ з вишами Австрії. Так, у 2001–2003 роках співробітники палеонтологічного музею Віденського університету та науковці з Комісії четвертинних наук Австрійської АН на чолі з професором Р. Гернотом проводили наукові дослідження у палеонтологічному музеї ОНУ, який містить найбагатшу регіональну колекцію викопних останків, зібраних на півдні Східноєвропейської платформи (Україна та Молдова), та унікальні колекції викопної фауни і флори, яких немає в багатьох інших музеях світу.

У травні 2008 року відбувся візит ректора Віденського університету професора Г. Вінклера для участі в заходах, пов'язаних з обговоренням результатів впровадження Болонської системи. У тому ж році ОНУ та Зальцбурзький глобальний семінар (Австрія) на чолі з президентом О. Робінсон організували та провели в нашому університеті семінар «Запровадження інновацій і розвиток підприємництва в Одесі: обговорення, проблеми, рішення». Наступного року ОНУ відвідали віце-міністр освіти Ав-

стрії В. Штельцмюллер та заступник керівника департаменту шкільної освіти за кордоном А. Лукассер з презентацією освітнього проекту «Австрійська школа» в Україні.

Професори Віденського університету Р. Файстаубер, Т. Вельке та інші приймали участь у конференціях ОНУ в 2012–2013 роках; 2013 року професор Х. Шлус читав лекції для студентів ІСН ОНУ на тему: «Система освіти Австрії і громадська думка».

2007 року почалося співробітництво з вишами Литви, коли проректори Клайпедського університету В. Лауренас та Р. Дідзіокас відвідали ОНУ для обговорення Робочої програми спільної діяльності. Наступного року група студентів та співробітників Клайпедського університету прибула до ОНУ для виконання спільного проекту «Дослідження та охорона морського середовища», а ще рік потому група з 17 литовських студентів та 4 викладачів проходили в ОНУ ознайомчу практику.

Науковці Астрономічної обсерваторії ОНУ у 2009–2010 роках проводили спільні дослідження за литовсько-українським проектом зі спеціалістами Інституту теоретичної фізики та астрономії Вільнюського університету А. Кучінскас, А. Іванаускасом, В. Добровольскісом.

2013 року Посол з особливих доручень Міністерства закордонних справ Литви В. Наудужас прочитав в ОНУ лекцію, присвячену головуванню Литви у Раді ЄС. Того ж року науковці Вільнюського університету та Каунаського університету імені В. Магнуса приймали участь в 6-му форумі молодих дослідників єврейства Росії і Східної Європи та у конференції «Соціальні і політичні трансформації в кризовому суспільстві», яку проводив ІСН ОНУ.

Не менш важливою складовою міжнародного співробітництва є співпраця вишів СНД. Зокрема 1998 року група науковців з Інституту географії АН Молдови провела спільно з ОНУ міжнародний польовий симпозіум на кафедрі інженерної геології.

У 2004 році група з 18 студентів Санкт-Петербурзького університету та 3 викладачів проходила практику на кафедрі фізичної географії і природокористування ГГФ ОНУ. 2007 року ОНУ відвідала делегація Придністровського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка (Молдова) на чолі з ректором С. І. Берілом для обговорення планів співробітництва. 2010 року представники Вищої антропологічної школи міста Кишинів (Молдова), Санкт-Петербурзького та Пермського держуніверситетів (Росія) приймали участь у науковому семінарі «Есхатос: філософія історії у контексті ідеї межі».

2011 року співробітники Зоологічного інституту РАН, Всеросійського НДІ рибного господарства, Інституту біології внутрішніх вод імені І. Д. Папаніна приймали участь у IV Міжнародній конференції «Сучасні проблеми теоретичної і практичної іхтіології». На конференцію «Другі наукові читання, присвячені пам'яті Ю. О. Карпенка» були запрошені Консул Російської Федерації в Одесі Ю. Ю. Діденко, співробітники вишів Сиктивкара, Москви, Архангельська. У 25-й Міжнародній науковій конференції «Дисперсні системи», яку проводила ПНДЛ ФАС, взяли участь фахівці Могильовського держуніверситету продовольства. У II Міжнародній конференції «Сучасні ресурсозберігаючі технології. Проблеми і перспективи» в ОНУ (2012) брали участь спеціалісти з Казахського національного технічного університету імені К. І. Сатпаєва (Алмати), Інституту хімічних проблем Азербайджанської НАН (Баку).

Під час презентації програми «Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці», проведення II міжнародної конференції «Сучасні ресурсозберігаючі технології. Проблеми і перспективи», «Сенсорна електроніка та мікросистемні технології», «Русистика та сучасність», «Пам'ять і пам'ятникова культура у демократичному суспільстві», «Соціальні і політичні трансформації в кризовому суспільстві», філософських читань пам'яті Г. Фроловського ОНУ відвідали більше 100 науковців з вишів Росії, Білорусі, Молдови, Казахстану.

Надзвичайний і Повноважний Посол Туркменістану Н. А. Аманмурадов двічі відвідував наш університет та проводив лекції для співробітників і студентів (2011, 2013).

Співпраця ОНУ з закордонними фахівцям є складовою частиною виконання держбюджетних, госпрозрахункових та інших науково-дослідницьких робіт.

15.5. Галузева науково-дослідна лабораторія морської геології та геохімії⁶⁰³

Лабораторія ГНДЛ-3 працює з 1979 року. Ініціатором створення лабораторії та її першим керівником був доцент, кандидат геолого-мінералогічних наук Г. Г. Ткаченко. З 2013 року лабораторію очолювала доктор геолого-мінералогічних наук, професор В. В. Янко; з 2014 — кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент І. М. Сучков. Лабораторія заснована для подальшого розвитку і підвищення ефективності геолого-геохімічних досліджень на континентальному шельфі й у Світовому океані, а також з метою поліпшення підготовки фахівців з геології морів та океанів.

Головні наукові напрями діяльності пов'язані з розробкою геолого-геохімічних методів дослідження для прогнозування і пошуку корисних копалин, геологічної зйомки морського дна; дослідження впливу геологічних процесів на геохімічні параметри донних відкладень та формування екологічного стану Північно-Західного шельфу Чорного моря.

У 1983–1993 роках досліджувались питання рудогенези Світового океану: відкриті та досліджені промислові поля залізо-марганцевих конкрецій у Індійському океані; проведено вивчення сульфідного гідротермального рудоутворення в Індійському та Атлантичному океанах та Червоному морі; відібрано технологічну пробу у промисловому полі залізо-марганцевих конкрецій в Індійському океані для збагачення та напівпромислової плавки металу; складені та підготовлені до друку карти корисних копалин Атлантичного та Індійського океанів. Зазначені морські дослідження надають Україні право на реалізацію економічних інтересів щодо освоєння важливих корисних копалин у міжнародних водах Атлантичного та Індійського океанів.

З початку 1990-х років у наукових дослідженнях кафедри і лабораторії почала переважати морська еколого-геологічна тематика. Проводилося еколого-геологічне забезпечення нафтогазопошукових робіт на шельфі Чорного моря. Розроблено новий метод простежування різних видів забруднення по форамініферах і остракодах, випробуваний вперше у Східному Середземномор'ї, а потім і в Чорному морі (начальники рейсів — О. П. Чередниченко, Б. С. Слюсар). Авторами і провідними керівниками досліджень у різні часи були Г. Г. Ткаченко, І. П. Зелінський, В. В. Янко, Л. В. Іщенко, Є. П. Ларченков, В. П. Рєзнік, О. П. Кравчук, С. А. Копилов, О. Є. Фесюнов, С. А. Верещака, В. В. Нікулін, О. П. Чередниченко, І. О. Сучков, Л. П. Пономарьова, А. А. Свертилов, В. Л. Базелян, М. С. Мишнаєвський, Г. Ю. Коломейченко та ін.

У середині 1990-х років розгорнулося вивчення закономірностей шельфового розсипування в Чорному та Азовському морях: була виявлена Азово-Чорноморська золото-розсипна провінція, досліджувалися закономірності накопичення тонкого золота на шельфі (В. П. Рєзнік, І. О. Мудров, І. О. Сучков, Н. О. Федорончук).

У 1993–2014 роках досліджувались донні відкладення шельфу Чорного моря у зв'язку з екологічним станом, нафтогазоносністю, та пошуками родовищ золота: складено першу еколого-геологічну ландшафтну карту північно-західного шельфу Чорного моря і дослідження закономірностей взаємодії донних відкладів і водної товщі на екологічний стан морського регіону; розроблено комплекс експрес-методів визначення компонентного складу нафт для оперативного контролю забруднення середовища при екологічних дослідженнях, відкрито Азово-Чорноморську золоторудну провінцію; розроблено технологію вилучення тонкого золота з морських мулів, досліджені закономірності розповсюдження тонкого золота в Азово-Чорноморській золоторудній провінції; розроблені критерії прогнозування та контролю геологічної ситуації і техногенного навантаження узбережно-морських геосистем Чорного моря; досліджені вуглеводневі гази як показники забруднення середовища та інтенсивності біоактивних зон; досліджені прояви глибинної геологічної будови Землі в структурі гео-

⁶⁰³ Автор І. М. Сучков.

хімічних параметрів донних відкладень Чорного моря у зв'язку з нафтогазоносністю шельфу; розроблена методика ідентифікації нафтопродуктів аварійних скидів з морських суден.

З 2004 року співробітники ГНДЛ-3 приймали активну участь у виконанні державної програми «Розвиток інфраструктури та впровадження господарської діяльності на острові Зміїній та континентальному шельфі» та діяльності науково-дослідної станції ОНУ «Острів Зміїний». Досліджувались геологічна будова острова та літолого-геохімічні характеристики морських донних відкладів.

Результати досліджень лабораторії опубліковані в сотнях статей в наукових виданнях, викладені в наукових звітах, монографіях. Накопичені фактичні дані представляють собою ґрунтовну базу для подальших фундаментальних досліджень і вирішення прикладних завдань. У 1998 році була видана «Металогенічна карта Світового океану» (1:1 10 000 000), укладачем та одним з редакторів якої був Г. Г. Ткаченко. В ній при узагальненні величезного матеріалу щодо рудоносності океанічного дна гідно представлені й досягнення геологів ОНУ⁶⁰⁴.

Співробітники лабораторії приймали участь у виконанні міжнародних програм INCO-Copernicus — Oil and herbicide pollution in the Black Sea: detection and biological impact, 1997–2000; EU-TACIS — «Придунайські озера: стале збереження і відновлення природного стану і екосистем», 2000–2003; EU-TACIS — «Технічна допомога в плануванні менеджменту басейну Нижнього Дністра», 2006–2007; EU-FP6 «Чорноморська наукова мережа», 2005–2008; EU-FP7 — Up-grade Black Sea scientific network, 2009–2011; EU-FP7 PERSEUS — «Політикоорієнтовані морські екологічні дослідження в південноєвропейських морях» (Policy-oriented marine Environmental Research in the Southern European Seas), 2012–2015, внаслідок чого стали співавторами 7 монографій.

15.6. Іллічівський навчальний центр⁶⁰⁵

В 1999 році в Іллічівську був організований навчально-науковий центр ОНУ на підставі рішення МОН України та наказу ректора університету з урахуванням клопотання та науково-економічного обґрунтування необхідності створення вищого навчального закладу в місті-супутнику Одеси. Ініціаторами створення закладу були ректор ОНУ професор В. А. Сминтина та голова Іллічівської міської ради В. Я. Хмельнюк. Першим директором центру був професор С. І. Покутній.

В 2006 році заклад було реорганізовано в Іллічівський інститут ОНУ, який був віднесений до вищих навчальних закладів IV рівня акредитації, з підготовкою фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра та спеціаліста. Як структурний підрозділ університету інститут надавав вищу освіту та кваліфікацію з комп'ютерної інженерії, прикладної математики та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності, проводив наукову, науково-методичну та науково-виробничу діяльність з відповідним рівнем кадрового та матеріально-технічного забезпечення.

Згідно з наказом ректора про закріплення спеціальностей у структурі інституту відкрито 3 кафедри: економіки та менеджменту, комп'ютерної математики, суспільних та гуманітарних наук. Для вирішення основних питань діяльності інституту створена вчена рада. У розпорядженні інституту знаходиться один навчальний корпус, який відповідає сучасним вимогам і забезпечує необхідні умови для здійснення навчального процесу.

Загальна чисельність професорсько-викладацького складу становить 31 особу, з них на постійній основі працюють 23; докторів наук, професорів — 3 (з них у штаті — 2); доцентів, кандидатів наук — 14 (з них у штаті — 10).

⁶⁰⁴ Металлогеническая карта Мирового океана: объяснительная записка / ред. С. И. Андреев. — ВНИИОкеангеология, СО ИНТЕРОКЕАНМЕТАЛЛ, 1998.

⁶⁰⁵ Автор Г. С. Драган.

Протягом останніх 15 років в інституті працювали професори С. І. Покутній, В. І. Захарченко, Г. С. Драган, Є. Д. Крушкін, М. Т. Примачов; доценти Н. В. Кузнецова, Т. П. Шестопап, Н. П. Гедікова, Ю. О. Николаєв, О. О. Дронова, Н. М. Примачова, Н. М. Корсікова, М. М. Костючек, Р. Г. Кіртока, Б. Л. Огарков, Л. І. Горбунова, О. М. Костючек; викладачі О. Г. Гайкович, Г. А. Ступаєнко, С. О. Власова, В. М. Ульяницький, Л. С. Павлова, Д. В. Сподарець, К. В. Колесников. Бухгалтерію очолювала Л. В. Стефаненко, навчальною роботою займалися методисти О. Г. Гайкович, П. Г. Вербицька.

З 2008 року ІІ ОНУ очолює професор Г. С. Драган. Проводиться організаційна робота з акредитації спеціальностей та напрямів підготовки студентів денної форми навчання. Керівництво університету та інституту здійснює активну кадрову політику, спрямовану на підготовку власних кадрів через аспірантуру. Так, у 2004–2012 роках штатними викладачами інституту було захищено 7 дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук (5), кандидата фізико-математичних наук (1) та доктора політичних наук (1).

Професори та викладачі опублікували більше 10 наукових монографій та навчальних посібників. Викладання професійно-орієнтованих дисциплін здійснюють фахівці, що мають не лише відповідну базову освіту, а й значний практичний досвід роботи. Викладачі інституту широко використовують сучасні технології: проведення ділових ігор, інтерактивні методи навчання, тестування, а також лінгафонний кабінет, відеотехніку, Інтернет тощо.

При інституті функціонує Центр суперкомп'ютерних обчислень та вільного програмного забезпечення. Напрямок діяльності — проведення комп'ютерного моделювання фізичних явищ з використанням української грид-інфраструктури. В рамках наукової діяльності ІІ ОНУ проведені науково-технічні роботи за Державною цільовою науково-технічною програмою впровадження і застосування грид-технологій на 2009–2013 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2009 року. В інституті встановлено та підключено до української грид-інфраструктури науково-навчальний кластер, налаштовано програмно-обчислювальний комплекс для моделювання процесу формування упорядкованих структур в димовій плазмі.

Проведено модернізацію електричної мережі, перерозподілено та оптимізовано локальну мережу з урахуванням виявлених у ході використання комплексу недоліків. Для підвищення надійності методу створення віртуальної мережі для окремого проєкту за допомогою VLAN було введено в експлуатацію OpenStack Neutron — комплекс програмного забезпечення для створення віртуальних мереж на основі OpenVSwitch та GRE-тунелів. Хмарну частину інфраструктури переведено на останні версії програмного забезпечення OpenStack. Роботи виконано без зовнішнього фінансування, за рахунок власних ресурсів.

Проводяться дослідження згідно з програмою прикладної наукової роботи за рахунок держбюджету — «Створення та впровадження в грид-інфраструктуру України програмного комплексу для моделювання кінетики гетерогенної плазми» (науковий керівник Г. С. Драган).

На базі Іллічівського інституту ОНУ за планами МОН та НАН України проводяться: міжнародна конференція з фізики запорошеної плазми та плазми продуктів згорання *Dusty plasmas in applications*; міжнародна конференція веб-розробників *WebCamp 2013*; міжнародна конференція розробників та користувачів вільного та відкритого програмного забезпечення *FOSS Sea 2013*. У 2008 році на базі інституту проведено студентський економічний форум «Світова фінансова криза та її вплив на банківську систему та економіку України».

Інститут має власну бібліотеку, яка налічує понад 33 тисячі примірників. ОНУ надає студентам інституту можливість користуватися науковою бібліотекою, навчальною, навчально-методичною та науковою літературою, обладнанням, устаткуванням та іншими засобами на умовах, визначених Правилами внутрішнього розпорядку університету.

Студенти та викладачі приймають участь в громадському житті Іллічівська.

У 2013 році інститут було реорганізовано в Іллічівський навчальний центр ОНУ на виконання наказу МОН України. Завдяки підтримці керівництва університету в особі ректора професора І. М. Коваля педагогічний та адміністративно-господарський склад працівників збережено і підготовка студентів на денній та заочній формі навчання продовжується.

15.7. Інститут горіння та нетрадиційних технологій⁶⁰⁶

Інститут створено в структурі університету 14 квітня 1994 року на виконання наказу МОН та Міністерства машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії України з метою вирішення міжгалузевих проблем науки, техніки і народного господарства, що стосуються енергетики, нових наукомістких технологій та екології, фундаментальних проблем фізики горіння, забезпечення підготовки фахівців з фізики горіння.

Історія інституту нерозривно пов'язана з історією кафедри загальної фізики. Починаючи з 1960-х років дослідження на кафедрі випаровування та горіння капель рідкого палива призвели до створення нового напрямку в науковій роботі кафедри — фізики горіння дисперсних систем. У 1986 році в університеті була створена лабораторна структура науково-дослідної частини (НДЧ). Серед інших була відкрита Науково-дослідна лабораторія фізики горіння і молекулярних процесів (НДЛ-2) зі штатом близько 40 наукових співробітників. Очолив лабораторію кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник Я. І. Вовчук. Успіхи вчених-фізиків ОДУ спричинили відкриття наступного року при фізичному факультеті ради з захисту докторських дисертацій, у тому числі з хімічної фізики та фізики горіння й вибуху.

У 1992 році зусиллями учених кафедри вперше в Україні при Академії інженерних наук була створена Наукова рада з горіння й вибуху на чолі з академіком АІНУ, професором А. Н. Золотком та ученим секретарем — завідувачем НДЛ-2 Я. І. Вовчуком. Членами й головами секцій ради стали вчені університету — професори В. Г. Шевчук, М. М. Чесноков, С. К. Асланов. Одним з наслідків діяльності Наукової ради з питань горіння АІН України і міжнародного визнання досягнень вчених, які працюють в ІГНТ ОНУ, стало створення в 1998 році в рамках Міжнародного інституту горіння (Combustion Institute, USA) Національної секції України; головою секції з самого початку її діяльності був професор А. Н. Золотко, а ІГНТ ОНУ є базовою науковою організацією її секретаріату.

Перспективна тематика, великий обсяг робіт, висококваліфікований колектив викладачів і вчених дозволили в 1994 році створити при університеті Інститут горіння і нетрадиційних технологій. Директором ІГНТ ОНУ з дня його заснування став керівник наукової школи «Фізика горіння дисперсних систем» А. Н. Золотко, заступником директора з питань наукової роботи — Я. І. Вовчук. Взаємозв'язок робіт кафедри та інституту дозволив не тільки активізувати дослідження, а й підсилити і вдосконалити навчальну базу для підготовки висококваліфікованих фахівців з фізики горіння.

За роки існування кафедри загальної фізики та НДЛ-2 були сформульовані основні наукові напрями ІГНТ ОНУ: фізико-хімічні основи процесів горіння, математичне моделювання та експериментальне дослідження горіння різноманітних палив; фізичні основи пожежо- та вибухобезпеки, екологічних проблем горіння, утилізації відходів методами горіння; наукові й прикладні проблеми отримання енергії при горінні натуральних і штучних твердих та рідких палив, органічних азидів, емульсій тощо; наукові і технологічні проблеми використання горіння як нетрадиційного способу отримання цільових продуктів — високотемпературний синтез (СВС), газодисперсний синтез (ГДС) наноксидів, халькогенідів, нітридів металів для нових типів кераміки, термо-

⁶⁰⁶ Автор М. І. Полетаєв.

та корозійностійких покриттів, полірувальних паст, магнітних рідин, люмінофорів та мастильних матеріалів; фізика структуроутворення конденсованої фази при горінні, розробка методів регулювання властивостей цільових продуктів горіння для потреб порошкової металургії, аерокосмічної техніки, поліграфії.

ІГНТ ОНУ складається з трьох науково-дослідних відділів. Відділ загальної і теоретичної макрокінетики (керівник — В. Г. Шевчук) включає НДЛ макрокінетики і НДЛ екологічних проблем горіння. Відділ енергетичного горіння (керівник — Я. І. Вовчук) включає НДЛ горіння натуральних палив і НДЛ перспективних палив. Відділ технологічного горіння (керівник — М. І. Полетаєв) включає НДЛ самопоширюваного високо-температурного синтезу (СВС) і НДЛ газодисперсного синтезу.

За роки існування ІГНТ ОНУ в його складі працювали 6 докторів наук, понад 15 кандидатів наук, багато наукових співробітників, інженерів та лаборантів. На даний час в інституті працюють доктори фізико-математичних наук — доцент М. І. Полетаєв та професор В. Г. Шевчук; кандидати фізико-математичних наук — старший науковий співробітник Я. І. Вовчук, доценти В. В. Головка, О. К. Копійка, Д. Д. Поліщук, В. І. Сидоров, Ю. О. Дорошенко, В. В. Опятюк; науковий співробітник А. Д. Земляний, старший викладач Д. С. Дараков, молодші наукові співробітники О. С. Рогульська та О. Є. Сидоров, інженери М. Є. Хлебнікова та К. Ю. Ханчич, технік П. К. Буланін.

З 1991 по 2015 рік аспірантуру закінчили: І. В. Шарф (1992), Ю. М. Костишин, І. С. Альтман (1993), О. К. Копійка, О. В. Коробко (1995), В. В. Опятюк, Ю. В. Плеський (1996), В. М. Корнілов, Ю. Н. Берков (1997), Т. А. Яровий (1998), І. О. Флорко (1999), І. М. Яковець, Л. В. Каляєва (2000), В. Л. Захарченко, А. А. Назаренко (2001), Б. М. Гниря, С. Ю. Іванов (2002), О. Ю. Дайчман (2003), О. В. Ситник, О. Є. Сидоров (2007), Е. П. Ільченко (2008), Ю. А. Дорошенко (2010), О. С. Рогульська (2012), Д. С. Дараков, М. В. Демірова (2011), В. С. Муніца (2014), А. С. Опарін (2014), П. В. Павлюк (2014).

За два десятиліття докторські дисертації захистили О. В. Флорко «Оптичні та електричні аспекти процесів горіння дисперсних систем» (1994); С. В. Козицький «Фізичні властивості та структура сульфідів і селенідів цинку, отриманих методом самопоширюваного синтезу» (1995); М. І. Полетаєв «Пилові полум'я металів: отримання, властивості, застосування» (2013); кандидатські — Л. В. Бойчук «Дослідження процесів розповсюдження полум'я в двокомпонентних газозависах», М. І. Полетаєв «Дослідження структури ламінарного дифузійного двофазного факела», Ю. Л. Шошин «Ламінарне полум'я у газозависах: швидкість та структура» (1993), Ю. М. Костишин «Режими розповсюдження полум'я у газозависах», О. К. Копійка «Горіння *n*-азидоетанолу» (2000), І. О. Флорко «Роль випромінювання у процесах горіння газодисперсних систем» (2004), В. В. Опятюк «Особливості випаровування та горіння краплин водопаливних емульсій важких вуглеводнів» (2010), Ю. О. Дорошенко «Утворення нанодисперсної конденсованої фази у ламінарних пилових полум'ях частинок металів» (2011).

Зараз навчаються за спеціальністю «Хімічна фізика, фізика горіння» і проводять дослідницьку роботу в ІГНТ ОНУ аспіранти М. Є. Хлебнікова, Ю. О. Олифіренко, К. Ю. Ханчич, В. В. Давітіані; подали до спеціалізованої вченої ради кандидатські дисертації О. Є. Сидоров та Д. С. Дараков.

У 1991–2014 роках науковцями інституту було опубліковано 466 праць у вітчизняних та закордонних наукових виданнях. В ці роки інститут як один з організаторів брав участь у проведенні міжнародних конференцій з фізики аеродисперсних систем (1992–2014, проводиться один раз в два роки), Всеукраїнській конференції з проблем горіння (1993), Українській конференції з проблем горіння, балістики та динаміки зіткнень (1996), Міжнародній школі-семінарі «Горіння дисперсних систем» (2001).

За 1991–2014 роки співробітники ІГНТ ОНУ зробили близько 200 доповідей на наукових форумах, у тому числі на міжнародних (Білорусь, Голландія, Гонконг, Канада, Німеччина, Південна Корея, Польща, Португалія, Росія, США, Фінляндія, Чехія, Японія) і всеукраїнських (Дніпропетровськ, Київ, Львів, Одеса, Сімферополь, Харків, Шостка) симпозиумах, конгресах, конференціях і семінарах.

Розробки інституту — зразки нових матеріалів, що отримані методами горіння: люмінофори ZnS і ZnSe, твердий мастильний матеріал MoS₂-Zn, який не має світових аналогів за своїми мастильними якостями, а також нанооксиди різних металів, представлені на постійно діючих виставках Одеського науково-технічного центру та Державного комітету України з енергозбереження.

Досягнення вчених ІГНТ ОНУ у складі експозиції ОНУ були представлені також на виставці, присвяченій конгресу українців в Одесі, та регіональній виставці, присвяченій 205-й річниці Одеси (1999), міжнародній виставці «Освіта-2000» (Київ); міжнародній виставці-симпозіумі «Електроніка і енергетика» (Одеса, 2001), виставці Одеської області «Наука — виробництву» (2004), міжнародних виставках у Китаї, Франції та Індії (2002–2004). Інформація про діяльність інституту була докладно представлена в книзі «Київський літопис. XXI століття. Визначні імена та підприємства України» (2002) та в телефільмі Одеської студії (2004).

ІГНТ ОНУ налагодив і підтримує тісні ділові й наукові контакти і взаємодію з Інститутом технічної теплофізики, Інститутом проблем матеріалознавства, Інститутом газу, Інститутом енерговугільних технологій, Інститутом металофізики, Інститутом проблем машинобудування, Інститутом фізичної хімії, Фізико-хімічним інститутом захисту навколишнього середовища і людини (ФХІЗНСІЛ) НАНУ, Інститутом хімічної фізики, Інститутом структурної макрокінетики і матеріалознавства, Інститутом високих температур, Інститутом кінетики й каталізу РАН, університетом Каліфорнії, Принстонським і Пенсільванським університетами (США), Бергенським університетом (Норвегія), університетом Центрального Ланкаширу (Велика Британія).

Великий досвід наукової експертизи співробітників ІГНТ забезпечує їм членство у спеціалізованих радах, роботі експертів ВАКУ. Зокрема А. Н. Золотко був членом експертної ради ВАКУ (1994–1998) та експертом INTAS (з 1999); нині В. Г. Шевчук та М. І. Полетаєв — члени єдиної в Україні спеціалізованої ради з захисту докторських дисертацій за спеціальністю «хімічна фізика, фізика горіння та вибуху» в ОНУ.

А. Н. Золотко, В. Г. Шевчук, Я. І. Вовчук були членами програмних редакційних підкомітетів оргкомітетів міжнародних симпозіумів з горіння при Інституті горіння США (з 1991); А. Н. Золотко був членом оргкомітетів симпозіумів з горіння в Росії (з 1984).

Спільно з кафедрою теплофізики фізичного факультету ОНУ інститут бере участь у регулярному виданні наукового міжвідомчого збірника «Фізика аеродисперсних систем», статус якого визнано ДАК України, а Я. І. Вовчук і В. Г. Шевчук є членами редакційної колегії цього збірника.

З 1994 по 2014 рік професор А. Н. Золотко був членом редколегії журналів «Технология и конструирование в электронной аппаратуре», «Горіння та плазмохімія» президії РАН та Інституту горіння КазНУ імені Аль-Фарабі, «Фізика горіння та вибуху» РАН.

В результаті фундаментальних досліджень в ІГНТ ОНУ експериментально виявлені і теоретично описані механізми займання, горіння та потухання дисперсних систем ряду активних металів та різних типів вугілля у газовому середовищі, яке містить кисень; встановлені режими розповсюдження полум'я в пилових хмарах твердих палив, структури зон горіння та граничні умови розповсюдження полум'я; вперше експериментально вивчені умови виникнення та детальна структура стаціонарного ламінарного факела диспергованого твердого палива, а також механізми фазоутворення конденсованих продуктів згоряння при факельному згорянні порошків металів. Розроблені фундаментальні основи технологій синтезу халькогенідних матеріалів методами безкисневого згоряння суміші вихідних компонентів. Розроблена безконтактна та швидкодіюча апаратура та комплексні методики дослідження процесів горіння.

На основі фундаментальних розробок в області фізики горіння дисперсних систем розроблені рекомендації щодо оптимізації процесів, які відбуваються усередині камер згоряння енергосилових установок та технологічних реакторів, які працю-

ють на порошкоподібних пальних; здобута інформація, необхідна для оцінки ризиків та пожежовибухобезпечних умов при роботі з пальними порошкоподібними матеріалами (металами, вугіллям, твердими органічними речовинами); синтезовані методами горіння цільові халькогенідні матеріали (люмінофори на основі сульфїду цинку та сульфїду селену, сухі мастила на основі дисульфїду молібдену), в тому числі вперше в світі методами СВС и ГДС отримано монокристали сульфїду цинку та нанодисперсні високоякісні оксиди тугоплавких металів для перспективних типів кераміки, неорганічних пін, поліруючих матеріалів, сорбентів, компаундів; розроблено фізичні основи процесу та комплекс апаратури для екологічно чистого ефективного спалення відпрацьованих машинних масел у вигляді водопаливних емульсій, що дозволяє вирішити проблему утилізації відпрацьованих мастильних матеріалів, які не підлягають регенерації; сформульовані практичні рекомендації щодо використання групи органічних азидів як перспективних компонентів димоутворюючих сумішей для вирішення завдань захисту посівів у сільському господарстві.

ІГНТ є постійно діючою науковою базою для студентів кафедри загальної та хімічної фізики фізичного факультету ОНУ за спеціалізацією «хімічна фізика, фізика горіння та вибуху», забезпечуючи проведення спеціальних практикумів, проходження виробничої практики, підготовку курсових, дипломних і магістерських робіт. В 1991–2014 роках тут було виконано близько 500 курсових, дипломних і магістерських досліджень; опубліковані десятки наукових робіт, виконаних з участю студентів.

15.8. Інститут міжнародної освіти⁶⁰⁷

Інститут міжнародної освіти (ІМО) утворений 1 серпня 2010 року в результаті реорганізації деканату з роботи з іноземними студентами, аспірантами та стажистами. Очолила інститут ініціатор його створення, доктор історичних наук, професор О. В. Сминтина, дійсний член АН ВШУ, завідувач кафедри археології та етнології України історичного факультету ОНУ (з листопада 2006 до липня 2010 — декан по роботі з іноземними студентами, аспірантами та стажистами)⁶⁰⁸.

Необхідність реорганізації базової структури, що опікувалася процесом організації навчання іноземних студентів в університеті від 1973 року, була обумовлена принципово новими завданнями організації процесу академічної мобільності студентів, а також підвищення його конкурентоздатності на міжнародному ринку освітянських послуг.

До складу ІМО входять: кафедра мовної та загальногуманітарної підготовки іноземців (до серпня 2014 року кафедрою завідував кандидат філологічних наук, доцент А. Є. Ілляш, з 1 вересня виконує обов'язки завідувача кандидат філологічних наук, доцент І. В. Черновалюк), навчально-методичний центр (завідувач Л. М. Тарасова), центр наукової та освітянської мобільності (завідувач С. А. Кулініч), центр підвищення наукової та освітянської кваліфікації (завідувач кандидат історичних наук І. С. Горнова), центр обліку академічних документів та зв'язку з випускниками (завідувач А. В. Агафонова), центр паспортно-візової підтримки (завідувач А. П. Чайковська), лабораторія технічних засобів навчання (завідувач В. М. Книш).

Діяльність ІМО має 3 базові напрями: організація процесу надання освітніх послуг для іноземних громадян, організація міжнародної академічної мобільності, академічне та паспортно-візове документування іноземних громадян, що прибувають на базове або тимчасове навчання до ОНУ.

Розпад Радянського Союзу та економічна криза 1990-х років стали часом докорінної трансформації процесів набору іноземних студентів, навчання та документуван-

⁶⁰⁷ Автор О. В. Сминтина.

⁶⁰⁸ Сминтина Олена Валентинівна // АН ВОУ... — С. 323–330; Видные ученые Одессы... — С. 258–259; ПОНУ. — Т. 2. — С. 132–136.

ня. Централізована система розподілу іноземних студентів припинила своє існування; це співпало з ускладненням фінансово-економічного становища в країні та необхідністю пошуку нових джерел фінансування діяльності університетів.

В цій скрутній ситуації за ініціативою проректора з міжнародного співробітництва та зовнішньоекономічної діяльності ОДУ професора В. А. Сминтини (1992–1995) та за активного сприяння ректора І. П. Зелінського наш університет одним з перших в Україні та першим в Одесі перейшов до принципово нової стратегії надання освітніх послуг іноземним громадянам — комерційної.

Це потребувало докорінного перегляду існуючої документальної бази. Була розроблена вперше форма угоди на навчання (контракту), проведені розрахунки собівартості та комерційної вартості навчання за окремими спеціальностями, після ретельної перевірки обрані фірми-посередники, створені спеціальні умови проживання іноземних студентів-контрактників у гуртожитках університету. Гроші, що надходили від іноземців, які навчалися на постійній основі або на курсах російської мови, стали регулярним та суттєвим джерелом фінансування діяльності університету.

Першими на навчання у нових економічних умовах прибули громадяни Туреччини та Південної Кореї; надалі контингент розширювався переважно за рахунок представників країн Близького Сходу (Сирія, Ліван, Йорданія) та КНР.

Університет розпочав активну пропаганду своїх освітянських потужностей та наукового потенціалу на міжнародному ринку освітянських послуг. Проректором В. А. Сминтиною була започаткована практика укладання угод про міжнародне співробітництво з провідними вищими навчальними закладами та науковими установами світу, яка продовжилася й під час його роботи на посаді ректора: число таких угод зросло від 15 на 1991 рік до 29 у 1995 році та 156 у 2010 році, а число країн-партнерів — з 15 до 36. Університет одним з перших в Україні та перший (протягом 2000-х років єдиний) в Одесі у 1998–2003 роках приєднується до потужних міжнародних освітянських організацій: Європейської Асоціації університетів (один з перших чотирьох в Україні), Міжнародної Асоціації університетів при ЮНЕСКО (перший в Україні), Євразійської Асоціації університетів (член-фундатор).

Університет стає організатором проведення важливих міжнародних освітянських заходів, зокрема єдиним в Україні місцем виїзного засідання Наглядової ради Великої хартії університетів (2006) та експертів Зальцбурзького глобального семінару (2008), керівники структурних підрозділів університету беруть участь в роботі багатьох міжнародних освітянських конференцій за кордоном.

Ця діяльність ОНУ на міжнародній арені співпала з активним укріпленням позицій університету в країні. У 1995–2010 роках було відкрито більше 20 нових престижних конкурентоздатних спеціальностей, що були предметом високого попиту не тільки в Україні, а й за кордоном. Сумарний обсяг ліцензії за денною формою навчання зростає від близько 3,5 тисяч у 1996 році до 10,3 тисяч у 2010 році. Університет одним з перших в Україні перейшов на ступеневу систему підготовки фахівців, увівши загальновизнані у світі освітньо-кваліфікаційні рівні бакалавра та магістра, вперше були відкриті престижні спеціальності магістратури.

ОНУ розвинув активну рекламно-інформаційну кампанію в Україні та за її межами. До ювілейних дат університету (1995, 2000, 2005, 2010) видаються високоякісна поліграфічна продукція (історія університету, а також рекламно-інформаційні буклети, брошури, газети, плакати, календарі та інші матеріали) англійською мовою, які розповсюджуються за кордоном. Створена університетська комп'ютерна мережа та розроблений веб-сайт університету, який оперативно інформує про університетське життя. Завдяки створеній прес-службі університет став активним учасником медіа-простору України.

Започаткована практика участі у міжнародних освітянських виставках за кордоном у країнах потенційних абітурієнтів (Туреччина — у 2004–2009 щороку, а також

КНР, Польща). З відкриттям іноземних дипломатичних представництв в Одесі університет встановив тісну співпрацю з ними в галузі науки та освіти.

В результаті на міжнародній арені був сформований позитивний імідж ОНУ як флагмана української освіти, активного учасника міжнародного освітянського процесу, прихильника інтернаціоналізації вищої освіти, надійного партнера багатьох провідних наукових та освітянських установ світу. Протягом перших 15 років розвитку університету в складі незалежної української держави був утверджений його статус як ексклюзивного в Одесі й на Півдні України та престижного вищого навчального закладу, дипломи якого визнають у світі, а якість отриманих знань дозволяє іноземним громадянам гідно працевлаштуватися як у себе на батьківщині, так і в Україні.

Все це дозволило суттєво збільшити контингент іноземних студентів та розширити географію країн, які вони представляють: у 1991–2014 роках в ОНУ навчалися представники 93 країн світу.

Середньорічна кількість іноземних громадян, які знаходилися на базовому навчанні в ОНУ у 1991–2004 роках, зросла від 230 до 765 осіб⁶⁰⁹. Абсолютними лідерами за кількістю були громадяни Сирії (у 2004 максимальна кількість — 545), на другому місці — громадяни КНР; вагому частку складали в ці роки громадяни країн колишнього СРСР, частина яких навчалася за держзамовленням. Така структура контингенту пов'язана з успішністю практики компактного навчання іноземних студентів (переважно з арабських країн) на відділенні фармацевтичної хімії хімічного факультету; отримані дипломи дозволяли їм отримати престижну роботу у себе на батьківщині.

В результаті перегляду переліку спеціальностей, здійсненого МОН України у 2004 році, фармацевтичну хімію було виведено з офіційного переліку спеціальностей для студентів класичних університетів. Це призвело до суттєвого скорочення кількості іноземних студентів в ОНУ: протягом 2004–2010 років вона стабілізувалася в обсязі 350–400 осіб на рік. Абсолютними лідерами в цей період стали громадяни КНР (максимальна чисельність 137 у 2008/09 навчальному році; починаючи з 2006/07 навчального року вони щорічно становлять близько третини іноземних студентів), на другому місці — громадяни Туреччини (з 2007/08 навчального року близько 30 осіб щорічно).

Збільшення питомої ваги громадян Туреччини у складі іноземних студентів ОНУ стало закономірним результатом принципово іншого ставлення до дипломів нашого університету на їхній батьківщині. Так, в результаті наполегливої й кропіткої роботи з Національною радою вищої освіти Туреччини (ґОК) та за посередництва Генерального консульства Турецької Республіки в Одесі, наш університет протягом 2007–2009 років входив до числа рекомендованих випускникам турецьких шкіл для отримання вищої освіти, а його дипломи автоматично визнавалися у Туреччині.

Головні функції деканату в цей час полягали у обліку іноземних студентів (у тому числі й через органи МВС та Державної прикордонної служби України, контролі за їх навчанням та дотриманням міжнародно-правових відносин в цій галузі. Деканат очолювали фахівці, що мали позитивний досвід роботи з іноземцями, а також адміністративні навички: кандидат економічних наук, доцент Л. Х. Доленко (1985–1992), кандидат історичних наук, доцент К. М. Вітман (1992–1997), доктор філологічних наук, професор І. М. Колегаєва (1998–2006)⁶¹⁰, доктор історичних наук, професор О. В. Сминтина (2006–2010)⁶¹¹.

Реформування системи вищої освіти України, запровадження Болонського процесу та перехід до кредитно-модульної системи, перегляд правил вступу до вищих навчальних закладів України, а також впровадження нового міграційного законодавства поставили на порядок денний вимогу принципової трансформації системи набору іноземних студентів, їх обліку та документування, внаслідок чого був створений ІМО.

⁶⁰⁹ Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова за роки незалежності... — С. 517–518.

⁶¹⁰ Колегаєва Ірина Михайлівна // ВОНУ. — С. 109.

⁶¹¹ Сминтина Олена Валентинівна // ВОНУ. — С. 191–193.

Одною з перших важливих акцій новоствореного інституту стало ліцензування підготовки іноземних громадян (протягом 2011/12 навчального року). Це дозволило щороку набирати на навчання за акредитованими напрямками та спеціальностями ОКР бакалавра, спеціаліста та магістра 500 студентів⁶¹².

Середньорічний контингент іноземних студентів у 2010–2014 роках становив близько 300 осіб з 41 країни світу. Деяке скорочення кількості іноземних студентів пояснюється цілком об'єктивними причинами. По-перше, рейтингові умови вступу до магістратури та врахування додаткових балів за результати громадської, наукової та спортивної діяльності суттєво обмежили можливості іноземних випускників бакалаврату змагатися за наявні місця. Щороку к нам до магістратури вступають не більше 10 % іноземців-випускників бакалаврату ОНУ, а дипломи спеціаліста в багатьох країнах світу визнаються лише обмежено, як неповна вища освіта. Крім того, на кількості іноземних студентів позначилася так звана демографічна яма, що на початку 1990-х років спіткала країни СНД, які стабільно забезпечували приблизно третину набору іноземних студентів ОНУ. Окрім того останніми роками ОНУ перестав бути ексклюзивним постачальником освітніх послуг для іноземців в Одесі: така діяльність ліцензована у всіх вищих міста.

Базовим джерелом інформування закордонного абітурієнта про освітні можливості ОНУ став сайт ІМО, введений в дію з ініціативи директора О. В. Сминтини у 2011 році; його технічну розробку здійснила завідувач центру підвищення наукової та освітньої кваліфікації ІМО Ю. В. Колмогорова.

Цікавим та безумовно корисним для популяризації освітніх послуг ОНУ для іноземців стало заснування окремого двомовного російсько-англійського часопису *Odessa International* як спеціалізованого додатку до газети «Одеський університет», підготовка до друку та видання якого стало спільним проектом директора О. В. Сминтини, керівника прес-служби університету А. Р. Гудзенко та групи волонтерів (кандидат історичних наук В. М. Полторак, кандидат біологічних наук В. В. Немерцалов, студент ІСН С. Постолов), а авторами виступили співробітники ІМО та студенти університету. Протягом 2011–2012 років було видано серію випусків, презентація яких проходила за участю громадськості міста, зокрема Генерального консула Туреччини в Одесі, представників фірм-посередників, які популяризують наш університет за кордоном, тощо.

Одною з новацій в системі набору іноземних студентів до ОНУ від 2008 року стало їх зарахування виключно на підставі рішення приймальної комісії університету, членом якої стала директор ІМО О. В. Сминтина. Починаючи зі вступної кампанії 2012 року представники ІМО входять також до складу технічних секретарів приймальної комісії ОНУ.

Щороку вступна кампанія позначається в ІМО новачками. Так, у 2014 році, відповідно до нового порядку прийому на навчання іноземних студентів, затвердженого Кабінетом Міністрів у листопаді 2013 року, вперше було здійснено набір іноземців на заочну форму навчання. Тоді ж за ініціативою О. В. Сминтини в рамках приймальної комісії ОНУ було вперше утворено окрему предметну комісію з представників усіх навчальних підрозділів, напрямів та спеціальностей для проведення співбесіди з іноземними абітурієнтами з української або російської мови як іноземної та з базових дисциплін.

Ще одною важливою новацією у діяльності ІМО 2014 року стало оновлення правил надання запрошень іноземним абітурієнтам; в результаті кількість клопотань щодо таких документів з боку ІМО протягом лише червня — вересня зросла більш ніж у 8 разів у порівнянні з минулими навчальними роками.

З вересня 2012 року в ІМО в повному обсязі запроваджений облік руху контингенту іноземних студентів через Єдину державну базу «Освіта» (ЄДЕБО) (відповідаль-

⁶¹² Протокол ДАК України № 93 від 23 лютого 2012 року, Наказ МОНМС України від 28.02.2012 № 571Л.

на — завідувач центром обліку академічних документів та зв'язку з випускниками А. В. Агафонова). Варто підкреслити, проте, що перша комп'ютеризована система обліку іноземних студентів в ОНУ була розроблена проректором з міжнародного співробітництва С. Ф. Скороходом (з 2005) ще у 2006/07 навчальному році та успішно використовується й нині.

Протягом 2010–2014 років традиційними лідерами за кількістю залишалися громадяни КНР (близько 40 студентів щороку), друге місце посідали громадяни Туреччини (більше 30 студентів щороку), третє — студенти з Молдови (загалом близько 60 осіб за ці роки), їх наздоганяє Туркменістан (загалом близько 50 осіб).

24 країни світу представлені в ОНУ 1–2 студентами. Така розпорошена за громадянством структура контингенту зумовлює специфіку виховної та організаційної роботи з ними, адже в більшості випадків в Одесі відсутні їхні земляцтва та/або старші друзі, які можуть в разі необхідності допомогти у побуті та повсякденних справах. Фактично майже третина контингенту вимагає індивідуального піклування, що його здійснює навчально-методичний центр. Більше третини становлять вихідці з ісламських країн, що також накладає певний відбиток на роботу з ними.

У 2013/14 навчальному році 43 % студентів представляли країни колишнього СРСР. Для порівняння у 2007–2010 роках цей показник варіював у межах 8–16 %. Це цілком закономірно, адже батьки цих студентів часто є випускниками нашого університету радянських часів, дехто має родичів або бізнес в нашому місті.

Останніми роками іноземні громадяни навчаються в усіх інститутах та на всіх факультетах ОНУ; лідерами за кількістю іноземців є ІМЕМ (30 % всіх студентів всіх років навчання), ЕПФ (15 %) та філологічний факультет (12 %). Найбільшим попитом в іноземців користуються правознавство (14 %), російська мова (12 %) та міжнародні економічні відносини (11 %). Загалом іноземні студенти в даний час навчаються за 34 спеціальностями, на 13 з яких вони складають групи з 1–4 студентів, а на 9 спеціальностях — до 9 студентів всіх років навчання.

В структурі контингенту іноземних студентів абсолютно переважають ті, хто навчається за ОКР бакалавра (83 % всіх студентів), на другому місці — магістри (5 %). Питома вага спеціалістів постійно зменшується через відсутність попиту на дипломи цього типу на міжнародному освітянському ринку (у 2013/14 навчальному році вона склала лише 2,5 %).

В середньому одна чверть всіх іноземних студентів навчаються в рамках обсягів державного замовлення, при цьому їх питома вага серед студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст» інколи сягає 75 %. В структурі цих студентів виділяється група представників 8 країн Африки, які відповідно до Плану заходів КМУ щодо «Програми співробітництва з країнами Африки на 2010–2012 рік» прибули на базове навчання до ОНУ за ОКР бакалавра.

Крім того, окрему групу, яка традиційно представлена в контингенті іноземних студентів, що навчаються за держзамовленням, становлять закордонні українці, які постійно проживають у Молдові, Росії та Грузії та прибувають в ОНУ на повний курс вищої освіти за рекомендаціями національних культурних товариств.

Починаючи з 2011 року ОНУ в числі трьох вищих навчальних закладів України (разом з ХНУ імені В. Каразіна та КНУ імені Т. Шевченка) був обраний для реалізації програми стажування студентів КНР; в рамках обсягу держбюджету щороку для поглиблення знань в галузі російської мови як іноземної прибувають 3–5 студентів.

Стратегічно важливою часткою контингенту іноземних студентів ОНУ традиційно є аспіранти та стажисти, які на базі опорних кафедр нашого університету реалізують свої наукові проекти. У 2010–2014 роках всього в університеті навчалися 26 аспірантів за 14 спеціальностями, зокрема 5 політологів, 4 правознавці, 2 фармакологи та ін.

За даний час іноземними аспірантами були захищені 2 кандидатські дисертації: у 2011 році громадянин Іраку Абд Кірабт Саттар захистив дисертацію на здобуття на-

укового ступеня кандидата фізико-математичних наук за спеціальністю «математичний аналіз», у 2012 році громадянин КНР Ду Чуньбу захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю «світове господарство та міжнародні економічні відносини».

Одним з традиційних видів діяльності ІМО є облік академічних документів іноземних студентів, зокрема видача дипломів встановленого зразка і додатків до нього українською, англійською, французькою та іспанською мовами, організація їх апостилювання та легалізації у відповідних підрозділах Міністерства юстиції, МОН України та МЗС, а також підтвердження автентичності освітніх документів, факту навчання в ОНУ та отримання студентом певної кваліфікації на запити закордонних дипломатичних і освітянських установ, іноземних кадрових агенцій.

З грудня 2013 року на ІМО покладений також обов'язок організації проходження нострифікації документів про вищу освіту, отриманих за кордоном, для іноземних громадян, які знаходяться на базовому навчанні в ОНУ. Під керівництвом О. В. Смитини розроблена необхідна документальна база та відпрацьована конкретна процедура даної діяльності у взаємодії з ДП «Інформаційно-іміджевий центр» МОН України.

Важливим та вкрай відповідальним компонентом організації навчання іноземних студентів в ОНУ є діяльність паспортно-візового центру. Протягом 2010–2014 років відповідно до змін міграційного законодавства та реформування системи МВС щороку оновлювалися вимоги до обліку, реєстрації за місцем проживання та посвідок на тимчасове проживання іноземних студентів в органах МВС та Державної міграційної служби України. До компетенції центру належить також звірка контингенту іноземних студентів з відповідними підрозділами МВС, Державної прикордонної служби України, СБУ та ін.

Володіння навичками усного та письмового спілкування українською або російською мовою є обов'язковою умовою для вступу на базове навчання до ОНУ та запорукою успішності навчання. Як зазначалося вище, навчання іноземних студентів російської, а з 1992 року — української мови покладено на спеціалізовану кафедру мовної та загальногуманітарної підготовки іноземців ІМО. За роки незалежності України на кафедрі працювало більше 40 висококваліфікованих викладачів, які мають досвід навчання української та російської мов як іноземних не тільки в Україні, а й в КНР, Афганістані, Пакистані, Польщі, США, Японії, В'єтнамі, на Кубі та Мадагаскарі.

Маючи досвід аудиторної роботи з представниками різних країн світу, викладачі кафедри виробили свої авторські підходи до навчання, зорієнтовані на різні етнічні групи, різні рівні володіння мовою та з урахуванням професійного спрямування студентів. Зокрема А. Є. Ілляш став автором першого підручника з російської мови для монголів, І. В. Черновалюк розробила методичні рекомендації щодо реферування наукових текстів для аспірантів. Загалом викладачами кафедри розроблено та видано більше 50 навчально-методичних видань для цільової аудиторії іноземних студентів ОНУ.

Важливим рубіжним моментом у діяльності кафедри стало навчально-методичне й організаційне забезпечення державної атестації з української/російської мови для іноземних студентів ОКР «бакалавр». У 2010 році вперше з цією метою викладачі кафедри розробили програму державного іспиту, методичні рекомендації для студентів з підготовки до іспиту, які регулярно оновлюються. Державна екзаменаційна комісія, яку очолював А. Є. Ілляш, працювала організовано й злагоджено. Варто зазначити, що загальноукраїнські державні стандарти з викладання української мови як іноземної були затверджені МОН лише восени 2014 року.

Всі викладачі вчасно проходили підвищення кваліфікації у провідних освітянських установах Росії та України, зокрема у Санкт-Петербурзькому університеті, Московському педагогічному університеті, Харківському університеті імені В. Каразіна, а також на фахових кафедрах Одеси. У 2010–2014 роках вчене звання доцента отримала І. В. Черновалюк.

Наукова робота викладачів кафедри здійснюється в рамках науково-дослідної теми «Удосконалення прийомів та способів навчання іноземців української (російської) мови у професійних цілях» (2013–2017). Результати наукових досліджень щороку публікуються у провідних фахових виданнях України та близького зарубіжжя.

На другу половину 1990-х — початок 2000-х років припадає входження ОДУ до провідних міжнародних фахових організацій, відбуваються візити їхніх керівників, а також голів ряду директоратів Європейської комісії, представників урядів та дипкорпусу провідних європейських країн. Безпосереднє ознайомлення європейської наукової та освітянської еліти з потенціалом нашого університету стали запорукою залучення його представників до виконання міжнародних наукових та освітянських проєктів, які стають додатковим джерелом фінансування наукової та освітянської діяльності.

Плідним та гідним наслідування виявився багаторічний досвід участі студентів та викладачів економістів-міжнародників ІМЕМ у серії проєктів TEMPUS з участю університетів Генуї (Італія), Ніцци та Гренобля (Франція), в ході виконання яких наприкінці 1990-х — на початку 2000-х років можливість стажуватися та навчатися за фахом за кордоном отримали близько 100 викладачів і студентів ОНУ. Результатом стала нова генерація високопрофесійних викладачів, які сьогодні формують обличчя даного напрямку підготовки студентів в нашому університеті. Координатором проєктів від ОНУ виступив С. Ф. Скороход.

З того часу наш університет є бажаним місцем для відвідування як представників професорсько-викладацького складу закордонних університетів, так і їхніх студентів. Вони приїждять сюди з метою поглибити знання російської або української мови, прослухати курси, що висвітлюють особливості регіональної історії, культури, економіки, політики, зібрати матеріали для написання магістерських та дисертаційних робіт.

У 2003 році ОНУ отримав спеціальне запрошення від наглядової ради Болонського процесу першим серед класичних університетів незалежної України підписати Велику хартію університетів (Magna Charta Universitatum); акт підписання був здійснений ректором ОНУ В. А. Сминтиною у вересні того ж року. Таким чином, ще до офіційного входження України до Болонського процесу ОНУ зобов'язався підтримувати базові академічні права та свободи, забезпечувати можливості академічної мобільності студентів та викладачів.

Після розробки відповідної документальної бази, яку забезпечив деканат під керівництвом О. В. Сминтини та з безпосередньою участю проректора С. Ф. Скорохода (положення про мобільність студентів в рамках Болонського процесу, необхідна модулістика тощо), у 2007 році в ОНУ на регулярній основі була відкрита програма надання освітніх послуг іноземним громадянам, які постійно навчаються у вищих навчальних закладах країн — учасниць Болонського процесу.

Програма передбачала перебування студента (як правило, громадянина однієї з західноєвропейських країн — членів ЄС, який на постійній основі навчається в одному з університетів Європи) в Україні протягом одного чи двох семестрів. Протягом цього часу студент має можливість отримати теоретичні й практичні знання та навички з широкого спектра фундаментальних та професійно орієнтованих дисциплін за всіма базовими напрямками підготовки, ліцензованих в ОНУ на освітньому рівні «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр», а також з консультативною допомогою провідних викладачів нашого університету зібрати матеріали для написання або підготувати текст магістерської роботи. Курси, які опановують західноєвропейські студенти в ОНУ, визнаються їхніми базовими університетами як невід'ємна складова їхньої освітянської програми. В разі необхідності іноземному студенту надається можливість вивчати українську чи російську мову в рамках додаткової освітньої програми.

Протягом 2007–2010 років за програмою мобільності студентів в рамках Болонського процесу кредити в ОНУ в галузі славістики, мовознавства, міжнародних відносин, політичних, історичних та економічних наук отримали більше 50 студентів,

у тому числі з Австрії (університет Граца), Франції (університет Бордо), Німеччини (університети Регенсбурга, Бремена та Лейпцига), Італії (університети Венеції та Болоньї), Польщі (Познань). Перебування цих студентів фінансувалося освітніми та науковими міжнародними фондами (DAAD), урядами країн (Міністерством освіти та Міністерством закордонних справ Італії), а також їхніми базовими університетами за рахунок спеціально створених з цією метою фондів.

Цей досвід став закономірним результатом плідної освітянської діяльності та міжнародного співробітництва нашого університету в галузі науки й освіти, сприяв подальшій інтеграції студентів і викладачів ОНУ у європейське освітянське співтовариство та підвищенню загальної якості підготовки у нас фахівців з вищою освітою.

Діяльність ОНУ щодо організації прийому західноєвропейських студентів стала підставою для запрошення до нової програми Erasmus Mundus, відкритої ЄС для фінансування мобільності не тільки своїх, а й студентів з інших країн. В лютому 2010 року наш університет вперше увійшов до одного з утворених з цією метою консорціумів під керівництвом університету Деусто (Більбао, Іспанія) на 4 роки — з 2010 по 2014.

Протягом цих років ОНУ суттєво посилив свої позиції в програмі Erasmus Mundus, ставши одним з найбільш активних її учасників в Україні як за кількістю консорціумів, до яких він входить, так і за кількістю та тривалістю грантів, отриманих його студентами, аспірантами, викладачами й співробітниками. Зокрема у 2011 та 2012 роках ОНУ вступив до консорціумів ВМУ (Білорусь, Молдова та Україна) та ВМУ–MID (Білорусь, Молдова, Україна — мобільність для інновацій та розвитку) під керівництвом університету Турку (Фінляндія); у 2013 — відразу до двох консорціумів: MID (Мобільність для інновацій та розвитку) під керівництвом університету Турку (Фінляндія) та WEBB (Уся Європа без кордонів) під керівництвом Болонського університету (Італія). В рамках останнього ОНУ виконав роль загальноукраїнського координатора. Діяльність кожного з цих консорціумів фінансується ЄС протягом 4 років.

Базовим координатором усіх консорціумів є фаховий проректор С. Ф. Скороход. ІМО під керівництвом О. В. Сминтини забезпечує реалізацію всієї діяльності, пов'язаної з безпосередньою участю ОНУ в цих консорціумах: організацію документальної бази, інформування про умови щорічного конкурсу та безпосередню консультативну та організаційну допомогу бажачим взяти участь в ньому, верифікацію документів студентів ОНУ, організацію відбору базовими факультетами бажачих приїхати до нас, забезпечення прозорості у відборі та рівного доступу до інформації, узгодження строків візитів, організацію виїздів грантоотримувачів з колективу ОНУ та прийому отримувачів грантів з-за кордону, практична допомога всім учасникам програми з отримання запрошень, оформлення віз, житла, медичного страхування та ін. (І. С. Горнова, С. А. Кулініч).

З метою оперативного інформування колективу студентів та співробітників університету про програму Erasmus Mundus у 2012 році був розроблений спеціальний сайт, що передбачає зворотний зв'язок, відкриті та оновлюються сторінки даної програми у соціальних мережах Вконтакте та Фейсбук, регулярно проводяться інформаційні дні програми в нашому університеті та презентації у навчальних підрозділах. Ректор ОНУ І. М. Коваль щороку особисто проводить зустрічі з учасниками програми Erasmus Mundus, що традиційно привертають увагу ЗМІ Одеси.

Відповідно до чинного законодавства в ІМО розроблена та оновлюється нормативна документація Положення про академічну мобільність студентів ОНУ, розроблені параметри звітів про результати відряджень з метою навчання за кордоном.

Загалом у конкурсних відборах 2010–2013 років до програми Erasmus Mundus в ОНУ взяли участь 210 студентів, аспірантів та співробітників всіх навчальних підрозділів; було отримано 69 грантів на навчання та стажування у провідних вишах Європи загальної тривалістю 769 місяців. Лідерами серед факультетів за активністю студентів, кількістю поданих заявок та отриманих грантів стали факультет РГФ, ІМЕМ та ЕПФ. Серед тих, хто отримав гранти, 41 % становлять бакалаври; друге місце за чи-

сельністю та тривалістю стажувань посідають аспіранти (25 %). Важливим аспектом імплементації даної програми в нашому університеті стало стажування за кордоном 6 викладачів, що забезпечить впровадження у нас новітніх освітніх технологій та популяризацію цієї програми серед студентства.

Загалом наші студенти та співробітники виїхали на навчання та стажування до 18 провідних західноєвропейських університетів. Найбільша кількість грантів припала на університет імені Аристотеля (Салоніки, Греція) — 10 грантів, Болонський (Італія) та Варшавський університети (Польща) — по 8 грантів, а також університети імені Гумбольдта (Берлін, Німеччина), Деусто (Більбао, Іспанія), Турку (Фінляндія) та Гуманістична академія імені Гейштора (Пультуск, Польща) — по 5 грантів.

Протягом 2010–2013 років заявки на навчання та стажування в ОНУ в рамках даної програми подали 110 студентів та викладачів західноєвропейських університетів, з яких 22 отримали гранти загальною тривалістю 111 місяців. Найбільшу кількість заявок надали студенти Варшавського (29 %), Болонського (15 %) та Вільнюського університетів (13 %). Як і серед українських студентів, кількісно та якісно переважають бакалаври (41 %) та магістри (27 %). Найбільшим попитом серед студентів європейських університетів користуються спеціальності, представлені в ІМЕМ, ІСН, на філологічному факультеті та РГФ. В рамках даного проекту на історичному факультеті спеціальний цикл лекцій з актуальних проблем геoarхеології кам'яної доби протягом листопада — грудня 2013 року прочитав професор університету Ка' Фоскарі (Венеція, Італія) П. Бьяджі.

У 2014 році відбулося реформування цілісної системи фінансування міжнародних освітніх проектів, у тому числі програм міжнародної мобільності студентів, в рамках ЄС та утворена нова рамкова програма Еразмус +, організована за трьома ключовими акціями — КА1: навчальна мобільність, КА2: співпраця задля інновацій та обміну кращими практиками (стратегічні партнерства, альянси знань та розвиток потенціалу), КА3: підтримка реформування. Протягом 2013–2014 років з ініціативи ІМО вже підписані перші двосторонні угоди на організацію навчальної мобільності з провідними вишами Німеччини, Польщі та Румунії.

У 2011–2013 роках, відповідно до постанови КМУ від 13 квітня 2011 року, в Україні діяла програма фінансування навчання та стажування за кордоном за рахунок державного бюджету. ІМО забезпечив впровадження даної програми в ОНУ: було розроблено положення про проведення конкурсного відбору, створена конкурсна комісія, щороку організовано проводився прийом документів та забезпечувалася робота конкурсної комісії університету.

В результаті за час дії програми бюджетне фінансування свого навчання та стажування за кордоном на загальну суму більше 1 млн грн отримали 7 студентів, 2 аспіранти та 2 викладачі нашого університету; 5 з них навчалися в університеті П'єра та Марії Кюрі (Париж VI, Франція). Найбільш успішними стали представники напряму комп'ютерних технологій ІМЕМ, що пояснюється загальною спрямованістю програми на підтримку виключно інженерних та технічних спеціальностей.

У 2013 році розпочата бюджетна програма стажувань закордонних фахівців в рамках угоди між МОН України та Академією наук Болгарії. Протягом 3 місяців в ОНУ на базі історичного факультету проходив стажування старший науковий співробітник Інституту етнології та фольклорних студій АН Болгарії доктор П. Христов. Спільно з студентами історичного факультету та з залученням студентів і викладачів філологічного факультету та ІСН було здійснено дослідження «Трудова мобільність та міграційні відносини в умовах культурного розмаїття та багатомірності ідентичності міста Одеса та Одеської області».

Новацією 2014 року стало відкриття «зворотної» мобільності в рамках міжурядової угоди між Україною та Китаєм. З 2011 року ОНУ приймає на стажування з фінансуванням з держбюджету України студентів провідних університетів КНР, які вивча-

ють російську мову. У 2014/15 навчальному році на навчання до КНР з фінансуванням з держбюджету приймаючої сторони виїхали 3 студенти ІСН ОНУ.

Важливим різновидом академічної мобільності, що продовжує розвиватися на базі ІМО, залишається обмін студентами та викладачами з вишами країн Західної Європи, з якими у попередній час були укладені угоди про міжнародне співробітництво в галузі науки та освіти.

Протягом останніх 5 років серія програм набула загальноуніверситетського характеру, оскільки до них долучилися студенти переважної більшості факультетів та інститутів ОНУ. Серед найбільш активних партнерів ОНУ в галузі студентської мобільності — Болонський університет (програма Overseas за фінансової підтримки Міністерства університетів Італії), з якого щороку приїздять студенти, які бажають поглибити знання російської мови. Регулярними стали обміни групами студентів з Сегедським університетом (Угорщина), які з метою оптимізації організації мобільності координуються студентськими профспілками обох сторін. Позитивним є також багаторічний досвід участі студентів ОНУ у просвітницькій діяльності фонду Ромуальдо дель Бьянко (Флоренція, Італія). У 2013 році центром підвищення наукової та освітньої кваліфікації ІМО започатковано вивчення грецької мови та культури у літній школі міста Каламос (Греція), в якому взяли участь студенти, аспіранти та співробітники історичного, фізичного та економіко-правового факультетів ОНУ.

Крім того, на факультеті РГФ, в ІМЕМ, на економіко-правовому, філологічному, історичному та філософському факультетах регулярно практикуються організовані візити студентів до європейських університетів з навчальними та культурно-просвітницькими завданнями.

Запорукою подальшого розвитку академічної мобільності студентів ОНУ, ефективності стажування в нашому університеті студентів та викладачів західноєвропейських університетів, успішності базового навчання іноземних громадян у нашому університеті є постійна увага та всебічна підтримка з боку його ректора І. М. Ковалю. Як один з провідних вітчизняних фахівців в галузі міжнародних відносин він сприяє активному розвитку даних напрямів діяльності ОНУ для посилення його позицій як в Україні, так і за кордоном.

15.9. Миколаївський навчально-науковий інститут⁶¹³

Інститут розпочинав свою діяльність як навчально-науковий центр ОДУ (МННЦ), створений у серпні 1997 року. Його внутрішні структури — секції й відділи підпорядковувались відповідним кафедрам факультетів та інститутів університету, науково-дослідним лабораторіям, навчально-методичним, інформаційно-аналітичним та іншим допоміжним службам. МННЦ надавав освітні послуги з підготовки фахівців за кваліфікаційними рівнями «бакалавр» і «спеціаліст» природничих та гуманітарних галузей в межах ліцензійних обсягів ОДУ. Напрями підготовки і обсяги набору студентів визначалися наказами ректора університету. Студенти МННЦ навчалися за університетськими планами і отримували дипломи ОДУ. Підготовка спеціалістів здійснювалася за денною і заочною формою за державним замовленням, а також за кошти фізичних та юридичних осіб.

В 1997 році в МННЦ був здійснений набір студентів на навчання за напрямками: правознавство, економіка і підприємництво, менеджмент зовнішньо-економічної діяльності, комп'ютерна інженерія — всього 120 осіб. Наступного року центр отримав від університету квоти на підготовку фахівців з історії й політології. Прийом значно збільшився і склав 208 осіб на денне відділення. В 1999 році заклад за допомогою історичного факультету університету почав готувати фахівців-етнологів.

⁶¹³ Автор М. М. Шитюк.

МННЦ набував популярності серед молоді Миколаївщини і стрімко нарощував студентський контингент. В 1998 році відбувся перший випуск 72 спеціалістів, які навчалися заочно. Наступного року на двох факультетах МННЦ — історико-правовому і економічному — навчались вже 1020 студентів: 580 за денною і 440 за заочною формами.

Першими професорами університету стали В. П. Шкварець та Г. Г. Черних.

У рік заснування до штату МННЦ входили 14 викладачів, наступного року — 41. В 2002 році навчальний процес забезпечували 12 професорів і доцентів із базового навчального закладу і 86 викладачів МННЦ, серед яких було 2 доктори наук, професори і 27 кандидатів наук, доцентів. Викладачі центру увійшли в 12 секцій, закріплених за відповідними кафедрами ОДУ.

Безпосереднє керівництво та контроль за навчально-виховним процесом здійснював заступник директора центру М. О. Алфімов. Значною популярністю серед студентів користувались професори, доктори історичних наук Г. Г. Черних і В. П. Шкварець, доценти — кандидат філософських наук В. Ю. Боборикін, кандидат економічних наук В. М. Побігайлов та ін.

МННЦ розмістився в 2 навчальних та 2 адміністративних приміщеннях, придбаних у ВАТ «Чорноморсуднопроект», а також орендованих у вказаного товариства і ВАТ НДІ «Центр». Власна площа аудиторного фонду складала 4441 кв. м, орендована — 4495 кв. м. В закладі у стислі строки було обладнано 5 лабораторій, 2 лінгафонні кабінети, 4 комп'ютерні зали, забезпечено доступ студентів до Інтернету. В 2002 році кількість ПЕОМ в центрі становила 125 одиниць, — за цим показником заклад посідав провідне місце серед вишів Миколаївщини.

В червні 1999 року центр отримав дозвіл на виконання проектно-будівельних робіт по спорудженню спортивного комплексу. Побудована за власні кошти споруда загальною площею 1316 кв. м здана до експлуатації у вересні 2001 року. Двоповерховий спортивний комплекс МННЦ є одним з найкращих в Миколаєві.

Для забезпечення потреб студентів і професорсько-викладацького складу в навчально-методичній і науковій літературі в закладі обладнано бібліотеку із загальним фондом близько 40 тисяч примірників і двома читальними залами. Тут функціонували друкарня і редакційно-видавничий підрозділ, медичний кабінет, який систематично поповнювався новим обладнанням. В розпорядженні закладу знаходились 2 легкові автомобілі і мікроавтобус, які використовувались насамперед для перевезень викладачів з Одеси до МННЦ. В 2006 році почала працювати студентська їдальня-кав'ярня.

З метою здійснення виховної і культурно-освітньої роботи створено культурний центр, який очолювали композитор Є. Л. Долгов, а потім старший викладач Н. І. Карамалак. Студенти закладу неодноразово отримували різноманітні гранти міського голови, обирались до складу Миколаївського студентського муніципалітету. В спортивному комплексі МННЦ регулярно проводились змагання, в тому числі і всеукраїнські. Студентські команди з волейболу, бадмінтону та інших видів спорту ставали переможцями міських і обласних змагань. Студентка МННЦ абсолютна чемпіонка України Є. Богомолова у 2006 році виграла світову першість з рукопашного бою. В закладі активно діяло студентське самоврядування.

В лютому 2004 року відбулася зміна керівництва центру. Закономірним етапом в розвитку МННЦ стало його перетворення в інститут. Враховуючи пропозицію ректора університету В. А. Сминтини та клопотання голови Миколаївської облдержадміністрації О. М. Гаркуші, заклад був реорганізований в Миколаївський навчально-науковий інститут (МННІ) ОНУ. Директором інституту призначено доктора історичних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України М. М. Шитюка. В структурі інституту діяли 2 факультети: економічний та історико-правовий, які

об'єднували 10 кафедр: обліку і фінансів, економічної теорії, економіки і менеджменту, комп'ютерних мереж і систем, прикладної математики, природничих дисциплін, політології, загальної і соціальної психології, іноземної філології, історичних дисциплін, а також секції правознавства та фізичного виховання. До допоміжних підрозділів належали бібліотека, навчальний, господарський відділ та відділ кадрів, відділення довищівської підготовки та професійної орієнтації, бухгалтерія, обчислювальний центр. В 2004 році в штаті МННІ працювали 92 викладачі (2 професори, 28 доцентів), контингент студентів становив близько 1800 осіб.

Нове керівництво провело значну роботу, в результаті якої були відкриті нові спеціальності: економічна теорія, прикладна математика, психологія, іноземна філологія. В 2004 році був також створений Миколаївський бухгалтерський технікум, що здійснював випуск за 6 спеціальностями: облік і аудит, соціальна робота, правознавство, прикладна математика, комп'ютерні мережі і системи, банківська справа.

В 2005–2006 роках заклад пройшов ліцензування на підготовку бакалаврів і спеціалістів та був включений до мережі МОНУ.

З 2006 року МННІ почав отримувати обсяги державного замовлення на підготовку фахівців. В 2008/09 навчальному році за державним замовленням навчались 278 студентів. Ректором ОНУ затверджувалася вартість навчання в МННІ — суттєво нижча, ніж в базовому навчальному закладі. Це полегшувало вступ до інституту абітурієнтів з малозабезпечених сімей і пільгових категорій.

Внаслідок перетворення центру на інститут поживалась наукова робота. За допомогою власного видавничого центру в інституті щороку видавалося близько 20 підручників і посібників, в тому числі з грифом МОН. Традиційним стало проведення щорічних травневих науково-практичних конференцій. В 2006 і 2007 роках в МННІ відбулись всеукраїнські конференції з проблем історії і права. Загальне спрямування наукових досліджень інституту пов'язане з проблемами соціально-економічного і культурного розвитку Півдня України.

З 2001 по 2008 рік викладачами МННІ захищено 3 докторські дисертації. Наукову ступінь доктора історичних наук здобули доценти М. М. Шитюк і Ю. В. Котляр, доктора технічних наук — доцент К. В. Дубовенко. Захищено також 10 кандидатських дисертацій. В 2008 році в штаті МННІ працювали 2 докторанти і 8 аспірантів. Науковці інституту отримали 5 зареєстрованих патентів. Протягом 2007–2009 років в інституті виконувалась господарська тема «Археологічні дослідження городища фінальної бронзи "Дикий сад"».

З 2004 по 2007 рік 9 працівників інституту нагороджені знаком «Відмінник освіти України», 12 — грамотою МОН України, директор М. М. Шитюк — орденом «За заслуги» III ступеня.

Випускники МННІ з дипломом ОНУ заслужено користувались попитом на ринку праці і успішно працювали в різних галузях, на підприємствах і установах. Так, на Миколаївщині в 2008 році 26 випускників інституту працювали суддями різних рівнів, обіймали посади в органах прокуратури, юстиції, нотаріату. Колишні студенти МННІ ефективно керують банківськими і страховими структурами, чимало їх серед державних службовців, лідерів осередків політичних партій і громадських об'єднань.

У вересні 2008 року директором МННІ був призначений виконувач обов'язків доцента В. І. Гамза. В листопаді 2008 року наказом МОН за результатами попередньої перевірки (2007) було анульовано ліцензію ОНУ для інституту з подальшим переведом студентів до базового навчального закладу та інших навчальних закладів регіону, а сам заклад влився в структуру Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

15.10. Міжвідомчий науково-навчальний фізико-технічний центр МОН і НАН України⁶¹⁴

Підрозділ створено на виконання спільної постанови Колегії МОН і Президії НАН України в жовтні 2008 року. Наукове керівництво центром було покладено на Інститут фізики напівпровідників імені В. Є. Лашкарьова НАНУ (ІФН), а методично-організаційне — на Відділення фізики і астрономії НАН. Головними науковими напрямками МННФТЦ було визначено: вивчення проблем мікро- і наноелектроніки та впровадження результатів наукових розробок у приладобудування; проведення наукових досліджень з найбільш актуальних проблем науки і техніки в тісному зв'язку з навчальним процесом.

Тематика центру загалом інтердисциплінарна, що має ряд переваг і надає можливість проводити дослідження з актуальних науково-технічних проблем широкого спектру: фізики напівпровідників та діелектриків, мікроелектроніки, акустоелектроніки, нанофізики й наноелектроніки, сенсорної електроніки тощо.

Центр створювався на базі лабораторії НДЛ-3 ОНУ і підрозділів ІФН. Згодом до нього увійшли НДЛ ДРС, НДЛ-9 та НДЛ-11.

Створенню МННФТЦ передувала багаторічна творча співпраця з ІФН як окремих науковців, так і творчих колективів. Зокрема у 1985 році Я. І. Лепіх захистив у спецраді ІФН дисертацію кандидата фізико-математичних наук. А перед тим і після того була плідна співпраця з відділом професора П. І. Баранського, де на той час у групі А. Д. Беляєва працювали знані тепер вчені, зокрема світлої пам'яті академік В. Ф. Мачулін, член-кореспондент О. Є. Беляєв, професор Ю. П. Гололобов, доктор фізико-математичних наук Я. М. Оліх та ін. У 1988 році в ІФН захистив дисертацію доктор фізико-математичних наук В. А. Сминтина.

З часом спектр спільних досліджень розширився і співпраця поглибилась, в тому числі з відділенням члена-кореспондента НАН України В. Г. Литовченка, який зокрема опонував при захисті дисертацію Я. І. Лепіха. З ІФН проводились спільні наукові дослідження, зокрема з НДЛ-3, на госпдоговірній основі. З усіма названими вище співробітниками ІФН і не тільки з ними опублікована низка спільних наукових праць.

Рівень взаємодії з ІФН і результативність спільної діяльності постійно зростали. Розширювались творчі контакти й з іншими академічними установами НАН України — Інститутом фізики, Інститутом кібернетики імені В. М. Глушкова, Інститутом електродинаміки, — що стало підставою для створення у Науковій раді НАН України з проблеми «Фізика напівпровідників і напівпровідникові пристрої» секції «Сенсорна електроніка», керівником якої призначили професора В. А. Сминтину, а заступником — професора Я. І. Лепіха. В свою чергу до складу редколегії заснованого ОНУ 2003 року журналу «Сенсорна електроніка і мікросистемні технології» («СЕМСТ») увійшли академік НАН України В. Ф. Мачулін, члени-кореспонденти В. Г. Литовченко та О. Є. Беляєв, професор М. В. Стріха. Тому створення МННФТЦ було цілком логічним.

Нині міжнародний науково-технічний журнал «СЕМСТ» (головний редактор В. А. Сминтина, заступник головного редактора Я. І. Лепіх) входить до трьох списків ВАКу (фізико-математичні, технічні та біологічні науки), визначених для публікації матеріалів дисертацій, та міжнародної наукометричної бази SCOPERNICUS. У складі його редколегії — вчені і фахівці з Великої Британії, Індії, Італії, Росії, Фінляндії, Франції. Випускається також науково-технічний збірник «Фотоелектроніка» (головний редактор В. А. Сминтина), що також входить до списку ВАКу з фізико-математичних наук.

Ефективна діяльність МННФТЦ підтвердила правильність рішення про його створення. Найбільш важливими результатами слід вважати відзначені Державними преміями у галузі науки і техніки праці професорів Ш. Д. Курмашова (2009) та Я. І. Лепіха (2011). Загалом за 2008–2014 роки співробітники центру опублікували понад

⁶¹⁴ Автор Я. І. Лепіх.

70 статей у рейтингових журналах, зробили понад 100 доповідей на різних, переважно міжнародних, конференціях, отримали 14 патентів; підготували і видали 7 монографій, 6 підручників та 8 навчальних посібників, 26 випусків «СЕМСТ» і 7 — «Фотоелектроніки».

Центр має науково-технічну раду, до складу якої входять 6 учених від ІФН, в тому числі один академік та два члени-кореспонденти НАН України. Рівень наукової новизни й актуальності розробок центру підтверджено дипломами Державної служби інтелектуальної власності України як переможця Всеукраїнського конкурсу «Винахід-2011» — за метод виготовлення комутаційних плат (Я. І. Лепіх, П. О. Снігур) та «Винахід-2012» — за метод переналагоджування частоти пристрою на поверхневих акустичних хвилях (Я. І. Лепіх). Співробітники МННФТЦ захистили одну докторську і 6 кандидатських дисертацій.

Варто зазначити, що крім бюджетних тут постійно виконуються госпдоговірні науково-дослідницькі роботи — як результат перемог у різних конкурсах. НДР виконувались також в рамках державних і міжгалузевих науково-технічних програм. МННФТЦ веде активну міжнародну науково-технічну діяльність. Зокрема одна з розробок центру (акустoeлектронний сенсор кута повороту) успішно пройшла випробування і була включена в програму впровадження в Українсько-китайському технопарку високих технологій в КНР.

Розробки МННФТЦ багаторазово експонувались на різних міжнародних виставках, включаючи такі всесвітньо відомі, як СЕВІТ, Ганноверmesse, ЕКСПО, та на всеукраїнських «Барвіста Україна», «Високі технології» тощо. Постійно ведеться впровадження розробок.

МННФТЦ також координує роботу в Україні по закріплених наукових напрямах: на базі ОНУ головним чином зусиллями колективу центру регулярно проводяться міжнародні наукові форуми, зокрема Українська наукова конференція з фізики напівпровідників, «Сенсорна електроніка і мікросистемні технології» (голова конференції В. А. Сминтина, учений секретар Я. І. Лепіх), Всеукраїнський з'їзд «Фізика в Україні» (заступник голови з'їзду В. А. Сминтина, вчений секретар Я. І. Лепіх).

Перспективу свого подальшого розвитку МННФТЦ вбачає в обраній науковій тематиці, високій кваліфікації і творчому потенціалі колективу науковців та плідній співпраці з науковцями НАНУ.

15.11. Наукова бібліотека⁶¹⁵

У 1990-ті роки розвиток бібліотечної справи в Україні був позначений серйозними протиріччями і втратами, активізацією одних бібліотек і згасанням інших. В останні роки ми стали свідками того, як змінюються уявлення про завдання і можливості бібліотек, про їхнє місце в культурній, науковій та інформаційній інфраструктурі. У період кардинальних змін бібліотека вирішує більш різноманітні та складні завдання, має інші пріоритети, іншу філософію, змінює культурну, наукову та інформаційну функції в структурі університету, інакше організує взаємодію з соціумом.

З 1989 по 1998 роки університетську бібліотеку очолювала С. М. Старицька — кадровий співробітник, висококваліфікований спеціаліст бібліотечної справи. Вона доклала багато зусиль до комплектування фондів бібліотеки тоді, коли поповнення бібліотечних фондів у країні значно зменшилося внаслідок скорочення фінансування бібліотек, інфляції, розриву інформаційного простору, зростання цін на друковану продукцію. У цей період бібліотека сама розшукувала джерела поповнення фондів: це були збережені зв'язки з книгообміну, спонсорські та благодійні внески, дарунки організацій, окремих осіб, зокрема професорів університету (Б. О. Шайкевича,

⁶¹⁵ Автори М. О. Подрезова, О. В. Полєвщикова, В. В. Самодурова.

В. В. Сердюка, С. П. Ільйова). Бібліотека активно співпрацювала з міжнародним фондом «Сейбр-Світло», Британською радою в Україні.

Кінець 1990-х років характеризується покращенням стану поповнення бібліотечного фонду. З 1997 року МОН почало безкоштовну розсилку підручників вишівським бібліотекам, з кожним роком збільшуючи її обсяг. Міжнародний фонд «Відродження» через університет відкритого суспільства (Будапешт) постачає кращі зразки літератури суспільної тематики з Німеччини, Франції, Великої Британії, США, а також періодичні видання з природничих наук; за мегапроектом «Пушкінська бібліотека» (фонд Сороса) фонди бібліотеки поповнюються науковою та довідковою літературою, підручниками.

З 1999 року бібліотеку очолює кадровий співробітник, професійний бібліограф М. О. Подрезова — Заслужений працівник культури України, Відмінник освіти України. Завдяки її наполегливій праці та професіоналізму вдалося прискорити впровадження інформаційних технологій у навчальну та наукову роботу студентів і викладачів університету. Вона — ініціатор та організатор більшості наукових проектів в галузі бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, зокрема бібліографічних досліджень, пов'язаних з історією університету; голова науково-методичної секції вишівських бібліотек півдня України та секції з гуманітаризації та виховної роботи серед студентської молоді Науково-методичної бібліотечної комісії МОН.

В ті роки університет збільшив фінансування бібліотеки. Відкрилися 22 нові спеціальності, і для забезпечення навчального процесу було виділено кошти для придбання підручників та передплату періодичних видань. З 2001 року замовляються перші періодичні видання далекого зарубіжжя.

Вперше за останнє десятиліття відроджено замовлення реферативних журналів, поновлено передплату на видання ІНІОН. Починаючи з 2002 року, впорядковується співробітництво з навчально-методичним центром МОН з постачання підручників. За заявками університету фонди бібліотеки поповнювалися сучасними підручниками, причому кількість надходжень з кожним роком збільшувалася. Фінансування Наукової бібліотеки ОНУ стало пріоритетним. Кошти, які виділяються на придбання книжок та періодичних видань, інформаційних програм, на автоматизацію бібліотеки тощо, дозволили їй посісти гідне місце серед вишівських бібліотек України.

Зміни в бібліотечно-інформаційному процесі, так само як і діалектика наукової роботи, потребують визначення стратегії та створення певної моделі діяльності університетської бібліотеки, відштовхуючись від багатого досвіду нашого закладу як фундаментальної бібліотеки класичного університету. Різкі зміни умов бібліографічної та взагалі бібліотечної роботи наприкінці ХХ — початку ХХІ століть вимагають корекції її традиційних напрямів, а також постановки роботи у нових формах. Зріз наукових і практичних результатів, досягнутих бібліотекою за останні роки в різних сферах, допомагає розкрити основні тенденції та пріоритетні напрями її науково-дослідницької діяльності: комплексне вивчення фонду, краєзнавчі студії, біографічні дослідження, пов'язані з історією університету, та їх бібліографічне забезпечення, інформаційне розкриття колекцій рідкісних видань.

З початку 1990-х років головним пріоритетом роботи з книжковими пам'ятками є створення національної бібліографії України, репертуару української книги та періодики. Перші кроки цієї роботи відбиті в покажчику «Українська книга в іменних фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова» (1999). В наступні роки було здійснене наукове освоєння цілого прошарку іноземної україніки, завдяки чому в науковий та культурний обіг були введені цінні джерела з історії України, надруковані в XV–XVIII століттях. Так, у 2007 році вийшов передрук видання 1493 року *Liber chronicarum* Г. Шеделя — справжній шедевр книгодрукування XV століття. Розділ «Про європейську область Сарматію», де міститься цінна інформація про Україну, було вперше перекладено українською з латини та прокоментовано. Роботу з введення в науковий обіг джерел з історії України було продовжено в межах проекту «Історія України в книжко-

вих пам'яток XVI–XVIII століть». Вже вийшов збірник наукових праць «Історія України в книжкових пам'ятках XVI–XVII століть. З колекцій Наукової бібліотеки ОНУ», що містить перекладену вперше українською «Оповідь про те, що відбулося під час війни з Польщею аж до 1676 року» (за «Османським дзеркалом» Ла Магдалена). Триває підготовка нового випуску видань в рамках проекту, до якого увійдуть оброблені матеріали франкомовної газети «Амстердам» за 1708–1709 роки з цінними відомостями про події в Україні на початку XVIII століття.

Внаслідок активного виявлення у фондах бібліотеки україномовних книг XIX–XX століть було зафіксовано комплекс одеських українських видань, що відображають значну частину репертуару української книги та періодики за 50 років її буття в нашому місті (1873–1923). Відібрані книги охоплюють різноманітні галузі: історія, мовознавство, українська та зарубіжна художня література, етнографія, музикознавство, сільське господарство, агітаційна література, видання для дітей тощо. Особливе місце займають видання з одеської Шевченкіани.

Ще один приклад того, як бібліотека бере участь у створенні національної бібліографії України, — анований каталог виставки «Видавнича спадщина українського ренесансу» (2011), який містить описи рідкісних українських видань 1917–1930 років з фондів бібліотеки. Це довідкове видання являє собою спробу книгознавчої реконструкції культурного життя України в переламний період її історії і є дієвим інструментом вивчення маловідомих документів короткої, але яскравої доби українського відродження.

Як установа-фондоутримувач книжкових пам'яток, у 2002 році бібліотека приєдналася до створення Державного реєстру книжкових пам'яток України — складової частини Державного реєстру національного культурного надбання. Одним з головних напрямів діяльності бібліотеки є збереження та інформаційне розкриття колекцій рідкісних та цінних видань.

Комплексні та цілеспрямовані дослідження рідкісних книг та колекцій університетської бібліотеки почалися з ретельного вивчення окремих груп іноземних стародруків, зокрема італійських і французьких видань XV–XVIII століть: у 2000–2001 роках були опубліковані покажчик «Рідкісні французькі видання XVI–XVIII століть в зібраннях Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова» та анований покажчик «Італійська книга епохи Відродження у фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова». Наступним етапом став науковий опис книжкових пам'яток, спрямований на видання наукових каталогів, у яких відображено результати роботи з інформаційного розкриття важливої частини фонду стародруків бібліотеки. Одним з яскравих прикладів такого відображення є «Каталог видань XVI ст. у фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова» (2005). У 2012 році вийшов каталог «Польські стародруки з колекцій університетської бібліотеки», до якого ввійшли описи стародруків польською мовою, виданих у Польщі або на територіях, що входили до складу польської держави в різні періоди її існування. Це книгознавче видання було підготовлено в межах спільної праці НБ ОНУ та Дослідницького центру польської бібліографії імені Естрейхерів (Краків)⁶¹⁶.

Одним з актуальних напрямів сучасного книгознавства є вивчення історичних колекцій. Ця робота має особливе значення для нашої бібліотеки, оскільки до її складу входять 17 іменних фондів. Їх інформаційне розкриття вже досить давно є одним з пріоритетів для співробітників бібліотеки: розробляються сюжети з історії формування найбільш значущих колекцій, насамперед зібрання сім'ї Воронцових і приватної бібліотеки графа О. Г. Строганова. Наукове освоєння цих найцінніших фондів завжди було в центрі уваги колективу бібліотеки. Предметом спеціальних досліджень стали як окремі групи видань, так і історія формування книжкових зібрань у контексті доку-

⁶¹⁶ Див. докладніше: Подрезова М. А. Научно-издательская деятельность Научной библиотеки ОНУ в области книговедения: итоги последнего десятилетия и перспективы // Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці: матер. II Міжнар. книгознавчих читань. — Одеса, 2013. — С. 209–223.

ментального вивчення біографій власників, становлення та розвитку їхніх читацьких інтересів. Подібний підхід покладено в основу анотованого каталогу виставки «Книжкові зібрання родини Воронцових в бібліотеці Одеського (Новоросійського) університету» (2008). За останнє десятиліття за результатами роботи з Воронцовським і Строгановським фондами бібліотеки опубліковано більше 30 статей, підготовлено понад 25 доповідей на конференціях. Готується до друку каталог книжкового зібрання відомого вченого-слависта, що стоїть біля витоків вивчення слов'янської філології у Новоросійському університеті, В. І. Григоровича — першого іменного книжкового зібрання, яке потрапило до бібліотеки.

У бібліотеці успішно проводиться робота з так званими розсіяними зібраннями — книжковими комплексами, які в силу історичних обставин втратили свою цілісність⁶¹⁷. Особливу увагу приділено цінним колекціям стародруків з бібліотек польського слависта і збирача А. Кухарського і відомого польського історика та юриста Р. Губе, придбаних Новоросійським університетом у перші роки його існування і розосереджених в загальному фонді бібліотеки. Проведено реконструкцію цінної книжкової колекції математика, професора ІНУ І. Ю. Тимченка, каталог якої буде опубліковано в серії «Книжкові колекції Наукової бібліотеки Одеського (Новоросійського) університету».

Своєрідним підсумком бібліотекознавчих та історико-книгознавчих досліджень колективу бібліотеки є публікація колективної монографії «Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: історичний нарис. До 185-річчя заснування» (2002), до підготовки якої були залучені практично всі головні спеціалісти бібліотеки.

Серед інших пріоритетів наукової роботи нашої бібліотеки зазначимо краєзнавчі студії (прикладом спеціального звернення до краєзнавчої тематики є покажчик «Причорноморські німці. Їх вклад у розвиток м. Одеси та регіону. 1803–1917» (1999); друге, доповнене видання «Причорноморські німці в житті та діяльності м. Одеси та регіону. 1803–2003» вийшло у 2003 році і викликало великий інтерес далеко за межами України.

Впродовж останніх років спостерігається бурхливий розвиток української біографістики, що зумовило необхідність та актуальність інформаційно-бібліографічного забезпечення цієї спеціальної історичної дисципліни. Перший напрям краєзнавчої бібліографії НБ ОНУ повністю збігається з цілями та завданнями, які стоять перед українською біографістикою. Одночасно вийшло у світ одразу декілька видань з історії університету, що надають рідкісну можливість побачити історію університету через призму біографій його видатних діячів; у їх створенні саме університетська бібліотека відіграла значну роль. Це біографічний словник «Професори Одеського (Новоросійського) університету» в 4 томах (2000; 2-ге доповнене видання 2005), енциклопедичний словник «Випускники Одеського (Новоросійського) університету», випуски 1–2 (2005–2010). Монографія «Дарувальники Наукової бібліотеки Одеського (Новоросійського) університету (1865–1920): матеріали до історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова» (2005) містить відомості, які можуть бути корисними не тільки для вивчення історії університету і рішення специфічних бібліотекознавчих проблем, а й для краєзнавчих студій.

Зазначимо також бібліографічні покажчики, підготовлені в співпраці з кафедрами університету: «Розвиток православ'я на півдні України, кінець XVIII — початок ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії та Південної Бессарабії)», «Лауреати Нобелівської премії по літературі, 1901–2010: информационное издание. Мировое наследие нобелевских лауреатов по литературе: библиографический указатель».

⁶¹⁷ Ляшенко О. Л., Полевщикова Е. В. Изучение «рассеянных» книжных собраний в Научной библиотеке Одесского национального университета им. И. И. Мечникова // Библиофильство и личные собрания = Biblioliatry and Private Collections. — М., 2013. — С. 187–196.

Протягом багатьох років виходить друком низка біобібліографічних покажчиків літератури з серії «Біобібліографія вчених університету», присвячених професорам ОНУ А. І. Маркевичу, Є. М. Щепкіну, В. А. Сминтині, В. Д. Севастьянову, І. П. Зелінському, Н. М. Шляховій, О. Г. Топчієву, Ю. Д. Шуйському, Д. П. Урсу та ін. Серія «Праці вчених Одеського (Новоросійського) університету» являє собою бібліографічні покажчики праць вчених певного факультету чи кафедри університету. Друком вийшли біобібліографічний покажчик, підготовлений разом зі співробітниками філологічного факультету ОНУ «Філологічний факультет Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: Бібліографія, 1991–2001» (2003) та бібліографічний покажчик друкованих праць «Економіко-правовий факультет Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 1998–2007» (2009).

Матеріали архіву М. М. Ланге, що зберігається в бібліотеці, лягли в основу монографії, присвяченої науковій спадщині вченого (підготовлена спільно з кафедрою психології університету). Ця робота вийшла в започаткованій 2010 року серії видань «Розвиток науки в Одеському (Новоросійському) університеті». У рамках серії вже вийшли наступні дві монографії: підготовлена авторським колективом НБ «Вклад фізиків Одеського (Новоросійського) університету в розвиток науки в Одесі, 1920–1933» та «Науки про Землю в Одеському (Новоросійському) університеті» (Є. А. Черкез, Я. М. Біланчин, Є. Н. Красеха та ін.), бібліографічне забезпечення якої здійснено НБ.

Серед інформаційних видань останніх років особливе місце займає книговидавничий проект. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 31.05.2002 фахівцями ОНУ було підготовлено серію монографій в рамках єдиного наукового проекту «Острів Зміїний». Наукова бібліотека взяла активну участь у цій великій роботі, надавши інформаційні джерела, необхідні для здійснення проекту в цілому, а також виступивши виконавцями тому «Острів Зміїний. Інформаційні джерела» (2008).

Довідкове видання «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова на сторінках центральної, регіональної та університетської преси 2000–2010» (2010) містить статті, огляди, інтерв'ю, звіти про досягнення університету, матеріали про його повсякденне життя, які друкувалися в періодичній пресі протягом останніх 10 років. Зазначимо також інформаційний проект «Співробітники Одеського національного університету імені І. І. Мечникова — лауреати державних нагород України: інформаційне видання».

Сьогодні в колективі НБ ОНУ працює плеяда кваліфікованих спеціалістів: М. В. Алексеєнко, А. П. Бахчиванжи, Є. В. Бережок, А. В. Зайченко, А. С. Мурашко, Н. В. Мусієнко, М. О. Подрезова, О. В. Полевщикова, В. П. Пружина, В. В. Самодурова, О. В. Суровцева та ін.

Своєрідним показником інтелектуального потенціалу та наукової спроможності колективу бібліотеки на сучасному етапі є створення власного видавничого продукту — «Вісника Одеського національного університету. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство» (з 2007). З матеріалами «Вісника» можна ознайомитися на власному сайті видання, а також в репозитарії бібліотечного сайту.

Отже, одним з видів інформаційно-аналітичного продукту НБ ОНУ є нова модель науково-видавничої діяльності, коли головні спеціалісти бібліотеки є не тільки авторами, а й редакторами, коректорами і дизайнерами видання. Бібліотека реалізує видавничу діяльність у трьох напрямках: підтримка інфраструктури публікацій нових випусків «Вісника ОНУ», видання монографій, збірників статей, довідкових видань; продовження серійних видань та заснування нових серій: «Біобібліографія вчених університету», «Праці вчених Одеського (Новоросійського) університету», «Розвиток науки в Одеському (Новоросійському) університеті» (з 2010), «Книжкові колекції Наукової бібліотеки Одеського (Новоросійського) університету» (з 2010); публікація повнотекстових версій стародруків та рідкісних видань (електронна бібліотека).

Більшість наукових бібліотек реалізують видавничі проекти в співпраці з видавництвами своїх вишів⁶¹⁸. З 2011 року нова видавнича модель успішно реалізується в діяльності видавництва «Одеський університет» (директор — Н. Г. Юргелайтіс). Бібліотечно-видавнича служба публікує як друковані, так і електронні версії видань. НБ постійно надає видавничі послуги і довела, що інвестиції в бібліотечно-видавничу службу університету є необхідними та корисними. Видавнича діяльність НБ ОНУ безпосередньо пов'язана з науково-інформаційною роботою та відтворює її результати; її розгортання дозволило заснувати в останні роки низку вищезазначених серій видань.

Протягом багатьох років налагоджено плідне академічне співробітництво бібліотеки з університетськими кафедрами. Ми залучаємо до викладацької діяльності співробітників університету та спеціалістів необхідної галузі при підготовці тематичних показників, оскільки в сучасних умовах бібліограф уже не в змозі однаково вільно орієнтуватись у всіх галузях знань та кваліфіковано оцінювати зміст всіх бібліографічних документів. Можна навести чимало прикладів такої вдалої кооперації, зокрема проекти, які здійснюються спільно з кафедрою історії України (професори В. М. Хмарський, О. А. Бачинська, Н. М. Діанова), кафедрою зарубіжної історії (професор І. С. Гребцова), Інститутом соціальних наук (доцент М. О. Шевчук), кафедрою історії стародавнього світу і середніх віків (доцент О. О. Радзиховська).

На початку XXI століття до традиційних вікових завдань бібліотеки — збереження і збільшення книжкових зібрань — додаються функції інформаційного центру, що має електронну бібліотеку, електронну базу даних і забезпечує використання інформації світової мережі. Змінюються бібліотечні технології і форми обслуговування читачів. З метою задоволення інформаційних потреб читачів постійно вдосконалюється система читальних залів та абонементів бібліотеки. Неминуче змінюється структура закладу: з'являються нові відділи — інформаційних бібліотечних технологій, культурно-просвітницький. Активно працює Галерея мистецтв. Для створення інформаційної бази на сучасному рівні та повного й оперативного обслуговування читачів серед 13 читальних залів функціонують 4 спеціалізовані інформаційні читальні зали: гуманітарних та суспільних наук, соціально-політичних наук, природничих наук, відділу рідкісних книг та рукописів.

На межі 1990–2000-х років НБ завдяки фінансовій підтримці керівництва університету, благодійних фондів і організацій досить швидко досягла комп'ютеризації бібліотечних процесів і обслуговування. Комп'ютерна база НБ ОНУ на сьогодні складається зі 135 комп'ютерів, якими оснащено 2 зали.

Перехід на нові технології формування та використання інформаційних ресурсів є одним з засадничих напрямів діяльності НБ на сучасному етапі розвитку. Особливе значення має реалізація грантів фонду Сороса «Автоматизація Наукової бібліотеки» (1997), «Забезпечення доступу Наукової бібліотеки ОДУ до Інтернету», «Культурно-історичні цінності Наукової бібліотеки в Інтернет». У 2002 році бібліотека отримала грант екологічного конкурсу компанії «Форд» за проект «Збереження унікального комплексу рідкісних та цінних видань XV–XVII ст.», стала лауреатом Почесної нагороди «Свята Софія». За вагомий внесок у пропаганду історико-культурної спадщини Одещини, проведення науково-дослідної та видавничої роботи та з нагоди 185-річчя від дня заснування НБ ОНУ нагороджена Почесною грамотою Кабінету Міністрів України.

Використання комп'ютерних і нових телекомунікаційних технологій дозволило значно покращити обслуговування читачів. В умовах переходу до інформаційного сус-

⁶¹⁸ Солов'яненко Д. Академічні бібліотеки у новому соціотехнічному вимірі: ч. 1. Академічна бібліотека як видавець // Бібліотечний вісник. — 2010. — № 4. — С. 3–14; Подрезова М. О. Наукові книговидавничі проекти // Діяльність бібліотек вищих навчальних закладів у світлі модернізації вищої освіти: Міжнар. наук.-практ. конф. — Севастополь, 2009. — С. 22–29.

пільства НБ ОНУ продовжує розвивати сервіс для користувачів комп'ютерної техніки — надання широкого доступу до різних галузей і видів інформації. Залучення до проекту «Електронна інформація для бібліотек» (EIFL), який є спільною ініціативою Інституту відкритого суспільства (Будапешт) і найбільшого у світі видавництва періодики EBSCO, забезпечило доступ до широкого спектру онлайн-інформаційних ресурсів. Сьогодні НБ ОНУ має можливість працювати з такими відомими у світовій науковій спільноті ресурсами, як бази даних Intas, Hinari, Springer, Blackwell тощо.

У НБ сформована власна модель інформаційно-бібліографічного обслуговування з метою його регламентації та оптимізації. Ця система являє собою сукупність інформаційно-бібліографічної служби, інформаційних ресурсів і комунікативних систем і включає систему каталогів і картотек (традиційних та електронних), інформаційно-бібліографічний відділ, інформаційні читальні зали, читальний зал Інтернету та електронних документів⁶¹⁹. Доступ до електронного каталогу здійснюється як з локальної мережі, так і через Інтернет. Відвідувачі залу можуть користуватися власними ноутбуками, Wi-Fi, сканувати необхідні документи (за умови дотримання Закону про авторське право). Віртуальна довідкова служба дозволяє віддаленим користувачам одержувати інформацію про бібліотечні фонди, інтернет-ресурси, тематичні бази даних. Рішення оновлених завдань обслуговування включає постійне поповнення електронної бібліотеки, придбання повнотекстових електронних ресурсів для забезпечення навчального процесу та наукової діяльності. Крім того, постійно ведеться пошук аналогічних баз даних, бо подібні ресурси користуються найбільшим попитом серед читачів. З 2005 року, із включенням до корпоративної мережі університету, з'явилася можливість повноцінно використовувати її внутрішні ресурси.

Реальний рівень використання сучасних технологій відображає сайт НБ ОНУ. З моменту створення він став важливим інструментом бібліотечно-інформаційного обслуговування та інформаційною складовою комплексу університету. Сайт дає доступ до головного електронного каталогу бібліотеки та низки важливих послуг, зокрема до віртуальної довідкової служби. На сайті бібліотеки представлені електронні ресурси, що накопичувалися впродовж останнього десятиліття. Фахівці-консультанти складають списки сайтів з актуальної тематики.

Формування електронної бібліотеки стародруків та рідкісних видань відбувається шляхом сканування оригіналів на спеціалізованому обладнанні фірми Cuse, яке забезпечує високу якість відбитків при мінімальному впливі випромінювання. У першу чергу скануванню підлягають особливо цінні, старі видання, що користуються підвищеним попитом, або видання, які зберігаються в бібліотеці в обмеженій кількості примірників. Зараз на сайті розміщено понад 200 одиниць повнотекстових електронних примірників стародруків, рідкісних та цінних видань.

Ще один новий напрям роботи НБ — діяльність як видавця електронних журналів, яка базується на філософії відкритого доступу (платформа OJS). Було створено універсальний репозитарій як платформу для інтеграції у світовий інформаційний простір — для забезпечення відкритого доступу до наукових досліджень університету, що дає можливість продемонструвати його науковий потенціал. Репозитарій ОНУ — це архів наукових публікацій викладачів та співробітників, створений у рамках проекту «Електронна бібліотека України: створення центрів знань в університетах України» (ELibUkr, 2009). Репозитарій зареєстрований у світовому реєстрі Directory of Open Access scholarly Resources (ROAD, Саутгемптонський університет, Великобританія), у «Покажчику репозитаріїв вільного доступу» (Ноттингемський університет, Великобританія), у Simple Metadata in Open Ukraine Archives (Система пошуку у відкритих архівах України) та в Українському реєстрі репозитаріїв. Інформаційні ресурси репозитарія включають повні тексти статей з періодичних видань та збірників; монографіч-

⁶¹⁹ Подрезова М. О. Стратегія розвитку Наукової бібліотеки в умовах інформатизації суспільства // Вісник ОНУ. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. — Одеса, 2014. — Т. 19. — Вип. 1 (11). — С. 11-31.

ні видання; тези, повні тексти та презентації доповідей на наукових конференціях; автореферати дисертацій та дисертації; матеріали виступів на вченій раді тощо.

У межах реалізації проекту ROAD Електронний архів-репозитарій ОНУ було зареєстровано в міжнародному реєстрі ISSN і надано власний ISSN 2310-7731 — як ресурсу, що постійно поповнюється, та статус повноцінного відкритого електронного видання, у якому можна публікувати результати досліджень як у першоджерелі, нарівні з друкованими періодичними виданнями. Відкритість електронного ресурсу дає можливість входження праць наших вчених до міжнародних наукометричних баз даних.

Однією з інновацій у НБ стало створення в 2012 році імідж-каталогу, який являє собою упорядкований масив оцифрованих каталожних карток, доступних через Інтернет. Таким чином, в режимі online читачам доступні бібліотечні каталоги ОНУ.

На сьогодні потужну частину електронного потенціалу складають бібліографічні бази даних, отримані за попередньою передплатою: East View, Ebsco, Springer, Wiley Online Library та ін., що надаються з локальної мережі. Окрім того, забезпечено доступ до безкоштовних електронних ресурсів: The European Library, Cornell University Library, Наукова електронна бібліотека eLIBRARY.RU. Крім того на сайті бібліотеки надається безкоштовний тестовий доступ до інших баз даних.

Значний комплекс ресурсів становлять бази даних вільного доступу, які створюються співробітниками бібліотеки. Наприклад, прослідкувати за розвитком наукових досягнень вчених університету допоможе база даних «Вчені ОНУ», а за науковою роботою студентства — база даних «Дипломні роботи». Обробка інформації з певної проблематики, що має цінність для наукової діяльності та навчального процесу, зумовлює створення таких баз даних, як, наприклад, «Історія ОНУ: до 150-річчя», що містить повні тексти протоколів і звітів ІНУ. У відповідь на запити сучасних наукових розробок та нових університетських спеціальностей бібліографи створили тематичні бази даних «Біотехнологія», «Нанотехнології», «Компендіум психодіагностичних методик та програм тренінгів» та ін.

З 2010 року НБ ОНУ переживає процес трансформації, обумовлений як модернізацією системи вищої освіти в країні, так і розвитком інформаційних технологій. Сучасні явища інформатизації викликали до життя новий аспект в бібліотечній роботі — відповідальність за розповсюдження результатів науково-дослідної діяльності вчених університету. Новацією є організація інформаційно-аналітичного сектора, який здійснює наукометричні і бібліометричні дослідження з метою визначення публіцистичної наукової активності ОНУ в цілому та вчених зокрема (база даних Scopus), займається оперативним інтегруванням результатів до світового інформаційного простору. Проводиться моніторинг вітчизняних та світових інформаційних ресурсів з метою забезпечення освітянського процесу і наукової діяльності університету, аналіз рівня цитування та індекса Хірша вченого, імпаکت-фактора періодичних видань ОНУ, інтегрування гетерогенних інформаційних потоків вчених у наукометричні бази, а також моніторинг соціальних мереж (ВКонтакте, Twitter, Facebook та ін).

Інформаційно-аналітичний сектор розміщує в мережах новини НБ, бази даних, електронні наукові журнали, віртуальні виставки. Зокрема було зареєстровано 11 серій «Вісника ОНУ» в міжнародній базі даних Ulrich Periodicals Directory, 10 серій — в світовій наукометричній базі даних Index Copernicus (серед них бібліотечна серія), періодичне видання «Мікробіологія та біотехнологія». У базу даних РИНЦ заведено весь архів «Вісника ОНУ», серія «Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство» (2007–2013).

Бібліотека почала створення електронного міні-журналу відкритого доступу «Biblio-Колегіум», у якому розміщені праці секції «Бібліотечно-бібліографічна справа», що постійно бере участь у щорічній науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ. При цьому бібліотека замикає на собі повний цикл циркуляції наукових публікацій і надає технічну платформу, послуги редактора, системного адміністратора, бібліографа.

Таким чином, сформована нова модель діяльності «Бібліотека — інформаційний центр», де функціонують водночас класичне книгосховище, електронна бібліотека, репозитарій, повнотекстові бази даних, які ініціюються, організуються та керуються бібліотекою і сприяють розширенню уявлень про неї як про електронну структуру ОНУ.

Спираючись на багатий досвід фундаментальної бібліотеки класичного університету, колектив НБ ОНУ пройшов шлях становлення і функціонування як науково-дослідного підрозділу. На останні десятиліття припали й драматичні ускладнення, зумовлені комплексом матеріально-технічних проблем. Проте зараз у нас є нові можливості, які донедавна були недоступні бібліотекам нестоличних вишів. При збереженні традиційної функції інформаційного забезпечення університетської науки бібліотека переросла роль допоміжного, «пасивного» учасника процесу і стала активним повноправним членом академічної спільноти.

15.12. Науково-дослідна лабораторія теоретичної та молекулярної фізики⁶²⁰

Лабораторія теоретичної та молекулярної фізики була створена понад 20 років тому при кафедрі теоретичної фізики ОНУ. С початку існування в лабораторії розвивалися різні напрями статистичної теорії рідини та теорії твердого тіла: теорія рідких та аморфних металів, теорія класичних та квантових рідин, теоретичні дослідження неідеальної плазми, теоретичні основи оптимального синтезу квантових мікросхем. В різний час в лабораторії працювали професори Ю. П. Красний, Н. П. Коваленко, Г. І. Салістра — учні одного з творців сучасної фізики рідин професора І. З. Фішера (завідувача кафедри теоретичної фізики ОНУ 1963–1977). За період існування НДЛ-14 в ній захищено 3 докторські та 19 кандидатських дисертацій за спеціальностями «Молекулярна фізика», «Теоретична та математична фізика», опубліковано понад 100 робіт у провідних вітчизняних та зарубіжних виданнях, таких як «Український фізичний журнал», «Фізика низьких температур», ЖЕТФ, Physics Letters A, Journal of Molecular Liquids, Journal of Physics: Condensed Matter та ін.

Науковий напрям лабораторії — «Фундаментальні проблеми сучасного матеріалознавства». Пріоритетні наукові розробки лабораторії складаються з досліджень низьковимірних систем: вуглецевих і неуглецевих нанотрубок, кулонівських систем (науковий керівник професор В. М. Адамян) та теорії класичних і квантових рідин (науковий керівник професор М. П. Маломуж).

Дослідження електрофізичних характеристик графену і нанотрубок здійснюються з використанням методів квантової теорії твердого тіла, модифікованих для застосування у квазіодно- і двовимірних системах. Відправною ідеєю є застосування методу потенціалів нульового радіуса, суть якого полягає у заміні потенціалу взаємодії делокалізованих електронів з іонами універсальним точковим псевдопотенціалом Е. Фермі. Незважаючи на схематичність електрон-іонної взаємодії, перевага такого підходу над зазначеними вище підходами інших авторів полягає в тому, що повністю враховується просторова конфігурація систем, а дисперсійні рівняння для фононних і електронних збуджень та вирази для хвильових функцій зонних електронів отримуються у скінченному вигляді.

У рамках даного підходу визначені колективні вклади у теплоємність електронного газу графену, з'ясовані фізичні критерії виявлення точкових дефектів у спостережуваних оптичних спектрах графену. Поширено метод потенціалів нульового радіуса на гетерогенні системи. Отримана температурна залежність теплового опору графену від типу дефектів. Вперше визначені концентраційні залежності спектральних

⁶²⁰ Автори В. М. Адамян, В. М. Махлайчук.

густин і діелектричних функцій одновимірної електронної плазми у нанотрубках в рамках моделі потенціалів нульового радіуса. Розроблено алгоритм для урахування впливу точкових дефектів на електронну структуру графену і нанотрубок. На основі раніш розробленого алгоритму досліджено зонну структуру графену. Розроблено метод визначення типу і концентрації домішок по оптичних спектрах графену і нанотрубок. Розраховано та обчислено вплив різноманітних точкових дефектів на фононні спектри та густину фононних станів графену та вуглецевих нанотрубок. Описано особливості оптичних спектрів напівпровідникових нанотрубок з домішками бору, азоту і алюмінію.

Аналіз властивостей води здійснюється на основі систематичного застосування методів статистичної фізики. Термодинамічні властивості розраховуються на основі виразів, які пов'язують значення внутрішньої та вільної енергії системи, а також її рівняння стану з усередненими потенціалами і функціями розподілу, які задовільно апроксимуються твердо-кульовими наближеннями. Внески водневих зв'язків обчислюються за допомогою термодинамічної теорії збурень. Більш конкретно — приймається до уваги, що сильні орієнтаційні кореляції є суттєвими тільки при температурах, нижчих від температури динамічного фазового переходу у воді. На цьому шляху вивчено коливання водневих зв'язків, які стимулюють утворення у воді лінійних і розгалужених асоціатів. Побудовано усереднений потенціал взаємодії між молекулами води і показано, що термодинамічні властивості води визначаються саме усередненими потенціалами взаємодії. Отримана енергія основного стану димерів води. На основі розвинутої теорії показано, що поблизу точки плавлення в структурі води домінують квадрупольні кластери. При переході до переохолоджених станів основну роль починають відігравати пентагональні та гексагональні структури. Поблизу точки плавлення рідкої води в структурі води домінують тримери та тетраметри молекул води. При наближенні до критичної точки структура рідкої води формується переважно димерами. Отримана температурна залежність концентрації димерів. В той же час водяна пара формується виключно димерами. Запропоновано нове формулювання принципу подібності термодинамічних властивостей до простих рідин. Застосування цього принципу дозволяє описати поведінку в'язкості простих рідин у широкій області температур. Нове формулювання принципу подібності термодинамічних властивостей застосовано до опису функціональної залежності в'язкості іонних рідин. В переохолодженому стані механізм в'язкості іонних рідин є активаційним, у нормальному стані — аргоноподібним.

Вперше розраховано та обчислено вплив різноманітних точкових дефектів на фононні спектри та густину фононних станів графену та вуглецевих нанотрубок і на цій основі досліджено вплив дефектів на їх низькотемпературну теплоємність. Вперше показано, що основні термодинамічні величини на лінії співіснування рідина-пара визначаються усередненими потенціалами взаємодії, які мають структуру, близьку до потенціалів Ленарда-Джонса. Самоусереднення потенціалів взаємодії відбувається цілком природним шляхом внаслідок обертання молекул води. Вперше показано, що існують два типи димерів води, які можна ідентифікувати з нормальним та метастабільним станом. Встановлено, що водна пара є сумішшю нормальних та метастабільних димерів.

Аналітичні та чисельні результати для теплоємності графену та нанотрубок, а також теплопровідності графену мають практичне значення при їх застосуванні в перспективних механічних та електронних пристроях. Штучне допування графену та нанотрубок дозволяє суттєво змінювати їх теплопровідність та теплоємність, керуючи таким чином тепловими властивостями пристроїв та матеріалів на основі графену.

Результати роботи можуть бути використані при дослідженні метастабільних станів води, в яких суттєву роль відіграє потенціал взаємодії між молекулами, досліджен-

ні біологічних водних розчинів, які є основою цитоплазми клітин. Знання поведінки сітки водневих зв'язків (зміна її властивостей під впливом температури та тиску), яка безпосередньо впливає на поведінку амінокислот та протеїнів, можуть бути використані в дослідженні гідрофобних та гідрофільних взаємодій, які є важливою рушійною силою процесу самоорганізації міцел та згортання білка; дослідженні нових властивостей речовин, наприклад карбонових нанотрубок, заповнених водою. Наприклад, при зниженні температури від кімнатної до 8°C властивості таких матеріалів змінюються з гідрофобних на гідрофільні.

НДЛ-14 спільно с кафедрою теоретичної фізики тісно співпрацює у дослідницькій роботі з Інститутом теоретичної фізики НАН України, з кафедрами Київського та інших університетів країни, з кафедрами та науковими установами багатьох інших країн (Росії, Узбекистану, Німеччини, США, Нідерландів), бере участь у виконанні спільних міжнародних проектів.

15.13. Науково-дослідна лабораторія фізики і хімії низькотемпературної плазми⁶²¹

У 1980 році в ОДУ сформувався новий науковий напрям з проблем теплофізики і фізики низькотемпературної плазми дисперсних систем, який очолив доктор фізико-математичних наук, професор М. М. Чесноков. Різноманітність наукової тематики та великий обсяг виконуваних держбюджетних і господарчих тем призвели до створення 1992 року з ініціативи М. М. Чеснокова НДЛ фізики і хімії низькотемпературної плазми (НДЛ-5), першим завідувачем якої став С. В. Маргащук. В новоствореній лабораторії розпочалися дослідження з діагностики високотемпературних станів та гістерезисних явищ тепломасообміну в дисперсних системах (В. В. Калінчак, С. Г. Орловська), ґрунтовані на детальному вивченні ролі різних механізмів теплопереносу та кінетики хімічних реакцій при спалахуванні, горінні і загасанні металевих та вуглецевих дисперсних систем. Активно вивчалися дія лазерного випромінювання на метали, лазерне підпалювання і перехід в детонацію молекулярних газів.

В зв'язку з розвитком цих досліджень за ініціативою С. І. Анісімова, на той час завідувача сектора Інституту теоретичної фізики імені Л. Д. Ландау, та А. М. Бонч-Бруевича, завідувача відділу Державного оптичного інституту, одного з провідних фахівців з вивчення дії лазерного випромінювання на поглинаючі середовища, на базі ОДУ щороку проводилися наукові семінари з питань взаємодії лазерного випромінювання з речовиною.

Тематика, пов'язана з дією лазерного випромінювання на речовину, розроблялася в лабораторії в межах держбюджетних тем в 1994–1999 роках під керівництвом М. М. Чеснокова в напрямі пошуку можливостей підпалення природного газу за допомогою лазерного випромінювання та визначення теплофізичних властивостей розплавів металів, ролі фазових переходів в них при лазерній обробці металів (виконавці Л. І. Рябчук, Т. Ф. Смагленко, М. Ю. Трофименко). Під керівництвом професора В. В. Калінчака в цей час виконувались держбюджетні наукові теми, спрямовані на вивчення впливу випромінювання, кінетики хімічних реакцій на критичні режими тепломасообміну і характеристики гетерогенного горіння вугільних частинок в енергетичних пристроях (виконавці С. Г. Орловська, Ф. Ф. Карімова, С. К. Протас).

У 1998 році завідувачем лабораторії стала кандидат фізико-математичних наук С. Г. Орловська. На цей час в лабораторії сформувались основні наукові тематики: вивчення гістерезисних та критичних явищ в хімічно реагуючих дисперсних вуглецевих системах; дослідження адсорбційних і каталітичних явищ на поверхні твердих тіл; вивчення тепломасообміну, кінетики фазових переходів при взаємодії лазерного випромінювання з металами та твердим паливом. Під керівництвом В. В. Калінча-

⁶²¹ Автор Г. С. Орловська.

ка та М. М. Чеснокова виконувалися три держбюджетні теми. Працювала наукова школа «Тепло-електрофізичні явища в багатофазних середовищах» (керівник — М. М. Чесноков). Випускався фаховий збірник наукових праць «Фізика аеродисперсних систем» під редакцією В. В. Калінчака (з 1998).

З 2000 по 2005 рік наукова тематика лабораторії розширилася: проводилися дослідження високотемпературних процесів сукупностей частинок (В. В. Калінчак, С. Г. Орловська, О. М. Зуй), процесів горіння та сублімації твердих органічних палив під дією лазерного випромінювання (М. М. Чесноков, Л. І. Рябчук), процесів високотемпературного тепломасообміну, кінетики фазових і хімічних перетворень на поверхні тупоплавких металів (В. В. Калінчак, С. Г. Орловська, Т. В. Гризунова), характеристик горіння газових сумішей (М. Ю. Трофименко). Розроблялися сучасні оптико-цифрові методи діагностики високотемпературних станів дисперсних систем при протіканні в них фазових та хімічних перетворень (Ф. Ф. Карімова). Виконувалася госпдоговірна тема з математичного моделювання тепломасообміну криогенних контурних теплових труб.

Вказані напрями досліджень отримали подальший розвиток в держбюджетній тематиці лабораторії в 2006–2011 роках: дослідження впливу внутрішньої структури твердих палив на характеристики і повноту згорання; вивчення критичних і стійких режимів тепломасообміну металів з газами при фазових перетвореннях, хімічних і каталітичних реакціях на їхній поверхні. Розробки сучасних методів експериментальних теплофізичних досліджень стали основою для виконання у 2011–2012 роках прикладної теми, спрямованої на створення нового оптико-цифрового методу визначення температурних полів по поверхні випромінюючих об'єктів.

Наукова тематика останнього періоду (2013–2014) ґрунтується на дослідженні ефективних режимів високотемпературного тепломасообміну дисперсних систем при використанні їх в енергетичних пристроях, машинобудуванні, металургії. Проводяться роботи з визначення оптимальних теплофізичних умов використання каталізаторів в дисперсному стані на основі металів платинової групи та оксидів перехідних металів для вимірювання концентрацій домішок вуглеводів та горючих неорганічних газів в повітрі (В. В. Калінчак, О. С. Черненко).

Протягом 1991–2014 років в НДЛ-5 була виконана 21 науково-дослідна робота, з них 19 — фундаментального характеру і 2 — прикладного. За останні 10 років виконано загалом 10 тем, в тому числі 7 держбюджетних фундаментальних, 2 держбюджетні прикладні, одна госпдоговірна.

Нині наукові дослідження ґрунтуються на фундаментальних та прикладних аспектах теплофізики, фізики високотемпературних та критичних явищ в дисперсних системах. Пріоритетний тематичний напрям наукових досліджень — енергетика і енергозбереження, а саме: високотемпературний тепломасообмін твердих тіл з газами при протіканні на їхній поверхні фазових перетворень, хімічних та гетерогенно-каталітичних реакцій, а також гомогенних хімічних реакцій в газовій фазі; тепломасообмін при взаємодії лазерного випромінювання з металами, частинками та різної форми зразками твердого палива; теплофізичні аспекти при випаровуванні і горінні рідинних дисперсних систем; розробка сучасних оптичних і цифрових методів вимірювання температури нагрітих тіл та полум'я.

Згідно з зазначеними напрямами у 2014 році розроблялися одна фундаментальна та одна прикладна теми. Співробітники НДЛ-5 є представниками наукової школи «Тепло-електрофізичні явища в багатофазних середовищах», очолюваної завідувачем кафедри теплофізики В. В. Калінчаком.

Плідна робота НДЛ-5 за вказаний період відбилася у підготовці та захисті дисертаційних робіт. Нові та оригінальні розробки науковців лабораторії Ф. Ф. Карімової, С. Г. Орловської, М. С. Шкоропадо, В. В. Калінчака захищено патентами України (2009–2014). Свої наукові результати співробітники лабораторії висвітлюють в провідних фахових журналах та виданнях, що мають індекс цитування і входять до наукометрич-

них баз даних, в матеріалах міжнародних конференцій та форумів. Тільки за останні 5 років було опубліковано більше 60 статей та 70 доповідей і тез міжнародних конференцій. Щороку випускається міжвідомчий фаховий збірник наукових праць «Фізика аеродисперсних систем», де публікуються результати досліджень НДЛ-5.

Молодь активно залучається до наукової роботи в лабораторії. На базі виконуються спеціальний фізичний практикум «Високотемпературні процеси в дисперсних системах», дипломні та магістерські роботи, дисертаційні дослідження аспірантів. Спільно зі студентами випущено 57 публікацій (статті, доповіді, тези). Кращі з цих робіт було відправлено на Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт з фізики; зокрема у 2013 році студентка Ю. В. Шевченко зайняла 3-тє місце в конкурсі (науковий керівник — С. Г. Орловська).

НДЛ-5 підтримує тісні наукові зв'язки з КНУ імені Т. Г. Шевченка (фізичний та радіофізичний факультети). В рамках угоди про творче співробітництво проводяться спільні наукові дослідження, консультації, обмін досвідом, опонування дисертацій, рецензування статей. Виходять спільні наукові публікації. Ведеться творча співпраця з КНПУ імені М. Г. Драгоманова в напрямі рецензування методичних вказівок та опонування кандидатських і докторських дисертаційних робіт. Ведеться співробітництво з кафедрою технологічних процесів Опольського університету (Польща) в рамках проекту науково-технічної співпраці в галузі технологічних процесів та теплофізичних явищ в екології: спільні дослідження, публікації, наукові конференції та семінари, видання наукових та науково-методичних праць.

15.14. Науково-дослідний інститут фізики⁶²²

З 1975 по 2004 рік НДІ фізики керував професор В. М. Білоус. Діяльність інституту була зосереджена, зокрема, на вирішенні важливої науково-технічної проблеми — створенні наукових основ фототехнологій. Головними напрямками наукової діяльності інституту стали: теоретичне і експериментальне дослідження світлочутливих і фотохромних матеріалів з метою створення на їх основі малосрібних композиційних фотоматеріалів і оптичних елементів для нової техніки; розробка оптичних методів і приладів неруйнівного контролю і діагностики; теоретичне і експериментальне дослідження сорбції газів синтетичними і природними іонообмінниками з метою створення нових фізико-хімічних фільтрів селективної дії з оптичною індикацією; розробка наукових основ технологій легування напівпровідників групи A_2B_6 з метою створення елементної бази для оптоелектроніки; створення теорії суперіонних провідників; розробка фізичної теорії неоднорідних структур в електролітах, що містять хиральні молекули, з застосуванням до явищ біологічної самоорганізації.

Створена в інституті наукова школа з фотографічних процесів реєстрації інформації була визнана в Україні, СРСР і за кордоном. НДІ фізики ОНУ став науковим центром в галузі галогенсрібної фотографії, а також провідним у науковому напрямі «Фізичні принципи запису інформації» МОН України, комплексному проекті «Розробка світлочутливих матеріалів для оптоелектронної технології» Державного комітету України з питань науки і технології і одному з проектів державної науково-технічної програми «Неметалеві матеріали на основі складних неорганічних сполук». Ученими інституту здійснено широкий цикл фундаментальних досліджень механізму формування фотографічної чутливості галогенсрібних емульсій, фізики світлочутливих і фотохромних матеріалів⁶²³.

⁶²² Автор В. Ю. Мандель.

⁶²³ Белоус В. М., Толстобров В. И., Чибисов К. В. Механизмы образования центров светочувствительности и вуали при сернистой сенсбилизации фотографических эмульсий // Доклады АН СССР. — 1983. — Т. 273. — № 6. — С. 1401–1405; Белоус В. М., Толстобров В. И., Шапиро Б. И. Люминесцентные исследования взаимодействия спектральных сенсбилизаторов с примесными центрами галогенсеребряных

Міжнародне наукове товариство The Society of Imaging Science and Technology (США) щороку присуджує одну нагороду Lieven Gevaert Medal за визначний вклад в розвиток галогенсрібної фотографії. У 1999 році вона була присуджена В. М. Білоусу «За піонерські роботи з використання люмінесцентної спектроскопії як засобу вивчення фотофізичних властивостей галогенсрібних матеріалів». Це є однією з вищих ознак міжнародного визнання значення наукових робіт В. М. Білоуса та його колег і учнів; до того ніхто з вчених колишнього СРСР і країн СНД цієї нагороди не удостоювався.

Дослідження поверхневих явищ завжди були пріоритетними в Україні і з початку ХХІ століття виконувались і продовжують виконуватись в різних наукових центрах НАН України, МОН і галузевих міністерств як в теоретичному, так і в практичному плані. На відміну від інших в інституті були започатковані дослідження адсорбції низькомолекулярних речовин такими поглиначами, що набухають в процесі адсорбції, а саме природними і синтетичними іонообмінниками та протеїнами⁶²⁴. Уперше був отриманий систематичний експериментальний матеріал з рівноважної сорбції газів і пари адсорбентами з нежорсткою структурою. Розвинений оригінальний кластерний підхід при поясненні процесів адсорбції газів і пари синтетичними сорбентами. Для вивчення енергетичного стану адсорбованих молекул газів і пари було використано люмінесцентний метод. На базі проведених досліджень розроблений і впроваджений ряд пристроїв для охорони і захисту довкілля: фільтри-адсорбери для доочистки води від шкідливих домішок (з дозволом МОЗ України на використання цих фільтрів), установка для отримання води фармакопейної якості для медичних цілей, включаючи гемодіаліз і приготування розчинів для ін'єкцій; протигазові коробки малого габариту для захисту від аміаку і амінів з візуальною мірою відробітку; газопилозахисні респиратори для захисту від аерозолів усіх видів, аміаку, амінів і сірководню (бронзова медаль ВДНГ СРСР); індикаторні сорбенти, призначені для селективного вилучення з газових і газОВО-повітряних сумішей пріоритетних неорганічних політантів. Розробки інституту високо оцінені на міжнародних виставках та виставках «Охорона труда-90», «Оптика Украины-92».

Майже по всіх результатах досліджень була розроблена та в чинному порядку затверджувалася науково-технічна документація, а саме Технічні умови, технологічні інструкції та сертифікати МОЗ. Слід зазначити, що розроблена в НДІ фізики протигазна коробка МКПФ є єдиною в світі коробкою, в якій змінюється колір на усій височині індикаторного адсорбенту в процесі його насичення шкідливою речовиною. Така нова властивість дає змогу значно підвищити рівень безпеки при застосуванні вказаних коробок та суттєво зменшити витрати коробок за рахунок правильного та своєчасного визначення ступеня їх відпрацювання і крім того додає психологічної стійкості тим, хто працює в зоні ураження.

Результати робіт увійшли в програму V, VI та VIII українсько-польських симпозіумів «Теоретичне і експериментальне дослідження поверхневих явищ та їх технологічне застосування» (2000, 2001, 2004) в Одесі, співорганізатором яких був НДІ фізики.

фотографических эмульсий // Успехи научной фотографии. — 1984. — Т. 22. — С. 125–132; Белоус В. М., Ахмеров А. Ю., Жуков С. А. и др. Люминесцентные исследования процессов, определяющих формирование фотографической чувствительности галогенсеребряных эмульсий // Журн. научн. и прикладной фотографии. — 1996. — Т. 41. — Вып. 6. — С. 11–27; Белоус В. М., Жуков С. А. Роль сернисто-серебряных кластеров в формировании фотографической чувствительности // Там само. — 2003. — Т. 48. — Вып. 4. — С. 39–44.

⁶²⁴ Тарасевич Ю. І., Кац Б. М. Фізико-хімічні основи застосування синтетичних і природних іонообмінників у промисловій протигазовій техніці // Вісник АН УРСР. — 1983. — № 12. — С. 55–62; Кац Б. М., Кутарова Л. М., Кутаров В. В. Сорбция паров воды карбоксилсодержащим хемосорбционным волокном в различных ионных формах // ЖПХ. — 1991. — Т. 64. — № 4. — С. 846–849; Kats B.M., Kutarov V.V. Fractal dimension of polymer sorbents // Langmuir. — 1996. — V. 12. — № 11. — P. 2762–2764.

Протягом 2000–2004 років дослідження в НДІ фізики виконувалися з метою створення широкого кола індикаторних адсорбентів, окремі зразки яких демонструвалися на багатьох вітчизняних та міжнародних виставках, зокрема 2003 року — «Матеріалознавство та близькі проблеми» в Хайдарабаді (Індія), «Наука — Одеському регіону» в Одесі, міжнародній виставці на території Українсько-китайського парку високотехнологічного співробітництва у провінції Шаньдун та Харбіні, присвяченій Дням науки і техніки України в КНР; 2004 року — в Нью-Делі під час Днів науки і техніки України в Індії.

Враховуючи постійне погіршення якості водопровідної води у багатьох регіонах України, подальші дослідження в цьому напрямі були присвячені створенню багатомодульної локальної водоочисної установки⁶²⁵, придатної для забезпечення споживачів якісною питною водою (Р. М. Длубовський, Б. М. Кац, М. П. Нестеренко, О. І. Іоргов). Комплексне дослідження розробленої установки під назвою «Мідія-05» виконувалося спільно з лабораторією гігієни питних вод Українського НДІ медицини транспорту МОЗ. Були розроблені і погоджені з МОЗ Технічні умови, згідно з якими протягом 1993–2004 років понад 50 вказаних установок було виготовлено і введено в експлуатацію в різних організаціях Одеської і Миколаївської областей. За оригінальність конструкції та позитивні результати експлуатації водоочисна установка «Мідія-05» була нагороджена Почесним дипломом 2-ї Регіональної науково-технічної виставки «Перспектива XXI», яка відбулася в Одесі в 2000 році.

Нині основні зусилля лабораторії фізики і хімії сорбційних процесів інституту зосереджені на виявленні універсальних залежностей для опису рівноважної адсорбції газів та парів низькомолекулярних речовин адсорбентами різних типів⁶²⁶, а саме: активованим вугіллям, цеолітами та синтетичними іонообмінниками (В. В. Кутаров, Р. М. Длубовський, В. М. Шевченко, О. І. Іоргов). Такі залежності конче необхідні для створення загальної теорії сорбції низькомолекулярних речовин адсорбентами з неупорядкованою структурою, а застосування цих залежностей має велику практичну цінність завдяки скороченню дорого, а іноді й небезпечного, адсорбційного експерименту.

Поряд з цим в останній час окрема увага приділяється вивченню впливу на адсорбційний процес рельєфу шорсткуватої поверхні, оскільки урахування нанорозмірних ефектів поверхні вкрай необхідне для з'ясування особливостей механізму адсорбції на нанорозмірних поверхнях. Як інший окремий напрям сучасних досліджень слід виділити вивчення можливості застосування актуального на цей час методу QSAR (кількісна характеристика поверхні — реакційна активність) для розрахунку і прогнозування адсорбційних параметрів за допомогою обчислених характеристик їх інформаційного змісту. Одержані таким чином результати вже дали змогу встановити роль окремих атомів і функціональних груп адсорбатів в процесі їх адсорбційного зв'язування, а також дозволили розрахувати адсорбційні параметри багатьох низькомолекулярних речовин без проведення додаткових експериментів.

В лютому 2004 року професор В. М. Білоус залишив посаду директора, на яку на загальних зборах трудового колективу НДІ фізики був обраний професор О. В. Тюрін (з січня 2013 року наказом ректора ОНУ переведений на посаду завідувача кафедри комп'ютерних та інформаційних технологій ІПО ОНУ, залишаючись науковим керівником держбюджетних тем, що виконуються в НДІ фізики).

Була впорядкована структура інституту, і пріоритетними напрямками стали найважливіші проблеми фізико-математичних та технічних наук, фундаментальні проб-

⁶²⁵ Кац Б. М., Длубовський Р. М., Іоргов А. И. Особенности конструкции и опыт использования локальных водоочистных установок // Вода и водоочистные технологии. — 2002. — № 1. — С. 37–45.

⁶²⁶ V.V. Kutarov, E. Robens, S.A.A. Jayaweera. Characterisation of the nano-structure of rice starch // Adsorption Science & Technology. — 2013. — V. 31. — №10. — P. 859–867; Kutarov V.V., Tarasvich Yu.I., Aksenenko E.V. Scaling approach to the theory of condensation and evaporation in open slit-like capillaries. // Химия, физика и технология поверхности. — 2013. — Т. 4. — № 4. — С. 351–357.

леми сучасного матеріалознавства, створення та застосування нанотехнологій і технологій наноматеріалів. Досліджувалися світлові поля і конденсовані середовища, які містять наноструктури та метаструктури, їх взаємодії та трансформації, а також проблеми створення елементної бази оптоелектроніки та фототехнологій, розробки оптичних методів і приладів неруйнівного контролю та діагностики наносистем.

Лабораторія фізики фотографічного процесу була перетворена в лабораторію оптики та лазерної фізики (завідувач В. П. Чурашов, з 2012 — О. Я. Бекшаєв). Крім традиційної тематики, пов'язаної з фізичними принципами реєстрації оптичної інформації, діяльність лабораторії значною мірою спрямовується на дослідження світлових полів складної форми та структури і можливості застосування таких полів у мікро- і нанотехнологіях та в інформатиці. Дослідження лабораторії належать до найбільш актуальних напрямів сучасної оптики і проводяться у тісній співпраці з міжнародними науковими центрами світового рівня: Інститутом фізики НАН України (Київ), Інститутом передових досліджень RIKEN (Японія), Інститутом оптичних досліджень DTU Fotonik (Данія), Брістольським університетом (Велика Британія) та ін.

В 2005 році за наказом ректора в НДІ фізики створюється спільно з кафедрою комп'ютерних та інформаційних технологій ІПО ОНУ (завідувач кафедри О. В. Тюрін) навчально-науково-дослідна лабораторія проблем прикладної фізики та комп'ютерних технологій (завідувач А. Ю. Попов). Головними завданнями лабораторії були визначені проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень в галузі оптики та лазерної фізики, розробка та створення фізичних принципів нової техніки і реалізація їх на основі комп'ютерних технологій, забезпечення студентам, аспірантам і викладачам можливості вести науково-дослідну роботу, а також проходити практику і виконувати дипломні роботи.

За останні роки розвинуто теорію формування та керування метаструктурами з мікро- і нанооб'єктів під дією градієнтних світлових полів, яка вперше враховує, що формування просторової структури з наноцентрів у фотохромних матеріалах під дією цих полів контролюється процесами не тільки фотостимульованої дифузії, а й дрейфу носіїв заряду в локальних електричних полях, що виникають внаслідок ефекту Дембера⁶²⁷. Теорія відкриває нові перспективи розвитку фотоніки нанодисперсних систем та створення нових фотонанотехнологій⁶²⁸.

Побудована загальна теорія та експериментально підтверджено формування пучків світла з внутрішніми потоками енергії (ВПЕ) в об'ємних голографічних елементах з вбудованою фазовою сингулярністю, у тому числі в умовах роз'юстування⁶²⁹. Отримані експериментальні підтвердження механічної дії спінового ВПЕ в цих пучках у вигляді трансляційних і орбітальних рухів мікрочастинок. Таким чином, отримано перше в світі свідчення механічної дії спінового ВПЕ у світлових пучках. Визначено механізм впливу внутрішніх потоків енергії та формування вихрового і невихрового орбітального кутового моменту при крайовій та щільній дифракції вихрових пучків.

Знайдені закономірності механічної дії спінового ВПЕ⁶³⁰ відкривають нові шляхи керування рухом мікрочастинок, їх прецизійного захоплення і позиціонування ви-

⁶²⁷ Дьяченко Н. Г., Мандель В. Е., Тюрин А. В. и др. Использование избирательного разрушения центров коллоидного типа для записи высокоэффективных голограмм на щелочно-галоидных кристаллах // Письма в ЖТФ. — 1979. — Т. 5. — Вып. 13. — С. 791–795; Владимиров Д. А., Мандель В. Е., Попов А. Ю. и др. Оптимизация записи голограмм на аддитивно окрашенных кристаллах KCl // Оптика и спектроскопия. — 2005. — Т. 99. — № 1. — С. 155–158.

⁶²⁸ Попов А. Ю., Попова Н. А., Тюрин А. В. Физическая модель воздействия низкоинтенсивного лазерного излучения на биологические объекты // Оптика и спектроскопия. — 2007. — Т. 103. — № 3. — С. 502–508.

⁶²⁹ Bekshaev A., Sviridova S., Popov A., et al. Optical vortex generation by volume holographic elements with embedded phase singularity: Effects of misalignments // Ukr. J. Phys. Opt. — 2013. — V. 14. — № 4. — P. 171–186; Bekshaev A., Mohammed K.A., Kurka I.A. Transverse energy circulation and the edge diffraction of an optical-vortex beam // Appl. Opt. — 2014. — V. 53. — № 10. — P. B27–B37.

⁶³⁰ Bekshaev A.Ya., Angelsky O.V., Hanson S.G., et al. Scattering of inhomogeneous circularly polarized optical field and mechanical manifestation of the internal energy flows // Phys. Rev. A. — 2012. — V. 86. — #023847 (10).

ключно оптичними методами. Такі можливості будуть корисні при дослідженні і діагностиці поодиноких мікрооб'єктів та для здійснення селективних фізико-хімічних взаємодій або мікроепливів, що знайде застосування у мікроелектронній, хімічній, фармацевтичній та мікробіологічній галузях. Методи формування пучків наперед заданої складної структури, закони їхньої еволюції та взаємодії з нанодисперсними середовищами дають змогу керованої генерації пучків у техніці кодування, запису, обробки та передавання інформації і будуть корисні для галузей зв'язку та інформатики.

Встановлено нові механізми сенсibiliзації гетерофазних наносистем та їхню взаємодію з фотозбудженими агрегатами барвника, що дозволяє оптимізувати процеси обміну енергії у системах «барвник – наноструктура» та керувати властивостями композитних наносистем для використання в різноманітних прикладних задачах: нанотехнології, оптоелектроніки, реєстрації оптичної інформації, створювання сонячних фотоелектричних джерел енергії з підвищеною ефективністю та ін.

Запропоновано нові фізико-хімічні механізми синтезу нанокристалів сульфід кадмію, легованих атомами перехідних металів і гетерофазних наноструктур «сульфід кадмію (ядро) — сульфід цинку (оболонка)». Встановлені механізми фотоактиваційної люмінесценції, а також природа і локалізація центрів світіння, чутливих до поверхневих електронних процесів у них. Результати можуть бути використані при розробці нових люмінофорів, а також оптичних і біологічних сенсорів із значно зниженою собівартістю в дослідженнях з біофізики та біохімії, у хімічній промисловості та точному приладобудуванні, наприклад, як датчики-аналізатори атмосфери навколишнього середовища, замкнутого приміщення, реакційних камер та ін.

Розроблено нові методи кореляційного аналізу фазової структури біологічних мікрооб'єктів на основі методів фазо-частотно-модульованої спекл-інтерферометрії. Створено два варіанти комп'ютеризованих пристроїв до мікроскопів для реалізації цих методів при роботі як з відбитим від об'єкта світлом, так і зі світлом, що пройшло крізь об'єкт (для прозорих об'єктів). В обох варіантах установок додатково можуть бути використані методи частотної модуляції та імерсійної інтерферометрії. Проведено випробування цих пристроїв для вивчення структури клітин, що уражені збудником туляремії *Etularensis holarctica*. Показано, що можна чітко розрізняти живі та зруйновані клітини, зафіксувати дегрануляцію еозинофілів, визначати розрідження цитоплазми у клітинах, визначати стадії формування лімфобластів за ступенем гомогенізації хроматину. Розробка дозволяє досліджувати мікробіологічні об'єкти в реальному масштабі часу *in vivo*, без попереднього препарування і фарбування, тому має великі перспективи використання в мікробіології.

Розроблені основи нової феноменологічної моделі капілярної конденсації і випаровування в нанопористих адсорбційних структурах, які є значними не тільки у теоретичній термодинаміці, а й у практичному застосуванні — при розробці рекомендацій щодо визначення необхідних параметрів адсорбентів для створення на їх основі нових форм лікарських комбінованих препаратів у вигляді нанокапсул з поверхневим моношаром діючої лікувальної речовини, а також для визначення параметрів нанопористих структур і умов проведення нанотехнологій водневої енергетики, цілеспрямованого синтезу адсорбентів та носіїв каталізаторів на підприємствах енергетичної, хімічної та фармацевтичної галузей.

Розроблені принципово нові методи та елементна база і на цій основі створено макет комп'ютерно керованого ESPI (Electronic Speckle Interferometry) приладу до оптичних мікроскопів для спекл-інтерферометричних досліджень прозорих та непрозорих мікрооб'єктів, а також макет комп'ютерно керованої швидкодіючої ESPI-установки для дослідження динамічних мікрооб'єктів, у тому числі газових (плазмових). Для збільшення швидкодії використано новий варіант методу ESPI, з використанням мультиплікування об'єктного пучка. Розроблено та створено відповідне програмне забезпечення для керування процесом досліджень за допомогою цих прила-

дів з обробкою отриманих результатів у галузях біомедицини, екології, хімії, металофізики, криміналістики та ін.

Результати розробок та практичні пропозиції в приладах та макетах неодноразово експонувалися на VIII, IX та X міжнародних спеціалізованих виставках «Зброя та безпека» (Київ, 2011, 2012, 2013), IV і V міжнародних спеціалізованих виставках «Високі технології» (Київ, 2011, 2012), Міжнародному науково-практичному форумі «Наука і бізнес — основа розвитку економіки» (2012, Дніпропетровськ), Загальнодержавній виставковій акції «Барвіста Україна» (Київ, 2012), Міжнародній українсько-японській конференції-виставці з питань науково-промислового співробітництва (Одеса, 2013). Експонувалися: 3-D датчик папілярних ліній, сейсмоприймач інтерферометричного типу з використанням голографічного оптичного елемента, лазер на інтерферометрична приставка до оптичних мікроскопів, виставкові стенди «Перспективи спекл-інтерферометрії (ESPI) для криміналістичних досліджень» та «Фазова оптична томографія мікрооб'єктів».

Створені в НДІ фізики макети ESPI-приставок до оптичних мікроскопів та сейсмоприймачів інтерферометричного типу на базі голографічних оптичних елементів показали високі характеристики, що перевищують сучасний світовий рівень за рядом параметрів. За результатами отримані дипломи Міжнародного інноваційного форуму країн СНД (2011) та Диплом за участь у 4-й Міжнародній спеціалізованій виставці «Високі технології».

За останні роки Інститут брав участь в організації і проведенні XIII Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції «Людина і космос» (2011, Дніпропетровськ); IX та X міжнародних конференцій «Волновая электрогидродинамика проводящей жидкости. ДПО и малоизученные формы естественных электрических разрядов в атмосфере» (Ярославль, 2011, 2013); II, IV та V всеукраїнських науково-практичних конференцій «Авіація та космонавтика», присвячених польоту Ю. Гагаріна у космос (Кривий Ріг, 2011, 2013, 2014).

Постійними й багатосторонніми є зв'язки інституту з вищими навчальними закладами Одеси. Традиція 1920-х років, коли студенти ОІНО виявляли свої наукові таланти під час проведення дослідів в Інституті фізики, де були зосереджені навчальні лабораторії фізичного практикуму, існує й донині. Так, 1991 року дипломна робота студента І. Л. Кусковського (науковий керівник — В. М. Бондарев) була відзначена Дипломом I ступеня на студентській конференції в Новосибірську (Росія); в 1992 році він вступив до аспірантури НДІ фізики ОНУ, закінчив її в Колумбійському університеті (США), у 1997 році захистив там дисертацію і згодом став професором цього славного університету. Всього в НДІ фізики були підготовлені і успішно захищені 12 докторських та 95 кандидатських дисертацій.

Поступово наукова робота студентів перемістилася на кафедри ОНУ, але НДІ фізики зберіг за собою роль провідного наукового центру Одеси в фізиці. В його лабораторіях проводили наукові дослідження фізики не тільки університету, а й інших вишів міста. Багато хто з викладачів проходили тут наукове стажування. В інституті постійно працювали щотижневий колоквіум і семінари, де обговорювались повідомлення реферативного характеру і результати оригінальних робіт. Бібліотека НДІ фізики забезпечувала науковців міста вітчизняною й зарубіжною науковою періодикою.

Нині НДІ фізики ОНУ підтримує тісний зв'язок з кафедрами фізичного факультету та ІІПО. Співробітники керують дипломними роботами багатьох випускників, а лабораторії є базою для науково-дослідницьких робіт студентів, аспірантів та докторантів.

15.15. Науково-дослідний інститут «Астрономічна обсерваторія»⁶³¹

1990-ті роки були фінансово важкими для будь-яких наукових досліджень в Україні. Проте науковці астрономічної обсерваторії продовжили традиційні дослідження в напрямках, які були вже «прописані» в межах наукової школи, закладеної працею кількох поколінь одеських астрономів, зокрема В. П. Цесевичем, який впродовж майже 40 років очолював кафедру астрономії університету і обсерваторію. З 1990 року керівником наукової школи став професор В. Г. Каретников, директор астрономічної обсерваторії, завідувач кафедри астрономії. На той час склалась така назва наукової школи: «Дослідження фізичних параметрів і координат змінних і стаціонарних зір, штучних небесних тіл, малих тіл і пилової складової Сонячної системи, розробка нових методів і засобів астрономічних спостережень». Таким чином, в назві були відображені основні напрями наукових досліджень. Пізніше назва стала більш узагальненою — «Одеська наукова астрономічна школа». 2008 року її очолив доктор фізико-математичних наук, професор С. М. Андрієвський (з 2006 року директор обсерваторії, завідувач кафедри астрономії ОНУ).

Протягом сучасного періоду в НДІ АО продовжувались дослідження змінних зір, як фізичних, так і подвійних. Результатам досліджень змінних зір різних типів присвячено багато робіт. У цій галузі плідно працювали (і багато хто продовжує працювати) С. М. Андрієвський, І. Л. Андронов, Л. В. Глазунова, Л. П. Зайкова, М. І. Дорохов, Т. М. Дорохова, В. Г. Каретников, С. В. Колесников, В. В. Ковтюх, В. І. Марсакова, Д. Є. Мкртчян, В. В. Назаренко, О. П. Парамонова, О. І. Піхун, Ю. С. Романов, С. М. Удовиченко, І. О. Усенко, З. М. Феніна, О. В. Халєвін та ін. На виконання постанови комісії МАС астрономічна обсерваторія протягом кількох десятків років виконує спостереження змінних зір типу RR Lyr з метою ревізії елементів зміни їхнього блиску; зараз такі дослідження проводить С. М. Удовиченко на телескопі АЗТ-3 спостережної станції в селі Маяки, а також інші співробітники обсерваторії — в рамках співробітництва зі словацькими колегами на телескопі НДІ АО ОНУ в місті Гуменне.

Визначний внесок в дослідження властивостей змінних зір внесли групи співробітників під керівництвом докторів фізико-математичних наук В. Г. Каретникова, І. Л. Андропова, С. М. Андрієвського, В. В. Ковтюха.

Роботи В. Г. Каретникова та його колег пов'язані з вивченням затемнювано-подвійних зір, тісних подвійних систем, зір Вольфа-Райє. Виконано розрахунки фізичного стану речовини та її руху в газовому потоці в області внутрішньої точки Лагранжа в масивних контактних затемнено-подвійних зорях, отримані вірогідні моделі стану речовини в області внутрішньої точки Лагранжа⁶³². Протягом останніх років теоретичне моделювання обміну мас в тісних подвійних системах набуло значного розвитку в роботах В. В. Назаренка та Ф. В. Сіроткіна з співавторами. Побудовані тривимірні гідродинамічні моделі потоків речовини, акреційних дисків, їх прецесії та зоряних вітрів для різних об'єктів, в тому числі для мікроквazarів, тісних подвійних систем, на різних еволюційних стадіях⁶³³.

С. М. Андрієвським з колегами зокрема досліджено групу страглерів галактичного поля та розсіяних скупчень⁶³⁴. В результаті спектроскопічного дослідження групи

⁶³¹ Автори С. М. Андрієвський, А. В. Драгунова.

⁶³² Karetnikov V.G., Menchenkova E.V., Nazarenko V.V. Stream Formation in W-Serpentis Type Binaries // *Astronomische Nachrichten*. — 1995. — Vol. 316. — Is. 3. — P. 163.

⁶³³ Nazarenko V.V. Formation of a radiative wind and accretion disk in microquasars. Generation of flare activity in the disk due to an increase in the supply of material to the Lagrange point L1. The system LMC X-3 // *Astronomy Reports*. — 2008. — Vol. 52. — Is. 1. — P. 40–52; Nazarenko V. V., Glazunova L. V. Three-dimensional hydrodynamical modeling of the two-component wind and accretion disk in the close binary β Lyrae // *Astronomy Reports*. — 2013. — Vol. 57. — Is. 4. — P. 294–302.

⁶³⁴ Andrievsky S.M., Schoenberner D., Drilling J. Blue stragglers in open clusters II // *Astronomy & Astrophysics*

зір типу λ Boo отримано незалежне підтвердження незвичайного характеру розподілу вмісту хімічних елементів в атмосферах цих зір. Побудована теоретична модель показала, що в оболонках зір типу λ Boo газ та пил можуть розділятися і цей процес є основним у формуванні хімічних аномалій, властивих цим зорям⁶³⁵. Запропонований механізм утворення таких унікальних об'єктів.

Великий внесок у вивчення пульсуючих зір цефеїд (та пульсуючих зір інших типів) зроблено С. М. Андрієвським, В. В. Ковтюхом, І. О. Усенком та колегами. Спектроскопічні дослідження цефеїд дозволили визначити не тільки їхні параметри та хімічний склад атмосфер⁶³⁶, а й прослідити розподіл окремих елементів в площині Галактики, — наприклад, виявлено тонку структуру радіального розподілу деяких хімічних елементів на інтервалі галактоцентричних відстаней від 4000 до 16000 пк⁶³⁷. Створена оригінальна модель хімічної еволюції диску Галактики, що включає в себе динамічні характеристики спіральних рукавів. Вона дозволяє добре описати мультимодальну структуру радіального розподілу металевості, побудованого на основі спектроскопічного аналізу галактичних цефеїд⁶³⁸.

Основні напрями наукової діяльності групи І. Л. Андрієвського: теоретичне моделювання переносу речовини в зоряних системах із надсильними магнітними полями; дослідження взаємодіючих подвійних зір, а також пульсуючих і еруптивних зір різних типів; математичні методи аналізу багатокомпонентних одномірних і багатомірних сигналів, дослідження напівправильних, неправильних та довгоперіодичних змінних. Сам І. Л. Андрієвський є автором ряду теоретичних моделей⁶³⁹: «магнітного клапана», «диполя, що хитається», «асинхронного пропелера», «райдужної асиметричної нестаціонарної похилої акреційної колони», «синхронізації й циркуляризації еліптичних орбіт гравімагнітних ротаторів» у зорях типу HZ Геркулеса, «тригерного перемикання стану акреції в катаклізмичних системах із третім тілом» і «еволюції обертання й внутрішньої будови акрецюючих політроп». Вчений розробив експертну систему параметричних і непараметричних методів аналізу часових рядів, що включає визначення характеристик періодичних, мульти-гармонічних, мульти-періодичних, циклічних і випадкових процесів; удосконалив методи вейвлет, шкалограмного аналізу з урахуванням нерівномірності рядів характеристик пульсації⁶⁴⁰; виявив двокомпонентність дробового шуму в полярі AM Her⁶⁴¹.

(A&A). — 2000. — Vol. 356. — P. 517–522.

⁶³⁵ Andrievsky S.M., Paunzen E. Toward the solution of the Lambda Boo problem // Monthly Notices Royal Astron. Soc. (MNRAS). — 2000. — Vol. 313. — P. 547–552.

⁶³⁶ Kovtyukh V.V., Andrievsky S.M., Belik S.I., et al. Phase-dependent Variation of the Fundamental Parameters of Cepheids II Periods Longer than 10 Days // The Astronomical Journal (AJ). — 2005. — Vol. 129. — Is. 1. — P. 433–453; Kovtyukh V.V., Soubiran C., Belik S.I., et al. Fundamental parameters and intrinsic colors of F, G and K supergiants and classical Cepheids // Kinem. and Phys. of Celestial Bodies. — 2008. — Vol. 24. — Is. 3. — P. 171–175; Luck R.E., Andrievsky S.M., Korotin S.N., Kovtyukh V.V. Oxygen Abundances in Cepheids // AJ. — 2013. — Vol. 146. — Is. 1. — id. 18.

⁶³⁷ Luck R.E., Andrievsky S.M., Kovtyukh V.V., et al. The Distribution of the Elements in the Galactic Disk. II. Azimuthal and Radial Variation in Abundances from Cepheids // AJ. — 2011. — Vol. 142. — Is. 2. — id. 51; Lemasle B., François P., Kovtyukh V.V., et al. Galactic abundance gradients from Cepheids: α and heavy elements in the outer disk // A&A. — 2013. — Vol. 558. — id. A31.

⁶³⁸ Luck R.E., Kovtyukh V.V.; Andrievsky S.M. The Distribution of the Elements in the Galactic Disk // AJ. — 2006. — Vol. 132. — Is. 2. — PP. 902–918; Lepine J.R.D., ..., Andrievsky S.M., et al. Overlapping abundance gradients and azimuthal gradients related to the spiral structure of the Galaxy // MNRAS. — 2011. — Vol. 417. — Is. 1. — P. 698–708.

⁶³⁹ Андрієвський Іван Леонідович. Научная элита Одессы [Електронний ресурс]. — URL: <http://scienceleaders.net.ua/article/a-9.html>

⁶⁴⁰ Paunzen E., Andronov I.L., Chinarova L.L., et al. An extensive study of the photometric behaviour of RV Tauri variables // Communications in Asteroseismology. — 2006. — V. 147. — P. 126–128.

⁶⁴¹ Bonnet-Bidaud J.M., ..., Shakhovskoy N.M., ..., Andronov, I.L., et al. Magnetic field and unstable accretion during AM Herculis low states // A&A. — 2000. — V. 354. — P. 1003–1010.

Започатковано дослідження у галузі астросейсмології⁶⁴² (Д. Є. Мкртчян, Т. М. Дорохова та ін.). Подальшого розвитку набувають спектроскопічні дослідження, які до 2003 року очолював доктор фізико-математичних наук М. С. Комаров. З його ініціативи і під його співкерівництвом в 2002 році була створена міжнародна робоча група «Хімічна та динамічна еволюція зір і галактик», що діє і на цей час під співкерівництвом доктора фізико-математичних наук Т. В. Мішеніної. Створення такої групи відбулось завдяки значним напрацюванням одеських астрономів у цій галузі та міжнародному авторитету їхніх робіт. Відтоді особливого значення набули дослідження, спрямовані саме на визначення еволюційного статусу зір, які належать до різних підструктур Галактики та інших зоряних мегаутворень.

Починаючи з 2003 року і дотепер спектроскопічне дослідження зоряних атмосфер та хімічної еволюції Галактики (С. М. Андрієвський, В. В. Ковтюх, С. А. Коротін, Т. В. Мішеніна та ін.) були не тільки продовжені, а й значно розвинуті, і вийшли на передові рубежі світової науки — астрофізики. На основі аналізу високоякісного спектрального матеріалу, отриманого на великих телескопах США, Чилі (Європейська південна обсерваторія), Росії, Франції та інших країн, проведені дослідження, результати яких мають світове значення як пріоритетні.

С. М. Андрієвський, С. А. Коротін та інші долучились до міжнародного проекту «Перші зорі» (Франція), в рамках якого були використані досягнення одеської астрофізичної школи. Були розроблені моделі атомів та іонів багатьох хімічних елементів, що дозволяють проводити дослідження їхніх спектрів за умови відсутності термодинамічної рівноваги в плазмі зоряних атмосфер⁶⁴³. Такий підхід дозволяє отримувати результати щодо хімічного складу зоряних атмосфер з високим ступенем надійності. Згодом ці методи були впроваджені у співпраці з фахівцями з США, Бразилії, Литви, Німеччини.

Протягом останніх років виконувалися декілька науково-дослідних робіт в рамках міжнародних угод. Результатом міжнародної співпраці є понад 230 статей, надрукованих за останні 6 років у престижних закордонних наукових виданнях (в тому числі 108 — у виданнях з імпакт-фактором).

Кілька десятків виїздів за кордон на стажування та наукову роботу в астрономічних обсерваторіях, інститутах та наукових центрах світу здійснили провідні фахівці НДІ АО ОНУ та кафедри астрономії С. М. Андрієвський, І. Л. Андронов, М. І. Дорохов, Т. М. Дорохова, О. І. Жук, В. В. Ковтюх, М. І. Кошкін, Т. В. Мішеніна, А. В. Рябов, М. М. Фашевський та ін.

2006 року в обсерваторії започатковані роботи, присвячені проблемам космології. Доктор фізико-математичних наук О. І. Жук зі своїми аспірантами та студентами займається вивченням питань темної матерії й темної енергії, дослідженням багатовимірних космологічних моделей, теорій гравітації та ін. Групою дослідників отримані нові рішення і результати в цій галузі⁶⁴⁴.

Астрометрія, небесна механіка, зоряна астрономія як традиційні напрями обсерваторії були продовжені протягом 1990-х років. Виконувалося визначення координат небесних тіл, положень зовнішніх великих планет, складалися каталоги фотометрич-

⁶⁴² Mkrtychian D.E., ..., Gamarova A., et al. Ukraine in international astero seismic projects // *Kinematika i Fizika Nebesnykh Tel.* — 2000. — Suppl. of No. 3. — P. 379–382.

⁶⁴³ Отчет о НИР «исследование физико-химических характеристик маломассивных звезд первого поколения и особенностей эволюции ранней галактики», науч. рук. Андрієвський С. М. 2010–2012. УкрИНТЭИ. РК0109U008969, ОК0213U002527.

⁶⁴⁴ Eingorn M., ..., Zhuk A. Latent solitons, black strings, black branes, and equations of state in Kaluza-Klein models // *Physical Review D.* — 2011. — Vol. 84. — Is. 2. — id. 024031; Chopovsky A., Eingorn M., Zhuk A. Many-body problem in Kaluza-Klein models with toroidal compactification // *The European Physical Journal C.* — 2014. — Vol. 74. — id. 2700; Eingorn M., Kudinova A., Zhuk A. Dynamics of astrophysical objects against the cosmological background // *J. of Cosmology and Astroparticle Physics.* — Is. 04. — id. 010; Eingorn M., Kudinova A., Zhuk A. Non-relativistic limit of Randall-Sundrum model: solutions, applications and constraints // *General Relativity and Gravitation.* — 2012. — Vol. 44. — Is. 9. — P. 2257–2270.

них зоряних величин і показників кольорів зір у вибраних площинах Каптейна, карти розподілу міжзоряного поглинання.

Дослідження метеорних явищ, комет та астероїдів, моніторинг стану земної атмосфери на початку 1990-х років ще виконували Ю. Н. Крамер та І. С. Шестака, наукові керівники напряму. Вивчалися метеорні рої та еволюція орбіт окремих астероїдів. Пізніше традиції відділу були продовжені і розвинуті завдяки ентузіазму як представників старшого покоління, так і молодих науковців, яких очолив Ю. М. Горбаньов.

За останні роки було відновлено спостереження метеорів, удосконалено метеорний патруль, створено нове обладнання — 17/30-см телескоп Шмідта з ПЗЗ-приймачем, експедиційні телескопи для базисного метеорного патрулювання, зенітний спектрограф з електрофотометром, розроблено нові методики обробки спостережень і створено відповідне програмне забезпечення. З 2003 року метеорні дослідження базуються на використанні телевізійного телескопічного методу, який дозволяє вирішувати фундаментальні задачі метеорної астрономії і був використаний на території СНД вперше.

З 2003 року одночасно зі спостереженнями на станції Крижанівка проводяться спостереження в астрономічних експедиціях на острів Зміїний (у складі університетської комплексної експедиції), спрямовані на вивчення щорічного метеорного потоку Персеїд, максимум активності якого припадає на 11–12 серпня. Відновлені базисні метеорні спостереження, які дозволяють отримати висоту, швидкість та інші атмосферні параметри явища, а також обчислити елементи орбіти міжпланетних пилових частинок.

На даний час продовжується моніторинг навколоземного космічного простору телескопами обсерваторії в пошуках малих тіл та комет. Результати спостережень оперативно направляються в міжнародні електронні циркуляри⁶⁴⁵.

Поряд з метеорними роботами співробітники обсерваторії проводили дослідження верхніх шарів земної атмосфери методом сутінкової фотометрії та інші дослідження з навколоземної та атмосферної астрономії. Розробляються методи та програми моделювання розсіювання сонячного випромінювання в атмосфері Землі (Ю. І. Загинайло, Л. С. Шакун, В. Д. Мотрич)⁶⁴⁶.

Дослідження руху штучних небесних тіл на всьому зазначеному відрізку часу не припиняв Відділ космічних досліджень НДІ АО. У переліку наукових тем, які виконувала обсерваторія, весь час присутня тематика відділу щодо вивчення руху штучних супутників Землі та їхнього обертання навколо центра мас методами фотометрії та астрометрії. За ці роки співробітникам відділу вдалося зберегти набутий досвід і наявне матеріальне забезпечення, модернізувати апаратуру, проводити спостереження, створити і постійно поповнювати інформаційну базу, розробити нове сучасне математичне забезпечення досліджень. Результат — зацікавленість партнерів-замовників, співробітництво із Державним КБ «Південне», Національним космічним агентством України (НКАУ), Центром контролю та аналізу космічної обстановки (ЦКАКО) і ціла низка хай і невеликих, але додаткових госпдоговірних робіт. Серед здобутків відділу можна назвати успішні спостереження першого українського супутника «Січ-1», коли у нас (і ніде більше) було виконано не тільки «супроводження» супутника, а й зафіксовано його небезпечне наближення до ракети-носія.

⁶⁴⁵ Stogneeveva I., Kashuba S., Gorbanev Y., et al. Minor Planet Observations [583 Odessa-Mayaki] // Minor Planet Circular. — 2011. — 76345, 1; Kashuba S., Kashuba V., Gorbanev Y., et al. Comet Observations [583 Odessa-Mayaki] // Minor Planet Circular. — 2012. — 79919, 3; Lehky M., ..., Gorbanev Yu., Podlesniak S., et al. Observations and Orbits of Comets // Minor Planet Electronic Circ., 2013-D50.

⁶⁴⁶ Shakun L.S. The Estimation of the Height and Half-Width of the Twilight Beam in Earth Atmosphere // Odessa Astron. Pubs. — 1996. — Vol. 9. — P. 148; Shakun L.S., Motrich V.D., Melykjants S.M. Calculate Method of the Twilight Sky Brightness in the Solar Vertical, Stipulated by a Multiple Scattering of a Sunlight // Odessa Astron. Pubs. — 2004. — Vol. 17. — P. 78.

Проведено аналіз зміни орбіт декількох сотень штучних супутників Землі (ШСЗ), що рухаються у атмосфері Землі на низьких та високоеліптичних орбітах, виявлено складний характер коливань гальмування з часом у різних об'єктів. На підставі знайденої періодичності у спектрі гальмування ШСЗ, яка корелює з гармоніками синодичного періоду руху Місяця, зроблено припущення про наявність у верхній атмосфері значного місячного припливу, який помітно впливає на зміну руху ШСЗ⁶⁴⁷. Створено концепцію просторово-часової моделі стану верхньої атмосфери Землі та навколоземного космічного простору. Вперше отримано базисні фотометричні спостереження різних ШСЗ на телескопі КТ-50 обсерваторії ОНУ та Євпаторійського центру контролю космічного простору України, а також обсерваторій Ужгородського та Львівського університетів. Зокрема аналіз, проведений спільно з представниками КБ «Південне», показав, що отримані в Одесі та інших обсерваторіях спостереження аварійного EgyptSat-1 дозволяють визначити високо вірогідні дані про його рух навколо центра маси. У відділі розроблено серію алгоритмів для розрахунку параметрів орієнтації та швидкості обертання ШСЗ. Визначено періодичності у обертальному русі і зміни орієнтації деяких космічних об'єктів та створено комп'ютерні оптико-геометричні моделі для подальшого аналізу їхнього руху. Розроблено нову чисельну модель орбітального руху пасивних ШСЗ, названу GeoSpace, яка включає оригінальний спосіб врахування гравітаційного поля Землі. Продовжено розвиток моделі з врахуванням збурень від гальмування ШСЗ у атмосфері нижче 1000 км, приливних горбів в океані та атмосфері, тиску сонячного випромінювання з використанням точної моделі тіні Землі. (Ю. О. Медведєв, М. І. Кошкін, О. В. Добровольський, Л. С. Шакун, М. Р. Бурлак, І. В. Кара та ін.)⁶⁴⁸.

В останні роки успішно розвиваються спостереження геостационарних супутників та фрагментів космічного брухту⁶⁴⁹. У кооперації з ГАО РАН (Пулково) та ІПМ імені М. В. Келдиша РАН здійснено пошук малих фрагментів космічного брухту на базі телескопа з діаметром головного дзеркала 60 см. Декілька об'єктів вперше занесено до міжнародних каталогів (П. П. Сухов та ін.). Дослідження ШСЗ та інших рухомих об'єктів продовжується на нових телескопах, що створені в останні роки і встановлені на спостережній станції в Маяках. Це сучасний автоматизований телескоп ОМТ-800 на паралактичному монтуванні та швидкісний автоматизований телескоп-теодоліт КТС, обладнаний високочутливими ПЗЗ камерами. Останній прилад виготовлений з технічною підтримкою та співробітництвом з Шанхайською (Китай) та Миколаївською астрономічними обсерваторіями. Очікується висока продуктивність телескопів та висока точність отримуваних характеристик руху штучних космічних об'єктів.

Розробка та створення телескопів невеликих розмірів в даний період були майже повністю згорнуті через фінансові проблеми в державі. З великими труднощами вдалося закінчити виготовлення телескопа-рефлектора з діаметром головного дзеркала 1 м. Зараз цей телескоп встановлений у Вигорлацькій астрономічній обсерваторії (Словаччина), де директором працює випускник нашої кафедри астрономії доктор

⁶⁴⁷ Koshkin N., Korniyshuk L., et al. The features of change of the drag perturbations of artificial satellite orbits during extreme developments of solar activity of 2003–2004 years // *Sun and Geosphere*. — 2006. — Vol. 1 (2). — P. 46–49.

⁶⁴⁸ Кошкін Н. І., Коробейникова Е. А., Лопаченко В. В. и др. О характере движения микроспутника с парусом в атмосфере (NanoSail-D). // *космічна наука і технологія*. — 2012. — Т. 18. — № 1. — С. 31–38; Кошкін Н. І., Шакун Л. С. Об определении параметров вращения эталонного ИСЗ Аджисай по фотометрическим наблюдениям // *Русский космос: матх. Межд. науч.-просвет. конф.* — Тирасполь, 2011. — С. 75–91; Lopachenko V.V., ..., Shulga A.N., Koshkin N.I., et al. The analysis of the „Sich-2“ conditions by photometric observations // *Bulletin of Ukrainian Earth Orientation Parameters Laboratory*. — 2013. — Vol. 8. — P. 79–86; Shakun L.S., Koshkin N.I. Determination of visible coordinates of the low-orbit space objects and their photometry by the CCD camera with the analogue output. Initial image processing // *Advances in Space Research*, 53 (2014). — 1834–1847.

⁶⁴⁹ Сухов П. П. О фотометрии геостационарных спутников близ дат равноденствий // *Кинем. и физ. неб. тел.* — 2014. — Т. 30. — № 2. — С. 70–76.

І. Кудзей. З його допомогою телескоп встановлено і оснащено двоканальним електрофотометром. Робота здійснена завдяки спільним зусиллям словацьких колег і наших співробітників Л. С. Пауліна, М. М. Фащевського, А. В. Рябова, В. Н. Іванова, М. І. Дорохова, В. Ф. Мельниченка.

На спостережній станції в Маяках встановлено нові телескопи, які працюють за програмами дослідження ближнього космосу (навколоземний простір) і об'єктів Сонячної системи. Це телескопи з діаметром головного дзеркала 40 і 60 см та сучасний автоматизований телескоп з діаметром головного дзеркала 80 см (ОМТ-800)⁶⁵⁰, аналогів якого зараз в Україні немає. Цей телескоп був створений зокрема за ініціативою і під керівництвом С. М. Андрієвського групою досвідчених фахівців обсерваторії, в яку увійшли М. М. Фащевський, С. В. Подлесняк, В. В. Жуков, Є. Г. Губін, Ю. М. Горбаньов та ін. Одеська група виконала основний обсяг робіт з побудови самого телескопа і пов'язаної з ним інфраструктури. Наукова програма спостережень на ОМТ-800 виконується співробітниками обсерваторії С. Г. Кашубою та В. І. Кашубою.

Над створенням астрономічної приймальної апаратури працюють В. В. Драгомирецький, М. І. Дорохов, С. М. Удовиченко, А. В. Рябов, Ю. М. Бондаренко, Ю. М. Горбаньов, С. В. Подлесняк, В. В. Жуков, П. П. Сухов, С. К. Волков, О. Ш. Шахруханов та інші, хто має безпосереднє відношення до спостережень за небесними тілами. З великою вдячністю слід згадати й тих, хто вже не працює, але зробив свій важливий внесок в справу розвитку спостережної астрономії в Одесі: Л. С. Паулін, В. Н. Іванов, А. Ф. Переверзєнцев, Р. А. Чайчук. Їхніми руками виготовлено кілька десятків приладів, які дали змогу проводити якісні спостереження і дослідження як на власних спостережних базах, так і в експедиційних умовах.

Важко собі уявити астрономію без каталогів. І тут обсерваторія також має значні здобутки. Перш за все це результати астрометрії — каталоги точних положень зір, інфрачервоних джерел, планет (М. Ю. Волянська, Н. В. Базей, О. П. Челомбітько, М. І. Мялковський, О. Ш. Шахруханов)⁶⁵¹. Зараз готується до публікації каталог за результатами спостережень, які виконав свого часу Б. В. Новопащенко.

Продовжується поповнення колекції знімків зоряного неба за допомогою 7-камерного астрографа на станції в Маяках. В результаті копінткої багаторічної роботи колекція зараз нараховує більш ніж 100 тисяч платівок і по кількості одиниць зберігання займає третє місце в світі. На наш погляд (і це підтверджено оцінками багатьох фахівців вітчизняних та зарубіжних установ) ця колекція має всі ознаки об'єкта національного надбання України. Колекція включена до Української віртуальної обсерваторії і вже використовується для створення цифрового банку даних систематизованих знімків зоряного неба⁶⁵².

На початку 1990-х років було продовжено створення спектрофотометричних та фотометричних каталогів (М. С. Комаров, А. В. Драгунова, С. І. Белік, М. І. Дорохов, Н. М. Закожурнікова, В. Д. Мотрич, Л. Ф. Орлова, В. А. Позігун та ін.)⁶⁵³. Оприлюднені також фотометричні каталоги (І. Л. Андронов та ін.) та каталоги за результатами фото-

⁶⁵⁰ Andrievsky S.M., Molotov I.E., Fashchevsky N.N., et al. A new 800 mm automatic telescope // *Odessa Astron. Pubs.* — 2013. — V. 26. — Is. 1. — P. 6–25.

⁶⁵¹ Volyanskaya M.Yu. Right Ascensions of 200 Double Stars // *Odessa Astron. Pubs.* — 1992. — Vol. 6. — P. 63; Bazej N.V., Volyanskaya M.Yu., Chelombit'ko A.P. A differential catalog of right ascensions for 578 stars RRS2 obtained from observations with the meridian circle at Odessa Astronomical Observatory in 1990–1993 // *Astronomical and Astrophysical Transactions.* — 1996. — Vol. 10. — Is. 4. — P. 277–278.

⁶⁵² Vavilova I.B.,..., Kashuba s.g., et al. Astrometry resource of the Ukrainian virtual observatory: Joint observational data archive, scientific tasks, and software // *Kinemat. Phys. Celest. Bodies.* — 2012. — Vol. 28. — Is. 2. — P. 85–102.

⁶⁵³ Komarov N.S., Arkhipov M.B., Basak N.Yu., et al. The New Spectrophotometric Star Catalogue // *Odessa Astron. Pubs.* — 1998. — Vol. 11. — P. 3.

графічної фотометрії (Л. О. Завершнева, А. В. Драгунова, М. П. Ясинська)⁶⁵⁴. З розвитком спектральних досліджень виникли електронні каталоги зоряних спектрів, отриманих на різних телескопах світу, а також каталоги, основані на результатах аналізу цих спектрів — бази даних щодо вмісту різних хімічних елементів в атмосферах зір (С. М. Андрієвський, Т. В. Мішеніна, В. В. Ковтюх, С. А. Коротін, І. О. Усенко, О. В. Ющенко та ін.)⁶⁵⁵.

Створені електронні бази даних за результатами спостережень метеорних явищ та комет (І. С. Шестака, Ю. Н. Крамер, Ю. М. Горбаньов, А. К. Маркіна, Л. Я. Скоблікова, В. І. Мусій та ін.). Окремо слід згадати значний внесок у розвиток вітчизняних космічних досліджень працівників відділу космічних досліджень шляхом формування координатних та фотометричних каталогів штучних космічних об'єктів (Ю. О. Медведєв, О. В. Добровольський, М. Р. Бурлак, С. Я. Колесник, М. І. Кошкін, П. П. Сухов, Л. С. Шакур та ін.).

Переважає частина НДР, які виконувала обсерваторія, має характер фундаментальних досліджень. Результатом таких досліджень є публікації в фахових журналах, зокрема статей за 1992–2014 роки нараховується 1616, з них 894 — у зарубіжних виданнях. Окрім цього опубліковано понад 800 тез доповідей на наукових конференціях різного рівня, здебільшого міжнародних.

Протягом всього часу проводилось поповнення фондів наукової бібліотеки обсерваторії, зокрема за рахунок спонсорської допомоги міжнародної організації AstroLib Міжнародного астрономічного союзу, яка надсилала журнали провідних зарубіжних фахових видань. На цей час наукова бібліотека містить більш ніж 60 тисяч одиниць постійного зберігання при загальному обсязі фонду понад 100 тисяч одиниць. Представлені видання з астрономії, фізики, математики, радіофізики, дослідження навколосферного та космічного простору.

Підсумовуючи наведену, досить вибіркочну і неповну, інформацію про наукову діяльність НДІ АО, слід зауважити, що і обсерваторія, і кафедра астрономії докладають великих зусиль щодо покращення стану астрономічної освіти в Україні, Одесі та області. Прогалини в останньому питанні намагається заповнити лекторій «Планетарій», створений в обсерваторії при кафедрі астрономії в 2000 році. Лекторій щороку відвідують понад 4 тисячі школярів і студентів. Свого часу професор В. Г. Каретников, займаючи громадську посаду віце-президента Української астрономічної асоціації, разом з її президентом Я. С. Яцківом та професором Ю. В. Александровим (ХНУ імені В. Н. Каразіна) доклали максимум зусиль до відновлення предмета «астрономія» в програмі середньої школи⁶⁵⁶.

Астрономічна обсерваторія продовжує видання щорічного «Одеського астрономічного календаря», який став популярним серед аматорів і фахівців як в Україні, так і на теренах колишнього СРСР, а також наукового журналу *Odessa Astronomical Publications*.

Результати роботи НДІ АО ОНУ окрім суто наукового мають велике соціальне значення як частина системи знань про навколишній світ, а також філософське та методологічне значення для формування підходів до визначення причин та процесів, які відбувалися при зародженні та еволюції Всесвіту.

⁶⁵⁴ Yasinskaya M.P., Tomak L.Ph., Zavershneva L.A., et al. Photometric Researches in the Selected Kaptein Areas // *Odessa Astron. Publs.* — 2000. — Vol. 13. — P. 4.

⁶⁵⁵ Mishenina T.V., Soubiran C., Kovtyukh V.V., et al. Li abundances in the FGK dwarfs (Mishenina+, 2012) // *VizieR on-line Data Catalog: J/A+A/547/A106*; Kovtyukh V.V., Wallerstein G., Andrievsky S.M., et al. W Virginis high-resolution spectra (Kovtyukh+, 2011) // *VizieR on-line Data Catalog: J/A+A/526/A116*.

⁶⁵⁶ Яцків Я. С., Александров Ю. В., Івченко В. М. та ін. Концепція викладання астрономії в середній школі України // *Актуальні проблеми вивчення природничо-математичних дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах України: матер. всеукр. конф.* — Київ, 1999. — С. 54.

15.16. Навчально-науково-виробничий центр⁶⁵⁷

Навчально-науково-виробничий центр при Одеському державному університеті імені І. І. Мечникова (ННВЦ при ОДУ) було створено згідно з Розпорядженням Ради міністрів УРСР № 3-р від 05.01.1988 р. та наказами Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР від 21.01.1988 р. № 29 та від 25.02.1988 р. № 86 на базі Чорноморського відділення Головного науково-дослідного та інформаційного обчислювального центру Держплану УРСР. Згідно з Указом Президента України № 105 від 11.09.2000 р. про надання Одеському університету статусу національного його було перейменовано в Навчально-науково-виробничий центр при Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова (ННВЦ при ОНУ). Наказом Міністерства освіти і науки України № 263 від 29.03.2010р. ННВЦ при ОНУ імені І. І. Мечникова реорганізований в структурний підрозділ ОНУ – Навчально-науково-виробничий центр Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (ННВЦ ОНУ).

З моменту створення ННВЦ при ОДУ його очолив кандидат фізико-математичних наук доцент Гребьонкін Валерій Миколайович, у 2004 році керівником ННВЦ при ОНУ було обрано Глаубермана Михайла Абовича, кандидата фізико-математичних наук, старшого наукового співробітника, член-кореспондента Академії Зв'язку України.

Фінансування Центру здійснюється за рахунок державного бюджету та за замовленнями підприємств, організацій, установ, міністерств, відомств, комерційних структур, фондів, а також шляхом участі у виконанні державних, відомчих та інших програм на основі передових інформаційних технологій, наукових досліджень та виконання розробок і впровадження автоматизованих та автоматичних систем управління в різних галузях народного господарства. Проводиться розробка й впровадження програмного забезпечення, засобів, методів і способів збору, накопичення, обробки та передачі інформації, давальних систем для різних потреб багатьох підприємств та організацій України.

З метою пошуку можливих нових напрямків досліджень та джерел фінансування був проведений комплекс пошукових науково-дослідних, проектно-конструкторських, проектно-технологічних та інших робіт по новій для ННВЦ тематиці – фізики та інженерної фізики, пов'язаних з проблемою розробки та створення екологічно чистих та малоенергоємних систем теплохладозабезпечення нового покоління (холодильні та теплонасосні системи, системи кондиціонування повітря) на основі адсорбційних циклів з використанням сонячної енергії.

Результати наукових досліджень використовувалися для формування тем курсових, дипломних та дисертаційних робіт, тематики проходження виробничої практики студентів та стажування спеціалістів (викладачів та науковців).

У виробничій діяльності основна увага приділялася розробці, виробництву та впровадженню експериментальних зразків первинних напівпровідникових перетворювачів різноманітних фізичних величин та елементної бази мікроелектроніки, а також створенню та накопиченню дослідно-виробничої бази для проведення експериментів та дрібносерійного виготовлення на замовлення споживачів елементів твердотільної електроніки.

З використанням сучасних теоретичних та експериментальних засобів досліджень встановлені властивості та запропонована модель реальної структури приповерхневої області в кремнієвих шарових структурах діоксид кремнію-кремній, що базується на механізмі виникнення пластичної напруженості на межі розподілу, яка обумовлює утворення перехідної області кремнію. Доказано, що на межі неупорядкований кремній – область, яка містить дислокаційні сітки, має місце стрибок у щільності енергетичних рівнів захоплення електронів. За результатами цих досліджень була захищена докторська дисертація (Кулініч О. А.).

⁶⁵⁷ Автор — М. А. Глауберман

Створена теорія, яка дозволяє не тільки якісно, але й кількісно оцінити зменшення поверхневого потенціалу структур метал-нанорозмірний оксид кремнію-кремній при збільшенні вологості оточуючого середовища. Визначено, що швидкість зменшення поверхневого потенціалу пов'язана зі швидкістю збільшення щільності поверхневих станів, які генеруються, зі щільністю «автобіографічних» поверхневих рівнів та з електрофізичними параметрами оксиду та напівпровідника.

В області альтернативної енергетики отримані результати теоретичних досліджень процесів складного тепломасообміну в багатшарових й багатоканальних полімерних структурах дають змогу для створення нового покоління плоских сонячних колекторів (СК), що забезпечить зниження вартості й ваги порівняно із традиційними колекторами з кольорових металів на 40-60% (опубліковано 2 монографії).

В області напівпровідникової мікроелектроніки розроблені теоретичні основи й створені експериментальні зразки сенсорів магнітного поля, тиску, вологості, радіаційного випромінювання (опубліковано 2 монографії).

Одним з напрямів діяльності є розробка і впровадження автоматизованих систем управління, обліку і прийому платежів, систем доступу:

— Система автоматизації банку (САБ) з вбудованою внутрішньою платіжною системою. Основне призначення САБ – автоматизація робіт і послуг, які виконуються з юридичними і фізичними особами в банках, в їх відділеннях. САБ базується на технології клієнт-сервер, що дозволяє на сучасних комп'ютерних засобах одержати кращий результат з досить малими витратами для устаткування робочого місця та забезпечує інтуїтивно-зрозумілий графічний, призначений для користувача, інтерфейс, що знижує витрати на впровадження і експлуатацію системи.

— Автоматизована система управління підприємством (САП). На її основі була розроблена, впроваджена й супроводжувалася авторським наглядом автоматизована система управління виробничо-господарською діяльністю підприємства «Одеський каравай» НЛЕВ-01.001.

На основі прикладних розробок спеціалістів ННВЦ запропоновано концепцію та створено програмний продукт, готовий до впровадження для програмно-апаратного комплексу, який дозволяє автоматизувати всі сторони функціонування Ради будь-якого рівня (область, місто, район); в тому числі була розроблена, впроваджена й супроводжується авторським наглядом автоматизована електронна система голосування Одеської обласної Ради; розроблена й впроваджена нова модифікація автоматизованої електронної системи голосування для Великомихайлівської районної Ради Одеської області. У даній системі раціонально поєднуються цікаві апаратні і програмно-технологічні рішення, що дозволяє зробити систему недорогою, надійною, та достатньо простою в монтажі і експлуатації.

Був розроблений, створений та впроваджений у виробництво (сумісно з виробничо-технічним підприємством «Карє», м. Одеса) іонізатор кисню повітря (електро-ефлювіальний генератор супероксиду), в якому застосовано новий спосіб генерації аероіонів. Одним із найважливіших параметрів мікроклімату приміщення є рівень концентрації аероіонів, що відображено у відповідних нормативних документах. Разом з цим, вітчизняні виробники іонізаційних приладів практично відсутні. Пристрій призначений для компенсації аероіонної недостатчі в жилих, учбових та виробничих приміщеннях, спортивно-оздоровчих комплексах. Його модифікації можуть застосовуватися в лікувально-профілактичних цілях в поліклініках, лікувальних закладах та установах курортології. Беручи до уваги те, що, згідно з рекомендаціями Мінздраву, прилади такого типу можуть застосовуватися як профілактичний і терапевтичний засіб при захворюваннях на ГРЗ та туберкульоз, його виробництво і застосування є особливо актуальним.

Ряд науково-практичних заходів здійснювалися спільно з науковими установами НАН, галузевих академій наук України та підприємствами, які проводять дослідження у споріднених наукових напрямках: фізика, твердотільна мікроелектроніка (Київ – ін-

ститут напівпровідників НАН України, Харків – інститут монокристалів НАН України, Чернівці – науково-виробниче об'єднання “Гравітон», Львів – науково-дослідний радіотехнічний інститут). З останнім виконувалось Державне замовлення по НДКР. По тематиці «альтернативна енергетика» ННВЦ при ОНУ здійснював наукове та науково-технічне співробітництво з ЗАТ «ДІХТ», групи «Норд» (м. Донецьк).

У структурі ННВЦ ОНУ створені та функціонують дві навчальні лабораторії:

— Навчальна лабораторія елементів комп'ютерної електроніки, яка створена з метою практичного закріплення студентами ОНУ імені І. І. Мечникова (ІІПО) теоретичних знань з процесів в електричних ланцюгах при електричних вимірах.

— Навчальна лабораторія прикладної кібернетики процесів правління з використанням сучасного ПЗ, яке отримано за допомогою міжнародного співробітництва. У цій лабораторії на основі укладеної Ліцензійної угоди з публічною компанією Software AG Німеччина, Дармштадт по темі Університетська програма роботи студентів з програмними продуктами компанії Software AG (Договір № 70823 від 2008.06.03., оновлюється кожного року з безкоштовною поставкою нового ПЗ), на базі продуктів фірми Software AG для навчального процесу підготовлені сучасні курси навчання, які вже запущені для студентів ОНУ імені І. І. Мечникова (ІІПО).

Зроблені наробітки стосовно методології представлення, класифікації і опису об'єктів бізнес-процесів, оптимізації метаданих, що зберігаються, для прискорення розподіленого доступу. Обґрунтовано вживання сучасних технологій і стандартів для створення сховища метаданих об'єктів бізнес-процесів підприємства. Проводиться моделювання програмно-технологічного комплексу по автоматизації проектування, розробки і ведення репозитарію метаданих об'єктів бізнес-процесів.

Нова науково-технічна робота «Супровід і виконання авторського та інформаційно-технічного обслуговування (тестування) інформаційно-програмного комплексу (ІПК) – автоматизованої електронної системи голосування (АЕСГ/М «Вибір ЗМ») у міжсесійний період та під час проведення сесій Одеської обласної ради», що була виконана в 2013 році, з успіхом впроваджена в Одеській обласній раді і забезпечує під час проведення сесій електронне голосування згідно з сучасними вимогами Регламенту Одеської обласної ради. Для підтримки працездатності АСЕГ, проведення її регламентно-технічного обслуговування, приведення алгоритму роботи системи у відповідність з нормами Регламенту, що змінюються, проводиться супровід і виконання авторського та інформаційно-технічного обслуговування ІПК. В ННВЦ успішно виконуються ДКР по держзамовленню Міністерства оборони України.

Співробітники ННВЦ при ОНУ з 1996 р. виступали з доповідями більш ніж на 135 наукових конференціях та симпозіумах, серед котрих було 81 міжнародна. За цей час опубліковано біля 450 наукових праць, серед яких 286 публікацій в зарубіжних виданнях та 5 монографій. За результатами аналізу показників роботи за 2010-2014 роки, комісією ОНУ з рейтингового оцінювання науково-технічної діяльності наукових підрозділів університету, ННВЦ визнано переможцем

15.17. Науково-навчальний центр високотехнологічного обладнання та приладів⁶⁵⁸

ННЦ ВО створений в ОНУ 2005 року за ініціативою проректора з наукової роботи В. О. Іваниці. Центр очолив О. К. Багаєв, а з 2009 року — С. І. Ракитська. Метою діяльності центру є колективне раціональне використання унікальних та дорогих наукових приладів і обладнання університету, які неможливо або недоцільно мати в кожному окремому підрозділі.

⁶⁵⁸ Автор Т. Л. Ракитська.

Специфіка ННЦ ВО полягає у тому, що він працює не на власний результат, а надає можливість виконання на своєму обладнанні НДР співробітників університету і сторонніх організацій. Зусилля співробітників центру спрямовані на створення необхідних технічних умов дослідникам в проведенні фундаментальних, прикладних досліджень та науково-технічних розробок в області біології, біотехнології, хімії, прикладної механіки і фізики, екології, фармації тощо. Центр проводить інтегровану міжкафедральну та міжфакультетську науково-навчальну роботу, залучає магістрів, аспірантів, молодих науковців до освоєння сучасних фізичних, хімічних, молекулярно-біологічних, біохімічних, медичних і біотехнологічних методів.

За роки існування центру придбано і введено в експлуатацію прилади та устаткування вітчизняного виробництва — електронний просвічуючий мікроскоп ПЕМ-100-01 з системою керування СКАЕМІ, мас-спектрометр МІ-1201 АТ, спектрофотометр АА С-115 ПК, хроматограф Селміхром-1, вакуумний універсальний пост ВУП-5М, а також імпортоване обладнання: рідинна хроматографічна система високого тиску Biologic Duo-Flow System (Biorad, США); рідинна хроматографічна система низького тиску BioLogic LP (Biorad, США); камери для білкового електрофорезу MINI-PROTEAN Tetra Cell в комплекті з блоком живлення Powerpac Basic (Biorad, США); лабораторна рефрижераторна мікроцентрифуга 5417R (Eppendorf, Німеччина), лабораторна центрифуга з охолодженням Sigma 3-30K (Sigma, Німеччина); низькотемпературна морозильна камера Thermo Scientific 400 л, -86°C з аварійною системою збереження температури за допомогою CO₂ (Thermo Fisher Scientific, Німеччина); система обліку мутацій DGGE (Biorad, США); спектрофотометр uQuant MQX200 (Bio-Tek, США); Ампліфікатор MyCycler (Biorad, США); Ампліфікатор C1000 з модулем CFX96, що виконує детекцію в реальному часі Real-Time PCR (Biorad, США); камери для вертикального та горизонтального електрофорезу (Biorad, США); система молекулярної візуалізації Gel Doc XR PC (Biorad, США); Бокси біологічної безпеки Airstream AC2-4E1 (ESCO, Сінгапур); ламінарна шафа Telstar AV-100 (Telstar, Іспанія); мікроцентрифуга Mini Spin Plus (Eppendorf, Німеччина); центрифуга-вортекс Мікроспін FV-2400 (Biosan, Латвія); спектрофотометр SmartSpec Plus (Biorad, США); ферментер-біореактор BioFlo 310 (New Brunswick, Англія); інкубатор-шейкер Innova 43R (New Brunswick, Англія); лабораторна ліофільна сушарка FreeZone (Labconco, США); CO₂ інкубатор DH AutoFlow NU-5500 (NuAire, США); високошвидкісна проточна центрифуга Sorvall Contifuge Stratos (Thermo Fisher Scientific, Німеччина); термошейкер-інкубатор Innova 40R (New Brunswick, Англія); роторний випаровувач IKA RV 10 basic V-C (IKA, Німеччина); стерилізатор паровий вертикальний DGM-80 AS (DGM Pharma-Apparate Handel AG, Китай); газовий хроматограф Agilent 7890A (Agilent Technologies, США) з системою ідентифікації мікроорганізмів MIDI Sherlock; система молекулярного очищення води Millipore Simplicity UV (Millipore, Франція); ваги аналітичні прецизійні електронні Ohaus Discovery Ohaus Discovery (DV) Швейцарія; рН-метр PH-211 (HANNA, Німеччина).

До структури ННЦ ВО входить склад дорогоцінних металів, лабораторії електронної мікроскопії та хроматографії, метрологічна служба університету. При центрі створено сховище прекурсорів університету.

Лабораторія електронної мікроскопії є науково-сервісною. Більшість кафедр біологічного факультету та інших факультетів ОНУ проводять на її базі дослідження і спецпрактикуми для студентів. З метою профорієнтаційної роботи зі школярами розроблено лабораторний курс «Світ під мікроскопом». Вакуумний універсальний пост ВУП-5М дає змогу отримати плівку методом магнетронного напилення з різних матеріалів для об'єктів, що досліджуються на електронному мікроскопі або інших аналітичних приладах.

Інженерно-технічний персонал центру (І. І. Шевцова, О. К. Багаєв, Ю. В. Попов, Г. І. Мунтян, А. В. Кейдалюк, І. М. Барба, К. І. Семенов, В. В. Стрекозенко, В. О. Коробко)

забезпечує повну готовність обладнання та приладів і технічний супровід усіх видів діяльності.

Центр активно співпрацює з навчальними та науковими підрозділами ОНУ, науковими установами вишів регіону. За 10 років існування колектив центру в тісному співробітництві з кафедрою мікробіології, вірусології і біотехнології та Біотехнологічним науково-навчальним центром брали участь у підготовці та проведенні наукових конференцій, з'їздів, семінарів та Міжнародної щорічної літньої школи «Молекулярна мікробіологія і біотехнологія».

Матеріально-технічна база ННЦ ВО надає науковцям можливість вирішувати складні міждисциплінарні завдання. Завдяки створенню умов доступності до обладнання в навчальному процесі зростає ефективність підготовки майбутніх спеціалістів.

15.18. Первомайський інститут⁶⁵⁹

Створення розгалуженої системи навчальних інститутів та центрів ОНУ у містах регіону надало можливість більш масштабно проводити підготовку кваліфікованих кадрів для забезпечення потреб різних галузей господарства та виробництва. Такий центр у Первомайську (ПННЦ) був створений в березні 1998 року⁶⁶⁰.

Місцева влада сприяла відкриттю навчальних закладів у місті, де проживало близько 83 тисяч мешканців і функціонувало 15 загальноосвітніх шкіл. Це надавало випускникам можливість отримати вищу освіту, не покидаючи міста, а підготовлені фахівці працевлаштовувались тут таки, що забезпечувало потреби населеного пункту і регіону у кваліфікованих кадрах. До того ж збільшення кількості вишів та студентського контингенту сприяло економічному і культурному розвитку міста⁶⁶¹.

У перший рік до ПННЦ було оголошено набір студентів за 6 спеціальностями: «Історія», «Облік і аудит», «Правознавство», «Прикладна математика», «Менеджмент організацій», «Психологія». На перший курс було зараховано 98 студентів, підготовка фахівців розпочалась за спеціальностями «Історія», «Правознавство», «Облік і аудит»⁶⁶².

До структури новоствореного закладу увійшли секції права (завідувач — Ю. В. Савін) і математики (завідувач — кандидат фізико-математичних наук, доцент О. П. Слободянюк); три відділення — «Права», «Історії», «Обліку і аудиту»; навчальний відділ; протягом року створили бібліотеку.

Коли у 2000 році університету було надано статус національного, це безпосередньо вплинуло і на розвиток ПННЦ⁶⁶³. На початку року кількість студентів зросла до 520 осіб, підготовка фахівців велась за 7 спеціальностями. Працювали відділення «Права», «Історії», «Психології», «Обліку і аудиту», «Менеджменту організацій», «Прикладної математики», «Комп'ютерних систем та мереж». Утворили дві кафедри — загальних дисциплін (завідувач — О. І. Підгурський) та економіки і права (завідувач — О. П. Слободянюк), де працювали 38 викладачів.

Розширилася і покращилася матеріально-технічна база закладу. Згідно з розпорядженням Президента України з грудня 1997 року почався процес конверсії в ракетному озброєнні, і його місцеву матеріально-технічну базу (Будинок офіцерів, спортивний комплекс, казарми та інші будівлі) передали до ПННЦ⁶⁶⁴.

⁶⁵⁹ Автор О. М. Дорошенко.

⁶⁶⁰ Курунян В. ОДУ приходить в Первомайськ // Прибузький вісник. — 1998. — № 40 (12764). — 16 травня.

⁶⁶¹ Черниш В. Отримання вищої освіти без виїзду з рідного містечка (досвід Первомайська на Миколаївщині може стати тенденцією для всієї України) // Прибузький вісник. — 1999. — № 60 (12888). — 3 серпня.

⁶⁶² Войтенко В. На три держави півень тут співав ... Місто Первомайськ та Первомайський район Миколаївської області. — Тернопіль, 2007. — С. 159.

⁶⁶³ Курунян В. Вшановуємо надання статусу національного // Прибузький вісник. — 2000. — № 85 (13014). — 28 жовтня.

⁶⁶⁴ 188-я стрелковая — 46-я ракетная Нижнеднепровская орденов Октябрьской революции и Красного Зна-

Збільшення кількості студентів і викладачів обумовило структурні зміни — у травні 2002 року функціонували вже 3 кафедри: загальних дисциплін (завідувач — О. І. Підгурський); економіки і права (завідувач — кандидат технічних наук, доцент Р. С. Захаров); математики та інформатики (завідувач — О. П. Слободянюк)⁶⁶⁵.

Через рік на кафедрі математики та інформатики утворили 2 секції — математики (І. М. Гуненко) та інформатики (О. Б. Целоусов). При кафедрі загальних дисциплін працювали секції історії (Л. М. Селіванова), психології (В. І. Худякова), іноземних мов (Т. М. Вохміна). Кафедру економіки та права поділили на секції економіки і менеджменту (О. В. Матвієнко) та права (В. Ю. Савін).

У 2003 директором ПННЦ стала кандидат технічних наук, доцент Н. І. Навоєва. Через рік сталися нові зміни в структурі: кафедру загальних дисциплін очолила кандидат психологічних наук, доцент В. І. Худякова, завідувати секцією психології стала Н. В. Михальченко, секцією історії — М. М. Кулачинський. У 2006 році відбулась реорганізація кафедри з утворенням кафедри історії та психології з двома відповідними секціями. Очолив кафедру М. М. Кулачинський. Того ж року кафедру економіки і права реорганізували у кафедру економіки та менеджменту під керівництвом кандидата економічних наук, доцента С. С. Новикова. На її базі утворили секцію менеджмента (завідувач — О. В. Матвієнко) і секцію обліку та аудиту (завідувач — Є. П. Гнатенко).

У 2006 році ПННЦ отримав статус інституту, залишившись структурним підрозділом ОНУ⁶⁶⁶. Головним завданням його діяльності було формування інноваційного освітньо-виховного середовища, що передбачало: зміну організації і змісту освіти з метою інтеграції у світовий освітній простір; оптимізацію кадрового забезпечення; комплексне вдосконалення професійної майстерності викладачів через опанування інноваційними і науково-дослідними видами діяльності. Первомайський інститут здійснював підготовку за наступними напрямками та спеціальностями освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр» і «спеціаліст»: «Прикладна математика», «Комп'ютерні системи та мережі», «Комп'ютерна інженерія», «Історія», «Психологія», «Облік та аудит», «Менеджмент», «Менеджмент організацій».

В інституті навчалися 1200 студентів. Навчальний процес забезпечували кафедри: історії і психології (завідувач — кандидат історичних наук, доцент О. М. Марченко), математики та інформатики (завідувач — О. П. Слободянюк), економіки та менеджменту (завідувач — С. С. Новиков). У 2008 році кафедру історії і психології розділили на кафедру історії та загальних дисциплін (завідувач — О. М. Марченко) і кафедру психології (завідувач — Н. В. Михальченко)⁶⁶⁷.

У 2008 році заклад відзначив своє десятиріччя, були значні здобутки і досягнення, водночас намічалися й тенденції до скорочення: поступово зменшувалась кількість студентів, припинився набір студентів на такі спеціальності, як «Право», «Прикладна математика», згодом — «Облік і аудит».

Важливою складовою діяльності інституту були люди, які організували його, сприяли його розвитку, забезпечували навчально-виховний процес, займалися науковими пошуками.

Першим директором ПННЦ з 1998 по 2002 рік був кандидат економічних наук В. З. Курунян — випускник механіко-математичного факультету університету. Він як ініціатор і один з організаторів вишу зміг забезпечити вдалу профорієнтаційну робо-

мени дивизии (исторический очерк) / под ред. Г. А. Сухины. — Первомайск, 2011. — С. 69.

⁶⁶⁵ Історія Первомайського інституту ОНУ ім. І. І. Мечникова (до 145-річчя заснування Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова) / [упоряд. Т. І. Тарнавська]. — Первомайськ, 2010. — С. 4.

⁶⁶⁶ Мартинова Л. Кадри для регіону: Н. Навоєва, директор Первомайського інституту ОНУ ім. І. І. Мечникова // Вісник Первомайська. — 2007. — № 49 (363). — 16 червня.

⁶⁶⁷ Історія Первомайського інституту ОНУ ім. І. І. Мечникова...

ту, що сприяло щорічному збільшенню контингенту студентів. Була створена матеріально-технічна база для навчально-виховного процесу.

Із 2002 по 2009 рік на посаді директора працювала Н. І. Навоєва; при ній розширилася структура закладу, прийшла нова зміна викладачів, навчально-науковий центр перетворився на інститут. Після неї директором ПІ ОНУ стала кандидат психолічних наук, доцент Н. В. Михальченко (до 2013), діяльність якої пов'язана із збереженням Первомайського інституту шляхом жорсткої економії коштів, скорочення кадрів, заморожування проектів розвитку закладу. В ці роки було розформовано секції права, іноземної мови, обліку та аудиту.

Перша генерація викладачів інституту була представлена науковцями, що мали досвід роботи у вищій школі, зокрема працювали на загально-технічному факультеті Одеського технологічного інституту холодильної промисловості, серед них — кандидат економічних наук, доцент Л. І. Суслов, кандидат технічних наук, доцент В. В. Волошина, кандидат фізико-математичних наук, доцент Б. М. Хлопков, кандидат технічних наук, доцент Р. С. Захаров, кандидат фізико-математичних наук В. О. Дихта, кандидат історичних наук Л. І. Бондаренко. Водночас у навчальному закладі працював професорсько-викладацький склад ОНУ. Перші 5 років більшість дисциплін на відділеннях «Історія» та «Право» читали викладачі історичного та правового факультетів університету. Останні 5 років навчально-виховний процес забезпечували аспіранти ОНУ, випускники ПННЦ.

Важливу роль в організації й роботі закладу відіграли завідувачі кафедр. Протягом 15 років усіма організаційними питаннями кафедри математики та інформатики займався О. П. Слободянюк — випускник Дніпропетровського держуніверситету та аспірантури ОНУ на кафедрі методів математичної фізики, у 1975 році захистив дисертацію і отримав науковий ступінь, у 1983 — звання доцента. Сфера його наукових інтересів пов'язана з прикладною математикою. У різні роки для студентів спеціальностей «Прикладна математика», «Комп'ютерні системи та мережі», з часом — «Комп'ютерна інженерія», викладали кандидати фізико-математичних наук В. О. Дихта, В. Б. Хлопков, Н. В. Ментова, викладачі Н. О. Слободянюк, О. В. Ревтюх, Є. Ю. Рубінський, О. Б. Целусов, І. М. Гуненко, А. В. Мельник. Протягом усього періоду роботи вишу тут читав лекції доктор фізико-математичних наук, професор О. І. Третяк.

На кафедрі економіки і менеджменту працювали вже згадані Л. І. Суслов, Н. І. Навоєва, кандидати технічних наук, доценти Р. С. Захаров, В. В. Волошина, кандидати економічних наук С. С. Новиков, М. Сінатор, В. О. Слободянюк, А. М. Олішевська, викладачі Є. П. Гнатенко, О. В. Матвієнко, В. В. Стільник, О. М. Соломіцька, В. В. Міхеєва, Т. О. Салатова. В секції права працювали кандидат юридичних наук, доцент О. А. Ломакіна, викладачі О. В. Рублевський, О. М. Іванова, Р. І. Іванов, В. Л. Кучера, В. Ю. Савін, Ю. І. Юдкін.

Першим завідувачем кафедри загальних дисциплін із 2001 по 2004 рік був О. І. Підгурський — випускник Киргизького державного методичного інституту (КДМІ) та аспірантури при кафедрі філософії КДМІ, у 1983 році отримав ступінь кандидата філософських наук. Його наукові інтереси пов'язані з діалектичним та історичним матеріалізмом, логікою і методологією науки.

Найбільш тривалий період кафедрою історії та загальних дисциплін завідувала О. М. Марченко — випускниця Миколаївського педагогічного інституту імені В. Г. Бєлінського, яка у 2005 році отримала ступінь кандидата історичних наук, займаючись історією населення Степового Побужжя та соціально-економічною історією південної України. Навчальний процес забезпечували Л. М. Селіванова, І. М. Мезенцева, Л. В. Рищенко, Ю. В. Белкін, Н. Є. Терещенко, С. М. Дмитрієва, М. М. Кулачинський, І. О. Малярчук, Л. Б. Бондар, Т. С. Інзаркіна, М. М. Липницький, О. І. Підгурський, Л. Г. Бондаренко, Т. В. Качеровська, О. М. Марченко, В. Ю. Сікорська, Л. В. Якиминська, А. В. Демідов, О. М. Дорошенко. Читали лекції майбутнім історикам представники професорсько-викладацького складу історичного факультету ОНУ, серед яких доктори історичних наук,

професори В. Н. Станко, О. А. Бачинська, О. М. Дзиговський, Т. Г. Гончарук, І. С. Гребцова, О. Б. Дьомін та ін.

На кафедрі психології працювали кандидати психологічних наук, доценти В. І. Худякова, Н. В. Михальченко, І. В. Савінкова, викладачі Н. В. Волошина, Т. О. Токаленко, М. А. Садова, Е. М. Кудельський. Тривалий період тут читали лекції співробітники кафедри диференціальної та експериментальної психології ОНУ доктори психологічних наук академік УАН Т. П. Вісковата, професор Б. Й. Цуканов, кандидати психологічних наук, доценти З. О. Кіреєва, М. А. Новотна.

Нова генерація викладачів була сформована за час роботи навчального закладу. За 2003–2009 роки ними було захищено 14 дисертацій.

Протягом 15 років навчальний процес ПІ ОНУ базувався на принципах науковості, гуманізму, демократизму, спадковості й безперервності. Колектив викладачів, керуючись Законом України «Про вищу освіту», рішеннями ректорату та вченої ради ОНУ, забезпечував повноцінний навчально-виховний процес. Починаючи з 2006 року цей процес було організовано відповідно до вимог кредитно-модульної Болонської системи. Для забезпечення поступового переходу на кредитно-модульну систему методичною радою ПІ були розроблені відповідні документи. За роки існування закладу його викладачі розробили 782 методичні вказівки та 24 посібники⁶⁶⁸.

Студенти ПІ були активними учасниками наукових конференцій, круглих столів, олімпіад, що проходили на базі навчальних закладів міста та держави. Перша у Первомайську міжвишівська студентська конференція відбулася 1999 року на базі ПННЦ ОДУ⁶⁶⁹.

В інституті навчалось чимало музично обдарованих студентів, які організували рок-гурт «Тін-спіріті» і виступали у Ялті, Харкові, Одесі. Серед студентів було багато спортсменів, які брали участь у спортивних олімпіадах, турнірах і змаганнях. Декілька років поспіль чемпіоном України та Європи з кіокушин карате ставав Ю. Галімон. Найбільш популярними були команди волейболістів, які боролися за спортивні кубки в Луцьку, Кіровограді, Голованівську, Первомайську⁶⁷⁰.

Для забезпечення навчального процесу з 1998 по 2013 рік була створена відповідна матеріально-технічна база, що складалася з 4 навчальних корпусів, в яких було обладнано 55 навчальних аудиторій, 4 лабораторії, 6 комп'ютерних класів, інформаційно-аналітичний центр із відокремленим двопроцесорним сервером, укомплектований сучасними комп'ютерами з різноманітними периферійними пристроями. Всі класи й кабінети були об'єднані єдиною локальною мережею та оснащені сучасними меблями.

В ПІ працювала бібліотека з двома читальними залами, фонд якої становив 14 377 примірників навчальної та наукової літератури і забезпечував усі наявні спеціальності та предмети підручниками й науковими виданнями. Проводилася комп'ютеризація бібліотеки і створення електронних версій навчальної літератури — зокрема методичних посібників, виданих викладачами інституту, лекційних курсів із навчальних дисциплін, що зберігалися на центральному сервері. Комплекс будівель, що дістався після реформування ракетної дивізії, дозволив створити справжнє студентське містечко з гуртожитком, медичним пунктом та буфетом⁶⁷¹.

У 2013 році ПІ ОНУ був ліквідований. Більшість студентів отримала якісну освіту, залишилась працювати в регіоні, сприяючи економічному, освітньому та культурному розвитку Миколаївщини.

⁶⁶⁸ Там само.

⁶⁶⁹ Семенова Ж. Перший крок до науки // Прибузький вісник. — 1999. — № 46 (12874). — 15 червня.

⁶⁷⁰ Плотников В. Волейбольный турнир — один из способов отпраздновать 23 февраля // ТВ Всесвіт. — 2006. — № 9 (282). — 2 березня.

⁶⁷¹ Войтенко В. На три держави півень тут співав... — С. 161.

15.19. Відділення довузівської підготовки⁶⁷²

1990-ті роки характеризувалися певним спадом в роботі підготовчого відділення та курсів. При ліцензійному обсязі 150 осіб контингент підготовчого відділення не досягав половини цього обсягу. Скорочення фінансування освіти позначилося введенням, починаючи з 1997 року, контрактної форми навчання. В цей період відділення очолювала доцент кафедри української літератури Л. А. Ковальчук.

У 1997–1998 роках довузівська підготовка отримала новий імпульс у своєму розвитку. У ряді провідних вищих навчальних закладів України почалось об'єднання підрозділів довузівської підготовки (курсів, підготовчих відділень). Ректор ОДУ В. А. Сминтина доручив провести таку роботу в університеті доценту кафедри теорії та методики викладання літератури М. В. Пащенко, який мав уже значний досвід адміністративної роботи на посаді керівника навчального відділу університету, пізніше — заступника декана філологічного факультету. З 1997 року він був призначений деканом підготовчого відділення.

У грудні 1998 року, внаслідок ліквідації підготовчих курсів, було створено факультет довузівської підготовки (наказ по університету від 16 грудня 1998 року). З того часу ліцензуванню підлягала й навчальна робота підготовчих курсів. Не лише курси, а й відділення повністю перейшли на самофінансування за рахунок фізичних та юридичних осіб. В цілому по факультету довузівської підготовки (підготовчі відділення та курси) ліцензований обсяг був доведений до 1200 осіб на рік і відповідно контингент по роках становив: 1998/99 навчальний рік — 305; 1999/2000 — 554; 2000/01 — 620; 2001/02 — 596; 2002/03 — 732; 2003/04 — 1156; 2004/05 — 1079; 2005/06 — 1002; 2006/07 — 807; 2007/08 — 781; 2008/09 — 550 слухачів. Така кількість слухачів обумовлена також ефективністю профорієнтаційної роботи серед учнівської молоді та високим рівнем навчально-виховної роботи на факультеті. Все це забезпечувало університету стабільний і головне — якісний набір абітурієнтів на перший курс за всіма спеціальностями.

Разом з тим, контингент слухачів поповнювався значною мірою за рахунок безпосереднього співробітництва із середніми навчальними закладами міста, районів Одеської та інших областей (Миколаївська, Вінницька, Кіровоградська, Херсонська), особливо наближених до Одеси, — таких як Ширяєво, Миколаїв, Херсон, Первомайськ, Іллічівськ, Южний, Очаків, Теплодар тощо. Зокрема в ЗОШ № 4 Іллічівська кількість слухачів протягом кількох років становила від 25 до 126, включаючи не лише старші, а й середні класи.

Однак із введенням незалежного оцінювання знань, яке в часі співпало із демографічним спадом, у 2009/10 навчальному році кількість слухачів на відділеннях довузівської підготовки ОНУ зменшилась до 341, а в наступні роки вона становила: 2010/11 — 277, 2011/12 — 277, 2012/13 — 340, 2013/14 — 298.

На підготовчому відділенні навчальну роботу завжди забезпечували штатні викладачі, а на курсах — переважно ті ж викладачі та інші співробітники університету, однак уже на умовах погодинної оплати праці.

Оскільки на факультеті не було створено кафедральної структури, то 2013 року (згідно з рапортом декана факультету М. В. Пащенко на ім'я ректора ОНУ І. М. Ковалюка і рішенням вченої ради університету від 28 травня 2013 року) факультет перейменували у відділення довузівської підготовки.

Починаючи з 1998 року факультет, а з 2013 року — відділення довузівської підготовки мало у своєму складі підготовче відділення й підготовчі курси денні та заочні. Задля розширення мережі підготовки молоді до вищої освіти постійно створювалися групи за місцем проживання слухачів. Це обумовлювалось тим, що час від часу

⁶⁷² Автор М. В. Пащенко.

за угодами про співробітництво припинялась робота, відповідно натомість виникала потреба укладання інших угод, щоб не лише підтримувати, а й суттєво збільшувати контингент слухачів. В наступні роки, зокрема з 2012 року, було налагоджено співробітництво з фізико-технічним ліцеєм Херсонського національного технічного університету та ліцеєм Херсонської облради. На постійній основі здійснювалась навчальна робота для учнів 9-х класів, які вступали до коледжу економіки та соціальної роботи при Інституті інноваційної та післядипломної освіти ОНУ.

Профорієнтаційна робота та навчальний процес в групах відділення постійно узгоджуються з відповідними планами інститутів та факультетів університету, внаслідок чого щороку створюються окремі спеціалізовані групи підготовки до вступу на спеціальності відповідних навчальних підрозділів. Активно проводилась профорієнтаційна робота за планами Приймальної комісії, яка координувала й контролювала виконання планів набору. З цією метою організовувались зустрічі зі школярами не лише в університеті, а й безпосередньо у школах, в тому числі з участю районних та міських центрів зайнятості.

Керівництво та співробітники курсів значну увагу приділяють інформуванню учнівської молоді через інтернет-сторінку на сайті ОНУ про можливості довузівської підготовки й перспективи вступу до університету. Постійно ведеться пошук нових організаційних можливостей і підходів до змісту та методики навчання. Апробацію проходять також нові форми дистанційного навчання, за якими — майбутнє.

15.20. Підготовче відділення для іноземних громадян⁶⁷³

Підготовче відділення для іноземних громадян розпочало свою діяльність 1992 року. За роки, що минули з дня заснування відділення, його співробітники підготували для навчання в ОНУ та інших вищих навчальних закладах України більше 3 тисяч іноземних громадян з 73 країн, зокрема з Алжиру, Афганістану, Венесуели, В'єтнаму, Гвінеї, Німеччини, Єгипту, Ізраїлю, Йорданії, Китаю, Кореї, Конго, Кот-д'Івуару, Лівану, Лівії, Марокко, Нігерії, Палестини, Сирії, Сомалі, Судану, США, Туреччини, Фінляндії, Японії та ін. Керує відділенням декан, доцент С. С. Федорко.

Випускники ПВІ ОНУ, які закінчили навчальні заклади за обраними спеціальностями, успішно працюють у себе на батьківщині лікарями, економістами, інженерами, юристами, дипломатами, науковцями та державними діячами.

На ПВІ ОНУ приймаються іноземні громадяни без обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, добробуту, за місцем проживання, мовними та іншими ознаками.

Прийом іноземних громадян на ПВІ здійснюється на підставі направлень МОН України відповідно до міжурядових угод України та договорів ОНУ з Державним центром міжнародної освіти України; за цільовими направленнями студентів на навчання в ОНУ від зарубіжних освітніх установ; за договорами ОНУ з юридичними і фізичними особами.

Головною метою навчання іноземців на підготовчому відділенні є формування в них знань, умінь і навичок, необхідних для продовження навчання в вищому навчальному закладі за обраною спеціальністю. Підготовка до вступу іноземців в ОНУ проводиться за наступними напрямками: медико-біологічним (для подальшого отримання спеціальностей біолога, лікаря, ветеринара, агронома та ін.); економічним (для подальшого отримання спеціальностей менеджера, економіста та ін.); інженерним (для подальшого отримання інженерних спеціальностей з різних галузей); природно-нау-

⁶⁷³ Автор С. С. Федорко.

ковим (для подальшого отримання спеціальностей фізика, астронома, хіміка, геолога, еколога та ін.); гуманітарним (для подальшого отримання спеціальностей філолога, перекладача, юриста, політолога, дипломата, соціолога, психолога та ін.).

Гарантією якості підготовки іноземних громадян є висока кваліфікація викладачів відділення. Всі вони мають багаторічний досвід роботи з іноземцями на підготовчому етапі навчання, в тому числі і в зарубіжних вишах, є авторами численних підручників і навчально-методичних посібників зі своїх дисциплін.

Навчальний процес на підготовчому відділенні включає лекції, практичні заняття, роботу в лабораторіях та комп'ютерних класах, навчально-ознайомчі екскурсії та інші види роботи. Всі студенти в достатній мірі забезпечуються навчально-методичними матеріалами.

Студентам, які успішно засвоїли навчальну програму і склали випускні іспити, видається свідоцтво про закінчення ПВІ, яке надає право вступу до ОНУ для навчання за обраною спеціальністю. У разі конкурсного відбору перед зарахуванням на навчання проводиться співбесіда.

До процесу підготовки іноземних студентів входить знайомство з історією, національними звичаями, традиціями і реаліями України. Іноземці з далекого зарубіжжя проходять також адаптацію до проживання в нових для себе кліматичних умовах.

15.21. Проблемна науково-дослідна лабораторія географії ґрунтів та охорони ґрунтового покриву чорноземної зони⁶⁷⁴

ПНДЛ-4 створена у 1971 році з метою вивчення процесів ґрунтоутворення в чорноземах півдня України в умовах зрошення й дренажу⁶⁷⁵. Засновником та першим науковим керівником лабораторії був доктор сільськогосподарських наук, професор І. М. Гоголев. Після його смерті (з 1996) наукові дослідження очолили його учень, доктор біологічних наук, професор Є. Н. Красеха та кандидат географічних наук, доцент Я. М. Біланчин. Завідувачами лабораторії в різні роки були: старший науковий співробітник Б. М. Турус (1971–1980, 1985–2000), кандидат сільськогосподарських наук Г. С. Сухорукова (1980–1985, 2000–2007). З 2007 року цю посаду займає кандидат географічних наук О. І. Цуркан.

З перших років існування ПНДЛ-4 робота в ній проводиться за двома напрямками і проблематикою: перший пов'язаний з дослідженням впливу зрошення на чорноземі півдня України, другий — з великомасштабними дослідженнями і картографуванням ґрунтів та обґрунтуванням заходів з раціоналізації їх використання і охорони.

За період роботи ґрунтово-географічної експедиції в різних регіонах укладено великомасштабні ґрунтові карти, картограми агровиробничих груп, написано агроґрунтові нариси з детальною характеристикою ґрунтів і ґрунтового покриву господарств різної форми власності, розроблені рекомендації щодо використання і охорони ґрунтів і земель.

Матеріали багаторічних ґрунтово-географічних досліджень узагальнено в монографіях «Методология почвенных эколого-географических исследований и картографии почв» (Є. Н. Красеха, В. М. Корсунов, Б. Б. Ральдин, 2002), «Картографування ґрунтового покриву» (С. П. Позняк, Є. Н. Красеха, М. Г. Кіт, 2003), «Педосфера Землі» (В. М. Корсунов, Є. Н. Красеха, 2010).

⁶⁷⁴ Автор О. І. Цуркан.

⁶⁷⁵ Проблемна науково-дослідна лабораторія географії ґрунтів та охорони ґрунтового покриву Чорноземної зони (ПНДЛ-4) // Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова за роки незалежності... — С. 117.

Окрім великомасштабного обстеження і картографування ґрунтів співробітниками лабораторії проводяться дослідження впливу зрошення на ґрунти півдня України за наступними напрямками: вивчення впливу низькомінералізованих вод рік Дунаю, Дніпра, Дністра і Південного Бугу та вод підвищеної мінералізації озер-водосховищ Сасик, Китай і Ялпуг на властивості і продуктивність ґрунтів (Я. М. Біланчин, С. П. Позняк, І. М. Волошин, Т. Н. Хохленко, П. І. Жанталай, М. Й. Тортик, В. П. Мурсанов, Г. С. Сухорукова, В. І. Тригуб, В. А. Сич, О. І. Цуркан та ін.); використання стічних вод міст Причорномор'я для зрошення та їх вплив на властивості й речовинний склад чорноземів (Б. М. Турус, Ю. В. Михальченко, Л. В. Мойсеєва, Т. М. Кривицька та ін.).

Уже з перших років існування ПНДЛ-4 на більшості зрошувальних систем півдня України було організовано мережу науково-дослідних ділянок і стаціонарів дослідження впливу вод різної іригаційної якості на ґрунти й ландшафти загалом, тенденцій і закономірностей їх подальшої еволюції. На стаціонарах, крім систематичних режимних ґрунтово-генетичних досліджень, проводились лабораторно-польові та виробничі дослідження з вивчення різних способів обробітку ґрунту, норм, форм і способів внесення мінеральних та органічних добрив, розробка прийомів хімічної меліорації зрошувальних вод і ґрунтів⁶⁷⁶.

За результатами багаторічних досліджень впливу зрошення на ґрунти і ландшафти в цілому масивів зрошення було встановлено генетичну сутність негативних наслідків зрошення чорноземів, обґрунтовано і впроваджено в практику рекомендації щодо запобігання негативних змін в ґрунтах при зрошенні та ліквідації їх наслідків, систему заходів з охорони ґрунтів масивів зрошення та підвищення їхньої родючості. В першу чергу — це поліпшення іригаційної якості поливних вод та оптимізація режиму зрошення, гіпсування ґрунтів уже з першого року зрошення, обґрунтування технології обробітку ґрунтів масивів зрошення і раціональної структури сівозмін, системи живлення тощо⁶⁷⁷.

Результати багаторічних досліджень впливу зрошення на властивості і родючість чорноземів відображені в монографіях, численних наукових публікаціях, охоронних документах на об'єкти права інтелектуальної власності, науково-практичних і навчально-методичних рекомендаціях тощо. Серед найважливіших підсумків — монографії «Орошение на Одесщине. Почвенно-экологические и агротехнические аспекты» (за ред. І. М. Гоголева, 1992), «Зрошувані землі Дунай-Дністровської зрошувальної системи: еволюція, екологія, моніторинг, охорона, родючість» (Я. М. Біланчин, М. Й. Тортик, П. І. Жанталай та ін., 2001), «Фтор у чорноземах Південного Заходу України» (В. І. Тригуб, 2008), «Професор Іван Гоголев» (упорядники С. Позняк, В. Тригуб, 2009), «Науки про Землю в Одеському (Новоросійському) університеті (Є. А. Черкез, Я. М. Біланчин, Є. Н. Красеха та ін., 2010). У 1989 році опублікована за матеріалами досліджень методика організації і ведення ґрунтово-екологічного моніторингу зрошуваних земель чорноземної зони (І. М. Гоголев, Р. О. Баєр, Є. Н. Красеха, Я. М. Біланчин та ін.).

У 1994–1995 роках науковцями ПНДЛ-4 і кафедри ґрунтознавства та географії ґрунтів під керівництвом професора І. М. Гоголева у різних ландшафтно- і ґрунтово-меліоративних умовах регіону закладено дослідно-виробничу мережу стаціонарних ділянок довготривалого моніторингу ґрунтів Нижньодністровського, Дунай-Дністровського, Червоноярського, Ялпузького, Татарбунарського, Котловинського і Виноградівського (Болградського району Одеської області) масивів зрошення та Мічуринської рисової системи. На стаціонарних ділянках в умовах реально існуючих в госпо-

⁶⁷⁶ Професор Іван Гоголев / упоряд. С. Позняк, В. Тригуб; за ред. С. Позняка. — Львів, 2009. — С. 285, 399.

⁶⁷⁷ Біланчин Я. М. Професор І. М. Гоголев — видатна постать вітчизняної ґрунтознавчої науки і практики, засновник кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Одеського університету // Вісник ОНУ. — 2009. — Т. 14. — Вип. 7. — С. 13.

дарствах режимів зрошення, сівозмін та агротехніки періодично проводяться дослідження ґрунтів масивів зрошення півдня України (в тому числі в умовах припинення зрошення в останні 20 років).

За результатами досліджень обґрунтовано концептуально-методичні засади моніторингу та оцінки сучасного агроеліоративно-ресурсного стану ґрунтів масивів зрошення півдня України, в тому числі в умовах постіригаційної еволюції. Створена та постійно оновлюється інформаційна база даних «Родючість ґрунтів півдня України», яка є результатом збору і аналізу матеріалів ґрунтово-екологічного моніторингу ґрунтів, оцінки їхнього стану і динаміки сучасних процесів у чорноземах масивів зрошення в різних агроеліоративних умовах⁶⁷⁸. За результатами ґрунтово-моніторингових досліджень встановлені сутність, закономірності й тенденції сучасних ландшафтно-геохімічних і ґрунтоутворювальних процесів у чорноземах при зрошенні водами різної іригаційної якості, в тому числі і в умовах припинення зрошення в останні 15–20 років. Розроблені основи агроеліоративної концепції зрошення чорноземів та екологічно безпечного землеробства в сучасних господарсько-еліоративних умовах масивів зрошення півдня України⁶⁷⁹.

Починаючи з 2003 року, співробітниками кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів та ПНДЛ-4 на острові Зміїний вперше започатковані дослідження і картографування ґрунтів і ґрунтового покриву. У 2009–2013 роках вперше в чорноземних ґрунтах острова проведено всебічне вивчення фракційно-групового складу гумусу та основних показників оптичних властивостей гумінових кислот (Я. М. Біланчин, Л. М. Гошуренко, І. В. Леонідова). Результати досліджень однозначно засвідчили чорноземну природу гумусових речовин, а відповідно й ґрунтів острова загалом, що інколи ставилося під сумнів фахівцями з генези ґрунтів⁶⁸⁰. Матеріали досліджень узагальнено в монографії «Острів Зміїний. Абіотичні характеристики» (Я. М. Біланчин, П. І. Жанталай, М. Й. Тортік, А. О. Буяновський).

В 2009 році започатковано дослідження впливу на ґрунтові процеси в умовах півдня України перспективного, ресурсо- та енергозберігаючого способу поливу — краплинного зрошення. Досліджується вплив цього виду зрошення овочевих культур та багаторічних насаджень на речовинно-хімічний склад, властивості і родючість чорноземів Нижньодністровського масиву зрошення (Одеська область).

До проведення наукових досліджень за проблематикою лабораторії всі роки традиційно залучаються студенти, аспіранти і викладачі кафедр ґрунтознавства і географії ґрунтів та географії України ГГФ. Отримані матеріали використовуються для виконання випускних кваліфікаційних робіт студентів, підготовки наукових публікацій і дисертаційних робіт. За час існування лабораторії підготовлено 14 науковців, в тому числі 3 доктори (Р. О. Баєр, Є. Н. Красєха, С. П. Позняк) та 11 кандидатів наук.

Співробітники ПНДЛ-4 та кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів приймали участь у виконанні міжнародних проектів: IPTRID (Зрошення і дренаж, 1995–1998), TACIS (Озера Нижнього Дунаю, 2000–2002; Планування менеджменту басейну Нижнього Дністра, 2006–2007), проектів ЄС «Азотний цикл та його вплив на баланс парникових газів у Європі» (NitroEurope IP, 2006–2011) та Enviro GRIDS (2009–2012).

⁶⁷⁸ Проблемна науково-дослідна лабораторія географії ґрунтів та охорони ґрунтового покриву... — С. 182.

⁶⁷⁹ Черкез Є. А., Біланчин Я. М., Красєха Є. Н. Науки про Землю... — С. 68.

⁶⁸⁰ Біланчин Я. М. Кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Одеського університету — 45! // Вісник ОНУ. — 2012. — Т. 17. — Вип. 2 (15). — С. 10.

15.22. Проблемна науково-дослідна лабораторія інженерної геології узбережжя моря, водосховищ і гірських схилів⁶⁸¹

У 1995 році ПНДЛ-1 очолив доктор геолого-мінералогічних наук Є. Г. Коніков. В цей період в лабораторії виконувалось 12 держбюджетних науково-дослідних проєктів та 3 госпдоговорні теми.

Щодо інженерно-геологічних і морських досліджень в цей період фахівці лабораторії продовжували вдосконалювати метод природних аналогій. Зокрема був розроблений метод оцінки і прогнозу стійкості зсувних схилів на основі використання методу узагальнених змінних (В. М. Воскобойников, Т. В. Козлова)⁶⁸².

Продовжувались розробки теоретико-методологічних основ вивчення геодинамічних процесів та математична обробка даних режимних спостережень за берегоформуєчими процесами (І. П. Зелінський, Є. Г. Коніков), що дозволило удосконалити моделі їх довгострокового прогнозування. Створена комп'ютерна база даних режимних спостережень за зсувними процесами (близько 6 тисяч зсувів) в межах Одеської області (Є. Г. Черкез, Т. В. Козлова). Також була сформована база даних та паспорти ділянок режимних спостережень за абразією морських берегів, встановлені закономірності динаміки берегів залежно від гідрокліматичних факторів і розроблено критерії подібності як основу моделювання берегоформуєчих процесів (Є. Г. Коніков, О. Г. Лиходєдова).

З початку 1990-х років фахівці ПНДЛ-1 спільно з ученими кафедри інженерної геології і гідрогеології розробляли модель мікроблокової космозалежної геодинаміки, яка може бути теоретичним підґрунтям для розробки стратегії захисту інженерних споруд від деформацій, прогнозування екзогенних геологічних процесів і захисту від них. Численними дослідженнями була доведена сучасна тектонічна активність мікроблоків та її вплив на зсувоутворення, довгострокову стійкість схилів, режим підземних вод, розвиток екзогенних геологічних процесів, деформації будинків і споруд. На підставі узагальнення теоретичних і емпіричних досягнень наук про Землю розроблена та сформульована концепція гравітаційно-резонансного екзотектогенезу (В. І. Шмуратко)⁶⁸³.

У 1992–2000 роках під керівництвом Є. Г. Конікова і С. М. Симонова було проведено інженерно-геологічне картографування акваторії Джарилгацької та Каркінітської заток з островами Джарилгач і Каланчак з побудуванням оціночних і прогнозних карт впливу на довкілля розробки морських підводних кар'єрів.

З кінця 1990-х до 2002 року фахівці ПНДЛ-1 (Є. Г. Коніков, С. В. Фащевський), спираючись на дані підприємства «Одесморгео» запропонували нову концепцію стратиграфо-генетичного розчленування середнього та пізнього плейстоцену і на цій підставі — побудову палеогеографічні і літолого-генетичні карти відкладів посткарангатського етапу (80–15 тисяч років тому) геологічної еволюції Азово-Чорноморського басейну. Була зроблена стратиграфо-генетична міжбасейнова кореляція Азовського, Чорного та Каспійського морів, що дало змогу удосконалити регіональну стратиграфію морського плейстоцену і голоцену північно-західної частини Чорного моря та розробити схему кореляції із стратиграфічною шкалою лесової субформації півдня України та Міжнародною стратиграфічною шкалою четвертинного періоду.

З 2000 по 2004 рік важливим досягненням ПНДЛ-1 стала розробка методики інженерно-геологічного районування території міста Одеси (Є. А. Черкез, О. В. Фесенко).

⁶⁸¹ Автор О. В. Драгомирецький.

⁶⁸² Черкез Е. А., Козлова Т. В. Одесская школа инженерной геологии // Вісник ОНУ. — 2014. — Т. 19. — Вип. 3. — С. 319–339.

⁶⁸³ Шмуратко В. И. Гравитационно-резонансный экзотектогенез. — Одесса, 2001.

Ці дослідження дозволили створити відкриту електронну схему мікросейсмічного районування території міста з урахуванням різної величини прирощення сейсмічної бальності. Створена база даних, яка містить свідчення про 4 тисячі землетрусів і поштовхів з магнітудою більше 2 з XVIII століття до 2001 року. Цими дослідженнями запроваджена модель оцінки стану природно-техногенних геосистем Одеси під впливом сейсмічних коливань і запропонована методика спеціального інженерно-геологічного районування для оцінки сейсмічної небезпеки території міста.

У 2004 році співробітниками ПНДЛ-1 була розроблена методика природно-аналогового та стохастичного моделювання і прогнозування абразійних та зсувних процесів (Є. Г. Коніков, О. Г. Лиходєдова, Г. С. Педан), яка була впроваджена в ДРГП «Причорноморгеологія» для використання у моніторингових і прогнозних дослідженнях прибережної зони Чорного моря.

У 2005–2007 роках продовжувались фундаментальні дослідження для розробки концепції інженерно-господарчого освоєння та захисту цінних узбережних територій південного заходу України (Є. А. Черкез, Є. Г. Коніков).

З 2009 по 2011 рік в лабораторії досліджувалися закономірності впливу глобальних та регіональних змін клімату на формування небезпечних геологічних процесів південного заходу України (науковий керівник — професор Є. Г. Коніков). На підставі цих досліджень вперше на кількісному рівні встановлено закономірності та особливості впливу гідрокліматичних параметрів на процеси підтоплення територій, утворення зсувів, абразії берегів, ерозії тощо в приморському регіоні.

В 2012–2014 роках в ПНДЛ-1 виконувалися фундаментальні дослідження палеогеологічних передумов формування та довгострокового прогнозування розвитку узбережжя Чорного моря в межах Тилігул-Хаджибейського міжлимання (Є. Г. Коніков, В. І. Шмуратко, О. Г. Лиходєдова).

У гідрогеологічному напрямі досліджень фахівцями ПНДЛ-1 були створені моделі гідродинамічного і гідрохімічного режиму верхньосарматського водоносного горизонту в узбережній зоні Чорного моря від Куяльницького до Сухого лиманів. Удосконалено методику оцінки захищеності водоносних горизонтів від забруднення (Є. Г. Коніков).

Проведення досліджень гідродинаміки ґрунтових вод четвертинного водоносного горизонту на території Одеси дозволили встановити особливості їхньої міжрічної та внутрішньорічної мінливості, яка обумовлена зовнішніми і внутрішніми факторами, схожими за механізмами свого впливу. За результатами цих досліджень була сформульована гіпотеза структурно-тектонічного дренажу (В. І. Шмуратко)⁶⁸⁴.

Ще наприкінці 1980-х років в університеті почав розвиватись новий напрям геологічних досліджень — екологічна геологія. Основною ідеєю, яку висунув І. В. Носирєв, був розвиток медико-геологічних досліджень. Уперше в геологічній і медичній практиці в межах території Одеської області статистичні дані щодо захворюваності дитячого і дорослого населення були покладені на геолого-геофізичну і геохімічну основу. Паралельно вивчалися екологоутворюючі чинники деяких курортних провінцій України (Причорноморської, Карпатської, Кримської) з метою створення основ еколого-геологічного моніторингу рекреаційних зон. Результатом цих розробок стала колективна монографія за участю учених-геологів — співробітників сектора і медиків «Кадастр і атлас медико-геологічних аномалій Одеської області» (під редакцією І. В. Носирєва і Д. В. Тинтюка).

В 1990-ті роки І. В. Носирєв, В. І. Шмуратко, В. М. Кадурін, М. Ф. Ротар і В. П. Усенко виконували дослідження еколого-геологічних умов і зон екологічної кризи в межах Хаджибейського, Куяльницького лиманів і Пересипу в районі промиво-пропарювальної станції. У 1995–1999 роках О. В. Чепіжко на підставі мінералого-геохімічних дослід-

⁶⁸⁴ Черкез Е. А., Козлова Т. В. Одесская школа инженерной геологии...

жень виявив порогові концентрації техногенних мінеральних речовин на геохімічних бар'єрах у водному середовищі і встановив деякі мінералогічні ознаки техногенних аномалій в Одеській затоці.

Під керівництвом Є. А. Черкеза, Є. Г. Конікова і В. І. Шмуратка була розроблена концепція системи еколого-геологічного моніторингу північно-західного шельфу та узбережжя Чорного моря з урахуванням динаміки змін техногенного навантаження на геологічне середовище, яка базується на принципах системності, специфіки, систематизації та аналогій. Встановлено особливості періодичної структури зміни рівня Чорного моря за 18 тисячоліть та динаміки берегів за майже 200-літній період інструментальних спостережень.

М. Ф. Ротарем і О. Г. Лиходедовою вивчені поширеність і залишкові кількості пестицидів в геологічному середовищі Одеської області. Встановлено, що територіальна диференціація загальної захворюваності злоякісними новоутвореннями в Україні обумовлена не тільки природно-кліматичними умовами та зосередженням на окремих територіях небезпечного промислового виробництва, а й використанням пестицидів⁶⁸⁵.

У зв'язку з відкриттям і дослідженнями цілого ряду золоторудних проявів науковці ОНУ спільно з геологами Причорноморського ДРГП і НАН України почали акцесорно-мінералогічні і металогенічні дослідження з метою розробки основ прогнозування золотоносності в докембрії Українського щита (УЩ). З 1994 по 2000 рік з цієї тематики виконано декілька фундаментальних проектів (І. В. Носирев, О. В. Драгомирецький), спрямованих на розробку теоретичних основ прогнозування металоносності докембрійських комплексів УЩ. Встановлено, що докембрійські золоторудні об'єкти являють собою складні об'єкти, які утворюються внаслідок суперпозиції (последовного накладення) різних геологічних процесів. Запроваджено новий прогнозно-пошуковий алгоритм для золотого зруденіння на підставі системного і модельного підходу⁶⁸⁶.

З 1995 по 2014 рік за цими дослідженнями було опубліковано більше 50 наукових робіт (серед них 2 монографії)⁶⁸⁷.

З травня 2013 року науковим керівником ПНДЛ-1 призначено професора В. І. Шмуратка, обов'язки завідувача лабораторії виконує доцент О. В. Драгомирецький.

Плідне співробітництво фахівців ПНДЛ-1 та кафедри інженерної геології і гідрогеології знайшло втілення у 20 монографіях і підручниках, більш ніж 500 наукових публікаціях у вітчизняній та закордонній періодиці, а також у численних матеріалах конференцій та науково-практичних нарад. Лабораторія є колективним членом міжнародних асоціацій EUCS та «EUROCOAST-Україна».

Колектив співробітників ПНДЛ-1 брав участь у вирішенні таких важливих народно-господарських завдань, як проектування і будівництво окремих споруд Дніпровського каскаду водосховищ, створення Генеральної схеми берегозахисних заходів на узбережжі Одеси, проектування берегозахисту Ялтинського узбережжя, берегів Ульяновська, Саратова, Вольська, проектуванні портових споруд на Малому Аджаликському лимані. Наприкінці 1990-х років вчені ПНДЛ-1 брали участь у виконанні Державної програми комплексної реконструкції та реставрації Одеського театру опери та балету. У 2008 році фахівці лабораторії як експерти важливого народно-господарського проекту брали участь в оцінці впливу на геологічне середовище запроектованої ЛЕП 330 кВт з переходом через Дністровський лиман.

⁶⁸⁵ Ротарь М. Ф., Лиходедова О. Г. Пестициды в геологической среде и некоторые последствия их применения в Украине. — Одесса, 2007.

⁶⁸⁶ Драгомирецький А. В. Геолого-генетические модели и принцип суперпозиции золоторудных систем (на примере Украинского щита) // Доповіді НАН України. — 2010. — № 8. — С. 120–123.

⁶⁸⁷ Його ж: Закономерности формирования и научные основы прогнозирования промышленных месторождений золота Украинского щита. — Одесса, 1996; його ж: Золотоносные формации центральной части Украинского щита (закономерности размещения, основы прогноза и оценка перспектив). — Одесса, 2001.

15.23. Проблемна науково-дослідна лабораторія паливних елементів⁶⁸⁸

Головними напрямками роботи ПНДЛ ПЕ є проблеми екології, металургії, паливно-енергетичного комплексу України, зокрема вилучення рідкісних і кольорових металів з промислових продуктів і відходів кольорової металургії та енергетики традиційними хімічними і сучасними мікробіологічними методами, мікробіологічна детоксикація промислових відвалів, знесірчення енергетичного вугілля за допомогою мікроорганізмів.

Останні 15 років у лабораторії активно розвиваються нові наукові напрями, пов'язані з вищезазначеними завданнями. Дослідження проводяться в рамках виконання держбюджетних замовлень, а також на кошти спецфондів під керівництвом кандидата технічних наук І. А. Блайди, яка очолила лабораторію в 2010 році. За результатами роботи, виконаної в ПНДЛ ПЕ, за останні роки отримано більше 10 патентів України, опубліковано понад 50 наукових праць у фахових вітчизняних та закордонних виданнях, яки входять до наукометричних баз даних, з 2009 року започатковано проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні ресурсозберігаючі технології. Проблеми і перспективи». До складу лабораторії входять висококваліфіковані співробітники в галузі хімії, мікробіології, хімічної та біотехнологій.

15.24. Проблемна науково-дослідна лабораторія синтезу лікарських препаратів⁶⁸⁹

Історія створення ПНДЛ-5 тісно пов'язана з розвитком кафедри органічної хімії ОНУ, становленням наукової школи академіка АН України О. В. Богатського.

Основна наукова діяльність лабораторії зосереджена на направах: синтез, дослідження структури, властивостей, біологічної активності, зв'язку структура-активність, спорідненості до серотонінових та дофамінових рецепторів різноманітних похідних 1,4-бенздіазепінів, піримідинів та тіопіримідинів з метою пошуку нових ефективних анксиолітичних засобів (кандидат хімічних наук С. Г. Соболева); вивчення впливу замісників у мезо- та N-пірольних положеннях на фізико-хімічні та біологічні властивості металокомплексів порфіринів (доктор хімічних наук Ю. В. Ішков); вивчення імунофармакологічних властивостей нових металокомплексів природних та синтетичних порфіринів; комплексне дослідження механізму дії порфіринів на клітини (фотосенсибілізуючі, антимікробні та гепатопротекторні властивості) (доктори біологічних наук Т. О. Філіпова, Б. М. Галкін).

В даний час у зв'язку зі скороченням обсягу фінансування кількість співробітників зменшилася. Окрім штатних співробітників дослідження проводять студенти й аспіранти хімічного та біологічного факультетів. Деякі фахівці лабораторії приймають участь у навчальному процесі — проводять заняття на хімічному та біологічному факультетах ОНУ (провідний науковий співробітник С. Г. Соболева, завідувач лабораторії Б. М. Галкін, кандидат біологічних наук М. Ю. Русакова).

ПНДЛ-5 можна по праву назвати кузнею кадрів. За час її існування було захищено 20 кандидатських та 8 докторських дисертацій. Співробітниками лабораторії опубліковано понад 600 наукових праць у вітчизняних та закордонних журналах, зроблено близько 400 доповідей на наукових конференціях, з'їздах, симпозиумах, написано 9 монографій, отримано 30 авторських свідоцтв та патентів України й Росії. Багато наукових співробітників лабораторії зараз працюють в інших інститутах та підрозділах університету, а також в закордонних наукових установах.

⁶⁸⁸ Автори Б. М. Галкін, М. Х. Копит.

⁶⁸⁹ Автори Б. М. Галкін, М. Х. Копит.

Співробітники ПНДЛ-5 вивчають структуру, фізико-хімічні властивості, антимікробну, противірусну, протигрибкову, фотосенсибілізуючу та гепатопротекторну активність піперазидів та піримідинів з метою створення анксиолітиків, антигіпоксантів та стимуляторів працездатності, природних та синтетичних порфіринів, а також їхніх металокомплексів. Спільно з філією ФХІ імені О. В. Богатського НАНУ (Одеса) та Інститутом фармакології МОЗ РФ (Москва) було отримано перший вітчизняний транквілізатор феназепам та денний транквілізатор гідазепам. Зроблено 30 винаходів, отримано дві медалі на ВДНГ (Москва).

У ПНДЛ-5 працювали: академік АМН України, Заслужений діяч науки та техніки України М. Я. Головенко, доктор хімічних наук, професор З. І. Жиліна, доктори біологічних наук, професори Т. Л. Карасьова, В. Г. Зіньковський, О. В. Жук, Т. О. Філіппова, кандидати хімічних наук Л. М. Якубовська та О. П. Руденко, кандидати біологічних наук Г. Ю. Коломейченко та Є. І. Назаров та ін.

За результатами наукових досліджень, проведених в ПНДЛ-5, було захищено 9 докторських та 22 кандидатські дисертації.

15.25. Проблемна науково-дослідна лабораторія фізики аеродисперсних систем⁶⁹⁰

Головним напрямом роботи лабораторії, якою керує доктор фізико-математичних наук, професор, академік Інженерної академії України М. Х. Копит, є дослідження механіко-хімічних і електричних процесів у складних системах, у тому числі біологічного походження, пошук нових способів діагностики, стабілізації та руйнування таких систем.

Починаючи з 1980-х років тут триває вивчення електрофізичних і теплофізичних процесів при фазових та хімічних перетвореннях у високо- і низькотемпературних аерозолях, впроваджуються струминні методи досліджень з використанням монодисперсного аерозолю. Вивчаються процеси фазових переходів у теплих хмарах і туманах, розробляються нові прилади та методи вимірювання фізико-хімічних властивостей як поодиноких частинок, так і аерозольних систем. Проводяться теоретичні та експериментальні дослідження поширення полум'я в дисперсних системах великих об'ємів, утворення та поширення ударних хвиль в аерозолях. Дослідження високотемпературного тепломасообміну при фазових і хімічних перетвореннях у дисперсних системах були підтримані у 1996–1998 роках груповим грантом Міжнародного фонду «Відродження» у рамках Соросівської програми ISSEP (науковий керівник М. Х. Копит). Досліджуються різні режими тепло- і масообміну аерозольних частинок з газом при протіканні адсорбційних, корозійних, гетерогенно-каталітичних явищ з метою розробки ресурсо- та енергозберігаючих технологій. Проводяться дослідження та розробка ефективних аерозольних систем для пожежної безпеки і димоподавлення. Розробляються аерозольні методи утворення тонких напівпровідникових плівок з використанням електрогідродинамічних способів розпилення розчинів; вивчаються процеси аспірації аерозолів, в тому числі біоаерозолів з навколишнього середовища. Розробляються та впроваджуються високоефективні аерозольні фільтри на базі конденсаційно-гравітаційного та дифузійно-форетичного явищ. Проводяться теоретичні та експериментальні дослідження руху як аерозольних, так і газорідних систем з метою застосування їх для підвищення ефективності біологічних реакторів, а також барботажних, флотаційних та інших процесів у промисловості.

Починаючи з 2000 року в ПНДЛ ФАС проводяться інтенсивні дослідження з розпилення та електризації медичних препаратів з метою отримання лікарських суспензій для інгаляцій. Проводяться дослідження фізико-хімічних і біологічних властивостей на-

⁶⁹⁰ Автори Б. М. Галкін, М. Х. Копит.

ночасток. Вивчається поведінка наночасток залежно від хімічного складу, форми та структури поверхні, розподілу за розмірами, здатності до агломерації. Вивчаються закономірності взаємного впливу в комплексі середовищ різного типу, одне з яких біологічного походження. Враховуючи останні розробки та рішення співробітників, лабораторія увійшла до складу БННЦ ОНУ (2012).

ПНДЛ ФАС є базою для проведення наукових досліджень викладачів і студентів кафедри теплофізики та БННЦ. За час існування лабораторії 11 її співробітників стали докторами, 36 — кандидатами наук. Лабораторія спільно з кафедрами теплофізики та загальної і хімічної фізики видає збірник наукових праць «Фізика аеродисперсних систем» (вийшло 49 випусків). На базі ПНДЛ ФАС, БННЦ, кафедр теплофізики і загальної та хімічної фізики регулярно проводяться міжнародні конференції «Дисперсні системи». Зокрема у вересні 2014 року відбулася 27-ма наукова конференція, присвячена 150-річчю утворення ОНУ.

Конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість впровадження всіх отриманих у межах БННЦ сполук та розробок на підприємствах та в закладах Міністерства охорони здоров'я полягає в екологічно безпечному синтезі, низьких енергетичних витратах та доступності сировини для їх виготовлення в Україні.

Проведення біотехнологічних, молекулярно-генетичних та мікробіологічних досліджень, зокрема міждисциплінарних, у межах БННЦ відповідають світовому рівню та є результатом співпраці науковців, студентів, лаборантів кожного підрозділу, що входять до його складу.

15.26. Регіональний центр інтегрованого моніторингу та екологічних досліджень⁶⁹¹

Історія Регіонального центру моніторингу (керівник В. І. Медінець) починається з 1998 року, коли спільним рішенням ОНУ і Державного науково-виробничого центру «Природа» Національного космічного агентства України в структурі ОНУ був організований Центр аерокосмічного моніторингу навколишнього природного середовища для виконання держбюджетних тем університету.

У 2000–2003 роках співробітники центру спільно з Одеською облдержадміністрацією виконували міжнародний проект програми TACIS «Придунайські озера: сталі збереження і відновлення природного стану і екосистем», в якому ОНУ отримав статус головної наукової організації від України.

У 2003 році за спільною угодою між ОНУ, Одеською обласною радою і облдержадміністрацією Центр аерокосмічного моніторингу навколишнього природного середовища був перетворений у Регіональний центр інтегрованого моніторингу й екологічних досліджень ОНУ, в який було передано аналітичне обладнання, транспортні та плавзасоби, придбані проектом для використання у дослідженнях водних об'єктів Одещини. При цьому головними напрямками досліджень центру були визначені: інтегрований моніторинг природного середовища водних екосистем; атмосферна хімія; антропогенні і кліматичні зміни природного середовища; гідробіологія, мікробіологія, іхтіологія, гідрологія і гідрохімія водних об'єктів; геоботаніка (грунти і рослинність); біорізноманіття іхтіофауни та бентосу; розробка ГІС баз даних; обробка космічних знімків та цифрове картографування.

Починаючи з 2002 року, зі створенням науково-дослідної станції «Острів Зміїний» та наданням ОНУ функцій базової наукової організації з виконання програми розвитку інфраструктури та провадження господарської діяльності на острові і континентальному шельфі, співробітники центру забезпечують вахтовим методом функціонування станції.

⁶⁹¹ Автор В. І. Медінець.

В 2003–2005 роках науковці центру виконали декілька науково-дослідних проєктів: «Проведення комплексного обстеження та розробка системи інтегрованого екологічного моніторингу і довгострокових наукових досліджень острова Зміїний та прилеглої шельфу», «Розробка методів збереження продуктивності морської екосистеми в регіоні острова Зміїний з урахуванням впливу дальнього атмосферного переносу забруднень», «Розробка екологічно безпечної автономної системи енергозабезпечення інфраструктури острова Зміїний».

Водночас в рамках виконання бюджетної тематики центр продовжував вивчати екосистеми Придунав'я за темою «Дослідження впливу кліматичних змін та атмосферного забруднення на сучасний стан екосистем Придунайських озер» та дельтової частини Дністра за темою «Дослідження стану та процесів самовідновлення екосистем дельтової частини Дністра та Дністровського лиману».

В 2003–2004 роках співробітники центру брали участь у проєкті Світового банку BSERP RER/01/G33 «Контроль евтрофікації, шкідливих речовин і відповідні заходи для реабілітації екосистеми Чорного моря».

У 2006–2008 роках центру було доручено МОН виконання науково-дослідних проєктів «Системні дослідження екосистем острова Зміїний та прилеглої частини Чорного моря для визначення і обґрунтування створення ефективної інфраструктури та доцільно збалансованого екологічно безпечного сталого розвитку господарської діяльності в сучасних гідролого-гідрохімічних і метеорологічних умовах» та «Дослідити вплив біогенного забруднення на якість водного середовища дельтової частини Дністра». В ці роки науковці Центру також брали участь у виконанні проєкту Європейського космічного агентства «Європейсько-Російсько-Українське співробітництво в галузі GMES з метою моніторингу розливів нафти і нафто-газопроводів» ERUNET (2005–2006). Крім того, наукова група центру була активним партнером проєкту INTAS «Створення нових методів обробки інформації про якість води в басейнах рік».

З 2006 року науковці центру спільно з управлінням охорони навколишнього природного середовища Одеської області виконували міжнародний проєкт EU-TACIS «Технічна допомога в плануванні менеджменту басейну Нижнього Дністра», в якому ОНУ був визначений як головна наукова організація від України.

У 2006 році наукову групу центру запросили до участі в проєкті Nitro Europe — «Азотний цикл та його вплив на баланс парникових газів у Європі», який продовжувався до 2011 року. Результатом проєкту було створення та оснащення сучасним обладнанням станції атмосферного моніторингу поблизу села Петродолинське.

У 2008 році в центрі на замовлення МОН України були розпочаті дві НДР: «Вивчити хімічний склад атмосферних опадів і відкладень та провести оцінку атмосферних потоків сполук азоту, фосфору та сірки на акваторію Чорного моря в районі острова Зміїний» і «Провести комплексні екологічні дослідження та оцінити якість морських прибережних вод острова Зміїний із застосуванням рекомендацій Водної директиви ЄС».

З 2009 по 2010 рік виконувались бюджетні проєкти «Комплексні дослідження та оцінка сучасного екологічного стану прибережної екосистеми острова Зміїний з урахуванням вимог Конвенції про захист Чорного моря» і «Комплексні дослідження та визначення умов виникнення евтрофікаційних явищ в дельтовій частині Дністра». За результатами досліджень екосистеми Зміїного та його прибережних вод у 2010 році співробітниками Центру було видано дві монографії: «Острів Зміїний: екосистема прибережних вод» та «Острів Зміїний: абіотичні характеристики». Паралельно з цим центр приймав участь у виконанні міжнародного проєкту FP7 UP-GRADE BS-SCENE «Поліпшення та оновлення чорноморської наукової мережі», який фінансувався програмою ЄС FP7 і виконувався з 2009 по 2011 рік.

У 2011–2012 роках на замовлення МОН України центр розробляв два науково-дослідні проєкти: «Створення системи інтегрованого екологічного моніторингу для оцінки якості морського середовища району Чорного моря біля острова Зміїний» та

«Вивчити склад та внесок атмосферних потоків в баланс біогенних сполук в річковому басейні на прикладі нижнього Дністра», а наступні два роки — проект «Оцінити довгострокові зміни та обґрунтувати заходи щодо стабілізації екологічного стану прибережних вод та берегової смуги острова Зміїний».

Одночасно з виконанням бюджетної тематики співробітники центру приймали активну участь в європейських наукових програмах і проектах, зокрема FP7 EnviroGRIDS «Нарощування можливостей для системи спостережень та оцінки водозбору Чорного моря для підтримки його сталого розвитку», FP7 ÉCLAIRE «Ефекти впливу змін клімату на забруднення повітря і стратегії реагування для європейських екосистем», FP7 PERSEUS «Стратегічно орієнтовані морські екологічні дослідження європейських південних морів», UNDP-EU EMBLAS «Поліпшення моніторингу навколишнього природного середовища Чорного моря».

За роки існування центру його співробітники опублікували близько 340 наукових робіт та прийняли участь в 50 міжнародних та національних конференціях з доповідями.

15.27. Центр інформаційних технологій⁶⁹²

Сучасну освіту вже неможливо уявити без використання інформаційних технологій. Поява в 1990-ті роки нового покоління обчислювальної техніки — персональних комп'ютерів, а також стрімкий розвиток мережевих технологій і пов'язаних з ними простих інформаційних сервісів відкривають нові перспективи використання ІТ в навчальному процесі. З середини 1990-х років ПК витісняють громіздкі ЕОМ, і в ОНУ починається ера комп'ютеризації, яка поступово охоплює усі сфери діяльності університету. Персональний комп'ютер стає звичним інструментом як для навчання, так і для роботи адміністративно-управлінського та навчально-допоміжного персоналу.

У 1996 році в ІМЕМ утворюється факультет інформаційних технологій та починається підготовка фахівців у галузі інформаційних технологій за напрямом «Комп'ютерні системи та мережі»⁶⁹³.

Подальший розвиток інформаційних та телекомунікаційних технологій, комп'ютеризація навчального, наукового процесу та адміністративної роботи університету призвели до необхідності відкриття нових підрозділів університету, які б забезпечували обслуговування комп'ютерного парку, технічних засобів навчання, представлення університету у світовій мережі.

В 2003 році в ОНУ був створений Відділ комп'ютерної техніки, програмного забезпечення та технічних засобів навчання під керівництвом заступника проректора з комп'ютерної техніки та ПЗ М. В. Лобачева⁶⁹⁴. Головними напрямками його діяльності були роботи, пов'язані з забезпеченням підрозділів університету комп'ютерною технікою, її обслуговуванням і ремонтом, технічна та консультативна підтримка, інформаційна підтримка web-ресурсів та поштової служби. В Інтернеті університет був представлений з середини 1990-х років через сайт ІМЕМ, а 2003 року було створено офіційний сайт ОНУ з власним доменом www.onu.edu.ua.

Того ж року було покладено початок побудові локальної мережі університету, і вже до кінця наступного 2014 року 5 корпусів університету були з'єднані з центральним вузлом за допомогою мережевих технологій. До 2009 року до мережі були підключені всі підрозділи університету, включаючи ректорат, деканати, комп'ютерні класи, адміністративні корпуси, наукову бібліотеку, навчально-дослідні інститути й лабораторії, ботанічний сад та ін.

⁶⁹² Автор Ю. В. Колмогорова.

⁶⁹³ Історія Одеського університету (1865–2000)... — С. 161.

⁶⁹⁴ Наказ ОНУ № 02-02 від 31.01.2003 «Про створення в ОНУ відділу «Комп'ютерної техніки, програмного забезпечення та технічних засобів навчання».

Комп'ютерно-інформаційна мережа ОНУ є унікальною не тільки в Одесі, а й на всьому півдні країни. При її побудові були використані такі технології, як Gigabit Ethernet, Radio Ethernet, волоконно-оптичні й VDSL з'єднання. Загальна довжина Fast Ethernet та Gigabit Ethernet кабелів перевищує 15 км. Магістральні напрями мережі виконані за технологією Gigabit Ethernet з використанням сучасних керованих маршрутизаторів і комутаторів, переважно Allied Telesyn. Крім цього в процесі керування локальною мережею беруть участь 11 серверних підстанцій (шлюзів) під керуванням Unix-систем.

Паралельно з Відділом комп'ютерної техніки в університеті продовжує працювати обчислювальний центр під керівництвом доцента С. А. Шуміхіна. З метою проведення єдиної політики в області інформатизації навчального процесу, наукових досліджень і систем управління університетом, розробки, впровадження та супроводження нових інформаційно-комунікаційних технологій у 2009 році на базі ОЦ й Відділу комп'ютерної техніки, програмного забезпечення та технічних засобів навчання створюється Центр ІТ під керівництвом помічника ректора з комп'ютерних та інформаційних технологій В. В. Мороза⁶⁹⁵.

Начальником ЦІТ у 2009–2013 роках був М. М. Драгуновський, старший викладач кафедри теоретичної механіки. З 2013 року Центром керує С. В. Ковальчук, випускник кафедри теоретичної механіки. Штат Центру ІТ нараховує близько 30 співробітників та комплектується переважно з випускників та студентів університету.

З моменту заснування Центру ІТ був проведений значний обсяг робіт, результатом чого стали: подальша розбудова єдиної локальної обчислювальної мережі ОНУ; створення потужної серверної групи, здатної вирішувати найрізноманітніші завдання у сфері управління та навчальному процесі; розроблення власної CMS — системи управління сайтом університету; створення можливості для розміщення веб-ресурсів підрозділів університету в домені університету; запуск офіційної поштової служби з використанням передових технологій та сервісів у співробітництві з компанією Google; впровадження допоміжних сервісів в мережі (оновлення антивірусних баз та ОС Windows, синхронізація часу, FTP-архів, аудіо-конференції); надання доступу для всіх користувачів інформаційної інфраструктури ОНУ до Інтернету та до освітньої мережі GEANT; створення прототипу системи дистанційного навчання; розробка та впровадження інформаційно-аналітичної системи (ІАС); впровадження нових технологій передачі даних по електричних мережах, технології Wi-Fi доступу до Інтернету в навчальних корпусах.

Сьогодні ЦІТ ОНУ виконує наступні завдання: розробка, впровадження й підтримка єдиної технологічної політики, сучасних інформаційних сервісів та телекомунікаційних технологій в університеті; забезпечення розвитку та функціонування корпоративної мережі університету та необхідних мережевих сервісів; подальший розвиток інформаційної інфраструктури, у тому числі виконуючи науково-дослідні та інші роботи з забезпечення інформаційними технологіями та ресурсами навчального процесу, наукової та адміністративно-господарської діяльності університету, міжнародної діяльності в області ІТ та ресурсів; формування пропозицій щодо планування кошторису університету стосовно потреб на ІТ; вивчення та аналіз потреб університету стосовно оновлення комп'ютерної техніки і ПЗ; технічна експертиза та участь в реалізації проектів, пов'язаних з комп'ютеризацією, інформатизацією та дистанційним навчанням, технічним забезпеченням навчального процесу; контроль за процесом створення, впровадження та використання в університеті інформаційних, автоматизованих та інформаційно-обчислюваних систем та мереж; забезпечення координації робіт з використання апаратних, програмних та телекомунікаційних засобів, органі-

⁶⁹⁵ Наказ ОНУ № 51-02 від 10.12.2008 «Про створення центру інформаційних технологій ОНУ ім. І. І. Мечникова».

зація та контроль співпраці підрозділів університету зі сторонніми організаціями у сфері ІТ; організація сервісу засобів обчислювальної техніки із залученням спеціалізованих установ та взаємодія з підрядними організаціями; контроль за технічною та проектною документацією (технічні завдання та умови) для заходів з використанням комп'ютерної техніки, розробкою та експлуатацією комп'ютерних мереж та систем; консультування співробітників університету з метою ефективного впровадження нових інформаційних технологій⁶⁹⁶.

ЦІТ ОНУ постійно розвивається та розширює спектр своєї діяльності. Значна увага приділяється залученню до роботи студентів університету, для яких стажування в центрі є цінним досвідом першої роботи та надбанням практичних знань в області ІТ. ЦІТ бере безпосередню участь у комп'ютеризації всіх сфер діяльності університету, підтримує та забезпечує роботу локальної мережі, формує інформаційно-комп'ютерну інфраструктуру ОНУ.

15.28. Центр культури й дозвілля студентів та співробітників⁶⁹⁷

Центр культури та дозвілля ОНУ (директор Е. А. Чечельницький) утворений 1991 року на базі студентського клубу. Головною метою центру є проведення виховної та культурно-просвітницької роботи зі студентською молоддю та співробітниками університету, організація їхнього дозвілля.

ЦКД пропонує досягнення у сфері науки, культури, літератури та мистецтва; сприяє розвитку організаційних і творчих здібностей, суспільно-політичної активності та ініціативи, формуванню у молоді високих моральних якостей, естетичного смаку; створює умови для організації самодіяльних об'єднань, колективів художньої творчості; проводить тематичні вечори, зустрічі з діячами науки, літератури, мистецтва, концерти та вистави, танцювальні вечори, бали, карнавали, турніри КВК, свята «посвячення у студенти», «дні факультетів» та оглядові конкурси творчості. Нині при ЦКД працюють відомі в Україні та за її межами 16 творчих колективів, група солістів різного жанру та клуби за інтересами.

Академічна хорова капела ОНУ — Народний колектив України, найстаріший творчий колектив університету, який продовжує традиції Студентського хору при Імператорському Новоросійському університеті. З капелою працювали видатні хормейстери Д. Загрецький, Г. Косинський, А. Серебрі та ін. З 2009 року капелою керує Ю. О. Пільчен, вихованець одеської хорової школи. Репертуарний діапазон колективу дуже широкий: духовна і стародавня світська музика, класика, українські пісні. У 2013 році на обласному конкурсі «Студентська осінь» капела одержала гран-прі за майстерність та рівень виконання. Колектив гастролював в університетах Угорщини (Сегед), Франції (Париж), Греції (Салоніки).

Хореографічний колектив народного танцю «Автограф» (керівник Л. В. Борщенко) створений у 1993 році. Основу його репертуару складають фольклорні українські сцени, а також танці народів світу та сучасні хореографічні номери. Колектив — лауреат міжнародних конкурсів і фестивалів народного мистецтва, у 2013 році отримав диплом I ступеня міжвишівського фестивалю студентської творчості в Одеській області. Щороку колектив презентує нові програми, які дуже подобаються університетській молоді та глядачам.

Ансамбль ірландського танцю Iridans створений у 2001 році студенткою факультету РГФ, нині викладачем ОНУ Ю. О. Запорожченко. Ансамбль виконує традиційні ір-

⁶⁹⁶ Звіт про роботу Центра інформаційних технологій за 2013 рік. — С. 2–3.

⁶⁹⁷ Автор Е. А. Чечельницький.

ландські танці. З часом на базі цього колективу було створено танцювальну школу (керівники школи Ю. Запорожченко та В. Мисак), в якій є дитяча група. Зараз ця школа є однією з найкращих професійних шкіл України з традиційного ірландського степу. Iridans є членом Всесвітньої асоціації ірландського танцю W.I.D.A. Ансамбль неодноразово був організатором змагань з ірландських танців в Одесі. У 2013 році колектив відвідав Німеччину, де виборов 4 медалі. Зі східноєвропейського чемпіонату з ірландських танців у Києві 2013 року Iridans привіз 20 медалей.

Студія сучасного танцю О. Останіна керована випускником факультету ЕПФ ОНУ, переможцем Відкритого чемпіонату світу зі степу Bosnon 2008 у Бостоні (США) та всеукраїнського шоу на телеканалі СТБ «Танцюють всі», носій титулу «Кращий танцюрист України» (2009). На чемпіонаті світу зі степу у місті Різа (Німеччина, 2010, 2011) він посів 2-ге місце. У 2012 році «Останін Денс Центр» презентував звітний концерт. Керівник студії О. Останін прийняв участь у телевізійній програмі «Хвилина слави» на телеканалі ОРТ; наступного року здобув звання чемпіона світу (Різа, Німеччина). На фестивалі «Студентська осінь» колектив» отримав призове місце.

Студія американського степу Nikomo створена у 2012 році. Її керівник аспірант філологічного факультету С. Остапенко в 2013 році зайняв 3-тє місце на Чемпіонаті світу зі степу. Вихованці студії стали чемпіонами України на змаганнях у Тернополі.

Хореографічний колектив філософського факультету «Інша культура» створений у 2011 році. Керівник — студентка філософського факультету В. Шацило, яка увійшла до ста кращих танцюристів проекту «Танцюють всі» на телеканалі СТБ.

Група фолк-музики Folk Land створена у 1993 році у надрах незалежного творчого об'єднання музикантів, художників і поетів Центру культури ОНУ «Белый звук». Керівником цього ансамблю з першого дня існування є Ю. Лук'яненко. Ансамбль створює музичні обробки мелодій не тільки народів, що історично населяли наше місто, а й таких екзотичних, як кельти. У 2013 році колектив став дипломантом фестивалів «Одеса Клейзмер Фест», Lvyy Klezfest, «Харків Клейзмер Фест». Ансамбль дає багато концертів на майданчиках рідного міста й в університеті.

Фольклорно-етнографічна театральна студія «Джерело» історичного факультету (керівник — Н. О. Петрова) створена у 2000 році. Основною метою діяльності колективу є виховання національної самосвідомості у молоді, популяризація традиційної культури українців в умовах полікультурного середовища Півдня країни. Колектив неодноразово перемагав на всеукраїнських конкурсах «Шевченко в моєму серці», «Весняна хвиля» та «Барви осені» у номінаціях «Збереження народних традицій», «Актуальність теми», «Авторська поезія», «Авторська пісня», «Театральна вистава». За роки існування колективу проведено понад 400 виступів.

ЦКД також координує діяльність молодих творчих колективів факультетів університету й солістів, серед яких: Французька театр-студія факультету РГФ (керівник — Т. В. Телецька, викладач ОНУ); Jem Girls (керівники — В. Українцев, В. Баціон, О. Шевченко); No Vision (керівник — В. Українцев); «Брейк данс» (керівник — В. Войнаровський); Rising star (керівники — А. Українцев, М. Немогуций); «Декабрь» (керівник — Е. Степанова); «Біофак» (керівник — І. Ожерельєва). Вокальна студія, якою керує М. Прищепа, в 2013 році вперше провела концерт-конкурс вокалістів, в якому взяли участь представники всіх факультетів та інститутів, а переможницею стала студентка ГГФ А. Хаджи.

З 2004 року ЦКД ОНУ проводить традиційний конкурс краси «Міс ОНУ». Переможниці та учасниці конкурсів краси «Міс ОНУ» продовжують відстоювати честь університету на багатьох міських та міжнародних конкурсах: Г. Андреева — «Міс Одеса 2007», Є. Коломійченко — «Міс Одеса 2008», О. Анчербак — «Міс Шарм 2009», Ю. Струк — «Міс Шарм 2010». У 2011–2013 роках ці конкурси в університеті не проводились, натомість студентка першого курсу ІМЕМ Є. Сніжинська здобула звання «Міс Одеса 2013».

Багато років університет проводить чемпіонат КВК (керівник В. Ю. Письмиченко), в якому приймають участь команди факультетів та інститутів: «Сборная городов мира» та «Мальчишник в Одессе» — від ІСН; «Не по Фрейду» та «Устрой Destroy» — від ІМЕМ; «Соцпакет» — від ІПО; а також команди «Еклер-стрит» філологічного факультету, «Movie 60» факультету РГФ, «Хим-фактор» хімічного факультету, «Горячая точка» факультету журналістики, «Чуть-чуть с деньгами» ЕПФ, «Бесполезные ископаемые» ГГФ, «Ендорфіни» біологічного факультету. У березні 2014 року було проведено фінал КВК.

На базі ЦКД діють клуби інтелектуальних ігор «Що? Де? Коли?» та «Брейн-ринг», тренерами-засновниками яких є випускники ОНУ О. Шатух та В. Санніков.

У 2011 році було започатковано проведення огляду-конкурсу творчих колективів та окремих виконавців усіх факультетів та інститутів університету.

Досягнення творчих колективів ЦКД ОНУ отримували високу оцінку в міжнародних, обласних та міських заходах. Зараз колективи поповнюються талановитою молоддю, яка продовжує славетні традиції університету.

15.29. Видавництво «Одеський національний університет»⁶⁹⁸

Редакційно-видавничий центр із забезпечення навчальних та наукових видань в університеті був створений за наказом ректора № 22-02 20.06.2006 року.

У листопаді 2011 р. ОНУ імені І. І. Мечникова одержав «Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції», серія ДК № 4215. Це дозволило надавати друкованим виданням міжнародні стандартні номери (ISBN, ISSN), здійснювати обов'язкову розсилку монографій, навчальних посібників, довідників, матеріалів конференцій з ISBN та наукових журналів — з ISSN.

Специфіка вузівського видавництва полягає у можливості видавати книжкову продукцію невеликими накладками. Основні накладки навчальної та наукової літератури мають головного замовника – Наукову бібліотеку ОНУ. Видавництва вищих навчальних закладів мають певні переваги перед іншими книговидавцями. Невеликі компактні колективи таких видавництв безпосередньо пов'язані з авторами. Співпраця робітників видавництв, викладачів та науковців створює особливу творчу атмосферу і надає можливість повністю розкрити інтелектуальний та естетичний рівні друкованої продукції.

Видавництвом спільно з Державною науковою установою «Книжкова палата України імені Івана Федорова» проведено Першу Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Сучасні видавництва вищих навчальних закладів» (2014 р.). У роботі конференції брали участь 120 представників вищих навчальних закладів і виробничих установ країни. За результатами проведеного заходу видано збірник матеріалів конференції (Одеса, ОНУ, 2014).

На базі підрозділу двічі на рік проходять виробничу практику студенти зі спеціальності «Видавнича справа та редагування» факультету журналістики ОНУ.

З початку заснування видавництва очолоє Н. Г. Юргелайтіс.

За роки існування видавництва склалися творчі відносини між його колективом — В. Г. Вітвицькою, Л. Ф. Дьяченко, Д. В. Іваницею, О. І. Карлічук, А. М. Михайлуца, В. Д. Слюсаренко, Н. Г. Юргелайтіс та численною авторською громадою університету.

⁶⁹⁸ Автор Н. Г. Юргелайтіс.

Післяслово

На цьому завершується знайомство з історією Одеського національного університету імені І. І. Мечникова за 150 років його існування.

Здійснення цього проекту не було простим завданням; не все з того, що задумувалось, вдалося втілити. Наша праця не є умістилищем істини в останній інстанції, навпаки — це початок всеохоплюючого збору матеріалів і концентрації зусиль задля того, щоб підняти культуру написання історії університету на новий ступінь. Тому на завершення наведемо кілька власних словесних маркерів — як підсумок нашої роботи.

Університет для нас є осередком науки і знань. Будучи невід'ємною частиною суспільства й держави, він невтомно виконує свої функції, слугуючи як першому, так і другій. Амбівалентне поєднання в житті університету вільної думки та ідеологічних обмежень неодноразово призводило до драматичних колізій, але він завжди залишався цивілізаційним системоутворюючим компонентом суспільства, підтверджуючи це відповідними «знаками якості» — від статусу імператорського закладу до статусу національного.

І за доби святої віри позитивістів у його величність і могутність як вмістилища знань та прогресу; і в часи комуністичного експерименту, коли наказувалося торувати шлях у майбутнє за рецептом нової науки, заплідненої «передовою» ідеологією; і нині, коли реалії постіндустріального суспільства з ринковою економікою та постмодерним інтелектуальним дискурсом викликали кризу самої вищої освіти та потребують переосмислення місця й значення університету в інформаційному суспільстві, він був і залишається осередком віри і надії на гармонійне співіснування раціонального й ірраціонального у нашій ментальності та любові до Людини, заради чого ми всі продовжуємо працювати.

Зміст

ВСТУПНЕ СЛОВО (І. М. Коваль, В. М. Хмарський)	3
--	---

ЧАСТИНА І. ІМПЕРАТОРСЬКИЙ НОВОРОСІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — ПЕРШИЙ КЛАСИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Розділ 1. Рішельєвський ліцей як попередник університету в Одесі (І. С. Гребцова, О. О. Синявська)	21
1.1. Передумови виникнення	21
1.2. Становлення Рішельєвського ліцею (1817–1837)	27
1.3. «Нова ера» в житті ліцею (1837–1856): наближення до університету	35
1.4. Перетворення в університет	46
Розділ 2. Новоросійський університет у 1865–1920 роках	57
2.1. Організаційні трансформації та становлення навчального процесу (О. Б. Дьомін) ...	57
2.2. Професорська та студентська корпорації (О. Є. Музичко, В. М. Хмарський)	68
2.3. Повсякденне життя викладачів і студентів (О. Є. Музичко)	82
Розділ 3. Історико-філологічний факультет	107
3.1. Розвиток філологічних наук (О. А. Войцева, Л. М. Голубенко, <u>Д. С. Іщенко</u> , Т. Ю. Ковалевська, В. О. Колесник, Л. О. Петрова, Н. М. Раковська, В. В. Орлов, Є. М. Черноіваненко)	107
3.2. Еволюція історичної науки (О. Б. Дьомін)	120
3.3. Особливості викладання філософії та психології (О. А. Довгополова, Л. М. Сумарокова, Л. Н. Акімова)	147
3.4. Становлення педагогічної освіти і науки (Н. В. Кузнєцова)	154
Розділ 4. Фізико-математичний факультет	163
4.1. Становлення і розвиток ботанічних досліджень (Л. В. Рясіков)	163
4.2. Анатоомо-фізіологічний та зоологічний напрями (Л. В. Рясіков)	171
4.3. Розвиток наук геолого-географічного циклу (Я. М. Біланчин, Т. В. Козлова, А. О. Кравчук, Є. Н. Красєха, О. Г. Топчієв, Є. О. Черкез, Ю. Д. Шуйський, В. В. Янко)	189
4.5. Здобутки теоретичної механіки (С. К. Асланов, М. Б. Косої)	198
4.6. Розвиток математики (Й. Й. Голотюк, В. Є. Круглов)	201
4.7. Розвиток фізичних досліджень (О. Б. Дьомін, В. І. Маренков)	205
4.8. Наукові здобутки хіміків (О. М. Чеботарьов)	208
Розділ 5. Юридичний факультет	215
5.1. Подальший розвиток юридичної науки (Б. С. Бачур, І. С. Канзафарова)	215
5.2. Становлення економічної теорії (О. В. Горняк, Л. Х. Доленко)	222
Розділ 6. Медичний факультет (К. К. Васильєв, Ю. К. Васильєв)	226
Розділ 7. Навчально-допоміжні структурні підрозділи	235
7.1. Астрономічна обсерваторія (С. М. Андрієвський, А. В. Драгунова, В. Г. Каретніков)	235
7.2. Бібліотека. Формування фондів (М. О. Подрезова, О. В. Полєвщикова, В. В. Самодурова)	238
7.3. Ботанічний сад (О. М. Слюсаренко)	242
7.4. Гідробіологічна станція (О. О. Ковтун)	244

ЧАСТИНА II.
УНІВЕРСИТЕТ У СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ОСВІТИ І НАУКИ (1920–1991)

Розділ 1. Дезінтеграція та реінтеграція вищої освіти в Одесі в 1920–1933 роках.

Попередники Одеського державного університету <i>(В. В. Левченко, Г. С. Левченко, В. М. Хмарський)</i>	249
1.1. Від Новоросійського університету до Одеського інституту народної освіти	249
1.2. Трансформації мережі вищої освіти. Структурування та реформування ОІНО	251
1.3. Структурні підрозділи ОІНО	256
Факультет політичної освіти	256
Факультет соціального виховання	257
Факультет професійної освіти	259
Робітничий факультет	261
1.4. Кадрова політика в ОІНО	262
Формування професорсько-викладацького складу	262
Формування контингенту студентів	268
Політичні репресії проти освітян	275
1.5. Навчальний процес та наукові дослідження в ОІНО	278
Навчально-методична робота	278
Форми й напрями наукової діяльності. Науково-дослідні установи	286
Науково-дослідницька діяльність учених ОІНО поза межами інституту	291
Реформа вищої освіти 1930 року	293

Розділ 2. Одеський державний університет у 1933–1941 роках.

Посилення тоталітарного режиму <i>(Е. П. Петровський)</i>	294
2.1. Передумови створення ОДУ та організація закладу	294
2.2. Керівний та адміністративний склад	299
2.3. Професорсько-викладацька корпорація	301
2.4. Кадровий склад факультетів	304
Біологічний факультет	304
Хімічний факультет	306
Фізико-математичний факультет: відділення фізики	306
Фізико-математичний факультет: відділення математики	308
Історичний факультет	308
Географічний факультет	310
Літературно-мовний (філологічний) факультет	311
Загальноуніверситетські кафедри	312
2.5. Навчальний процес та наукові дослідження	313
Організація навчального процесу	313
Наукові дослідження	315
Аспірантура	318
2.6. Студентство передвоєнних років: склад, настрої, матеріальне становище	323
2.7. Ідеологічна складова життєдіяльності колективу	327
Партійна та комсомольська організації	327
Соціалістичні змагання	329
2.8. Репресії проти викладачів і студентів	331

Розділ 3. Буремні події Другої світової. Одеський державний університет

у 1941–1944 роках <i>(В. О. Кузнєцов)</i>	340
3.1. Початок війни	340
3.2. Життя та діяльність колективу в евакуації	341

3.3. В окупованому місті. Universitatea din Odesa	356
3.4. Відновлення роботи в Одесі	363
Розділ 4. 1944–1991 роки. Одеський державний університет імені І. І. Мечникова.	367
4.1. Організаційна структура та науково-педагогічні кадри (<i>В. М. Полторак</i>)	367
Зміцнення трудового колективу і розширення штату	367
Структурні перетворення	372
Нарощування кадрового потенціалу	374
На провідних позиціях	380
4.2. Навчально-виховний процес (<i>Л. В. Новікова</i>)	382
Ідеологічна складова навчально-виховного процесу	382
Організація та зміст навчального процесу	390
Заочна та вечірня освіта	405
Виробничі практики	408
Матеріально-технічна база	411
Навчально-методичне забезпечення. Засоби навчання	413
Проблеми якості навчання	417
Підготовче відділення (<i>М. В. Пащенко</i>)	424
Міжнародне співробітництво (<i>В. С. Гріневич</i>)	425
4.3. Повсякденне життя університетської корпорації у повоєнне двадцятиліття (<i>Е. П. Петровський</i>)	428
Умови життя та праці професорсько-викладацького колективу	428
Викладацьке дозвілля, суспільно-політичні настрої та морально-психологічний стан	431
Студентські будні повоєнного часу: умови життя та навчання	437
Суспільно-політичні настрої та морально-психологічний стан студентства	441
Студентське дозвілля, творчість і спорт	444
4.4. Повсякденне життя колективу університету в період «розвинутого соціалізму» (<i>Л. В. Новікова</i>)	450
Особливості побуту та матеріального забезпечення викладачів	450
Світогляд та громадська активність викладачів. Викладацьке дозвілля	453
Матеріальне забезпечення студентства. Праця в колгоспах і радгоспах	457
Житлово-побутові умови студентів	461
Навчальний процес	464
Світогляд, морально-психологічний стан і громадське життя студентства	465
Дозвілля, творчість і спорт	472
Розділ 5. Розвиток університетської науки	477
5.1. Біологічні науки (<i>О. М. Андрієвський</i>)	477
Ботанічні дослідження	477
Зоологічні дослідження	481
Розвиток зоологічного музею	484
Фізіологічні дослідження	486
Мікробіологічні дослідження	488
Гідробиологічні дослідження	491
Біохімічні дослідження	493
Генетичні та еволюційні дослідження	495
Розвиток знань з медицини та безпеки життєдіяльності	500
5.2. Геолого-географічні науки	501
Географічні дослідження (<i>Ю. Д. Шуйський, О. Г. Топчієв, Я. М. Біланчин, С. Н. Крассеха</i>)	501
Геологічні дослідження (<i>Т. В. Козлова, А. О. Кравчук, Є. А. Черкез, В. В. Янко</i>)	511

5.3. Хімічні науки (О. М. Чеботарьов)	520
Аналітична хімія	521
Органічна хімія	522
Проблемна лабораторія синтезу лікарських препаратів	524
Фізична хімія	525
Проблемна науково-дослідна лабораторія паливних елементів	526
Неорганічна хімія	527
Хімічні методи захисту навколишнього середовища	529
Фізико-хімія полімерів і колоїдів	530
5.4. Фізичні науки	531
Фізичні кафедри та наукові школи	531
Науково-дослідний інститут фізики	536
Астрономічні дослідження (С. М. Андрієвський, В. Г. Каретніков, А. В. Драгунова)	537
5.5. Механіко-математичні науки	539
Теоретична математика (Н. Д. Вайсфельд, П. Д. Варбанець, В. Є. Круглов)	539
Прикладна математика (Н. Д. Вайсфельд, П. Д. Варбанець, В. Є. Круглов)	546
Теоретична механіка (С. К. Асланов, М. Б. Косой)	551
5.6. Розвиток філософської думки (О. В. Чайковський, О. А. Довгополова, Л. М. Сумарокова, Н. О. Ткаченко, О. В. Ткаченко)	556
5.7. Суспільствознавчі науки	563
Кафедра наукового комунізму (В. В. Попков)	563
Кафедра історії КПРС	563
5.8. Історичні науки	564
Інфраструктура історичної науки в 1920–1933 роках (В. В. Левченко)	564
Науково-дослідницька робота істориків в 1934–1941 роках (Е. П. Петровський)	568
Історична наука в евакуації та окупації (1941–1944) (В. В. Левченко, Е. П. Петровський)	573
Історична наука в повоєнний час (1944–1991)	575
Дослідження з історії України (В. М. Хмарський)	575
Дослідження з нової та новітньої історії (О. Б. Дьомін)	580
Антикозnavство та медієвістика (І. В. Немченко)	583
Археологічні дослідження (О. М. Дзиговський)	585
5.9. Юридичні науки (І. С. Канзафарова, Б. С. Бачур)	586
5.10. Економічна наука (О. В. Горняк)	590
5.11. Філологічні науки (Д. С. Іщенко, Т. Ю. Ковалевська, Л. О. Петрова, Н. М. Раковська)	591
5.12. Іноземна лінгвістика	608
Іноземні мови в 1920–1960 роках (Л. М. Голубенко, Н. Р. Григорян)	608
Факультет романо-германської філології (1960–1991) (Л. М. Голубенко, О. Ю. Карпенко, В. В. Орлов)	611
5.13. Психологія (З. О. Кіреєва, В. І. Подшивалкіна, Д. І. Шрагіна, Л. Н. Акімова)	617
5.14. Педагогіка (Н. В. Кузнєцова, О. С. Цокур)	619
Розділ 6. Структурні підрозділи нефакультетського формату	625
6.1. Бібліотека (М. О. Подрезова, О. В. Полещикова, В. В. Самодурова)	625
6.2. Гідробіологічна станція (О. М. Андрієвський)	636
6.3. Ботанічний сад (О. М. Слюсаренко)	639
6.4. Фізичне виховання і спорт (О. М. Казанова)	642

ЧАСТИНА ІІІ.
СУЧАСНИЙ УНІВЕРСИТЕТ: НА ШЛЯХУ ІНТЕГРАЦІЇ У
СВІТОВИЙ НАУКОВИЙ ТА ОСВІТЯНСЬКИЙ ПРОСТІР

Розділ 1. Відповідь на виклики часу (О. В. Запорожченко, В. О. Іваниця, І. М. Коваль, В. Г. Кушнір, В. М. Хмарський)	645
Розділ 2. Біологічний факультет (В. В. Заморев, О. Л. Січняк)	652
2.1. Кафедра біохімії (О. В. Запорожченко)	653
2.2. Кафедра ботаніки (Ф. П. Ткаченко)	658
2.3. Кафедра генетики і молекулярної біології (С. В. Чеботар)	661
2.4. Кафедра гідробіології та загальної екології (В. В. Заморев)	666
2.5. Кафедра зоології (В. П. Стойловський)	670
2.6. Кафедра мікробіології, вірусології та біотехнології (В. О. Іваниця)	674
2.7. Кафедра фізіології людини і тварин (Л. М. Карпов)	679
2.8. Кафедра медичних знань та безпеки життєдіяльності (С. П. Гвоздій)	682
2.9. Гідробіологічна станція (О. О. Ковтун)	686
2.10. Зоологічний музей (В. О. Лобков)	688
Розділ 3. Геолого-географічний факультет (Є. А. Черкез)	689
3.1. Кафедра фізичної географії та природокористування (Ю. Д. Шуйський)	689
3.2. Кафедра економічної та соціальної географії (О. Г. Топчієв, В. В. Яворська)	695
3.3. Кафедра ґрунтознавства та географії ґрунтів (Я. М. Біланчин, В. І. Тригуб)	698
3.4. Кафедра географії України (Є. Н. Красеха)	699
3.5. Кафедра загальної та морської геології (А. О. Кравчук, В. В. Янко)	702
3.6. Кафедра інженерної геології і гідрогеології (Т. В. Козлова, Є. А. Черкез)	704
3.7. Кафедра фізкультури (О. М. Казанова)	707
Розділ 4. Економіко-правовий факультет (В. І. Труба)	710
4.1. Кафедра економіки та управління (Е. А. Кузнєцов)	713
4.2. Кафедра бухгалтерського обліку, аналізу та аудиту (Н. Л. Кусик)	714
4.3. Кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права (В. П. Плавич)	716
4.4. Кафедра цивільно-правових дисциплін (В. І. Труба)	718
4.5. Кафедра конституційного права та правосуддя (Л. О. Корчевна)	720
4.6. Кафедра адміністративного та господарського права (О. І. Миколенко)	722
4.7. Кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики (І. А. Дришлюк)	725
Розділ 5. Інститут інноваційної та післядипломної освіти (Л. М. Дунаєва)	728
5.1. Коледж економіки та соціальної роботи (О. О. Нікогосян)	729
5.2. Навчально-науковий комплекс «Школа-Коледж-Університет» (Л. М. Дунаєва)	730
5.3. Кафедра клінічної психології (Б. Г. Херсонський)	731
5.4. Кафедра соціальної допомоги та практичної психології (Е. М. Псядло)	733
5.5. Кафедра соціальних теорій (О. О. Нікогосян)	734
5.6. Кафедра економіки та моделювання ринкових відносин (Т. О. Журавльова)	735
5.7. Кафедра системного програмного забезпечення та технологій дистанційного навчання (О. М. Альошин)	736
5.8. Кафедра економічної кібернетики та інформаційних технологій (О. В. Тюрин)	737
5.9. Кафедра соціальної роботи (Л. М. Дунаєва)	739
Розділ 6. Інститут математики, економіки і механіки (В. Є. Круглов)	741
6.1. Кафедра комп'ютерної алгебри та дискретної математики	743
6.2. Кафедра геометрії та топології	743

6.3. Кафедра вищої математики	743
6.4. Кафедра диференціальних рівнянь	744
6.5. Кафедра математичного аналізу	744
6.6. Кафедра теоретичної механіки	744
6.7. Кафедра обчислювальної математики	745
6.8. Кафедра методів математичної фізики	745
6.9. Кафедра оптимального керування та економічної кібернетики	746
6.10. Кафедра математичного забезпечення комп'ютерних систем	747
6.11. Кафедра економічної теорії та історії економічної думки	747
6.12. Кафедра світового господарства і міжнародних економічних відносин	747
6.13. Кафедра менеджменту та математичного моделювання ринкових процесів	747
6.14. Кафедра загальної психології і психології розвитку особистості	748
6.15. Кафедра соціальної та прикладної психології	749
6.16. Кафедра диференціальної та спеціальної психології	749
Розділ 7. Інститут соціальних наук (В. В. Глебов)	750
7.1. Кафедра міжнародних відносин (О. І. Брусиловська)	751
7.2. Кафедра політології (В. В. Попков)	756
7.3. Кафедра соціології (В. М. Оніщук)	758
7.4. Кафедра історії та світової політики (Г. П. Гребенник)	760
Розділ 8. Історичний факультет (В. Г. Кушнір)	763
8.1. Кафедра археології та етнології України (О. В. Сминтина)	770
8.2. Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків (І. В. Немченко)	774
8.3. Кафедра історії України (В. М. Хмарський)	776
Комплексна програма «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання» (Е. П. Петровський)	780
8.4. Кафедра нової та новітньої історії (О. Б. Дьомін)	781
Розділ 9. Факультет романо-германської філології (Л. М. Голубенко, В. В. Орлов)	786
9.1. Кафедра граматики англійської мови (О. Ю. Карпенко)	786
9.2. Кафедра лексикології і стилістики англійської мови (І. М. Колегаєва)	787
9.3. Кафедра теоретичної та прикладної фонетики англійської мови (Н. Р. Григорян)	789
9.4. Кафедра теорії та практики перекладу (О. П. Матузкова)	789
9.5. Кафедра німецької філології (Л. М. Голубенко)	790
9.6. Кафедра французької філології (М. Д. Марінашвілі, В. В. Орлов)	792
9.7. Кафедра іспанської та класичної філології (Л. В. Гринько)	793
9.8. Кафедра іноземних мов гуманітарних факультетів (Н. П. Віт, В. В. Орлов)	794
9.9. Кафедра іноземних мов природничих факультетів (О. Г. Васильченко)	796
9.10. Кафедра зарубіжної літератури (В. І. Силантьєва)	797
9.11. Кафедра педагогіки (О. С. Цокур)	797
Розділ 10. Факультет журналістики, реклами та видавничої справи (О. В. Александров)	802
10.1. Кафедра журналістики (О. В. Александров)	804
10.2. Кафедра видавничої справи та редагування (Т. М. Шевченко)	807
10.3. Кафедра реклами та зв'язків з громадськістю (О. А. Іванова)	808
Розділ 11. Фізичний факультет (В. Ф. Ваксман)	811
11.1. Кафедра експериментальної фізики (В. А. Сминтина)	812
11.2. Кафедра загальної та хімічної фізики (В. Г. Шевчук)	814
11.3. Кафедра теоретичної фізики (В. М. Адамян)	816
11.4. Кафедра теплофізики (В. В. Калінчак)	818

11.5. Кафедра фізики твердого тіла і твердотільної електроніки (О. О. Птащенко)	820
11.6. Кафедра астрономії (С. М. Андрієвський)	821
Розділ 12. Філологічний факультет (Є. М. Черноіваненко)	824
12.1. Кафедра української мови (Т. Ю. Ковалевська, М. М. Фащенко)	829
12.2. Кафедра української літератури (В. П. Саєнко, О. Г. Шупта-В'язовська)	831
12.3. Кафедра російської мови (Д. С. Іщенко, Л. О. Петрова)	834
12.4. Кафедра загального та слов'янського мовознавства (О. А. Войцева)	836
12.5. Кафедра болгарської філології (В. О. Колесник)	839
12.6. Кафедра світової літератури (Н. М. Раковська)	840
12.7. Кафедра прикладної лінгвістики (Н. В. Бардіна, Н. В. Кондратенко)	845
12.8. Кафедра теорії літератури і компаративістики (Н. М. Шляхова)	846
Розділ 13. Філософський факультет (О. В. Чайковський)	850
13.1. Кафедра філософії природничих факультетів (О. В. Чайковський)	852
Школа системних досліджень, логіки й методології науки А. І. Уймова (О. В. Чайковський)	853
Науково-дослідний та освітній центр імені Г. В. Флоровського (О. А. Довгополова, О. С. Петриківська)	854
Центр компаративістських досліджень релігії (Е. І. Мартинюк)	855
13.2. Кафедра філософії і основ загальногуманітарного знання (С. Г. Секундант)	856
13.3. Кафедра культурології (О. С. Соболевська, І. В. Сумченко, К. В. Ушакова)	857
Центр дослідження української культури імені Степана Балея (О. С. Соболевська, І. В. Сумченко)	858
Методологічний семінар «Філософія багатовимірності» (Л. М. Богата)	858
Науково-культурологічний семінар «Максиміліан Волошин і культура Срібного віку» (О. С. Соболевська)	858
Розділ 14. Хімічний факультет (В. В. Менчук)	860
14.1. Кафедра фармацевтичної хімії (С. А. Андронаті)	863
14.2. Кафедра загальної хімії та полімерів (І. Й. Сейфулліна)	864
14.3. Кафедра неорганічної хімії та хімічної екології (Т. Л. Ракитська)	866
14.4. Кафедра фізичної та колоїдної хімії (В. Ф. Сазонова)	869
14.5. Кафедра органічної хімії (І. С. Волошановський)	872
14.6. Кафедра аналітичної хімії (О. М. Чеботарьов)	873
Розділ 15. Освітні, наукові, культурно-просвітницькі підрозділи університету . .	876
15.1. Біотехнологічний науково-навчальний центр (Б. М. Галкін, М. Х. Копит)	876
15.2. Ботанічний сад (О. М. Слюсаренко)	878
15.3. Відділ аспірантури та докторантури (О. П. Федчук)	879
15.4. Відділ міжнародного співробітництва (В. С. Гриневич)	879
15.5. Галузева науково-дослідна лабораторія морської геології та геохімії (І. М. Сучков) .	886
15.6. Іллічівський навчальний центр (Г. С. Драган)	887
15.7. Інститут горіння та нетрадиційних технологій (М. І. Полетаєв)	889
15.8. Інститут міжнародної освіти (О. В. Сминтина)	892
15.9. Миколаївський навчально-науковий інститут (М. М. Шитюк)	901
15.10. Міжвідомчий науково-навчальний фізико-технічний центр МОН і НАН України (Я. І. Леніх)	904
15.11. Наукова бібліотека (М. О. Подрезова, О. В. Полевщикова, В. В. Самодурова)	905
15.12. Науково-дослідна лабораторія теоретичної та молекулярної фізики (В. М. Адамян, В. М. Махлайчук)	913
15.13. Науково-дослідна лабораторія фізики і хімії низькотемпературної плазми (Г. С. Орловська)	915

15.14. Науково-дослідний інститут фізики (В. Ю. Мандель)	917
15.15. Науково-дослідний інститут «Астрономічна обсерваторія» (С. М. Андрієвський, А. В. Драгунова)	923
15.16. Навчально-науково-виробничий центр	930
15.17. Науково-навчальний центр високотехнологічного обладнання та приладів (Т. Л. Ракитська)	932
15.18. Первомайський інститут (О. М. Дорошенко)	934
15.19. Відділення довузівської підготовки (М. В. Пащенко)	938
15.20. Підготовче відділення для іноземних громадян (С. С. Федорко)	939
15.21. Проблемна науково-дослідна лабораторія географії ґрунтів та охорони ґрунтового покриву чорноземної зони (О. І. Цуркан)	940
15.22. Проблемна науково-дослідна лабораторія інженерної геології узбережжя моря, водосховищ і гірських схилів (О. В. Драгомирецький)	943
15.23. Проблемна науково-дослідна лабораторія паливних елементів (Б. М. Галкін, М. Х. Копит)	946
15.24. Проблемна науково-дослідна лабораторія синтезу лікарських препаратів (Б. М. Галкін, М. Х. Копит)	946
15.25. Проблемна науково-дослідна лабораторія фізики аеродисперсних систем (Б. М. Галкін, М. Х. Копит)	947
15.26. Регіональний центр інтегрованого моніторингу та екологічних досліджень (В. І. Медінець)	948
15.27. Центр інформаційних технологій (Ю. В. Колмогорова)	950
15.28. Центр культури й дозвілля студентів та співробітників (Е. А. Чечельницький)	952
15.29. Видавництво «Одеський національний університет» (Н. Г. Юргелайтіс)	954

Післяслово	955
-----------------------------	------------

Наукове видання

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА**

**Історія та сучасність
(1865–2015)**

Окрема подяка за допомогу в підготовці видання:

Державний архів Одеської області — заступнику директора Л. Г. Білоусовій

Історико-краєзнавчий музей — директору В. В. Солодовій,
хранительці фондів І. М. Озерянській, старшому науковому співробітнику С. М. Кінці

Наукова бібліотека — директору М. О. Подрезовій, головному бібліографу В. В. Самодуровій

Музей історії ОНУ — В. О. Кузнецову

Співробітникам видавництва ОНУ,
директору Н. Г. Юргелійтіс

Літературний редактор та коректор О. М. Лобач
Технічний редактор В. Г. Вітвицька

Підписано до друку 29.04.2015 р. Формат 60x84/8.
Ум.-друк. арк. 111,86. Зам. № 1145. Тираж 500 прим.

Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
(свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4215 від 22.11.2011 р.)
65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, Україна
Тел.: (048) 723 28 39